

ԱԶԳԱՊԱՏՈՒՄ

ՀԱՅ ՈՒՂՂԱՓԱՌ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ԱՆՑՔԵՐԸ ՍԿԻԶԲԷՆ ՄԻՆՉԵՒ ՄԵՐ ՕՐԵՐԸ ՅԱՐԱԿԻՑ

ԱԶԳԱՅԻՆ ՊԱՐԱԳԱՆԵՐՈՎ

ԳՐԵՑ ՄԱՂԱՔԻԱ ԱՐԳԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՕՐՄԱՆԵԱՆ ՆԱԽՔԻՆ ՊԱՏԻՐԱՐՔ

Բ. ՄԱՍՆ Ա.

1101. ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՆԱԽԸՆԹԱՑ

Յովհաննէս կաթողիկոսի մեռնելով կաթողիկոսական աթոռ նախորոշ յաջող մը չունէր: Պահլաւունի եպիսկոպոսներուն վերջանալէն ետքը գոնէ Հեթումեանց տունին դարձած էր ընդհանուր մտադրութիւնը (1072), բայց անկէ ալ պատրաստ եպիսկոպոս չկար, եւ բացէն մէկը ընտրելու պէտքը յայտնի էր: Շատերուն աչքը Գրիգոր Սկեռացիին վրայ էր, իբր զի ոչ միայն արժանաւոր ծիրքեր ունէր, այլ եւ Լեւոն թագաւորի խոստովանութեան հայրն, կամ ուրիշ անունով արքունեաց ծխատէրն էր, եւ գոնէ թագաւորական տունին հետ յարաբերութիւն ունէր (1096): Սակայն Ռուբինեանց տունը այլ եւս իր նշանակութիւնը չունէր, որչափ ալ Զապէլ առջնակը Հայոց թագուի կը կոչուէր, սակայն իշխանութիւնը Կոստանդին խնամակալին ձեռքն էր, որ իր երկու ընկերներուն Սիրադանի եւ Յովհաննէսի մեռնելէն ետքը, միահեծան խնամակալ եւ թագաւորութեան տէր մնացեր էր, եւ անոր կամքը կիշխէր այլ եւս: Կաթողիկոսական յաջորդութեան մէջ անոր հաճելի անձը պիտի նախադասուէր հարկաւ եւ միութեամբ ամենայն իշխանաց եւ եպիսկոպոսացն ընտրեցաւ յամենեցունց տէր Կոստանդին (ՄԻՆ.516), բնիկ Բարձրաբերդցի. որ Մավրիանցի ալ կը կոչուի, հաւանաբար Մավրիանի գիւղացի կամ թէ Մավրիանի վանական ըլլալուն համար հայրն ալ սոսկական անձ մը եղած էր Վահրամ անունով: Կոստանդին ուսմամբ եւ արժանեօք կրցած էր բարձրանալ եկեղեցական ասպարէզին մէջ, եւ կը գտնուէր եպիսկոպոս Միլճոյ (ՄԻՆ.516), բայց որովհետեւ Միլճ վանք մըն է եւ ոչ վիճակ, Պապեռոնի եւ Բարձրաբերդի մօտերը, մենք հաւանական կը տեսնենք որ Կոստանտին միանգամայն Բարձրաբերդի ալ եպիսկոպոս էր: Արդ Կոստանդին խնամակալ Պապեռոնեցւոց տոհմէն ու Բարձրաբերդի իշխանն ու տէրն էր, ինչ որ մեզի կառաջնորդէ երկու Կոստանդիններու յարաբերութիւնը ճշդելու եւ անոնց մտերմութիւնը հաստատելու, եւ իրարու բարեկամ եւ ձեռնտու գործակցութիւնը բացատրելու: Վարդան կը գրէ թէ Կոստանդին ընտրուեցաւ ոչ յարենի եւ կամ ի պատուոյ, կամ ի մամոնայէ, այլ ի շնորհաց Հոգւոյն կոչեցեալ եւ յամենայն լեզուաց վկայեալ (Վար141), որով կուգէր ակնարկել, որ իր արժանաւորութեամբ բարձրացաւ, եւ ոչ իր ազգատոհմովը, ինչպէս իր նախորդները: Բայց մեր դիտողութիւնը նորէն կողմնակցական պաշտպանութեան դեր մը ունեցած ըլլալը կը ցուցնէ, որ սակայն արժանաւորութեանը չի հակասէր, քանի որ ազգատոհմի առաւելութեամբ բարձրացող Պահլաւունիներն ալ անարժաններ չեղան երբեք: Տոհմային առաւելութեան բացակայութիւնը կը թելադրէ Կոստանդինը շատ երիտասարդ չկարծել ընտրուած միջոցին, եւ թէպէտ 46 տարի աթոռին վրայ մնաց, բայց տակաւին կրնանք 35-էն 40 տարիք ընծայել իրեն 1221-ին, երբ հայրապետական աթոռ

բարձրացաւ: Որովհետեւ Կոստանդին խնամակալին պաշտպանութիւնը ենթադրելով ալ, Կոստանդին կաթողիկոսին արժանիքը նուազած չենք ըլլար, կրնանք ընդունիլ, թէ իրացնէ այս ընտրութեամբ եղեւ ուրախութիւն ամենեցուն յաղագս առաքինի եւ բարեբարոյ եւ խաղաղասէր մտացն, որով ամենեցուն հռչակաւոր լինէր (ՄԻՆ.517), զի վերջապէս լոկ անձնական ծիրքերով զարգացած եւ պատրաստուած անձ մը հայրապետական գահուն կը բարձրանար:

1102.ՓԻԼԻՊՊՈՍԻ ԹԱԳԱՒՈՐԵԼԸ

Գրեթէ երկու տարի էր որ Կիլիկիեան Հայ թագաւորութիւնը առանց թագաւորի կը մնար, եւ մակահասակ աղջկան մը թագուհիութիւնը արեւելեան ժողովուրդներու ճաշակին չէր պատասխաներ: Վերջապէս դժուարին կացութիւն ունէր, զի երեքներէն մինակ մնացած էր, եւ հարկաւ շատեր լաւ չէին տեսներ անոր միապետ դառնալը: Կոստանդին խնամակալ ինքն ալ զգաց այդ անպատեհութիւնները, եւ իրեն համամիտ օգնական ունենալով նորընտիր Կոստանդին կաթողիկոսը, ուզեց կացութիւնը դարմանել: Ժողովեաց զամէն եկեղեցականքն եւ զօրքն, այսինքն զօրավանք Հայոց եւ ասաց. Պարոնայք, դուք գիտէք թէ յինչ նեղութեան գտի զաշխարհես, եւ զմէր այսինքն Լեւոնի ազգականներ, ու Աստուածով ինչու ի յայս բերի: Կոստանդին իր գործունէութեան արդիւնաւորութիւնը կը հռչակէ որով անտերունջ երկիրը կառավարեց, ու կը յաւելու: Մեր պարոնի դուստր կարգման եղաւ, ամէնդ թապտիրուեցեք որ մեզ պարոն բերեմք (ՍՄԲ 120): Անուսնանալու տարիքին հասած ըստող աղջիկը Ջապէլն էր, 1215 ին ծնած (1088), որ հազիւ 7 տարեկան կրնար եղած ըլլալ, եւ անոր բերուելիք փեսան ալ շատ մեծ չէր կրնար ըլլալ, հետեւաբար Կոստանդին ալ պիտի չկարենար բոլորովին խնամակալութենէ քաշուիլ, թէպէտ ինքը կը յայտարարէր թէ, ես ուզեմ որ իմ տան եւ իմ որդւոցն անդորրութիւն առնեն (ՍՄԲ.121): Երբոր Կոստանդիններ այդ առաջակը կը բերէին, հարկաւ փեսայացուին մասին պատարաստութիւններ ունէին, սակայն խորհրդակցութեան հրաւիրեալներ թապտիրուեցին շատ օրեր, եւ համամիտ գտնուեցան որ քան ի յայ տեղուց բերեն պարոն, ինչ որ կը յայտնէ թէ փոխադարձ նախանձը չներեց Հայ իշխանի մը անունին վրայ համաձայնիլ եւ անշուշտ Կոստանդին այդ ատենէն կը փափաքէր իր զաւակներէն մէկը բարձրացնել Հայոց թագաւորութեան: Խորհրդակցութիւնը եւ վերջացաւ եւ Ջապէլի փեսայութեան ընտրուեցաւ Անտիոքի դուքս Բոյեմոնդոսի երկրորդ որդին Փիլիպպոսը, իբր 18 տարեկան երիտասարդ մը: Բոյեմոնդոսը նոյն ինքն Տրտիպոլիսեցին էր, Լեւոնի հակառակորդը եւ Ռուբէնի մրցակիցը, որ վերջապէս տիրացած էր Անտիոքի (1096), եւ զարմանալի պիտի երեւէր նոյնին որդին Հայոց թագաւորութեան կոչելնին, եթէ չգիտէինք, թէ Հայեր այս կերպով Լեւոնի հին գաղափարը կը շօշափէին, Կիլիկիոյ եւ Անտիոքի իշխանութիւնները միացնելով կամ մօտեցնելով իրենց դիրքը ամրացնել, եւ կըսէին ալ թէ Անտիոք ի մօտս է, եւ լաւ կարէ օգնել մեզ ի մեր ամէն կարիքն: Բանակցութիւնները աւարտեցան, եւ ամուսնութիւն տեղի ունեցաւ 1222-ին (ՍՄԲ.121): Փիլիպպոս հռոմէադաւան լատին էր, բայց Հայեր չուզեցին իրենց գահին վրայ օտարադաւան մը ունենալ. եւ բերին պայման (ՍՄԲ.154), որ Փիլիպպոս հայենակ կենայր, ու զեկեղեցին ու զսեղանն հայենակ

տաներ, որ է ըսել հայադաւանութիւնը ընդունէր, եւ զամէն մարդ յիւր իրաւունքն պահէր (ՍՄԲ. 121), որով կակնարկուի Հայերը չգրկել եւ Լատիններ առջեւ չքաշել: Ամուսնութենէ ետքն ալ Կոստանդինի խնամակալութիւնը անմիջապէս դադրած պիտի չըլլայ, եւ ոչ ալ Փիլիպպոս նոյնհետայն աղիկամի գործեր կատարած պիտի ըլլայ, որովհետեւ անտեղի գործեր սկսան երբ մեծացաւ եւ եղեւ քսան տարւո (ՍՄԲ.121), որով չափահասութեան տարիքը հասնելէն ետքը աղիկամի գործերու սկսած ըլլալը կը հաստատուի:

1103. ԹԱԹԱՐՆԵՐ ԵՒ ՎԿԱՆԵՐ

Երբ այդ կարգադրութիւնք կը կատարուէին արեւմտեան գաւառներու մէջ, անհնարին տագնապ մը վերիվայր կընէր արեւելեան երկիրները, զի Ասիոյ միջնաշխարհին Թաթարները, որ Մոնղոլ եւ Թուրք ալ կը կոչուին, դէպ արեւմուտք սկսեր էին արշաւել: Իրենց նախկին պատմութիւնը ոչ պայծառ է, եւ ոչ մեր նպատակին մէջ կը մտնէ: Ընդհանրապէս կընդունուի թէ եօթն ժողովուրդներ կամ տէրութիւններ էին (ՀԵԹ.31), երբ անոնցմէ մէկուն պետը Թէմուճին, որ Ճէնկից կոչուեցաւ, եւ Ջէնկիզ կամ Չանկզ կամ Կոնդիոս ալ կը գրուի, միւսերուն վրայ զօրացաւ, եւ ամէնքն ալ զայն իրենց գլուխ ճանչցան (ՀԵԹ, 32), եւ անոր հրամանին ներքեւ ամէն կողմ յարձակեցան, եւ գլխաւորապէս Պարսից կողմերը, եւ բոլոր անոնց հպատակ երկիրները աւերեցին, եւ Մուհամմէտ Ճէլալէտտին սուլտանը աւերեցին, եւ Մուհամմէտ Ճէլալէտտին սուլտանը վընտեցին, թէպէտեւ սա կրցաւ նորէն դառնալ, երբ Թաթար ասպատակը քաշուեցաւ: Այս եղելութիւնք տեղի ունեցան 1176-էն մինչ 1226 տարիներու միջոցին: Թաթար ասպատակին մէկ թեւն ալ շուրջ 1220- ին Սարատա կամ Սուպուրա զօրավարին առաջնորդութեամբ Կովկասներէն անցնելով Վրաց թագաւորութեան վրայ ինկաւ, եւ աւերածները սկսան, Գէորգ Լաշա թագաւոր եւ Իւանէ Օրբելեան սպարապետ, չկրցան անոնց դիմադրել, եւ նոյն իսկ Խաչէնի Հայ իշխան Գրիգոր Հաղբակեան գերի ինկաւ, եւ անոր եղբօր Վասակի որդին Պապուք իշխան պատերազմին մէջ մեռաւ, եւ Մկրտէմ ու Հասան՝ Վասակի միւս որդիները հազիւ ազատեցան (ԿԻՐ.105): Չայն ելած էր թէ Թաթարները քրիստոնէայ են եւ իսլամներուն դէմ կու գան, որով մինչեւ իսկ խաչով ու թափօրով զիրենք դիմաւորողներ ալ գտնուեցան (ԿԻՐ.103), եւ իրօք ալ քրիստոնէութեան Թաթարներուն մէջ կանուխէն մտած ըլլալը պատմողներ կամ (ՉԱԳ.Գ.197): Սակայն Ճինկիզի արշաւանքը յայտնապէս քրիստոնէութեան ալ դէմ էր, ուստի խաչով դիմաւորողներն ալ կոտորուեցան, եւ քրիստոնէական սրբութիւններ պղծուեցան (ԿԻՐ.103), եւ քրիստոնէայ գերիներ ուրացութեան ստիպուելով կը նեղուէին զանազան տանջանօք, քաղցի եւ ծարաւով եւ մերկութեամբ (ԿԻՐ.105): Աւելի խստութիւն բանեցուցին Գրիգոր իշխանի վրայ, զոր նեղեցին բազում խոշտանգանօք, քարշեցին մերկ ի վերայ երկրի, եւ քաշով քանդեցին զամենայն մարմինն, մինչեւ ի գանելն նոցա աւանդեաց զհոգին, եւ ընկալաւ ի Քրիստոսէ զվկայական պսակն (ԿԻՐ.105): Ժամանակակից է համանուն մարտիրոս մըն ալ, Գրիգոր Կեչրորցի, որուն գերեզմանը 1222 թուականը կը կրէ (ՆՈՐ.95): Իսկ Իվանէի եւ Վրաց յաղթուիլը իբր աստուածային պատիժ կը մեկնուի, որովհետեւ անարգած էին Պարկեշտ Բջնեցի սրբակրօն Հայ քահանային գերեզմանը,

գոր տեղացիք իբր ուխտատեղի կը պատուէին, իսկ Իւանէի կինը յունադաւան մուլեռանդութեամբ Պարկեշտին ոսկրները հանել ու այրել տուած էր, եւ հրամայած շուն զենուլ ի տեղուջն (ՎԱՐ.143): Երբ Թաթարներ կը քաշուէին, պահ մը Իւանէ հետապնդեցաւ անոնց ետեւէն, բայց անոնք նորէն դարձան եւ իրենց աւերածները շարունակեցին, եւ այսպէս Հայաստան բովանդակ ոտնակոխ եղաւ, մի մասը Վրաց եւ միւս մասը Պարսից ձեռքը գտնուելով, եւ երկկողմանի արշաւանքներուն չարաչար հետեւանքները կրեց:

1104. ՓԻԼԻՊՊՈՍ ԳԱՀԱԶՈՒՐԿ

Արեւմտեան գաւառներ տակաւին Թաթարներու արշաւանքէն ազատ էին, բայց հանդարտ չէր իրենց ներքին վիճակը: Փիլիպպոս Բոյեմոնդոսի զաւակն էր, եւ շատ դիւրահաւան միտք մը եղած էր անոր ձեռքով Հայոց շահերը պաշտպանել: Հագիւ թէ Փիլիպպոս քսան տարեկան կըլլար, եւ իրաւունք կը զգար ինքն իրեն պետական գործերը վարել, շուտով դուրս կու տար իր ներքին դիտումը, զի ասելի էր նմա ազգս Հայոց, եւ երդմնագանց եղեալ ի յեղեալ ուխտէն՝ որ էր հայադաւան եւ հայասէր լինել (ՎԱՐ.141), լատին եւ հռոմէադաւան սովորութիւնները կը պահէր, եւ Հայ իշխանները ծաղր առնէր (ՍԱՍ.148) լատինամիտ երգիծանօք, եւ իւր հօրն թապտրով, կուզէր որ ձգէր զՀայոց զամէն իշխանքն, եւ յիւրոցն դնէր (ՍՄԲ.121): Նոյն իսկ Լեւոնէ մնացած զպատուական թագն (ՎԱՐ.141) եւ զպաղատն արքունական, զոր յերեւելի աւուրս կանգնէին, եւ զոր յարմար է մեծ հանդէսներու օրով գործածուելիք արքունական վրան իմանալ, եւ այլ գանձս ոսկւոյ եւ արծաթոյ (ԿԻՐ.141), առաքէր ի տուն հօր իւրոյ Անտիօք քաղաքը: Այդ կերպով կը յառաջէր այնչափ, որ Հայ իշխաններ չկարացին ժուժել իւրեան (ՍՄԲ.121), եւ երբոր իմացան որ գողոնին ետեւէն ինքն ալ գնայր յԱնտաք, եւ ունէր ընդ իւր եւ զԶապէլ թագուհին, ետեւէն հասան եւ ըմբռնեցին զթագաւորն Ֆիլիպ յայնկոյս գետոյն Զահանայ, որ է ըսել Համտուն գաւառին մէջ, եւ անմիջապէս կապեալ զնա եղին ի զընտան (ՍԱՍ.149), նոյնիսկ ի Թիլն Համտոյն, եւ յաթոռոյն ձգեցին (ՍՄԲ.121): Ըստ այս թագաւորական գահը նորէն դատարկ հռչակուեցաւ, եւ նորոգուեցաւ Կոստանդինի խնամակալական պաշտօնը, Զապէլ թագուհին անունին ներքեւ, որ դեռ ութը տարեկան էր: Ֆիլիպի բանտարկութեան պայմանաժամ նշանակուեցաւ մինչեւ բերցէ զթագն եւ զգանձն զոր տարաւ, եւ կը յուսացուէր որ հայրը առածները դարձնէր որդւոյն ազատութեան համար, սակայն նա ոչ ետ եւ ոչ զմին, այլ եւ ոչ օգնել կարաց որդւոյ իւրում, ուստի խնամակալն եւ իշխաններ թողին զնա անդ Թիլի բանտին մէջ, մինչեւ ի նմին մեռաւ (ՎԱՐ94): Ճշդուած չէ թէ որչափ ապրեցաւ Փիլիպպոս բանտին մէջ, սակայն դիտելով որ Կոստանդինի խնամակալութիւնը երեք տարի շարունակեց, եւ միայն 1226-ին սկսան խորհիլ Զապէլի երկրորդ ամուսնութեան մասին, յարմարագոյն կըլլայ ըսել, թէ երկու տարի եւ աւելի ալ մնացած ըլլայ նա Թիլի զընտանին մէջ, եւ բանտարկութեան մէջ մեռած, քանի որ հայրը նախադասեց Հայոց արքունիքին թագն ու գանձերը իւրացնել, քան թէ որդւոյն կեանքը ազատել: Բնական էր որ Փիլիպպոսի ընթացքը Հայերը զայրացնէր Լատիններուն դէմ հետեւաբար կրկին նորոգեցին Լեւոնի օրով Լատիններուն դէմ բացուած հալածանքը (1090), ամէնքը Կիլիկիայէ հեռացուցին, նոյնիսկ վտարեցին Տարսոնի

եւ Մամեստիոյ լատին եպիսկոպոսները, որոնք Լեւոնի օրէն դրուած էին: Ասոնց դարձին համար Հոնորիոս Գ. պապը, ուղղակի Կոստանդին կաթողիկոսին դիմեց, եւ 1223 դեկտեմբեր 17 թուակիր գրութեամբ Երուսաղէմի լատին պատրիարքին ալ գրեց, նոյն նպատակին համար աշխատելու (ՍԻՍ.528):

1105. ՀԵԹՈՒՄԻ ԹԱԳԱԻՈՐԵԼԸ

Փիլիպպոսի գահընկէցութենէն ետքը Հայոց նոր թագաւոր մը տալու կերպը՝ Ջապէլի նոր ամուսին մը տալն էր, որով հարկ եղաւ սպասել մինչեւ որ անուանական թագուհին այրիանար, ինչ որ վերջապէս տեղի ունեցաւ Փիլիպպոսի մեռնելով բանտարգելութեան հետեւանքով, եթէ չուզենք անուղղակի միջոցներու կիրառութիւն ենթադրել, ինչ որ այն դարերուն մէջ սովորական միջոց մըն էր: Կոստանդին որ թագաւորութիւնը իր ձեռքն առած էր, կուզէր զայն իր տոհմին պահել, բայց քանի որ Ջապէլ թագաւորութեան տէր հռչակուած էր, հնար չէր որ իրեն թագաւոր հռչակուելուն կերպը գտնէր, ուստի պարտաւորուեցաւ այդ անունը իր զաւակներուն մէկուն վրայ անցընել: Ռուբինեանց շառաւիղներէն արական սերունդին Ռուբէն-Ռեմունդով վերջանալէն ետքը (1097), ինքն Կոստանդին մերձաւոր ժառանգ կրնար սեպուիլ Լեւոնին մօրերբօրորդին ըլլալով (1096): Կոստանդին խնամակալ պատեհը հասած կարծեց իր միտքը իրագործելու, եւ նախապէս հաւանեցոյց զկաթողիկոսն, որ հարկաւ պիտի օգնէր բարեկամին, որ իր բարձրանալուն օգնած էր, եւ երկուքը իրարու մտերիմ էին: Երկու Կոստանդիններ հաւանեցուցին զայլս ոմանս ի մեծամեծոցն (ԿԻՐ.95), որոնք փորձով տեսած էին օտարազգիի երեսէն յառաջ եկած վատ հետեւանքները: Կոստանդինի զաւակները բազմաթիւ էին, բայց ընտրութիւնը պզտիկին վրայ կայացաւ, հաւանբար Ջապէլի հետ տարիքի համաձայնութիւնն ալ նկատի առնելով: Այսպէս Ջապէլի փեսացու եւ Հայոց թագաւորացու հռչակուեցաւ Հեթում, հազիւ երկու տարի հարսնցուէն մեծ, որ 11 տարեկան եղած էր, եւ անոր հետ վեցերորդ աստիճանի ազգակից: Հեթում նկարագրուած է իբրեւ մեծահոգի եւ հանձարեղ պատանեակ, անձնեայ եւ թիկնեղ, եւ գեղեցկադիտակ երիտասարդ (ՎԱՐ.141), մանուկ տիօք, բայց առոյգ մարմնով եւ գեղեցիկ տեսանելով (ԿԻՐ.95): Պսակադրութեան եւ թագադրութեան կրկնակ հանդէները փառաւորապէս կատարուեցան Տարսունի մէջ, ուր ժողովեցան տէր Կոստանդին կաթողիկոս եւ եպիսկոպոսք եւ իշխանք, 1226 թուականին (ՍՄԲ.121), Հոգեգալստեան տօնին (ՍԻՍ.528), որ այն տարի կիյնար յունիս 7-ին: Կոստանդին կաթողիկոս անձամբ հանդիսագիր եղաւ բարեգուշակ արարողութեան, որ եղեւ ուրախութիւն Հայոց (ՍՄԲ.121), զի վերջապէս թագաւորական ազգատոհմին կանոնաւոր ձեւ մը կը տրուէր, այն ալ ազգային շրջանակի մէջ, եւ պահելով միշտ կոստանդին խնամակալին պետական գործունէութիւնը, որ երբ խնամակալ ըլլալէ կը դադրէր, թագաւորահայր կը դառնար, եւ իր որդւոյն ու հարսին հովանաւորն ու առաջնորդը կը մնար: Իսկ հանդէսին Տարսունի եւ ոչ Սիսի մէջ կատարուիլը, հետեւանք պիտի ըլլայ համախմբութեանց յարմարագոյն կեդրոն մը ըլլալուն, թող որ, եթէ ոչ պաշտօնական գոնէ բարոյական եւ նախնական մայրաքաղաք էր Տարսուն՝ Կիլիկիայի համար:

1106. ԱՌԱՋԻՆ ԶԱՆՔԵՐ

Հեթումի թագաւորութեամբը նոր դիրք մը կը ստեղծուէր Սիսի արքունիքին մէջ, ուր յանկարծ բայմաթիւ արքայազնուններ երեւան կու գային, որոնք իրենց աստիճաննին համեմատ դիրքեր ալ պիտի ունենային: Կոստանդինի գաւակներէն Սմբատ սպարապետ անուանուեցաւ, Գունտոտապլ պատուանունով որ է նոյն ինքն Սմբատ պատմիչը. Բարսեղ՝ որ եկեղեցականութեան մտած էր, Դրազարկի առաջնորդ եւ Սիսի արքեպիսկոպոս եղաւ. Լեւոն՝ իշխանաց իշխան կամ մարաջախտ պատուանունով արքունեաց հազարապետ նշանակուեցաւ եւ Օշին՝ պայլ պատուանունով Կոռիկոսի իշխան եւ տէր եղաւ: Ուրիշ աւելի պզտիկ գաւակներ ալ ունեցած է Կոստանդին, որոնց ժամանակին պատշաճաւոր պաշտօններ ունեցան: Իսկ ինքն Կոստանդին իբրեւ թագաւորահայր, զամենայն հոգս արքայութեան յանձն առեալ իմաստնաբար կարգաւորէր, եւ ընդհանուր համաձայնութիւն հաստատելու կաշխատէր, զկէսն հնազանդէր սիրով, եւ եթէ սիրով համաձայնութեան չեկողներ ըլլային՝ զոչ հնազանդսն բառնայր ի միջոյ, զոմանս փախստական առնելով, եւ զայլս մահուամբ (ԿԻՐ.95), որով ի հարկին խստութիւնն ալ ձեռք առնելէ չէր քաշուեր: Եկեղեցական դասակարգին համակրութիւնն ալ շահելու համար, զամենայն վանօրայս երկրին անհոգ առնէր յամենայն մարմնական պիտոյից, եւ ինքն տայր նոցա զմարմնաւոր պէտս նոցա, որպէսզի նոքա միայն աղօթից եւ պաշտաման սպարապետին (ԿԻՐ.95), զանց չընելով հարկաւ ուսումնական աշխատութիւնները, որոնք այդ միջոցին ալ ծաղկեալ վիճակ ունեցան, ինչպէս ունէին նախորդ կաթողիկոսներուն օրով: Կոստանդին թագաւորահօր օրով Կիլիկիոյ հայաբնակութիւնն ալ երթալով շատցաւ, եւ լցաւ երկիրն բազմութեամբ մարդկան՝ անարուեստից եւ արուեստից եւ արուեստաւորաց, որոնք Հայաստանի ներքին գաւառներէն դէպ Արեւմուտք խուժեցին, փախուցեալք յաւերմանէ Թաթարին (ԿԻՐ.95): Աշխատեցաւ սիրալիր յարաբերութիւններ հաստատել Իկոնիոնի դրացի սուլտանին հետ, որ այն ատեն Ալլաէտտին Քէյքոպատն էր, 1219-ին գահ բարձրացած: Հայոց թագաւորութեան նախահաստատ ձեւին համեմատ (1055), նոր թագաւորը պէտք էր յարգանքները ընծայէր հռոմէական գերիշխանութեան, եւ Կոստանդին զանց չըրաւ զայն կատարել, եւ եղին մեծ սէր ընդ Հռոմայ պապն եւ ընդ Ալամանց օնբրունն (ՍՄԲ.121): Կը յիշուի գիր մըն ալ 1226 յուլիս 29-ին գրուած, որով Հոնորիոս Գ կրկին կը դառնայ լատին եպիսկոպոսներու վտարման վրայ եւ անոնց տեղերնին դառնալը կը խնդրէ Կոստանդին թագաւորահօրէն (ՍԻՍ.553): Մէկ խօսքով Կոստանդին թագաւորահայր մանուկ թագաւորին առաջնորդելով, Կիլիկիոյ մէջ բարեկեցիկ եւ խաղաղական կացութիւն մը կը ջանար հաստատել, եւ գոհացուցիչ կերպով ալ կը յաջողէր:

1107. ԶԱՊԷԼԻ ԸՆԹԱՑՔԸ

Ընտանեկան միջադէպ մը՝ պահ մը խանգարեց միտքերու հանդարտութիւնը, եւ զբաղեցուց Կոստանդին թագաւորահայրն ալ: Զապէր արդէն 12 տարեկան եղած, բայց տարիքին պահանջէն աւելի ընտանեկան եւ քաղաքական գործերու փորձառու դարձած, սկսաւ դժգոհութիւն յայտնել Հեթումի կենակցութենէն: Ըսենք որ նախնական զգացումով ու սրտով յարում մը կապած էր

Փիլիպպոսին, ըսենք որ խռոված էր բռնի կերպով անկէ բաժնուելէն, կամ թէ վշտացած էր անոր տառապագին վախճանին վրայ, ըսենք ալ թէ պատմիչին ակնարկածին համեմատ մայր նորա ֆրանկ էր ազգաւ (ԿԻՐ.95), կամ թէ Սեպիլ Լուսինեան (1088) Լատինաց հակամէտ եւ Հայերուն հակակիր զգացումներ կը թելադրէր իր աղջկան՝ քանի որ Լատիններուն շահերը վնասուած կը տեսնէր, վերջապէս ինչ ալ ըլլայ պատճառը, Ջապէլ եղանակը գտաւ եւ յանկարծ արքունիքը թողլով, ու մայրը տեսնելու պատրուակով Իսաւարիոյ Սելեւկիա քաղաքը գնաց, ուր կը գտնուէր Սիպիլ այն միջոցին, իսկ Սելեւկիա՝ Հիւրընկալ լատին ասպետներուն իշխանութեան ներքեւ կը գտնուէր: Սմբատ ալ Ջապէլի հեռանալուն պատճառը կը հասկըցնէ ըսելով, թէ շարժեցաւ դիւանական բարկութիւն ի թագուհին Ջապէլ, եւ խռովեցաւ ընդ թագաւորն եւ ընդ ամէն Հայք (ԿԻՐ.121): Կիրակոս եղելութիւնը շփոթ կերպով մը կը յիշէ, թէ թագուհին ոչ հաւանէր լինել կին մանկան Հեթումի (ԿԻՐ.95), ուսկից ոմանք հետեւցուցին իբր թէ Ջապէլի ամուսնութենէ առաջ տեղի ունեցած ըլլայ Սելեւկիա փախչիլը (ՉԱՄ.Գ.194) սակայն Սմբատ, որ Ջապէլի տագրն ալ է, շատ յստակ կերպով կը շեշտէ ամուսնութենէ ետքը հեռացած ըլլալը: Խաղաղական բանակցութիւններ արդիւնք չունեցան, մայրը չուզեց աղջիկը գրկել, ասպետներ ալ չքմեղանքներ յառաջ բերին թէ չեն կրնար բռնադատել եւ իրենց ապաստանած մէկը իր կամքին հակառակ յանձնել: Պարոն Կոստանդին պարտաւորուեցաւ բռնի միջոցներու դիմել, ժողովեց հեծեալ եւ գնաց իջաւ առաջի Սելեւկիոյ: Ասպետներ, որ բերդը Լեւոնէն պարգեւ ստացած էին, եւ զայն պահպանելու համար կու վախէին ի յԱլատին սուլտանէն, եւ Հայոց պաշտպանութեան պէտք ունէին, թէ՛ Ջապէլը յանձնած եւ թէ՛ Հայոց ընդդիմացած չըլլալու համար, առաջարկեցին որ իրենք բերդէն ելնեն, եւ Կոստանդին ինքն մտնէ ու առնէ զբերդն ու զինքն, եւ իրօք ալ Հայեր այս կերպով առին զՍելեւկիա եւ զթագուհին (ՍՄԲ.122): Բայց երբ Հայեր մեկնեցան, Հիւրընկալ ասպետներ նորէն իրենց բերդը մտան եւ իբր թէ այս կերպով ապաստանի իրաւունքը ոտնակոխ ըրած չեղան: Չենք գիտեր թէ Կոստանդին կաթողիկոս ինչ դեր վարեց Ջապէլի հանդէպ, որ եկեղեցականապէս ամուսնութեան, եւ քաղաքականապէս թագաւորութեան համար վտանգաւոր միջադէպ մը կը ստեղծէր: Կը սիրենք ենթադրել որ իր հայրական եւ հայրապետական խրատները ազդեցին վերջապէս Ջապէլի վրայ, որ այսուհետեւ օրինակելի ամուսնոյ տիպար մը եղաւ, եւ ընտանեկան երջանկութեան հեղինակ եղաւ Հայոց արքունիքին, եւ հետզհետէ երեք մանչ, Լեւոն եւ Թորոս եւ Ռուբէն, եւ հինգ աղջիկ՝ Իզապէլ, Մարիամ, Ռիթա, Սիպիլ եւ Ֆիմի, զաւակներ տուաւ Հեթումի (ՎԱՀ 219), որոնց առաջինը, թագաժառանգ Լեւոնը, ծնաւ 1236-ին, Ջապէլի 20 տարեկան ըլլալէն ետքը:

1108. ՋԱՊԵԼԻ ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ

Ջապէլի նկարագիրը բարեպաշտ եւ բարեգործ եւ բարեսէր կնոջ տիպար կը կազմէ անկասկած, եւ պատմութիւնն ալ մեզ զայն ոչ միայն սրբակեաց, այլ եւ կապարելապէս սուրբ անձի մը պէս կը ներկայացնէ, շարունակ պատմելով անոր գթասիրտ բարութիւնը, կարօտներու եւ հիւանդներու ցուցուցած խնամքը, եւ անբասիր եւ անբիծ կեանքը: Սակայն ասոնք կատարեալ

հասակի մէջ իր գործին տէր եղող կնոջ մը ձիրքերն եղան, որոնք չեն եղծուիր տասնամեայ աղջկան մը թեթեւութիւններով: Ոմանք Ջապէլի անունին ստուերած չբերելու միտքով ենթադրեցին թէ երբ Հեթումի կենակցութենէն կը խուսափէր, խորհէր կրօնաւորիլ ի վանս կուսանաց (ՉԱՍ Գ 194), որ հիներէն պատմուած չէ, եւ եթէ այս եղած ըլլար պատճառը, հարկաւ Սմբատ պիտի չկարնէար գրել թէ շարժեցաւ դիւական բարկութիւն ի թագուհին Ջապէլ (ՍՄԲ 121), եւ սատանայական անուանել կրօնաւորելու նպատակը, քանի որ յայտնի են Սմբատի ալ բարեպաշտական զգացումները: Պատմութեան ընթացքին մէջ այլեւս Ջապէլի պետական կամ ազգային գործունէութենէն յիշատակ չունինք մինչ անոր մանկութիւնը սերտ կերպով կապուած տեսանք քաղաքական գործողութեանց հետ: Իր անունը հռչակաւոր ընողը Սիսի հիւանդանոցն է, զոր ոչ միայն ինքն կառուցանել տուաւ, ինչպէս արձանագրութիւնը կը վկայէ (ՍԻՍ 539), այլ եւ անոր հոգաբարձուն եւ մատակարարը եղաւ, արքունական միջոցներով զայն պահպանեց ու հարստացուց, եւ ինքն անձամբ անոր մէջ աշխատեցաւ, ու իբր հասարակ հիւանդապահ կին մը ախտացելոց ծառայութիւնները կատարեց, զուարթառատ ողորմութեան եւ գթասիրտ առաքինութեան օրինակը տալով ամէնուն, մինչեւ իր կեանքին վերջը, որ երկար չեղաւ, զի 37 տարեկան վախճանեցաւ 1252-ին, եւ Յայսմաւուրքը սրբուիւոյ յիշատակի պէս կարձանագրէ անոր անունը յունուար 22-ին (ՅԱՍ Ա 42): Կոստանդին կաթողիկոս գլուխ կանգնեցաւ փառաւոր յուղարկաւորութեան, որ տեղի ունեցաւ ընդհանուր սուգի արտայայտութեանց մէջ, եւ մարմինը ամփոփուեցաւ Դրազարկի վանքը, Ռուբինեանց հարստութեան արքայազուններուն գերեզմանատեղին: Չէ յիշուած հիւանդութեան անունը, որ այսպէս վաղաժամ կը խլէր ամէնուն սիրելի անձ մը իրեններուն գիրկէն, եւ աւելորդ կը սեպենք մակաբերմոթեանց մէջ ընկղմիլ: Ուզեցինք այստեղ վերջացնել Ջապէլի մասին ըսուելիքը, պատմութիւնը ընդհատելով չվերադառնալու համար:

1109. ԼԱՄԲՐՈՆԱՑԻՈՅ ԽԼՐՏՈՒՄԸ

Հեթումի թագաւորութեան եւ Կոստանդինի կաթողիկոսութեան առաջին ժամանակները ընդհանրապէս խաղաղութեան միջոց մը կրնան նկատուիլ, հետեւանք այն հաշտաբար յարաբերութեանց զորս Կոստանդին թագաւորահայր ջանաց հաստատել բոլոր պետութեանց հետ: Մինչեւ իսկ ոմանք Պաղտատի ամիրապետ Տահերի կամ Թահիրի հետ դաշնադրութեան` եւ Հեթումի ամիրապետին երթալուն խօսքը կըսէն (ՍԻՍ 553), սակայն ոչ պատմական պարագաներ այդ յարաբերութիւնը կարդարացնեն, եւ ոչ Հեթում 1226 թուականին այդպիսի ծանր եւ հեռաւոր գորնն ու տարիքն ունէր: Հանդարտութիւնը կը նպաստէր ներքին գործերու զարկ տալ, ինչպէս էին Սիսի Ս. Սոփիա եկեղեցւոյն շինութիւնը, Սիսի եւ Տարսոնի պարիսպներուն նորոգութիւնը, առետրական յարաբերութեանց զարգացումը, Եւրոպացւոց` եւ յատկապէս Գենուացւոց եւ Վենետկեցւոց հետ վաճառականական դաշնդրութիւնները եւ յատուկ շնորհումները, եւ ասպետական կարգերուն նպաստաւոր բարեկամութիւնը ու մասնաւոր պարգեւները: Եթէ քիչ մը շփոթութիւններ ծագեցան, անոնք ալ տեղի ունեցան` Լամբրոնի իշխան Կոստանդինի երեսէն, որ

Հեթում-Հեղիի որդին էր եւ թագաւորահօր աներծագը: Թագաւորահայրը ուզած էր իր դիրքը զօրացնել, եւ որպէսզի յաջողի Լամբրոնացին ալ թիկունս օգնականութեան իր առնել, տուած էր անոր զԼամբրոնն, զսեփականն իւրեանց, զոր Լեւոն թագաւոր գրաւած էր, եւ նորէն չվերադարձնելը պայմանադրած (1069): Այլեւ իր աներծագին գերագոյն պատիւ մըն ալ շնորհած էր, ընելով զայն թագադիր որդւոյ իւրոյ Հեթումի: Բայց կարծես թէ ըմբոստութիւնը ժառանգական էր Լամբրոնացւոց տոհմին, եւ այդչափ բարիքներէն ետքն ալ Կոստանդին Լամբրոնացին ըստ հայրենի սովորութեանց իւրեանց, ինչպէս յատկապէս կը շեշտէ պատմիչը, ապստամբեաց ի քուէրորդւոյ իւրոյ յարքայէ Հեթմոյ. եւ Հայոց թագաւորութեան դէմ ձեռն ետ ի սուլտանն Հռոմոնց կամ Իկոնիոնի: Բնական էր որ ցորչափ կայր նա ապստամբ (ԿԻՐ 157), թագաւորն ու թագաւորահայրը չկարենային սէր եւ խանդադատանք ցուցնել անոր, իսկ սա իբր անիրաւեալ մինչեւ պապին բողոքներ կը սկսէր բարձրացնել, որով Գրիգոր Թ, որ 1227-ին Հոնորիոս Գ-ի յաջորդած էր, 1227 յունուար 19-ին, Հայոց թագաւորին եւ անոր հօրը գրելով կը յանձնարարէր Կոստանդին Լամբրոնացին չնեղել, որ ինքզինքը ըստ ամենայն Հռոմի հնազանդ կը ձեւածներ (ՍԻՍ 554):

1110. ԱԹՈՌԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐ

Նոր խաչակրութիւն մը, որ է վեցերորդը, Ասորիք եկած էր 1228-ին, Գրիգոր Թ պապին յորդորանօք եւ Փրեգերիկոս Բ Գերմանիոյ կայսեր առաջնորդութեամբ: Մէլիք-էլ-Քեամիլ, որ է Մելետին, Եգիպտոսի սուլտանը, անոր օգնականութեան դիմեց իր եղբայրներուն ապստամբութիւնը զսպելու, բայց վերջէն պարտաւորուեցաւ կայսեր ձեռքէն ազատելու համար՝ Երուսաղէմը անոր յանձնել, որ 1229-էն նորէն քրիստոնէից իշխանութեան ներքեւ անցաւ առանց պատերազմի, եւ 12 տարի մնաց, մինչեւ որ 1241-ին նորէն Եգիպտացիներէն գրաւուեցաւ Մէլիք-էլ-Սալէմ սուլտանին ձեռքով: Քրիստոնէից տիրապետութեան պարագայէն օգտուելով Կոստանդին կաթողիկոս փափաքեցաւ այցելութիւն մը ընել Երուսաղէմ, զոր եւ կատարեց 1238-ին, Ասորւոց կաթողիկոսին ընկերակցութեամբ (ՍԻՍ 554), ինչ որ առիթ ընծայեց Լատինաց հետ բարեկամական յարաբերութիւնները յաճախելու: Այդ պարագայն, եւ Երուսաղէմի գրաւումով Լատիններուն խրոխտանքին աւելնալը, նորէն քաջալերեցին ԱՆտիոքի Լատին պատրիարքներուն յաւակնութիւնը Հայոց կաթողիկոսութեան վրայ, պահանջելով որ անիկայ իրենց հպատակի, քանի որ բովանդակ ազգն Հայոց բնակէր ի մէջ պատրիարքութեան նորա, կամ լատիններէնին աւելի հաւատարիմ թարգմանութեամբ, բովանդակ Հայաստան պարունակեալ էր ի պատրիարքութեան Անտիոքայ (ԿԱԼ 374): Ասիկայ հին պահանջ մըն էր՝ Կիլիկիոյ գաւառներուն Անտիոքայ աթոռին հպատակ մետրապոլիտութիւններ ըլլալէն, յունական նուիրապետութեան համեմատ: Անտիոքի պատրիարքին բողոքը կանոնական եւ իրաւացի դատուեցաւ Գրիգոր Թ պապէն անպատշաճ լինելով գոլ գերկու գլուխս ի մէջ միոյ պատրիարքութեան, ուստի 1238 յունիս 26-ին գրութեամբ պաշտօն յանձնեց երկու եպիսկոպոսներու գնալ եւ բերանով խրատել զգուշութեամբ զայն կաթողիկոսն, զի ըստ պարտի իւրում խոնարհաբար հնազանդեսցի

Անտիոքայ պատրիարքին (ԿԱԼ 374), որով Հայոց հայրապետութիւնը մետրապոլիտութեան իջած պիտի ըլլար: Եպիսկոպոսներուն եկած ըլլալը եւ ինչ խօսած ըլլալը չենք գիտեր, միայն Գրիգորի նամակներուն մէջ կը գտնուի 1239 մարտ 1-ին գրուած ուրիշ գիր մը, որով կը զիջանի թագաւորին եւ թագուհիին միջնորդութեան, եւ կը հաստատէ գայսպիսի հաւանական սովորութիւնն, զորս ներկայած են Հայերը իրենց պաշտպանութեան համար: Նոյն գիրով կընդունի թէ այսպիսի սովորութիւնները են պահեալ անշարժապէս եւ աւանդեալ մինչեւ ի ժամանակէ սրբոյ նախնոյն մերոյ Սեղբեստրոսի պապին, եւ սրբոյն Գրիգորի՝ ժամանակակից նորա եւ Հայաստանեայց հայրապետին (ԿԱԼ 375): Այդ վերջին ակնարկը ուղղակի մեզ կը տանի հռչակաւոր Ղազնաց Թուղթին ծագումին, եւ իբր փաստ կը ծառայէ անոր յօրինուածին ժամանակն ու նպատակը ճշդելու (176): Կոստանդին կաթողիկոս, Հեթում թագաւոր եւ Կոստանդին թագաւորահայր, որչափ ալ իրենց ազգը սիրող ու եկեղեցին պաշտպանող, սակայն չունէին այն կորովը զոր պատշաճ պարագաներուն ցուցուցին Յովհաննէս կաթողիկոս եւ Լեւոն թագաւոր, ուստի Հայկական եկեղեցին Անտիոքի իրաւասութենէ ազատ պահելու համար ուզեցին օգտուիլ այն անորոշ աւանդութենէն, որով Լուսաւորչին Հռոմ գացած ըլլալը կը պատմուէր, եւ այս հիմամբ կազմեցին պապական շնորհման մը պաշտօնագիրը, առանց զգուշանալու իսկ որ գոնէ հին լեզուի ոճը պահէին, եւ չգործածէին լեզու մը, որ կատարելապէս Սմբատ պատմագիրին ռամկօրէնը կը շօշափէ: Այդ առթիւ Անտիոքի պատրիարքէն ալ բարձր դիրք մը գրաւելու համար, ոչ միայն գրեցին թէ Հայոց կաթողիկոսներ ինքնազուլուխ եղիցին, այլ եւ թէ պատիարքն երեքին, Երուսաղէմի եւ Անտիոքայ եւ Աղեքսանդիոյ, յորժամ պատրիարք ձեռնադրին, կամաւ եւ ընտրութեամբ Հայոց հայրապետին լիցի (ՂԱՇ 25): Պէտք է ըսել, որ եթէ Կոստանդիններ կորով ունեցած չեն բացէն դիմադրելու, ճարտար եղած են Հռոմի ոգին ճանչնալու, որ միշտ դիւրահաւան եղած է իրեն անձնասիրութիւնը փայփայող բաղբաղաներու հաւատալու:

1111. ՅՈՅՆԵՐՈՒ ՀԵՏ

Գրիգոր Թ պապը, այնչափ գոհ մնացած է որ Հայեր Հռոմի շնորհման փաստով կը պաշտպանեն իրենց եկեղեցւոյն անկախութիւնը, եւ զինքն ալ կազատեն անելանելի եւ դժուարին պարագայէ մը, յոր բռնուած էր Անտիոքի Լատին պատրիարքին անխորհուրդ յաւակնութեամբ, որ Հայոց առաջարկը ընդունելէն զատ, Կոստանդին կաթողիկոսին նուէր կը դրկէր պալիում կոչուած լատին եմիփորոնը, խոյր, ուրար ու մատանի առ ի նշան իր առաքելական սիրոյն (ԿԱԼ 376), եւ բոլոր հայ հաւատացելոց ալ մեղաց թողութիւն կը շնորհէր, ընդարձակ եւ ընդհանուր կերպով, երբ քաջութեամբ վախճանէին ի պատերազմ զինելով ընդդէմ Սարակենոսաց (ԿԱԼ 357): Թէպէտեւ նոյն միջոցին նոր խաչակրութիւն մը կազմելու խօսքեր չկային, սակայն միշտ քրիստոնէից վիճակը պաշտպանութեան կը կարօտէր Արեւելքի մէջ, եւ Երուսաղէմի վերանորոգեալ թագաւորութիւնը շարունակ յարձակմանց ենթակայ էր, եւ պապեր ու Լատիններ կը ջանային Հայերու օգնութեամբ իրենցները պաշտպանել: Այս միջադէպներէն ետքը միջոց մը նորէն կը դադրին Լատիններու հետ յարաբերութեանց պարագաներ, եւ այդ դադարը առիթ կընծայէ

Յոյներուն, որ կը սկսին փորձ փորձել Հայերը իրենց կողմը ձգելու, թէ իրենք զօրանալու, եւ թէ Լատինները տկարացնելու դիտմամբ: Երբ Կոստանդնուպոլիս Լատին կայսրութիւն եղաւ 1204-ին (1068), թէպէտ Յոյները տկարացան, բայց իրենց դիրքը բոլորովին չկորսնցուցին, եւ քիչ ետքը 1206-ին Թէոփորոս Լասկարիս մնացեալ զօրութիւնները ամփոփելով եւ կարգադրելով յունական կայսրութեան շարունակութիւնը հռչակեց Նիկիոյ մէջ, ուր 1222-ին իրեն յաջորդեց Յովհաննէս Վաղակէս, որ հետզհետէ զօրացուց իր իշխանութիւնը, Փոքր Ասիան նուաճեց, Թեսաղիոյ ալ տիրեց, եւ Լատինները Բիւզանդիոնի մէջ փակեց, եւ քանիցս զայն գրաւելու ալ պատերազմներ բացաւ: Վաղակէսի հետ նոյն տարին եւ Նիկիոյ մէջ՝ պատրիարքական աթոռը բարձրացած էր Գերմանոս Բ, որ կատարեալ գործակից մըն էր անոր իր ձեռնարկներուն մէջ: Այս եղելութեանց հետեւանքն էր Գերմանոսի Հայերուն մօտենալը, եւ անոնց հետ միաբանական բանակցութեանց մտնելը (ՍԻՍ 554) որոնք աւելի քաղաքական նպատակ ունէին, եւ եկեղեցական ձեւը՝ քաղաքականին հասնելու միջոցն էր միայն: Հայերուն Յոյներուն հետ բանակցութեանց սկսելը նշան է այն անտարբեր ըմբռնումին, զոր Հայեր ունեցան եւ ունէին միշտ իրենց միաբանական ձգտումներուն մէջ, պարզապէս զօրաւոր քրիստոնէայ նեցուկ մը գտնելու դիտումով, եւ ոչ թէ միոյն կամ միւսին ճշմարիտ ուղղափառութիւնը ճանչնալով: Բայց Յոյներու հետ այս անգամ շատ առջեւ չգացին, վասնզի դեռ զօրաւոր չէր անոնց դիրքը, քանի որ Կոստանդնուպոլիսէ դուրս կը մնային, եւ Վաղակէսի բոլոր ձեռնարկներն ալ յաջողութեամբ պսակուած չէին, իսկ Եւրոպան ու Լատիններ շատ աւելի զօրաւոր կերեւային Յոյներու բաղդատմամբ: Լատիններու աչքին Հայերը գնահատելի ոյժ մը եւ կարելոր օգնութիւն մըն էին, ուսկից զրկուիլ չէին ուզեր, եւ իրօք ալ այլազգիներէ յաղթուած եւ պատերազմէ ազատած գունդերու մնացորդներ իրենց ապաստանի տեղ կը գտնէին Կիլիկիոյ, կամ ինչպէս իրենք կըսէին Փոքր Հայոց թագաւորութեան մօտ, եւ նոյն իսկ Լատինաց ասպետական կարգերը Հայոց հովանաւորութիւնը կը խնդրէին (ՍԻՍ 533):

1112. ԲԵԼԼՈՎԱԿԵՑԻԻ ԳՐԱԾՆԵՐԸ

Այստեղ իբր հետաքրքրական ինչ կուզենք յառաջ բերել ինչ որ Վինկենտիոս Բելլովակեցին գրած է Հայոց եկեղեցւոյն վարդապետութեանց վրայ: Բելլովակիա (Beauvais) Գաղղիոյ քաղաքներէն է, եւ Վինկենտիոս՝ ԺԳ դարու Լատին մատենագիրներէն է, որ Հայելի մեծ անունով, եւ Հայելի բնական Հայելի վարդապետական, Հայելի բարոյական եւ Հայելի պատմական բաժիններով աշխատութիւն մըն ալ ունի, ուր հաւաքած է իր դարուն տեղեկութիւնները: Առանց ուզելու Բելլովակեցիին գրական արժէքը քննել, Հայերուն վրայ գրացները բաւական են ցուցնել, թէ ինչպէս անհիմն եւ խառնակ գրոյցներու վրայ հիմնուած են իրեն տուած տեղեկութիւնները: Բելլովակեցին կարծիքով թէպէտ Հայեր բաւական մոլորութիւններ ուղղած են Նիկոն Պոնտացի քարոզութեամբ (817), եւ պապերու խրատիչ նամակներով, բայց տակաւին շատ մոլորութիւններ ունին, եւ այս պատճառով հանապազ եւ յիւրաքանչիւր ժամանակի խրատեցան յԱստուծոյ զանազան չարչարանօք (ԿԱԼ 370): Ապա Հայերուն կարծեցեալ մոլորութիւնները համրելով կը յիշէ, թէ Աւագ շաբաթ երեկոյին հաւկիթ եւ պանիր կուտեն, թէ Ջատիկէն ետքը մինչեւ

Պենտեկոստե եղող ուրբաթները միս կուտեն, թէ Ծնունդի օրը չեն գիտեր, թէ սրբոց տօներ չեն ըներ, թէ առաքելոց պահքերը չեն բռներ, թէ եղանակաց պահքեր չունին, թէ մեծ պահքին մէջ չեն պատարագեր, թէ Սուրբ Արեան անունով՝ խիստ եւ ծոմաջան շաբաթապահք մը ունին՝ որով Առաջաւորին կակնարկէ, թէ պահք օրեր ձէթ ու ձուկ ուտելը ու գինի խմելը պոռնկութենէ ծանր մեղք կըմբռնեն, թէ երկամսեայ տղայոց հաղորդ կու տան, թէ բաժակին ջուր չեն խառներ, թէ կենդանիներու մէջէն պիղծեր կը զատեն, թէ ապաղելէն եւ փայտելէն սկիի կը գործածեն, թէ առանց քահանայական զգեստի կամ լոկ ուրարով կը պատարագեն, թէ շաբաթ ու կիրակի՝ սրբոց տօն չեն տօներ, թէ հանդերձեալին մէջ մաքրարանի վարդապետութիւնը չեն ընդունիր, թէ եպիսկոպոսներ պառնկութեան պատճառով ամուսնալուծում կը վճռեն, թէ եկեղեցականներ արբեցութեան ու վաշխառութեան ու սիմոնականութեան ու հմայողութեան կը հետեւին, թէ այրի երէցկիւնը կրկին չեն ամուսնացեր, եւ թէ երկու բնութեանց վարդապետութիւնը չեն ընդունիր (ԿԱԼ 372): Բելլովակեցիին յառաջ բերած խառնուրդը, զտելու եւ բացատրելու իսկ պէտք չենք տեսնար, զի ոմանք սխալ տեղեկութիւններ են, ուրիշներ թիրիմաց մեկնութիւններ, եւ շատեր լատինամոլ միտքի արտադրութիւն, որ մոլորութիւն կը կարծէ ամէն ծէս ու սովորութիւն որ լատինականին համաձայն չէ: Սակայն պէտք չէ այդ խառնակ ծանօթութեանց վրայ զարմանալ, քանի որ միւս կողմէն կը տեսնենք, որ Լեւոն թագաւորը տակաւին կենդանի կը կարծէ 1239-ին (ԿԱԼ 377), եւ մինչեւ 1242 կը յետաձգէ անոր մահը (ԿԱԼ 376), եւ Լեւոն Հայոց իշխանութեան յափշտակիչ կը նկարագրէ, եւ թագաւորութեան սկզբնաւորութիւնը 1242-ին կը դնէ (ԿԱԼ 377), եւ Կոստանդին թագաւորահայրը՝ 72 Հայ իշխաններ մեռցնելով իր որդին Լեւոնի աղջկան ամուսնացուցած կըսէ (ԿԱԼ 378): Երբոր արտաքին եղելութիւններն ալ այդպէս կը ծամածռէ, պէտք չէ շատ տեսնալ՝ ինչ որ Հայերուն կարծեցեալ մոլորութեանց մասին կը գրէ:

1113. ԹԱԹԱՐԱԿԱՆ ԱՐՇԱԲԱՆՔՆԵՐ

Թաթարներու յարձակումները, կամ լաւ եւ հրոսակներ, որոնց սկզբնաւորութիւնը պատմեցինք (1103), պահ մը դադար առած էին Ճինկիզի իր երկիրը դառնալով, ուր 1227-ին մեռաւ, եւ իրեն յաջորդեց որդին Ուխաթա (ԿԻՐ.122), որ 5 տարի հանդարտ մնաց, եւ ներքին երկիրներով զբաղեցաւ, եւ միայն 1232-ին, մտածեց դէպ Ասիոյ արեւմուտքը արշաւել, 15 ճիւղերու բաժնելով իր անթիւ բանակը, որոնց պետերն էին Բինալ եւ Սուլար զօրավարներ, նուին աստիճանով, իբր օգնականներ Չարմաղանի, զոր ընդհանուր հրամանատար նշանակեց: Մուզանի ընդարձակ դաշտը, որ Կասպից ծովին արեւմուտքը կը մնայ, եւ Կովկաս լեռներէն մինչեւ Ատրպատական կը տարածուի, եւ մեղմ օդովը, յուռթի արօտներովը ու առատ փայտովն ու ջորվը հանգիստ ձմերոց կը կազմէ, Թաթարները զայն իրենց կեդրոն ընտրեցին, ուսկից կը խուժէին իւրաքանչիւր գարնան բացուելուն, եւ գերելով ու գերփելով, աւերելով ու աւարելով ձմեռը հանգիստ առնելու համար նոյն տեղը կը դառնային (ԿԻՐ 123): Չմոռանանք ու Թաթարներու արշաւանքները հիւսիսէն ալ Ռուսիա եւ Լեհաստան եւ Հունգարիա, եւ հարաւէն Հնդկաստան հասած էին (ՕՐԲ Բ 147), այլ մենք մեր նպատակէն կը հեռանայինք եթէ միառմի

ուզէինք յիշել նոյնիսկ Հայաստանի մէջ գործուած աւերները, զորս ընդարձակ կը պատմեն ականատեսներ Կիրակոս եւ Վարդան, եւ կը նկարագրեն Գանձակ (ԿԻՐ 124), Շամքոր (ԿԻՐ 125), Լօռի (ԿԻՐ 135), Անի (ԿԻՐ 138), ու Կարս (ԿԻՐ 140) քաղաքներու կոտորածները ընդհանուր տեղեկութիւններ ալ տալով ամենուրեք կատարուած վայրագութեանց վրայ (ԿԻՐ 125): Ուխաթա մեծ խանը 1241-ին մեռաւ, եւ անոր յաջորդեց Քիւութ կամ Խայուխ, եւ անոր օրով Չարմաղան ալ համրեցաւ եւ անկարացաւ, եւ 1242-ին իրեն յաջորդեց Բաշու (ԿԻՐ 152), որ անդրագոյն եւս մղեց արշաւանքը, գրաւեց Կարինը, Եզընկան, Կեսարիան ու Սեբաստիան (ՎԱՐ 147), որոնք Իկոնիոնի սուլտանութեան ներքեւ էին: Նոյնպէս կոտորեցին եւ գերեցին զայլ աշխարհս եւ զգաւառս, ուր մանաւանդ ազգ Հայոց վշտատեսաց բնակեալ էին, իսկ վիշտերը իրենց գագաթնակէտը հասան 1243-ին, զի համարագիր թուականին ՈՂԲ էր, եւ ըստ այն գործեցան արդիւնքն արժանաւոր ողբոց, կը գրէ Վարդան (ՎԱՐ 147), որ Իկոնիոնի սուլտանութեան ներտառերուն իմաստ տալով:

1114. ՎԱՆԱԿԱՆԻ ԳԵՐՈՒԹԻՒՆԸ

Թէպէտ մասնաւոր դիպուած մը բայց յիշատակեաց արժանի է Վանական վարդապետի գերութիւնը, որ այս շփոթութեանց միջոցին տեղի ունեցաւ, եւ զոր մանրամասնօրէն կը պատմէ Կիրակոս, գերութեան ընկերը (ԿԻՐ 129-135): Յովհաննէս Տաւուշեցիէն տարբեր (1080), եւ աւելի ծանօթ Վանական մակդիր անունովը, 1841-ին ծնած է եւ Մխիթար Գօշի աշակերտած, եւ Մխիթարէն ետքը գլխաւոր եւ հռչակաւոր եղած է դարուս Հայ վարդապետներու մէջ: Երբոր ինքն գործի գլուխ եղաւ, Խորանաշատ վանքը հիմնեց ու պայծառացուց իր հայրենական Տավուշ գիւղին մօտ, Գանձակի գաւառին մէջ, եւ վերջէն աւելի ապահովութեան եւ առանձնութեան համար, անկէ քիչ հեռու Լօրուտ գիւղին բարձունքը քարաժայռերու մէջ եկեղեցի եւ վանք մըն ալ շինեց, եւ հաստատապէս հոն կը մնար, երբ Խորանաշատը Ճէլալէտտիին ասպատակէն վնասուեցաւ (1103): Երբոր Մուլար զօրավար (1113), այդ կողմերը հասաւ, եւ Վահրամ իշխան որդի Բլու Ջաքարի եւ ազգական Օրբելեանց, որ գաւառին կիշխէր, իր Աղբուզա որդւոյն հետ տեղի տուաւ, Լօրուտէ եւ Տաւուշէ եւ շրջակայ գիւղերէ բազմութիւն մը Վանականի լեռնային վանքը ապաւինեցաւ, սակայն վանքը բաւական չէր այդ բազմութիւնը ապրեցնել, եւ առանց ջուրի եւ առանց կերակուրի մերձ էին ի մեռանել: Պաշարող Թաթարներ բազմութիւնը կը հրաւիրէին անձնատուր ըլլալ, եւ ամէն դիրութիւն կը խոստանային, եւ բազմութիւնն ալ վարդապետին կը թախանձէր, զնեա զարիւն մեր ամենեցուն, էջ առ նոսա, եւ արա սէր ընդ նոսա: Վանական վստահ չէր տրուած խոստումներուն անկեղծութեան, բայց յանձն առաւ երթալ, զանձն իմ ոչ խնայեցից վասն ձեր՝ յայտարարութեամբ, եւ Սոսթենէս ու Մարկոս արեղաներուն հետ իջաւ Մուլարին մօտ, եւ օրը Վարդավառի տօն էր կըսէ պատմիչը, որ յուլիսի 27-ին եղած կըլլայ, եթէ 1242-ին դնենք պատահարը, ինչպէս ոմանք կը հաշուեն, այլ հաւանակագոյն է դնել 1236-ին Ուխաթայի օրով, քանի որ մահուընէ ամս հնգետեսան յառաջ եկած կըսուի (ՎԱՐ 146), եւ այդ հաշուով յուլիս 6-ին հանդիպած կըլլայ, եւ միշտ կարդարանայ այդ առթիւ յիշուած սաստիկ տօթն: Երբոր զօրավարին

ներկայացան ստիպեցին երկրպագանել ի վերայ ծնգաց, իբրև ուղտուց ի ժամ գնելոյն: Ջօրավարը շատ մը անոյշ խօսքերէ ետքը, կը հրամայէ որ լեռ ապաստանողներն իջնեն, եւ այնպէս ալ կընեն արեղաներուն ձայներուն վրայ, թէպէտեւ միշտ վախով եւ հաղորդուելով յառաջ քան զիջանելն: Իջնողներուն ջուր ու հաց կու տան, բայց պահպանութեան ներքեւ կը դնեն, միւս օր լեռան վանքը կելլեն եւ կը թալնեն: Վանական վարդապետը, Մարկոս ու Սոսթենէս արեղաները, Վանականի եղբօրորդին Պօղոս քահանան, Կիրակոս վարդապետ պատմիչը, եւ ուրիշ շատեր որ կարող էին շրջել ընդ նոսա, գերի կը պահեն իրենց մօտ, իսկ մնացեալները իրենց տեղերը կը դրկեն: Անհնարին նեղութեանց մատնուած էին գերի մնացողները, ամբողջ ամառը բանակին ետեւէն տարուելով, հետի եւ բոկոտն, եւ գանալից բռնադատուած, մինչ զի զփուշս անգամ ոչ կարէին հանել յոտիցն, եւ գիշերները նեղ նկուղներու մէջ խիստ պահպանութեան ներքեւ էին, այնպէս որ մինչեւ իսկ ոչ տային ումէք ելանել արտաքս ի պէտս կարեաց մարմնոյ: Այդ խումբին մէջէն ինքն Կիրակոս, եւ ընկերներէն ոմանք զատուած էին Թաթարներուն իբր գրագիր ծառայելու, գրել թուղթ եւ ընթեռնուլ, բայց աւելի հանգիստ չէին վայելեր: Երբոր աշնան յառաջանալուն Թաթար գունդեր իրենց ձմերոցը դարձան, գերիներէն սկսան առ սակաւ սակաւ փախչիլ ի գիշերի, բայց երկու քահանաներ փախչելու ատեննին բռնուեցան, եւ ուրիշներուն աչքին առջեւ սպաննուեցան յերկիւղ եւ ի զարմացում, եւ մնացեալներուն առաջարկուեցաւ իրենց անձին փրկանքը վճարել, որ ազատին: Առանձինն Վանականի վրայ պնդեցին, կարծելով թէ հարուստ է, բայց նա պատասխանեց թէ ինչ ունէին արդէն առին, բաց յայնմանէ մեր այլ ինչ որ գոյ, եւ առաջարկեց որ շրջակայ քրիստոնեաներուն վաճառեն զիրենք. եւ այսպէս ալ ըրին, եւ քրիստոնեաներ Վանական վարդապետն ալ գնեցին ութսուն դահեկանի, բայց յազատութիւն եւ ոչ ի ծառայութիւն: Միայն Կիրակոսը պահեց զօրավարը՝ իբր զի գրագրութեան համար պիտանի էր, բայց նա ալ խնամօքն Աստուծոյ յաջողեցաւ զաղտագնաց լինել եւ զերծանիլ, եւ Գետիկ վանքը ապաւինեցաւ, թէպէտ աւերեալ էր ի նոցանէ եւ այրեալ (ԿԻՐ 135): Ասկէ ետքն է որ Վանական վարդապետ նորէն Խորանաշատի մէջ հաստատուեցաւ, եւ իր ժամանակին պատմութիւնն ալ գրեց, որ դժբախտաբար մեզի հասած չէ, սակայն Վարդան (ՎԱՐ 147) եւ Կիրակոս օգտուած են իրենց վարդապետին աշխատութենէն:

1115. ՀԵԹՈՒՄ ԵՒ ԹԱԹԱՐՆԵՐ

Թաթարական արաւանքին վտանգը հետզհետէ Հայոց թագաւորութեան սահմանները կը մօտենար, եւ կորուստը ակներեւ էր, եթէ Իկոնիոնի սուլտանութիւնը իյնար: Ղիաէտտին Քէյխուսու սուլտանը, որ Ալայէտտին Քարքաւուզի յաջորդած էր 1237-ին, ուզեց գոնէ իր ընտանիքը ապահովել, ուստի սուլտանին մայրն էառ զիւր դուստրն եւ փախաւ ի Կիլիկիա (ՍՄԲ 222), երբոր Բաչու Իկոնիոնի վրայ քալեց, եւ պարտեցաւ սուլտանն (ԿԻՐ 156): Հայոց թագաւորն ու թագաւորահայրն բարեկամական յարաբերութիւններ ջանացին հաստատել Թաթարներու հետ, եւ Կոստանդին թագաւորահայր անձամբ Կեսարիա գնաց Թաթարներու հետ բանակցութիւնները վարելու, որոնց կողմէն Սիմէոնի Ասորի վարդապետը, Ռաբան Աթա կոչուած (ԿԻՐ 150), դեսպան

եկաւ Հեթումին: Այդ Սիմէոն յաջողեր էր մեծ խանին համակրութիւնը շահիլ, եւ անոր համոզել որ պէտք չէ կոտորել քրիստոնեաները, որ իրեն կը խոնարհին եւ կը հնազանդին եւ հարկ կը վճարեն, եւ խանն ալ նոյն ինքն Սիմէոնը միջնորդ կը գործածէր քրիստոնէից մօտ, այդ պայմանները գործադրելու համար (ԿԻՐ 151): Լատիններն ալ կը յիշեն այդ միջոցին Յովհաննէս Կարպինեցի եպիսկոպոսին պապին կողմէն թաթար զօրավարին մօտ գնալը, քրիստոնէից պաշտպանութիւնը խնդրելու համար: Ըստ այսմ Սիմէոն Հեթումի մօտ կու գար սովորական պաշտօնով, բայց Բաշու կը պահանջէր միանգամայն որ սուլտանին ընտանիքը իրեն յանձնուի, թէ չէ, կըսէր, քո ամէն սէրն, որ հետ մեզ դրիր, սուտ է (ՍՄԲ 122): Ծանր եկաւ Հեթումի պահանջուած պայմանը, մինչեւ ըսել, թէ լաւ էր ինձ եթէ զորդին իմ զԼեւոն խնդրէին յինէն, քան թէ գնոսա, այլ հնար չեղաւ Բաշուի միտքը փոխել, եւ ոչ ալ հնար էր թաթարներու զօրութեան դիմադրել, ուստի ականայ կամաւ ետ ի ձեռս նոցա, զի մի մեծ չարեաց պատճառ լիցի: Հեթում զանց չըրաւ սովորական ընծաներն ալ, եւ փոխարէն թաթարներ հաստատեցին սէր ընդ արքային Հայոց. ետուն եւ գիր ըստ դենին իւրեանց, զոր էլտամզայն կոչէին (ԿԻՐ 156): Այս կերպով միայն կրցաւ Հեթում հեռացնել Կիլիկիոյ վրայէն այն ահեղ փորձանքը, որ արդէն բոլոր աշխարհքը քարուքանդ ըրած էր: Բելլովակեցին կը խղճահարի Հեթումի ընթացքին վրայ, թէ անիրաւութեամբ մեծաւ տարեալ յանձնեց՝ սուլտանին ընտանիքը ի ձեռս թաթարաց, վասն շահելոյ զբարեկամութիւնն իւրեանց, բայց չենք գիտեր թէ որ օրէնքով պիտի պարտաւորցնէր Հեթումը իր ազգն ու երկիրը զոհել սուլտանին սիրոյն, որ այնչափ անդամներ մեծամեծ վնասներ հասուցած էր Հայերուն: Բելլովակեցիին պատմելովը Հեթում սուլտանի կիները տարած ատենը մեռաւ ի նմին ճանապարհի (ԿԱԼ 378), իբր թէ Աստուած պատժած ըլլայ գործած անիրաւութիւնը, սակայն Հեթում մեռած է 1270-ին, եւ այդ եղելութիւնը 1244-էն ետքը չէ, եւ ըստ այնմ պէտք կըլլայ իմանալ բարոյական տեսակէտէն յայտնուած միտքն ալ: Անտարակոյս Հեթում ապաստանած կիները յանձնելէն առաջ, կաթողիկոսին հետ խորհրդակցած է, եւ անոր հաւանութեամբ տրուած է յանձնելու որոշումը: Բայց կաթողիկոսն ալ չէր կրնար բռնադատիչ պայմանին առջեւ թաթարներու վայրագութեան զոհ տալ Կիլիկիոյ ժողովուրդը, եւ երկրին վրայ հրաւիրել ուրիշ տեղեր կատարուած կոտորածներն ու աւերածները: Անցողաբար աւելցնենք թէ անշուշտ այս առթիւ տեղի ունեցած՝ Սիմէոն Ասորիին դեսպանութեան եւ միջամտութեան արդիւնքն եղած է, Սիսի մէջ Ասորոց եկեղեցիին շինութիւնը (ՍԻՍ 534):

1116. ՀԵԹՈՒՄ ԵՒ ՍԵԼՃՈՒՔՆԵՐ

Եթէ Հեթում եւ Կոստանդիններ կրցան թաթարներուն սպառնալիքէն ազատիլ, յանձնելով Ղիաէտտին սուլտանին մայրն ու քոյրը (1115), սակայն անոր վրէժխնդրութիւնը շարժեցին, երբոր թաթար ասպատակը ետ գնաց, եւ Ղիաէտտին իր իշխանութեան դարձաւ, եւ 1245-ին Կիլիկիա յարձակեցաւ, ու այրեաց զամէնն, նորէն իրեն օգնական եւ առաջնորդ ունենալով Լամբրոնի Կոստանդին իշխանը (1109): Կոստանդին թագաւորահայր եւ որդին Սմբատ սպարապետ՝ Տարսոնի մէջ ամրացան, եւ Հեթում Ատանան բռնեց: Սելճուքներ Տարսոնի պաշարումը չյաջողցնելով, Կիլիկիոյ կամ Կուկլկայ կապանէն, այնժամ Կիլիկ-Պողազէն ետ կը դառնային, երբ

Հայերը ետեւէն պնդեցան, եւ Մայծառի ճակատամարտին մէջ, մէք դիպաք անոնց, կըսէ Սմբատ, ու Աստուծով խանգարեցաք եւ կոտորելով վարեցաք (ՍՄԲ 123): Միւս տարին 1246-ին Սելճուքներու յարձակումը նորոգուեցաւ, եւ թագաւորահայրն ու սպարապետը Տարսոնը լաւ պաշտպանեցին, բայց երբ պարիսպէն նետընկէց մի փլուցին թշնամիք, վիատեցան, եւ Պռականա բերդը տալով հաշտութիւն խօսեցան: Սակայն նոյն միջոցին սուլտանն, երբ կու խմէր, լոկ ասաց քովս քովս, ու մեռաւ: Իսկ մենք, կը գրէ Սմբատ, չէաք իմացեր զսուլտանին մահն, թէ ոչ՝ կարէաք նեղել եւ հաշտութեան չէինք զիջանիր: Ասոր հետ մէկտեղ, կըսէ, ետ դարձող Սելճուքներէն հարիւր հազար մարդ աւելի ջրախեղդ սատակեցան՝ յորդահոս անձրեւներուն պատճառով եւ յետ երկու տարւոյ գողացաք զՊռականա, այսինքն բերդը ետ առած են 1248-ին: Երբ այս անցքերը կը դառնային Կիլիկիոյ կողմերը, Հայաստանի գաւառները, կրկին չարաչար նեղութեանց կը մատնուէին, վասնզի Բաշուն եւ այլ աւագանին Թաթարաց, կարծիս առին ամբարտաւանութեան եւ ապստամբութեան Վրաց: Ղաւիթ թագաւորը եւ մեծամեծները ձերբակալեցին, կապեցին եւ հատին վճիռ մահու, սակայն վերջէն անոնք արձակեցին ի մահուանէ, բայց անթիւս կոտորեցին, գերեցին գիւղս եւ ագարակս, գործեցին խայտառականս ի կանայս, այնպէս որ պատմիչը իրաւունք ունեցաւ ըսելու, թէ ՈՂԲ կրկնեցաւ ի ՈՂԸ Թուին (ՎԱՐ 148), այսինքն է 1249ին:

1117. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԵՒ ՎԱՐԴԱՆ

Մինչ այս անցքեր կը դառնային, եւ Հայութեան բոլոր բաժինները, թէ Թաթարներու եւ Սելճուքներու ձեռաց ներքեւ, եւ թէ Կիլիկիոյ ազգային թագաւորութեան մէջ՝ աղետէ ու վիշտէ գլուխ չէին կրնար վերցնել, Վարդան Արեւելցին, նոյն ինքն Վարդան պատմիչը, Մեծ մականուանեալ, եւ աշակերտ Մխիթար Գօշի ու Յովհաննէս Վանականի, 1240-ին ատենները աղօթականութեան ազգաւ Երուսաղէմ էր գացած (ԿԻՐ 162), Կոստանդին կաթողիկոսին ուխտագնացութենէն քիչ ետքը, երբ տակաւին Երուսաղէմ Լատիններու ձեռքն էր: Երուսաղէմէ դառնալուն Վարդան Հռոմկլայ կը հանդիպի 1241-ին կաթողիկոսին հետ տեսնուելու համար: Կոստանդին երբ զայն կը ճանչնայ, չուզեր անկէ բաժնուիլ, կը կապէ զայն միջնորդութեամբն Աստուծոյ ընդ անձին իւրոյ կենօք եւ մահուամբ, մեծաւ հարկիւ եւ սիրով բեւեռեալ ընդ նա յաւիտեան (ԿԻՐ 165): Կոստանդինի եւ Վարդանի խորհրդակցութիւնները խեղճ ազգին եւ եկեղեցւոյն ողբալի վիճակին վրայ կը դառնային, եւ մտախոհ եղեալ խորհեցան, թէ մեղքն են այսմ ամենայնի պատճառ, զի ամենայն մարդ խնամով ի գործել զհաճոյս կամաց իւրոց: Ժամանակին զեղծումները համրուած ատեն կը յիշուին մերձաւորներու հետ ամուսնութիւն, ամուսնաթողութիւն, ապօրինի կենակցութիւն, պահքերու անզգուշութիւն, եւ հեթանոական կենցաղ, եւ որ մեծն է քան զամենայն չարիս, կաշառով ձեռնադրութիւններ անարժաններու, տգէտներու եւ մանկահասակներու, եւ եկեղեցականներու խառնակեցութիւն (ԿԻՐ 162): Այդ զեղծումներու դարման մը հոգալու համար կաթողիկոս ու վարդապետ, դրան սպասաւորաց լրմամբ, այսինքն հայրապետանոցին վարդապետներով. 1243-ին Հռոմկլայէ կու գան յաշխարհն Կիլիկեցւոց Սիս մայրաքաղաքը, եւ Հեթումի հրամանաւ եւ ձեռնտուութեամբ (ԿԻՐ 168), կամ ըստ այլոց

Կոստանդինի հրամանաւ եւ Հեթումի ձեռնտուութեամբ (ԿԻՐ 287), ժողովի կը գումարեն զեպիսկոպոսունս, զվարդապետս, զմիանձունս եւ զվանաց առաջնորդս, զիշխանս եւ զիշխեցողս (ԿԻՐ 168), եւ տիրող զեղծումներուն համեմատ ամենեցուն կամակցութեամբ եւ ձեռնարգրով կը հաստատեն սահման եւ կանոն չափաւոր եւ դիւրընթաց եւ կարելի գործելոց, եւ անոնց վրայ կուխտեն ժողովով յանձն առնուլ ամենայն կարողութեամբ զեղեալ սահմանս (ԿԻՐ 169)

1118. ՍԻՍԻ ԳՈՒՄԱՐՈՒՄԸ

Ժողովական կանոններուն վերլուծութեան չանցած, պէտք է դիտել տանք թէ Սիսի գումարումը կատարեալ ազգային ժողով մը չկրցաւ ըլլալ, որովհետեւ միայն Կիլիկիոյ ներկայացուցիչներով կազմուեցաւ, եւ անկէ դուրս եղող Հայաստանի եւ Փոքր Ասիոյ եպիսկոպոսներուն եւ վարդապետներուն եւ ոչ իսկ հրաւեր դրկուեցաւ: Կոստանդին կաթողիկոս մտադիր էր զալ անձամբ եւ այդր այսինքն արեւելեան գաւառները, եւ լնուլ զփափաք կարօտութեան իւրոյ, եւ միանգամայն այն կողմերու եպիսկոպոսներէն եւ վարդապետներէն պահանջել ձեռագիր սահմանիդ եղելոյ (ԿԻՐ 169), որ է ըսել, Սիսի ժողովին որոշումներուն կատարեալ ազգային կանոնի ոյժը տալ ընդհանուր համաձայնութեամբ: Կոստանդին իր փափաքը չկրցաւ լրացնել եւ տեղէն շարժուիլ, ոչ միայն զի ծերացեալ էր նա (ԿԻՐ 163), այլ զի նաեւ ժամանակն կասկածոտ եւ սխալական էր (ԿԻՐ 165): Այս պատճառով զերիս ամս սպասելէ ետքը (ԿԻՐ 168), Վարդան վարդապետը ճամբայ հանեց, որ ի հինգ ամաց հետէ իւր մօտն էր (ԿԻՐ 165), եւ կատարեալ մտերիմն էր, եւ ունէր զսիրտ եւ զբան իւր յամենայն իրս, որպէսզի զլխաւոր վիճակները պտտի, եպիսկոպոսներուն եւ վարդապետներուն համաձայնութեան ստորագրութիւնը առնէ, եւ հաւաքերէն ետքը բոլորը մէկտեղ կաթողիկոսին բերէ (ԿԻՐ 166): Այդ մանրամասնութիւնները շատ իսկ են ցուցնել, թէ Սիսի 1243 տարւոյ ժողովին որոշումները չեն կրնար ազգային ժողովական կանոնի հեղինակութիւնը վայելել, քանի որ իրենց կազմութիւնը կիսովի էր եղած, եւ լրացումը երեք տարիներէ ետքը պիտի կատարուէր, եւ այն ալ ամբողջական կերպարան մը չկցաւ առնել: Բայց աստի կանոններու վերլուծութիւնն ալ պիտի ցուցնէ, որ անոնք դաւանական եւ կանոնական զլխաւոր նիւթերու շուրջը չեն դառնար, այլ պատահական ժամանակին զեղծումներուն պատշաճեալ առժամեայ կարգարդութիւններ են, որոնք շարունակ փոփոխման ենթարկեալ կէտեր են: Պէտք է դիտել եւս, որ ձեռուրնիս չունինք ժողովական որոշմանց վաւերական պատճէնը, եպիսկոպոսներուն եւ վարդապետներուն եւ իշխաններուն թուով եւ ստորագրութիւններով, որ կարենայինք անոնց արժէքը օրինաւորապէս գնահատել: Իսկ Կիրակոսի յառաջ բերած շրջաբերականին մէջ (ԿԻՐ 167-173) Կոստանդին այնպիսի, բացատրութիւններով կը հաղորդէ ժողովական որոշումները, որ աւելի իր անձնական առաջարկութիւններ կերելան, քան թէ ժողովական ոճով խմբագրուած հրամաններ: Ասիկա մեզի իրաւունք կու տայ ըսելու, թէ Կոստանդին կրցաւ Սոյ գումարման կէտերը իր կողմէն ընդլայնել, կամ իր կողմէն ալ կէտեր աւելցնել, զորօրինակ երբ կըսէ զայս եմք հոգացեալ առաջի արքային Հեթմոյ եւ հօր իւրոյ Կոստանդեայ (ԿԻՐ 171), եւ կամ ի Ֆռանկաց գրեալ են առ մեզ (ԿԻՐ 173), եւ

ուրիշ նմանօրինակ դարձուածներ:

1119. ԿԱՆՈՆԱԿԱՆ ԳՆՈՒՆՆԵՐ

Գալով Կոստանդինի շրջաբերականին մէջ ցուցուած 25 գլուխներուն, զորս ուրիշ օրինակներ 23-ի կը վերածեն՝ երկուքը իրարու խառնելով (ԿԻՐ 289), առաջին չորսերը ձեռնադրութեանց մասին են: Ա. Արժանաւորներ միայն ձեռնադրուին եւ առանց արժաթոյ, որ ի տեղիս տեղիս խստիւ պահուած չէ վասն աղքատութեան եւ տկարութեան: Բ. Եպիսկոպոսութեան կոչուին արժանաւորքն միայն եւ գիտունքն, այն ալ մեծաւ քննութեամբ եւ վկայութեամբ եւ թեմին կամակցութեամբ, որ ընտրութենէ աւելի՝ հաւանութիւն կը ցուցնէ տարիքն ալ մի՛ պակաս քան զերեսուն ամն: Այս երկու կանոնները ոմանք մէկի կը վերածեն (ԿՐԿ 289): Գ. Իբր առաջին գործ եպիսկոպոսին, կը հրամայէ սահմանել զուսուցիչս եւ զուսումնականս ուսման եկեղեցւոյ, եւ կը պահանջէ որ անգայթակղ եւ գիտունք լինիցին ուսուցիչք տղայոցն: Դ. Ձեռնադրութիւն ընդունողներուն՝ ուսմամբ եւ սրբութեամբ օժտուած ըլլալնին, եւ անձանց իւրեանց եւ սնուցողացն վկայութեամբ հաստատուած, եւ առանց արժաթոյ նշանակուած ըլլալնին ստուգելէ զատ, կը պահանջէ եւս որ տարիքով ալ ըլլալն, մի՞ պակաս քան զքսանեւիինգ ամն երէցն, եւ սարկաւազն քսան ամ: Ուրիշ օրինակներ կը գրեն մի՛ պակաս քան զքսան եօթն ամն երէցն եւ սարկաւազն (ԿՐԿ 289), որ յարմարագոյն չերեւիր երկու աստիճաններուն նոյն տարիքը տալովը: Չոսր եւս կանոններ քահանայագործութեանց համար են. Ե. Պսակ եւ կնունք նօթոթեամբ եւ յեկեղեցիս պիտի կատարուին, եւ ընդունողներ պիտի հաղորդուին: Միայն կնունքը կրնայ ըլլալ յորժամ եւ իցէ, եթէ մահու երկիւղ իցէ երեխային խորհուրդները պիտի պաշտուին միշտ առանց դրամի: Զ. Ամէն քահանայագործութիւններ, կնունք եւ պսակ եւ թաղումն, պիտի կատարուին առանց զրուցի եւ ծաղու, այլ երկիւղի եւ աղօթքի մերձակայից, այսինքն թէ հանդիսատեսներ աղօթքներուն մտադրութիւն պիտի ընեն երկիւղածութեամբ: Է. Մկրտութեան աւագանը հաստատուն եւ անշարժ եւ վարագուաւ ծածկոց պիտի ըլլայ, որով շարժական աւագանները կարգիլուին նախընթաց կանոնով ալ կնունքը յեկեղեցիս ընել հրամայած էր, ինչպէս եւ պսակը: Ը. Պսակուելիքները պիտի ըլլան վեց ծննդովք հեռացեալք յազգակցութենէ արեան, եւ փեսայն չորեքտասան եւ հարսը երկուտասան տարեկանէ պակաս պիտի չըլլան: Տարիքները յետին կանոններով եւ այժմեան սովորութեամբ շահ նուազ են, որովհետեւ այդ տարիքներու մէջ կատարեալ խելահասութիւն չենթադրուիր: Իսկ հասի ճիւղերը մինչեւ վեց բարձրացած են, միշտ երկու կողմերու ծնունդները գումարելով, եւ եօթներորդի արգելք յիշուած չէ: Իսկ խնամութեան ճիւղերու բնաւ խօսք չըլլար, եւ միայն ու միայն արեան ազգակցութիւն կը յիշուի: Շահապիվանի ժողովին մէջ տեսանք երեք ճիւղերու արգելքը երկու գիծերը միանգամայն առնելով (230), այստեղ երեքը երկու գիծերու վրայ զատ զատ առնուելով, ճիւղերը վեցի բարձրացած են, եւ այս ալ յայտնապէս Լատիններու նմանողութեան արդիւնքն է, որոնք իւրաքանչիւր գիծը մինչեւ չորս տանելով ուրը ճիւղերու արգելք կընդունէին, Հայերը կերպով մը անոնց մօտեցած կըլլան՝ իրենց համագումար երեքը իւրաքանչիւր գիծի վերածելով:

1120. ԲԱՐԵԿԱՐԳԱԿԱՆ ԳՆՈՒՆՆԵՐ

Յաջորդող կանոններ ընդհանուր կերպով զանազան բարեկարգական կէտեր նըատի կառնեն: Թ Եպիսկոպոս կամ վարդապետ կամ երէց կամ գերոյ տէր, թերեւս գիւղի քահանայ, կամ թէ գերիներու հետ եղող քահանայ, յօտար աշխարհէ եկած՝ կարգիւնի շրջիլ ու շինել, բայց եթէ թեմի եպիսկոպոսին հրամանաւ, բայց ճշմարտացն մի՛ հակառակեցեն: Վերջին պայմանը ոմանց մօտ կը պակսի (ԿՐԿ 290): Այդ կանոնին մէջ յիշուած օտարը, մենք օտար եկեղեցիէ եղողներուն, իսկ ճշմարիտը Հայ եկեղեցիէ եղողներուն վրայ կը սիրենք իմանալ, ապա թէ ոչ ճշմարիտի դէմ սուտերը պիտի իմանայինք, եւ կանոնը իմաստէ գուրկ կը մնար: Ժ. Գրոց դասասացք եւ գրոց աշակերտք վկայութեամբ ընտրուած պիտի ըլլան, եւ առաջինները գիտունք, եւ գրոց վարժք եւ տեղեակք եւ փորձ պէտք է ըլլան, կըսէ կանոնը, որ յայտնապէս սուրբ գրող ուսման համար է: ԺԱ. Նոյն իսկ զսուրբ գիրս եկեղեցւոյ գրել, միայն արուեստաւորաց եւ գիտնոց եւ ուղղափառաց պիտի թոյլատրուի, վասնզի կրնային ձախող հետեւանքներ բղխիլ անվարժ եւ անուղիղ ընդօրինակողներուն գրիչէն: Այս ալ տեսակ մը զգուշական գրաքննութիւն է, որ շատ կարելոր էր երբ լատինասիրութիւնը կը սկսէր ընդարձակուիլ: ԺԲ. Եպիսկոպոսներուն կը հրամայուի երկիցս անգամ ի տարուջ շրջիլ յիւր թեմն, եւ ուրիշ կարգադրութեանց հետ, սուրբ եւ գիտուն քորեպիսկոպոս դնել, որ զեկեղեցւոյ դախաստան ըստ կանոնաց առնել մարթասցի, երկիւղած եւ անազահ: Քորեպիսկոպոսներ եպիսկոպոսի օգնականներ են, որ երբ եպիսկոպոս քաղաքի մէջ կը գործէ, կը հովուէ ու կը դատէ, անոնք ալ վիճակին գիւղական շրջանակներուն մէջ միեւնոյն գործերը կը կատարեն: Միւս կողմէն յայտնի է որ հին ատեններ դատական գործերէն շատերը եկեղեցական ատեան կը հանուէին, ինչպէս կանոններու մէջ յիշուած նիւթերէն ալ կը քաղուի: ԺԳ. Կանոնը նոր եւ ասկէ առաջ չիշուած պաշտօն մը կը յիշէ, որ է խոստովանահայր: Իշխաններէն ոմանց խոստովանութեան հայրեր յիշուած էին, որոնք պարզ ծխատէրերն էին, բայց ընդհանուր խոստովանահայրեր, որ ամէն կիրակի ժողովուրդը պիտի խոստովանեցնեն վասն շաբաթու յանցանացն, եւ քահանաներն ալ նոյն խոստովանահայրերուն հրամանով միայն զիրեանց ժողովրդեան զարժանաւորն պիտի հաղորդեն, բոլորովին նոր գրութիւն մըն է՝ որ Լատինէ ալ փոխանցում մը չէ, անցեալին մէջ յիշուած չէ, եւ ապագային մէջ հետք թողած չէ: Միւս կողմէն Կոստանդինի եւ Սիսի ժողովին մէկ նոր կարգադրութիւնն է ըսելու ալ փաստ չենք գտներ: Նկատելի է զխաւորապէս առանց դրամի ընելու կրկին եւ կրկին հրամանը: Թերեւս դրամ շորթելու կերպ մըն էր, տեղ տեղ մուծուած, զոր կանոնը կուզէ կարգի բերել, եւ կը հրամայէ որ խոստովանահայրերը ծեր եւ գիտուն քահանաներէ առնուին, եւ գործողութիւնը առանց դրամի կատարուի: ԺԴ. Կանոնը կը հրամայէ հաղորդը հիւանդներուն առանց բուրվառի եւ մոմեղէնի չտանիլ, ինչ որ դիւրին պիտի չըլլար Կիլիկիայէ դուրս: Աւելի կարելոր է նոյն կանոնին երկրորդ մասը, որ իբր զատ կանոն մը կրնար համարուիլ, ինչպէս ոմանք բաժնած են (ՉԱՄ Գ 228), եւ որ ծխատիրութեան կերպը կորոշէ, թէ ծխատէրի ընտրութիւնը պէտք է եպիսկոպոսն հրամայեցէ, եւ ոչ թէ ժողովուրդը որոշէ ում եւ կամին ծուխ լինի: Ծուխերուն հիմնապէս տէրունի ըլլալուն

սկզբունքն է, որ մինչեւ վերջի ատեններ քաղաքներու մէջ ալ հաստատուն կը պահուէր, եւ որ այժմ բոլորովին մոռացութեան տրուած կը տեսնուի:

1121. ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ ԳԼՈՒԽՆԵՐ

Ասկէ ետքը եկող կանոններ պարզ բարոյականութեան գործերու կը պատկանին: ԺԵ. կանոնը կուզէ որ եպիսկոպոսներ եւ արքեպիսկոպոսներ ուղղեն զպոռնիկս, զշնացողս, զհմայս եւ զամենայն յանցաւորս: Նախ ջանան երկիւղիւ գեհենին ի դարձ ածել, իսկ եթէ այն չբաւէ, մարմնաւոր պատուհասիւ ալ վարուին եւ տուգանել ալ չքաշուին, մանաւանդ անբարոյները, որոնք այր եւ կնոջ մէջ կը մտնեն, բոզ կին ունին, օրինաւոր կիներնին կը թողուն ու բոզերուն կերթան, կամ ատելութեան պատճառաւ թողուն զկահայս առանց բանի պոռնկութեան: Այդպիսիներէն եթէ պատուաւոր է մարդն, անողորմ տուգանօք խրատեսցեն, եւ եթէ մեղաւորը այր է՝ թագաւորը ալանի մեղքը եւ իշխանը մեղադրանքը խրատեսցէ, իսկ եթէ կին է յանցաւորը՝ երէցն խրատեսցէ: Խրատելը այս տեղ գանակոծութիւնն է, ինչպէս Պիղատոս ալ կիմանար Քրիստոսի համար խօսած ատենը (ՂԿՍ ԻԳ 16): Իսկ ալանի մեղք եւ մեղադրանք բացատրութիւնը յայտնի եւ գաղտնի շինութեանց գանազանութիւնը կը ցուցնէ: ԺԶ. կանոնը պահոց համար է ուտելիքի մասին կըսէ որ առանց ձկան եւ ձիթոյ եւ զինոյ եղիցի, իսկ օրերու մասին, աղուհացիցն եւ ուրբաթ եւ չորեքշաբթին կը յիշէ, ու շաբաթապահքերուն վրայ չի խօսիր, եւ ի հարկէ հիւանդութեան բացառութիւնը կընդունի, իսկ անոնց որ պահքը կը լուծեն, իբր պատիժ կը հրամայէ որ տուգանեսցին եւ քաղհատս տացեն, եւ պահօք վճարեսցեն, որով պահոց օրէնքը արտաքին պատիժով միայն արգիլուած կը մնայ, տուգանքով վճարել ի նպաստ աղքատոց, եւ լուծած օրին տեղ ուրիշ օր պահել: Ուրբաթը եւ չորեքշաբթին հաւասարապէս Քրիստոսի չարչարանաց աւուրք կանուանէ, եւ թերեւս կակնարկէ Յուդայի մատնութեան չորեքշաբթի օր տեղի ունեցած ըլլալուն, սակայն չորեքշաբթին բուն չարչարանաց օր չէ, եւ կը պատուուի իբր Աւետումի օր եւ Մարդեղութեան խորհրդոյն յիշատակ, իբր զի ի չորրորդ օր դարձեալ հրեշտակն ետ զաւետիսն կուսական (ԺԱՄ 294): ԺԷ. կանոնը յիշոցներու դէմ է, անոնք որ ամէն նուիրական բան, հաւատք, ստեղծող, կնունք, հրեշտակ, քահանայ, բերան, երես, գերեզման, եւ այլ այսպիսի կը հայոյեն: Կը յայտարարէ որ Հեթում թագաւորի եւ Կոստանդին թագաւորահօր հետ համաձայնութեամբ՝ յիշացաւագ պիտի դրուին ամէն տեղ, քաղաք ու գիւղ, բերդ ու դարպաս, որ հայիոյիչներուն զլեզուն հատցեն կամ լեզուն ծակեսցեն եւ լար ի ներս ածցեն, եւ ծեծելով ի շուրջ ածցեն օր մի, եւ ըստ գոյին տուգանս առցեն եւ յաղքատս տացեն: Այդ խիստ օրէնքը, որ իր բնութեամբ արեւելեան խստութեանց նմանութիւնն ունի, աւելի արեւմուտքի մէջ սկսած հաւատաքննական խստութեանց հետեղութիւն պէտք է նկատուի: Այս տեղ ալ ոմանք պահոց եւ հայիոյութեան կանոնները մէկ գլուխի վերածած են (ԿՐԿ 291):

1122. ՔԱՀԱՆԱՅԻՑ ԳԼՈՒԽՆԵՐ

Կը հետեւին քանի մը կանոններ յատկապէս քահանայից կենցաղին եւ պարտաւորութեանց մասին, ԺԸ. Կանոնը ընդհանրապէս կը տրամադրէ որ եթէ վերոյիշեալ յանցանքներուն մէջ ինկողը

քահանայ է, կրկին պատուհասի պատժեսցի, հանդերձ կարգին, կամ թէ կրկին պատիժ ընկալցի եւ տանջեսցի կարգաւն հանդերձ (ԿԻՐ 292), եւ յարմարագոյն կերելի իմանալ թէ կարգն ալ վրայ պիտի տայ, քան թէ ըսել թէ պիտի պատժուի կարգը վրան մնալով: ԺԹ. Քահանաներուն կարգիլէ գատ եկեղեցւոյ գործեր կատարել, ինչպէս նօտարութիւն կամ որսորդութիւն, որով պիտի իմանանք հանրային գործերը, եւ ոչ առանձինն եւ տնական աշխատութիւնները կամ սեփական հողագործութիւնը: Այնպիսի գործ ընողներուն եւ անուսում եւ անարժան քահանաներուն համար կը հրամայէ որ անոնց զժողովուրդն ի բաց առցեն, այսինքն ծխատէրութեան իրաւունքներէ զրկեն: Ի Քահանաները կը պարտաւորէ, որ այրերը ու կիները գատ, կուսան աղջիկները գատ, եւ մանր տղաները գատ եկեղեցին ժողվեն, ուսուցանեն, խրատեն, սաստեն, եւ անոնց բարոյականին հսկեն: Իսկ եթէ անկարող մէկը գտնուի, ի ձեռն այլ կատարելոյ արասցէ նոյն գործը: ԻԱ. Փոխադարձաբար ժողովրդականներուն ալ կը հրամայէ, որ քահանաներուն իրաւունքը չխորեն եւ յօժարութեամբ վճարեն իրաւունքները, ինչպէս են արմտեաց պտուղ, բաժին մատաղի, պսակի ընծայ, թաղման հանդերձ, եւ ժամու դրամ: Ժամու դրամին վրայ անդրադառնալով կը յարէ թէ պէտք չէ ուզուի վճարուի իբր գին պատարագի, այլ լոկ իբր հանդերձ եւ կերակուր երիցուն: ԻԲ. Քահանաներուն ալ պարք կը դնէ, որ ժողովուրդէն առաճնուն մէջէն եպիսկոպոսին իրաւունքը տան սահմանեալ հասիւն եւ ընծայի: ԻԳ. Կանոնով ալ կը յիշեցնէ հայրապետին եպիսկոպոսներէն ստանալիք իրաւունքը, եւ առաջ կը բերէ Լուսաւորչեան կանոն մը, քահանայն զժողովուրդն տասնորդէ, եւ եպիսկոպոսն զքահանայս, եւ հայրապետական զեպիսկոպոսունս: Կը յանձնարարէ որ վճարումները յօժարութեամբ եւ խնդութեամբ ըլլան եւ ոչ ազահութեամբ, որ աթոռքն հաստատ եւ անկարիք մնան, եւ եկեղեցիքն պայծառ, եւ Աստուծոյ օրհնութիւն խառնի յարդիւնս արդարութեան:

1123. ԶԻՋՈՂԱԿԱՆ ԳԼՈՒԽՆԵՐ

Վերջին երկու կանոնները, Լատիններուն սիրտը շինելու համար զհիշողութիւններ են: Կոստանդին կաթողիկոսին եւ Հեթում թագաւորին շրջանը, Լատինականութեան հանդէպ զհիշողութեանց նախաքայլերուն ժամանակն է, այն ակնկալութեամբ թէ Արեւմտեաններուն զինուորական օգնութիւնը եւ քաղաքական հովանաւորութիւնը թումբ պիտի կանգնին արեւելքի Թաթարներուն եւ հարաւի Եգիպտացիներուն դժպիի զօրութեան դէմ: Պահլաւունիներուն օրով ինչինչ լատին արարողութիւններ կրցան աւելցուիլ իբրեւ նորութիւն, այլ փոփոխութիւններ տեղի չունեցան: Բարձրաբերդցիին օրով փոփոխութիւններու քայլն առնուիլ սկսաւ: Թէպէտ գործը աննշանակ եւ երկրորդական կէտերու վրայ ամփոփուեցաւ, բայց այն դուռ բացաւ, որ հետզհետէ զհիշողական փոփոխութիւններ կարելորագոյն կէտերու վրայ ալ տարածուին: Բարձրաբերդցիին զհիշողութիւնները Սոյ գլուխներուն վերջին երկուքներն են: ԻԴ. Կանոնը Սուրբ Աստուած-ի որ Խաչեցար-ին համար է, որուն համար, օտարներ կը պնդէին թէ Երրորդութեան վրան կիմացուի, մինչ Հայերը կը յայտարարէին թէ իրենք ի դէմս Որդւոյն Աստուծոյ կերգեն: Բայց դիտողութիւն ընողներ կային, թէ Սուրբ Աստուած-էն առաջ եղող Գոհանամք զքէն եւ Լուր ձայնից աղօթքներու`

հանգիստներուն վերջաւորութիւնները, ի Հայր եւ յՈրդի ի սուրբ Հոգին աւարտելովը, յաջորդ երգը ի դէմս Երրորդութեան կը տանին: Դիտողութիւնը բնաւ նշանակութիւն չունէր, վասնզի ոչ երբեք նախընթաց աղօթքը երկրորդին ուղղութիւնը կրնայ բռնադատել, թէ ոչ ամբողջ ժամերգութեան մէջ հնար պիտի չըլլար դէմքը փոխել: Սակայն Բարձրաբերդցին խնդիր մը պակաս ընելու նպատակով կը հրահանգէ, որ առաւօտուն Խաղաղութիւն մեր հանգիստը աւարտի, գոհութեամբ փառաւորեսցուք զքեզ ընդ հօր եւ սուրբ Հոգւոյդ Քրիստոս Աստուած մեր՝ վերջաւորութեամբ (ԿՐԿ 293), եւ երեկոյին Քեզ երկրպագանելով հանգիստն ալ աւարտի, միշտ ի բարձունս առաքեսցուք ամենագոր տէրութեանդ Քրիստոս Աստուած մեր՝ վերջաւորութեամբ (ԿՐԿ 294), ինչպէս որ սովորութիւն դառնալով մինչեւ այսօր ալ կը գործածենք (ԺԱՄ 253,471), թէպէտ այն էական պայման մը չէ: Միւս խնդիրը որ ԻՇ. կանոնին նիւթ կը կազմէ Հիւանդաց իւղն է: Լատիններ մեծ կարեւորութիւն տուած են այդ իւղին, զոր եօթն խորհուրդները լրացնելու համար թիւի անցուցած են Վերջին օծումն անունով, եւ հիմնուելով Յակոբոս առաքելին խօսքերուն, հիւանդանայցէ՞ որ ի ձէնջ կոչեսցեն գերիցունս եկեղեցւոյն եւ արասցեն ի վերայ նորա աղօթս, օճցեն իւղով յանուն Տեառն, եւ աղօթքն հաւատովք փրկեսցեն զաշխատեալն (ՅԱԿ Ե 14): Առաքելը ամէն հիւանդութեան առիթ ըլլալիք օծում մը կը յիշէ, եւ զօրութիւնը աղօթքին կու տայ եւ ոչ օծումին, մինչ Լատիններ յատուկ եւ վերջին օծում մը կազմած են, զօրութիւնն ալ օծումին վերագրած, ինչ որ Հայեր իբր վարդապետական կէտ չեն կրցած երբեք ընդունիլ: Այսուհանդերձ իբր բարեպաշտական մի գործ օծումը արգիլելու ալ պէտք չեն զգացած, եւ այս հոգով վարուած է Օձնեցին, երբ գրած է թէ արժան է զհիւանդացն զձէթ քահանային օրհնել ըստ իւրում աղօթիցն, մինչեւ միւռնին համար կը գրէ թէ պարտ եւ արժան է (ՕՁՆ 26): Օձնեցին կանոնէն կօգտուին Բարձրաբերդցին, Լատիններուն դիտողութեան առջեւը առնելու, եւ կը յանձնարարէ հիւանդաց ձէթ օրհնել, զոր պատեհ գտաք կըսէ եւ գրեցաք: Յետոյ կաւելցնէ եւ հարկաւոր, բայց պատեհութեան հարկաւորութիւն միայն, լրեցնելու համար այն դիտողութիւնը՝ զոր ի Ֆռանկաց գրեալ են, եւ այս տեսութեամբ կիմացուի նաեւ ըսածը, թէ պարտ է առնելն, եւ արարէք ստուգիւ (ԿԻՐ 173): Բարձրաբերդցին ոչ յատուկ եւ վերջին օծումի խօսք կընէ, եւ ոչ խորհուրդի ակնարկ ունի, հետեւաբար հնար չէ հետեւցնել, թէ Սիսի ժողովին կամ Բարձրբերդցիի շրջաբերականին մէջ Վերջին օծման խորհուրդ մը հաստատուած կամ ընդունուած ըլլայ, այլ ընդհանուր կերպով հիւանդներու վրայ աղօթքին ատեն օծում ալ գործածելու յանձնարարութիւնն է, զոր Օձնեցին արժան տեսան էր, եւ Բարձրբերդցին ալ պատեն կը տեսնէ Լատիններու հետ խնդիրը կարճելու համար: Մնայուն եւ խորհրդական բան մը չըլլալը կը հետեւի նաեւ այն յանձնարարութենէն որով կը պատուիրէ, որ քահանայն օրհնէ ձէթը, իւրաքանչիւր անգամ պէտք եղածին չափ որ աւելի չգայ, եւ ոչ թէ եպիսկոպոսական օրհնութեամբ մէկ անգամէն պատրաստուի, եւ անկէ ցրուի միւռնի նման, ինչպէս կընեն Լատիններ: Օձնեցիին համար ըսուածը, թէ զատեալ է զմեզ յազգացդ (ԿԻՐ 173), պատմական ստուգութիւն չէ, ինչպէս որ մենք ալ իր կարգին դիտեցինք (575), եւ Բարձրաբերդցին անորոշ եւ անհիմն զրոյցի մը արծագանք եղած է, եւ պատմական

վկայութիւն չկազմեր:

1124. ՎԱՐՂԱՆ ՆՈՒԻՐԱԿ

Վարդան վարդապետ, իբրեւ կաթողիկոսական նուիրակ, իրեն հետ ունենալով հետեւորդներ, ընդ նմա առաքեալք ի կաթողիկոսէն, ուղեւորեցաւ յԱրեւելս՝ Հայոց ներքին գաւառներուն մէջ շրջան մը ըրաւ, յեպիսկոպոս եւ վանօրայս եւ յիշխանս, ամէնուն ներկայելով կաթողիկոսին շրջաբերականը, եւ պահանջեալ յամենայնէ ձեռագիր հաւանութեան: Բարձրաբերդցիին առաջարկները կամ Սիսի որոշումները լաւ ընդունելութեան չարժանացան, ծանր թուեցաւ հրամանն, զոր պատմիչը ազահութեան եւ արծաթասիրութեան կը վերագրէ, առանց դրամի կատարուելիք քահանայագործութեանց ակնարկելով, այլ կրնար վերագրել գիրին մէջ եղող լատինամիտ գիշողութեանց, ուսկից շատ հեռու էին Արեւելեայք, բայց դժբախտաբար իրենց դիրքը խախտած էր, Թաթարներու ու Պարսիկներու ու Վրացիներու փոխադարձ պատերազմներուն եւ համամիտ հալածանքներուն երեսէն, ամէն կազմակերպութիւն կորուսած, եւ համաձայնութեամբ բան մը խորհելու պատեհէն իսկ զրկուած էին: Ուստի զատ զատ մնալով ոչ իշխեցին արհամարհել, այլ ի վերին երեսս մեծացուցին, եւ ետուն ձեռագիր, ոչ թէ հաւանութեան, այլ պարզ հնազանդութեան, առնել զհրամանն (ԿԻՐ 173): Ընդհակառակն պէտք էր, որ Հայաստանի եպիսկոպոսութիւնը, իբրեւ մեծագոյն մասը հայաբնաւորութեան եւ Հայ նուիրապետութեան, իր համաձայնութիւնը բերէր Սոյո ժողովական որոշումներուն, ընդհանուր եւ ազգային կանոնի ոյժ տալու համար (1117): Ստորագրութիւն տուող եպիսկոպոսներէն կը յիշուին Սարգիս Կարնոյ, Սարգիս Անոյ, Յակոբ Կարսի, Գրիգոր Բջնոյ, Մկրտիչ Հանբերդի, Համագասպ Հաղբատի, եւ այլ եպիսկոպոսունք որ ի կողմանս: Համաձայնութիւն յայտնող վանքերէն կը յիշուին Սանահին, Գետիկ, Հաղարծին, Կեչառիս, Հաւուցթառ, Այրեվանք, Յովհաննավանք, Սաղմոսավանք, եւ որ շուրջ գնոքօք: Առանձինն կը յիշուին Ներսէս Աղուանից կաթողիկոս, Յովհաննէս Տուեցի եպիսկոպոս, Յովհաննէս Վանական վարդապետ, Աւագ Օրբելեան իշխան՝ Իւանէ որդին, որ Թաթարներուն հաւատարիմն էր դարձած եւ Հայերու պաշտպանութիւն կրնէր, եւ կերելի որ հօրը յունադաւանութեանը ալ չէր հետեւեր, քանի որ այլեւս Վրացիներէն ակնկալութիւն չունէր: Վարդան վարդապետ պաշտօն ունէր հաւանութեան ձեռագիրերը հաւաքելով՝ անձամբ Բարձրբերդցիին ներկայել բայց կերելի թէ արդիւնքը գոհացուցիչ չըլլալուն, չուզեց Հռոմկլայ դառնալ, եւ ստացած գիրերը զրկեց կաթողիկոսին, եւ ինքն գնաց իր վանքը, որ է Կայանի Սուրբ Անդրէասը, Կայէնի բերդին մօտ, որ Աւագ իշխանի կեդրոնն էր, եւ հոն մնաց ուսուցանել զբազումս (ԿԻՐ 174):

1125. ՍՄԲԱՏ ՊԱՏԳԱՄԱԿՈՐ

Վարդանի ձեռք բերած արդիւնքը, որչափ եւ չափաւոր եւ գրեթէ բռնադատեալ, գոհացուցիչ երեւցաւ Բարձրբերդցիին, զի իր իշխանութեան ամէնէն ընդունուելուն եւ իրեն անձին համար յարգանքի նշանակ սեպեց: Հազիւ թէ Վարդանէն եկած գիրերը ստացաւ 1247-ին, իբրեւ իր կողմէն սիրոյ եւ գոհունակութեան արտայայտութիւն՝ փութաց հարուստ ընծաներ դրկել եկեղեցեացն

յարեւելս, եւ գլխաւորաբար ի պատուաւոր վանօրայս, եւ պատրաստեց մեծագին նափորտս ի սպաս պատարագին սրբոյ, մետաքսառէջս, ի կերպասուց պէսպէս գունաց, եւ ամէնքը ճամբայ հանեց հայրապետանոցին սպասաւոր Թէոդոս վարդապետի ձեռքով, որ շրջի եւ իւրաքանչիւրը իր տեղը յանձնէ ըստ պատշաճի (ԿԻՐ 174): Այդ միջոցին էր, որ Հեթում թագաւոր ալ ուշադրութիւն դարձուցած էր արեւելեան գաւառներուն վրայ, որոնց բախտը այլ եւս Թաթարներուն կամքէն կախում ունէր, եւ մտածեց եւսքանզեւս մշակել անոնց հետ բարեկամութիւնը, թէ իր թագաւորութեան ապահովութիւնը ձեռք բերելու, եւ թէ ներքին գաւառներու Հայերուն բարօրութեան նպաստելու համար: Իր փափաքն էր անձամբ տեսակցութեան երթալ Քիւրք մեծ խանին եւ անոր միտքը գրաւել իմաստուն առաջարկութիւններով, եւ քրիստոնէից պաշտպան դարձնել իսլամութեամբ զօրացած ազգերու դէմ, մինչեւ իսկ Թաթարները քրիստոնէութեան աշակերտել: Վասն զի տակաւին Թաթարները քաղաքական եւ կրօնական անորոշ վիճակ մը ունէին, իրենց երկրին մէջ ունեցած սովորութիւննին եւ հաւատքնին հետզհետէ փոխակերպելու վրայ էին իսլամներու եւ քրիստոնէաներու հետ ունեցած շփումներով, բայց դեռ որոշ կէտի վրայ կայացած չէին: Կիրակոս պատմիչ, որ իրենց հետ կենակից եղաւ եւ մօտէն տեսաւ անոնց նիստուկացը (1114), հետաքրքրական տեղեկութիւններ կու տայ անոնց վրայ (ԿԻՐ 147-150), եւ գլխաւորաբար անոնց կրօնքին մասին կը գրէ, թէ պաշտօն ինչ որ քոյր առ նոսա կամ երկրպագութիւն, բայց ստէպ զանունն Աստուծոյ յիշէին յամենայն իրս, բայց թէ զէն Աստուծոյ գոհանային, կամ թէ զայլ ոմն Աստուած կոչէին, մեք ոչ գիտեմք եւ ոչ ինքեանք եւս (ԿԻՐ 148), քանզի կոչէին զանուն Աստուծոյ՝ Թանկրի (ԿԻՐ 149): Հեթում իր փափաքած այցելութեան իբր սկզբնաւորութիւն որոշեց նախ դրկել իր եղբայր Սմբատ Գունստապլը, սպարապետ պատմիչը, որուն ուղեւորութիւնը թէպէտ 697=1248-ին կը կարդանք (ՍՄԲ 124), այլ օրինակներու եւ ժամանակագրութեան ուղղութեամբ 1247-ին եղած կընդունուի (ՍԻՍ 554), եւ ըստ այսմ յարմար կու գայ ըսել, թէ կաթողիկոսին պատուիրակը եւ թագաւորին դեսպանը միասին մեկնեցան Կիլիկիայէ, Արեւելք երթալու համար, Թէոդոս մինչեւ Հայաստան, եւ Սմբատ մինչեւ ներքին Սմրղանտ, մեծ խաներուն մայրաքաղաքը, ուսկից ուղղած է Սմբատ՝ Կիպրոսի թագաւոր Հուկոն Գ-ի 1248-ին գրած նամակը (ՍԻՍ 554):

1126. ՅՈՎԱՍԷՓ ԱՐՏԱԶԵՅԻ

Կոստանդին կաթողիկոսի առանձինն մտադրութեան առարկայ եղաւ Արտագու Ս. Թադէոս վանքը, որ է այժմեան Մակուի վանքը, Հայոց Առաջին Լուսաւորիչին շիրիմը, որ միշտ նուիրական եղած էր Հայերուն, եւ անտարբեր չէր կրնար ըլլալ Հայոց հայրապետին, մանաւանդ որ յետ աւերածոյն որ ի Թուրքաց եւ ի հինէն Կրաց, յոլով ժամանակս անբնակ էր ի մարդոյ եւ ամայի: Վանականի աշակերտութենէն Յովսէփ Արտագեցի վարդապետը, ձեռնարկած էր վերստին շէնցնել նոյն վանքը, որ չորս մեծ աթոռներէն մէկը, կամ նոյն իսկ չորսերուն առաջինն էր (930), եւ ամէն կողմէ եկած օգնութիւններուն մէջ գլխաւոր տեղը կը գրաւէր Հայոց կաթողիկոսին նպաստը: Կոստանդին ոչ միայն յղեց ոսկի յոլով ի շինութիւն գաւթին, այլ եւ շրջաբերական գիր ալ յղեց

նպաստներ հաւաքելու, վիճակն ալ ընդարձակեց, զշրջակայ գաւառս եւ զքաղաքս անոր թեմ նշանակելով: Հարկաւ այդ ամէն կարգադրութիւններ թէոդոս պատուիրակին ձեռքով հաղորդուեցան: Յովսէփ վարդապետ այդ պաշտպանութիւններով քաջալերուած, համարձակեցաւ անձամբ ալ ներկայանալ Թաթարաց Անգուն զօրավարին, որոյ իջեւանքն յաւուրս ամարայնոյ հուպ էր վանքին, եւ ամէն տեսակ դիրութիւն ստանալով, անշուշտ շնորհիւ Սմբատի դեսպանութեան ազդած նպաստաւոր տպաւորութեան, կրցաւ վանքը շինել, եկեղեցին սրբել, հանդիսաւոր նաւակատիք կատարել, միաբանութիւն հաստատել, կրօնաւորս բազումս ժողովել, եւ Արտագի աթոռը նախկին պայծառութեան վերադարձնել: Անգուն զօրավար, այրն թաթար, ուխտագնացութիւններն ալ կը քաջալերէր (ԿԻՐ 474), եւ կը ներէր աներկիւղ գալ ուխտաւորաց, ընդ մէջ զօրաց իւրոց, հրամայելով մի՛ գոք զգուել եւ նեղել: Սուրբ առաքելոյն գերեզմանէն կատարուած բժշկութեան շնորհիւ, Թաթարներ անգամ ընծայս մատուցանէին, եւ մինչեւ իսկ կը գտնուէին որ գային եւ մկրտէին զուստերս եւ զդստերս իւրեանց (ԿԻՐ 175), զի օտար ազգերու մէջ շատ ընդարձակուած է մկրտութեան վրայ հաւատքը, իբրեւ տղայոց վաղամեռիկ չըլլալուն զօրաւոր միջոց մը: Յովսէփ Արտագեցիի ձեռնարկը եւ Բարձրբերդցիին հոգածութիւնը յատուկ յիշատակութեան արժանի էին, զի յառաջիկային պիտի տեսնենք թէ Արտագու աթոռը նշանաւոր դեր ունեցած է ազգային եկեղեցւոյ գործառնութեանց մէջ:

1127. ԴԱԻԹ ԾԱՐԵՑԻ

Պատմութեանց մէջ այնպիսի մասնաւոր դիպուածներ կան, որ թէպէտ ընդհանուր եղելութեանց հետ կապ չունին, այլ մեծապէս կը նպաստեն դարուն հոգին ու նկարագիրը կշռելու պատմութիւնը պէտք չէ անտես ընէ այդ եղելութիւններն ալ: Սոյն տեսկէն եւ Դաւիթ Ծարեցի մոլորեցուցիչ պատահարը (ԿԻՐ 128-185): Ծար գիւղի մէջ ջաղացպան մըն էր Դաւիթ, Գեղամայ լիճին եզերքը, եւ Հանգաբերդի մօտ ջրաղաց ունէր, եւ հագիւ թէ չքաւոր եւ տնանկ կերպով կրնար պահել իր կինն ու զաւակները: Օրին մէկը իբրեւ թէ Քրիստոս իրեն երեւցած եւ հրամայծ ըլլայ, ճգնաւոր կը դառնայ, մեղաւորները դարձի բերելու եւ բժշկութիւններ կատարելու իշխանութեամբ: Գիւղին ծիթհանքին գերանը կը հանէ, եւ բարձրաբերձ խաչ մը կը կազմէ, քարոզութեան կը սկսի, հրաշագործի հռչակ կը հանէ, խաչին առջեւ մատաղներ կը սկսի կտրել տալ, որոնք իրեն կը մնային, եւ միւս կողմէն մատաղի ոսկորներէն եւ խաչին տաշեղներէն կտորներ եւ կորեկի հատեր կը բաշխէր, իբրեւ նշխարս օրհնութեան, եւ անոնց փոխարէն շատ նուէրներ կընդունէր ոսկով եւ արծաթով, զուարակաւ եւ ոչխարաւ (ԿԻՐ 184): Իր բժշկութեանց համբաւը այնպէս զօրացաւ, որ մինչեւ իսկ երիցունք եկին եւ յարեցան ի նա, ընչից եւ զօշոտութեան աղագաւ, եւ դիմողներու բազմութիւնը գիւղին մէջ տեղ չգտնուելէն, շրջակայ լեռներ ու դաշտեր բնակութիւն դարձած էին, զի ամառնային էր ժամանակն, եւ հոն ամէն տեսակ խառնակութիւններ համարձակ կը գործուէին, եւ այս հրապոյրը եւս առաւել կը շատցնէր բազմութիւնը: Բժշկութեան տարօրինակ կերպեր ալ ունէր դիւահարները հաստ բիրով անխնայաբար կը ծեծէր, կամ ոտքովը վիզին վրայ կը կոխէր, հաշմանդամները խաղալ ու պարել կը ստիպէր, անդամաւոյծները ձեռքերէն ու ոտքերէն չորս

հոգիներու քաշկռտել կու տար, եւ այլ նմանօրինակ կերպեր, որոնց մէջ նոյն տեղ մեռնողներ ալ կըլլային, եւ այն ատեն սովոր էր ըսել թէ սա վաղուց էր մեռեալ, եւ այն որ շրջեցուցանէր զնա՝ դէւն էր (ԿԻՐ 183), եւ այսպէս կը հաւատացնէր: Իրենց պայմաններն էին, գերկուշաբթի օրն պահեցէք, յիշոցք մի՛ տայք, եկայք եւ համբուրեցէք զիս, եւ թողեալ լիցին մեղք ձեր եւ ազգին ձեր մինչեւ յեօթն ազգ (ԿԻՐ 182), եւ կամ, եկայք համբուրեցէք զիս եւ զկին իմ, եւ երթայք, եւ այլ մի՛ երկնչիք (ԿԻՐ 183): Ծարի ամբոխը եւ գայթակղութիւնը չէր կրնար մտադրութիւն չչարժել, եւ առաջին վանական վարդապետը եղաւ որ Խորանաշատէն ձայն բարձրացուց թէ պէտք է վերջ տալ այդ գայթակղութեան եւ բանադրեց Ծարեցիներն տաշեղներ կամ կորեկներ առնողները: Նոյն իմաստով գրեցին Համազասպ Հաղբատի եպիսկոպոսը, եւ ինքն Կիրակոս Գետիկի առաջնորդը: Ասոր վրայ երկու անձեր, Գրիգորիս Դաղեվանքի եպիսկոպոսը եւ Վարդան Յօժարորդիք մականուանեալ վարդապետը, որոնց վիճակին մէջ կը մնար Ծար գիւղը, խաչով եւ աւետարանով եւ պաշտօնէից եւ հաւատացելոց բազմութեամբ գիւղը եկան, նախ գիշերապաշտօն ըրին, յետոյ Դաւիթը հարցափորձեցին, վերջէն անոր խաչը վար առնելու ձեռնարկեցին, եւ դէմ դնող գիւղացիները զսպեցին, զղջացողները արծակեցին, եւ Դաւիթ Ծարեցին ալ մէկտեղ տանելով դարձան: Ասոր վրայ Գառնեցիներէն ոմանք Դաւիթը ուզեցին՝ իբր իրենց հին գիւղացին, եւ խոստացան զայն զգուշաւորութեամբ պահել, զի մի՛ այլ մոլորեցուցէ զմարդիկ, եւ այսպէս փակուեցաւ Ծարի մոլորեցուցիչին միջադէպը, զոր ի դէպ է դնել 1249 տարւոյ ամառնային միջոցին, Վանականի մահուընէ քիչ առաջ:

1128. ՀՈԳԻՈՅՆ ՍՐԲՈՅ ԽՆԴԻՐԸ

Կիլիկիոյ առժամեայ հանդարտութիւնը, եւ ապագայ ապահովութեան համար Արեւմուտիսի հետ մշակուած յարաբերութիւնները, նորէն մէջտեղ բերին եկեղեցական միաբանութեան բանակցութիւնները, որոնք անհրաժեշտաբար կը նորոգուէին քանի անգամ որ Հայեր պէտք կը զգային Արեւմուտքի քրիստոնէաները իրենց թելութիւնք ընել, Արեւելքի ասպատակներու դէմ: Անգամ մըն ալ նորոգուեցան այդ շարժումները, եւ անոր առիթ ընծայեցին Հոգւոյն Սրբոյ մասին Լատիններուն եւ Յոյներուն մէջ յուզուած վէճերը: Կոստանդնուպոլսոյ սուրբ ժողովին հանգանակին մէջ Հոգւոյն Սրբոյ համար ելող ի Հօրէ կամ բղխի ի Հօրէ բացատրութիւնը ընդունուած էր, համաձայն աւետարանին (ՅՈՎ.ԺԵ.26), որուն վրայ վերջերը Լատիններ եւ յՈրդւոյ յաւելուածը կցեր էին, եւ Յոյներ այդ մասին զիրենք կը մեղադրէին, եւ այս կէտը երկու եկեղեցիներուն բաժանման առիթ ալ յուզուած էր: Նոյն խնդիրը անգամ մըն ալ նորոգուեցաւ այս միջոցներուն, եւ Իննովկենտիոս Դ պապ Հայ եկեղեցւոյ տեսութիւնն ալ իմանալու համար, գրեց Կոստանդին կաթողիկոսին եւ Հեթում թագաւորին (ԿԻՐ 186): Իննովկենտիոսի առաջին նամակը կը դրուի 1248-ին, եւ յատուկ պատգամաւոր մըն ալ կը յիշուի Տիմանջ անունով (ՍԻՍ. 554) բայց խնդիրը քանի մը տարի երկարած է: Նոյն միջոցին Յունաց եկեղեցին ալ զանց չէ ըրած Հայ եկեղեցւոյ կարծիքին դիմել, եւ Մանուէլ պատրիարք Նիկայէ դիմած է Հայերուն (ՍԻՍ 554), որպէսզի իրենց համախոհ գտնուին սոյն խնդիրին մէջ: Կաթողիկոսն եւ թագաւորն մեծ

կարեւորութիւն տուին գործին, Սիսի մէջ գումարեցին Կիլիկիոյ մէջ գտնուող եւ զանազան դաւանութիւններէ եղող քրիստոնէաները, Հայ, Յոյն, Ասորի, Վրացի եւ Լատին, բայց համամտութիւն չի գոյացաւ, եւ հարկ սեպեցին Արեւելք եղող վարդապետական կեդրոններուն եւ հռչակաւոր մեծ վարդապետներունդիմել, եւ անոնց կարծիքնալ առնել: Յանուանէ կը յիշուին Խորանաշատի Վանականը եւ Արտագի Յովսէփը, եւ որովհետեւ եւ առ այլս ալ կաւելցուի (ԿԻՐ 187), ի դէպ է Կայէնի Վարդանը եւ Գետիկի Կիրակոսը եւս դնել նոյն շարքին մէջ, քանի որ Վարդան ալ (ՎԱՐ 148), Կիրակոս ալ (ԿԻՐ 189), կը փութան իրենց կարծիքը յայտնել նոյն խնդիրին մասին: Կիրակոս մանաւանդ երկարօրէն կը գրէ, նախապէս զանազան վկայութիւններ կուտելով (ԿԻՐ 187-189), յետոյ խոստովանութիւն հաւատոյ ուղղափառաց մակագրութեամբ գրուած մը յառաջ բերելով (ԿԻՐ 189-193), որ իր իսկ գրութիւնը կերելի, եւ վերջէն Վանական վարդապետի Խրատ դաւանութեան գրուածը նոյնութեամբ արծանագրելով (ԿԻՐ 193-197):

1129. ԴԱԲԱՆԱԿԱՆ ԳՐՈՒԿԱԾ ՄԸ

Այս տեղ պէտք կը կարծենք յառաջ բերել Տիմանջ լիկաթին կամ պապական նուիրակին պաշտօնին մասին գրութիւն մը, զոր կը գտնենք հին հաւաքածոյին մէջ (ԹՂԹ 503), Վարդանէ պատրաստուած, եւ Կոստանդին կաթողիկոսի կողմէ Հեթումի գրկուագ, իբրեւ պատասխանի թղթին որ ի պապէն Հռոմայ բերաւ առ թագաւորն Հայոց Հեթում (ԹՂԹ 504-508), որ Տիմանջի ձեռքով բերուած կըսուի 1248-ին (ԹՂԹ 503), իբրեւ հիմնադիր միաբանութեան: Նամակին սկիզբը հեզնաբար կը յիշուի, թէ պապը նուիրակ յղած է գտանել զմեզ, այսինքն հաւատքի բերել, մինչ 1248 տարիներ են կըսէ գտանելոյն մերոյ ի Տեառնէ, այսինքն քրիստոնէութիւն ընդունելնուս: Այդ տարեթիւը գործածական Քրիստոսի թուականը պիտի ըլլայ, եւ այս պատճառով հարկ զգացինք Տիմանջի գալուն ՈՂԷ թուականը (ԹՂԹ 505) ՈՂԷ կարդալ, եւ Կիլիկիա եկած եւ պապին գիրը բերած ըսել: Պապական նամակին մասին համարձակ կը յայտարարուի թէ յայս գիրս գտաք հնգետասան սխալ եւ անընդունակ բան, որոնք կարդաւ յառաջ կը բերուին եւ կը հերքուին: Այս 15 կէտերն են, 1 Հռոմայ աթոռն միայն ունի իշխանութիւն կապելոյ եւ արծակելոյ: 2 Հոգին ի Հօրէ եւ յՈրդւոյ բղխի: 3 Երկու բնութիւն են ի մարդն: 4 Միշտ նոր ստեղծածին հոգիք հանապազօր: 5 Մարիամ կին եւ կոյս է գրել, եւ ոչ երբեք Աստուածածին է յիշել: 6 թէ Բանն եղեւ հաւասար հօր: 7 թէ Եղեւ մարդ որով փոքր է քան զՀայր: 8 Երկու բնութիւն եւ երկու կամք Քրիստոսի: 9 Քրիստոս զարդարսն միայն եհան ի դժոխաց: 10 Յետ յարութեան առաւել փառաւորեցաւ մարմինն Տեառն: 11 Քահանայն մկրտէ եւ եպիսկոպոսն միւռնն: 12 Մոռացեալ են յետքն քահանայագործութենէն զմիւռնն օրհնելն: 13 Ջերրորդ եւ զչորրորդ ամուսնաւորսն օրհնաւորք են գրել: 14 Գրեր են յառաջ քան զօրն դատաստանի առնուլ զվարձ արդարոց եւ անապաշխար մեռելոցն մտնել ի բիրկաթօր: 15 Որք ընդ հրեշտակս եւ որք ի բիրկաթօրն միապէս փառաւորին (ԹՂԹ 504-508): Մեր նպատակը չէ այդ կէտերը քննել, զորս միայն իբր տեղեկութիւն քաղեցինք, այլ բաւական կը սեպենք դիտել տալ, թէ որչափ հեռու են կաթողիկոսն ալ եւ վարդապետն ալ հռոմէադաւան վարդապետութենէ, եւ թէ ինչպէս կը հերքեն այն կէտերը, որոնք Հռոմէ պահանջուէր են, իբրեւ էական դաւանութեան

կէտեր: Գիրին մէջ ըսուած է թէ այս վարդապետութիւնները ոչ Պետրոսի են, ոչ Սեղբեստրոսի, ոչ Կեղեստինոսի, եւ ոչ Յովիոսի, զորս Հայոց եկեղեցին ուղղափառ կընդունի, ապա թէ ոչ, կըսեն, զիրեանց արուեստակեալ առասպելոյն իսկի չընդունինք: Եթէ, կը յարեն, Հայերու վրայ գութ ու սէր ունին, ահա վեցհարիւր եւ քսան գաւառ են Հայք յԵրզնկեայ ի վեր, եւ կան որ աւեր են, եւ կամ որ ի ծառայութեան թէ կու ցաւին ընդ Հայոց, թող երթան ազատեն (ԹՂԹ 509): Ռամկօրէն լեզուն պէտք չէ միտքերը շփոթէ, զի գրուածը Հեթումի ուղղուած մտերմական գիր մըն է, եւ ոչ պաշտօնական վաւերագիրը: Իսկ մեր տեսութեամբ մտերմական գրուածներ աւելի զօրաւոր են իւրաքանչիւրին ներքին համոզումը իմանալու համար, քան պաշտօնական գրութիւններ:

1130. ՀԱՅՈՑ ԿԱՐԾԻՔԸ

Մերագգի հռոմէադաւան համարձակ կը յայտարարեն այդ առթիւ, թէ Հայեր ըստ ամենայնի համակերպեցան Հռոմի վարդապետութեան, եւ ընդունեցան եւ յՈրդւոյ յաւելուածը հանգանակին մէջ (ԶԱՄ Դ 236): Սակայն բոլորովին տարբեր է Հայերուն տեսութիւնը, ինչպէս քննական հետազօտութեանց արդիւնքը կը ցուցնէ: Բոլոր խնդիրը աւետարանի երկու խօսքերը. Որ ի Հօրէ ելանէ (ՅՈՎ.ԺԵ.26), եւ Յիմմէ անտի առնու (ՅՈՎ.ԺԶ.15), իրարու հետ կապակցելու վրայ է: Ասկէ կը ծագին, ելանել, ծնանիլ, բղխիլ, եւ առնուլ ըսուած առնչութիւններուն տարբերութիւնները: Ելանել ընդհանուր իմաստով կառնուի, իսկ ծնանիլ՝ Որդւոյ առ Հայր, բղխիլ՝ Հոգւոյն առ Հայր, եւ առնուլ՝ Հոգւոյն առ Որդի՝ առնչութիւններուն կը պատշաճեցուին, քանի որ Երրորդութեան գաղափարը բացատրելու համար պէտք է իւրաքանչիւր առնչութեան առանձնայատկութիւնը ճշդել, եւ երկու նոյնեւնմաններ չընդունիլ, կամ որ նոյն է, առնչութիւնները չշփոթել: Դարձեալ պէտք է էութեան խնդիրը տարբերել ելման խնդիրներէն, զի եթէ երկու անձանց մէջ էութեան տարբերութիւն դնել անհնարին է, ելման տարբերութիւն դնել անհրաժեշտ է, առանց որուն երեքանձնեայ դրութիւնը կը ջնջուէր: Ըստ այսմ Լուսաւորիչի հռչակաւոր դարձած բացատրութիւնը, Հոգի ի նոցունց ի նոսին (ԱԳԹ 181), պարզապէս էութեան մասին կիմացուի, կամ առ առաւելն ընդհանուր ելման իմաստն ունի, քանի որ նոյն Լուսաւորիչ ստէպ կը կրկնէ, թէ Հայրն է բղխումն Հոգւոյն Սրբոյ (ՅԱԸ.3): Ըստ այսմ շատ տարբեր են էութիւն, եւ ելումն, եւ բղխումն, եւ Հայերն ալ կը գատեն այդ բացատրութիւնները եկեղեցական գրութեանց մէջ, եւ երբ կը դաւանին Հոգին բղխումն Հօր անքննաբար, առող յՈրդւոյ անձառաբար (ՇԱՐ.393), երբեք բղխումն ի Հօրէ եւ յՈրդւոյ չեն իմանար: Այդ տարբերութիւնը Արեւելեան վարդապետներուն գրութեանց մէջ ալ շեշտուած կը գտնենք: Կիրակոս կը գրէ Համարձակ արժան է քարոզել զՀոգի ելեալ եւ յՈրդւոյ երեւեալ (ԿԻՐ.189), եւ Հոգին ճանչնալ, բղխումն ի Հօրէ եւ երեւումն յՈրդւոյ (ԿԻՐ.190): Վանական ալ երբ հոգւոյն աստուածութիւնը կը պաշտպանէ, Հօր եւ Որդւոյն հետ առնչութիւնները կը տարբերէ, եւ Հոգւոյն հաւասար կերպով ի Հօրէ եւ յՈրդւոյ բղխումը չհաստատէր, եւ իր միտքը կը պարզէ սա խօսքերով, Հայր անծին ասի՝ զի յումեքէ, եւ Որդին ծնեալ՝ զի ի Հօրէ, եւ Հոգին ոչ ասի Որդի կամ ծնեալ՝ զի մի երկու եղբարք թուեսցին, եւ ոչ երկուորի ընդ Որդւոյ՝ զի մի դուստր կարծեցի, եւ ոչ յՈրդւոյ միայն՝ զի մի թռն համարիցի (ԿԻՐ.196):

Հետեւաբար Հայերը երբ Հոգւոյն համար յՈրդւոյ առնչութիւն մը կընդունին, եւ ըստ այնմ իրենց միտքը կը յայտնեն Լատիններէն եկած հարցումին մասին, երբեք ի Հօրէ եւ յՈրդւոյն բոլորումը ընդունած չեն ըլլար, եւս առաւել եւ յՈրդւոյ յաւելուածին հաւանած չեն ըլլար, եւ Լատիններուն համակերպած չեն կրնար ըսուիլ: Այլ միջսահման բացատրութեամբ, եւ ճարտար դարձուածով մը Լատիններուն հակառակած երեւնալ չեն ուզեր, որպէս զի բարեկամական յարաբերութիւնները չխանգարեն: Միւս կողմէն Յոյներէն ալ զատուած չեն ըլլար, քանի որ ոչ եւ յՈրդւոյ յաւելուածին հաւանած, եւ ոչ ալ զայն հանգանակին մէջ ընդունած կըլլան: Վարդան քննեցին զհաւանութիւն կըսէ (ՎԱՐ.148), եւ Հռոմի պատասխան տրուած ըլլալը չի գիտեր, իսկ Կիրակոս երբ կը գրէ, թէ զայս պատասխանեցաք թղթոյն Արեւմտից (ԿԻՐ.189) իրենց կողմէ կաթողիկոսին գրուած պատասխանը կիմանայ, եւ ոչ կաթողիկոսին կողմէ Հռոմի տրուած պատասխանը, որ կերեւի բնաւ տրուած չէ, զի ոչ մեր պատմագիրք կը յիշեն, եւ ոչ պապական գրութեանց կարգին կը գտնուի, եւ ոչ ալ Մխիթար կաթողիկոս՝ պատասխան տրուած ըլլալը կը գրէ (ՉԱՍ Գ 239), ուստի նորերուն ըստ այնմ ետուն պատասխանի Հռոմայեցւոց խօսքը (ՉԱՍ Գ 239), կամ առանց ընդդիմանալու սիրոյ թուղթ գրեց ըսելը (ՄՈՎ 217), պատմական հաստատութիւն չունին:

1131. ՅԱՐԱԲԵՐՈՎԿԱՆ ԿԱՑՈՒԹԻՒՆ

Սմբատի Թաթարներու մօտ երթալն ու դառնալը (1125), իբր երկու տերտ տեւեց, ինչպէս ինքն ալ կը նշանակէ (ՍՍԲ 124), եւ հազիւ 1250-ին կրցաւ եղբօրը Հեթում թագաւորին մօտ դառնալ: Քիուք խան սիրով ու պատուով ընդունեցաւ Հայոց թագաւորին դեսպանը, երեւելի փառօք եւ հաւատարիմ հրովարտակօք մեծարեց, եւ հաւանեցաւ որ Հայերուն յանձնուին այն քաղաքները, որոնք երբեմն իրենց էին եւ վերջերս անոնց ձեռքէն առնուած էին: Իսկ գլխաւոր հաճութիւնն եղաւ, որ հաւանեցաւ Հայոց թագաւորին անձամբ իրեն գալուն, եւ քրիստոնէից գործերուն մասին բանակցելուն: Սակայն Քիուք խան երկար չապրեցաւ եւ մեռաւ նոյն տարին, որ Սմբատ Կիլիկիա կը հասնէր, եւ իրեն յաջորդեց Մանկու խան, Թուլիի որդի եւ Ճինկիզի թռռ, որ ամէնէն փառաւորն ու նշանաւորն եղաւ Թաթար խաներուն մէջ թէպէտ 9 տարի միայն իշխանութիւն վարեց, 1250-է մինչեւ 1259: Նոյն 1250 տարին էր որ Լուդովիկոս Թ. Գաղղիոյ թագաւորը, Պաղեստին կանցնէր: Լատիններ նոր ընդհանուր ժողով գումարած էին Գաղղիոյ (Lyon) քաղաքը 1245-ին, որ է իրենց ԺԳ տիեզերականը, ուր որոշուած էր նոր խաչակրութիւն մը եւս կազմել: Բայց հազիւ 1248-ին Լուդովիկոս թագաւոր՝ եօթներորդ խաչակրութեան գլուխ անցած ուղղակի Եգիպտոս արշաւած էր, եւ առջի բերան յաջողութիւններ ալ ունեցած էր՝ Մանսուրայի եւ Տամիաթի պատերազմներուն մէջ, բայց վերջէն ձախողելով ինքն ալ գերի ինկած, եւ հազիւ գրաւած տեղերը թողլով եւ ծանր փրկանք վճարելով, ազատութիւն ստացած, եւ 1250-ին Պաղեստին էր անցած, խորհելով Կեսարիոյ, Յոպպէի, Սիդոնի, Պտղամայիսի եւ Անտիոքի լատին իշխանութիւններուն ոյժերը միացնելով Երուսաղէմի գրաւման աշխատիլ: Այդ առթիւ Հայոց թագաւորութեան հետ ալ յարաբերութեան մտաւ, թէպէտ Հայեր Լուգդունի ժողովին մասնակցութիւն ունեցած չէին: Անտիոքացիներու եւ Հայերու մէջ տիրող հակառակութիւնն ալ

ջանաց վերջացնել իր միջնորդութեամբ (ՍԻՍ 554), որպէսզի կարենայ Հայոց ոյժերն ալ միացնել իր նպատակին, որ էր Երուսաղէմի առումը: Սակայն փորձերու իսկ չհամակերպեցաւ, թէպէտ եւ մինչեւ 1254 Պաղեստինի եւ Ասորիքի մէջ մնաց: Շատ հաւանական է, որ Լատիններուն Հայերէ սպասած օգնութեան պարագան էր, որ կրօնական խնդիրները լռեցուց, եւ Հոգւոյն Սրբոյ խնդիրը մոռացութեան մատնուեցաւ, եւ Հայերու հարկ չեղաւ պաշտօնապէս հաւատոյ գիր գրել Հռոմի պապութեան (1130): Հեթումի յաջողութեանց կարգին պէտք է անցընել Կոստանդին Լամբրոնացիին ձեռքն ալ ազատիլը, որ միանգամ (1109), եւ երկիցս (1116) Հայոց թագաւորութեան դէմ Իկոնիոնի սուլտաններուն հետ միանալէ ետքը, նորէն ու նորէն կրկնեց իր թշնամութիւնները, շարունակ Սելճուքներու օգնութեան դիմելով: Սակայն Հեթում կրցաւ միշտ գէնքի զօրութեամբ անոր ջանքերը ապարդիւն հանել, եւ Լամբրոնացի իշխանը եօթն անգամ հարաւ ի նմանէ, մինչեւ որ այլ ոչ իշխէր համարձակիլ յաջ կամ յահեակ (ԿԻՐ 158): Սակայն Հեթում վստահ չէր կրնար ըլլալ անոր վրայ, եւ վերջապէս 1250-ին զայն սպաննել տուաւ (ՍԻՍ 554), իր բերդին մէջ, որպէս զի միանգամ ընդ միշտ երկիրն ալ խաղաղի: Սոյ միջոցին կատարուած եղելութեանց կարգին յիշենք Ջապէլ թագուհիի մահը, զոր արդէն պատմեցինք (1108), եւ Ասորոց կաթողիկոսական աթոռին Հռոմկլայի մէջ հաստատուիլը, Հայոց թագաւորութեան պաշտպանութիւնը վայելելու համար, որուն իբր առհաւատչեայ Իզնատիոս կաթողիկոս 1253ին մեռած ատեն իր ջորին ու դրամի գումար մը կը կտակէր Հեթումի (ՍԻՍ 554):

1132. ՀԵԹՈՒՄ ԽԱՆԻՆ ՄՕՏ

Վերջապէս Հեթում պիտի ձեռնարկէր իր վաղուց մտադրած ուղեւորութեան, եւ Թաթար խանին հետ ուղղակի բանակցութեամբ, թէ՛ իր թագաւորութեան եւ թէ՛ ընդհանուր Հայոց համար ապահովութիւն մը ձեռք բերելու: Իրաւ մեռած էր Քիւլք, որ հաւանութիւնը տուած էր, սակայն անկէ աւելի կը գովուէր Մանկու իր յաջորդը, եւ Հեթում ճամբայ չելած, պէտք տեսած էր Մանկուի միտքն ալ շօշափել եւ վստահութիւն գոյացնել, զոր պատմութիւնը զանց ըրած է յայտնապէս գրել, սակայն կը քաղուի Բարսեղ քահանայի Բաթու զօրավարին մօտ դեսպան երթալէն (ԿԻՐ 213), եւ Մանկու խանի կողմէ Բաթուի տրուած հրամանէն, Հեթումի ճամբուն ապահովութեան հսկելու (ԿԻՐ 211): Սմբատ թագաւորեղբօր եւ Հեթում թագաւորին ուղեւորութեանց մէջտեղը 1251-ին (ՕՐԲ. Բ.161) կիյնայ Սմբատ Օրբելեանի ալ Մանկու խան մօտ երթալը, զոր երկար կը պատմէ Օրբելեան (ՕՐԲ.Բ.151-158): Սմբատ՝ վրացի Օրբելեանց կոտորածէն ազատած Լիպարիտի ցեղէն էր, որ Հայոց հետ խնամութեամբ խառնուելով, Հայ սերունդ ունեցաւ, եւ Լիպարիտի թոռ Լիպարիտի զաւակներն էին՝ Ելիկում, Սմբատ, Իւանէ, Փախրադուլ եւ Տարսայիճ (ՉԱՄ.Գ.218): Ելիկում պատերազմի մէջ մեռած էր, թերեւս դեղակուր (ՕՐԲ.Բ.150), միւս եղբայրներն ալ հալածուած էին, բայց Սմբատի յաջողեցաւ Մանկուի հաճոյանալ, որուն մօտ մնաց զամս երեք (ՕՐԲ.Բ.155), եւ պաշտպանութիւն ստանալով եկաւ եւ իր իշխանութեան մէջ հաստատուեցաւ (ՕՐԲ.Բ.158): Սմբատ Օրբելեանի յաջողութիւնը կրնայ քաջալերած ըլլալ Հեթումը այցելութեան նպատակին մէջ: Հեթումի ուղեւորութեան թուականը պէտք է քաղենք ինչ ինչ ակնարկներէ, որոնց

գլխաւորն է, թէ Մանկուէ մեկնելէն 8 ամիս ետքը Հայաստան դարձաւ 1255-ին (ԿԻՐ 217), իսկ Մանկուէ մեկնած էր նախընթաց 1254 նոյեմբեր 1-ին (ԿԻՐ 213), որով Հայաստան հասած կըլլայ 1254 յուլիսի սկիզբը, եւ 8 ամիս ալ երթալուն դնելով, 1254 մարտէն առաջ եղած պիտի ըլլայ Կիլիկիայէ մեկնիլը: Հայաստան դառնալէն ետքն ալ միջոց մը նորէն հոն մնաց, եւ 1256 յունիս 5-ին կը գրուի Կիլիկիա հասնիլը (ՍԻՍ 554): Ըստ այսմ երկու տարի եւ աւելի կըլլայ թագաւորին բացակայութիւնը, եւ չափազանցեալ կը կարծենք երեք ու կէս ամաց ժամանակով (<ԵԹ.44), կամ զամս չորս (ՎԱՀ.220) երկարել զայն: Այդ միջոցին անշուշտ Կոստանդին թագաւորահայր պէտք էր ստանձնէր երկրին կառավարութիւնը, սպարապետ Սմբատ եւ իշխանապետ Լեւոն որդիներն ալ (1106) իրենց պաշտօնները կը շարունակէին: Իսկ պատմիչը Լեւոնն ու Թորոսը կը յիշէ, թէ Հեթում եթող փոխանակ իւր, Կոստանդին թագաւորահօր հետ, որ ծեր գլուով մինակ չէր կրնար գործել, մինչ թագուհին Ջապէլ ալ փոխեալ էր առ Քրիստոս (ԿԻՐ212): Ըստ այսմ պիտի ըսուի թէ արքայորդիներն եղան թագաւորութեան պաշտօնական խնամակալները իրենց մեծ հօր հետ: Լեւոն 18 տարեկան էր արդէն եւ Թորոս ալ քիչ պակաս, եւ կրնային պաշտօնական դեր վարել: Կոստանդին կաթողիկոս ալ հարկաւ իր մասնակցութիւնը ունեցած պիտի ըլլայ այդ խնամակալութեան մէջ, ինչպէս երբեմն Յովհաննէս կաթողիկոս առաջին խնամակալութեան ատեն (1096): Իսկ Հեթումի ուղեկիցները քիչ եղած չեն, զի իշխանք յուլովք կը յիշուին առանց անունի (ԿԻՐ.213): Եկեղեցականներէն իրեն հետ եղած են Ստեփանոս եպիսկոպոս, Մխիթար վարդապետ Սկեւռացի, Բարսեղ քահանայ, Թորոս կուսակրօն քահանայ, Կարապետ դրաներէց արքային (ԿԻՐ. 212), եւ Յակոբ վարդապետ մըն ալ (ԿԻՐ.216), զոր Յակոբ Կլայեցի հետ նոյնացնելու չենք: Ասոնք որչափ ալ իբր գործունեայ անձեր ընտրուած ըլլան, սակայն անոնց մականունը եւ ինքնութիւնը անծանօթ կը մնայ մեզի, Սկեւռացի Մխիթարէն զատ: Կիրակոս Գանձակեցի պատմիչ, տեղերու եւ անուններու եւ օրերու այնչափ մանրամասնութիւններ կու տայ, որ անձամբ Հեթումի ընկերացած ըլլալուն կասկածը կը զարթնու, եթէ ընկերացողներէն մէկուն մօտ մանրամասնօրէն հետաքրքրուած չըսենք:

1133. ՈՒՂԵՒՐՈՒԻԼԸ ԵՒ ԴԱՐՁԸ

Հեթում իր ուղեւորութեան առաջին մասը յանձանօթս ուզեց ընել եւ 1254-ին (ՎԱՐ 148) սկիզբը, առանց զատիկն ալ ընելու, որ այն տարի ապրիլ 12-ին կիյնար, ճամբայ ելաւ փետրուար 4-ին (ՉԱՍ Գ 248), զաղտագողի այլակերպեալ զինքն վասն ահին Թուրքաց, որոնք տակաւին ոխս մթերեալ ունէին (ԿԻՐ 211) սուլտանին ընտանիքը Թաթարներու յանձնուելու համար (1115): Հեթում արագ ընթացքով յաւուրս երկոտասան Սիսէ Կարս հասաւ, Բաջու զօրավարին հետ առաջին տեսութիւն մը ունեցաւ, որուն հետ կանուխ յարաբերութիւն ունեցած էր Իկոնիոնի արշաւանքին առթիւ (1115), առ այլ մեծամեծսն ալ գնաց տեսնուեցաւ, եւ անկէ Վարդենիս գիւղը հանգստացաւ, Արագածի ոտքը, Քուրդ անուն հայազգի իշխանին ապարանքը, որ ամուսնացած էր Մարգպան Մամիկոնեանի դստեր՝ Խորիշահի հետ, ուսկէ ունեցած էր Վաչէ եւ Հասան որդիները (ԿԻՐ 211): Հեթում Վարդենիս սպասեց մինչեւ որ հասնին ինչք ի տանէ իւրմէ ի պէտս

ընծայից եւ պատարագաց (ԿԻՐ 212), զորս չէր կրցած մէկտեղ առնել պարտաւորուած ըլլալով ծածկաբար երթալ (ՀԵԹ 42), եւ զորս հոգացած էին յղել հայր նորա եւ որդիք նորա (ԿԻՐ 212): Երբոր ամէն բան պատրաստ եղաւ, ինքն եւ իր հետեւորդները Աղուանից աշխարհէն անցնելով, եկան Ճորայ Պահակը, Բաթու զօրավարին մօտ, որուն Մանկուի կողմէ յանձնարարութիւն եղած էր, եւ որուն որդին Սարթախ քրիստոնէայ էր հաւատով: Մայիս 13-ին Բաթուին քովէն մեկնեցան, որ է ըսել թէ փետրուար 16-էն մինչեւ մայիս 13, երեք ամիս Հայաստան մնացած էին, մեծագոյն մասը Վարդենիս, եւ քիչ մըն ալ Բաջուի եւ Բաթուի մօտ: Հարկաւ այդ միջոցին Հեթում մօտէն ծանօթացաւ երկրին վիճակին, որպէսզի լաւագոյն կերպով կարենայ միջնորդել: Բաթուի մօտէն մինչեւ Մանկու խանին ներկայանալնին տեսած է չորս ամիս, Ալեխ եւ Երթիճ գետերն անցնելով եւ յայնկոյս ծովուն Կասպից՝ Թաթարիստան երկիրը մտնելով: Մանկուի ներկայացած են սեպտեմբեր 13-ին իբր տօն նաւակատեաց խաչի կը յիշէ պատմիչը (ԿԻՐ 213), թէպէտ այն տարին սեպտեմբեր 13-ը կիրակի եւ Խաչվերացի տոն կ'իյնայ, բայց կերելի թէ այն կողմեր կը տիրեր Չաքարէ Օրբելեանի ուզած ձեւը՝ Խաչվերացը հաստատապէս սեպտեմբեր 14-ին տօնելու (1082), կամ թէ Կիրակոս տօնը յիշած ատեն, պարզապէս Յայսմաւորքին կը հետեւի (ՅԱՍ Բ 141): Պէտք է դիտել եւս թէ Կիրակոս հայ եւ հռոմէական ամսաթիւերը Սարկաւագագիր անշարժ տոմարին կարգով համեմատելու սկսած է այդ եղելութեանց առթիւ, որով Սարկաւագագիր կարգադրութեան կիրառութեան մտած են ընդարձակութիւն ստացած ըլլալը կը հետեւի: Մանկու խանն երեւելի փառօք նստեալ ընդունեցաւ Հեթումը, որ իր ընծաները ներկայեց, եւ մեծարեցաւ ի նմանէ ըստ արժանւոյն, մնաց յորդուն, այսինքն բանակին մէջ, ինչպէս կը կոչուէին հին ատեններ արեւելեան արքունիքները (ԲԶՆ 190), մնաց աւուրս յիսուն, եւ ճիշդ սեպտեմբեր 13-էն հաշուելով յաւուրն յիսներորդի, այսինքն ի մի նոյեմբերի ել ի նմանէ, եւ ետ դառնալու ճամբան բռնեց:

1034 ԽԱՆԻՆ ՇՆՈՐՀՆԵՐԸ

Հեթումի այցելութեան եւ ստացած յաջողութեան աւետիսը տարօրինակ գրոյցներու առիթ տւած է ժամանակին, եւ որոց արձագանգ եղած է Հեթում պատմիչ, Հեթում թագաւորին եղբոր Օշինի որդին (ՍԻՍ 337), որ Եւրոպացւոց համար գրելով, չէ քաշուած պարզ գրոյցներ ալ խառնել իր պատմութեան, թէպէտ ինքն այս մասերը իբր քեւոյ իւրմէ լսած յառաջ կը բերէ (ՀԵԹ 68), իսկ մենք յառաջ կը բերենք իբր պարզ տեղեկութիւն: Այդ գրոյցներու համեմատ Հեթում Մանկու խանի եօթը խնդիր կառաջարկէ 1 Մանկու ինքն եւ բոլոր Թաթարներ քրիստոնէայ ըլլան եւ մկրտուին, 2 Թաթարներու եւ Հայերու մէջ մշտնջենաւոր բարեկամութիւն հաստատուի 3 Հայեր կարենան բոլոր Թաթարաց երկիրներուն մէջ եկեղեցի շինել, եւ կապալներէ ու տուրքերէ ազատ ըլլան: 4 Թաթարները Երուսաղէմը ու սուրբ Գերեզմանը Թուրքերէն տոնեն եւ քրիստոնէաներուն տան: 5 Թաթարներ Պաղտատի խալիֆայութիւնը ջնջեն: 6 Թաթարները երբոր պէտք ըլլայ Հայոց թագաւորութեան գէնքով օգնեն. 7. Ինչչափ տեղ ու քաղաք որ Թուրքերը Հայերէն առած են, Թաթարները ետ առնեն եւ Հայերուն տան (ՀԵԹ. 43): Այդ խնդիրներուն մասին Մանկու խան իրեն իշխաններուն հետ խորհրդակցելով պատասխանած կ'ըլլայ. 1. Ինքն քրիստոնէութիւնը կ'ընդունի,

եւ իրենները կը յորդորէ առանց բռնութեան. 2. Մշտնջենաւոր բարեկամութիւն կը շնորհէ վնասողական եւ պաշտպանողական. 3. Կը հաւանի որ քրիստոնէայ եկեղեցականներ եւ աշխարհականներ մնան ի շնորհս ազատութեան. 4. Երուսաղէմի առումը եւ քրիստոնէից դարձուիլը կը յանձնէ եղբօրը Հուլաւունի. 5. Պաղտատի խալիֆայութիւնը ջնջել կը յանձնէ Պայտօն զօրավարի. 6. Ամէն ձեռնտուութիւն կը խոստանայ Հայերուն. 7. Կը հրամայէ որ ինչ որ Հայոց էր անյապաղ տացին նոցա անդրէն: Ասոր վրայ Մանկու կը մկրտուի, եւ իրեն հետ տուն նորա, եւ բազում արք եւ կանայք պատուականք եւ մեծամեծք (ՀԵԹ. 44): Մանկուի քրիստոնէայ ըլլալը ժամանակին տարածուած գրոյց մըն էր, եւ Լատիններուն մէջ ալ խօսուած է, մինչեւ իսկ պապական դիւանին մէջ այդ մասին յիշատակներ գտնուիլը կը խօսուի (ԿԱԼ. 387), եւ պատմուի եւս Լուդովիկոս Թ. Գաղղիոյ թագաւորին կողմէ այդ առթիւ դեսպանութիւն յղուիլը, զլիսաւորութեամբ Գուլիէլմոս Ռուրբուկեցոյ եւ Բարթողիմէոսի Կրեմոնացոյ, որոնք իրենց ապարդիւն ուղեւորութեան տեղեկագիրն ալ մատուցած են 1255-ին: Սակայն աւելորդ գրոյցներէ մերկացնելով ալ Հեթումի այցելութիւնն իր արդիւնքը ունեցաւ: Կիրակոս կըսէ, թէ Մանկու տուաւ հրովարտակ նշանաւոր, զի մի ոք իշխեսցէ նեղել զնոսա եւ զաշխարհս նորա, եւ ետ գիր ազատութեան եկեղեցեաց ընդ ամենայն տեղիս (ԿԻՐ.213), Վահրամ ալ կըսէ, թէ Հեթում եկաւ բահըս սիրոյ եւ գիր առեալ, ապա փառօք յետըս դարձեալ, եւ զբազում գաւառս առեալ (ԿԱՀ.220):

1135. ՅՈՒՆԱՅ ՀԵՏ ԲԱՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆ

Հեթումի բացակայութեան միջոցին, Կոստանդին ուզեց օգտուիլ Յոյներու հետ բանակցութիւնը նորոգելու եւ համաձայնութեան մը յանգելու: Թէրեւս Հեթում կապարելապէս Լատիններու կողմը վաստկուած՝ շատ չէր սիրեր Յոյներու հետ յարաբերութիւնները, որ Կոստանդին Յոյներու հետ բանակցութեան մտաւ, իբրեւ գիտաց, եթէ Հեթում զնաց խաղաղութեամբ եւ դադարեալ է ի Մեծն Հայք, ինչ որ եթէ մէկ կողմէն անվտանգ Կարս հասած ըլլալուն կակնարկէ, միւս կողմանէ ալ շուտով դառնալիք չըլլալը կը նշանակէ: Բանակցութեան պատուիրակն եղաւ Յակոբ մեծ վարդապետը, այր բանաւոր եւ իմաստուն, զոր առաքեալ էին յառաջագոյն վասն սիրոյ եւ միաբանութեան առ թագաւորն Յունաց Յովհաննէս, որ ունէր զկողմանս Ասիոյ: Արդէն յիշեցինք (1111), առաջին բանակցութիւն մը՝ Նիկիա նստող Յունաց կայսր Յովհաննէս Վաղակէսի հետ, նոյն Յովհաննէսն էր տակաւին Նիկիոյի կայսրը, որուն այն անգամ ալ սոյն այս Յակոբ վարդապետը բանագնաց ղրկուած էր: Յարաբերութեանց կրկնուելուն պատճառը միշտ քաղաքական էր, զի Վաղակէս մեծացեալ էր յաւուրսն, եւ կրնար Կիլիկիոյ թագաւորութեան ալ սպառնալ: Իսկ Յակոբ վարդապետը անխտիր Կլայեցի, Սսեցի եւ Տարսոնացի մականուններով կը յիշուի, եւ մենք առաջինը աւելի գործածական կը գտնենք: Նմանապէս Գիտնական եւ Հռետոր մակդիր անուններն ալ կը կրէ, որոնք իր մտաւորական կարողութեան փաստը կը կազմեն: Յակոբ Սիսէ կամ Հռոմկլայէ Նիկիա գալով Յունաց վարդապետներուն հետ վիճաբանութեան մտաւ, որոնց գլուխը կը գտնուէր Մանուէլ պատրիարք: Գլխաւոր նիւթը Քաղկեդոնի եւ բնութեանց խնդիրն էր, որով Յոյներ բամբասէին զմեզ Եւտիքեանս

լինել, կրկնելով միշտ դարերի ի վեր իրենց բերնին ծամուց եղած մեղադրանքը: Սակայն Յակոբի դժուար չէր բուն հայադաւան վարդապետութիւնը պարզել, եւ միաւորեալ մի բնութիւն դաւանութեան, Կիրեղեան եւ ոչ Եւտիաքական սկզբունք մը լինելը համոզել: Պատմիչը կը վկայէ թէ Յակոբ Գիտնական աստուածիմաստ բանիւք եւ գրոց վկայութեամբ հաստատել շինեաց զմիտս նոցա ի սէր եւ ի միաբանութիւն ընդ ազգս մեր, բայց մենք պիտի չկարենանք գործին վերջնական եւ հաստատուն լուծում տրուած ըսել: Վասնզի Յոյներու հակառակութիւնը եւ Եւտիաքականութեան կարծեցեալ մեղադրանքը այս անգամ ալ չդադրեցաւ, եւ Յոյներ դարէդար միշտ նոյն խօսքերը կրկնեցին, պահանջելով ոչ թէ ուղղափառութեան վրայ կանգ առնել, այլ ամէն կերպով իրենց նմանիլ եւ իրենց հետեւիլ: Ինչ ալ ըլլայ իսկական վերջաւորութիւնը, գոնէ առժամեայ հանդարտութիւն մը տեղի ունեցած պիտի ըլլայ, վասնզի Յակոբ դարձաւ ի նոցանէ պատուով (ԿԻՐ.212), միեւնոյն գացած տարին, 1254-ին:

1136. ՀԵԹՈՒՄ Ի ՀԱՅԱՍՏԱՆ

Հեթում Մանկուի քովէն մեկնած էր 1254 նոյեմբեր 1-ին, եւ 30 օրէն հասաւ Ղումդուր, զոր ի դէպ է նոյնացնել Գարագորումի հետ, եւ անկէ ալ դէպ հարաւ-արեւմուտք ուղղուելով եւ բաւական երկար, եւ ձմեռնային միջոցին տաժանակիր ուղեւորութեամբ հասաւ Դալաս, Հուլաւունի տեսութեան, որ առեալ էր իւր բաժին գկողմանս, ուր աւելի էին հայութեամբ յարաբերութիւնները (ԿԻՐ.214), եւ Մանկու յանձնարարութիւններ ըրած էր Հալաւունի, ի նպաստ քրիստոնէից (1134): Կիրակոս շատ մը գետերու եւ քաղաքներու անուններ կու տայ, զորս դժուար է նոյնացնել այժմեան անուններու հետ, եւ տարօրինակ տեսարաններ ալ կը յիշէ նոյն տեղերու մասին, մարդիկ վայրենիք, մերկ եւ անբան, մազ ունելով միայն ի գլուխն, ստինք կանանց մեծ եւ երկայն, ձիք վայրենիք, ջորիք մեծ քան զձի, ուղտք վայրենիք՝ երկուս կուտկէնըս ունելով (ԿԻՐ.214), որպէսզի բաներ միշտ կը պատմուին երբոր նոր երկրի մը վրայ կը խօսուի: Միջոց մը մնաց Հեթում Հալաւունի մօտ, ուր հասած պիտի ըլլար 1255-ի տարեգլուխին ատենները, եւ անոր հետ կարգադրեց բարեկամութեան պայմանները (ՍԻՍ.554), քանի որ նա էր արեւմուտքի կողմը զանաձեւ մեծն ի զօրավարս (ԿԻՐ.218): Անկէ մեկնած ատեն ուղղութիւնը ի հիւսիս արեւմտից փոխելով Հայաստանի ճամբան բռնեց, հանդիպեցաւ Բաթուի որդի Սարթախ զօրավարին, որ երթայր առ Մանկու զանն, եւ միշտ յառաջելով ու Երասխը անցնելով մտաւ ի Սիսիան կամ Սիսական, որ է Սիւնեաց նահանգը, ուր կը մնար Բաչու զօրավար: Քառասունէ աւելի աշխարհագրական անուններ կը յիշէ Կիրակոս ճամբորդութեան այդ երկրորդ մասին մէջ, որոնց ուղղագրութիւնը ու համեմատութիւնը առեղծուածային աշխատանք մըն է, իսկ հեռաւորութիւններն ալ կատարելապէս չէ յիշած, զի միայն Դիղակէ Սմրղանդ 30 օր, Սիանայէ Թավրէժ 12 օր, եւ Թավրէժէ Սիսիան 26 օր կը նշանակէ (ԿԻՐ.215), իսկ յետ ելանելոյ ի Մանկու զանէն, մինչեւ որ եհաս յերկիրս Հայոց, յութ ամիսն կատարեց կըսէ, եւ 1255 թուական կը դնէ (ԿԻՐ.217), որով նոյեմբեր 1-էն կը հասնին յուլիս 1-ին: Անգամ մը Հայաստանի մէջ՝ Հեթում երկար դադար մը կընէ այն տեղ, եւ կը սկսի իր հոգածութիւնը տարածել իր ազգայիններուն, թէ ոչ իբրեւ անոնց թագաւոր,

գոնէ այն համարձակութեամբ զոր ստացաւ մեծ խանէն, իբրեւ գլուխ եւ ներկայացուցիչ Հայ քրիստոնէութեան, մանաւանդ թէ բովանդակ քրիստոնէութեան: Իրեն հաստատուն բնակավայր ըրաւ նորէն Վարդենիս գիւղը, Քուրդ իշխանին ապարանքը (1133), եւ ուր թողած էր զաղխ իւր եւ զկարասի, որով եկած էր Կիլիկիայէ, վասն զի անկէ անդին կերելի թէ ամէն պէտքերը թաթարները հոգացին, եւ անոր առաջնորդեցին իբրեւ մեծ խանին հիւրը: Վարդենիսէն նորէն ճամբայ հանեց Բարսեղ քահանայն կրկին անգամ Բաթուի երթալու, զի ցուցցէ նմա զգիրսն եւ զհրաման Մանկուղանին, զի եւ նա ըստ նմին օրինակի գրեսցէ հրամանս՝ իր իշխանութեան ներքեւ գտնուող Հայաստանի զանազան մասերու զօրավարներուն: Հետեւորդներէն Յակոբ վարդապետը Հայաստան թողած էր ի պէտս գործոյ եկեղեցւոյ, Մխիթար Սկեւռացի ալ Բաթուի հետ տեսնուելէն ետքը ետ դարձուցեր էր, տեսակցութեան հետեւանօք պատշաճ եղած հրահանգները եպիսկոպոսներուն հաղորդելու համար, եւ երկուքն ալ դարձան եկան Հեթումի մօտ: Նաեւ բոլոր եպիսկոպոսք եւ քահանայք եւ իշխանք քրիստոնէից, Հայաստանի ամէն կողմերէն գային առ նա, եւ ինքն սիրով՝ ընդունէր զամենեսին, տայր պարգեւս եւ ուրախ արձակէր զամենեսին, եւս եւ տայր պարգեւս եւ հանդրեծս քահանայականս ի զարդ եկեղեցւոյ, եւ զամենայն ազգաց քրիստոնեայս իր ներկայութեան ընդունելով աղաչէր սիրով կալ առ միմեանս իբրեւ զեղբարս (ԿԻՐ.216): Ըստ այսմ Հեթում թագաւոր, այր քայցր եւ իմաստուն եւ գիտնաւոր գրովք, կրօնասէր եւ կրօնագէտ եւ բարեպաշտ, աւելի առաքելական եւ հայրապետական զբաղմանց տուած էր ինքզինքը Հայաստանի մէջ, քան թէ քաղաքական եւ իշխանական գործառնութեանց:

1137. ՀԵԹՈՒՄ Ի ԿԻԼԻԿԻԱ

Երբ տակաւին Հեթում Հայաստան կը գտնուէր, 1256-ին սկիզբները մեռաւ Բաթու զօրապետն հիւսիսոյ, իսկ որդին Սարթախս հօրը մահը լսելով ալ՝ ետ չդարձաւ, եւ Մանկուի մօտ գնաց, ընդ որ յոյժ ուրախացեալ Մանկու իշխանն, զայն հօրը յաջորդ նշանակեց եւ պատուեց իբր երկրորդ իւր, եւ տեղը դարձուց: Սարթախս քրիստոնեայ էր եւ Արղուն տաճկահաւատ, եւ երկու զօրավարներուն մէջ թշնամութիւն կը տիրէր: Հասան Ջալալ, Խաչէնի իշխանը, Հազիւ կրցաւ Արղունի ձեռքէն ազատիլ, եւ Սարթախսի մօտ պաշտպանուիլ, սակայն Բարաքա եւ Բարքաշա տաճկահաւատ ազգականներ՝ Սարթախսը թունաւորեցին, եւ Արղունի դիրքը զօրացաւ: Օրբելեան կը պատմէ, թէ Արղուն ալ վասն մասնութեանց ինչ ամբաստանուեցան մեծ խանին առջեւ, եւ թէ Սմբատ երկրորդ անգամ (1132), 1256-ին (ՕՐԲ.Բ.161) Մանկուի մօտ երթալով Արղունի պաշտպան կայնեցաւ եւ ազատեց, որով զայն իրեն շնորհապարտ ըրաւ, եւ ոչ գիտէր Արղունն եթէ որով պատուեսցէ զՍմբատ (ՕՐԲ.Բ.160): Նոյն միջոցին Հալաւուն մեծ զօրավար ուզեց ինքն իջնել Մուզանի դաշտը, թաթարներուն մեծ ձմերոցը, եւ Բաշու զօրավարի հրաման եղաւ, դէպ արեւմուտք Սելճուքներուն վրայ քալել (ԿԻՐ.218): Թաթար հրոսակը Կարին, Երզնկա, Սեբաստիա, Կեսարիա եւ Իկոնիոն հետզհետէ զարկաւ մինչեւ Պոնտոսի ծովին եւ Միջերկրեայ ովկիանին եզերքները: Բաշուի բանակին օգնական էր Հեթում թագաւոր, եւ բազում ընծայիւք եւ զօրօք սպասաւորութիւն կատարէր, մինչեւ որ Բաշու բազում զօրօք առաքեաց զնա յերկիր իւր ի

Կիլիկիա, ի քաղաքն Սիս, թուղթ գոհութեան եւ գովութեան գրեալ առ Հալաւուն վասն նորա (ԿԻՐ.219): Հեթուն Սիս հասնելով, 1256 յունիս 5-ին մեծահանդէս մուտք կատարեց, զի երկար բացակայութենէ եւ յաջող ձեռնարկներէ կը դառնար, եւ քիչ մը գործերու եւ հոգերու մտադրութիւն դարձնելէ յետոյ սեպտեմբերին Բարձրբերդ գնաց, յատկապէս իր ծերունի հօրը մօտ մնալու (ՍԻՍ.554), որ գրեթէ գործէ քաշուելով հանգիստ ընելու իրաւունքը ստացած էր: Քիչ օր ետքը, նոյեմբեր 17-ին, մեծաւ շքեղութեամբ Մամեստիոյ մէջ, Հեթուն կատարեց իր անդրանիկ Լեւոնի ձիաւորեցուցանելոյ հանդէսը, որ էր ասպետական աստիճանի բարձրացնելու արարողութիւնը, Արեւմտեայց սովորութեան համեմատ: Կոստանդին թագաւորահայր կը նախագահէր իր քսանամեայ եւ թագաժառանգ թռչին պաշտօնական բարձրացման, ամենայն զարմիսքն եւ ժողովն (ՍԻՍ.248), որոնց մէջ էին նաեւ Կոստանդինի աղջիկը Մարիամ եւ ամուսինը Յոպպէի կոմսը, եւ Հեթուն աղջիկներէն Սիպիլ ու ամուսինը Անիտոքի Բոյեմոնդոս իշխանը, եւ Ֆիմի ու ամուսինը Յուլիանոս Սիդոնի կոմսը: Մասնաւոր դեպքերէն անցողակի յիշենք եւս Հեթունի Լեւոն եղբոր մահը 1258-ին, եւ անկէ ետքը Հեթունի մինչեւ Տրիպոլիս երթալը տեղւոյն կոմսին եւ Անտիոքի իշխանին մէջ տեղի ունեցած դժտութիւնը հաշտեցնելու, եւ 1259-ին Տարսոնի մէջ Հոգեգալստեան տօնին օրը՝ որ կը հանդիպէր յունիս 1-ին, Հեթունի կրտսեր եղբայրներէն Պաղտանի, Գռների վանքին եպիսկոպոս ձեռնադրուիլը Յովհաննէս անունով, իր երէց եղբոր Բարսեղ եպիսկոպոսի ձեռաց ներքեւ կրթուելէ ետքը (ՍԻՍ.144):

1138. ՀԵԹՈՒՄ Ի ՄԻԶԱԳԵՏՔ

Այդ հանդիսութենէն ետքը պէտք է դնել Հեթուն թագաւորին եւ Կոստանդին միասին Միջագետք երթալը Հալաւունը ողջունելու Եդեսիոյ մէջ, զոր 1259-ին հանդիպած կը նշանակէ պատմիչը (ՎԱՐ.151), Հալաւուն նախընթաց տարւոյն մէջ կատարած էր Պաղտատի արշաւանքը, եւ քաղաքը առած բուռն զօրութեամբ: Պաղտատ կը շարունակէր Ապպասեան ամիրապետներուն քաղաքամայրն ըլլալ, ուր 1226-ին Տահէր-Պիլլահէ ետքը իշխանութեան բարձրացած էր Մըսթանսըր-Պիլլահ, 1242-ին իրեն յաջորդած էր Մըսթազէմ-Պիլլահ, լոկ անուանական կամ կրօնական իշխանութեամբ, եւ այս վերջնոյս ամենիշխան փոխարքայն էր Մուհամմէտ Էլքամի, ինքն Ալիեանց պաշտպաններէն եւ հետեւաբար Ապպասեանց ամիրապետութեան ներքին թշնամի: Մանկու խան, Հեթունի կարծեցեալ յանձնարարութենէ աւելի (1134), իրեն ազգատոհմին նախնական նպատակին հետեւելով, Հալաւուն եղբօրը յանձնարարած էր վերջ տալ Պաղտատի ամիրապետութեան, եւ նա թէ իր զինուորական ոյժով եւ թէ Էլքամիի կամակցութեամբ 1258 փետրուար 5-ին, իր դրօշը կանգնած էր Պաղտատի աշակերտներուն վրայ, եւ Մսթազէմ անձնատուր ըլլալու ստիպուած, զոր առաջ բանտարկեալ, եւ քանի մը օր ետքը փետրուար 10-ին բանտին մէջ սպաննել տուած էր (ՎԵՐ.150.ԿԻՐ.223): Ահեղ եւ ահռելի եղաւ Պաղտատի կոտորածն ու կործանումը, եւ միայն ապրեցան քրիստոնէայք որ կային անդ (ՎԱՐ.150), եւ այն Հալաւունի Տօղուզ տիկնոջ բարեխօսութեամբ: Տօղուզ համար գրուած է թէ քրիստոնէայ էր նեստորական աղանդէ, բայց դաւանական տարբերութեանց անտեղեակ՝ անխարդախ սիրով

մեծարէր զամենայն ազգ քրիստոնեայ, եւ Հալաւունի հաւանութեամբ, շարժական եկեղեցի եւ քահանաներ եւ պաշտօնեաներ կը շրջեցնէր բանակին հետ, որոնք ի ձայն ժամհարի պաշտամունք կը կատարէին: Տօղուզի միջնորդութեամբ շատ անգամ քրիստոնեաներ Հալաւունէ ազատութիւն եւ խաղաղութիւն կը ստանային (ՎԱՐ.149): Պաղտատէ ետքը նշանաւոր եղաւ Մուֆարզինի առումը, որուն սուլտանը երկար պաշարման դիմացաւ, բայց Հալաւուն այնչափ նեղեց, որ պաշարեալներ մինչեւ իսկ զանսուրբ անասունս, եւ ապա զաղքատան, ապա զծնունդս իւրեանց ուտել ստիպուեցան (ՎԱՐ.150), բայց քաղաքը վերջապէս գրաւուեցաւ 1259 տարւոյ մեծպահքի միջոցին, եւ մնացեալներն ալ կոտորուեցան (ԿԻՐ.226): Այդ պաշարման միջոցին Հալաւունի բանակները ամէն կողմ ցրուած՝ աւերածներ կը հասցնէին, եւ բռնի հարկահաւաքութեամբ ժողովուրդը կը նեղէին: Իսկ Հայոց թագաւորին եւ կաթողիկոսին Միջագետք երթալը, ոչ միայն պարտաւորութեան արդիւնք էր, այլ եւ քրիստոնէից մասին դիւրութիւններ ստանալու պիտի ծառայէր: Զի եթէ մեր պսակաւորն Հեթում մէկ կողմէ Հալաւունի կօզներ Եգիպտացոց դէմ, եւ ընդ նմա էր յառնուլ զամենայն աշխարհն Շամայ, իմա՝ Ասորիքը, միւս կողմէն արդիւնաւոր կըլլար ազատելով ի մահուանէ զքրիստոնեայսն, զեկեղեցականս եւ զաշխարհականս (ՎԱՐ.151): Զենք գիտեր թէ Հեթում կը յուսար արդեօ՞ք որ Հալաւուն մինչեւ Երուսաղէմ ալ յառաջէ. բայց սա պարտաւորուեցաւ ետ դառնալ, զի Մանկու խանին մահուան լուրը եկաւ, եւ ինքն յաջողութիւնը ձեռք ձգելու փութաց, Քիթրուզա զօրավարին յանձնելով նոր գրաւուած տեղերու պահպանութիւնը: Իսկ Հեթում Կիլիկիա կը դառնար, կաթողիկոսն ալ միասին: Սակայն Եգիպտոսի սուլտանը առաւելագոյն զօրութեամբ կը յարձակէր միւս տարին 1260-ին (ԿԻՐ.228), եւ Թաբրի ճակատամարտին մէջ յաղթական կըլլար, եւ փախստական Թաթարներ Կիլիկիա կապաւինէին, ուր Հեթում զիրենք կը հոգար, եւ հանդերձ եւ երիվար եւ ռոճիկ տալով առ տէրն իւրեանց կը դարձնէր, ինչ որ Թաթարներու աչքին կը բարձրացնէր Հեթումի եւ Հայերուն պատիւը (ՎԱՐ.152):

1139. ԶԱՆԱԶԱՆ ԴԻՊՈԻԱԾՆԵՐ

Հուլաւուն խան յաջողած էր մեծ խանութիւնը ձեռք անցընել, թէպէտեւ անդադար պատերազմի վրայ ըլլալով ընտանեկան շրջանակի մէջ ժառանգական վէճերով (ԿԻՐ.231), որ 1259-էն մինչեւ 1265, մինչեւ Հալաւունի իշխանութեան վերջը տեսցին: Այդ պատճառով մեծամեծ արշաւանքներ տեղի չունեցան Թաթարներու կողմէն, բայց պակաս չեղան Ասորիքի կողմերը Եգիպտացիներուն եւ Թաթարներուն պատերազմները, որոնց ստիպեալ մասնակցեցան Հայերն ալ՝ իբր Թաթարներու դաշնադիր նիզակակիցներ, ինչ որ միւս կողմէն կաւելցնէր Եգիպտացիներուն թշնամութիւնը Հայերուն դէմ: Մեր նպատակէն դուրս կը մնայ մանրամասնութիւններ տալ, որոնց մէջ յիշատակութեան արժանի են Անտիոքի պաշտպանութիւնը Եգիպտացիներուն դէմ 1262-ին, Այնթապի վրայ կրկին յարձակումները 1263ին, եւ Բերիոյ աւարառութիւնը նոյն տարին: Իսկ ներքին պարագաներէն, պիտի յիշենք 1262-ին վերջերը թագաժառանգ Լեւոնի ամուսնութիւնը ապստամբ Կոստանդին Լամբրոնացիի

որդւոյն Հեթումի դստեր Աննայի, հետ, 1263-ին արքայաքոյր եւ Յոպպէի կոմսուհի Մարիամի մահը, 1264 դեկտեմբեր 26-ին թագաւորեղբայր ու Կոռիկոսի իշխան Օշինի մահը՝ Պտղոմայիսէ պապական նուիրակին տեսութենէ դառնալէն ետքը: Կը յիշուի եւս թէ 1263 ամառուան Հեթում նոր ճամբորդութիւն մը ըրած ըլլայ մինչեւ Ատրպատականի Դավրէժ քաղաքը, Հալաւունի հրաւերին համեմալի եւ անոր ինքնակալութիւնը մեծարելու դիտմամբ (ՍԻՍ.554), բայց այդ մասին մանրամասնութիւններ կը պակսին, եւ ամէն պատմագիրներն ալ զայն չեն յիշեր:

1140. ՊԱՊԻՆ ՆՈՒԻՐԱԿ

Պապական նուիրակ մը Արեւելք կը հասնէր Կոստանդին կաթողիկոսի 42-րդ տարին (ՍԿԵ.7), որ կը պատասխանէ 1263-ին: Կոստանդին բաւական սեպած էր Ասորոց ծովեզեարեայ քաղաքները գտնուող Հայերուն յանձնարարել, որ նուիրակին պատիւ ցուցնեն անցած ատենը, իսկ սա նույն իսկ կաթողիկոսին գալուն սպասելով (ՍԿԵ 10), մերժած էր Հայերու այցելութիւնները, եւ զանգատած էր Օշին արքայեղբօր՝ որ Հեթումի կողմէն կը ներկայանար ինչպէս յիշեցինք: Ասոր վրայ, ըստ բնական բարուց ազգիս մերոյ, զայլս բարձրացուցնաողաց եւ զինքեանս նուաստացուցանողաց (ՍԿԵ.8), որոշուեցաւ Մխիթար Սկեւռացիին պատգամաւորութիւնը, որ յանձն առաւ այն պայմանով, զի հնազանդութեան անուն բնաւ մի յիշեսցի, եւ ընկերներու հետ ծանրանաւեալ, եւ Երուսաղէմ Հայ եպիսկոպոսն ալ միասին առնելով Պտղոմայիս հասաւ ի յելն դեկտեմբերի ամսոյ, ուր նուիրակը ցասման նշաններ կը ցուցնէ գրութիւնն ու ընծաները մերժելով, եւ Մխիթար ու ընկերներ հազիւ կրնար զայն ողոքել (ՍԿԵ.10): Իսկ յաջորդ 1264 յունուարի առաջին օրերը, իբրեւ տօն ընդմիջեցաւ, տեղի ունեցան այն վիճաբանութիւնները (ՍԿԵ.12) զորս յետոյ Մխիթար գիրի առած է: Նոյն ատեններ Եգիպտացիներ հետզհետէ աւելի կը զօրանային Ասորիքի մէջ, ինչ որ վտանգ կը սպառնար Անտիոքի եւ ուրիշ Լատին Իշխանութեանց, որոնք Երուսաղէմը կորսնցնելէ ետքն ալ կը մնային, զլիսաւորապէս ծովային քաղաքներու մէջ, ինչպէս էին Պտղոմայիս, Տրիպոլիս, Սիդոն եւ Յոպպէ: Ասոնք մեծ յուսադրութիւններ ունէին Հայոց թագաւորութեան վրայ, որ կարելորագոյն քրիստոնէայ իշխանութիւնն էր Արեւելքի մէջ, եւ փոխադարձ ամուսնութիւններով ալ անոր պաշտպանութիւնը ապահովել կաշխատէին: Կղեմէս Դ. պապն ալ, որ Իննովկենդիոս Դ-ի յաջորդներէն՝ Աղեքսանդր Դ-է եւ Ուրբանոս Դ-է ետքը աթոռ բարձրացած էր 1265-ին, իր նախորդներուն նորէն խաչակրութիւն մը կը խորհէր պատրաստել, Լատիններու պաշտպանութեան եւ Երուսաղէմի առման նպատակով, եւ իբր սկզբնաւորութիւն եւ նախապատրաստութիւն հեթումի կը գրէր յուլիս 26-ին, որ օգտակար եղիցիս խրատիւ եւ օգնութեամբք ի դիպուկ ժամանակի (ԿԱԼ.389):

1141. ՎԱՐԴԱՆ ԽԱՆԻՆ ՄՕՏ

Հեթումի նորէն գործի ձեռնարկելը եւ թշնամութեանց կրկին գրգռուիլը չպատմած, պէտք է յիշենք Վարդան վարդապետին Հուլաւունի ներկայանալը, զոր ինքն իսկ նկարագրած է հետաքրքրական մանրամասնութիւններով (ՎԱՐ.155-161): Հալաւուն ուզած պիտի ըլլայ Հայոց վարդապետներէն զլիսաւոր մը անձամբ ճանչնալ, որ Շնորհաւոր անուն փառաւորելոյ առն ձեռքով

իրեն մօտ հրաւիրեց Վարդան Արեւելցի, որ ժամանակին վարդապետներէն նշանաւորագոյնն էր: Վարդանի ընկերացան Սարգիս եւ Գրիգոր վարդապետներ, եւ Տփղիսի աւագերէց տէրտէրն, գորս Շնորհաւոր տարաւ իւրով ծախիւք եւ գրասիւք: Վարդան հաւանաբար մեկնեցաւ իր Կայնի վանքէն (1124), այլ թէ ուր հանդիպեցաւ Հուլաւունի որոշ չի գրեր, բայց պէտք է պաշտօնական քաղաքին մէջ եղած ըլլայ, զի Թաթարներուն տարեմուտի հանդէսին ներկայ եղած է, որ կը հանդիպէր 1264 յուլիսին, եւ Հայոց 713 արացին, իսկ արացը շարժական տոմարով կը սկսէր յունիս 13ին, որով յուլիսի առաջին եւ արացի վերջին օրերուն կիյնայ Թաթար ամանորը, Խուռուլթա կամ Գուրելթայի կոչուած, որ ամէն համախումբ աշխարհատօներու անուն ալ եղած է: Տօնը իբր լուսին մի կը տեսէ եղեր մեծ շուքով, եւ ամենքին նոր զգեցեալ, եւ թագաւորք եւ սուլտանք նուէրներ դրկած են եղեր, եւ յանուանէ կը յիշէ Հայոց Հեթում եւ Վրաց Դաւիթ թագաւորներուն եւ Անտիոքի Լատին իշխանին ընծաները: Հուլաւուն թող չտար որ Վարդան երկրպագութիւն ընէ, գիտնալով թէ արքաւունք կամ քրիստոնեայք Աստուծոյ միայնոյն կը պահեն այդ ձեւը: Հուլաւունի առաջին յայտարարութիւնը կըլլայ, կոչել եմ զքեզ որ տեսանես զիս եւ ճանաչես, եւ ի սրտաց աղօթես վասն իմ, եւ իր խմելու գինին ալ վարդապետին օրհնել կու տայ: Եղած խոսակցութեան մասին Վարդան կըսէ. Աւելորդ է զամենայն գրել, շատ խօսեցաւ, եւ կը պատմէ թէ շարականներ երգեցին, նոյնը ըրին հոն եղող Վրացիներ, Ասորիներ ու Հռոմներն ալ, բայց միշտ առաջին պատիւը Հայերուն է եղած: Հալաւուն Վարդանի հետ առանձին խօսակցութեանց ալ մտած է բարոյական կէտերու վրայ, եւ Վարդան պատշաճ խրատներ տուած է, ի Քո դրունս հէնց մարդ կացս՝ որ յԱստուծոյ երկնչի եւ զքեզ սիրէ, կուրանայ ո՛չ կաշառօք, եւ քեզ ասէ զիրան: Քրիստոնեաներու վրայ խօսելով, Վարդան վստահացուցած է, թէ Ամէնոյ սիրտ քեզ լաւ է, եւ քեզ աղօթքն են առնում, եւ Հուլաւուն ըսած է, Մենք Քրիստոնէասէր ենք եւ քրիստոնէութիւն կայ ի մեր տանս: Արդէն ալ յիշեցինք Տօղուզ տիկինը (1137): Տեսնելով որ Վարդան ոչխարէնի էր հագած, կուզէ անոր ոսկի զգեստ եւ շատ ոսկի տալ, բայց Վարդան պատճառելով թէ աբեղայ է, կը խնդրէ միայն ողորմութիւն ի վերայ աշխարհի: Բայց Հուլաւուն իրեն պզտիկութիւն կը սեպէ առանց նուէրի ճամբել, ուստի անոր կընծայէ երկու հանդերձ իրեն յարմար եւ բալիշ մի ոսկի, եւ շնորհքներու հրովարտակ մըն ալ կու տայ, աւելցնելով, թէ զինչ քո սիրտդ պիտի աւելի՞ զայն ալ գրել տուր: Իսկ ոսկի բալիշը տափարակածէ ձոյլ ոսկի մըն էր, ի չափ միոյ եւ կշեռ լտեր միոյ (ՕՐԲ.Բ.170), որ Թաթարներուն համար ամէնէն մեծ պատիւն էր: Վարդան բաւական երկար կը մնայ խանին մօտ, զի տակաւին հոն է եղեր 714 ամանորին, որ կիյնայ 1265 յունուար 14-ին, եւ հարկաւ գարունին պարտաւոր էր սպասել դառնալու համար, եւ ճիշդ այդ միջոցին փետրուարի մէջ Հալաւուն կը մեռնի, եւ Վարդան կը դիտէ, թէ կատարեցա՞ւ, այն Աստուած գիտէ, զի համբաւեցին նախ թէ դեղով եւ հնարիւք սպանին, եւ յետոյ ծածկեցին զգրոյցն, եւ այս կասկածը ծագած է հիւանդութեան ատեն գործածուած կախարդական հմայքներէն: Թիւնաւորութիւն խօսքը ուրիշներ ալ կընեն, եւ ամբաստանեն, Խոջա անուն դիւանապետը, որ էր գլուխ եւ վերակացու ամենայնին, թէ դեղակուր ըրաւ հուլաւունը, ինչպէս

յեիոյ Տօղուզ տիկինն ալ (ՕՐԲ.Բ.165): Տօղուզ ուզած է պատարագ առնել տալ Հուլաւունի համար, որուն Ասորիներ հաւանած են, այլ Վարդան դիտողութիւն է ըրած, եւ յանձնարարած է ողորմութիւն եւ հարկաց թեթելութիւն առնել: Հուլաւունի յաջորդած է որդին Ապաղա, եւ երեք ամիս ետքը Տօղուզ տիկինն ալ վախճանած է, բայց Թաթար արքունեաց մէջ քրիստոնէից պաշտպան մնացած է Թուխթանի տիրին, Տօղուզի ազգական մը: Նոյն իսկ Ապաղա քրիստոնէայ կին առած է, Յովհաննէս Վաղակէսի կամ ըստ այլոց Միքայէլ Պալէոլոքի՝ Դեսպինա աղջիկը (ՎԱՐ.161): Իսկ Ապաղայի մկրտուիլը Երզնկայի եպիսկոպոս Սարգիսի ձեռօք եւ այնպէս պսակուիլը (ԿԻՐ.234), պարզ գրոյց մըն է, եւ Հեթում պատմիչ Ապաղայի քրիստոնէանալն ալ կը հերքէ (ՀԵԹ.51): Վարդան ետ եկած է տարի մը տելող ուղեւորութենէ վերջը: Չանց կընենք քաղել Վարդանի Թաթարներուն վրայ տուած ծանօթութիւնները, որոնք բաւական հետաքրքրական են ազգաբանական ուսումնասիրութեանց համար (ՎԱՐ.160):

1142. ՄԱՌԻԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

Կղեմիս Դ պապին յորդորը, եւ Հուլաւունի մահուան վրայ Եգիպտացւոց քաջալերուիլը, եւ Լատին ու Հայ իշխանութեանց սպառնալը, պաշտպանութեան պարտաւորեցին Հեթումը, եւ հարկ եղաւ որ անձամբ երթայ Թաթար զօրավարին հետ տեսակցելու, եւ պատերազմին կարգադրութիւններն ընելու: Վահրամ կըսէ թէ Հեթում ինքն առ Մուղալն յուղի անկեալ գնաց, այսինքն Մուզալներու կամ Մոնկոլներու զօրավարին, բայց չենք կարծեր թէ մինչեւ Մուզալի դաշտը գացած ըլլայ, այլ միայն արեւմտեան բանակին հրամանատարէն օգնութիւնս առեալ դառնալու համար: Բայց Փնդուխդարի կամ Պիյպարսի զօրավարը փութաց՝ Թաթար բանակը չհասած գործը աւարտել: Նախ ի յԱնտիոք մեծըն հասեալ, եւ գնա հրոյ ճարակ տուեալ, անկէ ի Կիլիկիա ուղեւորեալ Հեթումի դէմ եկաւ, այլ մինչդեռ չէր նա ժամանեալ պատերազմը սաստկացուց եւ Հայոց բանակը ցրուեց (ՎԱՐ.223), նոյն իսկ Սիս քաղաքն ալ գրաւեց, եւ աւերմամբ եւ հրով քակեալ քանդեց, եւ հրաշագեղ տաճարն այրեալ աւերեց, եւ այնպէս յաշխարհէն իւրեանց անդրէն դարձեալ գնաց (ՎԱՐ.224): Հեթումի բացակայութեան Լեւոն եւ Թորոս արքայորդիներ պատերազմին կը հրամայէին, բայց Թորոս սպանուեցաւ եւ Լեւոն գերի ինկաւ: Եգիպտացիք հնգետասան օր յամելով Կիլիկիոյ մէջ, եւ ամէն կողմ լնլով աղետիւք, ետ դարձան աւարաւ եւ գերութեամբ քառասուն հազարաւ, Լեւոն արքայորդին ալ մէկտեղ առնելով (ՎԱՐ.163): Աւարին մէջ եղած կըլլայ արքունական գետնափոր գանձին պարունակութիւնն ալ, որ վաթսուն հարիւր հազար կարմիր գրուած է, եւ վեց միլիոն ոսկի ըսել կըլլայ, զոր եթէ չափազանցուած սեպենք, աւարը միշտ մեծագումար կըլլայ, եթէ վեց հարիւր հազար ալ կարդացուի, ինչպէս ոմանք ուզած են ուղղել (ՎԱՐ.162), Պատերազմը տեղի ունեցաւ Մառի կոչուած կապանին ներքեւ, Ամանոս կամ Սեաւ-Լերանց ստորոտը, 1266 տարին, մերձ յաշնան եղանակն (ՎԱՐ.162), որ ըսել կըլլայ սեպտեմբերի մէջ, քանի որ Եգիպտացւոց Կիլիկիա մտնելը օգոստոս 3-ին (ՍԻՍ.401), կամ 12-ին կը նշանակուի (ՎԱՐ.390): Յայսմաւորքը յունուար 23-ին կը դնէ Թորոսի սպանութիւնը (ՅԱՍ.Ա.47), որ դժուարաւ կը համաձայնի վերոյիշեալ տեղեկութեանց,

նոյն իսկ եթէ շարժական տոմարի վերածենք, զի արացի 16-ը կը պատասխանէ 1266 յունիս 28-ին: Երբոր Հեթում Կիլիկիա դարձաւ, աւերածին եւ կոտորածին ականատես լինել պարտաւորուեցաւ, եւ թէպէտ լացեալ եւ սգացեալ էր, այլ ի յուսոյ ոչ պակասեալ՝ սկսաւ ամէնը մխիթարել, ամէնուն օգնել, աւերածը վերաշինել, կարօտեալները յանձանծել, գարիները գնելով ազատել, եւ արիութեամբ մեծաւ լցեալ՝ աղէտին դարմանը հոգալ (ՎԱՐ.225): Ինչ որ աւելի ծանր էր, Թաթարներուն դանդաղութիւնն էր, զի Ապաղա վասն մարտին ընդ սահմանակիցս հրաժարեաց յոլովակի Եգիպտացոց դէմ ելլալ (ՀԵԹ.52): Այդ տխուր կացութիւնը տեսց բաւական ժամանակ, եւ ամ մի եւ տասն ամիս տեսց Լեւոնի գերութիւնը (ՎԱՐ.226), եւ Վարդան որ այդ միջոցին կը փակէ իր պատմութիւնը, իրաւունք ունեցաւ հառաչանօք գրել, կամք շնչարգել եւ յերերման (ՎԱՐ.163): Հեթում վերահաս աղէտին մասին փութացած էր Կզեմէս պապին ալ գրել, քանի որ առաւելապէս անոր յորդորներն էին եղած տառապանքին շարժառիթները, Եգիպտացոց զայրոյթը, եւ պարտ ու պատշաճ օգնութիւնը պահանջած էր պապէն, որ միայն յուսադրութեան եւ մխիթարութեան գիր մըն էր ուղղած տարի մը ետքը, 1267 մայիս 17-ին, Հեթումի արդիւնքներն ալ յիշելով, թէ ազատեց բազում անգամ զլատինական ժողովուրդն, Անտիոքի օգնեց ընդդիմացաւ թշնամեաց սուրբ խաչին, եւ սիրեց զբարեկամութիւն Ֆրանկաց (ԿԱԼ.392): Սակայն դժբախտաբար այ բարեկամութիւնն էր, որ աղէտը հրաւիրեց, այլ դարմանը չպատրաստեց:

1143. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻՆ ՄԱՀՐ

Կոստանդին կաթողիկոս ալ խառնած էր անշուշտ իր ձայնը Հեթումի աղաչանքներուն, յոյս դնելով Արեւմուտքին զօրութեան եւ քրիստոնէութեան վրայ, բայց նա պապին պատասխանն ալ ըսելու չհասաւ: Վասնզի քիչ օր առաջ կնքած էր նա իր բազմօրեայ կեանքը եւ երկարամեայ պաշտօնավարութիւնը, 1267 ապրիլ 9-ին, որ շարժական տոմարով կը համեմատի 716 սահմի 26-ին, եւ օրն ալ շաբաթ, Ղազարու յարութեան յիշատակ, ի կատարման քառասներորդաց աղուհացիցն, ինչպէս ամենայն ճշդութեամբ կը նշանակէ Վարդան (ՎԱՐ.163), միշտ շարժական տոմարը գործածելով, մինչ Կիրակոս սկսած էր անշարժ տոմարով թուականներ դնել (1133): Կոստանդին Բարձրբերդցի 1229 ամառէն մինչեւ 1267 գարուն, քիչ օրերու տարբերութեամբ, 47 լրացեալ տարիներ հայրապետական աթոռին վրայ մնաց, մինչեւ վերջին վայրկեանը իրական եւ գործնական պաշտօն վարելով: Իրմէ աւելի երկարատեւ հայրապետութիւն վարողներ եղան միայն Գրիգոր Պահլաւունի 1113-էն 1116, եւ Սահակ Պարթեւ՝ 387-էն 439, եւ յիսնամեակներ լրացուցին, սակայն Գրիգոր շատ երիտասարդ աթոռ բարձրացած էր, եւ Սահակ մի մեծ մասը վտարանդի եւ պաշտօնէ հեռու անցուց: Որչափ ալ Կոստանդինի հայրապետութեան առաջին ժամանակները համեմատաբար խաղաղ էին սակայն վտանգները անպակաս եղան եւ դժուարութիւնները շարունակ, այնպէս որ իրաւամբ գրուած է իրեն համար թէ կրակից եւ վշտակից եւ սգակից եղաւ ազգիս ի մեղսաբեր եւ ցասմահալ դարուս (ՎԱՐ. 163), այլ շատ աւելի դառն եղաւ վերջին տարին Փնտուխտարի արշաւանքովը եւ Մառիի ճակատամարտին ձախողութեամբը, որոնք մերձ բերին զօրհանս նորա, եւ արարին տագնապիդ ստիպման շնչոյն

(ՎԱՐ. 164): Կոստանդին լոկ իր ձիրքերով ընդ ամենայն աստիճանիս յառաջանալով բարձրացաւ, իր արդիւնաւորութեամբը ամենեքումք հաճոյացեալ եղաւ, եւ յամենայն ազգաց, եւ լեզուաց վկայեալ սիրուեցաւ: Իրաւ, ոչ ինքն իւրովի մեծագործ բան մը կատարեց, եւ ոչ ալ իր ետեւէն գրական երկասիրութիւն մը թողուց, որոջ գերազանց հանճարի մը առհաւատչեայն տուած ըլլար, սակայն հաւատարիմ կանոնաւորութեամբ, հաստատուն ուղղութեամբ, աչալուրջ արթնութեամբ եւ անվկանգ տոկունութեամբ 47 ամբողջ տարիներ պաշտօնի գլուխ գտնուիլ, եւ իր մասին մեղադրանքի կամ բամբասանքի առիթ տուած չըլլալն ալ, բացառիկ արժանիք կազմող պարագաներ են, զոր պէտք է համարձակ վկայէ պատմութիւնը Կոստանդին Բարձրբերդցիին նկատմամբ:

1144. ԻՐ ՈՒՂՂՈՒԹԻՒՆԸ

Կրօնական եւ եկեղեցական խնդիրներու մասին պահած ուղղութիւնը զիջողական եղաւ, եւ օտար եկեղեցիներու հետ բարեկամական, ինչպէս որ պատմուած եղելութիւններն ալ ցուցուցին, իրեն համամիտ ընկեր ունենալով այդ մասին Հեթում թագաւորը, եւ թերեւս երկուքն ալ միասին Կոստանդին թագաւորահօր ազդեցութիւնը կրելով: Սակայն իրերը մօտէն քննած աստեննիս ուրիշ բան չենք տեսներ, բայց եթէ անպայման հաւատք մը Լատին աշխարհքին զօրութեան եւ կարողութեան վրայ, եւ հաստատ համոզում մը Լատին աշխարհքին մէջ պապին վայելած գերիշխանութեան վրայ: Երկրորդը իրականութիւն էր, իսկ առաջինին մէջ իրական կարողութեան հետ գործնական կամեցողութիւնը չկար, բայց այդ կէտը Հայոց թագաւորին եւ Հայոց կաթողիկոսին մտադրութեան առարկայ չեղաւ, մինչ պէտք էր նախապէս այդ կէտը ապահովել եւ երաշխաւորել: Ասոնք իրենց համոզման հետեւելով ուզեցին շոյել ու զգուել պապին անձնասիրութիւնը, չլսելու յարնել անոր խրոխտ բացակայութիւնները, կողմնակի կերպերով գլել ելած դժուարութիւնները, առանց ստորանալու: Այդ կէտին մէջ մեղադրելի բան չենք տեսներ Կոստանդինի եւ Հեթումի վրայ: Պապին ուղղուած նամակներուն մէջ քիչ մը աւելի մղուած շողոքորթ բացատրութիւններ, ոչ հաւատոյ դաւանութիւն կը կազմէն, եւ ոչ վարդապետական գրութիւն, եւ եթէ անոնք քիչ մը աւելի առատացան, երբեք այդ պատճառով հայադաւան եկեղեցին իր սկզբունքէն չեղած չըլլար: Անտիոքի պատրիարքներու յաւակնութիւնը Ղաշանց Թուղթին պատրուակով տկարացնելին (1110), աւելի ճարտար քաղաքագէտի գովեստ կը կազմէ, քան թէ դիմացինին հանդէպ ստորնացում: Իսկ Լատիններու հետ յարաբերութեան միջոցին անոնցմէ եկեղեցականապէս անջատուած Յոյներուն հետ բանակցութեան մտնելին (1111), եւ կաթողիկոսին զայն երկրորդելը (1135) յատնապէս կը ցուցնէ թէ երկուքն ալ լատինականութենէ կը խորշէին: Իսկ եւ յՈրդոյ-ի (1130) եւ Սուրբ Աստուած-ի, եւ հիւանդաց իւղին խնդիրներուն (1123) մասին բաւական խօսեցանք իրենց կարգին, թէ երբեք Հայեր Լատիններու համակերպութիւնը չեն ընդունած, որով Կոստանդինը հռոմէադաւան նկատելու բնաւ փաստ չեն ըլլար, եւ իր նկատելու բնաւ փաստ չեն ըլլար, եւ իր լատինասիրութիւնն ալ չափաւոր ասիճանի մը մէջ կը պահեն: Ստոյգ է որ Պահլաւունիներու ժամանակին յարաբերութիւնները, Բարձրբերդցիին ժամանակ աւելի

գորացած, բայց չունեցան այն աստիճանը, զոր հռոմէադաւաններ կը փափքին տալ անոնց, եւ չհասան այն կէտին որ աւելի ետքի ժամանակներու մէջ տեսնուեցաւ: Թերեւս յետիններուն քաջալերութիւն տուած եղան՝ աւելի ընդարձակելով յարաբերութեանց դուռները, սակայն մենք առ այժմ կը բաւականանանք շեշտել, թէ Կոստանդին Բարձրբերդցիին եւ Հերում Առաջինին ժամանակ գործեր օտարացեալ աստիճանին հասած չէին:

1145. ՎԱՆԱԿԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ

Համաձայն մեր հետեւած ոճին, անցնինք քանի մը համառօտ տեղեկութիւններ տալ ժամանակին նխանաւոր անձնաւորութեանց վրայ: Առաջին այդ շարքին մէջ կը ներկայանայ Յովհաննէս Վանական վարդապետը, որուն նախընթացը ցուցուցինք, եւ գերութիւնը պատմեցինք (1114), եւ Հոգւոյն Սրբոյ խնդիրին մասնակցութիւնը յիշեցինք (1128), եւ որ իր կեանքին մնացորդը անցուց Խորանաշատ վանքը մինչեւ իր մահը, որ տեղի ունեցաւ 1251 մարտ 18-ին, որ ըստ նոր եղանակի ճշմարտութեան, այսինքն ըստ Սարկաւագագիր անշարժ տոմարին կը համեմատի յարեգ ամսոյ տասն (ԿԻՐ. 199), մինչ ըստ շարժական տոմարին պիտի համեմատէր հոռի 30-ին: Յայսմաւորքը յունուար 29-ին կը դնէ Վանականի մահը, 70 տարեկան հասակին մէջ (ՅԱՍ. Ա. 56) որ պատմիչներուն գրածին չհամաձայնիր, նոյն իսկ շարժական տոմարի վերածելով, զի արացի 22-ը, 1251-ին կը հանդիպէր Յուլիս 8-ին: Վանականի պատմութիւնը դեռ երեւան երեւան ելած չէ, իրեն վերագրել մեկնութիւններուն մասին կասկածներ կը յայտնուին, իսկ ճառընտիրներու եւ հաւաքածոներու մէջ բաւական գրութիւններ կը գտնուին իր անունով: Այս կարգէն են երկու հատուածներ, որոնց մէջ կը խօսուի Հայոց Առաջին Լուսաւորիչներուն եւ անոնց հետեւողներուն վրայ (ԹՂԹ. 533-536): Հիմնաւոր եւ կանոնաւոր տեղեկութիւններ չեն տրուածները, գուցէ Վանականի վաւերական գրութիւններ ալ չեն: Մեզի բաւական ըլլայ դիտել, թէ Հայոց Թաղէոսին՝ Յուդա Թաղէոս կամ Թաղէոս Ղերէոս ըլլալը, զոր իր կարգին պաշտպանեցինք (6.7), շատ կանուխէն ալ ազգին ծանոթ կէտ մըն էր: Վանականի յաջորդութիւնը, բաժնուեցաւ իր մահուանէն ետքը, Խորանաշատի առաջնորդութիւնը ստանձնեց իր եղբորորդին Պողոս վարդապետ, իսկ ուսուցչութիւնը իր ազգականներէն Գրիգորիս վարդապետ (ԿԻՐ. 200):

1146. ՎԱՆԱԿԱՆԻ ԱՇՎԵՐՏՆԵՐ

Վանականի աշակերտներուն գլխաւորն է վարդապետ Արեւելցին, զոր յիշեցինք կաթողիկոսին մոտ գալուն (1117) եւ իբր կաթողիկոսն պատուիրակ Հայաստան երթալուն (1118) եւ Հուլաւունի այցելելուն առթիւ (1141): Կեանքին մնացորդը մնաց գլխաւորապէս Կայէնի ւլ Կիրապի ու Թեղենեաց վանքերը, Սաղմոսավանք ալ ատեն անցուց (ՍԻՍ. 102), եւ վերջապէս Հաղբատ երթալով մեռաւ 1271-ին: Վարդանէ մնացած գործեր շատ աւելի են, վասն զի պատմութենէն զատ՝ ուսկից այնչափ օգտուեցանք, եւ առարկաներէն զատ՝ որ այնչափ նշանաւոր են իրենց նորութեամբը, ունի զանազան մեկնութիւններ Սաղմոսի, Դանիէլի, Հնգամատեան եւ Երգոց-Երգոյն, եւ շատ մը ճառեր եւ մանր գրուածներ, թէպէտ ոմանց մասին երկբայութիւններ կը յարուցուին: Վարդանէ քիչ ետքը, 1272 յունուարին մեռաւ նորա աշակերտիցը Կիրակոս

Գանձակեցին, նա ալ պատմութեան մը հեղինակ, որուն մէջ սակայն շատ ընդարձակ տեղ տրուած է գրոյցներու եւ հրաշալիքներու: Ասոնց ընկերակից ճանչցուած է նաեւ Մաղաքիա Ակներցին, Ակներ վանքի արեղայն, որ Նետողաց ազգին՝ այսինքն Թաթարներուն համառօտ պատմութիւնն է գրած Աշակերտակից է Յովսէփ Արտաղեցին ալ, որուն վրայ արդէն խօսեցանք (1126), բայց իբր մատենագիր ճանչցուած չէ:

1147. ՄԽԻԹԱՐ ՍԿԵԻՌԱՅԻ

Ժամանակակից է Մխիթար Սկեւռացին ալ, որ առաջ 1254-ին Հեթումի ընկերացաւ մինչեւ Բաթուի մօտ երթալը (1136), եւ երկրորդ անգամ 1263-ին վերջերը պատուիրակ գնաց Պտղամայիս՝ Ուրբանոս Դ պապի կողմէ պատգամաւոր եկող Տիրոսի արքեպիսկոպոս Գուլիէլմոսի մօտ (1140), ուր առիթ ունեցաւ հռոմէադաւանութեան խնդիրներուն վրայ վիճաբանութեան մտնելու, զորս յետոյ գիրի ալ առնելով Հեթումի ներկայեց (ՀԻՆ.752): Այս ալ նշան մըն է Հեթումի եւ Կոստանդինի ուղիղ հայադաւանութեան մասին, զոր վերեւ ջանացինք պարզաբանել (1144), մինչեւ իսկ Կոստանդին յանձն չէր առած անձամբ երթալ նուիրակին, հետեւելով հոգեւոր եւ օրինաւոր կարգի (ՍԿԵ.10), թէպէտ նա կը պահանջէր իբր նշան հպատակութեան: Սկեւռացին ալ, զոր իր տեղ ղրկած էր, պահանջեց որ հնազանդութեան անուն բնաւ մի՛ յիշեսցի (ՍԿԵ.9): Սկեւռացիին ամբողջ գրութիւնը, որ ընդդիմաբանութիւն է Հռոմի յաւակնոտ գլխաւորութեան, պատրաստուած է ի հրամանէ թագաւորին Հայոց Հեթոնյ (ՍԿԵ.1), եւ յայտնապէս կը վկայէ հեղինակը, թէ վեհ էր խնդիրն քո քան զիս (ՍԿԵ.69), Սկեւռացիին պատճառաբանութիւնները Հռոմայեցւոց Պետրոսական գրութեան դէմ, շատ գեղեցիկ եւ զօրաւոր մատեր ուին, իսկ տկար երեւցած մասերը համապատասխան են Լատիններու քաշկռտութեան պատճառաբանութեանց, որոնց մօտէն տեղեակ եղած կերելի Սկեւռացին, որ նմանօրինակ ալ կը կռուի անոնց դէմ:

1148. ԵՐԵՔ ՅՈՎՀԱՆՆԵՍՆԵՐ

Յիշատակութեան արժանի է նաեւ Յովհաննէս վարդապետ Տուեցի, որ առաքինական ձիրքերով թէպէտ քահանայութեան եւ վարդապետութեան եւ յետոյ Գարդմանի արքեպիսկոպոսութեան ալ բարձրացաւ, բայց տարին զերիս յիսնական անհաց եւ անջուր կատարելու սովորութիւնը չխափանեց: Վերջին տարիներ բոկ ոտիւք Երուսաղէմ գնաց, ուր բոլոր մեծպահքը Ս. Յարութիւն եկեղեցւոյն մէջ յօտն կալով եւ անհաց, այլ եւ լռութեամբ, զարմացոյց զազգն Փռանգաց, Երուսաղէմէ դարձին Նորբերդի անապատին մէջ ձգնեցաւ մինչեւ ի խորին ծերութիւն (ՎԱՐ.155), եւ վախճանեցաւ 1263-ին (ՎԱՐ.153): Նշանաւոր եղած է նաեւ Յովհաննէս Գառնեցի վարդապետը, իր խստակրօն ձգնութեամբ եւ Երուսաղէմի մէջ կատարած հրաշալիքներով, որով Տաճիկներէն ալ քրիստոնէութեան դարձողներ եղած են, Երուսաղէմէ դառնալուն Ասորիք եւ Փոքր Ասիա շրջեցաւ, Կողոնիա քաղաքին մէջ Տաճիկներէ հալածուելով կրակի նետուելու եղաւ, բայց վտանգէն ազատելով Հռոմկլայ եկաւ Կոստանդին կաթողիկոսի մօտ, ուր եւ մնաց մինչեւ իր մահը ի խոր ծերութեան (ԿԻՐ.205): Կը յիշուի նաեւ երրորդ

Յովհաննէս Արմանեցի վարդապետ մը, որ Մխիթար Գօշի սակաւօրեայ յաջորդներէն, Մարտիրոսէ, Մխիթարէ, Յովասափէ եւ Աբրահամէ ետքը, Գետիկի առաջնորդ եղած է, Հաղարծինի վանքէ հոն փոխադրուելով 1256-ին, եւ ապա եպիսկոպոս ձեռնադրուելով անցած է ի մեծ աթոռն ի Հաղբատ (ԿԻՐ.116):

1149. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՏԵՐՅՈՒՍԿԱՆՈՐԴԻ

Յիշենք եւս Ստեփանոս Արտամետցի վարդապետը, աւելի ծանօթ Տէր յուսկանորդի մականունովը: Տէր Յուսիկ Արտամետի քահանայ էր, որուն երէցկինը Թաթարներ գերեցին եւ վաճառեցին քրիստոնէայ կնոջ մը, Բիրի անուն, որուն քով վերջապէս գտաւ քահանայն իր երէցկինը, եւ ազատութեան եւ պարգեւի գումար մըն ալ ստանալով Արտամետ դարձաւ, պայմանով որ եթէ տէր Յուսիկի որդին քահանայանայ, առաջին պատարագը Բիրիի հոգւոյն համար մատուցանէ: Անկէ ետքը ծնաւ ու մեծցաւ Ստեփան Տէր Յուսկան Որդին, որ հօրը ցորենը աղքատներու բաժնելուն համար, Արտամետէն կը հեռանայ, եւ Բերկրիի մօտ լերան մը վրայ ճգնարան կամ Արգելան մը կը կազմէ իրեն: Ատեն անցնելով Ստեփան գտնուած է հօրմէն, բայց ճգնարանը այլ եւս չէ թողած, եւ քահանայանալով մօր ազատութեան պայմանը գործադրած է, եւ յետոյ վարդապետ եղած եւ աշակերտութիւն կազմած միեւնոյն Արգելանի վանքին մէջ: Սրբութեամբ վախճանած է 1251-ին, եւ իր յիշատակը Յայսմաւուրբքի մէջ անցած է իբր սուրբ, յունուար 3 օրուան ներքեւ (ՅԱՅՍ.Ա.8), որ իր մահուան օրը կրնայ ընդունիլ, իսկ գերեզման նորա յետ մահուանն` բժիշկ էր ամենայն ախտացելոց (ԿԻՐ.91): Մինչեւ այսօր կը մնան Բերկրիի մէջ Տէրյուսկանորդի վանքը, եւ մերձակայ լերան վրայ Արգելանի վանքին աւերակը:

1150. ՀԱՍԱՆ ՋԱԼԱԼ

Յիշեցինք Խաչէնի իշխան Հասան Ջալալը, թէ ինչպէս Արղունի ձերքէն ազատելով Սարթախի հովանաւորութեան ապաւինած էր, եւ թէ Սարթախի տաճկահաւատ ազգականներէն սպաննուելովը` Արղուն կը զօրանար (1137): Հասան Ջալալ, Ջաքարէ եւ Իւանէ Օրբելեաններուն քրոջ եւ Վախթանկ Տօնկիկ իշխանի որդի էր, որ մօրը եւ Ջաքարէ ու Իւանէ եղբայրներուն հետ Երուսաղէմի ուխտագնացութիւնն ալ կատարած էր, եւ շատ բարեպաշտ կեանք կանցներ (ԿԻՐ.145): Արղուն անգամ մը շատ նեղած էր զայն եւ ընդ բազում պատժօք զնա արկեալ հարկերու պատրուակով (ԿԻՐ.175), բայց Հասան Ջալալ յաջողած էր Սարթախի պաշտպանութիւնը վայելել, որուն մօտ ապաւինած էր, եւ իրեն հետ նաեւ Գրիգոր Տղայ ծերունի իշխանը, Դեսում երիտասարդ իշխանը, Մարկոս վարդապետ եւ Գրիգոր եպիսկոպոս (ԿԻՐ.207): Երբոր Արղուն կրկին զօրացաւ, պատճառաւնօք պարտուց եւ հարկի` ի կալանս արար Գոնցա Վրաց թագուհին, Խօշաք անոր աղջիկը, Շահնշահ Օրբելեանը` Ջաքարէի որդին, եւ Հասան Ջալալ Խաչէնի իշխանը: Առաջինները ազատեց ծանր փրկանքով, իսկ Հասան Ջալալը չուզեց թողուլ, ու նեղէր անհնարին կտտանօք, եղեալ ի պարանոց նոցա,, եւ երկաթս յոտս, եւ այս գլխաւորապէս վասն առաւել քրիստոնէութեանն, որուն մեծ պաշտպան էր Հասան Ջալալ, եւ այս պատճառով թշնամիք էին նմա ամենայն տաճկահաւատք, եւ յորդորէին զԱրղունն ի սպանութիւն նորա: Հասան

Ջալալի աղջիկը Ռուզուքան, ամուսնացած էր Չարմաղանի որդւոյն Բուրա զօրավարին հետ, եւ համարձակութիւն ունացաւ Հուլաւունին դիմել, որ Տօղուզ տիկնոջ միջնորդութեամբ հօրը ազատութիւնը ընդունի: Արդուն հազիւ թէ Ռուզուքանի միտքը լսեց, անմիջապէս Հասան Ջալալ Խաչենցին հրամայեց սպաննել, եւ երթեալ Տաճկացն անգամ յօշեցին զնա, եւ այսպէս մարտիրոսացաւ քրիստոնէութեան հաւատքին համար (ԿԻՐ.229), իսկ մարմինը նետուած տեղէն հաւաքուելով Գանձասարի մէջ թաղուեցաւ (ՎԱՐ.153): Թուականը 1261 դրուած է Կիրակոսէ (ԿԻՐ.230), եւ թէպէտ Վարդանի մէջ 1251 կը նշանակուի (ՎԱՐ.152), սակայն պարզ գրչագրութեան սխալ պէտք է ըլլայ, վասն զի քիչ մը ետքը կը գրէ, թիւքս խորհրդաւոր 2 որ է կատարեալ հանգիստ, եւ ժ սուրբ, եւ յայսմ թուաբերութիւն եղած է կըսէ երանելոյն հանգիստը (ՎԱՐ.153):

1151. ՌԻՐԻՇ ՆԱՀԱՏԱԿՆԵՐ

Միեւնոյն 1261 տարին տեղի ունեցաւ մեծ Ջաքարէի որդի Շահնշահ Օրբելեանին մահն ալ: Շահնշահի որդին Ջաքարէ՝ երիցագոյն էր Աւագ եւ Արտաշիր եւ Իւանէ եղբայրներուն վրայ, եւ ձեռք առած էր հօրը իշխանութիւնը: Ամուսնացած էր Ուխտիքի Սարգիս իշխանին աղջկան, իսկ Սարգիս ապստամբ կը նկատուէր: Ջաքարէի՝ իր աներանց տունը կնոջը տեսութեան երթայր առիթ տուաւ Արդունի՝ Ջաքարէն ալ ամբաստանել Հուլաւունի առջեւ, եւ զանազան բարուրս կուտելով մահուան դատապարտել տալ, անդամ անդամ յոշել եւ արկանել շանց: Շահնշահ որդւոյն սպանութեն գոյժը առնելուն՝ այնչափ յուզուեցաւ, որ ի տրտմութենէն մեռաւ, եւ Օծուն գիւղը թաղուեցաւ (ԿԻՐ.231): Ասոնց մահերն ալ քրիստոնէութեան համար նահատակութիւններ նկատուած են: Սեւադա իշխան մըն ալ, որդի Գրիգոր Տղայ ծերունի իշխանին, զոր վերեւ յիշեցինք, Մուֆարզինի պատերազմին մէջ սպանուեցաւ, եւ անոր համար ալ գրուած է թէ մասն հասցէ արեամբ նահատակացն Քրիստոսի (ՎԱՐ.152): Նահատակներուն կարգին պիտի յիշուի նաեւ Ստեփանոս վարդապետ, Գերեթինի ծերունի վանահայրը, որ շատ կերակուրներով ու ըմպելիքներով մեծարած էր Թաթարներու գունդ մը, սակայն նոյն գիշեր զլխաւորը վասն խարաբ եւ անյագ ուտելոյն եւ ըմպելոյն կը հիւանդանայ, եւ իբր թէ վարդապետը զայն թունաւորած ըլլայ, չորս ցիցերու պրկելով այրեցին եւ խորովեցին, մինչեւ աւանդեաց զհոգին (ՆՈՐ.99): Մաղաքիա արեղայ որ զայդ կը պատմէ, 1257-ին կը դնէ Ստեփանոսի նահատակութեան թուականը (ՄԱՂ.23):

Տ. ՅԱԿՈԲ. ԿԼԱՅԵՑԻ

1152. ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆ ՈՒ ՆԱԽԸՆԹԱՑ

Կաթողիկոսական ընտրութիւնը քիչ մը ատեն ուշացաւ, որովհետեւ այնչափ մեծ էին երկրին տակնուվրայութիւնը, եւ մայրաքաղաքին աւերածը, եւ ազգայնոց շփոթութիւնը ու Հեթումի սուզը, որ դատարկուած աթոռին մտադրութիւն դարձնել շատ ետեւ կը մնար: Հեթում շարունակ՝ մէկը սպանուած, միւսը գերութեան գացած զաւակներուն ցաւով տոգորեալ էր, եւ Ակների վանքը կը յաճախէր հոգեւորական միխթարութիւն գտնելու (ՀԱՅ.474): Աստուածայայտնութեան տօնին ալ՝ Մամեստիոյ մէջ, ո՛ր եւ Լեւոնն ու Թորոսն՝ հեծկլտանքներովը, բոլոր ներկայ եկեղեցականներն ու

իշխանները կը լացնէր (ՀԱՅ.475): Ինն ամիսներ կը լրանային Կոստանդին Բարձրբերդցին կաթողիկոսին 1267 ապրիլին վախճանելէն ի վեր (1143), բայց ընդհանուր սուգին հետ խառնուելովը, յաջորդի ընտրութեան հոգածութիւնը մոռցուած էր, բայց իսպառ ալ աթոռը պարապ թողուլ հնար չէր: Գործերուն պահանջը ստիպեց ընտրողական ժողով գումարել Միսս մէջ, որ է նոյն իսկ Մամեստիա քաղաքը, եւ որ Սիսի աւերածէն ետքը պետութեան կեդրոն էր եղած: Ժողովին եկողներուն համար, յԱրեւելից մինչեւ ցԿիլիկիա ըսուիլը (ՍԻՍ.249), արեւելեան եպիսկոպոսներուն ալ մասնակից եղած ըլլալը կը ցուցնէ, եւ գուցէ անոնց սպասելին ալ յապաղման պատճառներէն մին եղած էր: Ժողովը գումարուեցաւ եւ կաթողիկոս ընտրուեցաւ արժանաւոր վարդապետն Յակոբ, եւ հանդիաւորապէս օծուեցաւ 1268 փետրուար 12-ին, Բուն Բարեկենդանի նախընթաց, Սահակ Պարթեւի եւ Ղեւոնդեանց ու Վարդանանք տօներուն մէջտեղ հանդիպող կիրակին (ՍԻՍ.249): Նորընտիր կաթողիկոսը յիշած ենք արդէն երկիցս Կոստանդնուպոլիս Յոյներու հետ միաբանական բանակցութեանց երթալուն առթիւ (1135): Իրեն անխտրաբար տրուած Սսեցի, Տարսնցի եւ Կլայեցի անունները չեն ներեր որոշել թէ որը իր ծննդավայրն էւ որը իր պաշտօնավայրն եղած է, բայց աւելի գործնական եղած է Կլայեցի կոչումը (ՏԱԹ.638), եւ զայն մենք ալ ընդունած ենք: Իսկ այս կոչման հիմ կը նկատենք Հռոմկլայի հայրապետանոցին մէջ մնայուն պաշտօնավարելը, իբր կաթողիկոսին օգնական, մեծ բանագնացութեանց պատուիրակ (1090), բացակայութեան աիեն տեղը բռնող (1138), եւ անշուշտ կաթողիկոսութեան ալ տեղակալ՝ աթոռին 10 ամիսներ պարապ մնացած միջոցին: Նա անխտիր կոչուած է Գիտնական (ՍԱՍ.151) եւ հռետոր որ իր ուսումնական կարողութեան ապացոյցն է, եւ որով գերագոյն յոգունց կացեալ ըսելու արժանացած է (ՎԱՀ.227): Արդէն Մեծքարի վարդապետանոցին առաջնորդ եղած ըլլալն ալ (ՍԻՍ.196), նոյն բանը կը հաստատէ: Իսկ Արեւելեաց մասնակցութեամբ ընտրուիլը՝ անխարդախ եւ անկեղծ հայադաւան ուղղութեան յայտարարն է:

1153. ԱՐԴԻԻՆՔ ԵՒ ԱՐԺԱՆԻՔ

Յակոբին համար կը կարդանք, թէ արար զլուծմունս գրեանցն դժուարագոյն բանիցն (ՍԱՍ.151), բայց իրմէ գրուած այսպիսի աշխատութիւն մը մեզի հասած չէ, եւ իբր իր գրական կարողութեան նմոյշ ունինք միայն Աստուածնայ ծննդեան Երգեցէք շարականը (ՏԱԹ.638), որ իր գեղեցիկ ոճով ու վսեմ իմաստներովը մեծ փաստ մը կընծայէ Յակոբի արժանիքին: Սոյն շարականին յօրինուածը կը ցուցնէ միանգամայն Աստուածածնայ ծննդեան տօնին սկսելուն ժամանակը, վասնզի Աստուածածնայ տօներէն միայն անոր ննջման կամ Փոխման կամ Վերափոխման յիշատակութիւնն էր, որ նախապէս Հայ եկեղեցւոյն մէջ կը կատարուէր, իսկ Աւետումն ու Տեառնդառաջը իբր Աստուածայայտնութեան յարակից կը նըատուէին: Այլ թէ Յակոբը իբր կաթողիկոս զայն կարգադրեց եւ Յակոբ պատշաճը գրեց, ճշդել դժուար է, որոշակի գրուած յիշատակ մը չգտնուելուն: Յակոբի պէս ուսումնական անձի մը վայել էր Ընդհանրական գիր մըն ալ պատրաստել, եւ պարտուպատշաճ հրահանգներն ու հրամանները տալ եկեղեցական

բարեկարգութեան կանոնները յիշեցնելով, եւ այդ միտքը ունեցած ըլլալը պատմական յիշատակներէ կը քաղուի: Միայն թէ հայրապետանոցի դիւանին մէջ գտնելով Ներսէս Կլայեցիի նշանաւոր Ընդհանրականը (963), եւ հիանալով անոր պարունակութեան վրայ, պէտք չէ տեսած իր կողմէն նոր մը խմբագրել, եւ գոհացած է զայն արտագրել տալ բազմաթիւ օրինակներով, եւ զայն հաստատող եւ անոր ընթերցումը հրամայող թուղթ մը իր կողմէն աւելցնելով ցրուած է բոլոր գլխաւոր վիճակները եւ հայաբնակութեան կեդրոնները (ՉԱՄ.Գ.2689): Յակոբ Կլայեցիին կողմէ Ներսէս Կլայեցիի մասին ցուցուած այս յարգանքը, պէտք չէ երբեք ձախողակի մեկնութեան տանիլ, իբր թէ նոր աշխատութենէ խուսափելու նպատակով եղած ըլլայ, որովհետեւ այդպիսի աշխատութիւն մը երբեք ծանր պիտի չգար Գիտնական կաթողիկոսի մը: Մինչ միւս կողմէն մեծապէս դրուատելի պէտք է ըսուի, նախնեաց յիշատակին հանդէպ ցուցուցած ակնածանքը, եւ ճշմարիտ արժանեաց համար վկայած անկեղծ գնահատումը: 1154. ԼԵՒՈՆԻ ԳԵՐԵՂԱՐՉԸ

Երբ այդ ամէնը Կիլիկիոյ մէջ տեղի կունենար, թագաժառանգ Լեւոնը Եգիպտոսի մէջ գերի կը մնար: Եգիպտացի բանակը 15 օր Կիլիկիան ամբողջ աւերելէ ետքը ճամբայ ելած էր, Լեւոնն ալ կալանաւոր տանելով (1142), որպէս զի Փնտուխտար սուլտանին ներկայացնէ, որ չէր ընդ զօրսըն եկեալ: Սուլտանը Լեւոնի զիմաստուն բանս լուեալ, զնա սիրով մեծաւ պատուեալ էր, եւ հրաման ալ տուած էր որ Երուսաղէմի ուխտագնացութիւնը կատարէ իբր կալանաւոր, եւ անկէ յԵգիպտոս յառաջացեալ էր, եւ անդահոր ի բանտ ածեալ էր շղթայակապ արքայորդին (ՎԱՀ.225), որ երեսնամեայ էր եղեալ այդ միջոցին: Լեւոն բանտին մէջ համբերատար եւ հոգեսէր կեանք մը ունէր, որ զսուլտանն ի գութ շարժեց, եւ ի կապանաց զնա ածեալ, եւ միշտ առ ինքն մեծարեալ պահեց (ՎԱՀ.226): Կուզէր իսկ անոր ազատութիւնը շնորհել, բայց կը սպասէր որ առաջին քայլը Հայոց թագաւորին կողմէն ըլլար: Հեթում ընդհակառակն յուսալով որ Արեւմուտքէն ու Արեւելքէն, Լատիններէն ու Թաթարներէն օգնութիւն պիտի հասնի, եւ Եգիպտացւոց վրայ յաղթութեամբ մը պիտի կարենայ զաւկին ազատութիւնը կարգադրել. երկար ատեն դիմումի գաղափարը չունեցաւ, մինչեւ որ տարիուկէս անցաւ վրան, եւ այլեւս յուսակտուր եղաւ երկու կողմէն ալ գալիք օգնութեանց վրայ: Այն աիւն միայն ստիպուեցաւ Հեթում, իր զաւկին ազատութեան համար Եգիպտոսի սուլտանին դիմումները: Փնտուխտար Պաղտատ գտնուած էր, քաղաքին Հալաւունէ գրաւուած միջոցին (1137), այլ յաջողած էր փախչիլ Սղըր անուն երիտասարդ ազգականին հետ: Թաթարներուն հետապնդած ատենը՝ Սղըր իր լաւ ձիւն Փնտուխտարի էր տուած արագ փախչելու համար, վստահելով որ եթէ ինքն տկար ձիով գերի ալ իյնայ, Թաթարներ իրեն մանկութեան կը խնայեն եւ չեն սպաններ, եւ այսպէս ալ եղած էր: Բայց Փնտուխտար իրեն պարտք մը կը սեպէր Սղըրը գերութենէ ազատել (ՉԱՄ.Գ.265), եւ երբոր Հեթումի դիմումը ստացաւ, պայման դրաւ փոխանակել զայն Սղըրի հետ, որուն անունը Սղուր (ՉԱՄ.Գ.225), եւ Անգաղըսար (ՉԱՄ.Գ.268), եւ Սանկոլասար (<ԵԹ.52) եւ Անդոլաշար ալ (ԿԱԼ.395) գրուած է: Հեթում պարտաւորուեցաւ դիմել Ապաղա խանին Սղըրի ազատութեան համար, զոր խանը սիրով շնորհեց բարեկամը մխիթարելու համար, եւ այս փոխանակութեամբ եւ բերդ մը տալով ու երկուք ալ քանդելով, ու երդմամբ

դաշինս եդեալ, եւ զհաշտութիւնն կատարեալ (ՎԱՀ.226)), յաջողեցաւ Հեթում իր թագաժառանգ որդին ազատել: Կալանոս կը համարձակի վնասակար եւ անիրաւ կոչել այդ դաշինքը (ԿԱԼ.394), որով Հայեր Լատիններու հետ ունեցած դաշինքին խզած պիտի նկատուէին, սակայն մենք աւելի վնասակար եւ անիրաւ կը գտնենք, Հայերուն Լատիններէն հրապուրուելով նորէն Եգիպտացւոց հետ թշնամանալնին, որով հետզհետէ իրենց վտանգը եւ կործանումը պատրաստեցին Եգիպտացիներուն երեսէն: Երանի թէ այն մեծ ուրախութիւնն, որ եղեւ հօրն եւ աշխարհիս Հայոց, (ՍԱՄ0151), եւ որով Հայեր բովանդակ ընդդէմ երթեալ եւ ցնծութեամբ Լեւոնը տեսեալ կուրախանային, անփոփոխ մնացած ըլլար, եւ անգամ մը որ Եգիպտացւոց կողմէ հալածուած էին, կրկին անոնց ցասումը չիրաւիրէին: Լեւոնի գերութեան տեսողութիւնը ամ մի եւ տասն ամիս եղած (ՎԱՀ.226)), եւ գերութիւն ալ 1266 սեպտեմբերին հանդիպած ըլլալով (1142), 1268 յուլիսին պէտք կըլլայ դնել անոր ազատութիւնը, եւ աւելի ճշդութեամբ, յունիս 24-ին կը դրուի Ղամասկոսէ ազատ թողուիլը (ՍԻՍ.555):

1155. ՀԵԹՈՒՄԻ ՄԱՀՈ

Յակոբ կաթողիկոս դեռ քանի մը ամիս առաջ աթոռ բարձրացած էր, եւ բարեգուշակ պարագայով մը կը սկսէր իր հայրապետութիւնը: Հեթում արդէն շատ յոգնած, եւ վերջին արկածներէն աւելի եւս զգածուած, հագիւ թէ զԼեւոն յինքն առեալ, անմիջապէս զհայրապետն յառաջ կոչեալ, այլ որ Յակոբ էր անուանեալ, կառաջարկէր եւ կը ստիպէր, որ ինքն բոլորովին գործէ քաշուի, եւ թագաժառանգը թագաւոր լիցի օծեալ, ինչ որ սակայն Լեւոն, թէեւ բազում անգամ արկեալ, չընդունեցաւ եւ բնաւին յանձն չառեալ մերժեց (ՎԱՀ.229): Կաթողիկոսին ալ հնար չէր կատարել այնպիսի առաջարկ մը, որ ազգը կրնար զրկել կարող փորձառու վեհապետի մը հովանաւորութենէն: Սակայն Հեթում Ապաղայի այցելութեան եւ շնորհակալութեան երթալու պատրուակով Կիլիկիայէ մեկնեցաւ դէպի Ղավրէժ, ուր կը գտնուէր Թաթար խանը, եւ Լեւոնի հարկ եղաւ թագաւորութեան գործերը ստանձնել, եթէ ոչ թագաւորի անունը: Հեթումի դառնալէն ետքը նորէն կը կրկնուէին հրաժարելու առաջարկները, բայց այս անգամ ալ պատշաճ դատուեցաւ, որ Լեւոն ինքն ալ Ապաղայի մօտ երթայ, թէ շնորհակալութիւն յայտնելու եւ թէ իբր ապագայ թագաւոր հայոց, անոր հետ անձնապէս բարեկամական յարաբերութիւններ հաստատելու, եւ այսպէս 1269-ին Լեւոն ալ Կիլիկիայէ մեկնեցաւ, եւ երկրին կառավարութիւնը Հեթումի ձեռքը մնաց: Միայն Լեւոնի վերադառնալէն ետքն է, որ Հեթում վերջնականապէս ձեռք քաշեց թագաւորական եւ աշխարհական գործերէն, եւ հրաժարեալ ի շքոյ կենցաղոյս հմուտ ի կրոնս (ՀԵԹ.52), եւ մեծաւ զղջմամբ կրօնաւոր եղեալ Մակար անուանեցաւ (ՍԱՄ.151): Որչափ ալ Հեթում կրօնաւորի սքեմ հագնելով եւ անունն ալ փոխելով իսպառ հրաժարած եղաւ թագաւորութենէ, սակայն Լեւոն ոչ մի կերպով յանձնառու չեղաւ թագն ու անունը ստանձնել, այլ պարզապէս Աւագ պարոն անունով սկսաւ վարել թագաւորական իշխանութիւնը, իբրեւ խնամակալ կամ տեղակալ արքունական գահին: Հեթումի առանձնացած տեղը Ակների վանքն էր (ՍԻՍ.154), Հեթումի աներոջ մեծին Լեւոնի ծաղկեցուցած սրբավայրը (1096), ուսկից կը յայտնուի

թէ պարզ հայկական վանականութիւնն էր Հեթում Առաջին զմիանձանց կարգ ընկալեալ (ՎԱՀ.227) կրօնաւորիլը: Կարծես թէ նախագագացութեամբ մը Հեթում մօտալուտ տեսած էր իր վախճանը, զի վանք առանձնանալէն յետ սակաւ ժամանակի հանգեաւ խաղաղութեամբ յամին 1270, ինչպէս կը գրէ Հեթում պատմիչը (ՀԵԹ.52), եւ կը ձայնակցին թուականին մասին Սմբատ ալ (ՍՍԲ.125), Անեցիին շարունակողն ալ (ՍԱՍ.151), թէպէտ Յայսմաւորքը 1271 կը դնէ: Օրուան մասին ալ Յայսմաւորքը մայիս 22, չորեքշաբթի կըսէ (ՅԱՍ.Ա.229), զոր ուրիշներ հոկտեմբեր 25ին (ԹՈՐ.Բ.382) կը դնեն. ոմանք ալ, ինչպէս եւ Յայսմաւորքը ուրիշ տեղ (ՅԱՍ.Բ.209) հոկտեմբեր 28-ին նշանակեն կրօնաւորիլն ալ միայն ութն օր առաջ հոկտեմբեր 20-ին հաշուելով (ՍԻՍ.555), որ շատ ջարմարիտ պատմիչին յետ սակաւ ժամանակի բացատրութեան: Այդ վերջին թուականները ստուգելու միջոցներ չունինք, սակայն, թէ 1270-ին եւ թէ 1271-ին մայիս 22-ին չորեքշաբթի չիյնար, այլ 1270-ին Համբարձման հինգշաբթի օրն է, եւ 1271-ին Հոգեգալուստին նախընթաց ուրբաթին կը հանդիպի, նոյնպէս 1270 հոկտեմբեր 28-ն ալ երեքշաբթի կիյնայ: Ուստի մահուան օրը ճշդելը նոր հետազօտութեանց թողլով, իբր հաւանական կընդունինք 1270 մայիսին կրօնաւորիլը, եւ հոկտեմբերին վախճանիլը: Իսկ թաղումը եղաւ Ղրազարկի վանքը արքայական դամբարաններուն կարգը, ուր օրհնութեամբ երգով բարձեալ բերին (ՎԱՀ.227), եւ մեծահանդէս յուղարկաւորութիւն կատարեցին: Հեթում Ջապելի հետ ամուսնանալով 1226-ին թագաւորութեան բարձրացած էր (1105), որով 45 ամբողջ տարիներ իշխանութիւն վարեց, եւ պարզ գրչագիրի սխալ պիտի ըսուի տեղ մը զանս հնգետասան թագաւորեաց՝ գրուած ըլլալը (ՀԵԹ.52): Յակոբ կաթողիկոս որ քիչ առաջ Լեւոնի գերեզարծին նախագահած էր, Հեթումի մահուան տխուր յուղարկաւորութիւնը պարտաւորուեցաւ կատարել, որ տարածամ նկատուեցաւ, զի հակառակ երկարատեւ իշխանութեան, տակաւին 58 տարեկան էր Հեթում, եւ դեռ կրնար երկրին բարօրութեան ծառայել:

1156. ԼԵՒՈՆԻ ՕԾՈՒՄԸ

Բոլոր պարագաներով կշռելով, անտեղի չէր արքայորդի Լեւոնին անմխիթար տխրութիւնը, որ այնքան սուգ առեալ, մինչ մահու չափ հիւանդացեալ, չէր հաւաներ առժամեայն թագաւորել, այլ գերիս ամիսս սուգ առեալ, տկար անձամբ եւ վշտացեալ օրեր կանցնէր, ընդդիմանալով իւրայնոց ալ՝ որոնք թագադրութեան եւ օծման փութացումը կը պահանջէին, նոյն իսկ պետական գործոց կանոնաւորութեան եւ արտաքնոց առջեւ ազդեցութեան համար: Երբոր ամէն կողմէ թախանձանքներ կը շատնային, նմանօրինակ յորդորներ կը յղէին նաեւ Փնտուխտար որ յեգիպտոս սուլտան կացեալ, եւ Ապաղա որ խանն էր անուանեալ, եւս եւ Միքայէլ Պալէոլոգ որ 1261-ին յունական կայսրութիւնը վերանորոգած էր Կոստանդնուպոլսոյ մէջ՝ Լատիններ հեռացնելով: Վերջապէս Լեւոնի դժկամութիւնը յաղթուեցաւ, եւ Յակոբ կաթողիկոս զլուխ կանգնեցաւ հասարակաց բաղձանքին կատարման, եւ զբովանդակ հայք ժողովեալ, եւ զեկեղեցւոյն լրութիւն բերեալ հաւաքեց Տարսոնի մէջ, եւ անդամօր զնա օծեալ, արքունի գահին վրայ նստեցուց Ռուբինեան հարստութեան երրորդ թագաւորը՝ Լեւոնէ եւ Հեթումէ ետքը

(ՎԱՐ.228), ինքն ալ բախտակից ըլլալով ԳրիգորԱպիրատի (1064) եւ Կոստանդին Բարձրբերդցի (1105) զգացած մխիթարութեան: Լեւոնի օժման օրը կը նշանակուի 1271 յունուար 6 (ՍԻՍ.270), եւ եթէ զերիս ամիսս սուգ բռնած ըլլալը հաշուի առնենք, կը հաստատուի Հեթումի նախընթաց հոկտեմբերին վախճանած ըլլալը: Միանգամայն կրնայ արդարանալ պատմագիրներուն 720 Հայոց թուական յիշելն ալ (ՍՄԲ.125.ՍԱՍ.152), զի եօթն օր ետքը 1271 յունուար 13-ին կը սկսէր Հայոց ամանօրը լատինական կաղանդէն շատ քիչ տարբերութեամբ: Լեւոն Հեթումեան նոր պատմութեանց մէջ երբեմն Բ եւ երբեմն Գ թուահամարով կը կոչուի: Հիները չունէին համանունները թուահամարով որոշելու սովորութիւնը, եւ նոր պատմութիւն գրողներ սկսան պատշաճեցնել զայն հիներուն վրայ: Ռուբինեանց մէջ երրորդ Լեւոն էր Հեթումեանը, Կոստանդինեանէն (934) եւ Ստեփանէն (1019) ետքը, եւ այդպէս ալ Լեւոն Գ. անունով կոչեցին առաջինները (ԶԱՍ. յաւ. 85), այլ վերջէն նորեր Կոստանդինեանէն լոկ իշխանապետ եւ Ստեփանին առաջին թագաւոր ըլլալը նկատողութեան առնելով, Լեւոն Բ. կոչեցին Հեթումեանը (ՍԻՍ. 555), թէպէտ եւ ուրիշ տեղ ալ զանց չեն ըրաց Լեւոն Ա կոչել Կոստանդինեանը (ՍԻՍ. 45): Մեզի լաւագոյն կերելի Կոստանդինեանը թուահամարէ չհանել, եւ Լեւոն Գ. կոչել Հեթումեանը, եւ այսպէս շարունակել յաջորդ Լեւոնները: Լեւոն Գ ալ ոչ նուազ նշանաւոր եղաւ իր գործունէութեամբ, քան Լեւոն Բ Ստեփանեան առաջին թագակալը, եւ որչափ ալ իրեն մտերիմն ըլլայ իր գովաբան Վահրամ Բարունին, սակայն պատմած իրողութիւնները ճշմարիտ արդիւնքներ կը պարունակեն (ՎԱՀ. 229-230), զոր համառոտելով կը կրկնէ տարեգրողը, թէ էր այր հեզ եւ երկայնամիտ եւ ժուժկալ, քաղցրատեսիլ եւ պարկեշտ ողորմած եւ ունկնդիր բողոքելոց, սիրէր զեկեղեցիս, զվանօրայս եւ զեկեղեցականս: Եւ իբրեւ յատուկ արդիւնք կը յիշուի թէ Մեծքարի վանքը տուն կարգեաց վարդապետաց վասն վարժելոյ զմանկունս (ՍԱՍ. 152), կամ ուրիշ բացատրութեամբ, նոր վարդապետանոց կամ դպրեվանք մը հիմնարկեց Մեծքարի մէջ, ինչ որ կանուխէն ըրած մի գործը պիտի ըլլայ, վասնզի յակոբ անոր առաջնորդն էր եղած կաթողիկոսութենէ առաջ (1152): Հարկաւ այդ վերջին կարգադրութեանը համար իրեն թելադրող եղաւ ուսումնասէր եւ ուսումնական կաթողիկոսը: Ղիտուած է որ մեզի հասած գրչագիրներէն շատեր այդ միջոցին կը պատկանին, եւ հին յիշատակներն ալ կը նշանակեն գիրքերու օրինակներ շատցնելու եւ ամէն կողմ, մինչեւ իսկ Իտալիոյ Հայ գաղթականութեանց (ՀԱՅ. 485) տրուելու համար Լեւոնի եւ Յակոբի համամիտ ջանքերը, որ հաւասարապէս պատիւ կը բերեն Գրասէր թագաւորին եւ Գիտնական կաթողիկոսին (ՍԻՍ. 519):

1157. ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿԱՑՈՒԹԻՒՆ

Լեւոն Գ բաւական դժուար կացութեան ներքեւ կը գտնուէր, քաղաքագիտական տեսակէտէն երեք տարբեր եւ ներհակ ազդեցութեանց ներքեւ ճնշուելով: Եգիպտացիք յայտնի թշնամիներ էին, եւ լատին քրիստոնէայ իշխանութիւնները Ասորիքէ բնաջինջ ընելու աշխատած ատեննին՝ աչքէ չէին վրիպեցներ Հայերն ալ, որ Քրիստոնէայ ու Լատիններու հետ յարաբերութեան մէջ էին, եւ անոնց ձեռքին ներքեւ կը նկատուէին՝ Լեւոն Բ-ի օրէն հաստատուած աւատական եւ

գերիշխանական գրութեան գօրութեամբ (1055): Բայց միւս կողմէն բարեկամական դաշնագրութիւն մը կնքուած էր Փնտուխտարի եւ Հեթումի միջեւ, եւ անով միայն կրցած էր Լեւոն գրութենէ ազատուիլ եւ իշխանութեան անցնիլ (1154), եւ չէր կրնար երբեք զայն մոռացութեան տալ: Միւս կողմէն Թաթարներու եւ Հայերու միջեւ կանխաւ հաստատուած բարեկամութիւն եւ դաշնութիւն մը կար, որ նորոգուած ալ էր նոյն իսկ Լեւոնի ազատութենէն եւ Եգիպտացիներու հետ հաշտութիւն եւ բարեկամութիւն կնքելէ ետքը: Սակայն Թաթարներ միշտ մնացած էին Եգիպտացիներու, եւ Հայերն ալ իրենց նիզակակից գիտնալով, զանոնք հրաւիրած էին զինուիլ 1269-ին, երբ Ապաղա խան Եգիպտացիներու հետ պատերազմը նորոգել կը մտածէր (ՍԻՍ.555): Լատիններ միշտ ինքզինքնին Հայերուն վրայ գերիշխան կը ճանչնային Լեւոն Բ-ի թագադրութեան առթիւ ստացուած իրաւունքով, եւ իրենց կէտ նպատակի ունենալով Երուսաղէմի ազատութիւնը եւ իսլամ տիրապետութեան արեւելքէն, գոնէ Պաղեստինէն եւ Ասորիքէն հեռացուիլը: Միշտ կը մտածէին խաչակրութիւնները նորոգել, եւ իբր քրիստոնէայ բանակին յառաջամարտիկ եւ օգնական կը նկատէին Հայոց Կիլիկեան թագաւորութիւնը: Հայերէն ալ կը պահանջէին Եգիպտացիներու դէմ պատերազմի ելլել, բնաւ կարելորութիւն չտալով Հեթումի կնքած հայեգիպտական դաշնագրութեան, զոր վնասակար եւ անիրաւ կը դատէին (ԿԱԼ. 394), եւ այս տեսութեամբ պապը զայն իբր չեղեալ, եւ Հայերն ալ անոր պահպանութեան պատրաստութենէն ազատ կը նկատէր: Եգիպտացիներ թէ Թաթարներէն եւ թէ Լատիններէն հաւասարապէս թշնամի նկատուած ատեն, անուղղակի բարեկամութիւն մը ծագէր այս վերջիններուն միջեւ, շահի նոյնութեան տեսակէտէն, թէպէտ շատ հեռու էին կրօնի եւ ազգի, կրթութեան եւ նպատակի տեսակէտով: Յոյներ այդ միջոցին առանձինն ուղղութիւն չունէին: Միքայէլ Ը Պալէոլոգ, որ յաջողած էր կայսերական գահը գրաւել 1260-ին Յավհաննէս Դ Լասկարիս մանուկ կայսրը կուրացնելով, եւ յաջորդ տարին ալ Նիկիայէ Կոստանդնուպոլիս փոխադրուած էր, Բաղդովինոս Բ լատին կայսրը հալածելով բոլոր մտադրութիւնը դարձուցած էր հաշտաբար յարաբերութիւններով իր դիրքը ամրացնել, եւ այս նպատակով Հռոմի հետ ալ միաբանութեան բանակցութիւններու սկսած էր, որպէսզի Լատիններու զրգռութեան առջեւ առնէ, եւ այլեւս Կոստանդնուպոլսոյ կայսրութեան վրայ աչք չդարձնեն: Ըստ այսմ յունական ուղղութիւնը կերպով մը լատինականին կը խառնուէր, եւ Լեւոնի եւ Հայերու համար չորրորդ տեսակէտ մը չէր կազմեր: 1158. ԼՈՒԳՂՈՒՆԻ ԺՈՂՈՎԸ

Լուդովիկոս Թ Գաղղիոյ թագաւորը, 1248-ին փորձած խաչակրութեան ձախողելէն ետքը (1131), Սուրբ Տեղեաց ազատութեան խորհուրդը չէր լքած, ուստի նոր խաչակրութիւն մըն ալ ձեռնարկեց 1270-ին, որ ութերորդն ու վերջինը եղաւ: Այս անգամ ալ արշաւանքը Թունուզէն սկսաւ, բայց ժանտախտի բռնուելով մեռաւ օգոստոս 25-ին, քաղաքին պաշարման ատեն, եւ խաչակրութիւնը ապարդիւն մնաց: Սակայն Սուրբ Տեղեաց խնդիրը դեռ արեւմտեան երեւակայութիւնները կը բորբոքէր: Գրիգոր Ժ պապ 1271ին աթոռ բարձրանալով, սկսաւ մեծ եռանդով նոյն նպատակին հետեւիլ, եւ 1273-ին մեծ ժողով մը հրաւիրեց Լուզդունի մէջ

գումարուելիք, որուն մէջ պիտի յուզուէին Արեւմուտքին եկեղեցական բարեկարգութեան խնդիրներէն զատ, Յոյն եւ Լատին եկեղեցիներու միաբանութեան, եւ Սուրբ Տեղեաց ազատութեան հարցերը: Գրիգոր պապ ամբողջ արեւելքն ալ այդ ժողովին հրաւիրեց, ուր Յոյն կայսրութեան եւ Յունական եկեղեցւոյ ներկայացուցիչներէն զատ՝ կուգէր որ գտնուէին Հայոց թագաւորն ու կաթողիկոսն ալ, որոնց առանձինն գրեց (ԿԱԼ.397), եւ մինչեւ իսկ Թաթարաց խանին հրաւիրագիր ուղղեց: Լուգդունի Բ-րդ ժողովը, որ Լատիններուն ԺՂ տիեզերական կը սեպուի, բացուած է 1274 մայիս 7-ին պապին նախագահութեամբ եւ 500 եպիսկոպոսներու եւ 1000 վանահայրերու եւ վարդապետներու ներկայութեամբ, եւ Սպանիոյ ու Գաղղիոյ թագաւորներուն եւ Յունաց կայսեր եւ Թաթարաց խանին պատգամաւորներուն մասնակցութեամբ: Առաջին նիստին մէջ որոշուեցաւ եկեղեցական հասոյթներուն տասանորդը վեց տարի շարունակ Սուրբ Տեղեաց ազատութեան գործածել: Մայիս 18-ի յունիս 7-ի նիստերը լատինական բարեկարգութիւններով զբաղեցան: Յունիս 29-ի տօնախմբութիւնը եւ յուլիս 6-ի նիստը Յունաց հետ միաբանութեան կէտերը որոշելու եւ հռչակելու անցան: Յուլիս 6-ին Թաթարաց խանին պատգամաւորներէն մէկը մկրտուեցաւ, եւ վերջապէս նոյեմբեր 1-ին հանդիսաւոր փակումը տեղի ունեցաւ: Այդ մանրամասնութիւնները յիշելով նպատակնիս է դիտել տալ, թէ ժողովական գործերու մէջ (ՊԵԼ.Ա.1194-1202) բնաւ Հայերու անունը յիշուած չէ, եւ չենք գիտեր թէ ուստի քաղուած է Լեւոնի պատգամաւորներուն Լուգդունի ժողովին գտնուիլը (ՄԻՍ.555), զոր ոչ ոք, նոյն իսկ Կալանոս ալ (ԿԱԼ.397) չիշեր, եւ ուրիշներ ալ գրած են, թէ Հայոց կողմէ զինչ պատահեալ իցէ, ոչ գիտեմք (ՉԱՍ.Գ.271): Բայց եթէ ընդունինք ալ, թէ Լեւոնի արքունի պատգամաւորները Կիլիկիայէ Լուգդուն գացած ըլլան, յայտնի կը վկայուի, թէ Հայեր լոկ քաղաքական գործունէութիւն մը նկատած են Լուգդունի ժողովը, եւ եկեղեցական կերպով չեն մասնակցած եւ եկեղեցական կարեւորութիւն չեն տուած: Այս տեղ հնար չէ առանց դիտողութեան անցընել Յակոբ Բ. կաթողիկոսի զգուշաւոր եւ ճարտար ընթացքը, որ հեռուէն զննելով Լատիններուն եւ Յոյներու միջեւ մշակուած միաբանական յարաբերութիւնները, եւ տեսնելով Միքայէլ Պալէոլոգ կայսեր համարձակ կերպով Լատիններուն մոտենալը, խոհականութիւն սեպած է լռութեամբ անցընել պապական հրաւիրը, ոչ պատասխանել եւ ոչ պատուիրակ դրկել, եւ ոչ ալ ժողովին մասնակցիլ, եւ այսպէս անցընել պարագաներու ստիպողականութիւնը եւ հարկեցուցիչ բռնադատութիւնները, որոնց Յոյներն ալ զլուխ ծռել կը պարտաւորէին, վերահաս գերծ մնալու համար: Նոյն եղած է Լեւոնի ալ ընթացքը, որ ըստ ամենայն հաւանականութեան համաձայնած է հայրապետին՝ ներկայացուցիչ չդրկելու մասին, բայց եթէ ինքը դրկած ալ ըլլայ, առանձինն եւ լոկ քաղաքականապէս մասնակցելով, խուսափած է եկեղեցական միութեան վտանգէն, եւ ազատ եւ անխառն պահած է հայադաւանութեան սկզբունքը: Այս եղած է Յակոբի եւ Լեւոնի օրերուն տիրող ուղղութիւնը:

1159. ՕՐԲԵԼԵԱՆՔ ԵՒ ՏԱՐՍԱՅԻՃ

Պատմած ենք Սմբատ Օրբելեանի Թաթարաց հոգանաւորութեան ներքեւ Սիւնեաց նահանգին վրայ իշխանութիւն վարելը (1132): Սմբատի եղբայրներէն մեռած էին Իւանէ եւ

Ելիկում, մէյմէկ գաւակներով թողլով, Բուրթէլ Իւանեան եւ Լիպարիտ Ելիկումեան, Փախրադուլ ալ վաղամեռիկ եղած էր անորդի, Բուրթէլ ալ 1261ի պատերազմին սպանուած էր, Լիպարիտ շատ պզտիկ էր, եւ մնայր Սմբատայ օգնական՝ միայն կրտսեր եղբայրն իւր Տարսայիճ, որ ամուսնացած էր արաբացի իշխանի մը Արուզ կամ Արուսեակ աղջկան հետ, որ եղեւ Քրիստոնէայ եւ երեւելի հաւատով եւ երկիւղած յԱստուծոյ: Տարսայիճի գաւակներն եղան Ելիկում, Ստեփանոս եւ Փախրադուլ (ՕՐԲ.Բ.162), որոնցմէ Ստեփանոսը, Սմբատ որդիացուցեալ ինքեան, տայ յուսումն գրոց եւ ի հրահանգս քահանայութեան (ՕՐԲ.Բ.166), եւ սա է Ստեփանոս Օրբելեան, արքեպիսկոպոս եւ պատմիչ Սիւնեաց: Սմբատ հաւասա»ապէս սիրելի էր Հուլաւուն եւ Ապաղա խաներուն, ստէպ անոնց մօտ կը գտնուէր, եւ այդ այցելութիւններէն միոյն ատեն վախճանեցաւ Դավրէժի մէջ, իր մօտ ունենալով վերջին պահուն Շալուէ վարդապետ մը (ՕՐԲ.Բ.166), իսկ մարմինը փոխադրուեցաւ ու թաղուեցաւ Նորավանքի մէջ 1273-ին (ՕՐԲ.Բ.167), եւ անորդի ըլլալուն իշխանութիւնը անցաւ Տարսայիճ եղբօրը: Սմբատի նշանաւոր գործերէն մին կը սեպուի, ոչ միայն Թաթարներուն, այլ նոյն իսկ Վրաց Դաւիթ թագաւորին, Գէորգ Լաշայի որդւոյն ալ համակրութիւնը գրաւած ըլլալը, որով կրցաւ արել ու ջնջել տալ այն նգովիւք անժառանգութիւնը, որ Գորգի թագաւորին օրով գրուած էր Վրացի Օրբելեանց ազգատոհմին վրայ (1021): Գալով Տարսայիճի, շատ յաջող ու փառաւոր եղաւ անոր իշխանութիւնն ալ: Այր ուժեղ եւ սրտեայ եւ պատերազմող, եւ հասակաւ ահարկու, որ ամէն պատերազմներու մէջ անպարտելի զօրութիւնս ցուցանէր, եւ ինն անգամ վարեալ անձամբ զպատերազմ, թէ հիւսիսային ասպատակներու, թէ Հռոմոց Թուրքերու եւ թէ Ասորիքի Եգիպտացիներու դէմ յաղթանակ եղած էր՝ Թաթարաց հետ միատեղ պատերազմներով, որոնցմէ ոսկի բալիշ պարգեւին ալ արժանացած էր, զի այն իսկ էր յաղթութեան պատիւն (ՕՐԲ.Բ.170): Ուրիշ տեղ ալ յիշեցինք թէ բալիշը տափարակածեւ եւ շատ մեծ ոսկի մետաղ մըն էր, թիզ մը տրամագիծով եւ լիտր մը կշիռով (1148): Տարսայիճի յաջողութեանց ստուերած բերող պարագայ մը եղաւ, որ առ կենօք առաջին ամոսնոյն, Խաչէնի նահատակ իշխանին Հասան-Ջալալի աղջիկը ու Աթաբէր իշխանին քոյրը՝ Սինա խաթունը ամուսնոր ի կնութեան, ընդ որ ոչ հանեցան օրէնք եւ վարդապետք եկեղեցւոյ (ՕՐԲ. Բ. 170): Օրբելեան այսչափով կը փակէ իր հոր կրկնամուսնութեան մեղադրանքը, առանց բացատրելու թէ ինչ պատճառանք յարմարցուց նա իր գործին, եւ թէ ինչ եղաւ Աբուլ խաթունին վիճակը, ու երբ անոր վախճանը: Ընդհակառակն երկարօրէն կը յիշատակէ Տարսայիճի ազդեցութիւնն ու բարութիւնը, որ գաթաբեգութիւն աշխարհիս Հայոց ձեռք անցնելով, բազում դիրութիւն եւ ողորմութիւն առնէրնեղեալ ազգիս Հայոց, 150 եւ աւելի եկեղեցիներ ու վանքեր՝ տուրքերէ կազատէր, եւ իբր ողորմած եւ գթած այնչափ հռչակ հանած էր, որ Նետիս գիւղի մէջ, խաչ կանգնէին եւ անուամբ նորա կոչէին (ՕՐԲ. Բ. 173): Երեւի թէ Աբուլի մահուամբ ապօրինութիւնը դադրած եւ կրկնամուսնութիւնը շուտով երկրորդ ամուսնութեան կերպարան առած է, որ ժողովրդական գայթակղութիւնը չէ գորացած:

1160. ԵԳԻՊՏԱՑԻՈՅ ԱՐՇԱԲԱՆՔԸ

Երբոր փոքրիշատէ հանդարտ էր Հայաստան, հանդարտութիւն չունէր Կիլիկիա, հարաւէն Եգիպցիներէն եւ հիւսիսէն Սելճուքներէն յարձակումներ կրելով: Սիսի 1266-ի ակերումէն ետքը (1142) հետզհետէ նորոգութիւններ կատարուած էին քաղաքին մէջ՝ եւ գրեթէ քաղաքն ու եկեղեցիներ իրենց առաջին պայծառութիւնը կը վերստանային, երբ 9 տարի ետքը 1275-ին՝ ակերածը նորոգուեցաւ: Հայեգիպտական հաշտութիւնը, զոր կնքած էին Հեթում եւ Փնտուխտար 1268-ին (1154) եւ որ բռնադատեալ գործ մը եղած էր, իբր Լեւոնի ազատութեան միակ պայման, գրեթէ մեռեալ տառ մնացած էր, հակառակ շահերու բաղխումին առջեւ (1157): Եգիպտացիք չէին կրնար զայն անտեսել, եւ հաշտ աչքով չէին տեսներ Հայերուն՝ մէկ կողմէ Թաթարներուն եւ միւս կողմէ Լատիններուն մօտենալը, ուստի հաշտութիւնը եղծուած սեպելով, որոշեցին արշաւել Կիլիկիա: Վահրամ Եգիպտոսի սուլտանը կը մեղադրէ,թէ իւր երդմանն ստտունգանեալ, եւ ոչ նախկին ազդ պարեալ, այլ թաքնաբար ասպատակեալ Կիլիկիոյ վրայ յարձակած ըլլայ, ինքն ալ անձամբն զհետ եղեալ (ՎԱՀ. 231): Իրօք ալ Փնտուխտար ինքն 1275 փետրուար 1-ին Եգիպտոսէ մեկնելով, մարտին մէջ Կիլիկիա հասաւ իր գունդերով (ՍԻՍ. 555), որոնք գիւղեր եւ քաղաքներ այրեցին, շատ մարդիկ կոտորեցին, Մամեստիոյ մեծ կամուրջը կործանեցին (ՍԱՍ 152), Տարսոնի տաճարը քանդեցին (ՎԱՀ. 232), եւ Սիս ալ մտան, եկեղեցի եւ ապարանք ակերեցին, եւ Լեւոն չկրցաւ անոնց դիմադրել: Միայն Սիսի բերդը չգրաւուեցաւ, որուն պաշտպանութեան զլուխ կանգնած էր երէց մի, դժբախտաբար անունը անյիշատակ մնացած, որ թշնամիներուն գլխաւորը, զմի ի սուլտանեացն սատակեաց, եւ յարձակողներէն այլքն պերճանդամ գնացին ու հեռացան, թէպէտ ինքն քաջարի երէցն ալ անդէն նահատակեցաւ (ՀԱՅ.481): Եգիպտացիք ակելի արշաւանքի եւ ասպատակի ծելով կը պատերազմէին, ուստի միւս տարւոյն 1276-ի սկիզբը նորէն Կիլիկիա եկան, բայց այս անգամ Լեւոն պատրաստ գտնուեցաւ դիմադրութեան, իր հօրեղբօրն Սմբատ սպարապետի հրամանատարութեամբ, որ Սարուանդիքարի ճակատամարտին մէջ թշնամիները հալածելէն ետքը (ՍԻՍ.210), դառնալու ատեն երիվարն հարեալ զնա ընդ ժառոյ միջոյ չարաչար վիրաւորուեցաւ մահացու հարուածով, եւ հազիւ թէ Սիս հասաւ, սկսաւ ինչ ապրեալ վախճանեցաւ մարտ 6-ին, 70- տարեկան հասակին մէջ, որ յոյժ ծերացեալ ըսուելու չափ չէ (ՀԱՅ.481): Միեւնոյն միջոցին Թաթարներ վերջին հարուածը կու տային Սելճուք Թուրքերուն՝ Ռումի կամ Հոռոմ ըսուած սուլտանութեան, եւ պաշտպան կը կանգնէին Հայերուն, մինչեւ իսկ Թուրքերուն գաւառները անոնց յանձնելու չափ, եթէ Լեւոն իմաստուն եւ խոհական մտածմունքով հրաժարած չըլլար ընդունիլ, Ապաղայէ խնդրելով միայն վասն ազատութեան սուրբ երկրին աշխատիլ (ՀԵԹ.54): Ասով Եգիպտացւոց ոյժին ալ կոտրած պիտի ըլլար եւ Լեւոն ալ ապահովութիւն պիտի ստանար: Վահրամ կը գրէ, թէ սուլտանն զայս լուեալ՝ որ յԵգիպտոս լինէր տիրեալ, յարքայն Լեւոն պատգամ յղեալ, երդումն եւ սէր ընդ առ եղեալ (ՎԱՀ.234): Սակայն Թաթարաց բարեկամութիւնը արգելք եղած պիտի ըլլայ անմիջապէս Եգիպտացւոց հետ հաշտութիւն կնքելու, զի Լեւոն 1277-ին Թաթարաց հետ կը գտնուի Բերիոյ պատերազմին մէջ, 1279-ին Եգիպտացւոց դէմ կը պաշտպանէ Հռոմկլայի բերդը, 1280-ին Թաթարներու օգնութեամբ

յաղթութիւն կը տանի Հոմսի կամ Եմեսիոյ ճակատամարտին մէջ, բայց Եգիպտացիներ կրկին կը գորանան (<ԵԹ.55) եւ վերջապէս հայեգիպտական դաշնադրութիւն մը կը հաստատուի 1282-ին (ՍԻՍ.556):

1161. ՅԱԿՈՔԻ ԸՆԹԱՑՔԸ

Յակոբ կաթողիկոսի հայրապետական գործունէութենէն մանրամասնութիւններ կը պասկին պատմութեանց մէջ, թէ վերեւ յիշուած միջոցին համար՝ Լուգդունի ժողովէն մինչեւ հայեգիպտական դաշնադրութիւնը, եւ թէ անկէ մինչեւ իր մահը, ընդամէնն 13 տարիներու միջոցին: Գիտնալով Յակոբի վարչական եւ ուսումնական կարողութիւնները, չենք կրնար այդ դատարկութիւնը կամ տկարութեան կամ անփութութեան վերագրել, եւ եթէ պարզապէս պատմութեանց պակասութեան արդիւնք չէ, ստուգիւ խոհական ընթացքի մը հետեւանք է, որ շփոթ եւ փափուկ պարագաներու ներքեւ, սիրած է խնդիրները չգրգռել եւ տարադէպ գործերու առիթ չտալ: Քաղաքականապէս անկայուն եւ անորոշ կացութեան նկարագիրը գծեցինք (1167), եկեղեցականապէս ալ ոչ նուազ փափուկ էր պարագան: Եգիպտական բարեկամութենէն վախնալով եւ լատինական բարեկամութենէն կասկածելով, երկուքին մէջ տարութերեալ կը մնար Կիլիկեան թագաւորութիւնը, այնպէս որ եթէ բացարձակապէս Լատիններուն կրթնէր կրօնական եւ եկեղեցական ծանր պայմաններու ներքեւ պիտի իյնար, ինչպէս քիչ ետքը ճշմարտութեամբ Հեթում Բ-ի օրով: Իսկ եթէ բացարձակապէս Եգիպտացիներուն կրթնէր, կը վախնար դարանակալ նենգութեան զոհ երթալ. ուստի միջասահման քաղաքականութեամբ, երկու կողմերն ալ գործածելով պիտի կարենար Կիլիկեան Հայութիւնը իր ազատութիւնը երաշխաւորել: Լեւոն այդ ճամբուն հետեւեցաւ, Յակոբ ալ զայն այդ ճամբուն մէջ քաջալերեց, եւ չուզեց ծանր խնդիրներ յուզել, եւ եկեղեցական խնդիրներ ստեղծել, եւ լաւ սեպեց աւելորդ վիճաբանութիւններէ խորշիլ, եւ բռնադատեալ զիջողութեանց առիթ չտալ: Յակոբի եւ Լեւոնի գործակցութեան միջոցը Հայ եկեղեցւոյ ինքնութիւնն եւ ուղղութիւնը անփոփոխ եւ հաստատուն պահելու շրջան մը եղաւ: Հեթում Առաջինի եւ Կոստանդին Առաջինի շրջանին վրայ, պահպանողական լռութեան առաւելութիւն մը կը գտնենք, որ իրօք վերջին մասն է Կիլիկոյ պահպանողական շրջանին, վասն զի քիչ ետքը սկսաւ Հեթում Երկրորդի եւ Անաւարզեցիի թոյլ ու զիջողամիտ շրջանը, որ եթէ Հայ եկեղեցւոյ կերպարանը իսկապէս եւ տիրապէս չկրցաւ այլայլել, սակայն նախ լատինասէր, եւ ետքէն լատինազգի թագաւորներու օրով, լատինամիտ հայրապետներու գործունէութեան ալ ասպարէզ բացաւ: Այդ դիտողութիւններու հիմնուելով է, որ իրական եղելութեանց փաստերով իրարու հակասական չենք դատեր Յակոբ կաթողիկոսին՝ մէկ կողմէն առաւել կարողութեան եւ միւս կողմէն նուազ գործունէութեան եզրերը: Մեր այս տեսութեան իբր հաստատութիւն կը նկատենք նաեւ Անտիոքի յոյն պատրիարք Եւտիմէոսին դիմադրելը, որ Լատին պատրիարքներուն յարուցած պահանջին հետեւելով (1110), Հայոց կաթողիկոսին վրայ գերիշխանութիւն ունենալ կը ձգտէր, եւ յանդուգն ձեռնարկներու յաւակնելուն պատճառով՝ Լեւոնի ձեռքով կաքսորուէր ալ (ՉԱՄ.Գ.270): Պէտք է յիշել, որ Անտիոքի Լատիններու անցնելէն ետքը,

յոյն պատրիարքներ երբեմն Կոստանդնուպոլիս (1000), բայց ստեպ Տարոն կամ Կիլիկիոյ ուրիշ մէկ քաղաքի մէջ կը մնային:

1162. ԼԵՒՈՆ ՈՒ ՏԱԹԵՒ

Պատմական յիշատակութեանց պակասութեան մէկ պատճառ ալ մարթ է համարիլ խաղաղութեան տեսողութիւնը, որ 1282-ին հայեգիպտական դաշնագրութեան հետեւանքն եղաւ, եւ շարունակեց մինչեւ Լեւոն Գ-ի մահուն թուականը, ինչ որ նոյն թագաւորին ճարտար քաղաքականութեան արդիւնք պէտք է սեպուի: Լեւոն Եգիպտացոց հետ խաղաղութիւնը հաստատելէն ետքը, սկսաւ իր մտադրութիւնը դարձնել Հայաստանի կողմը, եւ այնտեղի հետ յարաբերութեանց առիթներ ստեղծել, հարկաւ միեւնոյն դիտումներով, զորս իր մեծ հայերն Լեւոն Բ ալ ունեցած էր, Կիլիկեան թագաւորութիւնը Հայաստանի վրայ ալ տածել: Առ այս բարեղէպ պատեհ սեպեց Տաթեւի արքեպիսկոպոս Հայրապետին իրեն այցելութեան գալը, երբ ծերութեան տարիքին մէջ Երուսաղէմի ուխտագնացութենէն կը դառնար, Լեւոնի կողմէն Տաթեւի սրբավայրին սահմանուած ընծաներ եղան, զգեստ մեղանոյն յարքունական մետաքսից, գործ Յունաց ճարտարաց աննման կիտուածօք, խաչ պատուական ի սպիտակափայլ եւ սառնատեսակ քարանց համակ կերպացեալ եւ պնդել յոսկում, այսինքն է խաչ ոսկեգործ եւ ադամանդազարդ, սկիեք պատուականք ի գուտ արծաթոյ, եւ այլ բազում ընծաներ: Յիշատակարանը 1282 թուական կը կրէ, զոր իւրովի ձեռամբ գրած է Լեւոն (ՕՐԲ. Բ. 181), եւ Օրբելեան գայն ամբողջապէս յառաջ կը բերէ, եւ կը յաւելու թէ զատկի օրուան պատարագները կարգեցան յիշատակ նմա (ՕՐԲ.Բ.183): Այդ ընծայաբերութեան բոլոր պարագաները՝ բնիկ Հայոց թագաւորի մը յիշատակը կը նորոգեն Տաթեւի մէջ, եւ այս մեզ կը յորդորէ Լեւոնի գործին մէջ բարեպաշտութեան հետ, քաղաքական հեռաւոր տեսակէտ մըն ալ նկատել: Արտաքին պարագաներն ալ կրնային Լեւոնի այդ հեռաւոր նպատակը քաջալերել: Նոյն միջոցին էր որ Ապաղա խան, եւ եղբայր Մանգոտան զօրավար՝ թունաւորուելով մեռած էին, եւ իշխանութեան բարձրացած էր Տանգոտար եղբայրնին, յաւուրս մանկութեան մկրտուած Նիկողայոս անունով, բայց վերջէն իսլամութիւնը ընդունած Մահումէտ կոչմամբ (ՀԵԹ.56). թէպէտ աւելի ծանօթ է Ահմէտ անունովը (ՕՐԲ.Բ.172.ՀԵԹ.84): Ահմէտ մոլեռանդ նախանձայոյզ մը յայտնուեցաւ իր նոր կրօնքին մէջ, եւ նոյն իսկ Եգիպտացիներու հետ հաստատեաց դաշն եւ ուխտ խաղաղութեան, եւ ձեռնարկեց զամենայն քրիստոնէայս տէրութեան իւրոյ ստիպել ի սարակինոսութիւն, որ է իսլամութիւն, եւ մինչեւ իսկ համարձակեցաւ նոյնը առաջարկել Հայոց ու Վրաց թագաւորներուն (ՀԵԹ.57): Բայց ներքին խռովութիւններ ծագեցան Թաթարներու արեւմտեան պետութեան մէջ: Արզուն՝ Ահմէտի եղբօրորդին, անոր դէմ ելաւ, եւ թէպէտ անգամ մը յաղթուեցաւ ու գերի ինկաւ, բայց հնարքով ազատեցաւ, եւ նորէն զօրացաւ ու Ահմէտը միջակտուր սպաննեց, եւ ինքը տիրացու իշխանութեան 1284-ին (ՀԵԹ.58): Հայաստանի գաւառները յուզուեցան այդ ներքին շփոթութեանց երեսէն, եւ Լեւոն կրնար իրաւամբ հեռուէն դիտել Թաթարներու իշխանութեան տկարանայր եւ իր թագաւորութեան յաջողութիւն մը սեպել այդ երեսէն: Սոյն նպատակով էր անշուշտ որ ինքն ալ նոյն տարին Եգիպտացոց հետ

խաղաղութեան դաշինքը կը նորոգէր (ՍԻՍ. 384): Սակայն իրական օգուտը քաղեց Դեմետրէ Կրաց թագաւորը, զոր սիրեաց Արղունն, եւ ետ նմա զամենայն աշխարհս Հայոց, եւ Դեմետրէ ալ Տարսայիճ Օրբելեանը պատուեց, եւ եդ աթաբեգ ի վերայ ամենայն տէրութեան իւրոյ մինչեւ ի Տփղիս եւ յԱնի եւ ի Կարս (ՕՐԲ. Բ. 173), ինչպէս անգամ մը յիշեցինք (1159):

1163. ՅԱԿՈՐԻ ՄԱՀԸ

Յակոբ արդէն կաթողիկոսութենէ առաջ գործունեայ դեր ունեցած էր, եւ հարկաւ երիտասարդ մը չէր՝ երբոր կաթողիկոսութեան բարձրացաւ, եւ 20 տարիէ ի վեր հայրապետական աթոռին վրայ կը պաշտօնավարէր: Հետեւաբար ծերացեալ տարիք ունէր, եւ աշխատութենէ ալ յօգնած, յուզմունքներով ալ սարսուած պիտի ըլլար, կրկին ծերութեամբ պատուեալ կոչուելու չափ (ՀԱՅ. 496) որով հասուցանեալ մահ մը եղաւ իր վախճանը: Մահուանը մասին ոչ մի մանրամասնութիւն չունինք բայց Հռոմկլայի մէջ հանդիպած պիտի ըսենք, եւ հաւանաբար նոյն տեղ ու թաղուած: Հայրապետանիստ դղեակին 1279-ին պաշարումը (1160) հարկաւ յուզեց ու նեղեց ծերունի կաթողիկոսը, սակայն թողած ու հեռացած ըլլալը զգրուած չէ, եւ ենթադրելու չենք տեսներ: Մահուան թուականը 1286 գրուած է Սմբատի շարունակողէն (ՍՄԲ. 125), եւ Օրբելեան ալ 1280-էն հաշուելով յետ հինգ ամի կը դնէ, իր Սիւնիքէն մեկնիլը (ՕՐԲ.Բ.174), որով 1286-ին սկիզբը կը ճշմարտուի Յակոբի մահը, որուն ճիշդ օրն ալ փետրուար 12 նշանակուած է (ՀԱՅ.492): Ուրիշներ 1287 յաւուրս աղուհացից գրած են մահը (ՉԱՍ. Դ. 283) բայց ոչ իրենց աղբիւրն է յայտնի, եւ ոչ առաջին վկայութիւնները ջնջելու ոյժ ունի: Իսկ 1286 փետրուար 12 օրը, Առաջաւորի երկրորդ երեքշաբթին, Սուքիասանց տօնին կը հանդիպի, եւ ոչ աղուհացից մէջ: Յակոբի անձին եւ կարգադրութեան (1153) եւ լկղղութեան վրայ (1161) բաւական խոսեցանք պէտք չենք տեսներ անդրադառնալ, եւ իրեն վրայ մեր տեսութիւններն ամփոփել: Իբր գրական արդիւնք ալ, թէպէտ զանազան լուծմունքներ գրած ըլլալը յիշուած է (1153), սակայն մեր ձեռքը իր գրական արժանիքին իբր նմոյշ միայն Երզնէք շարականը հասած է, Աստուածածնայ ծննդեան ամբողջ կանոնը (ՇԱՐ.5-10): Յակոբի ժամանակը հայ գրականութեան համար նշանաւոր շրջան մը եղած է, թէ զիրքերու բազմանալովը եւ ընտիր գրչագրութեան օրինակներ արտագրելովը, եւ թէ նոյն ժամանակին ծաղկած վարդապետներու եւ մատենագիրներու ընտիր խումբովը:

1164. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՕՐԲԵԼԵԱՆ

Յակոբի մահը տարածամ պատահար մը կը լինէր Ստեփանոս Օրբելեանի, որ արքեպիսկոպոս ձեռնադրելու համար Սիւնիքէն Կիլիկիա եկած ատեն, երբոր Սիս կը հասնէր, կաթողիկոսին վախճանած ըլլալը կը լսէր, եւ նոր ընտրութեան սպասելու կը պարտաւորուէր (ՕՐԲ.Բ.227): Ստեփանոսի անունը տուած ենք արդէն, իբր Տարսայիճ Օրբելեանի որդի, եւ Սմբատ Օրբելեանի որդեգիր (1159), որ յարգանդէ մօր զինքն որոշեալ եւ ընծայեալ ի տուն Տեառն Կանուանէ, շատ պզտիկութենէ եկեղեցական ուսմանց արքեպիսկոպոսի խնամոց ներքէ: Հետզհետէ յառաջացած էր եկեղեցական աստիճաններու մէջ, եւ փսաղտ եւ անագանոս ըլլալէ ետք, կոչուած էր ի դպրութիւն եւ ի սարկաւագութիւն, եւ վերջապէս քահանայացած (ՕՐԲ.Բ.226),

ինչ որ կատարուած է 1280-ին, ի գերափառ ուխտին Նորավանից, եւ աշխարհախումբ հանդիսի (ՕՐԲ.Բ.174): Յիշուած աստիճանները կը հաւաստեն թէ տակաւին հինգ աստիճաններու գրութիւնը պահուած էր Հայոց եկեղեցւոյն մէջ, եւ մանաւանդ Հայաստանի բնիկ վիճակներու մէջ, թէպէտ եւ եօթնի բարձրացումը հարիւր տարի առաջ մուտ գտած ըլլալուն յիշատակութիւնը ըրինք (1020): Պատմութիւնը այդ մասին որոշ եղելութիւններ հասուցած չլինելուն, կը յորդորուինք ըսել, թէ փոփոխութիւնը վճռական կերպով չհրամայուեցաւ, այլ նախապէս Կիլիկիոյ մէջ հետզհետէ տարածուեցաւ, եւ շատ ուշ Հայաստանի մէջ ալ գործածուիլ սկսաւ: Դիտելու արժանի կը սեպենք նաեւ եկեղեցական կոչման արուած յարգանքը, որով իշխանական տուներ պատիւ կը սեպէին իրենց մէջէն եկեղեցական մըն ալ ունենալ, եւ անով եկեղեցական պաշտօններն ալ իրենց ազգատոհմին սեփականել: Այդ սովորութիւնը միջին դարու մէջ ընդհանրացած էր Եւրոպիոյ աւատական ցեղերուն մէջ, որոնց զաւակներէն՝ առաջինը ազգատոհմին տանուտէրութեան, երկրորդը եկեղեցական կոչման, եւ երրորդը զինուորական ծառայութեան կը սահմանուէին սովորաբար: Ստեփանոսի վրայ դարձնելով խօսքերնիս, աւելցնենք թէ կուսակրօն քահանայութենէ ետքը շարունակած է վարժիլ ի կրթարանի աստուածեղէն տառից, որ է Տաթևու վարդապետանոցը, ուսկից ետքը, կը գրէ, առի հրաման եւ նստայ յաթօռ վարդապետական, այսինքն է զաւագանի իշխանութիւն առած է յաստուածագգեաց եւ յաշխարհալոյս րաբունապետէն Ներսէսի (ՕՐԲ.Բ.226), որ է Գլաձորեցի Ներսէս վարդապետը (<ԱՅ.492):

1165. ՍԻՒՆԵԱՑ ԱԹՈՂՆԵՐ

Սմբատ իշխան իւր եղբօրորդին եկեղեցականութեան նուիրած, եւ անոր դաստիարակութիւնը հոգացած ատեն, հարկաւ զայն ստորին աստիճանի մէջ թողլու նպատակ չունէր, եւ Տարսայիճ ալ իր որդւոյն համար տարբեր դիտում չէր կրնար ունենալ: Քահանայական ձեռնադրութենէն 5 տարի ետքը. այսինքն 1285-ին, որոշեց յղել զայն Կիլիկիա, առ մեծ կաթողիկոսն, տէր Հակոբ ի ձեռնադրութիւն եպիսկոպոսութեան (ՕՐԲ.Բ.174): Այստեղ յայտնի ըսուած չէ, թէ Տաթևի արքեպիսկոպոսական աթոռին պարապութեան առթիւ՝ յաջողութեան համար էր ձեռնադրութիւնը, ինչպէս ոմանք կը մեկնեն (<ԱՄ.Գ.283), թէ ոչ պարզապէս եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն ստացած ըլլալու նպատակով էր, ապագային աթոռի տէր ըլլալու համար: Օրբելեան ուրիշ տեղ կը գրէ, թէ ժողովեալ մերոց եպիսկոպոսաց առ հայրն իմ, հրաւիրեցին զիս առնուլ ձեռնադրութիւն մետրոպոլութեան ի վերայ աթոռոյս Սիւնեաց (ՕՐԲ.Բ.227), որ դատարկացեալ աթոռին յաջողութիւն մեկնուած է, սակայն նոյն ինքն կը պատմէ, թէ իր ձեռնադրութենէ դառնալէն ետքը խանդացեալ եպիսկոպոսացն ի Տաթև, յոլով վիշտս հասուցին եկեղեցւոյ, եւ թէ մինչ ի վախճան իւրեանց երկոցունց, տէր Հայրապետին եւ տէր Յովհաննէսին, ոչ դադարեաց խաղմն եւ խռովութիւն (ՕՐԲ.Բ.175): Իսկ այս երկուքը Տաթևի աթոռին եպիսկոպոսքն են (ՕՐԲ.Բ.248), որոնք կենդանի կենթադրուին իր ձեռնադրութենէ ետքն ալ: Մենք դիտելով որ մէկ կողմէն՝ ձեռնդրէն զՍտեպան մետրապոլիտ մեծ աթոռին Սիւնեաց (ՕՐԲ.Բ.174) եւ միւս կողմէն նախորդ մետրապոլիտներ Հայրապետ եւ Յովհաննէս, կենդանի կը

ցուցուին Ստեփանոսի ձեռնադրութենէն ետքն ալ (ՕՐԲ.Բ.175), պիտի եզրակացնենք, թէ Տարսայիճ իշխան յաջողած էր իր որդւոյն ձեռնադրութիւնը ընդունելի ընել տալ եպիսկոպոսներուն, ոչ թէ իբր դատարակեալ աթոռին մը յաջորդ, այլ Սիւնեաց բաժանեալ աթոռներուն վրայ գերագոյն գլուխ մը, ինչպէս որ իր կարգին ընդարձակօրէն պիտի բացատրենք: Իսկ Հայրապետի եւ Յովհաննէսի՝ մէջէն բուն եպիսկոպոսը որն էր երկար գննութեան պէտք չենք տեսներ, վասնզի ցուցակին մէջ Սողոմոն մըն ալ կը յիշուի, որ պատմութեան մէջ ջիշուիր, իբրեւ ի միասին (ՕՐԲ.Բ.248) պաշտօն վարող, եւ կերելի թէ Հայրապետի ծերական ակեօք տկարացած ըլլալուն (ՕՐԲ.Բ.181), եւ ուխտագնացութեանց պտտելուն պատճառով (1162), ատեն մը Սողոմոն անոր աթոռակից եղած է, եւ վերջէն ալ Յովհաննէս: Ստեփանոս՝ մեռած գտաւ կաթողիկոսը, եւ պարտք սեպեց թագաւորը տեսնել, եւ Ատանա քաղաքը երթալով անկէց մեծ պատիւ գտաւ ի վեր քան զարժանն, եւ ամիսս երիս թագաւորին մօտ մնաց (ՕՐԲ.Բ.228), զոր պէտք չէ իբր տեսողութեան չափ առնել, այլ միայն 3 ամիսներէ մասեր, զի Յակոբ փետր. 12-ին վախճանած ըլլալով, Ստեփանոս ապրիլ 14-ին ձեռնադրուեցաւ, ճիշդ 60 օր ետքը:

1166. ՍՄԲԱՏ ԵՒ ՎԱՀՐԱՍ

Յակոբի օրով ծաղկած մատենագիրներուն սկիզբը կը սիրենք յիշել Սմբատ Գունստապլը, իբր զի Գրիգոր Մագիստրոսէ (866) եւ Մխիթար Հերացիէ ետքը (1027), երրորդ աշխարհական հեղինակի անունն է, զոր կարծանագրենք: Սմբատի գործունէութեան յիշատակները պատմութեանս կարգին յիշեցինք մինչեւ իր մահը (1160): Աւելի խօսուած երկասիրութիւնն է պատմութիւնը կամ Տարեգիրքը, ուստից շարունակ օգտուեցանք: Անկէ գատ ունի Անտիոք Անտիոքայ, եւ Ծաղկաքաղ Օրինագիրք գործերը, որոնք կը ցուցնեն, թէ ոչ միայն զէնքով ծառայեց իր ազգին իբր սպարապետ, այլ եւ գրիչով, իբր օրէնսգէտ եւ վարչագէտ: Օրէնսգիրքը կազմած է 1265-ին Գօշի դատաստանագիրքը եւ Լամբրոնացիի բիւզանդական օրինագիրքը կարգաւորելով եւ համառօտելով: Անոնցմէ գատ կը գտնուին նաեւ Սմբատէ մնացած թուղթեր ու յիշատակներ (ՀԻՆ.774): Սմբատի ոճը ավելի ռամկականի մօտ է, իր միտքն ըլլալով հասարակ ժողովուրդին օգտակար ըլլալ: Եկեղեցական դասակարգէն յիշատակուելու արժանի է, Վահրամ Ռաբունի, որ Լեւոն Բ-ի ատենադպիրն էր, եւ անոր խնդրանօք գրած է Ներսէս Շնորհալիի ոտանաւոր պատմագրութեան շարունակութիւնը (962), եւ 770 տողերով հասուցած է մինչեւ Լեւոնի վերջին պատերազմները (1160), միշտ առատացնելով անոր գովեստները: Պատմութենէն գատ զանազան ճառեր ալ կը վերագրուին նոյն Վահրամ վարդապետի (ՀԻՆ.792), որ իր ինքնութեան վրայ ուրիշ տեղեկութիւն առած չէ, եւ միայն Ռաբունի մականունովը կը յիշուի:

1167. ՈՒՐԻՇ ՄԱՏԵՆԱԳԻՐՆԵՐ

Կիրակոս վարդապետ Արեւելցի, Գանձակեցիէն տարբեր (1146), թէպէտ աս ալ Գանձակեցի կը կարծուի, որուն զխաւոր գործն եղած է Յայսմաւուրքի կարգադրութիւնը 1269-ին, 170 նոր կտորներ ավելցնելով (ՀԻՆ.754): Շարականին կարգադրութեան ալ աշխատած է, իրմէ ավելցնելով Արեւելքի գերարփին (ՇԱՐ.741-747) Աստուածածնայ շարականը, որ բարձր գաղափար մը

չներշնչեր հեղինակին վրայ: Կիրակոսի մահը տեղի ունեցած է 1272 յունուարին (ՍԻՍ.555) Կիլիկիոյ մէջ, ուր անցուցած էր իր կեանքը Ներսէս վարդապետ Մշեցի, բնիկ Մուշ աւանէն, Առաքելոց վանքին աշակերտ էր եւ վերջէն առաջնորդը եղաւ: Թէպէտ ուսմամբ եւ հմտութեամբ նշանաւոր էր, բայց վերջին ատեններ ուզած է Վարդան Արեւելցիին մօտ երթալ (1099), աւելի զարգանալու դիտմամբ, եւ այն տեղ վախճանած է 1284-ին, բայց իրմէ գործ մը չէ հասած մեզի: Ներսէսի աշակերտն է Յովհաննէս վարդապետ Արճիշեցի, Ոսպնակներ մականունեալ, 17 տարի շարունակ միայն ոսպով սնանելուն համար: Իրմէ մնացած է պատարագի մեկնութիւն մը Անձեւացիէ եւ Լամբրոնացիէ քաղուածներով: Մխիթար վարդապետ Սասունցին ալ Ներսէս Մշեցիի աշակերտ կը սեպուի, թէպէտ Ներսէս Գլածորեցիին ալ հետեւեցաւ երկար ժամանակ: Իր արդիւնաւորութեան գլխաւորն եղած է շրջուն քարոզչութիւնը Հայաստանի գաւառներուն մէջ, եւ նեղելոց օգնութիւն հասցնելը, եւ երկարակեաց ալ եղաւ մինչեւ 1337 ապրելով, որ տարին վախճանած է փետրուար 11-ին Մեծփայ վանքը: Յովհաննէս վարդապետ Գանձակեցի հեղինակ տօնապատճառ հաւաքածոյի մը, զոր կազմած է առաջին վարդապետներէն քաղուած հատուածներով, եւ իրմէ ալ կտորներ աւելցնելով (ԶԱՄ.Գ.275): Զաքարիա Ծործորեցի, Արտաղու արքեպիսկոպոսն ալ, որ Յովսէփ Արտաղեցիի յաջորդած էր (1126), արդիւնաւոր եղաւ իր աթոռը պայծառացնելով, եւ ուսումնական վարդապետներուն գլխաւորապէս Յովհաննէս Երզնկացիի ասպնջական եւ պաշտպան կանգնելով: Այս առիթէն է Երզնկացիին երբեմն Ծործորեցի կոչուիլը (ԶԱՄ.Գ.274), բայց անոր վրայ խօսիլը աւելի վերջը կը թողունք: Իսկ Զաքարիայի անունը շատ կանուխէն տուած ենք Արտաղեան յիշատակարանի վրայ խօսած ատեննիս (20): Պէտք էր այստեղ Հայոց մէջ մուտ գտնող լատին վանականութեան վրայ ալ խօսիլ, բայց այն ալ կը յետաձգենք, ամփոփ տեղեկութիւններ տալու համար իր կարգին:

Տ. ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ Բ. ԿԱՏՈՒԿԵՑԻ

1168. ԸՆՏՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՐԱԳԱՆԵՐԸ

Յակոբի յաջողութեան խնդիրը, անհամաձայնութեանց առիթ տուած պէտք է ըսենք, նկատելով որ նոր կաթողիկոսը աշխարհագումար ժողովով ընտրեցին յաւուրս քառասուն (ՕՐԲ.Բ.228): Այլեւս դադրած էին տոհմային յաջողութեան գրութիւնը, եւ արժանաւորագոյնին ու յարմարագոյնին ետեւէ ատեննին, հակառակ կարծիքներու բաղխումը անհրաժեշտ էր, ինչպէս որ այս անգամ ալ հանդիպած է: Եթէ ընտրելիներուն առաջինը, նոյն ինքն ընտրուած Կոստանդինն էր, ուրիշ նշանաւոր ընտրելի մըն էր Գրիգոր Անաւարզայ եպիսկոպոսը, այն որ վերջէն կաթողիկոս եղաւ, եւ հռչակաւոր հանդիսացաւ իր լատինամոլութեամբ: Այդ պարագայն բաւական է մեզի ցուցնելու, թէ ընտրողական պայքարին հիմը կը կազմէր լատինական յարաբերութեանց կէտը, մաս մը համակիրներ եւ մաս մըն ալ հակակիրներ գտնուելով ընտրողական ժողովին մէջ: Եւ որովհետեւ շատ յայտնի է Անաւարզեցիին ուղղութիւնը իբր կատարեալ լատինամոլ դիւրին կըլլայ հետեւցնել թէ Կոստանդին հակառակ ուղղութեան ընտրելին էր: Լեւոն թագաւոր հաշտաբար ընթացք մը կը բռնէր միշտ, լատինամոլ չէր, բայց հակառակիլ ալ չէր ուզեր, ուստի

պատշաճ կերպով կը ջանար Լատինաց հանդէպ զիջողական պարագաներ հեռացնել: Ըստ այսմ բոլորովին անհիմն է ոմանց կարծիքը իբր թէ Լեւոն Անաւարզեցիին պաշտպան եղած ըլլայ (ԶԱՄ.Գ.283): Օրբելեան կը գրէ, թէ այն միջոցին որ ինքն Կիլիկիա կը գտնուէր եւ ընտրողական վէճը կը յուզուէր, վանականք կողման Կարմիր-Լեւոն գականջս խիտ առ խիտ տաղտկացուցին Անաւարզեցիին լատինամոլութիւնը մէջտեղ դնելով, եւ թէ այսպիսի բաղբաղանաց փաստ առեալ աստուածապսակ թագաւորին եւ բնաւին ժողովոյն, ոչ օգին Անաւարզեցին (ՕՐԲ.Բ.199): Այդ խօսքերը յայտնապէս կը վկայեն թէ Լեւոն երբեք պաշտպանած չէ Անաւարզեցիին ընտրելիութիւնը, այլ մանաւանդ անոր դէմ եղած է: Լեւոնի հնարագիտութեան արդիւնքը եղած պիտի սեպենք, երկու ընդդիմամարտ ընտրելիներն ալ մէկ կողմ դնելով՝ երրորդ մը առաջ անցնել, իսկ այս նպատակին յարմար տեսած էր առաջարկել բոլորովին օտար մը, հեռուէ եկած եւ Կիլիկիոյ խնդիրներուն մէջ մաս չունեցող, Սիւնեաց ընտրեալ մետրոպոլիտը, եւ այդ միտքով յոյով թախանձանս առնէր նմա մնալ անդէն, եւ նստիլ յաթոռ կաթողիկոսութեան Հայոց: Բայց Օրբելեան Ստեփանոս ոչ առնայր յանձն (ՕՐԲ.Բ.174). գուցէ եւ լատինասէրներն ալ աւելի կը զգուշանային Արեւելեաններէն կաթողիկոս մը ունենալ, եւ այսպէս արարեալ մեծ աշխարհաժողով, եւ բազում ընտրութեամբ, որ քուէից մեծամասնութեան իմաստն ունի, կացուցանեն կաթողիկոս Հայոց գտէր Կոստանդին (ՕՐԲ.Բ.174): Բոլոր մեծապահքը վէճերու մէջ անցուցած ըլլալով, վերջապէս Կոստանդինը օծեցին Սիսի մէջ, յաւագ եկեղեցին Սուրբ Սոփի (ՕՐԲ.Բ.184), ի մեծի ճրագալացի գատկին, որ կը հանդիպէր 1286 ապրիլ 13-ին, եւ ի վաղուեան աւուրն, գատկի օրը՝ ապրիլ 14-ին, Ստեփանոս Օրբելեանը ձեռնադրեցին եւ պսակեցին ընդ սուրբ առաքելական եկեղեցւոյն Սիւնեաց (ՕՐԲ.Բ.228), եւ երկու նշանաւոր հանդէսներ միացուցին գատկական հրաշափառ տօնախմբութեանց:

1169. ԿԵՍԱՐԱՑԻԷՆ ՏԱՐԲԵՐ Է

Կոստանդին Բ ընտրութենէն առաջ յիշուած եւ գործի վրայ գտնուած չէր, եւ Օրբելեան նորա անձնաւորութիւնը ճշդելու համար կը գրէ, թէ էր առաջնորդ սուրբ եւ գերահռչակ մենաստանին Խորին կոչեցելոյ (ՕՐԲ.Բ.184), որ էր մերձ ի սահմանս Բարձրբերդոյ եւ Լեւոնկլային՝ անաշիկ դղեկացն, եւ նշանաւոր առաջնորդներ ալ ունեցած էր (ՍԻՍ.151): Կոստանդին իր ծագմամբ կը կոչուի Կատուկեցի (ՍԱՄ.152), թէպէտեւ Կիլիկիոյ Կատուկ աւանը (ԶԱՄ.Գ.284) Սիսուանի տեղագիրը չյիշեր, անոր գիրքը գտած չըլլալուն, եւ ոչ իսկ կը հաւանի նոյնացնել Կատէնի հետ, որ Խորին վանքին մօտ եւ Բարձրբերդի շրջանակին մէջ կը գտնուէր (ՍԻՍ.147): Կոստանդինի կանուխէն առանձնացած վիճակը եւ Կատուկի անձանօթ դիրքը պատճառ եղան անշուշտ, որ Անեցիին շարունակողը եւ ասի Կեսարացի յաւելուածը դրաւ Կատուկեցի կոչումին մօտ (ՍԱՄ.152), եւ պատճառ եղաւ անուններու եւ անձերու շփոթութեան: Անոր հետեւողութեամբ հետագաներն ալ ընդունեցան, թէ Կոստանդին Կեսարացին միեւնոյն Կոստանդին Կատուկեցին է, որ 3 տարի ետքը նորէն աթոռ դարձած եւ 15 տարի եւս կաթողիկոսութիւն վարած ըլլայ: Այդ շփոթութիւնը բոլոր նոր պատմագիրներէն ընդունուած ու կրկնուած է, բայց մեր յատուկ

հետազոտութիւնք առաջնորդեցին մեզ Կատուկեցին Կեսարացիէն զատել, եւ Կոստանդին Բ եւ Կոստանդին Գ անունով տարբեր կաթողիկոսներ ընդունիլ հայրապետական աթոռին վրայ, ինչպէս արդէն ցուցած ենք մեր կազմած ցուցակներուն եւ պատմական յիշատակներուն մէջ (ՕԳ.ՕՐԱ.277 եւ ՕԳ.ԼԱԲ.ՆՈՅ.46), եւ այդ մասին հակառակ կարծիքի մը չենք հանդիպած, որ մեր տեսութիւնը հերքած եւ փաստեր ցրած ըլլայ: Կրնար մտածուիլ, թէ մի՞ գուցէ Կատուկեցին՝ Կապադովկեցի իմացուած եւ Կեսարեցի փոխուած ըլլայ. սակայն անհիմն ենթադրութենէ աւելի չէր ըլլար: Իսկ Կատուկեցիին Կեսարացիէն տարբեր ըլլալը հետզհետէ պիտի ցուցնենք, պատմական պարագաները բաղդատած ատեննիս: Կոստանդին Կատուկեցի՝ Պրօնագործ (ՍԱՄ.152) մականունով ալ կը յիշուի, որ կը նշանակէ պրօն կամ այծի բուրդ գործող արհեստաւոր մը, ինչ որ կրնայ՝ կամ Կոստանդինի հօրը արհեստը եղած ըլլալ, կամ թէ նոյն իսկ Կոստանդինի վանական անձնաւորութեան մէջ՝ ձեռագործ զբաղումը ենթադրուիլ: Պատմութիւնը մականունին ծագումը չտար:

1170. ԿՈՍՏԱՆԴԻՆԻ ՈՒՂՂՈՒԹԻՒՆԸ

Ընտրողական պայքարին հոգին բաւական է ցուցնել, թէ Կատուկեցին երբեք լատինամուլ մը եղած չէր կրնար ըլլալ. եթէ Անաւարզեցիին ընդդիմադիր ընտրելի մըն էր: Հետեւաբար մտացածին եւ անհիմն է Անեցիի շարունակողին մեղադրանքը, թէ սա եղեւ առաջին աղթարմայ ի Սիս (ՍԱՄ.152): Այդ անունով կիմացուի ուղղափառ հայադաւանութենէ հռոմէադաւանութիւն անցնող մը, հաւանաբար տաճկերէն աթթարմա բառին իմաստով, որ նաւէ մը ուրիշ նաւ փոխադրուիլը կը նշանակէ: Բայց ի դէպ է դիտել, թէ աղթարմա բառը, տառի մը տեղափոխութեամբ նման է աղթամար անունին, եւ աղթարմա բառը աւելի ուշ ժամանակներ գործածական եղած է, երբ Արեւելեայք Աղթամարի աթոռը գլուխին ունենալով զուտ եւ կատարեալ հայադաւանութիւն կը պաշտպանէին, մինչ Արեւմտայք Կիլիկիոյ աթոռին գլխաւորութեամբ հետզհետէ լատինականութեան կամ հռոմէադաւանութեան կողմը կը հակէին, ինչ որ առիթ տուած էր Աղթամարական եւ Աղթարմայական նմանհնչիւն կոչումներու: Իսկ թէ Կատուկեցին երբեք այսպիսի միտում մը չունեցաւ, հաստատապէս կը քաղուի Օրբելեանի վկայութենէն, որուն անխառն հայադաւան ուղղութիւնը կասկածի չկրնար ենթարկուիլ: Արդ Օրբելեան ոչ միայն այսպիսի կասկած մը չտար Կատուկեցիին նկատմամբ, ոչ միայն համարձակաբերան գովեստներ կը գրէ անոր վրայ, այլեւ Անաւարզեցիին ուղղած թուղթովը (ՕՐԲ.Բ.197), անոր լատինամուլ ընթացքը պախարակած ատեն, բնաւ ակնարկ չունի Կատուկեցիին մասին, որուն պաշտպանութեան ալ ձեռնարկած էր, երբ Կիլիկիոյ մէջ զայն գահազուրկ հռչակեցին: Գործերու թնթացքն ալ միեւնոյն բանը կը հաստատէ, որովհետեւ Կոստանդինի կաթողիկոսական աթոռին վրայ մնացած երեք տարիներու միջոցին, հայալատին արաբերութեանց հետքն անգամ չտեսնուիր, եւ ոչ ալ այդ ուղղութեամբ կարգադրութիւն մը եղած կը գտնուի, Լեւոն թագաւոր ինքն ալ զգուշաւոր ուղղութիւն մը կը պահէր միշտ, եւ միայն Նիկողայոս Դ պապէն Հայոց թագաւորին ուղղուած գիր մը կը տեսնուի 1288 հոկտեմբեր 1-ին

գրուած, բայց բոլորովին արտաքին եւ կրօնականէ տարբեր խնդիրի վրայ (ՍԻՍ.556): Երկրին կացութիւնն ալ խաղաղական էր շնորհիւ Լեւոնի քաղաքագէտ կառավարութեան, որ Եգիպտացիներու հետ հաշտութեամբ, Թաթարներու հետ բարեկամութեամբ եւ Լատիններու հետ զգուշաւորութեամբ, Կիլիկիոյ հանդարտութիւնը եւ Խռովութեանց հեռացումը կը հոգար:

1171. ՍՏԵՓԱՆՈՍԻ ՊԱՏԻՆԵՐ

Ստեփանոս Օրբելեան, Սիսի մէջ զատկի օրը նոր օծուած կաթողիկոսէն եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն ստանալով, յատուկ պատուասիրութիւններու ալ առարկայ եղաւ: Ժամանակէ մը իվեր Անիի եպիսկոպոսներն էին, որ գերագոյն դիրք ստացած էին Հայաստանի մէջ, մինչ հնաւանդ սովորութեամբ Սիւնեաց եպիսկոպոսն էր, որ նախաթոռ դիրք ունէր Հայ եպիսկոպոսութեան մէջ (417): Բայց Անին հետզհետէ կորուսած էր իր կարելութիւնը, եւ Սիւնիքի դիրքը նորէն բարձրացած էր Օրբելեաններուն՝ Սմբատի եւ Տարսայիճի շնորհիւ: Ուստի երբոր Ստեփանոս ձեռնադրութեան կու գար, միաբան թղթովք եւ ընծայիւք դիմում ըրած էին առ կաթողիկոսն վասն նորոգման սուրբ աթոռոյն հին պատուոյ եւ աստիճանին, որ բարձեալ էր ի վաղնջուց վասն աւերման եւ կործանման աշխարհիս (ՕՐԲ.Բ.174): Թէ հնաւանդ իրաւունքը եւ թէ Տարսայիճի ազդեցութիւնը զօրաւոր փաստեր էին Սիւնեաց խնդրանքին համար, ուստի կաթողիկոսն իր կողմէն գրեց շրջաբերական նամակ ոսկեգիր մագաղաթաւ, մեծարգի բանիւք եւ հաստատուն պայմանաւ, եւ նորոգելով զպատիւ աթոռոյն զմետրոպոլիտութեան: Օրբելեան, որ զանազան պատճէններ յառաջ բերած է իր պատմութեան մէջ, կը մոռնայ այդ կարելոր կոնդակին պատճէնը արձանագրել: Կաթողիկոսը արտաքին կերպով ալ կը շքեղացնէ շնորհուած աստիճանը, եւ զգեցուցանել Ստեփանոսի գհայրապետական զգեստն ոսկեթել հիւսուածքով, եւ դնէն թագ պատուական ի գլուխ նորա. տային եւ զեմփոփորոնն մեծախորհուրդ զերեք կրկինն, որ մետրոպալատացն է: Լեւոն ալ իր կողմէն պատուելով եւ փառաւորել Տարսայիճի որդին, եւ զգեցուցանէ անոր ի թագաւորական զգեստաց ըստ հայրապետական ձեւոյն, եւ դնէ կրկին անգամ թագ պատուական ի համակ ոսկւոյ ի գլուխն, որ եւ զանուն թագին ինքեանք միթր կոչէին (ՕՐԲ.Բ.175): Այդ երկու թագերը, զոր ուրիշ տեղ ալ կը յիշէ Օրբելեան, թէ զինքն պատուեցին կկին թագիւ (ՕՐԲ.Բ.228), եւ միթր անունն ալ, զոր շեշտելով կը նշանակէ, մեզի կառաջնորդէն հետեւցնելու, թէ այս երկուքէն մէկը, որ կաթողիկոսէն նուիրուեցաւ, յունածէս եպիսկոպոսական թագն էր, որ էր Հայ եպիսկոպոսներու հնաւանդ զարդը, եւ միւսը լատինածէս եպիսկոպոսական խոյրն էր, իր լատին անունովը միթր կոչուած, որ Կիլիկիոյ մէջ սկսած էր գործածական դառնալ Ղուկիոս պապէ Գրիգոր Տղայ կաթողիկոսին ղրկուած ընծային հետեւանքով (1020), որեւ կերելի թէ այս կերպով առաջին անգամ Կիլիկիայէ Հայաստան կանցնէր: Կաթողիկոսն ու թագաւորը նաեւ այլ բազում պարգեւս մեծամեծս կը նուիրեն Ստեփանոսի, որ հարկաւ շատ աւելի մեծերն ալ ինքն բերած էր, եւ այնպէս բարձրագոյն փառօք դարձուցանեն զայն իր աթոռը, ուր կը հասնի 1287-ին (ՕՐԲ.Բ.175), տարի մը եւ աւելի՝ ատեն անցուցած ըլլալով ձեռնադրութեան երթալու եւ տեղը դառնալու համար:

1172. ՏԱԹԵԻ ԵՒ ՆՈՐԱՎԱՆՔ

Սիւնեաց աթոռը ոչ միայն իր կարելուորութիւնը կորուսած էր, այլ եւ երկփեղկաց ու բաժնուած էր երկու աթոռներու, մէկը Տաթեւի եւ միւսը Նորավանքի մէջ: Սիւնեաց Յովհաննէս եպիսկոպոսը տեսնելով որ Տաթեւի հին աթոռն աւերեալ էր եւ ապականեալ, եկաւ բնակիլ Նորավանք (ՕՐԲ.Բ.96), եւ երբ վախճանեցաւ 1214-ին (ՕՐԲ.Բ.95) իր յաջորդն Ստեփանոս Փախրըմսեհ, կամ Ֆախր-էլ-Մէսիհ, Նորավանքը իբրեւ եպիսկոպոսարան չտկեց ու հաստատեց: Բայց երկու տարիէն վախճանեցաւ 1216-ին, եւ իրեն յաջորդեց Սարգիս որ առ կենօք նախորդին եպիսկոպոս եղած էր, եւ ինքն ալ բնակէր ի Նորավանս (ՕՐԲ.Բ.97): Ասոր ժամանակ Յովհաննէս հօրեղբօրորդի տեառն Ստեփանոսի, ուզելով լինել աթոռակալ Սիւնեաց Աղթամարի կաթողիկոսէն ձեռնադրուելով եկաւ Տաթեւ նստաւ, եւ այն օրէն բաժանուոյն սկսաւ: Իսկ Սարգիս երջանիկին ի հայրապետս, վասն ոչ սիրելոյ գիակառակութիւն եւ զձգտումն եկեղեցւոյ, չուզեց ընդդիմանալ, այլ իրեն պահեց Վայոցձոր եւ Ջահուկ եւ Նախաւան գաւառները, իբր սեպիական ժառանգութիւն Նորավանքի աթոռին (ՕՐԲ.Բ.99), եւ մնացածը թողուց Յովհաննէսի, եւ Կոստանդին Բարձրբերդցի կաթողիկոսին ալ բաժանուոյն հաստատել տուաւ անխախտելի դաշամբ (ՕՐԲ.Բ.100): Սարգիս այդ առթիւ անձամբ ալ գացած էր կաթողիկոսին, անկէ ալ Երուսաղէմ ուխտի անցած էր, վասնզի գրուած է թէ մարտիրոսացաւ յԵրուսաղէմ (ՕՐԲ.Բ.97), թէպէտ պարագաները ծանօթ չեն պատմութենէն: Այս բաժանուոյն կը շարունակէր մինչեւ Օրբելեանի ձեռնադրութեան ատենը, եւ երկու աթոռներու եպիսկոպոսներուն կենդանութեան՝ իրեն ձեռնադրուիլը, յայտնի կը ցուցնէ թէ Տարսայիճի միտքը Հայաստանի մէջ գերագոյն աթոռ մը հաստատել էր (1164), մետրապոլիտ մեծ աթոռոյն Սիւնեաց ի վերայ այլոց եպիսկոպոսացն, որ կային աստ եւ անդ ոմանք Վայոցձոր, որ է Նորավանք, եւ ոմանք ի Տաթեւ (ՕՐԲ.Բ.174): Միեւնոյն եղած էր կաթողիկոսին միտքն ալ, երբոր կը հաճէր Օրբելեանին համար կոչիլ պառօնօքոսնդէս պատրիարքն Հայոց, այսինքն նախաթոռ լինել եւ գլուխ ամենայն եպիսկոպոսաց Հայոց (ՕՐԲ.Բ.228): Աւելի բացայայտ խօսքերով, Հայաստանի վրայ կաթողիկոսական ներկայացուցիչ մը կը հաստատուէր, քանի որ Կիլիկիոյ աթոռին դժուար էր հեռաւոր վիճակներու վրայ անմիջական հսկողութիւն ընել:

1173. ՍՏԵՓԱՆՈՍԻ ՆԵՂՈՒԹԻՒՆՔ

Տարսայիճ իր միտքը ամէնուն ընդունելի ընել տուած էր, եւ Ստեփանոս միաբան թղթովք ճամբայ ելած էր (ՕՐԲ.Բ.174): Բայց մինչեւ որ դառնար միտքերը շփոթած էին, եւ իր գալէն յետ սակաւուց, խանդացեալ եպիսկոպոսացն որ ի Տաթեւ, գնացին առ այլազգիսն եւ բազում ոճիրս սերմանեցին (ՕՐԲ.Բ.175): Նախանձին անբաժան ընկերն եղող դաւաճանութիւնն էր, որ նորէն մէջտեղ կելլեր, քաղաքական տեսակէտներ վերագրելով Ստեփանոսի տրուած պատիւին, կուզէին զայն կասկածելի ընել Թաթար պետութեան եւ Արզուն խանին աչքին: Բայց մեծ էին Տարսայիճի ազդեցութիւնը եւ Ստեփանոսի ճարտարութիւնը: Նոր մետրապոլիտը անձամբ գնաց Արզունի մօտ, ներկայացուց զնամակ կաթողիկոսին, զոր Արղուն ետ թարգմանել եւ ընթերնուլ առաջի իւր (ՕՐԲ.Բ.230): Ստեփանոս նոյն առթիւ ծանոյց զամենայն որպիսութիւնն: Արղուն

հաւանեցաւ տրուած բացատրութեանց, յարգեց ալ Տարսայիճի ազդեցութիւնը, յոյժ հաճեցաւ Ստեփանոսի պաշտօնին, հրամայեաց գրել նմա ըստ իւրեանց օրինին եառլէխ, եւ հաստատեաց զամենայն եկեղեցիս եւ զաշխարհն եւ զեպիսկոպոսունսն ի տէր Ստեփանոս, եւ ետ նմա այր ի դրանէ եւ փայիգայ, եւ այնպէս յուղարկեցաւ յաթօռ իւրոյ (ՕՐԲ.Բ.176): Օրբելեան կը յիշէ եւս թէ ինքն այս առթիւ Արղունի ներկայացուց զսիգելն, որ է կնիք, հայրենեաց մարմնաւոր ժառանգութեան զոր ետ հայրն իր, որ իրեն իբրեւ իշխանորդոյ հանեալ էր բաժին ժառանգութեան՝ Տաթեւ, Նորավանք, Ցաղացքար եւ Արատես վանքերը, որով ոչ թէ լոկ իբր մետրապոլիտ, այլ եւ իբր տէր՝ իշխանութիւն կունենար Տաթեւի եւ Նորավանքի աթոռներուն վրայ, եւ կրկին իշխանութեամբ հոգեւոր եւ մարմնաւոր իշխող կը լինէր Սիւնեաց եպիսկոպոսարաններուն (ՕՐԲ.Բ.230): Իբր հետաքրքրական պարագայ յիշենք, թէ Արղունի մօտ եղած ատեն, Օրբելեան հրաւիրեցաւ Քաղդէացոց նեստորական կաթողիկոսին եւ անոր երկոտասան եպիսկոպոսներուն հետ օրինել զեկեղեցին ի դրանն արքունի զոր առաքեալ էր մեծ պապն Հռոմայ (ՕՐԲ.Բ.230): Թաթարներ արեւմուտք յարձակած ատեննին, լոկ հեթանոսական կրօնք մը ունէին, բայց քրիստոնէութեան եւ իսլամութեան հետ շփուելով անորոշ միջոց մը անցուցին, եւ իրենց պետերէն մէկը այս, եւ միւսը այն կրօնքին պատիւ եւ մերձաւորութիւն կը ցուցնէր: Ապաղա մինչեւ իսկ Լուգունի ժողովին պատգամաւոր էր դրկած (1158), Ահմէտ ընդհակառակն քրիստոնէութեան հալածիչ մըն էր եղած (1102), իսկ Արղուն նորէն քրիստոնէից բարեկամ էր դարձած, որպէսզի անոնց օգնութեամբ Եգիպտացիները նուաճէ: Քրիստոնէայք ալ կը յուսային առիթն օգտուելով Թաթարները քրիստոնէութեան դարձնել, եւ պապեր քանիցս քարոյիչ եկեղեցականներ էին դրկած անոնց մէջ (ՕՐԲ.Բ.368): Բայց Լատիններէն աւելի նեստորականներ յաջողած էին իրենց քարոզութիւններով. քանի որ աւելի մօտ էին Թաթարներուն, եւ դիրութիւններ ունէին ժողովուրդը շահելու, մինչեւ Լատիններուն յարաբերութիւնները լոկ քաղաքական կարպարան ունէին: Բաւական նշանակելի է, որ հռոմէադաւան եպիսկոպոս մը եւ նեստորական կաթողիկոս մը կը նուիրագործէին: Օրհնութիւնը կատարեցին ի միասին մեծաւ հանդիսի, եւ Արղունէ պատուուեցան յատուկ նուէրներով, որ իւրաքանչիւրին զգեցուցանէր իւրով ձեռամբն զգեստն հայրապետական, զոր ինքն էր սահմանեալ, միւս կողմէն ալ առեալ ի ձեռն զժամհարն շրջեր ի մէր բանակին, եւ հարկանէր, եւ օրհնէր զամենայնն (ՕՐԲ.Բ.230):

1174. ՍՏԵՓԱՆՈՍԻ ՅԱՋՈՂՈՒԹԻՒՆՔ

Ստեփանոս իր հօր ազդեցութեամբ պաշտպանուած, եւ Թաթար խանին հաստատութեամբը զօրացած, հոգեւոր իշխանութեան զլուխն անցաւ, եւ սակայն շարունակեց բազում վիշտս կրել յեպիսկոպոսացն որ ի Տաթեւ (ՕՐԲ.Բ.228), որոնք ոչ միայն Ստեփանոսի, այլ եւ յլով վիշտս հասուցին եկեղեցոյ, եւ մինչեւ ի վախճան ինքեանց երկոցունց՝ տէր Հայրապետին եւ տէր Յովհաննէսին, ոչ դադարեաց խազմն եւ խռովութիւնն (ՕՐԲ.Բ.175): Այլ թէ ինչչափ եւս ապրեցան այդ երկուքը գրուած չէ, սակայն երկարակեաց եղած պիտի չըլլան, զի Օրբելեան կը գրէ իրեն

համար,, թէ Արղունի քովէն եկեալ տիրէր ամենայնին ի փառս Աստուծոյ, եւ թէ կային հնազանդութեամբ ի ներքոյ նորա տէր Գրիգորն, որ էր ազգական տեառն Յովհաննիսի, եւ տէր Սարգիս որ ի Նորավանս (ՕՐԲ.Բ.176): Տէր Գրիգորը պէտք է Տաթևի մէջ նոյն ինքն Ստեփանոսի մէկ փոխանորդը սեպել, միւս երկուքին մահուրնէ ետքը այնտեղ հաստատուած, իսկ Սարգիսն ալ Նորավանքին եպիսկոպոսն էր, որ կը գովուի իբր բազում արդիւնս ցուցեալ ի Նորավանս, եւ գլխաւորապէս Արփա գետին վրայ Արփա գիւղին մօտ շինել տուած զարմանալի, յոյժ բարձր եւ ընդարձակ եւ լայն կամուրջովը (ՕՐԲ.Բ.175): Ստեփանոս թէպէտ կրցաւ բոլոր Սիւնիքի վրայ իշխել միապետեալ զբաժանեալ վիճակս աթոռոյս, բայց Նորավանքի աթոռը չջնջեց, վասն հրահոսան նզովիցն, որ բանժանմունքը վաւերացնող առաջին կաթողիկոսաց, այսինքն Կոստանդին Բարձրբերդցիի եւ Յակոբ Կլայեցիի կողմէն գրուած էին, եւ միանգամայն Նորավանքի աթոռակալ եղող, Յովհաննէս, Ստեփանոս, Սարգիս, միւս Ստեփանոս, Գրիգոր, եւ վերջին Սարգիս, առաջին եպիսկոպոսաց կողմէն հաստատեալ էին (ՕՐԲ. Բ. 228): Երկու աթոռներուն սեփական իրաւունքները եւ կալուածները չխախտեց, այլ որոշեց որ մի լիցի երկոցունցս սոցա եպիսկոպոսութիւն, եւ մի առաջնորդ եւ իշխեցող, այսինքն ընդհանուր մետրոպոլիտ մը, եւ բոլոր Սիւնեցիք իբրեւ մի անձն եւ մի սիրտ եղիցին, եւ այլեւս իրարու մէջ չլսեն, եթէ դու Տաթևացի, եւ կամ Նորավանեցի եւս, իսկ եթէ ապագայ ժամանակներու մէջ երկու աթոռներէն որեւէ մէկին աւեր հասցնէ եւ դադարի, միւսը աթոռը ժառանգէ զստացուածո նորա (ՕՐԲ. Բ. 219):

1175. ՕՐԲԵԼԵԱՆՑ ԳՈՐԾԵՐ

Օրբելեաններու եւ Սիւնիքի պատկանեալ տեղեկութիւնները ամփոփ պահելու նպատակով, Կոստանդին կաթողիկոսի վրայ խօսելու չդարձած, կուզենք համառօտել անոնց պատկանեալ տեղեկութիւնները: Արղունի իշխանութիւնը միշտ խաղաղութեամբ շարունակեց, ստէպ կասկածելով թէ խորհուրդ նենգութեան էին խորհեալ նմա, իր զօրապետներէն շատերը հետզհետէ սպաննել տուաւ: Այդ առթիւււ մանք եղին բարուրս մահու նաեւ Վրաց թագաւոր Դեմետրէի վրայ, եւ սպանին տարապարտ՝ Մովկան կամ Մուզան դաշտի մէջ, 1289-ին (ՕՐԲ. Բ. 179): Սակայն Արզուն ինքն ալ շատ չապրեցաւ, եւ ինքն ալ մեռաւ 1289-ին (ՀԵԹ. 85) դեղակուր ըլլալով հարձերուն մէկէն, Մուզան դաշտին մէջ, ի տօնի Թէոդորոսի, որ Յայսմաւորքի կարգով յունիս 8-ին կը նշանակուի: Իրեն յաջորդեց եղբայրը Քեղաթուն, եւ կամ Գանճիաթու, կամ Ռէզայիտ (ՀԵԹ. 59), որ Էրնիշի-Թուրնշի մականունն ալ ստացած է, գտանք զկորուսեալն իմաստով: Ստեփանոս Օրբելեան փութաց անոր ալ այցելել, եւ ընդունիլ պատիւ որպէս եղբօրէն միանգամայն առաւ նոր հրովարտակ հրամանի վերստին հաստատութեամբ (ՕՐԲ. Բ. 231): Տարսայիճի ալ այցելութեան գացած ըլլալը չպատմուիլ, եւ կերելի թէ արգելուծ է ծերութեան եւ տկարութեան պատճառով, վասն զի ինքն ալ վախճանած է 1290-ին, Արփա աւանին մէջ յետ բազում բարեպաշտութեանց եւ երելի գործոց (ՕՐԲ. Բ 177), զորս իրօք առատացուց Տարսայիճ, թերեւս երկկնութեան ապօրէն գործն ալ քաւելու դիտաւորութեամբ (1159): Տարսայիճի մահուանէ

ետքը յաջորդութեան խնդիրը գծտութեանց առիթ եղաւ իր գաւակներուն մէջ, եւ գործը աշխարհակալ խանին որոշման ելաւ, որ Արղուն անունով յիշուած է (ՕՐԲ.Բ.177), եթէ շփոթութեան վերագրելի չէ, զի Արղունի մահը 1290-ին, եւ 1289-ին, եւ մինչեւ 1287-ին կը նշանակուի անխտիր, եւ եթէ պնդուի Օրբելեանի յիշած անունին վրայ, Տարսայիճ Արղունէ առաջ մեռած կըլլայ, եւ Արղունի մահը հարկ կը լինի յետածգել մինչեւ 1290 յունիս ամիսը: Ինչ ալ ըլլայ թուականի խնդիրը վերջապէս խանին վճռովն էր, որ Տարսայիճի աւագագոյն որդին Ելիկունը կանցնէր ի տեղի հօրն, իշխան ի վերայ ամենայնին: Բայց սա իշխանութիւնը ձեռք ձգելով, բոլոր կալուածները չսեփականեց, եւ եպիսկոպոսօք եւ վարդապետօք եւ ազաիօք խորհրդակցելով, բաժանեաց զամենայն ժառանգութիւնն եղբայրներուն հետ (ՕՐԲ.Բ.178): Տարսայիճ առաջին կնոջմէն Ելիկունէ գատ ունէր Ստեփանոսն ու Փախրադուլը, սակայն Ստեփանոս՝ եպիսկոպոս եղած, եւ կալուածող բաժին մըն ալ ստացած էր հօրմէն (1172), իսկ Փախրադուլ վաղամեռիկ եղած էր պատանեկան հասակին մէջ, մինչ տէգ մօրուացն փաղփեալ լինէր թխատիպ տեսակաւ շուրջ բոլորեալ զպատշաճագեղ ծնօտիւքն (ՕՐԲ.Բ.244): Կը մնային Ջալալ եղբայրը՝ զոր Տարսայիճ ստացած էր երկրորդ կնոջմէն, եւ Լիպարիտ հօրեղբօրորդին՝ Ելիկուն Սմբատեանի գաւակը (1159), որոնց նոր իշխանը բաժիններ սահմանեց: Ելիկունի օրով խաղաղութիւն ու բարօրութիւնը կը տիրէին Սիւնիքի մէջ, երբ ամենայն աշխարհ Հայոց աւերեալ եւ ապականեալ էր: Այնպէս որ ամենեքեան առհասարակ դիմեալ գային ի տէրութեան նորա, եւ անոր մօտ հանգիստ առեալ զետեղէին, եւ մինչեւ իսկ Աղուանից կաթողիկոսն Ստեփանոս, եւ բազում եպիսկոպոսք եւ վարդապետք, իրենց ապաստանի տեղ կընտրէին Սիւնիքը, եւ Ստեփանոս մետրապոլիտին հիւրընկալութիւնը կը վայելէին (ՕՐԲ.Բ.178):

1176. ՀԵԹՈՒՄ ՎԱՆԱԿԱՆ

Կոստանդին Կատուկեցի կաթողիկոսին պաշտօնավարութիւնը հանդարտ ու կանոնաւոր կը յառաջէր, ցորչափ Լեւոն Գ կը թագաւորէր վասնզի երկուքին մէջ տեսութեանց համաձայնութիւն կար, եւ իրար հասկանալով խոհական ընթացք մը ունէին ծայրայեղութիւններէ խորշելով, եւ գրգռիչ խնդիրներ չյուզելով: Այս պատճառով 1286 ապրիլ 13-էն, որ Կոստանդին օծուեցաւ, մինչեւ 1289 փետրուար 6, որ Լեւոնը վախճանեցաւ, պատմութիւնը միջադէպ մը չի յիշեր, խնդիր մը չի նշանակեր, եղելութիւն մը չի պատմեր: Կանոնաւոր օրեր պատմութեան նիւթ չեն մատակարարէր, խռովութիւններ եւ շփոթութիւններ են որ միջադէպը կը ստեղծեն, եւ պատմութիւնը կը հարստացնեն: Լեւոնի մահուան պարագաները, միայն կըսուի թէ եթող եօթն որդի եւ երեք դուստր (ՍԱՄ. 153), երկու մանչ եւ աղջիկ մըն ալ վաղեմիկ եղած էին, իսկ թագուիին Աննա, Կիռան կոչեցեալ իբր Կիր-Ան , որ է Աննա Տիկին, վախճանած էր 1285-ին եւ Դրագարկ թաղուած (ՍԱՄ. 152) երբ Լեւոն Արղունի այցելութեան գացած էր (ՉԱՄ. Գ. 282): Դառնալէն ետքը անոր սուգը կատարեց, եւ միւս տարին 1286-ին իր երկրորդ որդին Թորոսը ամուսնացուց Կիպրոսի Հուզոն Գ թագաւորին աղջկան Մարգարիտի հետ, քանի որ անդրանիկն Հեթում չէր ուզած ամուսնանալ: Հեթում թագաժառանգ արքայորդին կանուխէն ինքզինքը բարեպաշտական կենցաղի նուիրած էր,

առաջնորդութեամբ Լատին կրօնաւորաց, որոնք հաստատուած ու տարածուած էին Կիլիկիոյ մէջ, եւ որոնց զարգացման արգելք չէին եղած նախորդ կաթողիկոսներ եւ թագաւորներ, չուզելով Լատիններու հակառակութիւն ցուցնել, ինչպէս նաեւ յարգելով անհատական խիղճի ազատութիւնը, թէպէտ եւ իրենք երբեք շեղած չէին իրենց ազգային եկեղեցւոյն ուղղափառութենէն: Այնչափ եղած էր Լեւոնի ազատամտութիւնը, որ մինչեւ իսկ իր թագաժառանգ որդւոյն ներած էր կատարելապէս որդեգրիլ հռոմէական դաւանութեան, եւ կրօնաւորիլ Փրանկիսկեան խորագգեստ միաբանութեան մէջ Եղբայր Յովհաննէս անունով: Այս էր պատճառը որ Հեթում իբր կուսակրօնութեան նուիրուած կրօնաւոր՝ չէր ուզած ամուսնանալ, ինչպէս որ ալ մնաց մինչեւ վերջը: Լատինական կրօնաւորութիւնը կը պահանջէր որ իր հետեւողները ընտանեկան բնակութիւնը թողլով վանական կենցաղին ենթարկուին, եւ բոլոր աշխարհային հողերէ եւ զբաղումներէ ձեռք քաշեն: Արդ եթէ Հեթում կրօնաւորութեան հրաւիրուելով վանական կեանք չունէր, եւ արքունիքին մէջ կը մնար, եւ պետական գործերով կը զբաղէր, պէտք է ըսել որ կամ ինքն միաբանութեան Երրորդական կոչուած դասակարգին կը պատկանէր, որով վանական կենցաղէ որ սքեմէ ազատ էր, եւ կամ միաբանութեան վարչութիւնն ու պապութիւնը իրեն համար բացառութիւն ըրած էին, որպէսզի անոր ձեռքով աւելի դիւրան կարենուն Հայերու մէջ սողոսկիլ, եւ զանոնք հռոմէադաւանութեան եւ լատինականութեան վաստկիլ: Որն եւ ըլլայ ստոյգ եղելութիւնը, այսինչ ստոյգ է, թէ հօրը մահուընէ ետքը Հեթում կրօնաւոր իշխանութեան յաջորդեց, եւ թագաւոր հռչակուեցաւ, թէպէտ չուզեց թագ դնել եւ օծուիլ, ինչ որ չէր կրնար լծորդուիլ իր կրօնաւորի կացութեան հետ: Այս է պատճառը որ Հեթում, թէպէտ առնու զպարոնութիւն Հայոց բայց ոչ ամուսնանայ ընդ կնոջ օրինոքն Աստուծոյ, այլ առանց կնոջ մնալով զգենու զգեստ կրօնաւորի ամս ութետասն (ՍԱՄ. 153):

1177. ՓՐԱՆԿԻՍԿՈՍ ԱՍՍԻՉԱՑԻ

Լատին կրօնաւորութեան յիշատակութիւնը կը պահանջէ, որ համառօտ տեղեկութիւններ տանք անոր ծագման վրայ: Հեթումի մտած Փրանկիսկեան միաբանութեան հիմնադիրն է Փրանկիսոս Ասսիդացին 1182-ին ծնած, Իտալիոյ Ասսիզիա (Assisi) քաղաքը, առաջին անունով Յովհաննէս Բեռնարդոնէ (Giovanni Bernardone) որուն Փրանկիսկոս կոչումը իբրեւ մակդիր անուն տրուած էր, փրանկներէն խօսիլ գիտնալուն համար: Երիտասարդութենէ առեւտրական գործերով զբաղուած, բայց հոգեսէր զգացումներով տոգորուած, եւ բարոյական ապականութեանց տարածուելէն զգուած, 1206-ին ճգնաւորական կեանքի տուաւ ինքզինքը, կատարեալ աղքատութեամբ եւ անընչութեամբ, միանգամայն նուիրուեցաւ աւետարանական առաքինութիւններ քարոզել խօսքերով եւ օրինակով: Երկու տարի ետքը հետեւողներ ալ սկսած էր ունենալ, եւ 1209-ին արդէն 129 աշակերտներ ունէր, ամէնքն ալ իրեն պէս բոկոտն ու բացազուիս, եւ քուրձ կապայ մը ու չուանէ գօտի մը իբր զգեստ, կեդրոն ունենալով Բորձիունքուլա (Porziuneula) վանքը Ասսիզիոյ մօտ: Իր մեկնաբանութեան կանոնագիրը նախապէս բերանացի միայն ընդունուեցաւ Իննովկենտիոս Գ պապէն 1210-էն, բայց

Փրանկիսկոսի աշակերտութիւնը արագ տարածուեցաւ բոլոր Եւրոպիոյ մէջ, այնպէս որ 10 տարի ետքը, 1219-ին գումարուած համախմբութեան 5000 կրօնաւորներ ներկայ էին, թող իրենց տեղը մնացածները, որուն վրայ միաբանութեան կանոնագիրը պաշտօնապէս ալ կը հաստատուէր 1223 նոյեմբեր 20-ին Հոնորիոս Գ պապէն: Վաւերացման յապաղումը յառաջ կու գար վանական գրութեան մէջ մուծուած նորութենէն: Մինչեւ այն ատեն Արեւմուտքի վանականութիւնն ալ, որ բովանդակ Բենեդիկտոս Նուրսինացի արքային 529-ին հիմնած հաստատութեան ճիւղաւորումներէն կը բաղկանար, արեւելեան վանականութեան նման էր, եւ իւրաքանչիւր վանք առանձինն մարմին մը կը կազմէր եւ թեմական կառավարութենէն կախում ունէր: Փրանկիսկոսի առաջարկած կանոնագրութեամբ, ամէն կողմ ցրուած ու սփռուած վանքեր մէկ ընդհանուր մեծաւորի իշխանութեան ներքեւ պիտի գտնուէին, եւ թեմական կառավարութիւններէ անկախաբար՝ ուղղակի Հռոմի պապին պիտի հպատակէին: Փրանկիսկեանց հիմնական կանոններն էին անընչութիւն, ողորմութեամբ կամ մուրալով ապրիլ, խոշորակեաց կենցաղ ունենալ, եւ քարոզութեան զբաղիլ: Առաջին նպատակը՝ Եւրոպիոյ քրիստոնէից մէջ աւետարանական առաքինութեանց քարոզութիւնն էր միայն, բայց վերջէն ոչ քրիստոնէաներու քարոզութիւնն ալաւելցուց, ուղղակի նպատակ ունենալով մահմետականները: Այս դիտմամբ Ասորիք երթալու համար ճամբայ ելաւ 1212- ին, բայց ալեկոծութենէ Դաղմատիոյ ծովեզերք ինկաւ, եւ պատրաստուեցաւ ետ գալ: Երրորդ անգամ 1214-ին ուզեց Մաւրիտանիա երթալ, բայց Սպանիոյ մէջ հիւանդացաւ եւ Ափրիկէ չկրցաւ անցնիլ: Վերջին անգամ 1219-ին յաջողեցաւ Եգիպտոս հասնիլ եւ Եգիպտացուց բանակը մտնել, որով Մէլիք-էլ-Քեամիլ սուլտանին առջեւ հանուեցաւ, եւ քրիստոնէութեան պաշտպանութեան համար խօսեցաւ, բայց երկրէն հեռացուեցաւ: Անկէ ետքը այլեւս ինքն չտեղափոխուեցաւ, եւ աշակերտները ցրուեց թէ Եւրոպիոյ քրիստոնէայ տէրութեան եւ թէ Ասորիքի, Պաղեստինի, Եգիպտոսի եւ Մաւրիտանիոյ մահմետական պետութեանց մէջ: Ինքն վախճանեցաւ 1226 հոկտեմբեր 4-ին 44 տարեկան, լոկ սարկաւագութեան աստիճանով. բայց ընդարձակ գործի մը հիմնադիր եղած, որ հետզհետէ աճեցաւ եւ զօրացաւ:

1178. ՓՐԱՆԿԻՍԿԵԱՆ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ

Փրանկիսկեան վանականութեան պաշտօնական անունն եղաւ Կրտսեր Եղբարք կոչումը, որ լատին հնչմամբ մեր պատմագիրներէն Մինոր (Minor), Մնուր, Մինորիտ կամ Մինորական գրուած է: Այրերու միաբանութենէն զատ, կանանց վանականութիւն ալ հաստատեց Փրանկիսկոս 1212-ին, քրձագգեաց կուսանաց միաբանութիւն մը, եւ անոր զլուխը դրաւ Կլարա (Glara, Giara) կամ Պայծառ Ասիզացին, որուն անունով Փրանկիսկեան կուսաններ աւելի ստէպ Աղքատ Կլարեանք կը կոչուին: Նպատակը աւելի ընդարձակելու համար ազատ դասակարգ մըն ալ հաստատեց Փրանկիսկոս 1221-ին, որ Երրորդական կոչուեցաւ, իբր զի այր Փրանկիսկեան, եւ կին Կլարեան միաբանութիւններէ ետքը կու գար: Ասոր մէջ անխտիր կընդունուէին այր կամ կին աշխարհականներ, որոնք աշխարհի կենցաղ կը վարէին, բայց կը պարտաւորուէին վանական

կանոններու հետեւիլ որչափ որ կրնային, եւ իւրաքանչիւր օր ինչինչ որոշեալ բարեպաշտութիւններ կատարել, որով մասնակից ըլլային միւս միաբանութեանց, այսինքն Փրանկիսկեանց եւ Կլարեանց, բոլոր հոգեւոր արդիւնքներուն: Այդ Երրորդականներուն կակնարկէինք, երբոր Հեթումի ամուսնութենէ եւ թագաւորական օծումէ խուսափիլը յիշեցինք (1176): Թէպէտ ամուսնութիւնը Երրորդականներուն արգելուած չէր, բայց կերելի թէ Հեթում անդր եւս մղած էր իր բարեպաշտութիւնը, կամ թէ ինչպէս ըսինք, առաջին դասակարգին պատկանելով ալ բացառութիւն կը վայելէր: Փրանկիսկոսի նպատակը ոչքրիստոնէականներուն քարոյութիւնն էր միայն, երբ որ Եւրոպայէ դուրս քարոզութեան ձեռնարկեց. սակայն իր աշակերտները առաւելապէս զբաղեցան Արեւելեան Քրիստոնէաները հռոմէադաւանութեան դարձնելու, եւ պապական իշխանութեան ձեռքը զօրաւոր գործիք եղան Հռոմի ազդեցութիւնը տարածելու: Կրօնաւորները դիւրութիւն ստացան ամէն եղանակ գործածելու, եւ քաղաքական, բարեպաշտական, տեսակ տեսակ միջոցներով պապութեան ազդեցութիւնը ընդարձակելու: Կիլիկիկոյ Հայ թագաւորութեան մէջ ալ լատինականութեան տարածուելուն մեծ միջնորդը Փրանկիսկեան կրօնաւորները եղան: որոնք նոյն ինքն արքունեաց մէջ՝ գործ եւ պաշտօն ստանձնեցին, եւ օգտուելով Լատիններու հետ խնամութիւններէն, հետզհետէ լատինասիրութիւնը աճեցուցին Կիլիկիոյ արքունիքին եւ ժողովուրդին մէջ, վերջէն ուղղակի Հայ եկեղեցիին մէջ մտնելու համար: Ասորիք արդէն Փրանկիսկոսի կենդանութենէն իբրեւ նպատակակէտ ընտրուած էր, եւ Ասորիքէ Կիլիկիա անցնիլը շատ դիւրին եղաւ: Փրանկիսկեանց մասին տեղեկութիւնները լրացնելու համար աւելցնենք, թէ երբ Փրանկիսկոսի աշակերտութիւնը տարապայման աճեցաւ, եւ հետզհետէ հարիւր հազարէ աւելի եղաւ, այլ եւս անհրաժեշտ դարձաւ անոր ճիւղաւորուիլը, որով տասնէ աւելի միաբանութիւններ կան այսօր, որոնք հաւասարապէս իրենց նախահայր կընդունին Փրանկիսկոսի Ասիզացին, բայց կանոնագրութեան, սքեմի, կենցաղի եւ գործունէութեան տեսակէտներով բոլորովին կը տարրերին, եւ իրարմէ անկախ մարմիններ կը կազմեն, որոնց թուարկութիւնն ու բացատրութիւնը մեր նպատակէն դուրս կը մնայ:

1179. ՏՈՄԻՆԻԿՈՍ ԴՈՄԻՆԻԿԵԱՆՑ

Փրանկիսկեանց ետեւէն համառօտ տեղեկութիւն մըն ալ տանք Դոմինիկեանց վրայ, որոնց գործունէութեան ասպարէզ դարձաւ Հայաստան, երբ Փրանկիսկեանք Կիլիկիոյ մէջ կը գործէին: Դոմինիկեանց հիմնադիրն է Դոմինիկոս, ազգանուն Կուզման, (Dominicus Guzman), 1170-ին ծնած Սպանիոյ Կալագորիա (Calahorra) քաղաքը, որ մանկութենէն եկեղեցական ուսմանց եւ բարեպաշտական կրթութեանց հետեւեցաւ, մինչեւ որ Ոքսամիոյ (Osma) եպիսկոպոսարանին մէջ քահանայ ձեռնադրուեցաւ, եւ ուսուցչութեան կոչուեցաւ: Սպանիայէ դուրս ուղեւորութեանց առթիւ հանդիպեցաւ Գաղղիոյ Ոկիտանիա (Lanquedoc) նահանգը, ուր Ալբիդեան աղանդաւորներ զօրացած եւ արտաքին բռնութեանց ալ ձեռնարկած էին, նման Պաւլիկեանց (675), որոնցմէ ծագում առած կը կարծուին: Այս պարագայն թելադրեց Դոմինիկոսի աղանդաւորներու դէմ քարոզչութեան գաղափարը, զոր առաջ ինքն անձամբ սկսաւ, յետոյ իրեն ընկերներ սկսաւ

ունենալ, որոնք 1206-ին Փանսմ (Fanjeaux) քաղաքի մօտ վարժարան մըն ալ բացին աղանդաւորաց տղաքները ուսուցանելու, եւ 1211-ին միաբանութեան ձեւ առին, եւ 1225-ին Ինովկենտիոս Գ պապին հաւանութիւնը ստացան, միեւնոյն ձեւով եւ կազմութեամբ՝ զոր Փրանկիսկոս տուած էր իր կազմած միաբանութեան: Դոմինիկոս իրեններուն իբր պաշտօնական անուն որոշեց Քարոզիչ Եղբարք կոչումը, եւ միաբանութիւնը հետզհետէ տարածուեցաւ Եւրոպիոյ մէջ, կեդրոն ունենալով Իտալիոյ Բոնոնիայ (Bologna), քաղաքը, ուր Դոմինիկոս ինքն ալ հաստատուեցաւ: Իսկ 1216-ին Հռոմ երթալով, Հոնորիոս Գ պապէն իր միաբանութեան վաւերացումը ստացաւ դեկտեմբեր 26-ին: Անկէ ետքը աւելի ազատօրէն սկսան գործել Քարոզիչ Եղբայրները ուղղակի պապական իշխանութեան զօրութեամբ, ամէն միջոցներ գործածելով աղանդաւորներու դէմ, ինչպէս որ ինքն Դոմինիկոս 1213-ին անձամբ գործակցած էր Խաչակիր քանակին, որ Մոնտեփորտիոյ (Monfort) կոմսին հրամանատարութեամբ Ալբիգեանց դէմ քալեց, եւ սեպտեմբեր 12-ին 16,000 հոգի կոտորեց: Դոմինիկոս ալ Փրանկիսկոսի նման Դոմինիկեան Կուսանաց եւ Դոմինիկեան Երրորդականաց կարգեր հաստատեց, իսկ սքեմի համար նշանակեց հասարակ ասուէ ճերմակ կապայ սեւ կրկնոցով: Դոմինիկոս ալ ճգնութիւններէ հիւծած էր, եւ վախճանեցաւ Բոնոնիոյ վանքը 1221 օգոստոս 6-ին, 51 տարեկան: Նա իր կենդանութեան սկսած էր աշակերտներ յղել Յունաստան եւ Ասիա, աղանդաւորներու դէմ մաքառումը՝ տարածելով հռոմէադաւանութենէ դուրս գտնուող եկեղեցիներու վրայ, բայց այս դիտումը աւելի ընդարձակուեցաւ իր մահուանէ ետքը, մանաւանդ երբ Գրիգոր Թ պապ 1229-ին աղանդաւորաց դէմ մաքառելու համար հաւատաքնութեան ատենները հաստատեց, եւ 1232-ին ատեններուն նախագահութիւնն ու դատաւորութիւնը յանձնեց Դոմինիկեան կրօնաւորներուն: Ինչ որ հաւատաքնութիւնը Արեւմուտքի մէջ գործեց, մեր նպատակէն դուրս կը մնայ, միայն յիշենք թէ Դոմինիկեանք սկսան դէպ Հայաստան ալ ուղղել իրենց կրօնական արշաւանքը, ինչպէս որ շատ մը պարագաներ եւ յիշատակներ կը հաւաստեն (ՄԻՍ.383), եւ զայն հետզհետէ ընդարձակեցին, մինչեւ որ Յովհաննէս ԻԲ պապը 1318-ին Լատին արքեպիսկոպոս մը կը հաստատէր Արեւելեան գաւառներուն մէջ, վեց ենթարկեալ եպիսկոպոսներով: Այդ ամէն քարոզիչները Դոմինիկեան միաբանութենէ էին, եւ իրենցմէ գլխաւոր գործիչն եղաւ Բարթոլոմէոս Բոնոնիացի (Bartolomeo di Bologna) Մարաղայի եպիսկոպոսը, որ տեղական լեզուներու տիրանալով, եւ քարոզելով եւ ուսուցանելով գիտնականի հռչակ ստացաւ, մինչեւ Հայ վարդապետներէն ալ շատեր սկսան իրեն դիմել լատին լեզուի եւ Լատինաց մէջ ծաղկող ուսումներու հետեւելու համար: Այդ Բարթոլոմէոսէ սկսաւ Հայաստանի Ունիթորներու (Unitor) կամ միաբանողներու գործունէութիւնը, որուն պարագաները հետզհետէ պիտի պատմենք:

1180. ՆԻԿՈՂԱՅՈՍԻ ԹՈՒՂԹԵՐԸ

Այս էր ընդհանուր կացութիւնը, երբ լատինականութեն վաստակուած Փրանկիսկեան կրօնաւորն Հեթում, Հայոց թագաւորական գահին կը տիրանար, երբ ուրիշ Փրանկիսկեան կրօնաւոր մըն ալ, Հերոնիմոս Ասկուլեցի (Girolamo d Ascoli), Նիկողայոս Դ անունով, տարի մը

առաջ, 1288-ին, պապական աթոռ էր բարձրացած: Հեթումի առաջին գործը կըլլար, իր միաբանակից կրօնաւորներէն Յովհաննէս Մոնտեկորվինացին (Giovanni da Montacorvino), եւ կարգէ Ֆրամնօրաց (Fratres Minores), այսինքն Կրտսեր Եղբարց, իբրեւ դեսպան Հռոմ դրկել, խնդրելով ընդունիլ ի հաղորդութիւն հռոմէական սուրբ եկեղեցւոյն (ԿԱԼ.403): Սակայն Հեթում արդէն ընդունուած պէտք էր ըլլար, եւ երեւի թէ իր թագաւորութեան մասին էր խնդրանքը, սակայն չենք կրնար ճշդել, գրութեան պատճէնը չունենալով: Նիկողայոս Դ առանց ժամավաճառ ըլլալու 1289 յուլիս 7-ին կը պատասխանէր Հեթումի սրտագին խնդակցութեամբ, եւ անոր կը հաղորդէր հանգանակ մը, որուն համար Կալանոս լատիներէն էջին մէջ կըսէ, թէ նոյնն էր զոր Կղեմէս Դ պապը Միքայէլ Պալէոլոգ կայսեր առաջարկած էր (ԿԱԼ.404): Նիկողայոս կը յանձնարարէ, որ իբր կաթողիկէայ իշխան, ինչպէս լատիներէնին մէջ գրուած է, եւ ոչ հռոմէական դաւանութեան ընդարձակ ուղղափառ, ինչպէս Կալանոս կը թարգմանէ (ԿԱԼ.404), ջանիւ հոգասջիս ածել ի սոյն զամենայն հայրապետս եւ ժողովուրդս Հայաստանեայց (ԿԱԼ.): Պապին առաջարկած հանգանակին մէջ (ԿԱԼ.406-410), Երրորդութեան եւ Մարդեղութեան կէտերէն ետքը, կը խօսուի եկեղեցւոյ վրայ, կը յիշուի զատ զատ եօթն խորհուրդներ, պսակի համար որեւէ լուծումն չընդունուիր, բայց կընդունուին երկրորդս եւ երրորդս եւ զայլս հետեւաբար պսակներ, եւ ընդարձակօրէն կը խօսուի Հռոմի պապութեան վրայ, իբրեւ գերագոյն եւ լի պատմութիւն եւ իշխանութիւն ի վերայ ընդհանուր եկեղեցւոյ, որուն ամենայն եկեղեցիք եւ առաջնորդք նոցա պարտին պատիւ եւ հնազանդութիւն ցուցաւել, որուն ատեան եւ դատաստանն կարէ հասանել զամենայն վճիռս, եւ մինչեւ իսկ կըսուի թէ պապութիւնն է, որ կամեցաւ շնորհել զանազան յատուկ իշխանութիւնս բազում այլ եկեղեցեաց, մանաւանդ նոցա որք են պատրիարքական: Նիկողայոս Դ Հեթումի գործը դիւրացնելու, եւ Կիլիկիոյ Հայերուն ազգովին հռոմէադաւանութեան անցնիլը յաջողցնելու համար, տէրութեան զխաւորներուն ալ զատ զատ նամակներ կուղղէ, ինչ որ անշուշտ Մոնտեկորվինացիին թելադրութիւնն էր, նոյն իսկ Հեթումի կողմէ կարգադրուած: Կալանոս կը յիշէ Մարիամ իշխանուհին, Հայոց թագուհիին քոյրը, որ պէտք է ըլլայ հանգուցեալ Աննա թագուհիի քոյրը, Հեթում Լամբրոնացիին դուստրը, բայց չենք գիտեր թէ որուն ամուսինը եւ ի՞նչ դիրքի տէր էր: Կը յիշէ եւ Թորոս արքայեղբայրը, Լեւոն սպարապետը, Օշին մարաջախտը, եւ կը յարէ թէ գրեց եւ առ այլ իշխանս, եւ եւս առ ամենայն ժողովուրդն (ԿԱԼ.411): Ինչպէս կը տեսնուի ընդարձակ ծրագիրով մը կը պատրաստէր հայադաւանութեան դէմ յարձակումը:

1181. ԿԱՏՈՒԿԵՑԻՆ ԵՒ ՀԵԹՈՒՄ

Հեթում արդէն պատրաստ էր պապական հրամանին հպատակելու, բայց պէտք էր նախապէս կաթողիկոսն ալ համոզել նոյն նպատակին, եւ ահա՛ այս կէտէն կը սկսի Հեթումի կողմէ Կոստանդին կաթողիկոսին դէմ յայտնուած հակառակութիւնը, եւ Օրբելեան կը վկայէ, թէ առ նախանձ հակառակութեան բերեալ ի սրտին ընդ կաթողիկոսին Կոստանդնեայ (ՕՐԲ.Բ.184), թշնամական դառաճանութեանց ձեռնարկեց: Ամէն պարագաներ կը համաձայնին հաստատել թէ Հռոմէադաւանութեան խնդիրն էր այդ հակառակութեան պատճառը, եւ թէ Կատուկեցին չէր

համակերպեր պապական հանգանակին ընդունելութեան, որուն Հեթում կանուխէն պատրաստուած էր մինչ հակառակութեան առիթ չէր ծագեր՝ եթէ Կատուկեցին եղած ըլլար առաջին աղթարմայ ի Սիս (ՍԱՄ.152): Արդէն Կոստանդինի ընտրութիւնը հակառակ կուսակցութեանց պայքարին առիթ տուած էր, եւ լատինամիտներու պարագլուխ Գրիգոր Անաւարզայ եպիսկոպոսը կաթողիկոսացնելու համար շարժում մը եղած էր, զոր հազիւ կրցեր էին խափանել Կարմիր-Լեւան վանականները, Լեւոնին յայտնելով Անաւարզեցիին ուղղութիւնը (ՕՐԲ.Բ.199): Այժմ Լեւոնի տեղ Հեթումն էր, որ բոլորովին տարբեր զգացումներով տոգորուած, Անաւարզեցիին ուղղութիւնը թագաւորին ընդգրկած ընթացքն էր, ուստի դիւրին եղաւ Հեթումի Կատուկեցիին հակառակորդները իրեն միացնել, եւ առնել ինքեան խորհրդակից՝ յեպիսկոպոսաց եւ յիշխանաց զգլխաւորագոյնսն, նաեւ ի վարդապետաց իսկ: Թէպէտ անունը տրուած չէ, բայց ակնբերել է, որ Անաւարզեցիին է եղած այդ խմբակին գլուխը: Ինչ բանակցութիւններ եւ առաջարկներ եւ ընդդիմութիւններ եղան այդ միջոցին՝ մանրամասնօրէն պատմուած չունինք, բայց պէտք է ըսել թէ կարի շտապաւ մղուեցան գործերը, զի 1289 յուլիս 7-ին էր պապին նամակը, եւ տարին չվերջացած, միեւնոյն 1289 տարին, ինչպէս կը գրէ Օրբելեան (ՕՐԲ.Բ.186), եւ կը կրկնէ Սմբատի շարունակողը (ՍՄԲ.125), խնդիրը իր լուծումին յանգեցաւ Կատուկեցիին գահընկէցութեամբը:

1182. ԿԱՏՈՒԿԵՑԻՆ ԳԱՀՆՆԿԵՑ

Այդ նպատակին համար Հեթում հրապուրեալ զամենեսեան տիրանենք խորհրդով առնէ ժողով ի Սիս մայրաքաղաք, եւ այդ ժողովին մէջ յառաջ կոչէ զքիլոն չարաբանս, որոնք դնեն բարուրս բազումս զրադատ բանից ի վերայ հայրապետին (ՕՐԲ.Բ.184), եւ զորս յայտնապէս սուտ վկայս կը կոչեն ուրիշներ (ՍՄԲ.123): Ինչպէս պատմիչին բացատրութիւններէն կը քաղուի, կերելի թէ բնաւ դաւանական կամ վարդապետական խնդիր մը յուզուած չէ, որ կատարեալ աննպաստ պիտի ըլլար Հեթումի նպատակին, եւ Կատուկեցին իր եկեղեցւոյն հաւատարիմ պաշտպանը եւ փոփոխութեանց հակառակորդը պիտի երեւար: Ուստի բոլորովին արտաքին եւ բարոյական անարժան եւ անպատշաճ լսողաց կանուանէ Օրբելեան (ՕՐԲ.Բ.184), եւ կորակէ իբր զքրթաքաղս, եւ որոնց թիւը մինչեւ ցերեսուն հասած կըսէ, բայց այն երեսուն բաղբաղեալ հայթայթայնս ամբողջ չի յիշեր, եւ միայն երկուքը առջեւ կը բերէ իբրեւ նմոյշ: Ասոնցմէ մէկն է թէ յառաջ քան զպատարագն ըմպէ շարբաթ, որուն Օրբելեան չի հաւատար, բայց եթէ ըրած ալ ըլլայ, վասն տկարութեան մարմնոյ ըրած պիտի ըլլայ, կըսէ, որով հայրապետական հանդիսութիւն մը խանփանելէ խորշելով, դեղ մը առած ըլլալը կը պաշտպանէ: Երկրորդ ամբաստանութիւնն է թէ առնու հարկս ի լկտանոցացն որ ի Հռոմկլային, եւ այդ կէտը կարդարացնէ՝ թէ ի հայրապետական կանոնսն օրինադրուած է ի պոռնկաց եւ ի շնացողաց եւ յամենայն վնասակարաց տուգանս դահեկանաց տալ յեկեղեցին, եւ թէ այդ սահման է յամենայն ընդհանրական քաղաքս Հայոց եւ Յունաց եւ ամենայն ազգաց: Մանաւանդ որ կաթողիկոսը այդ տուգանքի գումարները ոչ հմոյծ պատարագ կամ երախայրի ի տուն Տեառն, այլ տայր ի հռոգս սպայիկ բերդապահացն, այսինքն է

Հռոմկլայի բերդապահ զինուորներուն ռոճիկին կը գործածէր (ՕՐԲ.Բ.187): Սակայն այդպիսի դիտողութիւններ աւելորդ էին Սիսի ժողովակին գումարուողներուն, անոնք ոչ միայն բարուրանքներուն անհիմն, այլ գրպարտութիւն լինելն ալ գիտէին, եւ միայն Կատուկեցին հեռացնել կը ջանային, որպէս զի համարձակ իրենց նպատակին ծառայեն: Ըստ այսմ շուտով վճռեցին, ինչ որ նախապէս որոշած էին, թէ Կուտակեցին հայրապետութեան անարժան է, եւ պէտք է զայն աթոռէն վար առնել: Իսկ կաթողիկոսը ոչ ժողովին գտնուած է, եւ ոչ որոշումէ առաջ իրմէ բացատրութիւն ուզուած է, որովհետեւ պատուիրակներու ձեռքով հաղորդուած է իրեն տրուած որոշումը, եւ ինքն իր պատասխանը տուած է ցպատգամաւորսն (ՕՐԲ.Բ.186), եւ ոչ թէ ժողովին առջեւ:

1183. ԺՈՂՈՎԻ ՊԱՏՈՒԻՐԱԿՆԵՐ

Հայրապետական աթոռը Հռոմկլայ էր միշտ, եւ այնտեղ էր կաթողիկոսներու սովորական բնակութիւնը, սակայն պատմութեան կարգէն կը տեսնուի, թէ ժողովին վերջը Կոստանդին կը գտնուի Սիսի եպիսկոպոսարանին տունը, որ էր մերձ ի քաղաքն Սիս, զոր Գլխաբացի կոչեն (ՕՐԲ.Բ.186), եւ հիմա ալ Հին կաթողիկոսարան անունով կը ցուցուի քաղաքին հարաւային ծայրը (ՍԻՍ.216): Չենք գիտեր թէ հանդիպմամբ այնտեղ կը գտնուէր Կոստանդին, վասն զի ստէպ կը պատահէր կաթողիկոսներուն թագաւորին մօտ գալը, կամ թէ պատրուակով եւ կամ հրամանով այնտեղ բերուած էր: Ամէն առիթ մէջ ծանրացուցիչ պարագայ մը պէտք է նկատել, որ Սիսի մէջ առանց կաթողիկոսի եւ կաթողիկոսի դէմ ժողով կը գումարուէր, երբ կաթողիկոսը Սիսի մէջ էր, Քննիչ եղեալ ծառայքն տեսան, եւ հօտն՝ հովուին, ինչպէս զայրացմամբ կը դիտէ Օրբելեան (ՕՐԲ.Բ.184): Մեզի տարօրինակ պիտի չթուէր կաթողիկոսի մը դատաստանի ենթարկուիլը, եթէ ժողովը օրինաւոր լինէր, եթէ բոլոր եպիսկոպոսներ ու իշխաններ հրաւիրուած ըլլային, եւ եթէ շարժառիթը ստոր եւ օտարախորթ նպատակ մը չըլլար, մինչ այս տեղ ափյափոյ գումարուած կուսակիցներու խմբակ մըն էր կաթողիկոսը դատելու յանդգնող ժողովը: Մենք բացարձակապէս անտեղի պիտի հռչակէինք անոր որոշումը, եւ ապօրինի Կատուկեցիին գահազրկութիւնը, եթէ Կոստանդին ինքն կնճիռը լուծած չըլլար իր յօժարական հրաժարելովը: Ժողովին կողմէ պատգամաւորութեան մը անմիջապէս կաթողիկոսին կը ներկայանայ Գլխաբացի տունը, եւ կը հաղորդէ իրեն դէմ եղած ամբաստանութիւնները եւ ժողովակին վճիռը: Իսկ հեզն այն եւ հանդարտն Կոստանդին, ոչինչ ընդոստնոյ իբր յանկարծականի եկած, եւ ոչ ալ պաշտպանութեան կը ձեռնարկէր, եւ խոնարհամիտ կերպով կը պատասխանէր, թէ դուք յայտնի բաները տեսեր էք, բայց մոռցեր էք զժածուկն, որում վկայէ միայն ծածկագէտն, զի իրօք բիրապատիկ քան զդոյն ունիմ ամբարեալ յոգիս յանցանս, եւ գիտեմ թէ չեմ արժանի այսմ աստիճանի: Ասոր վրայ կը դառնայ պատգամաւորներուն հարցնել, թէ ի՞նչ պէտք է որ ընէ, եւ անոնք կը պատասխանեն ինչ որ որոշած էին թագաւորն եւ ժողովն, եւ կըսեն, ի բաց հան ի քէն զկաթողիկոսութիւն եւ տուր ցմեզ (ՕՐԲ.Բ.184):

1184. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻՆ ՀԱՄԱԿԵՐՊԻԼԸ

Կոստանդին հակառակութիւն չի յայտներ, եւ յանձն առնոյր յօժարութեամբ, միայն գործին հայրապետական եւ վեհանձն ձեւ մը կու տայ: Կաթողիկոսական զարդերը ամբողջութեամբ կը հագնի, նափորտ բազմախաչ, եմփորոն հինգկրկին, թագ պատուական, գաւազան հայրապետական, եւ մատանի մեծագին: Կելլէ, կը կանգնի, եւ առեալ ի ձեռն զաջ սրբոյն Գրիգորի, օրհնութիւն մը կը կարդայ Հայոց թագաւորութեան եւ աշխարհին վրայ, եւ վերջէն խօսքը իր վրայ դարձնելով կը յաւելու. Գոհանամ զքէն Տէր իմ Յիսուս, որ մատնեցէր զիս մարմնաւոր դատաստանաց եւ անցաւոր պատժոց եւ ամօթոյ, եւ ոչ պահեցեր յօրն մեծ՝ յորում դատաստանքն ահեղ եւ պատիժքն անվճար եւ ամօթն յաւիտենական: Տուր սոցա առաջնորդ բարի եւ հովիւ ընտիր, զի ըստ կամաց քոց հովուեսցէ զբանաւոր հօտս քո: Այլ արանցս այսոցիկ որ առին զդատաստանս քո եւ նախ քան զօրն իմ աստուածաբար դատեցին զիս, դու արասցես իրաւունս ընդ իս եւ ընդ նոսա: Այս տեղ միջանկեալ դիտողութիւն մը Լուսաւորչի աջը ձեռքն առնելուն վրայ, որուն պէտք պիտի ըլլար փոխաբերական իմաստ տալ, եթէ չուզէինք ենթադրել, թէ կաթողիկոսները նուիրական Աջը հայրապետանոցէ դուրս ալ միասին կը պտտոցնէին, զի Կուտակեցին Հռոմկլայէ դուրս կը գտնուէր: Օրհնութենէն ետքը կը սկսի մէկիկ մէկիկ հանել հայրապետական զարդերը, յորս կը դնէ ի վերայ արծաթի սեղանոյ, որ կերելի թէ զգեստները պարունակող սկուտեղն էր: Եպիսկոպոսութեան սքեմն ալ կը հանէ եւ զարդերուն վրայ կը դնէ, եւ կը հագնի մագեղէն մի սեւ յոյժ խոշոր, եւ գլուխն ալ քուսիթայ կամ գտակ մը կը դնէ ի նոյն մագեղէնէն, մատանին ու գաւազանն ալ կու տայ ցպատգամաւորսն ըսելով, ահա զոր խնդրէք, եւ այսպէս կը փակուի սրտաշարժ տեսարանը, որ կատարեալ առաքինութեան ստոյգ առհաւատչեայ մըն էր: Կը նայի չորս կողմէ եւ ողջունելով զամենայնն, կելլէ Գլխաբացի եպիսկոպոսարանէն, եւ միայն ու լռիկ (ՕՐԲ. Բ. 186), կերթայ առանձնանայ, եւ հաւանաբար իր սիրելի Խորին վանքը, եւ վարել նոյն վանական կեանքը զոր կաթողիկոսութենէ առաջ ունէր: Կատուկեցիին անընդդիմադիր համակերպութիւնը, փոխանակ իր հակառակորդները ուշաբերութեան յորդորելու, նոր կասկածանք առիթ կը դառնայ: Կը կարծեն թէ գուցէ ելանիցէ յայսմ իշխանութենէ, այսինքն Կիլիկիոյ թագաւորութենէն, եւ երթեալ ի վերին աշխարհն Արեւելից, անդ ընկալեալ լիցի պատուով կաթողիկոսութեան: Ուստի անմիջապէս ետեւէն պաշտօնեաներ յուղարկեալ, ըմբռնեն զնա, եւ տարեալ ի բերդն Լամբրոն դնեն ի մետաղս երկաթի կապանօք (ՕՐԲ. Բ. 186): Այսպէս վատշուերքն այն եւ ջեռեալքն նախանձու եւ հեռի, ինչպէս կորակէ Օրբելեան Կատուկեցիին հակառակորդները, ոչ շատացան եւ ոչ յագեցան այնու, որ զրպարտութեամբ զայն գահընկեց ըրին, այլեւ շղթայակապ բանտարկելու չափ առջեւ գացին (ՕՐԲ. Բ. 186): Ահա մոլեռանդ հռոմէականութեան հոգեկան զգացումը, եւ Արեւմուտքի մէջ սկսուած հաւատաքննութեան մէկ օրինակը Արեւելքի մէջ:

1185. ԱՐԵՒԵԼԵԱՅՑ ԸՆԹԱՅԲԸ

Մեր այդ դիտողութիւնը ձրի եզրակացութիւն մը չկարծուի, զի այն ուղղակի կը հետեւի վերոյիշեալ կասկածէն, զոր ունեցան լատինամիտ խմբակին զլխաւորները, թէ Կոստանդին

կրնար Հայաստան երթալ եւ միանալ Արեւելեան վարդապետներուն խումբին հետ, որոնց հաստատամիտ հայադաւանութիւնը աշխարհաքարոզ էր: Այնտեղ կրնար իբրեւ կաթողիկոս պատիւ գտնել եւ պաշտօն վարել, եւ տկարացնել Կիլիկիոյ աթոռն ու իշխանութիւնը: Ուրեմն յայտնի էր թէ Կատուկեցին Արեւելեայց համամիտ էր, Հայ եկեղեցւոյ աւանդութեանց վրայ հաստատամիտ էր, հռոմէական կամ լատինական մերձեցումներէ հեռու էր, եւ Հեթումի ու Անաւարճեցիի ուղղութեան եւ ընթացքին հակառակորդ եղած էր, եւ անոր համար կը կրէր լատինամիտներուն հալածանքը, երկրորդ զոհ մը Գրիգոր Քարավէժէ ետքը (1037): Անտարբեր պէտք չէ նկատուիլ Կալանոսէն իրեն առաջնորդ ընտրուած լատինամիտ պատմագիրին (ԿԱԼ.403), եւ նոյն ինքն Կալանոսի (ԿԱԼ.411), Կոստանդինի հանդէպ պահած լռութիւնը, որով Յակոբի անմիջական յաջորդ կը նշանակեն Ստեփանոսը, Կոստանդինի անունը կաթողիկոսներու շարքէն իսկ ջնջելով: Այսչափ անախորժ երեւցած է հռոմէադաւաններու աչքին Կատուկեցին խոնարհամիտ, այլ հաստատամիտ հայրապետը: Կիլիկիեան խմբակը զգաց թէ Արեւելքի մէջ լատպաւորութիւն պիտի չընէր՝ ինքնագլուխ գահընկէց ընելին կաթողիկոս մը, որ լաւ անուն կը վայելէր, ուստի առ ժամս զանց ըրին նոր կաթողիկոս մը ընտրել, եւ Ստեփանոս Սկւերացի վարդապետը պատուիրակ նշանակեցին, իբր զի Տաթեւի վանքին մէջ վարժեալ եւ ուսեալ մէկն էր, եւ կրնար աւելի ընդունիլ երեսալ Արեւելեայց մօտ: Անոր յանձնեցին իրենց ժողովակին գիրը, յորում գրեալ էին յպատճառ աքսորման կաթողիկոսին, միառմի թուելով կազմուած երեսուն գլուխ ամբաստանութիւնները, ամէնն առ ումպէտ բանիւք բաղբաղեալ հայթայթանք, եւ միանգամայն հրաւիրական նամակօք կառաջարկէին Արեւելեան եպիսկոպոսներուն (ՕՐԲ.Բ.186), գնալ ի ժողովն նորոգ ընտրութեան հայրապետի (ՕՐԲ. Բ. 187), Ստեփանոս Օրբելեան, որ իբր մետրոպոլիտ Սիւնեաց եւ ներկայացուցիչ պատրիարքին Հայոց, գլուխ էր ամենայն եպիսկոպոսաց Հայոց որ յԱրեւելս (ՕՐԲ. Բ. 228), նա զլխաւորապէս կարդաց Սկւերացի Ստեփանոսի բերած գիրերը, եւ լրեց անոր բացատրութիւնները, եւ տեսաւ որ եղած ամբաստանութիւնները երբեք ոչ տային կարծիս վնասու ինչ ի հաւատ կամ յեկեղեցի (ՕՐԲ. Բ. 187): Ասոր վրայ խորհրդակցութիւն ալ տեղի ունեցաւ, եւ տեսնուեցաւ որ բողոքելու եւ գործին անվաւերութիւնը մէջտեղ դնելու ալ պէտք չէ մնացած, քանի որ Կատուկեցին կամաւոր հրաժարականով կատարուած գործողութեան կերպարան մը տուած էր եղելութեան, եւ բողոքի տեղի չէր թողած: Ուստի պատգամաւորին ազդարարեցին, թէ մեք ոչ եմք հասու կամ խորհրդակից եղծման, զի եւ նորոգմանն հաղորդեսցուք, եւ կատարեալ չէզոքութեան առնելով որոշեցին, որ եւ ոք որ իքնահան կամօք եղծումն արար, նոյն եւ զնորոգ ընտրութիւնն հոգասցէ (ՕՐԲ. Բ. 188): Այսպէս Կոստանդինի հայրապետութեան վերջանալը, իրական եւ գործնական հաստատութիւն ստացաւ, առաջ իր հրաժարականով, եւ վերջէն Արեւելեայց չէզոքութեամբ: Կատուկեցիին կաթողիկոսութիւնը տեսեց ամս երեք (ՕՐԲ. Բ. 184), եւ 1286-էն 1289: Ընտրութիւնը տեղի ունեցած էր ապրիլ 13-ն, իսկ գահընկէցութիւնը կամ հրաժարականը կ'իյնայ 1289-ին վերջերը:

Տ. ՍՏԵՓԱՆՈՍ Դ. ՀՈՈՄԿԼԱՅԵՑԻ

1186. ԸՆՏՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՐԱԳԱՆԵՐԸ

Անտարակոյս է որ Կատուկեցիին կաթողիկոսարանի գործերէն հեռանալովը, անոնց դէկը մնաց Անաւարգեցիին ձեռքը, որ Սիսի մէջ եւ Հեթումի մօտ՝ պէտք եղած կարգադրութիւնները կը կատարէր: Նոյնպէսստոյգ պէտք է ընդունիլ, որ եթէ 1286-ի ընտրութեան ատեն ալ ջանքեր եղան Անաւարդեցիին կաթողիկոսութեան բարձրացնելու, եւ միայն Լեւոնի իշխանութեամբը այն խափանուեցաւ (1168), հարկաւ միեւնոյն նպատակը կար այս անգամ ալ, երբ Հեթում լատինամուլը կը թագաւորէր, եւ այնչափ ջանքեր եղած էին Կատուկեցիին գահընկեց ընելու: Սակայն երկու բարեկամները մտածած էին, թէ շատ յայտնի պիտի ըլլայ դիմումնին, եթէ այդ կէտն ալ իրականանայ, եւ հարկաւ լուր ալ առած էին թէ Արեւելքի մէջ լաւ տպաւորութիւն ըրած չէր իրենց գործը, եւ լաւ ընդունելութիւն գտած չէ, Սկեւռացի Ստեփանոսի պատգամաւորութիւնը : Ուստի լաւագոյն կը սեպեն այնպիսի կաթողիկոս մը դնել, որ անունը միայն ունենալ, եւ գործը միշտ իրենց երկուքին ձեռքը մնայ: Այս նպատակով առանց սպասելու որ պատգամաւորը դառնայ եւ Արեւելեաց պատասխանը պաշտօնապէս հաղորդէ, կը կանխեն կաթողիկոսական ընտրութեան ձեռնարկել եւ աթոռ կը բարձրացնեն զՍտեփանոս ոմն անապատաւոր (ՕՐԲ. Բ. 188): Կիլիկեան խմբակին այդ հնարքը՝ մէկ- երկու տարիով կը կանխէր Հռոմի մէջ կատարուած նոյնօրինակ դարձուածէն, որ երբ Նիկողայոս Դ-ի 1292-ին մեռնելէն ետքը, յաջողութեան պայքարներով երկու տարի պարապ կը մնար աթոռը, 1294-ին պապական աթոռը կը բարձրացուէր Պետրոս Մորոն (Pietro di Moron) անապատակորը, որ Կեղեստինոս Ե կոչուեցաւ: Ստեփանոսի ընտրութիւնը տեղի ունեցաւ, 1290-ին (ՍՍԲ. 125), անշուշտ տարւոյն առաջի օրերը: Ինքն բնիկ էր Եկեղաց կամ Երզնկա գաւառի երբեմն արքունական Խախ (153) գիւղէն (ՍԱՍ. 163) բայց կանուխէն Կիլիկիա եկած, Հռոմակալի հայրապետանոցին մէջ մնացած, եւ ետքէն անապատական կեանքի նուիրուած, եւ սովորաբար Հռոմկլայեցի մականունով ճանչցուած (ՍՍԲ. 125), որ կրճատութեամբ Հռոմայեցի (ՍԱՍ. 152), եւ երբեմն ալ Կլայեցի գրուած է: Օրբելեան կը կոչէ զայն, այդ լաւ եւ լի ամենայն առաքինութեամբ (ՕՐԲ. Բ. 188), եւ յայտնի ըլլալով Օրբելեանի ատելութիւնը՝ Կատուկեցիին հակառակորդներուն մասին, զորս վաշտուէր եւ ջեռեալ նախանծու եւ հեռի կը կոչէ (ՕՐԲ. Բ. 186), կը հետեւցնենք թէ Ստեփանոս Հռոմկլայեցիին մաս չէր ունեցած անոնց հետ, այլ միամիտ ու ապիկար լինելուն համար կաթողիկոսանալու արժանի տեսնուած է: Այս կերպով հայրապետական իշխանութիւնը, թէ ոչ իրաւապէս, բայց իրապէս Անաւարգեցիին ձեռք մնացած է, Հեթումի հետ համերաշխ գործակցութեամբ լատինամուլ ուղղութիւնը յառաջարկներու համար: Ստեփանոս Սկեւռացիին երբ պատգամաւորներէն դարձաւ, տեսաւ որ նախ քան զպատասխանիսն Արեւելեայց գործը վերջացած, եւ նորընտիր Ստեփանոսը՝ է հաստատեալ յաթոռ կաթողիկոսութեան (ՕՐԲ.Բ.188), եւ գործը լրացած է առանց Արեւելեայց մասնակցութեան:

1187. ԼՍԻՆՆԵՐՈՒ ՀԵՌԱՆԱԼԸ

Պէտք չէ որ Ստեփանոսի գործունէութենէն բան մը սպասենք, ոչ միայն անոր համար, որ ինքն գրեթէ իր առաջին անապատական առանձնութիւնը կը շարունակէր Հռոմկլայի մէջ, երբ բոլոր

գործեր Սիսի մէջ կը կարգադրուէին Անաւարզեցիի եւ Հեթումի ձեռքով, այլեւ անոր համար որ շատ հառաօտ եղաւ իր իշխանութեան տելուղութիւնը, եւ այն ալ փոթորկալից արկածներու մէջ: Եգիտոսի սուլտանները նոր արշաւանքներ բացած էին Ասորիքի վրայ վերջնական կերպով բնաջինջ ընելու համար Լատին կամ քրիստոնէայ տէրութիւնները, որոնք Երուսաղէմն ու Անտիոքն ալ կորսնցնելէ ետքը, տակաւին իրենց ձեռքը կը պահէին Տրիպոլիսը, Պտղոմայիսը, Տիրոսը, Սիդոնը ու Վերիտոնը: Ալփի սուլտան (ՀԵԹ.85), որ Ելչի-Կուման (ՀԵԹ.74) եւ Մէլէք-էլ-Մանսուր ալ կոչուած է, 1289-ին առաւ Տրիպոլիսը Փռանգ գոնդի կամ Լատին կոմսի մը նենգութեամբ, եւ անհուն եւ անհամար Քրիստոնէայս կոտորեց ու գերեց, եւ եկեղեցիներ ալ քանդեց ուայրեց (ՕՐԲ.Բ.188), եւ ասոր վրայ Լատիններ Կեդրոնացան Պտղոմայիսի մէջ, որ է Աքիա, Աքիայի (ՕՐԲ.Բ.189) եւ Աքոն (ՀԵԹ.74) ալ գրուած: Արփի սպանուեցաւ յաջորդ տարին՝ արշաւանքը չնորոգած. եւ իրեն յաջորդեց որդին՝ Աշրաֆ, որ Խալիլ-Աշրաֆ, կամ Մէլաշարիֆ կամ Մէլատափէրահ (ՀԵԹ.74) ալ կոչուած է: Սա միւս տարին, 1291-ին արշաւեց Ասորիք Պտղոմայիսը գրաւելու, ուր կեդրոնացած էին բոլոր Լատիններուն մեծամեծները: Երուսաղէմի եւ Անտիոքի իշխանները եւ պատրիարքները, եւ երեք ասպետական կարգերուն, Դամիլուն եւ Ոսպիթալուն եւ Ալամանուն (ՕՐԲ.Բ.189), այսինքն Տաճարական եւ Հիւրընկալ եւ Տելտոնեան ասպետութեան հրամանատարները: Պտղոմայիս ալ ինկաւ Եգիպտացւոց ձեռքը նոյն 1298 տարին, եւ բեկաւ Լատիններուն վերջին յոյսը, որոնք թողին առանց պատերազմի զՍուր, զՍայտէ, զՊէյրութ, այսինքն Տիրոսն ու Սիդոնն ու Վերիտոնն բերդաքաղաքները, եւ յայսմ ամի ջնջեցաւ Քրիստոնէութիւնն ի սէիլէն (ՀԵԹ. 85), այսինքն արեւմտեան քրիստոնէաներուն իշխանութիւնը Ասորիքի ծովեզերքէն ջնջուեցաւ: Իբրեւ քրիստոնէայ իշխանութիւն կը մնար այդ կողմերը, միայն Հայոց թագաւորութիւնը, եւ այն պիտի ըլլար այնուհետեւ Եգիպտացւոց յարձակումներուն նպատակակէտը: Քանի որ Հայոց թագաւորութիւնը Լատիններուն հետ սերտ յարաբերութիւններով, խնամէական կապերով, եւ կրօնական ու եկեղեցական համաձայնութիւններով, Եգիպտացւոց աչքին առջեւ իբր Լատին իշխանութեանց մաս կը նկատուէր: Հետեւապէս ալ պիտի չհանդարտէին, մինչեւ որ զայն ալ կործանեն, ինչպէս որ շարունակեալ հարուածներով եւ հետզհետէ տկարանալով եւ ամփոփուելով, վերջապէս ինկաւ 1275-ին 84 տարի ետքը: Արդէօք տարբեր պիտի ըլլա՞ր Հայոց Կիլիկեան թագաւորութեան բախտը եթէ լատինական կապակցութիւններէ բաժնուելով, բարեկամական յարաբերութիւններ մշակէր իր հարեւան պետութեանց հետ: Եղելութեանց շարքը ենթադրական մակաբերութիւններով լուծել դիւրին չէ, բայց իրական եւ գրական է որ լատինական յարաբերութիւններ գրգռեցին Եգիպտացւոց թշնամութիւնը, որ չվերջացաւ մինչեւ որ Հայոց իշխանութիւնն ալ չկործանեցաւ:

1188. ՕՐԲԵԼԵԱՆՔ ԵՒ ԹԱԹԱՐՆԵՐ

Երբ այս արկածներ տեղի կունենային Ասորիքի մէջ, լաւագոյն կացութիւն մը կը տիրէր Սիւնիքի կողմերը, որ Արեւելեան Հայութեան կեդրոն դարձած էր Օրբելեանց իշխանութեան ներքեւ: Տարսայիճի որդիներ եւ եղբորորդին յեռեալք սիրով ընդ միմեանս կային

հանդարտութեամբ, Ելիկում եւ Ջալալ եւ Լիպարիտ մարմնական իշխանութեամբն պայծառանային, եւ եղբայրն իւրեանց տէր Ստեփանոս՝ հոգեւոր շնորհօք եւ բարձր տիրապետութեամբ շքեղանայր (ՕՐԲ.Բ179): Ելիկում երկու որդի ունեցած էր, Բուրթէլ ու Բուղտայ անուն, եւ դուստր մի զոր ամուսնացած էր Էաշի Պռոշեան իշխանին հետ: Հինգ որդի ալ Լիպարիտ ունէր, որոնց երէցն էր Սմբատ, Սաղունեաց փեսայացած, իսկ երկրորդը՝ Յովհաննէս Ստեփանոս մետրապոլիտ իրեն քովն առած էր աշակերտութեան, իրեն յաջորդ պատրաստելու համար, եւ այս նպատակով սնոյց զայն եւ վարժեաց ուսմամբ եւ ած ի քահանայութեան (ՕՐԲ.Բ.179): Օրբելեան կը յիշէ Մամքան քոյր մըն ալ ունենալը, բարի անձնաւորութիւն մը (ՕՐԲ.Բ.238): Իսկ այդ վկայութիւնները տուած ատեն կը յայտարարէ, թէ պէտք չէ կարծուի իբրեւ մէկը որ զիր ազգ յարգէ եւ պատուէ, վասնզի ինքն տ բազմաց զսակաւն եւ զճշգրիտն գրած է (ՕՐԲ.Բ.179): Սիւնեաց խաղաղ կացութեան հովանաւորն էր եղած Արդուն խան, եւ կացութիւնը շատ չէր փոխուած իր յաջորդին Քեզաթունի կամ Ռեզայիտի օրով (1175), թէպէտ անձնատուր էր բոլորովին ի գեղխութիւնս, եւ վերջէն խեղդամահ եղեւ յաւազաց իւրոց 1292-ին, եւ իրեն յաջորդեց Պայրու կամ Պայտուն իր ազգականը, որուն համար կը գրէ Հեթում, թէ արար բազում շնորես քրիստոնէից, (ՀԵԹ.59): Բայց իսլամութեան յարողներ դժկամ եղեն իրեն դէմ, եւ իրենց կողմը վաստկելով Արդունի որդին Ղազանը, զայն հալածեցին, եւ Ղազանը նստեցուցին նոյն 1292 տարին: Սակայն Օրբելեան որ աւելի մօտէն տեսած է անձերն ու գործերը Պայտունին համար ալ կըսէ, թէ եղեւ Մահմետի օրինօքն, եւ վարէր զարքայութիւնն իւր թոյլ եւ վատթար եւ անարի տմարդութեամբ: Նա ինքն Պայտուն ստիպած է Ջալալ Տարսայիճեան, Օրբելեանի եղբայրը, որ իրեն բերէ Ամարասի մէջ պահուած Ս. Գրիգորիսի գաւազանը (98), եւ 36 ակերով համակ ոսկի, աստուածահրաշ խաչը, զորս յետոյ Ապագա խանի կինը Տեսպինա (1141) ձեռք ձգած եւ Կոստանդնուպոլիս է յղած (ՕՐԲ. Բ. 218): Պայտունի իշխանութիւնը տեսած է միայն գարունէ աշուն, եւ ինքն ալ Ղազանի ձեռք իյնալով սպանուած է (ՕՐԲ. Բ. 220): Իսկ Ղազանի յաղթանակահին հրամանատարն եղած է Նէվրուզ կամ Նաւրուզ, որ թարգմանի Նաւասարդ (ՕՐԲ. Բ. 219), որուն բանակը ձեռնարկած է ամէն կողմ եկեղեցիներ քակել, քրիստոնէաներ կողոպտել, քահանաներ թլփատել, ժողովուրդը կոտորել, կին ու տղայ գերել: Նոյն բաները Նախիջեանի կողմերն ալ ըրած է, իսկ Տաթեւը Օրբելեան ազատած է կաշառօք եւ բռնութեամբ, մինչ Արտաղու եպիսկոպոս տէր Տիրացուն չարչարուած ու նախատուած ու կողոպտուած է անոնցմէ (ՕՐԲ Բ. 221): Այսուհանդերձ Ղազանի համար գրուած է, որ թէպէտ առաջ խիստ եղցոյց գանձն առ քրիստոնէայս, այլ յետ հաստատելոյ զտէրութիւնն սկսաւ պատուել եւ սիրել զքրիստոնէայս (ՀԵԹ. 60):

1189. ԹԱԹԱՐԱՅ ՀԵՏ

Եթէ ուզենք ալ կարծել թէ Ղազան իր քաղաքագիտական դիտումներով կատարած է այդ փոփոխութիւնը, սակայն հնար չէ մտադրութիւն չդարձնել Հայոց կողմէ եղած ջանքերուն ալ: Հազիւ թէ Ղազան իշխանութեան տիրացաւ՝ Ստեփանոս փութաց անոր այցելել, եւ ինքն կը վկայէ

թէ բարձրագոյն ի նմանէ ընկալոք փառս քան յայլոցն, ինչ որ հարկաւ Ստեփանոսի անձին եւ խոսքերուն գործած տպաւորութեան արդիւնքն էր: Ղազանի տուած շնորհներուն մէջ կար նաեւ Ստեփանոսի տրուած արտօնութիւնը, որ կարենայ ի շրջելն զխաչ զառաջեալ ունել եւ բարձրագոյն շրջեցուցանել, միանգամայն պարգեւեց անոր փալիչայ ոսկի, որ էր տախտակ ի չափ թգոյ միոյ եւ կիսոյ, գրեալ ի վերայ զանունն Աստուծոյ եւ գահին, ինչ որ կերելի թէ ուրիշ տեղ բալիշ կոչուած նշանին հետ միեւնոյն բանն էր (1141): Օրբելեան իր այցելութեան ելքը անակնկալ ողորմութիւնն կանուանէ (ՕՐԲ. Բ. 231), եւ ասով քիչ առաջ Նէվրուզի ձեռօք կատարուած բռնութեանց կակնարկէ: Հեթում թագաւորն ալ իր մասնակցութիւնը ունեցած կերելի այդ գործին մէջ: Նա կանուխէն մեկնած էր Կիլիկիայէ որ Քեղաթուին յաջորդ Պայտունը շնորհաւորէ, սակայն սա արդէն Ղազանի յարձակումովը զբաղած էր, եւ Հեթում պարտաւորուեցաւ Մարաղայի մէջ սպասեք Քաղդէացի պատրիարքին մոտ, մինչեւ որ գործը յստակուի: Իսկ երբ Պայտունն ինկաւ եւ Ղազան գահին տարացաւ եւ բարձրացաւ, փութաց անոր մատուցանել իր մեծարանքը: Այս առթիւ Ղազան հեզնօրէն դիտել տուաւ, թէ նա ոչ իրեն, այլ Պայտունի համար ճամբայ ելած էր, որուն Հեթում կը պատասխանէ, թէ իրենք Թաթարաց գերագահ իշխանութիւնը կը պատուեն, ով ոք ալ ըլլայ զայն վարողը, ինչ որ Ղազանի հաճելի կու գայ եւ մեծաշուք պատուով կընդունի Հեթումը: Սա ալ համարձակութիւն կառնէ ծանուցանել արքայի զանցս աղետից քրիստոնէից, որուն Ղազան կը պատասխանէ, թէ ես ոչ գիտեմ զայդ, այլ Նաւուզն գործեաց զամենայն, եւ Հեթումի խնդրանօք կը հրամայէ առժամայն գրել հրովարտակ ընդ ամենայն աշխարհն իր իշխանութեան, զի մի իշխեսցեն ձեռնարկել յեկեղեցիս եւ քրիստոնէայս, այլ խաղաղութեամբ բնակեսցէ ամենայն ոք, զիւր հաւատ եւ պաշտօն համարձակ ուելով: Ըստ այսմ աայլ կը սկսի խաղաղութիւն տիրել երկրին մէջ, եւ զլխաւորապէս Հայերուն մէջ: Իսը Հեթում մեծաւ պատուով եւ շքեղաշուք փառօք կը մեկնի Ղազանի մօտէն, եւ կը դառնայ յաշխարհին իւր Կիլիկիա (ՕՐԲ.Բ.222): Նէվրուզի մասին ալ անտարբեր չմնաց Ղազան, ոչ միայն զայն պաշտօնանկ ըրակ տեղը նշանակեց Խութուշահ իշխանը, այր բարի, եւ յոյժ բարեկամ եւ օգնական քրիստոնէից, այլ եւ իմանալով Նէվրուզի դաւաճանութեան խորհուրդները, հալածեց զայն եւ Խորասան, եւ անկէ ի ներքագոյն Խորասան, մինչեւ որ անհետ կորստեամբ ջնջեաց զնա յերկրէ: Նէվրուզը հալածող գունդերուն մէջ էին նաեւ Լիպարիտ եւ Էաշի (1188), որոնք թուք արձակեալ յերեսս Նաւուզին մեծ անարգանք ձաղէին: Օրբելեան Նէվրուզի այս վախճանը պատմելով, կը հառաչէ. ահա տեսէք զեղջիւր, եւ կը կնքէ բարձրացնելով գոհութիւն եւ փառք այսպիսի խնամողին զեկեղեցի իւր (ՕՐԲ.Բ.223):

1190. ՍՏԵՓԱՆՈՍԻ ԸՆԹԱՅՔԸ

Կիլիկիոյ կողմէ գործերուն ընթացքը շատ հանդարտ վիճակ չունէր վասն զի Տրիպոլիսի եւ Պըըտղոմայիսի հետզհետէ անկումը՝ յայտնի սպառնալիք մըն էր Հայոց համար՝ որոնք ինչպէս ըսինք, լատին իշխանութեանց շրջանակին մէջ կը նկատուէին, եւ Լատիններն ալ Ասորիքը ամբողջապէս պարպելէն ետքը՝ իրենց միակ ապաւէն եւ յենարան կը նկատէին Կիպրոսի թագաւորութիւնը ծովին մէջ, եւ Կիլիկիոյ թագաւորութիւնը ցամաքի վրայ, եւ անոնց մէջ կը

հաւաքէին իրենց մնացորդները: Հեթում Բ. ալ կանխած էր, եւ իրենց նոր կացութիւնը յայտնելով, նոր օգնութիւններ խնդրած էր Նիկողայոս Դ. պապէն, եւ պապն Եւրոպական իշխաններուն յորդորներ ուղղած էր նոր խաչակրութիւն կազմել եւ Արեւելեան քրիստոնէից օգնութիւն հասցնել: Միեւնոյն նպատակով էր անշուշտ Հեթումի այցելութիւնը Թաթրներու խանին, զոր արդէն յիշեցինք (1189): Եկեղեցական գործերուն գալով, կերելի թէ ըՍտեփանոս այնչափ հլու հպատակ չէր ըլլար Անաւարճեցիին եւ Հեթումի հրահանգներուն, որ Կալանոս կը գրէ թէ հպարտութեամբ մեծաւ (ԿԱԼ. 411), ինչ որ Կալանոսի բերանը Հռոմի հանդէպ սարկական ընթացք չունենալ կը նշանակէ: Իսկ իբրեւ ազիտութեան եւ հպարտութեան փաստ կը ցուցուի թէ հրաման տուեր է Սմբատ իշխանի մը ամուսնանալ իր ազգակից Յոպպէի Գուխտոն իշխանին դստեր Ջապէլի հետ: Լատիններէնին մէջ ըսուած է թէ արեւակցութեան երրորդ աստիճանի նզգակից են եղեր, եւ Ստեփանոսի ընթացքին համար լրբենի բառն ալ աւելցուցած է, զոր Կալանոս չէ համարձակած հայերէնին մէջ ալ դնել, գոհանալով պնդել, թէ արեւակցութեան արտօնութիւն տալը պատշաճի միայն գլխաւոր հայրապետին ընդհանուր եկեղեցւոյ, որ է մեծ հայրապետն Հռոմայ (ԿԱԼ. 412): Աւելի յայտնի եւ նշանակալից փաստի պէտք չմնար իմանալու համար, թէ ինչ ստորին զգացումներ կը տածէին լատինամիտներ եւ հռոմէադաւաններ Հայ Եկեղեցւոյ նկատմամբ:

1191. ԾՈԱԶԱՏԻԿԻ ԽՆԴԻՐԸ

Ուրիշ պարագայ մըն ալ եկաւ յիշեալ 1292 տարին լատինամիտներու շահատակութեանց ասպարէզ բանալ, որ է ծռագատիկը, որ անագմ մըն ալ կը հանդիպէր 1197 թուականէ 95 տարի ետքը, որուն վրայ խօսած ենք իր տեղը (1053): Թէ տոմարական անստերիւր հաշիւը, եւ թէ ժամանակակիցներէն Հեթում թագաւորի (ՀԱՅ. 519), եւ Հեթում պատմիչի (ՀԵԹ. 85) վկայութիւնները: 1912 տարին կը ցուցնեն իբրեւ ծռագատիկի տարի, ուստի Օրբելեանի պատմութեան մէջ՝ յերկրորդ ամին սորա եղեւ շփոթումն զատկաց խօսքը, որ կարծես թէ Անաւարճեցիի կաթողիկոսութեան երկրորդ տարիին կակնարկէ, պէտք է իմանալ քիչ վերը յիշուած Ստեփանոս կաթողիկոսի երկրորդ տարիին վրայ, եւ իսկ յետ այսր փոքրիկ հատուածը միջանկեալ սեպել (ՕՐԲ. Բ. 193), վասնզի անհնար է 1295-ին տանիլ ծռագատիկի տարին, որուն տոմարական հաշիւէն զատ՝ պատմական պարագաներն ալ կը հակառակին: Ծռագատիկի հաշիւը ոչ միայն Հայերը Յոյներէն կը զատէր, էասեան եւ Իրիոնեան տոմարներուն տարբերութեամբը (383), այլեւ Լատիններէն ալ, որոնք Իրիոնեան տոմարով կընթանային: Լատիններ լեցուն էին Կիլիկիոյ մէջ, լատինամիտներ կիշխէին Հայերուն վրայ, եւ տարւոյն սկիզբներէն մօտալուտ զատիկի տարբերութիւնը մեծ յուզմունքներու առիթ տալ սկսած էր, զի Լատիններ կը պատրաստուէին ապրիլ 6-ին զատիկ տօնել, մինչ Հայերը զայն պիտի առնէին ապրիլ 13-ին: Հեթում թագաւոր կանխեց գործը քննութիւնը ենթարկել տալ, հրամայեց լինել ժողով (ՀԱՅ.519), որուն ոմանք Ստեփանոս կաթողիկոսն ալ ներկայ եղած կուզեն ըսել (ԶԱՄ. Գ. 286), սակայն Հեթում իր յիշատակարանին մէջ անոր անունը չի տար, եւ Օրբելեան Անաւարճեցիին կը վերագրէ գործը, թէ հայրապետն մեր տէր Գրիգոր՝ աստանոր սխալեաց մեծապէս եւ ի բաց եկաց

ի ճշմարտութենէն (ՕՐԲ. Բ. 194): Հետեւապէս կաթողիկոսի նախագահութեամբ կատարուած ժողով մը չեղաւ որոշում տուողը, այլ Անաւարդեցիին նախագահութեամբ ուսումնասիրութեան խորհրդակցութիւն մը, որ որոշում տուաւ ապրիլ 6-ին Ջատիկ արմելու: Իսկ այս արթիւ Անանոյն միջոցին հայրապետ գտնուած, այլ յետոյ հայրապետ եղաց ըլլալուն իմաստն ունի, եւ շատ սովորական է ամէն հեղինակներու՝ յետագայ աստիճանին անունով յիշել նախընթաց գործադրութիւնները, մինչեւ իսկ կաթողիկոսի մը համար ծնաւ կըսենք, եւ չենք իմանար թէ կաթողիկոսութիւնը վրան ծնած ըլլայ: Հեթում երկարօրէն կը պատճառաբանէ թէ ուղիղը յունալատին հաշիւն էր, եւ թէ Հայոց հաշիւը ի սուրբ գատկին մոլորութիւն էր, եւ իր հաստատութիւն կը յաւելու, յետոյ զլուսինն աչօք տեսաք (ՀԱՅ. 519) իբրեւ թէ կարենար իր աչքով կշռել լուսինի լրման վայրկեանը, մինչ Էասեան եւ Իրիոնեան տոմարներու տարբերութիւնը, քանի մը վայրկեաններու վրայ հիմնուած հաշիւ է, թէ լրումը շաբաթ օրուան վերջը, թէ ոչ կիրակի օրուան սկիզբը կը հանդիպի: Ինչ եւ իցէ Անաւարդեցիի եւ Հեթումի կարծիքը զօրացաւ, եւ թագաւորը բռնութեամբ տօնեաց եւ ետ տօնել ամենայն աշխարհին Կիլիկեցոց զօր Ծառզարդարին՝ իբր տօն Յարութեան, եւ արար Ջատիկ: Բեյց ոչ միայն Հայաստանի վիճակները, եւ Երուսաղէմի Հայերը ապրիլ 13-ին կատարեցին Ջատիկի տօնը, այլ նոյն իսկ Կիլիկիոյ մէջ ալ պարկեշտ վաներն ոչ ընկալան, նաեւ բազումք յեպիսկոպոսաց եւ ի վարդապետաց ոչ հաւանեցան Հեթումի կարգադրութեան, եւ որոնք որ աւելի երկիւղալից էին, ի ծածուկ պահեցին, այսինքն Ջատիկ ընելէ ետքը աւագ շաբաթ ըրին, եւ նորէն գաղտնի գատիկ տօնեցին: Իսկ դէմ դնողներէն բազումք գանեալ եւ աքսորեալ հալածական երեն (ՕՐԲ. Բ. 195): Օրբելեան իբր մխիթարական եւ Հայոց գրութեան ոյժ տուող պարագայ մը կը յիշէ, թէ Երուսաղէմի մէջ աւագ շաբաթ երեկոյին իջնող լոյսը, եւ մերն իջաւ ճշմարտիւ ի ճրագալուցին աւուրն, ինչպէս հաստատած են Երուսաղէմ գտնուող եւ ականատես եղող Հայաստանցի վարդապետներ (ՕՐԲ. Բ. 194):

1192. ՀՌՈՄԿԼԱՅԻ ԱՌՈՒՄԸ

Սակայն Կիլիկեցոց բարեբախտ չեղաւ յունալատին

հետեւողութիւնը: Ջատիկէն քիչ օր ետքը Արաֆ սուլտանն ահեղ զօրութեամբ Ասորիք դարձաւ, այս անգամ ալ Լատիններուն վերջին ապաւէն եղող Կիլիկիոյ թագաւորութիւնը ջնջելու միտքով. եւ յայսմանէ սարսեալ երկիրն Կիլիկեցոց՝ գաղթեցան ի լերինս եւ յամրոցս բերդին (ՀԱՅ.501): Իսկ Եգիպտական բանակը ամէն կողմ աւերած եւ կոտորած սփռելով, ուղղուեցաւ շիտակ Հռոմկլայի հայրապետանիստ բերդին վրայ, որ Հայոց նշանաւոր ամրութիւններէն մէկ էր, եւ յարմար չէր Աշրաֆի գայն ետելէն թողուլ, Կիլիկիոյ ներսերը արշաւած ատեն: Այլ եւս Եգիպտացի սուլտաններուն նպատակը լոկ ասպատակութիւն չէր, այլ իրենց տիրապետութիւնն ալ ընդարձակել: Պատմիչները բնաւ յիշատակութիւն մը չունին թէ Հայոց թագաւորական գունդեր Հռոմկլայի պաշտօնավարութեան փութացած ըլլան, բայց Հռոմկլայ ինքն իրեն ալ մնացած, բաւական երկար դիմադրութիւն ըրաւ Եգիպտացիներուն՝ իր անառիկ դիրքովը եւ

ճարտարարուեստ եօթնապարսպեան ամիրություններով: Պաշարման տեղությունը բազում աուրս (ՍԱՍ.153) կամ շատ օրեր ըսուած է (ՍՄԲ.126), իսկ Օրբելեան հեռուէ լսելով ամսօրեայ ժամանակաւ պատերազմէն ետքը գրաւուած կըսէ զքաղաքն, եւ ապա զներքին բերդն, եւ ապա զբարձրագոյն Կլան (ՕՐԲ.Բ.190), շարունակ պատերազմելով բարձրաձիք բաբանօք ծանր քարանց, քարահատ արուեստականօք եւ բազմափոր դարանատմօք (ՀԱՅ.501): Իսկ կատարեալ գրաւումը ցուցուած է յուլիս 28 օրը (ՍԻՍ.556), որ է ըսել Չատիկէն երեքուկէս ամիս ետքը: Հեթում թագաւոր իր յիշատակարանին մէջ այնպէս իմն կը ցուցնէ թէ ինքն Կիլիկիա եղած ըլլայ Հռոմկլայի գրաւման միջոցին, եւ Թաթարները կը մեղադրէ թէ ազգ նետողացն հեղգացան, եւ անոր համար Եգիպտացին առաւել յոխորտացեալ զմեզ որսացին գազանացեալ: Բայց չըսեր թէ ինքն ինչ ըրած է Հռոմկլայի պաշտպանութեան համար (ՀԱՅ.518), եւ ոչ ալ կը յիշէ թէ ինչ օգնութիւն տեսաւ Լատիններէն, որոնց այնչափ յարած էր: Վերագոյն պատմեցինք Հեթումի Թաթարներուն տուած այցելութիւնը, ուր գտնուեցաւ Պայտունի իյնալուն եւ Ղազանի բարձրանալուն միջոցին (1189), ինչ որ յաշնանային ժամանակն տեղի ունեցաւ (ՕՐԲ.Բ.218), եւ ասկէ կրնանք հետեւցնել, որ Հռոմկլայի իյնալէն ետքն էր, որ Հեթում Արեւելք գնաց, Թաթարներու հետ բարեկամութիւնը հետ պնդելու եւ Եգիպտացւոց դէմ օգնութիւն փութացնելու համար:

1193. ԳԵՐՈՒԹԻՒՆՔ ԵՒ ԱՂԷՏՔ

Սոսկալի եղաւ Հռոմկլայի առնուելուն աղէտը, զոր ժամանակակիցներ Երուսաղէմի Կործանումին կը նմանցնեն: Բոլոր ապրանքներ կործանեցան եւ եկեղեցիներ կոխան եղան, որոնցմէ Թովմաս Հռոմկլայեցի քահանայն անունով կը յիշէ Ս. Գրիգոր, Ս. Աստուածածին եւ Ս. Փրկիչ շքեղաշուք եւ գերապայծառ սուրբ տաճարները, բնակիչները ի պէս պէս մահս ջարդուեցան, եւ շատ շատեր ի գերութիւն վարեցան (ԹՂԹ.537): Գերի ինկողներուն մէջ էին եւս Ստեփանոս կաթողիկոս, 12 եպիսկոպոսներ, բազում քահանաներ եւ սարկաւազներ: Կոտորածին չափ մեծ եղաւ աւարառութիւնն ալ, զի կապտեցին, կողոպտեցին զամենայն սպասս եկեղեցւոյն եւ զամենայն ստացուածսն: Եւ այս կարգին կը յիշուին Աջ սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչի, եւ գաւազան եւ աթոռն եւ սեղանն, յորոյ վերայ պատարագէր զՔրիստոս, եւ հողաթափն նաեւ շղարշն՝ որ է դաստառակ սրբոյն Հռիփսիմեայ, եւ պարեգօտն ներկեալ արեամբ, եւս եւ նշխարք առաքելական եւ հայրապետական եւ ամենայն գլխաւոր մարտիրոսաց (ՕՐԲ. Բ. 190), ինչպէս նաեւ հռչակաւոր նշանն սուրբ Վանկոյի (ԹՂԹ. 537): Հարկաւ այդ սրբութեանց մեծահարուստ մասնատուիերն էին որ աւարառուներու քաղցը շարժեցին, բայց կրնային ալ յուսալ որ թանկագնոյ զանոնք քրիտոնեաներուն վաճառեն: Երբ որ Ստեփանոս կաթողիկոս Աչրաֆի առջեւ, կը հանուի, սուքտանը դիտել կու տայ, որ իրենք հարիւր տարիէ ի վեր Հռոմակալին գրաւման կաշխատէին եւ չէին յաջողէր, եւ կը հարցնէ թէ ընդէր եղեւ այս, զի այժմ ի քո կաթողիկոսութեան այսպէս դիւրաւ առաւ ի մէնջ: Կաթողիկոսը խոնարհաբար կը պատասխանէ, թէ կերելի որ վասն մեղաց մերոց եղեւ, եւ սուլտանը վրայ կը բերէ, թէ իրաւ ալ ինքը երեք անգամ յուսահատելով ետ դառնալ կը մտածէր, բայց երեք անգամ ալ արգիլուեցաւ, որով յայտնի կըլլար թէ Աստուածն ձեր մատնեաց

զծեզ եւ զբերդդ ի ձեռս իմ (ՕՐԲ. Բ. 191): Պատմիչն այդ խոսքերը յիշելով, անուղղակի կուզէ ակնարկել Հեթումի հետեւած լատինամիտ կամ հռոմէադաւան ուղղութեան: Աշրաֆ Հռոմկլային մէջ բերդապահներ դնելէ, եւ ամրութիւններուն նորոգուիլը հրամայէ ետքը, երբ կը պատրաստուէր առջեւ երթալ, եւ ջնջել ամենեւին Կիլիկիոյ թագաւորութիւն (ՀԱՅ. 519) ետեւէն լուր եկաւ թէ Եւրոպացի բանակ մը հասած է Եգիպտոս եւ Աղէքսանդրիան պաշարած: Եկողները Նիկողայոս պապին յորդորներուն վրայ ճամբայ ելլող խաչակիրներն էին, որուն համար ալ Հեթում յատուկ խնդրանք հասուցած էր պապին քանի մը Փրակիսկեան կրօնաւորներու դեսպանութեամբ (ԿԱԼ. 416): Այս պատճառով Աշրաֆ ստիպուեցաւ Կիլիկիոյ արշաւանքը ետ թողուլ, եւ իր երկրին պաշտպանութեան դիմել, որով կըսէ Հեթում, իսկ մեք շնորհիւ պահեալ եղաք, որպէս ճնճղուկք յորսոյ զերծանք (ՀԱՅ. 519): Աշրաֆ Հռոմկլայի գերիները եւ աւարները մէկտեղ կը տանէր, Ղամասկոսի մէջ ցուցնէր քաղաքացեացն զկաթողիկոսն շրջեցուցանելով ընդ հրապարակսն, եւ Եգիպտոս հասնելով կը բանտարկէր երկաթի կապանօք (ՕՐԲ. Բ. 191):

1194. ԱՐԿԱԾԻՆ ՇՈՒՐՋԸ

Սմբատի շարունակողը Հռոմկլայի առունը եւ Ստեփանոսի գերութիւնը պատմելէն ետքը կաւելցնէ: Կարծեմ թէ յանիրաւ իրաւանց եղեւ վասն տէր Կոստանդեայ աքսորելոյն, զի այս ամէնս վասն նախանձու եղեւ (ՍՍԲ. 126), գործուած անիրաւութեան հանդէպ՝ աստուածային պատիժ մը կը համարի վերահաս արկածը: Միեւնոյն միտքը առանց երկուանաց յայտնած էր Օրբելեան, երբոր Հռոմկլայի առնուելուն պատմութիւնը կը սկսէր ըսելով, թէ բարկացաւ Տէր ի վերայ Ասքանագեան ազգինս Հայոց, յիշեաց զգրպարտութիւնն Կոստանդեայ, եւ զարթեաւ ի վրէժխնդրութիւն իւրոյ եկեղեցւոյն (ՕՐԲ. Բ. 190): Իսկ պատմութիւնը աւարտելէն ետքը, յուզեալ բարառութեամբ կը սկսի յանդիմանել անձ մը, զոր՝ ո՛վ դատաւորդ եւ զրպարտիչդ հայրապետին քո կոչելով, յայտնապէս կակնարկէ Հեթում Բ. թագաւորին, այլ անունը դեռ եւս Հեթում կենդանի էր եւ կը թագաւորէր, երբ կը գրէր (ՕՐԲ. Բ. 256): Արկածին պարագաներն ալ մանրամասնելով, անոր ըրածը եւ կրած վնասը դէմ դէմի դնելով կը շարունակէ. Ջոր դաւ ի Գլխաբացի եկեղեցւոյն արտաքսեցեր, նա ըզքոյդն արտաքսեաց ի մեծ աթոռոյ Հռոմկլային: Ջոր դուք ձեռամբ մերկացուցեր ի զգեստուն, նա մերկացոյց ձեռամբ սուլտանին Մըսրայ զքո եղեալ հայրապետն: Ջոր դու ի կապանս եւ ի բանտ առաքեցեր ի Լամբրոն բերդ, նա զքոյն առաքեաց ի կապանս եւ ի բանտ անզերծանելի զընտանին Մըսրայ: Անկէ ետքը եղած կորուստներն ալ թուելով, հայրապետական զարդերը, պատուական թագը, Լուսաւորչի Աջը, կաթողիկոսական գաւազանը, եւ նոյն իսկ աթոռանիստ հայրապետանոցը, կը հառաչէ: Աւա՛ղ անմտութեանց մերոյ, եթէ յորպիսի տուգանս եւ պատուհասս մատնեցաք (ՕՐԲ. Բ. 192): Այդ սրտառուչ խօսքերը պերճախոս յայտարարութիւններ են այն զգացմանց, որոնք կը տիրէին նոյն ատեններ Կատուկեցիին գահընկեցութեան վրայ, եւ այն աննպաստ տեսութեանց՝ որով կը նկատուէին Հեթումի եւ Անաւազեցիի լատինամիտ գործերը: Օրբելեան Հռոմկլայի հայրապետանոցին վրայ խօսելով, անոր հիմնարկութիւնը կը վերագրէ Գրիգորիս կաթողիկոսի, որ եւ Վկայասէր կոչուեցաւ (ՕՐԲ. Բ.

192) զոր իզուր սխալ կը կարծէ հռատարակիչը՝ Գրիգոր Բ. Վկայասէրի վրայ իմանալով (ՕՐԲ. Բ.358), զի Օրբելեանի իմացածն նոյն ինքն Գրիգոր Գ. Պահլաւունին է, Ներսէս Շնորհալիի եղբայրը (ՕՐԲ.Բ.193), որուն Վկայասէր ալ կոչուած ըլլալը իր տեղը յիշած ենք (953): Իսկ հայրապետական աթոռին Հռոմկլայի մէջ մնալը 140 տարտ կը հաշուէ (ՕՐԲ.Բ.193), ինչ որ կը համապատասխանէ մեր ժամանակագրութեան ալ, որ 1149-ին գրինք անոր սկիզբը (944), եւ անկէ մինչեւ 1292, ճիշդ 143 տարի անցած է: Իսկ Հռոմկլայ նստող հայրապետները կը համրէ տասն ինչպէս որ մենք ալ գրինք, Պահլաւունին մինչեւ Հռոմկլայեցին, երկու ծայրերն ալ մէջը համրելով:

1195. ՍՏԵՓԱՆՈՍԻ ՄԱՀՐ

Որչափ ալ Աշրաֆ հապճեպ ետ դարձաւ, սակայն Կիլիկիոյ մէջ ահ ու դողը չվերջացաւ, մանաւանդ երբ լսուեցաւ, թէ Աշրաֆ յաջողեցաւ Աղեքսանդրիոյ վրայ յարձակող Եւրոպացիները վանել, որով ահիւ եւ դողալով էր հանապազ ի լսելիս ամենեցուն՝ հռչակ երկիւղի գալստեան նորա եւ յոյժ նեղութիւնս եւ ի տառապանս էր յայսմ ամի ազգս Հայոց, ինչպէս կը գրէ Բաղնէկունքցի նորոգէ քահանայ 1292-ին (ԹՈՐ. Բ. 436): Սակայն Աշրաֆի ջաջողեցաւ յարձակումը նորոգել, որովհետեւ սպանաւ ի ծառայէ իւրմէ, որ ակն ունէր սուլտանանալ, այլեւ ինքն յայլոց սպանաւ, եւ սուլտանութիւնը անցաւ Մէլիքնագիրի, կամ Նասըր-Մուհամէտի, Աշրաֆի եղբոր: Բայց քանզի կարի մանուկ էր, խնամակալ անուանուեցաւ Կիպողա, եւ Քէթպողտ թաթարը, որ ծառայ գնեալ եղած էր, բայց Նասըրը բանտարկել տալով, սուլտանութիւնը սեփականեց Մէլիքիատէլ կամ Մէլիք-էլ-Ատիլ անունով: Այդ եղելութիւնք տեղի ունեցան 1293-ին, որ տարին եղեւ այնչափ սով, զի ամենայն Սարակինոսք մեռանէին, եթէ քրիստոնէայք առ սէր շահից չյաճախէին պարէնս (ՀԵԹ. 74): Այդ պարագաներուն կակնարկէ Հեթում թագաւոր, երբ Եգիպտացիներուն վրայ խօսելով կըսէ, թէ այժմ կան դեռ հառուածեալք անձամբ յանձինըս բաժանեալք, իսկ մեք շնորհիւ պահեալ եղաք (ՀԱՅ. 519): Այդ խառնակ միջոցին էր որ երջանիկ եւ փառաւորեալ կաթողիկոսն ըՍտեփանոս, ինչպէս Օրբելեան կը կոչէ Հռոմկլայեցին, եղեալ ամ մի ի բանտի վախճանեցաւ ի նմին: Եգիպտոսի մայրաքաղաքին: Քայրի կամ Գահիրէի մէջ եղող քրիստոնէաներ, զորս տեղացի Ղփտիներէն աւելի այնտեղ գտնուող Հայերուն վրայ ի դէպ է իմանալ, յաջողեցան հրաման ստանալ բանտարկեալ կաթողիկոսին արժանաւոր թաղումն ընելու, եւ տարան յեկեղեցին Հաբաշի Ասորեացն, եւ այն տեղ պատուով եղին ի հանգստի (ՕՐԲ. Բ 192): Որոշ տեղեկութիւններ կը պակստի յիշուած եղեղեցիին եւ Ստեփանոսի գերեզմանին վրայ, իսկ մահուան թուականը պէտք է նշանակել 1293, գերութենէ տարի մը ետքը: Օրբելեանի կողմէ տրուած պատուաւոր կոչումները նորէն կը հաւաստեն, թէ ամէնուն համոզմամբ Ստեփանոս մասնակցած չէր Կատուկեցիին դէմ գործուած անիրաւութեան, թէ անիկայ թէպէտ պարզամիտ անապատական, հլու գործիք ալ չեղաւ Անաւարգեցիին ձեռքը (1130), եւ թէ պարզապէս անմեղ զոհ մը եղաւ ուրիշներու ապօրինի գործունէութեան: Անատարակոյս է, որ իբր սրբակրոն անապատաւոր մը: համբերութեամբ կրեց նա նաեւ շղթայակապ բանտարկութիւնը, եւ գրեթէ մարտիրոս մը եղաւ իր բազմաչարչար վախճանովը, եւ միայն Կալանոսի պէս մոլեռանդի մը

անօրինակ զգացումը կրնար գրել, թե՛ առեալ յաստուածային բարկութենէն զպատիժ հպարտութեան իւրոյ, մեռաւ ի ներքոյ թուառական եւ դառնալի ծերութեան (ԿԱԼ 416):

Տ. ԳՐԻԳՈՐ Է ԱՆԱԻԱՐՁԵՑԻ

1196. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԸԼԼԱԼԸ

Ստեփանոսի գերութեան մէջ եղած տարին, նոր կաթողիկոս դնել տալու մտք չունեցաւ Հեթում, վասնզի ոչ միայն եկեղեցւոյն կանոնը, այլ եւ ազգային պատիւն ալ կը պահանջէր, ոտնակոխ չընել եւ չանարգել իր պաշտօնին զոհ եղած, եւ օտարներէ հալածուած ու բանտարկուած կաթողիկոսը: Սակայն եթէ կաթողիկոսի անունը կրող մէկ մը չկար մէջտեղ, կաթողիկոսութիւն վարողը կար: Անդստին Կատուկեցիի ընտրութեան օրէն գործի վրայ էր Անաւարզեցին, որ Հռոմկլայեցիին օրով գործերու ալ տիրացած էր, եւ անհակառակ կը շարունակէր պաշտօնական տեղակալութիւն, երբ աթոռը անտերունջ էր, եւ միտքեր յուզուած էին, Հռոմկլայի արկածը ամէնուն ուշը գրաւած էր, եւ վերահաս նոր վտանգի երկիւղն ալ փարատած չէր: Եթէ Ստեփանոսի կենդանութեան պատշաճողութիւնն ալ կը պահանջէր նոր կաթողիկոս չնստեցնել, ամէն ակնածութիւն կը դադարէր, երբ Ստեփանոսն մահուան լուրը հասնէր, եւ այն որ արդէն կաթողիկոսութեան ինքնիշխան վարիչն էր, պաշտօնական կերպով անունն ալ կառնէր: Կարծես նոր ընտրողական գործողութեան ալ պէտք չէ տեսնուած, զի Օրբելեանի բացատրութեանը համեմատ, յետ այսր ամենայնի դիպուածոց, առնէ ժողով թագաւորն Հեթում եւ տայ ձեռնադրել կաթողիկոս Հայոց զտէր Գրիգոր Անաւարզայ եպիսկոպոս (ՕՐԲ. Բ. 193): Միայն հրամայեալ ձեռնադրութիւն մը կը յիշուի, եւ կը ցուցնէ թէ եպիսկոպոսներու ժողովը եղած է, ոչ թէ ընտրելու, այլ ձեռնադրութիւն կատարելու համար: Շատոնց էր որ լատինամիտ կուսակցութիւնը, որուն հովանաւորն էր Հեթում, լատին միաբանութեան անդամակից կրօնաւորը, կը ջանար Հայ եկեղեցւոյ գլուխն անցնել իր կուսակցութեան պետ Գրիգորը, սակայն անգամ մը Լեւոն թագաւորի կամքն էր արգելք եղած (1168), անգամ մըն ալ Արեւելեաց հանդէպ ակնածութիւնն էր արգելած (1186), իսկ այս անգամ ոչ միայն արգելք մը չկար, այլ եւ շփոթ պարագաները պատեհ կու տային Հեթումին ազատօրէն գործել, եւ ամէնուն ալ մտադրութիւնը անձնական եւ պատահական խնդիրներէ հեռացած, միայն կաթողիկոսական աթոռին պահպանութեամբ ու պաշտպանութեամբ էր գրաւուած: Ահա թէ ինչ պարագաներու մէջ կը յաջողէր Անաւարզեցիին՝ այնչափ տարիներէ ի վեր հետապնդած եւ երկու անգամ յուսախաբ եղած, հայրապետական աթոռին տիրանալը: 1197.

ԱՆՁՆԱԿԱՆ ՀԱՆԳԱՄԱՆՔ

Գրիգոր անձնական յատկութիւններովը կարող անձ մը ճանչցուած էր, եւ իր հակառակորդ Օրբելեան ալ կը վկայէ, թէ էր այր գիտնական եւ առաքինի, սիրող եկեղեցւոյ տօնասէր եւ տօնախմբիչ տօնից տէրունականաց, եւ պայծառացուցիչ յիշատակաց մարտիրոսաց գիտէր եւ զլեզու եւ դպրութիւնն լատին եւ յոյն ազգին (ՕՐԲ. Բ. 193): Ասորերենի ալ հմուտ ըլլալ կը կարծուի, զի ի Հռոմկլայեցւոց ի Յունաց եւ յԱսորաց հաւասարապէս բազում պատմութիւն սուրբ վկայից թարգմանեաց կըսուի (ԿԱԼ. 419): Առաջին ծիրքը ուսումնականութիւն ու գիտականութիւնն

է, որ նկատողութեան պիտի առնուի, եւ երկրորդ կը մնայ եկեղեցասիրութիւնը, զոր սակայն իր անձին անհատական տեսութեամբ, եւ ոչ իր եկեղեցւոյ աւանդական սկզբունքով կը գործադրէր: Իսկ առաքինութիւնով կիմանանք թէ զերծ ու ղեղխ կեանքէ զերծ էր: Իր ծննդավայրն ու առաջին կեանքը անժանոթ մնացած են, հակառակ իր շատ ծանոթ անձ մը լինելուն, եթէ չուզենք իրեն ի Սոյ կոչուելէն (ԿԱԼ. 419) հետեւցնել, թէ Սիս քաղաքը ծնած ըլլայ, եւ Մեծքարեցի կոչուելէն ալ հետեւցնել՝ թէ Մեծքարի աշակերտութենէն եղած ըլլայ, ուր վարդապետանոց մը կար (1156): Անաւարզեցի մակդիր անունը, որով ընդհանրապէս կը ճանչցուի, պարզապէս Անարզաբա քաղաքի կամ Անաւարզայ եպիսկոպոս ըլլալէն առնուած է (ՕՐԲ. Բ. 252): Ուրիշ տեղ իրեն տրուած է Տուրքերիցանց մականունը (ՀԵԹ 85), որուն ոչ բացատրութիւնը ունինք եւ ոչ մեկնութեամբ կը գտնենք: զի եթէ երիցու տուրք կամ քահանայի որդի իմանանք, անմեկնելի կը մնայ երիցանց յօգնակի կիրառութիւնը: Այս կոչումներէն զատ ուրշ մակդիր անուններ ալ տրուած են իրեն զանազան պարագաներու համեմատ եւ կոչուած է Երզեցող (ՉԱՄ. Գ. 284) քաջ երգող ու երգահան ըլլալուն համար, Հռոմ (ՕՐԲ. Բ. 179) օտարադաւանութեան յարած ըլլալուն համար, եւ Ջըրող պատարագի խորհրդական բաժակին ջուր խառնելու սկսելուն համար: Իր կաթողիկոսութեան բարձրանալուն որոշ օրն ալ յայտնի չէ, զի հաշիւի հիմ ըլլալիք պարագայ մը չենք գտներ, եւ Ստեփանոսի տարի մը բանտարկութիւն կրելն ալ օրը օրին 1292 յուլիս 28-ին հաշուել ալ հնար չէ: Հետեւաբար պիտի գոհանանք 1293 ամառուան միջոցին դնել Անաւարզեցիին պաշտօնապէս կաթողիկոս օծուիլը: Դիտողութեան արժանի է, որ Անաւարզեցիին ուղղութիւնը յայտնի, եւ ինքն կանուխէն ընդդիմութեան առարկայ եղած, եւ առանց ժողովական ընտրութեան եւ առանց Արեւելեայց համաձայնութեան կաթողիկոս հռչակուած ըլլալով ալ, Արեւելեայք չեն ուզած անոր կաթողիկոսութեան դէմ բողոքել, եւ ոչ ալ Ապիրատի դէմ ըրած ցոյցերնին կրկնել՝ իրենց համար զատ կաթողիկոս մը դնելով (1040): Այդ զգուշաւոր ընթացքը իրաւունք ունինք վերագրել Արեւելեայց պետն ու գլխաւորն եղող Ստեփաննոս Օրբելեանի խոհականութեան, որ զգացած է անշուշտ թէ հայրապետութեան պառակտումը վտանգաւոր ու կարի վնասակար կըլլար ազգային եկեղեցւոյն, երբ կաթողիկոս մը աթոռէն հեռու գերութեան մէջ կը վախճանէր: Արեւելեայք ալ զգացած կըլլան, թէ ամէն գոհողութիւն պէտք էր ընել, որպէսզի աթոռին գոյութիւնն ու հաստատութիւնը չվտանգուի: Սակայն Անաւարզեցիին կաթողիկոսութեան չընդդիմանալով մեկտեղ: Օրբելեան համարձակ ընդդիմացած է անոր ուղղութեան եւ գործերուն, ինչպէս հետզհետէ պիտի տեսնենք:

1198. ԱԶԻՆ ԴԱՐՁԸ

Անաւարզեցիին կաթողիկոսութեան սկիզբը յաջողութեան նշոյլ մը եղաւ Եգիպտացւոց կողմէն հաշտութեան առաջարկ մատուցուիլը, ինչ որ Հայերուն համար մեծ մխիթարութիւն եղաւ: Քէփպողա որ բռնութեամբ սուլտանութիւնը գրաւած էր (1195) եւ ներքին թշնամութիւններէ կը վախճնար, ստիպուած էր արտաքին թշնամութիւնները կարճել, եւ միանգամայն չէր համարձակէր իր տեղէն հեռանալ: Եգիպտոսի մէջ սկսած սովն ու անոր հետեւանքը եղող ժանտամահն ալ

տխուր տպաւորութիւն գործած էին ընդհանրապէս, եւ ժողովուրդին միտքին մէջ քրիստոնէից դէմ գործուած բռնութեանց համար երկնային պատուհաս կը սեպուէին: Ահա զանազան պարագաները, որոնք իրարու խառնուելով Քէթպողան համոզեցին հանդարտ ձգել Հայերը, ինչ որ Հայոց ալ փնտռած կէտն էր: Հետեւաբար շուտով իրարու համաձայնեցան, Հայոց կողմէն ինչ ինչ տեղեր թողուեցան, ետուն տրամադրութեամբ զԾագն եւ զԱլլձէս, եւ վասն սիրոյ ետ թագաւորն զանմատչելի դղեակն Պեհէսնի (ՀԵԹ. 85) եւ զԳերմանիկա որ է Մարաշ (ՍԻՍ. 556), իսկ Եգիպտացիք դարձուցին իբրեւ աւար տարուած նուիրական սրբութիւնները, որոնց գլուխը Սուրբ Աջը, ինչպէս որ գրուած է, թէ սոյն աւուրքս պարոն Հայոց Հեթում գնեաց զԱջն Լուսաւորիչն եւ զամենայն մասունս ի յանօրինաց, եւ եբեր ի Սիս (ՍՄԲ. 126): Հաշտութեան դաշինքին հետ Աջին եւ ուրիշ սրբութեանց դարձը Հայերու համար մխիթարական պարագայ մըն էր. եւ անհնար էր որ ամէն կողմ հռչակուած չըլլար: Այսու հանդերձ Օրբելեան որ Հայոց 746-ին, այսինքն 1297-ին կը կնքէ իր պատմութիւնը (ՕՐԲ. Բ. 257), Հռոմկլայի առնուելուն առթիւ կը գոչէ. ո՞ւր Աջն եւ Գաւազանն եւ Աթոռն սրբոյն Գրիգորիւս որով պարծէիք (ՕՐԲ. Բ. 192), ուսկից կը հետեւի թէ Աջին դառնալէն լուր չունէր: Սակայն Օրբելեանի պատմութիւնը հետզհետէ գրուած ըլլալով, պէտք չէ պնդել, թէ այդ կտորն ալ 1297-ին գրուած ըլլայ միւս կողմէ Սմբատի շարունակողին ի սոյն աւուրքս բացատրութիւնը՝ 1292 եւ 1297 թուականներուն մէջ կիյնայ անոնրնշ կերպով (ՍՄԲ. 126), որով կրնանք ըսել թէ Աջին դարձը 1293-է մէկ երկու տարի ետքը տեղի ունեցած է. եւ Օրբելեան այն հատուածը գրած ատեն տակաւին Աջին ազատուելուն լուրը առած չէր: Ամէն առթի մէջ պէտք է ընդունիլ թէ Աջին գերեզարձը տեղի ունեցաւ Անաւարզեցիի առաջին տարիները, եւ պահուեցաւ Սիսի մէջ, ուր Անաւարզեցին հաստատեց իր հայրապետանոցը, քանի որ Հռոմկլայ քանդած էր եւ Եգիպտացւոց անցած եւ միանգամայն ազգային սովորութեան համաձայն էր՝ քաղաքական իշխանութեան կեդրոնին մէջ հաստատել հայրապետանոցն ալ: Սիմէոն Երեւանեցի կաթողիկոս, կը կարծէ թէ Աջը Եգիպտացիներէն Պարսիկներուն անցած, եւ անոնցմէ 1461-ին Աղթամարի Ջաքարիա կաթողիկոսին նուիրուած ըլլայ (ՋԱՄ. 8) եւ իր կարծիքը հաստատելու համար կը դիտէ թէ՛ զգերիւն Աջոյն ի Մոր պատմեն ամենայն պատմագիրք, բայց գդարձ ինչ որ բնաւ (ՋԱՄ. 9) բայց կերելի թէ չէ տեսած Սմբատի շարունակողին պատմութիւնը, ուր յայտնապէս գրուած է թէ Հեթում գնեաց զԱջ Լուսաւորիչն եւ եբեր ի Սիս (ՍՄԲ. 126): Մենք ուրիշ առիթներ ալ պիտի ունենանք Աջին վրայ գրելու:

1199. ԿԱՏՈՒԿԵՑԻՆ ԵՒ ՍՐԲԱՐԱՆԸ

Անաւարզեցին երբոր կաթողիկոսական աթոռը գրաւեց, եւ անհակառակ տիրապետութիւնն ալ ապահովեց, Արեւելեայց ընդդիմութեան չի հանդիպելով, եւ անոնցմէ ել իբրեւ կաթողիկոս ճանչցուելով, այլ եւս վստահութիւն կրցաւ ունենալ թէ Կատուկեցիին կողմէն իրեն դէմ որեւէ շարժում պիտի չըլլար, կամ եթէ ըլլայ ալ իրեն պիտի չվնասէ, ուստի Հեթումի հաւանեցաւ, եւ համաձայնեցան անոր դիրագոյն կեանք մը պատրաստել: Առաջին անգամ Կատուկեցին Լամբրոնի մէջ (1184) շղթայակապ բանտարկելէն յետոյ, թէպէտ չենք գիտեր թէ որչափ ետքը,

բարձին զկապանսն, բայց ոչ հանին յարգելանոցն, եւ անկէ մինչեւ այս ատեն զամս չորս Կատուկեցի կաթողիկոսը կը մնար Լամբրոնի բերդը փակուած (ՕՐԲ. Բ 186): Բանակցութիւնը տեղի ունեցած էր 1289-ին, կը տեսէր ուրեմն մինչեւ 1293, Անաւարգեցիին կաթողիկոսացած տարին: Միեւնոյն թուականը կը գտնուի արձանագրուած նշանաւոր սրբարանին կամ մասունքներու պահարանին վրայ, որ կը պահուէր հիւսիսային Իտալիոյ Աղէքսանդրիա (Alessandria della Paglia) քաղաքին մօտ, Պօսթօ Մարէնկօ (Bosco Marengo) գիւղը, Դոմինիկեանց վանքը, այժմ կը գտնուի Ռուսիոյ կայսերական թանգարանը (ՀԱՅ 498): Սրբարանը ընդարձակ յիշատակարան մըն ալ ունի Կոստանդին կաթողիկոսի մը կողմէ գրուած, եւ իբրեւ արիեստի նմոյշ մը յատուկ մտադրութեան առարկայ եղած է Լէյտա (Leijden) գումարուած 1883 տարւոյ հնասիրաց համաժողովին մէջ (ՍԻՍ. 107-112): Յիշատակարանին զլուխը նշանակուած տարին, յետքը հարիւր Հայոց թուական ընդ քառասուն ամաց լրման, եւս եւ երկուց ի տոյն պայման, որ է Հայոց 742, կամ 1293 տարին, Կատուկեցիէն զատ ուրիշ Կոստանդինի մը չի կրնար պատշաճիլ, սակայն միւս կողմէն գիտենք թէ նոյն տարին Կատուկեցին այլ եւս կաթողիկոս չէր, միայն թէ անոր բանտարկութենէ ազատուելուն տարին էր, որով իբրեւ ուխտի յիշատակ մը նուիրուած կըլլայ այն Կոստանդինի կողմէ: Ըստ այսմ 1293 թուականը իր ազատութեան եւ ուխտին տարւոյն պէտք է վերաբերել, քան թէ շինութեան, որ կրնայ տարի մը ետքն ալ աւարտած ըլլայ: Յիշատակարանին մտադիր ուսումնասիրութեամբը կը տեսնենք, որ Կոստանդին անձն տարտամ, սնեալ ի Կլայն Հռոմայական, եղեր է կաթողիկոս, բայց չըսեր թէ այժմ ալ կաթողիկոս է, եւ կը յաւելու թէ արդ, այսինքն է հիմա ու կաթողիկոսութենէ ետքը, Սկեւռայ վանուց ի հովուութեան, եղայ տեսուչ այն մեծի տան, եւ վիճակին իւր սեպեհական: Ասկէ ամենայն իրաւամբ կը հետեւցնենք, թէ Կատուկեցին չորս տարի բանտարկութենէ ետքը, Լամբրոնի բերդէն հանուեցաւ, բայց չներուեցաւ իրեն անկէ հեռանալ, եւ իր խորին վանքը երթալ Բարձրբերդի կողմերը, այլ իրեն իբրեւ բնակութիւն ու պաշտօնավայր նշանակուեցաւ Սկեւռայ վանքը, որ էր առընթեր հայրենատուր ամրոցի տերանց Լամբրոնի (ՍԻՍ. 97): Խոնարհամիտ հայրապետը, որ անտրտունջ թողեր էր իր աթոռը, ուրախութեամբ ընդունած է Սկեւռայ առաջնորդութիւնը, բանտարկութենէ ետքը, եւ ոչ թէ կաթողիկոսութենէ առաջ վարած է այդ պաշտօնը, ինչպէս ոմանք կարծեցին (ՀԱՅ. 498), զի կաթողիկոսութենէ առաջ խորին վանքի առաջնորդ էր (ՕՐԲ. Բ. 184): Կատուկեցին չի յիշատակեր իրեն դէմ եղած անիրաւութիւնը, բայց երկու նշանակալից տողեր կարծես թէ թափանցիկ կերպով կը ցուցնեն անոր սիրտին ցաւը, զի կը գրէ. Այլ երանի թէ աստ վախճան առնոյր գրոյցս պատմութեան, եւ կանցնի պատմել Հռոմկլայի առումը եւ հայրապետին գերութիւնը: Նոր ցաւեր ալ ունեցանք՝ ըսել է, մինչ ցաւ մը պատմած չէր ուստի անշուշտ միտքին մէջ իր գահընկէցութեան յիշատակները կը նորոգուէին, որ նոր ցաւերու կակնարկէր: Նոյն յիշատակարանին մէջ իրեն վրայ խօսելով, կը գրէ թէ զետեղել եմք ի Սկեւռայն (ՍԻՍ. 108), ինչ որ բաւական նշանակալից է, թէ ոչ իբրեւ պատիւ մը, այլ իբրեւ բռնադատեալ բնակութիւն մը նշանակուած է իրեն Սկեւռայ վանքը:

1200. ԿԱՏՈՒԿԵՑԻՆ ԵՒ ՍԿԵՒՐԱՅ

Դիտելու արժանի է, որ յիշատակարանին մէջ նոյն ատենի կաթողիկոսին անունը գրուած չէ թէպէտ երկու անգամ գոհութեամբ եւ օրհնութեամբ յիշուած է Հեթումի անունը: Չենք կրնար ըսել թէ կաթողիկոս մը չգտնուած ատեն գրուած է յիշատակարանը, որովհետեւ յատնապէս կըսէ թէ Հռոմկլայի առումը տեղի ունեցաւ ամօք յառաջ քան գթուական, այսինքն Սրբարանին շինութենէն տարիներ առաջ, մինչ հազիւ տարի մը ետքը արդէն Անաւարզեցին կաթողիկոս եղած էր, որով կամաւոր դիտում կը տեսնուի Անաւարզեցիին անունը չտալու մէջ: Իսկ Հեթումի անունին պատուով յիշումները, բնաւ իրաւունք չեն տար հետեւցնել, թէ ուրեմն անհաւանական է որ Հեթում յօժարած ըլլայ զնա աթոռէն հրաժարեցնել (ՀԱՅ. 498) քանի որ պատմութիւնը յայտնի է, եւ Օրբելեանի կծու ակնարկ (ՕՐԲ. Բ. 192) երկայելու տեղի չթողուր: Ուստի Հեթումի համար աղօթքը՝ թագել ընդ սրբոյս յարքայութեան, եւ երախտեացն որ յիս հասան՝ խոստովանութիւնը (ՍԻՍ. 109), բարի հոգիի արտայայտութիւններ են: Իսկ ըսելը թէ բարւոյն Հեթմայ յարաբերութեան եղայ տեսուչ այն մեծի տան, որ է Սկեւռայի առաջնորդ ըլլալուն յիշատակութիւնը (ՍԻՍ. 108), կը ցուցնէ թէ այդ եղած է բանտարկութենէ ետքի միջոցին: Այս դիտողութիւններէ կը հետեւի թէ առաւելապէս Հեթումի կամքով եղած է Կատուկեցիին ազատութիւնը, քան թէ Անաւարզեցիին նախաձեռնութեամբը, որ թերեւս տակաւին չէր սիրեր ազատ վիճակի մէջ տեսնել Կատուկեցին, որ մի գուցէ իրեն ծրագիրներուն դէմ արգելք մը յարուցանէ: Իսկ Հեթում, որ իր լատինամիտ ուղղութեան հետ, խղճահար բարութիւն մըն ալ կը սնուցանէր իբրեւ Փրանկիսկեան կրօնաւորութեան նուիրեալ բարեպաշտ մը, բաւական խղճի յուզում ունեցած պիտի ըլլայ, չորս տարի շարունակ Լամբրոնի դղեակին մէջ փակուած պահելով խեղճ Կատուկեցին, եւ Անաւարզեցին ալ համոզած է Լամբրոնի դղեակէն Լամբրոնի վանքը փոխադրել զայն, եւ եկեղեցական մխիթարութեան ալ դիւրութիւն տալ՝ Սկեւռայ առաջնորդութեամբը:

1201. ՀԵԹՈՒՄԻ ԿՐՕՆԱԿՈՐԻԼԸ

Երբոր Հեթում կը տեսնէ այլ եւս ամենայն ինչ կարգի մտած եւ կանոնաւորութիւն ստացած է, Գրիգորի կաթողիկոսութեամբ եւ Եգիպտացւոց հետ հաշտութեամբ, ատենը հասած կը կարծէ. քաղաքական գործերէ բոլորովին քաշուիլ, եւ այն կրօնաւորութիւնը գոր իբր երրորդական մը կամ իբրեւ արտօնեալ մը աշխարհի մէջ կը վարէր, իր ամբողջական կատարելութեան հասցնել, Փրանկիսկեաց քուրճէ կապան հագնիլ, եւ չուան գօտին պատել եւ վանական կեանք վարել: Արդէն իրմէ՛ զատ վեց եւս որդիներ թողած էր Լեւոն Գ. ամէնն ալ գործի տէր եւ կարող անհատներ, որոնք կրնային թագաւորութիւնը կառավարել: Այդ նպատակով ետ զպարոնութիւնն յիւր եղբայրն ի պարոն Թորոսն, եւ ինքն եմուտ ի կարգ եւ կրօնաւորուեցաւ, եւ Փրանկիսկեաց վանքը, մտաւ, որուն ուր ըլլալը եւ ինչ անուն ունենալը նշանակուած չէ: Պատմիչը այդ եղելութիւնը կը դնէ 1293 թուականին, որ է նոյն իսկ Անաւարզեցիին կաթողիկոս եղած տարին (ՀԵԹ. 85), սակայն Վենետիկի Փրանկիսկեաց վանքին մէջ նկարուած պատկերին ներքեւ 1294 տարին ցուցուած է՝ իբր թուական Հայոց Թագաւոր Երանելի Եղբայր Յովհաննէսին, սերովբէական սքեմը, այսինքն Փրանկիսկեանց տարազը առնելուն (ՀԱՅ. 516): Մեզի ալ աւելի յարմար կը թուի այդ 1294

թուականը, որ միջոց մը կը թողու Գրիգորի կաթողիկոսութենէն եւ Եգիպտացոց հաշտութենէն ետքը պէտք եղած կարգադրութեամբ զբաղելու: Իսկ պատմիչին տարի շփոթած ըլլալը նշանակութիւն չունենար, քանի որ Հեթումի իբր կրօնաւոր ունեցած Յովհաննէս անունն ալ կը շփոթէ, եւ Մակար կոչեցաւ կըսէ. (ՀԵԹ. 85) մինչ Մակար անունը Հեթում Ա-ին առած անունն է (1155): Թորոս Հեթումէ ետքը երիցագոյն եղբայրն էր, եւ կարգով անոր կիյնայ յաջորդութիւնը, այսու հանդերձ Թորոս իբրեւ թագաւոր չի ճանչցուեցաւ, այլ իբրեւ տեղակալ կամ խնամակալ ստանձնեց պարոնութիւնը, այսինքն իշխանութիւնը, որով կարծես թէ Հեթում գործէ քաշուած չըլլալը, այլ Եղբայր Յովհաննէս անունովը եւ Փրանկիսկեան կրօնաւորի տարագովը կը շարունակէր հսկել թագաւորութեան գործերուն: Այս միջոցներուն պէտք է դնել, Հեթումի քոյրերէն Ռիթայի՝ Յունաց կայսեր Անդրոնիկոս Բ. Պալէոլոգի Միքայէլ որդւոյն հետ ամուսնանալը, եւ Զապլունի Տիրոսի կոմսուհին կոչուիլը՝ ամուսնանալով Կիպրոսի Հենրիկոս թագաւորին եղբոր՝ Ամաւրի Լուսինեանի հետ (Amaury de Lusignan):

1202. ԱՆԱԲԱՐՁԵՑԻՒՆ ԾՐԱԳԻՐԸ

Անաւարզեցիին առջեւ այլեւս ասպարէզը բաց էր, այնչափ տարիներէ ի վեր իրեն նպատակ ըրած փոփոխութիւնները մուծանել Հայոց եկեղեցւոյն մէջ, ստրկաբար ընդգրկելով Լատինացոց ծէսերն ու սովորութիւններն ալ: Ինքն կաթողիկոս էր, Հեթում թագաւոր իր պաշտպանն էր, զանազան միջոցներով իրեն կողմէ շահուած խումբ մըն ալ ունէր, թէպէտ ամբողջ Կիլիկեան չունէր. իսկ Հայաստան իրեն միտքին հակառակ էր: Գրիգոր անգիտակ չէր այդ կացութեան, ուստի կաշխատէր տակաւ առ տակաւ մուծանել իր մտածած նորութիւնները, եւ առանց աղմուկի ու շփոթի ամէն բան փոփոխել: Այս նպատակին համար նախ ինքն կը սկսէր անձամբ կատարել իր ծրագիրները, անկէ կաթողիկոսարանին մէջ գործադրել կու տար, միեւնոյն ժամանակ արքունեաց երէցներն ալ կը համակերպէին Հեթումի հրամանին ներքեւ: Անկէ կը սկսէր վանահայրներէն եւ եպիսկոպոսներէն իրեն համամիտներ գտնել, եւ մինչեւ իսկ ընդդիմադիրները համոզելու համար հակաճառութեան կը մտնէր. եւ հեռաւոր տեղեր ալ իր համամիտներէն նուիրակներ կը գրկէր, ճարտար կերպով իրեն կողմը գործակիցներ կազմելու: Ըստ այսմ Անաւարզեցիին կը զգուշանար բացարձակ հրամաններ արձակել եւ որոշումներ տալ, այլ կը սպասէր մինչ հասարակաց ժողով լինի, որ ընտելանան (ԿԱԼ.440), վասնզի համոզուած էր ու պէտք կը զգար, որ ընելիք փոփոխութիւնը ժողովով հաստատուէր (ԿԱԼ.438): Հետեւաբար վստահօրէն կրնանք եզրակացնել, թէ ինչ ալ ըլլան Անաւարզեցիի մտածածները, ըսածները եւ ըրածները, անոնք ոչ օրէնքի եւ կանոնի, եւ ոչ ալ անհոգութեան եւ սովորութեան ոյժը ունին, եւ կը մնան լոկ անհատական գործողութիւններ, որոնց մասին ինքն ալ կընդունի, թէ իրեն հնար է լսել, Մի՛ փոխէր զսահմանս՝ զորս եղին հարքն քո (ԿԱԼ.448): Ըստ այսմ լատինամիտներ կամ լատինասէրներ, որոնք կը կարծեն կաթողիկոսական իշխանութեան հեղինակութեամբ ճոխանալ Անաւարզեցիին վրայ կրթնելով, իրաւունք չունին այդ կողմէն փաստ մը քաղել, քանի որ ինքն Անաւարզեցիին կը խոստովանի թէ ժողովի հաստատութեան պէտք կայ եւ միւս կողմէն ալ յայտնի է թէ իր որով բնաւ

ժողով գումարուած չէ: Այս դիտողութիւնը կընենք Անաւարդեցին գործը Անաւարդեցիին միտքով կշռադատելու համար, զի մեր համոզմամբ ժողով մը եղած ատեն ալ, պէտք է ոչ թէ նիւթական գումարումով գոհանալ, այլ ժողովին օրինաւորութեան եւ հեղինակութեան պայմաններն ալ քննել, ու այնպէս եզրակացութեան յանգիլ:

1203. ԱՂԹԱՄԱՐԻ ԱՐՁԱԿՈՒՄԸ

Անաւարդեցիին լատինամիտ փոփոխութեանց մասին ընդարձակօրէն խօսելու չսկսած, անցողակի յիշենք Սիսի ու Աղթամարի աթոռներուն յարաբերութեանց ակնարկ մը, որ կը գտնուի Անաւարդեցիին գրութեան մէջ, ուր Հեթումի ուղղելով խօսքը կըսէ. ՋԱղթամարն օրհնել ետուր (ԿԱԼ.439), առանց ուրիշ բացատրութիւն մը աւելցնելու: Այս խօսքերը հիմ եղած են կարծելու թէ Անաւարդեցին Աղթամարի աթոռին վրայէն վերուց այն բանադրանքը որ Սեաւ-Լերան ժողովով գրուած էր (929), եւ հրաման տուաւ անոր որ անարգել իր իշխանութիւնը վարէ, ու բազում սէր եցոյց յայնմհետէ առ նոյն աթոռ (ՉԱՄ.Գ.289), մինչ այս մասին սեւէ պատմական յիշատակ չկայ: Յիշատակարանի մը մէջ այս միջոցին իբր Աղթամարայ կաթողիկոս կը նշանակուին իրարու ետեւէն Սէֆէտին իշխանի երկու որդիքը, Ստեփանոս եւ Ջաքարիա (ԱՐԾ. 363), մինչ Հաւաքարանը Ստեփանոսէ ետքը կը դնէ Եղիշէ Աղբակեցին 1292-էն 1300 եւ անկէ ետքը Ջաքարիա Սէֆէտինեանը 1300-էն մինչեւ (ՕՕ ԲԻՉ. 1193) իսկ Յիշատակարանը Ջաքարիայի մահը կը դնէ 1321-ին (ԱՐԾ. 365): Բայց ով ալ ըլլայ Անաւարդեցիին ժամանակակից Աղթամարեցին, հնար պիտի չըլլայ բոլորովին հերքել Անաւարդեցիին վերագրուած արձակումն ու օրհնութիւնը, բայց եւ ոչ տեւական արդիւնք մը տալ անոր: Թուականապէս իբր 40-50 տարի ետքը, Մխիթար կաթողիկոս կը գրէ, թէ Աղթամարի աթոռը՝ յառաջնմէ հնազանդ էր կաթողիկոսին, այլ սակաւ ժամանակ է, զի ետ անձին անուն կաթողիկոսի վասնօրոյ բանադրեցաւ ի կաթողիկոսէն Հայոց, եւ թէ յորմեհետէ արքեպիսկոպոսն Աղթամարայ ապստամբեցաւ ի մէնջ, բանադրեցանք հանդերձ վիճակակցօք նորա (ՉԱՄ. Գ. 396): Քանի որ Մխիթարէր սակաւ ժամանակ առաջ տեղի ունեցաւ Աղթամարի դէմ նոր բանադրանք մը, հնար չէ զայն նոյնացնել մոտ 200 տարի առաջ 1114-ի վճիռին հետ, եւ պէտք է ըսել թէ Անաւարդեցիի արձակումէն ետքը, նորէն խնդիր յուզուեցաւ եւ Անաւարդեցիի արձակումը չեղեալ նկատուեցաւ: Բայց թէ Գրիգորի եւ Մխիթարի միջանկեալ երեք կաթողիկոսներէն ով եղաւ բանադրանքը նորոգողը, պատմութիւնը մեզի չի յայտներ: Եղելութիւնը վաղանցուկ եւ անհետեւանք բան մը եղած ըլլալուն, հարկ չենք սեպեր աւելի հեռու տանիլ մեր հետազօտութիւնները, թէ ինչ պարագաներու մէջ եւ ինչ պայմաններու ներքեւ տեղի ունեցան Սիսի եւ Աղթամարի աթոռներուն հաշտաբար յարաբերութիւնները Անաւարդեցիի օրերորով, եւ կրկին հակառակութիւնները Անաւարդեցիէ ետքը:

1204. ԱՌԱՋԻՆ ՔԱՅԼԵՐԸ

Անաւարդեցին կը խոստովանի, որ երբ առաջին անգամ Լատիններուն կողմէն իրեն առաջարկուեցաւ՝ իբր նմանողութեան նախընծայ պայման, պատարագի բաժակին ջուր խառնել, ինքն անմիջապէս չհաւանեցաւ, զի կը գրէ, երբ Ֆռանգքն խնդրեցին զայս յինեն, եւս հակառակ

կեցայ, զի գիտէի ստուգապէս, որ չէր վնաս (ԿԱԼ. 438): Ասկէ կը հետեւի թէ որչափ ալ սիրտով պատրաստ ըստ ամենայնի Հռոմի ծէսերն ու սովորութիւններն ընդունիլ սակայն խոհական խղճահարութիւն մը ունեցած է յախուռն ջառաջելու, եւ պատշաճ կերպով զինուելու համար: Իր կողմէն յայտնուած պատրաստականութիւնը քաջալերած է Լատին կրօնաւորները իրենց դպրոցական ծելերով եւ արուեստակեալ պատճառաբանութիւններով գրաւել անոր միտքը, որ արդէն Արեւմտեայց գիտական առաւելութիւններէն նախապաշարեալ էր: Պատարագի բաժակին ջուր խառնիլը՝ հայադաւանութեան դէմ պայքարին գլխաւոր մեկնակէտը եղած է, որովհետեւ Անաւարգեցիէն մեզի հասած դաւանաբանական գրութեանց, ոչ թէ միայն մեծագոյն պարունակութիւնը, այլ գրեթէ ամբողջութիւնը այդ խնդիրին շուրջը կը դառնայ, եւ յարմար անյարմար վկայութիւններ կուտակուած են ջրախառն բաժակը պաշտպանելու համար: Եթէ յառաջ բերուած վկայութեանց մէջ Աթանասի եւ Բարսեղի, Ոսկեբերանի եւ Աստուածաբանի անուններն ալ կան, որոնք կրնան Հայերուն ծանոթ ենթադրուիլ, սակայն Աղեքսանդր Ա. եւ Յուլիոս Ա. պապերէն Կիպրանոս Կարքեղոնացիէ եւ Ամբրոսիոս Մեդիոլանցիէ (ԿԱԼ. 436), Հերոնիմոս Գաղմատացիէ եւ Բեդատ Անգղիացիէ (ԿԱԼ. 444) քաղուած վկայութիւններ, զորս Անաւարգեցին ջրախառն բաժակի պաշտպանութեան համար կը յիշէ, յայտնապէս կը ցուցնեն թէ որոնք եղան Անաւարգեցիին խորհրդատուները ու համոզողները, որ մինչեւ իսկ իբրեւ գերագոյն փաստ կը դիմէ յամենայն Ֆռանգ սուրբ հայրսն, որ ի հարկին յառաջ բերէ եւ ցուցնէ չհամոզուողներուն (ԿԱԼ. 444): Անաւարգեցիին մեծ խիղճ եղած է որ Լատին եկեղեցւոյ մէջ նզովք կայ եղեր կըսէ, ոչ գիտէի թէ ժողովք եւ հայրապետօք մեծ բանադրուած է, եւ բոլոր ջանքն այնէ, որ այդ բանադրանքէն զինքն ազատէ, եւ իբրեւ ապահովութիւն, արդէն սահմանեալ են, կըսէ որ երբ պատարագ կու առնեն, նա ջուր դնեն ի ծածուկ (ԿԱԼ. 438): Որով կարդարացնէ իրեն տրուած Ջրող մականունը: Բայց շատ զօրաւոր հոգւոյ տէր չի հանդիսանար, երբոր ծածուկէն բաժակը ջրելով, ինքզինքը կը կարծէ պաշտպանել, իսկ իր եկեղեցւոյն պաշտօնեաներուն կը ներէ որ անջուր պատարագեն, եւ համարձակ կը գրէ, ով ուզէ առնէ, եւ որ չուզէ, թող կենայ մինչ ի ժողով (ԿԱԼ.) քանի որ պէտք չէր որ անտարբեր մնար, եթէ իրաւ համոզում գոյացուած էր, թէ բանադրանքի ներքեւ կը մնայ չընողը:

1205. ՋԱՆԱՋԱՆ ԿԷՏԵՐ

Ջրախառն բաժակի խնդիրին մասին համոզում գոյացնելէ ետքը, դիւրին էր ուրիշ լատինական նմանողութիւններն ալ ընդունիլ տալ Անաւարգեցիին, որ կը սկսի ձեռք առնել ուրիշ կէտերն ալ, զորս կուզէ լատինին նմանեցնել, եւ հայ եկեղեցւոյ աւանդական կարգերը ջնջել: Իր փափաքած փոփոխութիւններն են. 1. Ընդունիլ Յոյներէ եւ Լատիններէ ընդունուած եօթը ժողովները, բայց չի յիշէր լոկ Լատիններուն ընդունուած ուրիշ եօթը ժողովները, որոնցմով Արեւմտեայց տիեզերական ժողովները 14-ի հասած էին: 2. Համարձակ դաւանիլ երկու բնութիւն, երկու կամք եւ երկու ներգործութիւն ի Քրիստոս, պնդելով թէ Հայոց կաթողիկոս մըն ալ եւ Աղուանից կաթողիկոս մըն ալ զայն ընդունուած են, բայց անուն չի տար, եւ յայտնի չէ թէ որոնց կականարկէ: 3 . Ծնունդը դեկտեմբեր 25-ին տօնել Յայտնութենէ՛ զատելով: 4. Ջատկի

Ճրագալոյցին երեկոյին կաթեղէնով նաւակատիք չընել: 5. Յինանց ուրբաթներուն պահքը չլուծել: 6. Բոլոր տէրունի եւ որբոց տօները եւ պահոց օրերը Լատիններուն հետ ընել, եւ Հայկական եկեղեցւոյ եօթնեկական գրութիւնը ջնջել: 6. Սուրբ Աստուածին մէջէն կամ խաչեցար բառը վերցնել, կամ Քրիստոս բառը աւելցնել: 8. Եկեղեցական զգեստները գործածել, թէպէտ չաւելցնէր որ Լատիններու ձեւերն ալ ընդունելու է: 9. Ժամանակագրութիւնները եկեղեցւոյ մէջ կատարել: 10. Քահանայական աստիճանները Լատինաց համեմատ տալ: 11. Պատկերները ընդունիլ Լատինաց պէս, անխտիր եւ առանց օրհնութեան: 12. Բաժակին ջուր խառնել, ինչ որ արդէն գլխաւոր խնդիրն էր (ԿԱԼ.439): Այդ կէտերը զննած ատեննիս, կը տեսնենք անոնց մէջ քանիներ, որոնք առջի դարերէն Յոյներու կողմէ իբր միաբանութեան պայմաններ առաջարկուած էին, բայց երբեք պաշտօնապէս ընդունուած չէին: Սակայն Անաւարդեցիին յիշած գլուխները նոր կէտեր ալ կը պարունակէին, հետեւելով անշուշտ Լատին կրօնաւորներուն թելադրութեանց, որոնց կը հպատակէր կրօնաւոր թագաւորը, եւ որոնց աշակերտած էր օտարասէր կաթողիկոսը: Եթէ կային կէտեր որոնք սկիզբէն իվեր դաւանական կամ կարեւոր տարբերութիւններ պարունակելուն՝ ուրիշ եկեղեցիներէ ատեն պահանջուած էին, սակայն Անաւարդեցիին օտարասէր եռանդը այնչափ ալ չէր բաւականանար, եւ բոլորովին նոր փոփոխութիւններ ալ կառաջարկէր, որոնք թերեւս պահանջուած ալ չէին, ինչպէս է տօներու մասին եօթնեկական գրութեան ջնջումը, Ճրագալոյցի կամ Յինանց ուտելիքները, եւ ուրիշներ ալ:

1206. ՇԱՐԱԿԱՆՆԵՐ ԵՒ ՏՕՆԵՐ

Անաւարդեցիին նորութեանց տենդով տոչորեալ անձ մը կերելի, վասն զի փափաք ունեցած է եկեղեցւոյ մէջ փոփոխութիւններ մտցնել, նաեւ անկախաբար լատինական նմանողութիւններէ: Այդ կարգէն է առաւօտեան ժամերգութեան մէջ Մեծացուսցէ կարգը հանապազօրեայ ընել, ամբողջապէս իր փոխով ու շարականով, քարոզով եւ աղօթքով: Ժամերգութեան այդ մասը որ Քրիստոսի Մարդեղութեան կամ Յայտնութեան նուիրեալ էր, հայկական հին ծէսին համեմատ, կիրակնօրեայ պաշտօն մըն էր եւ Յարութեան նուիրեալ իւղաբերից կանոնին մաս կը կազմէր: (ՕՁՆ.29): Անաւարդեցիին, անշուշտ Լատիններէ թելադրուելով, թէ Հայոց ժամերգութեան մէջ Աստուածածնայ պաշարման բաւական մտադրութիւն դարձուած չէ, որոշեց որ Մեծացուսցէ կարգը, Յարութեան կանոնէն զատուելով հանապազօր կատարուի առաւօտեան ժամերգութեան մէջ: Այդ նպատակով բազմաթիւ Մեծացուսցէ շարականներ ալ յօրինեց, իւրաքանչիւր օրուան պատշաճին համար, որոնցմէ քանիներ գրչագիրներու մէջ կը տեսնուին, սակայն հաստատուն կիրառութեան մտած չեն, թէպէտ եւ Մեծացուսցէ կարգին ամենօրեայ ըլլալը սովորական դարձած է, եւ այսօր ալ կը կատարուի: Անաւարդեցիին իր Երգեցող մականունն ալ արդարացուցած է նոր շարականներ յօրինելով, որոնցմէ 33 կանոն ցուցակագրուած կը գտնենք (ՍԻՍ.242): Անոնցմէ 9 հատը Աստուածայայտնութեան տօնին կը պատկանին, որուն ինն օրերը բաժնած է երկու ճրագալոյցներու, երկու եռօրեայներու եւ թվատութեան տօնի մը: Երեք կանոններ գրած է Աւագ շաբաթի առջի երեք օրերուն համար: Յատուկ կանոններ յօրինած է, Անդրէաս ու Թովմաս

առաքելներու, Մատթէոս ու Մարկոս ու Ղուկաս աւետարանիչներու, 72 աշակերտներու, Նիկողայոս, Բարսեղ, Աստուածաբան ու ոսկեբերան հայրապետներու, Գէորգ, Մերկեռիոս, Թէոդորոս ու միւս Թէոդորոս զօրավարներու, եւ կանոն մըն ալ Տարագոսեան մարտիրոսներու՝ որոնք Անարգաբայի յատուկ սուրբեր են: Ըստ այսմ Աստուածայայտնութեան 9 կանոններէն զատ 18 ալ կանոններ յօրինած է Հայ եկեղեցւոյ ընդունած տօներուն, թէպէտ անոնցմէ ոմանք արդէն իրենց շարականները ունեցած են: Մնացեալ 6 կանոններու տօներն իսկ նոր են եղած, եւ իր կողմէն մուծուած, որոնք են, Երրորդութիւն, Անարատ Յղութիւն եւ Ընծայումն Աստուածածնի, Ամենայն Սրբոց, Եօթներորդ ժողով որ է Նիկիոյ Բ., եւ Լեւոն պապ: Իր գրած շարականները հաւանաբար յիշուածներէն աւելի ալ եղած պիտի ըլլան, զի 33 կանոնները միմիայն ցուցակագրողին ձեռքը հասած գրչագիրներուն մէջ տեսնուածներն են: Անաւարզեցիին գրական արժէքը չի բարձրանար այս շարականներով, որոնց մէջ իր պաշտպաններն ալ կը պարտաւորուին խոստովանիլ թէ չիք վստմական ոճ նախնի շարականաց (ՍԻՍ.242): Անոր գրած շարականներէն եւ ոչ մէկը գործածական է այլեւս, եւ խափանմանը պատճառ եղած է անշուշտ Տաթեւացին, որ ընդունելի շարականներու ցուցակը կազմելէն ետքը, աւելցուցած է. այսինքն շարականս ընդունելի է յեկեղեցի, եւ աւելի քան զայս խոստելի է եւ անպիտան (ՏԱԹ.638): Հարկաւ Տաթեւացին չէր կրնար ներել որ Անաւարզեցիին գրածները կիրառութեան անցուին: Շարակնոցին հետ Յայսմաւորքին վրայ ալ յատուկ աշխատութիւն ունեցած է Անաւարզեցին, նորանոր յիշատակներ աւելցնելով անոր մէջ, եւ անշուշտ անկէ մնացած պիտի ըլլան Յայսմաւորքի մէջ անցած Լատին սուրբերու յիշատակները, զոր օրինակ Ամբպոնիոսի Մեդիսլանեցի (ՅԱՍ.Բ.275), Գրիգոր Հռոմայեցի (ՅԱՍ.Ա.177), Դորոթէոս Տիրացի (ՅԱՍ.Ա.243), Եօթներորդ ժողով (ՅԱՍ.Բ.165), Լաւրենտիոս եւ Քսենտոս Հռոմայեցիք (ՅԱՍ.Բ.72) եւ ուրիշներ: Յայսմաւորքը պէտք էր յատուկ առարկայ ըլլար Անաւարզեցիի մտադրութեան, որովհետեւ կաշխատէր ջնջել տօներու մասին Հայ եկեղեցւոյ եօթնեկական գրութիւնը, եւ սրբոց տօները կատարել ամսաթիւի գրութեամբ եւ Յայսմաւորքի կարգով:

1207. ԳՈՐԾԱԴՐԵԼՈՒ ԶԱՆՔԵՐ

Անաւարզեցիի լատինասէր ծրագիրին մասին պէտք եղած տեղեկութիւնները տալէն ետքը, հարկ կըլլայ յիշել անոր իրականացման մասին իր ճիգերը: Ինչպէս կանխեցինք ըսել (1204), նա առաջին անգամ կը սկսէր ինքը գործադրել իր միտքը, չսպասելով ալ որ նախապէս իր ծրագիրը կանոնաւորապէս քննուի ու ընդունուի եւ ժողովական որոշմամբ հաստատուի: Միեւնոյն ժամանակ հրաման կու տար, որ ով որ ուզէ իրեն նմանիլ, ազատ ըլլայ հնաւանդ ծէսը զանց ընել, եւ նոր ոճը գործադրել, եւ համարձակ կը գրէր, հրաման կու տամք եւ կու օրհնենք որ ձեր այսինքն Հեթումի երիցունքն ջուր խառնեն ի նոյն սուրբ խորհուրդն, միանգամայն կը թելադրէր, որ ուրիշներ ալ անոնց հետեւին, այսինքն նոյնպէս արասցեն եւ թագաւորի երիցունքն, եւ ձեր եղբայրցն, եւ իշխանացն (ԿԱԼ.439): Այդ գործադրութիւնները պիտի սկսէին որեւէ պաշտօնական որոշումէ առաջ, փոփոխութիւնները անզգալաբար կատարեալ իրողութեան վիճակի վերածելու

դիտմամբ, յօգուտ գործածելով ակնածութեան, շահադիտութեան եւ շողոքորթութեան անտեղի միջոցները: Այդ կերպերը կը գործածէր նա Կիլիկիոյ մէջ, իսկ անկէ դուրս, Հայաստանի վիճակներուն համար, յատուկ պատգամաւորութիւններ դրկելու ձեւն էր նախընտրած: Այս պատգամաւորութիւններէն մէկը կը յիշէ Ստեփանոս Օրբելեան, որ իր օրովն էր եղած (ՕՐԲ.Բ.196), իսկ ուրիշ երեք պատգամաւորութիւններ ալ Անաւարզեցիին նամակին մէջ կը յիշուին (ԿԱԼ.441): Ասոնցմէ առաջինը դրկած է Բջնեցուն եւ Վարազեցեաց, այսինքն է Այրարատի եւ Վասպուրականի վարդապետներուն, որոնց հաճոյակատարութեան վրայ աւելի վստահութիւն ունեցած պիտի ըլլայ: Միւս տարին դիմած է տէր Յովհաննէսի Առաքելոց եպիսկոպոսի եւ երրորդը դրկած է Ստեփանոսի յաջորդող, Յովհաննէս Օրպէլին, որ է Սիւնեաց արքեպիսկոպոս, որպէս հոգեւոր իշխան գոլով, նոյնպէս մարմնաւոր, եւ իւր ընկերացն: Անաւարզեցիին կուզէ հաւատացնել թէ ցուցաք զգիրսն եւ հաստատեցաք (ԿԱԼ.441) իբր այն թէ զանազան գիրքերէն իրեն հաւաքած, կամ լաւ եւս կրօնաւորներէն իրեն ցոյց տրուած վկայութիւնները, նոյն իսկ բնագիր կամ թարգմանուած գիրքերու վրայ իր պատուիրակներուն ձեռքով պատցուցած եւ իր խօսքը հաստատած ըլլայ: Սակայն ուրիշ կողմէ մեր ձեռք հասած տեղեկութիւններ, եւ գլխաւորապէս Օրբելեանի պատմութիւնը, կը վկայեն թէ բնաւ ազդեցութիւն չեն ունեցած իր ճիգերը, եւ ընդհակառակն բուռն ընդդիմութիւն շարժած են Արեւելեայց կողմէն: Անաւարզեցիին դրկած պատգամաւորներուն թուականները ճշդել դիւրին չէ: Օրբելեան Ստեփանոսի դրկուածը 1297-էն առաջ պէտք է դնել, զի այն տարին փակած է Օրբելեան իր պատմութիւնը (ՕՐԲ.Բ.257): Հեթումին գրած նամակին մէջ կըսէ, թէ Օրբելի յլածը այս տարի էր, Յովհաննէսի անցեալ տարին, եւ Բջնեցիին միւս այլ ամին (ԿԱԼ.441), բայց խնդիր է Հեթումին գրուած նամակին թուականը ճշդել, որ նշանակուած չէ: Ոմանք զայն 1306-ին կը դնեն (ՍԻՍ.557). մինչ ուրիշներ մինչեւ 1294 կը տանին (ՉԱՍ.Ե.291), սակայն հաշիւի առնելով Անաւարզեցիին 1293-ին կաթողիկոսանալը, եւ նամակէն 3 տարի առաջ վերջին պատգամաւորներուն յղուած ըլլալը, յարմար կըլլայ գոնէ մինչեւ 1304 յետածգել Անաւարզեցիին Հեթումին գրուած նամակը:

1208. ԿԻԼԻԿԻՈՅ ԱՐՔՈՒՆԻՔԸ

Այս տեղ Անաւարզեցիի ճիգերուն եւ յարաբերութիւններուն շարունակութիւնը չպատմած, պէտք է անցողակի տեղեկութիւններ տալ Կիլիկիոյ քաղաքական գործերուն, եւ արքունիքին ներքին կացութեան վրայ, ժամանակին պայմանները պարզած ըլլալու համար: Հեթում արքունիքէն հեռացած էր 1294-ին, պետական հոգերը յանձնելով Թորոս եղբօրը, եւ ինքն ալ առանձնացած էր Փրանկիսկեանք վանքը, բայց անկէ ալ եւ կրօնաւորական սքեմովն ալ կը հետեւէր երկրին գործերուն, եւ միշտ ուղղիչն էր Թորոսի քաղաքական ձեռնարկներուն, եւ Անաւարզեցիին եկեղեցական ծրագիրներուն (1201): Բայց Հեթումի այդ ընթացքը ամէնուն հաճոյ չէր, իր ազգականներէն եւ արքունի իշխաններէն ալ շատեր լաւ աչքով չէին դիտեր քրծագգեաց թագաւորը՝ որ օտարասիրութեան մոլեռանդ հետեւող մըն էր, եւ կրօնաւորութիւն ու կառավարութիւն իրարու կը խառնէր: Մինչեւ իսկ անկէ ազատելու համար դաւաճանութեան

խորհուրդ մըն ալ կազմուեցաւ, որուն գլուխը գտնուած են Հեթում եւ Օշին, Յովհաննէս Իպլինոսի եւ Հեթում Ա- ի Մարիամ քրոջ որդիներ (ՍԻՍ.194): Ղաւաճանութիւնը ճնշուած է, բայց Հեթում պարտաւորուած է նորէն վանքէն ելլալ, եւ պաշտօնապէս գործի գլուխ անցնիլ: Նոյն միջոցին Իկոնիոնի սուլտանութեան՝ Թաթարներու ձեռքով կործանուելուն առթիւ՝ Հեթում կը ստիպուի Ղազան խանի մօտ երթալ, յարաբերութիւնները ամրապնդելու համար, եւ 1295 հոկտեմբեր 19-ին անոր մոտէն մեկնելով յաջողութեամբ Կիլիկիա կը դառնայ (ՍԻՍ. 556): Սակայն Թորոս ալ, Հեթումէ ոչ նուազ հեռու էր պետական գործերէ, մանաւանդ կնոջ Մարգարիա Լուսինեանի մեռնելուն վրայ, ուստի համաձայնութեամբ թագաւորութեան խնամակալութիւնը կը յանձնեն իրենց երրորդ եղբոր Սմբատի, եւ միասին ճամբորդութեան կը ձեռնարկեն դէպի Կոստանդնուպոլիս 1296-ին ամառնամիջի ատենները, նպատակ ունենալով ի քոյրն իւրեանց Ռիթայն ի տես երթալ (ՍՄԲ. 126) բայց եւ միանգամայն Լատիններու եւ Յոյներու հետ միութենական ձգտումները մշակելու համար: Հեթումի հեռանալը քաջալերութիւն կը ներշնչէ թագաւորութեան անկերպարան վիճակէն դժգոհներուն, որոնց փափաքելի էր արքունական փառաւորութիւններ տեսնել, եւ իրենք ալ փառաւորուիլ: Սմբատ ալ տարբեր էր իր եղբայրներուն ախորժակէն, ուստի համամիտ գտնուեցաւ, Հեթումն ու Թորոսը բոլորովին ձեռնափակ նկատելով, յաջողութեան իրաւունք սեփականեց, եւ խորհրդով կաթողիկոսին եւ իշխանացս, որոշուեցաւ որ թագաւորական օժման արարողութիւնն ալ կատարուի (ՍԱՄ. 154): Հանդէսին համար նշանակուեցաւ 1299 յունուար 6, Աստուածայայտնութեան տօնին օրը, եւ ժողովեացն թագաւորորդիքն եւ թագաւորագունքն եւ իշխանքն եւ աշխարհաժողով բազմութիւն, եւ սրբագործ կաթողիկոսն Հայոց տէր Գրիգոր՝ ամենայն եպիսկոպոսօք եւ համագումար ժողովով եւ բոլոր ուխտիւ եկեղեցւոյն, եւ աջով սրբոյ Լուսաւորչին մերոյ Գրիգորի, եւ աստուածային աւետարանաւն, ձեռս ի վերայ եղեալ աւանդեաց նմա զաստիճան եւ զօծումն թագաւորութեան (ՍԻՍ.225): Դիտելու արժանի է Աշին յիշատակութիւնը, որ անոր գերութենէ դարձած ըլլալը կը հաստատէ (1198):

1209. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԵՒ ԹԱԳԱՒՈՐ

Ջարմացման արժանի է Անաւարզեցիի ընթացքը Հեթումի հանդէպ, որուն հետ այնչափ սրտակցութեամբ կապուած էր, եւ որուն պաշտպանութեամբ իր լատինամոլ ծրագիրին գործադրութեան կաշխատէր: Հեթում բացարձակ հրաժարականով թագաւորութենէ չէր քաշուած, եւ Սմբատին յաջողութեան իրաւունքը չէր տուած, որպէսզի Հայ թագաւորութեան եւ Հայ եկեղեցւոյն վրայ ազդեցութիւն բանեցնելէ զրկուած չըլլայ, եւ Սմբատը պարզ խնամակալ նշանակած էր, ինչպէս երբեմն եղած էր Թորոսը (1201): Ասոր հակառակ Գրիգոր՝ իր խորհրդով կը քաջալերէ Սմբատը, որ թագաւորութիւնը իւրացնէ, եւ գլուխ կը կանգնի Հեթումէ դժգոհ մնացող խումբին եւ Սիսի Ս. Սոփիա հայրապետանիստ տաճարին մէջ մեծաշուք շքեղութեամբ Սմբատը թագաւոր կօծէ, երբ Հեթում եւ Թորոս բանէ մը տեղեկութիւն չունին: Պէտք է ուրեմն հետեւցնել թէ Սմբատ Հեթումէ աւելի վստահութիւն ներշնչած է Անաւարզեցիին վրայ, թէ պիտի օժանդակէ

անոր ծրագիրներուն. եւ Անաւարդեցին ալ իրեն աւելի նպաստաւոր տեսած է պսակեալ եւ օծեալ եւ ազգէն հովանաւորեալ թագաւորի մը օժանդակութիւնը, քան կրօնաւորութեամբը իշխանութիւնը լքանող, եւ իշխանութեամբը կրօնաւորութիւնը խանգարող թագաւորի մը գործակցութիւնը: Այս մեր տեսութեան հաստատութիւնը կը գտնէինք Հարկաւ՝ Անաւարդեցիին Սմբատի գրած զկրօնական խնդրոց թուղթին մէջ (ՄԻՍ.556), եթէ պատճէնը ունենայինք: Սմբատ առիթ առնելով Եգիպտացիներուն Ասորիքի մէջ նոր խլրտումներէն, ուղղակի ալ դիմումներ կընէ Վոնիփակիոս Ը. պապին, այն որ ճարտար մեքենայութիւններով կըրցեր էր ահացնել Կեղեստինոս Ե. անապատական պապը (1186), եւ զայն հրաժարելու ստիպելով ինքն գրաւել պապական աթոռը 1294 դեկտեմբեր 24-ին: Միեւնոյն առթիւ կը գրէր Անգղիոյ Եդուարդ Ա. թագաւորին, եւ այս կերպով կուգէր իր իշխանութիւնը ճանչցնել տալ Եւրոպիոյ իշխանաւորներուն: Կաթողիկոսի եւ թագաւորի համամտութեան եւ լատինամով ընթացքին իբրեւ նշան պիտի յիշենք Սմբատ իշխանի մը ամուսնութեան պարագան, որուն Ստեփանոս կաթողիկոս ներած էր երրորդ աստիճանի ազգակցին հետ պսակուիլ (1190): Այս Սմբատ, որ Մամեմստիոյ գաւառին Բօթա կամ Բովդա բերդին իշխան կոչուած է (ԿԱԼ.412), եւ ուրիշ կողմէ մեզի ծանօթ չէ, շուրջ 10 տարի առաջ պսակուած եւ զաւակներու ալ տէր եղած էր, այլ Գրիգոր ու Սմբատ իրեն կը համոզեն, թէ Հայոց կաթողիկոսը չէր կրնար այդ ամուսնութեան արտօնութիւնը տալ, թէ իր պսակը ոչինչ է, թէ ինքն ապօրէն կենակցութեան մէջ կը գտնուի, թէ զաւակները պոռնկորդիներ են, եւ թէ պէտք է պապին դիմէ, որպէս զի անոր իշխանութեամբ օրինաւոր ամուսնութեան արտօնութիւն ստանալ: Խեղճ Սմբատ իշխան կը պարտաւորուի այդ դիմումն ընել, քանի որ իր ազգին կրկին իշխանաւորն ալ չէին ուզեր իր օրինաւոր պսակը ճանչնալ: 1210. ՍՄԲԱՏ ԹԱԳԱԿՈՐ

Հեթում ու Թորոս հագիւ թէ Սմբատի թագաւոր օծուիլը կը լսեն, կը փութան Կիլիկիա դառնալ, բայց Սմբատայ երես շրջեալ, ոչ եթող զնոսա ի տունն իւրեանց հայրենի, որով պարտաւորուեցան նորէն Կիլիկիայէ հեռանալ, ու դարձան անդրէն առ կայսրն Անդրոնիկոս Բ. Պալէոլոգ, եւ խնամիէն օգնութիւն խնդրեցին: Սմբատ օգտուեցաւ անոնց հեռանալէն, եւ դիմեց ի Թաթարն, այսինքն Ղազան խանին, բազում զանծիւք, որ Հայոց հետ ունեցած բարեկամութիւնը՝ իր վրայ դարձնէ, եւ մինչեւ իսկ ի ղանի ազգէն, կամ ըստ այլոց ի ղանի ազգայնոց կին մըն ալ առաւ: Երբոր Սմբատ Ղազանէ կը դառնար, ու ի սահմանս Կեսարիոյ հասած էր, հանդիպեցան նմա երկու եղբարքն իւր Հեթում ու Թորոս, որոնք Անդրանիկոսէ առեալ ոսկի բազում Ղազան խանին կը դիմէին: Սմբատ թագաւորական հետեւորդներով կու գար, ուստի եղբայրներուն դէմ ելաւ բռնութեամբ, եւ Կալեալ զնոսա, եւ տարեալ եդ ի բանտի ի Բարձրբերդ: Բայց ձերբակալելով ու բանտարկելով ալ զինքն ապահով չզգաց, ու յետ սակաւ աւուրց, խորհրդով նենգաւոր իշխանացն, եսպան զեղբայրն իւր զԹորոս, եւ եհան զաչս Հեթմին (ՍԱՀ.154), եւ փակեց զայն Բարձրբերդի մօտ Մուլեունի բերդը (ՍՄԲ.127): Սմբատի եղբայրասպանութեան թուական կը ցուցուի 1288 յուլիս 23 օրը (ՄԻՍ.596): Այդ եղելութեան մէջ մեր գլխաւոր գիտելիքը Անաւարդեցիին գայթ ի գայթ ընթացքն է, որ եթէ ոչ խորհրդակցութեամբ, գոնէ անորակելի լռութեամբ կը քաջալերէ Սմբատի անօրէն գործերը:

Սմբատ թագաւորութիւնը յափշտակած ատեն խորհրդով կաթողիկոսին եւ իշխանաց գործած էր, եւ միեւնոյն գործին շարունակութիւնն էր եղբայրներուն դէմ բռնութիւնն ալ, որ թէպէտ լոկ խորհրդով իշխանաց կատարուած կըսուի, եւ կաթողիկոսին անունը նորէն չտրուիր, բայց եւ ոչ դէմ գրած կամ բողոքած ըլլալը կը յիշուի, մանաւանդ թէ կը շարունակէ Սմբատի թագաւորութիւնը հովանաւորել: Վոնիփակիոս պապն ալ շատ հոգածու չերելիր կատարուած գործողութեանց մասին, գոհանալով անշուշտ որ իրեն անձնուէր մէկ մը ըլլայ Հայոց գահին վրայ, ով ալ ըլլայ գահակալ: Ըստ այսմ 1298 հոկտեմբեր 5 թուականով, նամակ մը կը գրէ առ Սմբատ, առ սիրելի որդիդ մեր ի Քրիստոս, գոհունակութիւն յայտնելով անոր, թէ որպէս հնազանդութեան որդի՝ սիրես եւ պատուես զմայրս քոյ զսուրբ եկեղեցիս Հռոմայ (ԿԱԼ.421), իսկ խնդրուած օգնութեան մասին կը բաւականանայ յորդորելով, որ քաջապէս համբերեսցես հակառակութեանց մինչեւ եկեսցէ դիպուկ ժամանակին օգնութեան (ԿԱԼ.422): Միեւնոյն ատեն հոկտեմբեր 26 թուականով կը գրէ Գրիգոր կաթողիկոսին ալ, բնաւ յիշատակութիւն չընելով Սմբատի եղբայրասպան ձեռնարկին նկատմամբ, եւ բաւականանալով անոր ալ յորդոր կարդալ, թէ զօրացի սիրտն քո ի Տէր, համբեր եւ պահեա զճանապարհս Տեառն, մինչեւ քեզ եւ եկեղեցւոյդ եւ թագաւորութեան Հայոց հասանիցէ ժամանակ օգնութեան (ԿԱԼ.424):

1211. ԱՄՈՒՄՆԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐ ՄԸ

Այս գիրերուն հետ դրկուած է նաեւ առ Սմբատ ի Բովդայ եւ առ Իսաբելա կամ Ջապէլ անոր ամուսինը՝ հոկտեմբեր 11-ին գրուած նամակ մը, որով օրինաւոր կը ճանչցուի եւ կը վաւերացուի անոնց ամուսնութիւնը (1209), բայց այնպիսի խրոխտ եւ Հայոց հայրապետութեան համար ստորնացուցիչ խօսքերով, որ հնար չէ նկատողութենէ վրիպեցնել: Վոնիփակիոս կը համարձակի յայտարարել, թէ սուրբ աթոռս Հռոմայ միայն՝ հաստատեաց զաթոռս այլոց պատրիարքաց եւ մետրոպոլիտաց եւ եպիսկոպոսաց, եւ կը յաւելու թէ զայս մանաւանդ դաւանեաց ի յետին աւուրս ձեր կաթողիկոսն Գրիգոր: Սմբատի եւ Ջապէլի ամուսնութեան վրայ խօսելով կը յայտարարէ, թէ թէպէտ ամուսնացեալ էիք հրամանաւ տէր Ստեփանոս կաթողիկոսին Հայոց, սակայն այն հրաման ունայն եղեւ, զի տուեալ էր ի նմանէ, որ ոչ ունէր զիշխանութիւն պատշաճաւոր վասն այնր: Ուստի յաւելու, թէ նախասացեալ տէր Ստեփանոս, ոչ թէ օրինաւոր հրամայող իցէ, այլ առաւել խաբող. եւ ըստ այսմ մասին աւերող զօրութեան կանոնաց: Այդ յայտարարութեան իբր կնիք կը ներէ որ Սմբատի եւ Ջապէլի ամուսնութիւնը եւ զաւակները օրինաւոր համարուին, ի խնդրոյ եւ յաղաշանաց արքային Հայոց, որ է եղբայրասպան Սմբատը (ԿԱԼ. 412-416): Վոնիփակիոս Ը. նշանաւոր է պապերուն շարքին մէջ, իր բուռն եւ անկոպար յոխորտանքովը, վերանորոգելով Գրիգոր Է-ի եւ Իննովկենտիոս Գ-ի խիզախ ընթացքները, որոնք ոչ թէ լոկ պատրիարքութեանց, այլ եւ թագաւորութեանց եւ կայսրութեանց բացարձակ տէր եւ տիրապէտ կը կարծէին պապութիւնը: Վոնիփակիոս այդ յաւակնութիւնները կը զօրացնէր հաւատաքննութեան ատեններով եւ նզովքներու շանթերով:

1212. ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ ՈՒ ՍՄԲԱՏ

Սմբատ կը կարծէր որ Թորոսը մեռցնելով եւ Հեթումը կուրացնելով ու բանտարկելով, ինքն ազատօրէն տէր կը մնայ թագաւորական գահին, սակայն իր ակնկալութիւնը չարդարացաւ: Իրեն դէմ ելաւ Կոստանդին Կապանի իշխան եւ Լեւոն Գ-ի որդիներուն չորրորդը, կողմնակիցներ գտաւ եւ ժողովեալ զօրս բազումս Սմբատի վրայ յարձակեցաւ, որ պարտաւորուեցաւ տեղի տալ ու փախչիլ ի Հռոմ: Բայց առժամեայ եղած է յունական կայսրութեան սահմանները ապաւինիլը, որովհետեւ քիչ ետքը կրցաւ Կոստանդին զայն ձերբակալել, եւ կալեալ զՍմբատն եղ ի բանտի ի նմին (ՍԱՄ. 154), այսինքն է, նոյն այն Մոլեւոնի բերդին մէջ, ուստից եհան զաւագ եղբայրն իւր Հեթում (ՍՄԲ. 127): Այսպէս Լեւոն Գ-ի զաւակներ իրարու դէմ կը մրցէին, եւ իրարու վրայ կը բռնանային թագաւորական իշխանութեան համար: Հեթում կոյր կրօնաւորը՝ իշխանութիւնը ձեռք առնելու յարմար չէր, ուստի հրամանաւ նորա ինքն Կոստանդին թագաւորեաց (ՍՄԲ. 127), սակայն թագաւոր օծուելուն յիշատակութիւն չունինք, ուստի աւելի ճիշդ կերելի կեցեալ պարոն Կիլիկիոյ բացատրութիւնը, որ Կոստանդինի կը տրուի, մինչ Սմբատի թագաւոր անունը տրուած է միշտ (ՍԱՄ. 154): Թէպէտ եւ Սմբատի համար ամ մի թագաւոր եղած կը գրուի (ՍԱՄ. 154), սակայն ժամանակագրութիւնը աւելի երկար տեսողութիւն կը պահանջէ, զի 1296-ին էր իր խնամակալ անուանուիլը, եւ 1298-ին սկիզբը թագաւոր օծուիլը (1208), եւ 1299 տարւոյ սկսելէն կանուխ հնար չէ դնել իր գահընկեցութիւնը, որով գոնէ երկուքուկէս տարի իշխանութիւն վարած պէտք է ըսենք: Կոստանդինի իշխանութիւնն ալ տարի մի ըսուած է (ՍԱՄ. 154), մինչ ուրիշ պատմիչ մը միայն սակաւ աւուրց տեսողութիւն կը նշանակէ (ՍՄԲ. 127): Ամէն առիթի մէջ Կոստանդինի ալ գահընկեցութիւնը պէտք է 1299-ին վերջերը դնել: Այս կուսակցական ձգտումները, որոնք կը տիրէին այս միջոցին Հայերուն մէջ, եւ այն գայթակղալից երկպառակութիւնը՝ որով վարակուած էին Լեւոն Գ-ի որդիները, Կոստանդինն ալ հանդարտ չթողուցին իր իշխանութեան մէջ, թէպէտ եւ որոշ ակնարկ մը չունինք անոր լաւ կամ վատ գործերուն կամ կառավարութեան վրայ: Երկու եղբայրներն ալ, Հեթում եւ Սմբատ ազդեցիկ եւ կարող բարեկամներ ունէին հարկաւ՝ որ անգործ չէին, երբ անակնկալ պարագայ մը նոր զարկ տուաւ ձգտումներուն, եւ այս եղաւ երբ Հեթում վերստին էառ գտեսութիւն շրնորհօքն Աստուծոյ եւ սքանչելաբար (ԿԱԼ.425): Հեթումի կուրութեան բժշկութիւնը անհնար եղած պիտի ըլլար, եթէ բառացի իմանայինք Սմբատին համար եհան զաչս Հեթմին գրուածը (ՍԱՄ.154), այլ շուտով կը մեկնուի, երբոր դիտենք, որ միայն ետ զպարոն Հեթմոյ աչքն խարել (ՍՄԲ.127), որ ժամանակով եւ խնամքով կրնար բժշկուիլ, մանաւանդ եթէ խարելու գործողութիւնը թեթեւակի կատարուած էր, եւ Հեթումի բժշկութիւնն ալ քիչ շատ տեսնելու չափ բան մըն էր միայն, այն ալ միայն մէկ աչքին վրայ, որուն համար Միականի մակդիր անունը տրուած է Հեթումի (ԴԱՐ.24):

1213. ՀԵԹՈՒՄԻ ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ

Բոլորովին տարօրինակ, եւ գրեթէ անմեկնելի նկարագիր մը կը ներկայանայ Հեթում Բ., որ ոչ վանական փափաքէն կը հեռանայ, ոչ կրօնաւորական կոչումէն կը հրաժարի, ոչ ալ Փրանկիսկեան սքեմը կը թողու, եւ միշտ ալ զինուորական եւ պետական հոգերով կը զբաղի, ոչ

գէնքը կը թողու եւ ոչ ալ արքունի մականը, ոչ թագաւորութենէն ձեռք կը քաշէ, եւ ոչ կատարելապէս եւ տիրապէս կը վարէ զայն: Տարօրինակ է Փրանկիսկեան միաբանութեան եւ Հռոմէական պապութեան ալ ընթացքը, որոնց սկզբունիքին համեմատ՝ կրօնաւորի մը աշխարհի հոգերէն պարտ է քաշուիլ, եւ ամէն վանականի պարտ է իր վանաբնակ կենցաղը չլքանել: Ասոր հակառակ Փրանկիսկեան կրօնաւոր Եղբայր Յովհաննէսը, երբեք Հեթում թագաւոր ըլլալը ձեռքէ չի ձգեր, եւ կարծես թէ աչքին կուրութիւնը եւ Մոլեւոնի բանտարկութիւնը աւելի սրած են իր թագաւորական ակտորժակը, որ հազիւ թէ աչքի տեսութիւնը քիչ մը կը բարւոքի, գլուխ կը կանգնի Կոստանդինի դէմ ելլող խմբակին, եղբայրը կը գրկէ իշխանութենէն, եւ ձեռք կառնէ նորէն թագաւորութիւնը առանց սքեմը թողլու: Իր ապահովութեան համար Սմբատն ալ, Կոստանդինն ալ եհան յերկրէ իւրմէ (ՍՄԲ. 127) եւ առանց առաքեաց յաքսորս առ կայսրն ի Կոստանդնուպոլիս (ՍԱՍ. 154) ընդ հաւատարիմ պահպանութեամբ աղաչելով զնա, զի մի տացէ շրջել զնոսա (ԿԱԼ. 425): Անաւարգեցին անտարբեր կերպով կը համակերպի այդ ամէն փոփոխութեանց, կարծես թէ ինքն ուրիշ կամք չունի, բայց եթէ քաղաքական իշխանութեան գլուխը իր ծրագիրին համակրող կամ օժանդակող անձ մը ունենալ, բոլորովին անտարբեր մնալով որ Հեթում ըլլայ այն կամ Թորոս, Սմբատ կամ Կոստանդին: Հեթում իշխանութիւնը ձեռք առած ատեն, խաղաղութիւնն ալ խանգարուած կը գտնէ արտաքիններէն: Եգիպտացիք նորէն սկսած էին Ասորիքի մէջ արշաւանքները ընել, տիրապետութիւննին ընդարձակելու համար, Թաթարներն ալ անոնց դէմ կելլէին, Հայերն ալ կը պարտաւորուէին պատերազմին խառնուիլ, իբր դաշնագիր նիզակակիցներ: Եդեսիոյ ճակատամարտին մէջ 1299 դեկտեմբեր 25-ին եւ Սէլահիէի պատերազմին մէջ 1300 յունուար 9-ին, Հեթում ալ Հայ գունդերով Թաթարներուն կօզնէր, եւ Եգիպտացիները հալածելով մինչեւ Երուսաղէմ կը հասնէր, եւ առիթն օգտուելով ուխտ մըն ալ կը կատարէր Քրիստոսի գերեզմանին, եւ փետրուար 3-ին Երուսաղէմէ կը մեկնէր Կիլիկիա դառնալու, վասն զի Թաթարաց խանն ալ կատարած յաղթութեամբը բաւականացած, ետ կը դառնար իր երկիրը (ՍԻՍ.557): Եգիպտոսներուն ընկրկելովը եւ Թաթարներու յաղթութեամբը, Կիլիկիոյ կացութիւնը ապահովուած կրնար ըսուիլ. Իկոնիոնի սուլտանութիւնն ալ քայքայուած էր արդէն, եւ զայն նորոգելու աշխատող Ալայէատինը՝ Հեթումի ձեռք կիյնայ, որ զայն Ղազան խանին կը գրկէր, եւ այսպէս այս կողմէն ալ վտանգը փարատած կըլլար (ՍԻՍ. 557):

1214. ԼԵԻՈՆ Դ. ԹԱԳԱԻՈՐ

Հեթում կրօնաւոր-թագաւորը իր պարտքը լրացուցած կը կարծէ, ներքին եւ արտաքին դժուարութեանց վերջ տրուած ըլլալով, եւ կը մտածէ նորէն վանք քաշուիլ, եւ գոնէ արտաքնապէս պետական գործերէ ձեռք քաշել: Արտաքնապէս կըսենք, զի եթէ տիրապէս անգրաղ միտք ունէր, պէտք էր կարող եւ գործունեայ անձ մը նշանակել պետութեան գլուխը, եւ բնական կարգով իր եղբայրներէն մէկուն կիյնար արքունական իշխանութիւնը: Եթէ Սմբատ եւ Կոստանդին աքսորուած էին, կային տակաւին Ալինախ եւ Օշին չուզելով Ներսէսն ալ հաշիւի առնել, քանի որ քահանայացած էր արդէն, եւ թերեւս ալ արդէն հիւանդանոցին: Հեթում ետ կը թողու իր

եղբայրները, եւ սպասուած Թորոս եղբօր որդին, 12 տարեկան Լեւոնը թագաւոր հռչակել կու տայ 1301 տարւոյ սկիզբները, հանդիսական արարողութեամբ եւ օծմամբ: Այդ պարագաները կապացուցանեն թէ Հեթում պետական գործերը ձեռքէ հանելու դիտումը չունէր, եւ վանք քաշուիլն ալ արտաքնապէս կազմակերպուած գործ մըն էր: Նոյն առիթով մանուկ թագաւորին ամուսնութիւնն ալ կը կատարուի, եւ Լեւոն կը պսակուի հօրաքրոջ կողմէ ազգական Ազնէսի հետ, որ Ամարի Լուսինեանի եւ Ջապլունի դուստրն էր (1201), եւ հազիւ 7 տարեկան կրնար եղած ըլլալ: Պատմութիւնը չի լուսաբանել, թէ կաթողիկոսն էր արդեօք, որ չորրորդ աստիճանի ազգակիցին եւ անչափահաս աղջկան հետ պսակուիլը կը ներէր, թէ ոչ պապական արտօնութեան կը դիմէին, Սմբատ Բովդացւոյն բախտակից չըլլալու համար (1211): Երբոր սեւէ կերպով Հայ թագաւորագուններուն ներքին երկպառակութիւնները կը հանդարտէին, արտաքին խաղաղութիւնն ալ կապահովուէր, եւ նոյն իսկ Թաթարներու եւ Եգիպտացիներու մէջ հաշտութեան բանակցութիւններ կը սկսէին 1301 օգոստոսին (ՍԻՍ.557), Անաւարզեցին ձեռք կառնէր վերստին իր լատինամիտ փոփոխութեանց ծրագիրը, մանաւանդ որ քաղաքական ազդեցութիւնը նորէն ամբողջապէս լատին կրօնաւոր Հեթումի ձեռք էր անցած: Այդ տեսութեամբ պէտք է սոյն միջոցին դնել այն վերջին պատգամաւորութիւնները, զորս երեք տարի յաջորդաբար դրկեց Հայաստան, իր ծրագիրը անոնց ընդունելի ընելու տալու համար (1207), եւ հաւանաբար 1302-էն ետքը կատարուած կըլլան անոնք (ԿԱԼ.441):

1215. ԱՆԱԲԱՐՁԵՑԻՆ ԵՒ ԱՐԵՒԵԼԵԱՅԲ

Նորէն մեր մտադրութիւնը Անաւարզեցիին ծրագիրին վրայ դարձնելով, եւ այդ մասին տեղի ունեցած եղելութիւնները իրարու մօտեցնելով, նախ պիտի խօսինք այն առաջին պատգամաւորութեան վրայ (1207), որուն մանրամասնութիւնները Օրբելեան ինքն կու տայ մեզի, եւ որոնք շատ հետաքրքրական են Անաւարզեցիին ընթացքը լուսաբանելու համար: Շատոնց էր, կը գրէ Օրբելեան, որ այլընդայլոյ լուրեր կը հասնէին Կիլիկիայէ, եւ կաթողիկոսին անկարգ արարուածոց բազմաց վրայ կը խօսուէր, թէ ճրագալոյցները յեղ եւ ի թան լուծելու կարգելէր, նաւակատիքները կը խափանէր, հիւանդաց եւ երախայից ձէթեր կօրհնէր, եւ կուգէր առ սակաւ զամենայն աւանդութիւնս Հռոմոնց եկեղեցւոյ սպրդեալ մուծանել ի մերս եկեղեցի, եւ ի մերոցս ի բաց քեցել մի մի: Օտար եկեղեցիներու հետ բանակցութեան ալ կը մտնէր, կըսէ, եւ խոստանայր յանձն առնուլ զոր ինչ եւ խնդրեսցեն, եւ յանձնառական միաբանութեան թուղթեր ալ կը գրէր, զոր մեք իսկ տեսաք: Ասոնք կը լսէինք, կը գրէ, սակայն կաթողիկոսը մեզ Արեւելից կողմանցս ոչինչ ի վեր բերեալ ծանուցանէր, եւ հարցում եղած ատեն կը բաւականար ըսել, թէ վասն նուազեալ ժամանակիս կամիմք զմիաբանութիւն Հռոմոնց ընդ մեզ եւ զամենայն ազգաց, եւ իբր խայծ կը ցուցնէր թէ խնդրեմք զաթորն Անտիոքայ մեզ լինել (ՕՐԲ.Բ.195): անաւարզեցիին այդ ընթացքը պէտք է պատշաճեցնել իր ընտրութենէն ետքը անցնող առաջին տարիներուն, որոնց մէջ իր մտադրութիւնը ծածկած էր Արեւելեայներէն, եւ Հռոմի ու Հռոմի շփոթութիւնն ալ դիտմամբ կը մշակէր միտքերը ցրուելու համար: Բայց երբ իր գործունէութեան աւելի ոյժ եւ ընդարձակութիւն

տալու ձեռնարկեց, գործին իսկութիւնը սկսաւ մէջ տեղ ելլել, այնպէս որ յեկելոցն հոտ դառնադաժան մաղձիցն երեւեալ լինէր ի տեղիս: Օրբելեան կաւելցնէ, թէ ոմանք եւս ի մերոյ աշխարհէս հաճեալ հաւանեցան, եւ սկսան եպերել զնախնիսն մեր, եւ առնել նորածելութիւնս եւ այլաձեւութիւնս (ՕՐԲ.Բ.196): Օրբելեանի սիրտը կը սկսի բորբոքիլ, որպէս զի Բաղայան կանգնի ընդդէմ կալ հոգեւոր մարտին: Հանապազ, կը գրէ, աղեցաւ եւ լերդախոց լինելով, հալեալ մաշեաք ծփական խորհրդովք, սակայն չէր համարձակեր նախայարձակ լինել, եւ Հայաստանի ու Կիլիկիոյ Հայութեանց մէջ հակառակութիւն գրգռել: Ժամանակը փափուկ էր, Հայութիւնը պառակտեալ, եւ ազգային կեանքին վերջին ապաւէնն եղող Կիլիկիոյ թագաւորութիւնն ալ վտանգի ենթարկուած, որուն դէմ նոր դժուարութիւններ հանել, կրնար վտանգը սաստկացնել: Երկնչեաք, կըսէ, եթէ յաւուրս մեր զարթնու չարն ի պատերազմ ընդ եկեղեցւոյ, եւ յարուցանէ մրրիկ խռովութեան ի մէջ մեր, եւ ընթադրեալ կործանէ զսինլիքոր մնացուած ազգիս (ՕՐԲ.Բ.196): Խոհական ազգասիրութեան արդիւնք էին Օրբելեանի այդ զգացումները, որ իր եկեղեցասիրութեան բորբոքն ալ կը զսպէր, որպէսզի զի չըլլայ թէ կործանէ զսինլիքոր մնացուած ազգիս, այսինքն, Տաւրոսի վրայ ամփոփուած փոքրիկ թագաւորութիւնը, որ Թաթարաց եւ Եգիպտացւոց, Յունաց եւ Լատինաց ձեռք խաղալիք դարձած էր, չկարենալով իսկ որոշ եւ յատուկ քաղաքականութեան հետեւիլ:

1216. ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ ԿԵՍԱՐԱՑԻ

Երբոր Օրբելեան այս ընդդիմամարտ մտածումներով կը յուզուէր, եւ ահա Սինլիք կը հասնի, Անաւարճեցիէն դրկուած պատգամաւորը, որուն անունն ալ յայտնի է, Կոստանդին եպիսկոպոս Կեսարու (ՕՐԲ.Բ.196): Այս պատգամաւորութեան թուականը ի դէպ է դնել 1297-ին ատենները երբոր Սմբատ տիրապետած էր պետութեան, եւ համեմատաբար հանդարտ կացութիւն մը կը տիրէր: Իսկ պատգամաւորութեան նպատակին չանցած, պատգամաւորին անձին վրայ պէտք է դարձնենք մեր մտադրութիւնը, որովհետեւ ընդարձակ գործունէութեան գլուխ պիտի տեսնենք այսուհետեւ Կոստանդին Կեսարացին: Սա բոլորովին նոր անձ մըն է, որ հրապարակի վրայ կը սկսի երեւիլ, եւ որ ըստ ամենայնի համամիտ Անաւարճեցիի նպատակին, անոր աջ բազուկը կը դառնայ լատինամիտ ծրագիրը գործադրելու համար: Ըստ այսմ անհաւանական չլինիր կարծել, թէ միեւնոյն Կոստանդին Կեսարացին շարունակած է ներքին գաւառները տարուէ տարի պատգամաւորական ուղեւորութիւն կատարելու պաշտօնը: Իրեն այդ դիրքը ու այդ գործունէութիւնը նոր փաստ մըն է մեզի, հերքելու Անեցւոյն շարունակողէն ծագում առած թիրիմացութիւնը, որ Կատուկեցի գահընկէց կաթողիկոսը նոյնացուցած է Կեսարիոյ եպիսկոպոսին հետ (ՍԱՄ.152), թերեւս անոնց համանուն ըլլալէն խաբուելով: Կատուկեցին կանուխէն Խորին վանքի վանահայրն էր, եւ բանտարկութենէն ետքը Սկեւռայ վանքի առաջնորդն եղաւ (1199), եւ Կեսարիոյ եպիսկոպոս բնաւ չեղաւ: Արդէն ալ Կատուկեցին երիտասարդ մը չէր կաթողիկոս ընտրուած ատեն 1286-ին, Հեթումի եւ Անաւարճեցիի վստահութիւնը չվայելելուն համար գահընկէց եղաւ 1289-ին, չորս տարի բանտարկութենէ ետքը՝ իբրեւ շնորհք մը Սկեւռայ

վանքին առաջարկութիւնը ստացաւ 1293-ին: Տարիքը առած, նեղութիւն քաշած ու տկարացած անձ մը, որ եկեղեցական եւ քաղաքական իշխանաւորներուն վստահութիւնն ալ չէր գրաւէր, երբեք չպիտի կարենար աշխատալի պատգամաւորութիւն մը կատարել, նմանապէս անվստահութեան պատճառով գահընկէց եղողին՝ չպիտի կարենար յանձնուիլ Անաւարզեցիին ծրագիրին պաշտպանն ու տարածողը ըլլալը: Աւելցնենք եւս, որ Կատուկեցին Օրբելեանի անծանոթ մէկը չէր, իր ձեռնադրողն էր, եւ գահընկէց կաթողիկոսին հանդէպ միշտ սէր ու պատկառանք պահած էր: Եթէ նոյն Կատուկեցին ըլլար, որ իբր Անաւարզեցիի պատգամաւոր Օրբելեանին կը ներկայանար, նա չպիտի կարենար չճանչնալ, եւ առանց դիտողութեան ու առանց ակնարկի՝ Կոստանդին եպիսկոպոս Կեսարու անունով զայն յիշել, մինչ Օրբելեան առանց բառ մը կամ բացատրութիւն մը աւելցնելու Կոստանդինի անունը կու տայ, եւ ոչ ալ կը մեղադրէ իր հոգեւոր ծնողը, եթէ իրեն դէմ զինուած կու գար, զինքն իր միտքէն ետ դարձնելու: Կարծենք թէ ուրիշ պատճառաբանութեան պէտք չի մնար այլեւս, վճռապէս ընդունելու թէ Կոստանդին Կատուկեցի եւ Կոստանդին Կեսարացի, տարբեր անձնաւորութիւններ են, եւ զանոնք շփոթելը պարզ թիրմացութիւն մըն է: Ջարմանալի ալ է՝ թէ ինչպէս նոր պատմագիրներ առանց մտադրութեան ընդգրկած են անանունի մը շփոթութենէ ծագում առած թիրմացութիւնը:

1217. ՍԻԻՆԵՑԻՈՅ ԽՈՐՀՈՒՐԴԸ

Հարկաւ Կեսարացին ձեռքը պաշտօնական ծրագիր մըն ալ ունէր՝ որով պիտի ներկայանար Սիւնեաց եպիսկոպոսներուն, եւ պարունակուած առաջարկները բերանացի պիտի պաշտպանէր: Հնար չէր որ Անաւարզեցին իր հաւաքած վկայութիւնները (1204), եւ կարծեցեալ փաստերը, որոնց այնչափ կարեւորութիւն կու տար, պաշտօնական գրութեամբ մը չհաղորդէր Արեւելեայց: Այսու հանդերձ ոչ զիրի մը պատճէնն ունինք, եւ ոչ իսկ Օրբելեան գրաւածի մը յիշատակութիւնը կընէ, թէպէտ զանազան խնդիրներ հետզհետէ առջեւ կը բերէ, գրութենէ մը քաղելու ձեւով: Օրբելեան պէտք սեպեց խորհրդակցութեան գումարել ներկայ եւ մերձաւոր կարեւոր անձերը, որպէս զի ոչ իր կողմէն անհատապէս, այլ խորհրդով եպիսկոպոսաց աշխարհիս եւ իշխանաց պատասխանուած ըլլայ կաթողիկոսին: Հաւաքուած անձանց եւ ժողովական գործոց որոշ յիշատակներ չեն պատմուած, միայն կաթողիկոսին ուղղուած նամակին ներքեւ քանի մը ստորագրողներու անունները ունինք, որոնք եթէ ոչ ժողովականաց ամբողջութիւնը, գոնէ զլիաւորները եղած են: Ասոնք են 1. Ինքն Ստեփանոս Օրբելեան՝ Սիւնեաց մետրապոլիտը, 2. Տէր Սարգիս եւ 3. Տէր Գրիգոր ի նոյն վիճակէ, որոնք պէտք է Տաթեւի եպիսկոպոսներ եղած ըլլան, 4. Տէր Յովհաննէս աթոռակալ Բջնոյ. 5. Գրիգոր Բջնեցի, հրամանատար այսմ աթոռոյ, որ կերելի Բջնոյ ուսուցիչ վարդապետն էր, 6. Տէր Յովհաննէս եպիսկոպոս Հաղբատայ, 7. Տէր Մխիթար Հաւուցթառայ եպիսկոպոս, 8. Տէր Մարգարէ՝ եղբօրորդի Վահական վարդապետին, 9. Տէր Սարկաւազ՝ եպիսկոպոս Գողթան, 10. Եսայի բանասէր վարժապետ, որ է նոյն ինքն Նշեցին, 11. Դակիթ վարդապետ Հայաստանս եկեղցւոյ, որ իբր Այրարատցի կը մեկնուի: Այս տասներմէկ եկեղեցականներէն զատ ստորագրեցին նաեւ չորս մեծ իշխաններ, Ելիկում Օրբելեան՝

Տարսայիճի որդին, Լիպարիտ Օրբելեան՝ Իւանէի որդին եւ Պապաք ու Էաշի Պռօշեան Հասանի որդիք (ՕՐԲ.Բ.208-210): Ամէնքը միաձայն որոշեցին բացարձակապէս մերժել Անաւարզեցիէն առաջարկուած որեւէ նորութիւն, անփոփոխ պահել հնաւանդ դաւանութիւնն ու արարողութիւնները, պարտուպատշաճ կերպով իրենց որոշումը հաղորդել կաթողիկոսին, եւ Ստեփանոսի յանձնեցին թուղթին պատրաստութիւնը: Ընդգրկեցին նաեւ այն տեսութիւնները, զորս Օրբելեան կանխաւ նկատողութեան առած էր, այն է ընդդիմութիւնը չտանիլ մինչեւ կաթողիկոսը չճանչնալու կամ Կիլիկեցիներէ բաժնուելու կէտը, որպէս զի ազգին մէջ պառակտում չիյնայ, կամ ինչպէս Օրբելեան կը մտածէր, որպէս զի չըլլայ թէ խռովութիւնը ընթադրեալ կործանէ զփնլիքոր մնացուած ազգիս (1215):

1218. ՕՐԲԵԼԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ

Օրբելեանէ ամբողջապէս յառաջ բերուած է օրինակ նամակին (ՕՐԲ. Բ. 197-215), որ Անաւարզեցիին յղուեցաւ, եւ կարծէ՛ զայն վերլուծել իբրեւ կարեւոր գրուած մը: Սկիզբը Հայ եկեղեցւոյ փառաւորութեան բարեմաղթանքներ կան, իսկ կաթողիկոսին համար յարգանաց եւ մեծարանաց բացատրութիւնները մինչեւ չափազանցութիւնն մղուած են, որպէս զն զայն շահին ու չի զայրացնեն: Մեծարանաց ողջոյնը կու տան ծնրահանգոյց գագաթամբ, որ է կատարեալ երկրպագութեան ձեւ, եւ կաթողիկոսը կը կոչեն զլուխ պանծալի, սխրալի բնաւից, չքնաղ եւ նորոգ գերահրաշացեալ ի Հոգւոյն, հայր հանուրց սեռից Հայկայ, կաթողիկոս տիեզերական՝ ի դրանէ Հոնաց եւ Լինաց, ի ծովէ Կասպից եւ ի Լեռնէ Կովկասեաց մինչ ի սահմանս Եգիպտական եւ ի ծովն արեւմտային (ՕՐԲ.Բ.198), եւ ուրիշ նմանօրինակ պատուագիր բացատրութիւններ ալ կը կրկնուին նամակին մէջ: Այդ բացատրութիւններէ ետքը համարձակ կը յայտնեն թէ ամէն կողմ կը լսուի, թէ Հոռոմ է մեր կաթողիկոսն, եւ ընդ նոսա դաշնադիր, ինչ որ, կը յարէ Օրբելեան, ես ալ ականջովս լսած եմ երբ ձեռնադրութեան համար Կիլիկիա եկած էի, եւ այս պատճառով թագաւորն ու ժողովը այն ատեն կաթողիկոս ըլլալուն չհաւանեցաւ (ՕՐԲ.Բ.199), որ է Կատուկեցիին ընտրութեան պարագան (1168): Ասոր վրայ երկու տեսակ հայցուածներ կառաջարկեն Անաւարզեցիին, զոմն հրաժարական եւ զոմն յանձնառական, զգայթակղութիւն բազմաց բառնալոյ եւ զմիտս տկարաց բժշկելոյ նպատակով: Եւ թէպէտ, կըսեն, ոչ է արժան կատարելոյդ յիմաստս մի ըստ միոջէ յիշատակել պէտք եղած կէտերը, սակայն նորէն զանազան կէտերուն բացատրութեան կը մտնեն: Առաջ կանցնեն յանձնառական գլուխը, որ է ամենայնիւ լրիւ պինդ ունել ժողովոցն Հայոց (ՕՐԲ.Բ.200), եւ յառաջ կը բերեն տասը ժողովներու անունները, որոնք են. 1. Շահապիվանի ժողով, կաթողիկոս՝ Յովհան Մանդակունի, Սիւնեաց մետրոպոլիտ՝ Անանիա: 2. Նոր Քաղաքի ժողով, կաթողիկոս Բաբգէն, Սիւնեաց մետրոպոլիտ Մուշէ: 3. Դըւնայ ժողով, կաթողիկոս Ներսէս, Սիւնեաց մետրոպոլիտ Պետրոս: 4. Դըւնայ ժողով, կաթողիկոս Մովսէս, Սիւնեաց մետրոպոլիտ դարձեալ Պետրոս: 5. Դըւնայ ժողով, կաթողիկոս Աբրահամ, Սիւնեաց մետրոպոլիտ Քրիստափոր: 6. Պարտաւի ժողով, կաթողիկոս Եղիա: 7. Թէոդուպոլսոյ ժողով, կաթողիկոս Եգր, զոր Սիւնիք եւ այլք յաթոռակալացն ոչ ընկալան զաղանդն, այլ մնացին

ամբողջ շնորհօքն Աստուծոյ: 8. Մանագկերտի ժողով, կաթողիկոս Յովհան Օծնեցի: 9. Անույ ժողով, ուր գՎահան կաթողիկոս որոշեցին նգովիւք, եւ գՍտեփանոս եղին ի տեղին: 10. Անույ ժողով, Ջաքարիա սպասալարի օրով: Բոլոր այդ ժողովները յառաջ կը բերուին իբրեւ Քաղկեդոնի դաւանութեան դէմ փաստեր ու վճիռներ, յորոց ոչ ունիմք հնար արեամբ եւ մահու չափ՝ մասամբ միով շեղիլ, եւ այնքան նգովից պարտապան լինել, եւ ի մեր հարանցն մասնակցութենէ հեռանալ (ՕՐԲ. Բ. 204): Օրբելեան ժողովները յիշած ատեն, ընդհանրապէս գրուցուած պարագաներուն համեմատ կը խօսի, որոնց մէջ կը գտնուին իսկականէն եւ մեր ցուցուցածէն տարբերող մանրամասնութիւններ ալ, ինչպէս է Շահապիվանի ժողովը (228) Սադակունիին օրով դնելը, եւ անոր հակաքաղկեդոնիկ որոշում վերագրելը: Մենք պէտք չենք զգար այդ մանրամասնութիւններ գննել, բաւական է որ բազմաթիւ Հայ ժողովներ, քաղկեդոնեան դաւանութիւնը եւ երկաբնակ վարդապետութիւնը չուզեցին երբեք ընդունիլ, ինչ որ Անաւարզեցին ալ չէր կրնար եւ չի կրցաւ ուրանալ:

1219. ԱՆԸՆԴՈՒՄՆԵԼԻ ԿԵՏԵՐ

Հրաժարական անունով կոչուած են անընդունելի կէտերը, որոնցմէ նախ կը յիշեն պատարագի հացին խմորը եւ բաժակին ջուրը, զորս օտար կը գտնեն աւետարանէն: Յիսուսի կողէն արիւն եւ ջուր ելած ըլլալն ալ յիշելով, որ բաժակը ջրողներուն մեծ փաստն էր, զայն երկու կենսաբեր խորհուրդներու վրայ կը մեկնեն, որոնք են Մկրտութիւն եւ Հաղորդութիւն, եւ ոչ բաժակին խառնուրդին վրայ: 2. Պատարագի ատեն եկեղեցին բաց պահելը յիշելով պատշաճ չեն տեսներ ամբոխին իբր ի մարմնաւոր խորհուրդ քուսել, կամ թէ զդրունսն անփակ թողուլ ի կոխանս շանց եւ խոզից, որպէս եւ մեք ականատես եղեաք: 3. Կը յիշեն եւս զմի նշխարն յուր եւ ի տասն պատարագ բաժանել՝ առաջարկ մը, որ է շատ քահանաներու միանգամայն կատարողապետ լինել պատարագի եւ սրբազնագործել, մինչ հին ծէսով միայն մէկը կը լինի պատարագիչ, եւ միւսները կը մնան միայն հաղորդակից: 4. Յանձն չեն առնուր մտանել ի Հռոմ եկեղեցին եւ տօնակից լինել կամ հաղորդել, որով պարզ մուտքը չըլլար արգելուածը: 5. Չեն ուզեր ընդ նոսա տօնել զԾնունդ կամ զԱւետիս, այլ տօնել Ծնունդը յունուար 6-ին, եւ Աւետումը ապրիլ 6-ին, ինչպէս որ ատեն մը կը տօնուէր, եւ վերջէն ապրիլ 7-ին վրայ հաստատուեցաւ: 6. Կուզեն ճպագալոյցներուն խթել յեղ եւ ի պանիր, եւ հինգ օր նաւակատիքը պահել անխափան: 7. Թէպէտ առաքելոց ատեն կատարուած կընդունին զձէթ օրհնելն հիւանդաց եւ մեղսացելոց սակայն զայն խորհրդական չեն կարծեր, եւ ոչ ալ կուզեն քաջալերութիւն տալ, սակաւ դրամատիկ մսխել, եւ ձէթ օրհնել եւ արդարանալ: Վերջապէս կաւելցնեն թէ թէպէտ բան եւ խորհուրդ շատ ունիմք, այլ չեն ուզեր երկայնել, յայտնելով թէ սակաւն իմաստնոյդ բաւականացի (ՕՐԲ. Բ. 204-206): Ասկէ կիմանանք թէ Կեսարացիին բերած առաջարկներուն մէջ ուրիշ կէտեր ալ կան եղեր, բայց հարկաւ աւելի կարելոր չէին որ լռութեամբ կանցնին: Այդպէս իրենց կարծիքները յայտնելէն ետքը կաթողիկոսէն կը խնդրէն, որ ընդհանրական թղթովմը այդ ամէն կէտերը որոշակի յայտարարէ, եւ իրենց յուղարկէ, զի յայնժամ առաւել հաստատութեամբ եւ հլու հպատակութեամբ հնազանդ

լիցուք աստուածային գլխոյ: Եւ կը յաւելուն, որ եթէ աւելի ինչ կամ պակաս կամիք մուծանել յեկեղեցիս մեր, զոր ոչ ունիմք ի հարցն, յայնժամ մի աշխատ լինիք եւ մի զմեզ աշխատ առնէք, ըստ ձեր կամացոյ լիցի աշխարհոյ այդ, այսինքն Կիլիկիա, եւ զմեզ թողէք ի մեր ստրուկ գերութեանց այսինքն նախնեաց հետեւողութեան մէջ, եւ մեք կացցուք մնացցուք ակն ունելով վերին այցելութեան: Վերջին խոսքերնին ալ համարձակորէն կարտասանեն. Հաւան եմք մեք ընդ մեր հարսն ի դժոխս իջանել, եւ ոչ ընդ Հռոմոց յերկինս ելանել: Կաթողիկոսին կողմէ իշխանական վճիռի մըն ալ առջեւն առնելու համար՝ կը զեկուցանեն, որ եթէ թագաւորական սաստիւ պատժէք զմեզ, այսինքն, եթէ բանական միջոցներու կամ եկեղեցական դատապարտութիւններու կը դիմէք, մեք պատրաստ եմք ի տանջանս եւ յաքսորս եւ ի բանտ, եւ ի մեռանիլ ի վերայ սուրբ եւ առաքելական հարցն աւանդից: Այս տեսակ բուռն եւ կծու ընդդիմադրութենէ ետքն ալ պատշաճից ձեւերը զանց չեն ըներ, եւ վերջին ողջոյնն ալ կու տան շատուշատ պատուագիր ոճով, ինչպէս սկսած էին, Ողջ լեր թագաւորական արգասիւքոյ ծնողդ իմաստից եւ մայրդ ուղղափառութեան, աղբիւրդ հաւատոյ, եւ անվախ ախոյանդ սուրբ եկեղեցւոյ Գրիգորիոս, կաթողիկոս Հայոց, եւ Տէրն տէրանց հովանասցի տիրական գլխոյ (ՕՐԲ.Բ.207-208): Միեւնոյն խոհական սկզբունքն է, զոր վերեւ բացատրեցինք (1215), անձը խնդիրէն դատել, անձը պատուասիրել եւ խնդիրին ընդդիմանալ ամենայն համարձակութեամբ, մանաւանդ թէ բաժանման խրտուիլակը հեռացնել ազգին վտանգեալ վիճակը չծանրացնելու համար:

1220. ՕՐԲԵԼԵԱՆԻ ԸՆԹԱՑՔԸ

Նամակը թէպէտ խորհրդով եպիսկոպոսաց եւ իշխանաց (ՕՐԲ.Բ.196) որոշուած էր, բայց ուղղակի բերանով Ստեփանոսի Սիւնեաց այցելուի գրուած ըլլալուն (ՕՐԲ.Բ.198), միւսներ պարզ ստորագրութեամբ չեն գոհացած, այլ քանի մը տողերով իրենց համախոհ եւ համամիտ ըլլալը յայտնած են նզովքներ ալ աւելցնելով հակառակը մտածողներուն, թէ որք ոչ միաբանին այսմ հայրենաւանդ եւ հայրապետական հաստահիմն դաւանութեանց, նզովեալ եղիցին (ՕՐԲ.Բ.208), կամ համիմաստ ուրիշ ձեւեր: Իշխաններն ալ նզովքը կրկնած են, այլ ոչ իրենց անունով, այլ եկեղեցականներուն բերնով, թէ որ ոչ հաւանի նզովեալ եւ որոշեալ լիցի ի սուրբ հարցն մերոց եւ յաստուածարեալ եպիսկոպոսացս (ՕՐԲ.Բ.210): Այդ տարբերութիւնը նկատողութեան արժանի է եւ աշխարհականներուն կրօնական գործերու մասնակցութեան ձեւը կը ճշդէ: Սիւնեցիք իրենց նամակին կցած են երկու հատուածներ, մէկը Գրիգոր Նեսկեսարացիէ եւ միւսը Աթանաս Աղեքսանդրացիէ, որով միաւորեալ մի բնութիւն բանաձեւը կը հաստատուի (ՕՐԲ.Բ.211-215), եւ ասով անուղղակի հերքած կըլլան Անաւարզեցիին ցուցմունքները՝ որ ինչինչ վկայութիւններ հաւաքած եւ իր պատգամաւորին ձեռքով կամ իր գրութեամբ ներկայացնելու հոգ տարած էր: Օրբելեան իրենց գրութիւնը համեստօրէն Թուղթ մաղթանաց կանուանէ, բայց այսու հանդերձ Կոստանդին Կեսարացին ոչ կամ էր յանձն առնուլ զտարումն թղթոյն՝ բաղբաղելով պատճառաւան ինչ (ՕՐԲ.Բ.196), սակայն վերջապէս չէ կրցած ընդդիմանալ, ու յակամայս պարտաւորուած է տանիլ զայն Անաւարզեցիին, ինչ որ իր պատգամաւորութեան կատարեալ ծախողումն էր:

Ստեփանոս՝ նամակի ձեռով գրութենէն ետքը ճառի ձեռով եւ հակաճառութիւն ընդդէմ երկաբնակաց մակագրով գրուած մըն ալ պատրաստած է հայադաւանութեան հնաւանդ սկզբունքները պաշտպանելու ամուր կերպով, զոր հռոմէադաւան պատմագիրը կը յանդգնի աղճատանք ստայօդ քանից անուանել (ՉԱՄ.Գ.292): Սիւնեցւոց այդ ընդդիմութեան յաջորդեցին Կիլիկիոյ ներքին խռովութիւնները (1212), եւ պահ մը ընդմիջեցաւ Անաւարզեցիին գործունէութիւնը, մինչեւ որ նորէն հանդարտութիւն տիրեց Լեւոնի թագաւորելովը 1301-ին, ուսկից ետքը տեղի ունեցած կըլլան վերջին երեք պատգամաւորութիւնները (1214):

1221. ՕՐԲԵԼԵԱՆԻ ՄԱՀԸ

Այդ միջոցին ասպարեզէն կը պակսի Արեւելեայց քաջ ախոյանը: Օրբելեանի պատմութեան թէպէտ թուական գրուած է 1299 փրկչական տարին, սակայն հետը նշանակուած 746 Հայոց թուականը 1297-ին կը պատշաճի, որ պիտի նախադասուի, քանի որ նոյնը կը հաստատուի Սարկաւազագիր շրջանին 214 թուականովն ալ, որ նոյն տեղ նշանակուած է (ՕՐԲ.Բ.257): Անկէ ետքը Օրբելեանի գործունէութենէն յիշատակ չունինք, հարկաւ տարիքն ու յոգնութիւնը զինքը ճնշած էին, թէպէտ 1304-ին կնքած է բազմաշխատ եւ բազմարդիւն կեանքը: Իրեն յաջորդած է Յովհաննէս Օրբելեան, Լիպարիտի որդին, զոր ինքն կը պատրաստէր (1188): Ձեռնադրութիւնը անշուշտ Անաւարզեցիէն առած է, բայց չենք գիտեր ստուգիւ թէ Ստեփանոսի մահուանէ առաջ կամ ետքը, թէպէտ մեզի հաւանակագոյն կերելի ըսել, թէ Ստեփանոս նախահոգ զգուշաւորութեամբ կանխաւ ձեռնադրել տուած է: Նոյն միջոցներուն մեռած են Ելիկում եւ Լիպարիտ իշխաններն ալ, եւ Յովհաննէս իբրեւ Օրբելեանց գլուխը, Սիւնեաց իշխանութիւնն ալ միացուցած է մետրապոլիտութեան, եւ այս է Անաւարզեցիին ըսելը անոր համար, որպէս հոգեւոր իշխան գոլով, նոյնպէս եւ մարմնաւոր (ԿԱԼ.441):

1222. ԱՆԱԲԱՐՁԵՑԻ ՆԱՄԱԿԸ

Անհնար էր որ Սիւնեցւոց ընդդիմութիւնը չչարունակէր եւ իւր ազդեցութիւնը չգործէր Ստեփանոսի մահուանէն ետքն ալ, զի նոր պատգամաւորութիւններն ալ դժուարութեանց կը հանդիպէին, երբ Անաւարզեցին կաշխատէր իր ծրագիրը առջեւ տանիլ: Այդ կացութեան հետեւանքը կը կարծենք մենք այն հռչակաւոր թուղթը, զոր գրեց Անաւարզեցին առ կրօնաւոր թագաւորն Հեթում, հայր արքային Հայոց Լեւոնի, ինչ որ պէտք է իբր պատուակալ թագաւորահայր իմանալ, զի Հեթում կուսակրօն էր, Լեւոն ալ Թորոսի որդին էր: Այս նամակին սկիզբը կը յիշուի, թէ Հեթում հերուի տարին ի Սիս եկաւ, եւ թէ անկէ ետքը Հեթումի դրաներէցը Ստեփանոս՝ եբեր զպատուելի թուղթս Հեթումի, եւ թէ Անաւարզեցին խնդրեց Հեթումէ թէ ջանայ եւ օգնէ, որ մինչ կենդանի կամք զերծանիմք ի բանադրանաց (ԿԱԼ. 435): Այդ վերջին բացատրութիւնը, մինչ կենդանի կամք, պատճառ եղաւ ոմանց կարծել, թէ Անաւարզեցիին թուղթը, մեռնելու մօտ եղած ատեն գրուած ըլլայ, եւ իբրեւ կտակ թողուած Հեթումի ձեռք, բայց մենք ընդհակառակն կը կարծենք, թէ աւելի կանուխ գրուած թուղթ մըն է, գործերուն կնճռոտած ատենը, բոլորովին մտերմական ոճով, որուն մէկ նշանն ալ է սովորական խոսակցութեան լեզուով գրուած ըլլալը, ոչ

իբրեւ պաշտօնական գրութիւն մը, այլ իբր բերնէ բերան խօսակցութիւն մը, ինչ որ շատերէն ժամանակին ռամկօրէն կոչուած է, բայց աւելի ճիշդ կըլլար ժամանակին աշխարհաբարը կամ խոսակցութեան լեզուն անուանել:

1223. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԵՒ ՋԱՔԱՐԻԱ

Գործերուն կնճռոտիլը յիշեցինք, եւ իրօք ալ Անաւարդեցիին ծրագիրը տակաւ դժուարութեանց կը հանդիպէր: Յովհաննէս Օրբելեան Անաւարդեցիին ծրագիրին կընդդիմանար, եւ սաստիկ ոճով գիր մըն ալ ուղղած էր Արտաղու արքեպիսկոպոս Ջաքարիա Ծործորեցիին, որ Վասպուրականի կողմերը Անաւարդեցիին անսացողներուն կը միտէր: Մէք ըստ մարմնոյ եւ հոգւոյ մի էաք, կըսէ դու ընդէ՞ր բաժանեցար, եւ թէ կըսես թէ ճշմարտութեանն հաւանեցար, հապա զմեզ ընդէ՞ր չարաբեր խորհրդակից (ՉԱՄ. Գ. 305): Ջաքարիա երկդիմի կերպով կը ջանար խնդիրին մէջէն ելլել, ոչ հնաւանդ ծէսերը անարգելով, եւ ոչ կաթողիկոսին դիմադրել ուզելով, զի արդէն ազգիս Հայոց յերիս մասանս բաժանեալ, ըլլալով, Սոյ եւ Աղթամարայ եւ Աղուանից կաթողիկոսութեանց վրայ, չէր ուզեր նորանոր բաժանումներ ալ աւելցնել Սոյ կաթողիկոսէն բաժնուելով: Ծործորեցի միջադէպ մըն ալ կը յիշէ, թէ Յովհաննէսին հետ տեսակցութիւն ունեցեր է ի Ղաւրէժ, ի փոքր սենեակ եկեղեցւոյն, ուր գլուխ խորհրդոյ եղեր է Յովհաննէս Օրբելեան սակայն կը խոստովանի թէ տեսաք, որ դուք ոչ ունէիք կամք հնազանդիլ կաթողիկոսին, իսկ մեք ոչ իշխեցաք ապստամբիլ ի նմանէ (ՉԱՄ. Գ. 307): Օրբելեան Յովհաննէսի եւ Ծործորեցի Ջաքարիայի թղթակցութիւնները շարունակեցին, Հայ վարդապետներու մէջ ներհակընդդէմ վէճերն ալ շատցան, այնպէս որ Հեթում ինքն ալ վարանմանց մատնուած, պիտի ըլլայ, որ Անաւարդեցի հարկ կը սեպէ մտերմական թուղթով մը զայն իր ծրագիրին ուղղութեան համոզել, եւ իրեն կուսակից մըն ալ ապահոված կարծելով թագաւորաօր կառաջարկէ, որ ազգային ժողով մը գումարէ, եւ խնդիրները անոր մէջ հաստատուն որոշման յանգին: Հետեւաբար անհիմն պիտի չըլլար կարծել, թէ Ստեփանոս դրան երէցին Հեթումին բերած նամակները, ճիշդ այդ կէտերը կը շոշափէին, եւ Հեթում որոշ լուծումներ կը պահանջէր կաթողիկոսէն: Իսկ Անաւարդեցիին ալ իրական գործ կը պահանջէր Հեթումէն, զի նա էր տիրապէս թագաւորութեան վարիչը, եւ Լեւոն Ղ. հագիւ 15 տարեկան պատանի մըն էր տակաւին: Ըստայսմ Հեթումի ուղղուած հռչակաւոր թուղթը՝ հաւանաբար 1303-ին գրուած կրնայ ըլլայ: Հեթում ու Գրիգոր շատոնց իրարու խորհրդակից ու համամիտ ու գործակից էին, եւ Հեթում կատարելապէս համոզուած մըն էր Անաւարդեցիին ծրագիրին: Արդ, եթէ տարիներ ետքը Անաւարդեցիին պէտք կը զգայ մտերմական նամակով մը Հեթումի համոզելու փաստեր գործածել, անհրաժեշտ է Հեթումի միտքին մէջ վարանում մը ենթադրել զոր բուժելու կը ստիպուի Անաւարդեցիին մտերմական բայց պատճառաբանեալ նամակով մը:

1224. ԲԱԺԱԿԻՆ ԶՈՒՐՈ

Յիշեալ նամակին պարունակութեան գրեթէ ամբողջականութիւնը բաժակի ջուրին կը դառնայ, եւ կերելի թէ աւելի այս կէտն էր որ Հեթումի միտքը վրդոված էր, որ Անաւարդեցիին բոլոր

իր ոյժը անոր վրայ կը թափէ, հարեւանցի անցնելով ուրիշ փոփոխութիւնները (ԿԱԼ. 439), զորս արդէն քաղեցինք իր կարգին (1205): Բաժակի ջուրը հաստատելու համար Անաւարզեցին ունէր այն վկայութիւնները, զորս Լատիններ իրեն թելադրած էին, բայց կըսէ յորժամ երէկ ձեր երէցն, ես սկիզբէն արարի որ ժողովէի ի Հայ գրոցն զվկայութիւնս որովք գիրին հաստատէի եւ գրէի ձեզ (ԿԱԼ. 438): Ասկէ կը հետեւի, որ Հեթում բաւական չի սեպելով օտարներու վկայութիւնը Հայ գիրքերէն վկայութիւններ պահանջէր է ընդդիմաբաններու դիմադրելու համար: Այս նպատակով նախ կը յիշէ Աթանասի հայերէն թարգմանութիւնը, եւ կաւելցնէ շատ մը օտարներու անունները, զորս առիթ ունեցանք քաղելու (1204): Սակայն ասոնց վկայութիւնները չէին կրնար մեծ ոյժ ունենալ Հայերու վրայ, վասն զի իւրաքանչիւրը իր եկեղեցական սովորութիւնը կուգէր լուսաբանել, եւ ոչ թէ ուրիշ եկեղեցւոյ սովորութեան դէմ գրել: Անաւարզեցին Հայերէն վկայութիւն ու փաստ քաղելու համար կըսէ թէ Հայեր ամէն որ փարջ մը ջրոյ ի նշխարն խառնեն, եւ զայն նշխարի ողջ ի գինին դնեն, որով բաժակին ջուր խառնուած ըլլալը կուգէ հետեւցնել (ԿԱԼ. 437): Ծիծաղելի՝ չըսենք խղճալի՝ պատճառաբանութիւն մը: Կը յիշէ եւս թէ գտայ ի տէր Նեսէս Լամբրոնացին այլ օգնութիւն, եւ ի Կլայեցին այլ (ԿԱԼ. 438), բայց գտածները չի յիշէր, միայն աւելի վար կը պատմէ թէ տէր Ներսէս ուր հանդիպէր, հաղորդէր, զօր Կալանոս Շնորհալիին վրայ կուգէ իմանալ (ԿԱԼ. 441), սակայն անտարբեր հաղորդուողը Լամբրոնացին էր (1061), որ այս կերպով ոչ թէ ջուր խառնելը պարտաւորիչ կը ցուցնէր, այլ խառնելը կամ չխառնելը անտարբեր կը գտնէր: Իբրեւ փաստ կուգէ գործածել եւս, որ Կոստանդին Բարձրբերդցիին եւ Հեթում Ա-ին օրով Անտիոքի Լատին պատրիարքը Սոյ Ս. Սոփիա Հայ եկեղեցւոյն մէջ պատարագեր է, եւ հարկաւ ջրախառն բաժակով պատարագած կըլլայ, ուրկէ Կոստանդին ալ հաղորդուեր է: Սակայն այս ալ ըսել չէ թէ զնոյն ջրովնպատարագեաց հետ իւր (ԿԱԼ. 442): Հայեր անապակ պատարագած ատեննին, երբեք նոյնը Լատիններէն չպահանջեցին, որ Լատին պատրիարքին պատարագը արգելելու պէտք զգային: Հայոց անապակ բաժակով պատարագելը կուգէ մեկնել ըսելով, թէ յԱրեւելք զի անապակ կու խմեն, անապակ պատարագեցին, ինչպէս որ Յոյներ ալ, որովհետեւ զիւրեանց գինին թերմոն կու խմեն նա զիւրեանց պատարագ թերմոն կու առնեն (ԿԱԼ. 447), իսկ Հրէայք ջրախառն կը խմեն եղեր, վասնզի Սողոմոն գինիի համար՝ զոր խառնեցի ձեզ ըսեր է, եւ Յիսուս ալ բաժակն է առեր, եւ ոչ կարաս կամ տկճոր (ԿԱԼ. 445), որոնք անապակ կըլլան: Առանց ուզելու պնդել, թէ խառնուած գինին պակասամիտներուն համար պատրաստուած է (ԱՌԿ. Թ. 4) դիտել կու տանք միայն, որ Անաւարզեցին իր խօսքով ընդունուած կըլլայ թէ իւրաքանչիւր ազգ իր սովորութեան հետեւելու իրաւունք ունի: Կը յիշէ եւս թէ Աղուանից պատմիչը, այսինքն Կաղանկայտուացին, գրած ըլլայ, թէ տասը եպիսկոպոսներ Դուին ժողովուելու մութեր են մի բնութիւն-ը, խաչեցար-ը, յունուար 6-ի Ծնունդը, եւ անապակ բաժակը, զորս յետոյ Եզր խափաներ է, եւ հինգ կաթողիկոսներ անոր հետեւեր են, որոնց մէջ նաեւ Սահակ, որ վասն Հայերուն ու Մահմէտ գնաց, եւ արար զսքանչելիք, մեռելէն ետքը դրստեց եւ կարդաց զիւր թուղթն, եւ որուն անապական աջը ինքն ալ տեսեր է Հռոմկլայի մէջ (ԿԱԼ.442): Թէպէտ կըսէ թէ Եսայի Նշեցիէն

այսպէս լսած ըլլայ (ԿԱԼ.444): Սակայն Կաղանկայտուացին ասանկ պատմութիւն չունի, եւ ոչ ալ այն վեց կաթողիկոսները օտարոտի փոփոխութիւնները ընդգրկած են, եւ ոչ ալ տասը եպիսկոպոսներու խելքով հաստատուած են հայադաւան եւ հայածէս կարգադրութիւնները: Այսչափն ալ կը բաւէ իմանալու թէ ինչչափ տկար էին Անաւարզեցիին փաստերը, եւ ինչու չէր կրնար ընդդիմադիրները համոզել:

1225. ՆԱՄԱԿԻՆ ՄՆԱՅՈՐԴՈՒ

Սոյն թուղթին մէջէն քանի մը ուրիշ կէտեր ալ կան բացատրելու արժանի: Անաւարզեցիին կը գրէ, թէ կայր ի մօտս իմ քեռոյն գիրքն, որ է Հաւատոյ Արմատն (ԿԱԼ.436), եւ չիշեր իր քեռին ով է: Ոմանք ուզեցին Յակոբ Ա. կաթողիկոսն իմանալ (ՀԱՅ.Ա.119), օգտուելով անշուշտ ուրիշ տեղ Յակոբ մը իրեն նախահայր անուանելէն, երբ կը գրէ, թէ էի լուեալ ի սուրբ նախահարցն, ի տէր Յակոբայ եւ ի Ղաւիթ վարդապետին եւ ի տէր Ներսէտոյն (ԿԱԼ.441), ուր եւ ոչ յայտնի է թէ Յակոբը կաթողիկոս մըն է, թէ ոչ իր նախնիքներէն քահանայ մը, քանի որ ինքն ալ Տուրքերիցանց կը կոչուէր: Աւելի անժանօթ կը մնայ Հաւատոյ Արմատ գիրքը, վասնզի հնար չէ որ Մայրագոմեցիին վկայութեանը դիմած ըլլայ (ՀԻՆ.430): Անաւարզեցիին իր պատճառաբանութեանց կարգը ընդմիջելով կը գրէ Հեթումին, աղաչեմք զձեզ որ ոչ իմանայք, թէ զբանս վասն ձեր կու երկարեմ, այլ վասն այլոց որ տղայ են եւ տկար (ԿԱԼ.444), բայց այս քաղաքավարի դարձուածը աւելի եւս կը համոզէ մեզ, թէ իրօք Հեթումի վարանումները փարատելու կաշխատէր: Ղարծեալ մէջ կը բերէ, որ քակէ զցանգ հայրենի՝ հարցնէ զնա օձ՝ առակը, եւ կուզէ զինքն պաշտպանել, թէ հայրենաւանդ սովորութիւնները եղծանել չուզեր, այլ թէ ժամանակով մուծուած գեղծումները կուզէ ուղղել (ԿԱԼ.448): Այդ առթիւ խօսքը առաջ տանելով կը յայտարարէ, թէ ինքն չուզեր բոլոր օտար սովորութիւնները ընդունիլ: Ըստ այսմ բաժակին ջուրը ընդունելով, չուզեր ընդունիլ նաեւ խմորուն հացն ու թերմոնը՝ այսինքն տաք գինին, Յոյներուն հետեւելով: Լատիներէն ալ ընդունելով եպիսկոպոսին խոյրը կամ միթըրը եւ խաչ հանելու կերպը, չուզեր ընդունիլ աղուհացից մէջ ձէթ ու ձուկ ուտելը՝ Աւետման տօնէն զատ, սխալանաց մէջ ինկող քահանային պատարագելը, կամ աշխարհիկ քահանային ալ անկին լինելը (ԿԱԼ.449): Կընդունի եւս զամենայն Քրիստոնեայք Հռոմայ եկեղեցւոյն, եւ զչորս պատրիարքն, որոնք են Կոստանդնուպոլսոյ, Աղեքսանդրիոյ, Անտիոքի եւ Երուսաղէմի աթոռները, զՔրիստոսի սուրբ անուամբն քրիստոնեայք, որ կոչին ուղղափառ, զոր ի զուր Կալանոս կաթողիկ կը թարգմանէ լատիներէնին մէջ, փոխանակ որթողքսի: Բայց չընդունիր Յակոբ Կուրտն գրկու կոչուածները, այսինքն Յակոբիկ Ասորիները, որ մէկ մատամբ խաչ հանեն, եւ ուրբաթ աւել առնեն, այսինքն ուրբաթ երոկոյէ պահք կը լուծեն: Չընդունիր նաեւ թլպատողները, ազգապղծութիւն ընդունողները, Նեստորականները, եւ կը կնքէ ըսելով. ընդ նոսին անիծեմք զամենայն հերձուածողսն, եւ զգուշացուցանեմք ի հերետիկոսութենէ (ԿԱԼ.450): Իսկ ասոնցմէ դուրս կը հաւանի որ մերն ալ մեզ մնասցէ, որ մինչեւ ցայժմ եղեալ է (ԿԱԼ.449): Այդ կէտերը շատ բացատրութեան չեն կարօտիր, միայն նկատողութեան արժանի է, որ Անաւարզեցիին իր կատարեալ լատինամոլութեամբը չի վարանիր յունադաւաններն ալ իբրեւ

ուղղափառ ընդունիլ, թեպետ Լատին ու Յոյն եկեղեցիներ իրարմէ բաժնուած էին, ու զիրար կը նգովէին: Եւ կերելի թէ վերջապէս հայադաւան ազատամտութենէն եւ Հայ եկեղեցւոյ լայնախոհութենէն բան մը մնացեր է Անաւարզեցիին միտքին մէջն ալ: Նոյնը կը քաղուի նաեւ այն ազատութենէն զոր կընդունի, թէ ով ուզէ՝ առնէ, եւ ով չուզէ՝ թող կենայ մինչ ի ժողովն, մինչեւ ժողովով հաւանութեամբ եւ տրամաբանականութեամբ լինի իրաւունք ըստ կանոնաց (ԿԱԼ.448): Այս պատճառով էր որ պաշտօնապէս պառակտումը կը խափանուէր Հայոց մէջ, հակառակ կաթողիկոսին եւ թագաւորաւոր բուռն լատինամոլութեան:

1226. ՆԱՄԱԿԻՆ ԶՕՐՈՒԹԻՒՆԸ

Անաւարզեցիի հռչակաւոր նամակին պարունակութիւնը իրաւունք կու տայ եզրակացնելու, թէ այն բնաւ հեղինակութիւն կազմող գրուած մը չէ: Մտերմական ոճէն զատ, որ գրուածը պաշտօնական ոյժէ կը զրկէ, ինքն նամակագիրն ալ միայն իր անհատական կարծիքը կը յայտնէ, առանց իսկ յաւակնելու զայն պարտաւորիչ ընել, եւ գումարուելիք ժողովի մը որոշումին կենթարկէ իր առաջարկին հաստատութիւնը որով կը խոստովանի թէ առանց ժողովի իր կարծիքը ոյժ չունի: Արդէն Հայ եկեղեցւոյ ըմբռնումով եւ սկզբունքով կաթողիկոսի մը անհատական կարծիքը երեք դաւանական զորութիւն չունի, եւ իր անձնական հեղինակութենէն աւելի շարժեր, եւ երբ Անաւարզեցիին կը ճանչնայ թէ իր ըրածը նորութիւն մըն է, նովին իսկ իր խոսքին հեղինակութիւնը ինքն կը ջնջէ: Թէ ինչ եղաւ այդ թուղթին հետեւանքը՝ գրուած չէ, միայն կը տեսնենք, որ այլեւս այդ թուղթը մէջտեղ չերեւար, վիճաբանութեան նիւթ չի կազմեր, խնդրոյ հիմ չի լինիլ, եւ ապագայ Սոյ ժողովին մէջ ալ բնաւ առ Հեթում գրուած նամակին խօսքը չըլլար, այլ իբրեւ հիմ կամուրջ, ուրիշ թուղթ մը, զոր Անաւարզեցիին առաքեաց առ սուրբ եւ բարեպաշտ թագաւորն Լեւոն (ԿԱԼ. 457): Որչափ ալ Լեւոն տակաւին պատկանութեան տարիքին մէջ, եւ գործի տէր ըլլալու անբաւական, որչափ ալ ինքն Հեթում իր վանքէն ալ պետական գործերուն ղեկը վարող, սակայն օրինաւորութեանց ձեւակերպութիւնները յարգելով իմացուցած պիտի ըլլայ Անաւարզեցիին, թէ մտերմական ոճով եւ խոսակցութեան լեզուով իրեն ղրկուած նամակը հնար չէ իբր պաշտօնագիր ընդունիլ, ուստի պէտք է որ պաշտօնական ձեւով գիր մը ուղղէ անոր՝ որ որչափ ալ աղայ բայց թագաւորի անունը կը կրէ, եւ անկէ խնդրէ ժողովի գումարումը, եւ անոր ներկայէ ժողովական որոշմանց ենթարկուելիք նիւթերուն ծրագիրը: Այս պատճառով Անաւարզեցիին երկրորդ գիր մը ուղղած է Լեւոնի անունին, որչափ ալ ինչպէս ըսինք ու կը կրկնենք, նորէն Հեթում պիտի ըլլար գործեր վարողը եւ պէտք եղածը կարգադրողը: Այդ երկրորդ գիրը չունինք իր կատարեալ պատճէնովը, սակայն դժուար չէ նկատել, թէ այն միեւնոյն գրութիւնն է, որ իբր Սոյ ժողովի ատենագրութիւն կամ վճիռ յառաջ բերուած է Կալանոսէ, որ այդ գրութեանց պատճէնները հանած է հնագոյն արձանագրութիւններէ, ինչպէս լատիններէն մասին մէջ կը գրէ (ԿԱԼ. 435): Իսկ Լեւոնի ուղղուած գրութեան թուական իդէպ է ընդունիլ դարձեալ 1305 տարին, զի երկրորդ գրուածը առաջինէն շատ ետք մնացած չի կրնար ըլլալ: Այդ պաշտօնական գրութեան ալ հետեւանք եղած է ժողովական գումարման մը համար որոշումը, որ ի դիպուկ ժամու պիտի

հաւաքուէր, որպէսզի ձեռնարկէ հաստատել յեկեղեցիս Հայոց, ինչ որ Անաւարզեցին առաջարկած էր իր պաշտօնական գրութեան մէջ (ԿԱԼ. 456): Նկատողութեան արժանի է որ Անաւարզեցին չի համարձակիր իր կաթողիկոսական իշխանութեամբ հրաւիրել եկեղեցական ժողովը, ինչ որ կանոնական ձեւը կը պահանջէ, այլ առաջ Հեթումի կը դիմէ մտերմական նամակովը, եւ յետոյ Լեւոնի կը գրէ պաշտօնական թուղթովը, եւ թագաւորական իշխանութենէ կը սպասէ եկեղեցական գործերու հոգածութիւնը, ինչպէս են դաւանական եւ ծիսական խնդիրները: Անտարակոյս Անաւարզեցին չէր կրնար անգիտանալ իրեն դէմ եղած հակակիր զգացումները եպիսկոպոսութեան մեծ մասին մէջ, եւ կը խիթար որ չի յարգուիր իր հրաւերը, եւ կանխիկ դուռ կը բանար խնդիրներու: Այս պատճառով կուզէր թագաւորական իշխանութեան հովանաւորութեամբ իր ծրագիրը յառաջացնել: Եթէ այդ ժողովը յաջողցնես, կը գրէ Հեթումին, դուն Քրիստոս ես, զմեզ արեամբ ի դժոխացն կու գնես (ԿԱԼ.440):

1227. ԻՆՉԻՆՉ ԴԻՊՈՒԱԾՆԵՐ

Ժողով գումարելու համար դիպաւոր ժամանակն (ԿԱԼ.459) դժբախտաբար չի կրցաւ ստացուիլ 1305 եւ 1306 տարիներու մէջ, որոնք այդ գրութեանց հետեւեցան: Եգիպտացիք թոյլ եւ դադար չի տուին Հայերուն, եւ շարունակ արշաւանքներով եւ ասպատակներով Կիլիկիան նեղեցին: Տարի մը առաջ 1304-ին մեռած էր Թաթարներու Ղազան խանը, եւ Հեթում պարտք սեպած էր անձամբ ողջունել անոր յաջորդ Ղարբանթա կամ Էօլչապտու խանը, եւ այդ պատճառով Դավրէժի ուղեւորութիւնը կատարած, քանի որ ուրիշ կողմէն օգնութիւն մը չէին գտներ Եգիպտացւոց դէմ, եւ Վոնիփակիոս Ը. պապ կը գոհանար համբերութեան յորդորներ կարդալով (1210): Անշուշտ նոր խանին այցելութեան պատճառով էր՝ որ Յովհաննէս Օրբելեան եւ Ջաքարիա Ծործորեցին ալ իրարու կը հանդիպէին Դավրէժի մէջ (1223), բայց չենք գիտեր թէ Հեթումի ալ հանդիպեցան այնտեղ: Հեթում դառնալէն ետքն ալ պարտաւորուեցաւ շարունակ դէմ դնել Եգիպտացւոց արշաւանքներուն, որոնք զանազան կորմերէն Կիլիկիա կը յարձակէին եւ աւերածներ կը գործէին: Թէպէտեւ քանիցս Հայեր կը յաջողէին լեռներէ եւ կիրճերէ օգտուելով անոնց դիմադրել, եւ բաւական թուով թշնամիներ ալ կոտորել, բայց արշաւանքները չէին դադարեր: Ինչպէս ստէպ յիշած ենք, մեր նպատակէն դուրս կը նկատենք արտաքին դէպքերու եւ պատերազմներուն մանրամասնութեանց մտնել: Հայեր փութացին Լատիններուն օգնութիւնն ալ խնդրել թախանձանօք, սակայն Կղեմէս Ե. պապն ալ, որ Բենեդիկտոս ԺԱ-ի յոյժ համառօտ գահակալութենէ ետքը աթոռ բարձրացած էր 1305-ին, Վոնիփակիոս Ը-ի ձեւով համբերութեան եւ քաջալերութեան յորդորով կը պատասխանէր 1306 յուլիս 2-ին: Թաթար խաներ, որ Պարսկաստանի տիրապետն էին եւ Դավրէժ կը նստէին, հետզհետէ իրենց կեդրոնին մէջ կամփոփուէին, եւ հեռաւոր երկիրներէն ձեռք կը քաշէին, որով այս կողմէն ալ կը պակսէր Հայերու սպասած օգնութիւնը:

1228. ՕՍՄԱՆԵԱՆՑ ՍԿԻՉԲԸ

Այս միջոցին էր որ նոր պետութիւն մը, յանկարծական եւ արագ յաջողութեամբ կը սկսէր

ընդարձակուիլ: Թուրքերու նոր գաղթականութիւն մը 1227-ին մեկնած էր Անդրկասպեան երկիրներէն Եփրատի կողմերը հաստատուելու միտքով բաւական ժամանակ պատելէ ետքը տեղաւորուած էր Իկոնիոնի սուլտանութեան սահմաններուն մէջ: Իսկ գաղութին մի մասինետ գացած ատեն, միւս մասը մնացած էր նոյն տեղը, եւ սուլտանութեան մատուցած ծառայութեանց ի վարձ՝ ստացած էր Սէօյիտի գաւառը շուրջ 1242-ին: Էրթօղրու էր այդ ճիւղին պետը, որդի առաջին գաղութին գլուխը եղող Սիւլէյմանի, որ եւ յաջողեցաւ իր սահմանները հետզհետէ ընդարձակել, գլխաւորապէս Յոյներէն քաղաքներ եւ բերդեր առնելով, եւ բաւական զօրաւոր գիրք մը ձգեց իր որդւոյն Օսմանին, երբոր մեռաւ 1288- ին: Օսման աւելի ձեռներէց քան իր հայրը, աւելի ընդարձակեց իր իշխանութիւնը սուլտաններուն հովանաւորութեամբ, այնպէս որ երբ 1294-ին Իկոնիոնի սուլտանութիւնը ջնջուեցաւ թաթարներու ձեռքով, եւ շատ մը մանր իշխանութիւններ կազմուեցան (1208), Օսմանի իշխանութիւնը շատերէն աւելի զօրաւոր էր, որով Օսման 1299-ին համարձակեցաւ զինքն սուլտան կամ փատիշահի հռչակել, իբրեւ Իկոնիոնի սուլտանութեան յաջորդ: Անկէ ետքը աւելի մեծ յաջողութեամբ եւ արագութեամբ իր իշխանութիւնը ընդարձակել, միւս փոքրները հետզհետէ հպատակեցնել եւ նուաճել, եւ այս կերպով Կիլիկիոյ Հայոց թագաւորութեան դէմ նոր ոյժ մը կազմել, դէպ հարաւ ալ ուղղելով իր արշաւանքները:

1229. ԱՆԱԻԱՐՉԵՑԻՒՆ ՄԱՀՈ

Ահա այն պարագաները, որոնք չի ներեցին Անաւարզեցիին մեծ փափաքին իրականացումը, զի Հեթում եւ Լեւոն հակառակ իրենց համակամ պատրաստականութեան, ոչ պատեհ ունեցան եւ ոչ համարձակութիւն զգացին ազգային ժողով հրաւիրելու: Միւս կողմէն Անաւարզեցի տարիքը առած յուզմունքներէ եւ աշխատութիւններէ տկարացած, իր վախճանին մօտենալը կը տեսնէր, եւ տարի առաջ արդէն Հեթումի կը գրէր, թէ մինչ կենդանի կամք գերծանիմք ի բանադրանաց (ԿԱԼ. 435): Իսկ մտահոգութիւն պատճառող բանադրանքը՝ բաժակին ջուր չխառնողներուն դէմ Լատին եկեղեցւոյ բանադրանքն էր, որուն համար կը գրէր թէ ոչ գիտէի, թէ ժողովօք եւ հայրապետօք մեծ բանադրած էր ԿԱԼ. 438): Իրաւ որ Անաւարզեցի իր գործը փոքրոգի խղճահարութեան հասուցած պիտի ըսուի, եթէ անկեղծ յայտարարութիւններ են գրածները, ինչ որ չէինք ուզեր կասկածի ներքեւ թողուլ, որովհետեւ իրեն երկնային մաքուր հոգւոյն վկայողները չեն պակսիր: Անոր մարմնոյ առողջութիւնը, կըսեն, ջնջեալ էր յաղօթից եւ ի պահոց, ի հսկելոյ ճգնաւորիդ (ՍՄԲ. 160), որ բարեպաշտօն անծի գաղափարը կը թելադրէ իր վրայ: Ուստի մենք ալ չենք ուզեր կարեւորութիւն ընծայել Ջահկեցիին վերջին դարերու մէջ գրածին, թէ երբ հայիոյէր զառաջին սուրբ հայրապետս մեր, աթոռէն ինկաւ ու դիւրահարեցաւ, եւ մեռաւ դառն մահուամբ (ՃԱՀ. 601): Ինչ ալ ըլլային Անաւարզեցիին զգացումն ու դիտումը, նա չկրցաւ զայն իրականացած տեսնել, եւ մահը վրայ հասաւ ու անոր գործունէութիւնը վերջացուց: Մահուան օրը որոշ չէ, միայն թէ մահուընէ ետքն է որ ժողով կը հրաւիրուի, եւ 1307 մարտ 19-ին ժողով կը գումարուի, եւ եթէ ամիս մը կամ ամիսուկէս միջոց ուզենք տայ այդ գործողութեանց, 1307 յունուարի վերջերը պէտք է դնել անոր մահը: Սմբատի եւ Անեցիի շարունակողներն ալ որոշ թուական չեն ցուցներ, եւ կը մնայ

յիշեալ մակաբերական հաշուով գոհանալ: Անաւարզեցիին վրայ դիտողութիւննիս ու անոր ընթացքին գնահատումը՝ քանիցս առիթ ունեցանք յայտնել եղելութեանց կարգին, եւ նորէն կրկնել չենք ուզեր: Կրնանք ըսել թէ նա համոզմամբ հռոմէադաւանութեան կուսակից մըն էր, եւ թէ ամէն ճիգ թափեց իր համոզումը Հայ եկեղեցւոյ մէջ ալ ընդհանրացնել, սակայն պաշտօնապէս հռոմէադաւան մը չկրցաւ ըլլալ, եւս առաւել Հայ եկեղեցին հռոմէադաւան չկրցաւ ընել: Մարդ մը, որ կը յայտարարէ թէ բաժակին ջուր դնեմ ի ծածուկ (ԿԱԼ.438), նովին իսկ վկայած կըլլայ թէ պաշտօնապէս հռոմէադաւան ճանչցուելէ խուսափած է: Եւ նա՝ որ կրկին կը պնդէ թէ՝ պէտք է սպասել, մինչեւ լինէր զի ժողովով հաստատուէր (ԿԱԼ.438), եւ թէ կու ծածկեմք մինչեւ ժողով լինի (ԿԱԼ.444), կընդունի թէ պէտք է որ ժողովով, հաւանութեամբ եւ տրամադրութեամբ լինի իրաւունք ըստ կանոնաց (ԿԱԼ.448), եւ այնպիսոյն համար հնար չէ հաստատել, թէ նա ինքնին հայադաւան եկեղեցին հռոմէադաւանութեան փոխարկած ըլլայ: Այսպէսով կոչնչանան Անաւարզեցիին հեղինակութեամբ Հայերը կաթողիկոս դարձնողներուն ճիգերը, քանի որ Անաւարզեցին ժողով չըրած եւ ժողովով իր դիտումը չիրագործած աշխարհէ մեկնեցաւ:

1230. ՍՍՈՅ ԺՈՂՈՎԱԿԱՆՔ

Սակայն իր գործակիցն, գուցէ եւ թելադիրչն, Հեթում-Յովհաննէս կրօնաւոր-թագաւորահայրը, չուզեց անգործ մնալ, եւ այն յուզումնալից միջոցին մէջ, երբ մէկ կողմէն քաղաքականապէս երկիրը կը վրդովուէր, եւ միւս կողմէն աթոռին պարապութեան երեսէն մտահոգութիւն կը տիրէր, ուզեց գործին պաշտօնական կերպարան տալ, եւ օգուտ քաղել կաթողիկոսական ընտրութեան համար գումարուելիք ժողովէն: Հրաւերները ցրուեցան Լեւոն թագաւորի անունով, որ 18 տարեկան եղած ըլլալով եւ գործի տէր նկատուելով, պատշաճ համարեցաւ ժողով առնել եպիսկոպոսաց վարդապետաց եւ հարց (ԿԱԼ.458), սակայն միշտ կը շարունակէր հօրեղբօրը թելարկութեան եւ թելադրութեան ներքեւ գործել: Հարկաւ քառասուն օրի չափ միջոց մը պէտք եղած է, մինչեւ որ կոչնագիրներ դրկուին եւ եպիսկոպոսներ ու վարդապետներ հաւաքուին, որչափ ալ իսկ եւ իսկ ժողովեալ ըսուած ըլլայ (ԿԱԼ.458): Իրաւ եկողներու մէջ հեռաւորներ չկան, եւ գրեթէ բոլոր Կիլիկիոյ կամ անոր շրջակայից մէջ եղող եպիսկոպոսներ են, սակայն անոնք ալ հարկաւ ատենի մը պէտք ունէին: Ներկաներուն ցուցակին մէջ կը գտնենք միայն 26 եպիսկոպոսներ, որոնցմէ 16-ը Կիլիկիայէն են. Կոստանդին Սոյ, Յովհաննէս եւ Ստեփանոս Տարսոնի, թերեւս մէկը միւսին օգնական, Յովհաննէս Այասի, Ստեփանոս Բարձրբերդի, Բասիլիոս Կապանի, Գրիգորիոս Մարաշի, Թորոս Մաշկետորի, Անդրէաս Հարքանի, Սիմէոն Կոպիտառի, Հայրապետ Ռորանի, եւ Նիկողայոս Կիպրոսի. երեք ալ կաթողիկոսարանի եպիսկոպոսներ, որոնցմէ Ստեփանոս դրան կաթողիկոսարանի կը կոչուի, Յակոբ քուերորդի կաթողիկոսի կըսուի, իսկ Գէորգ առանց ուրիշ անունի կը յիշուի: Հինգ ալ Կիլիկիոյ շրջակայից մէջ Իկոնիոնի սահմաններէն եկողներ էին, որոնք են. Կոստանդին Կեսարիոյ, նոյ իսկ Սիւնիք գացող պատուիրակը (1216), Ստեփանոս Սեբաստիոյ, Ներսէս Տիանայի, Վարդան Եւսոկիոյ եւ Լեւոն Ծամնդաւի, որով 21 եպիսկոպոսներ ամէնն ալ մէկ շրջանակի մարդիկներ են: Անոնցմէ դուրս

եղողներն են, Յովհաննէս Մարանդունեաց, Կարապետ Մեծկերտի, Կարդան Անիի, եւ Փիլիպպոս Խորձեանի: Այս չորսերը Հայաստանի ներկայացուցիչներ պէտք է համարուին, սակայն Մարանդունի գաւառ չունինք, միայն Մարանդ գիւղ մը կը գիտցուի, իսկ Անիի արքեպիսկոպոս ըսուածը, եթէ բուն Անիի արքեպիսկոպոսն ըլլար՝ 25-րդ տեղը չէր թողուեր: Իսկ Մեծկերտ եւ Խորձեան, այժմեան Մազկերտն ու Քղին, Արեւելեայց կեդրոնէն հեռու տեղեր են, եւ գուցէ հանդիպմամբ Սիս գտնուած են:

1231. ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԱՅ ԹԻԺ

Յիշուած անունները յառաջ բերած ատեն Կալանոս լատիներէնին մէջ կը յայտարարէ թէ զայն բառ առ բառ քաղած է ամենահին օրինակէ եւ ըստ այսմ միայն 26 եպիսկոպոսներու անուններ կը յիշէ իբր ներկայ (ԿԱԼ.455), եւ չենք իմանար թէ ինչպէս վերջէն 36 եպիսկոպոսներու ցուցակ մը կու տայ, առանց տարբերութիւնը բացատրելու (ԿԱԼ.469): Այս երկրորդ ցուցակին մէջ Կիլիկեցիներէ կը պակսին Տարսոնի երկրորդը, եւ Այասի, Ռորանի ու Կիպրոսի եպիսկոպոսները, եւ աւելացուած են Ստեփանոս Ատանայի, Յովհաննէս Բերիոյ, Կարդան Մաշարգի, եւ Մարտիրոս Ուռթելի եպիսկոպոսներ: Շրջակայից եպիսկոպոսներէն կը պակսի Ծամնդաւի եպիսկոպոսը: Գաղթականութիւններէն կը յիշուի, Եսայի Թեսաղոնիկէի եպիսկոպոս մը: Իսկ աւելի մեծ տարբերութիւնը Հայաստանի եպիսկոպոսներուն մէջն է, որոնցմէ կը պակսին Մարանդունեաց եւ Անիի եպիսկոպոսները, եւ աւելցուած են 11 նոր անուններ, որոնք են. Սարգիս Եզնիկի՝ հաւանաբար Երզնկայի, Սահակ Բաբերդի, Տիրատուր Բասենի, Ներսէս Կամախի, Աւետիք Նփրկերտի, Կարդան Սասունի, Սերոբէ Ճապաղջուրի, Գրիգոր Վահանաշէնի, Հայրապետ Չմշկածագի, Կիրակոս Մեծակերտի դաշտին, եւ Շմաւոն Օծոպի եպիսկոպոսներ: Քանի որ ստոյգ բացատրութիւն չկայ, կրնանք ըսել, թէ պակաս եղողները չհաւանելով մեկնողներ են, իսկ աւելցուածներ՝ վերջէն հասնելով կամ ձեռնադրուելու գալով ստորագրելու պարտաւորուեր են: Ստոյ ժողովականներուն կարգին առեղծուածական անձ մը եղած է Յուսիկ եպիսկոպոս Ստինպոլայ (ԿԱԼ.459), զոր նորերէն շատեր համարձակօրէն իբր Կոստանդնուպոլսոյ եպիսկոպոս իմացած են (ՉԱՄ.Գ.309), սակայն Կոստանդնուպոլսոյ եպիսկոպոս մը՝ իր փառաւոր կոչումը աղաւաղ անունի մը չէր փոխեր հարկաւ՝ եւ Կոստանդնուպոլիսն ալ դեռ Օսմանեան սուլտաններէն գրաւուած չէր, որ Ստամպոլ անունը գործածական ըլլար: Ուստի քանի որ աղաւաղ անունի մը դիմաց կը գտնուինք, եւ Կոստանդնուպոլսոյ մէջ Հայ եպիսկոպոսական աթոռ մը գտնուիլն ալ՝ բնաւ հաւանականութիւն չընծայեր, ոչինչ կարգելու ըսել՝ որ Իսաւրիոյ Սելինիայի, կամ փոքր Ասիոյ Ստաւրոպոլի կամ Ստեփանուպոլի, կամ ուրիշ քաղաքի մը անունին չարաչար աղաւաղումին դիմաց կը գտնուինք:

1232. ՎԱՐԴԱՊԵՏՔ ԵՒ ԻՇԽԱՆՔ

Եպիսկոպոսներէն զատ վարդապետներու անուններ ալ ունինք ցուցակին մէջ, ամէնն ալ Կիլիկեցի վարդապետներ: Ասոնցմէ 10 հատը, պարզապէս իբր վարդապետ կը յիշուին իրենց ուսումնական առաւելութեան համար, ու են. Յովհաննէս Մեծքարեցի, դպրապետ կոչուած իբրեւ

Դպրեվանքին ուսուցչապետ, Մարկոս Սկեռացի, Վարդան Անարգաբացի, Գրիգոր Գերմաղբերցի, Գրիգոր Մեծքարեցի, Թորոս Կրակեցի, Վարդան Ակնեցի, եւ Մարկոս կաթողիկոսարանի վարդապետ, ինչպէս պիտի ըլլան նաեւ, Գրիգորիս եւ անապատաւոր Կիրակոս՝ որ առանց տեղի անունի կը յիշուին: Վարդապետներէն 7 հատն ալ իբրեւ վանաց հայր կը յիշուին իրենց պաշտօնական առաւելութեան համար, բայց միւսներէն յետագաս: Ասոնք են. Սարգիս Ակնեցի, Գրիգոր Թիւրքթիի, Բարսեղ Խորինի, Թորոս Մեծքարի, Կարապետ Մովսիսնոցի, Յովսէփ Քելեզականի, եւ Թորոս Չորոյվանքի: Ասոնցմէ ետքը կարգը ու կուգայ աշխարհական իշխաններուն, որոնց գլխաւորները միայն կը յիշուին, վերջէն աւելցնելով այլեւս իշխանք եւ ազատորդիք Հայոց: Անունով յիշուածներն են. Լեւոն թագաւոր, Հեթում թագաւորահայր, Օշին տէր Կապանի, եւ Ալիխան տէր Լամբրոնի ու Տարսոնի՝ Հեթումի եղբայրներ, Օշին տէր Կանչայ սպարապետ, Սմբատ տէր Ասկուռայ՝ մարաջախտ, Ռեմունդ տէր Միքայէլկուի՝ սէնէսչալ, Թորոս Ջտիկ՝ թագաւորին դարպասին գլխաւոր, եւ Թորոս տէր Ճոֆէլկայի՝ պրաքսիմոս: Այս պալատականներէն զատ ներկայ եղած են Վասակ Բերդիկի, Սմբատ Սմբատակլայի, Օշին Կոպիտառի, Լիկոս Կիստռամի, եւ Լիկոս Կերաչնեցի բերդակալ իշխանները: Ամէնէն վերջը կու գայ բայմութիւն քահանայից եւ կրօնաւորաց, որոնց գլուխը յանուանէ կը յիշուի միայն Կոստանդին աւագերէց թագաւորին (ԿԱԼ460): Այս է Սոյ ժողովին կազմակերպութիւնը:

1233. ՍՍՈՅ ՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐԸ

Սոյ ժողովը կը գումարուի Ծաղկազարդի օրը 1307 մարտ 19-ին, Սիսի Ս. Սովիա եկեղեցւոյն մէջ, եւ միեւնոյն օրը կը վերջացնէ իր գործը, տօնական օր մը ըլլալով մէկտեղ: Այս հապճեպ գործողութիւնը կապացուցանէ բռնուած ձեւը, վասն զի յայտնապէս գրուած է, թէ առջի եղեալ է արքայն զնամակ կաթողիկոսի, որպէս զի քննեսցի ճշմարտութեամբ, սակայն քննութիւն եղած չէ, եւ ըլլալն ալ ըսուած չէ, այլ ժողովականք փութացած են հպատակիլ, ինչպէս կը յայտարարեն, թէ զոր իբրեւ տեսեալ, ծանեաք արդարեւ, որպէս առաքելական կանոնադրութիւն եւ զօրէնս (ԿԱԼ.461): Սոսկ այդ պարագայն բաւական է ցուցնել թէ օրինաւոր ժողով մը չէ եղած Սոյ գումարումը, այլ հանդիսական արարողութիւն մը, ուր թագաւոր մը եւ թագաւորահայր մը թուղթ մը կը դնեն մէջտեղ, եւ քանի մը եպիսկոպոսներ ու վարդապետներ առանց գլուխի եւ առանց կաթողիկոսի, հլու հպատակութեամբ կը ստորագրեն առջեւը դրուած թուղթը: Այս հնազանդ հաւանութեան զօրութեամբ կորոշուի. 1. Ջերկու բնութիւնս եւ զկամս եւ զներգործութիւնս ասել, պարզապէս այն պատճառով թէ այսպէս սահմանեաց զմեզ երանելի հայրն մեր՝ Գրիգոր Անաւարզեցին: 2. Ի տօնախմբութիւնս տէրունական տօնից համաձայն գտանիլ այլեւս քրիստոնէից, եւ յատկապէս ի յԱւետիսն, ի Ծնունդն, ի Սկրտութիւնն եւ ի Քառասնօրեայ գալուստն, որ է ըսել մարտ 25, դեկտեմբեր 25, յունուար 6 եւ փետրուար 2 օրերը ընդունիլ, ինչպէս նաեւ օգոստոսի 15-ին զօր Վերափոխման, եւ սեպտեմբեր 14-ին զԽաչավերացն: Ասոնցմէ զատ ուրիշ տօներ յիշուած են. իսկ փոփոխութեանց փաստ ցուցուած է, թէ այսպէս ուսոյց մեզ նոյն Անաւարզեցին: 3. Ջի ըստ Յայսմաւուրցն զտօնս վկայիցն, որ է Հայ

եկեղեցւոյ յատուկ եօթնեկական գրութեան ջնջումը: 4. Ջի քահանայական զգեստն ըստ իւրաքանչիւր աստիճանի լիցի յեկեղեցին, որ է եկեղեցական զգեստներու կիրառութիւնը: 5. Ջի ի զգեստ սրբոյ սեղանոյն լիցի գորբորայն անպատճառ, որ է Լատիններուն գործածած քառակուսի ճերմակ կըաւը, զոր սկիհին ներքեւ կը սփռեն, եւ սրբագործութենէ ետքը նշխարը անոր վրայ կը դնեն, մինչ Հայեր մաղզումային մէջ կը պահեն մինչեւ վերջ: Գորբորայ (corporale) լատին բառը մարմնակալ կը թարգմանուի սովորաբար: 6. Ծննդեան շաբաթապահքը դեկտեմբեր 19-էն սկսիլ, որ 24-ին ճրագալոյցի օրը վերջանայ: 7. Ի ճրագալոյցն ձկամբ եւ ձէթով միայն բաւականանալ, որ է ըսել կաթեղէն ու կթեղէն չգործածել: 8. Ամէնէն վերջը կը դնեն զջրին բանն, զոր հրամայեաց խառնել ի սուրբ խորհուրդն (ԿԱԼ.461): Այսչափը որոշմանց կարգին. իսկ նախընթաց տեղեկագրութեան մէջ յիշուած է եւս, 9. Ընդունիլ զեօթն ժողովսն, եւ զառ ի նոսա հաստատեալսն ի սրբոց հարցն (ԿԱԼ.456), եւ 10. Սուրբ աստուածն այսպէս ասել. Սուրբ Աստուած, սուրբ եւ հօօր, սուրբ եւ անմահ, Քրիստոս, որ խաչեցար վասն մեր ողորմեա մեզ (ԿԱԼ.457):

1234. ԺՈՂՈՎԻՆ ՆՊԱՏԱԿԸ

Վերոյիշեալ որոշումներէն իննին վրայ բնաւ ընդարձակ բացատրութիւն կամ պաշտպանողական փաստաբանութիւն աւելցած չէ եւ իբրեւ գլխաւոր համոզիչ փաստ, յիշուած է միայն, որպէս զի ընդ մեծի եկեղեցւոյն Հռոմայ եւ այլ ուղղափառ եկեղեցեացն Քրիստոսի, եւ Հայաստանեայցս եկեղեցի կալցէ հաղորդութիւն աւանդութեամբ եւ տօնիւք (ԿԱԼ. 456): Որչափ ալ գլուխը Հռոմի հետ միաբանութիւնն է գրուած, բայց եւ այլ ուղղափառ եկեղեցեայն Քրիստոսի յաւելուածը, որով որթողոքս, եւ ոչ թէ կաթոլիկ եկեղեցիներ կիմացուին՝ հակառակ Կալանոսի թարգմանութեանբաւական բացայայտ կը ցուցնէ հայադաւան սկզբանց ներողամիտ եւ թոյլատու զգացումը, որով չեն վարանիր յունադաւան եկեղեցիներու հետ միութիւն ընդունիլ, երբ Հռոմ իբր հերձուածող եւ հերետիկոս կը նզովէր որթողոքս եկեղեցիները: Հայերուն գլխաւոր նպատակն եղած էր եւ էր տակաւին, եկեղեցական կղզիացումէ հեռանալով, եւ ուրիշ եկեղեցիներու հետ միաբանելով, անոնցմէ քաղաքական եւ զինուորական օգնութիւն գտնել, քանի որ ժամանակին մոլեռանդ հոգին չէր ներեր արեւմտեան քրիստոնէաներուն որեւէ յարաբերութիւն պահել կամ օգնութիւն հասցնել, նոյն իսկ քրիստոնէաներուն, եթէ իրենց հետ դաւանութեամբ եւ ծէսով համաձայն չէին: Այդ դիտումն է զոր Հայեր կը մշակէին առաջ Պահլաւունի կաթողիկոսներու եւ բուն Ռուբինեան իշխաններու ժամանակ, խոհական եւ զգուշաւոր կերպով, այլ անոնց յաջորդող Պապեռոնեան կամ Կոռիկոսեան իշխաններու եւ կամակատար կաթողիկոսներու ժամանակ՝ գործը անխորհուրդ եւ անզգոյշ նախանձայուզութեան հասաւ մինչեւ որ Լուսինեան իշխաններու ներքեւ կէս պաշտօնական ձեւի մը յանգելու մօտեցաւ: Իսկ Սոյ ժողովոյն պաշտօնական որոշմանց մէջ, մինչ բոլոր ուրիշ կէտերը լոկ յիշատակութեամբ կը փակուին, բաժակին ջուր խառնելու կէտը ընդարձակ պատճառաբանութեանց առարկայ եղած է (ԿԱԼ. 461-467), զոր անգամ մըն ալ վերլուծել աւելորդ կը սեպենք, վասնզի միեւնոյն վկայութիւններն (1204) եւ նոյն դիտողութիւններն են (1224), որոնք կը պարունակէին Հեթումի գրուած մտերմական թուղթին մէջ,

զորս դարձեալ նոր ձեւով կրկնած է Անաւարզեցին Լեւոնի ուղղած պաշտօնական թուղթին մէջ, ինչպէս ժողովականք ալ կըսեն, թէ գտաք բովանդակեալ լիով ի նամակ սքանչելին հօրս մերոյ Գրիգորիսի (ԿԱԼ.467): Յիշեալ նամակն ալ այն է, զոր առաքեց առ սուրբ եւ բարեպաշտ թագաւորն Լեւոն (ԿԱԼ.457), եւ ոչ այն զոր Հեթումի յղեց, որ երբեք իր մտերմական շրջանակէն դուրս չելաւ, եւ պաշտօնական գործողութեանց հիմ չեղաւ (1226):

1235. ԺՈՂՈՎԻՆ ԱՆՁՕՐՈՒԹԻՒՆԸ

Այժմ կը մնայ ականարկ մը նետել 1307 տարւոյ Սիսի ժողովին վրայ, եւ Անոր զօրութիւնն ու հեղինակութիւնը ճշդել: Կալանոս այնպէս զմայլած է յիշել ժողովին արդիւնքովը, որ զայն միայն իբր միակ հեղինակաւոր եւ վճռական ժողով կուզէ ցուցնել Հայոց համար, եւ անոր որոշմանց հպատակեցնել Հայոց եկեղեցին: Յաղթական պարծենկոտութեամբ մը կը հռչակէ, թէ ոչ ոք այսուհետեւ կարող լինիցի սնոտին բանիւք կամ խաբէական պատճառօք տկարացուցանել յաներկբայական զօրութիւն Սոյ ժողովին այսորիկ, զի նա եղեւ Հայոց ընդհանուր սիւնհողոս եւ մեծագոյն քան զայլս ամենայն, որք ժողովեցան ի Հայաստանս (ԿԱԼ.453): Սակայն չի հաստատեր թէ ինչով Հայոց եկեղեցւոյն բազմաթիւ ժողովները, որոնցմէ տասը հատը յիշած էին Սիւնեցիք (1218), մէկ Սիսի ժողովով կրնան ոչինչ համարուիլ, եւ Հայ եկեղեցւոյ հազար տարուան անփոփոխ դաւանութիւնն ու աւանդութիւնը կրնայ ջնջուիլ Սիսի մէջ գումարուած մէկ օրուան ժողովով մը, որ օրինաւորութեան պէտք եղած պայմաններէն ալ զուրկ էր: Իսկ մեծագոյն լինելուն իբր բացատրութիւն ժողովականներուն բազումք եղած ըլլալը կը դնէ հայերէնին մէջ, իսկ լատիններէնին մէջ ժողովականներուն եպիսկոպոսներով 56 եղած ըլլալը կը ճշդէ, որ իր տուած կրկին ցուցակներէն առաջինին կը պատասխանէ (1230): Սակայն պահ մը իր լատինական սկզբունքն ալ կը մոռնայ, որ եպիսկոպոսներէ զատ ուրիշներու վրայ որոշիչ ձայնի իրաւունք չի ճանչնար. եւ թիւը մեծ ցուցնելու համար 26 եպիսկոպոսներուն հետ կը խառնէ 30 վարդապետները եւ վանահայրները եւ իշխանները, իբրեւ հեղինակաւոր ժողովական: Աւելցնենք եւս, որ նոյն ինքն Կալանոսի երկու իրարու անյարմար ժողովականաց ցուցակ տալը (ԿԱԼ.458,469) այնչափ նշանակելի թերութիւն մըն է, որ նոյն իսկ ժողովին գումարման վաւերականութիւնը կը վնասէ եւ հեղինակութիւնը կը կոտորէ: Կալանոս որպէս զի ժողովին ոյժ մը տայ հրամանաւ տեառն Գրիգորի կաթողիկոսի գումարուած կը մակագրէ (ԿԱԼ.465), սակայն Գրիգոր ժողով չհրաւիրեց, այլ Հեթումի եւ Լեւոնի միջնորդեց որ հրաւիրեն, եւ չհրաւիրած ինքն մեռաւ, եւ ժողովը պարզապէս թագաւորական հրամանով գումարուեցաւ, եւ ժողովականք ալ կընդունին թէ մեծ եւ քրիստոսասէր թագաւորն Լեւոն պատշաճ համարեցաւ ժողով առնել (ԿԱԼ. 458): Ինքը Կալանոս ալ կը պարտաւորուի աւելցնել թէ ժողովը հրամանաւ Հայոց արքային Լեւոնի եղաւ (ԿԱԼ. 455), եւ չանդրադառնար որ էր պաշտպանած լատինական սկզբունքը՝ օրինաւոր չընդունիր թագաւորական հրամանով գումարուած ժողովը, եւ եկեղեցական իշխանութիւն կը պահանջէ: Իսկ Սոյ ժողովին գումարուած ատեն եկեղեցական իշխանութիւնն ալ կը պակսէր, եւ ժողովը կաթողիկոս նախագահ չունէր, վասնզի Կոստանդին, որ առաջին կը ստորագրէ, լոկ

Եպիսկոպոս Կեսարու կերպարանէն աւելի բան մը չառնէր, վրան (ԿԱԼ. 459), եւ ոչ իսկ իբր տեղապահ կաթողիկոսական աթոռոյ կը ներկայանայ: Ուրեմն ոչ միայն մեծագոյն ժողով մը չէ, այլ եւ ոչ օրինաւոր եւ վաւերական ժողով մըն է, եւ պարզապէս անգլուխ եւ անկանոն համախմբութիւն մըն է, ուր թագաւորական ճնշման եւ ազդեցութեան ներքեւ քանի մը ժամուն մէջ, պարզ հանդիսական տօնախմբութեան ձեւով, առանց քննութեան եւ առանց վիճաբանութեան համակերպութիւն կը յայտնուի, որպէս զի ստորագրութեամբ մը ազատին եւ մեկնին, ետքէն ուզածնուն պէս վարուելու եւ վերաբերելու համար:

1236. ԸՆԴԴԻՍԱԴԻՐ ՇԱՐԺՈՒՄ

Աննշանակ ձեւակերպութիւն եղած ըլլալուն մասին դիտողութիւննիս, պարզապէս մեր մտածմունքը չէ, զի նոյն ատեն ձայն բարձրացուցին Արեւելեան աթոռները, որոնց բերնով կը գրէ Մովսէս Երզնկացի վարդապետը, որ Կիլիկեցոց գրոյն մէջ կարդալով թէ բազմութիւն ժողովեցան, կը բողոքէ. Սուտ ասէ, կը գրէ, զի սակաւք էին եւ ոչ բազումք, եւ դարձեալ թէ պարտ էր յամենայն Հայաստանեայս առաքել եւ ժողովել, եւ անկէ ետքը ընդունիլ, եթէ ամենքեան հաւանեալ էին: Որ իրաւունք է այդ կը գրէ Մովսէս զայրացկոտ շեշտով ինքնահաճոյ մտաց ախորժակօք գրել, եւ գրածին առ ամենքեան առաքել թէ՛ ընկալարուք (ՍԱՄ. 298): Ահա թէ ինչ դատաստան ըրած են ժամանակակիցները Սոյ ժողովին նկատմամբ: Քանի մը Կիլիկեցի եպիսկոպոսներ, հապճէպ գումարուած, առանց կաթողիկոսի, քանի մը ժամուան մէջ որոշում կու տան: Հայոց եկեղեցոյ եպիսկոպոսութեան մեծ կէսը ոչ կը հրաւիրուի եւ ոչ կը մասնակցի, ոչ ոք Սիւնիքէն, ոչ ոք Վասպուրականէն, ոչ ոք Տարոնէն, եւ միայն չորս աննշան ներկաներ, որոնց երկուքն ալ ստորագրութիւն տալէ կը խուսափեն: Արդէն դիտեցինք՝ թէ երկրորդ ցուցակին մէջ աւելցուած անունները իբրեւ ներկայ հնար չէ ընդունիլ (1231) թող որ եթէ ընդունինք ալ, գլխաւոր եպիսկոպոսներ չեն անոնք, ոչ Յովհաննէս Օրբելեանը Սիւնիքի կողմէ, եւ ոչ ալ Ջաքարիա Ծործորեցին, որ այնչափ միտեալ էր Անաւարզեցիին կողմը (1223): Մովսէս Երզնկացի կը վկայէ եւս, թէ նոյն ինքն ի տեղին բազումք հակառակեցան, ինչ որ ներկաներէն ոմանց ստորագրութեանց մէջ չգտնուելուն առիթով դիտեցինք, եւ կը յաւելու թէ դեռ տակաւին եւս հակառակին, եւ տրուած որոշումին մասին կը հետեւցնէ, թէ ոչ է ճշմարիտ, այլ սուտ է (ՍԱՄ. 298): Հետեւապէս Կալանոսի խրոխտանքին հետ անհիմն կը դառնան, ուրիշ հռոմէադաւաններու տեսութիւններն ալ, որ Սիսի Ս. Սովիա եկեղեցոյն մէջ 1307 մարտ 19-ին գումարուած ժողովին հեղինակաւոր ժողովի արժէքը կու տան, եւ անկէ Հայադաւան եկեղեցոյն հռոմէադաւանութեան անցած ըլլալուն եզրակացութիւնը կը քաղեն (ՉԱՄ. Գ. 310): Այո կրցան թագաւորն ու թագաւորահայրը իրենց իշխանական եւ արտաքին ազդեցութեամբ եւ յուսադիր հրապոյրներով՝ քանի մը եպիսկոպոսներէ այս տեսակ ստորագրութիւն մը կորզել, բայց Հայ եկեղեցոյ գրութիւնը անով չփոխուեցաւ: Նոյն իսկ ստորագրողներն ալ տեղերնին դառնալէն ետքը գործադրութեան չձեռնարկեցին (ՉԱՄ. Գ. 311), եւ յայտնապէս իսկ մերժեցին (ՄՈՎ. 221): Մենք պէտք չենք զգար ուրանալ գրուածին վաւերականութիւնը, եւ երկրայիլ թէ Անաւարզեցի իսկապէս գրած ըլլայ իրեն

վերագրուած նամակները, ինչպէս կասկածողներ եղան (ՉԱՄ. Ա. 257), որովհետեւ շատ յստակ են պատմական կապակցութիւնները եւ ոչ ալ անկէ հետեւանք մը կրնայ քաղուիլ, քանի որ ինքն Անաւարճեցին հռոմէականութեան հակամէտ մը եղաւ, բայց պաշտօնապէս հռոմէական չեղաւ (1229): Սոյ ժողովը գումարուեցաւ եւ փակուեցաւ միեւնոյն օրը, 1307 մարտ 19-ին, իսկ չորս օր ետքը, մարտ 23-ին, աւագ հինգշաբթի օր ընտրողական նիստ ըրաւ, եւ նոր կաթողիկոսը ընտրեց ու հաստատեց (ԿԱԼ. 452), բայց մենք այդ ընտրութեան չանցած, պէտք է խօսինք Անաւարճեցիին ժամանակակիցներուն վրայ, որոնց գործերը պատմութեան ընդհանուր եղելութեանց հետ կապ չունէին:

1237. ԱՐՔԱՅԱԶՈՒՆ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆՔ

Կիլիկիոյ արքայազուն եկեղեցականաց կարգին յիշենք նախ Հեթում Ա. թագաւորին կրտսեր եղբայր Յովհաննէս եպիսկոպոսը, որ Գռների վանքին առաջնորդ եղաւ, եւ արքայ-եղբայր եւ րաբուն կոչումները ինքն ալ իբրեւ մակդիր անուն կը գործածէ (ՀԱՅ. 486): Մեծ գործունէութիւն ունեցած չերեւիր բայց ուսումնասէր եւ գրասէր եղած ըլլալուն նշաններ են իրեն համար գրել տուած գիրքերը, որոնց վերջինը 1287 թուականն ունի (ՀԱՅ 490): Իսկ գրական կարողութեանն ալ նմոյշ պէտք է ընդունուի իր թագաւոր եղբօր նուիրած ոտանաւոր դրուագը (ՀԱՅ. 490): Մահը տեղի ունեցած է 1289-ին (ՍԻՍ. 556): Հեթում Ա. իրմէ մեծ եկեղեցական եղբայր մըն ալ ունեցած էր, Սիսի արքեպիսկոպոս եւ Դրագարկի Բարսեղը (1105), որ վախճանեցաւ 1275 (ՍԻՍ. 233) ապրիլ 19-ին (ՅԱՄ. Ա. 175): Հեթում Բ. ալ եկեղեցական եղբայր մը ունեցաւ, Ներսէսը (1214), որ լոկ քահանայ կոչումով կը յիշուի, ոչ զի ամուսնացեալ եկեղեցականութեան կը պատկանէր, այլ զի հազիւ նոր քահանայացած 22 տարեկան վախճանեցաւ 1301 մայիս 26-ին (ՍԻՍ. 557), կամ մայիս 7-ին (ՅԱՄ. Ա. 205) քաջ երաժիշտի համբաւով, եւ հաւանաբար Արքակազին վանքի միաբան եղած (ՍԻՍ. 517): Արքայական տոհմէն եւ նաեւ Հեթում պատմիչը, իշխան Կոռիկոսի, եւ Հեթում Ա-ի Օշին եղբօրը որդին, որ աշխարհին կեանք վարեց, եւ զինուորական բարձր գիրք են եւ արդիւնքներ ալ ունեցաւ: Գրական ախորժակով եւ կարողութեամբ ալ ճոխացած, թէ իրեն համար յատուկ գիրքեր պատրաստել տուաւ, զորօրինակ տոմար մը 1287-ին, եւ բժշկարան մը 1294-ին, այլ եւ ինքն ժամանակագրութիւն մը պատրաստեց 1076-է 1296 միջոցին համար կատարեալ աշխարհաբար լեզուով (ՀԵԹ. 97-85): Կրօնաւորութեան փափաք մըն ալ կանուխէն ծագած էր սիրտին մէջ, բայց վասն դժուարին անցից թագաւորութեան չէր ուզեր սպարապետութեան գործը լքանել, մինչեւ որ 1305-ի յաղթութենէն ետքը, յարմար միջոց գտնելով, եւ որդին Օշինը իր տեղը անցնելով՝ Կիպրոս անցաւ, եւ Պրեմոնստրատեանց (Praemonstratenses) լատին միաբանութեան մէջ մտաւ (ՀԵԹ. 67), որ Օգոստինեան կրօնաւորներու մէկ նոր ճիւղին էր 1120-ին կազմուած, եւ բաւական ծաղկած կացութիւն էր ստացած: Պրեմոնստրատեանց սքեմը ամբողջ ճերմակ էր, եւ այս հագուստով նկարուած կը տեսնուի Հեթում Փարիզի մեծ մատենադարանին մէջ պահուած գրչագիրի մը վրայ: Հեթում սքեմին հետ Անտոն անուն ալ առած էր (ՍԻՍ. 340): Միւս տարին Հռոմ գնաց ուխտի նպատակով, ուստից 1307-ին Աւինիոն անցաւ Կղեմէս Ե. պապի հրաւերով, եւ անոր

յանձնարարութեամբ Թաթարաց պատմութիւն մը գրեց, ու Ֆուլկոն անուն անձի մը օգնութեամբ գաղղիերէնի վերածեց, որ շուտով լատիներէնի ալ թարգմանուեցաւ, եւ վերջերս հայերէն հրատարակուեցաւ: Իսկ Հեթումի հայերէն բնագիրը դեռ գտնուած չէ (ՍԻՍ. 338): Մահուան թուականն ու տեղը յայտնի չեն, միայն կը գիտցուի թէ Գաղղիոյ Պիկտաւիա (Poitiers) քաղաքի վանքը կը բնակէր: Յայտնութեան մեկնութիւն մը եւ ուրիշ եւ եկեղեցական գրուածներ ալ ունեցած ըլլալը կը գրուցուի (ՍԻՍ. 339):

1238. ՄԱՏԵՆԱԳԻՐ ՎԱՐԴԱՊԵՏՆԵՐ

Ժամանակիս Կիլիկեցի վարդապետներուն մէջ առաջին տեղը պէտք է ընծայել Գէորգ Սկեւռացիին, այսպէս կոչուած իր միաբանութեան վանքէն. բայց Սկեւռայէն շատ Գէորգ վարդապետներ ելած ըլլալուն (ՀԻՆ. 708), սա ստէպ Լամբրոնացի կը կոչուի իր ծննդավայրին անունով: Ուսման համար Արեւելեան վանքերը շրջելէն ետքը Սկեւռայ վանքը հաստատուեցաւ, եւ գրական երկասիրութեանց հետեւեցաւ, որոնց մէջ գլխաւոր են Արուեստ գրչութեան գործը՝ Արիստակէս հռետորի հետեւողութեամբ, եւ Եսայիի մեկնութիւնը Հեթում Բ-ի խնդրանօք գրուած: Ունի եւ Գործոց մեկնութիւն մը եւ զանազան ճառեր: Մահը տեղի ունեցած է 1301 յունուար 11-ին չորեքշաբթի օր, եւ իրեն վրայ շատ փայլուն յիշատակարան մը եւ տաղաչափեալ ողբ մը գրուած է, իր աշակերտներէն Մովսէս Սկեւռացի (ՀԱՅ. 504): Գէորգի քեռին էր Գրիգոր Սկեւռացի, սա ալ Լամբրոնացի եւս կոչուած ծննդավայրէն առնելով, զոր յիշեցինք Լեւոն Բ. թագաւորի մահուան պահուն քովը գտնուելուն առիթով (1096): Գրիգոր ալ գրած է ճառեր եւ մեկնութիւններ (ՀԻՆ. 716) եւ Յովհաննու Կարապետի Արեգականն շարականը (ՏԱԹ. 638) բայց իր մահուան թուականը որոշ չէ: Սկեւռացուց հետ պէտք է յիշուի Ստեփանոս քահանայ Գոյներիցանց, որ եթէ հեղինակ մը չէ, բայց հեղինակներու գործերուն ճարտար եւ ուղղագիր եւ անխոնջ ընդօրինակող մըն է, եւ իր յիշատակարանով մնացած գրգռիչներ բազմաթիւ են (ՀԱՅ. 503), այնպէս որ անտեղի պիտի չըլլար կարծել թէ ընդօրինակութեան գործատունի մը գլուխն էր: Ինքն եղած է Գէորգ Լամբրոնացին Արուեստ գրչութեան գիրքը գրելու յորդորողը: Յովհաննէս Պլուզ վարդապետ մըն ալ կը յիշուի 1293 տարին, որ թէպէտ միայն մէկ համառօտ ոտանաւորով ծանօթ (ՍԻՍ.154), սակայն նմոյշը իրաւունք կու տայ արդիւնաւոր մէկը ճանչնալ զինքն: Յիշենք եւ Մովսէս Երզնկացի վարդապետը, որուն անունը արդէն անգամ մը տուինք Սոյ ժողովին մասին ըրած քննադատութեան առիթով (1236): Երզնկացի մականունը առած է սովորաբար թէպէտ բնիկ Գարանազեաց Անի քաղաքէն էր, որ է այժմեան Կամախը: Ներսէս քահանայի մը զաւակ, եւ ազգաւ մեծատոհմ եւ երեւելի: Զօրաւոր ախոյեան մը եղաւ հայադաւան ուղղութեան երեք ժողովներու հիման վրայ հաստատուած, Ոսկեփորիկ գիրք մը, եւ Պատարագի մեկնութիւն մը, եւ շատ թուղթեր ու ճառեր գրեց, եւ պայծառացուց Սեպուհի վանքերը: Կեանքը երկարեցաւ մինչեւ ի խորին հասեալ ծերութիւն (ՀԱՅ. 508), եւ վախճանեցաւ 1323-ին ինչպէս կը դնէ Անեցիին շարունակողը (ՍԱՄ. 167), եւ ամսաթիւով մայիս 28-ին, Ելն ի վիրապէ տօնին (ՀԱՅ. 509): Մովսէսի պէս վերի յիշուած վարդապետներն ալ: Անաւարզեցիին ծրագիրին պաշտպաններէն չեղան,

թէպէտ ոչ ամէնքը Մովսէսի համարձակ դիմադրութիւնն ունեցան:

1239. ՆԵՐՍԷՍ ՄԵԾԻ ՆՇԽԱՐՔԸ

Նշանաւորագոյն է ժամանակակիցներուն մէջէն Յովհաննէս Երզնկացի վարդապետը, իր գրիչին ներքեւ Երզնկայեցի գրուած, Երզնկա ծնած շուրջ 1250-ին: Երզնկացին կոչուած է եւս Ծործորեցի, երկար ատեն Արտեղ գաւառի Ծործորի վանքին մէջ ապրած ըլլալուն համար, Քաղցրիկ իր գրած ներդաշնակ երգերուն ու շարականներուն համար, Պլուզ՝ ըստ ոմանց կապոյտ աչուի ըլլալուն (ՉԱՄ. Դ. 271), բայց աւելի հաւանաբար մանրուկ եւ կարճահասակ ըլլալուն համար (ՀԱՅ. 514), եւ Սաշածին՝ (ՀԱՅ. 513) որուն ոչ միայն պատճառը այլ եւ իմաստն ալ անծանոթ կը մնայ: Առաջին ուսմունքն Սեպուհի վանքերը առնելով, լրումը ստացաւ Վարդան վարդապետի մոտ Կայէնի վանքը (1141) ուսկից նորէն իր հայրենիքը դարձաւ: Ս. Ներսէս Պարթեւ հայրապետին նշխարաց յայտնուիլը, Երզնկացիին առաջին անգամ փայլելու առիթը, եւ այս առիթով գրեց գիւտին պատմութիւնը, եւ սրբոյն պատուոյն ներբողեան մը (ՍՈՓ. է.) եւ գեղեցիկ շարական մը (ՇԱՐ. 434): Այդ գիւտին պատմութիւնը անցողակի միայն յիշած ենք Ներսէսի մահուան առթիւ (155), եւ աւելորդ չենք սեպեր քանի մը խօսք եւս աւելցնել: Եկեղեցեաց թիւ աւանը, ուր էր Ներսէսի գերեզմանը (155) արուած էր զանազան արկածներու երեսն եւ գերեզմանի տեղն ալ անյայտացած բայց վանք մը կը մնար այնտեղ: Պատուական անուն սարկաւազի մը, յունուար 26 հինգշաբթի օր մը, առաջին անգամ տեսիլքի մէջ գերեզմանին տեղը կը ցուցուի (ՍՈՓ. Է. 47), յաջորդ գիշերը յորում ուրբաթ լուսանայր (ՍՈՓ. Է. 48) տեսիլքը կը կրկնուի, եւ երբ վանականներուն կը հաղորդէ, կորոշեն երրորդ տեսիլքի սպասել, ինչ որ տեղի կունենայ միւս գիշեր, յորում միաշաբթի լուսանայր (ՍՈՓ.Է.49): Ասոր վրայ թիւայ վանքին առաջնորդ Ներսէս վարդապետ կը դիմէ Երզնկայի արքեպիսկոպոս Սարգիսի, որոյ որդին Յովհաննէս քաղաքին իշխանն էր, եւ ցուցուած տեղը բացուելով Ներսէս Մեծի ամբողջ մարմինը կը գտնուի կրամած քարիւ ցացկուած, բազմաեայ յաթոռ ձեւի մէջ (ՍՈՓ.Է.52), որն էր՝ մուտ փետրուարի ամսոյ (ՍՈՓ.Է.5): Սարգիս եպիսկոպոս մեծ հանդէսով նշխարքները ամփոփել կու տայ Տիրաշէնի վանքը, աջը առանձին քաղաքին եկեղեցին կը դնէ, եւ գլուխը ժողովուրդին բարեպաշտութեան կը թողու, յատուկ եւ հարուստ մասնատուփեր ալ պատրաստել տալով: Այդ գիւտին թուական ցուցուած է Քրիստոսի ծնունդէն 1275 տարի, Լուսաւորիչէ 968, Ներսէսի մահէն 872 (ՍՈՓ.Է.45), եւ Արշակունեաց իյնալէն 824 (ՍՈՓ.Է.39), Հայոց թուական 721, Յակոբ Կլայեցի կաթողիկոսին, եւ Լեւոն Հեթումեան թագաւորին օրով (ՍՈՓ.Է.45): Բայց այս թուականները դժուարաւ կրնար իրարու հետ համեմատուիլ, ինչ որ հին ժամանակագրութեանց անճշդութեան հետեւանքն է: Քրիստոսի 1275 տարին, Հայոց 724-ին եւ ոչ 721-ին կը համապատասխանէ, եւ յունուար 26 հինգշաբթի մը՝ 1273-ին կը հանդիպի, որով փետրուար 1, գիւտի օրն ալ չորեքշաբթի կիյնայ: Թէպէտեւ այս տարբերութիւններէն մին կամ միւսը նախադասելու զօրաւոր պատճառներ կը պակսին, բայց յարմարագոյն կը սեպէինք 1272 թուականը ընդունիլ, երբ Երզնկացին դեռ նորահաս երիտասարդ էր շուրջ 23 տարեկան: Երզնկայի Սարգիս եպիսկոպոսի մը անունը 1307

տարւոյ ժողովին յաւելուածական ցուցակին կարգը անցած է (1177), սակայն նա վերոյիշեալ Սարգիսը չի կրնար ըլլալ, որ որդւոյն Յովհաննէս իշխանին հետ 1276-ին անպարտ մահուամբ սպանուած են (ՀԻՆ.756):

1240. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԵՐՁՆԿԱՑԻ

Յովհաննէս Երզնկացիի գործունէութեան դառնալով, 1280-ին ատենները Երզնկայի վանքերուն համար կանոնք եւ սահմանք կը պատրաստէ, 1281-ին Երուսաղէմ ուխտի կերթայ, դարձին Յակոբ Կլայեցի կաթողիկոսին կայցելէ Հռոմկլայ, զոր կը կոչէ հեղինակ հոգւոց եւ հանձարոյ իմաստութեամբ, վարժ աստուածաշունչ գրոց, աննախանձաբար սիրող եւ պատուող ուսումնասիրաց (ԵՐՁ.): Երզնկացի այնտեղ կը մնայ իբր ուսումնարանին վերակացու, եւ կաթողիկոսին հրամանով կը սկսի պատրաստել իր մեծ երկասիրութիւնը, որ է Մեկնութիւն քերականի (ՀԱՅ.509), որ հայերէն լեզուի վրայ նշանաւորագոյն աշխատութիւնն է: Սակայն լրումը 1293-ին է եղած (ՍԻՍ.549): Սիսի մէջ յատուկ ատենաբանութիւն մըն ալ խօսած է 1284-ին, Հեթում ու Թորոս արքայորդիներուն ասպետական աստիճան բարձրացած օրը (ՀԻՆ.757): Սիւնոյն տարին եղած է Տփղիս (ՀԱՅ.512), ուր պատրաստած է Յաղագս երկնային շարժմանց գիրքը, Վախթանգ Ումեկեան իշխանագունին խնդրանքով եւ Յովհաննէս եպիսկոպոսի մը յորդորներով (ՀԻՆ.761): Որոշ չենք գիտեր թէ երբ Տփղիսէ Արտաղ անցաւ Ջաքարիա Ծործորեցիի մօտ, եւ թէ ուր տեղեր պատեցաւ մէկ տեղէն միւսը ատեն, միայն գիտենք, թէ երկար տեւեց Ծործորի վանքը մնալը, Ծործորեցի մականունը ստանալու չափ: Այն տեղ էր 1307-ին Սոյ ժողովին ատենը, բայց ոչ Ջաքարիա եւ ոչ Յովհաննէս չեն ուզած Սիս գալ, որչափ ալ Ջաքարիա համակիր մըն էր Անաւարդեցիի ծրագիրին, եւ Յովհաննէս ալ հետամուտ էր Արեւմուտքէ եկող ուսումնական առաւելութեանց ծանօթանալ, եւ անոնցմով զարգանալ, Ծործորի մէջ գրած է 1316-ին (ՀԱՅ.513) Մատթէոսի ատետարանին մեկնութիւնը, զոր պատրաստած է իբր շարունակութիւն եւ լրումն Շնորհալիին թերի թողած աշխատութեան (988), իսկ թերի մնալուն պատճառը ինքն Երզնկացին ալ չէ գտած (ՀԱՅ.512): Մեր տեսութեամբ հաւանական չէ որ Երզնկացին 1309-ին Ատանայի ժողովին եկած ըլլայ, ինչպէս իր կարգին դիտել պիտի տանք: Երզնկացիին ուսումնատենչ փափաքը զինքն մօտեցուց Դոմինիկեան լատին կրօնաւորներուն ալ, որոնք սկսած էին տարածուիլ Հայաստանի մէջ, եւ 1318-ին եպիսկոպոսներ եւ եպիսկոպոսարաններ ալ ունենալ սկսած էին: Երզնկացիին կը վերագրուի՝ միջնադարեան լատին աստուածաբաններուն նահապետը սեպուած Թովմաս Ակուինացիին գործերէն մէկ մասին լատիներէնէ հայերէնի թարգմանութիւնը (ՀԻՆ.758): Երզնկացիի կեանքը մինչեւ 1326 երկարաձգուեցաւ հաւանաբար (ՀԻՆ.754), սակայն շարունակ Ծործորի մէջ մնացած չըլլայ: Ժողովրդական աւանդութիւն մը անոր անունը կը կցէ 1319 տարւոյ մեծ երկրաշարժին, որուն մէջ Անի ալ մեծապէս վնասուեցաւ, թէպէտ տակաւին անբնակ չլքուեցաւ (ԵՐՓ.Ա.182): Զրոյցը կը պատմէ թէ Երզնկացին Անի եկած էր ապաշխարութիւն քարոզելու, իսկ քաղաքացիք կը ծաղրէին զայն, նոյն իսկ եկեղեցականներ յետին տեղին կու տային եկեղեցւոյ մէջ, եւ բարձր գրակալ կը դնէին առջեւը, մինչ նա

կարծահասակ էր: Երբոր ժողովուրդը իր խենչ կեանքն չէր դադարեր, մահ սաստիկ եւ գազաններու վոհմակներ ժողովուրդը կը կոտորէին, որոնցմէ ազդուելով ժողովուրդը զոջումի կու գար: Բայց երեք տարիէն նորէն առջի անառակութեանց կը դառնար: Երզնկացին նորէն կու գայ ապաշխարութիւն քարոզելու, բայց Անեցիք վերահաս չարիքներու պատճառ նկատելով զայն, թմբադեղով կը մարեցնեն, եւ մերկացնելով քաղաքին մէջ կը պտտցնեն եւ զամբիւղի մէջ դնելով աւագ եկեղեցւոյ դուռը կը կախեն, մինչեւ սթափի, ուսկից ետքը բրածեծ արարեալ կաքորեն, սպառնալով որ չդառնայ: Ասոր վրայ Երզնկացին բարձր բլուր մը ելլելով քաղաքը անիծած կըլլայ, եւ իսկոյն երկրաշարժը կը սկսի (ՀԱՅ.515): Որչափ եւ պարզ զրոյց մը, բայց հարկ սեպեցինք յառաջ բերել իբրեւ ժամանակին զգացումներուն նմոյշ: Ընդհակառակն Երզնկացիին ներող ու հեզ հոգին յայտնի կը լինի անով որ ուրիշներ իրենց յիշատակարաններուն մէջ անէծքներ եւ նզովքներ կը գրեն, նա կը բաւականանայ ըսել: Որ ծուլանայ եւ թողու, ոչ լիցի առանց պատճառոց, (ՀԱՅ.512): Երզնկացին սովորաբար Ծործորի վանքը մեռած եւ թաղուած կը կարծուէր, այլ Սրուանձտեան անոր գերեզմանաքարը տեսեր է Երզնկայի Ս. Նշան եկեղեցին, առաջնորդական աթոռին ներքեւ (ԹՈՐ.Բ.50):

1241. ԵՍԱՅԻ ՆՉԵՑԻ

Երզնկացիին ոչ միայն ժամանակակից, այլ եւ կրտսեր աշակերտակից եղած է Եսայի Նչեցի վարդապետը, եւ Վարդան վարդապետի մահուընէ ետքը զարգացած է Ներսէս Տարոնեցի վարդապետին մօտ, որ Մշոյ Առաքելոց կամ Ղազարու վանքը հաստատուած էր: Եսայի Սասունցի էր Նիչ աւանէն, եւ Տարոնոյ մէջ Ներսէսի մօտ զարգանալէն ետքը՝ նորէն դարձաւ Սիւնիքի կողմերը, եւ հաստատուեցաւ Գայլեծորի վանքը, եւ մեծ համբաւ ստացաւ իբրեւ վարդապետաց վարդապետ, այնպէս որ մինչեւ 363 կը հանեն իրեն հասուցած աշակերտներուն թիւը (ԶԱՄ.Գ.): Նչեցին ալ գրեց քերականի եւ մարգարէութեանց մեկնութիւններ, ինչ որ ժամանակին վարդապետներուն գլխաւոր միւթն էր իրենց գլխաւոր աշխատութեանց համար: Այդ ատենները տակաւին կընդարձակուէր Դոմինիկեան լատին կրօնաւորներուն ազդեցութիւնը Հայաստանի մէջ, որ օտար լեզուի հետ Արեւելքի անծանօթ դպրոցական ուսմանց ասպարէզը կը բանային Հայերուն առջեւ, եւ ասոնք ալ իրենց բնական անյագ տենչանքով համարձակ կը մտնէին որեւէ զարգացման օգնող դուռնէն ներս, նոյն իսկ շատ անգամ առանց դիտելու թէ ուր պիտիտանէր գիրենք ընդգրկած ճամբանին: Ասկէ ծագեցաւ Լատինաց հետ միաբանելու հոսանքը, որ աւելի լատին բառերով կը յիշուի պատմութեան մէջ, Ունիթոր (Unitor) եւ Ունիթորութիւն անուններով: Լատիններ նախապէս հաստատուած էին Պարկահայոց սահմանները, իրենց կեդրոն ունենալով Սուլտանիա քաղաքը, եւ անտի հետեզհետէ յառաջացած դէպ հիւսիս, եւ իրենց կեդրոն ըրին Նախիջանեւանը, Սիւնիքի Ջահուկ գաւառը, ուսկից ծագեցաւ ունիթորական Հայերու Ջուհկեցի անունը: Անաւարզեցիին ժամանակը տակաւին այնչափ զօրացած չէր ունիթորական շարժումը Արեւելքի մէջ, թէպէտեւ սկսած էր լատինական գործունէութիւնը:

1242. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՕՐԲԵԼԵԱՆ

Այստեղ պէտք էր առանձինն խօսիլ Ստեփանոս Օրբելեան մետրապոլիտին վրայ, որ դարուս նշանաւորագոյն դէմքերէն մին եղաւ, սակայն պատմութեան կարգին հետզհետէ առջեւ բերինք անոր գործունէութիւնը ու կեանքը, եւ պէտք չի մնար նորէն անդրադառնալ: Իր գլխաւոր երկասիրութիւնն է Պատմութիւն նահանգին կամ Տանն Սիսական, որուն մէջ վիճակագրական տեղեկութիւններ ալ խառնած է: Շինարար եպիսկոպոս մըն ալ եղած է՝ Սիւնեաց վանքերն ու եկեղեցիները ծաղկեցնելով, զորս ինքն իսկ կը նկարագրէ (ՕՐԲ.Բ.231-245), եւ որոնց գլխաւորներն են, Տաթևի երրորդ շինութիւնը, Նորավանքին նուիրած Դլենայ խաչը, Ծակուտքարի կալուածը, Չուայ գիւղը, եւ Արատեսի վանքին ընծայուած թեմերը: Իր նուէրները յափշտակողներուն կարդացուած անէժքներուն մէջ նկատողութեան արժանի են այլազգիներուն մասին ըսուածները, որ եթէ Տաճիկ իշխանութիւն փոխի, եւ նա նենգել եւ բռնաբարել խորհի, յԱստուծոյ եւ յիւր Մահմէտէն ապիզար լիցի, եւ իւր հալալն հարամ եղիցի եւ հարիւր հազար նալաթ ի վերայ նորա ազգի նորա եւ զաւակաց նորա եղիցի (ՕՐԲ. Բ. 240): Օրբելեանի մահուան պարագաները չեն յիշուած պատմութեանց մէջ (1221):

1243. ԳՐԻԳՈՐ ԲԱԼՈՒԵՑԻ

Այդ միջոցին նահատակուած նոր վկաներէն է Գրիգոր Բալուեցի վարդապետը, որ առաջ ամուսնացեալ քահանայ է եղած, բայց երկու տարիէ այրի մնալով կերթայ աշակերտիլ Վարդան վարդապետի մօտ Խորվիրապի եւ Կայէնի վանքերը, եւ վեց տարի ետքը վարդապետական գաւազան ստանալով: Բալու կը դառնայ, եւ Ս. Յակոբի վանքը հաստատելով քաղաքին եւ շրջակայից մէջ քարոզութեամբ կը զբաղի, ընդհանուր յարգանքի արժանանալով: Գրիգոր Խարբերդ կը գտնուէր 1289-ին, երբ քաղաքը Եգիպտացիներէն յարձակում կրեց, ու քաղաքին Խաբանդ իշխանին եղբայրը գերի տարուեցաւ: Իշխանը իր խորհրդակիցներով մտածեց քրիստոնէաները բռնադատելով եղբորս փրկանքը անոնցմէ հաւաքել: Այս նպատակով շուն մը սպաննել կու տայ, եւ մզկիթին դուռը կը կախէ ու քրիստոնէաները ամբաստանելով կը ձերբակալէ վարդապետն ու 45 այր պատուաւոր ի քաղաքէն (ՆՈՐ. 119): Ասոր վրայ կը սկսին բռնադատութիւններ, որոնք իսլամութիւն ընդունելու պայմանին կը յանգին: Վարդապետը համարձակորէն կընդդիմանայ, սպառնալիքները կանարգէ, այս պատճառով գանակոծութեամբ կը փորձուի, եւ 300 հարուածներու կը տոկայ: Իրեն հետ բրածեծ կըլլան իր երկու աշակերտները Սիմէոն ու Կիրակոս, իբր վարդապետին գործակիցներ եւ հարուածներու ներքեւ կը մեռնին: Կուզեն միւս բանտարկեալներն ալ տանջել: այլ Թաթխարա անուն զօրապետը դէմ կը դնէ եւ կազատէ, իսկ վարդապետը քարկոծմամբ կը նահատակուի խառնիճաղանձին ձեռքով: Նահատակութեան օրը նշանակուած է 1290 փետրուար 10 ուրբաթ, եւ Հայոց 739 հոռի 4 շարժական տոմարով, որ ուղիղ կը պատասխանէ. միայն թէ այդ ամսաթիւերը կը պատասխանեն ուրբաթ օրուան, յորում Գրիգոր նահատակուեցաւ, եւ ոչ յաջորդ շաբաթ օրուան յորում մարմնոյն վրայ լոյս է տեսնուած (ՆՈՐ.117): Նոյնպէս ուղիղ չի գար յիշեալ շաբաթ օրուան համար ի տօնի

սրբոյն Սարգիսի ըսուիլը, վասնզի 1290 փետրուար 11 շաբաթ օր Կոստանդնուպոլսոյ ժողովին տօնը կը հանդիպի, եւ ոչ Ս. Սարգիսի: Կերեւի թէ շփոթը յառաջ եկած է Ս. Սարգիսի պահքին չորեքշաբթի օրը բանտարկուելէն (ՆՈՐ.110), եւ նահատակութեան ուրբաթը՝ անմիջապէս վրան եկողը կարծուած է, մինչ երկու շաբաթ, եւ ոչ երկու օր տեսած է Գրիգորի եւ ընկերներու բանտարկութիւնը: Իրօք ալ սովորութիւն էր միջոց մը երկարել այդ տեսակ փորձութիւնները: Բալուեցի նահատակներուն վկայութիւնը գրողն եղած է Գրիգորի քերորդին Դաւիթ Բալուեցի քահանան (ՀԱՅ.117):

1244. ԿԻՐԱԿՈՍ ՇԱՏԻԿՑԻ

Ժամանակակից նահատակի մըն ալ յիշատակութիւնը կը գտնենք Սիւնեաց նահանգի Վայոց ձոր գաւառի, Շատիկ վանքին մէջ, 1291 թուականով: Արձանագրութիւնը կը գտնուի Ընդեղի մատուռին մէջ, թէ զնորոգող սուրբ նահատակիս, զհոգեւորն Պլճոնց յաղօթս յիշեցէք, զԿիրակոս միակեաց, ուր յայտնի չէ թէ Կիրակոսը՝ նահատակն է, թէ նորոգողը: Բայց որովհետեւ ուրիշ տեղ մատուռը Սուրբ Կիրակոս անունով կը յիշուի (ՍԻՍ.160), նահատակն ալ Կիրակոս անուանել սովորութիւն եղաւ (ՆՈՐ.119), եւ աւանդութեամբ կը յիշուի թէ պատարագելու ատենը սպանուած է:

Տ. ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ Գ. ԿԵՍԱՐԱՑԻ

1245. ԿԵՍԱՐԱՑԻՆ ԿԱՏՈՒԿԵՑԻ ՉԷ

Գրիգոր Է. Անաւարզեցի կաթողիկոսին մահուընէ ետեւ (1229), պէտք էր որ առաջին գործը նոր կաթողիկոսի ընտրութիւնն ըլլար, սակայն Հեթում-Յովհաննէս կրօնաւոր թագաւորահայրը զայն յետաձգել տուաւ, եւ նախապէս աշխատեցաւ Անաւարզեցիին հետ պատրաստուած ծրագիրին պաշտօնական ձեւ տալ: Կերեւի կասկածեցաւ թէ իրեն ոչ-համակիր կաթողիկոս մը կրնայ ընտրուիլ, եւ կանխեց աթոռոյ պարապութեան միջոցին իր քաղաքական ազդեցութիւնը շահագործել, եւ ապագայ կաթողիկոսութեան յուսադրութեամբ Կոստանդին Կեսարացիի աջակցութիւնը ապահովել, որ նախապատիւ դիրքը ունէր ներկաներուն մէջ: Այս եղաւ 1307 մարտ 19-ին միօրեայ ժողովին նշանակութիւնը, որուն վրայ արդէն խօսեցանք (1235): Երբոր Հեթում ու Լեւոն իրենց մտադրութիւնը իրագործուած կարծեցին, այն ատեն միայն կաթողիկոսութեան յաջորդութիւնը ձեռք առին, եւ կամակատար եպիսկոպոսներու ձեռքով, նոյն իսկ աւագ հինգշաբթի օրը, 1307 մարտ 23-ին, խորհրդաւոր պաշտամանց մէջ կաթողիկոսական օծում կատարեցին Կեսարացիին վրայ (ԿԱԼ.452), որպէսզի զատիկին օրը կաթողիկոս ունեցած ըլլան: Կերեւի թէ աւագ երկուշաբթի եւ երեքշաբթի եւ չորեքշաբթի օրերը պատարագի կանոն չըլլալուն՝ հինգշաբթի սպասած են օծումին համար: Այս տեղ ալ առաջին անգամ նկատելիքնիս Կեսարացի Կոստանդինին անձնաւորութիւնն է, որ ինչպէս կանխած ենք ցուցնել Կատուկեցիէն տարբեր մէկ մըն է (1169): Արդէն զանազան առիթներով ալ մեր այդ կարծիքը լուսաբանեցինք, Սկեւռայի որբարանին կամ նշխարանողին արձանագրութիւնը բացատրելով (1199), եւ Անաւարզեցիին կողմէ Սիւնիք գացող Կոստանդինին ինքնութիւնը ճշդելով (1216), բայց այս տեղ ուրիշ

բացատրութիւններ եւս յարմար կը դատենք աւելցնել: Սմբատի շարունակողը պարզապէս կը դնէ. Մեռա տէր Գրիգոր կաթողիկոս, եւ դրին զտէր Կոստանդին Կեսարոյ (ՍՄԲ.127), Կալանոսի պատմագիրն ալ կը գրէ. Եդաւ յաթոռ կաթողիկոսութիւն տէր Կոստանդին Կեսարացին հերձուածող (ԴԱՎ.335), առանց ուրիշ յաւելուածի, եւ իրեն կը հետեւի Երեւանցին, պարզապէս Տէր Կոստանդին հերձուածող գրելով (ԶԱՄ.17): Այդ գրողներէն առաջինները, որոնք ժամանակով շատ մօտիկներ են, ոչ Պրօնագործ կոչուիլը եւ ոչ Կատուկեցի ըլլալը կ'աւելցնեն, որով Կոստանդին Բ. կաթողիկոսի հետ նոյնանձ ըլլալուն չեն տար: Առաջինը մահուանը առիթով ալ, մեռաւ տէր Կոստանդին Կեսարացին կաթողիկոսն կը գրէ (ՍՄԲ.130), իսկ երկրորդը Սոյ ժողովին առթիւ ալ երկու անգամ կը յիշէ, Կոստանդին մեծ արքեպիսկոպոսն Կեսարու (ԿԱԼ.458), եւ Կոստանդին եպիսկոպոս Կեսարոյ (ԿԱԼ.469), եւ բնաւ ակնարկ չունի, թէ սա նոյնինքն երբեմն կաթողիկոս եղած անձն էր, ինչ որ նպատակին ոյժ տալու համար կարելոր պարագայ պիտի ըլլար: Միւս կողմէն Օրբելեան մեզի մատնանիշ կընէ, Կոստանդին եպիսկոպոս Կեսարու անունով՝ Անաւարզեցիէն նուիրակ եկող անձը (ՕՐԲ.Բ.196), որ անհնար է թէ նախկին կաթողիկոս Կատուկեցին ըլլար (1216): Հետեւաբար Անեցիին շարունակողին յաւելուածը, որ է նոյն Պրօնագործն Կատուկեցին, աքսորեալն ի Հեթմոյ (ՍՄԱ.155), բոլորովին անհիմն եւ ինքնահնար բացատրութիւն մըն է, զոր պատմական պահանջը, եւ ժամանակագրական համեմատութիւնն ալ չի կրնար ոչ մի կերպով յարմարցնել գործոց ընդհանուր ընթացքին հետ: Եթէ երբեք Կեսարացին նոյն ինքն Կատուկեցին ըլլար, արդէն գործի գլուխ անցած եւ Սոյ ժողովին մէջ նախաթոռ բազմած վայրկեանէն, իբր կաթողիկոս ճանչցուած պիտի ըլլար, եւ ոչ ալ հնար պիտի ըլլար արդէն օծեալ կաթողիկոսը ժողովէն ետքը կրկին օծել: Այդ դիտողութիւնները մեզի համար այնպէս վճռական են, որ չենք կրնար ըմբռնել, թէ ինչպէս Չամչեան մտադրութիւն չէ ունեցած այդ կէտին, եւ երկրորդած է Անեցիի շարունակողին յաւելուածը (ԶԱՄ.Գ.311), եւ իրեն հետեւած է Շահխաթունեան (ՇԱՀ.Ա.207), Անաւարզեցի շարքին դուրս ձգելու չափ, ինչպէս շատերու հետ, նաեւ Ալիշան (ՍԻՍ.557), եւ Մխիթարեան (ԱԲԼ.133) եւ Մովսիսեան (ՄՈՎ.221): Իսկ Ջամինեան վերջերս ընդունած է տարբերութիւնը (ԶԱՄ.Ա.257), զոր մենք կ'անուխէն հրատարակութեան տուած էինք (99.ԱՐՐ.494, եւ 09. ԼՈՒ.ՆՈՅ.46), եւ կը կարծենք թէ այդ կէտը այլեւս խնդրոյ նիւթ չի կրնար ըլլալ:

1246. ԿԵՍԱՐԱՑԻԻՆ ՈՒՂՂՈՒԹԻՒՆԸ

Կոստանդին Կեսարացին, եւ ոչ եւս Կատուկեցին, կրնայ իրաւամբ կոչուիլ, առաջին աղթամարայ ի Սիս (ՍԱՄ.152), վասնզի նա առաջին անգամ, թէ ոչ կատարեալ, գոնէ կէս-պաշտօնական ձեւով՝ հռոմէադաւանութեան հետեւող մը եղած է: Արդէն Սիւնիքի պատգամաւորութիւնը կատարած ժամանակէն, Անաւարզեցիին կատարեալ համամիտ մը յայտնուած էր, երբ անոր ծրագիրը յաջողցնելու համար Ստեփանոս Օրբելեանի մօտ կերթայ, եւ ոչ կամեր յանձն առնուլ զտարումն պատասխանի թղթոյն (ՕՐԲ.Բ.196), որ իրեն միտքին համաձայն չէր: Հաւանաբար նոյն ինքն էր վերջին երեք պատգամաւորութիւնները կատարողը

(1216), եւ վերջէն Սոյ ժողովին մէջ նախաթոռութիւն վարելով, նոյն ծրագիրին պաշտօնական ձեւ տալու աշխատած էր (1235): Անաւարզեցին որչափ եւ հետամուտ, միշտ ժողովի պէտք կը զգար, իսկ ժողով չկրցաւ կազմել (1229), եւ անձնապէս ինչ ալ խորհած կամ ծածուկ գործադրած ըլլար, իր միտքը ո՛չ պաշտօնապէս հռչակեց, եւ ո՛չ յայտնապէս գործադրեց: Կեսարացի եղաւ, որ Սոյ որոշումները իրեն ուղեգիծ ընդունեցաւ: Գրուած է, թէ թագաւորն Լեւոն, եւ թագաւորահայր Հեթում, այլ եւ իշխանքն Հայոց, խնդրեցին ի սմանէ, զի նովիմբ կանոնիւ առաջնորդեսցէ նոցա անխափան (ԿԱԼ.452): Սակայն խնդրելու իսկ պէտք չկար, զի Կեսարացին կազմ պատրաստ էր պաշտպան կանգնիլ Սոյ ժողովի որոշումներուն, որ գրեթէ իր գործը եղած էին: Միայն դիտելու է, որ պալատականներն են Սոյ գործին բուն պաշտպան կանգնողներ, եպիսկոպոսներու խօսքը չկայ այլ եւս: Սոյ ժողովին ամենաջերմ պաշտպաններն ալ կը խոստովանին, թէ եպիսկոպոսներ չհամարձակեցան ամէն տեղ գործադրութեան մտցնել անոր կանոնները, թէ վանքերու մէջ ինկաւ շշջին մեծ, եւ ժողովուրդին մէջ աղմուկ շփոթի, եւ Սոյ կանոնները ունեցան խափանումն գործածութեան, եւ թէ անոնք ոչ ուրեք, բայց եթէ ի Սիս միայն կը պահուէին, եւ քրթմնջին կը տարածուէր ամենուրեք, եւ թշնամութիւններ կը զօրանային Հեթումի եւ Լեւոնի եւ Կոստանդինի դէմ (ԶԱՄ.Գ.311): Կոստանդին Արեւելեաններուն ալ յանձնարարութիւններ ըրաւ Սոյ ժողովին որոշմանց համակերպելու, Գրիգոր եպիսկոպոս մը կամ վարդապետ մը նուիրակ հանելով, սակայն Յովհաննէս Օրբել՝ Սիւնեաց մետրապոլիտ, եւ Ստեփանոս եպիսկոպոս եւ Դաւիթ եւ Եսայի վարդապետներ, այլսն ամենայն վարդապետօք եւ վանօրէօք, չընդունուեցան եւ կաթողիկոսին բացատրական նամակ ալ գրեցին, գլխաւորապէս բաժակի ջուրին եւ Ծնունդի տօնին վրայ ծանրանալով (ՏԱՇ. 182): Կաթողիկոսին անունը լոկ Կոստանդին է յիշուած, որ նոյն ինքն Կեսարացին է, զոր Տաշեան ալ տարածուած թիրմացութեան հետեւելով Կատուկեցի Պրօնագործին վրայ կը մեկնէ (ՏԱՇ. 1103): Վերեւ Սոյ ժողովին զօրութիւնը բացատրած ատեննիս յայտնեցինք անոր ներքին թերութիւնները, եւ հեղինակաւոր ժողով մը եղած չըլլալը ցուցուցինք (1235), հետեւանքներն ալ կը հաստատեն թէ մեռեալ տառ եղան անոր որոշումները, որով ոչ միայն ի նախընթացէն, այլ եւ ի հետեւորդէն անզօր եւ աննշանակ եղած ըլլալը կապացուցուի:

1247. ՀԵԹՈՒՄ ԵՒ ԼԵՒՈՆ

Սակայն այս անպէտ ձեռնարկները չարագուշակ հետեւանքներ առաջ բերին ազգին վրայ: Թաթարներու եւ Եգիպտացիներու թշնամութիւնները վերջացած չէին, եւ առաջինները պէտք ունէին միշտ իրենց սահմաններուն վրայ հսկել, եւ Եգիպտացիներուն դիմադրել Հայերու նիզակակացութեամբ: Երբոր Սիսի մէջ կաթողիկոսական եւ ժողովական գործողութիւնները կը կատարուէին, Թաթարներու նոր գունդ մը կը զրկուէր Ղարբանթա խանին կողմէ (1227), Պիլարդու կամ Բիլարդու զօրավարի մը հրամանատարութեամբ (ԴԱՐ. 24.), որ ըստ այլոց Կիլիկիոյ մոտերը նստող Թաթար բանակին զօրապետն էր (ԶԱՄ. Գ. 311): Թաթարներ եւ Հայեր իրարու բարեկամ եւ նիզակակից էին, եւ Պիլարդու Հայոց թագաւորութեան թշնամի չէր կրնար ըլլալ, հետեւաբար իբր

անլուծանելի առեղծուած մը կը մնայ՝ Պիլարդուի եւ Հայերուն մէջ ծագած թշնամութիւնը, դաւաճանութեան հասնելու չափ: Հեթումի ժամանակագրութեան վերջը գրուած յաւելուածական ծանօթութիւնը, որ Հեթումի չի կրնար ըլլալ, դաւով սպանան ի գիշերի կըսէ, առանց պատճառ ցուցնելու (ՀԵԹ. 86): Սիսի մէջ Թաթարներուն կողմէ մզկիթ մը շինելու Հայոց ընդդիմութիւնը ցուցնելը (ՍԻՍ. 222), այդպիսի մեծ դաւաճանութիւն գրգռելու պատճառ չէր կրնար ըլլալ: Անեցիին շարունակողը Պիլարդուի կը վերագրէ Հայերը խորամանկութեամբ՝ իբրեւ ի խորհուրդ առ ինքն կոչած ըլլալու դաւաճանութիւնը, եւ կը յաւելու, թէ երբ Հայերը հասան՝ յարեաւ ի վերայ եւ եսպան գամենեւին: Իսկ թշնամութեան պատճառ կը ցուցնէ թէ կամէր զԿիլիկիա յինքն յափշտակել (ՍԱՍ. 156), Դարդէլ ալ Անարգաբան գրուելու նպատակը մէջտեղ կը դնէ, բայց ոչ թէ Հայերը առ ինքն կոչելով, այլ սնտուկներու մէջ հարիւր գինեալներ դնելով, եւ սնտուկները իբրեւ ընծայ ներս մտցնելով, բերդին մէջ սպաննուած կըսէ Հայերը (ԴԱՐ. 24): Մեր տեսութեամբ Թաթար զօրավարը բարեկամ թագաւորութիւն մը ջնջելու նպատակ չէր կրնար ունենալ, իսկ Դարդէլի գրած ձեւը պարզ գրոյց մը կերելի, որուն վրայ ուրիշներ ակնարկ չունին: Այդ շփոթ տեղեկութեանց վրայ Չամշեան, Պիլարդուն յառաջագոյն ռիսացեալ կըսէ, առանց ծագումը պարզելու, եւ վերջէն գրգռուիլը Սոյ կանոններուն պատճառով սաստկացեալ ատելութեանց եւ իշխանաց ոմանց քսութեան կը վերագրէ (ՉԱՄ. Գ. 257), մինչեւ Տէրմիքէլեան այդ տեսակ մեկնութիւնը չարամիտ թելադրութիւն կը կարծէ (ՍԱՍ. 229): Մենք դժուարութիւն պիտի չզգանք ընդունիլ, թէ կրօնական վէճեր եւ կրօնապէս վիրաւորեալ խիղճեր կրնան ամէնէն ծանր ձեռնարկներու դիմել, եւ անկէ չափել Սոյ կանոններու դէմ Հայ խիղճերու մէջ զգացուած գայրոյթը: Պիլարդուն Հեթումի եւ Լեւոնի դէմ գրգռողներ եղան միայն ոմանք, անձնական ատելութիւն խառնելով գործին, զի անոնց երկուքին սպանութիւնը կնճիռը վերջնականապէս չէր կրնար ջնջել, քանի որ Կեսարացին տակաւին կաթողիկոս կը մնար, եւ Հեթումի ու Լեւոնի կը յաջորդէին Օշին ու Ալինախ: Հետեւաբար չկրնալով վերջապէս փարատել այդ չարագուշակ գործողութիւնը պատող քօղը, պիտի գոհանանք ընդունիլ, թէ Պիլարդու նենգութեամբ իրեն մօտ հրաւիրեց Լեւոն թագաւորը եւ Հեթում թագաւորահայրը՝ իրենց իշխաններով, եւ անոնց հասնելուն անխնայ սպաննել տուաւ երկուքը, ու 40 հոգի ալ մէկտեղ եկող իշխաններէն: Սպանութիւնը կատարուած է ի ստորոտն Անարգաբու դղեակին, 1307 նոյեմբեր 17-ին (ՀԵԹ. 86), որ այն տարի Յիսնակաց բարեկենդանին նախընթաց ուրբաթն էր, թէպէտ Յայսմաւուրքը նոյեմբեր 16-ին կը դնէ (ՅԱՍ. Բ. 240): Սոյ ժողովէն միայն 8 ամիս անցած էր:

1248. ՀԵԹՈՒՄԻ ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ

Հեթումի եղերական մահը, եթէ երբեք նախանձայոյզ Հայերու գրգռութեամբ եղաւ, պէտք կըլլայ ցաւիլ, որ զոհ գնաց իր մոլեռանդ լատինասիրութեան, որով ոչ մի օգուտ կրցաւ պատրաստել իրեններուն, այլ մանաւանդ խանգարեց ազգային եկեղեցին, վտանգեց ազգային թագաւորութիւնը, եւ իրեն ալ օգուտ մը չպատրաստեց: Իրաւ հոգեւորութեան նուիրուած անձ կերելար, բայց իր հոգեւորութիւնն ալ առեղծուածային զգացում մըն էր, քանի որ ոչ աշխարհքէ կը

հեռանար, եւ ոչ իշխանութենէ ձեռք կը քաշէր, կրօնաւորի սքեմով արքունիք կը նստեր, եւ կրօնաւորական գօտիէն պատերազմողի սուրը կը կախէր: Լատիններ զինքն երանելի (Beatus) աստիճանով պատուած են, որ Յարգելի (Venerabilis) աստիճանէն վեր եւ Սուրբ (Sanctus) աստիճանէն վար, սրբութեան միջին աստիճան կը նկատուի լատինական ծիսակատարութեան օրէնքով: Իբր անոր շփոթ կացութեան նշանակ՝ նկարներու մէջ կրօնաւորական սքեմին վրայ արքունական կնգմենին կաւելցնեն (ՀԱՅ.516), եւ կրօնաւորի մը ձեռքը սուր ու նիզակ տալով (ՀԱՅ.Բ.520), անոր տարօրինակ եւ առեղծուածային կեանքը կը պատկերացնեն: Իրաւ ալ ոչ թէ կեանքովը, այլ եւ զգացումներով տարօրինակ անձնաւորութիւն կը ներկայանայ Հեթում Յովհաննէս, անթագ թագաւորը, կրօնաւոր թագաւորահայրը, եւ առանց վանքի վանականը: Անորոշ կը մնայ թէ քաղաքական նպատակն է՞ր զինքն ոգեւորողը, որով Լատինաց միաբանութենէն զինուորական օժանդակութիւն կը սպասէր, թէ ոչ եկեղեցական նպատակն է՞ր, որ բոլոր եկեղեցիներու հետ միութեան բարիքը կերագէր, կամ թէ պարզ հոգեւորական նպատակ մըն է՞ր, որով հռոմէական դաւանութեան մէջ յաւիտենական փրկութիւն կը սպասէր: Հնար չէ որոշակի բան մը քաղել իր գործերէն եւ իր ընթացքէն, որովհետեւ իր գործերը՝ այս նպատակներէն եւ ոչ մէկուն բոլորապառուղ ուղղուած կը տեսնուին, այլ խառնուրդ մըն են ամէն տեսակ, նոյն իսկ իրարու անյարիր դիտումներու: Ուստի կը միտինք ըսել, թէ վարանոտ միտք մըն էր՝ որ գայն կը ներշնչէր, եւ ոչ մէկ կէտի վրայ հաստատապէս կը կանգնէր, այլ յարափոփոխ կը ձգտէր ուր որ առժամապէս նշոյլ մը կը տեսնէր: Այլ ոչ մի ուղղութեան տիրապէս չէր ծառայէր: Իրմէ մնացած միակ գրաւոր յիշատակ, աստուածաշունչի մը ինքնագիր յիշատակարանը կայ (ՀԱՅ.517-520), որ զգայուն բարեպաշտութեան հետ եռանդուն ազգասիրութեան անձագանգներ ունի: Միւս կողմէն արքունիքը ձգելով վանք քաշուիլն ալ իր նշանակութիւնը կը կորսնցնէ, երբ թագին հետամուտ եղբայրները կաքսորէ եւ թագաւորութեան անունը անչափահաս տղու մը յանձնելով, գործը իրեն կը պահէ (1214): Շատ աւելի մեծ մարդ պիտի ըլլար նա, եթէ Հեթում Բ. թագաւոր մնար, եւ կատարելապէս իր արքունական եւ պետական պարտաւորութեանց հետեւէր, եւ լատին կրօնաւոր Եղբայր Յովհաննէս եղած չըլլար: Լեւոն Դ. թագաւորին գալով, շատ բան չունինք ըսելիք: Անունը իբրեւ թագաւոր յիշուեցաւ, եւ նշանաւոր գործերու կցուեցաւ, բայց անձնական արդիւնք եւ արժանիք չկրցաւ ունենալ, եւ 12 տարեկան անգիտակից կերպով գահ բարձրանալէ ետք, առանց կրօնաւոր հօրեղբօր ազդեցութենէն ազատելու, 18 տարեկան եղերական մահուամբ վախճանեցաւ:

1249. ՕՇԻՆ ԵՒ ԱԼԻՆԱԽ

Ոմանք կը պատմեն թէ Հեթումի եղբայր եւ Լեւոնի հօրեղբայր Օշինն ալ միւս իշխաններուն հետ Պիլարզուի ձեռքը ինկած, եւ զօրավարի մը պաշտպանութեամբ ազատած ըլլայ (ՍԻՍ.550): Բայց հաւանակագոյն կերելի ուրիշի պատմածը, թէ Հեթում ոչ տարաւ ընդ իւր զեղբայրն իւր զՕշինն, ինչ որ ի խնամոցն Աստուծոյ յաջողութիւն մը եղաւ: Վասնզի Օշին, եղելութիւնը իմացածին պէս, իսկոյն Կապանի բերդէն եկն ի բերդն Սոյ, եւ Հայ իշխաններուն ու անոնց

գունդերուն գլուխն անցնելով, Պիլարզուի վրայ յարձակեցաւ, որ չկրցաւ դէմ դնել եւ պարտաւորուեցաւ Անարզարայէ ու Կիլիկիայէ հեռանալ: Օշին անտէրունջ թագաւորութեան տէր կանգնեցաւ եւ Կիլիկիոյ կառավարութիւնը ստանձնեց, բայց թագաւոր հռչակուիլն ու օծուիլը յետաձգեց (ՍԱՄ.156): Միջադէպը կրնար ծանր հետեւանքներ ունենալ, եւ Հայերու ու Թարթարներու մէջ եղող բարեկամ յարաբերութիւնները եղծանել, ինչ որ Հայերուն վրայ փորձանքներ ալ կրնար հրաւիրել, քանի որ Եգիպտացիներէն նեղուած ու Լատիններէն լքուած էին: Ուստի կացութիւնը պարզելու համար, երբ Օշին զօրութեամբ կը գործէր, եղբայրը Ալինախ կը շտապէր Ղափրէժ՝ մեծ խանին առջեւ իրողութիւնը լուսաբանելու, եւ վտանգին առջեւն առնելու համար: Պատգամաւորութիւնը յաջող ելք ունեցաւ, զի Ալինախ կրցաւ հաստատել Պիլարզուի նենգութիւնը բարեկամ Հայերու դէմ, եւ կարդարացնէր Հայերու ինքնապաշտպանութեան իրաւունքը Պիլարզուի դէմ, եւ Ղարփանթա կատարելապէս համոզուելով, Պիլարզուն մահուան կը դատապարտէ (ՍՄԲ.127), մինչեւ իսկ Ալինախը կը ստիպէր իր ձեռքով սպաննել իրենց թշնամին (ՂԱՐ.26): Արդարութիւնը ամբողջութեամբ տեղը տանելու համար ալ, Ալինախի կը յանձնէր նաեւ զվճար անմեղացն (ՍՄԲ.127), որ է սպաննելերուն արեան գինը, իսլամական օրէնքին համեմատ: Երբոր Ալինախ յաջողութեամբ կը դառնար, եւ ամէն վախ ու կասկած կը փարատուէր, այն ատեն միայն Օշին թագաւորական օծում կընդունէր Կեսարացիին ձեռքէն, եւ Կիլիկիոյ պետութեան տէրը կը դառնար: Հանդէսը կը կատարուէր Տարսոնի մէջ 1308-ին (ՍՄԲ.127), եւ թէպէտ օրը նշանակուած չէ, սակայն տարւոյն առջի ամիսները պէտք է դնել, որովհետեւ Ալինախի պատգամաւորութիւնը հազիւ երկու ամսուան մէջ կրնար վերջանալ, եւ հանդէսը կատարուիլ մեծպահքէ առաջ, քանի որ նոյն տարին փետրուար 25-ին կիյնայ Բուն Բարեկենդանը: Ղարդէլ կը կարծէ թէ թագաւորութիւնը Ալինախի կիյնար, եւ անոր չեւ կապեալ զթագն եւ անգաւազ մեռնելովը թագաւորեց Օշին, որ եօթներորդն, այսինքն կրտսերագոյնն էր իր եղբայրներուն մէջ, զորս Հեթումի որդիներ կը կոչէ շփոթութեամբ, փոխանակ Լեւոն Գ.-ի որդիներ ըսելու (ՂԱՐ.): Սակայն Ղարդէլ այդ պարագաներուն մէջ ալ կը սխալի, որովհետեւ Ալինախ ներկայ եղած է Ատանայի ժողովին Օշին թագաւորի հետ (ԿԱԼ.504), եւ մահն ալ շատ տարիներ ետքը տեղի ունեցած է, 1317-ին (ՍԱՄ.156): Օշին եւ Ալինախ երկուորեակներ ծնած են 1283-ին (ՍԻՍ.556), բայց երկուորեակներու մէջ ալ առաջնութիւն կը ճշդուի, եւ այս կերպով նախադասուած է Օշին իր եղբորը վրայ, եւ 25 տարեկան թագաւոր օծուած:

1250. ՕՇԻՆԻ ԸՆԹԱՑՔԸ

Օշին կրօնական գործերու մէջ կատարելապէս իր եղբորը Հեթում-Յովհաննէսին հետեւողն էր, եւ թերեւս անկէ աւելի բուռն ու մոլեռանդ, իր տարիքին եւ բնաւորութեան բերմամբ: Զինքն աւելի գրգռելու պատրաստ էր Կոստանդին Կեսարացին, նա ալ Անաւարզեցիէն աւելի իր գործերուն մէջ խիզախ, քանի որ կը կարծէր թէ նորութիւնները ոչ եւս ծրագիր մնացած, այլ Սոյո ժողովով կանոնի ոյժ ստացած էին, եւ թէ իբր պարտաւորիչ կրնար ստիպել իր ժողովուրդը անոնց համակերպիլ: Սակայն ժողովուրդը ու եկեղեցականութիւնը չունէր այն լատինասէր զգացումը,

գոր կաթողիկոս ու թագաւոր ձեռք ձեռքի տուած կաշխատէին տարածել, եւ Կալանոսի պատմագիրն ալ կը խոստովանի, թէ սկսան հերձուածողք ոմանք հակառակիլ նոյն կանոնին, եւ այնպէս խռովէին զժողովուրդն, մինչ զի կրկին անգամ լուծել լինէր միաբանութիւնն այն (ԿԱԼ. 472): Հոգ չէ թէ նա հակառակողները հերձուածող կոչէ իր միտքով, մեզի բաւական է որ խոստովանի թէ լուծեալ եղեւ միաբանութիւնն այն, որ ուրիշ բացատրութեամբ կը նշանակէ, թէ Սսոյ ժողովին մէջ հաստատուած հռոմէադաւանութիւնը, արդիւնք եւ գործադրութիւն չունեցաւ եւ շեղեալ նկատուեցաւ: Արդ եթէ այս էր հետեւեանքը, ապա հակառակողները միայն ոմանք չէին, այլ ընդհանուր էր դիմադրութիւն: Եւ այն ոչ միայն անհատական կերպով եւ կամ խօսքով, այլ յայտնի ցոյցերով եւ բուռն դիմադրութեամբ: Զի ժողովուրդը եւ եկեղեցական ները Կոստանդինի եւ Օշինի բռնած կերպերէն զայրացած ձայն տուին իրարու, եւ հաւաքուեցան Ատանայի մէջ 1308-ին, եւ մերժեցին Սսոյ ժողովին նորութիւնները ժողովական եւ ձեւակերպութեամբ: Թագաւոր եւ կաթողիկոս չուզեցին նշանակութիւն տալ բողոքին եւ իրենց ընթացքը շարունակեցին, եւ այս անգամ բողոքը աւելի ուժգնութեամբ կրկնուեցաւ Սիսի մէջ 1309 տարին (ՍԱՄ. 156), ուր ժողովեցան բազմութիւն արեղայից եւ կրօնաւորաց եւ սարկաւագաց, այլ եւ վարդապետք եւ եպիսկոպոսք եւ բազմութիւնք ժողովրդոց, արանց եւ կանանց, ծերք եւ տղայք: Հաւաքուած բազմութիւնը կը բողոքէր եւ կը գոչէր, վասն ոչ առնելոյ յանձն արկանել ջուր ի սուրբ խորհուրդն, եւ վասն այլ եւս նորածեւ օրինացն (ՍԱՄ.156): Մասնաւոր ակնարկներէ կը քաղուի, թէ ոչ միայն ժողովրդականք բազում ամբոխ յարուցին եւ աղմուկ շփոթման արկին (ԿԱԼ.474), այլ եւ եկեղեցականներ ժողովական նիստ կազմեցին, հարկաւ առանց կաթողիկոսի, կանոնեցին կանոնս եւ գրեցին սահմանս, գլխաւորապէս պնդելով յերիս այսոսիկ ոչ առնել հաղորդութիւն ընդ այլ եւս քրիստոնէայսն, որոնք են, բաժակին ջուրը, Ծնունդին տօնը, եւ երկու բնութիւն բանածելը (ԿԱԼ.476): Մենք ալ չենք ուզեր կանոնական ժողովի զօրութիւն տալ յիշեալ գործողութեան, սակայն անուրանալի է ազգային խիղճին բողոքին նշանակութիւնը, եւ հայադաւան ժողովուրդին ինքնապաշտպանութեան ազդեցութիւնը:

1251. ՕՇԻՆԻ ԶԱՆՔԵՐԸ

Այդ ցոյցերը կը ցնցեն կաթողիկոսն ու թագաւորը, որոնք իրարու հետ խորհրդակցութեամբ, եւ իշխաններէն իրենց համամիտներն ալ թիկունք առնելով, բուռն զօրութեամբ կուզեն զսպել ժողովուրդին ձայնը: Կերեւի թէ զինուորական ոյժ ալ գործածուած է հաւաքուած եւ ցուցարար ժողովուրդին դէմ, որովհետեւ գրուած է թէ Օշին եսպան յարանցն եւ ի կանանցն զբազումս, որ աւելի զինուորական շարժումներուն հետեւեանք կը կարծուի, քան թէ հրամանով եղած մահապարտութիւններ, մինչեւ կիներու վրայ տարածուած: Շարժումին գլուխները, այսինքն զվարդապետսն, կալեալ էարկ ի բանտ ի բերդն, իսկ զարեղայսն էարկ ի նաւ, եւ առաքեաց յաքսորս ի Կիպրոս կղզին, ուր թագաւորած էր Օշինի քեռայրը Ամաւրի, իր Հենրիկոս եղբայրը գահէն վտարելով, եւ Կիլիկիա դրկելով Օշինի պահպանութեան էր յանձնած: Այս կերպով Ամաւրի ալ Օշինի հակառակորդ եկեղեցականները պահած պիտի ըլլար, անկէ գտած օգնութեան

փոխարէն: Այսպէս վերջացաւ Սոյո ցուցարար հաւաքումը, որ չկրցաւ իրաւ Կոստանդինն ու Օշինը իրենց ճամբէն ետ կեցնել, բայց բաւական եղաւ շեշտել հայադաւան ուղղութեան եւ հնաւանդ սովորութեանց անխախտ պահպանութիւնը: Սոյո 1307-ի կանոնները հազիւ թէ Սոյո արքունիքին մէջ գործադրուած մնացին, եւ գրեթէ բոլոր Կիլիկիա իր հայերուն շաւիղին վրայ կը քալէր, իսկ Հայաստան եւ ոչ իսկ կարեւորութիւն կընծայէր հռչակուած նորութեանց: Պատմութիւնը կը վկայէ, թէ աքսորեալներէն բազումք անդէն մեռան Կիպրոսի մէջ (ՍԱՄ.156), հարկաւ նեղութեանց ալ ենթարկուած ըլլալով: Անշուշտ միեւնոյն վախճանն ունեցան Կիլիկիոյ մէջ բանտարկուած վարդապետներն ալ, որոնցմէ քանիները Օշին մատնեաց զաղտ ի մահ, նոյն իսկ հռոմէադաւաններու խոստովանութեամբ (ՉԱՄ.Գ.312): Այդ տգեղ եղելութիւնները, զորս հռոմէադաւաններն ալ չեն համարձակիլ ուրանալ, շատ պերճախօս կը դատապարտեն Կոստանդինի եւ Օշինի բռնած ընթացքը, եւ ի դէպ է անծերէն ալ բարձրանալով, դատապարտութիւնը տարածել նոյն իսկ դրութեան վրայ: Թերեւս հռոմէականներուն աչքին շատ տգեղ չերեւին Սիսի մէջ կատարուած բռնութիւնները, քանի որ իրենք աւելի մեծ ու եղեռնագործ բռնութիւններ ունին Արեւմուտքի մէջ կատարուած՝ հաւատաքննական ատեններուն ձեռքով: Սակայն մենք չենք կրնար իրենց ձայնակից ըլլալ, ու բացարձակ կերպով կը մեղադրենք կատարուած բռնութիւնները: Ասկէ ալ աւելի կարեւոր է դիտել տալ, թէ այս գործերով բնաւ չի հաստատուիր Հայ եկեղեցւոյ հայադաւանութենէ հեռանայր ու հռոմէադաւանութեան դառնալը, քանի որ Սոյո կանոնները ոչ թէ ոմանց, այլ հանրութեան կողմէն կը մերժուին, եւ նոյն ինքն հռոմէականք կը խոստովանին, թէ ոչ ոք յառաջնորդաց իշխեաց այնուհետեւ պահել իւրք զկանոնս Սոյո, այլ միայն նոքա՝ որք էին կաթողիկոսարանի եւ յարքունիսն (ՉԱՄ.Գ.313): Իսկ թագաւորի մը եւ կաթողիկոսի մը անհատական գործերը, եկեղեցւոյ լրումը չեն ներկայացներ երբեք:

1252. ԺԱՄԱՆԱԿԻ ԴԵՊՔԵՐ

Ներքին եւ արտաքին յուզումներու ալեկոծ միջոց մըն է Կեսարացիին կաթողիկոսութեան եւ Օրինի թագաւորութեան ժամանակը: Որչափ արտաքին վտանգներ կը շատնան, այնչափ աւելի երկուքն ալ լատինութեան կը փարին, եւ որչափ աւելի լատինութեան կը փարին այնչափ աւելի ներքին յուզումները կը շատցնեն եւ երկիրը արտաքին վտանգներու կենթարկեն: Օշին շարունակ դեսպանութիւններ կը զրկէր պապին՝ որ էր Կղեմէս Ե. եւ Անգղիոյ թագաւորին որ էր Եդուարդ Բ. բայց պապէն իբր օգնութիւն վեց Փրանկիսեան կրօնաւորներ միայն կընդունէր 1311-ին (ՍԻՍ. 557), խորհրդատու ըլլալու, պետական գործերու առաջնորդելու, կամ լաւ եւս լատինամոլութիւնը ամրացնելու. իսկ լաւ եւս լատինամոլութիւնը ամրացնելու. իսկ Անգղիայէ լոկ յուսադիր նամակներ՝ երեւակայել օգնութեանց մասին: Լատինաց մերձաւորութեան հետեւանքներ էին նաեւ աշխարհականներուն առեւտրական նպատակով Իտալիա գաղթելը, եւ եկեղեցականներուն Իտալիոյ մէջ հայածէս եկեղեցիներ եւ վանքեր հիմնելու ձեռնարկները, որոնց մէջ յառաջընթաց կը սեպուի Մարտիրոս Սեաւեռնեցի վարդապետ մը որ Գենուա (Genova) կերթայ 1307-ին, եւ 1309-ին պապէն հաւանութիւն կը ստանայ Ս Բարթողիմէոսի եկեղեցին շինելու:

Իրեն կը հետեւի Դաւիթ Կիլիկեցի վարդապետ մը որ 1308-ին կը հիմնարկէ Պատաւիոն (Padova) քաղաքին մէջ Հայոց վանք մը: Ներքին դիպուածներէն յիշատակելի է Օշինի երիցագոյն եղբոր եւ նախկին թագաւոր Սմբատի՝ Կոստանդնուպոլսոյ աքսորէն ազատելով (1213), 1309-ին Կիլիկիա գալը թագաւորութիւնը նորէն ձեռք ձգելու համար: Սակայն Սմբատ կուսակիցներ չի գտներ, եւ շուտով ետ կը դառնայ, եւ թափառական կեանքը կը կնքէ Եւբէա (Negroponte) կղզին, մարտի 6-ին, բայց տարին անորոշ (ՀԱՅ. 543), զոր անյարմար չէր ըլլար 1331-ին դնել: Սմբատի հետ աքսորուող Կոստանդին եղբայրն ալ ազատութիւն գտած էր Հեթումի մահուընէն ետքը, սակայն նա Կոստանդնուպոլսոյ մէջ վախճանած է մարտ 8-ին, տարին նոյնպէս անորոշ (ՀԱՅ. 543), բայց Օշինի սեփական Յայսմաւուրքին մէջ նշանակուած ըլլալը կը ցուցնէ, թէ այդ տարիներուն մէկուն կամ միւսին մէջ եղած է երկուքին ալ մահը, որով Օշին ապահովուած է իր գահին եւ թագին վրայ: Եթէ մրցակից եղբայրներուն մահը զինքը գոհացուց, Կիպրոսի թագաւոր Ամաւարիի օգնութիւնը 1310-ին զինքը մտահոգ կընէր: Հենրիկոս Բ. որ նորէն գահը կը գրաւէր, իրեն շատ համակիր չէր, եւ ոչ ալ Հայոց արքունի գերդաստանին բարեկամ, որով Ջապլուն ալ Ամաւրի Լուսինեանի այրին իր հինգ զաւակներով կը ստիպուէր Կիպրոսը թողուլ եւ Կիլիկիա ապաւինիլ: Այդ հինգ զաւակներն էին (ԴԱՐ. 27), Հուգոն կամ Հիւգ, Հենրիկոս կամ Հանրի, Գուիտոն կամ Գուի, Յովհաննէս կամ Ջիւան, եւ Բոյեմոնդոս կամ Պէմոնդ (Hugues, Henri, Guy, Jean, Boemond). որոնք առաջիկային Հայոց արքունական գերդաստանը կազմեցին: Միեւնոյն 1310 տարին էր որ Օշին արու զաւակ մը կունենար, ապրիլ 26-ին, զոր Լեւոն կը կոչէր, սակայն մայրը Ջապլէ, Կոռիկոսի իշխան եւ կրօնաւոր-պատմիչ Հեթումի դուստրը, երկունքի հետեւութեամբ քանի մը օրէն կը մեռնէր մայիսի սկիզբը: Ժամանակին նկարագիրը լրացնելու համար յիշենք նաեւ անակնկալ ասպատակ մը Թաթարներու կողմէն 1314-ին եւ Եգիպտացուց արշաւանքները 1315-ին Մելիտինէի եւ 1316-ին Տարանտիա քաղաքներուն վրայ, եւ Հայերու կրած չարաչար կոտորածները (ՍԻՍ. 558), որոնք եւսքանգէս կը զայրացնէին ներքին անախորժ կացութիւնը, տարբեր հոսանքներուն, եւ թագաւորին ու կաթողիկոսին տարօրինակ ուղղութեան եւ բուռն ընթացքին հետեւանքով:

1253. ԱՏԱՆԱՅԻ ԺՈՂՈՎՈՐ

Այդչափ խառնակութեանց մէջ, զորս քաղելով պատմեցինք, որպէսզի կացութեան ճիշդ նկարագիրը տուած ըլլանք, պէտք է դիտել տալ, որ թագաւոր ու կաթողիկոս շատ պարտաւոր էին աւելի կարեւոր եւ օգտակար գործունէութեան մը հետեւիլ, քան թէ իրենց լատինամոլ ծրագիրին գործադրութեան համար ճիգեր թափել: Ջարմանալու կէտ է, որ Օշին թագաւոր այդչափ յուզմանց ու շփոթութեանց մէջ յանձն կառնէ անձամբ Հայաստան երթալ, ներքին զաւառներու մէջ պտոյտ մը ընել, իր մտադրութիւնը դարձնելով աւելի Տարոնի եւ Աղձնիքի եպիսկոպոսներու վրայ, եւ Բաղէշի մէջ գումարում մըն ալ կը կազմէ, որպէս զի անոնք համոզէ Լատիններու հետ համաձայնութենէն առաջ գալիք օգուտներուն վրայ (ՋԱՍ. 312): Սակայն յաջողութիւն չի գտներ, եւ կը հաւանի որ ազգային ժողով մը գումարուի, ուր վերստին քննութեան ենթարկուին 1307 տարւոյ կանոնները, որոնց առանց կաթողիկոսի հաստատուած ըլլալն ալ անշուշտ նկատի

կառնուէր: Արդ այս յանձնառութիւնը, որով կընդունուէր հռոմէականաց խոստովանութեամբ, իսկ զի վերստին լիցի քննութիւն ի վերայ կանոնաց Սոյ, եւ որոշեսցի թէ զինչ պարտ իցէ առնել (ՉԱՄ.Գ.312), անգամ մը եւս կապացուցանէ, որ Սոյ ժողովը, եթէ որեւէ ոյժ մըն ալ ունէր, անիկա ալ բոլորովին ջնջուեցաւ, երբ թագաւորը, հարկաւ կաթողիկոսին հետ համաձայնութեամբ, յանձնառու եղաւ անոնք նոր քննութեան ենթարկել, եւ նոր կանոններ հաստատել: Օշին շրջագայութենէ դառնալով իր յանձնառութիւնը գործադրելու կաշխատէր, երբ պարապութեան կողմէն ալ նոր գրգիռ մը զինքն աւելի քաջալերեց: Կղեմէս Ե. մեռած էր 1314-ին, եւ հազիւ 1316-ին յաջորդած էր իրեն Յովհաննէս ԻԲ., կամ ըստ այլոց ԻԱ., գործունեայ եւ եռանդոտ գաղիացի մը, որ աթոռը հաստատեց Աւինիոն: Օրէնսգիտութեան եւ բժշկութեան հմուտ, եւ գործառնութեան մէջ ձեռներէց, ոչ միայն Արեւմուտքի մէջ նշանաւոր եղած է իր յանդուգն գործելով, այլ եւ Արեւելքի վրայ աչք դարձուած էր պապութեան ազդեցութիւնը ամրացնելու: Կիլիկիոյ՝ եւ նոյն իսկ արքունիքի եւ հայրապետանոցի մէջ գտնուող Լատին կրօնաւորներէ տեղեկանալով, Յովհաննէս կը գրէր Օշինի եւ Կոստանդինի (ԿԱԼ.517), որ ջանան ժողով գումարել եւ վերջնական կերպով ամրացնել 1307-ի կանոնները: Այդ շարժառիթներով կը հրաւիրուի Ատանայի ժողովը: Անոր գումարումը սովորաբար կը գրուի 1316-ին (ՍԻՍ.258), սակայն դժուար պիտի ըլլայ այդ թուականը ընդունիլ, քանի որ կը գիտցուի թէ ժողովը եղաւ Յովհաննէս ԻԲ. պապին օրով (ԿԱԼ.517), որ ճիշդ միեւնոյն 1316 տարւոյն մէջերը ընտրուեցաւ, եւ Այլակերպութեան տօնն ալ, որ օր գումարուած է Ատանայի ժողովը (ԿԱԼ.503), յուլիս 18-ին կիյնար, որով անհնար էր մէկ կամ երկու ամիսներու մէջ տեղի ունենային պապին յորդորական նամակները, ժողովին որոշումն ու հրաւերը, եւ ժողովականներուն գումարուիլը, ուստի աւելի հաւանականութեամբ 1317 յուլիս 10-ին Այլակերպութեան տօնին պէտք է դնել Ատանայի ժողովը Սոյ ժողովէն 10 տարի ետքը:

1254. ԺՈՂՈՎԻՆ ՆԵՐԿԱՆԵՐԸ

Լատիններէն եւ լատինասէրներէն խորհուած միջոցը, որ է նոր ժողովի գումարումը, դիտուած նպատակին բնաւ համապատասխան չեղաւ, եւ չի կրցաւ արտադրել այն զօրութիւնը որուն կը սպասուէր: Հրաւերին անասացողները շատ քիչ եղան, վասն զի եպիսկոպոսներ 18 են եղած կաթողիկոսով մէկտեղ, եւ վարդապետներ 7 միայն յիշուած են ներկայից ցուցակին մէջ (ԿԱԼ.503), մինչ Սոյ մէջ գումարուած էին 26 եպիսկոպոսներ եւ 17 վարդապետներ, նոյն իսկ առաջին ցուցակին համեմատ (1230): Եպիսկոպոսներէն 10 հատը Կիլիկիայէն եղան, եւ անոնցմէ վեցը Սոյ առաջին ցուցակին մէջ յիշուածներ, այսինքն Կոստանդին կաթողիկոս յառաջն Կեսարիոյ եպիսկոպոս, Կոստանդին Սոյ, Յովհաննէս Տարսոնի, Յովհաննէս Անարգաբայ, Ստեփանոս Բարձրբերդի եւ Գրիգոր Մարաշի եպիսկոպոսներ, եւ հատ մըն ալ երկրորդ ցուցակէն՝ Ստեփանոս Ատանայի: Կապանի եպիսկոպոսը Յակոբ է, որ Բասիլիոսի յաջորդած պիտի ըլլայ, եւ երկու նորեր կան Յովհաննէս Մամեստիոյ եւ Ներսէս Մոլեւոնի: Փոքր Ասիոյ եպիսկոպոսներէն երկու նորեր կան միայն Կոստանդին Անկիւրիոյ եւ Ստեփանոս Կողոնիոյ: Իսկ Հայաստանի եպիսկոպոսներէն կայ Աւետիք Նփրկերտի, որ երկրորդ ցուցակին մէջ յիշուած էր, եւ Կոստանդին

Մարանդունեաց՝ որ Յովհաննէսի յաջորդը պիտի ըլլայ: Երեք ալ նորեր կան Յովհաննէս Տարոնոյ, Մարկոս Կարսի եւ Յակոբ Սալմաստի: Իսկ 7 վարդապետներ բոլոր հիներ են, Յովհաննէս վարդապետը, Կիրակոս եւ Գրիգոր եւ Մարտիրոս կաթողիկոսարանէն, Գրիգոր Գերմազբերի եւ Բարսեղ Խորինի, եւ Հայրապետ Թիրքթիի՝ որ Գրիգորը յաջորդը պիտի ըլլայ: Քռնեցին իր նամակին մէջ իբրեւ ներկայ կը յիշէ նաեւ Ջաքարիա Ծործորեցին՝ Արտաղի արքեպիսկոպոսը (ԿԱԼ.517), եւ Յովհաննէս Երզնկացի կամ Ծործորեցի (ԿԱԼ.518) ծանօթ վարդապետը (1240): Սակայն երկուքին ալ անունները ցուցակին մէջ չեն գտնուիր, եւ անհնար էր որ մոռցուէին վերջէն կը գրէ պարզ յիշողութեամբ: Յովհաննէս վարդապետը՝ որ վարդապետաց առաջինը յիշուած է առանց մակդիր անունի (ԿԱԼ.504), ոչ թէ Երզնկացին է, այլ Սոյ ջուցակին մէջ ալ վարդապետներու գլուխը յիշուած Մեծքարի դպրապետն է (ԿԱԼ.459), կամ Դպրեվանքի առաջնորդը, որ միշտ իր առաջնութիւնը կը պահէ իբրեւ վարդապետանոցի գլուխ կամ վարդապետաց վարդապետ: Գալով ներկայ իշխաններուն, անոնք ալ նուազ են, 10 միայն, մինչ 14 էին անունով յիշուածները Սոյ մէջ: Ասոնցմէ ալ գրեթէ բոլորը հիներն են, Օշին թագաւոր, Ալինախ արքայեղբայր, Սմբատ Ասկուռոյ մարաջախտ, Ռեմունդ Միքայլկուի սենեսչալ, եւ Թորոս Ջոֆտէրկայի պրակսիմոս: Իսկ բերդակալներէն կամ Սմբատ Սմբատկլայի, Օշին Կոպիտառի, եւ Լիկոս Խնծորովորի՝ որ նոյն իսկ Կիսառաման է (ՄԻՍ.64): Նորեր երկու հատ են միայն Հեթում սպարապետ Օշինի տեղ, եւ թագաւորին աներծազը Օշին Կոռիկոսի իշխանը: Բազմութիւնք քահանայից եւ կրօնաւորաց այստեղ ալ յիշուած են՝ թագաւորին աւագերէց Թորոսի գլխաւորութեամբ (ԿԱԼ.505), որ Կոստանդինի յաջորդած պիտի ըլլայ (ԿԱԼ.460), եւ կը կարծենք, բայց չենք կրնար պնդել, թէ նոյն այն Թափրոնց մականունեալ հանճարեղ երաժիշտն է, որ 1342 դեկտեմբեր 27-ին վախճանած է (ՀԱՅ.545), ժողովէս 25 տարի ետքը: Այս ամէն տեղեկութիւններ կը ցուցնեն թէ Ատանայի ժողովը՝ ներկայից թուով ու կարելորութեամբ, Սոյ ժողովէն շատ ետեւ կը մնայ, միւս կողմէն ներկաներն ալ միեւնոյն իրենց ըրացը հաստատել ուզողներ են, այն ալ նուազ թուով եւ նուազագոյն ազդեցութեամբ:

1255. ԲԱԺԱԿԻՆ ՋՈՒՐԸ

Կալանոս պարծենցած է թէ Սոյ ժողովին մէջ ոչ ոք ի Լատինացւոց կամ ի Յունաց, կամ զհարդ եւ իցէ այլ ազգ հայր, եմուտ ի նա (ԿԱԼ.453), ինչ որ կարի տարակուսական է, քանի որ գործին գլուխը կը գտնուէր Հեթում թագաւորահայրը, կամ լաւ եւս լատին կրօնաւոր Եղբայր Յովհաննէսը (ԿԱԼ.475), որ հարկաւ զերծ չէր իր միաբանակիցներուն ազդեցութենէն: Բայց Ատանայի ժողովին համար այսպիսի ակնարկ մը ընելէ կը զգուշանայ, որովհետեւ Քռնեցին կը վկայէ թէ ի Քարոզողացս այսոցիկ, այսինքն Դոմինիկեաններէն ոմանք առաքեցան ի գերագոյն պապէն Յովհաննու ԻԲ-րորդէ, վասն որոյ կաթողիկոսն գումարելով զամենայն եպիսկոպոսունս եւ զեկեղեցականս՝ ժողով արար (ԿԱԼ.517): Ժողովական գործերը յառաջ բերուած են Կալանոսէ, հետեւելով նոյն բնագիրին ուսկից Անաւարզեցիին նամակը եւ Սոյ ժողովին ատենագրութիւնը առած է (ԿԱԼ.472): Պարունակութիւնք իրարմէ չեն տարբերիր, որովհետեւ նպատակն է կրկին

անգամ հաստատութիւն տալ 1307-ի ժողովին որոշումներուն, եւ Անաւարզեցիին Լեւոնի գրած նամակով ըրած առաջարկներուն: Յայտնի ըսուած է թէ չարք ոմանք շարժեալք ի չար սրտէ անտի բանսարկուին, կանոնեցին կանոնս եւ գրեցին սահմանս յանիրաւ ժողովս իւրեանց (ԿԱԼ. 476), որով կուզեն ակնարկել 1307-ի ժողովին դէմ Ատանայի եւ Սիսի մէջ ժողովական ձեւով տրուած որոշումներուն (1250), որով մեծ նշանակութիւն տրուած կըլլայ այդ գումարումներուն, թէպէտ մենք ալ անոնց կանոնական զօրութիւն տալ չուզինք, բայց այս խոսքերով այն ատեն ազդեցութիւն ունեցած ըլլալին կը յայտնուի: Առաջին խնդիրը բաժակին ջուրն է, որուն մասին նորէն ընդարձակորէն կը կրկնուին (ԿԱԼ. 477-487) նոյն վկայութիւնները՝ զորս Անաւարզեցին յիշած էր Հեթումի եւ Լեւոնի գրած նամակներուն մէջ, եւ որոք անցած էին Սսոյ ժողովին ատենագրութեան (1234): Այդ վկայութիւններ ոյժ մը չունին, քանի որ Յոյներու եւ Լատիններ են գրողները, որ իրենց սովորութիւնը կը բացատրեն: Իսկ Կոստանդնուպոլսոյ ժողովը որ ի Գումայթ պալատին եղել (ԿԱԼ.485), Տրուլեան կոչուած ժողովն է, որուն կանոնները Լատիններն ալ չեն ընդունիր: Միայն չենք գիտեր թէ ինչ վկայութիւն է, զոր մերն Ներսէս սրբազան կաթողիկոսն յերգոն ԿԲ առակացն գրած ըլլայ, Յիսուսի կողէն ելած ջուրին մասին (ԿԱԼ. 483): Մեր դիտածով Շնորհալին ջուրը միշտ Մկրտութեան խորհուրդին վրայ մեկնած է, թէ Կրկնավտակ կողին աղբերքք եկեղեցին իւր հաստատի, ջրովն մաքրի, զարիւնն ըմպէ (ՇԱՐ.285), թէ Աղբիւր բղխեալ ի սուրբ կողէն, ջուրն ի լուացումն աւազանին, արիւնն յարբումն խորհրդին (ՉԱՓ.126), եւ թէ Կայլակ աղբերցն կրկնակի, ջուրն ի լուանալ մեղուցելոց, ի մահ սորա մկրտելոց, արիւնն ի սնունդ մաքուր հոգւոց (ՉԱՓ.212): Զէինք ուզեր հետեւցնել, թէ մի՛ գուցէ բոլոր միւս վկայութիւններն ալ այդպէս խարդախուած կամ աղաւաղուած ըլլան:

1256. ՈՒՐԻՇ ՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐ

Ծննդեան տօնին վրայ, թէ Անաւարզեցիին նամակները, եւ թէ Սսոյ ժողովը շատ չէին պատճառաբանած, բաւական սեպելով Աստուածայայտնութեան տօնին բաժանումը հրամայել, պահքն ալ ճրագալոյցն ալ կրկնելով, իսկ Ատանայի ժողովին մէջ ընդարձակ մաս մը կայ զայն պաշտպանելու (ԿԱԼ 487-499), շատ մը քաշկռտուք պատճառաբանութիւններով, զորս քաղել իսկ աւելորդ կը սեպենք: Պատմութիւն մըն ալ կը յօրինեն թէ Անաստաս պապին որով, Հռոմ հրաման զրկեր է Կոստանդնուպոլսոյ եւ Երուսաղէմի եւ Անտիոքի աթոռներուն որ Ծնունդը զատաբար տօնեն դեկտեմբեր 25-ին, եւ այն ատեն այդ պատրիարքութիւնները համակերպեր են: Հայոց կաթողիկոս Մեծն Սահակի ալ նոյն հրամանը եկեր է, բայց նա նախարարներէն եւ Սուրմակէ ամբաստանուելով աքսորուած է եղեր, եւ անոր համար ի հասանել հրովարտակին Սահակ աքսորեալ ըլլալուն, այսպիսի պատճառաւ ետ մնացեր է համաձայնութիւն Հայաստանեայց եկեղեցւոյ ընդ մեծ եկեղեցւոյն Հռոմայ ի տօնախմբութիւն տէրունական տօնիցս (ԿԱԼ.496): Գոնէ ժամանակագրական կապակցութիւնը արդարանար, զի Անաստաս 401-ին մեռած է, եւ Սահակ աքսորուած: Բաւական բան ալ գրուած է երկու բնութիւն բանաձեւը պաշտպանելու (ԿԱԼ.497-502): Հետզհետէ կը քաղուին տօնական եւ ծիսական զանազան նորութիւններ, որոնք Սսոյ մէջ ալ

որոշուած էին (1233), այսպէս են Աւետուճը մարտ 25-ին, Ծնունդը դեկտեմբեր 25-ին, Սկրտութիւնը յունուար 6-ին, Տեառնդառաջը փետրուար 2-ին, Վերափոխումը օգոստոս 15ին, եւ Խաչվերացը սեպտեմբեր 14-ին տօնել, սրբոց տօները Յայսմաւուրքի թուականներով կատարել ու երկու բնութիւն բանածելը գործածել, պատարագի սեղանին վրայ գորբորայ դնել, աստիճանաւորներուն իրենց կարգն ու զգեստը ունենալ, Ջատիկի եւ Ծնունդի եւ Սկրտութեան ճրագալոյցներուն ձէթով ու ձուկով բաւականանալ, եւ Սուրբ Աստուածածին մէջ Քրիստոս աւելցնել (ԿԱԼ.499): Ժողովական գրութեան վերջը նորէն կը յիշեն, թէ Սոյ ժողովէն ետքը, սատանան յարոյց արս ոմանս տքէտս եւ ընդդիմասացս ճշմարտութեան, որոնք ժողովս եւ կոյտս առնէին, եւ ժողովուրդը դարձուցանէին ի ճշմարտութենէ (ԿԱԼ. 502), իր հասկացողութեամբ Սոյ կանոններէն, եւ թէ այս նպատակով գումարուեցաւ Ատանայի ժողովը, Ս. Մինաս եկեղեցւոյ մէջ, Քրիստոսի լուսաւորութեան այսինքն Պայծառակերպութեան տօնին օրը (ԿԱԼ. 503), որուն հաշիւը վերեւ պարզեցինք (1253): Այդ հոգւով ու միտքով Ատանայի 18 եպիսկոպոսները կը համարձակին վճռել, թէ անոնք որ չեն հաւանիր իրենց վճիռներուն, որոշեմք եւ ի բաց հերքեմք ի կաթողիկէ եւ առաքելական սուրբ եկեղեցւոյն Հռոմայ (ԿԱԼ. 506):

1257. ԺՈՂՈՎԻՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

Եթէ պարզապէս Հռոմի եկեղեցիէն գատել ըլլար նպատակնին, բան մը չէինք ուզեր աւելցնել, որովհետեւ Հռոմայ եկեղեցիէն գատել, կաթողիկէ եւ ուղղափառ եկեղեցիէ գատել չէր ըլլար: Սակայն լատինամիտ կաթողիկոսին ու թագաւորին եւ տկարամիտ 17 եպիսկոպոսներուն կամքը շատ անգոր էր Հայաստանեայց ուղղափառ եկեղեցւոյն հազարամեայ անփոփոխ դաւանութիւնն այլայլել, եւ անոր հնաւանդ ծէսը խախտել: Ատանայի ժողովը քանի մը ժողովականներով հեղինակութիւն մը չէր կրնար ունենալ այդ մասին, եւ չունեցաւ ալ: Արդէն ինքն Ատանայի ժողովը՝ Սոյ ժողովին ապարդիւն եւ անհետեւանք լինելը յայտարարելէն ետքը, նովին իսկ իր գործին ալ դատապարտութիւնը վճռած է, վասնզի հռոմէականներ իսկ կը խոստովանին թէ Ատանայի կանոններն ալ ոչ ուրեք եղան ի գործ թէ նոյն իսկ 17 եպիսկոպոսներ անկարանային պահել, եւ թէ վերջապէս Օշին ալ յուսահատած եւ տեսեալ թէ չիք հնար, դադարեցաւ ի ստիպելոյ, Ատանայի կանոններուն պահպանութիւն (ՉԱՄ.Գ.314): Ահա այդ ժողովն է, որուն վրայ կը հիմնեն հռոմէականներ բոլոր իրենց փաստերը, իբր թէ Հայ եկեղեցին իր ինքնութիւնը կորուսած եւ հռոմէադաւան եղած ըլլայ: Հայ եկեղեցին իր դարաւոր կեանքովը, իր ուղղադաւան հայրապետներովը, իր բազմաթիւ ժողովներովը, այնչափ յայտնի կերպով հռչակած ու պաշտպանած է իր հաւատքն ու ծէսը, որ պետական ազդեցութեան եւ քաղաքական հրապուրանքին ներքեւ լոկ բերնով հաւանող եւ գործով հակառակող 17 եպիսկոպոսներ չեն կրնար հակառակը հաստատելու փաստ ըլլալ: Եթէ Օշին թագաւոր հռոմէադաւան մը եղած է ըսեն, ասիկա մեր եկեղեցւոյն վրայ ազդեցութիւն չըներ, նոյնը կրնայինք ըսել Կոստանդին Կեսարացի կաթողիկոսին համար ալ, որովհետեւ Հայ եկեղեցին անսխալ պետեր ունենալ չի վարդապետեր: Սակայն երբ կը տեսնենք որ Կոստանդին չի հակառակիր, երբ բոլոր Հայաստան

ու Փոքր Ասիա, եւ նոյն իսկ Կիլիկիա՝ համարձակորէն կը մերժեն նորութիւնները, պիտի համարձակինք հետեւցնել թէ անոր ըրածն ալ արարտաքնայարդար կեղծիք մըն էր, եւ ոչ հաստատուն համոզում: Դատապարտելի իբրեւ փոքրոգի գիշողութիւն, եւ ոչ իբրեւ իսկական ուրացութիւն:

1258. ՏԱՐԵԳԼՈՒԽՆԵՐ ՄԻԱՑԱԾ

Ատանայի ժողովին թուական նշանակուած տարին՝ որ է Քրիստոսի 1317 եւ Հայոց 766 տարին, տոմարական պարագայ մը կը ներկայէ, զոր չենք ուզեր անյիշատակ թողուլ: Հայոց շարժական տոմարի հիմ կազմող՝ վերջին Հայկայ շրջանին սկիզբը Յուլեան տոմարին 428 օգոստոս 11-ին հաստատուած էր (211), կամ որ նոյն է նաւասարդի 1-ը յիշեալ օրը կիյնար, որ սակայն չորս տարին որ մը Յուլեան տոմարէն ետ մնալով, 552-ին տոմարի նորոգութեան տարին յուլիս 11-ին հասած էր (385): Անկէ ասդին ալ կը շարունակէր չորս տարին օր մը ետեւ մնալու հաշիւը, որ հետեւանք էր Յուլեան տոմարին նահանջներուն Հայկական տոմարին մէջ ընդունուած չըլլալուն: Սարկաւազ վարդապետ հոգացած էր նահանջները ընդունիլ նոր հինգհարիւրեակին սկիզբը (900) սակայն անոր կազմած անշարժ կատարեալ ընդհանրացում չէր առած եւ պաշտօնական կիրառութեան չէր մտած, եւ շարժական ու անշարժ տոմարներ խառն կերպով կը գործածուէին տարեթիւերու յիշատակութեանց մէջ, ինչպէս որ տեղ տեղ ակնարկելու ալ առիժ ունեցանք: Միւս կողմէն երբոր Արեւմուտքի հետ յարաբերութիւններ շատցան, հակկան ամիսներու տեղ Յուլեան կամ Հռոմէական ամսաթիւերն ալ սկսան գործածուիլ, առանց Քրիստոսի տարեթիւն ալ ընդունելու, որ արդէն սովորական էր Արեւմուտքի մէջ, եւ այսպէս խառնակ տոմարականութիւն մը տիրած էր Հայոց մէջ ամսաթիւը հռոմէական եւ տարեթիւը հայկական, այն ալ երբեմն շարժական եւ երբեմն անշարժ տոմարին հետեւելով: Վերջին ատեններ հայկական շարժականը եւ հռոմէական անշարժը իրարու մօտեցած էին, եւ 1260-էն տողին շարժական ամանորն ալ յունուարի առաջին կէսին մէջ կիյնար, մինչեւ որ 1317-ին շարժական տոմարին ամանորը կամ Հայկական նաւասարդին մէկը՝ ճիշդուճիշդ Յուլեան յունուար մէկին ինկաւ, եւ հայկական ու հռոմէական տարեգլուխները միացան: Այդ զուգնդիպութիւնը պատճառ եղաւ, որ այլեւս շարժական տարեթիւը եւ փոփոխական ամանորը գործածութենէ գրեթէ դադրեցան, եւ Յուլեան յունուար մէկը Հայկական տարեթիւն ալ ամանորը եղաւ, եւ կաղանդի օրն ու անունն ընդհանրապէս ընդունելի եղան, բայց միշտ հայկական տարեթիւը պահելով, զի արեւմուտքին գործածած Քրիստոսի տարեթիւը Հայերուն գործածական չեղաւ, եթէ չուզենք ըսել, թէ անծանոթ ալ մնաց: Այդ սովորութիւնը հաստատուն կերպով հասաւ մինչեւ վերջին ժԹ. դարը մինչեւ մեզի մոտ օրերը, երբ այլեւս հռոմէական կամ արեւմտեան տարեթիւը սովորական դարձաւ Հայոց թուականը երբեմն իբր զարդ եւ երբեմն իբր պարզ տեղեկութիւն սկսաւ յիշուիլ: Աւելի նոր տարիներու մէջ հին շարժական տոմարի հաշիւն ալ վերակենդանութիւն առաւ, բայց իբրեւ հայրենական հնութեանց նշխարք մը միայն (ՅՇԿ Ա 76), որ օրացոյցներէն անդին չանցաւ: Երկու ամանորներու զուգադիպութեան օրէն իբրեւ կանոն դարձած է, ոչ եւս երկու տոմարներու

համեմատութեան համար նկատի առնել՝ նահանջներու պակասութենէն յառաջ եկող օրերը, այլ երկու տոմարներու մէջ 551 տարիներու անփոփոխ տարբերութիւն մը հաշուել: Այս ձեւը կրնայ յարմարիլ 1317-է ետքը եկող տարիներուն, բայց անկէ առաջուան տարիներու պատշաճեցուած ատեն կրնայ տոմարական սխալներու առիթ ընծայել, ինչպէս շատերուն հանդիպած է: Ուստի մենք սոյն պատմութեան կարգին խնամով մտադրութիւն չարձուցինք ամանորի օրերուն աստիճանաբար փոփոխութեան, եւ ջանացինք ճիշդ օրերու համեմատութիւն գտնել, հետեւելով ամբողջական շրջանի օրըստօրեայ փոփոխութիւնները ցուցնող աղիւսակի մը, զոր այս նպատակով կազմած էինք ժամանակին:

1259. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԵՒ ԱԼԻԽԱՆ

Օշին թագաւոր այրի մնացած էր իր անդրանիկին ծնած ատենէն (1252), տակաւին 27 տարեկան եղած ատեն բայց երկրորդ ամուսնութիւնը յապաղած էր, հարկաւ քաղաքական տեսակէտով օգտակար զուգակցութիւն մը հաստատելու նպատակով: Վերջապէս Օշին իրեն կենակից ընտրեց գեղբօր դուստրն Ըռէ Ըռուպէրտին, որ է Նապոլոյ Հռոբերտոս (Roberto re de Napoli) թագաւորին եղբօր, Տարենտօնի Փիլիպպոս (Fillippo di Taranto) իշխանին դուստրը՝ Յովհաննա-Երինէ (Giovannalrene), զոր ուղարկեաց էրեր եւ պսակուցաւ ի Տարսոն: Թուականը նշանակուած է 1316 (ՍՄԲ. 128), եւ ըստ այսմ Ատանայի ժողովին գումարումէն քիչ առաջ կիյնայ Օշինի երկրորդ ամուսնութիւնը երբոր տեղի կունենային Յովհաննէս ԻԲ. պապին հետ սերտ յարաբերութիւններ: Օշինի ընտանեկան մխիթարութեան ցաւ մը կը յաջորդէր ժողովէն քիչ ետքը: Իր հարազատ եւ երկուորեակ եղբայրը Ալինախ, իշխան Տարսոնի եւ Լամբրոնի, որուն հետ միշտ սիրով ապրած էին, արկածի մը հետեւանօք կը մեռնէր 1317 օգոստոս 26-ին (ՀԱՅ. 545), թէպէտ Յայսմաւուրքը օգոստոս 2-ին կը դնէ (ՅԱՍ. Բ. 56): Ալինախ Տարսոնի Կիւղնոս գետին մէջ լողալու իջած էր, իրեն հետ ունենալով տաճիկ ձի մի, հարկաւ իր անձնականը, որ եհար գնա ոտամբն ի գլուխն եւ հարուածը եղաւ պատճառ մահու (ՍԱՄ. 157), եւ այսպէս մեռաւ բարի շառաւիղն Ալինախ երիտասարդ հասակաւ (ՀԱՅ. 545), զի 34 տարեկան էր տակաւին, եւ թագուեցաւ Գրազարկի վանքը, արքունական դամբարանը: Անցողակի յիշենք թէ Ալինախ, Ռուբէն անունով յիշուած է ուռիշներէն (ՍԱՄ. 212 եւ 243), կամ կրկին անուն ունենալուն, եւ կամ Ռուբէն բուն անունին փաղաքշական կոչում մը աւելցուած ըլլալուն համար: Սմբատի շարունակողը 1309-ին կը դնէ Ալինախի մահը (ՍՄԲ.128), սակայն յայտնի շփոթութեան պիտի վերագրուի, զի Ալինախ 1317 յուլիս 10-ին Ատանայի ժողովին ներկայ էր (ԿԱԼ.504), եւ Ատանայէ Տարսոն դառնալէն ամիսուկէս ետքը տեղի ունեցած կըլլայ արկածը:

1260. ԵՒՐՈՊԱՑԻՈՑ ԴԻՍՈՒՄՆԵՐ

Այդ միջանկյալ պարագաներէ ետքը կը տեսնենք որ Օշին կը փութայ Ատանայի ժողովին արդիւնքը Յովհաննէս պապին ներկայել յատուկ դեսպաններու ձեռքով, որոնք են Յակոբ Կապանի եպիսկոպոսը, ժողովին ներկաներէն մին, եւ Ստեփանոս Նորբերդի իշխանը (ՍԻՍ.558): Բայց միւս կողմէն Հռոմ լուր տուողներ կային, թէ այդ որոշումները գործադրուած չեն, եւ թէ որոնք

որ հաւանութիւն յայտնած են, անոնք ալ առերես միայն համակերպած են: Այդ պատճառով պապը հարցուփորձի կենթարկէր Յակոբ եպիսկոպոսը, որ կը յաջողէր պապը համոզել ժողովական գրութեանց փաստերով, եւ անկէ ալ գոհունակութեան պատասխանագիրներ առնելով իր տեղը կը դառնար: Լատիններուն մօտենալուն նպատակը զինուորական օգնութիւն ստանալն էր, իբր թէ Արեւմտեան քրիստոնէութեան հովանւոյն ներքեւ ապահով եւ տեւողական պիտի ըլլար Հայերուն թագաւորութիւնը, եւ այդ սեւեռեալ գաղափարին կը հետեւէին Կիլիկիոյ քաղաքական եւ եկեղեցական իշխանութեանց գլուխը գտնուողները հաւասարապէս: Թէ Օշինի պատգամաւորները եւ թէ պապն ալ իր կողմէն դիմումներ կընէին Տարենտոնի իշխանին՝ որ Օշինի աներն էր՝ Նէպոլսոյ թագաւորին՝ որ Յովհաննէս թագուհւոյն հօրեղբայրն էր, եւ Գաղղիոյ Փիլիպպոս Ե. թագաւորին, որ պապին հովանաւորն էր սակայն ոչ ուստեք շարժում մը չէր կատարուէր, եւ Յովհաննէս պապ կը շատնար պատասխանել, թէ զբաղեալ են թագաւորք քրիստոնէից ի կռիւս արեւմտեայց, ու կը խոստանար գունդ մը ճարել օգնութեան համար (ՉԱՄ. Գ. 316), եւ կը փութար քանի մը Դոմինիկեան կրօնաւորներ դրկել, լատին լեզուն սովորեցնելու (ՍԻՍ. 367), հարկաւ լատին դաւանութիւնն ալ մէկտեղ: Այս յարաբերութիւններ տեղի կունենային 1318-ին:

1261. ԵՐՈՒՍԱԴԵՄԻ ԱԹՈՂՈՂ

Երբոր մէկ կողմէն Ատանայի ժողովին շնորհիւ սպասուած օգնութիւնները չէին հասներ, միւս կողմէն անոր պատճառով ծագած երկպառակութիւնները կընդարձակուէին, եւ ասոնցմէ մէկն էր Երուսաղէմի աթոռին բաժնուիլը: Հայերուն Երուսաղէմի մէջ վանք ու եկեղեցի ունենալուն սկիզբը մինչեւ Լուսաւորիչի ու Տրդատի օրերը կը հասնի (ԱՆԱ. 4), որոնք հետզհետէ շատցան, այնպէս որ Անաստաս վարդապետ, ութերորդ դարուն մէջ Պաղեստին գտնուող եօթանասունի չափ Հայոց վանքերու ցուցակ մը կըրցած է կազմել (ԱՆԱ. 9): Եկեղեցւոյ հին սովորութեան համեմատ միեւնոյն աթոռի վրայ կրկին եպիսկոպոսներ չէին գտնուէր դաւանութիւնը նոյն էր, եւ տարբեր ծէսով ալ նոյն եպիսկոպոսի կը հնազանդէին, հետեւաբար Հայերն ալ տեղական թեմակալին ներքեւ էին, եւ յատուկ Հայ թեմակալ չկար, թէպէտ կրնային վանքերու առաջնորդ եպիսկոպոսներ գտնուիլ: Այդ պատճառով էր, որ մերթ ընդ մերթ Հայ վանականներ Յոյն թեմակալներէ նեղութիւն եւ հալածանք կը կրէին քաղկեդոնականութեան խնդիրին պատճառով: Խաչիկ Արշարունիի համար ըսինք թէ սկսաւ Հայ գաղթականներուն Հայ եպիսկոպոսներ դրկել (785), բայց Երուսաղէմի Հայ եպիսկոպոսներ աւելի կանուխ ալ եղած պիտի ըլլան, վանքերու շատութեան եւ ուխտաւորներու յաճախութեան պատճառով: Պատմութեան մէջ որոշակի յիշուած է թէ 637-ին, Էօմէրի Երուսաղէմին տիրելու պարագային, Հայ պատրիարք մըն ալ յաղթականին ներկայացած է (ԲԱՌ. 29), եւ յատուկ հրովարտակով ճանչցուած է իբրեւ պետ Հայոց, կամ լաւ եւս Յոյներէն տարբեր վաւանութիւն ունեցող բոլոր արեւելեան քրիստոնէաներու (ԲԱՌ. 31): Էօմէրի հրովարտակին մէջ կը գտնուի Աբրահամի անունը, պատրիարք կոչուով, թէպէտեւ այդ կոչումը Հայոց կողմէ ընդունուած չէր, զի կրնար հերժուածի նշանակութիւն տալ՝ իբրեւ Հայոց հայրապետութենէ

բաժանել աթոռ, սակայն մահմեդական պետութիւնները սովորութիւն ըրած են այդ անունով կոչել իրենց հպատակող քրիստոնէից եկեղեցական գլխաւոր պետերը: Այս սովորութեան համաձայն էր Երուսաղէմի Հայ եպիսկոպոսներուն իբր պատրիարք ճանչցուիլը, եւ պատրիարք կոչուիլը մահմեդական պետութեանց կողմէն: Իսկ ազգային շրջանակի մէջ թէպէտ այդ անունը չունէին, բայց էին գլխաւոր պետ մը եւս գրեթէ կաթողիկոսական փոխանորդ մը Պաղեստինի եւ Ասորիքի մէջ՝ Եգիպտոսի սուլտանութեան հպատակ գաւառաց վրայ: Երուսաղէմի մէջ գտնուած յիշատակներէն 21 անուններ քաղուած են Երուսաղէմի Հայ եպիսկոպոսներու, որոնք պահած են աթոռին յաջորդութիւն է. դարէն մինչեւ ԺԳ. դարուն վերջերը (ԲԱՌ.29-41), թէպէտեւ ցուցակը կատարեալ չէ, եւ ընդհատումներ ունի: Լատիններու իշխանութեան ներքեւ ալ, որ 1099-էն մինչեւ 1187 Երուսաղէմի տիրեցին, Հայ եպիսկոպոսներուն շարունակութիւնը պահուած կերեւի (ԲԱՌ.36), բայց անոնց դիրքը աւելի բարձրացաւ Սալահետտինի տիրապետութենէն, որ Լատինաց թշնամի եւ Յոյներէ կասկածոտ պէտք տեսաւ համարձակութիւն տալ Հայերուն (ԲԱՌ.38), քրիստոնէութեան թշնամի երեւցած չըլլալու համար: Ռուբինեան թագաւորներ մասնաւոր մտադրութիւն դարձուցին Երուսաղէմի մէջ Հայոց դիրքը բարձրացնելու կալուածներով եւ հարուստ ընծաներով, որով նշանաւոր դիրք մը գրաւեցին Հայերը Երուսաղէմի մէջ: Իրենց կեդրոնն եղաւ Ս. Յակոբ վանքը՝ Սիոնի բարձունքին վրայ, որ աւելի ճշդութեամբ Ս. Յակոբեանք կը կոչուի, Տեառնեղբայր եւ Գլխադիր Յակոբ առաքեալներու անունին միանգամայն նուիրուած ըլլալուն համար:

1262. ԵՐՈՒՍԱՂԵՄԻ ՊԱՏՌԻԱՐՔՆԵՐ

Ս. Յակոբեանց վանքին վարդապետները սկիզբէն իվեր նշանաւոր դեր մը ունեցած են Հայութեան համար, ոչ միայն Հայ եկեղեցոյ անունը Յոյներու եւ Լատիններու հանդէպ պատշաճ պատուոյն վրայ պահելնուն, եւ Հայոց ստացութիւնները հաւատարմութեամբ պահպանելնուն, եւ հետզհետէ ընդարձակելնուն համար, այլեւ ամէն պարագայի մէջ Ուղղափառ եկեղեցոյ եւ հայադաւան գրութեան ամուր պաշտպաններ եղած ըլլալնուն համար: Թէպէտ Երուսաղէմ ալ օտար դաւանութեանց հետ շփման մէջ էր, սակայն երբեք անոնցմէ չազդուեցաւ օտարասիրութեան զգացումով, ընդհակառակն աւելի քաջալերուեցաւ իր հնաւանդ դաւանութիւնը եւ սեփական ծէսն ու սովորութիւնները ամուր պահպանելու, մինչ հակառակը կը գործուէր Կիլիկիոյ մէջ: Պատճառը յայտնի է: Երուսաղէմի մէջ չի կար Արեւմտեայց օգնութեամբ քաղաքական շահեր պաշտպանելու տեսակէտը, որ Կիլիկեցոց գայթակղեցուցիչ հրապոյրը եղաւ: Երուսաղէմի աթոռը իր հաստատամտութիւնը ցուցուց ծաղաւտիկի առիթներուն ալ, եւ յաղթանակաւ պանծացուց իր գրութիւնը ճրագալոյցի լոյսին ցոլացումներովը (1191): Կիլիկեցոց ուղղութիւնը բնաւ արծագանգ չգտաւ Երուսաղէմի մէջ, եւ գործը իր գերագոյն նշանակութիւնը ստացաւ 1307-ի ժողովէն ետքը, երբ Սոյ կանոնները հռչակուեցան: Սարգիս էր այդ միջոցին Երուսաղէմի Աթոռակալը: 1281-ին աթոռ բարձրացած՝ Յակոբ Կլայեցիին որով, ուղղամիտ եւ հաստատամիտ անձնաւորութիւն մը, ինչպէս իր գործերէն ալ յայտնուեցաւ: Կոստանդին

Կեսարացիի կաթողիկոսութեամբը (1246), եւ քիչ ետքը Օշինի թագաւորելովը, նոր զարկ տրուեցաւ Սոյ կանոններուն (1250), եւ յանձնարարութիւններ ու բռնադատութիւններ (1251) մինչեւ Երուսաղէմ ալ հասան, սակայն Սարգիսի եւ իրեններուն համարձակ դիմադրութեան հանդիպեցան, որոնք բացարձակապէս մերժեցին այդ որոշմանց հպատակիլ, եւ Սոյ աթոռին հետ ներքին յարաբերութիւնները խզեցին (ՉԱՍ. Գ. 313): Այդ եղելութեան թուական գրուած է 1311 տարին, որուն կը համաձայնի Երուսաղէմի պատմագիրն ալ (ԱՍՍ. Ա. 43) Սարգիս որպէսզի կարենայ իր գիրքը ապահովել, յատուկ դիմում ըրաւ Եգիպտոսի սուլտանին, որ Նասըր-Մուհամմէտն էր վերստին գահ բարձրացած, եւ նոր հրովարտակով զինքն ճանչցնել տուաւ իբր ինքնագլուխ պատրիարք Հայոց եւ եկեղեցական պետ հայերու եւ անոնց դաւանակից ուրիշ Արեւելցիներու, ինչ որ դժուար չէր, քանի որ Եգիպտացիք չէին կրնար բարեկամ ըլլալ Սիս նստող հայրապետին: Այդ առթիւ Սարգիս սկսաւ պատրիարք անունը ազգային շրջանակի մէջ ալ գործածել, եւ կարմըրագեղով կնիք դրոշմել (ԱՍՍ. Ա. 201) եւ աւելի ընդարձակ իշխանութիւն վարել:

1263. ԱՌԱՋԻՆ ԳՈՐԾԵՐԸ

Սարգիսի գործը հերձուած մը չեղաւ, ինչպէս եղած էր Աղթամարի բաժնուիլը (928) զի Սարգիս չառաւ կաթողիկոս անունը, եւ ոչ ալ սեփականեց եպիսկոպոս ձեռնադրելու իշխանութիւն, որուն բնաւ նշանը չկայ, եւ անշուշտ Սիսէ կը ձեռնադրուէին Երուսաղէմի եպիսկոպոսները, եւ անոնց մէջէն կառնուէին պատրիարքները: Սոյ աթոռն ալ, որ արդէն համակերպած էր Սոյ կանոններուն չհնազանդող վիճակները իրմէ չօտարացնել, եւ Հայաստանի ու Փոքր Ասիոյ եւ նոյն իսկ Կիլիկիոյ մէջ ընդդիմադիրներու հետ յարաբերութիւններ չի խզել, կը բաւականանար զոնէ ձեռնադրութեան ու միւռնի պայմաններով յարաբերութեան մէջ գտնուիլ, ներքին վարչական գործերու մասնակցութենէն ու հսկողութենէն ձեռք քաշելով: Այդ տեսութեամբ ոչ մի բողոք կամ ընդդիմութիւն կամ վերապահութիւն տեղի չունեցաւ Սոյ աթոռին կողմէ Սարգիսի ձեռնարկին դէմ, որ գործնականապէս կատարեալ իրողութեան ձեւ ունէր արդէն, Էօմէր Խալիֆային օրէն Երուսաղէմի Հայ եպիսկոպոսներուն ստացած արտօնութիւններով: Այսպէս եղաւ Երուսաղէմի Հայ պատրիարքութեան սկզբնաւորութիւնը, որ հետզհետէ աւելի ամրացաւ եւ Հայ եկեղեցւոյ նուիրապետութեան մասը կազմեց: Իսկ պատրիարքական իրաւասութեան վիճակները կապուած մնացին Եգիպտոսի սուլտանութեան սահմաններուն հետ: Սարգիսի պատրիարքութիւնը 32 տարի տեւած կըսուի իր ընտրութենէն սկսելով, այլ երկու տարի միայն՝ իր պատրիարքութիւնը հռչակելէն ետքը: Այդ միջոցին նա պարտաւորուեցաւ անգամ մըն ալ անձամբ Եգիպտոս երթալ, խափանելու համար Վրաց կողմէն եղած ոտնձգութիւնը, որոնք կուգէին գրաւել Ս. Յակոբայ վանքը եւ տէր լինել Հայոց ստացութիւններուն: Վրաց թագաւորին ինչ հիմամբ դիմում ընելը չի բացատրեր Երուսաղէմի պատմագիրը (ԱՍՍ. Ա. 202), սակայն դիւրին է նկատել, թէ Վրաց թագաւորութիւնը Թաթար խաներու հովանւոյն ներքեւ Հայաստանի հիւսիսային գաւառներու կը տէրէր, եւ այդ տեսութեամբ կրցած է ինքզինքը իբր Հայոց թագաւոր ցուցնել եւ

Հայ ստացութեանց տէր լինելու ձգտիլ: Բայց որովհետեւ Սարգիս իր ձեռքն ունէր եօմէր խալիֆայէն ասդին շնորհուած հրովարտակները, սուլտանն անոնց զօրութեամբ հաւանեցաւ Սարգիսի պահանջին, եւ 1312-ին նոր հրովարտակով հաստատեց Հայոց իրաւունքները (ԱՍՏ. Ա. 203): Միւս տարին Սարգիս կը կնքեր իր բազմաշխատ կեանքը, եւ Աստուածատուր կը շարունակէր անոր գործը: Ատանայի ժողովի 1317 տարին, Աստուածատուրի մահուան եւ Դաւիթի յաջորդելուն թուականն է (ԲԱՌ. 44): Սակայն Երուսաղէմի աթոռը միանգամ ընդ միշտ այդ խնդիրներէն մտադրութիւնը հեռացուցած էր, որով պէտք չունեցաւ զբաղիլ Կիլիկիոյ մէջ արծարծուող լատինամոլ ձեռնարկներու հետ: Մենք մտադիր ըլլալով Հայ եկեղեցւոյն պատկանող բոլոր տեղեկութիւնները ամփոփել, Երուսաղէմի աթոռին գործերուն ալ տեղ պիտի տանք պատմութեանս մէջ, գլխաւոր եւ հանրութիւնը շահագրգռող պարագաները քաղելով: Այսպէս է օրինակի համար Դաւիթի օրով Կրաց ձեռներէցութեան կրկնուիլը, որ նոյնպէս վերջացաւ Հայոց նպաստաւոր կերպով, եւ 1319-ին տրուած նոր հրովարտակով մը հաստատուեցան Հայոց իրաւունքները (ԱՍՏ. Ա. 204):

1264. ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐ ԵՒ ԱԻԵՐԱԾՆԵՐ

Ատանայի ժողովէն ետքը մինչեւ Օշինի մահը անցնող երեք տարիները խառն ու կցկտուր եղելութեանց միջոց մը կը ներկայեն, ուր զանազան դիպուածներ իրարու կը խառնուին, առանց իրական եւ կարելոր օգուտ մը արտադրելու: Հին Սելճուքեան սուլտանութեան բեկորներէն կազմուած տէրութիւն մըն ալ Գարամանի իշխանութիւնն էր, Հայոց թագաւորութեան դրացի, որ 1318-ին յանկարծական ասպատակ մը սփռեց մինչեւ Տարսոնի կողմերը. այլ պարտաւորուեցաւ յետս նահանջել Կոռիկոսի իշխան Օշինի գունդին առջեւ, որ կոտորեաց գնոսա Աստուծով եւ դարձաւ ուրախութեամբ (ՍՄԲ. 128): Բայց անոնց ետեւէն կը հասնէին Եգիպտացիք, եւ բաւական աւերածներ կը գործէին, ու մինչեւ Սիս կը հասնէին 1319-ին: Անգամ մըն ալ Օշին պապին դեսպաններ ղրկելով օգնութիւն կը յուսար ստանալ, քանի որ անոր կամքը կատարած էր, լատինական հաւատք ու ծէս մուծանել ջանալով Հայոց մէջ բայց այս անգամ ալ ձեռք ձգածը պարզ յանձնարարական մըն էր Գաղղիոյ թագաւորին ուղղուած (ՍԻՍ. 558): Յիշենք եւս Օշինի եւ Կիպրոսի Հենրիկոս թագաւորի մէջ արծարծուած գժտութիւնը, հինէն տեղի ունեցած ընտանեկան վէճերու հետեւանօք (1252), որոնք լաւ ազդեցութիւն չէին ըներ զի քրիստոնէայ իշխանութեանց երկու մնացորդներն էին Հայոց եւ Կիպրոսի թագաւորութիւնները, եւ Արեւմուտք կը յուսար, թէ անոնք բաւական պիտի ըլլան վերականգնել Երուսաղէմի քրիստոնէայ թագաւորութիւնը, որչափ ալ ինքը պէտք եղած օգնութիւնը կը զլանար: Յովհաննէս պապ յորդորականներով եւ քննիչներ ղրկելով կաշխատէր առջեւն առնուլ այդ վտանգաւոր դժուարութեանց, սակայն հիմնական արդիւնք մը չէր ստանար (ՍԻՍ.558): Յիշենք եւս ահաւոր երկրաշարժը, որ 1319-ին մեծամեծ վնասներ հասուց Արեւելեան կողմերը: Գեղարքունի գաւառին մէջ ըլկղմեաց զբազում գիւղս հանդերձ արամբք, եւ Արտաղու Ս. Թաղէոսի մեծ վանքն ուեկեղեցին ալ կործանեաց, եւ զտունս փլոյց, եւ շատեր աւերակներու ներքեւ թաղեց, սակայն Ջաքարիա արքեպիսկոպոս, ջանաց

աւերածները նորոգել (ՍԱՄ.157): Այս այն երկրաշարժն է, որուն մէջ Անի ալ վնասուեցաւ, եւ որ Երզնկացին անէծքին վերագրուեցաւ (1240): Կոստանդին կաթողիկոսին եւ Օշին թագաւորին կողմէ, յատուկ գործունէութեան նշաններ չեն երեւիր այդ միջոցին: Լատինամու ձեռնարկներէն յուսախաբ, եւ Լատիններու օգնութենէն ալ յուսահատ, միւս կողմէն իրենց ուղղութիւնն ալ փոխելու արիւթենէն զուրկ, թերեւս եւ ամօթապարտ, քաշուած եւ անգործ դիրք մը առած կը տեսնուի:

1265. ՕՇԻՆԻ ՄԱՀՐ

Այդ կացութեան մէջ տեղի կունենայ Օշինի մահը 1320 յուլիս 20-ին (ՍԻՍ.558), իսկ Յայսմաւորքի համեմատ 19-ին (ՅԱՍ.Ա.262): Պարագաները յայտնի չեն, այլ անողոք ախտի մը հետեւանք եղած պիտի ըլլայ Օշինի մահը, զի դեռ 37 տարեկան էր, եւ ոչ ալ պատահական արկած մը կը յիշուի, ինչպէս հանդիպած էր Ալինախ եղբօրը (1259): Միւս կողմէն Օշին իր մօտալուտ մահը ինքն ալ զգացած պիտի ըլլայ, որ նախահոգ զգուշութեամբ պէտք տեսաւ յաջորդութեան գործը կարգադրել: Միակ զաւակ մը ունէր իր առաջին կնոջմէն՝ Ջապէլէ (1254), զի երկրորդ կնոջմէն Յովհաննայէ ունեցած զաւակը սակաւակեաց եղած էր (ԴԱՐ.27): Լեւոն արքայորդին հագիւ 10 տարեկան էր (ՍԱՄ. 157), թէպէտ ուրիշ տարեկան կարծող ալ կալ (ԴԱՐ. 27), եւ անհնար էր որ կարենար զլուխ կանգնել թագաւորութեան, ուստի Օշին հոգաց զօրաւոր խնամակալութիւն մը կազմել իր որդւոյն, որ հոգան սնուցանել որդին իւր եւ ծառայել միամտութեամբ մինչեւ ի տասն ամս, եւ ապա այսինքն քսան տարեկան եղած ատեն, յանձնել զաթոռ թագաւորութեան եւ զաշխարհս յորդին իւր (ՍԱՄ. 157): Ընտրուած խնամակալներուն առաջինն էր Օշին իշխան Կոռիկոսի՝ Հեթում պատմիչի որդին եւ Օշին թագաւորի աներծագը, որ այնուհետեւ Պայլ անունը առաւ, իբրեւ առաջին եւ բուն խնամակալ թագաւորութեան: Խնամակալութեան միւս անդամակիցներն էին Կոստանդին մարաջախտ՝ Օշին Կոռիկոսեանի եղբայրը, եւ Հեթում Նզիրի իշխան՝ թագաւորական սենեկապետը (ՍԱՄ. 157): Ոմանք չորրորդ անդամակից մըն ալ կաւելցնեն, Բաղդովինոս կամ Բօթին կամ Պաղտին անունով, այլ որովհետեւ մարաջախտութիւնը անոր կը վերագրեն (ԴԱՐ. 28), կրնայ շփոթութենէ յառաջ եկած անուն մը երեւնալ, այնպէս որ ոմանք Կոստանդինի տեղ մինակ Պաղտինը կը նշանակեն իբր խնամակալ (ՍԻՍ. 558): Սակայն առաջիկային յատկապէս Պաղտինի զաւակները պատմական դերերու մէջ կը յիշուին: Այսպէս Օշին յաջողութեան գործը կարգադրելով, կեանքը կը կնքէ տակաւին երիտասարդութեան մէջ, լատինամուլութեամբը սերմանած գժտութիւնները, եւ Հայոց դէմ դրացի տէրութեանց գրգռութիւնները միայն թողլով իր ետեւէն: Մարմինը սովորութեան համեմատ թողուեցաւ Դրագարկի մէջ (ՍԱՄ. 157): Օշին Կոռիկոսեան անմիջապէս ձեռք առաւ երկրին կառավարութիւնը՝ եւ տէր կանգնեցաւ մանուկ թագաւորին եւ այրի թագուիւոյն: Հանդիսապէս օծել եւ թագադրել տուաւ զդեղաբոյսն Լեւոն, հարկաւ Սիսի մէջ, Կեսարացի կաթողիկոսին ձեռքով: Թուականը թէպէտ 1321 ցուցուած է (ՍՄԲ. 128), սակայն չենք կարծեր թէ շատ ուշացած ըլլայ, եւ առաւելն յունուար 6-ին Աստուածայայտութեան տօնին թողած ըլլայ հանդիսութիւնը, որ ուրիշ առիթներու մէջ ալ իբր պատեհ օր նկատուած էր: Օշին Պայլ իր իշխանութիւնը աւելի զօրացնելու

համար, ամուսնացաւ այրի թագուհի Յովհաննայի հետ, որուն անձամբ ընկերացած է Նէապոլիսէ գալուն, եւ այն ատեն հարաւ ի սէր նորա (ԴԱՐ. 28), իսկ իր առաջի կնոջմէն ունեցած Ալիծ աղջիկը մանուկ թագաւորին հետ ամուսնացնելով թագուհի հռչակեց, եւ ինքն ալ թագաւորահայրի կերպարանը առաւ:

1266. ՕՇԻՆ ԽՆԱՄԱԿԱԼ

Օշինի ընթացքը իբրեւ խնամակալ, բռնակալի հովեր սկսաւ առնել անիրաւ գրաւումներով: Կոռնիկոսեանք շատ բերդեր ապրանք առին, որ չէր իւրեանց սահմանով ապրանք (ՍԻՍ. 340), եւ ինքն Օշին զառածաւ յանգթութիւն, իրեն դէմ ելլողները ետ սրախողխող առնել, եւ զայլս հալածել (ԴԱՐ. 29), եւ երբ հակառակութիւնները կը շատնային, ինքն զօրութեամբ կը ճնշէր: Քաղաքական ուղղութեամբ ալ կատարելապէս լատինամոլ ընթացքին կը հետեւէր, եւ Յովհաննէս պապ ուղղակի անոր հետ կը թղթակցէր, Օշին մինչեւ այն կէտը կը հասկըցնէր շողոքորթութիւնը, որ Կոռնիկոսի եպիսկոպոս մըն ալ հաստատելու համար պապին կը դիմէր (ՍԻՍ. 340): Այս ամէնը Լեւոն Ե. ի անուանական թագաւորութեան առաջին երկու տարիներուն մէջ կատարուած իռողութիւններ են: Փափաքելի էր որ երբ ներքինը բարեկարգ չէր, գոնէ արտաքինը բարեկարգ հանդարտ ըլլար. մինչ ընդհակառակն, որչափ Հայերն դէպ արեւմուտք կը միտէին, այնչափ Եգիպտացիք իրենց թշնամութիւնը կը սաստկացնէին, եւ նոյն փաստով Թաթարներուն ալ աչքին կասկածաւոր կը ցուցնէին Հայերը: Այս կերպով կը կազմուէր այլազգիներու համերաշխ գործակցութիւնը Հայերուն չէմ, Թիմուրթաշ Թաթարը հիւսիսէն, Ամիրօմար Թուրքը արեւելքէն, եւ Նասըր-Մուհամմէտ սուլտան հարաւէն: Թիմուրթաշ առաջին անգամ քարուքանդ ըրաը Կիլիկեան, ուր նշանաւոր Հայ զօրավարները ալ սպաննուեցան, Կիօղին տէր Կանչոյ՝ Օշինի եղբայրը, Հեթում իշխան Զլկանոցի, Կոստանդին անոր եղբայրը, Վահրամ Լօտիկ, Օշին՝ Կոստանդին մարաջախտի որդին, եւ ուրիշ 21 նշանաւոր ասպետներ (ՍՄԲ.130): Իսկ Եգիպտացիք Այաս զօրաւոր բերդին վրայ թափթփեցին իրենց ոյժը, եւ մեծամեծ աւերներ հասուցին, եւ աւարով ու գերութեամբ ետ դարձան: Օշին խնամակալ եւ Կոստանդին կաթողիկոս Յովհաննէս պապին դիմեցին նորէն, իսկ սա ժողով գումարեց Հայոց օգնելու համար, ուր հարկաւ նախապէս անոնց դաւանութիւնը քննեցին իբր պայման: Արդիւնքն եղաւ որպապը 1322 դեկտեմբեր 26-ին կոնդակով բոլոր քրիստոնէաները կը հրաւիրէր Հայոց համար աղօթելու (ՍԻՍ. 558) բայց զինուորական եւ նիւթական օգնութիւն չէր հասցնէր: Կաթողիկոսն ու խնամակալը շատ աւելի օգտակար գործ ըրած պիտի ըլլային, եթէ Հայոց ներքին անհամաձայնութեանց պատճառները վերցնելու աշխատէին, որովհետեւ օտարներուն իսկ աչքին զարկած էր, թէ երկպառակութիւն էր ի մէջ նոցա, եւ անմիաբան լեալ յիւրեանս՝ ընդ միմեանս կռուէին եւ ի միմեանս վանէին (ԶԱՄ. Գ 321):

1267. ԿՈՍՏԱՆԴԻՆԻ ՄԱՀԸ

Կոստանդին Կեսարացի կաթողիկոս ծերացած էր արդէն, եւ չէր կրնար անզգայ մնալ այլ եղերական պատահարներու հանդէպ, զի խիղճն ալ պէտք էր վրդովուէր: Թէ լաւ ծառայութիւն մը չէր ըրած ազգին եւ եկեղեցւոյն, իր լատինամոլ ուղղութեամբ, եւ երկպառակութեանց որոնը

աճեցնելով: Մահը տեղի ունեցած կըլլայ, 1323-ին, զի 16 տարի տեւողութիւն տրուած է անոր կաթողիկոսութեան (ՍԱՍ. 155), որ սկսաւ 1307-ին (1245): Ըստ այսմ 1323 տարին եղած է յաջորդին թուականը (ՍԱՍ. 158), ինչչափ ալ ուրիշ տեղ 1322 գրուած ըլլայ (ՍՄԲ. 130): Կը կարծենք թէ այդ տարբերութիւնը շուտով կը համաձայնի, Կեսարացիին մահը 1322-ին վերջը դնելով, զի ի տօնի Ծննդեան որ է յունուար 6-ին, կը գրուի յաջորդին կաթողիկոսանալը (ՍՄԲ. 130): Կեսարացիին վրայ դատողութիւննիս առիթ ունեցանք յայտնել պատմութեանս ընթացքին, թէ իրաւամբ իրեն տրուած է առաջին աղթամայ ի Սիս (ՍԱՍ. 152) կոչումը, եւ Կոստանդին Հերծուածող մակդիր անունը (ՂԱԿ. 335), որովհետեւ ինքն եղաւ, որ պաշտօնական ձեւ եւ գործադրական ոյժ տալ աշխատեցաւ այն ամէն նորութեանց՝ զորս իր նախորդը իբր ծրագիր եւ առաջարկ մէջտեղ հանած էր: Ընդհանուր կարծիքով Անաւարզեցին է, որ սաստիկ կը դատափետուի իր լատինամոլ ընթացքին համար, սակայն ստոյգը ուզելով ըսել, Անաւարզեցիին ըրածը շատ կը թեթեւայ Կեսարացիին գործին հանդէպ, զի գոնէ Անաւարզեցին չի համարձակեցաւ իր ծրագիրին գործադրութիւնը պահանջել ժողովական որոշումէ առաջ, ուր կը կարծէր միամտաբար բոլոր եպիսկոպոսներն ու վիճակները համոզել, մինչ Կեսարացիին անկանոն ժողովներով եւ անտեղի ճամբաներով ուզեց պաշտօնական զօրութիւն կազմել, եւ անոնց կրթելով քաջալերեց Օշինի բռնական ձեռնարկները (1251): Այս առթիւ անգամ մըն ալ պիտի կրկնենք, թէ պէտք չէ Կեսարացիին հետ շփոթել (1245), եւ ոչ ալ Կոստանդին Բ. Կատուկեցի կաթողիկոսին, առաքինի հայրապետին եւ խոնարհամիտ հրաժարողին, օրինեալ յիշատակը ազատել, Կոստանդին Գ. Կեսարացիին նման մէկու մը գործերը անոր վերագրելով:

1268. ԳՐԻԳՈՐ ԿԱՐՆԵՑԻ

Ժամանակին նշանաւոր անձնաւորութիւններէն պիտի յիշենք Կարնոյ եպիսկոպոս Գրիգորը, որ վկայութեամբ նահատակուած է 1321 յունիս 20-ին շաբաթ օր, որ այն տարի Ելն ի վիրապէ յիշատակը կիյնար, թէպէտ Յայսմաւուրքը յունուար 29-ին գրած է, շարժական եւ անշարժ տոմարներուն համեմատութիւն շփոթութեանց պատճառով (ՆՈՐ. 128): Թիմուրթաշ Թաթար զօրավարը, որ Երկաթաքար կը թարգմանուի (ՆՈՐ. 122) Կիլիկեան աւերելէն ետքը (1266), Կեսարիայի վրայէն Կարին անցաւ, եւ քաղաքին Գրիգոր եպիսկոպոսին եւ անոր հորեղբայր տէր Պապ քահանային վրայ սկսաւ բռնանալ եկեղեցիները կողոպտելու համար, եւ մինչեւ իսկ իր հրամանով ըմբռնութեամբ կապեալ թլփատեցին անոնք (ՆՈՐ. 123), իսկ եպիսկոպոսը միշտ իր հաստատութիւնը յայտնելէ չի կասեցաւ, այս պատճառով երկար տանջեցին զայն սաստիկ զանակոծելով, ջիղերը կարելով, եւ աղով վէրքերը շփելով, որոնց արիութեամբ համբերեց եպիսկոպոսը: Բանտարկութեան ատեն զաղտնի կերպով յաջողեցաւ հաղորդ բերել տալ՝ ճաշակ առնել եւ մահուան պատրաստուիլ, ինչ որ տեղի ունեցաւ զլիսատմամբ քաղաքին հրապարակը: Մարմինը երեք օր բացի թաղուելէն ետքը, հրաման եղաւ թաղել, եւ ամփոփուեցաւ Ս. Սարգիս եկեղեցւոյն քովը (ՆՈՐ. 127), որ այժմ չկայ, բայց այս անունով այսօր ալ աւերակի տեղ մը կը ցուցուի քաղաքին մէջ: Իսկ քաղաքին զլիսաւոր եկեղեցին Ս. Կարապետ անունով կը յիշատակուի

(ՆՈՐ. 124): Ժամանակակից ուրիշ վկայ մըն ալ կը յիշուի, Ջուատ անունով, որ տարածան հասակի սպանաւ յանօրինաց եւ խառնուեցաւ ընդ մարտիրոսացըն, ինչպէս կը գրէ իր եղբայրն Սարգիս արեղայ, հաւաքածոյի մը յիշատակարանին մէջ, զոր գրած է 1317-ին Վայոց ձորի Գայլեծոր վանքը (ՍԻՆ. 133):

S. ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ Դ. ԼԱՄԲՐՈՆԱՑԻ

1269. ՆԱԽԸՆԹԱՑՆ ՈՒ ՄԻՏՈՒՄՆԵՐԸ

Կեսարացիին յաջորդը համանուն մըն է, Սոյ եպիսկոպոս Կոստանդին Լամբրանոցի, որ հրամանաւ թագաւորին Լեւոնի եւ շատ եպիսկոպոսաց կաթողիկոս օծուած է ի տօնի Ծննդեան, զոր համենատեցինք 1323 յունուար 6-ին (1267): Լամբրանացի կոչումը, ծննդավայէ աւելի ազգատոհմի անուն կը կարծենք մենք, զի պաշտօնը յիշատակելէ ետքը ծննդավայրը յիշեալ պէտք չէր ըլլար, եւ այն ալ ոչ թէ ի Լամբրոն քաղաքէ իմաստով, որչափ պատուոյ մականունի ձեւով: Դրագարկեցի ալ կոչուած է (ՀԱՅ. 535), անշուշտ Դրագարկի առաջնորդ ըլլալուն համար, որ սովորաբար Սոյ եպիսկոպոսութեան յարակից պաշտօն մըն էր: Իսկ Սոյ եպիսկոպոս ըլլալը կը ցուցնէ, թէ նոյնինքն է, որ Սոյ (ԿԱԼ. 458) եւ Ատանայի (ԿԱԼ. 503) ժողովներուն մէջ նախապատիւ եպիսկոպոսներէն մէկը, եւ պաշտօնին բերմունքով եւ անձնական ձգտումով Կեսարացիին գործակիցներէն եղած է, եւ անշուշտ այդ պարագային ալ կը պարտի անոր յաջորդութեան կոչուիլը: Կաթողիկոսարանին Սոյ մէջ հաստատուելէն ետքն ալ, Սոյ մէջ թեմակալ եպիսկոպոս մը գտնուիլը կը կը ցուցնէ, թէ կաթողիկոսներ Հռոմկլայէ բռնի հեռանալէն ետքը, Սիսը իբր բուն աթոռանիստ չէին նկատէր, թէ ոչ Սոյ մէջ ուրիշ թեմակալ գտնուելու չէր, Կոստանդինի ուղղութեան գալով, ան ալ իր նախորդին նման լատինասիրութեան հակամէտ մը պէտք ենք ճանչնալ, թէպէտեւ իր օրով նախանձայոյզ գործունէութեան փորձեր եւ բռնադատութիւններ չկրկնուեցան: Կոստանդին աւելի քաղաքական գործերու հետամուտ անձ մը կը տեսնուի, եւ պարագաները կշռելով յարմարագոյն եւ օգտակարագոյն ընթացքին հետեւող: Լատինական օգնութեանց վրայ վստահութիւնը նուազած ըլլալուն, եւ անոնց անդորութեան համոզուելուն հետեւանքն է անշուշտ, որ Կոստանդին Լամբրոնացի, թէպէտ ծեր եւ տկար մարմնով, այսու հանդերձ անմիջապէս ջանայ եւ հնարի զխաղաղութիւն այսմ աշխարհի, եւ յանձն կառնէ անձամբ անձին երթալ ի Սիսը առ սուլտանն (ՀԱՅ. 535) այսինքն է յեգիպտոս առ Նասր սուլտան (ՍԱՄ. 158), եւ իբր բանագնաց հաշտաբար խաղաղութիւն կը կնքէ անոր հետ: Խաղաղութիւնը կը հաստատուի 15 տարւոյ պայմանաժամով, Հայոց կողմէ հարկի գումար մը վճարելու, եւ Եգիպտացոց կողմէն քանդուած բերդերնին վերաշինելու պայմանով (ՍԻՍ. 558): Բայց դժբախտաբար տեւական չըլլար այդ խաղաղութիւնը, որ կնքուեցաւ 1323-ին, Կոստանդինի կաթողիկոսութեան առաջին տարին:

1270. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԵՒ ԽՆԱՄԱԿԱԼ

Օշին խնամակալին բռնական ընթացքը յիշեցինք արդէն (1266), որ հետզհետէ կը շարունակէր եւ կընդարձակուէր, այնպէս որ արքունական անձերու վրայ նլ ձեռք դնելու կը

յաւակնէր, եւ նոյն իսկ թագաւորին հօրաքոյրը, Օշինի քոյրը, Ամաւրի Լուսինեանի այրին Ջապլուն տիկինը սնոտի բարուրանքներով չորս զաւակներուն հետ բանտարկել կու տար, մայրենին կը հրամայէր խեղդել, եւ զաւակներէն Հուգոնը թունաւորել, եւ Հենրիկոսը անօթութեամբ եւ ծարաւով սպաննել, մինչեւ իսկ տալ նմա մէզ յարբումն, եթէ պիտի հաւատանք Դարդէլի հաւաքած բերանացի լուրերուն: Իսկ վերջին երկու զաւակները, որ շատ պզտիկ էին, Ջիւանն ու Պէմունգը աքսորել կու տար, եւ անոնք ալ կապաւինէին Հռոդոս՝ Հիւրընկալ ասպետներուն մօտ (ԴԱՐ. 29): Միջին զաւակը Գուիտոն, Կիլիկիայէ դուրս Կոստանդնուպոլիս կը գտնուէր (ԴԱՐ. 32) իր մօրաքրոջ Ռիթա կայսրուհւոյն մօտ, որով ազատ կը մնար Օշինի բռնութենէն: Բայց ինքն Օշին խնամակալն ալ ցաւերէ ազատ չէր ըլլար, իր սիրուհւոյն ու ամուսնոյն Յովհաննայի մեռնելովը, ուսկից աղջիկ մը միայն ունեցաւ Մարիամ անունով: Այդ եղելութիւնք տեղի ունեցան միւսնոյն 1323 տարին: Այդ միջոցին չէին դադրած Հայերու եւ Լատիններու յարաբերութիւնները, փոփոխ դեսպանութիւնք եւ թղթակցութիւնք կը շարունակէին, ինչ որ չէր կրնար Եգիպտացիներու աչքէն վրիպիլ, որոնք միտուընին դրած էին Լատիններուն հետքերը Արեւելքէն ջնջել: Ուստի խաղաղութեան դաշինքէն հազիւ տարի մը ետքը, 1324-ին, նորէն սկսան Եգիպտացիներու կողմէն արշաւանքներ ու ասպատակներ, թէպէտ ոչ ընդհանուր կերպով: Այլ պատահական յարձակումներն ալ բաւական էին Հայերը նեղելու, եւ խաղաղութեան արդիւնքները խանգարելու: Պայմաններուն դրժել մըն էր այս Եգիպտացիներուն կողմէն, որչափ ալ միւս կողմէն հնար չէ արդարացնել Հայերուն անհեռատես յարաբերութիւնները: Կոստանդին Լամբրոնացին պէտք չէ հաճութեամբ տեսած ըլլայ իր գործին խանգարումը, թերեւս համամիտ ալ եղած չըլլայ լատինական յարաբերութեանց, որոնց դէմ բացարձակապէս ընդդիմանալու կարգիլուէր իր նախընթացով: Մենք կը բաւականանանք նկատի առնել թէ Հռոմի եւ Արեւմուտքի հետ յարաբերութեանց մէջ բնաւ Կոստանդինի անունը կամ մասնակցութիւնը չի յիշուիր եւ ամէն բան Լեւոնի եւ Օշինի անունով կը գրուի ու կը գործուի: Ասկէ կը համարձակինք հետեւցնել, թէ Կոստանդին Լամբրոնացին պէտք էր իր լատինասիրութենէն պաղած, եւ չէզօք դիրքի մէջ ամփոփուած ըլլայ ընթացիկ գործառութեանց մասին: Օշինի եւ Լեւոնի ղրկած դեսպաններէն շատեր՝ իրաւ եկեղեցականներ էին, Բարսէղ Եպիսկոպոս Տարսոնի, Եղբայր Թադէոս կրօնաւոր, Թադէոս Եպիսկոպոս Կաֆայի եւ ուրիշներ, սակայն անկէ չի հետեւիր Կոստանդինի ալ գործակցութիւնը, զի եկեղեցականներն ալ ուղղակի արքունեաց տրամադրութեան ներքեւ էին, առանց հայրապետի միջնորդութեան:

1271. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻՆ ՄԱՀՈ

Կոստանդին Լամբրոնացիի պաշտօնավարութիւնը երկար չեղաւ, հազիւ թէ չորս տարի, եւ այն ալ ալեւոր տարիքի մէջ, երբ իրմէ մեծ գործունէութիւն ալ չէր սպասուէր: Վախճանը տեղի ունեցած է բնական մահուամբ, զի ոչ մի մասնաւոր պարագայ յիշուած չէ այս մասին: Սմբատի շարունակողը 1326-ին կը դնէ Կոստանդինի մահը, եւ 1327 ին յաջորդին ընտրութիւնը: Անեցիին շարունակողը 4 տարի կաթողիկոսութիւն կու տայ, հարկաւ ոչ օրը օրին լրացած, որով կրնայ

արդարանալ 1326-ին Կոստանդինի մեռնիլը, եւ յաջորդ տարւոյն սկիզբը յաջորդին նստիլը, ինչպէս որ Լամբրոնացին ալ 1323-ին առաջին օրերը կաթողիկոսացած էր (1267): Ասոր ալ գերեյմանը եղած է Դրազարկի վանքը, որուն առաջնորդութիւնն ալ վարած էր: Տարօրինակ պարագայ մը կը յիշէ Սմբատի շարունակողը թաղման առթիւ: Երբոր կըսէ, բացին զհողքն տէր Կոստանդին Բարձրբերդցի կաթողիկոսին նա գտան զշուրջառն փտած, եւ զպավլին խայտնին շէն, եւ զգաւազանն եւ զմագն, եւ ոսկր ամենեւին չգտան: Առաջին դիտելու կէտն այն է, թէ ինչո՞ւ եւ ինչպէ՞ս յառաջագոյն վախճանած կաթողիկոսի մը գերեզմանը կը բանան: Պատմիչը չըսեր որ նոյն գերեզմանին մէջ նոր վախճանած կաթողիկոսը պիտի դնէին, ինչ որ հաւանական ենթադրութիւն մըն է, բայց տարօրինակ սովորութեան մը օրինակ կը ներկայանայ: Միւս կողմէն դիւրին ալ չէ պարզ հետաքրքրական նպատակ մը ենթադրել, նախնեաց ոսկերտիքը զննելու կամ տեղափոխելու համար, վասն զի այն ատեն պէտք չէր ըլլար ուրիշ կաթողիկոսի մը մահուան սպասել, մինչեւ Բարձրբերդցիին գերեզմանը բացած են, յորժամ մեռաւ տէր Կոստանդին Լամբրոնացին կաթողիկոսն, եւ տարան ի Դրազարկն: Իսկ գերեզմանին մէջ եղած նիւթերէն ոմանց մնալը, իւրաքանչիւր նիւթին տոկունութեան հետեւանքն էր, թաղուելէն 60 տարի ետքը դիմանալու չափ: Միայն սքանչելիք կարծուած է ոսկր չի գտնուիլը: Իրաւ ոսկրներն ալ կրնան հողին մէջ փտիլ, այլ դժուարաւ 60 տարւոյ միջոցին մէջ, բայց եթէ շատ տկարակազմ եղած ըլլան, ինչ որ չենթադրուիր Բարձրբերդցիին պէս երկարատեւ աշխատութեան դիմացող անձի մը վրայ (1143): Ժամանակակիցներուն մասին ըսուած է, թէ փառք տուին Աստուծոյ, որ առնէ սքանչելիս ի սուրբս (ՍՄԲ.139), որոնք թերեւս մարմնոյ վերափոխում մը մեկնած ըլլան: Իսկ մենք անմեկնելի պարագայ մը կը տեսնենք, եւ անհիմն գրոյցի մը արծագանգ կը կարծենք պատմուածը:

Տ. ՅԱԿՈԲ Բ. ԱՆԱԲԱՐՁԵՑԻ

1272. ՆԱԽՈՆԹԱՑՆ ՈՒ ՄԻՏՈՒՄՆԵՐՈՆ

Կոստանդին Լամբրոնացիի մահը 1326-ին, եւ յաջորդին ընտրութիւնը 1327-ին նշանակուիլը (ՍՄԲ.130), իրաւունք կու տայ հետեւցնել, թէ 1327-ին սկիզբները, եւ թերեւս նոյն իսկ Աստուածայայտնութեան տօնին, կատարուեցաւ Յակոբ Բ. կաթողիկոսի օծումը: Իր նախընթացին համար կը յիշուի, թէ էր քոյրորդի տէր Գրիգորի Տուրքերիցանց (ՍՄԲ.130), որով կը նոյնանայ նոյն այն Յակոբ եպիսկոպոսի հետ, որ քուերորդի տէր Գրիգոր կաթողիկոսի կոչմամբ ներկայ էր Սոյ ժողովին մէջ: Թերեւս յետոյ վիճակաւոր զրկուած է, եւ նոյն ինքն Կապանի Յակոբ եպիսկոպոսն է (ԿԱԼ.504), որ ստէպ Արեւմուտքի դեսպանութեանց ալ գործածուեցաւ (ՄԻՍ.558): Իսկ վերջին պահուն կը ներկայանայ իբր արքեպիսկոպոս Անաւարզայ (ՍՄԲ.130), մինչ Ատանայի ժողովին մէջ Յովհաննէս էր Անաւարզարայ եպիսկոպոսը (ԿԱԼ. 505) եւ Յակոբ անոր յաջորդը եղած պիտի ըլլայ: Այդ տեսութեամբ Յակոբ նախ կաթողիկոսարանի ծառայած, յետոյ Կապանի, վերջէն Անաւարզայ եպիսկոպոսութիւնները վարած ըլլալով, կը հաստատուի թէ Հայ եկեղեցւոյ նուիրապետութեան մէջ ընդունուած էր աթոռէ անցնելով բարձրանալու գրութիւնը: Յակոբ սովորական կիրառութեան մէջ՝ Տարսնացի եւ Սսեցի եւ Անաւարզեցի կոչուած է անխտիր, իսկ

մենք այդ վերջինը նախադասեցինք իրերը մակդիր անուն, որ իր վերջին թեմակալութեան հետ, Գրիգոր Անաւարզեցիի հետ ազգակցութիւնն ալ կը շոշափէ: Յակոբ կաթողիկոսութեան բարձրացած է անշուշտ Լեւոնի եւ Օշինի պաշտպանութեամբ իսկ իբր արժանիք սեպուած են իրեն Անաւարզեցիին ազգակցութիւնը եւ լատինասէր ուղղութեան ծառայութիւնները, որոնց կարգին կը միտինք համարել Արեւմուտքի դեսպանութիւնները: Այսու հանդերձ Յակոբ չէ եղած այն մոլեռանդ լատինասէրը, ինչ որ եղած էր Կոստանդին Կեսարացին, եւ պէտք եղած խոհականութիւնն ունեցած է անսամծ լատինամոլութիւնը զսպելու ձեռնարկներով: Լատինասէր ուղղութիւնը ժամանակին իբր քաղաքագիտական միջոց մը ըմբռնուած էր երկրին եւ թագաւորութեան պաշտպանութեան համար, եւ այդ դիտումով Լատիններուն տրուած համարձակութիւնները զանոնք տէր ըրած էին արքունիքին եւ հայրապետանոցի եւ ընդհանուր կացութեան շնորհիւ ազգակցութեան ու խնամութեանց, եւ զօրութեանց ամէն կողմ ցրուած լատին կրօնաւորաց, մինչեւ իսկ արքունիքի խորհրդակցութեան մէջ: Այդ գրութեան ներքեւ աթոռ բարձրացող կաթողիկոսը, որ ինքն ալ այդ ուղղութեան ծառայողներէն եղած է իր նախընթացին մէջ, չէր կրնար բացարձակապէս խզել իր կապերը եւ փոխել իր ընթացքը. եւ մեր տեսութեամբ իբր արժանիք կը պարտաւորուինք նկատել Յակոբի վրայ, եթէ կրցաւ մինչեւ մէկ աստիճան ստրկաբար չի ծառայել լատինամոլ գաղափարին, եւ համարձակութիւնն ալ ունեցաւ աթոռէն հրաժարիլ, իր մտադրութենէ չչեղելու համար:

1273. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՔՈՆՏԵՑԻ

Երբոր Կիլիկիոյ մէջ այդ կացութիւնը կը տիրէր, լատինամոլ գրութեան նոր եւ աւելի բուռն հոսանք մը կը սկսէր Արեւելեան գաւառներէն, որ մինչեւ այն ատեն աւելի զերծ մնացեր էին անոր ազեցութենէն, գոնէ Հայութեան մէջ Յովհաննէս ԻԲ. պապէն կազմակերպուած հռոմէադաւան արշաւանքը, որչափ ալ հայադաւանութեան դէմ ուղղուած, սակայն իր կեդրոնը մի քիչ հեռու հաստատած էր Սուլտանիայի մէջ (1241) ուրկէ հետզհետէ իր ազդեցութիւնը կը տարածէր շրջակայ գաւառներու վրայ: Բարթողիմէոս Պոնոնիացի, Մարաղայի լատին եպիսկոպոսը, գիտութեան եւ կարողութեան մեծ հռչակ հանած էր այն կողմերը, զի կրօնական ուսմանց կը միացնէր բնագիտական եւ աստեղագիտական հմտութիւններ ալ. այնպէս որ Գայլեծորի վանքը վարդապետող Եսայի Նշեցին ալ (1241), կը հետաքրքրուէր անոր գիտութենէն օգտուիլը, եւ 1328-ին Գայլեծորէն Մարագա կը դրկէր իր աշակերտներէն Յովհաննէս Քոնեցի վարդապետը, որ երթայ ու տեղեկանայ, եւ ինչ որ օգտակար կը գտնէ, համբաւէ ու դառնայ: Ընդհանրապէս այդ քայլը Նշեցիին նախածեռնութեան կը վերագրուի (ՉԱՄ. Գ. 326), սակայն նկատելով որ Քոնեցին յետ չորսից աւուրց, առ հնազանդութիւն Հռոմայ եկեղեցւոյն հոգւով ետ զինքն (ԿԱԼ. 510), անտեղի չէր ըլլար հետեւցնել, թէ Քոնեցին ներքին նախապատրաստութեամբ կերթար Մարագա, եւ բուն միտքը ծածկելով կը յաջողէր վարդապետին հաւանութիւնը ընդունիլ, եւ կը մեկնէր հայրենակից Յակոբ վարդապետին հետ: Քոնեցիին այս ներքին մտադրութիւնը կատարելապէս կը քաղուի իր իսկ գրիչէն ելած քօսքերով (ԿԱԼ. 518): Տարիուկէս մնաց Մարագա, եւ Բարթողիմէոսէ եւ անոր

Պետրոս ու Յովհաննէս ընկերներէն սորվեցաւ լատին լեզու եւ լատին աստուածաբանութիւն, ինքն ալ փոխադարձաբար անոնց հայ լեզու սորվեցուց, եւ միանգամայն Հայոց մէջ հռոմէադաւանութիւն տարածելու մտքը, մշակեց եւ միջոցները հոգալու զբաղեցաւ: Այդ միջոցներէն մէկն ալ իր աշակերտակիցներէն իրեն համամիտներ որսալն էր, անոնց աչքին առջեւ փայլեցնելով արեւմտեան գիտութեան առաւելութիւնները, եւ լատին աստուածաբանութեան արուեստակեալ ձեւերը, որոնց մէջ զլիսաւոր տեղ կը բռնէին Բարթողիմէոսի քարոզներուն եւ գրուածներուն հայերէն թարգմանութիւնները: Քրնեցին յաջողեցաւ իր միտքին յանկուցանել, իր քեռին Գէորգը, որ Քռնայի գիւղաւագն էր, եւ տիկին Էլթիկ քեռեկինը, որպէս զի նիւթականով նպաստեն յատուկ Հայ վանք մը հիմնել, եւ համամիտներով անոր մէջ կեդրոնանալ, եւ անկէ տարածել իրենց գործունէութիւնը Հայաստանի ներքին գաւառներուն վրայ: Այդ նախահոգ միջոցները կարգադրելէն ետքը, Յովհաննէս Քրնեցին առջեւ կիյնար եւ վստահօրէն Բարթողիմէոսը Քռնա կառաջնորդէր գործին ձեռնարկելու համար: Իրեն հետ կը դառնար Յակոբ Քրնեցին, եւ Բարթողիմէոսի հետ էր Պետրոս Արագոնացին, հայերէնի մէջ աւելի զարգացած լատին կրօնաւորը: Այդ եղելութեան թուական նշանակուած է 1330 տարին (ԿԱԼ. 510):

1274. ՈՒՆԻԹՈՐ ՄԻԱԲԱՆՆԵՐ

Գէորգ իշխան, Քռնայի գիւղաւագը , զինքն կատարելապէս իր քեռորդւոյն եւ անոր բերած անձերուն տրամադրութեան ներքեւ գրած են, անոնց բոլոր նիւթական պէտքերն հոգալով, այնպէս որ հնար եղաւ 60 օրուան մէջ, նոր եկեղեցի մը շինել յանուն Ս. Աստուածածնի, եւ յարակից վանք մը լատին ոճով, եւ այն տեղ հաւաքել Քրնեցիէն շահուած վարդապետները, որոնցմէ 12-ը անունով յիշուած են, եւ են Յակոբ Քրնեցի, Մարգար Օծոպեցի, Հայրապետ Եօթնաղբիւրցի, Յովհաննէս Ծուանցի, Սիմէոն Բասենցի, Ներսէս Տարոնեցի, Առաքել Արտագեցին, Լալ Արտագեցի, Գրիգոր Ապրակունեցի, Կոստանդին Կաղզուանցի, Յովհաննէս Կաղզուացի, եւ Սիմէոն Խաչէնցի (ԿԱԼ. 519): Այս առթիւ Բարթողիմէոս Մարգայի եպիսկոպոսութենէն Նախիջեւանի արքեպիսկոպոսութեան բարձրացաւ, եւ ճանչցուեցաւ իբրեւ գլուխ եւ առաջնորդ նոր կազմուած միաբանութեան, որուն լատին բառով Ունիթոր (Unitor) անունն ալ տուաւ, որ կը նշանակէ Միաբանող, Հայ եկեղեցին Լատինին հետ միացնելու իմաստով: Յատուկ կանօնադրութիւն մըն ալ կազմեց Ս. Օգոստինոսի կոչուած կանոնին ալ նախատիպը եղած էր, որով Քարոզիչ Դոմինիկեաց ճիւղ նկատուեցաւ Միաբանող Հայոց միաբանութիւնն ալ, որոնք Դոմինիկեաց սքեմն ալ առին, ճերմակ կապայով ու սեւ փիլոնով, եւ պապական հաստատութեամբ ալ վավերացուցին իրենց կանոնագրութիւնը (ԿԱԼ. 512): Գլխաւոր եւ առաջին ջանքերնին եղաւ լատին գիրքեր հայացնել, թէ միտքերը գրաւելու, եւ թէ նոր գրութիւնը ամրացնելու համար, եւ ոչ միայն կրօնական գիրքեր թարգմանեցին, այլ եւ լատին ծիսաբաններն ալ հայերէնի վերածեցին, եւ կիրառութեան մտցուցին իրենց շրջանակներու մէջ: Այդ աշխատութեանց մէջ Բարթողիմէոսի օգնեց Եղբայր Պորտիոս (Frater Portius) անուն հայագետ փրանկիսկեան կրօնաւոր մըն ալ (ԿԱԼ. 512): Իսկ Եսայի Նշեցին իր ալեւորեալ տարիքին մէջ,

ցաւով տեսաւ Քռնեցիին ընթացքը, եւ յատուկ գրութեամբ աշխատեցաւ զայն խրատել եւ անոր մոլեռանդութիւնը մեղմացնել, եթէ ոչ իսպառ կասեցնել, յանձնարարելով ոչ կարգել յանդիման մրգուզ շինականուց (ՉԱՄ. 327): Ըստ այսմ կամայական պէտք է կարծել ոմանց ըսելը, թէ Նշեցին իր կեանքին վերջերը մտքը փոխած եւ լատին կրօնաւորի տարագ առած ըլլայ (ՍԻՆ. 132), մինչ յայտնի են լատին եկեղեցին ջատագովողներուն դէմ անոր գրած զանազան թուղթերը (ՍԻՆ. 132):

1275. ՀԱԿԱՌԱԿ ԶԱՆՔԵՐ

Յակոբ կաթողիկոս ալ պէտք տեսաւ գրել Քռնեցիին, 1332 մարտ 6-ին, ուր թէպէտ չի դատապարտեր գիտութեանց փափաքով օտարներու դիմելը, այլ կը զգուշացնէ օտարամուտ ծէսերու եւ դաւանութիւններու կիրառութիւնը (ՍԻՆ.384): Հակառակ այդ խրատներու Ունիթոր միաբանութիւնը բուռն գործունէութեան ձեռնարկեց, անարգելով ինչ որ հայածէս սովորութիւն էր, մոլորութիւն համարելով ինչ որ հայադաւան վարդապետութիւն էր, մինչեւ իսկ անվաւեր ու չեղեալ նկատելով ինչ որ Հայ եկեղեցիէ պաշտուած խորհուրդ էր: Բարթողիմէոս եղաւ այդ սկզբունքներուն հիմնադիրը, բայց այդ երեսն նեղութեանց հանդիպեցաւ, եւ վերջէն ճարտար կերպով ջանաց ծայրայեղութիւնները առժամաբար չափաւորել: Այսպէս անցան Ունիթորներու առաջին երեք տարիները 1330-էն 1333, որ տարին վախճանեցաւ Բարթողիմէոս օգոստոս 15-ին, իրեն յաջորդ ցուցնելով Յովհաննէս Քռնեցին: Եսայիի մահն ալ նոյն միջոցին տեղի ունեցած է ալեւորեալ տարիքի մէջ (ՍԻՆ.384), թէպէտեւ ոմանք մինչեւ 1338 կը յետաձգեն անոր վախճանը (ՍԱՄ.168): Կարնոյ եպիսկոպոս մըն ալ կը յիշուի Գրիգոր անունով, բաժակին ջուր խառնելու համար ժողովուրդէն սպանուած, 1326 տարին (ՍԱՄ.167): Սակայն այդ թուին դեռ Ունիթորներ ոյժ չունէին, ուստի կամ ուղղելու է գրուած թուականը, եւ կամ Գրիգորի ըրածը անձնական նախաձեռնութիւն մը կարծելու է:

1276. ԼԵՒՈՆԻ ԶԵՌՆԱՐԿՆԵՐԸ

Երբոր Հայաստան նոր եղելութեանց երեսն կը յուզուէր, Կիլիկիա ալ աղմկալի դիպուածներու ասպարէզ կը դառնար: Օշին թագաւորի նշանակած խնամակալութեան տասնամեայ պայմանաժամը կը լրանար 1329-ին, եւ Լեւոն իր քսաներորդ տարին թեւակոխելուն պէս, բուռն կերպով ձեռք կառնէր գործերը, իբրեւ մէկ մը օր սաստիկ ճնշումէ ազատելով յախուռն գործերու կը ձեռնարկէ, եւ երկար ատեն սիրտին մէջ զսպուած ցասումն ու վրէժխնդրութիւնը յանկարծ դուրս կը պոռթկացնէ: Իր առաջին գործը եղաւ ձերբակալել տալ խնամակալ Օշին Պայլը, որ իր մորեղբայրն ու աներն էր միանգամայն: Խնդրակները անոր կը հանդիպին Ատանայի մոտ, երբ Տարսունէ Սիս կու գար, եւ կը բանտարկեն Մօրօթու վանքը: Անկէց կանցնին ձերբակալել միւս խնամակալ Կոստանդինը, Օշինի եղբայրը, Լեւոնի գիւղին՝ թերեւս Լեւոնկլայի մէջ, եւ կը տանին եղբօրը փակուած վանքը Ատանայի մօտ, եւ մէկ օրն սպանին զերկուսն, որ էր 1329 յունուարի 26 (ՍՄԲ. 131), հինգշաբթի օր: Անեցիին շարունակողը կաւելցնէ, թէ Լեւոն սպանելներուն գլուխները ընծայ դրկեց, Օշինինը Եգիպտոսի Նասը սուլտանին, եւ Կոստանդինը Դավրէժի Պուսայիտ խանին (ՍԱՄ.138): Ժամանակակիցներ կաշխատին Լեւոնը չքմեղացնել, թէ

եսպան ի սադրելոյ իշխանացն եւ ի քսու արանց, թէ խորհեալ են բառնալ գքեզ, եւ ինքեանք թագաւորել (ՍԱՄ.138), կամ թէ շատ բերդեր ապրանք առին, որ չէր իւրեանց սահմանով ապրանք (ՍՄԲ.131), կամ թէ սպանեալ էր զհայրն արքային, Օշին թագաւորը, արբուցեալ նմա դեղ մահու (ԴԱՐ.30): Բայց մենք առանց ուզելու Օշին խնամակալի կատարած բռնութեանց (1270) պաշտպան կանգնիլ, պէտք է դիտել տանք, որ եթէ Օշին Լեւոնը մեռցնել ուզած ըլլար, տասը տարի չէր սպասէր՝ մինչեւ անոր չափահաս ըլլալը, եւ թէ նոյն իսկ զրոյցներու իրարու անհամաձայն ըլլալը կը ցուցնէ, թէ իրական չեն տրուած պատճառանքները, այլ իսկութիւնը ծածկելու համար կազմուած յերիւրանքներ են: Հետեւաբար պիտի չկարենանք համաձայնիլ յայտարարելու թէ, Լեւոն թագաւոր անմեղ է ի նոցա արեւնէն (ՍՄԲ.131): Մանաւանդ որ անոնց գլուխները ընծայ դրկելու պարագան, աւելի հեռու միտքեր կը ցուցնէ, կերպով մը անոնք զոհելով, թշնամիներու առջեւ զինքն արդարացնել, վերջին անգամ ձգուած պատերազմներուն համար: Բայց ասկէ ալ աւելի հաւանական կերելի, ազդեցութեան լուծէն ազատ կերպով իր կիրքերուն եւ ձգտումներուն ծառայելու համար: Որովհետեւ աները սպաննել տալէն ետքը, անոր աղջիկն ալ եսպան, զթագուհին իւր Ալիծը, յաղագս աղետի գործոց նորա (ՍԱՄ.138), որոնց ստուգութիւնը շատ կեղակարծ է: Զի եթէ ճշմարիտ ալ ըլլար, սպանութիւնը չէր արդարանար, քանի որ ոչ մի պարագայ չէ: Նկատելի է նաեւ որ անմիջապէս սպանութենէ ետքը՝ 1331-ին երկրորդ ամուսնութեան կանցնի Լեւոն, Սիլիկիոյ Փրեդերիկոս Ա. թագաւորին աղջիկ եւ Կիպրոսի Հենրիկոս Բ. թագաւորին այրի, Կոստանդիա-Ելէոնորայի հետ (ՍԻՍ.363), որուն տրուած Ըռեֆար անունը (ՍՄԲ.132) յայտնի շփոթութիւն է՝ Հօրը Փրեդերիկոս կամ Ֆրետերիք անունին աղաւաղմամբը Ամուսնութիւնը տարւոյն առաջին կէսին մէջ կատարուած պիտի ըլլայ, զի իբր կանուխէն եղած կենթադրուի 1331 նոյեմբեր 24-ին գրուած պարզեւագիրին մէջ (ՍԻՍ.363): Յակոբ կաթողիկոս դեր մը ունեցած չերելիք այդ գործողութեանց մասին, բայց եւ ոչ կրցած է Լեւոնը զսպել իր անտեղի ձեռնարկներուն մէջ:

1277. ԼԱՏԻՆԱՄՈՒ ԶԳՏՈՒՄՆԵՐ

Լեւոնի կատարած սպանութեանց եւ ամուսնութեանց հետեւանքն եղաւ քայլ մը եւս յառաջել Սիսի արքունիքին՝ լատինական կազմութիւն եւ կերպարան տալու մէջ, գրեթէ բոլոր, գոնէ զլիսաւոր պաշտօնները բուն Լատիններու յանձնելով, եւ լատին կրօնաւորներու առջեւ բանալով ամէն դուռները: Ասկէ առաջ եկած է քաղաքական իշխանութեան ձեռքով եկեղեցական գործերու վրայ բարդուած ազդեցութիւնը, քանի որ արտաքին վտանգներու աճելովը եւ ներքին զօրութեան նուազելովը, ամէնուն սիրտին վրայ ճնշող կէտը վտանգեալ կացութիւնը պաշտպանելու ջանքն է, եւ միայն Արեւմուտքէ կը յուսային օգնութիւն գտնել: Արդէն Լատիններու հետ սերտ կապուած ըլլալով՝ դրացի արեւելեան պետութեանց հետ հաշտ կացութիւն մը կազմելու ակնկալութիւնն ալ կորսուած էին: Լեւոնին առաջին գործերէն մին եղաւ, իր մօտ հրաւիրել իր հօրաքեռորդիները, Օշին Պայլէն աքսորուած Լուսինեան եղբայրները, որոնք Հռոդոս կը մնային (1270): Զիւանի կը յանձնէր պայլութիւնը, Պեմունգի տուաւ Կոռիկոսի իշխանութիւնը, իսկ Գուխտոն իր մորաքրոջ

Ռիթա կայսրուհուն պաշտպանութեամբ Յունաց կայսեր կողմէ Աքայիոյ կուսակալ նշանակուած էր: Բաղդին լատին իշխան մըն ալ մարաշախտ, եւ Պեմունդ մըն ալ Սենեսչալ անուանուեցան, իբր թէ այս կերպով Հայեր պիտի կարենային Լատինները շահիլ եւ փութացնել անոնց օգնութիւնները: Բայց տակաւ Կիլիկիոյ Հայ թագաւորութիւնը կերպարանափոխ կըլլար, եւ թէ քաղաքականապէս եւ թէ եկեղեցականապէս իր իսկութիւնը կը մերկանար, լատինական երկրի մը կերպարանը կառնէր, առանց իսկ բոլորովին լատինութեան անցնելու, որուն կընդդիմանար ազգային զգացումը, եւ ժողովուրդին սիրտին մէջ արմատացած ինքնութեան գաղափարը: Այդ ընդդիմութեան գլխաւոր գործիչներն էին, նոյն իսկ Հայոց Կաթողիկոսները, որ չի կարենալով քաղաքականապէս կազմակերպուած գրութիւնը ջնջել, կաշխատէին գոնէ հնարաւորութեան սահմանին մէջ եկեղեցական աւանդութեանց պահպանութիւնը ապահովել: Նոյնինքն Յակոբ Կաթողիկոս, Անաւարզեցիին քեռորդին եւ անոր հետեւորդը, պահ մը կանգ կառնէր իր ուղղութեան մէջ, չհանդուրժելով մինչեւ վերջին ծայրը տանիլ լատինամոլութեան հետեւողութիւնը: Այդ շփոթ եւ կէսառկէս կացութեան տրուեցաւ Աղթարմայ անունը, որ իսկապէս հռոմէադաւան ու կաթոլիկ ըլլալէ տարբեր իմաստ մը ունի, եւ լոկ հակամէտ եւ ջանացող ըլլալ կը նշանակէ, որ է տիրապէս անորոշ կացութիւն մը, եւ այս անունով կոչուեցան Կիլիկիոյ թագաւորութեան վերջին միջոցին Հայերը: Անոնք տիրապէս հռոմէադաւան չեղան, ինչչափ ալ այժմեան հռոմէադաւանները ջանան անոնք իբր իրենց նախնիքը ցուցնել, որովհետեւ Հայ եկեղեցիէն չելան, եւ ոչ ալ զայն հիմնապէս եւ ամբողջապէս այլայլել յաջողեցան, Լատիններու մօտեցան, անոնց հետ ապրեցան, անոնց գործակցեցան, համաձայնելու ձեռնարկեցին, բայց հայազգի եւ հայադաւան ըլլալէ չի դադրեցան, Հռոմէադաւան Հայեր չեղան ու չի կոչուեցան, այլ իրենց անորոշ կացութեան յատկանիշն եղաւ Աղթարմայ կոչումը:

1278. ՔՈՒՆԵՑԻՒՆ ՏՈՒՑԱԿԸ

Կատարեալ հռոմէադաւան եղան Ունիթոր կրօնաւորները, իրենց աշակերտներուն հետ, որոնք Յովհաննէսի գլխաւորութեամբ կը գործէին Հայաստանի մէջ, եւ նոյն իսկ Կիլիկիոյ մէջ ալ ճիւղ մը ունեցան Աղթարմաներէ տարբեր: Բարթողիմէոս Բոնոնիտցիի մահուընէ ետքը Քռնեցին անձամբ Հռոմ գնաց, որպէս զի իր մեծաւորութիւնը տայ, եւ իր միաբանութեան ընդարձակուելուն համար միջոցներ ստանայ: Այնտեղ լատին կրօնաւորներու կենցաղն ու սովորութիւններն ալ տեսնելով, աւելի բուռն վառուեցաւ անոնց համեմատ կազմակերպել Հայ եկեղեցականութիւնը (ԿԱԼ.520), որուն մէջ եթէ զեղծումներ ալ կային, անոնք ոչ թէ սկզբունքի կամ կանոնի, այլ պատահական հանգամանաց եւ դժուարութեանց հետեւանքներն էին: Յովհաննէս ԻԲ. պապը Բարթողիմէոսի օգնականներէն Տփղիսի եպիսկոպոս Յովհաննէս Անգղիացիին պաշտօն տուած էր Հայ Ունիթոր միաբանութեան վրայ հսկել, ուստի անոր առջեւ Հայ միաբաններ, լատին ձեւով ուխտադրութիւն կատարեցին, եւ Յովհաննէս Քռնեցին ճանչցուեցաւ գաւառական առաջնորդ կարգի միաբանողաց (ԿԱԼ.521): Ասոր վրայ Քռնեցին հարկ տեսաւ շրջաբերական թուղթով մը պէտք եղած հրահանգները տալ առ միաբանեալ եղբայրսն Հայոց, այսինքն Հայ Ունիթոր

կրօնաւորներուն (ԿԱԼ. 513-522), զորս աւելորդ կը սեպենք վերլուծել, սակայն հետաքրքրական է 19 մոլորութեանց ցուցակը, զորս նա կը վերագրէ Հայ եկեղեցւոյն ու անոր հետեւողներուն: Ասոնք են, 1. Մի ընտրութիւն կըսեն. 2. Եւ յՈրդւոյ բղխում չեն դաւանիր. 3. Վերջին դատաստանէ առաջ արքայութիւն եւ դժոխք չեն ընդունիր. 4. Քաւարան չեն ընդունին. 5. Հռոմը գլուխ ամենայն այլոց եկեղեցեացն աշխարհի չեն ճանչնար: 6. Լեւոն պապը եւ Քաղկեդոնի ժողովը կը նզովեն. 7. Ծնունդն եւ ուրիշ տէրունական տոները Հռոմայ եկեղեցւոյ կացուցմանց համաձայն չեն կատարեր. 8. Պահքերը Հռոմի կարգադրութեանց համեմատ չեն պահեր. 9. Եօթը խորհուրդներէն Դրոշմը ու Վերջին օծումը չունին. 10. Բաժակին ջուր չեն խառնէր. 11. Հաղորդութիւնը կրկին տեսակներու ներքեւ կը բաշխեն՝ մարմինը արիւնին մէջ թաթխելով. 12. Փայտեղէն եւ խեցեղէն սկիհներ կը գործածեն. 13. Ամէն քահանայ խոստովանութեան խորհուրդ կը պաշտէն, բայց սորուք յարգելմանց, այսինքն վերապահեալ մեղքեր չունին. 14. Երկու պատրիարքներու կը հնազանդին, որոնց երկուքն ալ պատրիարք Ամենայն Հայոց կը ստորագրեն. 15. Արեւակցութեան բռնութեամբ քահանայ եւ եպիսկոպոս կըլլան. 16. Եկեղեցւոյ խորհուրդները դրամով կը վաճառէն ու կը գնեն. 17. Առանց հարկաւոր պատճառի ամուսնալուծումներ կը կատարեն. 18. Երախայից եւ հիւանդաց յատուկ ձէթեր չեն օրհներ. 19. Տղայոց հաղորդութիւն կու տան (ԿԱԼ. 515): Ասոնք թուելէն ետքը, կը յաւելու, թէ այլ յոշով մոլորութեամբ, ազգն Հայոց թիրեալ եղել ի ճոճարտութեան ճանապարհէն բազում ժամանակաւ, եւ թէ վերջապէս Յովհաննէս ԻԲ. պապէն ղրկուած է լատին կրօնաւորներու ձեռքով Ատանայի ժողովը ուղղութեան դարձաւ (ԿԱԼ. 517): Բայց մենք արդէն տեսանք, թէ ինչպէս հեղինակութենէ զուրկ գումարում եղած է Ատանայի ժողովը (1257):

1279. ՊԱՂՈՆ ԵՒ ՊԷԿ ՈՒՆԻԹՈՐՆԵՐ

Քռնեցին եւ իրեն ընկերները պապէն ստացած քաջալերութեամբ զեղծանելով իրենց քարոզութիւնները բռնադատութեանց եւ Հայ եկեղեցւոյ նախատանաց ալ հասուցին, եւ ինքեանք կրկին ձեռնադրեալք եւ կրկին մկրտեալք, նաեւ զայլս բազումս կրկին մկրտեցին եւ կրկին ձեռնադրեցին, հարկաւ հռոմէական գրութեան համեմատ, այսինքն թէական ձեւով, եւ այն ալ գաղտագողի կերպով, զոմանս ի բաղանիս, զայլս ի տունս, եւ զայլս յանցս ջրոց եւ ի ծածուկ տեղիս (ՉԱՄ. Գ. 331): Այդ մոլեռանդութեան ձեւերը, զոր առաւելաբար կը կատարէին Մարագայի, Նախիջեւանի, Սուլտանիայի եւ Տփղիսի կողմեր, եւ մանաւանդ Կաֆայի մէջ, ուր Գենուացիք կը տիրէին (ՉԱՄ. Գ. 328) հետզհետէ տարածեցին Կիլիկիոյ կողմերն ալ, ուր յատկապէս եկած էին Ներսէս Պաղոն եւ Սիմէոն Պէկ, որոնց առաջինը Որմիոյ եւ երկրորդը Կարնոյ եպիսկոպոս եղան: Այդ երկուքը հաւանական կը դատենք նոյնացնել Քռնեցիին առաջին ընկերներէն Ներսէս Տարոնեացի եւ Սիմէոնի Բասենցի ծագումը կը բացատրէ Կարնոյ մէջ ունեցած գործունէութիւնը, իսկ Ներսէս թէպէտ տեղ մը ի Տարսոն գաւառէ ըսուած է (ԿԱԼ. 519), բայց ուղղագոյն կերեւի յաշխարհէն Տարոնու կարդալ, ինչպէս ուրիշ ժամանակակից յիշատակարան մը կը գրէ (ՍԻՆ. 375): Հետեւաբար հաւանական չէ Ներսէս Պաղոնի, բնիկ Սսեցի ըլլալը: Ծագումէն անկախաբար կրնան ընդունուիլ անիթորութեան յարելով կրկին մկրտուած եւ դարձեալ քահանայ ձեռնադրուած

ըլլալուն մասին տրուած տեղեկութիւնները (ՉԱՄ. Գ. 346): Եղելութեանց կարգին դառնալով, Ներսէսի երեսնի երեսնի Կիլիկիոյ ժողովուրդին մէջ սկսած շփոթութիւնները եւ վտանգաւոր երկպառակութիւնները Յակոբ կաթողիկոսն ալ զայրացուցին, որ Լեւոնն ալ համոզեց վերջ դնել այդ ոտնձգութեանը, եւ քաղաքական պաշտօնեաներուն միջոցով ձերբակալուեցան Ներսէս ու Սիմէոն եւ անոնց գործակիցները, եւ այս վերջիններէն ոմանք աքսորուեցան, ուրիշներ բանտարկուեցան, իսկ Ներսէս ու Սիմէոն կաթողիկոսին յանձնուեցան, որ խրատեց ու յորդորեց, զի մի հնարեսցեն յանձնանց զնորանար խաբէութիւնս, եւ մի լիցին պատճառ կորստեան հոգւոց (ՉԱՄ.Գ.331): Անոնք երեսանց հաւանութիւն յայտնեցին եւ արծակուեցան, բայց Ներսէս Կանչի գնաց, եւ Մանաճիհը վարդապետի մը հետ սկսաւ այնտեղ ալ նոր շփոթութիւններ սերմանել: Կաթողիկոսը ստիպուեցաւ քննիչներ ղրկել, եւ Ներսէսի խաբէական ձեռնարկները յայտնուեցան, եւ հազիւ կրցաւ ժողովուրդին զայրոյթէն եւ քարկոծելու վտանգէն ազատելով Կիլիկիայէ հեռանալ (ՉԱՄ.Գ.332), միշտ աւելի ատելութիւն շատցնելով սիրտին մէջ Հայոց եկեղեցւոյն դէմ: Մէկ կողմէն Յակոբ կաթողիկոս պապին կը գրէր, որ խրատէ իրենները եւ գրգռութիւնները արգելու (ՉԱՄ.Գ.332), իսկ միւս կողմէն Ունիթորները պապին կը գրէին, թէ Հայոց կաթողիկոսն ու թագաւորը հռոմէադաւանները կը հալածեն, եւ անոնց եկեղեցիները կը կործանեն (ՉԱՄ.Գ.328): Վերջին տարիներու մէջ պատերազմական աղէտներ ալ անպակաս եղած էին, եւ թէպէտ Հայեր պատահաբար յաջողութիւններ կունենային, սակայն 1335-ին մեծ արշաւանք մը հանած էր Նասր սուլտան յաւուրս հնձոց, եւ ի տօնի Համբարձման Քրիստոսի, որ այն տարի մայիս 25-ին կիյնար: Մամեստիան, Ատանան եւ Տարսոնը կաւերէր ու կը քանդէր, երբ Հայերը յանոգ կային, եւ անխնայ կը կոտորէր ժողովուրդը, Լեւոնն ալ ձերբակալելու նպատակով (ՍԱՄ.159): Ասոր վրայ պապին կողմէն 30,000 ոսկւոյ նպաստ մը կը սահմանուէր, Գաղղիոյ թագաւորին տուած 10,000 ոսկւոյ հետ (ՍԻՍ.391), սակայն Ունիթորներուն ամբաստանութեանց վրայ, պապը կարգիլէր զի զայն երեսուն հազար ոսկին մի տացեն, մինչեւ որ Հայերուն ընթացքը քննուի (ՉԱՄ.Գ.328): Աւելի խօսուն փաստ մը պէտք չէ պապերուն միտքն ու Հայերու պաշտպանութեան համար ցուցուած ջանքին, ներքին եւ իսկական իմաստը ճշդելու, եւ Ունիթոր միջնորդներուն հոգին նկարագրելու:

1280. ՀԱՅԵԳԻՊՏԱԿԱՆ ՀԱՇՏՈՒԹԻՒՆ

Հայերու եւ Լատիններու յարաբերութեանց անպտղութեանց յակամայս կը վկայէ պատմիչն ալ խոստովանելով, թէ երբ Լատիններ գրչաւ եւ լոկ կամեցողութեամբ մարտնչէին ընդ այլազգիս, Եգիպտացիներ սրով եւ հրով անողորմ կոտորածս առնէին ի Հայս (ՉԱՄ.Գ.334): Նասրի զօրավարները հետամուտ էին, զի ըմբռնել կարասցեն զթագաւորն Լեւոն (ՍԱՄ.159), անոր համար սա կը պարտաւորուէր, Սիսը թողուլ, եւ անժանօթ կերպով լեռներ ու ձորեր թափառիլ. եւ միանգամայն նամակ նամակի եւ դեսպան դեսպանի ետեւէն հասցնել Յովհաննէս ԻԲ-ի յաջորդ Բենեդիկոս ԺԲ. պապին: Իսկ պապը կը բաւականանար ցաւակցական եւ մխիթարական գիր մը յղել Կոստանդիա թագուհիին 1336 ապրիլ 16-ին գրուած, եւ լատին իշխաններէ ոմանց յորդորականներ կը գրէր, բայց տեղէն շարժուող չէր գտնուէր: Լեւոն վերջապէս յուսախաբ եւ

նեղուած, թէպէտեւ իր առաջին պատուիրակները մերժուած էին, եւ Բաղդին մարաջախտ դեսպանն ալ բանտին մէջ մեռած էր 1336 դեկտեմբեր 12-ին բայց վերջապէս կը պարտաւորուէր, նորէն բակացիլ եւ ծանր պայմաններով հաշտութիւն կնքել Նասրի հետ 1337-ին: Այս բերդը եւ Ջահան գաւառը տալէ զատ, յանձնառու կըլլար, զի յայնմհետէ մի առ քահանայապետն Հռոմայ, որ է ըսել, Լատիններու հետ յարաբերութիւնները խզէ, ինչ որ ստիպեցաւ խոստանալ երդմամբ, եւ այս կերպով Սիս դարձաւ, եւ նորէն թագաւորութեան գործերը ձեռք առաւ (ՉԱՄ. Գ. 337), գրեթէ երկամեայ աստանդական կեանքէ ետքը: Այս եղելութեան նկատմամբ պապին ունեցած մեծ հոգատարութիւնը եղաւ 1338 մայիս 1-ին գրած նամակովը (ՍԻՍ. 559), Լեւոնը երդումին կապէն քակել, պատճառաբանելով թէ ոչ կամաւ այլ ի հարկէ ըրած է այն երդումը, ուստի վստահութեամբ կապահովցնէր Լեւոնը, թէ քաւել լիցիս դու յերդմանէդ յայսմանէ, եւ ոչ լիցի քեզ ինչ մեղք ի պահելոյ զայդ (ՉԱՄ. Գ. 328): Իսկ նիւթական եւ զինուորական օգնութիւն չէր հասնէր տակաւին: Այս կերպով Լատինաց յարաբերութիւնները նորէն յայտնի վտանգի կենթարկէին Հայերը, որոնք եթէ հաւատարմութեամբ մշակած ըլլային Եգիպտացւոց հետ բարեկամական յարաբերութիւնները, կրնային նորանոր վտանգներէ զերծ մնալ, եւ ազգային իշխանութիւնը պահել սուլտաններուն հովանաւորութեան ներքեւ: Բայց այլեւս արքունիքը Հայ տարրով կամ Հայ մտածմունքով չէր կառավարուեր. բուն Լատիններ էին որ գործի գլուխ անցած եւ տէր եղած էին քաղաքական իշխանութեան, եւ ճնշում կը բանեցնէին եկեղեցական իշխանութեան վրայ: Բայց վերջապէս երեք տարւոյ չափ միջոց մը՝ քիչ շատ հանդարտ անցաւ շնորհիւ հաստատուած հաշտութեան, թէպէտ Լեւոն եւ իր պալատականներ Արեւմուտքի հետ յարաբերութիւնները չէին դադրեցներ, բայց կը զգուշանային յայտնի եւ հանդիսապէս ընել, եւ որչափ հնար էր՝ ծածուկ միջոցներ եւ գաղտնի կերպեր կը գործածէին:

1281. ԱՂԹԱՄԱՐԻ ԱԹՈՂԸ

Երբոր Կիլիկիոյ մէջ այս անցուդարձերը կը կատարուէին, Հայաստան ալ հանդարտ չէր: Պուսայիտ խան կը մեռնէր 1334-ին եւ կը յաջորդէր Արփա խան, որ քրիստոնէայ կըսուի, եւ թերեւս այդ պատճառով, Պուսայիտի քեռին Ալի փաշա, զայն կը սպաննէր 6 ամիս ետքը, եւ Մուսի անուն անգօր մէկ մը խան անուանելով, ինքն կը տիրանար գործերու, եւ քրիստոնէից դէմ ատելութեամբ կը հրամայէր փակել զեկեղեցիս, ինչպէս որ տեղ տեղ ալ կը գործադրուէր: Այս պատճառով Ջաքարիա Սէֆէտինեան Աղթամարայ կաթողիկոսը պարտաւորեցաւ անձամբ երթալ Ալի փաշայի մօտ, եւ իր ազդեցութեամբ ու համոզներ խօսքերով յաջողեցաւ հրամանին անտեղութիւնը ցուցնել, եւ եբաց զչար հուքմն (ՍԱՄ. 159): Այդ եղելութիւնը պէտք է դնել 1335-ին, վասնզի յաջորդ տարւոյն 1336-ին սկիզբները Ջաքարիա կը մեռնէր, եւ իրեն կը յաջորդէր իր քեռորդին Ստեփանոս, Հաւաքարանին համեմատ (ՕՕ. ԲԻՋ. 1193), մինչ ուրիշ յիշատակարանի համեմատ, Ջաքարիա իր կենդանութեան, Ղաւիթ եղբայրը ձեռնադրած է իբր յաջորդ, եւ նա իր Կուճիբէկ եւ Սէֆէտին եղբայրներովը աշխատած է աթոռին պաշտպանութեան (ԱՐԾ. 366): Մեր տեսութեամբ յոյժ տկար է Հաւաքարանի հեղինակութիւնը հնագոյն ժամանակներու համար: Վերոյիշեալ

Ջաքարիայի կը վերագրուի կողոպուտի օրէնքը, որով եպիսկոպոսներու եւ վարդապետներու եւ իշխանաւորներու գիրքերը եւ եկեղեցական զգեստները ու բոլոր հագնելիքները աթոռին պիտի առնուէին իբրեւ հոգեբաժին: Միեւնոյն 1366 տարին, Ալի փաշան ալ սպանուեցաւ Խալիթ աղայէ մը, որ ընդունուած է իբր նոյնինքն Հասան խան, Պուսայիտի որդին, որ թէպէտ իբր մեծ խան ճանչցուեցաւ, այլ տէրութիւնը բազմաթիւ ինքնիշխան խաներու մէջ բաժնուեցաւ, եւ անիշխանութիւնը տիրեց մինչեւ Լանկիթմուրի երեւնալը 1360-ին:

1282. ՈՒՆԻԹՈՐՆԵՐ ԵՒ ԵՐՈՒՍԱՂԷՍ

Հայաստանի Հիւսիսային կողմերը տակաւ կը յառաջանային Ունիթորները, որոնց հետեւած կըսուին 3 քաղաքներ եւ 30 գիւղեր, (ՄԻՍ. 386): Իրենց մեծ գործունէութիւնը կայացած էր թագաւորութեանց մէջ, որոնցմէ 20 կտորներու ցուցակը կազմած է Ալիշան (ՄԻՍ. 384), բայց ինքն ալ չէ կրցած չի խոստովանիլ, թէ հայերէնի խանգարման աղբիւր եղած են այդ թարգմանութիւնները: Հայերէնագէտ Լատիններուն տկարութիւնը մէկ կողմէն, եւ լատինագէտ Հայերուն բնագիրներու բառ առ բառ հետեւելու խղճմտութիւնը միւս կողմէն, տարօրինակ լեզու մը ստեղծած են, որ բաւական ընդարձակութիւն գտած եւ տարաբախտ ազդեցութիւն ունեցած է դարուս մէջ եւ առյապապ: Ալիշան կը ջանայ արդարացնել ըսելով, որ թէպէտ թերացան Ունիթորները եւ պարզութենէ լեզուին իրեանց եւ ի հայրենի ծիսից, այլ ոչ սակաւ օգտեցան յիմաստս կրօնականս եւ բարոյականս, որովք գերազանցէին քան զանհաշտ յամառեալսն (ՄԻՍ. 385), սակայն առաւելութիւնը միջին գարուն Դպրոցական կոչուած, այսինքն Սկոլաստիկեան ոճն էր, որ իմաստութենէ աւելի իմաստականութեան կառաջնորդէր: Նոյն միջոցին Երուսաղէմի պատրիարքութիւնը հոգ կը տանէր ազգային ստացութեանց պաշտպանութեան եւ ուխտաւորներու մխիթարութեան, շարունակ նեղութիւններ կրելով Եգիպտացի պաշտօնակալներէն եւ տեղացի ժողովուրդէն: Սակայն Նասր սուլտան չէր վարանէր իրաւացի դիմումներու անսալ, Ս. Յակոբի պարսպին նորոգութիւնը կարտօնէր 1939-ին, եւ Ս. Յարութիւն մտնողներէ ու ելլողներէն աւելորդ տուրք մը առնողները կարգիլէր 1341-ին: Երուսաղէմի պատմիչը այդ գործողութիւնները կը դնէ Բարսէղ պատրիարքի ժամանակ (ԱՍՏ. Ա. 207), մինչ ցուցակագիրը, Վարդան պատրիարք մը կը գնէ այդ միջոցին, եւ Յովհաննէս մըն ալ Բարսէղէ առաջ (ԲԱՌ. 45):

1283. ՅԱԿՈԲԻ ՀՐԱԺԱՐԻԼԸ

Կիլիկիա տակաւ առ տակաւ իր առժամեայ հանդարտութիւնը կը կորսընցէր: Լեւոնի եւ իւրայնոց Արեւմուտքի հետ յարաբերութիւնները որչափ եւ գաղտնի, չէին կրնար իսպառ ծածկուիլ, եւ Եգիպտացոց ականջը չհասնիլ, որոնք միշտ անվստահութեամբ կը նայէին Կիլիկեցոց անհաստատ ընթացքին վրայ: Հետեւաբար 1340-ին ատենները ազդարար արշաւանք մը հասաւ Կիլիկիոյ կողմերը, որ սահմանագլուխին վրայ 16 բերդեր եւ աւաններ զարկաւ, եւ աւելին ալ սպառնացաւ ընել, եթէ Կիլիկեցիք ճիշդ եւ խստիւ չի յարգեն հաշտութեան գլխաւոր պայմանը: Ասկէ ծագեցաւ կարծիքներու տարբերութիւն մը եւ ներքին գժտութիւն մը, որ մինչեւ

կաթողիկոսի փոփոխութիւնը յառաջեց: Լեւոն արշաւանքին վախէն ու սպառնալիքէ ն ազդուած պահ մը կը միտէր Արեւմուտքի հետ յարաբերութիւնները դադրեցնել, սակայն Լատին պալատականներ, Լատին կրօնաւորներ, եւ լատինամոլ Հայեր կընդդիմանային: Չէ՞ որ կրնար ըլլար որ յարաբերութիւնները դադրեցնելին՝ իբր Հռոմէ հեռանալ մեկնուէր: Չէ՞ որ, կըսէին իբրեւ բաժանեալս համարիմք, եւ կուտեն ի վերայ մեր ամբաստանութիւնս իբրեւ ի վերայ հերետիկոսայ: Եպիսկոպոսներ եւ իշխաններ իրարմէ գատուեցան, քանի որ վերջինները բուն կամ կէս Լատիններ էին, մինչ եպիսկոպոսներուն սիրտին մէջ չէր կրնար բոլորովին մարած ըլլալ ազգային եկեղեցւոյ զգացումը: Հակառակութեան հետեւանքը եղաւ Յակոբի կաթողիկոսութենէն դադարիլը, եւ նոր կաթողիկոսի ընտրութիւնը, Այդ փոփոխութեան պատճառն ու հանգամանքները բոլորովին մին կը ներկայանան, վասն զի չունինք ձեռուընիս սկզբնագիր պատմիչ մը, որ զայն մեզ բացատրէ, գոնէ մակաբերութեան աղբիւրներ ներկայէ: Ալիշան ալ որոշ բան մը չէ գտած, երբ կը գրէ, թէ ներքսագոյն եւս վէճ կրօնից եւ ծիսից ի տագնապի կացուցանէին զերկոսին եւ, աթոռս ազգին՝ եւ զվիճակեալսն ընդ նոքօք, վասն որոյ հարկ համարեցան իջուցանել զՅակոբ ն կաթողիկոսութենէն (ՍԻՍ. 147), Անկէ առաջ Չամըշեան գրած էր, թէ ի սաստկանալ վիճմանց եւ ի յառնել այլեւս պէսպէս գրգռութեանց ի բանսարկու արանց, կշտամեաց Յակոբ կաթողիկոս զԼեւոն արքայ եւ սպառնացաւ նմա, ընդ որ ցասուցեալ Լեւոնի ընկեց զնա յաթոռոյ իշխանութեան (ՉԱՍ. Գ. 339): Երկուքն ալ աղբիւր մը չեն ցուցներ, որով միայն իրենց կարծիքը բացատրած կըլլան, եւ մենք ալ իրաւունք կունենանք մեր տեսութիւնները բացատրել: Երբոր երկու ընդդիմադիր ուղղութեանց պաշտպաններ կը նկատուին Լեւոն ու Յակոբ, յայտնի կըլլայ թէ Յակոբ պիտի ընդունուի իբր եպիսկոպոսներու խումբին գլուխը, այսինքն եգիպտական հաշտութեան պայմանը յարգելու՝ եւ Արեւմուտքի հետ յարաբերութիւնները խզելու կողմին հետեւող, ինչ որ Ունիթորներուն առիթ տուած է Յակոբը ամբաստանել իբր հռոմէադաւանութեան հալածիչ (ՉԱՍ. Գ. 344): Ասոր հակառակը Լեւոն շրջապատուած էր Լատին եւ կէս լատին պալատականներէ, որոնք իրենց ուղղութիւնը կը պնդէին: Եթէ եկեղեցական խումբը Լեւոնի կողմը չէր, ուրեմն Լեւոնի դիւրին չէր իր սաստով ու զայրոյթով կաթողիկոս մը վար առնել, եւ ուրիշ մը օծել տալ, եւ լոկ քաղաքական իշխանութեան զօրութեամբ ճոխանալ: Աւելցնենք որ Յակոբի համար հալածուած ու անարգուած ըլլալու պարագայ մը չի յիշուիր, եւ ոչ ալ իր վրայ գործադրուած են բանտի եւ շղթայի խստութիւնները, զորս Հեթում գործածեց Կատուկեցիին վրայ (1184): Յակոբ իր պատուովը հեռացաւ աթոռէն, երբոր իրեն տեղ անցնողը մեռաւ. հետեւաբար ոչ գահընկեցութիւն, այլ հրաժարական պէտք է ընդունիլ Յակոբի դադարելու մէջ: Եթէ գահընկեցութիւն ընդունէինք, պէտք էր ազգային եկեղեցական ժողով մըն ալ ենթադրել, որ բնաւ յիշուած չէ, եւ առանց ժողովական վճռոյ լոկ արքունի հրամանով գահընկեցութիւնը կանոնական չէր ըլլար, եւ տեղը անցնողն ալ օրինաւոր կաթողիկոսաց շարքը պիտի չանցնէր ինչպէս անցաւ Դիոսկորոս Սանահնեցիին (835):

1284. ՀՐԱԺԱՐԵԼՈՒՆ ՊԱՐԱԳԱՆԵՐԸ

Այդ տեսութիւններով եւ յառաջ բերուած պատճառաբանութիւններով՝ իրաւունք կունենանք

պնդել, թէ Յակոբ կաթողիկոս, ոչ գահընկէց, այլ հրաժարեալ մըն է: Ինքն նախապէս Անաւարզեցիին հետեւողն ու շատ մօտէն գործակիցն եղած էր, անոր քեռորդին ըլլալով, եւ եթէ նոյնացնենք զինքն Կապանի եպիսկոպոս Յակոբի հետ, անձամբ Հռոմ գացած եւ յարաբերութեանց միջնորդ եղած էր: Բայց հայրապետական աթոռ բարձրանալէն եւ պատասխանատու դիրք գրաւելէն ետքը, հետզհետէ փորձով տեսած էր այդ յարաբերութեանց անօգտակարութիւնը, մանաւանդ թէ վնասակարութիւնը, զի ոչ միայն նպաստ եւ օգնութիւն չէր պտղաբերեր, այլ եւ Եգիպտացիները կը գրգռէր եւ երկրին աւերման եւ ժողովուրդին քայքայման եւ եկեղեցւոյն վնասներուն պատճառ կըլլար: Եգիպտացւոց հետ կնքուած հաշտութենէն ետքը, որուն հարկաւ աշխատակցած էր իր նախորդին հետեւելով (1269), Յակոբ նոր կացութեան պաշտպանն էր եղած, Լեւոնն ալ իր կողմը յանկուցանելու աշխատած, գուցէ եւ գայթակղած էր Բենեդիկտոսի թելադրած եւ նուիրագործած ուխտադրութենէն, որով Լեւոնի տուած երդումը կը քակէր եւ կը լուծէր: Յակոբի դժուար էր, առանց թագաւորին գործակցութեան արդիւնաւորութիւն մը ունենալ, գուցէ ալ իրեն կառարկէին իր նախընթաց գործերը: Հետեւապէս իրեն ուրիշ ճամբայ չէր մնար, բայց եթէ ձեռուըները լուալ եւ մէկ կողմ քաշուիլ, ինչպէս ալ կը գործադրէ 1341 տարւոյ սկիզբները, եւ կաթողիկոսութենէն հրաժարելով, աթոռէն կը հեռանայ, ապագային պատասխանատուութենէ գերծ մնալու համար, թողլով որ ուրիշները գիտցածնին ընեն եւ պատասխանատուութիւնն ալ ըստանձնեն: Յիշատակագիր մը Յակոբի համար կըսէ, թէ էր յոյժ հնազանդ սուրբ եկեղեցւոյն Հռոմայ բայց յիշատակարանը գրուած է 1331-ին (ՏԱՇ. 741), կաթողիկոսութեան առաջին տարիները, երբ տակաւին իր միտքը չէր պղտորած 1335-ին դառն փորձառութենէն ետքը: Արդէն նոյն իսկ հրաժարականով քաշուիլն ալ Հռոմի հետ բացարձակ պայքարէ խուսափելու միջոց մըն է եղած, որով եթէ կրնանք պաշտպանել Յակոբի ուղղամտութիւնը, չենք կրնար ծածկել անոր տկարամտութիւնը:

1285. ԱՄԵՆԱԲԱԳ ԴԵՐՋԱՆՑԻ

Ժամանակակից դէպքերէն առաջին կը ներկայանայ Ամենաւագի նահատակութիւնը, որ կատարուած է 1335-ին: Բնիկ Դերջանցի էր Ամենաւագ, Գառնբերգակ գիւղէն, Թիմէրի եւ Չամէնի որդի, հողագործութեամբ ապրող: Պարտատէր այլազգի մը անոր գրաստը բռնի գրաւել ուզած պահուն, եղբօրմէն օգնութիւն կը խնդրէ, եւ ասոր մերժելու վրայ սիրտին ցաւը կը յայտնէ ըսելով. որպիսի՞ քրիստոնէութիւն է այդ, ես ոչ գիտեմ (ՅԱՍ.Ա.114): Այս խօսքը կը բաւէ, որ այլազգին եւ ընկերները հետեւցնեն, թէ Ամենաւագ քրիստոնէութիւնը ուրացաւ եւ իսլամութիւնը ընդունեցաւ, եւ այսպէս կը վկայեն գաւառին Հասան դատաւորին եւ Մահմուտ գաւառապետին առջեւ: Ամենաւագ միջոց մը թաքչելէն ետքը, նորէն Գառնբերգակ կը դառնայ գործը մոռցուած ենթադրելով, բայց կը ճանչցուի, եւ դատաւորի առջեւ կը հանուի, իբրեւ իսլամութենէ ետ դարձող մը: Քանի մը օրեր բանտարկութեամբ, ողորանօք եւ սպառնալեօք կը ջանայ դատաւորը, որ իսլամութիւնը ընդունիլ տա, բայց Ամենաւանգի անդրդուելի հաստատամտութեան վրայ մահուան վճիռը կու տայ իբրեւ ուրացեալ: Ասոր վրայ խոշտանգանօք կը տանին զայն աւանին հրապարակը, եւ հոն քարկոծելու

կը սկսին, եւ երկաթ ուռով գլուխը ջախջախելով կը սպաննեն: Մարմինը մերկացնելով փողոցները կը քաշկռտեն, եւ մինչեւ երրորդ օր անթաղ կը թողուն, ուրկէ վերջ հրաման կըլլայ զայն թաղել: Նահատակութեան օրը գրուած է մարտ 10 ուրբաթ (ՅԱՍ.Ա.115), որ 1335-ին ճշդիւ կը պատասխանէ մեծ պահոց երկրորդ ուրբաթին, եւ յաջորդ կիրակին, մարտ 12 եղած կըլլայ թաղման օրը: Միայն չէ յիշուած թէ որ աւանն էր գաւառին կեդրոնը, ուր դատաւորը կը նստէր եւ նահատակութիւնը տեղի ունեցաւ, եւ թէ ուր թաղուեցաւ մարմինը: Ամենաւագի ծննդավայր գիւղը Գառնբերդակ մինչեւ այսօր կայ, բայց գերեզմանը յայտնի չէ Դերջանի մէջ: 1286. ՄԽԻԹԱՐ ՍԱՍՈՒՆՑԻ

Նոր Յայսմաւուրքը ապրիլ 4 օրուան ներքեւ կը յիշատակէ Մխիթար Սասունցի վարդապետը (ՅԱՍ.Ա.148), զոր հինը գրած է փետրուար 11-ին (ՅԱՅ.364): Բնիկ Սասունցի ամբարիշտ մարդունը զաւակ, անոր մահուընէ ետեւ Կերմանից գիւղը փոխադրուած, մօրը մահուընէն ետքն ալ Գայլեծորի վանքին մէջ Ներսէս Տարոնոցիի աշակերտած էր Մխիթար, ուսկից փոխադրուեցաւ Արձէշի Կերմանից վանքը եւ վերջէն հաստատուեցաւ Մեծփայ վանքը, եւ նշանաւոր քարոզիչ մը եղաւ շրջակայ գաւառներու մէջ նշանաւոր ոչ միայն իր ազդեցիկ խօսքովը, այլ եւ ողորմած գործունէութեամբը, որուն կը գործածէր գիրքերու ընդօրինակութեամբ շահած գումարները: Մխիթարի առաւելութիւններէն մին եղաւ հայադաւան ուղղափառութեան պաշտպանութիւնը, անոր համար իրեն դէմ ալ ամբաստանութիւններ յարուցին Ունիթորները, հոգեծնութեան մտացածին վարդապետութիւն մը վերագրելով (ՉԱՄ.Գ.343): Սակայն Մխիթար շարունակեց իր քարոզութիւնները եւ սրբութեամբ վախճանեցաւ Հայոց 786 թուին հոռի 25-ին հին տոմարով, կամ մեհեկի 5 Սարկաւագի հաշուով, յետի բարեկենդանին չորեքշաբթին, ինչպէս կը գրէ հին Յայսմաւուրքը (ՅԱՅ.366): Արդ հոռի 25-ը ըստ հնոյն կը պատասխանէ փետրուար 19-ին, մինչ մեհեկի 5 կը համեմատի փետրուար 11ին, իսկ չորեքշաբթին կը յարմարի փետրուար 19-ին, եւ ճշդիւ Առաջաւորաց պահքին յաջորդող չորեքշաբթի: Ըստ այսմ հարկ կըլլայ 1337 փետրուար 19-ը, քան թէ փետրուար 11-ը, ընդունիլ իբր ճիշդ թուական Մխիթար Սասունցիի մահուան, որ Կերմանցի անունով ալ յիշուած է (ՍԻՆ.136):

Տ. ՄԽԻԹԱՐ Ա. ԳՈՆԵՐՑԻ

1287. ՆԱԽԸՆԹԱՑՆ ՈՒ ՆՊԱՏԱԿԸ

Երբոր 1341-ին Յակոբի յաջորդ մը տալու պէտքը զգացուեցաւ, Լեւոնի կամքը եւ եպիսկոպոսներու կարծիքը շուտով համաձայնեցան Մխիթար Գռներցի եպիսկոպոսի վրայ, որ Բարձրբերդ գաւառին, Գռների վանքն առաջնորդն էր (ՍԻՍ.147), եւ ոչ Երնջակ գաւառին Քռնայ գիւղէն (ՉԱՄ.Գ.339): Մխիթար ժողովական եւ ծանօթ անձնաւորութիւն պիտի ենթադրուի, ժողովուրդին կողմէն իրեն տրուած Տէր Մխիկ փաղաքշական անունէն հետեւեցնելով: Միւս կողմէն ալ թագաւորին եւ արքունիքին մօտիկ եւ հաճոյական անձ եղած ըլլալը կը քաղուի 1335-ին աղէտներու միջոցին՝ Լեւոննի կողմէն Նասր ժուլտանին մոտ դեսպան դրկուած ըլլալէն (ՍԻՍ. 559): Իսկ իր գործելու կերպովը՝ Մխիթար ըստ ամենայնի մօտիկ եղած է Լատիններու հետ

յարաբերութիւն մշակելու գրութեան, ինչպէս որ գործով ալ ցուցած է իր կաթողիկոսութեան բովանդակ ընթացքին մէջ: Գուցէ դեսպանութեան Եգիպտացւոց հետ չի յաջողիլը, զինքն ուժացուցած էր անոնց հետ գործ ունենալէ, որով Լատիններու յարաբերութիւնները մշակելէ զատ միջոց չէր գտներ: Միայն պէտք է ընդունիլ թէ Մխիթար Լատիններու հետ յարաբերութեան կողմէ լինելով մէկտեղ, Լատիններու մոլի հետեւող չէր, որովհետեւ ամէն առթի մէջ իր յարաբերական ոճը՝ Հայ եկեղեցւոյ պատտապանութեան վրայ հաստատուած է, ինչինչ կէտեր իբր մտացածին եւ անգոյ մերժելով, եւ ինչինչ ալ իբր Լատիններուն համամիտ եւ համաձայն մեկնելով, եւ կերպով մը միջասահման ուղղութիւն մը մշակելով, թէ Լատիններ գոհացնելու եւ թէ Հայերը չի վշտացնելու համար: Այս տեսութեամբ ժամանակին յարմար անձնաւորութիւն մը նկատուեցաւ, ինչ որ իր ընտրուելուն տեսակէտն ալ կը պարզէ: Նոյնը կը մեկնէ նաեւ Ունիթորներուն Մխիթարի մօտենալուն շարժառիթը: Ներսէս Պաղոն, որ Կանչի պատահարէն ետքը խոյս տուած էր, (1279), եւ Սիմոն Պէկ, որ Կիպրոս կը գտնուէր, կը քաջաւելուին նորէն գործի ձեռնարկել եւ Մխիթարի մօտ կու գան, զայն իրենց կողմը շահելու ակնկալութեամբ: Բայց յուսախաբ կը մնան, որովհետեւ Մխիթար թէպէտ Հռոմի հետ յարաբերութենէ չէր խորշեր, բայց լատին ծէսերն ու բանաձեւերը ու սովորութիւնները չէր ուզեր ընդունիլ, եւ իր եկեղեցին իր իսկութեան մէջ պահելով, Հռոմի հետ հաշտեցնելու գաղափարը կօրօրէր: Մինչեւ իսկ Մխիթար բացարձակապէս կարգելուր անոնց գործածել այն ծէսերը, զորս Ունիթորներ կազմած էին Լատիններու հետեւողութեամբ: Ներսէս ու Սիմոն յուսահատելով Մխիթարը համոզել, կը մեկնին Կիլիկիայէ եւ Աւինոն կու գան Բենեդիկտոս ԺԲ. պապին մոտ, իրենց գործունէութիւնը զօրացնելու նպատակով: Հոն կը հասնին նոյն ատեն Լեւոնի պատուիրակները, Դանիէլ Մինոր, այսինքն Փրանկիսկեան կրօնաւոր, եւ Թորոս Միքայէլեանց պալատական (ՍԻՍ. 55) պաշտօն ունենալով պապը հաճեցնել, որ զինուորական օգնութիւն փութացնէ, քանի որ մոտալուտ էր Եգիպտացւոց յարձակումը: Ունիթորներու համար նպաստաւոր էր պարագան, Հայերը կասկածաւոր ցուցնելով՝ պապին միտքը պղտորել, եւ օգնութիւնը պայմանաւորելով Հայերը բռնադատել, եւ լատինականութեան տիրապետութիւնը ապահովել:

1288. ՄՈԼՈՐՈՒԹԵԱՆՑ ՑՈՒՑԱԿ ՄԸ

Բենեդիկտոս կուգէ լուսաբանուիլ, եւ կը յանձնարարէ որ իրեն գրաւոր ներկայացուին այն կէտերը, որոնց մէջ Հայոց եկեղեցին մոլորած կըսուի: Շուտով գործի կը ձեռնարկեն այնտեղ գտնուող լատինամոլ Հայեր, եւ Կիլիկիայէ եկած հայատեաց Լատիններ, որոնք հարկաւ պատրաստ ունէին իրենց պաշարը, եւ ահագին ցուցակ մը կը ներկայեն Հայ եկեղեցւոյ կարծեցեալ մոլորութեանց մասին, զորս 117 հասուցած էին (ՄՆՍ. ԻԵ. 1185): Այս խումբին իբր զլուխ ճանչցուած է Ներսէս Պաղոն, որ իրենաւելի կարեւորութիւն տալու համար, արքեպիսկոպոս Մանազկերտի անունն ալ առած էր (ՉԱՄ.Գ.340): Պապին պատասխանը վճռական կըլլայ Լեւոնի դեսպաններուն, թէ Հայեր ոչ մի օգնութիւն պէտք չէ յուսան, մինչեւ որ այդ ցուցակագրուած մոլորութիւններէն չի հեռանան: Այս կերպով պատգամաւորներ առանց յաջողութեան ետ կը

դառնան (ՄՆՍ.ԻԵ.1185): Անտեղի չէր ըլլար խորհրդածել, թէ Բենեդիկտոս կրօնամուլ նպատակին հետ, ճարտար խուսափողութեան ձեւ մըն ալ կը գործածէր, վասնզի Արեւելքի քրիստոնեաներուն օգնութեան երթալու եռանդը մարած էր, եւ արեւմտեան իշխաններէն ոչ ոք նոր խաչակրութեան կը յորդորուէր, եւ ամէնքը ներքին պայքարներով զբաղուած էին: Լեւոն տակաւին յուսալից Արեւմուտքէն հասնելիք օգնութեանց վրայ, նոյն ինքն դեսպանութենէ դարձող Ղանիէլի ձեռքով, առաջարկեալ գլուխներու մասին բացատրական գրութիւն մը պատրաստել կու տայ, որ հարկաւ շատ ընդարձակ չէր կրնար ըլլալ: Այդ գրութիւնը դեռ տեսնուած չէ, որչափ ալ անոր գոյութիւնը վերջին ատեններ լսուած է, բայց հրատարակուած չէ (ԴԱՐ.42): Լեւոն գրութեան հետ Ղանիէլն ալ անմիջապէս պապին կը դարձնէր, որպէսզի գրուածը ներկայէ, բերանացի ալ բացատրէ, եւ պապը համոզէ օգնութիւնը փութացնելու: Մխիթարի անունը չի յիշուիր, բայց անհնար էր որ թէ Լեւոնի կարգադրած գործողութեան մէջ, եւ թէ Ղանիէլի պատրաստած գրութեան մէջ՝ խորհրդակցութիւն եւ մասնակցութիւն չունենար կաթողիկոսը՝ որ յատկապէս այդ որբերը՝ կացութիւնը դիրացնելու համար ընտրուած էր: Երթելներուն արագ կատարումը կը ցուցնէ, թէ ինչ մեծայոյս ջանքով կաշխատէին Լեւոն ու Մխիթար, հռոմէական յարաբերութիւնները մշակել եւ անով իրենց քաղաքական կացութիւնը ապահովել: Ղանիէլ նորէն Աւինիոն դարձած է 1342 տարւոյն սկիզբները, բայց առաջին անգամէն աւելի յաջողութիւն ունեցած չէ: Իր բերած գրութիւնը անբաւական դատուած է, տրուած բացատրութիւնները անկատար նկատուած են, եւ պահանջուած է որ Հայերը յատուկ եկեղեցական ժողով գումարեն, 117 գլուխները մէկիկ մէկիկ նկատողութեան առնեն, եւ իւրաքանչիւրին մասին իրենց լիակատար հպատակութիւնը յայտնեն, եւ յամենայնի ու ըստ ամենայնի լատինականութեան հետեւելու յանձնառու ըլլան: Այդ վերջին դարձուածը կրկին կը հաստատէ մեր խորհրդածութիւնը, թէ Բենիկտոսի ընթացքին մէջ մեծ մաս ունէր խուսափողական նպատակը: Իսկ Ունիթոր խորհրդատուները կը ջանային պատեհէն օգտուիլ Հայ եկեղեցին վերջնականապէս լատինականին ձուլելու համար:

1289. ԼԵՒՈՆԻ ՄԱՀՈ

Երկրորդ մերժումը չափազանց վշտացուց Լեւոնը, եւ հարկաւ մերկապարանոց յայտարարութեամբ պատկերացուց անոր աչքին առջեւ Լատիններուն խաբէական ուղղութիւնը, բայց ինչ օգուտ, որ արդէն բացարձակապէս պարտաւոր մնացած էր նա Եգիպտացիներուն առջեւ, Արեւմտեաններուն հետ պաշտօնական յարաբերութիւնները կատարելով, եւ վերահաս կը տեսնէր իր թագաւորութեան սպառնացող վտանգը: Նա իր ընթացքով պարտաւոր կը մնար իր ազգին ու ժողովուրդին առջեւ ալ, որ իբրեւ յետին ապաստան յանձնառու եղած էր Եգիպտական հաշտութեան ծանր պայմանները (1280), եւ զոր Լեւոն խախտած էր իր թեթեւամիտ ակնկալութիւններով: Ղանիէլ պատգամաւորին երկրորդ անգամ ձեռնունայն եւ անյաջող դարձը՝ լրումն եղաւ տազնապալից վիճակին, որովհետեւ այնչափ յանձնառութիւններէ ետքն ալ տակաւին ինքզինքնին խաբուած ու վտանգուած կը գտնէին՝ թագաւորն ալ կաթողիկոսն ալ եւ իրենց համախոհներն ալ: Այսու հանդերձ ուրիշ ելից ճանապարհ մը չունէին: Լեւոն ու Մխիթար կը

համաձայնին պահանջուած ժողովը գումարել եւ յարակից ձեւակերպութիւնները լրացնել, այդ կերպով գոհացնելու եւ օգնութեան պարտաւորեցնելու յոյսով,։ Սակայն Լեւոն չի հասնիր իր մտածմունքին արդիւնքը տեսնալ, եւ կը մեռնի 1342 օգոստոս 26-ին (ՍԻՍ. 559): Պատմութիւնը անորոշ կը թողու Լեւոնի մահուան պարագաները: Տարիքի խնդիրը չի կրնար ըլլալ, վասն զի դեռ նոր թեւակոխած էր իր 33-րդ տարին, ուստի ոմանք ներքին յուզման եւ սիրտի ցաւի կը վերագրեն կանխահաս մահը, մինչ ուրիշներ ժողովրդական յուզումէ եւ լատինամով ուղղութեան դէմ կազմակերպուած շարժումէ յառաջ եկած սպանութիւն մը կը տեսնեն այդ պարագային մէջ (ՍԻՍ. 559), ինչ որ մեր տեսութեամբ ալ բոլորովին անհաւանական չերեւիր, քանի որ յառաջիկային ալ այդ տեսակ շարժումներու եւ սպանութիւններու օրինակները պիտի տեսնենք: Լեւոնի մահը նոր տագնապ մը կը պատճառէր, վասն զի իրմով կը վերջանար Կոռիկոսեան կամ Պապերոնեան ազգատոհմին արական ճիւղը, որ Ռուբինեան ազգատոհմին արական ճիւղին սպառնալէն ետքը, իգական սերունդի իրաւունքով եւ Լեւոն Բ-ի Ջապէլ աղջկան հետ խնամութեամբ (1105), Կիլիկիոյ թագաւորութիւնը ժառանգած էր: Լեւոն անորդի կը մեռնէր, եւ իր հօրեղբայրներէն ալ արու գաւակ չէր մնացած, եւ ամէնէն մերձաւորներ կը նկատուէին Լեւոն Դ-ի Ջապէլ կամ Ջապլուն աղջկան Ամաւրի Լուսինեանէ ունեցած գաւակները, որոնցմէ երկուխը ըսպանուած էին, մէկը Յունաստան կը մնար (1270) իսկ վերջին երկուքը Սիսի արքունիքի մէջ գլխաւոր գիրքեր կը վայելէին (1277): Այս անգամ նորէն Ջապէլն մը միջնորդութեամբ Կիլիկիոյ թագակապ ազգատոհմը կը փոխուէր, սակայն յաջորդողը այլեւս Հայ չէր, այլ բնիկ եւ ըստ ամենայնի Լատին, արեամբ եւ զգացմամբ եւ դաւանութեամբ որ արդէն թագաւորութեան տկարանալուն պատճառն էր եղած, եւ որ զայն կործանման ալ հասուց:

1290. ԼՈՒՍԻՆԵԱՆՑ ԹԱԳԱՒՈՐԵԼԸ

Երիցութեան կարգով ժառանգութիւնը պէտք էր իյնար Գուիտոնի, որ Աքայիոյ կուսակալութիւնը կը վարէր, բայց երկար ժամանակի ու շատ գործողութեանց պէտք կար մինչեւ անոնց գալն ու գործի ձեռնարկելը, ուստի վերապահելով մէկտեղ Գուիտոնի իրաւունքը, Ջիւան Լուսինեան, որ պայլութեան պաշտօն կը վարէր, պետութեան գլուխը անցաւ եւ թագաւորութեան տիրեցաւ, եւ ոչ թէ խնամակալութեան ձեւով կամ թագապահի տիտղոսով, ինչպէս ոմանք կը մեկնեն (ՍԻՍ. 559), այլ իսկական տիրապետութեան կերպով, եւ Ջիւան անսովոր անունն ալ Կոստանդինի փոխելով, հռչակուեցաւ եւ ընդունուեցաւ, իբր փառաւորեալ տէր Կոստանդին, շնորհիւ եւ ընտրութեամբ Աստուծոյ թագաւոր ամենայն Հայոց (ՄՆՍ. ԻԵ. 1186): Լատին պատմիչը կըսէ, թէ Գուիտոնի հրաժարելովը Ջիւան տիրացու թագաւորութեան (ԴԱՐ.32), սակայն ուրիշներ այդ պարագան չեն յիշեր, եւ կերեւի թէ Ջիւանի հապճեպ որոշման եւ Հայերուն համակերպութեան նպաստած է Եգիպտացւոց կողմէն 1342-ին կազմակերպուած արշաւանքը, ճիշդ Լեւոնի մահուան միջոցին: Արդէն դիմադրելն ալ՝ պաշօնին բերմամբ Ջիւանի կիյնար, քանի որ զինուորական ոյժն ալ իր ձեռքին տակ կը գտնուէր: Սակայն արդիւնք մը չէ ունեցած իր հրամանատարութիւնը, եւ ոչ ալ կրցած է արգելուլ Հայերուն կոտորածը եւ Կիլիկիոյ աւերածը (ՍԻՍ.559), որ տեղի ունեցան

Եգիպտացւոց երեսէն: Միւս կողմէն Եգիպտացւոց յայտնի թշնամութիւնը, աւելի եւս սաստկացուց Լատիններու օգնութեան անհրաժեշտութիւնը, հետեւաբար Լատիններու հաճեցնելու հարկն ալ, կամ որ նոյն է Բենեդիկտոսի պահանջած ժողովական վճիռը եւ անպայման հպատակութիւնն ու համակերպութիւնը, որուն համար ամենայն հաւանականութեամբ հրաւերներէն ալ Լեւոնին մեռնելէն առաջ գրկուած էին: Ժողովին թուական նշանակուած է սովորաբար 1342 տարին (ՄՆՍ.ԻԵ.1185) սակայն նկատելով թէ նոյն տարւոյ օգոստոսի վերջը տեղի ունեցած է Լեւոնի մահը, թէ ժողովը գումարուած է կամօք եւ հաւանութեամբ Կոստանդին թագաւորին (ՄՆՍ.ԻԵ.1186), որ է Զիւան Լուսինեանը, եւ թէ Եգիպտացւոց արշաւանքն ալ պէտք էր գումարման յապաղելուն պատճառ ըլլար, յարմարագոյն է ժողովին թուականը դնել 1343-ին սկիզբները (ՍԻՍ.559): Հետեւաբար պէտք կը զգանք այստեղ Մխիթարի գումարած Սիսի ժողովին պատմութիւնն ընել, եւ ժողովական գրութիւնը վերլուծել, եւ կարծեցեալ 117 մոլորութեանց քաղուածն ալ տալ: Գիտենք թէ երկար եւ ծանծրալի պիտի ըլլայ այդ քաղուածը, եւ թէ պարունակութիւնն ալ այնչափ անկարելի էր եւ ստորին է, որ մինչեւ իսկ երկիւղած Ալիշանն ալ համարձակեցուցած է կոչել անոնք 117 յօդուածս անյարիրս, եւ վկայել թէ անոնցմէ շատք զգուանս իսկ ածեն ընթերցանելեաց (ՍԻՍ. 147): Ասով մէկտեղ կուգենք հռչակաւոր 117 գլուխները բացատրել, որպէսզի միանգամ ընդ միշտ տեսնուի, թէ ինչ անտեղի կերպով եւ անհիմն փաստերով կը վարուին հռոմէադաւանները երբ Հայ եկեղեցւոյն դէմ կը զինուին, եւ անոր մասին տեղեկութիւններ կու տան: Միւս կողմէն այդ հռչակաւոր ցուցակը, ոչ Հայերէն բնագիրով մը եւ ոչ լիակատար քաղուածով մը մերայնոց ծանօթացած չէ, եւ միայն լատիններէն գրուածը կայ մէջտեղ, որ անշուշտ թարգմանութիւն է Ունիթոներու ձեռքով կատարուած, եւ գուցէ այն ալ մասամբ աղաւաղուած:

1291. ՍՍՈՅ ԳՈՒՄԱՐՈՒՄԸ

Մեր առջեւն եղած ժողովական գրութիւնը, գումարման տեղ եւ տարի եւ որ չի նշանակեր, միայն 1342-ին Բենեդիկտոս ԺԲ. պապէն կարծեցեալ մոլորութեանց ցուցակին ըլլալը կը յիշէ, իսկ Բենեդիկտոս 1342 տարւոյն մէջ մեռած էր, եւ մայիս 19-ին իրեն յաջողած էր Կղեմէս Զ., որին անունն ալ սոյն գրութեան մէջ կը յիշուի (ՄՆՍ.ԻԵ.1188): Դիտենք ալ որ ժողովը Լեւոնի մահուընէ ետքը բացուեցաւ, որ օգոստոս 26-ին տեղի ունեցած էր (ՍԻՍ.559), եւ Եգիպտական արշաւանքն ալ նկատի առնելով 1343-ին սկիզբը դնելը յարմարագոյն հաշուեցինք (1290): Իսկ տեղը անշուշտ Սիս եղած է, եւ այնպէս ալ սովորաբար ընդունուած է (ՉԱՄ.Գ.341): Ներկաները կաթողիկոսով մէկտեղ 30 եպիսկոպոսներ են, 15 վարդապետներ, եւ 7 աւագերէցներ, եւ ուրիշ քահանաներ: Ասոնց ցուցակը լատիններէնին մէջ կը գտնենք աղաւաղուած անուններով, զորս Չամչեան նմանողութեամբ ջանացած է հայացնել: Եպիսկոպոսներէն 20 հատը Կիլիկեցիներ են, Բարսեղ Սիսի, Վարդան Տարսոնի, Ստեփանոս Անարզաբայ, Բարսեղ Բարձրբերդի, Գրիգոր Ատանայի, Յովհաննէս Այասի, Ներսէս Կապանի, Յովհաննէս Մաշարդի, Գրիգոր Գերմանիկոյ, Պօղոս Կոկիսոնի, Դաւիթ Համանի, եւ Գրիգոր Մաշկեւորի, իսկ ուրն ալ առանց թեմի՝ կաթողիկոսարանի

եպիսկոպոսներ, Յովհաննէս, Կոստանդին, միւս Յովհաննէս, Ստեփանոս, Սարգիս, Բարսեղ, Գրիգոր եւ Բարսեղ ատենադպիր: Ասոնցմէ ոմանց վիճակները անիմանալի կը մնան եթէ լատին բառերուն հետեւինք, զի Կապան մեկնուածը՝ գրուած է Կամպանիա, Մաշարդը՝ Մաթիքար, Կոկիսոնը Կոզուանի, Համանը՝ Կամանտիա, եւ Մաշկետը՝ Մասդուկիմիա: Վեց եպիսկոպոսներ ալ Փոքր Ասիոյ մերձաւոր վիճակներէն են. Մարկոս Կեսարիոյ, Բարսեղ Իկոնիոյ, Սիմոն Սեբաստիոյ, Բարսեղ Անկիրիոյ, Ստեփանոս Տրապիզոնի, եւ Գրիգոր Տիանայի, որուն վիճակը լատիններէնին մէջ Տարտուկիտ է գրուած: Երեք եպիսկոպոսներ միայն Հայաստանէ կը կարծուին, Դաւիթ Տարոնի, Դանիէլ Չմշկածագի եւ Մեսրոպ Խործեանի, թէպէտ շատ կեղակարծ են, զի Չմշկածագի փոխուածը լատիններէնի մէջ Թեմիսկիա կը կարդացուի, եւ Խործեանը՝ Սորկանանտիա, եւ Չամչեանի տուած մեկնութիւնը կամայական կը դառնայ, եւ միայն իբրեւ ճիշդ անուն կը մնայ Տարոնը իբր Հայաստանի վիճակ, եւ ինքնիրեն նշանակութիւն ալ չունենար, Ներկայ վարդապետներէն են Դանիէլ Սսեցի, նոյնինքն պատգամաւոր գացող Փրանկիսկեան կրօնաւորը, Բարսեղ Մաշկետրցի, Ներսէս Պոսինանդացի, եւ Յովհաննէս եւ Ստեփանոս կաթողիկոսարանի պաշտօնեաներ: Մնացած տասները իբրեւ հայր վանաց կը նշանակուին, եւ են Յովհաննէս Ակների, Կարապետ Մեծքարի, Թորոս Մովսիսավանքի, Ստեփանոս Միակեցերի, Յովհաննէս Բլուրի, Կոստանդին Լիսանկանի, Հայրապետ Ռամանոսի, Յովհաննէս Քելեղականի, Լեւոն Գերմաղբերի, եւ Դաւիթ Փրկիչի: Այս տեղ ալ քանի մը անուններ բոլորովին տարբեր կը հնչեն լատիններէնին մէջ, Մեծքարը կը կարդացուի Կիրորիմ, Միակեցերը՝ Կեսետան, Քելեղականը՝ Կայլգոյն, Գերմաղբերը՝ Կեմէրկէկոն, եւ Փրկիչը՝ Պերդեր: Վերջապէս ակագերէցներէն կը յիշուին, Լեւոն արքունի պալատին, Յովհաննէս Սիսի, Բարսեղ Ատանայի, Աստուածատուր Տարսոնի, Կոստանդին փակակալ մեծ եկեղեցեաց, Կոստանդին Սուրբ Սովիայի, եւ Յովհաննէս Հեթումաշէնի, կամ աւելի ճիշդ Եթենակիմի: Այդ անունները տալէն ետքը գլխաւոր գիտելիքնիս այն է, թէ պարզապէս Կիլիկեցոց գումարում մը եղած է Սիսի ժողով ըսուածը, եւ ոչ երբեք ընդհանուր Հայոց եկեղեցոյ ժողով մը, ինչ որ կը տկարացնէ անոր կանոնական նշանակութիւնն ու հեղինակութիւնը: Դիտելու է եւս, որ թագաւորի եւ իշխաններու անուններ չեն յիշուիր, ինչ որ ազգային ժողովիսկզբունքին համաձայն չէ, եւ ասով աւելի կը շեշտուի լատինական սկզբունքի հետեւողութիւնը, որ աշխարհականները հեռու կը պահէ եկեղեցական գործերէ: Ըստ այսմ Մխիթարի փողովը լոկ մասնաւոր խորհրդակցութեան համար գումարում մը եղած կըլլայ՝ պապին պահանջած պատասխանները պատրաստելու, եւ ոչ երբեք ազգային կանոնական ժողով մը: Կամ աւելի ճիշդ, Լատինները հաճեցնելու համար կազմակերպուած զիջողական միջոց մը, եւ ոչ թէ Հայ եկեղեցոյ դաւանութեան եւ ծէսին ազատ բացատրութիւնը: 1292. ԳՐՈՒԹԵԱՆ ՈՃԸ

Պարզապէս պատասխանները պատրաստելու համար գումարուած խորհրդակցութիւն մը ըլլալը յայտնապէս ալ նշանակուած կը գտնանք ժողովական բացատրութիւն կոչուած գրութեան սկիզբը: Ժողովականները կը յայտարարեն թէ մէկտեղ հաւաքուելով կարդացին եւ լսեցին

սխալներու եւ ստուփուններու գրութիւնը, եւ զայն իր բոլոր մանրամասնութեանց մէջ քննեցին, թէ անոր մէջէն զատեցին ուղղափառ հաւատոյ եւ եկեղեցւոյ խորհրդոց ճշմարտութիւնները՝ սուտ մոլորութիւններէն, եւ թէ Հռոմի տէր Կղեմէս պապին, տէր Բենեդիկտոս յաջորդին կը ներկայացնեն հաւատքի եւ խորհրդոց վարդապետութիւնները ծէսերն ու սովորութիւնները, ինչպէս որ միշտ ունեցած է Հայոց եկեղեցին եւ ինչպէս այժմ ալ ունի: Հայերէն ոմանց մոլորութիւնները, որոնք պատահաբար խօսուած են, իրենք ընդունած չեն, եւ կը մերժեն ու կը դատապարտեն օտարազգի հերետիկոսներուն մոլորութիւնները: Այդ բացատրութիւնները զորս Սոյ ժողովին գրութենէն կը քաղենք (ՄՆԱ.ԻԵ.1188), բացայայտ կը ցուցեն, թէ Սխիթար կաթողիկոսին եւ իրեն հետ եղողներուն բռնած ձեւը եղած է, չի հեռանալ Հայոց եկեղեցւոյ դաւանութենէն ու արարողութիւններէն, այլ աշխատիլ անոնք Հռոմի պահանջած ձեւերուն մօտեցնել: Իսկ այլանդակ կամ տարօրինակ գլուխները, որոնք իբրեւ Հայոց եկեղեցւոյ մոլորութիւններ ցուցուած էին, մասնաւորներու խօսք կամ գործ ըսելով՝ վրաներէն հեռացնել: Այս ուղղութիւնը բոլորովին տարբեր է Ունիթորներու հետեւած կերպէն, որոնք կաշխատէին Հայ եկեղեցին կատարելապէս լատին կաղապարին վրայ ձուլել, հազիւ թէ լեզուն հայերէն պահելով, եւ մինչեւ իսկ հայ լեզուն ալ լատինական ոճին ենթարկելով: Հռչակաւոր 117 գլուխները այդ գրութեան մէջ մի առ մի յառաջ բերուած են, հարց պատասխանի ձեւով, առաջարկուած կէտերը բառացի դնելով, անոնց պատասխանները դիմացը նշանակելով: Մենք կրկնութենէ խորշելու համար առաջարկները եւ բացատրութիւնները միատեղ պիտի քաղենք, ջանալով, որչափ հնար է, համառօտ կերպով էական իմաստները տալ, եւ ոչ թէ ընդարձակորէն բացատրել, զի այն ատեն կատարեալ թարգմանութիւն մը տալու պիտի պարտաւորուէինք ամբողջ գրութեան, որ 86 ահագին էջեր կը գրուէ լատիններէն բնագիրին մէջ (ՄՆԱ. ԻԵ. 1185-1270): Թէպէտեւ այս ամփոփ քաղուածն ալ բաւական տեղ պիտի գրաւէ մեր պատմութեան մէջ, սակայն անհրաժեշտ սեպեցինք որ մերայինք անգամ մը այդ 117 գլուխներուն ցուցակը ամբողջաբար աչքի առջեւ ունենան:

1293. ԱՌԱՐԿՈՒԹԻՒՆՔ 1-5

Առաջին կէտը կը սկսի Հոգւոյն Սրբոյ բղխման խնդիրով: Ունիթորներու կազմած եւ պապին իւրացուցած ցուցակը կըսէ 1. Հայերը առաջ եւ յՈրդւոյ բղխումը կըդունին եղեր, բայց իբր 612 տարի առաջ ժողովով մը մերժեր են, եւ հիմայ ալ կը մերժեն, եւ եթէ այս տեսակ բացատրութիւն մըն ալ գործածեն, ոչ թէ յաւիտենական բղխումին վրայ, այլ արարածոց սրբութեան համար եղած ժամանակաւոր բղխումին վրայ կիմանան: Պատասխանին մէջ, եւ յՈրդւոյ բացատրութիւնը գործածուած ըլլալու վկայութիւն կը բերեն Հոգեգալուստի օրուան երրորդ աղօթքին սկիզբը (ՄՆԱ. ԻԵ. 1188), սակայն այժմեան օրինակներ այս բացատրութիւնը չունին (ՃԱՇ. Բ. 55): Կըսեն եւս թէ յիշուած ժողովը՝ Մանազկերտի ժողովը կրնայ ըլլայ, բայց անոր մէջ Հոգւոյն Սրբոյ խնդիր եղած չէ, իսկ բղխման վրայ խօսած ատեն տարբերութիւններ դրուած ըլլալը՝ անհիմըն եւ ճշմարտութեան հակառակ կը հռչակեն: 2. Թէ Հայեր հանգանակի մէջ եւ յՈրդւոյ բղխում չեն յիշեր, Յովհաննու աւետարանի բացատրութիւնը կը պնդեն, եւ եթէ մէկը ընդունի ալ, յայտնել չի

համարձակիր, մինչ Քաղկեդոնի ժողովը Կոստանդնուպոլսոյ եւ Եփեսոսի վճիռները ընդունելով, եւ յՈրդւոյ բղխումը հաստատած է: Կը պատասխանեն, թէ իրենք աւետարանի վրայ կը հիմնուին, բայց յորմէհետէ Հռոմի հետ յարաբերութիւն հաստատեցին, եւ յՈրդւոյ վարդապետութիւնը կը ընդունին, իսկ Քաղկեդոնը չեն ընդունած, որովհետեւ Լեւոնի տումարը նեստորական միտք ունի, յայտնապէս ալ գրած ըլլալով, թէ Բանն մարմին եղեւ եւ տաղաւարեցաւ ի մեզ (ՄՆԱ.ԻԵ.1190): Այս կտորին մէջ դիտել պիտի տանք թէ հանգանակէն յառաջ բերուած հատուածը՝ ունի քարոզեաց յառաքեալսն (ՄՆԱ.ԻԵ.1180), եւ ոչ զառաքեալն: 3. Թէ Հայեր նոյն ժողովին մէջ, այսինքն դատապարտեցին Քաղկեդոնի ժողովը, եւ Լեւոնի տումարը, եւ դաւանեցին մի բնութիւն, մի կամք եւ մի ներգործութիւն, եւ հակառակը դաւանողները բանտարկեցին եւ սպաննեցին: Դիսկորոսն ալ իբր սուրբ հռչակեցին, եւ տարին երեք անգամ կը կրկնեն անոր փառաւորութիւնը: Կը պատասխանեն, դարձեալ կրկնելով Քաղկեդոնի եւ Լեւոնի դատապարտութեանց համար տուած բացատրութիւննին: Դատապարտութիւնը կը վերագրեն Մանազկերտի ժողովին, բայց զայն դադարած կըսեն Սոյ եւ Ատանայի ժողովներով: Կը յաւելուն թէ Դիսկորոսի պատւոյն երզը գործածութենէ դադրած է, եւ փոխարէն շարականի նոր տուն մը յօրինուած է, իբր երկու բնութեանց յայտարարութիւն: Այդ տունը պէտք է Անաւարզեցիին անգործածական շարականներէն եղած ըլլայ: Հնար չէ չի դիտել, թէ ինչպէս ենթադրական ձեւերով կաշխատին Հռոմը գոհացուցած երեւնալ: 4. Թէ Հայերը կը կարծեն թէ նախահայրերուն մեղքը անձնական էր, եւ թէ լոկ մեղքին ծանրութեան պատճառաւ, իրենց սերունդը դատապարտուեցաւ, թէ տղայ մեռնողները՝ Քրիստոսի գալուստէն առաջ դատապարտութեան ենթարկուեցան, թէպէտ իրենք մեղաւոր չէին, բայց թէ այն ալ վերջացած է Քրիստոսի գալուստէն եւ նախահայրերուն մեղքը ջնջելէն ետքը: Կը պատասխանեն, թէ այսպիսի կարծիք ունեցան Պեղագեաններ եւ Կեղեսիներն, որոնք Հայ չէին, եւ որոնց կարծիքը Հայաստան չի հասաւ: Եւ երկար հատուածներ յառաջ բերելով մկրտութեան մաշտոցէն, կը ցուցնեն թէ Հայեր կը մկրտեն ի թողութիւն մեղաց, որ հարկաւ տղայոց վրայ իրենց անձնական մեղքը չի կրնար ենթադրուիլ: 5. Թէ Մխիթար վարդապետ մը սորվեցուցած է՝ զաւակներու հօրերուն հոգիէն ելլելը, ինչպէս ճրագը ճրագէ, եւ թէ արձէշի գաւառի եօթը վիճակներ իբրեւ սուրբ կը պատուեն Մխիթարը: Կը պատասխանեն, թէ ասանկ բան մը լսած չեն եւ զրպարտիչներու յօրինած սուտերուն կարգէն է, եւ թէ ընդհակառակն Մխիթար իր կենդանութեան այդ կարծիքը հերքած է: Խնդիրը մխիթար Սասունցի վարդապետին վրայ է, ինչպէս արդէն յիշեցինք (1286):

1294. ԱՌԱՐԿՈՒԹԻՒՆՔ 6-12

Կը շարունակէ կարծեցեալ մոլորութեանց ցուցակը: 6. Թէ Հայերը կըսեն որ քրիստոնէայ ծնողաց աղաներուն հոգիները Ադամի դրախտը կերթան, իսկ ոչ-քրիստոնէայ ծնողներու տղայոց հոգիները իրենց ծնողներուն հոգիներուն մոտ կերթան: կը պատասխանեն, թէ Հայերը քրիստոնէայ եւ ոչ-քրիստոնէայ տղայոց հոգիներուն մէջ զանազանութիւն չեն դներ, այլ թէ ամէնքն ալ միատեղ կերթան տեղ մը՝ որ որոշ չէ, եւ ուր առանց պատժոյ երանութենէ զրկուած կը մնան, եւ

թէ այդ տեղին Լիմպոս անուն տալն ալ Լատիններէն սորվեցան: 7. Թէ Հայրերը կըսեն թէ բոլոր մեռածներու հոգիները օդին կամ երկրի մէջ տեղ մը կը մնան մինչեւ դատաստանի օրը, եւ անմիջապէս դժոխք կամ արքայութիւն չեն երթար, եւ թէ անկնունք տղայոց հոգիներն ալ յարութենէ ետքը արքայութիւն կերթան առանց երանութեան: Կը պատասխանեն, թէ թէպէտ վարդապետներէն ոմանք Յոյն եկեղեցւոյ վարդապետութեան համաձայնեցան, սակայն Հայոց եկեղեցին կընդունի թէ մեռածներ այժմէն հոգւով, եւ յարութենէ ետքը հոգւով ու մարմնով արքայութիւն կամ դժոխք կերթան: Իրենց ըսածին հաստատութեան համար շատ մը շարականի կտորներ յառաջ կը բերեն, որոնք սակայն անմիջական երանութեան ճշդիւ չեն պատասխանէր: 8. Թէ Հայրերը չեն ընդունիր, որ վերջին դատաստանէն ետքն ալ արքայութիւն գացողներ Աստուծոյ էութիւնը պիտի տեսնեն: Կը պատասխանեն, թէ ասանկ վարդապետութիւն չունի Հայոց եկեղեցին, աստուածային տեսութիւնը կընդունի, թէպէտ աստիճաններ կը դնէ երանելեաց արժանիքին համեմատ: Աւելի յստակ խօսած կըլլային եթէ աստուածային տեսութիւնը՝ անմիանալի էութեան կատարեալ իմացութենէն զանազանէին: 9. Թէ Հայրերը անկնունք տղայոց եւ ոչ կատարեալ սրբացելոց հոգիներուն համար կըսեն, որ ամէնքը դրախտ կերթան, իսկ կատարեալ արդարացեալները միայն հրեղէն լոյսի պսակներ ունին եւ խաչին լոյսով կը զուարճանան: Կը պատասխանեն, թէ այսպիսի անհեթեթ բաներ Հայրերուն մէջ եւ ոչ իսկ խօսուած են: 10. Թէ Հայրերը կընդունին, որ վերջին դատաստանէն ետքը, ոչ կատարելապէս չարեր այս երկրի վրայ կը մնան ամուսնացեալ վիճակով, իբրեւ նւազ երանութեան դրախտի մը մէջ: Կը պատասխանեն, թէ Հայ եկեղեցին դատաստանէն ետքը միայն արքայութիւն եւ դժոխք կընդունի, եւ ոչ մի միջակ կամ տարբեր կայարան, եւ ոչ ամուսնական վիճակ: 11. Թէ Հայրերուն կարծիքները չարերուն համար տարբեր են: Ոմանք դատաստանէն ետքը կընդունին հրեղէն օվկիանոս մը ուր վիշապներ պիտի չարչարեն դատապարտեալները, ինչպէս նաեւ սատանաները: Իսկ ոմանք բնաւ դժոխք չեն ընդունուիր. թէ դատապարտեալներ իրենց մեղքերուն խիղճովը կը չարչարուին: Կը պատասխանեն, թէ հրեղէն օվկիանոսը եւ վիշապները առասպելներ են, իսկ դժոխքին Քրիստոսի մահուամբը բոլորովին ջնջուած ըլլալը, քանի մը անիմաստներ կրնան ըսած ըլլալ, ինչպիսիներ Լատիններուն մէջ ալ կը գտնուին, այլ եկեղեցին կընդունի դատապարտելոց դժոխքը՝ Լատինացւոց վարդապետութեան նման: 12. Թէ Հայրերը կըսեն, մը ամէնուն բարի եւ չար գործերը կշիռի երկու կողմերը պիտի դրուին, եթէ չարերը ծանր կշռեն, հրեղէն օվկիանոսը պիտի նետուին, եթէ բարի գործերը ծանր կշռեն, այդ երկրին երանաւէտ դրախտը պիտի տարուին, իսկ եթէ հաւասար գան, երկրի վրայ պիտի մնան առանց երանութեան: Կը պատասխանեն, թէ այդ խօսքերը առասպելներ են, եւ անամօթ ստութիւններ:

1295. ԱՌԱՐԿՈՒԹԻՒՆՔ 13-19

Կը շարունակէ, 13. Թէ Հայրերը, որչափ ալ տղաքները մկրտելու պէտքը կը ճանչնան, բայց կըսեն թէ կը մկրտուին ոչ թէ մեղաց թողութեան համար, այլ քրիստոնեայ ըլլալու եւ փառաց արժանանալու համար: Կը պատասխանեն, թէ Հայրերը մկրտութիւնը կը կատարեն ի թողութիւն

մեղաց, ինչպէս 4-րդ յօդուածով բացատրուեցաւ, եւ նոր վկայութիւններ ալ աւելցնելով, առարկութիւնը սուտ ու զրպարտիչ կը կոչեն: 14. Թէ Հայերը կը դաւանին որ Քրիստոս մահուընէ ետքը դժոխք իջաւ, եւ դատապարտեալներէն որոնք որ իրեն հաւատացին, արդարացուց, եւ չի հաւատացողներ տարբեր աստիճաններու վերածեց, ինչպէս վերը ըսուեցաւ, դժոխքը ջնջեց, եւ ամէնուն վիճակը առկախ թողուց մինչեւ դատաստանին օրը: Կը պատասխանեն իւրաքանչիւր կէտի մասին՝ արդէն բացատրուած յօդուածներուն համեմատ, աւելցնելով ալ թէ արդէն դատապարտեալներու համար արդարացում չեն ընդունիր: Իսկ մինչեւ աշխարհի վերջը հոգիներուն դատաստանի սպասելը Յոյն եկեղեցւոյ հետ միաձայնութեամբ ընդունուած ըլլալը յայտնելով, այժմ Հռոմի եկեղեցւոյն համաձայնած ըլլալին կ'աւելցնեն: 15. Թէ Հայերը չեն ընդունիր որ սատանաներ զգալի պատիժներ կը կրեն, այլ թէ մինչեւ աշխարհի վերջը կը մնան, սեւացած եւ երանութենէ զրկուած: Կը պատասխանեն, թէ այժմ Հռոմի կարծիքին դարձած են: 16. Թէ Հայերը հրեշտակներուն ստեղծելուն ժամանակին մասին տարակարծիք են, թէ աշխարհի ստեղծումէ առաջ կամ թէ աշխարհի ստեղծման սկիզբը : Թէ կը կարծեն որ բոլոր հրեշտակներ բարի ստեղծուեցան, թէ չորրորդ կամ վեցերորդ օրը մեղանչեցին, եւ երկինքին մէկ ծակէն վար ինկան, ուսկից բարի հրեշտակ մըն ալ ինկաւ, բայց Ս. Բարսեղի միջնորդութեամբ երկինք դարձաւ: Թէ Ադամի մեղանչելու ատենը ոմանք նոյն օրը ժամը 6-ին կըսեն, եւ ոմանք շաբաթ մը ետքը: Կը պատասխանեն, թէ առասպելական յօրինուածներ են, քանի որ հրեշտակներ աննիւթական են, եւ Ադամին մասին Շնորհալին կը յիշեն, որ ժամը մէկին Ադամը, եւ երեքին Եւան ստեղծուած կը դնէ, վեցինալ նախահայրերուն մեղքը: 17. Թէ Հայերը Մաքրարեան կամ Քաւարան չեն ընդունիր, եւ խոստովանութեամբ ամէն մեղքեր կատարելապէս ներուած կը կարծեն: Թէ սուրբերուն համար ալ կաղօթեն, եւ անհաւատներուն հոգիները իրենց գերեզմաններուն վրայ մինչեւ դատաստանին օրը կը մնան, կըսեն: Կը պատասխանեն, թէ այդ անոնը չեն գործածեր, բայց ննջեցելոց համար կաղօթեն, որպէս զի իրենց մեղքերուն ներում շնորհուի, եւ թէ գիտեն որ մեղքերուն քաւութեան համար ապաշխարութիւններ կամ պատիժներ ալ պէտք են: Կը յաւելուն, թէ սրբոց նկատմամբ պատարագամատոյցին աղօթքը սխալ մեկնուած է, եւ թէ անհաւատներուն համար ըսուածը առասպելաբանութիւն է: 18. Թէ Հայեր կը կարծեն, որ Քրիստոս մարդացաւ, ոչ թէ սկզբնական մեղքը ջնջելու համար, այլ իրմէ առաջ դժոխք մնացողները ազատելու, դժոխքը ջնջելու, մանուկները արքայութիւն տանելու, եւ մարդիկները զղջումի բերելու համար: Կը պատասխանեն, թէ սկզբնական մեղքին մասին 4-րդ յօդուածին մասին խօսեցան, մնացածներն ալ սխալ մեկնութիւններ են: 19. Թէ Հայերը նախահայրերէն մինչեւ Քրիստոս՝ ամէնքը հոգւով եւ մարմնով մեռած կընդունին, եւ մարմնոյ ցանկութիւնը անոնց մեղքին հետեւանք կըսեն, օրինաւոր ամուսնութեան ցանկութիւնն ալ մեղք կը նկատեն, եւ եթէ մեղանչած չըլլային, կըսեն, մարդիկ առանց զուգաւորութեան եւ առանց սերման պիտի շատնային, ինչպէս ճրագը ճրագէ: Կը պատասխանեն, մերժելով բոլոր ըսուածները իբր անհիմն զրպարտութիւն, կը յայտնեն թէ Զաքարիա կաթողիկոսի խօսքերը սխալ մեկնուած են:

Կը շարունակէ, 20. Թէ Հայերը Քրիստոսի մարդեղութեան մէջ, մարդկային ընտրութիւնը աստուածային բնութեան փոխարկուած կըսեն, երկու բնութիւն ընդունողները՝ իբր անկնունք հեթանոսներ նորէն կը մկրտեն: Կը պատասխանեն, փոխարկութիւնը միաւորութենէն զանազանելով, Շնորհալիէն երկար հատուած մը բերելով, եւ կրկին մկրտութիւն չընելին վկայելով, նոյն իսկ Նեստորականաց վրայ: 21. Թէ Հայերը մարդկային բնութիւնը աստուածային բնութեան փոխարկուած ընդունելով, նոյնը չարչարելի եւ անշարժելի, մահկանացու եւ անմահ կընդունին, եւ թէ մէկ կամք եւ մէկ ներգործութիւն կը դաւանին: Կը պատասխանեն, միաւորութիւնը պաշտպանելով, եւ կատարեալ մարդ դաւանելով Քրիստոսը, եւ շատ երկար բացատրութիւններ կու տան այդ մասին, առանց ընդունելու երկու բնութիւն բանաձեւը: 22. Թէ Հայերը կըսեն որ Քրիստոս մահուընէն ետքը դժոխք իջաւ, դժոխքը իջաւ, դժոխքը ջնջեց եւ հոգիները դրախտ տարաւ, եւ անկէ ալ հանելով երկրին մէջ բերաւ, եւ այն տեղ կամ օդին մէջ թողուց դրախտի մօտերը: Կը պատասխանեն, թէ սուտ եւ անիմաստ եւ անհիմն առասպելներ են: 23. Թէ Հայերէն ոմանք կը կարծեն որ աւազակին գրուցուած այսօր-ը, դատաստանի օրուան համար պիտի իմացուի, իսկ ուրիշներ կը կարծեն թէ նոյն ուրբաթ օրը դրախտին դուռը գնաց, եւ երբոր Քրիստոս ալ եկաւ, Ենովք ու Եղիա դուռները բացին, ու ներս մտան, բայց թէ նորէն Քրիստոս զայն դրախտէն հանեց ու երկրի մէջ բերաւ: Կը պատասխանեն, թէ իրենք ճանչնան որ աւազակին հոգին ալ Քրիստոսի հետ դժոխք իջաւ, որ Գոգին Աբրահամու ըսուածն է, եւ ուրիշ հոգիներու հետ անկէ երկինք փոխադրուեցաւ: 24. Թէ Հայերը կը կարծեն որ Քրիստոս մահուընէն ետքը դժոխքը ջնջեց, եւ այս պատճառով մարդիկներուն մեռնելէն ետքը, հրեշտակներ բարիները կը տանին մինչեւ դրախտը, եւ սատանաներ չարերը կը տանին հրեղէն օվկիանոսը, եւ կը ցուցնեն, բայց չեն մտցներ, եւ երկիր կը դարձնեն, որ դատաստանի օրուան սպասեն: Կը պատասխանեն, թէ արդէն յայտնած են որ ամէնքն ալ շինծու առասպելներ են: 25. Թէ Հայերը Քրիստոսի վրայ մարդկային հոգի չեն ընդունիր, եւ երբ հակառակ փաստերու չեն կրնար պատասխանել, ծեծի եւ պատիժներու կը դիմեն, եւ թէ կըսեն, որ Քրիստոս իր աստուածութիւնը մարդկութեան կերպարանով ծածկեց: Կը պատասխանեն, նորէն միաւորութիւնը բացատրելով, եւ առարկութեան երկու մասերուն մէջ հակասութիւնը ցուցնելով: 26. Թէ Հայերը Քրիստոսի վրայ, ոչ մարդկային հոգի եւ ոչ մարմին կընդունին: Կը պատասխանեն, եւ կը հաստատեն թէ բոլորովին անհիմն ենթադրութիւն է: 27. Թէ Հայերը կը կարծեն որ յարութիւնը շաբաթ երեկոյ ժամը վեցին տեղի ունեցաւ, եւ ըստ այնմ տօն կը կատարեն եւ հաւկիթ ու պանիր կուտեն: Կը պատասխանեն, տօնը նախատօնակէն զանազանելով, եւ նախատօնակի նշանակութիւնը, եւ Քրիստոսի կիրակի օրը յարութիւն առած ըլլալը երկարօրէն կը բացատրեն: 28. Թէ Հայերը չեն կրնար պատասխանել անոնց որ Քրիստոսի յարութենէն ետքը մարմին ունենալը կը ցուցնեն: Կը պատասխանեն, թէ երբեք հակառակը ըսած չեն, եւ արդէն ըսածներնուն վրայ նոր բացատրութիւններ կաւելցնեն: 29. Թէ Հայերը կըսեն, որ Քրիստոսի աստուածային բնութիւնը իր կամքին կը հնազանդէր, որ զայն

ուզածին պէս փոփխէր եւ մարդկային կրից ենթարկէր: Կը պատասխանեն, եւ կը մերժեն իբրեւ յիմարութեան խօսքերը: 30. Թէ Հայերը կը կարծեն որ յարութենէ ետքը Քրիստոս մարդկային բնութիւն չունէր, թէ ոչ երկինք չէր համբառնար, այլ Ենովքի եւ Եղիայի պէս դրախտ կերթար: Կը պատասխանեն, մարդկային բնութեան ոչ թէ ջնջուած այլ միաւորուած ըլլալը լուսաբանելով: 31. Թէ Հայերը առաքելոց եւ մարգարէից խօսքերը, ուր Քրիստոսի համար գրուած է թէ հոգիները գերութենէ ազատեց, այնպէս կիմանան՝ որ ոչ թէ դժոխքէն երկինք, այլ երկիր բերած ըլլայ: Կը պատասխանեն, միշտ իրենց կանխաւ ըսածները կրկնելով: 32. Թէ Հայերը կըսեն որ Քրիստոս սատանաները կապեց, որ մարդիկներուն չի վնասեն, սակայն 300 տարիէ իվեր կապանքներէ ազատեցան, եւ մարդիկներ խաբեցին՝ Հայերէն զատ բայց 30 տարուընէ իվեր Մեծ Հայոց Հայերէն ալ մաս մը խաբեցին որ բաժակին ջուր խառնեն եւ դեկտեմբեր 25-ին ծնունդ տօնեն: Կը պատասխանեն, պատմելով Քրիստոսի 1000 թուականին եղած շարժերը եւ խաւարումները, զորս Յովհաննէս Կոզեռն վարդապետը սատանային կապանքներէն արձակուելուն վրայ մեկնած է (833), եւ վերջին կընդունին թէ իրենց ճշմարիտ հայադաւաններէն մեղադրուած են լատինական ծէսերու համակերպած ըլլալնուն համար: 33. Թէ Հայերը կըսեն որ Քրիստոս երկինքին մէջ մարդկութիւն ունի, այլ մարդկային բնութիւն եւ կամք չունի, եւ թէ կը կարծեն որ Քրիստոսի համբառնալէն ետքը ամէն օր հրեշտակներուն մէկ դասակարգին հետ մնաց, եւ միայն տասներորդ օրը նստաւ ընդ աջմէ Հօր, եւ Հոգին Սուրբ ղրկեց: Կը պատասխանեն, աննշանակ ցուցնելով մարդկութեան մասին տարբերութիւնները, իսկ հրեշտակաց դասակարգներուն մասին կը պատմեն Լուսաւորիչին վիրապի մէջ ունեցած տեսիլքը, որ պարզ տօնախմբութիւններ կը յիշէր, եւ ոչ թէ օրէ օր տեղափոխութիւններ:

1297. ԱՌԱՐԿՈՒԹԻՒՆՔ 34-44

Կը շարունակէ. 34 Թէ Մեծ Հայոց Հայերը ինքզինքնին բուն կաթոլիկէ եւ առաքելական եկեղեցի կընդունին, վասնզի նոյնութեամբ կը պահեն առաքելական քարոզած վարդապետութիւնը. իսկ Յունաց ու Լատինաց եկեղեցիները ոչ եւս վասն զի երկու բնութիւն կըսեն բաժակին ջուր կը խառնեն եւ դեկտեմբեր 25-ին ծնունդ կը տօնեն: Իսկ Փոքր Հայերէն թագաւորէն եւ քանի մը իշխաններէն դուրս ամենքը իրենց համամիտ կը կարծեն, ինչպէս նաեւ, թէ Հայոց եկեղեցին միայն պիտի մնայ աշխարհի վերջը: Կը պատասխանեն, աւելի փախուստ տալով, քան մերժելով, ոչ Մեծ Հայոց՝ այլ Ամենայն Հայոց եկեղեցին, առաքելական եւ կաթոլիկէ կը հռչակեն, բաժակի ջուրը եւ դեկտեմբերի 25-ին Ծնունդը՝ Յոյներու մէջ վերջէն մուծուած կը յայտնեն, ուրիշներուն վրայ նախատական ակնարկները կը մերժեն, եւ Կիլիկիան ընդհանրապէս Հռոմի հետ համաձայնած կը յայտարարեն: 35. Թէ Հայերը կաթոլիկէ եկեղեցին միութեան մէջ կընդունին մինչեւ Քաղկեդոնի ժողովը, բայց անկէ սկսելով Յոյները ու Լատինները ուղղափառութենէ կըսեն: Կը պատասխանեն, Հայոց Քաղկեդոնի ժողովը մերժելնուն պատճառը, որովհետեւ Եփեսոսի ժողովին բանաձեւին հակառակ երկուքութիւն ընդունած էր Նեստորի հետեւողութեամբ: Կը պատմեն Եզրի ժամանակ Կարնոյ ժողովոյ Քաղկեդոնի ընդունիլը, եւ Օծնեցւոյն ժամանակ

մանազկերտի ժողովով նորէն մերժուիլը, եւ վերջապէս Սոյ եւ Ատանայի ժողովներով նորէն ընդունիլը, որով այլ եւս խնդիր ընելու տեղի չմնար: Յայտնի կը տեսնուի որ կեղակարծ գրոյցներով կուզեն դժուարութենէ ազատիլ: 36. Թէ Հայերը ինքզինքնին միայն կաթողիկէ եկեղեցի կը ճանչնան, իբր ուղիղ հաւատքը անփոփոխ պահած, եւ հանգանակին մէջ չեն ըսեր ի մի սուրբ եկեղեցի, եւ անով Հայոց եկեղեցին կիմանան: Կը պատասխանեն, հանգանակին մասին ըսուածն անհիմն եւ սուտ յայտարարելով, եւ բոլոր եկեղեցիներն ալ ընդունելին վկայելով, որով Հայոց եկեղեցւոյ ներողամիտ սկզբունքը պաշտպանած կըլլան: 37. Թէ Հայերը երեք տարբեր կաթողիկոսներ ունին, որոնք տարբեր հաւատք եւ տարբեր մկրտութիւն ունին: Այս կարգին հնագոյն կոչուած է Աղուանից աթոռը, զոր Աղուանեաց կը թարգմանեն լատիներէնին մէջ, երկրորդ Աղթամարինը, զոր Աքամայր կը գրեն, եւ երրորդ Սոյ աթոռը: Քանի մը տարբերութիւններ ալ կը յիշեն. ինչպէս գինիով մկրտութիւն ընելը, եւ Յանուն Հօր եւայլն բանաձեւը չի գործածելը: Կառարկեն եւս թէ երրորդ աթոռը հազիւ 50 տարիէ ասդին թողած է Հայոց մոլորութիւնները: Կը պատասխանեն, մերժելով տարբերութիւնները, կը վկայեն թէ Ազգուանից եւ Աղթամարի հետ հաւատքով եւ մկրտութեամբ միացած են, միայն թէ իրենք ինչ ինչ կէտերու մէջ Լատիններուն համակերպած են: 38. Թէ Հայերը ուրիշ եկեղեցիներու մէջ մեղաց թողութիւն տալու իշխանութիւնը կորած կը կարծեն, նոյն իսկ մկրտութեան մէջ, վասնզի անոնք Քրիստոսի կողմէն բղխած ջուրը բաժակին ջուրին վրայ կը մեկնեն, եւ ոչ մկրտութեան վրայ: Կը պատասխանեն, մերժելով ամբաստանութիւնը, եւ ամէն եկեղեցիներու խորհուրդները ընդունենին կը վկայեն: 39. Թէ Հայերը մէկ կաթողիկոսութեան հաւատացեալներուն ուրիշ կաթողիկոսութեան պաշտօնեաներէն առած խորհուրդները վաւեր կընդունէին, բայց պաշտօնէից ընդունածները անվաւեր կը ճանչնան: Կը պատասխանեն, բացատրելով նուիրապետական յարաբերութեանց պահանջները, վասնզի Աղթամար հակառակ է Սոյ դէմ, եւ Աղուանիցը կը խորշի Սիսի լատինասիրութենէն, թէ ոչ՝ հաւատքի եւ խորհուրդի տարբերութիւն չունին մէջերնին: 40. Թէ Հայերը Լատին կամ Յոյն եպիսկոպոսներէ եւ քահանաներէ տրուած մեղաց ներումը՝ Հայերու համար անվաւեր կը նկատեն՝ եւ Հայ պաշտօնեաներէ առնել կը հրամայեն, իսկ ոմանք ալ կը պնդեն թէ Աստուած կը շնորհէ ներումը, եւ ոչ պաշտօնեաներ, եւ անոր համար սովոր են կրկնել՝ Աստուած թողութիւն շնորհեսցէ: Կը պատասխանեն, պաշտպանելով թէ Հայեր պէտք է Հայ պաշտօնէից դիմեն, այլ կընդունին ուրիշ եկեղեցիներու պաշտօնեաներէն տրուած ներումին վաւերականութիւնը, եւ միանգամայն պաշտօնէական իշխանութեան ձեւը: 41. Թէ Հայերը անգամ մը շնորհքէ զրկուողներուն նորէն շնորհքի դառնալը անհնար կը կարծեն որ միայն Քրիստոսի չարչարանքը բաւական է մեղաց թողութեան, առանց մարդկային գործակցութեան: Կը պատասխանեն ի վեր հանելով նենգաւոր մեկնութեանց կէտերը: 43. Թէ Հայերը մարդկային ազատութիւնը բաւական չեն սեպեր մեղանչելու համար, այլ դիւական փորձութեանց կը վերագրեն մեղքը: Կը պատասխանեն, մերժելով խարդախեալ ստութիւնները: 44. Թէ Հայերը պատարագի մէջ ննջեցելոց համար չեն աղօթեր: Կը պատասխանեն, թէ հիմնովին սուտ է:

Կը շարունակէ. 45. Թէ Հայերը երբոր իրենցմէ մէկը մեռնի, ոչխար մը կամ արջառ մը երեկոյէն եկեղեցի կը բերեն, մետաքսէ զգեստներով կը զարդարեն, պաշտօնեաներ դուրս կու գան, աղ կօրհնեն, կենդանիին կու տան, ետքէն կը մորթեն, եւ միւսէն կուտեն, միայն պատարագիչ քահանայն չուտեր: Թէ այս բանը կընեն, ըսելով թէ մեռեալին թողութեան համար պէտք է արիւն թափուի, իբր թէ Քրիստոսի արիւնը չի բաւէր: Սակայն Յովհաննէս Դամասկացին ալ զիրենք յանդիմանած է այս տեսակ հրէական եւ հեթանոսական սովորութեանց համար: Թէ Հայեր իրենց ըրածներուն մասին Հաւատարմատ անունով գիրք մըն ալ պատրաստած են Մանազկերտի ժողովին մէջ: Կը պատասխանեն, բացատրելով մատաղի սովորութիւնը: Իբր ողորմութեան նուէր, եւ ոչ մեղաց թողութեան պատարագ: Թէ Դամասկացիին վերագրուածը չեն տեսած, բայց եթէ հեթանոսական սովորութեանց վրայ կը խոսի, աւելի Լատիններուն ակնարկած պիտի ըլլայ: Մանազկերտի ժողովն ալ չենք ընդունիր, կըսեն: 46. Թէ Հայերը ուտելիքներու մէջ սուրբի եւ անսուրբի խտրութիւններ կը դնեն Մկսիսական օրէնքներու հետեւողութեամբ, եւ թէ վանականներ խոզենի ուտելը դեւերհալածելու արգելք կը կարծեն: Կը պատասխանեն, թէ ինչինչ բաներ չուտելը, ոչ Մովսիսական օրէնքի, այլ տեղական ճաշակի հետեւանք է, իսկ վանականներ միս չեն ուտեր: 47. Թէ Հայերը պահք օրերը, միս ձուկ, հաւկիթ, պանիր, կարագ, կաթ ու ձէթ չեն ուտեր, այլ միայն հաց, բանջարեղէն եւ գինի, որչափ որ ուզեն, իսկ առաջ յիշուած բաներն ուտողները անիծեալ եւ անհաւատ կը կոչեն: Կը պատասխանեն, իրենց հնաւանդ կանոնը բացատրելով, ձէթին պահոց օրեր ուտելու մասին Պօղոսի թոյլատու վարդապետութիւնը ունենալնին կը վկայեն: 48. Թէ Հայերը երկրորդ անկումը աններելի կը կարծեն: Կը պատասխանեն, թէ սուտ է: 49. Թէ Հայերը երրորդ եւ չորրորդ ամուսնութեան անցնողները անիծեալ եւ հեթանոս կը նկատեն, խորհուրդներէ կը զրկեն, մեռնելնին ոչ տունին դուռնէն, այլ պատէն ծակ բանալով դուրս կը հանեն, եւ անոնց համար աղօթք ու պատարագ չեն մատուցաներ. իսկ եթէ երրորդ կինը թողու եւ 15 տարի խիստ ապաշխարութիւն կրէ, ներման խիստ կընդունին: Կը պատասխանեն, երրորդ ամուսնութեան հին օրէնքով արգելուած ըլլալը, իսկ միւս պարագաները իբր մտացածին կը մերժեն: 50. Թէ Հայերը մէկը ձեռնադրելէ առաջ խոստովանահօրմէն վկայութիւն կառնեն, եւ եթէ նա յայտնէ թէ պոռնկութեան մէջ ինկած է, չեն ձեռնադրէր: Նոյնպէս ձեռնադրութենէն ետքն ալ եթէ պոռնկութեան մէջ իյնայ, խոստովանահայրեր կը յայտնեն եւ արգելել կու տան: Կիներն ալ կը պարծենան թէ քահանաներ լուծել տուած են: Անոր համար պոռնկութեան մէջ ինկողներն չեն խոստովանիր: Կը պատասխանեն, թէ մասնաւոր պատահարներ կրնան հանդիպած ըլլալ, բայց ոչ կանոն է եւ ոչ սովորութիւն: Իսկ բարի վկայութիւններ կը պահանջուին, բայց ոչ երբեք խոստովանութիւնները յայտնելով: 51. Թէ Հայերը պոռնկութեան եւ հայիոյութեան մեղքերը աններելի կը համարին: Կը պատասխանեն, տարբերելով աններելիութիւնը ծանր ապաշխարութեան պայմաններէն: 52. Թէ Հայեր շնութեան, սողոմականութեան, անասնապղծութեան, մարդասպանութեան, ուրացողութեան, եւ երկաքնակ

դաւանութեան մեղքերուն մէջ ինկողները՝ թէպէտ կարծակեն, բայց մինչեւ մահը խորհուրդներէ կը զրկեն, եւ եթէ նորէն իյնան, այլեւս չեն արձակեր: Կը պատասխանեն, մերժելով բացարձակ աններելիութիւնը, եւ երկաբնակ դաւանութիւնը Նեստորականներուն կը պատշաճեցնեն: 53. Թէ Հայերը կը ներեն քահանաներուն իրենց կնոջ հետ սողոմականութեան մէջ գտնուիլ: Կը պատասխանեն, թէ ինչպէս հնար է զայն գիտնալ, որ ներելու ալ առիթ ընծայուի, եւ առարկութեան սուտ ըլլալը կը հետեւցնեն: 54. Թէ Հայերը կը ներեն որ նաեւ առանց պատճառի կաթողիկոսներ եւ եպիսկոպոսներ բանադրանքներ անձակեն, եւ կըսեն թէ մէկուն բանադրածը ուրիշէն չի կրնար արձակուիլ: Կը պատասխանեն, թէ օրէնք է որ եկեղեցական իշխանութիւններ իրարու դէմ չի գործեն, այլ կաթողիկոս կրնայ եպիսկոպոսի բանադրածը արձակել: 55. Թէ Հայերը չեն ընդունիր որ բանադրանքը արքայութենէ կը զրկէ, ինչպէս կը զրկեն պոռնկութեան, մարդասպանութեան, շնութեան, քահանայից երկրորդ ամուսնութեան, եւ երկաբնակ դաւանութեան մեղքերը: Կը պատասխանեն, թէ առաջին մասը հակասական է նախընթաց առարկութեան, մեղքերը կը զրկեն՝ եթէ անզեղջ կը մնան, իսկ երկաբնակութիւնը կը մեկնեն միշտ նեստորականութեան վրայ: 56. Թէ Հայերը՝ մահմետականութեան կամ հրէութեան գացող եւ նորէն Հայ եկեղեցին դարձողները չեն մկրտեր, այլ միայն ճակատէն կօծէն, եւ կը պարտաւորցնեն որ ուրացած տեղերնին երթան եւ հրապարակաւ խոստովանին: Իսկ Յոյն կամ Լատին եկեղեցին գացող եւ անկէ դարձող, կամ թէ ուղղակի այն եկեղեցիներէ եկողները նորէն կը մկրտեն: Կը պատասխանեն, մերժելով թէ հրապարակաւ խոստովանութեան պարտաւորութիւնը, եւ թէ յունադաւանները կամ հռոմէադաւանները կրկկին մկրտելու գրոյցը:

1299. ԱՌԱՐԿՈՒԹԻՒՆՔ 57-65

Կը շարունակէ 57 Թէ Հայերը միւռոնի վաւերականութեան համար, շատ մը խունկեր ու նիւթեր եւ գինի կը խառնեն ձէթին, եւ կաթողիկոսի օրհնութիւնը անհրաժեշտ կը ցուցնեն, եւ առանց այդ միւռոնի մկրտութիւնը անվաւեր կը համարին, եւ երբոր քահանայն մօտը միւռոն չունենայ՝ մկրտութիւնն ալ զանց կընէ, իսկ անկնունք տղաքները կը կարծեն թէ պիտի մկրտուին Քրիստոսի արիւնով, որ լուսինի մէջ պահուած է: Կը պատասխանեն, ընդունելով միւռոնի պատրաստութեան ձեւը, բացի գինի խառնելէն կը պնդեն թէ միւռոն չի գտնուած միջոցին՝ լոկ մկրտութիւն կը կատարուի, իսկ լուսինի մէջ պահուած Քրիստոսի արիւնը անխիղճ առասպելներ կը նկատեն: 58. Թէ Հայերը մկրտութեան վաւերականութեան համար միւռոնն ու հաղորդութիւնը անհրաժեշտ կը նկատեն. եւ թէ մկրտութիւնը ի թողութիւն սկզբնական մեղաց չեն կարծեր: Կը պատասխանեն, թէ երեք խորհուրդ միասին կը պաշտեն, բայց մկրտութիւնը առանց միւս երկուքի անվաւեր չեն կարծեր, ինչպէս որ ստիպողական պարագաներու մէջ ալ կը պաշտուի: Իսկ մեղաց թողութեան խնդիրը քանիցս կրկնուած առարկութիւն մըն է: 59. Թէ Հայերը միակերպ չեն մկրտեր, նիւթին համար գինի եւ կամ ալ կը գործածեն, իսկ ձեւը ամէն պաշտօնեայ ուզած կերպովը կըսէ: Այս տեղ տեսակ տեսակ ձեւեր ալ կը յիշեն: Կը պատասխանեն, բացէքաց մերժելով այսպիսի տարբերութիւնները, եւ ընդարձակ բացատրութիւններ ալ կու տան: 60. Թէ Հայերը

յունադաւանութենէ եւ հռոմէադաւանութենէ եկողները կրկին կը մկրտեն, իսկ մէկ կաթողիկոսի հպատակութենէն միւս կաթողիկոսին անցնողները նորէն իրենց միւռնով սուտ եւ չի լսուած գրոյցներ են: 61. Թէ Հայերը կըսեն որ մկրտուածները ոչ թէ մեղք կը սրբուին, այլ միայն քրիստոնէայ եկեղեցւոյ անդամ եւ խորհուրդներ ընդունելու յարմար կըլլան, եւ վերջին դատաստանէն ետքը արքայութիւն կերթան: Կը պատասխանեն, վերջին կտորին մասին 7-րդ առարկութեան համար ըսածնին կրկնելով: 62. Թէ Հայերը 12 տարեկանէ վար եղողները անմեղ կը նկատեն, վասնզի մարմնական ցանկութեան ենթարկեալ չեն, եւ ըստ այսմ անոնք ի թողութիւն մեղաց մկրտած չեն ընդունիր: Կը պատասխանեն, 4-րդ, 13-րդ, եւ 58-րդ առարկութեանց հետ բաղդատելով, եւ հակասութիւնները ցուցնելով: 63. Թէ Մեծ Հայոց եւ Փոքր Հայոց Հայերը դրոշմի խորհուրդ չունին, եւ թէ քահանայ ու եպիսկոպոսէ զատ անձէ տրուած մկրտութիւնը անվաւեր կը նկատեն: Կը պատասխանեն, մկրտութեան հետ տրուած դրոշմը յիշելով, եւ ենթադրեալ անվաւերութիւնը մերժելով: 64. Թէ Փոքր Հայոց կաթողիկոսը չընդունիր դրոշմին վաւերականութիւնը, եւ թէ ինքն կու տայ իր քահանաներուն այդ իշխանութիւնը: Կը պատասխանեն, թէ բոլորն ալ նախատալից ենթադրութիւններ են: 65. Թէ Հայերը մկրտութեան ատեն մարմինին ինը տեղերուն վրայ եղած օծումները, ամէն օծումներու տեղ կը նկատեն, եւ դրոշմի եւ վերջին օծումի, եւ քահանայութեան եւ եպիսկոպոսութեան օծումներ չունին: Այլ երբ քահանայ մը կը մեռնի, գլուխն ու ճակատը ու աջը կօծեն, եւ ժողովուրդէն նուէրներ կը հաւաքեն առաջին պատարագի պէս, եւ դրան առջեւ կենդանիներ կը մորթեն, ինչպէս 45-րդ առարկութեան մէջ ըսուեցաւ: Կը պատասխանեն, թէ այն ինը տեղ օծումները դրոշմի խորհուրդ են, թէ վերջին Օծում Հայոց մէջ սովորութիւն եղած չէ, թէ քահանայից եւ եպիսկոպոսաց օծումները՝ Շնորհալիէն սկսելով 200 տարիէ ասդին կը կատարուին, անկէ առաջ Յունաց սովորութեան համեմատ չէին օծուիր: Իսկ ննջեցեալ քահանաներու գլուխը չի օծուիր, նուէր չի հաւաքուիր, եւ կենդանիներ մորթելն ալ պարզապէս ողորմութեան նշանակութիւն ունի:

1300. ԱՌԱՐԿՈՒԹԻՒՆՔ 66-74

Կը շարունակէ 66 Թէ Հայերը չեն ընդունիր, որ Կանոն կոչուած աղոթքի ատեն, որ է Առեալ ըզհացն խոսքերով սկսած հատուածը սրբագործութիւն կը կատարուի, այլ թէ այն կը լրանայ Հոգւոյն Սրբոյ վերակոչութեամբ, եւ միանգամայն պարզ փայտեղէն ու խեցեղէն սկիհով, հասարակ զգեստով, եւ դուռերը փակելով պատարագ կը մատուցանեն: Կը պատասխանեն, թէ վերակոչութեան ձեւը Աթանասի, Ոսկեբերանի եւ Բարսեղի պատարագամատոյցներէն առնուած է, թէ սրբագործութիւնը կընդունին Լատիններու նման, թէ վերջին պարագաները Մեծ Հայոց մէջ միայն տեղտեղ մնացած են անհաւատներուն վախէն, բայց վերացման ատեն դուռերը կը բանան եւ ժողովրդեան ցոյց կու տան: 67. Թէ Հայերը Հաղորդութեան խորհուրդը իբր նշանակ եւ օրինակ կը մեկնին, եւ ոչ իբր փոխարկութիւն ու գոյացափոխութիւն. թէ Ներսէս վարդապետ մը ըսած է որ Առէք կերէք ըսուած ատեն Քրիստոսի մեռած մարմինը կըլլայ, իսկ Որով աղօթքներուն ատեն կենդանի կը դառնայ. եւ թէ Դամասկացին ըսած է՝ որ Հայոց եկեղեցին խորհուրդներ չունի: Կը

պատասխանեն, թէ իրենք իսկական ներկայութիւն կընդունին եւ ոչ նմանութիւն, եւ յառաջ կը բերեն պատարագամատոյցի կտորները: Ներսէս վարդապետին, որ Լամբրոնացին պէտք է ըլլայ, ասանկ բան մը ըսած ըլլալէն տեղեկութիւն չունենալնին կը յայտնեն. եւ Դամասկացիին համար չեն կարծեր, որ անանկ բան ըսած ըլլայ, որովհետեւ իրենք վեց խորհուրդները կը պաշտեն, զորս միառմի կը բացատրեն, եւ թէ Վերջին Օծումն ալ յունականէն լատինական ձեւի վերածել կաշխատին, 68. Թէ Հայերը կը կարծեն որ պոռնկութեան մէջ ինկող քահանային պաշտած խորհուրդները չեղեալ կը նկատուին, եւ թէ բարեպաշտ աշխարհականներ կրնան սրբագործուած հաղորդութիւնը բաղխել: Կը պատասխանեն, թէ Հայոց մէջ ասանկ բան երբեք ըսուած չէ, 69. Թէ Հայերը թէպէտեւ պոռնկութեան մէջ ինկողները քահանայական իշխանութենէ զրկուած կըսեն, բայց նոյնը չեն ընդունիր, եթէ քահանայն հերետիկոսութեան, հրէութեան, մահմէտականութեան, մարդասպանութեան, ստերդմնութեան, եւ ուրիշ ոճրագործութեանց մէջ իյնայ: Կը պատասխանեն, մերժելով այդ ենթադրութիւնները միայն կը դիտեն, որ մարդասպանութիւնը մեղք չեն սեպե», եթէ քահանայն անհաւատից դէմ պատերազմելով, կամ քրիստոնեաներուն վրայ յարձակողներուն դէմ ելլելով սպանութիւն կը գործէ: 70. Թէ Հայերը Հաղորդութեան խորհրդով մեղքերու կամ մեղաց պատիժներու թողութիւն չեն ընդունիր, այլ միայն կըսեն թէ հաղորդուողին մարմինը Քրիստոսի մարմնոյն հետ կը միանայ, եւ անոր համար մինչեւ երեք օր արիւն հանել կարգիլեն, եւ միանգամայն կըսեն թէ հաղորդութիւնը հիւանդութիւններէ եւ արկածներէ կը պահպանէ: Կը պատասխանեն, մեղաց թողութիւն ընդունելուն համար վկայութիւններ յիշելով, եւ կը յաւելուն թէ Քրիստոսէ հոգեւոր բարութեանց հետ մարմնաւորներ ալ կը շնորհուին: 71. Թէ Հայերը Մանագկերտի ժողովով արգիլեցին բաժակին ջուր խառնել, եւ թէ ջրախառն պատարագը չեղեալ, եւ այնպէս պատարագ մատուցուած եկեղեցին պղծել կը համարին: Կը պատասխանեն, Մանագկերտի ժողովը մերժելով, բայց կը մերժեն եւս ջրախառն պատարագը չեղեալ եւ եկեղեցին պղծեալ կարծելու առարկութիւնը: 72. Թէ Հայերը կը կարծեն որ յունադաւան կամ հռոմէադաւան եղող քահանաներ պատարագելու կարողութիւնը կը կորսնցնեն: Կը պատասխանեն, մերժելով: 73. Թէ Հայերը երկաբնակները չեն հաղորդեր, եթէ նախապէս միաբնակութեան դարձած եւ նորէն Հայոց կողմէ մկրտուած չըլլան, եւ թէ Հայ քահանաներ պատարագած ատեննին կը նզովեն երկաբնակները եւ բաժակին ջուր խառնողները եւ պատկերապաշտները: Կը պատասխանեն, որ Նեստորականները եւ ուրիշ հերետիկոսներ չէին հաղորդէր մինչեւ որ դառնան, այլ նորէն չեն մկրտեր, նզովքի խօսքը կը մերժեն, եւ Հայերուն միշտ եկեղեցիներուն մէջ, պատկերներ ունեցած ըլլալը կը վկայեն: 74. Թէ Մեծ Հայոց եկեղեցիներուն մէջ խաչելութեան եւ սուրբերու պատկերներ չեն գտնուիր: Կը պատասխանեն, թէ միշտ եղած են եւ կան, բայց ոչ առատութեամբ, եւ երբեմն վերցուած են Սարակինոսներու վախէն:

1301. ԱՌԱՐԿՈՒԹԻՒՆՔ 75-78

Կը շարունակէ 75. Թէ վարդապետ մը այսինչ տեղ մը եկած ատեն, քահանային հաղորդութիւնը ժողովուրդին ցուցնելը տեսնելով, զայն յանդիմանած եւ արգելած է: Կը

պատասխանե, թէ ասանկ եղելութիւն մը Յակոբ կաթողիկոսին գրած էր Ներսէս Որմիոյ եպիսկոպոսը, որ ստութեամբ Մանազկերտի արքեպիսկոպոս անունը առած էր: Ասոր վրայ Բարսեղ Իկոնիոյ լեւ Բարսեղ ատենդափր եպիսկոպոսները քննիչ գրկուեցան Կանչի աւանը, որոնք ժողովուրդը, Մանաճիհը վարդապետը եւ Տիրացու խահանայն քննելէ ետքը երդմամբ հաստատեցին այժմեան Մխիթար կաթողիկոսին առջեւ, թէ Ներսէսի գրածը հիմնովին սուտ էր: Այս պատճառով ժողովուրդը պիտի սպաննէր Ներսէսը ու իր գրագիր եղբօրորդին, եթէ չի փախչէր եւ պապին մօտ չապաստանէր, ուր այդ սուտ առարկութիւնները յօրինած է: 76. Թէ երեք Հայեր, որոնց Հայոց ժէտով մկրտուած էին, Պոլոնիոյ (Bologna) մէջ կրկին լատին ժէտով մկրտուեցան, եւ երբ Փլորենտիա (Firenze) եկան երկու Հայեր անոնց հարուցին թէ իրաւ բաղնիք լուացք ըրա՞ծ են. եւ այդ բացատրութիւնը անոնց ընդունել տալու համար այնչափ ծեծեցին, որ մէկը մեռաւ, եւ երկուքը բանտարկեցին, մինչեւ որ հաւանեցան, եւ նորէն Հայոց ժէտով մկրտեցին, որպէսզի կարենան հաղորդուիլ: Կը պատասխանեն ասանկ եղելութիւն մը լսած իսը չեն, բայց եւ կը զարմանան որ հռոմէադաւան Իտալիոյ մէջ կրկնամկրտութիւններ տեղի կունենան եղեր: 77. Թէ Փոքր Հայոց կաթողիկոսը ձերբակալել տուաւ լատին ժէտով մկրտուած եկեղեցականներ եւ աշխարհականներ, եւ զանոնք նախատեց գլուխնին եւ մօրութեամբ մէջտեղը ածիլել տալով, եւ հագուստնին պատռելով, եւ բանտարկեց լատին մկրտութիւնը չուրանալնուն համար: Կը պատասխանեն թէ այդ անձերը պատժուեցան ոչ թէ լատին մկրտութիւն ընդունած ըլլալնուն համար, այլ շատ մը շփոթ գրոյցներով ժողովուրդը խռովելնուն, եւ կրկնամկրտութիւններ եւ կրկնածեռնադրութիւններ ընելնուն համար: Բանտարկութիւննին ալ երկար չեղաւ, այլ ներում ստացան՝ երբոր օրէնքին հպատակեցան: Այդ առարկութիւններ առանց անուն տալու Յակոբ կաթողիկոսին կակնարկեն, թէպէտ դիպուածներուն որոշ յիշատակները չունինք: 78. Թէ իրենց մկրտութեան եւ ձեռնադրութեան վրայ կասկածող արքեպիսկոպոսներ, Փոքր Հայոց կաթողիկոսին մօտ եկան, նա անոնց հրամայեց Ա. Լատիններու ժէտով չպատարագել: Բ. Լատիններու օրէնքով պահք ու ծոմ չպահել: Գ. Կրկին մկրտութիւն չընել ըսելով թէ Հայոց մկրտութիւնը լատինականէն լաւ է: Դ. Բնաւ հայ մը հռոմէադաւանութեան չի դարձնել, ըսելով թէ լաւագոյն է իբր Հայ դժոխք երթալ: Ե. Տղոց լատիններէն չի սորվեցնել, եւ իրօք ալ վեց եպիսկոպոսներ ձեռնադրած ատեն անոնցմէ ստորագրութիւն առաւ, թէ իրենց վիճակներուն մէջ լատիններէն չսորվեցնեն եւ լատին քարոզիչ պիտի չընդունին: Զ. Թէ պապը Արեւելքի եկեղեցիներուն գլուխ պիտի չընդունին, որովհետեւ ծովէն ասդին մինչեւ Թաթարաստան ինքն է եկեղեցւոյ գլուխը: Եւ երբոր վերոյիշեալ արքեպիսկոպոսները չհաւանեցան, անոնց մէկը Կիրոս անցաւ, ուր լսեց որ կաթողիկոսը թագաւորին գործակցութեամբ լատինականութեան անցնողները ձերբակալել տուաւ, եւ խիստ բանտերու մէջ փակեց, եւ ինչքերնին գրաւեց: Կը պատասխանեն, թէ երկու եպիսկոպոսներն Յակոբ կաթողիկոսի օրով Կիլիկիա եկան, են Սիմէոն Պէլ եւ Ներսէս Պագոն, որոնք Յակոբ կաթողիկոսի օրով Կիլիկիա եկան, եւ երկրին մէջ խռովութիւն սերմանեցին՝ միտքերը շփոթելով եւ կրկնամկրտութիւններ կատարելով: Կաթողիկոսը զիրենք խրատեց, բայց իրենց լատինական

ձեւեր գործածել չարգիլեց, ինչպէս ուրիշներուն ալ չէր արգելեր, այլ միայն հրամայեց որ միտքեր չուզեն եւ խռովութիւն չսերմանեն: Այս կերպով մի առ մի կը հերքեն իբր Յակոբ կաթողիկոսէ տրուած վերոյիշեալ հրամանները, եւ վեցերորդ կէտին վրայ կաւելցնեն թէ իրեն ալ հարցուցինք, եւ ասանկ խօսք ըսած չըլլալը վկայեց: Կը վերջացնեն, թէ ոչ Լատինութեան հետեւողներու, այլ խռովութիւն հանողներու դէմ խստութիւններ գործածուեցան: Այդ ամէնը կանկնարկեն Յակոբ կաթողիկոսի մասին պատմածներուս (1279), բայց եւ կը հաստատեն Յակոբի ուղղութեան մասին գրածնիս (1284):

1302. ԱՌԱՋԱՐՈՎԻԹԻՒՆՔ 79-87

Կը շարունակէ. 79. Թէ Հայերը Յոյն կամ Լատին եկեղեցւոյ մէջ մկրտուողները երկարամեայ, իսկ լոկ հաղորդուողները հնգամեայ ապաշխարութեան կենթարկեն, հրամայելով շարունակ պահք պահել, զգուշանալով միսէ, ձուկէ, կաթէ, պանիրէ եւ հաւկիթէ: Կը պատասխանեն, թէ ապաշխարութիւնը կը դնէին միայն անոնց որ յանարգանս Հայ եկեղեցւոյ նորէն կը մկրտուին: Պահեցողութեան ձեւը, կը հաստատեն Հայոց եկեղեցւոյ սովորութեամբ, իսկ ծոմի համար կըսեն թէ միայն մեծպահոց մէջ կը պահուի մինչեւ ժամը ինը, եւ ժամերգութենէ ետքը կերակուր կը ճաշակուի: 80. Թէ Հայերը մեծպահքի եւ ուրիշ տասը շաբաթներու մէջ, միայն շաբաթ եւ կիրակի կը պատարագեն, եւ թէ տարւոյն ուրիշ մասերուն մէջ այս երկու օրերէն դուրս պատարագել զանց կընեն, եւ թէ գլխաւոր սրբոց տօները շաբաթ օր, եւ Վերափոխումը ու Խաչվերացը կիրակի օր կը կատարեն: Կը պատասխանեն, թէ Մեծ Հայոց մէջ հին սովորութիւններ կը պահուին, թէպէտ Փոքր Հայոց մէջ Լատինաց նմանողութիւններ ընդունուած են: Մեծպահքէ դուրս միայն Առաջաւորաց եւ ոչ ուրիշ շաբաթներու մէջ պատարագին լռելը կը յայտարարեն: 81. Թէ Հայերէն անոնք որ շաբաթապահք պահած են Աստուածայայտնութեան ճրագալոյցին կը հաղորդուին, իսկ պահած չեղողներ տօնին առտուն, եւ թէ կը նզովին դեկտեմբեր 25-ին Ծնունդ տօնողները, եւ թէ ոմանք աւագ հինգշաբթի եւ Ջատկի ճրագալոյցին ալ կը հաղորդուին: Կը պատասխանեն, մերժելով յիշուած նզովքին ստուգութիւնը, եւ յիշելով հնաւանդ սովորութեան պահպանութիւնը Մեծ Հայոց մէջ: 82. Թէ Հայերը խոստովանութիւնը կը կատարեն ընդհանուր բացատրութիւններով, եւ ոչ իւրաքանչիւրը իր մեղքը քահանային յայտնելով. թէ երբ կը խոստովանին, չեն ըսեր որ մեղանչեցին, այլ թէ սատանան խաբեց. թէ կը վախնան խոստովանիլ որ քահանայն չի յայտնէ. թէ քահանայն ընդհանուր արձակում կու տայ, թէ արձակումի հաստատուն ձեւ չունին, թէ ապաշխարութիւնը չի լրացուցած հաղորդուիլը կարգիլեն, եւ կը կարծեն թէ ընդհանուր արձակումը նաեւ առանց զղջումի մեղքերուն թողութեանը կը բաւէ: Կը պատասխանեն, բոլորն ալ ստելով եւ հերքելով՝ ոմանց պատահական զեղծումները ընդհանուր կանոն եւ սովորութիւն չլինելը յայտնելով, եւ այսպիսի գրպարտութիւններ գրողներուն կը պատշաճեցնեն մարգարէին խօսքերը, Անէժք եւ դաւանութիւն եւ նենգութիւն լի է բերան այսպիսեաց, եւ ի ներքոյ լեզուի նոցա ցաւք եւ վաստակք (ՍԱՂ.Թ.7): 83. Թէ Հայերը հոգեվարները կը հաղորդեն, բայց երբ վերջին վայրկեանի մէջ են, լոկ բերանը կը դպցնեն, եւ կամ հաղորդութեամբ կը խաչակնքեն, եւ զայն

բաւական կը սեպեն: Կը պատասխանեն, թէ հաղորդութիւնը կը տրուի ուզողներուն, միայն թէ իրապէս կարենան զայն ընդունիլ: 84. Թէ Հայերը կը կարծեն որ քահանաներ, եպիսկոպոսներ եւ կաթողիկոս՝ արձակելու եւ կապելու իշխանութիւն ունին հաւասարապէս: Կը պատասխանեն թէ, վարչական իշխանութեան տարբերութիւններ կընդունին, իսկ կապելու եւ արձակելու մասին պատրաստակամութիւն կը յայտնեն Լատիններուն համակերպելու, եթէ պահանջեն: Անցողաբար կը յիշեն թէ Նիկիոյ ժողովը Հռոմի պապը բոլոր եկեղեցիներու զուխ վճռած ըլլայ, թէպէտ այս ճիշդ չէ: Բայց ինչպէս ուրիշ զուխներու մէջ ալ տեսնուեցաւ, ամէն տեսակ գրոյց առանց դիտողութեան կընդունին Լատինները չվշտացնելու համար: 85. Թէ Հայերը կըսեն որ Հռոմի պապերը Նիկիոյ ժողովէն առաջ ուրիշ պատրիարքներու վրայ իշխանութիւն չունէին եւ Նիկիոյ ժողովով առած են: Քաղկեդոնի ժողովին պատճառով կորսնցուցին, եւ թէ այժմ Հայոց կաթողիկոսը կը վայելէ այդ իշխանութիւնը: Կը պատասխանեն, թէ հակառակասիրութեան խօսքեր են, որոնք լսուած ալ չեն: 86. Թէ Հայերը կըսեն, որ Հռոմի պապը միայն Լատիններուն վրայ իշխանութիւն ունի: Կը պատասխանեն, թէ պապին իշխանութիւնը ճանչցած են: 87. Թէ երբ Հայոց թագաւորը կաթողիկոսին հարցուց, որ եթէ պապը զինքը բռնադատէ, ի՞նչ կը կարծէ, կաթողիկոսը պատասխանեց, թէ զայն բանադրուած չի կարծեր, վասնզի պապը անոր վրայ իշխանութիւն չունի: Կը պատասխանեն, թէ թագաւորը մեռած է, բայց Յակոբ կաթողիկոս կը վկայէ թէ ասանկ հարցում ալ իրեն եղած չէ, եւ թէ իրենք ասանկ բան լսած չեն:

1303. ԱՌԱՐԿՈՒԹԻՒՆՔ 88-89

Կը շարունակէ: 88. Թէ Հայերը տարօրինակ ձեւեր ունին իրենց կաթողիկոսներուն ընտրութեան համար: Աղաւնեաց, այսինքն Աղուանից, եւ Աղթամարի կաթողիկոսները, իրենց կենդանութեան յաջորդին կընտրեն եւ կօծեն, այլ մինչեւ նախորդին մահը չեն պաշտօնավարեր, եւ մեռնելէն ետքը Թաթարաց կայսեր կերթան անկէ իշխանութիւն եւ հաստատութիւն կընդունին, ինչ որ Պարսից Շապուհ թագաւորին օրէն սկսած օրէնք է: Թէ այս առաջին անգամ եւ թէ իւրաքանչիւր տարի մեծ գումարնր կը վճարեն Թաթար կայսեր, իրենք ալ իրենց հպատակներէն թէ առաջին անգամ եւ թէ տարեկան գումար մը կը ստանան, իւրաքանչիւր քահանայէ տարեկան գոնէ մէկ Ֆիօրին, եւ իւրաքանչիւր հասարակութենէ տարեկան գոնէ վեց կրօսսօ: Իսկ Փոքր Հայոց կաթողիկոսներուն մեռնելէն ետքը, թագաւորը ուզած եպիսկոպոսները կը հաւաքէ, որոնք երեք ընտրելի կը ներկայացնեն, թագաւորն ալ անոնցմէ աւելի վճարողը կաթողիկոս կընտրէ: Այժմեան կաթողիկոսը առաջին անգամ 50 հազար կրօսսօ վճարեց, եւ տարուէ տարի ալ 20 հազար կը վճարէ թագաւորին, որ երբ ուզէ կրնայ զայն պաշտօնանկ ընել կամ ուրիշ կերպով պատժել: Կառարկեն եւս 89. Թէ Աղուանից եւ Աղթամարի կաթողիկոսները իրենց իշխանութիւնը Արեւելքի կայսրէն կառնեն, որ անոնց կապելու եւ արձակելու իշխանութիւն կու տայ, եւ կը հրամայէ որպէս զի տեղական կառավարիչներ ստիպեն եւ պատժեն կաթողիկոսին չի հնազանդողները: Թէ նոյնպէս կը կատարուի Փոքր Հայոց կաթողիկոսին համար ալ իրենց թագաւորին կողմէ: Այս թագաւորն է որ իրեն սահմանին եպիսկոպոսներն ու քահանաներն ալ կընտրէ, վճարմանց

փոխարեն, եւ ձեռնադրութեան համար կաթողիկոսին եւ եպիսկոպոսներուն կը հրամայէ: Թէ վերջապէս Հայերուն մօտ ամէն ընտրութիւն եւ ձեռնադրութիւն եւ խորհուրդներու մատակարարութիւն՝ միշտ դրամական վճարումով կը կատարուի: Կը պատասխանեն, այդ ամէնէն ինչինչ ուղղելով եւ ինչինչ բացատրելով: Թէ Աղուանից եւ Աղթամարի կաթողիկոսներ Թաթարաց խանին կը դիմեն, արտաքին կերպով իշխանութիւննին ճանջնել տալու եւ ոչ թէ հոգեւոր իշխանութիւն ստանալու համար: Որովհետեւ նոյն իսկ իրաւունքնին դարձնելու համար պարտաւոր են Թաթարաց խանէն արտօնուած ըլլալ: Թէ դրամական վճումները բռնական տէրութեան բռնադատեալ պահանջներ են: Թէ Սոյ կաթողիկոսի ընտրութեան համար երբեք դրամական վճարման խնդիր չըլլար, եպիսկոպոսներ, վարդապետներ, քահանաներ եւ աւագերէցներ, թագաւորի հրամանով կը հաւաքուին, եւ կնքեալ տոմսով իրենց քուէն կու տան եպիսկոպոսներէն, վարդապետներէն, վանահայրերէն եւ վանականներէն որուն որ կուգեն, եւ կը յանձնեն թագաւորին, որ երբ քուէները շատ ցրուած են, կը կրկնէ որ երկուքի կամ երեքի վրայ համաձայնին, եւ անոնցմէ որն որ ուզէ թագաւորը կընտրէ, ժողովին մէջ ծնրադիր անոր մատը մատանին անցնելով, ուսկից ետքը օծումը կը կատարուի ըստ կրօնի: Թէ թագաւորը չի կրնար ինքնիրեն կաթողիկոս պատժել կամ պաշտօնէ ձգել, այլ խնդիր եղած ատեն եպիսկոպոսաց ժողով կը գումարէ, եւ անոնց որոշման համեմատ կը վճռուի: Թէ Թաթարաց խանը եւ Փոքր Հայոց թագաւորը երբեք հոգեւորական իշխանութիւն չեն տար, եւ ոչ ալ կապելու եւ արծակելու իշխանութիւն, այլ միայն սեփական իշխանութիւննին համարձակ գործածելու արտօնութիւն: Թէ Փոքր Հայոց եպիսկոպոսներուն թագաւորի հաւանութեամբ ընտրուիլը հետեւանք է բոլոր վանքերուն թագաւորներու հովանաւորութեան ներքեւ ըլլալու, եւ վանքերուն ալ վիճակներու հետ կապուած ըլլալուն: Իսկ Մեծ Հայքէ ընծայագիրով եկածները կաթողիկոսը համարձակ կը ձեռնադրէ: Թէ անհիմն է բոլորովին որ թագաւորը քահանայից ընտրութեան միջամտէ եւ դրամ ստանայ: Թէ վերջապէս բոլորովին սուտ է որ Հայերը ամէն ձեռնադրութիւն եւ խորհուրդ դրամով կը կատարեն, ուրիշ բան եթէ երբեմն ձեռնադրեալը ձեռնադրութենէն առաջ կամ ետքը եպիսկոպոսին նուէր մը ընէ, ոչ իբր գին կամ պայման, այլ իբր կամաւոր ընծայ:

1304. ԱՌԱԿՈՒԹԻՒՆՔ 90-99

Կը շարունակէ: 90. Թէ Հայերը կը կարծեն որ Պետրոսին տրուած իշխանութիւնը անձնական էր, եւ յաջորդներու չանցաւ: Կը պատասխանեն, թէ յաջորդներու իրաւունքնին մասին 84-րդ առարկութեան մէջ յայտարարած են: 91. Թէ Հայերը կըսեն, որ Հռոմի պապերը ընդհանուր իշխանութիւնը ոչ Քրիստոսէ, այլ Նիկիոյ ժողովէն առին, եւ ետքէն զայն իւրացուցին: Կը պատասխանեն, թէ ասանկ բան իրենց մէջ լսած չեն: 92. Թէ Հայերը միայն երեք աստիճան կընդունին, որոնք են դպրութիւն, սարկաւագութիւն եւ քահանայութիւն, թէ եպիսկոպոսները առանց դրամի ձեռնադրութիւն չեն ըներ, թէ կաթողիկոսէ զատ ոչ ոք կրնայ եպիսկոպոս ձեռնադրել, թէ կաթողիկոսն ալ առանց դրամի չի ձեռնադրեր, թէ Մեծ Հայոց մէջ ձեռնադրող եւ ձեռնադրեալ հասարակ զգեստներով կը մնան: Կը պատասխանեն, թէ դպրութեան մէջ կու տան

դռնապանութիւն, ընթերցողութիւն եւ ջահընկալութիւն, եւ թէ անկէ ետքը կիսասարկաւագ կը ձեռնադրեն, որուն մէջ կը միացնեն երդմնեցուցութիւնը ու կիսասարկաւագութիւնը, որով կը լրանան հինգ աստիճաններ, որոնցմէ ետքը կու տան սարկաւագութիւն եւ քահանայութիւն, եւ երկարօրէն կը բացատրեն ձեռնադրութեան ծէսերը եւ քահանայութեան օծումը: Կը հերքեն դրամով խորհուրդ պաշտելու զրպարտութիւնը, եպիսկոպոսական ձեռնադրութեան կաթողիկոսին վերապահուած ըլլալը իբր ազգային սովորութիւն կը պաշտպանեն, եւ Մեծ Հայոց մէջ եկեղեցական զգեստներու կիրառութեան տարածուիլը կը ծանուցանեն: 93. Թէ Հայերը կը ներեն սարկաւագութենէ ետքը ամուսնանալ, եւ անկէ ետքը քահանայանալ: Կը պատասխանեն, թէ այդ ներումը կը տրուի միայն դպրութենէ ետքը: 94. Թէ Մեծ Հայոց Հայերը սարկաւագի ձեռնադրութեան ատեն աւետարան եւ ուրար չեն տար, եւ եպիսկոպոսի ձեռնադրութեան ատեն աւետարանը պարանոցին վրայ չեն դներ, եւ գլուխն ու ձեռուրները չեն օծեր: Կը պատասխանեն, թէ իրենք այս բաները Փոքր Հայոց մէջ կը կատարեն, եւ Մեծ Հայոց կաթողիկոսներուն ըրածէն տեղեկութիւն չունին: 95. Թէ Մեծ Հայոց կաթողիկոս մը քահանայի մը հրաման տուած է սարկաւագ ձեռնադրելու, եւ 96 Թէ Փոքր Հայոց կաթողիկոսներուն եպիսկոպոս ձեռնադրած ատեն, ուրիշ եպիսկոպոսներ չեն մասնակցիր ձեռնադրութեան: Կը պատասխանեն եւ երկու կէտերն ալ իբր անհիմն կը հերքեն: 97. Թէ Հայոց կաթողիկոսներ պաշտօնէ կը զրկեն այն եպիսկոպոսները որոնք տարեկան սակը չեն վճարեր, եւ ուրիշներ կը ձեռնադրեն, որով մէկ վիճակի վրայ մինչեւ երեք կամ չորս եպիսկոպոսներ կը գտնուին, բայց երբ վճարեն, նորէն կը հաստատեն: Ինչպէս նաեւ չի վճարողները կը բանադրեն եւ անոնց միւռոն չեն տար: Կը պատասխանեն, թէ եպիսկոպոսները պատժել կամ պաշտօնէ ձգել եւ ուրիշ ձեռնադրել կը հանդիպի ոչ թէ չվճարելուն համար, այլ երբ անհաւատից երկիրները գտնուելով կանսաստեն, կամ ուրիշ վիճակ կը յափշտակեն, կամ մոլորութիւն կը քարոզեն, կամ ժողովուրդը կը գայթակղեցնեն, եւ կոչին չեն անսար: Բայցեթէ յայտնուի որ զրպարտութեամբ եւ սուտ վկայութեամբ դատապարտուեցան, պարտք կը սեպեն աթոռներուն դարձնել: 98. Թէ Փոքր Հայոց կաթողիկոսները եպիսկոպոս ձեռնադրած ատեննին Լուսաւորչի Աջը կը դնեն անոր գլխուն վրայ, եւ անկէ կը կարծեն ձեռնադրութեան վաւերականութիւնը, եւ Մեծ Հայոց կաթողիկոսներէն ձեռնադրուած եպիսկոպոսները չեն ընդունիր, անոնց Լուսաւորչի Աջը չունենալուն համար: Կը պատասխանեն, թէ Լուսաւորչի Աջը ձեռնադրութեան ատեն կը գործածեն, բայց վաւերականութիւն չեն վերագրեր. Աղթամարի եւ Աղուանից եպիսկոպոսներն ալ իբր եպիսկոպոս կընդունին, միայն չեն հաղորդուիր անոնց հետ ըմբոստ ըլլալուն համար, բայց երբ կը հնազանդին՝ անմիջապէս իբր եպիսկոպոս կընդունուին: 99. Թէ Իտալիա եկող Հայեր ինքզինքնին հալածուած եպիսկոպոսներ կը ձեւացնեն, կամ արքեպիսկոպոս կը հռչակեն, մինչ Հայեր արքեպիսկոպոս չունին, եւ դրամով եպիսկոպոսութիւններ կու տան, քահանաներ եւ սարկաւագներ կը ձեռնադրեն, եւ կը հալածեն այն Հայերը որ հռոմէական ծէսով կը մկրտուին կամ հռոմէադաւանութեան կը հետեւին: Կը պատասխանեն որ եթէ Իտալիոյ մէջ զեղծումներ տեղի ունեցած են, ընողներու եւ

պատկանող մի բան է. կը հաստատեն թէ Հայոց մէջ արքեպիսկոպոսութիւն կայ, եւ թէ իրենց լսածին համեմատ՝ հայադաւան եղողներ Իտալիոյ մէջ կը հալածուին, եւ ոչ թէ կը հալածեն:

1305. ԱՌԱՐԿՈՒԹԻՒՆՔ 100-109

Կը շարունակէ: 100. Թէ Հայերը պսակի ատեն երկու կողմերուն հաւանութիւնը յայտնող բացատրութիւններ չունին, եւ ծնողաց ու ծանօթից բռնադատութեամբ նաեւ իրար չուզողներ կը պսակեն: Կը պատասխանեն, թէ յայտնի բացատրութիւններ ունին, եւ յառաջ կը բերեն քահանայական խրատը, եւ տէր եւ հարցումները, իսկ բռնադատութիւն ընողները եկեղեցական եւ դրամական միջոցներով պատժելին կը յայտնեն: 101. Թէ Հայերը թէպէտ եօթը աստիճանի ազգակցութիւն կընդունին, բայց մինչեւ երրորդ եւ նուազագոյն աստիճանի մէջ պսակողներն ալ չեն լուծեր: Կը պատասխանեն, թէ ազգակցութեան արգելիչ աստիճանները մինչեւ հինգերորդ կը հաշուեն, եւ եթէ սխալմամբ երկրորդ կամ երրորդ աստիճանի ամուսնութիւններ եղած են, կը լուծեն, 102. Թէ Հայոց եպիսկոպոսներ եւ քահանաներ կը լուծեն ամուսնութիւնը, եթէ ամուսիններէն մէկը միւսին հաճելի չէ, եւ եթէ պատշաճապէս կը վճարեն: Կը պատասխանեն թէ այլեւս այսպիսի լուծումներ իրենք չեն ըներ, թէպէտ Մեծ Հայոց մէջ երբեմն պատահի, այլ միայն ներքինիներուն եւ դիւախարներուն պսակը կը լուծեն եօթը տարի ետքը: 103. Թէ Հայերը բազմակնութիւնը կը ներեն, վաճառականութեամբ շրջողներ ամէն տեղ մէկ մէկ կին կունենան, թէ միեւնոյն տեղ երկու կին առնողներ ալ կըլլան, թէ ապօրէն զաւակները իբր օրինաւոր ժառանգ կընդունին, եւ մինչեւ իսկ այնպիսիները եպիսկոպոսութեան կը բարձրացնեն, եւ օրինակ կը բերեն Ջաքարիայէ եղբօր ապօրէն զաւակը, որ հօրեղբոր տեղը եպիսկոպոս ձեռնադրուեցաւ: Կը պատասխանեն, թէ բազմակնութիւնը օրէնքով արգելուած է, բայց ապօրէն կենակցութիւն ունեցողներ, կամ նենգութեամբ օտար տեղ ալ պսակողներ կրնան եղած ըլլալ: Ապօրէն զաւակներու մասին իրենց օրէնքն ալ նոյնն է, իսկ Ջաքարիայի եղբօրորդոյն ապօրէն եղած ըլլալը չեն իմացած, այլ միայն Յովհաննէս կաթողիկոսի հրամանով ձեռնադրուած ըլլալը գիտեն: Այդ անձերուն ով ըլլալը որոշուած չէ, եւ կերելի թէ Յովհաննէս Մեծաբարոյ կաթողիկոսի եւ Արտաղի Ջաքարիա եպիսկոպոսին կակնարկեն: 104. Թէ Հայերը կըսեն, թէ Քրիստոս վերջին դատաստանին ոչ մարդկային այլ աստուածային կերպարանով պիտի երելի: Կը պատասխանեն, թէ իրենք մարդկային բնութիւնը ընկղմած եւ ոչնչացած չեն ըսեր, եւ դատաստանին օրուան համար ըսուածը սուտ եւ զրպարտութիւն է: 105. Թէ Հայերը կըսեն որ դատաստանէն ետքը՝ հոգիները երկնից արքայութեան եւ դրախտի եւ աշխարհի վրայ պիտի բաշխուին, եւ թէ երկնից մէջ աստուածային տեսութիւն պիտի չունենան: Կը պատասխանեն, թէ նոյն կէտերը 8-րդ առարկութեան մէջ լուսաբանած են: 106. Թէ Հայերը կըսեն որ յարութենէ ետքը այր եւ կին մարդու սեռական տարբերութիւն պիտի չըլլայ: Կը պատասխանեն թէ սեռական տարբերութիւն չեն ուրանար, այլ աւետարանի համեմատ կըսեն թէ իբրեւ զհրեշտակս իցեն 107. Թէ Հայերը մահուան ատեն եթէ չեն կրնար հաղորդ առնել, գետին վրայ խաչ կը գծեն, եւ անկէ կտոր մը հոգ բերաննին դնելով հաղորդ կը համարին: Կը պատասխանեն, թէ պառաւանց խօսքեր պատասխանի իսկ

արժանի չեն, եւ թէ այս տարի իսկ տասը հազար հոգի անհաւատներէ որով կոտորեցան, բայց այս տեսակ հաղորդուող մը եղած չէ: 108. Թէ Հայ մեծամեծներէն ոմանք ըսած են, թէ մարդիկներուն հոգիները անասուններուն պէս կոչնչանան եւ յարութիւն չեն առներ: Կը պատասխանեն, թէ Հայոց մէջ ասանկ բան լսուած չէ, այլ Արեւորդիներ են ըսողները, որոնք հայերէն կը խօսին, բայց Հայ չեն: 109. Թէ Հայերու մէջ երեք յանցաւորներու պատիժ չի տրուիր: Կը պատասխանեն, թէ պատիժներ միշտ տրուած են, ինչպէս քաղաքական, նոյնպէս կրօնական յանցանքներու համար:

1306. ԱՌԱՐԿՈՒԹԻՒՆ 110

Կը շարունակէ: 110. Թէ շատ ու շատ մոլորութիւններ եւս կը պարունակուին Հայոց ընդունած եւ գործած դիրքերու մէջ, անոնցմէ 18 հատ անունով կը յիշեն, բայց շատերը աղաւաղուած հնչումներով: Յիշուած գիրքերն են 1. Տօնապաքազ կամ Տօնօփակէն կամ Տօնապաքար, հռոմէական եւ յունական եկեղեցիներու դէմ գրուած մը, որ պէտք է ըլլայ Տօնապատճառ: 2. Անատօարմատ, որ է Հաւատարմատ, արմատ հաւատոյ ըսուած: 3. Յովհաննէս Մանդակուեցի, որ է Մանդակունին: 4. Յովհաննէս Օսինեցի, որ է Օձնեցի: 5. Միաստոսուրուի կամ Միասկօսուրոս, իբր Միաբանութեան կամ Միաձայնութեան գիրք բացատրուած, գուցէ Շնորհալիի եւ Տղայի միաբանութեան թուղթերը: 6. Միխայէլ պատրիարք Անտիոքոյ, որ է Միխայէլ Ասորի: 7. Պօղոս Տարոնեցի: 8. Ոկկենեցի կամ Ոկտաւեցի կամ Տոկտանեցի, նմանաձայնութեամբ ճշդելն ալ դժուար: 9. Մատթէոս, որ պէտք է Ուռհայեցին ըլլայ: 10. Կանոնք առաքելոց, որոնց մէջ կըսեն, Հայոց մոլորութիւնները կը պարունակուին: 11. Սարգիս, որ պէտք է ըլլայ Սարգիս Շնորհալին: 12. Մարուգէ վարդապետի, աւետարաններու մեկնութիւնը, մեզի անծանօթ: 13. Վանամի մեկնութիւն Յովհաննու, որ Վանական կամ Վարդան վարդապետ պիտի ըլլայ, թէպէտ Յովհաննու մեկնութիւն գրած ըլլալնին յայտնի չէ: 14. Իգնատիոս, որ է Իգնատիոս Շնորհալիի Ղուկասի մեկնութիւնը: 15. Գանազան, որ է Գաւազանագիրք: 16. Նեկինոս Պատրիարգին կամ Պատարագին Մեհգինգ, իմա Մեկնութիւն պատարագի՝ Լամբրոնացիի գրածը, 17. Տէյտորգունտ կամ Տեքոտորկեր, Գիրք խնջոյից թարգմանուած, ճշդելը դժուար, 18. Այսմաւորդ, որ է Յայսմաւուրք: Կը փակեն ուրիշ շատ մը գիրքեր ալ յիշելով: Կը պատասխանեն, թէ յիշուածներէն Տոկտանեցի, Մատթէոս եւ Միասկօսուրոս ըսուածները իրենց անծանօթ անուններ են: Օսինեցի, Մանդակունեցի, Տարոնեցի, Մարուգէ, եւ Միքայէլ կոչուածներն ալ իրենցմէ ընդունուած չեն: Իրենց ընդուածներն են Տօնապաքար, Հանատարմատ, Կանոնք առաքելոց, Սարգիս, Վանամ, Գանազան, Այսմաւորդ եւ Պատարագին Մեհգինգ, բայց եթէ ասոնց մէջ ալ երկու բնութեան, բաժակի ջուրին, Ծնունդի տօնին, Քաղկեդոնի ժողովին, կամ ուրիշ կէտերու դէմ բան մը գրուած կայ, որ չեն յիշեր, այն ալ կը մերժեն: Այդ առարկութեան վրայ շատ ըսելիքներ կան, բայց անոնց վրայ երկարել չենք ուզեր, եւ եթէ միառմի յառաջ բերինք, նպատակնիս պատմական էր, ժամանակին խնդրոյ նիւթ եղող գիրքերուն ցուցակը տուած ըլլալու համար:

1307. ԱՌԱՐԿՈՒԹԻՒՆՔ 111-117

Կը շարունակէ: 111. Թէ Հայերը կըսեն որ Քրիստոս բնական աւելորդներու արտաքսում

չունեցաւ, որովհետեւ այդ ապականութիւնները մեղքի հետեւանք են: Կը պատասխանեն, թէ ասանկ կարծիք մը երբեմն մասնաւորներէ, եւ ոչ Հայ եկեղեցիէ յայտնուած է: 112. Թէ Հայերը կըսեն որ Քրիստոսի թլփատութեան ատեն, կտոր չի վերցուեցաւ, այլ միայն ձեղքուեցաւ, ինչպէս անդրանիկներու վրայ ընել սովորութիւն էր: Կը պատասխանեն, այս ալ ոմանց կողմանէ տրուած բացատրութիւն մըն է, եւ իրենցմէ ընդունուած չէ: 113. Թէ Հայերը կըսեն Աստուած մարդուն սէրէն յաղթուեցաւ, եւ Ադամի ըրած սպառնալիքները չի ճշմարտութեան, որովհետեւ Ադամ հոգով չմեռաւ, մարմնով ալ 930 տարի ապրեցաւ, եւ կենդանիներ մարդուն դէմ չապստամբեցան: Կը պատասխանեն թէ եւ ոչ իսկ լսած են որ Հայոց մէջ ասանկ բաներ ըսող եղած ըլլայ: 114. Թէ Հայերը կըսեն, որ Աստուած Կայէնի վրայ նշան դրած ըլլալով, որ մէկը զայն չսպաննէ, ճշմարիտ չի կրնար ըլլալ որ Ղամեք զայն սպաննած ըլլայ, այլ նա գահավիժելով ինքզինքը սպաննած է: Կը պատասխանեն, թէ եւ ոչ տեղեկութիւն ունին, որ ասանկ բաներ ըսող ապուշ մը գտնուած ըլլայ Հայոց մէջ: 115. Առարկութիւնը կը նկատէ եղեք երկու եպիսկոպոսներու խնդրանքով կաթողիկոս մը գահընկեց ընող թագաւորի մը գործը, սակայն յօդուածը կը պակսի, եւ անուններ յիշուած չեն: 116. Թէ Հեթում թագաւորի օրով, ժողով մը եղած է ուր պապական նուիրակին ձեռքով թագաւորը Հռոմի հետ միաբանութիւնը ընդունած է, բայց եպիսկոպոսներ եւ վարդապետներ եւ իշխաններ չեն հաւանած, եւ Վահրամ Սեաւեռնեցի վարդապետ մը պապին դէմ գիրք մը գրած է, ուր պապը Փարաւոն, եւ մոլորութեանց մէջ ընկղմած կը կոչուի, եւ նուիրակը ամօթով ետ դարձած կըսուի, եւ թէ Լատիններ Ծնունդի տօնը եւ բաժակին ջուրը անիծեալ Արկոմանոսէ առած են, եւ թէ Հայոց վարդապետներ, եպիսկոպոսներ եւ քահանաներ այդ գիրքը իբր առաքելական կանոն կընդունին: Կը պատասխանեն, թէ Մեծ Հեթում թագաւորը պատուով ընդունած է պապական նուիրակը, եւ զայն Հռոմկլայ յղած Կոստանդին կաթողիկոսին, եւ նա ալ սիրով ու պատուով մեծարած, եւ թէ Վահրամ վարդապետը աննշան մէկն է, եւ անոր գիրքը ընդունելի չէ: 117. Թէ Հայերը չունին այն ուղիղ հաւատքը եւ խորհուրդները զորս Հռոմայ եկեղեցին ունի, թէ Հայերուն մէջ թագաւորէն եւ իշխաններէն զատ շատ քիչեր կան որ Հռոմայ եկեղեցւոյն դաւանութիւնը ունենան, եւ թէ Հայերը դաւանութիւնը ունենան, եւ թէ Հայերը կըսեն որ պապն ու կարտինալներ ամէն օր մագերնուն թելերէն աւելի մարդ կը սպաննէն, թէ զանոնք հերետիկոս կը հռչակեն, անոնց դէմ կը հայիոյեն, եւ ամէն հոգեւորական պաշտօն սիմոնականութեամբ կը կատարեն: Կը պատասխանեն, իբրեւ ստախօսութիւն մերժելով Հայերուն վերագրուած խօսքերը: Իսկ իրենց դաւանութեան ուղղափառութիւնը հաստատելու համար, ամբողջաբար առջեւ կը բերեն Հաւատամք հանգանակը, որուն մէջ եւ յՈրդւոյ ալ աւելցուած են, եւ կը կցեն Իսկ որք ասեն, եւ Իսկ մեք փառաւորեսցուք հատուածները: Իսկ խորհուրդներու մասին կը յիշեցնեն 67-րդ առարկութեան տուած պատասխանին: Պապերուն դէմ բան մը ըսուած ըլլալուն մասին կըսեն, թէ այն ատենուան կաթողիկոսին ալ հարցուցին, եւ նա պատասխանեց. Ոչ գիտեմք: Եւ պարզ ամէն մըն է Մխիթարի եւ իրեն հետ եղողներուն պատասխանագիրին փակումը՝ առանց վերջաբանի, եւ առանց վերջնական ընդհանուր դիտողութեան (ՄՆՍ. ԻԵ. 127):

Որչափ ալ երկար, ու թերեւս ձանձրալի ալ երեւայ յառաջ բերուած վերլուծութիւնը, մենք կը կարծենք թէ այն մեծ օգտակարութիւն ունի Ունիթորներու կամ հռոմէադաւաններու միտքն ու գործը կշռելու, Հռոմի պապութեան բռնած ընթացքը ճանչնալու, եւ միանգամայն ժամանակին սովորութիւններուն նկատմամբ ալ ինչինչ տեղեկութիւններ քաղելու: Մեզի զարմանալի պիտի չերեւար Ներսէս Պաղօսի եւ Սիմէոն Պէկի պէս կատաղի մոլեռանդներու ամէն տեսակ ծայրայեղութեանց դիմելը եւ ստութիւններ խօսիլը, այլ առանց զարմանքի եւ առանց տեսակ մը ցաւի չենք կրնար անցնիլ, տեսնելով որ Հռոմի աթոռը, որ իր բարձրութեամբ եւ վեհութեամբ կը սիրէ պարծենալ, կը զիջանի իւրացնել ծանրակշռութիւն չունեցող զրոյցներ անոնց պաշտօնական նշանակութիւն կու տայ եւ կրկին անոնց բացատրութիւններ կը պահանջէ: Մեր այդ դիտողութիւնը իր հաստատութիւնը կընդունի նոյն իսկ Լատին հեղինակներու կողմէ, որոնց յատկապէս ուսումնասիրելով նշանաւոր 117 մոլորութիւնները, անոնցմէ շատը իբրեւ անհիմն ու ծիծաղական մէկ կողմ կը թողուն: Կալանոս Թէադօնեան կրօնաւոր հազիւ 30 հատ նկատողութեան արժանի կը գտնէ, Վիլլոթ Յիսունեան կրօնաւոր միայն 13 Լըպրիւն Աղոթականաց միաբանութենէն 8 Լըքիէն Դոմինիկեան կրօնաւոր 6, եւ Մանսի Սերվիտեան միաբանութենէն, գրեթէ եւ ոչ մէկ մէկ հատ նկատողութեան արժանի կը գտնէ, (ՊՐՕ. 837): Եւ ըսել, թէ պապ մը այս տեսակ անհիմն առարկութիւններուն կենթարկէ, քրիստոնէութեան համար հալածուած ու նեղուած, եւ ամէն տեսակ վտանգներու եւ վնասներու ենթարկուած ժողովուրդ մը: Այս պարագան ուրիշ կերպով չենք կրնար մեկնիլ, բայց եթէ ըսելով, որ օգնելու կամք ու միտք չունենալով, որ օգնելու կամք ու միտք չունենալով, պապութիւնը կը ջանար այս դարձուածներով իր չկամութիւնը կամ անկարութիւնը քօղարկել: Մեր նպատակին հետեւողութեամբ, պէտք է աւելի Մխիթար կաթողիկոսի եւ իրեն հետ եղողներուն պատասխանները կշռել, եւ տուած պատասխաններուն հեղինակութիւնը ճշդել: Կանուխէն յայտարարեցինք (1292) թէ կատարեալ ազգային ժողով մը չէ Մխիթարի գումարածը, որ ոչ ընդհանուր հրաւերով եւ ամէն բաժիններու ներկայացուցիչներով տեղի ունեցած է, այլ շուրջը գտնուողները հապճեպ հաւաքելով կատարուած խորհրդակցութիւն մըն է: Նմանապէս ազատ կերպով կանոններ հաստատող ժողով մը չէ, այլ բարոյական ճնշման ներքեւ արտաքին օգնութիւններ ընդունելու համար՝ պապին կողմէն կրկին եւ կրկին բռնադատութեամբ պահանջուած պայմանին գլուխ ծած ըլլալու համար կատարուած գործ մըն է, որ երբեք ոյժ եւ հեղինակութիւն չի պարունակեր: Շատ առարկութիւններու հանդէպ տրուած պատասխաններն իսկ բաւական են հաստատել Հայ եկեղեցւոյ ընդհանուր ուղղութիւնը: Երբ կըսեն թէ առաջ տարբեր էր, կամ թէ Մեծ Հայոց մէջ տարբեր է, կամ թէ իրենք Հռոմի պահանջին կը համակերպին, կամ թէ այժմ այլեւս այնպէս չեն ըներ, կամ թէ պատրաստ եի Հռոմի հրահանգները գործադրել, նովին իսկ կը հաստատեն թէ Հայ եկեղեցին իրեն յատուկ դաւանութիւնն ու կանոններն ունէր, եւ նոյնները իր ընդհանրութեան մէջ կը պահէր, որով հռոմէադաւան Լատին թագաւորի մը հրամանով եւ բռնադատեալ պարագաներու ներքեւ

կաթողիկոսի մք քանի մը եպիսկոպոսներու հետ տուած հաւանութիւնը, ոչ Հայ եկեղեցւոյ իսկութիւնը կը փոխէ, եւ ոչ Հայ հաւատացելոց ընդհանուր հաւատքը կայլայլէ: Լատին պատմիչն ալ կը վկայէ, թէ թագաւորն էր որ կը յորդորէր Հայերը, զի գայցեն ի հնազանդութիւն եւ կը ցուցնէր զբարիսն մեծամեծս որք ունէին յառաջ գալ անտի, եւ իբրեւ փաստ կաւելցնէր, թէ թագաւորն իւրեանց էր յարեւմտեան սերնդէ եւ ճշմարիտ կաթողիկէայ եւ հպատակ եկեղեցւոյն Հռոմայ (ԴԱՐ. 41): Նոյն իսկ հակառակորդներն են, որ կը վկայեն թէ Լատին թագաւորէն եւ իրեն կամակատար ու ազգակից քանի մը իշխաններէն զատ, ճշմարիտ հռոմէադաւաններ չկային Հայոց մէջ (1307) եւ հակառակորդներու տուած այդ նպաստաւորը վկայութիւնը մեծ նշանակութիւն ունի ճշմարտութիւնը հաստատելու համար:

1309. ԳՈՒԻՏՈՆ ԵՒ ԶԻԻԱՆ

Միսիթարի զիջողութիւնները նշանակութիւն մը ունեցած կըլլային, եթէ գոնէ յաջողէր Լատիններուն վստահութիւնը գրաւելով Կիլիկիոյ թագաւորութիւնը վերահաս վտանգէ ազատել, եւ զօրաւոր եւ արդիւնաւոր օգնութիւններ ստանալ Արեւմուտքէն: Սակայն այդ ալ չի ճշմարտութեամբ: Չամշեան գրած է, թէ ընդհակառակն մեծամեծ շփոթութիւններ տեղի ունեցած են Հայոց մէջ, եւ մինչեւ իսկ Զիւան-Կոստանդին սպանուած է իր լատինամոլ բռնադատութիւններուն համար, միայն տարի մը թագաւորելէ ետքը, այսինքն 1343-ին (ՉԱՄ. Գ. 348): Սակայն Դարդէլ 1344 օգոստոս 17-ին կը դնէ Զիւանի մահը, խաղաղական վախճանով, եւ գունտստապլի աստիճանով (ԴԱՐ. 50), ուսկից հետեւցուցած են նորեր, թէ Զիւան, ոչ իբր թագաւոր, այլ թագապահ կամ տեղակալ վարեց իշխանութիւնը (ՍԻՍ. 559): Սակայն մենք տեսանք որ Միսի ժողովական գրութեան մէջ, ժամանակին իշխող Զիւանը՝ Կոստանդին անունով՝ եւ շնորհիւ եւ ընտրութեամբ Աստուծոյ թագաւոր Ամենայն Հայոց կոչուով յիշուած է (ՄՆՍ. ԻԵ. 1186): Ուստի պէտք է ըսենք թէ Գուիտոնի հրաժարելուն եւ Միսի չգալուն վրայ, Զիւան իսկապէս թագաւորի անունն ու պաշտօնը ստանձնած է, բայց երբ Յովհաննէս Ն. Պալէոլոգ, Անդրոնիկոս Գ-ի որդին եւ Ռիթա Մարիամ կայսրուհւոյ՝ այսինքն Գուիտոնի մօրաքրոջ թոռը, կայսր եղաւ, զժտութիւն ինկաւ Յովհաննէսի եւ Գուիտոնի մէջ, որ պարատուրեցաւ Աքայիոյ կուսակալութենէն քաշուիլ (ՉԱՄ. Գ. 347) եւ Կիլիկիա դառնալ, եւ այդ կերպով թագաւորութիւնը ըստանձնեց: Զիւանի յօժարակամ տեղի տալը կիյնայ, վերոյիշեալ 1343 տարւոյ սկիզբը, եւ ըստ այսմ ոչ եւս սպանութեամբ, այլ կամաւոր հրաժարմամբ դադրած կըլլայ Զիւան-Կոստանդինի թագաւորութիւնը, Սոյ ժողովէն քիչ ետքը: Արդէն՝ 1343 մարտ 8 թուականով Գուիտոն իբր Հայոց թագաւոր՝ Անգլիոյ Եդուարդ Գ. թագաւորին դեսպան կը յղէ, ինչպէս յիշատակուած է պատմութեանց մէջ (ՍԻՍ. 559): Զիւան այլեւս ուրիշ դեր վարած չէ պատմական եղելութեանց մէջ, բայց եթէ աջակից եւ գործակից եղած է իր եղբօր Գուիտոնի անոր քաղաքական ձեռնարկներուն եւ կրօնական մոլեռանդութիւններուն մէջ, եւ միայն քանի մի օրերու կանխահաս մահուամբ ազատած է այն եղբրական սպանութենէն, որով մեռան իր եղբայրները Գուիտոն թագաւոր եւ Պէմունդ Կոռիկոսի կոմսը, 1344 նոյեմբեր 17-ին (ԴԱՐ. 49): Զիւան երկու զաւակ թողուց, Պէմունդ 5 տարեկան, եւ Լեւոն 2 տարեկան (ԴԱՐ. 52), որ

շփոթութեամբ կամ թէ կրկին անուն ունեցած ըլլալուն՝ Գուիտոն ալ կոչուած է (ԴԱՐ. 61), եւ եղած է Կիլիկիոյ թագաւորութեան վերջին Լեւոնը:

1310. ԳՈՒԻՏՈՆԻ ԸՆԹԱՑՔԸ

Մխիթարի ժողովին վերջանալը եւ Գուիտոնի թագաւորելը, իրարու գրեթէ կից գործեր են, եւ Գուիտոնի օրով Կղեմէս Ջ. պապին ձեռքը հասան Մխի մէջ խմբագրուած ընդարձակ բացատրութիւնները, եւ պահ մը գոհունակութիւն ազդեցին անոր, զի խաւորապէս յայտնուած պատրաստակամութեան քան թէ պատասխաններուն պարունակութեան համար: Սակայն Պաղոն շարունակեց իր բժախնդիր պրպուտումներ եւ պատասխանները մեկնաբանելով ներքին իմաստներ քաղել, Հայերուն վրայ կասկածներ բարդելով, ինչ որ դժուար պիտի չըլլար, քանի որ Մխիթար Ունիթորներու նորաձեւութեանց համակերպող չէր, եւ մինչեւ աստիճան մը Հայոց եկեղեցւոյ ինքնութիւնը պաշտպանող էր: Պապին ալ շատ դիւր կու գային այդ դարձուածները, քանի որ կերպով մը օգնութիւնները զլանալու իբր պատճառանք կը ծառայեն: Գուիտոն թագաւոր եւ Մխիթար կաթողիկոս պապը հանդարտելու եւ օգնութեան յորդորելու համար նոր դեսպանութիւն մը յղեցին Աւինիոն, զոր կը կազմէին Յովհաննէս կրակեցի եպիսկոպոս, եւ քանիցս գացող եկող Դանիէլ Մինոր, այսինքն է Փրանկիսկեան կրօնաւոր, եւ երկու ասպետներ: Ասպետներ պապին յանձնարարելով գացին ներկայանալ Փիլիպպոս Ջ. թագաւորին՝ օգնականութեան յորդորելու համար, մինչ եկեղեցականները մնացին պապին մոտ, որ կարգեաց եպիսկոպոսունս երկուս հրահանգել զնոսա ի կաթողիկեայ հաւատս, եւ ցուցնել թէ յիմ իմիք էր մոլորութիւն նոցա (ԴԱՐ 42): Եղածը 117 կարծեցեալ մոլորութեանց մասին տրուած բացատրութեանց վերաքննութիւնն էր, թերեւս նոյնինքն Պաղոնն էր նշանակուած եպիսկոպոսներէն մէկը: Երբոր այդ ձգձգումները տեղի կունենային Աւինիոնի մէջ, անդին Գուիտոն եւս քան զեւս կը սաստկացնէր իր մոլեռանդութիւնը, ոչ միայն արքունիքը կատարեալ յատինականութեան վերածելով, այլեւ Հայերը ստիպելով կատարելապէս լատինական դաւանութիւն եւ սովորութիւն, ծէս եւ ձեւ ընդունելու, յետաձգելով եւ հեռացնելով այն Հայերը, որ լատինակերպ չէին գործեր, եւ բուն Լատինները յառաջացնելով պաշտօններու եւ գործերու մէջ: Հայեր անտարբեր աչքով չէին կրնար նկատել նյդ ընթացքը, եւ տոկալ լատինի մը մոլեռանդ եւ մոլեգին իշխանութեան: Անշուշտօժգոհութեան նշաններ, զանգատանց յայտարարութիւններ, եւ սպառնալից պահանջումներ կանխեցին, որ վերջապէս սպանութեան ծայրայեղ միջոցին դիմեցին, եւ 1344. նոյեմբեր 17-ին Ատանայի մէջ ժողովեցան բազմութեամբ մեծաւ, եւ վառեալ ի զէն գրոհ ետուն, եւ սպաննեցին Գուիտոն թագաւորը, Պէմունդ եղբայրը, եւ բազմութիւն մեծ արանց պատերազմի, զորս բերեալ էր արքային ի կողմանցն Արեւմտից, որ է ըսել արքունիքին եւ բանակին մէջ պաշտօններու անցած Լատինները (ԴԱՐ. 49), որոնց թիւը մինչեւ երեք հարիւր կը հաշուի (ԴԱՐ 73): Ասոնց հետ սպաննեցին նաեւ գոմն քահանայ դրաներէց արքային՝ մինչ մատուցանէր զպատարագն (ԴԱՐ. 49), անշուշտ լատինածէս նորաձեւութիւնով պատարագելուն համար: Պարագաները կը ցուցնեն, թէ իշխաններէն ոմանց դաւադրութեան գործ չէր եղածը, այլ

համախումբ ազգովին շարժումի մը հետեւանք, եւ արդիւնք լատինականութեան դէմ զգացուած հակառակութեան, ինչ որ չի նպաստեր Կիլիկիոյ Հայոց հռոմէականութեան հնազանդած լինելուն կնրծիքին, զոր կը սիրեն փայփայել հռոմէադաւաններ, կաթողիկոսական գրութեանց հաճոյակատար արտաքնայարդար բացատրութեան յենելով:

1311. ՆՈՐ ՊԱՐԱԳԱՆԵՐ

Թագաւորական գահին յաջորդութեան համար արքունի գերդաստանին ճիւղը սպառնած էր (1290), Լուսինեանց տոհմէն ալ յարմար ժառանգ չէր մնացած, քանի որ Ջիւան ալ երեք ամիս առաջ մեռած էր: Գուիտոնէ միայն երկու աղջիկներ եւ Ջիւանէ երկու անտիական զաւակներ մնացեր էին (1309), որոնք չէին կրնար կացութեան տէր կանգնիլ, չնայելով ալ Լուսինեանց դէմ էր ազգային զայրոյթը: Ուստի հարկ եղաւ բոլորովին նոր սերունդէ մէկ մը թագաւոր հռչակել շարժումի գլուխներուն ընտրութեամբ, եւ այս եղաւ Կոստանդին, որդի Բաղդովինոս մարաջախտի, Նըզրեցւոց ազգատոհմէն, որ ըստ ոմանց յազգէ Լեւոնի հինգերորդի էր (ՉԱՍ. Գ. 349), բայց ժամանակակից լատին պատմիչը կըսէ թէ Օշին թագաւորի խնամակալ նշանակուած Բաղդովինոսի որդին էր (ԴԱՐ. 28), եւ թէ էր բռնաւոր, եւ ոչ սերեալ յարքայական ազգէ (ԴԱՐ. 44): Արքայազարմ ըսողները թերեւս հիմնուած ըլլան Բաղդովինոսի մարաջախտին, եւ Օշին խնամակալին եղբայրներ կարծուելուն վրայ, որով Կոստանդին Լեւոնի մօրեղբօրորդին եղած կըլլար: Կոստանդինի ազգակցութիւնը կը հետեւի անոր ամուսնութենէն ալ, քանի որ իր կինն էր Մարիամ, դուստր Օշին խնամակալին եւ Յովհաննայի՝ Օշին այրի թագուհիին, իսկ Օշին խնամակալ Լեւոնի մօրեղբայրն էր: Շատ հաւանական է Կոստանդինը շարժումին գլուխ եղած ըսել, եւ այնպէս թագաւորութեան բարձրացած, որ նախապէս հռչակուած է Տարսնի մէջ, ուր իր անունով դրամ ալ հանած է Կոստանդին, եւ անկէ ետքը Սիսի տիրացած (ՍԻՍ. 380): Գուիտոնի սպանութիւնը նոր պատճառանք մը եղաւ Կղեմէս Զ պապին ձեռք, խոստումները չի գործադրելու համար, եւ ոչ կամեցաւ առնել մեծ ինչ շնորհս եւ նպաստաւորութիւն, եւ կարճեաց եւս զօժանդակութիւն թագաւորաց եւ իշխանաց խրիստոնէից (ԴԱՐ. 43): Լուսինեանց սպանութիւնը յայտնի դժկամութեան նշանակ էր լատինասիրութեան եւ հռոմէադաւանութեան դէմ, ուստի պապը նորէն գլխաւոր նպատակին դառնալով, վերջէն եկող պատգամաւորները կը յանդիմանէր (1310), եւ զանոնք ձեռնունայն ետ կը դարձնէր, իր կողմանէ երկու նուիրակներ ալ ընկերակցելով անոնց, որպէսզի քննեցեն զհաւատս Հայոց եւ քարոզեցին զկաթողիկէայ հաւատս, իբր զի ըստ հպատակութեան ի հաւատալ ուղղապէս եւ ընդունիլ զհաւատս սրբոյ եկեղեցւոյն Հռոմայ՝ պիտի տրուէին սպասուած օգնութիւնները եւ նպաստները (ԴԱՐ. 44): Պապէն յղուած եպիսկոպոսներն էին, Անտոն Կայետիոյ (Gaeta), եւ Յովհաննէս Կոլոնիոյ (Coron), որոնց առաքման թուական ցուցուած է 1346 օգոստոս 31 (ՍԻՍ. 559) որով իբր երկու տարի անցած կըլլայ Գուիտոնի սպանութենէն: Ասիկայ կը ցուցնէ թէ բաւական քննութիւնք եւ բանագնացութիւնք կատարուած են մինչեւ այդ որոշումը, զոր ձեռք ձգած են Հայ պատգամաւորները շատ մը խոնարհամիտ յայտարարութիւններով (ԴԱՐ. 43):

1312. ՔՆՆՈՒԹԻՒՆՆ ԵՒ ԽՈՍՏՈՒՄ

Կոստանդին Բաղդինեան, որ լատինամոլութեան դէմ շարժումին հետեւանքով գահ բարձրացած էր, թագաւորելէն ետքը պէտք զգաց ինքն ալ Լատիններուն բարեացակամութիւնը վասակիլ՝ հաճոյակատար ձեւերով եւ հպատակութեան վկայութիւններով, միջասահման ընթացքով մը հայադաւան գրութեան եւ մոլեռանդ լատինականութեան միջեւ, Հայ եկեղեցւոյն ծէսն ու ձեւը պահելով, դաւանական եւ կանոնական զիջողութիւններ յանձն առնելով: Նոյն էր Մխիթար կաթողիկոսի ընթացքն ալ, քանի որ երկրին եւ թագաւորութեան կացութիւնն ալ այնպիսի ձեւ մը առած էր, որ այլեւս զայն փոփոխել անհնար էր: Լատինաց հետ յարաբերութիւններ տիրապետած էին, եւ դրացի Արեւելեան պետութիւններն ալ Կիլիկեան այլեւս իրենցմէ օտարացած եւ Արեւմուտքի կապուած կը նկատէին: Կայետիոյ եւ Կոլոնիոյ եպիսկոպոսները ամիսս ութ մնացին Կիլիկիա, որ է ըսել մինչեւ 1347 ամառուան սկիզբը, եւ այդ միջոցին հրահանգեցին զթագաւորն, զկաթողիկոսն, զեպիսկոպոսնունս, զիշխանս եւ զժողովուրդ աշխարհին, ի հաւատս ճշմարիտ, ըստ Լատին պատմիչին, իմա ի հռոմէադաւանութիւն, եւ այդ մասին անոնցմէ զիր ուխտի եւ երդմանց ուզեցին, եւ պահանջեցին զայն կնքել մատանեաւ իւրեանց, եւ ստորագրել իւրեանց իսկ ձեռամբ (ԴԱՐ. 45): Պէտք է դիտել տանք, թէ այս քանի անդամներ են որ այսպիսի յայտարարութիւններ կը պահանջուին եւ կը տրուին, եւ վստահութիւն ազդելու չեն բաւեր, վասն զի երկու կողմերն ալ արտաքին ձեւակերպութիւններ ըլլալը կը զգան: Ասիկա կը հաստատէ թէ Հայ եկեղեցին հիմնապէս հռոմէականութեան անցած չէր եւ չանցաւ, ինչ ալ ըլլալ երկու կողմերուն զիրար մրցում մը: Ըստ այսմ Կըղէմս պապ ալ բաւականանալ ցուցուց այն յայտարարութեամբ, զոր երկու եպիսկոպոսները Կիլիկիայէ բեռին, իրենց հետ ունենալով Կոստանդինի արքունիքէն Կոստանդին Կարսիլի անուն ասպետ մը (ԴԱՐ. 47): Պապը 1347 սեպտեմբերի 27-ին խոստացաւ տարեկան 12.000 ոսկի եւ 1000 ծիաւոր յղել Հայերուն, բայց միշտ յետ միաբանութեան պայմանով (ՍԻՍ. 559) որով Հայերուն յայտարարութեանցը տակաւին չի գործադրուած ըլլալը կը հաստատուի: Պապին խոստումներն ալ նոյն տեսակէն էին զի ծիաւորներ դեռ պիտի հաւաքուէին: Իսկ ոսկիներու վճարումն ալ Կիպրոսի թագաւորին կը յանձնարարուէր, որ Արեւելքի լատիններէն հաւաքուելիք պապական գումարը: Այդ նպատակով Ներսէս Պաղոն եւ Կոստանդին Կարսիլի Կիպրոս կը զրկուէին, այլ ներքին վէճերով գործը կը վիժէր (ԴԱՐ. 48), եւ կացութիւնը կը շարունակէր իր տարտամ եւ անկայուն վիճակի մէջ:

1313. ԼԵՒՈՆ ՋԻԻԱՆԵԱՆ

Վերջին Լեւոնի խոստովանահայրն ու ներքողաբան պատմագիրը Յովհաննէս Դարդէլ, շատ մը հրաշապատում պարագաներ կը հիւսէ անոր առաջին կեանքին շուրջը, այլ չենք կրնար հաստատել թէ որ աստիճան ստուգութեամբ, զի ընտանեկան գրոյցներու հաւաքածոյի կերպարանը կը ներկայեն: Դարդէլի պատմելով, Կոստանդին Բաղդինեան, իր թագաւորութիւնը ապահովելու համար Ջիւանի այրին Սուլթան տիկինը, եւ երկու մանուկները՝ Պէմունգն ու Լեւոնը, գրած է Կոռնիկոսի բերդին մէջ (ԴԱՐ. 53) եւ մեռցնելու համար ալ թոյնով խառնուած մեղր դրկած,

բայց Սուլթան կասկածելով մեղքը աղքատ կնկան մը կը կերցնէ, որ կը մեռնի, եւ իրենք կազատին (ԴԱՐ. 54): Անկէ ետքը երկու ասպետ կը դրկէ որ ծովին մէջ խեղդեն, բայց Սուլթան Կիպրացի նաւակ մը գտնելով, Կոռիկոսի բերդէն կը փախչի, եւ նորէն կազատին (ԴԱՐ. 55): Կիպրոսի մէջ ցամաք կելլեն Կարպասի խորշը, այլ Կիպրոսի թագաւոր Հուգոն Դ. անոնց լաւ ընդունելութիւն չըներ, վասն զի Ամաւրիի որդիները իրեն դէմ գատ բացած էին իրենց հօրը կալուածները պահանջելու, եւ Կարպասի մէջ կը թողու համեստ ծախքով մը ապրելու: Սուլթան կիմանայ թէ Կոստանդին զիրենք անկէ ալ յափշտակել պիտի տայ, ուստի ծովեզերքը կը թողու երեք տարի այնտեղ ապրելէ ետքը, եւ Սիմէոնի դղեակը կը փոխադրուի ու նորէն կազատին (ԴԱՐ. 56): Այնտեղ ալ հրաշքով ականակիտ ջուրի աղբիւր մը կը բղխի, եւ Հուգոն ուխտի գալուն, իր հոեղբօր թոռներուն վրայ կը կարեկցի, եւ մօրերուն հետ իրեն արքունիքը կը փոխադրէ, եւ այսպէս այս անգամ ալ խեղճ կեանքէ լազատին (ԴԱՐ. 57): Լուսինեանց վերջին շառավիղները կապրին Կիպրոսի արքունիքին մէջ, մինչեւ Հուգոն Դ-ի մահը 1361-ին, եւ միեւնոյն պաշտպանութիւնը կը վայելեն անոր յաջորդէն Պետրոս Ա-է մը հօրը հիւրասիրութիւնը կը շարունակէ: Պեմունդ եւ Լեւոն հետզհետէ կը զարգանան զինուորական կրթութեանց մէջ, մինչեւ որ չափահաս ըլլալնէն ետքը Հայոց թագաւորական գահը ձեռք ձգելու ձեռնարկեցին, իբրեւ Գուիտոնի եղբօրորդիներ յաջորդներ, իրենց մեծ մօրը Ջապլունի ճիւղով Կոռիկոսեանց կամ Պապերոնեանց ժառանգներ նկատուելով:

1314. ՄԵԻԹԱՐԻ ՆՈՐ ՃԻԳԵՐԸ

Երբոր մէկ կողմէն Լատիններու հոգեւոր պետը կրօնական պայմաններով, եւ տրուած բացատրութիւններէ չի գոհանալով խոստացուած օգնութիւնները կը զլանար, եւ Հայեր առերեւոյթ գոհացումներով զայն հաճել հետզհետէ իր քայքայման կը դիմէր: Գարամանցիք հիւսիսէ Պապերոնը կը գրաւէին, Եգիպտացիք հրաւէն Այասի կը տիրանային, եւ Կոստանդին թագաւորի ու Լիպարիտ զօրավարի մասնակի յաջողութիւնները՝ կացութիւնը բարելաւելու չէին բաւեր: Իսկ Կղեմէս պապ միշտ նոյն յանկերզը կը կրկնէր 1348 ին գրած նամակներուն մէջ, թէ զինուք եւ գանձուք պիտի օգնէ, երբ վստահութիւն ստանայ թէ Հայք իսպառ մաքրեալ իցեն յարատոյ մոլորութեանց (ԶԱՄ. Գ. 351): Իսկ ընդհակառակն այդ վստահութիւնը աւելի կը նուազէր, զն Կիլիկիա գտնուող Լատին կրօնաւորներ եւ լատինամոլ Հայեր կը շարունակէին տեղեկագրել, թէ Հայերուն կրօնական ընթացքին մէջ փոփոխութիւն չէ եղած, եւ յղուած յայտարարութիւններ մեռեալ տառեր, եւ կեղծեալ խօսքեր են: Պատմուած հանգամանքներէն եթէ իսկական հետեւութիւն մը ուզենք քաղել, պէտք է ընդունիլ, թէ իրաւ Հայոց խօսքերը ու գործերը իրարու համաձայն չէին, հռոմէադաւանութեան հաւանութիւննին բերանացի էր, արտաքին օգնութեան համար բռնադատեալ պայմանը կատարած երեւնալու համար, այլ ընդհանուր եկեղեցին եւ ժողովուրդը, ինչ որ էր նոյն կը մնար, հայադաւան մը իր բնիկ վարդապետութեամբ եւ արարողութեամբ: Պապն ալ պարագայէն կօգտուէր խոստումները չկատարելու, եւ ինչպէս առաջ, նոր ստացած յայտարարութիւններուն ալ նշանակութիւն չի տալով, եւ 1351-ին դարձեալ նոր

բացատրութիւններ կը պահանջէր Մխիթարէ (ՄԻՍ. 559): Իսկ Մխիթար շարունակ նոյն բաները կրկնելէ ձանձրացած, պապին դիտել կու տար, թէ պէտք չէ որ ամէն հանդիպած լրատուներու ականջ կախէ, այլ իր գրութեանց հաւատք ընծայէ, եւ փութայ ինչ որ խոստացած էր՝ գործով ալ կատարեալ (ՉԱՄ. Գ. 352): Ասոր վրայ Կղեմէս կը պահանջէ վերջնական վաւերական յայտարարութիւն մըն ալ ստանալ, եւ Արեւելքի լատին եպիսկոպոսներուն կը յանձնարարէ տեղւոյն վրայ քննութիւն կատարեալ եւ իրեն տեղեկագրել, այլ անոնք ալ խոյս կու տան, ձեռնհաս եւ վստահելի թարգմաններ չունենալնուն պատճառանքով (ՉԱՄ. Գ. 352), եւ գործը կերկարածգուի, մինչեւ որ 1353-ին Ներսէս Պաղոնի Արեւելք դառնալու առթիւ, պապը անոր կը յանձնարարէ թարգմանի եւ քննիչի պաշտօնները կատարել (ՄԻՍ. 560): Որոշակի չունինք թէ ինչ եղաւ Պաղոնի գործունէութիւնը, եւ ինչ արդիւնք արտադրեց անոր միջամտութիւնը, սակայն վստահաբար կրնանք ըսել թէ բարի եւ օգտակար պտուղ մը հնար չէր ակնկալել այնպիսի անձի մը գործէն, որ մոլեռանդ եւ մոլեգին կիրքերու մատնուած հոգի մը ունէր, եւ ուղղութեան ու շինութեան հետեւելու նպատակէն շատ հեռու էր: Իբրեւ պաղոնի պաշտօնը հակակշռող ձեռնարկ մը, Չամչեան այդ միջոցին, այսինքն 1354 թուին, կը նշանակէ հրաժարեալ կաթողիկոս Յակոբ Անաւարզեցիի իբր պատգամաւոր Աւինիոն երթալը, պապը հաճեցնելը, եւ Հռոմի ուխտն ալ կատարելով Կիլիկիա դառնալը (ՉԱՄ. Գ. 353): Այդ եղելութեան իբր աղբիւր կը յիշէ Մխիթար Ապարանցի, Ունիթոր պատմագիրը, զոր մենք ձեռուընիս չունինք ստուգելու համար, այլ կերելի թէ Չամչեան թիրիմացութեամբ գրած է այդ կէտը, քանի որ Ալիշան իր նորագոյն հետազօտութեանց համեմատ բոլորովին կը լռէ, եւ անուղակի հերքած կըլլայ Յակոբի պատմագրութեան պատմութիւնը: Հաւանական ալ չերելի որ նախկին կաթողիկոս մը յանձն առնու այսպիսի պաշտօն մը կատարել, թող որ Յակոբի անձն ալ պապին առջեւ հաճելի չէր, որ կարենար նպաստաւոր ընդունելութիւն գտնիլ եւ ապօրինութիւն ներգործել: Արդէն 117 կարծեցեալ մոլորութեանց կարգին ալ տեսանք, որ քանի քանի առարկութիւններ ուղղակի Յակոբի անձը կը դիտէին, եւ զայն իբր գլխաւոր ընդդիմադիր կը ցուցնէին (1307): Այդ պարագաները կշռելով երբեք հաւանական չենք գտներ Յակոբի պատգամաւորութիւնը, եւ ըստ այսմ պարզ թիրիմացութեան հետեւանք կը կարծենք Չամչեանէ պատմուած պատուիրակութիւնը:

1315. ՄՆԻԹԱՐԻ ՄԱՀԸ

Թագաւորութեան վտանգեալ եւ եկեղեցւոյն տատամսեալ վիճակին մէջ կը հանդիպի Մխիթարի մահը, 1355-ին, 14 տարի հայրապետական աթոռը վարելէն ետքը: Ծանր եւ մեծամեծ տագնապներու ենթարկուած, եւ գրեթէ ապարդիւն մնացած պաշտօնավարութիւն մը ունեցաւ Մխիթար, աւելի գործունէութեան եւ ուղղութեան մէջ: Հնար չէ Մխիթարը լատինամոլութեամբ դառածեալ եւ հռոմէականութեան աշակերտեալ կարծել, որչափ ալ ամէն կերպով ջանացած երեւայ պապերուն հաւատացնել թէ հնազանդ եւ համամիտ է Լատին եկեղեցւոյ վարդապետութեանց եւ սովորութեանց: Ժամանակակից ցուցակագիր մը, կաթողիկոսներու շարքը

կազմած ատեն կը գրէ: տէր Յակոբ Հռոմեցոց դաւանութիւն, տէր Մխիթար ուղղափառ դաւանութիւն (ՏԱՇ. 989), ուր ուղղափառ կոչումը Հռոմեցի կոչումին դիմաբաժան դնելովը կը ցուցնէ, թէ այդ կոչումը հայադաւանի եւ ոչ հռոմէադաւանի իմաստով կը գործածէ եւ մեր տեսութիւնը կը հաստատէ: Մխիթարի միտքը բացատրելու համար պէտք է յիշել, որ ահագին եւ վերահաս վտանգ մը կը սպառնար: Կիլիկիոյ թագաւորութիւնը հիմնովին վտանգեալ էր, միակ յուսոյ նշոյլ մը Լատիններէն կը սպասուէր, անոնց կողմանէ ալ հռոմէադաւանութիւնը իբր բռնադատեալ պայման կը գրուէր, ուստի համակերպութիւնը անհրաժեշտ կը դառնար, գոնէ այն չափն որչափ որ պէտք էր դիմացինը գոհացնելու համար: Հոս կանգ կառնէր Մխիթարի համակերպութիւնը, իսկ միւս կողմէն իր բոլոր ոյժերով կընդդիմանար հռոմէականութեան անձնուէր քարոզիչ եւ հայադաւանութեան ոխերիմ թշնամի, եւ իրենց եկեղեցւոյն ուխտեալ քանդիչ եղող Ունիթորներուն եւ նոյնիսկ հռոմէադաւանութեան պետին առջեւ կը պարզէր անոնց մոլոր ու վնասակար արարաքները: Եթէ երբեք ոմանց կողմէն դատապարտելի կամ պարսաւելի դատուի Մխիթարի այդ ընթացքը, մենք պիտի ըսենք թէ վտանգը ու տկարութիւնը այնպիսի բուռն եւ գերագոյն պարագաներ են, որ ոչ միայն կը նուազեն, այլ եւ իսպառ կը ջնջեն պատասխանատուութիւնը: Ամէն առթի մէջ եթէ կեղծիքը արդարանալի բան մը չէ տկարին համար, աւելի անարդարանալի է զօրաւորին համար, որ տկարը խաբելով զայն իր կորուստին կառաջարկէ: պապերուն կողմէ շարունակ խօսուած եւ երբեք չի գործադրուած խոստումները, շարունակ պահանջուած եւ առնուած, եւ առժամեայ գոհունակութենէ ետքը նոր բժախնդրութեամբ եղծուած յայտարարութիւնները, եւ հետզհետէ բարդուելով մինչեւ 117 հասած անհիմն առարկութիւնները, շատ աւելի կը ծանրանան Հռոմի պապերուն, քան թէ Մխիթարի եւ անոր նման կաթողիկոսներուն վրայ, Շատ աւելի աղէկ կըլլար, եթէ միանգամընդմիջտ եւ վերջնականապէս մերժէին օգնել իրենց դաւանութեան չհամակերպող Հայերուն, որ երթային եւ իրենց գիտցած կերպով իրենց գործը վարէին, եւ իրենց վտանգին դարմանը հոգային, քան թէ շարունակ սուտ յուսադրութիւններով, խաբէական խոստումներով, կեղծեալ բարեմտութիւններով եւ արուեստակալ պայմաններով խաղցնէին, եւ քայլ առ քայլ քայքայման մղէին: Գոնէ իրենց պատասխանատուութիւնը ազատած կըլլային, եւ պատմութիւնը իրաւունք չէր ունենար Լատինական միջամտութեանց վերագրել Հայ իշխանութեանց վերջնական անկումը:

Տ. ՅԱԿՈԲ Բ. ԱՆԱԼՈՐՁԵՑԻ ԴԱՐՁԵԱԼ

1316. ՆՈՐԷՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ

Հայ եկեղեցւոյ հայրապետներուն շարքին մէջ տարօրինակ եւ միակ է Յակոբի պարագան, որ կանոնական եւ վերջնական կերպով աթոռէ հրաժարելէն, եւ ուրշ մը օրինապէս կաթողիկոսութիւնը վարելէն ետքը, երկրորդ ընտրութեամբ կրկին հայրապետական աթոռ կը բարձրանայ եւ կաթողիկոս կը հռչակուի: Ասիկա յայտնի նշան մըն է թէ Յակոբ անուանարկութեամբ եւ իրական մեղադրութեամբ կաթողիկոսութենէ չի վտարուեցաւ, այլ յօժարական քաշուեցաւ (1283), իր պատուովը ապրեցաւ, եւ սկսաւ նորէն փնտռուիլ, երբոր

Լատինաց մերձաւորութեան՝ ոչ միայն անպտուղ, այլ եւ վտանգաւոր ըլլալուն շատեր սկսան համոզուիլ: Յակոբի կրկին կաթողիկոսանալուն մասին տեղնիտեղօք պատմութիւն չունինք, որ գիտնանք թէ կրկին օծում կատարեցին, կամ թէ ի՞նչ ձեւով աթոռ բարձրացուցին- սակայն հաւանական չէ կրկին օծելնին, վասն զի մեր եկեղեցին երբեք օծում չի կրկներ, եւ իբր ստոյգ կը նկատենք որ արդէն կաթողիկոս օծուած ըլլալով առանց նոր արարողութեան գործի գլուխ անցաւ: Յակոբի կրկին կաթողիկոսանալուն առաջին աղբիւր կը գտնենք Դավրիժեցին, որ կը գրէ թէ Մխիթարէ ետքը նստաւ դարձեալ չորս (ԴԱՎ. 335), եւ անոր հետեւելով կը կրկնէ Երեւանեցին ալ (ԶԱՄ. 17): Սակայն հնագոյններ կարծես թէ կանգիտանան այդ կրկնակ պաշտօնավարութիւնը, զի Անեցիին շարունակողը Հայոց 789-ին կը դնէ, տէր Մխիթար ամս չօրեքտասան (ՍԱՄ. 168), ճիշդ 803-ին ալ կը դնէ տէր Մեսրոպ ամս քսանեւեց (ՍԱՄ. 169), որով Յակոբի համար միջոց չի մնար: Նոյնպէս ուրիշ յիշատակարան մըն ալ առանց ընդմիջութեան կը շարէ տեր Յակոբ, տէր Մխիթար, տէր Մեսրոպ (ՏԱՇ. 989), որով անգիտակ կերելի Յակոբի երկրորդ կաթողիկոսութեան: Թերեւս մենք ալ միտէինք այդ կրկնութիւնը չընդունիլ, եթէ զօրաւորագոյն ըլլային փաստերը, սակայն Անեցիին շարունակողը մեծ հեղինակութիւն չի վայելեր իր շփոթ տեղեկութիւններովը, եւ յիշատակարանը անորոշ է թուականներ չունենալուն համար, մինչ Դավրիժեցին աղբիւրներու դիմելով կազմած է իր ցուցակը, յիշատակարաններ եւ կոնդակներ ալ քննած է (ԴԱՎ. 334), եւ աւելի վստահութեան արժանի կը նկատուի: Ըստ այսմ կը հետեւինք անոր քաղած ծանոթութեանց ինչպէս հետեւած են մեզմէ առաջիններն ալ:

1317. ԻՐ ՈՒՂՂՈՒԹԻՒՆԸ

Յակոբի առաջին ընտրութենէն 28 տարիներ անցած էին երբ վերստին կաթողիկոսութեան բարձրացաւ 1355-ին, հետեւաբար ծերացեալ հասակին մէջ վերստանձնած պիտի ըլլայ այդ պաշտօնը, երբ որ այնչափ ժիր գործունէութիւն, որչափ խոհական վարչութիւն մը կը սպասուէր ժամանակին պարագայից բերմամբ: Յակոբ յայտնի էր իր ճարտար ուղղութեամբ հայադաւան եկեղեցին պահելու եւ պաշտպանելու, առանց լատինականութեան դէմ բուռն պայքար մղելու, ջանալով որեւէ օգուտ մը քաղել անկէ, առանց Հայ եկեղեցւոյ իսկութենէն բան մը վրայ տալու: Մխիթար որ իբրեւ աւելի ճկուն ու յարմարող պաշտօնի կոչուած էր, բոլոր իր ջանքերով ու զիջողութիւններով զգալի արդիւնք մը չէր յաջողած ձեռք ձգել, եւ այդ յուսախաբութիւնն էր անշուշտ որ ամէնքը նորէն Յակոբի դառնալ կը յորդորէր: Գուցէ յաջորդի ընտրութեան մասին ներհակ ուղղութեանց մրցումը դադրեցնելու դարման մըն ալ եղաւ, ծերունի կաթողիկոսը նորէն պաշտօնի կոչելով՝ հակառակութիւնները լռեցնելու խորհուրդը: Մեծ գործունէութիւն չէր սպասուէր Յակոբէ, եւ չունեցաւ ալ պատմութիւնը գրեթէ ոչինչ չի պարունակէր այն չորս տարիներուն մէջ, որ 1355- է ետքը անցան մինչեւ Յակոբի մահը: Կոստանդին թագաւորն ալ ներքին համոզմամբ մեծ լատինասէր մը չէր, արդէն Գուիտոնի լատինամոլութեան դէմ ելլող խումբէն ընտրուած էր: Այնչափ ինչ կըներ որչափ բուռն հարկը կը պահանջէր եւ այդ մասին Յակոբ կաթողիկոսի հետ համամիտ էր: Հռոմի հետ փոխադարձ յարաբերութեանց եւ

թղթակցութեանց բացակայութիւն ալ դիւրաւ կը մեկնուի, քանի որ թագաւորն ու կաթողիկոսը Կիլիկիայէ դիմումներ չէին ըներ, որով պապերուն առիթ չէր ըլլար կրօնական համակերպութեան եւ հպատակութեան պահանջներ նորոգել:

1318. ՈՒՆԻԹՈՐՆԵՐ ՎԵՐԱԿԱԶՍՈՒԱԾ

Ունիթորներու առաջնորդ Յովհաննէս Քռնեցիին վախճանած էր 1348 յունուար 6-ին (ՍԻՍ. 387), որով գրեթէ անգլուխ մնացած էին, եւ գործունէութիւնն տկարացած էր, զի Բարթողիմէոսի Լատին ընկերներն ալ, Պետրոս Արագոնացին եւ Յովհաննէս Անգղիացին նոյն միջոցներուն մեռած էին: Յովհաննէս ԻԲ պապէն Քռնեցիին ստացած կոնդակը՝ իբր յատուկ միաբանութիւն կը նկատէր Հայ Ունիթորները (1278), բայց Քռնեցիին մահուընէ ետքը հետզհետէ տկարացած էր Ունիթորներու կազմութիւնը, ոչ միայն յաղագս փոքրագունութեան, այլ եւս աղքատութեան եւ թշուառութեան (ԿԱԼ. 524): Հետեւաբար պարտաւորուեցան Հռոմի յատուկ ձեռնտուութիւնը խնդրել, եւ այս նպատակով երկու պատգամաւորներ յղեցին Աւինիոն Կղեմէս Զ-ի յաջորդ Իննովկենտիոս Զ պապին: Գացողներն եղան Ջահկեցի հարազատ եղբայրներն, Թովմաս եւ Սամուէլ (ՍԻՆ. 388) կամ Ելեւթիւրոս (ԿԱԼ. 524): Ունիթորներու գիրքը աւելի զօրացնելու համար, այս անգամ 1356 յունուար 31-ի պապական կոնդակով, անոնք կատարելապէս ձուլուեցան Դոմինիկեան լատին միաբանութեան հետ, եւ Հայստանի վանքերը ոչ եւս իբր Միաբանութիւն, այլ իբր Միաբանական գաւառ նկատուեցան, գաւառահոր կամ գաւառական մեծաւորի մը իշխանութեան նրքէ: Ունիթորներու հետեւող հռոմէադաւան Հայերու համար ալ Նախիջեւանի անունով եպիսկոպոսական վիճակ մը կազմուեցաւ, եւ նոյն իսկ պատգամաւոր գացողները Թովմաս եպիսկոպոս եւ Սամուէլ՝ գաւառահայրը նշանակուեցան (ԿԱԼ. 524): Դոմինիկեանց ընդհանուր մեծաւորը պիտի օգնէր եւ պիտի խնամէր Հայ վանքերը, բայց եւ մերթընդմերթ իր կողմէ այցելուներով պիտի քննէր անոնց ընթացքը, եւ պիտի տար պէտք եղած հրամանները: Այսպէս իրենց սկզբնաւորութենէն քիչ ետքը իբր Հայ գործող Ունիթորները, պաշտօնապէս լատինութեան կանցնէին: Մէկ կողմէն միջոցներու նուիրակութիւնը, եւ միւս կողմէն կերպարանին փոփոխութեան պատճառով, Ունիթորները չկրցան այս ատեններ մեծ գործունէութիւն ունենալ, մինչեւ որ Իննովկենտիոսի կարգադրութեամբ յաջողեցան նորէն կազմուիլ եւ զօրանալ եւ Հայ եկեղեցւոյ դէմ յարձակումներու ձեռնարկել: Իրենց կեդրոնը հաստատուեցաւ Նախիջեւան եւ Ջահուկ եւ Շահապունիք գաւառներու մէջ, բայց հետզհետէ Ջահուկի մէջ ամփոփուեցան, եւ այս պատճառով Ջահկեցի կոչուեցան: Անոնք որ Մեծ Հայոց կողմերը Հռոմէադաւանութեան կը հետեւէին, ինչչափ ալ անծուկ եւ սահմանափակ կերպով, քանի մը դարեր տեւող գոյութիւն ունեցան: Միշտ Ներսէս Պաղոնի եւ Սիմէոն Պէկի անուններն ալ այլ եւս չեն յիշուիր պատմութեան մէջ, որով անոնց ալ այդ միջոցին մեռած ըլլալը կը հետեւի, Արդէն բաւական ժամանակ էր, որ իրենց տարադէպ գործունէութիւնը կը շարունակէին, բայց չենք կրնար ճշդել, թէ ո՞ւր, Արեւելքի՞ թէ Արեւմուտքի մէջ կընեցին իրենց արկածալից կեանքը:

1319. ՅԱԿՈՐԻ ՄԱՀՈ

Յակոբի երկրորդ կաթողիկոսութեան միջոցին տեղի ունեցաւ անհեղ սրածութիւն մը, որ շատ մը կեանքերու կորուստ պատճառեց Կիլիկիոյ մէջ: Ծագումը յայտնի չէ, բայց կրնայ հետեւանք ըլլալ 1356-ի ասպատակին, եւ կամ պարզ մահտարածամ մը եղած ըլլալ վարակիչ հիւանդութեանց երեսնէն: Նկատելի կէտ մըն էր, որ հակառակ սովորական պատահարաց, ուր ընդհանրապէս ստորին դասակարգն է որ գոհ կերթայ վարակիչ ախտերու, այս պարագային եկեղեցականներու եւ ազնուականներու դասակարգեր բազմաթիւ զոհեր տուին, մինչեւ իսկ Կոստանդին թագաւորի որդիք բազումք վարակուեցան եւ մեռան ի մէջ աւուրց քսանից, եւ այս այնչափ աչքի զարկաւ, որ իբր աստուածասատ պատուհաս կուզէ մեկնիլ զայն լատին պատմիչը, իբր զի չէր նա յարքունի զարմէ անտի Հայոց (ԴԱՐ.58): Ասով Լուսինեանց ազգատոհմին ժառանգական իրաւունքին բռնաբարող մը կուզէ ցուցնել Նզրեցուց ազգատոհմէն եղող Կոստանդինը: Իսկ արկածին թուական կը ցուցուի 1359 տարին (ՍԻՍ.560): Յակոբի կաթողիկոսութեան երկրորդ մասը համառօտ եղաւ, զի 1359-ին կնքեց նա իր կեանքը, ինչպէս կերելի, տարիներու երկարութեան եւ աղէտներու ծանրութեան ներքեւ ճնշուած: Դժբախտաբար օրինաւոր պատմագիրներ չունենալով, կցկտուր եւ ցրիւ յիշատակներով կը պարտաւորուինք կազմել ժամանակիս պատմութիւնը, չոր ակնարկներ միայն տալով անոնց հանգամանքները ու շարժառիթները կարենալ բացատրելու: Իսկ Յակոբի անձին եւ գործերուն մասին բաւական գրեցինք պատմութեան կարգին, եւ պէտք չենք տեսնար նորէն անդրադառնալ անոր ուղղութիւնն ու ընթացքը բացատրելու, կամ արժանիքը գնահատելու համար:

1320. ԿԻՐԱԿՈՍ ԵՒ ՍԱՐԳԻՍ

Այստեղ մեր սովորութեան համեմատ ժամանակակից նշանաւոր անձերն ալ յիշել ուզելով միայն երկու նահատակներու անուններ կը գտնենք, եւ գերեզմանները Անիի մօտ գտնուելէն, Անեցիներ ըլլալնին կը հետեւցնեն: Այս երկուքն են, Կիրակոս վարդապետ եւ Սարգիս քահանայ, վասնզի կը կարծենք թէ արձանագրութեան Ա. Սարգիս գրուածը պէտք է Տ. Սարգիս կարդալ: Առաջինին համար ըսուած է թէ նահատակեցաւ յանօրինաց: Իսկ երկրորդը՝ իր եղբայրը Կազեր որդի Միւռոնի, արիւնաթաթաւ գտած է ի խորագոյն հորի քարաթաղ արարած (ՇԱԿ.34): Որչափ եւ նոր վկայից հաւաքիչները, երկուքն ալ մարտիրոսներու կարգ են անցուցած (ՆՈՐ.133), սակայն հնար է որ պարզապէս աւագակային սպանութեանց զոհ գացողներ ըլլան, քանի որ վկայաբանական յիշատակներ կը պատին: Կիրակոսի համար յայտնապէս 1348 թուական տրուած է, եւ անոր ժամանակակից կերելի Սարգիսն ալ:

Տ. ՄԵՍՐՈՊ Ա. ԱՐՏԱԶԵՑԻ

1321. ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆՆ ՈՒ ԸՆԹԱՑՔԸ

Յակոբի յաջորդն եղաւ Մեսրոպ Արտագու արքեպիսկոպոս ու Թադէոսի վանքին առաջնորդ (ՉԱՍ.Գ.353), եւ յայտնի չէ թէ պատահմամբ Սիս գտնուելով, կամ ներհակընդդէմ մրցումներու վերջ տալու համար, որպէս հեռուէն անձ մը հայրապետական աթոռ բարձրացած է: Ոմանք տոյն Մեսրոպը կը նոյնացնեն Խործեանի եպիսկոպոսին հետ (ՉԱՍ.յաւ.110), որ Մխիթարի ներկաներէն

էր (1291), սակայն լոկ անուններու մերձեցում մըն է, առանց ուրիշ մէկ նշանի: Դավրիժեցին 1364-ին կը դնէ Մեսրոպին կաթողիկոսութիւնը, այլ նա յայտնապէս գրած է, որ ոչ թէ սկզբնաւորութեան թուականները կը նշանակէ, այլ այն տարին որուն մէջ կաթողիկոսի մը պաշտօնի վրայ ըլլալը գրած է: Մեսրոպի աւելի կանուխ ալ պաշտօնի վրայ ըլլալուն կը վկայեն ուրիշ յիշտակարաններ ալ, որ 1360-ին Մեսրոպը կաթողիկոս կարձանագրեն (ԹՈՐ.Բ.381,437), որով կարդարանայ 1359-ին ընտրուած ըլլալուն սովորական թուականը: Բաւական ժամանակ էր որ շարունակ Կիլիկեցիներ էին հայրապետութեան գահակալները, սակայն հաւանական չէ, որ Մեսրոպը հեռուէ բերելով ուզած ըլլան տարբեր ուղղութիւն մը տալ գործերուն: Արտագեցիներ ալ արդէն, Զաքարիա Ծործորեցիի օրէն, հակամէտ էին դէպի միութիւն, եւ սիրով կընդունէին այդ նպատակին ծառայող պայմանները, մօտաւորութիւն կը ցուցնէին իրենց կողմերը գտնուող լատին կրօնաւորներուն, եւ կը ջանային օգտուիլ անոնց ուսումէն ու հմտութենէն, բայց միանգամայն հեռու էին լատինամոլներու ծանծաղամիտ նմանողութենէն, եւ Հայոց եկեղեցին կատարելապէս լատինակերպ եւ հռոմէադաւան ընելէն: Մեսրոպ ալ հարկաւ այդ ուղղութեան հետեւող մըն էր, եւ իր ընտրութիւնը պէտք է մեկնել իբր չափաւորութիւն մը Կիլիկիոյ լատինաւեր ուղղութեան մէջ, քանի որ լատինասիրութիւնը, առանց երկրին քաղաքական օգուտ մը բերել, ներքին երպարակութիւններու պատճառ կըլլար: Լատինամոլութեան երկու մեծ գայթակղեցուցիչ կէտերն եղած էին բաժակին ջուրը եւ Ծնունդին տօնը, որոնք առիթ կընծայէին հակառակորդներուն որովք եւ բոք պատահել իրերաց եւ բազում ոճիրս գործել: Մեսրոպի առաջին հոգածութիւններէն մին եղաւ, համոզիչ միջոցներով միտքերը հանդարտեցնել, նորութեանց հետեւողները իրովի ետ կեցնելու աշխատիլ, եւ ժողովուրդին մէջէն յուզիչ եւ գայթակղեցուցիչ առիթները պակսեցնել: Բայց երբոր տեսաւ որ մոլեռանդներու խօսք հասկցնել հնար չըլլար, քանի որ անոնք Սսոյ եւ Ատանայի ժողովներուն հեղինակութեամբ կը զօրանային, մինչ ժողովուրդը առջի օրէն բողոքած եւ հակառակած էր այդ ժողովներուն դէմ, եւ քանի որ եպիսկոպոսներն ալ պարտք չէին զգացած այդ որոշումներուն համակերպիլ ու գործադրել, Մեսրոպ պէտք զգաց պաշտօնական միջոցներ ձեռք առնել միտքերը հանդարտեցնելու համար: Կոստանդին թագաւորին հետ կամակից միաձայնութեամբ ժողով գումարեց Սիսի մէջ, ուր նկատի առնուեցան նախընթաց գործողութիւնները, անոնց հետեւողութիւնները, պարագայից պահանջներուն վրայ երկար խորհրդակցութիւններ կատարուեցան, եւ վերջապէս ժողովական վճիռով որոշուեցաւ բաժակին ջուր խառնելը խափանել, եւ ջրախառն բաժակի կիրառութիւնը իսպառ դադարեցնել Կիլիկիոյ մէջ, (ԶԱՄ.Գ.355), կամ լաւ եւս Սիսի մէջ, որովհետեւ անկէ դուրս արդէն ընդհանուր գործածութեան ալ չէր մտած, այլ լոկ անհատաբար խառնողներ կը գտնուէին:

1322. ՍՍՈՅ ՆՈՐ ԺՈՂՈՎԸ

Պատմական կարելոր կէտ մըն է Մեսրոպի օրով 1361-ին գումարուած Սսոյ ժողովը, զոր Զամչեան Կիլիկեցուց պատմութենէն քաղելով թեթեւակի իմն կը յիշէ, եւ գործը միայն ջրախառն բաժակին վրայ կը մասնաւորէ: Դժբախտաբար ձեռքի տակ չի գտնուիր այդ գործը

ամբողջությամբ պատմող հեղինակ մը, որ կարենայինք կատարել ուսումնասիրությամբ գործը բացատրել: Սակայն դիրին է հասկնալ, թէ խնդիրը լոկ ջրախառն բաժակի վրայ չէր կրնար ամփոփուիլ, այլ բոլոր եւ օտարամուտ ձեւեր պէտք էր միանգամայն վերնային, եւ այդ միտքով Երեւանցին բացատրօրէն կը գրէ, թէ Մեսրոպ եբարձ զջուրն ի սուրբ խորհրդոյն, եւ հերքեաց զախթարմայութիւնն՝ որ մուծեալ էր ի Հայս ի Կոստանդին հերծուածողէն, որ է Կեսարացին, եւ յՕշին թագաւորէն (ՋԱՄ.17): Հարկաւ աղբիւր մըն ալ ունեցած է այսպէս բացայայտ գրելու համար: Ժողովական գործերուն ձեռուընիս հասած չլինելը, չկրնար երբեք ժողովին հեղինակութիւնը նուագել, եւ հռոմէականներուն ալ փաստ չըլլար անոր կարելութիւնը ուրանալու: Եթէ առանց կաթողիկոսի գումարուած Սոյ ժողովի մը հեղինակութիւնը կը բարձրացնեն, կամ Կեսարացիին նորութիւնները Ատանայի ժողովին որոշումներով կուզեն հաստատել, պէտք է որ Մեսրոպի գումարած ժողովին ալ, թէ ոչ առաւել, գոնէ համահաւասար զօրութիւն ճանչնան: Եւ եթէ նախնեաց հնաւանդ սովորութիւնները խախտող գումարումները, իբր օրինաւոր ժողով կընդունին, եւս առաւել այդ օրինաւորութիւնը կը պատշաճի օտարամուտ նորութիւնները խափանող գումարումին: Ըստ այսմ դիմացէ դիմաց կունենանք համանման գործեր, ժողով մը՝ որ նախնեաց կանոնները կայլայլէ եւ նորութիւններ կը մուծանէ եւ ժողով մը՝ որ նորութիւնները կը խափանէ եւ նախնեաց կանոնները կը հռչակէ: Այդ պարագային մէջ, հարկաւ առաւելութիւնը պէտք է տալ այն ժողովին, որ բազմադարեան կանոններուն կը համաձայնի, եւ քանի մը տարի առաջ մուծուած պիտակ նորութիւնները կը ջնջէ: Ըստ այսմ հռոմէադաւաններուն ամբողջան դղեակներն եղող Սոյ եւ Ատանայի ժողովները անզօր կը դառնան, ոչ միայն այն դիտողութեանց հիմամբ զորս իրենց կարգին գրեցինք (1235,1257), այլ եւ զօրութեամբ պաշտօնական գործողութեանց: Հարկաւ այլ եւս պիտի չկրնան ըսել, թէ Կեսարացիին ժողովը տարբեր բան մը եղած ըլլայ, քան Արտագեցիին ժողովը: Մենք պնդեցինք եւ կը պնդենք, թէ կաթողիկոսի մը արտաքին զիջողութիւնը չեն կրնար փոփոխել Հայ եկեղեցւոյ իսկական կերպարանը, եւ թէ բռնադատիչ պարագայից ներքեւ գումարուած, եւ յետոյ ուրիշ ժողովով յետս կոչուած ժողովական գործեր բնաւ չեն զօրեր հռոմէադաւան դրութիւնը ամրացնել:

1323. ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ ԲԱԴԴԻՆԵԱՆ

Կիլիկիոյ թագաւորութեան կացութիւնը հետզհետէ իր քայքայքման կերթար, քանի որ ոչ ներքին ոյժ ունէր վտանգին դիմադրելու, եւ ոչ ալ արտաքին ոյժ մը՝ որ իրեն հովանաւորէր: Լատինականութեան աղէտը, ինչպէս պէտք է կոչել ժամանակին տագնապը, կրկնակի կը վնասէր արդէն տկարացեալ թագաւորութեան: Դէպ Արեւմուտք դիմումը կը գրգռէր շրջակայ թշնամիները, լատինական ձեւերը ու կերպերն կը պառակտէին ժողովուրդը, արքունիքին Լատիններու ձեռք անցնիլը, եւ նոյն իսկ Հայոց թագաւորական գահին վրայ Լատիններուն բարձրանալը, անբուժելի կը դարձնէր զայրացած կացութիւնը: Հալէպի կուսակալ Պէկ-թիմուր, 1360-ին Տարսոնն ու Ատանան կը գրաւէր, Կոռիկոսի բերդը գրեթէ անպաշտպան մնացած՝ Հայոց թագաւորութենէն բաժնուելով Կիպրոսի իշխանութեան ներքեւ կը մտնէր 1361-ին, կոստանդին թագաւոր անզօր եւ

անկար յարձակումները վանել, զոնէ մնացածը, պաշտպանելու ճիգերով կը տագնապէր, եւ կաշխատէր մինչեւ իր կեանքին վերջը, 1363-ին սկիզբները: Առանց մեծ գործ մը կատարելու եւ առանց մեծ ոյժ մը ունենալու 19 տարի թագաւորեց Կոստանդին Բաղդինեան, միակ արժանիքն ունենալով ըստ կարելոյն յետածգած լինելու Հայ թագաւորութեան վերջնական անկումը: Բռնադատեալ լատինասէր, այլ ոչ երբեք լատինամոլ, Հայ թագաւորութեան եւ Հայ եկեղեցւոյ Հայկական տիպարը պահելու աշխատող Կոստանդին ունեցաւ միտքի գնահատելի ուղղութիւն մը, ցուցուց կարողութեան չափաւոր ծիրք մը, այլ չկրցաւ կործանման առջեւը առնել, թէպէտեւ յաջողեցաւ զայն հեռացնել իր իշխանութեան բաւական երկար տեսողութեան ատեն: Իր մահուանէ ետեւ ծանրացած աղէտը փաստ մըն է, որ զոնէ անուղղակի իր ճիգը կը բարձրացնէ: Կոստանդին անժառանգ կը մեռնէր, զի իր զաւակները վարակիչ հիւանդութեան զոհ գացած էին (1319), եւ յաջողութեան խնդիրները նորանոր աղէտներ բարդեցին արդէն աղետալից կացութեան վրայ: Լուսինեան Զիւանի անդանիկն Պէմունդ 24 տարեկան երիտասարդ մը եղած էր, եւ Կիպրոսի թագաւորին պաշտպանութիւնը կը վայելէր: Պետրոս Ա., որ Հուդոն Դ-ի յաջորդած էր (1313), ուզեց զայն նստեցնել Հայոց գահուն վրայ, զոր ժամանակ մը վարած էր անոր հայրը, եւ որուն նա ժառանգ կը նկատուէր հորեղբօրը Գուիտոնին մահուանէ ետքը: Ինքն Պետրոս ալ պէտք կը զգար անձամբ տեսակցիլ Ուրբանոս Ե. պապին հետ, որ տարի առաջ յաջորդած էր Իննովկենտիոս Զ-ի, Ալինիոնի մէջ: Ուստի երիտասարդը մէկտեղ առած ձամբայ ելաւ, որպէս զի պապական հաստատութեամբ ապահովէ Պէրմուդի թագաւորութիւնը: Բայց երիտասարդը ծանրապէս հիւանդացաւ ճանապարհին եւ Վենետիկի մէջ մեռաւ (ԴԱՐ.58): Պետրոս իր ձամբան շարունակեց, Ուրբանոսի հետ տեսակցեցաւ, եւ Հայոց թագաւորութիւնը Լուսինեաններուն պահելու համար, յատուկ պապական կոնդակ մը առաւ Պէմունդի եղբօր Լեւոնի անունին 1364 ապրիլ 11 թուականով (ՉԱՄ.Գ.356), զոր սակայն իրեն մօտ պահեց (ԴԱՐ.58):

1324. ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ ՀԵԹՈՒՄԵԱՆ

Երբոր Կոստանդին Բաղդինեան անժառանգ մեռաւ, յաջողութեան խնդիրը պատճառ եղաւ զանազան կուսակցութիւններ կազմելու, եւ Կիլիկիա պառակտեցաւ: Լուսինեաններ իրենց կողմնակիցներն ունէին, որոնք Պետրոսի ալ դիմեր էին Պէմունդն ուզելու (ԴԱՐ.57), որոնք սակայն կացութեան տէր չէին: Ինքզինքնին առջեւ քշող բախտախնդիրներ ալ կային, որոնցմէ կը յիշուին Լեւոն Լուսինեան մը եւ Նիկոլ Լուսինեան մը, որոնք սակայն չեն կրցած յաջողիլ, եւ մերժուած ու սպանուած են հակառակ կուսակցութիւններէն (ՍԻՍ.560): Ընդհանուր պառակտումներու մէջ զօրացաւ Նզրեցոց կողմը, եւ Կոստանդին Բաղդինեանի յաջորդ նշանակուեցաւ անոր հորեղբօրորդին, նոյնպէս Կոստանդին անուն, որդի Բաղդինի եղբօր Հեթում Զամբռլայի, կամ արքունական սենեկապանի, որ մեռած էր 1356-ին (ՍԻՍ.560), եւ Հեթումէ քիչ ետքը, 1358 մայիս 21-ին վախճանած էր նաեւ անոր կրտսեր որդին Զօֆրէ, 34 տարեկան (ՍԻՍ.413): Այս հաշուով Կոստանդին Հեթումեան, որ երիցագոյն էր, 1363-ին թագաւոր հռչակուած ատեն, զոնէ 40 տարեկան եղած պիտի ըլլայ: Այս Կոստանդինն է որ Ռուբինեանց գահին վրայ մնաց 10 տարիի

չափ, բայց երկու Նզրեցի Կոստանդիններու իրարու յաջորդելը, պատճառ եղած է ոմանց երկուքը միացնելու, եւ ուրիշներուն ալ՝ մականուններուն տարբեր կերպով նշանակուելէն՝ անոնց թիւը բազմացնելու: Երեւանեցին, Գուխտոնի եւ Լեւոնի մէջտեղ կը դնէ, թագաւոր Հայոց Կոստանդին, յետոյ եւ միւս Կոստանդին, յետոյ եւ միւս Կոստանդին, եւ միւս չորրորդ Կոստանդին (ԶԱՄ.17), մինչ Դարդէլի ժամանակագրութիւնը երկու Նզրեցի Կոստանդիններ միայն կընդունի, Բաղդինեանը եւ Հեթումեանը (ԴԱՐ 59): Հեթումեանին իբր թագաւոր ընդունիլը կը վերագրուի իր փարթամութեան, որով յաջողեցաւ ոչ միայն Կիլիկեցի իշխանները վաստկիլ, այլեւ նոյն իսկ Կիպրոսի թագաւորը իրեն կողմը դարձնել, եւ անոր ձեռքով անգործադիր թողուլ Լեւոնը թագաւորեցնելու համար Ուրբանոսի տուած պապական կոնդակը (1323), զոր Պետրոս պահեալ ի ծածուկ ոչ եցոյց, եւ ոչ աւանդեաց առ իշխանն Լեւոն (ԴԱՐ.59): Այդ կոնդակին թուականը պատճառ եղաւ շատերուն 1365-էն Լեւոնը Հայոց թագաւոր եղած կարծել (ԶԱՄ.Գ.356), սակայն Դարդէլի ժամանակագրութիւնը կը ցրէ այդ գրութիւնը, եւ մէջտեղ կը հանէ Պետրոսի տարօրինակ ընթացքը, որ կրցաւ գրեթէ 10 տարիներ գաղտնի պահել եւ անհետեւանք թողուլ իրեն համար նուիրական սեպուող պապական կոնդակ մը: Դարդէլ ոչ միայն ժամանակակից մըն է, այլ եւ Լեւոնի խոստովանահայրն եւ անոր անձնական պարագաներուն մօտէն տեղեակ էր: Այլ թէ ինչպէս կրցաւ Պետրոս այս տեսակ գործ մը յաջողցնել, որ ոչ Ուրբանոս իր կոնդակին գործադրութիւնը պահանջէ, եւ ոչ Լեւոնի իր իրաւունքը փնտռէ, պատմութենէ բացատրութիւններ չունինք: Սակայն դիւրին է նկատել, որ պապին կոնդակը նոյն ինքն Պետրոսէ ուզուած էր, եւ պապը անոր յանձնած էր պատշաճ կարգադրութիւն ընել, իսկ Լեւոն փորձանքներ տեսած եւ Պետրոսի պաշտպանութեամբ յառաջ եկած, անոր հրամանին ներքեւ զինուորական մըն էր, որ իւրովի բան մը կարգադրելու միջոց չունէր, եւ Լուսինեան գերդաստանին պետն եղող Պետրոս թագաւորին պարտաւոր էր անսալ: Դարդէլի տուած մանրամասնութիւններէն այնպէս կերելի, թէ Պետրոս գնամակն պապին ոչ եցոյց իշխանին Լեւոնի, պահեաց զթղթեանն, եւ ոչ եհան ի վեր (ԴԱՐ.60), որով Լեւոն տեղեկութիւն ունեցած չըլլար իրեն մասին եղած կարգադրութենէն, բայց եթէ գիտցած ալ ըլլար, համակերպելէ զատ եղանակ չունէր:

1325. ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԴԱՐՁՈՒԲԱԾՆԵՐ

Կոստանդին Հեթումեան թէւ յաջողեցաւ 10 տարի արքունական գահը պահել, դժուարին եւ աղետալից միջոցի մէջ, սակայն պատմական յիշատակներ չեն ներեր իր վրայ գովեստ եւ գնահատումի նպաստաւոր կարծիք մը կազմել: Իրաւ գլխաւորապէս Դարդէլն է այդ յիշատակներուն աղբիւրը, որ երկու Նզրեցիներն ալ իբր բռնաւորներ եւ Լուսինեանց իրաւունքը բռնաբարողներ կը նկատէ, եւ այդ տեսութեամբ զանոնք դսրովել եւ աղտեղել կաշխատի, սակայն պարզ իրողութիւններն ալ անկաշկանդ միտքով զննուած ատեն, Կոստանդին Հեթումեանի համար նպաստաւոր եզրակացութեան չեն տանիր: Կիլիկիոյ թագաւորութեան սահմաններուն ամփոփուիլը, որ իր նախորդին օրով սկսաւ, տակաւ կը յառաջէր, այնպէս որ գրեթէ Սիսի շրջանակին մէջ կը պարփակուէր՝ երբեմն Կիլիկիայէ դուրս Փոքր Ասիոյ եւ Ասորիքի մէջ

տարածուած թագաւորութիւնը: Կոստանդին արեւմուտքի Լատիններէն յոյսը կտրելով անոնց չի մօտենար, բայց բոլոր յոյսը կը կեդրոնացնէ Կիպրոսի Լուսինեաններու վրայ, եւ կաշառի միջոցներով եւ ճորտութեան մօտիկ քծնումներով անոր պաշտպանութիւնը կապահովէ, մինչեւ իսկ յայտարարելով զի հաճեսցի ընդունել զնա եւ զթագաւորութիւն նորա եւ զինչս զամենայն (ԴԱՐ.59): Կոստանդինի փարթամութեան ծագումն ալ կը մեղադրուի, որովհետեւ զայն կուտեալ էր կեղեքելով զերկիրն եւ յափշտակելով զինչս ժողովրդեան (ԴԱՐ.60): Հպատակները իրմէ դժգոհ, ձեռքէն ազատելու համար, 1368-ին նոյն իսկ Պետրոսը հրաւիրեցին Հայոց թագաւորութիւնը իրեն կցելու (ՍԻՍ.560), սակայն Պետրոս հարկ չտեսաւ անմիջապէս գրաւելու փութալ, զի գերիշխանի դիրքը կը վայելէր Կոստանդինի վրայ, եւ քիչ ետքն ալ, 1361-ին, Կիպրոսի աւագանիէն սպանուեցաւ (ԴԱՐ.60), որովհետեւ ինքն ալ իր իշխանութեան մէջ ոչ նուազ անտանելի էր, քան իր պաշտպանեալ Կոստանդինը: Պետրոս Ա-ի յաջորդ հռչակուեցաւ որդին Պետրոս Բ., տակաւին 9 տարեկան, իր հօրեղբօր Յովհաննէս Լուսինեանի խնամակալութեան ներքեւ: Ասոր ձեռքն անցաւ Ուրբանոս պապին Լեւոնի համար տուած կոնդակը, այլ Կոստանդին փութաց Յովհաննէսն ալ վաստակիլ առաքելով պարգեւս մեծամեծս եւ ընծայս, ու կոնդակը նորէն պահուեցաւ ու ծածկուեցաւ, եւ Յովհաննէս ոչ եհան ի վեր զթղթեանն (ԴԱՐ.60): Կոստանդին Սիսի մէջ իր հարստութիւններով մէկտեղ հանդարտ չէր, զի Եգիպտացիք շուրջը պատած կուզէին որոշիչ հարուածը տալ, եւ Ասիոյ քրիստոնէայ իշխանութեանց վերջին մնացորդը բնաջինջ ընել: Յարձակումները նոր ոյժ առին Պետրոս Ա-ի մահուրնէ ետքը, ուսկից կակնածէին Եգիպտացիք, քանի մը անգամ հարուածուած ըլլալով՝ անոր նաւային յարձակումներէն: Խօշթիմուր Հալէպի ամիրան եւ Մանչակ Տարսնի ամիրան շարունակ կը նեղէին Սիս քաղաքը պաշարմամբ եւ շրջակաները ասպատակելով, մինչեւ իսկ Սիսը այրելով (ՍԻՍ.226), բայց Կոստանդինի բախտէն արհասիրտ հրամանատար մը կար իրեն մօտ, որ քանիցս կը յաջողէր թշնամիները ցրուել: Լիպարիտ անունով կը յիշուի այն, որդի Թորոս մարաշախտի, եւ եղբայր Վասիլի (ՍԻՍ.542), որ աւելի ետքը պիտի յիշուի: Սակայն վերջապէս Լիպարիտ ալ ինկաւ կոտորածի համար առջեւ քալած, եւ իրեններուն կամաւ կամ ակամայ իրմէ հեռացած մէկ պահուն: Լիպարիտի անունը մինչեւ յետին ժամանակներ հռչակուած էր Սսեցւոց մէջ, եւ ժողովրդական երգերու նիւթ եղած (ՍԻՍ.227): Անոր տեղ անցաւ Հեթում մը, որ քաջութեան մասնաւոր գործեր ալ կատարեց Եգիպտացւոց դէմ, սակայն այն ալ Գրիգոր մատնիչի մը սպանուեցաւ, եւ իր կինը Ջարմանուիի լեռներ քաշուելով պատերազմիկ խումբի մի գլուխ կանգնեցաւ (ՍԻՍ.184): Բայց այս ամէն վերջին ճգնաժամի քաջութիւններ, չէին կրնար Սիսի վտանգալից վիճակին արմատական դարման ըլլալ:

1326. ՆՈՐԷՆ ԴԻՄՈՒՄՆԵՐ

Այդ խառնակ կացութեան մէջ Մեսրոպ կաթողիկոսի անունը չի յիշուիր, եւ ոչ ալ կրօնական խնդիրներու յիշատակութիւններ կըլլան: Արեւմուտքի հետ խզուած յարաբերութիւնները հարկաւ առիթ չէին տար եկեղեցական պահանջներ առաջարկելու, եւ փոխադարձ բացատրութիւններ կրկնելու, ինչ որ Մխիթարի օրերուն նկարագիրն էր եղած: Մեսրոպ, որ համարձակութիւնը

ունեցած էր մինչեւ իսկ ստոյ եւ Ատանայի ժողովներուն որոշումները նոր ժողովով ջնջել (1322), հայադաւան եւ հայածէս ուղղութիւնը ամրապնդելու կաշխատէր, եւ այդ մասին իրեն օգնական ունէր թագաւորն ալ: Կոստանդին Հեթումեան թէ անձնական եւ թէ քաղաքական տեսակէտներէն պէտք էր որ կաթողիկոսին ուղղութիւնը հովանաւորէր, որովհետեւ պարտաւոր էր Լուսինեանց ազգատոհմին հետ մաքառիլ իր թագաւորութիւնը ապահովելու համար, եւ լատինականութեան զօրանալը Լուսինեանց կուսակցութեան կը նպաստէր: Այդ մասին թագաւոր եւ կաթողիկոս իրարու համամիտ եւ գործակից էին, բայց չենք ուզեր այդ գործակցութիւնը Կոստանդինի անտեղի գործերուն վրայ ալ տարածել: Մեսրոպի ընթացքը խոհական անձի մը նկարագիրը կընծայէ մեր աչքին, եւ չենք կարծեր թէ ստորնութեանց ալ զիջած ըլլայ. միայն թէ գէշ աղէկ, վերջապէս Հայ թագաւոր մըն էր Կոստանդին, որ Հայ թագաւորութեան համար կաշխատէր թէ ոչ անձամբ, գոնէ իր զօրավարներով, եւ Մեսրոպի ներեալ չէր անոր ընդդիմանալ, կամ զայն տկարացնել: Բայց լատինասէրներու կամ Լուսինեան կուսակիցներու հետքը ջնջուած չէր Սիսի մէջ, միայն թէ աւելի քաղաքական նպատակներու կը ծառայէին, եւ տիրող ուղղութեան դէմ մաքառելու չափ զօրաւոր չէին, եւ պէտք կը զգային տեղէ մը օգնութիւն գտնել: Մարիամ թագուհի՝ Կոստանդին Բաղդինեանի այրին, որ Օշին խնամակալին Յովհաննայէ ունեցած դուստրն էր (1311), աւելի իր ազգատոհմէն քան իր ամուսնոյն ուղղութենէն ներշնչուելով (1323), լատինասէրներուն զլուխն էր անցած, եւ 1271ին յատուկ դեսպանութիւն մը կը դրկէր Արեւմուտք, Ստոյ արքեպիսկոպոս Յովհաննէսէ եւ թարգման Մաուէլ Յովհաննէսեանէ բաղկացած, որպէս զի թէ իր ազգականներուն եւ թէ պապին մտադրութիւնը հրաւիրէ Կիլիկիոյ գործերուն վրայ: Գրիգոր ԺԱ. պապ, որ տարի առաջ յաջորդած էր՝ Ուրբանոս Ե-ի, եւ պապական աթոռը նորէն Հռոմ փոխադրած էր, խորհուրդ կու տար 1372 յունուար 22-ի նամակով, Մարիամ այրի թագուհին՝ Պրունզուիքի Ռթոն (otton de Brunswick) իշխանին հետ ամուսնացնելով, Կիլիկիոյ թագաւորութիւնը զօրացնել: Առաջարկը տեղի չունեցաւ, բայց Լուսինեանց կողմը աւելի համարձակութիւն ստացաւ՝ իրեն մասին մտադրութիւն դարձուած տեսնելով:

1327.ՄԵՍՐՈՊ ՄԱՀՐ

Չենք գիտեր թէ ինչ դէր կը վարէր Մեսրոպ կաթողիկոս այդ պարագային մէջ, բայց Լուսինեանց նպաստաւոր եղած չերեւիր: Արդէն ալ յիշեալ 1372 տարին իր մահուանն ալ թուականն է: Իսկ Երեւանցիին 1384 թուական ցուցնելը, ինչպէս նաեւ Մեսրոպի 26 տարի պաշտօնավարութիւն տալը (ՋԱՄ.17), Անեցիին շարունակողին շփոթ տեղեկութենէն (ՍԱՄ.169) ծագում առած կերելի: Մահուան օրն ու ամսաթիւնը նշանակուած չունինք, բայց ամենայն հաւանականութեամբ նա չէ հասած նոր առաջարկէն տեղեկութիւն ունենալ, կամ այդ մասին բան մը ընել: Մեսրոպի պաշտօնավարութեան մէջ, քաղաքական տեսակէտէն մեծ գործունէութիւն չենք գտներ, բայց չենք կրնար ալ մեղադրել, զի պարագաներ ու միջոցներ ձեռնտու չէին: Իսկ կրօնական տեսակէտէն արդիւնաւոր պէտք է ճանչցուի, իր նախորդներուն լատինամոլ ուղղութիւնը կասեցնելովը, որով թէ հայադաւան եւ հայածէս դրութիւնը ամրապնդելու, եւ թէ

ապագային առաւելագոյն վտանգի մը առջեւն առնելու պատճառաւ եղաւ: 1328. ՄԵՍՐՈՊԻ ՕՐՈՎ

Ունիթորական գործունէութիւնը իր օրով չկրցաւ Կիլիկիոյ մէջ ընդարձակուիլ, գոհանալով հետզհետէ զօրացնել այն դիրքը զոր Ջահկեցի եղբայրներ` Թովմաս եւ Սամուէլ ձեռնարկած էին հաստատել Արեւելեան գաւառներու մէջ, եւ արդէն հարիւրի չափ միաբաններ ունէին եօթը վանքերու մէջ (Սին.389): Մեսրոպի օրով մեծագոյն վտանգ մը անցուց Երուսաղէմի աթոռը: Պետրոս Ա. Կիպրոսի թագաւորը, Արեւմտեաններու ձեռնտուութեամբ յաջող յարձակում մը ըրած էր 1365-ին Եգիպտոսի վրայ եւ հոկտեմբեր 10-ին Աղեքսանդրիա քաղաքը գրաւած (ՍԻՍ.560), մեծամեծ վնասներ եւ կոտորածներ հասցնելով բնակիչներուն, եւ իբր թէ մինչեւ երկոտասան հազար կոյս աղջիկ գերի տանելով (ՍԱՍ.170): Եգիպտացիք ձախողութեան հակահարուածը հասուցին Պաղեստինի քրիստոնէից վրայ, սաստիկ հալածանք մը հանելով, եկեղեցիները փակելով, կրօնափոխութեան բռնադատելով, եւ շատեր մահուան դատապարտելով: Ս. Յարութեան տաճարն ալ փակ մնացած է 4 տարի, եւ Ս. Յակոբայ Հայ միաբանութիւնը երկու անգամ խմբովին Գազա տարուած է դատուելու համար: Մկրտիչ պատրիարք զանազան տանջանքներով եւ ծանր շղթաներով չարչարուած է, Գրիգոր եւ Կիրակոս աբեղաներ բրածեծ հարուածներու ներքեւ նահատակուած են, Մխիթար Րէյիզ եւ միաբան մը Եգիպտոսի մէջ սպանուած են, եւ ուրիշ շատեր ալ մարտիրոսութեամբ վկայած են, այդ չորս տարիներու ընթացքին (ԱՍՍ.Ա.212), մինչեւ որ հալածանքը դադրեցաւ, եւ Մկրտիչ իր պաշտօնը շարունակեց մինչեւ 1381 (ԲԱՌ.46): Աղթամարի աթոռն ալ նախանձելի վիճակ մը չունէր, թէպէտ յատկապէս հալածեալ ալ չէր: Քանի մը հազիւ անունով ծանօթ կաթողիկոսներէ ետք, աթոռի վրայ կը գտնուէր Ներսէս Ա. Փոլատ, որուն օրով հազիւ 15 միաբաններ կը գտնուէին աթոռը, գրեթէ անօգնական մնացած, ինչպէս յիշատակարան մը կը գրէ, թէ ոչ ի ժողովրդենէն առնուն եւ ոչ յայլոց, այլ դեռ եւս զհրեանց այլոց տան, եւ բազում աշխատանօք եւ չարչարանօք զհարկաւոր կերակրիցն պատրաստեն (ՕՕ.ԲԻՁ.1194): Ներսէսի կաթողիկոսութիւնը տեւած է մինչեւ 1378, եւ իրեն յաջորդած է Ջաքարիա մարտիրոսը, որուն վրայ իր կարգին պիտի խօսինք: Մէկ խօսքով` խեղճութեան եւ տառապանաց շրջան մըն էր որ կը բոլորուէր ամէն կողմ:

Տ. ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ Ե. ՍՍԵՑԻ

1329. ԸՆՏՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՐԱԳԱՆԵՐ

Մեսրոպի յաջորդին ընտրութիւնը չէր կրնար շատ հանդիսական եւ կանոնական ձեւերով կատարուիլ, նկատելով այն տագնապալից կացութիւնը որ կը տիրէր, եւ երբ Սիս քաղաք հազիւ թէ կրնար դուրսերուն հետ յարաբերութիւն պահել: Կոստանդին Հեթումեան ալ բռնական եւ բռնապետական իշխանութիւն կը վարէր, եւ կրնար իր կամքով գործը վերջացնել, եւ առձեռն պատրաստ մէկ մը` անմիջապէս կաթողիկոս օծել տալ, աթոռը պարապ չթողլու եւ կաթողիկոսական ազդեցութիւնը չկորսնցնելու համար: Կոստանդինի նախընթացին վրայ որեւէ տեղեկութիւն տրուած չլինելով, իրաւունք կը կարծենք ունենալ, նոյնացնելով զայն Կոստանդին

Եպիսկոպոսին հետ, որ յիշուած է Մխիթարի ժողովին ներկաներուն մէջ, անթեմ կամ դրան եպիսկոպոսներու կարգին (1291), եւ այդ հիմամբ կը պատշաճեցնենք իրեն ստեցի մակդիրանունը: Մեր կազմած մերձեցուցման կը նպաստեն Կոստանդինի Սոյ մէջ գտնուիլը, երբ յարաբերութիւնները դժուարացած էին, եւ անոր շատ հակիրճ պաշտօնավարութիւնը, հազիւ երկու տարի, որ ծեր ըլլալուն նշան մըն է, ինչպէս պէտք էր ըլլար 1342-է առաջ եպիսկոպոս գտնուող մէկ մը: Կոստանդինի ուղղութեան եւ ընթացքին վրայ ալ շատ ըսելիք չունինք, զայն իբրեւ Մխիթարի նախկին գործակից մը նկատելով, կրնանք ըսել թէ Արեւմուտքի օգնութեան հետամուտ եւ բոլոր յոյսը Արեւմուտքի վրայ դնող մըն էր, եւ այս տեսակէտէն Լուսինեանց ալ համակիր:

1330. ԼԵՒՈՆԻ ՀՐԱԷՐ

Նշանակելի է Կոստանդինի կաթողիկոսութեան սկիզբները Լուսինեան կուսակցութեան աւելի աճում գտնելը, Կոստանդին Հեթումեանը արքունական գահէն վար առնելու, եւ Լեւոն Զիւանեանը անոր տեղ թագաւորեցնելու գաղափարը յղանալու չափ: Այս միտքով պատգամաւորութիւն մըն ալ դրկուեցաւ Կիպրոս, յանուն ազգին ներում հայցելով Գուիտոնի եւ Պէմունդի եւ Լատին ասպետներուն սպանութեան համար, սակայն Լեւոն իսկելիս չհամակերպեցաւ, եւ չուզեց առանց իր տրամադրութեան ներքեւ զօրաւոր գունդ մը ունենալու Կիլիկիա անցնիլ, եւ Հայ իշխաններուն եւ գունդերուն ազդեցութեան ներքեւ մտնել: Իր խոստովանահայր պատմիչն ալ կը վկայէ, թէ կը վախնար որ արկանէին զնա Հայք ընդ ձեռամբ իւրեանց, վարելով ըստ կամս անձանց (ԴԱՐ.67): Այդ մտածութեանց մէջ, որոշակի կը տեսնուի կրօնական խնդիրներին ալ նկատի առնուած լինելը: Նզրեցի Կոստանդիններու օրով հռոմէականութեան հակումը շատ տկարացած էր, մինչ Լեւոն ջերմեռանդ հռոմէադաւան մը, կուզէր Հայերը իր ուղղութեան ստիպելու չափ ոյժ ունենալ:

1331. ՀԵԹՈՒՄԵԱՆ ՍՊԱՆՈՒԱԾ

Պարագաները շուտով ծանրացան եւ խնդիրին լուծումը գահավիժեցին: Մանչակ ամիրայ Տարսոնի՝ նոր ասպատակ մը հանեց Սոյ կողմերը, եւ քաղաքն ալ նեղի դրաւ: Կոստանդին Հեթումեան բոլորովին յուսահատ եւ իր կեանքին վրայ վախցող, մտածեց հարստութիւնները մէկտեղ առնելով խոյս տալ, եւ Սիսէ փախչելով Կիպրոս ապաւինիլ, բայց այս խորհուրդին գործադրութիւնը անհնար գտաւ, որովհետեւ Սիսէ դէպի ծովեզերք ամէն տեղեր Եգիպտացիներէն գրաւուած էին եւ անվտանգ անցնիլ յուսալի չէր: Այն ատեն մտածեց թշնամիին հետ համաձայնութեան մտել, Սիսը կամ Կիլիկիան անոր յանձնել, միայն թէ իր կեանքը ապահովուի, եւ իրեն ներուի Կիպրոս երթալ իր հարստութիւններով: Խորհուրդը յայտնուեցաւ, եւ զայրոյթը ընդհանուր եղաւ: Կոստանդին արդէն իր բռնութիւններով ժողովուրդը զգուեցուցած էր, մատնութեան յայտնուելովը իրեն պաշտպաններն ալ կորսնցուց, դաւաճանութիւնը դաւաճանութեամբ ընկճելու միտքը զօրացաւ, եւ Կոստանդին սպանուեցաւ 1373 ապրիլին (ԴԱՐ.68): Լուսինեան կուսակցութեան յաղթանակն էր եղած, եւ անիկա տիրացաւ կացութեան, եւ մինչեւ նոր թագաւորի մը հաստատութիւնը Մարիամ թագուիի (1326) խնամակալ կամ տեղապահ

հռչակուեցաւ, եւ իրեն քաղաքական եւ զինուորական օգնականներ նշանակուեցան Գուիտոնի եղբօր Պէմունդ կոմսին անհարազատ զաւակը Բարթողիմէոս ասպետ, եւ Թորոս մարաշախտին որդին Վասիլ զօրավար: Իսկ թագաւորութեան յաջորդին համար շատ վարանելու տեղի չէր մնար, Լուսինեան կուսակցութիւնը արդէն տարի առաջ իր ընտրութիւնը ըրած էր (1320), եւ թագաւորի մահը ապահովուցած էր արքունական գահը:

1332. ԼԵԻՈՆ ԹԱԳԱՒՈՐ

Համաձայնութիւնը շուտով գոյացաւ, Կոստանդին կաթողիկոս ալ միացաւ, պաշտօնական գիրեր պատրաստուեցան, կնքուեցան, եւ Լեւոն Համուսցի սեպուի եւ երկու Սսեցի տանուտէրներ պատգամաւոր նշանակուեցան Լեւոն Զիւանեանը Կիպրոսէ Սիս առաջնորդելու: Ասոնք ներկայացան նախ Պետրոս Բ. թագաւորին, որ 15 տարեկան եղած էր, եւ գործերը կը վարէր իր հօրեղբօր Անտիոքայ իշխանի անունը կրող Յովհաննէս Լուսինեանի խնամակալութեամբ: Իսկ Լեւոն Զիւանեան, արդէն 31 տարեկան եղած, Կիպրոսի բանակին մէջ զօրավար մըն էր, եւ Կիպրոսի թագաւորին հաւանութեան հետ օգնութեանն ալ պէտք ունէր, իր գործը յաջողցնելու համար: Պատգամաւորութիւնը Լեւոնի ալ ներկայացաւ, եւ որ ետքը հաւանութեան պատասխան ալ ստացաւ, բայց ոչ նոյնժամայն գործադրութեան, զի Կիպրացիք պատերազմի մէջ էին Չենուացւոց դէմ, եւ Լեւոնի ներկայութիւնը անհրաժեշտ էր Կիպրացւոց յաջողութեան համար: Ուստի թագաւորն ու խնամակալն յայտարարեցին թէ միայն պատերազմին վերջանալէն ետքը Լեւոն կրնայ Կիպրոսէ մեկնիլ, եւ այն ատեն պէտք եղած օգնութիւններն ալ իրեն կը տրուին (ԴԱՐ.76): Լեւոնի յայտարարութեանց մէջ յատկապէս շեշտուած է. ի պահպանութիւն կաթողիկէ հաւատոյ պայմանը (ԴԱՐ.74), այսինքն թէ հռոմէականութիւնը պաշտպանելու համար Հայոց թագաւորութեան յանձնառու կըլլայ, սակայն պատգամաւորներ շատ մտադրութիւն չդարձուցին այդ պայմանին, եւ յակամայ կամս հաւանեցան իրենց խնդրանքին յետաձգման:

1333. ՏԵՂԱԿԱԼՆԵՐՈՒ ԱՏԵՆ

Քանի որ Լեւոն այդ վայրկեանէն պաշտօնապէս Հայոց թագաւոր եղած կը նկատուէր, ինքն որոշեց առժամապէս երկիրը կառավարելու սահմանուած տեղակալները, որոնք եղեն դարձեալ կանխաւ նշանակուած խնամակալները, Մարիամ թագուհին եւ Բարթողիմէոս Լուսինեան ու Վասիլ Թորոսեան իշխանները (1331), անոնց վրայ աւելցնելով Ռեմի կոմսուհին՝ Լուսինեան Պէմունդի այրին: Այս չորսերուն օգնական տրուեցան Կոստանդ զինակիր, եւ Մանուէլ թարգման, այս վերջինս Իտալիոյ պատգամաւորութենէն (1236) Կիպրոս դարձած: Սիսէ եկող պատգամաւորները, եւ յիշեալ զինակիրն ու թարգմանը Քերինէ նաւահանգիստէն յատուկ նաւով Կոռիկոս անցան, բայց իմանալով որ Սիս քաղաք Հալէպի ամիրայ Պէկ-Թիմուրի կողմէ պաշարուած է, պարտաւորուեցան հանդերձս Թուրքաց հազնիլ եւ հետիոտս քալելով առանց ճանչուելու Սիս մտնել: Պատգամաւորութեան բերած խոստումնալից աւետիսը Սսեցիները ոգելորեց, Լեւոնի դրոշը ամրոցին վրայ կանգնուեցաւ, ամենքը զինուեցան, եւ անվեհեր յարձակումով պաշարողները ցրուեցին (ԴԱՐ.80): Այդ եղելութեանց ալ որոշ ամսաթիւը

նշանակուած չենք գտներ, բայց նկատելով որ Կոստանդին Հեթումեանի սպանութիւնը 1373 ապրիլին էր եղած (ԴԱՐ.68), մերձաւորաբար երեք չորս ամսուան ժամանակ հարկ կը զգանք տալ պատմուած եղելութեանց, եւ 1373 սեպտեմբերին դնել Լեւոնի թագաւորութեան հռչակուիլը եւ Պէկ-Թիմուրի պաշարումին ետ մղուիլը: Անկէ մինչեւ Լեւոնի անձամբ Սիս հասնելը 10 ամիսներ անցան, բայց որոշակի դիպուած մը կամ նշանակելի եղելութիւն մը պահած չէ պատմութիւնը: Կերելի թէ Եգիպտացիներ պահ մը հանդարտեցան վերահաս ծմեռուան պատճառաւ, եւ Սիսի մէջ ալ ներքին խնդիրները դադրեցան, նոր թագաւորին օրէցօր հասնելուն ակնկալութեամբ: Կոստանդին կաթողիկոսն ալ հանդարտ օրեր անցուց, համակերպելով կատարուած եղելութեանց եւ առիթ չունենալով նոր խնդիրներ յուզելու՝ իր տարիքին ալ հետեւանօք, ինչպէս հաշուեցինք (1329):

1334. ԼԵՒՈՆԻ ԳԱՆՈՒՄՏԸ

Անդին՝ Լեւոն Գենուացւոց հետ պատերազմին հետեւանքներով նոր արկածներու հանդիպեցաւ: Գենուացիք մեծ ոյժերով Ֆամադոստա նաւահանգիստը պաշարեցին եւ գրաւեցին, եւ Կիպրացիք տեղի տուին: Պետրոս Ա.-ի սպանութեան վրայ քննութիւն բացին, եւ ուրիշ կասկածաւորներու հետ Լեւոնն ալ բանտարկեց, որ Պետրոսի այրիին էլէոնորա թագաւուհոյն միջնորդութեամբ Գենուացւոց ծովակալին դիմեց ինքզինքը արդարացնելու, Հայոց թագաւորութեան կոչուած, Ուրբանոսիկոնդակով հաստատուած, եւ մեկնելու վրայ ըլլալն ալ յայտնելով: Վերջապէս Գենուացիք զիջան, բայց 36,000 Կիպրոսի արծաթ դահեկան տուգանք պահանջեցին: Լեւոնի մայրը Սուլթան տիկին եւ ամուսինք Մարգարիտ տիկին հազիւ 6000 դահեկան ճարեցին, ու 30,000-ի փոխարէն Մարգարիտի աւատական կալուածը հաշուեցին, եւ այնպէս Լեւոն բանտէն արձակուեցաւ: Կիպրոսէ Կոռիկոս անցնելու համար ալ Լեւոն պարտակորեցաւ էլէոնորայի թողուլ իր կնոջ Մարգարիտի ուրիշ մէկ կալուածը եւ երդնուլ թէ Կոռիկոսի բերդաքաղաքը պիտի չմտնէ, եւ Գենուացի ծովակալին խոստացաւ 10,000 ֆիօրին վճարել իբր վարձ, եւ 300 տուկատ եւս իր կարասիները գրաւումէ ազատելու համար: Այդ ամէն գործողութիւններ երկար ամիսներ տեւեցին, եւ հազիւ 1874-ին զատկին օրը, ապրիլ 2ին, կրցաւ Լեւոն Կոռիկոս հասնիլիրեն հետ ունենալով մայրն ու կինը ու հետեւորդները (ԴԱՐ. 89), զորս չէր կրնար այլեւս Կիպրոսի մէջ թողուլ: Կոռիկոս հասնելով, Լեւոն բուն քաղաքը չմտաւ, եւ փոքրիկ կղզեակին մէջ բնակեցաւ, եւ որչափ ալ Կիլիկիա հասած էր, բայց տակաւին իր թագաւորութեանմէջ չէր, զի Կոռիկոս Կիպրացւոց անցած էր (1323), եւ այդ միջոցին Գենուացիք կիշխէին, ու անկէ մինչեւ Սիս ութ օրուան ճամբայէն աւելի էր (ԴԱՐ. 87), եւ միջանկեալ երկիրն ալ Տարսոնի ամիրային ձեռքն էր:

1335. ԿՈՍՏԱՆԴԻՆԻ ՄԱՀԸ

Կոստանդին կաթողիկոս հաւանաբար կրցաւ լսել սպասուած թագաւորին Կիլիկիա հասնիլը, բայց չկրցաւ զայն տեսնել: Մահը կանխեց այդ մխիթարութիւնը իրեն զլանալ, թէպէտ ինքն ալ մասնակցած էր գործին, եւ Կտպրոս գացող պատգամաւորներ յատկապէս կաթողիկոսի անունն

ալ յիշած էին, թէ Պետրոսի (ԴԱՐ. 69), եւ թէ Լեւոնի առջեւ (ԴԱՐ. 70): Կոստանդինի կաթողիկոսութիւնը տեւողութեամբ յոյժ համառօտ կարեւորութեամբ ալ աննշանակ անցաւ, արդիւնաւորութեան հետք մը չենք տեսներ իր վրան, եւ միայն տազնապալի եւ ազգին ճակատագիրին հետ շատ նշանակելի օրերու հետ կապուած կը մնայ իր անունը, առանց յատուկ նշանակութիւն մը ունենալու, ոչ լաւ եւ ոչ վատ տեսակէտով:

Տ. ՊՕՂՈՍ Ա. ՍՍԵՑԻ

1336. ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԾԱԳՈՒՄ

Պօղոսի ընտրութիւնը կատարուեցաւ Լեւոնի Կոռիկոս հասնելէն քիչ առաջ կամ ետքը, թագաւորութեան չորս տեղակալներուն պաշտօնավարութեան միջոցին թէ ո՞վ էր Պօղոս, ի՞նչ էր իր նախընթացը, եւ ո՞ր արժանիքով կաթողիկոսութեան բարձրացաւ, մեզի համար մթութեան մէջ կը մնան: Ծըննդավայրն ալ կը մնայ անծանօթ, եւ Սսեցի մակդիր անունը յարմար տեսած ենք իրեն, հայրապետական աթոռանիստ քաղաքէն, եւ նոյն քաղաքին մէջ գտնուելէն, զի հարկաւ դժուար էր հեռուէն կաթողիկոս ընտրել եւ հաստատել: Մենք անհրաժեշտ դատած ենք, իւրաքանչիւր հայրապետի մակդիր անուն մը գործածել, վասն զի կարգի թուահամարը, որով սովոր են յիշուիլ գահակալներ եւ աթոռակալներ, հին ատեններ գործածական չէ եղած, եւ նորերուն ալ կազմածները իրարու անյարմար են, եւ հնար չէ իբրեւ որոշիչ յատկանիշ թուահամարները: Այսպէս նոյն ինքն Լեւոն Զիււանեանը, որուն վրայ կը խօսինք, ոմանց համար Լեւոն Զ. է, մինչ ուրիշներէն Լեւոն Ե. կը կոչուի: Նոյնպէս իրենց կարգին գիտել տուած ենք Յովհաննէս եւ Կոստանդին կաթողիկոսներու թուահամարները: Այս պատճառով պատմութեանս մէջ ալ շատ մտադրութիւն չենք դարձուած թուահամարով յիշելու մեր կաթողիկոսներն ու թագաւորները: Պօղոս կաթողիկոս ակնկալութեանց միջոցին պաշտօնի անցաւ՝ կարծելով թերեւ Լեւոնի հասնելովը վտանգեալ թագաւորութեան բախտը լաւին դարձած տեսնել, եւ յուսալով մը Հայ ազգութիւնն ու Հայ եկեղեցին իրենց վտանգալից տազնապէն ազատելով, պիտի կարենան նորէն կենդանանալ՝ իրենց կատարեալ իսկութեամբ եւ ապահովեալ ինքնութեամբ: Պօղոս իր գործերովը զգացման եւ գաղափարի տէր անձ մը կը ներկայանայ, եւ լաւագոյն պարագաներու մէջ արդիւնաւոր գործունէութիւն վարելու կարող: Դժբախտաբար այնպիսի օրերու մէջ աթոռ բարձրացաւ, որ պարտաւորեցաւ կործանման լրումը տեսնել, եւ ազգային իշխանութեան եւ բնիկ թագաւորութեան վերջանալուն ականատես վկան ըլլալ, պաշտօնական դեր ալ վարելու ստիպուած ըլլալով:

1337. ԼԵՒՈՆԻ ՀԱՄՆԻԼԸ

Լեւոն կոռիկոս հասնելու պէս չփութաց ուղեւորիլ դէպի Սիս, արդէն Կիպրոս եղած ատեն ըսած էր, թէ հարկ էր մնալ ամիսս չորս ի Կոռիկոս (ԴԱՐ.89): Այս միտքը թերեւս մերձաւոր ձմեռուան համար էր, բայց գարունին հասած ըլլալով ալ կղզեակին մէջ մնաց, յանդուգն ձեռնարկի մը ծրագիրով, այն է Տարսոնի տիրանալ, ուր միայն 300 զինուորներ ունէին Եգիպտացիները, իսկ բնակիչքն համօրէն էին Հայք քրիստոնեայք (ԴԱՐ.90): Հազար հոգիի գունդ մը ուզեց կազմել՝ բայց

յաջողեցաւ, Պենուացիներէն նաւեր ուզեց՝ բայց զլացուեցաւ, իր գաղտնի խորհուրդը Կռօիկոսի բերդակալին յայտնեց՝ որ Տարսոնի ամիրային լուր տուաւ, վերջապէս Կիպրոսէ զինուորներ ուզեց մինչեւ Սիս ընկերանալու համար՝ եւ այս անգամ ալ ամբաստանուեցաւ թէ Պենուացւոց դէմ Կիպրոս արշաւելու կը պատրաստուի: Պենուացիք անմիջապէս երկու ցրկանաւ ճամբայ հանեցին Լեւոնը ձերբակալելու եւ ետ բերելու, որով Լեւոնի հարկ եղաւ շտապել եւ զիշերախառն փախչիլ ու հեռանալ, Կռօիկոսի Հայ եպիսկոպոսին եւ Հայ զխաւորներուն միջնորդութեամբ, եւ Տարսոն չի հանդիպելու երդումով: Երկու նաւեր ճարեց, մայրն ու կինը քանի մը հետեւորդներով Կռօիկոսի բերդը դրկեց, անկէ ալ այս ինչ որ՝ այս ինչ տեղ երթալ ու հոն սպասել հրամայեց (ԴԱՐ.97): Ինքն ալ զիշերուան մութին չորս հոգիով նաւ մը մտաւ ու գաղտ մեկնեցաւ, եւ առաւօտուն իր զինակիրին Սոհիէ Դուլկարտ միւս նաւին մէջ մտաւ 25 աղեղնաւորներով եւ 25 հեծեալներով, եւ իրարու միացան, Կռօիկոսէ 30 փարսախս հեռու Գոնդապլաս ծոցը (ԴԱՐ.98): Արեւ մտնելէն ետքը անկէ մեկնեցան՝ հեծեալներու եւ աղեղնաւորներու եւ երկու ուղեցոյցներու ընկերակցութեամբ, բայց շտապելու համար հետի աղեղնաւորները ետեւ թողուցին մէկ ուղեցոյցով, եւ միւս ուղեցոյցին հետ ու միայն հեծեալներով երկուս տիւս եւ երկուս զիշերս առանց իջանելոյ յերկարաց, արշաւասոյր վազքով (ԴԱՐ.99) Սիս հասան 1374 յուլիս 26-ին (ԴԱՐ.112), եւ քաղաքէն երեք փարսախս հեռու հանգիստ առին: Յանկարծական լուրը քաղաքը դողդեց: Պօղոս կաթողիկոս, գոր Հայեր ունէին իբրեւ զպապն աշխարհին (ԴԱՐ.99), բոլոր եպիսկոպոսներ ու վարդապետներ, եւ քաղաքին մեծամեծ եւ փոքունք, արք եւ կանայք, եւ բազմութիւն երաշտաց պէսպէս նուազարանօք դիմաւորելու վազեցին, եւ մեծ հանդէսով քաղաք առաջնորդեցին, եւ նորէն ոգեւորուեցան, մինչեւ բոլորովին շուարած, եւ Լեւոնին գալէն ալ յոյսերնին կտրած, անձնատուր լինելու միտքեր կերոճային: Միւս օրը յուլիս 27-ին հաւատարմութեան երդումը կատարուեցաւ, եւ չորրորդ օրը յուլիս 29-ին, 150 Հայ հեծեալներ ճամբայ ելան Լեւոնի մայրն ու կինը եւ հետեւորդները բերելու, եւ ողջամբ Սիս հասուցին (ԴԱՐ.102): Անկէ ետքը Լեւոնին առաջին գործը եղաւ իր տեղակալներէն հաշիւ առնել, պահանջելով առաջին թագաւորներէն մնացած գանձերը, եւ տեղակալութեան միջոցին գանձուած գումարները: Բայց սպասուած քանակը չգտնելով, սկսաւ նեղել չորս տեղակալները, որ էին Մարիամ ու Ռէմի տիկիներ, եւ Բաթողիմէոս ու Վասիլ իշխաններ: Անոնք շփոթ պարագաներուն երեսէն մեծամեծ ծախքեր ըրած ըլլալնին պատճառեցին, բայց Լեւոն չգոհանալով, խոստովանահայրերը մտցուց գործին մէջ (ԴԱՐ.107), եկեղեցականներ ու աւանդանին ժողով գումարեց, Վասիլ Թորոսեանն ու Կոստանդին Հեթումեանի այրին բանտարկեց, խիստ հարցուփորձի ենթարկեց, բայց նիւթական արդիւնք մը չի կրցաւ ձեռք ձգել, եւ իբր ներելով գործը փակեց (ԴԱՐ.111):

1338. ՕԾՈՒՄԻ ԽՆԴԻՐԸ

Կարգը եկաւ թագաւորական օծման հանդէսը կատարելու, եւ Հայերը կը պահանջէին, որ նախնի թագաւորներու սովորութեան համեմատ կաթողիկոսը կատարէ զայն: Լեւոն բացարձակապէս մերժեց Հայերուն առաջարկը, յայտարարելով թէ մեք հնազանդ ենք եկեղեցւոյն

Հռոմայ, եւ ունիմք զկաթողիկէ հաւատս, զոր պարտ է եւ ձեզ ունել, ուստի կը պնդէր թէ չի կրնար Հայոց միւռնոսով Հայոց կաթողիկոսէն օծուիլ, եւ այս պատճառով՝ մէկտեղ բերած է Նեբրոնի լատին եպիսկոպոսը Փրանկիսկեանց միաբանութենէն, որ եւ եբեր ընդ իւր ի Կիպրոսէ զիւղն օրհնութեան. եւ իբր փաստ կաւելցնէր, որ եթէ պապը լսէ որ Հայոց միւռնոսով օծուած է, այլեւս օգնութիւն չի դրկեր: Հայեր չէին կրնար հաւանիլ այդ յայտարարութեանց, ուստի քրթմնջէին ընդ այն զի ոչ կամէր պսակիր ըստ նոցայն օրհնի (ԴԱՐ.113): Լեւոն տեսնելով որ գործը կրնայ տգեղ հետեւանքի մը յանգիլ, իբրեւ մեծ շնորհ եւ իբրեւ վերջնական զիջում հաւանեցաւ, որ Նեբրոնի եպիսկոպոսը եւ Հայոց կաթողիկոսը զատ զատ պատարագեն, եւ արարողութեան ատեն Լատին եպիսկոպոսը աջ կողմը կենալով, նախ օծէ եւ կարգը լրացնէ, ու վերջէն Հայ կաթողիկոսը ձախ կողմը կենալով ինքն ալ օծումը ընէ: Երբոր Լեւոն վերջնականապէս պնդեց, թէ այս ձեւէն զատ, այլապէս առնել չկամիմք բնաւ երբեք, Հայերը ստիպուեցաւ հաւանիլ, բայց չենք կարծեր թէ գոհացեալ եւ ուրախութեամբ, ինչպէս կուզէ հաւաստել Լեւոնի լատին գովաբանը (ԴԱՐ.114): Հանդէսը տեղի ունեցաւ Ս. Սոփիա մայր եկեղեցւոյն մէջ 1374 սեպտեմբեր 14-ին, Խաչի Վերացման տօնին օրը, այն ալ լատին ծէսով, որովհետեւ օրը հինգշաբթի եղած է այն տարին եւ Խաչվերացի կիրակին 17-ին կիյնայ: Թագադրութիւնը կատարուած է Մարգարիտ թագուհւոյն վրայ ալ հաւասարապէս, իսկ շնորհաբաշխութիւնը եղած է միայն Սոհիէ Դուկարտ եւ Մատթէոս Շապպ լատին ասպետներուն: Առաջինը մարաջախտ անուանուած եւ Լեւոնի այրիին, Ռեմի կոմսուհիին հետ ամուսնացած է, եւ երկրորդը դիւանապետ անուանուած ու Կոստանդին Հեթումեանի այրիին հետ ամուսնացած է: Օծման խնդիրը, եթէ մէկ կողմէն կը յայտնէ Հայ եկեղեցւոյն եւ Հայ ազգին նկատմամբ Լեւոնի տածած աննպաստ եւ անարգական զգացումները, միւս կողմէն կը հաստատէ թէ Կիլիկիոյ Հայութիւնը հռոմէականութեան չէր հետեւած, եւ կաթողիկոսն ու եկեղեցականութիւնն ալ լատինամուկներ չէին եղած, ինչպէս ոմանք կը սիրեն պնդել: Նոյն պարագայն լուսաւոր կերպով կը մեկնէ այն հակակրօնութիւնն ու պաղութիւնը, որ այս վայրկեանէն սկսած է ցուցուիլ Հայոց կողմէ Լեւոնին հանդէպ, որովհետեւ Լեւոնի նպատակն եղած է, ոչ թէ Հայոց թագաւորութիւնն ու եկեղեցին պաշտպանել, այլ ինչպէս ինքն իսկ յայտարարած է, եկած է պաշտպան կալ կաթողիկեայ հաւատոյ (ԴԱՐ.108) հռոմէադաւանութեան տեսակէտով: Ըստ այսմ եթէ Լեւոնի գալուստը օգուտ մը չունեցաւ Հայոց թագաւորութեան, եւ եթէ կերպով մը փութացուց անոր վերջնական կործանումը, նորէն լատինութեան խնդիրը պէտք է ճանչնանք իբր անոր պատճառ:

1339. ՆՈՐ ՅԱՐՁԱԿՈՒՄՆԵՐ

Հայոց թագաւորութեան այն օրերու կացութիւնը իմանալու համար բաւական ըլլայ գիտնալ, թէ Եգիպտացիներ կասպատակէին մինչեւ ի դրունս քաղաքին Սոյ, թէ Սսեցիք 8 տարիէ իվեր ոչ կարէին սերմանել եւ մշակել զանդս իւրեանց, եւ այս պատճառով թշնամիներու հատուցանէին հարկս զի հայթայթեցեն զպիտոյս քաղաքին (ԴԱՐ.115): Լեւոն ալ կառաջարկը դարձեալ վճարումները շարունակել, բայց Տավուտ զօրավար, Լեւոնի պատգամաւորները կը բանտարկէ,

Եւ նպարներու առաքումը կարգելու, ինչ որ Ղարղէլի պատմելով յառաջ եկած է Սսեցիներէն ոմանց երկու կողմերու տարբեր քսութիւններ ընելէն եւ հակառակութիւնը արծարցելէն: Իրաւ պատմիչը որոշ փաստ մը չի ցուցներ իր կասկածը հաստատելու, բայց անհնար չէ որ Լեւոնի Հայոց դէմ ըրած նախատինքն՝ ոմանց նախանձայուզութիւնը գրգռած ըլլայ: Լեւոն քաղաքէն դուրս յարձակում մը կը կարգադրէ, իւրաքանչիւրին կարգած աւարը իրեն թողլու պայմանով, ինչ որ յաջողութեամբ կը պսակուի, բայց Տավուտ պաշարումը կը սաստկացնէ 12,000 հոգւոյ բանակով, եւ որ Լեւոն կը զիջանի հարկ վճարել, եւ Տավուտ պաշարի ներմուծումը դիւրացնել (ՂԱՐ.118): Այդ եղելութիւններով անցաւ 1374 սեպտեմբերէ դեկտեմբեր միջոցը: Եգիպտոսի սուլտանը որ միտքը դրեր էր Հայոց թագաւորութիւնը վերջացնել, մանաւանդ Լատինի մը անոր զլուխն անցնելէ ետքը, նոր արշաւանք մը կազմակերպեց Ապուպէքիր զօրավարի հրամանատարութեամբ, եւ 15,000 զօրաց բանակով, որ 1375 յունուար 5-ին վերջապէս պնդեց պաշարումը, եւ Աստուածայայտնութեան նախընթաց գիշերը խափանեց ամէն յարաբերութիւնները: Այստեղ ալ լատին պատմիչը մատնութեանց մեղադրանքներ կը բարդէ Հայերուն վրայ, թէ նոր արշաւանքը որոշուած ըլլայ Գահիրէ գտնուող հաւատափոխ Աշոտ Նզրեցի իշխանին թելադրութեամբ, եւ Սիսէ անոր եղած դիմումներուն վրայ, եւ թէ Լեւոնի կողմէ Ապուպէքիրի հետ բանակցութեան ղրկուող Վահրամ իշխանը, իրեն տրուած հրահանգներուն հակառակ խօսած ըլլայ: Որչափ ալ այդ պարագաները միայն կասկածներու վրայ հիմնուելով պատմուած ըլլան, սակայն ակներեւ է Լեւոնի եւ Սոյ Հայերուն մէջ աճած հակակրօնութիւնը: Տեսանք օծման առթիւ Հայոց զգացումները վիրաւորող ընթացքը, դիւրին է ենթադրել, թէ յաջորդ ամիսներուն մէջ ալ, նորանոր վիրաւորանքի առիթներ տրուած են Լեւոնի կողմէ: Սիսի բնակիչները կրնային մտածել, թէ ազգային իշխանութեան վերջին մնացորդը, որ այլեւս դուռերը փակուած բերդի մը պարիսպներու մէջ կամփոփուէր, չէր արժեր մոլեռանդ Լատինի մը իրենց ազգութեան եւ եկեղեցւոյն դէմ արհամարհանքները: Խնդիրը ոչ եւս վերացական վիճակի մէջ, այլ ծանրացեալ պարագաներուն ներքեւ պէտք է նկատել, երբ կեանքի պարէնին պակսելուն վրայ, զգացումի վիրաւորանքներ կաւելնային, եւ երբ Սոյ բերդաքաղաքը ոչ եւս Հայութեան այլ լատինականութեան ապաստարնարան կըմբռնուէր: Միւս կողմէն դիւրին է համոզուիլ, թէ քանի մը հարիւր տարիներէ իվեր արեւմտեան քրիստոնէութեան դէմ պատերազմող իսլամական սուլտանութիւնը, ոչ Աշոտի մը յորդորներուն եւ ոչ Վահրամի մը խօսքերուն պէտք ունէր իր նպատակը յառաջ վարելու համար:

1340. ՀԱՅՈՑ ԴԻՄԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ

Ապուպէքիրի կարգադրած պաշարումը, եւ պարբերական յարձակումները, տակաւին չլքուցին Սոյ մէջ եղողները, որոնք քաջութեամբ զդէմ ունէին ինչպէս Ղարղէլ ալ կը խոստովանի (ՂԱՐ.12), այլ հետզհետէ կրած կորուստնին, եւ դիմադրութեան միջոցներու նուազութիւնը, պաշտպանութիւնը անհնարաւորութեան հասուցած էին: Լեւոն հրամայեց որ բոլոր բնակիչները միջաբերդի մէջ քաշուին, եւ քաղաքին բնակութեան մասը կրակ տալով աւերեց, եւ Նեբրոնի

լատին եպիսկոպոսին ձեռքը աւետարան մը տալով, ամէնքը նորէն երդուընցուց, կաթողիկոսն ու եպիսկոպոսներն ու եկեղեցականներն ալ միասին, իրեն հաւատարիմ մնալ, եւ մինչեւ ցմահ պատերազմիլ (ԴԱՐ.125), Դարդէլի պատմելով, կաթողիկոսն ու եպիսկոպոսներն ու իշխաններ կանուխէն գաղտնի յարաբերութեան մէջ էին Հալէպի ամիրայ Մելէքի ձեռքը անձնատուր ըլլալու, եթէ ինքն անձամբ ներկայանար, եւ թէ այս պատճառով Մելէք 15,000-ի նոր բանակով Սիս հասած էր 1375 փետրուար 24ին (ԴԱՐ.124): Բայց նա ինքն Դարդէլ է որ կը վկայէ, թէ փետրուար 25-ին յարձակումը ետ մղողները բերդապահ Հայերն են եղած, Լեւոնի բերած 50 զինուորներուն հետ միասին: Այս պատերազմին մէջ է որ Լեւոն ծնօտէն վիրաւորուած եւ երեք ակռայ կորսնցուցած է թշնամիներուն վիրգահանէն փրթած երկաթի կտորի հարուածով, եւ պարտաւորուած է մահիճ իյնալ ներքին աշտարակին մէջ: Այդ պատերազմին միջոցին պէտք է դնել նաեւ Կեջեղակ վարդապետի մը սպանուիլը, որուն համար ըսուած է թէ գրոց աշակերտ էր (ՍԱՍ.170), եւ հարկաւ նշանաւոր անձ մը եղած է, որ անունը աւանդութեամբ պահուեր է: Յաջորդ օրերուն մէջ Մելէք շարունակեց յարձակումները առանց վերջնական յաջողութեան, Լեւոնին ալ առաջարկեց անձնատուր ըլլալ եւ ամենայն պատուով եւ դիրութեամբ իր երկիրը դառնալ իրեն մարդիկներով, կամ եթէ ուզէ, իսլամութիւն ընդունիլ եւ սպարապետի աստիճանով սուլտանին ծառայութեան մտնել: Լեւոն մերժեց, բերդապահներն ալ դիմադրութեան քաջալերեց, սակայն, ուրիշ դժուարութեանց վրայ, պաշարի նուազութիւնն ու սով ալ սկսած էր տիրել բերդին մէջ (ԴԱՐ.129):

1341. ԼԱՏԻՆՆԵՐՈՒ ԴԱԺԸ

Ասոր վրայ դիմադրութեան անօգուտ լինելուն, Լատիններն ալ համոզուեցան, եւ գաղտնապէս Մելէքի լուր հասուցին անձնատուր լինելու պատրասականութիւննին յայտնելով, մինչեւ իսկ Լեւոնն ալ սպաննելու մտադրութեամբ, եթէ իրենց չհաւանի: Այդ շարժումին զուխ եղաւ Մատթէոս Շապպ լատին ասպետը: Դարդէլ կը կարծէ թէ Մատթէոսը մոլորեցնողներն եղած էին իր կինը, Վասիլ Թորոսեան իշխանը եւ Պօղոս կաթողիկոսը (ԴԱՐ.130), բայց նոյն իսկ յուսահատ վիճակը բաւական էր վարձկան ասպետներուն միտքը փոխելու, առանց թելադրութեանց պէտք ունենալու: Մատթէոս կրցաւ իր կողմը յանկուցանել բոլոր Լատինները, որոնք ամէն բան կարգադրեցին, ու Մարտ 24-ին աշտարակին վրայ յարձակեցան, զի սպանցեն զարքայ եւ զՀայ մարդիկն որ էին անձնապահ նորա: Իրաւ ալ կոտորեցին զՀայ թիկնապահսն, բայց այդ միջոցին երկու Հայ եւ մի Հռոմն ասպետներ որ Լեւոնի մօտ կը գտնուէին, զարքայն պարանաւ իջեցուցին ընդ ձեմիշն ի բերդն երկրորդ, եւ իրենք ալ ետեւէն իջան, իսկ թագուիին եւ ուրիշներ այն տեղ մնացին, բայց վնաս չկրեցին: Աշտարակը դիմադարձ Լատիններուն ձեռքը մնացած էր, երբ թագաւորին դէմ փորձը լսուեցաւ, Սոյ Հայ ժողովուրդը ծանրացասումն եղել, եւ գունդք գունդք տուեալ Լեւոնի պաշտպանութեան վազեցին, եւ ի նոյն գիշերի չորիցս յարձակեցան Հայք ի վերայ աշտարակին, բայց ջրաջողեցան զայն Լատիններուն ձեռքէն առնել:

1342. ՄԻՍԸ ԱՆՁՆԱՏՈՒՐ

Դարդէլ, որ կուզէր Հայերը մատնիչ ու դաւաճան ցուցնել, իր իսկ վկայութեամբ կը հերքուի,

երբոր ինքն է որ Լատիններու դաւաճանութիւնը եւ Հայոց հաւատարմութիւնը կը պատմէ: Լեւոնէ անարգուած եւ վիրաւորուած Հայերն են, որ նոյն Լեւոնի անձը կը պաշտպանեն իր Լատիններուն դէմ: Մատթէոս աշտարակէն չուանով իջած ատեն ինկած եւ մեռած էր, ուրիշ լատին մը անոր ետեւէն իջնելով Մելէքին ներկայացաւ աշտարակը յանձնել, բայց ամիրան չվստահեցաւ զի ոչ էին նոքա Հայ ազգաւ, եւ քաղաքին ու բերդին բուն տէրը չէին. միայն բերդին մօտեցաւ եւ տասը հոգի իրեններէն ներս դրկեց, դիտելով աշտարակին մէջ մղուած ընտանի կռիւը: Այդ միջոցին աշտարակին մէջ մնացած Լեւոնի հաւատարիմներէն ոմանք, նոյն ճեմիշի ծակէն ուստի Լեւոն փախած էր, չուանով վեր առին զոմանս ի Հայոց անտի, արք տասն կորովի, որոնք աշտարակին մէջ եղող Լատինները կոտորելով, անոր տիրացան եւ Լեւոնի դրօշը բարձրացուցին (ԴԱՐ.137): Հայեր այդ վերպով իրենց ուղղութիւնը եւ քաջութիւնը ցուցնելէ ետքը, լուրջ խորհրդակցութեան նստեցան Պօղոս կաթողիկոսի նախագահութեամբ, զոր ունին ի պապ իւրեանց, կը գրէ Ղարդէլ, եւ որոշեցին թէ հնար չէր այլեւս դիմադրել ու տոկալ, եւ թէ անձնատուր լինելէ զատ եղանակ չէր մնացած, ինչ ալ ըլլար Լեւոնի միտքն ու նպատակը: Ըստ այսմ ծանուցին Մելէքի, եւ միւս առտուն բերդին դուռը խորտակելով, զի բանալին Լեւոնի մօտ կը մնար, կաթողիկոսն եւ գլխաւոր իշխաններ եւ եպիսկոպոսներ եւ քաղաքացիներ Մելէքի ներկայացան եւ անձնատուր եղան (ԴԱՐ.140):

1343. ԼԵՒՈՆ ԱՆՁՆԱՏՈՒՐ

Լեւոն այլեւս մէկը չունէր իրեն հետ, Լատիններ ապստամբած ու սպանուած էին, եւ Հայեր իրենց որոշումը առած էին, ուստի պարտաւորուեցաւ Մելէքի առաջարկին համակերպիլ, եւ կենաց ապահովութեան երդմնագիր առնելով, ինքն ալ անձնատուր ըլլալ, ինչպէս որ ըրաւ, ու պատուոր եւ համակիր ընդունելութիւն գտաւ (ԴԱՐ.143): Այդ վերջին եղելութիւններ կատարուեցան 1375 տարւոյ աւագ շաբթուան մօտ: Յիշատակարան մը ապրիլ 16 ուրբաթ օր կը դնէ, բերդին առումը, որ 1374 սեպտեմբերէն սկսելով պաշարման ներքեւ էր (ՍԻՍ.228), բայց ապրիլ 16ը երկուշաբթի էր, իսկ ուրբաթը ապրիլ 20, եւ գրութեան սխալանք մը յայտնի կը տեսնուի, եւ անորոշ կը մնայ Սիսի առնուելուն ճիշդ օրը: Մեր հաշուով պէտք է աւագ երկուշաբթի ապրիլ 16-ին դնել, զի հարկաւ քանի մը օրեր պէտք էին կարգադրութեանց համար, եւ միւս կողմէ գիտենք, թէ ճիշդ զատկի օրը, ապրիլ 22-ին: Մելէք Սիսէ մեկնեցաւ, քաղաքին վրայ իր կողմէ հրամանատար մը թողլով, եւ իրեն հետ տանելով, Լեւոնը ու թագուհին իրենց զաւակաց հետ, Մարիամ նախկին թագուհին, Սոհիէ Դուկարտ մարաջախտը իր Ռեմի կնոջ հետ, Պօղոս կաթողիկոսը, եւ Հայ իշխաններ եւ գլխաւոր Սսեցիներ, ընդ ամենայն արս իբրեւ քսան (ԴԱՐ.148): Ապրիլ 30-ին Հալէպ հասաւ, բայց դուրսը գիշերեց, մայիս 1-ին մեծապէս մուտք կատարելու համար, եւ պնդադեսպաններ յլեց Եգիպտոս, յաջողութիւնը աւետելու, եւ գերի բերած անձերուն համար սուլտանին կամքը իմանալու: Այսպէս փակուեցաւ վերջին Լեւոնի թագաւորութիւնը, որ յուլիսէն ապրիլ հազիւ 9 ամիս տեւողութիւն ունեցաւ, եւ իրեն հետ վերջացաւ նաեւ Հայոց ազգին իշխանութեան շարքը:

1344. ՀԱՅԵՐՈՒ ԸՆԹԱՑՔԸ

Ազգային պատմության համար նշանաւոր հանգրուան մըն է 1375 թուականը, բայց եւ եկեղեցական տեսակէտէն ալ իր նշանակութիւնն ունի, քանի որ վերջին եղելութեանց մէջ՝ գլխաւոր դերակատար մըն ալ նոյն ինքն Հայոց կաթողիկոս Պօղոսն է: Լատին կրօնաւոր Յովհաննէս Ղարդէլ, Լեւոնի խոստովանահայրն ու գովաբանը, իբրեւ ժամանակակից եւ գիտակից վկայ՝ եղելութեանց համար հեղինակաւոր աղբիւր մըն է, եւ մենք անոր գրածները քաղեցինք, առանց մտադրութիւն դարձնելու տարբեր պատմութեանց, որոնք յայտնի չէ թէ ուսկից քաղուած են (ՉԱՍ. Գ. 356-362): Սակայն չենք կրնար անոր հետեւիլ երբոր պարզ խորհրդածութիւններն ու գնահատումներ կը բացատրէ, որոնց մէջ ազդուած է իր պաշտպանած անձը եւ իր դաւանած եկեղեցին բարձրացնելու փափաքէն: Ղարդէլի համար Պօղոս կաթողիկոս մատնիչ ու դաւաճան ու տիրադրուժ անձ մըն է, եւ բոլոր ծախողութեանց պատճառ է: Սակայն դժուար չէ Ղարդէլի խօսքերուն մէջ տեսնել անոր զայրոյթին բուն պատճառը: Երբոր կաթողիկոսին անունը տուած ատենի շեշտելով մը կը կրկնէ, Ջոր ունէին իբրեւ զպապն աշխարհին (ՂԱՐ. 99), կամ Ջոր ի պատուի ունին իբրեւ զպապ, որպէս մեք զսրբազան հայրն (ՂԱՐ. 123), կամ Ջոր ունին ի պապ իւրեանց (ՂԱՐ. 138), նովին իսկ կը յայտնէ թէ Պօղոս հռոմէականութեան մօտիկ չէր, թէ այդ մասին Լեւոնի համամիտ չէր, թէ կրցածին չափ հայադաւան եւ հայածէս եկեղեցւոյ պաշտպանութեան կաշխատէր, եւ այս բաւական էր որ Պօղոս կաթողիկոս Ղարդէլի համակրութիւնը չի վայելէր, եւ ամէն վնասուց պարտապան նկատուէր: Մենք հաճութեամբ կարձանագրենք Ղարդէլի վկայութիւնը, թէ 1375-ին Հայերը հռոմէադաւան չեն եղեր, բայց չենք կրնար հաստատել իր տեսութիւնները, երբ ան մոլեռանդ հռոմէականութեան շեշտեր կառնէ: Ինքն Ղարդէլ է որ կը վկայէ, թէ Հայեր Լեւոնի անձնական պաշտպանութեանը ձեռնարկեցին զէնքը ձեռքերնին եւ իրենց կեանքին վհանգով, նոյն իսկ Լեւոնի հետեւորդ դաւաճան Լատիններուն դէմ, որով մարդասիրական ու տիրասիրական պարտք մը զգացին կատարել: Հնար չէ չտեսնել, որ անշուշտ իրենց կաթողիկոսին, իրենց պապին յորդորներով կը գործէին, ինչ որ Պօղոսի մեծանձն եւ վեհօգի զգացումներուն փաստն է: Լեւոն ինքն ալ Ղարդէլի համամիտ մը կը ներկայանայ, երբոր Հայոց պաշտպանութեան նպատակով Հայոց թագաւորութիւնը կը ստանձնէ, բայց առաջին վայրկեանէն անոնց դաւանութիւնը կանարգէ, եւ հռոմէական հաւատքի պաշտպանութեանեկած ըլլալը կը յայտարարէ, Հայոց նուիրապետութիւնը կը նախատեսէ՝ Լատին եպիսկոպոս մը Հայոց հայրապետին նախադասելով, Հայոց սրբութիւնները կարհամարիէ Հայոց միւռոնը ընդունիլ չուզելով, եւ Վերջիվերջոյ իբրեւ լոկ արտաքին ձեւակերպութիւն մը զայն կառնէ, պաշտօնական օժուոնը լատին միւռոնով ստանալէն ետքը: Իրեն հպատակներուն սիրելի ըլլալու, եւ անոնց զգացումները իրեն յանկուցանելու փափաքող իշխանապետ մը, պէտք չէ որ անոց կրօնական զգացումները վիրաւորելով եւ անոնց նուիրական սկզբունքները անարգելով սկսէր: Այսու հանդերձ դիւցազնական ըլլալու չափ վեհօգի կը գտնենք մենք Հայոց ընթացքը. եւ զիրենք ներշնչող կաթողիկոսին հոգին, որ Լեւոնի կեանքին պաշտպան կը կանգնին իրենց կեանքին

վտանգով, երբ անոր անձնուները կարծուած՝ ազգակից եւ դաւանակից եւ շահակից Լատիններն են, որ անոր դէմ կը դաւաճանեն լրբենի ըմբոստութեամբ:

1345. ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Նիւթերնիս ամէն կողմէն սպառած ըլլալու համար, քանի մը խօսք ալ քաղաքական տեսակէտէն աւելցնենք: Մեր տեսութեամբ պէտք չէ Հայոց թագաւորութեան կործանումը 1375-ին կատարուած եղելութիւն մը կարծել: Անիկա կործանուած էր արդէն, երբոր Նգրեցի Կոստանդիններուն օրէն պիտակ անունի մը վերածուած էր, Կիլիկիան ամբողջ կորսնցնելով, եւ միայն Սիսի քաղաքի շրջանակին մէջ պարփակուած էր, քաղաքին շրջակայ արտերուն մշակութեան ելնելու ապահովութիւն չունենալու չափ: Անիկա արդէն վտանգուած էր, երբոր Խաչակիրներու ժամանակէն Արեւմուտքի հետ մտերմանալով Արեւելքի թշնամութիւնը իր վրայ հրաւիրած էր, երբ փոխադարձաբար Արեւելքի հզոր հակառակութեանց դէմ Արեւմուտքի բարեկամական օգնութեանց կը դիմէր, եւ այդ օգնութիւնը ստանալու համար դաւանական եւ ծիսական զոհողութեանց լուծին տակ մտնել կը ստիպուէր, իսկ այդ հոգիներու ու սիրտերու վրայ ճնշող լուծը չկարենալով տանիլ՝ արտաքնայարդար ձեւերու կը դիմէր, եւ միշտ իրեն դիմաց խաբէական խոստումներ, բժախնդիր պատճառանքներ, անհիմն չքմեղանքներ, ու կեղծուպատիր խօսքեր կը գտներ: Այս է բուն պատճառը, որ Կիլիկիա հետզհետէ կը տկարանար, կը հիւժէր, կը սպառէր, եւ անողոքելի կործանման կը դիմէր: Մարդկային զգացումները անբացատրելի գաղտնիքներ ունին, որ երբ մէկ մը հոսանքի մը կը մատնուի՝ դժուարաւ կրնայ ինքզինքը թօթափել, եւ փորձանքէն դուրս ճողոպրիլ: Նոզնը եղաւ մեր Կիլիկեցիներուն ալ: Լեւոն առաջին թագաւորէն եւ Լամբրոնացի օտարասէր քարոզիչէն սկսելով, էջքը շեշտուեցաւ հետզհետէ, եղան զիջողութեանց ճամբայ ընդլայնողներ, եղան զայն չափաւորելու աշխատողներ, բայց վերջապէս ուղղութիւնը հիմնապէս չփոխուեցաւ, եւ սկսուած ճամբան յառաջացաւ, եւ ինչ որ պիտի ըլլար եղաւ, թէպէտեւ երկու ամբողջ դար քաշքշուելով երկարեցաւ: Ըստ այսմ Սոյ յայրեացաւէր քաղաքին բարձունքը, անծուկ բերդի մը մէջ փակուած ափ մը Հայեր, որոնք իրենց օգնութեան եկող Լատիններուն դաւաճանութիւնն ալ ընկճելու կը պարտաւորուէին, անողոքելի հարկը եւ իսկական իրականութիւնը ճանչցողներ եւ մտացածին բանդագուշանքներէ զգուշացողներ էին, երբ կը տեսնէին եւ կը զգային, թէ բոլոր Մեծ-Հայք ոտնակոխ եղած, Փոքր-Հայք օտարին մատնուած, Կիլիկիա արդէն գրաւուած, Սոյ քաղաքն իսկ ձեռքերնէն ելած ատեն, լերան մը կողքին եւ կղզիացեալ բերդի մը մէջ փակուածները չէին, որ պիտի կարենային երեք չորս բիւր պաշարողները հալածել, Եգիպտական ընդարձակ եւ հզօր սուլտանութեան դէմ դնել, եւ Հայ իշխանութեան ապագան ապահովել: Քաղաքական եւ ռազմական ճամարտութիւններ իրենց անողոք զօրութիւնն ունին, եւ անոր հպատակեցան Սոյ բերդին մէջ Մելէքի անձնատուր ըլլալու հարկը զգացողները, Պօղոս կաթողիկոսն ալ գլուխնին:

1346. ԳԵՐԻՆԵՐ ԵՒ ԳԵՐԵՂԱՐՁ

Մայիսը ամբողջ Հալէպի մէջ անցուցին Սիսէ գերի բերուածները, թէպէտ պատուով

պահուած եւ պատշաճապէս կերակրուած (ԴԱՐ.150), մինչեւ որ Եգիպտոսի սուլտան Շապան Էշրէֆէ հրաման եկաւ անոնք իրեն դրկել: Յունիս 1-ին Հալէպէ մեկնեցան, եւ Յուլիս 9-ին Գահիրէ հասան, եւ հասան, նորէն վայելչապէս հիւրասիրուեցան, եւ երկուշաբթի յուլիս 23-ին սուլտանին առջեւ հանուեցան: Հասնելուն օրը չորեքշաբթի կը գրէ Դարդէլ (ԴԱՐ.151), սակայն տոմարական հառուով չորեքշաբթին յուլիս 11-ին կ'իյնայ, եւ իրօք յիշատակարան մըն ալ յուլիս 11-ին կը դնէ անոնց Գահիրէ հասնիլը (ԱՍՏ.Ա.213), եւ յարմարագոյն կըլլայ ըստ այսմ ուղղել Դարդէլի տուած ամսաթիւը: Մելէք ամիրայ հաւանած էր որ Լեւոն կարենայ երթալ ուր որ ուզէ (ԴԱՐ.142), եւ Լեւոն այն ատեն նախադասած էր սուլտանին մօտ երթայ (ԴԱՐ.146), բայց սուլտանը միայն իր իշխանութեան սահմաններուն մէջ ուզած տեղն ընտրելը ներեց, եւ ան առաջարկեց Գահիրէ մնալ, եւ Գահիրէի Հայ գլխաւորներուն երաշխաւորութեան ներքեւ ազատ բնակութիւն հաստատեց Գահիրէի մէջ ըստ հաճոյից կամաց իւրոյ, եւ օրական 60 արծաթ ռոճիկով (ԴԱՐ.152): Մարգարիտ թագուհին Լեւոնի հետ մնաց իրեն զաւակներով, որոնք էին Գուիտոն իր առաջին ամուսինէ եւ Փեննա Լեւոնէն: Իսկ Մարիամ թագուհի, եւ Ռեմի կոմսուհի եւ ամուսինը Սոհիէ խնդրեցին Երուսաղէմ բնակիլ, եւ ըստ այսմ գործադրուեցաւ (ԴԱՐ.153), եւ մեկնեցան Գահիրէէ օգոստոս 6-ին (ԱՍՏ.Ա.214), եւ պատուով ընդունուեցան Մկրտիչ պատրիարքէ: Բայց Մարիամ երկարակեաց չեղաւ եւ 1377-ին Երուսաղէմի մէջ վախճանեցաւ (ՍԻՍ.560), եւ ըստ աւանդութեան թաղուեցաւ Ս. Յակոբի աթոռանիստ եկեղեցին՝ ընդ սեամբ սուրբ տաճարին (ԱՍՏ.Ա.214): Կը մնային կաթողիկոսն ու հայազգի իշխաններ եւ քաղաքացիներ: Դարդէլ ըստ ամենայն արս իբրեւ քսան ըսած էր (ԴԱՐ.148) Մելէքի Սիսէ Հալէպ տարածները, բայց ուրիշ յիշատակարան մը վաթսուն եւ ինն կը դնէ Գահիրէ բերուած Հայերուն թիւը (ԱՍՏ.Ա.203), եւ կերելի թէ Դարդէլ միայն շատ մեծերն է յիշած: Հայեր սուլտանէ խնդրեցին իրենց տեղերը դառնալու արտօնութիւնը, յանձն առնելով մնալ ընդ լծով իշխանութեան նորա, եւ այս պայմանով արտօնուեցան (ԴԱՐ.154), եւ ասոնք ալ օգոստոս 6-ին Գահիրէէ մեկնեցան (ԱՍՏ.Ա.214), եւ 1375 տարին չվերջացած Սիս վերադարձան: Միայն Վասիլ Թորոսեան եւ այլ եւս չորս գլխաւորներ Հայոց մէջէն, մեծամեծ խոստումներէ հրապուրուելով դարձան ի դէն Սարակինոսաց, թէպէտեւ կերելի թէ յետոյ շատ չբախտաւորուեցան (ԴԱՐ.954):

1347. ԹԱԳԱԻՐՈՒ ԱՂՕԹՔԸ

Թագաւորի համար հասարակաց աղօթից խնդիր մը կը յիշէ Դարդէլ, նոր մեղադրանք մը աւելցնելու համար կաթողիկոսին դէմ: Նախ կը յիշէ թէ Հայ քահանաներ աղօթեն ի սուրբ պատարագին եւ յայլ մաղթանս հանապազօրեայս վասն թագաւորացն Հայոց վախճանելոց, եւ յանկանէ յանուանէ վասն թագաւորին որ կենդանին է: Արդ կըսէ, Լեւոնի գերեկից կաթողիկոսը, քանզի լեալ էր կամակից մատնութեան թագաւորին, առ չարամտութեան եւ անգթութեան հրամայեաց քահանայիցն Հայոց բնակելոց ի Գահիրէ եւ ի Հայաստան, սպառնալեօք բանադրանաց, զի մի այլեւս աղօթեսցեն ի պատարագի վասն Լեւոն թագաւորի տեսառն իւրեանց, եւ մի՛ յիշեսցեն զանուն նորա յայլ ամենայն մաղթանս, այլ զնորին հակառակն աղօթեսցին վասն

սուլտանին Բաբելոնի: Եւ կը յաւելու թէ ոմանք ի Հայոց որք բնակէին ի Գահիրէ չինազանդեցան կաթողիկոսին եւ շարունակեցին Լեւոնի համար աղօթել (ԴԱՐ. 155): Բայց չարամտութիւնը աւելի Դարդէլի սիրտին մէջն է, հռոմէականութեան նպաստաւոր չեղող կաթողիկոսը նախատելու համար, չարամտութեան հետ անգիտութիւնն ալ խառնելով: Ստոյգ օ թէ Հայոց եկեղեցին յականէ յանուանէ կաղօթէր Հայոց թագաւորին համար, եւ հին գրչագիրներ կը ցուցնեն, թէ պատարագի Վասն խաղաղութեան (ԺԱՄ. 575) եւ ժամերգութեան Ասասցուք (ԺԱՄ. 243) քարոզներուն մէջ, ուր այսօր կը կարդանք Վասն բարեպաշտ թագաւորաց, հին ատեն կըսուէր Վասն բարեպաշտ թագաւորին մերոյ այս անուն, եւ նոյն իսկ անդաստանի օրհնութեանց մէջ, ուր այժմ կը յիշենք թագաւորութիւն քրիստոնէից (ԺԱՄ. 266), հին ատեն կըսէին թագաւորութիւն Հայոց: Սակայն թագաւորութեան բնաջինջ ըլլալէն, եւ Հայերուն ստիպեալ օտարագգի իշխանութեան հպատակութեան երդուըննալէն ետք, հնար չէր հին բացատրութիւնները պահել, եւ Պօղոս կաթողիկոս բռնադատեալ պատշաճ փոփոխութիւնը հրամայած է, ճարտար դարձուած մը գործածելով: Նա չէ հրամայած, վասն սուլտանին Բաբելոնի աղօթել, ինչպէս Դարդէլ կը կարծէ, այլ թագաւորին բառը թագաւորաց փոխելով, եւ Հայոց բառը քրիստոնէից դարձնելով, խուսափած է ոչքրիստոնէայ վեհապետի անունը ծիսական յիշատակութեան մտցնելէ: Իսկ քրիստոնէից յիշատակութեամբ լռելեայն Հայերն է իմացած, եւ ոչ թէ Արեւմտեան թագաւորութիւններէն մէկը կամ միւսը, ինչպէս ոմանք կը սիրեն մեկնել: Հին ասացուածոց փոփոխուելուն ժամանակը մութ էր մնացած մեր պատմութեանց մէջ, իսկ Դարդէլի ակնարկը զայն ճշդելու կը ծառայէ, եւ Պօղոս կաթողիկոսի ժամանակ եղած ըլլալը կը վկայէ, եւ անկէ հրամայուած՝ բռնադատեալ պահանջից ներքեւ, եւ ոչ թէ չարամտութեան եւ անգթութեան նպատակով: Իսկ Գահիրէի Հայերէն ոմանց Լեւոնի համար աղօթելու շարունակելը՝ կաթողիկոսին կամքին դէմ, պաշտօնական շրջանակէ դուրս գործ մը եղած ըլլայ թերեւս, զի այլապէս հնար չէ զայն բացատրել, նոյն իսկ սուլտաններու մայրաքաղաքին մէջ եւ Լեւոնի իրենց մօտ արգելական եղած ատեն:

1348. ՆՈՐ ԿԱՅՈՒԹԻՒՆ

Պօղոս կաթողիկոսի կեանքին եւ պաշտօնավարութեան մնացած մասին վրայ որոշ տեղեկութիւններ չունինք: Մահը կը գրուի սովորական ցուցակներու մէջ 1377-ին, բայց չենք գիտեր թէ որ աղբիւրէ քաղուած է: Անեցիին շարունակողը 1382-ին կը դնէ Թէոդորոսի կաթողիկոսութիւնը որ Պօղոսին յաջորդն է, եւ անոր 9 տարի պաշտօնավարութիւն կու տայ (ՍԱՄ. 170), եւ կը համաձայնի Թէոդորոսի սպանութեան 1393 թուականին (ՍԱՄ. 172), մինչ 1377-էն հաշուելով 16 տարի պէտք կըլլար տալ թէոդորոսի կաթողիկոսութեան: Դաւրիժեցին ալ միայն 8 տարի կու տայ Թէոդորոսի (ԴԱՎ. 336), եւ այս հաշուով մինչեւ 1385 պէտք կըլլայ երկարել Պօղոսի կաթողիկոսութիւնը: Որչափ ալ Անեցիին շարունակողին եւ Դավրիժեցիին վկայութիւնները վճռական փաստեր չըլլան Պօղոսի կաթողիկոսութեան տեւողութիւնը ճշդելու, սակայն Չամշեան որոշ վկայութիւն մը չի յիշեր: Պօղոսի ամս չորս միայն ի հայրապետութիւն կացեալ ըլլալը հաստատող (ՉԱՄ. Գ. 362), եւ մենք կը հաւանինք վերոյիշեալ վկայութեանց հետեւիլ, եւ նորերէն

Թէոդորոսի ընծայուած տարիներէն համառօտելով, Պօղոսի կաթողիկոսութիւնը երկարել մինչեւ 1382, ընդամէնը 8 տարի տալով անոր պաշտօնավարութեանը: Բայց երկարելով ալ աւելի բան մը չունինք պատմելու: Պօղոս գերութենէն դառնալով նոր կացութեան մը դիմաց կը գտնուէր, եւ կը պարտաւորուէր Հալէպի ամիրայէն թողուած Սիսի հրամանատարին իշխանութեան ներքեւ գործել (1342), եւ նոր կառավարութեանն պայմաններուն համակերպիլ: Իրաւ այլազգիք միշտ ներողամիտ չէին քրիստոնէից հաւատքին, բայց անգամ մը որ զանոնք ազատ կը թողուին իրենց կրօնքին հետեւիլ, այլեւս մանրամասնութեանց չէին միջամտեր, եւ ձեւեր ու կերպեր չէին հրամայեր, եւ այս երեսէն Պօղոս կրնար զինքն թեթեւաբեռնած զգալ, Լեւոնի կողմէ եղած կրօնական թելադրութիւնները եւ պահանջումները դադրած տեսնելով: Պօղոսի պէտք էր նոր գրութեան համեմատ նոր պաշտօնավարութիւն մը կազմակերպել, ինչ չափ ալ աւերակներու վրայ մնացած էր, եւ անշուշտ իր հայրապետանոցն ալ քանդուած էր, երբ Լեւոնի հրամանով Սիս հրծիգ եղաւ, որպէսզի թշնամիին իբր ապաստանարան չի ծառայէ: Աւելցնենք թէ Պօղոս ոչ միայն պիտի ջանար կրօնական կարգադրութիւններ ընել, այլեւ քաղաքական կացութեան համար ալ օգտակար թելադրութիւններ ընել, եւ ահա թէ ինչո՞ւ:

1349. ԵՐԿՐԻՆ ՎԻՃԱԿԸ

Քաղաքական նոր կացութիւնը, պարզ եւ յստակ կերպով չէր կրնար գծուիլ մէկէն: Ստոյգ է թէ Սիս իր ամիրան ունեցած էր, բայց նա ժամանակին տիրող գրութեան համեմատ, ոչ թէ գաւառապետ կառավարիչ մըն էր պարզ պաշտօնէի դերը վարող, այլ իրովի եւ լիագոյն իշխանութեամբ երկրին տէրն էր, պարտաւոր ըլլալով միայն գերիշխան սուլտանին տարեկան հարկ մը վճարել, եւ անոր հրամանին համեմատ իր գունդովը պատերազմի երթալ, ազատ ըլլալով իր հաշուին ալ արշաւանքներ ընել եւ ասպատակներ հանել: Այդ գրութեան մէջ, դիւրին էր մասնաւոր անձերու ալ աստ եւ անդ ամուր տեղեր ապաւինիլ, եւ անոնց մէջ եւ անոնց շուրջը որչափ կը զօրէին՝ ազատ իշխանութիւն վարել: Կիլիկիոյ թագաւորութեան անկումը այդ գիրքը զօրացուց: Իրաւ թագաւորութիւն չկար, եւ երկիրը ընդհանրապէս Եգիպտոսի գերիշխանութեան անցած էր, բայց Հայ իշխաններէն որոնք որ կրնային, Տաւրոսի եւ Ամանոսի բարձունքներուն վրայ, իրենց համար ամրութիւններ եւ իշխանութիւններ կազմեցին, սկսելով ու մեծնալով, պզտիկնալով ու ջնջուելով՝ պարագայից համեմատ: Այդ կացութիւնը երկար տեւեց Կիլիկիոյ մէջ, եւ մինչեւ մեր օրերը հասած Զէյթունի իշխանները, այդ դրութեան մնացորդներն են: Ընդարձակ եւ կանոնաւոր պատմութիւն մը կը պակսի, եւ ցրիւ տեղեկութիւններ մտադիր ուսումնասիրողի տքնութեանց կը կարօտին կատարեալ պատմութեան վերածուելու համար: Մենք պիտի բաւականանք մտադրութիւն հրաւիրելով Անեցիի շարունակողին աչքէ վրիպած մէկ տողին վրայ, որ 1376 թուականին ներքեւ կը գրէ, Կոստանդին ոմն քառասուն եւ ութն, (ՍԱՄ.170), միեւնոյն ձեւով, որով անկէ առաջ ալ Կոստանդին թագաւորները յիշած էր, Կոստանդին ամս երկու, Կոստանդին ամս քսաներկու (ՍԱՄ.169), որով այդ վերջին Կոստանդինն ալ նոյնպէս թագաւոր մը պէտք է իմանալ: Իրօք ալ Կիլիկեցի ժամանակագիր մը 1424-ին կը գրէ, թէ թագաւորեաց

Կոստանդին քառասուն եւ ութն ամ (ՍԻՍ.543), որ ամենայն ճշդութեամբ կը կապուի 1376 թուականին հետ: Այս երկու վկայութիւններէ իրաւունք կունենանք հեռացնել, թէ Լեւոնի գերութեամբ՝ թագաւոր անունը Կիլիկիայէ չի ջնջուեցաւ, եւ այն մասնաւոր իշխաններուն մէջ, որ աստ եւ անդ կը տիրէին, գլխաւոր մը կար՝ թէեւ ոչ Սիսի մէջ, որ անոնց վրայ գերիշխան կը նկատուէր, եւ որ ցրուեալ բեկորներուն կեդրոնն էր, եւ թագաւորի անունն ալ կը կրէր: Նա բաւական զօրութիւն ալ ունեցած պիտի ըլլայ, եթէ 1424-ին Եգիպտոսի սուլտան մը անծամբ անոր դէմը պատերազմի գալու կը սիտուի, եւ վերջնական յաղթութիւնը կը տանի (ՍԻՍ.543): Մեր տեսութեամբ, Պօղոս կաթողիկոս իր գործունէութիւնն ու մասնակցութիւնը ունեցած է այս մասին, բաժանեալ իշխաններու միաբանական կապը պահելով, եւ պատշաճ խրատներով զիրենք քաջալերելով: Պօղոս կնքած կըլլայ իր կեանքը բնական մահով, քանի որ տարբեր յիշատակութիւն մը չունինք: Ինքն կը ներկայանայ զգացման եւ գաղափարի տէր անձ մը, ամենադժբախտ պարագաներու ներքեւ ապրած, եւ իր եկեղեցւոյն պաշտպանութեան նախանձախնդիր:

1350. ՈՒՆԻԹՈՐՆԵՐՈՒ ԴԷՄ

Կիլիկիոյ թագաւորութեան մեծ տագնապը եւ աղետալի արկածը ստիպեց մեզ պահ մը մտադրութենէ վրիպեցնել արեւելեան գաւառները, ուր կրօնական խնդիրներ յուզմանց պատճառ կըլլային: Ունիթորներ նոր կազմակերպութեամբ եւ Արեւմուտքէ ստացուած նպաստներու զօրութեամբ (1318), հետզհետէ աւելի կը տարածուէին ու կը քաջալերուէին, եւ պարզապէս բռնութեանց եւ հալածանաց կը յանդգնէին ազգային եկեղեցւոյն հաւատարիմ Հայերուն դէմ: Իրենց գլխաւոր գէնքն էր, շարք մը պիտակ հեղինակութիւններով եւ իմաստակ պատճառաբանութիւններով խիղճերը վրդովել, Հայոց եկեղեցւոյն մէջ պաշտուած խորհուրդները անվաւեր ու շեղեալ նկատել, եւ հաւատացելոց մկրտութեան եւ պաշտօնէից ձեռնադրութեան վրայ կասկածներ յարուցանելով, կրկնամկրտութիւններ եւ կրկնաձեռնադրութիւններ ընել, Հայ եկեղեցիներու եւ սրբութիւններու նուիրակութիւնը ուրանալ եւ անարգել, եւ պարզապէս հայադաւանները անհաւատներու հաւասարել: Այդ գեղծումները պատմողն ալ իրենց մէջէն է, Մխիթար Ապարանցին, ինքն ալ միեւնոյն անտեղութեանց գործիչ մը (ԶԱՄ.Գ.447): Ջահկեցի եղբայրներէն Թովմաս Եպիսկոպոսի յաջորդը կը յիշուի Յովհաննէս Դավրիժեցի (ՍԻՆ.388), այլ Սամուէլ գաւառաւոր յաջորդը յիշուած չէ, բայց թերեւս է նոյն ինքն Կարապետ Ճագարակեր վարդապետը, որ գործի գլուխ կը գտնուէր ճիշդ այդ միջոցին (ՄԵԾ.37): Իսկ Հայոց վարդապետներ, որոնց համար նուիրական էր իրենց հայադաւան ու հայածէս եկեղեցին, եւ խղճի պարտաւորութիւն կը զգային անոր պաշտպանութեան աշխատիլ, կարելոր տեսան հակառակորդներուն աղբիւրները ճանդնալ, անոնց լեզուին հմտանալ, անոնց գիրքերուն ծանօթանալ, անոնց պատճառաբանելու ձեւերը որդեգրել, որպէսզի կարենան հաւասար գէնքով անոնց դէմ պայքարիլ: Այդ կերպը ոմանց համար իբրեւ ազդու միջոց կը ծառայէր իրենց վարդապետութիւնն ու ծէսը ու կանոնները հակառակորդներուն զրաբանութեանց դէմ

պաշտպանելու, բայց ոմանց ալ գայթակղութեան առիթ կըլլար, արուեստակեալ ձեւերէն հրապուրելով Ունիթորներու կողմը անցնելու, եւ իրենց օրինակով ժողովրդականներն ալ գայթակղեցնելու: Երկու կողմերուն մէջ տիրող մրցումը, առիթներ ալ կը ստեղծէր դէմ դէմի գալու, վիճաբանութիւններ վարելու, որոնք արտաքին կռիւներու եւ աղետալի երկպառակութիւններու դուռ կը բանային: Խուսափելով չնչին մանրամասնութեանց մտնել, կը բաւականամանք յիշել այն երանաշնորհ վարդապետները, որոնք ազգային եւ օտար ուսմանց զարգացման, եւ ազգային ուղղափառ եկեղեցւոյն պաշտպանութեան, եւ հաւատացեալ ժողովրդեան շինութեան աշխատեցան, եւ ամուր թումբ կազմեցին օտարամուլ հոսանքին դէմ, որ կը կարծէր հայադաւան եկեղեցին ընկլուզել, այլ ինքն տկարացաւ ու ետ մղուեցաւ, եւ Հայ եկեղեցին շարունակեց իր ոկողութեամբ եւ ուղղափառութեամբ:

1351. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՈՐՈՏՆԵՑԻ

Այդ երանաշնորհ խումբին գլուխ ու դասապետ պէտք է ճանչնալ Յովհաննէս Որոտնեցի վարդապետը, ազնուական ազգատոհմէ սերեալ, Իւանէ իշխանին որդին, Ծղակ գաւառի Որոտն շրջանակին Վաղանգան գիւղին մէջ ծնած, 764 նաւասարդ 30-ին, այսինքն է 1315 յունուար 29-ին: Մեծօրէցին՝ Իւանէ իշխանը Վասակ Սիւնիի սերունդէն կը կարծէ (ՄԵԾ.15), Տաթեւացին ալ ի Հայկական հաւուց նախնական, ի Սիսակայ ցեղապետութեան սերունդէն կը դնէ (ՍԻՆ. 219), բայց կերելի թէ մերծեցուցմամբ Օրբելեանները հին Սիւնեաց հետ միացուցած են, զի Որոտն շատոնց Օրբելեանց որդի էր Հասան իշխանի եւ Վախախ տիկնոջ եւ եղբայր Սարգիս արքեպիսկոպոսի (ՍԻՆ. 217): Օրբելեանց տոհմէն գրեթէ անպակաս էին եկեղեցականութեան նուիրեալներ, ինչպէս Ստեփանոս Տարսայիճեան (1159) եւ Յովհաննէս Լիպարիտեան (1188) եւ վերոյիշեալ Սարգիս արքեպիսկոպոսները: Նոյն կոչման եւ նոյն յաջորդութեան սահմանուած կերելի Յովհաննէս Իւանեան, մանկութենէն եկեղեցական ուսմանց նուիրուելով, այլ Տաթեւացիին ըսելը, որ եւ զվիճակ Սիւնեաց յաջորդեալ, եւ ոչ պանծացեալ զոր ոչ ախորժեալ (ՍԻՆ. 219), գուշակել կու տայ թէ Որոտնեցին հրաժարած է Սիւնեաց արքեպիսկոպոսութենէ նուիրուելու համար: Որոտնեցին Կախիկ մականուն ալ ունեցած է, իբր թէ կախեալ ի սէրն Աստուծոյ (ՄԵԾ. 14), կամ թէ ի սէր սիրոյն կախեալ եւ կանխեալ (ՍԻՆ. 219), բայց կը կարծենք թէ յաւէտ նիւթական եւ արտաքին պատճառ ունեցած է Կախիկ կոչումը, թէպէտ մեզի անծանօթ մնացած: Իսկ անբացատրելի կը գտնենք Խլաթեցիին գրելը, որ եւ Կախիկ անուն, ծննդեան (ՓԻՐ. 30), զի որեւէ յատուկ անունի նմանութիւն չունի: Որոտնեցին աշակերտած է Եսայի Նշեցի վարդապետին՝ Գայլեծորի վանքին մէջ, բայց Տիրատուր վարդապետ մըն ալ կը յիշուի իբրեւ իր ուսուցիչ (ՄԵԾ. 15): Յառաջադէմ եւ զարգացուն՝ Նշեցիի աշակերտներուն մէջ, յատուկ նպատակ ըրաւ իրեն այն կողմերը տարածուող Ունիթորներու դէմ մաքառիլ, եւ այս պատճառով խորին ուսումներու հետեւեցաւ, բայց չի կրնար 28 տարի աշակերտած ըլլալ, ինչպէս յիշատակարան մը կը գրէ (ՓԻՐ. 36): Կերելի թէ Նշեցիի մահուանէ ետքը (1275), Որոտնեցիին վիճակեցաւ անոր յաջորդել, թէպէտեւ այն ատեն հազիւ 25 տարեկան եղած կըլլայ, բայց թերեւս Նշեցիէն ետքը պահ մը ուրիշ մըն ալ եղաւ Գայլեծորի

առաջնորդ: Որոտնեցիին Գայլեծորի մէջ աշխատած ըլլալը ստոյգ է, ուսկից փոխադրուեցաւ Տաթևի ուսումնարանը, եւ այն տեղէն պայծառացոյց զազգս Հայոց վարդապետօք եւ քահանայեօք (ՄԵԾ. 15), հաւասարապէս ոյժ տալով ամուրի եւ ամուսնացեալ եկեղեցական դասակարգերուն:

1352. ՍԱՐԳԻՍ ԱՊՐԱԿՈՒՆԵՑԻ

Նշանաւոր եղաւ Սարգիս Ապրակունեցի վարդապետն ալ, Որոտնեցիէ կրտսեր, մինչեւ իսկ Նշեցիէ ետքը Որոտնեցեցիին ալ աշակերտ կարծուած: Սարգիս հաստատուեցաւ Ապրակունեաց վանքին մէջ, որ շատ մօտ էր Երնջակի Ս. Կարապետ վանքին (ՍԻՆ.378), Ունիթորներու գրացութեան մէջ, աւելի մօտէն անոնք դիտելու ու անոնց հետ մաքառելու համար: Կը պատմուի թէ բուռն վէճեր ալ ունեցաւ Կարապետ ճագարակեր ունիթորին հետ: Անգամ մը որ ճագարակեր պատրաստութիւններ կընէր Պետրոս Արագոնացիի պատրաստած Առաքինութեանց եւ Մոլութեանց գիրքէն Ապրակունեցիին հարցումներ տալ, ասոր աշակերտներէն մէկը, որ Ունիթորներու էր աշակերտած, բայց սիրտը հանդարտ չէր, գաղտնի կերպով նոյն գիրքին հայերէնը, զոր Յակոբ Քննեցին էր թարգմանաց, Սարգիսի կը բերէ, որպէսզի պատրաստուած գտնուի, եւ իրօք ալ երկու օր ետքը հարցումի եկող Ունիթորներուն, գիրքին համեմատ կը պատասխանէ Սարգիս եւ քննութեան եկող Ունիթորները կը զարմացնէ (ՄԵԾ.37): Ասոր վրայ նոյն գիրքին վրայէն իրեն աշակերտներուն ալ կը դասախօսէ, բայց Մեծօփեցին կը մեղադրէ անոնք՝ որ Արագոնացիին գիրքը նախադասած են Հայ եկեղեցոյ ընդունած գիրքերուն, եւ յանուանէ կը յիշէ Գրիգոր Լուսաւորիչի, Աթանաս Աղեքսանդրացիի, Գրիգոր Աստուածաբանի, Կիրեղ Աղեքսանդրացիի, Ստեփանոս Սիւնեցիի, Անանիա Շիրակացիի, Պօղոս Տարոնեցիի, Յովհաննէս Օծնեցի, Սարգիս Հաղբատացիի, Դաւիթ Փիլիսոփայի, Մովսէս Քերթողաօր, եւ Ասողիկ Թարգմանիչի գիրքերը (ՄԵԾ.38): Ասոր վրայ, Ապրակունեաց վանքին աշակերտութեան Ունիթորութենէ խմորելուն պատճառով հարկ եղաւ նոր կարգադրութիւն մը ընել, ինչպէս պիտի յիշենք:

1353. ՄԱՂԱՔԻԱ ՂՐԻՄԵՑԻ

Ուրիշ վարդապետաց խումբ մըն ալ Շամբիծորի վանքին մէջ կը պատրաստուէր միւս Սարգիս վարդապետի ձեռքին տակ, սակայն երկու Սարգիսներ աւելի փափաքող էին միաբանելու կէտ մը գտնել, եւ Արեւմտեայց ուսումէն օգտուելով Հայութեան իսկութիւնը պահել, բան մը որ անհնար էր ցորչափ մոլեգին նախանձայուզութիւն մըն էր Ունիթորներու նշանաբանը: Այս իրականութիւնը լաւ յայտնի էր Որոտնեցիին, որ երբեք չմոտեցաւ զիջողական ձեռնարկներու: Իրեն աշակերտներուն մէջ կը գտնուէր, իրմէ ալ աւելի նախանձայոյց մէկը, Մաղաքիա Ղրիմեցի վարդապետը: Բնիկ Ղրիմու Կաֆա քաղաքէն, եւ նշանաւոր ազգատոհմին զաւակ, յոյժ մեծ տան որդի, եւ մեծ հարստութեան տէր, որ եկեղեցոյ ծառայելու փափաքով եկած էր աշակերտիլ Որոտնեցիին՝ Տաթևի վանքին մէջ: Գրեթէ տասնամեայ աշխատութենէ ետքը, ինքն ալ գործի գլուխ եղաւ Նախիջեւանի վանքերը ծաղկեցնելու եւ աշակերտութիւն կազմելու միտքով

(ՄԵԾ.15), բայց եղելութիւնները զննել է կշռել է տքը, եւ տեսնելով ու Ունիթորներ վերացական ուսումներու հետ գործնական միջոցներու եւ յայտնի բռնութիւններու դիմել է չեն կասիր: Մաղաքիա ալ որոշեց այդ կերպն ալ ընդունիլ, եւ արտաքին միջոցներով զօրացնել ուղիղ ուսման հետեւողները, ընկճել հակառակողները, եւ քաջալերել հաւատացեալ ժողովուրդը: Այդ նպատակին յատկացուց իր հայրենական մեծագանձ հարստութիւնը եւս եւ ինչ որ ծանօթներէն եւ բարեացականներէն կրնար հաւաքել: Ձեռք առաւ նաեւ տիրող պետութեան պաշտօնեաները՝ որ իր ուղղութեան օգնեն եւ սկսաւ բռնութեամբ ալ վանել բռնութիւն գործածողները: Իսկ ինքն կատարեալ ճգնողական կեանքի հետեւեցաւ, ճգնաւոր կոչոււնը իբր մականուն ստանալու չափ, եւ զգեստի ու ուտեստի ու կենցաղի ամէնէն խստամբեր պայմաններուն ենթարկելով իր անձը (ՄԵԾ.16):

Տ. ԹԵՌԴՈՐՈՍ Բ. ԿԻԼԻԿԵՑԻ

1354. ԸՆՏՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹԻՒՆ

Հնար է միտքէ անցընել, թէ այն խառնակ ու անկերպարան վիճակի մէջ, որ կը տիրէր Սոյ հայրապետական աթոռին շուրջը, հնար ըլլար կանոնաւոր ձեւակերպութիւններով կաթողիկոսական ընտրութիւն կատարել, ուստի աւելորդ կը նկատենք որոնել թէ ինչ կերպով բարձրացաւ Թէոդորոս հայրապետական աթոռը: Իր նախընթացէն ալ տեղեկութիւն չունինք, եւ Կիլիկեցի մակդիր անունը տուած ենք իրեն այն ենթադրութեամբ, որ երկրացի մը պէտք է եղած ըլլայ, քանի որ Սիս աւերակ էր այլ եւս: Անշուշտ ազդեցիկ եպիսկոպոսներէն մին եղած է, թագաւոր կոչուող Կոստանդինի պաշտպանութիւնը վայելած է (1369), եւ Սոյ ամիրային ալ պաշտպանութիւնը ստացած է անշուշտ այն միջոցներով, որոնք Թուրք ամիրաներու աչքին նշանակութիւն ունէին: Ուրիշ եղանակ մը մտածել անհնար է, կշռելով պարագաները եւ բաղդատելով հետզհետէ անկումի դիմող աթոռին վիճակը: Թէոդորոսի աթոռ բարձրանալուն թուականը, հաւանակագոյն հաշուով գրինք 1382-ին, եւ պէտք չենք զգար անգամ մըն ալ կրկնել մեր տուած բացատրութիւնները (1348): Անեցիին շարունակողը կը գրէ թէ տէր Թէոդորոս գնաց ի Մսըր, եւ մեծաւ պատուով ընկալաւ զնա սուլտան Բարխուղն (ՍԱՄ.170), որ է Բարկուկ կամ Պարգօն-Տայէր, այն ոոր առաջ լոկ խնամակալ էր: Դարդէլի պատմութեամբ, Շապան-Էշրէֆ սուլտանին 1377 մարտ 12-ին (ԴԱՐ.157) սպանուելուն վրայ, անոր յաջորդած էր որդին Մելէք-Մանսու կամ Մանսուր-Ալայեէտտին, 7 տարեկան տղայ մը (ԴԱՐ.159), իսը իշխանութիւնը իրարու ձեռքէն յափշտակած էին ինքնընտիր խնամակալներ, Քարաշ (ԴԱՐ.159), Էնէբէդ (ԴԱՐ.160), Դեստամուր (ԴԱՐ.163), Բարեկ (ԴԱՐ.162), եւ Բարկուկ, միշտ իբրեւ խնամակալ սուլտանին եւ պետութեան (ԴԱՐ.181): Վերջինիս սուլտանութեան հասնիլը 1382-ին կը գրուի, եւ Թէոդորոսի անոր օրով Եգիպտոս գալը կը ցուցնէ թէ նոր բարձրացած էր կաթողիկոսութեան: Պատմութիւնը բացառիկ պատճառ մը չի տար այդ այցելութեան, ուստի կը մնայ հետեւցնել, թէ նոր պաշտօնի անցած ըլլալով, հաստատութիւնն ընդունելու եւ տիրապետող սուլտանութեան պաշտպանութիւնը ստանալու համար կատարուած ուղեւորութիւն մըն էր: Սոյն այս պարագան

նոր փաստ մը կըլլայ Պօղոսի մահը մինչեւ 1382 յետածգելու (1348), եւ նոյն տարին դնելու յաջորդին կաթողիկոսութիւնը:

1355. ԼԵԻՈՆԻ ՀԱՄԱՐ ԶԱՆՔԵՐ

Թէոդորոսի Եգիպտոս գացած տարին, Լեւոնի գերութեան վերջանալուն եւ Եգիպտոսէ հեռանալուն թուականն է, այլ չենք կարծեր որ իրարու հանդիպած ըլլան: Լեւոնի Աղեքսանդրիայէ մեկնիլը 1382 հոկտեմբեր 7-ին տեղի ունեցաւ, իսկ Թէոդորոս աւելի ետքը հասած պիտի ըլլայ, զի Լատին պատմիչը բնաւ անոր մասին ակնարկ մը չունի: Լեւոն գրեթէ մոռցուած մնացած էր Գահիրէին մէջ մինչեւ 1377 տարին, երբ խումբ մը ազնուական եւ եկեղեցական Լատին ուխտաւորներ Երուսաղէմ չգացած Գահիրէ հանդիպեցան եւ իրեն հետ տեսակցեցան: Ասոնց մէջ էր Յովհաննէս Դարդէլ քահանայ (ԴԱՐ.158), Փրանիսկեան միաբան (ԴԱՐ.168), բնիկ Գաղղիացի, Եստամպ (Etampes) քաղաքէ, որ առանձինն մտադրութիւն դարձուց Լեւոնի վրայ: Յուլիս 20-ին յատուկ պատարագեց թագուհին անունին օրը՝ Ս. Մարգարիտայի տօնին, եւ յանձն առաւ իր մեծաւորէն հաւանութիւն ստանալով դառնալ եւ Լեւոնի մօտ մնալ, իբրեւ խոստովանահայր կամ դրաներէց, եւ այնպէս ալ ըրաւ (ԴԱՐ.158): Սա ինքն է Դարդէլ պատմիչը, որ ինչպէս կը տեսնուի, նախընթաց եղելութիւնները իր հեղինակութեամբ պատմած չէ, այլ պարզապէս Լեւոնի ըմբռնումները կրկնած է, որոնք հարկաւ ինքզինքը արդարացնելու տեսակէտով հաղորդուած էին: Լեւոն կանխաւ դիմումներ ըրած էր պապին, Գերմանիոյ եւ Յունաց կայսրներուն, Գաղղիոյ եւ Նէապոլսոյ եւ Սպանիոյ թագաւորներուն, բայց ոչ մէկ կողմէն օգնութիւն չէր տեսած Դարդէլի գալուստը կարծես թէ բարեգուշակ եղաւ, զի 1377 օգոստոսին պատգամաւորներ հասան Եգիպտոս՝ Կիպրոսի թագաւորէն, Նէապոլսոյ թագուհիէն, եւ Գուիտոնի Զապէլ աղջկան միջնորդութեամբ Յունաց կայսրէն, որոնք Լեւոնի ազատութեանը համար միջնորդեցին, բայց արդիւնք չունեցան, չի ունայնածեռն եկած էին, մինչ Սարակիսոսք ընչաքաղցք են ի բնէ, եւ աչս արծակեն ի գոյս օտարաց, կըսէ Դարդէլ (ԴԱՐ.155): Եգիպտացիք այդ միջնորդութիւնները նախատեսելով՝ Լեւոնի ձեռքէն զիր առած էին թէ ինքն Գահիրէէ հեռանալ չի փափաքիր (ԴԱՐ.156), եւ անկէ օգտուեցան միջնորդութիւնները մերժելու: Լեւոն եւ Դարդէլ պէտք զգացին պատուիրակ մը ունենալ Եւրոպիոյ մէջ, որ ազատութեան համար պէտք եղած միջոցները հոգայ, եւ այս նպատակով Դարդէլ ինքն Եգիպտոսէ մեկնեցաւ 1379 սեպտեմբեր 11-ին եւ 1380 մարտ 5-ին Արագոնայի Պետրոս Դ. թագաւորին ներկայացաւ Բարկինոնիա (Barcellona) քաղաքին մէջ, զիրերը յանձնեց եւ գործը բացատրեց, ինչպէս նաեւ խոստումներ ընդունեցաւ, բայց չի կրցաւ Եգիպտացիները հաճեցնելու համար պէտք եղած հարուստ ընծաները ձեռք ձգել: Այդ պատճառով Դարդէլ Կաստիլիա անցաւ, եւ Յովհաննէս Ա. թագաւորին ներկայացաւ 1380 նոյեմբեր 29-ին Մէդինա-Կամպօ (Medinad el Campo) քաղաքը (ԴԱՐ.172), եւ սիրտը շարժելու համար սկսաւ պատմել զնեղութիւնս բանտին եւ զվիշտս թագուհւոյն Մարգարիտայ՝ եւ զօրհորդին Մարիամու կամ Փեննայի դստեր նորա եւ թէ զհարդ զօր ամենայն բռնադատէին զնա ուրանալ զՔրիստոս (ԴԱՐ.173), թէպէտեւ Լեւոն որչափ ալ արգելական ի Գահիրէ (ԴԱՐ.163), սակայն նոյն

իսկ Ղարդէլի վկայութեամբ, Գահիրէի մէջ կապրէր ըստ հաճոյից կամաց իւրոց (ՂԱՐ.153): Իրաւալ Ղարդէլի գործածած միջոցը իր օգուտը ունեցաւ եւ յուզեցան գութք արքային Կաստիլիոյ, եւ խօսեցաւ ընել եւ տալ ինչ որ պէտք ըլլայ (ՂԱՐ.174): Սակայն գործադրութիւնը յապաղեցաւ թէ Կաստիլիոյ արքունիքին մէջ տեղի ունեցած արկածներուն պատճառով, եւ թէ Հռոմէական եկեղեցւոյ մէջ տիրող մեծ հերձուածին երեսէն, որ յառաջ կու գար Ալինիոնի Կղեմէս Է. պապին, եւ Հռոմի Ուրբանոս Զ. պապին իրարու դէմ մղած բուռն պայքարէն: Ղարդէլ բաւական աշխատեցաւ մինչեւ որ ամէն տեսակ դժուարութեանց յաղթէր, եւ Կաստիլիոյ թագաւորին ընծաները, եւ երկու թագաւորներուն գիրերը ձեռք ձգէր, եւ հազիւ 1382 մայիս 21-ին կրցաւ Սպանիայէ մեկնիլ Եգիպտոս դառնալու համար (ՂԱՐ.180):

1356. ԼԵՒՈՆ ԱԶԱՏ

Յովհաննէս Ղարդէլ, եւ Կաստիլիոյ թագաւորին զինակիրը, եւ Արագոնայի պատգամաւորը, միասին Աղեքսանդրիա հասան 1382 օգոստոս 14-ին, անկէ Գահիրէ անցան, եւ Լեւոնի կարգադրութեամբ բերուած ընծաները մաս մաս ըրին, սուլտանին, Բարկուկին եւ կարեւոր պաշտօնէից համար: Սեպտեմբեր 5-ին Բարկուկին ներկայացան, եւ սեպտեմբեր 18-ին սուլտանին, եւ ընծաները իրենց արդիւնքն ունեցան, եւ սեպտեմբեր 30-ին Լեւոնի ազատութեան հրամանը ստացուեցաւ եւ հանդիսաւոր պատուասիրութիւններ կատարուեցան: Լեւոն առանց ժամավաճառ ըլլալու ճամբորդութեան պատրաստութեանց ձեռնարկեց, իր հետեւորդներն ու գերութեան ընկերները փրկանաւորեց նոր ստացած միջոցներով, եւ սուլտանին սեփական գետանաւով Նեղոսն ի վար Գահիրէէն Աղեքսանդրիա հասաւ, եւ հոկտեմբեր 7-ին առաջին գտած նաւով Աղեքսանդրիայէ մեկնեցաւ: Եգիպտական արքունիքի մեծերը մոռցեր էին Լեւոնէ երդում պահանջել նորէն իրենց դէմ չպատերազմելու եւ չգործելու համար, եւ ստիպաւ հրովարտակ հանեցին ետ դարձնելու հրամանով, սակայն սուրհանդակը հասաւ առտուն, երբ Լեւոն գիշերուան մէջ արդէն մեկնած էր: Ասկէ ետքը կը դնէ Ղարդէլ Մանսուր սուլտանին սպանութիւնը, եւ Բարկուկի սուլտան հռչակուիլը (ՂԱՐ.185): Ըստ այսմ Լեւոնի մեկնելէն ետքը տեղի ունեցած կըլլայ Թէոդորոս կաթողիկոսի Եգիպտոս հասնիլը, քանի որ սուլտան Բարխուղն է որ մեծաւ պատուով ընկալաւ զնա (ՍԱՍ.170): Ղարդէլի պատմութեամբ, Լեւոն հոկտեմբեր 7-ին հասաւ Հռոդոս, եւ հոն լսեց Կիպրոսի Պետրոս Բ. թագաւորին հոկտեմբեր 10-ին մեռած ըլլալը: Պահ մը մտածեց Կիպրոս անցնիլ եւ թագաւորութիւնը ձեռք ձգել իբրեւ Լուսինեան ազգատոհմին երիցագոյնը, բայց Հռոդոսի ասպետները չօգնեցին Գենուացւոց հետ չթշնամանալու համար: Ուստի նոյեմբեր 21-ին Հռոդոսէ նաւարկելով դեկտեմբեր 12ին հասաւ Վենետիկ եւ Վենետիկցիք ալ զլացան Կիպրոս երթալու համար ուզած նաւերը տալ (ՂԱՐ.187): Մրցակից պապերուն մէջէն, Լեւոն՝ Ալինիոնի պապին կողմը բռնեց, թէպէտ Հռոմի աթոռը մինչեւ այսօր հակապապ կը հռչակէ Ալինիոնի Կղեմէս Է. պապը: Վենետիկէ հիւսիսային Իտալիոյ ճամբով Լեւոն եկաւ Ալինիոն, եւ իբրեւ ճշմարիտ թագաւոր եւ իբրեւ հաւատոյ խոստովանող մեծ պատուով ընդունուեցաւ, եւ 1383 մարտ 1-ին Կղեմէս նուիրեց անոր զպատուական վարդն ոսկեղէն, իբրեւ քան զամենեսին ի

թագաւորս (ԴԱՐ.189): Լեւոն Եգիպտոսէ ելնելէ ետքը Դարդէլի աշխատութիւնը վարձատրելու համար, անուանած էր զայր ատենադպիր Հայոց (ԴԱՐ.185), այսինքն է իրեն քարտուղար, պապն ալ զայն վարձատրելու համար նշանակեց յեպիսկոպոսութիւն քաղաքին Տորտիբուլէայ ի թագաւորութեան Նէապոլիսի, թերեւս Տերլիտոյ (Terlizzi), զի յիշուած անունով քաղաք չենք գտներ: Այս առթիւ Լեւոն ալ Յովհաննէս Դարդէլի տեղ Յովհաննէս Կորսինի կրօնաւորը անուանեց ատենադպիր Հայոց (ԴԱՐ.189: Յատկապէս մանրամասնեցինք Լեւոնի ազատութիւնը եւ ուղեւորութեանց պարագաները՝ քաղելով Դարդէլի գրածներէն, որ գլխաւոր գործիչն ու Լեւոնի ուղեկիցն էր: Այս կերպով անհիմն կը յայտնուին այն պատմութիւնները որոնք Շահան Հայ իշխանի մը աշխատութիւնը, եւ Հռոմի Ուրբանոս պապին միջնորդութեան կը վերագրեն Լեւոնի ազատութիւնը: Թերեւս Շահան կոչուածը շփոթուած ըլլայ նախկին Հայ քահանայ եւ հաւատափոխ Մանուէլի հետ, զոր Դարդէլ սուտ ասպետ եւ խաբէբայ կանուանէ, բայց եւ այնպէս պարտաւորուեցաւ միջոց մը իրեն գործակից պահել: Միեւնոյն պատճառով ալ չկրնար հաստատուիլ Լեւոնի Եգիպտոսի ելնելէն ետքը Երուսաղէմ այցելած, եւ Մարգարիտան ու Փեննան այնտեղ թողած ըլլալը (ԶԱՄ.Գ.363), որուն արծագանգ կըլլան Երուսաղէմի մէջ ընդունուած զրոյցներն ալ, թէ Լեւոն պատուասիրուած ըլլայ Յովհաննէս Լեհացի պատրիարքին կողմէն, եւ թէ թագուիին ու աղջիկը Երուսաղէմ ասպրած ու մեռած եւ Ս. Յակոբի մէջ թաղուած ըլլան, Սարգիս Եգիպտացի պատրիարքին օրով 1405-ին (ԲԱՌ.46): Ուրիշ մըն ալ Մարգարիտ թագուիին Եգիպտոսի մէջ մեռած եւ Հայոց Ս. Մարտիրոս եկեղեցւոյն մէջ թաղուած, կը գրէ, 1377-էն քիչ ետքը (ՍԻՍ.560), որ է ըսել Դարդէլի Եգիպտոսէ մեկնելէն առաջ: Սակայն Դարդէլ այսպիսի բան մը չի յիշեր, եւ Կաստիլիոյ թագաւորին առջեւ արքայազուն տիկիններուն նեղութիւնները կը պատմէ (ԴԱՐ.173), որով կը ցուցնէ թէ 1380-ին վերջերը դեռ կենդանի էին: Բայց միւս կողմէն պէտք է եւս նկատել, թէ Լեւոնի Եգիպտոսէ մեկնելուն առթիւ եւ մեկնելէն ետքը, Դարդէլ այլեւս թագուիիին եւ դստեր խօսքը չընէր, ուսկից կրնայ հետեւիլ Մարգարիտի 1381-ին վերջերը կամ 1382-ին սկիզբները Եգիպտոսի մէջ մեռած ըլլալուն աւանդութիւնը (ԲԱՍ.147):

1357. ՆՈՐ ՎԱՆՔԵՐ

Ուղղամիտ եւ ուղղափառ վարդապետներու կողմէ Ունիթորներու դէմ բացուած պայքարը պատմած ատեննիս (1350), յիշեցինք Ապրակունեաց կամ Երնջակի վանքին մէջ ծագած գայթակղութիւնը, եւ աշակերտութեան մէջ ծագած շփոթութիւնը (1352), որ նախազգացուած էր Ստեփանոս փակակալ վարդապետէն տեսլեամբ գիշերոյ յանուրջս երագոյ (ՄԵԾ.31): Մաղաքիա Ղրիմեցի վարդապետ հազիւ թէ լուր կառնէ, տեղւոյն վրայ կը հասնի, եւ Ապրակունեաց վանքին կացութիւնը ուղղելու համար, անմիջապէս Տաթեւէ հոն կը հրաւիրէ Որոտնեցին, եւ անոր կը յանձնէ գործը նայիլ եւ կարգադրել, մինչ ոչ է տարածեալ գայթակղութիւնն չարութեան տգէտ աշակերտացն (ՄԵԾ.39): Իսկ Սարգիս Ապրակունեցին, որ ուղղութենէ չէր շեղած, բայց յուզումը զսպելու զօրութիւնը չէր ունեցած, կը փոխադրէ Նախիջեւանի մօտ Աստապատի վանքը, հոն ալ աշակերտութիւն մը պատրաստելու համար: Ղրիմեցին իր նիւթական միջոցները երկուքին

տրամադրութեան տակ կը դնէ, վանքերուն բարեկեցիկ վիճակն ապահովելու համար, եւ իր գիտցած արտաքին միջոցներն ալ կը գործածէ՝ դուրսէ ոտնձգութիւնները ու բռնութիւնները զսպելու: Այդ կարգադրութեանց թուական կրնանք նշանակել 1380 տարին, կամ քիչ առաջ, Պօղոս կաթողիկոսի վերջին ատենները: Որոտնեցին ազդու կերպով քննութիւն կատարեց, կոչեաց զամենայն կարգաւոր եւ աշխարհական, եւ ստուգեաց ի նոցանէ զամենայն չարութիւն տգէտ աշակերտաց: Ամէնքը հրապարակային հարցուփորձի ենթարկեց, եւ երբ պարտաւորեցան արտաքին պատիժներով ալ խրատեց, զոմանս եղին ի բանտի յերկաթի հարեալ, եւ զոմանս բրածեծ արարին (ՄԵԾ.40): Որոտնեցիի ըրածը պէտք չէ զարմանք պատճառէ, նկատելով ժամանակին սովորութիւնները, եւ Ունիթորներու կողմէ ձեռք առնուած բռնութիւնները, մանաւանդ որ Որոտնեցին իբր ապաշխարութիւն խստացած է թերութիւնին ճանչցողներուն վրայ, իսկ բաժնուիլ ուզողներ՝ ելած ու մեկնած են ազատօրէն: Ասոնց մասին ալ կը գրէ Մեծօփեցին, թէ ամենեքեան պատմեցան, ոմանք գետակուր եղեն, ոմանք խայտառակեալ մերկս շրջէին, եւ անոնք իսկ որ փախուցեալ գնացին յաշխարհն Ֆրանկաց, եւ նոցա միջի չարախօսութիւն արարեալ՝ ի պղնձի եղեալ եփեցին (ՄԵԾ.40): Քանի որ իրեն չտեսած բաները կը պատմէ Մեծօփեցին, գրոյցներ կրկնած կըլլայ: Իր բացատրութիւնները վերլուծելով կրնանք ըսել, թէ լատինացեալ վարդապետներուն մէջէն ջլախտաւոր խելագարներ ալ եղան, կամ թէ Լատիններուն կասկածաւոր երեւնալով կրակի փորձութեան ալ ենթարկուեցան, հաւատաքննական ատեններու սովորական ձեւով: Այդ անջատուողներուն մէջէն զղջացեալք ետ դարձողներ ալ եղած են, ինչպէս յանունէ կը յիշուի Ատոմ Մոկացի վարդապետ մը, որ դառնալէն ետքը առաջ Երուսաղէմ գացած, եւ անկէ իր գաւառը եկած է, ուր եւ զմարմնաւոր պատիժն իւր կրեաց (ՄԵԾ.40): Ապրակունեաց եւ Աստապատի վանքերը երկու նշանաւոր մեծ վարդապետներուն ձեռքին տակ շուտով յառաջացան եւ փայլեցան՝ Ղրիմեցիին կատարած պահպանութեան եւ պաշտպանութեան շնորհիւ: Ամէն կողմէ ուսման ծարաւի, եւ եկեղեցւոյն հաւատարիմ աբեղաներ եւ քահանաներ եւ դպրիւրներ՝ խումն դիմեցին սոյն վանքերը, եւ բազմաթիւ աշակերտութիւն մը կազմուեցաւ, որ նոյն իսկ Ունիթորութեան կեդրոնին մէջ ուղղափառութեան համար աշխատեցաւ ու արդիւնաւորեցաւ, եւ զօրաւոր թումբ եղաւ օտարամուտ նորութեան եւս քան զեւս տարածուելուն: Մաղաքիա Ղրիմեցի, ամէն տեսակ դիւրութիւններ պատրաստեց եւ դժուարութիւններու յաղթեց, մինչեւ իր կեանքին վերջը, որ դժբախտաբար շատ շուտ վրայ հասաւ:

1358. ԼԷՆԿԹԵՄՈՒՐԻ ԱՐՇԱԲԱՆՔԸ

Քաղաքական կացութիւնը, թէպէտ անկանոն ու բռնապետական իշխանութեանց ներքեւ, փոքր ի շատէ հանդարտած վիճակ մը ունէր, երբ անակնկալ մրրիկի պէս նոր արշաւանք մը հասաւ արեւելքէն, որ վերիվայր դարձուց երկրին կացութիւնը, հուր ու սուր, աւերած ու կոտորած սփռելով ամէն կողմ, եւ զլխաւորապէս Հայաստան ու Հայաբնակ գաւառները: Լէնկթմուրի կամ Կաղ-Թիմուրի կուզենք ակնարկել, զոր Եւրոպացիք Թամերլան անունով կը ճանչնան: Լէնկթմուր 1335-ին Թաթարաց Քէշ քաղաքը ծնած էր, եւ 1361-ին իր հայրենական երկրին մասնաւոր

իշխանութեան անցաւ, եւ հետզհետէ գայն ընդարձակեց, քաջութեան, բռնութեան եւ խարդաւանութեան միջոցները անխտիր գործածելով, մինչեւ որ 1370-ին Թաթարաց մեծ խան հռչակուեցաւ: Իսլամ պետութիւններ կամ սուլտանութիւններ բոլոր Ասիոյ կը տիրէին այն միջոցին, եւ բաժինները իրարու ձեռքէ կը խլէին: Մեծ Խալիֆա մը կը մնար Պաղտատի մէջ, որ անունէ աւելի ազդեցութիւն չունէր միւս սուլտաններուն վրայ, որոնք կ'իշխէին Պարսկաստան, Ատրպատական, Միջագետք, Ասորիք, Եգիպտոս, Փոքր Ասիա, Կովկաս, եւ ամէնուն ձեռքին ներքեւ ալ Հայութեան ցրուեալ բաժիններ կը գտնուէին, որոնք ամէն շարժումներուն աղէտները կը կրէին: Լէնկթմուր իր ընդհանուր իշխանութեան առաջին տասնամեակին մէջ Թաթարներու եւ Պարսիկներու սահմաններուն մէջ գործեց, եւ միայն 1380-ին իրեն բանակները ողողեցին Ատրպատականը եւ Հայաստանը: Սուլտանիոյի ամիրան Էտիլ հպատակութիւն յայտնեց, եւ Թաւրիզի ամիրա Ահմէտը հալածելու օգնեց, բայց իբր գաղտնի դաւազիր ամբաստանուելով, պղնձի սանի մէջ եփուելով սպանուեցաւ (ՄԵԾ.13): Իսկ Թաթար հրոսակը Ատրպատականէ սփռեցաւ Կանայ եւ Կարսի կողմերը, Սիւնիք ալ մտաւ 12 գաւառները աւերեց ու աւարեց, բայց 1382-ի յունուար 6-ին Յայտնութեան օրը եկած սաստիկ ձիւնը, հրոսակը ստիպեց ցրուիլ, ու այդ առթիւ բազումք զերծան ի գերութենէ, եւ ասպատակողները զբազում մասն աւարին ի բաց ընկեցեալ, գնացին յաշխարհն իւրեանց (ՄԵԾ.14): Սիւնեաց գաւառներուն արկածները, անհնար էր որ Ապրակունեաց եւ Աստապատի վանքերուն ալ աղետալի չըլլային, սակայն յատուկ յիշատակութիւն մը չգտնելնուս կը հետեւցնենք, թէ Ղրիմեցիին ջանքերն ու նպաստները՝ վնասները արգիլեցին կամ դարմանեցին:

1359. ՂՐԻՄԵՑԻԻ ՄԱՀՐ

Մաղաքիա վարդապետ Ղրիմեցի, եղելութեանց պարագաներէն ստիպուած, եւ Ունիթորներու շահատակութիւններէն զրգռուած, խիստ կերպով զանոնք զսպելու կը հետեւէր: Միառմի կը դիտէր աւելի նախանձայոյզ գործիչները եւ իբր հասարակ խռովարարներ աշխարհական դատարանի առջեւ կը հանէր, ծախք չէր խնայեր, բուռն միջոցներէ չէր քաշուեր, այնպէս որ սարսափ ազդեր էր անսանձ նախանձայոյզներուն վրայ: Ասոնք ալ իրենց կողմէ ատելութեան միջոցներու ձեռնարկեցին: Նախ փորձեցին ամբաստանութիւններ գրել Հռոմի Ուրբանոս պապին, որ առանց արեւմտեան հերձուածին զբաղումներուն ալ (1355), դժուար թէ կարենար ազդեցութիւն գործել իրեն չհպատակող Հայերուն վրայ: Տեսնելով որ Ղրիմեցիին ազդեցութենէն ազատելու կերպ մը չեն գտներ, եւ իրենց անոր դէմ գործած հակառակութիւնները արդիւնք չեն ունենար, ձեռք առին նոյն իսկ Մաղաքիայի սանամայր եղող կին մը, որ ունիթորութեան աշակերտած էր, եւ համոզեցին թէ հռոմէական եկեղեցւոյ նուիրական յաջողութիւն պիտի ըլլայ անոր մահը: Մաղաքիա Երնջակի Քարադաշտ գիւղին մէջ, կերակուրի սեղանին վրայ մեռաւ, դեղակուր եղեալ ի սանամօրէն իւրմէ յաղթարմայէ (ՄԵԾ.16): Մխիթար Ապարանցի ջերմ Ունիթոր, որ առաջ Մաղաքիայի աշակերտած էր, կըսէ թէ յանկարծամահ մեռաւ կերակուրի վրայ, եւ ել համբաւ թէ Ունիթորք դեղեալ իցէն զնա (ՉԱՄ.Գ.449): Մեզի կը բաւէ որ տիրող կարծիքին Ունիթոր մըն ալ

վկայէ, իսկ հերքելու փաստ մը չի ցուցներ: Մաղաքիա Ղրիմեցին իր տեսակին մէջ յատուկ դէմք մըն է, ազնուականութիւնը եւ հարստութիւնը ճգնաւորի խստամբերութեան փոխանակող, որ զամենայն ժամանակս կենաց իւրոց, հարկաւ եկեղեցական կեանքին մէջ, միս ոչ եկեր եւ զինի ոչ էարբ, որ Սուրբ Սարգսի տօնէն մինչ ի տօն Վարդավառին ջուր ոչ էարբ, որ ի մեծի պահոցն՝ կիրակիէ միայն փոշեջուր ճաշակէր, որ միշտ քուրձ զգեցեալ էր, որ քրով աւազակեաց, փշոտ ճիւղերով, պատեալ էր զանդամս իւր, եւ այս խստամբեր կեանքը կը վարէր, ոչ թէ անապատ քաշուած ու աշխարհէ հեռացած, այլ աշխարհի ամէնէն բուռն եւ սաստիկ զբաղանքներուն եւ տաղտուկներուն մէջ: Իրեն զգացումներն ալ ոչ այնչափ հեզութեան հակամէտ, իշխանական հով մը կը պահէին եկեղեցականութեան ներքեւ ալ, եւ ակն ընդ ական օրէնքին հետեւելով, մոլեռանդ Ունիթորներուն դէմ դարձներ, ինչ որ անոնք ազգային եկեղեցւոյ հաւատարեալներուն դէմ կը գործէին: Մաղաքիայի մահը ճգնաւորի եւ մեծ նախանձայոյզի փառքին հետ նահատակի պսակն ալ աւելցուց իր վրայ, զի զոհ գնաց իր անկոպար եկեղեցասիրութեան եւ ազգային հաւատարմութեան: Մահը տեղի ունեցաւ 1384 թուականին, իսկ օրը անորոշ է մնացած: Յովհաննէս վարդապետ եւ Մատթէոս աբեղայ, որ Մաղաքիայի պատանուը կատարած են, ուզած են անոր մարմինին վրայ գտնուող քուրքերը իբր մասունք պահել, բայց Որոտնեցին չի ներած, եւ միասին թաղել տուած է Ապրակուեաց վանքին մէջ (ՄԵԾ.16), որուն մօտ քիչ ետքը ինքն ալ պիտի թաղուէր:

1360. ԴԱՐՉԵԱԼ ԼԷՆԿԹԻՍՈՒՐ

Կրկին անգամ դարձաւ Լէնկթիմուր Հայոց կողմերը, եւ 1386-ին ներքին գաւառներէն ելնելով, նորէն իջաւ դէպի Պարսկաստան եւ Ատրպատական, անկէց դէպ Սիւնիք, եւ հեղեղօրէն յառաջացաւ մինչեւ Երնջակ, Կարբի, Բջնի, Կողբ, Գառնի, եւ Սուրմարի (ՍԱՄ.171) որ Սուրբ-Մարի ալ գրուած է (ՄԵԾ.17): Այնչափ ահաւոր էր արշաւանքին վախը, որ ամէն կողմէ ժողովուրդները լեռներու անառիկ կիրճերը եւ անմատոյց գագաթները կապաւինէին: Մարտիրոս Կողբացի տանուտէր մը, իր երկրացիները Բարդող լեռան վրայ հանեց, եւ ապրեցոյց մեծաւ պատերազմաւ եւ սրտապինդ զօրութեամբ (ՄԵԾ.18): Այդ միջոցին պէտք է դնել Որոտնեցիին ալ Ծար գիւղի բարձունքը ապաւինելը, այլ ոչ եթէ Որոտնէ (ՍԱՄ.170), այլ Ապրակունիքէ փախչելով՝ Երնջակի պաշարման պատճառով (ՄԵԾ. 17): Մեծփեցին կը պատմէ, թէ Կաղզուանու Վարդիւ-Հայր վանքի միաբաններէն երկուքն ալ ԳԳետարգել Ս. Նշանը ազատելու համար գաղտնի կը թաղեն, բայց երկուքին ալ սպանուելովը, տեղը անյայտ կը մնայ եւ գտնելու համար եղած ջանքեր եւ հետազոտութիւններ անպտուղ կը դառնան (ՄԵԾ. 18): Միայն թէ 15 տարի ետքը 1401-ին գրուած յիշատակարանի մըն էջ, Յովհաննէս եւ Թովմաս եւ Կիրակոս աբեղաներ, կը վկայեն թէ վերստին թափեցաք զսուրբ նշանն Գետարգել, եւ թէ յանձնեցին Վարդապատրիկի Ս. Եղիշէի ուխտը, որ է այժմեան Ոստանի Չաղար Ս. Նշանի վանքը (ՓԻՐ. 15): Բջնայ մէջ ալ ամրոցին գրաւուելէն ետքը կը նահատակեն տեղւոյն Վանակ (ՉԱՄ. Գ. 422) կամ Վանական եպիսկոպոսը, որ էր այր իմաստուն եւ գիտնական, ողորմած եւ գթած ամենայն աղքատաց (ՄԵԾ.

19): Լենկթիմուրի արշաւանքները միայն աւերած եւ կոտորած կը սփռէին, այլ հաւատուրացութիւնը իբր ազատութեան պայման առաջարկելով, պատճառ կըլլային որ բազումք նահատակութեան հասին եւ պսակաց արժանացան: Այս նպատակով իրենց հաւատքին հաստատուն եղողները չարչարէին տանջանօք, սովով, սրով, գերութեամբ, անտանելի չարչարանօք եւ անագորոյն բարութ (ՄԵԾ. 13), զոր աւելի մանրամասնելով Շահապունեցի յիշատակագիր մը կը ըսէ. Ոմանք հրով կ'իսայրեաց տոչորեալք, եւ այլք ի սովոյ գազանաբէկ վտանգեալք, կէսք առաթուր դիաթաւալ սրախողխող գալարեալք եւ առհասարակ անթաղ ընկեցեալք (ԶԱՄ. Գ. 421), իսկ նահատակուողներուն թիւը Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ միայն է գիտելի, կըսէ ժամանակակից պատմիչը (ՄԵԾ.19): Լենկթիմուր Վրաստան ալ կարշաւէ, Տփղիսի բնակիչները կը կոտորէ, այնպէս որ սպանեալն յոլով էր քան թէ ապրեալն, եւ Ստեփանոս Փիր վարդապետ հազիւ կազատի մազապուրծ եղեալ ի սպանմունէ: Բագարատ վրաց թագաւորը, կը կարծէ ընծաներով ազատիլ, այլ հաւատքն ալ վրայ տալու կը հարկադրուի, թէպէտ առ երեսս. սակայն ձմեռը հասած ըլլալուն, Լենկթիմուր ձմերելու համար Արցախ կը քաշուի, որ է Ղարաբաղ (ՄԵԾ.20), կամ նոյն է նախնի Մուզանու դաշտը (ՍԱՄ.171), Բագարատն ալ մէկտեղ տանելով: Իսկ սա կեղծեալ պատրաստականութեամբ, Լենկթիմուրէ մեծ բանակ մը կուզէ որ անոր հնազանդեցնէ ամբողջ Կովկասի ուրը ղեցերը, որ են Վրացի, Ափխազ, Իմէրէլ, Մէկրէլ, Օսէդ, Սօնք, Մեսխ ու Դրալ: Գունդերը առնելով ճամբայ կելլէ, եւ գաղտնի իր Գորգի, Կոստանդին ու Դաւիթ օրդիներուն լուր կու տայ պատրաստ գտնուիլ, եւ իր ձեռքը եղած բանակը, ի նեղսագոյն եւ ի կածան տեղիս առաջնորդելով, 12,000 հոգիէ աւելի ջարդել կու տայ, եւ ինքն ալ լեռնային կողմեր ապաւինելով կազատի (ՄԵԾ. 20), ի գալ տարւոյն յաւուրս աւագ զատկին, որ 1387-ին ապրիլ 7-ին կը հանդիպէր, Լենկթիմուր Մուզանէ Սինիք կիջնայ եւ անկէ կը դիմէ Հայաստանի հարաւային գաւառները:

1361. ԾՈՒԱԶԱՏԻԿ ԶԵՂԱԲ

Այս տեղ հարեւանցի յիշենք թէ ուղիղ չէ ոմանց 1387 տարին ծռազատիկ կարծելը (ԶԱՄ. Գ. 423), որուն պատճառ եղած է թերեւս վերջին 1292 տարւոյ ծռազատիկէն (1191), 95 տարի հաշուելը, որ է ծռազատիկներու պարբերական շրջանը: Սակայն այդ պարբերականը հաստատուն չէ, այլ միջոց մը այն կը խախտի նահանջներու յառաջ բերած տարբերութեամբը, եւ 532 տարիներու շրջանին մէջ միայն չորս ծռազատիկներ տեղի կունենան, եւ 247 տարիներու միջոց մը առանց ծռազատիկի կանցնի: Ըստ այսմ 1292-է ետքը նոր ծռազատիկի պիտի հանդիպինք 1539-ին զատկի կիրակի օրը, ոչ թէ ապրիլ 6-ին կը հանդիպէր՝ ինչպէս պէտք էր ըլլար ծռազատիկ կազմելու համար, այլ ապրիլ 7-ին:

1362. ԼԷՆԿԹԻՄՈՒՐԻ ՅԱՂԹՈՒԻԼԸ

Հայաստանի հարաւային կողմերը երկու գլխաւոր ամիրայութիւններ կազմուած էին վերջին ատեններ, զորս ժամանակակից ազգայիններ թուրքմանի տէրութիւններ կը կոչեն, այլ եւ Մարաց պետութիւն կանուանեն (ՄԵԾ. 27), եւ Քուրդ անունն ալ կու տան (ՄԵԾ. 29): Մէկուն կեդրոնն էր

Սասունի լեռներուն վրայ, եւ միւսինը Ամիթ կամ Տիարապէքիր քաղաքին մէջ, եւ համացեղ լինելով ալ՝ իրարու հետ թշնամութեամբ էին: Ընդհանրապէս հովիւ ժողովուրդ էին, եւ մեծութիւննին ոչխարներու հոտերը ըլլալուն, անոնցմէ կառնէին իրենց անունը, հիւսիսայինները Գարաքօյունլու եւ հարաւայինները Աքքօյունլու, իբր սեւ ու ճերմակ ոչխար ունեցողներ: Երկուքն ալ ժամանակին սովորութեան հաւնատ բազմաթիւ փոքրիկ իշխանութիւններու համախմբութիւններ էին՝ գերիշխան պետի մը գլխաւորութեան ներքեւ: Հիւսիսայիններու պետն էր Յուսուփ՝ Սասունի մեծ ամիրայն, որ Գարտ-Եուսուֆ ալ կը կոչուի, եւ իրեն գլխաւոր հպատակներէն էին Գարտ Մէհմէտ՝ Արճէշի, եւ Շէյխ Շէրիֆ՝ Խոյթի ամիրաները: Իսկ Աքքօյունլուներու պետն էր Օսման, որ եւ Օթման կը հնչուի: Լէնկթիմուրի առաջ Գարտ Մէհմէտի վրայ քալեց, որ մինչեւ Ճապաղջուր փախաւ, բայց ետ դառնալով զարկաւ Լողմաղան թաթար զօրավարին գունդը (ՄԵԾ. 21): Ասպատակին մեծ ճիւղը կը յառաջէր դէպի Տարոն, այս պատճառով ճամբուն վրայ եղող ժողովուրդը դէպի Գլակայ վանքը վազեց, Ս. Կարապետի երկնային պաշտպանութեան ալ ապաւինելով: Տեղւոյն եպիսկոպոսն Արդար, եւ Յակոբ ճգնաւոր վարդապետ, եւ այնտեղ ապաւինող Ներսէս Մեծփայ եպիսկոպոս եւ Ստեփանոս Արճիշեցի վարդապետը, եւ Թովմաս Մեծփեցի պատմիչ վարդապետն ալ, որ եւ ես ի ներս կայի կըսէ (ՄԵԾ. 23), հոգեւորով եւ մարմնաւորով կը խնամէին եւ կը քաջալերէին փախստականները: Իսկ Յուսուփ մեծ ամիրայն Տարոնի ժողովուրդը փութացուց Սասունի լեռները բարձրանալ, Շէյխ Շէրիֆին յանձնելով զայն դէպի Խալթ քշել բռնութեամբ եւ հարկանելով, զի քրիստոնէիցն ապստամբեալ ոչ կամէին ելանել ի լեռան Խութայ եւ Սասնոյ, բայց վերջէն համոզուեցան թէ ստիպումը նախախնամական եղաւ (ՄԵԾ 22): Յուսուփի Թիւրքմէններն ալ Քրիստոնէից Աստուծոյն կը դիմէին, եզ մը մատաղ կտրելով Առաքելոց վանքի ուխտարանին, եւ իրօք ալ յաջողեցան վանել Լէնկթիմուրի ասպատակը, եւ բեկեալ խորտակեցաւ զօրութիւն Չաղաթային մինչեւ իսկ 2,000 հոգիէ աւելի՝ սաստիկ շփոթութենէն գահավիժելով մեռան, եւ Մարաֆ անուն Թուրքման մը 100 հոգի սպաննեց Թաթարներէն: Մեծփեցի պատմիչը կը գրէ, թէ Կարապետ Մեծփեցի կրօնաւորը, որ իր տեսեալ գտեսողսն, իրեն պատմեր է թէ երեք սպիտակափայլ արք հեծեալ ի սպիտակ ձի, գայլին ի վերայ օդոյս եւ իջեալ խառնեցան ի զօրս Թուրքմանին (ՄԵԾ. 24), այնչափ անակնունելի եւ հրաշալի եղած էր Լէնկթիմուրի յաղթուիլը: Թաթարներ չվստահելով լեռներէն վեր արշաւիլ, դէպի Վասպուրական դարձան, Բաղէշի ամիրային հպատակութիւնը ընդունեցին, Արծկէէ շատ գերի տարին, որոնց հետ էր Կարապետ Զուղայեցի աբեղան, որ գերիներու հոգեւոր մխիթարիչը, եւ վերջէն եպիսկոպոս ալ եղաւ Սմրղանդ տարուած քրիստոնէից համար (ՄԵԾ. 28):

1363. ՄՇԵՑԻ ՔԱԶՈՒՀԻՆ

Սրտաճմլիկ եւ զարմանալի տեսարանի մը յիշատակը պահած է Մեծփեցին, զոր պէտք չէ որ մենք ալ զանց ընենք յիշել: Այդ ահագին խուճապին մէջ, որուն մատնուած էին Տարոնցիք, Թաթարներուն հասնելուն պատճառով, երբ ամէն ոք ծակամուտ կը պահուէր քարայրներու եւ մացառներու մէջ, աւելի զգալի էր կիներուն տագնապը, որոնք մահէն աւելի գերութեան եւ

բռնաբարութեան եւ խենչ ցանկութեանց զոհ երթալէ կը վախնային, հաւատքին կորսնցնելու ալ վախով: Մուշի գաւառէն կին մի երկիւղած եւ հաւատարիմ, եօթը ութը տարեկան իբրեւ զերեսս հրեշտակի գեղեցկադէմ մանչ գաւակը ձեռքէն բռնած, սուր մըն ալ առած իբր պաշտպանութիւն, կը վազէր զառիվեր Խոյթի լեռները փախչողներուն ետեւէն: Յանկարծ կը տեսնէ զի հետապնդող Թաթարներ գային զկնի եւ մերծենային, եւ այլեւս փախուստի հնարաւորութիւն չունէր: Միտքին առջեւ պատկերացան յանկարծ կրելիք լըկանքը եւ տղուն ապագայ աղէտը, եւ բորբոքեալ զգացումներուն բուռն թափով, սուրը հանեց, զենեաց զորդին ցանկալի եւ մօտը եղող բարձրաւանդակ ժայռէն ի վայր ընկեց զինքն, փառաւորելով զանուն Յիսուսի Քրիստոսի, եւ եհան զհոգի գոհութեամբ (ՄԵԾ. 26): Որդեսպան մայր մը եւ անձնասպան կին մը չէ հնար կարծել այդ Քաջուհին, զոր Մեծփեցին կը բաղդատէ որդին ողջակիզելու պատրաստ Աբրահամին, եւ եօթը գաւակները մահուան տուող Շամունէին, եւ անոնց գերագանց առաքինութեան համահաւասար կը գտնէ Մշեցի կնոջ քաջութիւնն ալ: Որչափ ալ բորբոքեալ երեւակայութեան մէկ վայրկեանին մէջ կատարուած ըլլան կրկնակ սպանութիւնները, սակայն եռանդուն հաւատքի, հաստատուն առաքինութեան, եւ նախանձայոյզ համոզման արդիւնք է այն զօրաւոր որոշումը, որով մայր մը ձեռքը կը մխէ իր գաւակին արիւնին, եւ ինքն իր մահով կը պաշտպանէ իր հաւատքն ու պարկեշտութիւնը: Ընդհանուր ըմբռնման մէջ ալ աւելի մեծ քաջութիւն մը ճանչցուած չէ՝ քան թէ հաւատքին, առաքինութեան, հայրենիքին եւ ընկերին սիրոյն՝ իր կեանքը զոհել: Մշեցի կնոջ ըրածն ալ այս է: Մեծփեցին որպէս զի յայտնի թէ երկբայութեամբ կամ կարծեօք պատմութիւն մը չէ ըրած, կը յաւելու թէ Գլակէ Մուշ գալով հարցափորձած է զտեսողսն եւ զլսողսն, եւ իրողութիւնը ստուգած է: Անունով ալ կը յիշէ Առաքելոց վանքին առաջնորդ Բարթողիմէոս վարդապետին եղբայր Դաւիթ արեղայն (ՄԵԾ.27), որ հարկաւ ճամբու վրայ գտնուած եւ եղելութիւնը աչքով տեսած է, այլ դժբախտաբար կնոջ ով ըլլալը եւ անունը չէ կրցած իմանալ, որով մենք ալ չկրնալով անունը յիշատակել՝ Մշեցի Քաջուհի կոչելով կը գոհանանք (ՄԵԾ.129): Առաքելոց վանքին միաբաններուն յիշատակուիլը, մտածել կու տայ թէ Տիրնկատարին սարին վրայ տեղի ունեցած է Քաջուհիին գործը, եւ իրօք ալ այդ կողմէն է ճամբան՝ որ Մուշէ Սասուն կը տանի:

1364. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՍԵՐԱՍՏԱՅԻ

Միեւնոյն 1387 տարին տեղի ունեցաւ Սեբաստիոյ եպիսկոպոս Ստեփանոսի եւ երկու ընկերներուն նահատակութիւնը, բայց ոչ Թաթարներու երեսէն: Սելճութեանց հատուածներէն Սեբաստիոյ մէջ կը տիրէր Պուրհանէտտի ամիրայ, որ իշխանութիւնը ձեռք ձգած էր նախորդ ամիրան սպաննելով (ՆՈՐ.137): Չարամիտ եւ յանդուգն մարդ մը, ամէնուն ատելի եղած էր իր խստասրտութեան եւ ամբարտաւանութեան համար, եւ միշտ կասկածոտ ու դաւաճանութիւններէ վախցող էր, նոյն իսկ Թուրքերուն կողմէն: Չարախօսներէն ոմանք Ստեփանոսի անունն ալ խառնեցին, եւ այդ պատճառով բոլոր Ս. Նշանի վանականներուն ձերբակալութիւնը հրամայուեցաւ: Ստեփանոս աղաչանքով եւ կաշառքով պաշտօնեաները հաճեցուց ամէնքը չտանիլ, եւ զոհացան ձերբակալելով Ստեփանոս եպիսկոպոսը, եւ միաբանութեան

երիցագոյներէն Սեղբեստրոս եւ Թորոս արբեղաները: Ամիրան վասն ամառնային տօթոյն եւ թերեւս ապահովութեան համար ալ, Աղշար լեռը հովանոցի գացած էր, եւ հոն տարին ձերբակալները, եւ քննութիւնը յանձնուեցաւ դատաւորին: Ստեփանոս զօրաւոր կերպով պաշտպանեց իրենց անմեղութիւնը, բայց ամիրային կողմէ՛ ուրացութեան հրաւիրուեցաւ ազատութեան արժանանալու համար: Այս անգամ եպիսկոպոսը արիութեամբ խոստովանեցաւ իր անյողորդ հաւատքը, քրիստոնէութեան եւ իսլամութեան վրայ ալ ակնարկներով եւ բացատրութիւններով, ինչ որ զայրացուց Պուրհանէտտինը, եւ մահուան վճիռ արձակեց Ստեփանոսի, ինչպէս նաեւ արբեղաներուն դէմ, որոնք ձայնակից էին իրենց եպիսկոպոսին (ՆՈՐ.141): Երբոր գլխատման տեղը տարին, դահիճը երկու անգամ զարնելով չկրցաւ վիզը կտրել, ինչ որ կախարդական զօրութեան վերագրուելով, ձեռքէն ոտքէն բռնելով եպիսկոպոսը գետինը տարածեցին, մէջքէն կտրեցին եւ անդամները յօշոտեցին, եւ երտէն Սեղբեստրոս եւ Թորոս արբեղաներն ալ գլխատեցին: Մարմինները անթաղ թողուեցան, բայց քրիստոնէայք յաջողեցան վերցնել եւ գաղտնի թաղել (ՆՈՐ.143): Միայն ներուած էր գլուխը վերցնել եւ քաղաք տանիլ հօրը ցուցնելու համար, որուն լցաւ արիւնով սիրտն ի փորին, եւ մայրն լայր ողորմագին, երբ տեսաւ զորդին յայն հալին (ՆՈՐ.150): Նահատակութեան օրը նշանակուած է յունիս 23 (ՅԱՍ.Ա.268), որ էր Լուսաւորչայ կիրակին, իսկ որովհետեւ յունիս 26 ալ գրուած կայ (ՆՈՐ.148), յարմար է զայն պատշաճեցնել գլուխը հօրը ցուցուած օրին, որ չորեքշաբթի ըսուած է (ՆՈՐ.150): Ստեփանոս տարիքոտ պիտի չըլլայ, ինչ որ կը հետեւցնենք ոչ միայն հօրն ու մօրը տակաւին կենդանի ըլլալէն, այլ եւ յատկապէս յիշուելէն թէ կու փայլէր այն կարմիր մօրուսն յերեսին (ՆՈՐ.150), ինչպէս կը գրէ անոր յիշատակին ձօնուած զգայուն տաղին հեղինակը, անշուշտ Սեբաստիոյ Ս. Նշանի միաբաններէն մէկը: Պուրհանէտտին Ստեփանոսի նահատակութենէն ետքը, Ս. Նշանի վանքը հրամայած է կողոպտել, նոյնպէս ուրիշ վանքեր ալ, եւ Ջորայ վանքին առաջնորդ Միքայէլ վարդապետը 36 արբեղաներով շատ չարչարելէն ետքը գլխատել տուած է: Իսկ ինքն վերջէն Օսմանեանց սուլտան Պայագիտ Եըլտըրըմին ձեռքն ինկած եւ չարաչար սպանուած է (ՉԱՄ.Գ.432):

1365. ՎԱՍՊՈՒԻՐԱԿԱՆԻ ԿՈՏՈՐԱԾԸ

Լէնկթիմուրի արշաւանքին դառնալով, Տարոնի ձախողութիւնը զայն չընկճեց, Տարոնի ձախողութիւնը զայն չընկճեց, այլ ընդհակառակն ատելի սաստիկ զայրոյթով Վասպուրական քալեց, ամէն կողմ այրեացաւեր քանդելու եւ արինաշաղախ կտորելու ամիրայն Սահանդ անուն, միջնորդներով եւ ընծաներով հպատակութիւն յայտնեց, ուստի յոյժ սիրացեալ եղեւ, եւ այս պատճառով ազատեցաւ երկրին եւ մնաց ի խաղաղութեան (ՄԵԾ. 29): Սահանդի իշխանութիւնն ալ ընդարձակեց (ՄԵԾ. 29), եւ հաւանաբար սա ինքն է Սահաթ ամիրային, որ Մարտիրոս Կողբացի քաջ տանուտէրը (1360) նահատակեց, Երասխի մէջ խեղդել տալով (ՄԵԾ. 18): Լէնկթիմուր Արծկէ անցաւ Տոսպ գաւառը, բայց տեղւոյն ամիրայն Եզդին անուն (ՄԵԾ. 30), կամ ըստ այլոց Փիրի-Պէկ (ՉԱՄ. Գ. 424), ընդդիմացաւ, եւ ամենայն զօրօքն եւ բազմութեամբ

քրիստոնեից Վանայ անառիկ ամրոցին մէջ փակուեցաւ, եւ 40 (ՄԵԾ. 30), կամ 25 օր պաշարումէ ետքը, պարտաւորեցաւ տեղի տալ: Թէպէտ ամիրայն խոնարհեցաւ, սակայն Լէնկթիմուրի ցասումը չիջաւ, եւ զայրոյթով գրաւեց բերդը յաւուր հինգշաբաթօջ, յաթոռաց պահոց Սուրբ Խաչին (ՍԱՄ. 171): Պահքի աթոռ կամ պահքի ոտք կը կոչուին շաբաթապահքներու նախընթաց եօթնեակները, իբր կամաւոր շաբաթապահքեր, եւ ըստ այսմ Խաչի շաբաթապահքին նախընթաց հինգշաբթի նշանակուած օրը կըլլայ 1387 սեպտեմբեր 5: Լէնկթիմուր հրամայեց կին ու տղայ գերի պահել, իսկ բոլոր այրերը զհաւատացեալս եւ զանհաւատս ի բերդէն ի վայր ընկենուլ, այսինքն է Վանայ քաղաքին վրայ բարձրացող սեպածեւ գագաթէն վար հոսել: Այնչափ բարձրացաւ դիակոյտը, մինչ զի վերջին անկելաքն ոչ մեռանէին (ՄԵԾ. 30), որոնց թիւը եօթն հազար մարդ կը հաշուուի (ՍԱՄ. 171): Եւ կերելի թէ կոտորածը ալ աւելի շատ եղած պիտի ըլլար, եթէ մուգրի մի, որ է երգեցող քաղաքին միանարայն ելլելով Ղիամաթի սալա, այսինքն աշխարհի վերջին կոչը չի հնչեցներ, ուսկից Լէնկթիմուր սթափեալ՝ կոտորածը կը վերջացնէր նոյն օրը (ՄԵԾ.31): Այդ տեղ ալ Մեծօփեցին ականատեսներու վկայութիւնը կը յիշէ, որ են Ջաքարիա արքեպիսկոպոս եւ Պօղոս վարդապետ, որոնք ի բերդին լինելով, ազատուեցան վերջը մնալով, եւ Թաթար իշխանի մը գերի տրուելով, որ զիւր տուեալ բաժին գերիսն ազատ արար (ՄԵԾ.31): Չմեռնային եղանակին վրայ հասնելուն, Լէնկթիմուր նորէն իր երկիրը դարձաւ, արշաւանքին արդիւնքը, աւարն ու գերիները մէկտեղ տանելով, եւ անցած տեղերէն իր անգթութեան հետքերը թողքով, այնպէս որ աւերացաւ ամենայն երկիրս Հայոց, յԱրձշոյ մինչեւ տունն Վրաց եւ մինչեւ ի Կուր գետն: Աւերածին եւ կոտորածին հետեւանքն եղաւ սաստիկ սովը, որ տարածուեցաւ յամենայն տեղիս, եւ այնպիսի սաստկութեամբ, զի կերան զշունս եւ զկատուս, եւ երբ անոնք ալ սպառեցան, խորովէին զուստերս եւ զդստերս, թէպէտ եւ այդ անբնական կերակուրներէն ուտողներն ալ յետոյ ինքեանք մեռանէին (ՄԵԾ. 32): Սովին տելողութիւնն երկարեցաւ, եւ յաջորդ 1388 եւ 1389 տարիներուն ալ շարունակեց, եւ Մեծօփեցին որ այդ կողմերը կապրէր, լալագին կը նկարագրէ ընդհանուր խեղճութիւնը:

1366. ՈՐՈՏՆԵՑԻԻ ՄԱՀՐ

Կերելի թէ այդ ցաւալի կացութիւնը այնչափ ծանր չէր Սիւնիքի եւ շրջակայից մէջ, զի Ունիթորներ մէկ կողմէն, եւ Ապրակունեաց ու Աստապատի վանքերը միւս կողմէն, իրենց նպատակին կաշխատէին եւ կրօնական մրցումները կը շարունակէին: Թէպէտ Ղրիմեցին մեռած էր, բայց անոր կարգադրածն ու թողածը տակաւին կը բաւէին, եւ Որոտնեցին Ապրակունեաց վանքի եւ Ապրակունեցին Աստապատի վանքը առաջ կը տանէին իրենց վանական եւ ուսումնական գործունէութիւնը, բազմաթիւ եւ զարգացեալ աշակերտներ պատրաստելով ազգային եկեղեցւոյ պաշտպանութեան համար: Չորրորդ տարին էր նախանձայոյզ Մաղաքիայի մահուընէն՝ երբ տկարացաւ Որոտնեցին, իր կենաց 73-րդ տարին թեւակոխելէն ետքը: Ծանր աշխատութիւնները եւ ժամանակին եկեղեցականներուն սովորական եղող կենցաղական խստութիւնները տկարացուցած էին անոր մարմինը: Նա իր արդիւնաւոր կեանքը կնքեց 73-րդ

տարին լրացուցած օրը, օրին նաւասարդ 30-ին, Հայոց 837 թուին, որ այն տարին կիյնար 1388 յունուար 13-ին, Աստուածայայտնութեան ութօրէնքին, որ անշուշտ շփոթմամբ յունուար 6-ին բուն տօնին օրին հետ փոխանակուած է (ՅԱՅ. 302), վասնզի այն տարին յունուար 6-ը նաւասարդի 23-ին կը հանդիպէր եւ ոչ 30-ին: Իսկ օրը օրին հանդիպումը լոկ Հայոց հին տոմարով կարդարանայ զի ծնած տարի նաւասարդի 30-ը կիյնար յունուար 29-ին (1351): Նաւասարդի 30-ին միեւնոյն օրը ծնունդին ու մահուան զուգահիւսութիւնը ճշմարտուած էր Սահակ Պարթեւի վրայ (222), եւ Մեծփեցին այդ նմանութիւնը յիշելով, կաւելցնէ, թէ այս է օրինաւոր մահ մաքուր քրիստոնէից (ՄԵԾ. 17): Սակայն կը տարբերի Խլաթեցիին տուած թուականը, ի յութհարիւր Հայոց թուական, ընդ որս եւ հինգ եօթն յաւելան, յունուարի մին պահք յայտնութեան, յոյս արեւուան խաւարեցան, յետ վեց աւուրն խաւարման, փոխի առ Տէրն իւր անձնական (ՓԻՐ. 36): Ըստ այսմ 1386 յունուար 1-ին հիւանդացած եւ յունուար 6-ին վախճանած պիտի ըսուէր, սակայն միւս հաշիւը շատերէն տրուածն է, եւ միայն Խլաթեցիին վկայութիւնը չի բաւեր զայն խախտել: Որոտնեցին թաղուեցաւ Ապրակունեաց վանքը, Ղրիմեցիին գերեզմանին մօտը (1359): Իրմէ մնացած գրական աշխատութիւններն են, Յովհաննու աւետարանին եւ Պօղոսի թուղթերուն մեկնութիւններ, բազմաթիւ քարոզներ, եւ Փիլոնի ու Արիստոտէլի ու Պորփիրի փիլիսոփայական գիրքերուն վրայ բացատրութիւններ: Անշուշտ օտար լեզուներու, եւ գլխաւորապէս լատիներէնի ալ հմտացած էր, Ունիթորներու արուեստակեալ վարդապետութեանց դիմադրելու համար: Նոյնը կրնանք հետեւցնել Ապարանցիին ըսելէն ալ, թէ Որոտնեցին առաջները հաւան ցուցնէր զինքն ընդ ուղղափառութիւն մեր (ԶԱՄ. Գ. 450), ինչ որ միայն արեւմտեան ուսումներուն հետեւած ըլլալը կրնայ ցուցնել: Բայց Որոտնեցիին գլխաւոր արդիւնքն ու փառքն եղած է զլուխ եւ նախահայր նկատուիլ այն բուն պայքարին, զոր ազգային եկեղեցւոյ վարդապետները մղեցին Ունիթորներու լատինամոլ ճիգերուն դէմ, ամուր թումբ մը կազմելով հոսանքին հանդէպ, որ հակառակ զօրաւոր ջանքերու պարտաւորեցաւ յետս ընկրկիլ, օտարը տկարացաւ եւ Հայ եկեղեցին իր ինքնութիւնն ու իսկութիւնը պահեց: Այդ բազմերախտ վարդապետներ ամէնքն ալ Որոտնեցիին աշակերտներն կամ աշակերտներուն աշակերտներն են, այնպէս որ առաջին եւ մեծ արդիւնքը աներկբայ կերպով պիտի վերագրուի Յովհաննէս Որոտնեցիի: Ուստի իրաւամբ ըսուած է, թէ պայծառացոյց զազգս Հայոց վարդապետօք եւ քահանայիք, գեղեցիկ կարգաւորութեամբ եւ ուղղափառ դաւանութեամբ, մանաւանդ տիւ եւ գիշեր մաքառելով ընդդէմ քրիստոսատեաց աղթարմայիցն գաւառին Երնջակու: Մեծփեցին անոր մահը յիշատ ատեն կաւելցնէ թէ խաւարումն եղել աշխարհիս Հայոց (ՄԵԾ. 15), սակայն մենք պիտի ըսենք, որ թէպէտ ինքն պակսեցաւ, այլ իր վառած ջահը բաւական ատեն լուսաւոր մնաց իր աշակերտներուն ձեռքով, եւ անշէջ մնաց ազգային եկեղեցւոյ աւանդութեան մէջ: Նորա արտաքինին համար ըսուած է, թէ էր մեծահասակ եւ բարետեսիլ շքեղ եւ փառահեղ իսկ ներքինին համար թէ էր հեզ բարուք, ողորմած, առատատուր, քաղցր յաչս ուղղափառ դաւանողաց եւ ամենեւին լցեալ շնորհօքն Աստուծոյ (ՅԱՄ. 303), ուստի իրաւամբ եկեղեցին անոր անունը տօնելի սուրբերուն կարգը անցուց, թէպէտեւ

չկարենանք ճշդել այդ սովորութեան սկիզբը: Անոր տօնը մենք ալ կը կատարենք այսօր (ՏՕՆ. 45) բայց պահ մը ընդհատեցաւ ժԹ-րդ գարուն սկիզբները տեղի ունեցած միաբանական ջանքերուն ատեն, եւ այս պատճառով Յայսմաւուրքի վերջին տպագրութիւնն ալ զանց ըրած է անոր յիշատակը:

1367. ՏԱԹԵԻԱՑԻՆ ԿԸ ՅԱԶՍՐԴԷ

Որոտնեցիին աշակերտներուն թիւը նշանակուած չենք գտներ, բայց անտեղի չէր ըլլար իրեն վրայ ալ մերձաւորաբար կրկնել, ինչ որ իր ուսուցչին Եսայի Նշեցիին վրայ ըսուած էր թէ 363 աշակերտներու վարդապետական գաւազան տուած է (1241): Այդ բազմաթիւ եւ ընտրեալ խումբին գլուխը պէտք է յիշենք Գրիգոր Տաթեւացին, որ իր վարդապետին յաջորդեց, եւ գրեթէ գայն գերազանցեց: Գրիգոր որդի էր Արճիշեցի Սարգիսի, որ երկրին աղէտից պատճառով անկէ գաղթած, եւ Փարպեցի աղջկան մը հետ պսակուած, բնակութիւն հաստատած էր Վայոցձոր գաւառին հաւանաբար համանուն աւանին մէջ: Այն տեղ ծնած է Գրիգոր, քանի մը վաղամեռիկ գաւակներէն ետքը ուխտի գաւակ (ՅԱՅ. 531): Տարին չէ նշանակուած, բայց հաշուելով որ 14 տարեկան Որոտնեցիին աշակերտած (ՅԱՅ.532), եւ 28 տարի անոր մօտ մնացած է (ՄԵԾ.33), 1346-ին եղած կըլլայ ծնունդը: Քահանայական ձեռնադրութիւնը առած է Որոտնեցիին հետ Երուսաղէմ գացած ատենը, վարդապետական գաւազանը Որոտնեցիէ ստացած է Երզնկայի մէջ, իսկ ծայագոյն գաւազանը անագան ընդունած է 1387-ին Որոտնեցիին վերջին տարին (ՅԱՅ.532), եւ 1388-ին յաջորդած է անոր, հաւանութեամբ եւ կամօք մեծ վարդապետին Սարգիսի Ապրակունեցոյ եւ համշիրակ եղբարց իւրոց (ՄԵԾ.17), ինչ որ ընտրական գործողութիւն մը կը ցուցնէ, եւ Գրիգորի վկայեալ արժանիքը կապացուցանէ: Գրիգոր երկու տարի միայն մնաց Ապրակունեաց վանքը յաթոռ վարդապետութեան ուսուցանելոյ, մինչ երթալով կը նուազէին վանքին միջոցները եւ կը տկարանար անոր դիրքը, այնպէս որ վերջին ձմեռը պարտաւորուեցաւ սակաւ աշակերտօք անցընել ի յԱպրակունեաց հնձան, եւ 1390 տարւոյ ի գարնան եղանակին փոխադրուեցաւ Տաթեւի վանքը, ուր իրեն պաշտպանութիւն եւ ձեռնտութիւն կը խոստանային իշխանն Սմբատ Օրբելեան որդի Իւանէի եւ թոռն Բուռթէլի (ՄԵԾ.33), եւ թոռորդի Ելիկումի (1175), եւ արքեպիսկոպոսն Առաքել, Գրիգորի քուերորդին (ՄԵԾ.51), կամ լաւ եւս քեռիին որդին: Այն տեղ Գրիգոր հետզհետէ ժողովեաց զբազում աշակերտս, եւ նոր զարկ տուաւ Տաթեւի դպրեվանքին, որ եղաւ այն մեծ հաստատութիւնը, որ լուսաւորեաց զազգս մեր ճշմարիտ եւ ուղղափառ դաւանութեամբ եւ հաւատով (ՄԵԾ.33), եւ ուստի յառաջ եկաւ ազգային եկեղեցւոյն մէջ գտնուող այժմեան վարդապետական դասակարգը: Սովորութիւն էր վարդապետական վկայականներուն մէջ յիշել իրարմէ գաւազան ստացողներուն շարքը, եւ վերջին դարերու վկայականներ միշտ նախ Գրիգոր Տաթեւացին սկզբնաւորութեամբ կը դրուէին, եւ անոր զանազան աշակերտներէն տարբեր ճիւղեր կը կազմուէին (ԴԱՎ. 340), որով ներկայիս մեր եկեղեցւոյն բոլոր վարդապետները Գրիգոր Տաթեւացին բարոյական սերունդը կը նկատուին, եւ Որոտնեցիին իսկ անունը չի յիշուիր, ու Տաթեւացին ընդունուած կըլլայ իբրեւ վարդապետութեան

նահապետը, կամ Մեծփեցիին բացատրութեամբ՝ քրիստոսածաւալ աղբիւրն անմուտ արեգակն, եւ երկրորդ լուսաւորիչն (ՄԵԾ.17):

1368. ՍՈՒԽԱՐՈՒ ՎԱՆՔԸ

Սարգիս Ապրակունեցի Աստապատի վանքն էր տակաւին, երբ Գրիգոր Ապրակունեաց վանքին մէջ հաստատուեցաւ, բայց ինքն անկէ առաջ թողուց իր տեղը, ի նոյն ամի դառնութեան, որ է 1388-ի սովին տարին (1355): Սարգիս պարտաւորուեցաւ Աստապատը թողուլ, եւ Հեր կամ Խոյ քաղաքին մէջ սակաւ աշակերտօք անցոյց զաւուրս սովոյն դառնութեան նեղութեանն, եւ քիչ մը կացութիւնը մեղմանալէն ետքը, իր աշակերտներէն Յովհաննէս Սադաղ վարդապետը ճամբայ հանեց, որ Հայաստանի ներսերը յարմար տեղ մը գտնէ նորէն դպրէվանք մը կազմելու: Քաջբերունեաց կամ Արձէշի եպիսկոպոս Զաքէոս, ցուցուց անոր Խառաքաստ գիւղի մօտ, Սուխարու Ս. Աստուածածին վանքը: Մեծփեցին որ միշտ տեսիլքներու եւ երանգներու փաստերով կը գնահատէ եղելութիւնները, Յովհաննէսն ալ տեսիլքով համոզուած կըսէ Սուխարու վանքին յարմարութեան վրայ, Սարգիսն ալ նոյն փաստով իր որոշումը տուած (ՄԵԾ. 36), եւ 1389-ին եկած հաստատուիլ այն տեղ, եւ ի գրոց աշակերտաց եւ ի կրօնաւորաց եւ յուսումնասիրեց, աւելի քան վաթսուն կարգաւորներ հաւաքելով, նոր եւ զարգացուն աշակերտութիւն մը կազմել, եւ Վասպուրականի լճեզերայ գաւառները մխիթարել ուսմամբ եւ գիտութեամբ- ժամօք եւ պատարագօք (ՄԵԾ. 37): Սուխարու աշակերտութենէն է ինքն Մեծփեցի պատմիչն ալ, որ չափազանց կը բարձրացնէ իր վարդապետին արժանիքը, թէ հեզութեամբ եւ խոնարհութեամբ եւ ոչ գոլով նման նմա յորդիս Ադամայ, եւ թէ միանգամայն դէմք կերպարանաց իւրոց ահաբեկէր եւ զարմացուցանէր զամենայն մար, մանաւանդ զազգս այլազգեաց , մինչ զի ազգ Զաղաթային երկրպագութիւն գային նմա (ՄԵԾ. 36):

1369. ՈՒՐԻՇ ՎԱՐԴԱՊԵՏՆԵՐ

Աստապատի եւ Ապրակունեաց վանքերուն նուազիլը պատճառ եղաւ, որ Գրիգորի եւ Սարգիսի համշիրակ կամ աշակերտակից վարդապետներ անոնցմէ բաժնուին, եւ իրենք ալ աստ եւ անդ ցրուեալ զատ զատ վանքերու մէջ հաստատուելով նոր աշակերտութիւններ կազմեն, եւ Որոտնեցիին հիմնած գործը ընդարձակեն: Այս տեղ այն տեղ տեսնուած ցրիւ յիշատակները հաւաքելով կը տեսնենք նախ Յակոբ վարդապետը, որ Այրարատի մէջ Կարբի գիւղի մօտ գտնուող Սաղմոսավանքը սկսաւ շէնցնել (ՄԵԾ.33): Գէորգ վարդապետ, շփոթմամբ Գրիգոր գրուած (ՄԵԾ.33), Երնզկա գնաց, եւ այն տեղ աշակերտութիւն հաստատեց եւ լաւ երկասիրութիւններ ալ պատրաստեց, թէպէտ ճշդուած չենք գտնար թէ Երզնկայի բազմաթիւ վանքերէն որն եղաւ Գէորգ Երզնկացիին հաստատուն տեղը: Յովհաննէս վարդապետ Քաջբերունեաց գաւառէն, Զարիշատի Ներսէս քահանային ուխտի զաւակը, Նահապետ աբեղայի մօտ առաջին ուսումն առնելէն եւ Ներսէս եպիսկոպոսէ քահանայ ձեռնադրուելէն ետքը, Ստեփանոս աբեղայի մը հետ Ապրակունեաց վանքը եկան Որոտնեցիին աշակերտիլ: Երեք տարիէ մասնաւոր գաւազան ստացան, բայց մեծ վարդապետութիւնը չկրցաւ տալ Որոտնեցիին իր

մահուան կանխելովը, եւ Տաթեւացին տուաւ: Յովհաննէս քիչ ետքը եկաւ ի հայրենի տունն իւր, ի սուրբ ուխտն Մեծոփայ վանք, յաւուր նոր կիրակէի (ՄԵԾ.56): Տարին նշանակուած չէ, բայց որովհետեւ արդէն Սարգիս Սուխարու մէջ աշակերտներ հաւաքած կը յիշուի, գոնէ 1391-ին պէտք կըլլայ դնել Յովհաննէսի Մեծոփ դառնալը, եւ այդ ենթադրութեամբ նոր կիրակին կը հանդիպի ապրիլ 2-ին: Իսկ Մեծոփի հռչակաւոր տաճարին շինութեան սկզբնաւորութիւնը աւելի ուշ տեղի ունեցած է 1402-ին (ՄԵԾ.58): Որոտնեցիին աշակերտներէն կը յիշուին նաեւ Ստեփանոս Դարացի (ՄԵԾ.47), որ հաւանաբար վերոյիշեալ Ստեփանոսն է՝ Յովհաննէս Մեծոփեցիին հետ աշակերտութեան գացողը: Վարդան Հոգոցեցի (ՄԵԾ.49), այն որ յետոյ Ապրակունեցի Սարգիսին յաջորդեց Սուխարու վանքին մէջ, եւ Յակոբ Ովսանացի որ նահատակուեցաւ: Ուրիշ շատ մը վարդապետներու անուններ ալ ունինք, որոնք յետոյ Տաթեւացիին եւ Ապրակունեցիին մօտ ալ մնացած ըլլալուն, անխտիր ասոնց եւ անոր աշակերտներ կը կոչուին, եւ վերջին կը թողունք անոնք յիշատակել:

1370. ԱԻԱԳ ԲԱՂԻՇԵՑԻ

Երբ մէկ կողմէն Հայ եկեղեցին գիտութեամբ զօրաւոր վարդապետներով կը պայծառանար, նոյն իսկ արտաքին տագնապներու եւ հալածանքներու ներքեւ, միւս կողմէն ուսմամբ տկար բայց հաւատքով զօրաւոր զաւակներն ալ իրենց կեանքով եւ արիւնով կը պաշտպանէին եկեղեցին: Կոտորածներու մէջ սպանեալները ճշմարիտ մարտիրոսներ էին ընդհանրապէս, զի իսլամական մոլեռանդութիւնը ամէն մէկուն կառաջարկէր ուրացութիւնը իբրեւ ազատութեան միջոց, իսկ Հայ քրիստոնէայ կը նախընտրէր իր կեանքը զոհել քան իր սուրբ հաւատքը: Մասնաւոր մարտիրոսներու ալ յիշատակներ պահած են մեզի ժամանակակիցներ, որոնց հիմը միշտ կեղծ կամ սուտ կրօնափոխութեան պարագայն է, հետեւանք մահմետական օրէնքին՝ որ իսլամութենէ ետ դարձողը մահապարտ կը վճռէ: Աւագ անուն քսակակար հասարակ արհեստաւոր մը, բնիկ Բաղէշ քաղաքէն, երիտասարդութեան ատեն Սալմաստ գացած եւ Պարսիկներու մօտ աշխատած էր, առանց քրիստոնէութիւնը թողլու, եւ վերջերը իր քաղաքը դառնալով արհեստին կը հետեւէր: Երեսուն տարի անցած էր Սալմաստ երթալէն, երբ այն տեղէ եկող Պարսիկ մը զայն կը տեսնէ շուկայի մէջ, եւ կը զրուցէ նա ժամանակով Պարսիկներուն մօտ իսլամացած էր, իսկ Աւագ կը պնդէ. Ես քրիստոնէայ էի եւ եմ եւ եղեց (ՆՈՐ.158): Այսչափը կը բաւէ որ խաժամուժը դուխը ժողովուի, եւ ուղղակի Ամիրշարաֆ ամիրային առջեւ հանէ իբրեւ իսլամութիւնը ուրացող: Ամիրայն կը լսէ եւ կը տեսնէ թէ բաւական վկաներ չկան ամբաստանութիւն հաստատելու, եւ կուզէ արձակել, բայց ժողովուրդին ստիպման վրայ վճիռը դատաւորին կը թողու: Մոլեռանդներ կասկածելով որ մի՛ գուցէ այն տեղ վճիռ չի տրուի, Աւագ կը ստիպեն ու կը չարչարեն տարած ատեննին, եւ անոր հաստատամիտ պատասխաններէն զայրանալով՝ քարերով ու բիրերով ու գէնքերով վրան կը յարձակին, եւ վերջապէս փայտեայ կոճիւ գարկին եւ հարին ի գլուխն, եւ դատաւորին չտարած, ճամբան սպաննեցին: Աւագի վկայութեան օրը եղած է 1390 մեհեկի 17, որ պէտք է սարկաւազագիր տոմարով փետրուար 23-ին հաշուուի, զի գրուած է թէ եղաւ յաւուր

չորեքշաբթի յերկրորդում շաբաթու քառասնորդաց պահոց (ՆՈՐ.154), ինչպէս տոմարական հաշուով ալ կը ստուգուի: Աւագ սովորաբար Բաղիշեցի կը կոչուի (ՅԱՍ.Ա.93), բայց Սալմաստեցի ալ ըսուած է (ՆՈՐ.152), երկար ժամանակ Սալմաստ ապրած ըլլալուն համար:

1371. ԵՂԻՍԱԲԵԹ ԽԱՌԱԲԱՍՏԵՑԻ

Յիշենք եւս Եղիսաբեթ վկայուիին, բնիկ Արձէշի Խառաբաստ գիւղէն, բայց կերելի թէ Սուխարու վանքին ազդեցութիւնը չէր զգացած, զի աւեր աղջկան կեանք կը վարէր, Բերկրիի մէջ տաճկացեալ էր, եւ Վանայ մէջ կը հետեւէր գործոյ պոռնկութեան, եւ անյագ էր ի մեղս: Օր մը վիճելու ատեն խօսքը հաստատելու համար, Սուրբ Աստուածածին վկայ, կսէ, որ այս բանս այս է (ՆՈՐ.157): Սուխարու Ս. Աստուածածնի մանկական յիշատակն էր, որ բերնէն կը թռէր: Շուրջը եղողներ վրան կը յարձակին, թէ զիա՞րդ իշխես զայդ ասել: Յանկարծական արիութիւն մը կու գայ Եղիսաբեթի վրայ եւ համարձակօրէն կը պատասխանէ. Ասեմ եւ ոչ ամաչեմ, զի ես ծառայ եմ Սուրբ Աստուածածնին: Ոչ միայն Ազգին թաթար ամիրայն ու դատաւորը, այլեւ ամիրային կինը Փաշախաթուն կոչուած, սպառնալիք եւ սղոքանք կը գործածեն Եղիսաբեթը տարհանոգելու, սակայն չեն յաջողիր, նա հաստատուն կը մնայ իր արիւնով աղտեղի կեանքը սրբելու միտքին վրայ, եւ քարկոծուելով կը նահատակուի 1391-ին Քառասնից յիշատակին օրը ըստ յայսմաւորաց (ՆՈՐ.168), այսինքն մարտի 9-ին: Թէպէտ յայսմաւորքը, Եղիսաբեթ Խառաբաստեցիին յիշատակը կը դնէ ապրիլ 24-ին, Թամար Մոկացիի յիշատակին կցելով, յաւուր տօնի սրբոց Քառասնից պարագան ալ աւելցնելով, որ նոյն օրուան վրայ չի ճշմարտուիր (ՅԱՍ.Ա.183):

1372. ՀՈՌՄԷԱԿԱՆ ՄԻՏՈՒՄՆԵՐ

Թէոդորոս կաթողիկոսի հազիւ թէ աթոռ բարձրանալը յիշեցենք (1354), եւ մէյ մըն ալ առիթ չունեցանք անոր անունը տալ: Պատմական դէպքեր մեզ արեւելեան երկիրներուն մէջ պահեցին, Կիլիկիայի մասին գրելիք չունեցանք, զի իրօք ալ այն կողմերը բնաւ եղելութիւն չկար՝ որ մեր մտադրութիւնը գրաւէր: Եգիպտական սուլտանութիւնը իր նպատակին հասած, քրիստոնեայ պետութեանց վերջինը պաշտօնապէս ջնջած, նոր արշաւանքներու առիթ չունէր, միւս կողմէն Արեւելքէն հասնող Լէնկթմուրեան հեղեղը զինքն կը ստիպէր ամփոփ մնալ, որեւէ պատահականութեան հանդէպ: Այս պատճառով Կիլիկիոյ թագաւորութեան բեկորներէն կազմուած, Տաւրոսի եւ Ամանոսի ժայռերուն մէջ պահուտող Հայ իշխաններն ալ, աւելի խաղաղ վիճակ կը վայելէին, եւ անկէ օգտուելով Կոստանդին Կիլիկեցին ալ թագաւորի պիտակ անունով (1349) իր գլխաւորութիւնը կը պահէր լեռներու մէջ ցրուած Հայերուն վրայ: Այդ պարագաներուն մէջ մեծ գործունէութիւն մը հնար չէր սպասել որեւէ կաթողիկոսէ, որ մենք ալ կարենայինք գործունեայ պաշտօնավարութիւն մը պահանջել Թէոդորոսէ, որուն ուր մնացած եւ ուր նստած ըլլալն իսկ ճշդելու դժուարութիւն կը կրենք: Որոշակի ալ չգիտենք թէ ինչ ուղղութիւն կը տիրէր այս միջոցին Կիլիկիոյ մէջ կրօնական տեսակէտէն: Մեծփեցին միայն ունինք, որ Սոյ վերջին վեց կաթողիկոսներուն ժամանակը ամէնէն սեւ գոյներով նկարագրած, եւ անոնց անկարգ եւ ապօրէն եւ դրովելի գործերը մեղադրած ատեն, այդ ամէնը կը վերագրէ անոնց լատինամոլ ուղղութեան եւ

կը գրէ. մանաւանդ զի մնացեալ էր խմոր աղթարմայութեանն, քաղկեդոնական գոլով (ԿՈՍ.55): Այդ վեցերուն առաջինն էր Թէոդորոսը, եւ պէտք կըլլայ նոյն կարծիքն ունենալ անոր վրայ ալ: Մենք բաւական յստակ կերպով տեսանք թէ Պօղոս լատինասիրութեան շատ հակամէտ մը չէր (1344), բայց արդէն հայադաւան եւ հայածէս եկեղեցին, դիտմամբ կամ պատահմամբ, որոշմամբ կամ սովորութեամբ զանազան կէտերու մէջ լատինականի մօտեցած էր եւ լատինամօտ հով մը կը տիրէր Սսոյ աթոռին վրայ: Յայտնի եղելութիւն մըն է, թէ հակառակ Արեւելեան վարդապետներու ճիգերուն, հակառակ Տուտէորդիներու եւ Օրբելեաններու, Որոտնեցիներու եւ Տաթեւացիներու ընդդիմադիր ջանքերուն, լատինամօտ միտքեր եւ ծէսեր եւ ծելեր մուտք գործած էին, եւ ոմանք մինչեւ այսօրս ալ կը մնան ազգային եկեղեցւոյն մէջ, եւ տակաւին թօթափելու քաջութիւնը չերելիր: Լատինամոլութեան մեծ ազդակը, այն է Լատիններու օգնութեամբ քաղաքական դիրքերնին պահելու ակնկալութիւնը, պէտք էր այլեւս իսպառ ջնջուած ըլլար Հայերուն միտքէն, վերջին Լեւոնի վերջէն ետքը: Բայց սեւեռեալ գաղափարներ դժուարաւ կը ջնջուին, եւ մինչեւ յետին դարեր Կիլիկեցւոց միտքէն իսպառ չհեռացան Արեւմուտքէն օգտուելու նպատակը եւ Արեւմուտքը հաճեցնելու գաղափարը: Հետեւաբար անհիմն չի կրնար ըսուիլ Մեծփեցիին գրածը, թէ լատինամոլներ էին Սսոյ վերջին կաթողիկոսները, այլ ոչ տիրապէս լատինացեալներ կամ կատարեալ հռոմէադաւաններ, ինչպէս նոր հայ-կաթողիկոսներ կը սիրեն պնդել: Հայ եկեղեցին երբեք իր ինքնուրոյն եւ բնատիպ իսկութիւնն կորսուած չէր: Այս բանիս իբրեւ հաստատութիւն պէտք է նկատել որ նոյն իսկ Որոտնեցին ու Տաթեւացին եւ բոլոր Տաթեւեան աշակերտութիւնը, չէին վարանիր Սսոյ վերջին կաթողիկոսները իբր ճշմարիտ եւ օրինաւոր հայրապետներ ճանչնալ, ինչ որ ըրած չէին ըլլար եթէ կատարեալ հռոմէադաւաններ եղած ըլլային Սիս նստող վերջին կաթողիկոսները:

1373. ԹԷՈՂՈՐՈՍԻ ՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Այս տեսութիւններով մէկտեղ մենք պիտի չհամարձակինք բացարձակ կերպով մեղադրել Թէոդորոսը, եւ զայն կատարեալ աղթարմաներուն շարքը անձնել: Առ այս մեր գլխաւոր հիմնակէտն են Թէոդորոսի սպանութիւնն եւ սպանութեան շարժառիթը, Մեծփեցիին գրածին համեմատ, թէ զՍսոյ կաթողիկոսն տասն եւ վեց տանաւտէրօք սպան ի ներգութենէ քրիստոնէիցն Սսոյ պիղծ մելիք Օմարն (ՄԵԾ.71): Մենք այս կտորին մէջ քրիստոնէից անունով լատինամոլները ակնարկուած կիմանանք, վասնզի Մեծփեցիին միտքն է օտարներու վրայ նետել կաթողիկոսին մահուան պատճառը: Եթէ իրեններուն վրայ խօսիլ ուզէր, պէտք էր ուրիշ դարձուած գործածէր, եւ տարբեր կերպով որակէր նենգամիտ մատնիչները: Արդ եթէ Մեծփեցիին ուղղութենէ օտարներ էին Թէոդորոսի մահուան պատճառ եղողները, ուրեմն աղթարմաներու դասակարգէն էին, ուրեմն Թէոդորոս անոնցմէ չէր, ուրեմն Թէոդորոս ալ Պօղոսի նման քիչ ու շատ հայադաւան եւ հայածէս ուղղութեան հետեւող էր: Ըսուած չէ թէ նենգամիտ քրիստոնեաներու զրպարտութիւնը ինչ էր, բայց 16 տանաւտէրներու կամ իշխաններու ալ միասին սպանուիլը, բաւական է հետեւցնելու թէ, քաղաքական խնդիր էրյուզուածը, եւ թէ Հայոց կաթողիկոսին եւ իշխաններուն վրայ եղած

ամբաստանութիւնը, քաղաքական խլրտումի եւ Եգիպտացիներուն դէմ ելլելու գոյն ունէր, որ ամիրայն անմիջապէս ամէնքը սպաննելու կելլար, իբրեւ մեծ դաւաճանութիւն մը արգելելու նպատակով, Ամիրան գրգռողներուն՝ նենգութիւն վերագրուիլը կը ցուցնէ, թէ անհիմն էր պատճառանքը, բայց բռնութեան միջոցին եւ բռնաւոր իշխաններէ, ոչ անաչառ քննութիւն կը սպասուէր, եւ ոչ արդար դատաստան: Իսկ մէլիք Էօմէրը, պէտք է Սոյ ամիրայն ըլլայ, այլ յայտնի չէ թէ ժառանգական իշխան մըն էր, թէ ոչ յատկապէս դրկուած կողմնակալ զօրավար մը: Սոյ վերջին կաթողիկոսներ Մեծփեցիէ ամբաստանուած են թէ իրարու ձեռքէ աթոռը յիշատակելու համար, իրար սպաննած են դեղ մահու խնցնելով (ԿՈՍ.55), ինչ որ թերեւս չպատշաճի Թէոդորոսի սպանութեան, բայց եթէ ենթադրելով թէ իրեն յաջորդն ալ քսու խմբակէն մէկն էր, եւ թէ այս քսութեան պատճառով Թէոդորոս 16 իշխաններու հետ եւ ամիրայի հրամանով սպանուած է, ինչպէս նոյնինքն Մեծփեցի յայտնի կը վկայէ (ՄԵԾ.71): Գործը կրնար աւելի որոշ կերպարան ունենալ, եթէ լոկ Շարունակողին գրածովը մնայինք, թէ զտէր Թէոդորոսն ի Սիս սպանին (ՍԱՍ. 172): Սպանութեան թուականը Մեծփեցիի գրելովը 1393-ին յանցեալ ամին է (ՄԵԾ. 71), որ է 1392, եւ նոյնը կրկնած է յիշատակարանին մէջ ալ Հայոց 841 թուականը դնելով (ԿՈՍ. 55), եւ այդ կրկին յիշատակութիւնները մեզի համար բաւական են պատմական թուական մը հաստատելու: Ուստի զանց կընենք զննել Շարունակողին Հայոց 842 տարին յիշելը (ՍԱՍ.172), եւ ուրիշ յիշատակարանի մը 844 տարին ի հայրապետութեան տեառն Թէոդորոսի կարծելը (ՓԻՐ.6), որ գրիչի կամ տպագրութեան սխալ մըն է, եւ կամ Բաբերդցի յիշատակագիրին Կիլիկիոյ մէջ անցած դարձածէն լուր չունենալուն հետեւանքն է: Չենք գիտեր նոյնպէս թէ ինչ աղբիւրէ քաղած են ուրիշներ ալ 1389 թուականը (ՍԻՍ.560), գուցէ համեմատութեան դնելով նոյն տարին Նէվըրսի կոմս Յովհաննէսին դէպ արեւելք դիմելը, եւ Եգիպտոսի սուլտան Բարկուին Կիլիկիոյ կողմերը արշաւելը:

Տ. ԿԱՐԱՊԵՏ Ա. ԿԵՂԵՑԻ

1374. ՆԱԽԸՆԹԱՑՆ ՈՒ ՊԱՇՏՕՆԸ

Թէոդորոսին յաջորդին ընտրութիւնը ոմանք տարի մը կը յետաձգեն, սակայն այդ մասին որոշ ակնարկ մը չենք գտներ ժամանակակիցներուն մէջ, եւ կը կարծենք թէ այդ կարծիքը յառաջ եկած է Կարապետի կաթողիկոսութեան 1393 թուական նշանակուելէն (ՍԱՍ.172), որով Թէոդորոսի մահուընէ տարի մը ետքը եղած կըլլայ: Սակայն միեւնոյն տեղը Հայոց թուականը 840 ցուցուած է, որ կը պատասխանէ 1391-ին եւ Թէոդորոսի մահն ալ 842 գրուած է, այսինքն 1393-ին, որ իրարու չեն կապակցիր եւ այդ կողմէն որոշ փաստ չի կազմուիր: Միւս կողմէն ալ 1393-ին Կարապետ կաթողիկոսը յիշողներ, ընտրութեան թուական չեն տար, այլ նոյն թուականին կաթողիկոս գտնուիլը կը յիշեն: Այդ պատճառներով մենք պատճառ չենք գտներ Կարապետի կաթողիկոսութիւնը տարի մը յետաձգելու: Էօմէր ամիրան ալ նոր կաթողիկոսի հաստատութեամբ նիւթական օգուտի առիթ կունենար, եւ ուշացնելու գրգիռ չունէր: Հետեւաբար ոչինչ չարգելեր որ Կարապետի կաթողիկոսութիւնը 1392-ին դնենք, անմիջապէս Թէոդորոսի սպանութենէն ետքը, ոչ

թէ կանոնաւոր ընտրութեամբ, որուն պարագաներ նպաստաւոր չէին, այլ նոյն ինքն Կարապետի առջեւ նետուելովը, պաշտպաններ ալ ճարելովը եւ ամիրան գոհացնելովը: Կարապետ ըսուած է Կեղեցի ի Խորձենոյ (ՉԱՄ.3ԱԲ.110), եւ թէպէտ աղբիւրը ցուցուած չէ, այլ կը պահենք իբրեւ յատուկ անուն մը, որ մեր կարծեօք օգտակար է անձերը զատելու: Բայց եթէ ծննդեամբ Կիլիկեցի չէր, անշուշտ առաջին տարիքէն Կիլիկիոյ մէջ ապրած եւ հայրապետանոցին մէջ յառաջացած էր: Շարունակողը այն կը կոչէ տէր Կարապետ Բոկիկն (ՍԱՄ.172), որ ժողովրդական հնչումով Բոբիկ ալ կարտասանուի: Անյայտ կը մնայ այդ կոչումին իմաստն ու ծագումը, եւ չենք կարծեր թէ խստամբեր կեանք ունեցող, բոկոտն շրջող կամ բոկ ու խեղճ ապրող մէկ մը եղած ըլլայ: Այսպիսի առաքինութիւն կամ կենցաղ Կիլիկիոյ հայրապետանոցին ընտանի չէր այդ միջոցին: Աւելի հաւանական է կարծել թէ խեղճ, բոկիկ ու բոկոտն, Կեղեցի պանդուխտ տղայ մըն էր, հայրապետանոցին մէջ պատսպարուած եւ հետզհետէ յառաջացած ու բարձրացած, Եսայի Եղիպատրուշեցիի նման մէկ մը (614):

1375. ԿԱՐԱՊԵՏՆԵՐԸ ԵՐԿՈՒ ԶԵՆ

Աւելի կարելոր է գննել Կարապետին անձին վրայ կատարուած կրկնումը, որով մէկ Կարապետը երկու Կարապետ կաթողիկոսներու վերածուած է, եւ Կարապետ Ա. եւ Կարապետ Բ. անուններով երկու կաթողիկոսներ ցուցակի անցած են: Այդ թիրիմացութեան մեզի ծանօթ հնագոյն կազմողը Դավրիժեցին է, որ իր ցուցակին մէջ գրած է. ՊԽԴ թ. տէր Կարապետ. ՊԽԶ թ. տէր Դաւիթ. ՊԾԲ թ. միւս տէր Կարապետ (ԴԱՎ.336): Ետեւէն եկողներն ալ իրեն հետեւած (ՉԱՄ.Գ.428), եւ բոլոր վերջին գրողներ նոյն գրութիւնը ընդունած են: Այլ մենք հնագոյն աղբիւրներու դիմած ատեննիս, շուտով տեսանք թէ թիրիմացութիւն մը տեղի տուած է այդ բանին մէջ: Շարունակողն որոշակի եւ կրկին անգամ գրած է, տէր Կարապետ Բոկիկն ամս երկուտասն (ՍԱՄ.172), որով Հայոց 852-էն ետքը եղող Կարապետը միեւնոյն 844-ին կաթողիկոս գտնուող Կարապետը եղած կըլլայ, եւ այլ եւս երկու Կարապետներու տեղի չմնար: Որպէս զի մեր տեսութիւնը աւելի յայտնի ըլլայ, պէտք կըլլայ թիրիմացութեան ծագումն ալ ցուցնել: Անոնք որ երկու Կարապետներու միջանկեալ Դաւիթ մը կը դնեն, անոր պաշտօնին տեսութիւնը կը դնեն 1397-է 1403 տարիներու մէջ: Այդ միեւնոյն տարիներու պատկանող յիշատակարաններ, Կարապետ անունով կը յիշեն ժամանակին կաթողիկոսը, այսպէս 1400-ին կը գրուի, ի հայրապետութեան Կիլիկեցւոց տէր Կարապետի (ՓԻՐ. 11), 1401-ին ի հայրապետութեան Կիլիկեցւոց տէր Կարապետի (ՓԻՐ. 14) եւ 1402-ին ի կաթողիկոսութեան Հայոց տէր Կարապետի (ՓԻՐ. 18), եւ եթէ այդ տարիներուն Կարապետ տակաւին կաթողիկոս էր, Դաւիթի մը տեղի չէր մնար: Սակայն այդ միջոցին Դաւիթ կաթողիկոս մը կար, բայց ոչ թէ Սոյ այլ Աղթամարայ մէջ, նոյն ինքն 1393-ին նահատակուող Զաքարիայի եղբայրն ու յաջորդը: Աղթամարայ կաթողիկոսները սովոր էին համարձակ Հայոց կաթողիկոս կամ հայրապետ կոչուիլ, մանաւանդ իրենց վիճակային գրողներու կողմէ, զոր օրինակ, ի կաթողիկոսութեան Հայկական սեռի տեառն Դաւթի (ՓԻՐ. 18), կամ ի հայրապետութեան տեառն Դաւթայ (ՓԻՐ. 24), կամ պարզապէս ի հայրապետութեան

տեառն Ղաւթի (ՓԻՐ. 14): Այդ կոչումներն են որ առիթ տուած են նոյն միջոցներուն Ղաւթ կաթողիկոս մը ենթարկել, եւ հետեւապէս Կարապետը միջակտուր ընելով երկուքի վերածել: Մեր տեսութիւնը իր վերջնական հաստատութիւնը կը գտնէ այն վկայութիւններով, ուր Կարապետ եւ Ղաւթ միասին կը յիշատակուին միեւնոյն ժամանակ, մէկը Սիս եւ միւսը Աղթամար նստած: Այսպէս 1400-ին գրուած է, ի հայրապետութեան Կիլիկեցոց տէր Կարապետի, եւ ի հայրապետութիւն Ռշտունեաց որ յԱղթամար կղզի, Ղաւթ՝ եղբօր տեառն Ջաքարիայի (ՓԻՐ. 11), եւ 1401-ին հայրապետութեան տէր Ղաւթի Աղթամարայ, եւ ի Կիլիկեցոց տէր Կարապետ (ՓԻՐ. 14), եւ 1404-ին ի կաթողիկոսութեան Հայկազանց սեռի տեառն Կարապետի Կիլիկեցոյ, եւ ի մերոյ հայրապետութեան տեառն Ղաւթի Աղթամարայ (ՓԻՐ. 23), Այդ վկայութիւններն ու բացատրութիւնները այլ եւս վարանման տեղի չեն թողուր, սովորական ցուցակներուն Ղաւթ Դ-ը բոլորովին վերցնել, եւ Կարապետ Ա. եւ Կարապետ Բ կաթողիկոսներու տեղ միակ Կարապետ Ա. Կեղեցի, մականուն Բոկիկ, կաթողիկոս մը ընդունիլ, ինչպէս որ բոլոր յիշատակներ ու յիշատակարաններ երկրորդ Կարապետի մը ենթադրութիւնը չեն ճանչնար:

1376. ՋԱՔԱՐԻԱ ԱՂԹԱՄԱՐՑԻ

Անցողակի յիշեցինք Աղթամարայ Ղաւթ կաթողիկոսին նախորդին եւ եղբոր Ջաքարիայի անունը: Սա աթոռ բարձրացած էր 1378-ին, եւ մեծ փոյթ ունեցած էր իր վիճակին զարգացման, եւ աթոռին պայծառութեան: Իր օրով Սարգիս Սորբեցի վարդապետը, Նշեցիի աշակերտ եւ Որոտնեցիի աշակերտակից, ծակեցուցած էր Եզերով լերան վրայ գտնուող Ս. Գէորգ վանքը, որ Սարի Ս. Գէորգ կը կոչուի լերան գագաթը գտնուելէն, Փութկու Ս. Գէորգ ալ կըսուի մերձակայ գիւղին անունէն, եւ շատ բանուկ կապան մը ըլլալուն, անցորդներ այնտեղ օթարան կը գտնէին, եւ աքաղաղի ձայնով փութի ու փոթորկի գուշակութիւն կը ստանային (ՕՕ.ԲԻՁ.1194): Օր մը Ոստանի դատաւորը Ճաֆէր անուն (ՅԱՍ.Ա.271), Աղթամար կու գայ եւ իր մախաղը կաթողիկոսին աւանդ թողուլ կուզէ, իսկ Ջաքարիա նենգամիտ դիտումը գուշակելով ապահով տեղ չունենալը կը պատասխանէ: Ասոր վրայ դատաւորը հերձոտելով մինչեւ իսկ կաթողիկոսը կապտակէ, սակայն ուրիշներուն վրայ հասնելուն կը ստիպուի տեղի տալ, եւ որպէս զի պարտաւոր չմնայ, ինքն իր երեսը սկրդելով եւ արիւնոտելով Ոստան կը դառնայ, եւ Ազգին ամիրային կաթողիկոսը կամբաստանէ, երբ ամիրայն բաղնիքի մէջ կը հանգստանար: Ջաքարիան ալ ետեւէն կը հասնի դատաւորին դէմ գանգատելու, եւ ամիրայն առջեւ դէմ դէմի կը գտնուին: Ամիրան դատաւորին վկայութիւնը գերակշիռ կը համարի, եւ իբրեւ գործը վերջացելու միջոց կառաջարկէ, դարձիր յօրէնս մեր եւ ես շնորհեմ քեզ վզնասդ (ՆՈՐ.173): Ջաքարիա համարձակ կը պատասխանէ, իր անպարտութիւնը կը հռչակէ, պարտաւոր եղած ատենն ալ իր սուրբ հաւատքէն չհեռանալը կը յայտարարէ: Շուրջը գտնուողներ կը գայրանան քրիստոնէութիւնը փառաբանելու վրայ, եւ առանց ամիրային հրամանին սպասելու, վրան կը յարձակին, կուշտէն կը վիրաւորեն, եւ բաղանիքէն դուրս հանելով կը մերկացնեն, եւ վիզէն չուան անցընելով փողոցները կը քաշկռտեն, մէկ կողմէն ալ կը քարկոծեն ու կը հարուածեն, մինչեւ որ փողոցի մէջտեղ հոգին կաւանդէ, օրինութիւն ի

բերանն, եւ բարի խոստովանողութեամբ (ՆՈՐ.174): Ազգին ալ այս եղերական վախճանէն ազդուած, չի ներեր մարմինն անարգել, այլ կը հրամայէ Հայերուն՝ թաղել պատուով որպէս եւ կամեսցին, եւ անոնք ալ կը տանին եւ կը թաղեն Աղթամարի մէջ (ՅԱՍ.Ա.272): Ջաքարիա կաթողիկոսի նահատակութեան օրը նշանակուած է 842 մեհեկի 15, որ բուն տոմարով կը պատասխանէ 1393 յունիս 25-ին, չորեքշաբթի օր (ՆՈՐ.176), մինչ Յայսմաուրքի մէջ նշանակուած յունիս 26 օրը (ՅԱՍ.Ա.272) հինգշաբթի կը պատասխանէ, եւ թերեւս թաղման օրն է: Նահատակութեան տարին ոմանց մինչեւ 1396 յետաձգելը (ՉԱՍ.Գ.434), գրչագիրներու շփոթութեան արդիւնք պէտք է սեպել: Նահատակ կաթողիկոսին յիշատակը գովուած է իր աշակերտներէն Գրիգոր Աղթամարցի տաղասաց վարդապետին յօրինած գանձ քարոզովը (ՆՈՐ.177): Այս Ջաքարիայի եղբայրն ու յաջորդն է Դաւիթ, որ 1393-ին պաշտօնի անցնելով մերձաւորաբար մինչեւ 1423 կաթողիկոսութիւն վարեց Հաւաքարանին համեմատ (ՕՕ.ԲԻՉ.1195), թէպէտեւ յիշատակարանի մը մէջ 1430 թուականը կը տեսնենք (ՓԻՐ.94), եթէ ընդօրինակութեան սխալանք չկայ, զի շատ երկարած պիտի ըլլար իր պաշտօնը: Սա է որ շփոթմամբ Սոյ կաթողիկոսներուն ալ շարքն անցած է (1375):

1377. ԼԵՒՈՆԻ ՄԱՀՈ

Սոյն այս 1393 տարին վերջին Լեւոնի մահուան տարին է, որուն Եւրոպա անցնելէն ետքը (1356) այլեւս իրեն չհետեւեանք, մեր պատմական շրջանակէն դուրս նկատելով, սակայն գոնէ հարեւանցի քանի մը տեղեկութիւններ աւելցնենք նիւթի ամբողջացման նպատակով, Լեւոն 1383-ին սկիզբները Աւինիոն հասած, մայիս 4-ին Կղեմէս Է. պապին մօտէն մեկնեցաւ, Արագոնայի եւ Կաստիլիոյ թագաւորներուն երաշտագիտական այցելութիւն տալու: Առաջ Արագոնայի Պետրոս թագաւորին համառօտ այցելութիւն մը տուաւ, ու փութաց Կաստիլիոյ Յովհաննէս թագաւորին հասնիլ, որ մայիս 12-ին պիտի ամուսնանար, բայց Լեւոնի չհասնելուն պատճառով՝ մայիս 16-ին յետաձգեց եւ Լեւոն եղեւ կնքահայր նորա (ԴԱՐ.191): Յովհաննէս Լեւոնի հետ պտոյտի ելաւ Սպանիոյ մէջ, եւ այդ միջոցին օգոստոս 14ին Սեգովիոյ (Segovia) մայր եկեղեցւոյն մէջ Յովհաննէս Դարդէլի եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւնը կատարել տուաւ հանդիսապէս (ԴԱՐ.192), իսկ Լեւոնի շնորհեց Մադրիդ եւ Վիլլարէալ եւ Անդիխար (Madrid Villareal Antequera) քաղաքները իբրեւ աւատ, եւ գումար մը Գաղղիա ուղեւորելու համար (ԴԱՐ.193): Լեւոն յիշեալ քաղաքներուն տիրանալէ ետքը ճամբայ ելաւ 1384 փետրուար 29-ին, եւ Նաւարրայի թագաւորին, Բէառնի կոմսին, Արագոնայի թագաւորին եւ Աւինիոնի պապին հանդիպելով յունիս 30-ին Պարիս (Paris) հետեւ, եւ մեծ պատուով ընդունուեցաւ Կարոլոս Ը. Գաղղիոյն թագաւորէն: Այստեղ կը փակուին Դարդէլի յիշատակները (ԴԱՐ.199): Լեւոն Պարիսի մէջ առատ դրամական նպաստներ ստացաւ, եւ Սէնդուէնի (Saint-Ouen-sur-Sien) պալատն ալ իբր յատուկ բնակարան (ԲԱՍ.105): Գաղղիոյ եւ Անգղիոյ վէճին առթիւ յանձնառու եղաւ Պարիսէ Լոնդոն բանագնաց երթալ, եւ 1385 հոկտեմբեր 24 թուականով Անգղիոյ Հռիքարտոս Բ. թագաւորին ապահովագիրը ստանալով (ԲԱՍ.108) Լոնդոն անցաւ, բաւական աշխատեցաւ բայց հաշտութիւնը չգոյացաւ (ԲԱՍ.116), թէպէտ Լեւոն

նպաստներ, եւ պարգեւներ ստացաւ, եւ 1386 մայիս 20-ին Գաղղիա դարձաւ (ԲԱՍ.119), եւ Կարոլոս Ը. թագաւորին մտերիմ խորհրդականը եղաւ, եւ միշտ անոր մօտ ըլլալու համար Տուրնէլի (Tournelles) պալատը փոխադրուեցաւ (ԲԱՍ.121): Հաշտարար բանակցութիւնները նորոգուեցան 1392-ին, եւ Լեւոն նորէն մասնակցեցաւ, թէպէտ առանց յաջողութեան (ԲԱՍ.119): Լեւոն 1393-ին 51 տարեկան կըլլայ, բայց շատ տկարացած էր, անկողին ինկաւ Տուրնէլի պալատին մէջ, եւ մեռաւ նոյեմբեր 29-ին, որ շաբաթ օր մըն էր, եւ ոչ կիրակի (ԲԱՍ.125, եւ թագաւորական պատիւներով թաղուեցաւ Սէնդընի (Saint-Denis) արուարձանը, Ս. Դիոնեսիիս եկեղեցւոյն արքունական դամբարանին մէջ: Հին փառաւոր շիրիմին միայն պատկերը մնացած է (ԲԱՍ.1), Գաղղիական յեղափոխութեան աւերածներէն ետքը: Իսկ այժմ վրան արծանով, այլ մէջը դատարկ գերեզմանաքար միայն կը գտնուի Ս. Դիոնեսիոսի եկեղեցւոյն մէջ, զի ոսկրները խառնուած կը կարծուին Մօնրուօ (Montrouge) թաղի գետնափորներուն մէջ դիզուած ոսկրներուն հետ (ԲԱՍ.145): Լեւոնի անձին եւ գործերուն վրայ բաւական խօսած ենք. Եւրոպային մէջ անցուցած կեանքն ալ մեծ գովեստի առիթներ չընծայեր: Իրաւ ամէն տեղ իբր քրիստոնէութեան համար զրկեալ եւ հալածեալ մը՝ մեծ պատիւ գտաւ, եւ Հայոց թագաւորութեան նորոգելու առաջարկով մեծամեծ գումարներ ձեռք անցուց, բայց իր գովաբաններն ալ կը խոստովանին, թէ թէպէտ շատ դրամ կը հաւաքէր, բայց առանց խղճի խայթ ունենալու իւր հաճոյքներուն կը ծախսէր զանոնք (ԲԱՍ.106):

1378. ՈՒՂՂԱՓԱՌ ՎԱՐՂԱՊԵՏՆԵՐ

Այդ միջանկեալ տեղեկութիւններէ ետքը նորէն Արեւելքի եղելութեանց դառնալով, Կարապետ կաթողիկոսի գործունէութեան մասին յիշատակ մը չենք գտներ: Ոչ միայն կաթողիկոսական աթոռին ապիկարներու եւ անարժաններու ձեռք ինկած ըլլալը, այլ եւ նոյն իսկ Կիլիկիոյ անկեալ եւ քայքայեալ դիրքը, ամէն նշանակելի գործողութեան արգելք էր: Կաթողիկոս եղողը, իր ձեռքը անցուցած բախտէն գոհ, զայն իր դիրութեանց գործածելէ աւելի մտածմունք չունէր, ազգին հանրութեան ու եկեղեցւոյն ամբողջութեան հետ ոչ յարաբերութիւն կը պահէր, եւ ոչ տեղեկութիւն ունէր, որ տառապեալ կացութեան դարմանը հոգար, արդէն եթէ հոգալ ալ ուզէր՝ գործելու ոչ միջոց ունէր եւ ոչ կարողութիւն: Այն ամենատխուր կացութիւնը՝ զոր Մեծփեցին կը պատմէ Սիս նստող վերջին կաթողիկոսներուն վրայ (ԿՈՍ. 56), հետզհետէ աճելով իր գագթնակէտը պիտի հասնէր, սակայն արդէն Կարապետի օրէն զեղծումներ սկսած էին եւ օրէցօր կը տարածուէին: Եւ Կիլիկիա իր վերջնական անկումին կը դիմէր, Հայաստանի ներքին գաւառներ, նոյն իսկ արտաքին տագնապներու եւ տառապանքներու ներքեւ, գոհացուցիչ արդիւնքներ ցոյց կու տային: Որոտնեցիին ձեռնասուններն էին, որոնք աստ եւ անդ վանքերու մէջ, զլուխնին խումբ մը աշակերտներ հաւաքած, եկեղեցւոյ պաշտպանութեան գործիչներ, եւ ժողովուրդին առաջնորդող վարդապետներ կը պատրաստէին: Քաղաքական անկումին ներքեւ կաշխատէին գոնէ կրօնական անկումին առջեւն առնել, որ սպառնալից երեւոյթներ կը ստանար Կիլիկիոյ Աղթարմաններուն եւ Երնջակի Ունիթորներուն երեսէն, Սահակ-Մեսրոպեան դարուն

երեւոյթն էր որ կերպով մը կը կրկնուէր: Այն ատեն Արշակունի թագաւորութեան դադարման եւ կրօնական հալածանաց բռնութեան դէմ, Հայ դպրութիւնն ու երանաշնորհ Թարգմանիչներն էին, որ ազգին պահպանութեան ու պաշտպանութեան գրաւական կըլլային, այս տեղ ազգային իշխանութեան վերջանալուն եւ ազգային եկեղեցւոյն դէմ լարուած նենգութեանց հանդէպ, վերանորոգեալ ուսումն եւ Ուղղափառ վարդապետներն էին, որ հայադաւան եւ հայածէս եկեղեցւոյն պաշտպան կը հանդիսանային:

1379. ՏԱԹԵԻԱՑԻԻՆ ԳՈՐԾԵՐԸ

Առաջինն ու գլխաւորը Տաթեի էր, ուր Տաթեւացին եկած էր 1390-ին Ապրակունեաց վանքը թողլով (1367), եւ ուր իրեն շուրջը հաւաքուած էին Որոտնեցիին վերջինները եւ նորէն իրեն յարողները: Ասոնց մէջ յանուանէ կը յիշուին, Մխիթար Տաթեւացի, Յովհաննէս Հերմոնեցի, Գալուստ Վազանդնեցի, Սիմէոն Սիւնեցի, Յակոբ Բոստացի, Գրիգոր Այրարատեցի, Գրիգոր Զուղայեցի, Մատթէոս Զուղայեցի, Աւետիս Աստապատցի, Եղիս Ռծոփեցի, Յովհաննէս Վաղանդնեցի, Յովնան Շամախեցի, Յովհաննէս Կապանցի մականուանեալ Կարմիր, Մատթէոս Ուխտեցի, Մկրտիչ Փայտակարանցի եւ Ստեփանոս Թաւրիզեցի (ՄԵԾ. 50): Տաթեւացիին արդիւնաւորութեան մէջ երկու գլխաւոր կէտեր նկատողութեան մէջ երկու գլխաւոր կէտեր նկատողութեան արժանի են: Առաջինը իր ուսումնական ծրագիրն է, որուն առաջին մասը կը կազմեն անշուշտ Հնոց եւ Նորոց Կտակարանաց մեկնութիւնները, եւ նախնի սուրբ հայրերուն գրուածները, որոնցմով ուղիղ հաւատքը եւ ուղափառ դաւանութիւնը կը հաստատէր: Ասոնց հետ կաւանդէր եւս լուծմունս արտաքին գրոց (ՄԵԾ. 34), այսինքն է արտաքին իմաստասիրաց (ՄԵԾ. 51), կամ յոյն փիլիսոփայներուն՝ Պլատոնի եւ Արիստոտելի, Փիլոնի եւ Պորփիրի իմաստասիրական գործերուն բացատրութիւնները, նպատակ ունենալով միտքը կրթելու ուղիղ տրամաբանութեան, եւ սուրբ գիրքէ անկախաբար ապացուցուած ճշմարտութեանց մէջ: Տաթեւացիին գիտական երկասիրութեանց գլխաւորն եղող Գիրք Հարցմանց գործը, իր ձեւովը յայտնապէս կը ցուցնէ թէ Տաթեւացին հմուտ էր լատին լեզուի եւ տեղեակ էր լատին աստուածաբաններուն Սկոլաստիկեան ոճին, եւ Հայոց եկեղեցւոյ ուղղափառութիւնը կը պաշտպանէր միեւնոյն ձեւերով, որով անոնք սովոր էին իրենց վարդապետութիւնը պաշտպանել, եւ Հայ եկեղեցւոյ դէմ գրել: Երկու հատոր Ամարան եւ Չմերան քարոզգիրքներն ալ կը վկայեն, թէ յատուկ մտադրութիւն դարձուացծ էր իր աշակերտութիւնը քարոզի եւ բեմբասացութեան վարժեցնելու: Արիստակէս վարդապետի եւ Գէորգ Լամբրոնացիի, գրչութեան արուեստին վրայ գրուածներով զբաղած ըլլալն ալ (ՄԵԾ. 52), նշան է թէ ընտիր գրչագրութեան եւ առատ ընդօրինակութեան զարկ տրուած էր Տաթեւի դպրանոցին մէջ, որով Տաթեւացին, ժամանակին համեմատութեամբ, լիագոյն ծրագիր մը կը մշակէր իր աշակերտներուն զարգացման համար: Երկրորդ նկատելիքնիս է, որ Մեծփեցին Տաթեւացիին աշակերտները եւ վարդապետները յիշելէն ետքը կաւելցնէ, եւ քահանայս բազումս աւելի քան զվաթսուն ոգի (ՄԵԾ. 51): Այդ բազմաթիւ քահանաներն անշուշտ ամուսնացեալ կղերին կը պատկանին, եւ փաստ կընծեռնեն

մեզի հետեւցնելու, թէ եկեղեցական բարձր ուսումը կուսակրօն դասակարգին պահուած առանձնայատուկ իրաւունք մը չէր, այլ թէ կուսակրօն եւ ամուսնաւոր դասակարգերու հաւասարապէս կը տրուէր եկեղեցական պաշտօնէութենէ պահանջուած կրթութիւնը, եւ թէ աբեղայական վեղարին հետ հարկաւ կապուած չէր նկատուեր վարդապետական գաւազանը: Տաթեւացին 1390-էն սկսելով Տաթեւի մէջ աշխատեցաւ տեւականապէս, ոչ ելեալ անտի (ՄԵԾ.34) մինչեւ 1409, ինչպէս պէտք է հաշուենք հիմնուելով Հայոց 858 թուականին համեմատ (ՄԵԾ.52), եւ ըստ այնմ ուղղելով շփոթմամբ 867 (ՄԵԾ.34) կամ 868 (ՄԵԾ.53) գրուած տեղերը: Թէպէտեւ այդ միջոցին Լէնկթիմուրեան արշաւանքները մեծ տագնապներ հասուցին Հայաստանին, այլ համեմտաբար ազատ մնաց Սիւնեաց երկիրը, եւ Տաթեւացին կրցաւ իր գործը շարունակել:

1380. ԱՊՐԱԿՈՒՆԵՑԻԻ ՄԱՀԸ

Սարգիս Ապրակունցին ալ նմանօրինակ կերպով կաշխատէր Սուխարու վանքին մէջ (1368) եւ իրեն աշակերտներն էին այն վարդապետները, որ Տաթեւացիին Մեծփի գալուն առթիւ այնտեղ խմբուեցան, Գրիգոր Խլաթեցի, Յակոբ Ովսաննացի, Սարգարէ Վարագցի, Յակոբ Ասպիսանկցի, Յովհաննէս Փափլինցի, Ստեփանոս Բերկրեցի, Մկրտիչ Հիզանցի, Յովհաննէս Բաղիշեցի, Սարգիս Յարութիւնցի, եւ Մելքիսիդ Երզնկացի (ՄԵԾ.52), ինչպէս նաեւ Արձէշէ Տաթեւ գացող երկոտասան եղբարք, յայտնապէս կոչուած աշակերտք մեծին Սարգսի, որոնք են, Յակոբ, Սարգարէ, Յովհաննէս, Մկրտիչ, Կարապետ, Մելքիսեդ, Սարգիս, Մատթէոս, Կարապետ, եւ Թովմաս Մեծփեցի պատմիչը, որ մնացած երկուքին չտար (ՄԵԾ.51): Ասոնցմէ Սարգիս՝ Սալանապատացի կը յիշուի, եւ Մկրտիչը Նահապետեանց, եւ Յովհաննէսը՝ Փափկշէնցի, եւ երկու Մկրտիչներ եւս կաւելցուին՝ մէկը Հողծեցի եւ միւսը Օղուլբէկեան (ՏԱՇ.418), որոնք պէտք է ըլլան 12 թիւը լրացնողները: Սարգիսի աշխատութիւնն ու արդիւնաւորութիւնն ալ համանման էր Գրիգորի տուածին, սակայն Սուխարու աշակերտներուն դիմումը, որ բան մը աւելի վաստկելու նպատակով Տաթեւ գացին, այն տեղ աւելի բարձր ուսում տրուելուն նշանակն է: Սարգիս երիցագոյն էր Գրիգորէ, եւ Որոտնեցիի գրեթէ ընկերակից (1352), ուստի կանխեց անոր մահը, եւ 1401-ին վախճանեցաւ մեծ վարդապետն Սարգիս ալեւորեալ եւ լի աւուրբք (ՄԵԾ.49), եւ թաղուեցաւ Արձէշի եպիսկոպոսներուն Խաչատուրի եւ Զաքէոսի գերեզմաններուն քովը (ՄԵԾ.37):

1381. ՎԱՐԴԱՆ ՀՈԳՈՑԵՑԻ

Սուխարու առաջնորդութեան եւ ուսուցչութեան մէջ, Ապրակունցիին յաջորդեց, սքանչելի այրն Աստուծոյ, մեծ ձգնաւորն եւ վարդապետն Հայոց, Վարդան Հոգոցեցին (ՄԵԾ.49): Ասոր ձեռքին տակ կը գտնուէին բազում աշակերտք առաւել քան վաթսուն կրօնաւոր: Նա Սուխարու Սուրբ Աստուածածին վանքին մէջ վարդապետեց զամս չորս, եւ ուսմամբք գրոց եւ սաղմոսերգութեամբ պայծառացոյց զհոգին ամենեցուն Արձէշի գաւառին մէջ (ՄԵԾ.50), մինչեւ որ ստիպուեցաւ անկէ քաշուիլ փախուցեալ յանօրինաց, այսինքն է 1405 տարւոյ Լէնկթիմուրի արշաւանքներուն պատճառով, եւ զնաց հաստատուիլ Վանայ քաղաքին մօտերը ի սուրբ

Սալանապատ, որ է Արծրունեաց օրերուն Ձորովանքը, ուր քիչ ետքը 1406-ին (ՄԵԾ.41), եհաս օր վախճանի նորա, եւ այն տեղ թաղուեցաւ: Վարդանի մահուընէ ետքն է, որ Սուխարու աշակերտութենէն 12 վարդապետներ, որբ մնացեալ գնացին Տաթեւ, վասնզի այն տեղ կը վարդապետէր Մեծն Գրիգոր, վարդապետն Ամենայն Հայոց, երկրորդ Լուսաւորիչն, եւ աստուածաբանն գերիվերոյ գոլով ամենայն իմաստասիրաց եւ վարդապետաց հնոց եւ նորոց (ՄԵԾ.50): Այնտեղ երկու տարի մինչեւ 1408, շարունակեցին ուսանել 12 Քաջբերունիները, զորս յոյժ սիրով ընկալաւ Տաթեւացին, կերպով մը հայրենակիցներ նկատելով եւ իր ծագումը վերյուշելով, զի իր հայրն ալ էր ի գաւառէն Քաջբերունեաց ի քաղաքէն Արձիշէյ (ՄԵԾ.50):

1382. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՄԵԾՈՓԵՑԻ

Տաթեւէն եւ Սուխարէն ետքը նշանաւոր եղաւ Մեծփայ վանքը, որուն ծաղկեցնողն էր Յովհաննէս Մեծփեցի: Տաթեւացիին քովէն բաժնուած ինչպէս կերելի, անոր Ապրակունիքէ Տաթեւ փոխադրուած միջոցին (1369): Յովհաննէս ուխտ ըրած էր, որ եթէ իրեն տացի Աստուած իշխանութեան կարգ վարդապետութեան, որ է մեծ վարդապետութեան աստիճան, Աստուածածնի Կուսին տաճար շինէ յոյժ հռաշալի (ՄԵԾ. 55), եւ այս միտքով Մեծփ հաստատուելէն երկու տարի ետքը ուզեց շինութեան ձեռնարկել, այլ չկրցաւ զի ոչ գայր իմաստուն ճարտարապետ ի գաւառ իւր, ուստի պարտաւորեցաւ համբերել ժամանակ ինչ, թէպէտ միւս կողմէն զարդարեաց զսուրբ ուխտն ժամօք եւ աղօթիք եւ պատարագօք, ընթերցմամբ գրոց եւ ուսումնականօք եւ գեղեցիկ կարգաւորութեամբ, ծառօք եւ տնկօք (ՄԵԾ. 57): Վերջապէս յաջողեցաւ գտնել Հռոմ մը Ֆարաճ անուն, յոյժ իմաստուն եւ ճարտար շինող, որ այն կողմերը ինկած էր ի գերութենէ Թամուրին, եւ անոր գլխաւորութեամբ հիմնարկութիւնը կատարեց 1402ին, բայց շէնքը աւարտեցաւ յետքն ամին, այսինքն է 1409-ին (ՄԵԾ.58): Յովհաննէս Մեծփեցի տաճարին արձանագրութեան մէջ, Ֆարաճ յոյնին հետ յանուանէ կը յիշէ բազմաթիւ հայ ուսթայ արհեստաւորներ ալ, որոնք են, Ատոմ, Սիրուն, Դաւիթ, Տիրատուր, Սկրտիչ, Յովհաննէս, Յովսէփ, Դազար, Մարտիրոս, Կիրակոս, Զաքար Բէկ, եւ միւս Ատոմ (ՓԻՐ.30), եւ մենք ալ առջեւ կը բերենք Հայ արհեստաւորներու անունները անկորուստ պահեքու համար: Մեծփայ տաճարին փառաւոր շինուածը գրգռած էր այլ ազգիները, եւ բազումք յանհաւատիցն մախացեալ լինէին, եւ մինչեւ իսկ փորձեցին քակել, այլ Յովհաննէսի պաշտպան կեցաւ Չաղաթայն (ՄԵԾ.58), որ է Թաթար կուսակալ Շէյխ Ահմէտը, որ մետասան ամ ծովաբոլորս, այսինքն Վանայ լիճին շրջակայ երկիրները կառավարեց, եւ յոյժ բարեբարոյ եւ քրիստոնէասէր գոլով, շէնցուց ու ծաղկեցուց աշխարհքը, 1397-էն մինչեւ 1407 (ՄԵԾ.49):

1383. ԽԼԱԹԵՑԻՆ ԵՒ ՈՒՐԻՇՆԵՐ

Վերոյիշեալ Շէյխ Ահմէտին հովանաւորութեան ներքեւ ծաղկեցաւ նաեւ Սարի Ս. Գէորգ վանքը, Սարգիս Սորբեցի վարդապետին ձեռքով (ՄԵԾ.49), զոր անգամ մը յիշեցինք (1376): Պիտի չկարենանք մանրամասնութիւններ տալ Յակոբ Սաղմոսավանքցի եւ Գէորգ Երզնկացի վարդապետներուն գործունէութեան վրայ, քանի որ կանոնաւոր տեղեկութիւններ կը պակսին:

Իսկ Գրիգոր Խլաթեցի վարդապետը, որ Ծերենց մականունեալ է, զի էր հաւատարիմ տոն Աստուծոյ ծերի (ՄԵԾ. 41), Վարդան Հոգոցեցիին յաջորդեց Սալնապատի մէջ, բայց ոչ կրցաւ հոն մնալ, եւ ոչ ալ Սուխարու վանքը դառնալ, եւ քաշուեցաւ Բզնունեաց գաւառը: Արծկէ քաղաքի մօտ, Ցիպնայի Ս. Ստեփանոս վանքը, Սիփան լերան ստորոտը, այժմ ընկլուզած: Խլաթեցին մեծ աշակերտութիւն չկրցաւ կազմել, դժուար ըլլալով ուսման հետեւիլ աղետալից միջոցին, թէպէտ Մեծոփեցին այդ կը վերագրէ սառնացեալ բարուց ուսումնականաց մերում ազգի: Ուստի ինքզինք տուաւ գիրքերու ընդօրինակութեան, եւ յիսուն ամ գիրս գրեաց տիւ եւ գիշեր (ՄԵԾ. 42), եւ արդիւնքը աղքատներուն կը բաշխէր (ՄԵԾ. 85): Խլաթեցիին գլխաւոր գործն է Յայսմաւուրքը նորէն կարգադրելն ու ճոխացնելը: Վկայասէր անունին ալ արժանանալով (ՀԱՅ. 560), եւ ինքն ալ նոր վկայ մը ըլլալով իր ծերացեալ հասակին մէջ:

1384. ԹԱԹԱՐՆԵՐ ԵՒ ԹԻՒՐՔՄԷՆՆԵՐ

Լէնկթիմուրի արշաւանքներուն մանրամասնութիւնները զանց ընելով, յիշենք միայն թէ 1387 ձմեռուան սկիզբը իր երկիրը դառնալէն ետքը, (1365), զէնքերը դարձուց հեռաւոր կողմեր, արշաւեց Կովկասներու հիւսիսակողմը գտնուող երկիրները, Ռուսաստանն ու Խրիմը ասպատակեց, անկէ դարձաւ հարաւ, Ատրպատականէ եւ Պարսկաստանէ անցաւ Հնդկաստան, յարձակեցաւ ներքսագոյն Թաթարստանի եւ Չինաստանի վրայ ալ, ոչ կանոնաւոր աշխարհակալութեամբ, այլ հինաբար ասպատակելով, աւերելով եւ աւարելով, գերելով եւ գերփելով անխնայ: Լէնկթիմուրի Հայաստանի կողմեր արշաւանքները նորոգուեցան 1395-ին (ՄԵԾ. 14), Միջագետքի կողմէն մտնելով, եւ հետզհետէ զարնելով Ամիդը, Մերդինը, եւ Արեւորդիներուն չորս գիւղերը, հասաւ Երզնկա, ուր եկեղեցիներուն կործանումը արգելելու խնդրանքով իրեն ներկայացաւ Գէորգ Երզնկացին, բայց յահէ եւ երկիւղէ պղծոյն՝ շրթունքն պատառեցան եւ արիւն իջանէր, եւ չկրնալով յաջողիլ լալով եւ արտասուօք յետս դարձաւ այրն Աստուծոյ (ՄԵԾ. 45): Լէնկթիմուր Երզնկայէ սկսաւ դէպ ետ երթալ, Բասէնի Անիկ բերդը գրաւելուն առթիւ Մսիր բերդակալը եւ հարիւր բերդապահներ կապեաց եւ բերդէն ի վայր ընկէց, եւ մեռան: Արարատեան նահանգի մէջ Բագրատունեաց բերդը, այսինքն Կարսը առած ատեն երեքհարիւրական տաճիկներ եւ քրիստոնեաներ զատեց, ըսելով թէ զքրիստոնեայս սպանանենք եւ զտաճիկսն ազատենք: Ասոր վրայ, Կարսի Մկրտիչ եպիսկոպոսին երկու եղբայրները երթեալ խառնեցան ի գունդս Տաճկացն, սակայն սպանելու հրամանը տաճիկներուն վրայ ելաւ, եւ երկուքն ալ միասին սպանուեցան, թէպէտ կը պռռային թէ մեք Քրիստոսի ծառայք ենք, եւ սուգ մեծ եղեւ եպիսկոպոսին (ՄԵԾ. 46): Թաթարաց ասպատակները շարունակեցին մինչեւ Կողովիտ եւ Արձէշ, եւ այդ միջոցին տեղի ունեցաւ Ստեփանոս Դարացի վարդապետին մահը (ՄԵԾ. 47): Զանազան պատերազմներ շարունակեցին Թաթարներու զօրավար Ազգինի, եւ Թիւրքմէններու ամիրայ Յուսուփի կամ Գարա-Եուսուֆի մէջտեղ: Յուսուփ յաջողութիւն մըն ալ ունեցաւ Յովհաննէս անուն Հայու մը հասուցած լուրովը, զոր հարազատ մեր կանուանէ Մեծոփեցին (ՄԵԾ. 48), բայց Թաթարներ նորէն զօրացան, եւ Յուսուփ պարտաւորեցաւ փախչիլ Ասորիքի կողմերը, եւ 1396-էն

մինչեւ 1406 այլ ոչ կարած գալ Հայաստանի կողմերը (ՄԵԾ 49), եւ ասկէ կը սկսի Շէյխ Ահմէտի շինարար կառավարութիւնը, ինչպէս նորէն յիշեցինք (1382): Ինչ որ այս արշաւանքներու մէջ մեր դիտել տալ ուզած կէտն է, Հայաստան աշխարհին աւերումն է, զոր տխուր սիրտով կը պատմէ Մեծօփեցին, թէ եկեալ տեսաք զաշխարհս մեր աւերակ, թափուր եւ դատարկ յամենայն ընչից (ՄԵԾ. 47):

1385. ԼԷՆԿԹԻՄՈՒՐ ԿՐ ՅԱՌԱՋԷ

Լէնկթիմուր իր արշաւանքները նորոգեց 1400-ին վերջերը (ՄԵԾ. 131), եւ Միջագետքի վրայէն հասաւ Դամասկոս, եւ ձմեռն մի լման եկաց այնտեղ, եւ 1401-ին սկիզբը, շարժեցաւ դէպի Փոքր Ասիա (ՄԵԾ. 62): Դամասկոս եղած ատենին համար կը պատմուի թէ, 700, 000 զինուորներու ձեռքով 700,000 զուխ կտրել տալով, եօթը բուրգեր շինել տուած ըլլայ, եւ յատկապէս Տաճիկներու զուխներով, եւ հրամայելով չմոտենալ ամէն անոնց որ ըսին թէ Յիսէի եմ, այսինքն ի Իսելի, որ է Քրիստոնէայ (ՄԵԾ. 63): Նոյն հրամանը Պաղտատի մէջ ալ ընել տուած ըլլալը ըթ պատմուի եւ Մեծօփեցին կը յիշէ, թէ իր հոգեւոր եղբայրն Մխիթար ի քաղաքէն Վանայ, ականատես եղած եւ իրեն պատմած է (ՄԵԾ. 64), սակայն ուրիշներ իբրեւ անհիմն գրոյց կը նկատեն այդ պատմութիւնը, եւ գոնէ չափազանցեալ պէտք է նկատել զլուխներուն թիւը: Լէնկթիմուր 1401 տարին անցուց Ասորիքի եւ Եփրատացուց կողմերը, եւ այդ միվոցին կրնանք գնել Սիսի վրայ ալ յարձակիլը, եւ աւերելով ու աւարելով անցնիլ երթալը (ՄԻՍ. 542): Յառաջեց նաեւ Պաղեստինի կողմը, բայց Երուսաղէմին չի դպաւ եւ ի միւս ամին, այսինքն 1402-ին պաշարեց Սեբաստիան, որ Օսմանեանց ձեռքն էր անցած: Լէնկթիմուր քաղաքը անձնատուր ըլլալու հրաւիրեց երդուրննալով, թէ ով զձեզ սրով սպանանէ, սուր նոցա ի սիրտս նորա մտանէ, բայց ամէնէն խուժուժ անգթութիւնները այնտեղ կատարեց: Հրամայեց որ զմեծատունսն չարչարեսցեն, իսկ զկանայսն յագիս ձիոցն կապէլ եւ արշաւել: Զորդիս եւ զդասերս ժողովեալ ի դաշտավայրի՝ հեծելագօրի ոտքերուն ներքեւ կոխկռտել տալ իբրեւ զորայս կամնասայլից, իսկ քաղաքացիները ու զինուորները կապէլ ոտիւք եւ ձեռօք չորեք հազար ոգի, եւ կենդանի թաղել եւ ջրով եւ մոխրով ծածկել (ՄԵԾ. 65): Սեբաստիա տակաւին կը թահէ այդ անողորմ բռնութեան յիշատակը Սեւ-Հողերդաշտին անունովը: Լէնկթիմուր սաստիկ զայրացած Օսմանեան սուլտան Պայազատի խրոխտ վարմունքէն, շիտակ անոր վրայ քալեց, Անկիւրոյ ճակատամարտին մէջ յաղթութիւնը տարաւ 1402 յունիս 18-ին եւ Պայազիտը գերի բռնելով, մէկտեղ առաւ Սմրղանտ տանելու, այլ չհասաւ, զի Պայազիտ ութ ամիսէն 1403 մարտ 8-ին մեռաւ Լէնկթիմուրի բանակին մէջ (ՏԻԷ. 355):

1386. ՕՍՄԱՆԵԱՆՔ ԵՒ ՀԱՅԵՐ

Օսմանեան սուլտանութեան վրայ առիթ չունեցանք խօսելու, անոր սկզբնաւորութիւնը պատմելնէս ետքը (1228): Օսման Ա. սուլտան եւ հարստութեան հիմնադիրը, որ իր անունն ալ տուաւ իր ժողովուրդին, սահմանները ընդարձակեց Յունաց կայսրութենէ ասիական գաւառներ գրաւելով, եւ մինչեւ Նիկիա, Նիկոմիդիա եւ Պրուսա մոտենալով: Իրեն յաջորդեց որդին Օրխան

Ա. 1326-ին, որ յիշեալ քաղաքներուն տիրեց, Պրուսա մայրաքաղաք հռչակեց, Քիոս կղզին, Կիւղիկոն թերակղզին, եւ Գալլիպոլիս նաւահանգիստը գրաւեց, Կոստանդնուպոլիսի սպառնացաւ, բայց աւելի նշանաւոր եղաւ ներքին կարգ ու կանոնն, օրէնք ու զինուորականութիւն հաստատելովը իր եղբօր Ալայէտտիմի կարող ձեռնտուութեամբ: Սուրատ Ա. 1360-ին իր հօրը յաջորդելով, տիրապետութիւնը Եւրոպական կողմերը ընդարձակեց, Ադրիանապոլիսը մայրաքաղաք հռչակեց, Թրակիան, Մակեդոնիան եւ Ալբանեան նուաճաց, Քոսովայի պատերազմին մէջ Բուլղարներու ու Սերբերու ու Հունգարացիներու միացեալ զօրութեանց յաղթեց 1389ին, բայց նոր դաշտին մէջ Սերբիացի վիրաւոր զինուորի մը կողմէ սպանուեցաւ: Ասոր որդին էր Պայագիտ Ա., որ մերթ Ասիակողմը եւ մերթ Եւրոպակողմը արագաշարժ արշաւանքներով Երլտըրըմ կամ Կայծակ մականունը ստացաւ: Ասիոյ կողմէ զանազան փոքր իշխանութիւններ նուաճեց, Եւրոպիոյ մէջ իր հօրը աշխարհակալութիւնները ընդարձակեց, Կոստանդնուպոլիսը պաշարեց եւ Յունաց Մանուէլ Բ. Պալէոլոլոզ կայսրը հարկ վճարելու ստիպեց, Դանութեան Նիկոպոլսոյ պատերազմին մէջ՝ Հունգարացւոց եւ Լեհաց եւ Գաղղիացւոց միացեալ խաչակրութիւնը ցրուեց 1396-ին, բայց Լէնկթիմուրի դէմ չկրցաւ դնել, եւ գերի ինկաւ, բայց երկաթէ վանդակի մէջ փակուած ըլլալու զրոյցը հաստատութիւն գտած չէ: Յիշեալ սուլտաններուն Հայոց հետ յարաբերութիւնները միշտ քաղցր ու բարեացական եղան: Օսմանեանք, լոկ զէնքի նուիրուած ժողովուրդ մըն էին, բայց դէպի քաղաքակիրթ երկիրներ տարածուելով, արուեստից ու ճարտարութեանց պէտքը զգացին, եւ Յոյներուն չկրնալով վստահիլ, Հայ տարրին վրայ հաստատեցին իրենց մտադրութիւնը, եւ անոնցմէ օգտուելու համար, ամէն տեսակ դիւրութիւններ ցուցուցին: Փոխադարձաբար հայերն ալ, որ ուրիշ տեղեր հալածուած ու նեղուած էին, խուռն սկսան դիմել Օսմանեանց տիրապետած երկիրները, եւ այս միջոցին սկսած է Փոքր-Ասիոյ առաջակողման, եւ յայնկոյս Կոստանդնուպոլիսը գաղթականութիւններով հայաբնակ եւ հայաշատ երկիրներ դառնալը: Օսմանեանք կրօնական ազատութիւնն ալ լիապէս կը յարգէին, ինչ որ Հայերը կը քաջալերէր, մինչ Յունական կայսրութիւնը կրօնական բռնադատութիւններովը ստիպած էր Հայերը իրմէ հեռու մնալ, եւ Հայաստանի գաղթականներն ալ կը նախընտրէին Կովկասը անցնելով դէպի Խրիմ եւ Լեհաստան, կամ Եփրատը անցնելով դէպ Ասորիք տարածուիլ, իսկ Կիլիկիոյ գաղթականները ծովը անցնելով դէպ Իտալիա կը տարածուէին: Բայց Օսմանեան սուլտանութեան զօրանալէն ետքը՝ գաղթականութեանց հոսանքին ընթացքը փոխուեցաւ, եւ արեւմտեան Ասիան եղաւ իրենց նախընտրած կողմը:

1387. ՍՍԵՏԻՈՑ ԳԱՂԹԵԼԸ

Լէնկթիմուրի դէպ Արեւելք մեկնելէն ետքը, Փոքր-Ասիոյ մէջ մնացած էր Ռամազան անուն Թաթար իշխանը այն կողմերուն տիրապետելու հետամուտ, որով Սիս ալ մտահոգ էր վասն գալստեան Ռամազանին (ՍԻՍ.542): Այդ պարագայն մեզի մտածել կու տայ, թէ անուանեալ թագաւոր Կոստանդինը (1349), հետզհետէ կրցած էր իր դիրքը զօրացնել, եւ եթէ ոչ ինքնազուլիս,

գոնէ Եգիպտացոց հովանաւորութեամբ իշխանութիւն մը հաստատել Սիսի մէջ, զոր Ռամազանեանք կուզէին գրաւել, եւ յարձակումներով կը նեղէին Սսեցիները: Ասոնք ձանձրացեալք ի նեղութենէ, եւ ակնյայտնի տեսնելով զգօրանալն անհաւատից, յուսակտուր եղան վերջնական յաջողութեան հասնելէն, եւ ինչ ընելիքնին որոշելու համար մեծ ժողով եղեւ ի դուռն Կարապետ կաթողիկոսին, եւ համաձայնեցան քաղաքնին լքանել ու գաղթել: Այդ ժողովին թուական ցուցուած է 1404 (ՍԻՍ.542) կամ 1403 տարին (ՍԻՍ.560): Գաղթականութեան առաջին խումբը մեկնած է Երեքշաբթի մը, զլուխ ունենալով պարոն Կարապետն, թռն Կոստանդին թագաւորին, իսկ երկրորդ խումբը՝ չորեքշաբթի, եւ անոր առաջնորդներն են, Պարոն Ասըլպէկն, եւ երիցունքն Յովհաննէս եւ Վահան, Գրիգոր եւ Ստեփանոս: Քաղաքէն մեկնողները կը նշանակուին տունս ԼՌ., (Երեսուն հազար), եթէ սխալ չէ թագաւոր, կամ թէ հազար երեսուն կարդացուելու չէ. որովհետեւ թէ ցուցուած թիւը չափազանց կերելի, եւ թէ երկու օրուան մէջ այնչափ բազմութեան մեկնիլը դիւրին չէր: Քաղաքին մէջ կը մնան միայն աղքատք եւ չքաւորք, որոնք տեսնելով, թէ ոչ ոք մնաց ի մեծատանց եւ իշխանաց, եւ պարոնաց եւ ի թագաւորի ցեղիցն, կորոշեն անձնատուր ըլլալ, եւ ետուն զՍիս յունիսի վեց (ՍԻՍ.542): Արդ 1404 յունիս 6 օրը ուրբաթ կը հանդիպի, որով նախընթաց Երեքշաբթիի եւ չորեքշաբթիի մեկնումները կըլլան յունիս 3-ին եւ 4-ին: Ռամազանեանք այս կերպով Կիլիկիոյ կը տիրապետեն, եւ միջոց մըն ալ անոնց ձեռքը կը մնան Հայ թագաւորութեան վերջին բեկորները: Սիսէ ելլող գաղթականները անցան յայնկոյս ծովու, որ աւելի Կիպրոս անցնելնին հաւանական կը ցուցնէ, ուր տակաւին քրիստոնեայ իշխան մը կար Յովհաննէս Բ. թագաւորը, սակայն ուրիշ ժամանակագիր մը կըսէ թէ մտեալ ի նաւ գնացին Ֆրանկստան (ՍՆՍ.542): Հետեւապէս անտեղի չէր ըլլար, այդ գաղթականութեան հետ կապել Իտալիոյ մէջ հաստատուած Հայագգի հասարակութեանց մի մասը: Թագաւորի անուն կրող Կոստանդինին թռնին մեկնելը, իսկ իր անունին վերջէն չիշուիլը մտածել կու տայ, թէ Կոստանդին Սիսէ քաշուելով Կիլիկիոյ մէջ կամ մօտերը մնացած է, ապագայ ակնկալութեանց յուսով, որով պէտք կըլլայ զինքն իբր ձեռներէց եւ աննկուն հոգւոյ տէր մէկը ճանչնալ: Իսը իրեն համար գրուած կը գտնենք, թէ վերջին Լեւոնէ ետքը դարձեալ թագաւորէ ի Սիս՝ Կոստանդին, եւ միանգամայն քառասուն եւ ութն ամ թագաւորեաց կըսուի, եւ 1424-ին կը գրուի իր թագաւորութեան վերջը (ՍԻՍ.543): Ասկէ աներկբայ կը հետեւի, որ եթէ ոչ տիրապէս թագաւոր, գոնէ տիրող ազգապետ մը եղաւ նա, եւ վերջալոյսի ճառագայթներու նման շարունակեց ազգային իշխանութեան օրը, 1376-էն մինչեւ 1424, որ ճշդիւ կը պատասխանէ իր 48 ամեայ իշխանութեան:

1388. ԿԱՐԱՊԵՏԻ ՄԱՀՈ

Գալով Կարապետ կաթողիկոսին, իրեն տրուած 12 տարիներ (ՍԱՍ. 172), 1392-էն հաշուելով (1374), կու գան վերջանալ 1401-ին որ է ճիշդ Սիսին Ռամազանեանց ձեռք իյնալուն տարին, եւ երկու պարագաներ յարմար զուգադիպութեամբ կու գան իրարու յարակցիլ, այնպէս որ նոր տիրապետութիւնը յօժար կամ թէ բռնի ձեւով վերջ տրուած կըլլայ Կապետի կաթողիկոսութեան: Կարապետի 1401-ին կաթողիկոս յիշուիլը (ՓԻՐ. 23), պատմութեանս կարգին կը համաձայնի,

բայց 1411-ին ալ իր հայրապետութեան Հայոց տէր Կարապետի գրուիլը (ՓԻՐ. 39), ծանր դժուարութեանց տեղի կու տայ, քանի որ ստոյգ է թէ 1408-ին Յակոբ Գ. արդէն կաթողիկոսացած էր: Դիւրին մեկնութիւններ են գրչագրի ընթերցուածը սխալուած կարծել, կամ հեռաւոր Սիւնիքի մէջ գրող Ծարեցի ընդօրինակողը Կիլիկիոյ գործերուն անտեղեակ ենթադրել, այլ ասոնք ոյժ ունին, երբոր հակառակը յայտնի փաստերով ու վկայութիւններով զօրացած կըլլայ: Դավրիժեցին 1404-ին միւս տէր Կարապետ մը դնելով (ԴԱՎ. 336), զոր մենք հերքեցինք (1375) բոլորովին իսկ չի յիշեր Կարապետի յաջորդ Յակոբին անունը, զոր շարունակողը կընդունի, բայց միայն ամս երկուս պաշտօնավարութիւնը կու տայ, այն ալ 1403 թուականէ սկսելով (ՍԱՄ. 172), որ է մերձաւորապէս Ռազմազանեանց տիրապետութեան տարին, եւ որ 1408-ին ոչ եւս Յակոբը, այլ Գրիգոր կաթողիկոս ընդունուած կըլլայ, որուն սկիզբը կը գնէ 1405-ին (ՍԱՄ. 172): Այս իրարու հակասող տեղեկութեանց խառնելով Մեծփեցիին ընդհանուր կերպով գրածն ալ, թէ Կիլիկեցիք վերջին վեց կաթողիկոսներէն վեցին ալ դեղ մահու արբուցին (ԿՈՍ. 55), եւ Չամշեանի հարկաւ աղբիւրէ մը քաղածն ալ՝ թէ Յակոբ մատուցեալ առ այլազգի ամիրայն Կիլիկիոյ էառ զտէրութիւն աթոռոյն (ՉԱՄ. Գ. 455), կը կարծենք իրաւունք ունենալ, եթէ ամէնէն ալ անկախաբար, բայց եւ ամենուն ալ տարիներէն բաղադրուած կարծիք մը յայտնենք Կարապետի կաթողիկոսութեան վերջանալուն վրայ, որուն արդէն ինքնութեան վրայ ալ նոր կարծիք մը յայտնելու առիթը ունեցանք (1375): Մեր տեսութեամբ Ռամազեանց 1404-ին Սիսին տիրելը, եւ Կարապետի այդ տիրապետութեան դէմ աշխատած ըլլալը պատճառ եղած են նոր տիրապետ Ռամազան ամիրային Կարապետին դէմ թշնամանալուն: Իսկ Յակոբ ամիրային հաճութիւնն ու պաշտպանութիւնը ստանալով, աթոռին հետամուտ կըլլայ, եւ նպատակին կը հասնի, ոչ ընտրութեամբ, զի պարզապէս էառ զտէրութիւն աթոռոյն, որ է ըսել զօրութեամբ զայն ձեռք ձգեց, հակառակ ոմանց ի միաբանից իրեն դէմ ըլլալուն (ՉԱՄ. Գ. 455), որոնք հարկաւ Կարապետի կուսակիցներն են եղած: Այս կերպով Ստոյ մէջ հակաթոռութեան գիրք մըն ալ կազմուած պիտի ըլլար, բայց անոր առիթ տրուած չէ Կարապետի դեղակուր սպանութեամբը: Չենք կարծեր, որ Կարապետ պաշտօնէ իյնալով մինչեւ 1411 ապրած ըլլայ, զի 1409-ին Տաթեւացին ուղղակի Յակոբի կը դիմէր, ինչպէս պիտի տեսնենք, այլ սպանութիւնը գահագրկութեան կից քալած է: Ըստ այսմ 1392-ին կաթողիկոսացած Կարապետը, 12 տարի ետքը, 1404-ին վերջերը թունաւորուած կը մեռնի եւ Յակոբ նոյն թուականին կաթողիկոսութեան տիրացած կըլլայ, ոչ օրինաւոր կերպով, այլ նոր տիրապետող ամիրային ահարկու ազդեցութեամբ ուսկից անբաժան պէտք է նկատել Յակոբէ տրուած համոզիչ ընժաները ու վճարումները: Կարապետ անկանոն կերպով աթոռ բարձրացած, ապարդիւն կերպով պաշտօնի վրայ մնացած, անփառունակ կերպով ալ զայն կնքած կըլլայ, չկրնալով ինքն ալ յագեցուցիչ գոհունակութիւն մը ստանալ իր կաթողիկոսութենէն:

1389. ԹԱՄԱՐ ՄՈՎԱՅԻ

Երբոր եկեղեցւոյ պետերը եւ բարձր պաշտօնեաները շինիչ օրինակներ եւ առաքինի տիպարներ չեն ներկայացներ մեր առջեւ, միխթարական է տեսնել որ հասարակ ժողովուրդէ

անձեր կարիանան իրենց հաւատքին պաշտպանութեան եւ, կեանքերնին զոհելու անձնուիրութիւնը կունենան: Մոկացի կին մը, անունը Թամար, եւ պայծառ գեղեցկութեան համար Գոհար կոչուած, Թովմաս անուն անձի մը հետ ամուսնացած էր, բայց Քուրդ մը ետեւէն կիյնար յափշտակելու, ուստի նոր ամուսիններ միասին կերթան կը փակուին Աղթամարի կղզիի մէջ: Այս դէպքը տեղի կունայ 1393-ին ատենները: Քանի մը տարի ետքը, գործով մը Ոստան քաղաքը կիջնան, նոյն քուրդը կը հանդիպի Թամարին, եւ մէկէն սովորական խաբէութեան կը դիմէ, թէ ու երբեմն տաճկանեալ էր: Ազգին ամիրայ խաբէական ըլլալը զգալով անփոյթ արար զայնու (ՆՈՐ. 189) սակայն իր կինը Փաշախաթուն, լիրբ եւ յանդուգն թիւրքմէնուի կամ քրդուի մը (ՆՈՐ. 190), այն որ Եղիսաբէթ Խառաքաստեցին ալ նահատակել տուած էր (1371), մէջ տեղ կանցնի Թամարը յորդորելու ու բռնադատելու: Թամար դատաւորին ատենն ալ կը հանուի, բայց անսասան կը մնայ արտիստ պատասխաններով, եւ նոյնպէս կը խոսի տասն օր անսուգ բանտարկութենէ ետքը, հազար ոսկի ալ առջեւը գրուած տեսնելով: Երբ այդ ջանքերը արդիւնք չունեցան, մահուան վճիռ տրուեցաւ, եւ Թամար քարկոծմամբ նահատակուեցաւ Ոստանի մէջ, իսկ Ազգին հրամայեց մարմինը պատուով թաղել: Թուական նշանակուած է 1398-ին ահեկի 17-ին, երկուշաբթի օր, Յինանց միջոցը, մերձ տօնի սրբոյն Գէորգայ (ՆՈՐ. 194): Հայկական ամիսը հնար չէ հին տոմարով հաշուել, զի այն ատեն կը պատասխանէր օգոստոս 25-ին որ Յինանց միջոց չէ: Իսկ նոր սարկաւազագիր տոմարով կը պատասխանէ ապրիլ 24-ին, որ Յինանց միջոց է, եւ մերձ է սուրբ Գէորգայ յիշատակին, որ Յայսմաւուրքի մէջ ապրիլ 23,ին կը նշանակուի: Միայն 1398-ին ապրիլ 24 երկուշաբթի չի հանդիպեր, այլ չորեքշաբթի, իսկ երկուշաբթի կը հանդիպի 1396, եւ պէտք կըլլայ հայկական Պիտէ թուականին մէջ (ՆՈՐ 195) Է եւ Ե թուատառերու փոխանակութեամբ թուականը ուղղել, եւ Պիտէ կարդալ, ու Թամար Մոկացիին նահատակութիւնը դնել 1396 ապրիլ 24-ին, որ կը լինի Յինանց չորրորդ կամ Կարմիր կիրակիին երկուշաբթին: Ուրիշներ Ե եւ Է թուատառերու փոխանակութիւնը ամսաթիւին վրայ կատարելով ԺԵ ամսաթիւը ԺԷ կուզեն կարդալ, եւ քանի որ 1398 ապրիլ 22-ը երկուշաբթի կը հանդիպի, այն որ դնել նահատակութիւնը: Այդպէս կընեն քանիէ աւելի ձեռագիրներէն միայն երկուքին մէջ յետ աշխարհամարտն կիրակէի յաւելուածը տեսնելով (ՆՈՐ. 197) բայց մենք կը նախադասենք տարեթիւին վրայ կատարել թուատառերու ուղղութիւնը, զի միայն երկու օրնակներու յաւելուածը բնագրական չի կրնար սեպուիլ, եւ միւս կողմէն կը յարգուի Յայսմաւուրքին հեղինակութիւնն ալ, որ ապրիլ 24-ին եւ որ 22-ին կը դնէ Թամարի յիշատակը (ՅԱՍ. Ա. 182):

1390. ԵՐԿՈՒ ՎԱՆԵՑԻՔ

Անգամ մը Վանայ քաղաքին մէջ, Հայտարի կոչուած շէյխերը, տաճիկ աղջկան մարմինը գերեզմանէն հնար էին վասն մեղաց, հաւանաբար կախարդական նպատակով: Գործը քրիստոնէից վրայ թողուեցաւ, եւ քաղաքացիներէն ուրը հոգի ամբաստանուեցան: Ասոնցմէ մէկը Սիրանոս անուն խոստովանեցաւ, բայց ուրացաւ եւ ազատեցաւ եւ երկու մեղսակիցներ միայն ցուցուց, որով հինգ հոգիներ այլեւս չի փնտռուեցան: Երկուքէն մէկը՝ Կարապետ փախաւ, իսկ

Մելիքսեդդ տանը մէջ ձերբակալուեցաւ, եւ անմիջապէս ուրացութեան հրաւիրուեցաւ: Յանձն չառնելուն, հրացեալ չափումներով մարմինը տանջեցին 26 տեղերէ, եւ հաւատքին վրայ հաստատուն մնալուն քարկոծման վճիռ տուին: Կարծելով թէ պիտի չկարենայ քալել, կողովովկուզէին փոխադրել, այլ նա իւրովի վագեաց, եւ քարկոծմամբ նահատակուեցաւ, իսկ մարմինը յօշօտելով այրեցին: Մելիքսեդդ Վանեցիի նահատակութեան օրն է 1403 յուլիս 10: Օր մը ետքը ձեռք ձգեցին Կարապետ Վանեցին ալ, եւ ուրացութեան բռնադատելու համար ականջները կտրեցին, եւ չհաւանելուն պատճառով քարկոծեցին ու այրեցին ընկերին նման (ՆՈՐ. 203):

1391. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՉՄՇԿԱԾԱԳՑԻ

Յովհաննէս Չմշկածագցի քահանայն ալ նոյն 1403 տարին կատարուեցաւ: Իր բարեբարոյ, պարկեշտ եւ աղքատասէր կեանքը քահանայկից ընկերներուն նախանձը գրգռած էր, որոնք զինքն սկսան զրկել ու հալածել: Յովհաննէս յաջողեցաւ Մահմուտ ամիրայէն արտօնութիւն ստանալով, փայտաշէն նոր եկեղեցի մը կանգնել Կարմիր Սարակ կոչուած տեղը: Ասիկա աւելի եւս գրգռեց նախանձոտները, եւ Յովհաննէսի դէմ ծանր ամբաստանութիւններ մատուցին ամիրային՝ արբած մի պահուն, որ հրամայեց շինուածը քանդել եւ քահանայն ուրացութեան ստիպել: Անմիջապէս ժողովուեցան, փայտաշէն եկեղեցիին կրակ տուին, եւ Յովհաննէսի ուրացութեան չհաւանելուն կապեալ ոտիք եւ ձեռօք արկին ի հուրն, եւ այսպէս կատարուեցաւ սրբակրօն քահանայն 1403 սեպտեմբեր 10-ին: Չմշկածագի եպիսկոպոսը Ղաւիթ, արտօնութիւն ստանալով մարմինը պատուով թաղեց Ս. Աստուածածին եկեղեցին ի ներքս պարսպին, եւ յիշատակն ալ գիրի առաւ (ՆՈՐ. 206): Այդ միջոցներուն ընդհանուր հալածանք ալ հռչակած էր Բաղէշի մէջ Իբրահիմ ամիրայն, որ իր եղբօր Շարաֆի յաջորդած էր: Նա կապուտ արկ ի քաղաքին, եւ յոյժ դառնացանա քրիստոնեայք, բայց յատուկ նահատակուածներուն անունները չունինք: Իբրահիմի ընթացքին հաւանութիւն չտուաւ Միրան-Շահ, Լէնկթիմուրի որդին, որ հարաւային գաւառներու կողմնակալ դրուած էր, եւ Իբրահիմին վրան քալեց ու սպաննել տուաւ, բայց Ազգին Ամիրային միջնորդութեամբ, Իբրահիմի որդին Շամշատինը ամիրայ նշանակելով դարձաւ Թաւրիզ իր կեդրոնը (ՄԵԾ.69):

1392. ՍՏԵՓԱՆ ԵՒ ՄԻԻՍԷՅԻՐ

Տարօրինակ պաագաներով կը պատմէ Մեծփեցին՝ Ստեփան Ամիւկցի քահանային նահատակութիւնը, ապօրէն գործեր ալ վերագրելով անոր: Ստեփանոս միջոց մը իր ծննդավայրին մօտ եղող Լիմ անապատը ապրելէ ետքը, Արձէշ եկաւ, եւ երկիրը անտեսուչ եւ անառաջնորդ գտնելով, զի եպիսկոպոս եւ վարդապետ փախած էին Թաթարաց յարձակումներուն պատճառով բազում ժամանակս եղեւ առաջնորդ գաւառին: Մեծփեցին կը մեղադրէ Ստեփանոսի ըրածը, իբր զի պէտք է որ նա անտերունչ ժողովուրդին ինքնընտիր առաջնորդն եղած ըլլայ, միայն թէ աստիճանէն բարձր խորհրդական գործերու չխառնուի: Այլ կը դիտենք մանաւանդ միւս պարագայն, որ նա կապրէր յափշտակեալ կին մի ի քաղաքացւոցն հրամանաւ եւ կաշառօք անհաւատից (ՄԵԾ.112): Այդ վիճակը շարունակեց բազում ժամանակս, եւ Արձիշեցի

տանուտերերէն Մուսէֆիր ալ գործակից էր Ստեփանոսի: Ասոնց գործունէութիւնը հաճոյ չըլլայ անօրինաց եւ ստախօս քրիստոնէից ոմանց, որ նենգեալ մատեն երկուքն ալ Արճէշի Սահանգ ամիրային (1365): Ուրացութեան առաջարկը կը հետեւի, եւ յանձնառու չըլլալուն երկուքն ալ կը զլխատուին, եւ զգլուխս ի պարսպէն ի վայր կախեցին: Մեծփեցին կը յաւելու թէ անմեղ արեամբն իւրեանց լուացին զաղտեղութիւն մեղաց իւրեանց (ՄԵԾ.112), հարկաւ ապօրէն կենակցութիւնը, եւ ոչ թէ անձընծայ գործունէութիւնը: Ստեփանոսի եւ Միւսէֆիրի նահատակութեան թուական ցուցուած է 1395 տարին, առանց ամսաթիւի (ՄԵԾ.113): Այդ նահատակութիւնը պատմելէն ետքը երկարօրէն առաջ կը բերէ Մեծփեցին նոյն քահանային սերունդին մէջ պատահած անկարգութիւնները, յայտարարելով թէ չար սերմանցն չար լինի երկրագործութիւն, եւ չար ուսուցչացն չար լինի ուսման նոցա (ՄԵԾ.113): Սկսելով պատմել թէ ի քահանայէս յայսմանէ ծնաւ մանուկ մի Յովհաննէս անուն, վրայ կը բերէ մերձաւորաց ամուսնութիւններ, որոնց մէջ իրաւ կամ բաւական մօտիկներ, բայց նոյն կերպով կը պախարակէ նաեւ այն՝ որ առնու զօրեղբօր իւրոյ կնոջ քուեր դուստրն, եւ այն որ առնու զքուեր դուստր փեսային հօրեղբօրորդոյ իւրոյ (ՄԵԾ.114), որոնք վեցերորդ աստիճանի խնամութիւններ են: Ժամանակին նախապաշարեալ սովորութեանց իբր նմոյշ յիշենք նաեւ, որ այդ կիներէն մին դուստրու մատնուած ըլլալով, երբ խաչ ու աւետարան, դիւթութիւններ ու կախարդութիւններ օգուտ չեն ըներ, ժողովուրդը փորեցին զգլուխ փողոցին աղտեղին, եւ կինը թաղեցին մինչեւ ի պարանոցն, եւ սուր առեալ ի ձեռս իւրեանց աղաղակէին եւ հարկանէին զերկիր եւ ասէին, ել չար դու ի կնոջէս յայսմանէ, եւ բազմութիւն քաղաքին տասանէին համարձակ եւ ողորմելի դիմօք կին մարդ ի մէջ հրապարակին, որ այսպէս կացեալ սակաւ աւուրբք աւանդեաց զհոգին: Մեծփեցին կը յաւելու, թէ խնդրենք ի Տեառնէ, զի թողցէ գյանցանս նորա, զի ոչ կամաւ էր մեղանչական, այլ ակամայ, եւ եպիսկոպոսներուն եւ վարդապետներուն ուղղելով խօսքը՝ կը խնդրէ, այս սուտ եւ անցաւոր կենացս համար մի՛ ներգէք ի սէրն եղբայրական (ՄԵԾ.116), ակնարկելով այն պարագային, որ այդ կնոջ ամուսնութեան համար դիմած էին ի հոգեւոր առաջնորդս եւ վարդապետս եկեղեցւոյ, եւ անոնք հաւանած էին յանցանօք պատուիրանացն բարիս առնել (ՄԵԾ.115): Մենք այս միջադէպները ուզեցինք պատմել, պարզապէս ժամանակին ըմբռնումները պատկերացուցած ըլլալու համար:

1393. ԱՂԹԱՄԱՐ ԵՒ ԵՐՈՒՍԱՂԷՍ

Ժամանակակից եղելութիւնները քաղելու, եւ Հայութեան զանազան հատուածներուն պատկանող դէպքերը զանց չընելու համար հետեւեալ տեղեկութիւններն ալ կը յաւելունք: Աղթամարի մէջ Ղաւիթ կաթողիկոս, Ջաքարիայի եղբայրը (1376), իշխանութիւնը վարած է արդիւնաւոր գործունէութեամբ, եւ օգտակարութեամբ, Շէյխ Ահմէտի հովանաւորութեան ներքեւ (1382): Այդ միջոցին բաւական թուով վանքեր ալ ծաղկած են Աղթամարի սահմաններուն մէջ: Սարի Ս. Գէորգի, Մեծփայ Ս. Աստուածածնի եւ Տիպնայ Ս. Ստեփանոսի վանքերէն զատ, որոնց վրայ խօսուեցաւ, պէտք է յիշել նաեւ Հիզանի Ս. Խաչ վանքը՝ Յովհաննէս Հռետորաբան վարդապետին ձեռքով, եւ Աղթամարայ Ս. Խաչ մայրավանքը՝ Ջաքարիա Փիլիսոփայ

վարդապետին ջանքերով: Դաւիթ կաթողիկոսի կը վերագրուի նաեւ թեմական տուրքերուն մէջ կանոնաւորութիւն մտցնելը, իւրաքանչիւր գիւղի բնիկներուն եւ կարողութեան համեմատ (ՕՕ.ԲԻԶ.1195): Երուսաղէմի մէջ ալ նոր Հայ վանքեր կը հաստատուէին տնօրինական վայրերը, եւ Ս. Յակոբայ աթոռը կը պարտաւորուէր օտարներու ձեռնձգութեանց դէմ պաշտպանել իւր սրբավայրերը: Սարգիս պատրիարք Գողգոթայի տիրապետութեան համար նոր հրովարտակ մը կը ստանայր 1393-ին Պետրոս եւ Վահրամ վարդապետներու աշխատութեամբ (ԱՍՏ.Ա.216): Գահիրէի մզկիթին հրդեհը քրիստոնէից վերագրուելուն պատճառով, նոր հալածանքներ եւ սպանութիւններ տեղի ունենալէն զատ, ընդհանուր հրաման ալ տրուած էր, որ քրիստոնէայք չկարենան ծի եւ ջորի հեծնալ եւ ոչ պատուոյ փակեղ գործածել: Բայց Մարտիրոս եպիսկոպոս միեւնոյն ժամանակ, 1399-ին կը յաջողէր պաշտպանութեան հրովարտակ հանել տալ Արաբացի հարկապահանջներուն դէմ, եւ երկրորդ մըն ալ 1402ին Մեսրոպ եպիսկոպոս կը հանէր ճառների գերեզմանատան անարգել կիրառութեան համար (ԱՍՏ.Ա.217): Ուխտաւորներու կացութիւնը ճշդելու համար Սարգիս պատրիարք ընդհանուր կանոն մը հաստատել կու տար 1400-ին, թէ տարիէ աւելի Երուսաղէմ մնացողներ միայն պարտաւոր պիտի ըլլան գլխահարկ վճարել, եւ թէ Հայեր, Վրացիներ, Հապէշներ եւ Յոյներ հաւասարապէս ազատ պիտի ըլլան Ս. Գերեզմանի մուտքին համար յատուկ տուրք վճարել (ԱՍՏ.Ա.219): Սարգիս պատրիարքի ժամանակը հարկ է վերջացնել 1412-ին (ԱՍՏ.Ա.219), թէպէտ երկարածգուած էր սովորաբար մինչեւ 1417 (ԲԱՌ.47): Ինչպէս գործերէն կը տեսնուի, արդիւնաւոր միջոց մը եղած է Սարգիսի ժամանակը:

1394. ՈՒՆԻԹՈՐՆԵՐՈՒ ԸՆԹԱՑՔԸ

Ունիթորներու գործունէութեան ալ նոր զարկ մը տուած ըլլալու համար, Ղուկաս Շահապունեցին գաւառահայր ընտրուելէն ետքը անմիջապէս Հռոմ կուղելորէր, նպաստներ եւ դիւրութիւններ ստանալու: Այդ առթիւ եւս առաւել կը շեշտուէր Երնջակի Ունիթորներուն ամբողջապէս լատին իրաւասութեան ենթարկուիլը, որոնց վրայ պիտի չկարենային հսկել տեղւոյն եկեղեցական իշխանաւորները, այլ միայն Հռոմէ եկող այցելուները, ինչպէս կը հրամայէ Վոնիփակիոս Թ. պապին 1398 յունիս 1-ին համած կոնդակը: Իսկ 1399 ապրիլ 28-ի կոնդակով ալ Խրիմեանի մէջ գտնուող Ս. Յակոբ, Ս. Նիկողայոս եւ Ս. Պետրոս-Պօղոս վանքերը, Հայաստանի գաւառահօր իշխանութենէն զատելով, ուղղակի Հռոմի ընդհանուր մեծաւորութեան կենթարկուէին: Նշանակելի է նաեւ այն կարգադրութիւնը որ Նախիջեւանի Հայ եպիսկոպոսութեան յաջորդող Փրանկիսկոս Դավրիժեցին, պապին կոնդակը չտացած ձեռնադրելուն համար, պապէն կը մերժուէր, եւ հակառակ ընկալեալ սովորութեան, փոխանակ Դոմինիկեանի, Փրանկիսկեան լատին կրօնաւոր մը՝ Ստեփանոս Սէկէս՝ Նախիջեւանի եպիսկոպոս կանուանուէր 1398 օգոստոս 26-ին (ՍԻՆ.389): Դիտելով որ այդ միջոցին էր, որ տեղի կունենային Տաթեւացիի եւ գործակիցներուն Հայ եկեղեցւոյ պաշտպանութեան համար արդիւնաւոր ջանքերը, Հռոմի եւ Հռոմէականք իրենց զօրութիւնը կը դնէին եւս քան զեւս՝ լատինականութիւնը շեշտելու մէջ, ինչ որ անշուշտ իրենց յաջող ելք պիտի չտար: Զի Հայեր

բնական կերպով պիտի խորշէին օտարածէս եւ օտարածեւ կարգադրութիւններէն, մինչ թերեւս աւելի կարգադրութիւններէն, մինչ թերեւս աւելի հրապուրած ըլլային, եթէ հայածէս եւ հայածեւ կերպարաններով գեղերեսեալ ըլլային Հռոմի հաւատորսական ճիգերը: Ունիթորներու կացութիւնն ու գործունէութիւնը տկարանալու երես բռնած էին արդէն Որոտնեցիին եւ Ղրիմեցիին աշխատութեամբը, եւ սկսուած նուազման ճամբան շարունակեցին անոնցմէ ետքն ալ:

Տ. ՅԱԿՈԲ Գ. ՍՍԵՑԻ

1395. ՊԱՇՏՕՆ ԵՒ ԺԱՄԱՆԱԿ

Տգեղ պարագաներու ներքեւ սկսած տեսանք Յակոբի կաթողիկոսութիւնը (1388): Իր նախընթացը անծանօթ, եւ իր ծննդավայրն ալ անորոշ, Սսեցի մակդիրը կը գործածենք, ոչ միայն աթոռէն, այլեւ այնտեղ ալ հաստատուած մէկը ըլլալէն, քանի որ կրցաւ Շամազան ամիրային պաշտպանութեամբ Կարապետը հեռացնել, եւ անոր տեղը աթոռ բարձրանալ: Որովհետեւ պակասաւոր եւ հակասական յիշատակներու մէջ օրէն է հաւանական եզրակացութիւններու վրայ հիմնուիլ, կրնանք 1401-ին կամ առ առաւելն 1405-ին դնել Յակոբի կաթողիկոսութեան սկիզբը, մօտենալով շարունակողին նշանակուած 1403 թուականին, բայց հեռանալով անոր տուած երկու տարի միայն պաշտօնավարութեան տեսողութենէն (ՍԱՍ. 172): Առ այս մեզ կը պարտաւորէ Տաթեւացիին եւ Սոյ աթոռին միջեւ եղած թղթակցութիւնը ուր Յակոբի անունը որոշակի գրուած է (ԶԱՍ. Գ. 456), եւ որ տեղի ունեցած է Տաթեւացիին Վասպուրական գալէն ետքը, այսինքն է 1409 (ՄԵԾ. 52): Իբրեւ գործ եւ արդիւնք բնաւ յիշատակ մը չունինք Յակոբի վրայ եւ եթէ Տաթեւացիին նախածեռնութեամբ փոխանակուած գիրն ալ չըլլար, անունը տալու չափ ալ առիթ ունեցած պիտի չըլլայինք: Արտաքին միջամտութեամբ կաթողիկոսութիւնը ձեռք անցնողի մը, շատ յարմար կու գան այն գեղծումները, զորս Մեծփեցին կը վերագրէ Սոյ աթոռակալներուն (ԿՈՍ. 55-59), եւ զորս զանց կընենք այս տեղ յառաջ բերել, յետոյ կրկնութեան չպարտաւորուելու համար: Ինչ որ մտադրութեան արժանի է, անկանոն ընտրութիւնը եւ անկարգ պաշտօնավարութիւնը գիտնալով հանդերձ, Արեւելեան վարդապետներուն, Տաթեւացիին ալ գլուխնին, առանց դիտողութեան եւ դժուարութեան Յակոբի կաթողիկոսական իշխանութիւնը յարգելն է, ոչ միայն ձեռնադրութիւն եւ միւռոն ընդունելու անհրաժեշտ պարագաներու մէջ, այլ եւ իրաւասութեան եւ վաւերականութեան վերաբերող խնդիրներու մէջ:

1396. ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆ ԵՒ ՍԻՒՆԻՔ

Պատմեցինք արդէն, թէ երբ Վարդան Հոգոցեցի վարդապետը, Սուխարու վանքէն Սալանապատ փոխադրուելէ ետքը, այն տեղ կը վախճանի 1406-ին (1381), եւ Գրիգոր Խլաթեցի վարդապետը, որ անոր յաջորդելու կոչուած էր, կանոնաւոր հաստատութիւն մը չէր կրնար կազմել (1383), Սարգիս Ապրակունեցիին օրէն մնացած 12 երիցագոյն աշակերտներ կորոշէին Տաթեւ երթալ, եւ իրենց ուսումը կատարելագործել Գրիգոր Տաթեւացիի ձեռքին տակ (1381): Այս տասերկուքներէն մէկն էր Թովմաս Մեծփեցի վարդապետը, ժամանակակից պատմիչը: Վասպուրականցի եւ Սիւնեցի վարդապետներուն բարեգուշակ յարաբերութիւնները այդ

ժամանակէն կը սկսէին, որ տակաւ աճելով աթոռին փոխադրութեան ճամբայ պիտի բանային: Այդ արդիւնքին ծագումը կը պարտինք Որոտնեցիին եւ Ղրիմեցիին ցանած սերմերուն, որոնք տեղական գաւառական բաժանումները զանց ընելով՝ Հայ եկեղեցւոյ ընդհանուր շահերուն հետամուտ եղան: Բայց յատկապէս պէտք է յիշատակել Ապրակունեցին, որ Աստապատի վանքը թողլու պարտաւորուած ատեն, իր մտադրութիւնը կը դարձնէր Վասպուրականի կողմը, եւ Սուխարու վանքը կը հաստատէր իր դարէվանքը (1358): Սիւնեցի մըն էր՝ որ կու գար Վասպուրականցիներուն համար աշխատիլ, եւ Վասպուրականցիք ուրախութեամբ կողջունէին իրենց եղած այցելութիւնը: Պէտք չէ մոռնանք որ Վարդան Հոգոցեցիին ալ նոյն դիտմամբ աշխատած էր Սուխարու եւ Սալանապատի մէջ (1381): Յիշենք Սարգիս Սորբեցիին ալ, որ Սարի Ս. Գէորգը կը ծաղկեցնէր (1376), զի ինքն ալ Սիւնեաց աշակերտութեան մէջ զարգացած էր Որոտնեցիին ձեռքին ներքեւ: Այդ յարաբերութեանց մէջ ուրիշ նկատելի կէտ մըն ալ կար, եւ այն ալ կաթողիկոսական իրաւասութեան տարբերութիւնն էր, որովհետեւ Վասպուրական նահանգ իր ամբողջութեամբ, ինչպէս եւ Մոկք եւ Կորդուք, Աղթամարի կաթողիկոսական իրաւասութեան ենթարկուած էին, իսկ Աղթամարի աթոռը Պահլաւունիի օրէն դատապարտութեան ներքեւ էր (929), եւ Անաւարզեցիին օրով տրուած արձակումն ալ հաստատուն ձեւ մը չէր առած (1203), ինչպէս Մխիթարի տուած բացատրութիւններէն կը քաղուի (1304): Սիւնեցւոց եւ Վասպուրականցոց մէջ սկսած փոխադարձ կապը կը ցուցնէ, թէ իրաւասութեանց տարբերութեան եւ Աղթամարի կացութեան մտադրութիւն չէր դարձուեր, եւ թէ համարձակ եւ ամբողջական յարաբերութիւններ կը պահուէին երկու կողմերուն մէջ: Այդ յարաբերութիւնները աստիճան մը եւս զօրացան, 12 Վասպուրականցիներու Սիւնեաց դպրոցը դիմելովը, զորս Տաթեւացիին ընդունեցաւ իբրեւ զորդիս իւր սիրելի եւ բաղձալի, յիշելով մանաւանդ թէ Վասպուրականցի մըն էր ինքն ալ՝ Արժիշեցի Սարգիսին որդի (ՄԵԾ.50):

1397. ՏԱԹԵԻԱՑԻՆ ՄԵԾՈՓ ԿՈՒ ԳԱՅ

Վասպուրականցի վարդապետներուն Տաթեւ գալը պիտի դնենք 1406-ին վերջերը, Վարդան Հոգոցեցիին մեռնելէն քիչ ետքը, զի երկու ամ զանոնք մխիթարեաց Գրիգոր աստուածաշունչ գրովք (ՄԵԾ.51), Տաթեւէ մեկնելէն առաջ որ տեղի ունեցաւ Հայոց 857-ին կամ 1408 տարւոյ վերջերը ձմեռնամուտին (ՓԻՐ.29), եւ կրնար Հայոց 858 ալ ըսուիլ (ՄԵԾ.52), որուն ամանորը կիյնար դեկտեմբեր 9-ին: Իբր աստուածաշունչէ դասախօսութիւն՝ Մեծովեցիին կը յիշէ զչորեքտասան թուղթսն Պօղոսի առաքելոյն, իսկ սուրբ հարց գործերէն զԱռորս գիրս Աստուածաբանին Գրիգորի, որ է Նազիանցիին ճառերուն հաւաքածոյն, եւ կաւելցնէ թէ սկսաւ նաեւ ուսուցանել զգիրս արտաքին իմաստասիրացն: Այդ յիշատակութիւններ կը ցուցնեն, թէ ժամանակին ընդունուած ոճն էր, որեւէ հեղինակաւոր գիրք մը ձեռք առնել, եւ անոր վրայ բացատրութիւններ տալ: Այնպէս հիացած են նորեկ Վասպուրականցիները Տաթեւացիին առատահոս դասախօսութեանց վրայ, որ Մեծովեցիին կը գրէ թէ ապշեցոյց զամենեսին առաւել քան զիմաստունս Հելլենացւոց (ՄԵԾ.51), աւելի բարձր գտած են վարդապետին

բացատրութիւնները՝ քան փիլիսոփաներուն հեղինակութիւնները: Գրիգոր Տաթևի դասասաց ուսուցչապետ, կամ մեծ վարդապետն էր, իսկ սուրբ ուխտին առաջնորդն էր Առաքել արքեպիսկոպոս Սիւնեաց, քուերորդին մեծ վարժապետին, որովհետեւ Տաթևի վանքը միանգամայն Սիւնեաց առաջնորդարան էր, եւ վանքն ալ արքեպիսկոպոսին իշխանութեան ներքեւ էր: Առաքելը աւելի քան Տաթևացիի քրոջ, քեռիի որդի կը կարծենք, զի չենք կարծեր թէ Տաթևացին հազիւ 44 տարեկան Ապրակունիքէ Տաթև փոխադրուեցաւ, արդէն արքեպիսկոպոսութեան աստիճանին բարձրանալու տարիք ունեցող քրոջ որդի կարենայ ունենալ (1367): Տաթևացիին շուրջը կը գտնուէին իր 16 վարդապետներէն 13-ը, զորս արդէն յիշեցինք (1379), իսկ վերջին երեքը Մատթէոս Ուխտեցի, Մկրտիչ Փայտակարանցի եւ Ստեփանոս Թաւրիզեցի յայլ տեղիս եղած կըսուին: Անունով յիշուածներէն զատ, իրեն մօտ ունէր նա քահանայք բազումս աւելի քան զվաթսուն ոգի (ՄԵԾ.51): Իսկ 12 նորեկները յիշեցինք արդէն Ապրակունեցիին աշակերտներուն վրայ խօսած ատեննիս (1380): Երկու տարի տեւեց Տաթևի մէջ վայելած հանգիստ կեանքերնին, վասն զի սկսան նեղուիլ ի հալածմանէ անօրինաց (ՄԵԾ.52), եւ տեսան որ այլեւս ոչ գոյր հանդարտութիւն եւ ոչ հանգիստ քաղաղութեան վասն անօրինաց չարութեան: Մեծօփեցին չի ճշդեր թէ ինչ հալածում եւ ինչ խռովութիւն սկսաւ Սիւնեաց կողմը, բայց կերելի թէ Լէնկթիմուրի մահուանէ ետքը Թաթարներուն մէջ տեղի ունեցած՝ ներքին խռովութեանց կակնարկէ: Տաթևացին պահ մը մտածեց ամենեցուն գնալ յԵրուսաղէմ, եւ առանձնացեալ եւ զբաղմանց աշխարհիս դաս ասել (ՄԵԾ.24), բայց հարկաւ դիրութիւններ չունեցաւ, որ առեալ իր աշակերտութիւնները եկն ի գաւառն Արձիշոյ, արարեալ իւր բնակութիւն զաստուածահաճոյն ուխտն Մեծօփայ (ՄԵԾ.52): Ինքն Տաթևացին, որ իրեն խնդրող բանի մականունը կու տայ, 1408ին ի հրեշտակաբնակ վանքն Մեծօփայ եկած, եւ անդ ծմերեալ ըլլալը կը գրէ (ՓԻՐ.29), որով տարուան վերջերը եւ ծմեռուան սկիզբները Տաթևէ Մեծօփ անցած ըլլալը կը հետեւի: Վանքին առաջնորդ էր Յովհաննէս Մեծօփեցի, որ աւարտելու մօտեցուցած էր փառաւոր տաճարին շինութիւնը (1382): Նա փութաց Տաթևացիին ընդունելութեան, եւ գնացեալ դէմ ընդ առաջ հոգեւոր ծնողին իւրոյ, եւ բերեալ յանապատն իւր հանգոյց գնա, (ՄԵԾ.59): Տաճարին շինուածն ալ աւարտելուն մեծապէս նաւակատիք կատարեց, Տաթևացիին ներկայութեամբ: Այն տեղ ժողովեցան մետասան վարդապետք, զորս յիշեցինք (1381), եւ ութսուն կրօնաւորք, եւ Տաթևացին պայծառացեալ լուսաւորեաց աստուածային վարդապետութեամբ զամենեսին (ՄԵԾ.59), մեկնեաց դասի զաւետարանն Յովհաննու աւետարանչին, զգիրս նորայ նահատակին եւ զգիրոս գրչութեան վարդապետացն Գէորգայ Լամբրոնացուց եւ Արիստակէսի (ՄԵԾ.52), զորս Տաթևացին ինքն ալ կը յիշէ ինքնագիր յիշատակարանին մէջ (ՓԻՐ.29): Իսկ Յովհաննէս անճառելի ուրախութեամբ զուարճանահայր, եւ ի սպասու կայր պիտոյիցն պակասութեան (ՄԵԾ.59), եւ կայր ի վերայ բազմութիւն եղբարցն եւ կերակրէր զամենեսեան հացի եւ հանդերձի (ՄԵԾ.5):

1398. ԱՂԹԱՍԱՐԻ ԿԱՊԱՆՔԸ

Տաթևացին եւ իրեն հետեւորդները Սիւնիքէն եկած, հարկաւ հաշտ աչքով պիտի չդիտէին Աղթամարայ կաթողիկոսութեան դիրքը, եւ Մեծփեցին ալ կը վկայէ, թէ ի սոյն ժամանակի ի խնդիր ելելէ վասն կապանաց Աղթամարայ, պէտք զգացին հետագօտել կապանքին ծագումն ու պարագաները: Այս նպատակով պատրաստուած կերելի Վասն Աղթամարայ, որ էին ի ներքոյ բանադրանաց գրուածը, սրբոյն Տաթևացւոյն առաքելաշնորհ վարդապետի ասացեալ (ԿԱՆ. 170-173): Այս զննութիւններէն ետքը Տաթևացին մեծահանդէս ժողով արարեալ արծակեաց զամենեսեան ի կապանաց հնոց կաթողիկոսացն մերոց (ՄԵԾ. 52): Իրողութիւնը կարժէր որ մանրամասնօրէն պատմուած ըլլար, այլ կերելի թէ Մեծփեցիին զգացումները չեն ներած իրեն. խորունկը մտնել այնպիսի եղելութեանց, որոնք շատ պատուաւոր պիտի չըլլային Աղթամարի աթոռին, որին ինքն ալ վիճակայիններէն էր, եւ որուն փառաւորութեան համար ալ մեծ փափաք ունէր, եւ մինչեւ վերջ ճիգեր ալ թափեց: Աղթամարի հաւաքարանը չի յիշեր թէ Տաթևացին Աղթամարով զբաղած եւ ժողով գումարած եւ զայն եկեղեցական կապանքն արծակած ըլլայ: Աթոռին մէջ տեղի ունեցած շփոթութիւններն ալ հաւաքարանը Դաւիթ կաթողիկոսի մահուանէն, կամ 1423էն ետքը (1376), այսինքն Տաթևացիին մահուանէ ալ բաւական ետքը կը թողու: Չամչեանի պատմութեամբ, որ անշուշտ աղբիւր մը ունեցած է, Աղթամարի աթոռին շփոթութիւնները Տաթևացիին զալէն առաջ սկսած են, եւ Տաթևացին շփոթութեանց վրայ հանելով, խնդիրը ձեռք առած եւ ժողովով լուծում տուած է: Այս պատմութեանը համեմատ երկու պարագաներ կը ցուցուին իբրեւ շփոթութեանց պատճառներ: Առաջինը կաթողիկոսէն դժգոհութիւն, երկրորդը աթոռներու բաժանումը ջնջելու միտում: Դաւիթ ապիկար անձ մը եղած չէ եւ իր օրով աթոռին զարգացման ալ ջաներ եղած ըլլալը տեսանք (1393): Առ առաւելն պէտք է անոր տարապարտ ճոխանալուն, կամ թերեւս բռնանալուն վերագրել դժգոհութեանց պատճառը, յիշելով մանաւանդ տուրքերու մասին կարգադրութիւնները (1393): Աւելի հաւանական կը տեսնուի երկրորդ պարագայն, որուն կակնարկէ Մեծփեցին ալ, պատմելով թէ Տաթևացին անհնազանդ աթոռոյն Աղթամարայ վրայ ուշադրութիւն դարնելով, քարոզեաց դառնալ ի հնազանդութիւն (ՄԵԾ.34): Սակայն նպատակը աւելի հեռաւոր կէտ մը կը դիտէր: Կիլիկիոյ աթոռին անկումը ընդհանուր ազգին մտադրութիւնը կը հրաւիրէր, մանաւանդ Տաթևեան աշակերտութեան աչքին, իբր եկեղեցւոյ վերանորոգութեան կենսական կէտ մը: Պէտք էր հայրապետական աթոռը ազատել Կիլիկիոյ վարակեալ մթնոլորտէն, սակայն ցորչափ օրինաւոր յաջողութեան գիծը այն տեղ մնացած էր, դիւրին չէր այդ կէտը յանկարծ լուծել եւ անպատրաստ կերպով որոշման մը յանգիլ: Աղթամարի աթոռն ալ բաւական ճոխութիւն ստացած էր, եւ Մեծ Հայոց կաթողիկոսութեան ձեւն առած էր, մինչ Կիլիկիոյ աթոռը Փոքր-Հայոց կաթողիկոսութեան անունով կը յիշուէր անդստին Մխիթարի օրէն (ՄՆՍ.ԻԵ.1258). եւ այդ կոչումները Աղթամարին կարեւորութիւն կը բարձրացնէին: Չմոռնանք յիշել, որ նոյն միջոցին Աղթամար նստող Ջաքարիա եւ Դաւիթ կաթողիկոսները, աւելի կարժէին քան Սիս նստող Կարապետն ու Յակոբը: Այդ ամէն պարագաներ հիմնական փոփոխութեան մը եւ կարեւոր բարենորոգութեան մը պէտք կը

զգացնէին եկեղեցւոյն շահերով տոգորուած հոգիներուն:

1399. ԱՂԹԱՄԱՐԻ ԱՐՁԱԿՈՒՄԸ

Չամչեանի յառաջ բերած թուղթը ընդհանուր Վասպուրականցիներէ գրուած կըսուի, այլ եկաք ի կողմանս Վասպուրական ծովու՝ բացատրութիւնը կը ցուցնէ թէ նոր եկող Սիւնեցիներու, եւ Սիւնեցիներու հետ շփուած Սուխարեցի վարդապետներունմիտքն է որ կը տիրէ, եւ անոնց թելադրութեամբ եւ ազդեցութեամբ է, որ ամենայն կարգաւորք եւ աշխարհականք կամակից եղեն անկման կաթողիկոսին (ՉԱՄ. Գ. 456): Գահընկէց կաթողիկոսը պէտք է Դաւիթ եղած ըլլայ, որչափ ալ կարող եւ ազդեցիկ, այլ Տաթեւացիին ազդեցութեան դէմ մըցելու անբաւական: Կաթողիկոսին գահընկեցութեամբ անձի փոփոխութիւն չէ ընդհանուր նպատակը, այլ Աղթամարի կաթողիկոսութեան դադարումը, զի ոչ կացցէ տունն՝ որոյ հիմն ի վերայ աւագի է եղէալ, եւ ոչ ի վերայ վիմի (ՉԱՄ. Գ. 456): Այս կերպով կապանքին պատճառը դադարելով, կապանքն ալ ջնջուած կըլլար, եւ այն յայտարարութիւնն է զոր հռչակեց Տաթեւացին, մեծահանդէս ժողով արարեալ, հարկաւ Մեծփայ վանքը, արծակեաց զամենեսեան ի կապանաց հնոց կաթողիկոսացն մերոց (ՄԵԾ. 52): Մեծփեցին կը սիրէ պաշտելի վարդապետը բարձրացնել, անոր վերագրելով գործին իշխանական մասն ալ, սակայն այնպէս չէր ըմբռնէր ինքն Տաթեւացին, որ գիտութեամբ եւ արժանաւորութեամբ բարձր կրնար ըլլալ, բայց իշխանական նկարագիրը չունէր: Ուստի պարտուպատշաճ կանոնաւորութեամբ կը դիմէր Յակոբ կաթողիկոսին, որ կանոնական արձակումը տայ, թելադրելով ալ, որ ամէն քաղաքի յանուանէ, եւ վարդապետացն եւ քահանայիցն թուղթ օրհնութեան գրէ, այլեւ ննջեցելոց նոցա արձակում ի կապանաց անիծիցն, եւ բոլոր Աղթամարի վիճակներուն եպիսկոպոսներ ձեռնադրէ եւ միւռոն յղէ: Մութ կը մնան միայն թէ որոնք են բոլոր այն երեք երկիրք, զոր Սոյ աթոռին ի հնազանդութիւն բերած կըսէ (ՉԱՄ. Գ. 456), այլ հաւանականորեն կրնանք մեկնիլ՝ Վասպուրական եւ Մոկք եւ Կարդուք երեք նահանգներուն վրայ: Սոյն նամակին մէջ Յակոբի տրուած գովեստները, պարծանք համայնից ազգի, մեծիմաստ գիտութեան տէր, եւ վեհ գերարփի, պէտք է առնել իբր պատշաճից բացատրութիւններ, ինչպէս իշխանաւորներու ուղղուած գրութիւնները կը կազմուին, աւելի պաշտօնին բարձրութիւնը դիտելով, քան թէ պաշտօնավարողին արժանաւորութիւնը: Տաթեւացիին գլխաւորութեամբ տրուած որոշումը հաղորդուեցաւ ամէն կողմ, դէպ Արեւելք մինչեւ ի յաթոռն Աղուանից, դէպ հարաւ մինչ ի Պարսկաստան, դէպ հիւսիս մինչ ի Վրաստան, եւ դէպ արեւմուտք մինչեւ Սոյ աթոռն սուրբ: Յակոբ փութաց պատասխանել ամենայն ուրախութեամբ, ուր զինքն կանուանէ կաթողիկոս ամենայն Հայկազնեաց հանուրց եւ Վաղարշապատու, որով կը յայտնուի թէ Էջմիածինէ դուրս գտնուող կաթողիկոսներ միշտ ինքզինքնին պանդուխտ կը սեպէին եւ աթոռին բուն տեղը Էջմիածին կը ճանչնային, եւ գիրը կուղղէ յականաւոր մայրաքաղաքդ Արճէշ եւ ի սուրբ ուխտն Մեծփայ որով կը հաստատուի Վասպուրականցւոց ժողովին Մեծփայ վանքը գումարուած ըլլալը: Ոչ միայն օգնութիւններ կը զրկէ, այլեւ հայրապետական հեղինակութեամբ կը յայտարարէ, թէ այս մեր գիր հոգեւորական բարձր հրամանի հաստատութիւն է (ՉԱՄ. Գ. 457):

Յիշուաթ չէ նոր եպիսկոպոսներ եւ միւռոն յղած ըլլալը, բայց ենթադրելի չէ որ չոր թուղթով մը բաւականացած ըլլայ, այլ հարկաւ պատշաճ պատուիրակութիւն մըն ալ ճամբայ հանած է: Տաթեւացին 1408 ձմեռնամուտին Մեծփի հասած ըլլալով (1397), նոր գարունէն առաջ գործի ձեռնարկել չէր կրնար, եւ հազիւ թէ ամառուան յառաջանալէն ետքը կրնար գործի ձեռնարկել, միտքերը պատրաստել, ժողով հրաւիրել եւ հաւաքել, որոշում տալ, գիրերը յղել, այնպէս որ հազիւ 1409-ին վերջերը կրնար Յակոբ կաթողիկոս եղելութեան տեղեկանալ:

1400. ՏԱԹԵՒԱՑԻՆ ԿԸ ԴԱՌՆԱՅ

Յայտնի կը տեսնուի որ այդ մեծ շարժումը կատարուած է առանց Դաւիթ կաթողիկոսի համաձայնութեան, թէ ոչ անկման կաթողիկոսին որոշում տրուած չէր ըլլար: Այս պատճառով Դաւիթ զինուեցաւ իր անձին եւ պաշտօնին պաշտպանութեան, ձեռք առաւ այն ամէն միջոցները, որոնք կրնային նպաստել, այսինքն է կաշառի եւ բռնութեան ոյժերը կողմնակիցները զօրացուց եւ աճեցուց, եւ տեղական իշխանութիւնը միջամտութեան հրաւիրեց, անոր կասկածները գրգռելով արեւմուտքի կողմէն եղած ոտնձգութեանց դէմ, եւ քաղաքական տեսակէտներ վերագրելով պարզ հոգեւորական գործողութեան մը: Մեծփեցին որոշ չի գրեր այդ պատճառով տեղի ունեցած անցուդարձը, սակայն իր կցկտուր ակնարկները յայտնի կը ցուցնեն, թէ Դաւիթ ուղղակի հալածանք հանեց Տաթեւացիին դէմ իբրեւ շփոթութեանց սկզբնապատճառի, եւ գործը այնչափ մղեց, որ Տաթեւացին պարտաւորեցաւ փախուստով ինքզինքը ազատել: Արդէն Մեծփի մեկնիլը շատ չոր կերպով բացատրուած է, թէ ի միւս ամն ելեալ գնաց (ՄԵԾ. 34), եւ այդ խորհրդաւոր լռութիւնը աւելի կասկածաւոր կը դառնայ, երբ կը գրէ, թէ մեկնելէն առաջ՝ ելեալ աշակերտք նորա կացին ժամանակս ինչ անոր մօտը, եւ յետոյ ԳԱՂՏԱԳՈՂԻ ԱՌԵԱԼ ԳՆԱՑԻՆ ի գաւառն Արարտեան (ՄԵԾ. 53): Ոչ մի պարագայ չէր ստիպեր որ Տաթեւացիին աշակերտները յանկարծ գան եւ անոր շուրջը հաւաքուին, եթէ ծանր խնդիր մը յուզուած չըլլար, եւ ոչ ալ հարկ կըլլար Տաթեւացիին գաղտագողի մեկնիլ, եթէ վտանգ ձախողած էր, եւ Մեծփեցին կը խղճէ իր վարդապետին աննպաստ բան մը գրել: Աղթամարի կաթողիկոսը անհաճոյ քայլ մը առած էր, եւ Մեծփեցին չուզեր զայն մեղադրել, վասնզի իր գրած ատենը Աղթամարի աթոռին հետ հաշտ էր, եւ իրարու գործակից էին Սոյ աթոռին տեղափոխութեան համար: Այդ մտածումներն են, որ պատմիչին կարգիլէն տեղնիտեղօք պատմել Աղթամարի կողմէն Տաթեւացիին դէմ յարուցուած հալածանքը, եւ մեծ վարդապետին փախուստի պարտաւորիլը: Ինչ որ սակայն դիրին է քաղել իրեն գրիչին ոճէն, եւ թերեւս յականայից սարդած պարագաներէն: Այդ եղելութիւնները պէտք է զետեղել 1410 տարւոյ ընթացքին մէջ: Մեծփեցին կը գրէ, թէ Տաթեւացին ամ մի լման բնակեցաւ ի սուրբ ուխտն Մեծփայ (ՄԵԾ. 34), սակայն մեք այդ լման տարին ոչ թէ պարզ բնակութեան, այլ որ նոյն է, ուսուցչական ժամանակին վրայ պիտի մեկնենք, քանի որ 1408-ին վերջերը եկած ըլլալը իր յիշատակարանէն կը ճշդուի (ՓԻՐ. 29), իսկ 1410-ին մեկնած ըլլալը Մեծփեցին կը շեշտէ: Իբրեւ ուղիղ պէտք է ընդունիլ այն կտորը, ուր Հայոց 858-էն տարի մը ետքը կը գնէ մեկնիլը (ՄԵԾ. 52), եւ ոչ թէ 868-էն ետքը (ՄԵԾ. 53), զի այդ հաշուով տասնը մէկ տարի մնացած կըլլար Մեծփի

մէջ: Ստոյգ ալ հազիւ տարի մը աշխատած ըլլալու միջոց կը մնայ, եթէ հասնելէն ետքը պէտք եղած պատրաստութեանց, եւ մեկնելէն առաջ քաշուած ապրելու միջոցները հաշիւի առնենք:

1401. ՏԱԹԵԻԱՑԻԻՆ ՄԱՀՈ

Տաթեւեացիներ Գրիգոր գաղտագողի ուղեւորութեան պարտաւորուեցաւ ըլլալով, նեղութիւններ ալ պիտի կրէր, զի ինչպէս գործերու ընթացքը կը ցուցնէ, մարմնոյ առողջութիւնն ալ կորսուած էր, թէպէտ տակաւին 64 տարեկան: Սաղմոսավանքի մէջ մնաց ժամանակ մը, ուր ինքն խնամեց մեծ վարդապետն Յակոբ Սաղմոսավանից, հոգեւոր հարազատն իւր, բայց իր փափաքն էր դառնալ իր սիրած օթարանը՝ Տաթեւի դպրեւանքը, ուր իր երջանկութիւնն էր վայելած եւ արդիւնաւորութիւնն ունեցած: Թերեւս աւաղէր ալ ուրիշներու թելադրութեամբ Մեծոփ գացած ըլլալը: Վասպուրականցիք չուզեցին լքանել մեծ վարդապետը, եւ մեք ամենեքին կըսէ Մեծոփեցին, ընկերներուն ակնարկելով, վարդապետք եւ աշակերտք գնացուք առ նա, այսինքն է Սաղմոսավանք խմբուեցան: Տաթեւացիներ ալ կուզէին իրենց մօտ ունենալ պաշտած վարդապետին, ուստի իմաստասէր եպիսկոպոսն եւ վարդապետն տէր Առաքել, Սիւնեաց մետրոպոլիտ, անձամբ եկաւ. իրեն հետ եկան նաեւ աշակերտք Գրիգորի եւ Սիւնեաց ի սուրբ առաքելոյն Ստաթոյ եւ Սաղմոսավանքէն տարան Տաթեւ, կարծես թէ սիրելի վանքին մէջ հոգին աւանդելու եւ մարմինը հոգի յանձնելու համար: Տաթեւացիներ իր վախճանը մօտալուտ զգալով, փութաց Տաթեւի մայրավանքը հասնելուն պէս իր յառաջացեալ աշակերտներուն ծայրագոյն աստիճանը տալ, որպէսզի Որոտնեցիի սկսած եւ իր ծաղկեցուցած գործը շարունակեն: Իրաւ ալ յետ ութն աւուր գնալոյ նորա հիւանդացաւ, զի արդէն հիւանդագիր եկած էր, եւ ութ օրէն մահիճ ինկաւ, եւ փոխեցաւ յաստի կենացս ի հանդերձեալն (ՄԵԾ.53), եւ օրհաս մահուն եկն կոչեաց նա յերկնային քաղաքն (ՄԵԾ.34): Յանկարծական մահուանձեւը չեն ցուցներ այդ բացատրութիւնները, բայց եւ ոչ ալ կը ճշդեն թէ որչափ ատեն տեսց մահաբեր հիւանդութիւնը, եթէ չուզենք աւուրս ութ առողջ մնացեալ բացատրութիւնը հիւանդութեան տեսողութեան վրայ իմանալ: Ամսաթիւ չունինք: այլ միայն ըսուած է թէ մահը տեղի ունեցաւ յաւուր տօնի նախապկային Ստեփանոսի (ՄԵԾ 60), որ 1410-ին հանդիպած է դեկտեմբեր 25-ին, կամ հայկական տոմարով 860 նաւասարդ 17-ին, եւ չենք գիտեր թէ ինչու Յայսմաւուրքը ապրիլ 27-ին կը դնէ անոր յիշատակը (ՅԱՅ. 531), եթէ Մեծոփեցի Յովհաննէսի մահուան հետ շփոթուած չէ: Եթէ հիւանդութեան ութերորդ օրը վախճանած, եւ հասնելուն ութերորդ օրը հիւանդացած պիտի հաշուենք, դեկտեմբեր 11-ին կամ նաւասարդի 3-ին Տաթեւ հասած, եւ դեկտեմբեր 18-ին կամ նաւասարդի 10-ին հիւանդացած պիտի հաշուենք: Մարմինը թաղուեցաւ նոյն վանքին մէջ, ուր եւ մինչեւ այսօր կը պատուուի անոր գերեզմանը (ՍԻՆ. 236): Հարկաւ թաղումը մեծահանդէս կատարուեցաւ Առաքել մետրոպոլիտին գլխաւորութեամբ եւ Վասպուրականցի վարդապետներուն ներկայութեամբ, որոնց գլուխը կը գտնուէր Յովհաննէս Մեծոփեցին (ՄԵԾ. 53), եւ յանուանէ կը յիշուին Թոմաս Մեծոփեցին, Սկրտիչ Մեծոփեցին Յակոբ Ովսաննացին եւ Սկրտիչ Բերկրեցին (ՄԵԾ. 61):

1402. ՏԱԹԵԼԱՑԻԻՆ ԱՐԴԻԻՆՔԸ

Գրիգոր Տաթևացի Հայ եկեղեցւոյ երանաշնորհ վարդապետներուն շարքին վերջինն է, փառաբանուած եւ տօնուած յատուկ յիշատակով, եւ գովուած Եռամեծ կոչմամբ, որ գրեթէ մակդիր անուն մը դարձած է: Այդ արատաստվոր փառքին բուն պատճառը հաստատուած է իր անխոնջ աշխատութեան վրայ, որով դէմ դրաւ ունիթորական հոսանքին եւ աղթարմայական վարակման, որոնք օգուտ քաղելով Հայ ազգին եւ Հայ եկեղեցւոյ անկած եւ տկարացած կացութենէն, կը յուսային զայն ընկլուզանել, եւ ազգային եկեղեցւոյ գոյութիւնը վտանգել: Գրիգոր հետեւելով նոյն ուղիղ շաւիղին, զոր ուսած էր, իր արժանաւոր վարդապետէն Որոտնեցի Յովհաննէսէն, եւ իր կողմանէ աւելցնելով ինչ որ հանձար եւ սիրտ իրեն կը թելադրէին, ինքզինքը նուիրեց սոսկ ուսումնական ճիւղին, կամ պաշտօնական բառով՝ վարդապետական ընթացքին գրեց ու քարոզեց, սորվեցուց ու ամենազեղ, եւ Տաթևական աշակերտութեամբ տէր կանգնեցաւ հայադաւան ուղղափառութեան, եւ զայն ազատեց իր վտանգեալ վիճակէն: Այդ անդու ջանքին եւ պայծառ արդիւնքին հանդէպ երախտագիտական պարտք մըն է, զոր կը կատարէ եկեղեցին անոր յիշատակը տօնելով որուն սկզբնաւորութեան թուականը ճշդուած չենք գտներ: Եւս առաւել չենք իմանար թէ ինչու մեծպահքի ոչ-հանդիսական օրերուն մէջ գրուած է (ՏՕՆ. 45), որ իր մահուան տարեդարձին հետն ալ համեմատութիւն չունի (1401): Նոր վերջացած գարուն սկիզբները, միաբանական նպատակի հետեւողութեամբ, պահ մը ընդհատած կը գտնենք անոր տօնը, եւ այս պարագային հետեւանքը եղած է՝ Յայսմաւուրքի վերջին տպագրութեան մէջ յիշատակին ալ զանց ըլլալը, ինչպէս Որոտնեցիի համար ալ յիշեցինք (1366): Տաթևացին անկասկած պէտք է դասել ժամանակին գիտնականներուն շարքը: Հարցմանց գիրքը, թէ ոճով եւ թէ պարունակութեամբ համահաւասար կերպարան եւ արժէք ունի, միջին դարու հռչակել լատին աստուածաբաններուն, Թովմաս Ակուինացիի, Ալբերտոս Սուաբեցիի եւ Սկոպտոս Երինացիի (Thomas Aquinateusis Albertus Sueviusis Scotus Erlgena) գործերուն հետ, հանգիտակշիռ առաւելութիւններով եւ համանման թրութիւններով: Ասկէ կը հետեւցնենք թէ ոչ միայն լատիներէնի հմտութեամբ, այլ եւ Լատիններուն ընդունած ձեւերով ուզած է մաքառիլ անոնց դէմ: Մինչեւ իսկ կրնանք աւելցնել, թէ Հարցմանք գիրքին մթին բացատրութիւններ կրնան լուսաբանուիլ Սկոլաստիկեաններուն լատիներէն դարձուածներուն համեմատութեամբ: Իրաւ ներկայ դարուս մէջ հետեւելի չեն այլեւս Տաթևացիին ձեւն ու ոճը, ինչպէս գործաւելի չեն արեւմտեան Սկոլաստիկեան ոճերը, սակայն ժամանակին Լատիններուն դէմ իրենց զէնքերով մաքառելու հարկը ստիպած է Տաթևացին, Հարցմանց գիրքին մէջ իւրացնել եւ Հայոց սեփականել տալ նաեւ այնպիսի վարդապետութիւններ, որոնք Լատիներէն առջեւ կը գրուէին, եւ թէպէտ Հայ եկեղեցւոյ սեփական չէին, բայց խնդիրի նիւթ եղող կէտերէն ալ դուրս կը մնային: Կերեւի թէ Տաթևացին ուզած է այնպէս իմն ցուցնել, թէ Հայ եկեղեցին թերի բան մը չունի՝ իր ընդհանուր վարդապետութեան մէջ: Այսպէս են եկեղեցւոյ խորհուրդներուն եօթը թիւը, եւ վերջին օծումը (ՏԱԹ.587), մեղքերու տեսակները եւ աստիճանները (ՏԱԹ.555), Հաղորդութեան բացատրութիւնը (ՏԱԹ.557),

ազգաբանակ ճիւղահամարը (ՏԱԹ.611), եւ այլ նմաններ: Հարցմանց գիրքէն ետքը գլխաւոր գործն է Ամռան հատոր եւ Ձմռան հատոր անուններով երկուքի բաժնուած քարոզագիրքը, վարդապետական տեսութիւններով ճոխացած: Ուրիշ գործերէն շատերը յիշեցինք պատմական կարգին, եւ զորս ցուցակագրած է Յայսմաւորքը (ՅԱՅ.533), եւ անոնցմէ հնար է այսօր ալ օգտուիլ, որչափ ալ ոճը ընտրել չըլլայ այլ եւս մեր գործնական կերպին: Այդ գրուածներն են որ անմահացուցած են Տաթեւացիին անունը, եւ աւելի փառաւորած, քան եթէ հայրապետական աթոռ բարձրացած ըլլար:

1403. ՎԱՐԴԱՊԵՏԱԿԱՆ ԱՍՏԻՃԱՆՆԵՐ

Գրական երկասիրութեանցը հետ արդիւնաշատ եղած է Տաթեւացիին իր ընդարձակ ուսուցչութեամբը եւ բազմաթիւ աշակերտներովը, որ ինչպէս ըսինք ներկայիս գտնուող Հայ վարդապետութեան հիմն ու աղբերակն է (1367): Վերել քիչ մը բան ըսած ենք իր աշակերտներուն վրայ, բոլորն ալ Տաթեւացիին գործունէութեան արգասիք պէտք է համարուին: Վարդապետական աշխատութեան մասին ունեցած ջանքին եւ անոր արդիւնաւորութեան մասին սնուցած զգացումին արտայայտութիւնն եղած է վարդապետական աստիճանին տուուչութեան համար կազմած ծիսական կարգը, զոր յօրինեալ է Տաթեւացիին, ինչպէս Մաշտոցիին մակագրութեան մէջ գրուած կայ (ՄԱՇ.281): Յօրինուած կանոնը երկար է իր կազմութեամբ եւ ծանր է իր պարունակութեամբը, եւ ուրիշ ազգերու մէջ գործածուած ձեւերէն տարբեր ըլլալուն, պէտք է ընդունիլ, թէ Տաթեւացիին միտքին ստեղծումն է: Ուրիշ ազգերու մէջ վարդապետական աստիճանը իր ուսումնական կերպարանը կը պահէ, եւ Պսակաւորի, Արտօնաւորի ու Մագիստրոսի (Bachelier, Licencie, Docteur) երեք աստիճաններով կը լրանայ: Հայ վարդապետութիւնը, որ աստուածաբանութեան մագիստրոսի աստիճանին կը պատասխանէ, Տաթեւացիին գրութեամբ ամբողջապէս եկեղեցական կերպարանի վերածուած է, 14 աստիճաններու դասաւորութեամբ, թէպէտ՝ ամէն աստիճաններ իրենց յատուկ գոյութիւնն եւ նշանակութիւն չունին, այլ միայն երկու բաժանումներ կան, մէկը 4 եւ միւսը 10 աստիճաններով, որ Փոքր եւ Մեծ, կամ Մասնաւոր եւ Ծայրագոյն անուններով կորոշուին: Հին ու Նոր կտակարանէ քաղուած ընթերցուածներ, եւ շարականներէ հաւաքուած յարմար պատկերներ կը կազմեն արարողական մասը, իսկ գաւազանին աստիճաններուն թուով կրկին եւ կրկին տուուչութիւնները՝ կը պատկերացնեն վարդապետութեան նիւթ եղող կէտերուն տարբերութիւնները, եւ պաշտօնին ընդարձակութիւնը կը ցուցնեն: Ուսմանց ընթացքը լրացնողներուն արուած աստիճանը՝ մասնաւորն էր, իսկ ծայրագոյնը պահուած էր վարդապետաց վարդապետներուն, որոնք վանքերու կամ վանական դպրանոցներու կամ վարդապետանոցներու մէջ իրենց յատուկ աշակերտութիւն մը կը կազմէին: Չենք ուզեր պատմութիւննիս ընդհատելով համեմատութեան դնել այդ սկզբունքը, եւ այժմեան Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքութեան մէջ տիրած սովորութիւնը, ուր անուսներու անգամ ծայրագոյն աստիճան կը տրուի, մինչ եթէ պէտք էր ունայնամիտ ակնկալութիւններ գոհացնել, հնար էր հինգերորդէն մինչեւ չորեքտասաներորդ աստիճաններուն մէջէն տարբեր բաժանում ալ

կազմել, եւ օրինակ իմն, Աւագ վարդապետի աստիճան մըն ալ ստեղծելով աստիճանաւոր բարձրացման ձգտումներու յագուրդ տալ: Տաթեւացիին կազմած արարողական ձեւը, իր ընդարձակութեամբը նպատակ ունեցած է ուսումնականութեան գերակշռութիւնը բարձրացնել, եւ կերպով մը անոր այնպիսի դիրք մը տալ, որ նոյն իսկ եպիսկոպոսականէն աւելի փայլ մը ունենայ: Այս միտքը այնչափ զօրացաւ, որ մինչեւ վերջին դարուն սկիզբները ծայրագոյն աստիճան ունեցող եպիսկոպոսներ, վարդապետի պատուանունով կը կոչուէին, իբրեւ աւելի փառաւոր կոչում մը: Արդէն Մաշտոցի խորագիրին ալ ծայրագոյնները կարտօնէ եկեղեցւոյն մէջ նստիլ ի վերայ աթոռոյն, եւ ծագէ ի ծագ թարց արգելման քարոզել, հրամայելով լինել իբրեւ զվէմս անշարժելիս, եւ ոչ մի թերութիւն ունենալ ի հաւատս, ի կարգս եւ ի կրօնս իւրեանց, եւ ինչ որ կը քարոզեն՝ զնոյն ինքն կատարել նախ (ՄԱՇ.337): Արտօնութիւններ կիրառութենէ դադարած են, անշուշտ անոր համար, որ ծայրագոյն վարդապետներ տարապայման աճած, եւ իրենց նշանակութիւնը կորուսած են, պարտաւորիչ պայմաններուն չեն պատասխաններ, եւ պէտք եղած ձիրքերով ճոխացած չեն: Շատ նշանակալից է, նոյն իսկ Տաթեւացիին, Որոտնեցիի մահուան մօտ ծայրագոյն գաւազան ընդունիլը (1366):

1404. ՏԱԹԵՒԱՑԻԷՆ ԵՏՔԸ

Տաթեւան հաստատութիւնը մահուամբ չդադրեցաւ, բայց թէ ո՛վ նստեցաւ Գրիգորի վարդապետական աթոռը՝ Մեծօփեցի պատմիչը յանուանէ յիշած չէ: Տաթեւացիին աշակերտները համրած ատեն առաջին գրած է Մխիթար Տաթեւացին (ՄԵԾ.50), բայց Մխիթարի անունը ուրիշ տեղ յիշուած չենք գտներ, մինչ Գրիգորի մահուանէն 30 տարի ետքը, իբրեւ վարդապետներու առաջին, եւ իբրեւ վարժապետ եւ ուսուցիչ կը յիշուի Յովհաննէս Հերմոնեցին (ԿՈՍ.51), որ երկրորդ է նախասացեալ ցուցակին մէջ Մխիթարէ ետքը (ՄԵԾ.50): Այսչափը կը բաւէ մեզի հետեւցնելու, թէ Մխիթար Գրիգորէ առաջ կամ ետքը մեռած է, իսկ Գրիգորի գործին շարունակողն ու արդիւնաւորողն եղած է ստուգապէս Յովհաննէս Հերմոնեցին: Մէկտեղ եկող Վասպուրականցիներն ալ ետ չեն դարձած, անշուշտ կը վախճային Ղաւիթ Աղթամարցիին սահմաններուն մէջ երեւալ, որ հաւասարապէս զայրացած էր Տաթեւացիին գործակիցներուն դէմ, որ իրեն գահընկէցութեան աշխատած էին, թէպէտ նպատակին յաջողցուցած չըլլան: Յովհաննէս Մեծօփեցին, որ Վասպուրականէ հեռացողներուն գլխաւորն էր, առիթէն օգտուելով սկսաւ շրջան ընել Սիւնեաց եւ Այրարարտի վանքերը, բայց երբ կը գտնուէր Այրեւանքը, երկիրպագանել աստուածամուխ գեղարդեանն (ՄԵԾ.61), հիւանդացաւ մեծապահոց միջոցին, մօտ ի Զատկի յարութեան տօնն, եւ Յինանց մէջ, ի նոյն օրն որ ասի Անսկիզբն Աստուած, ի Յարութեան օրն, այսինքն կիրակի օր մը՝ հասեալ վախճան նորա, զնաց առ Քրիստոս (ՄԵԾ.61): Անսկիզբն Աստուած յարութեան շարական, ունինք միայն Անսկիզբն Աստուած եւ ամենազօր հարցը (ՇԱՐ.335), կերգուի Յինանց չորրորդ կամ Կարմիր կիրակիէն (ՏՕՆ.112), որ 1411-ին կիյնար մայիս 3-ին, եւ այս պէտք է ընդունուի իբրեւ Յովհաննէս Մեծօփեցիի մահուան թուականը: Նոյն չորս Վասպուրականցի վարդապետները, որոնք Տաթեւացիին թաղման գտնուած էին (1401), եւ

իրենց հետ եղողները՝ հայրենակից եւ հայրապատիւ ընկերն ալ տարին թաղեցին Հաւուցթառի վանքը, Յովսէփ նոր վկային եւ Եղիա վարդապետին գերեզմանին քովը (ՄԵԾ.61): Յովսէփ նոր վկայն Յովսէփ Դըւնեցին է, որուն վրայ խօսած ենք իր կարգին (959), իսկ Եղիա վարդապետ՝ պէտք է իմացուի Հաւուցթառի վանահայրը, որ ներկայ եղած էր Լոռիի գումարումին (1084), եւ որուն շինարար ու նշանաւոր անձ մը եղած ըլլալը կը քաղուի այդ պատուաբեր յիշատակութենէն: Մեծօփեցի պատմիչը՝ իրեններուն փառաւորութիւնները փայլեցնելու հետամուտ, կը վկայէ թէ Յովհաննէսի գերեզմանին վրայ բազում բժշկութիւնք լինէին ի սուրբ ոսկերաց նորա (ՄԵԾ. 61), սակայն Յովհաննէսի յիշատակը Յայսմաւուրքի անցած չի գտնուիր: Որոշ պատմութիւններ կը պակսին Տաթեւացիին մահուան յաջորդող միջոցին եւ Վասպուրականէ փախած Վասպուրականցի վարդապետներուն վրայ, որոնք կերելի թէ պահ մը ապահովութիւն չզգացին իրենց տեղը դառնալ, եւ միայն աւիթի հետ հաշուելէ կամ անոր մեռնելէ ետքը համարձակեցան դառնալ: Այս առթիւ Թովմաս Մեծօփեցին ալ, ժամանակակից պատմիչը, ձեռք անցուց Մեծօփայ վանքին առաջնորդութիւնը, իբր Յովհաննէսի յաջորդ:

1405. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻՆ ՄԱՀՐ

Յակոբ կաթողիկոս բախտին յաջող բերմամբ պատուաւոր եւ յաջող գործի մը մէջ գտնուած էր, Աղթամարի կապանքը լուծելու կոչուելով (1399), սակայն արդիւնքը տեսնելու մխիթարութիւնը չկրցաւ ունենալ, զի ոչ միայն գործը առջեւ չքալեց (1400), այլ եւ իր ալ կեանքին վախճանը շուտով վրայ եկաւ: Իբրեւ ժամանակակից աղբիւր Մեծօփեցին ունինք, որ վեց կաթողիկոսներուն ետելէ ետել դեղակուր սպանուած ըլլալը գրելով (ԿՈՍ. 55), Յակոբն ալ այդ շարքին խառնած կըլլայ, բայց Չամշեան ալ, որ ամէնուն վրայ այդ տեսակ մահը չի տարածէր, Յակոբի համար կընդունի ի միաբանից հայրապետանոցին դեղ մահու արբուցեալ սպանուած ըլլալը (ՉԱՄ. Գ. 457): Յակոբին մինչեւ 1409 ապրած ըլլալը, Վասպուրականցուց գիրէն զատ (1399), Մեծօփեցի արձանագրութիւնն ալ կը վկայէ (ՓԻՐ. 30), եւ սովորութիւն եղած է անոր կեանքը երկարած գել գոնէ մինչեւ 1411, Տաթեւացիին մահուընէ ետքը (ՉԱՄ. Գ. 457), եւ մենք ալ փաստ մը չենք գտներ անկէ շեղելու: Միայն թէ ոչ եւս 2 տարի միայն, ինչպէս սովորաբար կը տրուի (ՍԱՄ. 172), այլ գոնէ 7 տարի պէտք է տանք անոր կաթողիկոսութեան, ինչպէս բացատրեցինք մեր ժամանակագրական բաղդատութեանց մէջ (1388): Անժանոթ կը մնան մեզի սպանութեան պարագաները, թէ ինչ առիթներ գրգռեցին Սոյ միաբանները կաթողիկոսին թունաւորելու, եւ թէ սովորական նախանձէն, կամ Յակոբի բռնաւոր ընթացքէն ազատելէ զատ մասնաւոր պարագայ մը եկաւ միաբանները վերջնական որոշման հասցնելու: Նկատելով թէ ով եղաւ Յակոբի սպանութենէն օգուտ քաղողը, եւ շահերու ուսումնասիրութենէն փնտռելով գաղտնի եղելութեանց լուծումը, կը համարձակինք ըսել, թէ նոյն ինքն Յակոբի յաջորդը եղած կըլլայ դաւաճան դեղտուութեան գլուխը կամ հեղինակը, եւ Յակոբ իր անձամբ վճարման կըլլայ ինչ որ ինքն ալ իր նախորդին Կարապետ կաթողիկոսին ըրած էր (1388): Յակոբ Գ. Սսեցի աննշանակ կը մեռնի, ինչպէս աննշանակ ալ աթոռ բարձրացած էր, քայլ մը եւս առջեւ տանելով հայրապետական

աթռռին քայքայումը, ընդարձակելով գեղծմանց ասպարեզը, եւ իր բռնական ընթացքով գրգռելով ասպերախտ վրէժխնդրութիւնները: 1406. ԵՌԻՍՈՒՖ ԵՒ ԻՍՔԷՆՏԵՐ

Քաղաքական պատահարները աչքէ վրիպեցուցինք, ազգային եւ եկեղեցական եղելութեանց հետ ներքին կապ չունենալուն: Լէնկթիմուր 1402-ին Օսմանեանց սուլտան Պայագիտ Երլտըրըմի վրայ տարած յաղթանակէն ետքը (1385), եկն նախ ի վերայ տանն Վրաց գերել եւ կորուսանել գնոսա: Անհնարին եղան հասուցած չարիքը եւ ահեղ կոտորածը, աւելի քան զվաթսուն հազար ոգի գերի վարեցին (ՄԵԾ. 66), մերկ եւ բոբիկ, քաղցած եւ ծարաւած, որոնց մէջ տկարներուն քար առեալ ջախջախէին զգլուխս, զի մի կենդանի մնասցեն, ինչպէս կը վկայէ Մեծփեցին, թէ տեսաք աչօք մերովք եւ լուաք, բայց օգնել ոչ կարէաք (ՄԵԾ. 67): Լէնկթիմուրի այդ արշաւանքը վերջինն եղաւ դէպ Արեւմուտք միւս տարին 1404-ին պարտաւորեցաւ Չինաստան արշաւել, բայց չկրցաւ գլուխ հանել, զի ճամբան մեռաւ, Խոքանտ գաւառի Օթրար աւանը, 1405 փետրուար 18 ին, 71 տարեկան: Լէնկթիմուր անգութ բռնաւորի տիպար մըն է արտաքնոց համար, իսկ իրեններէն աշխարհէն, ուսումնասէր, օրէնսգիր եւ արդարասէր վեհապետի համբաւը կը վայելէ (ՏԻԷ. 357): Իրեն յաջորդեց որդին Շահռուհ, զոր ոմանք կը նոյնացնեն Միրանշահի հետ (ՃՆՏ. 186), որ Պարսկաստանի իշխանապետ թողուած էր, եւ սա ալ այն տեղ իրեն յաջորդ նշանակեց Էօմէր որդին: Անցողակի յիշենք թէ շատ շփոթ են Լէնկթիմուրի որդիներուն եւ թոռներուն անձերն ու անունները, որ միահամուռ 40-ը կանցնին: Սոյն Էօմէրի համար կըսուի թէ դարձոյց բռնութեամբ յանհաւատութիւն Բուռթէլ Օրբելեանը եւ անոր եղբայր Սմբատը, Տաթեւացիին պաշտպանը (1367), Տարսայիճ Եղեգեաց, Աղիտան Աղցից, եւ Սարդաթմիշ Մակուայ իշխանները, որոնք իբրեւ զճիռ մի ողկուղաց մնացեալ էին, եւ որ յետոյ զղջացան եւ եղեն ճոմարիտ հաւատացեալք (ՄԵԾ. 67): Գարա-Եուսուֆի Գարաքօյունլուն, որ իր երկրէն փախած էր (1384), բայց ոչ իր խաւարագոյն բանտս ներքինս գրուած ինչպէս ոմանք կարծեցին (ՍԱՄ. 173), այլ ոչ կարաց գալ յաշխարհս մեր մինչեւ 9855 (ՄԵԾ. 49), որ է 1409 այսինքն է Լէնկթիմուրի մահուան յաջորդող տարին, երբ զօրացեալ Յուսուփն այն Ատրպատական մտաւ յաղթական, եւ արար խաղաղութիւն վերին կողմանց աշխարհիս Հայոց: Իսկ յերկրորդ ամին, այսինքն է 1407-ին, նոր պատերազմ բացուեցաւ Լէնկթիմուրի թռռին Ապուպէքիրի եւ Յուսուփի միջեւ, եւ նորէն Յուսուփ զօրացաւ, Երզնկան, Մէրդինն ու Արզնին իրեն հպատակեցուց, Ամիդի վրայ ալ քալեց՝ որ Աքքօյունլուններուն կեդրոնն էր, բայց հպատակութիւննին ընդունելով հաշտութեամբ վերջացուց: Աքքօյունլուններուն վեհապետն էր Օսման կամ Օթման, զոր յոյժ սիրող ազգիս Հայոց կանուանէ Մեծփեցին, առանց գործ մը յիշելու (ՄԵԾ.72): Պաղտատի ամիրայ Ահմէտ, Յուսուփի բացակայութենէն օգտուելով Թաւրէզ գրաւեց, բայց Յուսուփ ետ դարձաւ, ոչ միայն Թաւրէզ, այլեւ Պաղտատն ալ առաւ, եւ Ահմէտ սպաննելով Սքանդար կամ Իսքէնտէր որդին այն տեղ նստեցուց, եւ ինքն դարձաւ հանգստանալ Բագրեւանդի Վաղարշակերտ քաղաքը, որ այժմեան Ալաշկերտը: Պահ մը պատերազմի աղմուկը դադրեցաւ, եւ եղեւ ի նոյն ժամանակս խաղաղութիւն խնամօք Աստուծոյ, եւ մարդիկ ի շէնս բնակէին, թէպէտ հարկապահանջութիւն բազում էր, սակայն խաղաղութիւն առանց

խոնավութեան էր (ՄԵԾ.73): Այս միջոցը կը պատասխանէ Տաթեւացիին Վասպուրական գալուն, եւ Աղթամարի խիդիրը յուզելուն, եւ Ղաւիթ Աղթամարցիին վերստին զօրանալուն, որուն պաշտպան կանգնած էր Գայաքօյունլուն Յուսուփ, միշտ կասկածօտ օտարներու միջամտութեանց մասին: Մեծփեցիին գրելը թէ ծաղկեալ էին եկեղեցիք, պէտք է պատշաճեցնենք Տաթեւացիին ձեռօք եղած բարեկարգութեանց: Ղաւիթ ալ հեռու չէր այդ գործունէութենէ, որչափ ալ Տաթեւացիին դէմ զինուած ըլլար աթոռական խնդիրին պատճառով: Պատեհէն օգտուելով ուրացեալ Հայ իշխաններ վերեւ յիշուեցան, եկին ի հաւատս, եւ մինչեւ իսկ Տաճիկներէն գրաւուած վանքեր ու եկեղեցիներ՝ ետ տրուեցան (ՄԵԾ.73):

1407. Ի ԱՀԱԿ ՅՈՒՍՈՒՓ

Այդ միջոցին էր որ հռչակ կը գտնուէին Յուսուփ Իսահակ պարսիկին քարոզութիւնները: Բնիկ Թաւրէզցի էր նա, իսլամ կրօնքին մէջ ծնած եւ ուսած, ու լիրբ եւ յանդուգն ընթացքովը, հալածիչ մը եղած էր քրիստոնէից դէմ, եւ ամէն տեսակ բռնութեանց ձեռներէց էր, ոչ ունելով բնաւ պակասութիւն չարեացն (ՆՈՐ.208): Տակաւին պատանի մըն էր շուրջ 1377-ին, երբ կը հաւաքէր զպիղծ ոսկերս շանց, եւ կը ձգէր ի կարաս քրիստոնէից (ՄԵԾ.73): Կերելի թէ այդ գործերը պահ մը իր սիրտն ալ վրդովեցին, որ գիշեր մը ընտանիք նորա, մայրն ու եղբարք, անոր ահագին զոչման ձայնէն զարհուրեալ ապուշ մնացին, եւ զարթուցանել ոչ կարէին մինչեւ երեք տիւ եւ երեք գիշեր: Լսուած ձայնն էր, Աստուած իմ մեղայ քեզ, խոստովանիմ եւ հաւատամ, եւ ուրիշ համիմաստ բացատրութիւններ (ՄԵԾ.75): Երիտասարդը վերջապէս ուշաբերելով սկսաւ թմրութեան մէջ տեսածները պատմել, որոնք էին դժոխքի ահաւոր տեսարաններ, եւ զինքն անոնց մէջ նետելու սպառնալիքներ, եւ արքայութեան վայելքներու հեռապատկերներ, որոնցմէ սարսափած դաւանութեան աղաղակներ կը կրկնէր: Քունին մէջ խոստացածը, արթնութեան մէջ կատարելու հաստատուն միտքով, կը դիմէր Թաւրէզ գտնուող Ստեփանոս Լալուկ վարդապետին, եւ կը մկրտուէր, եւ այս առթիւ Եուսուֆ անունը փոխելով Իսահակ կը կոչուէր, բայց սովորաբար երկու անուններովը մէկտեղ Յուսուփ Իսահակ կը կոչուի (ՄԵԾ.76): Առաջուրնէ գիտէր զգիրս Տաճկաց, վարդապետէն ալ ուսաւ զգիրս Հայոց, եւ որովհետեւ էր յոյժ ստուգամիտ եւ տեսող, ճարտար քարոզիչ մը դարձաւ (ՆՈՐ.209), Իսահակայ պարսիկ վարդապետի կոչումն ալ ստանալու չափ (ՆՈՐ.217), թէպէտ բնաւ եկեղեցական աստիճան չունէր: Նոյն նախանձայուզութեամբ որով քրիստոնէութեան հալածիչն ու անարգողն էր, քարոզիչն ու պաշտպանը դարձաւ Առաքելոյն Պօղոսի նման (ՆՈՐ.209), սկսելով նոյն իսկ իր ծննդավայրէն, Թաւրէզ քաղաքէն, եւ հետզհետէ շրջելով ի Քրդաստան, ի Պարսկաստան, ի Հնդկաստան, ի Վրաստան, յԱսորեստան, ի Բաղդատ եւ յոյլ բազում տեղիս եւ իր քարոզութեամբ ածեալ զբազումս ի հաւատս Քրիստոսի, եւ այսպէս աշխատելով զամս քառասուն, մինչեւ որ ծերացաւ (ՆՈՐ.213): Քարոզութեանց հետ համընթաց էին հալածանքներն ալ զորս կրեց, խստագոյն չարչարանքներու ալ ենթարկուելով, բայց թէ այսպէս կամ թէ այնպէս վերջնական վտանգներէ ազատուելով: Թաւրիզի մէջ ուղտի վրայ ձաղանքի ենթարկելէ ետքը, այնչափ գանակոծեցին՝ որ հազիւ 40 օր նոր քերթուած մորթի մէջ

ծրարելով առողջացեալ հանին ընտանիքն: Սուլտանիա քաղաքը, Սմրղանդ մայրաքաղաքը, Պաղտատի մէջ ալ նմանօրինակ նեղութիւններ կրեց (ՄԵԾ.76): Լայիլանի մէջ կրակով փորձեցին, Նախիջեւան՝ պարիսպէն վար ձգեցին, Մարագա՝ գլխիվայր կախեցին (ՆՈՐ.212): Պահ մը Մեծփայ վանքն ալ քաշուեցաւ եւ վեց ամիս հոն մնաց: Մեծփեցին եկն առ մեզ կըսէ, եւ տարին ցոյց չտար, բայց հաւանաբար 1409-ին, Տաթեւացիի այնտեղ եղած տարիին պէտք է պատշաճեցնել: Մեծփե գնաց Արճէշ, ուր մինչեւ ի մէջքն թաղելով քարկոծեցին, եւ բազուկը խորտակելով ազատ թողուցին, ուսկից եկն դարձեալ առ մեզ կը գրէ Մեծփեցին (ՄԵԾ.76): Բայց այս թուականէն ետքն ալ Յուսուփ-Իսահակ շարունակած է քարոզչական շրջագայութիւնները մինչեւ իր նահատակութիւնը, որ տեղի ունեցած է Շամախի քաղաքը, 1417 ապրիլ 18-ին, հաստ բիրով գլուխը պայթեցնելով, այնպէս որ ուղեղն արիւնախառն ի վայր թափեցաւ (ՆՈՐ.216):

Տ. ԳՐԻԳՈՐ Ը. ԽԱՆՁՈՂԱՏ

1408. ՊԱՇՏՕՆ ԵՒ ԺԱՄԱՆԱԿ

Ըսինք արդէն թէ Յակոբի սպանութեան թելադրող կամ գործադրող պէտք է նկատել այն անձը, որ այդ ոճիրէն կօգտուէր (1405): Ասով ոչ միայն մատնանիշ ըրած կըլլանք Գրիգոր Ը. կաթողիկոսը, այլ եւ բացատրած կըլլանք անոր կաթողիկոսութեան հասնելու կերպը, այսինքն է սպանութեամբ աթոռը դատարակնել, եւ կաշառքով յաջողութիւնը ձեռք անցընել: Այդ կերպը Չամչեան ալ կը շեշտէ (ՉԱՄ.Գ.457), հարկաւ աղբիւրէ մը քաղելով: Ասկէ կը հետեւի թէ Գրիգոր աթոռին ազդեցիկ եպիսկոպոսներէն էր, եւ արտաքին միջոցներով ճոխացած, բայց աւելի բան մը գիտցած չենք ըլլար իր նախընթացին վրայ: Ծագումն ու ծննդավայրն ալ չեն յիշուած յիշատակարաններու մէջ, այլ իր կենդանութեան ժամանակէն գրուած է, թէ մականուն Խանձողատ կոչի (ՓԻՐ.56), առանց պատճառը կամ բացատրութիւնը տալու: Խանձի կամ կրակի իմաստ մը կայ բառին մէջ, այլ չենք գիտեր թէ ներգործաբար խանձող ու այրող պիտի իմանանք, թէ ոչ իր վատ գործերով խանձողած ու սեւցած մէկ մը: Ասոր հետ մէկտեղ անհնար չէ որ արտաքին կամ պատահական պարագայէ մը յառաջ եկած մականուն ըլլայ: Միայն ստոյգ է, որ Սիս նստող վերջին կաթողիկոսներուն մէջ ամէնէն աւելի վատթարը այդ Գրիգորը կը նկատուի, Գրիգոր նուիրական անունին անարգանք դառնալու չափ: Աթոռի տիրանալուն թուականը 1411-ին պահելով (1405), տեւողութիւնը խնդրոյ նիւթ է: Ժամանակագիր մը ամս եօթն կը դնէ (ՍԱՄ.172), որով կը հասնինք 1148-ին, ինչ որ կը համապատասխանէ Ղավրիժեցիին ընդունած թուականին, թէ Հայոց 867 թուին, որ է 1418, զայս տէր Գրիգորս, որ մականուն Խանձողատ կոչի, աքսորեցին, (ՂԱՎ.336): Թէեւ միեւնոյն 1418 թուին Գրիգոր կաթողիկոս կը յիշուի յիշատակարաններու մէջ (ՓԻՐ.56), բայց այդ բնաւ նոյն տարին քաշուելուն չի հակառակիր: Սակայն երկու տարի ետքն ալ, 1420-ին, ի կաթողիկոսութեան Հայկազեան սեռի տեառն Գրիգորի գրող յիշատակարան ալ կայ (ՓԻՐ.62), որ կը թելադրէ 1418-էն ետքը թողուլ Գրիգորի կաթողիկոսութեան վերջը: Միւս կողմէն բոլորովին անոր հակառակ կը ցուցնեն ուրիշ յիշատակարաններ, որոնք ոչ միայն 1418-ին (ՓԻՐ.57), այլ եւ 1416-ին ի հայրապետութեան տեառն Պօղոսի կը գրեն (ՓԻՐ.48): Ընդհանուր

կանոն է, այդպիսի տարածայնութեանց մէջ միակ բացառութիւնները նկատի չառնել, եւ տառերու փոխանակուելուն կամ գրողներու սխալներուն վերագրել տարբերութիւնները: Այդ տեսակէտէն նայելով, 1416-ին Պօղոսի կաթողիկոսութիւնը նշանակուելուն մէջ՝ հայկական թուականին Ե. եւ Է. թուատառերու շփոթը դիւրաւ կենթադրուի, եւ ՊԿԵ. թուատառը ՊԿԷ. կարդալով 1418 թուականը կարդարանայ: Իսկ Գրիգորի մինչեւ 1420 կաթողիկոս յիշուիլը, կրնայ հեռաբնակ Հիզանցի գրողին Կիլիկիոյ գործերէն տեղեկութիւն չունենալուն վերագրուիլ: Այդ դիտողութիւններու վրայ հիմնելով, եւ Գրիգորի կաթողիկոսութեան 1418-ին վերջանալուն մասին՝ զանազան աղբիւրներէ համաձայն վկայութիւնները տեսնելով, մենք ալ կը համաձայնինք պահել նոյն թուականը, եւ Գրիգորի եօթնամեայ պաշտօնավարութեան տեւողութիւնը:

1409. ԿԻԼԻԿԵՑԻՈՑ ԶԵՂԾՈՒՄՆԵՐԸ

Որչափ ալ եօթնամեայ միջոցը բաւական գործունէութեան ժամանակ ըլլայ, սակայն Խանձողատի կողմէ որեւէ գործ մը կամ արդիւնք մը կատարուած ըլլալու յիշատակ չունինք, եւ այն քիչը որ կը գտնենք բոլորովին իրեն աննպաստ է: Կիլիկիոյ աթորին աննախանձելի վիճակը շատոնց էր որ Արեւելեայց մտահոգութեան եւ մտադրութեան առարկայ եղած էր, եւ Տաթեւացիին նախանձեռնութեամբ Աղթամարի խնդիրին յուզուելուն շարժառիթն ալ այս էր եղած (1398): Դաւիթի գահընկէցութեամբ գործին լուծում գտնելու միտքը, շատ գործնական չէր, եւ արդիւնաւոր ալ չեղաւ: Ընդհակառակն Դաւիթի գայրոյթը անձնապաշտութիւնը գրգռեց, եւ անով մեծ նպատակն ալ ձախողեցաւ, ու Տաթեւացիին վերահաս մահուամբ խնդիրն ալ մարեցաւ, թէպէտ չի թողուցաւ: Թէ՛ բուն Սիւնեցիք, եւ Տաթեւ գտնուող Վասպուրականցիք հետամուտ էին պէտք եղածը գործել, եւ Կիլիկիոյ մէջ գործուած անկարգութիւններուն վերջ մը տալով, հայրապետական աթորին շուքն ու ազդեցութիւնը վերանորոգել, որ Սոյն անձուկ շրջանին մէջ փակուած, սակաւաթիւ կեղծ ու զեղծ եկեղեցականներու ձեռքը ինկած, ընդհանուր ազգին շփումներէն եւ ազդեցութենէն դուրս մնացած, եւ անձեւ ու անկերպարան տիրապետութեան մը նպատակ դարձած, ամէն տեսակ անկարգութեանց համարձակ դուռ էր բացած: Մեծփեցին իբրեւ անաչառ դատախազ մը միառմի թուած է այդ անտեղութիւնները: 1. Մնացեալ էր խմոր աղթարմայութեան Կոստանդեայ Կեսարացոյ եւ Գրիգորի Անաւարզեցոյ: 2. Զանկեալս ի կարգէ գարշութեամբ վաւաշոտ բղջախոհութեան՝ ի յաստիճան առաքելական կոչէին: 3. Գայթակղութեամբ զբազումս ի հաւատոցն Քրիստոսի ի բաց հանէին (ԿՈՍ.55): 4. Անառականութեամբ եւ արբեցողութեամբ եւ պիղծ վարուք շրջէին: 5. Հասարակ ձիթապտղի ձէթով զհոգին ի բաց բարձին: 6. Արծաթով տային զշնորհս Հոգւոյն Սրբոյ (ԿՈՍ.56): 7. Ի վերայ միոյ վիճակի երեք եւ չորս եպիսկոպոս ձեռնադրէին: 8. Զանուղայս եւ զանկարգս ձեռնադրէին: 9. Անծիւք նզովից եւ բանադրութեամբ կապանաց զաշխարհս մեր լցին (ԿՈՍ.57): 10. Թողին զօրէնքն Քրիստոսի, եւ թողին զկանոնեալն ի Լուսաւորչէն: 11. Յաջ Լուսաւորչին երդնուին, որ ոչ զԼուսաւորիչ ճանաչէին եւ ոչ զաջ Լուսաւորչին գիտէին (ԿՈՍ.58): Այդ տխուր նկարագիրը եւս առաւել ընդարձակուած էր Խանձողատին օրով, այնպէս որ Արեւելեայք միջամտելու պէտքը զգացին, եւ կերպին վրայ խորհրդակցութիւններ

ունեցան: Ասոնց մանրամասնությունները մեզի հասած չեն, միայն թէ ընդհանուր համամտություն մը կը տեսնանք Արեւելեայց մէջ: Սիւնեցիք եւ Այրարատցիք, Արճիշեցիք եւ Աղթամարցիք ձեռք ձեռքի տուած համաձայն գործունէութեան կը ձեռնարկեն, որուն հիմնական կէտերը կըլլան, աթոռը Կիլիկիայէ ետ դարձնել, Աղթամարի աթոռն ալ դադրեցնել, եւ հայրապետական աթոռը Լուսավորչահիմն էջմիածնի մէջ նորոգել: Աղթամարի կաթողիկոսն ալ այդ ծրագիրին համակերպած կը տեսնուի, ընդհանուր հայրապետական աթոռին ժառանգութիւնը իրեն յանձնուելուն վստահանալով: Հետեւաբար խնդիրին լուծումը այլեւս Դաւիթի կողմէն ալ դժուարութեան չէր հանդիպեր: Այդ կերպով իրապէս եւ օրինաւորապէս կատարուած պիտի ըլլար, ինչ որ յետագայք թիրիմացութեամբ ըրին, Դաւիթ Աղթամարցին հայրապետաց շարքն անցընելով (1375):

1410. ԽԱՆՁՈՂԱՏ ԳԱՀՐԵԿԷՑ

Արեւելեայք կորոշեն, իբրեւ մեծ ձեռնարկին նախաքայլ, պատուիրակ մը ղրկել Սիս, քննիչի եւ այցելուի եւ բարեկարգիչի պաշտօնով, որ տեղւոյն վրայ կացութիւնը ուսումնասիրէ եւ գործը պատրաստէ, եւ այդ պաշտօնը կը յանձնուի Երուսաղէմի պատրիարք Պօղոս արքեպիսկոպոսին, որ Սարգիս պատրիարքի յաջորդած էր (1393): Պօղոս ծնած էր Այրարատայ Գառնի քաղաքը, ինչպէս յայտնապէս կը վկայէ Դաւիթ Գառնեցի յիշատակագիրը, Հաւուցթառի վանքին համար ընդօրինակուած երկու մաշտոցներու մէջ (ԹՈՐ.Ա.233.Բ.339): Ասկէ կը հետեւի թէ Արեւելեաններուն խումբէն էր Պօղոս եւ Տաթևի աշակերտութենէն, եւ Երուսաղէմի միաբանելով մինչեւ պատրիարքութիւն բարձրացած: Հետեւաբար Պօղոս, թէ՛ իր ուղղութեամբ եւ թէ տեղական պարագաներու հմուտ եւ փորձառու ըլլալով՝ յարմարագոյն անձն է դիտուած պաշտօնը կատարելու: Իրեն պատրիարքութեան սկիզբը թէպէտ 1417-ին կը կարծուէր (ԲԱՌ.47), սակայն մուրհակներու վկայութեամբ 1413-ին արդէն պատրիարք կը նշանակուի (ԱՍՍ.Ա.219), եւ Երուսաղէմի համար ալ օգտակար ըրած էր իր պաշտօնը (1393): Կիլիկիա անցնելուն թուականն ալ ճշդուած չէ, յիշատակարան մը, պատրիարքութենէն յետ սուղ ինչ աւուրց կը գրէ (ԱՍՍ.Ա.220), ուրիշ տեղ միայն ամս երկուս պատրիարքութիւն վարած կըսուի (ԲԱՌ.47), ուրիշ մըն ալ մինչեւ 1418 կը յետաձգէ Սիս երթալը (ՉԱՄ.Գ.458): Տարբերությունները բաղդատելէ ետքը հաւանական կը գտնենք 1417-ին դնել Պօղոսի Սիս երթալը, Խանձողատին անկումէն տարի մը առաջ: Այս տեղ ալ նորէն մեզի կը պակսին պատմական յիշատակներ, սակայն գործին՝ Խանձողատի գահընկէցութեամբ եւ աքսորով վերջանալը, յայտնապէս կը ցուցնէ, թէ Պօղոս կրցած է մեջ տեղ հանել անոր զեղծումները, եւ յաջողած է անկէ բաժնել ու հեռացնել, իր գործակիցները ու շահակիցները, եղանակ ալ գտած է տեղւոյն ամիրային իրեն գրաւել: Քննչութեան արդիւնքը այն եղաւ, որ Պօղոս՝ զեղծարար Գրիգորը տապալեց, ինքն զօրացաւ, եւ նկուն արար զայն ի ձեռն այլազգի Ամիրային Կիլիկեցւոց (ՉԱՄ.Գ.457): Գրիգորի գահընկէցութեան հետ յիշուած է եւս թէ աքսորեցին (ԴԱԿ.336), ինչ որ քաղաքական իշխանութեան գործակցութիւնը կը ցուցնէ, առանց իմացնելու թէ ինչպէս եւ ուր: Գուցէ բանտարկութիւն ալ յաջորդեց աթոռէն վտարումին: Աւելի

ցաւալի է ինչ որ ասի ի գաւազանագիրս ինչ, թէ նաեւ հոգւով սպանին զնա (ՉԱՄ.Գ.457): Այդ բացատրութիւնը մերիններուն գրիչին ներքեւ ուրացութեան իմաստն ունի, եւ անմիջապէս միտք կը բերէ, թէ ամիրային ձեռքէն եւ անոր բռնութիւններէն եւ բռնադատութիւններէն ազատելու համար հաւատափոխութեան յանձնառու եղած ըլլայ, ինչ որ հայրապետական աթոռին պատուոյն համար՝ չէինք ուզեր, որ ստոյգ ըլլար: Բայց թէ անկէ ետքը ինչ ըրաւ, ինչչափ ապրեցաւ, եւ ինչ կացութեան մէջ մեռաւ, մթութեան մէջ կը մնան մեզի համար:

1411. ԿԱՆՈՆԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Դիւրին է ընդունիլ գործին, այսինքն կաթողիկոսներուն գահընկէցութեան օրինաւորութիւնը, որչափ ալ թերի ըլլան, պատմական յիշատակները, որոնք բաւական են Խանձողատին իսկապէս անարժան մը ըլլալը հաւաստել: Բայց ամէն պարագայի մէջ անհրաժեշտ կը նկատենք, որ գահընկէցութիւնը քննութեամբ եւ վճիռով, կանոնական օրէնքով եւ ժողովական հեղինակութեամբ պէտք է տեղի ունենայ, որպէս կաթողիկոսը օրինաւորապէս գահընկէց սեպուի, եւ տեղը անցնողը հակաթոռ մը չնակտուի: Ներկայ պարագայիս մէջ պահանջուած պայամանները, եւ աքսորեցին ըսելն ալ աւելի բռնական քան թէ օրինական գործի մը երեւոյթ կու տայ, իսկ մենք, հակառակ որոշ յիշատաներ չգտնելնուս, օրինական գործողութեան մը դիմաց գտնուիլ կը կարծենք: Առ այս մեզի իբր փաստ կը ծառայեն, Պօղոսի իբրեւ քննիչ ղրկուիլը, եւ անոր ուղղամիտ եւ ուղղադատ անձ մը ըլլալը, որ հարկաւ կատարեց այնչափ ինչ, որչափ որ հնար էր ընել Սիսի մէջ տիրող անկարգութեանց մէջ: Պօղոս կրցած է, ինչպէս յիշեցինք, Խանձողատին զեղծումները երեւան հանել, եւ Աթոռին մէջ գտնուող եպիսկոպոսներու եւ վարդապետներու եւ Սիսի իշխանաւորներու գործակցութեամբ որոշում տալ եւ գործադրել, արդէն Արեւելեայց հաւանութիւնը կանխաւ ապահովուած էր, իրեն տրուած յանձնարարական պաշտօնով: Ամէն առթի մէջ Խանձողատին անձը՝ տխուր դէմք մը, եւ իր վախճանը՝ դժպիտ աղէտ մը ըլլալէ չի դադրիր, ինչ որ ինքն իրեն կը բաւէ Սոյ աթոռին վերջին ժամանակներուն ցաւալի կացութիւնը պատկերացնել, եւ աթոռի փոխադրութեան կարեւոր ձեռնարկին անհրաժեշտ պէտք մը դարձած ըլլալը հաստատել:

1412. ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿԱՑՈՒԹԻՒՆ

Քաղաքական տեսակէտէն ալ ալեկոծ միջոց մըն է Խանձողատի ժամանակը: Ախլցխա քաղաքի մէջ, որ Վրաց թագաւորութեան ներքեւ էր, հետզհետէ շատցած էին Պարսիկներ, զի յիմար իշխանն՝ որդի Արտբուզին Իւանէի, բարձրացուցեալ էր զնոսա, մինչեւ իսկ քրիստոնէից նախանձը շարժել: Վրացի եւ Հայ երիտասարդաց մը օր մը խոզի ոսկրներ կը նետէ անոնց մզկիթը, որուն վրայ Պարսիկներ վրէժխնդիր ըլլալու համար Գարա-Եուսուֆի հրաւեր կընեն եւ քաղաքը անոր կը մատնեն, եւ կատաղի եւ անողորմ կոտորածի կենթարկեն: Ոչ միայն իբրեւ զգառն անմեղ զենուին ի վեր քան զհամար եւ զթիւ մտաց մարդկան, այլ եւ գերի առեալ զկին եւ զտղայ, զկարգաւոր եւ զաշխարհական (ՄԵԾ.77), ծանր փրկանքներով ազատութիւն կու տային, որով կամաւորապէս կը թալնուէին քրիստոնէաներ, կանայք զգարդարանս իւրեանց կողպատէին, եւ ուն ոչխարիկ եւ ուն տաւարին կայր՝ տային եւ գնէին: Եուսուֆի կատարած Ախլցխայի

կոտորածին թուական նշանակուած է 1416 տարին, ուսկից ետքը դէպ Ասորիք ալ կարշաւէր, բայց կերթար խրոխտ իբրեւ աղուէս, եւ կը դառնար իբրեւ ջղջկան տկար (ՄԵԾ.78): Օսման Աքքօյունլու առիթէն օգտուեցաւ մինչեւ Երզնկա արշաւել 1417-ին, երբ Լէնկթմուր որդին Շահռուին ալ Թաւրէզի վրայ կը քալէր, այլ հիւանդացեալ սաստկացաւ բռնաւորն այն Յուսուփ, որ է Գարաքօյունլու Գարա-Եուսուֆը, իր բանակն ցրուեցաւ եւ մէկ մասը եկաւ ձմերել ի լալի եւ ողորմելի աշխարհն Քաջբերունեաց (ՄԵԾ.79): Իսկ Թաթարներ սփռուեցան ամէն կողմեր, մինչեւ որ Իսքէնտէր Պաղտատէ եկաւ (1406), իր Գարաքօյունլուները հաւաքեց, եւ եղբօրը Ասպահանին հետ նոր պատերազմի պատրաստուեցաւ, յաջող յարձակում մըն ալ կատարուեց (ՄԵԾ.80), բայց ոչ վերջնական յաղթութեամբ: Շահռուի նորէն խմբուեցաւ եւ ուղտերն ու անասունները առջեւէն քշելով, եւ կախարդական արհեստներու ալ դիմելով, կրցաւ Թիրքմէնները շփոթել եւ ջարդել, եւ Իսքէնտէր ու Ասպահան մինչեւ Մերգին եւ Մուսուլ փախան 1421-ին (ՄԵԾ.81), բայց Շահռուիի ետ դառնալուն վրայ, կրցաւ Իսքէնտէր նորէն գալ եւ Թաւրէզի մէջ թագաւորել 1422-ին (ՄԵԾ.83): Տարբեր չէր Փոքր-Ասիոյ ալ կացութիւնը, ուր Եգիպտացիք, Գարամանեցիք եւ Օսմանցիք իրարու հետ կը մաքառէին աշխարհակալութիւննին ընդարձակել: Կիլիկիա էր երեքին սահմանակցութեան երկիրը, եւ Տարսոն քաղաքը իբրեւ կարեւոր կեդրոն, ձեռքէ ձեռք կանցներ փոխադարձ յաղթութիւններով: Մէհէմմէտ Չէլէպի, Օսմանեանց սուլտան Պայագիտ Եըլտըրըմի որդին ու յաջորդը (1385), նախ առաւ Տարսոնը Ռամազանեաց ձեռքէն 1415-ին, բայց երեք տարիէն Եգիպտացիք գրաւեցին 1418-ին, միւս տարին 1419-ին Գարամանեցիք զօրացան, սակայն նորէն եկան Եգիպտացիք 1420-ին եւ Գարամանեցիները հալածեցին (ՍԻՍ. 560): Սիսի անունը չի յիշուիր այդ պատերազմներուն մէջ, ուր կը շարունակէր Ռամազանեանց իշխանապետութիւնը (1387) ամբողջ Խանձողատի ժամանակը, եւ յաջորդին ալ առաջին տարիները:

Տ. ՊՕՂՈՍ Բ. ԳԱՌՆԵՑԻ

1413. ՊԱՇՏՕՆՆ ՈՒ ՋԵՌՆԱՐԿԸ

Պօղոս Գառնեցի, Երուսաղէմի պատրիարքը, զոր արդէն ծանօթացուցինք (1410), ոչ միայն յաջողեցաւ իր պաշտօնը արդիւնաւորել Խանձողատ Գրիգորը հեռացնելով, եւ աթորին վրայ ազդեցութիւն բանեցնելով, այլեւ կրցաւ դատարկացած աթորը գրաւել եւ հայրապետ հռչակուիլ: Մանրամասնեալ պակասութիւնը նորէն մեզ կը ստիպէ մերձեցումներով լրացնել եղելութեանց շարքը եւ մեկնել անոնց կապակցութիւնը: Պատմական գաղտնիք կը մնայ, թէ ինչ կերպով յաջողեցաւ Պօղոս կաթողիկոսութիւնը ձեռք անցընել: Ի պատիւ իրեն, որ ընդհանուր անկումին մէջ իբրեւ բարձր արժանաւորութիւն մը կը փայլի, չէինք ուզեր ըսել, թէ նոյն կերպով զօրացած ըլլայ, որոնցմով Կարապետ Ա. եւ Յակոբ Գ. ձեռք անցուցած էին հայրապետական աթորը: Բայց եթէ ամիրան շահելու եւ միաբանները ստիպելու միջոցներէն ալ օգտուեցաւ, անտարակոյս պարտաւորուեցաւ գործածել այն կերպերը, որոնք միայն կը ծառայէին այն ատեն, իբրեւ ազդեցիկ միջոցներ, քանի որ ներքին անկարգ եւ անկերպարան վիճակը չէր ներեր հիմնուիլ օրինական

կանոններու վրայ: Պատմողներ կան, թէ ի մի եկեալ ոմանց յեպիսկոպոսաց եւ վարդապետաց եղին կաթողիկոս զնա զՊօղոս (ՉԱՄ.Գ.458), բայց աւելի ենթադրական կերելի քան պատմական, եթէ չբաւականանանք կանոնական ընտրութիւնը ըսել՝ ընդհանուր հաւանութիւնն ու ընդունելութիւնը: Ենթադրական կը կարծենք ուրիշներէն յառաջ բերուած ձեւն ալ, թէ Խանձողատի անկումէն ետքը Սիսէ Երուսաղէմ եկեալ տարան զտէր Պօղոս եւ նստուցին յաթոռ կաթողիկոսութեան (ԱՍՏ.Ա.220), վասնզի Պօղոս արդէն Սիսի մէջ կը գտնուէր կաթողիկոսացած ատենը: Պօղոսի կաթողիկոսութիւնը նշանաւոր հանգրուան մըն է Սոյ աթոռին վերջին տարիներուն մէջ, որ կրնար մեծապէս օգտակար ըլլալ, եթէ տեւողական վիճակ մը ստանար, եւ արկածալից վախճան չունենար: Պօղոս բնիկ Արեւելցի, արեւելեան աշակերտութեամբ ուսած, եւ Երուսաղէմի միաբանութեան հետեւող, անհրճար էր որ աղթարմայական ուղղութիւն ունենար, զի այլապէս ոչ Տաթեւեան աշակերտութեան արժանացած, եւ ոչ Երուսաղէմի աթոռին պատրիարքութեան հասած կըլլար: Իր հայրապետութեան կոչուիլը, եւ Սոյ աթոռին տիրանալը, աղթարմայական ուղղութեան թէ ոչ վերջանալուն, գոնէ տկարանալուն նշանն էր, եւ նշանաւոր արդիւնքներ ալ ունենալու յոյս կը ներշնչէր: Չենք գիտեր թէ ինչ միտքով կը գրէ Չամչեան, թէ Պօղոս ձեռնարկեալ կարգաւորեաց փոքր մի զաթոռն զայն, որ խրթնացեալ էր յոյժ ի բարեգարդութենէ, ի սակս տեղակալելոյ անոպայից ոմանց (ՉԱՄ.Գ.458): Մենք այդ խօսքերը կը մեկնենք աղթարմայական զեղծումներուն դէմ թումբ մը ըլլալուն վրայ, բայց մենք վստահիր թէ նոյն իմաստով իմանան Չամչեան եւ իր համամիտները, զի անոնց սիրելի է աղթարմայական ուղղութիւնը, որ զօրացած էր այդ դժպիհ միջոցին, վերոյիշեալ անոպայից աթոռին տիրանալուն պատճառով:

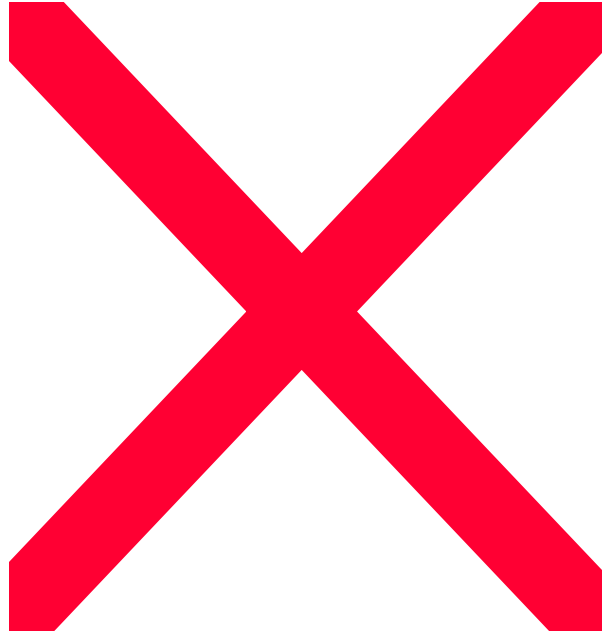
1414. ՇԻՆՈՒԹԻՒՆՔ ԵՒ ԿԱՆՈՆՔ

Պօղոսի կաթողիկոսութեան թուականը 1418-ին նշանակեցինք արդէն, եւ մէկէ աւելի են յիշատակարաններ որ այն 1418 տարին կը նշանակեն ի կաթողիկոսութեան մեր աթոռոյն տէր Պօղոսի (ՓԻՐ.56), կամ ի հայրապետութեան տեառն Պօղոսի (ՓԻՐ.57), որ այս մասին երկբայութեան տեղի չի մնար: Իսկ տեւողութեան մասին մինչեւ 1428 տարին յիշատակարաններ կը գտնենք, որք ի հայրապետութեան տեառն Պօղոսի գրուած են (ՓԻՐ.89): Իսկ Ղավրիժեցին Պօղոսի յաջորդը կը դնէ 1430-ին (ՂԱՎ.336), եւ անոր վրայ հիմնուելով Պօղոսի կաթողիկոսութիւնը 12 տարի ընդունուած է ընդհանրապէս, նոյնպէս կը պահենք մենք ալ: Հետեւաբար իբրեւ պարզ թիրիմացութիւն կամ սխալանք պէտք է նկատել ժամանակագիրի մը նշանակած ամս երկուս տեւողութիւնը, եւ այն ալ 1412-էն 1414 (ՍԱՄ.173), որ ամէն յիշատակարաններու ալ անհամաձայն կու գայ: Մնայուն արժանագրութիւն մըն ալ 1423 թուականով Սուրբ Աննա հայրապետանիստ վանքին ճակատը ծախիւք Պօղոս կաթողիկոսի շինուած ըլլալը կը վկայէ (ՍԻՍ.541): Պօղոս հագիւ թէ կաթողիկոսական աթոռ բարձրացած, ձեռնարկեց զարդարել զվանս իւր, այսինքն է աթոռանիստը, ժամատեղօք եւ գեղեցիկ կարգօք եւ սահմանիւք, զոր տեսեալ էր յԱրեւելս, եւ հայրենի ժառանգութիւն իւր, որով յայտնապէս կը վկայուի Տաթեւեան աշակերտութենէ եղած, եւ

Տաթևեան ուղղութեան հետեւող ըլլալը: Որպէսի կարենար իր գեղեցիկ նպատակը իրագործել, փութաց բերել յԱրեւելից քերթողածաղիկ փիլիսոփայս եւ անծինս ճգնագգեացս, աբեղայս եւ կրօնաւորս, անշուշտ եւ վարդապետս: Սիսի մէջ օրինաւոր հայրապետանոց իսկ չէր գտած, զի ոչ գոյր վանքն եւ տեղի հանգստեան կաթողիկոսին, եւ ոչ ունէին կաթողիկոսքն տունս եւ սեղանս հասարակաց, եւ այս պատճառով պարտաւորուեցաւ ի հիմանց կանգնել հայրապետանոց մը գեղեցկականար յօրինուածովք, ի տեղի ինչ պատուական եւ վայելուչ, որ Սուրբ Աննա կոչիւր, զարդարեալ ամուր շինուածովք, Վիմօք եւ աշտարակօք, որուն մէջ նաեւ սահմանեաց հասարակաց միաբան եղբարց (ՍԻՍ.541): Այդ համառօտ տեղեկութիւններն ալ բաւեն իմանալու թէ ինչ յետին քայքայման հասեր էր Սոյ պառօնը Պօղոսի նախորդներուն ձեռքը, եւ թէ ինչ եղաւ Պօղոսի գործունէութեան հոգին Սիսի մէջ: Որչափ ալ Սոյ միաբան եպիսկոպոսներ եւ վարդապետներ յօժարեցան կամ հարկադրուեցան Պօղոսի կաթողիկոսութիւնը ընդունիլ, սակայն ի հարկէ հաշտ աչօք պիտի չտեսնէին, իրենց ուղղութեան հակառակ ընթացք մը, իրենց զեղծումներուն դէմ բացուած պայքարը, եւ զիրենք կարգի ու կանոնի լուծին տակ մտցնելու ճիգերը, եւս առաւել պիտի չախորժէին Արեւելքէ եկող վարդապետներու եւ աբեղաներու՝ աթոռին տիրանալուն: Միւս կողմէն Արեւելեայք, տեսնելով Պօղոսի ստացած դիրքը, եւ հայրապետանոցը իրենց ուզած ձեւին վերածելու համար ձեռնարկը, նոյն իսկ իրենց գործակցութեան դիմելը, մտադիր կը յետածգէին աթոռի տեղափոխութեան դժուարին ձեւը, եւ առ այժմ կաթողիկոսին կօզնէին եւ կը գործակցէին իր գտնուած տեղը վերանորոգել անկեալ աթոռը: Այդ միջոցներուն Պօղոս ուզած էր անգամ մըն ալ Երուսաղէմ այցելել Մատթէոս վարդապետի հետ, թերեւս այն տեղի գործերը կարգադրելով փակելու, եւ Կիլիկիոյ պէտք եղած անծերն ու միջոցները բերելու համար: Սակայն Սոյ աթոռին համար 1419-ին գրել տուած Ճառընտիրին (ԱՍՏ.Ա.220), եւ 1422-ին գրել տուած Յայսմաւորքին ու Տարեգիրին (ՍԻՍ.541), թուականները, հարկ դէմը կանգնողները եւ մրցումի ելլողները հալածելով եւ հարուածելով: Գրիգոր ընդհակառակն շինարար եւ բարեկարգական գործերու մտադրութիւն դարձուցած է, որչափ որ չէր պատուէր թուրքով ու ղաբալով պաշտօնի հասնողէ մը (ՍԱՄ.173): Ղավրիժեցին կը վկայէ թէ նորոգումն արարեալ է Սուրբ Էջմիածնի (ՂԱՎ.336), եւ Երեւանցին, որ հին յիշատակներու խղճամիտ պրպտող մը եղած է, չի վարանիր յայտարարել, թէ Գրիգոր կաթողիկոս այս Մակուցի ունի զաշխատանս ի սուրբ աթոռոջս, քանզի նախապէս առ նորոգեաց զշինուածս սրբոյ աթոռոյս ի ներքուստ եւ արտաքուստ, զմլքատու գեղօրայս առնելով հաստատուն դիվանական եւ դատաւորական գրովք տաճկականօք, որք ահա կամ արդէն (ԶԱՄ.19): Ասոնք մին միւսէն օգտակար ձեռնարկներ են. Էջմիածնի խաթարեալ վանքը նորոգել, եւ անոր կալուածները օրինական կալուածագիրներով ապահովել, որոնք հիմ եղած են Մայր Աթոռին հետզհետէ կազդուրման եւ զարգացման:

1415. ՍԻՍԷՆ ՆՈՐ ԳԱՂՈՒԹ

Ուրիշ պարագայ մըն ալ, զոր կը քաղենք, կրնայ մեր տեսութեամբ ուղեւորութեան պատճառն ու ժամանակը մեկնել: Յիշած ենք արդէն թէ Կոստանդին մը, Լեւոնի հեռանալէն ետքը թագաւորի

անուն ստանձնելով դիրք մը կազմած էր Կիլիկիոյ մէջ, 1376 տարիէ սկսելով (§1349): Պատմած ենք եւս, թէ 1404'ին Ռամազանեանց տիրապետութեան սկիզբը բազմաթիւ գաղթականութիւն մը Սիսէ մեկնած էր, իրեն գլուխ ունենալով Կարապետ մը, որ կոչուած է *թռն Կոստանդին թա՞աւորի* (§1381): Արդ տոյն այս Կոստանդինի վերջին անգամ Կիլիկիայէ հեռանալուն յիշատակութիւնն է, որ խնդիրին լոյս կը սփռէ: Ժամանակագիր մը 1424 տարւոյն ներքեւ կը գրէ, թէ *թա՞աւորն ի Կիպրոս անցաւ, եւ ընդ մմին բազում իշխանք, իւրաքանչիւր տոհմականօքն հանդերձ*: Նոյն տեղ թագաւորն ալ մատնանշուած է, *թա՞աւորեաց Կոստանդին 48 ամ բացատրութեամբ*: Նշանակալից է, մանաւանդ որ նոյն ժամանակագիրին խօսքով, այն՝ որ *վերջ տայ թա՞աւորութեան Կիլիկեցւոց*, Լեւոն չէ, այլայս Կոստանդինն է: Կ'ըսէ եւս թէ Կիլիկեցւոց թագաւորութիւնը Լեւոն մեծէն սկսելով 226 տարի տեւեց, եւ իրօք այդչափ տարիներ անցած կ'ըլլան 1199'էն (§1063) մինչեւ 1424 (ՍԻՍ. 543): Այդ ժամանակագրութիւնը երկու տարիներու տարբերութիւն մը կու տայ, բայց այն ալ կրնայ լրացուիլ ուրիշ յիշատակարանէ մը, որ 1426'ին

գրելով, *ի թաճաւորութեան Հայոց Կոստանդեայ* կը նշանակէ (ԹՈՐ. Բ. 425): Այս թուականին տեղի ունեցած արտաքին մեծ եղելութիւնն ալ Եգիպտացւոց Սիսի վրայ յարձակումն է, Մուզէֆէր սուլտանին հրամանատարութեամբ, որուն *ոչ կարացին զդէմ ունել* Ռամազանեաններ եւ Հայեր, եւ ստիպուեցան տեղի տալ, եւ 30,000 տուն անցան *յայնկոյս ծովու*, անոնց հետ նաեւ *թաճաւորն ի Կիպրոս անցաւ*: Եգիպտացւոց սուլտանը 1422'էն սկսելով Պուրսպէյ Աշրաֆ էր, եւ ոչ Մուզէֆէր, բայց հրամանատարը կրնայ սուլտանի ազգականներէն մէկը եղած ըլլալ, եթէ ժամանակագիրը անունը տալուն մէջ սխալած ալ ըսել չուզենք: Արդ այս պարագայն, որ Հայոց պետը եւ բազմաթիւ գաղթականութիւն մը քաղաքը կը թողուր, շատ յարմար կու գայ Պօղոս կաթողիկոսին ալ հեռանալուն, եւ պահ մը Երուսաղէմ քաշուելուն, որ Եգիպտացւոց սուլտանութեան ներքեւ էր: Գուցէ անկէ Եգիպտոս ալ անցած է: Ուղեւորութեանց թուականը 1424'ի եւ 1426'ի մէջտեղերը պէտք է դնել, յարձակումը եւ գաղթականութիւնը եւ քաղաքին յանձնուիլը, Պօղոսի Երուսաղէմ երթալուն եւ Սիս դառնալուն հետ կապակցեալ եղելութիւն մը նկատելով: Պօղոսի Սսոյ մէջ պաշտօնավարութիւնը ուրիշ պարագաներ չներկայեր, եւ Կիլիկիոյ հանդարտ մնացած ըլլալը կը ցուցնէ:

1416 . ԻՍԿԷՆՏԵՐԻ ԱՐ՝ԱԻԱՆՔՆԵՐԸ

Իսկ Հայաստանի վիճակը շատ փոթորկալից եւ աղետալից էր, Գարագոյունլու Իսկէնտէրի երեսէն, որ 1422'ին հօրը Եուսուֆի իշխանութիւնը վերանորոգած էր Թաւրէզի մէջ (§1412), եւ պատուհաս մը եղաւ երկրին, վասն զի *որքան նա կենդանի էր ի վերայ երկրի, ամենայն երկիր ի վրդովման կայր եւ ի խռովութեան* (ՄԵԾ. 108): Հազիւ թէ Թաւրիզ հաստատուած էր, որ Խլաթի կողմը յարձակեցաւ, եւ անգութ կոտորածներ ըրաւ Ծղակ եւ Աղուանք բերդերու մէջ: Սիւնեաց կողմերն ալ ասպատակեց, եւ *յայնմ օրէ ի հետ ի լաց եւ ի սուճ նստաւ ամենայն ազճս Հայոց* (ՄԵԾ. 83): Միւս տարին 1423'ին Բաղէշը աներեց, եւ Վանը պաշարեց, եւ չորս ամիս շուրջը նստելով *ոչ կարաց առնուլ*, թէպէտեւ քաղաքին մէջ շատեր *մեռան ի սովոյ եւ ի ջրոյ*: Թաւրէզ դառնալէն ետքը *ի նոյն ամին լռեաց*, 1424'ը հանդարտ անցուց, սակայն 1425'ին նորէն Վանի վրայ եկաւ եւ առաւ, Աղթամարն ալ գրաւեց, եւ այնչափ կոտորած ու աներ ըրաւ, որ պատմիչը անհնար կը համարի *ընդ թիւ արկանել զմեռեալսն եւ զողորմն* (ՄԵԾ. 84): Ասպատակը կրկնուեցաւ 1426'ին Արծկէի կողմերը, եւ տարածուեցաւ մինչեւ Որմի: Սուլտանիոյ առումն ալ 4 ամիս տեւեց (ՄԵԾ. 86), միշտ միեւնոյն անգութեամբ: Թաթարաց մեծ խաները գերիշխանութեան իրաւունք մը կը վերագրէին իրենց Արեւելքի միւս իշխաններուն վրայ, 'ահռուի ալ ուզեց զսպել Իսկէնտէրի յախուռն արշաւանքները, եւ 1427'ին *անթիւ անհամար զօրօք* եկաւ *ի վերայ յիմար եւ անդճայ եւ անհնազանդ եւ հպարտ եւ ճոռոզ բռնաւորին Աքանդարին* (ՄԵԾ. 86), որ պարտաւորուեցաւ փախուստով ազատիլ: 'ահռուի ալ իր կողմէն երկիրը արելով եւ աւարելով վրէժ լուծեց Իսքէնտէրէ, եւ ձմեռը վրայ հասնելուն Ղարաբաղի դաշտը քաշուեցաւ, որ է հին Մուղանը, եւ *անդ անցոյց զդառնաշունչ աւուրս ձմերայնոյ* (ՄԵԾ. 87): Իսկ Իսքէնտէրի ցրուած գունդերը՝ Վասպուրականը, եւ մանաւանդ Քաջբերունեաց գաւառը *կողոպտեցին եւ աներեցին, ի վերուստ*

ծիւն էր եւ տեղատարափ, եւ ի ներքուստ դառնութիւն անօրինաց: Վանայ ծովակին կղզիները փախստականներով խռնուեցան, ինքն Մեծփեցին ալ Լիմ ապաստանողներուն մէջ էր, ուր եւ ոչ *նստելոյ եւ յառնելոյ* տեղի գտաւ, թէպէտ սիրալիր ընդունելութիւն տեսաւ առաջնորդ Յովհաննէս վարդապետէն, եւ Ամիւկի իշխան Հաճիբէկը բրածե՞ծ բռնադատութեամբ, մէկ գիշերուան մէջ 40,000, բայց իրօք 100, 000 դահեկանի ոսկի եւ արծաթ կը կորզէր փախստականներէն (ՄԵԾ. 88): Այդ ազէտը տեղի ունեցած է 1428 Վարագայ պահոց մէջ, որուն տօնը այն տարի կ'իյնար սեպտեմբեր 26'ին: Օսման Աքքօյունլուն պատեհէն կ'օգտուէր Գարաքօյունլուններուն վրայ յարձակելու, եւ հալածելու, որով *գաւուրս ծմերայնոյն ամիսս երեք, սակաւ մի հանօխստ* կը լինէր երկրին, սակայն 1429 գարնան Իսքէնտէր կը դառնայր եւ Արծկէ կը պաշարէր, բայց հազիւ *սակաւ աւուրս* նստած էր անդէն, որ իրեն վրայ կու գար Ջոնկայ, 'ահռուհի որդին, բայց չէր յաջողեր, վասն զի Իսքէնտէրի զօրեղ Թաթարի մը հետ մենամարտը յօգուտ Իսքէնտէրի վերջանալուն, Թաթարներ ետ կը քաշուէին, եւ Իսքէնտէր Բասէն կ'արշաւէր (ՄԵԾ. 90): Երկրին Հայերը շփոթած ու վարանած, *ի ծերպս եւ ի ծակս վիմաց փախուցեալք կային* (ՄԵԾ. 91), այսու հանդերձ *անթիւ եւ անհամար* էին Խորասան տարուած գերիները: Մինչև յաջորդ 1430 տարւոյ Պենտեկոստէն, այսինքն յունիս4, Թաթարներու ասպատակը կը շարունակէր, եւ անոնց մեկնելէ ետքը Խաչի տօնին օրը, սեպտեմբեր 17'ին, Իսքէնտէր նորէն Արծկէն կը պաշարէր, բայց այս անգամ քրիստոնէից գլխաւորներէն Արծկէի տանուտէր Մուրատ, եւ Արճէշի տանուտէրներ Յովհաննէս Փոքոյ եւ Գորգի Աղոյ, քաղաքին այլազգիներէն գաղտնի բանակցութեան մտան եւ անձնատուր եղան, եւ վնաս չկրեցին (ՄԵԾ. 93): *Այս եօթն ամք են որ ի ներքոյ դառն պատուհասի կամք*, կ'ըսէ Մեծփեցին, 1422'է աստին եղած աղէտներուն ակնարկելով (ՄԵԾ. 95), զորս հազիւ թէ քանի մը տողերով յիշեցինք: Երբ 1413 տարին սկսաւ, *սով սաստիկ եղել* Հայաստան եւ Ատրպատական, եւ այնչափ սաստիկ, որ ոչ միայն *դիմեցին ի յուստերս եւ ի դստերս իւրեանց*, զենուլ եւ ուտել, այլ մինչեւ իսկ Թաւրէզի մէջ *կերեալ էին հազար ոօի օաղտնի եւ յայտնի*, եւ գայլեր անթաղ դիակներ ուտելու վարժուած, ողջերու վրայ ալ կը յարձակէին եւ կը գիշատէին (ՄԵԾ. 94): Մեծփեցին իւր կողմերը եղածին ականատես, հիսիսային գաւառներու համար ալ Ջաքարիա Տեղերցի աբեղային վկայութիւնը կը յիշէ:

1417. ՀԱԲԱՏԱՓՈՒՆ ՀԱՅԵՐ

Վերոյիշեալ տեղեկութիւնները քաղեցինք, ոչ թէ քաղաքական եղելութեանց ատարեալ պատմութիւնը տալու նպատակով, այլ միայն գաղափար մը տալու թէ ինչ արկածներ եւ աղէտներ կը տիրէին Հայաստանի մէջ, որոնք պիտի չներէին եկեղեցւոյ պաշտօնեաներուն եւ վարդապետներուն գործնական մտադրութիւն դարձնել կաթողիկոսական խնդիրին (§1409): Բարեբախտաբար Պօղոս Գառնեցին էր հայրապետական աթոռին վրայ, որ կրցածին չափ բարեկարգութեանց կը հետեւէր եւ աթոռին կացութիւնը վերանորոգելու կ'աշխատէր: Եկեղեցական տեսակէտէն նկատառութեան արժանի պարագայ մըն ալ կը յիշէ Մեծփեցին, թէ մաս մը Հայեր *վասն աղքատութեան եւ սովոյն դառնութեան, օնացեալ յառնեցան ի Քուրդն*

Բաղիշոյ, Մշոյ եւ Սասնոյ, եւ ելեալ ի հաւատոյ դարձան յանհաւատութիւն (ՄԵԾ. 95), եւ վրայ կը բերե՛ք թէ աճի՞ն որդիք նոցա անհաւատութեամբ եւ լնուն զաշխարհս ամենայն (ՄԵԾ. 96): Հայաստանի ազգաբանութիւնը ուսումնասիրողներուն համար գաղտնիք մը չէ, թէ այնտեղ գտնուող իսլամ տարրէն Թուրք կոչուած ստուար մաս մը, եւ Քուրդ անունի ներքեւ ճանչցուած մաս մը՝ Հայ արիւնի սերունդ է, որ ժամանակին դժպիհ պարագաներու ներքեւ իւր ազգային եկեղեցիէն բաժնուած, եւ տիրապետող տարրին դէնը ընդունած է, իբրեւ կեանքի ապահովութեան միջոց, կամ իբրեւ վտանգներէ զերծ մնալու փաստ, կամ իբր շահի ու փառքի ու պաշտօնի հրապոյր: Այդ կէտը շատ յայտնի կերպով կը հաստատուի դիմագիծերու զննութեամբ ալ, զանազան Քուրդ ցեղերու վրայ մնացած հայկական աղաւաղեալ կոչումներով ալ, եւ շատ տեղեր պահուած հայերէն լեզուով, եւ կենդանի մնացած պատմական աւանդութիւններով: Սակայն ժամանակակից պատմիչի մը բացայայտ վկայութիւնը ասոնց ամէնուն վրայ իւր գերակշռութիւնն ունի, չուզելով ալ այն կէտերը մտադրութենէ վրիպեցնել: Մեծփեցին միայն *վասն աղքատութեան եւ սովոյն* տեղի ունեցած հաւատափոխութիւնները կը յիշէ, բայց անշուշտ այդ պատճառներէն շատ աւելի ազդու եւ զօրաւոր եղած են սուրն ու դաշոյնը, տանջանքն ու չարչարանքը, գերութիւնն ու հարստահարութիւնը, եւ ո՛վ գիտէ որչափ հազարներ, եւ որչափ բիւրեր այդ պատճառներով հաւատքնին ուրացան: Թերեւս շատեր առաջ կեղծօք ըրին, սակայն զաւակնին նորընկալեալ դէնին մէջ ծնան ու սնան, եւ սերունդները իսլամ սեպուած Թուրք եւ Քորդ տարրերը աճեցուցին:

1418. ՅԻՄԱՐ ՎԱՆԵՑԻ

Այդչափ աղէտներու եւ անկումներու մէջ չէին պակսեր նաեւ իրենց հաւատքին համար կեանքերնին զոհող առաքինիներ ալ, որոնց մէկ քանիին անունները կը գտնուի մեզի հասած գիրքերու մէջ. բայց շատ ու շատ են *ի դպրութեան կենաց* գրուածները: Յիմար Վանեցի ամուսնացեալ կին մըն էր, բայց չենք գիտեր թէ իբր յատուկ անուն կամ իբր մակդիր անուն կը կրէր այդ կոչումը: Այրը սպանուած էր Վանայ 1387'ի կոտորածին մէջ (§1365), եւ ինքն *անտէր եւ անայցելու* մնալով, իբր հացեփեաց մտաւ Քուրդի մը մօտ, որուն կինը մեռնելուն *անկաւ ընդ Յիմարին*, ուսկից որդի մը եւ դուստր մըն ալ ունեցաւ (ՆՈՐ. 224): Քուրդին ազգականները ստիպեցին զայն որ կինը տաճկացնէ, եւ իրենց վրայ առին ստիպել, բայց վերջէն գոհացան որ եկեղեցիին վրայ երեք քար նետէ: Յիմարը քարերը նետեց, եւ Քուրդեր զինքն հանդարտ թողուցին, եւ այսպէս ապրեցաւ իբր կեղծուրաց, գրեթէ 20 տարի (ՆՈՐ. 225): Սակայն Յիմարի խիղճը հանդարտ չէր, եւ որպէս զի կարենայ իբր քրիստոնէայ ապրիլ, շուրջ 1406'ին Մակու քաշուեցաւ, ուր կ'իշխէր Սուրդաթմիշ քրիստոնէայ (§1406): Յիմար այնտեղ մնաց իբր 10 տարի, բայց այնտեղ ալ անոր միտքը շփոթեցին, թէ պէտք է կեղծուրացութիւնը քաւէ ուր որ զայն ըրած էր: Այդ միտքով դարձաւ Վան, իրեն Քուրդ տիրոջ եւ Քուրդ զաւկին մօտ, որ զինքը ազատ թողած էին իւր քրիստոնէութեամբը ապրիլ: Բայց ազգականներ եւ դրացիներ նորէն լեզու ելան տեսնելով որ քրիստոնէից եկեղեցին կը յաճախէ: Կարդացողներ ալ գործին խառնուեցան, երբ օր մը եկեղեցիէն կը դառնար, եւ ստիպեցին որ քրիստոնէայ ըլլալը մերժէ, մինչ Յիմար բարձրածայն ը պնդէր:

Ստիպելու համար սկսան զարնել եւ հարուածել, իսկ կինը մինչեւ քաղաքին հրապարակը վազեց եւ կանգ առաւ, եւ այն տեղ քարկոծելով սպաննեցին, երբ Յիմար գոհունակութեամբ կը կրկնէր, թէ *զքարին ն որ յաղօթարանն ծփեցի, ես ի կառափս իմ առնում*: Նահատակութեան թուականը ձեռագիրները 1418 կը դնեն (ՆՈՐ. 227), թէպէտ ուրիշներ 1416 դրած են (ԶԱՄ. Գ. 438), իսկ ամսաթիւը փետրուար 3 նշանակուած է Յայսմաւուրքի մէջ (ՅԱՍ. Ա. 62):

1419. ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆՅԻ ՆԱՀԱՏԱԿՆԵՐ

Արծկէի իշխաններէն էր Վագին (ԶԱՄ. Գ. 441), Մուրատ-'ահ կոչմամբ ճանչցուած, զի *էր իբրեւ թափաւոր քրիստոնէից ի մէջ ծովու բոլորիս*, այսինքն Վանայ լիճին շրջանակին մէջ: Իբր իւր ազդեցութեան յայտարար կը պատմուի, թէ *նոր հիմն եղ ի մէջ անօրինաց խաչիւ եւ աւետարանաւ ջուր օրհնել ի Յայտնութեան Տեառն*, ուսկից կը հետեւցնենք թէ այս տեսակ արարողութիւններ ընդհանրապէս ներուած չէին: Այլազգիներ նախանծելով եւ Ջենոն անուն մատնիչ Հայ մըն ալ իրենց ընկեր առնելով, քաղաքապետին ամբաստանեցին, որ իսկոյն ուրացութիւնը առաջարկեց իբր ազատութեան միջոց, եւ երբ իշխանը մերժեց, նախ բանտարկուեցաւ, եւ յետոյ պարիսպէն կախուած նետհար եւ *նետալից* նահատակուեցաւ (ՄԵԾ. 110): Ուրիշ տանուտէր մըն ալ Ջաքարիա անունով, որ նոյնպէս Արծկեցի կ'երեւի, միեւնոյն կերպով ուրացութեան բռնադատուեցաւ, եւ չհաւանելուն վրայ, *ի պարանոց նորա պարան արկեալ հեղծուցին*: Ջաքարիային նահատակութիւնը Մուրատշահէ առաջ տեղի ունեցած կ'ըսուի (ՄԵԾ. 110): Սոյն միջոցին Ջարիշատ աւանի Մկրտիչ ձեռնաւորը եւ իւր ութ անդամէ բաղկացեալ ընտանիքը, կրակի մէջ այրելով նահատակուած են: Նոյնպէս Ասպիսնակ գիւղի Յովհաննէս ձեռնաւորը հաւատոյ համար նահատակուած է: Արիստակէս Քաջբերունին ալ, զոր *եղբայր ծառայիս* կը կոչէ Մեծփեցին, առանց յայտնելու թէ մարմնաւոր կամ հոգեւոր եղբայրութեամբ: Նահատակութեան կերպին համար ալ կը գրէ, թէ *ի հուրն խորովեցին իբրեւ զփառն անմեղ*: Այդ վերջիններուն նահատակութեան թուականը կը դրուի 1420 տարին, եւ բռնաւորն ալ եղած է Ամիւկ բերդին իշխան Փիրալի (ՄԵԾ. 111): Այս նահատակներուն հետ պէտք է դասենք Արձէշի եւ Արծկէի մէջ իրենց քրիստոնէութեան համար կոտորուած Հայերը, եւ նոյն պատճառով ծանր տառապանաք կրող խեղճերը, որոնց համար կը գրէ պատմիչը, թէ *առանց ամօթոյ խոտով ծածկին զհնքեանս, եւ մերկ եւ բոկիկ շրջին իբրեւ զանասունս* (ՄԵԾ. 111):

1420. ԲԱՂԷ'Ի ՀԱԼԱԾԱՆՔԸ

Ժամանակակից նահատակներուն մէջ աւելի նշանաւոր է Վարդան Բաղիշեցին, բնիկ լճեզերեայ Ղատուան գիւղէն (ՆՈՐ. 234), ամուսնացեալ հողատէր մը, որ միջոց մըն ալ շրջակայ վանքերը պտտելով աղօթասէր եւ հոգեւոր կեանք կ'անցընէր: Բաղէշի ամիրայ 'ամշատինի ուրացութիւններ քաջալերելու ջանքերը ծանր թուեցան Վարդանի, եւ միտքը դրաւ գործին անտեղութիւնը անոր իմացնել, եւ անձամբ ներկայանալով յայտնեց, թէ Աստուած 72 լեզուներէն իւրաքանչիւրը իւր օրէնքովը կը թողու, *միթէ հրամանքդ քո աւելի է՞ քան զԱստուծոյն, որ կամենաս զամենեսեան ի քո օրէնքդ փոխել* (ՆՈՐ. 237): Խօսակցութիւնը երկարելուն ու Վարդանի

համարձակութեան վրայ զայրանալով, ամիրայն քանի մը հարուածներ ալ տուաւ Վարդանի, եւ հրամայեց բանտարկել ու չարչարել: Այդ եղած է 1421 յունուար 1'ին չորեքշաբթի օր, իսկ Հայոց 870 նաւասարդի 27'ին, Ըստ այսմ *ծմեռնային* ցուրտին ներքեւ բանտ կը տանին Վարդանը *մերկ եւ բոկ եւ* □*խիբաց* (ՆՈՐ. 238), ուր *զերիս աւուրս ոչ դադարէին ի չարչարելոց*, որոնց վերջը յունուար 4'ին նորէն ամիրային առջեւ կը հանեն, իսկ նա համարձակ, մինչեւ իսկ դուրանէն Յիսուսի համար գրուածները յիշելով, իւր հաւատքը կը պաշտպանէ: Ասոր վրայ մահուան վճիռի համար դատաւորին կը յանձնուի, եւ նոյն օր *սրով եւ բրով եւ քարամբ* կը նահատակուի՝ *յունուար ամսոյ ի 4, ծննդեան պահոցն յաւուր շաբաթու, ի մետասան ժամու* (ՆՈՐ. 242), կիրակամուտի երեկոյին: Թուականին մասին եղած այս ստոյգ եւ ճիշդ տեղեկութեան վրայ, աւելորդ կը դառնայ յայսմաւուրքներու տարբերութեանցը հետեւիլ (ՆՈՐ. 243): Յիշեալ 1421 տարւոյն ընթացքին պատահած է նաեւ երկու Հապէշ կամ Եթովպացի քահանաներուն նահատակութիւնը Խիզանի մէջ, որոնք սուրբ տեղեաց ուխտաւորութենէ ետքը Հայաստանի սրբավայրերը եկած էին, եւ *նահատակեցան ի ձեռաց այլազօնաց*, եւ թաղուեցան Բարեձորի վանքը (ՆՈՐ. 244), որ է Եօթնխորան Ս. Աստուածածինը Խիզանի մէջ, եւ կը յիշուին *Յապաշ քահանայք* կողմամբ, բուն անուննին անծանօթ մնացած ըլլալով: Բաղէշի հալածանքներուն միջոցին կ'իյնայ եւս Հայոց 874'էն 3 կամ 4 տարի առաջ, այսինքն է 870'ին կամ 1421'ին կատարուած Թովմաս Պուլտիկցի վարդապետին նահատակութիւնը: Վկայութեան պարագաները չեն պատմուած, այլ միայն ըսուած է թէ Սիմէոն Ռշտունի վարդապետին աշակերտ էր, □*իտակ մանրուսմանց, սիրող սրբութեան եւ աղօթից*, եւ թէ *նետիւ հարեալ սպանին* (ՄԵԾ. 44): Պուլտիկ վանք Ռշտունիք գաւառին մէջն է, եւ անոր առաջնորդը պիտի ըլլայ Սիմէոն Ռշտունին, որ ուրիշ կողմէ մեզի ծանօթ չէ:

1421. ՍՈՐԲԵՏԻ ՎԿԱՆԵՐ

Բաղէշի հալածանքը երբ ոմանց մարտիրոսական պսակներ կը պատրաստէր, ուրիշներու ալ գլորման պատճառ կ'ըլլար, եւ այս կարգէն եղած էին, Ստեփանոս վարդապետ Յէկուայ Ս. Գամազիէլ վանքէն, Պետրոս քահանայ Խիզան քաղաքէն (ՆՈՐ. 247), եւ Ստեփանոս Սորբեցի աշխարհական երիտասարդ մը (ՆՈՐ. 257): Վարդապետն ու քահանայն ալ *նորաբողբոջ ծաղկունք* (ՆՈՐ. 257) կը կոչուին, եւ դեռ երիտասարդներ էին, երկուքն ալ բարեկեցիկ կ'ապրէին Բաղէշի մէջ, այլ սիրտերնին անհանդարտ եւ խիղճերնին միշտ խռով, իրարու հետ շարունակ կը ցաւակցէին եւ կը խորհրդակցէին, մինչեւ որ փոխադարձ իրար քաջալերելով որոշեցին ետ դառնալ, մինչեւ իսկ կեանքներնին զոհելու պատրաստականութեամբ: Այդ մտադրութեամբ նախ գիր մը ուղղեցին Խիզանի դատաւորին, որուն առջեւ ուրացութիւննին ըրած էին, ետեւէն իրենք ալ Բաղէշէ մեկնեցան, Բարեձորի վանքը այցելեցին, ուր տարի առաջ թաղուած էին նահատակ Հապաշ քահանաները, երեք օր մնացին, խոստովանեցան եւ հաղորդուեցան Համբարձման օրը (ՆՈՐ. 251), 1424 յունիս 1'ին, եւ միւս օր ուրբաթ յունիս 2, Խիզան մտան եւ համարձակօրէն ուղղուեցան դէպի եկեղեցին *ի վեց ժամու աւուրն* (ՆՈՐ. 252), աղօթեցին եւ այն տեղ եղողներուն իրենց զղջումն ու քրիստոնէութիւնը յայտնեցին: Գլուխնին ժողվուող քրիստոնէաները

հեռացուցին, որ փորձանքի չհանդիպին, իսկ այլազգիներուն իրենց հաստատուն վերադարձը կը բացատրէին, որոնք ամբոխի երկուքն ալ դատաւորին առջեւ հանեցին: Սովորական յորդորներէ եւ սպառնալիքներէ ետքը առաջ Պետրոս քահանային *բրով հարեալ կոտորեցին զբազուկս, եւ նոյնժամայն սրով եւ փայտիւ նահատակեցին*: Ետքէն վարդապետին վրայ յարձակեցան, նախ *եհար դատաւորն սպտակ*, բայց Ստեփանոսի ուժ֊նակի ձեռամբ պատասխանելուն վրայ, *կացնով եւ թրով, քարիւ եւ փայտիւ* սպաննեցին վարդապետն ալ (ՆՈՐ. 257), միեւնոյն օրը *յունիս ամսոյ երկու, յաւուր Յամբարձմանն ուրբաթու* (ՆՈՐ. 260): Ասոնց նահատակութեան լուրը Սորբի մէջ լսուելով, Ստեփանոս երիտասարդն ալ ոգեւորեց, որ քրիստոնէայ ըլլալը յայտարարեց, այդ մասին իւր մօրմէն ալ քաջալերուելով, եւ երբ սպառնալիք եւ հրապոյր արդիւնք չունեցան, տեղւոյն այլազգիներ *որպէս լազան յարձակեցան եւ նահատակեցին* զայն (ՆՈՐ. 259): Ստեփանոս Սորբեցիին մարտիրոսութիւնը կատարուեցաւ *յետ ինն աւուր նահատակութեան* խիզանցիներուն (ՆՈՐ. 258), որ է ըսել 1424 յունիս 11'ին, Հոգեգալուստի կիրակի օրը:

1422. ԳՐԻԳՈՐ ԽԼԱԹԵՑԻ

Մարտիրոսներուն կարգը պիտի դասենք նաեւ մարտիրոսներու գովաբան եւ Յայսմաւուրքի նոր կարգադրող եւ տաղերու եւ գանձերու հեղինակ Գրիգոր Խլաթեցի վարդապետը՝ Ծերենց մականունով ծանօթ: Գրիգոր նախապէս 8 տարի Որոտնեցիին աշակերտ եւ Տաթեւացիին աշակերտակից եղած էր (ՄԵԾ. 85), յետոյ Սուխարու մէջ Սարգիս Ապրակունեցիին աշակերտեցաւ (ՄԵԾ. 41), վերջէն Տաթեւացիին ալ հետեւեցաւ երբոր նա Մեծոփ եկաւ (ՄԵԾ. 52), եւ երբ առաջնորդ Վարդան Հոգոցեցիին յաջորդեց Սալնապատի մէջ (ՄԵԾ. 41), բայց պարագաները չներեցին մեծ աշակերտութիւն կազմել, եւ Ցիպնայի վանքը քաշուելով ընդօրինակութեանց եւ Յայսմաւուրքի կարգադրութեան զբաղեցաւ (§1383): Այդ աշխատութիւնը 50 տարի շարունակած եւ 70 տարեկան եղած էր, երբ Երուսաղէմ ուխտի գնաց, ուր *երկու ամ յամեալ*, նորէն իւր վանքը դարձաւ (ՆՈՐ. 501): Խլաթեցին 75 տարեկան եղած էր (ՄԵԾ. 85), երբ Իսքէնտէրի Թիրքմէնները Արծկէի կողմերը արշաւեցին (§1416), եւ Ցիպնայի վանքն ալ հասան: Միաբաններ փութացին փախչիլ, այլ չկրցան ծերունին ալ միասին տանիլ, որուն ծանր կու գար իւր սիրելի վանքը լքանել, եւ կը պատասխանէր. *Աստ կացից եւ աստ մեռայց* (ՀԱՅ. 501): Դեռ խորհուրդի վրայ էին, երբ ասպատակները մօտեցան, միաբանները աճապարեցին, իսկ ծերունին մինակ մնացած անոնց ձեռքը ինկաւ, որոնք *յոյժ տանջեալ չարչարեցին* որ ուրանայ, եւ մերժելուն վրայ *նոյն ժամոյն զենին զնա իբրեւ զլառն անմեղ* (ՄԵԾ. 43): Նահատակութեան օրը գրուած է 1425, մայիս 9, Հոգեգալուստին կիրակին (ՀԱՅ. 561), որ տոմարով չարդարանար, ուստի մենք ալ կը համաձայնինք տօնին օրը պինդ բռնելով, եւ ամսաթիւի տարբերութիւնները մօտեցնելով, 1426 մայիս 19'ին Հոգեգալուստի կիրակին դնել Խլաթեցիին նահատակութիւնը (ՆՈՐ. 274): Թաղումը կատարեցին Յակոբ ճգնաւոր վարդապետը, Խլաթեցիին *հոլերու հարազատն*, եւ նահատակին աշակերտներէն Ստեփանոս եպիսկոպոս եւ ուրիշներ: *Ամ մի մնաց Յակոբ Խլաթեցի սպասաւոր նորա լերեզմանին*, եւ միւս տարին *ի Յամբարձմանն յաւուր վերացման*, հոգին աւանդեց երբ

քահանաներ *Չամբարծաւ Տէրն մեր յերկինս* կ'երգէին: Այս հաշուով Յակոբի ալ մահը հանդիպած կ'ըլլայ 1427 մայիս 29'ին:

1423. ՎԱՐԴԱՊԵՏՆԵՐ ԵՒ ԿՈՅՍ ՄԸ

Արծկէի արշաւանքէն *յետ երկու ամի*, 1428'ին, Ռշտունիք ասպատակեցին Իսքէնտէրի գունդերը, եւ շատեր նահատակեցին: Անունով կը յիշուի Յակոբ Ովսաննացի վարդապետը (§1481), Անծղնապատ վանքէն, որուն մարմինը թաղուած է Նարեկի մէջ, Գրիգոր Նարեկացիի գերեզմանին մօտ (ՄԵԾ. 43): Նոյն միջոցին Ղազար Բաղիշեցի վարդապետը փութաց Սասունի լեռները ապաւինել. սակայն հոն ալ ճանչցուեցաւ, եւ Քրիստոսի աստուածութիւնը ուրանալ չուզելուն *հարեալ սրով սպանեն զնա* (ՄԵԾ. 44): Յիշատակենք Սիմէոն Այրիվանեցի վարդապետն ալ, հաւանաբար նոյն ինքն Տաթեւացիի աշակերտներէն եղող Սիմէոն Սիւնեցին, որ բարեկարգած է նախ Եղիվարդի վանքը եւ յետոյ Այրիվանքը: Նկատողութեան արժանի են իւր կարգադրութիւնները որք վանքերու կանոնները կ'ամփոփեն: Վանականներուն զգեստը բրդեղէն կամ մազեղէն կամ մաշկեղէն միայն պիտի ըլլայ, պատարագողները պարտաւոր պիտի ըլլան երեք յիսնակներ պահել, որք են քառասնորդաց, ամարան եւ յիսնակաց, շաբաթ եւ կիրակի օրերն ալ մէկտեղ, պատարագած օրերնին ութը կանոն պիտի քաղեն, եւ գինի ու միս պիտի չուտեն, վանականներ *ի ժամատեղն, ի հացատեղն եւ ի բանատեղն*, այսինքն եկեղեցին ու սեղանատունը ու խօսարանը միայն մէկտեղ պիտի ըլլան, պարսպափակ շրջապատի մէջ պիտի բնակին, առանց հրամանի դուրս պիտի չելլեն, քնոյ ժամը *ի մի վայր* պիտի ըլլան, *սանամայր, քոյրաքոյր* կամ *մայրաքոյր* պիտի ըլլան առաջնորդաց: Սիմէոնի մահը տեղի ունեցած է 1428'ին (ՀԱՅ. 570): Անցողակի պիտի յիշենք թէ Յայսմաւուրքը մայիս 9'ին կը նշանակէ Վարդենի (ՅԱՍ. Ա. 201) կամ Վարդենիկ կոյս մը (ՀԱՅ. 557), որ կուսութիւնը պահպանելու եւ իրեն ետեւէն ինկող երիտասարդին ձեռքէն ազատելու համար, ոստայնանկի կկոցով աչքերը կը կուրցնէ: Ոմանք այդ միջոցին կը զետեղէն Վարդենիի արիական գործը (ՉԱՄ. Գ. 443), սակայն ոչ այդ միջոցին եւ ոչ կոյսին հայ ըլլալը կը քաղուի Յայսմաւուրքներէն, որ առանց տեղի եւ առանց թուականի կը պատմեն եղելութիւնը, եւ անունին հայ հնչումն ալ թարգմանաբար նշանակուած կրնայ ըլլալ:

1424. ԱՂԹԱՄԱՐԻ 'ՓՈԹՆԵՐ

Գարաքօյունլու Իսքէնտէրին օրով Հայաստանի աղետալի վիճակին նկարագիրը տուինք արշաւանքներու պատմութիւններով եւ մարտիրոսներու յիշատակութիւններով, եւ այչսպիսի ալ կը բաւէ հետեւցնելու թէ ինչ շփոթ ու խառնակ վիճակի մէջ էր եկեղեցական կացութիւնը: Հարաւային Հայաստանը Աղթամարի աթոռին վիճակ կը կազմէր Տաթեւացիին այն կողմերը գալէն առաջ, իսկ Հիւսիսային Հայաստանը թէպէտ Սոյ աթոռին իրաւասութեան ներքեւ էր, սակայն յարաբերութիւններ դժուարին էին: Ինչչափ ալ Պօղոսի կաթողիկոսութիւնը՝ կապերը պաշտօնապէս ամրապնդած էր, սակայն քաղաքական խռովութիւններ չէին ներեր սերտ գործակցութիւն հաստատել, եւ հետեւապէս հիւսիսային վիճակներ իրենք իրենց կը գործէին, մեծ վարդապետներուն զլխաւորութեամբ: Աղթամարի աթոռը դադրեցնելով միակ հայրապետական

աթոռ մը հաստատելու փորձը ձախողած էր (§1400), եւ Դաւիթ իւր աթոռին վրայ անխախտ մնացած էր, սակայն Տաթեւէ դարձող եւ Տաթեւացիին գործակից Վասպուրականցի վարդապետներ, որչափ հնար էր, ամուր ը մնային իրենց միտքին վրայ եւ Աղթամարի չէին հպատակեր: Ըստ այսմ, այդ ժամանակէն պէտք է ձանձնալ Աղթամարի իրաւասութեան սահմաններուն ամփոփուիլը, եւ Արծկէի, Արճէշի, Բերկրիի եւ շրջակայ գաւառներուն Աղթամարէն զատուիլը: Այս հետեւանքին կը նպաստէր Դաւիթ կաթողիկոսին ալ մահը, որ ամենայն հաւանականութեամբ կը գրուի 1423'ին (§1376), եւ իրեն յաջորդութեան մեծամեծ խնդիրներու տեղի տալը, որոնց եթէ մեծ պատճառը փառասիրական ներհակընդդէմ ձգտումներն էին, մասամբ ալ իրաւասական խնդիրը կրնայ եղած ըլլալ: Աղթամարի Հաւաքարանը Դաւիթի մահէն, մինչեւ անոր եղբորորդւոյն Ջաքարիայի զօրանալն ու տիրապետելը, այսինքն է 1423'էն մինչեւ 1437, 14 տարիներու միջոցին համար 21 կաթողիկոսներու անուն գտած ու ցուցակագրած է (ՕՕ. ԲԻՁ. 1195), եւ այս միայն կը բաւէ ցաւալի կացութեան ծանրութիւնը իմանալու: Երկրին աղէտները չէին կրնար Ունիթորներուն ալ աննպաստ չըլլալ, որոց յախուռն գործունէութիւնը կանգ կ'առնէր քաղաքական շփոթներուն առջեւ, եւ ոչ ալ նոր զարգացում կը ստանային իրենց ձեռնարկները: Նախիջեւանի եպիսկոպոսներու եւ Երնջակի գաւառահայրերու անուններ քաղուած են զանազան յիշատակներէ (ՍԻՆ. 388), սակայն նկատողութեան արժանի է որ ամէնքը հայազգի չեն, եւ օտարազգիներ ալ անխտիր պաշտօնի կը կոչուին պապերուն կողմէն: Ասիկայ կը հաստատէ Ունիթորական կամ հռոմէադաւան ուղղութեան շատ շուտ իսկատիպ լատինականութեան յանգիլը, ինչ որ ալ ուզեն ըսել այդ ուղղութեան պաշտպանները: Մխիթար Ապարանցին, *յախուռն շահատակ Միաբանողաց* (ՍԻՆ. 390), եւ իրենց եռանդուն փաստաբանը, որուն *բազում ինչ անգոյշ եւ անխտենմ բանիւք եւ ի հոգւոյ ատելութեան* գրած ըլլալը իւր դաւանակիցներն ալ կը խոստովանին (ՉԱՄ. Գ. 449), մինչեւ 1410 հասուցած է իւր գիրքը, եւ անկէ ետքը տեղեկութիւններն ալ կը նուազին Ունիթորներուն գործունէութեան վրայ:

1425. ԵՐՈՒՄԱՂԵՄԻ ԳՈՐԾԵՐ

Պօղոս պատրիարք Երուսաղէմէ Սիս եկած ատեն հարկաւ իւր տեղը մէկը նշանակեց աթոռը կառավարելու, եւ այս եղած պիտի ըլլայ Մարտիրոս Եգիպտացի եպիսկոպոսը, որ պատրիարք ալ ընտրուեցաւ երբ Պօղոս կաթողիկոսութեան բարձրացաւ 1418'ին: Իրեն ժամանակն էր որ Պուրսպէյ Աշրաֆ սուլտան Եգիպտոսի, գահակալութեան առաջին տարիներուն մէջ Երուսաղէմ եկած ըլլալով, չենք գիտեր ինչպիսի առիթէ գրգռուելով հրամայեց, Ս. Յարութիւն տաճարին դուռերըփակել քրիստոնէից դէմ, եւ անոնց մուտքը արգելուլ: Ծանօթ է արդէն որ մինչեւ այսօր ալ Ս. Յարութեան տաճարին դուռը Տաճիկներու պահպանութեան յայնձնուած է, եւ իրենք են բուն պահապանները, եւ քրիստոնեայ դռնապաններ *իքինճի* անունով ձանչցուած են իբր *երկրորդական* կամ օգնական: Այդ կարգադրութիւնը ծանր եկաւ Եթովպիոյ թագաւորին, Իսահակ անուն, եւ իւր տէրութեան ներքեւ գտնուող այլազգիները հրամայեց կոտորել, որուն փոխարէն Պուրսպէյ ալ Պաղեստինի եւ Եգիպտոսի քրիստոնեաները ջարդել պիտի տար, եթէ նոյն իսկ

պետութեան աւագանին, յառաջ գալիք տագնապը յիշեցնելով ետ առնել չտար սուլտանական հրամանը (ԱՍՏ. Ա. 220): Այս պատճառներով *ի կաթողիկոսութեան տէր Պօղոսին, յերուսաղէմ Յարութեան դուռն երկու ամ փակեալ կայր* (ՍԱՍ. 174), զոր ի դէպ է դնել 1424 եւ 1426 տարիներու միջոցին: Բայց անկէ ետքը կ'երեւի թէ պահ մը հանդարտ տարիներ շարունակեցին, եւ Մարտիրոս պատրիարք ալ շինարար պաշտօնավարութիւն ունեցաւ մինչեւ 1430, երբ իւր ծերութեան պատճառով, իրեն աթոռակից առաւ Եսայի եպիսկոպոսը (ԲԱՌ. 48), որ աւելի ներքին վարչութեամբ կը զբաղէր, մինչ Մարտիրոս կը շարունակէր ազգային ստացութեանց վէճերուն հետեւիլ: Գլխաւորապէս պարտաւորուեցաւ Գողգոթայի սրբավայրին տիրապետութեան ետեւէն ըլլալ, զոր Վրացիք յաջողէր էին 1431'ին Հայերուն ձեռքէն գրաւել (ԱՍՏ. Ա. 222): Բայց Մարտիրոս Եգիպտոս գնաց 1433'ին, եւ երեք տարի անխոնջ աշխատելով, ծախսելով եւ խոստանալով, ձեռք ձգեց 1436'ին վերստին ստացութեան հրովարտակը (ԱՍՏ. Ա. 226), եւ Երուսաղէմ դառնալով գործադրել տուաւ 1438 տարւոյ պաշտօնական գրութեամբ (ԱՍՏ. Ա. 225):

1426. ՊՕՂՈՍԻ ՄԱՀԸ

Պօղոս կաթողիկոսի ժամանակակից ցրիւ եղելութիւնները քաղելու հետեւանքով, աչքէ վրիպեցուցած եղանք Կիլիկիոյ գործերը, որոնք հանդարտ կերպարան մը առած էին մեծ գաղթականութենէն եւ Պօղոսի Սիս դառնալէն ետքը (§1415): Եթէ քաղաքական դիրքը մեծ յուզումներ չէր ներկայէր, Եգիպտական տիրապետութեան վերահաստատուելէն ետքը, ներքինը սկսած էր ընտանի գրգռութիւններ բուսցնել: Կիլիկիոյ հայրապետանոցին մէջ աղթարմայական խմորը կանուխ դրուած էր, իսկ Պօղոս Արեւելեանց ուղղութեան հետեւող՝ անիկայ անհետացնելու ձեռնարկած էր, եւ այդ նպատակով Արեւելեան վարդապետներ ալ բերել տուած էր (§1414), եւ կը սկսէր անոնցմով շրջապատուիլ: Այսպիսի պարագաներու մէջ գաղափարէն աւելի շահադիտութիւնն է որ կը տիրէ, եւ Սոյ միաբան եպիսկոպոսներ եւ վարդապետներ, հարկաւ իրենց աղթարմայական միտումներէն աւելի, կը գրգռուէին գործերուն եւ պաշտօններուն եւ անոնցմէ քաղուելիք շահերուն ուրիշներու ձեռք անցնելէն: Այս կէտին մէջ կը տեսնենք մենք, ներքին գժտութեանց եւ երկպառակութեանց աճիլը, որոնք յանգեցան Պօղոսի եղերական վախճանին, եւ ինքն ալ մէկը եղաւ այն վեց կաթողիկոսներէն, որոնց Սոյ միաբանները *տեղ մահու արբուցին եւ ի կենաց աստի հանին*, եւ յատկապէս Պօղոսի վրայ ճշմարտուած կ'ըլլայ անտեղի բարուրանքներով ինքզինքնին արդարացնելին, *բաղայս անուղղայս դնելով ի վերայ նոցին* (ԿՈՍ. 55): Պօղոսի մահը վերջին հարուածը եղաւ հայրապետական աթոռին համար, որուն թերեւս դարման մը ըրած ըլլար, եթէ աւելի ապրէր, եւ եթէ իւր ձեռնարկը շարունակուէր: Ընդհակառակն աղթարմայութեամբ խմորեալներ նորէն տիրացան, եւ զեղծումներ բաց ասպարէզ ստացան, եւ այլեւս յայտնուեցաւ թէ յոյս ու ճար չկայ հայրապետական աթոռը իւր աղետալի վիճակէն ազատել, բայց եթէ ազատելով զայն այն խառնակ մթնոլորտէն որուն մէջ կը մնար: Դժբախտաբար գրեթէ անհնար էր անմիջապէս ձեռնարկել, զի Արեւելք ամբողջ անտանելի տագնապի մէջ էր Գարաքոյունլու Իսքէնտէրին երեսէն, եւ ոչ միայն գործելը, այլեւ մտածելն իսկ հնար չէր,

հայրապետական աթոռին հոգաժու գտնուելու: Այս էր իրաց վիճակը 1430 թուականին, որ Պողոսի երկոտասանամեայ կաթողիկոսութեան վերջինը եղած է, ինչպէս բացատրեցինք (§1414):

Տ. ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ Զ. ՎԱՀԿԱՑԻ

1427. ՎԱՀԿԱՑԻ ԵՒ ՆԱՂԱ՝

Նորէն Կիլիկեցիք կը տիրանային հայրապետական աթոռին, զոր ձեռք կը ձգէր իրենց գլխաւորներէն Կոստանդին եպիսկոպոս բնիկ Վահկայ բերդէն, եւ ձգտումով նախաձեռնակ, ու միջոցներով հարուստ, ու հնարագիտութեամբ ճարտար անձ մը, թերեւս նաեւ գլուխ ու վարիչ Պողոսի դաւաճաններուն: Իւր ուղղութիւնը ճշդելու համար կրնանք հիմնուիլ այս վերջին պարագային, ինչպէս նաեւ նկատի առնել Լատիններու մօտենալու կամքը, եւ Փլորենտիոյ ժողովին հետ յարաբերութիւնը, որչափ ալ գործին առաջին շարժումը իրմէ բղխած չըլլայ: Հետեւաբար աղթարմայութեան, թէ ոչ նախանձայոյ՞ մը, գոնէ համակիր մը եղած ըլլալը կը յայտնուի: Ասոր հետ մէկտեղ պէտք է ընդունինք, թէ այդ մասին ալ մեծ գործունէութիւն ունեցած չէ, քանի որ միւս կողմէն Մկրտիչ Նաղաշ վարդապետի հետ նախորդ մտերմութիւն ունէր, եւ անոր հանդէպ յարգանք կը տածէր, որ է ըսել թէ հայադաւանութեան սէրը իւր սիրտէն բոլորովին հեռացած չէր, իսկ Նաղաշի աղթարմայութենէ հեռու մէկ մը եղած ըլլալը յայտնի է: Բնիկ Բաղէշի մօտիկ Պոռ գիւղէն էր Նաղաշը, Առաքել մեծատուն քահանայի որդի, Յովհաննէս վաղամեռիկ քահանայի, եւ Արգար տղայութենէ կրօնաւորութեան փափաքող, սակայն ամուսնանալու պարտաւորուած էր: Կնոջը առաջին ծննդաբերութեան ամբիւ այրիանալով, եկեղեցականութեան կը մտնէր, նկարչութեան եւ ճարտարապետութեան արուեստներէն ալ չհրաժարելով: Որոշակի ըսուած չէ թէ ո՞ր աշակերտութենէ էր, այլ Տաթևի աշակերտած ըլլալը ջիշուիր, իսկ 1418'ին, դեռ սարկաւազ եղած ատեն Պոռայ Ս. Անանիա, այժմ Ս. Յովհաննէս վանքը գտնուած կը տեսնուի (ՆԱՂ. է.), իսկ վարդապետութիւնը Ամիդի մէջ անցուցած է, եւ 1430'ին նոյն քաղաքին եպիսկոպոս ձեռնադրուած է, նոր ընտրուած Վահկացի կաթողիկոսէն (ՀԱՅ. 572): Մկրտիչ շատ ազդեցիկ դիրք մը ունեցած է Միջագետքի մէջ, իւր կարողութեամբ եւ յաջողակութեամբը, բայց աւելի Աքքոյունլու Օսմանի սիրելի ըլլալովը, որով ամէն տեսակ արտօնութիւններ ստացած է քրիստոնէից համար, եկեղեցիներու նորոգութիւն, եկեղեցականներու ապահարկութիւն, համարձակ պաշտամունք, եւ գերիներու ու նեղուածներու ազատութիւն: Իւր գլխաւոր շինութիւնները եղած են, Արղնիի Բարձրահայեաց վանքը 1433'ին եւ Տիարպէքիի Ս. Թէոդորոս կաթողիկէն, որ անագան աւարտեցաւ 1439'ին (ՀԱՅ. 573): Բարեբախտ պիտի ըլլայինք եթէ Վահկացիին մասին ըլլային, մինչ ընդհակառակն իւր օրով եւսքանգեւս յառաջացաւ Սոյ հայրապետանոցին քայքայումը, եւ կաթողիկոսական աթոռին անկումը, որ Հայ եկեղեցոյ ուղղափառութեան եւ հաստատութեան նախանձայոյ՞ վարդապետները ստիպեց վերջնական դարմանին դիմել, եւ Կիլիկիոյ մթնոլորտէն հեռացնել հայրապետութիւնը, եւ զայն վերադարձնել իւր սկզբնական տեղը, լուսաւորչահիմն էջմիածինը, որ թէպէտ արտաքին եւ քաղաքական տեսակէտով նախանձելի բախտ մը չունէր, գոնէ անտխեղձ պահած էր հայադաւան ուղղափառութեան սկզբունքը: Պողոսի սպանութիւնը եւ

Կոստանդինի յաջորդելը մեծապես ցնցած էին Արեւելեայց միտքերը, եւ հարկաւ անմիջապէս ալ գործի ձեռնարկած կ'ըլլային, եթէ պարագաները ներէին:

1428. ԻՍՔԷՆՏԵՐ ԵՒ ՃԻՀԱՆ՝ԱՀ

Տազնապալից էր կացութիւնը, ամէն կողմ սուր ու հուր, աւեր ու աւար կը տիրէր Գարաքոյունլու Իսքէնտէրին երեսէն: Արալի, Իսքէնտէրի որդին եւ Վանայ իշխանը, անիրաւութեանց չափը անցընելուն, հորմէն ետ կոչուեցաւ, բայց նա 'ամախիի իշխան Խալիլուլլահին ապաւինեցաւ, որ Արալին 'ահռուի մեծ խանին դրկեց, եւ այս պատճառով Իսքէնտէր 'ամախի յարձակեցաւ 1434'ին, եւ որոյ ճարակ ետ հն՝ետասան աւուր ճանապարհաւ գաշխարհն, եւ քաղաք ու գիւղ, ծառ ու այգի, ամէն բան ջնջեց, *անպատմելի աւերս ՝ործեալ:* 'ամախիէ անցաւ *յայնկոյս Դարբանդու, անողորմ սրախողխող առնելով զլեռնականս եւ գդաշտականս, եւ ամ մի լմնան* այդ ասպատակը շարունակեց, եւ ահագին աւարով եւ գլուխներու բեռներով Սիւնեաց երկիրը դարձաւ 1435'ին, ուր Յակոբ 'ամախեցի քահանայն կրցաւ քրիստոնեայ գերիները ազատել (ՄԵԾ. 100): 'ահռուի ուզելով Իսքէնտէրը պատժել *անթիւ եւ անհամար* բազմութեամբ Սուլտանիան պաշարեց, եւ անկէ Երնջակ եկաւ, ուր Իսքէնտէրը սպաննել, բայց նա յաջողեցաւ փախչիլ Կոգովիտ գաւառի Արծափ գիւղը, եւ անկէ Կարինի վրայ քալեց, ուր Աքքոյունլու Օսմանի հետ զարնուեցաւ, եւ զայն սպաննեց եւ գունդերը ջարդեց, ու դիակները դիզելով. ինքն յառաջացաւ դէպ Աքշէիի եւ Թօքաթ: 'ահռուի որդին Ջոնգայ, որ կը հետապնդէր՝ ետեւէն չհասաւ, իսկ 'ահռուի պատուեց ու 'ահ անուանեց Իսքէնտէրի ճիհան կամ Ջահան եղբայրը, որ իրեն հպատակութիւն էր յայտնած (ՄԵԾ. 103): Միւս տարի 1436'ի գարունին Իսքէնտէր իւր ասպատակը նորոգեց, Սեբաստիոյ շրջակայքը քանդեց, այրի մը մէջ ապաւինած Հայերէն՝ էրիկ մարդիկը *անասելի չարչարանօք* տանջեց, եւ կին ու տղայ գերի տարաւ, Տիվրիկէ ծանր փրկանք գանձեց, Խարբերդը *սրով եւ հրով* աւերեց, Դերջանի ժողովուրդը ճանապ հանեց իբր գերի ծին ծմեռին, եւ երբ ցրտահարներու բազմաթիւ մահերը կ'իմացնէին, *ծիծաղելով ասէր. Աստուած արար, զի՞նչ փոյթ է ինձ* (ՄԵԾ. 105): Քան զաստեղս *աւելի մարդիկ մեռեալ* էին Իսքէնտէրի երեսէն, որ 1437'ին եղբօրը ճիհան 'ահի վրան քալեց, բայց իրեններէն լքուելով Երնջակի բերդը ապաւինեցաւ, ուր իւր իսկ մայրը Խանում եւ 'ահաբաթ որդին, եւ 10 *զօրեղ եւ քաջ մենամարտիկ* զինուորներ զինքն սպաննեցին երբ *ի քուն էր արբեալ ի ՝իմուոյ*, եւ գլուխը ճիհան 'ահին տարին: Եւ *խաղաղացաւ երկիր* կը յաւելու պատմիչը (ՄԵԾ. 107): Ըսած էինք վերեւ (§1422) թէ պարագայք չներեցին Հայաստանի վարդապետներուն Սոյ աթոռին գործովը զբաղիլ, ուստի քաղուածօրէն տուինք վերջին տարիներուն անցքերը, որ մեր խօսքը կը հաստատեն:

1429. ՊԵԼԳԻՆ ՕՐԲԵԼԵԱՆ

Դժբախտութեանց շարքը լրացնելու համար յիշենք եւս Օրբելեանց վերջանալը: Այդ ազգատոհմէն մնացած էր միայն Պելգին իշխան, Պեղգին (ՄԵԾ. 117) եւ Պեշգին ալ գրուած (ՄԵԾ. 134), որդի Սմբատ իշխանին, այն որ Տաթեւացիին պաշտպանութիւն էր ըրած (§1357), կեղծուրաց ալ եղած, եւ նորէն դարձած (§1406): Պելգին միակ Հայ իշխան մնացած էր Արեւելեան գաւառները,

ճիռ մի ի մէջ ողկուզաց, եւ աստղ մի ի խաւար թիշերի (ՄԵԾ. 119), ընդ գերիշխանութեամբ Վրաց Ալեքսան թագաւորին, որ Սիւնեաց նահանգն ալ իրեն հնազանդեցուցած էր: Սակայն Ալեքսան Հայոց նկատմամբ համակիր չէր, եւ կը վախճար մի՛ գուցէ Հայեր Պելգիմի շուրջը ժողովեցին, եւ աւերումն լիցի կողման Վրաց: Ուստի կը մտադրէ գայն սպաննել տալ, եւ Ամնադին անուն Հայ մըն ալ կը վարձէ, որ տայ տեղ մահու ի ժամ կերակրոյն: Պելգիմ կը զգայ, դեղթափ ալ կ'առնէ, բայց օգուտ չունենար եւ կը մեռնի: Ալեքսանի եւ Ամնադինի գործին մէջ կրօնամոլութեան հետք մըն ալ կը նշմարէ պատմիչը, թէ ազօն քաղկեդոնական չկրցաւ տանիլ զբարերարն ազօնս, ուղղադաւան եւ ճշմարիտ հաւատացեալն (ՄԵԾ. 118): Ալեքսան այս կերպով Օրբելեանց տէրութիւնը վերջացուց, որոնց նախապէս Լօռի դղեակն ալ տուեր էր: Պելգիմի եղբայր 'ահ, փոյթ չունեցաւ հայրենի գաւառին տիրանալ, իսկ որդին տասնամեայ մեռաւ, եւ Հայ իշխաններու վերջին հետքն ալ ջնջուեցաւ 1438'ին: Միայն Պելգիմի աւագանին անոր վրէժը լուծեց, Ամնադինը ծայրակտուր արարեալ յոտից եւ ի մատանց (ՄԵԾ. 121):

1430. ՎՐԱՑ ՆՈՒԱԾՈՒՄԸ

Ալեքսան 1439'ին չարաչար եւ անհանդուրժելի ցաւերով հիւանդացաւ, եւ 1440 Լատկին օրը, մարտ 27'ին ճիհանշահ եկաւ ու Վրաց 'ամշուլտէ քաղաքը պաշարեց, եւ անհամար թուով գերի վարեց, որոնք մինչեւ ի Մոր եւ ի Խորասան եւ ի Պաղտատ եւ ի Տաճկաստան եւ յամենայն երկիր ցրուեալ ցնդեցան (ՄԵԾ. 121), իսկ Հայաստանի քրիստոնէայք այնքան աղքատցած էին որ *մին քաղաք եւ մին թիւ թերի մի թնել ոչ կարէր կ'(ՄԵԾ. 122):* Վրաց թագաւորութեան իյնալովը քրիստոնէից յետին յոյսն ալ ջնջուեցաւ, եւ մեք, կ'ըսէ Մեծօփեցին, որ *հանապազ յոյս ի Վրացիսն ունելով պարծէաք, յայնմանէ յուսահատեալ, առաջի անօրինաց ակիբերան եղաք (ՄԵԾ. 123),* եւ այդ վերջին աղէտքին վրայ ողբով կը փակէ իւր պատմութիւնը: Ճիհանշահ այս կերպով բոլոր Հայաստանի եւ Կովկասի բացարձակ տիրապետողը դարձաւ, եւ թէպէտ քրիստոնէից վրայ հարկերը խստացոյց, գոնէ պատերազմի խռովութիւնները վերջացան, եւ երկիրը համեմատաբար հանդարտ վիճակ մը ստացաւ, որով ուրիշ գործերով ալ զբաղելու հնարաւորութիւն ներկայացաւ: Ճիհանշահ այդ կողմերուն վրայ մարգպան կամ ընդհանուր պետ դրաւ իւր Հասան-Ալի որդին, որ աթոռը հաստատեց Նախիջեւան, եւ անոր ձեռքին ներքեւ կուսակալներ նշանակուեցան՝ Վան, Երեւան, Տփղիս, եւ ուրիշ գաւառներ, *պէյ կամ պէկ կամ քէ* կոչմամբ, եւ ասոնցմէ մէկն էր Երեւանի Եագուպ պէյը, որուն անունը պիտի յիշենք աթոռի փոխադրութիւնը պատմած ատենիս:

1431. ԱՐԵՒՍՏԵԱՆ ՀԵՐՉՈՒԲԾԸ

Այժմ պէտք է անցնինք կարեւոր կէտ մը լուսաբանել, որ է Հայոց կողմէ Լատինաց Փլորենտեան ժողովին յղուած պատուիրակութիւնը, եւ անոր ձեռքով կատարուած գործողութիւնը: Սակայն գործին լիակատար բացատրութեան համար անհրաժեշտ կը դատենք կողմնակի տեղեկութիւններ տալ Լատիններուն եւ Յոյներուն կացութեան վրայ: Կղեմէս Ե պապ իւր աթոռը 1309'ին Հռոմէ փոխադրած էր Գաղղիոյ Աւինիոն քաղաքը, ուր աթոռը մնաց մինչեւ 1377, եօթը պապերու ժամանակ, մինչեւ որ Գրիգոր ԺԱ նորէն Հռոմ հաստատուեցաւ, բայց քիչ ետքը մեռաւ

1378 մարտ 26'ին, եւ երկու պապեր միանգամայն ընտրուեցան, Ուրբանոս Զ Հռոմի մէջ եւ Կղեմէս Ե Ալինիոնի մէջ: Այսպէս սկսաւ *Արեւմտեան հերձուած* կոչուած պառակտումը: Ուրբանոսի յաջորդեցին Կոնիփակիոս Թ 1379'ին, Իննովկենտիոս Է 1404'ին, եւ Գրիգոր ԺԲ 1406'ին, իսկ Կղեմէսի յաջորդեց Բենեդիկտոս ԺԳ 1394'ին: Հերձուածին վերջ տալու համար գումարուեցաւ Պիսայի (Pisa) ժողովը, Իտալիոյ մէջ, 1409 մարտ 26'ին, երկու պապերն ալ չճանչնալու սկզբունքով, զորս յունիս 5'ին *հերձուածող* եւ *հերետիկոս* հռչակեց, եւ յունիս 26'ին ընտրեց Աղեքսանդր Ե պապը: Այս ընտրութիւնը ուրիշ արդիւնք չունեցաւ, բայց իրեն յաջորդեց Յովհաննէս ԻԳ, եւ իւր աթոռը Բոնոնիոյ (Bologna) մէջ հաստատեց: Սիւեւոյն միջոցին նորադանդութիւնն ալ սկսած էր Արեւմուտքի մէջ, որուն նախահայրը եղաւ Յովհաննէս Վիքլէֆ (John Wickliff) Անգղիացին 1374'ին, եւ իրեն յաջորդեց Յովհաննէս Հուս (Johan Huss) Գերմանացին 1403'ին, հետեւապէս հերձուածին խնդիրին՝ հերետիկոսութեան խնդիր մըն ալ կը կցուէր Եւրոպայի մէջ, բայց մենք այդ եղելութեանց չենք հետեւիր: Երրակի հերձուածը վերջացնելու համար գումարուեցաւ Կոստանդիոյ (Constantz) ժողովը Հելուետիոյ մէջ 1414 նոյեմբեր 5'ին, եւ 1415 ապրիլ 6'ին իւր նշանաւոր վճիռը արձակեց թէ ժողովի իշխանութիւնը պապական իշխանութենէն վեր է: Ժողովը մինչեւ 1418 իւր նիստերը շարունակեց, 1415 մայիս 29'ին Յովհաննէս ԻԳ'ը դատապարտեց, 1415 յուլիսին Գրիգոր ԺԲ'ի բռնազբօսեալ հրաժարականը ընդունեց, 1417 յուլիս 26'ին Բենեդիկտոս ԺԳ'ը կրկին մերժեց, եւ վերջապէս 1418 նոյեմբեր 11'ին Մարտինոս Ե'ը պապ ընտրեց: Հերձուածը պաշտօնապէս դադրած եղաւ, բայց խռովութիւնները շուտով չդադրեցան: Գրիգոր ԺԲ քիչ ետքը մեռաւ 1417'ին 91 տարեկան, Յովհաննէս ԻԳ, որ 1415'ին բանտարկուած էր՝ երեք տարիէն մեռաւ 1418'ին, իսկ Բենեդիկտոս ԺԳ իբր պապ ապրեցաւ մինչեւ իրեն մահը 1424'ին, եւ իրեն յաջորդեց Կղեմէս Ը, որ իւր դիրքը պահեց մինչեւ 1429, այլ հետզհետէ լքելով ստիպուեցաւ հրաժարիլ եւ Մարտինոս Ե'ի հնազանդիլ: Կոստանդիոյ ժողովը որոշած էր պարբերաբար ընդհանուր ժողովներ գումարել իբր իրարու շարունակութիւն, եւ ըստ այսմ առաջինը գումարուեցաւ Իտալիոյ Պաւիա (Pavia) քաղաքը 1423 մայիսին, բայց վերահաս ժանտախտին պատճառով յունիսին Իտալիոյ Սիէնա (Siena) քաղաքը փոխադրուեցաւ, եւ լոկ հերետիկոսութեանց գործերով զբաղելով փակուեցաւ 1424 փետրուար 26'ին: Այդ մանրամասնութիւններ մէկ կողմէն կը հաստատեն թէ Լատիններուն եկեղեցական դրութիւնն ալ Հայերու կացութենէն շատ չէր տարբերէր, եւ միւս կողմէն մեզ կ'առաջնորդեն Փլորենտիոյ ժողովին իսկութիւնը ճշդելու:

1432. ԲԱՍԻԼԻՈՅ ԺՈՂՈՎԸ

Մարտինոս Ե նոր ժողով հրաւիրեց էր 1431 փետրուար 1'ին, Հելուետիոյ Բասիլիա (Basilea կամ Basel) քաղաքը մարտ 3'ին բացուելու պայմանով, սակայն ինքը փետրուար 20'ին մեռաւ եւ մարտ 3'ին ընտրուեցաւ Եւգինէոս Դ: Այդ պարագաներ յապաղեցին ժողովականաց շուտով հաւաքուիլը, եւ 1431 դեկտեմբեր 14'ին առաջին նիստը գումարուեցաւ, մինչ անդին պապը դեկտեմբեր 12'ին հրաման կը հանէր ժողովը յետաձգել եւ 18 ամիսէն բանալ Բոնոնիա քաղաքը,

ուր ինքը կը գտնուէր: Բասիլիոյ ժողովականները չհաւանեցան եւ 1432 փետրուար 15'ին կրկնեցին Կոստանդիոյ ժողովին վճիռը, թէ պապական իշխանութիւնն ալ ժողովականին ենթարկուած է, եւ Եւգինէոսի առաջարկեցին յետաձգման հրամանը ետ առնուլ: Եւգինէոսի չհամակերպելուն վրայ 1432 դեկտեմբեր 18'ին իրեն 60 օր պայմանաժամ նշանակեցին, եւ նոյնը կրկնեցին 1433 յուլիս 13'ին, պաշտօնականութեան սպառնալիքով: Ասոր պատասխան Եւգինէոս սեպտեմբեր 13'ին կոնդակով Բասիլիոյ ժողովականներուն որոշումները կը ջնջէր, բայց ինքն ալ տագնապալի վիճակ մը ունէր Բոնոնիոյ մէջ, թէ քաղաքական հակառակութիւններուն եւ թէ իրեններէն լքուելուն երեսէն: Այս պատճառով ստիպուեցաւ Բասիլիոյ ժողովականներուն հետ հաշտուիլ, ինչ որ տեղի ունեցաւ 1434 ապրիլ 24'ին, եւ յունիս 26'ին անգամ մըն ալ հռչակուեցաւ Կոստանդիոյ վճիռը ժողովներու գերիշխանութեան վրայ: Եւգինէոս դժգոհ այդ ելքէն, բայց եւ ստիպեալ հարկին հնազանդիլ, պատեհ գտաւ օգտուիլ իւր ազդեցութիւնը զօրացնող պարագայէ մը, որ յանկարծ կը ներկայանար Յոյներուն կողմէ: Օսմանեանց սուլտան Մէհմէմէտ Ա'ի (§ 1412) յաջորդած էր որդին Մուրատ Բ 1421'ին, եւ երկուքին ձեռքով Յունական կայսերութեան Ասիական եւ Եւրոպական բոլոր երկիրները Օսմանեանց իշխանութեան ներքեւ անցած էին, այնպէս որ Կոստանդնուպոլիս այլեւս ամէն կողմէն թշնամիէն շրջապատուած, եւ յոյժ անծուկ սահմաններու մէջ անփոփուած էր: Յովհաննէս Ը Պալէոլոգ կայսր, որ 1425'ին հօրը Մանուէլ Բ'ի յաջորդած էր, գահակալութենէն անմիջապէս ետքը, ծանր պայմաններով տասնամեայ հաշտութիւն մը կնքեց Մուրատի հետ, բայց եւ այնպէս միշտ երկիւղի մէջ էր: Արեւմուտքէ գատ ուրիշ կողմէ օգնութիւն մը չուսալով, եւ այդ օգնութեան համար դաւանական միութեան պայմանին անհրաժեշտ ըլլալը գիտնալով, հարկաւ Ղալաթիա (Calata) արուարձանին մէջ հաստատուած Գենուացիներէ ալ յորդորուելով, ուղղակի Եւգինէոս պապին դիմեց 1433'ին, եւ սա ալ նոյն տարւոյ յուլիսին Քրիստափոր Կարաթօնի (Cristoforo Caratoni) քարտուղարը յղեց բանակցութեան սկսելու: Յովհաննէս կայսր կ'առաջարկէր Կոստանդնուպոլսոյ մէջ գումարել միութենական ժողովը, որուն Եւգինէոս համամիտ էր, եւ Բասիլիոյ ժողովը ցրուելու միջոց կը նկատէր (ՊԷԼ. Ա. 275), մինչ Բասիլիոյ ժողովականք, որոնց ալ յատուկ պատգամաւորներ յղած էր Յովհաննէս կայսր՝ Եւրոպիոյ մէջ կ'ուզէին: Այն ատեն Եւգինէոս իւր եղած Բոնոնիան առաջարեց, իսկ կայսրը ծովեզերեայ Անկոնա (Ancona) քաղաքը կը նախադասէր: Բանակցութիւնք երկարեցան մինչեւ 1436, եւ այդ միջոցին ժողովը կանոնական գործերով զբաղեցաւ, առանց աչքէ վրիպեցնելու Յոյներն ալ, զորս իրեն կողմը ձգել կ'աշխատէր, Բասիլիան կամ Աւինիոնը կամ Սաւոնիան իբրեւ ժողովատեղի առաջարկելով, իսկ կայսրը, որ Եւգինէոսի եւ ժողովականաց մէջ ազդուագոյն կողմը կը փնտռէր, վերջապէս ժողովականերէն բաժնուեցաւ եւ Եւգինէոսի յարեցաւ: Ասոր վրայ պապը սկսաւ աւելի խորխտաբար վարուիլ Բասիլիոյ ժողովականաց հետ, ժողովականք ալ բացարձակ ընդդիմութիւն հռչակեցին: Պապ ու կայսր համաձայնեցան Իտալիոյ Փերրարիա (Ferrara) քաղաքը գումարուիլ, որուն վրայ Եւգինէոս 1438 յունուար 1'ի կոնդակով Բասիլիոյ ժողովը լուծեալ հռչակեց, եւ փետրուարի 8'ին ժողովը բանալ տուաւ, 27'ին ինքն ալ գնաց, մարտ 4'ին Յովհաննէս կայսրը

եկաւ, եւ 7'ին ալ հասաւ Կոստանդնուպոլսոյ Յովսէփ պատրիարքը, եկեղեցական հետեւորդներով, ապրիլ 9'ին հանդիսութիւն կատարուեցաւ, բայց ժողովական գործողութիւններ մինչեւ հոկտեմբեր 8 յետաձգուեցան, Լատիններէն շատերուն յապաղելուն պատճառով: Եւզինէոս իւր յաղթութիւնը կատարեալ կը կարծէր, բայց Բասիլիոյ ժողովականք չէին զիջաներ: Փերրարիայի ժողովը ապօրէն հռչակեցին, Բիտրուրգիոյ (Bruges) կանոնք կոչուած՝ Գաղղիական եկեղեցւոյ սահմանադրութիւնը հաստատեցին, որ պապական իշխանութեան նպաստաւոր չէր, 1439 յունիս 25'ին Եւզինէոսը գահընկէց հրատարակեցին, եւ նոյեմբեր 5'ին նոր պապ մըն ալ ընտրեցին Սավոյիոյ Ամեդէոս Ը (Amedeo VIII di Savoia) հրաժարեալ իշխանը, որ Փելիքս Ե կոչուեցաւ: Ուրիշ մասնաւոր կարգադրութիւններէ ետքը 1443 մայիս 16'ին ժողովը փակեցին, որ ամբողջ 12 տարի տուած էր, եւ որուն հեղինակութեան մասին Լատիններն ալ իրենց մէջ համաձայն չեն, եւ հինգ վեց տեսակ կարծիքներ կազմուած են (ՊԵԼ. Ա. 292), որոնք մեզ չեն հետաքրքրեր:

1433. ՓԼՈՐԵՆՏԻՈՅ ԺՈՂՈՎԸ

Մեզի կարելոր էր գիտնալ թէ ինչ հոգւով, ինչ նպատակով, եւ ինչ պարագաներու ներքեւ գումարուած է յունալատին միաբանութեան ժողովը, որուն այնչափ կարելորութիւն կու տան հռոմէադաւանք, եւ զոր մեր ազգային եկեղեցւոյն վրայ ալ տարածել կը ջանան: Յոյներ եկած էին Օսմանեան վերահաս գրաւումնէն ազատուելու, եւ որեւէ արտաքնայարդար պայմանով օգնութիւն մը ստանալու համար: Իսկ Եւզինէոս կ'աշխատէր որեւէ ձեւի տակ Արեւելքի վրայ ազդեցութիւն տարածելով՝ իւր անձնական թշնամիները ընկճել: Ահա տիեզերական ըսուած ժողովոյ հեղինակութեան հիմը, եւ հաւատոյ դաւանական վճիռ կոչուած որոշումը: Փերրարիոյ մէջ 1438 հոկտեմբեր 8'էն, մինչեւ 1439 յունուար 10, տասնըվեց նիստեր գումարուեցան, եւ յորդուոյ յաւելուածին վրայ վիճելով, բայց քաղաքին մէջ ժանտախտ ճարակած ըլլալուն՝ միակամ հաւանութեամբ փոխադրուեցան մերձակայ Փլորենտիա (Firenze) քաղաքը, ուր փետրուար 26'ին առաջին նիստ մը գումարեցին: Հոգւոյն Սրբոյ եւ յորդուոյ բոլխման խնդիրը շարունակեց մինչեւ յունիս 8, եւ վերջապէս միջասահման բանաձեւով մը փակուեցաւ: Պատարագի հացին եւ սրբագործութեան եւ հանդերձեալ *Սաքրարանի* խնդիրներն ալ փոխադարձ զիջողութեամբ փակուեցան, բայց պապական իշխանութեան կէտը ծանր ընդդիմութեանց բաղխեցաւ, իրեն գործնական ձեւերուն մէջ: Յոյները բաւական կը սեպէին Հռոմի աթոռը առաջին ըսել, մինչ Լատիններ անոր ընդարձակ նախաձեռնութիւններ կու տային, հանգանակին յաւելուածներ ընելու, իւրովի տիեզերական ժողով հրաւիրելու, առանց ուրիշ պատրիարքներու զայն գումարելու, պատրիարքները իւր ատեանը բերելով դատելու, եւ նմաններ, զորս Յոյներ չէին ընդունիր, եւ Յովսէփ պատրիարքին յունիս 12'ին վախճանելուն վրայ, Յոյն եպիսկոպոսներ մեկնելու կը պատրաստուէին: Սակայն կայսրն ու պապը միտքերնին ուրիշ նպատակներ ունէին, Յովհաննէս որեւէ կերպով Լատինաց օգնութիւնը ապահովել կ'ուզէր, Եւզինէոս Բասիլիոյ ժողովականաց առջեւ տկարանալ չէր ուզեր, որոնք ճիշդ այն օրեր, յունիս 25'ին (§1432), զինքն գահընկէց կը հռչակէին: Միտքերնին տարբեր, բայց նպատակնին համամիտ, կայսր ու պապ միացան եւ

ստիպողական ու շահեցողական ամեն միջոց գործածելով, եւ որոշ բացատրութեանց տեղ դիրաթեք բանաձեւներ ընդունելով, բայց միշտ բաւական դժուարութիւններով՝ միութենական վճիռ մը գիրի առնել եւ ստորագրել տուին յուլիս 5'ին, եւ 6'ին երկուշաբթի օր հանդիսապէս հրատարակեցին Փլորենտիոյ մայր եկեղեցւոյն մէջ:

1434. ՓԼՈՐԵՆՏԻՈՅ ՎՃԻՐԸ

Այն հաւատոյ գիրին մէջ (ՄՆՍ. ԼԱ. 1025) նկատելի կէտերն են: Նախ պապը իւր կոնդակը կը հաստատէ *հաւանութեամբ* կայսեր, եւ արեւելեան պատրիարքաց (ՄՆՍ. ԼԱ. 1026) ընդարձակ կերպով կը բացատրէ թէ Հոգւոյն Սրբոյ բղխման մասին Լատիններուն *ի Զօրէ եւ յՈրդւոյ*, եւ Յոյներուն *ի Զօրէ Որդւով* բանաձեւերը նոյն իմաստի կը յանգին, եւ կ'ընդունի *իբր ի միոյ սկզբանէ* վարդապետութիւնը (ՄՆՍ. ԼԱ. 1030): Պատարագի եւ մաքրարարի մասին երկաքանչիւր եկեղեցիները իրենց սովորութեանց մէջ կը թողու: Իսկ պապական իշխանութեան մասին խօսուած ատեն կ'ընդունի Յոյներուն պահանջած պայմանները, թէ այն կ'իմացուի, *Ինչպէս որ տիեզերական ժողովներուն վճիռներուն եւ եկեղեցական կանոններուն մէջ կը պարունակուի*: Եւ թէ *Ամբողջապէս պիտի պահուին պատրիարքներուն բոլոր իրաւունքները եւ առանձնաշնորհութիւնները* (ՄՆՍ. ԼԱ. 1034): Այդ բանաձեւերով Յոյն եպիսկոպոսներ կը կարծէին իրենց դրութիւնը ազատած ըլլալ, իսկ Լատիններ կ'ուրախանային որեւէ կերպով Յոյներու վրայ առաւելութիւն ստանալ: Եւզինէոս Բասիլիկանաց վրայ յաղթանակ տարած կ'ըլլար, եւ Յովհաննէս իւր կայսրութիւնը ապահոված կը կարծէր: Կայսրը յուլիս 6'էն ետքը իւր դիտած գործնական արդիւնքը կը պահանջէր, սակայն Եւզինէոս չունէր այն ազդեցութիւնը որ Եւրոպիոյ բանակները Օսմանեանց դէմ շարժէր: Կայսրը յուսախաբ իւր ակնկալութեանց մէջ, բաւական ատեն դեռ Փլորենտիա մնաց, որ նպատակը իրագործէ, սակայն տեսնելով որ բան մը չարտադրուիր, եւ ընդդիմադիր եպիսկոպոսներու դիտողութիւններէն ցաւելով, միութենական որոշումէն յիսուն օր ետքը, օգոստոս 26'ին բոլոր Յոյներով Փլորենտիայէ մեկնեցաւ դէպի Կոստանդնուպոլիս, ուր հասաւ 1440 փետրուարի առջի օրը: Միայն երկու Յոյն եպիսկոպոսներ ետեւ մնացին, որոնք սիրտով հռովմէադաւանութեան յարած էին, Բեսարիոն (Bessarione) Նիկիոյ եւ Իսիդորոս Կիէվի (Kiev) արքեպիսկոպոսները, որոնք կարողնալութեան աստիճանով վարձատրուեցան:

1435. ԳԵՆՈՒԱՑԻՆԵՐ ԵՒ ՀԱՅԵՐ

Յոյներուն մեկնելէն օր առաջ Փլորենտիա կը հասնի Հայ պատգամաւորութիւնը, եւ կայսրը հազիւ թէ զայն ողջունելով Փլորենտիայէ կը մեկնի (ՄՆՍ. ԼԱ. 1046): Բայց մենք պէտք է ետ դառնանք պատգամաւորութեան ծագումը պատմելու: Այդ միջոցին ծաղկեալ Հայ գաղթականութիւն մը կը գտնուէր Խրիմի Կաֆա քաղաքը, որուն ծագումը կը կապուի Չարմազանի արշաւանքներուն (§1113), եւ Անի քաղաքի փախստականներուն հետ: Ասոնք առաջին անգամ բնակեցան Ախսարայ: Աժտէրխանի եւ Ղազանի մօտերը, ուր հասած կ'ըլլան շուրջ 1235'ին: Երբ 1261'ին Յոյն կայսրներ Կոստանդնուպոլիսը Լատիններէն ետ առին, օգնութիւն գտած էին Գենուացիներէն, որոնք Վենետիկցիներու եւ Պիսացիներու հետ կը մրցէին ծովի

տիրապետութեան եւ առեւտուրի ընդարձակութեան համար: Միքայէլ Պալէոլոգ կայսր իբր երախտագիտութեան պարտք, Չենուացիներուն (Cenovesi) տուաւ Կոստանդնուպոլսոյ հանդիպակաց ծովեզերքը, որ Ղալաթիա կամ Կալաթա կը կոչուի այժմ, անշուշտ իտալերէն Calata անունով, ինչպէս կը կոչուին ցարդ Չենուայի եւ Սափոնայի եւ շրջակայ Լիզուրեան նաւահանգիստներու քարափները: Կոստանդնուպոլսէ դուրս Չենուացիք մեծ կեդրոն ունէին Խրիմու Կաֆա քաղաքը, եւ առեւտրական կայարաններ, Չմիւռնիոյ, Քիոսի, Միտիլէնի եւ ուրիշ քաղաքներու մէջ: Քրիստոնէայ իշխանութեան մը Կաֆայի մէջ մերձաւորութիւնը՝ Ախսարայի Հայերուն տեղափոխութեան փափաքը շարժեց, եւ Կաֆայի Չենուացիներէ հաւանութիւն ստանալով, եւ դիմադրող Թաթարներու հետ պատերազմելով, եկան հաստատուիլ Կաֆա 1330'ին, եւ հետզհետէ ընդարձակուեցան նոր գիւղեր ալ շինելով եւ շէնցնելով եւ բազմաթիւ եկեղեցիներ կանգնելով (ՀԱՅ. 581): Այդ թուականէն դար մը անցած էր, եւ շատ զարգացած էր Հայոց դիրքը Չենուացոց պաշտպանութեան ներքեւ, սակայն բարի դրացիութիւն եւ բարեացակամութիւն շահելու նպատակները, Կաֆայի Հայերուն մէջ մերձաւորութիւն ու հակամիտութիւն մը ստեղծեցին դէպի լատինականութիւն, որ ոչ բոլոր հայաբնակութեան հաւասար, եւ ոչ ալ կատարեալ եւ պաշտօնական կերպով էր, եւ մաս մը միայն մինչեւ ունիթորական յանձնառութիւններ հասած էր եւ երեք վանքեր ունէր, ինչպէս յիշեցինք (§1394): Ուրիշ մաս մը Կիլիկեցոց ոճով աղթարմայական գիշումներու կը միտէր, եւ վերջապէս ճշմարիտ հայադաւան մաս մըն ալ կար, միշտ տիրապետողներու հետ լաւ յարաբերութիւններ պահելու զգուշաւորութեամբ: Երբ որ 1433'ին Յովհաննէս կայսր Եւզինէոսի դիմեց (§1432), եւ միութենական դիտում յայտնեց, պապին միտքը ծագեցաւ միեւնոյն փորձն ընել ուրիշ Արեւելեան եկեղեցիներու հետ ալ, որոնք Հռոմի հետ յարաբերութիւն չունէին, որպէսզի տեսակ մը դաշնակցական միութեամբ իւր դիրքը զօրացնէ, եւ Բասիլիականաց կողմը տկարացնէ, որոնք աւելի ազդեցութիւն ունէին Չերմանական, Գազդիական եւ Սպանիական երկիրներու մէջ: Սակայն Բասիլիոյ ժողովականք ալ Եւզինէոսի գաղափարը հակակշռելու համար, իրենք ալ իրենց կողմէն, ոչ միայն կայսեր, այլ եւ ուրիշներու ալ նոյն հրաւերը ուղղեցին, ինչպէս կ'երեւի Կոստանդնուպոլիս գտնուող Յովհաննէս եւ Եսայի Սոյ եպիսկոպոսներու նամակէն, զոր ուղղած են Բասիլիոյ ժողովականներուն 1433 սեպտեմբեր 30'ին (ՄՆՍ. Լ. 642), ուր կ'ակնարկէն ժողովին կողմանէ կայսեր ուղղուած գրութեան եւ ղրկուած պատգամաւորութեան: Մենք արդէն յիշած ենք Բասիլիոյ ժողովին Յունաց հետ միութեան խնդիրով զբաղիլը (§1432): Բայց Եւզինէոս իրեն կուսակից եւ օգնական ունէր Իտալացիները, եւ յատկապէս Չենուացիները եւ Վենետիկցիները, որոնք ընդարձակ եւ ազդեցիկ յարաբերութիւններ ունէին Արեւելքի մէջ, եւ իրենց ձեռնտուութիւնը ընծայեցին Եւզինէոսի, անոր հրաւիրագիրները կամ դիմումները հասուցին Հայերուն, Եթովպացիներուն, Ասորիներուն, Քաղդէացիներուն եւ Մարոնիներուն, եւ ձեռուներնէն եկած միջամտութիւնը գործածեցին յօգուտ պապութեան, բայց մենք պիտի ամփոփուինք Հայերուն վերաբերեալ կէտերով: Ինչպէս Կաֆայի Հայերը, նոյնպէս Կոստանդնուպոլիս գտնուողներն ալ

Գենուացւոց ազդեցութիւնը կը կրէին, ինչպէս կը կրէր Յունաց կայսրն ալ: Այսու հանդերձ երկու եպիսկոպոսները յանձնառու չեղան միութեան բանակցութեան մտնել եւ գործը թողուցին կաթողիկոսին (ՄՆՍ. Լ. 642): Այդ պատասխանին վրայ Եւդիմէոս ուղղակի Կոստանդին կաթողիկոսի անունով գիր մը գրեց, որ Եսայի եպիսկոպոսի ղրկուեցաւ տեղը հասցնելու համար: Նամակը ղրկուած է Կոստանդնուպոլիս, եւ ոչ Երուսաղէմ (ԶԱՄ. Գ. 473), ինչ որ յարմար ուղեգիծ մըն ալ չէր: 'Փոթութիւնը յառաջ եկած է, Եսայիի նոյն միջոցին Երուսաղէմի Մարտիրոս պատրիարքին աթոռակից ըլլալէն (ԲԱՌ. 48), ինչպէս որ Եսայի ալ կը ստորագրէ: Պապին նամակը, Աբղմսեհ սարկաւազի ձեռքով Սիս ղրկուեցաւ, եւ Եսայի ըստ այսմ 1434 նոյեմբեր 1'ին պապին պատասխանեց, ուր պապին պատուիրակ Քրիստափոր Կարաթօնիի հետ ալ տեսակցած ըլլալը կը յիշէ (ՄՆՍ. Լ. 867):

1436. ՊԱՊԱԿԱՆ ՀՐԱԷՐԸ

Հայերը հռոմէադաւան ցուցնելու մարմաջով բռնուած գրողներ, նորօրինակ տրամաբանութիւն մը ունին: 'ողոքորթ գովասանքները՝ հաւատոյ դաւանութիւն կը մեկնեն, միութեան փափաք ցուցնող յայտարարութիւնները՝ կատարուած իրողութիւն կը ցուցնեն, անհատի մը կամ խումբի մը ըրածն ու գրածը՝ եկեղեցւոյ ամբողջութեան կը վերագրեն, եւ այս կերպով Հայ եկեղեցւոյ նկարագիրին եւ իսկութեան վրայ վճիռ կ'արծակեն: Ներկայ պարագայիս մէջ ալ, Կոստանդին կաթողիկոսը, Սոյ աթոռը, Կոստանդնուպոլսոյ եպիսկոպոսը, Երուսաղէմի պատրիարքը, Կիլիկիոյ ժողովուրդը, Կաֆայի գաղութը, կատարեալ հռոմէադաւաններ ցուցնելու ճիգեր կ'ըլլան: Արդ եթէ այս այսպէս էր եւ ամէնքը պապութեան հպատակներ էին, հապա ի՞նչ էր պապին կողմէն զանոնք միութեան կոչելու հրաւերը, զի ոչ թէ միացեալներու, այլ միացեալ չեղողներու կրնար ուղղուիլ այդպիսի առաջարկ մը: Պապին հրաւերին հանդէպ Կոստանդնուպոլիս եղող եպիսկոպոսներ գործը կաթողիկոսին կը թողուն, կաթողիկոսն ալ չաճապարեր համաձայնութիւն յայտնելու, այլ մինչեւ Տիարպէքիի կը գրէ, եւ խնդիրն ու թուղթը հաղորդելով՝ Սկրտիչ Նաղաշ եպիսկոպոսին կարծիքը կ'ուզէ, որուն աղթարմայութեան դէմ անձ ըլլալը յայտնի էր (§1427): Օրինօք շարժուելու համար պէտք էր որ Վահկացին Սիւնեցի եւ Վասպուրականցի վարդապետական կեդրոններուն ալ գրէր, այլ չմոռնանք որ Գարաթօյունլու Իսքէնտէրին շահատակութեանց միջոցն էր (§1428), եւ կ'երեւի թէ Վահկացին հազիւ Տիարպէքիի հետ հաղորդակցելու հնարաւորութիւնն է ունեցեր: Նաղաշին կարծիքը առաջարկին հակառակ եղաւ. հայադաւան ուղղութեան հաւատարիմ մնալով՝ քաղկեդոնիկ դաւանութեան չուզեց համակերպիլ, եւ հազիւ Կոստանդինի նամակը ստանալէն տարի անցնելէն ետքը, 1436 մայիս 16'ին պատասխան գրեց, որ միութեանական բանակցութեանց մտնելու համար պէտք էր որ դիմացիները միանգամ ընդ միշտ քաղկեդոնական գետինէ դուրս կանգնին (ԶԱՄ. Գ. 474): Այս առթիւ Նաղաշ՝ Լատիններէն զատ Յոյներն ալ կը յիշէ, զի պապական առաջարկէն զատ կայսերական յորդորն ալ կար ի նպաստ միութեան: Եթէ Եւգինէոս պապ իւր ներքին տագնապէն ազատելու ոյժ կը փնտռէր, Յովհաննէս կայսրն ալ արտաքին տագնապէն ազատելու օգնութիւն

կը սպասէր: Նաղաշի պատասխանին վրայ բարձիթողի մնաց հրաւերին խնդիրը, որ մեծ նշանակութիւն ունի աղթարմայութեան խմորով շփոթուած կաթողիկոսի մը համար, եւ Եւգինէոսի 1434'ին գրած նամակը մինչեւ 1438 անպատասխանի մնաց: Այդ պարագայն կը բաւէ հաւաստել թէ Հայեր, եւ նոյն իսկ Սոյ աթոռը, ոչ միայն կատարեալ հռոմէական չէին, այլ եւ ոչ այնպէս ըլլալու միտում ունէին. ապա թէ ոչ, ինչչափ ալ ծանր ըլլային քաղաքական պայմանները, չորս տարուան լռութեան պատճառ մը չկար, եւ ինչպէս գիրը գացած էր, պատասխանն ալ կրնար դառնալ:

1437. ՀԱՅ ՊԱՏՈՒԻՐԱԿՆԵՐԸ

Միութենական խնդիրը եւ Հայերու եղած առաջարկը նորէն ձեռք առնուեցաւ, երբ Փերրարիոյ ժողովը սկսաւ գումարուիլ 1438 տարւոյ սկիզբը (§1432): Այս անգամ պապէն նոր նամակ չգրուեցաւ, կաթողիկոսին կողմէն ձեռնարկ մը չեղաւ, Կիլիկիոյ մէջէն շարժում չսկսաւ, այլ գործին մղումն տուողներն եղան Պօղոս Իմէրիալի (Paolo Imperiali), Կաֆայի Գենուացի կառավարիչը, եւ Լուչինօ Ֆացիօ եւ Կալէոօ Կրիմալտի (Lueino del Fazio, Caletto dei Crimaldi), անոր օգնականները (11. ԱՄՍ. 461): Գենուացիք են ուրեմն, օտարագգի եւ օտարադաւան անձինք, որոնք մէջտեղ ինկած են Եւգինէոսի տագնապին օգնութիւն հասցնել, եւ Հայ պատգամաւորութիւն մը ղրկելով Փլորենտիա, անոր յաղթանակը պատրաստել Բասիլիականներու դէմ: Գենուացի կառավարիչն ալ կը վկայէ, թէ ինքն *ձեռնարկեց վաստկիլ Հայերը* (11. ԱՄՍ. 464), եւ յայտնի է թէ *վաստկիլ* բացատրութիւնը ինչ նշանակութիւն ունի իշխանաւորի մը բերանը: Հայերը համակերպութեան ստիպուեցան, եւ Լատիններ ամէն ծախք ընելու պատրաստականութեամբ եւ ամէն դիւրութիւն ընծայելու խոստումով 1438 մայիս 12'ին թուղթ մը ստորագրել տուին Կաֆայի Մաղաքիա եպիսկոպոսին եւ քահանայական դասուն եւ գլխաւոր աշխարհականներուն, եւ պնդադեսպան հանելով նամակը հասուցին Կոստանդնուպոլիս, եւ անկէ Սիս, այնպէս որ 70 օրէն, յուլիս 25'ին Կոստանդին կարող կ'ըլլար պատասխանել թէ՛ ազգայիններուն եւ թէ՛ հիւպատոսին: Կաֆացիներէ գրուած նամակին մէջ ըսուած էր, որ կամ Գենուա, կամ պապին, կամ սինհոդոսին մէկը ղրկուի *իբրեւ դեսպան յօուտ ամենայն քրիստոնիից*, եւ կ'ուզէին որ կաթողիկոսը նշանակէ զայն, իսկ եթէ մերժէ կամ մինչեւ երեք ամիս յապաղէ, ինքն հիւպատոսն պիտի ղրկէր *վարդապետ մը ընդարձակ իշխանութեամբ* (11. ԱՄՍ. 461): Ասկէ զատ դաւանական միաբանութեան կամ հաւատոյ սկզբանց նկատմամբ որոշ խօսք մը չկայ նամակին մէջ: Կաթողիկոսն ալ իր պատասխանին մէջ կը յիշէ թէ Եմանեսիոս եպիսկոպոս մը եկած է իրեն, պապին պատուիրակին եւ Գենուացի կառավարիչին նամակներով (ՊԼՃ. 260), որով կը յայտնուի թէ Լատին պատուիրակութիւն մըն ալ եկած էր նամակին հետ, Կոստանդինի վրայ ստիպում գործելու համար: Իսկ Կոստանդին բաւականացած է չորս անձեր նշանակել նոյն իսկ Կաֆայի մէջէն, որք են Սարգիս վարդապետ, որ Կաֆացւոց արքեպիսկոպոս եւ Կոստանդինի *անդրանիկ*՝ այսինքն առաջին ձեռնադրեալ եպիսկոպոսը կը կոչուի (ՊԼՃ. 260), թէպէտ վերեւ Մաղաքիա յիշատակուեցաւ իբր Կաֆայի եպիսկոպոս, եւ Մարկոս ու Թովմաս վարդապետներ եւ Յովակիմ Հալէպի եպիսկոպոսը, որ երթան եւ *զորօրինակ եղեն միաբան սուրբն Սեդրեստրոս եւ սուրբն Գրիորիս*, այսպէս միաբանին *ի խաղաղութիւն, ի սէր եւ ի*

միութիւն (ՊԼԸ. 261): Այդ այս խօսքերը հոգեւոր սէրէ աւելի բան մը չեն նշանակեր, եւ մոլորութենէ դառնալու վրայ չեն կրնար մեկնուիլ, բայց եթէ Լուսաւորիչն ալ մոլորութենէ դարձած ըսելով:

1438. ՓԼՈՐԵՆՏԻԱ ԿՐ ՀԱՍՆԻՆ

Այդ պայմաններու ներքեւ ճամբայ կելլէ Կաֆայէն՝ չորս վարդապետներէ կազմուած Հայ պատգամաւորութիւնը, բայց պատգամաւորութեան առաջնորդ կը նշանակուի, Յակոբ Բրիմատիցի (Jacobus de Primatilis) լատին կրօնաւորը, յատկապէս այդ գործին համար Բռնոնիայէ պապին կողմէն զրկուած, երկու ուրիշ լատին ընկերներով, որոնք են Փրանկիսկոս Բռնոնիացի եւ Լուդովիկոս Բռնոնիացի (Francesco da Bologna Luigi da Bologna), երեքն ալ Փրանկիսկեան միաբանութենէ: Այդ լատին Յակոբն է, որ պիտի ըլլար Հայերուն գլխաւոր լուսատու, եւ Հայերու սիրտը բոլորովին անոր ձեռքը պիտի ըլլար, եւ առանց անոր կարող պիտի չըլլային քահանայապետին ներկայանալ (11.ԱՄՍ.464): Աւելի պարզ խօսելու համար, գացող Հայ վարդապետները խրտուիլակ պիտի ըլլային, եւ Լատին կրօնաւորներ գործը պիտի կարգադրէին: Կառավարիչն Իմբէրտայի յանձնարարութիւնը կատարած եւ գործը լրացուցած ըլլալուն ուրախ, 1438 դեկտեմբեր 1-ին պապին ուղղած նամակով մը ճամբայ կը հանէ կէս Լատին եւ կէս Հայ պատգամաւորութիւնը, որ առաջ Կոստանդնուպոլիս կը հանդիպի, անկէ Վենետիկ, անկէ Փլորենտիա կուղեւորի, ուր կը հասնի 1439 օգոստոս 25-ին (1435), երբ տիեզերական կոչուած ժողովը՝ իր գործը երկու ամիս առաջ լրացուցած էր, եւ Յոյներն ալ մեկնելու վրայ էին: Եւզինէնս իր Լատիններով ներքին գործեր կարգադրելու կը շարունակէր, եւ սեպտեմբեր 4-ին հերձուածող եւ հերետիկոս կը հռչակէր Բասիլիոյ ժողովականները՝ որ իրեն դէմ գահընկէցութեան վճիռ արձակած էին: Հայերու հետ ինչ բանակցութիւններ եղան, ինչ գումարումներ տեղի ունեցան, ինչ խնդիրներ յուզուեցան, ինչ պայմաններ առաջարկուեցան, եւ ինչ տեսակ ընդունելութիւն յայտնուեցաւ, ասոնք ամէնքը մեզի անծանօթ կը մնան, զի այդ մասին ժողովական տեղեկութիւններ եւ արձանագրութիւններ չեն գտնուիր: Միայն Հայերուն հասնելէն շուրջ երեք ամիս ետքը, 1439 նոյեմբեր 22-ին, Եւզինէնս իր անունով կոնդակ մը կը հրատարակէ, հասարակ կոնդակներու ձեւով եւ Ցնծացէք առ Աստուած օգնական մեր, աղաղակեցէք առ Աստուած Յակոբայ, սկզբնաւորութեամբ (ՄՆՍ.ԼԱ.1047), որ ոչ ժողովական կանոնի ձեւն ունի, եւ ոչ Հայ պատգամաւորներուն նախապէս տուած ստորագրութիւնները կը կրէ: Այս պատճառով Լատիններն ալ սովորաբար Հրահանգ առ Հայս անունով կը ճանչնան եւ կը նշանակեն այդ կոնդակը, որով ժողովական հեղինակութիւն տուած չեն ըլլար: Միանգամայն մեծ խնդիրներու նիւթ կընեն զայն, վասն զի ոչ միայն ձեւին կողմէն ժողովական հեղինակութեան պայմաններուն չպատասխանէր, այլ եւ պարունակութեան կողմէն ալ նշանաւոր անձղութիւններ ունի, զորօրինակ ձեռնադրութեան խորհուրդին մէջ միայն գործիչներու տուուչութիւնը յիշելով, զանց կընէ ձեռաց գրութիւնը, որ խորհուրդին էական կէտն է, եւ առանց որոյ ձեռնադրութիւնը անվաւեր կըլլայ: Ամէն առթի մէջ, պատմութեան ամբողջացման նպատակով հարկ կը սեպենք այդ պաշտօնագիրն ալ վերլուծել:

1439. ՀՐԱՀԱՆԳ ԱՌ ՀԱՅՍ

Կոնդակի սկիզբը մեծամեծ խօսքերով կը հռչակուի, թէ 900 եւ անելի տարիներէ իվեր բաժանուած Հայոց եկեղեցին՝ այս անգամ Հռոմի հետ կը միանայ: Արդ եթէ հռոմէադաւանները Եւգինէոսի հեղինակութիւնը կը յարգեն, պէտք է ընդունին թէ ասկէ առաջ միութիւն եղած չէ, մինչ իրենք քանի քանի անգամ կատարուած միութիւններ կը պաշտպանեն: Եւգինէոս կը յիշէ, թէ Հայեր անծուկ փափաքանօք միութեան, առաքեցին մեզ պատգամաւորս նշանաւորս, բարեպաշտօնս եւ իմաստունս, լիազօր իշխանութեամբ ճոխացեալս, որք եկին ի հեռաւոր աշխարհաց բազում նեղութեամբք եւ ծովային վտանգօք (ՄՆՍ.ԼԱ.1049), մինչ մենք տեսանք թէ եկողները Կաֆացիներ են, Պենուացւոց ստիպմամբ բերուած, եւ ոչ Սսոյ հայրապետանոցէն եւ կաթողիկոսէ դրկուած անձեր, եւ թէ պատգամաւորութեան գլուխները Լատիններ են (1438): Այս առաջնորդարանին վրայ կը սկսի յատուկ գլուխներով Հայերուն առաջարկել ընդունելու կէտերը: Առաջին է Քրիստոսի եւ Հոգւոյն Սրբոյ աստուածութիւնը երեք ժողովներու համեմատ: 2. Երկու բնութեանց վարդապետութիւնը: 3. Երկու կամաց վարդապետութիւնը: 4. Քաղկեդոնի ժողովին եւ Լեւոն պապին ուղղափառութիւնը եւ Հռոմէ ճանչցուած բոլոր ժողովներուն ընդունելութիւնը (ՄՆՍ.ԼԱ.1050-1054): 5. Մի առ մի կը մեկնէ եօթը խորհուրդները նիւթն ու ձեւը ու պաշտօնեայ ու արդիւնքը բացատրելով, ու գրեթէ բառացի քաղելով Թովմաս Ակուինացի գիրքէն, ուստի պէտք չենք զգար մանրամասնութեամբ յառաջ բերել այդ երկար յօդուածը (ՄՆՍ.ԼԱ.1054-1059): Մկրտութեան մէջ Ես մկրտեմ զքեզ ձեւը կը հրամայէ, բայց Մկրտի ծառայս ձեւն ալ չի մերժեր: Դրոշմի մէջ բացարձակապէս եպիսկոպոսը կը ցուցնէ իբր պաշտօնեայ: Հաղորդութեան մէջ բաժակին ջուր խառնելու համար Յայտնութեան տեսիլքէն վկայութիւն մը կը յարմարցնէ, Զուրք բազումք, ժողովուրդ բազումք, սակայն բնագիրին մէջ գրուած է. Զջուրն զոր տեսեր, ուր նստէր պոռնիկն, ժողովուրդք են (33Տ.ԺԷ.15): Ապաշխարութեան խորհուրդին մէջ պաշտօնէին քահանայական աստիճանը կը սեպէ, եւ յատուկ եպիսկոպոսէ տրուած արտօնութիւն ալ կը պահանջէ: Վերջին օծումը պարզապէս Լատիններուն իմացածին պէս կը բացատրէ: Ձեռնադրութեան մէջ զանց կընէ ձեռաց գրութիւնը, եւ միայն գործիքներու տուուչութիւնները կը յիշատակէ: Ամուսնութեան մէջ նիւթ եւ ձեւ եւ պաշտօնեայ չի ճշդեր, եւ ամուսնալուծութիւնը բացարձակապէս կը մերժէ: 6. Պարտաւորիչ կը հռչակէ Աթանասի Կանոն հաւատոյ գրութիւնը, եւ 7. Հայերուն ալ կը տարածէ Յունաց հետ յուլիս 6-ին հաստատուած միութեան գիրը: 8. Կը հրամայէ, որ Հայերն ալ Լատիններուն հետ տօնեն Աւետումը, Յովհաննու ծնունդը, Քրիստոսի Ծնունդն ու Թլպատութիւնն, ու Յայտնութիւնն ու Տեառնընդառաջը: Վերջապէս կը յայտարարէ թէ Հայ պատգամաւորները, իրենց եւ կաթողիկոսին եւ ամենայն Հայոց անունով այդ ամէն կէտերը հաստատեցին, ընդունելով կամ մերժելով ինչ որ Հռոմայ եկեղեցին կընդունի կամ կը մերժէ: Սակայն ինչպէս ըսինք, յառաջագոյն կատարուած բանակցութիւններ եւ յայտարարութիւններ կը պակսին, եւ միայն Լատին պատգամաւորներուն համակերպելով Հայ պատգամաւորներն ալ ընդունած կըլլան: Թէպէտեւ Եւգինէոսի կոնդակին ներքեւ ստորագրած են վարդապետներէն

ոմանք, եւ յանուն մեր եւ յանուն մեծի կաթողիկոսին մերոյ եւ ամենայն Հայոց կընդունինք ըսած են, սակայն պէտք չէր որ այս ըստին որպէս եւ սրբութիւնդ ձեր վկայէ յաւելուածով (ՉԱՍ.Գ.481), զի ոչ թէ պատգամաւորներ ընդունելին պապէն պիտի իմանային, այլ պապը պատգամաւորներէն պիտի իմանար: Հետեւապէս այդ յայտարարութիւնը՝ ստացութեան անդորրագիրէն աւելի ոյժ չի կրնար ունենալ, քանի որ եթէ կանխորոշ ժողովական վաւերագիր մը գտնուէր, հարկաւ ժողովներու պաշտօնական հաւաքածոյին անցած կըլլար, սակայն այսպիսի գիր մը ոչ արձանագրուած է, եւ ոչ ալ եղած է:

1440. ԿԱՆՈՆԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Երբոր 1430 նոյեմբեր 22-ին Եւզինէոս իր հրահանգը կը հրատարակէ եւ կը յայտնէր թէ Հայ պատգամաւորները կաթողիկոսին անունով իր որոշումները կընդունին, պատգամաւորներէ ներկայացուած կամ ներկայացնել կարծուած Կոստանդին Վահկացի կաթողիկոսը այլեւս չկար: Նոյն 1439 տարւոյ ապրիլ 20-ին գրուած յիշատակարան մը կըսէ, թէ տէր Կոստանդին հայրապետը յայսմ ամի փոխեցաւ առ Քրիստոս (ՏԱՇ.50), ուրեմն նա մեռած էր 1439 տարւոյ սկիզբները, դեռ պատգամաւորները օգոստոս 25ին Փլորենտիա չի հասած, եւ ինչ որ յանուն Կոստանդին կաթողիկոսի կը գործուէր, վաւերական հանգամանքէ զուրկ էր, թէպէտեւ առանց այս պարագայի ալ՝ Փլորենտիոյ գործողութեանց մէջ վաւերականութեան հիմնական պայմաններուն բացակայութիւնը ակներեւ էր: Եւզինէոս որ 1439 դեկտեմբեր 15-ին Կոստանդին կաթողիկոսին կը գրէր, անոր ղրկած պատգամաւորներուն ետ դառնալուն առթիւ, հանգուցեալի մը ուղղած կըլլար իր գիրը: Գիր մըն ալ կուղղէր Կաֆացիներուն, վասն զի իսկապէս Կաֆայի գաղութին եւ ոչ բոլոր Հայ ազգին ներկայացուցիչները կրնային սեպուիլ եկողները: Յօդուածագիր մը այդ գիրը ուղղուած կըսէ Քէֆէի կաթողիկէից (11.ԱՄՍ.465), բայց քանի որ ասկէ առաջ նա ընդունած էր, թէ 1433-էն շատ տարիներ յառաջ Քէֆէի Հայերն իրենց եպիսկոպոսով Հռոմէն անջատեալ էին (11.ԱՄՍ.453), անուղղակի յայտնած կըլլայ, թէ Եւզինէոսի՝ Գենուացւոց միջնորդութեամբ Կաֆայի Հայոց հետ ունեցած յարաբերութիւնները, աւելի Կաֆայի մէջ գտնուող ունիթորական հատուածին հետ էր, քան թէ բոլոր հայաբնակութեան հետ: Պատգամաւորներ 1439 դեկտեմբերին Փլորենտիայէ մեկնեցան պապին առած ընծաներով, որոնց արժանացած էին իրենց հլու համակերպութեամբ, եւ պէտք էր որ ձեռուընին եղած նամակն ու հրահանգը շիտակ տանէին Սիս, կաթողիկոսին յանձնելու համար, բայց այդպիսի բան մը ըրած չեն, այլ Կոստանդնուպոլիսէ շիտակ ուղղուած են Խրիմ, եւ իջած Կաֆա՝ իրենց մեկնած տեղը, կատարուած գործերէն տեղեկութիւն տալու համար Կաֆայի Գենուացիներուն, որով ցուցած են թէ անունով միայն Հայոց կաթողիկոսին, իսկ իրօք Գենուացի կառավարիչին պատգամաւորներն են եղած, Լատին կրօնաւորներու գլխաւորութեան եւ առաջնորդութեան ներքեւ: Այսպէս կը վերջանայ Փլորենտիոյ ժողովին գացող պատգամաւորութիւնը: Հայաստանի շրջանակէն դուրս կատարուած, եւ որին այնչափ կը զբաղին հռոմէականներ, Հայոց եկեղեցւոյ Հռոմի հետ միաբանութեան վերջնական եւ պաշտօնական գործ մը ցուցնելու համար: Մենք գործին ընթացքն ու պարագաները ու շարժառիթները բացատրեցինք,

որպես զի ընթերցողներուն դիւրին ըլլայ իւրովի եզրակացութեան յանգիլ: Վերջին դիտողութիւն մըն ալ աւելցնենք: Ենթադրենք պահ մը որ Կոստանդինի ըրածն ու ըսածը, եւ պատգամաւորներուն խօսածն ու գրածը՝ օրինական բաներ ըլլան, միթէ կրնա՞ր Կոստանդին Վահկացին, առանց խորհրդակցութեան եւ առանց ազգին համաձայնութեան, առանց ազգային ժողովի եւ առանց կանոնական պայմաններու, ինքն իւրովի, Լատիններէն եկած ստիպման վրայ, գաղթականութենէ չորս եկեղեցականներու յանձնարարութիւն տալով, Հայոց եկեղեցւոյ դրութիւնը այլայլել, դաւանութիւնը փոխել, եւ կացութիւնը փոփոխել: Թերեւս Լատիններ, որ իրենց եկեղեցւոյ պետին վրայ անսխալականութեան եւ ամենակարողութեան ծիրքեր կընդունին, այսպէս հաւանին, բայց ոչ Հայեր, որ այդպիսի ծիրքեր չեն ճանչնար իրենց եկեղեցւոյն պետին վրայ:

1441. ՎԱՀԿԱՑԻՒՆ ՄԱՀԸ

Կոստանդին Վահկացիի մահուան պարագաները մակաբերելու համար, նորէն պիտի դիմենք Մեծփեցիին ընդհանուր կերպով տուած ծանօթութեան, թէ Սոյ վերջին վեց կաթողիկոսներէն, վեցին ալ դեղ մահու արբուցին (ԿՈՍ.55), որ եթէ առաջիններուն վրայ ի լրոյ տեղեկութիւն ալ կարծուի, գոնէ վերջինին համար գիտակցօրէն գրուած տեղեկութիւն պէտք է ըսուի, վասնզի ոչ միայն ժամանակիցի մը վկայութիւնն է, այլեւ գրուած է այն պարագաներուն մէջ, երբ Մեծփեցին իր ուշնորուշը Սոյ գործերուն վրայ սեւեռած էր, եւ անոր ընթացքը կը զննէր: Մեծփեցին լռելեայն կերպով նոյնը կը հաստատէ, երբ ուրիշ տեղ կը գրէ, տէր Կոստանդին կաթողիկոսն Սոյ գնաց առ Աստուած (ԿՈՍ.63), որ իր մէջ հեզնական շեշտ մը ունի: Վահկացիի անունը գովեստի արժանի բան մը չի ներկայեր, եւ իր ժամանակը աւելի զօրացած պիտի ըլլան այն զեղծումները, զորս Մեծփեցին կը թուէ, եւ մենք արդէն քաղեցինք (1049): Որչափ ալ աղթարմայութեան հակամէտ էր, սակայն իբր իրեն նպաստաւոր մը պէտք է նկատենք Եւգինէոսի կողմէ եղած միութեան հրաւերին, եւ Գենուացւոց ու Կաֆացւոց կողմէ եղած դիմումներուն հանդէպ վերապահութեան եւ զգուշաւորութեան դիրք բռնած ըլլալը (1437): Իր ժամանակին Կիլիկիոյ կացութեան վրայ շատ գրելու բան չունինք, զի իրարու դրացի Իսլամ պետութեանց փոխադարձ պատերազմներն են եղածները, որ Սիսի կացութիւնը չփոխեցին: Տարոսի եւ Ամանոսի մէջ հաստատուած Հայ բերդակալներէն մէկ մասն ալ անոնցմէ նուաճուեցաւ այդ միջոցին, եւ յատկապէս Կապանի բերդը 1435-ին (ՍԻՍ.561): Օսմանեան սուլտան Մուրատ Բ. աւելի ընդարձակեց իր աշխարհակալութիւնը դէպի արեւելք, եւ 1436 թուականը կրնայ նկատուիլ իբր սկիզբն Օսմանեան տիրապետութեան բուն հայաբնակ գաւառներու վրայ. մինչ ասկէ առաջ Հայերու վրայ տիրած էին, Փոքր-Ասիոյ գաղթականութեանց մէջ, եւ ոչ Փոքր ու Մեծ Հայաստանի վրայ:

1442. ՅՈՎԱՍԷՓԻ ՇՓՈԹՆԵՐ

Վահկացիին մահուան դառնալով, անոր բռնական վախճան ունենալուն իբր հաստատութիւն պէտք է նկատել՝ մահուանէն ետքը տիրող խռովութիւնն ալ: Դավրիժեցին 1437 տարեթիւով տէր Յովսէփ կաթողիկոս մը կը դնէ (ԴԱՎ. 336), զոր Երեւանցին ալ ընդունած է (ԶԱՄ. 17), եւ Չամչեան

ալ Յովսէփ Գ. կաթողիկոս մը անցուցած է ցուցակին (ՉԱՄ. ՅԱԲ. 92): Սակայն Մեծօփեցին այս անունով մէկը չի ճանչնար, այլ Կոստանդինի մահը յիշելով, անմիջապէս վրայ կը բերէ, եւ Գրիգոր անուն եպիսկոպոս մի դնեն կաթողիկոս (ԿՈՍ. 63): Նոյն ինքն Չամշեան ալ այլեւայլ տեղերէ քաղելով գտած է, որ Յովսէփ իցէ աշխարհիկ ոք, եւ նստեալ առանց օծութեան, եւ թէ ազգն բնաւ չընկալաւ զկաթողիկոսութիւննորա (ՉԱՄ. Գ. 485), այնպէս որ այսչափը գիտնալէն ետքը ցուցակի չընդունելուն իբրեւ բացայայտ նշան կը նկատենք 1439-ին գրուած յիշատակարանի մը տարօրինակ բացատրութիւնը ի հայրապետութեան Լուսաւորիչն (ՓԻՐ. 118), որպիսի ինչ ուրիշ յիշատակարաններու մէջ ալ տեսած է Չամշեան, ի հայրապետութեան մեծի աթոռոյն որ էր ի Սիս, եւ խափանեցաւ՝ բացատրութեամբ (ՉԱՄ. Գ. 486): Արդ այդ մանր տեղեկութիւնները իրարու մօտեցնելով կրնանք հաստատել, թէ Ղափրիժեցիէն Յովսէփի տրուած 1437 թուականը չի կրնար երբեք նկատի առնուիլ, իբր Վահկացիին կաթողիկոսութեան վերջը, քանի որ Վահկացիին 1438-ին գործելը (1437), եւ 1439-ին մեռնիլը (1440), հաստատուն վկայութիւններով ճշդուած է: Իսկ Յովսէփը պէտք է կաթողիկոսութեան թեկնածու, եւ ամէն միջոցները անխտիր գործածող մէկ մը ճանչնալ, որ ամենայն հաւանականութեամբ եւ ոչ իսկ եպիսկոպոս եղած է: Նա իր նպատակին հասնելու համար դաւաճանած է, եւ թերեւս բռնի կերպով հայրապետանոցին ալ տիրացած է, բայց Սսոյ հայաբնակութենէն ընդունուած չէ, եւ եպիսկոպոսներն ալ օծումը զլացած են, եւ իրենց մէջ միանալով եւ ժողովուրդն ալ թեւ թիկունք առնելով, իրենցմէ մէկը կաթողիկոսական աթոռ բարձրացուցած են: Այս կերպով անցած է 1439 տարւոյ մնացորդը Վահկացիին մահուանէ ետքը, կատարելապէս անիշխանութեան եւ կաթողիկոսական աթոռին բռնաբարձան միջոցը, որուն վրայ հնար չէ ընդունիլ բռնակալ Յովսէփի անունը, որով Յովսէփ Գ. կոչուածը՝ անդոյ կաթողիկոս կը դառնայ:

1443. ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ԽԼԱԹԵՑԻ

Նահատակներու թիւը որ անցեալ տարիներու մէջ բաւական շատ եղած էր, նուազած է այդ միջոցին, եւ միայն Յովհաննէս Խլաթեցիի անունը կը գտնենք հին յիշատաներու մէջ: Քսան տարեկան ժիր եւ առոյգ, գեղեցիկ եւ քաղցրերգակ երիտասարդ մըն էր Յովհաննէս, որ իր երգերով կը զուարճացնէր ամիրան, Խլաթի իշխանը, եւ հանապազ կայր առաջի նորա (ՆՈՐ.284): Իրեն կընկերանար տաճիկ երգեցիկ աղջիկ մըն ալ, բայց Յովհաննէսի հետ մըրցելով յաղթեալ լինէր (ՆՈՐ. 292), եւ ասկէ ծագեցաւ ստորին նախանձ մը, եւ ամիրային կողմէ Յովհաննէսը ուրացութեան յորդորելու ջանք մը: Վերջապէս ամիրան, 1439 տարւոյ առաջի օրերը անգամ մը առջեւը կանչելով, ստիպաւ կը պնդէ, եւ զրպարտութիւն ալ կաւելցնէ, թէ դու լեալ ես երբեմն մեղօք ընդ Տաճիկ կնոջն երգեցողի, եւ կը հետեւցնէ թէ պէտք է որ տաճկանայ եւ աղջիկը առնէ, որպէսզի կեանքը ազատէ (ՆՈՐ. 285): Յովհաննէսի մերժելուն վրայ, ամիրան կը հրամայէ բերդէն վար գլորել, բայց երիտասարդը դէմ կը դնէ, ասոր վրայ բրածեծ կընեն եւ ոտք ու ձեռք շղթայի զարնելով կը բանտարկեն: Գիշերը հրապոյր եւ սպառնալիք կը շարունակեն, մինչեւ որ Յովհաննէս կը տկարանայ, եւ կը խոստանայ ամիրային կամքը կատարել: Առտուն Յովհաննէսը

ծի հեծնելով քաղաքին մէջ փառաւորութեամբ կը պտտցնեն, բայց քրիստոնեաները կը ցաւին եւ սրտմտին, նոյն իսկ իր ծնողքն ալ: Այդ ցոյցերուն առջեւ Յովհաննէս կը զոջայ անմիջապէս, քահանաներուն կը դիմէ խոստովանելու եւ հաղորդուելու, բայց անոնք կը մերժեն խաղ ու կեղծիք նկատելով: Յովհաննէս լացով ու ողբով իր անկերծութիւնը կը վկայէ, եւ վերջապէս Առաջնորդի բարեկենդանին եկեղեցի երթալով կը խոստանայ հինգ օրերը անսուաղ անցնել, որ վերջէն հաղորդուի: Տաճիկները կիմանան, կերակուրի կը հրաւիրեն, կը մերժէ, ամիրային լուր կու տան, որ կը հրամայէ միջոց մը հանդարտ թողուլ մինչեւ որ թլպատուելու ստիպեն: Այսպէս օրերը կանցնին մինչեւ Բուն Բարեկենդանի նախընթաց շաբաթ օրը: Նոյն օրը վերջապէս զինքը կը ձերբակալեն եւ ատեան հանելու տարած ատեննին բերդէն անդին անցնիլ չուզեր, ուր յայտնած էր ուրացութեան հաւանութիւնը: Քարիւ եւ փայտիւ կը հարուածեն ու կը վիրաւորեն, եւ դատաւորին լուր կու տան, եւ քարկոծելու հրամանը ստանալով քարիւ ու փայտիւ հարեալ ջարդեցին զամենայն մարմին նորա, եւ այնպէս կը սպաննեն նոյն տեղը: Մարմինը կրակի կու տան, եւ միայն երեք օր ետքը կը նետեն քրիստոնէից մնացորդները թաղել: Նահատակութեան թուականը պիտի դնենք 1438 փետրուար 22, Կոստանդնուպոլսոյ ժողովի տօնին շաբաթ օրը, կէսօրուան մօտ, ժամը 6-ին (ՆՈՐ.298), որ տարին Առաջաւորն ալ կիյնայ փետրուար 2-ին (ՆՈՐ.292): Իսկ ձեռնագիրներուն մէջ տեսնուած 1437 թուականը՝ նշանակուած տօնին չի պատասխաներ, եւ շատ սովորական սխալանք մըն է թուատառերու փոխանակութիւնը ընդօրինակողներուն գրիչին ներքեւ:

Տ. ԳՐԻԳՈՐ Թ. ՄՈՒՍԱԲԷԳԵԱՆՑ

1444. ԱԹՈՂԸ ԿԸ ԳՐԱԻԷ

Կոստանդին Վահկացի մեռած էր 1439-ին ապրիլէն առաջ (1441), եւ նոյն տարւոյ նոյեմբեր 7-ին շաբաթ օր, Կաֆայի մէջ գրուած յիշատակարան մը՝ Գրիգորը իբր կաթողիկոս կը յիշատակէ (ՓԻՐ.119), յիշելով նաեւ նոյն քաղաքին կամ Հոնաց աշխարհին եպիսկոպոս Մաղաքիայի անունը, զոր արդէն մենք ալ յիշեցինք (1437): Ասկէ կը հետեւցնենք, թէ Գրիգոր կրցած էր ամառուան մէջ աթոռը գրաւել, քանի որ լուրը մինչեւ Խրիմ հասած էր, եւ Փլորետիայէ դարձող պատգամաւորութիւնը գոնէ Կոստանդնուպոլսոյ մէջ լսած պիտի ըլլար, աթոռին պարապութեան վերջացած ըլլալը: Ուստի եթէ պատգամաւորութիւնը ըստ ամենայնի կաթողիկոսական կերպարան ունեցած ըլլար, պէտք էր նախ Սիս, եւ ոչ թէ Կաֆա երթար: Միեւնոյն ամսաթիւերու բաղդատութենէն կը հետեւցնենք, թէ շատ երկար տեւած պիտի չըլլան Յովսէփի ոտնձգութիւնները եւ աթոռի շփոթութիւնները (1442): Գրիգորի նախընթացը պատմուած չէ, եւ ծննդավայրն ալ ծանօթ չէ, եւ միայն ազգատոհմով կամ լաւ եւս հայրանունով անցած է պատմութեան մէջ (ԴԱՎ.336): Մուսաբէգեանց կոչումին հնար չէ, տաճկական հնչմանը պատճառով տաճկական ծագում ալ տալ, այլ հարկաւ հայազգի Մովսէս իշխան մըն է, որ տիրող պետութեան սովորութեամբ Մուսա Բէգ կոչուած է: Ասկէց կը հետեւի Գրիգոր կաթողիկոսին իշխանագուն մը ըլլալը, եւ այդ ծագումն ալ իր զօրանալուն եւ աթոռը գրաւելուն պատճառն եղած

կըլլայ: Գրիգորի նկարագիրին եւ արժանիքին համար բնաւ նշանակութիւն չունի Կաֆացի Մաղաքիա արեղայէն՝ տեսնն Գրիգորի բարեպաշտի եւ աստուածասիրի եւ իմաստոյն գրուիլը (ՓԻՐ.119), զի հեռուէ հեռու, թէ անունը լսած՝ կաթողիկոսավայել ածականներ կը պատշաճեցնէ կաթողիկոս եղողին: Մենք դիտենք միւս կողմէն, թէ Կոստանդինի սպանութիւնը, Յովսէփի ոտնձգութիւնը եւ Գրիգորի յաջողութիւնը, իսկոյն ցնցեցին Արեւելեան վարդապետները, որոնք այլեւս ատենը հասած դատեցին, շատոնց ի վեր յղացած միտքերնին գործադրելու, համոզուած ըլլալով թէ այլեւս անելորդ էր Սոյ աթոռին իր տեղին վրայ բարեկարգուիլը, թէ սնոտի ակնկալութիւն էր Կիլիկիոյ հայրապետանոցին վրայ վստահիլը, եւ թէ այլ եւս պատճառ մըն ալ չկար, որ հայրապետական աթոռը իր պանդխտութիւնը շարունակէր, որուն միակ արդարացումը ազգային քաղաքական իշխանութեան Վաղարշապատէ դուրս ելած ըլլալն էր, եւ եկեղեցական իշխանութիւնն ալ շարունակեալ տեղափոխութիւններով անոր կը հետեւէր: Կիլիկիա ոչ միայն քաղաքական տեսակէտով իր նշանակութիւնը կորուսած, եւ շրջակայ իշխանութեանց ձեռք խաղալիք դարձած էր, այլ եւ եկեղեցական տեսութեամբ, անկարգ անկերպարան բան մըն էր եղած, ոչ ուսումն էր մնացած այնտեղ եւ ոչ օրէնք, վանքեր քայքայուած, վարդապետներ անարգուած, եկեղեցականութիւն ստորնացած, ուր ընդհակառակն Արեւելեան վիճակներու մէջ գնահատելի արժանիք կը ցուցնէին Տաթեւեան աշակերտները՝ Սիւնեցի եւ Վասպուրականցի կրկին ճիւղերով:

1445. ՀԵՐՄՈՆԵՑԻ ԵՒ ՄԵԾՈՓԵՑԻ

Այդ կրկին ճիւղերուն գլուխը կը գտնուէին Յովհաննէս Հերմոնեցի Սիւնիքի մէջ, եւ Թովմաս Մեծոփեցի Վասպուրականի մէջ: Յովհաննէս ի յեկեղեցեաց, ի վանաց Հերմոնի կոչուած է, առաջին անգամ յիշատակուած ատենը (ՄԵԾ.50), ուսկից կը հետեւի, ծննդեամբ Երզնկացի, իսկ առաջին կրթութեամբ Վայոցձորոյ Հերմոնի վանքէն ըլլալը, յետոյ Տաթեւացիին աշակերտած, եւ մեռներէն անմիջապէս կամ քիչ ետքը անոր յաջորդած, ինչպէս գրեցինք (1404): Այդ միջոցին, որուն վրայ կը խօսինք, նա էր վարժապետ եւ ուսուցիչ ճանչցուածը (ԿՈՍ.52), ինչպէս երբեմն կը ճանչցուէր վարժապետն Գրիգոր Տաթեւացին (ՄԵԾ.59): Յովհաննէս Կոլոտիկ կամ Գոլոտենց մակդիր անունով ալ յիշուած է (ԿՈՍ.78), սակայն ծագումն ու իմաստը պիտի դժուարանանք ճշդել, պէտք եղած բացատրութիւնը աւանդուած չգտնելով, Հերմոնեցիին գիրքը եւ Տաթեւացիէն ժառանգած հոգին զինքն կը պատրաստէին զլուխ կանգնիլ մեծ եւ կարեւոր գործին, որուն առաջին գաղափարը կրնանք տանիլ մինչեւ Տաթեւացին, հետեւաբար պէտք է անոր տանք՝ շուրջը գտնուողներուն եւ բոլոր Հայաստանի նշանաւոր վարդապետներուն հետ խորհրդակցութեանց նախածեռնութիւնը: Ինչպէս որ նախապատրաստութիւնները վերջացնելէ ետքը՝ ինքն եղաւ, որ ամէն կողմ հրաւերներ ցրուեց գալ եւ հաւաքուիլ ի խորհուրդն բարի եւ օգտակար: Թովմաս Մեծոփեցին, զոր իբր պատմագիր յաճախ յիշեցինք, եւ զանազան եղելութեանց մէջ ունեցած մասնակցութիւններն ալ պատմեցինք, ծնած էր Քաջբերունեաց Աղիովիտ գիւղաքաղաքը, որդի ազնուական Ստեփանոսի, եւ եղբայր Գորգի մելիքին, այսինքն

քաղաքի իշխանին: Հետոհետև աշակերտած էր Մեծփեցի եւ Սուխարի եւ Սալանապատի վանքերուն (ՏԱՇ. 418), որոնցմէ յետոյ փոխադրուեցաւ Տաթեւ 1406-ին (1397), եւ վերջապէս հաստատուած էր Մեծփայ մէջ իբրեւ առաջնորդ ուխտին (ՏԱՇ. 677): Տաթեւ երթալէն 35 տարիներ անցած էին, եւ թովմաս վաթսունը անցուցած էր ստոյգ, բայց երիտասարդական ժրութիւն կը կրէր տակաւին, աթոռին փոխադրութեան ձեռնարկին գործունեայ վարիչը ըլլալու չափ: Ինքն է որ կը գրէ թէ ի խնդիր ելաք Էջմիածնի իշխանութեանն եւ կաթողիկոսութեանն Հայկազեան սեռիս (ԿՈՍ. 62) եւ կը վկայէ իր նախաձեռնարկ ըլլալուն: Հետեւապէս պէտք է ընդունիլ թէ գլխաւորապէս այս երկուքն էին Հերմոնեցին եւ Մեծփեցին, որ գործին իրականացման համար կը խորհրդակցէին շարունակ: Հերմոնեցին շուտով կրցած էր իր գաղափարին յանկուցանել Արեւելեան վարդապետները եւ եպիսկոպոսները, որոնք արդէն պատրաստ էին վերջ տալ Ստոյ աթոռին եւ վերարծարծել լուսաւորչանիստ Էջմիածինը, եւ որոնց մէջ աւելի աչքառու ազդեցութիւն կը վայելէին Արտազու կամ Մակուայ եպիսկոպոս Գրիգոր, եւ Հաւուցթառայ եպիսկոպոս Ջաքարիա: Աւելի ծանց էր Մեծփեցիին աշխատութիւնը, որուն մասը շփման մէջ էր Աղթամարի վիճակներուն հետ, որ ինքզինքը Մեծ-Հայոց կաթողիկոս կը ցուցնէր, եւ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսութիւնը իրեն սեփական կը կարծէր: Աթոռին վրայ կը գտնուէր Ջաքարիա, Նահատակ Ջաքարիայի եւ վերջին Դաւիթին եղբօրորդին, որ շփութեանց միջոցէ մը ետքը կրցած էր աթոռին տէր դառնալ, եւ օրինաւոր պաշտօնավարութեան ձեռնարկել (1424): Մեծփեցին յաջողեցաւ Ջաքարիան ալ իր կողմը շահիլ, եւ Սիւնեցի ու Վասպուրականցի վարդապետներուն գործակից ընել Աղթամարցիներն ալ, անշուշտ Ջաքարիայի աչքին ցոլացնելով, Աղթամարէ Էջմիածին անցնելու հնարաւորութիւնը:

1446. ՇԱՐԺՈՒՄԻՆ ՇՈՒՐՁԸ

Շատ շահագրգիռ պատմութիւն մը ունեցած պիտի ըլլայինք, եթէ ժամանակին կատարուած բանակցութեանց եւ փոխանակուած տեսութեանց ու թղթակցութեանց վրայ կատարեալ տեղեկութիւններ գտնայինք, ուր տեսնուէին գործին մէջ գլխաւոր դեր վարողներուն զգացումները ու դիտումները, եւ իրարու հանդէպ մրցակից շարժումները: Մեծփեցին թովմաս, որ միակ ժամանակակից պատմողն է, երբ մինչեւ իսկ երազներն ու հանդիպումները իբր կարեւոր ինչ գիրի առած է, բոլորովին զանց ըրած է գործիչները եւ գործին հանգամանքները պատշաճ կերպով ներկայել: Իր գլխաւոր պատմութիւնն իսկ անարուեստ եւ ժամանակագրութեամբը շփոթ գրուած մըն է, եւ ինքն իսկ կը խոստովանի, թէ ծեր էի եւ յետ յիսուն ամացս սկսայ, վասն այսորիկ յետ եւ յառաջ գրեցի (ՄԵԾ.44): Որչափ եւս առաւել անկեալ ոճ պէտք էր ունենային աթոռոյ տեղափոխութեան յիշատակարանին երեք հատուածները, որոնք զանազան ժամանակներ գրուած են, եւ այն ալ եօթանասնամեայ եղած ատենները, երբ աւելի ցրուած էր, քան թէ յիսնամեայ եղած ատենը: Այսու հանդերձ մենք նախընթաց եւ հետեւորդ եղելութիւնները եւ մանր ակնարկները նկատի առնելով, պիտի աշխատինք փոքրիշատէ մեկնաբանել գործին եւ գործիչներուն հոգեբանական հանգամանքներն ալ, քանի որ ազգային եկեղեցւոյ պատմութեան

համար, նշանաւոր հանգրուան եւ կենսական ձեռնարկ մըն է հայրապետական աթոռին Սիսէ էջմիածին փոխադրուիլը: Անտարակոյս է որ մարդկային գործերու մէջ, որչափ ալբարձր տեսութիւններ եւ վսեմ գաղափարներ անոնց նշանակութիւնը մեծցնեն, անձնական եւ կողմնակի գրգիռներ չեն դադարիր համընթաց քալել հանրային գործերուն հետ: Մենք բաւական կը սեպենք որ գոնէ անձնականները հանրականներուն վրայ չտիրապետեն եւ հանրականներուն էութիւնը չեղծանեն: Անհաւատալի պիտի ըլլար ըսել, թէ Արեւելեայք բնաւ մասնաւոր եւ անձնական օգուտ չունէին այդ փոխադրութեան մէջ, որ պիտի զօրացնէր իրենց կողմը եւ իրենց ձեռքը պիտի անցընէր եկեղեցւոյ ուղղութիւնն ու վարչութիւնը: Մասնաւոր օգուտ մըն ալ կրնային յուսայ գործին գլուխ կանգնողները, Ամենայն Հայոց բարեկարգեալ ըլլալով, եւ այդ ակնկալութիւնը նախապէս կը գրգռէր Ջաքարիա Աղթամարցին, եւ նոյնը ունէին նաեւ Գրիգոր Արտաղեցին, Ջաքարիա Հաւուցթառեցին եւ Յովհաննէս Հերմոնեցին: Միայն Թովմաս Մեծփեցին այդպիսի մտածմունք չունէր, բայց անոր սիրտին մէջն ալ Վասպուրականցիներուն նախապատուութիւն ստանալուն յոյսերը կաճէին, թէ՛ Աղթամարի կաթողիկոսը իրեն հետ ունենալովը, եւ թէ անոր վարդապետներէն եւ եպիսկոպոսներէն շատերը շահած ըլլալովը: Այսպէս էր Արեւելեան վարդապետներուն կացութիւնը 1439-ին վերջերէն սկսելով, եւ մեծ ոգեւորում ստացած էր Մուսաբէգեանցին կաթողիկոսանալուն լուրը ստուգուելէն ետքը, եւ կը շարունակէր բովանդակ 1440 տարւոյ ընթացքը:

1447. ՄԵԾՈՓԵՑԻՆ ԵՒ ԿԻԼԻԿԵՑԻՔ

Երբոր Արեւելեայց մէջ այդ անցուդարձերը կը զօրանային ասդին Կիլիկիոյ մէջ Մուսաբէգեանց բնաւ լուրջ ձեռնարկ մը չէր ընէր, եւ ոչ ալ մեծ ազդեցութիւն կրնար ստանալ: Մեծփեցին յայտնապէս կը գրէ, թէ նոր եղեալ կաթողիկոսն ոչ իշխէ, զի բաղայս անուղայս եղեալ ունէր ի վերայ ինքեան (ԿՈՍ. 63): Այդ անուղայ գործերը կակնարկեն այն զեղծումներուն, զորս անգամ մը քաղած ենք (1409), եւ կրկնել չենք ուզեր: Կերեւի թէ աթոռին մէջ եպիսկոպոսներ ալ շատ չէին, ոչ թէ ձեռնադրուելիք չգտնուելուն համար, այլ մրցակիցներ եւ ազդեցութիւն վարողներ չշատացնելու համար: Այս նպատակը կը տեսնանք մենք, երբ կը կարդանք թէ ի նոյն աւուրքն, այսինքն կաթողիկոսութեան տիրանալուն պէս Մուսաբէգեանց անմիջապէս եօթն նոր եպիսկոպոս ձեռնադրէ (ԿՈՍ. 63), կամ ուրիշ օրինակներու համեմատ հինգ եպիսկոպոս (ԿՈՍ. 88), որ է սովորական դարձած Ե եւ Է թուատառերու շփոթութիւնը: Ասոնք հարկաւիր կուսակիցներն են եղած, որ իրեն պաշտպան պիտի հանդիսանային, որովհետեւ ինչպէս շփոթութեանց ատեն սովորական է, հակառակութիւններ ալ կը զօրանային Մուսաբէգեանցի դէմ: Կիլիկեցի չորս եպիսկոպոս ի ներքին կողմանցն, որով կրնանք իմանալ թեմակալ եպիսկոպոսները, իրենք ալ զգուած աթոռին անկարգութենէն նամակ ողջունի եւ մեղադրութեան կը գրեն ամենայն արեւելեան վարդապետաց եւ եպիսկոպոսաց եւ ուղղակի Մեծփեցիին ուղարկեն, որպէս զի ցրուէ եւ գործէ: Նամակին մէջ կը գրէին, թէ խոտան եւ անպիտան գտաք ի մէջ ամենայն ազգաց, եւ նոր կարգադրութեան մը պէտքը զգացնելով, կը յայտարարէին օր առաջ գործի ձեռնարկել: Այս

պարագայն կը ցուցնէ թէ փոխադրութեան գործը Կիլիկիոյ եպիսկոպոսական մարմինն հաւանութիւնն ալ ստացած էր, գոնէ մասնակի եւ ընդհանուր համաձայնութիւն մը կը տիրէր ազգին զանազան մասերուն մէջ: Միանգամայն կը հաստատէ Մեծփեցիին ստանձնած գործունեայ դերը, եւ ամէն կողմ անոր անունին լսուած ըլլալը, որ Կիլիկեցի եպիսկոպոսներն ալ իրեն կը դիմէին եւ իրեն կը վստահէին, բոլոր Արեւելեաններուն հաղորդել իրենց գիրը, եւ անոնք գործի յորդորել: Բարեդէպ առիթ մը Մեծփեցիին գործը կը դիւրացնէ, զի Էջմիածնեցի կրօնաւոր մը կու գայ իրեն այն օրեր, որուն կը յանձնէ զնամակն ողջունի Կիլիկեցի եւ զիսկոպոսներուն եւ կը յանձնարարէ սփռել առ ամենեսեան (ԿՈՍ. 64): Պէտք չէ ենթադրել որ Կիլիկեցի եպիսկոպոսներ Արեւելեաններէն իւրաքանչիւրին զատ զատ գրած ըլլալն, այլ Մեծփեցիին ուղղուած գիրն է, զոր Էջմիածնեցի աբեղան ծոցը գրած վանքէ վանք եւ վիճակէ վիճակ շրջելով ամէն մէկուն կարդացնել պիտի տար: Այս պարագայն իբր երկրորդ պատճառ նկատած է Մեծփեցին (ԿՈՍ. 63) իր ձեռնարկին, որով սկսաւ հետապնդել Էջմիածնի իշխանութեան (ԿՈՍ. 63), այսինքն է հայրապետական աթոռը Էջմիածնի մէջ վերահաստատելու: Իրօք ալ մեծ ոյժ մըն էր այդ նամակը: Եղելութիւնը տեղի ունեցած է 1440 տարուոյ սկիզբները, զի 1441-ին սկիզբները Հերմոնեցիէն եկած Ժողովին հրաւերին համար, յետ միոյ ամի եկն պատասխանի կըսէ (ՄԵԾ. 65), որով Կիլիկեցուց նամակին ազդեցութիւնն ունեցած ըլլալն ալ կը յայտնուի: Մեծփեցիին գործի մղուելուն պատճառներուն մէջ երազներ եւ պատահարներ ալ կան, որոնց մէջ նշանաւոր է Ստեփանոս Աղթամարցի աբեղային խօսքը վասն է՞ր ոչ գան յԱղթամար ի հնազանդութիւն Ջաքարիա կաթողիկոսին (ԿՈՍ. 66), որով կը շեշտուի Վասպուրականցոց միտքը, Ջաքարիա Աղթամարցին Էջմիածին տանելով Ամենայն Հայոց կաթողիկոս հռչակել:

1448. ՄՈՒՍԱԲԷԳԵԱՆՑ ՈՒ ՊԱՊԸ

Աղթամարի նկատմամբ կազմուած այդ կարծիքը այնչափ տարածում ստացած էր, որ փոխադրութեան խնդիրին մէջ դէմ առ դէմ եղող երկու կողմերէն, անոնք որ նպաստաւոր էին Աղթամարական կը կոչուէին նմանաձայնութեամբ բառախաղ կազմելով Աղթարմայական անունին հետ, որով կը կոչուէին Կիլիկեցիք, որ փոխադրութեան մասին աննպաստ կարծիք ունէին: Գրիգոր Մուսաբէգեանցի ալ աղթարմայական խմորէ վարակուած ըլլալուն իբր նշան կրնանք նկատել, 1440-ին իր կողմէն Եւզինէոս Դ.ի գրուած նամակը, զոր տարած է Ալբերդոս անուն Լատին կրօնաւոր մը: Չենք ուզեր խնդիր յուզել, թէ ուղղակի Սիսէ դրկուած գիր մըն է՞ր այն թէ ոչ Կաֆայէ գրուած նամակ, իբր պատասխան Եւզինէոսի յանձնած նամակին: Սակայն ընդունելով ալ թէ Գրիգորէ գրուած ըլլայ, դժուար է ճշդել, թէ ինչ ըսել կուզէ երբոր կը գրէ, բարձրագոյն բարբառ թղթոց քոց, որ ճառագայթէ իբր զարեգակն եւ զաստեղս, կամ իբրեւ զջինջ զոսկի թանկագին (ԱԶԱ.104): Եւզինէոսի նամակը Կոստանդինի էր ուղղուած (1440), ուստի պէտք էր որ անոր մահէն ետքը Գրիգոր զգացնէր իր յաջորդելը եւ պատասխանելը: Դիտելու կէտ մըն է նաեւ որ այդ նամակին մէջ հրահանգ կոնդակին վրայ (1439) ամենեւին ակնարկ չըլլար: Եթէ այս լռութիւնը կամաւոր է, մերժելու ձեւ մը կառնէ, իսկ եթէ պատահական է, հրահանգին Սիս դրկուած չըլլալը կը

ցուցնէ, եւ Կաֆայի մէջ պահուած կըլլայ, եւ դիտողութեան արժանի կարելոր պարագայ կը դառնայ: Սոյ կէտերը նկատի առնուած ատեն, Ալբերդոսի տարած նամակը նշանակութիւնը կը կորսնցնէ, եւ պարզապէս քաղաքավարութեան կամ ակնկալութեան նամակ մը կը դառնայ, որուն կարելորութիւն տալ պէտք չըլլար: Ընդհակառակն յօդուածագիր մը այնչափ մեծ նշանակութիւն կուզէ տալ Փլորենտիոյ ժողովին եւ Եւգինէոսի կոնդակին, որ կը յայտարարէ թէ բուն Հայաստանի վարդապետները տեսնելով Կոստանդին կաթողիկոսին ի միութիւն դիմումը աթոռի փոխադրութիւնը կատարեցին (11.ԱՄՍ.466): Սակայն այդ դիտողութիւնը, դիտողին նպատակին հակառակը կապացուցանէ, եւ Կոստանդինին ըրածը՝ անհատական գործ եղած ըլլալը կը հաստատէ, որով կը յայտնուի թէ Հայ եկեղեցւոյն ընդհանրութիւնը անոր գրածը չընդունեցաւ եւ մերժեց: Իսկ մենք դիտել կու տանք, որ Մեծօփեցին՝ Սոյ վրայ բարդած 12 մեղադրութեանց մէջ, ամէնէն մանր պարագաներու իջնալով մէկտեղ, Կոստանդինի միութեան կամ Եւգինէոսի կոնդակին գոյութիւնն իսկ կանգիտանայ: Ասկից կրնանք հետեւցնել թէ միութիւն կամ կոնդակ՝ բնաւ մտադրութեան չեն առնուած, կամ այն է որ Արեւելեաններ տեղեկութիւն իսկ չեն ունեցած, եւ կամ կարելորութենէ զուրկ են դատած, եւ հիմնուած են այն կէտին վրայ, թէ Կիլիկեցւոց մէջ մնացեալ էր խմոր աղթարմայութեան Կոստանդեայ Կեսարացւոյ եւ Գրիգորի Անաւարզեցւոյ (ԿՈՍ.55), եւ ոչ թէ նոր զարկ մը ստացած էր Կոստանդին Վահկացիի եւ Գրիգոր Խանձողատի ձեռքով: Արեւելեայք յայտնապէս նկատի կառնեն ինչ որ մնացեալ էր ու հին էր, եւ ոչ թէ բան մը որ նոր գործուած ըլլայ:

1449. ԱԶՆԻ ԱՆՅԱՅՏԱՑՈՒՄԸ

Երբ աթոռոյ փոխադրութեան խորհուրդը տակաւ դէպի լուծումը կը յառաջէր, եւ ամէն տեսակ պարագայ, պատահար ու երագ այդ նպատակին վրայ կը մեկնուէր, ամէնէն աւելի նշանակութիւն կը ստանար Լուսաւորչի Աջին Սիսի հայրապետանոցէն անհետանալ կամ գողցուիլը: Մեզի զարմանալի կը թուի, որ Մեծօփեցին ակնարկ իսկ չունի այդ անհետացման վրայ, այնչափ որ թերեւս Մեծօփեցիին կրթնելով անհետացումը ուրանայինք, եթէ բազմաթիւ ժամանակակից յիշատակարաններ զայն չհաստատէին: Անհետացման թուականն ալ բացատրութեանց կը կարօտի, զի մինչ նորեր ինչ ինչ յիշատակարաններու կրթնելով 1441-ին կը դնեն անհետացումը (ԶԱՄ.Գ.486), անդին ուրիշ յիշատակարան մը, 1439-ին գրուած, որոշակի կը հաստատէ թէ յայսմ ամի վերացեալ եղեւ Աջն ի Սոյ, եւ ոչ գիտեմք զինչ եղեւ (ՓԻՐ.119): Եթէ թուականին գրութեան կամ ընդօրինակութեան մէջ սխալանք սարդած չէ, Աջին անյայտացումը Գրիգորի կաթողիկոսութենէն առաջ եղած կը հանդիպի՝ եւ Գրիգոր առանց Աջի կաթողիկոս եղած կըլլայ: Մենք կը դժուարանանք այդ ենթադրութիւնը ընդունիլ, զի այդ առիթին Գրիգորի կաթողիկոսութիւնն իսկ անընդունելութեան հանդիպած կըլլար, եւ Մեծօփեցին ալ առանց դիտողութեան դնեն կաթողիկոս չէր ըսեր (ԿՈՍ. 63): Չամշեան ալ Մուսաբէգեանցին առանց հաւանութեան երեւելի առաջնորդաց եւ աթոռաց նստել ըլլալը միայն կը յիշէ (ԶԱՄ. Գ. 486), մինչ Գրիգորի նախորդներն ալ նոյն կերպով նստած էին: Ուստի 1439-ին անյայտացումը իբրեւ

անհաւանական մէկդի թողլով, կը նախադասենք ուրիշ յիշատակագիրի մը ըսածը, որ այսպէս կը գրէ 1441-ին Յայսմ ամի ՊՂ. դարձեալ յայլ իմն պատահումն հանդիպեցաւ Հայոց ազգիս քանզի Աջ սուրբ Լուսաւորչին մերոյ, որ կայր հիմի քանի ժամանակ ի Սիս քաղաքի, անյայտ եղեւ, ոչ գիտենք թէ ինքն զինքն ծածկեց, եւ ի մեծ նեղութեան կան եւ ի տրտմութեան Հայոց ազգս վասն այս պատճառի, եւ զկաթողիկոս Գրիգոր բազում չարչարեցին եւ այլ եպիսկոպոսանք ընդ նմա վասն Աջին Լուսաւորչին մերոյ ի ձեռն ընտրելոյ եւ արդարոյ առն միոյ, եւ վրայ կը բերէ Խաչափայտին, Լուսաւորչի նշխարաց, Վարագայ խաչին, եւ Սուքիասանց ոսկրներուն գիւտերը (ՓԻՐ. 125): Յիշատակարանը գրուած է 1441 մարտ 15-ին, եւ հարկաւ բաւական ատեն անցած էր, մինչեւ որ հեռաբնակ յիշատակագիրը գոյժը իմանար, հետեւաբար յարմարագոյն կու գա 1440-ին վերջին ամիսներուն գնել անյայտացումը: Իսկ անյայտացումը պէտք է վերագրել այն Կիլիկեցի եպիսկոպոսներուն որոնք Արեւելեանները փոխադրութեան կը քաջալերէին իրենց նամակով (1447), եւ այդ նպատակով Մեծփեցիին կը դիմէին: Անշուշտ փոխադարձ համեմատութեամբ կազմած են այդ հնարքը, փոխադրութեան գործը դիւրացնելու համար, որով Սուսաբէգեանցը եւ իր համախոհ եպիսկոպոսները նեղի դնելնին, հաշիւով եղած գործ մը կը տեսնուի, ճշմարտութիւնը ծածկելու համար: Նոզնիսկ Մեծփեցիին խոր լռութիւնը Աջին անյայտացման մասին, կշռուած լռութիւն մը կըլլայ: Գողութեան խորհրդակից եւ գործակից եղած ըլլալովը, նա չէր կրնար ոչ ճշմարիտը խոստովանիլ, եւ ոչ անգիտակի պէս կեղծել, եւ յարմարագոյն սեպած կըլլայ լռելը: Լուսաւորչի Աջին Հռոմկլայի առումէն եւ Եգիպտացիներէն գրաւուելէն ետքը, նորէն ետ առնուած, եւ Սիսի մէջ պահուած ըլլալը, իր կարգին գրած ենք (1198) եւ կրկին այդ կէտին վրայ չենք անդրադարձնար:

1450. ԺՈՂՈՎԷՆ ԱՌԱՋ

Այս նախապատրաստութիւններով՝ Արեւելեայք հետզհետէ փոխադրութեան գործին յաջողութիւնը կապահովէին, ջանալով միւս կողմէն կողմնակիցներու թիւը ընդարձակել, եւ հայաբնակութեանց ամէն կողմերէն համամիտներ ունենալ, որովհետեւ թէ յաջողութեան հիմ եւ թէ օրինաւորութեան փաստ՝ պէտք էր ըլլար գործին հակառակութեան չհանդիպիլը, եւ ընդհանուր համակամութեամբ եւ հաւանութեամբ ընդունիլը: Ամբողջ 1440 տարին այդ նախապատրաստութիւններով, հնարագիտութիւններով եւ թղթակցութիւններով անցաւ, եւ 1441-ի սկիզբները Յովհաննէս Հերմոնեցին, իբրեւ ամէնէն աւելի հեղինակաւոր անձնաւորութիւն, եւ Տաթեւեան աշակերտութեան պետ, եւ Եռամեծ Տաթեւացիին յաջորդ, ամէն կողմեր շրջաբերական հրաւիրագիրեր դրկեց, փութանակի եւ առանց յապաղանաց գալ եպիսկոպոսօք եւ վարդապետօք ի խորհուրդն բարի եւ օգտակար, զի մի ի յապաղելն սատանայ խափանումն ածէ գործոյն: Ժամագրութեան ատենը որոշուած էր Ջատիկէն ետքը, իսկ օրուան որոշումը չենք գտներ, ի հարկէ պիտի նայէին որ բաւական թուով ժողովականներ հաւաքուած ըլլան: Ժողովատեղի որոշուած էր նոյն Էջմիածինը, ուր պիտի վերահաստատուէր հայրապետական աթոռը: Էջմիածինը Երեւանի ամիրայ Եաղուպ պէկի իշխանութեան ներքեւ էր (1429). ուստի Հերմոնեցին

հոգաց անոր հետ ալ բանակցիլ, եւ անկէ ապահովութեան գիր ստացաւ, զալ վաղվաղակի եւ հաւաքուիլ էջմիածնի մէջ, եւ առանց ահի եւ երկիւղի կատարել զխնդիրս: Մեծփեցին Կիւրոսի կը բաղդատէ Եաղուպը, որ Հայոց զբազում ամաց աւերեալ աթոռը կամեցաւ նորոգել, ինչպէս Կիւրոս նորոգեաց զԵրուսաղէմ (ԿՈՍ.65): Հերմոնացիին հրաւերը որչափ ալ փութանակի եւ առանց յապաղանց գալու համար էր, սակայն բաւական կանուխէն զրկուած պիտի ըլլայ. վասնզի Մեծփեցին հրաւերը առնելէն ետքը, Մեծփէ Արճէշ եկած, Արճէշի մէջ ուղեկիցներու պզտիկ կարաւան մը կազմած, եւ Արճէշէ մեկնելով հետզհետէ հանդիպած է Ղարօնք կամ Պայագիտ քաղաքը, Ակոռի աւանը՝ Մասիսի կողը, Արտաշատու Խորվիրապը, եւ Այրիվանքի Ս. Գեղարդը, անկէ անցած է Տաթեւ մեծ վարդապետին հերմոնացիին մօտ, եւ անկէ եկած է Երեւան, որ ժամադրավայրն էր զանազան կողմէ հասնողներուն (ԿՈՍ. 68): Ուրիշ եկողներուն մասին ալ պէտք է նկատի առնել տեղերնուն հեռաւորութիւնը եւ ուղեւորութեանց դժուարութիւնները, եւ հետեւցնել թէ գոնէ երեք ամիս առաջ հրաւիրագիրները զրկուած են, որով 1441 Աստուածայայտնութեան տօնէն առաջ հրաւերները յղուած կրնանք ըսել:

1451. ՓՈԽԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ԱՐԴԱՐԱՑՈՒՄԸ

Գործին արտաքին հանգամանքները պատմած ատեննիս, անոր ներքին կողմերն ալ հարկ կըլլայ աչքէ չվրիպեցնել, թէ ի՞նչ իրաւունքով եւ ի՞նչ օրինաւորութեամբ պիտի կատարուէր աթոռին տեղափոխութիւնը: Նախեւառաջ ըսենք թէ Սիս կաթողիկոսութեան սկզբնական եւ օրինական աթոռը չէր, այլ զանազան օթարաններէն մէկն ալ այն էր, բնաւ տարբերութիւն չունենալով Դուինէ, Աղթամարէ, Արգինայէ, Անիէ եւ Հռոմկլայէ, ուր հետզհետէ աթոռը փոխադրուած էր պարագայից յարմարութեամբ, այնպէս որ եթէ տեղափոխութիւնը ներեալ չէր, բոլոր յիշեալ տեղերը նստող կաթողիկոսները հակաթոռներ պիտի նկատուէին: Հատեւաբար այդ վերջին տեղափոխութիւնն ալ պէտք չէ որեւէ դիտողութեան նիւթ ընել, եւ չենք իմանար թէ ինչպէս Եփրեմ Աջապահեան կրնայ պնդել, թէ հայրապետական շառաւիղ առ ի սրբոյն Գրիգորէ Լուսաւորիչէն սկսեալ, մնաց ի գերագահին Կիլիկիոյ (ԱԶԱ. 52): Մանաւանդ որ եթէ առաջին տեղափոխութիւնները հայրապետական աթոռը նախնական եւ նւիրական տեղէն կը հեռացնէին, վերջին տեղափոխութիւնը զայն պատահական եւ օտարական թափառումներէ ազատելով իր նախնական եւ նուիրական տեղը կը դարձնէր: Նկատողութեան արժանի է նաեւ, որ թափառումներուն միակ արդարացուցիչ փաստը, քաղաքական իշխանութեան կեդրոններուն տեղափոխութիւնն էր, երբ հետզհետէ մարզպաններ Դուին, Արծրունիներ Աղթամար, Բագրատունիներ Անի, Պահլաւունիներ Հռոմկլայ, եւ Ռութինեաններ Սիս կը տանէին իրենց իշխանական կեդրոնը: Այլ երբ քաղաքական իշխանութիւնը իսպառ կը ջնջուէր ազգին մէջէն, եւ Հայաստանի տիրող պետութիւնը ոչ Եգիպտականն էր եւ ոչ Կիլիկեանը, այլեւս ոչ մի արդարացուցիչ պատճառ չէր մնար, որ պանդխտութիւնը շարունակէր, եւ հայրապետական աթոռը իր նախնական եւ նուիրական սրբավայրէն դուրս թափառէր: Քաղաքական անկումը՝ եկեղեցական անկումն ալ առաջ բերած էր հայրապետութեան վրայ, որ իր շուքն ու փառքը

կորուսած, ափ մը բախտախնդիր եկեղեցականներու ձեռք մնացած, ազգային մարմնոյն հսկողութենէն հեռացած, ուղղութիւն եւ աւանդութիւն մոռցած, եկեղեցւոյ շահն ու սրբութիւնը մէկ կողմ թողած, լոկ անձնական եւ անկաճալից գործերու կը հետեւէր, աւելի ճիշդն ըսելու համար՝ կաթողիկոսական աթոռը իր ազդեցութիւնը կորուսած, լերան մը անկիւնը ինքնիր գլուխ լքուած, անուն մըն էր եղած այլեւս առանց իրական իշխանութեան եւ գործնական օգտակարութեան: Այդ կացութեան ինկած էր Սիսը, եւ հնար չէր որ իբր եկեղեցւոյ գերագոյն հայրապետին աթոռանիստ մնայր, մանաւանդ որ բաւական ատենէ իվեր ձեռնարկուած միջոցները, Գրիգոր Տաթեւացիի ճիգերը, Պօղոս Գառնեցիի աշխատութիւնները, եւ հանրային զգացումին պահանջները, արդիւնք մը չէին ունեցած վիճակը փոփոխելու, բարեկարգութիւնը վերականգնելու, եւ արժանաւոր եւ օրինաւոր կացութիւն մը վերարժարծելու: Սոյ աթոռանիստը իր յետին ստորնութեան հասած էր, ամէնէն անկեալ խիղճերն ալ յուզելու, եւ նոյնիսկ Սոյ եպիսկոպոսներն ալ զգուեցնելու չափ (1447), որուն չէր կրնար երբեք յարմարիլ գերագահին Կիլիկիոյ կոչումը (ԱԶԱ.52):

1452. ՀԱՄԸՆԹԱՑ ՊԱՐԱԳԱՆԵՐ

Աթոռի տեղափոխութեան ոչ թէ լոկ արդարացեալ, այլեւ պահանջեալ գործ մը եղած ըլլալը ընդունելով մէկտեղ, կրնայ դիտուիլ թէ ուրիշ տեղափոխութիւններ կատարեցին պաշտօնի վրայ եղող կաթողիկոսներ, մինչ այս անգամ նոյն կաթողիկոսը չէր, որ Սիսէ Էջմիածին կը փոխադրուէր, այլ նոր կաթողիկոս մը կընտրուէր Էջմիածինի մէջ: Չամչեան, այդ կէտը պարզելու համար կը յիշէ նախապէս, թէ Մուսաբէգեանցի ընտրութիւնը կատարուած էր առանց հաւանութեան երեւելի առաջնորդաց եւ աթոռոց, որով ըսել կուզէ թէ օրինաւորապէս ընտրեալ կաթողիկոս չէր, եւ թէ ազգը իրաւունք ունէր զայն չընդունիլ եւ չճանչնալ, եւ նոր ընտրութիւն կատարել: Իրօք ալ պատմուած պարագաներն ալ կը վկայեն, թէ նախորդին սպանութեամբ, եւ հետապնդողի մը դէմ մրցելով յաջողած էր Մովսէս իշխանի որդի Գրիգոր՝ հայրապետական աթոռին տիրանալ (1441), եւ ինչպէս Յովսէփը (1442), նոյնպէս Գրիգորն ալ հնար էր կաթողիկոսներու շարքին մէջ չառնել: Ուրիշ պարագայ մըն ալ ունինք նմանապէս Չամչեանէ յառաջ բերուած, անշուշտ աղբիւրէ մը քաղելով, թէ Արեւելեայք գրեցին առ Գրիգոր Մուսաբէգեանց եւ հրաւիրեցին գալ յԷջմիածին, եւ թէ սա չեառ յանձն գալ անդր (ՉԱՄ. Գ. 486): Ասկէ ալ կը հետեւի որ Մուսաբէգեանց երթալ չուզելով, հրաժարեալ նկատուեցաւ, եւ թէ ոչ յայտնապէս, գոնէ լռելեայն նոր ընտրութեան հաւանեցաւ, կամ թէ իբր ըմբոստ դատուեցաւ, եւ գահընկէց հռչակուեցաւ: Չամչեանի յառաջ բերած պարագաները նկատի չառնելով ալ, մենք պիտի յայտարարենք թէ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ սկզբունքով՝ ոչ աթոռը, եւ ոչ եկեղեցին, որեւէ աթոռակալի կամ հայրապետի տիրապետական կամքին չեն յանձնուիր: Հայոց եկեղեցին, իր կաթողիկոսներն ալ ազգային ընդհանուր ժողովին ենթարկեալ գիտէ, եւ ժողովով դատուելնին ու գահընկէց ըլլալնին կընդունի: Պատմութիւնը մեզի ցուցուց թէ դատուած եւ արդարացած, եւ թէ դատուած ու դատապարտուած եւ թէ ժողովով գահընկէց հռչակուած կաթողիկոսներ, որ այդ սկզբունքին գործնական ցուցմունքներն են: Ըստ այսմ, եթէ Մուսաբէգեանցի ընտրութիւնն օրինաւոր համարուի կամ ոչ, կամ եթէ Մուսաբէգեանց Էջմիածին

երթալու հրաւիրուած ըլլայ կամ ոչ, երբոր համակամ եւ համաձայն ազգային ժողով մը դադարած կը հռչակէ Մուսաբէգեանցի կաթողիկոսութիւնը, եւ եւ աթոռը դադարձ ճանչնալով, նոր կաթողիկոս կընտրէ, այլ եւս խնդրոյ տեղի չի կրնար ըլլալ գործին կանոնաւորութեան, եւ նոր ընտրեալին օրինաւորութեան վրայ: Երբոր Պիսայի եւ Կոստանդինոյ ժողովները, պաշտօնի վրայ գտնուողները մերժելով Աղէքսանդր Ե կամ Մարտինոս Ե. պապերը ընտրեցին (1431), եւ երկուքն ալ իբրեւ օրինաւոր պապեր ընդունեցան Հռոմէականներէն, չենք իմանար թէ ինչպէս Հայ հռոմէականները յաւակնին հակաթոռ մը ցուցնել Վաղարշապատի ազգային ժողովէն ընտրուած կաթողիկոսը (ԸՍՏ. 248), որպէսզի օրինաւոր կաթողիկոսութիւն սեփականեն Կիլիկիոյ աթոռին, եւ Կիլիկիոյ անունով արդարացնեն դարեր վերջ ստեղծուած Հայ կաթօլիկ կաթողիկոսութիւնը: Հակաթոռութեան վճիռը ոչ թէ աթոռակալ մը կու տայ իրեն մրցակիցին դէմ, այլ հանրութիւնը, այսինքն ազգն ու եկեղեցին, մէկուն գիրքը պաշտպանելով եւ զօրացնելով, եւ միւսին ներքին ու արտաքին ճանաչումը զլանալով, մին օրինաւոր ու միւսը ապօրէն մին աթոռակալ ու միւսը հակաթոռ կը վճռէ: Վաղարշապատի ժողովը ազգին հանրութեան օրինաւոր ներկայացուցիչն էր, իր որոշումը վաւերական եղաւ օրէնքով եւ կանոնով, հաստատուն եղաւ գործով եւ արդիւնքով:

1453. ԺՈՂՈՎԻՆ ՆԵՐԿԱՆԵՐԸ

Վաղարշապատի 1441 տարւոյ ժողովին ընդհանուր ազգային ժողով ըլլալուն կը վկայեն անոր կազմութիւնը, եւ ներկաներուն թիւը: Մեծօփեցին աւելի քան զերեք հարիւր անձինս կը հաշուէ ներկայ եկեղեցականաց թիւը (ԿՈՍ. 53), եւ այս բաւական է, առանց պէտք ունենալու յիշատակարանի մը համեմատ եօթն հարիւրի բարձրացնելու ներկայից թիւը (ՓԻՐ. 133): Ժողովի եկողներուն ամէնքն ալ ծայնի պէր անձինք էին, զի երեսունէ աւելի ականաւոր եւ անունով յիշուած ներկաներէն, եւ քսանէ աւելի գրաւոր մասնակցողներէն զատ՝ կային այլ բազում վնօրայք եւ կրօնաւոր սուրբ հարք եւ պատուական երիցունք (ԿՈՍ. 52), կամ ուրիշ բառերով վանահայրներ, վարդապետներ եւ աւագերէցներ, որոնք միշտ ժողովներու մէջ ընդունուած էին, ինչպէս Սոյ (ԿԱԼ. 460) եւ Ատանայի (ԿԱԼ. 565) ժողովներուն մէջ ալ ներկայ էին: Աշխարհական ներկայացուցչութիւնն ալ պատրաստ էր, եւ այս դիտմամբ կը յիշուին ազատք եւ որդիք ազատաց, ձեռնաւորք եւ տանուտէրք (ԿՈՍ. 53), որոնք քաղաքական կարգերու խանգարուելէն ետքը, նախարարներու եւ սեպուհներու ու իշխաններու տեղը կը բռնէին, եւ դարուն սովորութեան համեմատ աշխարհիկ դասակարգը կը ներկայացէին: Անունով յիշուած եպիսկոպոսներն ու վարդապետները կը քաղենք Մեծօփեցիէ (ԿՈՍ.51-53): Նախապէս յիշենք չորս աթոռները, որոնք հին կանոնով կաթողիկոսընտիր ճանչցուած էին, իբրեւ զանազան բաժիններու ներկայացուցիչներ (930): Ըստ այսմ կը տեսնենք որ Վաղարշապատի ժողովին ներկայ էին Գրիգոր Արտագի, Գրիգոր Հաղպատի, Շնաւոն Տաթեւի եւ Յովհաննէս Բջնոյ եպիսկոպոսները: Սիւնեցիներու եւ հիւսիսային գաւառներու կողմէն հոն էին Յովհաննէս Հերմոնեցի մեծ վարդապետը, Զաքարիա Հաւուցթառայ եւ Ստեփանոս Սիւնեաց արքեպիսկոպոսները, եւ անոնց հետ Զաքարիա Նորավանքի ու Մարտիրոս Սեւորդեաց եպիսկոպոսները, եւ Ղաւիթ Սիւնեցի ու

Ստեփանոս Սինեցի վարդապետները՝ Հերմոնեցիին ձեռնասուններ, Հիւսիսայիններուն հետ յիշենք եւս Ազարիա Գանձասարի կամ Աղուանից եպիսկոպոսը, որ յատուկ վիճակ մը կը ներկայացնէր: Այրարարտի կամ Միջնաշխարհի վիճակներէն հոն էին Գաբրիէլ Էջմիածինի, Կարապետ Յովհաննավանքի, Անտոն Խորվիրապի, Յակոբ Կողբի, Մկրտիչ Բագրեւանդի եպիսկոպոսները, եւ Սարգիս Չագավանցի եւ Տիրացու Վանանդեցի վարդապետները: Վասպուրականցիներն ալ բաւական թուով եկած էին, գլուխնին ունենալով Յովհաննէս Արճէշի եպիսկոպոսը եւ Թովմաս Մեծոփեցի եռանդուն գործիչը: Ասոնց հետ էին Կիրակոս Ռշտունցի, Մկրտիչ Մեծոփեցի, Կարապետ Խառաքաստեցի, Յովսէփ Սուխարեցի, Ղազար Բաղիշեցի, Ստեփանոս Արծկեցի, Յովհաննէս Արծկեցի, Ջաքարիա Վարազցի, եւ Յովհաննէս Վարազցի վարդապետները, որոնց վրայ ուրիշ յիշատակարան մը կաւելցնէ Սարգիս Արծկեցի եւ Յովհաննէս Խլաթեցի վարդապետները (ՉԱՄ.Գ.487): Դարձեալ մի այլ յիշատակարանի մէջ ալ կը գտնենք Կարապետ Մեծոփեցի, Մկրտիչ Հողեցի, եւ Մկրտիչ Ողբեկենց վարդապետները (ՓԻՐ.122), որոնց վերջին երկուքը ուրիշ տեղ Հողձեցի եւ Օղուլբէգեան անունով յիշուածներն են (1380): Սալանապատի Կիրակոս անունը կրկին յիշուած է թէ ներկաներու եւ թէ բացականերու մէջ, եւ հաւանաբար եպիսկոպոս մըն է ներկայն, եւ համանուն վարդապետ մըն է թղթով մասնակցողը:

1454. ԳԻՐՈՎ ՀԱՒԱՆՈՂՆԵՐ

Հեռաւորութեան պատճառով, կամ թէ քաղաքական արգելքով, շատեր անձամբ ներկայ չկրնալով ըլլալ թղթով միաբանեալ են Վաղարշապատի ժողովին, եւ ասոնց գլխաւոր խումբը կը կազմեն Տարոնցի վարդապետները: Գլակայ Ս. Կարապետի գերահռչակ վանքէն, Յովսէփ եւ Աւետիս եպիսկոպոսներ, եւ Թորոս, Բարսեղ ու Գրիգոր վարդապետներ, Տիրինկատարի Ս. Առաքելոց վանքէն Պողոս եւ Ջաքարիա վարդապետներ, Սասունի Մատին Առաքելոյ վանքէն Յովհաննէս վարդապետ, Վանատուրի վանքէն Կիրակոս վարդապետ, եւ Բաղէշի վանքերէն Դաւիթ եպիսկոպոս եւ Սահակ ու Ստեփանոս վարդապետներ: Բացականերուն երկրորդ խումբն ալ, որոնք թղթով միաբանեալ են, Աղթամարցիներն են, որոնց գլուխը կը յիշուին Աւետիս վարդապետ Սուրբխաչեցի, եւ Յովհաննէս վարդապետ Ապարանեցի, Հիզանու եւ Ապարանից վանքերու առաջնորդներ, Գամազիլի վանքէն Յովհաննէս եւ միւս Յովհաննէս, Բարեձորոյ վանքէն դարձեալ Յովհաննէս եւ Հիզանի վանքէն Կարապետ վարդապետներ: Աղթամարցի վարդապետներուն մասնակցութիւնը կը հաստատէ Ջաքարիա կաթողիկոսի համաձայնութիւնը Վաղարշապատի ժողովին գործին հետ, թէպէտեւ անձամբ ներկայ ըլլալ չէ ուզած, եւ յատուկ թուղթ գրելն ալ չէ յիշուած: Այս անուններու մէջ Երուսաղէմի պատրիարքութեան կողմէն պատգամաւորի մը անունը չենք գտներ, բայց զարմանալու չէ, զի Երուսաղէմ իր առանձնացեալ դիրքին մէջ եւ շարունակ ազգային հաստատութեանց պաշտպանութեան զբաղած, դիւրութիւն չունէր ընդհանուր գործերով զբաղելու, բաւական սեպելով հանրութեան ձանձցած կաթողիկոսէն ձեռնադրութիւն ստանալ, եւ ինքնուրոյն կերպով իր գործերը վարել: Իսկ Կիլիկիոյ աթոռին եւ Կիլիկեան վիճակներու համար բաւական նշանակալից են չորս եպիսկոպոսներուն նամակին ու

դիմումը (1447), եւ Մուսաբէգեանցի ընթացքին մասին յայտնուած կարծիքները (1452): Բայց ամէնէն աւելի մեր տեսութիւնը հաստատող պարագայն, Սոյ աթոռին պահած լռութիւնն է հրապարակաւ կատարուած եւ իրեն վերաբերեալ գործի մը հանդէպ, վասնզի անոր կողմէն ոչ մի բողոքի եւ ոչ մի հակառակութեան յիշատակութիւն չկայ Վաղարշապատի ժողովին ըրածին դէմ: Ըստ այսմ ամէն տեսութիւններ եւ հանգամանքներ կու գան ապացուցանել, թէ Վաղարշապատի ժողովը ընդհանուր ազգին եւ ընդհանուր եկեղեցականութեան համակամ եւ համահաճ համաձայնութեամբ գործեց առանց բացառութեան, եւ օրինաւոր ու վաւերական ժողով եղաւ, եւ եկեղեցական կանոններու եւ ազգային իրաւունքներու հիմամբ կատարուեցաւ հայրապետական աթոռին Սիսէ Էջմիածին փոխադրուիլը, ուրկէ հեռացած էր 484-ին Մանդակունիին օրով, հաստատուած էր Դուին՝ Էջմիածինէ ոչ շատ հեռու (321), եւ անկէ ալ կը հեռանար 928-ին Դրասխանակերացիի օրով (732), եւ վերջապէս իր նախնական եւ նուիրական սրբավայրը կը դառնար 957 տարի աստանդական թափառելէ ետքը:

1455. ԳՈՒՇԱԿԱԿԱՆ ՊԱՐԱԳԱՆԵՐ

Որչափ ալ ներքին կերպով գործին բնութեան հետ կապուած չըլլան, սակայն աւելորդ չենք սեպեր յառաջ բերել ինչ ինչ պատահարներ, որոնք նոյն ժամանակի գործիչներուն ըմբռնումով գործին օրինաւորութիւնն ու յաջողութիւնը երաշխաւորած են: Որովհետեւ նոյն իսկ այս տեսակ դիրահաւան եւ աւելորդապաշտ ըմբռնումներով երեւան կու գայ, թէ եղած գործը ոչ մի դժուարութիւն հանդիպած չէ, եւ ամենայն ինչ դիրասահ կերպով եւ ընդհանուր հաւանութեամբ կատարուած է, այնպէս որ Մեծփեցին համարձակ կը գրէ, թէ ամենքն միաբանութեամբ եւ ընտրութեամբ Հոգւոյն Սրբոյ, տեսլեամբ գիշերոյ, եւ յանուրջս երագոյ, հաւանութեամբ ամենայն Հայկազեան գաւառի, աղօթիք եւ բարեխօսութեամբ ամենայն սրբոց, սկսան ու լրացուցին առաջադրեալ գործը (ԿՈՍ. 53): Մեծփեցին Մեծփայ վանքէն չմեկնած երեք անգամ աւետարանի վրայ վիճակ կը բանայ, եւ հետզհետէ կը գտնէ, Դարձաւ Յիսուս ի գաւառ իւր (ՄԱՐ. Զ. 1) Քաջալերացուք զի ես յաղթեցի աշխարհի (ՅՈՀ. ԺԶ. 33), եւ դարձեալ Դարձաւ Յիսուս ի գաւառ իւր: Մեծփէ մեկնած ատեննին բարեպաշտ մարդ մը կու գայ պատմել, որ գիշերը տեսեր է կարմրով, կանչով եւ սպիտակով սպառազինեալ զորքերը՝ որոնք ըսեր են թէ զօրք Էջմիածնի ենք, եւ օդէն թռչելով գացեր են Վաղարշապատ (ԿՈՍ. 97): Յիշուած երեք գոյները Հայկական եռագոյնը կազմած ըլլալու նշանակութիւնն ունին: Կրօնաւոր մը երագ տեսեր է թէ արեւը խարելով արեւմուտք եւ հիւսիս կը պատի: Եւ Էջմիածնի դուռը գալով կը լուսաւորի: Ուրիշ կրօնաւոր մըն ալ տեսեր է սպիտակ ձիու մը վրայ նստած լուսաւոր մարդ մը, որ Ֆրանկաց երկրէն կու գայ, Վաղարշապատ կը մտնէ, եկեղեցին բանալ կու տայ, անկէ ժողովուրդը ատոքացեալ արտ մը կը տանի, եւ ամէնուն մանգաղներ կը բաժնէ որ հնձեն: Ուրիշ մըն ալ Օշական Ս. Մեսրոպի գերեզմանին գացած կըլլայ, հոնկէ գաւազան մը կը բերէ, եկեղեցիին մէջ կը տնկէ, ուրկէ խնձորներ կը հասնին եւ կը ճաշակեն: Այլազգի կին մը կաթողիկէի եկեղեցին կանթեղներով լեցուն կը տեսնէ, եւ ձայն մը որ կըսէ, կանթեղս Էջմիածին է (ԿՈՍ. 72): Այս երագապատում գրոյցներ

իրաւ գործին իսկութեան համար փաստ մը չեն, բայց կը բաւեն ցուցնել թէ ամենայն ինչ առանց հակառակութեան եւ առանց դժուարութեան կատարուած է, եւ թէ ամենուն համոզումը եղած է, որ իրենց ձեռնարկը աստուածային պաշտպանութեամբ եւ առանց արգելքի վերջացած է: Ամէն դար իրեն մէկ մտածելու եւ գործելու կերպն ունի, Միջինդարն ալ աւելորդապաշտ էր թէ Արեւելքի եւ թէ Արեւմուտքի կողմերը: Իսկ մենք ոչ թէ անոնց իսկութեան, այլ այդ ձեւերու մէջ ծածկուած համոզման մտադրութիւն կընծայենք:

1456. ԱԶԸ ՅԱՅՏՆՈՒԱԾ

Յառաջ բերուած երազապատում գրոյցներէ շատ տարբեր է, եւ ազգային ըմբռնումի հիմ կը կազմէ, Լուսաւորչի Աջին տրուած նշանակութիւնը, իբրեւ կնիք եւ երաշխաւորութիւն օրինաւոր եւ ճշմարիտ հայրապետութեան: Այս բանին հաստատութիւնը կը գտնենք այն անխախտ սովորութեան մէջ որով կոնդակները ի սուրբ Աջէն օրհնութեամբ կը մակագրուէին, միւռոնը Աջով կը նուիրագործուէր, եւեպիսկոպոսական ձեռնադրութեանց համար ալ Աջը կը գործածուէր: Փոխադրութիւնը կատարելու նախապատրաստութեանց գլխաւորն եղաւ Աջը Սիսէ հեռացնել (1449), իսկ Էջմիածնի մէջ յայտնուիլը՝ գործին վաւերականութեան փաստ եղաւ: Յիշատակագիր մը կը գրէ. զԱջ Լուսաւորչին ի Սոյ գողացեալ բերին յԷջմիածին, եւ վերստին հաստատեցին զկաթողիկոսութիւն (ՍԱՄ. 175): Ուրիշ մըն ալ կը գրէ, թէ սուրբ Լուսաւորչի Աջն կորեալ էր ի Սոյ, եւ ել համբան ի Վաղարշապատ վասն որոյ ժողովեցան եւ հաստատեցին զաթոռն յԷջմիածին (ՓԻՐ. 133): Նոյն ոճով ուրիշ յիշատակագիր մըն ալ նորընտիր կաթողիկոսը արժանաժառանգ կընդունի, վասնզի զԱջ սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին գողացան ի Սոյ եւ բերեալ եղին յիւր սեպիական աթոռին (ՓԻՐ. 129): Նոյնինքն Ղազրիժեցին ալ կը գրէ, թէ սուրբ աթոռն Էջմիածին յայսմ ժամանակի նորոգեցաւ, քանզի Աջն սրբոյն Գրիգորի մերոյ Լուսաւորչին ի սուրբ Էջմիածինն յայտնեցաւ (ՂԱԷ. 336): Մենք միտք չունինք պնդել, թէ առանց Աջին՝ Հայոց կաթողիկոսութիւն չի կրնար ըլլալ, սակայն չենք կրնար չճանչնալ թէ այս եղած է ազգին մէջ տարածուած համոզումը, եւ մտադրութիւնը կը հրաւիրենք յառաջ բերուած յիշատակութեանց մէջ գործածուած վասն որոյ ու վասնզի ու քանզի պատճառականներուն, որոնց վրայ կը հիմնուի փոխադրութեան օրինաւորութիւնը: Մեր նպատակն է, ոչ թէ վերացեալ խնդիրներով զբաղիլ, այլ իրապէս եւ գործնականապէս տեղի ունեցած եղելութիւնները վերլուծել եւ բացատրել, եւ անոնց մէջ ծածկուած ընդհանուր ըմբռնումը, ազգային հաղումը, եւ եկեղեցւոյ առումը իվեր հանել, որպէս զի կատարուած եղելութեան ճիշդ իմաստը եւ օրինական գորութիւնը ցուցնենք: Այս կերպով է որ կը հաստատուի աթոռոյ փոխադրութեան կանոնական ուղղութիւնը. Սոյ հայրապետանոցին դադարումը, եւ Էջմիածնի հայրապետանոցին վերանորոգումը: Այս եղած է նոյն ատեն ազգին համոզումը, այդ համոզումը անխախտ պահուած է մինչեւ մեր օրը, եւ Հայ եկեղեցւոյ ամէն հաւատացեալներ բնաւ կասկած չունին այդ ճշմարտութեան մասին:

Տ. ԿԻՐԱԿՈՍ Ա. ՎԻՐԱՊԵՑԻ

1457. ՄՐՑԱԿԻՑ ԸՆՏՐԵԼԻՆԵՐ

Աթոռոյ փոխադրութեան տարւոյն զատիկը կիյնայ ապրիլ 16-ին, եւ հետզհետէ կը սկսէին հասնիլ ժողովականները Երեւան քաղաքը, որ աւելի յարմար էր բազմաթիւ եկողները պատասպարելու: Հարկաւ այդ միջոցին խորհրդակցութիւններ ալ կը կատարուէին հաւանական ընտրելիին վրայ: Մեծփեցին կը գրէ, թէ բազումք ի յեղբարցն յառաջ կոչեցաք զալ ի յառաջնորդութիւն Թորգոմական գրոհիս, եւ ոչ կամեցան բառնալ զծանրութիւն դառնութեան բարձրագոյն աստիճանին (ԿՈՍ.69): Բայց մենք այսպէս լաւատես պիտի չըլլանք հաւանական ընտրելիներուն համեստ զգացումներուն վրայ, եւ մեր կարծիքը կարդարացնեն հետզհետէ կատարուած եղելութիւնները: Հիւսիսայիններուն մէջէն Ջաքարիա Հաւուցթառեցի, որ եպիսկոպոսներուն երիցագոյնն էր, Յովհաննէս Հերմոնեցին՝ որ արդիւնաւոր մեծ վարժապետն էր, եւ Գրիգոր Արտազեցին՝ որ մեծ վիճակի արքեպիսկոպոս եւ ձերներէց գործիչ մըն էր, երեքն ալ իրենց սիրտին մէջ մեծ ակնկալութիւններ կը տածէին նախապատուուած ընտրելիին ըլլալու: Իսկ Վասպուրականցիներ իրենց միտքը դարձուցած էին Ջաքարիա Աղթամարցիին վրայ, որ ոչ միայն կարող անձ մըն էր, այլեւ այս կերպով Աղթամարի բաժանումը պիտի անհետանար, եւ բոլոր Վասպուրական եւ բոլոր Հայաստան մէկ իրաւասութեան պիտի վերածուէր: Մենք ալ գործին վրայ անկաշկանդ նայելով պիտի համաձայնէինք ընդունիլ Վասպուրականցոց տեսութիւնը, սակայն դժբախտաբար շատ գորաւոր էր գաւառական խտրութեանց գաղափարը, եւ Տաթեւեան աշակերտութիւնը յանձն չէր առնէր այդչափ բարձրացած տեսնել Աղթամարի բաժանեալ աթոռը, որ մինչեւ իսկ իր վրան ալ իշխէ: Ուստի եթէ յառաջ կոչուած ընտրելիները առերեւոյթ համեստութեամբ ետ կը քաշուէին, անկեղծ խոնարհամտութիւն չէր այն, այլ ճարտար հնարիմացութիւն իրարմէ խիթալով արջեւ չնետուելու համար: Մեծփեցին ինքն ալ կը հերքէ իր գրածը, երբ կը խոստովանի թէ վարդապետն այն Յովհաննէս Հերմոնեցին, եւ Ջաքարիայն Հաւուցթառեցի, ոչ կամեցան Գրիգոր Արտազեցիին լինել կաթողիկոս, վասն ատելութեան որ առ նա ունէին (ԿՈՍ.78): Չենք կրնար ճշդել, թէ բոլոր հաւանական ընտրելիները մէկ կողմ դնելով, բոլորովին դուրսէն, գործին չմասնակցած ու վրան չի խօսուած անձ մը ընտրելու որոշումը, կանուխ կատարուած խորհրդակցութեանց մէջ հաստատուեցաւ, թէ ոչ վերջին պահուն էջմիածնի մէջ որոշուեցաւ: Բայց ստոյգ է թէ հուսկ ուրեմն այդ խոհական ձեւով կատարուեցաւ ընտրութիւնը: Մրցակիցներու մէջ մղուած խուլ պայքարը կը հաստատուի նաեւ անով, որ Երեւանի կառավարիչ Եաղուպ պէկին կողմէն հրաման եղեւ օրհնել կաթողիկոս առանց հակառակութեան (ԿՈՍ.69), որ ըսել է թէ Պարսիկ իշխանաւորն ալ բան մը իմացեր էր տիրող հակառակութիւններուն մասին, որ պէտք զգացեր է եպիսկոպոսներն ու վարդապետները խաղաղութեան յորդորել:

1458. ԺՈՂՈՎԻ ԳՈՒՄԱՐՈՒՄԸ

Ընտրողական գործողութեանց ամսաթիւերը Մեծփեցին որոշակի չտար: Կը յիշէ թէ Երեւան հասնելով սիրալիր ընդունելութիւն գտան ազգայիններէն, որոնք մեծաւ ուրախութեամբ ընդ առաջ ելին, վասնզի ի վաղուց հետէ անտերունջ էին, եւ չէին տեսած այսչափ վարդապետ եւ եպիսկոպոսք ի մի միաբանութիւն: Երեւան հասնելէն ի միւս օրն Եաղուպ պէկէն հրաւէր ստացան,

Եւ անոր մօտ գացին, զի կըսէ թէ հասաք առ նա, եւ Եաղուպ սիրով ընդունած է զիրենք իբրեւ զթագաւոր քրիստոնէից (ԿՈՍ.68): Յայտնի է որ Եաղուպ աշխարհաշէն նպատակներ ունէր, եւ կուգէր իր գաւառը շէնցնել, այն տեղ հաստատել տալով Հայերուն կեդրոնը, եւ զանոնք քաջալերելով ազատօրէն իրենց մտադրութիւնը կատարել: Երբոր ժողովականները իրեն մօտ կը հաւաքէ, զանոնք հանդէսով ճամբայ կը հանէ, անոնց ընկերակից կու տայ զգօրս իւր, եւ գործին աւելի փայլ աւելցնելու համար, փողով եւ թմբկով եւզօղմամբ բարձրագունի կու գան կը մտնեն ի սուրբ քաղաքն Վաղարշապատ (ԿՈՍ.69): Չենք կրնար ենթադրել թէ ամէնքը մէկ օր Երեւան հասած եւ ի միւս օրն Վաղարշապատ եկած եւ ընտրութիւն կատարած ըլլան, եւ երկու օրուան մէջ ամէն գործ լրացած ըլլայ: Միւս կողմէն տօնական օրերու յիշատակութիւններ ալ չունինք, որ անոնցմէ ամսաթիւ քաղենք, բայց չենք կարծեր թէ Վաղարշապատի ժողովը բացուած ըլլայ Համբարձումէն առաջ, որ այն տարի կը հանդիպէր մայիս 25-ին: Ընտրողական գործողութեանց մանրամասնութիւններ ալ կը պակսին: Մեծփեցիին պատմած ձեւն ալ քիչ մը տարօրինակ կերեւի, երբ կըսէ, թէ արկին վիճակ ի սուրբ աւետարանն, եւ ել վիճակն Կիրակոս հայրապետին (ԿՈՍ.72), վասն զի աւետարանին մէջ Կիրակոսի անունը գտնել հնար չէր: Ուստի պէտք է ըսել, թէ Կիրակոսի վրայ համաձայնութիւն գոյացնելէն ետքը, աւետարանի վիճակին ալ դիմած են, եւ աւետարանը բացած ատեննին նպատակայարմար տունի մը հանդիպած եւ այս կերպով կատարած ընտրութիւննին վերնային կամքին համաձայն ճանչցած են: Կիրակոս, որ այս կերպով կաթողիկոսութեան կը բարձրանար, Մասիս լերան ստորոտը, Ակոռի աւանին մօտ, Վնաստան անապատին մէջ ձգնող վարդապետ մըն էր, հեռու ամէն աշխարհային գործերէ եւ անմասն փոխադրութեան գործին աշխատութիւններէն, որով իսկապէս փնտռուած չէզոք անձն էր, որ ներհակընդդէմ մրցակցութիւնները պիտի լռեցնէր:

1459. ԿԻՐԱԿՈՍԻ ՆԱԽԸՆԹԱՅԸ

Կիրակոս Վասպուրականցի էր, Արճէշ կամ Քաջբերունեաց գաւառի Խառաբաստ գիւղէն (ԿՈՍ.54) եւ Խըլոց ազգատոհմէն (ԹՈՐ.Ա.224): Ծննդեան տարին որոշ նշանակուած չէ, բայց եթէ 1397-ին քահանայ ձեռնադրուեցաւ Արտագու Պօղոս եպիսկոպոսէն (ԿՈՍ.54), գոնէ 25 տարեկան եղած ըլլալու է, որով ծնունդը կրնայ գրուիլ շուրջ 1370-ին, եւ 70 տարեկան եղած կըլլայ 1441ին: Առաջին աշակերտութիւնը սկսած է իրեն ծննդավայրին մօտ եղող Սուխարու վանքին մէջ, նախ Սարգիս Ապրակունեցիի եւ յետոյ Վարդան Հոգոցեցիի մեծ վարժապետաց ձեռքին տակ (ԿՈՍ.54): Եղած է նաեւ Սարի վանքը Սարգիս Սորբեցի վարդապետին մօտ, Աղթամարայ վիճակին մէջ, հաւանաբար Սուխարու եւ Սալանապատի վանքերուն լքուելէն ետքը: Բայց վերջէն Վասպուրականի կողմերը թողած է առանձնութեան եւ ձգնութեան փափաքով, եւ 1409-ին հաստատուած է Այրարատ գաւառի Խորվիրապի վանքը, որ է սուրբ ուխտն եւ կենդանաթաղ գերեզման Լուսաւորչին, եւ ուր երկար ատեն մնալովը Վիրապեցի կոչումը ստացած է իբրեւ մակդիր անուն: ձգնողական կեանքին մէջ աւելի Խորվիրապի վանքն ալ թողած, գացած էր Արարատի ստորոտը, Ակոռիէ ոչ շատ հեռու Վնաստան կոչուած տեղը, եւ հոն իրեն յատուկ

ճգնարան հաստատած, ուր կը գտնուէր առանձնացեալ երբ փոխադրութեան խնդիրով Արեւելեայք ոտքի վրայ էին: Կիրակոսի գովաբան Մեծփեցին կըսէ թէ քահանայական ձեռնադրութիւն ստացած օրէն ոչ միս ճաշակեալ էր, եւ ոչ զինի ըմպեալ, եւ ոչ կիթ անասնոց կերեալ, գովելի եւ առաքինի սրբութեամբ սնեալ, սրբաբերան, հեզ եւ խոհական, ոչ նզովք եւ ոչ անէծք ի բերանոյն ելեալ (ԿՈՍ.54): Մեծփեցին ոչ միայն գովաբանը, այլ եւ պաշտպանը եղած է Կիրակոսի, եւ շատ հաւանականութեամբ երբ յոտն Մասեաց ի յԱկոբի կը հանդիպէր (ԿՈՍ.67), իր միտքը հաստատած էր Կիրակոսը առաջ քշել, եթէ Ջաքարիա Աղթամարցին դժուարութեան բաղխէր: Կիրակոս ծննդեամբ եւ աշակերտութեամբ Վասպուրականցի, այլ երեսուն եւ երկու ամաւ յառաջ ելեալ ի գաւառէն իւրմէ (ԿՈՍ.54), այլեւս Վասպուրականցիներէ զատուած կրնար նկատուիլ, եւ Սիւնեցիներու եւ Արարատցիներու կողմէ ընդունելի ըլլալ, ինչպէս եղաւ ալ:

1460. ԸՆՏՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՐԱԳԱՆԵՐ

Ամենայն հաւակնութեամբ, Կիրակոս ալ այն երեք հարիւր ժողովականներէն մէկն էր, որոնք Վաղարշապատ հաւաքուած էին, որովհետեւ չենթադրուիր որ այդպիսի բացառիկ պարագայի մէջ ալ թողած չըլլայ իր ճգնարանը: Երբոր ընտրութիւնը լրացաւ եւ աւետարանի վիճակով ալ նուիրագործուեցաւ, Կիրակոս առանց հակառակութեան եկեալ կանգնեցաւ ի մէջ ահագին ատենին, ինչ որ ամէնուն զարմանքը գրաւեց, զի կարի անհնազանդ բարս ունէր եւ ատէր զփառ երկաւորս, եւ ամէնքը կը սպասէին ու խուսափէ եւ հրաժարի, եւ չէին կարծեր որ նա յանձն առնուր զհնազանդութիւն եւ զթողուլ կամաց իւրոց (ԿՈՍ. 73): Գուցէ կաթողիկոսութեան փափագողներ եւ անոնց կողմնակիցներ կրնային յուսալ որ Կիրակոսի հրաժարելով գործը նոր կերպարան առնէր, եւ իրենց համար հաւանականութիւն ստեղծուէր, բայց վերջապէս անդիմադարձ համաձայնեցան, վասնզի երկու խումբերուն մէջ տեղ, չեզօք եւ ոչ մէկէն եղող մէկ մը կընտրուէր, եւ լոկ առաքինութիւնն ու սրբութիւնն էր, որ յաղթանակ կը տանէր, եւ ոչ գործունէութեան եւ ճարտարութեան առաւելութիւնը: Կիրակոս պարզ վարդապետ էր, հետեւաբար պէտք էր որ մեծ աստիճան եւ եպիսկոպոսութիւն ալ առնէր կաթողիկոսական օծում ստանալէ առաջ, ուստի նախ այդ պէտքը լրացնելու ձեռնարկեցին, եւ Մեծփեցին կը գրէ թէ սկիզբն արարաք ձեռնադրութեան: Ջանազան ակնարկներէն կը յայտնուի թէ Յովհաննէս Հերմոնեցին տուած է ծայրագոյն գաւազանը (ԿՈՍ. 84), եւ Ջաքարիա Հաւուցթառեցին եպիսկոպոսութեան աստիճանը եպիսկոպոսներու ընկերակցութեամբ (ԿՈՍ. 78), իսկ կաթողիկոսական ձեռնադրութեան մասնակցած են անշուշտ այն երկուտասան եպիսկոպոսք աստի եւ անտի (ԿՈՍ. 52), որոնց անունները մի առ մի յիշած է Մեծփեցին, հարկաւ երիցութեան կարգն ալ պահելով, եւ են Ջաքարիա Հաւուցթառի, Գաբրիէլ Էջմիածնի, Կարապետ Յովհաննավանքի, Յովհաննէս Բջնոյ, Անտոն Խորվիրապի, Յովհաննէս Արձէշի, Յակոբ Կողբի, Մկրտիչ Բագրեւանդի, Մարտիրոս Հաղբատի, Ազարիա Գանձասարի, Ջաքարիա Նորավանքի, եւ Ստեփանոս Սիւնիքի: Հաւուցթառեցին առաջինն եւ այդ խումբին, որուն մէջ մտած են Սիւնիք, Այրարատի եւ Վասպուրականի եպիսկոպոսներ անխտիր՝ ամէնուն ալ մասնակցութիւնը նուիրագործելու համար: Ձեռնադրութեան օրը նշանակուած չէ, բայց նկատելով

որ ի սուրբ Պենտէկոստէն աւուր, այսինքն է յունիս 4-ին, օրինած են զաստուածագործակ միւռոնն (ԿՈՍ. 74), կաթողիկոսական ձեռնադրութենէն անմիջապէս ետքը, ամենայն հաւակնութեամբ նախընթաց կիրակին մայիս 28-ին, կաթողիկոսական օրհնութիւնն է տրուած, երբ արծիւ մըն ալ սաւառնեալ թեւօք նստած է ի վերայ գլխոյ Էջմիածնի (ԿՈՍ. 73): Ըստ այսմ Համբարձման օրը, մայիս 25-ին ընտրութիւնը լրացած կըլլայ, եւ յաջորդ երկու օրերուն մէջ ալ վարդապետութեան եւ եպիսկոպոսութեան կարգերը կատարուած:

1461. ՄԻԻՌՈՆ ԵՒ ՕՐՀՆԱԳԻՐԵՐ

Վերանորոգեալ աթոռին առաջին գործն եղաւ միւռոնի օրհնութիւնը, ուզելով խորհրդական պէտք մը լրացնել, եւ միանգամայն ջնջել Սսոյ աթոռին մէջ կատարուած զեղծումներէն մէկը, որ էր միւռոնի վաճառումը ծանր վճարումներու փոխարէն: Իբրեւ առաջին բարեկարգական կանոն կը հռչակէ Մեծփետցին, թէ միւռոնը բաժանեցաք ընդ ամենայն յազգս Թորգոմեան, եւ կանոնեցաք ձրի տալ եւ ձրի առնուլ, եւ բարձաք զաղանդն սիմոնական (ԿՈՍ.74): Միւս այլ կարելոր գործն եղաւ Աղթամարի աթոռին կապանքը կամ բանադրանքը վերցնել, որ սկսած էր Գրիգոր Պահլաւունիի կաթողիկոսութեան սկիզբը (929), եւ որով զբաղէր էին Գրիգոր Անաւարզեցի (1203), եւ Յակոբ Սսեցի կաթողիկոսները (1398): Արծակումը աւելի ընդարձակ իմաստով տարածուեցաւ յընդհանուր տեղիս Հայոց ազգիս, արծակելով զամենայն կապեալս եւ զբանադրեալս յանիծիցն (ԶԱՄ.Գ.488), ինչ որ պահանջ մըն էր Սսոյ վերջին կաթողիկոսներուն աջ ու ձախ նզովքներ տեղացուցած ըլլալուն համար, որոնք անիծիք նզովից եւ բանադրութեամբ կապանաց զաշխարիս մեր լցին (ԿՈՍ.57), եւ պէտք էր ընդհանուր արծակումով մը բոլոր սիրտերը հանդարտեցնել: Աղթամարի արծակումը յատկապէս յիշուած է, զԱղթամարայ կաթողիկոսն զտէր Դաւիթ բացատրութեամբ (ԶԱՄ.Գ.488), ուսկից ոմանք հետեւեցուցին թէ ժամանակին կաթողիկոսը Դաւիթ եղած ըլլայ (ԶԱՄ.Գ.467), մինչ Ջաքարիա ըլլալը յայտնի է: Իսկ Դաւիթի մը անունին յիշուիլը, կրնայ թէ առաջին հակաթոռ Դաւիթ Թոռնիկեանի վրայ մեկնուիլ (929), եւ թէ վերջին Դաւիթ Գուրճիպէկեանին, որ Տաթեւացիին ընդդիմացաւ եւ զայն հալածեց (1400): Աթոռոյ փոխադրութիւնը եւ Վաղարշապատի ժողովին վճիռը եւ նորընտիր կաթողիկոսին պաշտօնը ծանուցանող օրհնութեան գիրեր յլուեցան Աղուանից կաթողիկոսութեան եւ Երուսաղէմի պատրիարքութեան, եւ բովանդակ Հայաստանի եւ Կիլիկիոյ եւ Փոքր-Ասիոյ վիճակներուն, եւ ուր ուրեք Հայ գաղթականութիւններ հաստատուած էին, եւ այսպէս Էջմիածնի վերանորոգեալ աթոռին անունն ու իշխանութիւնը բոլոր աշխարհի մէջ լսուեցաւ, եւ 1441-էն սկսելով յիշատակագիրներ կը սկսին ի կաթողիկոսութեան սուրբ Լուսաւորիչի աթոռոյն տէր Կիրակոսի բացատրութիւնը գործածել (ՓԻՐ.124): Իսկ հայրապետական կոնդակները գրուած էին այս սկզբնաւորութեամբ. Անուամբ անեղին Աստուծոյ, Հօր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն Սրբոյ, եւ Կիրակոս ծառայ ծառայիցն Աստուծոյ եւ Յիսուսի Քրիստոսի, ողորմութեամբ եւ շնորհօք նորին կաթողիկոս աթոռոյ սրբոյն Գրիգոր Լուսաւորչին մերոյ, եւ Վաղարշապատու սուրբ Էջմիածնիս եւ Ամենայն Հայոց (ԶԱՄ.Գ.488), որ սովորական մակագրութիւններէն շատ չի տարբերիր:

Օրհնութեան կոնդակներուն կարգին յիշուած կը տեսնենք, թէ գրկուեցաւ նաեւ աթոռն Ստյ, ուր նստէր Գրիգոր Մուսաբէգեանց (ՉԱՄ. Գ. 483): Չենք կրցած ստուգել այդ տեղեկութեան առաջին աղբիւրը, որ մեծ նշանակութիւն ունի Կիլիկիոյ աթոռին դիրքը ճշդելու: Եթէ Մուսաբէգեանց ընդունեցաւ Կիրակոսի օրհնութեան կոնդակը, ուրեմն ոչ միայն կամակից էր Վաղարշապատի ժողովին, այլ ինքզինքը եիթարկած էր անոր գերագահ իշխանութեան, որով տեղի չէր մնար Կիլիկիոյ աթոռը հակաթոռ նկատելու, ինչպէս որ ազգը նկատեց բաւական երկար միջոց մը, մինչեւ երկու աթոռներուն մէջ համաձայնութիւն հաստատուիլը: Հայերը ազգովին եւ իր կաթողիկոսով հռոմէադաւան ցուցնելու մարմանը, որ Չամշեանի հետեւողութեամբ Մխիթարեան գրիչներու մեծ նպատակն է եղած, Մուսաբէգեանցի անձին վրայ մեծ կարեւորութիւն դրած է, եւ աւելորդ պէտք չէ նկատուի, եթէ այստեղ միջանկեալ կերպով մենք ալ քանի մը դիտողութիւն աւելցնենք: Իրենցմէ ոմանք Մուսաբէգեանցը անկանոն ընտրուած եւ ոչ օրինաւոր կաթողիկոս ցուցնելու ուզած ատեն (ՉԱՄ. Գ. 486), ուրիշ մը զայն իբրեւ օրինաւոր աթոռի տէր, եւ Վիրապեցին հակառակաթոռ կաթողիկոս կոչելու կը հասնի (ԸՍՏ. 248), եւ վերջերս ուրիշ մըն ալ Մուսաբէգեանցը մինչեւ 1450 օրինաւոր կաթողիկոս ցուցնել կը ճշդի (11. ԱՄՍ. 467): Մենք իրաւունք կունենայինք իրարու հակառակ կարծիքները զիրար եղծանող ըսելով, խնդիրը զանց ընել, սակայն պատմական եղելութիւնները լուսաբանելու, պարտքն ալ կը զգանք: Մուսաբէգեանցի անձին մասին որոշ եւ ստոյգ տեղեկութիւնները կը պակսին, որ կարենանք բացարձակ կերպով բան մը հաստատել, ուստի պարտաւորեալ կցկտուր ակներկները մօտեցնելով պիտի քաղենք պատմական եզրակացութիւնները: Անոնք որ Կիլիկիոյ մասնաւոր աթոռը՝ ոչ թէ Կարապետ Եւդոկիացիէ, այլ Գրիգոր Մուսաբէգեանցէ կը սիրեն սկսիլ, աթոռին աւելի փայլ մը տալու փափաքով, Մուսաբէգեանցի եւ Եւդոկիացիին մէջտեղ Յովսէփ կաթողիկոս մը կը դնեն, Մաղաքիա դպիրին յիշատակագիրէն քաղելով (ՍԻՍ. 218): Այդ Յովսէփը միեւնոյնը պէտք է ըլլայ որ Վահկացիէն ետքն ալ կաթողիկոսական աթոռը ձեռք ձգելու աշխատեցաւ (1442), եւ եթէ առիթ գտաւ իր ոտնձգութիւնները նորոգել, անշուշտ այլեւս Մուսաբէգեանց չկար, եւ բնական եզրակացութեամբ, եւ ոչ թէ մտացածին կարծիքով, կը հետեւի Մուսաբէգեանցի կամ մեռած եւ կամ տեղը լքած հեռացած ըլլալը: Մենք դժուարութիւն պիտի չհանէինք սպանութեան պարագան ալ ենթադրե, եւ վեց սպանեալ կաթողիկոսներէն ետքը (ԿՈՍ. 55): Եօթներորդ մըն ալ աւելցնել այդ շարքին, ինչ որ Աջին գողութեան կամակից Կիլիկեցի եպիսկոպոսներուն նպատակէն (1449) օտար պիտի չըլլար: Առանձին մտադրութիւն պէտք էր դարձնել յիշատակագիրէ մը առնելով եղած հրատարակութեան վրայ, թէ կաթողիկոսութիւնը քսան եւ հինգ ամ խափանեալ մնաց ի մայրաքաղաքս Կիլիկիոյ, այսինքն ի Սիս (ՀԱՅ. 575), եթէ ստուգած չըլլայինք, թէ Ալիշան, որ առանց աղբիւրը ցուցնելու Անտոնեանց մատենադարանին մէջ գտնուող յիշատակարան մը կը հրատարակէ, պարզապէս թիւրիմացութեան զոհ գացած է, քսան եւ հինգ կարդալով, ինչ որ բնագիրին մէջ յայտնապէս զոր հինգ ամ քափանեալ մնաց գրուած է (ՅՇՏ.),

որով անելորդ կը դառնան նոր գրողի մըն ալ դիտողութիւնները (11. ԱՄՍ. 466): Արդ եթէ 1147-էն առաջ, հինգ ամ խափանեալ մնաց Սոյ աթոռը, այսինքն գահակալ չունեցաւ, ուրեմն Մուսաբէգեանց ոչ եւս կապրէր կամ ոչ եւս կաթողիկոս կը ճանչցուէր, եւ մտացածին չէ 1441-էն այս կերպ այն կերպ Սոյ աթոռը դադարածու վերջացած ըսել:

1463. ՍՍՈՅ ԱԹՈՒԻՆ ՎԱԽՃԱՆԸ

Երկու կտորները յառաջ կը բերուին ցուցնելու թէ 1444-ին եւ 1450-ին տակաւին Մուսաբէգեանցը կենդանի էր, բայց չենք իմանար թէ ինչ օրինաւորութեան փաստ կրնայ քաղուիլ Մուսաբէգեանցի կենդանութենէն, քանի որ նա ազգային ժողովով գահընկեց հռչակուեցաւ, իսկ կենդանի մնալն ալ օրինաւոր ըլլալ ըսել չէ: Բացաստի պէտք է դիտել տանք, թէ 1444-ին եւ Կիրակոսի միանգամայն կաթողիկոս ըսուիլը հարկաւ Մուսաբէգեանցը չի ցուցներ, վասնզի ի Կիլիկիա եւ ի Վաղարշապատ յաւելուածները՝ ամբողջ պատճէնին ընդօրինակութեամբ չեն հաստատուած (11.ԱՄՍ.466): Մինեւնոյն 1444 տարին եւ միեւնոյն սահմանակցութեան մէջ գրուած յիշատակրան մը Տեառն Գրիգորի եւ տեառն Կիրակոսի կաթողիկոսութիւնները միանգամայն կը յիշէ (ՓԻՐ.133), բայց Գրիգորը՝ Ջալալբէգեանցէ է եւ ոչ թէ Մուսաբէգեանցը, եւ այդ երկու անուններու զոյգ գործածուիլը ստէպ կը տեսնուի մինչեւ Կիրակոսի մահը, թէպէտ վերջինս հրաժարած ու քաշուած էր: Իսկ 1450-ին գրուած կարծուած նամակը ճիշդ այդ թուականը չի կրեր, զի Հայոց ՌՊՂԹ թուականը (11.ԱՄՍ.468) 1450 չէ այլ 2450, որուն հասնելու համար ալ յոյս չունինք: Իսկ եթէ ըսեն թէ սխալմամբ գրուած կամ տպուած է, պէտք է ընդունիլ որ սխալէն ալ ուղիղ հետեւանք չեւլեր: Ուրիշ պարագաներ ալ նկատելի են այդ յառաջ բերուած գիրին մէջ: Գիրը կուղղուի սրբոյ հօրն Եւզինեայ քահանայապետի. իսկ Եւզինէոս Դ. 1450-էն երեք տարի առաջ 1447-ին մեռած էր, ինչ որ հնար չէր որ երեք տարի ետքը իմացուած չըլլար Սիս կամ Գահիրէ: Նոյն թուղթին մէջ կըսուի, թէ Սարգիս եւ Թովմաս վարդապետները ինքն Գրիգոր ղրկած ըլլայ, մինչ անոնք Վահկացիէն ղրկուած էին, եւ Ալբերդոս կրօնաւորն ալ ոչ 1450-ին այլ 1440-ին նամակը տանողն է (ԱԶԱ.104): Անոնք որ 1450-ին Մուսաբէգեանցը կենդանի, եւ եպիսկոպոս եպիսկոպոսաց երկու Հայաստան աշխարհաց կուգեն ընդունիլ, պէտք է նաեւ մեկնեն, 1447-ին Կարապետ Եդոկիացիին Եգիպտոսի սուլտանին հրովարտակով Սոյ մէջ կաթողիկոս նստած ատեն, ի՞նչ կերպով Մուսաբէգեանց կրնար այդ դիրքը պահել Գահիրէի մէջ, երբ արդէն ուրիշ մը տիրող պետութենէն ճանչցուած էր: Պէտք չէ մոռնալ եւս որ Երկու հայաստան աշխարհաց բացատրութիւնը երբեք Հայոց սովորական չէ եղած, որոնց պաշտօնական ոճն է Ամենայն Հայոց բանածելը: Ուրիշ մանրամասնութիւններու մէջ մտնել չուզելով ալ՝ կրնաք եզրակացնել, թէ կեղծ գրուած մըն է իբր փաստ յառաջ բերուածը եւ Կաֆացի լատինամուլներու յերիւրուած մը, որ միանգամայն անվստահութեան մեծ կասկածներ կը տարածէ Փլորենտիոյ Լաւրենտեան մատենադարանին, եւ ուրիշ պապական դարաններու մէջ պահուած գրութեանց վրայ:

1464. ՍՍԵՑՈՑ ԿԱՐԾԻՔԸ

Մեզի անծանօթ չէ, որ նոյնիսկ Կիլիկիոյ աթոռին յետին կաթողիկոսներ յաւակնութիւն

ունեցած են, իրենց աթոռը ուղիղ գիծով օրինաւոր յաջողութիւն ցուցնել, եւ Էջմիածնի աթոռը ապօրինի կամ ապստամբ հռչակել: Սիմէոն Սեբաստացի պատմական յիշատակներ կը քաղէ, ցուցնելու համար թէ ազգը իբր օրինաւոր կաթողիկոսներ ճանչցաւ Հռոմկլայ եւ Սիս նստողները՝ եւ ի սրբոյն Գրիգորէ մինչեւ ցՅովսէփ կաթողիկոսն, անընդհատ յաջողութիւն մը կը կազմէ (ԱԶԱ.25), օրինաւոր կաթողիկոս կարծելով ինքնակոչ Յովսէփն ալ (1453): Ոչ ոք դժուարութիւն ունի այդ չափը ընդունիլ, սակայն այդչափը չի բաւեր հաստատել, թէ այնմիտէ մինչեւ ցայսօր ժամանակի կայ հաստատ հայրապետութիւն աստ ի Սիս, եւ սուրբ Լուսաւորչի Աջն ի սմա բնակեցաւ, զի հաճեցաւ ընդ սա (ԱԶԱ.12): Աջի անյայտացումը (1449), եւ ազգային ժողովը (1453), եւ ազգովին տրուած վճիռը (1458), օրինաւոր գործողութիւններ են, որոնք չեն կրնար ջնջուիլ Սիմէոնի խօսքով, թէ անհնազանդ եղեալ ձեր Արեւելեանց սուրբ Լուսաւորչի աթոռոյն, ձեռնադրեցին ըստ կամաց իւրեանց զԿիրակոս կաթողիկոսն Խորվիրապեցին (ԱԶԱ. 13), կամ Եփրեմի ըսելովը, թէ մի ոմն ի վարդապետաց գլուխ անբարձեալ Կիրակոս անոն, զապստամբութիւն խորհէր ի սրբոյ աթոռոյս Սսոյ (ԱԶԱ. 53): Մանաւանդ որ, ինչպէս պատմեցինք, Կիրակոս ինքն ոչ ապստամբութիւն խորհեցաւ, եւ ոչ իրեն համար աշխատեցաւ, այլ ազգովին կատարուած որոշման հպատակեցաւ:

1465. ԱԿՆԿԱԼԵԱԼ ՕԳՈՒՏՆԵՐ

Կիրակոսի կաթողիկոսութիւնը բարեգուշակ յաջողութիւններով սկսաւ Էջմիածնի մէջ: Եկեղեցական իրաւասութեան տեսակէտէն, այս ընտրութեամբ կրնար ջնջուած եւ անհետացած նկատուիլ աթոռներու բաժանման խնդիրը, Սիս դադարած էր իրօք, եւ Աղթամար համաձայնած եւ օրհնուած էր, Էջմիածնի կաթողիկոսը միահեծան գլուխ էր ճանչցուած առանց ընդդիմադիրներու եւ հակաթոռներու: Մուսաբէգեանցի հրապարակէ հեռացած կամ մեռած կամ ձեռնթափ եղած ըլլալը՝ այլեւս պատմական ստուգութիւն մըն է սոյ աթոռին հինգ ամ խուսափելովը, եւ ուրիշ փաստի պէտք չմնար այդ մասին: Աղթամարնալ այն գիրքը առած էր, ինչ որ ունէր Աղուանից կաթողիկոսը, որոշեալ սահմանի մէջ ազատ եւ ինքնուրոյն իրաւասութիւն գործածող, սակայն իրմէ վեր գերագահ աթոռակալ մը ճանչցող Էջմիածնի մէջ: Եթէ Սսոյ աթոռը իսպառ ջնջուէր ու դադարէր, կամ թէ իբր նախկին աթոռին յիշատակ Էջմիածնի գերագահութեան ներքեւ կաթողիկոսական աթոռ մը պահուէր Աղթամարի նմանութեամբ, ամէն առթի մէջ Հայստանեայց եկեղեցւոյ նուիրապետութեան կազմը եւ Ամենայն Հայոց հայրապետութեան իսկական կերպարանը անեղծ եւ անտխեղծ պահուած կըլլար, եւ երկրորդական կաթողիկոսութեանց գոյութիւնը անոր վնաս չէր բերեր, ինչպէս չէին բերեր Վրաց եւ Աղուանից կաթողիկոսութիւնները, եթէ չուզենք իսկ ըսել, թէ աւելի ալ կը բարձրացնէին: Կիրակոսի անձին վրայ գալով, նա հայրապետական աթոռին վրայ ալ պահեց իր ճգնողական եւ առաքինական կեանքը, եւ ամէնքը տեսանէին զերանելի այրն Աստուծոյ ի վարս ճգնութեան զտիւ եւ զգիշեր մշտնջենաւոր սրբապահութեամբ (ԿԱՍ. 76), որ ընդհանուր պատկառանք եւ յարգանք կը բերէր վերանորոգեալ աթոռին վրայ: Ըստ այնմ համակրութիւնն ալ կը շատնար հետզհետէ, եւ որովհետեւ մինչեւ այն

ատեն բոլորովին լքեալ եւ անխնամ մնացած էր վանքն ու աթոռը, զուրկ ամէն պէտքերէ, Աստուածապաշտ ազգս Հայկազեան Արարատ եւ կողմն Վասպուրական, յորդորուեցան ամէն տեսակ գոյքերով ճոխացնել աթոռը, եւ մարմնաւոր պիտոյիւք եւ անասնօք եւ չորքոտանիւք լցին զսուրբ աթոռն (ԿՈՍ. 75): Այս նպատակին հասնելու համար պէտք էր որ աթոռին մէջ կանոնաւոր մատակարարութիւն հաստատուած ըլլար, եւ այս կողմէն ալ Կիրակոս ընդհանուր ակնկալութենէ վեր գտնուեցաւ, եւ կրցաւ արթուն եւ ազդեցիկ խնամք տարածել ամէն ճիւղերու վրայ, եւ շինարարութեամբ ալ զբաղուիլ, քան որչափ ինչ կրնար սպասուիլ Վանաստանի խստաբեր ճգնաւորէն: Եպիսկոպոսներու շարքին տեսանք Գաբրիէլ եպիսկոպոս մըն ալ Էջմիածինի անունով (ԿՈՍ. 52), ինչ որ կը ցուցնէ թէ աթոռին թափառած ատեն, Էջմիածնի վանքը ունէր վերակացու եպիսկոպոս մը, որ Վաղարշապատի ալ թեմակալն էր անշուշտ: Բայց եթէ Էջմիածին բոլորովին լքեալ չէր պարզ եպիսկոպոսի մը ներկայութիւնը բաւական չէր պահել անոր բարձր գիրքը եւ պահանջուած կացութիւնը: Այսպէս անցան Կիրակոսի կաթողիկոսութեան սկիզբները, տարի մը կամ քիչ ատելի:

1466. ԳՐԳՈՒԹԵԱՆՑ ՍԿԻԶԲԸ

Սակայն կամաց կամաց սկսան գլուխ երեւցնել նախանձոտ կիրքերը եւ խուլ հակառակութիւնները նորահաստատ կացութեան դէմ դժգոհութիւններ, եւ գոհունակութիւն չգտած բուռն ձգտումներ: Այդ չժպիի երեւոյթները յառաջ եկան Սիւնիքի կողմէն եւ Տաթևեան աշակերտութենէն, եւ դիտելի է որ Էջմիածինը շէնցնող Արարատի եւ Վասպուրականի հետ, Սիւնքը չէր յիշուած: Կտրակոս որչափ ալ 32 տարիներէ ի վեր Արարատ հաստատուած, սակայն վերջապէս Վասպուրականցի մըն էր, Վասպուրականցիներէ պաշտպանուած, եւ անոնց կողմէն արջել մղուած, ինչպէս Մեծօփեցիին Ակոռի հանդիպելուն արթիւ դիտել տուինք (1459): Բայց որ ատելին է, Կիրակոսի շուրջը խմբուեցան բոլոր Վասպուրականցիներ, Թովմաս Մեծօփեցին ինքն ալ ազդեցիկ եւ գլխաւոր դեր մը ստացաւ հայրապետանոցին մէջ: Թէ ոչ ամէն, գոնէ շատ գործերու գլուխ Վասպուրականցիներ անցան, շահ եւ օգուտ անոնց բաժին սկսաւ ըլլալ, եւ Սիւնեցիներ եւ Տաթևական խումբը երկրորդական շարքը մղուեցան, մինչեւ իրենք էին Արեւելեայց կեդրոնը, իրենք էին որ նոյնիսկ Վասպուրականցիներուն շարժում էին տուեր, թէ 12 Վասպուրականցիներուն Տաթև գալուն, եւ թէ Եռամեծ Տաթևացիին Վասպուրական երթալուն արհթով: Մեծօփեցին ալ զգալ կու տայ այդ կացութիւնը, երբ պարծենալէն ետքը թէ ամենայն բարութեամբ եւ շնորհօք զարդարեալ էր ազգս Հայոց (ԿՈՍ. 76), եւ թէ զարդարեալ էր սուրբ կաթողիկէն, կը յաւելու, թէ ամենքեան երանի տային կողմանց վարդապետաց եւ քահանայից ծովու բոլորովին (ԿՈՍ 77), այսինքն է կը գովէին Վասպուրականի կողմանց եւ Վանայ ծովու բոլորովին պատկանող վարդապետները, որոնք այդ բարեկարգութեանց գործիչ կը նկատուէին: Խուլ դժգոհութիւնները որոնք 1442 տարիէն սկսեւ էին, յայտնի խօսուիլ սկսան 1443-ին սկիզբները, եւ պարագլուխ կանգնեցաւ Մարկոս եպիսկոպոս Վրաստանի, Հերմոնեցիին աշակերտներէն, որ Վաղարշապատի ժողովին չէր գտնուած: Իրեն միացաւ Աստուածատուր

վարդապետ Սաղմոսավանքեն (ԿՈՍ. 77), որ ցաւած էր որ մինն ի յանասնոց նմա ոչ նուիրեցին, ինչ որ Մեծովեցին անգիտութիւն մեծ կը համարի, զոր արարին կաթողիկոսն եւ վերակացուք նորին Գաբրիէլ եպիսկոպոս Յովհաննավանքի եւ Կիրակոս վարդապետ Ռշտունի (ԿՈՍ. 75):

1467. ԿԻՐԱԿՈՍԻ ԴԷՄ

Դժգոհներու խումբը պէտք ունէր իրեն ազդեցիկ կողմնակիցներ ձարել, եւ Կիրակոսը նետելու համար պատճառներ ունենալ: Առաջին ընտրութեան ժամանակէն երեք մրցակից ընտրելիներ կային Սիւնեցոց կողմէն, Յովհաննէս Հերմոնեցին, Ջաքարիա Հաւուցթառեցին եւ Գրիգոր Արտազեցին, սակայն միեւնոյն կուսակցութիւնէն երեք մրցակից գտնուիլը տկարացուցած էր անոնց կողմը: Երեքին մէջէն նախադասելի կերելէր Արտազեցին, սակայն միւս երկուքը աւելի ազդեցիկ էին, եւ անոր կաթողիկոսանալը չուզեց վասն ատելութեան որ առ նա ունէին: Բայց նոր կացութեան առջեւ հարկաւ մեղմացած էին կիրքերը, մանաւանդ որ Հերմոնեցին ի սոյն ժամանակիս խլացեալ էր ականջօք (ԿՈՍ.78), եւ Հաւուցթառեցին արդէն եպիսկոպոսանալուն երիցագոյնը, այլեւս տկարացած էր տարիքին բերմամբ: Մարկոս եւ ընկերներ առաջին անգամ ուզեցին այս երկուքը վաստկիլ, ծերունիները համոզելով թէ այլեւս պէտք է որ իրենց ակնկալութիւնները վար դնեն եւ Արտազեցին կաթողիկոսացնելու համաձայնին իրենց կողմը զօրացնելու համար: Առաջ դիմեցին Հաւուցթառեցիին, մեղադրելով իսկ զայն, թէ դուք եղեալ էք Կիրակոսը կաթողիկոս, ակնարկելով անոր ձեռնադրութեան նախագահելուն, իբր այն թէ ասով փորձանքին պատճառ եղած ըլլար: Անիկա համոզելէ ետքը, իրենց ընկերակցուցին Շամուն Տաթեւի եպիսկոպոսը, եւ Հաւուցթառեցին գլուխ կանգնեցաւ խումբին, որ յարուցեալ գնաց առ վարդապետն Յովհաննէս Հերմոնեցին (ԿՈՍ.78), որ իսկոյն համաձայնեցաւ, եւ աւելի քան զերեսուն եւ զքառասուն ոգի մէկէն ոտք հանեց Կիրակոսի գահընկէցութեան գործին հետեւելու: Կը մնար պատճառներն ալ ձարել, բայց անարժան գործի մը համար Կիրակոսը ամբաստանել չէին կրնար, եւ կը խոստովանէին իսկ թէ ճգնութեամբ Լուսաւորչին հանգոյն է: Ուստի գործը օրինականութեան ձեւին թափելով, ուզեցին ըսել թէ կաթողիկոսութիւնը անվաւեր է, եւ օրինաւոր կաթողիկոս չէ: Այս երեսէն գտած պատճառանքնին երկու եղան, մէկը թէ ի կողմանէն յԱղթամարայ է, որ ի բազում ժամանակաց հետէ բանադրեալք են (ԿՈՍ.77), ուսկից կը հետեւցնէին թէ ոչ է մկրտած, եւ ոչ է քրիստոնէայ (ԿՈՍ.79), իբր զի բանադրանքի ներքեւ եղողներուն պատշաճ խորհուրդները թերի եւ անվաւեր կը համարուէին: Իսկ միւս պատճառն էր, թէ պարտ էր ի կաթողիեոսաց եպիսկոպոս լինել, եւ ապա յեպիսկոպոսաց կաթողիկոս ձեռնադրել (ԿՈՍ.79): Այդ պատճառներէն առաջինը ընդհանուր առմամբ կամ առերեւոյթ կերպով միայն կրնար խօսուիլ, վասն զի ընդհանուր քրիստոնէութեան մէջ ընդունուած է անարժան պաշտօնէին կատարած մկրտութիւնն ալ, եւ զեղծմամբ միայն կրկնամկրտութիւններ կըլլային, ինչպէս Ունիթորներն ալ կը կատարէին Հայերուն վրայ: Իսկ երկրորդ պատճառը թէ եւ եպիսկոպոսութեան վաւերականութեան վրայ չի կրնար տարածուիլ, քանի որ Նիկիական կանոնը մեր եկեղեցին ալ ընդունած է, գոնէ ազգային եւ կանոնական սովորութեան փաստ կրնար ըլլալ, թէ ընկալեալ օրէնք է, ձեռնադրեալ

Եպիսկոպոսներուն մէջէն կաթողիկոս ընտրել եւ ոչ թէ Եպիսկոպոս չեղող Եկեղեցականներուն մէջէն: Ազգային պատմութեան մէջն ալ շատ ցանցառ են այդ կանոնին բացառութիւնները, որոնք աւելի եւս ընդհանրացած կանոնը կը հաստատեն: Կիրակոսի դէմ յարուցուած խնդիրն ալ, միեւնոյն սովորութիւնը կը հաստատէ, որչափ ալ յայտնի է թէ բողոքելու իրաւունք չունէին անոնք, իրենց ձեռքովը բացատրութիւնը նուիրագործուած էին: Անցողակի նշանակուած է երրորդ կէտ մըն ալ, թէ հերծուածող է, զի զօծումն հիւանդաց բերեալ է ի Կոստանդնուպոլիսէ (ԿՈՍ.79), որ վերջին օծումի ձէթ գործածելու վրայ պիտի մեկնուի, սակայն ոչ առաջ եւ ոչ ետքը Մեծփեցին այդ մասին լուսաբանութիւն չտար:

1468. ԿԻՐԱԿՈՍ ԳԱՀՂՆԿԷՑ

Հարկաւ դաւադրութիւնն ու աղմուկը ծածուկ չէին կրնար մնալ, արդէն Հերմոնեցիին հաւաքած խումբն ալ շատ գաղտնութեամբ չէր գործեր, այլ համարձակ Էջմիածին կու գար բռնութեամբ իր միտքը գործադրել: Առաջ կեղծ բարեպաշտութեամբ կը մտնէին ի սուրբ տաճարն Միածնին, բայց բարկութեամբ եւ տրտմութեամբ լցեալ: Իսկ Կիրակոս, որ դողայր յահէ քահանայիցն, Էջմիածինը կը թողու, եւ փախուստ արարեալ մտանէ ի տուն քրիստոնէի միոջ գաղտագողի. սակայն իրեն վրան եկողները չեն հանդարտիր, եւ կը հետապնդեն որոնեալ աստ եւ անդ, մինչ որ տեղը իմանալով գտին զնա, եւ իրենց հսկողութեան ներքեւ պահեցին, մինչեւ որ առեալ տարան առ բռնաւորն Աղուպ, որ է Երեւանի Եաղուպ պէկը: Կաթողիկոսի մը դատաստանն ու գահընկեցութիւնը ազգային ժողովի իրաւունքն էր, եւ ոչ օտարազգի տիրապետողին, սակայն ոչ միայն սկիզբէն իվեր վարժուած էին քաղաքական իշխանութեան վճիռով գործել, այլ սոյն այս Եուղուպ պէկն էր, որ Վաղարշապատի ժողովին դիրութիւն եւ պաշտպանութիւն էր ընծայած, եւ անոր հովանաւորութեամբ Կիրակոսի կաթողիկոսութիւնը հաստատուած եւ հռչակուած էր, եւ փոփոխութիւնն ալ հնար չէր առանց անոր հաւանութեան կատարել: Եաղուպի ատեանին մէջ առջեւ կանցնի Հերմոնեցին գործը բացատրել, եւ կըսէ, թէ Կիրակոս ոչ է մկրտուած ոչ է քրիստոնէայ, այնպէս որ եթէ կամիս դու, որ հարկաւ յաթոռդ այդ նստի դա, կամք մեր ամենեցուն այս է, զի մկրտեմք եւ նոր Եպիսկոպոս եւ կաթողիկոս ձեռնադրեմք (ԿՈՍ. 79): Եթէ իրօք այսպէս խոսեցաւ Հերմոնեցին, պէտք է ըսել թէ զառամած եւ ցնորած էր, ապա թէ ոչ աւելի անտրամաբան խօսք մը չէր կրնար ըսել Տաթեւեան դպրոցին մեծ վարժապետը: Եաղուպ իսկ կրցաւ անոր երեսը զարնել, թէ Կիրակոսի Եպիսկոպոսութիւնը ու կաթողիկոսութիւնը նոյն իսկ իրենք էին կատարած, որուն Հերմոնեցին չկրնալով պատասխան տալ, ստիպեալ ուրանայ զճշմարտութիւն, եւ թովմէն եւ ընկերք նորին կատարեցին, կըսէ, ուզելով իմացնել թէ Մեծփեցիին եւ Վասպուրականցոց ազդեցութեան ներքեւ կատարուեցան ձեռնադրութիւնները: Կիրակոս լուռ կայր եւ անմռունչ հարկաւ իր սիրտին մէջ ցաւելով այդ աստիճան լրբութեան վրայ, եւ միայն Մեծփեցիին աշակերտներէն Կարապետ վարդապետ մը եւ ազգականներէն Ծերուն անուն երիտասարդ մը, կը համարձակին պատասխանել, թէ բողոքողները ոչ են ճշմարիտ, այլ խաբեբայ (ԿՈՍ.80), սակայն բողոքողներու խումբէն

Ստեփանոս վարդապետ մը, հաւանաբար Եղեգեցի (ԿՈՍ.87) եհար զբերան Ծերունի, եւ լցաւ արեամբ: Եաղուպ բարկացեալ բողոքողները կը մերժէ, սակայն Հաւուցթառեցին առանձինն տեսակցելով, եւ անհամար արծաթ տալով, Եաղուպը կը համոզէ, որ ինքն վրան չառնէ կաթողիկոսն արտաքս հանելն եւ ոչ հանելն, եւ թող տայ ազգին որ ուզածնուն համեմատ գործեն, եւ իրենց հաւնած անձը, Գրիգոր Արտազեցին, կաթողիկոս ձեռնադրեն (ԿՈՍ.80): Այսպէս կը վճռուի Կիրակոսի գահընկէցութիւնը եւ Գրիգորի կաթողիկոսութիւնը, եւ յիշատակագիրը իրաւունք ունի ըսելու. Գրիգոր եպիսկոպոս Մակուց նստաւ Թուրքով եւ ղաբալով (ՍԱՄ.175):

1469. ԿԻՐԱԿՈՍ ՅԱՆՁՆԱՌՈՒ

Այդ գործողութեանց ոչ մի պարագայն կանոնական` եւ ոչ մի պատճառաւորը հիմնական չըլլալուն, բացարձակ առմամբ հնար չէր Կիրակոսի կաթողիկոսութիւնը դադարած եւ Գրիգորը իրաւամբ կաթողիկոսութեան անցած համարիլ: Սակայն մեր պատմագիրներէն եւ ժամանակագիրներէն եւ յիշատակագիրներէն ամէնքն ալ 1443-ին կը դնեն Գրիգորի կաթողիկոսութիւնը, եւ Կիրակոսի միայն երկու տարի կաթողիկոսութիւն կու տան, ինչպէս Մեծոփեցին ալ կը գրէ, թէ սուրբ հայրապետս տէր Կիրակոս երկու ամ նստաւ յաթոռ պատրիարքութեանն ի կաթուղիկէն (ԿՈՍ.75): Մենք ալ պիտի հետեւինք այդ կարծիքին, եւ այս կէտէն դադարեալ նկատելով Կիրակոսի պաշտօնավարութիւնը, իրեն յաջորդին անունով պիտի մակագրենք մեր յօդուածները: Այս միտքին մեզ մոտեցնողը ոչ թէ բացարձակ արդարութեան սկզբունքն է, զի ոչ մի իրաւունք կրնայ յառաջբերուիլ Կիրակոսի պաշտօնանկութիւնը արդարացնելու, այլ միայն իրական եղելութեան հիմամբ է որ այդ տեսութիւնը կընդունինք: Կիրակոս որ պաշտօնին հետամուտ չէր, բնաւորութեամբ ալ անկէ հեռու էր, եւ առաքինութեամբ ալ պնդելու կամք չունէր, երբոր տեսաւ զայրացած փոթորիկը եւ եկեղեցական դասուն աղմկալից հակառակութիւնը, ոչ միայն շարժում մը չըրաւ եւ բառ մը չարտասանեց իր իրաւունքը պաշտպանելու եւ հակառակորդներուն լրբութիւնը զսպելու, այլ կարծես թէ ուրախանալով որ անտանելի բեռէ մը կազատի, էսկոյն ձեռնթափ եղաւ գործէն, պահանջուած հրաժարականը յօժարական տուաւ եւ պաշտօնապէս պաշտօնէ քաշուեցաւ թողլով ասպարէզը իր հակառակորդներուն որպէսզի գործեն ինչպէս կուզեն, եւ աթոռը յանձնեն ում կը հաճին: Միւս կողմէն գործին ելուխը գտնուողները, ազգային ժողովի կերպարանը կու տային իրենց ձեռնարկին, եւ համախումբ որոշումով դադարեալ կը հռչակէին մէկը եւ աթոռ կը բարձրացնէին միւսը: Այդպիսի պարագաներուն մէջ, ոչ թէ ներքին արդարութեան փաստը` այլ ձեւական օրինաւորութեան պայմանն է, որ ոռոշման վաւերականութիւնը կը վճռէ: Եւ Կիրակոս յանիրաւի, բայց ձեւական օրինաւորութեամբ կաթողիկոսութենէ կը դադնրէր, եւ գործը իր յօժար հաւանութեամբ կը հաստատէր: Իսկ ազգային եւ եկեղեցական տեսակէտէն անհնարին հարուած մը կը տրուէր հայրապետական աթոռին նշանակութեան եւ ազգային նուիրապետական միութեան, եւ կը ջնջուէր այն գեղեցիկ սկզբունքը որ երկու տարի առաջ հաստատուած էր Կիլիկիոյ աթոռին դադարմամբ եւ Աղթամարի աթոռին համաձայնութեամբ: Այն համերաշխ եւ

գործակից եւ միացեալ հայրապետութիւնը որ վերստին փայլելու եւ արդիւնաւորելու սահմանուած էր, նորէն իր բաժանեալ եւ պատկառեալ գրութեան վերադարձաւ, եւ մինչեւ այն որ երկփեղկեալ կաթողիկոսութիւնը եռափեղկեալ կերպարանի փոխուեցաւ, ոչ միայն Աղթամարի նորէն գլուխ քաշեց, այլ եւ Սիս եւ դադարած աթոռը համարձակեցաւ վերականգնիլ, ազգային համերաշխ միութեան եւ գործակից արդիւնաւորութեան յայտնի վնասներով: Այն գեղեցիկ խորհուրդները որոնցմով առաջնորդուեցան 1441 տարւոյ գործիչները, շուտով խանգարեցան 1443 տարւոյ ւաւերիչներով, եւ ըսել թէ միեւնոյն անձերն էին գործիչներն ալ ւաւերիչներն ալ:

Տ. ԳՐԻԳՈՐ Ժ. ԶԱԼԱԼԲԷԳԵԱՆՑ

1470. ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆՆ ՈՒ ՆԱԽԸՆԹԱՑԸ

Գրիգոր, որ Կիրակոսի տեղ կաթողիկոսութեան կը բարձրանար, որդի էր պարոն Զալալ բէգին (ՓԻՐ.130), կամ Ճէլալ պէյին, որով ազգատոհմիկ մէկ մը եւ պետութեան առջեւ դիրք ունեցող մէկու մը զաւակ եղած ըլլալը կը յայտնուի, զի ընդհանրապէս պետական շրջանակներու հետ շփում ունեցողներն էին, որ տաճկական պատուանուն եւ երբեմն տաճկական անուն ալ կը կրէին: Սովորաբար Մակուցի կամ Արտազեցի կամ Սուրբ-Թադէոսի ալ կը կոչուի, որովհետեւ եպիսկոպոս էր Արտազի՝ որ է Մակու քաղաքը, ուր է Սուրբ Թադէոսի մայրավանքը, բայց անհաւանական չէ որ ծննդեամբ ալ նոյն քաղաքէն եղած ըլլայ, թէպէտ ոչ ուրեք յիշուած կը գտնենք: Աշակերտութիւնը Տաթեւեան դպրոցէն էր, Հերմոնեցիին շրջանակէն, եւ իր տոհմային ազնուութեամբ եւ անձնական գործունէութեամբ շուտով յառաջ եկած էր: Նախընթաց յօդուածներուն մէջ ստէպ իր անունը յիշեցինք, իբր փոխադրութեան աշխատողներէն մէկը, եւ նոյն իսկ 1441-ին յարմարագոյն ընտրելիներէն մին նկատուած, որ թերեւս յաջողած ալ կըլլար, եթէ նոյն իսը իրեն կողմնակիցներէն՝ Հերմոնեցիին եւ Հաւուցթառեցիին նախանձոտ ատելութիւնները արգելք եղած չըլլային (1457): Սակայն վերջապէս երբ Սիւնեցւոց եւ Վասպուրականցոց ներհակընդդէմ մրցակցութիւնը յուզուեցաւ, եւ Սիւնեցիք զօրացան, Գրիգոր իբրեւ ընտրելագոյն կաթողիկոսացու անհակառակ ամենէն ընդունուեցաւ՝ Մարկոս Վրաստանցիին մէջտեղ իյնալով (1467): Մենք դիտողութեան արժանի կէտ մը կը սեպենք, որ Մեծփեցին այդ վերջին շփոթներուն եւ Կիրակոսի դէմ մղուած հակառակութիւններուն մէջ, նշանակելի դեր մը չտար Զալալբէգեանցին, թէպէտ կը մեղադրէ անոր յանձնառութիւնը, թէ անիմաստ այն՝ եպիսկոպոսն Գրիգոր, զիտաց ի միտս իւր եթէ քաջութիւն արութեան գործեաց, ոչ քաջութիւն, այլ հակառակութիւն (ԿՈՍ.81): Բայց արդար ըլլալու համար պիտի ըսենք, որ եթէ Գրիգորի ընտրութիւնը տգեղ եւ դատապարտելի պայմաններու մէջ կատարուեցաւ, որոնցմէ ինքն բոլորովին անմասն չկրնար սեպուիլ, եւ եթէ իր կաթողիկոսութիւնը ձախող եղելութեանց առիթ ընծայեց, սակայն իր պաշտօնավարութիւնը անօգուտ եւ վնասակար եղած չէ, վասնզի ինքն է որ նորոգում արարեալ է ի սուրբ Էջմիածնի մասամբ ինչ (ԴԱՎ.336), եւ ինքն է դարձեալ որ ունի զաշխատանս ի սուրբ աթոռոջս, քանզի նախապէս սա նորոգեաց զշինուածս սրբոյ աթոռոյս ի ներքուստ եւ արտաքուստ (ԶԱՍ.19): Իբր գովութիւն գլուխ ւաւեցնենք եւս, թէ նախորդ եւ

գահընկեց կաթողիկոսին հանդէպ ալ յուզեց բռնութեամբ վարուիլ կամ նախանձով ճոխանալ, եւ մարդասիրական ընթացք մը պահեց:

1471. ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆՑԻՔ ԵՒ ՍԻՒՆԵՑԻՔ

Հազիւ թէ Ջաքարիա Հաւուցթառեցին առատ կաշառքով եւ համոզիչ խօսքերով Եաղուպակի հաւանութիւնը ստացաւ, նորէն ամէն կողմէ հաւաքուեցան, եւ Էջմիածնի Սայր Տաճարին մէջ կաթողիկոսական ձեռնադրութեան կարգ մը կատարեցին Գրիգորի վրայ: Մեծփեցին մանրամասնութիւններ չտար, հարկաւ տալու սիրտ ալ չունէր, Պատարագեցին գՔրիստոս, սակայն ոչ ի հաշտութիւն, այլ ի բարկութիւն, եւ կաթողիկոսական օծումը լրացուցին տասուերկու եպիսկոպոսներով, որոնց բոլորը անշուշտ Կիրակոսը ընտրողներն եղան: Օր եւ ամսաթիւ գրուած չենք գտներ, սակայն գիտնալով որ Կիրակոս երկու ամ նստաւ (ԿՈՍ.75), եւ թէ նախընթաց հակառակութիւնները վարելույարմարագոյն միջոցը մեծպահքի անզբաղ ժամանակն էր, եւ հաւաքելու յարմար միջոցն ալ զատիկէ ետքն էր, Գրիգորի ձեռնադրութիւնը կրնանք դնել Կիրակոսի երկրորդ տարեդարձին ատենները, 1443 տարւոյ զատիկէն քիչ ետքը, որ այն տարի կը պանդիպէր ապրիլ 21-ին: Այդ փոփոխութեան անհրաժեշտ հետեւանքն էր Կիրակոսի հետ Էջմիածինէ հեռացնել Վասպուրականցիները, որ այնտեղ զօրացած էին: Կիրակոսի անձին չէմ խստութիւն գործադրուած չի յիշուիր, վասնզի նա շուտով տեղի տուաւ, հրապարակէ քաշուեցաւ եւ գնաց ի տուն քրիստոնէի միոջ (ԿՈՍ. 81), որ հաւանաբար բարեպաշտ Վասպուրականցի մըն էր: Կիրակոսի անընչասիրութիւնն ալ յայտնի ըլլալով զինքն չէին նեղած անհրաւ շահեր տուժելու պատրուակով, բայց խստացած են անոր շուրջը եղողներուն վրայ, եւ նեղի գրած են զսպասաւոր վարդապետք Էջմիածին, ամբաստանելով դրամական անհաւատարմութեանց մասին, եւ մինչեւ իսկ տուգանելու համար մատնել անօրինաց (ԿՈՍ. 82): Այս կերպով Կիրակոս Ռշտունի վարդապետէն, զոր անգամ մը յիշեցինք (1466) գանձած են 13,000 դահեկան, եւ Սարգիս Սալնապատցի վարդապետէն 6,000 իսկ ամբաստանութիւն ընողներն եղած են Ջաքարիա եւ Անտոն եպիսկոպոսներ (ԿՈՍ.82), որ պէտք է ըլլան Հաւուցթառեցին եւ Խորվիրապցին (1460: Տուգանքի ենթարկուողներէն Կիրակոս յիշուած էր Վասպուրականցի ժողովականներուն կարգին (1453), իսկ Սարգիս ոչ: Երկուքէն զատ հալածուողներ ալ եղած ըլլալը կը հետեւցնենք Մեծփեցիին ըսելէն, թէ լցաւ երկիր գայթակղութեամբ (ԿՈՍ.82): Միայն իրեն մասին բան մը չըսեր, եւ մենք ալ պիտի հաւանինք հետեւցնել, թէ նա Կիրակոս կաթողիկոսին հետ քաշուեցաւ, եւ անոր հետ մասնաւոր տուն փակուեցաւ, եւ ծերունի գահընկեցը չցաւցնելու համար իր մխիթարիչ ընկերին ալ խնայեցին: Անանուն ժամանակագիրի մը ըսելը, զիս եւ զՍարգիս վարդապետն տուգանել ետուն (ԴԱՎ.485), ոմանք Մեծփեցիին վրայ ուզեցին մեկնել, զայն նկատելով ժամանակագրութեան հեղինակը (ՓԻՐ.130), բայց աւելի յարմար է Կիրակոս Ռշտունիի վրայ մեկնել, բաղդատելով Մեծփեցիին պատմածին հետ (ԿՈՍ.81):

1472. ԿԻՐԱԿՈՍԻ ԴԻՐՔԸ

Երբոր Կիրակոսի պաշտօնէ դադարելով Վասպուրականցոց գործն ու ազդեցութիւնը

տկարացաւ, Մեծփեցի Թովմասին այլեւս պէտք չէր մնար Էջմիածին մնալ, եւ կը գտնենք զինքն Մեծփի դարձած եւ վանքին առաջնորդութիւնը ձեռք առած ըստ առաջնոյն: Ինքն յայտնապէս բան մը չի գրեր, բայց 1443-ին վանահայրութեան վրայ գտնուիլը կը յիշուի (ՓԻՐ.130), որով շատ երկար մնացած չըլլար Կիրակոսի հետ, եւ անոր մօտէն հեռացած կըլլայ, տեսնելով որ այլեւս իրեն ընկերակցութեան կամ օգնութեան պէտք չունի, քանի որ Ջալալբէգեանց ոչ մի կերպով չէր խստանար անոր դէմ, մինչեւ իսկ անհակառակ կը ներէր որ Կիրակոս իբրեւ Կաթողիկոս պատուուէր ու յիշատակուէր: Յիշատակութիւններէն ոմանք Վասպուրականի մէջ գրուած են, ուր Կիրակոսի կողմը զօրաւոր էր եւ կրնար անոր համար պնդել, եւ Գրիգորի անունը յիշատակել չուզէր, ինչպէս են 1446-ին Արճէշ (ՓԻՐ.153) եւ Վան (ՓԻՐ.154), եւ 1447-ին Արծկէ (ՓԻՐ.157) գրուած յիշատակարանները: Սակայն ասոնց հետ կան 1445-ին Խլաթ (ԹՈՐ.Բ.306), եւ 1446-ին Բաղէշ (ՓԻՐ.151) գրուածներ ալ, որոնք Վասպուրականէ դուրս են: Բայց ատելի նշանակալից են այն յիշատակարանները ուր Գրիգոր ու Կիրակոս զոյգ կը յիշուին, զոր օրինակ 1444-ին Արզնի գրուածը (ՓԻՐ.133), որուն նմաններ ստէպ կը հանդիպին (ԱՐԱ.230), բայց առանձին յիշուելու արժանի է Մեռելարոյց կոչուած ատետարանը, Արճէշ գրուած եւ Մեծփի ծաղկած 1445-ին, ի հայրապետութեան տեառն Կիրակոսի սուրբ կաթողիկէ Էջմիածնի, եւ ի հայրապետութեան տեառն Գրիգորի աթոռակից Լուսաւորչին մերոյ, երբ հոն էր եւ առաջնորդութիւն կը վարէր, աստուածաբանակ սուրբ ուխտին Մեծփայ սուրբ Աստուածածնայ տաճարին՝ Թումայ մեծ րաբունապետ (ՓԻՐ.147), որ է նոյն ինքն Մեծփեցի պատմիչը եւ ցաւով Էջմիածինէ հեռացողը: Չենք կրնար ենթադրել որ Մեծփեցին ներէր Գրիգորի անունը իր վանքին մէջ Կիրակոսի հետ զոյգ յիշատակել, եթէ Կիրակոս հալածեալ մը եւ Գրիգոր հալածիչ մը հանդիսանար անոր աչքին: Հետեւաբար կրնանք վստահօրէն ըսել, թէ Գրիգոր Կիրակոսի պատուաւոր դիրք մը կազմած էր, Կաթողիկոսական ձեւ եւ պատիւ չզլանալով, թէպէտ Վանաստանի նախկին ձգնաւորը, Էջմիածնի շուրջը գտնուող վանքերէն միոյն մէջ նորէն իր ձգնողական կեանքը կանցնէր, անցած դարձածէն անտեղեակ, եւ ըլլալիքին անտարբեր, աղօթքէ միայն սպասելով եկեղեցւոյն եւ ազգին բարիքը: Երկու կաթողիկոսներու անուններուն զոյգ յիշատակուիլը, եթէ առաջին անգամ Ջալալբէգեանի կողմէն փափկանկատ զգացումի արդիւնք եղաւ, սակայն ապագային զեղծումներուն դուռ եւ աթոռակից կաթողիկոսներու շրջան մը կազմեց, Կիրակոսի կեանքը աթոռէ քաշուելէն ետքը վեց տարի եւս տեւած է, եւ մահը տեղի ունեցած է 1448-ին, մերձաւորաբար ութսունամեայ եղած ատեն, թէպէտ ստոյգ պատմութիւնը չունինք: Առաքինի եւ սրբակեաց անձ մը եղած էր միշտ, այնպէս ալ վախճանեցաւ, բարձր աստիճանին հասաւ, գրեթէ դիպուածով, եւ միայն իր անունը ծառայեց աթոռին փոխադրութեան գործը նուիրագործելու: Անտեղի չէր ըլլար եթէ Հայոց եկեղեցին ալ պատուէր Կիրակոսը, ինչպէս Հռոմայ եկեղեցին իբր սուրբ կը պատուէ անապատէ եկած եւ շուտով անապատ դարձած Կեղեստիոս Ե. պապը:

1473. ԹՈՎՄԱՍ ՄԵՇՈՓԵՑԻ

Գրիգորի կաթողիկոսութեան գործերը պատմելու չանցած, յարմար կը սեպենք Թովմաս

Մեծօփեցիի մասին ըսուելիքն ալ վերջացնել: Եռանդուն եւ տոկուն գործունէութեան վրայ տեսանք միշտ Մեծօփեցին, անդստին այն օրէն որ 12 ընկերակիցներու խումբ մը կազմելով, եւ Հայ եկեղեցականութեան մասերը բաժնող պատուարները քանդելով, Վասպուրականէ անցաւ Սիւնիք (1396), եւ իրեն գրաւեց եռամեծ Տաթեւացին ու զայն Վասպուրական բերաւ (1399): Պատահական գործ մը չէր Մեծօփեցիին ըրածը, եւ պէտք է ընդունիլ թէ հեռաւոր եւ բարձր նպատակներ ծնած էին անոր միտքին մէջ: Բաւական ըլլայ նորէն միտք բերել անոր գործունէութեան արդիւնքները, զորս պատմութեանս կարգին հետզհետէ յիշեցինք, մինչեւ որ անոր մեծ գաղափարը իրագործեցաւ, եւ 1441-ին Հայ եկեղեցւոյն միահեծան հայրապետը հռչակուեցաւ Էջմիածնի մէջ: Մեծօփեցին գոհունակութիւնն ալ ունեցաւ իր յարմար տեսած անձը նստեցնել կաթողիկոսական աթոռին վրայ, բայց երբ իր յաջողութեան գագաթնակէտը հասաւ, այնտեղէն սկսաւ իր աստղը խաւարիլ, եւ գործը ձախողութեան դիմեց: Վասպուրականցիք իրենց ձախողութեամբ սկսան զերծանիլ, Էջմիածնի մէջ իրենց բացարձակ գործունէութիւնը հաստատելով եւ Սիւնեցոց նախանձը գրգռելով: Մեծօփեցին ալ կընդունի այդ մեղադրանքը, երբ կը խոստովանի, թէ անգիտութիւն մեծ արարին կաթողիկոսն Կիրակոս եւ վերակացուք նորին (ԿՈՍ.75), բայց պէտք չէ մոռնանք թէ Կիրակոսի գլխաւոր վերակացուն ինքն էր, եւ չի կրնար ինքզինքը պատասխանատուութենէ զերծ կարծել: Թերեւս այս խիղճն է որ իրեն կը թեռադրէ տեղի տալ, որեւէ մաքառում ու մրցակցութիւն չյուզել, այլ լուռ ու մունջ քաշուիլ իր վանքը, եւ գործը թողուլ իր ընթացքին, գրեթէ անգործ կեանք մը անցնելով մինչեւ իր մահը: Պատմութեանը մէջ կըսէ թէ յետ յիսուն ամացս սկսայ (ՄԵԾ.44), որով փոխագրութեան ձեռնարկէն առաջ զայն գրած կըլլայ, իսկ փոխագրութեան յիշատակարանները Մեծօփ դառնալէն ետքը գրած է: Երկրորդ հատուածին վերջը 1443 թուական է նշանակուած (ԿՈՍ.74), եւ գրուածին գոհունակ ոճը կը ցուցնէ թէ առաջին երկու մասերը գրած է Էջմիածնի մէջ, նոյն տարւոյն սկիզբները, տակաւին Կիրակոսի դէմ շարժումը չսկսած, իսկ երրորդ հատուածին մէջ, կը գրէ, թէ փոթորիկին լրանալէն այս երկու ամ է (ԿՈՍ. 86), որով 1446-ին գիրի առած կըլլայ այդ վերջին հատուածը, որ բովանդակ այրած սիրտի մը զեղծուածն է, եւ զսպուած կիրքի մէջ յիշուած բոլոր տիրադրութիւններու եւ քահանայապետ անարգողներու օրինակները կը կուտէ Կիրակոսի դէմ ելնողներուն գլուխը, յատկապէս կը զայրանայ Հերմոնեցիին դէմ, ականջօք խլացեալ, սպիտակ մօրուօք՝ զի դեղին է փոխանակեալ եւ մօտեալ գերեզմանի ծերին դէմ (ԿՈՍ. 84): Կը զայրանայ թէ տակաւին մեղայ ոչ եկն ի բերանս նոցա (ԿՈՍ. 86), բայց կը մաղթէ Աստուծոյ մի առնել նոցա դատաստան յահագին դատաստանն, այլ աստ առնել նոցա թողութիւն (ԿՈՍ. 87): Սակայն եւ այնպէս սպասած մխիթարութիւնը չունեցաւ, եւ ցաւով կնքեց իր կեանքը Կիրակոսէ քիչ առաջ: Յիշատակարան մը 1446-ին կը դնէ անոր մահը, վաթսուն ամ կացեալ անդ ի Մեծօփ (ՓԻՐ. 148), սակայն նորէն Ե եւ Է թուատառերու շփոթութիւն պէտք է ընդունիլ, վասն զի 1448-ին Յակոբ Ղրիմեցի վարդապետը կը յղէ անոր ազգահամարի եւ տոմարի բացատրութիւնները (ՓԻՐ. 158): Ըստ այսմ 1448 տարին ընդունած է իբր Մեծօփեցիին մահուան թուական, իսկ տարիքը եօթանասունը անցած պէտք է

հաշուել:

1474. ԱՐԵՒԵԼԱԿՈՂՄԱՆ ՊԵՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Փոխադրության ձեռնարկը չարայարեալ տալու համար, երկրին քաղաքական կացութիւնը բացատրել յետաձգեցինք: Եաղուպ պէկ, Երեւանի կառավարիչը, կամ լաւ եւս ինքնուրոյն իշխանը, ենթարկեալ էր Ճիհանշահի կամ Ջահանշահի, Գարաքոյունլուներու վեհապետին, որ փատիշահ անունը կը կրէր, կեդրոնը հաստատած էր Թավրէզ, եւ իրեն կը հպատակէին Ատրպատական, Պարսկահայք, Վասպուրական, Այրարատ, Սինիք, Աղուանք եւ Վրաստան (1430): Նա 1437-ին յաջորդած էր իր եղբոր Իսքէնտէրի (1428), եւ ահարկու եղած շրջականերուն, որով համեմատաբար հանդարտութիւն կը տիրէ: Իսկ Աքքոյունլուներուն վեհապետը կամ սուլտանը Օթման 1435-ին սպանուելէն ետքը (1428), իրեն յաջորդած էր որդին Համզա, միշտ կեդրոնը ունենալով Միջագետքի մէջ, Ամիդ կամ Տիարպէքիր քաղաքը, եւ իշխանութիւնը տարածելով Հայաստանի Ծովք եւ Աղձնիք եւ Տուրուբերան նահանգներուն վրայ: Համզայի իշխանութիւնը խիստ քրիստոնէից դէմ, մինչեւ իսկ Մկրտիչ Նաղաշ եպիսկոպոսին Օթմանի արտօնութեամբ շինել տուած Ս. Թէոդորոսի կաթողիկէին (1427) գմբեթը հրամայեց վար առնել, մինարէներէն աւելի բարձր ըլլալուն համար, եւ Նաղաշ ցաւին չդիմանալով պահ մը Ամիդէ հեռացաւ, եւ Տրապիզոն ու Կոստանդնուպոլիս հանդիպելով անցաւ Կաֆա եւ հոն մնաց մինչեւ որ Ճիհանկիր սուլտան հօրը յաջորդելով 1443-ին, Նաղաշը փնտռեց, դարձուց 1447-ին, եւ արտօնեց գմբեթը վերաշինել, զոր տասն օրուան մէջ լրացուցին Ամդեցիք, բոլոր հայաբնակութիւն տիւ ու գիշեր աշխատելով: Այս առթիւ նոյն եկեղեցւոյն մէջ գետեղուեցաւ Ս. Նշանը կամ Խաչափայտի մասունքը, զոր Սարգիս Կաֆայի եպիսկոպոսը Եւզինէոս պապէն նուէր առած էր (1440), եւ ինքն ալ Նաղաշին ընծայեց: Նաւակատիքը կատարուեցաւ Վարազայ Խաչին տօնին, 1447 հոկտեմբեր 1-ին, որ տարեկան հանդիսութիւն եղաւ Ամդեցիներուն (<ԱՅ.574): Գայաքոյունլուներու եւ Աքքոյունլուներու փոխադարձ թշնամութիւնը բոլորովին չդադրեցան, թէպէտեւ հայկական գաւառներու վրայ շատ չծանրացան, եւ տեւեցին մինչեւ որ Ճիհանշահ զօրացաւ եւ իրեն հարկատու ըրաւ Ճիհանկիրը 1461-ին: Ճիհանշահ դէպ Արեւելք ալ իր իշխանութիւնը ընդարձակած էր, եւ հետզհետէ նոր մասերու տիրելով ամբողջ Պարսկաստանը նուաճած էր 1460-ին, հանելով զայն Պուսայիտի կամ Ապուսայիտի ձեռքէն, որ 1451-ին յաջորդած էր Շահռուի մեծ ինքնակալին Թաթարաց: Ճիհանշահի իշխանութիւնը ընդհանուր առմամբ նպաստաւոր էր քրիստոնէից, եւ անկէ օգտուելով տեղի ունեցան այն ներքին շփոթութիւնները, որոնց սկզբնաւորութիւնը տեսանք Կիրակոսի գահընկէցութեամբը: Կարծես թէ արտաքին շփոթեանց նուազիլը ներքինները կը քաջալերէր:

1475. ԱՐԵՄՏԱԿՈՂՄԱՆ ՊԵՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Արեւմտեան Ասիոյ երկիրներուն մէջ ալ երեք տարբեր տէրութիւններ կ'իշխէին, Եգիպտացիք եւ Գարամանցիք եւ Օսմանեանք: Պաղեստին եւ Ասորիք եւ Կիլիկիա Եգիպտացւոց ձեռքն էին, եւ Սիւսն ալ անոնց գերիշխանութեան ներքեւ էր: Գարամանցիք Փոքր-Հայքը ունէին, տարածուելով

դէպի Բարձրիայք եւ Պոնտոս, իսկ Փոքր-Ասիան եւ կղզիներ, եւ Եւրոպական կողմեր Օսմանեանց ձեռքն էին, որոնց կիշխէին յաջորդաբար երկու զօրաւոր վեհապետներ, Սուրատ Բ. եւ անկէ ետքը Մէհէմէտ Բ. որ հօր գահը ժառանգած էր 1451-ին: Յունական կայսրութիւնը Կոստանդնուպոլսոյ անձուկ շրջափակին մէջ պարփակուած, վերջին ճգնաժամի օրեր կանցնէր: Յովհաննէս Է. Պալէոլոգի, Փլորենտիոյ ժողովով ու Հռոմի հետ միաբանութեամբ ձեռք ձգել յուսացած օգնութիւնը պարապի ելած էր, բայց Յոյներ անկէ զատ ապաւէն չունենալով, երբ մէկ կողմէն Կոստանդնուպոլսոյ պարիսպները ամրացնելու կաշխատէին, միւս կողմէն ալ պապական պատուիրակներուն հետ Հոգւոյն Սրբոյ բոլխման խնդիրներով կը զբաղէին, որ հնար ըլլայ Հռոմը հաճեցնելով Լատինական գունդերը օգնութեան բերել: Յովհաննէս Է-ի շաւղին վրայ կը քալէր Կոստանդին ԺԳ. Պալէոլոգն ալ, որ եղբօրը յաջորդած էր 1448-ին: Մէհէմէտ Բ. հազիւ գահ բարձրացած ուզեց վերջին հարուածը տալ հոգեվար կայսերութեան, եւ 1453 մայիս 29-ին Կոստանդնուպոլիսը գրաւեց, եւ Ֆաթիհ կամ Յաղթական հռչակուեցաւ, Սուրբ Սոփիայի կաթողիկէին մէջ իսլամական աղօթքը հնչեց, աւերած ու կոտորած պահ մը տիրապետեցին կայսրն ու պատրիարքը պատնէշներու վրայ ինկան, եւ Օսմանեաց թագաւորութիւնը կայսրութեան բարձրացաւ: Արդէն խօսեցանք համակիր յարաբերութեանց վրայ, զորս թուրքեր եւ Հայեր փոխադարձաբար ունէին եւ կը մշակէին (1386): Սուրատ Բ. աւելի ընդարձակած էր իր տէրութիւնը, դէպի Փոքր-Հայք. Գարամանցիները հետզհետէ հարուածած էր, Եգիպտացիներէն ալ քաղաքներ գրաւած էր, որով աւելի շատցեր էին Օսմանեանց հպատակ Հայերը: Յունական կայսրութեան անկման հետեւանքներէն մին եղաւ Կոստանդնուպոլիսը մայրաքաղաք հռչակելը, եւ ուզեց անոր մէջ հայկական հոծ գաղթականութիւն մը հաստատել, իբր հակակշռող Յունական բնակչութեան, քրիստոնէաներու դիմաց քրիստոնէաներ դնելով, քանի որ իր բարձր քաղաքականութիւնը պիտի չներէր իրեն մայրաքաղաքին մէջէն քրիստոնէայ տարրը ջնջելով հաստատուիլ: Ասկէ սկիզբն առած է Բիւզանդական ոստանին մէջ Հայկական մեծ գաղութին ներկայութիւնը, եւ պատրիարքական աթոռով եւ իշխանութեամբ ճոխանալը, զոր իր կարգին պիտի լուսաբանենք:

1476. ԱՂԹԱՄԱՐԻ ԽՁՈՒՄԸ

Աղթամարի Ջաքարիա կաթողիկոսը, Վասպուրականցիներուն վստահանալով եւ Էջմիածին փոխադրելու յոյսով համակերպած էր Վաղարշապատի ժողովին գումարման եւ Էջմիածնի աթոռին վերանորոգման, յուսախաբ եղաւ երբոր Կիրակոս ընտրուեցաւ, բայց տուած խոստումէն ետ չկեցաւ, վասնզի ընտրեալը Աղթամարին հին թեմական մըրի էր, որ Աղթամարի աթոռը կարծակէր ու կօրհներ, եւ իր գլխաւոր ակնկալութիւնն ալ դեռ կրնար իրականանալ: Էջմիածնի եւ Աղթամարի յարաբերութիւնները հաշտ ընթացան Կիրակոսի երկամեայ կաթողիկոսութեան միջոցին, բայց նոյնպէս չէին կրնար մնալ երբ Կիրակոս հեռացաւ, Վասպուրականցիներ ցրուեցան եւ Սիւնեցիք տիրեցին: Ջաքարիա խզեց իր յարաբերութիւնները Գրիգորի հետ չպահեց նոյն ընթացքը զոր Կիրակոսի հետ հաստատած էր, եւ չուզելով Գրիգորի կաթողիկոսութիւնը ճանչնալ,

Եւ իրաւունքի տեսակէտէն Կիրակոսը կաթողիկոս ընդունելով, զինքն ալ անոր աթոռակից Եւ Ամենայն Հայոց հայրապետութեան վարիչ կը նկատէր: Վանքի մէջ 1446-ին գրուած յիշատակարան մը այդ տեսութիւնը կը հաստատէ, ի կաթողիկոսութեան տեսան Կիրակոսի Եւ տէր Ջաքարիայի բացատրութեամբ (ՓԻՐ.154): Բայց երբ Կիրակոս մեռաւ զինքն յաջորդ Եւ ժառանգ նկատեց, Եւ 1448-ին յիշի գառաջիւն իբրեւ կաթողիկոս Էջմիածնի (ԱՐԱ.230), Եւ այսպէս կը շարունակէ սպասելով իրօք ալ Էջմիածին փոխադրուիլ, Եւ Ամենայն Հայոց աթոռին վրայ բազմիլ Մայր տաճարին մէջ, ինչ որ բաւական ուշ կըրցաւ յաջողցնել: Աւելորդ կը սեպենք փնտռել թէ ինչ դեր ունեցաւ Մեծօփեցին այդ ճիգերուն մասին, Եւ թէ քաջալերեց արդեօ՞ք Ջաքարիայի գաղտնի հնարքները, որովհետեւ Կիրակոսի մահուանէ առաջ իրական ձեռնարկ կամ յայտարարութիւն մը տեղի չէր ունեցած, իսկ մահուանէ ետքն ալ Մեծօփեցին այլեւս կենդանի չէր: Իր վերջին յիշատակարանին մէջ ալ Աղթամարի մնսին յայտնի ակնարկ մը չունի: 1477.

ԿԻԼԿԻՈՅ ԱԹՈՂԸ

Աղթամարի խզումէն աւելի կարեւորութիւն ունեցաւ Կիլիկիոյ բաժնուիլը: Փոխադրութեան թուականէն, այսինքն 1441-ին ետքը Կիլիկիոյ ստացած կացութեան վրայ արդէն փոքրիշատէ խօսեցանք (1462), Եւ Մուսաբէգեանցի կենդանի կամ մեռած ըլլալուն մասին, ինչ ալ ըլլայ ճշմարիտը կամ ճշմարտանման կարծիքը (1463), ստոյգ է թէ Կիլիկիոյ աթոռը միջոց մը խափանուեցաւ Եւ դադրեցաւ, Եւ յաջորդութիւնը ընդհատեցաւ Սոյ մէջ: Ամէն յիշատակարաններ, կը վկայեն թէ աթոռն որ էր ի սիս խափանեցաւ, կամ աթոռն Սոյ ունայն մնաց (ՓԻՐ. 126), այնպէս որ Մուսաբէգեանցի հրաժարած կամ գահընկեց եղած, մեռած կամ Գահիրէ փախած ըլլալէն, իրաւական Եւ իրական կացութիւնը չի փոփոխուիր: Մէկը կըսէ, սուրբ աթոռս Լուսաւորչիս ի մայրաքաղաք Կիլիկիոյ, քսան հինգ ամ խափանեալ մնաց վասն անյայտ լինելոյ սուրբ Աջին (ՀԱՅ. 575): Արդէն ցուցուցինք թէ պարզ սխալանք մըն է 25 տարի ընթերցուածը, ինչպէս ուրիշ տեղ ալ գրուած է: Ջոր հինգ ամ խափանեալ մնաց վասն անյայտ լինելոյ սուրբ Աջին (ՍԻՍ.223): Մեծօփեցին կը գրէ, թէ զարատ Եւ զբիծն աղթարմայութեան, ի Կիլիկեցւոցն ի քահանայապետութիւն մուծեալ, Աստուած ազատեաց, Եւ անկէց ետքն է, որ դարձեալ վերստին հակառակութեամբ կաթողիկոս եղին (ԿՈՍ.85), որ է ըսել թէ Սոյ աթոռին դադարելուն Եւ վերսկսելուն մէջ, ընդհատման միջոց մը անցած է: Անգամ մը որ Կիլիկիոյ աթոռը խափանեալ էր, հաւանական չէր անոր վերսկսիլը եթէ Էջմիածնի մէջ շփոթութիւններ ծագած չըլլային, Կիրակոսի գահընկեցութիւնը տեղի չունենար, Գրիգորը կաթողիկոս չհռչակուէր, Ջաքարիա իր յարաբերութիւնները չխզէր, Եւ Կիրակոսի ու Գրիգորի ու Ջաքարիայի միանգամայն կաթողիկոսութիւնը ճանչցողներ չգտնուէին: Այդ պառակտումն է որ Կիլիկեցիներն ալ քաջալերեց երեք կաթողիկոսներն ալ չճանչնալ, Եւ չորրորդ մըն ալ իրենք հռչակել: Այդպէս կը խորհի Մեծօփեցին ալ, որ Հերմոնեցին յանդիմանելով կըսէ, Կիլիկեցիքն զհամբաւս անգիտութեան Եւ անհամութեան քո լսեցին, Եւ այս պատճառով դարձեալ վերստին հակառակութեամբ կաթողիկոս եղին (ԿՈՍ.85): Ովքեր Եւ քանիներ էին այդ շարժումին զուխը՝ չենք գիտեր, միայն կաթողիկոս

հռչակուողին անունը գիտենք, որ էր Կարապետ Եղոկիացի. Մեծփեցիէն երէց մի աշխարհի կոչուած, հարկաւ առաջ ամուսնաւոր քահանայ եղած ըլլալուն համար: Եպիսկոպոսութեանը համար ձեռնադրեալ ի Կիրակոսէ ըսուած է (ՉԱՄ.Գ.491), եւ Մեծփեցիին երէց մի աշխարհի, որ ի նոցանէ էր ձեռնադրեալ ըսելը (ԿՈՍ.85), առ առաւելն ամուսնաւոր քահանայութենէ վեղարաւոր վարդապետութեան վրայ պիտի իմացուի, եթէ պարզապէս քահանայութեան վրայ առնել չուզենք: Կիլիկեցի յիշատակագիրը, որ այնչափ հիացմամբ կը խօսի Կարապետի վրայ, Սոյ մէջ աթոռ վերանորոգելու համար, այդ մասին բնաւ տեղեկութիւն չտար. միայն եկեալ ի Թոխաթոյ կըսէ, ուսկից Եղոկիացի մակդիր անունը, որ աւելի եպիսկոպոսական վիճակէն առնուած կը թուի, քան թէ ծննդավայրէն: Կարապետի տրուած գովեստները, հարկաւ Կիլիկեցիի մը շրայութիւններ են (ՀԱՅ. 575), սակայն ամէն առթի մէջ ճարպիկ եւ գործունեայ եւ մտաւոր կարողութեան ալ տէր անձ մը եղած կը տեսնուի:

1478. ԱԶԵՐՈՒ ԽՆԴԻՐԸ

Ամենայն Հայոց կաթողիկոսութեան համար Լուսաւորչի Աջին ունեցած նշանակութիւնը յայտնի ըլլալով (1456), Կարապետին հնար չէր Սիսի մէջ կաթողիկոսութիւնը հաստատել առանց Աջն ալ վերահաստատելու, հետեւաբար պէտք էր որ գտած ըլլար անյայտացեալ Աջը, որուն բացակայութիւնը Կիլիկեցիներն ալ համոզած էր Սոյ աթոռին դադրելուն: Իրօք ալ այդ եղաւ Կարապետի ձեռնարկին փաստը, եւ յետոյ գտեալ, այսինքն անյայտ եղած Աջը՝ նորոգեաց գտորբ աթոռս (ՀԱՅ. 575): Սակայն արդէն աշխարհաքարոզ եղած էր, թէ Աջը կանուխէն յայտնուած էր Վաղարշապատի մէջ, եւ այս եղած էր Կիրակոսի կաթողիկոսութեան հիմը, եւ միշտ ալ այն էջմիածին կը մնար, զի 1445-ին Գրիգոր Զալալբէգեան օրհնութիւն կը գրէր ի սուրբ յԱջէն Գրիգորի մերոյ Լուսաւորչի (ՓԻՐ. 140) եւ այնպէս ալ կը շարունակէր: Իսկ Կարապետի աջը գտնալը եւ անով ինքզինքը կաթողիկոս հռչակելը 1446-ին առաջ եղած չէ, եւ պատմական հանգամանքներ բաւական են հաստատել, թէ Սոյ նոր աջը, բուն եւ վաւերական աջը չէր, որչափ ալ Կիլիկիոյ կաթողիկոսներ ջանան պնդել եւ անոր ստուգութիւնը ապացուցանելու աշխատիլ: Աջի մը մէջտեղ երեւնալը բաւական չէ այդ նպատակին, զի Աջի ձեւով մասնատուիլը հայկական յատուկ սովորութիւն է, որով ամէն մի սուրբի նշխարքը, որ ոսկրն եւ ըլլայ, եւ որչափ պզտիկ ալ ըլլայ, աջ ձեռքի ձեւով արծաթէ տուփի մը մէջը կամ ծայրը կը զետեղուի, եւ կըլլայ սուրբի մը աջը: Աջի ձեւին կիրառութիւնը յարմար տեսնուած է անոր օրհնութիւն տալու կամ խաչալուայ ընելու, եւ այժմ ալ Հայ եկեղեցիներու մէջ կը տեսնուին սուրբերու աջեր եւ նոյն սուրբի բազմաթիւ աջեր, որոնք միայն աջի ձեւով մասնատուփեր են, նոյնիսկ մատներն ալ օրհնութիւն տալու ծալուած: Զալալբէգեանի վերոյիշեալ կոնդակին մէջ Լուսաւորչէն զատ տասը հատ եւս աջերէ օրհնութիւն կը յիշուի, աւելցնելով եւ այլ բազում աջերոյս որ աստ կան (ՓԻՐ. 140): Կիլիկիոյ աջերն ալ մէկէ աւելի են, եւ չորսից սրբոց աջերաց անունները կը տրուին, որոնք են սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին, եւ Սեղբեսդրոսի Հռոմայ հայրապետին, եւ սրբոյն Նիկողայոսի ըսքանչելագործ հայրապետին, եւ սրբոյն Բարսումայ ճգնաւորին (ԱԶԱ. 58): Միւս կողմէն ոչ էջմիածնի եւ ոչ Սիսի

աջերը բացուած չեն, եւ մէջը ինչչափ ոսկր գտնուիլը քննուած չէ, եւ չենք ալ կրնար պնդել, թէ առաջին անգամ Աջի մասնատուիլը շինել տուողը (ԱԶԸ. 30) աջ ձեռքի նմբողջ ոսկրները անոր մէջ գետեղած ըլլայ: Ըստ այսմ Կարապետ Եւդոկիացիին դիւրին էր, նորէն բուն աջին նման նոր աջ մըն ալ պատրաստել տալ, մէջն ալ Լուսաւորչի մասունք գետեղել, եթէ չուզենք ալ ուրիշ որեւէ ոսկի մը գետեղած ըսել: Որովհետեւ յետոյ գտեալ բացատրութիւնը, ոչ գիւտին պատմութիւնը կը ցուցնէ, եւ ոչ յայտնութեան պարագաները, եւ պարագային համեմատ գրուցուած խոսքէ մը աւելի չէ:

1479. ԿԱՐԱՊԵՏ ԵՒՂՈԿԻԱՑԻ

Փափաքելի էր գիտնալ թէ երբ եւ ինչպէս պատրաստուեցաւ Կարապետի կաթողիկոսութիւնը, ո՞ր տեղէ եւ քանի եպիսկոպոսներով կատարուեցաւ անոր օծումը, եւ ինչ պարագաներ ընկերացան այդ եղելութեան: Թուականը պէտք է նշանակել 1446 տարին, ինչպէս յայտնապէս կը քաղուի քանիցս յիշուած Կիլիկեցոյն յիշատակարանէն, որ թէպէտ առանց թուականի հրատարակուած է Ալիշանէն (ՀԱՅ. 575), սակայն Անտոնեաց մատենադարանը պահուած բնագիրը ՊՂԵ, այսինքն 1446 թուականը կը պարունակէ (ՅՇՏ), եւ է նոյն այն Ճաչոցը որ ծաղկելէն եւ կազմուելէն ետքը նուիրուած է Կարապետ Եւդոկիացիին: Նոյն յիշատակարանն է որ կը վկայէ թէ Կիլիկիոյ աթոռը հինգ ամ խափանեալ մնաց վասն անյայտ լինելոյ սուրբ Աջին մերոյ Լուսաւորչին (ՅՇՏ): Կարապետ անմիջապէս փութաց իր դիրքը ամրացնելու համար Եգիպտոս երթալ սուլտանին մոտ, որ Տահիր կոչուած է (ՅՇՏ.) սակայն Ապուսայիտ Չաքմաք արդէն գահակալած էր (ՃՆՏ. 71): Կարապետ կուզէր հաստատութեան հրովարտակ եւ պարգեւներ ստանալ, իբր կաթողիկոս Եգիպտացոց սուլտանութեան հպատակ Հայերուն: Երթալուն եւ դառնալուն Երուսաղէմ հանդիպած է, ուր 1445-էն պատրիարք էր Աբրահամ, Եսայիի (1435) եւ Յովհաննէս յաջորդած (ԲԱՌ.49): Կարապետ անոր ալ օգնեց, եւ ազատեաց զկէղեցին ի պարտուց եւ զսրբութիւնսն ի յօրինաց՝ դեռ Եգիպտոս չգացած, իսկ ի դարձին ստացած նուէրներուն մի մասը Երուսաղէմի յատկացնելով, ուզած է անշուշտ Միաբանութիւնը շահիլ եւ Երուսաղէմն ալ իր կաթողիկոսութեան ներքեւ պահել: Կարապետը 1447-ին ալ յիշատակուած կը գտնենք իբր կաթողիկոս (ՓԻՐ.157), հարկաւ պաշտօնապէս ճանչցուելէն ետքը, եւ այս թուականով ալ ցուցակի անցած է (ՍԻՍ.218): Տարիէ մը 1448-ին, Պօղոս Գառնեցիին շինած Ս. Աննայի հայրապետանոցը (1414) նորոգած՝ եւ անոր մէջ հաստատուած է (ՍԻՍ.223): Դժուարին է ճշդել թէ որ երկիրներ եւ քանի վիճակներ ընդունեցան անմիջապէս Կարապետի կաթողիկոսութիւնը եւ Սոյ աթոռին իրաւասութիւնը ներքեւ մտան: Ոչ մի ճշգրտապատում յիշատակ մեզի հասած չէ այս մասին, եւ խնդիրին լուծումը կը մնայ հաւանական մերժեցումներու: Քանի որ Գրիգոր Էջմիածնի մէջ կը նստէր Ճիհանշահի հովանաւորութեամբ, եւ Կարապետ Սիսի մէջ հաստատուեցաւ Չաքմաքի պաշտպանութեամբ, բնական էր, որ անոնց պետական սահմաններն ալ կաթողիկոսներուն իրաւասութեան գիծերը ըլլային, անոնց սահմաններէն անդին եղողներն ալ սահմանակիցներուն կապուելով, առանց որոշ եւ հաստատուն սահմանագիծ մը

ունենալու, որով սահմանի վրայ եղող քաղաքներ շարունակ մեկն միւսն կանցնէին: Այդ խորհրդածութիւններէն կը հետեւցնենք թէ Կիլիկիայէն դէպ արեւմուտք, Գարամանցիներուն եւ Օսմանցիներուն հպատակ Հայերը բնական կերպով մը Սիսին կապուեցան, մանաւանդ որ մինչեւ քանի մը տարի առաջ Սիսի հայրապետանոց ճանչնալու վարժուած էին, եւ էջմիածին իրենցմէ հեռու էր եւ յարաբերութիւնները դժուար: Այդ մեր կարծիքին հաստատութիւն կու տայ Եւդոկիացի Կարապետէն շուրջ 150 տարի ետքը կազմուած ցուցակ մը, ուր իբր Սոյ աթոռին ենթարկեալ վիճակներ կը նշանակուին Կիլիկիայէ գատ, Երուսաղէմ, Հալէպ, Կիպրոս, Նէոկեսարիա, Անկիւրիա, Կոստանդնուպոլիս եւ Թեսաղոնիկէ (ՊԷՆ.Ա.823): Ինչ որ կը ցուցնէ թէ Եգիպտոսի սուլտանութենէն դուրս, Գարամանցիներու եւ Օսմանցիներու ներքեւ եղող Հայերն ալ սկիզբէն Սիսի աթոռին յարած էին:

1480. ԲԱԺԱՆՄԱՆՑ ՀԱՆԴԷՊ

Գրիգոր Ջալալբէգեան, աղմուկով եւ խռովութեամբ աթոռ բարձրացած, հանդարտ պաշտօնավարութեան կերպարան տուաւ իր կաթողիկոսութեան, առանց մաքառումներու կամ ընդդիմութեանց ձեռնարկելու: Կիրակոսի պատուաւոր դիրք մը ապահովեց (1472), Ջալալբէգեանի յարաբերութիւնները խզելուն հանդէպ լռեց (1476), եւ ոչ ալ Կարապետի նոր աթոռ մը հաստատուելուն դէմ բողոքեց, այնպէս որ թէպէտ հակաթոռներ ելան մէջտեղ, սակայն Մայր աթոռը անոնց դէմ վճիռներ չարձակեց, կապանքներ չվճռեց, նզովք ու բանադրանք չհռչակեց: Երբոր առաջին անգամ Աղթամար հակաթոռ կաթողիկոսութիւնը հաստատեց, Սեաւ-Լերան ժողովը նզովք ու կապանք վճռեց Գրիգոր Պահլաւունիի օրով (929), իսկ Գրիգոր Ջալալբէգեանի օրով ոչ ժողով գումարուած է, եւ ոչ վճիռ արձակուած, որով կրնանք ըսել թէ Աղթամարի աթոռը Կիրակոսի օրհնութենէն ետքը կրկին չէ նզովուած, իսկ Կիլիկիոյ աթոռին դէմ առաջին օրէն նզովք ու բանադրանք՝ զօրութեամբ կամ լռութեամբ չեն տրուիր, եւ ոչ ալ մեր մէջ նովին գործով (ipso facto) բանադրանքի ոճը կանոնուած է: Այդ ընթացքը եթէ մասամբ Ջալալբէգեանի դիրքին տկարութեան հետեւանքն էր, որ պէտք ունէր հանդարտութեամբ իր շփոթ կացութիւնը ամրապնդել, միւս կողմէն պէտք է իր ընթացքին խոհականութիւնն ալ դիտել, քանի որ խռովութեամբ յառաջ եկողէ մը շատ դիւրաւ կրնար յախուռն ընթացք մըն ալ սպասուիլ, դէմը կանգնողները եւ մրցումի ելլողները հալածելով եւ հարուածելով: Գրիգոր ընդհակառակն շինարար եւ բարեկարգական գործերու մտադրութիւն դարձուցած է, որչափ որ չէր սպասուեր թուրքով ու ղաբալով պաշտօնի հասնողէ մը՝ (ՍԱՍ.173): Ղավրիժեցին կը վկայէ թէ նորոգումն արարեալ է Սուրբ Էջմիածնի (ՂԱՎ.336), եւ Երեւանցին, որ հին յիշատակներու խղճամիտ պրպտող մը եղած է, չի վարանիր յայտարարել, թէ Գրիգոր կաթողիկոս այս Մակուցի ունի գաշխատանս ի սուրբ աթոռոջս, քանզի նախապէս սա նորոգեաց զշինուածս սրբոյ աթոռոյս ի ներքուստ եւ արտաքուստ, զմլքատու գեղօրայս առնելով հաստատուն դիվանական եւ դատաւորական գրովք տաճկականօք, որք ահա կամ արդէն (ՋԱՍ.19): Ասոնք մին միւսէն օգտակար ձեռնարկներ են. Էջմիածնի խաթարեալ վանքը նորոգել, եւ անոր կալուածները

օրինական կալուածագիրերով ապահովել, որոնք հիմ եղած են Մայր Աթոռին հետզհետե կազդուրման եւ զարգացման:

1481. ԱՐԻՍՏԱԿԷՍ ԱԹՈՂԱԿԻՑ

Գրիգորի ուրիշ մէկ կարգադրութիւնն ալ՝ յատուկ մտադրութեան արժանի է: Ղավրիժեցին 1455 թուականի ներքեւ կը դնէ. Նոյն տէր Գրիգոր, այլեւ եղեւ կաթողիկոս տէր Արիստակէս (ՂԱՎ.336): Ղավրիժեցիին գործածած թուականները, ինչպէս ինքն իսկ յայտարարած է, եղելութեանց սկսելը չեն ճշդեր, այլ թէ նոյն թուականին ներքեւ ինքն յիշատակութիւն մը գտած է: Ըստ այսմ իբր Արիստակէսի կաթողիկոսանալուն թուական պարտաւոր չենք ընդունիլ 1455 տարին, այլ թէ այն տարին արդէն եղած էր: Եղելութեանց կարգը ուսումնասիրելով կը գտնենք որ մինչեւ 1448, Գրիգորի եւ Կիրակոսի զոյգ կաթողիկոսութիւն մը պահուեցաւ (1492) եւ ազգը վարժուեցաւ միեւնոյն աթոռին վրայ մէկէ աւելի կաթողիկոսներ տեսնելու: Կերպով մըն ալ Վասպուրականցիներու զգացումները շահուեցան, իրենց սիրած անձին ցուցուած մտադրութեան գոհունակութեամբ: Արդ ճիշդ 1448-ին է որ առաջին անգամ ի հայրապետութեան տեսառն Ըռստակէսի յիշատակութեան կը հանդիպինք, եւ որ աւելին է, Վանայ մէջ գրող Վասպուրականցի մըն է, որ այդ յիշատակութիւնը կընէ (ՓԻՐ.158): Այդ պարագան մեզ կառաջնորդէ հետեւցնել, թէ Կիրակոսի մահուամբ, Վասպուրականցիներու համակրութիւնը չկորսնցնելու համար, անոր յաջորդ մը ուզած է տալ Գրիգոր, անոնցմէ կամ անոնց համակիր անձ մը իրեն աթոռակից արձնելով, որ միւս կողմէն պիտի կարենար իրեն օգնական ըլլալ աթոռին տագնապալի վիճակին մէջ արձեռն գործերը լրացնելու: Ասոնց մէջ գլխաւորներէն մէկն էր դրամականը, պահանջուած սակերը եւ տուրքերը վճարելու համար, զի եթէ Գրիգոր կրցած էր ճիհանշահ վեհապետին հովանաւորութիւնը վայելել եւ Եաղուպ կուսակալէն ամէն պաշտպանութիւն գտնել, զօրաւոր ազդակը նախընծայ նուէրներն եւ տարեկան վճարումներն էին, որոնք հետզհետե կը ծանրանային միջոցներուն նուազելովը: Արիստակէսի կաթողիկոսութիւնը այդ դժուարութեանց դարման մը պիտի ըլլար: Ասկէ աւելի տեղեկութիւն չունինք եւ չենք կրնար տալ՝ թէ Արիստակէսի անձին եւ նախընթացին, եւ թէ իր անուանման շարժառիթին վրայ:

1482. ԱԹՈՂԱԿՑԱՑ ԴԻՐՔԸ

Ընդհանուր եւ իրաւասական խնդիր մը կը ներկայացնէ մեզի երկրորդական կաթողիկոսի մը անուանումը, որ յառաջիկային աւելի ընդարձակ կիրառութիւն ստանալ սահմանուած էր: Կաթողիկոսի մը հրաժարելով ուրիշի մը անուանուելուն օրինակը ունինք Սարգիս Սեւանցիի վրայ (812), մէկուն գահընկէցութեամբ ուրիշի մը ընտրուիլը տեսած ենք Վահան Սիւնիի (770) եւ Կոստանդին Կատուկեցիի վրայ (1182), պաշտօնավարութիւնը լքանելով գործը ուրիշի յանձնելու կերպն ալ գործադրած էր Գրիգոր Վկայասէրը (879), վերջապէս հրաժարեալ կաթողիկոսի մը անուանապէս շարունակելն ալ տեսնուեցաւ Կիրակոս Վիրապեցիի վրայ (1472), սակայն բոլորովին նոր էր գործի վրայ եղող եւ գործը չլքանող կաթողիկոսի մը քով, համահաւասար

անունով եւ դիրքով, օծումով եւ արտօնութիւններով կաթողիկոս մը եւս պահել: Շատեր սովորութիւն ըրած են այս երկրորդականներն ալ իբրեւ կատարեալ կաթողիկոս արձանագրել եւ կարգի թուահամարով կաթողիկոսներու գաւազանին անցընել (ԺԱՄ.635), բայց մենք այդ սովորութեան պիտի չկարենանք հետեւիլ: Մեր ըմբռնումով Ամենայն Հայոց հայրապետութիւնը յատուկ եւ միակ աթոռ մըն է, եւ ամէն աթոռ իր միակ աթոռակալը կրնար ունենալ, եւ ոչ երկու կամ աւելի: Կրնանք ընդունիլ որ լիազոր փոխանորդներ կամ խորհրդականներ կարենան անուանիլ, որ նոյնիսկ եպիսկոպոս ձեռնադրելու եւ միւռն օրհնելու իշխանութիւնները ուրիշի ալ կարենան փոխանցուիլ, բայց չենք կրնար ընդունիլ, որ ասով իսկական կաթողիկոսութիւնը եւ միակ աթոռակալութիւնը կարենայ կիսուիլ կամ բաժնուիլ: Հետեւապէս ցորչափ աթոռի տէր կաթողիկոս մը կենդանի է, ուրիշ մը համահաւասար կաթողիկոս չի կրնար ընդունիլ, եւ մենք ալ անոնց անունները գաւազանին չենք կրնար անցնել, այլ կը նկատենք իբրեւ աթոռակից կամ կաթողիկոսակից՝ լիազոր փոխանորդի կամ գործակից օգնականի կերպարանով, եւ ոչ աւելի: Ներկայ պատմութեան մէջ գլուխները կաթողիկոսներու անունին վրայ բացած չըլլալով, աթոռակիցները բուն կաթողիկոսին գլուխին ներքեւ կը պահենք: Այսպիսիներուն պաշտօնական անունը կերելի թէ Աթոռակալ եղաւ, վասնզի Արիստակէս, որ այդ նոր դիրքին առաջինն է, այդ անունով կոչուեցաւ, եւ նոյնը իր վրայ իբրեւ մականուն մնաց: Որչափ ալ աթոռակալ անունին իմաստը, բաւական ճշդաբանութեամբ աթոռին տէրը կը ցուցնէ, եւ ոչ անոր օգնականը կամ փոխանորդը, սակայն սովորութիւնը այդ երկրորդ իմաստը յատկացուց Աթոռակալ բառին, եւ գուցէ Արիստակէսէն սկսաւ այդ սովորութիւնը: Վասն զի նոր նոր դիրք մըն էր ստեղծուածը, եւ նոր անուն մըն ալ պէտք էր որ զայն բացատրէր, առանց շատ ականջները խայթելու: Աթոռակիցներու սովորութիւնը հետզհետէ տարածուեցաւ մինչեւ միեւնոյն ատեն չորս կամ հինգ կաթողիկոսներ ունենալու չափ, որ կատարեալ զեղծում էր: Բայց եթէ այդ տարօրինակ ձեւէն օգուտ մը կրցանք ունենալ, այն ալ անհակառակ եւ առանց դժուարութեան յաջորդութեան պահուիլն էր: Եթէ պահ մը աթոռի պարապութենէ ետքը նոր ընտրութիւն ընել հարկ ըլլար, տիրող ահագին դժուարութեանց հանդէպ մինչ աթոռակիցներու ձեռնադրութեամբ, կաթողիկոսին մահուան վայրկեանէն կաթողիկոսութիւնը կը ժառանգէր աթոռակիցը կամ աթոռակիցներուն աւագագոյնը, եւ աթոռը վայրկեան մը իսկ դատարկ մնացած չէր ըլլար: Իրաւ՝ ազգովին ընտրութեան ձեւ մը չէր եղածը, բայց ազգյաին աթոռին անընդհատ շարունակութեան ապահովութիւնն էր: Բացառիկ ժամանակներու մէջ երբ կարելորդ հնարաւոր չէ, հնարաւորը կըլլայ կարելորդ:

1483. Կ. ՊՈԼՍՈՅ ՀԱՅԵՐ

Նորութիւններ են գորս հետզհետէ պատմութիւնը մեր առջեւը կը հանէ այդ միջոցին, եւ անոնցմէ մէկն ալ Կոստանդնուպոլսոյ մէջ նոր եւ մեծ աթոռի մը սկզբնաւորութիւնն է, պատրիարքութեան անունով: Կոստանդնուպոլսոյ մէջ հայաբնակութեան գոյութիւնը պատմութենէն ակներեւ է, սակայն հնագոյն ժամանակներու թեմակալ իշխանութիւնը բացարձակապէս տեղական եւ եզական ըլլալով, միեւնոյն քաղաքի մէջ մէկէ աւելի թեմակալ

Եպիսկոպոս չէր ըլլար, եւ բոլոր վիճակի մը մէջ գտնուողներ միեւնոյն Եպիսկոպոսին կը հնազանդէին, եւ նոյն եկեղեցիէն հոգեւոր մխիթարութիւն կընդունէին: Հետեւապէս Հայերն ալ Կոստանդնուպոլսոյ մէջ իրենց յատուկ եկեղեցական դիրք մը չունէին, թէպէտեւ քաղաքական դիրքին տիրանալու չափ թիւ եւ ազդեցութիւն ունէին, բանակին մէջ ոյժ մը կը կազմէին, կայսերական թիկնապահ գունդին լաւ մասն էին, բազմաթիւ եւ քաջ զօրավարներ ունէին, պալատական պաշտօնեաներու շարքին կը գտնուէին, եւ կայսերական գահն ալ գրաւելու կը յաջողէին: Յունական Հայաստանին բնակիչներն ու Պարսկական Հայաստանին փախստականներն էին՝ որ այդ տարրերը կը կազմէին: Որչափ ալ Քաղկեդոնի խնդիրը՝ խտիր մը կը դնէ Յոյներուն եւ Հայերուն մէջ, սակայն Հայերը կամ այն էր որ ստիպեալ կը համակերպէին, եւ կամ անհատաբար իրենց ինքնութիւնը կը պահէին, բայց Հայ եկեղեցի եւ Հայ թեմակալութիւն չկրար, ոչ Կոստանդնուպոլիս եւ ոչ կայսերութեան ուրիշ կողմերը, Մեծ-Հայքէն եւ Փոքր-Հայքէն գատ՝ ուր բնիկները Հայերն էին: Գաղթականութեանց Հայերուն յատուկ եպիսկոպոսներ ձեռնադրելը, եւ զանոնք Յոյն կամ Ասորի եպիսկոպոսներու մօտ գետեղելը Խաչիկ Արշարունիին օրով սկսած ցուցուցինք (785), սակայն ընդհանուր ակնարկ մըն է գիտցածնիս, տեղով ու թուով եւ յաջորդութեամբ տեղեկութիւններ չունինք, իսկ Կոստանդնուպոլսոյ վրայ ալ աւելի նուազ են մեզի հասած տեղեկութիւնները, եւ Ստիմպօլայ Յուսիկ եպիսկոպոսը, Ստամպօլի կամ Կոստանդնուպոլսոյ եպիսկոպոս իմանալուն ապահով չըլլալը՝ իր տեղը բացատրեցինք (1230): Կոստանդնուպոլսոյ մէջ Հայ եկեղեցիի մը յիշատակին շատ ուշ կը հանդիպինք 1360-ին, քերականութեան մը յիշատակարանին մէջ, որ ընդօրինակուած է ի յաշխարհս Յունաց, ի քաղաքս Կոստանդնուպոլիս, ընդ հովանեաւ սուրբ Սարգսի (ՏԱՇ.782), եւ Ս. Սարգիս անունը վստահութիւն կը ներշնչէ թէ Յունական եկեղեցի մը չէ: Յիշուած տարին կիյնայ այն շրջանին, երբ Հայերը աւելի Լատիններուն վրայ կը կրթնէին, եւ Յոյներ՝ Հայերը իրենց մօտեցնելու ջանքեր կընէին: Սակայն այդ Ս. Սարգիս եկեղեցին ուրիշ կողմէն ծանօթ չէ, եւ տեղն ալ ճշդել դժուար է, թէեւ քաղաքամիջի շինուած մը կերելի Յոյն եկեղեցիներու սրբութիւնները յիշելէն:

1484. ՂԱԼԱԹԻՈՅ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Ստոյգ կերպով Կոստանդնուպոլսոյ մէջ շինուած Հայ եկեղեցի մը այժմեան Ղալաթիոյ եկեղեցին է, ոչ բուն եւ պարսպապատ քաղաքի մէջ շինուած, այլ քաղաքին հանդիպած կողմը, Բերայի արուարձանին ծովափնեայ ստորոտը, որ Գենուացիներէն Քալաթա (Calata) էր կոչուած, իբր քարափ կամ բեւեռ թափելու ծավափ: Այդ եկեղեցւոյն հիմնարկութեան ժամանակը ցուցնող փաստ կը նկատուի անոր ճակատը այսօր ալ երեւցող արձանագրութիւնը, որուն մէջ յիշուած անունները 1391 թուականի կը տանին, թէպէտ 1436 գրուած է (ԿՈԼ. 110), բայց այն 1733-էն առաջ գրուած արձանագրութիւն մը չէ (ԿՈԼ. 110), որով ցուցուած թուականէն եւ գործէն երեք կամ երեքուկէս դար ետքը գրուած վկայութիւն կըլլայ: Ջանց կընենք պնդել թէ զանազան տեղեկութիւններու հետեւելով, կրնայինք 1733-էն աւելի ետքը գետեղուած ըսել արձանագրութիւնը, հիմնուելով ինչ ինչ տեղեկութեանց վրայ: Հնուտ գրող մը, Երեմիա

Քէօմիւրճեան, Հայոց 885, այսինքն 1436-ին կը դնէ շինութիւնը (ՉԷԼ. 74) եւ Կաֆայեցի պազիրկեանքն կըսէ նոյնանոր կերպով, եւ որոշ անձի անուն չի տար, ինչպէս արձանագրութիւնը մուծած է: Շինողներու Կաֆայեցի ըլլալը՝ բաւական եղած է ոմանց համար հռոմէադաւաններու հիմնարկութիւն կարծել սոյն եկեղեցին, սակայն Կաֆայի ոչ ամբողջ հայաբնակութիւնը, այլ մի մասը միայն Ունիթորներու հետեւած էր, եւ Կաֆայի մէջ ալ հայադաւաններու եկեղեցիներ կային, Չենուացւոց իշխանութեան ներքեւ: Արձանագրութեան մէջ յիշուած Կողմոս անունն ալ իբր Կոմիտասի փոխանցում, բան մը չապացուցներ, զի քաղաքական համակերպութեան հետեւանք է եւ ոչ դաւանութեան, թող որ Կողմաս անունը անսովոր չէր Հայոց համար, եւ ուրիշ տեղ Կողմոսը Կոմս ալ գրուած է, որ պատուանուն մըն է: Վերջապէս Չենուացիք, առեւտրական մարդիկ, շահադիտական քան կրօնական յարաբերութեանց հետամուտ, կաշխատէին Հայերը մօտեցնել իրենց շահին եւ իրենց օգտին: Հետեւաբար Հայ եկեղեցիի մը շինութիւնը քաջալերելին, աւելի հայադաւաններուն համար պէտք էր, զի հռոմէադաւանները լատիններուն եկեղեցիներովն ալ կը բաւականանային մանաւանդ թէ կը նախադասէին ալ: Միանգամայն պիտի աւելցնենք թէ Քէօմիւրճեանի յանուն նախնական շինեցին ըսելը (ՉԷԼ. 74) երբեք վերաշինութիւն իմացնելու դիտում չունի, քանի որ նա կը դիտէ առաջին շինութիւնը իմացնել, եւ արդէն լաւագոյն ձեռագիրներ յԱնույ նախական ունին, եւ ուրիշ ոչինչ: Միանգամայն կան ունին, որ Կաֆացւոց ծագումը կը ցուցնէ, եւ ուրիշ ոչինչ: Միանգամայն 1436 թուականը շատ յարմար կու գայ Եսայի եւ Յովհաննէս եպիսկոպոսներուն Կոստանդնուպոլիս գտնուելուն, որոնք հռոմէական չէին, զի միութեան կը հրաւիրուէին (1435): Այդչափը պատմական ճշդութեան համար, ապա թէ ոչ տարիներու տարբերութիւնը՝ գործին իսկութիւնը չայլայլեր: Պէտք չէ եւս մոռնալ, որ թէ Քէօմիւրճեանը ընդ Յունաց տիրապետութեան (ՉԷԼ. 74) եւ թէ արձանագրութիւնը ընդ իշխանութեամբ Յունաց, հրաման տուեալ շինելոյ (ԿՈԼ. 110) կը գրեն, որով Չենուացիներու միջամտութիւնը կամ հռոմէադաւանութեան ենթադրութիւնը այս կողմէն ալ հիմ չի գտներ: Ղալաթիոյ եկեղեցւոյն 1436 թուականէն՝ մինչեւ Օսմանեան տիրապետութեան 1453 տարին, միջոցը շատ քիչ էր, որ Հայ գաղթականութիւնը կարենար սովորական ընթացքով ընդարձակուիլ, եւ տեղական Յոյն տարրին հակակշռող ոյժ մը կազմել, որով միշտ կարդարանար Ֆաթիհի հոգածութիւնը Հայ գաղթականութիւնը նոր մայրաքաղաքին մէջ աճեցնելու (1475), եւ մաս մը յորդորմամբ ու մաս մը ստիպմամբ Փոքր-Ասիոյ քաղաքներէն խումբ խումբ Հայեր Կոստանդնուպոլիս փոխադրելու: Այդ նոր աշխատութիւնը շարունակած է մինչեւ 1461, երբ Մէհմէմէտ իր նպատակն ու քաղաքական դիտումը լրացնելու համար, Հայերուն վրայ ալ ընդարձակեց այն քաղաքական կամ լաւ եւս կենցաղական դրութիւնը, զոր Յոյներուն համար կազմակերպեց իր տիրապետութենէն անմիջապէս ետքը:

1485. ՔՐԻՍՏՈՆԵԻՑ ԿԱՑՈՒԹԻՒՆԸ

Իսլամ պետութեանց համար կարելոր ու կենսական խնդիր մը եղած է իրենց հպատակ քրիստոնէայ ժողովուրդներուն կենցաղական դիրքը ճշդել եւ այդ մասին օրինական կացութիւն մը

կազմել: Այդ դժուարութեանց պատճառը իրենց քաղաքական եւ կենցաղական օրէնսդրութիւնն էր, որ բովանդակ կրօնական սկզբունքներու եւ ղուրանական պատգամներու վրայ հիմնուած ըլլալով, անհնար էր քրիստոնեաներու պատշաճեցնել: Ուստի երկու ծայրայեղ որոշումներու կը մղուէին, ինչպէս որ պարագային կիրքերը կը գրգռէին. կամ կոտորածով կը սպառէին եւ բռնութեամբ կրօնափոխ կընէին, եւ կամ զինուորական եւ ելեւմտական վարչութիւնները իրենց վերապահելով, բոլոր կենցաղական օրէնքները անոնց կամքին կը թողուէին, անոնց մէջէն պատասխանատու պետ մը նշանակելով: Այդ վերջին ձեւին գործադրութիւնն էր Արաբացի ոստիկաններու քովը Հայ պատրիկներու անուանումը, որոնք Հայոց ընտանեկան ու ազգային ու կրօնական կեանքին լիազոր կառավարիչներն էին, մինչ ոստիկաններ զինուորական եւ ելեւմտական գործերով միայն կը զբաղէին եւ գերիշխան գիռքը կը պահէին: Նոյն ձեւին բարգաւաճումն էր, պատրիկներուն թագաւորի անուն եւ կերպ տալը՝ առանց իսկապէս պատրիկներուն դիրքէն բարձրանալու: Իսկ ինչ որ անկէ ետքը թաթարներու եւ թուրքերու, Եգիպտացիներու եւ Գարամացիներու ներքեւ գործադրուեցաւ, իսկապէս տարբեր չէր, միայն փոխանակ ընդհանուր պատրիկ մը ունենալու, տեղական մանր քրիստոնեայ իշխանները նոյն ձեւը կը պահէին ամփոփ շրջանակներու մէջ: Ֆաթիհի կացութիւնը ասկէ աւելի ճարտար ձեւ մը կը պահանջէր: Նա իր մայրաքաղաքը կը հաստատէր քաղաքի մը մէջ, որուն բնակչութիւնը քրիստոնեայ էր, եւ Իսլամ բնակչութիւնը նոր պիտի սկսէր, նա չէր կրնար քաղաքը անմարդացնելով նորէն սկսիլ, եւ քաղաքագէտ ու քաղաքակիրթ պետութիւն մըն ալ կազմակերպելու ձգտումներն ունէր: Քրիստոնեայ տարրը պէտք էր մնար, իր յատուկ կենցաղական օրէնքներով պէտք էր ապրեր, իսլամական օրէնքները անոր պարտադիր ընել անհնար էր, պատրիկ մը կամ իշխան մը հաստատելն ալ զօրացնել կըլլար մայրաքաղաքի քրիստոնէից գիրքը, որ անյարմար էր մայրաքաղաքի մը համար: Արդէն Յոյն ժողովուրդն ալ իսլամական օրէնքներու ներքեւ ապրելու անհնարութիւնը նախատեսելով, խմբովին գաղթելու խորհուրդը կորոճար, գոնէ հայրապետական աթոռը քրիստոնեայ հովանաւորութեան մը ներքեւ տանիլ կը մտածէր: Այստեղ մէջտեղ եկաւ Ֆաթիհի քաղաքագէտ գիւտը: Նա մտածեց թէ իսլամ ժողովուրդին կենցաղական օրէնքները իրենց կրօնքէն կը բխէին, օրէնքի պաշտօնեաները իրենց օրէնսգէտ կրօնականներն էին, պաշտօնեաներուն ալ գլուխը մեծ դէնպետն էր: Ըստ այսմ կենցաղական ճիւղը օրէնքով եւ օրէնքի պաշտօնեաներով կրօնքի շրջանակին մէջ կը պարունակէր: Միեւնոյն ձեւը որոշեց յարմարցնել քրիստոնեաներուն, եւ նախապէս Յոյներուն, որ կենցաղական օրէնքին պահեն իրենց կրօնքին համաձայն, իրենց կրօնքին պետը ըլլայ պաշտօնէութեան ալ գլուխը: Ինքն իրեն պահեց միայն Յոյն կայսերներուն դերը, որ էր կրօնքի պետը կամ պատրիարքը հաստատել եւ հռչակել: Աթանաս պատրիարք պատերազմին մէջ սպանուած էր, Ֆաթիհ հրամայեց նոր մը ընտրել, եւ ժողովուրդը ուրախութեամբ ներկայեց Գէորգ Սկոլարիոս գիտնական եպիսկոպոսը, որ եղաւ Գեննադիոս Բ. եւ Ֆաթիհ զայն հաստատեց միեւնոյն շքեղ արարողութեամբ, որով Յոյն կայսրներ պատրիարքներ կը հաստատէին, եւ անոր

տուաւ իր կրօնակիցներուն կենցաղական կացութեան վերաբերող իշխանութիւնները: Հին ժամանակի պատրիկներուն դիրքն էր որ պատրիարքներուն կը տրուէր, արդէն տաճկերէն հնչմամբ ալ փաթրիկ կամ պատրիկ կոչուեցաւ պատրիարքը:

1486. ՊԱՏՐԻԱՐՔԱԿԱՆ ԴՐՈՒԹԻՒՆ

Թէ պետական եւ թէ պատրիարքական դիւաններուն հրդեհները շատ կարելոր գիրեր ոչնչացուցած են, եւ այսօր չի գտնուիր սկզբնական արտօնագիրը որով Մէտմնէտ Ֆաթիի վճռեց պատրիարքական իշխանութեան ձեռնահասութիւնները: Միայն իրարմէ փոխանցուելով կազմուած վերջին պաշտօնագիրները, եւ գործածութեամբ պահուած սովորութիւնները կը գծեն այն ձեւը, որ նախապէս 1453-ին կազմուեցաւ պատրիարքական իշխանութեան համար: Սովորաբար քաղաքական անունով կը յիշուին պատրիարքներու տրուած արտօնութիւնները, այլ մենք կը նախադասենք կենցաղական անունով կոչել, որպէսզի պետական բառի իմաստ չառնէ: Ըստ այսմ այն ամէն կենցաղական պահանջ, որ որեւէ կերպով կամ չափով կրօնքի հետ կապակցութիւն ունի, այդ պարունակին մէջ առնուեցաւ, եւ պատրիարքին իրաւասութեան յանձնուեցաւ, կրօնք, եկեղեցի, պաշտամունք, եկեղեցականութիւն, դաստիարակութիւն, ուսում, ամուսնութիւն, ընտանիք, ժառանգութիւն, բարեգործութիւն, անհատականութիւն, ազգահամար, եւ նմանիք, որոնք թուրք կամ Իսլամ ժողովուրդին համար մեծ դենպետին իրաւասութեան կը պատկանէին: Միանգամայն պատրիարքին իշխանութեան ենթարկուեցան, եպիսկոպոս, վարդապետ, եւ քահանայ, ինչպէս դենպետին կենթարկուէին նահանգներու եւ գաւառներու եւ քաղաքներու կրօնաւորները եւ դատաւորները: Մեր տուած տեղեկութիւնները յայնապէս կը ցուցնեն, թէ այդ դրութիւնը, որ ստէպ առանձնաշնորհում անունով կը յիշուի, բնաւ շնորհք մը, ազատ պարգեւ մը, եւ բացառիկ առաւելութիւն մը չէ, այլ կատարելապէս Իսլամ ժողովուրդին ունեցած դիրքին հաւասարաչափ զուգակշիռն է, եւ Օսմանեան պետութեան օրէնսդրական դիրքին բացարձակ պահանջն է: Հակառակ պարագային պետք էր համայնաջինջ սպառնանց կամ բռնապետական ըստիպմանց ձեւը գործադրել, եթէ Ֆաթիիի որչափ աշխարհակալ նոյնչափ աշխարհագէտ միտքը չուզէր՝ ամէն կերպով այդ վայրագ ձեւերէն խորշիլ, եւ քաղաքակիրթ երկրի մեջ հաստատուող տարրը նոր պահանջներուն ընտելացնել: Այդ համառօտ նկարագիրը որչափ եւ նախապէս Յոյն ազգաբնակչութեան վրայ ձեւուեցաւ, սակայն կարելոր էր մեզի համար ալ, որովհետեւ իբրեւ սկզբնատիպ ծառայեց Հայերուն ալ տրուած կամ օրինադրուած ձեւին:

1487 ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՐԻԱՐՔՈՒԹԻՒՆ

Կոստանդնուպոլսոյ առման թըւականէն եօթը ութը տարի անցեր էր, եւ հետզհետէ բերուած կամ եկած գաղթականութիւնները հայաբնակչութեան լաւ բազմութիւն մը կազմած էին, եւ առանձինն մտադրութեան ալ առարկայ եղած էին: Ֆաթիի զանոնք հետզհետէ կը զետեղէր քաղաքին պարիսպներուն ներքեւը կարելոր դուռներուն մօտերը, թէ Մարմարայի ծովեզերքին, թէ Ոսկեղջիւրի եզերքներուն ուղղութեամբ, որոնք ռազմագիտութեան եւ ապահովութեան տեսակէտներէն մեծ կարելորութիւն ունէին, եւ Յոյն տարրը այնտեղները պահել յարմար չէր

նկատուեր: Երբոր Հայերը այնչափ շատցան որ բնակչութեան կարելոր մասը եղան, եւ երբ իրենց ներկայութեան այսչափ կարելորութիւն տրուեցաւ, պէտք էր անոնց ներքին եւ կենցաղական դիրքն ալ բարձրացնել, եւ Յոյներուն հանդէպ համահաւասար կացութեան մէջ դնել: Օսմանեան պետութեան սահմաններուն մէջ գտնուող Հայեր առաջ ալ առանց հոգելոր պետի մը չէին մնացած, թէպէտեւ անոնց կանոնաւոր եւ շարայարեալ յիշատակները կը պակսին, իսկ մեզ դժուար է մանր խնդիրներով զբաղիլ: Յրիւ ակնարկներ մեզի կը ներկայեն Յովակիմ Եպիսկոպոս մը, որ Կուտինա քաղաքի Հայ եկեղեցին նորոգած է, որ Պրուսայի Եպիսկոպոս կոչուած է (Օ1.ՕՐԱ.79), որ Ֆիլիպէի ալ առաջնորդ յիշուած է (ՓԻՐ.224), եւ որ Կոստանդնուպոլսոյ Հայերուն հոգելոր պետն եղած է: Այդ յիշատակութիւններէն դժուար չէ հետեւեցնել, թէ Յովակիմը՝ Օսմանեան պետութեան ներքեւ գտնուող Հայերուն առաջնորդն էր, համապատասխանելով Օսմանեան սուլտաններուն տեղափոխութեանց, որ ինչպէս գիտենք, սկսան Սէօյիսուլի Կուտինայի մօտերը, անկէ անցան Պրուսա, անկէ Ադրիանապոլիս, անկէ Կոստանդնուպոլիս, եւ Յովակիմ Եպիսկոպոս ալ նոյն պարունակութեանց մէջ տեղափոխութիւններ կատարեց: Չենք ըսել թէ բոլոր տեղափոխութեանց ժամանակակից եղած է, վասնզի Օրխանի Պրուսա հաստատուելէն (1385) մինչեւ Ֆաթիհ Կոստանդնուպոլիս հաստատուիլը (1475), դարէ մը աւելի ատեն անցծ է: Բայց յայտնի է, թէ բոլոր հին ու նոր օսմանեան կեդրոնները միեւնոյն Յովակիմի կազմուած են, եւ իր պաշտօնին բերմամբ է, որ վերջին անգամ Կոստանդնուպոլիս եկած է: Որոշ չենք գիտեր թէ ինչ եղած է այս Յովակիմին նախընթացը: Անունի նոյնութիւնը միտք կը ձգէ Յովակիմ Հալէպի Եպիսկոպոսը, որ 1438-ին Կաֆայէ Հռոմ գացող պատգամաւորութեան մէջ կը գտնուէր (1437): Կոստանդնուպոլսոյ Յովակիմը մինչեւ 1474 կը յիշուի (11.ԱՄՍ.473), եւ բոլորովին անհնարին չէ երկու անունները նոյն անձի վրայ միացնել, զի Հռոմ գացած ատեն 40 տարեկան ըլլալով ալ 70 տարեկան կըլլալ 1474-ին, ուսկից ետքը շատ ապրած չէ: Յովակիմներու նոյնութիւնը, թէ ոչ ստուգապէս, գոնէ հաւանապէս մտածել կու տայ թէ Կիլիկիոյ նախկին աթոռին հետ եղած է, եւ Կարապետի կողմը յարած, ուսկից կը հետեւի Օսմանեան պետութեան Հայերուն նխապէս Կիլիկիոյ աթոռին հետ կապուած ըլլալը, արդարացնելով անագան կազմուած ցուցակին պարունակութիւնը (1479):

ՊԱՏՐԻԱՐՔԱԿԱՆ ՉԵՌՆԱՀԱՍՈՒԹԻՒՆ Սովորոբար կը պատմուի թէ Ֆաթիհ ուզելով Հայերու դիրքը կանոնաւորել եւ բարձրացնել, որոշեց անոնց ալ պետ մը տալ Յունաց պատրիարք Գենադիոսի համար կազմուած կերպով եւ արտօնութիւններով, եւ այս նպատակով Յովակիմը 1461-ին Պրուսայէ կանչեց, եւ Հայերու հոգելոր պետ հռչակեց, Պատրիարք կամ փաթրիք անունով եւ իրաւունքով: Այս պատմութիւնը կը լրացուի Կոստանդնուպոլիսի գրաւելէն առաջ տրուած խոստումով (ՉԱՄ.Գ.500), եւ կաւելցուին նախընթաց մտերմութեան, եւ մինչեւ իսկ յաղթականին սուրբ օրհնած ըլլալու պարագաները: Չենք կրնար վաւերական աղբիւրներով ճշդել այս կէտերը, բայց եւ ոչ կրնանք ընդունիլ որ Յովակիմ առաջնորդ 1453-էն մինչեւ 1461 Կոստանդնուպոլիս գալ ուզած չըլլայ, եւ այնտեղ հաւաքուող Հայերն ալ իրենց դիրքը ամրացնելու հետամուտ եղած

չըլլան: Յովակիմի ստացածը նոր պաշտօն չէր, զի արդէն արեւելեան Փոքր-Ասիոյ եւ հարաւային Եւրոպիոյ Օսմանեան գաւառներուն առաջնորդն էր, եւ ինչ որ Ֆաթիհէ կը ստանար քրիստոնեաներու համար կազմակերպուած նոր կացութեան գործադրութիւնն էր: Միայն առաւելութիւնը զոր Հայեր կը ստանային, պատրիարք անունով պատուուած եւ պատրիարքի իրաւունքներով ճոխացած պետ մը ունենալն էր: Սակայն տրուած պատրիարքութիւնը լոկ արտաքին պատիւ եւ արտաքին իրաւունք էր, եկեղեցական նուիրապետութեան տեսակէտով պատրիարքական աթոռ մը հաստատել վեհապետական կարողութենէն վեր էր, եւ բարձրագոյն եկեղեցական իշխանութենէ մը այդպիսի իրաւասութիւն կամ աստիճան հաստատուած չէր: Վասնզի ոչ Սիսի եւ ոչ Էջմիածնի աթոռները, որչափ որ գիտենք, Կոստանդնուպոլիսով զբաղած չեն: Բայց զբաղելու ալ պէտք մը չկար: Յովակիմ արդէն կանուխէն ունէր առաջնորդական իշխանութիւնը, եւ եթէ նոյնինքն Փլորենտիա գացող եւ 1440-ին Փլորենտիայէ դարձող Յովակիմին էր, հաւանաբար Վահկացիի օրէն, զոնէ Մուսաբէգեանցի օրէն անորոշ սահմանով վիճակի մը ընդհանուր առաջնորդը եղած էր: Իր տեղափոխութիւնը պատահական էր, Կիրակոս ու Գրիգոր շփոթութեանց միջոցին իր պաշտօնը շարունակած էր, եւ վերջէն ալ Կարապետի կողմը բռնած էր: Ըստ այսմ տարածեալ վիճակի մը առաջնորդն էր, որուն ինչ ինչ արտօնութիւններ ալ աւելցած էին: Առաջին վայրկեանէն պէտք ալ չկար որ Յովակիմի համար ստեղծուէր աւելի ընդարձակ իրաւասութիւն մը, վասնզի գրեթէ բովանդակ Օսմանեան կայսրութիւնը մէկ վիճակի պէս կը ներկայանար, եւ իրաւասութեան ընդարձակուիլը բնական ընթացքով առաջ եկած էր, քանի կընդարձակուէր Օսմանեան պետութիւնը, իսկ առ Կոստանդնուպոլսոյ մէջ նստող առաջնորդը պէտք էր ճանչնար իբր բոլոր իր հպատակ Հայերուն հոգեւոր պետը՝ ինչ ալ ըլլային անոնց իրենց մէջ ունեցած եկեղեցական յարաբերութիւնները: Իսկ Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքներուն ոչ միայն արտաքին եւ կենցաղական իրաւունքին, այլեւ անոնց ներքին եւ հոգեւորական իրաւասութեան՝ ուրիշ առաջնորդներու վրայ տարածուիլը, հետեւանք եղաւ նորահաստատ դրութեան, որուն մէջ դժուար էր կրկին իրաւասութեանց սահմանը գծել ու զատել, քանի որ պատրիարքներուն յանձնուած գործառնութիւնները իրենց բնութեամբ կրօնական եւ եկեղեցական սերտ առնչութիւններ ունէին: Այսպէս պահանջը սովորութեան եւ սովորութիւնը օրէնքի փոխուելով, Կոստանդնուպոլսոյ Հայ պատրիարքները Օսմանեան կայսրութեան Հայերուն վրայ թէ եկեղեցական եւ թէ կենցաղական իրաւասութիւնը կը ստանային, թէպէտեւ այս մասին հայրապետական կամ ժողովական յատուկ որոշում մը տրուած չըլլար:

1489. ՍՍՈՅ ՊԱՏԱՀԱՐՆԵՐ

Պարագաներու հետեւանօք, երկու կաթողիկոսական աթոռներուն ալ Կոստանդնուպոլսոյ գործերով զբաղած չըլլալը յայտնեցինք, սակայն եթէ զբաղիլ ալ ուզէին, իրենց շուրջը կատարուող գործողութիւնները պիտի չներէին իրենց նպատակին հասնիլ: Սոյ մէջ Կարապետի կաթողիկոսութիւնը միայն 2 տարի տեւած կը կարծուէր, եւ 1449-ին իրեն յաջորդ կը գրուէր Ստեփանոս Սարաձորեցի (ՉԱՍ.Գ.491), սակայն նորագոյն գտնուած յիշատակներ մինչեւ 1477 կը

յետաձգեն Կարապետին մահը (ՍԻՍ.539), եւ 1461-ին կը դնեն Սոյ մէջտեղի ունեցած խռովութիւն մը: Սոյ իշխան Մէլիք Էօմէր, անշուշտ նախկին իշխան Մէլիք Էօմէրի թոռ, զոր յիշեցինք Թէոդորոս Բ-ի սպանութեան առթիւ (1373), իր բռնութեամբ այնչափ զայրացուցած էր Սսեցիներ, որ Հայ ու Տաճիկ միաբանեցան զայն սպաննել, եւ իրենց խորհրդակցութիւնը կատարելու համար գաղտ ի գիշերի գնացին առ Կարապետ կաթողիկոսն: Մէլիք Էօմէր Թիւրքմէն գունդեր վարձեց իր պաշտպանութեան, կրիւ ու պատերազմ տեղի ունեցաւ երկու կողմերու միջեւ, կոտորածներ եւ թալաններ աւերեցին, եւ Թիւրքմէններ մտին ի սուրբ յաթոռն, ի կաթողիկոսարանն տէր Կարապետ կաթողիկոսին, եւ թալանեցին զվանքն եւ զսուրբ միւռոնն եւ զամենայն սրբութիւնս (ՍԻՍ. 544): Արդ այս տարին էր որ Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքութիւնը կը հաստատուէր, բայց անկէ ետքն ալ Սիս խաղաղ ու ապահով մնացած չէ: Այս արկածէն քիչ ետքը 1464-ին Չագամ պէկ մը կը ցուցուի իբր տէր Սոյ, որ անշուշտ Մէլիք Էօմէրը մերժելով տիրացած է, եւ անոր վրայ կու գայ Մարաշի պէկին որդին Շահսուար, որ Դաշտային Կիլիկիա գրաւելէն ետքը 1468 յունիս 2-ին Սիսը կը պաշարէ, եւ Սսեցիք ութ յարձակումները վանելէ ետքը վերջապէս անձնատուր կըլլան դեկտեմբեր 23-ին, եւ Սոյ իշխան կը նշանակուի Շարամերթ՝ Շահսուարի կողմէն: Սա Հայերը կը հարստահարէ զխաւորները կալեալ դնէ ի հօրն, եւ փախստականներն ալ փրկանքի պատրուակով ձեռք կը մղէ, եւ անոնք ալ ի հօրն դնելով, լաւ մը կը նեղէ, եւ զմալն եւ զծիանքն եւ շատ ըռզակ կը կողոպտէ: Բայց այն երկար չի վայելեր, վասնզի վրան կը հասնի Էտիլ Թիւրքմէնը 1409-ին, որ քաղաքը թառաշեաց, եւ շատ մալ էառ եւ շատ անօթ սրբութեանց եւ մեկնեցաւ: Շահսուար Սիսին մէջ հազար անուոր այլազգիներ կը փոխադրէ, 1470-ին ժանտախտէն ետքը գրեթէ անմարդացեալ քաղաքը շէնցնելու համար: Այդ ժանտամահին մէջ մեռած է նաեւ Հեթում Խազենց: Սպիտակ Երէց մականունեալ Աջպահ Ս. Լուսաւորչի Աջոյն (ՍԻՍ. 545), եւ ուրիշ սրբոց աջերուն (ՍԻՍ. 540), պաշտօն մը, որ Կարապետի օրով հաստատուած էր Սսեցիներու կամքով, Աջի նոր անյայտացման վտանգին առջեւն առնելու համար: Սա ինքն կը նկատուի իբր նախահայր Աջպահեանց կամ Աջապահեանց գերդաստանին, որ զորաւոր գիրք ստացաւ դար մը ետքը, ուսկից շատ եպիսկոպոսներ եղան, եւ որ վերջէն Սոյ աթոռին ժառանգական յաջորդութիւնը ձեռք անցուց: Կարապետ Եւդոկիացիին դառնալով ցարդ պատմուածները կը ցուցնեն, թէ բաւական տազնապալի օրեր անցուցած է իր բովանդակ երեսնամեայ կաթողիկոսութեան մէջ, եւ թէ իրեն դիւրին չէր հեռաւոր գործերով զբաղուիլ:

1490. ԶԱՔԱՐԻԱ ԵՒ ՍԱՐԳԻՍ

Լաւագոյն չէին Գրիգոր Զալալբէգեանի Էջմիածնի մէջ անցուցած օրերը: Յորմէհետէ Կիրակոս մեռաւ, եւ Զաքարիա Աղթամարցիին զինքն Ամենայն Հայոց հայրապետ կարծեց, իր բոլոր ճիգերուն նպատակն էր կերպով մը Էջմիածին անցնիլ, եւ իրօք գրաւել հայրապետութեան նախնական եւ նուիրական աթոռը, որ անգամ մըն ալ հռչակուած է Վաղարշապատի ժողովով եւ նոյն իսկ Զաքարիայի համաձայնութեամբ (1476): Բաւական միջոց մը անցած էր 1443-էն ասդին, եւ Զաքարիա չէր կրցած իր նպատակին հասնիլ, սակայն իր ջանքերը գաղտնիք չէին, եւ

Ջալալբեգեան հարկաւ մտահոգ էր իր աթոռին վրայ ստիպեալ ըլլալով շարունակ անոր հնարքներուն առջեւն առնել, եւ Արիստակէսի աթոռակցութիւնն ալ (1481) վերջնական դարման մը եղած չէր: Այստեղ մէջտեղ կելլէ Սարգիս եպիսկոպոս մը, Էջմիածնի միաբանութենէն, որ իր ձեռքը կանցնէ Լուսաւորչի աջը, եւ նշանաւոր ուրար մը, եւ խաչվառի դրոշ կամ խաչալամ մը (ՉԱՄ. Գ. 503), եւ անոնցմէ կաշխատի իրեն բարձրանալու ճամբայ բանալ: Անտեղի պիտի չըլլար Սարգիսը կաթողիկէին փակակալ կամ լուսարարապետ եղած ըսել, քանի որ դիւրութիւն ունեցած է յիշեալ առարկաներու տիրանալ: Չամշեան այդ պարագայն կը գրէ, առանց աղբիւրը ցուցնելու, եւ թէպէտ Ղավրիժեցին չի յիշեր, բայց չենք կրնար ենթադրական ըսել Չամշեանի գրածը, եւ կընդունինք Սարգիսի վերագրուած գողութիւնը: Երեւանցին ալ եղելութեանց շարքին չի մտցներ Սարգիսի արարքը, այլ Աջն եւ ուրարը ու խաչվառը, Եգիպտոսէ Թաւրիզ բերուած եւ Ճիհանշահի ձեռքը գտնուած կը կարծէ, իբր թէ Եգիպտոս մնացած ըլլալին Եգիպտացոց ձեռք գերի իյնալէն ի վեր (1193): Բայց այդ ենթադրութեամբ՝ պէտք կըլլայ ստել Հեթումի ձեռքը կատարուած Աջին դարձը (1198), կաթողիկոսներուն իրենց կոնչակներով գայն յիշելը, վերջին անգամ Սիսէն անյայտանալը (1449), եւ Վաղարշապատի մէջ յայտնուիլը (1456), զորս յայտնի վկայութիւններով հաւաստեցինք, եւ զորս նոյն ինքն Ղավրիժեցին ալ կը յիշատակէ, եւ կը հաստատէ յատուկ ուսումնասիրութեամբ իրեն գտած ու գնած տեղեկութեանց համեմատ (ԴԱՎ.321-328), որով կը դարմանէ ուրիշ տեղ պահած լռութիւնը, եւ կը վկայէ, թէ Լուսաւորչի սուրբ Աջն հաւաստեալ եւ ստուգիւ դարձեալ է ի Սսոյ եւ եկեալ է յէջմիածին, այլ եւ գնացեալ է յԱղթամար (ԴԱՎ.329): Երեւանցին տարբեր կարծիքը արդիւնք է միայն ամէն յիշատակարանները տեսած չըլլալուն: Կը մնայ միայն ճշդել թէ ինչ միտքով Սարգիս իր յանդուգն ձեռնարկը կատարեց: Ըստ Չամշեանի՝ Գրիգոր եւ Արիստակէս կաթողիկոսներ իրարու հետ գժտած էին, եւ Սարգիս պատեհ գտաւ աջը իրեն ձեռք անցնելով Թաւրիզ երթալ, որ Ճիհանշահը վաստկելով կաթողիկոսութիւնը իր վրան դարձնէ (ՉԱՄ. Գ. 503): Մեզի դժուար կերելի Սարգիսի վրայ ենթադրել այնչափ յանդգնութիւն եւ միջոցներու առատութիւն, որ կարենար ուղղակի Թաւրիզ դիմելով Ճիհանշահը իր կողմը վաստկիլ: Այդ մեկնութիւնը կընդունի Չամինեան ալ, բայց առանց իր կարծիքին պատմական հիմ մը ցուցնելու (ՉԱՄ. Ա. 7): Շատ աւելի հաւանական եւ ճշմարտանման պիտի ըլլար ըսել, թէ Սարգիս Ջաքարիայէ գաղտ շահուած էր, եւ անոր գործը յաջողցնելու համար նուիրեալ կամ վաճառեալ գործակից մըն էր: Ջաքարիա իր տարիներէ ի վեր որոճացած խորհուրդը գործադրելու համար երկու գլխաւոր պէտքեր ունէր, մէկն էր Ճիհանշահը իր կողմը վաստկիլ եւ միւսը Աջին տիրանալ, վասնզի Ճիհանշահի հրամանով եւ զօրութեամբ աթոռին տիրացած ատենն ալ, ազգը զինքն չէր ընդունէր իբրեւ կաթողիկոս, բայց եթէ Լուսաւորչի Աջը մէկտեղ տանելով ուրիշ տեղ հաստատուէր: Աջին անունն էր, որ մեծապէս ազդած էր հանրային կարծիքին վրայ Կիրակոսը ընդունելու համար, աջի անունով յաջողած էր Կարապետ ալ նոր աթոռ հաստատել, Աջը պէտք էր որ Ջաքարիայի ձեռքն ըլլար իր կամքը օրինաւոր ընելու համար: Ուստի ամենէն առաջ Սարգիսի հետ համաձայնած էր, որ Աջը առնէ եւ Թաւրիզ իջնէ, ուր ինքն ալ պիտի հասնէր միւս պայմանը

լրացնելու, որ է Ճիհանշահի հրամանը ստանալ: Ապա թէ ոչ Սարգիս, եթէ իրեն համար աշխատած էր, չէր կրնար այնչափ դիրություն մտելի տալ, եւ իրեն համար կատարած աշխատութիւնը Չաքարիայի վայելել տալ:

1491. ՉԱՔԱՐԻԱ ՅԷԶՄԻԱԾԻՆ

Չաքարիայի նպատակին յաջողութեան համար յարմար առիթ մըն ալ եղաւ Ճիհանշահի Թաթարներու վրայ տարած յաղթութիւնը, երբ մինչեւ Հրէ մայրաքաղաքը արշաւելէ ետքը, յաղթական փառքով դարձեալ եկն ի թախտն իւր, ի քաղաքն շահաստան ի Թաւրէզ: Չաքարիա խնդակցութեան եւ շնորհաւորութեան փութաց բազում ընծայիւ եւ պատարագօք, եւ երբ տեսաւ որ յոյժ սիրով ընդունեցին զինքն արքայն արքայից Չհանշահ եւ դշխոյն Բեկում խաթունն, այն ատեն համարձակեցաւ իրեն համար խնդրել էջմիածնի աթոռը: Անշուշտ պատճառաւորներ պէտք էին Գրիգոր վար առնելով Չաքարիան բարձրացնելու համար, բայց որոշ չենք գիտեր թէ ինչ տեսակ չարախօսութիւններ զօրացան: Թերեւս Գրիգորի անտարբեր մնալը անհաճոյ երեւցաւ Ճիհանշահի, հաւանաբար ալ Գրիգոր տարեկան հարկերուն վճարումը յապաղած էր, վերջապէս Ճիհանշահ որոշեց Չաքարիան գոհացնել, անոր խլայ այսինքն պատուոյ զգեստ տուաւ, շնորհեց միանգամայն զպատիւ պատրիարքութեան, եւ հրամայեց Երեւանի իշխանին որ Չաքարիան տեղը բազմեցնէ: Բոլորովին նոր է Չամինեանի մտածած կերպը, որ Ճիհանշահ հրամայած ըլլայ Չաքարիայի եւ Սարգիսի յաջորդաբար կաթողիկոսութիւն վարել (ՉԱՍ.Ա.7), որուն ոչ մի տեղ յիշատակը կամ ակնարկը չգտանք: Գրուած է, թէ Ճիհանշահ տուաւ նաեւ պարգեւ զԱջ Լուսաւորչին մերոյ (ԴԱՎ.324), սակայն չի կրնար իբր իր կողմէ ընծայ մը տուած ըլլայ (1412), այլ միայն կրնայ փոխանցումին հաւանած ըլլալ, կամ թէ Չաքարիա այնպիսի ծայն մը հանած կըլլայ, գործին փայլը աւելցնելու համար: Չաքարիայի գովաբանը կուզէ անոր յաջողութիւնը առաջնորդութեամբ Աստուծոյ եւ կամաւ սուրբ Լուսաորչին ցոյց տալ, բայց իսկապէս հրամանաւ փատիշահին Չաքարիա եկաւ Երեւան, եւ անկէ էջմիածին, արտաքին իշխանութեան ձեռնտուութեամբ տիրացաւ հայրապետանոցին, եւ ինքզինքը հռչակեց ինքնակալ պատրիարք ընդհանուր ամենայն քրիստոնէական ազգի, որք են ընդ ամենայն ոլորտս տիեզերաց (ԴԱՎ.325), հարկաւ միայն Հայ քրիստոնէաներ, եւ ոչ ամէն քրիստոնէաները իմանալով: Չաքարիայի փառքը պատմող յիշատակագիրը՝ Գրիգորի ու Արիստակէսի անուններն իսկ չի յիշեր, սակայն անոնց կաթողիկոսութիւնը դադարած չէր, եւ Ղավրիժեցին իր սովորութեան համեմատ 1461 թիւին կը գրէ, նոյն տէր Գրիգոր, եւ նոյն տէր Արիստակէս եղեւ կաթողիկոս տէր Չաքարիա (ԴԱՎ.336), քանի որ այլեւս աթոռակիցներու շատութիւնը զինքը չէր խրտչեցներ, թէպէտեւ մենք ամէնքը միեւնոյն կերպով պիտի չկարենանք նկատել: Նախ պէտք է որ Չաքարիայի գործը աւելի ճշդութեամբ դնենք 1460-ին, համեմատ Ստեփանոս Արծկեցի արեղային վկայութեան, որ նոյն թիւին նախ ի հայրապետութեան տեսաւ Գրիգորի գրելէն ետքը, վերջէն կաւելցնէ՝ ի հայրապետութեան տեսաւ Չաքարիայի, որ յայսմ ամի տիրեաց էջմիածնին եւ Լուսաւորչի սուրբ Աջոյն (ՓԻՐ.196): Պատերազմական գործողութեանց ալ յարմարագոյն եղանակը ամառնային

միջոցը ըլլալուն, Ջաքարիայի Թաւրիզ երթալը պէտք է դնել աշնան ատեններ՝ Ճիհանշահի յաղթական դարձին, եւ ձմեռ չմտած ալ էջմիածին հասնիլը, Հայոց 909 թուականին վերջերը, որուն յաջորդը 910 տարւոյն ամանորը կիյնայ 1460 նոյեմբեր 26-ին, եւ երկու թուականներու անխտիր գործածուած ըլլալը կարդարանայ:

1492. ԿԱՆՈՆԱԿԱՆ ՏԵՍԱԿԷՏԸ

Ջաքարիայի կաթողիկոսութեան վրայ խօսելով, շատ ճիշդ կը գտնենք վերոյիշեալ Արծկեցի յիշատակագիրին գործածած տիրեաց էջմիածնին բացատրութիւնը, զի չենք կրնար օրինաւոր կաթողիկոսութեան պայմանները ճանչնալ մէկու մը վրայ, որ պետական իշխանութենէն միայն կընդունի իր պաշտօնը, եւ անոր գլուխը կանցնի արտաքին բռնութեան ձեռնտուութեամբ: Գրիգորն էր հայրապետութեան օրինաւոր աթոռակալ ճանչցուած անձը, որ մի ժողով եւ ոչ մի օրինական վճիռ չէր որոշած անոր դադարումը, եւ ոչ ալ ինքն կամովին հրաժարած էր պաշտօնէն, եւ ոչ իսկ նոր ձեւին համեմատ՝ Գրիգոր եւ Արիստակէս համաձայնած էին իրենց աթոռակից ճանչնալ Ջաքարիա Աղթամարցին: Հետեւաբար Ջաքարիա, թէպէտ Աղթամարի մասնաւոր աթոռին կաթողիկոսն էր, այլ էջմիածնի ընդհանուր եւ Ամենայն Հայոց աթոռին վրայ բռնի տիրապետող մըն էր, եւ այս տեսութեամբ չարդարանար առձեռն ցուցակներուն մէջ Ջաքարիան՝ Ջաքարիա Բ անունով եւ թուահամարով օրինաւոր կաթողիկոսներու շարքին անցնելու սովորութիւնը (ԺԱՄ.635): Գրիգորի եւ Արիստակէսի կողմէ դիմադարձութեան կամ բողոքի գործադրութեան մը կատարուած ըլլալուն յիշատակը հասած չէ, բայց եթէ պետական ոյժին հանդէպ տեղի տալու պարտաւորուեցան ալ, անով իրենց իրաւունքէն ինկած չեն ըլլար: Հանրութեան կարծիքն ալ մեր ըմբռնումը ունեցած է, ինչպէս կը քաղուի 910 մեհեկին, այսինքն 1461 մայիսի վերջերը գրուած յիշատակարանէն, որ միտքն ի հայրապետութեան տէր Գրիգորի կը յիշէ (ՓԻՐ. 198): Հաւաքարանը կը գրէ թէ էջման տեղ բազում պարտուց ներքեւ անկեալ էր, եւ Ջաքարիա հատոյց զպարտս բոլորովին (ՕՕ. ԲԻԶ. 1195), ինչ որ կրնայ ըլլայ իբր մեծագործութեան ցոյց եւ իբր համակրութիւն շահելու եղանակ, եւ նոյնիսկ էջմիածնի յետամնաց տուրքերը վճարելով Ճիհանշահը գոհացնելու միջոց: Բայց այս կերպով երեք օրինաւորութիւնը գնած չըլլար: Պարագաներն ալ կը ցուցնեն, թէ Ջաքարիա շատ դիմադրութիւն չէ տեսած, որով էջմիածնի բացակայելու իսկ համարձակած է, բայց ասիկա ալ բուռն զօրութեան եւ բռնադատեալ լռութեան նշանէ աւելի բան մը չէ: Չենք կրնար նաեւ ճշդել թէ Գրիգոր եւ Արիստակէս ուր քաշուեցա՞ն եւ ինչ դեր վարեցին, կամ թէ ստիպուեցա՞ն էջմիածնի մէջ ընկճուած ապրիլ, սակայն ամէն առիթի մէջ Ջաքարիայի օրինաւորութեան տեսակէտը երբեք չարդարանար: 1493. ԷԶՄԻԱԾԻՆԷ ՓԱՆՈՒՄՏԸ

Ջաքարիայի էջմիածնի տիրանալէն քիչ ետքը, 1461 գարունին Ճիհանշահ ահեղ արշաւանք մը կազմեց Աքքոյունլուներուն դէմ, եւ նախ Խլաթի վրայ յարձակելով բոլոր երկիրը աւերեց ու աւարեց, եւ ամէն կողմ տարածեց զխախտումն եկեղեցեաց, զտապալումն սուրբ սեղանոց, զգերեվարիլ սրբութեանց, զխափանումն փառաբանութեանց, եւ զտարաշխարհիկ լինելն

ամենայն ժողովրդեանն, նոյնը սպառնալով ընել ի Բաղէշ, ի Մուշ, ի Խոյթ, ի Սասունք, եւ յամենայն գաւառսն նոցա: Ջաքարիա, որուն գործունէութիւնը չենք ուրանար, փութաց մեծագոյն չարիքներու առջեւն առնուլ: Ճիհանշահէ արտօնութիւն ստացաւ հաշտաբարի դեր կատարել, եւ Ճիհանկիրի գնաց զայն զիջողութեան համոզելու (ԴԱՎ. 325): Ամիսս երիս աշխատեցաւ այդ բանագնացութիւնները լրացնելու համար, եւ վերջապէս կրցաւ Ճիհանկիրը հարկ վճարելու համոզել, եւ Ճիհանշահը իր զորքերը ետ քաշեցաւ հաւանեցնել, եւ առեալ զխոստացեալ հարկն, տարեալ մատոյց փատիշահին Ճիհանշահի, եւ ազատեաց զամենայն ժողովուրդն, զՀայ եւ զՏաճիկ ի ձեռաց անօրինաց: Այդ այն պատերազմն է, զոր յիշեցինք արդէն քաղաքական կացութիւնը բացատրած ատեննիս (1474): Ջաքարիա իրաւամբ փառաւորուեցաւ, մեծարանօք խիլայեալ յերկուց գոռոզաց ի Թուրքման Փատիշահէն Ճիհանշահէ, եւ ի Քուրդ ամիրայէն Ճիհանկիրէ, եւ նորէն դարձաւ Էջմիածին ատելի զօրացած, 1461 յունիս ամսոյ ատենները: Բայց երբ Ջաքարիա ատելի ամուր կը կարծէր զինքը, այնտեղ սկսաւ իր ծախողուածը: Ճիհանշահ Աքքոյունլուներու դէմ արշաւանքը դադրեցնելով, իր գունդերը դէպ արեւելք դարձուց Թաթարներու դէմ, Հայաստանի եւ շրջակայից կառավարութիւնը յանձնելով նր Հասան Ալի որդւոյն, որ իր հաշուոյն ինքն ալ դարձնելու եւ շահելու միջոցներ կը փնտռէր, եւ Ջաքարիա՝ մշակուելու յարմար երկիր մըն էր, որով երկուքին յարաբերութիւնները սկսան ցրտանալ: Հասան Ալի սկսաւ Ջաքարիան ձեռք ձգելու եւ ստիպելու միջոցներ որոնել, եւ Ջաքարիայի գովաբանը կը յաւելու թէ այդ ամէնը կը գործուէր նենգութեամբ չարախօսաց ոմանց: Պիտի չհակառակինք այդ ակնարկը Գրիգորի եւ Արիստակէսի վրայ իմանալ, որոնք անշուշտ իրենց օգտին պիտի ծառայեցնէին Հասան Ալիի ձգտումները, եւ Ջաքարիան հեռացնելու պիտի հետապնդէին: Ջաքարիա ալ շուտով ձեռնբափ չեղաւ եւ իր ճարպիկ գործունէութեան միջոցները ձեռք առաւ, բայց չի յաջողեցաւ, եւ վախեցաւ իսկ՝ երբ տեղեկացաւ թէ Հասան Ալի կուգէ ըմբռնել զինքն՝ որ յաջողի պահանջել զանձն եւ ինչս: Եղանակը յառաջած էր, եւ յաւուրս ձմերայնոյ հասած էր, այսուհանդերձ Ջաքարիա ստիպուեցաւ Էջմիածինը թողուլ եւ ծպտեալ կերպով հեռանալ, յանկարծ ձեռք չիյնալու համար, բայց չմոռցաւ իրեն հետ տանիլ զԱջն սուրբ Լուսաւորչին (ԴԱՎ.326) եւ խաչալամը, որ նկարեալ կայր ի մի կողմն պատկերն տէրունական, եւ ի միւս կողմն Լուսաւորչին մերոյ սրբոյ Գրիգորի, եւ թագաւորին Տրդատայ, եւ չքնադագեղ կուսին սրբոյն Հռիփսիմեայ, եւ նշանաւոր ուրարը, ոսկեթել յօրինուածով եւ ազգի գունով երանգ երանգ զարդարեալ (ԴԱՎ.327):

1494. ԱՂԹԱՄԱՐ ԴԱՌՆԱԼԸ

Ջաքարիա Աղթամարայ կաթողիկոս եւ Ամենայն Հայոց աթոռին տիրապետող, ծպտեալ եւ անձանաչ կերով ճանապարհորդեց Էջմիածնէ մինչեւ Բերկրի, Բագրեւանդայ վանքին եւ Պայազիտի բերդին մէջն ալ ինքզինքը ծածկելով, մինչեւ որ հասաւ իր բնիկ կաթողիկոսութեան սահմանը: Բերկրիի մէջ Տէրյուսկանորդոյ վերին վանքը, որ Արգելան կը կոչուի, առաջին անգամ ինքզինքը յայտնեց, եւ ցոյց տուաւ մէկտեղ բերած սրբութիւնները, զգանձն աստուածային զԱջն

սուրբ Լուսաւորչին, հանդերձ խաչալամովն եւ ուրարովն (ԴԱՎ.326): Մեծ եղաւ ժողովուրդին խանդավառութիւնը, Լուսաւորչի պաշտելի Աջը Աղթամարի աթոռին ձեռքը անցած տեսնելով, եւ Բերկրիէ մինչեւ Աղթամար, ոչ եւս փախստականի, այլ յաղթանակի փառաւորութեամբ ճանապարհորդեց Ջաքարիա: Ամէն տեղ ընդառաջ ընթանային խնկօք եւ մոմեղինօք, եւ զինմամբ խոյոց եւ զուրակաց, եւ երկրպագութիւն մատուցանէին սուրբ Աջոյն եւ հայրապետին, եւ համբուրէին, զնա մեծաւ փափաքանօք: Բոլոր ճանբուն վրայ եղող գիւղեր եւ աւաններ շարունակեալ թափոր կը կազմէին, բայց աւելի մեծ հանդէսներ տեղի ունեցան Վան, որոնց մասնակցեցաւ քաղաքի իշխանն Սահմուտ պէյ, Ճիհանշահի կաթնեղբայրը, եւ Ոստան, որուն Քուրդ իշխանը ընդհակառակն գաղտագողի նենգել եւ յափշտակել մտածեց: Ուստի Ջաքարիա ստիպուեցաւ Ոստանէ շուտով հեռանալ, եւ Քարադաշտի բերդէն նաւ մտնելով Աղթամար հասաւ 911 նաւասարդ 16-ին, որ է 1461 դեկտեմբեր 11-ին, ճշդիւ կը պատասխանէ ուրբաթի սուրբ Յակոբայ պահոցն (ԴԱՎ.329): Հաշիւի առնելով Էջմիածինէ Բերկրի հեռաւորութիւնը, եւ միայն աւուրց ինչ միջոց Վան մնալը, եւ Ոստանէ շուտով մեկնիլը, պէտք է իբր 20 օր առաջ դնել Ջաքարիայի Էջմիածինէ հեռանալը 1461-ին նոյեմբերին վերջերը, որով տարի մը միայն տեսած կըլլայ Ջաքարիայի տիրապետութիւնը Էջմիածնի մէջ (1491), եռամսեայ բացակայութիւնն ալ մէջը հաշուելով: Աղթամարեան յիշատակարանը (00. ԲԻՋ. 1195): Ջաքարիան նորէն Էջմիածին դարձած կըսէ Աջը բերելէն ետքը, այլ եւ հոն մեռած, մանաւանդ թէ ըստ այլոց երկու տարի այն տեղ մնացած կըսուի, եւ 1464-ին դեղակուր եղած ի նոցանէ (ՓԻՐ. 220), սակայն Բաղէշի պատգամաւորութենէն ետքը, դարձեալ նստաւ ի յաթոռն իւր ի սուրբ Էջմիածինն պարագային հետ (ԴԱՎ. 326) շփոթուած է, զի Աջի փոխադրութիւնը ոչ թէ օրինական եւ յայտնի գործ մը եղած էր, որպէս ոմանք կարծած են (ՓԻՐ. 208), այլ գողունի յափշտակութիւն եւ փախուստ մը (ԴԱՎ. 327), ուսկից ետքը անհնար էր, որ Ջաքարիա Աջը Աղթամար թողլով կարենար Էջմիածին դառնալ: Հետեւաբար չարդարանար անոնց ալ կարծիքը, որ մինչեւ 1465 երկուցն եւս աթոռոցն միապետող կը դնեն Ջաքարիան (ԱՐՐ. 230):

1495. ՍԱՐԳԻՍ ԱԹՈՂԱԿԻՑ

Ջաքարիայի հեռանալովը Գրիգոր Ջալալբէգեան նորէն կացութեան տէր դարձաւ 1461 տարւոյ վերջին ամիսէն սկսելով, իրեն կողմը ունենալով Հասան Ալի, որ փոխարքայ մըն էր այդ կողմերուն վրայ, եւ զոր շահած էր Գրիգոր պէտք եղած միջոցներով: Գրիգորի միշտ աթոռակից եւ գործակից մնաց Արիստակէս Աթոռակալ, որուն կողմէն 1462-ին Լեհաստանի Հայերուն կանդակ մը գրկուիլը (ՓԻՐ. 207), առիթ տուած է ոմանց նոյն 1462-ին մեռած ըսել Ջալալբէգեանը (ԶԱՄ. Գ. 506), մինչ յայտնի վկայութիւններ շատ ետքը տակաւին գործի վրայ գիտեն Գրիգորը: Դավրիժեցին 1466 թուականին ներքեւ կը գրէ. նոյն տէր Գրիգոր, եւ նոյն տէր Արիստակէս, այլեւ եղեւ կաթողիկոս տէր Սարգիս (ԴԱՎ. 337): Երկրորդ աթոռակիցի մը աւելնալը նշան է Գրիգորի ծերացած եւ տկարացած ըլլալուն, որ գործակիցներ շատցնելու պէտք զգացած է, այլ զարմանալի է Սարգիսին այդ պաշտօնին կոչուիլը: Այս այն Սարգիսն է, որ Աջը Էջմիածինէ գողնալով

Ջաքարիայի տիրապետութիւնը դիւրացուց, եւ Գրիգորի գիրքը խախտելու պատճառ եղաւ, եւ այժմ անոր մօտ եւ անոր գործակից կը տեսնենք: Պատմութիւնը չէ բացատրած այդ փոփոխութեան գաղտնիքը, սակայն երբեմն պարագաները ինքնիրեն կը խօսին, եւ եղելութեանց կապակցութիւնը կը բացատրեն: Եթէ Սարգիս Աջին գողութիւնը իրեն համար պատրաստած էր, պէտք էր իրեն ծանր երեսար Ջաքարիայի յաջողութիւնը, իսկ եթէ Ջաքարիայի ծառայութիւնը մատուցանել ուզած էր, ինչ որ մենք հաւանականագոյն կը կարծենք (1490), պէտք էր Ջաքարիայէ արժանաւոր վարձ մը ստացած ըլլար, ինչ որ յիշատակուած չէ, եւ ոչ ալ բացակայութեան ատեն ալ աթոռակցութեան պատիւն ու առիթներու մէջ ալ դիւրաւ կը հաստատուի Սարգիսի եւ Ջաքարիայի անհամաձայնութիւնը, մանաւանդ թէ Ջաքարիան հեռացնելու համար Սարգիսի ալ Գրիգորի միանալը, եւ Ջաքարիայի մեկնելէն ետքը, երկրորդ աթոռակիցի մը պէտք զգացուած ատեն, Սարգիսին այդ աստիճանին կոչուիլը, Ղավրիժեցիին նշանակած 1466 թուականը, պարտաւոր չենք իբրեւ Սարգիսի աթոռակցութեան սկիզբը նկատել, ինչպէս ինքն ալ յայտնապէս կը գրէ (ԴԱՎ.335), ուստի ամենայն հաւանականութեամբ կրնանք Սարգիսի աթոռակից կաթողիկոսութիւնը 1462-էն հաշուել, Ջաքարիայի մեկնելէն անմիջապէս ետքը:

1496. ԳՐԻԳՈՐԻ ՄԱՀԸ

Գրիգորի վերջին տարիներուն միջոցը, նշանաւոր եւ կարեւոր դիպուած մը չի ներկայեր: Ինքն ալ ներքին գործերով եւ յուզուած տագնապներով զբաղած կանցնէր իր ծանրացեալ օրերը: Գրիգորի մահը պէտք է դնել 1465 տարւոյն վերջերը, վասնզի որչափ ալ Հայոց 915 թիւին գրուած յիշատակարան մը կը նշանակէ ի հայրապետութեան տեսա՞ն Գրիգորի, ընդհանուր Հայոց կաթողիկոսի (ՓԻՐ.226), սակայն ուրիշ մըն ալ 914 թուականով կը գրէ, ի կաթողիկոսութեան տեսա՞ն Ըռըստակէսի, որ յայսմ ամի նստաւ յաթոռ հայրապետութեան (ՓԻՐ.221), ինչ որ Գրիգորի մեռնելով, աթոռակցութենէ նախագահ աթոռակալութեան անցնելուն կրնայ պատշաճիլ: Նկատելով ալ որ Հայոց 915 տարին 1465 նոյեմբեր 25-ին կը սկսէր, այն տարւոյ վերջերը դնելով Գրիգորի մահը՝ երկու յիշատակութիւններն իրարու կը մօտենան, մանաւանդ որ գրողները տեղւոյն վրայ չեն, եւ լուրերն ալ շատ շուտ չէին տարածուիլ այն ատեններ: Գրիգոր Ջալալբէգեան կամ Մակուցի կամ Արտազեցի կաթողիկոսին գործերը հետզհետէ յառաջ բերած ատեննիս ինչինչ դիտողութիւններ ալ միատեղ յայտնեցինք: Ապիկար եւ ստորին անձնաւորութիւն մը եղած չէ, գոհացուցիչ գործունէութիւն եւ գնահատելի արդիւնքներ ալ ունեցած է, դժբախտաբար պաշտօնի բարձրանալը շատ տգեղ կերպով կատարուեցաւ, որոնց մէջ ինքն ալ մեղադրանքէ զերծ չի կրնար ըսուիլ: Այդ պարագայն իր պաշտօնին սկզբնական տկարութիւն մը բերաւ, որով չկրցաւ եկեղեցւոյ հիմնական շահերուն պաշտպան կանգնիլ, եւ պատճառ եղաւ Աղթամարի աթոռին նորէն բաժնուելուն, Կիլիկիոյ բաժանեալ աթոռին հաստատուելուն, եւ Էջմիածնի աթոռին բռնի գրաւուելուն: Որով հայրապետական աթոռին միահեծան վերանորոգութեան բարեգուշակ ձեռնարկը՝ իր օրով եւ իր պատճառով վտանգուեցաւ: Իրմէ սկսաւ նաեւ աթոռակից կաթողիկոսներու գրութիւնը, ուսկից եթէ մի պատահական օգուտ յառաջ

եկաւ՝ յաջողութեանց ապահովուելովը (1482), շատ աւելի ծանր ու հետզհետէ աղիտաբեր եղան անոր հետեւանքները, եւ շուրջ երկու դար վրդովեցին հայրապետական Մայրաթոռը:

1497. ԶԱՔԱՐԻԱՅԻ ՄԱՀՈ

Ժամանակակից է նաեւ Աղթամարի կաթողիկոս Զաքարիայի մահը: Մինչեւ 1464 Զաքարիա յիշատակուած է (ՓԻՐ.218,219), եթէ հայ թուականին մէջ Գ. եւ Դ. թուատառերու փոխանակութեամբ 1465 տարին առաջին անգամ կը յիշատակուի Զաքարիայի յաջորդը Ստեփանոս (ՓԻՐ.222), եւ 1466-ին տակաւին ի հայրապետութեան նորընծայ կաթողիկոսին տէր Ստեփանոսի կը գրուի (ՓԻՐ.226), որով 1465ին վերջերը պէտք կըլլայ դնել Զաքարիայի ալ մահը, Գրիգորի մահուան հետ միեւնոյն ատեն: Հաւաքարանը այստեղ ալ Զաքարիայի եւ Ստեփանոսի մէջտեղ երկու տարի ընդհատուով եւ չորս աննշան կաթողիկոսներու անուններ կը դնէ (ՕՕ.ԲԻԶ.1196), որոնք ուրիշ յիշատակարաններէն չեն ստուգուիր, եւ Զաքարիայի անմիջական յաջորդ կը նշանակուի Ստեփանոսը, ինչպէս որ մենք ալ կընդունինք: Բայց մտադիր կը պահենք միւս տեղեկութիւնը, թէ Ստեփանոս էջմիածնի մէջ մեղադրուած էր Զաքարիայէ (ՕՕ.ԲԻԶ.1195), վասնզի անշուշտ Զաքարիա այս տեսակ հանդիսութիւններ ուզած է կատարել Մայր Աթոռի մէջ: Ասկէ կը հետեւի Ստեփանոսի ալ զօրաւոր գիրք ունեցած ըլլալը, որով պատճառ չի մնար աննշան անձերուն կաթողիկոսութեան անցնելուն: Մանաւանդ որ Լուսաւորչի Աջն ալ Ստեփանոսի ձեռքը կը գտնուէր տակաւին:

1498. ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ՏԱՐՕՆԵՑԻ

Թէպէտեւ այդ ժամանակամիջոցը, որուն վրայ կը խօսինք, ընդհանուր կերպով մոլեռանդ հալածանքներու գործեր չի ներկայե, սակայն երբեք չէ դադրած այն սովորութիւնը որով որեւէ ամբաստանութենէ կամ զրպարտութենէ ազատուելու միջոց կը ցուցուէր ուրացութիւնը, եւ իրաւ կամ կեղծ կամ սուտ ուրացութենէ մը ետ դառնալը մահապարտութեան պատճառ կըլլար: Այս առիթներէն ամէնքը պատմուած չեն, ո՛վ գիտէ որչափ արի նահատակներու անուններ անյիշատակ մոռցուած են, որոնց յիշատակը թաղեալ կը մնայ յայտից եւ անյայտից յիշատակութեան մէջ (ՏՕՆ. 259): Անունին ծանօթներէն մէկն է Յովհաննէս Տարօնեցի, մշոյ Ս. Կարապետի Իննակնեան վանքին եպիսկոպոսը, որուն վրայ նախանձոտ Քուրդեր զրպարտութիւն յարուցին, թէ քակեաց զքարին մզկթին եւ տարեալ շինեաց զեկեղեցին իւր (ՆՈՐ. 300): Եպիսկոպոսը Մուշի գաւառապետէն ձերբակալուելով Բաղէշի ամիրապետին զրկուեցաւ, որ առանց ուրիշ քննութեան ուրացութեան պայմանը առաջարկեց, եւ Յովհաննէսի մերժելուն վրայ բռնադատութեան տանջանքներ վարձուեցան: Նախ մերկացնելով բարձր տեղ մը հանեցին եւ վիզը չուան ձաղանքի ենթարկեցին, յետոյ նոյն կերպով քաղաքին մէջէն քարշեալ տարան մինչեւ բերդը, կրակ վառելով բոցերէն անցուցին, սուրով խոցեցին, եւ քարկոծեցի, մինչեւ որ հոգին աւանդեց քարերու տարափին ներքեւ (ՆՈՐ. 302): Իսկ մարմինը փառօք թաղուեցաւ Ս. Սարգիս եկեղեցւոյն մէջ, Բաղէշի արքեպիսկոպոսին ձեռքով (ՆՈՐ. 303), որ էր Յովհաննէս Թամուրնց (ՓԻՐ. 213): Նահատակութեան օրը կը նշանակուի, ապրիլ 19, Նոր կիրակէի երեքշաբթին (ՆՈՐ. 303), որ կը

յարմարի 1463-ին ինչպէս ունին քանի մը ձեռագիրներ, եւ կը հաստատէ Մարտիրոս Պոռեցի վարդապետը (ՓԻՐ. 213), եւ չարդարանար ուրիշ գրչագրի ցուցած 1473 թուականը (ՆՈՐ. 304):

1499. ՈՒՐԻՇ ՎԿԱՆԵՐ

Առանց մանրամասնութիւնները գիտնալու քանի մը ուրիշ նահատակներու ալ կը հանդիպինք, որոնց անունները կուզենք յիշել անմոռաց չթողլու համար: Այսպէս է նախ, տէր Աստուածատուր Վանեցի, որ նահատակեցաւ 1448-ին գրուած յիշատակարանի մը համեմատ (ՓԻՐ. 158), թականը անորոշ: Նոյնպէս Սքանդար որ է Աղէքսանդր Ասլան-Մէլիքեց, որ 1465-ին վկայեալ է վասն Քրիստոսի աստուածութեան (ՓԻՐ. 220), տեղը անորոշ: Նոյնպէս պարոն Լոյս, զոր նահատակեցին 1467-ին (ՍԱՄ. 175) եւ որուն տեղը Կաֆա ըսուած եւ ուրիշի կողմէ (ՓԻՐ. 227) թէպէտ դժուար է ընդունիլ, Կաֆա քաղաքին Լատիններու իշխանութեան ներքեւ գտնուելուն համար: Նահատակին իշխանագուն մը ըլլալը կը քաղուի պատուանունէն եւ ուղիղ չերեւիր ուրիշներուն Պարոնլոյս յատուկ անուն մը կազմելը (ՓԻՐ. 227): Ասոնք են առայժմ մեր հանդիպած անունները: Նահատակներէն դուրս սովոր ենք նշանաւոր անձերու եւ գրողներու յիշատակներն ալ քաղել, սակայն դժբախտաբար շատ աղքատ է այդ մասին մեր պատմութեան առարկայ եղող դարը:

S. ԱՐԻՍՏԱԿԷՍ Բ. ԱԹՈՂԱԿԱԼ

1500. ՅԱԶՈՐԴԵԼՆ ՈՒ ԴԻՐՔԸ

Հայրապետական աթոռին դատարկանալը նոր ընտրութիւն պէտք չէր ստեղծեր, զի երկու օժեալ աթոռակիցներ պատրաստ էին, եւ երիցագոյնն Արիստակէս նովին իսկ աթոռին տէր կը դառնար: Նոր էր յաջողութեան այդ ձեւը, եւ ժողովական վճիռ մը զայն հաստատած չէր, բայց այնչափ ցրուած ու ցնցուած էր ազգին կացութիւնը, որ ոչ ոք դիտողութիւն կամ ընդդիմութիւն յարուցանելու միտք ունեցաւ, եւ կատարուեցաւ գործողութիւն ամէնուն կողմէն ընդունուեցաւ ու նուիրագործուեցաւ եւ ապագային ալ նախընթաց եղաւ եւ իբր կանոն ծառայեց: Արիստակէսի ոչ ուստն յայտնի է եւ ոչ նախընթացը (1481), որով ծննդավայրի կամ պաշտօնատեղոյ մականուն չունենալուն, Աթոռակալ կոչումը, որով առաջին անգամ Գրիգորի գործակից եւ բարձակից ճանչցուեցաւ, իրեն վրայ իբրեւ մականուն մնացած է: Գրիգորի հետ արդէն երկրորդ աթոռակից եւ կաթողիկոսակից կը գտնուէր Սարգիս (1495), որ այժմ Արիստակէսի հետ առաջին աթոռակիցի տեղը կը ստանար, եւ բնաւ ակնարկ մը չունինք, որ Արիստակէս նորէն երկրորդ աթոռակից մը աւելցնել ուզած ըլլայ: Այս է եղած հայրապետանոցի դիրքը 1466-ին, Գրիգորի մահուանէ անմիջապէս ետքը: Խարբերոցի յիշատակագրի մը սոյն 1466 թուին պարզապէս ի կաթողիկոսութեան տեսան Սարգիս գրելը (ԹՈՐ.Բ.479), մեզ չստիպեր Արիստակէսը մեռած ենթադրել, ինչպէս ոմանք կարծեցին (ԶԱՄ.Գ.506), այլ թէ երկուքին ալ անունը հաւասարապէս կը յիշատակուէր, երբեմն ի միասին եւ երբեմն զատ զատ: Մեր խօսքը կը հաստատուի ուրիշ յիշատակարանով մը, որ 1468-ին կը գրէ ի հայրապետութեան Վաղարշապատու տեսան Ռստակէսի Սուրբ Էջմիածնի աստուածադիր աթոռոյն (ԹՈՐ.Բ.577): Իսկ քաղաքական

կացութիւնը փոփոխութիւն չէր կրած, միայն վեհապետները փոխուեցան եւ 1467-ին Ճիհանշահի յաջորդեց որդին Հասան Ալի, որուն ազդեցութեամբ Ջալալբէգեանց զօրացած եւ Ջաքարիա խոյս տուած էր (1493): Ճիհանշահէ քիչ առաջ Ճիհանկիրն ալ մեռած եւ իրեն յաջորդած էր որդին Հասան, Ուզուն այսինքն երկայնահասակ մականունեալ, որ կրցաւ Աքքոյունլուներուն անկեալ դիրքը բարձրացնել:

1501. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԱՂԹԱՄԱՐՑԻ

Էջմիածնի եւ Աղթամարի աթոռները միաժամանակ աթոռակալ փոխած էին, եւ Ստեփանոս իր նախորդէն ոչ նուազ ձեռներէց, եւ Աջը իրեն ձեռքը ունենալուն վստահ, ուզեց նորէն փորձել Ջաքարիայի անգամ մը կատարած յարձակումը, որ մոռցուած չէր, եւ որուն ինքն ալ գործակցած էր, եւ Էջմիածնի մէջ ալ եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն ստացած էր (1497): Գրիգորի մահը բարեդէպ առիթ նկատեց փորձը կրկնելու, եւ ինչպէս Կիրակոս Ջօշկանց երէց կը գրէ, Ստեփանոս Աղթամարցին յայսմ ամի որ է 1467 տարին, գնաց յէջմիածին եւ տիրեաց յամենայն Հայկազեան ազգի (ՓԻՐ.229): Այդ եղելութենէն ետքը անմիջապէս յիշուիլը ի դանութեան Ջիհանշահի (ՓԻՐ.230), կրնայ մեզ առաջնորդել, թէ Ստեփանոս յաջողեցաւ պահ մը նորէն շահիլ Ճիհանշահի պաշտպանութիւնը, որ իրեն նախորդին հովանաւորն ու բարերարն էր եղած, եւ այնպէս քաջալերուիլ իր ձեռնարկին մէջ, սակայն բախտը այս անգամ ալ նպաստաւոր չեղաւ Աղթամարցիներուն: Վասնզի միեւնոյն միջոցին տեղի ունեցաւ Աքքոյունլուներու վեհապետին Ուզուն Հասանի յարձակումը Գարաքոյունլուներու վրայ, իր հօրը Ճիհանկիրի վրէժը լուծելու (1493): Ուզուն Հասան զօրացաւ, եւ Ճիհանշահ, ոչ ինքն անձամբ որ մեռած էր, այլ որդին Հասան Ալի՝ պատուանունովը կոչուած, չկրցաւ դէմ դնել, եւ 1468-ի մեծ պատերազմին մէջ ինքն ալ սպանուեցաւ, եւ իր ազգատոհմը գերի ինկաւ, եւ Աքքոյունլուներ իսպառ նուաճեցին Գարաքոյունլուները եւ Ուզուն Հասան ինքնակալ տիրապետող եղաւ երկու բաժիններուն միանգամայն, Միջագետքի եւ Պարսկաստանի, եւ զքրիստոնէք ազատեց ի գերութենէն (ԹՈՐ.Բ.377): Անշուշտ Ստեփանոսի պաշտպաններուն անկումը իր փորձը պարապի հանեց, եւ ինքն ալ իր նախորդին նման համառօտ միջոց մը Էջմիածնի եւ ամենայն Հայկազեան ազգի տիրապետելէն ետքը, պարտաւորուեցաւ խոյս տալ եւ Ջաքարիայի փախուստը կրկնելով Աղթամար ապաւինիլ: Հաւանական է կարծել թէ Լուսաւորչի Աջը երկրորդ անգամ մըն ալ Էջմիածին տարուեցաւ եւ ետ բերուեցաւ, վասնզի Ստեփանոս չէր կրնար Աջը Աղթամար թողլով Էջմիածնի տիրանալ: Պէտք է եւս յիշենք, թէ Ճիհանկիրը հարկատուութեան հանգող Ջաքարիայի յաջորդը, չէր կրնար աղէկ աչքով նկատուիլ կամ պաշտպանուիլ Ջիհանկիրի գաւակէն: Արիստակէս անգամ մըն ալ Աղթամարցիներէ ազատելով իր հայրապետական աթոռին դարձաւ: Ստեփանոսի ձեռնարկին մէկ նշան կը տեսնենք նաեւ Հայրապետ Աղթամարցի աբեղային անցողակի ակնարկին մէջ, որ ճառընտիր մը գրած է զկէս ի սուրբ Էջմիածինն եւ կէսն յաստուածաբնակ կղզիս Աղթամար (ՓԻՐ.231), որով Ստեփանոսի հետ զացած եւ դարձած ըլլալը կը հաստատուի: Եւ եթէ ճառընտիր մի լաւ մասը կրցաւ նա Էջմիածնի մէջ գրել, ուրեմն միջոց մը

այն տեղ մնացած էր, եւ ըստ այսմ Ստեփանոսը 1467-ին Էջմիածինի տիրացած եւ 1468-ին Էջմիածինէ փախած կրնանք դնել:

1502. ԼԵՀԱՍՏԱՆԻ ՀԱՅԵՐ

Արիստակէս կաթողիկոսի նշանաւոր գործերուն կարգը պէտք է դասենք Լեհաստանի համար եպիսկոպոս ձեռնադրելը, որ տեղի ունեցած է 1467-ին, Ստեփանոսի յարձակումէն առաջ: Լեհաստանի Հայ գաղթականութեան սկզբնաւորութիւնը կը բարձրանայ չորս դար առաջ մինչեւ 1065, Անիին Ալփասլանի ձեռք իյնալուն ատեն (869), երբ Անեցի կամ ընդհանրապէս Շիրակացի գաղթականներ Կովկասը անցնելով սկսան տարածուիլ դէպ հիւսիս, եւ հետզհետէ ընդարձակուեցան, ու Լեհաստանի թագաւորներուն պաշտպանութիւնը զիրենք քաջալերեց անոնց հովանւոյ ներքեւ ամփոփուիլ: Հայերուն կեդրոնացած տեղը եղաւ գլխաւորապէս Իլվով կամ Լով քաղաքը, գերմանական հնչմամբ Լէմպէրկ եւ լատինական հնչմամբ Լէոպոլիս կոչուած, որ 1259-ին մեծ քաղաքներու կարգն անցաւ: Հայերու Իլվով հաստատուելուն ճիշդ թուականը որոշել դժուար է, բայց հարկաւ հետզհետէ աճեցան եւ բազմացան քաղաքին առեւտրական զարգացման ընթացքով: Առաջ քաղաքէն դուրս իրենց յատուկ թաղ եւ սեփական եկեղեցիներ ունեցած են (ԲԺՇ.97), եւ միայն 1173-ին քաղաքին մէջ փայտաշէն փոքրիկ եկեղեցի մը արտօնուած են շինել, որուն տեղը 1363-ին քարաշէն մեծ եկեղեցի մը կառուցած են Յակոբ Շահնշահեան Կաֆացի եւ Փանոս Ավրանեան Ղազալցի, որոնք կը վկայեն թէ շինած են հայադաւան սուրբ Լուսաւորչին օրինօքն, հնազանդ կաթողիկէին, այսինքն հայրապետութեան Ամենայն Հայոց, եւ Հայ եպիսկոպոսի (ԲԺՇ.104): Իլվովի եպիսկոպոսներուն առաջինը եւս այդ թուականին կը յիշուի, թագաւորագուն Յովհաննէս մը Մեսրոպ Արտագեցիէ ձեռնադրուած 1365-ին, թէպէտ ոմանք 1364-ին ձեռնադրուած Գրիգոր մըն ալ կը յիշեն (ԲԺՇ.106): Բայց յաջորդներուն մասին յիշատակներ կը պակսին, մինչեւ Խաչատուր եպիսկոպոսը, որ 1467-ին պաշտօնի կանցնի, Արիստակէսէ ձեռնադրուած (ԲԺՇ.110): Նոյն միջոցին Լեհաստան կը գտնուին երկու նուիրակներ, Անանիա արքեպիսկոպոս եւ Թովմաս եպիսկոպոս, որոնց ղրկող աթոռները յիշուած չեն: Ասոնց հետ ժողով մը կը գումարուի ի մենաստանիս որ է ընդդէմ քաղաքիս (ԲԺՇ.110), որ անշուշտ Հաճկատար Աստուածածին վանքն է (ԲԺՇ.98), եւ ուր զանազան կարգադրութիւններ եղած են եպիսկոպոսարանի գործունէութեան եւ եպիսկոպոսին ձեռնհասութեան վրայ: Այդ արձանագրութենէն կը քաղուի, որ տանուտէրաց մարմին մը կայ քաղաքին մէջ հաստատուած, տեսակ մը վարչական ժողով մը, եւ Խաչատուր եպիսկոպոս կը խոստանայ, առջի Աստուծոյ, որ առանց տանուտէրաց հրամանին, 1. Եկեղեցեաց եւ անոնց ընչից մասին հրաման չտայ: 2. Քահանայից մտոցն ձեռնամուխ չլինի: 3. Երիցանուն գդատն ու գդատաստանն ի տեղս ընէ եւ այլ տեղ չծենէ: 4. Զքահանայ եւ զսարկաւազ չի ձեռնադրէ: 5. Անհասակ խնամութիւն կամ այլ անհաս բան կաշառօք չընէ: 6. Ինչ որ իւրեանց կարեացն հոգոյ բաժին կամ հանեն տան, զայն առնէ, եւ աւելի չպահանջէ: 7. Ինքնին եկեղեցապան եւ հայրպետ չդնէ: 8. Ինչ բան որ լինայ կամ դատաստան, հոգեւոր կամ մարմնաւոր, առանց տանուտէրաց չընէ: Ի վերջոյ նկատելով որ

թերեւս կաթողիկոսին կողմէն տարբեր կարգադրութիւն կարենայ ըլլալ, եպիսկոպոսը իր վրայ կառնէ պատշաճը գործադրել, եւ կը յայտարարէ որ եթէ կաթողիկոսն տէր Արիստակէսն վերստին հրաման այնէ եւ զԼով քաղաքս տէրունի այնէ, գրով եւ պատասխան տամ կաթողիկոսին Աստուծով (ԲԺՇ.110): Այդ գրութիւնը հետեւանք էր այն ազատութեան գոր Կազիմիր Գ. Մեծն, Լեհաց թագաւորը տուած էր Իլվովցիներուն 1356-ին, եւ անկէ առաջ Կամենիցցիներուն 1344-ին, ազատ քաղաքի իրաւունքները վայելել, եւ սեփական վոյթ կամ իշխանապետ եւ տասերկու դատաւորներ ունենալ, թէ քաղաքին եւ թէ դատական գործերը վարելու համար: Ասոնք են որ հայրենէն կոչմամբ Տանուտէրաց ժողով կը կոչուէին (ԲԺՇ.116), եւ որոնց հրամաններուն համակերպիլ կը խոստանայ Խաչատուր եպիսկոպոսը: Հարկաւ նախընթացաբար տեղի ունեցած անհամաձայնութիւնները խափանելու համար հաստատուած է այդ պայմանագրութիւնը:

1503. ԱՐԻՍՏԱԿԷՍԻ ՄԱՀՈ

Արիստակէսի կաթողիկոսութեան տելուղութիւնը եւ մահուան թուականը ստոյգ կերպով գրուած չըլլալուն կը պարտաւորուինք զանազան տեղեկութիւնները համեմատելով եզրակացութեան յանգիլ: Դավրիժեցի 1466-էն մինչեւ 1474 յիշատակուող թիւեր չունի, որով Արիստակէսի մասին որոշ բան մը չենք կրնար քաղել (ԴԱՎ.337): Երեւանեցի 1466-ին կը գրէ. յետ Ջաքարիայի Տէր Սարգիս (ՋԱՄ.20), Արիստակէսը բոլորովին զանց կընէ, մինչեւ մենք անոր անունը յիշատակուած ունինք մինչեւ 1467 (1502), եւ նոյնիսկ մինչեւ 1468 (1501), որով Չամչեան ալ չարդարանար 1466-ին մեռած ըսելով Արիստակէսի (ՉԱՄ.Գ.506): Աւելցնենք եւ Ամրտովլաթ Ամասիացի բժշկապետին յիշատակարանը, որ իր թարգմանութիւնը 1460 դեկտեմբեր 26-ին աւարտելով, ի կաթողիկոսութեան տէր Ըռըստակիսի կը գրէ. (ՓԻՐ.224): Եթէ Փիրզալէմանի հաւաքած յիշատակարաններուն հրատարակութիւնը այս միջոցին փակուած չըլլար (ՓԻՐ. 232), կամ եթէ անոր ձեռագիրները տրամադրելի գտնուէին, պիտի կարենայինք շատ տեղեկութիւններ քաղել անոնցմէ, ինչպէս օգտուեցանք վերջին կէս տարու միջոցին համար: Առ այժմ կը պարտաւորուինք 1469-էն անդին չյետաձգել Արիստակէսի կեանքը, եւ սոյն տարին մեռած ըսել, ենթադրելով ալ որ դեկտեմբեր 25-ին գոյժը տակաւին Ֆիլիպէ քաղաքը հասած չըլլար: Արիստակէսի յիշատակին եթէ գովութեան խօսքեր եւ արդիւնաւորութեան փաստեր պիտի չկարենանք աւելցնել, մեղադրութեան եւ գորովանքի դիտողութիւններն ալ գրելու պատճառ չունինք: Առաջ իբրեւ Ջալալբեգեանցի աթոռակից եւ վերջէն իբրեւ անոր յաջորդ շարունակ տազնապալից օրեր անցուց, եւ եթէ մեծ արդիւնք մը յառաջ չբերաւ, գոնէ կրցաւ եղածը պահպանել, եւ Մայրաթոռի դիրքը պաշտպանել, եւ Ջաքարիա ու Ստեփանոս Աղթամարցիներու ոտնձգութեանց դէմ դնել: Իրաւ Հասան Ալիի ձգտումները եւ Ուզուն Հասանի յաջողութիւնները իրեն նպաստեցին, բայց գովելի արդիւնաւորութիւն մըն է առիթներէ օգտուիլն ալ:

\\Եւ մոլորութենէ դառնալու վրայ չեն կրնար մեկնուիլ, բայց եթէ Լուսաւորիչն ալ մոլորութենէ դարձած ըսելով: Կաթողիկոսը նոյն կերպով կը գրէ հիւպատոսին ալ, Ինչպէս որ Սուրբ Հոգին պիտի լուսաւորէ անոնց միտքը, այնպէս թող գործեն, որպէս զի սէր եւ միութիւն եւ եղբայրութիւն

ըլլայ ի մէջ քրիստոնէից (11.ԱՄՍ.463): Կաթողիկոսը ո՛չ հաւատոյ վրայ, ո՛չ պապի իշխանութեան, ո՛չ հռոմէականութիւն ընդունելու, եւ ոչ մոլորութիւններ մերժելու վրայ կը խօսի, խաղաղութենէ եւ եղբայրասիրութենէ անդին չանցնիր, որ կերպով որ Լատիններու մոլեռանդութեան յանդիմանութիւնն է, վասնզի Հայերու վրայ կրկնամկրտութիւն իսկ ընելու կը հասնէին (11.ԱՄՍ.465): Պապին ուղղուած գիր իսկ չի տար, եւ պատիւ եւ յարգանք կամ հպատակութիւն յայտնող յայտարարութիւն մը չի գրեր, որուն երբեք ազահ չէին Հայ կաթողիկոսները, եւ ոչ ալ հրահանգ մը կը գծէ իր պատգամաւորներուն: Գենուացի կառավարիչը կը գրէ պապին, թէ պատգամաւորութիւնը կու գայ յանուն բովանդակ ազգին (11.ԱՄՍ.464), սակայն ինքն է ըսողը, կաթողիկոսին գիրերուն մէջ ասանկ իմաստ մը չկայ: Վերջապէս բոլոր իրողութիւնները ստիպման վրայ եղած զիջողութեան մը կը վերածուին: Կաֆայի Հայեր Գենուացիներէ ստիպում կը կրեն պատգամաւորութիւն մը ղրկել, եւ Կոստանդին վերիվերոյ եւ անորոշ ձեւով գոհացում մը կու տայ, որ Կաֆացիները իրենց տէրերէն չի նեղուին: Ասոնց հռոմէական չըլլալուն կը վկայէ հռոմէադաւանութեան մեծ ախոյեանն ալ, թէ Քէֆէի Հայերն իրենց եպիսկոպոսով Հռոմէն անջատեալ էին (11.ԱՄՍ.453): Մենք կուզէինք ընդունիլ թէ Կաֆայի մէջ տակաւին մնացած էր ունիթորական խումբէն մաս մը իր վանքերով եւ իր յատուկ եպիսկոպոսով, սակայն այս չափով Կաֆան հռոմէադաւան չէր ըլլար, ինչպէս այսօր ալ մաս մը Հայ կաթոլիկ գտնուիլը Հայոց ազգը կաթոլիկ չըներ:\

ԱԶԳԱՊԱՏՈՒՄ

Բ. ՀԱՏՈՐ Բ. ԳԻՐՔ

1504. ՍԱՐԳԻՍ ԵՒ ՕԾՈՓԵՑԻՆ

Յաջորդութեան գործը աթոռակցութեան իրաւունքով կարգադրելու կերպը, կրկին իր իրագործումը ունեցաւ Արիստակէսի մահուանէ ետքը, քանի որ արդէն Ջալալբէգեանցի օրէն երկրորդ աթոռակից հռչակուած էր Սարգիս (1495), եւ Արիստակէսի հետ ալ շարունակած էր իբրեւ առաջին աթոռակից: Իր գործերէն ինչ ինչ պատմեցինք (1490), եւ աթոռակցութեան բարձրանալն ալ բացատրեցինք (1495), բայց իր ուսկից ըլլալը եւ անկէ առաջ ինչ նախընթաց ունեցած ըլլալը չենք գիտեր, եւ որոշ մակդիր անունն ալ չենք գտներ: Մենք զինքը ճանչցանք Լուսաւորչի Աջը Էջմիածինէ տանելուն առթիւ, եւ այդ պարագայէն կազմած ենք Աջատար մականունը, համանուններէ զատելու համար, աւելի տգեղ կոչում մը խնայելով, զի անուրանալի է թէ յայտնի գողութիւն մըն էր Սարգիսի ըրածը: Այդ գործը բաւական է աննպաստ գաղափար մը կազմել տալու համար իր վրայ, իբր անձնական շահի զակատեալ անձ մը, օրինաւորութեանց պայմաններն ալ ոտնակոխ ընելու չափ: Իր գործին ներքեւ նշանակութիւնը շատ աւելի մեծ եղած է քան արտաքին եղելութիւնը, Մայրաթոռի պառակտումին դուռ բանալով եւ Աղթամարցոց յարձակումներուն քաջալերութիւն տալով: Որչափ ալ Սարգիս վերջէն Ջաքարիայէն բաժնուած եւ

օրինաւոր կաթողիկոսներու կողմը զօրացնելու օգնած ըլլայ, բայց հարկաւ ինքզինք մեղադրելու չափ ցաւած պիտի ըլլայ, երբ կերզը իրեն հասաւ Մայրաթոռի գահակալն ըլլալու, առանց Լուսաւորչի Աջը իր ձեռքը ունենալու: Անշուշտ ամէն տեսակ ծրագիրներ եւ ամէն տեսակ միջոցներ Սարգիսին միտքէն անցան, գուցէ քանիներ ալ փորձեց, բայց յայտնի ու բռնի կերպեր բնաւ վստահութիւն չներշնչեցին, եւ հարկ եղաւ գաղտնի ու նենգամիտ միջոցներու դիմել, ինչ որ հնար չէր ձանձունել եւ հրապարակել: Սարգսի նպատակին օգնելու յարմար անձ մը ներկայացնելու Էջմիածնի եպիսկոպոսներէն Վրթանէս, բնիկ Օծոպեցի, Շահպանուցձոր կամ Շահպօնք գաւառէն ու Սիւնիք նահանգէն, այր խորագէտ եւ խելամուտ ի գործս իւր եւ ճարտարաբան ի խօսս, որ Սարգիսի հետ խորհրդով եւ կամօք համաձայնելէ ետքը (ԴԱՎ. 329), յանձնառու եղաւ, գաղտնի ձեռնարկը գլուխ հանել: Վրթանէս Էջմիածինէ հեռացաւ առանց երթալիք տեղը իմացնելու, եւ առանձնացաւ յանձնաօթ աշխարհ, առանց իր ով ըլլալը յայտնելու: Անդ այլափոխեաց զանունն եւ զգեստն, եւ հարթեալ թեթեւացոյց զմօրուքն, եւ եղել ի կերպ մուղդուոյ՝ անգէտ զրոյց եւ կարդալոյ: Ինքզինքը աւելի ծածկելու համար, ի վերոյ քան զծունկն կապեաց պարանաւ զբարձն եւ կաղացոյց զջիւնելու եղաւ կատարելապէս մըղտեսի մը, ինչպէս սովոր էին կոչուիլ վանքերու մէջ գտնուող խեղճ աղօթաւորներու մէջ գտնուող խեղճ աղօթաւորներ եւ ուխտաւոր ծառայողներ: Այս կերպարանի ներքեւ ներկայացաւ Վրթանէս Աղթամարի վանքը, չենք գիտեր ինչ անունի ներքեւ, եւ ընդունուեցաւ Աղթամարի կաթողիկէին ստորին ծառայութեանց մէջ (ԴԱՎ. 330): Վրթանէսի նպատակն էր այս կերպով իմանալ Աջին պահուած տեղը, անոր տիրանալու միջոցները ճարել, եւ գաղտնի կերպով զայն վերցնել, ինչպէս Սարգիս յաջողած էր ընել Էջմիածնի մէջ (1490), եւ հիմակ նոյն կերպը թելադրած էր Վրթանէսի: Բայց Սարգիս մխիթարութիւն չունեցաւ իր հնարքին ելքը տեսնել, զի Վրթանէս հազիւ յամս եօթն կրցաւ յաջողցնել իր նպատակը (ԴԱՎ. 330), երբ Սարգիս արդէն մեռած էր:

1505. ԱԹՈՂԱԿԻՑՆ ՈՒ ՄԱՀՐ

Սարգիս տարիքը առած եւ յուզմունքներով ատեն անցուցած, բաւական տկարացած էր երբ աթոռին տէր եղաւ իբրեւ բուն աթոռակալ եւ իրմէ զատ աթոռակից ալ չէր մնացած, զի Արիստակէս չէր ուզած նոր մը բարձրացնել այդ աստիճանին: Ուստի Սարգիս հարկ տեսաւ իրեն աթոռակից մը օծել, եւ այդ աստիճանին բարձրացաւ Յովհաննէս եպիսկոպոս մը, որ Սարգիսի հետ այլեւս եղել կաթողիկոս տէր Յովհաննէս: Այս ընտրութիւնը Դավրիժեցին կը դնէ 1474 թուականի ներքեւ (ԴԱՎ. 337) սակայն տակէ կը հետեւի միայն նոյն թականին արդէն եղած ըլլալը, եւ ոչ թէ նոյն տարին օծուիլը, ինչպէս Դավրիժեցին ալ զգացուցած է (ԴԱՎ. 334), եւ յայտնապէս ալ Վրթանէս Օծոպեցիին ձեռնարկը պատմած ատեն (1504), ըսուած է թէ զայս արար խորհրդով եւ կամօք կաթողիկոսացն որոց անուանքն եւ Սարգիս եւ Յովհաննէս (ԴԱՎ. 330), Արդ քանի որ Վրթանէսի ձեռնարկը կանուխէն եղած բան մըն էր, Յովհաննէսի աթոռակցութիւնն ալ պէտք է Սարգիսի միահեծան կաթողիկոսութեան սկիզբը դնել 1470-ին: Երեւանցին ալ 1475 թուականը յիշած ատեն (ԶԱՄ. 20), պարզապէս Դավրիժեցին կօրինակէ Գ եւ Դ թուատառերուն ալ

շփոթութեամբ ընդօրինակութեան կամ տպագրութեան մէջ, եւ հետեւաբար նոր հեղինակութիւն չի կազմեր: Չամշեան համանուն Սարգիսներու եւ Յովհաննէսներու յիշատակութենէն շփոթելով, չէ ուզած Յովհաննէսը աթոռակից կաթողիկոս ճանչնալ, հակառակ Դավրիժեցին յստակ վկայութեան, եւ նոր ձեւ մը տուած է Սարգիսի կատարած ընտրութեան, թէ կարգեաց իւր փոխանորդ զՅովհաննէս վարդապետ, ձեռնադրեալ զնա եպիսկոպոս Էջմիածնի (ՉԱՄ.Գ.506), կոչում մը՝ որուն ոչ ուրեք կը հանդիպինք: Սարգիսի բուն կաթողիկոսութեան ժամանակէն բնաւ եղելութիւն մը չենք գտներ, զոր կարենանք իբր իր գործունէութեան պատմութիւն յառաջ բերել: Անգործ անցուցած է նա իր հայրապետութեան տարիները որ երկար ալ չեն եղած, եւ կը համեմատին Ուզուն Հասանի պատերզմներու միջոցին: Դավրիժեցին 1476 թուականէն կը դադրեցնէ Սարգիսի անունը, եւ առաջին կը դնէ Յովհաննէսը (ԴԱՎ.337), որով կիմացնէ թէ այդ թուականին Սարգիս արդէն մեռած էր: Միւս կողմանէ օտար աղբիւրէ մը, ինչպէս Իտալիոյ Գենուա քաղաքի հին գրութեանց դիւանը, կը քաղուի թէ 1474ին Հայոց կաթողիկոս մը մեռած է, զոր ուրիշներ Արիստակէսի ուզած են պատշաճեցնել (ԱՐՐ.230), բայց մենք յարմարագոյն կը գտնենք Սարգիսի վրայ իմանալ, քանի որ 1474-էն առաջ հաստատեցինք Արիստակէսի մահը (1503): Այս տեսութեամբ Սարգիս Բ. Աջատար իր կեանքը կնքած կըլլայ 1474-ին, 4 տարի եւ քիչ մը աւելի վարելով բուն աթոռակալ հայրապետութիւնը, որուն աթոռակիցը եղած էր 1462-էն իվեր (1495) երկու նախորդներուն հետ: Իր վրայ գիտցուած տեղեկութիւններ տգեղ գոյներ միայն ցոյց կու տան, իսկ ուր այդ յիշատակները կը պակսին՝ անգործ դատարկութիւն մըն է տիրածը, ինքը առաջին կը գտնուի այն շարքին մէջ, որոնց համար Երեւանցին կը գրէ, թէ ոչ ոք ունի արարեալ զնշանաւոր բարերարութիւնս ինչ գրելի (ԶԱՄ.19):

1506. ԵՐՈՒՄԱՂԵՄԻ ԳՈՐԾԵՐ

Երուսաղէմի աթոռին վերաբերեալ գործերէն բոլորը սրբավայրերու տիրապետութեան խնդիրներ են, քրիստոնէից զանազան բաժիններու իրարու դէմ վարած պայքարներով, ուսկից օգուտ կը քաղէին Եգիպտոսի պետական շրջանակները, եւ նոյնիսկ սուլտանները, անձնական շահերու առիթներ պատրաստել: Վերջին անգամ յիշեցինք Գողգոթայի սրբավայրին համար Վրացիներու եւ Հայերու մէջ մղուած խնդիրը (1425), որուն համար Մարտիրոս պատրիարք գնաց, իսկ Եսայի աթոռակիցը, որ Կոստանդնուպոլիս կը գտնուէր (1435), Երուսաղէմ դարձաւ տեղական վարչութեան գլուխ գտնուելու համար: Գողգոթայի Հայերուն ձեռք անցնիլը տեւական չեղաւ, զի Վրաց թագաւորը կրցաւ կրկին յագեցնել եւ հաճեցնել Ապուսայիտ Չաքմաք սուլտանը, եւ այս անգամ անհնար եղաւ Մարտիրոսի Վրացուց դէմ մրցիլ. թէպէտ կրկին Եգիպտոս գնաց: Ուստի գոհացաւ Հայ սեփականութիւն դարձնել վերնատունն որ այժմ ալ Հայոց ձեռք կը գտնուի, եւ որ էր տեղի թագաւորաց, անուանակոչեալ երկրորդ Գողգոթա, ուր ժամանակաւ ի վերայ արձանի փորագրեցեալ յիշատակարան ալ կը գտնուի եղեր (ՀՆՆ.227), 1439 թուականով (ԱՍՏ.Ա.229): Շատ չտեսեց Վրացուց յաղթութիւնը, վասնզի թագաւորութիւննին վերջացաւ 1440ին (1429), եւ իրենց բաժինը ինկաւ համակրօն եւ դաւանակից Յունաց, եւ Վրացուց անունը ջնջուեցաւ սուրբ

տեղեաց մէջ: Իսկ Հայերէն գրաւուած Գողգոթային կէսն ալ Ֆռանկքն բռնութեամբ առին ի ձեռաց Յունաց (ՀՆՆ.227): Այս միջոցիս շարունակ ոտնձգութեանց պատմութիւններ են որոնք յառաջ կը բերուին, եւ որոնց հետեւիլ մեր նպատակէն դուրս է: Միայն յիշենք թէ ոչ միայն քրիստոնէայք իրարու դէմ, այլ եւ մահմետականք քրիստոնէից դէմ սեփականութեանց խնդիրներ կը մղէին, եւ եկեղեցիներ կը քանդէին կամ մզկիթի կը փոխարկէին, իբր այն թէ կանուխէն իսլամական աղօթատեղիներ եղած ըլլան: Այս կարգին նշանաւոր է Ղաւիթի գերեզմանին գրաւումը 1468ին (ԱՍՏ.Ա.239), եւ նոյնիսկ Ս. Յարութիւն տաճարին քրիստոնէից առջեւ փակուիլը 1496-ին, որ դադրեցաւ Եթովպացւոց թագաւորին Երուսաղէմ այցելելուն առթիւ 1480-ին (ԱՍՏ.Ա.238): Հայեր շատ նեղութիւններ կրեցին այդ պատճառներով, եւ նոյնիսկ Ս. Յակոբեանց վանքին սեփականութիւնը պաշտպանելու պարտաւորուեցան, եւ անիրաւ տուրքերու դէմ մաքառեցան: Եսայի որ Մարտիրոսի աթոռակիցն էր, անկէ ետքը շատ չապրեցաւ եւ հինգ պատրիարքներ յաջորդեցին մինչեւ Յովհաննէս Թաւիլ, որ բուն աթոռակալ եղաւ 1479-ին (ԲԱՌ.50): Պէտք է յիշենք որ Երուսաղէմի յաջորդութիւնն ալ աթոռակցութեան ձեւով կը կատարուէր, ինչպէս Էջմիածնի համար տեսանք (1482): Երուսաղէմի համար ուրիշ պարագայ մըն ալ կար աթոռակցութեան հարկը ստեղծող. վասնզի սրբավայրերն ալ անհատականութեան ձեւը կը կրէին պատրիարքներու անունով, եւ աթոռակցութիւնը իսլամական դատարանին հաստատել տալով, սեփականութիւնը կորսնցնելու վտանգին առջեւ կառնուէր, որ կրնար տեղի ունենալ, պատրիարքներու անժառանգ, այսինքն անգաւակ մեռնելովը:

Տ. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ Է. ԱԶԱԿԻՐ

1507. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԻ ԻՆՔՆՈՒԹԻԲՆԸ

Յովհաննէս կաթողիկոսի անունը կը պակսի սովորական ցուցակներու մէջ, որոնք կազմուած են Չամչեանի հետեւողութեամբ, եւ որ շփոթմամբ անոր անունը կաթողիկոսներու շարքէն դուրս հանած է (1505) հակառակ Ղավրիժեցին յայտնի վկայութեան, որ 1476 թուականին ներքեւ առաջին կը յիշէ, նոյն տէր Յովհաննէս, իբրեւ բունկաթողիկոս (ԴԱՆ. 337), Չամչեանի շփոթութեան հիմ եղած է համանունները նոյնացնելու միտքը. իբր զի Յովհաննէսի հետ Սարգիս մը գտնուած է շարունակ եւ ինքն ալ Կիլիկիոյ Յովհաննէս կաթողիկոսներուն հետ նոյն անունը ունեցած է (ԶԱՄ. Գ. 507): Սակայն Յովհաննէսի հետ եղող Սարգիսներ երկու են, մէկը զինք աթոռակից առած է (1505), իսկ միւսը ինքն Յովհաննէս իրեն աթոռակից ընտրած է, եւ այս երկրորդը շատ յստակ կերպով կը գատէ Ղավրիժեցին գրելով այլ եւ եղեալ կաթողիկոս միւս այլ տէր Սարգիս (ԴԱՎ. 337): Կերեւի Չամչեանին աչքէն վրիպէր է միւս այլ խօսքը, որ Սարգիսները միացած է, եւ երկուքին մէջտեղ ուրիշ կաթողիկոս մը դնել աւելորդ սեպած է: Իրեն հետեւած է սովորական ցուցակն ալ, ուր Սարգիս Բ-ի յաջորդ կը գրուի Արիստակէս Գ. եւ միջանկեալ երկու կաթողիկոսներ Յովհաննէսը եւ միւս Սարգիսը զանց եղած են (ԺԱՄ. 635): Երեւանեցին առաջինը եղած է զանցառութիւնը ուղղելու մէջ, գրելով տէր Յովհաննէս ի ԶԻԴ. թուովն (ԶԱՄ. 20), եւ նորեր ալ Յովհաննէս Ը. մը (ԱՐՐ. 230. ԶԱՄ. Բ. 8) ընդունած են ցանկին մէջ, զոր մենք Յովհաննէս Է

գրեցինք որովհետեւ կանուխէն յայտնած ենք թէ հնար չէ Հայոց կաթողիկոսներուն շարքին եւ թուահամարին մէջ ընդունիլ Յովհաննէս Բագարանցի հակաթռը (389), զոր սովորական ցուցակը շարունակած է իբր Յովհաննէս Գ. արծանագրել (ԺԱՄ. 621), սակայն ժամանակակիցներ վկայած են թէ նա ոչ համարեցաւ ի թիւ հայրապետացն Հայոց (ՈՒՄ. Բ. 63): Այս պատճառով մենք Օձնեցին՝ Երրորդ գրեցինք (558), Ովայեցին Չորրորդ (637), Դրասխանակերտացի Հինգերորդ (699), եւ Սսեցին Վեցերորդ (1072). որով սոյն Յովհաննէսն ալ կըլլայ Եօթներորդ: Այդ թուահամարը մեզ չստիպեր յաջորդ Յովհաննէսին կոչումը այլայլել. զի Կարբեցին, որ 1831ին կաթողիկոսացաւ, առաջին անգամ ըլլալով սկսաւ թուահամարով ստորագրել Յովհաննէս Ը. եւ պատշաճ չէինք դատեր պաշտօնական ստորագրութիւն մը փոխել, որչափ ալ սովորական ցուցակին սխալ թուահամարին հետեւանքը եղած ըլլար: Յովհաննէսի աթոռակցութիւնը 1470 թուականին եւ բուն աթոռակալութիւնը 1474-ին գրած ենք արդէն, պարտուպատշաճ բացատրութիւններն ալ տալով (1505):

1508. Կ. ՊՈԼՍՈՅ ՀԱՅԵՐ

Վերեւ յիշեցինք, թէ Աքքոյունլուներու վեհապետը Ուզուն Հասան, Գարաքոյունլուներուն վրայ զօրանալով իր իշխանութեան ներքեւ միացուց երկու պետութիւնները (1501): Ուզուն Հասան իր ստացած յաջողութիւններով փքացած, դէպ Արեւմուտք ալ ընդարձակուելու միտքը ունեցաւ, եւ 1471-ին Եուսուֆ զօրավարը յղեց դէպի Փոքր-Ասիա, որ Եւրոկիան առաւ Օսմանցիներուն ձեռքէն, եւ Իկոնիոնի եւ Ատանայի գաւառները արշաւեց, այլ Օսմանեան իրենց ոյժերը ամփոփելով կրցան վերջէն Եուսուֆի բանակը վանել, եւ զինքն ձերբակալել Մուսթաֆա արքայորդոյն հրամանատարութեամբ: Ֆաթիհ այդչափով ալ չգոհացաւ, եւ 1473-ին ինքն անձամբ նոր արշաւանք մը կազմակերպեց Ուզուն Հասանի դէմ, եւ բազմաթիւ ճակատամարտներով անոր զօրութիւնը խորտակեց, մաս մը գաւառներ գրաւեց եւ Ուզունը փախուստի ստիպեց: Այդ յաղթութիւններով աւելի եւս ընդարձակուեցաւ Օսմանեան տիրապետութիւնը Հայ ազգին վրայ, եւ աւելի բազմացան մայրաքաղաքի Հայերը, որ Ֆաթիհ յատուկ պաշտպանութեան առարկայ էին, իբրեւ իր կայսրութեան բարեացակամ եւ շինարար մեծ տարրը: Այդ եղելութիւնները տեղի ունեցան Սարգիս Աջատարի օրերը, տագնապի մատնելով Էջմնածինն ալ, որ Ուզուն Հասանի իշխանութեան ներքեւ անցած էր (1505): Փոքր-Ասիոյ յաղթութիւններէն ետքը Ֆաթիհ իր աշխարհակալութիւնը շարունակեց, եւ 1475-ին Կաֆա ալ առաւ Գենուացւոց ձեռքէն, եւ անկէ ալ Հայ գաղթականութիւն մը փոխադրեց իր մայրաքաղաքը: Կաֆայի անունը զօրաւոր փաստ մըն է հռոմէականներու ձեռքը. բոլոր անկէ եկողները հռոմէադաւան ենթադրելու, եւ անով իրենց դաւանակիցներուն թիւը աւելցնելու, սակայն Կաֆացի հայաբնակութիւնը, Ունիթոր մասէն զատ հայադաւան մեծ մաս մըն ալ ունէր, եւ քաղաքին մէջ երկու Հայ եպիսկոպոսներ եղած, եւ մէջերնին վէճեր մղուած ըլլալուն յիշատակութիւնը (ԱՐՐ.230) բաւական է ցրելու անոնց ենթադրութիւնը: Չենք կարծեր որ կարենան ըսել, թէ Ֆաթիհ ընտրովի միայն հռոմէադաւանները բերած էր իր մայրաքաղաքը, մանաւանդ որ անոր համակրութիւնը վաստկուած էր իրեն բարեկամ

հայադաւաններուն, եւ ոչ թէ թշնամի Գեւորացոց բարեկամ հռոմէադաւաններուն: Ս. Նիկողայոս եկեղեցիի մը անունն ալ փաստ մը չընծայէր Կաֆայէ միայն հռոմէադաւաններ եկած ըլլալուն. զի Լատիններու Ս. Նիկողայոսէն զատ, հայադաւաններուն ալ նոյն անունով եկեղեցի մը ունեցած ըլլալը հաստատուած է: Ուստի միայն Կոստանդնուպոլսոյ հայաբնակութեան՝ ոչ թէ հռոմէադաւան եղած, այլ միայն անոր մէջ հռոմէադաւան մաս մըն ալ գտնուած ըլլալը կրնայ ընդունուիլ: Հայեր արդէն իրենց յատուկ եւ օրինական դիրք մը կազմած էին Յովակիմ եպիսկոպոսի պատրիարքական անուն եւ իրաւունք ստանալովը (1481), մինչ ոչ մէկ յատուկ գոյութեան կամ կացութեան յիշատակ չի գտնուիր հռոմէադաւաններուն համար: Անոնք ազատ կրնային ըլլալ իրենց ներքին համակրութեան կամ համոզման մէջ՝ լատինասէր կամ լատինամիտ կամ լատինամոլ ըլլալ, բայց համահաւասար կերպով մաս կը կազմէին միակ հայ ազգութեան, ոչ առանձին ստացութիւն կամ հաստատութիւն կամ եկեղեցի ունէին, եւ ոչ ալ ունենալ կրնային: Մայրաքաղաքին Հայ եկեղեցիներու թիւը որոշակի ճշդուած չենք գտներ այդ առաջին միջոցին մէջ, այլ հետզհետէ յիշատակուած կը գտնենք Ս. Սարգիս, Ս. Լուսաւորիչ, Ս. Նիկողայոս, Ս. Աստուածածին, Ս. Գէորգ եկեղեցիները (10.ՕՐԱ.50): Սակայն Ալթը ճէօմաաթ, կամ Վեց հասարակութիւն անունը, որով կոչուած են Կոստանդնուպոլսոյ Հայերը առաջին հրովարտակներու մէջ, գոնէ վեց սկզբնական եկեղեցիներու գոյութիւնը կը պահանջէ, զի նոյն իսկ տաճկական ըմբռնումի մէջ, ամէն հասարակութիւն կամ ժողովուրդ կամ թաղ՝ իր աղօթատեղիով կը ստանար իր ուրոյն կազմութեան հիմը:

1509. Կ. ՊՈԼՍՈՅ ՊԱՏՐԻԱՐՔՆԵՐ

Կոստանդնուպոլսոյ հայաբնակութիւնը կամ լաւ եւս Օրմանեան հպատակ Հայութիւնը, իր յատուկ պատմագիրը չէ ունեցած, որ որոշակի ցուցնէր մեզի՝ անոր առաջին ժամանակներուն հանգամանքները, եւ ստիպուած ենք կցկտուր ակնարկներով կազմել անոր նախնական պատմութիւնը, մինչեւ որ հասնիք այն ժամանակներուն, ուր գլխաւոր գիրք ու կարեւորութիւն ըստացաւ ընդհանուր Հայութեան հանդէպ: Կոստանդնուպոլսոյ Հայ գաղթականներուն սկզբնաւորութիւնը մինչեւ 1453 հոկտեմբեր 28 կը բարձրանայ (ՏԱԳ.895), որ է ըսել առումէն միայն հինգ ամիս ետքը (1476), ուսկից յետոյ շարունակաբար աճած է մինչեւ Յովակիմի պատրիարքութիւնը 1461-ին (1488), ինչ որ աւելի զարկ տուած է Հայերուն բազմանալուն եւ ազդեցիկ դիրք կազմելուն: Յիշեցինք Կաֆայի գաղութը 1475-ին, անկէ ետքը նշանաւոր եղած է եւս Գարամանի գաղութը 1479-ին, որուն յատկացուցած է Սամաթիա թաղը քաղաքին հարաւարեւմտեան ծովեզերեայ անկիւնը, ուր եղած է եւս առաջին պատրիարքարանը, թէ ոչ Յովակիմի առաջին օրէն, գոնէ քիչ ետքը: Գարամանի գաղութէն առաջ վախճանած է Յովակիմ, բաւական երկար եւ արդիւնւոր առաջնորդութիւն վարած ըլլալով Օսմանեան հպատակ Հայերուն վրայ ի Կուտինա, ի Պրուսա, ի Ֆիլիպէ, եւ վերջէն ի Կոստանդնուպոլիս, մօտ 20 տարի: Դժուար է որոշակի ճշդել Յովակիմի մահուան թուականը որ մինչեւ 1474 կը յիշուի (1487), իսկ Ամիրտովլաթ բժշկապետ 1478-ին կը գրէ յեպիսկոպոսութեան տէր Նիկողայոսի մայրաքաղաքին

Կոստանդնուպոլսի (ՏԱՇ.198), եւ երկու թուականներուն մէջ կը մնայ Նիկողայոսի յաջորդելը, եւ հաւանակագոյն է վերջին թուականին մօտիկ, 1477-ին դնել անոր պատրիարքութիւնը: Ոմանք կուզեն նոյնացնել զայն 1486-ին Անկիւրիոյ Կարմիր վանքը նորոգող Նիկողայոս եպիսկոպոսին հետ, սակայն ենթադրելի չերեւիր, որ Կոստանդնուպոլսոյ աթոռը բարձրանալէն ետքը իբր Անկիւրիոյ եպիսկոպոս յիշուէր, բայց եթէ ըսելով, որ Անկիւրիա իր նախկին տեղն էր, որուն խնամք կը տանէր Կոստանդնուպոլիս փոխադրուելէ ետքն ալ: Այդ մեկնութեան կը նպաստէ դիտել, թէ այդ միջոցին տակաւին որոշ եւ զատուած վիճակներ չէին կազմուած Օսմանեան կայսերութեան մէջ, եւ եպիսկոպոսներ եւ վարդապետներ, որոնք աստեանդ վաքերու կամ քաղաքներու մէջ կը մնային, իբրեւ պատրիարքին փոխանորդներ կը նկատուէին, եւ ոչ իբր իսկական թեմակալներ (ՕԳ.ԹԵՌ.210): Մեր տեսութեամբ այդ գրութեան հետեւանք պէտք է նկատել Մուրախխաս կոչումը, որով այսօր ալ Օսմանեան կառավարութիւնը կը ճանչնայ հայ թեմակալ առաջնորդները, մինչ բառին իմաստը պարզապէս պատուիրակ կամ պատգամաւոր կը հնչէ, եւ չի տար սեփական պաշտօն կամ իրաւասութիւն վարող թեմակալի գաղափարը: Իբրեւ եկեղեցական յարաբերութեան կեդրոն, հաւանակագոյն դատեցինք ընդունիլ, թէ Կոստանդնուպոլիս Սոյ հետ կապուած էր (1487), սակայն Կոստանդնուպոլսոյ դիրքին հետզհետէ բարձրանալն ու զօրանալը, եւ էջմիածինի սահմաններէն, զոր օրինակ Կաֆայէն եկող գաղթականները, եւ Մայրաթոռի հպատակ վիճակներուն Օսմանեան պետութեան ներքեւ անցնիլը, բնական կերպով Մայրաթոռի հետ ալ յարաբերութիւն ունենալու դուռ բացին, որով անզգալի հետզհետէ տկարացան Կիլիկիոյ յարաբերութիւնները եւ զօրացան էջմիածինի հետ կապակցութիւնները, մինչեւ որ վերջնականապէս առաջինները խզուեցան, եւ երկրորդներուն տեղի տուին:

1510. ԱՄԻՐՏՕՎԼԱԹ ԲԺՇԿԱՊԵՏ

Կոստանդնուպոլսոյ Հայութեան վրայ հատուածնիս չփակած, պէտ կը զգանք յիշատակել Ամիրտօվլաթ բժշկապետը, որ մայրաքաղքի հայաբնակութեան ամենէն կարկառուն դէմքը կրնայ նկատուիլ այս միջոցին: Բնիկ Ամասիա քաղաքէ, որդի Եղիայի, ուսմանց եւ գլխաւորապէս բժշակապետ տեղեկութեանց հետամուտ, թէ հմտութիւններ համբարեց, եւ թէ շատ գրեանք, կըսէ, էի ժողովել ի յԱրաբաց եւ ի Պարսից եւ ի Թուրքաց (ՌԱՄ. 341), որոնց մէջ հին Յոյն բժշկարաններն ալ կը յիշէ: Յովնանեան կը կարծէ թէ թարգմանութեանց վրայ ծանօթացած ըլլայ յոյն գիրքերուն (ՌԱՄ. 123), սակայն Ամիրտօվլաթ Յունական երկիրներու մէջ ապրած եւ լեզուագէտ անձ ըլլալով, անհաւանական չենք կարծեր զինքն յունարէնի ալ տեղեակ ենթադրել, եւ այսպէս իմանալ իր գրածն ալ թէ աւարտեմ զսա հինգ լեզուով, զինչ որ ուսայ ի Հայոց եւ ի Հռոմոց եւ յԱրաբաց, եւ Պարսից եւ ի Թուրքաց, քիչ Լաթինա (ՌԱՄ. 374): Հայ բժիշկներ ալ կը յիշէ, Մխիթար, Ահարոն, Ստեփանոս, Ճոսիւն, Սարգիս, Յակոբ, Ղեղին, Սիմաւոն, Վահրամ, որոնք շատ գրեանք շինել էին, եւ զորոնք ինքն տեսեր է (ՏԱՇ. 199), այլ մեզի հասած չեն, բացի Մխիթար Հերացիէն: Իր սիրած արուեստին հետամուտ, շուրջ եկաք, կըսէ, բազում քաղաքանի, շուրջ եկաք, կը յաւելու, զաշխարհն Մակեդոնացւոց (ՏԱՇ.199), ուր 1469-ին աւարտած է Օգուտ բժշկութեան գիրքը

Ֆիլիպեի մէջ (ՓԻՐ.224), անկէ ետքն է որ եկաք բնակեցաք կըսէ, ի մայրաքաղաքն ի Կոստանդնուպոլիս, եւ հոն ալ 1478-ին կը սկսի եւ 1482-ին կաւարտէ Անգիտաց անպէտ կոչուած բժշկական բառարանը (ՌԱՄ.342): Տարիքը որոշ չեն գիտեր, այլ 1497-ին տեղի ունեցած է իր մահը, դեկտեմբեր 28, հինգշաբթի օր, եւ ոչ 29 (ՌԱՄ.364): Ըստ այսմ իր վերջին աշխատութենէն ետքը 15 տարի եւս ապրած կըլլայ, բայց չենք գիտեր թէ ուրիշ ինչ աշխատութիւն գրած է, կամ թէ Կոստանդնուպոլսոյ հայաբնակութեան համար ինչ գործունէութիւն ունեցած է: Ամէն առիթի մէջ մայրաքաղաքի գաղութին պատիւ բերող դէմք մըն է, զոր իրաւամբ կրնանք Գրիգոր Մագիստրոսէ (866), եւ Մխիթար Հերացիէ ետքը (1027), պատուով յիշեալ աշխարհական մատենագիրներուն կարգին:

1511. ԱԶԻՆ ՎԵՐԱԴԱՐՁԸ

Էջմիածնի վրայ խօսած ատեննիս, պատմեցինք Վրթանէս Օծոպեցի եպիսկոպոսին, 1470-ին կամաւոր աղքատի ձեւով եւ կաղ մղտեսիի կերպարանով Աղթամարի կաթողիկէին սպասաւորութեան մտնելը (1504): Եթէ բաւական զարմանալի է եպիսկոպոսի մը այդ դժուար վիճակը ստանձնելու յօժարութիւնը, ալ աւելի զարմանալի պէտք է երեւնայ, 7 տարի շարունակ այդ վիճակին մէջ, ամենայն երկայնամտութեամբ յարատեւելը, որ միջոցին ո՛վ դիտէ որչափ ստորնութեանց եւ հակառակութեանց ալ պարտաւորուեցաւ տոկալ, միաբաններուն եւ մեծաւորներուն երեսէն: Սակայն Վրթանէս գիտցաւ իր հեզ ու աշխատասէր վարմունքովսիրելի դառնալ Ստեփանոս կաթողիկոսին, եւ հետզհետէ կաթողիկէին ծառայութեանց մէջ յառաջանալ, մինչեւ որ կարգեցին զնա լուսարար եկեղեցւոյն, եւ պահող անօթոց եւ սրբութեանց վանիցն, որոնց հետ նաեւ Լուսաւորչի Աջը, որուն բերուելէն 15 տարիներ անցեր էին, եւ հարկաւ նախանձոտ հսկողութիւնն ալ նուազած էր: Եօթը տարի տառապած էր Վրթանէս, բայց վերջապէս նպատակին կը հասնէր, եւ իր դիտած առարկաներն իրեն ձեռքին ներքեւ կը գտնուէին: Այլեւս բարեղէպ պատեհի մը կը սպասէր, եւ զայն գտաւ ծանօթ Զուղայեցի փերեզակներու իշովքն եւ գրաստովքն իւրեանց Աղթամար կղզին մտնելուն մէջ, որոնք եկեր էին վաճառել կտաւ եւ աստառ, չիթ եւ ալաճա եւ այլ ինչ: Անոնց մէջ հանդիպեցաւ մտերիմ եւ վստահելի անձ մը, որուն իշուն կուրդինն, որ է պաղանն, այսինքն համետը ճեղքելով մէջը զետեղեց Աջը եւ խաչալամն եւ ուրարը, եւ այնպէս դուրս հանեց կղզիէն յանձնարարելով որ բարուք պաշտպանեսցէ, մի եւս ուրեք յամեսցի, այլ փութանակի առեալ հասցէ ի Զուղայ: Մէկ երկու օր ետքը, պատճառօք ինչ ինքն ալ կղզիէն դուրս ելաւ, յանձնօթ տեղի ոտքի պարանը քակեց, կերպարանն ալ փոխեց, եւ իբրեւ ուրիշ մարդ մը Զուղայ հասաւ (ԴԱՎ. 330): Աղթամարին մէջ լուսարարին ուշանալը, քննութեան առիթ տուաւ, եւ Աջը պակասած ըլլալուն վրայ խնդրակներ հանուեցան, սակայն կաղ մղտեսին տեսնող չէր եղած: Զուղայէ աւետաւորներ զրկուեցան Էջմիածին, միւս կողմէն Աջը պատուով փոխադրուեցաւ Նախիջեւան, ուր հասած էին եւս Յովհաննէս եւ Սարգիս կաթողիկոսներ, եկեղեցականօք եւ աշխարհականօք: Հոն առաջ պատուեալ փառաւորեցին զսուրբ Աջն, եւ յետոյ աշխարհախումբ բազմութեամբ Էջմիածին բերին եւ հանգուցին եւ սեպիական եւ ի բնական աթոռն իւր (ԴԱՎ. 331):

Այսպես յաջողեցաւ Աջին Էջմիածին դառնալը, որուն վիճակուած էր միշտ գողունի կերպով փոխադրուիլ Սիսէ Էջմիածին (1449), Էջմիածինէ Աղթամար (1493), եւ Աղթամարէ Էջմիածին: Ղավրիժեցին Աջը դիմաւորելու գացող Յովհաննէս եւ Սարգիս կաթողիկոսները յիշած ատեն, կաւելցնէ, որոց կամօք եւ խորհրդակցութեամբ գնացեալ էր Վրթանէս եպիսկոպոս այս գործ (ՂԱՎ. 331), եւ որովհետեւ Սարգիս Աջատարն էր որ խորհուրդը տուած էր (1504), կրնայ եզրակացուիլ թէ նոյնը տակաւին կենդանի ըլլար 1777-ն, Աջին վերադարձին տարին (ՋԱՄ. 20), մինչ Սարգիս Աջատարի մահը կանուխէն տեղի ունեցած ըսինք 1774-ին (1505): Բայց այդ եզրակացութիւնը ընդունելի չենք համարիր, քանի որ այն ատեն Ղավրիժեցին ինքն իրեն հակասած պիտի ըլլար: Վասնզի քիչ ետքը աւելի յստակ կերպով կը գրէ. նոյն տէր Յովհաննէս այլեւ եղեւ կաթողիկոս միւս այլ տէր Սարգիս: Այս Յովհաննէս եւ Սարգիս կաթողիկոսաց ժամանակին Լուսաւորչի Աջն դարձեալ է յԱղթամարայ, եւ եկեալ է ի սուրբ Էջմիածինն ձեռամբ Վրթանէս եպիսկոպոսին (ՂԱՎ. 337): Հետեւաբար Յովհաննէսի նախորդ եւ Յովհաննէսի աթոռակից երկու Սարգիսները՝ Ղավրիժեցին ալ պահ մը իրարու հետ շփոթած կերելի: Կրնայինք ալ աւելցնել, թէ միւս այլ Սարգիսն ալ կրնայ ժամանակին Վրթանէսի ձեռնարկին գիտակից եղած ըլլալ, քանի որ Էջմիածնի մէջ գիրք վայելող եպիսկոպոս մը եղած պիտի ըլլայ, եթէ երեք չորս տարի ետքը աթոռակցութեան կոչուելու արժանի դատուեցաւ (1507):

1512. ՎՐԹԱՆԷՍ ՕԾՈՊԵՑԻ

Վրթանէս Օծոպեցին իր կատարած գործովը Էջմիածնի մէջ աթոռին յաւիտենական երախտաւորը ճանչցուեցաւ, եւ իրաւ ալ Մայրաթոռը պիտի կորսնցնէր իր պատիւն ու փառքը, այլեւ իր գօրութիւնն եւ իրաւունքը, եթէ նուիրական Աջը Աղթամար մնար, քանի որ այնչափ մեծ էր հանրային կարծիքին կողմէ Աջին տրուած նշանակութիւնն ու կարեւորութիւնը: Կաթողիկոսն ու աթոռակիցը, եւ եկեղեցական ու աշխարհական գլխաւորներ, ամէնն ալ իրենց կողմէ, բազում եւ անթուելի պարգեւս բաշխեցին Աջը ազատողին, եւ ինչչափ նուէրք եւ աջահամբոյրք Աջին ձօնուեցան, անոնք ալ Վրթանէսի յատկացուեցան, եւ միանգամայն որոշեցին որ Վրթանէս եպիսկոպոսն լիցի աթոռակալ կաթողիկոսացն, որքան եւ իցէ կենդանի (ՂԱՎ. 348): Վրթանէսի տրուած աթոռակալի պատիւը, ընդհանուր կերպով իմացուած է իբրեւ փակակալ կամ լուսարարպետ Կաթողիկէին, եւ քիչեր ուզած են զայն իմանալ իբրեւ աթոռակից կաթողիկոսութեան, եւ ըստ այսմ ալ անոր անունը կաթողիկոսական ցուցակին անցուցած են (ՋԱՄ. Բ. 227 ե.): Սակայն մենք համամիտ պիտի չգտնուինք այդ վերջին մեկնութեան: Վրթանէս ոչ մի յիշատակարանի մէջ իբրեւ կաթողիկոս յիշուած չէ, ինչպէս կոչուած են միշտ աթոռակիցներ: Ղավրիժեցին ինքն ալ անոր հետեւողութեամբ Երեւանցին ալ, Վրթանէսի անունը ցանկին չեն անցուցած, մինչեւ անցուցած են բոլոր աթոռակիցները: Նոյնիսկ որքան եւ իցէ կենդանի տրուած պաշտօնը պահելու պայմանը, մասնաւոր եւ փոփոխական պաշտօնի մը կրնայ պատշաճիլ, եւ ոչ երբեք օծեալ եւ աթոռակից կաթողիկոսութեան : Վրթանէս բաւական ատեն իրեն տրուած պաշտօնը վարած է Մայրաթոռի մէջ, եւ միայն ի ժամանակս ծերութեան իւրոյ, եւ վասն

անկարողության մարմնոյ, որ հաւանաբար Աղթամարի մէջ վարած եօթնամեայ չարքաշ կեանքին հետեւանքն էր, հանգստանալու համար քաշուեցաւ մերձ իւրոց ազգականացն, իր ծննդավայրին կից եղող Օծոպու Ս. Աստուածածնի վանքը, ուր եւ վախճանեցաւ եւ թաղեցաւ 1493-ին, Աղթամարէ դառնալէն 16 տարի ետքը, ուսկից կը հետեւցնենք թէ յիսուն տարեկանէ աւելի էր դժուարին գործին ձեռնարկած ատեն: Այլ թէ այս 16 տարիներէն մրջափը էջմիածին եւ որչափը Օծոպ անցուց չենք կարող ճշդել: Վրթանէսի յիշատակը մեռնելովն ալ չմոռցուեցաւ, զի ամէն կաթողիկոսներ Յովհաննէսէ սկսելով, իբր հայրենապատուէր կտակ եւ աւանդութիւն, իւրաքանչիւր տարի օր մը Օծոպ կերթային, եւ Վրթանէս եպիսկոպոսի հոգւոյն պատարագ եւ հոգեհանգստեան պաշտօն եւ հոգեհաց կը կատարէին, եւ կը յաւերժացնէին էջմիածնի մեծ երախտաւորին յիշատակը: Այդ սովորութեան մինչեւ դար մը տեւած ըլլալուն կը վկայէ Դավրիժեցին, ուսկից ետքը կերելի թէ քիչ քիչ զանցառութեան հանդիպած է:

1513. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԻ ՔԱՇՈՒԻԼԸ

Լուսաւորչի Աջին վերադարձը, որչափ ալ Վրթանէս օծոպեցիի անձնական աշխատութեանց եւ ճգանց արդիւնք, սակայն Յովհաննէս կաթողիկոսի օրով կատարուած յաջողութիւն մը ըլլալուն, անյարմար չդատեցինք, անով որոշել զինքն համանուն կաթողիկոսներուն մէջէն, եւ աջակիր մակդիր անունը տուինք անոր, քանի որ ուրիշ կողմէն, ոչ ծննդավայրէն եւ ոչ նախընթաց պաշտօնէն տեղեկութիւն չէ տրուած զայն տարորոշելու համար: Կաթողիկոսներու տրուած կարգի թուահամարը մենք անբաւական սեպած ենք համանունները իրարմէ զատելու, որովհետեւ այդ թուահամարները ժամանակին պաշտօնական կիրառութեամբ նուիրագործուած չեն, եւ վերջին գրողներն ալ իրարմէ տարբեր թուահամարներ կը գործածեն, եւ աւելի շփոթութեան քանի թէ ճշդութեան կը ծառայեն: Այս է պատճառը, որ մենք անդստին մեր պատմական ուսումնասիրութեանց սկիզբէն աշխատած ենք իւրաքանչիւր անունին մակդիր անուն մըն ալ աւելցնել անխափան, գործածուածները ընդունելով եւ պակասները լրացնելով: Իսկ կարգի թուահամարը կը պահենք միայն, իբրեւ ցուցակագրութեան պահանջ, հակաթռոնները դուրս ձգելով, իսկ աթոռակիցները թուահամարին անձնելով, Յովհաննէս Աջակիրին գործունէութեան գալով, Աջին վերադարձէն զատ ոչ մի եղելութիւն չենք գտներ իր օրով Մայրաթոռի մէջ կատարուած, եւ բոլորովին ամուլ միջոց մը կը կազմեն իր տարիները: Գործունէութեան պակասութեան հետ, անձանօթ կը մնան իր պաշտօնավարութեան տեւողութիւնն ալ, վերջեւորութիւնն ալ: Դավրիժեցին ոչ մի յիշատակութիւն չունի 1476 եւ 1493 տարիներուն մէջ, եւ վերջին թուականին ներքեւ առաջին անգամ Միւս-Այլ Սարգիսը գլուխ կանցնէ, ուսկից կրնար եզրակացուիլ, թէ Յովհաննէսի կաթողիկոսութիւնը մինչեւ 1493 տեւած ըլլայ, որ կըլլայ մերձաւորաբար 20 տարի տեւողութիւն, 1474-էն սկսելով (1505): Բայց այդ չէ մեր պաշտպանելիք ժամանակագրութիւնը, եւ մեր տեսութիւնը կը պարզաբանենք, իրերը իրենց իսկութեան մէջ նկատի առնելով: Յիշատակներու եւ ակնարկներու դատարկութեան մէջ, մեզի իբրեւ թանկագին աղբիւր կը նկատենք Ռոշքեանի ժամանակագրութիւնը, ուր կը յիշուի Յովհաննէս կաթողիկոսին

1485-ին Լեհաստանի Կամենից քաղաքին մէջ գտնուիլը (ԱՐՐ.230): Ինչ առիթով կամ ինչ պատճառով այդ հեռաւոր ուղեւորութեան ծեռնարկած էր, կամ թէ Լեհահայ գաղթականութեան համար ինչ գործունէութիւն ունեցած էր, Ռոշքեան չի բացատրեր եւ տեղւոյն յիշատակարաններն ալ կը լռեն, եւ բնաւ նշոյլ մը չենք կրնար գտնել՝ ուսկից լուսաբանութիւն մը քաղենք: Յովհաննէս առաջին կըլլայ Էջմիածնի կաթողիկոսներուն մէջէն, որոնք տարաշխարհի ուղեւորութեան ելած են կրկին նպատակներով, գաղթական Հայերու հոգեւորական կացութեանը հսկելու, եւ գաղթական Հայերէ նիւթական նպաստներ հաւաքելու, Մայրաթռոյ կարօտութիւնը դարմանելու, եւ անյագ տիրապետողներու դրամական քաղցը յագեցնելու համար: Եթէ 1485-ին Կամենից կը գտնուէր, առ նուազն 1484-էն Էջմիածինէ մեկնած կըլլար, եւ որովհետեւ նորէն դառնալն ալ չի յիշուիր, իր աթոռը մոռցած պէս տարաշխարհի թափառող մը կըլլայ այլեւս, եւ իբրեւ գահակալ նկատելու պէտք չի մնար, որով մենք ալ յիշեալ 1484 թուականէն Յովհաննէսը հրաժարականով աթոռէն հեռացած կը նկատենք, եւ իր կաթողիկոսութեան տեւողութիւնը փակենք:

1514. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՆԱՀԱՏԱԿ

Յովհաննէս կաթողիկոսի մը անունը տեսեր են ոմանք 1505 թուականին ներքեւ (ԱՐՐ.230), եւ նոր Յովհաննէսի մը դիմաց գտնուիլ կը կարծեն, սակայն նոր Յովհաննէսի մը անունը չի յիշուիր Դավրիժեցիէն եւ Երեւանցիէն, թէպէտ բազմաթիւ աթոռակիցներու անուններ ցուցակագրուած են (ԴԱՎ.337), ինչպէս պիտի տեսնենք: Ուստի կը հաւանինք նոր Յովհաննէսի մը գոյութեան ենթադրութիւնը մէկ կողմ թողուլ, եւ ըսել, թէ 1474-ին բուն գահակալութեան անցած, եւ 1484-ին Էջմիածինէ եւ աթոռէ հեռացած, եւ 1485ին Կամենից գտնուող Յովհաննէս Աջակիրն է, որ տակաւին կապրէր 1505-ին, եւ իր անունը պատահաբար գրուած է մասնաւոր յիշատակարանի մէջ, որուն ուր եւ երբ գրուած ըլլալը ցուցած չէ, եւ թերեւս Լեհաստանի մէջ գրուած յիշատակարան մըն է, ուր կը գտնուէր Յովհաննէս: Եթէ կը ներուի մերծեցուցմամբ ընդարձակել պատմական պարագաները, մենք իբր հաւանական պիտի ընդունէինք, նոյնացնել Յովհաննէս Աջակիրը, այն Յովհաննէս հայրապետին հետ, որ 1508-ին Սարգիս Եպիսկոպոսի եւ Դաւիթ կրօնաւորի մը հետ, Կոստանդնուպոլիս եկան Էջմիածնի նուիրակութեամբ, եւ այնտեղ նահատակեցան գլխատմամբ սրոյ (ԱՍՏ.Ա.257), եւ անուննին տօնացոյցի մը մէջ ալ նշանակուեր է, թէպէտ այդ յիշատակը յառաջ բերողը կաւելցնէ թէ չիք ի միջի պատմութիւն նահատակութեան նոցա (ՎՐՔ.Ե.280): Շատ յարմար կու գայ ըսել, թէ Յովհաննէս Էջմիածնի համար նպաստ հաւաքելու նպատակով Հայ գաղթականներու շրջանը կատարած ատեն, այդպիսի վախճան մը ունեցած ըլլայ Կոստանդնուպոլսոյ մէջ: Այդ ենթադրութեան իբր հաստատութիւն կրնանք աւելցնել թէ, տէր Յովհաննէս արքեպիսկոպոս Ասլանպէկենց եւ Սարգիս Եպիսկոպոս եւ Ստեփանոս Եպիսկոպոս եւ Դաւիթ աբեղայ, 1506-ին ի հայրապետութեան տեառն կաթողիկոսի տէր Սարգիս կը գտնուին Սեջով կամ Սուչաւա քաղաքը նուիրակ ի սուրբ Էջմիածնէն (ՏԱՇ.55): Յովհաննէսի անխտիր հայրապետ կամ կաթողիկոս կամ արքեպիսկոպոս գրուիլը կրնայ մեկնուիլ իր հրաժարեալ կաթողիկոսի կերպարանովը: Այդ ենթադրութիւնները ստուգութեան կը մօտենան ուրիշ

յիշատակարանով մը, ուր պատմուած է Էջմիածնի նուիրակներու Ամասիոյ մէջ նահատակուիլը (ՀԱՅ. 587): Նուիրակներն են Մեծ Յովհաննէս եպիսկոպոս ազնուական եւ տէր Սարգիս եպիսկոպոս եւ Ղաւիթ կոյս արքեպիսկոպոս, որոնք միւռնով եւ օրհնութեամբ կու գան Բիւզանդիա, անկէ կանցնին, Կաֆա, Մուտաւիա, Սուչաւա, Իլվով, Աքքըրման, եւ կը դառնան Կոստանդնուպոլիս, ուսկից իբր թէ Ղաւիթը Ամասիա կը գրկեն, եւ հոն կը ձերբակալուի իբր լրտես եւ տանջանքներու կենթարկուի: Սակայն Ամասիայի յիշատակութիւնը աւելորդ եւ անիմանալի կը մնայ, վասնզի առանց ուրիշ ծանօթութեան երեքը միասին կը գտնուին ձերբակալուած: Մեծ վէզիր Ալի փաշայի կը հանուին, խոնդքարի կամ հիւնքեարի՝ որ է սուլտանին լուր կը տրուի, մեծ տիվան կը կազմուի, Ղաւիճոց օտան կը բանտարկուին, որոնք ամէնքը Կոստանդնուպոլսոյ եւ ոչ Ամասիայի կը պատկանին: Երեքն ալ ուրացութեան չհաւանելուն ի չարչարանքն զանազան աւելի աւուրք հնգետասան տանջուելէ ետքը (ՀԱՅ.589) կը գլխատուին 1506 հոկտեմբեր 17-ին (ՀԱՅ.590): Նոյն անուններ եւ նման պարագաներ կը յորդորեն նոյնացնել այդ զանազան յիշատակները, թուականի տարբերութիւնն ալ շուտով կը մեկնուի Ե. եւ Է. հայ թուատառերու շփոթութեամբ, եւ կրնանք իբր ստոյգ ընդունիլ Յովհաննէսի եւ իր ընկերներուն նուիրակութեամբ երկար պտոյտներէ ետքը 1506-ին Կոստանդնուպոլիս նահատակուիլը:

1515. ՆՈՐ ՎԿԱՆԵՐ

Այդ ժամանակամիջոցին պակաս չեղան ուրիշ հաւատոյ նահատակներ ալ թէպէտ ոչ ընդհանուր հալածանքի մը հետեւանօք: Ասոնք անձնական պատահարներու պատճառով կեանքերնին զոհողներ եղած են, յաճախ կեղծ կամ սուտ ուրացութիւններէ մը ետ դարձած ըլլալու պատրուակով: Այդ կարգին յիշենք նախ Ստեփանոս Կոստանդնուպոլսեցին, մանուկ կոչուած նորահաս երիտասարդ ըլլալուն համար, եւ նոյնիսկ մայրաքաղաքին մէջ նահատակուած 1471-ին, այլ պարագաները անձանօթ մնացած (ՉԱՄ.Գ.515): Ղաւիթ Խարբերդցի, տէր Գրիգոր քահանային երիտասարդ որդին (ՍԱՄ.175) տաճկացեալ քեռայրէն ամբաստանուեցաւ իբրեւ թէ մահմետական օրէնքը հայիոյած ըլլայ, ձերբակալուեցաւ եւ 20 օր բանտարկուեցաւ, ուսկից վերջը իր հօր իսկ քաջալերութեամբ ուրացութեան չզիջանելուն, մոլեռանդ բազմութենէ խոշտանգուեցաւ, կրակով ալ տանջուեցաւ, եւ սրախողխող նահատակուեցաւ 1474 յունուար 16, կիրակի օր (ՆՈՐ. 308): Ըստ այսմ բանտարկութիւնն ալ եղած կըլլայ 1473 դեկտեմբեր 27-ին: Սիրուն Հիզնացի կամ Հիզանցի, այս ալ երիտասարդ մը 25 տարեկան, մօրը տաճկանալուն վրայ, զինքն ալ կը բռնադատեն մօրը հետեւիլ, այլ նա խստիւ կընդդիմանայ քրիստոնէութիւնը փառաբանելով, որուն վրայ բազմութիւնը կատաղելով, տեսակ տեսակ տանջանքներէ եւ խոշտանգանքներէ ետքը կը բանտարկեն, երկու օր յետոյ նորէն չարչարելու կը ձեռնարկեն, սիւնի մը պրկելով անխնայ կը խոցոտեն, եւ գիշերն ի բուն այնպէս թողլով, առատօտուն հրապարակ կը տանին, ձեռուները կը կարեն եւ բոլոր ներկաները սուրերով կը վիրաւորեն մինչեւ ոչ մնաց տեղի ողջ ի մարմին նորա: Նահատակութեան օր նշանակուած է 1476 յունուար 14 (ՆՈՐ. 312):

1516. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՏԱԹԵԻԱՅԻ

Ստեփանոս Տաթևացի, եղբորորդի Շմաւոն արքեպիսկոպոսի (1543), եւ ինքն ալ Տաթևի արքեպիսկոպոս, որ աղջիկ մը առեւանգող եւ տաճկացող արեղայ մը ուժգին միջոցով ետ էր բերած, եւ երկուքն ալ ապաշխարութեան արժանացուցած (ՆՈՐ.313): Ժամանակ կանցնի այդ գործին վրայ, եւ 1477-ին Ուզուն Հասանի մեռնելուն եւ Եաղուպի յաջորդելուն առթիւ, Հայաստանի կողմին իշխանը Խալիլ Սօֆու, որ է կրօնասէր իսլամ անձ մը, կուզէ յապաղեալ վրէժը լուծել, եւ նենգութեամբ կը հրաւիրէ Ստեփանոսը, որ միամտութեամբ կու գայ, իրեն հետ առնելով եւ իր ազգականներէն քոջ որդին եպիսկոպոսը, եւ մօրեղբորորդին արեղայն, որոնց անունները չեն գրուած: Խալիլ կեղծ պատուասիրութենէ ետքը ուրացութիւն կառաջարկէ, եւ արքեպիսկոպոսին եւ ընկերներուն դիմադրութեան վրայ կերդնու, իմ երկոտասան կինն յիսնէ թողած լինի, թէ այդ բանիդ այլ ճար կայ (ՆՈՐ.315): Իբրեւ փորձ, նախ 8 օր եւ դարձեալ 12 օր անսուաղ բանտարկութենէ ետքը, առաջ կը ձեռնարկէ ընկերները տանջել, եւ իր հրամանով երկուքն ալ որպէս զկծիկ կապելով, զեպիսկոպոսն խարշեցին կաթսային մէջ, եւ զարեղայն խորովեցին կրակի վրայ, նոյն իսկ Ստեփանոսի աչքին ներքեւ, որուն վրայ էր գլխաւորապէս Խալիլի ցասումը: Այսպէս կատարուեցաւ երկուքին նահատակութիւնը 1478 թուականին: Իսկ Ստեփանոս հազիւ հոգեպահիկով տարի մը բանտարկութիւն քաշեց, ուսկից ետքը բոլոր ակռաները հանելով զանկին վրայ բեւեռեցին, եւ դարձեալ երկար բանտարկեցին, մինչեւ որ վերքերը սպիանան: Ասկէ ետքն ալ հետզհետէ նոր տանջանքներ հնարելով նեղեցին: Անգամ մը բեւեռաքարշով մարմնոյն վրայ վաթսուն տեղէ վիրաւորեցին, անգամ մըն ալ բոցերու վրայ խանձեցին, անգամ մըն ալ գլուխը գերծելով եւ մեղրով օծանելով ընկոյզի կճեպի մէջ փակուած սեւ բզէզներ կապեցին, որ զանկը ծակեն եւ ուրիշ տանջանքներ ալ հնարեցին: Այսպէս հինգ ամ բոլոր ի չարչարանս եւ ի բանտ կացեալ կապանօք, սովով եւ ծարավով, տեւեաց այնքան տանջանացն (ՆՈՐ.317): Վերջապէս Ստեփանոսի քոյրը գնաց անկաւ յոտս մօր փատիշահին, որ յուզուելով հրաման ղրկեց Խալիլի Ստեփանոսը արձակել, իսկ նա երդումը պատճառելով կը պնդէր, մինչեւ որ թագուհին մարդ ղրկելով բռնութեամբ ազատեաց Ստեփանոսը ի ձեռաց Խալիլի, եւ յուղարկեաց ի վանս իւր ի Տաթև (ՆՈՐ.318), եւ այս եղաւ 1483-ին, (ՆՈՐ.319), եւ ոչ 1453-ին, ինչպէս ուրիշ տեղ գրուած է (ՍԻՍ.528), վասնզի այն տեղ ալ յիշուած է Եաղուպի թագաւորութեան ժամանակը (ՍԻՍ.526), որ 1478ին գահակալած է: Ստեփանոս տարի մը Տաթևի մէջ կազդուրուելէն ետքը Երուսաղէմի ուխտագնացութիւնը կատարեց, եւ Տաթևի վանքը դառնալով, շուտով վախճանեցաւ սրբութեամբ եւ խոստովանողական մահուամբ, զոր իդէպ է նշանակել 1485-ին:

Տ. ՍԱՐԳԻՍ Գ. ՄԻԻՍԱՅԼ

1517. ՅԱԶՈՐԴԵԼՈՒՆ ՊԱՐԱԳԱՅՆ

Երբոր Յովհաննէս Աջակիր Էջմիածինէ մեկնեցաւ 1484-ին (1513), արդէն օծեալ կաթողիկոս մը կար իրեն աթոռակից, որ նովին իսկ աթոռին բուն գահակալ կըլլայ, եւ աթոռակիցէ աւելի բան մը, քանի որ իրմէ գերագոյնը չկար Մայրաթոռի մէջ: Այդ կաթողիկոսն էր Սարգիսը, ոչ Աջատարը, ինչպէս շատեր շփոթեցին: Մենք արդէն շեշտեցինք երկու Սարգիսներու տարբերութիւնը,

այնդեղով Դավրիժեցիին Միս աայլ տէր Սարգիս բացատրութեան վրայ (1507), եւ որովհետեւ այդ վերջին Սարգիսին ալ ծագունը եւ նախկին պաշտօնը մեզի անծանօթ է, կրճիմը լուծող բառերը իբր իրեն որոշիչ եւ մակդիր անուն կընդունինք, եւ Սարգիս Գ. Միւսայլ կը կոչենք, եւ Յովհաննէսի մեկնելուն թուականէն զինքն իբր բուն գահակալ կը նկատենք: Ասով Յովհաննէսը իբր վախճանած չենք ուզեր ցուցնել, այլ իբր գործէ ձեռնթափ եւ բուն գահակալութենէ հրաժարած կը սեպենք, կամ թէ աթոռակիցի կերպարանին ներքեւ մտած, որովհետեւ արդէն ընդունեցանք Լեհաստանի մէջ իբրեւ կաթողիկոս գացած եւ ապրած ըլլալը, եւ մինչեւ իսկ հաւանական նկատեցինք, որ Կոստանդնուպոլիս նահատակուած Յովհաննէս հայրապետը եղած ըլլայ (1516): Միւսայլ Սարգիս որ Յովհաննէսի հեռանալովը աթոռին տէր կըլլար, նշանաւոր եղած է իր օրով աթոռակցութեան բարձրացնողներու շատութեամբը, որոնք Արիստակէս Գ., Թադէոսի Ա. եւ Եղիշէ Բ. անուններով սովորական ցուցկներու ալ ացած են իբր բուն կաթողիկոսներ (ԺԱՄ.636), ինչ որ հնար չէ ընդունիլ, քանի որ միեւնոյն ատեն աթոռի վրայ կը գտնուէր վերոյիշեալ Սարգիսը, որ բուն գահակալն էր: Մենք կանոններու եւ օրէնքներու եւ ընկալեալ սովորութիւններու հակառակ կը նկատենք, միեւնոյն աթոռի վրայ եւ միեւնոյն ժամանակ մէկէ աւելի գահակալներ ճանչնալ, ընդունելով միայն որ գահակալներ, առանց հրաժարելու, կարենան իրենց մօտ լիազօր փոխանորդներ կամ գործակիցներ կամ աթոռակիցներ ունենալ, որոնք կարենան համահաւասար կերպով բոլոր իրենց ըրած գործերը կատարել, միւռնի օրհնութիւնն եւ եպիսկոպոսի ձեռնադրութիւնն ալ մէջը ըլլալով: Սակայն այսպէս ըլլալով ալ աթոռի տէր եւ բուն գահակալ չեն կրնար ըսուիլ, եւ իրենց անունը կաթողիկոսական գաւազանին չի կրնար անցնիլ, մինչեւ որ բուն գահակալին մահուամբ կամ հրաժարմամբ աթոռը չդատարկանայ:

1518. ՉՈՐՍ ԱԹՈՂԱԿԻՑՆԵՐ

Ներկայ պարագայիս մէջ, Դավրիժեցիին, որ մեզի առաջնորդ եղող նշանաւոր հեղինակութիւնն է, 1493,1499,1504, եւ 1506 թուականներուն ներքեւ, հաստատուն կերպով կը կրկնէ, նոյն տէր Սարգիս բացատրութիւնը, որով այդ ժամանակամիջոցին համար անհրաժեշտ է Միւսայլ Սարգիսը իբր բուն կաթողիկոս ճանչնալ, եւ չարդարանար, 1466-է Սարգիս Գ., 1490-է Արիստակէս Գ., 1498-է Թադէոս Ա., եւ 1503-է Եղիշէ Բ. անունները իբր բուն կաթողիկոս արձանագրելու գրութիւնը (ԺԱՄ.636): Կը մնայ միայն հետազօտել թէ Միւսայլ Սարգիսի հետ եղող աթոռակիցներ մէկտեղ պաշտօնի վրայ գտնուած են, թէ ոչ իրարու յաջորդելով պաշտօն վարած են: Այդ հետազօտութեանց ալ զլիսաւոր աղբիւրը կընդունինք Դավրիժեցիին, ուրիշ մասնաւոր յիշատակներու հետ բաղդատելով, քանի որ չեն հրատարակուած Փիրղալէմեան հաւաքածոյին յիշատակարանները, որ կրնային միայն լուսաբանութիւններ ընծեռնել: Այդ կարգին առաջին նշանակած են ոմանք Վրթանէս Օծոպեցիին (ԶԱՄ.Բ.227-ե) զոր մենք արդէն չընդունեցանք (1512), որով առաջին կը մնայ Արիստակէս, զոր կը համաձայնինք Արիստակէս Գ. ըսել, բայց լոկ աթոռակցութեան իրաւունքով: Դավրիժեցիին զայն կը նշանակէ 1493-ին (ԴԱՎ.337) եւ Երեւանեցիին 1492-ին (ԶԱՄ.20): Սակայն ուրիշ յիշատակարաններ 1486-է ունին անոր անունը (ԱՐՐ.230), ինչ

որ կը ցուցնէ թէ Յովհաննէսի մեկնելէն քիչ ետքը, Սարգիս պէտք զգացած է իրեն աթոռակից մը առնել, որով ինքզինքը գահակալ նկատած է, ինչպէս որ մենք արձանագրեցինք: Իսկ 1499-ին միւս աթոռակից յիշած ատեն, Դավրիժեցին այլ եւս Արիստակէս անունը չի տար, որով կը թելադրուինք հետեւցնել թէ Արիստակէս Գ. 1499-ին կամ քիչ առաջ վախճանած է, եւ Սարգիս առանց ընկերի չմնալու համար նոր աթոռակից մը առած է, ինչպէս որ ըսած ալ է թէ, այլ եւ եղեւ կաթողիկոս տէր Թադէոս (ԴԱՎ. 337), զոր չենք վարանիր Թադէոս Ա. կոչել, պարզապէս աթոռակցութեան տեսակէտէն: Այդ Թադէոսի անունն ալ այլեւս չի կրկնուիր, երբ 1504-ին նոր աթոռակից մը կը նշանակուի, այլ եւ եղեւ կաթողիկոս տէր Եղիշէ, բայց միշտ կը կրկնուի բուն գահակալին անունը նոյն տէր Սարգիս (ԴԱՎ. 337): Այս տեղ ալ իրաւունք կունենանք հետեւցնել թէ Թադէոս Ա. մեռած էր 1504-ին կամ քիչ առաջ, որով դարձեալ իբր միակ աթոռակից պաշտօնի կը կոչուէր Եղիշէն, որ եւ Եղիշէ Բ. աթոռակցութեան իրաւունքով, որով երկուքէ աւելի չեղան երբեք կաթողիկոսները մինչեւ 1506: Այս տարւոյն ներքեւ Դավրիժեցին երեք անուններ միանգամայն կը դնէ, Նոյն տէր Սարգիս եւ նոյն տէր Եղիշէ այլ եւ եղեւ կաթողիկոս տէր Ներսէս (ԴԱՎ. 337), Աթոռակիցներու կրկնումը կրնայ հետեւանք ըլլալ առջի երկունքներէն մէկին, եւ աւելի հաւանականութեամբ Սարգիսին, տկարացած վիճակով աշխատութեան եւ յօգնութեան անբաւական գտնուելուն: Այդ Ներսէսը կրնայինք իրաւամբ Ներսէս Ե. կոչել, ինչպէս գրողներ ալ գտնուեցան (ԱՐՐ. 230), սակայն Ներսէս Ե. կոչումը վերջին ատեններ Աշտարակեցիէն պաշտօնապէս գործածուած ըլլալուն իր ստորագրութեան մէջ, եւ աթոռակից Ներսէսն ալ բուն գահակալութեան անցած չըլլալուն, պէտք չենք ունենար թուահամարներու փոփոխութիւն ընել, եւ առանց թուահամարի կը թողունք Սարգիսի վերջին աթոռակիցը: Իսկ Աշտարակեցիին Ներսէս Ե. թուահամարը առնելուն պատճառը Չամչեան է, որ առանց մի փաստի ուզած է աթոռակից Ներսէսը նոյնացնել Աղթամարայ Ստեփաննոս կաթողիկոսի եղբայր եւ յաջորդ Ներսէսի հետ, եւ մինչեւ իսկ Դավրիժեցին սխալած ըսելու չափ յառաջ գացած է (ԶԱՄ.Գ.509): Չամչեանի հետեւողութեամբ է, որ սովորական ցուցակն ալ զանց ըրած է Ներսէսի անունը (ԺԱՄ.636), թէպէտեւ Երեւանեցին ընդունած է այն 1506 թուականին ներքեւ, մինչ իսկ իբր գլխաւոր ու բուն աթոռակալ ցուցնելով (ԶԱՄ.20): Այդ տեղ կը վերջանան Դավրիժեցիէն յիշուած Սարգիսի աթոռակիցները, որոնք իրարու յաջորդելով պաշտօն վարած են, եւ միայն վերջին տարիներ երկու աթոռակիցներ միանգամայն գտնուած են:

1519. ԿԱՐԾԵՑԵԱԼ ԱԹՈՌԱԿԻՑՆԵՐ

Իբր թէ Դավրիժեցիէ յառաջ բերուած աթոռակիցներու անունները քիչ ըլլային, ոմանք ուզած են ուրիշներ ալ աւելցնել ինչ ինչ թերի կամ թիրիմաց ակնարկներու վրայ հիմնուելով: Սակայն մենք չենք կրնար այդ անունները ցուցակին աւելցնել, եւ կը հիմնուինք Դավրիժեցիին եւ Երեւանեցիին լռելու վրայ, որոնք հաւատարմագոյն եւ հմտագոյն աղբիւրներ են: Արեւելացիներէն մէկն էր Վրթանէս Օծոպեցին, որուն վրայ կանուխէն գրծ ենք (1512): Իսկ երկրորդն է Յովհաննէս մը որ իբր նոր անձ երբեք յիշած չէ, եւ որուն նկատմամբ եղած յիշատակութիւնները շատ լաւ

կրնան պատշաճիլ Յովհաննէս Աջակիրին, ինչպէս որ իր կարգին բացատրեցինք (1514): Ղաւիթ մըն ալ տեղ մը յիշուեր է եղեր, թէպէտ մենք չենք տեսած, եւ ոչ ալ գիտենք թէ ինչ հիմամբ Ներսէս եւ Ղաւիթ միեւնոյն անձը կարծուած են (ԱՐՐ.230), եւ չենք համարձակիր կաթողիկոս մը կամ աթոռակից մը աւելցնել, եւ ոչ ալ երկանուն մը ընդունիլ: Ասոնցմէ զատ 1488 թուականին գրուած յիշատակարանի մը մէջ, ի հայրապետութեան տէր Յուսկանն տեսնուիլը (ԱՐՐ.230), իրաւունք տուած է ոմանց Յուսիկ Բ. կաթողիկոս մըն ալ աւելցնել այդ միջոցին, զոր չունին ոչ Ղավրիժեցին եւ ոչ Երեւանեցին, որ է ըսել թէ Մայրաթոռի մէջ լսուած անուն չէ: Այս առթիւ դիտել կուտանք, թէ Հայրապետ եւ հայրապետութիւն կոչուածը հիներուն սովորութեամբ միայն կաթողիկոս եւ կաթողիկոսութիւն իմաստով գործածուած չէ, այլ վանքերու մէջ, ինչպէս վանական վարդապետները Հայր կը կոչուին, վանահայրն ալ Հայրապետ կը կոչուէր, իբրեւ Հայրերու պետ, եւ համապատասխանող նորագոյն Աբբահայր կոչման: Այսպէս գրուած կը գտնենք. Ի հայրապետութեան տէր Սահակայ առաջնորդին Վարագայ (ՓԻՐ.10), կամ Ես Ծերուն արեղայս, որ ի նարդեան ժամանակիս հէրպետ կոչիմ հռչակաւոր մենաստանիս սուրբ Վարդանայ (ՓԻՐ.45), եւ յաճախ ուրիշ յիշատակներու մէջ ալ: Այդ միեւնոյն միջոցին, այսինքն 1491 թուականին կը տեսնենք Յուսիկ մը Գուգարաց Ս. Կարապետ վանքին առաջնորդ, որուն անունը կաթողիկոսին հետ յիշուած է, ի կաթողիկոսութեան Հայոց տէր Սարգիս եւ յեպիսկոպոսութեանն մերոյս տէր Յուսկանն (ԹՈՐ.Ա.120), եւ կը կարծենք, թէ ուրիշ տեղ մը նոյն Յուսիկին հայրապետի անուն տրուած ըլլալը, յորդորած է ոմանք (ԱՐՐ.230) Յուսիկ կաթողիկոս մըն ալ աւելցնենք Սարգիսի բազմաթիւ աթոռակիցներու շարքին, մինչ մենք բաւական փաստ չենք գտներ իրենց կարծիքը ընդգրկելու: Անցողակի աւելցնենք, որ Ալիշան, այդ գիւտին հեղինակը, Յուսիկ Բ. եւ ոչ Յուսիկ Գ. կը կոչէ իր գաղափարած կաթողիկոսը, որով անուղղակի կերպով հերքած կըլլայ անոնց կարծիքը, որոնք Ներսէս Մեծէ ետքը Յուսիկ Բ. կաթողիկոս մը կը դնեն եւ կը պնդեն, (157), պարզապէս գրչութեան տառերու տարբերութեամբ կազմուած ենթադրութիւն մը:

1520. ԺԱՄԱՆԱԿԻՆ ԱՄԼՈՒԹԻՒՆԸ

Սարգիսի երկարատեւ պաշտօնավարութիւնը, ինչպէս եւ իր անձն ալ իսպառ ամուլ են կարեւոր գործունէութենէ, եւ պատմութիւնը ոչ մի արդիւնաւորութիւն կամ եղելութիւն չի գտներ, որով կարենայ անոր ժամանակը ճոխացնել, եւ պարտաւորեալ պիտի կրկնէ վշտացեալ Երեւանեցիին տխրագին յանգերգը, թէ յայսքանմիջոցս գրեթէ սուրբ աթոռս ի վատ անդր ընթանայր օր աւուր եւ յանշքութիւն (ԶԱՄ. 19): Հազիւ 30 տարիներ անցեր էին այն ոգեւորեալ եւ ոգեւորիչ վայրկեանէն, երբ բազմաթիւ նշանաւոր եւ գիտական անձեր էջմիածնի մէջ հաւաքուելով աթոռին փոխադրութեան եւ եկեղեցւոյն վերանորոգման կենսական գործերուն կաշխատէին, բայց ահա ոչ անոնք կային այլեւս, եւ ոչ արժանաւոր հետեւորդներ եւ յաջորդներ ունեցած էին, եւ Մայրաթոռոյ կաթողիկոսներուն ապարդիւն պաշտօնավարութեան զուգակշիռ կընթանար՝ եկեղեցական դասակարգին ալ անկեալ վիճակը, որ եւ ոչ համառոտ պատմութիւն գրող մը գտնուած է: Չեն երեւար այլեւս Տաթեւի եւ ուրիշ վանքերու բեղմնաւոր աշակերտութիւնները,

դիմացնիս չեն ելլեր արդիւնաւոր վարդապետներ, բնաւ յիշատակ չունինք որեւէ գովանի եւ արժէքաւոր հեղինակութեան: Երբ Մեծփեցին կսկծագին կը յանդիմանէր Հերմոնեցին, Վիրապեցիին դէմը նիւթած դաւաճանութեանը համար, ըսած էր, զդատաստանս Հայոց ուղղափառ աստուածաբանութեանն խափանեցէր (ԿՈՍ 84), եւ կարծես չարագուշակ կանխատեսութիւն մը ունեցած էր ոգեւորեալ գործիչը, որ արդեամբ կը կատարուէր այդչափ արագ կերպով, մեզ ալ իրաւունք տալով իրեն հետ մեղադրել զանմտութիւն ազգիս մերոյ, եւ սոպո եւ կոպիտ եւ բիրտ եւ անհնազանդ քահանայական կարգիս, եւ զանզամութիւն կրօնաւորած Հայկազն սեռի (ԿՈՍՍ. 85): Բայց ողբը թողունք, ու պատմութեան դառնանք: Առջի ժամանակներու իբրեւ վերջին բեկոր մնացած էր Սկրտիչ Նաղաշ վարդապետը, որ Կաֆայի պանդխտութենէն իր եպիսկոպոսական աթոռը, Ամիդ կամ Տիարալէքի դառնալէն ետքը (1474), 1473-ի ժանտամահին առթիւ զգայուն ողբ մը գրեց իր ծերութեան ատեն, եւ ինքն ալ քիչ ետքը վախճանեցաւ: Յիշենք նաեւ Կիրակոս Երզնկացի վարդապետը, ուսկից մնացած է Ոսկեփորիկ գիրք մը, հաւաքածոյ խրատական գրուածներու եւ ժողովրդական գրուածներու եւ ժողովրդական ոտանաւորներու եւ քահանայական հրահանգներու, միջակ եւ աշխարհաբար ոճով: Իրեն կը պատկանի եւս Աստուածածնայ Անձինք կոչուած Արեւելք գերարփին շարականը որ չարդարացներբնաւ սքանչելի շարական գովեստը, զոր ոմանք կարծած են տալ անոր (ԶԱՄ. Գ. 509): Եւ կը ստիպուինք այսչափով փակել ժամանակակից նշանաւոր եւ գիտական անձերու վրայ տրուելիք ծանոթութիւնները:

1521. ՍԷՖԻՆԵՐՈՒ ԶՕՐԱՆԱԼԸ

Քաղաքական կացութիւնը նոր կերպարան առաւ այդ միվոցին վասնզի Աքքօյունլուներու թագաւորութիւնը, Գարաքօյունլուները ընկճելով իր գագաթնակէտը հասնելէն ետքը, յանկարծ դէպի կործանում սկսաւ քալել: Ուզուն Հասանի 1479-ին մեռնելէն ետքը՝ անոր յաջորդեց Եաղուպ թէպէտ ոմանք անկէ առաջ Խալիլ մըն ալ կը յիշեն, որ քանի մը ամիս գահը յափշտակեց: Եաղուպ հագիւ մինչեւ 1845 կրցաւ իշխանութիւնը պահել հակառակորդներու հետ մաքառելով, եւ իր դեղակուր սպանութենէ ետքը, բազմաթիւ մրցակիցներ իրարու հետ պատերազմելով եւ իշխանութիւնը իրարմէ յափշտակելով իրենց տէրութեան կործանումը փութացուցին, մինչեւ որ նոր եւ բնիկ Պարսիկ հարստութիւն մը տիրեց դարուս վերջը 1499 ին այն է Սէֆիներու կամ Սոֆիներու ազգատոհմը: Սէֆի ինքն Ատաւիլի իշխանն էր եւ զօրաւոր ցեղի մը շէյխը, որ Ճիհանշահի երեսէն փախստական Ուզուն Հասանի մօտ ապաւինած եւ անոր քրոջը հետ ամուսնացած էր: Շէյխ Սէֆի Շիրվան գաւառը գրաւել ուզած ատեն պատերազմի մէջ մեռաւ, եւ իրեն յաջորդեց որդին Շէյխ Հայտար, որ Ուզուն Հասանի աղջկան հետ ամուսնացած էր: Միշտ հետամուտ էր իր հայրենական ժառանգութիւնը ձեռք ձգելու եւ հօրը սպաննութեան վրէժը լուծելու բայց չյաջողեցաւ, եւ ինքն Հայտար եւ իր երէց գաւակները՝ Ալի եւ Իպրահիմ պատերազմի մէջ մեռան, եւ մնաց միայն մանուկն Իսմայէլ (ՏՊԷ. 353) յոր Աղթամար կղզին փախուցին եւ հոն աճեցաւ Հայերու կղզին փախուցին եւ հոն աճեցաւ Հայերու խնամատարութեամբ (ԶԱՔ. Ա. 7),

Իսմայել որ մօրենական ազգակցութեամբ Աքքօյունլուներէն սերած էր, կրցաւ Պարսիկներէն կուսակիցներ գտնել, որոնք զգուած էին վերջին խռովութիւններէն եւ ձեռնարկեց նոյն իսկ Պարսկաստանի թագաւորութեան հետապնդել: Վերջին թագաւորներէն Ռիւսթէմի դէմ ելաւ եւ սպաննեց զայն 1497-ին, եւ հետզհետէ յաղթեց Ահմէտի, Էլվէնտի եւ Սուրատի, եւ 1499-ին Թաւրիզն ալ գրաւեց, եւ բոլոր Պարսկաստանը նուաճելով 1502ին, Ասպահանի մէջ Շահնշահ հռչակուեցաւ (ՏՊԷ.353), եւ Սոֆիներու կամ Սէֆիներու հարստութեան հիմնադիրն եղաւ, որոնք երկուքուկէս դար յաջորդեցին Պարսիկ գահուն վրայ: Այդ կեպով էջմիածինն ալ Հայաստանի մեծ մասին հետ Սէֆիներու իշխանութեան ներքեւ մտաւ, որ աւելի նշանաւոր եղաւ բռնակալ տիրապետութեամբ քան շինարար իշխանութեամբ: Երեւանեցին Սարգիս 16-րդ տարին կը դնէ Շխէտարի որդի եւ Շխսէֆուն թոռ Շահ Իսմայէլի թագաւորութիւնը, որ կը պատասխանէ Միւսայլ Սարգիսի կաթողիկոսութեան մեր տուած թուականին, այսինքն է 1484-ին (1513), միայն ուղիղ չէ 1491-ին դնել Շահ Իսմայէլի թագաւորութիւնը (ԶԱՄ.20), որ ճշդուած հաշուով տեղի ունեցած է 1499-ին (ՃՆՏ.187): Պարսից թագաւորութեան կրած այդ մեծ փոփոխութիւնը նշանակութիւնն ունեցաւ Հայ ազգին եւ կաթողիկոսութեան համար, եւ նորանոր տագնապներու դուռ բացաւ, միայն թէ ներքին պատերազմները, Պարսկաստանի մէջ շրջափակուեցան, եւ Հայաստանի վրայ չտարածուեցան:

1522. ՍԱՐԳԻՍԻ ՏԵԻՈՂՈՒԹԻՒՆԸ

Առեղծուածական ըլլալու չափ դժուար է Միւսայլ Սարգիսի կաթողիկոսութեան վերջաւորութիւնը ճշդել: Ղաւրիժեցին, որ ընտրելագոյն աղբիւր է, 1506-ին Սարգիսի հետ Եղիշէ եւ Ներսէս աթոռակիցները նշանակելէն ետքը, տասնամեայ ոստում մը կընէ մինչեւ 1515, եւ այս թուականին կը նշանակէ պարզապէս կաթողիկոս տէր Զաքարիա, ոչ վերոյիշեալ աթոռակիցներէն մէկը կրկնելով, եւ ոչ ալ Զաքարիայի նախապէս աթոռակից եղած ըլլալը յիշելով (ՂԱՎ.337): Նորերէն իւրաքանչիւր ոք իր միտքի համաձայն ժամանակագրութիւն մը կազմած է, այդ դատարկ լցնելու եւ չարայարեալ գաւազան մը կազմելու համար, քանի որ յայտնի է որ աթոռի տասնամեայ պարապութիւն տեղի ունեցած չէ, եւ ենթադրելի ալ չէ: Ինչ որ ամէնուն կողմէ հաստատուն բռնուած է, Զաքարիայի 1515-ին կաթողիկոսանալն է. Ղաւրիժեցին հետեւողութեամբ, թէպէտ Ղաւրիժեցին ոչ թէ սկզբնաւորութեան թուականը կու տայ, այլ նոյն թուականին այսպէս յիշատակութիւն մը գտած ըլլալը կը վկայէ, համաձայն իր յայտնի ազդարարութեան (ՂԱՎ.334): Դժուարութիւնը աւելցնող պարագայ մըն ալ այն տասնամեայ միջոցին համար մասնաւոր յիշատակարաններու չհանդիպելնիս է, որոնք կրնային մեզի կարեւոր լուսաբանութիւնն ընծայել: Չամչեան չարայարութիւն մը կը կազմէ դնելով 1467 Սարգիս Բ., 1490 Արիստակէս Գ., 1498 Թադէոս Ա., 1503 Եղիշէ Բ., եւ վերջապէս 1515 Զաքարիա Դ. (ԶԱՄ.Գ.509): Անոր հետեւած է սովորական ցուցակն ալ (ԺԱՄ.635): Իսկ Երեւանեցին կը դնէ 1476 Սարգիս Գ., 1492 Արիստակէս Գ., 1499 Թադէոս Ա., 1504 Եղիշէ Բ. 1506 Ներսէս եւ վերջապէս 1515 Զաքարիա Գ. (ԶԱՄ. 20): Ալիշան անուններու խճողում մը կը կազմէ դնելով, 1467 Սարգիս Բ. 1475 Յովհաննէս Ը. 1477 Սարգիս Գ. 1846 Արիստակէս Գ. 1488 Յուսիկ Բ. 1499 Թադէոս Ա. 1504 Եղիշէ Բ. 1505 Յովհաննէս

Թ. 1506 Ներսէս Ե. եւ վերջապէս 1515 Ջաքարիա Գ (ԱՐՐ. 230): Վերջիվերջո Ջամինեան գրած է 1468 Սարգիս Բ. 1476 Յովտաննէս Է. 1477 Սարգիս Գ. 1506 Եղիշէ Բ. եւ միշտ 1515-ին Ջաքարիա Բ. (ՋԱՍ. Բ. 227 Ե): Այդ խառն եւ անյարիր ենթադրութեանց մէջ առաջին գիտելիքնիս այս է, թէ Դավրիժեցի յայտնի վկայութեամբ 1506-ին աթոռի վրայ կը գտնուի նոյն տէր Սարգիս (ԴԱՎ. 337) ուստի մինչեւ այդ թուականին եղող բոլոր անունները պէտք է ցուցակի չմտնեն իբրեւ աթոռակիցներ, ինչպէս որ կանուխէն ալ բացատրեցինք թէ ընդունելի եղողները (1518) եւ թէ մեր տեսութեամբ անընդունելի երեւցածները (1519): Նոյնը կը հաստատուի շատ մը յիշատակարաններէ ալ, որոնք միջանկեալ տարիներու համար Սարգիսը իբր կաթողիկոս կը յիշեն, մինչեւ 1506 մարտ 12 օրն, ուր գրուած է ի հայրապետութեան տեառն կաթողիկոսի տէր Սարգիսի (ՏԱՇ. 55): Այդ թուականէն յետոյ Սարգիսը յիշող յիշատակարանի չենք հանդիպած, բայց կարենալ գտնուիլը անհաւանական չենք կարծեր, քանի որ Սարգիսի մահուան ալ յիշատակութիւնը չենք գտներ: Նուիրակներու պատմութեան մէջ (1435), ակնարկ մը կայ 1506 տարին, Մի երթայք դուք միաբան, կաթողիկոսն եղեալ վախճան (ՀԱՅ. 589), որ շատ մութ է, եւ չի բաւեր Սարգիսը մեռած ըսելու նոյն տարին, որ Դավրիժեցին իբր կենդանի կը յիշէ նոյն տէր Սարգիս կաթողիկոսը (ԴԱՎ. 337): Բայց խնդիր է միշտ 1506-է 1515 տասնամեայն լրացնել: Ենթադրութիւններէն մին է Սարգիսը 1506-ին վախճանած ըսելով, Եղիշէ Բ. որ երիցագոյն աթոռակիցն է, բուն գահակալ անցընել մինչեւ 1515: Այս դրութիւնը ընդունած է Ջամինեան, բայց մենք հիմ մը չենք տեսներ: Երկրորդն է Ջաքարիան 1515-էն առաջ բուն գահակալ դարձած ընդունիլ եւ տասնամեային մէջտեղերը որեւիցէ տարի մը՝ դնել Սարգիսի մահը եւ Ջաքարիայի յաջորդելը: Որչափ որ գիտեմք տակաւին այդ գրութիւնը մէկէ մը առաջարկուած չէ, այլեւ ամէնքն ալ Ջաքարիան անխախտ կը պահեն 1515-ին, եւ խնդրոյ նիւթ եղող տասնամեան կը լրացնեն մասամբ Եղիշէի եւ մասամբ Ներսէսի բուն գահակալութեամբ:

1523. ՏԱՍՆԱՄԵԱՅ ՄԻՋՈՑ

Իսկ մեր կարծիքը եղած է, ոչ Եղիշէի եւ ոչ Ներսէսի բուն գահակալութիւնը ընդունիլ, այն մեծ պատճառով, որ յիշատակարաններու մէջ բնաւ չենք հանդիպիր այս երկու անուններուն իբրեւ բուն կաթողիկոս արձանագրուելուն եւ ցորչափ որեւէ այդպիսի յիշատակութիւն չտեսանք կամայական եւ քմահաճոյ կը կարծենք Եղիշէ կամ Ներսէս անունները ցուցակին անցնել, իբրեւ բուն գահակալ կաթողիկոսներ: Ենթադրութիւնները ներեալ կընդունինք, երբ գոնէ ամենափոքր ակնարկ մը զայն արդարացնէ եւ կամ թէ ժամանակագրական պահանջ մը զայն անհրաժեշտ ցուցնէ: Ներկայ պարագայիս մէջ ոչինչ կարգելու մեզ ենթադրել որ Սարգիսի կեանքը 1506-էն անդին ալ շարունակած ըլլայ, եւ կամ Ջաքարիա 1515-էն առաջ բուն գահակալութեան բարձրացած ըլլայ, վասնզի Դավրիժեցիին տուած թուականները, ոչ թէ զնոցին կաթողիկոսացն նստելոյ գառաջին ամն նշանակեն, այլ միայն կը ցուցնեն թէ այն թուովն իշխանութեան վրայ եւ կենդանի կը գտնուէին (ԴԱՎ. 331): Եւ որովհետեւ ոչ մի նշան չունինք միջանկեալ տասնամեային որոշ մէկ տարւոյն մէջ Սարգիսը մեռած ըսելու, կեղակարծ բան մը ենթադրած չըլլալու համար,

մինչեւ 1515 կը յետաձգենք անոր մահը, միեւնոյն որ նորգտնուող յիշատակարաններ եւ նոր յիշատակութիւններ ստոյգը երեւան բերեն, եւ որոշ կերպով հաստատուի 1506-1515 տասնամեային նկատմամբ ընդունելիք իրականութիւնը եւ փարատուի յիշատակութեանց չգտնուելէն յառաջ եղած մթին անստուգութիւնը: Հետեւաբար պիտի չկարենանք աւելի բան մը ըսել Միւսայլ Սարգիսի մահուան նկատմամբ: Միայն դիտել պիտի տանք թէ ժամանակագրական դժուարութեան չենք հանդիպիր ենթադրելով որ 1476-ին աթոռակից եւ 1484-ին գահակալ հռչակուող Սարգիսը, մինչեւ 1515 ապրած ըլլայ, որովհետեւ ութունամեայ եւ աւելի տարիք ունեցող անձեր յաճախ տեսնուած են Հայաստանեայց կաթողիկոսներու շարքին մէջ:

1524. ՍՍՈՅ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՆԵՐ

Սոյ նորահաստատ կաթողիկոսութեան դէպքերը պատմեցինք մինչեւ Կարապետ Եւոկիացիին կեանքին վերջը (1489), որուն մահը տեղի ունեցաւ 1477-ին, ըստ նորագոյն հետազօտութեանց (ՍԻՍ.539), թէպէտ երբեմն կը կարծուէր թէ շատ կանուխ վախճանած ըլլայ 1449-ին (ՍԻՍ.218): Ըստ այսմ շատ երկար պաշտօնավարութեան միջոց չի մնար, իր երկու յաջորդներուն Ստեփանոս Սարաձորեցիի եւ Յովհաննէս Անտիոքացիի, վասնզի երրորդը Յովհաննէս Թլկուրանցի կաթողիկոսական աթոռ բարձրացած է 1489-ին (ԹԼԿ.5): Սարաձոր անունով տեղ մը Կիլիկիոյ մէջ չգտնուելուն, կրնայ մտածուիլ թէ Կարոնոյ Սարաձորէն եղած ըլլայ Ստեփանոս, եւ հանդիպմամբ Կիլիկիոյ աթոռին մէջ յառաջացած: Իր կաթողիկոսութիւնը կերկարաձգուի մինչեւ 1488, եւ հազիւ տարւոյ մը կարճատեւ միջոց կը տրուի Յովհաննէս Անտիոքացիին (ՍԻՍ.539): Սարաձորեցիին վերագրուած է Էջմիածնի կաթողիկոսութիւնը խափանելու գաղափար մըն ալ, սակայն իբրեւ ժամանակ կը ցուցուի 1449 տարին (ՉԱՄ.Գ.491), երբ ուղղուած հաշուով Կարապետ էր կաթողիկոսը, նոյնիսկ իր առաջին տարիներու մէջ: Ուստի հաւանականագոյն կերելի Սարաձորեցիէն հեռացնել այսպիսի միտում մը, եւ Կարապետի վերագրել ոչ միայն Սիսի մէջ կաթողիկոսութիւն հաստատելու, այլ նոյնիսկ Էջմիածինը խափանելով նորէն Սիսը Ամենայն Հայոց աթոռ հռչակելու ջանքը: Ստոյգ կերպով Սարաձորեցիին ժամանակը կիյնայ Սիսին Օսմանեան կայսերութեան ձեռք անցնիլը: Մէհէմմէտ Բ. Ֆաթիհ 1481-ին յաջորդած էր Պայագիտ Բ. Վէլի, որ հօրը աշխարհակալութիւնները շատ աւելի ընդարձակեց թէ Եւրոպակողման մէջ Պոսնիոյ եւ Մոլտաւիոյ վրայ, եւ թէ Ասիակողմը Գարամանցոց եւ Եգիպտացոց վրայ: Գարամանցիները նուաճեց 1486-ին եւ 1487-ին Եգիպտացիներէն քաղաքներ եւ բերդեր խլեց, բայց իսպառ չկրցաւ նուաճել: Սիսի աթոռին եւ Գարամանի ու Կիլիկիոյ գաւառներուն Օսմանեանց ներքեւ նուաճուելովը, տակաւ կը շատնար Օսմանեան հպատակ հայութեան թիւը, եւ Հայեր եւսքանգեւս կը կապուէին Օսմանեան շահերու հետ, քանի որ սուլտաններն ալ իբրեւ իրենց օգտակար եւ իրենց հաւատարիմ տարր մը կը նկատէին Հայերը: Ստոյգ ալ, երբ շատ աւելի աղետալի էր Հայերուն կացութիւնը Քրդական եւ Պարսական տիրապետութեանց ներքեւ, Հայեր շատ հաճելի կը տեսնէին Օսմանեան կայսերութեան ներքեւ քրիստոնէից համար կազմուած դիրքը, եւ Հայերուն ցուցուած յատուկ մտադրութիւնը, եւ այս

պատճառով արեւելեան գաւառներէն շարունակեալ գաղթականութիւն մը կը յորդէր դէպ արեւմտեան գաւառներ, եւ հետզհետէ կը բազմանար Օսմանեան հայաբնակութիւնը, եւ կը զօրանար Կոստանդնուպոլսոյ Հայ պատրիարքութեան դիրքը:

1525. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԹԼԿՈՒՐԱՆՑԻ

Սոյ կաթողիկոս Յովհաննէս Թլկուրանցիին վրայ խօսիլ ուզելով, պէտք է նախ դիտենք թէ բոլորովին տարօրինակ եւ անսովոր դէմք մըն է նա հայրապետական աթոռի վրայ: Իր կաթողիկոսական գործունէութենէն շատ բան չենք գիտեր, եւ կը հետեւցնենք թէ շատ բան ալ ըրած չէ, թէպէտ մինչեւ 1525, ամբողջ 36 տարի կաթողիկոսութիւն վարած է: Բայց ուր եկեղեցական գործունէութեամբ աննշան կը մնայ, նշանաւոր անձ մը կը ներկայանայ իբր եկեղեցական երգերու յօրինող մը՝ Շնորհալիի կամ Նարեկացիի նմանողութեամբ, այլ կատարելապէս աշխարհային երգիչ մը, որ մարմնական սէրը, կնոջ գեղեցկութիւնը, աշխարհի գուարճութիւնները եւ կերուխումի վայելքները կը փառաբանէ զգայուն շեշտերով եւ եռանդուն ոգեւորութեամբ, եւ Խեւ Յովհաննէս Թուլկուրանցի անունով կը փակէ իր տողերը (ԹԼԿ. 31 33): Ոչ միայն տաճկերէն բառեր կը գործածէ յաճախ, այլ եւ ամբողջ տաճկերէն երգեր ալ գրած է (ԹԼԿ. 24): Սակայն այդ սիրահարական տողերու հետ ունի կատարեալ հոգեւորական երգեր ալ, որոնք հարկաւ կեանքին վերջին մասին մէջ գրուած են, ինչպէս անոնցմէ մէկուն մէջ կըսէ իրեն համար, թէ եօթնասուն տարի լցեր (ԹԼԿ. 48): Նկատողութեան արժանի է, որ նոյն իսկ աշխարհային տողերու հետ հոգեւորական զգացումները խառնուած են: Ուստի մեզի ալ հաւանական կերելի Կոստանեանցի կարծիքը, որ թուլկուրանցիին համար՝ Դու սուրբ Կարապետի ճորտն ու ծառան եւս ըսելէն (ԹԼԿ. 39) կը հետեւցնէ, թէ նա ալ մէկն եղած է անոնցմէ, որ Մշոյ Ս. Կարապետի ուխտաւորութեամբ եւ եօթնամեայ պահեցողութեամբ աշուղ կամ ըմբիշ կամ լարախաղաց կը դառնային (ԹԼԿ. 7): Պիտի աւելցնենք եւս, թէ երիտասարդութիւնը սիրոյ եւ դաւաճանութեան նուիրելէ ետքը յանկարծական դէպքի մը առջեւ փոփոխուած եւ եկեղեցւոյ նուիրուած պիտի ըլլայ: Եւ իրեն բնական աշխուժութեամբը՝ եկեղեցականութեան մէջ ալ աշխատասէր եւ գրաւիչ գործունէութիւն ցուցնելով հետզհետէ բարձրացած եւ մինչեւ կաթողիկոսութիւն հասած կերելի: Այլ թէ Կիլիկիոյ աթոռը ինչ օգուտ քաղեց աշուղ կաթողիկոսէն, կամ թէ Թլկուրանցին ինչ արդիւնքներ ընձեռեց Հայ եկեղեցւոյն, ինչպէս ըսինք, մեզի անծանօթ կը մնան, եւ չգոյութեան կասկածներ կը թելադրեն:

1526. ԱՂԹԱՄԱՐԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՆԵՐ

Աղթամարի աթոռին վրայ խօսած ատեննիս յիշեցինք Ստեփանոսի կաթողիկոսանալը 1464-ին (1497), Էջմիածին արշակելը 1467-ին, եւ ետ դառնալը 1468-ին, (1501), եւ աթոռի վրայ գտնուիլը 1477-ին, երբ Աջը Օծոպեցիին ձեռքով Էջմիածին դարձաւ (1511): Յիշատակարաններ իր օրով կը դնեն Առտէրի եկեղեցւոյն շինութիւնը 1472-ին, եւ անոր անունը կը յիշուի մինչեւ 1487 (ՕՕ. ԲԻՁ. 1196), եւ այդ միջոցներուն իրեն յաջորդած է միեւնոյն Գուրջիբէգեանց ազգատոհմէն իր եղբայրն Ներսէս զոր մենք չուզեցինք Էջմիածնի աթոռակից Ներսէսի հետ շփոթել, հակառակ

ոմանց կարծիքին (1518): Ներսէս կարճատեւ պաշտօնավարութիւն ունեցած է, նոյնպէս անոր յաջորդող Զաքարիան ալ, որ բոլոր Աղթամարայ կաթողիկոսներուն նման յարմատոյ եւ ի ցեղէն մեծ թագաւորին Գագկայ եղած կըսուին: Աղթամարցի յիշատակագիր մը որ 1495 ին կը գրէ, յանցեալ ամին այսինքն 1494-ին կը դնէ Զաքարիայի մահը, եւ կաթողիկոս կը ճանչնայ Ստեփանոս մը (ԹՈՐ. Բ. 447), որ 1495-ին ալ յիշուած է (ԹՈՐ. Բ. 276), բայց 1496-ին տէր Ատոմ (ԹՈՐ. Բ. 426) կամ տէր Ադամ (ՕՕ. ԲԻԶ. 1197) է Աղթամարի կաթողիկոսը: Այս թուականէն մինչեւ 1542, որ է ըսել 46 տարիներու միջոց մը, անստոյգ են կաթողիկոսներու շարքն ալ, աթոռինկացութիւնն ալ: Հաւաքարանը այդ միջոցին համար, նախ կը յիշէ Գրիգոր մը, որ 1509-է մինչ՝ 1534 պաշտօնավարած կըսուի, եւ իրեն յաջորդ կը նշանակուին Եղիազար եւ Պաղտասար եւ Ղազար, առանց կարենալու չարայարեալ յաջորդութիւննին հաստատել, եւ թերեւս պատահական պարապութիւններ ալ տեղի ունեցած են այդ միջոցին: Այդ պարագաները կը հաւաստեն Աղթամարի շրջանակին մէջ ալ տիրող անկումը, ուր չկային այլեւս յաջորդներ այն քիչ ու շատ ուսումնական անձերու, որոնք այդ յիսնամեայ միջոցին սկիզբները կապրէին ինդպէս, են Յովհաննէս արքեպիսկոպոս գրոց աշակերտ, տէր Գրիգոր Աթաբէգեանց աստուածաբան եւ հռետոր, տէր Մկրտիչ րաբունապետ, եւ տէր Թումա Մինասեանց փիլիսոփայ (ՕՕ. ԲԻԶ. 1196): Այդ անկումին իբր պատճառ կրնանք նկատել, դարուն վրայ տիրող տխուր ազդեցութիւնը, բայց յատկապէս ալ Աղթամարի կողերը ասպարէզ էին Աքքոյունլուներու եւ Գարաքոյունլուներու անդադար պատերազմներուն, եւ վերջին Շահ Իսմայէլ ռազմական ձեռնարկներուն: Անոր Աղթամարի մէջ գտած ապաստանը (1521), կերելի թէ ոչ մի երախտագիտական զգացում չի յուզեց նոր աշխարհակալին սիրտին մէջ: Երուսաղէմի եւ Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքական աթոռներուն մէջ նշանաւոր եղելութիւններ չեն յիշուիր, եւ առաջիկային կը թողունք անոնց մասին խօսիլ:

1527. ՀԱՅ ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Պէտք չէ անյիշատակ թողուլ նշանաւոր դիպուած մը, որ այս միջոցին կը պատկանի, ինչպէս է առաջին անգամ կատարուած հայերէն տպագրութիւնը: Տպագրութեան գիւտը տեղի ունեցաւ Գերմանիոյ Մոգունտիա (Mainz) քաղաքը 1455-ին, Յովհաննէս Գուտընբերգ (Gutenberg) համեստ աշխատաւորի մը ձեռքով, եւ այդ թուականէն 57 տարի ետքը, 1525-ին հայերէն Պարզատումար մը հրատարակուեցաւ, ոչ եւս գրչագիր, այլ առաջին տպագիր գիրք մը, ըլլայ իսկ ոչ շարժական տառերով, այլ միակտուր կաղապարով տպագրուած: Վասն զի հաստատատիպներ եւ պատկերներ ալ տպագրութենէ օտար չեն, թէպէտեւ միակտուր փորագրութեան ենթադրութիւնը հիմնաբար կը հերքուի տպագրեալ Պատգամաւորին բուն օրինակը զննողներէն: Առաջին տպագրուած գիրքին յաջորդեցին Պատարագատետր, Ուրբաթագիրք, Տաղարան եւ Աղթարք (ԼԷՕ.14), որոնց հետ Սաղմոս մըն ալ (Օ6.ԱՄՍ.325): Անոնցմէ ոմանք 1513 թուական կը կրեն, եւ ոմանք առանց յիշատակարանի են (ՏԻՊ.37): Այդ կենսական ձեռնարկը տեղի ունեցաւ հայաբնակ երկրէ հեռու եւ հայազգի գործունէութեան սահմաններէն դուրս, Իտալիոյ Վենետիկ քաղաքը, որ

այն ատեն կրնար համարուիլ բոլոր աշխարհի մէջ ամէնէն յառաջացեալ եւ զարգացեալ քաղաքը, թէ առեւտրական ճարտարութեան եւ թէ ուսումնական լուսաւորութեան տեսակէտէն: Չունինք ստոյգ տեղեկութիւն մը, թէ որչափ եւ որպիսի մասնակցութիւն ունեցան Հայեր այդ կենսական ձեռնարկին մէջ, կամ թէ լոկ իտալական շահագործումի արդիւնք եղաւ Հայերուն համար դիրագնոյ գիրք պատրաստելը: Անծանօթ եւ Մեղապարտ Յակոբի մը անունը միայն կայ 1513-ի տպագրութեանց մէջ, (ԼԷՕ.15), իբր գրող յիշուած, բայց ոչ ով ըլլալը, եւ ոչ ալ տպագրութեան տէրն կամ բարերարն ըլլալը գիտենք: Ժամանակին հոգեւորական իշխանութիւններէն ոչ էջմիածին, ոչ Սիս, եւ ոչ Կոստանդնուպոլիս չեն յիշուիր, որ գոնէ ազգային շարժումի մը հետքը տեսնայինք այդ ձեռնարկին մէջ: Տպագրեալ Տաղարանը կը պարունակէ բաւական թուով Յովհաննէս Թլկուրանցիի երգերը (1525), բայց չենք գիտեր թէ ինչչափ գործակցութիւն ունեցաւ Թլկուրանցին իր կաթողիկոսութեան 24-րդ տարին լոյս ընծայուած գիրքին համար (ԼԷՕ. 22), բայց միշտ բախտաւոր եղած է իր կենդանութեան իսկ իր երգերը տպագրուած տեսնելով: Ամէն առթի մէջ Հայ միտքի զարգացման նպաստաւոր փաստ մըն է արեւելքի ազգերուն մէջէն յառաջընթաց գտնուիլը, ըլլայ իսկ որ օտարազգիներ նախածեռնարկ եղած ըլլան, վասնզի ամէն առթի մէջ Հայ տարրին մէջ պէտք էր սպառուէին Հայ տառերով մամուլին ներքեւէն անցնող գիրքերը: Քաղցր է ինձ յիշել, որ այս տողերը խմբագրած ժամուս, 1912 յունուար 17-30-ձիշդ 400 տարիներ - կը լրանան այդ նշանաւոր նորութենէն, եւ Հայ տպագրութեան չորրորդ դարադարձը բոլոր Հայերուն զգացումները կը յուզէ: Ուրիշ ժամանակակից նորութիւն մըն ալ Նոր Աշխարհի դիւան է, զոր Քրիստափոր Կոլոմբոս (Cristoforo Colombo) Գենուացին գտաւ 1492 հոկտեմբեր 12-ին, բայց Ամերիկոս Վեսպուչի (Amerigo Vespucci) Փլորենտիացին տուաւ անոր իր անունը, շուրջ 1500-ին բերած ուղեւորութեամբը եւ հրատարակած տեղեկագրութեամբը: Այն ժամանակ եւ քանի դարեր ալ ետքը՝ Հայոց համար նշանակութիւն չունեցաւ Ամերիկան, սակայն ներկայ ժամանակիս այն ալ Հայ գաղթականութեան նշանաւոր հանգրուան մը եղաւ:

1528. ՄՈՒՐԱՏ ՎԱՆԵՑԻ

Ժամանակակից դէպքերուն կարգին միշտ ուրոյն տեղ մը սովորութիւն ըրինք տալ հաւատոյ նահատակներուն, որոնք ընդհանուր անկումի ժամանակիս մէջ՝ ուժգին ոգեւորութեան եւ հոգեկեն գօրութեան արտայայտիչներ են եւ ազգային հոգին կը բացատրեն: Մուրատ Վանեցի, որոշ անունը հայերէն Պարգեւ է ըսուած, Վանայ իշխան Սիւլէյմանէ ուրացութեան կը հրաւիրուի, իր հօրը տաճկացած ըլլալուն համար, սակայն իր դիմադրելուն եւ քրիստոնէութիւնը փառաբանելու վրայ՝ սրով կը վիրաւորուի, եւ աքացի ու բռնցի հարուածուելով քաղաքէն դուրս կը քաշկռտուի եւ քարկոծմամբ կը նահատակուի, իսկ մարմինը կը թաղուի Ս. Պօղոս եկեղեցւոյ առջեւը: Նահատակութեան օրը գրուած է 934 մարդաց 13, որ կը պատասխանէ 1485 սեպտեմբեր 26-ին, բայց Յայսմաւորքը հաստատուն տոմարով կը դնէ յունիս 19ին, իսկ ուրիշ օրինակ մը մարտ 30-ին (ՆՈՐ. 321):

1529. ՄԻՐԱՔ ԹԱՒՐԻՉԵՑԻ

Միրաք Թաւրիզեցի Թաւրիզ մայրաքաղաքի հայաբնակութեան աւագը, Եաղուպի արքունիքին մէջ ազդեցութիւն վայելող եւ մեծ հարստութեան տէր, մեծամեծ յարաբերութիւններ կը կատարէր, բազմաթիւ գերիներ գնելով կազատէր, եւ դրամի զօրութեամբ եկեղեցիներու շինութեան եւ քրիստոնէից պաշտպանութեան շնորհներ կը ստանար, այնպէս որ Տաճիկներու մեծամեծները նախանձոտ թշնամութիւն մը ունէին Միրաքի դէմ: Ասոնց մէջէն Մէհտի անունով մէկ մը, որ Եաղուպ թոյլտուութիւն ունէր, որ զամենայն զոր ինչ եւ արասցէ, կամք իւր եղիցի, իր ընկերներով կը խորհրդակցէր շարունակ Միրաքը մէջտեղէն վերցնելու, եւ վերջնական որոշման կը յանգին 1486 մարտ 22-ին: Միւս օր, որ աւագ հինգշաբթի էր, Միրաք ըստ օրինի խոստովանած եւ հաղորդուած էր, երբ ուրբաթի կէսօրին Մէհտի իր փառաւորութեամբ Միրաքի կու գայ, խօսքէ խօսք անցնելով ուրացութիւն կառաջարկէ, Միրաքի մերժելուն կը զայրանայ, եւ իբր թէ Միրաք իրենց օրէնքը հայիոյած ըլլայ, նոյն տեղ կու գարնէ ու կը մեռցնէ, եւ գլուխը կտրելով յաղթանակաւ մինչեւ թագաւորական պալատ կը տանի: Տաճիկ բազմութիւնը կը խուժէ քանդել Հայոց եկեղեցին, զոր Միրաք շինել տուած էր: Հայեր Եաղուպի կը դիմեն որ Միրաքի սպանութեանը վրայ ցաւելով, տաճիկ բազմութիւնը ցրուել կու տայ եւ Մէհտին դատելով կը հրամայէ սհաննել: Միրաքի մարմինը պատուով կը թաղուի, մինչ Մէհտիինը բացին կը նետուի, ինչ որ Տաճիկները կը վշտացնէ, եւ Ղասում կամ Քասըմ մեծ դատաւորը գլուխ կը կանգնի, անոր փառաւոր թաղում տալու: Բայց Եաղուպ այդ ձեռնարկն ալ իրեն անարգանք նկատելով, Քասըմն ալ մեռցնել կու տայ, եւ գլխաւոր գործակիցներն ալ ձաղանքի ենթարկելէ ետքը սպաննել կու տայ: Այդ դէպքէն քիչ ետքն է Եաղուպի ալ դեղակուր սպանութիւնը (1521): Միրաքի սպանութիւնը տեղի ունեցած է 1486 մարտ 24 աւագ ուրբաթի խորհրդաւոր օրուան ցերեկը, եւ թաղումը յաջորդ առտուն՝ աւագ շաբաթ օրը (ՆՈՐ.328):

1530. ԱՍՏՈՒԱԾԱՏՈՒՐ ԿԱՖԱՑԻ

Աստուածատուր կամ Բուղտան Կաֆացի, մի բարի յոյժ զարմանալի երիտասարդ եւ հօրն մին որդին, Կաֆայի այլազգիներու աչքին ղարկած էր, որ կուզէին զայն իրենց կամքին հնազանդեցնել: Ուստի սուտ զրպարտութեամբ դատաւորին մատնեցին, թէ Բուղտան յիշոցք եհան, եւ չարաչար տանջելէ ետքը թող տուին, իբրեւ թէ իրեն մտածելու ատեն թողած ըլլան: Քիչ օր ետքը նորէն առին հօրը տունէն, եւ հարուածներով եւ եղէգներով ու կրակով տանջելէ ետքը, կրկին հօրը տունը բերին, եւ ողորմելի ծեր ծնողքն դառն լացուցին: Երրորդ անգամ իբրեւ թէ Աստուածատուր հաւանած ըլլայ, թլփատման գործողութիւն պատրաստուեցաւ, այլ նահատակին ուժգին բողոքելուն վրայ, մահուան վճիռը առին դատաւորէն եւ խսիրի փաթթելով ի հուր ընկեցին: Նահատակութեան թուականը ըսուած է 1488 ապրիլ (ՆՈՐ. 331), բայց ամսաթիւը չէ յիշուած եւ ոչ ալ տօնական պատշաճը: Մերձաւոր է ժամանակով Սուլթանշահի որդի Թորոս Հռոմկլայեցիի նահատակութիւնը 1494 օգոստոս 1-ին, սակայն պարագաները չեն պատմուած (ԶԱՄ. Գ 515):

1531. ՇՆՈՐՀԱՒՈՐ ԽԱՅԻԿՑԻ

Միւսնոյն 1494 տարին հանդիպեցաւ Շնորհաւոր կնոջ նահատակութիւնը (ԶԱՄ. Բ. 125), որ

Շնորհօր ալ գրուած է (ՅԱՅ. 148): Անուսնացեալ կին մըն էր, արդէն այրիացեալ յերկրէն Մարաց (ՋԱՔ. Բ. 125), եւ կը բնակէր Բաբերդի վերին խայիկ գիւղը (ՆՈՐ. 333), ուր Քուրդ մը ետեւէն ինկած էր զայն իրեն շահիլ եւ պառնկիլ ընդ նմա: Շնորհաւորի դիմադարձութիւնները շարունակեցին, մինչեւ որ անգամ մը քուրդը կնոջ ի գործ իւր գացած միջոցին՝ կուզէ զայն բռնադատել, եւ զծեռս առ օձիսն նորա, քարշէր առ ինքն: որուն վրայ Շնորհաւորի եղբայրը՝ քրոջը պաշտպանութեան հասնելով Քուրդը կը սպաննէ եւ կը փախչի: Շնորհաւոր կը բռնուի, եւ Բաբերդի ամիրային առջեւ կը հանուի, ուր սպանութիւնը իր վրան առնելով, կըսէ թէ Քուրդը չարութիւն կամէր առնել (ՋԱՔ. Բ. 126): Ասոր վրայ ուրացութեան կը հրաւիրուի իբր ազատութեան պայման, եւ յանձն չառնելուն վրայ սրախողխող կտրատեցին Շնորհաւորը եւ նահատակեցին: Մահը տեղի ունեցած է 1494,տի, եւ յիշատակը Յայսմաւորքի մէջ գրուած է հոկտեմբեր 31-ին (ՅԱՅ. 149), որ նոյն տարի կը հանդիպէր Գիւտխաչի ուրբաթին: 1532. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԵՒ ԱԲԵՏԻՔ

Յովհաննէս Ղարխտիկցի աբեղային նահատակութիւնն ալ յիշուած է յիշատակարանի մը մէջ 1500-ին (ՍԻՍ.76), այլ պարագաները պատմուած չեն: Սոյն միջոցին նահատակուած է Աւետիք Ղրիմեցի աբեղան ալ, որ գովուած է իբրեւ փիլիսոփայ, քաղցրածայն, գրագիր եւ պատկերահան (ՆՈՐ.347): Սպանութիւնը կատարած են Թաթար խանի զինուորները, ի վերայ ճանապարհին Ս. Նշանի վանիցն (ՆՈՐ.346), որ է Կաֆայի մօտ՝ Խրիմու Ս. Խաչ վանքը, իսկ մանրամասնութիւնք կը պակսին Յովհաննէս Սեբաստացիի տաղին մէջ: Թուական պիտի ընդունուի 1509 դեկտեմբեր 11, երեքշաբթի օր (ՆՈՐ.349), Ս. Յակոբայ պահոց շաբթուն:

Տ. ՋԱՔԱՐԻԱ Բ. ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏԵՑԻ
1533. ՅԱԶՈՐԴԵԼՈՒՆ ՊԱՐԱԳԱՆԵՐԸ

Ջաքարիայի անունը առաջին անգամ կը յիշէ Ղավրիժեցին 1515-ին, իբր միակ եւ միահեծան հայրապետ, գրելով կաթողիկոս տէր Ջաքարիա- բայց մենք արդէն ըսինք թէ հաւանական է աւելի կանուխէն սկսիլ անոր կաթողիկոսութիւնը (1523): Չենք կարծեր բնաւ որ Ջաքարիա առանց աթոռակից ըլլալու ուղղակի գահակալ կաթողիկոս ընտրուած ըլլայ: Աթոռակցութեան սովորութիւնը օրէնքի ձեւ առած ըլլալու չափ արմատացած էր, եւ եթէ բացառիկ բան մը հանդիպած ըլլար, անշուշտ յիշուած կըլլար: Այլ թէ երբ Ջաքարիա աթոռակցութեան կոչուեցաւ, որոշ յիշատակութիւն չենք գտներ: Անորոշ ակնարկ մը կը գտնենք յիշատակարանի մը մէջ Յիշեցէք գ..ետն Ջաքարիա, որ զհաւատս Հայոց նոր գնեաց ի յանօրէն առաջնորդաց, եւ զեկեղեցիքս ազատեաց Աստուծոյ տեսչութեամբ եւ ձեռօք իւրովք: Թուականն է 1506 (ԹՈՐ. Բ. 253): Մաշուած գիրերը կրնան լրացուիլ թէ վարդապետ եւ թէ հայրապետ բառերով, սակայն վերագրուած գործը, որ է բոլոր Հայոց եկեղեցիները ազատել, ընդարձակ ձեռնարկ մը ըլլալուն, աւելի կը միտինք հայրապետ կարծել յիշեալ Ջաքարիան, քան վարդապետ, մանաւանդ որ նոյն տեղ առանձինն յիշուած է տեղւոյն այսինքն Լիմին առաջնորդը տէր Յովհաննէս: Այդ խօսքը Աղթամարի վերջին Ջաքարիա կաթողիկոսին ալ չի յարմարիր, քանի որ նա 1494-ին վախճանած էր (1526), եւ ահա թէ ինչպէս կը հասնինք տէր Ջաքարիան 1506-էն կաթողիկոս ճանչնալ, գոնէ

իբրեւ աթոռակից: Բուն գահակալութիւնը հաւանական ըսինք 1515-է առաջ դնել, թէպէտ չենք կրնար վկայութեամբ հաստատել: Ըսինք ալ որ փաստ մը չկայ Եղիշէ Բ. եւ Ներսէս աթոռակիցները գահակալութեան բարձրացնելու (1522), եւ եթէ Սարգիս Միւսայլէ ետքը Ջաքարիան կընդունինք իբր բուն գահակալ, պէտք է ենթադրել թէ Սարգիսէ առաջ մեռած էին Եղիշէ եւ Ներսէս աթոռակիցները, եւ անոնց տեղ աթոռակցութեան կոչուած էր Ջաքարիա: Այս է մեր կարծիքը, եւ պէտք դատեցինք մեր կարծիքին հիմերն ալ յստակօրէն առջեւ դնել: Սոյն Ջաքարիան շատեր Գ. կը հեշուեն, թուահամարի անցնելով Ջաքարիա Աղթամարցին, զոր մենք իբր հակաթոռ նկատեցինք եւ թուահամարի անցնելը անպատշաճ դատեցինք (1492), ուստի մեր թուահամարով այդ Ջաքարիային կը պատկանի Ջաքարիա Բ կոչումը: Իսկ Վաղարշապատեցի մակդիրը կու տանք առ ի չգոյէ որոշ տեղեկութեան մը իր ծննդավայրին եւ պաշտօնատեղւոյն վրայ: Գործերուն ընթացքն ալ կը ցուցնէ թէ հայապետութիւնը թէ ոչ ժառանգական, գոնէ սեփական իրաւունք մը դարձած էր Էջմիածնի միաբանութեան խումբին եւ Վաղարշապատի շրջանակին, որոնք իրենց անձնական շահին հետ, գոնէ Ամենայն Հայոց հայրապետական աթոռը անխափան պահելու եւ շարունակելու օգուտը ընծայեցին:

1534. ԵՐՈՒՄԱՂԷՄ ԵՒ ՍԷԼԻՍ

Երբոր Ջաքարիա կաթողիկոսական գահակալութեան բարձրացաւ 1515-ին, կամ թէ այդ թուականէն ալ առաջ, երկիրը ահագին շփոթութեանց մատնուած էր, երկու հզօր վեհապետներու պատերազմներուն երեսէն, որոնք էին Պարսից շահ Իսմայէլը եւ Օսմանեանց սուլտան Սէլիմը: Սէլիմ թէպէտ իր հօր Պայագիտի անդրանիկը չէր, բայց Ենիչերներու պաշտպանութեամբ յաջորդ նշանակուեցաւ, 1512-ին: Պայագիտ Բ. իր որդիներն ու թողմները կուսակալութեանց գլուխ անցուցած էր, որով փառասէր ձգտումներ եւ մրցակից հակառակութիւններ տեղի ունեցան, եւ Սէլիմ հետզհետէ իր փառասիրութիւնը ընդարձակելով, իր հայրը հրաժարելու եւ զինքն յաջորդ հռչակելու ստիպեց, եւ հրաժարելուն երրորդ օրը Պայագիտ մեռաւ եւ ամէնէուն համոզումը եղաւ թէ Սէլիմ զհայր իւր եսպան (ՍԱՄ.175), որ եւ յաջորդաբար եղբայրները ու եղբօրորդիներն ալ սպաննելու տուաւ, իր ապահովութեան համար, եւ Եաղուպ կամ Անողոք մակդիր անունը ստացաւ: Շրջակայ թագաւորներէն Իսմայէլ միայն Սէլիմը չշնորհաւորեց, եւ Սէլիմ 40,000 Շիի Իսլամներ, այսինքն Պարսիկներ կամ Պարսից դաւանակիցներ կոտորել տուաւ, որուն վրայ Իսմայէլ պատերազմ բացաւ, եւ Սէլիմ յարձակումներուն առջեւ երկիրը աւերեց որ պաշար չի գտնայ: Ասով մէկտեղ Չալտրանի պատերազմին մէջ Սէլիմ յաղթական եղաւ 1514-օգոստոս 23-ին, եւ Իսմայէլ վիրաւոր Թաւրիզի մէջ ալ ապահով չըլլալով, աւելի ներքին գաւառներ ապաւինեցաւ: Բայց իսկոյն ետ դարձաւ, երբոր Սէլիմի բանակը Պարսիկ սահմաններէն քաշուեցաւ, Օսմանեան կայսերութեան կցելով Հայաստանի մի մասը, այսինքն Կարնոյ, Կամախու եւ Մշոյ գաւառները, սակայն Էջմիածին եւ արեւելեան գաւառներ միշտ Իսմայէլի մնացին, որ դէպի Վրաստան եւ Կովկաս աւելի ընդարձակեց իր տիրապետութիւնը: Սէլիմ նոր արշաւանքներ կազմեց դէպի հարաւ, 1515-ին Ասորիքի, 1516-ին Միջեզետքի, եւ 1517-ին Եգիպտոսի տիրեց, եւ 1517 ապրիլ 13-

ին, Եգիպտացւոց վերջին սուլտանը Թուման կախադանի վրայ սպանուեցաւ, եւ այդ օրէն Խալիֆայութեան, այսինքն իսլամութեան Մարգարէին յաջորդութեան իրաւունքը Եգիպտացիներէն Օսմանցիներուն անցաւ, եւ Արաբացի տարրը զրկուեցաւ իր դարաւոր իրաւունքէն, որ Թուրք տարրին փոխանցուեցաւ: Այս պարագան աւելի փառաւորեց Օսմանեան կայսրութիւնը, որովհետեւ Սէլիմ Սէքքէի եւ Սէտիմէի եւ բոլոր Արաբիոյ ալ տէրը հռչակուեցաւ, կամ ինչպէս պաշտօնապէս կը կոչուէր սուրբ քաղաքներու ծառայն ու պաշտպանն եղաւ: Եգիպտոսէ դարձին Երուսաղէմ ալ մտաւ յաղթանակով, եւ տեղւոյն քրիստոնէաներուն հպատակութիւնը ընդունեցաւ: Հայոց պատրիարքն էր Սարգիս, որ Յովհաննէս Թաւիլի (1506) երրորդ յաջորդն էր Մարտիրոսէ եւ Պետրոսէ ետքը, եւ 1507-ին աթոռ բարձրացած էր (ԲԱՌ.51): Սարգիս փութաց նոր աշխարհակալին վաւերացնել տալ Հայոց ազգին սեփականութիւնները, եւ ներկայելով Էօմէրի եւ Սալահէտտինի եւ Եգիպտոսի սուլտաններուն հրովարտակները՝ անոնց հաստատութիւնն ուզեց, եւ Սէլիմ նոր մը տուաւ, որուն մէջ յականէ անուանէ յիշած էր զվանօրայս եւ զբաժինս տնօրինական սուրբ տեղեաց եւ զիրաւունս պատրիարքին: Սէլիմ հրովարտակը առաջինն ու հիմն է Օսմանեան վեհապետներէն Հայերուն տրուած վաւերագիրներուն (ԱՍՏ.Ա.248): Հայերը այդ առթիւ ոչ միայն իրենց ստացութիւնները ապահովեցին, այլեւ պաշտպանեցին Լատիններուն սեփականութիւնները, երբ Սէլիմ լսելով Լատինաց անթիւ ոսկիս եւ գանձս բազումս ունենալը, եւ ուզելով տիրանալ, անոնց եկեղեցականները բանտարկել հրամայեց, ուր եւ մնացին 29 ամիս, հազիւ ոգեպահիկ սնունդ ստանալով, ու բազումք մեռան ի քաղցու եւ ի դառն տանջանաց (ԱՍՏ.Ա.249):

1535. ԶԱՔԱՐԻԱՅԻ ՄԱՀԸ

Սէլիմի եւ Իսմայէլի Հայաստանի հողին վրայ մղած պատերազմները աղետալի եղան Հայ տարրին համար, զլխաւորապէս Իսմայէլի հրամայած աւերածներով (1534), եւ այս նեղութիւնները անշուշտ Էջմիածնի եւ Զաքարիայի վրայ ալ ծանրացան: Որչափ եւ Ղաւրիժեցին յայտնի նշանակած ջրլլայ, հնար չէ ենթադրել որ Զաքարիա առանց աթոռակիցի մնացած ըլլայ, եւ որովհետեւ ինքն Սարգիսի աթոռակիցներուն վերջինն էր, ուստի մինակ չմնալու համար, անշուշտ իր կաթողիկոսութեան սկիզբը եւ ըստ սովորական ըմբռնման 1515-ին, իրեն աթոռակից մը առաւ, որ եղաւ նորէն Սարգիս մը, Սարգիս Դ. թուահամարի կարգով: Այդ Սարգիսի համար Ռոշքեան կը գրէ թէ 1496-էն Վրաստան կը գտնուէր, որ ըսել է թէ Սարգիս Գ-ի օրէն Վրաստանի առաջնորդ էր, այլ կերեւի թէ թուատառի սխալ մը սպորդած է, ուր կը գրէ թէ մինչեւ 1524 Վրաստան մնաց (ԱՐՌ. 230), վասնզի չենք կրնար ենթադրել որ աթոռակից նշանակուելէն ետքն ալ, եւ գահակալութեան բարձրացած ատենն ալ կարող եղած ըլլայ Էջմիածինէ դուրս ապրիլ: Ռոշքեանի տուած տեղեկութիւնը կը ծառայէ մեզի Վրաստանի մակդիր անունով որոշել այս Սարգիսը իր համանուններէն: Զաքարիայի գործունէութենէն բնաւ պատմելու յիշատակութիւն մը չենք գտներ, իսկ մահը կը ստիպուինք դնել 1520-ին, սա միակ պատճառով որ այդ թուականին աթոռակից Սարգիսը իբր բուն կաթողիկոս կը յիշատակուի Ղավրիժեցիէն, եւ Զաքարիա այլեւս չի յիշուիր

(ԴԱՎ. 337): Նոյն մեկնութեամբ վարուած է նաեւ Երեւանցիին 1520-ին դնելով Սարգիսի կաթողիկոսութիւնը (ԶԱՄ. 20), եւ այսպէս կը շարունակեն յետագաներն ալ որչափ եւ Դավրիժեցին ըսած ըլլայ, թէ սկզբնաւորութեան տարիները չեն իրեն նշանակած թուականները (ԴԱՎ. 334):

1536. ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԿՈՂԲԱՑԻ

Երկու նոր վկաներու յիշատակներ ալ այդ միջոցին կ'իյնան: Խաչատուր Կողբացի, ամուսնաւոր աշխարհական մը, բնակութեամբ եւ գործով Ամիթ կամ Տիարալէքի հաստատուած էր: Չենք գիտեր ինչ դրոճամբ երկու զինուորներ օր մը Խաչատուրի համար կը վկայեն թէ տաճկցած էր, մինչ Խաչատուր կը բողոքէր, Բազմութիւնը կը խռնուի, ուրացութեան բռնադատութիւններ կը շարունակին, սպառնալիքներ կըլլան, քարեր կը կուտուին, բոցեր կը վառուին, բայց Խաչատուրի անյողդողդ մնալուն վրայ, կրակով տանջուելէ ետքը կը գլխաւորուի (ՆՈՐ. 351), 1517 ապրիլ 7-ին, յաւուր Աւետեաց սուրբ Աստուածածնին (ՆՈՐ. 352), որ կ'իյնար աւագ երեքշաբթի օրը, զոր չենք իմանար ինչու հրատարակիչները ապրիլ 5 կիրակիի ուզած են վերածել (ՆՈՐ. 352):

1537. ԱՍՏՈՒԾԱՏՈՒՐ ԽԹԱՅԵՑԻ

Աստուածատուր Խթայեցի, բինկ Մողոլ, Խթայ կամ Ղատայի երկրէն, որ է այժմեան Պուխարա գաւառը (ՍԻՍ. 531): Մխիթար Բաղէշցի վաճառականը գնած էր զայն, տղայութեանը ատեն, երբոր այն երկիրները կը շրջէր, եւ իբրեւ գաւակ խնամած էր Բաղէշի մէջ, ուր տղան քրիստոնէութիւնը ընդունած եւ մկրտուած էր: Աստուածատուրի ծագումը մէջտեղ ելաւ երբ 18 տարեկան եղած էր, եւ լսուեցաւ թէ որդի է Թուրքի (ՆՈՐ.355), եւ այդ ամբաստանութեամբ ամիրային ատեանը կանչուեցաւ: Ոչ ողորքանք եւ ոչ սպառնալիք չկրցան խախտել Աստուածատուրի հաւատքը, եւ թէպէտ սովով եւ ծարաւով յոլով տանջեցին, երկար գանակոծեցին, ձմեռ ատեն սառուցեալ գետը նետեցին, թկնամէջը հուր վառեցին, ձեռքն ու ոտքը կրակի բռնեցին, սուրով մարմինը ծակոտեցին, եւ ամիսս ութ անխնայ չարչարեցին, սակայն չկրնալով զայն ուրացութեան հպատակեցնել, քարկոծմամբ նահատակեցին 1519-ին (ՆՈՐ.357): Աղթամարցի Գրիգորիս կաթողիկոս, որ յատուկ տաղ մը գրած է, նահատակութեան օրը նշանակած չէ (ՆՈՐ.358):

Տ. ՍԱՐԳԻՍ Դ. ՎՐԱՍՏԱՆՑԻ

1538. ՅԱԶՈՐԴԵԼՈՒՆ ՊԱՐԱԳԱՆԵՐԸ

Ջաքարիայի յաջորդածը եղած է Սարգիս, զոր Դավրիժեցին կը նշանակէ 1520-ին տէր Սարգիս եւ 1523-ին նոյն տէր Սարգիս կոչմամբ, իսկ յաջորդ կաթողիկոսի անունը կը յերկարածգէ մինչեւ 1536 (ԴԱՎ.337): Ասկէ քաղելով ընդունուած է սոյն Սարգիսի կաթողիկոսութիւնը դնել 1520-էն 1536, ըստ որուն կը դնէ Երեւանեցին ալ (ԶԱՄ.20). եւ պէտք է նոյն կերպով պահել, քանի որ ոչ մտ տարբեր յիշատակութիւն չստիպեր զայն փոփոխել: Համանուն Սարգիսներու իրարու քիչ հեռաւորութեամբ յաջորդելը, առիթ եղած է ոմանց անոնց նոյնացնելու, ինչպէս Բ. եւ Գ.

Սարգիսներու վրայ յիշեցինք (1507), եւ այս տեղ ալ Գ. եւ Դ. Սարգիսներու վրայ նոյնութեան կասկած մը կը յարուցանէ Ալիշան (ԱՐՐ.230), սակայն հիմնական չերեւիր իր կարծիքը: Դավրիժեցին ճշդարան է նոյն բառը աւելցնելու, երբ միեւնոյն անձին անունը կը կրկնէ, եւ այդ յաւելուածը չունի Ջաքարիայէ առաջ եւ ետքը եղող Սարգիսներու վրայ, եւ մենք պիտի չուզենք բաժնուիլ Դավրիժեցիին տեղեկութիւններէն: Միւս կողմէն Սարգիս Գ.-ը 1476-էն աթոռակից կաթողիկոս եղած գիտենք, եւ ներկայ Սարգիս Դ.- մինչեւ 1536 շարունակած, եւ եթէ նոյն ըլլալին 60 տարի շարունակ կաթողիկոսութիւն վարած անձ մը պիտի ունենայինք, որ հաւանական չէ, ենթադրելի չէ, եւ ըսուած ալ չէ, ինչ որ հնար չըսուէր, եթէ իրօք այսպիսի տարօրինակ պարագայ մը ճշմարտուած ըլլար: Աւելցնենք եւս որ անմեկնելի կը մնայ, ծերացեալ կաթողիկոսի մը 35 տարի առանձնացած Վրաստանի մէջ ապրելէ ետքը, նորէն աթոռ դառնալով 16 տարի եւս պաշտօն վարելը, ինչ որ եղած պիտի ըլլար եթէ Գ. եւ Դ. Սարգիսներու նոյնացնելու դրութիւնը ընդունուէր: Հետեւաբար պէտք է առանց պատմութիւնը բռնաբարելու Բ. եւ Գ. եւ Դ. Սարգիսները իրարմէ գատել, զորս Աջատար եւ Միւսայլ եւ Վրաստանցի մակդիրներով որոշեցինք: Դավրիժեցիէն նշանակուած չենք գտներ վերջին Սարգիսի հետ աթոռակից եղող մը անունը, եւ թէպէտ այս միջոցին էջմիածին առանց աթոռակից չէր մնար, սակայն անհաւանական չենք կարծեր ըսել, որ Սարգիս Վրաստանցին, էջմիածնի միաբանութենէ հեռի ապրած անձ մը ըլլալով, պահ մը ուզած ըլլայ միայնակ պաշտօնավարել: Սարգիսի գործունէութենէն ալ յառաջ բերելիք կէտ մը չունինք, դուրսէն աղէտք եւ արկածք, ներսէն տկարութիւն եւ շփոթութիւն, չէին ներեր որ էջմիածնի գահակալները, ուզելով ալ, կարենային ձեռներէց եւ արդիւնաւոր գործունէութիւն մը ունենալ եւ բոլոր արժանիքնին պէտք է ամփոփենք աթոռի գոյութիւնը պահպանելու եւ վերահաս վտանգները հեռացնելու ջանքերուն մէջ:

1539. Կ. ՊՈԼԻՍ ԵՒ ՍԻՍ

Կոստանդնուպոլսոյ մէջ սուլտան Սէլիմ մեռած էր 1520 սեպտեմբեր 22-ին եւ իրեն յաջորդած սուլտան Սիւլէյման Ա. Քանունի, այսինքն է Օրէնսդիր, Օսմանեան գահուն ամէնէն բարձր եւ հոյակապ վեհապետը: Իր գահակալութիւնը սկսաւ գթութեան եւ արդարութեան գործերով, եւ ուղղելով հօրը բռնակալ անգթութիւնները, 1521 յունուար 27-ին զսպեց Ասորիքի ապստամբութիւնը, օգոստոս 29-ին Պելկրատը առաւ Հունգարացիներէն, եւ 1522 դեկտեմբեր 25ին Հռոդոսը՝ ասպետներուն ձեռքէն, երբ Լատիններ անփոյթ էին Արեւելքին օգնել: Փրանկիսկոս Ա. Գաղղիոյ թագաւորը եւ Կարոլոս Ե. Գերմանիոյ կայսրը իրենց ներքին գժտութիւններով կը զբաղէին, եւ Լեւոն Ժ. պապ նորադանդութեան դէմ կը պայքարէր: Այդ միջոցներուն, 1523-ին, կը մեռնէր Պարսից շահ Իսմայէլը, եւ իրեն կը յաջորդէր Թահմասպ կամ Թահմազ շահ, որուն մասին գովութեամբ կը խօսին մեր պատմիչները (ՋԱՔ.Ա.10): Մեր նպատակը չէ Սիւլէյմանի քաջութեանց շարքը պատմել, որ մինչեւ Վիէննա հասաւ իր բանակներով, թէպէտ 1529 հոկտեմբեր 14-ին, ձմեռն ալ վրայ հասնելուն պարտաւորուեցաւ պաշարումը վերցնել եւ ետ դառնալ: Մեր պատմութեան կարգին համար յիշենք միայն, 1526-ին վերջերը, Կիլիկիոյ Իշիլի գաւառին

գրաւուիլը, եւ 1527-ին Գարամանցիներու ապստամբութեան Օսմանցիներէն ընկճուիլը, բայց Սիս Տարսոն, Ատանա եւ ուրիշ Կիլիկիոյ քաղաքներ մեծամեծ վնասներ կրեցին, եւ Կիլիկիոյ Հայութիւնը մասնակից եղաւ պատերազմի աղէտներուն, որոնք վայրագօրէն մղուեցան երկու կողմերէն: Թլկուրանցի Յովհաննէս Բ. կաթողիկոսը 1525-ին մեռած ըլլալով (1525), իր յաջորդ Յովհաննէս Գ. Քիլիսցիին օրերուն կիյնան այդ պատերազմական աղէտները: Իսկ Կոստանդնուպոլսոյ մէջ, Նիկողայոսի (1509) պատրիարքութիւն վերջացաւ 1489-ին, հարկաւ իր մահուամբ, վասնզի այն ատեն տակաւին չէր ճշմարտուեր առաջիկային սովորական դարձած փոփոխականութիւնը: Իրեն յաջորդեցին Կարապետ 1489-է 1509, եւ Մարտիրոս մինչեւ 1526, որոնց գործերը անծանօթ մնացած են յիշատակներու պակասութեամբ: Մարտիրոսի օրերուն կիյնայ Կոստանդնուպոլսոյ հայաբնակութեան մէջ Թաւրիզեցի՝ կամ ընդհանրապէս Պարսկաստանցի տարր մըն ալ աւելնալը, զորս Սէլիմ փոխադրեց 1514-ին Շահ Իսմայէլի վրայ տարած յաղթութենէ ետեւ (1534), եւ որոնց մէջ շատ էին արիեստաւոր եւ արիեստագէտ Հայագգիներ (ԶԱՄ. Գ. 511): Մարտիրոսէ ետքը 1526-ին Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքութեան անցաւ Գրիգոր Վաղարշապատցի, Զաքարիա Բ. կաթողիկոսի եղբօրորդին: Գրիգորի ծագումը կը հաստատէ կանուխէն դիտել տրուած կէտը թէ Կոստանդնուպոլսոյ աթոռը, որչափ ալ առաջները Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան հետ յարաբերութեան մէջ կը գտնուէր, սակայն հետզհետէ թէ արեւելցի հայաբնակութեան շատնալովը, եւ թէ Էջմիածնի վիճակներէն լաւ մաս մը Օսմանեան կայսերութեան կրցուելովը, Էջմիածնի աթոռին հետ յարաբերութիւններ ընդարձակուեցան, եւ հետզհետէ անոր իրաւասութեան հետ կապուեցաւ Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքութիւնը (1509): Այդ տեսակէտէն շատ նշանակալից է Վաղարշապատցի եւ կաթողիկոսի եղբօրորդի եւ Էջմիածնի միաբան եպիսկոպոսի մը պատրիարքութեան ընտրուիլը:

1540. ՍԱՐԳԻՍԻ ՄԱՀՈՂ

Պատերազմի աղէտները Հայաստանի մէջ նորոգուեցան Սարգիսի վերջին տարիներուն: Սուլտան Սիւլէյման փութաց արեւմուտքի կողմէն պատերազմները վերջացնել, որ Պարսիկներուն հետ նորոգէ, վասնզի մինչեւ Զիւլֆիքար խան՝ Պաղտատի պարսիկ կուսակալը՝ կը խոստանար Օսմանեանց յանձնել քաղաքը, Շէրիֆ պէյ՝ Բաղէշի Օսմանեան կուսակալը՝ իր քաղաքը Պարսիկներուն կը յանձնէր: Իպրահիմ փաշա, Սիւլէյմանի սիրելի եւ կարող մեծ եպարքոսը 1572-ին ճամբայ ելաւ հզօր բանակով, Հալէպ ձմերեց, գարնան հետզհետէ գրաւեց Ախլաթ, Արճէշ, Ալճավագ, Վան եւ Ուրմիա, իսկ 1533 յուլիս 13-ին Թաւրիզ մտաւ Սուլտան Սիւլէյման, որ 1533 յունիս 13-ին Կոստանդնուպոլիսէ մեկնած էր, Նիկիա, Կուտինա, Ազէհիր, Գոնիա, Էրզրում, եւ Արճէշ հանդիպելով, Թաւրիզ մտաւ սեպտեմբեր 20-ին, ուսկից Պաղտատի վրայ քալեց, եւ գրաւեց դեկտեմբեր 31-ին: Բաւական երկար մնաց այն տեղ աշխարհակալութիւնը ընդարձակելու եւ կառավարութիւնը կարգադրելու համար, եւ հազիւ 1534 օգոստոս 2-ին մեկնեցաւ դէպի Թաւրիզ, եւ 1535 յունուարին մայրաքաղաք դարձաւ: Այդ պատերազմներուն հետեւանօք նոր գաւառներ եւ Հայութենէ նոր մաս մը Օսմանեանց անցան, այլ Էջմիածին միշտ Պարսիկներուն ձեռքը մնաց:

Յիշենք անցողակի որ 1535 փետրուարին հաստատուեցաւ սուլտան Սիւլէյմանի եւ Գաղղիոյ թագաւոր Փրանկիսկոսի միջեւ պայմանադրութեանց դաշնագիր մը, որով շատ մը արտօնութիւններ եւ ազատութիւններ կը տրուէին Գաղղիացիներուն եւ Օսմանեան հողի վրայ, եւ անոր ծառայած է իբր հիմն եւ նախատիպ այն արտօնեալ եւ ապահարկ կացութեան (Capitulation), զոր Եւրոպացիներ կը վայելեն Օսմանեան կայսրութեան մէջ: Սարգիս կաթողիկոսի մահն ալ այդ միջոցին պիտի հաստատենք 1536-ին, հիմնուելով Դավրիժեցիէն անոր յաջորդին տրուած թուականին (ԴԱՎ.337), քանի որ ուրիշ աղբիւր չենք գտներ աւելի ճիշդ ժամանակագրութիւն մը կազմելու, եւ ոչ ալ յատուկ տեղեկութիւն մը մահուան պարագաներուն վրայ: Ինչպէս կը տեսնուի, այդ միջոցին կաթողիկոսներուն անուններէն զատ բան մը չենք կրնար յառաջ բերել, եւ իրենց մասին հաւանական ժամանակագրութիւն միայն կրնանք կազմել, ինչ որ ինքն ըստ ինքեան բաւական է աթոռին անկեալ վիճակը ցուցնել:

1541. ԲԱՐՈՒՆԱԿ ԱՄԴԵՅԻ

Պատմական յիշատակներու կարգին կը գոհանանք քաղել քանի մը նոր վկաներու յիշատակութիւնները, որչափ որ կը գտնենք կցկտուր յիշատակարաններու մէջ: Բարունակ Ամդեցի, սովորաբար Պուտախ կոչուած արեւորդի հօր եւ քահանայի դուստր մօր զաւակ մը, եւ Տիարպէքի բնակող, ախորժ կը զգար Հայոց եկեղեցին յաճախել, եւ Մկրտիչ աբեղայէ մը եւ քահանաներէն ընթերցմունքներուն կը տեղեկանար, եւ աւելի կը հետաքրքրուէր Յայսմաւուրքի վկայաբանութիւններով, եւ հաւատք քարոզելու եւ հաւատոյ համար նահատակուելու եռանդով կը բորբոքէր: Թուրք եւ արաբ եւ պարսիկ լեզուներու հմուտ, այլազգիներու հետ կը տեսակցէր եւ քրիստոնէութիւնը կը բացատրէր, եւ իր ձեռքով աւելի քան զիննսուն այր հաւատացին ի Քրիստոս (ՆՈՐ.362): Թէպէտ տունի եւ խանութի տէր էր Բարունակ, բայց ինքզինքը աւելի քարոյութեանց էր տուած, եւ երեք տարիէ հետէ այդ կեանքը կը վարէր, երբ ոմանք զինքը նենգութեամբ շէյխի մը մօտ կը տանին եւ զրոյց կը հանեն թէ տաճկացաւ: Պուտախի հերքելուն վրայ նախ դատաւորին եւ յետոյ կուսակալին ամօքեւ կը հանեն, երեք օր բանտարկութենէ ետքը, կիրակի օր նորէն ատեան կը բերեն, եւ երկար հարցուփորձէ, եւ հարուածներով եւ հրով փորձելէ ետքը, վիրալից կը բանտարկեն: Միւս օր կրկին դատաստանով եւ սպառնալիքով կը ստիպեն, եւ անդրդուելի մնալուն վրայ, ոտուրններէն ու ձեռուրններէն ձողի մը կը բելեռեն, եւ վիզէն շուն մը կը կախեն, եւ չորս կողմը փայտ ու խռիւ դիզելով, եօթը ժամ շարունակ կայրեն, մինչեւ որ մարմինը մոխիր կը դառնայ (ՆՈՐ. 368): Պուտախի կար Բարունակի նահատակութիւնը գրուած է 1524 յունիս 13-ին (ՉԱՄ. Գ. 516), որ երկուշաբթի օր մըն է, եւ կը յամարի ամառին ատեանին կիրակի օր տեղի ունենալուն (ՆՈՐ. 363):

1542. ՈՒՐԻՇ ՎԿԱՆԵՐ

Լոկ անուններով միայն ծանոթ են ուրիշ քանի մը նահատակներ ալ: Կարապետ Մելիտինեցի Մալաթիոյ եկեղեցւոյն լուսարարը, հրով նահատակուաթ է 1524-ին իսկ օրը չէ յիշատակուած (ՉԱՄ. Գ. 516): Թորոս Եդեսացի 1528-ին (ՉԱՄ. Գ. 516), Հայրապետ Տեւու վանքին աբեղայ

1533-ին (ՍԱՄ. 176), Թադէոս Սեբաստացի երէց 1534-ին (ՉԱՄ. Գ. 516), եւ Շանքունակ գիւղի քահանան ալ 1535-ին, որուն անունը չէ յիշուած (ՍԱՄ. 176): Ասոնց ամէնուն ալ նահատակութիւնները կրակով կատարուած են: Քիչ մը աւելի տեղեկութիւններ տրուած են Կոկճայ (ՆՈՐ. 373) կամ Կէօկճեան (ՉԱՄ. Գ. 516) կամ Օգճա Սեբաստացիին վրայ (ՍԱՄ. 176): Տաճիկ զինուորներ յանկարծակի տունէն հանելով, ատեան կը տանին թէ մեզի քուֆր ասաց (ՆՈՐ. 373), եւ իսկոյն ուրացութեան կը հրաւիրեն եւ տանջանքներու կը ձեռնարկեն: Չեռուըներն ու ոտուըները կապելով գետին կը պառկեցնեն, լեզուն կը կտրեն, կը ծեծն ու կը խոցոտեն, եւ վերջէն հրապարակ տանելով գլխիվայր ցցահար կը կանգնեցնեն եւ քարկոծմամբ կը սպաննեն (ՆՈՐ. 375): Միայն տարեթիւը յիշուած է 1536, ինչ եւ կոչուած է ազնուական եւ խօճա (ՍԱՄ. 176), բայց տաղին մէջ միշտ իբր մանուկ եւ քաջ մանու ներկայացած է, (ՆՈՐ. 375), որով ազնուագգի երիտասարդ մը եղած ըլլալը կը ստուգուի:

1543. ԳԵՐՄԱՆԻԱ ԲՈՂՈՔԱԿԱՆ

Վերեւ անցողակի ակնարկեցինք թէ Լեւոն Ժ. Հռոմայ պապը զբաղած էր նորադանդութեան խնդիրներով (1539), որ ընդարձակ տարածում սկսած էին ունենալ, եւ ի դէպ կը դատենք քանի մը խոսք աւելցնել Բողոքականութեան վրայ, որ եթէ ոչ այն ատեն, վերջին ատեններ Հայերուն մէջ ալ մուտ գործեց: Յիշած ենք թէ դարուկէս առաջ Եւրոպիոյ մէջ ազատամիտ վարդապետութիւն մը կը քարոզուէր Վիքլէֆի եւ Հուսի ձեռքով (1434): Ըսողներ կան թէ անոնց վարդապետութիւնը իր արմատն ունէր Պուզիկեանց աղանդին մէջ, որուն հայկական ծագում ալ կը տրուի (671), եւ որուն հետեւողներ Ասիոյ մէջ ընկճուելէ ետքը Եւրոպա անցան եւ ծագում տուին Բուլղարիոյ Բոգոմիրներուն, Լոնգսբարդեան աղանդաւորներուն եւ Գաղղիոյ Ալբիգեաններուն, որոնց դէմ զինուեցան Դոմինիկեան միաբանութիւնը եւ Հռոմի հաւաքնութիւնը (1179): Ըստ այսմ վարդապետական խնդիրներ, շարունակեալ գոյութիւն ունեցած էին, երբ յանկարծական ասպարէզ գտան Մարտինոս Լուտերի ձեռքով: Երկու գլխաւոր առիթներ շարժումին պատճառ եղան: Յուլիոս Բ. ռազմագէտ եւ քաղաքագէտ անձ մը, 1503-ին պապ ընտրուելով ձեռնարկած էր Գաղղիացիները եւ Գերմանացիները Իտալիայէ հեռացնել, եւ իր յաջորդը Լեւոն Ժ. 1516 դեկտեմբեր 19-ին Գաղղիոյ հետ համաձայնութիւն կնքելով, Բիտրուրգիոյ կանոնները ջնջած էր (1432), որով Գերմանիոյ հետ միայն յարաբերութիւններ լարուած կը մնային: Լեւոն Ժ. որ Գեղարուեստից պաշտպան ճանչցուած է, Ս. Պետրոսի Վատիկանեան տաճարին շինութեան միջոցներ հայթայթելու համար, մեզաց եւ ապաշխարանաց լիակատար ներողութեան փոխանակութեամբ նպաստահաւաք ձեռնարկ մը բացած էր, 1517 սեպտեմբեր 13-ին կոնդակով անոր շահագործումը Դոմինիկեան կրօնաւորներուն յանձնելով, մինչեւ անկէ առաջ այդպիսի գործեր Օգոստինեան կրօնաւորներուն իրաւունքն էր եղած: Մարտինոս Լուտեր Օգոստինեան միաբանութեան կրօնաւոր քահանայ եւ Աստուածաբանութեան ուսուցիչ, իր միաբանութեան իրաւունքը պաշտպանելու ձեռնարկեց, եւ խնդիրը յառաջացնելով, նոյնիսկ դրամով մեղաց ներողութիւն տանելուսկզբունքին դէմ ելաւ, եւ պապական իշխանութեան հիմերը քննութեան

ենթարկելով անոր զեղծումները սկսաւ յանդիմանել: Լուտերի նախանձութիւնը մեծ ընդունելութիւն եւ պաշտպանութիւն գտաւ Օգոստինեաններէ եւ եկեղեցականներէ իբր սեփական խնդիր, եւ Գերմանացի իշխաններէ եւ ժողովուրդէ իբր պապերուն հակազերմանական ուղղութեան ընդդիմութիւն, Մրցումը հետզհետէ աճեցաւ եւ տարածուեցաւ, եւ երբ Լեւոն Ժ. 1520 յուլիս 15-ին Լուտերի 41 նախադասութիւնները, եւ 1521 յունուարին նոյնինքն Լուտերն ալ նգովեց, բողոքականութիւնը հռոմէականութենէ զատուելով ինքնուրոյն կացութեան իրաւունք ստացաւ, եւ որ միայն Գերմանիա այլ ուրիշ երկրներ ալ արծագանգ տուաւ:

1544. ԲՈՂՈՔԱԿԱՆ ԵՐԿԻՐՆԵՐ

Գերմանիա Հելուետիոյ մէջ գլուխ կանգնեցաւ Ուլրիկոս Զուինկլ , Ձիւրիխի աւագերէցը որ 1522-ին ձայն բարձրացուց դրամի փոքարէն շնորհուած ներողութեանց դէմ, եւ շուտով իրեն յարեցին Հելուետիոյ ինքնուրոյն գաւառները: Գաղղիախոս Հելուետիոյ եկեղեցականներէն Յովհաննէս Կալվին բողոքական սկզբունքները ընդգրկեց, զորս առաջին անգամ յայտնեց Փարիզի մէջ 1532-ին, եւ անկէ Հելուետիա գալով եւ զանազան քաղաքներ շրջելով իրեն կեդրոնը հաստատեց ժընէվի մէջ 1536-ին եւ բողոքականութեան աւելի գիտական եւ աւելի կարգադրեալ ձեւ տալու արժանիքն ունեցաւ: Դանիոյ մէջ Յովհաննէս Թաուզըն մեծ յաջողութիւն ունեցաւ, Քրիստիանոս Բ. եւ Գ. թագաւորներուն պաշտպանութեամբ, մինչեւ որ 1536-ին ընդհանուր գումարմամբ բողոքականութիւնը ազգային կրօնք հռչակուեցաւ: Նորվեգիա եւ Իսլանտա՝ որ Դանիոյ իշխանութեան ներքեւ էին, եւ Շուետիա որ Դանիոյ գերիշխանութիւնը կը ճանչնար, միեւնոյն հոսանքին հետեւեցան Ալաուս եւ Լաւրենոս Բէթէրսըն (Petersen) եղբարց քարոզութեամբ Անգղիոյ մէջ Հենրիկոս Ը. թագաւոր, 1521ին Լուտերի դէմ հրատարակութիւն ալ ըրած էր, բայց երբ Կատարինէ Արագոնացիին հետ ամուսնութիւնը լուծելու եւ Աննա Պօլէյնի (Boleyn) հետ ամուսնանալու խնդիրը ծագեցաւ, եւ Կղեմէս Է. պապ՝ 1527-ին նպաստաւոր կարծիք տուած ըլլալով հանդերձ 1529-ին մերժեց, Հենրիկոս՝ Թովմաս Քրօմուելլի (Cromwell) խորհրդով 1531-ին Հռոմէ բաժնուելու որոշումը յայտնեց, եւ անգղիական եկեղեցւոյ ինքնիշխան տէր հռչակուեցաւ, եւ 1534-ին կազմակերպութիւնը լրացուց, թէպէտ ոչ ըստ ամենայնի Լուտերի ու Կալվինի ու Զուինկլի սկզբունքներով, բայց արդեամբ Անգղիան ալ Հռոմէ բաժնուեցաւ, եւ միայն յիշեալ երկիրներու մէջ՝ Հռոմի հետ կապուած: Մեր նպատակը չէր բողոքականութեան վրայ կատարեալ տեղեկութիւն տալ անոր համար ոչ անոր վարդապետական սկզբունքները բացատրեցինք, ոչ իրեն մէջ ունեցած խնդիրները պատմեցինք, եւ ոչ ալ ներքին կազմակերպութեան զանազան կէտերը յառաջ բերինք: Այլ բաւական սեպեցինք միայն սկզբնաւորութեան պարագաները եւ քանի մը ժամանակագրական թուականները յիշել, իբրեւ նշանաւոր եղելութիւն մը, որուն մասին իր կարգին պիտի ստիպուինք խօսիլ, Հայոց հետ ալ ունեցած շփումները եւ ներգործած ազդեցութիւնները պատմած ատեննիս:

S. ԳՐԻԳՈՐ ԺԱ. ԲԻԶԱՆՂԱՑԻ

1545. ՆԱԽԸՆԹԱՑՆ ՈՒ ԱԹՈՂԱԿԻՑԸ

Դավրիժեցին 1536 թուականին ներքեւ կը գրէ. կաթողիկոս տէր Գրիգոր (ԴԱՎ.337), առանց յայտնելու ով եւ ուստի ըլլալը, եւ ոչ ալ նախապէս աթոռակից եղած ըլլալը, եւ մենք ալ անհաւանական չդատեցինք Սարգիս Վրաստանցիին առանց աթոռակից ըլլալը (1538): Ուր որ որոշ տեղեկութիւններ կը պակսին եւ մանր ակնարկներէ պատմութեան շարքը կապակցել կը պարտաւորուինք, ներեալ կըլլայ անշուշտ երբեմն մերձեցումներ ընելով դատարկներ լրացնել: Այդ համարձակութեամբ դիտած ենք թէ Էջմիածինի մէջ Գրիգոր կաթողիկոս մը կերելի, երբ Կոստանդնուպոլսոյ մէջ Գրիգոր պատրիարք մը կը դադրի: Աւելցնենք որ Գրիգոր պատրիարքը Էջմիածինեցի մըն է, եւ նոյն իսկ նախկին կաթողիկոսի մը եղբօրորդի (1539), որ կերպով մը իրաւունք կու տայ առջեւ անցնելու եւ կաթողիկոսական աթոռին յաջորդութեան ձգտելու, այնպիսի ժամանակ մը որ կանոնական ընտրութիւնները պատահական եւ անձնական նախաձեռնութիւններով փոխանակուած էին: Այդ տեսութիւններն են ահա, որ մեզի համարձակութիւն կու տան նոյն ինքն Ջաքարիայի եղբօրորդի եւ Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարք Գրիգորը տեսնել՝ Էջմիածնի գահակալ Գրիգորին մէջ, եւ այս դիտողութեամբ տուած ենք անոր Բիւզանդացի մակդիր անունը: Ինչպէս ըսինք վկայեալ պատմութիւն մը չէ մեր տեսութիւնը, բայց պարագաներու մերձեցուցմամբ քաղուած եզրակացութիւն մըն է, որ իր ոյժ եւ արժէքն ունի, ուր ստոյգ տեղեկութիւններ չեն գտնուիր: Գրիգորի կաթողիկոսութիւնը կը յիշատակուի 1540 թուականին ներքեւ ալ Մշոյ Ս. Առաքելոց վանքը (ԹՈՐ. Բ. 422) եւ Ջերմուկ քաղաքը (ԹՈՐ. Բ. 456) գրուած յիշատակարաններուն մէջ: Աւելի ետքն ալ 1541-ին դարձեալ կը յիշէ զայն Դավրիժեցին երբ Գրիգորի մօտ աթոռակից մը աւելնալը կը պատմէ (ԴԱՎ.337), եւ այս յիշատակութիւնն է անշուշտ, որուն կակնարկէ Ալիշան, որ Գրիգորը Գրիգորիս ալ կը կոչէ (ԱՐՐ.230), ինչպէս կը կոչէ նաեւ Չմշկածագի մէջ գրուած յիշատակարան մը (ԹՈՐ.Բ.364): Սակայն 1541 տարին պէտք չէ իբր Գրիգորի կաթողիկոսութեան վերջ համարիլ, ինչպէս ըրած են Չամչեան (ՉԱՄ.Գ.517) եւ Երեւանեցին (ՉԱՄ.20), զի Դավրիժեցին նոյն տարւոյն ներքեւ տակաւին կենդանի կընդունի նոյն տէր Գրիգոր կաթողիկոսը, աւելցնելով թէ այլ եւ եղեւ կաթողիկոս տէր Ստեփանոս (ԴԱՎ.337), որով Ստեփանոս լոկ աթոռակից եղած կըլլայ 1541-ին եւ ոչ բուն գահակալ կաթողիկոս: Այլ թէ երբ վերջացաւ Գրիգորի կաթողիկոսութիւնը ճշդելու փաստեր կը պակսին, եւ անյարմար չէր ըլլար զայն երկարած գել մինչեւ 1545, երբ առաջին անգամ յիշատակուած է Գրիգորի յաջորդը Ստեփանոս (ԴԱՎ. 337): Որչափ ալ Դավրիժեցին կը գրէ թէ իր գրած թուականները սկզբնաւորութեան տարիներ չեն (ԴԱՎ. 334), սակայն քանի ժամանակները իրեն կը մօտենան աւելի ճիշդ տեղեկութիւններ գտած կըլլայ, եւ մենք իրաւունք կունենաք աւելի կարելորութիւն տալ վերջին թուականներուն: Մանաւանդ որ քիչ քիչ կը սկսին պատմական յիշատակներ ալ շատնալ, որով հնար կըլլար Դավրիժեցիին ճիշդ թուականներ գտնել: Աւելի տեղեկութիւն չունինք Գրիգորի նկատմամբ: 1546. ՆՈՐ ԾՈԱԶԱՏԻԿ

Գրիգորի կաթողիկոսութեան օրով նորոգուեցաւ ծաղատկի հնացեալ խնդիրը, որ հանդիպած չէր 1292-ին վերջին ծաղատիկէն ի վեր, այսինքն է, Հռոմկլայի առնուելէն ասդին

(1191): Տոմարական հաշիւները այնպէս իմն կը բերեն, որ իւրաքանչիւր հինգհարիւրակին մէջ չորս անգամ միայն ծռազատիկ կը հանդիպի իրարմէ 95 տարի տարբերութեամբ, եւ 247 տարիներու միջոց մը առանց ծռազատիկի կանցնի եւ այս հիմամբ դիտեցինք իր կարգին թէ 1387 տարին ծռազատիկ չէ եղած (1361): Առանց ծռազատիկի միջոցը 1292-էն իվեր կը քալէր, եւ նոր ծռազատիկը կ'իյնար 1539-ին, ինչպէս տոմարական հաշիւները կը ցուցնեն, եւ ուղիղ չէ Ջերմուկցի Եղիա արեղային զայն 1540-ին դնելը (ԹՈՐ.Բ.454): Շփոթութիւնը կրնանք մեկնել, ըսելով թէ Հայոց 989 թուականը կը սկսէր 1539 նոյեմբեր 7-ին, եւ եթէ Ջերմուկցին իր Յայսմաւորքը աւարտեց 1539 նոյեմբերէ 1540 մարտ միջոցին, նոր զատիկը չեկած, կրցաւ անցեալ զատիկը միեւնոյն 989 թուականին վերագրել եւ այնպէս յիշատակել: Ինչ ալ ըլլայ շփոթութեան պատճառը, պէտք է պինդ բռնենք տոմարական հաշիւը եւ 1539 ապրիլ 6-ին եւ 13-ին գնել յոյն եւ հայ զատիկները, ինչպէս կը դնէ ժամանակագիր մըն ալ (ՍԱՄ. 176): Հետաքրքրական պարագաներ կը պատմէ Ջերմուկցին Երուսաղէմի մէջ յուզուած վէճերուն մասին: Ճշմարիտ զատիկին ժողովրդական փաստը լուսահատութիւնը ըմբռնուած ըլլալով, Հայեր Յոյներէ կը պահանջեն, որ անոնց ճրագալոյցին, այսինքն ապրիլ 5-ին Յոյներուն Փլարիոս պատրիարքին հետ, Հայ եպիսկոպոսներ ալ մտնեն սուրբ Գերեզմանը որ քննեն լոյսին ճշմարտութիւնը եւ մինչեւ 500 եւ 1000 ոսկի գրաւ կը խոստանան: Սակայն Յոյներ չեն հաւանիր, այլ չախմախ եւ քիպրիթ պահեալ ի դուրս գերեզման կը մտնեն, եւ իբր թէ լոյսը կը հանեն, սակայն եէնիչարիք եւ այլազգիք որ ի դռան էին կը վկայեն թէ ինքնին լոյս չէլաւ: Երբոր Հայոց ճրագալոյցը կու գայ, ապրիլ 12-ին, հազիւ թէ Հայեր երկու անգամ թափօր կը դառնան Գերեզմանին շուրջը, եւ ահա լոյսն թաւ ի կանթեղին, եւ տաճիկ պաշտօնեաներ՝ նզաշէմինն, դատին եւ եազիչին եւ շատ եէնիչարիք, որ ներկայ եղեր են դուրսէն, վկայեր են լոյսին ճշմարտութեան (ԹՈՐ.Բ.455): Այս պարագաները պատմելով, բնաւ դիտում չունինք լոյսի խնդիրները բացատրել, այլ միայն ժամանակին տիրող զգացումներն ու հաւատքը ծանօթացնել: Ուրախ պիտի ըլլայինք տեսնելով որ գոնէ կռիւներու յիշատակութիւն չընէր Ջերմուկցին, սակայն ուրիշ տեղէ կը վկայուի թէ Յոյներ յարուցին աղմուկ մեծ, եւ առիթ եղեն հանդիպելոյ Հայոց մեծամեծ վնասուց եւ նեղութեանց (ԱՍՍ.Ա.254):

1547. ԵՐՈՒՄԱՂԵՄԻ ԳՈՐԾԵՐ

Ծռազատիկին տարին Հայոց պատրիարք եղած կըլլայ Աստուածատուր Մերտինցին, որ ըստ ոմանց 1523-ին ընտրուելով 19 տարի պաշտօնավարելէ ետքը 1542-ին տեղի կու տայ Փիլիպպոսի, եւ անոր մահուանէն ետքը 1562-ին նորէն աթոռ կը բարձրանայ իր հօրեղբօրորդոյն Անդրէասի աթոռակցութեամբ եւ երկու տարիէն կը վախճանի 1504ին (ԲԱՌ.61): Իսկ ըստ այլոց Աստուածատուր 1532-ին կը յաջորդէ Յովհաննէս Ղուկասեանի, որ էր լեալ յառաջագոյն կաթողիկոս Սոյ, գոր մինչեւ իսկ Թլկուրանցիին հետ նոյնացնողներ կան (ԱՍՍ.Ա.251): Սակայն ուրիշ տեղէ այսպիսի յիշատակ չկայ, եւ առ առաւելն Կիլիկիայէ եկող Յովհաննէս եպիսկոպոսի մը կրնանք պատշաճեցնել այդ ակնարկը: Սոյն երկրորդ աղբիւրը Փիլիպպոս պատրիարքը չի ճանչնար, եւ 1542-ին Աստուածատուրին յաջորդ կը դնէ Անդրէաս Պարոնտէրը՝ Աստուածատուրի

հորեղբորորդին, մինչ առաջին աղբիւրը 1462-ին կը յետաձգէր, եւ միանգամայն չի յիշեր Յովհաննէսը, որ երկրորդ գրութեան մէջ մեծ դեր ունի ազգային սեփականութեանց պաշտպանութեան համար: Քանի որ երկու գրողներն ալ Երուսաղէմի միաբաններ են, որ պէտք է ձեռնուրնին ունենային վաւերական գրութիւնները, մեզի անմեկնելի կը մնան իրենց տարբեր կարծիքները, եւ անհամաձայնութիւնները լուծելը իրենց կը թողունք, վասնզի այլուր Աստուածատուր կենդանի եւ գործակից կը յիշուի Անդրէասի հետ մինչեւ 1554 (ԱՍՏ.Ա.263): Անդրէասի տրուած Պարոնտէր անունը, այդ մակդիրին առաջին յիշատակներէն մէկն է, բայց առաջիկային ուրիշներու ալ տրուած պիտի տեսնենք: Չանագան բացատրութիւններ մտածուած են այդ մականունին, իսկ մեր կարծիքն է երկու պատուաւոր կոչումներու միացումը տեսնել այդ բառին մէջ Պարոն կոչումը սղումն է պատրոն (Patron) եւրոպական բառին (ՇԱԿ.62,64), եւ կը պատասխանէ հայերէն տանուտէր կոչման, եւ այսպէս կը կոչուէին միջին դարերու նշանաւոր եւ իշխանաւոր անձեր, իսկ Տէր կոչուածը իբրեւ պատուանուն սեփականուած էր եկեղեցականներուն: Այս տեսութեամբ պարոնատէր, այսինքն պարոն եւ տէր կը կոչուէին այն եկեղեցականները, որոնք կանուխէն աշխարհիկ վիճակի մէջ իշխանաւորների դիրք վայելած էին: Անդրէաս պարոնատէրին դառնալով, սաղիմական յիշատակներ կը պատմեն անոր շատ վէճերը եւ շատ յաջողութիւնները ազգային սեփականութեանց պաշտպանութեան համար: Նա ինքն 1555-ին Կոստանդնուպոլիս ալ գացած է, իրեն փոխանորդ թողլով Խաչատուր Եպիսկոպոսը (ԱՍՏ.Ա.270), եւ այն տեղ չորս տարի մնալով Յոյներու Չերմանոս պատրիարքին հետ դատ վարած է կայսերական ատեանին առջեւ՝ ազգային իրաւունքներու ստացութիւններու համար, եւ յաջողութեամբ Երուսաղէմ դարձած, եւ 1560-ին նորոգած է Համբարձման եկեղեցին (ԱՍՏ.Ա.272): Լատիններուն ալ պաշտպանութիւն եւ հիւրընկալութիւն ըրած է, երբոր անոնք հեռացած էին Սիոնի վանքէն, եւ անոնց առժամեայ բնակութիւն տուած է ի սուրբ Հրեշտակապետու վանքն մեր, մինչեւ առին հրաման թագաւորական՝ բնակիլ ի վանս Կրաց:

1548. ՄԱՆԿԱԺՈՂՈՎԻ ԴԱԴԱՐՈՒՄԸ

Սուլտան Սիւլէյման երբոր Պարսից արշաւանքէն դարձաւ 1535-ին (1540), եւ պէտք տեսաւ իր բանակը նոր տարրներով կազմակերպել, հրաման ըրաւ պզտիկ տղաքներ հաւաքել ամէն կողմէն եւ զանոնք զինուորական կեանքին մարզել: Այդ առթիւ քրիստոնէայ տղաքներն ալ կը հաւաքուէին անխտիր, եւ իսլամական կրօնքով կը կրթուէին: Իսկ տղաք բռնի կառնուէին ուր որ կը գտնուէին, տուներ ալ կոխելով դուրս կը հանուէին, եւ ուր ընդդիմութիւն տեղի ունենար, զինու զօրութեամբ, կոտորածով եւ ւերածով կընկճուէին: Մանկաժողովը աւելի Ասիական գաւառներու մէջ կը կատարուէին, եւ քրիստոնէայ տարրերուն մէջ աւելի հարստահարուողը Հայը կըլլար: Կը յիշուի թէ սուլտան Սէլիմ առաջին անգամ մտածած էր այդ ձեւը, սակայն խափանուած էր, եւ Սիւլէյման զայն հրամայեց աւելի կազմակերպեալ եւ աւելի բուռն կերպով: Մանկաժողովը տարուէ տարի կը կատարուէր, եւ ողբեր ու կոծեր, բռնութիւններ եւ խռովութիւններ անդադար էին, մինչեւ իսկ այդ պատճառով Եւդոկիոյ մէջ ութը եկեղեցիներ միեւնոյն 1543 ապրիլ 9 օրը այրուած ըլլալը

կը յիշուի տարեգրութեանց մէջ (ՉԱՄ.Գ.513): Բարձր Հայոց հայաշատ գաւառին կրած տառապանքը անտանելի երեւցաւ Մաղաքիա Դերջանցի վարդապետին, որ այն ատեն ազդեցիկ դիրք ունէր այն կողմերը, ոչ միայն իր բանիբուն հմտութեամբ, այլեւ աշխարհաշէն ձեռնարկներով, եւ որուն անունը մենք ալ անձամբ կարդացած ենք Կոթերի եկեղեցւոյն մէջ թէ նորոգեցաւ 974 1525-ին ձեռամբ Մաղաքիա վարդապետի, եւ մեծ կամուրջին վրայ ալ թէ 989 1540-ին կապեցաւ ձեռամբ Մաղաքիա վարդապետին: Մաղաքիա արդէն ծերացեալ, բայց սրտով առոյգ, անձամբ եկաւ Կոստանդնուպոլիս, ուր պատրիարք էր իր մէկ նախկին աշակերտը, Աստուածատուր Եաղուպեան եպիսկոպոսը (09.ԱՄՍ.232): Գրիգոր Բիւզանդացի պատրիարքին յաջորդը, եւ ամէն ջանք ու միջնորդութիւն գործածեց, մինչեւ որ յաջողեցաւ կայսերական արտօնութիւն ստանալ Դերջանի ու Բաբերդի ու շրջակայից մէջ Հայերուն մանկաժողովը դադարեցնելու: Մերձաւոր հաշուով հնար է 1545-ին դնել Դերջանցիին յաջողութիւնը: Օրինակը քաջալերիչ եղաւ ուրիշ գաւառներու ալ, որ յատուկ դիմումներով եւ յարմար միջոցներով ուրիշ մասնաւոր արտօնութիւններ ձեռք ձգեցին, եւ այսպէս հետզհետէ նուազեցաւ մանկաժողովի գրութիւնը, մինչեւ որ ատեն անցնելով իսպառ խափանուեցաւ (ՉԱՄ. Գ. 513):

S. ՍՏԵՓԱՆՈՍ Ե. ՍԱԼՄԱՍՏԵՑԻ

1549. ՅԱԶՈՐԴԵԼՆ ՈՒ ԱԹՈՂԱԿԻՑԸ

Վերջին ծառայատիկը 1293-ին Ստեփանոս Դ. Կաթողիկոսի օրով տեղի ունեցած էր (1191), եւ 1539-ի նոր ծառայատիկին յաջորդեց Ստեփանոս Ե-ի աթոռակից կաթողիկոսութեան բարձրանալը, որ Սալմաստեցի կոչուած է ծննդավայրէն առնելով թէպէտ Կոստանդնուպոլսեցի ըսողներ ալ կան: Իբր զի նա Պարսկաստանի Հայ գաղութին հետ մայրաքաղաք փոխադրուած էր աղայութեան ատեն (1539), եւ հոն մեծացած ու կրթուած, բաւական հմտութիւն ստացած, եւ Լեհական Հայ գաղթականութեանց մէջ պարտած էր եւ նոյն իսկ լատին լեզու ուսած կըսուի (ՉԱՄ. Գ. 517): Ստեփանոս Կոստանդնուպոլիսէ Էջմիածին երթալով, Գրիգորէ աթոռակից ընտրուեցաւ 1541-ին (ԴԱՎ. 337), թերեւս այս թուականէն քիչ ալ առաջ: Էջմիածինի շրջանակէն դուրս Կոստանդնուպոլիսէ եկողի մը աթոռակցութեան կոչուիլը, մեր տեսութեամբ կրնայ իբր փաստ ծառայել այն կարծիքին զոր յայտնեցինք, թէ ինքն Գրիգոր ալ Կոստանդնուպոլիսէ Էջմիածին գալով հայրապետութեան բարձրացած էր (1545), եւ իրեն յաջորդած էր Ստեփանոս 1545-ին, Դավրիժեցիին ժամանակագրութեան համեմատ (ԴԱՎ. 117), որ ըստ այսմ չորս տարի աթոռակցութիւն վարած կըլլայ: Ստեփանոս կաթողիկոսութեան սկիզբը փութաց իրեն աթոռակից մը առնել, եւ նորէն Էջմիածինի շրջանակէն դուրս մէկ մըն էր, որ այդ աստիճանին կոչուեցաւ, եւ է Միքայէլ Սեբաստացին: Այս կերպով պահ մը նոր տարր կը սկսի Էջմիածինի մէջ գործել, եւ Էջմիածինի վրայ ներգործել, եւ նոր շարժում եւ օգտակար գործունէութիւն մը կը սկսի այնտեղ թէպէտ շուտով դադարելու սահմանուած, Վաղարշապատցիներու նորէն կացութեան տիրանալուն հետեւանքով: Սալմաստեցիին շուտով աթոռակից մը ընտրելը, չենք կրնար անոր տարիքին եւ տկարութեան վերագրել, զի 1514-ին գաղութին (1539), տակաւին դեռահաս եղողը

1545-ին մեծ տարիք չէր կրնար ունենալ, այլ այդ որոշման մէջ կը նկատենք այն հեռաւոր դիտումը զօր ունէր, Հայ գաղթականութեանց եւ օտար երկիրներու մէջ պտոյտի ելլալու ուստի պէտք էր որ յարմար տեղակալ ոը թողուր Մայրաթոռին մէջ: Իսկ այդ հեռաւոր նպատակին մէջ կը տեսնենք ոչ միայն հայրապետական աթոռին նպաստներ ճարելու դիտումը, այլեւ անոր դիրքը բարձրացնելու եւ զարգացման սկզբնաւորութիւնները ընելու կամքը, ինչ որ արդիւնք էր իր կանուխէն ստացած ուսումնական առաւելութեանց: Նպատակին գործադրութիւնը եթէ անմիջական չեղաւ, շատ ալ չուշացաւ, որովհետեւ Ստեփանոսի ուղեւորութիւնը, սովորաբար կը դրուի շուրջ 1548 թուականին:

1550. ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՊԱՏԱՀԱՐՆԵՐ

Ստեփանոսի նպատակը փութացնելու պատեհ առիթ ընծայեցին քաղաքական պատահարներն ալ: Շահ Թահմազի եղբայրը Այխազ իշխան, եղբօրը հետ գժտելով, անոր դէմ գրգռած էր Օսմանեանց սուլտան Սիւլէյմանը, եւ սա անոր վստահելով արշաւանք մը կազմեց Պարսից դէմ, բայց Թահմազ խուսափեց մեծ պատերազմի բռնուելէ, եւ Սիւլէյման համարձակ արշաւեց Արարատի եւ Վասպուրականի կողմերը աւերելով եւ գերելով զբազում տեղիս (ԶԱՔ.Ա.11), եւ 20 ամուր քաղաքներ գրաւելէ ետքը, 1549 դեկտեմբեր 21-ին Կոստանդնուպոլիս դարձաւ (ԺՈՒ.147): Ճիշդ այդ միջոցին է Ստեփանոսի էջմիածինէ հեռանալը, եւ համընթաց կը հանդիպի Սիւլէյմանի արշաւանքներուն: Ստեփանոսի անծանօթ չէին Օսմանեանց մեծութիւնն ու զօրութիւնը, եւ իրաւամբ կրնար վստահիլ անոնց վերջնական յաջողութեանը, եւ այս տեսակէտով Կոստանդնուպոլիս կը դիմէր այնտեղ կարգադրելու համար Մայրաթոռին ապագայ կացութիւնը: Բայց հազիւ թէ Սիւլէյմանի հեռացած էր Պարսից սահմաններէն, որ Թահմազ առիթէն օգտուեցաւ Օսմանեանց սահմանները յարձակելու, եւ բառին բուն նշանակութեամբ աւերեց, քանդեց ու կողոպտեց, Խնուս, Բասէն, Կարին, Դերջան, Կեղի, Բաբերդ, Երզնկա եւ Սպեր գաւառները (ԶԱՔ.Ա.11): Այդ միջոցին Ստեփանոս արդէն Կոստանդնուպոլիս կը գտնուէր, եւ աջակցութեամբ Աստուածատուր պատրիարքի, որուն ազդեցիկ դիրք մը ձեռք ձգած ըլլալը Մաղաքիա Դերջանցիի ընծայած ձեռնտուութեան մէջ տեսանք (1548), ձեռնարկեց Մայրաթոռի պաշտպանութեան պայմանները հոգալ, սակայն աւելի արջեւ չկրցաւ երթալ, որովհետեւ շուտով հասաւ Պարսից արշաւանքին գործը եւ Արեւելքին նորէն Պարսիկներու ազդեցութեան ներքեւ մնալը: Պարսից յարձակումը 1549-ի վերջերէն սկսելով շարունակեց մինչեւ 1552, անոր համար Թադէոս Սեբաստացի վարդապետը զայն կը զուգակցէ այն տարւոյն յորում հազար ամ լցաւ թական Հայոց տոմարին (ՉԱՄ. Գ. 514), ակնարկելով Յայտնութեան պատգամին, թէ յետ հազար ամին լուծցէ զստանայ (33Տ. Ի. 7), զի այստեղ ալ ազգ մի Ղզլպաշ ասին՝ շարժեցաւ հրաման վիշապին (ՀԱՅ. 593): Կսկծագին են Սեբաստացիին խոսքերը: Ոչ գեղ ոչ քաղաք թողուցին, կըսէ զամենայն հրով այրեցին, զայգիքն ամէն կտրեցին, զարտորայքն ամէն այրեցին, զամենայն սրով մաշեցին (ՀԱՅ. 594) վանք եւ եկեղեցիք ի հիմանց խախտեալ փրլուցին բազում գիրք ու աստուածաշունչք զայն ամէնն առեալ գերեցին (ՀԱՅ. 595): Բնական էր որ այդ պատահարներ

վերիվայր ընդին Սալմաստեցիին նպատակը, եւ զայն կասեցնէին Օսմանեան կայսրութեան մօտ դիմումները շարունակելէ:

1551. ՍԱԼՄԱՍՏԵՑԻՆ Ի ՀՌՈՍ

Կոստանդնուպոլսոյ մէջ օգտակար ձեռնարկ մը ընելէ յուսաբէկ՝ Ստեփանոս ձեռնարկ մը ընելէ յուսաբէկ՝ Ստեփանոս մտածեց Եւրոպա անցնիլ, եւ Եւրոպական քրիստոնէայ տէրութեանց հետ բանակցելով օգնութեան եւ նպաստի արդիւնքներ ձեռք բերել, եւ զարգացման միջոցներ ձարելով իր աթոռը բարձրացնել: Լատին եկեղեցին 1300-էն սկսած էր յոբելեան տարւոյ տօնախմբութիւնը մեծահանդէս կատարել՝ որ սուրբ տարի ալ կը կոչուի: Առջի ատեններ հարիւրամեակի լրման պիտի կատարուէր, բայց շուտով յիսնամեակի փոխուեցաւ, եւ 1475-ին քսանեւիհինգամեակի վերածուեցաւ: Վատիկանեան տաճարին մեծ դուռներէն մէկը հիւսուած կը մնար, եւ յոբելեան տարին հանդիսապէս կը բացուէր, եւ տարւոյն վերջը նորէն կը հիւսուէր: Ստեփանոսի Կոստանդնուպոլիս գալուն յաջորդ տարին, 1550 թուականը յոբելեան տարի էր Հռոմի մէջ եւ Պօղոս Գ. պապ արտակարգ շքեղութիւն տալ որոշած էր, մեծ հանդէսներով եւ առատ ներողութեանց շնորհներով: Նպատակն էր որ շատ բազմութիւն հասնի Հռոմ եւ Վատիկանեան նորաշէն տաճարին լրանալուն եւ զարգացուելուն մեծագանձ նուէրներ հաւաքուին: Այդ համաշխարհային համախմբութիւնը շատ յարմար էր Ստեփանոսի նպատակն, եւ որոշեց Հռոմէ սկսիլ իր Եւրոպական շրջագայութիւնը: Հռոմէադաւանութեան պաշտպաններ հազիւ թէ Հռոմի անունը կը յիշուի, պապին հպատակութենէ զատ բան չեն տեսներ այդ շարժումին մէջ, բայց տարբեր եւ ընդարձակագոյն էր Ստեփանոսի նպատակը: Նա մտադիր էր Եւրոպայի զանազան կոմերը շրջագայիլ եւ գլխաւոր պետութիւններուն հետ յարաբերութիւն հաստատել: Այդ մասին շատ նշանակալից է Պարսից հպատակ Հայոց կողմէ Վենետիկի հանրապետութեան ուղղուած գրութիւնը, 1547 թուականով (ՎԵՆ. 326), ուր իբր իրենց ներկայացուցիչ կը նշանակեն Ստեփանոս պատրիարքը, եւ կը յայտարարեն թէ կը սպասենք ձեր գալուն, համոզուած ըլլալով, որ ի զգօնութենէ տէրանց Վենետաց պիտի սկսի մեր փրկութիւնն եւ սպանութիւնն (ՎԵՆ. 329): Որոշած են որ պապին ալ դիմում ըլլայ, վասնզի այն ատեն Հռոմ, ոչ միայն Եւրոպիոյ գլխաւոր արքունիքներէն մին էր, այլեւ իր կրօնական կերպարանով գերագոյն գիրք մը ստացած էր: Միւս արքունիքներն ալ կրօնամոլ ձգտումներ ունէին, եւ իրենց դաւանութենէ դուրս եղողներուն համար, թէ ոչ հակառակ, գոնէ անտարբեր էին, եւ Հռոմի պապէն յանձնարարութիւն մը մեծ նշանակութիւն ունէր անոնց հաճելի ըլլալու: Ստեփանոսի համար անհրաժեշտ պայման էր Հռոմէ երթալ, եւ յոբելեան տարւոյ պարագան աւելի եւս կը դիւրացնէր իր նպատակը, վասնզի կրնար Հռոմի մէջ ամէն կողմէ եկողներու հետ ծանոթութիւններ հաստատել:

1552. ԵՐԹԱԼՈՒՆ ՊԱՐԱԳԱՆԵՐԸ

Ստեփանոսի Հռոմ երթալուն մասին ազգային յիշատակարաններ եւ ժամանակագիրներ բնաւ ակնարկ մը չունին, նոյն իսկ Հռոմի դիւաններէն ալ ոչ մի պաշտօնական գրութիւն յառաջ բերուած է, եւ կաթողիկոսի մը անձամբ Հռոմ գալուն ամենանշանաւոր պատահարին

պարագաները պատմող կամ եղելութիւնը յոշատակող մը չկայ: Մեր տեսութեամբ անհնար էր որ Հռոմի դիւաններ լուռ մնացած ըլլային այդպիսի կարեւոր պատահարի մը վրայ, ուստի կրնայինք այդ կրկին կէտերու, այսինքն ազգային յիշատակներուն եւ Հռոմի դիւաններուն լռութեանցը վրայ հիմնուելով, իբրեւ ճշմարտուած եղելութիւն չընդունիլ Սալմաստեցիին Հռոմ երթալը, ինչպէս Պալճեան ինքն ալ լռութեամբ կանցնի, եւ Սալմաստեցիին ուղեւորութիւնն իսկ չի յիշեր (ԿԱԹ 151), եւ Փափագեան ալ զանց կընէ յիշել միաբանական եւ համակերպական պայմանները (ՓԱՓ.775), Ալիշան ալ զանց կընէ այս տեսակէտը (ՎԵՆ. 330), զոր կը պանծացնէ Չամշեան թէպէտ այն չի պարունակիր Գուալտերիոս Արետացիէ իր իսկ յառաջ բերած հատուածին մէջ, մանաւանդ թէ հակառակը կը քաղուի Գուալտերիոսի խօսքերէն, որ գրեր է թէ Ստեփանոս յոլով ինչ կարեւոր խորհէր ի միտս, այլ առաջիկայս ժամանակ խափան լինէր ջանից նորա (ՉԱՄ. Գ. 518): Մենք չենք ուզեր մեր քննադատութիւնը յառաջ մղել ուղեւորութիւնը ուրանալու չափ, եւ ըսել թէ Գուալտերիոս կամ Եղջերուաքաղ մը պատած է, եւ կամ խաբեբայի մը հանդիպած է, զի ըՍտեփանոսի Հռոմ երթալը կը հաստատուի, թէ վերոյիշեալ թուղթով, եւ թէ Եթովպացի Պետրոս արքեպիսկոպոսին ձեռնադրութեան վկայագրով, որ գրուած է 1549 սեպտեմբեր 6-ին կայսերանիստ եւ ի մայրաքաղաքն մեծն Հռոմ (ՀԱՅ. 593), ուր պապին նկատմամբ զփափան տեսնուլ ակնարկէն աւելի խօսք ալ չկայ (ՀԱՅ. 592): Բայց այս տեսակցութիւնն ալ ընդունելով, ուրիշ բան չենք տեսներ Սալմաստեցիին ընթացքին մէջ, բայց եթէ Եւրոպական օգնութեանց հետապնդութիւն մը, եւ Եւրոպական զարգացման միջոցներուն հմտանալու փափաք մը: Ասոնց մէջ պէտք է առաջին կարգին դասել նորահնար տպագրական արուեստը, որով արդէն Հայ գիրքեր ալ երեւցած էին հրապարակի վրայ (1527), բայց շարունակութիւնը ընդհատուած կը մնար (ԼԷՕ. 76): Սալմաստեցիին ուղղութեան հակառակ չէր մտերմական եւ համակրական յարաբերութիւններ ալ հաստատել Պօղոս Գ-ի հետ, ինչպէս կը յիշէ Չամշեան (ՉԱՄ. Գ. 58), բայց աւելի անոր յաջորդին Յուլիոս Գ-ի հետ, վասնզի Պօղոս չհասաւ յօբելեան տարւոյ հանդիսաւորութիւնները կատարել: Հայոց կաթողիկոսը բերանացի եւ վարկապարագի յուսադրութիւններ ալ խոստանայ պապին, պարզապէս իր ակնկալած օժանդակութիւնը ձեռք ձգելու համար, եւ միանգամայն համարձակորէն հոգեւոր հաղորդակցութիւն ալ ընել անոր հետ, վասնզի Հայ եկեղեցւոյ ներողամիտ հոգին իրեն չէր արգիլեր այդպէս վարուիլ ամէն անոնց հետ, որ իրեն համամիտ են երեք նախնական սուրբ ժողովներու հիման վրայ: Բայց այսչափը չի հաստատէր բնաւ թէ Սալմաստեցիին Հռոմ գացած ըլլայ պապական իշխանութեան հպատակելու եւ Հռոմէական եկեղեցւոյ համակերպելու եւ հայադաւան եկեղեցին հռոմէադաւանի փոխարկելու համար:

1553. ԷԶՄԻԱԾԻՆ ԴԱՌՆԱԼԸ

Ստեփանոս նոյնիսկ 1550 յոբելեան տարին չելած Հռոմէ մեկնած կըսուի, ուր անշուշտ հետաքրքրութիւնը եւ բարեպաշտութիւնը յագեցնելու շրջագայութիւնները եւ այցելութիւնները լրացուց եւ շիտակ անցաւ Գերմանիա, Կարոլոս Ե. կայսեր տեսակցութեան, որ այդ միջոցին

ասաստիկ զբաղուած էր Լուստերի վարդապետութեանց երեսնն` Գերմանիոյ մէջ տիրող ներքին խռովութիւններով (1543): Այստեղ ալ մանրամասն տեղեկութիւններ կը պակսին Կաթողիկոսին եւ կայսեր միջեւ տեղի ունեցած յարաբերութեանց եւ յառաջ եկած արդիւնաւորութեանց մասին, եւ հաւանական եզրակացութիւնն է թէ կարելոր արդիւնք մը ձեռք ձգուած չէ: Գերմանիայէ կանցնի Լեհաստան բազմաթիւ Հայ գաղթականութեանց այցելելու, երբ կը թագաւորէր Ջիկմունդ կամ Սիգիսմունդոս Բ. Օգոստոս նշանաւոր իր աշխարհակալութիւններով եւ Հռոմի պապութեան դէմ ընդդիմութիւններով, եւ Գերմանական նորադանդութեան եւ Սոկինանց աղանդին ցուցած պաշտպանութիւններով: Այդ վերջին պարագան մանաւանդ նպաստաւոր էր Հայոց, որոնք Լեհաստանի մէջ տիրապետող հռոմէադաւան եկեղեցիէ անջատ դաւանութիւն ունէին: Լեհաստանի յիշատակներ ալ մեզի յատուկ մանրամասնութիւններ չեն տար Ստեփանոսի գործունէութենէն որ կարծես թէ անցած տեղերուն մէջ բնաւ հետք չէ թողուած անցած ըլլալուն վրայ, կասկած յարուցանելու չափ: Սոյն այս 1551 տարին էր, որ Մոլտաւիոյ մէջ, որ է Պուդտան երկիրը Հայերու դէմ կրօնական հալածանք հռչակեց Ստեֆան իշխանը յունական որթողութեան կամ քաղկեդոնիկ գրութեան ուղղութեամբ: Մոլտաւիա Սալմաստացիի ուղեգիծին վրայ կը գտնուէր, բայց չենք ստոյգ թէ մասնակցութիւն ուզեց ունենալ, կամ ազդեցութիւն կրցաւ ընել իշխանին վրայ, թէպէտեւ հալածանքը ոչ երկար տեւեց եւ ոչ ալ արդիւնք մը ունեցաւ (ՉԱՄ. Գ. 519): Սալմաստեցին իր ուղեւորութիւնը շարունակեց ցամաքի ճամբով, եւ Կաֆա եւ ուրիշ հայաբնակ քաղաքներ հանդիպելով էջմիածին դարձաւ 1551 տարւոյ մէջ: Մայրաթոռոյ դիւաններն ալ մեզի տեղեկութիւն չեն հայթայթեր թէ ինչ նիւթական կամ բարոյական արդիւնքներ կրցաւ քաղել Ստեփանոս իր Եւրոպական շրջագայութենէն, եւ ինչով կրցաւ օգտուիլ էջմիածինը: Երեւանեցին ալ ոչ մի յիշատակ չէ գտած այս ամին եւ Սալմաստեցիին ուղեւորութեան խօսքն ալ չըներ (ՉԱՄ. 20): Պարագաները մօտեցնելով կրնանք հետեւեցնել, թէ տպագրական արուեստին աթոռակից Միքայէլի ձեռնարկը` իր առաջին շարժումը ստացած է Ստեփանոսի բերած տեղեկութիւններով, զի թէ Արեւելքէ Հռոմ եւ թէ Իտալիայէ Գերմանիա անցած ատեն Վենետիկ հանդիպած է, որ այն ատեն Եւրոպական լուսաւորութեան կեդրոնն էր, եւ ուր 150 տպարաններ կը գործէին (ԼԷՕ. 16) եւ ուսկից ելած էին առաջին Հայ տպագրութիւնները (1527): Ստեփանոսէ կը սկսի էջմիածինի եւ Հռոմի մէջ յարաբերութեանց նոր շարք մը, որուն հռոմէական մերձեցուցման գոյն կուզեն տալ ոմանք, եւ զայն իբր նպատակ կը կարծեցնեն, մինչ լոկ միջոց մըն էր այն` Եւրոպական զարգացման մերձենալու եռանդէն յառաջ եկած, ինչպէս յստակօրէն կը քաղուի վերեւ յիշուած ազգայնոց գրութենէն (1551):

1554. ԺԱՄԱՆԱԿԻ ՊԱՏԱՀԱՐՆԵՐ

Ստեփանոս կաթողիկոսի իբր եռամեայ բացակայութեան միջոցին, Մայր աթոռոյ գործերը վարողն էր Միքայէլ Ա. Սեբաստացի, աթոռակից կաթողիկոսը (1549): Սակայն պէտք չէ բնաւ այնպէս ենթադրել թէ Ստեփանոս իբր հրաժարեալ հեռացած ըլլայ, եւ եկած ատեն Միքայէլ զառաջին պատիւ նորին եւ զնախագահութիւն անոր դարձուցած ըլլայ (ՉԱՄ. Գ. 518): Ստեփանոս

մեկնեցաւ գահակալի դիրքը վրան պահելով եւ Միքայէլ իբր տեղակալ գործեց, արդէն ալ եթոռակիցի դիրքը կը բաւէր որ կարենար կաթողիկոսական գործերը լիապէս լրացնել: Անծանոթ կը մնայ եւս մեզի թէ ինչ գործունէութիւն ունեցաւ Միքայէլ իբր տեղակալ մնացած տարիները թէպէտեւ շատ բան սպասելու ալ չեն քաջալերեր ժամանակին արկածալիր պատահարները պարսկական արշաւանքին պատճառով, որոնք թէպէտ ուղղակի Օսմանեան եւ ոչ Պարսկական գաւառներու վրայ կը ծանրանային (1550), սակայն անհնար էր որ Էջմիածին ալ փորձանքներուն ազդեցութիւնը չկրէր: Մանաւանդ որ Շահ Թահմազի Օսմանեան գաւառներուն պատճառած աղէտները, անշուշտ իրենց փոխադարձը պիտի ունենային սուլտան Սիւլէյմանի կողմէ, որ չէր ներեր երբեք Պարսիկներուն անոնց գործած աւերածը: Հազիւ թէ Սիւլէյման պահ մը դադար գտաւ Հունգարացւոց դէմ վարած պատերազմներէն, նորէն Ասիակողմ դարձուց իր զէնքը եւ 1554 ապրիլին խաղացոյց իր բանակը, եւ աւերեց աւարեց ու գերեց գերփեց Նախիջեւան, Երեւան եւ Արցախ գաւառները (ԺՈՒ. 147): Էջմիածին այս շրջանակին մէջն էր, եւ Ստեփանոս ու Միքայէլ ծանրապէս զգացին արշաւանքին հետեւանքները: Բարեբախտաբար Թահմազ շուտով տեղի տուաւ, եւ պատուագիր կերպով հաշտութիւն խնդրեց, սեպտեմբեր 26-ին զինադադար եղաւ, եւ 1555 մայիս 29-ին հաշտութիւն կնքուեցաւ (ԺՈՒ. 147), եւ բարեկամութիւնը տեւական ձեւ առաւ, եւ յոյժ մտերմական գրութիւններ փոխանակուցեան 1556-ին Սիւլէյմանիէ մեծ մզկիթին նաւակատեաց առթիւ, որ կատարուեցան օգոստոս 26-ին (ԺՈՒ. 148): Հարկաւ վերջին արշաւանքէն կրած վնասները դարմանելու հարկն էր, որ Ստեփանոսն ու Միքայէլը ստիպեց, երկու եւս աթոռակիցներ աւելցնել 1557-ին, որոնք եղան տէր Բարսէղ եւ տէր Գրիգոր, եւ չորսին ալ անունը միանգամայն կու տայ Դավրիժեցին (ԴԱՎ. 338): Վերջին երկուքը Վաղարշապատեցի տեղական ոյժեր կերեւան, եւ այդ մակդիրով կը կոչենք երկուքն ալ: Բարսէղը համանուններուն մէջ Գ. կը հաշուենք, զի Արեւելեայց ընտրած կաթողիկոսը, որոշակի մերժուաց չլինելով եւ առողջ սկզբունքին պաշտպան կանգնած ըլլալով, աւելի քան հակաթոռ իբր աթոռակից նկատեցինք (1049): Իսկ Գրիգորը ԺԲ. կըլլայ համանունները մէջ: Չորս կաթողիկոսներ միանգամայն ունենալու որոշումը, զոր վնասներու պահանջած դարմանին վերագրեցինք, հնար է նարքին խլրտումներ լրեցնելու ալ միջոց նկատել, զի ժամանակ մըն էր որ Վաղարշապատեցի խմբակը զինքն գործերէ հեռու կը գտնէր, եւ ժամանակին շփոթութիւններէն կրնար օգտուիլ Սալմաստեցիին եւ Սեբաստացիին դէմ կռուելու: Ալիշան այդ երկուքէն առաջ Արիստակէս Դ. մը կը յիշէ 1555-ին մինչեւ 1564 տարիներու համար (ԱՐՐ 231), սակայն որոշ աղբիւր մը չունի, զի սկսեալ ի հայրապետութեան Արիստակէս Գ-ի վրայ (1518), քանի որ ուրիշ ոչ մի տեղ նոր Արիստակէսի մը յիշուելուն հանդիպած չենք, եւ այս պատճառով բոլորովին զանց կընենք այդ անունը: Դավրիժեցին ալ կանգիտանայ անոր գոյութիւնը, ապա թէ ոչ հինգ կաթողիկոսներ միանգամայն յիշած կըլլար, ուր չորս միայն կը յիշատակէ (ԴԱՎ. 338):

1555. ՍՏԵՓԱՆՈՍԻ ՏԵՒՈՂՈՒԹԻՒՆԸ

Որոշակի գրուած չենք գտներ, թէ որչափ եւս ապրեցաւ Ստեփանոս Սալմաստեցին նոր

աթռակիցներ աւելցնելն ետքը: Ղավրիժեցին 1567-ին կաթողիկոսներուն գլուխը կանցնէ Միքայէլ Սեբաստացին (ՂԱՎ. 338), որ կրնայ առնուիլ իբրեւ ըՍտեփանոսի մահուան թուական: Ալիշան տեղ մը Ստեփանոսը 1551 կամ 1552-ին վախճանած կենթադրէ Էջմիածինի մէջ (ԱՐՐ. 231), մինչ Ստեփանոս հազիւ թէ այն տարին դարձած ըլլար իր աթռը, իսկ այլուր կենդանի կենթադրէ մինչեւ 1564, Կաֆա գրուած յիշատակարանի մը վրայ հիմնուելով (ԱՐՐ.230): Կամենիցի յիշատակարաններուն մէջ ալ 1566 սեպտեմբեր 1-ին կը գրուի ի կաթողիկոսութեան տեսան տէր Ստեփանոսի (ԲԺՇ.143), որ յարմար կու գայ Ղավրիժեցիէն քաղուած թուականին (ՂԱՎ.335): Այս թուականներուն դէմ իբր դժուարութիւն կը նկատուի Միքայէլ Սեբաստացիի 1562-ին, իբրեւ բուն կաթողիկոս եւ իր կոնդակով Աբգար Եւդոկիացին Հռոմ ղրկելու ձեռնարկը, ուսկից շատեր կը հետեւցնեն Միքայէլի բուն գահակալ ըլլալը, եւ անկէ ալ Ստեփանոսի մեռած ըլլալը: Այդ է սովորաբար ընդունուած գրութիւնը, որով Չամչեան Ստեփանոսը մեռած կը դնէ 1555 թուականին, այսինքն իբրեւ անցին սակաւ ժամանակք, Հռոմէ դառնալէ ետքը (ՉԱՄ.Գ.519), իսկ սովորական ցուցակը 1547-ին կը վերջացնէ անոր կաթողիկոսութիւնը (ԺԱՄ.636), որ Հռոմ երթալէ ալ առաջ կ'իյնայ: Սակայն Կաֆայի եւ Կամենեցի յիշատակարանները յստակ են, եւ Ստեփանոսը կենդանի եւ կաթողիկոս կը ճանչնան մինչեւ 1566: Եւ ոչ ալ կրնանք Ստեփանոսը այդ թուականներուն հռաժարուած եւ գորէ քաշուած ըսել, վասնզի Կաֆայի յիշատակագիրը Ստեփանոսէ զատ կը յիշէ եւ զայլ կաթողիկոսն, զորոց զանուանս ոչ գիտցաք, կըսէ, եւ ոչ գրեցաք (ԱՐՐ.230), եւ գիտենք թէ այդ թուականին Ստեփանոսի հետ կաթողիկոսակից կը գտնուէին Միքայէլ Ա. եւ Բարսեղ Գ. եւ Գրիգոր ԺԲ: Մենք պէտք կը զգանք այդ վկայութիւններուն ոյժ տալ, եւ համաձայն Ղավրիժեցիին ժամանակագրութեան 1567-էն առաջ չանցընել Միքայէլի բուն գահակալութիւնը (ՂԱՎ.338): Այդ գրութեամբ պէտք կըլլայ ըսել, թէ Միքայէլ կամ ներքին գժտութիւններէ եւ արտաքին նեղութիւններէ ստիպուած, եւ կամ նոր ձեռնարկներ Էջմիածինի բնակութիւնը, եւ իր ծննդավայրը Սեբաստիա քաշուեցաւ, որ Գետադարձի ալ հայրապետանոցը եղած էր (857), բայց միշտ պահելով եւ պաշտպանելով իր աստիճանը եւ գործունէութիւնը: Միւս կողմէ Ստեփանոս ալ տարիքը առած եւ տկարացած ըլլալով, պարտաւորուեցաւ գործերը թողուլ նոր Վաղարշապատեցի աթռակիցներուն ձեռքը, որոնց երիցագոյնն էր Բարսեղ, եւ այդ տեսակէտով 1563-ին գրող յիշատակագիր մը կրցաւ պարզապէս գրել ի հայրապետութեան տեսան Բարսեղի (ԱՐՐ.230): Սակայն մեր տեսութեամբ Միքայէլ Սեբաստիոյ մէջ Բարսեղ Էջմիածինի մէջ ազատօրէն գործելով ալ՝ բուն գահակալ չէին կրնար նկատուիլ, ցորչափ կենդանի էր Ստեփանոս եւ իր իրաւունքը կը պահէր կանոնաւորապէս: Այդ պատճառով Ստեփանոսի անունին ներքեւ պիտի շարունակենք պատմել մինչեւ 1567 կատարուած գործերը, եւ Միքայէլի գործունէութեան մէկ մասը:

1556. ԱՂԹԱՄԱՐ ԵՒ ԱՂՈՒԱՆՔ

Երեւանեցին 1557-ին դնելով Միքայէլի կաթողիկոսութիւնը, որ Ղավրիժեցիէն Վաղարշապատեցի աթռակիցներուն համար տրուած թուականն է (ՂԱՎ.338), կը ներկայէ զայն

իբրեւ զօրաւոր կամքի տէր անձ, որ կրցաւ Աղուանից եւ Աղթամարի կաթողիկոսներուն յաւակնութիւնները զսպել, եւ նախապէս, կըսէ ճմլեաց զկզակս Աղուանից եւ Աղթամարու կաթողիկոսացն (ԶԱՄ.20): Որոշ չէ նախապէս բառին իմաստը, թէ Երեւանցիին նշանակած 1557-էն առաջ կատարուած գործի մը վրայ պիտի իմանանք, զի Միքայէլ 1545-է իվեր աթոռակից էր (1549), թէ ոչ 1567-ին բուն գահակալ ըլլալէ ետքը կատարուած առաջին գործ պիտի հասկնանք: Միքայէլի վերագրուած գործը էջմիածինի աթոռին անմիջական իրաւասութեանց սահմաններուն պաշտպանութիւնն է, զոր Երեւանեցին քաղած է Մայրաթոռի մէջ պահուած գրութիւններէ եւ աւանդական յիշատակներէ: Աղուանից կաթողիկոսը ուզած է իրեն սահմաններուն կցել Նախիջեւան, Գեղարքունի, Ղափան, Աստու եւ Լօռի գաւառները, իսկ Աղթամար ալ ձեռնարկած է իւրացնել Խոյ, Սալմաստ, Վան, Ամիդ, Արճէշ, Խլաթ, Մուշ եւ Բաղէշ գաւառները (ԶԱՄ.20): Միքայէլ բուռն կերպով ընդդիմացած է, եւ Պարսիկ ինքնակալութեան դիմելով զլաւ ռազամ մի, այսինքն զօրաւոր հրովարտակ ստացած է Շահ Թահմազէն, թէ Գանձակ, Պարտաւ, Աղստու, Լօռի, Զակամ, Նախիջեւան, Գեղարքունի, Ղափան, Խոյ եւ Սալմաստ, էջմիածնի վիճակքն են (ԶԱՄ.78): Հրովարտակին թուականը չի յիշեր, եւ մեզ հնար չէ ստուգել, միայն թէ՛ որ ի մէջ ՌԶ. թուօջն մերում նստաւ, եհան զլաւ ռազամ մի բացատրութիւնը (ԶԱՄ.20), 1557-ին կամ քիչ ետքը կը ցուցնէ հրովարտակին ստացութիւնը, եւ պարագաները կը համեմատին Սիւլէյմանի արշաւանքին ժամանակներուն (1554): Երկու սահմանակից տէրութեանց մէջ եղած արշաւանքները եւ գրաւումները՝ առիթ պիտի ընծայէին եկեղեցական իշխանութեանց ալ սահմաններուն շփոթուելուն, եւ անշուշտ այդ եղած է Աղուանից եւ Աղթամարի կաթողիկոսներուն սահմանին ընդարձակելու համարձակութիւն տուող պարագան: Աղուանից աթոռը ի բնէ հպատակ էր Հայոց զլխաւոր աթոռին. սակայն տիրող շփոթութեանց պատճառով, Հայոց հայրապետութեան երկար ատեն պանդխտութեան մէջ գտնուելուն, եւ էջմիածին դառնալէն ետքը կերպ կերպ դժուարութեանց ենթարկուելուն երեսնէ՝ ամէն յարաբերութիւններ խանգարուած էին, վասն որոյ չէ զարմանք, որ եթէ մերն այսպէս, ապա զԱղուանիցն դու մտածեա թէ որպէս իցեն (ԶԱՄ.78): Որոշակի չենք կրնար ճշդել թէ Աղուանից կաթողիկոսներէն որն էր, որուն հետ գործ ունեցաւ Միքայէլ. իսկ Աղթամարի կաթողիկոսներէն ոտնձգութիւն ընողը եղած կըլլայ Գրիգոր Սէֆէտինեան, Փոքր մականունեալ՝ երիտասարդութեանը պատճառով (ՕՕ.ԲԻԶ.1197), որ 1542-էն 1610, 68 տարի պաշտօն վարած է յաջորդելով Գրիգորիս Աղթամարցի երգաբանին, որ այս կողմէն նշանաւոր եղած է Աղթամարի աթոռին վրայ (ԱՂԹ.7), ինչպէս Յովհաննէս Թլկուրանցին Սսոյ աթոռին վրայ (1525): Յիշենք անգամ մը եւս թէ որչափ ալ Միքայէլ մեծ գործունէութիւն ունեցած ըլլայ, հարկաւ անձամբ Պարսից արքունիքն ալ դեգերելով, սակայն իբր բուն գահակալ գործած չէ, զի կենդանի էր եւ իր աթոռին վրայ կը գտնուէր Սալմաստեցին:

1557. ԱԲԳԱՐ ԵՒՂՈՎԻԱՅԻ

Միքայէլի անունին պատիւ բերող ձեռնարկներէն մեծագոյնը տպագրութեան գործին զարկ տալու համար ունեցած մասնակցութիւնն է: Միքայէլ աթոռակից կաթողիկոս 1562-ին Սեբաստիա

կը գտնուէր, բայց թէ երբ եկած էր, դժուար է ճշդել, ինչպէս նաեւ գալուն շարժառիթը որոշել, զոր կասկածով միայն նշանակեցինք (1555): Բայց անհաւանական չէ ըսել, թէ ուղղակին ազգային ձեռնարկներու համար եկած ըլլայ, նոյն իսկ Սալմաստեցիին հետ խորհրդակցութեամբ (1551), եւ այնտեղէ աւելի յաջող միջոցներ գտնելու ակնկալութեամբ: Միքայէլ յարաբերութեան կը մտնէ Աբգար Եւդոկիացի կոչուած անձին հետ որդի Ամիր պէկի, սովորաբար Սաֆար կամ Սէֆէր կոչուած (ՅԻՇ.256), իբրեւ յարմարագոյն անձ այդ նպատակին, թէ իր միջոցներով եւ թէ յաջողակ ձիրքերով: Աբգարի որդին Սուլթան կամ Սուլթանշահ, իր հօրը վրայ տեղեկութիւն տալ ուզելով կը հաստատէ թէ նա թագաւորագուն էր Սենեքերիմ Արծրունիի ցեղէն (824), եւ ճիւղադրութիւն կազմելու համար Աբգարէ կիջնէ Տրդատ, անկէ Գագիկ Կարսեցին, անկէ Սենեքերիմ Սեբաստացին, եւ անկէ իր հօր Աբգարի, անյարմար համարելով տալ զանունս մի ըստ միոյ ի յԱբգարոյ մինչ իր հայրը (ՅԻՇ.256): Իսկ այս ճիւղագրութիւնը հաստատած կըլլայ Միքայէլ Սեբաստիոյ մէջ առնելով ժողով բազում եպիսկոպոսաց եւ երիցանց եւ փարթամաց եւ իմաստնոց հանձարաց, եւ ամէնէն կնքուած վկայագիր մը կազմելով: Վկայողներուն վկայագիր մը կազմելով: Վկայողներուն մէջէն յանուանէ կը յիշուին, Երուսաղէմի պատրիարք Անդրէասը, վանահայր եպիսկոպոսներ՝ Բարսեղ Ս. Հռիփսիմէի, Քրիստափոր Ս. Աննայի, Աստուածատուր Այրի վանքի, Պետրոս Ս. Մարտիրոսի, ու Թադէոս Ս. Առաքելոց, թեմակալ եպիսկոպոսներ՝ Յովսէփ Պիծառի, Անդրէաս Ամասիոյ, Սրապիոն Բալուայ ու Յովհաննէս Անկիւրիոյ, միաբան եպիսկոպոսներ՝ Սամուէլ Երուսաղէմէ, Մխիթար Էջմիածինէ, Խաչատուր ու Քրիստափոր: Վարդապետներ՝ Յովհաննէս Ս. Յովհաննու եւ Գրիգոր, քահանաներ՝ Ղազար Ս. Նշանի ու Սահակ աւագերէց, երեսփոխան Յովհաննէս Ս. Սեննայի, եւ մանկտուագներ՝ Գրիգոր ու Տովլաթ: Նկատելով որ այդ անուններ խիստ անկարգ կերպով շարուած են բնագիրին մէջ (ՅԻՇ.256), եւ թէ Անդրէաս պատրիարք Սեբաստիա գացած, եւ 1566-ին արդէն Երուսաղէմ վերադարձած է (1546), ամենայն հաւանականութեամբ կը հետեւցնենք թէ Միքայէլ կաթողիկոսի նախագահութեամբ, օրինաւոր ժողով կազմուած չէ Սեբաստիոյ մէջ, այլ միայն կաթողիկոսի տուած վկայագիրին ներքեւ Աբգար հետզհետէ նոր վկաներ աւելցուցած եւ կնիքներ ժողոված է: Իսկ իր հօր եւ իր թագաւորական սերունդը յաւակնոտ թեթեամտութիւն մը կերելի, կամ թէ Եւրոպացւոց աչքին փոշի փչելու միջոց մը, ինչպէս մեր օրերն ալ տեսանք 1878-ին Ռուսիոյ ղրկուած պատգամաւոր եպիսկոպոսին վրայ: Կերելի թէ Աբգար Ամիրպէկեան ալ այդ տեսակ դիտումներ ունեցած է:

1558. ԱԲԳԱՐ ԵՒ ՀՈՈՍ

Միքայէլ 1562 Մայիս 20 թուականով երկու յանձնարարականներ կու տայ Աբգարին՝ Հռոմի պապին ուղղուած, որ էր Պիոս Ժ., եւ իբր ընծայ կը յանձնէ միւռոն, խաչ ոսկի, մատանի օրհնեալ, Ս. Թէոդորոսի մասունք, եւ հայաբնակ տեղերու եւ վանքերու ցուցակ մը, եւ Աբգար կը մեկնի, իր որդւոյն Սուլթանի (ԿԱԹ.152), եւ Աղեքսանդր քահանայի ընկերակցութեամբ (ԿԱԹ.157), որ Աբգարի մանուկ կը կոչուի (ԿԱԹ.152), անոր ձեռնասունը ըլլալուն: Իբրեւ փաստ եւ իբրեւ հիմ յարաբերութեանց կը յանձնէ Ղաշանց Թուղթէն օրինակ մը, խնդրելով որ անոր պարունակութիւնը

վերահաստատուի: Աբգար պարտաւոր էր Կիպրոսի եւ Վենետիկի ճամբով Հռոմ հասնիլ: Վենետիկ ոչ միայն քաղաքական, այլեւ տպագրական ձեռնարկին կեդրոնը պիտի ըլլար իր միջոցներով, իսկ Հռոմ իր հաւանութեամբ պիտի արտօնէր Վենետիկցիները եւ բոլոր Լատինները այդ Արեւելցիներուն օգնելու, հաստատելով թէ ճշմարիտ եւ ընդունելի քրիստոնէաներ են: Աբգարի ճամբորդութեան պարագաները չեն յիշուած, եւ անծանօթ մնացած են Միքայէլի ալ, որ Սեբաստիայէ Էջմիածին դառնալէն ետքը 1563 ապրիլ 1 հինգշաբթի օր նոր նամակ մը կը գրէ պապին, իրեն պատուիրակներուն վրայ լուր փնտռելով: Այդ առթիւ Արդարը ճանչցնելու համար կը յայտնէ, թէ երկու ձեռքով յաջողակ եւ ձախը իբրեւ աջ գործածող մէկն է, եւ կը յաւելու թէ ոչ միայն ի Տաճկաց, այլ առաւելագոյն եւս ի չարաց քրիստոնէից վախճանով, նորահնար նշանագիրներ գործածածէ, գորս նա միայն ճանաչէ (ԿԱԹ. 153): Անշուշտ Արդարի Վենետիկի մէջ ուշանալը Վենետիկէ եւ Էջմիածին լուր հասցնելու դժուարութիւնը, պատճառ եղած են Միքայէլի եւ Մայրաթոռին իրենց պատուիրակէն տեղեկութիւն չունենալուն: Գուցէ Աբգար խորհած է առանց Հռոմ երթալու ալ, Վենետիկի մէջ իր ձեռնարկը յաջողցնել, սակայն վերջիվերջոյ ստիպուած է երթալ, Լատին հաւատացելաներուն մօտ ընդունելութիւն գտնելու համար:

1559. ԵՐԹԱԼՈՒՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

Այստեղ ալ հռոմէադաւաններ ամէն ճիգ կը թափեն հաստատելու համար թէ Արդարի պատուիրակութեան բուն նպատակը Հռոմի հետ կրօնական միաբանութիւնն ու պապական իշխանութեան հպատակութիւնն էր, ինչպէս դիտել տուած էինք Սալմաստեցիին ուղեւորութեան առթիւ ալ (1551): Իսկ մենք պիտի յայտարարենք, թէ Հայեր երբեք այդ միաբանութիւնը իրենց նպատակ չնկատեցին, այլ Արեւմուտքի զօրաւորութենէն եւ զարգացումէն հրապուրուելով, այն կողմէ օժանդակութիւն գտնելու լոյսը փայփայեցին, եւ զայն ստանալու համար հպատակութեան կամ միաբանութեան արտաքին յայտարարութիւններ ընելէ չի քաշուեցան, գործնականապէս Արեւմուտեանները հաճեցնելու եւ շահելու, եւ ներքնապէս անոնք ալ կատարեալ քրիստոնէայ եւ հիմնական կէտերու մէջ իրենց համամիտ ըմբռնած ըլլալուն համար: Միքայէլի երկրորդ նամակին մէջ յայտնի կերպով կը տեսնուի այդ ոճը միաբանութիւնը եւ հպատակութիւնը կը յիշուի միայն, զի ձեռք ազատեսցուք ի գերութենէ աստի (ԿԱԹ. 152): Արդարի որդին ալ իրենց յանձնուած պաշտօնին նպատակը բացատրած ատեն կըսէ թէ այն եղած է. 1. զԱռաջին Դաշինս, այսինքն Դաշանց Թուղթը, եւ զառաջին երդմունքն նորոգել, ուր աւելի Հայոց աթոռին իրաւունքները կը բացատրուին: 2. Իմանալ զմիտս Հռոմայեցւոց, թէ որպիսի կան ընդ Հայս: 3. Լատինները յօժարեցնել ի փրկութիւն վտարանդեալ Հայոց: 4. Միջնորդել, որպէսզի դիւրութիւն ընծայուի հայրապետացն մեր, ճանապարհ հորդել ի Հռոմ (ՅԻՇ. 258): Ինչպէս կը տեսնուի եկեղեցական միութիւնը նպատակ չէ, այլ Խաչակիրներու ժամանակին կազմուած գաղափարն է, որ տակաւին կը տիրէ, թէ Արեւմուտք պապերու յորդորներուն զօրութեամբ պիտի զինուի, եւ Արեւելք պիտի ազատուի Իսլամական տիրապետութենէ, որ բացառապէս կը ծանրանար Հայերուն վրայ: Բաց աստի Արեւմուտք պիտի ընծեռէր նաեւ զարգացման միջոցները, որոնց կարգին առաջին եւ

գլխաւոր եւ կատարելապէս հիանալի կը նկատուէր տպագրութեան նորահնար արուեստը, ինչչափ ալ Արդարի որդին առաջնակարգ տեղ չտայ այդ նպատակին: Արդար իր ընկերներով Հռոմ եկած պիտի ըլլայ 1563-ին վերջերը: Առաջին գործը եղած է անշուշտ Պիոս Դ. պապին դիմել պէտք եղած յանձնարարականները ստանալու, ներկայացնելով Միքայէլի առաջին գիրերը, որոնք տակաւին մեզի ծանօթ չեն, բայց այդ գիրերը չեն բաւած կատարեալ համոզում գոյացնելու համար, եւ Աբգարէ պահանջուած է Հայոց եկեղեցւոյն դաւանութիւնը գրով ներկայացնել: Արդ պէտք է դիտել, որ եթէ Միքայէլի նպատակը դաւանական ըլլար, այդպիսի գիր մը ինքն կազմած եւ տուած պիտի ըլլար, եւ դարձեալ թէ այդպիսի միաբանութեան համար քանի մը եպիսկոպոսներու եւ վարդապետներու, եւ ոչ թէ պարզ աշխարհականի մը պիտի տրուէր պատուիրակութեան պաշտօնը: Աբգար պարտաւոր էր համակերպիլ պահանջուած պայմանին, որպէսզի գրուած մը կը գտնուի այսօր, 1565 նոյեմբեր 10 յաւուր չորեքշաբթու (ԿԱԹ.158), զոր մենք հարկ կը զգանք 1563 կարդալ, ձեռագիրին կամ տպագիրին մէջ սխալմունք ենթադրելով: Իբր զի 1563-ին եւ ոչ 1565-ին չորեքշաբթի կը հանդիպի նոյեմբեր 10 ամսաթիւը, եւ զի Պիոս Դ., որուն անունը կը յիշուի, արդէն վախճանած էր 1565 նոյեմբեր 16-ին, եւս եւ զի մինչեւ 1565-ին վերջերը չէր կրնար ուշանալ դաւանութիւնը ներկայելու պայմանը, քանի որ նոյն տարին, արդէն շատ գործեր կատարուած էին Հռոմի մէջ ինպաստ Հայոց: Ըստ այսմ ուրիշ տեղ 1564 նոյեմբեր 8 թուական գրուած ըլլալը (ՉԱՍ.Գ.524), կամայական ուղղութիւն մը կը տեսնուի: Հայերու նպաստաւոր գործերու մէջ յիշենք, Հռոմ գտնուող Հայերու համար ստիպեալ, որ է հիւրանոց մը հաստատուիլը (ՅԻՇ.256), կամ լաւ եւս՝ նորոգուիլը (ՕԵ.ԱՍՍ.322), Պիոս Դ. պապէն հրաման ելլալը, հայերէն նոր գիրս շինելու համար, եւ գիրերուն հանդիսապէս պապին ներկայացուիլը (ՅԻՇ.260), եւ այդ գիրերով 1565 տարւոյ համար խառնափնթուր տուճարի հրատարակուած ըլլալը, նոյնիսկ Ռ բանալի գիրն կամ տարեգիրն ալ յիշելով (ՅԻՇ.257), եւ վերջապէս Վենետիկ փոխադրուելով նոյն 1565 տարին Սաղմոս մը տպագրելը (ԼԷՕ.96): Այս ամէն բաղդատութիւններ կը ստիպեն հաստատել թէ Աբգարի դաւանական գիրը ոչ 1565 եւ ոչ 1564-ին, այլ 1563 նոյեմբեր 10-ին գրուած պէտք է ըլլայ:

1560. ԱԲԳԱՐԻ ԴԱԲԱՆԱԳԻՐԸ

Աբգարի տուած դաւանական գրուածոյն վերջը եղած յայտարարութիւնը, որով նա կընդունի գերիվերոյ զաթոռ Պետրոսի, եւ զտէր քահանայապետ Հռոմայ գլուխ եւ հովիւ ամենայն աշխարհի եւ փակակալ (ԿԱԹ.157), հռոմէադաւաններու գրիչին ներքեւ ապացուցական փաստ մը կը դառնայ, առանց մտաբերելու որ Աբգար դպիրի եւ Աղեքսանդր քահանայի մը կազմած գրութիւնը բնաւ հեղինակութիւն չի կրնար նկատուիլ եկեղեցւոյ մը պաշտօնական դաւանութիւնը հաստատելու, մինչ իրենք ալ պարզապէս ի պէտս ընթերցանելեաց գրած ըլլալնին կը յայտնեն (ԿԱԹ.157): Միւս կողմէն այդ գրութեան մէջ, որոշակի ըսուած է, թէ զերիս միայն սինհոդոսս ունիմք, այսինքն է զՆիկիոյ, զԿոստանդնուպոլիս եւ զԵփեսոս (ԿԱԹ.154), որով բացարձակապէս դուրս կը թողուի Քաղկեդոնի ժողովը քաղկեդոնիկ վարդապետութեան հետ, եւ զարմանալի է որ Հռոմ կրցած է լռութեամբ ընդունիլ այդ կէտը: Միեւնոյն գրուածին մէջ կը յայտարարուի, թէ ի

պատարագն դիմաւորեալ եւ զջուր ոչ արկանեմք ի կիր (ԿԱԹ.154), եւ թէ ոչ եմք միաբան ի տօնի Շննդեան Տեառն, եւ թէ հաղորդիմք երկոքումքք տեսակօք, որով Հայ ծէսին սեփական կէտերը կը պաշտպանեն Հռոմի դէմ (ԿԱԹ.155), այնպէս որ Պալճեան ալ կը փափաքի ենթադրել, որ Աբգար համոզուելով հռոմէական վարդապետութեան, նոյնը ըստ ամենայն մասին ընդունած եւ ընդգրկած ըլլայ (ԿԱԹ.158), այսինքն իր դավանագիրը ուղղած ըլլայ: Բայց ամէն առթի մէջ Արդարի դաւանագիրը երբեք իբր փաստ ծառայող գրուած մը չէ, նախ զի գրողը բնաւ հեղինակութիւն չունի, եւ երկրորդ որ պարունակութիւնը ամբողջովին հռոմէադաւան չէ, այլ միայն պատեհութեան համեմատ, եւ պապը հաճեցնելու համար գիր մըն է, բարոյական ճնշման եւ օտար թելադրութեան ներքեւ պատրաստուած: Իսկ Պիոս Դ. գործնական եւ գործունեայ մարդ, գոհ եղած է պապական իշխանութեան մասին հատուած մը տեսնելով, մնացածներուն վրայ աչք գոցել, որպէսզի ներքին Արեւելքի մէջ իր ազդեցութեան դուռ մը բացուի, ուսկից մտնելէն ետքը դիւրին է հետզհետէ պայմանները ու պահանջները աւելցնել: Այս եղած է միշտ պապական գրութեան հետեւած կերպը: Ասոր մէկ տեսակն էր Հայերուն ալ բռնած կերպէ, բերանացի կամ գրաւոր յայտարարութիւնները առատացնելով եւ պապերը հաճեցնելով ակնկալեալ օժանդակութեանց եւ դիւրութեանց ետեւէ ըլլալ, առանց բնաւ հոգ տանելու միեւնոյն յայտարարութիւնները գործնականապէս յարգելու կամ իրենց եկեղեցական գրութիւնը այլայլելու: Շողոքոթ ընթացքի լուսաւոր նշան մը պէտք է նկատել Պիոս պապը, Պետրոս փափ անուանելը (ՅԻՇ. 260): Այս փոխադարձ ընթացքին հետեւանքն է, որ Հռոմի մէջ շարունակ Հայերու դարձեր կարձանագրուին, որոնք տեղի պիտի չունենային, եթէ անգամ մը իսկապէս դարձի եկած ըլլային հռոմէադաւաններու իմացած կերպով, կամ թէ հայադաւան եկեղեցին հռոմէադաւան եղած կամ դարձած ըլլար, ինչպէս կը սիրեն պնդել, պատահական գրուածներու պաշտօնական հեղինակութիւն ընծայելով:

1561. ԱԲԳԱՐԻ ԱՐԴԻԻՆՔԸ

Արդարի բռնած ընթացքը փոքրիշատէ արդիւնք մը ունեցաւ, բայց բուն նպատակին չի հասաւ, Հայերու ազատութեան կամ քաղաքական դիւրութեան համար որեւէ ձեռնարկ չեղաւ, միայն դիւրութիւն ընծայուեցաւ Հռոմի մէջ դեգերող անտերունջ փախստականներուն յատուկ հիւրանոց մը սահմանել, եւ Աբգարի պատիւներ ցունել՝ զի փափին Փիոս արար համագումար հանդէս, եւ առաջի խումբ ամբոխին համբուրեալ գերեսս Աբգարի, ըսաւ թէ ի Հայոց թագաւորն գտի ոմն մի (ՅԻՇ. 258): Աբգարի Սուլթանշահ որդին ալ իր պաշտպանութեան ներքեւ առաւ, կոչելով զայն Մարգանտոն, այսինքն է Մարկոս Անտոնիոս, եւ զայն ուսման գրաւ ի դպրատանս, եւ Հայերուն հոգածութեան համար պաշտպան կարտինալ մը նշանակեց (ՅԻՇ. 250), եւ երեստ հրաման շինելու նոր գիրս (ՅԻՇ. 260), եւ Աբգարին հրամայեց ետ դառնալ առ պատրիարքն Միքայէլ, ու զայն Հռոմ բերել որ բերան առ բերան խօսելով իմանայ զանցս Հայոցն (ՅԻՇ 258): Աբգարի որդին մնաց Հռոմ, եւ եղաւ Հայոց հիւրանոցին տեսուչը, իսկ ինքն Աբգար Վենետիկ անցաւ, պապին կողմէ իրեն տրուած ընկերներով, որ էր նորընծայ եպիսկոպոս ոմն (ՅԻՇ. 258): Արդար եւ ուղեկիցը Վենետիկ գտնուեցան 1563-ին ի թագաւորութեան Երեւեմոն թուճին, այսինքն

Հերոնիմոս Բրիոլի դուքսին օրով, ուր տպեց Սաղմոսը, Գառնեցիի օրինակին վրայ (ՅԻՇ. 262), որ վերջացավ 1566 Մայիս ԺԵ. օրն ուրբաթ ԺԲ. Ժամ (ՅԻՇ. 263), այլ պետք է ժե կարդալ, զի ուրբաթը 17-ին կը հանդիպի: Այդ Սաղմոսը իբր առաջին տպագրուած հայերէն գիրք ընդունուած էր 1512-ին եւ 1513-ի հրատարակութիւնները չի ճանչցուած (1527), եւ կրնար իսկ կերպով մը նոյն նկատուիլ, եթէ հաստատուէր առաջիններուն միակտուր փայտեայ կաղապարով տպուած ըլլալը հաստատատիպներու նման, թէպէտ այդ ենթադրութիւնը այլեւս դուրս թողած է (1527): Արդար վախեցաւ Վենետիկէ հեռանալ լուեալ այլ իմն համբաւ, թէ Տաճկունքն լուեալ են իրեն գործը, որ էր Տաճիկներու դէմ Լատիններէ օգնութիւն խնդրելը, եւ մնաց Վենետիկ տպագրութեան գործերը շարունակել: Իրեն ուղեկից եպիսկոպոսը ճամբայ հանեց պապէն Միքայէլին դրկուած ընծաներով, որպէսզի զայն Հռոմ առաջնորդէ, բայց այն ալ հիւանդացաւ եւ մեռաւ, եւ պապին ընծաները Հռոմ դարձուեցան, եւ ամենայն ինչ վասն չկամելոյ Աստուծոյ ունայն եւ սնոտի եղեն (ՅԻՇ.258): Այս եղաւ Աբգարի պատուիրակութեան ընթացքը մինչեւ 1566 տարին, այսինքն մինչեւ Սալմաստեցիին կաթողիկոսութեան վերջին տարին: Պատուիրակութեան բոլորովին քաղաքական նպատակ ունեցած ըլլալը անգամ մըն ալ կը հաստատուի՝ Աբգարին Տաճկաստան դառնալու ահի եւ երկիւղին պարագայով: Իսկ եկեղեցական միաբանութեան համար, կաթողիկոսէն պաշտօնական քայլ մը առնուած չէ, 1563-ին գրուած նամակը այդ նպատակը չի յայտնէր (ԿԱԹ.152), Աբգարի դաւանագիրը եկեղեցւոյ կողմէ պաշտօնական գործ չէ (1560), անկէ ալ ուրիշ պաշտօնական գործ մը կատարուած չէ: Պիոս Դ., որ Աբգարի գործին ձեռք դնողն էր, 1565-ին վերջերը վախճանած էր, եւ իրեն յաջորդած էր Պիոս Ե , նախկին մեծ հաւատաքննիչ մը, որ բոլորովին հեռու էր իր նախորդին զիջողական եւ յարմարողական ճկունութենէն, որով Աբգարի ալ հնար չէր այլ եւս առաջին բանակցութիւնները շարունակել:

1562. ՍՏԵՓԱՆՈՍԻ ՄԱՀՈՒ

Ստեփանոս Ե. Սալմաստեցիի կեանքը մինչեւ 1566-ի վերջերը, կամ 1567-ի սկզբները երկարաձգելը պատմական պահանջ մը ցուցուցինք (1555), սակայն անոր կեանքին վերջին մասին գործունէութենէն բան մը չենք կրնար պատմել, մանաւանդ թէ պիտի ընդունինք թէ ինքն մոռցուած մնալու չափ քաշուած կացութիւն մը կը պահէր, եւ Էջմիածինի գործերուն գլուխը կը գտնուէր Բարսեղ Գ. արքեպիսկոպոս, երբ Միքայէլ Ա. Սեբաստիա կը մնար՝ 1561 եւ 1563 տարիներու միջոցին, եւ այս վերջինը կը ստանձնէր գլխաւոր գործունէութիւնը, երբ Մայրաթոռ կը դառնար 1566-ին, ուսկից ապրիլ 1ին երկրորդ նամակ մը կուղղէր Հռոմ (1568): Սալմաստեցիին մահուան պարագաներուն մասին ալ որոշակի բան մը չունինք գրելիք, եւ կերելի թէ ծերութեամբ եւ տկարութեամբ կեանքը վերջացուցած է: Սկիզբէն զինքը իբր կրթուած եւ ուսումնական անձ մը ներկայացուցինք (1549), եւ իրօք ալ իր այդ ծիրքերուն արդիւնք ցուցուց, եթէ ոչ իսկապէս եւ ամբողջապէս անկեալ վիճակը վերականգնելով, զոնէ առաջին անգամ զարթնումի նշան տալով եւ դէպի զարգացում առաջին քայլն առնելով, Եւրոպական զարգացման հետ յարաբերութեան մտնելով, եւ անձամբ ալ Իտալիա, Գերմանիա եւ Լեհաստան ճամբորդելով: Տպագրական

արուեստին Հայոց մէջ առաջին անգամ 1512-ին երեւան գալը, ուղղակի Հայ ոյժերու արդիւնք չերեւար (1527), իսկ Աբգար Եւդոկիացիին ձեռնարկը, որով բացառաբար փառաւորուած է ցարդ Միքայէլ Սեբաստացիին անունը, ժամանակագրական հետազոտութեանց եզրակացութեամբ նշանաւոր բաժին մը կապահովէ Ստեփանոս Սալմաստեցիին, որ թելադրիչ կամ հրահանգիչը եղաւ Միքայէլ Սեբաստիա անցնելուն, եւ այն տեղէ աւելի դիրութեամբ գործին աշխատելուն, ինչ որ անհնար պիտի ըլլար Էջմիածինի մէջ գործադրել: Այդ տեսութեամբ պարտք կը զգանք Սալմաստեցիին նշանաւոր եւ արդիւնաւոր յիշատակութիւն մը ընծայել կաթողիկոսներու շարքին մէջ, եւ վերջին դարերու զարթնումին նախահայրը եւ նախասկիզբը ճանչնալ զայն: Իսկ այդ առթիւ տեղի ունեցած միաբանական երեւոյթներուն մասին հարկ չենք զգար անդրադառնալ, իր կարգին պարզաբանած ըլլալով թէ Ստեփանոսի ուղեւորութեան (1552) եւ թէ Աբգարի պատուիրակութեան նշանակութիւնը (1559):

1563. ՄԻՒՍ ԱԹՈՂՆԵՐ

Ստեփանոսի կաթողիկոսութեան 1545-է 1566 քսանամեայ միջոցին տեղի ունեցած ազգային եղելութիւններ մեծ ու կարեւոր բան մը չեն ներկայեր: Կիլիկիոյ աթոռին վրայ իրարու կը յաջորդեն Սիմէոն Ուլնեցի 1529-ին, Ղազար Ուլնեցի 1545-ին որոնց կը յաջորդէ ՍՍեցի մը, Թորոս Մայսենց 1548-ին Լեւոնբերգի իշխաններէն: Թորոս կանուխէն ամուսնացած եւ Մանէս անուն որդի մը ունեցած էր, որ այրիութենէ ետքը կոյսի հետ կը պասկուի, եւ այս պատճառով Արիստակէս Ուլնեցի վարդապետ՝ կաթողիկոսը կը յանդիմանէ սաստկապէս այնպէս որ ըսողներ ալ կան թէ զվեղարն եւս էառ (ՄԻՍ. 536): Թորոս իր Լեւոնբերգը կը քաշուի եւ հոն կը մեռնի 1553-ին (ՄԻՍ. 534), իսկ կաթողիկոսութեան կը յաջորդէ Խաչատուր Չորիկ, եւ անկէ ետքը Խաչատուր Երաժիշտ 1560-ին: Վերջինս յայտնապէս Ուլնեցի ըսուած է, եւ Չորիկին ալ Ուլնեցի ըլլալը կը քաղուի Ուլնեցուց պաշտպանութեամբ եւ Սսեցիին վտարմամբ աթոռ բարձրանալէն: Այսպէս Ուլնեցիներուն յաջորդաբար կաթողիկոսանալը եւ Սսեցիին տապալելը, Ուլնիոյ զօրանալուն եւ մնացորդ հայ իշխաններուն (1415) Ուլնիոյ մէջ ամփոփուելուն ժամանակը կը ճշդէ: Վերջին Խաչատուրի պաշտօնը երկար եղած է մինչեւ 1584: Սոյն միջոցին քաղաքական եղելութիւններն ալ ոչ մի նորութիւն ունեցած չեն Կիլիկիոյ կողմերը, որ վերջապէս Օսմանեան կայսրութեան նահանգ էր դարձած: Աղթամարի աթոռին վրայ կը գտնուէր սմիշտ Գրիգոր Սէյֆէտինեան (1556), որ ջատագով իմաստութեան ըսուած է, փոքրիշատէ ուսումնական զարգացման հետամուտ, եւ ուսում ունեցողներու պաշտպանութիւն ընելուն համար (ՕՕ. ԲԻՋ. 1917): Երուսաղէմի աթոռը շարունակ վէճերու եւ հակառակութիւններու ենթարկուած էր, իր ստացութիւնները եւ շինութիւնները պաշտպանելու համար տեղացի այլազգիներու ոտնձգութիւններու դէմ, եւ թէ այդ մասին յաջողութիւններ ունեցած է, ամէնքն ալ արդիւնք են Անդրէաս Պարոնտէրի անխոնջ եւ աննկուն աշխատութեանց (1547), որ ամէն մի խնդրի համար կրցած է յատուկ կայսերական հրամանագիրներ ձեռք բերել (ԱՍՏ.Ա.74), նոյն իսկ Կոստանդնուպոլիսէ դառնալէն ետքն ալ (1547): Անդրէաս արդիւնաւոր եւ երկարատեւ պաշտօնավարութիւն ունեցած է մինչեւ 1293, իր

վերջին տարիներուն մէջ իրեն օգնական եւ գործակից եւ գրեթէ աթոռակից ունենալով, իր եղբօրորդին Ղաւիթ Մերտինցին (ԲԱՌ.52), ինչպէս որ ինքն ալ աթոռակից եղած էր իր հօրեղբօր Աստուածատուր Մերտինցիին (ԲԱՌ.51): Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարք Աստուածատուր Եաղուպեանի (1463), 1550-ին յաջորդած էր Ստեփանոս, եւ իրեն օրով տեղի ունեցաւ Անդրէաս Պարոնտէրի Կոստանդնուպոլիս գալը (1548), որուն օժանդակ պէտք է ճանչցուի Ստեփանոս: Նա թերեւս համամիտ ալ գտնուեցաւ Միքայէլ կաթողիկոսի ձեռնարկներու (1557), թէպէտ մեծ գործակցութիւն չի կրցած ունենալ, զի 1561-ին մեռած է, եւ Աբգար Եւոկիացին ալ Կիպրոսի եւ ոչ Կոստանդնուպոլսոյ ճամբով գացած էր Վենետիկ (1557): Ստեփանոսի յաջորդած է Տիրատուր Սսեցի, Անկիւրիոյ եպիսկոպոսը բայց հազիւ երկու տարի կրցած է պաշտօն վարել, եւ պատրիարքութիւնը անցած է Յակոբ եպիսկոպոսի մը, եւ իր օրով կատարուած է Աբգարի պատգամաւորութիւնը, որուն ինքն ժամանակից եղած չէ, այլ անոր ձեռնադրու եղած է, երբ Աբգար իր տպարանը Վենետիկէ Կոստանդնուպոլիս փոխադրեց: Իսկ Տիրատուր կերելի թէ բռնութեամբ ձեռներէց եւ ձգտումներովը խիզախ անձ մը եղած է, ինչպէս Սոյ կաթողիկոսութեան խնդիրին մէջ պիտի տեսնուի:

1564. ԶԱՐԹՆՈՒՄԻ ԱՌԱՋԻՆՆԵՐ

Գոհունակ զգացումով մը յիշեցինք (1562), թէ Սալմաստեցիին կաթողիկոսութեան միջոցը ազգային զարգացման առաջին զարթումի միջոցն եղաւ: Ինչպէս անհատական, նոյնպէս հանրային կեանքի մէկ ալ վայրկեաններ կամ, յորս բարեդէպ պատահարներ ըստ ինքեան անկարելորդ՝ ամենակարելորդ արդիւնքի մը սկզբնապատճառ կը դառնան: Այսպէս է ներկայ պարագան ալ, զի գիտենք թէ ըստ ինքեան շատ մեծ չէր Սալմաստեցիին ըրածը, այլ մեծամեծ հետեւանքներ յառաջ բերաւ: Ժամանակիս մէջ իրենց ուսումնական ջանքով, թէ ոչ երկասիրութեամբ, նշանաւոր անձերուն գլուխը պէտք է յիշենք դարձեալ Ստեփանոս Սալմաստեցի եւ Միքայէլ Սեբաստացի կաթողիկոսներուն անունները, անոնց կցելով նաեւ Գրիգորիս Աղթամարցին (1556): Յիշենք եւս Մաղաքիա Դերջանցի վարդապետը (1548), որուն աշխարհէն եւ ազգօգուտ ձեռնարկներէն զատ, բանիրուն եւ հմուտ անձ մը եղած ըլլալն ալ վկայուած է: Իրեն դրացի, հաւանաբար եւ գործակից եղած է Ղուկաս Կեղեցի կամ Խորձենացի վարդապետը, որ յատուկ աշակերտութիւն մըն ալ կազմած է, եւ իրեն ձեռնասուններէն արժանաւոր կաթողիկոսներ ալ եղած են: Ղուկաս թողած է տոմարական գրուած մը ոտանաւոր եւ արձակ խառն գրութեամբ (ՂԱՎ. 4): Աղթամարի կողմերն ալ ուսմամբ պարապողներու անուններ ունինք, ինչպէս են, Սիմէոն Ապարանցի վարդապետը, որ հմուտ աշակերտներ ալ հասուցած է, որոնցմէ կը յիշուի Կարապետ Գարագցի, Յովհաննէս Խիզանցի, եւ Յովհաննէս Ծաղկող վարդապետները: Նոյն աշակերտութենէ եղած են Յովհաննէս Կըրճօն, եւ Յովհաննէս Գրագիր վարդապետներ, եւ Սահակ որ վարդապետաց վարդապետ մականունին արժանացած է: Վարագի մէջ ալ աշակերտութիւն մը կազմած է Մարգար Պարոնտէր եպիսկոպոսը, եւ իրեն ձեռնասուններէն յիշուած են Զաքարիա Փիլիսոփայ, Կարապետ Զամալ, եւ Յովհաննէս

Բրգուտենց վարդապետներ, որոնց յօրինած երգերն ու գանձերը կը գտնուին աստեւանդ (ՕՕ. ԲԻՁ. 1197): Ինչպէս կանխեցինք յայտարարել, այդ անունները կը յիշենք ոչ իբրեւ գերազանց հանճարներ, եւ ոչ իբրեւ ընտիր երկասիրութեանց հեղինակներ, այլ իբր առաջին ռահվիրաներ, որոնք ահագին անկումէ մը ետքը առաջին շարժումը տուին զարթնումի դարերուն:

1565. ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՎԿԱՆԵՐ

Ժամանակակից ծանոթութիւնները լրացնելու համար յիշենք նաեւ սոյն միջոցին նահատակուած նոր վկաներ: Խտըրշահ անուն երիտասարդ մը, որուն բուն ծննդավայրը չէ յիշուած, հեռու տեղաց գալով Մարգուան կը հասնի 1541-ին մէջ օր մը, եւ հագիւ թէ պանդոկ մը կիջնէ ու խօսակցութեան կը մտնէ, իսկոյն աղմուկ մըն է կը սկսի, թէ Խտըրշահ յիշոցք ասաց (ՆՈՐ. 378), իբր թէ իսլամութեան հայիոյած ըլլայ: Հոն եղողներ կը զայրանան մէրկիկ արին, ու գլխիբաց առին տարան ի դատաստան, երկու ձեռկունքն յետին կապած: Ղատաւորին առջեւ ոչինչ կօգտէ Խտըրշահի բողոքը, ուրացութեան կը հրաւիրուի որ պատիժէ ազատի, եւ պարգեւներ ալ կը խոստացուի, բայց Խտըրշահ կը մերժէ յայտարարելով թէ ինքն աւելի ալ ունի (ՆՈՐ.380): Ատոր վրայ կատաղելով մահուան վճիռ կը հանեն եւ հրապարակին վրայ կրակի նետելով կը նահատակեն (ՆՈՐ.382): Սարգիս Մելիտինացի վկայի մը արձանագրութիւնը կը պահուի Ջմիւռնիոյ եկեղեցւոյն բակը, որուն մէջ ըսուած է, թէ Սարգիս յատենի համարձակի, եւ մեծ հանդիսիւ նահատակի, բայց ուրիշ մանրամասնութիւններ գրուած չեն: Նահատակութիւնը եղած է նոր կիրակիի երեքշաբթի օրը ապրիլ 15-ին հանդիպիած տարին: Իսկ թուականը յամի հազար հայկեանս թուի, թերի է օրինակին մէջ (ՔՕՍ.Ա.82), եւ կրնայ 1550, 1561 եւ 1572 թուականներուն յարմարիլ անխտրաբար: Հրատարակիչներ 1550-ին կը դնեն (ՆՈՐ.383), բայց յարմարագոյն է գոնէ 1561-ին իմանալ, զի Հայոց 1000 թուականը 1551-ին կը պատասխանէ, եւ պակաս տողն ալ հարկաւ հազարին վրայ յաւելուած թիւ մը պիտի պարունակէր: Լոկ համառօտ յիշատակով ծանօթ է եւս Սիլիվրիցի Խոռոմ, կամ ուղիղ հնչմամբ՝ Հռիփսիմէ Սիլիվրիցի վկայուիին, զոր նահատակ արին 1554 փետրուար 14, չորեքշաբթի օր, ընդ արշալոյսն, Տեառնդառաջի առտուն (ՆՈՐ.385): Վերագոյնդ Թահմազի արշաւանքները պատմած ատենիդ, մեծամեծ կոտորածներ ալ տեղի ունեցած ըլլալը յիշեցինք (1556), եւ գիտենք թէ իսլամական սովորութիւն էր ուրացութիւնը առաջարկել հարուածը չի տուած: Հետեւաբար անթիւ եղած են այդ պարագաներուն մէջ վկայող նահատակ նահատակները, որոնց ոչ անունները գիտենք եւ ոչ թիւը: Թաղէոս Սեբաստացիի յիշատակարաններուն մէջ կը գտնենք միայն Արճէշի վանքի առաջնորդ Յակոբ վարդապետի եւ իր երեսուն միաբանակից ընկերներուն նահատակութիւնը, որոնք ասպատակին հասնիլը իմանալով, գիշերուան մէջ պատարագի ըսպաս կը պատրաստէին հաղորդուելու համար, բայց մինչդեռ պատարագէին, եւ ժամարարքն սպաս դնէին, յանկարծ հասան սուսերամարտիկ Պարսիկներ, եւ անողորմ կոտորեցին ամէնքն ել: Յակոբ Մեծօփեցիի եւ ընկերներուն նահատակութիւնը տեղի ունեցած է 1552 օգոստոս 14-ին, Վերափոխման կիրակէին առտուն (ՀԱՅ. 595), եւ չենք գիտեր թէ ինչու ոմանց անմեկնելի երեւցած է նահատակութեան թուականը

(ՆՈՐ. 682): Նահատակաց կարգին պէտք է դասել եօթնասուն ազատորդիները, որ մէկ գիշերուան մէջ սպաննուած են Կարնոյ մէջ 1550-ին (ՍԱՄ. 176), թէպէտ անյայտ կը մնան մեզ եղելութեան պարագաները:

Տ. ՄԻՔԱՅԷԼ Ա. ՍԵՐԱՍՏԱՑԻ

1566. ԶԱՆԱԶԱՆ ԱԹՈՌԱԿԻՑՆԵՐ

Միքայէլի գահակալ կաթողիկոսութիւնը պատմելու սկսած ատեննիս, չենք պարտաւորուիր իբրեւ նոր անձ մը զայն ներկայել, զի արդէն բաւական ընդարձակ կերպով անոր գործունէութիւնը տեսանք ու պատմեցինք: Դավրիժեցիին 1567-ին կը դնէ Միքայէլը իբր առաջին եւ բուն գահակալ (ԴԱՎ. 338), եւ Կամենցի յիշատակարանը մինչեւ 1566 կը հասցնէ Սալմաստեցիի կաթողիկոսութիւնը (ԲԺՇ. 143), եւ մենք բանաւոր կը սեպենք 1566-ին վերջերը դնել Սալմաստեցիին մահը եւ Սեբաստացիին գահակալութիւնը: Երբոր Միքայէլ գահակալութեան կանցնէր, իրեն աթոռակից կը գտնուէին երկու Վաղարշապատցիներ Բարսեղ Գ. եւ Գրիգոր ԺԲ (1554): Սակայն ասոնցմէ առաջինը կը վախճանէր 1567 տարւոյն մէջ (ԹՈՐ. Բ. 256), եւ անշուշտ անոր փոխանակելու համար է, որ նոր աթոռակից մը կանուանուի Ստեփանոս Զ. Առնջեցի: Թէպէտ Դավրիժեցիին 1567 տարւոյն ներքեւ չորսին անունն ալ միանգամայն կու տայ, եւ միասին կը յիշէ Միքայէլ Ա. Բարսեղ Գ. Գրիգոր ԺԲ, եւ Ստեփանոս Զ. կաթողիկոսները (ԴԱՎ.338), սակայն կը կարծենք թէ նոյն թուականին ներքեւ չորսին ալ գտնուած ըլլալը կուզէ իմացնել, եւ ոչ չորսին ալ միատեղ: Ինչպէս ուրիշ շատ կաթողիկոսներուն, նոյնպէս Առնջեցիին ալ նախընթացին վրայ բան մը պիտի չի կարենանք պատմել, եւ ոչ ալ իր գործունէութեան մասին բան մը գիտենք, եւ կերելի թէ երկարաւեաց ալ եղած չէ, վասնզի երբոր Գրիգոր ԺԲ. գահակալութեան կանցնի Ստեփանոս Զ.- ի անունը չի տրուիր եւ ամենայն վստահութեամբ կը հետեւցնենք Միքայէլի կենդանութեան անոր վախճանած ըլլալը, առանց կարենալու, ժամանակը ճշդել: Միքայէլի կաթողիկոսութեան տեւողութիւնն ալ վստահագոյն կերպով Դավրիժեցիէն կը քաղենք, որ միայն 1576-ին Գրիգոր ԺԲ.- իբր գահակալ գլուխ կանցնէ (ԴԱՎ.338), եւ հետեւաբար մինչեւ այն տարի ապրած կըլլայ Միքայէլ 21 տարի աթոռակցութեամբ եւ 10 տարի գահակալութեամբ երկարատեւ եւ ոչ ապարդիւն կաթողիկոսութիւն վարելով: Չամչեան, որ աթոռակցութեամբ մէկտեղ Միքայէլի 22 տարի պաշտօնավարութիւն կու տայ, յայտնի աղբիւր եւ զօրաւոր փաստ մը չունի, եւ երբ իբր Միքայէլի յաջորդներ՝ Գրիգոր ԺԲ.-ի 4, եւ Ստեփանոս Զ.-ի 2, եւ Թադէոս Բ.- ի 9 տարի կը վերագրէ (ԶԱՄ.Գ.525), յայտնապէս կը հակառակի Դավրիժեցիին, որ մինչեւ 1593 կենդանի կենթադրէ Գրիգոր ԺԲ.-ը (ԴԱՎ.338), ինչ որ յիշատակարաններով ալ կը հաստատուի: Երեւանցիին շարակարգութիւնն ալ շփոթ է երբոր կը գրէ, զկնի տէր Միքայէլի, տէր Բարսեղ, տէր Գրիգոր, եւ տէր Ստեփանոս, մի՞նոյն 1567 թուականին ներքեւ (ԶԱՄ.20), զի Բարսեղ եւ Ստեփանոս զկնի տէր Միքայէլի կենդանի չէին: Սովորական ցուցակն ալ աւելի յաջող չէ, երբոր իբր իրարու յաջորդներ կը նշանակէ 1547 Միքայէլ Ա., 1557 Բարսեղ Գ., 1563 Գրիգոր ԺԲ., 1573 Ստեփանոս Զ., 1575 Թադէոս Բ. 1584 Առաքել Ա (ԺԱՄ.637): Գահակալներու գաւազանը միայն

Ստեփանոս Ե., Միքայել Ա. եւ Գրիգոր ԺԲ. կաթողիկոսները պէտք է պահէ շարքին մէջ, քանի որ մնացեալներ իբր լոկ աթոռակիցներ՝ չեն կրնար կաթողիկոսութեան յաջորդական գաւազանին անցնիլ:

1567. ԶԱՆԱԶԱՆ ԴԷՊՔԵՐ

Սալմաստեցիին մահուան թուականին զուգընթաց եղաւ սուլտան Սիւլէյմանի մահը, 1566 սեպտեմբեր 6-ին, Ծիկէթի պաշարման ատեն, Հունգարիոյ մէջ, եւ 24-ին սուլտան Սէլիմ Բ., Սիւլէյմանի որդին, իր գահակալութեան հանդէսը կը կատարէր Կոստանդնուպոլսոյ մէջ: Պարսից շահը Թահմազ կը փութար դեսպանութեամբ Կոստանդնուպոլիս յղել Երեւանի կուսակալ Շահբուլի սուլտան, առատ եւ թանկագին ընծաներով, եւ երկու տէրութեանց մէջ հաշտութեան դաշինք կը նորոգուէր (ԺՈՒ.156), որով խաղաղութեամբ կանցնէր Միքայելի գահակալ կաթողիկոսութեան տասնամեայ, քանի որ Օսմանեանց եւ Պարսից պատերազմները անագան նորոգուեցան 1578-ին, Միքայելի մահուընէ ետքը: Յիշատակարաններու եւ ծանօթութեանց նուագութիւնը կը ստիպէ մեզ լռութեամբ անցնել բովանդակ տասնամեայն, թէպէտ Միքայելի եռանդն ու կարողութիւնը կը յորդորեն մեզ հաւատալ, թէ նա բոլորովին անգործ ու ապարդիւն անցուցած չէ իր կաթողիկոսութիւնը: Հնար չէ նաեւ ենթադրել որ խզուած ըլլան Միքայելի եւ իր յղած պատգամաւոր Աբգարի յարաբերութիւնները, թէպէտ այդ մասին ալ ստոյգ տեղեկութիւններ կը պակսին: Աբգար 1565-ին Վենետիկ անցած էր, ինչպէս յիշեցինք (1561), ուր 1253-էն իվեր Հայերու յատուկ տուն կամ հիւրանոց մը կը գտնուէր (ՎԵՆ.144), հսկողութեան ներքեւ, որոնցմէ 1561-ին կը յիշուի Նիկողայոս (ՎԵՆ.336), իսկ Աբգարի եկած տարին կը գտնուէր Մելքիսեդէկ Եպիսկոպոս (ՅԻՇ.263): Աբգար ժամանակ մըն ալ այնտեղ մնաց, վախճալով Թուրքիա դառնալ, որովհետեւ այնտեղ լսուած էր իր Եւրոպա երթալուն բուն նպատակը (1561): Աբգարի որդին կը գրէ թէ հայրը ի տարակուսանս էր, եւ իբրեւ ինքզինքը արդարացնելու միջոց հնարեցաւ եւ արար գպասման գրոց (ՅԻՇ.258), որպէսզի գայն ցուցնէ իբրեւ իր ուղեւորութեան բուն նպատակը: Պատմեցինք թէ գանց ըրաւ Միքայելը անծամբ Հռոմ տանելու համար ստացած յանձնարարութիւնը, եւ իր ուղեկից լատին Եպիսկոպոսը ճամբայ հանեց, որուն մահուամբը գործը անհետեւանք մնաց (1561): Մենք կը կասկածինք թէ մի գուցէ Աբգարի վախճալ ալ ճարտար դարձուածք մը ըլլայ կաթողիկոսին Հռոմ գալը խափանելու համար, զի Պիոս Ե.-ի անձը հիմնապէս կը փոփոխէր Աբգարի տեսութիւնները: Տրիտենդեան ժողովը նոր փակուած էր 1563-ին, 18 տարի տեւելէն ետքը, եւ Պիոս Ե., նախկին մեծ հաւատաքննիչը, ամենայն զօրութեամբ անոր կանոններուն գործադրութեան ձեռնարկած էր, եւ Վենետիկի հանրապետութիւնն ալ կատարելապէս հպատակած էր նոյն կանոններուն: Այդ խստութեան հետեւանքն էր անողոքելի ուղղութիւն մը, որուն դժուարաւ պիտի հնազանդէր Աբգարի միտքը, եւ հաւանաբար չէ ուզած կաթողիկոսը վտանգաւոր դիրքի մէջ դնել: Ինքն Աբգար անծամբ ալ կրեց այդ գրութեան նեղութիւնը, չկարենալով ազատօրէն հրատարակութեան տալ Հայոց ծիսական գիրքերը, որոնց մէջ դիտողութեան տեղի կը գտնէին թէ Հռոմի եւ թէ Վենետիկի գրաքննիչները: Միայն Սաղմոսը

կրցաւ տպագրել, եւ իր տպագրական կազմածները լրացնելով Վենետիկի մէջ, գոյքերը հաւաքեց եւ Կոստանդնուպոլիս եկաւ, իբր յարմարագոյն կեդրոն տպագրական ձեռնարկին, պետական շրջանակներու առջեւ ալ զինքն արդարացնելով, թէ վասն այս պատճառիս եմ ի Ֆռանգստան (ՅԻՇ.258): Անստոյգ գրոյց մը կայ թէ Կոստանդնուպոլսոյ մէջ նախ ձերբակալուած, բայց տպագրական կազմածովը արդարանալով ազատ թողուած ըլլայ, եւ անընէ ետքը իր տպագրական գործարանը հաստատած ընդ հովանեաւ Նիկողայոս եկեղեցւոյն Հայոց (ՅԻՇ.261), այսինքն է Վլանկայի Ս. Նիկողայոս եկեղեցւոյն բակը կամ մօտը:

1568. ԱՐԳԱՐԻ ՎԵՐՋ

Որոշակի նշանակուած չենք գտներ թէ Աբգար ինչչափ ատեն Վենետիկ մնաց եւ երբ Կոստանդնուպոլիս հասաւ: Գիտենք թէ 1568-ին տպագրած է տօնացոյցը, տաղարանը, ժամագիրքը եւ պատարագամատոյցը (ՅԻՇ.262), բայց Սաղաքիա Ճէվահիրճեան դպիր 1567-էն պատրաստ կը յիշէ Աբգարի տպարանը, ուր եղեւ ըստամփայ, այսինքն պասմագիր, եւ տպեցաւ փոքր քերականութիւն տղայոց (ՅԻՇ.261): Աբգար դպիրին արհեստագործութեան իբր ընկերակից կը յիշուի իւր թագագարմ Անտոնիոս Սուլթան սարկաւագին անունը (ՅԻՇ.262), բայց պէտք չէ որդին ալ Կոստանդնուպոլիս եկած կարծել, վասն զի ինքն իրեն համար կը վկայէ, թէ հօրը մեռներէն ետքը աստ ի Հռոմ սնայ ի դպրատանս առ ձեռամբ հօր կարդինալաց (ՅԻՇ.258): Նկատի առնելով Աբգարին կրած առաջին դժուարութիւնները եւ տպարան հաստատելու պայմանները, գոնէ 1566-ին Աբգարը Վենետիկէ մեկնած պէտք է ըսենք: Երեք տարիի չափ տեւած կըլլայ Աբգարի Կոստանդնուպոլսոյ մէջ ունեցած գործունէութիւնը, ուսկից յետոյ 1569-ին կերթայ Էջմիածին Միքայէլ կաթողիկոսի մօտ (ՅԻՇ.262), որուն կարգադրութեամբ մեկնած էր Սեբաստիայէ 7 տարի առաջ (1557): Որովհետեւ տպագրական արդիւնաւորութիւնը Կոստանդնուպոլսոյ մէջ կը դադարի, օրէն էր հետեւցնել թէ Աբգար իր տպարանին կազմածներովը փոխադրուած ըլլայ Էջմիածին, սակայն ոչ մի յիշատակ եւ ոչ մի արդիւնք չունինք այդ միջոցին մէջ Էջմիածինի տպարան մը գտնուած ըլլալուն, որով չենք համարձակիր այդ տեսութեան վրայ պնդել, թէպէտ առանց անոր ալ դժուար կըլլայ մեկնել Էջմիածին երթալուն նպատակը: Միւս կողմէն բացարձակ պարտք մըն ալ էր Աբգարի իր գործունէութեան արգասիքը ներկայել եւ յանձնել անոր, որ այդ նպատակին հովանաւորն ու կարգադրողն եղած էր: Պատմական յիշատակներու, նոյնիսկ թեթեւ ակնարկներու պակասութեան մէջ, չկարենալով որոշակի բան մը ըսել, ենթադրական վիճակի մէջ կը թողունք Աբգարի Էջմիածին անցնելուն եւ Միքայէլի վերջին օրերուն արդիւնքները: Սակայն այն քիչն ալ որ երկուքին վրայ գիտենք, բաւական են գովութեամբ եւ օրհնութեամբ յիշատակել անոնց անունները, եւ զիրենք նկատել իբր առաջին գործիչներ տպագրական արուեստին Հայոց մէջ տարածուելուն, քանի որ 1512-ին տպագրութիւնները Հայ գործունէութենէ դուրս եւ Հայ յարաբերութիւններէ անկախ երեւոյթներ եղան (1527): Եւ ասով կը փակենք Միքայէլ Սեբաստացիի կաթողիկոսութեան ժամանակը:

Տ. ԳՐԻԳՈՐ ԺԲ. ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏՅԻ

1569. ՏԵՒՈՂՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԱԹՈՌԱԿԻՑՆԵՐ

Երբոր Միքայել կը վախճանէր 1576-ին, միայն Գրիգոր կը մնար անոր մօտ աթոռակից, զի Բարսեղ Գ. եւ Ստեփանոս Զ. վախճանած էին արդէն (1586), եւ հետեւաբար նովին իսկ Գրիգոր կը լինէր բուն գահակալ կաթողիկոսութեան (ԴԱՎ.338), համաձայն այն ատեն ընդունուած սովորութեան, որով յաջորդութիւնը կորոշուէր ոչ թէ նոր ընտրութեամբ, այլ նախորդին կամքով: Գրիգոր ինքն ալ արդէն ծերացեալ էր, վասնզի 1583-ին 85 տարեկան եղած ըլլալը գրուած է (ԱՐՐ.232), եւ 1576-ին արդէն 78 տարեկան եղած կըլլայ, եւ որովհետեւ 1557-էն աթոռակցութեան կոչուած էր (1554), կը հետեւի թէ 59 տարեկան եղած ատեն այդ աստիճանին բարձրացած էր: Ինչ ինչ յիշատակարաններուն մէջ 1575-էն կը կարդանք ի հայրապետութեան տէր Գրիգոր կաթողիկոսին (ԹՈՐ. Բ. 260), կամ ի հայրապետութեան տեսառն Գրիգորի (ԹՈՐ. Բ. 410), սակայն այդ յիշատակներ չեն ստիպեր մեզ Դավրիժեցիին թուականէն աւելի կանխել Գրիգորի գահակալութիւնը, քանի որ գիտենք թէ յիշատակագիրներ անխտիր գահակալը կամ աթոռակիցը կը նշանակեն իբր բուն կաթողիկոս: Միւս կողմէն նկատելով Գրիգորի տարիքը, եւ հետեւելով սովորական դարձած ծելին, զարմանալի պիտի չերեւի այլեւս տեսնալ, որ Գրիգոր անմիջապէս իրեն երկու աթոռակիցներ կընտրէ միեւնոյն 1576 տարին, որոնք են Թադէոս Բ. եւ Առաքել Ա. (ԴԱՎ. 238), այս երկրորդը ի գեղջէն Էջմիածնի (ԴԱՎ. 1), եւ անշուշտ առաջինն ալ Վաղարշապատեցի ծննդեամբ կամ բնակութեամբ, որ ուրիշ տեղացի ըլլալը նշանակուած չէ, ինչպէս յիշուած էր Սալմաստեցիին, Սեբաստացիին եւ Առնջեցիին համար (ԴԱՎ. 238): Աթոռակիցներու յատուկ եործունէութեան մաս կազմել սկսած էին նաեւ գաղթականութեանց հետ յարաբերութիւնները, կրկնակի նպատակով՝ թէ անոնց հակելու, եւ թէ անոնցմէ կամ անոնց ձեռքով Մայրաթոռին համար քաղաքական եւ նիւթական օգնութիւններ հայթայթելու: Իրաւ այս նպատակով նուիրակներ ալ կրնային զրկուիլ, բայց կերելի թէ կաթողիկոսի անունով ճոխանալը, եւ կաթողիկոսական իշխանութեամբ եկեղեցական ծիսակատարութիւններ եւ կարգադրութիւններ ալ ընելու իրաւունքը, օգտակար նկատուած էր այդ այցելուներուն արդիւնաւորութիւնն աճեցնելու համար: Գրիգորի նոր աթոռակիցներէն Թադէոսը, անմիջապէս Էջմիածինէ մեկնած է յիշեալ նպատակով վասնզի 1577 յուլիս 21-ին Վենետիկ կը գտնուի եւ կը մասնակցի մեծահանդէս թափորին, որ կազմուած էր Ճուտէքա (Giudeca) կղզեակին վրայ շինուելիք ուխտի եկեղեցւոյ հիմնարկէքին առթիւ, Վենետիկի թեմակալ պատրիարքէն ետքը առաջին տեղը գրաւելով (ՎԵՆ. 332): Այդ առթիւ աւելցնենք թէ հայազգին Անտոն Սուրեան կամ Սուրիացի, որ նշանաւոր եղած էր Վենետիկի մէջ նաւաշինութեան արուեստով (ՎԵՆ. 246), ժանտամահի դէմ ալ դեղ մը հնարած էր, եւ շատեր բժշկած եւ մահուանէ ազատած (ՎԵՆ. 260), եւ այդ ժանտամահին առթիւ էր որոշուած ուխտի եկեղեցւոյն կառուցումը: Թադէոսի Վենետիկ գալուն պատճառը որոշակի չէ ցուցուած, բայց այդ ուղեւորութեանց ընդհանուր շարժառթը յայտնի էր, իսկ կրօնական նպատակ մը ունեցած չըլլալը կը հետեւի պապութեան հետ յարաբերութեան չմտնալէն, եւ Ալիշան ալ կը խոստովանի թէ ոչ յիշի որոշակի եւ երթն ի Հռոմ (ԱՐՐ. 231): Թադէոսի այցելութիւնը երկարատեւ

ալ եղած չէ, վասնզի Վենետիկի մէջ մնալը միայն քանի մը ամիս ցուցուած է (ՎԵՆ. 333), ուսկից պէտք է անցած ըլլայ Լեհաստան (ԱՐՐ. 231), ուր աւելի բազմաթիւ եւ աւելի կարող էին Հայ գաղթականութիւնները: Անհնար է մեզ ճշդել թէ որչափ ատեն գաղթականութեանց մէջ դեգերեցաւ Թադէոս Բ. բայց ստոյգ է, որ իր շրջանը ամարտելով դարձած է Մայրաթոռ ուր 1583 հոկտեմբեր 21-ին Աբգարի որդին Սուլթանշահ, Մարգանտոն կոչուած, խնդրանքի նամակ մը կուղղէ Հռոմէն (ՅԻՇ. 258), որուն վրայ յառաջիկային պիտի խօսինք:

1570. ՕՍՄԱՆՑԻՆԵՐ ԵՒ ՊԱՐՍԻԿՆԵՐ

Թադէոսի ուղեւորութիւնը զուգընթաց կու գայ երկու սահմանակից իսլամ պետութեանց մէջ խաղաղութեան խանգարուելուն, եւ Հայաստանի մէջ պատերազմի տագնապներու վերսկսելուն, այնպէս որ անհաւանական չէ ներքին կապակցութիւն մը ճանչնալ երկու եղելութեանց մէջ: Շահ Թահմազ 53 տարի թագաւորելէն ետքը մեռած էր 1576-ին, գեղակուր եղած (ԺՈՒ.166), կամ ի բաղանիս խեղդեալ (ՉԱՔ.Ա.11), իրեն յաջորդել ցուցնելով իրեն որդիներէն Հայտարը, զոր նոյն օր սպաննել տուաւ իր Իսմայիլ եղբայրը, սակայն նա ալ խեղդուեցաւ 1577-ին, տարիուկէս ցովակեաց թագաւորութենէ ետքը, եւ գահ բարձրացաւ Թահմազի երէց որդին Մուհամմէտ, որ Խուտաբանտ կամ Խիւտապէնտէ կոչուեցաւ: Պարսկաստանի ներքին խռովութիւնները Օսմանցիները քաջալերեցին պատերազմը նորոգելով սահմաննին ընդարձակելու: Սուլտան Մուրատ Գ., որ 1574 դեկտեմբեր 21-ին յաջորդած էր իր հօրը Սէլիմ Բ.-ի, Մուսթաֆա փաշան (ԺՈՒ.166), որ եւ Լալա փաշա (ՉԱՔ.Ա.13), հրամանատար նշանակեց, որ 1578 յուլիս 23-ին առաջին մեծ յաղթութիւն մը տարաւ Չլտրի ճակատամարտին մէջ, եւ սեպտեմբեր 8-ին երկրորդ մըն ալ կատարեց Քանաքի գետեզերքը, եւ այսպէս հիւսիսային Հայաստան եւ Կովկասեան գաւառներ Օսմանեանց հպատակեցան, եւ Երեւան եւ Էջմիածին ալ նոյն տիրապետութեան անցան: Հայ պատմագիրին համեմատ, Լալա փաշա աւերեաց զԵրեւան 60,000 անձինս, եւ Ֆէրիատ փաշա որ անոր յաջորդեց, շինեաց բերդ յԵրեւան (ՉԱՔ.Ա.13): Այդ նպատակաւ էր, որ բազում եկեղեցիք քակեալ, զքարինս ի շինումն բերդին առնէին, եւ հազիւ Երկու երես կոչուած մեծ եկեղեցին ազատուեցաւ Առաքել կաթողիկոսին Ֆէրիատին առջեւ միջնորդելովը, բայց չկրցաւ արգելել զինուորներուն իրենց ձիերով 30 օր եկեղեցոյ մէջ բնակիլը (ՍԱՍ.192): Մեր նպատակէն դուրս կը սեպենք հետեւիլ Պարսից եւ Օսմանեանց պատերազմներուն, որոնք երկար տեւեցին: Այդ պատերազմներուն մէջ երկու կողմէն նշանաւոր հանդիսացան Իւզտէմիր Օսման փաշա, որ մասնաւոր զօրապետութենէ ետքը Ֆէրիատի յաջորդեց իբր Օսմանեանց հրամանատար, եւ Համզէ Միրզա Խիւտապէնտէ շահին որդին: Պատերազմները շարունակեցին մինչեւ 1584, բայց պատերազմի աղէտէն աւելի սաստիկ եղաւ սովը, որ պատերազմին աւե՛ածներուն եւ կոտորածներուն երեսէն առաջ եկաւ, եւ որուն աղիողորմ նկարագիրը կը պատմեն ժամանակակիցներ (ՍԱՍ. 190): Օսման փաշա, որ Կոստանդնուպոլիս դարձած էր, 1585-ին նոր առշաւանք մը բացաւ Ատրպատականի եւ ներքին Պարսկաստանի կողմը, բայց ինքն հիւանդութեամբ մեռաւ, եւ Համզէ քանի մը նշանաւոր յաղթութիւններ տարաւ: Ասոր վրայ

Օսմանեանք արշաւանքը նորոգեցին, եւ վերջապէս Պարսիկներ խոնարհեցան հաշտութիւն խնդրել, որ կնքուեցաւ 1590 մարտ 21-ին Նէվրուզի օրը, եւ Լուրիստան, Շէիրիզօր, Շիրուան, Ատրպատական, Երեւան, Վրաստան, եւ Կովկասեան գաւառներ Օսմանեանց տիրապետութեան ներքեւ մնացին (ԺՈՒ. 175): Պարսից արքունիքը անկեալ վիճակ ունեցաւ Մուհամմէտ Խիւտապէնտէի օրով, մանաւանդ երբ Համզէ Միրզա ալ սպանուեցաւ: Անոր յաջորդեց Ապպաս եղբայրը, եւ գահ ելաւ հօրն ալ օգնելէ ետքը, եւ սա է հռչակաւոր եւ Մեծ մականունեալ Շահաբասը կամ Շահ Ապպասը: Անոր իսկական թագաւորութիւնը հռչակուեցաւ 1590-ի դաշնագրութենէն ետքը, թէպէտեւ 1585-է սկսելով շատ գործեր անոր անունով կատարուած էին: Նա ինքն ալ եղած է հաշտութիւնը անհրաժեշտ դատողը, անկեալ կացութիւնը վերանորոգելու համար: Աւելորդ է անգամ մըն ալ կրկնել, թէ այդ երկարատեւ պատերազմներու երեսէն կարի աղետալի եղած էր էջմիածինի կացութիւնը:

1571. ՍՈՒԼԹԱՆՇԱՀԻ ՁԳՏՈՒՄՆԵՐԸ

Քանիցս յիշեցինք թէ Արդարի որդին Սուլթանշահ, Լատիններէն Մարզանտոն կամ Մարկոս Անտոնիոս անունով ճանչցուած, Հռոմ մնացած էր իր հօրը մեկնելէն ետքը (1568), եւ այնտեղ ազգային հիւրանոցին տեսուչ, եւ ընդհանրապէս փախստական եւ պանդուխտ եւ ուխտաւոր Հայոց խնամակալ եղած էր, գոնէ ինքն մեծարանութեամբ կը գովէ այդ մասին իր ունեցած աշխատութիւնը (ՅԻՇ. 256): Քսան տարիէ ի վեր Հռոմ ընտելացած եւ համակերպած էր տեղական պահանջներուն, եւ իր թագաւորագուն ըլլալուն համոզմամբ, իշխանական տիտղոսի մըն ալ հետամուտ էր: Այդպիսի մը համար աւատական կալուածի մը ստացութիւնը էական էր, եւ այս է անշուշտ իր գրածին իմաստը, թէ փափն կամեցաւ տալ ինձ ժառանգութիւն իբր՝ կամ զքաղաքս կամ զբերդս (ՅԻՇ.258): Մենք կը կարծենք թէ պապին ուզելէն աւելի ինքն եղած կըլլայ այդ բանին հետապնդողը, որչափ ալ գիտենք թէ 1572-ին Գրիգոր ԺԳ. յաջորդած էր Պիոս Ե.-ի եւ բուռն կերպով կաշխատէր Արեւելցիները, եւ մասնաւորապէս Հայերը, հռոյտաւանութեան շահելու եւ ասոր համար ամէն տեսակ հրապուրիչ միջոցները ձեռք առած էր: Կերելի թէ Միքայէլ կաթողիկոսէն Աբգարին տրուած վկայագիրը՝ պապական արքունիքին մէջ ներքին համոզում յառաջ բերած չէր, որ Սուլթանշահէն նոր վկայագիր կը պահանջուէր իր ծագումը արդարացնելու համար՝ կանոնաւոր ազգաբանութեամբ մը: Սուլթանշահ կը պարտաւորուի գայն ճարելու համար Թադէոս կաթողիկոսին դիմել: Այդ նամակը կը գտնուի այսօր Անտոնեանց դիւանին մէջ (ՅԻՇ.255), եւ մենք ալ անկէ օգտուեցանք Աբգարի վրայօք մանրամասնութիւններ քաղելու (1557): Նամակը 1583 հոկտեմբեր 21 շաբաթ օր թուական կը կրէ (ՅԻՇ.258), սակայն յիշեալ ամսաթիւը երկուշաբթի կը հանդիպի, եւ շաբաթ օր կարդարանայ 1581-ին, որով կամ տարեթիւը կամ ամսաթիւը ուղղելի կը մնայ. բայց հաւանաբար շաբաթ օրուան յիշուիլը շփոթութեան արդիւնք է, եւ 1583 թուականը պահելու է: Իսկ ուղղակի Թադէոսի գրելը, հետեւանք է անշուշտ Թադէոսի Իտալիա գալուն, եւ թերեւս տեսակցութիւն ալ ունենալուն Վենետիկի մէջ (1569), կամ թէ Թադէոսի անունը լսուած ըլլալուն: Սուլթանշահ կը խնդրէ, որ նոր վկայագիր մը պատրաստուի իրեն թագաւորագարմ

ըլլալուն, զոր Թադէոս իր կնիքով կը կնքէ, եւ ուրիշ քսան եպիսկոպոսներու ալ կնքել տայ, դնելով զկնիքս միահամուռ, եւ զմատունս իւրեանց ի ներքոյ կնքոյն, այսինքն ստորագրութիւն ալ աւելցնելով, եւ խոստովանաբար, այսինքն երդման ներքեւ, որպէսզի յաջողի իրեն քաղաքներ եւ գիւղեր ունենալուն, որ է ըսել իշխանական տիտղոս ստանալ: Կը յայտարարէ, թէ այս բանը ոչ վասն իմ փափաքիմ, այլ վասն Հայոց, եւ այն երից պատճառաց համար, որոնք են Հռոմ եկող Հայերը խնամել, Հայոց անունը բարձրացնել, եւ փրկութիւն սրբոյն Սիոնի, այսինքն Հայաստանի, պատրաստել, որպէս հարբն իմով ոչ եղեւ (ՅԻՇ.258), կամ թէ ըսել, Աբգարին զլուխ հանել չկրցած նպատակը իրագործել (1589): Նամակը տանելու եւ վկայագիրը բերելու համար յատուկ պատգամաւոր ալ ճամբայ հանած է, այլ թէ գործը ինչ արդիւնք ունեցած է, յայտնի չէ, կամ թէ ունեցած ալ չէ, զի Սուլթանշահի գործերուն եւ վախճանին վրայ ուրիշ տեղեկութիւն չունինք: Նամակին պարունակութիւնը ունայնասիրութեան արդիւնքէ աւելի բան մը չէ, այլ աւելորդ չի դատեցինք յիշատակել, իբր ժամանակին գաղափարներուն արտայայտութիւն, թէ ինչպէս Հռոմի հետ յարաբերութիւններ եւ լատինասէր մերձեցումներ՝ փրկութիւն սրբոյն Սիոնի նպատակին կը դիմէին:

1572. ՆՈՐ ՏՈՄԱՐԻ ԿԱԶՄՈՒԻԼԸ

Գրիգոր ԺԳ. պապը, զոր անգամ մը յիշեցինք (1571), իր անունը տուած է նոր տոմարին կազմութեան, որ այժմ ընդհանրացած է Արեւմուտքի մէջ, թէպէտ Արեւելեան եկեղեցիներ եւ ազգեր տակաւին հին տոմարով կը վարուին, եւ կարծէ այս մասին բացատրութիւն մը տալ: Տոմարի վերջին կարգադրութիւնը եղած էր 325-ին Նիկիոյ ժողովին ատեն, զատկական հաշիւը ուղղելու համար: Այս մասին հիմ բռնուած էր Յուլեան դրութիւնը, տարին 365 օր եւ 6 ժամ հաշուելով, եւ քառորդ օրերը չորս տարին մէկ անգամ օր մը հաշուելով, սովորական տարիները 365, եւ չորրորդ տարիները 366 օր համրել, որով հարիւրամեայ դար մը կունենար 36,525 օր: Իսկ Զատկի օրն ալ ճշդելու համար մարտ 21-ը հաստատուն գիշերահաւասար ընդունուեցաւ, ինչպէս էր 325-ին, եւ այդ հիմամբ շինուեցան զատկական ցուցակները, եւ այլեւս անոնց վրայ կը քալէին եկեղեցիները, անկախաբար աստղաբաշխական զննութիւններէ: Սակայն իրօք տարին 365 օր եւ 6 ժամ չէր, այլ 365 օր, 5 ժամ, 48 վայրկեան, 47 երկվայրկեան եւ 33 եռվայրկեան, որ տասնորդական գրութեամբ կը գրուէ 365,242217, եւ տարբերութիւնը կըլլայ մերձաւորաբար 11 վայրկեան իւրաքանչիւր տարի, որ հարիւր տարուան կամ 365,242217 օրերու վրայ մէկ օրի մօտ տարբերութիւն կու տայ, կամ տասնորդական ձեւով 0,7783: Այդ տարբերութիւնը դարերու շարունակութեամբ գումարուելով, գիշերահաւասարը խախտած էր, որ այլեւս մարտ 21-ին չէր հանդիպեր իսկութեամբ, թէպէտ այնպէս կըմբռնուէր գործածական ցուցակներու մէջ, եւ նոյն ցուցակներով ալ կը հաշուուէին զատիկները: Կացութիւնը դիտողութեան առարկայ եղած էր դար մը առաջ, բայց անորոշ մնացած, մինչեւ որ նորէն խնդիրը արծարծեց Ալոիսիոս Լիլիօ (Lilio) Իտալացի աստղաբաշխը, որ այդ մասին լուրջ ուսումնասիրութիւններ կատարած էր: Լիլիօ 1576-ին մեռաւ առանց գործնական որոշման մը յանգելու: Գրիգոր ԺԳ. պապ խնդիրը ուրիշ հմուտներու

հետազոտութեանց յանձնեց, եւ տեսնուեցաւ որ գիշերահաւասարը 10 օր խախտած էր, եւ իսկապէս մարտ 11-ին կը հանդիպէր: Այդ 10 օրերու տարբերութիւնն էր, որ պապին հրամանով ուղղուեցաւ 1582-ին եւ հոկտեմբեր ամսուն մէջ, կարելոր տօներու պակասութեան միջոցին, հոկտեմբեր 4 հինգշաբթին յաջորդեց հոկտեմբեր 15 ուրբաթ: Ապագային ալ խախտուիլը արգիլելու համար որոշուեցաւ իւրաքանչիւր դարավերջի տարին նահանջն ընել եւ 365 օր պահել, բայց այսչափն ալ շատ գալուն, որոշուեցաւ նաեւ իւրաքանչիւր չորրորդ դարավերջի տարին նահանջն ընել, չորրորդ դարավերջ համրելով այն թուականները, որոնց հարիւրեակները չորսի բաժանելի են: Նոր կամ Գրիգորեան տոմարի գրութիւնը նոյն 1582 տարին ընդունեցին Իտալիա, Սպանիա, Լուսիտանիա, Գաղղիա, Բելգա ու Դանիա. 1583-ին Հելլուետիոյ հռոմէադաւանները, 1584-ին Գերմանիոյ հռոմէադաւանները, 1596-ին Լեհաստան եւ 1587-ին Հունգարիա: Իսկ Գերմանիոյ եւ Հելլուետիոյ բողոքականները անագան ընդունեցան 1700-ին եւ Անգլիա, Շուեդիա եւ Նորվեգիա 1752-ին, իսկ գաղթականութիւններն իրենց բնաշխարհին հետ: Արեւելեան ազգեր եւ եկեղեցիներ՝ ցարդ կը շարունակեն հին տոմարով վարուիլ, որուն բոլոր տարբերութիւնը գիշերահաւասարի խախտուելուն միտ չդնելով՝ դարավերջի նահանջը չզեղչելուն վրայ կը կայանայ: Ամսաթիւի տարբերութիւնը, որ 1582-ին 10 օր էր, նոյն մնաց 1600-ին երբ նոր տոմարն ալ նահանջը պահեց, իսկ անկէ ետքը 1700-ին տարբերութիւնը եղաւ 11 օր, 1800-ին 12 օր եւ վերջերս 1900-ին 13 օր: Արեւելեայք աւելորդ նախանձախնդրութիւն մը կը դնեն այս մասին, Արեւմտեայց կամ Լատիններու հետեւած չըլլալու համար, սակայն խնդիրը ոչ կրօնական է եւ ոչ դաւանակա, քանի որ երկու կողմերն ալ միեւնոյն կանոնով կը հաշուեն իրենց գատիկը: Ասոր հետ մէկտեղ քանի որ թուկանի խնդիրը քաղաքական նշանակութիւն ունի, աւելորդ կը գտնենք Արեւելեան ազգերու հռոմէադաւան բաժիններուն ցուցած փութկոտութիւնը, երկրին քաղաքական ընթացքէն հեռանալու, եւ ինքզինքը Արեւմուտքի յարմարեցնելու: Որչափ ալ այսօր պարզ աչքով ալ կը նշմարուի, որ երկինքի վրայ լրումն լուսնի չկայ, երբ հին տոմարը իր ցուցակներուն համեմատ լուսնի լրումն կը հաշուէ, սակայն այսչափը չարդարացներ երկրին ընդհանուր հաշիւէն շեղիլ: Միայն թէ բաղձալի էր, որ պարզապէս բնական եւ գիտական հաշուոյ խնդիր մը աւելորդ տարածայնութիւն չաւելցնէր ազգերու եւ եկեղեցիներու մէջ, եւ որովհետեւ այժմէն այդ դիտմամբ շարժումները կը տեսնուին, յուսալի է որ գործը կարգադրութեան մը յանգի, տարբերութիւնը 14 օրուան չի բարձրացած, որ տեղի պիտի ունենայ երկու դարէն 2100ին:

1573. ՀԱՅՈՑ ԴՊՐԱՏՈՒՆ

Ջանազան կողմերէ եւ զանազան պատճառներով Հռոմ եկող պանդուխտներուն հետ հասած էր նաեւ այրի քահանայ մը, Յովհաննէս Տէրղնցի, թէպէտ Տէրղինը անծանօթ, որ իր երկու աղջիկները Ամիդի մէջ թողլով Խաչատուր որդւոյն հետ եկած էր բախտ փնտռելու (ՅԻՇ.249): Սուլթանշահի հետ մտերմանալով Հռոմի մէջ տպարան մը կազմակերպելու հետեւեցաւ, եւ անկէ ելած առաջին գործն է, Տումար Գրիգորեան յաւիտենական, որ եղեւ յիշանութեան հզօր սրբոյ փափոյն եւ այլ թագաւորաց, 1584-ին տպագրուած (ԼԵՕ.104): Անշուշտ Գրիգոր պապին յատուկ

պաշտպանութեամբ կը կատարուէր այդ հրատարակութիւնը, որով պապը իր տոմարական կազմակերպութիւնը Արեւելքին ալ կուզէր ծանօթացնել, թէպէտ արդիւնք մը ձեռք ձգած չէ: Պապը Արեւելքին եւ առանձին Հայերուն վրայ մտադրութիւն դարձնելով, կերպով մը կուզէր անոնցմով փոխարինել, ինչ որ Արեւմուտքին մէջ բողոքականութեամբ իր հրաւասութենէն ելած էր: Սոյն այս նպատակով խորհեցաւ Հայոց յատուկ եւ անոնց անունով եկեղեցական դպրատուն մը բանալ Հռոմի մէջ, ամբողջապէս պապական գանձուն ծախքով, որպէս զի այնտեղ պատրաստուին հայազգի եկեղեցականներ, հռոմէականութեան սկզբունքով սնած եւ ուսած, եւ անոնց ձեռքով Հայեր եւ Հայոց եկեղեցին հռոմէադաւանութեան վերածուի: Վասնզի թէպէտ իր կոնդակին մէջ կըսէ, թէ Հայոց եկեղեցին յամենայն ժամանակի մեծապատիւ յարգանօք հպատակ գտաւ հայրապետին Հռոմայ սակայն վերջէն կը յաւելու թէ սպրդեցին ի նոսա մոլորութիւնք ինչ (ՉԱՍ. Գ. 526), եւ այս կերպով կուզէ յատուկ վարժարանի պէտքը առջեւ բերել: Գործը Հայերուն դիւրընկալ ընելու համար, գովութեամբ կը յիշատակէ Հայ եկեղեցւոյն առաքելական քարոզութեամբ սկսած ըլլալը, եւ Հայոց բիրապիսի հալածանաց եւ նեղութեանց ներքեւ իրենց քրիստոնէական հաւատքին վրայ հաստատուն մնալը: Բայց Հայերու հաստատուն պահած հաւատքը հայադաւանութիւնն էր, որով պէտք կըլլայ այդ իմաստով առնել Գրիգոր ԺԳ. պապին Հայերուն համար շռայլած գովեստը: Պապին որոշումը արդիւնք եւ գործադրութիւն չունեցաւ կոնդակը 1584 հոկտեմբեր 13 թուական կը կրէր, եւ ինքն 1585 ապրիլ 10-ին կը մեռնէր, գործին սկզբնաւորութեան իսկ չի ձեռնարկած: Գրիգորի մահուանէ ետքը իր յաջորդները այդ մասին մտադրութիւն չդարձուցին, եւ միայն Ուրբանոս Ը. պապ, երբ 1630-ին ատենները ընդհանուր ազգութեանց համար Բրօքականտայի կամ Ծաւալոցի դպրատունը հիմնեց, Հայ երիտասարդներ ալ ընդունուեցան, եւ անոնցմէ սերեցան հռոմէադաւանութեան նուիրեալ քարոզիչներ եւ այնպէս շարունակեց, մինչեւ որ Լեւոն ԺԴ. պապ 1883-ին Հայոց յատուկ Լեւոնեան դպրատունը բացաւ Հռոմի մէջ:

1574. ՀԱՅՈՑ ՄԱՍԻՆ ԳՈՐԾԵՐ

Գրիգոր ԺԳ. պապը հայերուն վրայ մտադրութիւն դարձնելու յորդորող պարագաներուն գլխաւոր, Հռոմ խռնուող Հայերուն ներկայութիւնն եւ պաշտպանութեան թախանձանքներն, էին բայց դուրսէն ալ իր մտադրութիւնը հրաւիրող պարագաներ պակաս չեղան: Հռոմի հետ յարաբերութիւն մշակողներուն մէջ նախածեռնարկ դեր մը կը ստանձնէր Սոյ աթոռը, եւ Խաչատուր Երաժիշտ 1575-ին այդ իմաստով դիմում կընէր Գրիգոր ԺԳ. պապին (ԱԶԱ. 108): Որչափ ալ այդ նամակին մէջ գործածուած արեւելեան չափազանցութիւնները եւ շողոքորթ նմանութիւնները՝ դաւանական մեկնութեան տանիլը, պարզապէս բորբոքեալ երեւակայութեան արդիւնք ըլլան (ԱԶԱ. 109), սակայն իրողութիւն մըն եղած դիմումը որուն նպատակն է միշտ փրկութիւն սրբոյն Սիոնի (1571), զոր Ուլնեցի նոր կազմակերպուող Հայութիւնն ալ (1563) արեւմուտքէն կակնկալէր, հետեւելով Կիլիկեցւոց հնաւանդ նախապաշարեալ գաղափարին (1055): Այդ դիմումին իբրեւ արդիւնք պիտի ճանչցուի, պապին կողմէ յատուկ նուիրակի մը

Կիլիկիա գրկուիլը, յարաբերութիւնները ճշդելու եւ իսկական հռոմէադաւանութեան հաւանեցնելու Հայերը, վասնզի Գրիգոր պապն ալ պէտք չէր անգիտաբար Հայերուն շատ շատ անդամներ առատ յայտարարութիւններ գրելը, առանց երբեք իրենց նախնական դիրքէն խախտելու: Պապերը արդէն Հռոմի մէջ յատուկ Հայերու հոգածու եւ պաշտպան կարդինալ մը հաստատած էին, որ էր Յուլիոս-Անտոնիոս Սանսէվերինոս (di San Severino), իսկ պատուիրակութեան ընտրուեցաւ Լէոնարդոս Սիդոնի անուանական եպիսկոպոսը, որ Հռոմէ մեկնեցաւ 1583-ին ուղիղ դէպի Հալէպ, մէկտեղ ունենալով պապէն նամակ մը Խաչատուր կաթողիկոսի անունին (ԿԱԹ. 309), եւ հաւատոյ դաւանութեան պատճէն մը (ԿԱԹ. 311), որուն համեմատ պիտի հաստատուէր յարաբերութեանց հիմը, եւ որ անհրաժեշտ պայմանը պիտի ըլլար ակնկալուած օգնութեանց: Խաչատուր արդէն ծեր մարդ էր աւելի քան զութսուն ամ, երբ իրեն վէքիլ ընդհանրական եւ օգնական առաւ Ազարիա Ջուղայեցին, որ անոր կենդանութեան բազում ամք ծառայեց Սոյ կաթողիկոսարանին (ԿԱԹ.312), եւ անշուշտ այդ պատճառով Ազարիայի անունն ալ Խաչատուրի հետ յիշուած էր 1575-ին՝ պապին ուղղուած նամակին մէջ (ԱԶԱ.108): Լէոնարդոս Արեւելք. չհասած Խաչատուր վախճանած էր, եւ Ազարիա իրեն յաջորդած 1584 փետրուար 25-ին (ՕՕ. ՕՐԱ. 283), եւ վասն այլ ուրիշ կռուոյ՝ եւ մեր ազգի մէջն՝ Հալէպ գացած էր, երբ այն տեղ իրեն ներկայացաւ պապական նուիրակը բանագնացութեանց նպատակով, եւ իբր առաջին պայման, եբեր առաջի գդաւանութիւնն սուրբ հաւատոյ զոր հայերէնի թարգմանած էր Գրիգոր Բերիացի սարկաւազ կաթողիկոսարանին(ԿԱԹ. 311): Բանակցութիւնները շատ հեշտ եղած պիտի չըլլան, եթէ գիտենք որ անոնք տարի մը շարունակեցին՝ մինչեւ որ ելք մը ունենան:

1575. ԼԵՈՆԱՐԴՈՍ ՊԱՏՈՒԻՐԱԿ

Լէոնարդոս Հալէպ եղած ատեն լուր կառնէ թէ Էջմիածինի կաթողիկոսներէն Առաքել Ամիդ կը գտնուի, եւ հարկաւ կը տեղեկանալ ալ թէ Էջմիածինի աթոռին դիրքը աւելի բարձր եւ ազդեցութիւնը աւելի ընդարձակ է քան Սոյ աթոռը, ուստի անոր հետ ալ յարաբերութեանց կը մտնէ, իր պաշտօնին ու նպատակին կարեւորութիւնը շատցնելու համար: Այդ առթիւ Լէոնարդոսի գրութեանց մէջ կը յիշուի Գրիգոր ԺԲ. կաթողիկոսը 85 տարեկան ծերունի մը, եւ Առաքել աթոռակից, եւ Դաւիթ փակակալ (ԱՐԱ. 232): Թաղէոսի անունը յիշուած չէ, ուսկից կը հետեւի թէ Թաղէոս Բ. Վաղարշապատեցի աթոռակիցը, որ Իտալիա եւ Լեհաստան ալ գացած էր (1569), արդէն վախճանած էր 1584-ին, Գրիգորի կենդանութեան, որով անտեղի կըլլայ անոր անունը կաթողիկոսական գաւազանին անցուիլը սովորական ցուցակին մէջ (ԺԱՄ. 637): Փակակալ անունով յիշուած Դաւիթն ալ, Գրիգորի նոր աթոռակից Դաւիթն է, սա եւս ի նոյն գեղջէն Էջմիածին (ԴԱՎ. 2), որուն կաթողիկոսակից ըլլալը 1586-ին կը գրուի թէ Դավրիժեցիէն (ԴԱՎ. 338) եւ թէ Երեւանեցիէն (ԶԱՄ. 20): Սակայն անհաւանական չէ մինչեւ 1584 բարձրացնել աթոռակցութեան թուականը, նկատելով որ առանց այդ պայմանի անոր անունը Գրիգորի եւ Առաքելի հետ յիշուած չէր ըլլար. արդէն փակակալի պատուանունն ալ շատ բարձր նշանակութիւն ունէր հին դարերուն մէջ: Ալիշան կը գրէ թէ Լէոնարդոս երեքէն ալ թուղթս հաւանութեան առած ըլլայ, իր

առաջարկներուն համար (ԱՐԱ. 232), սակայն ոչ ինքն եւ ոչ իր համամիտներէն Վատիկանի դիւանները պրպտողներ, այսպիսի գիրեր ոչ տեսած են եւ ոչ հրատարակած, որով ենթադրական կը մնայ այս տեղեկութիւնը: Պատմական յիշատակներ չեն բացատրեր Առաքելի Ամիդ կամ Տիարպէքի գալուն շարժառիթը: Պարագաներու մերժեցուցմամբ կը գտնենք, որ 1584 տարին Պարսից եւ Թուրքաց պատերազմին ընդհատուելուն միջոցն է (1570), եւ հաւանաբար Առաքել եկած է Անգեցիներու օգնութեան դիմելու, որոնք լաւ եւ կարող վիճակ ունէին, եւ ուր առաջնորդն էր Սրապիոն Եպիսկոպոս, Ղուկաս Կեղեցիի աշակերտներէն (1564), որ մեծ հռչակ ունէր թէ իր մեծահարուստ ունեւորութեամբ: Յառաջիկային պիտի տեսնենք՝ այդ առաւելութեանց համար անոր կաթողիկոսութեանց հրաւիրուիլը Վաղարշապատցի Դաւիթէն: Գուցէ կանուխէն ալ այդ միտքը յղացուած էր, եւ Առաքել նոյն նպատակով Ամիդ եղած էր, բայց այս անգամ ելք մը չունեցաւ: Լէոնարդոսի դառնալով անոր Էջմիածինի հետ յարաբերութեանց մասին ստոյգ բան մը ըսել դժուար է: Նմանապէս Էջմիածին երթալու դիտում ունեցած, եւ Օսմանեանց նոր արշաւանքին պատճառով արգիլուած ըլլալը (ԱՐՐ.232), պարզ ենթադրութենէն աւելի նշանակութիւն չունի:

1576. ԱԶԱՐԻԱՅԻ ՆԱՄԱԿՆԵՐԸ

Լէոնարդոսի եւ Ազարիայի մեջեւ կատարուած բանակցութիւնք մինչեւ 1585 շարունակեցին, թէպէտ մանրամասնութիւնք մեզի անծանօթ կը մնան այլ Գրիգոր սարկաւազ կը վկայէ, թէ միայն յետ յոյժ մտածութեան եւ զրուցից բազում անգամ ի հետ պարոնտէր Սիդովնայ Եպիսկոպոսին, եւ յետ խորհրդակցելոյ ի յաւազ բաժին իւր Եպիսկոպոսացն եւ երիցանց, այսինքն մեծամասնութեամբ եւ ոչ միաձայնութեամբ, վերջապէս ընդունեցաւ ստորագրել առաջարկեալ դաւանութիւնը ի տունն Եպիսկոպոսութեան եկեղեցւոյն Հալպայ (ԿԱԹ.307): Ասոր վրայ Ազարիա Սիս դարձաւ, եւ այն տեղէ գրուած են երկու նամակներ, մէկը կաթողիկոսին եւ միւսը Եպիսկոպոսներուն կողմէն, ուղղուած Գրիգոր ԺԳ. պապին 1585 ապրիլ 10 շաբաթ օր թուականով, որ այն տարին աւագ շաբաթ է, եւ է նաեւ Գրիգոր ԺԳ. պապին մեռած օրը (1573): Ազարիա իր նամակին մէջ կը յայտնէ, թէ կաթողիկոսութեան չանցած ուխտ ունեցած է Հռոմ այցելել, բայց հիմա այլեւս չի կրնար, վախճալով յայլ մեծ փորձանաց, եթէ բնակութենէն հեռանար: Անոր համար, Յովհաննէս Եպիսկոպոսը կը յղէ իր տեղը, եւ անոր հետ Գրիգոր սարկաւազն ալ, առաւել պասմային համար, եւ Աստուածաշունչ մըն ալ կը դրկէ ըստ այնմ տպագրելու համար, վասնզի գրչագիրներ 200 կամ 300 ֆլորին կարծեն եւ չեն գտնուիր: Կը յիշէ թէ ստորագրած է ներկայացուած դաւանութիւնը տեղեկութիւն ունեցած է նորոգման տոմարից, բայց թէ չի կրնար խախտել յառաջ քան զայլ ազգինք, եւ կը յաւելու թէ սարկաւազը կու գայ քանի մը տղայով վասն ուսման դպրատունն (ԿԱԹ. 312): Ակնարկներ ունի Դաշանց Թուղթին եւ Կոռիկոսեանց ժամանակ Հռոմի միացեալ եղած են, թէպէտեւ կը խոստովանի, թէ բազում մեր նախնիք ոչ են պահել զայս պարտս (ԿԱԹ. 309): Այդ յայտարարութեանց նպատակն է պապին սիրտը օգնութեան եւ նպաստի շարժելու զի, կըսէ ամենեքին ենք գերի ի ներքոյ անողորմ տէրանց, որք վասն մեղաց մերոց ամենայն օր տանջեն եւ չարչարեն զմեզ ազահութեամբ, մինչ մենք տնանկ եւ աղքատք ենք (ԿԱԹ.

309): Իսկ միւս նամակը ստորագրած են Մարտիրոս Աշոտի, Յովհաննէս Ջէյթունի, եւ Ղազար Հալէպի եպիսկոպոսներ, Մըսըրշահ, Լիպարիտ, Յանուշ եւ Պուտախ Սոյ իշխաններ, եւ Յովհաննէս քահանայ Հալէպի: Ասոնք կը վկայեն թէ Ազարիա Խաչատուրի օգնական եղած է եւ այժմ իրենց կաթողիկոսն է, եւ կը խնդրեն որ ըստ այնմ ճանչցուի, եւ կը փակեն միշտ նոյն յանգերգը կրկնելով, թէ մի մոռնանք զմեզ զաղքատս եւ զտնանկս (ԿԱԹ. 313): Շարունակ աղքատ եւ տնանկ ըլլալնին յիշեցնելը՝ կը բացատրէ Կիլիկեցոց ունեցած ակնկալութիւնը եւ դաւանութիւնը ստորագրելէն սպասուած հետեւանքը: Որոշակի պիտի չկարենանք ճշդել թէ ստորագրող Ջէյթունի եպիսկոպոսը, կամ թէ ուրիշ Յովհաննէս եպիսկոպոս մըն է Հռոմ երթալիք պատուիրակը:

1577. ԱԶԱՐԻԱՅԻ ԴԱԲԱՆԱԳԻՐԸ

Դաւանութեան գիրին մանրամասնութեանց մտնել հարկ չենք տեսներ, զի Հայոց եկեղեցւոյ միտքով եւ Հայերուն կողմէ շարադրուած գրութիւն մը չէ, այլ կատարեալ հռոմէական միտքով եւ Հռոմի կողմէ կազմուած դաւանութիւն մը, լատիներէն գրուած, եւ ապա հայերէնի վերածուած, ինչպէս որ Գրիգոր սարկաւազը կը յայտարարէ, թէ թարգմանեցի եւ գրեցի հաւատարմութեամբ որչափ որ կարացի եւ գիտցայ ի պատմութենէ, զոր արար ինձ տէր եպիսկոպոս Սիդովնի ի Ֆրանկի եւ յարապի լեզուէ, եւ գրեցի ի հայերէն (ԿԱԹ.307): Հետեւաբար Հայ կաթողիկոսի եւ Հայ եկեղեցականի մը գիտցածն կամ դաւանածին բացատրութիւնը չէ, այլ ստիմամբ առնուած ստորագրութիւն մըն է, այն ալ տարի մը ձգձգելէ տրուած, իբրեւ բռնադատեալ պայման մը նեղութեանց հանդէպ պաշտպանութիւն եւ աղքատութեան հանդէպ օգնութիւն գտնելու ակնկալութեան: Այլ թէ ինչ արդիւնք ունեցած են, յայտնի չէ. որովհետեւ պատմութեանց մէջ Լէոնարդոսի պատգամաւորութեամբ գալը յիշուած եւ գրուած է, բայց դառնալէն ետքը որեւէ արդիւնք ունեցած ըլլալը գրուած չէ: Այս տեղ ալ հռոմէադաւանները կը կարծեն անջրելի փաստ մը եւ հաստատութիւն գտած ըլլալ Ազարիայի վկայութեամբ, սակայն չուզելով ալ կրկնել թէ որպիսի ստիպման ներքեւ, դիտել պէտք է տանք թէ Ազարիա ոչ Հայոց եկեղեցւոյ ներկայացուցիչն է, եւ ոչ ալ օրինական ժողովով որոշում մը տուող է: Սոյ աթոռը բաժանեալ եւ մասնաւոր աթոռ մըն է, անոր աթոռակալն ալ կարօտութեանց եւ նեղութեանց լուծին ներքեւ կրած անձ մըն է, որ որեւէ պայմանով մը դիւրութիւն գտնելու հարկին ներքեւ կը հեծէ: Այսուհանդերձ բաւական կաշխատի բռնադատիչ հարկէն ազատիլ, եւ վերջապէս երեք եպիսկոպոսի, չորս աշխարհականի եւ մէկ քահանայի գիտակցութեամբ պահանջուած ստորագրութիւնը կու տայ, եւ ոչ թէ ինքնաբերաբար իր միտքը կը յայտնէ: Այսպիսի անհատական գրութիւն մը ոչ Հայոց եկեղեցիէն բղխած է, եւ ոչ Հայոց եկեղեցւոյ դաւանութիւնը կը ներկայէ: Դիտողութիւն մըն ալ պէտք է աւելցնենք, Ազարիայի դաւանութեան ներքեւ Ղազար եպիսկոպոսի եւ Գրիգոր սարկաւազի 1585 մայրի 1 շաբաթ օր թուականով, Ազարիայի ստորագրութիւնը հաստատելուն վրայ: Կերելի թէ Լէոնարդոս ստորագրութիւնը առնելէն երեք շաբաթ ետքը աւելցնել տուած է ստորագրութեան վաւերացումը, ինքն ալ ստորագրած, եւ Բերիայի լատին նուիրակին ստորագրութիւնն ալ

աւելցուցած (ԿԱԹ.308): Վերջապէս նկատելի է որ Ազարիայի անունը Ջաքարիա արձանագրուած է պապական դիւանին մէջ (ԿԱԹ.302), եւ կերելի թէ անունը ճիշդ գրելու չափ ալ կարելորութիւն չէ տրուած ձեռք անցուած ստորագրութեան:

1578. ԱԶԱՐԻԱՅԻ ԿԱՑՈՒԹԻՒՆԸ

Շատ աւելի նշանակալից է գործին հետեւանքը: Լէոնարդոսի եւ Ազարիայի միջեւ գոյացած համաձայնութեամբ Ազարիայի դիրքը կը խախտուի, եւ ընդհանուր դժգոհութեան առիթ կը դառնայ, եւ տարին չանցած հանրութեան կողմէ կը մերժուի, եւ Տիրատուր Սսեցի, մականունեալ Գիտնական, որ 1563-ին Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքութենէն ելած էր երկամեայ պաշտօնավարութենէ ետքը (1563), կաթողիկոս կօծուի Սոյ մէջ 1586 մարտ 20-ին: Սակայն Տիրատուր ալ երկար ատեն հաճելի չի մնար, եւ Յովհաննէս Այնթապցի, մականունեալ Բարեբարոյ, իրեն համամիտներ կը գտնէ, եւ ինքն ալ կաթողիկոս կօծուի Սոյ մէջ 1588-ին, եւ այսպէս Կիլիկիոյ մէջ երեք կաթողիկոսներ միանգամայն կը գտնուի, իւրաքանչիւրը իրեն համախոհներու շրջանակ մը ունենալով, սակայն Սիսը Յովհաննէսի ձեռք կը մնայ: Այդ երկպառակութիւնները եւ բաժանումները հետեւանք էին Ազարիայի Հռոմի հետ հաստատած յարաբերութեան, եւ որչափ ալ ցաւալի ըլլայ այդ հետեւանքը, յայտնապէս կը ցուցնէ թէ Կիլիկիա բովանդակ համախոհ չէր Ազարիայի ստորագրած դաւանութեան, եւ թէ Ազարիայի ըրածը անձնական կամ մասնաւոր գործ մը եղած էր: Ազարիա Կիլիկիոյ մէջ իր գիրքը վերանորոգելէ յուսահատ, Կոստանդնուպոլիս կու գայ, ուր Յակոբ պատրիարքէն ետքը (1563) նստած էին, Յովհաննէս Տիարալէքի զի 1573-ին Թովմաս Գաղատացի 1581-ին, Սարգիս Ուլնեցի 1590-ին: Ազարիայի Կոստանդնուպոլիս գալուն թուականը յայտնի չէ, բայց հարկաւ կանուխէն եկած պիտի ըլլայ, որ ատեն ունենար կողմնակիցներ եւ պաշտպաններ շահելու համար, մինչեւ որ 1591-ին Յովհաննէսը հեռացնելով Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքութիւնը ձեռք անցուց, իսկապէս Սոյ աթոռը դառնալու միտքը յաջողցնելու համար: Հազիւ տարի մը կը մնայ Կոստանդնուպոլիս, եւ 1592-ին Սիս կը դառնայ, եւ կը յաջողի Տիրատուրին եւ Յովհաննէսին վրայ ալ զօրանալ, եւ Սոյ աթոռին տիրանալ, այլեւս մոռնալով Հռոմի յարաբերութիւնները: Ազարիայի կաթողիկոսութեան այդ վերջին մասը իբր 10 տարի տեւած է, եւ վախճանած է 1601 յունիս 2-ին (ՉԱՍ. Գ. 536), եւ գերեզմանը կը գտնուի Բերիոյ եկեղեցւոյն մէջ, նշանակալից արձանագրութեամբ մը, Թող զյանցանս տէր Ազարիա կաթողիկոսին (08 ԱՐԵ. 593), որ կարծես թէ կուզէ առաջին անգամ տկարանալուն ակնարկել: Քանի որ Ազարիայի գերեզմանը յստակ արձանագրութեամբ մէջտեղ է, չենք գիտեր ինչ աղբիւրէ առած են հռոմէականք կարծել, թէ Ազարիա յետ փորձանաց ի Հռոմ եկեաց եւ վախճանեցաւ (ՍԻՍ. 218): Ազարիայի մահէն ետքը Յովհաննէս Այնթապցի նորէն Սիսի մէջ զօրացաւ եւ գրաւեց, թերեւս անոր մահէն ալ առաջ, զի Ազարիա Բերիոյ մէջ կեդրոնացած կապրէր, ուր է մեռաւ, եւ իբրեւ ուրոյն մը այնտեղ նոր յաջորդ ունեցաւ, Պետրոս Կարկառեցին, որ 7 տարի պաշտօնավարեց, եւ վախճանեցաւ 1608 գաւազ պահոց երեքշաբթին (08 ԱՐԵ. 594), այսինքն է մարտ 22-ին եւ գերեզմանը կը մնայ Բերիոյ եկեղեցին: Յովհաննէս եւ Պետրոս, եւ

թերեւս անկէ ալ առաջ Յովհաննէս եւ Ազարիա համեռաշխութիւն գոյացուցին, որ իւրաքանչիւրը որոշ շրջանակի մէջ իրաւասութիւն վարէ (ՉԱՄ. Գ. 528), մինչեւ որ Պետրոս ալ մեռաւ, եւ 1586-ին սկսած պառակտումը վերջացաւ 22 տարի տեւելէն ետքը, եւ Յովհաննէս Այնթապցի միահեծան մնաց Սոյ աթոռին վրայ, մինչեւ իր մահը 1627-ին:

1579. Կ. ՊՈԼՍՈՅ ԱԹՈՐԸ

Իսկ Կոստանդնուպոլսոյ մէջ Ազարիայի մեկնելէն ետքը 1592-ին նորէն աթոռ բարձրացաւ Սարգիս Ուլնեցիին, որ երկու տարի առաջ տեղի տուած էր Յովհաննէս Ուլնեցիին (1578), եւ այս անգամ ալ չորս տարի ետքը տեղի տուաւ Տիրատուր Սսեցիին, որ անգամ մը պատրիարք եղած էր (1563), եւ վերջերս ալ Սոյ կաթողիկոսութենէն հեռացուած էր՝ Ազարիայի կրկին զօրանալուն պատճառով, բայց կաթողիկոսական կերպով ճոխանալէ չէր դադարած: Կրնայ մտածուիլ թէ Սարգիս պատուագիր կերպով տեղի տուած ըլլայ Տիրատուրի, ուսկից ժամանակին ստացած էր եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւնը (90. ԱՐԵ. 519): Տիրատուր այս անգամ ալ երկար պաշտօնավարութիւն չէ ունեցած Կոստանդնուպոլսոյ աթոռին վրայ, զի երեք տարիէ 1599-ին, մայրաքաղաքի մեծամեծները հանին զինքն յաթոռոյ, ուրիշ արժանաւորագոյն մը գտած կարծելով պատրիարքութեան համար (ՉԱՄ. Գ. 535): Կիլիկիոյ եւ Կոստանդնուպոլսոյ վերաբերեալ տեղեկութիւնները կանխեցինք հաւաքել այստեղ, չարայարութիւննին պահելու համար: Քաղաքական եւ պետական գործերէն շատ բաներ չունինք պատմել այդ միջոցին, զի կը տեսեր թուրքաց եւ Պարսից մէջ հաստատուած 1590-ի հաշտութիւնը (1570) եւ գրեթէ ամբողջ Հայաստան եւ Կովկաս Օսմանեանց իշխանութեան ներքեւ կը գտնուէին, Էջմիածինն ալ մասին: Սակայն կաթողիկոսներ ուրոյն զիրք մը չէին գրաւեր պետութեան աչքին, որ կը շարունակէր իբր իրմէ ծանուցեալ հոգեւոր պետ եւ ազգապետ ճանչնալ Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքը, եւ անոր թողուած էր պարտ ու պատշաճ հոգեւոր յարաբերութիւնները պահել բոլոր ուրիշ աթոռներու հետ, եւ նոյն կարգին Էջմիածինի աթոռին հետ ալ: Սսեցիներու եւ Ուլնեցիներու Կոստանդնուպոլսոյ աթոռին վրայ յաջորդաբար բարձրանալը, եւ նոյնիսկ Ազարիայի եւ Տիրատուրի Սոյ կաթողիկոսի անունը վրանին պատրիարքական աթոռը գրաւելը, յայտնի կը ցուցնեն Սոյ եւ Կ. Պոլսոյ մէջ տիրող սերտ յարաբերութիւնը, սակայն Էջմիածինի Օսմանեանց տիրապետութեան ներքեւ անցնիլը, պէտք էր, Մայրաթոռի հետ յարաբերութիւնները զօրացնէր եւ իրօք ալ այդ արդիւնքը յառաջ եկաւ, եւ այդ ատենէն Կոստանդնուպոլսոյ աթոռը վերջնականապէս եւ բացառապէս կապուեցաւ Էջմիածինի Մայրաթոռին հետ:

1580. ԳՐԻԳՈՐԻ ՎԱԽՃԱՆԸ

Գրիգոր ԺԲ. Վաղարշապատեցի կաթողիկոսն ալ՝ երբ իր կեանքը կնքեց, իբր Օսմանեան հպատակ կը նկատուէր: Գրիգորի վախճանը որոշակի գրուած չենք գտներ, եւ պարատուրեալ մանր յիշատակներու բաղդատութենէն պիտի քաղենք թական մը: Լէոնարդոսի յիշատակներուն մէջ կը գտնուի Գրիգորի անունը, թէ 1583-ին կենդանի էր տակաւին, թէպէտ 85 տարեկան ծերունի մը (ԱՐԱ. 232): Քիչ ետքը 1585-ին ի կաթողիկոսութեան տէր Գրիգորի կը դնէ Դաւիթ Ծարեցի

Եպիսկոպոսը՝ իր գրած աւետարանին ժամանակը (ԹՈՐ. Բ. 368), տարի մըն ալ ետքը 1586, նոյն տէր Գրիգոր կենդանի կը ցուցուի Ղազարի ժամանակագրութեան մէջ (ՂԱՎ. 338): Տարի մը ետքը 1587-ին Ղաւիթ եպիսկոպոս Գեղամայ երկրէն, որ նոյն ինքն վերոյիշեալ Ծարեցին կերելի, Խնուսի մէջ ղարիպ եղած ատեն, նոր աւետարան մը կը գրէ ի կաթողիկոսութեան տեսան Գրիգորի յաթոռն էջմիածնի ճշդելով իսկ թէ այս ամ տասն ամ եղել որ Արեւելից աշխարհն ի վտանգի կայ, որովհետեւ Օսմանլու ազգն շատ բերդաքաղաք էառ (ԹՈՐ. Բ. 446), եւ իրօք գիտենք թէ 1577-ին սկսած էին Օսմանեանց արշաւանքները (1570): Այդ թուականէն ետքը Գրիգոր անունը տուող յիշատակարանի չենք հանդիպած, իսկ Ղազարի ժամանակն մինչեւ 1593 կը յետածէ Ղազարի անունը գլուխ անցնել (ՂԱՎ. 338), որ կրնայ առնուիլ իբր Գրիգորի մահուան թուական: Այդ 1593-ին Գրիգոր պէտք է 95 տարեկան եղած ըլլար, այնպէս որ այլեւս անունով միայն կաթողիկոս կրնար ըսուիլ, բոլորովին տկարացած եւ զառամած վիճակին մէջ, բայց եւ այնպէս գահակալութիւնը իրաւամբ իբր կը մնար, թէպէտ աթոռակիցներն ըլլային գործնականապէս կաթողիկոսութիւնը վարողներ: Ղազարի ժամանակն իր պատմութեան սկիզբը, առանց թուական յիշելու կը գրէ, թէ ի ժամանակս յայս էր կաթողիկոս սրբոյ աթոռոյն էջմիածնի, տէր Առաքեալ (ՂԱՎ. 1), սակայն այսչափով Առաքելը գահակալ կաթողիկոս չենք կրնար ընդունիլ, քանի որ ուրիշ տեղ 1578-ին ալ ի հայրապետութեան տեսան տէր Առաքելին էջմիածնի սուրբ աթոռոյն (ԹՈՐ. Բ. 435) գրուած կը գտնենք, երբ աներկբայաբար Գրիգոր էր գահակալը: Յիշատակագիրներ կը սիրեն տալ այն անունը՝ որ գործի գլուխ կը գտնուէր եւ Գրիգոր 80 տարեկան եղած ատենէն կամ աւելի առաջ գործը աթոռակալներու թողած կերելի: Ըստ այսմ երբ Առաքելին համար յաւելաւ առ Տէր ըսելէն ետքը կը գրէ, յետ սորա եկաց կաթողիկոս սուրբ էջմիածնի տէր Ղաւիթ (ՂԱՎ. 2), կրնանք Առաքելը ընդունիլ իբր վարիչ, եւ ոչ գահակալ կաթողիկոսութեան: Բնական ալ էր որ երիցագոյն աթոռակից Առաքելին մահէն ետքը, աթոռին կառավարութիւնը կանցնէր իրմէ ետքը եկող Ղաւիթին, որուն աթոռակից անուանուած ըլլալը արդէն գրած ենք (1575): Բայց այդ ձեւը չէր արգիլեր, որ իրաւամբ եւ կանոնապէս գահակալ նկատուէր միշտ Գրիգոր, թէպէտ զառամած եւ բոլորովին գործէ քաշուած, բայց ոչ հրաժարած եւ ոչ ալ գահընկէց նկատուած: Չամշեան եւ անոր հետեւողութեամբ կազմուած սովորական ցուցակը, Գրիգորի միայն 4 տարի կու տան 1569-էն սկսելով, եւ Ստեփանոս Զ. Թաղէոս Բ. եւ Առաքել Ա. աթոռակիցները գաւազանին կանցնեն, եւ 1586-էն Ղաւիթ Վաղարշապատեցին գահակալ կը նշանակեն (ԺԱՄ. 637), մինչ մենք մինչեւ 1587 Գրիգորը յիշատակուած ցուցուցինք: Ուստի յիշեալ երեքը կաթողիկոսական գաւազանին չենք անցներ, եւ Գրիգորի իրաւական կաթողիկոսութիւնը հաւանական հաշուով մը մինչեւ 1590 կերկարածգենք, այն տեսութեամբ միայն, որ Ղաւիթ 1593-ին աթոռակից մը առնելէն առաջ, յամս ինչ կաթողիկոսութիւնը մինակ վարեց, ըստ բերման ժամանակի եւ ըստ իւրում կարի (ՂԱՎ. 2):

Տ. ՂԱԻԻԹ Ղ. ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏԵՑԻ

1581. ՄԷԼԻՔՍԵՂԵՎ ԱԹՈՂԱԿԻՑ

Ղաւիթի նախընթացէն բաւական բան արդէն ըսած կը գտնուինք, թէ բնիկ էր էջմիածնի

գիւղէն, որ է Վաղարշապատ (ԴԱՎ. 2) թէ Գրիգորէ աթոռակից ընտրուած էր 1584-ին (1575), եւ թէ Առաքելի մահուանէ ետքը աթոռին վարչութիւնը ձեռք առած էր (1580), մինչ անկէ առաջ իբր փակակալ կամ լուսարարապետ եկեղեցւոյն հոգածութիւնը կը կատարէր (1575): Գահակալութեան անցնելն ալ պարագաներու մերձեցուցմամբ հաւանական ցուցուցինք 1590-ին դնել (1580), Դաւիթ Վաղարշապատեցին մենք Դաւիթ Դ. ըսինք, թէպէտ սովորաբար Դաւիթ Ե. գրուած է (ԺԱՄ. 437), որովհետեւ իր կարգին ցուցուցինք թէ Դաւիթ Դ. կարծուածը Ամենայն Հայոց կաթողիկոս մը չէ, այլ Աղթամարի կաթողիկոսն է (1375): Գրիգորի վերջին ժամանակները, երբ կաթողիկոսարանի վարիչներն էին Առաքել եւ Դաւիթ աթոռակիցներ, հետզհետէ ծանրացած էր դառնացած էր Հայաստանի վիճակը, մանաւանդ Պարսիկներէ նոր առնուած գաւառներու մէջ (1570), որոնց վրայ հինգ Օսմանցի կուսակալներ նշանակուած էին, Թաւրիզ, Երեւան, Գանձակ, Շամախի, եւ Ղարբանդ քաղաքներու մէջ, իսկ Վրաստան հարկատու ազգային իշխաններու ձեռք էր (ԴԱՎ. 1), որոնք երբեմն թագաւոր ալ կը կոչուէին: Ամէնէն աւելի անտանելի դարձած էր այդ գաւառներուն վրայ գրուած հարկը, որ ուղղակի Մայրաթոռին վրայ ալ կը ծանրանար, եւ վճարուող անհնարին էր եղած տիրող կարօտութեան երեսէն, այնպէս որ կաթողիկոսը կրցածը վճարելէն ետքը, կը պարատաւորուէր խոյս տալ, հալածական լինէր եւ թաքչէր ի պահանջողաց, եւ հալածական եւ գաղտագողի կենօք ատեն կանցնէր (ԴԱՎ. 2): Իբր կացութեան դարման կը մտածէ Դաւիթ իրեն աթոռակից մը առնել, որ դրամ ձարելու օգնէ, եւ այս աստիճանին կը բարձրացնէ Մելիքսեդէկ Գառնեցի եպիսկոպոսը, այր փառասէր եւ հետեւող նախագահ իշխանութեան, որ կաշխատէր կողմնակիցներ ալ ձարելով աթոռակցութիւնը ձեռք ձգել (ԴԱՎ. 21): Դաւիթ այսպէս թէ այնպէս կամայ թէ յոչ կամաց Մելիքսեդէկը օրհնեց 1593-ին (ԴԱՎ. 338), սակայն սպասած դիրութիւնը չի գտաւ, վասնզի եղեն երկու կաթողիկոսք եւ երկու մսխողք, եւ թէ այս եւ թէ հարկապահանջութեան պատճառներով պարտքերը աճեցան մինչեւ յիսուն հազար դուռուշ (ԴԱՎ. 3): Սակայն դուռուշը այժմեան արժէքով իմանալու չէ, վասնզի այն ատեն իտալական կրօսսօ դրամին արժէքն ունէր, որ այժմեան դուռուշին քսանեւիինգապատիկն էր: Կացութեան չբարւոքելուն պատճառով Դաւիթ եւ Մելիքսեդէկ ալ հաւասարապէս ի փախստեան եւ ի թաքստեան կային, եւ շարունակ տեղ կը փոխէին, այն ալ գիշերայն, չտեսնուելու համար (ԴԱՎ.

3): Իբրեւ նպաստ ձարելու միջոց, գուցէ եւ կայսերական շնորհ ստանալու յոյսով, Մելիքսեդէկ անձամբ Կոստանդնուպոլիս գնաց, Տիրատուր Ստեցի պատրիարքութեան օրով, շուրջ 1598-ին եւ լաւ ընդունելութիւն ալ գտաւ, այնպէս որ ազգային մեծամեծներ հրապուրեցան Տիրատուրը հեռացնել, եւ զինքն պատրիարք անուանել 1599-ին (1579), բայց Մելիքսեդէկ իր նպատակին չկրցաւ օգտակար ըլլալ: Կոստանդնուպոլսեցիք կուգէին իրմով օգտուիլ, ընդհակառակն Մելիքսեդէկ անոնցմէ օգտուելու կաշխատէր, ուստի շուտով յարգը կորսնցուց, եւ տարին չլրացած իսկ 1600-ին պատրիարքութենէ հանուեցաւ, եւ պարտաւորուեցաւ էջմիածին դառնալ, առանց Մայրաթոռին կացութեան դիրութիւն մը ընծայած ըլլալու:

Այստեղ ոմանք երրորդ կաթողիկոս մըն ալ կը յիշեն Աւետիս անունով, առանց ցուցնելու թէ ո՞վ էր եւ ուստի՞ եւ ե՞րբ կաթողիկոսութեան բարձրացաւ (11 ԱՄՍ. 5): Այս անունը անգամ մը հարեւանցի կը յիշէ Ջաքարիա Քանաքեռցին (ՋԱՔ. Ա. 50), եւ անոր յիշատակութիւնը կընէ Գրիգոր Դարանազեցին ալ (11. ԱՄՍ. 69), սակայն Դավրիժեցին, որ իրեն շատ մօտ ժամանակի պատմութիւնը մանրամասնորէն կը գրէ, Աւետիս անունով կաթողիկոս մը չի ճանչնար, եւ միշտ երկու կաթողիկոսք (ԴԱՎ. 3), երկոքին կաթողիկոսքն (ԴԱՎ. 4), կաթողիկոսացն երկոցունց (ԴԱՎ. 6), կաթողիկոսքն երկոքին (ԴԱՎ. 8), կը գրէ Դաւիթի եւ Մելիքսեդեկի անունները տալով, եւ մենք Դավրիժեցիին վկայութեանը վրայ հիմնուելով, այդ միջոցին Դաւիթի մօտ երկրորդ աթոռակից մը չենք աւելցնել, ուրիշ առիթի թողլով Աւետիս խնդիրը: 1583. ՇԱՀԱԲԱՍԻ ԸՆԹԱՑՔԸ

Շահաբաս Պարսից թագաւոր, որ Օսմանեանց հետ 1590-ի հաշտութիւնը կնքեց ծանր պայմաններով, բայց իր տէրութիւնը զօրացնելու դիտմամբ (1570) իրօք ալ խղճի մտօք այդ նպատակին հետեւեցաւ, եւ հետզհետէ վերակազմեց Պարսկաստանի անկեալ վիճակը: Իր ձեռք առած միջոցներուն մէջ նշանաւոր էր՝ քրիստոնէից եւ յատկապէս Հայոց հանդէպ ցուցած բարեացակամութիւնը, որով ամէն տեսակ պաշտպանութիւն առատացուց անոնց, կրկին նպատակներով: Մէկը անոնց առեւտրական եւ արհեստագիտական յաջողակութիւններով իր երկիրը ճոխացնել եւ զօրացնել, եւ միւսը Հայերուն սիրտը իրեն կողմը շահելով՝ Օսմանեանց դէմ կատարելիք ձեռնարկին համար ազդեցիկ օգնականներ շահիլ: Այս ընթացքին արդիւնքն եղաւ, որ իշխանք եւ կողմնակալք, մահմետականք եւ քրիստոնէայք, հետզհետէ սկսան գաղթել Պարսից թագաւորութեան կողմէ, զի թերեւս նովաւ դիրութիւն գտցեն զերծեալք ի ծառայութենէն Օսմանցւոց (ԴԱՎ. 8): Պատմիչը Մահմետականներէն յանուանէ կը յիշէ, Դազի խան եւ Հայաթ բէկ Ուլամայօղլի Քուրդ ցեղապետները, որոնք Շահաբասի կողմը անցան, իսկ Վրացի իշխանագուններէն շատեր, Սիմոն խանի բանտարկութենէն եւ սպանութենէն ետքը Պարսկաստան ապաւինեցան: Պարսկաստան գաղթող Հայազգի իշխանագուններէն կը յիշուին Սարուխան բէկ եւ եղբայրը Նազար բէկ Ոսկանապատ գիւղէն, Օղլան քէշիշ եւ եղբայրը Դուլու բէկ Հաթերք գիւղէն, Ջալալ բէկ եւ եղբորորդիները Խաչէն գաւառէն, Սուջում մելիք Դիզակ աւանէն, Փաշիկ մելիք Քօշիշ գիւղէն, Բաբէն մելիք Բրիտիս գիւղէն, Մելիքսէթ եպիսկոպոս Մելիքզատէ գիւղէն, եւ Հայկազն մելիք Խանաձաղ գիւղէն: Դիզակի գաւառէն՝ չորս գիւղեր միահանդոյն եւ Ազուլիս կամ Գողթն գաւառէն Դաշտ գիւղի ժողովուրդէն երեք մասն ալ խմբովին գաղթեցին, եւ Շահաբաս բոլոր եկողները սիրով կընդունէր եւ կը բնակեցնէր Ասպահան (ԴԱՎ. 9), որ իր մայրաքաղաքն էր ըրած, եւ կուզէր շէնցնել: Այսպէս հետզհետէ կը զօրանար պարսկասէր կողմը, եւ Դաւիթ ու Մելիքսեդեկ կաթողիկոսներն ալ սկսած էին Շահաբասի սիրելի ըլլալու ձեւեր գործածել, վասն զի կը նախատեսէին թէ Շահն հաւաստեաւ գալոց է յաշխարհն Հայոց (ԴԱՎ. 10):

1584. ՍՐԱՊԻՈՆ ԱԹՈՂԱԿԻՑ

Իսկ Շահաբասի գալէն սպասուած ակնկալութեան իրականալու ժամանակը անորոշ էր, եւ պէտք էր դրամի եւ հարկի ստիպողական պէտքին հանդէպ անմիջական դարման մը հոգալ:

Գահակալ ու աթոռակից երկու կաթողիկոսներ կը մտածեն նոր աթոռակից մը աւելցնել, որ թէ գործունէութեամբ եւ թէ դրամական կարողութեամբ կարենայ զօրաւոր օգնական մը ըլլալ: Այսպիսի մէկ մը ամէնուն կողմէ վկայուած էր Սրապիոն Ուռհայեցի մեծ վարդապետը, Ամիդի կամ Տիրապէքիի եպիսկոպոս: Ինքն մեծահարուստ հոր ժառանգ ըլլալով ալ՝ եկեղեցական կոչման նուիրուած էր, եւ աշակերտած Դուկաս Կեղեցի վարդապետին (1564), որ էր գլուխ ամենայն վարդապետաց ժամանակին, եւ անկէ ընդունած էր վարդապետական գաւազանը 1586 փետրուար 20-ին եւ յետոյ Տիրապէքիի առաջնորդ եղած, եւ ինքն ալ նոր աշակերտութիւն բացած եւ նշանաւոր վարդապետներ հասուցած: Այսպէս եղան, Գրիգոր Կեսարացի, Բարսեղ Ամդեցի, Յովհաննէս Ուռհայեցի, Արիստակէս Տարոնեցի, Յովսէփ Հզուեցի, Յովհաննէս Քաջբերունի եւ Սովսէս Տաթևացի: Ուսումնական զարգացման հետ, ազդեցիկ գիրք մըն ալ շահած էր Սարգիսն նոյնիսկ Հռոմոնց եւ Ասորոնց եւ Մահմետականաց զոր ինչ եւ կամէր կենցաղական (ԴԱՎ. 5): Դաւիթի եւ Մելիքսեդեկի համար ընտրութիւնը դժուար չեղաւ, եւ իրենց գրութեամբ Սրապիոնը կաթողիկոսութեան հրաւիրեցին խոստանալով անոր ձեռքը յանձնել ամէն գործերը, եւ մեք կըսեն մեզէն մերովք կամօք ի բաց կամք ի կաթողիկոսութենէ, բայց այս խօսքերով ոչ թէ իրենց աստիճանէն, այլ միայն գործերը վարելու նախաձեռնութենէ կը հրաժարէին: Սրապիոն հաւանեցաւ, բայց ոչ թէ յաղագս կաթողիկոսութեան եւ փառաց կըսէ Դավրիժեցին, այլ վասն փրկութեան լուսասփիռ աթոռոյն եւ հասաւ Ջուղայ, ուր եկան զինքն դիմաւորել երկու կաթողիկոսներն, Մանուէլ Հաւացթառի, Մանուէլ Խորվիրապի եւ Աստուածատուր Գեղարդի եպիսկոպոսներով, եւ քանի մը ազգականներով: Այնտեղ բանակցութեան կը մտնեն, Սրապիոն չի խնայեր սուղ ինչ եպերական բանս, որուն երկու կաթողիկոսները, եւ որք կաթողիկոսականքն էին, ոչ հաճեցան, Հաւուցթառեցին աղմուկ շփոթի էարկ, եւ խանգարեաց զսպել եւ զլսել վերջապէս երկպառակութիւն եւ խռովութիւն տիրեց, եւ Դաւիթ ու Մելիքսեդեկ բանակցութիւնը խզելով վանքը մեկնեցան: Սրապիոն Ջուղայի մէջ մնաց, եւ Ջուղայեցիք անոր խօսքերուն եւ կարողութեան զմայլելով՝ ջանացին առաջին խորհուրդը լրացնել, եւ իրենց միտքին հաճեցուցին զամենայն ժողովուրդ երկրին, եւ Էջմիածնի մէջ Սիւնհոդոս մեծ կազմեցին, եւ Սրապիոնը կաթողիկոս օծել տուին մեծախումբ հանդիսի 1603 օգոստոս 14-ին (ԴԱՎ. 7): Վերափոխման կիրակի օրը, եւ ոչ Հոգեգալստեան. օրը (11. ԱՄՍ. 5), որ յունիս 12-ին կիյնար: Այս առթիւ մակագրեցին զանուն նորա Գրիգոր (ԴԱՎ. 7), եւ ըստ այսմ եղաւ նա Գրիգոր ԺԳ. Սրապիոն աթոռակից կաթողիկոս, զի գահակալութիւնը միշտ Դաւիթին կը մնար ցորչափ չէր հրաժարած:

1585. ՇԱՀԱԲԱՍ ԵՒ ՍՐԱՊԻՈՆ

Դաւիթի եւ Մելիքսեդեկի խորհուրդը կատարուած էր, բայց ոչ ինչպէս իրենք մտադրած էին: Սրապիոն տիրացած էր Էջմիածնին, մինչ իրենք Տաթև քաջուած կը մնային, եւ սկսան վախնալ զի մի կաթողիկոսութենէն զրկիցին: Որպէսզի մնասցէ կաթողիկոսութիւնն ի ձեռս իւրեանց (ԴԱՎ. 8), մտածեցին իրենց առաջին Շահաբասին դիմել, եւ անոր ձեռքով թէ դիրքերնին պահել, եւ թէ

Օսմանցոց հանդէպ ունեցած պատրիարքէն ազատիլ: Մելիքսեդեկ իրեն հետ առնելով Հաւուցթառի եւ Գեղարդի եպիսկոպոսները փութաց Ասպահան իջնել, իսկ Ղաւիթ Խորվիրապի եպիսկոպոսին հետ Հայաստան մնաց: Շահաբաս պատուով ընդունեցաւ եկողները, խոսեցաւ եւ խօսեցուց զամենայն խորհուրդս սրտից նոցա յինքն գողացաւ եւ զամենայն որպիսութիւն աշխարհաց նոցա՝ եւ զելեւնուտ զաշխարհակալ արանց իմացաւ (ՂԱՎ. 10), եւ անմիջապէս արշաւանքի ձեռնարկեց: Մեծ յաղթութիւն մը տարաւ Օսմանցոց վրայ, որոնց հրամանատարն է Ալի փաշա, Թաւրիզի կուսակալը, եւ պատերազմին սկսելէն 20 օր ետքը քաղաքը մտաւ, անկէ Նախիջեւան քալեց, ուր Օսմանցիք չհեռացած աւարառութեան ձեռնարկած էին, եւ դիւրաւ գրաւեց: Զուղայի Հայերը՝ իրենք Շահաբասը դիմաւորեցին եւ քաղաքը յանձնեցին եւ Շահաբասը խօջայ Խաչիկին տունը պատուասիրեցին (ՂԱՎ. 16): Վերջապէս 1603 նոյեմբեր 16-ին Շահաբասի բանակը երեւցաւ Երեւանի հանդէպ ուր Օսմանեանց ամրացած էին իբրեւ իրենց ապաստանի դղեակը (ԺՈՒ. 184): Պարսից յաջողութիւնները Կոստանդնուպոլսոյ արքունիքը վրդովեցին, սուլտան Մէհմէտ Գ. որ 1595 յունուար 16-ին հօրը Սուրատ Գ-ի յաջորդած էր, գոյժէն քիչ օր ետքը մեռաւ 1603 դեկտեմբեր 22-ին եւ Ահմէտ Ա. գահակալեց 14 տարեկան եղած ատեն: Երեւան անձնատուր եղաւ վեց (ԺՈՒ. 188) կամ ութն (ՂԱՎ. 23) ամիս խիստ պաշարման դիմանալէ ետքը, որ է ըսել 1604-ին կէսէն ետքը: Միեւնոյն միջոցին Կարսն ալ ինկաւ Պարսիկներու ձեռք, այլ Ախւցխա դէմ դրաւ, երբ միւս կողմէն Օսմանեանք Էրզրումի մէջ նոր բանակ կը գումարէին (ԺՈՒ. 189): Էջմիածինի պահանջատերերը Երեւանի պաշարումէն առաջ, սկսած էին Սրապիոնը նեղել Էջմիածինի հին պարտքերը զանձելու համար, զորս Սրապիոն չէր ուզեր ճանչնալ, բայց պարտաւորուեցաւ ոմանց յոլով եւ ոմանց սակաւ տալ, եւ այնպէս զերծաւ ի ձեռաց նոցա (ՂԱՎ. 14): Իսկ Երեւանի առումէն ետքը Սրապիոն ալ իբր կաթողիկոս, ընծայիւք երեւցաւ Շահաբասի առջեւ, բայց շահն անտես արար զնա, վասնզի կանուխէն Մելիքսեդեկին հետ համաձայնած էր զայն իբր կաթողիկոս ճանչնալ, քանի որ զայն իբր շահիսէվան, այսինքն իբր իր կողմնակից ընդունած էր: Ասոր վրայ Սրապիոն խոհեմութիւն սեպեց հեռանալ, եւ յԵրեւանայ գնաց ի Զուղայ, որպէսզի անկէ ալ Տիարպէքիր դառնայ ի տեղի իւր (ՂԱՒ. 18):

1586. ՍՐԱՊԻՈՆԻ ՎԱԽՃԱՆԸ

Ղաւիթ եւ Մելիքսեդեկ Շահաբասի կողմն անցնելով եւ Պարսից տիրապետութեան օժանդակելով, կը կարծէին ոչ միայն իրենց կաթողիկոսութիւնը ապահովել, այլեւ Օսմանեանց հեռանալովը անոնց ունեցած պարտքերէն ազատել, բայց այդպէս չեղաւ: Հայզիւ թէ Շահաբաս Երեւանի մէջ հաստատուեցաւ եւ Օսմանեանց գրաւած գաւառները ետ առաւ, անոնց պահանջներուն ալ տէր դարձաւ, եւ երկու կաթողիկոսները ստիպեց որպէսզի անվճար մնացած տուրքերը վճարեն: Այս բանակցութեանց մէջ Սրապիոնի անունը տրուեցաւ իբր կաթողիկոսակից եւ պարտքին ալ մասնակից (ՂԱՎ. 19): Գլխաւորապէս Մելիքսեդեկն էր, որ առաջ արհամարիեց զՍրապիոն՝ Շահաբասի դիմելով (ՂԱՎ. 151), եւ այս անգամ ալ ուզեց այս կերպով զօրաւոր մրցակիցէ մը ազատիլ: Շահաբասի հրամանով թագաւորական հարկապահանջները

կաթողիկոսական պատուիրակին հետ իսկոյն ճամբայ ելան Սրապիոնի ետեւէն, Ջուղայի մէջ ըմբռնեցին զնա, եւ արարին ի կալանս եւ պահանջէին ի նմանէ գանձս յոլովս: Թեւ Սրապիոն մաս մը բան վճարեց, սակայն հարկապահանջները չգոհացան, եւ աւելին գանձելու համար արկին զՍրապիոն ի վտանգս չարչարանաց հարուածոց եւ գահից, մինչեւ իսկ ի հրապարակի կախեալ յոտից բրածեծ առնէին զնա ուժգին նուրս յոլովս (ԴԱՎ. 19): Սրապիոն ստիպուեցաւ բազում գանձս փոխ առեալ վճարել, որպէսզի հարկապահանջները գոհացնէ, եւ այսպէս ձեռքերնէն ազատելով, Ջուղայէ մեկնեցաւ ու եկաւ Վան, եւ Վանէ Տիարպէքիր (ԴԱՎ. 20), ուր նորէն իբր առաջնորդ ընդունուեցաւ, ինչպէս կը տեսնուի 1605-ին այնտեղ գրուած յիշատակարանի մը մէջ, ի տիրապետութեան մերոյ նահանգիս տէր Սրապիոն վարդապետին, որ եւ շնորհիւ Տեառն Գրիգոր կաթողիկոս սուրբ Էջմիածնայ (ԹՈՐ. Բ. 435): Սակայն թէ տարիքը առած էր, եւ թէ փորձանքներէ տկարացած էր, որով Տիարպէքիր դառնալէն տարի մը ետքը վախճանեցաւ 1606 ապրիլ 23-ին (ԴԱՎ. 20), Երեւման խաչին ուրբաթ օրը, եւ նոյն տեղ թաղուեցաւ հասարակաց գերեզմանատան մէջ, ուր տակաւին կը տեսնուի իր համեստ շիրիմը պարզ տապանագիրով մը: Սրապիոնի կաթողիկոսութիւնը երազի պէս անցած բան մը եղաւ, եւ ոչ ալ կանոնաւոր գործունէութիւն մը ունեցաւ: Դաւիթ եւ Մելիքսեդեկէ հրաւիրուելով եւ չհամաձայնելով, Ջուղայեցիներու ստիպմամբ ձեռնադրուեցաւ 1603-ին վերջերը, գործի չի ձեռնարկած պատերազմի տագնապներուն ենթարկուեցաւ իր ունեւորութեան համբաւին երեսէն վտանգուեցաւ, եւ հասնելէն տարի մը ետքը մազապուր ազատուելով իր տեղը դարձաւ, եւ քիչ ետքը մեռաւ: Իբրեւ անհատական ծիրքերով նշանաւոր անձ մը, պատուաւոր յիշատակ մը թողած է Սրապիոնի անունը, թէպէտ իբր կաթողիկոս ոչ մի նշանակութիւն ունեցածչէ: Եւ ոչ ալ իբր հակաթոռ նկատուած է, թէպէտեւ վերջին պահուն Դաւիթ եւ Մելիքսեդեկ ետ կեցած ըլլան իրենց առաջարկէն, ուստի իբր օրինաւոր պաթռակից կը պահենք իր անունը: Գրիգոր ԺԳ. Սրապիոն կոչմամբ:

1587. ԲՈՆԻ ԳԱՂՈՒԹԸ

Սրապիոնի վրայ գործածուած խստութիւնը՝ Դաւիթն ու Մելիքսեդեկը ստիպեց պահանջուած վճարումներուն գոհացում տալ, միւս կողմէն Շահաբաս ալ իրենց վրայ շատ չծանրացաւ, քանի որ իր նոր աշխարհակալութեանց դիւրութիւններ ընծայած էին: Բայց երկու կաթողիկոսներ չի կրցան հանգստութիւն վայելել, եւ միշտ անորոշ վիճակ եւ թափառական կեանք ունէին: Այդ միջոցին կրնանք պատշաճեցնել Աւետիս Ա. կաթողիկոսի մը երեւումը, թերեւս առանց երկուքներուն կամքին եղած, այլ Սրապիոնի հեռանալէն ետքը, իբր անոր յաջորդ նշանակուած ժողովրդական նախաձեռնութեամբ, ինչպէս եղած էր Սրապիոնի ալ օծումը (1584): Այդ միտքը յայտնապէս կը թելադրուի, Աւետիսի համար Դարանաղեցիին գրածէն, թէ էր անկարգութեամբ եւ հակառակ կաթողիկոս (11. ԱՄՍ. 69), որ ուղղակի հակաթոռ սը ըսել կըլլայ սակայն քանի որ ժողովուրդէն պաշտպանուած էր, ամենայն վարդապետք եւ իմաստունք յեպիսկոպոսաց եւ ի քահանայից եւ ի ժողովրդոց զնա պատուով ունէին, մանաւանդ որ միւս երկուքը սիրուած չէին, եւ անհամք էին որպէս գաղք անպիտանք (11. ԱՄՍ. 69): Այդ հակաթոռութեան ձեւն է անշուշտ պատճառը, որ

Դավրիժեցիին երբեք Աւետիսի անունը չէ յիշած: Նոյն միջոցին Շահաբաս լուր առաւ թէ Օսմանեանց սպարապետ Ջղալօղլի Սինան փաշա Կարնոյ մէջ ահագին բանակ մը կը պատրաստէ իրեն վրայ քալելու համար (1583), եւ որովհետեւ ինքն անոր դիմադրելու պատրաստ ոյժ չունէր, պատերազմէ խոյս տալու եղանակը որոշեց, եւ միանգամայն թշնամիին ոյժը կոտորելու համար, ուզեց երկիրը անմարդացնել եւ անապատ դարձնել, որպէսզի յարձակող բանակը պարէն ու դարման չգտնայ եւ չկարենայ յառաջել (ԴԱՎ. 26): Այդ խորհուրդները կը լլային 1604 տարւոյ աշունի սկիզբները, յետ տօնի սրբոյ Խաչին (ԴԱՎ. 27), եւ վերահաս ծմեռն ալ աւելի զգալի պիտի ընէր Շահաբասի մտածած հնարքը: Առաջին անգամ իր միտքը յայտնեց Աքճաքալէ եղած ատեն, որ է հին Երուանդակերտը (ԴԱՎ. 26), իրեն մոտ հրաւիրելով տեղւոյն մեծամեծները, որոնց գլուխը կը գտնուէր Յովհաննէս քահանայ Աղա Տէրտէր կոչուած, Անոնք ծմեռը պատճառաբանելով գործադրութիւնը զարունին թողուլ առաջարկեցին, բայց արդէն ծմեռուան պարագան Շահաբասի մտածմունքին հիմնակէտն էր: Ամիրգունա խան, Երեւանի պարսիկ կուսակալը, գլուխ նշանակուեցաւ նոր ծեռնարկին, եւ Պարսկական Հայաստանի զանազան գաւառներու համար յատուկ զօրապետներ նշանակուեցան աշխարհակործան խորհուրդը գործադրելու: Հրաման տրուեցաւ քաղաքներու եւ գիւղերու բոլոր բնակիչները ճամբայ հանել դէպի Արարատի դաշտը, անկէ միահագոյն Պարսկաստան անցնելու համար դիմադրողները սրով եւ մահուամբ եւ գերութեամբ բռնադատել, զամենայն շէնս, զտունս եւ զբնակութիւնս այրել, զհամբարս խոտոյ եւ զյարդի, զցորենոյ եւ զգարոյ եւ զայլ պիտոյից կրակով ոչնչացնել: Հաւաքուած բազմութիւնը խռնուեցաւ Արարատի դաշտը, եւ ահագին կարավան մը կազմեծ լայնքէն Քառնիի լեռներէն մինչեւ Երասխի գետեզերքը, իսկ երկայնքէն աւուր միոյ ճանապարհ բայց հինգ աւուր ալ ըսող եղեր է (ԴԱՎ. 28): Պարսիկ բանակը իր առջեւէն բռնի կը քալեցնէր գաղթական բազմութիւնը, մինչ իր ետեւէն կու գար Օսմանեան բանակը այսպէս երեք բանակներ իրարու ետեւէ կը քալէին, աքսորական Հայեր խոյս տուող Պարսիկներ, ու հալածող Թուրքեր: Նաւասարդի ամիսն էր որ քշեցին զերկիրն եւ նաւասարդը սկսած էր 1604 հոկտեմբեր 21-ին, որով նոյեմբերի եւ դեկտեմբերի ծմեռային ցուրտին ներքեւ կը կատարուէր անօրինակ գաղթականութիւնը: Բնական էր որ անպակաս ըլլային ընդդիմութիւններ, որոնց հետեւանքը կը լլային նոր տանջանքներ, զոմանս մահու հարուածով գտնելով, եւ զոմանց զունչս եւ զականջս հատանելով. եւ մինչեւ իսկ Վաղարշապատցի Յովհաննջանի, Առաքել կաթողիկոսի եղբօր, եւ ուրիշ գլխաւորի մըն ալ զգլուխն կտրեցին, եւ ի ձող ցցեցին ի յահ եւ յերկիւղ ժողովրդեանն (ԴԱՎ 29):

1588. ԳԱՂՈՒԹԻՆ ՋԵՏԵՂՈՒԻԼԸ

Տագնապը եւսքանգեւս մեծցաւ, երբոր կարգը Երասխը անցնելու եկաւ: Հայեր ու Պարսիկներ հասած էին Ջուղայ, երբ Թուրքեր ալ Նախիջեւան հասան: Պարսիկներ սկսան վախնալ թէ մի գուցէ Թուրքեր վրանին գան, զիրենք վտանգեն եւ գերիները ազատեն: Ուստի եւ ոչ ժամ մի հանգստութիւն տուին, այլ ամէնքը ստիպեցին գետը անցնիլ: Որչափ ալ զանազան կողմերէ նաւեր հակաքեցին եւ նոյնտեղ յղով տուփ շինեցին իմա լաստեր եւ կուրեր, սակայն բազմութեան

համար բառական չէր, մինչեւ Պարսիկ բանակը բազմութիւնը շրջապատած էր որ փախչող չըլլայ, եւ բռնի գետը կը մղէր լողալով կամ փայտերու ապաւինելով կամ կենդանիներու պոչերուն փաթուելով անցնելու համար: Դավրիժեցին աղիողորմ շեշտերով կը նկարագրէ աղետալի անցքը, զոր մենք պիտի չկրկնենք բառական ըլլայ ըսել թէ լողալու անփորձ տղաներու կիներու եւ ծերերու դիակներով ծածկեալ էր երեսն գետոյն, եւ թէ բազումք այնք էին որք հեղձմամբ ջրոյն մեռան, քան անոնք որք անցինն (ԴԱՎ 31): Վերջապէս յաջողեցան Թուրքերը չիասած բազմութիւնը անցնել, բանակն ալ անցաւ, Ամնրգունա խան հրաման ստացաւ Երեւան դառնալ, եւ գերութիւնը վարելու պաշտօնը անցաւ Էլիագ Խալիֆալու զօրապետին, ուղիղ Պարսկաստանի ներսերը տանելու համար զայն, ընդ նեղ եւ նուրբ եւ ընդ դժուարին վայրս իսկ Շահաբաս եւ բանակը իջան Թաւրէզ ընդ արքունի ճանապարհին: Երբ արքորականները Ահար եւ Մուշկուն գաւառները հասան, այլեւս ոչ կարէին գնալ, վասն սաստկասառոյց եւ դառնաշունչ ցրտոյ ձմերան, ուստի բռնադատեալ այն կողմերը գետեղեցուցին զնոսա ամիսս ինչ, մինչեւ որ գարունը բացուի (ԴԱՎ 32): Հաւանական հաշուով 1606 տարւոյ յունուարին վերջերը կրնանք գնել այս դադարը: Դաւիթ եւ Մալիքսեդէկ կաթողիկոսներ ալ բազմութեան հետ էին, բայց Մելիքսեդէկ դադարէն օգտուելով ետ դարձաւ, եւ եկն Էջմիածին եւ արմէր զկաթողիկոսութիւնն (ԴԱՎ. 156), մինչ Դաւիթ բազմութեան հետ մնացած էր: Մելիքսեդէկի ետ դառնալը բնաւ Մայրաթոռի համար հոգածութիւն ունենալէն չէր, զի Երեւանի մէջ բնակութիւն հաստատեց, եւ շուրջը հաւաքելով զազգականս եւ զմերձաւորս իւր, յօրանայր լոյծ եւ ընդարձակ կենօք, մտիւքն եւ արդեամբքն սրբոյ աթոռոյն (ԴԱՎ. 153): Գարնան բացուելուն նորէն ճամբայ հանուեցաւ արքորական բազմութիւնը: Աբութուրաք բէկի գլխաւորութեամբ, որ յաջորդած էր Էլիագի, մինչեւ որ հասան Ասպահան: Քաղաքացի եղողները քաղաքին մէջ բնակեցան, իսկ շինականները եւ գեղականները Ասպահանի շուրջ եղող Էնջան, Ալնջան, Գանդիման, Ջղախոռ, Փարիա եւ Բուրվարի գիւղերը, 500 տուն ալ փոխադրուեցաւ Շիրագ գաւառը՝ Ալլահվերտի խանին խնդրանք, այն կողմերն ալ շէնցնելու համար (ԴԱՎ. 33): Հայաբնակ եղած տեղերու կարգին Քանաքեռցին կը յիշէ նաեւ Ահար, Ապահի, Համատան, Գուլփէքան, Քրման, Խունսար, Խոյիկան եւ Շիշաբան կոչուած տեղերը (ԶԱԲ. 19):

1589. ԶՈՒՂԱՅԻ ԳԱՂՈՒԹԸ

Արարատի մեծ գաղութը, ընդարձակուած էր ոչ միայն նահանգին բոլոր գաւառներուն վրայ, այլ եւ անոնց հետ Բարձր-Հայոց եւ Տուրուբերանի եւ Վասպուրականի շրջակայ մասերուն վրայ (ԴԱՎ. 381), որոնք վերջին օրեր Պարսիկներուն անցեր էին, եւ հիմա կը ստիպուէին նորէն լքանել: Ընդհանուր տագնապին մէջ առածին յիշատակութեան արժանի է Ջուղա քաղաքի գաղութը, վասն զի թէ իր մեծահարուստ եւ ազդեցիկ դիրքովը, եւ թէ սահմանագլուխի վրայ գտնուելովը կրնար մտածուիլ, որ ընդհանուր աւերումէն ազատ մնար: Շահաբաս երբոր Երասխը անցնելէ ետքը դէպի Թաւրիզ կուղղուէր, յատուկ հրաման արձակեց Ջուղան ալ պարպելու համար, եւ այս հրամանին գործադիր նշանակեց Հանիս Թահմազդուլի բէկը, որ Վրաց թագաւորական ազգատոհմէն Պարսկաստան մնացած եւ իսլամացած իշխաններէն էր: Երեք օր պայմանաժամ

տրուեցաւ Ջուղայեցիներու կամովին ճամբայ ելլելու, ուսկից ետքը աւարառութիւն եւ սպանութիւն պիտի սկսէր քաղաքին մէջ, եւ այս նպատակով զինուորներ եւ աւազակներ քաղաքը պաշարած էին: Անհնարին խուճապին խառնուեցան անձրեւ եւ ձիւն, փայլակ եւ կայծակ (ԴԱՎ. 45), այնպէս որ աննկարագրելի եղաւ Ջուղայեցւոց տառապանքը, որոնց ոգիքը կը քաղուէին հայրենիքէն բաժնուելուն , եւ սիրտերը կը տանջուէին ամէն տեսակ զրկումներով: Սրտաճմլիկ տեսարան մը բացուեցաւ Կաթան Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյն առջեւ, ուր օտարութենէ դառնալու շնորհքը մաղթելով եկեղեցիներու եւ տուներուն բանալիները գետին մէջ նետեցին կրկին հրամաններ կու տար, քաղաքին մէջ պահուածները փնտռել, եւ բոլոր քաղաքը կրակի տալ: Նոր տարւոյ գարունին նոր հետազօտութիւններ կատարուեցան Ջուղայի շուրջը, եւ մնացորդներ ճամբայ հանուեցան Յինանց երկրորդում կիրակէի երկու շաբաթ օրն (ԴԱՎ. 46), այսինքն է 1605 ապրիլ 8-ին եւ այսպէս իսպառ քանդուեցաւ Ջուղայ, ճոխ եւ փառաւոր գիւղաքաղաքը : Ջուղայեցիներէ մասնաւոր բաժիններ բնակեցան Թաւրէզ (ԴԱՎ. 45) եւ Ղազբին, բայց բուն տեղերնին եղաւ Ասպահանի մօտ առանձին թագ մը, որ Նոր-Ջուղայ կոչուեցաւ, եւ ուր շինեցան յարկս եւ բնակութիւնս հրաշալի յօրինուածովք, կամակապ փողոցօք թեւաւոր ապարանօք, ամարասուն հովանեօք, բարձրաբերձ եւ արքայակերպ շինուածօք: Սոյնպէս շինեցին եւ զեկեղեցիսն հրաշագան յօրինուածովք երկնանման խորանմօք, եւ գերամբարձ կաթողիկէիք, բովանդակ ծաղկեալ պէսպէս երանգովք, ոսկւով եւ լաջվարդով, տնօրինականօք Տեառն եւ պատկերովք սրբոց, եւ ի գլուխ կաթողիկէից կառուցեալ զնշան սրբոյ խաչին (ԴԱՎ. 46):

1590. ՇԱՀԱԲԱՍ ԵՒ ՀԱՅԵՐԸ

Այդ վերջին դիւրութիւնները զորս բառացի առաջ բերինք Ղազրիժեցիէն կարծես հակասութեան մէջ կը գտնուէին առաջ պատմուած բռնութիւններուն հետ եւ իռօք ալ խառնակ զգացումներով տողորեալ անձ մըն էր Շահաբաս: Եթէ ուզենք այդ ընթացքին բացատրութիւն մը տալ, պիտի ըսենք թէ իր երկիրը շէնցնելու բուռն եւ յախուռն տենչն էր որ կը բորբոքէր իր միտքը, եւ հետեւապէս ուրիշ տեղ եղած առաւելութիւններուն նախաձեռնելով կուզէր զանոնք իր կողմը փոխադրել, եւ այս նպատակով անգութ բռնութիւններէ իսկ չէր քաշուէր: Հայր աշխարհաշէն, օգտակար եւ զարգացուն տարր մըն էր, եւ որպէսզի նա իրեն համար աշխատի, ամէն դիւրութիւն կընծայէր իր երկրին մէջ, եւ ամէն բռնութիւն ալ կը գործածէր որպէսզի ուրիշն օգտակար չըլլայ: Անհաւատալի ըլլալու չափ թոյլատու եւ քաղցր եղաւ անոր վարմունքը Հայաստանէ բռնութեամբ քշուած Հայերուն հետ, անգամ մը որ անոնք Պարսկաստան հաստատուեցան, որպէսզի սիրեն նոր բնակութիւննին եւ աշխատին անոր օգտին: Ամէն մտերմութիւն եւ բարեացակամութիւն կը ցուցնէր, կայցելէր անոնց շինութեանց, մտերմաբար կը տեսակցէր եւ մանաւանդ Ջուղայեցւոց զխաւորին խօճայ Սաֆարի տունը, գրեթէ իր իջեւանն էր, ուր կուտէր եւ կը խմէր անխտիր, եւ նոյն սէրը կը ցուցնէր Սաֆարի եղբօր Նազարի, եւ որդիներուն Մելիքի, Սուլթանամի եւ Սարֆրագի: Հայերը ստէպ արքունիք ալ հրաւիրելով կը պատուէր, եւ իր նախարարներն ալ կը ստիպէր նոյնպէս ընել: Հարկերը Հայերուն համար թեթեւացուցած էր: Ղատաստանները անոնց կը

վճռեր, Պարսիկները զրկելով ալ: Բնիկները իրենց ստացութիւններէն հանելով Հայերուն կը սեփականէր ամէն տեղ անխտիր եկեղեցիներ շինել կարտօնէր: Հայոց մեծ տօներուն անոնց եկեղեցիներն ալ կերթար եւ անոնց ուրախութեանց կը մասնակցէր: Ամէն ծիսական պաշտամունք հրապարակաւ եւ ազատօրէն կատարել կու տար, ինչպէս ջրօրհնէքը, կոչնակը խաչալամը, թափոր եւ հանդիսաւոր մեռելաթաղը (ԴԱՎ. 47): Շահաբասի ներքին նպատակը հետզհետէ արդիւնաւորեցաւ, զի բռնի աքսորմամբ գաղթած Հայերը, որ առաջ դառնալու մտածուծով կօրօրուէին, սկսան այդ փափաքը կօրսնցնել, եւ մէկ կողմէն իրենց ամբարտական եւ արհեստական օգուտը, զիրենք կապեց երկիրին հետ, եւ տեղաւորուեցան նոր երկրին մէջ: Շահաբասի այդ միտքը պարզօրէն կը բացատրուի այն խոսքերով զորս պատմիչը անոր բերանը կը դնէ, իբրեւ պատգամաւոր Պարսիկներուն պատասխան: Մի վշտանայք եւ մեղադրէք զիս, զի եւս բազում ծախիւք, ջանիւք եւ հնարիւք հազիւ թէ կարացի բերել զնոսա յայս արխարի, ոչ թէ վասն օգտի նոցա, այլ վասն օգտի մեր, զի ազգս մեր շինեսցի, եւ ազգն մեր յաւելցի (ԴԱՎ. 48): Միայն թէ Շահաբասի միտքն ու գործը տեւական չեղան, եւ շատ բան փոխուեցաւ իր նախնական գրութենէն:

1591. ԳԱՂՈՒԹԻ ԱՐԿԱԾՆԵՐ

Իբրեւ մեծ գաղթականութեան գործին յարակից պարագաներ, աւելցնենք այս տեղ ինչինչ մասնաւոր դէպքեր, որոնք եղելութեան իսկական գոյնը կը ցոլացնեն: Ամիրգունա խան, որ Երասխի եզերքէն հրաման ստացաւ իր կուսակալութեան դառնալ (1588), պաշտօն ունէր միանգամայն փախած եւ պահուրտած Հայերը հաւաքելով Պարսկաստան յղել, Գառնի գիւղի բնակիչներ, իրենց վրայ եկող զինուորները ծեծած ու վիրաւորելով ցրուած էին, ու իրենց տեղը անհոգ կը մնային: Ամիրգունա իրողութիւնը զինուորներէն իմանալով զորս յոլովս առնելով Գառնիի վրայ եկաւ, եւ ծեծով ու հարուածով ու խոշտանգանքով չարչարելէ ետքը՝ գիւղեցիները քշեց մեծ կարաւանին ետեւէն, սակայն անոնցմէ մաս մը փախան, եւ քիչ մը պաշար ճարելով ապաւինեցան Գեղարդի ձորին քարանձաւները: Ասոնց հետ էին Մանուէլ Հաւուցթառի եւ Աստուածատուր Գեղարդի եպիսկոպոսները, որոնք Մելիքսեդեկի հետ Շահաբասին գացեր էին (1585): Ամիրգունա բարեկամական խօսքերով հրաւիրեց փախստականները վար իջնել, իսկ անոնք անարգական խօսքերով եւ քարերու հարուածներով պատասխանեցին: Ասոր վրայ զինուորներ քարագնաց ճամբաներով եւ ժայռերէն սողոսկելով կրցան քարանձաւները բարձրանալ, եւ ներսը եղողներուն վրայ յարձակիլ: Զինուորներէն մէկը Մանուէլի գլուխը կտրելով վար նետեց, Աստուածատուր կենդանւոյն վար նետուելով Ամիրգունայի արջելը սպանուեցաւ, եւ քարանձուին մէջ եղողներէն մէկ մասը ջարդուեցաւ, մէկ մասն ալ մեծ կարաւանին ետեւէն քշուեցաւ: Դավրիժեցիներ կու եպիսկոպոսներուն սպանութիւնը արդար դատաստան Աստուծոյ կը նկատէ (ԴԱՎ.35), վասնզի Մելիքսեդեկի հետ Շահաբասը գրգռելու գացած ըլլալով, բոլոր աղէտներուն պատճառ եղած էին: Յիշատակելի է եւս Քօռատարի ձորին արկածը, ուր Եախըշխան կոչուած այրի մէջ հազարէ աւելի անձեր ապաւինած էին, մեծաւ մասամբ կին եւ

տղայ, իսկ այրեր շրջակայ փոքր քարանձաւներուն մէջ փակուած կը մնային: Այրին անմերձենալի դիրքին պատճառաւ՝ Պարսիկ զինուորներ ետեւի կողմէն լերան գագաթը բարձրացան, եւ անկէց վար չուաններով եւ գօտիներով կախուելով մինչեւ քարայրի բերանը իջան, անկէ ալ սուսերամերկ ներս խուժելով ահագին ջարդ կատարեցին, կիներու եւ աղջիկներու վրայ բռնութիւններ ալ գործադրեցին, որով շատեր զսրբութեամբ մահն նախադասելով՝ յամբաւ բարձրութենէն ի վայր արկանէին զինքեանս եւ մեռանէին շատերն ալ ցաւալի մահուան կը հանդիպէին, լերան ներքեւ գտնուող անտառախիտ ծառոց ճիւղերուն ցցուելով եւ տանջուելով (ԴԱՎ.37): Այստեղէն ալ ապաւինողներէն մի մասը մեծ կարաւանին խառնուելով քշուեցաւ: Այս երկու տեղնիտեղով պատմուած արկածներ բաւական են իբրեւ նմոյշ ծառայել այն անթիւ անհամար աղէտներու, որոնց դուռ բացաւ Շահաբասի անգութ հնարքը: Գաղթականին թողած երկիրը կատարեալ անապատի կերպարան է առած, արգաւանդ հողեր խոպանացած, ամուր բերդեր քանդուած, վանքեր եւ եկեղեցիներ կործանած, կաթողիկէներ տապալած, երկիրը բնակիչներէ թափուր, արտեր առանց հողագործի լքուած, գագաններ եւ գիշատիչ թռչուններ շատցած, եւ իրաւամբ կը գրեն ժամանակակիցներ հեղձամաղծուկ եղեալ փղծիմք, եւ հարեալ յարտասուս ողբամբ եւ աշխարեմք, զի անապատ եղեւ վայելուչ եւ քաղցր աշխարհս մեր (ԴԱՎ.39):

1592. ՊԱՏԵՐԱԶՍ ԵՒ ՀԱՇՏՈՒԹԻՒՆ

Վերեւ յիշեցինք թէ Ջղալօղլի Սինան սպարապետը Պարսիկ բանակը կը հալածէր եւ կը հետապնդէր (1587), սակայն երբ Երասխ կը հասնէր, թէ Պարսիկ բանակը եւ թէ աքսորական կարաւանը գետը անցեր էին, եւ դեռ կը մխային Ջուղայի աւերակները: Օսմանցի սպարապետը չհամարձակեցաւ այլեւս յառաջել, աքսորական կարաւանը դժուարին ճամբաներով գացած էր, Պարսիկ բանակն ալ լաւ դիրքի եւ զօրացած վիճակի մէջ կը գտնուէր: Ուստի հարկ սեպեց ձմեռուան խստութիւնը յարգել, եւ Վան ուղղուեցաւ ձմերելու, բայց միշտ խիթալով Շահաբասի Թաւրիզի մէջ համախմբած բանակէն: Իրօք ալ Շահաբաս առաջին յարձակում մը փորձեց Վանի վրայ, զարկաւ Օսմանցոց բանակը, աւերեց եւ թալանեց շրջանակները (ԴԱՎ.53), առանց Վանի տիրանալու (ԺՈՒ.189): Սինան գարունին Կարին եկաւ, եւ նոր ոյժեր ալ հաւաքեց զանազան կողմերէ, բայց Շահաբաս ռազմագէտ հնարքով նախ մասնաւոր պատերազմներու մէջ թշնամին տկարացուց, եւ յետոյ վերջնական յաղթութիւնը տարաւ հոկտեմբեր 25-ին, ի սկզբան տարեմտին (ԴԱՎ.57), զի նաւասարդի 5-ն էր: Ջղալօղլի սպարապետը պարտաւորուեցաւ նահանջել դէպի Տիարպէքիր, ուր մեռաւ սրտի ցաւէն, թերեւս անձնասպանութեամբ ալ, 1606 փետրուար 6-ին (ԴԱՎ.57), ուրիշներ կը գրեն 1605 դեկտեմբեր 2-ին (ԺՈՒ.190): Այդ յաղթութիւնը հաստատեց Շահաբասի տիրապետութիւնը Հայաստանի այն մասերուն վրայ, որոնք 1590-ին դաշնադրութեամբ Օսմանեանց թողուած էին (1570), եւ Երեւան ու Էջմիածին, շատ քիչ ժամանակ Օսմանեանց տիրապետութեան ներքեւ մնալէ ետքը, նորէն Պարսից ձեռքը անցան: Աւելորդ կը սեպենք երկու կառավարութեանց բաղդատութեանը մտնել, տեսանք արդէն Օսմանեանց ներքեւ

տեղի ունեցած տագնապը, պիտի տեսնանք Պարսից իշխանութեան բռնութիւնները: Նոյն իսկ Շահաբասի բարեացակամութիւնը Հայերուն հանդէպ (1590), սահմանափակուած էր Պարսկաստան գաղթողներուն վրայ, մինչ անոր ձեռքը սաստկապէս կը ծանրանար Հայաստան մնացողներուն վրայ, ինչպէս վերեւ բացատրեցինք (1590):

1593. ՃԷԼԱԼԻ ԵԼՈՒՋԱԿՆԵՐ

Պատերազմական տագնապներ եւ բռնի գաղութի աղէտներ չեն միայն, որ Արեւելքը, եւ աւելի սաստկութեամբ Հայ տարրը կը ճնշէին: Ջալալի կամ Ճէլալի կոչուած յելուզակներուն փորձանքը, եթէ մեծագոյն չէր, համահաւասար արկած մըն էր: Ասոնք իրարու հետ միացած կամ դաշնակից մարմին մը չէին, այլ իւրաքանչիւր գաւառի մէջ հաստատուած բռնապետ իշխաններ, զորս աւելի յարմար էր աւազակապետներ կոչել, ամէն ասպատակութիւն եւ աւարառութիւն եւ սպանութիւն համարձակ կը գործէին, յաճախ իրարու դէմ ալ ելլելով: Ճէլալի ընդհանուր կոչումը գուցէ յառաջ եկած է Ճէլալի քրդական ցեղին անունէն, որ նախայարձակը եղած էր այդ գործին, իր ցեղապետ Թօփալ Օսմանի գլխաւորութեամբ: Այդ համարձակ յելուզակութիւնը կը տիրէր բոլոր Օսմանեան կայսերութեան Ասիական գաւառներու մէջ, Պրուսայէն մինչեւ Պաղտատ, Տրապիզոնէն մինչեւ Ղանասկոս, բայց աւելի սաստիկ էր Հայաստանի եւ Կիլիկիոյ կողմերը: Գրգռութեան պատճառն ալ երկրին անիշխանութիւնը եւ պետական ազդեցութեան բացակայութիւնն էր, իւրաքանչիւր ցեղապետ կամ կուսակալ իբր ինքնիշխան տէր ուզածը կը գործէր աւազակներու խումբ մը գլուխ ժողված, որ թուով հազարի կը մօտենար եւ քիչ անգամ հազարը կանցնէր: Որեւէ լեռ մը կամ կիրճ մը յելուզակներուն անբռնաբարելի ապաւէնն էր, անոնք տիրապետութեան չէին հետապնդեր, այլ կը գոհանային աւազակօրէն աւերելով, գերելով եւ գերփելով: Մեր նպատակէն դուրս է անոնց պետերը համրել, որոնցմէ 30-ի չափ յանուանէ կը յիշէ Ղավրիժեցին (ՂԱՎ.64), կամ աստ եւ անդ կատարած շահատակութիւններնին պատմել, որոնք զանազան պատմիչներէ եւ յիշատակագիրներէ յառաջ բերուած են՝ իրենց քսաննեցուցիչ եւ մորմոքիչ մանրամասնութիւններով: Ոչ միայն գտածնին եւ տեսածնին կը գրաւէին, այլեւ ծածուկ պահարաններու մէջ, եղածներ իմանալու եւ առնելու համար, անլուր տանջանքներով եւ խոշտանգանքներով կը չարչարէին, գլխաւորապէս վանքերու միաբանները եւ եկեղեցիներու քահանաները, եւ յատուկ կերպով կը հետեւէին մանկամարդ կիներու, նորահաս աղջիկներու եւ գեղերս մանչերու առեւանգութեան: Այդ անտանելի կացութեան հետեւանքն էր, որ արդէն գաղութով եւ կոտորածով անմարդացեալ երկիրը, փախուստի եւ խուճապի մատնուածներու երեսէն գրեթէ բոլորովին կը դատարկանար, հողագործութիւն, անասնաբուծութիւն, արհեստ եւ առետուր իսպառ կը դադարէին: Հայերուն իրենց բնագաւառէն հեռանալը, որ զանազան պատճառներով արդէն ընդարձակութիւն գտած էր, անգամ մը եւս կաճէր եւ կը տարածուէր, եւ ով կրնար, կեանքը ազատել կաշխատէր ու պանդխտութեան ճամբան կը բռնէր: Պարսկաստան, Ասորիք, Կովկաս, Լեհաստան, Հունգարիա, եւ Կոստանդնուպոլսոյ շրջակայքը նոր հայաբնակութեամբ կը լեցուին: Ճէլալիներու յելուզակութեանց սկզբնաւորութիւնը ոմանք 1598-էն

կը դնեն (ՉԱՄ. Գ. 536) ուրիշներ 1599-ին Հիւսէյին փաշայի ապստամբութենէն կը սկսին (ԴԱՎ. 64), բայց ի դէպ է աւելի առաջ ալ դնել անոնց սկիզբը, եւ յիշեալ տարիներէն հաշուել աւելի սաստկանալը, որ տասը տարի եւս անընդհատ շարունակեց:

1594. ԱՀՈՒՆԻ ՍՈՎՈ

Այդ անտանելի աղէտներուն ետեւէն հասաւ անմիջապէս ինչ որ անհրաժեշտ հետեւանքն էր, այսինքն ընդհանուր սովը: Գրեթէ անսուաղ մնացին կայսերութեան բոլոր Ասիական գաւառները ի մէջ երկուց մեծ ծովուցն, Սեւ ծովէ եւ Միջերկրականէ շրջապատուած մասերը եւ աւելի սաստկութեամբ Հայկական գաւառները, ուր պատերազմներ, բռնի գաղութը եւ ճեմալիք ձեռք ձեռքի տուած ամէն բան ապականած եւ ամէն կողմ անապատացուցած էին: Սովին սկզբնաւորութիւնը կը գրուի 1606-ին, երբ տակաւին թոյլ էր եւ ոչ էր խիստ, 1607-ին սաստկացաւ 1608-ին շարունակեց, 1609-ին թուլացաւ, եւ հազիւ 1610 թուականին բարձաւ բնաւին ողորմութեամբն Աստուծոյ: Իսկ սաստկութեան աստիճանը ցուցնելու համար բաւական ըլլայ յիշել որ ոչ միայն գշուն եւ զայլ անսուրբ կենդանի, այլ եւ զմարդոյ միս կերան մարդիկ (ԴԱՎ. 68): Բազմաթիւ մասնաւոր դիպուածներ կը պատմուին թէ ինչպէս մեռածները ոչ թաղէին, այլ ուտէին կամ թէ զկենդանի մարդս ըմբռնէին եւ ուտէին: Օշականցի մը մարդ խաբելու, մորթելու եւ ծախելու առեւտուր էր ըրած: Բջնեցի երեք կիներ մարդու կտորուանքներ եփելու վրայ բռնուեցան: Կարնեցի չորս կիներ մարդ մորթելու վրայ յայտնուեցան, կուսակալի հրամանով սպանուեցան: Սեբաստացի կիներ իրենց գաւակն իսկ կտրած ու կերած էին (ԴԱՎ.65): Բաւական կը սեպենք ակնարկել այդ պժգալի եղելութիւնները, որպէսզի գոնէ ընդառաջ գաղափար մը տուած ըլլանք ժամանակին տիրող անտանելի կացութեան վրայ: Աւելորդ չըլլայ դիտել տալ, թէ սովին սաստկութեան տարիները, յելուզակներուն ալ աւելի կատաղութեան տարիներն էին: Եւ չար է, մէկ կողմէն վատ օրինակը, միւս կողմէն վերահաս սովը, քրիստոնէաներէն ալ քանիները կը կատաղեցնէին, որ իբրեւ տեսանէին թէ այլազգիքն որպէս առնեն, ինքեանք եւս սկսան այսպէս առնել (ԴԱՎ. 63):

1595. ՃԷԼԱԼԻՆԵՐՈՒ ԶՍՊՈՒԻԼԸ

Այսչափ աղէտներ եւ երկրի աւերածներ հազիւ թէ սթափեցուցին Օսմանեան կեդրոնը, որպէսզի գործնական եւ վերջնական միջոցներ ձեռք առնուին երկիրը խաղաղցնելու, եւ Ճէլալիները ընկճելու եւ սովին դարման մը հոգալու: Ծանր բայց կենսական գործը յանձնուեցաւ Գոյուճու Մուրատ փաշայի, որ իբր սպարապետ Գերմանացոց դէմ պատերազմին 1606 նոյեմբեր 11-ին, պատուաւոր եւ նպաստաւոր հաշտութեան մը ստիպած էր Հռոտովփոս Բ. կայսրը, եւ 1607 յունուարին մեծ եպարքոսութեան բարձրացած էր: Մուրատ անմիջապէս պատրաստութիւնները լրացնելով Կոստանդնուպոլսոյ մօտերէն սկսաւ յելուզակներու դէմ յարձակումները, եւ բուռն զօրութեամբ եւ անողոք խստութեամբ յաջողեցաւ ամենքն ալ զսպել, բոլոր զլխաւորները սպաննել ու ջնջել եւ հետեւորդները հպատակեցնել, եւ 1608 դեկտեմբեր 18-ին, տարիուկէս անդուլ անխոնջ աշխատանքէ ետքը, յաղթական փառքով մայրաքաղաք մտաւ, իբրեւ յաղթութեան նշանակ

առջեւէն տանելով Ճէլալիներէն գրաւուած 400 դրոշներ, իւրաքանչիւրը իր խմբապետի անունովը մակագրուած (ԺՈՒ. 193): Պէտք է դիտել թէ 1609 տարեթիւը սովին ալ թուլնալուն թուականն է (1594), երբոր երկրին բնակիչներուն հնար եղաւ իրենց գիւղերուն մէջ հաստատուիլ, եւ քիչ ու շատ հողագործական աշխատութեանց ձեռնարկել, արհեստաւորներ համարձակութիւն ստացան իրենց գործերով զբաղիլ, եւ առետրականներ կրցան ապրանքներու փոխադրութեան հետեւելով Ժողովուրդին պէտքերը հոգալ: Կրածես թէ նոր կեանք մը սկսաւ երկրին մէջ, ահագին տագնապէ մը ետքը:

1596. ՄՐՑԱԿԻՑ ԳՈՐԾԻՉՆԵՐ

Պատերազմներու եւ յելուզակներու եւ սովի անտանելի արկածներուն ժամանակը, պէտք էր օր Օսմանեան հայաբնակութեան կեդրոնը՝ հոգածութեան եւ խնամողութեան շարժէր, եւ Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքները եւ մեծամեծները յորդորէր իրենց ազգայիններուն հսկելու եւ օգնելու: Դժբախտաբար տարբեր ընթացքի մը հաւաստիքը կը ծայրէն մեզի մայրաքաղաքի Հայերը, անձնական վէճերով եւ խարդախ միջոցներով իշխանութիւնն ու ազդեցութիւնը իրարու ձեռքէ խլելու զբաղած: Եկեղեցական դասակարգէն չորս անուններ են, որ հրապարակի վրայ կերելին այս միջոցին, իւրաքանչիւրը իր աշխարհական կողմնակիցներն ունենալով, որոնց մէջ նշանաւոր անուններ չեն յիշուիր: Յովհաննէս Կոստանդնուպոլսեցի մականունեալ Խուլ, անշուշտ ականջին ծանրութեան համար, ծնած Կ. Պոլիս 1554-ին աշակերտութիւնը եւ եկեղեցական աստիճանները մայրաքաղաքին մէջ ստացած, եւ հաւանաբար նոյն տեղ ալ եպիսկոպոս ձեռնադրուած Մելիքսեդեկի այն տեղ եղած ատեն 1599-ին (11. ԱՄՍ. 2): Գրիգոր Կեսարացի, ծնած Կեսարիա (ԹՈՐ. Ա. 294), թուականը անորոշ աշակերտած Սրապիոն Ուռհայեցի կաթողիկոսին (1584) 1595-ին անկէ վարդապետական գաւազան առած (ԿԱԼ.78), Կեսարիոյ առաջնորդ եղած եւ Երուսաղէմի գործերուն մասնակցած է (11.ԱՄՍ.3): Գրիգոր Դարանաղեցի, մականունեալ բուք (ՏԱՇ.410), ծնած Կամախ 1576-ին, Արեղայ ձեռնադրուած 1590-ին, միջոց մը Էջմիածինի մօտերը Սաղմոսավանք մնացած, ետքէն Բաբերդ եկած (ՍԱՄ.203), վարդապետական գաւազան առած Սրապիոն Օծտեղացի վարդապետէն՝ Վահանաշէնի առաջնորդէն, 1603 մայիս 28-ին, որ յունիս 12 պէտք է ուղղուի, եթէ Հոգեգալստեան տօնն էր տուուչութեան օրը (11.ԱՄՍ.51): Գարանաղեցին Բաբերդէն չէ կրցած Երեւան դառնալ, Շահաբասի հրամայած բռնի գաղութեան պատճառաւ (1587), եւ խոյս տալով Կ. Պոլիս եղած է 1604-ին (ՏԱՇ.410): Զաքարիա Վանեցի Գիշու որդի (ԹՈՐ.Բ.288), կամ ընտանիքէն, ծնած Վան շուրջ 1570-ին, աշակերտած Վարագի մէջ Բարսեղ Աւանցցի վարդապետին, եւ վարդապետական գաւազան ստանալէ ետքը Կ. Պոլիս եկած, ուր 1603-ին կը գտնուէր ուսուցչութեան զբաղած Յակոբ Ուլնեցի եւ Մաղաքիա Եւոկիացի վարդապետներուն հետ (11. ԱՄՍ 65): Վանայ առաջնորդ էր եղած 1606-ին եւ 1608-ին մերժուելով (ԹՈՐ. Բ. 288), կերելի թէ այս անգամ Էջմիածին է անցած, ուսկից Մելիքսեդեկի կողմէ նուիրակ կը դրկուի, Ֆրանկստանին քրիստոնէից առհասարակ, եւ այս առթիւ Հռոմ ալ կերթայ (11. ԱՄՍ. 72): Յիշեցինք արդէն (1581), թէ Մելիքսեդեկ Գառնեցի աթոռակից կաթողիկոս Կ. Պոլիս եկած էր

50000 ղուրուշի պարտքին դիմաց նպաստ հաւաքելու, երբ 1599-ին պատրիարքութիւնը ձեռք ձգեց Տիրատուր Սսեցի գահընկէջ ընել տալով, բայց տարին չանցած նոյնը իրեն ալ պատահեցաւ (1581):

1597. ԿԵՍԱՐԱՑԻՆ ՈՒ ԽՈՒԼԸ

Յովհաննէս Խուլն եղաւ, որ յաջողեցաւ Սելիքսեդեկը տապալել, եւ ինքն անոր տեղ պատրիարքութիւնը գրաւեց 1600-ին: Յովհաննէսի զօրանալուն ոյժը հարկաւ տեղացի ըլլալով բարեկամներ ունենալն էր, բայց տեւական չեղաւ իր վիճակն ալ: Գրիգոր Կեսարացի հագիւ թէ Կ. Պոլիս երեւցաւ Երուսաղէմի նուիրակութեան պաշտօնով, ամէնքը շահեցաւ իր փառաւոր կերպարանքով, ճգնողական կեանքով եւ գիտնական արժանիքով, ինչ որ բաւեց Խուլը տապալելու եւ պատրիարք հռչակուելու 1601-ին: Ոմանք կը կարծեն թէ Կեսարացին պատրիարքութենէ ետքը 1602-ին եպիսկոպոս ձեռնադրուած ըլլայ Սսոյ մէջ Յովհաննէս Այնթապեցիէն (1578), չկարենալով էջմիածին երթալ Ճէլալիներու երկիւղէն (11. ԱՄՍ. 4), սակայն ուրիշ յիշատակներ 1598-ին կը դնեն անոր ձեռնադրութիւնը, նոյն Յովհաննէս Այնթապեցիէ, իսկ պատրիարքութենէ ետքը միայն Կեսարիա գացած կըսեն վիճակին գործերուն համար, եւ նորէն այցելած Այնթապեցիին Վահկայ բերդին մէջ (90 ԱՐԵ. 475): Կեսարացիին համակիր չեղողներն իսկ կը գրեն թէ պատրիարքութեան մէջ ժամանակ մը ուղղութիւններ գործեց (11. ԱՄՍ. 4), բայց թէ ինչ ըրաւ չենք գիտեր, եւ ոչ ալ գաղթականութենէ եւ Ճէլալիներէ յառաջ եկած արկածներուն մասին բան մը ըրած ըլլալը կը գտնենք: Առ առաւելն օգնած է ներքին գաւառներէ փախստականները Կ. Պոլսոյ մօտերը տեղաւորելու: Այդ կարգին նշանաւոր է Ռոտոսթոյի գաղթականութիւնը, Կամախ գաւառէն եկած, որուն պաշտպան ու պատմիչ եղած է իրենց հայրենակիցը Գրիգոր Ղարանաղեցիին: Կեսարացին 9 տարի պատրիարքութեան աթոռին վրայ մնաց, մինչեւ որ Յովհաննէս Խուլ նորէն զօրացաւ: Անկէ առաջ 1607-ին անգամ մըն ալ բացակայած է Կեսարացին, եւ Յակոբ Նաղաշ քահանայն պատուիրակ գրկուած է, զինքն Կեսարիայէ բերելու, եւ նա դարձած է ի Բիւզանդիա ահեղագոչ եւ խրոխտ կերպիւ որպէս զառիւծ (11. ԱՄՍ. 3): Բայց մրցումները չեն դադարած, մինչեւ որ 1609-ին Խուլը կը յաջողի նորէն աթոռին տիրանալ: Կեսարացիին պարբերական բացակայութիւնները, որոնցմէ 1602-ին եւ 1607-ին հանդիպածները յիշեցինք, հետեւանք էին Կեսարիոյ առաջնորդութիւնը վրան պահելուն (01. ՕՐԱ. 88): Յովհաննէս Խուլին այս երկրորդ անգամ պատրիարքութեան անցնելու ատենին եւ անոր նախաձեռնութեան կը վերագրուի Կոստանդնուպոլսոյ Գումքաբու թաղին մէջ, 1610-ին առաջին անգամ Ս. Աստուածածնի անունով մատուռի մը կամ եկեղեցիի մը շինութիւնը, Յոյներու գերեզման եղած գետնի մը վրայ, եւ 40 օրուան մէջ գործը վերջացնելու պայմանով (11. ԱՄՍ. 79): Այժմեան պատրիարքանիստ ոնգր եկեղեցւոյն սկզբնաւորութեան թուականն է, որ աթոռանիստ տեղւոյն տեղափոխութեան ալ պատճառ եղած է, մինչ անկէ առաջ Սամաթիոյ Ս. Գէորգը եղած է աթոռանիստը եւ Սուլու Մանաստըր կոչումը, որ ցարդ կը պահուի, ոչ միայն ջրամբարներու գոյութեան, այլեւ վարդապետներու բնակակցութեան յիշատակը կը պահէ:

1598. ԷԶՄԻԱԾԻՆ ԵՒ ՄԵԼԵՔՍԵՂԵԿ

Երբոր Կ. Պոլսոյ մէջ վերոյիշուած երեւէջները տեղի կունենային, Էջմիածինի անցուդարձն ալ լաւագոյն վիճակ չունէր: Յայտնի է թէ բուն գահակալն էր Ղաւիթ, որ յառաջագոյն եւ նախ էր լեալ կաթողիկոս քան զՄելիքսեդն, եւ աւուրքք եւ ալեօք եւս ծեր էր, նաեւ Ղաւիթն էր օրհնեալ զՄելիքսեդն (ՂԱՎ. 155), բայց նա գաղթականութեան հետ Ասպահան էր գացած, եւ հոն կը շարունակէր մնալ: Թէպէտ Շահաբաս զՂաւիթ աւելի ընդունէր քան զՄելիքսեդն այս վարջնոյս առանց իր կամաց Սուշկունէ ետ դառնալէն ցաւած (1588), սակայն Մելքիսեդն յաջողած էր Էջմիածինի տիրանալ Ամիրգունայի եւ միւս պաշտօնակալաց պաշտպանութեամբ, քանի որ առաւել ձեռընթաց եւ բազմատուր էր դրամօք եւ այլ իրօք (ՂԱՎ.161): Մելքիսեդն համարձակութիւն գտնելով Ամիրգունայի հովանաւորութենէն, գիրացեալ եւ ստուարացեալ եւ յօրացեալ յիշխանութեան միջի, ոչ կամէր լսել Ղաւիթի, զի ինչ ասէր Ղաւիթ, զբանիւ նորա Մելքիսեդն ստունգանէր, եւ ոչ միայն այսչափ, այլեւ իրաւունքէ եւ հասոյթներէ ալ կը դրկէր, մինչեւ որ Ղաւիթ կը գանգատէր, որ եթէ ի բաց կացուցէր զիս յիշխանութենէ կաթողիկոսութեան, գոնեա տուր ինչ ոտր աւուր դարման պիտոյից պարէնի կերակրոց եւ զգեստուց (ՂԱՎ.155): Ղարանաղեցի Գրիգորի եւ Քանաքեռցի Զաքարիայի վկայութեամբ Աւետիս կաթողիկոս մըն ալ (1582) կը գտնենք Աւետիս կաթողիկոս մըն ալ (1582) կը գտնենք այս միջոցին Էջմիածինի մէջ, սակայն չենք գիտեր թէ ինչ դեր կը վարէր, եւ ինչ գործունէութիւն ունէր, քանի որ Ղավրիժեցին ամէն մանր պարագաները եւ ամէն ներկաները յիշելով մէկտեղ, այս միւս աթոռակիցին անունն իսկ չի տար իր ընդարձակ պատմութեան մէջ: Ի դէպ կը կարծենք ըսել, թէ Աւետիս, որ պարկեշտ եւ սրբասէր, խրատիչ եւ ուսուցող բնաւորութեան տէր անձ մը կը նկարագրուի (11.ԱՄՍ.69), համակերպող ընթացք մը կը պահէր Մելքիսեդեկի հանդէպ, ոչ անոր անըարգութեանց մասնակցելով, եւ ոչ ալ ընդիմանալ համարձակելով, կամ իր իշխանութեամբ ճոխանալով: Մելքիսեդեկի անկարգ ընթացքը, եւ աթոռէ հեռու Երեւանի մէջ բնակելով Էջմիածինի արդիւնքը իր լոյծ եւ ընդարձակ կեանքին գործածելը, քանիցս միաբաններու կողմէն իրեն երեսը խօսուեցաւ, սակայն Մելքիսեդն յօրացեալ եւ ստուարացեալ գոլով պետական իշխանութեամբ, ստունգանէր եւ անկուշէր զամենայն ասուցեալսն նորցին (ՂԱՎ.153): Ասոր վրայ Կարապետ եւ Մարտիրոս եւ Յովհան եպիսկոպոսներ, երեքն ալ ի նոյն գեղջէն Էջմիածնի, ստիպուեցան Ամիրգունա խանին ամբաստանութիւն ներկայել, անոր անհաւատարիմ մատակարարութեան դէմ, եւ խանը առիթ գտաւ 60 թուման գանձել Մելքիսեդեկէ իբրեւ տուգանք, իսկ սրտամնաց լեալ Էջմիածինէ հեռացաւ, եւ Վրաստան քաշուեցաւ, ինչ որ հաճելի չեղաւ պետական իշխաններուն, քանի որ նուէրներու աղբիւրը կը ցամքէր: Ուստի մեղադիրք եղեն Ամիրգունայի, որ այս անգամ ալ առիթ գտաւ եպիսկոպոսներէն տուգանք գանձել, Մելքիսեդեկը բերել, եւ զանոնք հեռացնել, որոնցմէ Կարապետ Սեւան քաշուեցաւ, Մարտիրոս Ասպահան գնաց Ղաւիթի մօտ, իսկ Յովհանի տեղը յիշուած չէ (ՂԱՎ.154): Այդ եղելութեանց մէջ ալ Ղավրիժեցին Առետիսի անունը չի տար, եւ չենք կրնար ճշդել թէ ինչ դիրք կը պահէր նա Մելքիսեդեկի եւ միաբանութեան պայքարին մէջ:

1599. ՀՌԻՓՍԻՄԵԻ ՆՇԽԱՐՔԸ

Պատահական միջադէպ մը մեծ նշանակութիւն ստացած է այդ միջոցին Հայաստանի բռնի գաղութին վրայ՝ Ֆրանկ պատրիք, այսինքն լատին կրօնաւորներ սկսած էին ցրուիլ զանազան գաւառներ, թէ մարդ որսալու եւ թէ անտէր ստացուածներ գտնելու, եւ գլխաւորապէս լքեալ տաճարներէն մնացած սրբութիւններ հաւաքելու: Անոնցմէ ոմանք Կարենիս գիւղի Ս. Առաքելոց վանքին մէջ Անդրէաս առաքեալի գլուխը կը գտնեն, բայց Երեւանի եպիսկոպոսը վրայ կը հասնի եւ ձեռուըներէն կառնէ: Ուրիշներ Ս. Հռիփսիմէի տաճարը կը պրպտեն, որ աւեր ձեւ մը առած էր, եւ բովանդակ եկեղեցին եւ խորանքն աղբովք անասնոց լցեալ էին (ԴԱՎ.135): Պատրիք երեք (ԴԱՎ.137), որոնց երկուքին անունները Գլէլում (ԴԱՎ.149) կամ Գլելուն եւ Արքանչելի են յիշուած (ԴԱՎ.141), իմա՛ Գուլիէլմոս եւ Հրեշտակապետ, իրենց գործ կընեն Ս. Հռիփսիմէի ոսկրները ձեռք ձգել, եւ գազանի պեղումներով նպատակին կը հասնին, բայց ոսկրները եկեղեցւոյն մէջտեղը հանած ատենին, վրայ կը հասնին Գրիգոր եւ Վարդան եպիսկոպոսներ, երբ ելած էին ի զբօսանս շրջագայիլ: Կրօնաւորներուն եւ եպիսկոպոսներուն մէջ կազ եւ կռիւ եւ աղմուկ կը սկսին, մինչեւ իսկ զմիմեանս հարկանել եւ վիրաւորել, բայց եպիսկոպոսներ կը յաջողին նշխարները էջմիածին փոխադրել, ուր կը խմբուին բոլոր միաբաններ, եւ կը հասնի նաեւ Մելքիսեդեկ (ԴԱՎ.137), որուն արդէն ոսկի դահեկանս տուած էին կրօնաւորները, զի մի լիցի հետաքրքիր գործոց նոցա (ԴԱՎ.131): Այստեղ ալ Մելքիսեդեկ աչք կը գոցէ որ մէկ մաս մը վերցնեն կրօնաւորները եւ մոմլաթէ շինուած քակներու մէջ: Միաբաններ մնացած նորէն իր առաջին տեղը կամփոփեն, ուր խճով եւ կրով մածուցեալ ամրացուցին: Հռիփսիմէի նշխարները հանող կրօնաւորներ, Երեւանի եւ Նախիջեւանի ճամբով կերթան Երնջակի Ապարաներ գիւղը, Ունիթորներու կեդրոնը, անկէց ալ լռելեայն կիջնեն Ասպահան, որպէսզի նշխարներէ մաս մըն ալ տանին ի քաղաքն Գըւայ (Goa), որ է Հնդկաստանի մէջ, յերկիրն Փուրթուրէշին, եւ վերջապէս ի բուն իսկ ի Ֆռանկստան (ԴԱՎ.139):

1600. ՆՇԽԱՐԱՑ ՅԱՅՏՆՈՒԻԼԸ

Ասպահանի մէջ դեռ չէր լսուած կրօնաւորներուն եւ նշխարներուն գալը, երբ Ղաւիթ կաթողիկոսի սպասաւորներէն մէկը անունը Գրիգոր, ֆռանկաց լեզուին ծանօթ եւ անոնց վանքերը յաճախող, հանդիպմամբ կը լսէ գործը նոյնիսկ կրօնաւորներուն բերնէն, եւ լուր կու տայ Ղաւիթի, այն ալ խօճայ Սաֆարին, որ Նոր-Ջուղայի աւագն էր (1590), եւ Ազատէրտէրին (1586), որ աւագերէցն էր: Ասոնք ալ լուր կու տան Միրզա Մահմատ կուսակալին, եւ Լատինաց վանքը յանկարծ կոխելով, ոսկրներու սնտուկը կը գտնեն, եւ կնքելով Սաֆարի մօտ աւանդ կը դնեն մինչեւ որ Շահաբասէ հրաման մը գայ: Սաֆարի եղբայր Նազար ալ, որ Թաւրիզ Շահաբասի մօտ կը մնար, պէտք եղած միջնորդութիւնը կընէ, եւ Ալթուն անունով յատուկ պաշտօնեայ մը կը դրկուի Ապարաներ, նշխարները գողցող կրօնաւորները Շահաբասի մօտ բերելու: Ալթուն ամէն խստութիւն ձեռք կառնէ, կապանք, չարչարանք եւ բրածեծ, որպէսզի բուն գողցողները ցոյց տան, եւ հոն պահուած նշխարներն ալ մէջտեղ հանեն: Ալթուն, որ հայազգի Աւետիք մըն էր, պատահմամբ կը լսէ պզտիկ տղայի մը, իր հօրեղբօր քահանային ծեծուած ատեն բերնէն հանած

հայերէն մէկ խօսք, եւ անով հետազօտութիւնները կը դիւրացնէ, ամէն բան մէջտեղ կը հանէ, մինչեւ իսկ մերձակայ Բոլու լերան մէկ քարանձաւին մէջ թաղուած մասը, եւ թէ նշխարները եւ թէ կրօնաւորները առնելով ճամբայ կելլայ Թաւրիզ տանիլ: Աստապատ հանդիպած ատեն, որ իր ծննդավայրէն էր, Աւետիք-Ալթուն կրօնաւորներուն գրուխները միայն Շահաբասի տանիլ կը մտածէ, այլ Պօղոս Մոկացի վարդապետի խրատով ետ կը կենայ: Իսկ Շահաբաս կրօնաւորները կարծակէ, եւ նշխարները բոլոր Սաֆարի կը խրկէ, որ Պահուին Ասպահանի մէջ (ԴԱՎ.145): Իբրեւ այս պատմութեան լրումն կաւելցուի, թէ երկու բուն գող կրօնաւորները աւագակներէ կը սպանուին (ԴԱՎ.146), թէ անոնց Աղամիր սպասաւորը հագիւ կազատի (ԴԱՎ.147), թէ յետ ժամանակաց Լատիններ երկու սպանեալներուն ոսկրները Ֆրանկստան կը փոխադրեն, իբրեւ զնշխարս մարտիրոսի (ԴԱՎ.148), եւ թէ կը յաջողին ալ Շահաբասի ձեռքով Ասպահան պահուած նշխարներէն պզտիկ մաս մը ստանայ, եւ զայն զետեղել ի հիմունս եկեղեցոյ վանացն Գըւայի (ԴԱՎ.149): Համաձայն այս պատմութեան, զոր Ղավրիժեցին ականատեսներէն քաղելով գրած է, Ս. Հռիփսիմէի այժմեան գերեզմանին մէջ գտնուող ոսկրները այլեւս ամբողջը չեն, եւ ձեռքէ ձեռք անցած կտորներն ալ աստեւանդ ցրուած են, ինչպէս Նախիջեւանի Գուլթափա գիւղը Պօղոս Մոկացի վարդապետին գրածը (ԴԱՎ.143), Մինաս Ակնեցի՝ Ջմիրունիոյ եպիսկոպոսին Իտալիա տարածը, եւ Պետրոս Խալարենց՝ Սաֆարի թռին Պաղտատ փոխադրածը (ԶԱՍ.Գ.573): Պատմուած եղելութեան թուականը ճիշդ յիշուած չէ, այլ ի դէպ է դնել շուրջ 1607-ին, երբ տակաւին Շահաբաս Թաւրիզ կը գտնուէր:

1601. ՄԵԼՔԻՍԵՂԵԿ ԵՒ ԼԱՏԻՆՆԵՐ

Ս. Հռիփսիմէի նշխարներուն գողութեան գործը, որչափ ալ Հայոց համար յաջողութեամբ վերջացաւ, սակայն Մելիքսեդեկի համար մշտնջենաւոր անարգանքի փաստ մը եղաւ, Սմուկ սաթան խալիֆա, այսինքն ոսկր ծախող կաթողիկոս՝ անունը տրուեցաւ ետեւէն (ԴԱՎ. 156), եւ երեսն ի վեր յանդիմանուեցաւ, թէ զաստուածային պատուական գանձն հանեալ վաճնեցեր այլազգեաց (ԹՈՐ. Բ. 287): Սակայն Մելիքսեդեկ այսչափով իր դիրքը խախտած չգտաւ. Ղաւիթ միշտ հեռու կը մնար Ասպահանի մէջ, Աւետիս ընկճեալ գիրք մը կը պահէր, եւ Մելիքսեդեկ կրնար ուզածը ընել Մայրաթռին մէջ՝ Ամիրգունա կուսակալը իրեն պաշտպան ունենալով: Հայրապետական բոլոր հասոյթները ըստ հաճոյս կը գործածէր իր լոյծ եւ ընդարձակ կեանքին կամ ձեռնբաց եւ բազմատուր կաշառքներուն: Մելիքսեդեկ որ իր շահամոլ եւ փառամոլ գործերուն մէջ, ոչ մի անտեղի միջոց չէր խտրեր, նոր պարագայ մըն ալ մտածեց անելցնել այդ շարքին, այն է դաւանական խնդիրները շահավաճառի միջոց դարձնել: Լատին կրօնաւորներուն Հայաստանի կողմերը յաճախելու պարագայն, եւ անոնցմէ մտերմութեամբ ստացած կառչառքները, եւ անելի ալ ընդունելու յուսադրութիւնը, զինքն յորդորեցին անելի մերձաւորութիւն ցուցնել եւ դէպ Արեւմուտք ձեռք երկնցնել եւ զօրաւոր եւ հարուստ ըմբռնուած լատինականութեան արդիւնքներով բախտաւորուիլ: Այդ մասին իրեն համամիտ գտաւ Ջաքարիա Վանեցին, որ Վանէ մերժուած իր քովը կը գտնուէր (1596), եւ Արեւմուտքի Հայերուն նուիրակութիւնը անոր յանձնեց 1610 մայիս 1

թուակիր կոնդակով, որ հլվով, Կամենից, Սենչով եւ Եաշ. շրջագայի, եւ արդիւնքներ հաւաքէ (11. ԱՄՍ. 72), անկէ ալ Իտալիոյ գաղթականներուն անցնի, եւ յարմար յարաբերութիւններ մշակելով Հռոմ ալ հանդիպի, եւ պապութեան հետ շահաւէտ եւ շահաւոր կապեր արդիւնաւորելու ջանայ: Հռոմի դիւաններուն մէջ կը գտնուի գրուած մը Մելիքսեդեկի կողմէ Պօղոս Ե. պապին ուղղուած 1610 մայիս 15 շաբաթ օր թուականով (ԱԶԱ. 121), մինչեւ մայիս 15-ը երկուշաբթի կը հանդիպի այն տարին: Գրութիւնը ընդարձակ է (ԱԶԱ. 113-121), եւ արեւելեան ոճի ամէն կատարեալ ճոխութեամբ եւ օրինակներով եւ փոխաբերութիւններով կը բարձրացնէ պապն ու պապութիւնը, շողոքորթութեան վարժ ականջները զգուեցնելու չափ: Մենք պիտի չփորձենք անոր վերլուծութիւնն ալ տալ, միայն պիտի դիտենք թէ ամենայն հաւանականութեամբ գրուածը Մելիքսեդեկէ բղխած չէ, այլ Հռոմի մէջ Զաքարիայէ պատրաստուած է, իր պատգամաւորութիւնը յաջողցնելու համար: Ասոր նշան կը նկատենք մայիս 15-ին նոր տոմարի հաշուով շաբաթ ըսուած ըլլալը, որ Մելիքսեդեկի գործածած հին տոմարին չի պատասխաներ, եւ նոյն գրութեան պասմայ գրով երեւցած ըլլալը (ԹՈՐ. Բ. 289), ինչ որ Էջմիածինի մէջ չէր կրնար պատրաստուիլ, եւ վերջապէս Մելիքսեդեկի ալ նեղը մտած ատեն զայն իրմէ հեռացնել ուզելը, որուն համար Կեսարացին իրեն կը գրէր, որ թէ ստոյգ է որ դու չես միաբաներ, պապին գիր մը գրէ, թէ ոմն զԶաքարիա անուն վարդապետ, որ ի մեզանէ նուիրակ եկն յայդ կողմանքդ, առանց մեր կամաց եւ գիտութեան իմ մօտիկ սուտ ձեռագիր է տուեալ ձեզ (ԹՈՐ. Բ. 292): Յայտնի չէ թէ ինչ արդիւնք կրցաւ ձեռք ձգել Զաքարիա իր պատուիրակութեամբը, զի միայն ոսկեղէն խաչ մը ընծայ, եւ Շահաբասի յանձնարարական մը գրելու խոստումը յիշուած են, երբ միւս կողմէն կը պահանջուի որ Մելիքսեդեկ հաւատոյ դաւանութիւն գրէ (11. ԱՄՍ. 74): Ասով կը յայտնուի թէ Զաքարիայի մատուցած շողոքորթ նամակն ալ չէ բաւած Մելիքսեդեկի հաւատքին վրայ վստահութիւն ներշնչելու: Մելիքսեդեկի անձը եւ անոր շահամոլ ընթացքը, եւ գրուածին հեղինակութենէ զուրկ ըլլալը բաւական են հաստատել, թէ որչափ անհիմն են հռոմէականներուն անոր վրայ հիմնած փաստերը (ԱԶԱ. 121): Մելիքսեդեկ լոկ օգնական աթոռակից մըն էր, եւ ոչ Հայ եկեղեցւոյ տիրապէս ներկայացուցիչը, եւ իր եպերելի ընթացքն ալ նկատի չառնելով, նա իւրովի եւ առանց ժողովի, եւ նոյն իսկ Մայրաթոռոյ միաբանութեան կողմէն վստահութիւն չվայելելով, չէր կրնար երբեք Հայ եկեղեցւոյ դաւանութեան վաւերական թարգմանն ըլլալ:

1602. ԳՐԻԳՈՐ ԴԱՐԱՆԱՂԵՑԻ

Պատմութեանս մէջ գործունեայ դեր վարող անձանց մասին, որչափ հնար է լիակատար տեղեկութիւն տալու նպատակով, աւելորդ չենք սեպեր ինչ ինչ մանրամասնութեանց ալ մտնել, եթէ առաջնակարգ կարեւորութիւն ալ չներկայեն: Այդ կարգէն է Գրիգոր Դարանգեցի վարդապետը, որուն 1604-ին Բաբերդէ Կ. Պոլիս գալը յիշեցինք (1596) երբ պատրիարքական աթոռի վրայ կը գտնուէր Կեսարացին (1597): Սակայն Կ. Պոլիս չուզեր մնալ, եւ Երուսաղէմ երթալու փափաքով ճամբայ կելլէ, ուր սակայն չի հասնիր, եւ ժամանակ մը Եգիպտոս կը մնայ, եւ այնտեղ կը ձեռնարկէ ամբողջական Աստուածաշունչի մը ընդօրինակութեան իր կիրառութեան

համար, որ այժմ մեր ստացութիւնն է, թէպէտ քայքայեալ եւ քանի մը թերթեր պակաս, բայց կարելոր յիշատակարաններ կը պարունակէ տեղտեղ: Գրչութեան սկսած է 1605 նոյեմբերին, եւ շարունակած է մինչեւ Յետու: Միւս տարին 1606-ին եկած է Երուսաղէմ, ուր յունիս 15 շաբաթ օր, ի վճարս Պէնտէկոստէի Հռութ կը լրացնէ: Այստեղ ալ պիտի դիտենք թէ Հոգեգալուստի եօթեակին շաբաթ օրը յունիս 14-ին կ'իյնայ, եւ 15-ին Եղիայի կիրակին է, սակայն ամէնէն մտադիր գրիչներ ալ վայրկեան վայրկեանին չգրելով, այսպիսի թեթեւ անձշոյութեանց կ'իյնան յաճախակի: Այդ առթիւ իբր Երուսաղէմի պատրիարք կը յիշէ Ղաւիթ արքեպիսկոպոսը, որ է Մերտինեցին (1503), Անդրէասի օգնականը, եւ 1593-ին յաջորդողն, իսկ Գրիգոր մոնոզոն աբեղայ, որ է հռչակաւոր Պարոնտէր, յիշուած է իբրեւ վերակացու հոգաբարձու եւ բազմերախտ աշխատաւոր: Տարի մը մնացած է Գարանաղեցին Երուսաղէմ, ուր կը գտնուի տակաւին 1607 նոյեմբեր 24-ին, եւ անկէ Կ. Պոլիս կու գայ դառնալու նպատակով, բայց շատ ժամանակ արգիլուած է ի բազում հինից չարաց, այսինքն Ըէլալիներու ասպատակութենէն (1593), եւ ուր ուրեմն կրնայ երթալ ի սիլայ, այսինքն է իր հայրենական գաւառը, եւ կը դադարի Բենկայի կամ Բինկիան վանքը, եւ ընդօրինակութիւնը կը շարունակէ, մինչեւ որ նորէն յահէ ճեղչաց փախստեայ գոլով Կ. Պոլիս կու գայ: Այդ գալուստը իդէպ է դնել 1612-ին (11.ԱՄՍ.7):

1603. ԵՐՈՒՍԱՂԵՄԻ ԳՈՐԾԵՐ

Մինչեւ Գարանաղեցիին Կ. Պոլիս վերադարձը, նոր դիպուածներ տեղի ունեցած էին մայրաքաղաքի մէջ, եւ ինչպէս արդէն ըսինք, Յովհաննէս Խուլ յաջորդած էր Կեսարացին տապալելով երկրորդ անգամ պատրիարքական աթոռը գրաւել 1609-ին (11.ԱՄՍ.4): Կեսարացին, ժիր եւ գործունեայ մարդ, գնաց ուրիշ կերպով օգտակար ընել իր ատենը: Արդէն Կ. Պոլիս եկած էր Երուսաղէմի պարտքին համար, եւ պատրիարքութենէն ալ օգտուած էր այդ նպատակին, ուստի Եգիպտոս եւ Ասորիք եւ Միջագետք շրջելու ելաւ, եւ բաւական գումար հաւաքելով Երուսաղէմ գնաց, այնտեղի գործերը կարգադրելու: Այդ ուղեւորութեան մէջ իրեն ընկերակից ունէր Մովսէս Տաթեւացի վարդապետը, նոյն ինքն ապագային բազմարդիւն կաթողիկոսը: Մովսէս բնիկ Սիւնեցի էր, Բաղք գաւառէն, Խոտանան գիւղէն, Սրապիոն Եդեսացի մեծ վարդապետին ու կաթողիկոսին աշակերտած էր անոր վերջին ատենները, եւ թերեւս էջմիածինէ անոր մօտ մտած էր: Շատ սիրուած ըլլալով 15 տարեկան աբեղայ եւ քահանայ կը ձեռնադրուի, եւ Սրապիոնի վաղահաս մահուանը վրայ Գրիգոր Կեսարացիին ձեռքին տակ կը զարգանայ, Եգիպտոս եւ Երուսաղէմ կրօնաւորական վանքերը կուսումնասիրէ, Ս. Յակոբեանց վանքին ալ կը ծառայէ, մեղրամոմը ձերմկնցնելու արհեստը կը սովորի, եւ նորէն Կեսարացիին մոտ կը դառնայ անոր պատրիարքութեան ատեն, եւ Արեւելիցիներու միջնորդութեամբ՝ վարդապետութեան աստիճան ալ կը ստանայ մեծ հանդիսիւ (ԴԱՎ. 219): Կեսարացին Մովսէսի հետ կը կատարէ վերջին շրջագայութիւնը, եւ 1610-ին Երուսաղէմ գալով, դիզեալ պարտքերը կը թեթեւցնէ որոնք 8000 դրուշ եղած էին, կըսէ Ղարանաղեցին, եւ թէ 600 դրուշ ալ տարեկան հարկ կը ծանրանար, եւ ամէն օր 5 կարմիր խարձ կերթար պարտատերաց համար, այնպէս ոյ չետի շունչն էր հասէր

վանքն Հայոց: Կեսարացին՝ Ղաւիթ պատրիարքին անկարացած ըլլալն ալ տեսնելով, անոր գործէ ձեռք քաշել կու տայ, եւ վանքին ու աթոռին մատակարարութիւնը կը յանձնէ Գրիգոր Պարոնտէրին, որ աբեղայ եղած ատենէն աթոռին վերակացուն եւ հոգաբարձուն էր, եւ գլխաւոր գործունեայ անձը (11. ԱՄՍ. 4): Այդ առթիւ պէտք չէ դաւիթը գահընկեց եղած նկատել, այլ միայն աթոռակցութեան ձեւը գործադրուած, Ղաւիթին պահելով պատիւը, եւ Գրիգորին յանձնելով վարչութիւնը: Գրիգորին նախընթացին գալով, բնիկ Գանձակեցի է եղած, Սպիտակաշէն գիւղէն եւ Վարդանեան ազգատոհմէն: Տղայութեան ատեն թոնիր իյնալով անվնաս ազատելուն վրայ՝ ծնողքը ուխտած են զինքը Երուսաղէմի նուիրել, եւ անոնց վաղահաս մահուանէ ետքը ինքն Գրիգոր ուզած է անոց ուխտը լրացնել, եւ Երուսաղէմ եկած է 1581-ին նորահաս երիտասարդութեան ատեն: Ժամանակ մը Երուսաղէմ մնալէն ետքը, շրջած է Հռոմ ու Սիս, եւ Երուսաղէմ դառնալով մատակարարութեան գլուխ անցած է, եւ ներքին գործունէութեամբ եւ արտաքին յարաբերութեամբ օգտակար եղած է աթոռին, եւ ամէնէն յարգուած եւ պատուուած եւ իբր միակ կարող անձը ճանչցուած (ԱՄՍ. Ա. 283), եւ այս է որ Կեսարացին ալ կը յորդորէ զայն գործի գլուխը անցնել:

1604. ՊԱՏՐԻԱՐՔԱՎԱՆ ԲԱԺԻՆՆԵՐ

Երբոր Կեսարացին Կոստանդնուպոլսէ հեռու օգտակար ձեռնարկներու կը պարպէր, իր կողմնակիցները առիթ կը գտնէին, ժամանակին գործածական եղած միջոցներով զօրանալ, եւ Յովհաննէս Խուլը պատրիարքութենէն տապալել, եւ նորէն Կեսարացիին պատրիարքութիւնը վաւերացնելտալ տէրութեան ալ կողմէն: Նա ալ 1611-ին սկիզբները, դարձեալ յաղթական մուտքը գործէր Կ. Պոլիս, այս անգամ աւելի խստութիւն բանեցնելով իր հակառակորդ խումբին վրայ: Քիչ ետքը 1612-ին Գարանաղեցին Տրապիզոնի ճամբով Կ. Պոլիս կը դառնայ (1602) Վանեցին ալ յունիս 15-ին Հռոմէ կը հասնի (11. ԱՄՍ. 9), ուր գացած էր Արեւմուտքի նուիրակութեան առթիւ (1601), եւ Կեսարացին երկուքին հետ ալ կասկածով եւ սաստկութեամբ կը վարուի: Ասիկա իրեն նպաստաւոր չըլլար վասն զի, նոյն իսկ Ղարանաղեցին, որ կը խոստովանի, թէ ես բնաւ չէի ուզեր Խուլը, եթէ Կեսարացին այս հալին չհասցնէր զիս, կը յայտարարէ թէ ստիպուեցայ յոչ կամս միանալ անոր: Խուլն ու Ղարանաղեցին ու Վանեցին միացած Կեսարացիին դիրքը կը խախտեն (11. ԱՄՍ. 9), որ թէպէտ ականայ, բայց ձանձրացեալ ի նոցանէ եւ հրաժարեալ, պատրիարքութիւնը կը թողու եւ իր վիճակը Կեսարիա կը դառնայ (11. ԱՄՍ. 49): Երաք դաշնակիցները իրենց յաղթութեան արդիւնքը հաւասարապէս վայելելու համար, այս անգամ պատրիարքութեան հասոյթները մէջերնին կը բաժանեն յարակից վիճակներուն վրայ հսկողութեան հետ, որով միայն կրնային արդիւնքներն ալ ապահովել: Կ. Պոլիսը կառնէ Վանեցին բնական պարաթին հին ղապալայի երկրովքն, որ է ըսել Կ. Պոլսոյ պատրիարքութեան նախնական հրովարտակին սահմաններովը, եւ բուն պատրիարք կը նկատուի: Խուլը կառնէ զամենայն Ուռումէլն բաց յԸռատողուս, այսինքն է Եւրոպակողման վիճակները Ռոտոսթոյէ գատ, վասնզի անիկա Ղարանաղեցիին հայրենական գաղթականութիւնն ըլլալով, յարմար կը սեպուի

անոր թողուլ: Անատոլի փարաքանտան այսինքն Ասիակողման մերձաւոր վիճակներն ալ մէկտեղ (11. ԱՄՍ. 9): Բայց Կեսարացին Կեսարիոյ մէջ հանդարտ չմնաց, այլ բանակցութեան մաս Յովհաննէս Այնթապցի կաթողիկոսին հետ, օգուտ քաղել ուզելով Սոյ աթոռին Կոստանդնուպոլսոյ վրայ վարած հին իրաւասութենէն (1489), եւ Յովհաննէսը համոզելով անձամբ Կ. Պոլիս երթալ իր ազդեցութիւնը գործադրելու եւ զինքն զօրացնելու: Իրօք ալ Մինաս Քացախ եւ միւս Մինաս Կարնեցի եպիսկոպոսներն ալ մէկտեղ առնելով, չորսը միասին Կ. Պոլիս կու գան: Երկու կուսակցութիւններ նորէն պայքարի կը մտնեն, Վանեցին եւ Խուլը մէկ կողմէն, Կեսարացին ու Այնթապցին միւս կողմէն: Խուլը մինչեւ Ադրիանուպոլիս կերթայ, անձամբ կը ներկայանայ սուլտան Ահմէտի, եւ իրենց կողմին նպաստաւոր հրովարտակ մը կը ստանայ, որով վերջէն եկող չորսերը իրենց տեղերը կը զրկուին 1613 մայիս 25-ին, որ օր Ղարանաղեցին ալ իր Ասիակողման վիճակներուն այցելութենէն Կ. Պոլիս կը մտնէր (11. ԱՄՍ. 10): Յաղթութեան գլխաւոր գործիչը Խուլն ըլլալով, երեք դաշնակիցներու մէջ բաժիններու փոփոխութեան հարկ մը կը ծնի: Վանեցին տեղի կու տայ եւ Խուլին կը թողու Կ. Պոլիսը իր յարակիցներով, որոնց մէջ կը մտնեն նաեւ Կուտինա, Սեբաստիա եւ Կաֆա: Վանեցին կառնէ Անատոլու փարաքանտան, այսինքն Իւսկիւտարէն սկսելով մերձաւոր Ասիակողմը, իսկ Ղարանաղեցին կը մնայ Ռումէլին Ղալաթիայով մէկտեղ (11. ԱՄՍ. 10): Այդ նոր բաշխումով Խուլը կը սկսի բուն պատրիարք նկատուիլ: Սոյն միջոցին համար Կ. Պոլսոյ պատրիարքներու սովորական ժամանակագրութիւնը (01. ՕՐԱ. 88) պէտք կըլլայ փոփոխութեանց ենթարկել, գլխաւորապէս Ղարանաղեցի յիշատակարաններուն ուսումնասիրութեամբ, եւ ըստ այսմ կերելի, որ Խուլը 1615-ին անդին չէ կրցած աթոռին վրայ մնալ, եւ նորէն տեղի տուած է Կեսարացիին գրաւել պատրիարքական աթոռը (11. ԱՄՍ. 11):

1605. ԷԶՄԻԱԾԻՆԻ ԳՈՐԾԵՐ

Կոստանդնուպոլսոյ եղելութիւնները այս կէտին ընդհատելով կանցնինք նկատի առնել Էջմիածինի մէջ աւելի ունեցած պատահարները: Վերջին անգամ յիշեցինք Մելիքսեդեկի 1610-ին Ջաքարիա Վանեցին Արեւմուտքի նուիրակ յղելը, եւ իր անունով Պօղոս Ե. պապին գրութիւն մը ներկայուած ըլլալը (1601): Ջաքարիայի նւիրակութիւնը երկու տարի տեւեց, եւ 1612-ին Կ. Պոլիս դարձաւ, եւ այնտեղ մնաց ու պատրիարք ալ եղաւ (1604), ուստի դժուար է հաստատել, թէ Էջմիածին դարձած եւ Պօղոս Ե. պապին նամակը Մելիքսեդեկի ներկայացուցած ըլլայ, ինչպէս կը յայտարարուի Մելիքսեդեկի կողմանէ 1613 մարտ 22 թուականով գրուած նամակի մը մէջ, որ պապական դիւանին մէջ կը գտնուի (ԱԶԱ. 122): Աւելցնենք որ յիշեալ թուականին Մելիքսեդեկ Էջմիածին ալ չէր, եւ կալանաւոր էր Շահաբասի ձեռքին տակ, ինչպէս պիտի տեսնենք, եւ պէտք է ըսել, թէ այս անգամ ալ Ջաքարիա, իր նուիրակութենէն օգտուելով, Մելիքսեդեկի անունով եւ կնիքով երկրորդ գրութիւն մըն ալ ուղղած է Հռոմ, ինչ որ իրեն գիրքն եւ հետեւած ուղղութեան նպաստաւոր պիտի ըլլար: Ոմանք ինչինչ կցկտուր յիշատակներու հիմնուելով կուզեն հաստատել, թէ Ջաքարիա երկրորդ անգամ Հռոմ գացած ըլլայ 1613 մարտ 22-ին նամակը

տանելու համար (11. ԱՄՍ. 73), սակայն այդ թուականին ոչ միայն Մելիքսեդեկ ազատ չէր պապին հետ թղթակցելու, այլև Ջաքարիա ազատ չէր Կ. Պոլիսէ հեռանալու, ուր իբր պատրիարքը Կեսարացիին հետ մրցելու գբաղած էր, եւ զայն հեռացնելէ ետքը, Ասիակողման վիճակներուն վերակացութիւնը ստանձնելով՝ անոնց այցելութեան ելած էր: Առ առաւելն տեղը մնալով, եւ յանուն Մելիքսեդեկի գիր մը յարմարցնելով, Հռոմ դրկած է, որեւէ մէկու ձեռքով: Հետեւաբար այդ երկրորդ գրութեան վրայ ալ կարելոր գրուածի պէս չենք կրնար նայիլ: Թող որ եթէ ուղղակի Մելիքսեդեկէ ալ բղխէր, կաթողիկոսական օգնականի մը եւ շահամոլ անձի մը գրուածը՝ չէր կրնար ունենալ այն պաշտօնական հանգամանքը, զոր հռոմէականք կը սիրեն անոր ընծայել (ԱՄՍ.123): Իդէպ է այս տեղ յիշել, թէ 1611-ին Շահաբաս իր երկրակալութիւնը ընդարձակելու եւ Վրաց թագաւորութեան հետքերը ջնջելու նպատակով եկած էր Վրաստան, եւ պատերազմով կամ խարկանօք հեռացուցած էր անոնց իշխանները: Կախեթի թագաւոր Թամրազ՝ Կովկասի լեռներն էր փախած, իսկ Տիֆլիսի թագաւոր Լաւասափ՝ գերի իյնալով սպանուած էր: Թամրազի տղաները ներքինացուելով Պարսից գենին ծառայութեան անցած էին, իսկ անոնց մայրը՝ Մարիամ թագուհին, ուրանալ չուզելուն համար կտտամահ տանջանքներով նահատակուեցաւ (ԴԱՎ.78-110): Օսմանեանք կարծեցին պատեհ առիթ գտնել Պարսից դէմ պատերազմը նորոգելու, եւ 1611 գարունին Գույուճու Մուրատ փաշա, մեծ եպարքոս եւ սպարապետ եւ Ճէլալիներու յաղթականը (1595), Կ. Պոլիսէ մեկնեցաւ հզօր բանակով, եւ Թաւրիզի վրայ գնաց, իսկ Շահաբաս առանց դիմադրութիւն ցուցնելու՝ առաջարկեց հին հաշտութիւնը նորոգել, որպէսզի նոր տագնապով մը չի մատնուի, երբ ինքն Կովկասի կողմերը կը պատերազմէր, եւ ըստ այսմ խաղաղութեան նոր դաշնագիր կնքուեցաւ 1612էն վեց տարի պայամանաժամով, եւ Պարսիկներէն տարեկան ընծայ մը տրուելու պայմանով (ՉԱՄ.Գ.579):

1606. ՄՐՑԱԿԻՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՆԵՐ

Մարտիրոս Վաղարշապատեցի եպիսկոպոսը, որ Էջմիածինէ արտաքսուելով գացած էր (1598), այնպիսի տխուր գոյներով ներկայացուց Մելիքսեդեկի եւ Էջմիածինի անխնամ եւ լքեալ վիճակը, որ Երեւանեցի եւ Ջուղայեցի մեծամեծներ, Դաւիթը բռնադատեցին եւ հարկեցին գնա գնալ յէջմիածին, տիրել եւ հոգալ գշինութիւն նորա խոստանալով ալ թէ մեք օժանդակենք քեզ յամենայն գործս եւ ի բանս: Այս կերպով Դաւիթ, որ 1604-ի բռնի գաղութէն ի վեր Ասպահան կը մնար, 1613-ին սկիզբները դարձաւ եւ եկաւ եւ Էջմիածին հաստատուեցաւ Մարտիրոս եպիսկոպոսի հետ: Հազիւ թէ զայն տեսաւ Մելիքսեդեկ ինքն ալ Երեւանը թողուց եւ Էջմիածին եկաւ, որպէսզի իրաւագուրկ չմնայ, սակայն նախանձ, ոխակալութիւն եւ հակառակութիւն բորբոքուեցան Մայրաթոռի մէջ (ԴԱՎ. 154), եւ նորէն Մելիքսեդեկ զօրացաւ յինքն կորչեալ գրաւեց իշխանութիւն, եւ որք Մելիքսիդեանք էին՝ ի չմարդի կալեալ զԴաւիթ արհամարհանօք ունէին գնա: Դաւիթ մահու չափ վշտացեալ, քանի որ Ամիրգունա կուսակալ Մելիքսեդեկը կը պաշտպանէր (1598), պարտաւորուեցաւ նոյնինքն Շահաբասի դիմել որուն հետ լաւ յարաբերութիւն ունէր, եւ որ Վրաց պատերազմին պատճառով Գորի կը գտնուէր, ուր էր բանակին կեդրոնը (ԴԱՎ.155):

Շահաբաս լաւ ընդունելութիւն ըրաւ Ղաւիթի, լսեց անոր գանգատը, եւ երբ լսեց թէ Սմասկ սաթան խալիֆան է (1601) Ղաւիթը նեղողը, որուն դէմ արդէն ինքն հակակրութեամբ լեցուած էր, միտքը դրաւ առիթէն օգտուելով զայն նեղը դնել: Այդ եղելութեանց կարգին Ղավրիջեցին միւս աթոռակիցին՝ Աւետիսի, ոչ միայն ինչ դեր վարելը չի պատմեր, այլ անունն իսկ չի յիշեր: Թէպէտ մենք չենք ուզեր Գարանաղեցիին եւ Քանաքեռցիին յիշատակութեանց հակառակ Աւետիսի գոյութիւնը ուրանալու չափ յառաջել, սակայն չենք ալ կրնար Ղավրիժեցիին լռութեան վրայ զարմանքնիս զսպել: Միակ բացատրութիւն կը գտնենք այն պարագային վրայ, թէ Աւետիս Ղաւիթի ու Մելքիսեդեկի կամքին դէմ անկարգութեամբ եւ հակառակ կաթողիկոս եղած էր, ինչպէս Գարանաղեցին ալ կը խոստովանի (11.ԱՄՍ.69): Իսկ այս վերջին եղելութեանց պահուն, այսինքն 1612-ին, Ղաւիթի եւ Մելքիսեդեկի միասին էջմիածին գտնուած ատեն, թերեւս Աւետիս արդէն հեռացած էր անկէ, վասնզի նոյն միջոցներուն նա գտնուած է Ամիդ (ԹՈՐ.Բ.289), եւ քիչ ետքն ալ 1613-ին գացած է Երուսաղէմ՝ Զուղայեցի եւ ուրիշ մեծամեծներու հետ, ուր եւ եպիսկոպոսական աստիճան է առած Գրիգոր Պարոնտէրին, որ Երուսաղէմի աթոռին Վարչութեան գլուխը կը գտնուէր (11.ԱՄՍ.69): Ամենայն հաւանականութեամբ միեւնոյն 1613 թուականն ալ Ղաւիթ Մերտինցիին վախճանած տարին է (ԲԱՌ.52):

1607. ՇԱՀԱԲԱՍ ԵՒ ԷԶՄԻԱԾԻՆ

Շահաբասի կեանքին ամենէն նկարագրական պարագաներէն մէկն է, կերպ կերպ կերպարաններու ներքեւ ծպտելով, առանց ճանչցուելու ժողովրդական խաւերու մէջ մտնել, եւ իր գործերուն նկատմամբ եղած կարծիքները եւ դիտողութիւնները հարցնել եւ ըսել ու իմանալ: Շատ մը զուարճալի եւ հետաքրքրաշարժ դիպուածներ կը պատմուին իր վրայ այս մասին, ուսկից քանիներ Ղավրիժեցին եւ Քանաքեռցին իրենց պատմաութեանց մէջ առաջ բերած են: Շահաբասի հետաքրքրութեան առարկայ եղող կետերէն եւ գլխաւորներէն մին էր, թէ ինչո՞ւ իր Պարսկաստան փոխադրած Հայերը, իր կողմէ այնչափ պաշտպանութիւն ու դիրութիւն տեսնելէ, եւ բարօրութիւն ու արդիւնաւորութիւն վայելելէ ետքն ալ (1590), տակաւին իրենց Հայաստանին կը փափաքին, ուր պիտի չգտնէին Պարսկաստանի մէջ ունեցած վայելքնին: Իրօք ալ այս միտքը ունէին ոչ միայն տգէտք եւ աննշանք ոմանք, այլեւ նշանաւորք եւ գիտունք (ՂԱՎ.151): Իր յանձանօթս պտոյտներուն մէջ այդ բանին գաղտնիքը իմանալ ուզենալով, քահանաներէ ու պառաւներէ, եւ նոյն իսկ բարեկեցիկներէ լսած էր, թէ Հայր չի կրնար դատուիլ էջմիածինի կաթողիկէէն եւ Լուսաւորչի Աջէն, որ իրեն համար օրինութեան աղբիւրներն են: Եւ այս պատճառով միտքը դրած էր ոչ միայն Աջը Ասպահան բերել տալ, այլեւ էջմիածինի տաճարը քակել տալով քարերը փոխադրել, եւ Ասպահանի մէջ վերաշինել, որպէսզի այլեւս Հայաստանի վրայ չմտածեն, եւ աւերեսցի աշխարհն Հայոց, եւ շինեսցի աշխարհն Պարսից (ՂԱՎ.150): Ըսող եղած է թէ Ղաւիթ կաթողիկոսն ալ զայս բանս եւս ասացեալ է առաջի շահին (ՂԱՎ.156): Ըսեր է կամ ոչ, Շահաբաս ուզեց օգտուիլ Մելքիսեդեկի դէմ եղած գանգատէն, եւ առ այժմ գոնէ Աջը էջմիածինէ հանել: Անգամ մը երբ Նոր-Զուղայի մէջ խոջայ Նազարին հետ կը պատէր, անոր կը յայտնէ թէ այսինչ

տեղ պիտի փոխադրէ եւ վերաշինէ Էջմիածինի կաթողիկէն: Նազար հագիւ թէ Մայրտաճարը քակելու միտքը կը հեռացնէ ըսելով, թէ շահին քարեր չեն պակսիր իր խորհուրդին կատարման, մինչեւ իսկ ոսկիէ կամ արծաթէ տաճար մը կրնայ կանգնել (ԴԱՎ.153), եւ թէ քարերը տեղափոխելու պէտք չկայ:

1608. ՄԵԼՔԻՍԵՂԵԿԻ ԱՐԿԱԾՆԵՐԸ

Դաւիթի եւ Մելիքսեղեկի խնդիրին դառնալով, Շահաբաս հրաման ըրաւ Մելիքսեղեկը ի պատիժս եւ ի տանջանս մատնել, եւ զինքեան իսկ զմարմնոյ զմիսն իրեն ուտեցնել, իսկ Աջը Էջմիածինէն առնելով Գորի դրկել: Հրամանին գործադրութիւնը յանձնուեցաւ Թահմազդուլի բէկին, որ փոխանորդաբար Երեւանի կուսակալութիւնը կը վարէր, իր հոր Ամիրգունայի բանակին հետ Վրաստան գտնուելուն համար: Թահմազդուլի անմիջապէս Մելիքսեղեկը ձերբակալեց Երեւանի մէջ, եւ Էջմիածին բերելով, սկսաւ չարչարել միւս միաբաներն ալ տազնապաւ խոշտանգէր, ստիպուելով որ Աջը յանձնեն, որոնք վերջապէս դարանը ցուցուցին, ուսկից Թահմազդուլի Աջը հանեց ու առաւ, դարանին մէջ գտնուող ոսկետուփ մեծագին աւետարան մը եւ արծաթեայ խաչ մըն ալ մէկտեղ: Անկէ ետքը Մելիքսեղեկն ու աւանդները առնելով Երեւան կը դառնայ, որ հրամայուած միւս պատիժը գործադրէ բերդին մէջ: Որովհետեւ յօժարակամ չէր կրնար Մելիքսեղեկ իր միսը խածնել եւ ուտել, զայն կռնակի վրայ կը տարածեն, ոտուըններէն ու ձեռուըններէն չորս ցիցերու կը պրկեն, բւեռաքաշով՝ այսինքն է աքցանով թելէն պատառ մը միս կը փրցնեն, եւ բռնի բերնին մէջ կը խօթեն, եւ փատուորներ կը սկսին ծեծել, մինչեւ որ ծամէ ու կլլէ, ուսկից ետքը մունետիկը կաղաղակէ, թէ կատարեցաւ հրաման թագաւորին, եւ Մելիքսեղեկը կապերէն կը քակեն, բայց շղթայակապ կը բանտարկեն շահին զրկելու համար (ԴԱՎ. 157): Այս տարադէպ գործերը տեղի ունեցան յաւուրս պահոց փոխման Աստուածածին (ԴԱՎ. 158), որուն բարեկենդանը 1612-ին՝ կը հանդիպէր օգոստոս 9-ին: Մելիքսեղեկի չարչարանքը այսպէս տեղնիտեղօք կը պատմէ Դավրիժեցին, սակայն համբաւը շատ աւելի մեծցուցած է զայն, իբր թէ ուրագով զերկու բէնն, այսինքն ուսերը տաշեցին որպէս զփայտ, ինչ որ լոկ զրոյցէ առնելով գրած կըլլար Երզնկացի Ամիրասը (ՏԱՇ. 355): Չարչարանքին գործադրուելէն ետքը Ղուրաթ Նաջիրլու անուն սպայի մը պաշտօն յանձնուեցաւ, զինուորական պահպանութեամբ Մելիքսեղեկը կապանօք եւ աւանդները սնտուկով Գորի տանիլ Շահաբասին: Սա աւանդները կը զննէ ու կը պահէ, իսկ Մելիքսեղեկը սպաննել պիտի տար. եթէ Ամիրգունայի միջնորդութիւնը չըլլար, բայց առջեւը հանելով կը սպառնայ, եւ շղթայակապ կը պահէ, ետքէն ալ Թահմազդուլի փոխկուսակալին կը զրկէ, որ աւանդներուն ու Էջմիածինի կաթողիկէին նշանաւոր քարերուն հետ Ասպահան դրկէ, ուր ինքն կուզէր դատել Մելիքսեղեկը՝ պատերազմի դաշտէն հեռանալէն ետքը: Ըստ այսմ ալ կը գործադրուի Մելիքսեղեկ միշտ շղթայակապ Ասպահան արգելական կը տարուի: Աջն ու աւետարանն ու խաչը Սաֆարի տունը իպահ կը տրուին, Ս. Հռիփսիմէի նշխարներուն հետ, իսկ կաթողիկէին քարերուն առաքունը կը յետաձգուի, մինչեւ որ քակուին, պատրաստուին եւ ծանր կառքերով եւ յարմար եղանակի մէջ կարենան Էջմիածինէ Ասպահան փոխադրուիլ:

Դավրիժեցին Մելիքսեդեկին կրած արկածներուն վրայ խորհրդածելով կը գրէ, թէ պարտ է սքանչանալ եւ հիացմամբ զարմանալ ըստ հատուցումն գործոցս, իբր զի այս կերպով անգամ մըն ալ ճշմարտուեցաւ թէ որով եւ մեղանչէ ոք, նովիմբ եւ տանջեսցի: Իսկ Մելիքսեդեկը կը մեղադրէ, նախ բոլոր յոյսը մարդու, այսինքն Ամիրգունայի վրայ դնելուն, եւ երկրորդ Սրապիոնի գլուխը բերած փորձանքներուն համար (1586): Թահմազուլի բէկ սրբութիւնները աստեն Յովհաննէս քահանայի մը յանձնած էր անոնց ընկերանալ, իսկ Ասպահան հասնելուն մեծահանդէս թափորով եւ եկեղեցական արարողութեամբ կատարուեցաւ անոնց ընդունելութիւնը: Այդ վերջին եղելութիւնները տեղի ունեցան 1613 տարւոյն սկիզբները, եւ ասով տեսնուի, թէ Մելիքսեդեկի հնար չէր 1613 մարտ 22-ին ազատօրէն պապին նամակ գրել, եւ Ջաքարիա կըլլայ զայն յարմարցնողը քանի որ Կ. Պոլսոյ մէջ էր, եւ տեղեկութիւն չունէր հեռաւոր Արեւելքի մէջ եղածներէն (1605):

1609. ՄԵԼԻՔՍԵԴԵԿ ԵՒ ԴԱԻԻԹ

Երբ Շահաբաս Մելիքսեդեկն ու աւանդները դրկեց, Դաւիթ Գորի կը մնար բանակին մէջ, եւ պատուաւոր գիրք կը պահէր մինչեւ որ Շահաբաս հրամայեց որ երթայ Էջմիածին նստի եւ իր կաթողիկոսութիւնը վարէ: Դաւիթ իրաւունք ունէր Ամիրգունայէ կասկածելու, Շահաբասին դիմեց ըսելով: Թագաւոր իմ, զիս ի խանն ամանաթէ, զիս խանին յանձնարարէ, մինչեւ խանը կը յայտարարէ թէ ի վերայ գլխոյ իմոյ ունի դա տեղի հանգստեան: Իրօք ալ ցորչափ Շահաբաս Վրաստան կամ Ատրպատական կը գտնուէր: Հայաստանի շրջականները, Ամիրգունա շատ պատուով կը վարուէր Դաւիթի հետ, բայց երբ նա Ասպահան գնաց ու հեռացաւ, սկսաւ խոժոռիլ, ոչ պատուէր եւ ոչ խօսէր, կամ խրոխտանք խօսէր եւ ձանադէմ երեւէր (ԴԱՎ.163): Մինչեւ այն ատեն Մելիքսեդեկ յաջողած էր Ասպահանի Հայերուն միջնորդութեամբ ազատօրէն եւ ընդարձակ ապրիլ, կաթողիկոսութիւն ալ կը վարէր (ԴԱՎ.162), Ամիրգունայի հետ գաղտնի կը թղթակցէր, նորէն Էջմիածին դառնալու եւ Մայրաթոռին տիրանալու միջոցներ կը խորհէր, մինչեւ իսկ կը մտածուէր որ Ամիրգունա ի ծածուկ հնարիւք իմն սպանցէ զԴաւիթ (ԴԱՎ.163):

1610. ԷԶՄԻԱԾԻՆԻ ՔԱՐԵՐԸ

Այդ եղելութեանց սկիզբներն էր, որ Էջմիածինի կաթողիկէէն 15 նշանաւոր քարեր հանուեցան, որոնք են. 1. Սուրբ սեղանն յորոյ վերայ պատարագն սուրբ մատչէր. 2. Եւ այս սեղանոյս սիւնն. 3. Քրիստոսի իջման տեղեաց քարն. 4. Աւագանն. 5. Մէկ քար ի կողման հարաւային աստիճանէ բեմին. 6. Եւ մէկ քար ի կողման հիւսիսնոյ աստիճանէ բեմին. 7-10. Չորս քար ի չորից անկեանց եկեղեցւոյն. 11-12. Երկու քարէ մոմտան որ է աշտանակ, եւ 13-15. Երեք այլ որոշ քարինք ի սալայարկ քարանց բեմին: Այս 15 կտորները եղին ի մէջ կաշւոյ եւ կարեցին, զինուորական պահպանութիւն կազմեցին, նորէն նոյն տէր Յովհաննէս քահանայն (1608) հսկող նշանակեցին, Նաղդի բէկ անուն սպայ մըն ալ գլխաւոր դրին, ըստ բաւականի քարանցն սայլեր պատրաստեցին (ԴԱՎ.161), եւ գոմէշներ լծելով ճամբայ հանեցին 1614ին, բայց մինչեւ որ Ասպահան հասան, հայկական ամանորը անցած էր եւ փոխեալ էր տարին (ԴԱՎ.162): Այդ

ամանորը 1614 հոկտեմբեր 19-ին իյնալուն, իդէպ է ըսել որ 1614-ին վերջերը կամ 1615-ին սկիզբները քարերը հասան Ասպահան, եւ քաղաքին մօտերը՝ Բաթուն կոչուած մահմետական գիւղին մօտ գտնուող գմբեթին մէջ զետեղուեցան, ուր Հայեր սկսան շարունակ ուխտի երթալ: Քարերը հոն մնացին ժամանակ մը, ըստ ոմանց 2, ըստ այլոց 7, կամ աւելի եւս տարի (ԴԱՎ.161), մինչեւ որ Բաթունցիք անոնց ներկայութիւնը իրենց համար չարագուշակ նկատելով, խնդրեցին որ փոխադրուին, եւ հանդէսով տարուեցան Նոր-Ձուղայի մէջ Խօջենց եկեղեցին, ուր Ղավրիժեցին աչքով տեսած եւ համրած է 15 քարերը (ԴԱՎ.162):

1611. ՓՈՒԹԿԱՅ ԱՐԿԱԾՆԵՐ

Քանի կը յառաջանար Հայերուն Պարսկաստանի մէջ տեղաւորուիլը, հետզհետէ կը նուազէր Շահաբասի անոնց նկատմամբ գործածած համաւիր ընթացքը, եւ զանազան առիթներով խստութեանց կը ձեռնարկէ, մահմետական մոլեռանդութիւնն ալ խառնելով: Շահաբասի բռնի տարած գաղթականութենէն ետքը, կամաւոր գաղթականութեան հոսանք մըն ալ սկսաւ Ճէլալիներու յելուգակութեանց երեսէն (1593), եւ զանազան կողմեր փախչող Հայերուն մէջէն թեւ մըն ալ Պարսկաստան եկած էր, եւ ապաւինած Երեւան, Գանձակ, Թավրէզ, Արտաւիլ, եւ շրջակայ գաւառներ: Շահաբաս անոնք ալ աւելի ներսերը փոխադրեց, եւ գլխաւորաբար Ասպահան եւ Ֆահրապատ գաւառները, եւ յատկապէս Փութկայ կամ Գէջգունի աւանը: Այս վաղթական խումբին վրայ վերակացու նշանակած էր Շահաբ տղան, եւ իրեն օգնական Ուզուրլու բէկ, եւ իրենց ձեռքին ներքեւ եղող երկու բաժիններու վրայ մէյմէկ հայ մելիքներ, Սուրատ Ղըրխեալան եւ Յովսէփ Ղարապաշ: Քիչ ատենէ այդ խումբը չքաւորութեան մէջ ինկաւ, ունեցածը ծախեց ու վատնեց, եւ պարտաւորուեցաւ արքունի առատածեռութեան դիմել: Շահաբաս հաւանեցաւ օգնել, բայց ոչ նուիրատուութեամբ, այլ փոխատուութեամբ, եւ տուաւ Ղարապաշի բաժինին 300 եւ Ղըրխեալանի բաժինին 100 թուման, պայմանով որ 3 տարիէ փոխը վճարեն առանց տոկոսի, եւ ով որ չկարենայ վճարել, պարտաւոր ըլլայ կամ մահմետական ըլլալ եւ կամ իր զաւակները տալ, մանչերը 4 եւ աղջիկները 3 թուման հաշուով: Այդ փոխատուութիւնը եղած էր 1608-ին, եւ Շահաբաս լսեց մինչեւ 1613, եւ ուր ուրեմն սկսաւ պահանջել, Ուզուրլու բէկին պաշտօն տալով գանձումներն ընել: Հայեր ոչ միայն փոխը չչահեցուցին, այլ առածնին կերան, եւ վատնեցին, եւ վճարման ատեն յուսահատութեան մատնուեցան, անոր համար Ղավրիժեցին սիրտին ցաւէն արբշիռ, անագորոյն, անիմաստ, անասնաբարոյ, եզնաբարոյ կը կոչէ այդ անհեռատես Հայերը (ԴԱՎ.112): Հարկապահանջ պաշտօնեաներ եւ զինուորներ, կը բռնադատէին, չարչարէին, կախէին, հարկանէին, բանդարգել առնէին. ժողովուրդին ունեցածն ալ՝ անոնց պէտքերուն ծախսուեցաւ, եւ եղան իսպառ աղքատ եւ չքաւորք (ԴԱՎ.113): Աղաչանքներ եւ պաղատանքներ անօգուտ եղան Շահաբասը ողորբելու, որ պահանջատէրի իրաւունքով ի դատաստան առ դատաւորս դիմել կը պատասխանէր: Խեղճ Հայեր զաւակնին ու ընտանիքնին հաւաքելով Շահաբասի առջեւ տարին իբրեւ վճարման գին, այլ սա լաց ու կոծէն ազդուածի պէս, չուզեց կենդանի վճարները ստանալ, եւ առաջարկեց, որ միւս պայմանը գործադրուի, այսինքն է մահմետականութիւն ընդունին

(ԴԱՎ.115): Ահագին շփոթ եւ աղմուկ յառաջ եկաւ այդ պատճառով, զինուորներ կը բռնադատէին եւ կը խոշտանգէին, Հայեր կընդդիմանային եւ կողբային: Այդ նեղ ժամուն օգնութեան հասաւ լատին եպիսկոպոս մը, անունը անծանօթ մնացած, որ Հայերը կրօնքի հաստատութեան յորդորելով, գաղտնապէս 200 թուման վճարեց Ղարապաշի խումբին եւ 50 թուման Ղըրխեալանի խումբին, եւ մնացածին համար ալ պայմանաժամ ուզելով կացութիւնը հանդարտեցաւ (ԴԱՎ.116). բայց շուտով խռովեցաւ: Ղարապաշի խումբէն երկու Հայեր, Բաղդասար եւ Ախիջան, իրենց մելիքէն տասնական թուման կը պահանջէին, սպառնալով որ թագաւորին լուր կու տան թէ Ֆռանկ եղան, որ այնպէս դրամնին ճարեն: Թէպէտ մելիքն ու գլխաւորներ խնդրեցին համբերել, որ արքունի պարտքէն ետքը իրենց ալ վճարեն, անոնք չանսացին, եւ անհիմն մատնութիւնը ըրին, իրենք ալ իսլամացան եւ թլփատուեցան: Շահաբաս բարկանալով սկսաւ Ղարապաշ մելիքը յանդիմանել, որ եթէ դրամի համար հաւատափոխ չէիք ըլլար, ինչո՞ւ Ֆռանկ եղաք, եւ մէկ կերպով չհամոզուեցաւ անոր յայտարարութեանց, թէ ոչ ենք դարձեալ, այլ կամք ի հաւատն մեր, եւ ամէն կերպ խստութիւն հրամայեց գործածել, մինչեւ որ մահմետականութիւն ընդունին: Յովսէփ Ղարապաշը գլխիվայր կախելով այնչափ բրածեծ ըրին, որ եղեւ անշունչ իբրեւ զմեռեալ, եւ իր ժողովուրդն ալ սկսան անխնայ չարչարել, հարկանել եւ վիրաւորել, ի կախաղանի եւ յորսայս, ի շղթայս եւ ի կոճեղս ի բանտս եւ յարգելանս սովով եւ ծարաւով, եւ այս զբազում աւուրս, եւ վերջապէս բռնութեամբ ի վայր կոխեալ թլփատէին, եւ կիսամեռ խեղճերուն բերնէն հաւանութիւն առնելով, աւետիս տարին Շահաբասի, թէ հրամանը կատարուեցաւ, եւ նա ուրախանալով իւրաքանչիւր տան գլուխ երեքական թուման պարգեւ բաշխել տուաւ (ԴԱՎ. 118):

1612. ՓՈՒԹԿԱՅԻ ՄԻԻՍ ԲԱԺԻՆԸ

Ասոր վրայ կարեղ միւս բաժինին եկաւ, բայց Մուրատ Ղըրխեալան շուտով տկարացաւ եւ յանձնառու եղաւ իսլամանալ, իս իր ժողովուրդին համար յայտարարեց, թէ ոչ իրմէ, այլ Բաղդասար քահանայէն կախում ունի: Այս խոսքը լսուածին, պէս Բաղդասար իր ժողովուրդը հսկումի հաւաքեց, ցայգապաշտօն կատարեց, պատարագեց, եւ ժողովուրդը հաղորդեց, եւ երբ առտուն խնդրակներ եկան արիաբար անոնց հետեւեցաւ: Շահաբաս սաստիկ բարկութեամբ սկսաւ սպառնալ, արիւծներու յօշոտել տալ եւ շուներու կերակուր ընել, եթէ յանձն չառնու կրօնափոխ ըլլալ: Քահանայն հանդարտօրէն կը պատասխանէ. Եթէ ասես ինձ իմովք կամօքն դառնալ յիմոցս հաւատաց, ես կամօք իմովք ոչ դառնամ: Եւ թէ բռնութեամբ դարձուցանես ոչ է այդպէս հրամայեալ քեզ օրինագիրն քո եւ թէ Վասն պարտուց քոց ասես եւ խնդրես գյուղն տուեալ ենք, եւ որ ինչ մնացեալ է զայն եւս այսօր եւ ի վաղիւն վճարենք (ԴԱՎ. 120): Շահաբաս, որ իր բռնապետական գործերուն մէջ լաւ կողմ մը կը պահէր, յուզուեցաւ Բաղդասարի իմաստուն պատասխանէն, զգաց անոր ոյժը, պահ մը լռեց, եւ յետոյ հրամայեց: Գնացեալ տար զմնացեալ պարտսն քո, եւ այսպէս Ղըրխեալանի խումբը ազատեցաւ յերկուց վտանգից ի տանջանաց եւ յուրացութենէ: Ասոր վրայ լատին եպիսկոպոսը ներկայացաւ եւ իրաւունք պահանջեց Շահաբասէ, որ եթէ Ղարապաշի բաժինը ուրացութեան հպատակեցուց, ուրեմն դրամը պահելու իրաւունք

չունէր, եւ Շահաբաս ետ դարձուց 200 թումանը: Կերելի թէ ներքնապէս ալ ցաւեցաւ Շահաբաս գործածած խստութեան համար, վասն զի այլեւս չճանրացաւ բռնի ուրացող խումբին վրայ, որոնք շարունակեցին քրիստոնէի կեանք վարել առաւել հաստատուն քան զառաջինն, վասն խղճմըտանաց ուրացութեան, եւ հրապարակաւ կատարել եկեղեցական պաշտամունք մկրտութիւն, թաղում, հաղորդութիւն, եւ այլն, եւ մահմետականացն ոչինչ փոյթ էր, այնպէս որ Դավրիժեցին կը վկայէ թէ որդիք նոցին ամենեքեան քրիստոնեայք են այժմ: Իսկ մելիք Մուրատ Ղըրխեալան, պատճառանք մը յարմարցնելով Թաւրիզ, եւ անկէ Երուսաղէմ գնաց ընտանեօք, եւ անդ քրիստոնէաբար ապրեցաւ, եւ որովհետեւ արհեստիւ քարագործ էր, մինչեւ կեանքին վերջը վանքին համար աշխատեցաւ առանց վարձու, եւ ինքն ու կինն ալ հոն մեռան ու թաղուեցան (ԴԱՎ.122): Փութկայ կամ Գէջգունի արկածները՝ 1613-ին սկսելով մինչեւ 1614 տեսած էին:

1613. ՇԱՀԱԲԱՍ ԵՒ ԴԱԻԻԹ

Այդ միջոցին, ինչպէս առիթ ունեցանք յիշելու, Դաւիթ կաթողիկոս կը մնար Էջմիածին, եւ Մայրաթոռի մէջ կը պաշտօնավարէր, թէպէտ Ամիրգունայէ լաւ աչքով չէր նայուած: Իսկ Մելքիսեդեկ կը մնար Ասպահան, եւ նա ալ այդտեղ իբր կաթողիկոս կը գործէր, թէպէտ Շահաբասէ չարտօնուած (1609): Իսկ Աւետիսի համար չենք գիտեր, թէ ո՞ւր գացեր էր Երուսաղէմի մէջ ձեռնադրութիւն կատարելէն ետքը (1606), զի միայն շատ աւելի ուշ Էջմիածին գտնուիլը գիտենք, առանց կարենալու երբ եկած ըլլալը ճշդել: Այսպէս անցան քանի մը տարիներ, մինչեւ Թուրքաց նոր արշաւանքը Պարսից դէմ, հրամանատարութեամբ Օքուզահմատ փաշայի (ԴԱՎ.161), որ է մեծ եպարքոս Էօքիզ Մէհմէտ փաշան, որ 1615 մայիս 22-ին Կ. Պոլիսէ մեկնեցաւ, բայց ձմեռը Հալէպ անցուց, եւ 1616 գարնան բացուելուն կամաց կամաց յառաջացաւ, Նախիջեւանը գրաւեց 40 օր պաշարելէ ետքը, քանի մը յաղթութիւններ ալ տարաւ Պարսիկ զօրավարներու վրայ, եւ եկաւ Երեւանը պաշարել (ԺՈՒ.200): Շահաբաս անձամբ եկաւ քաղաքին պաշտպանութեան, եւ իր բանակը հաստատեց Գառնիի լեռները, ուսկից Օսմանեան բանակը նեղեց, Երեւանի պաշտպանութիւնը վարող Նեհավենտ զօրավարն ալ լաւ դիմադրեց, ձմեռուան ցուրտն ալ վրայ հասաւ, եւ Էօքիզ Մէհմէտ ձեռնթափ Կարին դարձաւ (ԴԱՎ.200): Այդ պահեհէն օգտուեցաւ Դաւիթ դարձ գիտելոյ խանին, այսինքն Ամիրգունայի, Շահաբասի մօտ երթալ, եւ նորէն գանգատիլ Ամիրգունայի ընթացքին եւ Մելքիսեդեկի գրգռութիւններուն մասին: Շահաբաս նպաստաւոր կերպով ընդունեցաւ գանգատը, բայց քաջուեցաւ Ամիրգունայի դէմ բան մը ընել, որ կարող եւ օգտակար պաշտօնեայ մըն էր, եւ բոլոր ցասումը Մելքիսեդեկի վրայ դարձնելով՝ Չէրքէզ Իբրահիմ սպային հրամայեց, որ իսկոյն երթալ զայն իրեն բերէ Ասպահանէ, մինչ Մելքիսեդեկ պտոյտի ելած էր: Իբրահիմ ետեւէն գնաց, եւ Գանդիման գաւառի Քաթակ գիւղը գտաւ զայն, եւ շղթայի զարնելով իջեցուց Ասպահան, անկէ ալ բերաւ Վայոցձոր, ուր եկած էր Շահաբաս Գառնիէ դառնալով: Դաւիթ տակաւին Շահաբասի հետ կը մնար, եւ տեսնելով որ նա Մելքիսեդեկը շղթայակապ պահելով գործը կը ձգձգէ, եւ անմիջապէս նպաստաւոր որոշման յոյս չկայ, խիթալով ալ նորէն Էջմիածին դառնալ, հրաման խնդրեց Ասպահան երթալ, եւ Շահաբաս արտօնեց,

Ջղախառն գաւառի Ֆռընտիկան գիւղի հասոյթն ալ իրեն դարման կենաց պարգեւելով: Ղաւիթի մեկնիլը կրնանք դնել 1617 տարւոյ սկիզբները: Իսկ Շահաբաս հետզհետէ եկաւ Վայոցձորէ Նախիջեւան, ուր վաղանցուկ եղած էր Օսմանեանց գրաւումը, եւ անկէ ալ Ագուլիս որ է Գողթն (ԴԱՎ. 165): Ինչպէս կը տեսնուի այս միջոցին Մայրաթոռը բոլորովին անտէր անտէրունջ կացութիւն մը ունեցաւ, Ղաւիթ Ասպահան քաշուած, Մելիքսեդէկ շղթայակապ բանտարկուած, եւ Աւետիս թափառող աստանդական: Արդէն լքեալ եւ ամայացեալ էջմիածինը՝ աստիճան մը եւս աւրուելու եւ քանդուելու ճամբուն մէջ մտած էր արդէն մայր տաճարն ալ կիսակործան կերպ մը առած էր 15 կտոր գլխաւոր քարերու վերցուելովը (1610), եւ ով գիտէ որչափ ուրիշ աւերածներ ալ գործուած էին անոնք հանելու համար:

1614. ԱՆԴՐԷԱՍ ԱԳՈՒԼԵՑԻ

Շահաբաս կը սիրէր ամէն կողմ համակրական ցոյցեր տեսնել, ուստի ժողովուրդն ալ կըրցածին չափ հանդէսներ կը պատրաստէր անոր գալուն կամ անցնելուն, բոլոր ժողովուրդը մեծով ու պզտիկով զայն կը դիմաւորէր, զարդարուն զգեստներով, ծաղիկներով եւ մրգեղէններով զինքը կը պատուասիրէր, բուրումներ կը ծխէր, իսկ գուսաններ եւ երգեցողներ արուեստական նուագարաններով կը նուագէին եւ ընտրեալ վայելչահասակ ու գեղեցկատես երիտասարդներ եւ աղջիկներ զգինին ոսկի բաժակաւ մատուցանէին շահին: Եկեղեցական դասակարգն ալ շուրջառ եւ շապիկ հագած, խաշալամ եւ աւետարան բարձրացուցած, խնկօք եւ մոմեղինօք, զանգակով եւ ծընծղայիւք եւ երգելով գնային մինչեւ որ շահը հասուցանէին յիւր իջեւանն: (ԴԱՎ. 274) Ագուլիս հասած ատենն ալ այդ ամէնը կատարուեցան, ուր դպրատան վերակացու եւ ուսուցիչ էր Անդրէաս Ագուլեցի երիտասարդ եւ ուսեալ քահանայ մը: Ինչպէս կըլլայ, Շահաբաս կը դիտէ զի ածիլեալ էին կուլակք մանկանցն, եւ միտքը կը դնէ թէ ասիկա նպատակով ըրած են, որ տղաքը տգեղացնեն, որպէսզի չըլլայ թէ ինքն հաճեալ ի նոսա առնիցէ ի նոցանէ, ինչ որ կը ցուցնէ թէ այսպիսի բաներ ալ կընէ եղեր: Կուլակ ըսուածը եկեղեցականներուն գագաթին վրայ, աւելի կամ նուազ մեծութեամբ ածիլուած բոլորակ մասն է, որ Լատիններու հետեւողութեամբ սկսած է գործադրուիլ, երբ ձեռնադրութեան մաշտոցին փոփոխութեամբ՝ խուզումն հերաց արարողութիւնն ալ մտած է Հայոց մէջ, թէպէտ ոչ միշտ եւ ոչ ամէն տեղ գործադրուած: Ընողը գտնելու համար տողոց վերակացու քահանան հարցուփորձի կենթարկեն, եւ նա ուրիշը ձեռք չտալու համար ինքզինքը կամբաստանէ: Ասոր վրայ կը բանտարկեն, եւ կրկին կը հարցուփորձեն, բայց իրմէ գատ ուրիշ մը չցուցնելու համար, գետինը տարածելով սաստիկ կը գանակոծեն, եւ ուրացութիւն կառաջարկեն գլխապարտութենէ ազատելու համար: Անդրէասի յանձն չառնելուն վրայ երկար կը փորձեն սպառնալիքներով եւ խոստումներով, միջնորդութիւններ ալ ընդունելի չեն ըլլար, նոյնիսկ չի լսուիր Տղնացի խօջա Անձրեւի կնոջ աղաչանքը, որում մայր էր ասացեալ շահն: Վերջապէս մահուան վճիռը արձակեց Շահաբաս, եւ ամբոխով տարին Անդրէասը կատարման տեղը, ուր շատեր, եւ նոյն իսկ երիտասարդ քահանային ծնողքը, զինքը արիութեան կը յորդորէին: Հոն ալ շատ մը սպառնական եւ ահացուցիչ ձեւերէ ետքը, վերջապէս պատառեցին գորովայնն եւ ծակեալ

զջիլս սրունից ոտիցն պարանով գլխիվայր կախեցին, ուր կենդանի մնաց մինչեւ ի մուտս արեւուն, եւ կախաղանի վրայ հոգին աւանդեց 1617 նոյեմբեր 18-ին, որուն համեմատ տրէ 10 ամսաթիւր հաստատուն տոմարով է գրուած: Մարմինը պահմը անթաղ թողուելէ ետքը, քրիստոնէայք արտօնուեցան վերցնել, եւ թաղեցին Ագուլիսի մէջ Խցածորի եկեղեցւոյ բակը (ՂԱՎ. 277):

1615. ՄՈՎՍԷՍ ԵՒ ՊՕՂՈՍ

Երեք ամիսի չափ Անդրէաս քահանայի նահատակութենէն, եւ դեռ ձմեռնային եղանակը չէր անցեր, որ է ըսել 1618 փետրուարի մէջն էր, եւ Շահաբաս ալ տակաւին Ագուլիսի կողմերը կը գտնուէր, երբ խօսակցութեան կարգին, քրիստոնէից թշնամի Ագուլեցի Շահռուզ բէկ, կը յիշէ թէ Անդրէասի ըրածը Տաթեւ գտնուող Մովսէս վարդապետի թելադրութեամբ եղած է, եւ թէ Աստապատ գտնուող Պօղոս վարդապետ մըն ալ միեւնոյն ուղղութեամբ կը գործէ, Շահաբաս իսկոյն կը հրամայէ երկուքն ալ ձերբակալել եւ բերել: Մովսէս վարդապետ Տաթեւացին յիշած ենք արդէն (1603), որ Կեսարացի Գրիգորի 1611-ին երկրորդ անգամ Երուսաղէմէ Կ. Պոլսոյ պատրիարքութեան գալուն միասին եկած էր, եւ 1612-ին անոր Կեսարիա քաշուած ատեն (1614) անկէ բաժնուած էր, իր հայրենիքին մէջ աշխատելու համար: Մովսէս Տիարպէքիի մէջ իր առաջին վարդապետին Սրապիոն կաթողիկոսի գերեզմանին այցելէ, եւ Վան ու Թավրիզ հանդիպելէ ետքը, Տաթեւ եկած եւ այնտեղ նոր վանական կեանք եւ գործունէութիւն հաստատելու կաշխատէր (ՂԱՎ.219), ուրկէ ստացած է Տաթեւացի մակդիր անունն ալ, որով սովորաբար կը կոչուի, թէւ բնիկ Խոտանանցի էր, Սիւնեաց աշխարհէն (ՂԱՎ.217): Մովսէսի գլխաւոր նպատակներէն մին ալ էր զիւղեր եւ քաղաքներ պատելով քարոզել եւ խրատել, եւ բարոյական ու քրիստոնէական կենցաղ վերարծարծել, որ իսպառ ինկած եւ աղաղուած էր ժամանակին ձախորդութիւններուն եւ եկեղեցականութեան անկումին պատճառով: Սոյն նպատակի համար գլխաւոր տեղեր դպրատուններ կը բանար, եւ շրջականներէն ալ տղաքներ կը հաւաքէր եւ ուսուցիչներ կը կարգէր, ինչպէս եղած էր Ագուլիս դպրոցն ալ (ՂԱՎ.273), որուն վերակացուն էր Անդրէաս նահատակ քահանան (1614): Այս աշխատութեան կականարկէր Ագուլեցի Շահռուզը՝ Մովսէսի վրայ խօսելով: Անոր համանման կերպով աշխատող մըն էր Պօղոս վարդապետն ալ, բնիկ Մոկացի, Բար զիւղէն, Վարազայ վանքը Կարապետ Չագ վարդապետի աշակերտած, եւ անկէ ետքը ինքզինքը քարոզութեան նուիրած, նոյն իսկ Թավրիզ քաղաքի մէջ ժամատուն բացած, եւ եկեղեցիներ նորոգելու աշխատած: Գողթան գաւառին վրայ առանձինն ջանք էր թափած, ուր մեծ հռչակ հանած էր Յղնայի առաքելաշէն եկեղեցւոյն փակեալ դուռներուն հրաշալի բացումովը (ՂԱՎ.204): Իր շրջագայութեանց մէջ ժամանակ մըն ալ Աստապատ մնացած էր, ուր Աւետիքը գող կրօնաւորներուն սպանութիւնէն ետ կեցուց(1599), եւ անկէ ետքն ալ միշտ լծակից եւ աշխատակից եղաւ Մովսէս Տաթեւացիին՝ քարոզութիւնը ընդարձակելու եւ դպրոցներ բանալու ձեռնարկին մէջ, ինչպէս յանուանէ կը յիշուին Շոռոթի եւ Աստապատի դպրոցները (ՂԱՎ. 273): Այս երկուքն էին որոնց ձերբակալման հրամանը տուաւ Շահաբաս:

1616. ՏՈՒԳԱՆՔԻ ՎՃԱՐՈՒՄԸ

Խնդրակներ շատ դժուարությամբ չքաշեցին, զի շարունակ հրապարակի վրայ էին երկու վարդապետներն ալ: Երկուքն ալ ձերբակալեցին, վիզերնին անցուցին օղամանեակ զուգեալ ի փայտից, եւ ոտուըներնուն երկաթ ոտնակապ, եւ յաւուրս ցրտութեան ծմերայնոյ Շահաբասին բերին: Նա առաջ կը մտածէր այդ երկուքն ալ նահատակել, բայց հարկաւ ցնցուած պիտի ըլլար Անդրէաս քահանայի եղերական պատահարէն, որ միտքը փոխեց, եւ տուգանքի ձեւը նախընտրեց խորհելով թէ այս կերպով լինի աւելի օգուտ մեզ, եւ վնաս նոցա: Տուգանքի քանակը 500 թուման նշանակեց երկուքին համար, բայց նոյն իսկ իր նախարարներուն միջնորդութեամբ 300 թումանի իջեցուց (ԴԱՎ. 278): Վարդապետները անկար եւ չքաւորք էին, ուստի արտօնութիւն ստացան զինուորներու հսկողութեամբ հանգանակութեան ելլել, եւ շուտով յաջողութիւն գտան իրենց սրբակեաց համբաւը, որով ամէնքը անքնայաբար թափէին զինչս եւ զողորմութիւնս առաջի վարդապետացն: Հանգանակութիւնը մինչեւ 700 թուման արդիւնաւորեց, որով ոչ միայն տուգանքը, այլ եւ ինչ որ այսր անդր խարճ գնաց վճարեցին, եւս եւ բազում գերիք եւ բանտարկեալք եւ դատապարտեալք ազատեցան վարդապետներուն շնորհիւ (ԴԱՎ. 279): Մովսէս եւ Պօղոս ազատութիւն ստանալով իրենց տեղերը դարձան, եւ իրենց առաջին քարոզութիւնները շարունակեցին, մինչ Շահաբաս Ազուլեցին քիչ օր ետքը սպանուեցաւ, ինչ որ ըրած մատնութեան աստուածային պատուհասը նկատուեցաւ (ԴԱՎ. 279): Մելիքսեդէկ կաթողիկոս ալ տուգանքի համար կալանաւոր էր, բայց վարդապետներուն պէս բախտաւոր չեղաւ: Շահաբաս Ազուլիսէն ելլալով Դանզի եւ անկէ Ասպահան եկաւ, եւ Մելիքսեդէկ կապանօք շրջէր ընդ բանակի արքայի, անոր որոշման սպասելով: Քաշած նեղութիւններէն ազատելու համար, քանիցս դիմում ըրած էին, որ եթէ մահուամբ եւ եթէ կենօք վերջ տայ իր տառապանքին վիճակին: Իսկ Շահաբաս յայտարարած էր, ոչ սպանանեմ եւ ոչ թողում մինչեւ որ որոշեալ տուգանքը վճարէ: Որոշուած գումարն ալ 300 թուման էր, երեք յանցանքներուն համար հարիւրական թուման, մէկը՝ Ս. Հռիփսիմէ նշխարքը կառչառքով ծախելը (1599), միւսը անհրաման Մուշկունէ ետ դառնալը (1588), եւ երրորդը՝ իւրովի Ասպահանի մէջ կաթողիկոսութիւն վարելը (1609): Մովսէս եւ Պօղոս վարդապետներուն տուգանքին համար առատածեռն եղող Հայերը, անտարբեր կը մնային Մելիքսեդէկի նկատմամբ, եւ ոչ միայն Պարսիկ մեծամեծներ, այլեւ Հայ իշխաններ՝ Նազար, Սուբանում, Միրվէլի եւ Հայկազն, իրեն հասկացուցին, թէ ուրիշ եղանակ չկայ իրեն, այլ պարտիս տալ եւ գերծանիլ (ԴԱՎ. 166): Վերջին յուսահատութեան մէջ Մելիքսեդէկ առաջարկեց թագաւորին, որ ուզած տուգանքը կալանաւոր մնացած ատենը ճարել անհնար ըլլալուն, եթէ ազատ թողուի եւ կաթողիկոսութիւնը վարել արտօնուի յանձն կառնէ տարեկան հարիւր թուման վճարել թագաւորին: Այս առաջարկը առաւել շահաւոր երեւցաւ Շահաբասին, ուստի կատարեց զխնդրանս նորա, կաթողիկոսութիւնը վարելու հրովարտակ տուաւ, շղթաներէն արձակեց, եւ թողուց որ երթայ եւ խոստացած գումարը հաւաքէ եւ վճարէ (ԴԱՎ. 167): Դավրիժեցին գիտել կու տայ թէ կերպ կերպ պատմուած են 100 թուման տարեկան հարկին պարագաները, ոմանք կըսեն թէ միայն երեք տարուան համար, եւ ուրիշներ թէ մշտնջենաւոր էր

Մելիքսեդեկի առաջարկը. եւ դարձեալ թէ միայն իր ազատութեան համար առաջարկած էր, իսկ ուրիշներ՝ կաթողիկոսութեան կացութիւնը դժուարացնելու դիտմամբ, գործած էր կըսեն: Հարկաւ յստակ յօդուածներով որոշ գծուած գործ մը չէր, բայց տեւական եւ տաժանելի բեռ մը եղաւ աթոռին վրայ: Իսկ Մելիքսեդեկի ձեռքը զօրաւոր գէնք մը եղաւ, համարձակորէն շրջելու եւ ժողովուրդին վրայ բռնանալու, նոյն իսկ արքունական արտօնութեամբ (ԴՆՎ. 168): Հազիւ թէ ազատութիւն գտաւ, յաղագս ժողովքի շրջագայութեանց ձեռնարկեց, նախ Տփղիս անկէ Թաւրիզ, անկէ Ասպահան (ԴՎՎ. 169), ուր կը գտնուէին ունեւոր ազգայինները:

1617. ՄԵԼԻՔՍԵԴԵԿ ՀԱՐԿԱՀԱՆ

Այս կերպով տարօրինակ կացութիւն մը սկսաւ Մայրաթոռի մէջ 1618-էն սկսելով, երբ Մելիքսեդեկ նոր յանձնառութեամբ կաթողիկոսութեան տիրացաւ: Գրեթէ երկու տարի էր որ Դաւիթ Էջմիածինէ Գորի մեկնած էր (1613), եւ անկէ ալ Ասպահան քաշուած, եւ Մելիքսեդեկ կալանաւորուած, որով անտէրունջ կը մնար Մայրաթոռը: Հաւանաբար այդ կացութիւնն էր որ Ամեգեցի Մելքոն դպիր 1617-ին գրած աւետարանը կը նշանակէր ի յանհայրապետութեան ժամանակի ազգիս Հայոց (ԹՈՐ. Բ. 418): Այս անգամ տէր մը կը ստանար, բայց աւելի բռնաւոր եւ կեղեքիչ հարկահան մը, որ ոչ Մայրաթոռ կը նստեր, եւ ոչ Մայթոռ կը հոգար, այլ թափառական ուր որ Հայ կը գտնուէր կամ ուր տեղէ դրամ շորթելու յոյս ունէր՝ հոն կը դիմէր՝ իրեն հետ ունենալով պետական պաշտօնէից եւ զինուորաց խումբ մըն ալ, որոնք մէկ կողմէն իրենց ծախքովը ծանրանային ի վերայ ժողովրդեանն, եւ կաթողիկոսին ակնարկին վրայ ով ալ ըլլար, եպիսկոպոս թէ աբեղայ երէց թէ աշխարհական, կախէին յոտիցն եւ բրածեծ առնէին, մինչեւ ըստ կամաց իւրեանց առնուին դրամս (ԴՎՎ. 167): Դավրիժեցին Դուլեր, այսինքն է Քուլլեր, որ է ստրուկներ կը կոչէ Մելիքսեդեկի հետեւորդ խաժամուժը, իբր պետական ծառաներ, որոնք անոր հետ շրջելով իրենց զուարճութեան եւ քսակին կաշխատէին, եւ ոչ Մելիքսեդեկի հասոյթին, այնպէս որ երբ Մելիքսեդեկ արդէն 800 թուման վճարած եմ կըսէր, Շահաբաս կը յայտարարէր, թէ եւ ոչ մի փող չէ հասեր իրեն: Մելիքսեդեկ դրամ հաւաքելու նպատակով ոչ միայն անասելի բռնութիւններ կատարելու չէր խըղճեր, այլեւ բազում անկարգութիւնք եւ օրինազանցութիւնք կաշառքով կը ներէր համարձակ, ինչպէս են, անարժանից ձեռնադրութիւն եթէ եպիսկոպոսաց եւ եթէ քահանայից, վանքերու վիճակները մէկէն կտրել եւ միւսին շնորհել, կնաթողութիւն, երկակնութիւն, ամուսնութեանց համարձակ հրաման, եւ որ սոցին նման բազում անկարգութիւնք. Մելիքսեդեկ մինակ ալ չէր այդ գործերուն մէջ, այլ իր եպիսկոպոսներն ալ թեւ թեւ ելած, նոյնը կը գործէին մանր քաղաքներու եւ գիւղերու մէջ, մինչ ինքը իրեն պահած էր գլխաւորները Ասպահան, Թաւրիզ, Նախիջեւան, Երեւան, Տփղիս, եւ այլն (ԴՎՎ.170): Երբ առաջին տարին լրացաւ 1619,ին, Շահաբաս հարիւր թումանը գանձելու պաշտօնով Զիալ, Ասաթ, Չրաղ եւ Բեհրամ բէկերը ղրկեց Մելիքսեդեկի վրայ, որ չի կրցաւ պահանջը վճարել, եւ այս չորսն ալ աւելցան Մելիքսեդեկի վրայ, եւ նստէին ի վերայ կաթողիկոսին ծառայիւք եւ երիվարօք իւրեանց. եւ զամենայն պիտոյս իւրեանց՝ զկերակրոց եւ զայլ կարեաց ի կաթողիկոսէն առնուին (ԴՎՎ.169), եւ

գկենցադավարութիւնս իւրեանց զեղխութեամբ եւ շռայլութեամբ վարէին, այնպէս որ կաթողիկոսին հաշուոյն փոխառութիւններ կընէին յօլովակի յայլազգեաց, եւ այս պարտքերն ալ հարիւր թուման մութաթային կամ տարեկան հարկին վրայ կը բարդուէին (ԴԱՎ.171): Շուրջ վեց տարուան ժամանակամիջոց մը պիտի հաշուենք այդ եղկելի կացութիւնը 1618-էն մինչեւ 1624:

1618. ԱԲԵՏԻՍԻ ՎԱԽՃԱՆԸ

Թէպէտ Մելքիսեդէկ Ա. Գառնեցի պետական հրովարտակով կաթողիկոսութեան տէր էր եղած, այլ իր կանոնական կացութիւնը օգնական եւ աթոռակից ըլլալէ աւելի չէր, քանի որ բուն գահակալ Դաւիթ Դ. Վաղարշապատեցին՝ իր դիրքը կը պահէր եւ իսկական կաթողիկոսն էր, Ասպահան քաշուած: Թէպէտ կայր ի բացեայ, այլ նոյն շրջանակին մէջ պաշտօն կը վարէր, եւ մնացածին համար իբր զգագան կապեալ ի գառազեղի, սպասէր եւ ըղծայր դիպող ժամու (ԴԱՎ.167): Իսկ միւս աթոռակիցն Աւետիս Ա. միշտ մոռցուած ու անյիշատակ կը մնայ Դավրիժեցիին պատմութեան մէջ, որ լիագոյն եւ հաւատարմագոյն պատմիչն է, իսկ Գարանազեցիին յիշատակները քաղողներ կը գրեն, թէ Երուսաղէմէ ետքը գացած է Էջմիածին, առանց յայտնելու թէ 1613-է քանի տարի ետքը, եւ անկէ Վրաստան, եւ թէ անդ եղեւ վախճան նորա 1620-ին (11.ԱՄՍ.69): Հակառակ ասոր նոյն Դարանազեցին իր Աստուածաշունչի յիշատակարանին մէջ (ԴԴՆ.) կը գրէ, թէ կատարեցաւ կատարումն գրոցս ի մեծ թվականիս Հայոց Ռ. եւ Հ. եւ Ա., նոյեմբեր ամսոյ Է., եւ քաղոց Թ., ի հայրապետութեան Հայոց տեառն տէր Աւետիսին, որ այժմ յաջորդէ զաթոռ սրբոյ Գրիգորի Լուսաւորչին մերոյ, ուսկից կը հետեւի թէ 1622 նոյեմբեր 7-ին չէր վախճանած, եւ ոչ թէ Վրաստան, այլ Էջմիածին կը գտնուէր: Յիշուած հռոմէական եւ հայկական ամսաթիւերը իրարու չեն համեմատիր, զի անշարժ տոմարով նոյեմբեր 7, սահմի 29 է, իսկ շարժական տոմարով քաղոց 9, փետրուար 22 է, եւ պէտք է անճշդութիւն վերագրել Դարանազեցիին տոմարական սխալին: Իսկ Աւետիսի մասին վկայած ատեն ինքն իրեն կը հակասէ. եւ չենք գիտեր ինչ եզրակացութեան յանգիլ Աւետիսի գործունէութեան եւ վախճանին նկատմամբ: Քանաքեռցի պատմիչին անցողակի յիշատակութեան համեմատ, Աւետիս կը գտնուէր Երեւան, Ամիրգունա խանին մօտ, երբ Մելիւու բաբայ կամ բեռնակիր աբեղայ կոչուած խաբեբային գործը կը քննուէր (ԶԱՔ.Ա.50): Թէպէտ նա խաբեբան խայտառակեց, սակայն երբ զայն ջուրի մէջ խեղդելու վճիռ տուաւ Ամիրգունա, աղերսանօք կաթողիկոսին խաբեբան ազատեցաւ, եւ երբ սահմանէն հեռացնելու համար խաբեբան Քանաքեռ կը հանդիպէր, կըսուի թէ էր անդ ի Քանաքեռ եւ կաթողիկոսն (ԶԱՔ.Ա.53): Սակայն այդ չափը չի բաւեր Աւետիսի Էջմիածին գտնուած տարին ճշդելու, վասնզի պատմիչը թուական չի նշանակեր, իսկ Ամիրգունա շատ կանուխէն Երեւանի կուսակալ էր, 1604-ին Պարսի տիրապետութեան նորոգուելէն ի վեր: Հետեւապէս այդ կողմէն ալ պիտի չկարենանք Աւետիսի մահուան թուականը ճշդել: Միւս կողմէն լոյս մը կառնենք Մովսէս Տաթեւացիի նամակէն, ուր կը յիշուի Կեսարացիէն Մելքիսեդէկին գրուած յանդիմանագիրը, ուսկից օրինակ մը 1615 օգոստոս 27ին Մեծ Անապատ է բերուեր, եւ կարդացուեր է սեպտեմբեր 19ին, որ է Խաչի երեքշաբթին, Հայկազն իշխանի այնտեղ շինել

տուած եկեղեցւոյն նաւակատիքին առթիւ: Այդ թուականին կըսուի թէ Աւետիսն կայ ի Էջմիածին եւ ասուիս զգեցեալ, որ է ըսել կրօնաւորական ձեւ առած, եւ կը վկայուի թէ յԵրուսաղէմայ գալն փոքրիշատէ աստուածավախութիւն տեսանք ի նմա (11.ԱՄՍ.67), ինչ որ կը ցուցնէ թէ առաջ շատ աստուածավախութիւն չունի եղեր: Ամէն առիթի մէջ, պէտք է 1620 եւ 1624 տարիներու միջոցին մեռած կարծել, եւ աւելի հաւանաբար Էջմիածինի մէջ, ուր նորէն եկած եւ նստած պէտք է ըլլայ, երբ Դաւիթ ու Մելքիսեդէկ բացակայ կը գտնուէին: Աւետիսը ոչ իբրեւ գահակալ, այլ իբրեւ աթոռակից կաթողիկոս պիտի նկատուի, առանց բացատրել կարենալու թէ ինչու իր մասին այսչափ յամառ եւ կամաւոր լռութիւն կը պահէ Դավրիժեցին: Ոչ ծագումը, ոչ անուանումը, ոչ արժանիքը, ոչ գործունէութիւնը եւ ոչ ալ վախճանը ստոյգ կերպով հաստատուած ըլլալուն, որոշ գնահատում մըն ալ չենք կրնար ընել իր վրայ, եւ աննշանակ գոյութեան մը յիշատակով կը փակենք իր վրայ եղած ծանօթութիւնները:

1619. ՍԱՐԳԻՍ ՊԱՐՈՆՏԵՐ

Երբոր եկեղեցւոյ պետ ճանչցուող անձերը այդպիսի ստոր կացութիւն եւ դորովելի նկարագիր կը ցուցնէին, եւ եկեղեցւոյ պաշտօնական գրութիւնն ալ անոնց երեսէն հետզհետէ խղճալի վիճակ մը կը ներկայացնէր, մխիթարական երեւոյթ մըն է տեսնել, որ աստ եւ անդ վանքերու մէջ առանձնացած հոգսէր եկեղեցականներ, անհատական ճիգերով կը սկսին եկեղեցական բարեկարգութեան աշխատիլ, ժողովուրդին բարոյականը բարձրացնելու ճիգեր կընեն, եւ դառն ու եղկելի ժամանակներուն ներածին չափ փոքրիշատէ ուսումն ալ տարածելու եւ դպրոցներ բանալու անձնանուէր ճիգեր կը թափեն: Այս կարգին մէջ նախապատիւ տեղ մը պիտի տանք Սրապիոն Եդեսացի վարդապետին, որ անցողական կերպով Գրիգոր ԺԳ. կաթողիկոս ալ եղաւ (1584): Գովութեամբ պիտի յիշենք Սրապիոն Օձտեղացի վարդապետը որ Բաբերդի Վահանաշէն վանքին մէջ գործէր (1596), իսկ վախճանին վրայ տեղեկութիւններ կը պակսին: Նոյնպէս Կարապետ Զագ վարդապետը որ Վանայ Վարագ վանքը (1615) աշակերտներ եւ վարդապետներ հասցնելու կաշխատէր, եւ մեծ գաղութին ատեն Ասպահան գնաց այցելութեան, եւ հոն վախճանեցաւ ու թաղուեցաւ (ՀԱՅ. 610): Ասոնցմէ աւելի նշանաւոր եղան Մովսէս Տաթեւացի եւ Պօղոս Մոկացի վարդապետներ, որոնք արդէն յիշեցինք (1615): Ասոնց հետ արդիւնքով եւ հռչակով պայծառացաւ նաեւ Սարգիս Պարոնտէր Սաղմոսավանքի եպիսկոպոս եւ Մեծ-Անապատին առաջնորդը: Սարգիս բնիկ էր Արագածոտն գաւառի Յարենի գիւղէն, որ Կարբիի մոտ էր եւ այժմ է աւերակ: Սաղմոսավանքի աշակերտած եւ այնտեղ յառաջացած, մինչեւ եպիսկոպոս եւ առաջնորդ ալ եղած էր, եւ կերելի թէ ինքն ալ անոնցմէ մէկն էր, որոնց խենէշ եւ խաբուսիկ վայելչութիւն աշխարհիս ախորժելի կու գար: Արագածի վրայ երէներու ետեւէն պատող որսորդ մը, քարանձաւի մը մէջ մեռած ճգնաւորի մը հանդիպելով եպիսկոպոսին իմաց կու տայ, որ զայն գտնելով պատուով կը թաղէ, բայց դիպուածը մեծ տպաւորութիւն կը գործէ Սարգիսի վրայ, որ այն օրէն կորոշէ հեռանալ յաշխարհէ եւ հետեւիլ առաքինական վարուց (ԴԱՎ. 190): Իր նպատակին իրագործման համար Հայաստանի մէջ պէտք եղած ուղեցոյցը չգտնելուն, իր դիտումը

նւիրագործելու համար Երուսաղէմ ուխտի կերթայ: Հոն իր ետեւէն կը հասնի Կիրակոս Պոնտացին, Տրապիզոնի այրի քահանան, որ նոյնպէս հոգեւոր կեանքի եռանդ զգացած եւ Սարգիսի օրինակէն քաջալերուած, անոր հետ միանալու միտքը յղացած էր (ԴԱՎ. 191): Երուսաղէմ հասնելուն որոշ թուականը չունինք, միայն Դարանաղեցիէ (ԴՐՆ.) կը քաղենք, որ 1606-ին Երուսաղէմ եղած ատեն հոն հանդիպած է համշիրակ եղբօր մերոյ կամաւոր աղքատին տէր Սարգիս եպիսկոպոսին Սաղմոսավանեցին, եւ Տրապիզոնցի կամաւոր աղքատին տէր Կիրակոսին, որոնք այնտեղ կը գտնուին 1607 փետրուար 2-ին ալ: Երուսաղէմի մէջ Սարգիս ու Կիրակոս իրարու հետ միական եւ միաբան եւ միախորհուրդ կորոշեն կրօնաւորական բարեկարգութեան աշխատիլ, եւ Երուսաղէմի վանքերուն մէջ իմացածնին ու սորվածնին Հայաստանի մէջ գործադրել, ուր եւ քիչ ետքը կը դառնան: Յարմար տեղ մը ձարելու համար կը դիմեն Սիւնիք, վանքերու եւ կրօնաւորութեան աւանդական կեդրոնը, եւ Տաթեւ, Ձորավանք կամ Յրուանց ու Թանահատ քիչ քիչ մնալէ ետքը, կը նախընտրեն Տաթեւի հին Աննապատը կամ Հարանց-Աննապատը, եւ զայն կը նորոգեն եւ կը կազմակերպեն, որ անկէ ետքը աւելի կը ծանոթանայ Մեծ-Աննապատ անունով (ԴԱՎ. 192): Այդ հաստատութեան թուականը 1608-էն ետքը թողուլ յարմար չենք սեպեր, թէպէտեւ ոմանք մինչեւ 1610 կը յետաձգեն (ԶԱՄ. Գ. 563):

1620. ՄԵԾ ԱՆԱՊԱՏԻ ԳՈՐԾԻՉՆԵՐ

Շուտով կը հռչակուի Մեծ-Աննապատին համբաւը, եւ ամէն կողմէ աշակերտներ եւ գործակիցներ կը հաւաքուին Սարգիսի եւ Կիրակոսի շուրջը, եւ մինչեւ իսկ անուանի արք, վարդապետք, եպիսկոպոսք եւ քահանայք, եկին եւ յարեցան ի նոսա: Այս կարգին յիշատակութեան արժանի են Պօղոս Մոկացի եւ Մովսէս Տաթեւացի վարդապետներ, որոնց արդիւնաւոր գործունէութենէն եւ արկածներէն ինչինչ պատմած ենք (1615), եւ ինչինչ ալ տակաւին պիտի պատմենք: Ասոնք առանց իրենց քարոզչական շրջագայութիւնները դադրեցնելու, Սարգիսի եւ Կիրակոսի մեծ օգնականներն եղան, դուրսէն նպաստներ հասցնելով խորհուրդներ տալով եւ ուսուցչութիւն ընելով ու ատեն ատեն Մեծ-Աննապատը քաշուելով եւ անապատական կեանքի հետեւելով: Անապատին հիմնարկողներուն կարգին պիտի յիշենք նաեւ ոչ-կրօնաւոր մէկ մը, Զուղայեցի Հախնազարի որդի Հայկազն իշխանը, որուն անունը անգամ մը տուինք (1616), եւ զոր զինուորական քաջութեանը համար Շահաբաս շատ սիրեց, եւ կացոյց գնա իշխան երկրի, հանել ի պատիւ մեծութեան (ՀԱՅ. 619): Հաւանաբար Հայկազնի իշխանութեան սահմանը Սիւնեաց երկրին կողմ էր, որ դիւրութիւն ունեցաւ պաշտպան կանգնիլ Սարգիսի հաստատութեան, եւ ինչպէս անապատին աշակերտներէն Ներսէս Մոկացի կը վկայէ, անապատի սիւն լինէր գրգէր, գթով հայրական (ՀԱՅ. 619): Հարկաւ Հայկազնի պաշտպանութեան շնորհիւ էր, որ Մելիքսեդէկ երբ միւս վարդապետները կը հալածէր, Սարգիսի գործին չկրցաւ երբեք արգելք դնել: Անապատի աշակերտներուն մէջ նշանաւորագոյն եղաւ Ներսէս Մոկացի վարդապետը, Մոկք գաւառի Ասկնջաւս գիւղէն, Բեղլու մականունեալ, որ է Պեխաւոր զի մեծ էր բեղն (ԴԱՎ. 30), յառաջագոյն Ամրտօլու Բարսեղ Գաւառցիին աշակերտած (1504), եւ Աննապատի մէջ ալ

գարգանալէն ետքը, պահ մը նոյնտեղ ուսուցչութիւն ըրած, եւ անկէ մեկնելով նոր անապատ մը հաստատած է Լիմ կղզիին մէջ, որ շատ բարգաւաճ եղաւ Ներսէսի առաջնորդութեան ներքեւ, իսկ անոր 1627-ին վախճանելէն ետքը իրեն յաջորդած է Ստեփանոս Մոկացի, նա ալ Անապատի աշակերտութենէն: Ստեփանոսի օրով Լիմայ միաբաններուն տարապայման աճելուն համար, մաս մը բաժնուած եւ Կտուցի մէջ նոր անապատ մըն ալ հաստատած են (ԴԱՎ. 191): Անապատի միաբաններէն են նաեւ, Թովմաս Տաթեւացի՝ որ ետքէն Շամախու վիճակին եպիսկոպոսն ու առաջնորդն է եղած, Կարապետ Վաղարշապատեցի եպիսկոպոսը՝ որ Էջմիածինէ վտարուելով Սեւան ապաւինած էր (1598) եւ անկէ Մեծ-Անապատ քաշուեցաւ Արիստակէս Շամրեցի՝ որ Սարգիսի մահուանէ ետքը Մեծ-Անապատին առաջնորդն եղաւ. Արիստակէս Բարկուշատցի՝ որ Տանձափարախի անապատին հիմնադիրն ու առաջնորդն եղաւ. Դաւիթ Շաքոռեցի՝ Ղարամանենց ազնուական տունէն՝ որ Չարեքագետի Անապատը հիմնեց եւ վիճակին եպիսկոպոսն է եղաւ. եւ այլք բազումք եւ յոլովք, որոնք այնու աւելի արդիւնւոր եղան, որ Անապատի մէջ վարժուելէն ետքը, բարեկարգութեան գործը ընդարձակեցին, եւ յայլուրեք գնացեալ շինեցին անապատս եւ վանօրայս (ԴԱՎ.192):

1621. ՄԵԾ-ԱՆԱՊԱՏԻՆ ԿԱՆՈՆՆԵՐԸ

1622. Կարելորութենէ զուրկ չենք դատեր Մեծ- Անապատին մէջ պահուած կրօնաւորական կենցաղին համառօտ նկարագիրը քաղել, եւ Հայոց մէջ այդ միջոցին կազմուած վանական կեանքին կանոնները ճշդել: Առօրեայ կեանքերնին սովորաբար առանձնական էր: Միայն կալ եւ ժուժել ի խցի, եւ միայն ի սեղանն մարմնաւոր եւ ի տեղի աղօթից ի միասին գալ: Կը յիշուի նաեւ ի մարմնաւորաց գործոց միասին հաւաքուիլ. բայց թէ ինչ տեսակ աշխատանքներ էին այդ մարմնաւոր գործերը՝ որոշակի չէ յիշուած: Անհատական ստացութիւնը արգելեալ էր, եւ կանոն էր ամենայն ինչ հասարակաց լինել: Առաջնորդին կը պատկանէր իւրաքանչիւրին պէտքը հոգալ եւ ինչ որ պէտք ըլլայ բաշխել, իսկ միաբանը իր խուցին մէջ յատուկ ուտելիք կամ ուրիշ բան ալ պիտի չպահէր: Հնազանդութեան օրէնքը խիստ էր, եւ պէտք էր թողուլ զկամս իւր եւ լինել հնազանդ եւ կատարող կամաց առաջնորդին: Կերակուրը յօրն մի անգամ էր ի բոլոր տարին, գինին ու միսը իսպառ արգելուած, եւ հանապազօր պահք, շաբաթ եւ կիրակի եւ տէրունական օրերէն դուրս: Միսը իսպառ արգելուած ըլլալով՝ պէտք կըլլայ պահք չեղող օրերը նաւակատիք իմանալ, իսկ տէրունական օրերն ալ տօնական պատշաճով զատել: Կերակուր եւ միրգ՝ ամէնուն միաշափ պիտի բաշխուէր ի մեծէ մինչեւ ցփոքունս, եւ պիտի ունէին լռելեայն. ուտելու ատեն ալ սովորութիւն էր գիրս ընթեռնուլ, որ քիմքին հետ ալ զբաղի: Ընթերցման գիրքը բացարձակապէս Աստուածաշունչ չիշուելուն, սուրբ հայրերու գիրքն ալ հարկ կը լինի իմանալ: Զգեստի մասին վերի ատեններ եկեղեցականներ սկսած էին վեղար եւ փիլոն միայն ի ժամ աղօթից գործածել, իսկ անկէ դուրս իբրեւ զաշխարհականս շրջէին, ուստի որոշուեցաւ միշտ եկեղեցական զգեստով շրջիլ, աբեղայն փիլոնաւն եւ վեղարաւն, քահանայն փիլոնաւն, եւ պարզ միայնակեացը քուսիթայիւն եւ քառակուսովն: Քուսիթայն կը բացատրուի թէ է գլխոյ թօփի, այսինքն է գլխանոց

մագեղէն կամ թաղեայ, եւ հաւանաբար սրածայր, իսկ քառակուսին արտաքին զգեստ մը պիտի ըլլայ, որուն ձեւը ճշդել դժուար է: Կրօնաւորական զգեստը կը լրացնէին՝ ցփսի կամ մագեղէն ի ներքոյ զգեստուցն ի վերայ մերկ մարմնոյն, եւ շապիկ երկայն պճղնաւոր մինչեւ ցոտն, որ կապայի պէս բան մը պիտի ըլլայ, եւ գօտի մաշկեղէն: Իսկ իբր նիւթ՝ ամէն ազանելի պիտի ըլլար ասուելէն, եւ ոչ բամբակեղէն, որ բեհեղ կամ պէղ ալ կը կոչուէր, եւ պճնութիւն կը սեպուէր: Քահանայից գլխանոցը չէ յիշուած, եւ քանի որ վեղար չունէին, քուսիթա գործածելնին կը հետելի: Ժամերգութիւնները ամբողջաբար կը կատարէին ըստ իւրաքանչիւր ժամուն զատ զատ, այսինքն ի մէջ գիշերի, առաւօտուն, արեւագալին, երրորդը, վեցերորդը եւ իններորդը իրարմէ որոշ, նոյնպէս մնացեալներն ալ: Գիշերային ժամէն ետքը Յայսմաւորք կը կարդացուէր պատշաճ շարականով մը, եւ առաւօտեան եւ երեկոյեան ժամերէն ետքը գիրս խրատականս կը կարդային: Միանգամայն ութը կանոն սաղմոս անխափան կը քաղուէր ամէն օր ժամերու վրայ բաժանմամբ: Շաբաթ եւ կիրակի եւ տէրունական օրերն հսկում էր բոլոր նախընթաց գիշերը: Գիշերին ժամուն կաւելնային Յիշեսցուք եւ այլն ձայնիւ, կանոնագլուխ ձայնիւ, հանգստեան շարական եւ աւետարան, եւ քաղուածք շարականաց: Հսկումէ ետքը պատարագ կը մատչէր անխափան դպրօք եւ սարկաւագօք, իւրաքանչիւրը իր ծիսական զգեստով: Պէտք էր մինչեւ պատարագին վերջը, այսինքն մինչեւ իբրեւ ճաշեցին աւետարանը, ահիւ եւ դողութեամբ աղօթել, եւ գիտել ի սրտի թէ զինչ աղօթեն: Պատարագէ վերջն ալ ժամ մի առանձինն աղօթք պիտի ըլլար, եւ անկէ ետքը ճաշ: Իսկ իբր բարեպաշտական կանոն, պէտք էր պահել զմիտս եւ զխորհուրդս՝ սուրբս յամենայն անմաքուր մտածութեանց հոգեկանաց եւ մարմնականաց, եւ յամենայն աւուր յայզն եւ յերեկոյն խոստովանիլ անխափան գյանցանս եւ զմտածութիւնս աւուրն, բայց որոշ չէ թէ հրապարակային էր այդ խոստովանութիւնը: Ասոնք ընդհանուր կանոններ էին, որոնց միաբանները պէտք էր հնազանդէին իբրեւ օրէնք, որովհետեւ ուխտադրութիւնը յիշատակութիւն չենք գտներ բնաւ, եւ ասով կը տարբերէին Արեւմտեայց կրօնաւորութենէն: Ասոնցմէ զատ իւրաքանչիւր միաբան զծածուկ առաքինութիւնս ալ ունէր, ոմանք ոտնակացութեամբ, ոմանք պահոց պնդութեամբ, ոմանք արթնակացութեամբ, ոմանք արտասուահեղութեամբ, ոմանք լռակացութեամբ, ոմանք հիւանդաց սպասաւորութեամբ, ոմանք այլ կերպիւ (ԴԱՎ.195-197): Այդ նկարագիրէն կը տեսնուի թէ շատ զօրաւոր էր ճգնողական վերացեալ կեանքը, սակայն ինչպէս առաջ ըսածներէս (1620) եւ ուրիշ շատ մանրամասնութիւններէ կը քաղուի, գործնական կեանքն ալ խնամով մշակուած էր, մանաւանդ ուսմամբ եւ քարոզութեամբ եւ ժողովուրդի հոգածութեամբ, որուն համար նոր ճիւղեր ալ կը հաստատուէին:

1622. ԳՈՐԾԻՉՆԵՐՈՒ ՀԱՄԸ

Վարչական տեսակէտէն Սարգիս Պարոնտէր էր Մեծ-Անապատին հոգաբարձու ի մարմնաւոր կողմանէ, եւ այս պաշտօնը իրեն վրայ մնաց մինչեւ իր մահը: Իսկ գրոց ուսուցիչ էին Կիրակոս Պոնտացի քահանան, որ միշտ տէր Կիրակոս կը կոչուի, եւ թէպէտ այրի, բայց կերելի թէ վարդապետութեան աստիճան չէ առած, եւ Պօղոս Մոկացի, Մովսէս Տաթեւացի, Ներսէս Մոկացի,

ու Թովմաս Տաթևացի վարդապետները: Առաջին երեքը շրջուն կեանք ունեին, իսկ վերջին երկուքը բազում ժամանակա Սարգիսի հետ մնալէ ետքը, Քշտաղք կամ Աղահէճք գաւառը քաշուեցան եւ Հօշանք գիւղի մօտ նոր անապատ մը բացին (ԴԱՎ.198): Թէ Սարգիսի եւ թէ Կիրակոսի կեանքն ու գործունէութիւնը միակերպ ձեւ մը կը ստանան վանական շրջանակի մէջ, որով պատմուելու մանրամասնութիւններ կը պակսին, եւ վախճաննին ալ գրեթէ միաժամանակ տեղի կունենայ մէկ տարուան միջոցին, թէպէտ հայկական երկու տարեթիւերու մէջ, այսինքն է ՌԿԹ եւ ՌՀ, առաջինին վերջերը Սարգիս, եւ երկրորդին սկիզբները Կիրակոս (ԴԱՎ.198): Աւելցնենք թէ Հայ թուականին նոր տարւոյն սկիզբը 1620 նոյեմբեր 17-ին կիյնար: Ներսէս Մոկացի իբրեւ նշանաւոր պարագայ մը կը յիշէ, թէ չորս կարգէ եղող Անապատի հիմնարկուները, իշխանն ընդ վարդապետ, հայրապետն եւ առանձնական, միեւնոյն ի հազար եւ եօթանասուն Հայոց թուին, այսինքն 1621-ին վախճանած են (ՀԱՅ.622): Հայրապետը Սարգիսն է, եւ առանձնականը Կիրակոս, զոր յիշեցինք, եւ իշխանն ալ Հայկազն Հախնազարեանն է, որուն վրայ խօսեցանք (1620), եւ ուրիշ տեղեկութիւն չունինք աւելցնելու իր գործունէութեան եւ մահուան վրայ: Կը մնայ վարդապետը, որ է Պօղոս Մոկացին, զոր պարզապէս սուրբ կը կոչէ Ղավրիժեցին, իր օրինակելի վարքին, քարոզչական գործունէութեան, կրած հալածանքներուն եւ ի կենդանութեան եւ յետ մահուան հրաշագործութիւններուն համար, եւ որուն գործունէութենէն ինչինչ յիշատակներ (1615), եւ 1618-ին Շահաբասէ տուգանքի ենթարկուիլը պատմեցինք (1616): Միեւնոյն տարին Մելիքսեդէկ ալ ազատութիւն ստացաւ Շահաբասէն, եւ կաթողիկոսութեան տիրացաւ 100 թուման տարեկան տուրքի պայմանով (1617):

1623. ՊՕՂՈՍ ՄՈԿԱՑԻ

Մելիքսեդէկ որ տուրքին վճարման համար դրամ հաւաքելու կը շրջէր, իրեն գործին արգելիչ նկատեց Պօղոսը որ իր քարոզութիւններով բարեգործական նուիրատուութիւններու կը յորդորէր ժողովուրդը, ուստի ամէն ջանք եւ միջոց գործածեց զայն լռեցնելու: Կանուխէն ալ սպառնացած էր վարդապետին թէ ելցես յերկրէ մերմէ, եւ գնացես յերկիր քո ուստի եկեալ ես իբր զի Մոկք Աղթամարի կաթողիկոսութեան կը պատկանէր, եւ թէ ոչ է պիտոյ մեզ խաբեբայ եւ նորահանակ քարոզութիւն քո (ԴԱՎ. 207), այլ վերահաս պատահարներ, լռեցուցած էին կալանաւոր Մելիքսեդէկը, եւ Պօղոս համարձակ շարունակած էր: Բայց երբ ազատութիւն ստացաւ, կրկին սկսաւ Պօղոսը հալածել, եւ Նախիջեւանի մէջ անոր հանդիպելով, դարձեալ հրամայեց իր սահմանէն ելլել, թէ ոչ կըսէր, զամենայն եկեղեցիսդ զոր դու շինեցիր ի վերայ զլիտոյ քո քակեցից (ԴԱՎ. 207): Պօղոս յուսաբեկ կուգէր հեռանալ, բայց Շամբ գիւղի մէջ, իրեն հիացողներ թող չտուին, ընդհակառակն յորդորեցին Շահաբասին դիմելով արտօնագիր ստանալ ուստի ուղղուեցաւ դէպի Աղուանք, ուր կը գտնուէր թագաւորը: Արագբար գիւղի մէջ, այլազգիի մը հիւր եղաւ, եւ անոր ամուլ կինը օրհնեց, որ միւս տարին գաւակ ունեցաւ, Քօթուկլու գիւղին մէջ Շահաբասի ներկայանալով, փափաքուած արտօնագիրը ստացաւ, սակայն Մելիքսեդէկ նոր զրպարտութիւններով զայն Ամիրգունայի ամբաստանեց, որ թէպէտ վարդապետը ձերբակալեց,

այլ Պողոսի խօսքերէն եւ գործերէն գրաւուելով, զայն պատուեց, եւ Մելիքսեդեկի հրամայեց հաշտուիլ: Սա տեսնելով որ այդ եղանակը չյաջողեցաւ, Թաւրէզի իշխան Ղառչղայ (ՂԱՎ. 215) կամ Ղաբչղայ խանին դիմեց (ՀԱՅ. 620), եկեղեցական եւ աշխարհական ընդնկերներ ալ մէկտեղ տանելով, բայց այնտեղ ալ կատարումն գործոյն եղեւ որպէս եւ առ Ամիրգունայ խանին կատարեցաւ (ՂԱՎ. 215): Այդ եղելութիւններ տեղի ունեցան միեւնոյն 1615 տարին (ՀԱՅ. 620): Այդ առթիւ Ներսէս Մոկացիին կաթողիկոսունք երկու կը յիշէ իբրեւ հակառակորդ (ՀԱՅ. 620), Ղաւրիժեցիին Սահակ կաթողիկոսի անունն ալ կու տայ (ՂԱՎ. 216): Սակայն 1618-ին Սահակ դեռ կաթողիկոսացած չէր, եւ Ղաւիթ ալ Ասպահան քաշուած էր, իսկ Աւետիսի գոյութիւնը երկու պատմողներն ալ կանգիտանան, եւ պէտք է ըսել թէ Մելիքսեդեկ միայն էր գործողը, եւ Սահակ որ յետոյ կաթողիկոս եղաւ, իրեն գործակիցն էր: Մելիքսեդեկ տակաւին չհանդարտեցաւ, եւ Պողոսի վրայ բռնացաւ, եւ որովհետեւ Մելիքսեդեկի պետական հանդերձանքը եւ զինուորական հետետորդները ամէնուն սարսափ ազդած էին (1617), Պողոս մնաց անձար եւ անօգնական եւ ձեռագիր տուաւ ոչ շրջիլ եւ ոչ քարոզել, եւ թէ զայսոսիկ առնեմ, լինեմ ես թշնամի թագաւորին: Ասոր վրայ քաշուեցաւ Մեծ-Անապատ, եւ հոն կայր միակեցութեամբ (ՂԱՎ. 215), մինչեւ իր կեանքին վերջը 1621-ին, ուր վախճանեցաւ, միւս երեքին՝ հայրապետին, առանձնականին եւ իշխանին հետ միեւնոյն տարին (ՀԱՅ. 620):

1624. ԿԵՍԱՐԱՑԻՆ ԵՒ ՄԵԼԻՔՍԵՂԵԿ

Էջմիածինի կողմը կատարուած եղելութեանց կապակցութիւնը չխզելու համար, պարտաւորուեցանք ետեւ թողուլ Կոստանդնուպոլսոյ կողմը հանդիպածները, ուր 1613-ին նոր բաշխում մը կատարած էին Խուլն ու Վանեցիին ու Ղարանաղեցիին իրենց մէջ, եւ Խուլն եղած էր պատրիարք հռչակուողը (1604), Կեսարացիին նորէն Կեսարիա քաշուած, երբեք ձեռքէ չէր թողած պատրիարքութեան հետապնդումը, եւ իր հակառակորդ խումբը միտքերը, ինչ որ շատ դժուար բան չէր քանի որ բոլոր մրցումը պետական շրջանակները շահելով կը կատարուէր: Այս մասին մեծ նշանակութիւն ունէին պետական պաշտօնեաներու մտերիմ եղող ազգայիններ, երբ պետական պաշտօնեաներն ալ յարափոփոխ վիճակ ունէին: Կեսարացիին անգամ մըն ալ Խուլը եւ իրենները տապալելով եկաւ ու պատրիարքութիւնը գրաւեց, իսկ թուականը ճշդելու համար կը լուսաբանուինք Մելիքսեդեկի ուղղած իր գրութենէն, ուր իշխանական ոճ մը կը գործածէ, զոր չէր կրնար գործածել եթէ Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքական աթոռին վրայ չըլլար: Այդ գրութեան բուն թուականը յիշուած չէ, ոչ անոր թերի պատճէնը հրատարակողին (ԹՈՐ. Բ. 279), եւ ոչ ամբողջական օրինակը տեսնողին կողմէ (11. ԱՄՍ. 67), բայց միայն կըսուի թէ 1615 օգոստոս 27-ին պատճէնը Հայաստան հասած էր, եւ հարկաւ անկէ առաջ գրուած էր, անկէ ալ առաջ գոնէ 1615-ին սկիզբները Կեսարացիին պատրիարքական աթոռը նորէն գրաւած պիտի ըլլար: Իսկ 1615-ին սկիզբները Կեսարացիին Մելիքսեդեկի կծու գրութիւն մը ուղղելուն շարժառիթը մեկնելու համար՝ պէտք է յիշենք, որ այդ միջոցին Մելիքսեդեկ Ասպահան կը գտնուէր եւ համարձակօրէն այն կողմերը կաթողիկոսութիւն կը վարէր, եւ միանգամայն Ղաւիթը Էջմիածինէ հեռացնելով, նորէն

Մայրաթոռը ձեռք անցնելու կաշխատեր (1610): Իր նպատակին յարմար առիթ կարծած է Օսմանեանց նոր արոշաւանքի պատրաստութիւնները Պարսից դէմ (1613), եւ հետեւաբար անոնց յաղթութեան հաւանականութիւնը: Ուստի Երեւանի ու Էջմիածնի նորէն Օսմանեանց տիրապետութեան անցնիլը նախատեսելով, կանխած է Կոստանդնուպոլիս դիմումներ ընել, որ զինքն կաթողիկոս ճանչնան, եւ ոչ Ղաւիթը: Այդ դիմումը ըրած կըլլայ Խուլ Յովհաննէս պատրիարքին վրայ վստահելով, որուն հետ համերաշխ եւ մտերիմ էր, սակայն նոյն միջոցին Խուլին իյնալովը եւ Կեսարացիին բարձրանալովը այս վերջինը, որ երբեք համակիր չէր Մելիքսեդեկի տարբեր կերպով կը պատասխանէ անոր: Ժամանակակից պարագաներու բաղդատական ուսումնասիրութիւն է, որ այդ կապակցութիւնները մեզի կը թելադրէ, քանի որ կցկտուր յիշատակներով պատմութեան շարքը կազմել կը պարտաւորուինք:

1625. ԿԵՍԱՐԱՑԻԻՆ ԳԻՐԸ

Կեսարացիին գրութեան վերջին մասը՝ պարզօրէն կը յայտնէ անոր նպատակը, եւ կը հաստատէ մեր բացատրութիւնը: Եթէ զայս առնես, կըսէ կու ընդունինք զքեզ որպէս զուղղափառ կաթողիկոս, եւ թէ ոչ, դու գիտես (ԹՈՐ. Բ. 295): Ուրեմն Մելիքսեդեկը ընդունելու կամ չընդունելու կէտն էր խնդիրին էութիւնը եւ գրութեան շարժառիթը: Կեսարացիին կը գանգատի թէ եկեղեցական կարգերը խանգարած եւ անկարգութեան մատնուած են թուլամորթ առաջնորդներու երեսէն, եւ կը յաւելու, թէ եւ ի քեզ իսկ կերելի այս թուլամորթութիւնս, եւ կանցնի ի բազմացն զսակաւն եւ զգլխաւորսն յիշել: 1. Ի վերայ եպիսկոպոսի կըսէ, եպիսկոպոս կու օրհնես վասն արծաթասիրութեան մէկ թեմի երկու եւ երեք, չորս եւ հինգ եպիսկոպոս ձեռնադրեալ ես, եւ կաւելցնէ թէ նա անարժաններու ալ այդ աստիճանը տուած է: Կը յիշէ Մրգիկ մը, որ ի Մուշ թուրքացեր էր, եւ Կարապետ Պռկնտօշը, որ հոռոմ դարձաւ, եւ հոռոմ կին էառ, եւ եօթն տարի ի հետ այն կնոջ կեցաւ այսու հանդերձ երկուքն ալ Մելիքսեդեկէ եպիսկոպոս ձեռնադրուած էին (ԹՈՐ. Բ. 281): 2. Կըսէ. Յինչ երկիր որ նուիրակ յուղարկես նա կու ընտրես յորտեղ որ չար եւ լիրբ անզգամ, անամօթ եւ ամբարտաւան մի կայ, զայնպիսիքն կու առաքես. եւ երկար կը պատմէ անոնց գործած անկարգութիւնները, այնպէս որ ազգս Հայոց տաղտկացեալ է ի գարշահոտութենէ վարուցն այսպիսեացս (ԹՈՐ. Բ. 282): 3. Ասոր հակառակը, կըսէ, երբ վարդապետ մը զճշմարիտն խօսի, ի վերայ նորա անքակ բերանով, անիրաւ լեզուաւ, յանդուզն դիմօք, լրբենի երեսօք, եւ անկիրթ մտօք, բանադրանաց գիր կու գրէք, ապա երկարօրէն այդ կէտերը կը պարզէ, յայտնելով ալ, թէ անիրաւ անիծիւք անիծեալն ոչ անիծի (ԹՈՐ. Բ. 234-286), 4. Կը յանդիմանէ Ս. Հռիփսիմէի ոսկորներուն վաճառումը, եւ Լուսաւորչի Աջին փոխադրութիւնը, եւ կը հարցնէ թէ առանց այն սուրբ Աջին դու ինչպէ՞ս միւռոն կու օրհնես (ԹՈՐ. Բ. 287): Կաթողիկոսներու շատութեան վրայ ալ կը դիտէ, թէ ի մէկ աթոռի վերայ երեք կաթողիկոս էք, եւ ոչ թէ մինդ կացեալ եւ այլքդ դադարեալ, այլ ամէն մէկդ ի յիւր գնացեալ երկիրն ինքնագլուխ կաթողիկոսութիւն առնէք, եւ կը պնդէ թէ իբր կաթողիկոս առաջինն՝ Ղաւիթ կաթողիկոսն է (ԹՈՐ.Ա.288): 5. Կը ծանրանայ Հռոմի պապին ուղղուած գիրին վրայ. սաստիկ կը մեղադրէ Ջաքարիա Վանեցին, զՋաքարիա կոչելով, եւ

կառաջարկէ որ եթէ այն գիրը Ջաքարիայի գործն է, եւ թէ ստոյգ է որ դու չես միաբանէր, պապին գրէ եւ խարդախութիւնը իվեր հանէ (ԹՈՐ.Բ.290-292): Բոլոր յիշուած կէտերուն մասին ալ այսուհետեւ տարբեր վարուիլը կը պահանջէ, եւ ինչպէս սկիզբը յառաջ բերինք, այդ պայմանով միայն քեզ իբր կաթողիկոս կու ընդունիմք, կըսէ, թէ ոչ, դու գիտես, այսինքն է, չենք ընդունիր: Կեսարացիին գրութեան պարունակութենէն կը տեսնուի, որ նա նկատի կառնէ Մելիքսեդեկի բովանդակ անցեալը, եւ հին ու նոր գործեր հաւասարաբար կը յանդիմաէ, եւ չամփոփուիր միայն վերջին ատեններ Ասպահանի մէջ ունեցած կացութեան վրայ: Երեք կաթողիկոսներու յիշատակութիւնը եւ անոնց իրարմէ անկախ գործունէութիւնը, կը պատշաճի Դաւիթի եւ Մելիքսեդեկի եւ Աւետիսի, որոնց երեքին ալ անունները յիշուած են նոյն գրութեան մէջ (ԹՈՐ.Բ.288-289): Բնաւ չենք ենթադրեր թէ Մելիքսեդեկ օգտուած ըլլայ Կեսարացիին յանդիմանութիւններէն, վասնզի աւելի եւս սաստկացուց իր անկարգութիւնները, 1618-ին Շահաբասի հրովարտակով Մայրաթոռը ձեռք անցնելէ ետքը (1617): Կեսարացիին գրութիւնը շատ նշանակալից է ցուցնելու համար, թէ ինչ արհամարհական աչքով կը նայէին Կ. Պոլսոյ մէջ Մայրաթոռոյ կացութեան վրայ:

1626. ԿԱԹՈՒԻԿ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐ

Սոյն գրութեան հոգին, մանաւանդ վերջին կէտին վրայ տրուած բացատրութիւնները, մեզի կառաջնորդէն մտադրութիւն դարձնել այն խնդիրին վրայ, որ սկսած էր Կոստանդնուպոլսոյ մէջ երեւան գալ, եւ ուրիշ տեղեր ալ արձագանգ գտնել, եւ ազգին մէջ երկպառակութեանց պատճառ եւ կուսակցութեանց նշանաբան դառնալ: Ասիկա ոմանց կողմէ յայտնուած հռոմէական դաւանութեան մօտենալու միտումն էր: Լատիններու արեւելքին վրայ ազդեցութիւն ունենալու ջանքերը նոր չէին, եւ Ռուբինեանց օրէն սկսելով այդ միտումը շեշտուեցաւ, Խաչակիրներով զօրացաւ, բայց անոնց տկարանալովը չդադրեցաւ, եւ երբոր քաղաքականապէս տիրապետելու դուռերը փակուեցան, լատինականութիւն բոլոր ոյժը թափեց դաւանական միութեամբ համակիրներ եւ հետեւորդներ շատցնելու: Այդ նպատակին կը հետեւէր ոչ միայն պապութիւնը, իբր հոգեւորական իշխանութիւն, այլեւ Իտալական հանրապետութիւններ իրենց տիրապետական եւ առեւտրական յարաբերութեանց համար, եւ անոնցմէ ալ աւելի Գաղղիոյ թագաւորութիւնը, որ իր ազգակիցներուն եւ կրօնակիցներուն վրայ պաշտպանութեան իրաւունք ստացած ըլլալով՝ զայն կը տարածէր կրօնակից բնիկներու վրայ ալ, եւ անով Թուրքիոյ ներքին գործերուն վրայ ալ ազդեցութիւն կուրենար: Այդ պաշտպանութենէ օգտուելու ձգտումն էր, որ բնիկներէ ալ մաս մը, մանաւանդ այնպիսիներ որոնց սիրտին մէջ ազգային եկեղեցւոյ զգացումը տկար էր, Լատիններու հետ յարաբերութեան կը մօտեցնէր, եւ բերնով թէ գործով, երեսանց թէ սրտանց, անոնց համակերպելու կը հրապուրէր: Գաղղիոյ դեսպաններն ալ շատ անգամ կրօնական քարոզիչի դեր կը վարէին: Միւսնոյն ատեն Արեւելքի մէջ շատցած էին Լատին կրօնաւորներն զանազան միաբանութիւններէ, Փրանկիսկեան եւ Դոմինիկեան, Յիսուսեան եւ Թէաթինեան, որոնք մեծաւ եռանդեամբ հռոմէադաւանութիւն տարածելու կաշխատէին, իրենց

օգնական ունենալով քաղաքական պաշտպանութիւնը, եւ իբրեւ փաստ գործածելով նիւթական նպաստներ, իսկ իբր հրապուրիչ միջոց առջեւ դնելով ուսմանց աւանդումը: Արեւելքի մէջ իրենց համար աւելի դիւրամատչելի եւ դիւրաշահելի տարրը կը ներկայանար Հայը, երկու մեծ պարագաներով: Մէկը արտաքին էր, Հայուն աւելի նեղուած ու դրկուած եւ ցրուած վիճակը. եւ միւսը ներքին էր, Հայուն կրօնական զգացումներուն՝ թոյլատու եւ ներողամիտ սկզբանց վրայ հիմնուած ըլլալը, կամ աւելի բաց խօսելու համար, յաւիտենական փրկութեան համար հայադաւանութեան անհրաժեշտ պայման նկատուած չըլլալը, եւ ուրիշ քրիստոնեայ եկեղեցիներու մէջ ալ յաւիտենական փրկութեան հնարաւորութիւնը: Չմոռնանք, որ Ունիթորներու վերջին մնացորդներէն զատ, Հայագգի անհատներ ալ Լատին միաբանութեանց անդամակցելով, եւ Լատին դպրատուներուն աշակերտելով, հռոմէականութեան ջատագովներ եղած էին: Այդ ամէն հանգամանքներ իրարու մօտ գալով, Հայերուն մէջ՝ թէպէտ մասնաւոր, բայց բաւական կարեւոր հոսանք մը կը կազմէին հռոմէականութեան մօտենալու, եւ լատինական օգնութեամբ զօրանալու, եւ եւրոպական նպաստներով բախտաւորուելու համար: Մօտենալու ըսինք, վասնզի այդ հոսանքը ոչ երբեք զատուելով ինքնագլուխ եւ ինքնուրոյն մարմին մը ըլլալու գաղափարով գործի կը սկսէր, այլ իբրեւ միեւնոյն Հայ ազգութեան մէջ կազմուած կուսակցութիւն մը՝ կը ջանար իր տեսութիւն ու կարծիքը զօրացնել, եւ ազգն ու ազգին կեդրոնը ու ազգային իշխանութիւնը այն կողմը հակեցնել, որով մի եւ միակ մարմնոյ կամ հասարակութեան մէջ երկու կարծիքներու կամ կուսակցութիւններու իրարու դէմ պայքարը կը մղուէր, այն ամէն միջոցներով եւ զէնքերով որով ընտանի կռիւներ տեղի կունենան:

1627. ԿԱԹՈՒԼԻԿ ԱՌՈՒՄՆԵՐ

Հռոմէականութեան հակամէտներու կողմը ժողովրդական կոչմամբ Ֆրէնկ կամ Ֆռանկ կը կոչուէր, եւ այդ անունը որ Գաղղիացւոց յատուկ անուն էր, բոլոր Եւրոպացւոց անխտիր կը տարածուէր՝ Լատին կոչումին համանշանակ դառնալով: Ասոր ալ պատճառը Գաղղիոյ դեսպանատան բոլոր հռոմէադաւաններու վրայ պաշտպանութիւն վարելն էր: Հռոմէական եկեղեցին Կաթոլիկ (Catholique) յորջորջումը իբր յատուկ անուն իրեն սեփականած ըլլալով, նոյնը սկսաւ Ֆռանկ կոչումին տեղ գործածուիլ, եւ հետզհետէ ընդհանրացաւ եւ սովորական դարձաւ եւ ճիշդ այդ միջոցներուն սկսած է կաթոլիկ կոչման կիրառութիւնը: Հռոմէականք իրենց պաշտօնական եւ անպաշտօն գրութեանց մէջ կը սիրեն այդ անունը հայկական տառադարձութեան ձեւով Կաթողիկեայ գրել, սակայն մենք պիտի չկարենանք իրենց հետեւիլ, վասնզի Կաթողիկեայ բառը բոլոր քրիստոնեայ եկեղեցիներէն ընդունուած եւ գործածուած կոչում մըն է, յունականէ տառադարձութեամբ եւ ընդհանրական իմաստով, եւ նոյն իսկ Հայոց եկեղեցին ալ նոյն կոչումը իրեն համար կը գործածէ: Ուստի շփոթութիւն չպատճառելու համար՝ կը նախադասենք Կաթողիկեայ եւ Կաթոլիկ կոչումները իրարմէ զատելով, առաջինը ընդհանուր քրիստոնէական իմաստով, եւ երկրորդ մասնաւոր հռոմէական առումով գործածել: Քանի որ կոչումներու վրայ կը խօսինք, աւելցնենք թէ Հայ հռոմէականք ի զուր Ուղղափառ կոչումը իրենց

կը սեփականեն, իբրեւ թէ Կաթոլիկ կոչումին թարգմանութիւնն ըլլար, մինչ Ուղղափառ բառը ունական Որթոդոքս բառին թարգմանութիւնն է, եւ Լատիններ իսկ այդ կոչումը Յոյներու սեփականած են եւ իրենց չեն պատշաճեցներ: Իսկ Ուղղափառ հայկական բառն եւ կոչումը՝ հայկական անուն է, եւ հայադաւան եկեղեցւոյ սեփական է, եւ զայն լատինացնել բոլորովին սխալ է: Անուններու մասին դիտողութիւնները փակելով պիտի կրկնենք, թէ Հայ Հռոմէականութեան միտումը, որ ժ. գարուն սկիզբներէն նոր կերպարան մը սկսաւ ստանալ, եւ հետզհետէ շեշտուեցաւ քաղաքական եւ նիւթական հրապոյրներու շնորհիւ, երբեք յատուկ մարմին կամ առանձին հասարակութիւն մը չէր եւ չեղաւ, այլ պաշտօնապէս միեւնոյն Հայ ազգութեան եւ Հայ եկեղեցւոյ մէջ մնաց, եւ կարծիքի ու տեսութեան տարբերութենէն անդին չանցաւ: Ասոր մէկ հաստատուն եւ անժխտելի փաստն է, որ այս ներքին վէճերը ուրիշ բան չէին, բայց եթէ իր կողմը զօրացնելու ճիգեր: Լատինասէր կամ լատինամիտ կամ լատինամոլ եղողներ, կամ ուրիշ կոչմամբ, Ֆռանկ կամ Կաթոլիկ ըսուողներ, չէին ուզեր Հայ պատրիարքներէ, Հայ ազգութենէ: Հայ եկեղեցիէ զատուելով առանձին ըլլալ, այլ միայն պատրիարքական աթոռին տիրանալով՝ զայն իրենց միտքին տանիլ, եւ ազգը իրենց ուղղութեան հետեւցնել կը ջանային: Ըստ այսմ ցորչափ հայադաւան Հայ պատրիարքութենէ դուրս չէին, իրենք ալ պաշտօնապէս նոյնը կը մնային, եւ նոյն մարմնոյն մէջ կը շարունակէին մնալ: Այն մեծ միտումը զոր Յովհաննէս Խոյլ եւ Գրիգոր Կեսարացի, այդչափ բուռն կերպով եւ շարունակեալ ելեւէջներով իրարու դէմ կը մղէին, երկու կարծիքներու կամ երկու ուղղութիւններու ընդհարումն էր, որուն սկզբնաւորութիւնը պատմեցինք: Եւ դժբախտաբար երկու դար եւ անելի անոր տխուր երեւոյթները առջեւ բերելու պիտի պարտաւորուինք:

1628. ԱԹՈՌԻ ԶԳՏՈՒՄՆԵՐ

Յովհաննէս Խոյլ որ լատինամիտ ուղղութեան գլուխ էր կանգնած, 1600-ին, 1609-ին եւ 1613-ին պատրիարքն աթոռը գրաւած էր, եւ անգամ մըն ալ 1612-ին զայն թողած էր իր աջակից եւ գործակից Վանեցիին. իսկ Կեսարացին ալ նոյնպէս երեք անգամ պատրիարքութեան տիրացած էր 1601-ին, 1611-ին եւ 1615-ին, այս զանազանութեամբ՝ որ անգամ մը ինը տարի կրցեր էր մնալ, մինչ իր հակառակորդներուն իշխանութիւնները միշտ վաղանցուկ եղած էին: Վերջին պահուն ալ ինքն էր նորէն աթոռին տէրը, ուսկից այնչափ ուժգնութեամբ կը յանդիմանէր Մելիքսեդեկ աթոռակից կաթողիկոսը (1625), որ արտաքին զօրութեամբ բուն գահակալ Ղաւիթը զրկելով եւ լռեցնելով՝ բռնապետական կաթողիկոսութիւն վարած էր, եւ տակաւին վարելու կը հետապնդէր: Ինքն Մելիքսեդեկ ալ իր յոյսը լատինամոլներու վրայ գրած անոնց կողմը կը հակէր, եւ հեռուէն հեռու Խոյլին եւ Վանեցիին հետ կընկերշակէր, թէպէտ 1600-ին Խոյլը եղած էր զինքն Կոստանդնուպոլսոյ աթոռէն տապալողը (1596): Գրիգոր Ղարանաղեցին, որուն ուղղութիւնը Խոյլին ու Վանեցիին, համաձայն չէր, ասով մէկտեղ անոնց միացած էր 1612-ին, զայրանալով Կեսարացիին կասկածոտ եւ բռնական ընթացքէն, եւ անկէ օգուտ ալ քաղած էր պատրիարքական հասոյթներու վայելքին մասնակցելու, 1612-ին Անատօլու փարաքանտա

վիճակներուն, ու 1613-ին Ռումէլիի վիճակներուն վրայ վերակացու նշանակուելով (1604): Սակայն վերջնապէս չկրցաւ լատինամոլ ուղղութեան հետ հաշտուիլ, ուստի Կեսարացիին վերջին զօրանալէն ետքը՝ բաժնուեցաւ Խուլին եւ Վանեցիին ընկերակցութենէն, եւ երկրորդ անգամ Կ. Պոլիսէ մեկնեցաւ եւ Երուսաղէմ գնաց, ուխտի եւ հանդարտութեան նպատակով: Այդ ուղեւորութեան թուական կը գրուի 1616 տարին (11.ԱՄՍ.11), Աստուածաշունչի յիշատակարանին մէջ ալ (ԴՂՆ.) այդ երթին ակնարկելով կը գրէ, թէ զերծաք ի յանգերծանելի վտանգիցն եւ գնացաք յԵրուսաղէմ: Իսկ այդ վտանգները որոնց համար կը գրէ, թէ ոչ գիր կու տան, եւ ոչ լեզու ճառել ոք կարէ, պատրիարքական աթոռին շուրջը տեղի ունեցած պայքարներու վրայ իդէպ է իմանալ (1604), որոնցմէ խորապէս զգուած կերելայ: Այլ թէ Երուսաղէմ ինչչափ մնաց որոշ չէ: Երեք ամ շրջեցաք, կըսէ, աստ եւ անդր, եւ ոչ գտաք ուրեք հանգիստ, եւ դարձեալ եկաք այլ աստէն, որ է, ըսել թէ 1619-ին Կոստանդնուպոլիս եկած է ուր եւ շարունակած է իւր Աստուածաշունչի ընդօրինակութիւնը:

1629. ԱՌԱՋԻՆ ԹԵՄԱԿԱԼՆԵՐ

Կարգաւոր պատմութեան բացակայութիւնը եւ մանր յիշատակութիւններով պատմութիւն կազմելու հարկը, եւ ասոնց ալ ստէպ թերի եւ անյարիր ըլլալը, մութ կը թողուն այդ միջոցին պատրիարքական իշխանութիւնը վարողներուն շարքը, միայն թէ սովորական ցուցակները, որոնք Չամչեանի հետեւողութեամբ կազմուած են, այլեւս չեն կրնար իբրեւ հաստատուն ընդունուիլ: Կեսարացիին որ 1615ին նորէն պատրիարքութիւնը ձեռք առած էր, նոյն պաշտօնին վրայ կը տեսնուի 1618-ին, ինչպէս յիշատակագիր մը կը գրէ, ի հայրապետութեան տեառն տէր Մելքիսեթ կաթողիկոսին, եւ վարդապետին իմոյ Գրիգոր քաջ ռաբունապետին Կեսարացւոյ (ՏԱՇ.778), եւ յայտնի է թէ Կեսարացիին կաթողիկոս չէ եղած: Կեսարացիին պատրիարք ըլլալովը չէր եղծուած վիճակներու բաժանմանց կերպը՝ որ Խուլին եւ Վանեցիին եւ Դարանագեցիին դաշնակցութեան առթիւ կազմուեցաւ (1604): Այդ մասին իբր հաստատութիւն պէտք է նկատել երկու իրարմէ անկախ յիշատակներ: Առաջինն է Իւսկիւտարի Ս. Կարապետ եկեղեցւոյն շինութիւնը 1617-ին Ջաքարիա Վանեցիին ձեռքով (11.ԱՄՍ.74), որ կը ցուցնէ թէ նա ինքն ալ տակաւին Ասիակողման առաջնորդը, ինչպէս կարգադրուած էր 1613-ին բաշխումին առթիւ (1604), կեդրոն ունենալով Իւսկիւտարը, եւ ընդարձակուելով, մայրաքաղաքի մերձաւոր վիճակներու վրայ: Ս. Կարապետի անունը անմիջապէս կը տանի Մշոյ Ս. Կարապետի յիշատակին, ինչպէս որ ցարդ ալ Վարդավառը նոյն եկեղեցւոյ տօնական օրն է՝ հետեւելով Գլակայ վանքին տօնին: Միայն թէ Ջաքարիա Վանեցի էր, եւ Վարագ նշանաւոր Ս. Կարապետ չկար, ինչպէս ոմանք կենթադրեն, եւ Ս. Կարապետի անունը անկէ կը հետեւցնեն (11. ԱՄՍ. 74): Ընդհակառակն տեղական աւանդութիւն մը գլակէն կառնէ անունին ծագումը, պատմելով թէ Մշացի գործաւորներ Իւսկիւտարի մեծ մզկիթներէն մէկուն շինութեան կաշխատէին, եւ թէ մոտիկ աղօթատեղիի մը պէտքը զգալի ըլլալով, նոր եկեղեցիին շինութիւնը արտօնուեցաւ: Միւս նշանակը Նիկոմիդիոյ մէջ պահուած գրչագիր հին Ճաշոցին մէջ 1618 փետրուար 26-ին անելցած յիշատակն է, ի վերատեսչութեան յայսմ նահանգի

Ջքոյ վարդապետի, որ աշխարհաւ է Վասպուրականի, որ ասի Վան, իսկ Ջքոյ Ջաքարիա Վանեցիի ժողովրդական կոչումն էր, որուն տակաւին Անատոլու փարաքատա վիճակներու վերակացու լինելը կը հաստատուի: Նոյնպէս պիտի ըսենք Ղարանաղեցիին մասին ալ, որ վերջին անգամ Ռումելիի վիճակներուն վերակացուն էր, եւ որ ընդհատ յիշատակներով շարունակ Ռոտոսոդոյի առաջնորդ կը յիշուի, Ղալաթիա կը մնայ, որ Ռումելիի վիճակին մաս տրուած էր, եւ Ռոտոսոդոյ գտնուող տապանագիրն ալ զայն նախորդ հովիւ քաջարթուն կը կոչէ (11. ԱՄՍ. 7): Ասոնցմէ կը քաղուի թէ Ղարանաղեցիին հակառակ իր թափառած շրջագայութեանց, մինչեւ վերջ Ռումելիի կողմին առաջնորդը մնաց, Ռոտոսոդոն իրեն աթոռանիստ ունենալով, եւ Ղալաթիան ալ իբր մայրաքաղաքի մէջ օթեւան: Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքութեան սկիզբները բոլոր Օսմանեան կայսերութեան վիճակները, զոնէ մայրաքաղաքէն որոշ հեռաւորութեամբ շրջանակի մէջ, ուղղակի պատրիարքին վիճակը կը նկատուէին, եւ թեմական իրաւունքներ անոր կը պատկանէին, եւ վանքերու ու քաղաքներու մէջ գտնուող եպիսկոպոսներ ու վարդապետներ՝ թեմակալ չէին, այլ պարզապէս իբր մուրախխաս կամ պատուիրակ կը նկատուէին, եւ պատրիարքին իրաւունքը կը յարգէին (1509): Առաջին անգամ Խուլ Յովհաննէսի, Վանեցի Ջաքարիայի եւ Ղարանաղեցի Գրիգորի միջեւ կատարուած բաշխումը, որ ուղղակի իրաւունքներու վայելքին համար էր, սկիզբը տուաւ առաջնորդական վիճակներու կամ թեմակալութեանց բաժանման, որ պատահական առիթէ ծագում առնելով՝ հաստատուն իրաւունքի փոխուեցաւ, եւ այս պիտի նկատուի իբր պատճառ, որ նոյն իսկ Կեսարացիին պատրիարքութեան ներքեւ Ղարանաղեցիին ալ, Վանեցիին ալ Կեսարացիին հետ հաշտ չըլլալով իսկ, կրնան պահել իրենց թեմական կամ առաջնորդական իրաւունքը:

1630. Կ.ՊՈԼՍՈՅ ՇՓՈԹՆԵՐ

Երբոր Վանեցիին ու Ղարանաղեցիին այդ կերպով առաջնակարգ դեր վարելէ հեռացան, պատրիարքական աթոռին ձգտումը, Խուլին եւ Կեսարացիին մէջ անհատական մրցում մնաց, եւ շարունակեց մինչեւ անոնց վերջին շունչը: Կեսարացիին միշտ իրեն պահեստի պաշտօն ունէր Կեսարիոյ առաջնորդութիւնը, ուր կը քաշուէր ամէն անգամ որ Կ. Պոլիս հեռանալու կը ստիպուէր, սակայն Խուլին համար այդպիսի պահեստի պաշտօն մըն ալ ունեցած ըլլալ բնաւ չի յիշուիր, եւ ասոր ալ պատճառը, զի իր նախնական գործունէութիւնը Կ. Պոլսէ սկսաւ, որուն բնիկն ալ էր, եւ հետեւաբար տունտեղ եւ ազգական ալ ունէր, եւ անպաշտօն վիճակի մէջ ալ մայրաքաղաք մնալու յարմարութիւնները կը վայելէր: Անգամ մը յիշուած է, թէ Կեսարացիին, այնչափ մարտ եղեալ էր զհետ Յովհաննէսին, մինչ զնա փախուցեալ էր ի Պրուսա (11.ԱՄՍ.16), սակայն այսչափը բաւական չենք սեպեր, Խուլը Պրուսայի առաջնորդ կարծելու, եւ Պրուսան ալ անոր պահեստի պաշտօնատեղին եղած ըսելու: Միշտ կցկտուր յիշատակներու վրայ հիմնուելով, Կեսարացիին պատրիարքութիւնը պահած պիտի ըսենք մինչեւ 1619, որ կը համապատասխանէ Ղարանաղեցիին երեք տարի թափառելէ ետքը 1619-ին Կ. Պոլիս դառնալուն (1628), եւ 1620-ին Կ. Պոլսոյ մէջ գրուած աւետարանի մը մէջ՝ յառաջնորդութեան Յովհաննէս վարդապետին ըսուած

ըլլալուն (11.ԱՄՍ.11): Դժբախտաբար իբր Կ. Պոլսոյ պատրիարքութեան պատմութիւն, ներհակընդդէմ պայքարներէ զատ բան մը չունինք գրելու, եւ ոչ ալ կրնանք ազգային գործերուն եւ գործունէութեան մասին որոշ տեղեկութիւններ տալ: Իբրեւ նկատողութեան արժանի կէտ յիշատակենք երեք դաշնակիցներու մէջ տեղի ունեցած պառակտումը, եւ Ղարանաղեցիին միւս երկուքին բարեկամութենէն զատուիլը: Արդէն կանուխէն ալ, իր խոստովանութեան համեմատ, թէ Աստուած գիտէ, որ ես բնաւ չէի ուզեր Խուլը (11.ԱՄՍ.9), Ղարանաղեցիին անոր լատինամուլ ուղղութեան հաւնողը չէր, բայց Կեսարացիին կասկածոտ եւ բռնական ընթացքէն զայրանալով՝ յարած էր Խուլին կողմին, բայց այս անգամ կերելի թէ այլեւս չկրցաւ տոկալ անոր ծայրայեղութեանց: Կը գրէ թէ իր երկու դաշնակիցները սկսան անխտիր ուտել ի պաս աւուրս զձէ՞թ եւ զգինի յայտնի հրապարակաւ, եւ զոչ ուտողսն անարգէին (11.ԱՄՍ.9), ուստի բաժնուեցաւ անոնց կողմէն, հարկաւ Կեսարացիին ալ առիթէն օգտուեցաւ: Ղարանաղեցիին շահելու, որով կրնար հակառակորդը տկարացնելով իր կողմը զօրացնել: Խուլին եւ Վանեցիին պահոց մէջ թուլութիւնը մտցնել, հռոմէականաց կողմէ անոնց պաշտօնապէս դաւանափոխ եղած ըլլալուն փաստ կը ցուցուի (11. ԱՄՍ. 9), սակայն այս հիմնական պատճառաբանութիւն մը չի կրնար նկատուիլ: Ոչ երբեք եւ ոչ ուրեք օրինազանցութիւնը կամ անտարբերութիւնը իբր կրօնափոխութեան փաստ ընդունուած է, կամ կրնայ ընդունուիլ: Այս տեսակ օրինազանցներ շատ եղած են եւ շատ ալ կան ամէն կրօնքներու մէջ, բայց իրաւունք չեն տար զիրենք պաշտօնապէս կրօնափոխ կամ դաւանափոխ կարծելու: Դավրիժեցիին ալ Հայ վանականները կամբաստանէ թէ զանց ըրած էին պահօք եւ ծոմաջանիւք կենցաղավարիլ, եւ թէ ի բոլոր տարին ուտիք եւ գինի եւ միս անխտիր կուտէին (ԴԱԿ. 220), բայց այս պատճառով դաւանափոխ չէին ըսուէր: Խուլին ընթացքը եթէ պարզ օրինազանցութիւն ալ չըսեն, առ առաւելն կուսակցութիւն մըն էր, կամ թէ Հայ եկեղեցւոյ խստութիւնները թեթեւցնելու կաշխատէր, բայց ասով Հայ եկեղեցիէ պաշտօնապէս բաժնուած, եւ ուրիշ եկեղեցւոյ ծոցը մտած չէր ըլլար, եւ ոչ ալ նոր պաշտօնական մարմին մը կազմողներ կըլլային, անոր հետեւողները: Ապա թէ ոչ Խուլը Հայոց պատրիարք ըլլալու ալ հետամուտ պէտք չէր ըլլար, եւ իրեն կողմնակիցներն ալ պատրիարքարանի գործերով զբաղելու չէին: Այս վիճակի մէջ կը շարունակեն Կ. Պոլսոյ գործերը մինչեւ 1624 բայց մենք պէտք է նորէն Էջմիածինի գործերը պատմելու դառնանք, իրարու կապակցութիւնները պահելու համար:

1631. ՄԵԼԻՔՍԵԴԵԿ ԵՒ ՄՈՎՍԷՍ

Մելիքսեդեկը թողուցինք իր բռնակալ եւ հարկահան կաթողիկոսութեան (1617), եւ իր հարկապահանջ պտոյտներուն մէջ, որոնք սակայն արդիւնաւոր չէին ըլլար, վասնզի ամէնքին ձանձրացան եւ սրտիւ լքին զկաթողիկոսն, եւ թէպէտ ինքն Մելիքսեդեկ եւ իրեն հետեւողները առանց իրաւանց կեղեքեալ կողոպտէին զժողովուրդն, սակայն հաւաքածոնին ոչ լինէր բաւական ծախուց իւրեանց անգամ, իսկ պետական 100 թումանի տարեկանը ամյամէ ապառիկ մնալով հասած էր մինչեւ ցվեցհարիւր թուման, որոնց վրայ կաւելնային փոխառութեանց պարտքերը, զոր ի պարտատուացն առեալ էին վասն կարեաց զուելոյն եւ ինքեանց (ԴԱԿ.171): Կը յիշուի թէ այդ

վարանմանց միջոցին, Մելքիսեդեկ նամակ մը գրած է Գրիգոր ԺԵ. պապին, 1622-ին, եւ անոր մահուան լուրը առնելուն երկրորդ նամակ մը փութացուցած է Ուրբանոս Ը. պապին 1623ին (ՏԱՇ.111), որոնց մէջ անշուշտ պէտք եղած շողոքորթ լեզուն գործածած կըլլայ, բայց նպատակը տագնապալից վիճակին նպաստ մը ակնկալելն եղած է: Մելքիսեդեկ այդ կողմէ ալ յաջողութիւն մը չտեսնելով վերջին յուսահատութեան մէջ կորոշէ կաթողիկոսութեան հետ պարտքն ալ ուրիշի մը փոխանցել, եւ եթէ հարկ ըլլայ գաղտնի կերպով Պարսից տէրութենէն դուրս ելլելով տագնապէ ազատիլ, եւ Օսմանեան գաւառներուն մէջ կաթողիկոսութիւնը վարել եւ շահեցնել: Այդ առթիւ իր միտքը կը դարձնէ Մովսէս Տաթեւացիին վրայ, ուսկից հարկաւ կը յուսար առձեռն գումար մըն ալ ստանալ իր միտքը գործադրելու համար: Մովսէսի վրայ խօսեցանք, երբ Պօղոս Մոկացի վարդապետին հետ տուգանքի ենթարկուեցան Շահաբասէ (1616): Իսկ անկէ ետքը յիշեցինք իր քարոզչական շրջագայութիւնները եւ եկեղեցաշէն ձեռնարկները եւ ժողովրդական հոգածութիւնները, միշտ Պօղոսի հետ համամիտ եւ գործակից, որ քան զինքն երիցագոյն էր: Ինչպէս նաեւ պատմեցինք Սարգիս Պարոնտէրի կրօնաւորական ձեռնարկին ըրած օժանդակութիւնները (1620): Երբոր Մելքիսեդեկ 1618-ին թագաւորական հրովարտակով եւ 100 թուման տուրքի պայմանով կաթողիկոսութիւնը ձեռք առաւ, Պօղոսի դէմ գործած բռնութիւնները (1623) Մովսէսի դէմ ալ փորձեց, միայն թէ անոր չկրցաւ հրամայել իր վիճակէն դուրս ելլալ, զի Մովսէս Սիւնեցի էր Էջմիածինի վիճակէն, եւ ոչ Մոկացի Աղթամարի վիճակէն: Մովսէս աւելի կտրուկ միջոց մըն ալ գործածեց, ու զիւր փիլոնն եւ զգաւազանն եւ զխալիչէն որ է գորգը, ծրարեց եւ Մելքիսեդեկին դրկեց ըսելով, Մենք լռեալ դադրիմք ի քարոզելոյ, եւ ընդ այդ եթէ իցէն մեղք ինչ, դու տացես զպատասխանի Աստուծոյ: Մելքիսեդեկ անչցաւ, իր խորհրդակիցներն ալ զինքն համոզեցին, եւ գաւազանն ու միւս իրերը Մովսէսի դարձուց, եւ ետ հրաման քարոզութեան: Այդ եղելութեան թուական կրնանք նշանակել 1620 տարին, երբ Պօղոս բռնադատեալ Մեծ-Անապատ էր քաշուած (1623): Մելքիսեդեկ որչափ ալ պաշտօնապէս թոյլ տուաւ Մովսէսի իր քարոզութիւնները շարունակել, սակայն ի նենգելոյ ոչ դադարեց եւ հանապազ հարստահարէր եւ զրպարտէր, այնպէս որ Մովսէս սրտիւ վհատել եւ լքեալ, միտքը դրաւ Կարին անցնիլ, որպէսզի կարենայ ազատօրէն իր հոգեւոր պաշտօնը կատարել (ԴԱՎ. 324): Երբ այդ դիտաւորութեամբ Երեւան եկաւ, Ամիրգունա լուր առաւ, եւ վարդապետը իրեն կանչեց խօսեցաւ եւ աւելի եւս հաստատուեցաւ այն լաւ գաղափարին վրայ, զոր կազմած էր անոր եւ Պօղոսի գործունէութեան նկատմամբ, որ լոկ կրօնական էր եւ քաղաքական անտեղութիւն չէր ներկայեր, Ամիրգունայի եւ Մովսէսի մէջ հաստատուած լաւ յարաբերութեանց պատճառներէն մէկն ալ եղած կըլլայ՝ Ամիրգունայի քենին Ագապիի իր ամուսնոյն Երեւանեցի Յովհաննէսի հետ հաշտուիլը՝ Մովսէսի քարոզութեան ազդեցութեամբ, ինչ որ Ամիրգունա չէր կրցած ընել իր զօրաւոր միամտութեամբ եւ իր կնոջ Հոռոմիի թախանձանօք (ԶԱՔ. Ա. 54): Ամիրգունա Մովսէսի վրայ հիանալով, զայն համոզեց եւ իր մոտը պահեց, Երեւանցի մէջ Ս. Անանիայի եկեղեցին անոր յատկացուց, զոր Մովսէս շէնցուց եւ պայծառացուց, եւ ազգին համար նուիրական սրբավայր մը դարձուց, ուր

խումն կը խուժէր ժողովուրդը Մովսէսի քարոզութիւններէն եւ կատարած արարողութեանց կարգաւորութենէն հրապուրուած: Այստեղ մնաց Մովսէս զամս երիս, որ է ըսել 1623:

1632. ՄՈՎՍԵՍԻ ԳՈՐԾԵՐԸ

Մովսէս Ս. Անանիայի վանքին կատարելապէս տուած էր Մեծ-Անապատի ձեւը (1621), կրօնաւորական բարեկարգ միաբանութիւն ալ կազմած էր, որուն համբաւը տարածուեցաւ ի Հռոմաստան, եւ Քրդստան, ի Վրաստան, ի Պարսկաստան, եւ յամենայն աշխարհաց վաճառականք գային, եւ նուէրներ ալ կու տային, ինչ որ Մելքիսեդեկի ծանր կու գար, զչարէր եւ հեղձամաղծուկ լինէր, բայց Ամիրգունայի պաշտպանութեան պատճառով ոչ կարէր զչար ինչ անել Մովսէսի: Մտածեց գոնէ Մովսէսի անունով ինքն ալ օգտուիլ, եւ անոր հետ միւռնօրհնէք կատարել, եւ արդիւնքը ինքը գանձել: Այդ նպատակով յատուկ պատգամաւոր եպիսկոպոսներ ղրկեց Ս. Անանիայի վանքը, սակայն Մովսէս հրաժարեցաւ յայտնելով, թէ ինքն տակաւին եպիսկոպոս ալ չէ: Մելքիսեդեկ փութաց դժուարութիւնը լուծել, անմիջապէս Ս. Անանիայի վանքը եկաւ, եւ աւագ երկուշաբթի օր, 1623 ապրիլ 7, որ Արեւմտեան տօն ալ էր, Մովսէսը եպիսկոպոս ձեռնադրեց, եւ աւագ հինգշաբթի օր, ապրիլ 10-ին միասին միւռն օրհնեցին, որ լաւ արդիւնաւոր եղաւ նուէրներու կողմէն, եւ Մելքիսեդեկի արծաթասիրութիւնը գոհացուց: Զուղայեցի վաճառականներ Ասպահան դառնալով այնչափ բարձրացուցին Մովսէսի արժանիքը, որ ամէնքը փափաքեցան անգամ մը գոնէ զայն տեսնել, ուստի յատուկ պատգամաւորութեամբ զինքն Ասպահան առաջնորդեցին, ուր մնաց ժամանակս ինչ, թէ քաղաքին եւ թէ շրջակայից մէջ եղող Հայ գաղթականութեանց այցելեց, քարոզեց, մխիթարեց, եւ փառօք փառաւորեալ ի նոցունց, դարձաւ Երեւան Ս. Անանիայի վանքը, իր կրօնաւորական կեանքը շարունակել (ԴԱՎ.227): Այդ պարագաներուն մէջն էր, այսինքն միւռնօրհնէքի յաջողութենէն ետքը, եւ Ասպահանի այցելութենէն առաջ, որ Մելքիսեդեկ կաթողիկոսութիւնն ալ Մովսէսի փոխանցելու գաղափարը չլացաւ, եւ անոր յայտարարեց թէ ազգս Հայոց երես դարձուցին յինէն, մինչ ընդհակառակն զքեզ սիրեն եւ ընդունին: Արդ հարկն արքունի պարտք եղեւ եւ բազմացաւ, ես չեմ կրնար վճարել, վասն զի չեն տար, դուն կրնաս վճարել, որովհետեւ կրնաս հաւաքել, ուրեմն տամ քեզ զսուրբ աթոռն էջմիածին եւ զկաթողիկոսութիւնն, դուն պաշտօնը վարէ ու պարտքը վճարէ, եւ ինձ տուր ամյամէ դարման պիտոյից եւ զմի ի վանօրէիցդ (ԴԱՎ.171): Մելքիսեդեկ մինչեւ այն ատեն միշտ նենգութեամբ էր գործած, ուստի իր առաջարկին անկեղծութեան հնար չէր վստահանալ, եւ ամէն տեսակ դարձուածներ միտքէ անցընել ներեալ էր: Մովսէս ալ իրաւամբ կրնար կասկածով վերաբերուիլ իրեն եղած առաջարկութեան թէպէտեւ գործն ալ ըստ ինքեան ախորժելի պայմաններու մէջ չէր: Ուստի Մովսէս հրաժարելով հրաժարեցաւ (ԴԱՎ.172), եւ անկէ ետքը կատարած պիտի ըլլայ Ասպահանի ուղեւորութիւնը, եւ հոն անցուցած 1623-ի վերջին եւ 1624-ի սկիզբի օրերուն տօնական միջոցը:

1633. ՍԱՀԱԿ ԳԱՌՆԵՑԻ

Մելքիսեդեկի կողմէ յայտնուած՝ կաթողիկոսութիւնը ուրիշի փոխանցելու գաղափարը,

արթնցուց իրեն եղբորորդւոյն Սահակ Գառնեցի եպիսկոպոսին ախորժակը, որ մինչեւ այն ատեն կաթողիկոսին աջ բազուկն էր եղած, եւ զգացուց անոր՝ որ քանի ոոր ես եմ ժառանգ եւ որդի քո, պէտք չէ որ այլոց շնորհես քու կաթողիկոսութիւնդ: Մելիքսեդեկ ասելի յարմար գտաւ այդ փոխանցումը, վասնզի թէ վճարմանց պատասխանատուութիւնը ուրիշի վրայ ծանրացուցած կըլլար, եւ թէ այդ անձը իրեն հլու հպատակ մէկը կըլլար: Սահակի առաջարկին հաւանեցաւ, եւ անոր հետ մէկտեղ էջմիածին եկաւ, եւ ի Հրեշտակապետաց կիրակի օրն, այսինքն է 1623 նոյեմբեր 9-ին զայն կաթողիկոս օրհնեց: Անկէ Երեւան եկաւ նոր կաթողիկոսով, զայն ժողովուրդին ներկայացուց, Ամիրգունա խանին ալ ճանչցուց, եւ անկէ խնդրեց որ Շահաբասին ալ ճանչցնէ, ինքն ալ յատկապէս գիր գրեց, թէ ես ծերացեալ եմ եւ անկարացեալ, վասն որոյ հրաժարեցոյ, եւ զՍահակ որդիս իմ իմ տեղս կարգեցի, որ կաթողիկոսութիւնը պիտի վարէ եւ տուրքն ալ պիտի վճարէ (ԴԱՎ. 172): Այստեղ Դավրիժեցիին տիրող անկարգութիւնները բացատրած ատեն կը գրէ, թէ ոչ թէ մի էր, այլ երեք եւ չորք կաթողիկոսք կային (ԴԱՎ 221): Կաթողիկոսներու չորս թիւը լրացնելու համար, Դաւիթի, Մելիքսեդեկի եւ Սահակի վրայ պէտք կըլլայ Աւետիսն ալ ասելցնել, եւ այդ վերջինը մինչեւ 1623 կամ 1624 կենդանի ենթադրել: Արդէն գրած ենք որ անհնար է Աւետիսի մահուան թուականը ստուգութեամբ ճշդել (1618), եւ եթէ կենդանի ալ ըլլար, ոչինչ կարգիլէր որ նոյնիսկ Աւետիսի էջմիածին գտնուած ատենը, Մելիքսեդեկ նոր կաթողիկոս մը ասելցնէր եղածներուն վրայ, թէպէտեւ Աւետիսին վերջի ատեններ Վրաստան քաշուած ըլլալուն խօսքն ալ կայ (11. ԱՄՍ. 69): Սահակի կաթողիկոսութեամբ մենք գահակալութեան կարգը փոփոխուած չենք կարծեր, որովհետեւ որչափ ալ Մելիքսեդեկ արքունի հրովարտակով Մայրաթոռոյ տէր կը նկատուէր, եւ իր իրաւունքն ալ նոյնպէս արքունի հաստատութեամբ Սահակի վրայ կը փոխանցէր, սակայն կանոնական իրաւամբ եւ եկեղեցկան օրէնքով Դաւիթ կը մնար միշտ բուն գահակալը, թէպէտեւ Ասպահան քաշուած եւ անձուկ սահմանի մէջ պաշտօն վարող, սակայն ոչ հրաժարած էր եւ ոչ ալ ազգային ժողովով գահընկէց եղած: Հետեւաբար Մելիքսեդեկ ալ, Սահակ ալ, եւ նոյն իսկ Աւետիսն ալ՝ եթէ տակաւին կեդրոնի էր, երեքն ալ պարզ աթոռակիցներ էին, իսկ գահակալ կը մնար Դաւիթ Դ. Վաղարշապատեցիին: Սահակ կը պատրաստուէր անձամբ երթալ դուռն շահին, որպէսզի վերջնական եւ հաստատուն ըլլայ սեպիականացուցանելն ի վերայ ինքեան զկաթողիկոսութիւն, թէպէտեւ գործի ձեռնարկած էր, եւ շահի դուլերն, որոնք Մելիքսեդեկի հետեւորդներն էին (1617), անցած էին Սահակին, եւ ընդ նմա շրջագայէին դրամ հաւաքելու համար (ԴԱՎ.173): Այդ միջոցին Մովսէս ալ Ասպահանէ դառնալով (1632) կայր պարզամտութեամբ յիւրում տան (ԴԱՎ.227), այսինքն է Ս. Անանիայի վանքը: Մելիքսեդեկ միշտ դրամ ձեռք ձգելու իղձէն, մտածեց Մովսէսէն ալ գումար մը կորզել, ուստի եղեւցոյց թուղթ մի որպէս զթամասուկ, այսինքն է Մովսէսի անունով սուտ պարտամուրհակ մը կեղծեց, Ասպահանէ դարձին 100 թուման վճարելու իրեն, եւ պահանջին դատը Ամիրգունայի առջեւը հանեց: Մովսէս բացէբաց ուրացաւ, պարտաթուղթին կեծ ըլլալը յայտնեց, եւ այնպէս անկեղծորէն բացատրեց, որ խանն ալ եւ անոր իշխաններն ալ եւ ամէն մարդ իր սրտին մէջ Մովսէսի իրաւունք կու տար, միայն

թէ օրինական վկայ չկար եւ դատը երկու ամիս կերկարէր առանց վերջացնելու: Ամբաստանողներն ալ ուզելով գործին մէջէն ելլալ, որոշեցին զայն վրաներնէն նետել, եւ Սահակ դատարանի մէջ յայտնեց թէ ինքն ալ Մելիքսեդէկ ալ թուղթին մասին ուղղակի բան մը չեն դիտեր, միայն թէ Համազասպ Հաւուցթառեցի՝ Երեւանի եպիսկոպոսն է զայն ներկայացուցած եւ խաբէութեան հեղինակը նա եղած պիտի ըլլայ: Ասով ուզեցին ոչ միայն իրենք ազատիլ, այլեւ Համազասպէ քէն լուծել, որ խրոխտ եւ ճարտարաբան հակառակորդ մըն էր իրենց, եւ մեծաբանութեամբ պակուցանէր զկողմն Մելիքսեթեան: Համազասպի համար ինչ կարգադրութիւն եղաւ չէ յիշուած, բայց այդչափը բաւական եղաւ եւ Ամիրգունա Մովսէսն արդարացուց, եւ ի նմին հանդէսի պատարեցին զթուղթն զայն (ԴԱՎ. 228):

1634. ՄԵԼԻՔՍԵԴԵԿ Ի Կ. ՊՈԼԻՍ

Մելիքսեդէկ կը յուսար որ կաթողիկոսութիւնը ուրիշի փոխանցելով ինքն ազատութիւն կը գտնէ եւ հանգստութիւն կը վայելէ: Սակայն այնպէս չեղաւ: Եթէ պետական տուրքը Սահակէն պիտի պահանջուէր, սակայն փոխատու պահանջողներ ուղղակի Մելիքսեդէկը գիտէին՝ եւ կը շարունակէին անկէ պահանջել իրենց առնելիքը: Վերջին նեղութեան մէջ Մելիքսեդէկ ձեռք զարկաւ Էջմիածինի թանգարանին, եւ իբր վճարում կամ իբրեւ գրաւ սկսաւ պահանջատերերուն յանձնել զսպառսպուռ մնացեալ անօթսն սրբոյ Էջմիածնի, մինչեւ իսկ Ս. Ստեփանոսի աջերը ետ գրաւ առ այլազգի Մահմետականս, եւ նոր փոխառութեամբ հին փոխատուներ լռեցուց: Սակայն այս ալ հիմնական ազատութեան կերպ մը չէր, եւ կասկած ալ կար որ միւս այլ պարտատուք եկեալ նեղեսցէն, եւ հասած տեսաւ վերջնական դարմանին, այսինքն փախուստին ժամանակ: Ուստի օր մը, 1624 գարունին սկիզբները, լոկ սապասաւոր մը մէկտեղ առնելով՝ Էջմիածինէ ելաւ երեկոյին մթննալուն մօտ, եւ Երեւանի ճամբան բռնեց, բայց ճամբուն կէսէն ուղղութիւնը փոխեց դէպի Սահաթի փոսը՝ որ է Երասխի միւս կողմը, եւ անկէ շիտակ գնաց ի կողմն Կողբայ, հանդիպեցաւ Կաղզուան, եւ առանց ուրեք դադարելու Օսմանեան սահմանագրութիւնը անցաւ, եւ եկաւ Կարին: Այն տեղ ալ շատ չմնաց, այլ կամկար գնալով, եւ առանց իր շուրջը աղմուկ ու համբաւ հանել տալու, արագ գնացքով հասաւ Կոստանդնուպոլիս (ԴԱՎ.173): Այս հաշուով միեւնոյն 1624 տարին եղած է Մելիքսեդէկի Կոստանդնուպոլիս հասնիլը (11.ԱՄՍ.12), երբ պատրիերք կը գտնուէր Յովհաննէս Խուլը, եւ իրեն պաշտպան ու գործակից էր Ջաքարիա Վանեցին, Ասիակողման վիճակներու վերակացուն (1630): Յայտնի էր արդէն Մելիքսեդէկի եւ ասոնց մէջ կանխաւ հաստատուած մտերմութիւնը, եւ երեքին ալ հաւասարապէս լատինամով կուսակցութեան պատկանիլը: Հետեւաբար Մելիքսեդէկի ներկայութեամբ աւելի զօրացաւ Խուլին կողմը, Մելիքսեդէկ ալ ոյժ առած կը խրոխտար գոչելով իբրեւ զառիժ, որովհետեւ շրջապատուած ալ էր բազում անառակօք եպիսկոպոս անուանօք, եւ սուտ վարդապետովք իւր համախոհօքն, (11.ԱՄՍ.13): Ասիկա վկայողը Ղարանաղեցին է, որ Խուլին եւ Վանեցին, հետեւաբար Մելիքսեդէկին ալ կողմնակից էր, բայց վերջիվերջոյ զգուանօք հեռացած էր անոնցմէ (1630): Նոր համախմբեայ երեքները Մելիքսեդէկ եւ Յովհաննէս եւ Ջաքարիա, համարձակ իրենց

կիրքերուն ասպարէզը գտած, ոչ միայն յայտնի հրապարակաւ պահքը կը լուծէին, այլեւ պահեցողները անարգէին, եւ ոչ միայն հերձախօսութիւնք կը տարածէին, այլեւ բազում անառակութիւնք կը գործէին: Այդ ընթացքը պաշտպանելու յաւակնողներ, կը յայտարարեն թէ ասոնց ըրածը կաթողիկէայ, իմա՛ կաթոլիկ Հայերու՝ օրինօք ներեալ էր (11.ԱՄՍ.12): Բայց չենք գիտեր թէ ինչ տարբերութիւն կայ ասոնց ըրածնին, եւ Հայաստանի մէջ գտնուող գերծ եկեղեցականներուն ընթացքին մէջ, զորս Դավրիժեցին կը մեղադրէ թէ փափուկ եւ ազնիւ զգեստի, եւ ի բոլոր տարին ուտիք եւ գինի եւ միս անխտիր կը ճաշակէին: Սակայն այս ընելով կաթոլիկ չէին ըսուեր (ԴԱՎ.220), եւ նոյն իսկ հռոմէականութեան պաշտպաններ Հայաստանի վանականներուն ալ կաթոլիկ չեն ըսած: Մեր նպատակը իւրաքանչիւրին կարծիքին դատախազ ըլլալ չէ, այլ միայն կը փափաքինք պատմական եղելութիւնները իրենց իսկութեան մէջ ներկայել, եւ հայադաւան մտայնութիւնը հիմնապէս լուսաբանել: Եղելութեանց կարգին դառնալով, երեքներուն ընթացքը այնչափ գէշ տպաւորութիւն գործեց, որ քահանայիք եւ բազմամբոխ ժողովուրդք ցոյցեր կազմակերպուեցան անոնց դէմ, եւ Ներսէս Սեբաստացի վարդապետը, ճշմարտութեան իրաւանցն Աստուծոյ ջատագով եւ սրբասէր անձ մը, որ վերջէն Սոյ պթոռն ալ բարձրացաւ, զօրավիզն եղեւ զայրացած եւ գայթակղած ժողովուրդին, որ վերջապէս յաջողեցաւ ցրուել զչար ժողով նոցա եւ հալածական առնել ի քաղաքն մեծ՝ (11. ԱՄՍ. 12): Մելիքսեդէկի Կ. Պոլիս հասնիլը 1624-ին տեղի ունեցած էր՝ աշունի ժամանակները, եւ գոնէ տարի մը այնտեղ մնացած պիտի ըսենք, զի ժամանակագրական պահանջներու համեմատ, 1625-ին վերջին ամիսներէն առաջ եղած պիտի չըլլայ Կոստանդնուպոլիսէ մեկնիլը:

1635. ԱՐՄԱՇԻ ՎԱՆՔԸ

Այստեղ ժամանակագրական կապակցութեամբ հարկ կը սեպենք պատմել Արմաշի վանքին հիմնարկութիւնը, որ մեծ կարեւորութիւն ունեցաւ առաջիկային պատմուելիք եղելութեանց մէջ: Արմաշու Չարխափան Ս. Աստուածածին վանքը, կը գտնուի համանուն գիւղին կից, Նիկոմիդայէ դէպ արեւելեան հիւսիս երկարող լեռնաշղթային վրայ, որ աւանդութեամբ առաջին դարերու հալածանքներու ատեն քրիստոնէաներու ապաստարանն է եղած: Այժմեան Հայ վանքը հաւանաբար շինուած է յունական յանգած վանքի կամ եկեղեցիի մը տեղի վրայ: Թէպէտ վաւերական արձանագրութիւն կամ պատմութիւն չէ մնացած՝ հիմնարկութեան տարին եւ պարագաները ճշդող, սակայն աներկբայ է թէ հիմնարկութիւնը եղած է ԺԷ. դարուն առաջին տարիներու մէջ: Աւանդական յիշատակներ կը հաւաստեն թէ Ճէլալիներու երեսէն փախած գաղթականները բազմացուցած են այդ կողմերու հայաբնակութիւնը, եւ մենք գիտենք թէ շուրջ 1600-ին տեղի ունեցաւ Ճէլալիներու բռնութեանց (1593), եւ վերջացաւ 1608-ին (1595): Վանք մը հաստատելու գաղափարը ունեցած է Էջմիածինի նուիրակ Թադէոս Եպիսկոպոս, որուն աւանդութիւնը տեսիլքներ եւ յայտնութիւններ ալ կը վերագրէ, եւ շատ մը դժուարութիւններ ալ կը պատմուին՝ զլխաւորապէս վանաշինութեան պետական արտօնութիւնը ձեռք ձգելու համար, զոր վերջապէս յաջողած է ստանալ Թադէոս՝ Նիկոմիդիոյ մէջ, Պարսից դէմ պատերազմի գացող մեծ

Եպարքոսէ մը: Այս պարագան ալ Ճէլալիներու ընկճուելէն ետքը տեղի ունենալուն կը յարմարի, երբ 1611 գարունին, մեծ եպարքոս Գույուճու Մուրատ փաշան ճամբայ կելլէ իբր Պարսից դէմ պատերազմին սպարապետ (1605): Հաւանական է մը Թադէոս Եպիսկոպոս կանուխէն շինութեան ձեռնարկած ըլլայ, սակայն հիմնարկէքի պաշտօնական թուականը յարմար է դնել 1611-ին, պետական արտօնութիւնը ստացած թուականին: Ասոր շատ յարմար կու գայ Ղարանագեցիին յիշատակարանն ալ, որ երբ 1612-ին պատրիարքական հասոյթներուն բաշխուելէն ետքը, իրեն բաժին ինկած Անատօլու փարաքանտային այցելութեան կելլայ, Արմաշ ալ կը հանդիպի, եւ իր Աստուածաշունչէն հինգ տերեւ թուղթ կը գրէ Արմաշու ժամատունն, ի դուռն նորաշէն վանք կոչեցելոյն՝ հուպ Արմաշու նորաշինիցն (ԴՐՆ.): Ասկէ կը հետեւի թէ Արմաշ գիւղ նոյն միջոցին նորաշէն մաս մըն ալ ունեցեր է, եւ անոր հուպ նորաշէն վանք մը հիմնուեր է: Այդ պարագան ալ աւանդութեամբ կը հաստատուի, թէ գիւղին մէջ Վարի գիւղ հնագոյն մաս մը եղեր է, եւ ետքէն Վերի գիւղ մաս մը աւելցեր է, եւ այս Վերի գիւղին հուպ կը գտնուի վանքը: Վանքին ալ բաւական կազակերպեալ վիճակ մը ունեցած ըլլալուն նշան է, որ Ղարանաղեցիին տակաւին Արմաշ չեկած, իր հետեւորդներէն Առջարկեցի Վահրատը յղած է Արմաշ ի նոր գիւղն, եւ իր Աստուածաշունչին ընդօրինակութեանը համար, այն տեղէն օրինակ մը բերել տուած է իր գտնուած տեղը, հաւանաբար Նիկոմիդիա քաղաքը: Դժբախտաբար ասկէ աւելի պատմական յիշատակ չունինք Արմաշու վանքին նախնական ժամանակին վրայ, թէ ինչ կարգով եւ կանոնով կազմուած էր վանականութիւնը, թէ ինչչափ անդամներ ունէր միաբանութիւնը, եւ թէ Մեծ-Անապատի կազմակերպութիւնն էր արդեօք (1621), Արմաշի մէջ ալ հաստատուածը: Միայն դիտելու է, որ թէպէտ Հայ վանքեր շատ են Փոքր-Հայոց մէջ, եւ շատ շատ են Մեծ Հայոց մէջ, սակայն ցանցառ են Փոքր-Ասիոյ հայ գաղթականութեանց մէջ, եւ Մէրզիֆունի եւ Անկիւրոյ Չարախափան Ս. Աստուածածնի վանքերէն ետքը, որոնք հնագոյն են, միայն Արմաշի Չարախափանն է՝ որ վերջին դարերուն մէջ հիմնած է, եւ Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքութեան մերձաւորագոյն վանքն եղած է:

1636. ԹԱԴԷՈՍ ՀԻՄՆԱԴԻՐԸ

Արմաշու հիմնադիր Թադէոս Եպիսկոպոսին վրայ խօսելով, մինչեւ հիմա այս անուն Եպիսկոպոսի մը հանդիպած չենք ժամանակակից պատմութեանց եւ յիշատակարանաց մէջ, որ մերձեցնելով ծանոթութիւն մը քաղէինք անոր ծագումին եւ նախընթացին եւ գործունէութեան վրայ: Տեղական աւանդութիւնը զայն նուիրակ կոչումով կը ճանչնայ, եւ երկու շրջան կը վերագրէ, մէկը Բիթանիոյ, եւ միւսը Ղրիմու շրջանակներու մէջ, Արմաշի մէջ հաստատուելէն առաջ: Նորա արժանիքին նկատմամբ ալ, ինքնըստինքեան նպաստաւոր փաստ մըն է վանաշինութեան գաղափարն ու ձեռնարկը թէ իր հոգեւորական զգացմանց եւ թէ ժողովուրդի հոգածութեան տեսակէտէն: Նմանապէս բաւական կարողութեան ալ նշան է, դժուարին գործ մը զլուխ հանելը, եւ նոյնիսկ պետական արտօնութիւնն ալ իր նախաձեռնութեամբ ստանալը, երբ պատրիարքները աթոռի պայքարներով միայն կը զբաղէին (1604): Արմաշի մէջ տիրած գաղափարը իրեն

նպաստաւոր է եւ ցարդ ալ նոյնպէս կը մնայ: Միայն վերջին օրեր Դարանաղեցիին Երուսաղէմի մէջ պահուած ձեռագիրէն հատուած մը հաղորդուեցաւ ինձի, ուր Արմաշու Թաղէոս եպիսկոպոսը շատ տգեղ գոյներով նկարագրուած է եւ կոչուած է Թաղէոս անուն թերահաւատ, ի պռոնիկ երիցաթողէ եղած եպիսկոպոս որ կայր ի նորաշէն վանս Արմաշու, որ ոչ օրինաց հոգ ունէր, եւ ոչ յԱստուծոյ ահ եւ երկիւղ կը կրէր, եւ ոչ ի մարդոյ ամօթ, ոչ պաս գիտէր եւ ոչ ուտիս ի գինեմոլութիւնսն, ոչ մեղաց բնաւ զղջումն ունէր, այլ անյուսութեամբ գործեր զամենայն չարիս, եւ էր բարիատեաց եւ չարասէր, եւ այնպէս անզղջութեամբ մեռաւ: Դարանաղեցիին այդ նկարագիրը, եթէ ստոյգ լինէր, հարկ կըլլար Թաղէոսը աշխարհի չարագոյն մարդը նկատել սակայն մենք քիչմը կասկածով պիտի վերաբերուինք Դարանաղեցիին վկայութեան: Նոյն ձեռագիրին մէջ Դարանաղեցին նախապէս կը յիշէ, թէ ինքն էր ի նորաշէն վանսն Արմաշու, որ յանուն սուրբ Աստուածածին էր, եւ կաւելցնէ եւս, ի մեր ձերակերտին: Այդ Դարանաղեցին ինչպէս Աստուածաշունչին յիշատակարանէն կը քաղուի, մէկ անգամ միայն, եւ այն ալ կարճ ժամանակու գտնուած էր Արմաշու նորաշէն վանքը, ուստի կը հետեւի թէ վանքը իր երթալէն առաջ շինուած էր, եւ թէ վանքին շինութեան ատեն ինքը հոն չէր: Ուստի անհիմն պարծենկոտութենէն զատ բան մը չէ ի մեր ձեռակերտին գրելը, որուն պատճառ եղած է անշուշտ, այն կողմերուն վերակացուն ըլլալը, եւ վանքին իր իշխանութեան սահմանին մէջ գտնուիլը: Ամենայն հաւանականութեամբ

Թաղէոս, որ վանքը հիմնարկելու համար այնչափ աշխատութիւն թափած էր, ընդդիմացած պիտի ըլլայ նոր վերակացուն միջամտութեան, եւ վանքը Կեսարացիին իշխանութեան ատեն շինուած ըլլալով, Թաղէոս անոր բարեկամ՝ եւ Խուլին եւ անոր կողմնակիցներուն հակառակորդ եղած պիտի ըլլայ: Ըստ այսմ յայտնի կըլլայ թէ Դարանաղեցիին զայրոյթը Թաղէոսը հպատակեցնել չկրնալուն հետեւանքն է, եւ նկատողութեան արժանի է, որ միայն հինգ տերեւ թուղթ գրելու չափ կրցած է Արմաշ մնալ: Թաղէոսի մասին գրուած մեղադրանքներն ալ ընդհանուր խօսքեր են եւ անհաւատալի ըլլալու չափ չափազանցութիւններ, եւ ժամանակին սովորական դարձած՝ իրարու դէմ խօսուած ու գրուած նախատինքներ: Իբրեւ դրական եղելութիւն կը գտնենք միայն Թաղէոսի շուշտակ վարդապետ եւ եպիսկոպոս եղած ըլլալը, որ յանցանք մը չէ, եւ մէյ մըն ալ Աբրահամ Տիվրիկցի անուն աշխարհական անձ մը, որ երեսուն տարի կեղծ քահանայութիւն է ըրեր, աբեղայ եւ քահանայ ձեռնադրած ըլլալը, զոր Դարանաղեցին իր իշխանութեան ատեն ուզեր է արգելել, բայց Եալովայի գիւղացիք զայն պահեր են՝ իրեն յաջողութեան եւ օգտակարութեան համար, Խուլին եւ Ջաքոյին հրամանագրով, եւ իր հրամանին չեն անսացեր: Ասոր ալ պատճառը, հարկաւ տարիէ մը Ասիակողման վերակացութիւնը թողուլն է, որովհետեւ Ջաքոյ կամ զաքարիա Վանեցին ստանձնեց անոր բաժինը, եւ ինքն Ռումէլիի կողմը քաշուեցաւ: Մենք չենք ուզեր Թաղէոսը իբրեւ սրբութեան տիպար մը ներկայել, բայց եւ ոչ կրնանք զայն դատել Դարանաղեցիին տեսութեամբ, որ Թաղէոսի չափ ալ արդիւնք մը չունի, եւ ընդօրինակող է եւ հասարակ գրագիրէ բարձր անձ մը եղած չէ:

Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքին դառնալով, պէտք է յիշենք թէ Մելիքսեդեկի եւ Յովհաննէսի եւ Ջաքարիայի վարած կեանքը ընդհանուր գայրոյթ պատճառած էր ժողովուրդին մէջ (1634), եւ կարի յարմար կու գայ այդ միջոցին պատշաճեցնել Խուլին մէկ արկածը: Կ. Պոլսոյ քահանաներ հնարիւք իմն կը տանին զայն Նառլըքաբուի կողմը գտնուող Արիֆներաց գինետունը, եւ Եէնիչէրիներու զխաւորին լուր տալով իրենք խոյս կու տան, մինչ Եէնիչէրիներ եկեղեցական մը գինետունի մէջ տեսնելով զվարդապետն առնեն բրածեծ, թպէտ այն կաղաղակէր թէ տեղեակ չեմ տեղւոյս: Որչափ ալ եղածը խաղ մըն էր, սակայն Քէօմիւրճեան, որ միջադէպը կը պատմէ, կը յայտնէ թէ Խուլ Յովհաննէս վարդապետն տեղացի այսինքն է Կոստանդնուպոլսեցի, ծանօթ էր իբր ի բարս շամբշական ապրող մը (ԶԷԼ. 6): Առանց այս դիտողութեան ալ, քահանայից մտածած խաղը, նոյնիսկ Խուլին կենցաղէն գրգռուած ըլլալով, կը լուսաբանէ անոր ընթացքը: Այդ ընդհանուր գրգռութեան մէջ Մելիքսեդեկ կը յուսահատի Կոստանդնուպոլսոյ մէջ յաջողութիւն գտնել, եւ տեսնելով որ անդ եւս ոչ ընկալան զնա ժողովուրդք եւ վարդապետք ժամանկին (ԴԱՎ. 174), ուր արդէն լաւ անուն մը չէր թողած իր պատրիարքութեան օրէն (1581), կը մտածէ այլուր փնտռել իր բախտը, եւ կուղելորի դէպի Լեհաստան, յուսալով օգտուիլ Իվվովի Հայ գաղթականութեան միամտութենէն եւ հարստութենէն: Մելիքսեդեկի մեկնիլը Հայոց 1065-ին կը գրուի, բայց որովհետեւ ամանորը 1625 հոկտեմբեր 16-ին կ'իյնար, կրնանք նոյն 1625 տարւոյ վերջերը դնել անոր Կոստանդնուպոլիսէ մեկնիլը: Ճիշդ այդ միջոցին Գրիգոր Կեսարացին նորէն Կ. Պոլիս կը դառնար, Մինաս Կարնեցի եւ Յովհաննէս Երզնկացի եպիսկոպոսներու ընկերակցութեամբ, առիթն օգտուելով Խուլը տապալելու համար (11. ԱՄՍ. 13): Գուցէ անոր հասնիլն ալ Մելիքսեդեկի հեռանալուն պատճառներէն մէկն էր: Խուլը իր իսկ գրած մէկ յիշատակարանին մէջ, ինքզինքը պատրիարք այսմ նահանգիս կը կոչէ 1625 ապրիլն (11. ԱՄՍ. 12), սակայն 1626-ին կամ 1625-ին վերջերը հայկական ամանորին հաշուով, Կեսարացին արդէն Խուլը փախուցեալ էր ի Պրուսա, եւ ինքն տիրեալ էր պատրիարքարանին բռնութեամբ (11. ԱՄՍ. 16), ինչ որ կակնարկէ ուրիշ տեղ ըսուածին, թէ քահանայիւք եւ բազմամբոյս ժողովրդովք յաջողած էին ցրուել զչար ժողով Մելիքսեդեկի եւ Յովհաննէսի եւ Ջաքարիայի եւ հալածական առնել ի քաղաքէն մեծէ: Զի Մելիքսեդեկ գացած էր ի Սկիւթացւոց աշխարհն որ այժմ Լեհ ասի (11. ԱՄՍ. 12), եւ որ ուրիշ տեղ յաշխարհն Ռուսաց է ըսուած (ԹՈՐ. Բ. 478): Յովհաննէս փախած էր ի Պրուսա, եւ Ջաքարիա իր Ասիակողման բաժինը քաշուած:

1638. ՄԵԼԻՔՍԵԴԵԿ ԵՒ ՆԻԿՈԼ

Երբոր Մելիքսեդեկ Իվվով հասաւ, իրեն արծաթասիրութեան բարեպատեհ առիթ մը գտաւ, եպիսկոպոսական աթոռին պարապութիւնը եւ նոր ձեռնադրութեան պատեհը: Խաչատուր եպիսկոպոսէ ետքը՝ որ 1467-ին Արիստակէս աթոռակալէ ձեռնադրուած էր (1502), Լեհաստանի եպիսկոպոսներու չարայարութիւնը կը կազմեն, Ստեփանոս, Գալուստ, Գրիգոր Կարագցի, Պարսամ Տրապիզոնցի, Յովհաննէս-Գալուստ, եւ Կարապետ-Գաբրիէլ (ԿԱՄ. 5), եւ վերջապէս Մեսրոպ Կաֆացի արքեպիսկոպոս (ԲՈՆ. 154), որ վախճանած էր 1623-ին (ԲՈՆ. 21), եւ աթոռը

պարապ մնացած էր մինչեւ Մելիքսեդեկի հասնիլը, 1626-ին սկիզբները: Ըստ այսմ աթոռի պարապութիւնը ամս ինչ տեւած կըլլար եւ ոչ ամիսս ինչ (ԲՌՆ. 2): Իսկ Ղազար Բաբերոցի վարդապետ մը, որ 1624-ին ինքզինքը առաջնորդ սուրբ ուխտիս եւ Օլախաց երկրիս (ՏԱՇ. 718), եւ ուրիշ տեղ ալ Ուլախաց երկրի եպիսկոպոս կանուանէ (ՏԱՇ. 708), միայն Վալաքիոյ մասին առաջնորդն եղած է: Իլվովի գլխաւոր աթոռին պարապութեան պատճառն եղած է ընտրութեան մասին երկպառակութիւնը, վասնզի ոչ միայն եկեղեցական կանոններով, այլեւ Լեւ թագաւորէ ճանչցուած օրէնքներով, ժողովուրդք եւ եկեղեցականք Հայոց Իլվովայ, ունէին իրաւունս անկախ ընտրութեանց (ԲՌՆ. 154): Մելիքսեդեկ խնդիրը լուծելու համար իբր միակ փաստ կը ճանչնար իրեն գալիք գումարը, ուստի մէկ կողմ թողուց ժողովուրդին ընտրելիները եւ տեսնալով գյուղութիւն առծեմն պատրաստ ոսկւոյն, նաեւ զակնկալութիւն եւս յոլովից ոսկւոց, ինչպէս Ղազարիժեցին կը գրէ (ՂԱԼ. 280), կամ թէ կաշառեալ բազում ոսկւոյ, ինչպէս Լատին պատմիչն ալ կը խոստովանի (ԲԱՆ. 154), առաջուրնէ հարիւր յիսուն ղուռուշ կտրեցին իբր գին (ԿԱՄ. 203), եւ առանց ումէք յայտնուելու, եւ ժողովուրդէն գաղտնի, օր մը կառանձանայ մերձակայ Հաճկատար Ս. Խաչ վանքը (ԲԺՇ. 102), եւ դռնփակ եկեղեցւոյ մէջ եպիսկոպոս կօծէ Նիկողոս Թորոսեան կամ տեղական յորջորջմամբ Նիկոլ Թորոսովիչ 22 տարեկան արեղայն, բնիկ Իլվովցի Յակոբ թորոսովիչ անուն մեծահարուստ վաճառականի մը որդին (ԿԱՄ. 143), որ ոչ ումէք էր սիրելի, եւ ոչ արժանաւոր այնմ աստիճանի, ինչպէս կը վկայէ լատին պատմիչն ալ (ԲՌՆ.145): Հազիւ թէ կը լսուի Մելիքսեդեկի գործը, ժողովուրդը կը յուզուի, այնպէս որ փոքր մի եւս եւ զէն առնոյր, եւ ի մասունս կոտորէր զկաթողիկոսն եւ զծեռնադրեալն ի նմանէ (ԲՌՆ.21), իսկ Մելիքսեդեկ խորամանկութեամբ (ԲՌՆ.145) կը յայտարարէ թէ ուրիշ վիճակի համար ծեռնադրած է, եւ Նիկոլն ալ մէկտեղ առնելով կը փութար Իլվովէ մեկնիլ Կամենից երթալու, անկէ ալ ի հայրենիս իւր դառնալու յայտարարութեամբ: Երբ Եաղլովից կը հասնին, Մելիքսեդեկ կառաջարկէ Նիկոլի Իլվով դառնալ (ԲՌՆ.21), իսկ սա կը ստիպէ եւ զինքն չընդունողներուն դէմ բանադրանքի եւ նզովքի կոնդակ մը կառնէ Մելիքսեդեկէն, եւ անով զօրացած կը դառնայ Իլվով: Մերձաւոր կիրակէին զայն հանդիսապէս կը հրապարակէ, իսկ ժողովուրդը թէպէտ եւ տրտմեալ մեծաւ ոգով, բայց վիատեալ սրտիւ եւ ափիբերան եղեալ լռեցին (ՂԱՎ.281), պատկառելով կաթողիկոսին անէծքէն: Այս կերպով Նիկոլ աթոռը գրաւեց, եւ ժողովուրդը թէպէտ յակամայս, բայց հպատակեցաւ, եւ իբր երկու տարի առանց վրդովման անցաւ, եւ Նիկոլ իր իշխանութեան մէջ հաստատուեցաւ (ԲՌՆ.21):

1639. ՄԵԼՔԻՍԵԴԵԿԻ ՄԱՀԸ

Իսկ Մելիքսեդեկ Եաղլովիցէ, ուր Նիկոլէն բաժնուեցաւ, եկաւ Կամենից, եւ չենք գիտեր թէ ուր երթալ կը մտաբերէր, զի Էջմիածին չէր կրնար դառնալ, Կ. Պոլիս ալ յաջողութիւն չէր գտած, մանաւանդ որ Կեսարացին ալ արդէն պատրիարքական աթոռը գրաւած էր: Յիշատակարանի մը մէջ կըսուի թէ եկած է ի Լէոպոլիս՝ կամելով գնալ ի Հռոմ (ՏԱՂ.111), սակայն ուրիշ կողմէ մը չհաստատուիր, եւ յիշատակագիրն ալ հեղինակաւոր մը չի ներկայանար: Ուստի կերելի թէ ինքն

ալ որոշում մը չէր տուած, զի զկնի սուղ ինչ աւուրցիւանդացաւ աղուհացից օրերուն մէջ, եւ քիչ օր ետքը մեռաւ Կամենից քաղաքը, 1626-ին ի տօնի յարութեան Ղազարու, որ է ըսել ապրիլ 1-ին եւ այնտեղ թաղուեցաւ (ՂԱՎ. 283), ուր կը տեսնուի տակաւին իր գերեզմանը Աւետման եկեղեցւոյն մէջ, փորագրեալ պատկերն ալ պատին վրայ (ԲԺՇ. 152): Յիշատակարանի մը մէջ 1628-ին ի հայրապետութիւն տեսա՞ն տէր Մէլիքսէթ կաթողիկոսին կարդացուած ըլլալը (ՏԱՇ.708), պարզապէս հայկական թուականին մէջ Ե. եւ Է. թուատառերու շփոթութեան հետեւանք է, զի Մելքիսեդեկի մահուան թուականը ստուգուած է: Մելքիսեդեկի արկածախնդիր, փառամուլ, արծաթասէր եւ նենգամիտ կեանքը փակելով՝ գնահատումի կամ գովեստի արժանաւոր ոչ մի կէտ չենք գտներ առաջ բերելու համար: Իր աթոռակցութեան կոչուած օրէն 33 տարի գործի վրայ գտնուեցաւ, բայց երբեք օգտակար ծառայութիւն մը չկատարեց, որուն ակնկալութեամբ Ղաւիթ զինքն բարձրացուց, կամ թէ ինքն ինքզինքը բարձրացնել ստիպեց (1581): Բոլոր նպատակն եղաւ Ղաւիթը եւ ուրիշ աթոռակիցները անշքացնելով ինքն տիրանալ իշխանութեան. Ղաւիթը որչափ կրնար հեռու եւ անգործ պահեց, Սրապիոնը նենգութեամբ հեռացուց, Աւետիսը անկարելորդ դիրքի մէջ թողուց, բայց ինքն ալ իրեն ուրիշ վայելք չպատրաստեց, բայց եթէ լոյծ եւ ընդարձակ կենօք գուարճանալու դիրութիւնը (ՂԱՎ.153): Բաւական նեղութիւններ ալ կրեց, բրածեծ հարուածներ, շղթայակապ բանտարկութիւններ, կալանաւոր թափառումներ, մինչեւ իսկ իր միսը ուտել բռնադատուեցաւ (1608), սակայն այս ամէնը, որ խոստովանողական արժանիքի պատճառներ կրնային ըլլալ, ոչ մի փառաւորութիւն չբերին իրեն, զի ոչ հաւատքի համար կրեց, եւ ոչ առաքինական հոգւով տարաւ, այլ պարզապէս իր արծաթասէր եւ նենգամիտ գործերուն հետեւանքները կրեց: Ղաւանութեան կողմէն ալ տկարամիտ թուլութենէ եւ շահադիտական շողոքորթութենէ տարբեր երելոյթ մը չենք տեսներ իր վրայ: Իրեն վերագրուած գիրերուն եւ իր անունով Հռոմի պապերուն ուղղուած նամակներուն վրայ հիմնական վերապահութիւններ յայտնեցինք իր կարգին (1601), եւ անոնց պարունակութեանց չափազանցութիւնը դիտել տուինք, որ գրածին լուրջ արժէքը կը կոտորէ: Բայց եթէ իբր իսկապէս իրն ալ ընդունինք, չենք գիտեր ինչ ոյժ կրնայ վաստկիլ հռոմէականներուն պաշտպանած խնդիրը, անուղիղ անծի մը վկայութեամբ: Նա ոչ միայն իր անհատական արժէքով ոչ մի ոյժ չի կրնար ունենալ, այլեւ պաշտօնական տեսակէտէն ոչ մի հեղինակութիւն չունի, քանի որ երբեք գահակալ կաթողիկոս եւ եկեղեցւոյ պաշտօնապէս պետը չէ եղած, եւ Ղաւիթ նենգութեամբ հեռացնելով, ու արքունի հրովարտակով զօրանալով ալ, երբեք գահակալ կաթողիկոս չի դառնար: Ուստի եւ Հայաստանեայց եկեղեցւոյն բուն հայրապետներուն չարքին չի մտնար իր անունը, հակառակ սովորական ցուցակներու մէջ անցած ըլլալուն (ԺԱՄ.637), գահակալի եւ աթոռակիցի տարբերութեան միտք դարձուած չըլլալուն պատճառով:

1640. ՊԱԼԱԹՈՒ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Կոստանդնուպոլսոյ մէջ, Կեսարացիին նորէն աթոռին տիրանալուն ատենները Պալաթ թաղին եկեղեցիին խնդիրը կը յուզուէր: Այդ թաղին պատկանող Կէօմրիւկի Ս. Նիկողայոս

եկեղեցին, որ առաջ լատին եկեղեցի եղած կըսուի (11.ԱՄՍ.472), եւ յետոյ Կաֆացի Հայերուն անցած, եւ վերջերս թաղին ազգային եկեղեցին էր եղած, կառավարութեան կողմէ գրաւուելով մզկիթի վերածուած էր, եւ այսօր ալ Քէֆէլի Ճամի անունով կը կոչուի: Եղելութիւնը մեծապէս յուզած էր Հայերը, բայց թէ Գրիգոր Կեսարացին եւ թէ Յովհաննէս Խոյլ հաւանաբար Պրուսայէ դարձած (1547), մին պատրիարք եւ միւս մրցակից, համաձայն կը գտնուէին գործին մտադրութիւն չդարձնելու մէջ, որովհետեւ իրենց բոլոր աղմուկ խռովութիւն հանելը պատրիարքութեան համար էր, եւ երկուքն ալ պէտք ունէին կառավարական պաշտպանութեան, եւ չէին կրնար կառավարութեան հակառակ խօսիլ: Անոնց անհոգութեան հանդէպ գործին հետամուտ կը գտնուէր Արիստակէս Խարբերոցի վարդապետը, որուն օգնական կըլլար Դարանաղեցի Գրիգոր վարդապետը, որ 1628-ին Երուսաղէմէ դարձած էր, շփոթութեան միջոցին: Ասոնք գրաւուած եկեղեցին ետ առնելու անհնարութեան առջեւ, յաջողեցան արտօնութիւն ստանալ նոր եկեղեցի մը շինելու եւ պայծառացնելու, լքեալ եւ աւերակ յոյն եկեղեցւոյ տեղը, որ է այժմեան Պալաթու Ս. Հրեշտակապետ եկեղեցին: Երբոր այդ խնդիրը կը յուզուէր եւ կը կարգադրուէր, Կեսարացին աթոռէն հեռացած էր 1627-ին Լեհաստան երթալու դիտմամբ, իսկ Կ. Պոլսոյ մէջ պատրիարքութեան փոխանորդ կը թողուր Յովհաննէս Երզնկացին, որ Պակթամուրձագ կոչուած է, հաւանաբար Թիմուր պէկի զաւակ իմաստով, եւ անոր ալ օգնական էր Սինաս Կարնեցին: Ասոնք Արիստակէս Խարբերոցիին եւ Գրիգոր Դարանաղեցիին յաջողութիւնը իրենց եւ իրենց պետին անպատուութիւն նկատելով, երկուքն ալ կը հալածէին, եւ անոնք ալ պարտաւորուեցած էին ապաւինիլ Ղալաթիոյ եկեղեցին (11.ԱՄՍ.16), որ Դարանաղեցիին իշխանութեան ներքեւ կը գտնուէր իբրեւ յարակից մաս Ռումելիի վերակացութեան (1604): Չենք կրնար ճշդել թէ որ օր Կեսարացին Կ. Պոլիսէ մեկնեցաւ, վասնզի Կամենից հասնիլը գիտենք բայց ինչ ճամբով գացած եւ առաջ որ տեղեր հանդիպած ըլլալը չենք գիտեր, ինչպէս նաեւ չենք գիտեր թէ ինչ միտքով Կոստանդնուպոլիսէ կը հեռանար տագնապալի ժամանակին մէջ: Ուստի անորոշ կը մնայ, թէ պատուաւոր նահանջ մըն էր ըրածը, առանց հրամանաց արքունեացն մնացած ըլլալուն համար, թէ ոչ Մելքիսեդէկի հոն երթալն ու մեռնիլը եւ Լեհաստանի մէջ սկսուած երկպառակութիւնները, առիթ կընծայէին գործերը քննելու եւ կարգադրելու, եւ միանգամայն օգտակար արդիւնք մըն ալ ձեռք բերելու: Տեղ մը հարեւանցի յիշուած է թէ Լեհաստան չանցած Էջմիածին հանդիպած ըլլայ (11.ԱՄՍ.19), սակայն ոչ տեղեկութեան աղբիւրը ցուցուած է եւ ոչ նպատակը բացատրուած: Դավրիժեցին ոչ նպատակը բացատրուած: Դավրիժեցին ասանկ բան մը չի յիշեր բնաւ, եւ Կեսարացիին Կ. Պոլիսէ մեկնելուն եւ Լեհաստան հասնելուն թուականներն ալ չեն ներեր Էջմիածինի ուղեւորութեան պէտք եղած ժամանակը պարունակել: Իսկ Պալաթու նորաշէն եկեղեցին յետ քանից աւուրց վնասուեցաւ, զի հրայրեցութիւն եղեւ, եւ որովհետեւ Արիստակէս Պրուսա անցած էր, Դարանաղեցին գլուխ կանգնեցաւ նորոգութեան, եւ մեծահանդէս տօնիւք եւ ցնծութեամբ նաւակատիքը կատարեց: Բայց երբ ծախուց հանգանակութեան սկսաւ, քահանաներ անոր թշնամացան իրենց հասոյթին կարճելուն համար, եւ փոխանակ շնորհակալութեան

վիրաւորեցին որտիւք, եւ Դարանաղեցին խռովութեամբ նորէն Ղալաթիա քաշուեցաւ (ԴՐՆ.):

1641. ԿԵՍԱՐԱՑԻՆ ԵՒ ՆԻԿՈՒ

Նիկոլ եպիսկոպոս որ 1626-ին սկիզբները Մելիքսեդեկէ ձեռնադրուած եւ նզովքի սպառնալիքով աթոռին տիրացած էր (1638), տակաւին երիտասարդ ու բնիկ Իլվովցի, տեղացի Լեհերուն հետ սերտ կապակցութեան մէջ, եւ հորը հարստութեամբը պետական յարաբերութիւններ ալ կապած, իր հայազգութենէն շատ թուլցած, եւ Լեհերուն ազգութեան եւ կրօնքի համակերպութիւն զգացած էր, եւ այդ ոգով ալ կը վարէր իր եպիսկոպոսութիւնը, թէպէտ եւ պաշտօնապէս հայադաւանութիւնը կը պահէր: Դէպ եղաւ որ 1627-ին վերջերը Կամենից եկաւ, եւ հոն Խաշկոյ անուն սարկաւազ մը աբեղայ ձեռնադրեց Ոնոփրիոս անունով, դեկտեմբեր 2-ին: Ճիշդ այս օրերուն Կամենից կը հասնի Կեսարացին: Նիկոլ, կամ այն է որ շտապ ունէր Կամենիցէ մեկնիլ, եւ միանգամայն նորընծային առաջին պատարագին նուէրներէն չի գրկուիլ, կամ թէ թեթեւօրէն կը նայէր Հայ ծէսին պահանջներուն վրայ, 15 օրէն դեկտեմբեր 16-ին կուգէ Ոնոփրիոս աբեղան քառասունքէն հանել եւ առաջին պատարագը ընել տալ, եւ Կեսարացին ալ հանդէսին կը հրաւիրէ: Բայց սա, խստապահանջ պահպանող անձ մը, հրուէրը մերժեց, եւ միանգամայն պնդեց թէ պարտ է լիով պահել զքառասունքն ըստ աւանդութեան Հայաստանեայց եկեղեցւոյ: Միւս կիրակիին Նիկոլ իր միտքը պնդեց եւ Կեսարացին նորէն հրաւիրեց, բայց նա՝ քօսքն մէկ կու լինի պատասխանելով, կրկին ընդդիմացաւ (ԴԱՎ. 282): Այս անգամ Նիկոլ իր կամքը կատարեց, եւ դեկտեմբեր 23-ին Ոնոփրիոս նորընծային առաջին պատարագը ընել տուաւ, միանգամայն փակել տալով միւս եկեղեցին, որ Կեսարացին այն տեղ արարողութիւն չկատարէ: Սա ալ վշտանալով հրատարակեց, թէ անիծեալ լինի որ այսօր գնայ յայն եկեղեցին, եւ այսպէս փակեալ եղեն երկուց եւս եկեղեցեաց դրուներն, ու ժողովուրդը մնաց առանց ժամի եւ պատարագի թէպէտ դեկտեմբեր 24 երկուշաբթին Դաւիթի մարգարէին տօնն էր, եւ յաջորդաբար էին աւուրք աւագ տօներուն (ԴԱՎ. 283): Նիկոլ իր հակառակութիւնը յառաջ տանելով, Կամենիցի կառավարիչին գնաց, որուն անունն էր Լուքաշ, եւ ըսաւ թէ այդ վարդապետդ, որ ի Թուրքի աշխարհէն եկեր է, չաշուտ է եղեր, եւ Լուքաշ իսկոյն իբրեւ ի դիպահոջ, եւ հազիւ զօրաւոր միջնորդութեանց վրայ հաճեցաւ որ դառնայ ընդ որ եկեալն էր, եւ Կեսարացին ստիպուեցաւ 1628-ին սկիզբները դառնալ Բուզդան, որ է Մոլտաւիա, եւ անկէ Ռումելի անցնիլ, հարկաւ Կոստանդնուպոլիս դառնալու միտքով, ուր պատրիարքական տեղակալ թողած էր Յովհաննէս Երզնկացին: Ճամբէն գրեաց գիր բանադրանաց, նզովից եւ կապանաց ի վերայ Նիկոլին, (ԴԱՎ. 284), եւ կըսուի թէ եօթն թիզ էր թուղթն (ԿԱՄ. 206): Գիրը Իլվով ալ հասցնել տուաւ, միայն թէ Նիկոլ ոչինչ հոգաց, եւ անտարբեր կերպով շարունակեց իր գործն ու պաշտօնը, եւ կայր ի կարգի իւրում (ԴԱՎ.284): Սակայն շուրջ տարածուեցաւ ժողովուրդին մէջ, որ անոր ձեռնադրուելուն հակառակած էր, եւ միայն Մելիքսեդեկի բանադրանքին սպառնալիքով զսպուած: Նիկոլի եպիսկոպոսանալէ ետքն ալ ունեցած կենցաղէն եւ լատինամիտ ընթացքէն զգուած ըլլալով, առիթ գտաւ իր դժգոհութիւնը յայտնապէս ցուցնել, եւ օր յաւուր զօրանային ներհակքն ի վերայ Նիկոլին (ԴԱՎ.284): Լատին

պատմիչն ալ կը վկայէ, թէ Նիկոլ, որ համբաւեալ էր յանդուզն գոռոզութեամբ եւ բարկացոտ բարուք, ի սուգ ժամանակի հակառակարդս իւր յարոյց գդատաւորս Հայոց (ԲՈՆ.154), որոնք են ազատ հայաքաղաքին երկոտասանից ժողովին անդամները, Կոյր կոչուած իշխանապետի մը նախագահութեամբ (ԲԺՇ.116):

1642. Կ. ՊՈԼՍՈՅ ՄՐՑԱԿԻՑՆԵՐԸ

Կեսարացին երբոր 1628-ին հաստանէ վտարուեցաւ, միտքը իր պատրիարքական աթոռը գրաւելն էր անշուշտ, զոր յանձնած էր Յովհաննէս Երզնկացիին պահպանութեան, կամ լաւ եւս պաշտպանութեան, սակայն իրաց կացութիւնը բոլորովին փոխուած գտաւ: Կեսարացիին բացակայութիւնը տկարութիւն էր իր կողմին, Խուլն ալ արդէն անարգուած եւ ազդեցութիւնը կորսուած, մանաւանդ Մելիքսեդեկի գալէն ետքը տեղի ունեցած գայթակղութեանց երեսէն (1637), պէտք տեսաւ Կ. Պոլիսէ հեռանալ, եւ ինքն ալ բռնեց Մելիքսեդեկի եւ Կեսարացիին ճամբան, եւ ուղեւորուեցաւ Լեհաստան: Հարկաւ մեծ եղած պիտի ճանչնանք Լեհաստանի Հայ գաղութին ստացած կարեւորութեան եւ դրամական կարողութեան համբաւը, որ բոլոր բարձրաստիճան եկեղեցականներ իրարու ետեւէն այն կողմ կը դիմէին՝ բախտաւորուելու ակնկալութեամբ: Եղելութեանց յարակցութիւնները կը թելադրեն կարծել, որ Կեսարացիին եւ Նիկոյին մէջ տեղի ունեցած հակառակութեան, եւ Կեսարացիին եւ Խուլին մէջ տիրող անհաշտելի ներհակութեանց հետեւանօք, Նիկոլ ինքն դիմում ըրած ըլլայ Խուլին, որպէսզի անոր հեղինակութեամբ եւ ներկայութեամբ իր դիրքը զօրացնէ, եւ Կեսարացիին նզովքին պատճառով ծագում առած տխուր տպաւորութիւնները ջնջէ: Իրօք ալ կը տեսնինք որ Խուլը լաւ ընդունելութիւն կը գտնէ Լեհաստանի մէջ, եւ հաշտ կընթանայ Նիկոլի ուղղութեան հետ: Երբոր Կեսարացին եւ Խուլը, երկու հզոր մրցակիցներ Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքական գործունէութենէ կը քաշուին, ասպարէզը բաց կը մնայ Վանեցիին, որ 1613-ի բաշխումէն ի վեր (1604), Կոստանդնուպոլսոյ մերձաւոր Ասիակողման վիճակներուն վերակացութիւնը կը պահէր, եւ իրօք ալ կը յաջողի 1628-ին տիրանալ Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքութեան, եւ արքունական հաստատութիւնն ալ ընդունիլ (11.ԱՄՍ.74): Թէ Կեսարացին Կոստանդնուպոլիս կը հանդիպի կամ ոչ, ճշդելու աղբիւր մը չունինք, միայն գիտենք թէ նա Կեսարիա գացած է (ԲՈՆ.155), եւ իր պահեստի առաջնորդական վիճակը քաշուած է, առանց բնաւ իր միտքէն հրաժարելու, որ էր կրկին Կոստանդնուպոլսոյ աթոռը գրաւել: Պատմական յիշատակներ մեզի ընդհանուր եղելութիւններ միայն ցոյց կու տան, իսկ անոնց կապակցութեան համար բաղդատական ուսումնասիրութիւններով կառաջնորդուինք: Այսու հանդերձ չենք կրնար որոշ բան մը ըսել Կեսարացիին մէջ ունեցած գործունէութեան, եւ իր մտադրութեան համար գործածած միջոցներուն վրայ: Նորէն դառնանք Էջմիածին:

1643. ՍԱՀԱԿԻ ԸՆԹԱՑՔԸ

Երբոր Մելիքսեդեկ Էջմիածինէ կը հեռանար (1634), Աւետիս ալ մեռած էր (1613), մէջտեղ կը մնար միայն Սահակ Դ. Գառնեցիին, իբր Մայրաթոռին տէր, թէպէտ մեր գրութեամբ հնար չէ զայն

գահակալ կաթողիկոս նկատել, ցորչափ Ռաիթ Ռ. Վաղարշապատեցին, որ օրինաւորապէս յաջորդած էր Գրիգոր ԺԲ. Վաղարշապատեցիին (1591), ոչ հրաժարած էր եւ ոչ ալ գահընկէց եղած: Այլ կը պահէր իր աստիճանը ու պաշտօնը, թէպէտեւ բռնադատեալ էջմիածինի գործերուն չխառնուիլ, եւ ընկճուած արտաքին իշխանութեամբ եւ կաշառքի զօրութեամբ բռնացող աթոռակիցներէն, որոնց վերջինը Սահակ ալ առանց իրեն այդ աստիճանին բարձրացած էր: Սահակ Ամիրգունայի ընծայագիրով եւ Մելքիսեդէկի խնդրանքով Շահաբասէ ճանչցուած էր (1633), որովհետեւ յանձին կալաւ զտալն, այսինքն զմնացորդս պարտուցն, զորս ի կողմանէ մուղադային տալոցն էր Մելքիսեդէկ (ՂԱՎ.175): Բայց ռազամ, այսինքն հաստատութեան հրովարտակ ստանալու գործը երկարեցաւ Շահաբասի տեղափոխութեանց պատճառով, թէպէտ թուղթը գրուած ու պատրաստուած էր: Թահմազդուլի բէկ, Ամիրգունայի որդին, որուն գործը յանձնուած էր, Շահաբասի ետեւէն պտտեցաւ Ֆահրապատ, Ղազբին, Սուլթանիէ, Արտաիլ, եւ դարձեալ Սուլթանիէ. Երեւան ալ գալ պարտաւորուեցաւ իր հօրը հիւանդութեան պատճառով, ուր եւ հաստատուեցաւ հօրը մահուամբը. ըսող ալ կայ թէ իր հայրը սպաննած ըլլայ (ԶԱԲ.Ա.62): Այս պատճառով Սահակ նոր հետապնդութիւններ ըրաւ (ՂԱՎ.176), եւ հազիւ թէ 1626-ին ձեռք ձգեց ցանկացեալ հրովարտակը (ՂԱՎ.230): Գործին ուշանալուն պատճառ էին կերպով մը Պարսկաստանի Հայ գաղութին գլխաւորները, խօջայ Նազարը գլուխնին, որոնք չէին ուզեր ճանչնալ Սահակի կաթողիկոսութիւնը, եւ իրենց մօտ գտնուող ծերունի Ռաիթը կը գրգռէին, որ մէջտեղ ելլայ, Շահաբասին դիմէ, իր իրաւունքը պաշտպանէ, եւ Սահակի հաստատութիւնը արգիլէ: Իրօք ալ Ռաիթ շարժուեցաւ, Շահաբասին մօտ ալ գնաց, բայց Սահակ ետեւէն հասաւ, իրարու ալ հանդիպեցան, եւ Սահակ ճարպիկ եղաւ իր գործը յաջողցնել, եւ Ռաիթ մինչեւ իսկ իր բուն նպատակը ծածկեց, յայտնելով թէ վասն գործոյ իմոյ գնամ, որ ազատութեան թուղթ առնեմ ջութլուկին, այսինքն ապահովէ իրեն պարէնին համար տրուած ազարակին հասոյթը (ՂԱՎ.176): Որչափ ալ Սահակ արքունի հրովարտակ ստացաւ, սակայն Նոր-Զուղայեցիք եւ բոլոր Պարսկահայ գաղութներ՝ այնու եւս ոչ ընկալան զՍահակ կաթողիկոսն, եւ միշտ Ռաիթը իրենց կաթողիկոս ճանչցան (ՂԱՎ.177), թէպէտեւ անկէ ալ գործունէութիւն չէին, սպասէր, եւ բոլոր մտադրութիւննին դարձուցած էին Մովսէս Տաթեւացին աստի անցընելու:

1644. ՄՈՎՍԷՍԻ ԶԵՌՆԱՐԿՆԵՐԸ

Մովսէս կը շարունակէր իր առանձնական, բայց միանգամայն գործունէայ կեանքը վարել Ս. Անանիայի վանքին մէջ (1633), երբ 1625-ին օր մը այնտեղ իրեն կը հանդիպի Բայինդուր բէկ անուն պալատական մը, որ Երեւան եկած էր ժողվել զտղայս եւ զաղջկունս վասն թագաւորին, եւ Ամիրգունա կուսակալին հետ ի զբոսանս ելեալ շրջէին (ՂԱՎ.220), Մովսէս հիւրերը պատուելու համար եօթնական հատ սպիտակ մոմ նուէր ներկայեց,: Բայինդուր հիացած մնաց մոմերուն ճերմակութեան վրայ, որ անծանօթ էր այն կողմերը, եւ որուն արհեստը Մովսէս սորված էր Երուսաղէմ եղած ատեն (1603): Բայինդուր յայտարարեց թէ մոմերը կը պահէ որ շահին ընծայ տանի, եւ Ամիրգունա իր եօթը մոմերն ալ յանձնեց նոյն նպատակին, եւ Մովսէս ալ իր կողմէն եօթը

հատ եւս աւելցուց: Բայինդուր իր պաշտօնը լրացնելով Շահաբասին դարձած ատեն, անոր ներկայացուց 21 ճերմակ մոմերը, պատրաստողին վրայ ալ գովութեամբ խօսուեցաւ: Շահաբաս իսկոյն Ամիրգունայի գրեց որ Մովսէս եպիսկոպոսը իրեն ղրկէ, ինչ որ գործադրուեցաւ, եւ Մովսէս մինչեւ Պաղտատ գնաց, ուր կը գտնուէր Շահաբաս, եւ շուրջ նստեալ պատերազմէր 1626 գարնան սկիզբը: Թագաւորը հրովարտակով հրամայեց Ասպահանի քաղաքապետ Լալա բէկի, որ Մովսէսին յարմար տեղ մը ցուցնէ, երեք յարմար աշակերտներ ընտրէ, եւ 100 լիտր մոմ տայ, որ արհեստը անոնց սորվեցնէ: Ըստ այսմ ալ գործադրուեցաւ: Ասպահանի մէջ Թիլիմխանի այգին Մովսէսին յատկացուեցաւ, Ֆառուխ եւ Ղաբչղայ եւ Բէհզատ Պարսիկներ աշակերտ նշանակուեցան, եւ մինչեւ տարւոյ վերջերը Մովսէս աշակերտները վարժուեցուց, եւ ճերմկցած մոմերուն հետ ու խօջայ Նազարի միջնորդութեամբ ներկայացան Շահաբասի, երբ Ֆահրապատի ձմերոցը կը գտնուէր: Շահաբաս յոյժ զուարճացաւ, եւ մոմերը ի ձեռս առեալ զբօսնոյր, եւ որովհետեւ Աստուածայայտնութեան տօնի մօտ էր, խօջայ Նազարի յանձնարարեց, որ Մովսէս մեծաւ հանդիսի պատրաստէ Ֆահրապատի եկեղեցին, ուր ինքն ալ ներկայ պիտի գտնուի: Շաբաթ օր կիյնար 1627 յունուար 6-ին տօնը: Մովսէս ոչ միայն ամենայն խնամքով պատրաստութիւնները կատարեց, եւ թափեաց զերկու սպիտակ մոմս մարդաչափ, այլեւ գիշերը հսկումով անցուց, որպէս զի Աստուած շնորհալի ցուցցէ գտօնախմբութիւնն այլահաւատ թագաւորին (ՂԱՎ.231): Իրօք ալ Շահաբաս չափազանց գոհ մնաց, եւ երբ կուզէր դրամով կամ կալուածով վարձատրել, խօջայ Նազար դիտել տուաւ, որ Մովսէս զաշխարհաւ եւ զընչիւք նորա զանց արարեալ է, եւ թելադրեց անոր տալ զլուսարարութիւնն սուրբ Էջմիածինի թագաւորական նոմոսի (ՂԱՎ. 232): Սահակ տեղեկութիւն առնելով ջանաց գործը արգելել, առարկելով թէ զուլում արարեալ էք ինձ, եւ դիւանբէկին այսինքն արքունի քարտուղարին եւ մեծամեծներու մօտ աշխատեցաւ, սակայն ոչինչ օտեցաւ, եւ իրեն ըսուեցաւ, թէ թէպէտ Մովսէսի տուաք զԷջմիածին, զնորին լուսարարութիւն տուաք, եւ ոչ զկաթողիկոսութիւնն (ՂԱՎ. 178): Ամէն դժուարութիւններ հարթուելով Մովսէս Ֆահրապատէ Երեւան եւ Երեւանէ Էջմիածին եկաւ, եւ մեծաւ փառօք, եւ անապատում ցնծութեամբ՝ ոչ միայն իւր, այլ եւ ամենայն քրիստոնէից, գործի ձեռնարկեց ի Վարդավառի պահոց երկուշաբաթ աւուրն որ է 1627 յունիս 25, եւ ոչ 23 ինչպէս աւելցուցեր է Ոսկանի օրինակը (ՂԱՎ. 232):

1645. ԷԶՄԻԱԾԻՆԻ ՆՈՐՈԳՈՒԹԻՒՆ

Դավրիժեցին աղիողորմ շեշտերով կը նկարագրէ Էջմիածինի մայր տաճարին այն օրուան վիճակը, եւ կարելոր կը սեպենք զայն քաղել, իբրեւ մտադրութեան արժանի պատմական պարագայ մը: Պէտք է նախ յիշենք, որ ինչ ինչ կտորներ բռնի քանդուած ու տարածուած էին (1610), եւ հարկաւ հետզհետէ մեծցած էին պատառուածները եւ լքուած շէնքը հետզհետէ վնասներ կրած էր: Դուրսի կողմէն կաթողիկէին կամ գմբէթին զագաթը ինկած էր, տանիքին եւ չորս կողմի պատերուն քարերը քանդուած եւ թափուած էին, յատակներու քարերը փշրուած եւ ծակոտուած, լուսամուտներուն վանդակները պակասած, այնպէս որ ներսի կողմէ թռչուններուն

ծռտովք եւ ծըղովք եւ այլ գռեխովք լեցուած էր, գեռուներու եւ սողուններու որջ դարձած, եւ աղտեղութեանց համբարնոց եղած: Մայր տաճարին բակը աւերակներով եւ աւելորդներով հետզհետէ դիզուած էր, եւ հողն ու մոխիրը եւ աղիւսը մինչեւ եօթը կանգուն բարձրացած՝ գոցած էր տաճարին վարի մասերը եւ շուրջանակի եղող աստիճանները: Ծածկոց եւ զարդ չէր տեսնուէր բնաւ եկեղեցւոյն մէջ, եւ ոչ ալ կանթեղ կամ մշտավառ լոյս, այնպէս որ հազիւ թէ այլազգի մահմետական ոմն վառէր զճրագ ձեթոյ եւ դնէր ի վերայ բեմին, եւ այն եւս երբեմն երբեմն: Իբրեւ սպաս ալ բան մը չկար, ոչ գիրք, ոչ զգեստ եւ շուրջառ, ոչ բուրվառ եւ խունկ, եւ ոչ ուրիշ կարելորդներ: Աւանդատունն ալ գրեթէ դատարկուած էր, զի ինչ որ կար՝ կաթողիկոսներ վաճառելով եւ գրաւ դնելով վատնեալ էին, խաչ եւ սկիհ եւ բուրվառ եւ շուրջառ եւ ամենայն ինդ, եւ վերջին աջերն ալ Մելքիսեդեկ մեկնելէն առաջ փոխառութեան համար գրաւի էր տուած (1634): Տաճարին շուրջը եղող բնակութեան շէնքերն ալ աւերեալ եւ ի վերայ միմիանց փլուզեալ էին (ԴԱՎ.233): Կաթողիկոսներ Երեւան կը բնակէին, եւ վանքին մէջ մնացած էին միայն քանի մը հաստ սեւազլուխ սինլիքորք եւ գռեհիկք, որոնք որպէս զգեղական հողագործս վարնորդ մշակօք ատեն կանցնէին, եւ անոնք իսկ զաւուրս զբաղմունս՝ շրջակայ գիւղերու մէջ կը շրջէին (ԴԱՎ.234): Մովսէս Տաթեւացի գործի ձեռնարկելով նախ բակին դիզուած աւելորդը ջանաց վերցնել տալ, եւ գործը դիւրացնելու համար օգտուեցաւ գետին ջուրէն, զոր կապեցին ի կողմն ինչ, եւ փորուած մասը հոսանքին տուին, որ հողը կը տանէր եւ քարը կը մնար, եւ այսպէս եղեւ հարթատակ գետին, եւ քարերը հետզհետէ իրենց տեղերը շարուեցան պատերուն վրայ: Անկէ ետքը գմբեթն ու տանիքընորոգեցին, քանդուած եւ պակասած սալերը լրացնելով: Այդ առթիւ կը յիշուին տաճարին չափերը, ներսի կողմէն, պատերէն զատ, 50 կանգուն երկայնութիւնը, 48 կանգուն լայնութիւնը եւ 35 կանգուն բարձրութիւնը մինչեւ կաթողիկէին պորտը (ԴԱՎ. 235): Անկէ վերջ շրջապատ պարիսպ մը կանգնեցին ի հոգոյ տաճարին պատերէն՝ արեւելքէն ու արեւմուտքէն 63 կանգուն, եւ հիւսիսէն ու հարաւէն 56 կանգուն հեռու, եւ ութը բուրգեր կամ աշտարակներ անկիւնները եւ մէջտեղները: Պարիսպին ներսի կողմն ալ՝ արեւմտակողմը շինուեցան դարպասք եւ տունք այսինքն է պաշտօնատուն եւ հիւրանոց, հիւսիսակողմ եւ արեւելակողմը խցեր ի բնակութիւն միաբանից, եւ հարաւակողմ սեղանատուն, փռնատուն, տնտեսատուն, եւ համբարանոցներ: Այս ամէն մասերը շինուեցան լըխտեալ քարի եւ թծեալ աղիւսով, կրով եւ բռով եւ վայելուչ յօրինուածով (ԴԱՎ. 234):

1646. ԳՈՐԾԱԿԻՑՆԵՐ ԵՒ ՆՊԱՍՏՈՂՆԵՐ

Մովսէս այդ գործերը լրացնելու համար իրեն զօրավիզ եւ օգնական ունեցաւ նախ՝ աստ եւ անդ գտնուած հոգեսէր եւ բարեսէր եկեղեցականներ, որոնք իր շուրջը հաւաքուեցան, եւ որոնց շատերը իւրոց աշակերտաց խումբէն էին, եւ երկրորդ՝ զտուրս եւ զողորմութիւնս քրիստոնէից, որոնք զցաւիլն եւ զկսկծեալն ունէին, եւ ոչինչ խնայեցին ի նորոգումն սրբոյ աթոռոյն, վստահ ըլլալով Մովսէսի աննենգ եւ ճշդապահ աշխատութեանց վրայ (ԴԱՎ. 232): Նա Մայրաթոռոյ նիւթական նորոգման հետ, անոր բարոյական բարեկարգութեան ալ հետամուտ եղաւ, վանական

կենցաղ հաստատեց, աւանդի գրուած կամ վաճառուած սպասներ վճարելով ազատեց եւ գլխաւոր գործերէն մին եղաւ դպրատուն մը բանալ Յովհաննավանքի մէջ՝ իբրեւ կատարեալ դպրանաց կամ դպրեվանք, ուսկից առաջ եկան վարդապետք եւ եպիսկոպոսք աբեղայք եւ երիցունք, ամէնն ալ արք պիտանիք եւ օգտակարք աշխարհի, զորս հետզհետէ ցրուեց զանազան կողմեր: Ասոնց մէկ կողմէ հոգեբուխ քարոզութեամբ եւ բարեկրօն վարուք հաստատէին զկարգս եւ զկրօնս քրիստոսական հաւատոյս եւ եկեղեցական աւանդութեան, եւ ընկրկեալ կործանէին զհակառակորդս ճշմարտութեան, եւ միւս կողմէն շինէին զեկեղեցիս, եւ կը նորոգէին ու կը պայծառցնէին վանքերը՝ որք ամայացեալք ի խաւարի կային: Այս կերպով Մովսէսի նախանձայոյզ աշխատութեանց շնորհիս, վանքեր կը լեցուէին միաբանօք եւ աբեղաիւք եւ կրօնաւորօք, իսկ զեղօրայք՝ վարժ երիցամբք (ԴԱՎ. 235): Մովսէսի ստանձնած պաշտօնը լոկ լուսարարութիւն էր, որ է փակակալութիւն հին բառով, կամ լուսարարպետութիւն նոր կոչմամբ. բայց էջմիածին իրմէ զատ տէր չունէր, եւ անպատշաճ կաթողիկոսութիւն էր իր ըրածը: Այն որ պատօնապէս գահակալ կաթողիկոսի անուն ունէր, Ասպահան կը գտնուէր, ամէն գործէ ձեռնբափ, եւ իննսնամեայ զառամեալ տարիքի մէջ, իսկ այն որ արքունի հրովարտակով ճանչցուած գործունեայ աթոռակիցի պաշտօնը պիտի վարէր, հարկահանի դերը կը վարէր կարելոր գաւառներու մէջ, եւ երկուքէն ոչ մէկը եկեղեցւոյ եւ ազգի հոգածութեան գործերով կը զբաղէր: Իրաւունք ունէին ուրեմն ժողովուրջք Հայոց յընդհանուր աշխարհս բնակեալք, որ այդ կաթողիկոսաց անկարգութենէն ձանձրացեալք, կամ լաւ եւս առանց կաթողիկոսի մնացած, կամօք եւ յօժարութեամբ եւ կաթօգին սրտիւ կը փափաքէին, եւ վարդապետք եւ եպիսկոպոսք եւ երեւելի արք գրովք եւ աղաչանօք թախանձէին եւ կը խնդրէին Մովսէսէ, զի յանձն առցէ զաստիճան կաթողիկոսութեան (ԴԱՎ. 236):

1647. ՍԱՀԱԿԻ ՓԱԽՈՒՄՏԸ

Սահակ Գառնեցիին Շահաբասի հրովարտակը ստանալով (1643) կը կարծէր թէ ամենայն ինչ իրեն յաջող պիտի քալէ, եւ իրեն հետեւորդ կազմած ղուլերու, այսինքն պետական պաշտօնեաներու զօրութեամբ եւ բռնութեամբ պիտի կարենայ իր հօրեղբոր Մելիքսեդեկի զլուխ հանել չկրցածը ինքն կատարել: Այդ միտքով պտոյտներ կը կատարէր Հայաստան ու Պարսկաստան բարեկեցիկ հայաբնակութեան քաղաքները, բայց ոչ մի տեղ ընդունելութիւն չէր գտներ, եւ ոչ իսկ կաթողիկոս կընդունէին զինքն, զի ոչ թէ ազգային ընտրութեամբ, այլ լոկ իր հօրեղբոր կամքով օծուին ստացեր էր, մինչ նոյն ինքն հօրեղբորն ալ՝ ամէնուն ատելի եղած ու զգուանք պատճառած անձ մըն էր: Միւս կողմէն ինչ որ բռնութեամբ եւ կեղեքելով ձեռք կը ձգէր, այն ալ հետեւորդները գոհացնելու իսկ չէր բաւեր, եւ այսպէս հետզհետէ կաճէին վճարուելիք գումարները, թէ տուրքին եւ փոխառութեանց, եւ թէ հետեւորդներու ապառիկ պահանջներուն բարդուելովը: Տարի մը եւ աւելի այսպէս անցուց Սահակ, օր ըստ օրէ յուսահատութեան մատնուելով, եւ երբ 1627 ամառուան միջոցին Խոյ կը գտնուէր, միտքէն կանցնէր ինքն ալ իր հօրեղբոր ճամբան բռնել, թաքուն ի ղուլերէն անցնիլ յերկիրն Օսմանցւոց (ԴԱՎ. 179): Երբ այդ միտքերը կորոճար, նամակ ստացաւ Երեսանի կողմը գտնուող իր բարեկամներէն, թէ այժմ

Թահմազգուլին կը վարէ կուսակալութիւնը, որ պատրոնստ է իրեն օգնել, եթէ փութայ Երեւան գալ: Գրողներն էին Մանուէլ Խորվիրապետցին, Մելիքսեդեկի հին գործակից մը (1584), Մկրտիչ Հաւուցթառեցին սպանուած Մանուէլի յաջորդը (1591), այլովքն հանդերձ (ԴԱՎ. 179): Սահակ փութաց հրաւերին անսալ, եւ Խոյէ Երեւան եկաւ, բայց ակնկալութիւնը չիրականացաւ ընդհակառակն Թահմազգուլի ալ պահանջումները խստացուց, որովհետեւ ապառիկ գումարը 800 թուման էր եղած: Սահակ երբ տեսաւ որ խաբուեցաւ, որոշեց իր առաջին խորհուրդը գործադրել: Կը մօտենար 1628-ին Ծնունդը: Սահակ այնպէս կեղծեց թէ կուսակալը ուզած է մեծահանդէս տօն մը տեսնել, եւ թէ Մովսէս, որ Երեւան կը գտնուէր, իրմէ խնդրած է պէտք եղած սպասները էջմիածինէ բերել: Այս պատրուակով իր արագընթաց ճամբան բռնեց: Բայց կէս ճամբէն չեղաւ, զգեստը փոխեց ի կերպ զօրականի եւ առշաւասոյր քալքով յառաջացաւ դէպի Նախիջեւան, բայց քաղաք չհանդիպեցաւ, այլ Տարաշամբ գիւղի նաւատեղին Երասխը անցաւ, եւ առանց ուրեք կանգ առնելու քերեց Չորս եւ Խոյ քաղաքները, անցաւ սահմանազլուխը, մտաւ Օսմանեան հոգը, եւ հասաւ Վան քաղաքը եւ հոն մնաց ուրախանալով որ ճողոպրեալ փրկեցաւ ի ձեռաց ղուլերւոյն: Սահակի փախուստը տեղի կունենայ 1627 դեկտեմբերին: Պետական պաշտօնեաներ սկսան Մովսէսը նեղել, իբրեւ թէ նա թելադրած ըլլայ Սահակի փախուստը, սակայն սա կրցաւ շուտով հաստատել, թէ ինքն ամենեւին տեղեկութիւն չունի, եւ թէ Սահակ շինծու խօսքեր գրած է կուսակալին եւ իր բերանը (ԴԱՎ. 180): Այս կերպով Սահակ Մայրաթոռի գործերուն հետ յարաբերութիւնը խզեց, եւ փակուեցաւ իր կեղակարծ կաթողիկոսութիւնը, որ մինչեւ իսկ հակաթոռութիւն պիտի կարենայինք ըսել, եթէ աթոռակիցներու շատութիւնը սովորութեան անցած չտեսնէինք:

1648. ՀԱՐԿԻՆ ՎԵՐՋԱՆԱԼԸ

Կատարեալ եկեղեցական անիշխանութեան տարի մը կրնանք ըսել 1628 տարին, երբ Մայրաթոռը ըստ ամենայնի անտէր եւ անտէրունջ վիճակ մը ունէր պաշտօնապէս, թէպէտ իարպէս Մովսէսի խնամքի ներքեւն էր, բայց նա կաթողիկոս չէր: Իսկ կաթողիկոսութեան անուն կրողներէն մէկը զառամած ձեռնթափ կապրէր Ասպահան, միւսը փախստական՝ առանձնացած էր Վան: Մովսէս, կաթողիկոսութեան թեկնածու չէր, բայց սրտացաւ հոգածութեամբ պէտք եղած ջանքերը կընէր էջմիածինը վերականգնելու: Այս կողմէ յատուկ մտադրութեան կէտ մը դարձած էր տարեկան 100 թումանի տուրքը, որ չվճարուելով բարդուած էր, եւ պարտքը կը մնար միշտ, թէպէտեւ պաշտօնապէս պարտական մը չէր մնացած մէջտեղ: Մովսէս դիմեց Շահաբասի սիրական խղճոյ Նազարի, եղանակ մը գտնելու համար, բայց նա խորհուրդ տուաւ պատեհ առիթի սպասել, դիտել տալով թէ այս թագաւորս յոյժ արծաթասէր եւ ազահ է, յայդքան շահուց արծաթոյ ոչ ցանց առնէ (ԴԱՎ. 236): Ըիշոյ այդ օրերուն տեղի կունենայ Շահաբասի մահը Ֆահրապատի մէջ, որ Դավրիժեցին 1629 յունուար 7-ին կը դնէ (ԴԱՎ. 237), սակայն օտար պատմագիրներ 1628-ին կը դնեն (ՏՊԷ. 357): Դավրիժեցիին թուականը յայտնապէս գրիչի կամ գրչագիրի սխալանք է, զի ինքն իսկ, Շահաբասի մահուընէ ետքը ամիսս ութ Մովսէսը արքունիքի մէջ դեգերած (ԴԱՎ. 237),

Եւ անկէ Երեւան եկած է, եւ զանազան գործեր կատարած ըսելէ ետքը, 1629 յունուար 13-ին զայն կաթողիկոս օծուած կը դնէ (ԴԱՎ. 2399): Շահաբաս իր որդիները կասկածով մեռցնել կամ կուրցնել տուած էր, որով իրեն յաջորդեց Սամ-Միրզա թռռը, որուն անունը Սէֆի փոխուեցաւ Սէֆեանց հարստութեան նախահայրին անունովը (1521), եւ եղաւ ու կոչուեցաւ Շահ-Սէֆի, կամ Շահսէֆի, (ԴԱՎ. 237): Նազար եւ Ջուղայեցիք պարագայէն օգտուելու համար սըրընթաց փայեկաւ Մովսէսը Ասպահան հրաւիրեցին, որովհետեւ նոր գահակալութեանց առիթով մեծ շնորհներ ընդունելու պատեհին էր, սկուտեղամբ զուտ ոսկի դահեկան, եւ այլեւս ինչս պատուականս ընծայ, պատրաստեցին, նախարարներն ալ շահեցան պատեհ միջոցներով, եւ ամիսս ութ (ԴԱՎ. 237) բազմաերկ աշխատութեամբ եւ յոյժ բազում գանձս ծախսելով, իբր թէ հազար թուման (ԴԱՎ. 239), յաջողեցան ստանալ զթագաւորական նոմոս, որով կը ներունէր եւ կը ջնջուէր Էջմիածինի վրայ ծանրացող հարիւր թումանի տարեկան տուրքը: Ասոր վրայ Մովսէս ու Հայ իշխաններ բոլոր պետական պաշտօնատուները շրջելով, այնքան աշխատեցան, մինչ զի յամենայն մատենից, ուր եւ գրեալ կայր բանն այն, յամենայն հանեալ արտաքսեցին (ԴԱՎ.238): Այսպէս թագաւորական կնքով, ազդու եւ հատու բանիւ, ոչ միայն ջնջեցին զհարիւր թուման մուղադէն, այլեւ ստացան զհրաման կաթողիկոսութեան Մովսէսի վարդապետին ըստ հայցուածոց ամենայն ազգին Հայոց (ԴԱՎ.239): Այս կէտէն սկսելով կերպարանափոխ կըլլայ Հայոց հայրապետութեան եւ կաթողիկոսութեան Մայրաթոռին վիճակը, եւ գրեթէ դարագլուխ մը կը կազմուի ազգային եկեղեցւոյ համար, եւ մենք այդ կէտերը կը վերապահենք պատմել Մովսէս Գ. կաթողիկոսին անունին ներքեւ:

1649. ՎԱՐԴԱՊԵՏՆԵՐ ԵՒ ԱՂԹԱՄԱՐ

Բայց տակաւին այդ գլուխնին չանցած, յիշենք ինչ ինչ մասնաւոր տեղեկութիւններ, որոնք այդ միջոցին կը պատկանին, եւ որոնք ընդհանուր պարագայից հետ կապակցութիւն չունէին: Էջմիածինի եւ Կոստանդնուպոլսոյ աթոռներէն էին, որ իրարու յարակցեալ դիպուածներով մեր մտադրութիւնը գրաւեցին, միւս աթոռները անկախ եւ առանձնակ կեանք ունեցան: Աղթամարի կաթողիկոս Գրիգորիս Սէֆէտինեան երկայնակեացը, որ 62 տարի պաշտօն վարած կըսուի (1556), ըստ տեղական աւանդութեան վախճանած է 1610-ին եւ իրեն յաջորդները եղած են Աբրահամ, Յովհաննէս, Ներսէս եւ Ստեփանոս (ՕՕ.ԲԻԶ.1197): Սակայն Խիզանցի յիշատակագիրք մը, 1626ին Գրիգորիս ի կաթողիկոսութեան ատեն գրած ըլլալը կը յիշատակէ (ԹՈՐ.Բ.254), որ վերիվայր կընէ Հաւաքարանի ժամանակագրութիւնը, բայց մենք պիտի չկարենանք հեղինակօրէն պարզաբանել նկատուած անհամաձայնութիւնը, քանի որ յատուկ ուսումնասիրութեան խնդիր մը պէտք է ընել Աղթամարի կաթողիկոսներուն շարքը: Ինչ որ կրնանք ըսել այս է, թէ կաթողիկոսը ըլլայ այսինչ կամ այնինչ անուն անձ մը, Աղթամարի աթոռը չի ներկայեր բարգաւաճ կացութիւն մը, թէպէտեւ անոր վիճակներու մէջ ալ կը յիշուի քանի մը ուսման հետեւող վարդապետներ: Այսպէս են Սիմէոն Ապարանցի, Կարապետ Վարազցի, Յովհաննէս Խիզանցի, Յովհաննէս Կրճօն, եւ Սահակ Վանեցի վարդապետները, որոնց մէջէն

առաջինը եւ վերջինը աշակերտներ ալ հասուցած են (00.ԲԻԶ.1197): Սոյն կարգին յիշենք եւս Մելքիսեդեկ Վժանեցի վարդապետը, զոր Մովսէս ուսուցչութեան հրաւիրեց Յովհաննավանքին դպրատունին մէջ (ԴԱՎ.307): Այս վարդապետները ընդհանրապէս Աղթամարի սահմաններուն մէջ աստ եւ անդ հաստատուած, իրենց անհատական ջանքերով կը գործէին, իսկ աթոռը ոչ մի պայծառութիւն չունէր: Աղթամարի վիճակներէն էին եւս Պօղոս Սոկացի (1623) եւ Ներսէս Սոկացի (1622) վարդապետներ, որոնք արդիւնաւոր եղան էջմիածինի վիճակներու մէջ: Յիշենք այստեղ Յովհաննէս Ծարեցի վարդապետն ալ, թէպէտ բնիկ Սիւնեցի, որ իբր քարոզող ուղղափառաց եւ յանդիմանող ստահակաց, իբր ընթերցասէր եւ գրասէր մեծ արդիւնք ունեցաւ, եւ 1583 յունիս 20-ին վախճանելով մեծ համբաւ թողուց իր ետեւէն (ՍԱՄ.192): Որովհետեւ Հայաստանի արդիւնաւոր վարդապետներուն անունները կը քաղենք, անգամ մըն ալ յիշենք Սրապիոն Եղեսացին, Սրեպիոն Օձտեղացին, Սարգիս Պարոնտէրը եւ Կիրակոս Պոնտացին, որոնց գործերը իրենց կարգին պատմեցինք:

1650. ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ ԳՈՐԾԵՐ

Երուսաղէմի աթոռը այդ միջոցին իր սեփական եւ տեղական խնդիրներու շրջանակին մէջ ամփոփուած՝ յատուկ կեանք մը կանցնէր Գրիգոր Պարոնտէր պատրիարքին իշխանութեան ներքեւ, որ 32 տարի շարունակ բազմաշխատ եւ բազմարդին պաշտօնավարութիւն ունեցաւ Երուսաղէմի աթոռին վրայ, սկսելով 1613 թուականէն, երբ եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն ստացաւ Երուսաղէմի մէջ Աւետիս կաթողիկոսէն (1606): Գրիգոր Պարոնտէրի անունը Երուսաղէմի պատրիարքներուն շարքին ամէնէն փայլուն անուններէն մէկն է, եթէ չուզենք ալ ամէնէն մեծ եղած ըսել: Գրիգոր Կեսարացի նախատեսելով անոր վրայ այդ մեծ կարողութեան առհաստաչեան, տակաւին աբեղայ եղած ատենէն, յանձնած էր անոր Երուսաղէմի մատակարարութիւնը, երբ տուրքերուն վճարման համար նպաստ հաւաքելով Երուսաղէմ էր գացած (1603): Պարոնտէր մինչեւ կեանքին վերջին շունչը չստեց իրեն վրայ գրուած ակնկալութիւնը, եւ իրաւամբ անոր յիշատակը անմոռաց է մինչեւ ցայսօր Երուսաղէմի մէջ, ուր հանապազօր կը յիշատակուի իր անունը պատարագի ատեն Գոհութիւն քարոզին մէջ, որովհետեւ ըստ ամենայնի արժանաւոր եղած է այդ բացառիկ պատուոյն: Երուսաղէմի սրբավայրերուն մէջ՝ ազգային ստացութիւններէն եւ իրաւունքներէն ամէնն ալ՝ թէ մահմետականներէն եւ թէ քրիստոնէաներէն խնդիրի եւ վէճի, վտարմանց եւ ձեռննձգութեանց առարկայ եղած են: Ս. Յակոբեանց վանքն ալ, Ծննդեան այրն ալ, Համբարձման տեղն ալ, Պատանատեղւոյն մոմերն ալ, զատ զատ խնդիրներու նիւթ եղած են, բայց Պարոնտէրի աշխատութեամբ Հայոց իրաւունքները անեղծ են պահուած: Ազգային վանքերու շինութիւններն ու նորոգութիւններն ալ մեծ վէճերու դուռ բացած են, Լատիններ բիրատեսակ զրպարտութիւններով ջանացած են աննկուն պատրիարքը տկարացնել, բայց ամէնուն դէմ միշտ զօրացած է Պարոնտէր իր անխոնջ արիւթեամբը, որոնց մանրամասնութիւնները ուրիշներէ երկարօրէն պատմուած են (ԱՍՏ.Ա.279-333), եւ մենք աւելորդ կը սեպենք կրկնել: Այս մրցումներուն հետ Պարոնտէր կրցած է վանքին վրայ ծանրացող

պարտքերը սրբել, երեսունէ աւելի նոր այգիներ դնել, եկեղեցական զարդերն ու սպասները ճոխացնել, բարոյական տեսակէտէն ալ վանական բարեկարգութիւնը պայծառացնել, միաբաններու թիւը աճեցնել, կարող վարդապետներու զարգացմամբ նպաստել, որոնց մէջ պէտք է առանձին յիշուին Կարապետ Մոկացիին, որ իր կատարեալ աջակիցն էր (ԱՍՏ.Ա.330), եւ Աստուածատուր Տարոնեցիին, որ իրեն յաջորդեց (ԲԱՌ.54): Նշանակելի էր նաեւ իր առաքինական եւ ճգնողական կեանքը, հովուական ջանքերով եւ քարոզչական արդիւնքներով մէկտեղ, եւ իրաւամբ տիպար անձնաւորութիւն մը կնիք փայլեցաւ իր վրայ մինչեւ իր մահը 1645ին: Գրիգորի կենսագրական պարագաներու մէջ կը յիշուի Կ. Պոլիս ալ գտնուած, եւ Պալաթու եկեղեցւոյն համար աշխատած ըլլալը (ԱՍՏ.Ա.306), սակայն այդ պարագային թիրիմացութեան հետեւանք ըլլալը այլեւս ստուգուած է յայտնապէս (11.ԱՄՍ.15), զի Պալաթու գործին հետ կապակցութիւն ունեցող Գրիգորը, Ղարանաղեցիին է եղած (1640): Իրաւ Պարոնտէր Գրիգորը իր պաշտօնին եւ իր վարած դատերուն բերմամբ ստէպ մայրաքաղաքի հետ գործ ունեցաւ, եւ արքունի հրովարտակներ ալ ձեռք բերաւ, սակայն անձամբ Կ. Պոլիս եկած ըլլալը ստուգուած չէ, որով իր անուանակից Կեսարացիին, որ իր բարեկամ ու պաշտպանն էր, իրեն զօրավիզն եղած կըլլայ հրովարտակներու ստացութեանց համար:

1651. ՆՈՐ ՎԿԱՆԵՐ

Վերջին տարիներու նոր վկաներուն յիշատակութիւնները զանց ըրինք քիչ մը ատենէ իվեր (1565), թէ շղթայեալ դիպուածները չընդհատելու, եւ թէ անոնց թիւը շատ չըլլալուն համար, եւ այստեղ կու տանք համառօտիւ քաղել եղածները: Լոյս անուն 18 տարեկան Կաֆացի ազնուական երիտասարդ մը, պարոն պատուանուն կրող, որուն համար երբեմն Պարոնլոյս եւ երբեմն ալ Լուսպարոն կը կոչուի, նախանձոտ Տաճիկներէ կը զրպարտուի, իբրեւ թէ Կէզլով քաղաքի մէջ իսլամացած եւ նորէն ետ դարձած ըլլայ, եւ Կաֆայի մէջ ատեան կը հանուի 1567 յունուար 5-ին: Ղատաւորը զրպարտութիւնը իմանալով ազատ կարծակէ, բայց քաղաքի իշխանին բռնութեամբ նորէն կը ձերբակալուի, եւ բանտարկութեանց եւ խոշտանգանաց կը մատնուի, խոստումներով եւ սպառնալիքներով կը փորձուի չորս ամիս շարունակ: Ծնողքը կաշխատէին դրամով դատաւորն եւ իշխանը շահիլ, եւ մինչեւ Կոստանդնուպոլիս դիմում կընէ, այլ չեն կրնար զիջուցանել Կաֆայի մոլեգնել ամբոխն ու մոլեռանդ իշխանները: Երիտասարդն ալ ետ չի կենաց իր հաւատքէն, եւ վերվապէս զխատմամբ կը նահատակուի 1567 մայիս 15-ին, որ ճշդիւ կը պատասխանէ յետ Համբարձման հինգշաբթին (ՆՈՐ. 406): Վրթանէս Կաֆայի եպիսկոպոս պատմած է նահատակին յիշատակը վկայաբանութիւնով եւ տաղերով (ՆՈՐ. 408): Օսմանեանց սուլտան Մուրատի օրով նորոգուած էր Պարսիկներու հետ պատերազմը (1570), եւ ահուդողի ու բռնութեանց օրեր էին գաւառներու մէջ զի կուսակալներ եւ դատաւորներ ուզածնին ընելու ազատութիւն գտած էին: Յատուկ զրկումներու առիթ կընծայէր եւս այն հրամանը, որով արգելուած էր իսլամ շեղողներուն խոյը կամ փակել գործածել (ՍԱՄ. 176), եւ պարտաւորեալ սեաւ գտակ պիտի գնէին գլուխնին (ՆՈՐ. 414): Այդ միջոցներուն Միջագետքի Թուրքուրան կամ Թլկուրան աւանը դատաւոր կը

գտնուէր Մահմէտ, որ չափազանց տուրքեր կը ծանրացնէր քրիստոնէաներուն վրայ: Ասոնք Օսմանեան զօրավարին դիմելով բերին հուքն եւ հրաման առ դատաւորին, թէ օրինական տուրքէն այլ աւելի մի՛ առնուր ի դոցանէ (ՆՈՐ. 416): Ասոր վրայ Մահմէտ Տիրապէթիր դիմեց, մեծ դատաւորէն ոյժ գտնելու համար. Թուրգուրանի գլխաւորներն ալ ետեւէն եկան, եւ երբ Մահմէտ ճարահատեցաւ, զրպարտութեան դիմեց, երկու ալ սուտ վկայ ճարեց, թէ սոքա զմեր մեծն եւ զդատաստանն հայիոյեցին: Անմիջապէս հրաման եղաւ բանտարկել եւ այրելով սպաննել Թուրգուրանցի տանուտէրերը, որոնցմէ տասն ըմբռնեալք եղան, բայց ցասունը գլխաւորապէս երկուքին վրայ ծանրացաւ, Մարգարէ սարկաւագին եւ Շահրիման գիւղաւագին վրայ: Ուստի այս երկուքը զատեցին, եւ հրաւիրեցին ուրանալ որ ազատին: Իսկ անոնք զիրար քաջալերելով եւ բոլոր գիշեր սաղմոսելով յօժարական պարտաւորութեան նահատակութեան, եւ միւս առտուն խոշտանգանք եւ ձագանօք կատարման տեղը տարուեցան, ուր բեւեռեցին ի փայտի զոտս եւ զձեռս նոցա, եւ բորբոքեցին զհուրն նաւթով, եւ այնպէս նահատակուեցան երկու երանելիներ (ՆՈՐ. 417), 1580 սեպտեմբեր 6-ին (ՆՈՐ. 413): Ունինք նաեւ եպիսկոպոս Յովհաննէս Ղարանաղեցիի նահատակութիւնը 1592-ին, Կարնոյ մէջ կատարուած (ՉԱՄ. Գ. 516), որուն մանրամասնութիւնք կը պակսին: Նոյնպէս առանց մանրամասնութեանց յիշատակուած են Աբրահամ Ուռհայեցի քահանայի եւ Սքանտար կամ Աղէքսանդր Ուռհայեցի տանուտէրին գլխատմամբ նահատակութիւնները՝ 1600 յունուար 22-ին երեքշաբթի օր, Եդեսիոյ մէջ, Ճէլալիներու գլխաւորներէն Ղարա Եաղըճիի հրամանով (ՍԱՄ. 176):

1652. ՓԱՐԻԱՑԻՔ ԵՒ ԱՐՓԱՅԵՑԻՆ

Շահաբասի վրայ խօսած ատենիս առիթ ունեցանք յիշել թէ հակառակ կիրքերու եւ հակառակ ձիրքերու տէր անձ մըն էր, արգասաբէր եւ բռնաւոր, անողորմ եւ գբած, լայնախոհ եւ կարճամիտ միանգամայն, եւ իրաւամբ հակասական գործեր կը պատմուին իր վրայ: Յիշեցինք եւս թէ ծպտեալ պատմելու սովորութիւն ունէր, եւ այդ պարագաներուն մէջ թէ վեհանձն եւ թէ փոքրոգի գործեր կը կատարէր անխտիր: Դէպ եղաւ որ 1620-ին ծպտեալ կը պատէր Փարիա եւ Բուրվարի գաւառներու Հայ գաղթականներուն մէջ: Այնտեղ Հայ կնոջմէ մը գանգատ կը լսէ թագաւորին դէմ, զիրենք իրենց հայրենիքէն հանելուն համար. Աւետիս քահանայի մըն ալ իսլամութիւն առաջարկելով խիստ պատասխան մը կընդունի: Սաստիկ զայրանալով, նոյն տեղ քահանային գլուխն կացինով կը զարնէ եւ անզգայ վիճակի մէջ թլփատել կու տայ: Եւ ոչ այսչափ միայն, այլ եւ սաստիկ հրաման կը հանէ յիշեալ գաւառներուն բոլոր Հայերը իսլամացնել եւ թլփատել (ԴԱՎ. 124): Ասոր վրայ ամէն կողմ անողորմ գործադիրներ կը յղուին: Հայերէն մէկ մասը կը ցրուին ամայի լեռներ ու ձորեր, մէկ մասը յակամայից յանձնառու կը լինին, բայց շատերու վրայ բռնի կը գործադրուի թլփատութիւնը՝ խոշտանգանքներու եւ հարուածներու ներք՝ կիսամահ վիճակի հասցնելէ ետքը: Նոյն բանին կենթարկուի, Փահրան գիւղի տանուտէր Նուրիջանը, որ միայնակ կիրճի մէջ պահուըտելով, նետածգութեամբ արգելած էր իր գիւղը թլփատելու եկող պաշտօնեաները (ԴԱՎ. 125): Երբոր լուր կը բերեն Շահաբասի թէ հրամանը գործադրուած է,

թվիատել քահանաներու քառասունական ոչխար նուէր տալ կու տայ, եւ միանգամայն բազմաթիւ կարդացողներ կը դրկէ, որ Փարիացի եւ Բուրվարեցի Հայերուն իսլամ կրօնքը սորվեցնեն, սակայն Հայեր ոչ հնազանդէին եւ բանավէճն լինէին, մինչեւ իսկ ի մուլլայիցն գերիս եւ զչորս սպանին, եւ այս շփոթ վիճակը տեսց զամս երկու (ԴԱՎ. 126): Խղձալի կացութիւնը կը յուզէ Փարիայի Խոյիկեան գիւղը բնաւող Գրիգոր անուն անձ մը, բինկ Վայոցծորի Արփա գիւղէն, մարմնովն պարթեւահասակ եւ յաղթանդամ, սրտին արի, բանիւք եւ խելօք հանձարեղ, եւ հաւատովն հաստատ եւ ջերմագոյն անձ մը, որ միտքը կը դնէ վերջ տալ այդ կացութեան, եւ զանազան գիւղերէն զօթն հոգի ալ մէկտեղ առնելով Ասպահան կու գայ 1622-ին: Ամէն միջոց գործածելով, աղաչանք եւ կաշառք, պատճառաբանութիւն եւ կարեկցութիւն, իշխաններէն քանիներ կը շահի, անոնց միջնորդութեամբ Շահաբասի աղերսագիրներ եւ դիմումներ կը կրկնէ՝ հնգիցս եւ վեցիցս եւ աւելի, մինչեւ որ նախ բերանացի եւ յետոյ գրաւոր հրաման կը ստանայ որ Փարիա եւ բուրվարի գաւառներու Հայերը համարձակ պաշտեսցեն զքրիստոնէութեան հաւատն իւրեանց (ԴԱՎ. 127): Գրիգոր Արփայեցի միանգամայն կը յաջողի եւս 1000 թուման գումարը հաւաքել եւ վճարել, զոր իբր տուգանք պահանջած էր Շահաբաս՝ շնորհուած ազատութեան փոխարեն, եւ զոր ուրախութեամբ տուին Փարիարցիներ եւ Բուրվարեցիներ, թէպէտ այդ երեսէն եղան չքաւորք եւ աղքատք կարի յոյժ: Գրիգորի յաջողութիւնը դրացի Պարսիկներու թշնամութիւնը գրգռեց, որ մահմետական մը սպաննելով Գրիգորի պարտէզը թողուցին եւ զայն իբրեւ սպանիչ ամբաստանեցին, եւ ատեան քաշելով ուրացութիւնը իբրեւ ազատութեան պայման առաջարկեցին: Բայց արիասիրտ իշխանաւորը հաստատութեամբ մերժեց, եւ յօժարակամ յանձնառու եղաւ գլխատմամբ նահատակուիլ (ԴԱՎ. 128): Գրիգոր Արփայեցիի նահատակութիւնը մերձաւոր հաշուով յարմար է դնել միեւնոյն 1622 տարին (ՆՈՐ. 434):

S. ՄՈՎՍԷՍ Գ. ՏԱԹԵԻԱՑԻ

1653. ՄՈՎՍԷՍ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ

Մայրաթոռին անտէրունջ եւ անիշխան վիճակը, կաթողիկոսի անունը կրողներուն տկարութիւնն ու խուսափիլը, եւ Մովսէսի շինարար գործունէութիւնը եւ հարիւր թուման տարեկանը ջնջելու անօրինակ յաջողութիւնը, այնպիսի բացառիկ պարագաներ էին, որ իրաւամբ Մովսէսը երկնառաք հրեշտակի մը պէս կը նկատուէր ամբողջ Հայութեան կողմէն, եւ այդ հանրային կարծիքին թարգմաններն էին Նոր-Ջուղայի եւ ուրիշ քաղաքներու իշխանաւորները, որոնք Շահսէֆէ Մովսէսի կաթողիկոսացման համար արքունի հաւանութիւնը խնդրեցին եւ ստացան (1648): Բայց կերելի որ Մովսէս տակաւին կը վարանէր պաշտօնապէս անունն ու օժուանը ընդունիլ, թէպէտ գործով կաթողիկոսութիւնը կը վարէր, եւ Մայրաթոռի ամէն տեսակ հոգածութիւնները կը կատարէր: Որոշ կերպով չի յիշեր պատմիչը թէ անձնական համեստութեան զգացումն էր, որ Մովսէսի վարանումին պատճառ կըլլար, թէ ոչ կանոնական երկիւղածութիւն մըն էր, որ զինքն կը կասեցնէր, երբ անդին երկու անձեր կային, որոնք կաթողիկոսութեան անունը կը կրէին, Դաւիթ Ասպահանի եւ Սահակ Վանի մէջ: Որն եւ ըլլայ բուն շարժառիթը Մովսէս 1628

աշունին յաջողութեամբ Ասպահանէ Էջմիածին դառնալով եւ ազգային կամքը գիտնալով եւ արքունական հաւանութիւնը ստացած ըլլալով ալ, տակաւին ժամանակ մը անցուց իր վերջնական որոշումը եւ զիջողութիւնը յայտնելէ առաջ: Այդ միջոցին կիյնան այն թուղթք աղերսանաց, զորս պատմիչին վկայութեան համեմատ, արք երեւելիք, եկեղեցականք եւ աշխարհականք, ստիպաւ կը ղրկէին ի Պարկաստանայ, ի Վրաստանայ, ի Քրդստանայ, ի Հռոմստանայ, եւ յամենայն աշխարհաց, եւ խնդրէին եւ աղաչէին զի մի եւս պատճառս յօղեսցէ, այլ վասն հաստատութեան հաւատոյ եւ կարգի եկեղեցւոյ յանձն արջէ զկաթողիկոսութիւնն (ԴԱՎ. 239): Այդ վերջին ակնարկները, թէպէտ քօղարկեալ ոճով, բայց յայտնի միտքով կը վկայէին, թէ եկեղեցին անտէր անտէրունջ էր եւ այսպէս մնալ հնար չէր, պարագաներն ալ դժուարին էին, ուստի այդ կացութեան վերջ տալու կտրուկ միջոցը, պաշտօնապէս ընդունիլ եւ հռչակելն էր, ինչ որ Մովսէս իրապէս եւ գործնականապէս կը կատարէր, եւ որուն համար պէտք եղած հաւանութիւնն ալ ստացուած էր տիրող կառավարութենէն: Այդ պատճառաբանութիւնն է հարկաւ, որ վերջիվերջոյ Մովսէսի միտքին վրայ ալ ազդեց, եւ զիջան ընդհանուր թախանձանքին, եւ 1629 յունուար 13-ին, Ծննդեան ութօրէքին, երեքշաբթի օր, օծմամբ ամենասուրբ Հոգւոյն Աստուծոյ օծառ հայրապետ Ամենայն ազինս Հայոց (ԴԱՎ. 239): Հարկաւ այդ առթիւ լիակատար կերպով գործադրուեցան բոլոր ծիսական եւ կանոնական պայմանները, որոնց ամէնէն նախանձախնդիր պաշտպանը՝ ինքը Մովսէսն էր, բայց մեզ չեն հասած մասնակցող 12 եպիսկոպոսներուն եւ անոնց երիցագոյնին անունները: Նմանապէս ընտրութեան եւ օծման մասնակցող իշխանաւորներուն եւ բազմութեան մասին ալ որոշ տեղեկութիւններ չունինք: Մովսէսի օծման թուականը 1629 յունուար 13,ին որոշ գրուած է Դավրիժեցիէն, եւ նոյնութեամբ կրկնուած զանազան տեղեր (ԴԱՎ. 338) եւ համեմատուած ուրիշ թուականներու հետ, եւ հաստատուած Երեւանցիէն (ԶԱՄ. 20-21), ուստի տարօրինակ կը թուի Ալիշանէն զայն 1630-ին յետածգելը (ԱՐԱ. 231): Անշուշտ այս բանին պատճառ տուած է Դավրիժեցիին մէջ տեսնուած շփոթութիւնը, որով 1629 յունուար 7-ին կը դնէ Շահաբասի մահը (ԴԱՎ. 237), եւ 3-ին Մովսէսի օծումը (ԴԱՎ. 239), եւ 19-ին Շահսէֆի գահակալութիւնը ուղղելու համար աւելորդ էր Մովսէսի օծման թուականը փոփոխելքանի որ արտաքին պատմագիրներու հետեւողութեամբ պէտք էր 1628-ին կանխել Շահաբասի մահը եւ Շահսէֆի գահակալութիւնը, ինչպէս մենք ալ գիտել տուինք (1648):

1654. ԳԱՀԱԿԱԼԻ ԻՐԱԿՈՒՆՔ

Մովսէս կաթողիկոսը իր օծման թուականէն իբր գահակալ կը նկատենք, թէպէտեւ մենք ամէն առիթի մէջ գահակալի մը մեռնելէն կամ ժողովով մերժուելէն առաջ ուրիշ մը գահակալ ընդունելէ խորշած ենք: Այս պարագայիս մէջ ալ գիտենք, թէ Դաւիթ Դ. Վաղարշապատեցին, որ վերջին գահակալն էր, տակաւին կենդանի էր Ասպահանի մէջ, երբ Մովսէս կօծուէր Էջմիածին: Գիտենք եւս թէ կանոնական ժողով մը չգումարուեցաւ Էջմիածինի մէջ, կանոնապէս Դաւիթ գահընկեց հրատարակելու եւ Մովսէսը գահակալ հռչակելու համար: Սակայն բացառիկ պարագաներ բացառիկ կնճիռներ բացառիկ կնճիռներ բացառիկ լուծում կը պահանջեն, եւ այս հանգամանքը կը

Ճշմարտուէր այդ միջոցին: Տարի մը ամբողջ անցեր էր, որ աթոռը տիրապէս անտէրունջ էր: Անիկա որ բուն գահակալ կը նկատուէր, սկիզբէն իվեր կամկար ու ապիկար, շատոնցուրնէ իվեր իսպառ ձեռնթափ իննսնամեայ գառամեալ վիճակի մէջ, կապրէր հեռաւոր ասպահանի մէջ, եւ կար իբրեւ թէ չկար, ոչ իրաւունքին տիրութիւն կընէր եւ ոչ տիրութիւնը ընելու կարողութիւն ունէր: Միւսն ալ՝ որ կաթողիկոսութեան իրաւունք էր առած փախստեան Մելիքսեդեկի կամքով միայն, ազգին ոչ մի բաժին կողմէն ընդունելութիւն չէր գտած, ամէնէն մերժուած էր, եւ միայն արքունական հրամանին վրայ կը հիմնուէր: Սա ալ իւրովի փախած ու ձեռնթափ եղած ըլլալէ գատ, իր միակ ոյժն եղող արքունի հրամանն ալ կորսուած էր, Մովսէսին կաթողիկոսութեան Շահսէֆիէ հաստատուելովը: Այս պարագաներ լուսաւոր կերպով կը հաստատեն թէ Մայրաթոռին նոր կազմակերպութիւն տալը անհրաժեշտ պահանջ էր, իսկական պարագաներէ առաջ եկած: Միւս կողմէն դիւրութիւն եւ հնարաւորութիւն ալ չկար, զանազան երկիրներէ եպիսկոպոսներ եւ վարդապետներ եւ իշխանաւորներ հաւաքելով կանօնական ժողով կազմելու, եւ գահընկեցութիւն եւ գահակալութիւն վճռելու, եւ պէտք էր հնարաւոր եղած գործնական միջոցներով գոհանալ: Պէտք եղած փաստերէն մէկն էր՝ կաթողիկոս կարծուողներուն գործնականապէս գահագուրկ նկատուիլը, եւ ընտրելի կաթողիկոսին գործնականապէս գահին տէր գտնուիլ: Իսկ ժողովական որոշման տեղը կը բռնէր ընդհանուր կարծիքին առանց բացառութեան համամիտ եւ համակամ եւ համաձայն յայտնուիլը, ամէն կողմերէ գրաւոր դիմումներ հասնիլը, եւ ոչ մի կողմէ հակառակութիւն լսուիլը: Այս պարագաները կշռադատելէ եւ ուսումնասիրելէ ետքը, մենք ալ վճռաբար կրնանք ըսել, որ եթէ ոչ նիւթապէս հաւաքուած ժողովով, ժողովական որոշման համահաւասար զօրութեամբ՝ ամենայն ազգ Հայոց, որք յԱրեւելս եւ յԱրեւմուտս կային, միաբանեցան թղթով եւ բանիւ, եւ արարին զՄովսէս վարդապետն կաթողիկոս, եւ հաստատեցին ի սուրբ աթոռն էջմիածին (ԴԱԿ. 182): Ահա թէ ինչու իր օծման օրէն իբրեւ գահակալ կարծանագրէնք Մովսէս Գ. Տաթեւացի կաթողիկոսը: Անոր մակդիր անունը ոմանք Սիւնեցի կը գրեն, հայրենական նահանգէն առնելով (ԱՐԱ. 231), ոմանք ալ Խոտանանցի գրեցին ծննդավայր գիւղէն առնելով (ԶԱՄ. Բ. 233), սակայն մենք կը պահենք Տաթեւացի կոչումը, իր առաջին գործունէութեան տեղէն առնուած (1615), որ ծիսական կիրառութեամբ ալ նուիրագործած (ԺԱՄ. 591) եւ ըանդհանրացած է:

1655. ՍԱՀԱԿԻ ՇԱՐԺՈՒՄԸ

Սահակ Գառնեցին Երեւանէ եւ Մայրաթոռէ գաղտագողի փախչելով, Վան ապաւինելէն ետքը (1647) ամբողջ 1628 տարին շրջելով անցուց այսր եւ անոր յաշխարհս եւ ի քաղաքս, որ կային ընդ իշխանութեամբ Օսմանցուց (ԴԱԿ. 183), բայց միշտ Վանի եւ Բաղէշի շրջանակները մնաց, առանց համարձակելու ակեքի յառաջել, եւ ոչ ալ Կոստանդնուպոլիս երթալ մտաբերեց, ինչ որ կը ցուցնէ թէ լաւ ընդունելութեան չէր հանդիպեր եւ քաջալերութիւն չէր գտնէր: Եպիսկոպոսներէն եւ վարդապետներէն զարս ոմանս գտաւ իրեն հետեւող մասնաւոր շահերու ակնկալութեամբ կապուածներ, բայց կատախիջք գործոյն չէին: Սահակ երբ Մովսէսի օծուիլը լսեց,

Եւ դիմադրութեան գործակիցներ փնտռեց, մերժումի հանդիպեցաւ, միայն Պօղոս Այնթապցի՝ վարդապետ մը գտաւ իրեն օգնական, Յովհաննէս Այնթապցի Կիլիկիոյ կաթողիկոսին եղբօրորդին, որ է ըսել Մայրաթոռոյ հպատակութենէն դուրս մէկը: Սա յանձնառու եղաւ Կ. Պոլիս երթալ եւ այնտեղէն հրովարտակ հանել, եւ Սահակի կաթողիկոսութիւնը ճանչցնել տալ: Պէտք է նկատի առնել, թէ այս կերպով Սահակ Մայրաթոռի կաթողիկոսութեան կարծեցեալ իրաւունքը պաշտպանել չէր գիտեր, քանի որ Օսմանեան հրովարտակով Պարսկական կառավարութենէ ճանչցուած չէր ըլլար, այլ միայն նոր հերձուած մը պիտի ստեղծեր եկեղեցւոյ մէջ, Օսմանեան գաւառները էջմիածինի աթոռէն զատելով, եւ նոր կաթողիկոսական աթոռ մը հաստատելով Գլակայ Ս. Կարապետին մէջ, ուր միւռոն ալ պիտի օրհնէր, եւ պիտի խափանէր զնուիրակն եւ զիշխանութիւն սուրբ աթոռոյն էջմիածնի (ԴԱՎ. 184): Զաքարիա Վանեցին, Մելիքսեդեկին եւ Խուլին գործակիցը, որ ժամանկին պատրիարքն էր (1642), հաճութեամբ ընդունեցաւ Պօղոս Այնթապցի պատուիրակը, եւ հաւանեցաւ օգնել Սահակի միտքին, քանի որ Մովսէս կաթողիկոս Կեսարացիին աշակերտն ու բարեկամն (1603), եւ ինքն պատրաստ էր որեւէ կերպով Կեսարացիին հակառակ բան մը ընել: Պատրիարքի մը դժուար չէր կայսերութեան սահմանին մէջ եղող հոգեւոր պետերու համար հրովարտակներ ընդունիլ իր պատասխանատուութեամբ, ուստի Սահակի համար ալ պէտք եղած հրամանագիրը ստացուցեցաւ սուլտան Մուրատ Դ. ի կառավարութենէն (ԴԱՎ. 183), միայն թէ մեծ եպարքոս Խուսրէվ փաշա 1629 յունիս 9-ին Կ. Պոլիսէ մեկնած էր Միջագետքի ապստամբ Քիրտերուն եւ Պարսիկներուն դէմ պատերազմին պատճառաւ (ԺՈՒ. 225), եւ հրովարտակը առանց անոր հաւանութեան տրուած էր: Երբոր Սահակ Վանի մէջ իր չար գործոյն համար Պօղոսը ճամբայ հանած էր, Վանայ գլխաւորներ, որոնց մէջ անուանէ կը յիշուին Ամիրխան Խանենց, Թումէ, Շիրաք, Միրաք, Փօլատ, եւ Սարուխան, եղածը լսելով՝ շատ աշխատեցան Սահակը ետ կեցնել, իր միտքէն զի զհակառակութիւն եւ զխռովութիւն թողցէ: Մովսէսէ զրկուած էջմիածինի վարդապետն ալ իրենց հետ առնելով, Սահակի խոստացան որ Վանայ մօտ Գուրուպաշի Ս. Խաչ վանքը իւրովքի մտիւքն իրեն յանձնեն, նուիրակն ալ առանձինն տարեկան 300 դուրուշ վճարել խոստացաւ, որպէսզի եկեղեցւոյ մէջ նոր բաժանում եւ երկպառակութիւն չստեղծէ, բայց նա ոչ դառձաւ ի չար դիտաւորութեանց խորհրդոց իւրոց, լսուած ըլլալով իր պատուիրակին հրովարտակը ետ դառնալը (ԴԱՎ. 182):

1656. ՍԱՀԱԿԻ ԶԱԽՈՂԻԼԸ

Սահակ Վանէն եւ Պօղոս Կ. Պոլսէն գալով, իրարու միացան Տիարպէքիի մէջ, ուր էր Խուսրէվ մեծ եպարքոսը, որպէս զի ստացուած հրովարտակին գործադրութիւնը հրամայել տան: Այս անգամ Տիարպէքիի իշխանաւորներէն Երեմիա եւ Մաքսուտ, եւ Վանեցի Ռուհիջան, եւ քաղաքին առաջնորդը Բարսեղ Ամոնցի՝ Սապիոնի աշակերտ եւ յաջորդը (1584), ուրիշներով մէկտեղ սկսան Սահակէ խնդրել որ վտանգաւոր դիտումէն եւ Հայ եկեղեցւոյ մէջ հերձուած ստեղծելէն ետ կենայ, եւ խոստացան որ ի քաղաքաց կամ ի վանօրէից որում եւ հաճեսցի՝ ինքեան լիցի թեմօք եւ վիճակօք, եւ նուիրակ էջմիածնի մի մտցէ ի նա, այլեւ տարին 500 դուրուշ թոշակ

վճարուի էջմիածինն: Նոյն ինքն Մովսէս կաթողիկոսն է և Փիլիպպոս նուիրակն ալ նամակներ հասան, թէ ուղղակի Սահակի գրուած է և թէ բարեկամներու ուղղուած, Սահակը համոզելու համար: Սակայն ամէն ճիգեր պարապի ելան, և Սահակ գրաւոր կերպով Խուսրէվ դիմեց հրովարտակին գործադրութիւնը պահանջելու, 10,000 դուրուշ ալ տարուէ տարի տուրք խոստանալով: Երբոր Բարսեղ եպիսկոպոս և իշխանաւորներ ալ մեծ եպարքոսին դիմեցին՝ Սահակի գործերն ու նպատակը բացատրելով, և ժողովուրդին գալիքը վնասները ցուցնելով, Խուսրէվ կը պատասխանէ. Անխելք Հայեր, ինչպէ՞ս մերժեմ, զի նոքա ի տարւոջն զ10,000 դուրուշ յաւելուն ի գանձնակն, որուն կը պատասխանէ Ռուհիջան, որ եթէ Հայոց ազգը վասն գանձի վաճառատէր, ես 20,000 դուրուշ տամ (ԴԱՎ. 186): Նկատողութեան արժանի է, թէ ինչ սկզբունքով կը տրուին եղեր պետական որոշումները: Երբոր Խուսրէվ որոշումը կը յետաձգէ, Ռուհիջան դիտել կու տայ ևս, թէ ինչ միտքով արդեօք Սահակ, առանց նախապէս իրեն դիմելու, ուղղակի Կ. Պոլիս դիմած է: Խուսրէվ իրօք կը սրտմտի, և Սահակը ատեն կոչելով կը սկսի յանդիմանել, թէ ինչու զինքն անարգելով ուղղակի թագաւորը ձանձրացնելու մարդ է դրկած: Իսկ երբ Սահակ գոհացուցիչ բացատրութիւն սը չի կրնար տալ, կը հրամայէ զրկողն ալ գացողն ալ դնել ի Ֆալախա և բրածեծ առնել: Հրամանը կը սկսի գործադրուիլ անողորմ և ուժգին կերպով, և ըստ սովորութեան ուրացութիւնը կառաջարկուի իբրեւ ազատութեան պայման: Այս անգամ գանգատաւորները վախնալով թէ Սահակ և Պօղոս կրնան տկարանալ, արծաթս բազումս խոստանալով և ցրուելով, և միջնորդներ ճարելով, կը յաջողին որ Խուսրէվ հրամայէ երկուքն ալ արձակել ի տանջանաց, և ի բաց վարել ի դրանէ դիւանին և այսպէս հարկանելով և ձաղելով դուրս կը հանուին: Այս կերպով Սահակ և Պօղոս ոչ միայն նպատակներուն չհասան, այլ և ոչ համարձակէին շրջիլ ի մէջ մարդկանց վասն ամօթոյ (ԴԱՎ. 188): Սիմէոն Սեբաստացի՝ Կիլիկիոյ կաթողիկոս իր մէկ գրուածին մէջ էջմիածինի կաթողիկոսները կը յանդիմանէ, թէ զՍահակ կաթողիկոսն և զՊօղոս Վարդապետն տաճկըցնել տուիք, և ազգի տանջանօք հաւատոցն ուրացուցիք (04. ԱՐՐ. 746), սակայն Դավիթեցիին պատմութիւնը կը ստէ անոր ըսածը, մանաւանդ թէ նոյն իսկ էջմիածինի կողմնակից ները վտանգին առջեւն առնելու աշխատած են: Նոյնպէս անտեղի է նոր գրողի մըն ալ ըսելը, թէ եպարքոսը կաշառուելով Մովսէսի կողմնակիցներէն բրածեծ ըրաւ երկուքըն ալ, ստիպելով որ հաւատքն ուրանան, և թէ հազիւ կաշառքով ազատուեցան: Ջի ընդհակառակն Դավիթեցիին պատմածին համեմատ, ուսկից նոր գրողն ալ իր ըսածները քաղել կը ցուցնէ (11. ԱՄՍ. 75), ազգին մէջ բաժանում և հերձուած ստեղծելու համար կաշառք խոստացողը ինքն Սահակն էր եղած, և իր ազատութիւնն ալ իր հակառակորդներուն միջնորդութիւնը ստացաւ: Նոր գրողը այնպէս իմն կարծել կու տայ, իբր թէ Սահակի կաթողիկոսական իրաւունքը բռնաբարուած ըլլայ, մինչ այսպիսի իրաւունք մը չունէր Սահակ (1654), և վերջին անգամ ալ հետապնդածը Մայրաթոռոյ գահակալութիւնը չէր, այլ Օսմանեան գաւառներուն մէջ, Կիլիկիոյ և Աղթամարի իրաւասութիւններէն դուրս մնացած մասերուն վրայ, հակաթոռ և բաժանեալ նոր կաթողիկոսութիւն մըն ալ ստեղծել: Այդ դիտումին

հանդէպ ալ Վանի եւ Տիարպէքիի ազգայնոց կողմէն եղած ընդդիմութիւնը, Սահակին ամէնէն մերժուած եւ ամէնէն անարգուած ըլլալուն յայտնի ապացուցութիւնն է, եւ անբացատրելի կը դառնայ վերոյիշեալ նոր գրողին այսպիսի մէկու մը պաշտպանութիւնը ստանձնելը: Սահակի արկածին պատմութիւնը փակելու համար աւելցնենք, թէ անոր իբր թուական կրնանք նշանակել 1630-ին սկիզբը ձմեռնային ամիսները, երբ Խուսրէվ Տիարպէքիի մէջ կը ձմերէր:

1657. ՄՈՎՍԷՍԻ ԳՈՐԾԵՐԸ

Մովսէս Տաթեւացիի կաթողիկոսական գործունէութիւնը պատմելու մտած ատեննիս, պէտք է նախապէս յիշենք թէ Մայրտաճարին եւ Մայրաթոռին նիւթական եւ բարոյական բարենորոգման եւ բարեկարգութեան մասին յիշուած ձեռնարկները, որոնք 1677 յունիս 25-ին սկսան, եւ որոնց մանրամասնութիւնները տւինք (1645) հնար չէր որ մինչեւ 1629 յունուար 13 լրացած ըլլային, մանաւանդ որ միջանկեալ տարիուկէս ժամանակին մեծ մասը Ասպահան անցուց 100 թուման տուրքը ներել եւ ջնջել տալու համար: Հետեւաբար անոնց շարունակութիւնը եւ լրումը կաթողիկոս օծուելէն ետքը կատարուած պիտի ընդունինք: Այդ առթիւ գիտցաւ Մովսէս օգտուիլ այն մեծ խանդավառութենէն, որ ազգին մէջ բորբոքեցաւ իր կաթողիկոսանալուն պատճառով, եւ իր շուրջը գտնուող բազմաթիւ միաբանները եւ աշակերտները՝ նուիրակ ցրուեց ամէն կողմեր, որ նպաստներ հաւաքեն էջմիածինի նորոգութեան համար, որ նոր էր սկսեալ, կը շեշտէ Ղազարիժեցիին ալ (ՂԱՎ. 182), ինչպէս մենք ալ դիտել տուինք: Եւ որովհետեւ ամէնքը միանգամ բացատրած ենք, կրկին վերադառնալ աւելորդ կը նկատենք: Մովսէսի գործունէութեան մի մասը կը կազմեն նաեւ զարքունական եւ զդատաւորական եւ զայլս գրեանս ստանալու համար ըրած աշխատութիւնները եւ թափած ջանքերը, որոնք մեծ նշանակութիւն ունին Մայրաթոռին կալուածական եւ ստացական իրաւունքներուն համար, եւ զորս Երեւանեցիին մանրամասնորէն կը քաղէ (ԶԱՄ. 22), այլ մեզ դժուար է այդ մանրամասնութեանց հետեւիլ: Բաւական ժամանակէ ի վեր Մայրաթոռի մէջ տիրող անկարգութիւնները, մանաւանդ վերջի ժամանակներուն մէջ Ղաւիթի եւ Մելիքսեդեկի եւ Սահակի անխորհուրդ վատնելը եւ գրաւի տալը, ազգային ստացութեանց մեծ մասը վտանգի ենթարկած էր, ուստի մանրագննին եւ խղճամիտ գործունէութեան պէտք կար, պատշաճ կերպերով եւ օրինական ձեւերով անոնք ազատել, ապահովել եւ հաստատել վաւերական կալուածագիրներով: Թէպէտ այդ մասին Մովսէսի յաջորդներն ալ գովանի փութաջանութիւն ունեցան, բայց անոնց սկզբնաւորութիւն տուած ըլլալու եւ ուղղութիւն հաստատած ըլլալու պարծանքը իրաւամբ Մովսէսի պիտի վերագրուի:

1658. ՔԱՂՈՒԱԾ ՇԱՐԱԿԱՆՆԵՐ

Մովսէսի եկեղեցական բարեկարգութեանց կարգին կը յիշուի եւս թէ եկեղեցին պայծառացոյց յարմար եւ հաստատուն ժամակարգութեամբ (ՂԱՎ.210), որ կը ցուցնէ թէ հասարակաց աղօթից կարգաւորութեանց մէջ ալ Մովսէսէ հաստատուած կանոններու հետք մը պէտք է տեսնել, Սակայն չենք ուզեր հետեւցնել, թէ Մովսէս նոր կարգադրութիւններ աւելցնելու միտք ունեցած ըլլայ, այլ միայն խաթարեալ եւ խանգարեալ կարգերը խնամով իրենց նախնի դրութեան

վերլուծելու աշխատած է: Մէկ կարգադրութիւն մը միայն իրեն կը վերագրուի, այն է Օրհնութիւն շարականներուն քաղուածը, որուն համար Խաչատուր Կեսարացի վարդապետ, Մովսէսի աշակերտն ու գործակիցը կը վկայէ, թէ սա ինքն սուրբ հայրս մեր սահմանեաց տասն շարական ասել Օրհնութիւն, գլխաւոր պատճառ ցուցնելով Ստեփանոս Սիւնիի պատրաստած տասը պատկերով Աւագ օրհնութիւնները: Բայց որչափ ալ Խաչատուր Կեսարացի կը կրկնէ թէ սրբազան հայրս կանոնեաց (ԺՄԳ.694), սակայն այդ կարգադրութիւնը Մովսէսի ինքնաստեղծ գիւտը եղած չէ, վասնզի անկէ առաջ Սարգիս Պարոնտէր Մեծ-Անապատի մէջ սահմաներ էր ըսել Օրհնութիւն ըստ խորհրդոյ աւուրն, եւ ի վերայ քաղուածք շարականաց (ԴԱՎ.196), որով Մովսէս անոր հետեւողութեամբ ընդարձակած կըլլայ Մեծ-Անապատի սովորութիւնը, ուր ինքն ալ միաբանած էր (1620): Միայն թէ Մովսէս ալ քաղուածը իբր պարտաւորիչ չէ հրամայած, զի Խնչատուր Կեսարացին ալ կը գրէ. Եթէ հաճեսցի կամք եղբայրութեան ձերոյ, Տեառն գոհութիւն, եւ եթէ ոչ ախորժիցէք՝ կամք ձեր եղիցին (ԺՄԳ.694): Մովսէսէն ետքն ալ նոր պատուէր մը չունինք քաղուածին մասին, այնպէս որ այժմ լոկ հնացեալ սովորութեամբ իբր պարտաւորիչ նկատուած է, մինչ պէտք էր զայն իբր կամաւոր հանդիսականութիւն կամ իբր բարեպաշտական նկատել Մովսէսի կարգադրութեամբ:

1659. ՀՈՈՄԻ ՀԵՏ

Ինչինչ յարաբերութիւններ ալ կը վերագրուին Մովսէսի Հռոմի պապութեան հետ, որոնց մեծ կարեւորութիւնը կծառայեն հռոմէադաւանները՝ յօգուտ գործաւելով անոր անունն ու հռչակը: Չամչեանի անորոշ եւ անստուգելի աղբիւրներէ քաղած պատմութեան համեմատ, Մովսէս առաջին թուղթ մը գրած կըլլայ 1629ին իր հայրապետութեան սկիզբը, դարձեալ միւս եւս թուղթ անկէ ետքը, որուն վրայ 1631-ին Պօղոս Փիրօմալլի (padre Paolo Piromalli) լատին Դոմինիկեան քահանայ մը կը դրկուի Ուրբանոս պապէն, որուն Մովսէս շատ մը լատինամիտ յայտարարութիւններ ըրած կըլլայ, եւ որուն ձեռքը կը յանձնէ նոր թուղթ մը, 12 եպիսկոպոսներէ ալ ստորագրուած: Իբր թէ Փիրօմալլի այդ թուղթը կը տանի Նախիջեւանի Ունիթորներուն, եւ անկէ կը դրկէ Հռոմ, եւ կրկին էջմիածին դարձած ատենը, այլազգի իշխանին կողմէ կասկածաւոր կը նկատուի, կը գանակոծուի եւ կը բանտարկուի, եւ հազիւ 22 ամիս ետքը կրնայ ազատութիւն ստանալ (ՉԱՄ. Գ. 611): Մովսէսի 12 եպիսկոպոսներու հետ գրած վերջին թուղթը, որ Չամչեանի պատմութեամբ 1631-ին գրուած էր, ուրիշներ 1629-ին կը տանին (ՊԼՃ. 270) եւ Փիրօմալլիի գալուստը, որ Չամչեանէ 1631-ին գրկուած էր, ուրիշներ 1640-ին կը յետաձգեն (ԿԱԹ. 162): Իսկ գրչագիր մը, որ ժամանակակից է, 1628-ին կը դնէ հանդերձ երկոտասանիք եպիսկոպոսօք Մովսէսի նամակը (ՏԱՇ. 111), երբ Մովսէս դեռ կաթողիկոս չէր: Մովսէսի նամակներէն ոչ մի պատճէն յառաջ բերուած չէ, որ անոնց թիւն ու թւականը ու պարունակութիւնը ստուգէինք, իսկ իրարու հակառակ տեղեկատուներ օրինաւոր կասկածի իրաւունք կու տան ըսուածներուն ստուգութեան վրայ, կասկած մը որ աւելի եւս կը զօրանայ ազգային պատմիչներու պահած լռութեամբը: Մելիքսեդեկի նամակներունհամար ըրած դիտողութիւննիս, թէ անոնք Մելիքսեդեկի

արգելքի ներքեւ եղած ատեն Ջաքարիայի ձեռքով կազմուած էին (1608), հաւանական կը ցուցնէ, թէ կաթողիկոսներու անունները շահագործող ուրիշ լատինամոլ գործիչներ եւս եղած են, երբ տեղերու հեռաւորութիւններ եւ յարաբերութեանց դժուարութիւններ անհնար կընէին որեւէ բաղդատական ստուգութիւն: Բայց առանց այս դիտողութեանց ալ, իրարմէ շատ տարբեր բաներ են, նամակի մը մէջ շրայլուած քաղաքավարի բացատրութիւններ, եւ հաւատոյ պաշտօնական դաւանութիւններ: Մովսէս իր հայադաւան եկեղեցւոյ գրութիւնը բարձրացնելու եւ պայծառցնելու աշխատող մը, երբեք զայն ուրանալու կամ փոփոխելու միտքը չէ ունեցած, այլ եղած է միշտ ինչ որ էր, հայադաւան եկեղեցւոյ հաւատարիմ ախոյեան: Բայց կրցաւ Լատին աշխարհին բարեացակամութիւնը փնտռել, թէ իր գիրքին ոյժ մը գտնալու յուսով, եւ թէ Եւրոպիոյ մէջ եղող Հայ գաղութներու դիրքը պաշտպանելու համար Մովսէս կրնար ալ, Չամշեանի պատմածին համեմատ, Փիրօմալիի յայտարարել թէ անխախտ ունիմք զմիակութիւն սիրոյ ընդ մեծի Հռոմայ աթոռոյն (ՉԱՄ. Գ. 6119), վասնզի Հայ եկեղեցւոյ սկզբունքով՝ սիրոյ միաբանութիւնը կը պահուի միւս եկեղեցիներու հետ, առանց անոնց դաւանութիւնը ամբողջաբար ընդգրկելու, բաւականանալով հիմնական կէտերու վրայ համաձայնութեամբ: Մովսէս կրնար եւս պապութեան հետ յարաբերութիւնները մշակել, Ուրբանոս Ը. պապէն Արեւելցիներու համար բացուած դպրատունէն օգտուելու համար (ՉԱՄ. Բ. 24): Օտարագգի վարժարաններ դիմելը նպատակ ունի միայն ուսումնական զարգացումը, եւ ոչ թէ օտար դաւանութեան հետեւողութիւնը, բան մը որ մինչեւ մեր օրերն ալ կը ճշմարտուի:

1660. ԼԵՀԱՑՈՑ ՀԱՄԱՐ

Ուրիշ պարագայ մըն ալ կար, որ Մովսէս կը ստիպէր Արեւմտեաններուն հետ յարաբերութեան մտնել: Գրիգոր Կեսարացի, իր Կամենիցէ վտարուելէն (1641) եւ Ջաքարիա Վանեցիի պատրիարք ըլլալէն ետքը, Կեսարիա գացած էր, իր սեփական վիճակը (1642), եւ հոն լսած էր Մովսէս Տաթեւացիին՝ իր նախկին ձեռնասունին (1603) Մայրաթոռոյ կաթողիկոսութեան բարձրանալը: Այդ առթիւ Գրիգոր Մովսէսն կը խնդրէր, որ բարձր հրամանաւ սուրբ Էջմիածնի եւ կաթողիկոսական իշխանութեամբ (ԴԱՎ. 284) Նիկոլը բանադրէ, զի նոր պարագայ մը վրայ եկած էր, որ Կեսարացին կաթողիկոսական բանադրանքի մըն ալ պէտքը կը զգար, իր արձակած բանադրանքին վրայ (1641): Որչափ ալ Նիկոլ կարեւորութիւն չէր տուած Կեսարացիի բանադրանքին սակայն իր ժողովուրդին զգածուելուն եւ իրմէ զգուշանալուն վրայ, կը ստիպուէր ու կը պատրաստուէր անոնք շահելու համար 3000 դուրուշ ժողովուրդէն ճանապարհածախս ստանալով, Իլվովէ մեկնիլ, Կոստանդնուպոլիս եւ անկէ Կեսարիա երթալու համար, որ տացէ մեղայ եւ առցէ արձակումն Կեսարացիէն: Բայց Պրուսա հասած ատեն կը հանդիպի Արիստակէս Խարբերոցի վարդապետին, որ Կեսարացիին դէմ բարկացած էր, անոր փոխանորդներուն իրեն դէմ հանած հալածանքին համար (1640), եւ Նիկոլ կը համոզէ թէ պէտք չունի Կեսարացիին երթալ, եւ թէ ինքն ալ կրնայ արձակել, որով Նիկոլ կը հաւանէր չերթալ, այլ միայն թուղթով արձակում կը խնդրէր պատճառելով թէ աստէն հիւանդացայ եւ անկեալ կամ ի մահիճս: Կեսարացին կը

հաւատայ կը խղճայ, կը գրէ թուղթ արծակման եւ օրհնութեան, եւ կը դրկէ Պրուսա, եւ Նիկոլ գայն առնելով կը դառնայ Իվով, ուր Իվովցիք գիրը տեսնելով ուրախացան եւ միաբանեցան ընդ եպիսկոպոսին (ԴԱՎ. 205): Մինչ այս մինչ այն Կեսարացին լուր կառնէ, թէ խաբկանօք խլած է իրմէ արծակման թուղթը, ուստի իսկոյն կը փութայ նգովքը նորոգել եւ Իվովցիներու ալ կը գրէ, թէ առաջին նգովքն եւ բանադրանքն կայ ի վերայ այդր եպիսկոպոսիդ (ԴԱՎ. 286): Ահա այդ առթիւ է որ աւելի հաստատութեան համար Մովսէսն ալ կը խնդրէ կաթողիկոսական իշխանութեամբ Նիկոլը բանադրել: Իրօք ալ Մովսէսն վստահ իր նախկին վարդապետին վրայ եւ համամիտ անոր ուղղութեան իսկոյն գրեաց գիր բանադրանաց եւ առաքեաց ի վերայ Նիկոլ եպիսկոպոսին (ԴԱՎ. 284): Մովսէսի բանադրանքը կարծակուէր 1629-ին, որ պապին ալ գրուած նամակին թուականը կը ցուցուի (1659), եւ այդ զուգնդիպութիւնը կը բաւէ բացատրել թէ ինչ կրնար ըլլալ Մովսէսի նպատակը, եթէ իրօք գրած է այն նամակը, որուն մասին ստոյգ եւ վաւերական տեղեկութիւններ կը պակսին: Մովսէսը ուզած է իր իշխանութիւնը պահել Արեւմուտք գտնուող Հայերուն վրայ, եւ ոչ թէ ինքզինքը հպատակեցնել Արեւմուտքի պապութեան ներքեւ: Որովհետեւ բանադրանաց գիրին ետեւէն Լեհաստան կը դրկէր Խաչատուր Կեսարացի վարդապետը, եւ քանի որ Նիկոյ կը յանդգնէր Կաթողիկոսական վճիռն ալ անարգել, Մովսէս պաշտօն կու տար նուիրակուին ընկենուլ գՆիկոլ ի պաշտամանէ (ԲՈՆ. 155) եւ Գրիգոր Կեսարացին ալ նուիրակը կը զգուշացէր, որ մի գուցէ թէ ընկալցի գՆիկոլն ի կարգս եւ ի պատիւ եպիսկոպոսութեան (ԴԱՎ. 286): Իվովցիք բացարձակապէս դէմ դարձած էին Նիկոլի, եւ ոչ միայն իրմէ կը խորշէին, այլ եւ խորհէին դատաւորքն դնել զնա ի բանտի, եւ հանել ի նմանէ զաստիճան արքեպիսկոպոսութեան (ԲՈՆ.22): Խաչատուր վարդապետն ալ, թէպէտ այր հեզ եւ հանդարտ եւ քաղցրաբարոյ (ԴԱՎ.286), սակայն չկարենալով Նիկոլի նախատինքներուն եւ կաթողիկոսական հրամաններու դէմ ըմբոստանալուն, ինքն ալ անէծքը կը կրկնէր, որուն վրայ քաղաքին դատաւորներ եկեղեցին կը փակէին եւ դատաստանի կը նստէին Նիկոլը դատելու նուիրակին նախագահութեամբ: Խաչատուր խնդիրին զայրանալը տեսնալով, հաշտելու եւ հաշտեցնելու միջոցներ կը փնտռէր, բայց դատաւորներ անողոք կը մնային, եւ երբ Նիկոլ կը սպառնար արքունի դատարանի դիմել, Հայագիները կը պնդէին, թէ իրենց իրաւունք տրուած է որ իրենց գործերուն Հայոց ազգի դատաւորքն արասցեն զդատաստանս, եւ ոչ թէ դատաւորք ազգին Ֆռանկաց: Նուիրակը սրտապնդելու համար ալ կաւելցնէին, այլեւ ունիմք ապրանք ընդ ապրանաց նոցա, եւ խելք ընդ խելաց նոցա, եւ դու զի՞ եւս երկնչիս (ԴԱՎ.289): Այսպէս կը շարունակէր վէճը, զի ոչ Նիկոլ կը հպատակէր, եւ ոչ ալ ազգայինք կը զիջանէին:

1661. ՆԻԿՈՒ ԿԱԹՈՒԻԿ

Նիկոլ տեսնելով որ ազգային կանոններով եւ ազգային դատաստաններով պիտի չկարենայ ժողովուրդը յաղթահարել կամ ինքն արդարանալ, դաւանափոխութեան եւ Լատինաց կրօնաւորական զօրութեամբ իր հակառակորդները ընկճէ: Այս նպատակով կը դիմէ առ այնոսիկ որ ի կարգին Եզվայիթայ կամ ի մէջ քաղաքին Իվովայ, ինչպէս Ղավրիժեցին կը գրէ (ԴԱՎ.289),

ամէն լատին կրօնաւորները Եզվայիթ, կամ Ճիզվիթ (Gesuita) կամ Յիսուսեան միաբան նկատելով, մինչ լատին պատմիչներ կը ճշդեն թէ դիմեց յեկեղեցին հարց Կարմելիտեանց Բոկոտնից (ԲՌՆ.22), եւ հրապարակաւ հռոմէադաւանութիւն ընդունեցաւ, յայտարարելով թէ մտի ի հնազանդութիւն փափին ամենայն հետեւելովքն, կատարել զամենայն հրամանս որ առ ի նմանէ (ԴԱՎ.289): Այսպէս 1630-ին Նիկոլ Եպիսկոպոսն Լեհու՝ արար զդաւանութիւն, ինչպէս կը գրէ ժամանակագիր մը (ՍԱՄ.178), եւ այս է հռոմէադաւանութիւն ընդունելու իսկական եւ պաշտօնական առաջին գործողութիւնը, զոր կատարեց Նիկոլ Թորոսովիչ, կաշառքով եւ գաղտնի ձեռնադրուած Իվվովի Եպիսկոպոսը (1638), եւ այս է իսկապէս կաթոլիկ կամ հռոմէադաւան ըլլալու ձեւը, եւ ոչ թէ վարկապարագի բացատրութիւնները, որով կը կարծեն իրենց համամիտներ շատցնել հռոմէադաւան գրողներ: Նիկոլ ազատ էր ինքն իրեն համար ուզած դաւանութեան յարիլ, այլ Իվվովի ժողովուրդն ալ իրեն հետեւող յայտարարելու իրաւունք չունէր: Եւս առաւել Իվվովի լատին արքեպիսկոպոսարանը իրաւունք չունէր Հայերը բռնադատելու որ Նիկոլի հետեւին հնազանդին, եւ եւս քանզեւս անիրաւ էր Լեհաց արքունի իշխանութիւնը, որ զինուորական ոյժ գործածեց Հայերը իրեն դաւանութեան հպատակեցնելու, եւ հրաման տուաւ իր պաշտօնեաներուն, որ հարեալ խորտակեցին զդուռն եկեղեցւոյ, զոր Հայեր չէին բանար Նիկոլի առջեւ, եւ զՆիկոլ Եպիսկոպոսն մուծին յեկեղեցին, եւ ի նա յանձնեցին զեկեղեցին ամենայն ընչիւք: Եկեղեցւոյ թանգարանին մէջ կային հազարէ աւելի գիրքեր հարուստ կողքերով եւ ոսկետուփ կազմելով, եւ եկեղեցական զարդեր եւ սպասներ եւ զգեստներ, ի հարց եւ ի հաւուց, ի վաղեմի եւ ի նախնի թագաւորաց նուիրուած, եւս եւ վաւերական մուրհակք եւ նոմոսք: Այս կերպով ազգային ինչք եւ ստացուածք, իրաւունք եւ սեփականութիւնք միանգամայն ոտնակոխ կըլլային, եւ ամբողջ ժողովուրդ մը լատինական սկզբունքով եւ զօրութեամբ բռնական հարստահարութեան կենթարկուէր: Այս է հռոմէադաւանութեան կողմէ հռչակուած մեծ յաղթանակը: Հռոմէադաւաններ սովոր են ասկէ առաջ ալ կատարուած եղելութեանց եւ Լեհաստանի Հայերուն ընթացքին մէջ Հայերուն հռոմէադաւանութեան յարած ըլլալուն փաստերը տեսնել, սակայն Նիկոլի եւ Իվվովի գործերը բաւական են անգամ մըն ալ հաստատել մեր պնդածը, թէ Հայեր, ուրիշ դաւանութեանց հետ հաշտ ապրելով ալ, երբեք իրենց հայրենական հայադաւան եկեղեցիէն օտարացած չէին եւ չեն: Լեհաց կրօնական եւ պետական իշխանութիւններ ձեռք ձեռքի տուած, կը հետապնդէին երիցանց եւ իշխանաց Հայոց, եւ Նիկոլին չհամակերպողները իշխանական բռնութեամբ, կենթարկէին ի բանտս եւ ի տուգանս, եւ այսպէս կը կազմէին Լեհաստանի Հայերուն վրայ հռոմէականներուն կարծեցեալ յաղթանակին դրուագը: Նիկոլ կրցաւ բռնութեամբ տիրանալ բոլոր եկեղեցիներու եւ վանքերու, բայց չկրցաւ տիրանալ ժողովուրդին, զի նոյնիսկ Լատին պատմագիրին վկայութեամբ, ի բաց կացին ի նմանէ ժողովուրդն առհասարակ, բաց ի միոյ կամ յերկուց քահանայից եւ ոմանց ազգակցաց Նիկոլի սակաւուց (ԲՌՆ.156): Իսկ ուրիշ Լատին մը, միակ Արսէն քահանայի մը անունը կու տայ իբրեւ Նիկոլի հետեւող (ԲՌՆ.23):

1662. ՆԻԿՈԼԻ ԲՌՆՈՒԹԻՒՆԸ

Խաչատուր Կեսարացի նուիրակ, բնական բերմամբ պայքարել է հեռու անձ մը, երբոր տեսաւ Նիկոլի ընթացքը եւ պետական բռնութեամբ զեղծանիլը, մեծապէս վշտացաւ, զմագն եւ զմօրուքն իւր ճողեց (ԿԱՍ.210), շուտով Ս. Խաչի վանքը քաշուեցաւ, ուր յանկարծ կառավարութենէն պաշարուեցաւ իբրեւ լրտես: Նիկոլ պաշտպանելու ձեւեր կառնէ յուսալով որ կարենայ զայն իրեն յանկուցանել, սակայն չի յաջողիր, եւ Խաչատուր ալ կը համոզուի, որ Նիկոլը ճամբայ բերելու համար ջանքերն ալ զուր աշխատանք եւ ի նանիր վաստակ կը դառնային: Լեհացիք ուզելով որ առաջ Խաչատուրը հեռացնել, յաւուրս ձմեռային, սաստկասառոյց եւ ցրտայնի, յունվարի մէկն՝ օրն կաղանդի, հանին զնա խեղճ եւ լալի, որով 1631 տարեգլխին կը թողու Խաչատուր Լեհաստանը եւ ուղիղ էջմիածին կու գայ, եւ իրաց վիճակը կը նեկայացնէ կաթողիկոսին ու եպիսկոպոսներուն, որոնք ցաւագին սրտիւ, եւ արտասուաթոր աջօք սգային վասն ազգին Հայոց՝ որք էին յիվով քաղաքի (ԴԱՎ. 291): Արդ եթէ Մովսէս կանուխէն հռոմէադաւանութեան յարած մէկն էր, ինչպէս հռոմէականք կը կեղծեն ընդհակառակն ուրախութիւն պէտք էր զգացած ըլլար, եւ ոչ սուգ ու տրտմութիւն: Երբոր նուիրակին ալ հեռացաւ, Նիկոլ ալ աւելի համարձակութեամբ իր բռնութեանց ասպարէզ գտաւ, եւ այնպիսի գործերու ձեռնարկեց, որ կը յիշեցնէին զհալածանս զոր կը կրէին քրիստոնէայք ի ժամանակս կռապաշտ թագաւորացն: Քահանաներն ու գլխաւորները արկանէր ի բանտ, եւ 300 կամ 400 դուրուշ տուգանքով կարծակէր, մեռել թաղելու եւ վրան քար ձգելու արգելք կը դնէր՝ եւ հազիւ թէ մեծ գումարներով կը ներէր՝ մկրտութիւն եւ պսակ չէր ներեր, եթէ հռոմէականութիւն չընդունէին, կամ եթէ ծանր տուգանք չի վճարէին, ուստի գաղտնի ուրիշ քաղաքներու մէջ ընել կը պարտաւորուէին մեռելներ օրերով անթաղ կը մնային, եւ փայտէ դագաղի մէջ կալածուած ծածկուած ցուրտ տեղեր երկար ատեն կը պահուէին (ԴԱՎ. 292), եւ 15 եւ 16 տարեկան անկունք կը մեռնէին, եւ հոգեվարներ առանց հաղորդութեան կը վախճանէին: Իվովցիք կը պնդէին իրենց վայելած արտօնութիւններուն վրայ: յորոց կարեւորագոյնն էր ազատութիւն դաւանութեան հաւատոց, ուստի մասնաւոր տուն մը եկեղեցիի վերածեցին եւ Նիկոլէ գրաւուած եկեղեցիներէ մին ետ դարձուիլը պահանջեցին, որ Սիգիսմոնդոս Գ-ի օրով զլացուեցաւ (ԲՈՆ. իր) եւ երբ Վլատիսլաւ Է. է հրամայուեցաւ (ԲՈՆ. 158), Նիկոլ անոր ալ ուզեց դիմադրել, զի զրահիւք արդարութիւն վառեաց Աստուած զսիրտ նորա, կը կարծէ Լատին պատմիչը (ԲՈՆ.23): Բայց թագաւորը հիացեալ եւ շառագուաեալ յամօթոյ ետ կեցաւ, կըսէ, եւ այլեւս չուզեց մասն ի գործին ունել (ԲՈՆ.24): Նիկոլի պատճառաբանութիւնը եղած էր, արքեպիսկոպոս եմ ես կաթոլիկ, ոչ կարեմ տալ եկեղեցի մի ի ձեռս հերձուածողաց (ԲՈՆ.24): Կերելի թէ կաթոլիկութիւնը կը ներէ եղեր իր իսկ ժողովուրդը կեղեքել, անիրաւի խոշտանգել, եւ հաւատքին չներած ըսածը՝ դրամի փոխարինութեամբ ներել:

1663. ՆԻԿՈԼ ԵՒ ԽՈՒԼԸ

Իվովցիք կանխած էին պատուիրակ յղել Մովսէս կաթողիկոսին, Սիմոն անունով քահանայ մը եւ երեւելի աշխարհական մը (ԴԱՎ.293), որովհետեւ Խաչատուր նուիրակին էջմիածին դառնալէն ետքը ձայն մը չէր ելած: Պատուիրակներուն ձեռքը տրուած նամակը 1631 յուլիս 25

թուական կը կրէ (ԲՌՆ.իէ), ուր կը նկարագրեն Նիկոլի գործած բռնութիւնները, ինչպէս վերելի յիշեցինք. քահանայից գանակոծութիւններն ու բանտարկութիւնները եւ բռնադատեալ դաւանափոխութիւնները, տեղական իշխանութեանց կողմէն գտած պաշտպանութիւնը, եւ գոնէ եկեղեցի մը իրենց թողլու համար ըրած խնդիրներու զլրացումի հանդիպիլը, այնպէս ընթացած թէ ամենայն եկեղեցիք հնազանդին եպիսկոպոսին, որպէս իշխանաւորին (ԲՌՆ. իը): Այդ գրութեան մէջ Նիկոլ, շարունակ անիծեալ եւ զեպիսկոպոս ոանուններով կը յիշուի, որ ժողովուրդին ներքին զգացումը կարտայայտէ: Ահա այդ պարագան էր, որ Մովսէսը սիտիպեց գրել զնամակս խոհեմականս եւ լի իմաստութեամբ առ թագաւորն Լեհաց եւ առ նորին իշխանսն, եւ առ արքեպիսկոպոսն Իլովայ որ յազգէն Ֆրանկաց, նաեւ առ փափն (ԴԱՎ. 293): Մովսէսի նամակներուն նպատակը, ոչ հպատակութիւն յայտնել էր, եւ ոչ հռոմէադաւան սկզբունքներու հաւանութիւն տալ, ինչպէս հռոմէականներ կը սիրեն մեկնել (1650) այլ նա ողոք լեզուաով եւ շահեցողական ոճով կը խնդրէր, ողորմեցարուք դառնացեալ ժողովրդեանն, եւ շնորհեցէք զեկեղեցին յինքեանս (ԴԱՎ. 294): Այս նամակներուն վրայ տրուած է Վլատիսլավ Է. ի հրամանը, եկեղեցիներէն գոնէ մէկը հայադաւաններուն թողլու, ինչպէս յիշեցինք (1662), իսկ նամակին մէջ յիշուած եկեղեցի մը տալու զլացումը, տեղի ունեցած էր Վլատիսլաւի նախորդին Սիգիսմոնդոս Գ. ի օրով որուն մահը հանդիպած է 1632-ին սկիզբները: Ճիշդ այդ միջոցին կը հանդիպի Յովհաննէս Խուլի Լեհաստան գտնուիլը (1642): Կ. Պոլիսէ մեկնելուն ճիշդ թուականը չենք գտներ, բայց գրուած է թէ 1631-ին անցանէ ընդ Լեհաստան, 1631 դեկտեմբեր 1-ին Իվովի մէջ կաւարտէ ընդօրինակութիւն մը, եւ 1632 ապրիլ 18-ին այնտեղ կը գտնուի Սիգիսմոնդոսի մահուան օրը, (11. ԱՄՍ. 18), որ ըսել է թէ ճիշդ Նիկոլեան տարօրինակ գործունէութեան օրերուն ներկայ եղած է Լեհաստանի մէջ, թէպէտեւ ոչ Ղավրիժեցին եւ ոչ Լատին պատմիչներ անոր անունը չեն տար իրենց յիշատակներուն մէջ: Խուլին ուղղութիւնը ծանօթ ըլլալով իր առաջիկային բռնած ընթացքէն, պէտք է ընդունիլ թէ քաջալերիչ եղած է Նիկոլի տարադէպ եւ անհաճ գործերուն, մինչ իր 78 տարեկան հասակը, եւ ժողովուրդի հոգով զբաղած անցեալը, պէտք էր իրեն թելադրէին խաղաղութեան եւ հաշտութեան միջնորդ ըլլալ, եւ մոլեռանդ Նիկոլի ապօրինի բռնութեանց առջեւն առնել: Նախկին պատրիարք եւ ծերունի եպիսկոպոս մը չէր կրնար իբր անծանոթ մնալ քաղաքի մը մէջ, ուր իբր երկու տարի ատեն անցուցած է. ուստի անոր անունին շուրջը Ղավրիժեցիին պահած լռութիւնը, իբր անարգական զանցառութեան նշանակ պէտք կըլլայ մեկնել, եւ չենք գիտեր ինչ մեկնութիւն տալ Լատին պատմիչներուն ալ պահած լռութեան, բայց եթէ Խուլին կարելորութիւն եւ նշանակութիւն չվերագրելուն: Ասիկա յայտնապէս կը հետեւի Իվովցի Հայ քահանայի մը գրածէն, թէ Խուլ պատրիարքն Ստամպուլի, զոր մեր մեղքն եբեր քաղաքըն Լովի, ընկէց զօրէնս Լուսաւորչի, եւ գովէր զգործըն Նիկոլի, եւ յոր տեղ նստէր զՀայս հայիոյէր: Թէպէտ կըսէ թէ Լեհաց եկեղեցականներէն եւ իշխաններէն, նոյնիսկ թագաւորէն եւ թագուհիէն պատիւներ տեսաւ, սակայն այսու հանդերձ Լատին պատմիչներուն լռութիւն պահելը, կը հաստատէ մեր տուած մեկնութիւնը: Խուլին զգացումներուն ինչ ըլլալը ճշդելու համար, շատ

որոշիչ են իր իսկ խօսքերը: Երբոր Հայեր իրեն կըսեն. Մեք եմք Լուսաւորչի, հնազանդ մեր կաթողիկոսի, ինքը սովոր է եղեր պատասխանել. Կաթողիկոսն ով է, իմ պատիւս քան զնա մեծ է, ամէն Հայոց աշխարհն իմն է (11.ԱՄՍ.20-21):

1664. ՄՈՎՍԷՍԻ ՌԻՂՈՒԹԻՒՆԸ

Կաթողիկոսի մասին Խուլին ըսածը կը հաստատէ, թէ Մովսէս ոչ համամիտ էր հռոմէական դաւանութեան եւ ոչ կամակից հռոմէական գործունէութեան, մինչ անոր պապին գրած նամակին զօրութեամբ բոլոր հռոմէական գրողներ, Չամչեան, Պալճեան, Ըստկարեան, Ազարեան, Գալէմքեարեան եւ ընկերք՝ կը սիրեն կարծել, թէ Մովսէս ուղղափառամիտ, իրենց միտքով՝ լատինամիտ էր, եւ Թորոսեանին Նիկոլի ըրածներուն հաւան (ԸՍՏ.380): Բայց բոլորովին ուրիշ նպատակով գրուած էր Մովսէսի նամակը, ինչպէս վերեւ յիշեցինք, այսինքն Լեհաստանի հայադաւանները չնեղելու համար: Այդ գիրը տարբեր միտքի տանիլը՝ դիւրաւ կըմբռնենք Սիմէոն Սեբաստացիին գրչին տակ, որ իր Սոյ աթոռը պաշտպանելու նպատակով ամէն տեսակ նախատական լուտանքներ կը գրէր Էջմիածինի դէմ, բայց չէինք ուզեր նոյն հոգին տեսնել նաեւ անոնց մօտ, որոնք լուրջ գրողի կերպարանքով կը պարծին: Սեբաստացիին գրածին համեմատ, Մովսէսի նամակը Հռոմի մէջ կը տեսնէ Խուլը, եւ գրեալ զօրինակն՝ ի Ստամբուլ յղեալ կըլլայ, ուսկից ինքն Սիմէոն ալ ընդօրինակելով պահած եմ կըսէ (04.ԱՐՐ.723): Կը յիշէ եւս թէ Խուլին Հռոմ դրկած օրինակին լուրը Գրիգոր Կեսարցիին ալ կը հասնի, որ մեղադրական գիր մը կուղղէ Մովսէսի.

իր նախկին ձեռնասունին: Սակայն Կեսարացին Մովսէսին գրած թուղթը տեսած եւ պարունակութեան տեղեակ եղած չէ, որովհետեւ պարզապէս անախորժելի համբաւ եւ տրտմագոյն զրոյց եւ ցաւագին ասացուածս լսելով կը գրէ, իբր թէ Մովսէս Քաղկեդոնի ժողովն ալ ընդունած ըլլայ, եւ կամ Նիկոլի ու Խուլի նման պաշտօնապէս հռոմէական դաւանութեան յարած ըլլայ (ՉԱՄ.Գ.611): Բայց այսպիսի յայտարարութիւն բնաւ գոյութիւն չունէր, եւ թէպէտ պատճէնը մէջտեղ չկայ՝ որ մօտէն զննենք, սակայն դիւրին է մակաբերել, թէ պապին անձին գովեստներ եւ Հռոմի աթոռին փառաբանութիւններ էին, յորս մերայինք կառատային չափազանցելու աստիճան, երբ որ Հռոմի կողմէն պաշտպանութիւն կամ օգնութիւն կը խնդրէին կամ կը յուսային: Ներկայ պարագայից մէջ ալ Մովսէսի Լեհաց թագաւորէն եւ Հռոմի պապէն խնդրածն ու սպասածը՝ իր ազգակիցներուն եւ դաւանակիցներուն պաշտպանութիւնն էր, որպէսզի անոնց վրայ ստիպում եւ բռնութիւն չգործուի դաւանութիւննին փոխելու, եւ հռոմէականութիւն կամ լատինականութիւն կամ քաղկեդոնականութիւն ընդունելու, այլ ազատ թողուին իրենց հայրենական դաւանութեան մէջ, որ կատարելապէս ուղղափառ եւ ճշմարիտ է: Մովսէս իրաւամբ կրնար աւելցնել, թէ Հայ եկեղեցին հիմնական եւ էական կէտերուն մէջ հռոմէական դաւանութենէն տարբեր չէ: Միանգամ ընդմիջտ պէտք է ըմբռնեն Հայ եկեղեցւոյ հակառակորդներ հայազգի ըլլան թէ օտարազգի որ Հայկական եկեղեցւոյ ներողամիտ եւ թոյլատու հոգին, ուղղափառութիւնը քրիստոնէական ճշմարտութեանց եւ քրիստոսական տնօրինութեանց էական կէտերու վրայ կը հիմնէ, վարդապետութեանց

երկրորդական կէտերու մէջ իւրաքանչիւր եկեղեցւոյ ազատութիւնը կը յարգէ, անոր համար ուրիշ եկեղեցւոյ հետ հոգեւոր հաղորդակցութենէ չի խորշիր, անոնց արտաքին առաւելութիւններուն եւ աշխարհային կարողութիւններուն վկայելու չի դժուարանար, եւ մինչեւ մէկ աստիճան յարգանք ընծայելէ ալ չի քաշուիր բայց ոչ իր եկեղեցւոյ հնաւանդ ուղղափառութիւնը կը զոհէ, եւ ոչ ուրիշ եկեղեցւոյ իր վրայ իշխանութիւնը կընդունի: Երբոր այդ կէտերը ըմբռնուին, շատ դիւրին կըլլայ, մեր կաթողիկոսներուն եւ մեր վարդապետներուն ըսածներուն եւ ըրածներուն իսկական միտքը թափանցել, եւ քաշկըռտութիւններով չխեղաթիրել:

1655. ՅՈՎԱՏՔԻ ՄԱՀՈ

Մովսէս Տաթեւացիի կաթողիկոսական գործունէութիւնը շատ համառօտ եղաւ, երեքուկէս տարի միայն, սակայն քիչ չեղաւ իր արդիւնաւորութիւնը որ շատ կանուխէն սկսած էր եւ կաթողիկոս չհռչակուած՝ կաթողիկոսական գործունէութեամբ կը փայլէր: Մովսէս վախճանեցաւ 1632 մայիս 14-ին (ԴԱՎ. 240), բայց չէ ըսուած թէ ինչ պարագայից մէջ: Տարիքը շատ մեծ պէտք չէ եղած ըլլալ եթէ Գրիգոր Սրապիոնի կաթողիկոսութեան միջոցին, շուրջ 1600-ին (1548), իբր 15 տարեկան աբեղայ ձեռնադրուեցաւ (1603), որով մահուան թականին մերձաւորաբար յիսնամեայ եղած կըլլայ: Ախտաւոր մըն ալ եղած չըլլալուն նշան կը սեպենք տոկուն եւ անխոնջ աշխատութիւնը եւ չարքաշ կեանքը մինչեւ կեանքին վերջը, որով պատահական ծանր հիւանդութիւն մը գայն տապալած պիտի ըլլայ, երբ գործով կամ հանգիստի նպատակով կը գտնուէր Երեւան, Ս. Անանիայի վանքը, եւ սիրեցեալ եւ նուիրական օթարանը: Երեւանցիք, որոնց հետ այնչափ սերտ կապուած էր իր առաջին գործունէութեան օրերէն սկսելով, ուզած պիտի չըլլան յետ մահուան ալ անկէ բաժնուիլ, որ թաղումը կատարուած է նոյն քաղաքին մէջ եւ գերեզմանն ալ գրուած է ժողովրդական գերեզմանատան մէջ Կողեռ բլուրին վրայ, որ այսպէս կոչուած է Յովհաննէս Կողեռն վարդապետին գերեզմանէն (833), եւ որուն մօտ թաղուած էր նաեւ Մելիքսեդէկ Վժանեցին, որ նախընթաց 1631 տարին վախճանած էր (ԴԱՎ 309): Մովսէսի վարդապետական գործունէութեան հետ կաթողիկոսական արդիւնաւորութիւնը, եւ բարեկարգական ջանքերուն հետ շինարար աշխատութիւնները՝ փոքրիշատէ պատմեցինք բացատրեցինք նաեւ իր հաստատուն եւ անվրդով ուղղափառութեան հաւատքը, ինչպէս որ Հայաստանեայց եկեղեցին կիմանայ եւ կը դաւանի: Իսկ իր անհատական եւ առաքինական առաւելութեանց համար կը խօսին ամենուն սիրելի եւ պաշտելի դարձած իր գործերը որով բացառիկ կերպով մը ամենուն անձկալի եղաւ եւ ընդհանուր միաձայնութեամբ կաթողիկոսական աթոռ բարձրացաւ: Իրեն համար վկայուած է եւս թէ էր մաքրակենցաղ եւ սրբասունդ, երկայնամիտ եւ ողորմած, եւ թէ զօրաւոր էր աստուածաշնորհ վարդապետութեամբ եւ քաղցր քարոզութեամբ, որով գիտէր հոգիներ շահիլ ուղղելով ի ճանապարհս արդարութեան (ԴԱՎ. 239): Իր կաթողիկոսութիւնը Հայ եկեղեցւոյ համար դարագլուխ մը կը կազմէ ըսինք (1648), եւ իրօք ալ իրմով կը փակուի այն աղետալի եւ եղկելի շրջանը, որ ամէնէն աւելի յուսալից պայմաններուն ներքեւ սկսաւ՝ աթոռոյն փոխադրութեան եւ Կիրակոս Վիրապեցիի ընտրութեան առթիւ, այլ որ

յուսախաբ ելք մը ունեցաւ, շատ մը իրարու շղթայուած արտաքին եւ ներքին պարագաներու պատճառով: Շատ ցանցառ մխիթարական արդիւնքներ ներկայեց մեզ 1441-էն մինչեւ 1629, մօտ երկու դարերու ժամանակամիջոցը, աւելի աղետալի դարձած՝ աթոռակիցներու գրութեան մուտք գտնելովը եւ ընդարձակ զեղծումներու դուռ բանալովը: Միակ օգտակար հետեւանք ունեցաւ աթոռին յաջորդական եւ անընդհատ շարունակութիւնը պահպանելուն մէջ, որ կրնար թերեւս վտանգի ենթարկուիլ, ամենադժուարին պատահարներուն ներքեւ՝ եթէ կաթողիկոսի մահուան պահուն յաջորդը պատրաստ չգտնուէր: Մովսէս իրեն աթոռակից չառաւ եւ առնել ալ չմտաբերեց, եւ անով վերջ տուաւ այդ տարադէպ սովորութեան: Նպատակնիւ ներքողական մը հիւսել չըլլալով, կանգ կառնենք մեր նկատողութեանց մէջ, դիտել տալով միայն այն մեծագոյն եւ բացառիկ պատիւը, զոր իրեն ըրած է եւ կընէ եկեղեցին, անոր անունը յիշելով հանապազօր պատարագի մէջ, եռամեծ հովուաց եւ հովուապետաց կարգին, եւ կցելով զայն ուրիշ լուսաւոր անունի մը հետ, եւ յոյզ յիշատակով Գրիգորի եւ Մովսէսի Տաթեւացեաց անունները (ԺԱՄ.591), զի Մովսէս ալ Գրիգորի համանման, եղաւ լուսատու տանս Արամեան (ԴԱՎ.239), որչափ ալ ոչ տօնացոյցը եւ ոչ յայսմաւորքը չեն արձանագրած տակաւին անոր անունը:

Տ. ՓԻԼԻՊՊՈՍ Ա. ԱՂԲԱԿԵՑԻ

1666. ՓԻԼԻՊՊՈՍԻ ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆ

Մովսէս Գ. Տաթեւացիի մահուամբ տեղի կունենար աթոռոյ պարապութեան երեւոյթը, որ երկար ատեններէ իվեր ճշմարտուած չէր, զի կաթողիկոսին մահուան վայրկեանին երիցագոյն աթոռակիցը ժառանգական ձեւով գահակալ կը դառնար: Աթոռոյ պարապութեան հետ ընտրութեան գործողութեան պէտք կըլլար, որ է ըսել կը վերակենդանանար հայրապետը ընտրելու իրաւունքը, որ խափանուած էր քանի որ նոյն ինքն կաթողիկոսներնզ էին, որ իրենց կամքով աթոռակիցներ կորոշէին եւ կօծէին, եւ անոնց կամքովը միայն կը լրանար նոր կաթողիկոսի ընտրութեան գործը: Պէտք չէ ուրեմն անյիշատակ թողուլ եկեղեցական բարեկարգութեան եւ ժողովրդական իրաւանց այդ մեծ վերակենդանութիւնն ալ, իբրեւ Մովսէսի գլխաւոր արժանիքներէն մին: Մայրաթոռին միաբանութիւնը եւ ազգին երեւելիները՝ ունակութիւն ստացած ըլլալով նախորդին կամքով յաջորդը որոշուած տեսնել, Մովսէսը վտանգաւոր վիճակի եւ օրհասական ժամի մէջ տեսնելով, ուզեր էին անոր կամքը իմանալ յաջորդին նկատմամբ, եւ նա մատնանիշ ըրեր էր իր աշակերտներէն արժանաւորագոյնը, Փիլիպպոս եպիսկոպոս Աղբակեցին: Սակայն եպիսկոպոսներ չհամարձակեցան իսկոյն զայն յառաջ կոչել եւ օծումը կատարել, այլ հանգուցելոյն կամքը յարգելով հանդերձ, պէտք զգացին ազգային ընտրութեան պայմանը լրացնել, եւ ամէն գլխաւոր կեդրոններ եղելութիւնը հաղորդելով անոնց հաւանութիւնը ստանալ: Յրիւ ժողովի ձեւ մըն էր, որ այս կերպով կը կատարուէր, եւ մենք իրաւունք ունինք այդ կէտն ալ նորէն Մովսէսի արդիւնք համարիլ, եւ անոր որոշ հրահանգին հետեւանք ըսել, զի անշուշտ անմիջական օծման կանցնէին միաբանք եւ մեծամեծք, եթէ բացարձակ եղած ըլլար Մովսէսի կամքը: Այնչափ մեծ էր պաշտելութիւնը անոր անձին շուրջը: Մովսէսի մահուան օրէն, 1632 մայիս

14-էն, ճիշդ ութը ամիսներ անցան մինչեւ 1633 յունուար 13, մինչեւ որ յիւրաքանչիւր տեղեաց առաքեցին զթուղթս վկայականս, զի Փիլիպպոս վարդապետ լիցի կաթողիկոս եւ Աստուածայայտնութեան ութօրէքին, որ Մովսէսի օծման ալ չորրորդ տարեդարձն էր, կաթողիկոսական օծումը կատարուեցաւ, եւ ազգս Հայկազեան բերկրել զուարճացան, զի փոխանակ իւր եկաց որդի՝ իշխան հանուր ազգի (ԴԱՎ. 242): Չմոռնանք ուրիշ մէկ նշանակութիւնն ալ, զոր ընդհանուր հաւանութեամբ կատարուած ընտրութիւնը կը ստանար, որովհետեւ տակաւին կենդանի էին Դաւիթ եւ Սահակ, երբ Փիլիպպոս կաթողիկոս կօծուէր, եւ այս կերպով անգամ մըն ալ կը հաստատուէր երկուքին ալ ազգային եւ եկեղեցական տեսակէտով կաթողիկոսական իրաւունքէ հեռացած կամ հեռացուած ըլլալը: Աթոռոյ պարապութեան միջոցին տեղակալութիւնը հարկաւ վարած էր միաբան եպիսկոպոսներէն մին, թէպէտ Դավրիժեցին չէ յիշուած այդ պարագան, եւ ամենայն հաւանականութեամբ նոյն ինքն Փիլիպպոս է եղած տեղակալը, եւ գուցէ այս իսկ է Մովսէսի բերանը գրուած խօսքերուն իմաստը, թէ ես զՓիլիպպոս վարդապետն կամիմ լինել փոխանորդ իմ, եւ յաջորդ սրբոյ աթոռոյն (ԴԱՎ. 242), այսինքն է փոխանորդ իբրեւ տեղակալ, եւ յաջորդ իբրեւ գահակալ:

1667. ՓԻԼԻՊՊՈՍԻ ՆԱԽԸՆԹԱՅԸ

Փիլիպպոս բնիկ էր Աղբակ գաւառի Էրնկան գիւղէն: Շուրջ 14 տարեկան եղած ատեն նոր բացուած Մեծ-Անապատին աշակերտելու կերթայ, բայց չընդունուիր վասն տղայական հասակին եւ անմօրուք գոլոյն, բայց նա կը թախանձէ, եւ զամիսս ութ Անապատին մօտերը ի մէջ մայրեացն ատեն կանցնէ, մինչեւ որ Սարգիս Պարոնտէր կը ստիպուի զայն ընդունիլ, բայց նորէն Անապատէն ներս չառնէր, այլ կը յանձնէ Մովսէս Տաթեւացիին աշակերտութեան, որ քարոզութեամբ շրջէր յաշխարհի (ԴԱՎ. 241): Եղելութիւնները բաղդատելով շուրջ 1609-ին կրնանք դնել Փիլիպպոսի դիմումը (1620), եւ 1593-ին անոր ծնունդը, որով 40 տարեկան եղած կըլլայ կաթողիկոս օծուած տարին, եւ կը համապատասխանէ 1655-ին 63 տարեկան վախճանելուն: Երբոր կը հասնի ի տիս երիտասարդութեան կը ձեռնադրուի արեղայ, կամ կուսակրօն քահանայ, եւ ուսմանց եւ ընթերցուածոց մէջ յառաջանալով, վարդապետական իշխանութիւն կընդունի նոյն ինքն Մովսէս, եւ նոյնէն եպիսկոպոս ալ կը ձեռնադրուի 1630-ին (ԴԱՎ. 241): Անգամ մը միայն առիթ ունեցանք յիշել Փիլիպպոսի անունը, երբ իր նուիրակ Վան կը գտնուէր 1629-ին, եւ կը մասնակցէր Սահակի հետ մանակցութեանց (1655): Հաւանաբար նոյն ինքն է փոքրիկ Փիլիպպոս դպիր (ՀԱՅ. 623), որուն խնդրանոր գրած է Ներսէս Մոկացի իր տաղը ի գովեստ անոնց՝ որք եղեն սկիզբն Անապատի (ՀԱՅ. 618), որ այնչափ սիրելի եղած էր խնդրողին եւ գրողին հաւասարապէս: Եթէ Մովսէսի կաթողիկոսական շրջանին մէջ շատ յիշատակութիւններ չեն ըլլար Փիլիպպոսի գործունէութեան, պատճառն այն է, որ անմիջապէս կապուած էր Մովսէսի անձին, իբր անոր անբաժան գործակիցը, եւ առիթ չունէր զատաբար յատուկ գործեր կատարելու: Եւ իրաւացի ալ էր այդ կապակցութիւնը, քանի որ ինչպէս յիշեցինք, իր աշակերտութեան առաջին քայլէն Մովսէսի հետ գտնուած էր շարունակ: Այդ սրտակից գործակցութեան հետեւանքն է նաեւ,

որ Փիլիպպոս Մովսէսի յաջորդելով, նոր բան մը ընելու չձեռնարկեց, այլ յամենայնի եւ ըստ ամենայնի ջանաց լրացնել Մովսէսի սկսած՝ բայց արագահաս մահուամբը լրացնել չկրցած ձեռնարկները (1645), որոնց նորէն մանրամասնութեանց մտնել աւելորդ կը դատենք:

1668. ԴԱԻԹԻ ՄԱՀԸ

Ժամանակին նշանաւոր դէպքերը քաղելու սկսած ատեննիս, առաջին պիտի յիշենք Դաւիթ Դ. Վաղարշապատեցի կաթողիկոսին մահը, զոր Ոսկան վարդապետ յիշած է, Դավրիժեցիին պատմութեան իր տպագրած օրինակին մէջ, իբր զի նոյն յիշատակութիւնը չէ տեսնուած, սկզբնագիր օրինակներուն վրայ: Ըստ այսմ կը տեղեկանանք թէ Փիլիպպոսի յառաջներորդում ամի, մեռաւ Դաւիթ յամսեանն օգոստոսի (ԴԱՎ.338): Դաւիթ աթոռակից կաթողիկոս նշանակուած էր 1584-ին (1575), եւ մահն ալ Փիլիպպոսի առաջին տարիին, այսինքն 1633 օգոստոսին դնելով, 49 տարի Կաթողիկոս անունը կրած կըլլայ, բայց կրնանք ըսել, առանց երբեք իսկապէս եւ իրապէս կաթողիկոսութիւն վարած ըլլալու: Մինչեւ 1590 պարզապէս աթոռակից էր (1581), եւ գահակալութեան սկիզբը Մելքիսեդէկ Գառնեցին իրեն աթոռակից ընտրելով, իր վրայ բռնակալ տիրապետող մը ստեղծած եղաւ, որ շուտով ամէն գործունէութիւն եւ ազդեցութիւն ձեռք անցուց, եւ Դաւիթ պարտաւորուեցաւ քօղարկեալ իրողութեան ներքեւ մնալ: Մեծ գաղութին հետ Մայրաթոռէ հեռացաւ, եւ Ասպահան քաղաքը ամփոփ եւ նեղ շրջանակի մէջ ապրեցաւ: Եթէ պատահաբար ազգայիններու պնդելուն վրայ (1606), կամ Մելքիսեդէկի կալանաւորութեան միջոցներուն (1610) Մայրաթոռ դարձաւ, գործերուն տիրանալու կարողութիւնն ու ժրութիւնը չունեցաւ, եւ վերջապէս արքունի հրամանով Մելքիսեդէկ զօրացաւ ու տիրացաւ (1616), մինչեւ իսկ իր կամքով առանց Դաւիթը սեպելու աթոռը Սահակի փոխանցեց (1633): Զանց կընենք Սրապիոնի եւ Աւետիսի աթոռակցութիւնները, որոնք կացութեան վրայ մեծ փոփոխութիւն չբերին: Սահակ ալ թէպէտ իբր տիրապետ ստանձնեց գործը, բայց իսկապէս չտիրացաւ անոր, եւ վերջապէս 1629-ին ինքն ալ Դաւիթն ալ, հրաժարեալ եւ ձեռնթափ նկատուեցան, իրաւասութենէ հեռացան կամ հեռացուեցան, եւ օրինաւոր գահակալութիւնը Մովսէսի անցաւ (1654): Դաւիթ աննշանակ գոյութեան հակառակ, մենք զայն իբրեւ գահակալ նշանակեցինք 1590-է մինչեւ 1629-ի սկիզբը, 39 տարիներու համար, պառակտ կալով միայն պաշտօնական եւ կանոնական պահանջներուն, որովհետեւ հնար չէր Դաւիթի պաշտօնական իրաւասութեան ատենը՝ Մելքիսեդէկն ու Սրապիոնը ու Սահակը իբր գահակալներ ընդունիլ, եւ սովորական ցուցակին համեմատ 1593-էն առաջինը, 1603-էն երկրորդը, եւ 1624-էն երրորդը բուն եւ գահակալ կաթողիկոսներու գաւազանին անցնել: Սխալ է եւս որ Մելքիսեդէկ, յետ վախճանի Դաւիթի, դարձեալ ամս 7, կաթողիկոսութիւն վարած ըլլայ (ԺԱՄ.637), զի Մելքիսեդէկ Դաւիթէն 7 տարի առաջ մեռաւ Կամենից քաղաքը (1639): Դաւիթ ընդհանուր առմամբ, եթէ չըսենք անուանական եւ թարմատար, զոնէ անգործ եւ ապիկար կաթողիկոսի մը նկարագիրը կը ներկայէ, եւ չարժեր որ աւելի երկարենք իր կաթողիկոսութիւնը գնահատելու կամ իր գործունէութիւնը կշռադատելու համար: Ինչպէս աննշանակ ապրեցաւ, աննշանակ ալ մեռաւ Դաւիթ Ասպահանի առանձնութեան

մէջ, իննսունը անցուցած տարիքի մէջ, առանց յիշատակաց արժանի բան մը թողլու իր ետեւէն: Իր դաւանական ուղղութեան վրայ կասկածի տեղի չունինք, քանի մը միշտ Նոր-Ջուղայի գաղթականութեան մէջ ապրեցաւ, որ միշտ ամուր եղած է հայադաւան ուղղափառութեան վրայ: Դաւիթի ալ Պօղոս Ե. պապին գիր մը գրած ըլլալը կը յիշեն հռոմէականք, սակայն նոյն իսկ այդ նամակին տրուած 1605 թուականը, որ պատերազմի եւ քաղաքական տագնապներու տարին է (1585), կեղակարծ կը ցուցնէ այդ նամակին գրութիւնը: Միւս կողմէ եթէ Դաւիթ տառապանաց իւրոց առթիւ գրեց, այս եղած կըլլայ իր բուն նպատակը, եւ ոչ դաւաճանութեան եւ հպատակութեան յայտարարութիւնը (ՉԱՄ.600): Բայց այդպիսի նամակներուն նշանակութեան վրայ բաւական խօսեցանք:

1669. ԽՈՒԼԻՆ ՄԱՀՐ

Քիչ ետքը ուրիշ խօսուած անձ մըն ալ կը կնքէր իր կեանքը՝ հեռու երկրի մը մէջ, Յովհաննէս Խուլ պատրիարքը Հռոմի մէջ: Վերջին անգամ զինքն տեսանք Իլվովի մէջ Նիկոլի օգնական եւ Հայերը բռնի կաթոլիկացնելու ձեռնարկեն գործակից (1663): Լեհահայեր չկարենալով տեղական իշխանութիւններէ պաշտպանութիւն գտնել, կարծեցին որ կարենան պապին կողմէ պաշտպանուիլ, եւ Մովսէսէ պապին գրուած նամակին հետ (1664), որ իրենց ղրկուած էր, պատուիրակութիւն մը յղեցին Հռոմ (ԴԱՎ.294): Նիկոլ կարծելով որ մի՛ գուցէ յաջողին՝ իրեն դէմ ամբաստանութիւններ կուտելով, ինքն ալ փութաց ետեւէն Հռոմ երթալ, Խուլն ալ ընկերացաւ Նիկոլի պաշտպանութեան համար, եւ Հռոմ հասան 1632-ին վերջին ամիսները: Այս տեղ է որ Խուլը, թէպէտ մինչ այն ատեն հռոմէականութեան յարած, եւ այլ ոչ պաշտօնապէս կաթոլիկ գրուած, այս անգամ եկեալ հասեալ այս սուրբ տեղի, հնազանդեցաւ սրբոյն բաբի (11.ԱՄՍ.24), կամ լատիններէն տապանագիրին համեմատ, հաւատքը դաւանել ուզեց նոյն իսկ հաւատոյ աթոռին մէջ, հաւատոյ գերագոյն իշխողին Ուրբանոս Ութերորդի առջեւ (11.ԱՄՍ.25): Այս վկայութիւնը կը հաստատէ թէ Խուլը մինչեւ այն ատեն կաթոլիկ չէր եղած, որչափ ալ կաթոլիկութեան միտեալ ըլլար, այլ պաշտօնապէս կը մնար հայադաւան եկեղեցոյն մէջ: Դաւանութեան փոփոխութիւնը ներքին մտածմունքով չի լրանար, պաշտօնապէս գործողութեան պէտք ունի, եւ Խուլը անոնք կատարեց Հռոմի մէջ 1632-ին: Հռոմի որոշումն ալ, ինչպէս դիւրին է մակաբերել, Նիկոլին նպաստաւոր եղաւ, եւ անիրաւ Եզվայիտայքն ներհակացան Հայոց ձախողեցին զբանս նոցա (ԴԱՎ.294): Հայեր յուսաբեկ եւ Նիկոլի յաղթական Իլվով դարձան, իսկ Խուլը Հռոմ մնաց ութսունի մօտ տարիքին մէջ, պապին կողմանէ ստանալով այն դիւրութիւնները, զոր յոյս չունէր գտնել Կ. Պոլսոյ մէջ, եւ այլեւս հանդարտ կեանք մը անցուց: Կալանոսի վկայութեամբ Խուլը զանազան գրուածներ թողած է լատինամիտ ուղղութեամբ եւ հայերէն լեզուով, որոնք Հայութեան մէջ երբեք ճանչցուած չեն, եւ ձեռագիր կը պահուին կըսուի Հռոմի Բրոքականտայի դիւանին մէջ (11.ԱՄՍ.21): Կալանոս Խուլին գրածները իբր զօրաւոր փաստ կը նկատէ լատին դաւանութիւնը ջատագովելու, թէպէտ ասով աւելի տկարացուցած կըլլայ իր գրութիւնը: Գրուածը ուղղուեր է ընդդէմ Հայոց, իբր ջատագովութիւն երկուց բնութեանց

Քրիստոսի, եւ է անշուշտ պապէն գտած ընդունելութեան փոխարէնը: Դիւրաւ կը հասկացուի Խուլին այսպիսի գրուած մը պատրաստելը, բայց անհասկանալի կը մնայ անոր հեղինակութեամբ Հայոց եկեղեցին Դատապարտելու եւ Լատին եկեղեցին պաշտպանելու ձգտող Կալանոսի եւ հետեւողներուն մտայնութիւնը (11.ԱՄՍ.22): Երկար չեղաւ Խուլին Հռոմի մէջ անցուցած կեանքը, ուր հասած էր 1632-ին վերջերը, եւ մեռաւ 1634 յունիս 13-ին (11.ԱՄՍ.24), որ հաւանաբար նոր տոմարով նշանակուած է, եւ հին տոմարին յունիս 3ին կը պատասխանէ: Գերեզմանը Հայերուն հիւրանոցին կից Ս. Մարիամ Եգիպտացի եկեղեցւոյն մէջն է հայերէն եւ լատիներէն տապանագիրով, բայց տարբեր խմբագրութեամբ: Լատիներէնին մէջ ըսուած է, թէ բարբարոսներու արհւնալից սպառնալիքներու մէջ, իբրեւ հայր եւ հովիւ եւ վարդապետ, ժողովուրդն ու հօտն ու եկեղեցին կառավարեց եւ արածեց եւ ուսոյց (11.ԱՄՍ.25), բայց աւելի ճիշդ եղած կըլլար եթէ ըսուէր, թէ հակառակ ժողովուրդին խղճալի պարագաներուն, փառամոլ ձգտումներով երկպառակութիւն արծարծեց եւ հակառակութիւն վարեց՝ ուր որ ալ գտնուեցաւ: Այս եղաւ Խուլին վախճանը, ճիշդ 80 տարեկան հասակին մէջ, զի ծնած էր 1554ին (1696):

1670. ՍԱՀԱԿԻ ԽԵՂՃՈՒԹԻՒՆ

Պատմութեանս մէջ մտադրութեան առարկայ եղած անձերէն մէկն ալ Սահակ Դ. Գառնեցի աթոռակից կաթողիկոսն է, զոր վերջին անգամ յիշեցինք Տիարպէքիի մէջ վարած դերին, եւ գտնուած խայտառակ դիրքին մէջ (1656): Երբոր Սահակ եւ ընկերներ Պօղոս Այնթապցին, Տիարպէքիի մեծամեծներուն միջնորդութեամբ ազատեցան Խուսրէվ եպարքոսին խստութենէն, հազիւ թէ քանի մը օր եւս կրցան այնտեղ մնալ, եւ լռելեայն խոյս տուին Տիարպէքի: Սահակ Օսմանեան երկրին մէջ խայտառակուած, եւ Պարսկական սահմաններէն փախստական, գաղտ կերպով եկաւ Կարին, բայց այնտեղ ալ չկրնալով մնալ Կրաստան անցաւ, բայց ոչ եւս իբր կաթողիկոս, զի ոչ ոք զինքն կընդունէս, եւ ոչ մէկուն առջեւ յարգ ու պատիւ կը վայելէր: Կերեւի թէ այն կողմերը ապրեցաւ յանձանօթս, ցորչափ կենդանի էր Մովսէս, եւ հազիւ Փիլիպպոսի յաջորդելէն ետքը համարձակուեցաւ անոր մօտ գալ: Մէկ կողմէն խեղճութիւն, եւ միւս կողմէն ցաւ իմն ոտից, որ երթալով մահացու ախտի կերպարան առաւ, զինքն ստիպեց Էջմիածինի խնամքին դիմել. եկաւ ի սուրբ Էջմիածին, եւ մնաց անդէն ի սուրբ աթոռն Էջմիածին (ԴԱՎ.188): Սահակ այլեւս ոչ միտք եւ ոչ կարողութիւն ունէր իր յաւակնութիւնները վարելու, ուստի Փիլիպպոս չվարանեցաւ ընծայել քրիստոնէական սիրոյ անյիշաչարութիւնը եւ պատսպարել զայն իւր վերջին խեղճութեան մէջ: Ենթադրելով որ 1634-ին ատենները Սահակ եկած ըլլայ Էջմիածին, հինգ տարի եւս ապրած կըլլայ այնտեղ մինչեւ իր մահը (ՉԱՄ.Գ.609): Սահակի գործակից եղող Պօղոս Այնթապցիին համար գրուած է, թէ Տիարպէքիէ հեռանալէն ետքը եկած է Կոստանդնուպոլիս, անկէ ալ Ռումելի անցած, եւ վերջէն Լեհաստան, ուր կացեալ ժամանակս ինչ, վախճանած եւ թաղուած է այնտեղ (ԴԱՎ.188): Պողոսի Լեհաստան գալու ատենը կը հանդիպի Նիկոլի բռնութեանց եւ շահատակութեանց միջոցին, բայց յայտնի չէ թէ Պօղոս ինչ դիրք բռնեց այդ եղելութեանց մէջ, թէ որչափ եւս ապրեցաւ, եւ որ քաղաք ու որ տարին հանդիպեցաւ անոր մահը,

զի ուրիշ պարագայի մէջ այլեւս անոր անունը յիշուած չէ:

1671. ԾՈՒԱԶԱՏԻԿԻ ԱՆՑՔԵՐԸ

Ծռագատիկներու պարբերական շրջանին համեմատ, անգամ մը ալ հանդիպեցաւ այն 1634-ին, Գրիգոր Պարոնտէրի պատրիարքութեան օրով: Ծռագատիկները սկսած էին ընդհանրապէս դիտողութեան տեղի չտալ երկու ազգութեանց՝ Յոյներու եւ Հայերու միջեւ, բայց կը պահէին իրենց նշանակութիւնը Երուսաղէմի մէջ, լուսահանութեան պարագային պատճառով, իբր զի Ճրագալոյցի հրաշալի լոյսը, մէկ կամ միւս ազգին զատիկը պիտի նուիրագործէր: Կարծես թէ այս անգամ ուրիշ անդամներէ աւելի կարեւորութիւն ստացած էր խնդիրը, եւ կանուխէն սկսած էին փոխադարձ սպառնալիքներ իրարու զատիկները խափանելու: Յոյներ մինչեւ իսկ Գրիգոր պատրիարքին կեանքին կը սպառնային եթէ չհամակերպի իրենց հետ զատիկ ընել ապրիլ 13-ին տօնելու, եւ Գրիգոր մէկ կողմանէ կաշխատէր բանակցութիւններով իրաւախոհութեան գալ, եւ միւս կողմէն Հայ առաջնորդներուն կը գրէր, որ ուխտաւորներ օր առաջ ներկայ գտնուին Երուսաղէմ պատշաճ պաշտպանութեան համար. մեծամեծ գումարներ ալ կը ծախսէր քաղաքին եւ կառավարութեան գլխաւորները Հայերու կողմը շահելու համար: Յունադաւան ուխտաւորներ, Յոյներ, Ռուսեր, Վրացիներ, Պուլղարներ, Սըրպեր, Ուլահներ, Պոշնաքներ, եւ տեղացի խառնիճադանճը, մեծ թիով հաւաքուած էին, արքունական հրովարտակ ալ ձեռք ձգած էին, Դամասկոսի կուսակալն ալ շահած էին, եւ չափ չկար իրենց խորխտանքներուն եւ սպառնալիքներուն, եթէ Հայեր չուզէն միասին զատիկ տօնել: Մեծամեծ անտեղութեանց վախեր կային, երբոր բարեդէպ պարագայ մը հասաւ Հայերու օգնութեան: Ծովակալ Քիւշիւք Ահմէտ փաշա Պաղեստին կը հասնէր Ֆախրէտտին-պին-Մատն, կամ Մանօղլու ապստամբին վրայ, իրեն հետ էր իր Հայագգի հանդերձապետը Աւետիք Բաղիշեցի, որ անցուդարձին տեղեկանալով, ծովակալին իմացուց վերահաս վտանգը, որ իսկոյն հրաման ըրաւ կուսակալին Յոյները զսպելու: Նախապէս զինաթափ ըրին բոլոր յունադաւանները, եւ անոնց զատկին օրը զինուորական պատրաստութեամբ պաշարեցին Ս. Յարութեան տաճարը: Գրուած է թէ ծովակալին կողմէ գրկուած գունդը Յունաց զատկին առթիւ փակեաց գդուռն եկեղեցւոյն, եւ ոչ ետ թոյլ Յունաց մտանել ի ներքո (ԶԱՍ. Գ. 616): Սակայն այդ բացատրութիւնը ճիշդ չի կրնար ըլլալ, որովհետեւ ոչ միայն անհնար էր իշխանական հրամանով ժողովուրդի մը զատիկը խափանել, այլ ուրիշ ակնարկէ մը կը ստուգուի, թէ Յոյնք տօնեցին զզատիկն իւրեանց, եւ սովորական լոյսն էլ վասն նոցա (ԱՍՏ. Ա. 322): Ուստի պէտք է ըսել թէ ծովակալին կարգադրութիւն եղաւ, որ երկու ազգեր իրարու զատիկը չարգիլեն, եւ թէ այդ հրամանը կատարուեցաւ, եւ երկու ազգեր զատ զատ տօնեցին շնորհիւ ծովակալին միջամտութեան: Ինչ որ խափանուեցաւ, Յոյներու մեծամասնութիւնն էր, որ իրենց վայելած առաջնորդութեան շնորհիւ կը պահանջէին ամենքը իրենց հպատակեցնել: Այս էր որ իրենց ջաջողեցաւ, եւ Հայերն ալ իրենց զատիկը նուիրական լուսահանութեամբ, ինչպէս կը գրէ ականատես մը, թէ Հայոց զատիկը փառավորուեցաւ պայծառ լուսափայլ ի սուրբ Գերեզմանէն (ԹՈՐ. Բ. 432), եւ թէ մոլորեցան Յոյնք, եւ թէ Հայք, Հապաշք,

Ասորիք եւ Ղփտիք ուղիղ կային (ՍԱՍ. 178): Գրիգոր պատրիարք կրցաւ մխիթարուիլ առանց դժպիտի միջադէպի ահագին վտանգ մը անցուց ըլլալով: Միայն մայրաքաղաքի մէջ երկու անձերու դէմ թշնամութիւն գործեցին Յոյները, յատկապէս Երուսաղէմ դարձող Յոյները, որ կը ցուցնէ թէ այն երկուքը մեծ դեր ունեցած են Յոյներու դէմ եղած ձեռնարկներու մէջ: Յիշեալ երկուքն էին Մինաս քահանայ եւ Սէֆեր Ալաճաճի, այսինքն գունաւոր կտաւներ վաճառող, որոնց գերեզմաններն ալ կը յիշուին (ԶԷԼ. 50): Երկուքին դէմ ամբաստանութիւններ յօդեցին իբր յանցաւոր յիւս արքունի (ԶԱՍ. 616), եւ իսկոյն դատաստանի ենթարկուեցան եւ ուրացութեան հրաւիրուեցան իբրեւ ազատութեան պայման, զոր երկուքն ալ մերժեցին եւ քրիստոնէութիւննին բարձրաբարբառ դաւանեցան, որով զլխատման դատապարտուելով կատարեցան սրով (ԱՍՍ. Ա. 321), կամ յարքունի դուռն զենեցան (09. ԱՍՍ. 204), եւ նահատակաց կարգը դասուեցան: Երկուքին հետ ուրիշներ ալ նահատակակից պէտք է եղած ըլլան, զի Քէօմիւրճեան ծերք ոմանք ալ կը յիշէ ընդ Մինաս քահանայն (ԶԷԼ. 50): Իսկ թուականը ի դէպ է պահել նոյն իսկ 1634 տարին, այլ օրը կը մնայ անորոշ:

1672. ԿԵՍԱՐԱՑԻԻՆ ՄԱՀԸ

Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքութեան գործերը նկատելի իրողութիւններ չէին ներկայեր, յորմէ հետէ մրցակցութիւնը թէ ոչ դադարեր, շատ թեթեւցեր էր, երկու մեծ մրցակիցներուն, Կեսարացիին եւ Խուլին հեռանալովը: Ջաքարիա Վանեցին գրուած էր պատրիարքական աթոռը 1628-էն ի վեր (1642), եւ Սահակի ալ օգնած էր՝ անոր անունին նոր կաթողիկոսութեան հրովարտակ հանել տալով (1655), բայց վերջէն ստիպուեցաւ համակերպիլ Մովսէսի կաթողիկոսութեան, երբ Սահակի գործը ձախողեցաւ (1656), եւ հաւանական է որ չմտաբերեց ալ Փիլիպպոսի կաթողիկոսութեան արգելք յարուցանել, եւ ինքն ալ գտնուեցաւ անոնց հետ, որ յիւրաքանչիւր տեղեաց թղթով հաւանութիւն յայտնեցին Փիլիպպոսի կաթողիկոսութեան (ԴԱՎ. 242): Հաւանական ըսինք, վասնզի ճիշդ այդ միջոցին Հայոց 1082 թուին, զինքն մանդուլ արին Ստամպուլիք (ԳԱԼ. 345): Արդ Հայոց 1082 թուին ամանորը կիյնար 1632 հոկտեմբեր 14-ին, Փիլիպպոսի օծումէն երեք ամիս առաջ, ուստի կրնայ կարծուիլ, թէ Ջաքարիայի կողմէ դժկամութեան նշաններ՝ կրցան պատճառ ըլլալ անոր պաշտօնականութեան, եւ Գրիգորի Կեսարացի որ անոր յաջորդեց, նա եղաւ Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքական աթոռին անուամբ Փիլիպպոսի կաթողիկոսութեան հաւանութիւն յայտնողը, որ իր ձեռնասուն Մովսէսի ձեռնասունն էր: Կեսարացիին բազմաթիւ պատրիարքութիւններուն վերջինն է այս, զի երեք տարիէն 1636-ին աթոռի վրայ եղած ատեն վախճանեցաւ, եւ Ղալաթիոյ Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ մէջ թաղուեցաւ (ԿՈԼ. 79), ուր այժմ այլեւս գերեզմանը չերեւիր, անշուշտ նոյն եկեղեցւոյն 1736-ին հրկիզուելէն ետքը վերաշինուած պահուն տեղի ունեցած անմտադրութեան պատճառով, Կեսարացիին վերջին պատրիարքութեան ժամանակամիջոցը նշանաւոր դիպուած մը չի ներկայեր, եւ խաղաղ պաշտօնավարութիւն մը ունեցած է: Նա շատ նշանաւոր անձնաւորութիւն մը եղած է, զոր Դավրիժեցիին կը կոչէ այր երեւելի, վարուքն պարկեշտ եւ չորակաց, իմաստութեամբն փարթամ,

բանիբուն եւ յոյժ հանձարեղ, այնպէս որ անուանի էր ի մէջ աշխարհի, կախեալ կային զնմանէ (ԴԱՎ. 288): Եկեղեցական եւ ազգային խորին դիտութենէ զատ, հնուտ եղած է համակողմանին եւ երկրաչափականին, գրած է Թուականք եւ պատմութիւնք, Ադամէն մինչեւ իր ժամանակը, հայերէն գիրով եւ լեզուով երկրագունդ մը շինած է, յօրինած է քերթուածներ, գանձեր եւ տաղեր (06.ԼՈՅ.1184), բայց ամենէն վեր է իր ազգային եկեղեցւոյն պաշտպանութեան համար ամուր համոզումը եւ անխոնջ ջանքը, որով յաղթական կերպով մաքառեցաւ լատինասէր եւ լատինամիտ կուսակցութեան դէմ: Իրեն յիշատակին փառաւոր վկայութիւն մը ելաւ եկեղեցւոյ մէջ թաղուիլը, բացառիկ արքունի հրամանաւ, եւ Շահին Չէլէպի ազգայնոյն միջնորդութեամբ, ինչպէս կը վկայէ իր երբօրորդին Յակոբ Կեսարացի քահանան (ԿՈԼ.79):

1673. ՊԱՏԵՐԱԶՍ ԵՒ ՇԻՆՈՒԹԻՒՆ

Կեսարացիին պատրիարքութեան վերջերը սուլտան Մուրատ Դ. նոր արշաւանք մը կազմեց Պարսիկներուն դէմ: Արքունական վրանը կանգնեցաւ Իսկիւտար 1635 փետրուար 21-ին, մարտ 12-ին ճանապարհ ելաւ Մուրատ, մեծամեծներու ընկերակցութեամբ եւ ահեղ բանակով (ԺՈՒ.233), որ 700,000 կը կարծուի (ԴԱՎ.243), յուլիսի վերջը Երեւան պաշարուեցաւ, եւ յաւուրս ինն (ԴԱՎ.234) Մուրատ տիրեց քաղաքին օգոստոս 8-ին: Յաջողութեանը օգնեց Պարսիկ կուսակալին՝ Ամիրգունայի որդւոյն Թահմազդուլի կամակցութեանը, թէպէտ եւ մեծ եղաւ Մուրատի ալ իր զինուորներուն ազդած քաջալերութիւնը: Հանդիսաւոր կերպով կատարուեցաւ օգոստոս 14-ին ուրբաթի աղօթքը, եւ քրիստոնէաներ ալ ստիպուեցան յաղթութեան համար գոհաբանութիւններ կատարել (ԺՈՒ. 233): Անշուշտ Փիլիպպոս կաթողիկոս ալ մասնակցած է այդ հանդիսութեանց, եւ մեծահանդէս կատարած օգոստոս 16-ի Վերափոխման տօնը: Մուրատ Երեւանէ յառաջելով Երասխը անցաւ, եւ Թաւրիզի վրայ քալեց, եւ սեպտեմբեր 12-ին քաղաքը առաւ եւ աւարի մատնեց: Քօթուրի պաշարումը յաջող չեղաւ ձմեռային ծիւներուն պատճառով, եւ Մուրատ առանց ուրիշ գործի ձեռնարկելու ետ դարձաւ, եւ 1635 դեկտեմբերի վերջը Կ. Պոլիս մտաւ յաղթանակով (ԺՈՒ. 234): Սակայն Օսմանեան տիրապետութիւնը վաղանցուկ եղաւ Երեւանի եւ Էջմիածինի վրայ: Հազիւ թէ Մուրատ ետ կը դառնար, որ Շահսէֆի պատերազմական պատրաստութեանց կը ձեռնարկէր՝ Երեւանը ետ առնելու համար, որուն Օսմանեան կուսակալ էր անուանուած, Մուրթեղայ փաշա, բարեբարոյ եւ խելացի իշխան կոչուած (ԴԱՎ. 243), բայց սպանուեցաւ պաշարման ատեն (ԺՈՒ. 234), որ 93 օր տեւեց (ԴԱՎ. 243), եւ 1636 սեպտեմբերին Պարսիկներ տիրեցին Երեւանի, եւ երկու օր երկու գիշեր տեւող Միհրիպանի ճակատամարտէ ետքը Օսմանցիք բոլորովին վտարուեցան Պարսիկներէ առնուած գաւառներէն (ԺՈՒ. 235): Տարիէ աւելի տեւող պատերազմներուն պատճառով աշխարհն Արարատու իւր շրջակայ գաւառօքն արուեցաւ եւ քանդուեցաւ, եւ Էջմիածինն ալ նշանաւոր վնասներ կրեց, զի որ ինչ փայտակերտ շէնք կային քանդեցան, նոյնպէս Երեւանի Ս. Անանիայի վանքն ալ քանդուեցաւ, ուր մատուռէն զատ ամենայն ինչ փայտակերտ էր եղած: Փիլիպպոսի հարկ եղաւ նորէն նորոգութեանց ձեռնարկել, եւ իր կատարած շինութեանց մէջ յատկապէս կը յիշուին՝ Էջմիածինի սեղանատունին քարէ սեղանները

ու նստարանները ու գետնի սալարակը, արեւելեան կողման խուցերը, եկեղեցւոյ տանիքը, գմբէթին գոակը, եկեղեցւոյ շուրջի եւ խուցերուն ու տուններուն առջեւի քարակապ սալայատակը, երկու ձիթահանքերը, Ս. Անանիայի վանքին ժամատունը ու սեղանատունը ու խուցերը, եւ այլ մասնաւոր շինուածներ, զորս պատմիչը յանուանէ չի յիշեր, եւ ամէնքը ոչ թէ փայտիւ, այլ քարիւ եւ բռով (ԴԱՎ. 244): Այս շինութիւններով անցուց Փիլիպպոս 1636 եւ 1637 տարիները, Պարսիկ տէրութեան պաշտպանութեամբ: Շահսէֆի ուզեց իրաց կացութիւնը հաստատուն պայմանի կապել, եւ 1637 օգոստոս 9-ին յատուկ դեսպան ալ յղեց Կ. Պոլիս, այլ Մուրատ չհաւանեցաւ, եւ խաւարտչին բանտի մէջ փակեց Մաքսուտ խան դեսպանը, միտք ունենալով նորէն Պարսիկներուն դէմ պատերազմի ելլել (ԺՈՒ. 235):

1674. ԱԶԻՆ ՎԵՐԱԴԱՐՁԸ

Փիլիպպոս կաթողիկոս Էջմիածինի շինութեանց համար այսչափ ջանք թափած ատեն չէր կրնար անտարբեր աչքով տեսնել, որ Մայրաթոռ զրկեալ մնայ իր գլխաւոր զարդն ու նուիրակին սրբութիւնն եղող Լուսաւորչի Աջէն, որ Աղբիւրն էր օրհնութեանց եւ կնիքը հայրապետական իշխանութեան, բայց Նոր-Ջուղայ խօջայ Սաֆարի տունը կը մնար, յորմէհետէ հոն յղուած էր 1612-ին Շահաբասի հրամանով (1609): Փիլիպպոս մտածեց անձամբ զբաղիլ այդ գործին, եւ 1637-ին ամառուան միջոցին գնաց Ասպահան, եւ առանց իր միտքը յայտնելու, առաջ պատեցաւ Հայ գաղթականներու մէջ, քարոզելով նոցա զօրէնս Աստուծոյ, այլ միւս կողմէն ժողովէր ի նոցունց զնուիրակն սուրբ Էջմիածնի, այսինքն է նուիրակութեան հասոյթները, որոնց պէտք ունէր կատարուած նորոգութեանց համար (ԴԱՎ.244): Բայց իր միտքը Աջը վերադարձնելն էր, որուն համար երկու դժուարին պայմաններ կային առջեւը, Շահսէֆէի թագաւորական հրամանը, եւ Հայ գաղթականութեանց հաւանութիւնը: Այս երկրորդս ալ առաջինէն ոչ նուազ դժուար էր, որովհետեւ այդ հայրենագուրկ գաղթականները բոլոր սրտով յարած էին Աջին ներկայութեան, անկէ ակնունելով ամէն յաջողութիւն իրենց վտարանդի կեանքին մէջ, Փիլիպպոս նախ արքունի հրամանին ետեւէն եղաւ, եւ այս նպատակին համար իրեն կողմը շահեցաւ Հայոց երեւելիներէն պէտք եղած անձերը, որոնք ժողովրդական անխորհուրդ բարեպաշտութենէն աւելի՝ կանոնական պատշաճութիւնը կը զգային, եւ կամէին զգնալն Աջոյն յէջմիածին: Անոնց ձեռքով Պարսիկ իշխաններուն դուռերը ձեռք առաւ, եւ առատածեռն տրօք զսիրտս ամենեցուն հաճեցոյց: Անոնց ալ օգնութեամբ թագաւորին խնդրագիրը պատրաստեց, եւ զայն ներկայեց լցեալ զուտ ոսկի դահեկան յսկուտեղ, եւ յաջողեցաւ թագաւորական կնքով հաստատուած հրամանագիրը ստանալ, որ Աջը պէտք է իրեն յանձնուի: Խօջայ Սաֆարի թոռներ, Ջալալ, Միքայէլ, Սինան եւ Պստիկ, ժողովուրդէ զրգռուելով զլացան իրենց մեծօր յանձնուած աւանդը ետ տալ, մինչեւ որ Փիլիպպոս պարտաւորուեցաւ հայրապետական անիծիւք անոնց ընդդիմութեան յաղթել, եւ Աջը մեծ թափորով բերուեցաւ քաղաքին մէջ Խօջենց եկեղեցին: Փիլիպպոս պատարագեց կիրակի մը, եբաց զԱջն, օրհնեց եւ քարոզեց, բայց տակաւին ընդդիմանային Ջուղայեցիք: Ուստի հարկ եղաւ գաղտնի փոխադրութեան դիմել, գործակցութեամբ քահանաներու եւ գլխաւորներու, որոնք

փոխադրութեան պէտքը զգացած էին: Լուսաւորչի Աջը Խօջենց եկեղեցիէն բերին ի վանքն Ջուղայու, որ է Նոր-Ջուղայի Ս. Ամենափրկիչը, անկէ քաղաքին մէջ Երեսանցիներուն թաղը, անկէ Բրինձլու օթեւանը: Հոն Մարգար Ցղնացի վաճառականին բեռներուն մէջ ծրարեցին, որ անձամբ տարաւ Թավրէզ իր վաճառքներուն հետ: Այդ ամէնը գաղտնի գործուեցաւ: Ետեւէն Փիլիպպոս ալ Թավրէզ իջաւ, եւ Աջը առաւ Ցղնացի Մարգարին ձեռքէն, եւ անձամբ բերաւ Էջմիածին 1638 սեպտեմբեր 20-ին Դավրիժեցիին հաշուով, եւ եղեւ անպատում ուրախութիւն ամենայն Հայոց, եւ ցնծութեան տօն կատարուեցաւ (ԴԱՎ.246): Սակայն Փիլիպպոսի Էջմիածին հասնելուն թուականը, Դավրիժեցիին նշանակածէն տարբեր կը գտնենք կաթողիկոսին Իլվովցիներու ուղղած կոնդակին մէջ, ուր 1638 հոկտեմբեր 12-ին կը գրէ. թէ երեք օր էր, յորմէ եկեալ էաք ի յարքայանիստ քաղաքէն Ասպահանայ (ԲԺՇ.113), ըստ այսմ հոկտեմբեր 9-ին, եւ ոչ սեպտեմբեր 20-ին հասած կըլլայ Էջմիածին, 19 օրուան տարբերութեամբ Դավրիժեցիին նշանակածէն: Աջին այս վերադարձն ալ, հակառակ իր պաշտօնական պայմաններուն, կատարելապէս կը յիշեցնէ Օծոպեցիին գործածած հնարիմաց կերպերը (1511): Այս անգամ ալ 26 տարի Աջը Էջմիածինէ հեռու մնաց, բայց անկէ ետքը այլեւս տեղէն չէ խախտուած, եւ Աջին հետ պահուած կը մնան նաեւ եւս խաչալէմը եւ ուրարը, որ միասին Աղթամար տարուած էին (ԴԱՎ.333):

1675. ՊԱՐՏԱՏԻ ԱՌՈՒՄԸ

Մուրատ Դ. Օսմանեան կայսրը, այս օրեր սկսած էր արդէն Պարսից դէմ կրկին պատերազմիլ, բայց բարեբախտաբար այս անգամ իր արշաւանքը շիտակ Պաղտատի վրայ ուղղած էր, որով Հայաստան ազատ կը մնար ռազմական արհաւիրքներէն: Մեծ եպարքոս Պէիրամ փաշա Կարսի եւ Կարինի կողմերուն ամրութիւնները զննելէ ետքը, 1637 յունիս 25-ին Ամասիա դարձաւ, եւ անկէ նոր գարնան քալցուց Օսմանեան բանկը, բայց ինքը ճամբան մեռաւ 1638 օգոստոս 18-ին, եւ իր բանակը Պաղտատի առջեւ հասաւ նոյեմբեր 15-ին, 197 օրուան վաստակաբեկ զնացքէ ետքը: Սուլտան Մուրատ եկած էր անձամբ ստանձնել հրամանատարութիւնը, եւ դեկտեմբեր 24-ին մեծ յարձակում մը կատարեց, եւ միւս օր 1638 դեկտեմբեր 25-ին Պաղտատ առնուեցաւ եւ աւարի մատնուեցաւ, եւ այն օրէն ասդին Պաղտատ կը մնայ Օսմանեան տիրապետութեան ներքեւ, (ԺՈՒ.236): Հայ ժամանակագիր մը Հայոց 1087 թուին դեկտեմբեր 13 երկուշաբթի օր կը դնէ Պաղտատի առումը (ՍԱՄ.178), որ եթէ հին եւ նոր տոմարներու տարբերութեամբ ալ հաշուի, տակաւին ամսաթիւը եօթնեկի օրուան չի պատասխաներ, եւ թուատառի շփոթութիւն մը պէտք է ընդունիլ: Պաղտատի պատերազմին եւ Աջին վերադարձին թուականները իրարու համեմատելով կը տեսնենք, թէ երկուքը միեւնոյն տարւոյ մէջ կատարուած են, սակայն 1638 նոյեմբեր 15-ին Պաղտատի պաշարումէն առաջ, սեպտեմբեր 20-ին կամ հոկտեմբեր 9-ին Փիլիպպոս ամէն բան վերջացուցած, եւ Աջին հետ ինքն ալ դարձած էր Էջմիածին (1674), ապա թէ ոչ պատերազմական գործերը կրնային իր ձեռնարկին յաջող ելքը արգելել:

1676. ՓԻՐՕՍԱԼԻԻ ԸՆԹԱՑՔԸ

Փիլիպպոս Էջմիածին չհասած, սկսած էր զբաղիլ Լեհաստանի բռնի կաթոլիկացման գործովը (1662), որուն համար իր նախորդն ալ հոգ տարած էր (1663): Յորմէհետէ Նիկոլ՝ Յովհաննէս Խուլի ձեռնադրութեամբ (1669), յաջորդած էր Հայերուն դիմումին հակառակ Ուրբանոս Ը. պապէն պաշտպանուիլ, եւ արքեպիսկոպոսական պալիում ալ ստանալ՝ 1633-ին Իվով դառնալով, այնչափ սոնքացած էր, որ Հայ եկեղեցականի համեստ տարազն ալ փոխելով, սկսած էր գործածել զգեստ ծիրանի որպէս կարդինալքն, եւ մինչեւ իսկ զգեստ սպիտակ եւ կնգուղ պապին (ԲՈՆ.157): Հռոմէադաւան Նիկոլի եւ հայադաւանութեան հաւատարիմ ժողովուրդին հակառակութիւնները երբեք վերջ չէին գտած, անիկա իրեն բռնակալ իշխանութիւնը կը վարէր ամէն տեսակ քնահաճ խստութիւններով, եւ ասոնք կերպ կերպ եւ դիմադրութիւններ եւ անարգականգործեր կը շարունակէինանոր դէմ: Այսպէս էին գործերը Լեհաստանի մէջ, երբ անդին Էջմիածինի մէջ ալ հռոմէականներու կողմէն փորձերը կըլլային, նոյն իսկ կաթողիկոսը իրենց կողմը շահելու: Պօղոս Փիրօմալի Դոմինիկեան կրօնաւորը, բանտարկութենէն ազատելով (1659) Էջմիածին էր դարձած 1634-ին, եւ լաւ ընդունելութիւն գտած Փիլիպպոսէ, իբրեւ ուսուցիչ օտար լեզուաց եւ իմաստասիրական գիտութեանց: Բայց նա առիթէն կօգտուէր լատինամիտ առաջարկներ թելադրել կաթողիկոսին: Հայոց ծիսական եւ վարդապետական գիրքերը ուսումնասիրելով անոնց մէջէն իր միտքին յարմար վկայութիւններ կը հաւաքէր, որպէսզի Հայոց եկեղեցին քաղկեդոնական եւ Հռոմէադաւան ցուցնէ: Սակայն Փիլիպպոս կարճեց անոր առարկութիւնները պատասխանելով, որ եթէ այդպէս ճանաչես, զի՞ եւս պնդեալ կաս յընդունայն վէճս (ՉԱՄ. Գ. 614): Փիրօմալի հասկացաւ եւ համոզեցաւ թէ հնար պիտի չըլլայ ուղղակի իր նպատակին հասնիլ, ուստի անուղղակի միջոցներ գործածելու ձեռնարկեց: Երբոր տեսաւ թէ Հայք խորշին յանուանէ Քաղկեդոնի, ինքն ալ այլեւս ոչ յիշեր զանուն նորին, այլ ընդհանրապէս քարոզէր, այսինքն է Քրիստոսի բնութեանց եւ Հոգւոյն Սրբոյ բղխման, եւ ուրիշ նմանօրինակ նիւթերու վրայ կը խօսէր լատինամիտ ուղղութեամբ եւ հայրենէն գիրքերէ մուրացածոյ վկայութիւններով, առանց Հայոց ականջը խայթող Քաղկեդոնի կամ Հռոմի անունը տալու, ուզելով այսպէս անոնց միտքերը իր կողմը պառկեցնել, անզգալաբար եւ մեղմօրէն: Ասանկ Հայերն սկսան գոհ մնալ անոր այս տեսակ քարոզութիւններէն, զայն իրենց կողմը անցած կարծելով եւ զայն իբր իրենց հաճոյական եւ ընդունելի անձ կը պատուէին (ՉԱՄ. Գ. 615): Դավրիժեցին իսկ գովութեամբ կու տայ անոր անունը, այր իմաստուն եւ երեւելի կոչելով (ԴԱՎ. 295): Փիրօմալիի այդ ուղղութիւնը աւելի ճարտար էր, քան Ունիթորներու մոլեռանդ ընթացքը եւ յախուռն ձեռնարկները, թէպէտեւ ինքն ալ Ունիթորներու միաբանակից Դոմինիկեան կրօնաւոր մըն էր: Հաւանական էր որ նա աւելի յաջողէր իր այդ շահեցողական, չըսենք խաբէական ոճովը, սակայն նա ալ իր դէմ գտաւ մոլեռանդներու խմբակը: Փիրօմալի Էջմիածինէ մեկնելով սկսաւ շրջիլ Հայոց գլխաւոր քաղաքները, իր ոճով քարոզել Հայ եկեղեցիներու մէջ եւ նոյն իսկ Կ. Պոլիս գալով Դաւաթոյ Ս. Լուսաւորիչի մէջ ալ քարոզներ կը խօսէր հայերէն լեզուով (ԲԺՇ. 114), եւ ընդունելութիւն ալ կը գտնար, Քաղկեդոնի եւ Հռոմի անունները լռելու հնարիմաց ճարպիկութեամբը, որուն չէին կրնալ

թափանցել հասարակ ժողովուրդը եւ դաւանութեանց տարբերութիւններուն նրբութիւնները հասկանալու կարող չեղողներ: Չմոռնանք որ քիչ ու շատ լատինական կողմը հակողներ ալ պակաս չեղան:

1677. ԼԵՀԱՀԱՅԵՐ ԵՒ ՓԻԼԻՊՊՈՍ

Անդին Իվովի Հայեր, որ Նիկոլի դէմ պայքար կը մղէին, կաշխատէին ամէն պարագայէ օգտուիլ, եւ բարեդէպ համարեցին Լեհաց եւ Պարսից թագաւորներուն մէջ դեսպանական յարաբերութեանց պարագան, եւ յատուկ գիրով, գուցէ եւ պատուիրակով, դիմեցին Փիլիպպոս կաթողիկոսին, որ Պարսից թագաւորին կողմէն միջնորդութիւն մը ըլլայ իրենց համար Լեհաց թագաւորին մօտ: Այդ գիրն է որ Փիլիպպոսի ձեռք հասած կերելի Ասպահան եղած ատեն, եւ էջմիածին հասնելէն երեք օր ետքը պատասխանը կը գրէ 1638 հոկտեմբեր 12-ին: Փիլիպպոսի կոնդակը ուղղուած է, Իվովի, Կամենիցի, Եաղլովիցի, Ջամոսցայի եւ Լուցկայի Հայ գաղթականութեանց: Կաթողիկոսը կը յայտնէ թէ շատ տրտմեցաւ պատմուածներուն վրայ, դիմում ըրաւ ի դուռն արքային Պարսից, եւ պահ մը լսեց թէ քանի մը եկեղեցիներ Հայերուն յանձնուեր են: Կաւելացնէ թէ տեսնուեր է Լեհաց դեսպանին հետ, որ իրեն խօսք տուեր է, թէ երբ դառնայ՝ կը խօսի իրենց թագաւորին եւ դիւրին է այդ գործ: Պարսիկ դեսպանին ալ խօսեր է, ինքն ալ գիր մը կը յղէ Լեհաց թագաւորին, կը յիշէ Եւս Հայոց նպաստաւոր թուղթ մը թագաւորին առ թագաւորն, եւ կը կնքէ իր թուղթը մաղթելով որ Աստուած ազատեսցէ զձեզ յայդմ դառնագոյն վշտաց (ԲԺՇ.113): Փիլիպպոս կոնդակին Իվով հասնիլը նշանակուած է 1639 յունիս 25 թուականով (ԲԺՇ.113), եւ շաբաթ մը ետքը յուլիս 2-ին կը նշանակուի Փիրօմալիի Իվով հասնիլը (ԲԺՇ.114): Սա պաշտօն ընդունած էր Ուրբանոս Ը. պապէն Իվով երթալ, որպէսզի իբր Հայոց լեզուին եւ եկեղեցական խնդիրներուն հմուտ՝ հնարեցի հաշտութիւն առնել ի մէջ Նիկոլի եւ ժողովրդեան (ՉԱՄ.Գ.639): Իսկ Փիլիպպոս կաթողիկոսի կողմանէ ալ յանձնարարութիւն ունեցած ըլլալը, Դավրիժեցիէն չի քաղուիր (ԴԱՎ.295), ինչպէս ոմանք կարծեցին (ՉԱՄ.Գ.639): Փիրօմալի իր ոճին հետեւելով լաւ յարաբերութիւն կապեց Լեհահայերուն հետ, որ մինչեւ իսկ հաւանեցան եւ ճանապարհի ծախքն ալ հոգալով զայն Հռոմ դրկեցին, որպէսզի պապին առջեւ իրենց պահանջը պաշտպանէ: Բայց Նիկոլի եւ Փիրօմալի յարաբերութիւնները լաւ չէին եղած, երկու գլխաւոր պատճառներով, մէկը Նիկոլին խիստ մոլեռանդ ուղղութեան հետեւիլը, եւ երկրորդ իր անհատապէս անկարգ եւ ընդարձակ եւ ցոփակեաց կեանքը: Անոր համար Նիկոլ պէտք զգաց անգամ մըն ալ անձամբ Հռոմ երթալ իր դատը պաշտպանելու, եւ իր նպատակին ալ հասաւ: Պօղոս Փիրօմալի Հռոմ հասնելով բանս ինչ բարեխօսութեան Հայոց առաջարկեալ էր (ԴԱՎ.295), եւ հարկաւ թելադրած էր իր մտածած հնարիմաց եղանակը Հայերը շահելու, եւ լոկ բառերով չխտրչեցնելու համար: Անշուշտ Նիկոլի հեռացումն ալ օգտակար ցուցած էր գրգռութիւնները մարելու համար: Բայց Նիկոլի ուղղութիւնը աւելի ընդունելութեան արժանացաւ պապական արքունիքին կողմէ, եւ մոլեռանդ Նիկոլը խափանեաց զօգնութիւնն Պօղոսի՝ ձեռնտուութեամբ Եզվայիթացն (ԴԱՎ.295):

1678. ՆԻԿՈԼԻ ԶԵՂԾՈՒՄՆԵՐԸ

Անգամ մըն ալ Նիկոլ յաղթական կելլար իր կրօնամոլ պայքարին մէջ, եւ Լեհահայեր կրկին կը դիմէին Փիլիպպոսի օգնութեան, որ երկրորդ կոնդակով մը կը ծանուցանէ 1640-ին, թէ Պարսկաստանէ գացող դեսպանը ճամբան սպանուած ըլլալով, գործը անհետեւանք է մնացած, եւ կառաջարկէ քանի մը բանիբուն անձինս յղել, որպէսզի անոնց հետ խորհրդակցի ձեռք առնուելիք միջոցներուն վրայ (ԲԺՇ.114): Այդ առաջարկին գործադրուած ըլլալը յայտնի չէ, մինչ յայտնի է Լեհահայերու խղճալի կացութեան շարունակելը դեռ բաւական տարիներ: Ժողովուրդը իր եկեղեցիներէն վտարուած եւ եկեղեցւոյ խորհուրդներէ եւ կարելոր ծէսերէ զրկուած, ուխտած էր երդմամբ, ի չարչարանս ամենայն գալ մանաւանդ՝ քան ի ծառայութիւն Նիկոլի (ԲՈՆ.156), եւ այդ նպատակով ոչ մի ծախքը ետ չէր կենար, մինչեւ որ աղքատացաւ ժողովուրդն առհասարակ (ԲՈՆ.26), եւ յուսաբեկութեան մատնուելով բազում արք երկիւղածք եւ վրէժխնդիրք հայրենի օրնիաց՝ մեկնեցան ի տանց եւ ի տեղեաց, եւ եղան պանդուխտ եւ նժդեհք շրջագայեալք օտար արխարհի: Իսկ Նիկոլ իր ծախքերը գոցելու համար եկեղեցիներուն գանձատուները գտնուած հարստութիւնները, զգրեանսն եւ զսրբութեան անօթսն եւ զամենայն աւանդս վատնեց ու ցրուեց, զորս վաճառեաց, զորս կաշառս բաշխեաց, եւ զորս ձեռամբ Հրէից խորտակեալ արար արծաթ եւ վաճառեաց, այնպէս որ Լեհահայերու եկեղեցական գանձերը բնաւին վատնեաց եւ ոչինչ մնաց: Ասոր հետ մէկտեղ, ինքն իր վատթար ընթացքը կը շարունակէր, եւ կայր ըստ առաջին վարուց իւրաց, եւ եւս առաւել անառակ (ԴԱՎ.296): Այդ մասին Լատին պատմագիրը մանրամասնութիւններ ալ կու տայ, թէ ունէր Նիկոլ կոյս մի յազնուական տոհմէ, զոր յափշտակեալ էր ի վանուց իբրեւ զկին իւր օրինաւոր, եւ կը յաւելու, թէ են Նիկոլի ի կնոջէն որդիք յարբունս հասակի (ԲՈՆ.160): Եւ սա է կաթոլիկութեան ախոյեանը, որուն համար պապութիւնն չէր խղճեր քրիստոնէայ եւ կրօնասէր ժողովուրդ մը ոտնակոխ ընել, եւ յանուն կաթոլիկութեան հոգեւորապէս եւ մարմնաւորապէս հալածել, որպէսզի բռնութեամբ հեռացնէ զայն իր հայրերուն նուիրական եւ ուղղափառ դաւանութենէն: Այդ կացութիւնը տասը տարիէ աւելի տեւեց, առանց նոր միջադէպ մը ունենալու, եւ Փիլիպպոսի ալ առիթ չներկայացաւ այդ միջոցին նորէն Լեհահայերու գործերով զբաղելու, թէպէտ հնար չէր որ միտքէ հեռացնէր իր հոտին մէկ մասին կրած կրօնական եւ անտանելի հալածանքը:

1679. ՍԱՀԱԿԻ ՄԱՀՈ

Սոյն միջոցին պէտք է նշանակել Սահակ Գառնեցիին մահը, որ ախտաւոր եւ հիւծած կեանք մը կը վարէր Էջմիածինի մէջ, Փիլիպպոսի խնամքին ներքեւ (1670): Անհնար էր որ իր արտաքին ցաւերն ու փորձանքները չազդէին Սահակի սիրտին վրայ, միտքը բերելով որչափ ինչ ըրած էր, թէ ինքն անձամբ, եւ թէ իր հօրեղբօր Մելքիսեդէկի գործակցելով, լոկ անձնական շահերու եւ կիրքերու հետեւելով, եւ պատճառ եղած էր եկեղեցւոյն եւ ազգին կրած վնասներուն: Պէտք էր նաեւ ազդուէր իրենցմէ ետքը եկեղեցւոյն գլուխը անցնող հայրապետներուն, Մովսէսի եւ Փիլիպպոսի ընթացքէն, որոնք բոլոր ջանքերնին եւ ոյժերնին եւ ազդեցութիւննին հանրութեան օգտին կը գործածէին: Ըստ այսմ եթէ յակամայից ցաւագար, բայց կամաւորապէս ապաշխարող

կեանք մը կանցնէր, ախտն ալ օր աւուր կը սաստկանար, որուն անունը չէ յիշուած, բայց իբր նկարագիր կը նշանակուի թէ ուռն երկոքին ոտքն նորա, եւ օր աւուր յաւելաւ ուռոյցն, եւ եհաս մինչ ի փորն, եւ ցաւն այն յոյժ ցաւէր եւ կարի վշտացուցանէր զնա (ԴԱՎ.188): Ինքն ալ զգաց թէ այլեւս համրուած են իր օրերը, եւ աղաչեց ու խնդրեց բառնալ զինքն եւ տանիլ ի տաճար սուրբ Էջմիածնի: Այնտեղ Իջման տեղւոյն առջեւ, բազում հառաչանօք եւ փղծկեալ սրտիւ եւ յորդաբուղխ արտասուօք եւ ցաւագին անձամբ, լացաւ եւ աղօթեց, աղաչեց ու պաղատեց, ծեր եպիսկոպոս մը կոչելով խոստովանեցաւ, ճանչնալով ինքը զինքը դատապարտեալ ծառայ, մեղուցեալ հոգով եւ մարմնով, եւ հաղորդուցաւ հաւատով եւ յուսով, եւ հոգեւորական մխիթարութեան զգացումներով լեցուած, նորէն բերուցաւ ի տունն յորում կայր հիւանդ, եւ նոյն գիշեր հոգին աւանդեց, ու եկեղեցական արարողութեամբ թաղուցաւ ի դիրս գերեզմանացն, միաբանական գերեզմանատան մէջ (ԴԱՎ.189): Դավրիժեցին տարի եւ օր չի նշանակեր, բայց մասնաւոր յիշատակարաններու համեմատ 1639-ին կը դրուի մահը, տասնամեայ վտարանդի եւ առանձնացեալ կեանքէ ետքը (ՉԱՄ.Գ.609): Մենք ալ կը կրկնենք Դավրիժեցիին հետ: Տէրն Քրիստոս ներումն արասցէ անբաւ մարդասիրութեամբն իւրով (ԴԱՎ.189): Սահակի մահուամբ կը վերջանայ դժպիի ժամանակներու վերջին մնացորդը:

1680. ԽԱՂԱՂՈՒԹԵԱՆ ՄԻՋՈՑ

Տասնամեայ միջոց մը կը բացուի առջեւնիս, 1640-էն 1650, որուն մէջ գլխաւոր դիպուած մը չունինք պատմելու, այլ կը շարունակէ Փիլիպպոսի խոհական եւ շինարար գործունէութիւնը: Քաղաքական կացութիւնն ալ նպաստաւոր էր, զի Պաղտատի առումէն ետքը, տեւական խաղաղութեան դաշնագիր մը հաստատուցաւ Օսմանեանց եւ Պարսից միջեւ: Պաղտատի պատերազմին ատեն իրաւ պատերազմը Հայաստանէ հեռու էր (1675), բայց Թաթարներու նիզակակից գունդերը՝ Խրիմէն Պաղտատ գացած ատեննին ասպատակուած էին Արարատ նահանգը, եւ տիրանալու փորձեր ալ ըրած. բայց 1639-ին Տիարպէթի մէջ որոշուած երեսնամեայ խաղաղութեան պայմանագիրին մէջ, ապահովուած էր Պարսից Պետութիւնը Երեւանի վրայ եւ այս դաշնագիրը հանդիսապէս վաւերացաւ Կ. Պոլսոյ մէջ 1639 սեպտեմբեր 21-ին, ուր սուլտան Մուրատ դարձած էր յունիս 10-ին (ԺՈՒ.237): Երկու պատերազմիկ թագաւորներն ալ շատ չապրեցան անկէ ետքը, Մուրատ Դ. մեռաւ 1640 փետրուար 9ին, եւ իրեն յաջորդեց եղբայրը Իպրահիմ Ա. բնաւորութեամբ թոյլ եւ կենցաղավարութեամբ մեղկ անձ մը: Շատ չանցաւ Շահսէֆի ալ մեռաւ 1641-ին, եւ իրեն յաջորդեց որդին Շահ Ապպաս կամ Շահաբաս Բ. տակաւին մանուկ, բայց արբեցութեան եւ շուայտութեան անձնատուր, որով եւ ախտերու ալ ենթարկուցաւ, բնաւորութեամբ ալ թոյլ եւ տկար եղաւ (ՏՊԷ.358): Այդ պարագաները նպաստեցին Փիլիպպոսի հանդարտ շինարարութեանց: Ինքն խորհրդական եւ հանձարեղ, աշխարհաշէն եւ արդիւնարար անձ մը, անխոնջ կը հետեւէր նորոգութեանց, ջանալով վերականգնել անցած ժամանակներու մէջ աւերուածները ու քանդուածները, եւ ինչ որ կը ձեռնարկէր պտղաբերեալ արդիւնահայր ամենայն (ԴԱՎ.249): Նախանձաւոր էր նաեւ բարոյական զարգացմանց, ամէն տեղ քարոզէր եւ

կանոնադրեր, զարդարող էր եկեղեցեաց եւ պատուիչ տօնից տէրունականաց, եւ իր ուղղամիտ եւ արդար գործերով, ճգնութեան եւ սրբութեան կեանքով, խոշորակեաց եւ խարազնագգեաց երեւոյթով, ամէնուն պատկառանք էր ազդած, նոյն իսկ Մահմետականաց եւ Վրաց մէջ տարածուած էր համբաւը, եւ ոչ թէ ռամիկք, այլ եւ աշխարհակալք եւ իշխանք եւ զօրագլուխք, սիրէին եւ պատուէին զնա: Իր արդիւնարար ձեռնարկներով վաղնջուց խափանեալ վանօրայք լցան արեղայիւք, եւ գիւղք եւ քաղաքք երիցամբք, բազում կիսաւեր եւ խախտեալ եկեղեցիք նորոգեցան, այլեւ յոյլով եկեղեցիք նոր շինեցան: Գլխաւոր գործերէն մին եղաւ Մովսէս կաթողիկոսէն Յովհաննավանքի մէջ հաստատուած դպրատունը (1646) էջմիածին փոխադրել (ԴԱՎ.250), եւ անոր աւելի զարկ տալ իր աչքին ներքեւ, ուսուցիչ նշանակելով Սիմէոն Զուղայեցի վարդապետը (ԴԱՎ.312), Մելքիսեդեկ Վժանեցիին աշակերտներէն: Նշանաւոր եղան նաեւ էջմիածինի յարակից Գայիանէի եւ Հռիփսիմէի վանքերուն նորոգութիւնները, սակայն առաջիկային կը թողունք անոնց մասին խօսիլ: Այդ միջոցին կիյնայ յիշատակագիրի մըն ալ ըսածը, թէ 1647-ին Փիլիպպոս զդաւանութիւն կաթողիկէի հաւատոյ 25 եպիսկոպոսներու եւ 8 վարդապետներու հետ ստորագրելով առաքեաց ի Հռոմ ի ձեռն փաթէր Պօղոսի Փիրօմալլի (ՏԱՇ.112): Փիլիպպոսի հռոմէադաւանութեան դէմ բռնած ուղղութիւնը յայտնի է բոլոր իր կեանքէն, այսու հանդերձ ուրիշներու հետ լաւ ապրելու փափաքն ալ եւ մանաւանդ Լեհահայերու դիրութիւն մը ճարելու ճիգերը ծանօթ են, միացած Փիրօմալլի կազմած Հայերու ականջը խայթող բացատրութիւններէ զգուշանալու ոճին: Հետեւաբար հնար չէր որ բացարձակ հռոմէադաւանութեան գիր մը եղած ըլլար այդ նամակը, այլ Հայ եկեղեցւոյ դաւանութեան պաշտպանողական բացատրութիւն մը:

1681. ԿԻԼԻԿԻՈՅ ԽՆԴԻՐԸ

Այդ զբաղմանց հետ աւելի կարելոր խնդիր մը սկսած էր տանջել Փիլիպպոսի միտքը, այն է կաթողիկոսական իրաւասութեանց սահմաններուն խնդիրը: Ծանօթ են արդէն երկու կաթողիկոսական մասնաւոր աթոռները Աղթամարի եւ Սիսի մէջ, որոնք հակաթոռութեան կերպարանի ներքեւ սկսան, սակայն օրինաւորութեանց կերպարան առած էին, Աղթամար Վիրապեցիին օրհնութեամբը (1461), եւ Սիս՝ սկիզբէն իրեն դէմ վճիռ չտրուելովը (1480), որով հանրութեան կողմէն ընդունուած աթոռներ էին: Երկուքին ալ սահմանները ոչ սկիզբէն եւ ոչ յետոյ որոշ գծուած չէին, եւ քաղաքական տիրապետութեանց համեմատ կը փոխուէին իրաւասութեանց վիճակները: Վերջապէս Մայրաթոռի անկարգ անկանոն կացութիւնը, մանաւանդ վերջին ժամանակներու մէջ, համարձակութիւն տուեր էին միւս աթոռներուն ուզածնուն պէս գործել եւ ուզած կողմերնուն համար եպիսկոպոսներ ձեռնադրել: Սիմէոն Սեբաստացի, որ 1633-էն իվեր Կիլիկիոյ կաթողիկոս էր եղած, եւս առաւել կընդարձակէր իր ձեռնարկները եւ ձեռնադրութիւնները: Արդէն Կիլիկիոյ աթոռը հինէն իրաւունքներ կը պահէր Կոստանդնուպոլսոյ քաղաքին եւ վիճակներուն վրայ (1487), եւ վերջերս ալ Կեսարացին սերտ յարաբերութիւն կը պահէր Կիլիկիոյ աթոռին հետ, ուսկից առած էր իր եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւնը (1536), եւ

որուն օգնութեամբ փորձած էր պատրիարքական աթոռ դառնալ (1604): Կեսարացին ուրիշ պարագաներու մէջ ալ դժուարութիւն չունէր Կիլիկիա դիմել պէտք եղած ձեռնադրութեանց համար, Էջմիածին թէ հեռու էր եւ թէ պատերազմներուն պատճառով երթելէկներ դժուարին եւ վտանգաւոր եղած էին: Բայց իբր սկզբունք Մայրաթոռի իրաւունքները անարգող չէր, մանաւանդ որ Մովսէս իր ձեռնասունն էր, Փիլիպպոսն ալ օտար մը չէր: Կերջին անգամ Սիմէոն Կ. Պոլիս էր եկած Կեսարացիին հետ, 1633-ին պատրիարքութեան գալուն առթիւ (1672), եւ վերադարձած ատեն Անկիւրիա կը հանդիպի, եւ այնտեղ Թորոս վարդապետ մը եպիսկոպոս կը ձեռնադրէ, իբր զի Անկիւրիոյ Ղուկաս եպիսկոպոսը մեռած է եղեր (04.ԱՐՐ.717), եւ քահանայքն եւ ժողովուրդքն ստիպեց են որ ձեռնադրէ (04.ԱՐՐ.718): Այս պատճառով խռովութիւն կը ծագի Անկիւրիոյ մէջ, Կեսարացին ալ դժգոհ կը մնայ իր բարեկամին գործէն, խնդիրը Փիլիպպոսին կը հաղորդուի, որ Թորոսը կը բանադրէ, կամ թէ եպիսկոպոսութենէն կը կախակայէ, եւ Սիմէոն ըրածին համար դիտողագիր մը կուղղէ, մեղադրելով աղիկամի եւ իր իրաւասութեան վիճակներէն դուրս ձեռնադրութիւն կատարելը (04.ԱՐՐ.288): Փիլիպպոսի գիրը չունինք, միայն անոր իմաստը Սիմէոնի պատասխանագիրէն կը քաղենք: Փիլիպպոսի թուղթը գրուած կըլլայ, առ ամենայն Արմենակոչ խումբսն, որ յաշխարհս Կիլիկիա, ի Սիս եւ ի Բերիոյ քաղաքին (04.ԱՐՐ.377), իսկ թուականին համար յայտնի յիշատակութիւն չկայ, բայց ուղիղ չերեւիր 1634 կամ 1635 թուականը, զոր ոմանք Սիմէոնի նամակին համար նշանակած են (11.ԱՄՍ.24): Ձեռնադրութենէն յետ քանի ամսոյ, Թորոս Կ. Պոլիս կու գայ եւ Կեսարացիի հետ կը հաշտուի, որ զինքը նուիրակութեան կը դրկէ: Թորոս տարի եւ կէս աայլ աւելի շրջելէն ետքը պատրիարքին կը դառնայ, նորէն Անկիւրիա առաջնորդ կը դրկուի, անկէ Սիմէոն զինքը Սիս կը կանչէ, եւ նա կու գայ, եւ անկէ ետքն է որ Փիլիպպոսի գիրը կը հասնի (04.ԱՐՐ.479), որ կը համապատասխանէ մեր երջանկայիշատակ բացատրութեան, եւ Կեսարացիին մեռած ըլլալը կը ցուցնէ, որ 1636-ին տեղի ունեցաւ (1672): Սիս կողմէն սուլտան Մուրատ դէռ կենդանի կը յիշուի (04.ԱՐՐ.722), որ 1640-ին մեռած է, եւ այս հաշիւներով Փիլիպպոսի նամակին Սիմէոնի հասնիլը պէտք է դնել զոնէ 1638-ին:

1682. ՍԻՄԵՈՆԻ ՆԱՄԱԿԸ

Այդ թղթակցութեան վերլուծութիւնը տալու համար յարմարագոյն կը սեպենք դէմ ալ դէմ յառաջ բերել Փիլիպպոսի նամակէն յիշատակուած մասերը եւ Սիմէոնի պատասխանները: Սիմէոն իրեն աթոռին համար ամենէն փայլուն բառերը գործածելէն ետքը, կը բաւականանայ առ հոգեւոր եղբայրդ մեր տէր Փիլիպպոս կաթողիկոս Հայոց հասցէով, եւ ոչ իսկ Էջմիածինի աթոռը յիշելով: Փիլիպպոս սկիզբը սիրոյ վրայ խօսած կըլլայ, որուն կը պատասխանէ Սիմէոն խօսքը անոր դարձնելով, եւ Փիլիպպոսի նամակին ինչ ինչ բառերը խժբծելով: Գլխաւոր խնդիրը կը յանգի աթոռներու մեծութեան վրայ: Փիլիպպոս Էջմիածինի աթոռին Ամենայն Հայոց գլխաւոր աթոռ ըլլալը յայտնելու համար իմաստասիրական բացատրութեամբ, սեռի եւ տեսակի եւ անհատի առնչութիւնները յիշած կըլլայ, եզրակացնելով թէ մասունքն ի հանուրն տեսանին, բաց ոչ հանուրն ի մասունս (04.ԱՐՐ.38): Սիմէոն կը հասկնայ թէ ինչ միտք ունին այդ խօսքերը, այսինքն թէ

Էջմիածին յառաջ է եւ Սիս վերջին, կամ Էջմիածին գլուխ է, եւ Սիս մասունք: Ուստի Լուսաւորիչէ սկսելով կաթողիկոսներու շարքէն քաղուած մը առջեւ կը դնէ, որ միշտ ճշդուած թիւերով եւ թուականներով, հետեւցնելու համար թէ մինչեւ ցայսօր կայ հայրապետութիւնն հաստատ աստ, այսինքն Սիս, եւ սուրբ Լուսաւորչի Աջն աստ, զի ի սմա բնակեցաւ, զի հաճեցաւ ընդ սա: Իսկ Վիրապեցիին կաթողիկոսութիւնը ապօրէն կը դատէ, իբր զի անհնազանդ եղեալ ձեր Արեւելեան կողմիդ ի սուրբ Լուսաւորչի աթոռոյս, եւ ձեռնադրեցին ըստ կամաց իւրեանց զՎիրակոս կաթողիկոս Խորվիրապցին ղապալայով: Կիլիկեցիներու յաւակնոտ մեծամտութեան մերթ ընդ մերթ երեւան եկող յայտարարութիւնն է, որ հերքուելու իսկ պէտք չունի, զի պատմական պարագաներ շատ որոշ են այդ մասին, եւ մենք ալ իր կարգին բացատրած ենք (1451): Սիմէոն իբրեւ հիմնական փաստ մը առջեւ կը բերէ. Գրիգոր Կեսարացիի մէկ յայտարարութիւնը, զոր գրեր է նա Սիս ձեռնադրուած միջոցին: Այս յայտարարութիւնը, որ ամբողջաբար յառաջ բերուած է (04.ԱՐՐ.479-482), բնաւ Կիրակոսի մասին չի խօսիր, փոխադրութեան չակնարկեր, եւ ճարտար դարձուածներով Յովհաննէս Այնթապցիի կաթողիկոսութիւնը կը պաշտպանէ, ոչ Էջմիածինի աթոռին դէմ, այլ Պետրոս Կարկառեցիին դէմ, որ Բերիոյ մէջ Սիսի հակառակ կաթողիկոսութիւն կը վարէր (1578): Ասկէ զատ, շատ յայտնի է Կեսարացիին շարունակ Էջմիածինի հետ յարաբերութիւնը պահել, եւ զայն գլխաւոր աթոռ ճանչնալը, պնդելով թէ՛ Ես Էջմիածնի վէքիլ եւ երեսփոխան եմ (04.ԱՐՐ.718): Առանց այս դիտողութեան ալ, միթէ՞ Կեսարացիին խօսքը այդչափ մեծ վկայութիւն մըն է, որ անով հնար ըլլար լուծել եկեղեցւոյն կենսական խնդիրը. նա ժամանակակից վկայ ալ չէ, եւ փոխադրութենէն երկու դար ետքն է: Աւելի ոյժ չունին Ռուբինեանց ժամանակէն կամ փոխադրութենէ առաջ Արեւելեայց Կիլիկիոյ աթոռին հետ յարաբերութիւնները (04.ԱՐՐ.464), զի ոչ ոք կուրանայ թէ այն միջոցին հայրապետական աթոռը Կիլիկիա էր: Եթէ Սիմէոնի պատճառաբանութիւնը բան մը արժէր, աւելի Աղթամար կրնար օգտուիլ անկէ, քան թէ Կիլիկիա: Իսկ գրչութեան արհեստին եւ երաշտութեան արուեստին Կիլիկիոյ մէջ ծաղկած ըլլալը, լրջութեամբ խօսուելու փաստ մը չէ. նոյնպէս Սաղմոսն ի Մշոյ եւ խաչն ի Սոյ ժողովրդական առածն ալ (04.ԱՐՐ.485), որ կաթողիկոսութեան վաւերականութեան հետ կապ մը չունի, եւ Սիմէոնի ամուր փաստերէ զուր մնալը կապացուցանէ:

1683. ԴԱՐՉԵԱԼ ՆԱՄԱԿԸ

Սիմէոն աւանդական գրոյց մըն ալ կը յիշէ թէ Մովսէս Տաթեւացին առաջարկած ըլլայ Կիլիկիոյ Մինաս կաթողիկոսին, թէ ես կամիմ կամաւ իմով հրաժարիլ յիմոյս բաժնէս, բայց զոր դուք կամիք եւ ուր հաճիք, անդ հաստատեցէք (04.ԱՐՐ.485): Մովսէսի խօսքերը ոչ պատմիչներ գրած են եւ ոչ գրաւոր յիշատակ մը կայ, որ անոնց իմաստը ճշդէինք, բայց եթէ անոնք Սիմէոնի յառաջ բերածին պէս ալ ըլլան, միայն Մովսէսի աթոռոյ միութեան համար անկեղծ եւ անշահասէր փափաքը կը հաստատեն, եւ աւելի ոչինչ: Վերջնական որոշումը ազգային ժողովով պիտի տրուէր հարկաւ, եւ ոչ Սիմէոնի նախորդին՝ Մինաս Կարնեցիի ազատ կամքով: Սիմէոն կանցնի պատասխանել Փիլիպպոսի դիտողութեան, թէ ընդէ՞ր ձեռնադրութիւն առնես ի մերում վիճակի

(04.ԱՐՐ.713): Իր արդարացման համար յանուան է կը յիշէ իր նախորդներուն էջմիածինի վիճակին համար ըրած ձեռնադրութիւնները. Խաչատուր Ուլնեցին՝ Ակնայ վրայ, Տիրատուր Սսեցին՝ Անկիւրիոյ եւ Կ. Պոլսոյ վրայ, Ազարիա Ջուղայեցին՝ Կարնոյ, Եւդոկիոյ, Ամասիոյ, Մարովանի, Կաֆայի, Խարբերդի, Բաղէշի եւ Մուշի վրայ, Յովհաննէս Այնթապցին՝ Մերտինի, Երզնկայի, Մարովանի, Պուղտանի, Իվովի, Կաֆայի, Գոնիայի եւ Կեարիոյ վրայ, Պետրոս Կարկառեցին՝ Չընքուշի, Մուշի եւ Եւդոկիոյ վրայ, Մինաս Կարնեցին՝ Մերտինի, Երզնկայի, Սեբաստիոյ, Եւդոկիոյ, եւ Սուլումանաստրի վրայ: Ձեռնադրեալներուն անուններուն ալ կը յիշէ Սիմէոն, բայց մենք զանց ըրինք բաւական սեպելով տեղերը ցուցնել, որով կորոշուին էջմիածինի ներքեւ եղող վիճակները: Սիմէոն կը յաւելու թէ ասոնք միայն իր գիտցած ու տեսածներն են, եւ թէ ուրիշներ ալ պէտք է ձեռնադրուած ըլլան Ազարիայէ եւ Պետրոսէ, երբ Կիլիկիայէ մինչեւ Հին-Ջուղա գացին վասն Երուսաղէմայ պարտուցն (04 ԱՐՐ. 714): Սիմէոն թերեւս իրաւունք ունենար ըսել, հայր իմ մինչեւ ցայժմ գործէ, եւ ես գործեմ (04. ԱՐՐ. 713) նախորդներս ձեռնադրեցին, ես ալ կը ձեռնադրեմ բայց յայտնի է որ եթէ շփոթ ժամանակներու մէջ եւ երթելներու անհրճութեան ատեն էջմիածինի վիճակներ ստիպեալ դիմեցին Կիլիկիոյ աթոռին, ասով բնաւ կանոնական իրաւունք չէր կրնար հաստատուիլ, իսկ Փիլիպպոս պէտք կը ըզգար ուրիշ բարենորոգմանց հետ այդ կանոնական կարգերն ալ վերանորոգել: Սիմէոն կուզէ օգտուիլ Լամբրանոցիին գրածէն, թէ կաթողիկոսը ընդ ամենայն տեղիս ունի իշխանութիւն ձեռնադրելոյ եպիսկոպոս, սակայն չի մտածեր, որ Լամբրոնացին ազգի մը պետ կաթողիկոսին վրայ կը խօսի, եւ ոչ պատահաբար կաթողիկոս անուն կրողներուն վրայ: Փիլիպպոս իբր առարկութիւն կը դիմադրէ՝ Հալէպցի Սիմէոն մը ձեռնադրած ըլլալուն, յանդիմանելով թէ հան նախ զգերանդ յականէ քումմէ (04 ԱՐՐ. 715), սակայն չի յիշեր թէ այն ո՞ր վիճակին համար ձեռնադրուած է, վասնզի խնդիրին հիմը ձեռնադրելոյն վիճակն էր, եւ ոչ ծննդավայրը: Սիմէոն կանցնի մեղադրել բանադրանք արծակած ըլլալը Թորոսի դէմ, թէ ոչ կըսէ բոլոր Սիսէ ձեռնադրեալներն ալ պէտք էր բանադրէիր, նաեւ վախճանեալքն ի հող, որ սիրտդ պաղի (04 ԱՐՐ. 715), ինչ որ լուրջ պատճառաբանութիւն եւ օրինաւոր տրամաբանութիւն մը չէ:

1684. ՄԵՂԱՂՐԱՆՔԻ ԽՕՍՔԵՐ

Սիմէոն իր նպատակին համար բերուած փաստերուն չվստահելով, նիւթն կը շեղի, եւ կանցնի էջմիածինի աթոռին կողմէն կատարուած գործերը մեղադրել: Կը սկսի յանդիմանել թէ Համազասպ եպիսկոպոսը զանազան տանջանօք սպաննել տուիք, Մարդակերաց Ճանճի եպիսկոպոսին ականջը կտրել տուիք, Սերկելեցի աբեղային ծածուկ անդամը կտրել տուիք, Գառնեցի աբեղան հաւատքէն ուրացուցիք, Ջաքէոս աբեղան Ֆռանկ ընել տուիք, Սահակ կաթողիկոսը եւ Պողոս վարդապետը տաճկցնել տուիք, Լեհաստանի Հայերը անհաղորդ եւ անթաղում թողուցիք (04.ԱՐՐ.716): Սակայն Սիմէոն անհիմն զրոյցներ հաւաքած է, զի Սահակի եւ Պողոսի համար ըսածին ճիշդ չըլլալը արդէն յիշեցինք (1656), Լեհաստանի համար ըսածն ալ բոլորովին եղելութեան հակառակ է: Համազասպ Հաւուցթառեցին իրաւ Մելքիսեդէկ մատնեց,

բայց սպանութիւնը յիշուած չէ (1633), իսկ մնացածներն ալ անծանօթ անուններ են, եւ Մարդակերաց եպիսկոպոսը յայտնի առասպել կը տեսնուի: Փիլիպպոսի կողմէ ակնարկուած սիմոնականութեան ամբաստանութիւնը, այսինքն կաշառքի համար գործած ըլլալը Սիմէոն իսպառ կը հերքէ, եւ իր անունին Սիմէոն, եւ ոչ Սիմոն ըլլալը կը պնդէ, որ սիմոնականութեան հետ առնչութիւնը հեռացնէ: Լամբրոնացիէն բերած վկայութիւնը անգամ մըն ալ կը կրկնէ, եւ Էջմիածինի աբեղաներէն մէկուն՝ Կ. Պոլսոյ մէջ 100 ղուրուշանոց աւետարան մը իբր խըզմէթ եւ վարձ իւրացնելը, Փիլիպպոսին երեսը կը զարնէ, իբրեւ անոր կողմէ կաշառակերութիւն (04.ԱՐՐ.716), որոնք կարելորութենէ զուրկ խօսքեր են: Վերջէն կը հասնի Թորոսի ձեռնադրութեան պարագաները բացատրել: Կեսարացիին հետ Կ. Պոլիս գացած ատեն, Անկիւրիայի Ղուկաս եպիսկոպոսը կը մեռնի, Թորոսը կը ներկայացնեն, բայց չի ձեռնադրեր: Դարձին մինակ եղած ատեն նորէն կառաջարկեն, ինքն դիտել կու տայ թէ Էջմիածնի թեմն է Էնկիւրի քաղաքն, բայց ժողովուրդին պնդելուն վրայ կը ձեռնադրէ, եւ կանցնի կերթայ: Կեսարցիին լսելով կը նեղանայ, կերելի թէ առաջին անգամ նա արգելած էր ձեռնադրութիւնը, բայց քանի ամիս ետքը Շահին Չէլէպի եւ խօջայ Երեմիա՝ Թորոսը Կ. Պոլիս կը բերեն, եւ Կեսարացիին հետ կը հաշտեցնեն, աթոռին հախն եւ Էջմիածնի բաժինն վճարելով: Ասոր վրայ Թորոս պատրիարքական նուիրակ կը ղրկուի Ռումելի եւ Անատոլու, եւ տարիուկէս ու աւելի կը շրջի, եւ կրկին Անկիւրիա առաջնորդ կը դառնայ Կեսարացիին օրհնութեան նամակաւ: Բայց ժողովուրդը չընդունիր, եւ այս պատճառով Սիմէոն Թորոսը իր մօտ կը կանչէ, որ կու գայ ու կը մնայ Սոյ աթոռին մէջ: Այս ասանկ ըլլալով, կըսէ Սիմէոն, այլ քեզ ի՞նչ իլախայ մնաց, որ թուղթ ուղարկես եւ բանադրես, քանի որ Թորոսի հայրենիքը Գամրան է, այսինքն Գարաման, եւ մայրը Մելտինէ է, եւ ինքն իմ թեմիս մէջ է (04.ԱՐՐ.719): Եթէ իրօք այս ամէնք լմննալէն ետքը գրած է Փիլիպպոս իր բանադրանքի կոնդակը, այլեւս անոր պէտք մնացած չէր ըլլար, քանի որ Սոյ ձեռնադրեալը Սիս քաշուած էր: Հարկաւ Փիլիպպոս ալ այդչափը կրնար մտածել, ուստի կերելի թէ կոնդակը աւելի կանուխ գրուած, եւ հասնիլը ուշացած է, կամ թէ Սիմէոն, ինչպէս ուրիշ տեղեր, այստեղ ալ պարագաները կը խառնակէ, որ իրաւացի խօսած երեւնայ:

1685. ՆԱՄԱԿԻՆ ՓԱԿՈՒՄԸ

Սիմէոնի նամակին վերջին մասը կծու յանդիմանութիւններ են Փիլիպպոսի հասցէին, ուր Աստուածաշունչէ քաղուած կտորներով կուզէ իր խօսքերը վաւերացնել: Սենեքերիմէ Եղեկիայի ուղղած պատգամէն կը բաղդատէ Փիլիպպոսի ընթացքը, անոր բերանը դնելով, թէ ահա զԱղուանս, զԱղթամար, զԿոստանդնուպոլիս, զԵրուսաղէմ հնազանդեցուցեալ են, եւ դու ո՞ր ես, որ ոչ հնազանդիս, յո՞ր յուսացեալ ես (04.ԱՐՐ.721): Կըսէ, թէ Փիլիպպոս իր նուիրակութեան ատեն ամէն տեղ խռովութիւն պատճառած, եւ շարունակ փախչելու ստիպուած է: Բաղէշ՝ հինգ վարդապետներու հետ, Վան՝ Յովսէփ ՄՈկացի վարդապետին հետ, Լիմ եւ Արճէշ՝ տեղացի եպիսկոպոսներու հետ, Կարին՝ Սինաս վարդապետի հետ, ամէն տեղ խռովութիւն թողուցիր, կըսէ, բայց մեր երկիրն կարող չես ինչ առնել, հալովդ կացիր, զի այս երկիրս Օսմանցւոց երկիրն է

(04.ԱՐՐ.722). սոքա Օսմանցի են, թէպէտ այլազգի են, բայց ուղիղ դատաստան առնեն (04.ԱՐՐ.724): Բոլորովին անհարկի ակնարկ մը, խօսք խառնել ուզողներու սովորական ոճը: Կը յիշէ թէ Էջմիածինի նախորդ կաթողիկոսներ, Սիսէ կատարուած ձեռնադրութեանց մասին դիտողութիւն չեն ըրեր, ուստի կը հետեւցնէ, նոյնպէս եւ մեք կու ձեռնադրեմք, եւ ոչ խտրեմք: Դարձեալ Էջմիածինի վրայ մեղադրանքներ կուտելու համար, կը յիշէ թէ Մովսէս՝ նամակ է գրեր պապին (04.ԱՐՐ.722), թէ Մելիքսեդեկէ մնացած միւռնը թափեր են, թէ Էջմիածինի նուիրակներ՝ Պրուսա, Մանիստ եւ Ջմիւռնիա՝ մեծապահոց մէջ բաց պատարագ են ըրեր, թէ Փիլիպպոս կեղծաւոր պահեցող մըն է, եւ թէ Էջմիածինի նուիրակներ միւռնի համար սարկաւակութեան են մտներ (04. ԱՐՐ. 725): Բոլոր այս պարագաներ, եթէ ճշմարիտ ալ ըլլան, վիճակներու սեփականութեան խնդիրը չեն լուծեր: Վերջապէս իրեն գովեստը ընելով, փառասէր կամ ազահ, կամ յափշտակող կամ արծաթասէր, կամ կաշառառու չըլլալուն վկայ կը կոչէ Բերացիները, ուր այնքան տարի առաջնորդ մնացեր էր (04.ԱՐՐ. 726), կերելի թէ Բերիացիներէ զատ բարեկամ չէ ունեցեր: Ահա Սիմէոնի նամակին վերլուծութիւնը, զոր ուզեցինք քիչ մը ընդարձակորէն քաղել, վասնզի ոչ միայն բաւականաչափ պատմական պարագաներ կը պարունակէ, որոնք լոյս կը սփռեն ժամանակին կացութեան եւ կենցաղավարութեան վրայ, այլեւ կը լուսաբանեն Կիլիկիոյ կաթողիկոսներէն ոմանց՝ մերթընդմերթ յայտնած մեծամտութիւնը, որով ինքզինքնին Ամենայն Հայոց օրինաւոր հայրապետութեան յաջորդ կը կարծեն, եւ Էջմիածինի Մայրաթոռին վրայ իբր հակաթոր կը նային: Այս մասին իր կարգին խօսած ենք (1462), եւ անդրադառնալու պէտք չենք զգար:

1866. ՍԻՄԵՈՆ ԵՒ ՆԵՐՍԷՍ

Սիմէոնի նամակը ինչ արդիւնք ունեցաւ չենք գիտեր, եւ ոչ իսկ հասցէին դրկուած կամ Էջմիածինի հասած ըլլալը տեղ մը յիշուած է: Դավրիժեցին ալ բնաւ տեղեկութիւն չունի այդ միջադէպին վրայ, եւ կերելի թէ Էջմիածինի մէջ Սիմէոնի նամակն իսկ չէ տեսեր: Բայց ինչ ալ ըլլայ եղելութիւնը, Փիլիպպոս խոհականութեամբ վարուած է խնդիրը չարծարծելով եւ պայքարը չբորբոքելով, համոզուած ըլլալով թէ այսպիսի բնաւորութեան եւ լեզուագրութեան տէր մէկու մը հետ հնար չէր խօսք հասկնալ եւ հասկցնել, եւ բարեկարգական կանոններու վրայ համոզում գոյացնել: Սիմէոն բոլոր իր նամակին մէջ կանոններու յիշատակութիւն իսկ չըներ, եւ պատահական գործերը իբր ուղեցոյց կը նկատէ: Ըստ այսմ կաթողիկոսական վիճակներու յարաբերական խնդիրները, որոնց վրայ Մովսէս ու Փիլիպպոս մտադրութիւն դարձուցած էին, իրենց շփոթ կացութիւնը շարունակեցին մինչեւ Սիմէոնի մահը 1648-ին, որուն յաջորդեց Ներսէս Սեբաստացի, որ անգամ մը յիշուեցաւ Կ. Պոլսոյ գործերուն առիթով (1634), եւ որ աւելի խաղաղասէր եւ խոհական գաղափարներու տէր անձ մըն էր, եւ բարեկարգ յարաբերութեանց պէտքը կը զգար: Իրօք ալ անոր որով փոխադարձ պայմաններ կրցան հաստատուիլ Էջմիածինի եւ Սիսի աթոռներու միջեւ: Այդ յաջողութիւնը սովորաբար դիպուածի արդիւնք կը կարծուի, երկու կաթողիկոսներուն պատահմամբ Երուսաղէմ գտնուելէն առջեւ եկած (ԴԱՎ.254), սակայն

պարագաներու ուսումնասիրութիւնը կառաջնորդէ կարծել ինչպէս մտածած է եւ Աբէլ Մխիթարեան (ԱԲԼ.145), թէ այդ համաձայնութիւնը կանխաւ պատրաստուած կարգադրութեան արդիւնք էր, մասնաւոր բանակցութիւններով Փիլիպպոսի եւ Ներսէսի մէջ հաստատուած, եւ լրացնելու համար չեզոք գետինի մը վրայ իրարու հետ տեսակցելնին որոշուած, եւ ժամադրութիւն ալ եղած, այնպէս որ Փիլիպպոս Երուսաղէմ գացած ատեն, ճամբայ ելած կը գտնէ Ներսէսը (ԴԱՎ.254): Փիլիպպոսի էջմիածինէ մեկնիլը տեղի ունեցաւ 1451-ին (ԴԱՎ.260), ամսաթիւը յիշուած չէ, բայց գարունին յառաջելուն կրնար ընել Երեւանէ Կարին ճանապարհորդութիւնը, եւ պատշաճողութիւնը կը պահանջէր որ գատիկն ալ ըրած ըլլար, որ այն տայրի կը հանդիպէր մարտ 30ին: Փիլիպպոս բաւական երկար ուղեւորութեան ձեռնարկած ատեն, պէտք էր որ յարմար մէկ մը տեղակալ նշանակէր Մայրաթոռին գործերը հոգալու, եւ ձեռնարկած շինութեանց հսկելու, եւ որչափ ալ անունը տրուած չէ, սակայն Դավրիժեցիին ըսելէն, թէ Յակոբ Ջուղայեցին ի ժամանակս կաթողիկոսութեան Փիլիպպոսի, սկսաւ շինութիւններով զբաղիլ (ԴԱՎ.267), եւ թէ Գայիանէի եւ Հռիփսիմէի վանքերուն նորոգութիւնները Փիլիպպոսի բացակայութեան ատեն կատարուած են (ԴԱՎ.253), կրնանք հետեւցնել թէ նոյն ինքն Յակոբ Ջուղայեցին, Փիլիպպոսի յաջորդը, անոր տեղակալն ալ եղաւ բացակայութեան միջոցին: Պէտք է եւս դիտել, թէ նախորդներու օրով այսպիսի պարագաներու մէջ, օժեալ աթոռակից մը կը գրուէր, ինչպէս ըրին Յովհաննէս Աջակիրը (1513) եւ Ստեփանոս Սալմաստեցին (1549), սակայն աթոռակցութեան սովորութիւնը Մովսէս Տաթեւացիէ միանգամ ընդ մսիշտ ջնջուած ըլլալով, Փիլիպպոս ալ զայն չուզեց վերանորոգել, եւ լոկ եպիսկոպոս տեղակալի յանձնեց Մայրաթոռոյն գործերը: Գրչագիր աւետարանի մը յիշատակարանը 1653 թուականին, ի կաթողիկոսութիւն տէր Անանիայի գրած ըլլալէն (ԹՈՐ.Բ.340), որ եւ ճիշդ Փիլիպպոսի բացակայութեան թուականին կը համեմատի, հնար էր հետեւցնել, թէ այս անունով աթոռակից մը գտնուած ըլլայ էջմիածինի մէջ, սակայն Դավրիժեցիին եւ ուրիշներուն այս անունով մէկ մը չյիշելնէն, եւ ուրիշ աթոռներու վրայ ալ այս անունով կաթողիկոս չգտնուելէն, պարզապէս շփոթութեան հետեւանք կը նկատենք Անանիա կաթողիկոսի մը յիշատակութիւնը: Առ առաւելն կաթողիկոսութեան բացակայութեան միջոցին տեղապահութեան վրայ կրնար մեկնուիլ. սակայն այն ալ չենք համարձակիր պնդել՝ միակ եւ շփոթ յիշատակութեան մը հիմնուելովը:

1687. ՓԻԼԻՊՊՈՍ ՅԵՐՈՒՍԱԴԷՄ

Փիլիպպոս էջմիածինէ մեկնեցաւ բազում ամբոխի, վարդապետօք եւ եպիսկոպոսօք, եւ քահանայիք եւ սպասաւորօք, որոնց միացան բազում վարդապետօք եւ եպիսկոպոսք եւ իշխանք, ի քաղաքաց եւ ի գաւառաց (ԴԱՎ.253), այնպէս որ քանի մը հարիր ուխտաւորներու մեծ կարաւան մը կազմուեցաւ: Կոստանդնուպոլսոյ Հայկական ժողովուրդք՝ իմանալով Փիլիպպոսի ուղեւորութեան լուրը, փութացին մեծ եպարքոսին դիմել, եւ պարտուպատշաճ պաշտպանութեան միջոցները խնդրեցին իրենց կաթողիկոսին համար: Օսմանեան կառավարութիւնն ալ հաւանեցաւ տալ նոմոս թագաւորական կնքով, եւ նշանակել անոր մօտ թագաւորական ծառայ ի դրանէ

թագաւորին, որպէսզի ցորչաւի նա Օսմանեան հողին վրայ գտնուի, պարտուպատշաճ յարգանքն ու խնամքն ընծայուի տեղական իշխանութեանց կողմէն: Յատուկ պաշտօնեան արքունի հրովարտակին հետ հանդիպեցաւ Փիլիպպոսի Կարնոյ մէջ, եւ անկէ ետքը միշտ անոր ընկերացաւ շարունակ երկու տայրի, մինչեւ որ հասոյց Փիլիպպոսը ի սուրբ Էջմիածին, եւ Մահմատղուլի խան Երեւանի կուսակալէն առեալ թուղթ նշանի եւ ազատութեան՝ դարձաւ ի դուռն թագաւորին իւրոյ՝ ի Կոստանդնուպոլիս (ԴԱՎ.254): Կարինէ Երուսաղէմ ցամաքային ուղեւորութեան մէջ, Փիլիպպոսի հանդիպած քաղաքները որոշակի չեն, եւ ուղեւորութեան տեւողութիւնն ալ ցուցուած չէ, բայց նկատելով որ բոլոր գլխաւոր տեղեր պիտի փափաքէին կաթողիկոսին օրհնութիւնը վայելել, եւ կաթողիկոսն ալ պիտի ուզէր նորէն հանդիպիլ այն տեղեր, ուր նուիրակութեամբ գտնուած էր, պէտք է ենթադրել, թէ ոչ ուղիղ գիծով կրցաւ յառաջել, եւ ոչ ալ հասարակ կարաւանի ճամբով կրցաւ երթալ, որով հազիւ 1651 աշունին կրնար Փիլիպպոս Երուսաղէմ հասնիլ: Դաւիթ Եւոկկիացի երէց մը, որ 1651-ին կատարած ուղեւորութիւնը ճիշդ օրագրութեամբ կը պատմէ, նոյն տարւոյ նոյեմբեր 30-ին հասած է Հալէպ, եւ անդ տեսած է զհայրն հանուրց զսրբազան կաթողիկոսն, եւ անոր օրհնութիւնը առած, եւ այն օրեր հոգեւոր տէրն ի սուրբ Երուսաղէմ է գացած (ՏԱՇ.84): Ուրիշ յիշատակագիր մըն ալ կըսէ, թէ Հայոց 1101 թուին Փիլիպպոս եւ Ներսէս իրարու հանդիպեցան Բերիոյ մէջ, եւ գնացին ի հետ ի սուրբ քաղաքն Երուսաղէմ (ՏԱՇ.442), եւ պէտք է դիտել որ 1101-ի ամանորը 1651 հոկտեմբեր 10-ին կ'իյնար: Ըստ այսմ մեծ տօներուն մօտ Երուսաղէմ հասած կըլլան: Երուսաղէմի պատրիարք կը գտնուէր այդ միջոցին Աստուածատուր Տարոնեցի, Գրիգոր Պարոնտէրի աշակերտներէն (1650), որ անոր յաջորդած էր 1645-ին (ԲԱՌ.54), եւ իր նախորդին նման շինարար ձեռնարկներ կատարած, բայց եւ ծանր հակառակութիւններ կրած, ոչ միայն արտաքիններէն, այլ եւ ներքիններէն, մինչեւ իսկ զինքն պաշտօնանկ ընելու չափ 1649-ին (ԱՍՍ.Ա.338), պատրիարքութեան բարձրացնելով Եղիազար Այնթապցին (ԲԱՌ.55), այդ յախուռն ձգտումներու եւ անդադար յուզումներու մարդը, որուն գործերը մեզ երկար պիտի զբաղեցնեն: Բայց Աստուածատուր կրցաւ կառավարութեան ձեռքով նորէն իր աթոռը դառնալ 1650-ին (ԱՍՍ.Ա.338), եւ ինքն էր պատրիարքական աթոռի վրայ, երբ միասին Երուսաղէմ հասան Փիլիպպոս եւ Ներսէս: Իրաւ, ինչպէս դիտել տուինք, անկէ մեծ եւ կարեւոր գործի նպատակով կու գար Փիլիպպոս Երուսաղէմ (1586), բայց նա զանց չըրաւ տեղական գործերու ալ մտադրութիւն դարձնել, ներքին բարեկարգութիւններ հաստատել, եւ պիտանի շինութիւններ կատարել: Այս կարգին նշանաւոր են Ս. Յակոբեանց տաճարին յատակին սալարկը երանգ երանգ վիմօք, եւ անագ խորանի բեմին բարձրացումը (ԴԱՎ.254): Փիլիպպոս օտարներու կողմանէ ալ շատ պատուուեցաւ, Տաճիկ կուսակալը, Յոյներու պատրիարքը, ու Լատիններուն վանքին պետը, բազում սիրով եւ մեծաշուք փառօք ընդունէին եւ պատուէին զնա (ԴԱՎ.254):

1688. ԵՐՈՒՄԱՂԷՄԻ ԳՈՒՄԱՐՈՒՄԸ

Երկու կաթողիկոսութեանց միջեւ տիրող գրգռութեանց ջնջուիլը, եւ կանոնաւոր

յարաբերութիւնները հաստատելու ջանքը, որ վերջ պիտի տար շատ մը անտեղի միջադէպներու, եւ պիտի դադարեցնէր Սիմէոնի նամակին մէջ արտայայտուած զգացումները, ըսենք, կանխաւ բանակցութեանց նիւթ եղած եւ միայն որոշման մը պէտքը կը մնար: Այդ նպատակին պիտի ծառայէր Երուսաղէմի գումարումը. թէպէտ կատարեալ ծանօթութիւններ չունինք մանրամասնութեանց վրայ, ուստի հատուկոր յիշատակարանէ պէտք է քաղենք ինչինչ տեղեկութիւններ: Մարտիրոս Ղրիմեցիէ գրուած ոտանաւոր մը՝ ներկաներուն թիւն ու անունները կու տայ (ՂՐՄ.): Փիլիպպոս կաթողիկոսի հետեւորդ վարդապետներէն կը յիշուին, Դաւիթ Շօշեցի, Բարսեղ Շօշեցի, Ներսէս Տաթեւացի, Առաքել Շոռոթեցի, Գաբրիէլ Երեւանեցի, Յոհան Երեւանեցի, Յովհաննէս Մուղնեցի Տիգրանակերտի առաջնորդ, Յովհան Արզնեցի, Մինաս Եւդոկիացի Գաղատիոյ առաջնորդ, Գրիգոր Վանեցի, Աւետիս Վանեցի, Խաչատուր Բաղիշեցի, Թորոս Կեսարացի, եւ Նիկողոս Կեսարացի: Ներսէս կաթողիկոսի հետեւորդներէն կը յիշուի միայն Խաչատուր վարդապետ Բերիոյ առաջնորդ: Թեմակալ եպիսկոպոսներէն կը յիշուին, Սահակ Վանայ, Մարկոս Սասնոյ, Յովհաննէս Ակնայ, Ստեփանոս Մոկաց, Միքայէլ Բաղիշոյ, եւ Պետրոս Սոյ: Երուսաղէմի միաբաններէն Աստուածատուր պատրիարքէն զատ կը յիշուին, Խաչատուր Զնքուշեցի, Առաքել Բաբերդցի, Թորոս եպիսկոպոս եւ Ոնոփրիոս Լեհացի: Ժողովականաց ամբողջ թիւը եղած է 63, այսինքն 2 կաթողիկոս, 18 վարդապետ, 8 եպիսկոպոս, եւ 35 կրօնաւոր, որ է արեղայ: Քահանաներ եղած են վաթսուն եւ այլ աւել, իսկ ժողովրդական ուխտաւորներ հազար կամ այլ աւել, որոնք կերպով մը անցած կը նկատուին ի թիւ ժողովին, իբր զի ընդհանուր ազգային հաւանութեամբ հաստատուեցաւ երկու աթոռներու հաշտութիւնը:

1689. ԳՈՒՄԱՐՄԱՆ ԳՈՐԾԵՐ

Երուսաղէմի մէջ տրուած որոշմանց եւ հաստատուած կանոններուն նկատմամբ, Ղավրիժեցիէն ունինք միայն 13 կանոններու պարունակութիւնը, որ կերելի թէ բուն իսկ ստորագրեալ պատճէնը չեն, զի Ղավրիժեցին ալ զորս համառօտիւ նշանակեցից նախաբանով յառաջ կը բերէ (ՂԱՎ. 255): Յիշեալ կանոններուն ժողովական ոյժ կրնայինք տալ, հիմնուելով Ղավրիժեցիին ժողովգումարեալ բացատրութեան, բայց դժուար կը նկատենք ընդհանուր ազգային ժողովի հեղինակութիւնը տեսնել Երուսաղէմի գումարումին մէջ, քանի որ ընդհանուր հրաւերով եւ ամէն կողմերէ հաւաքուած ժողով մը չէր կազմուածը, որուն մասնակցած են Փիլիպպոսի եւ Ներսէսի հետեւորդները եւ Երուսաղէմի վանքը գտնուողները: Իսկ քահանաներ եւ աշխարհականներ եղած են, պատահմամբ գտնուող ուխտաւորներուն զլխաւորները: Հետեւապէս աւելի քան բուն եւ ազգային ժողովական գործ, իբր երկու աթոռներու մէջ համաձայնութեան դաշնագիր մը ի դէպ է նկատեալ յիշեալ 13 զլուխները: Այսու հանդերձ կը համաձայնինք այդ կանոններուն վրայ՝ պաշտօնական եւ կանոնական նշանակութիւն տեսնալ: Իբր զի այդ զլուխներուն զլխաւոր նպատակակէտը եղած է սէր եւ միաբանութիւն երկուց աթոռաց կաթողիկոսացն էջմիածնի եւ Սոյ (ՂԱՎ. 255), որպէսզի հնար ըլլայ առջեւն առնել այն անկարգութեանց եւ զեղծումներու, որոնք տիրած էին երկու աթոռներուն իրարու ձեռքէ իրաւունք

Եւ հասոյթ խլելու մրցումէն: Իսկ անկէ յառաջ եկած հակառակութենէն, կօգտուէին անհատներն ալ իրենց ապօրինութիւնները գեղերեսելու համար: Այդ մասին աւելի մեղադրելի էր Սոյ աթոռը, որ ինչպէս տեսանք Սիմէոնի նամակէն, Մայրաթոռի իրաւունքները եւ հեղինակութիւնը կուգէր ջնջել, եւ իրեն համար օգտակար պարագայ մը կըլլար էջմիածինի աթոռին Պարսիկ տիրապետութեան ներքեւ գտնուիլը, եւ Պարսիկ տէրութեան Օսմանեանին հետ պատերազմի կամ թշնամութեան մէջ լինելը: Ասով Սիս կը քաջալերուէր Օսմանեան վիճակներու վրայ ոտնձգութիւններ ընել, եւ Օսմանցիները գովելու ցոյցերու դիմել, ինչպէս Սիմէոն ալ ըրած էր (1685): Այդ գեղծումներուն դարման տանիլը Մովսէս ալ մտածած էր, բայց իրեն անհնար էր եղած երկու տէրութեանց թշնամութիւններուն շարունակելուն պատճառով, իսկ Փիլիպպոս ուզեց օգտուիլ 1639-ին հաստատուած Երեսնամեայ խաղաղութենէն (1680) եւ անով զօրացնել առաջին քայլը՝ զոր առած էր Թորոս Անկիւրացիին ձեռնադրութեան դէմ ելլելով (1681): Իսկ անկէ ետքը պէտք եղած էր երկայնամտել, որպէսզի խոհական մէկ մը յաջորդէ յամառ եւ յախուռն Սիմէոնին:

1690. ՀԱՍՏԱՏՈՒԱԾ ԿԱՆՈՆՆԵՐ

Երուսաղէմի մէջ երկու կողմերու հաւանութեամբ հաստատուած 13 գլուխներու ամփոփումը հետեւեալն է, զոր կը քաղենք Դավրիժեցիէն (ԴԱՎ. 255-256): 1. Իւրաքանչիւր կաթողիկոսական աթոռ իր վիճակայինը եպիսկոպոս ձեռնադրէ իր վիճակներուն համար: Եթէ իր վիճակային չեղողը ձեռնադրէ, իր վիճակին մէջ տեղաւորէ եւ մէկուն ձեռնադրածը միւս աթոռին մէջ անընդունելի լիցի: Այս կանոնն է որին զօրութեամբ Կիլիկիա ձեռնադրուած եպիսկոպոսները էջմիածինի վիճակներուն մէջ վարչական պաշտօնի չեն կոչուիր, բայց եթէ էջմիածինի աթոռին պաշտօնապէս միաբանելով: 2. Մէկ աթոռէն ձեռնադրուածը, միւս աթոռին դիմել մի համարձակեսցի: 3. Առանց ժողովուրդի խնդրանքին եւ առանց վկայականի մի ձեռնադրեսցի ոք յեպիսկոպոսութիւն: 4. Որեւէ պատճառով եպիսկոպոս մը ուրիշ եպիսկոպոսի վիճակը մի յիշատակեսցէ: 5. Մէկ վիճակի վրայ երկու եպիսկոպոս կամ երկու առաջնորդ չըլլայ, բայց թէ կարի մեծ ինչ պատճառ ի մէջ գայցէ: Ըստ այսմ թեմակալի մը կենդանութեան ուրիշ թեմակալ պիտի չձեռնադրուի, բայց եթէ առաջինը հեռանայ, կամ ծանր պատճառով մը հեռացուի: 6. Եպիսկոպոսներ իրենց վիճակային չեղողը չձեռնադրեն, եւ եթէ համարձակին, լուծցին ինքն եւ իւր ձեռնադրեալն, որ է լսել եպիսկոպոսը թեմակալութենէն զրկուի, եւ ձեռնադրուած քահանային չկարենայ քահանայութիւն ընել: Այդ գլուխը այնպէս պէտք է իմանալ, որ եպիսկոպոսը ուրիշ վիճակի համար քահանայ չձեռնադրէ, եւ եթէ ոչ վիճակայինը ձեռնադրէ՝ իր վիճակին մէջ տեղաւորէ: 7. Եպիսկոպոս մը որ առանց իր կաթողիկոսին հրամանին, կաշառօք եւ այլազգեաց բռնութեամբ վիճակի մը տիրանայ, լուծեցի ի կարգէն: 8. Մեծ վարդապետը ուրիշի իշխանութիւն վարդապետութեան չտայ, եթէ նուիրեալը չըլլայ կատարեալ եւ առաքինութեամբ եւ վկայեալ յամենեցունց: Յատնի է. թէ վարդապետութիւն տալու իշխանութիւնը օրինօք մեծ վարդապետներուն էր, եւ ոչ եպիսկոպոսներուն, զի ուսումնական աստիճան էր եւ ոչ եկեղեցական զեռնադրութիւն: Այժմեան սովորութեամբ կը պահանջուի որ տուողը եպիսկոպոս եւ ծայրագոյն վարդապետ ըլլայ միանգամայն: Իսկ

ընծայեալին համար դիտելի են չորս պայմանները, ուսումն, առաքինութիւն, տառիք, եւ օրինաւոր վկայութիւն: 9. Քահանաներ եւ ուրիշ ժառանգաւորներ, այսինքն սարկաւագներ եւ դպիրներ, իրենց եպիսկոպոսէն ձեռնադրուին, իրենց ժողովրդեան հաւանութեամբ, իսկ եթէ այսպէս չըլլայ, կարգաւոյժ ըլլան: 10. Եպիսկոպոսներ, զիրաւունս եւ հասոյթս որ ի ժողովրդենէն՝ զանձեն ըստ հրամանի հայրապետական կանոնաց, որով վերջ գտնեն տրտունջ եւ տժգոհութիւն, որոնք յուր վերջ եւ հանապազ կը լսուին: 11. Քահանաներ ալ իրենց մեջ, իրարու զծուխն եւ զհախախտքն չյափչտակեն, ոչ այլազգեաց բռնութեամբ եւ կեղծաւոր բարեութեամբ, հակառակ պարագային յափշտակողը լուծցի ի կարգէն: 12. Ամուսնութեանց առթիւ, նշան տալու ատենէն զգուշանան, առանց բազում քննութեան չձեռնարկեն, եւ ոչ ալ կատարեն առանց գիտելոյ առաջնորդին, այլ քահանաներ բազում աւուրս, այսինքն քանի մը անգամ ի մէջ եկեղեցւոյն ծանուցեն առ հասարակ ամենեցուն, որպէս զի եթէ ազգացեղութեան պարագայ մը կայ, զիտցողը յայտնէ, եւ եթէ ոչ գացի ազգացեղութիւն ի մէջ նոցա, այն ատեն նշանադրութիւնը կատարեն կանայք կամ ժողովրդականք կամ երիցունք: Այդ վերջին կտորը կը ցուցնէ, թէ պէտք չէ նոյն իսկ ընտանեկան կատարել առանց բազում քննութեան եւ առանց գիտելոյ առաջնորդին, որպէսզի ետքը աւելորդ դժուարութիւններ չծագին: 13. Այրի քահանաներ, եթէ իցէն պարկեշտք եւ ծերք, եւ կամ ունիցին մանկունս սնուցանելոյ, քահանայական պաշտօնին շարունակեն, թէ ոչ՝ զհասցէն ի վանս եւ յանապատս, եւ եթէ չեն երթար՝ ի ժառանգութենէ եւ ի կարգէ հրաժարին: Որով կը հաստատուի թէ քահանաներու կրկին ամուսնութեան համար՝ անհրաժեշտ է կարգէն հրաժարելու պայմանը, եւ ներելի չէ կրկին ամուսնանալ եւ եկեղեցական մնալ:

1691. ԿԱՆՈՆՆԵՐՈՒ ԲԱՅԱՏՐՈՒԹԻՒՆ

Յիշուած կանոններուն մեծ մասը եւ զլիաւորները նպատակ ունին երկու աթոռներու միջեւ եպիսկոպոսական ձեռնադրութեանց մասին եղած խնդիրները լուծել: Մնացեալներն ալ երկրորդաբար նոյն խնդիրներուն հետ կապ ունին՝ քահանաներու եւ ամուսնութեանց ձեւերը ճշդելով: Կանոնները պարզ են արդէն եւ ինչինչ բացատրութիւններ ալ արդէն տուինք, բայց երկու դիտողութիւններ եւս պիտի աւելցնենք: Առաջինն է, որ բաղձալի էր երկու աթոռներուն սեփական վիճակներուն վրայ որոշ տեղեկութիւններ տրուած տեսնալ: Այս մասին փոքրիշատէ գաղափար մը կրնայ կազմուիլ այն վիճակներու յիշատակութեամբ, զոր քաղեցինք Սիմէոնի նամակէն (1683), թէպէտ գիտենք, թէ փոփոխութիւններ տեղի ունեցած են զանազան ատեններ: Ըստ այսմ Սեբաստիայի երբեմն Կիլիկիոյ թեմ եղած ըլլալուն գրոյցը՝ կը ստուի Սիմէոնի յառաջ բերած վիճակներու անուններէն, որոնց մեծ Սեբաստիան որոշակի իբր էջմիածինի վիճակ յիշուած է (1683): Միւս դիտողութիւննիս է, որ եղած կարգադրութիւններէ այնպէս իմն կարծել կու տան, թէ երկու աթոռներ մէկ գիծի վրայ ըլլան, որոնք իբր հաւասար հաւասարի հետ կը պայմանաւորուին, եւ Մայրաթոռին զլիաւորութեան մասին ակնարկ մը չըլլար: Այդ կէտը Աբէլ Մխիթարեանի ալ աչքին զարկած ըլլալով, կը կարծէ թէ Փիլիպպոս պարտաւորուցեալ զիջանիլ իբր ի դաշնակցութիւն ընդ Սսոյ, կամ թէ Փիլիպպոս անճարացեալ յանձն առեալ է այդ պայմանները,

գլխաւորապէս վախճալով Սոյ մէջ տիրող լատինասէր ուղղութենէն (ԱԲԼ. 146): Իսկ մենք կը կարծենք թէ ոչ զիջողութեան եւ ոչ անճարացեալ յանձնառութեան, այլ լոկ խոհական լռութեան եղանակը գործածած է Փիլիպպոս: Այնչափ մեծ էին եպիսկոպոսական ձեռնադրութեանց, եւ քահանայական իրաւանց, եւ ամուսնական գեղծման մասին տեղի ունեցած անկարգութիւնները, որ պէտք չէր գործը կնճռոտել, նուիրապետական իրաւասութեան խնդիր մըն ալ բարդելով: Միւս կողմէն այդ կէտը այնչափ յայտնի է իր իսկութեան մէջ, որ գլխաւոր հայրապետութիւնը հնար չէր երկուքի վերածել, առանց Հայոց եկեղեցին ալ կիսելու, իսկ Էջմիածինի աթոռին գլխաւորութիւնը եւ Ամենայն Հայոց Հայրապետական իրաւունքը ճանչցուած էր բոլոր հայութենէն: Ղազարիժեցին զանց չընէր այդ բարձր իրաւասութիւնը շեշտել, երբոր կը գրէ թէ Փիլիպպոս ինքն կազմեց այդ կանոնները, եւ քարոզեաց ամենայն աւուր առաջի ամենեցուն (ՂԱՎ.256), եւ թէ ամէնքը՝ եկեղեցականք եւ աշխարհականք, Ներսէս կաթողիկոսը եւ Աստուածատուր պատրիարքը միասին, միաբանութեամբ խոնարհեցան ի հրամանս հայրապետին Փիլիպպոսի (ՂԱՎ. 255), եւ ձեռնադրեցին եւ կնքեցին, եւ կամակար յօժարութեամբ առին զօրինակն, եւ տարան յաշխարհն իւրեանց (ՂԱՎ.257): Երուսաղէմի գումարման եւ կանոններուն որոշ թուականը յիշուած չէ, միայն ըսուած է թէ Փիլիպպոս եկաց յԵրուսաղէմ ամիսս չորս (ՂԱՎ. 254), եւ այս հաշուով 1652 տարւոյն մեծպահքին մէջ լրացած կըլլայ այդ մեծ գործը, այն է, սէր եւ միաբանութիւն երկուց աթոռոց (ՂԱՎ. 255): Ժողովին տեղւոյն մասին, թէ եւ Ղրիմեցիի ստանաւորի մէջ կը կարդանք, թէ ի սուրբ Ծննդեան յանբանից այրին, մեծ փափաքանօք անդր գումարին, սակայն դժուար է այդ խօսքը ժողովատեղիին վրայ իմանալ, եւ յարմարագոյն է Ս. Յակոբեանց Մայրավանքին մէջ գումարուած ըսել. Փիլիպպոս հազիւ կրցած կըլլայ Ջատիկէ ետքը, որ ապրիլ 18-ին կը հանդիպէր, Երուսաղէմէ մեկնիլ եւ Կ. Պոլիս գալ: Անցողակի յիշենք թէ Ղրիմեցիին տասնաւորին մէջ Հայոց 1101 թուականը, Քրիստոսի 1654 տարւոյն համեմատուած է, որ Անեցիին եւ այլոց ոմանց յատուկ տոմարական սխալ մըն է երկու տոմարներու 553 տարի տարբերութիւն դնել, եւ պէտք է բռնենք 1652 տարին՝ իբր Երուսաղէմի ժողովին թուական, զի 1654-ին Փիլիպպոս արդէն Էջմիածին դարձած էր:

1692. ՂԱԻԹ ԱՐԵԻԵԼՑԻ

Փիլիպպոս ուրիշ մեծ գործ մըն ալ միտք դրած էր Էջմիածինէ մեկնելու առթիւ, այսինքն է Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքութեան մէջ տիրող շփոթութիւնները եւ խռովութիւնները վերջացնել, եւ այս պատճառով հազիւ թէ Երուսաղէմի մէջ Կիլիկիոյ խնդիրը ււարտեց, եմուտ ի նաւ եւ ծովով գնաց ի Կոստանդնուպոլիս (ՂԱՎ.257): Բայց մենք պէտք է ետ դառնանք Կոստանդնուպոլսոյ անցուդարձը պատմելու: զոր պահ մը աչքէ վրիպեցուցինք, Կեսարացի Գրիգորի մահէն, այսինքն 1636-էի ի վեր (1672) այնտեղի գործերուն ինքնիւր մէջ ձեւ մը առած ըլլալուն պատճառով: Կեսարացիին յաջորդած էր Ջաքարիա Վանեցին, երեք զօրաւոր մրցակիցներուն վերջինը, որ ինքն ալ կրցաւ իր պատրիարքութիւնը վարել մինչեւ իր կեանքին վերջը 1639-ին (11. ԱՄՍ. 76), ինչչափ ալ սխալմամբ 1617 տարին կարդացուի Իւսկիւտարի գերեզմաննոցին մէջ, իր տապանագիրին վրայ, որ դար մը ետքը դրուած կամ գրուած է, եւ

Ջաքարիայի իր կենդանության նուիրած խաչին թուականը՝ շփոթուած է մահուան թուականին հետ (11. ԱՄՍ. 78): Ջաքարիայի վերջին պատրիարքութեան միջոցն ալ առանց նշանաւոր եղելութեան անցած է: Ջաքարիայով վերջացաւ երկարատեւ պայքարի մը շրջանը, սակայն Կ. Պոլիս հանդարտութիւն չգտաւ, վասնզի Հռոմի կողմէն աւելի սաստիկ գրգռուեցան արեւելեան հնաւանդ քրիստոնէութեան ծուլելու ճիգերը: Այդ նպատակին աւելի հետամուտ եղողն էր Ուրբանոս Ը. պապը, որ 1626-ին Պետրոս Աւիտաբոլ (Pietro Avitabile) թէաթինեան կրօնաւորին գլխաւորութեամբ, քարոզիչներ յղած էր Կովկասի երկիրները (ԿԱԼ. 120), Կրաց եւ սահմանակից Հայոց մէջ հռոմէականութեան տարածելու պաշտօնով: Անոր գործակից յղուեցաւ 1636-ին Կղեմէս Կլանոս Սորենտացի (Elemente Galano da Sorrento) (ԿԱԼ. 173), ուրիշ Թէաթինեան կրօնաւոր մը, որ հազիւ տարիէ մը, որ հազիւ տարիէ մը 1637-ին հասէր էր իր տեղը (ԿԱԼ. 175), եւ երեք տարիի չափ այն կողմերը մնալէ եւ հայերէն սորվելու աշխատելէն ետքը 1640-ին հրաման ստացաւ Կոստանդնուպոլիս անցնիլ, իբր միակ քարոզիչ Հայոց ազգին, ինչպէս ինքն կը գրէ (ԿԱԼ. 179): Կ. Պոլսոյ մէջ Ջաքարիայի մահուանէ ետքը պատրիարքութեան ընտրուած էր Ղաւիթ Արեւելցի, նուիրակ էջմիածինի եւ հայադաւանութեան ջերմ պաշտպան, Կեսարացի Գրիգորի ուղղութեան հետեւող: Սակայն չէր վերջացած լատինասէրներու խմբակը՝ Խուլին հետեւողներուն մնացորդներով կազմուած, որոնք իրենց նպատակին աշխատելէ չէին դադարած, այն է նախապէս պատրիարքութեան տիրանալ, որ յետոյ իրենց միտքը կարենան իրականացնել: Իսկ պատրիարքութեան տիրանալու միջոցներն էին, պետական անձերը շահելու կերպեր եւ առատաբար կաշառքներ: Պետական պաշտօնեաներէն ալ իւրաքանչիւրը՝ ունէր իր Հայագգի սեղանաւորը, իբրեւ գանձող եւ իբրեւ միջնորդ եւ պաշտօնէից փոփոխութեամբ շատ դիրին կըլլար պատրիարք ալ փոփոխել: Ըստ այսմ Ղաւիթ Արեւելցիի հակակիրներուն դժուար չեղաւ, օր մը զայն գահընկէց ընել, եւ իրենց մտերիմներէն Կիրակոս եւ Երեւանեցին պատրիարքութեան բարձրացնել 1641-ին (ՉԱՄ. Գ. 622): Անոր օրով Կալանոս Կ. Պոլիս կը հասնի (ԿԱԼ. 179):

1693. ԿԻՐԱԿՈՍ ԵՐԵՒԱՆԵՑԻ

Կալանոս երկու միջոցներ գործածեց Հայերուն մօտ ընդունելութիւն գտնելու եւ տակաւ անոնք շահելու համար, գործակցութեամբ այն խմբակին, որուն լատինասէր ուղղութիւնը արդէն ծանօթ էր: Ղաւաթիա թաղին մէջ, եւ կաթոլիկութեան ջերմ պաշտպան՝ Տըլաիէյ (Jean de la Haye) գաղղիական դեսպանին հովանաւորութեամբ, ուսուցչութեան սկսաւ լեզուական եւ գիտական նիւթերու, եւ իր հայախօսութիւնը մեծապէս կը նպաստէր Հայ աշակերտներ շատցնելու իր շուրջը, քանի որ Հայերն ալ եւրոպական ուսմանց ծարաւի էին եւ կարօտը կը քաշէին: Միւս միջոցն եղաւ իր քիչուշատ բժշկական հմտութիւնը, որով դեղեր կը պատրաստէր, եւ պաւանդներ կը մատակարարէր բաւական յաջողութեամբ: Կալանոսի աշակերտողներուն մէջ Հայեր ալ կային, եւ յանուանէ կը յիշուին Խաչատուր Սեբաստացի, Թովմաս Բերիացի եւ Պօղոս Տիվրիկցի վարդապետներ, որոնց Կալանոս գիտութեանց կերպարաննին ներքեւ հռոմէադաւան թելադրութիւններ ալ կ'ընէր եւ սկոլաստիկեան արուեստակեալ ձեւերով դաւանական կէտեր կը

բացատրեր՝ Հայ եկեղեցւոյ դաւանութեան հակառակ: Կալանոսի աշակերտներուն միջոցով Կիրակոս ալ Կալանոսով կը հետաքրքրուէր, յարաբերութեան ալ կը մտնէր, դաւանական կէտերու մասին կարծ իքներ կը հարցնէր, բայց միշտ գրաւոր կերպով, երես առ երես տեսութենէ զգուշանալով, կասկածելի չըլլալու համար: Այդ յարաբերութեանց յատուկ միջնորդն էր Յովհաննէս վարդապետ մը, որ Հռոմի մէջ ուսմունքը լրացնելէն ետքը Արեւելք դրկուած էր: Կալանոս կը գրէ թէ Կիրակոս այնչափ հիացած էր իր հմտութեանը վրայ, որ զինքն Նոր Աթանաս մը եւ նոր կիրեղ մը կանուանէր, եւ հայերը կը քաջալերէր իրեն մօտ աշակերտիլ եւ զարգանալ (ԿԱԼ. 179): Կիրակոս կալանոսի հետ տեսակցելու բուռն տենչը գոհացնելու համար, օգտուեցաւ Ասիակողման վիճակներու այցելութեան ելլելու առիթէն, եւ երբ Իւսկիւտար անցաւ, իբր թէ հիւանդացաւ, եւ լատին կրօնաւոր բժիշկը դարմանի համար բերել տուաւ: Այն տեղ Կալանոսի լաւ անդունելութիւն կընէ եւ զիշերելու կը պահէ, եւ երբ կը գրէ Կալանոս, պատրիարքին մարդիկը արբեցութեամբ կը քնանային, մենք իրարու հետ, իր հօրը եւ եղբօրը ներկայութեամբ, հաւատքի խնդիրներով կը զբաղուէինք(ԿԱԼ.179): Միեւնոյն զիշեր հաւատոյ դաւանութեան գիր մը կը պատրաստէ Կալանոս, զոր Կիրակոս կը ստորագրէ, գիր մըն ալ Գաղղիոյ դեսպանին որ գիրը պապին հասցնէ եւ կողմէն ալ միջնորդէ, այն խոստմամբ, որ երբ պատեհը գտնէ բոլոր ազգը հռոմէադաւանութեան առաջնորդէ: Այդ նպատակով Կիրակոս պապէն կը խնդրէր ալ որ Կալանոսը Կ. Պոլիս թողու եւ պէտք եղած միջոցները շնորհէ: Այդ օրուան գրութեան թուականն է 1641 նոյեմբեր 5 (ԱԶԱ. 125), իսկ Փրոբականտայի գահերէցին կողմէն Կիրակոսին ուղղուած պատասխանը (ԿԱԼ. 180), եւ Կալանոսի ուղղուած հրամանագիրը (ԿԱԼ. 128) 1742 մայիս 21- 31 թուականը կը կրեն: Կիրակոս Երեւանեցիին այդ գիրը հռոմէադաւաններու կողմէն մեծ փաստ մը կը սեպուի իրենց ուղղութեան (ԱԶԱ.123): Սակայն պատրիարք մը, որ իր ժողովէն եւ ժողովուրդէն ծածուկ, զիշերուան խաւարի մէջ, օտարադաւանի մը թելադրանքին վրայ, գաղտնի գիր մը ստորագրէ, աւելի իր կոչումը խարդաւանողի եւ իր պաշտօնը մտնողի կերպարանն ունի, քանի որ գրադտնի գրածը յայտնի չի դաւանիր, եւ գերածին հակառակ ուղղութեամբ պաշտօնը կը շարունակէ:

1694. ԿԱԼԱՆՈՍԻ ԶԱՆՔԵՐԸ

Կիրակոս Կալանոսէ խնդրած էր, որ Ղալաթիայէ Ստամպուլի կողմը անցնի, այնտեղ հոծ Հայութեան մէջ իր ուսուցչութիւնը շարունակելու: Այս առաջարկը Կալանոսը խրտչեցուցած էր, զի Լատին կրօնաւորներ մինչեւ այն ատեն Կ. Պոլսոյ կողմ անցած չեն եղեր: Ուստի խորհրդակցելով Յովհաննէս Ուռհայեցի՝ Տիարպէքիի արքեպիսկոպոսին հետ, զոր Կիրակոս տեղակալ էր թողած, կ'որոշէ աչքի չզարնելու համար, իր տարագն ալ փոխել, եւ Հայ վարդապետի պէս զգեստաւորուիլ, որ սեւ ու սրածայր կնգուղէն զատ՝ առջի հագուստէս շատ չէր տարբերեր, կ'ըսէ ինքն (ԿԱԼ.180), եւ ոչ թէ զգեցաւ զձեւ Հայոց վարդապետի՝ բաց ի կնգղոյն (ԶԱՄ.Գ.623): Ըստ այսմ Կալանոս 1642-ին սկիզբները կը հաստատուի Ստամպուլի կողմը պատրիարքարանի մէջ, ուր ազատարար եւ բազմաթիւ աշակերտներ հաւաքեց իր շուրջը, միշտ լեզուական եւ գիտական

ուսմանց անունով, իսկ գաղտնի՝ դաւանական ներշնչումներով: Պատրիարքարանի տեղւոյն համար ընդհանուր կարծիքն էր թէ ճիշդ 1641-ին, Կիրակոսի պատրիարքութեան սկիզբը, պատրիարքարանը Սամաթիոյ Ս. Գէորգ եկեղեցիէն Գումքաբուի Ս. Աստուածածին եկեղեցին փոխադրուած ըլլայ (Օ1.ՕՐԱ.94): Իսկ Սամաթիոյ եկեղեցիէն առաջ շատ հաւանական է որ Յովակիմ Ղալաթիոյ Ս. Լուսաւորիչը նստած ըլլայ, վասնզի այն ատեն Հայերը ուրիշ սեփական եկեղեցի չունէին, եւ Ղալաթիա ալ մինչեւ վերջը առանձնաշնորհեալ եւ նախապատիւ դիրք մը կը պահէր: Գումքաբուի եկեղեցւոյն շինութիւնը աւելի կանուխ տեղի ունեցած էր 1610-ին, Յովհաննէս Խուլին պատրիարքութեան օրով (1597), եւ հաւանականագոյն կը կարծենք, պատրիարքարանի տեղափոխութեան թուականը 1641- էն առաջ տանիլ: Միւս կողմէ յայտնի ըլլալով Խուլին եւ Կիրակոսի միեւնոյն կուսակցութեան կամ ուղղութեան պատկանիլը, անտեղի չէր ըլլալ հետեւցնել, թէ ասոնց միտումն եղած է իրեղց յարմար նոր կեդրոն մը կազմել, առջի կեդրոնին իրենց ուղղութեան համամիտ չըլլալուն պատճառով: Ըստ այսմ 1610-է 1641 պատրիարքարանի կեդրոնը ընդհանրաբար յետ եւ յառաջ տեղափոխուած կըլլայ, մինչեւ որ վերջնականապէս նոր կեդրոնին մէջ կը հաստատուի Ամէն առթի մէջ Կալանոս լատին կրօնաւորին Հայ վարդապետի տարագրով լատինականութիւն ներշնչել՝ ընդհանուր տօգոհութիւն գրգռեց Հայոց մէջ, եւ Կալանոսի կացութիւնը դժուարացուց, ինչչափ ալ տեղակալ Ռեռիայեցին զինքը կը հովանաւորէր, եւ Կալանոսի երեք հաւատարիմները՝ Խաչատուր եւ Թովմաս եւ Պօղոս (# 1693), կը պնդէին թէ Կալանոսի պաշտօնն է գիտութիւններ եւ մակածութիւններ սորվեցնել մահմետական կրօնքին դէմ, եւ Հայոց քրիստոնէութեան պաշտպանութիւն ընել (ԿԱԼ.180): Երբ ինքն Կալանոս ալ այն կողմէ քաշուիլ կը մտածէր, ժանտախտէ կը բռնուի եւ Ղալաթիոյ կողմը Լատինաց հիւանդանոցը կը փոխադրուի, որպէս զի կըսէ, իմիններէս հեռու առանց իմ եկեղեցւոյ խորհուրդներուն չմեռնէի: Սակայն 15 օրէն կը բժշկուի, եւ հիւանդութեան պարագայն գրգռութիւնները չիջեջուցած ըլլալուն, նորէն պատրիարքարանի կողմը կը դառնայ: Այսպէս կանցնի 1642 տարին, մինչեւ որ Կիրակոս տարւոյ ը շրջագայութենէ ետքը Կ. Պոլիս կը դառնայ, եւ հազիւ թէ վերադարձին համար խնդակցութիւններ կընդունի, ժանտախտէ կը բռնուի երեք օրէն կը մեռնի, տակաւին 40 տարեկան (ԿԱԼ. 181) , եւ կը թաղուի Պալըքլըի գերեզմանատունը (ԶԷԼ.51): Ամսաթիւը որոշ չենք գտներ, բայց 1642 սեպտեմբերին կը հաչուենք: Քարոզ մը միայն կը յիշուի իրմէ գրուած, բայց ձեռագիր եւ անձանօթ մնացած է (ՏԱՇ.840), որով չենք կրնար գնահատում մը կազմել:

1695. ԽԱՉԱՏՈՒՐ ՍԵՐԱՍՏԱՑԻ

Երբ Կալանոս եւ իրեններ տխուր էին Կիրակոսի մահուան վրայ, կը մխիթարուին Խաչատուր Սեբաստացիին, նոյն իսկ Կալանոսի աշակերտին՝ պատրիարքութեան ընտրուելովը, որով լատինասէրներու երկդիմի ընթացքը, կը յաջողի շարունակել: Գաղղիոյ դեսպանն ալ յատուկ պատգամաւորներով իր խնդակցութիւնը կը յայտնէ, որուն շնորհակալութիւն կը փոխարինէ Խաչատուր՝ իր որդւոյն ձեռքով, իբր զի այրիութենէ ետքը ձեռնադրուած է եղեր (ԿԱԼ.180): Խաչատուրի տրամադրութիւնները յայտնի ըլլալուն, Հռոմ ալ կը փութայ Փրօբականտայի

գահերէցին ձեռքով 1642 նոյեմբեր 26-6 դեկտեմբեր թուականով գիր մըն ալ կուղղուի Յովհաննէս Ուռհայեցիին տեղապահութեան ատենը, որ օգոստոսի մէջ պատրաստականութեան յայտարարութիւն գրած է եղեր Հռոմ: Երկու նամակներն ալ յատուկ յանձնարարութիւններ կը պարունակեն, որպէս զի ձշդի գործադրեն, ինչ որ հայր Կղեմէս Կալանոս Հռոմէ ստացած հրահանգին համեմատ իրենց պիտի առաջարկէ (ԿԱԼ.181): Այդ Խաչատուր Սեբաստացին է որ ուրիշներէն Գաղատացի կը կոչուի, եւ Մինտէրճի մականունով ճանչցուած է, եւ որ 16 տարի ետքը Կիրակոս ալ եղաւ: Խաչատուրի պատրիարքութեամբ լատինասէրներուն զգացած ուրախութիւնը շատ կարճատեւ եղաւ, վասնզի Հռոմի նամակները դեռ Կ. Պոլիս չհասած, Ղաւիթ Արեւելցին հապճեպ շտապով հասաւ Հալէպ, ուր վտարուած էր Կիրակոսի օրով, պէտք եղած միջոցները գործածեց եւ պատշաճ վճարումներն ալ ըրաւ, եւ կրցաւ Խաչատուրը գահընկէց ընելով, նորէն գրաւել պատրիարքական աթոռը, ուսկից իբր տարիուկէս առաջ հեռացուցած էր: Ղաւիթի պատրիարք ըլլալը՝ գործերուն ուղղութեան փոփոխութիւնն էր: Հազիւ թէ նա պատրիարքարան կը մտնէ, Ուռհայեցին ու Կալանոս մասնաւոր սենեակներ կը քաշուին, Յովհաննէս Ուռհայեցին յանկարծամահ կը վախճանի (ԿԱԼ.181), եւ Պալըքը կը թաղուի (ՉԷԼ.51), եւ Կալանոս՝ լատինասէրներուն խումբէն Իսկէնտէր Զէլէպի տունը կը քաշուի Թովմաս Բերիացիի հետ, որ Իսկէնտէրի պաշտպանեալն էր: Բայց Ղաւիթ լսելով՝ զինքն հանդարտ չի թողոր, եւ Կալանոս Գումբաբուի կողմը թողնով նորէն Ղալաթիա կը դառնայ իրեն հետեւորներուն հետ, լատիններուն եւ դեսպանատան մօտ, եւ անշուշտ Հայ վարդապետի տարագն ալ կը թողու: Այդ պարագային գրած է Թովմաս հռոմէադաւանութեան յայտարարութիւն մը, եւ զայն Հռոմ յղած, որ 1643 փետրուար 12 թուականով գրուած է (ԿԱԼ.183), եւ ըստ այսմ Խաչատուրի պատրիարքութեան տեւողութիւնը հազիւ քանի մը ամիս եղած կըլլայ: Հռոմէ Խաչատուրի եւ Յովհաննէսի ուղղուած գիրերուն անհետեւանք մնալուն վրայ, նոր յանձնարարութիւն մը կը գրուի Թովմաս 1643 յունիս 3-13 թուականով, որպէսզի հռոմէադաւանութեան համար աշխատի (ԿԱԼ.183), հարկաւ ծածուկ հնարքով, զի Թովմաս պաշտօնապէս իր յարաբերութիւնը չէր խզած հայադաւան եկեղեցիէն, եւ լատինասէրներուն ջանքն էր հետզհետէ զօրանալով Հայ պատրիարքութեան տիրապետել, եւ անկէ ետքը նպատակնին գործադրել:

1696. ԿԱԼԱՆՈՍԻ ՀԵՌԱՆԱԼԸ

Խաչատուր պահ մը Կ. Պոլսէ հեռանալէ ետքը, նորէն գաղտնապէս ետ եկած էր, Կալանոսի մօտ ապաւինած, ուր այս երկուքը եւ Թովմաս Բերիացին ու Պօղոս Տիվրիկեցին ալ անոնց հետ, խորհրդակցութեան կը պարապէին, եւ միջոցներ կը պատրաստէին Ղաւիթը պատրիարքութենէ գահընկէց ընելու: Ղաւիթ լուր առաւ անոնց ըրածին վրայ, եւ որովհետեւ քանի մը Հայ եկեղեցականներուն լատին կրօնաւորի մը հետ գաղտնի խորհուրդի մէջ գտնուիլը՝ շատ զօրաւոր ամբաստանութիւն էր կառավարութեան աչքին, ուստի պետական պաշտօնէից ձեռքով տուն պաշարել տուաւ՝ չորսն ալ ձերբակալեալ տալու համար, բայց Խաչատուր ու Թովմաս ու Պօղոս կրցան խոյս տալ ատենին, եւ Կալանոս միայն ձերբակալուեցաւ: Գաղղիոյ դեսպանը լուր

առնելով, փութացուց իր պաշտօնեաները որոնք կաշառքով գոհացուցին Տաճիկ պաշտօնեաները աշուրնին գոցել կամ ուրիշ կողմ դարձնել, որպեսզի Կալանոս կարենայ փախչիլ, եւ դեսպանն ալ համոզուեցաւ որ Կալանոսի դիրքը հիմնապէս խախտուած է Կ. Պոլսոյ մէջ, եւ պիտի չկարենայ օգտակար ըլլալ ոչ Հռոմի կրօնական ազդեցութեան եւ ոչ Եւրոպիոյ քաղաքական ազդեցութեան, ուստի Գաղղիոյ ու Վենետիկի դեսպանները համաձայնութեամբ զինքն նաւ դրին ու Հռոմ դարձուցին, ուր հասաւ երկամսեայ նաւագնացութեամբ, Ջմիւռնիա հանդիպելէ եւ Լիվօռնօ (Livorno) ցամաք ելլելէ ետքը: Իրեն հետ նոյն նաւով Եւրոպա եկած են, Յովհաննէս Կիրակոս պատրիարքի հայրը, Ջաքարիա դպիր, եւ ուրիշ երեք Հայեր (ԿԱԼ.184): Կալանոս իր ուղեւորութեան թուականները չի յիշեր, սակայն 1643-ին աշնան ատեններուն պէտք կ'ըլլայ հաշուել Իտալիա հասնիլը: Կալանոսի մեկնելէն ետքը այլեւս Խաչատուր Սեբաստացիի անունը չի յիշուիր Կ. Պոլսոյ անցուդարձին մէջ, եւ Կ'երեւի թէ գործ քաշուած է: Իսկ Թովմաս Բերիացի Հռոմէ ստացած յանձնարարութեան հպատակելու եռանդով՝ աշխատեցաւ իր կուսակցութեան հետ Դաւիթի դէմ պայքարը շարունակել, եւ մեծամեծ խոստումներով յաջողեցաւ գահընկէց ընել տալ, եւ ինքն պատրիարք հռչակուիլ, սակայն աթոռին ստացութեան չկրցաւ մտնել, չկարենալով խոստացած գումարները վճարել, զոր իրեններն ալ չկրցան կամ չուզեցին հանգանակել: Անոր համար լսելեան Կ. Պոլիսէ մեկնեցաւ եւ Հռոմ գնաց, յուսալով այն տեղէն նիւթական օգնութիւններ ալ գտնել, եւ անով յաջողիլ: Թովմասի մեկնելուն առթիւ ուրիշ Հայեր ալ Հռոմ մեկնած են, եւ ասոնց մէջ կը յիշուին, Կարապետ՝ Կիրակոս պատրիարքի եղբայրը, եւ Յովհաննէս վարդապետ՝ զոր յիշեցինք իբր Կալանոսի եւ Կիրակոսի միջնորդ (1693): Թովմասի անուանական պատրիարքութիւնը կը հաշուուի 1644 տարւոյ մէջ: Կալանոս մնացած է Հռոմ, իբրեւ ուսուցիչ Հայերու եւ Արեւելցիներու, որոնք գտած ընդունելութենէն քաջալերած կը յաճախէին Հռոմ երթալ, եւ դաւանական յայտարարութեամբ մը դիւրութիւններ եւ պաշտպանութիւններ կը վայելէին (ԿԱԼ.184): Կալանոս աշխատած է գր ական երկասիրութիւններ ալ պատրաստել հայերէն եւ լատիներէն լեզուներով, հայոց լեզուին եւ պատմութեան եւ վարդապետութեանց մասին, որոնց գլխաւորն է, Միաբանութիւն հայոց սուրբ եկեղեցւոյն հռոմայ, երկամասնեայ եւ եռահատոր գործը, զոր աւարտած է 1651 մայիս 23- 2 ապրիլին Հռոմի մէջ (ԿԱԼ.թ.), եւ տպագրութեամբ հրատարակած: Միակողմանի ուղղութեամբ եւ անձկամիտ տեղեկութեամբ յօրինուած գործ մըն է, որուն գրածները Հայ հռոմէականներէ իսկ խստիւ քննադատուած են (ԶԱՄ.Գ.624):

1697. Կ. ՊՈԼՍՈՅ ԳՈՐԾԵՐ

Դաւիթ Արեւելցի, որ իբրեւ գահընկէց մինչեւ Կիպրոս վտարուած էր, անմիջապէս ետ դարձած էր Թովմասի անչաջողութիւնը լսելով, եւ դիւրաւ ձեռք ձգած պատրիարքական աթոռը: Թէպէտեւ լատինամիտները հրապարակի վրայ տկարացան, եւ ձախողեցան Հայերը հռոմէադաւան դարձնելու մէջ, բայց պայքարը շարունակեց Հռոմի հովանաւորութեամբ եւ օժանդակութեամբ եւ ներքին կացութիւնը միեւնոյն մնաց՝ իշխանաւորներու եւ եկեղեցականներու մէջ արմատացած անձնական խնդիրներու եւ բուռն հակառակութեանց պատճառով: Այդ

կացութեան ընդադօտ մէկ նկարագիրը կու տայ Ղաւրիժեցին, եւ սկիզբը 1652-էն 18 տարի ետեւ կը տանի (ՂԱՎ.259), այսինքն է մինչեւ 1634 կը հասցնէ, որ է ըսել մինչեւ Փիլիպպոսի կաթողիկոսութեան սկիզբները եւ Գրիգոր Կեսարացիի վերջին պատրիարքութիւնը: Սակայն մենք անկէ առաջ ալ տեսանք խառնակութեանց տիրելը: Այդ շփոթներուն գլխաւոր պատճառներէն մին եղած է, Կ. Պոլսոյ մէջ հինէն հաստատուած գլխաւորներուն, եւ հետզհետէ նոր եկողներուն մրցումը: Վերջինները գաւառներու մէջ կուսակալներու հետ մտերմութիւն կը ստանային, եւ կուսակալներուն բարձրանալովը իրենք ալ ազդեցութիւն կը շատցնէին, որով Կ. Պոլսոյ հիներուն նախանձը կը շարժէին, որոնք բարձրամիտ եւ բարձրայօն պանծանօք նոր եկողները իբրեւ զգռեհիկ եւ չմարդի ունէին, եւ ազգային գործերու մէջ ալ զեկամուտս ի բաց քեցեալ անհաղորդս որսէին, թէպէտեւ ասոնք զօրաւոր ըլլային գաւառէ փոխադրուած եպարքոսներուն մօտ (ՂԱՎ.257): Այսպէս Կ. Պոլսոյ մէջ ազդեցիկ իշխանաւորները դարձած էին Վանեցի խոջա Ռուհիջան եւ Տիարպէքիրցի խօջա Երեմիա, որոնց անունները տուած ենք գաւառի գործերուն մէջ (1656): Այդ նախանձընդդէմ մրցակցութիւնը նոյն իսկ լատինամիտ պայքարներուն մէկ շարժառիթը կը կազմէր: Խռովութիւններուն պատճառներէն մէկ ուրիշն ալ պատրիարքներու ըստէպ եւ անհարկի փոփոխութիւններն էին, որով խազմասէրքն եւ խռովարարքն ի ժողովրդականաց, իրենց կիրքէն եւ յամառութենէն դրդուած գումարտակ լինէին, ոմանք ի վերայ եւ ոմանք այնմ կաշառս յոլովս եւ վանէին զախոյեանն: Այս պատճառով երբեմն խոստումներով, եւ երբեմն փոխառութեամբ, պարտքեր կը կազմէին, եւ յետոյ պատրիարքական փոփոխութեանց պատճառով իրարու վրայ կը թողուին: Այս կերպով 40,000 դուռուշի պարտք մը գոյացած էր, որ ընդհանուր ազգին վրայ կը ծանրանար, եւ ոչ ոք կուզէր վճարել: Ղաւիթ Արեւելցին պատրիարքութեան անցած էր, բայց խռովութիւնը չէր դադարած, ինքն ալ անձեռնհաս կը գտնուէր զայն վերջացնել: Անոր համար արք երեւելիք եւ անուանիք, եւ երիցունք եւ երէցփոխք՝ հեռաւոր Էջմիածինին կը դարձնէին աշուընին, եւ պատուիրակներով ու նամակներով ու նամակներով Փիլիպպոս կաթողիկոսին կը դիմէին կնճիռը լուծել եւ խաղաղութիւն հաստատել իր իշխանութեամբ: Կացութիւնը աւելի դժուարացաւ, երբ Ղաւիթ իբր 5 տարի ալեկոծեալ պատրիարքութենէ ետքը վերջապէս պաշտօնանկ հռչակուեցաւ 1649-ին, սակայն զինքն վար առնողներն ալ ուրիշ մը չկրցան տեղը դնել, եւ պատրիարքարանը մնաց առանց պատրիարքի, եւ իշխանաւորներէն քանի մը հատը, Տեղակալ անունի ներքեւ իրենք սկսան վարել պատրիարքարանի գործերը: Փիլիպպոս այս լսելով ուզեց միջամտել, երբեմն թղթով, եւ երբեմն մարդ ուղարկելով, եւ այլ կերպիւ հնարս հնարելով, բայց ոչ եղեւ խաղաղութիւն (ՂԱՎ.259): Ուզեց անձամբ Կ.Պոլիս գալ, բայց ուրիշ կարելոր եւ քիչուշատ պատրաստուած գործ մը կը ստիպէր զինքն Երուսաղէմ երթալ, ուստի շատաչաւ խոստանալով որ Երուսաղէմի գործը աւարտելով Կ.Պոլիս կու գայ:

1698. ԳՈՒՄՔԱՓՈՒԻ ՀՐԴԵՀԸ

Անցողակի յիշենք այստեղ Ղաւիթի պատրիարքութեան օրով, 1645-ին հանդիպած

Գումքափուի մեծ հրդեհը, որուն մէջ Մայր Եկեղեցին եւ յարակից պատրիարքարանն ալ այրեցան, եւ միւս տարին 1646- ին վերաշինուեցան Պօղոս Տիվրիկցի վարդապետին գլխաւորութեամբ (ԶԱՄ. Գ. 624), որ Կալանոսի հեռանալէն ետքը Ղավիթի հետ հաշտուած պիտի ըլլայ (1696): Սոսկալի երկրաշարժ մըն ալ 1648-ին Վանն ու Վասպուրականը աւերեց, քաղաքներ ու գիւղեր ու վանքեր քարուքանդ ընելով, որոնց նորոգութեան երախտաւոր եղաւ Ռուհիջան Վանեցին: Երկրաշարժին օրը Ղավրիժեցին կը դնէ յապրիլ ամսոյ յերկուսն, յաւագ ուրբաթու գիշերն, որ լուսանայր աւագ շաբաթ աւուրն (ԴԱՎ. 378), սակայն 1648-ին ապրիլ 2-ին զատիկ է, եւ աւագ ուրբաթ մարտ 31-ին է, եւ միայն 1659-ին լոյս աւագ շաբաթը ապրիլ 2-ին կ'իյնայ, ուստի պէտք է աւելի ամսաթիւի քան թէ տարեթիւի, շփոթութիւն մը ընդունիլ Ղավրիժեցիին տուած թուականին մէջ:

1699. ՏԵՂԱԿԱԼՆԵՐՈՒԻ ԺԱՄԱՆԱԿԸ

Տեղակալութեան ձեւը, կամ աւելի ճիշդ խօսելու համար՝ պատրիարքարանի անգլուխ կերպարանը, տարիի մօտ տեւեց 1649-էն սկսելով մինչեւ որ Ղաւիթ պահ մը տեղակալները հաճեցուց, որ նորէն զինքը պատրիարք ընդունին, եւ ընդունեցան 1650-ին, բայց չորս ամիսէն նորէն վար առին, եւ տեղակալութեան ձեւով կառավարուեցան միջոց մըն ալ: Ղաւիթի այդ վերջին պաշտօնանկութիւնը տեղի ունեցաւ 1651-ին, եւ կերելի թէ ինքն ալ յուսահատեցաւ այլեւս կացութեան տիրանալ եւ նորէն պատրիարքութեան բարձրանալ, զի 1651 դեկտեմբեր 10-ին Տաճարի կը գտնուի, Ղաւիթ Եւդոկիացի քահանային պատմածին համեմատ (ՏԱՇ.841): Երբոր նախապէս ծանօթ դէմքեր Կ. Պոլսոյ մէջ կը պակսէին, նոր մը կը սկսէր այնտեղ երեւան գալ, Եղիազար Այնթապցին: Նա 1641-ին վարդապետութեան աստիճան առած Յովհաննէս Չնքուշցի վարդապետէն, անկէ ետքը զանազան քաղաքներ պատած, 1647-ին Արզնիի առաջնորդ եղած, եւ Փիլիպպոսէ եպիսկոպոս ձեռնադրուած, Բարձրահայեաց Ս. Աստուածածին վանքին պայծառութեան աշխատած (ԹՈՐ.Բ.400), անկէ Երուսաղէմ գացած էր, ուր կը յաջողի 1649-ին Աստուածատուր պատրիարքը գահընկէց ընելով անոր տեղ ընտրուիլ: Բայց տարին չբոլորած Աստուածատուր իր աթոռը կը դառնայ (1687), եւ Եղիազար 1651-ին Կոստանդնուպոլիս կու գայ (ԹՈՐ.Բ.400), թերեւս Երուսաղէմի աթոռը նորէն ձեռք ձգելու համար, բայց Կոստանդնուպոլսոյ անգլխութիւնը զինքը աւելի կը շահագրգռէ, եւ Կ. Պոլսոյ ժողովուրդն ու իշխանաւորները մշակելու կաշխատի: Այդ միջոցին տեղակալութիւն կը տիրէր Կ. Պոլսոյ մէջ, այնպէս որ 1651-ին Փիլիպպոսի ուղեւորութեան համար կայսերական հրովարտակ ստացած ըլլալու գործն ալ կը վերագրուի Հայկական ժողովրդոցն որք բնակեալ են ի Կոստանդնուպոլիս (ԴԱՎ.263), եւ պատրիարք չի յիշուիր, զի իրօք այն միջոցին պատրիարք չկար: Եղիազար բուռն բայց գործունեայ, յախուռն բայց գրաւիչ բնաւորութեան տէր, քիչ քիչ կը շահի տեղակալները, որոնք կը հրապուրուին նոր եկող ճարտար եւ յաջողակ վարդապետէն, եւ 1651-ին վերջերը զինքն պատրիարք կ'անուանեն: Սակայն Եղիազար ինքզինքը գործի վրայ փայլեցնելու եւ ազգային վիճակը դարմանելու չափ առնէ չունենար, քանի որ պարտաւոր էր նախապէս իր դիրքը ամրացնել, եւ ահա 1652 զատիկէն

ետքը Փիլիպպոս կաթողիկոս Երուսաղէմէ կը հասնի (1691):

1700. ՓԻԼԻՊՊՈՍ Ի Կ. ՊՈԼԻՍ

Փիլիպպոսի Կ. Պոլսոյ մէջ ընելիքը գծուած, եւ իր միտքին մէջ ալ կանուխէն կազմուած էր, զի անցուդարձին կատարելապէս տեղեակ էր: Նախ սկսաւ իր հեղինակաւոր ձայնով, ազդու քարոզութեամբ եւ ազդեցիկ խրատներով ամէնուն սիրտն ու համակրութիւնը գրաւել, ժողովուրդին մէջ ինկած աղետալի դժուարութիւնները հետզհետէ թեթեւցնել: Ընդհանուր գործերուն եւ շահերուն պէտքը զգացնել, այնպէս որ կիրքեր հետզհետէ թուլցան, թշնամութիւններ քիչցան, եւ հնար եղաւ քիչ ու շատ համաձայնութիւն մը հաստատել, այդ նպատակին համար անհրաժեշտ պայմաններէն մէկն էր, անկողմնակալ եւ ամէնուն հաճելի պատրիարք մը ունենալ, մինչ Եղիազար Այնթապցին, ոմանց ազդեցութեամբ բարձրացած ըլլալուն, մնացեալներուն հաճելի չէր: Եղիազար ինքն ալ զգաց այդ պէտքը, թէ պիտի չկարենայ պէտք եղած յարաբերութիւնները հաստատել, հարկաւ Փիլիպպոսի հայրական խրատներն ալազդեցին, եւ Եղիազար պատրիարքութենէ հրաժարեցաւ նոյն 1652-ին վերջերը, տարի ու կէս պատրիարքութիւնը վարելէն ետքը (ԹՈՐ.Բ.403), եւ 1653-ին նորէն քաշուեցաւ իր առաջին տեղը, այն է Արղնիի վիճակը եւ Բարձրահայեաց վանքը (ԹՈՐ.Բ.404): Իսկ պատրիարք ընտրուեցաւ Յովհաննէս Սուղնեցի եպիսկոպոսը, որ պէտք է Փիլիպպոսի հետեւորդներէն մին եղած ըլլայ, վասընզի նախապէս ոչ գործի վրայ գտնուած է եւ ոչ անունը յիշուած է: Երկրորդ գործն էր ազգին վրայ ծանրացող 40,000 դուրուշի պարնքը սրբել, որ քար գայթակղութեան եղած էր: Փիլիպպոսի հովանաւորութեամբ հանգանակութիւն մը բացուեցաւ, եւ նա ինքն կացոյց հոգաբարձուս՝ արս հաւատարիմս, որոնք բազում ջանիւ եւ առխատութեամբ գործին հետեւեցաւ, եւ յամիսս ութ, մէկ կողմէն հաւաքեցին եւ միւս կողմէն վճարեցին, եւ պարտքերը սրբեցին: Գործին յաջողութեան օգնեց Փիլիպպոսի ազդեցութիւնը, որովհետեւ առ որ լինէր հրաման հայրապետին, ոչ իշխէր բան ինչ ասել (ԴԱՎ.257): Պետութեան առջեւ ալ յարդ ունեցաւ Փիլիպպոս, եւ կայսերական հրովարտակ ալ ստացաւ, որով իր կաթողիկոսական իրաւասութիւնը կը ճանչցուէր Թուրքիոյ Հայերուն վրայ (ԶԱԲ.Բ.74): Կ. Պոլիս եղած ատեն Փիլիպպոս առիթ գտաւ Պրուսա ալ այցելել Երեմիա Քէօմիւրճեանի ընկերակցութեամբ, եւ Սիվրի Ատայի մէջ ալ պատարագեց, Ներսէս Մեծի աքսորին աւանդական յիշատակին համեմատ (ՕԳ.ՕՐԱ.98): Այսպէս ամբողջ տարի մը Կ. Պոլսոյ մէջ աշխատեցաւ ազգային գործերու կարգադրութեան համար, ոչ միայն տեղական խնդիրները լուծելով, այլեւ հեռաւոր Լեհահայերուն խաղաղութեան ալ նպաստելով:

1701. ԼԵՀԱՀԱՅԵՐՈՒ ԸՆԹԱՑՔԸ

Նորէն պէտք է Լեհահայոց դառնանք եւ անոնց ընթացքը բացատրենք, զորս թողուցինք 1640-ին, երբ Փիլիպպոս անոնց առաջարկած էր խոհեմ եւ հմուտ անձեր յղել իրեն, որպէսզի պէտք եղածը իմանայ եւ կատարէ (1678): Կ'երեւի թէ առաջարկը չգործադրուեցաւ, կամ եթէ գործադրուեցաւ՝ արդիւնք չունեցաւ, վասնզի հետք մը մնացած չէ պատմութեան մէջ: Նիկոլ միշտ մընացած է իր բռնակալ իշխանութեան վրայ եւ իր յամառ հռոմեականութեան մէջ, իսկ

Ժողովուրդը իբր

տարի եւս շարունակած է իր ընդդիմութիւնը, եւ ամէն միջոցներ գործածելէն ապարդիւն երնելէ ետքը, վերջապէս յուսահատութեան մատնուած, որոշած է անուղիղ միջոցներու դիմել առանց իր միտքէն հրաժարելու: Ժողովուրդին գլխաւորները կը մտածեն, զի գոնէ ի վերին երեսս կաթոլիկ զանձինս, ընծայեցուցեն, որպէսզի այս կերպով կարենան յաղթահարել զարքեպիսկոպոսական Նիկոլ, եւ եկեղեցիքն յիշխանութիւն իւրեանց մտցնել, եւ անկէ ետքը կարգեցեն զամենայն ըստ առաջնումն կարգի: Այդ խորհուրդը յաջողցնելու համար իբր թէ Օծնեցիէն առաջ գրուած ձեռնադրութեան մաշտոցի մը մէջ՝ դաւանութեան ձեւ մը կը գտնեն, որուն մէջ կը պարունակուի եղեր երդումն հնազանդ լինելոյ սրբոյն Պետրոսի, Գրիգորի Լուսաւորչի, եւ ոմանց օրինաւոր ժառանգաց նոցա, այլեւ ընդունելի էին եօթնեքեան ժողովքն եւ ոմանք (ԲՈՆ.26): Մեզի համար անհիմանալի կը մնայ այս տեսակ հանգանակ մը Օծնեցիէն առաջ գրուած, երբ Հռոմի հետ յարաբերութիւններ ալ գոյութիւն չունէին, ուստի յայտնապէս հնարիմաց դարձուածի մը, կամ թէ կեղծեալ ցրուածի մը արդիւնք եղած է այդ տարօրինակ գիւտը, որուն իսկութիւնը գրուած չէ, եւ ենթադրութեանց մէջ մտնելն ալ անելորդ կը դատենք: Լեհահայերը այդ հանգանակը ներկայեցին թագաւորին, որ էր հռչակաւորն Յովհաննէս Քազիմիր, Եանգիաժիմիր գրուած մերիններէն (ԴԱՎ.300), որ առաջարկը ընդունելու համար Հայոց կաթողիկոսական հաստատութիւնը պահանջեց: Փիլիպպոսի Կ. Պոլիս հասնիլը բարեպատեհ նկատուելով, իսկոյն պատուիրակներ յղուեցան կաթողիկոսական վաւերացումը ձեռք ձգելու, եւ միանգամայն իրենց բուն միտքը բացատրելու համար: Փիլիպպոս իսկոյն չի հաւանիր առաջարկին, վասնզի իսկութիւնը իրեն յայտնի եղած պիտի ըլլար, բայց զկնի բազում խորհրդածութեան, եւ երկուցեալ գուցէ դարձցի ժողովուրդն բոլորովին ի ծոց հռոմէական եկեղեցւոյն (ԲՈՆ.159), եւ վստահելով թէ ասիկա միջոց մըն է փրկութեան եկեղեցեաց նոցա (ԴԱՎ. 299), եւ լսելով իսկ անշուշտ թէ ինչ է Լեհահայոց ներքին դիտումը, ուր ուրեմն հաճի կաթողիկոսն յայն բան, եւ հանգանակի ձեւը կը հաստատէ (ԲՈՆ. 159): Բայց զիրը Լեհահայերուն չի յանձներ, այլ կու տայ զայն իր աշակերտներէն Յովհաննէս Աղզնեցի վարդապետին ձեռքը, այր փարթամ իմաստութեամբ եւ հանճարեղ բանիւ, եւ զայն 1653) նոյեմբեր 5-ին գրուած կոնդակով նուիրակ կը կարգէ (ԿԱՍ. 521), եւ կը հրահանգէ նախապէս ամէն միջոց գործածել (ԴԱՎ. 299), եւ մի առաջի առնել զայն թուղթ, բայց միայն ի ծայրագոյն հարկի, (ԲՈՆ. 159): Այս ամէնը կը կատարուէր առանց Նիկոլի մասնակցութեան, բայց հնար չէր որ Նիկոլ լուր չառնէր ժողովուրդին ձեռնարկին նկատմամբ:

1702. ՆԻԿՈԼ Ի Կ. ՊՈԼԻՍ

Նիկոլ կը մտածէ որ պատուիրակներ կրնան կաթողիկոսին հետ իրեն աննպաստ որոշման յանգիլ, որովհետեւ հռոմէականութենէ զատ իր անձնական անկարգ ընթացքին դէմ ալ զանգատներ ունէին, եւ կասկածելով թէ մերձ է ինքն ի կործանումն, եթէ միայն կշռեսցէ ժողովուրդն զայն հարուած, այսինքն իր անկարգութեան դէմ ամբաստանութիւններ ընէ, կ'որոշէ ինքն ալ անձամբ կաթողիկոսին երթալ (ԲՈՆ. 159): Պէտք եղած ծախքին համար զերկու հազար

ղուրուշ նախդ դրամ կը ստանայ Եւդոկիացի Մարկոսի որդի Սիմոն Չէլէպի մեծահարուստ բարեկամէն (ՂԱՎ. 297) եւ կառօք սուրհանդակոց շտապով ճամբայ կ'ելլայ (ԲՈՆ.26), Պուղտանի վրայէն (ՂԱՎ.297): Ճամբան կը հանդիպի Յովհաննէս Արզնեցիին՝ որ պատուիրակներուն հետ Իլվով կ'երթայ, եւ անկէ ալ կառնէ թուղթ առ կաթողիկոսն վասն ինքեան յանձնարարութեան, եւ ճամբան շարունակելով կը հասնի Կ. Պոլիս, եւ Փիլիպպոսին կը ներկայանայ (ՂԱՎ. 299): Իսկ Արզնեցին կ'երթայ Իլվով: Լեհահայեր Նիկոլը մինակ չթողլու համար, որ ուզածը չխօսի կաթողիկոսին եւ չհամոզէ, նոր եւ ազդեցիկ պատգամաւոր մըն ալ ճամբայ կը հանեն, Խաչքօ կամ Խաչիկ անուն ոմն երեւելի, որ էր մի ի դատաւորացն Հայոց: Խաչքս ալ Նիկոլի ետեւէն Կ. Պոլիս կը հասնի: Փիլիպպոս որ յակամից հաստատած էր Լեհահայերուն մտածած կերպը եւ առաջարկած գիրը, կացութիւնը փոխուած կը տեսնէ Նիկոլի հասնելովը, վասնզի այլեւս իր ձեռքին տակն էր քար գայթակղութեան եղող անձը: Նիկոլ շուտով կը հասկնայ այդ բանը, եւ պարագայից յարմարելու ճարտարութեամբը, միտք ու լեզու կը փոխէ, եւ ինչպէս լատին պատմիչը կը գրէ. աղաչէր եւ հայցէր հեզաբար կաթողիկոսէն, ներել նմա զամենայն յանցանս իւր. եւ տայր գրով աթոռոյն Էջմիածնի: Յանձն առնոյր եւ այլ պայմանս, զորս անպատեհս կը կոչէ Լատին պատմիչը (ԲՈՆ. 159), վասնզի Հայ եկեղեցւոյն նպաստաւոր էին: Այդ պայմանները կը գտնենք Ղավրիժեցիէն յիշուած, եւ են. 1. Նիկոլ իր եկեղեցական ու աշխարհական հետեւորդներուն հետ՝ դաւանեալ խոստովանեցի զդաւանութիւն Լուսաւորչին եւ զնորին աթոռակալ հայրապետին: 2. Նիկոլ իր հետեւորդներով՝ արասցէ զարարողութիւն Հայաստանեայց եկեղեցւոյն: 3. Նիկոլին յաջորդը Էջմիածնի կաթողիկոսէն լինիցի օծեալ, եւ անոր հնազանդ եւ հետեւող լիցի: 4. Նիկոլ իր հետեւորդներով, մի՛ խառնեցցէ ջուր ի բաժակն սրբոյ պատարագին: 5. Պապին անունը չիշուի յեկեղեցական ժառանգաւորեաց եւ ի կղերիկոսաց, ոչ ալ Նիկոլի յաջորդէն, այլ միայն Նիկոլէն, եւ զայն եւս ի պատարագն միայն: Այս բացառութիւնն ալ ներուեցաւ, որովհետեւ Նիկոլ այդ յիշատակութիւն ձեռնադրան խոստացած ըլլալով, կասկած կը յարուցանէր թէ գուցէ մահապարտ առնիցեն զինքն: Նիկոլ այդ ամէնը հոգւով չափ եւ յօժար կամօք յանձին կալեալ, բոլորն ալ կնքով կնքեալ եւ ձեռնագրով դրոշմեալ ետ կաթողիկոսին, եւ կաթողիկոսն ալ գիրը յանձնեց Խաչքօ դատաւորին, որպէսզի Իլվովի դիւանին մէջ ի պահեստի ունիցին վասն առյապայն զգուշութեան: Փիլիպպոս յատկապէս ալ խրատեց Նիկոլը որ զգաստացեալ ի թափառական եւ ի Խէնէշ վարուց իւրոց, ուղղութեան գայ, եւ եպիսկոպոսութիւն վարէ բարեշաւիղ կենցաղավարութիւն ունենալով, Նիկոլ ինչ որ առաջարկուեցաւ կատարելապէս անդիմադարձ ընդունուեցաւ, կաթողիկոսն ալ զինքն արձակեց ի կապանաց բանադրանաց (ՂԱՎ. 298), զոր Մովսէս կաթողիկոս գրած էր (1660), Իլվովի եպիսկոպոսութեան նոր կոնդակ ալ տուաւ 1654 ապրիլ 15 թուականով (ԿԱՍ. 255), եւ այնպէս արձակեց իր տեղը:

1703. ԼԵՀԱՀԱՅԵՐՈՒ ՀԱՇՏՈՒԹԻՒՆԸ

Յովհաննէս Արզնեցին կանուխէն Իլվով հասնելով սկսած էր խաղաղութեան ու հաշտութեան ու սիրոյ քարոզներ խօսիլ, բայց ժողովրդեան ընդդիմանան, եւ Նիկոլը հեռացած ըլլալուն այլեւս

ոչ կամին հնագանդիլ նմա, մինչ Արզնեցին՝ Նիկոլին կաթողիկոսին երթալը բարեգուշակ նկատելով՝ կ'աշխատէր փոխադարձ հաշտութիւն պատրաստել առանց գործը վճռական ծելի մտցնելու, մինչեւ որ Նիկոլ դարձաւ կաթողիկոսին օրհնութեան կոնդակով եւ Հայ եկեղեցւոյ հպատակութեան յանձնառութեամբ: Այն ատեն աւելի դիւրացաւ գործը: Նիկոլի զոջումը, հայադաւանութեան եւ Հայոց եկեղեցիին վերադարձի յայտարարութիւնը ժողովուրդին միտքը շինեցին, իբր թէ Նիկոլ զոջացեալ եւ թողեալ իցէ զթիւը վարս իւր: Քաղաքական իշխանութիւնն ալ, կանուխէն ընդունած ըլլալով Հայերուն կրօնքի ազատութիւնը, նոր ընդդիմութիւն չէր կրնար յարուցանել երբոր եպիսկոպոս եւ ժողովուրդ կը համաձայնէնա, որով հաշտութիւնը անհակառակ կնքուեցաւ: Առաջին կիրակիէն Յովհաննէս Արզնեցին զլուխ կանգնեցաւ, ու եպիսկոպոսն ու ժողովուրդը միասին եմոյծ յեկեղեցին իւրեանց (ԴԱՎ. 299), ուստից 1630-էն, այսինքն 23 տարիէ իվեր վտարուած էր ժողովուրդը (1661), խրատեց, քարոյեց, մխիթարեց, ածեալ ի համբոյր հաշտութեան զամենեսեան ընդ եպիսկոպոսին, որով ամէնքը մխիթարեալ ուրախացան, եւ գոհութեամբ օրհնէին զԱստուածն ամենայնի: Յովհաննէս Քազիմիր թագաւորն ալ, որ այն օրեր Իվով եկաւ, յատկապէս իրեն մօտ հրաւիրեց Արզնեցին, խօսեցաւ ու խորհրդակցեցաւ, եւ զշնորհակալութիւն արար նմա, ժողովուրդն ու եպիսկոպոսը վերջապէս հաշտեցնել կրնալուն, եւ բազմաժամանակեայ խռովութիւնն բառնալուն համար (ԴԱՎ. 300): Այս հաշտութեան օրը նուիրական եղաւ Լեհահայերուն համար, եւ տարուէ տարի անոր յիշատակը որոշեցին կատարել Տօն Միութեան անունով, եւ օր սահմանեցին Հոգեգալուստէն ետքը մետասաներորդ կիրակէն (ԲՈՆ. 27), որ 1652-ին կ'իյնար օգոստոս 8-ին, Վերափոխման բարեկենդանին, եւ այն օրը պէտք է ընդունիլ իբրեւ Լեհահայերու հաշտութեան օրը: Միութեան տօնին վրայ խօսելով Լատին պատմիչը, կ'ըսէ թէ արդարեւ միաբանեցան նորք ընդ միմեանս, այլ ոչ ընդ սուրբ եկեղեցւոյն, իմա՛ եկեղեցւոյն Հռոմայ, իբր զի ջերմեռանդութեամբ պաշտէին զհերետիկոսական արարողութիւնս իւրեանց, եւ թէ Նիկոլ զամենայն ինչ կարգեաց ըստ այնմ որպէս էր յառաջ քան զխոստովանութիւնն իւր, այսինքն հռոմէադաւանութենէն առաջ (ԲՈՆ. 27): Եւս եւ ստորագրութիւն թղթոյն դաւանութեան, զոր իբր թէ հին մաշտոցէ քաղած էին Հայերը (1701), զանվաւերս համարեալ, հրամայեալ լինէր ջնջել զայն գիր (ԲՈՆ. 159): Աւելորդ չըլլայ դիտել տալ թէ որչափ ամուր էր Փիլիպպոս հայադաւան սկզբունքներու վրայ, որով չէր կրնար այլապէս վարուած ըլլալ Հռոմի ուղղած գիրերուն մէջ (1680), յայտնի կետերը կրկնելով եւ մնացածը զգուշաւորութեամբ լռելով: Յիշեալ եղելութեանց հետեւանքով Հայք կարի զուարճանային ի սիրտս իւրեանց, զի գտին հնարս՝ միացեալս զանծինս ընծայեցուցանելոյ, եւ այնու պահելոյ զարտօնութիւնսն, մնալով, կալով ի նախնի հաւատս իւրեանց (ԲՈՆ. 27): Ասիկա մեծ ցաւ կը պատճառէ Լատին պատմիչին, մանաւանդ տեսնելով թէ քաղաքական իշխանութենէ ալ հաւանութիւն ստացան, եւ արտօնութիւնս մեծամեծս գտին յարաքայէն Յովհաննէս Քազիմիրայ (ԲՈՆ. 160): Նոր կացութիւն մը ստեցծուեցաւ այս կերպով Լեհահայոց մէջ, որոնք արտաքնապէս իբր թէ հռոմէադաւանութեան յարած կ'երեւէին, մինչեւ իսկ Լատին եկեղեցիներու մէջ պատարագած ատեննին յաւելուին ջուր ի գինի բաժակին

(ԲՈՆ. 27), այլ ներքնապէս, այսինքն իրենց եկեղեցիներուն մէջ, ըստ ամենայնի Հայ եկեղեցւոյ կանոններ կը պահէին, որուն չէր խղճեր առաջնորդ լինել Նիկոլ, որ միշտ իր անձին ու շահին կը ծառայէր, եւ ոչ երբեք կրօնքի կամ դաւանութեան, հակառակ հռոմէականներուն իր վրայ տածած մեծ համակրանքին: Ղափրիժեցին 1660 մայիս 10-ին գրելով կը հաստատէ, թէ մինչեւ այն օր Իլվովցիք եւ Նիկոլ կան ի վերայ նոյն պատմագրութեան (ՂԱՎ. 302): Նոյնպէս լատին պատմիչն Ալոզիոս Փիթու, 1668 դեկտեմբեր 31-ին (ԲՈՆ. 113) կը վկայէ, թէ Հայեր նոյն դիրքը կը պահեն ու վայելեն մինչեւ ցայսօր (ԲՈՆ. 27): Իսկ Յովհաննէս Արզնեցի ամ մի ողջոյն Իլվով մնաց, որպէսզի Հայ եկեղեցւոյ կանոններուն եւ ծէսերուն գործադրութիւն ապահովէ, եւ ապա դարձաւ եւ եկն ի սուրբ Էջմիածին 1654-ին (ՂԱՎ. 300), եւ իր պաշտօնին յաջողութիւնը հաղորդեց կաթողիկոսին, որ իր աթոռը դարձած էր:

1704. ՎԿԱՅԱՐԱՆՆԵՐՈՒ ՆՈՐՈԳՈՒԹԻՒՆԸ

Փիլիպպոսի բացակայութեան Էջմիածինի մէջ կատարուած գործերուն նշանաւորները Ս. Գայանէի եւ Ս. Հռիփսիմէի վկայարաններուն նորոգութիւններ են: Առաջ Ս. Գայանէի տաճարին նորոգութեան ձեռն ի գործ էարկ Փիլիպպոս 1651-ին, դեռ Էջմիածինէ չմեկնած (1686): Տաճարին տանիքն բովանդակ իջեալ էր, միայն շրջանակի պատերը եւ մէջտեղի չորս սիւները կանգուն էին, այնպէս որ գլուխը բոլորովին բաց էր, յատակը ծակոտեալ եւ խրամատեալ (ՂԱՎ. 250), աւագ խորանը եւ ներքեւի մատուռը, որ է դիր հանգստեան նշխարաց սրբոցս, աւերեալ եւ քանդեալ էր, եւ աղբիւսովք եւ գռեփօք լցեալ (ՂԱՎ. 254): Հարկաւ այդ վերջին պարագաները Սովսէսէ առաջ ժամանակին համար են, զի չենք կարծեր որ 20 տարիներէ ի վեր, որ նորոգութեանց ձեռնարկուած էր, աղբիւսով լեցուն թողուած ըլլար Գայիանէի տաճարը: Նորոգութիւնները կատարուեցան ի հիմանց մինչեւ ցգագաթն գմբէթին: Ս. Գայիանէի տաճարին նորոգութեան գործը աւարտելէն ետքը կը ձեռնարկեն Ս. Հռիփսիմէի վկայարանին ալ նորոգութեան, որուն մէջ՝ տանիքը, կաթողիկէին գագաթը, պատերուն երեսները, ներքին յատակը, բեմը եւ խորանները՝ աւերեալ եւ քայքայեալ էին:

1705. ԳԱՅԻԱՆԷԻ ՆՇԽԱՐՔԸ

Իբրեւ հետաքրքրական եւ միանգամայն կարեւոր մի միջադէպ, յառաջ բերենք աւանդական պատմութիւն մը զոր Ղափրիժեցին ալ արժան սեպած է տեղնիտեղօք պատմել: Երբոր 1652-ին Ս. Գայիանէի վկայարանը կը նորոգուէր, գործին վրայ վերակացու եւ գործավար գրուած էր Յովհաննէս աբեղայ մը, այր արդիւնաւոր եւ գործունեայ եւ խորհրդական խորհրդով: Սա հոգեւորական հետաքրքրութիւն մը կը զգար վկայարանին ներքեւ վկայուհիներուն գերեզմանները գտնել, եւ յարմար կերպով մը յայլուր առաքեալ զամենեսեան գործողս, ինքն միայնակ պեղումներու կը ձեռնարկէ, եւ գիշեր եւ ցերեկ մի շարունակ աշխատելով կը բախտաւորուի երեք գերեզմաններու հանդիպիլ, զորս կը բանայ ալ, եւ աչքովը կը տեսնէ ոսկրները սպիտակ, փայլուն եւ անպակաս, եւ հոտ անուշութեան ալ կարնէ: Ոսկրներէն միայն կտոր մը կը վերցնէ, տապանները կը փակէ ինչպէս էին, խնով եւ կրով կամրացնէ, եւ հողը նորէն

լեցնելով, առջի վիճակին կը բերէ, եւ անկէ ետքը միայն եղելութիւնը միաբաններուն կը հաղորդէ, եւ ոսկրն ալ կը ցուցնէ առ ի նշանհաստատութեան (ԴԱՎ. 211): Դավրիժեցիին եղելութեան օրն ալ կը նշանակէ 1652 հոկտեմբեր 19, երեքշաբթի օր (ԴԱՎ. 252), որ տոմարական հաշուով ալ կարդարանայ: Գիւտին ստուգութիւնը իրաւ աբեղայի մը վկայութեան վրայ կը հիմնուի, սակայն անոր երկիւղած ուղղամտութիւնը պէտք է իբրեւ ճշմարտութեան երաշխաւորութիւն ընդունուի:

1706. ՀՌԻՓՍԻՄԷԻ ՆՇԽԱՐՔԸ

Ս. Հռիփսիմէի տաճարին մէջ ալ նշխարաց խուզարկութիւն կը կատարուի, թերեւս միեւնոյն շինութեանց գործավար Յովհաննէս աբեղայի ծեռքով, բայց միաբաններու ընկերակցութեամբ: Այս առթիւ երեւան կելլեն, երեք տեղ բաժին բաժին, երկուքը էր իր մէջ փայտեայ արկեղ գրուած (ԴԱՎ. 252): Այդ գիրքը եւ փայտէ սնտուկը պէտք չէ զարմանալի երեւին, քանի որ պատմած ենք անգամ մը, այդ տապաններուն խառնուած եւ դուրս հանուած ոսկրներուն նորէն հաւաքուած եւ տեղը դրուած ըլլալը 45 տարի առաջ (1599), Դավրիժեցիին յառաջ կը բերէ Հռիփսիմեանց գերեզմանին քովը պատին վրայ դրուած երեք տուն շարականի մը պատճէնը, Յակոբ քահանայ սուրբ կաթողիկէ արհիեպիսկոպոսարանին (ԴԱՎ. 253) ստորագրութեամբ: Շարականը անարուեստ է, եւ վերջինը աստեններ նոյն տաճարին սպասաւորող քահանայի մը սիրտին զեղծուածը կ'երեւի: Երկու տաճարներուն նորոգութիւնները 1651-ին սկսած ըլլալով՝ 1653-ին աւարտած են յամս երիս (ԴԱՎ. 253), որ է ըսել թէ Փիլիպպոս չմեկնած սկսած է, եւ դառնալէն ետքը լրացուցած, իսկ բացակայութեան միջոցին գործին շարունակութիւնը հոգացած է Յակոբ Զուղայեցիին, ինչպէս հաւանական ցուցուցինք (1686):

1707. ՓԻԼԻՊՊՈՍԻ ԴԱՌՆԱԼԸ

Փիլիպպոսի Կ. Պոլիս մնալը տեւեց տարի մը ամբողջ 1652 ամառուան սկիզբէն մինչեւ 1653 նոյն ամիսները: Երկու մեծ գործերէն զատ, որոնք են Կ. Պոլսոյ եւ Իվլովի խռովութիւններուն բարձրացումը, նա կատարեց այլեւս բազում գործս բարութեանց եւ ուղղութեան, եւ եկեղեցականաց եւ աշխարհականաց համար կարգադրութիւններ հաստատեց: Մայրտաճարի դատարկուած զանձատան համար ալ երեւելի եկեղեցական անօթներ եւ սպասներ հաւաքեց, կաթողիկոսարանն հոգ տարաւ (ԴԱՎ. 260): Այդ նիւթական նպաստներուն կարգին ամէնէն նշանաւորը եղաւ Մայրտաճարին զանգակատուն մը աւելցնելու համար պէտք եղած ծախքին հայթայթումը, զոր կաթողիկոսին առաջարկութեան վրայ մեծաւ յօժարութեամբ եւ կամակոր խոնարհութեամբ յանձնառու եղաւ վճարել՝ Անտոն Զէլէպի անուն կարի ընչաւետ եւ փարթամ, յոյժ երեւելի եւ հռչակեալ՝ Պրուսացի վաճառական մը, որ Կոստանդնուպոլսոյ եւ Զմիւռնիոյ մէջ վաճառատուններ ունէր, եւ ներքին գաւառներէն եւ Եւրոպայէ եկող ապրանքները միանգամայն վճարէր զգինն, եւ երեք քաղաքներու մէջ ալ ունէր գտունս եւ զապարանս հոյակապս (ԴԱՎ. 261): Դժբախտաբար Դավրիժեցիին մակդիր անուն մը չի յիշեր այդ նշանաւոր Անտոնին վրայ, որ գիտնայինք թէ որ ազգատոհմին նախքիններէն եղած է Էջմիածինի զանգակատունին բարերարը: Բայց ամէն առթի մէջ հնար չէ զայն նոյնացնել Անտոն Կեավուրին հետ՝ որ փախեաւ յերկիր

Լիվօռնան, թէպէտ սա ալ ունէր փառաւոր տուն, որ եղեւ օթեւան Ֆիլէմէնկին դեսպանին: Վասն զի այս Անտոն կը նկարագրուի իբրեւ մէկ մը, որ Հայոց ոչինչ մին չօգնեաց, յիշելով չարար մին նշան (ՉԷԼ.77), Փիլիպպոս յաջողութեամբ փակելով իր Երուսաղէմի եւ Կոստանդնուպոլսոյ երկամեայ հայրապետական ուղեւորութիւնը, ճամբայ ելաւ դառնալ Մայրաթոռ, չենք գիտեր ինչ ճամբով, եւ ի տօնի Փոխման սրբուհոյ Կուսին, այսինքն է 1653 օգոստոս 14-ին, եմուտ յԷջմոխածին (ԴԱՎ.260): Հարկաւ առաջին հոգերէն մին եղաւ իր բացակայութեան ժամանակ կատարուած գործերուն տեղեկանալ, որոնք կանոնաւոր ընթացք ունեցած էին Յակոբ Ջուղայեցիի հսկողութեամբ, եւ վերջին պէտքերը լրացնել երկու վկայարաններուն եւ Մայրաթոռին մէջ կատարուած նորոգութեանց: Չմեռը վերահաս ըլլալուն նոր շինութեան չկրցաւ սկսիլ, եւ ցուրտերուն մեղմանալուն ձեռնարկեց զանգակատունին հիմնարկութեան, որուն համար տենչումն բաղձանաց յոլովագոյն կայր ի սենեակ սրտի կաթողիկոսին (ԴԱՎ. 260): Սկզբնաւորութիւնը Դավրիժեցիին կը դնէ յաւուրս աղուհացից (ԴԱՎ. 262), 1654-ին Բուն բարեկենդանը կ'իյնար փետրուար 5-ին: Փիլիպպոս կ'աշխատէր օր առաջ գործը վերջացնել եւ սիրտին փափաքը լրացնել, սակայն սաստիկ ընդդիմութեան հանդիպեցաւ Մահմատղուլի կուսակալին կողմէն, այր գոռոզ եւ բռնազլուխ, այլեւ կուսէն ընդ Քրիստոնէից: Որուն թէպէտ կաշառօք եւ բազում խնդրանօք մօտեցաւ կաթողիկոսը, բայց նա ոչ լաւաւ նմա, եւ շարունակ կը սպառնար թէ ոչ թողումք չէն զզանգատունն, այլ քակելոց եմ զնա, զի Փիլիպպոս արդէն ձեռնարկած էր հիմերը դնել, եւ քիչ քիչ առաջ կը տանէր, եւ տարիէ մը այնչափ բարձրացաւ շէնքն, մինչեւ կապեցան ներքին կամարքն, երբ Փիլիպպոսի ալ մահը վրայ հասաւ: Ջանգակատուն, ինչպէս այսօր կը տեսնուի, հիմնարկուեցաւ Մայրտաճարին արեւմտակողմը, աւագ դրան առջեւ, հուպ եւ կից որմոյ նորին (ԴԱՎ. 262):

1708. ՓԻԼԻՊՊՈՍԻ ՄԱՀԸ

Փիլիպպոս իր ուղեւորութենէն դառնալէն ետքը տարիուկէս միայն ապրեցաւ Էջմիածնի մէջ, եւ տակաւ տկարացաւ իր առողջութիւնը թէպէտեւ 63 տարեկան էր տակաւին (ԴԱՎ. 266): Տնտեսի կիրակիին, 1654 մարտ 18-ին եկեղեցի իջաւ, նստաւ յաթոռ եւ սկսաւ ասել քարոզ, տնտեսին առակը իրեն նիւթ ընելով: Բայց յաջորդ երկուշաբթին տկարացաւ եւ անկաւ ի մահիճս: Բոլոր միաբանք շփոթուեցան, եւ լուր առնելու համար իրեն մօտեցողներուն սկսաւ ըսել, թէ ոչ եւս յառնեն յառողջութիւն, եւ թէ երէկուան քարոզին մէջ, երբոր կը կրկնէ, ոչ եւս կարես լինել տնտես խօսքերը, կարծես թէ յայլմէ ումեքէ ազդեցաւ ի սիրտս իմ, իբր թէ ինձի ըսէր, թէ ոչ եւս տնտեսես: Իրօք ալ վիճակը օրէօր ծանրացաւ, եւ Դատաւորի կիրակիի առտուն, դէպի լոյս առաւօտուն սկսաւ հոգեվարիլ, ինքն ալ զգաց իր վիճակը, եւ սկսաւ Արդ արձակեա օրհնաբանութիւնը կրկնել, եւ այնպէս աւանդեաց զսրբասնեալ հոգին, 1655 մարտ 25ին (ԴԱՎ. 265): Դավրիժեցիին հանգամանօրէն նկարագիրը, զոր իբրեւ ականատես կը պատմէ, կը ցուցնէ թէ Փիլիպպոս մինչեւ վերջին շունչը ուշը վրան ունէր, որով տենդային վիճակ ունեցած չէ, այլ ներքին ախտի մը հետեւանք եղած է իր մահը, որ տարածամ ալ կրնայ ըսուիլ, 63 տարեկան ըլլալը նկատի

առնելով: Այս պարագայն աւելի կը բարձրացնէ Փիլիպպոսի արժանաւորութիւնը, որ բազմաշխատ կեանք եւ անխոնջ աշխատութիւն կրցած է ունենալ ախտակիր տկարութեան մէջ: Իր պաշտօնավարութիւնը բաւական երկար եղաւ 22 տարի եւ 3 ամիս (ԴԱՎ. 266), կամ աւելի ճիշտ 22 տարի, 2 ամիս եւ 12 օր, օծման օրէն հաշուելով: Բայց աւելի ալ, զի Մովսէսի մահէն ետքն ալ ութ ամիս, իբր լոկ ընտրեալ կաթողիկոս տեղակալութեամբ կառավարեց Մայրաթոռը: Փիլիպպոս կաթողիկոսներուն շարքին մէջ աւելի արդիւնաւորներէն մէկն է, վասնզի առաջ գործակից, եւ վերջէն շարունակողն եւ գրեթէ լրացնողն եղաւ, այն մեծ բարեկարգութեան որուն առաջին գործիչն ու հեղինակն եղաւ Մովսէս Տաթեւացին: Փիլիպպոսի գործունէութիւնը տարածուեցաւ ամէն ճիւղերու վրայ: Մայրաթոռին ներքին կարգերը, վանական կանոնները, եկեղեցական ծէսերը, բարոյական կենցաղը, իրմով ստացան իրենց հիմնական վերանորոգումը: Երուսաղէմի աթոռին պայծառութիւնը, Կիլիկիոյ խնդիրին հանդարտութիւնը, Լեհաստանի կնճիռին վերցուիլը, իր վարչական արդիւնքներն եղան: Մայրաթոռին, մերձաւոր վկայարաններուն, բազմաթիւ վանքերուն, եւ վիճակային եկեղեցիներուն շինութիւնները իրմով քաջալերուեցան ու լրացան, էջմիածինը իրմով փարթամացաւ եկեղեցական անօթով, ոսկով եւ արծաթով, մեծագին զգեստուք եւ պատուական գրենօք, նիւթապէս ալ հարստացաւ կահիւք պղնձեղինօք եւ բրդեղինօք, եւ բազմացան հոյլք անբան կենդանեաց, ուղտ եւ ջորիք, եւ ջուլիք մատակ ծիոյ, եւ ջուկք խաշանց եւ անդէոց, այլ եւ արտս եւ այգիս եւ բուրաստանս, եւ ամէն տեսակ կալուածներ արդիւնաւորել տուաւ (ԴԱՎ. 263): Մեծ եղաւ նաեւ իր համբանն ու ազդեցութիւնը, եւ եղած էր արգոյաւոր եւ մեծաշուք առաջի ամենայն ազանց, Հայոց Հռոմոց, Վրաց, Օսմանցուց, Պարսից, եւ մեծամեծ իշխանաց, նաեւ թագաւորաց իսկ: Մեծ քարոզիչ ալ եղաւ եւ բոլոր կեանքին մէջ անխափան վարեց իր վարդապետական կոչումը, ի գիւղս եւ ի քաղաքս, ի վանս եւ յանապատս, եւ զամենայն տեղիս, եւ զոր ինչ քարոզեալ խրատէր, ոչ սխալէր, այսինքն ապարդիւն չէր մնար, (ԴԱՎ. 264):

1709. ՓԻԼԻՊՊՈՍԻ ԹԱՂՈՒՄԸ

Փիլիպպոսի թաղումն ալ խնդրոյ նիւթ եղաւ, վասնզի Մայրաթոռոյ միաբանութիւնն ամբողջ կ'ուզէր թաղել զայն ի դրան սրբոյ էջմիածնի, ի մէջ իր շինեալ զանգակատանն, այլ Մահմատղուլի խան իր հակառակութիւնը կաթողիկոսին մահուընէ ետքը շարունակելով, կարի սաստկացեալ չարացեալ, եւ ոչ թողոյր թաղել ի մէջ զանգակատանն, որ առանց իր հաւանութեան շինուած էր, եւ որուն համար միշտ կը սպառնար թէ քակելոց եմ ես: Ամէն տեսակ միջոցներ գործածուեցան կուսակալին հաւանութիւնը ձեռք ձգելու համար, եւ այս պատճառով Փիլիպպոսի մարմինը անթաղ կը մնայր, եւ կայր դագաղով ի մէջ տաճարին, զուարթ երեսօք որպէս կենդանի մարդ ի քուն, եւ բնաւ գէշ հոտ մը շարադրելով: Օրեր անցան, իսկ Մահմատղուլի խանն ալ կասեցաւ ի բիրտ բարուց իւրոց, եւ վերջապէս միաբաններ յուսահատելով, մահուանէ վեց օր ետքը, մարտ 31, Մուտն ի վիրապ յիշատակին շաբաթ օրը, մեծահանդէս թափօրով մարմինը փոխադրուեցաւ Ս. Հռիփսիմէի տաճարը (ԴԱՎ. 265), եւ անդ ի մէջ տաճարին, եւ հիւսիսային կողման խորանին հանգուցին զնա, եւ գերեզմանը բարեպաշտներու ուխտագնացութեան տեղի եղաւ, ինչպէս կը

վկայէ Դավրիժեցին (ԴԱՎ. 266):

1710. ԲԱՂԵՇԻ ՌԻՍՈՒՄՆԱՐԱՆԸ

Փիլիպպոսի ժամանակը ուսումնական զարթնումի միջոցին կը պատասխանէ, որուն Մովսէսի հետ ինքն ալ իր արժանիքն ու մասնակցութիւնն ունեցած է: Թէպէտեւ իրմէ անկախաբար ալ գործեր կատարուած են, սակայն միշտ իրեն համար պատուաւոր առնչութիւն մը կը ճշմարտուի, զի հայրապետի մը հոգին եւ ընթացք, բարեգուշակ ներշնչում կազդէ ամէն կողմ: Մեր նախընթացաբար հաստատուած ոճին համեմատ, ընդհանուր գործունէութիւնը պատմելէն ետքը, ցրիւ գիտելիքներէն կարելորագոյնները քաղելու կանցնինք: Կանուխէն սկսած էր մեծ հռչակ ունենալ Բաղէշ քաղաքին յարակից Ամրտուլի կամ ուղիղ հնչմամբ Ամրորդույ վանքին դպրոցը: Անոր սկզբնաւորութիւնը կը տարուի մինչեւ Գրիգոր Տաթեւացի, որուն աշակերտներէն Դանիէլ վարդապետ ձգնաւոր մականունեալ, իբրեւ գլուխ կը նկատուի Ամրորդույ վարդապետական գաւազանին, եւ յաջորդներ կը յիշուին Յովհաննէս Համշէնցի, Գրիգոր Արձիշեցի մականունեալ Չորթան, Ներսէս Մատաղ, Ներսէս Բաղիշեցի, Ներսէս Ամկեցի, Յովհաննէս Ոստանցի՝ մականունեալ Բրդուտ, Բարսեղ Գաւառցի, եւ Ներսէս Մոկացի մականունեալ Բեգլու, զոր առիթ ունեցանք յիշել Մեծ-Անապատի մասին խօսած ատեննիս (1620): Յիշուածներուն մէջէն Ամրորդույ դպրոցին մեծ զարկ տուողը եղաւ: Բարսեղ Գաւառցին, որ Սուրբ Գրոց լսումնասիրութենէ զատ հետամուտ եղաւ իմաստասիրական եւ տրամաբանական ճիւղեր մշակել, եւ պատճառ եղեւ գտանելոյ արտաքին գրոց գիտութեան (ԴԱՎ. 303): Եւ որովհետեւ անխոնջ ինքնօգնութեամբ, եւ աղօթքի դիմելով յաջողեցաւ իր նպատակին մէջ, իրաւունք ունեցաւ Դավրիժեցին ըսել թէ աղբիւրն եւ տուողն ամենայն իմաստութեան, Հոգին սուրբ Աստուած, եւս սմա տեսութիւն եւ հանձար մտաց խելամուտ լինել բառին եւ ոճոյն եւ շաւղաց արտաքին գրեանց, առանց ուրուք առաջնորդելոյ եւ ցուցանելոյ բնաւ (ԴԱՎ. 302): Բաղէշի դպրոցին աշակերտութիւնը Հայ վարդապետութեան նոր զարգացման սկզբնապատճառը կրնայ ըսուիլ, չի Յովհաննէս Համշէնցիի եւ Գրիգոր Արձիշեցիի բազմաթիւ աշակերտներն են, որ ամէն կողմ սփռեցան եւ նոր դպրոցներ բացին: Դավրիժեցին կրցաւ ըսել թէ Արեւելեանքս ամէն ի Չորթանէն սերեցան (ԴԱՎ. 340): Բայց Չորթանի կամ Գրիգոր Արձիշեցիի ուսումը տակաւին սահմանափակ էր, իսկ արտաքին ուսմանց նախահայրն պիտի ճանչցուի Բարսեղ Գաւառցին, զի անով մեր վանքերուն մէջ առձեռն ուսմանց դասագիրքեր դարձան Սահմանացն, Պորփիրին, Ստորագրութեանց, Պերիամէնիասին, եւ նմանօրինակ գիրքերը (ԴԱՎ. 306): Բարսեղ վախճանեցաւ 1615-ին, եւ գերեզմանը տակաւին կ'երեւի Ամրորդույ վանքին մէջ՝ Բաղէշի քաղաքին մօտ (ԿՈԼ. 5):

1711. ԱՄԼՈՐԴԻՈՅ ՎԱՐԴԱՊԵՏՆԵՐ

Բարսեղի գլխաւոր աշակերտներն եղան Յովսէփ Ոգմեցի, Հայրապետ Մոկացի եւ Ներսէս Մոկացի, եւ երրորդն է որ յոլով աշխատեցաւ, եւ հմտութիւններ առաւելացոյց քան զԲարսեղ եւ քան զընկերս իւր (ԴԱՎ. 304), բայց Մեծ-Անապատին համբաւէն գրաւուած Բաղէշէ հեռացաւ: Սակայն այս պատճառով Բաղէշի դպրոցը չխանգարեցաւ, այլ Բարսեղի միւս աշակերտները զայն

շարունակեցին, եւ եթէ առաջնորդներու չարայարեալ անունները չունինք, Ներսէս Մոկացիէն ոչ շատ ետքը կը գտնենք Վարդան Բաղիշեցին, որ հռչակաւոր եղած է իր ուսումնական զարգացման համար: Մոկացին Մեծ-Անապատի մէջ արտաքին ուսմանց դասախօսութիւնը շարունակեց, այլ այնտեղ շատեր աւելի հոգին զարդարելու միտքով յետս կացին: Մելքիսեդէկ Վժանեցին մնաց ամէնէն անձնուէր աշակերտ, եւ Ներսէսի հետ Լիմ ալ գնաց, երբոր նա այնտեղ հաստատուեցաւ, եւ երկուքն ձեռք ձեռքի տուած աւելի եւս ընդարձակեցին արտաքին հմտութեանց շրջանակը: Լիմի մէջ հինգ այլեւս եղբարք միաբանեցան Մելքիսեդէկի հետ, բայց վերջէն յետս կացին յընթերցմանէ արտաքին գրոց, զի տակաւին ոչ էին թագաւորեալ ի վերայ բանին (ԴԱՎ. 304): Իսկ Մելքիսեդէկ մնաց տոկուն աշխատող մինչեւ վերջը, եւ գերազանցեց Բարսեղի եւ Ներսէսի հմտութիւնները, եւ իր դիտողութիւնը փոխադրեց էջմիածին, երբոր Մովսէս կաթողիկոսէ Յովհաննավաքի ուսուցիչ կոչուեցաւ (1649): Դավրիժեցին, որ հասած է զայն լսել, հիացմամբ կը գրէ, թէ իբրեւ գյործանս ուղխից եւ հեղեղաց ընթանայր բանն ի բերանայ նորա (ԴԱՎ. 307): Արդէն յիշեցինք թէ Վժանեցիին մահը տեղի ունեցաւ 1631-ին (1665), եւ իբր պատճառ կը յիշէ Դավրիժեցին, թէ ցուրտ քամի ունակացեալ էր ի մարմնոջ նորա, եւ թէ բժիշկին անհմտութենէն եւ անյարմար դեղեր գործածելէն, հիւծեալ ամենայն միսք անդամոցն, եւ այնպէս վճարեաց ըզկեանս զայս (ԴԱՎ. 309): Վժանեցիին աշակերտներուն գլխաւորը՝ եւ ուսումները եւսքանզեւս զարգացողն ալ Սիմէոն Ջուղայեցին է, զոր վերջէն Փիլիպպոս ուսուցչութեան կոչեց, երբ Յովհաննավաքի դպրոցը էջմիածին փոխադրեց (1680): Կը պատմուի թէ երբ Խաչատուր Կեսարացի նուիրակ զրկուեցաւ Լեհաստան (1660), իրեն կընկերանար Սիմէոն Ջուղայեցին, եւ այնտեղ պատահեցան հակառակութեան Ֆռանկաց, եւ ինքզինքնին տկար զգալով գիտական հմտութեանց մէջ, դառնալէն ետքը կարի յօժարութեամբ եւ ջերմեռանդն սրտիւ եւ պասքատոջոր կարոտիւ հետեւացն ուսմանց, բայց աւելի Սիմէոն, որ երիտասարդուոյն էր, եւ կարի առաւել աճեցոյց զուսումն իւր (ԴԱՎ. 310): Սիմէոն երեք տարի անընդհատ էջմիածինի մէջ ուսմանց պարապելէ ետքը, Ասպահան գնաց Խաչատուր Կեսարացիի մոտ, որ վիճակին առաջնորդ էր եղած, եւ այնտեղ ալ շարունակեց իր ինքնօգնութեամբ աշխատութիւնները, վասնզի Խաչատուր ուսմանց պարապողները ի մարմնական գործոց յապահով պահէր, եւ Սիմէոնի վրայ առաւել զուր եւ խնամ ունէր: Այդ Խաչատուրն է որուն Լեհաստանի նուիրակութիւնը մեծ գրգիռ տուած էր Արեւմտեան զարգացման արդիւնքները Հայաստանի մէջ փոխադրել, եւ այս փափաքով տպարան ալ բացաւ 1640-ին Ասպահանի մէջ (ԴԱՎ. 210) զոր կազմեց ամենեւին ի վարպետաց ոչ տեսեալ, այլ իւրով հանձարովն յայտ ածեալ երեւեցոյց (ԺՄԴ. 605): Յիշատակարանին մէջ յիշուած են Սիմէոն Ջուղայեցի վարդապետն, եւ Յովհաննէս վարդապետ մը, որ գնացեալ շրջի յաշխարհին Լատինացւոց, որպէսզ զի ուսեալ ի նոցանէ եւ եկեալ ուղղեսցէ եւ հաստատեսցէ տպագրութեան արհեստը ի մէջ Հայաստեայց (ԺՄԳ. 606): Իրաւունք կը զգանք սոյն Յովհաննէս նոյնացնել այլուր յիշատակուած Յովհաննէս Ջուղայեցի վարդապետին հետ (ՏՊԱ. 86), որ իր յաջողութիւնը Իտալիոյ մէջ սկսաւ գործադրել, թէպէտ կը խոստովանի ըստ հրամանի եւ ըստ կամաց

Կեսարացւոյն գործի ձեռնարկած ըլլալը (ՏՊԱ. 87): Սիմէոն քերականութիւն (ՂԱՎ. 312) եւ տրամաբանութիւն (ՂԱՎ. 313) մըն ալ շարադրեց, Պրոկոփ նոր թարգմանութիւնը ուղղեց, եւ անկէ ետքն է որ Էջմիածինի ուսուցիչ եղաւ, իսկ վերջէն 1651-ին կը յիշատակուի իբր արքեպիսկոպոս Նոր Զուղայի (ՏԱՇ. 363): Կեանքին վերջին ատենները ուզած է քարոզութեան աղագաւ երթալ յաշխարհն Յունաց, որ է Օսմանեան գաւառները, բայց Եւդոկիոյ մէջ կը հիւանդանայ եւ կը վախճանի 1657 փետրուար 27-ին յանգուցալից պահոցն, որ ճշդիւ կը հանդիպի երրորդ ութբաթին, եւ այնտեղ կը թաղուի (ՂԱՎ. 314): Իսկ Խաչատուր Կեսարացին աւելի կանուխ վախճանած կ'ըլլայ, եթէ Սիմէոնի 1651-ին, Փիլիպպոսի կենդանութեան ատեն Ասպահանի գաղութին առաջնորդն էր, իբր Խաչատուրի յաջորդ:

1712. ԻԼՎՈՎԱՑԻ ԵՒ ԴԱԲՈՒԺԵՑԻ

Ժամանակակից վարդապետներէն յիշատակելի է եւս Ստեփան Իլվովացի ի փարթամ տանէ, որ պաշտած կրթութիւնը իր հայրենեաց մէջ առնելով, Նիկոլի նեղութիւններէն զզուած, Էջմիածին կու գայ ծնողաց հաւանութեամբ: Այնտեղ հետզհետէ կը յառաջանայ ազգային հմտութեամբ, եւ Մայրաթոռոյ մէջ օտար լեզուներու համար թարգմանիչ եւ ուսուցիչ կը հանդիսանայ, եւ չորս ալ գիրքեր կը թարգմանէ լատիներէնէն, որոնք են Յովսէպոս, Արիսգապացի, Գիրք պատճառաց, Բանք առակաւորք (ՂԱՎ. 315), որոնցմէ գատ կը յիշատակուին նաեւ Հայելի վարուց, Բուրաստան աղօթից, Հրեշտակաբանութիւն եւ Պատմութիւն Ղուրանի (ՀՂՊ. 269): Ստեփանոսի գործունէութիւնը Փիլիպպոսի օրով սկսած, ու շարունակած է մինչեւ անոր յաջորդին ալ մահը: Առանձինն յիշատակութեան արժանի է եւս Առաքել վարդապետ Ղավրիժեցին, մանաւանդ այն մեծ արդիւնքին համար՝ որով վաթսնամեայ ժամանակամիջոցի համար ազգային պատմութեան առաջնորդն ու մեծ սատարողն եղած է: Բնիկ Թաւրէզ քաղաքէ եւ Մայրաթոռի աշակերտած, աստէն իսկ սնեալ եւ վարժեալ եւ յաւուրս ծերութեան ժամանեալ եմ, կ'ըսէ, որով լոկ վանական կեանք անցուցած ըլլալը կ'իմացուի, առանց վարչական անցուդարձներու մասնակցելու, թէպէտեւ շրջագայութիւններ ունեցած պիտի ըլլայ, զի մանրամասնութիւններով կը պատմէ աստեւանդ կատարուած եղելութիւնները: Տարիքը զի յիշեր, այլ երբ 1651-ին պատմութիւն գրելու կը ձեռնարկէ Փիլիպպոս կաթողիկոսի բռնադատիչ ստիպմամբ, յողորմելի ծերութեան եղած կ'ըսէ զինքը, եւ ծեր էի, նաեւ յոյժ ցաւագար մարմնով, եւ ի լուսոյ աչքս պակասեալ, եւ ի պնդութենէ ձեռքս թուլացեալ դողայր (ՂԱՎ. 519): Ուստի երբ ինքզինքը յաշակերտութենէ Փիլիպպոսի կաթողիկոսի կը կոչէ (ՂԱՎ. 516), աւելի պաշտօնական դիրքը կը դիտէ, զի հասակակից եղած կ'ըլլայ Փիլիպպոսի, իսկ ուսմամբ Վժանեցիին եւ Զուղայեցիին աշակերտած պէտք է ըսուի, զի եւ անոնց սորվեցուցած արտաքին ուսումներուն ալ հմուտ կը տեսնուի՝ տուած բացատրութիւններէն եզրակացնելով: Պատմութեան վրայ 4 տարի կ'աշխատի, բայց Փիլիպպոսի մահուընէ ետքը կը լքանէ, իսկ յաջորդին յորդորներով նորէն ձեռք կ'առնէ 1658-ին, եւ կը փակէ 1662-ին, ինչպէս կը գրէ յիշատակարանին մէջ (ՂԱՎ. 518), ինչպէս ալ գործին կէսին 1662 յուլիս 1-ը իբր գրելուն թուական կը ցուցնէ (ՂԱՎ. 333): Ասկէ կրնանք

հետեւեցնել թէ չարայարեալ պատմութիւնը մինչեւ Լ. գլուխին վերջն է, իսկ անկէ ետքը մինչեւ ԾԶ. գլուխ եղող մասերը, որոնք իրարմէ անկախ նիւթեր են, կ'երեւի թէ ատեն ատեն գրած պատրաստ ունէր, եւ ետքէն պատմութեան ծայրը կցեց, թերեւս մաս մըն ալ վերջէն աւելցուց, ինչպէս՝ Այլեւս պատմութիւն ըստ յեղինակի անցեալ պատմութեանց մակագրութիւնն ալ կը յայտնէ (ԴԱՎ. 351): Դավրիժեցիին մահը, 1662-էն շատ ետքը եղած պիտի չըլլայ, զի Փիլիպպոսի յաջորդին գործերէն միայն զանգակատունին շինութիւնը կը պատմէ (ԴԱՎ. 207) եւ ուրիշ գործողութիւն չի յիշեր միջանկեալ 8 տարիներու գործունէութենէն:

1713. ՇԻՆԱՐԱՐ ՎԱՐԴԱՊԵՏՆԵՐ

Գոնէ յիշատակին պահելու համար յառաջ բերենք ուրիշ վարդապետներու ալ անունները, եւ իրեն կատարած շինութիւնները, հետեւելով Դավրիժեցիին տուած տեղեկութեանց: Եսայի վարդապետ Մեղրեցի՝ Երնջակայ Ս. Կարապետի վանքին առաջնորդը, աւերեալ եկեղեցին, տուները, խուցերը եւ պարիսպները՝ բոլորովին քանդելով նորէն վերաշինեց աւելի ընդարձակ կերպով, եւ 1653 հոկտեմբեր 17-ին եկեղեցւոյն նաւակատիքը կատարեց (ԴԱՎ. 267): Զաքարիա վարդապետ Վաղարշապատեցի՝ Յովհաննավանքի առաջնորդն ալ, Փիլիպպոսի օրով դպրատունին էջմիածին փոխադրուելէն ետքը ձեռնարկեց ամենայն ինչ նորէն շինել աւելի ընդարձակ եւ վայելուչ: Շինութիւնները աւարտեց 1652-ին, եւ Խաչվերացին օրը սեպտեմբեր 12-ին, եկեղեցւոյ օծումը լրացուց: Յոյժ ծերացած ըլլալով էջմիածին քաշուեցաւ, ուր վախճանեցաւ 1659 յուլիս 10-ին, Վարդավառի օրը, եւ թաղուեցաւ զանգակատան առջեւի քարայատակին մէջտեղը, որուն համար ինքն քար տապանի ալ պատրաստած էր (ԴԱՎ. 268): Մկրտիչ եպիսկոպոս Մակուեցի՝ Արտագու Ս. Թաղէոսի առաջնորդ, իր միաբաններուն հետ նոյն վանքին վերաշինութեան ձեռնարկեց. 1650-ին աւարտեց եկեղեցին, եւ 1653-ին ժամատունը, եւ անոնցմէ ետքն ալ Ս. Սանդխտոյ վկայարանը եւ Նահատկի կոչուած եկեղեցին (ԴԱՎ. 269): Մարտիրոսը եպիսկոպոս Մուղնեցին ալ, Մուղնու Ս. Գէորգ եկեղեցին եւ սենեակները ի հիմանց վերաշինեց, եւ ընդարձակագոյն պարիսպով պատեց Փիլիպպոսի օրով (ԴԱՎ. 270): Ոսկան վարդապետ Երեւանցի՝ Ուռիի Ս. Սարգիս վանքին նորոգութեան ձեռնարկեց, պարիսպն ու սենեակները շինեց, բայց եկեղեցին աւարտելու չհասաւ: Իսկ Օշականի Ս. Մեսրոպայի տաճարը ուղղակի Փիլիպպոս կաթողիկոսին կողմէ վայելուչ կերպով նորոգուեցաւ 1645-ին (ԴԱՎ. 270): Փիլիպպոս եպիսկոպոս Բջնցիի Ս. Աստուածածին բարձրածերձ եւ լայնանիստ եւ մեծաշուք տաճարը ձեռնարկեց նորոգել, Պետրոս Զուղայեցի կամ Պետրոս Բգուզ հարուստ անձին ծախքով եւ աւարտեց 1643-ին, իսկ շուրջանակի վանքն ու պարիսպը իր յաջորդ Մովսէս Բջնցի վարդապետը լրացուց (ԴԱՎ. 271): Ասոնցմէ զատ Շոռոթի եկեղեցին, Ագուլիս վանքը եւ գիւղի չորս եկեղեցիները, Թավրէզ եկեղեցին, Դարաշամբի եկեղեցին, Ցղնայի եկեղեցին, եւ այլք յոլովք զորս ոչ յիշենք կ'ըսէ Դավրիժեցիին, ամէնքն ալ Փիլիպպոսի աշակերտ վարդապետներուն ջանքով շնուեցան կամ նորոգուեցան (ԴԱՎ. 272): Այս կարգին կը յիշուի եւս Քասաղի վրայ եղող Աշտարակ գիւղի կամուրջը, զոր խոջայ Գրիգոր Երեւանցի, Մոծակենց մականունեալ, ի հիմանէ մինչեւ

ցկատարումն շինել տուաւ իր ծախքով 1664-ին ի փառս Աստուծոյ (ԴԱԿ. 271): Այս ամէն շինութիւններ եւ վերաշինութիւններն ալ որոնք յիշուեցան, եւ այլ եւս շատեր որոնք յիշուած չեն, ամէնն ալ Փիլիպպոսի մեծագործ եւ աշխարհաշէն գործունէութեան արդիւնքներ են, զի նորա օրինակին յորդորներուն զօրութեամբ կը կատարուէին: Չմոռնանք գոհութեան յիշատակն մըն ալ նուիրել ժամանակին ազգայնոց եկեղեցասէր եւ բարեսէր զգացումներուն, որոնք այս կերպով օգտակար կ'ընէին 1630-ին դաշնագրով հաստատուած խաղաղութեան տարիները (1680), եւ միանգամայն ռահահորդ եւ սկզբնապատճառ կ'ըլլային բարեկարգութեան եւ զարգացման պտուղներուն, որոնք այդ առաջին ճիգերուն եւ խաղաղութեան հետեւանքն եղան:

1714. ԴԱՐԱՆԱՂԵՑԻՒՆ ՄԱՀԸ

Ժամանակակից վարդապետներու ցուցակը փակելու համար անգամ մըն ալ յիշենք Գրիգոր Դարանաղեցիին վարդապետը, որուն անունը տալու նոր առիթ չներկայացաւ, 1624-ին Պալաթու եկեղեցիին կառուցումէն ետքը, որուն գործակցեցաւ եւ որուն համար հալածուեցան (1604): Դարանաղեցին տարիքն առած եւ թափառայած կեանքէն յոգնած վերջապէս քաշուեցաւ Ռոտոսթոյ, որ կանուխէն իրեն սեփական վիճակ էր նշանակուած (1604), կամ այնպէս ինքն Աստուածաշունչին յիշատակարանին մէջ կ'ըսէ, ի մեր սեփական օթեւանս, ի մէջ մեր սեփական վիճակի հօտիցս, եւ համաշխարհիկ եղեալ քաղաքակցաց եւ գեղջակցաց, եւ կ'երեւի թէ այլեւս անկէ հեռացած չէ: Ռոտոսթոյ գրուած յիշատակարան մը 1639 մարտ 22-ին, ի տեղույս առաջնորդութեան Դարանաղու Գրիգոր վարդապետին կ'ըսէ (11.ԱՄՍ. 8), եւ 1643 սեպտեմբերին ծերացեալ լի աւուրբք այնտեղ մեռած ըլլալը տապանաքարին վրայ կը կարդացուի (11. ԱՄՍ. 7): Այսպէս կը կնքուի բաւական իր վրայ խօսիլ տուած կեանք մըն ալ, որուն մեծ գովութիւնը թէպէտ անարուեստ եւ ոչ ալ անկողմնակալ, գոնէ ժամանակակից պատմութիւն մը գրած ըլլալն է, որ տակաւին տպագրուած չէ:

1715. ՍԱՐՈՒՄԱՆ ԽԻՉԱՆՑԻ

Վարդապետներէն ետքը կ'անցնինք ժամանակիս մէջ նահատակուած նոր վկաներու յիշատակներն ալ քաղել, ինչպէս որ սովորութիւն ըրինք արդէն: Սարուխան Հիղնացի կամ Խիզանցի, արհեստով կոշկար, միանգամայն վարժ երգիչ եւ քնարահար, Խիզանէ Բաղէշ կը փոխադրուի, կ'ամուսնանայ եւ կ'այրիանայ երկու զաւակներով: Պատահմամբ ծանօթութիւն կ'ընէ կնոջ մը հետ, որ ինքզինքը քրիստոնէայ եւ այրի կը յայտարարէ, ամուսնութիւնը կ'որոշուի, եւ օրինօք կը պսակուի եկեղեցւոյ մէջ, եւ քրիստոնէաբար կ'ապրին միասին երեք տարի: Անկէ ետքը կը յայտնէ կինը, որ ինքն քուրդ եւ մահմետական է, բայց քրիստոնէայ ըլլալու համար իր ամուսնոյն քովէն փախած եւ ինքզինքը ծածկած է: Սարուխան կը զգայ թէ մեծ վտանգի մէջ ինկած է, բայց կը լռէ ու կեանքը կը շարունակէր, մինչեւ որ կնոջ ամուսին եղող Քուրդը Բաղէշ գալով կինը կը գտնէ, եւ աղմուկ կը թողու քաղաքին մէջ թէ քրիստոնէաներ իր կինը յափշտակած եւ բռնի իրենց հաւատքին դարձուցած են: Սարուխան կը ձեռքակալուի, դատաւորի եւ իշխանի ատենները կը հանուի, ուրացութեանց կը բռնադատուի, ի մահահոտ եւ ի նսեմ բանտի կը փակուի

(ՆՈՐ. 439), բայց հնար չըլլար զինքն ուրացութեան հաւանեցնել, ուստի կրակով սպանութեան կը դատապարտուի, եւ զլուխը կոն մի փայտի, ուժգին զարնելով բոցերուն մէջ կը նետեն, եւ այնպէս կը նահատակուի, 1631-ին առաջաւորաց ուրբաթ օրը, փետրուար էին երբ Փիլիպպոս Աղբակեցիին ալ նուիրակութեամբ Բաղէշ կը գտնուէր:

1716. ԿՈՏԷԱՑԻՔ ԵՒ ՂՈԶԼԱՐ

Օսմանեանց եւ Պարսից պատերազմին միջոցին էր 1638-ին, որ Մասուն անուն պարսիկը սուտ համբաւով Օսմանեան բանակէն փախուստի ստիպեց Թաթար գունդ մը, որ Կոտէից կամ Երեւանի նահանգը կասպատակէր (ԶԱՔ. Բ. 19): Փախչողներ կրցածնին մէկտեղ տանելու հետամուտ, երկու Կոտէացի գեղադէմ պատանիներ ալ կապած կը տանէին իրենց հեշտութեան զոհ, Արծնի գիւղին Դժուարադէմ կոչուած քարաժայռ գահավէժին մօտ, կը հաւանին կապերը քակել, եւ պատանիներ յանառակ պրդծութենէն ազատելու եւ ուրացութեամբ չկորսուելու նպատակով, յիշեցին անուն Աստուծոյ, եւ անկան ի քարանցն ի վայր եւ մեռան: Քարաժայռին մէջ պահուրտած ոմանք, անոնց մարմինները տարեալ ի գիւղն Արծանի՝ թաղեցին (ԶԱՔ. Բ. 23): Անձնագոհ նահատակներու օրինակներ ցանցառ չեն վկայութեանց մէջ, եւ անոնց կարգին պէտք է դասել այդ երկու Կոտէացի պատանիներն ալ, որոնց անունը անյայտ է մնացած: Նոյն փախուստի միջոցին ուրիշ այլազգներ ալ ձեռք կը ձգեն Ղզլար անուն մանկամարդ կին մը, Նորագաւիթ գիւղէն վաճառական Սեաւ Զաքարիայի կողակից, եւ հափափելով իրենց ծիւն վրայ կառնեն, բայց Ղզլար ազատելու համար զինքն վար կը ձգէ: Երկու երեք անգամ այդ ճիգը կը կրկնուի, մինչեւ որ Թաթարներ հեռուէն Պարսիկներու մօտենալը տեսնելով՝ սրախողխող արարին զերանելի կինն Ղզլար, թողին կիսամահ եւ փախեան, որ առած վէրքերուն երեսէն եօթն օր ետքը վախճանեցաւ, օրինաւորապէս հաղորդուելէ ետքը (ԶԱՔ. Բ. 24): Ասոր ալ անունը նահատակներու կարգին դասելու չենք վարանիր, քանի որ հաւատոյ եւ սրբութեան պաշտպանութեան համար եղան Ղզլարի դիմադրութիւնն ու մահը:

1717. ԳԱԼՈՒՍ ԱՐԱԽՍԱՑԻ

Գալուստ քահանայ Արախսա գիւղի, Երեւանի գաւառին մէջ, մկրտած էր Բասէնէ գաղթած չքաւոր մէկու մը նորածինը, եւ խղճալով անոր աղքատութեան 12 լիտր ալ ցորեն տուած էր իբր ողորմութիւն: Օր կանցնի եւ Բասէնցի գաղթականին կնոջ հայրն ու եղբայրը ետեւէն կու գան, եւ կը սկսին պահանջ յարուցանել թէ իրենց աղջիկը առեւանգած եւ ինչքերը գողցած է, եւ գործը դատաւորին ատեանը կը տանին, որ վճարման վճիռ կու տայ: Մարդիկ տալու բան չունէին, եթէ բան մը առած ալ ունէին, վատնել էին, եւ ազատելու համար կորոշեն ուրանալ, եւ աւելի արժանիք ցուցնելու համար, խօսք ալ կը խառնեն, թէ իրենք ուրացութեան միտքով եկած էին, բայց թէ Գալուստ քահանան զիրենք ստիպեց նորածինը մկրտել, մինչեւ իսկ կըսեն թէ կաշառք ալ տուաւ զիրենք համոզելու: Այսչափը կը բաւէ Գալուստը Երեւանի ատենը քաշելու եւ խիստ հարցափորձի ենթարկելու բայց Գալուստի բացատրութիւնները օգուտ չեն ունենար թէ անոնք քրիստոնեայ էին թէ մկրտութիւնը տուաւ, եւ վերջէն կրօնափոխ ըլլալնին առջի գործերը չայլայլեր: Ուրացութիւնը

շուտով կառաջարկուի իբր ազատութեան պայման, որուն կը դիմադրէ Գալուստ թէպէտ աղէտ էր ի գրոց գիտութենէ (ԶԱԲ. Բ. 31): Կը բանտարկուի զինքն համոզելու եկող կարդացողները ետ կը դարձնէ, եւ վերջապէս քարկոծման վճիռը կը տրուի: Անհնարին ձաղանքով եւ խոշտանքներով կը տանին քահանան քաղաքին արեւմտեան դուռը, քրիստոնեաներն ու բոշաները կը ստիպեն քարկոծելու, եւ երբ ամէնքը կընդդիմանան ու կը փախչին, Պարսիկներ վրան կը յարձակին եւ քարերու ներքեւ կը թաղեն Գալուստ Արախսացի քահանան: Նահատակութեան օրը եղած է 1640-ին յաւուրս քառասնորդաց, առանց որոշ ամսաթիւի, որ տարին Բուն բարեկենդանը կիյնար փետրուար 15-ին: Մարմինը թաղուած է Ս. Անանիայի անապատը (ԶԱԲ. Բ. 32), Մովսէս Տաթեւացիին վանքը:

1718. ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏՑԻ

Նիկողայոս Տիգրանակերտցի մականունեալ, որովհետեւ Հայեր սովորած են այդ անունը տալ ինն Ամիդ, եւ այժմ Տիրապէքիր քաղաքին, 15 տարեկան, եւ տեսլեամբ գեղեցիկ եւ հասակաւ վայելուչ պատանի մը կար յիշեալ քաղաքը (ԴԱՎ. 405): Զինքը զգուել ուզող Տաճիկներուն կընդդիմանայ ու կանարգէ, եւ իբր Տաճիկներու հաւատքին հայիոյող՝ դատաւորին աստեանը կը հանուի: Պատանի Նիկողայոսի հերքումին դիմաց, երկու սուտ վկայ կը բերեն, եւ երբ Նիկողայոս ուրացութեան չի զիջանիր մահուան վճիռ կարծակուի: Կուսակալը կը միջամտէ որ խոստումներով եւ աղաչանօք համոզէ պատանին, եւ երբ չի յաջողիր՝ վճիռին գործադրութիւնը կը հրամայէ: Բոլորովին մերկ եւ ձեռուրները ետելը կապուած քաղաքին մէջ պտտցնելէն ետքը, մահապարտութեան տեղը կը տանին, եւ կրկին սպառնալիքներով եւ խոստումներով կը փորձեն, որ միջոցին Մարտիրոս քահանան արմաւի հատի մէջ հաղորդը ծրարելով կը յաջողի Նիկողայոսին ճաշակել տալ եւ փախչիլ: Վերջապէս երկու ձեռուրները եւ երկու ոտուրները հետզհետէ վէմին վրայ կը ջախջախեն, եւ մինչեւ երեկոյ այնպէս կը թողուն: Միւս օրը տուն մը կը փոխադրեն, ուր երրորդ օրը հոգին աւանդեց: Կատարումն նահատակութեան սրբոյն Նիկողայոսի կը գրուի 1642 ապրիլ 15-ին (ԴԱՎ. 409), որ կը հանդիպի զատկի ուրբաթին, եւ աւելի կը յարմարի տանջանաց օրուան, որով մահը կրնայ գրուիլ 17-ին, Նոր կիարկին: Դավրիժեցիին կըսէ թէ վարդապետ ոմն, զորոյ անունն ոչ գտաք, Նիկողայոսի աջը եւ տանջանաց վէմը, նորաշէն եկեղեցւոյ հիմին մէջ զետեղեց. իսկ Յայսմաւուրքը կըսէ թէ այդ բանը առաջնորդ քաղաքին ըրած է (ՅԱՅՍ. Ա. 168): - Տասնըհինգ տարեկան նահատկին մըն ալ յիշատակը կընէ Քէօմիւրճեան, գրելով. Եւ Մանուկըն թուին ՃԱՌ. նահատակն ամաց հնգետասան (ՉԷԼ. 78), սակայն հնար չէ նոյնացնել 15 տարեկան Նիկողայոսի հետ, վասն զի այս գերեզմանը Կ. Պոլսոյ Բերայի մէջ է, եւ թուականն ալ ՃԱՌ. կամ ՌՃԱ այսինքն 1652 է ուստի անձանոթ մնացած Մանուկ Կոստանդնուպոլսեցի նահատկի մը պէտք է վերագրել այս յիշատակութիւնը:

1719. ԽԱՉԱՏՈՒՐ ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏՑԻ

Ուրիշ Տիրապէքիրցի նոր վկայ մըն ալ Խաչատուր Տիգրանակերտցին է, Նիկողայոսի նման պարագաներու մէջ նահատակուած, աւելի սրտառուչ կերպով: Իբրեւ ամաց քսանից էր

Խաչատուր, գեղեցկատես եւ վայելչահասակ երիտասարդ մը, յոյժ հոգսէր եւ եկեղեցասէր, դարբնութեան արհեստին զբաղած, քաղաքին մեծ մզկիթին մօտերը: Օր մը երբ մզկիթին աղբիւրէն կը լուացուէր, ամիր եւ կանաչագլուխ Տաճիկ մը զինքն կը վննտէ, եւ Խաչատուրի ընդդիմանալուն վրայ, ժխոր մը կը փրթի, եւ Տաճկաց օրէնքին հայիոյած ըլլալու գրպարտութեամբ եւ սուտ վկաներով դատաւորին ատեանը կը հանեն: Սա աւելի գութով եւ ողորջանօք կը վարուի, գործը միւֆթիին կը դրկէ, որ մահուան պատգամ կու տայ, եւ դատաւորը կը պարտադրուի վճիռ արձակել. կուսակալն ալ բազում խանդաղատական բանիք կը ջանայ երիտասարդը ազատել ուրացութեան միջոցներով: Մէկ երկու անգամ առանձինն կը թողու, գուցէ մտաբերէ բայց Խաչատուր միշտ աւելի ուժգնութեամբ կը պնդէ իր ընդդիմութիւնը, մինչեւ որ կուսակալն ալ կը հրամայէ պատգամին գործադրութիւնը, որ քերթել հարկ տեսած էր, Խաչատուրին քերթէք զիս, ես ի հաւատոյս իմոյ ոչ դառնամք ըսած ըլլալուն համար (ԴԱՎ. 411): Նախ մերկացնելով եւ ձեռուրները կապելով ձախանօք եւ խոշտանգնանօք քաղաքին մէջ կը պտտցնեն, եւ քաղաքին նոր դուռին առջեւ, թէ առջեւէն եւ թէ ետեւէն մորթը մէջքը քերթելով անգամ մըն ալ քաղաքին մէջ կը պտտցնեն: Անկէ ետքը կը բերեն մեծ հրապարակը, եւ վէմի վրայ նախ բազուկները, վերջէն սրունքները կը ջախջախեն, եւ նահատակը գետին կը տարածուի: Այդ վիճակին մէջ, նախ ջուր կը խմէ, եւ վերջէն հաղորդ կ'ընդունի հացի մէջ ծրարուած, եւ այնպէս կը թողուի: Խաչատուր Բաղիշեցի վարդապետ եւ Սամուէլ Բալուեցի աբեղայ, իրեն մօտը կը մնան մխիթարելով մինչեւ որ գիշերուան մէջ հոգին կ'աւանդէ: Մարմինը կը փոխադրուի եկեղեցի, եւ օր մը հասարակաց բարեպաշտութեան առարկայ կը թողուի, եւ վերջէն կը թաղուի մեծաշուք հանդէսով: Կուսակալը քսուներու դրոմամբ կ'ուզէ մահապարտի մը յիշատակը փառաւորողները պատժել, այլ կ'արգելուի այն օր Եէնիչէրիներուն, իրեն դէմ ելլելով, եւ շաբաթ մը բերդին մէջ արգելական պահուելովը, եւ բարեխօսութեամբ սրբոյն Խաչատրոյ եղած կ'ընդունուի քրիստոնէից ազատութիւնը: Նահատակութեան օրը եղած է 1659 օգոստոս 20-ին (ԴԱՎ. 417) որ կը հանդիպի Վերափոխման հինգշաբթիին: Խաչատուրի ալ յիշատակը Յայսմաւուրքին մէջ անցած է (ՅԱՍ. Բ. 89):

1720. ՍԻՐՈՒՆ ԳՆՈՒՆԻ

Սիրուն Գնունի կամ Ալիւրցի, Վասպուրականի Գնունի կամ Ամուկ գաւառին Ալիւը գիւղէն, ամուսնացեալ էր արդէն, եւ կարօտ ըլլալով մահմետականի մը ծառայութեան մտած էր Վանայ մէջ: Օր մը որ իր տիրոջ համար բեռ մը կեռաս կը բերէր Խլաթի կողմէն, Վանայ մէջ Տաճիկ տղաքներ վրան ինկան կեռասը յափշտակելու, եւ Սիրուն ապրանքը պաշտպանելու համար տղաքը կը վանէր, եւ արձակած քարերէն տղու մը գլուխը վիրաւորուեցաւ, եւ երկու ամիսէն մեռաւ: Սիրունի տէրը զայն իսկոյն հեռացուց Ալիւր՝ իր գիւղը, բայց գիւղին Տաճիկները զինքն կալանաւորեցին տղուն ծնողքն ալ վրէժխնդրութիւն կը պահանջէին, բայց դատաւորն ու միւֆթին զինքն անպարտ արձակեցին եւ Սիրուն նորէն Ալիւր դարձաւ: Այս անգամ երկու եւ երեք հարիւր Վանեցի կրօնամոլ Տաճիկներ, հաւաքուեցան: Ալիւր եկան, Սիրունը Վան բերին, մահ սպառնացան եթէ իրենց կրօնքը չընդունի. Սիրուն ուրացութեան յանձնառու չեղաւ, ուստի ամէն

տեսակ խոշտանգանքներ թափեցին վրան, բարակ չուանով բազուկները պրկելով, ծեծելով քաշկռտելով ու կռփահարելով՝ քսան օր շարունակ քաղաքին մէջ ձաղանաց եւ խոշտանգանաց ենթարկեցին: Որչափ ալ Սիրունի ծնողքն ու մերձաւորք առ երեսս ուրացութեան կը յորդորէին, Սիրուն երբեք յանձն չառաւ: Տաճիկներ երեք օր ալ իրենց աղօթքները դադրեցուցին իբրեւ բողոքոյ ցոյց, սակայն անով ալ մահուան վճիռը չկրցան առնել դատաւորէն: Ուստի երբոր նորէն քաղաքին մէջ կը պատցնէին, կատաղիներէն մին կուշտէն վիրաւորեց զայն դաշոյնով, ուրիշ մը քարով գլուխը ջախջախեց, եւ այնպէս նահատակուեցաւ Սիրուն, Վանայ Նալբանտանոցի շուկային մէջ 1655-ին (ԴԱՎ. 421) օգոստոս 5-ին (ՆՈՐ. 471), Վերափոխման բարեկենդանի կիրակի օրը: Մարմինը առաջ քաշկռտելով քաղաքէն հանեցին եւ քարկոծեցին, եւ անկէ ետքը քրիստոնէայք կրցան զայն առնել եւ թաղել ընդհանուր գերեզմանոցին մէջ: Սիրունի ալ յիշատակը Յայսմաւորքին ունեցած է (ՅԱՍ. Բ. 62):

1721. ՎԱՐԱԳԱՅ Ս. ՆՇԱՆԸ

Յիշատակութեան արժանի կը սեպենք Վարագայ Ս. Նշանին գերութեան եւ ազատութեան եղելութիւնն ալ, զոր յոյժ մանրամասնորէն կը պատմէ Դավրիժեցին (ԴԱՎ. 382-402): Խօշաբի բերդին տէրն էր Սիւլէյման բէկ անուն բռնապետ մը, որուն քով ապաստան գտած էր Չօմար անուն նախկին կուսակալ մը, որ աւագակապետ էր դարձած: Վանայ մէջ ալ զօրացած էր Հիւսէյին աղա անուն իշխանաւոր մը, կուսակալն ալ իրեն հպատակեցուցած: Երկուքը միասին ընդդիմացան նոր եկող կուսակալին եւ այս պատճառաւ իրենց վրայ զրկուեցաւ Սինան տղա զօրավար մը: Ասիկա Հիւսէյնի եւ կուսակալի վրայ զօրանալու համար իրեն օգնութեան կանչեց Սիւլէյմանն ու Չօմարը, որոնք եկան, եւ Վանայ շրջակայքը եւ Հիւսէյնի կալուածները արածատենին, Վարագայ վանքն ալ ելան նոյն նպատակով, եւ հարուստ աւարի ակնկալութեամբ: Միաբաններն ցրուեցան, եւ միայն երեք ծերեր մնացին, Յովհաննէս եւ Սահակ եւ Մովսէս աբեղաներ, որոնք Չօմարի ձգտէն անտանելի չարչարանքներ կրեցին, որ վանքին գանձարանները յայտնեն, սակայն անոնք ամէնուն ալ տոկացին պնդելով թէ ոչ գիտենք զխնդրելին ձեր (ԴԱՎ. 387): Այն ատեն աւարառութեամբ անձամբ եւ Չօմար գլուխնին, եկեղեցիներուն պատերը ծեծելով եւ քանդելով գտան նախ պղնձեղինաց, յետոյ արծաթեղինաց գանձարանը, որուն մէջ էր Վարագայ Ս. Նշանն ալ, ամէն բան գրաւեցին, սկիհ եւ խաչ, աւետարան եւ գիրք, քշոց եւ բուրվառ, շուրջառ եւ վարագոյր, եւ մարդաչափ արծաթ մի խաչ մէկ խանդարի կշռով, եւ իբր ի յարգանս Ս. Նշանին մօտը քահանայ մը դրին, եւ ամէնքը փոխադրեցին Խօշաբ: Վարագի կողոպտուելուն օրն էր 1651 (ԴԱՎ. 389), աղուհացից հինգերորդում շաբաթու յուրբաթ օրն (ԴԱՎ. 398), որ կ'իյնար մարտ 14-ին: Սիւլէյման ուզեց Ս. Նշանը իր սահմանին մէջ եղող Հոգւոց վանքը դնել, բայց առաջնորդ Պետրոս եպիսկոպոս յանձն չառաւ, պատճառելով թէ պէտք է իր տեղը դառնայ, եւ մնաց Սիւլէյմանի ապարանքը (ԴԱՎ. 395): Վանայ գլխաւորներէն Մարխաս Չէլէպի՝ Խանենց խոջայ Թումայի որդին, անձամբ Խօշաբ եկաւ Ս. Նշանը փրկանաւորելու, մինչեւ 7000 դուրուշ խոստացաւ, բայց Սիւլէյման չզիջաւ (ԴԱՎ. 396): Սակայն աղետաբեր եղաւ հետեւանքը:

Յորմէհետէ Ս. Նշանը գերուած էր, Խօշաբի երկրին բարեբերութիւնը վնասուեցաւ: Յիսնակի բարեկենդանին որ կը հանդիպէր նոյեմբեր 160-ին (ՂԱՎ. 391), Չօմար Հիւսէյինին հետապնդելու համար շատ մը փորձանքներու հանդիպեցաւ, եւ վերջ ի վերջոյ ձեռք իյնալով սպանուեցան (ՂԱՎ. 371): Սիւլէյման իրեն դէմ եղած դաւաճանութիւնը զսպելու համար իր մեծամեծներէն երեքը բանտարկեց, բայց անոնց հաւատարիմները կանացի ըզգեստովիրեն մոտ երթալով զինքը սպաննեցին, Վարագի կողոպտուելուն տարեդարձին, 1652 աղուհացից հինգերորդ ուրբաթ օրը (ՂԱՎ. 399), որ այս անգամ կը հանդիպէր ապրիլ 2-ին: Սիւլէյման եղբայրը Իպրահիմ բէկ անոր յաջորդեց Խօշարի տէրութեան մէջ: Բայց այն ալ յաջողութիւն չտեսաւ, երկրին արգասաւորութիւնը հետզհետէ նուազեցան, 1653-ին Լուսաւորչի պահքին, որուն բարեկենդանը կ'իյնար յունիս 19-ին, սաստիկ ձիւն տեղաց, եւ ցանք ու արօտ խանգարեց, ու խաշնամահ տարածուեցաւ: Ետեւէն Իպրահիմ ինքն ալ սաստիկ հիւանդացաւ (ՂԱՎ. 401), ուզեց գոնէ Ս. Նշանը Հոգւոց վանքը զրկել, բայց Պետրոս եպիսկոպոս նորէն յանձնառու չեղաւ, եւ տեղը դարձնելու անհրաժեշտութիւնը ըզգացուց (ՂԱՎ. 401): Վանեցիք եղածները լսելով քաջալերուեցան, եւ Մարխաս Խանենց իշխանաւորը նորէն եկաւ, եւ 2000 ղուրուշի փրկանքով յաջողեցաւ Ս. Նշանը եւ կողոպտուած իրերէն որչափ ինչ մնացած էր ետ առնուլ, եւ ուրախութեամբ Վան բերել: Վանեցիք վախցան նորէն Վարագի վանքին ամայի լերան գագաթը դնել Ս. Նշանը եւ պահեցին քաղաքին Ս. Տիրամայր եկեղեցին, որ անկէ ետքը աւելի յաճախ Ս. Նշան անունով կոչուած է: Վարագայ Ս. Նշանին գերեդարձը տեղի ունեցաւ 1655-ին (ՂԱՎ. 401), որ է նոյն իսկ Փիլիպպոսի մահուան թուականը իսկ ամսաթիւը նշանակուած չէ: Այն երեք ծերունի աբեղաները՝ Յովհաննէս եւ Սահակ եւ Մովսէս՝ որոնք Ս. Նշանի համար, չարչարուած էին, հագիւ տարի մը՝ ս կրցան ապրիլ եւ իրարու ետեւէ վախճանեցան 1652 տարւոյն մէջ (ՂԱՎ. 389), եւ գերեդարձը տեսնելու չհասան: Պատմութիւնը չի յիշեր եւս Վարագայ առաջնորդին անունը, որ կերելի թէ ասպատակին հասնելուն՝ առաջին փախչողներէն մին եղած է:

1722. Ս. ԿԱՐԱՊԵՏԻ ՄԱՍՈՒՆՔՆԵՐԸ

Վարագայ Ս. Նշանի պատմութեան առիթով յառաջ բերուած է Ս. Յովհաննու Կարապետի մասունքի մըն ալ յայտնութիւնը: Երբոր Շահաբաս Առաջինի հրամանով Ջուղայ ալ բռնի կերպով գաղթելու կը ստիպուէր (1589), հնար չէր եղած ամէն բան միասին փոխադրել, եւ շատ կարելոր բաներ ալ մոռցուեցան եւ մնացին, եւ Ջուղայի աւերակներուն մէջէն բախտ գտնողներ ալ եղան: Մէհրաբ անուն այլազգի մըն ալ խուզարկութիւններ ըրած ատեն, Վերին Կաթան կոչուած եկեղեցւոյն աւերակներուն մէջ, խեցեղէն ամանի մէջ տուփ մը կը գտնայ, որ քանի մը կտոր ոսկրներ ու մագաղաթի կտոր մը կը պարունակէր: Արժէքաւոր բան մը կարծելով կը պահէ, մինչեւ որ լաւ տեղեկանայ, բայց միւս կողմէն իր տունին բախտը կը շրջի, նախ կենդանիներ յետոյ զաւակներ կը մեռնին, գործերն ալ կը ձախողին: Շփոթած գործը կը յայտնէ իր ծանօթներէն Ղարաշամբի Շմաւոն եպիսկոպոսին, որ մագաղաթը կարդալով կ'իմանայ թէ Յովհաննու Կարապետի մասունքներ են, որոնք 972-ին Խրամ քաղաքի աւերման առթիւ Ջուղայ են բերուած

(ԴԱՎ. 404), եւ Մէիրամի կամքը հաճեցնելով մասունքները կը պահէ: Լուրը կը լսուի, եւ Ասպահանի Ջուղայեցիներ խօջայ Նազարի գլխաւորութեամբ՝ կ'ուզեն տէր ըլլալ, եւ Շմաւոն կը պարտաւորուի մասունքները յանձնել մագաղաթին հետ, որոնք Ասպահան կը տարուին, միայն մեծկակ կտոր մը իրեն կը պահէ: Ջուղայի գաղութը 1605-ին կատարուած ըլլալով, մերձաւորաբար 1608-ին կրնանք դնել այդ մասունքներուն գիտը, որուն վրայ բաւական ատեն կ'անցնի մինչեւ 1654-ին նորէն անոնց յիշատակութիւնը կ'ըլլայ: Յակոբ Եպիսկոպոս Ջուղայեցի, Փիլիպպոսի դառնալէն ետքը ձեռնարկած էր Դարաշամբի Ս. Նախավկայի վանքը նորոգել, երբ Շմաւոն Եպիսկոպոս, որ յոյժ ծերացեալ պիտի ըլլար, Յակոբի լուր կու տայ մօտը պահած մասունքին վրայօք, եւ կը փափաքի զայն խաչի մը մէջ զետեղելով վանքին յիշատակ թողուլ: Այստեղ Դավրիժեցի Յակոբի բերանէն կը յայտարարէ, թէ ոչ գոյ հրաման ի կանոնաց դնել զնշխարս սրբոց ի մէջ խաչին (ԴԱՎ. 405), եւ ասով կը հաստատուի հնաւանդ եւ յոյժ օրինաւոր սովորութիւն մը: Վասնզի քանի որ խաչը յանուն Քրիստոսի նուիրագործուած եւ գործածուած կը նկատուի, յարմար չէր ըլլար անոր կցել սուրբի մը անունին նուիրագործումը: Սակայն այսօր անխտիր կը տեսնենք խաչերու ակին մէջ սուրբերու մասունքներ գրուած, որ Լատինացւոց նմանողութեամբ եկամուտ մըն է: Յակոբ պատշաճագոյն կերպով յատուկ մասնատուի մը պատրաստել տուաւ, արծաթեայ աղիւսածեւ, որկեզօծ ակերով ընդելուզեալ, եւ անոր մէջ զետեղեց Շմաւոնի պահած Ս. Կարապետի մասունքը, վրան ալ արծանագրելով զամենեսեան անցուածք պատահմանցս, որուն մասին իբր ականատես կը խօսի Դավրիժեցի (ԴԱՎ. 405), զի իր ժամանակին ալ պահուած պիտի ըլլար մասունքը Դարաշամբի Ս. Նախավկայի գանձարանը: Չենք գիտեր թէ այնտեղ կը մնայ տակաւին, վասն զի Ս. Նախավկայի վանքը, որ տակաւին Պարսկաստանի սահմանին մէջ կը գտնուի, բազմիցս կողոպտուած է, եւ շարունակ արշաւանքներու ենթարկուած տեղ մը եղած է:

Տ. ՅԱԿՈԲ Դ. ՋՈՒԴԱՅԵՑԻ

1723. ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԾԱԳՈՒՄ

Փիլիպպոս կաթողիկոսի թաղումը վեց օր ուշացած էր (1709), եւ այս պատճառով աւելի շատցած էջմիածին եկող Եպիսկոպոսներուն եւ վարդապետներուն թիւը, որոնք պէտք տեսան աթոռոյ պարապութեան միջոցը կարճել, եւ անմիջապէս նոր կաթողիկոսն օծել եւ նստեցնել: Մարտ 25-ին եղած էր Փիլիպպոսի մահը, եւ 31-ին թաղումը, Ս. Լուսաւորչի տօնին օրը: Ջատիկը մօտ էր, ուստի շտապեցին, եւ Ծաղկազարդի կիրակիին 1655 ապրիլ 8-ին կաթողիկոս օծուեցաւ Յակոբ Ջուղայեցի Եպիսկոպոսը, որուն անունը տուինք Փիլիպպոսի բացակայելուն միջոցին (1686): Ծաղկազարդին նախընթաց օրը՝ Ղազարու յարութեան յիշատակին հետ Աւետման ալ տօն էր, բայց չենք կրնար պնդել թէ այն օր տեղի ունեցած ըլլայ ընտրութեան համար ժողովը: Փիլիպպոսի թաղումէն ետքը՝ որ օր ալ եղած ըլլայ ընտրական ժողովը, նկատելի կէտ մը կը մնայ, որ ժողովեալ վարդապետքն եւ Եպիսկոպոսքն կ'ըսուի միայն (ԴԱՎ. 266), եւ իշխանաւորներու յիշատակը չ'ըլլար, որով հարկ կ'ըլլայ սոսկ եկեղեցական տարրով լրացած ըսել ընտրութիւնը: Եւ

ոչ ալ կը պահուի այն ձեւը որ Փիլիպպոսի ընտրութեան ատեն գործածուեցաւ, ազգային գլխաւոր կեդրոններու հաւանութիւնը առնելէն ետքը օծումը կատարելով (1666): Պատմութիւնը բացատրած չէ թէ ինչ էր այդ շտապին շարժառիթը, եւ թէ ինչու զանց եղաւ աշխարհական տարրին մասնակցութեան պայմանը: Միայն այս ինչ յայտնի է, թէ Յակոբի ընտրութիւնը ոչ մէկ կողմէ դժգոհութեան կամ տրտունջի տեղի չտուաւ: Թերեւս Փիլիպպոսի կողմէն յայտնուած յանձնարարութիւն մը պատկառանք ազդեց, բայց աւելի զօրաւոր եղած պիտի ըլլայ Յակոբի տեղակալութեան մէջ գտնուիլը՝ Փիլիպպոսի երկամեայ բացակայութեան միջոցին, եւ գործով ցուցած յաջողակութիւնը, եւ արդեամբ ստացած իրաւունքը: Կերպով մը գործադրուած է աթոռակիցներու շրջանին սովորութիւնը, զի Յակոբ առանց օծումի եւ առանց կաթողիկոսի դերին մէջ կը գտնուէր: Յակոբ բնիկ Ջուղայեցի էր, ծննդեամբ Հին Ջուղայէ, զի 1680-ին 82 տարեկան վախճանած ըլլալով, 1598-ին մարտին ծնած, եւ 1605-ին բռնի գաղութիւն (1589) 7 տարեկան եղած կըլլայ: Իսկ կեանքը անցուցած պէտք է ըլլայ Նոր Ջուղայ կամ Ասպահան, մինչեւ էջմիածինի աշակերտիլը, ուր ուսած կըլլայ Մելիքսեդեկի եւ Սիմէոնի ձեռքին տակ: Ըստ այսմ 57 տարեկան կաթողիկոսական աթոռ բարձրացած կըլլայ, միայն 6 տարեկան պզտիկ Փիլիպպոսէ, որով աւելի կըրտսեր ընկերակիցը պէտք է ըսել, եւ ոչ թէ անոր աշակերտը (ՋԱՄ. 23): Էջմիածինի մէջ շուտով կարելոր դեր ստանձնած պիտի ըսենք, քանի որ յարմար տեսնուած է կաթողիկոսական տեղակալութիւն վարելու: Իսկ վերջին օրերու մէջ յիշուեցաւ նա՝ Դարաշամբի Ս. Նախավկայ վանքին նորոգութեան առթիւ (1722): Իր երկարատեւ եւ վաստակաբեկ եւ արդիւնաւոր կաթողիկոսութիւնն ալ կը ցուցնէ, թէ խոհական եւ գործունեայ եւ ազդեցիկ անձ մը եղած է, եւ ամէնուն կողմէ արժանապէս գնահատուած է:

1724. ԴԱՇՏԵՑԻՆԵՐ ՏԵՂԱՓՈԽՈՒՄԸ

Ջուղայեցիին կաթողիկոսութեան սկիզբները տեղի ունեցաւ Նոր Ջուղայի ընդարձակման եղելութիւնը: Հին Ջուղայի գաղթականը Ասպահանի մէջ առանձին թաղ մըն էր կազմած, քաղաքին մէջէն անցնող Ջէնտէիրուտ գետին հարաւային կողմը, իսկ ուրիշ կողմերէ եկած Հայեր Ասպահանի մէջ զանազան թաղերու մէջ գետեղուած էին՝ Պարսիկ մահմետականներու եւ ուրիշ ազգերու հետ խառն: Գողթն գաւառի Դաշտ գիւղի եւ շրջակայից գաղթականներ, որոնք կանուխէն եկած էին (1583), եւ առհասարակ Դաշտեցի կը կոչուէին, բնական էին Շամշապատ թաղը (ԴԱՎ. 340): Երեւանէ եւ շրջականերէն գաղթածներ կը գտնուէին Թաղթխարաջայ եւ Բաղաթ թաղերը, իսկ առհասարակ Հայաստանի զանազան կողմերէն՝ Տիարպէքիոէ, Բաղէշէ, Մուշէ, Կարինէ, Երզնկայէ եւ անոնց շրջանակներէն բերուածներ կը բնակէին, Շախշաբան եւ Թորոսական թաղերը (ԴԱՎ. 345): Ասոնց ամէնուն՝ Ջուղայեցւոց կազմած Նոր-Ջուղայի մէջ կեդրոնանալն է, որ տեղի ունեցաւ Շահաբաս Երկրորդի հրամանով եւ բռնի գործադրութեամբ: Գործին առաջին ծագումը Շամշապատէն սկսաւ, որ աւելի գեղեցիկ եւ հանգիստ թաղն էր, ուր կը կեդրոնանային պալատան նախկին պաշտօնեաներ եւ հին ներքինիներ, եւ կ'ուզէին Հայերը հեռացնել անոնց տեղերը գրաւելու համար (ԴԱՎ. 345): Պատեհ առիթ մը եղաւ անոնց ձեռքը Շահաբասի կողմէ տրուած

հրամանը, որով Մահմետականներուն կ'արգելուէր գինիի գործածութիւնը, սաստիկ պատիժներու, քիթ ու ականջ, ձեռք ու ոտք կտրելու, եւ մինչեւ իսկ մահապարտութեան պատիժներով (ԴԱՎ. 342): Ասով մէկտեղ արբեցութիւնը սովորական էր Պարսիկներու մէջ, մինչեւ իսկ թագաւորին զարմանք պատճառեց, որ Ասպահանի Ղազբին էր քաշուած: Ասոր ներքին պատճառը իմանալու համար Նաջաֆղուլի բէկ անուն զգաստ եւ փոյթ պալատականի մը պաշտօն տրուեցաւ էտիմալ-Դովլաթ եպարքոսէն՝ Ասպահան երթալ, եւ հետազօտութիւններ ընել: Շամշապատի բնակիչ Պարսիկներ թելադրեցին արքունական գրապահ կամ դիւանապահ պաշտօնէին, եւ նա պատեհ առիթով զգացուց Նաջաֆղուլի պատուիրակին, թէ բուն պատճառը գինի խմելու արտօնեալ Հայերու հետ խառն բնակութիւնն է, վասնզի մէկուն ձեռքը գինի տեսնուած ատեն, յայս ոմն Հայոց տանէ, եւ յայն ոմն Հայոց տուն տանիմ՝ կ'ըսէ, եւ կազատի, եւ ուզողը Հայու մը տունը կը մտնէ ու կը խմէ, կամ կը դնէ եւ տունը կը տանի (ԴԱՎ. 244): Բայց աստի գետին ջուրն ալ, ուսկից Մահմետականներն ալ կը խմեն, շարունակ կը պղծուի, վասնզի Հայեր անոր մէջ կը լուան գինիի կարասները, եւ անոր մէջ կը վաթեն քաղցուէն աւելցած կնճիռը եւ օղիէն մնացած մրուրը (ԴԱՎ. 346): Նաջաֆղուլի գաղտնիքը գտած ըլլալու գոհունակութեամբ եպարքոսին հաղորդեց զայն, նա ալ թագաւորին առաջարկեց, եւ այսպէս տրուեցաւ 1655-ին Ղաշտեցիներուն համար արքունի հրամանը (ԴԱՎ. 351): Շամշապատէ ելլելու, եւ գետին միւս կողմը Նոր-Ջուղայ եւ Գաւառապատ թաղերը փոխադրելու: Հայեր թէպէտ ընդդիմացան, բայց վերջապէս եթէ ի հրամանէ թագաւորին, եթէ ի բռնութենէ իշխանացն եթէ ի հարստահարութենէ Մահմետականացն, անհնար մնացին, եւ Ղաշտեցի Հայերուն համար նշանակուած թաղերը անցան (ԴԱՎ. 347):

1725. ԱՍՊԱՀԱՆՑԻՔ ՏԵՂԱՓՈԽՈՒԹ

Շամշատի Ղաշտեցիներուն վրայ կատարուած առաջին հրամանը գոհացուցիչ արդիւնք տուած ըլլալով, միւս տարին 1656-ին միեւնոյն հրամանը գործադրուեցաւ Երեւանցիներու վրայ (ԴԱՎ. 351), որոնց նախ բարեկամօրէն յանձնարարուեցաւ, գիւղաւազ խօջայ Յակոբջանին ձեռքով, բայց ոսպը եւ բիրտ ազգս Հայոց, կը գրէ Ղավրիժեցին, սկսան դժկամակ եւ դիմադարձ լինել, մինչեւ իսկ աղմուկով եւ աղաղակով թագաւորին դիմեցին, սակայն օգուտ չըրաւ, եւ թագաւորը զիշխանս հանդերձ զօրականօք վրանին դրկեց, ուժգին բռնութեամբ հանելու համար: Բայց երբ յաճախեց բիրտ ի վերայ գլխոցն Հայոց այն ատեն զխելս եւ զգօնութիւնս յինքեանս բերեալ, ժամանակ եւ փոխարէն գետին խնդրեցին, որոնք իրենց շնորհուեցան (ԴԱՎ. 319): Միեւնոյն ատեն Շախշաբանցիներն ալ ստիպուեցան տեղերնէն ելլալ, եւ փոխադրուիլ Ջուղայեցիներու քովը իրենց ցուցուած հողերուն վրայ, եւ տեղափոխութիւնը լրացաւ 1659-ին (ԴԱՎ. 351), որով բուն Ասպահանի մէջէն Հայերը պարպուեցան, եւ Նոր-Ջուղան կատարեալ հայաքաղաքի ձեւ առաւ, եւ ստացուած արդիւնքը հետզհետէ հաճելի եւ սիրելի դարձաւ Հայերուն: Զի անով ազատուեցան շատ մը անտեղութիւններէ, որոնք խառն բնակութեան հետեւանք էին, եւ խառնակ կենակցութեան դիրութիւն կը մատակարարէին: Այս անտեղութեանց կարգէն էին

շատերն մտերմութիւն շատցնելով քրիստոնէութենէ ուժանալն եւ կրօնափոխ ալ ըլլալը: Մանաւանդ երիտասարդներ եւ երիտասարդուհիներ, փոխադարձաբար իրարու սիրահարուելով ուրացութեան կը յորդորուէին, որպէսզի ուստերք մահմետականաց քրիստոնեայ աղջիկներ առնեն, կամ ուստերը քրիստոնէից մահմետականներու հետ ամուսնանան, եւ զայսպիսի բազումս տեսաք աչօք մերովք կը յարէ պատմիչը: Նիւթական դիրութիւն ալ ունեցան Հայերը, զի քաղաքամիջի նեղ եւ անծուկ եւ սակաւաջուր բնակութեան տեղ, Ընդարձակ յօրնուածով եւ ամարասուն հովանոցօք տուներ ունեցան պարտէզներէ շրջապատուած: Վերջապէս խառն բնակութեան պատճառով, մահմետականներ խածատեալ նենգէին եւ զգուէին քրիստոնեայ դրացիները, մինչ նոր բնակութեանց մէջ այդ ծանծրոյթներէ ալ ազատ ի միում տեղուջ գումարեալ ուրախութեամբ կենակցելու սկսան: Այդ պատճառներով Հայերը մինչ առաջ դժուարէին, վերջէն դիրսիրտ դառնալով սկսան գոհանալ, զի խնամարկութեամբ Աստուծոյ կատարեցաւ այս գործս (ԴԱՎ. 350):

1726. ԶԱՆԳԱԿԱՏԱՆ ՇԻՆՈՒԹԻԻՆԸ

Յակոբի կաթողիկոսութեան սկիզբը նշանաւոր յաջողութիւն մը եղաւ զանգակատունին գործը, զոր Փիլիպպոս հիմնարկաց էր (1707), եւ որուն մինչեւ վերջ հակառակ էր կեցեր Մահմետոլուի կուսակալը (1709), շարունակ սպառնալով շինուածն ալ քաղել: Սակայն Աստուած պահեաց զզանգատունն եւ զխանն քակեաց, կը գրէ պատմիչը: Մահմետոլուի իր գոռոզ բնաւորութեամբ անարգած էր եւ ի չմարդի ունէր թագաւորին կողմէ եկող իշխանները, որոնք դարձած ատեննին զինքն ամբաստանեցին եւ պաշտօնանկ ընել տուին, եւ յաջորդ նշանակուեցաւ Նաջաֆոլուի խան, որ հաւանաբար վերեւ յիշատակուած (1724) միեւնոյն Նաջաֆոլուի բէկն է: Այդ փոփոխութիւնը տեղի ունեցաւ Փիլիպպոսի մահուրնէ ոչ շատ ետքը, եւ Յակոբ ալ նոր եկող կուսակալին մտերմութիւնը մշակելով, երթելութիւն առնելով ի դուռն նորա, եւ ոսկին ու արծաթը չխնայելով կուսակալէն եւ անոր շուրջը գտնուող իշխաններէն, յաջողեցաւ 1657 յուլիսին, Փիլիպպոսի մահուրնէ երկու տարի ետքը, զանգակատունը լրացնելու հրամանը ստանալ, եւ ամէն փոյթ եւ ջանք թափելով, տարիէ մը զայն բարձրացուց ու աւարտեց՝ զանազան քանդակներով զարդարեց: Մէջը սեղան ալ կանգնելով անուանեց Սուրբ Հռեշտակապետ խորհրդով Գաբրիէլեան փողոցն, եւ 1658-ին Խաչվերացին օրը, սեպտեմբեր 12-ին, զանգակատունին գաղութին խաչը օրհնեցին, եւ քակեցին զիսկալէն, այսինքն է վար առին շինութեան ծառայող լաստակառոյց կազմածը, որ կը նշանակէ գործին աւարտումը: Դավրիժեցին կը դիտէ թէ զանգակատունին վրայ գրեալ թուականքն այլապէս են (ԴԱՎ. 263), սակայն Մխիթարեան կ'ըսէ թէ կաթողիկէին ներքին կողմը 1658 թուականը գրուած կը տեսնուի (ՎԱՂ. 24):

1724. ՏՊԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ

Ազգային կեանքին եւ մեծ աթոռներուն աղետալի անցուդարձերը պատմելու չանցած, յիշենք եւս Յակոբ կաթողիկոսի հայկական տպագրութեան համար ունեցած հոգածութիւնը: Այդ կենսական գործը Միքայէլ կաթողիկոսի հովանաւորութեամբ եւ Աբգար Եւդոկիմցիի ձեռքով

ստացած առաջին ազգային շարժումն էտքը (1557), թէպէտ ընդհատ, բայց ոչ սպառած ընթացք մը ունեցաւ, բայց միշտ Իտալական քաղաքներու եւ առաւելապէս Վենետիկի մէջ: Արեւելքի մէջ առաջին փորձը Խաչատուր Կեսարացիինը եղաւ 1640-ին (1711), սակայն արդիւնքը գոհացուցիչ չէր արհեստական տեսակէտէն: Յովհաննէս Ջուղայեցին ալ ետ չէր եկած կատարելագործութիւն բերելու, եւ նոյն նպատակով 1637-ին Եւրոպա անցնող Յովհաննէս Անկիւրացին ալ իր գործունէութիւնը Իտալիոյ մէջ ամփոփած էր, մինչ Յակոբ կաթողիկոս հետամուտ էր արհեստը ազգային կեդրոնին մէջ զարգացնել: Այդ նպատակով, իր կաթողիկոսութեան սկիզբը Եւրոպա ուղարկեց Մատթէոս Ծարեցի սարկաւազը, որ Վենետիկ հասաւ 1656-ին, բայց պարտաւորուեցաւ 14 ամիս այնտեղ դեգերիլ իզուր. անկէ Հռոմ անցաւ, հոն ալ 8 ամիս մնաց ապարդիւն կառավարական արգելքներու չկրնալով յաղթել, եւ 1658-ին գնաց Հոլանտիոյ մայրաքաղաքը Ամստերդամ (Amsterdam) հին հիշմամբ, կամ Ամստերտամ (Amsterdam) նոր հնչմամբ: Հայ տառերու նոր կաղապարներ կը սկսի պատրաստել տալ, բայց շատեր չեն օգներ, եւ միայն Աւետիս Ղըլըջենց Երեւանցի վաճառականը դրամով եւ խորհրդով ձեռնտուութիւն կ'ընծայէ, եւ 1660-ին կը սկսի Յիսուս որդի մը տպագրել: Բայց գործը չաւարտած 1661 յունուար 22-ին կը մեռնի Ծարեցին (ՏՊԱ. 98), եւ Աւետիս կը շարունակէ եւ կը լրացնէ, եւ ուրիշ գիրքեր ալ կը հրատարակէ, ընկերակցութեամբ Կարապետ Անդրիանեցի վարդապետին, որ էջմիածինէ դրկուած էր Ծարեցիին մահուանէ ետքը: Աւետիս իր իսկ եղբայրը՝ Ուշիի Ս. Սարգիսը նորոգող (1713) Ոսկան Երեւանեցի վարդապետը խնդրած էր կաթողիկոսէն գործին գլուխ կանգնելու համար, եւ Ոսկան իրմէ առաջ փութացուցած էր իր աշակերտ Կարապետը, մինչեւ որ ինքն զանազան տեղեր հանդիպելով նպաստներ հաւաքէ եւ այնպէս երթայ (ՏՊԱ. 102): Այդ ամէն աշխատութեանց հովանաւորող եւ ոգեւորութիւն ներշնչողը միշտ Յակոբ կաթողիկոսն էր, որուն տպագրուած Աստուածաշունչ մը ունենալն էր՝ Սուրբ Գիրքը տարածելու համար:

1728. ՇԻՆՈՒԹԻՒՆՔ ԵՒ ԿԱՆՈՒԱԾՔ

Յակոբի շինարարութեան արդիւնքներէն յիշած ենք վկայարաններուն նորոգութիւնները (1704), Շամբուծորու Ս. Ստեփանոսի (ԶԱՄ. 24) որ է Ղարաշամբու Ս. Նախավկայի ամբողջական վերաշինութիւնը (1722), եւ վերջէն զանգակատունին աւարտումը (1726), բայց շատ աւելի գործեր ալ լրացուց հետզհետէ, եւ ասանձինն իր հոգածութեան առարկայ ըրաւ աթոռապատական գիրերուն ստացութիւնը ընդարձակել եւ ապահովել: Կաթողիկոսութեան սկիզբները Ասպահան ալ գնաց, որպէսզի Շահաբասէն արջէ հրաման վասն կաթողիկոսութեան իւրոյ, եւ մեծ յաջողութիւն գտաւ, եւ համարձակ ալ քրիստոնէութեան խորհուրդները բացատրեց շահին արջէ: Այս արթիւ արքունի հրովարտակով ապահովեց էջմիածին գիւղին տասնորդին վայելումը (ԶԱԲ. Բ. 60-62), եւ Շահաբասէ յոյժ սիրեցեալ ըլլալով, սաստիկ հրամանագրովք հաստատել տուաւ աթոռին իրաւունքները (ԶԱՄ. 24): Յակոբի օրով վանքապատկան գիւղերուն աւելցան Ամիրի՝ Գեղարքունի գաւառին մէջ, Եայճի՝ Ծաղկունի գաւառը, Բոխսենիս՝ Անբերդի հանդէպ, Ղարագոյունլու՝ Արագածի վրայ, Մելիքի՝ Ապարան գաւառը, Օշական՝ Արագածի ոտքը, Նորագիւղ՝ Երեւանի մօտ (ՎԱՂ. 23),

գոր մեր գիւղ կը կոչէ Երեւանեցին (ԶԱՄ. 24): Իսկ Ջաքարիա կը յիշէ Քասաղ, Թեղնեաց, Սանտոյ, Սեւաւեր, Բաղդինճ, եւ Բիւրական գիւղերն ալ (ԶԱՔ. Բ. 62): Երկու տարբեր տեղերէ ալ ջուր հանելով եւ ընթացքը կանոնաւորելով, մէկը Նորագիւղի արտերը ոռոգելու, եւ միւսը Մայրաթոռին ներքին կիրառութեան յատկացուց, եւ նոյն ջուրերէ օգտուեցաւ եւ տնկիներ ալ բանեցնելու: Երեք տեղ ալ, Մոլլատուրան գիւղը, Ղռի այգին եւ Մանկասար ագարակը, շինեաց գերիս ծովակս, այսինքն է մեծ ջրամբարներ, որոնք ոչ սակաւ առնին զօգտութիւնս այգեաց եւ արտօրէից (ԶԱՄ. 24): Այսչափ ինչ Յակոբի բազմօգուտ ձեռնարկներու, եւ Մայրաթոռի ներքին գործերու վրայ գրելէն ետքը, անցնինք քաղել այն աղետալի արցունդարձերը, որոնց ասպարէզ դարձան Կոստանդնուպոլսոյ եւ Երուսաղէմի աթոռները:

1729. ԵՐՈՒՍԱՂԷՄ ԵՒ Կ. ՊՈԼԻՍ

Երբոր Փիլիպպոս 1653-ին Կ. Պոլիսէ Էջմիածին դարձաւ (1709), Յովհաննէս Մուղնեցին Կ. Պոլսոյ, եւ Աստուածատուր Տարոնեցին Երուսաղէմի պատրիարքներ էին, երկու տեղերն ալ համեմատաբար խաղաղութիւն էր, եւ Բեթղեհէմի կալուածին եւ Ս. Փրկիչի վանքին համար յարուցուած խնդիրները Հայերուն նպաստաւոր կերպով վերջացած էին (ԱՍՏ. Ա. 342): Կոստանդնուպոլսոյ մէջ պատրիարքական աթոռին շուրջը յուզուող եւ զայն իրարու ձեռքէ խլելու խնդիրները լռած էին, ցորչափ կենդանի էր Փիլիպպոս, որ Մուղնեցի պատրիարքութեան անցուցած էր, բայց հազիւ թէ Փիլիպպոսի մահը լսուեցաւ՝ ձգտումներ զօրացան, զխաւորապէս Եղիազար Այնթապցիի կողմէն, որուն կոզնէր Մարտիրոս վարդապետ Կաֆացի իր ձեռնասունն ու պաշտպանելը: Շուտով կազմուեցաւ նշանաւոր ազգայիններու խմբակ մը, որոնց հետ կը գտնուէր Ռուհիջան Վանեցի (1697), եւ Մուղնեցին վար առնուեցաւ, սակայն յաջորդ չգրուեցաւ, վասնզի իշխանաւորներ իրենց ձեռնտու գտան տեղակալութեան ձեւը, զոր անգամ մըն ալ փորձած էին 1649-ին, եւ իրենց վրայ պահեցին պատրիարքական իշխանութիւնը, Կաֆացին գործածելով եկեղեցական գործերը կատարէ: Այդ փոփոխութիւնները տեղի ունեցան 1655-ին (ԶԱՄ. Գ. 664): Փիլիպպոսի մահուան տարին չլրացած: Ասկէ առաջ Երուսաղէմի մէջ վախճանած էր Գաբրիէլ Եթովպացի վարդապետ, Եթովպացուց կամ Հապէշաց տեսուչը, որ յաջորդ չունեցաւ, եւ Եթովպացի կրօնաւորներն իրենց երկիրը երթալու առիթով, սրբավայրնին եւ կալուածնին Հայոց պատրիարքութեան յանձնեցին, որոնց հետեւորդներն էին արդէն: Բայց Յոյներ, որ Ծռազատիկի տարիէն ի վեր սաստիկ հակառակութիւն կը վարէին Հայոց դէմ (1671), պատեհ գտան Հապէշներու մասերը յափշտակել, իսկ Հայերուն հնար չեղաւ որ դատարանով եւ ոչ Աղեքսանդրիոյ Ղփտի պատրիարքին վկայութեամբ իրաւունքնին պաշտպանել, եւ Աստուածատուր պատրիարք պարտաւորուեցաւ անձամբ Կ. Պոլիս երթալ, ուր հասաւ 1656-ին սկիզբները, տեղակալներու իշխանութեան միջոցին (ԱՍՏ. Ա. 344): Միեւնոյն ատեն Կ. Պոլիս դարձած էր Թովմաս Բերիացին, որ 1644-ին անուանական պատրիարքութենէ մը ետքը՝ Հռոմ փախած էր (1696), եւ այժմ ետ կը դառնար ներքին շփոթութիւններէ օգտուելով, եւ դեսպանատուններու եւ անոնց ծառայող Հայերու ձեռքով պատրիարքութիւնը ձեռք ձգելու համար:

Օսմանեան պետութեան վիճակն ալ ոչ նուազ խառնակ էր նոյն միջոցին, զի Եէնիչերի եւ Սիփիանի գունդեր ապստամբութիւն յարուցած էին իրենց ռոճիկներուն պատճառով, եւ եպարքոսներ եւ նախարարներ զոհ կ'երթային իրենց պահանջումներուն: Հազիւ 1656 մարտ 8-ին քիչ մը հանդարտութիւն կրցած էր պատրաստել մեծ եպարքոս Չավուշ փաշա, այլ ամիսէ մը այն ալ կը մեռնէր, եւ իրեն կը յաջորդէր Պոյնուէյրի Սէհմէտ փաշա, եւ եպարքոսութեան տեղակալ Եուսուֆ փաշա ապստամբներէն չորս հոգի անցընելով կը զլխատէր մայիս 8-ին, եւ անով ապստամբութիւնը կ'ընկճուէր (ԺՌԷ. 261):

1730. Ս. ՅԱԿՈՐԱՅ ԲԱՆԱԼԻՆԵՐԸ

Աստուածատուր պատրիարք, Կ. Պոլսոյ պատրիարքարանի ձեռնտուութենէ յուսաբեկ, Եղիազար Այնթապցիին հետ համաձայնութեան կը մտնէր, վստահելով անոր վարչական եւ դրամական կարողութեանց վրայ, եւ կը խոստանար յաջողած ատեննին Երուսաղէմի գործերը անոր յանձնել փոխանորդին անունով: Իրօք ալ ուղղակի նոր եպարքոս Պոյնուէյրիին կը դիմէին Ռուհիջանի միջնորդութեամբ, եւ կը ստանային Հապէշներու սեփականութիւնները Հայոց յանձնելու հրովարտակը: Եղիազար զայն առած կը փութար Երուսաղէմ, եւ կը տիրանար խնդիրի ներքեւ եղող կալուածներուն՝ եւ կը կարգադրէր Հայոց իրաւունքները Բեթլեհէմի տաճարին վրայ (ԱՍՏ. Ա. 349): Այդ պարագային կը պատմուի Եղիազարի Հայոց վանքին մէջ պահուած 200,000 դահեկանի արժողութեամբ ոսկի եւ արծաթ դրամներ գտնելը, զորս Գրիգոր Պարոնտէր ծածկած է եղեր, եւ ծածկագրութեամբ դեղին մոմի եւ սպիտակ մոմի անուններով տետրներու մէջ նշանակուած: Ինչ ալ ըլլան գիւտին պարագաները, Եղիազար արդէն դրամական կարողութեան տէր, ասով անգամ մըն ալ զօրացաւ, եւ գումարները մասամբ գործածել սկսաւ, եւ մասամբ գաղտնի տեղեր պահեց (ՉԱՄ. Գ. 666): Բայց յաջողութիւնը շատ չտեսց, զի 1656 սեպտեմբեր 5-ին Պոյնուէյրիին ալ փոխուեցաւ, եւ տեղը անցաւ Քէօբրիլի Սէհմէտ փաշա, լիազոր իշխանութեան պայմանով, եւ անկէ օգտուեցան Յոյներ՝ նոր հրովարտակ մը ընդունել իրենց նպաստաւոր, Հապէշաց սեփականութիւնները գրաւելու, եւ Եղիազարը իբր յանցապարտ ձերբակալելու: Աստուածատուրի դիմումներ արդիւնք չունեցան, ընդհակառակն Յոյներ նոր ամբաստանութիւններ բարդեցին Եղիազարի եւ ընդհանրապէս Հայոց վրայ, եւ Ս. Յակոբն ալ գրաւելու հրովարտակ ստացած Եղիազար պարտաւորուեցաւ թաքշիլ, եւ Աստուածատուր Երուսաղէմ դարձաւ այն տեղ աշխատելու համար: Երկուքը մէկտեղ շահեցան Երուսաղէմի կուսակալ Հասան եւ Գաղայի կուսակալ Հիւսէյին փաշաները, որոնք անմիջական գործադրութիւնը, յապաղեցին: Ասոնց ձեռքով կրցան շահիլ Ղամասկոսի մեծ կողմնակալն ալ, Թիյարօղլու կոչուած, որ առաջ Եղիազարը բանտարկած էր, բայց ապա թողուց, անոր ձեռքէն ստանալով Ս. Յակոբայ մայրավանքին բանալիները, զորս իր մօտ իբր աւանդ պահեց, եւ վանքին դուռներն ալ կնքեց, բայց միանգամայն Հայոց նպաստաւոր գիր ալ դրկեց Քէօբրիլիին: Անկէ առաջ Աստուածատուր եւ Եղիազար ձամբայ հանած էին Ղաւիթ Բերիացի եպիսկոպոսը, եւ անոր ձեռքով բաւական գումար ալ յղած Ռուհիջանի, որ Երուսաղէմի փոխանորդութիւնն էր ստանձնած

պատշաճը հոգալու: Բայց թէ Ղաւիթի ու Ռուհիջանի դիմումը, եւ թէ Թիյարօղլուի գիրը օգուտ չունեցան, եւ Քէօփրիւլին կրկնեց իր հրամանը Ս. Յակոբը Յոյներուն յանձնելու, եւ Եղիազարը իբր գլխապարտ Կ. Պոլիս յղելու: Այս պատճառով Հայեր իրենց վանքէն հեռացուց թափառական կը մնային Երուսաղէմի մէջ, իսկ Եղիազար ձեռք չիյնալու համար՝ Ղամասկոսի եւ Գաղայի եւ Եգիպտոսի կողմերը կը դեգերէր, տեղ մը դադար չընելով: Այսպէս անցաւ ձմեռը, եւ նոր տարւոյ 1657-ին գատկին, որ մարտ 29-ին հանդիպէր, Թիյարօղլուն առժամապէս ներեց Հայերուն, գատկինին Ս. Յակոբի մէջ ընել, նորէն բանալիները ետ տօնելու եւ դուռերը կնքելու պայմանով: Այս պատճառով Քէօփրիւլին աւելի զայրացաւ Թիյարօղլուի դէմ, եւ կրկնեց իր առաջի հրամանները, որով շփոթ կացութիւնը կը շարունակէր Երուսաղէմի մէջ:

1731. Կ. ՊՈԼԻՍ ԵՒ ՍԻՍ

Իսկ Կ. Պոլսոյ մէջ տեղակալութեան ձեւը նորանոր անկարգութեանց դուռ կը բանար: Պատրիարք չգտնուելուն վեց թաղերուն կամ վեց մեծ եկեղեցիներուն աւագները ուզածնուն պէս կը գործէին եւ իրարու հետ կը կռուէին, եւ Կաֆացին որ իբր փոխանորդ կը գործէր, ոյժ չունէր զանոնք զսպել: Առիթէն ջանաց օգտուիլ Ղազար Սեբաստացի արեղայ մը, որ առաջ Կ. Պոլիս էր ապրած, ետքէն Էջմիածին գացած, եւ չկրնալով Փիլիպպոսէ եւ Յակոբէ վարդապետութիւն ստանայ, Կ. Պոլիս էր դարձած, եւ Կաֆացիի յարելով, վերջապէս անկէ վարդապետութեան աստիճան առած էր: Երկուքը մէկտեղ Էջմիածինի վրայ չարախօսելու կը հետեւէին, անուղղակի կերպով նախորդ պատրիարք Մուղնեցին վատաբանելու համար, որ պատրիարքութենէ ելնելէ ետքը (1729) Էջմիածին էր դարձած: Կ. Պոլսոյ մէջ Ս. Նիկողայոսի եւ Ս. Աստուածածնի թաղերը՝ Կաֆացիին եւ Ղազարին կեդրոնն էին դարձած, ուր եկեղեցիներու մէջ իրենց շաղակրատութիւնները կը խօսէին, մինչեւ որ ժողովուրդներ զայրացան, աւելի Ղազարի վրայ, եւ զայն ձեռք ձգել ուզեցին: Իսկ երբ Ղազար պահուրտեցաւ, իբրեւ խռովարար ամբաստանեցին, Ս. Նիկողայոսի քահանաներուն եւ թաղեցիներուն սպառնացան, բայց ասով ալ չյաջողեցան: Այդ միջոցին Կ. Պոլիս կը գտնուէր Կիլիկիոյ կաթողիկոս Թորոս, որ 1653-ին յաջորդած էր Ներսէս Սեբաստացիին, այն որ Փիլիպպոսի հետ Երուսաղէմի խաղաղութիւնը կնքած էր (1690): Թորոս ալ Սեբաստացի էր ինչպէս կը վկայէ Քէօմիւրճեան, գրելով Թորոս Սեբաստացի կաթողիկոս Կիլիկիոյ տան (ՉԷԼ. 51), թէպէտ ուրիշներ Սսեցի կը գրեն (ՕԲԱ. 283): Սա երկարակեաց չէ եղած, եւ 1657 ապրիլ 29-ին վախճանած է Կ. Պոլիս եղած միջոցին, այլ որոշ չենք գտներ անոր մահուան պարագաները: Միայն կը պատմուի թէ Մարտիրոս Կաֆացին, որ 1657 փետրուար 8-ին սկսող մեծ պահքին սկիզբը Երուսաղէմ էր գացած, ճիշդ ապրիլ 29-ին Կ. Պոլիս դարձաւ, եւ Խաչատուր Սեբաստացիին հետ Սամաթիոյ Ս. Գէորգ եկեղեցւոյ մէջ Թորոսի յուղարկաւորութեան գտնուեցաւ, որ թաղուեցաւ Պալըքլի գերեզմաննոցը, ուր կը տեսնուի տակաւին իր գերազմանը նորոգեալ տապանագրով: Խաչատուր Սեբաստացին առիթէն կ'օգտուի Թորոսի յաջորդութիւնը ձեռք ձգել, Կ. Պոլսոյ եկեղեցիներէն իւրաքանչիւրին հարիւրական դուրուշ նուիրելով, եւ հրովարտակն ստանալով կ'երթայ Սիս, եւ կ'օծուի 1657 յունիս 17-ին: Այս առթիւ Ղազար ալ Կ. Պոլիսէ կը

հեռանայ Խաչատուրին յարելով, եւ անշուշտ անոր կաթողիկոսութեան օգնած ըլլալուն համար անմիջապէս եպիսկոպոս ալ կը ձեռնադրուի Տիվրիկի վիճակին վրայ (ՉԱՄ. Գ. 669), թէպէտեւ քիչ ետքը նորէն Կ. Պոլիս կու գար, նոր ոտնձգութեանց սկսելու՝ աւելի զօրութեամբ: Կաֆացին ալ իր քաղաքն էր գացած այն կողմէն միջնորդութիւն ճարելու յոյսով:

1732. Ս. ՅԱԿՈՐ ՅՈՅՆԵՐՈՒՆ

Հայերուն ոյժը նուազած ըլլալուն Թիյարօղլուն անոնց կողմէ շահի ակնկալութիւններ ալ քիչցած տեսաւ, մանաւանդ զատկին առթիւ ըրած թոյլտուութեամբը Քէօքրիւլին զայրացուցած ըլլալը բուժել ալ ուզելով, Հոգեգալուստին օրը 1657 մայիս 17-ին, Ս. Յակոբի բանալիները յանձնեց Յոյներուն, որոնք անարգել գրաւեցին Հայոց վանքը, սպանելուն եւ ինչքերուն տիրացան, մեծ դուռը Հայոց դէմ գոցեցին, եւ Կողմնակի անցքէ մը ներեցին մտնել. անարգ թաղի մը մէջ տեղ ցուցուցին մնալ ուզողներուն, եւ այլեւս չափ չկար Հայոց դէմ ըրած նախատինքներուն եւ ցուցած յոխորտանքներուն (ՉԱՄ. Գ. 670): Բայց երբ լրացած կ.երեւէր Յոյներու յաղթանակը յանկարծական պատահար մը կերպարանափոխ ըրաւ կացութիւնը: Մեծ դաւաճանութիւն մը յայտնուեցաւ Կ. Պոլսոյ մէջ, որուն պատճառով 4000 հոգի սպանուեցան եւ դիակնին ծով նետուեցաւ: Յոյներու Պարթենիոս Գ. պատրիարքին գիրերն ալ ձեռք ինկան, եւ յանցապարտ դատուելով Փարմաքքաբուն կախուեցաւ իր պաշտօնական տարագով, եւ դիակը ծով նետուեցաւ (ԺՌԲ. 263): Ուրիշ Յոյներ ալ փնտռուեցան եւ ցրուեցան, եւ նոյն իսկ Երուսաղէմի Յոյն պատրիարքն ալ պարտաւորուեցաւ խոյս տալ եւ թաքչիլ:

1733. ՏԵՂԱԿԱԼՆԵՐ ԵՒ ԹՈՎՄԱՍ

Այդ արկածէն քիչ առաջ, Քէօքրիւլին միտք ունէր Հայերուն գործերը կարգադրել, ուստի ստիպած էր պատրիարք մը դնել, եւ տեղակալները բանտարկել տուած: Ասոնք 10,000 դահեկանի տուգանքով ազատած էին, եւ տարեկան 100,000 փող պատրիարքարանի 140,000 հազարի բարձրացնելով ընտրութիւնը յետաձգել տուած կը կարծէին: Բայց Թովմաս Բերիացին մեծ եպարքոսին մօտ երթալով Ադրիանապոլիս, եւ պատրիարքարանի տուրքը 400,000 փողի բարձրացնելով, պատրիարքութեան հրովարտակ կը ստանար, եւ առջեւէն իբր իր փոխանորդներ կը դրկէր Նիկողայոս Թուկուրանցի ու Ղաւիթ Բերիացի վարդապետները, եւ Աստուածատուր Վանեցի երէցը: Անոնց ետեւէն ինքն ալ կը հասնէր Կ. Պոլիս 1657 մայիս 13-ին, եպարքոսութեան տեղակալ Սինան փաշայի հետ: Թուականները բաղդատելով կը տեսնենք, որ այդ գործը տեղի կ'ունենար Ս. Յակոբի գրաւումին հետ միեւնոյն օրերը (1730): Յիշեալ Աստուածատուր երէցը նոյն ինքն Թըլթըլ մականունեալն է, այսինքն է Թոթովախօս, յախուռն եւ ձեռներէց քահանայ մը, որուն անունով կուսակցութիւնն ալ Թըլթըլեան կոչուեցաւ, եւ Թովմաս Բերիացիին կողմնակից ըլլալուն, լատինասիրութեան եւ օտարամոլութեան կերպարանը առաւ վրայ, թէպէտ իսկապէս պարզ կուսակցութիւնն էր պառակտումներուն շարժառիթը: Անհնարին շփոթութեանց միջոց մը կը ներկայէ 1657 տարւոյ երկրորդ կէսը: Վերագոյնդ յիշեցինք դաւաճանութեան մը յայտնուիլը եւ Յոյն պատրիարքին մահապարտութիւնն եւ Յոյներու լքումը: Թերեւս այդ պատճառով Հայերուն

նպաստաւոր վիճակ մը ստեղծուէր, բայց Թովմասի հանած փորձանքը ներքին պառակտումը աճեցուցած էր: Տեղակալներու խումբը 24 հոգիներու աճած էր, իրեն հովանաւոր ունենալով Ռուհիջանը, որոնցմէ 15-ին անունները յիշուած են, եւ են Խօջայ Տավութ, Սէֆէր Խանճի, Շէիրի Արալիճի, Պէկլէր Էքմէքճի, Գրիգոր Քէրէստէճի, Յարութիւն Եաղճի, Սիմոն Պօտուր, Յարութիւն Պալի, Հաճի Կոստիկ, Ֆէրիատ օղլու, Սկրտիչ, Մուրատ, Էխթիկ, եւ երկու երէցներ՝ Սիմէոն եւ Քիւրքճի օղլու: Թերեւս Յոյներու անկումով Հայերը շահէին, գլխաւորապէս Ս. Յակոբի խնդիրին մէջ, սակայն միւս կողմէն պետական ապստամբութիւն մը կազմած էին Ասիակողման 18 կուսակալներ, գլուխնին ունենալով Ապագա Հասան փաշան, եւ յայտնապէս Քէօբրիւլիին անկումը պահանջելով (ԺՌԲ. 265): Ապստամբներէն մէկն էր Թիյարօղլուն, եւ Եղիազար Այնթապցին ալ անոր մոտ կը գտնուէր, Ս. Յակոբի վանքը պաշտպանելու համար, որուն Թիգարօղլուն կը խոստանար՝ Քէօբրիւլին տապալելէ ետքը գործը կարգադրել: Այնթապցին արդէն Քէօբրիւլիէն հալածուած (1729), կրկին ատելի դարձած էր Թիյարօղլուին ապաւինած ըլլալովը, որով թէ Հայերուն գործերը, եւ թէ մասնաւորապէս Ս. Յակոբի գործը, պաշտպանութիւն չէին գտներ կառավարութեան առջեւ: Ռուհիջան եւ տեղակալներէն ոմանք Ադրիանուպոլիս դիմեցին Թովմասի պատրիարքութեան դէմ բողոքելու, բայց հարուածովք զանից վճնտուեցան, եւ Թովմաս ետեւնէն երթալով իր պաշտօնին համար նոր հաստատութիւն ստացաւ, եւ այնպէս Կ. Պոլիս դարձաւ, բայց ազգը չէր ուզեր զայն ճանչնալ, եւ ոչ հրամանները կընդունէր: Իսկ Թովմաս ալ Գումգաբուի պատրիարքարանն իսկ մտնել չէր համարձակեր, եւ առանձնացեալ կապրէր Սամաթիոյ Ս. Գէորգ եկեղեցւոյն ժամատունը, շրջապատուած Պօսթանճի գունդերէն պահակներով, 20 քսակի վարձքով (ԶԱՄ. Գ. 672): Այս կացութեան մէջ կ'անցնէին 1657 տարւոյ վերջին, եւ 1658 տարւոյ առաջին ամիսները:

1734. ԹՈՎՄԱՍԻ ՎԱԽՃԱՆԸ

Հայերուն համար մեծ փորձանք մըն էր Ս. Յակոբի Յոյներէն գրաւուիլը, բայց կարծես թէ այն կը մոռցուէր Թովմաս Բերիացիին բռնակալ պատրիարքութեան հանդէպ, որ ազգային կամքին հակառակ կաշառքի զօրութեամբ եւ պետական բռնութեամբ իշխանութիւնը ձեռք անցուցած, կեղեքմանց եւ անիրաւութեանց կը ձեռնարկէր, յանձնառու եղած գումարները ճարելու համար: Մասնաւոր պարագայ մը դժգոհութիւնը կ'աւելցնէր, զի Թովմաս ձեռք ձգած հրովարտակին մէջ Երուսաղէմն ալ իբր իրեն ենթարկեալ անցընել տուած էր: Տեսնելով որ Թովմաս կաշառքի ոյժով պաշտպանութիւն կը գտնէ կառավարութեան մէջ, հակառակորդները ստիպուեցաւ ուրիշ գէնքով զայն տապալել, եւ յօգուտ գործածելով Թովմասի տասը տարիներ Հռոմ մնալը, կատարելապէս Ֆրէնկներու հետ համաձայնիլը, եւ անոնց տարագն ու կենցաղն ալ ընդունած ըլլալը, զայն կասկածելի ներկայեցին կառավարութեան աչքին, եւ վկաներ ալ ներկայացուցին Թովմասի Հռոմի մէջ ունեցած ընթացքը հաստատելու: Սինան փաշա եպարքոսութեան տեղակալ՝ դատական քննութեան նստաւ, եւ Թովմասը պարտաւոր գտնելով, բանտարեց զայն Գանլըգոյու կոչուած, մահապարտներու արգելարանը, իր փոքրաւոր Մելիտոն արեղայի հետ, 1658 յուլիս 3-ին (ԶԱՄ. Գ.

673): Սակայն ազգայիններ հետամուտ էին, որ Թովմաս բոլորովին իսկ մէջտեղ վերնար հեռաւոր աքսորով կամ որեւէ կերպով, զի գիտէին թէ անհնար չէր կաշառքի զօրութեամբ բանտէն ալ իշխանութեան դառնալ: Ուստի նորէն պէտք եղած ճիգերը շարունակեցին, եւ վեց թաղերու, այսինքն Գումգաբու, Սամաթիա, Պալաթ, Ղալաթիա, Հիսարտիպ եւ Չինիլիհամամ թաղերու եկեղեցականներն ու իշխանները այս անգամ միաձայնութեամբ, մուրհակ ալ կնքեցին ըլլալիք ծախքերը վճարելու, Թովմայէ պահակներուն խօստացուած վարձքը առաւելօքը փոխարինելու, եւ պետական պաշտօնեաներու պէտք եղած հատուցումներն ընելու: Գործին ոյժ տալու համար, իրենց կողմը շահեցան նաեւ Աստուածատուր պատրիարքը, որ Ս. Յակոբին Յոյներուն յանձնուելէն ետքը, տեղւոյն վրայ յաջողութիւն չգտնելով մայրաքաղաք էր եկած, Ս. Յակոբի սեփականութեան համար պէտք եղած հրովարտակն կառավարութենէն ստանալու համար: Աստուածատուր պատրիարք ուշնորուշը Երուսաղէմի տուած, կ'ուզէր Կ. Պոլսոյ աթոռին խնդիրներուն չխառնուիլ. նոյն միտքին գրած էր Այնթապցին ալ Թիյարօղլուի բանակէն, թէ գլխաւոր խնդիրը Ս. Յակոբն է, եւ ոչ պատրիարքի անձը: Սակայն Կ. Պոլսոյ հասարակութեան աչքին Երուսաղէմ ետեւ կը մնար, եւ բոլոր մտադրութիւննին գրաւուած էր Թովմայի բռնակալ եւ կաշառագին պատրիարքութեամբը: Այս պատճառով Այնթապցին նամակը նկատի չառին, եւ Աստուածատուրը համոզեցին թէ Երուսաղէմի գործը յաջողութիւն չի կրնար գտնել ցորչափ Թովմաս կը մնայ, եւ այսպէսով անկէ ալ Թովմայի դէմ դատապարտութեան եւ նզովից գիր առին, եւ կրկին զօրացած՝ ամբաստանութիւնները սաստկացուցին. այնչափ որ Սինան փաշա, եպարքոսութեան տեղակալը, Թովմայի մահապարտութեան հաւանեցաւ, առանց գործադրութիւնը հրապարակաւ կատարելու: Ըստ այսմ դեղատուութեամբ մեռաւ Թովմասի բանտին մէջ, իբր թէ իւրովի մեռած ըլլար, եւ 1658 օգոստոս 1 կիրակի առտուն դիակը բանտին առջեւ նետուեցաւ ի ձաղանս, ըստ սովորութեան. եւ երկու օր այսպէս մնալէ ետքը, օգոստոս 3-ին երեքշաբթի օր ծով նետուեցաւ Ուկեղջուրի կողմը: Որչափ ալ տգեղ ըլլայ Թովմայի անձին վրայ կատարուած աղետալի վրէժխնդրութիւնը, ալ աւելի տգեղ պէտք է դատուի Թովմայի եպերելի փառասիրութիւնը, որ նենգութեամբ եւ կաշառքով հանրութեան կամքին հակառակ աշխատեցաւ պատրիարքութեան տիրանալ, եւ բռնութեամբ զայն պահել: Եթէ փորձանքի հանդիպեցաւ, գրգռութիւնը իր կողմէն տրուեցաւ: Անոնք որ Թովմայի նախընթացաբար Կաղանոսի հետեւած ըլլալէն (1693) եւ տասը տարի Հռոմ ապրելէն, բոլոր այդ անցուդարձը Թովմայի հռոմէական ըլլալուն կը վերագրեն, եւ ազգայիններուն ըրածը հռոմէականութեան դէմ հալածանք մը կը ցուցնեն, պէտք է դիտեն, որ հռոմէականութիւնը աւելի անարգուած է Թովմայի վատ եւ շահասէր եւ փառամոլ ընթացքովը, քան իրեն ընդդիմադիրներուն հակառակութեամբը: Միւս կողմէն ալ պէտք է համոզուին, թէ Հայութիւնը լատինասէր եւ հռոմէական չէ եղեր, ինչպէս կը սիրեն կարծեցնել:

1735. ՊԱՐՏՔԵՐՈՒ ԽՆԴՐԻՆԵՐ

Թովմայի պատրիարքութիւնը, թէպէտ իբր 15 ամիս տելողութիւն ունեցած էր, բայց իրապէս

անուանական մնացած էր, գրեթե նման իր առաջին պատրիարքութեան (1696), վասնզի միեւնոյն միջոցը պատրիարքարանը տեղակալներուն ձեռքն էր, թէպէտ յայտնի չէ թէ ով եղած էր իրենց կողմէն եկեղեցական փոխանորդը Կաֆացիին մեկնելէն ետքը (1730): Երբոր Թովմայի մեռնելով պատրիարքի անուն կրողն ալ պակսեցաւ, տեղակալներ աւելի համարձակութեամբ գործերնին սկսան շարունակել, օգտուելով Կաֆացիին գործակցութենէն, որ նոյն միջոցին Կաֆայէ Կ. Պոլիս կը դառնար: Անոր յորդորներով նորէն ձեռք առնուեցաւ Ս. Յակոբի սեփականութեան խնդիրը: Այդ նպատակով Կաֆացին ընկերներով Քէօբրիլիին հետ տեսակցելու գնաց, երբ նա ալ Մաճառներու պատերազմէն կը դառնար, բայց խիստ ու զայրացկոտ ընդունելութեան հանդիպելով, գացողները հազիւ կրցան ազատօրէն ետ դառնալ: Թըլթըլեանը այդ պարագայէն քաջալերուելով նոյն ինքն Թըլթըլերէցին գլխաւորութեամբ Քէօբրիլիին տեսակցութեան գացին հոկտեմբեր 14-ին, իրենց հակառակորդները ամբաստանելով, Թովմայի մահը մէջ տեղ դնելով, եւ այդ երեսէն եղած ծախքերուն համար իրենց նեղուիլը աւելցնելով, Քէօբրիլին ասոնք ալ ետ դարձուց, Կ. Պոլիս հասնելէն ետքը գործը նայելու խոստումով, եւ ահա երրորդ պատգամաւորութիւն մը կու գայ Ռուհիջանի գլխաւորութեամբ, եւ տեղակալներէն եօթը հոգիներու ընկերակցութեամբ, որոնք Քէօբրիլիին կը հանդիպին Չէքմէճէ կոչուած աւանը, բայց կը ձերբակալուին, եւ Կ. Պոլիս բերուելով կը բանտարկուին: Թըլթըլեանք քաջալերուած՝ ամբաստանութիւնները կ'ընդարձակեն եւ կը ծանրացնեն, բոլոր տեղակալներու համար ձերբակալութեան հրաման կ'ելլէ, նոյն ինքն եպարքոսութեան տեղակալը կ'ամբաստանուի եւ կը յաղթէ նորէն շահեցողական մեծ միջոցը, որ է արծաթը, եւ ամէնքը կարձակուին, եւ այս անգամ Թըլթըլեանք կը սկսին վախճալ որ չվտանգուին: Երկու կողմերուն մէջ ծանր վէճեր կը յուզուին, Թովմայի դէմ գործողութեանց առթիւ եղած ծախքերուն եւ խոստացուած գումարներուն վճարման համար, որոնք հարիւրաւոր քսակաց գումարներ կը կազմէին, եւ նախընթաց պայմանագրութեան համեմատ հաւասարապէս վեց թաղերու վրայ կը ծանրանային (1733): Այլ այժմ Թըլթըլեանք կը խուսափէին եւ գլխաւորապէս Ս. Սարգիսի եւ Չինիլիհամամի թաղեցիները, որոնց մեծամասնութիւնը Թըլթըլեանց կողմէն էր: Այս կերպով մէկ կողմէն ներքին վէճեր կը յուզուէին, եւ միւս կողմէն բռնի հանգանակութիւններ կը շարունակէին, զի եպարքոսական հրամանը վճարումը անխտիր ամէնուն վրայ ծանրացուցած էր (ՉԱՄ. Գ. 678): Իսկ Երուսաղէմի գործը նորէն մոռացութեան տրուած էր, կառավարութիւնն ալ Հայերուն գործին շատ մտադիր չէր, զի Ասիակողման ապստամբները հետզհետէ մայրաքաղաքին կը մոտենային (1731): Մուրթէղա փաշա անոնց դէմ զրկուեցաւ, բայց յաղթուեցաւ 1658 դեռտեմբեր 11-ին Ըլկընի ճակատամարտին մէջ: Նա չյուսահատեցաւ, եւ նենգութեան դիմեց, սուտ հրատարակութիւններով ապստամբներուն մէկ մասը շահեցաւ, հրամանատարնին Ապագա Հասանը մօտը բերել տուաւ, եւ սիրալիր ընդունելութենէ եւ մեծահաց կոչունքէ ետքը, զայն սպաննել եւ բոլոր հետեւորդները կոտորել տուաւ 1659 փետրուար 17-ին: Այսպէս ընկճեցաւ ապստամբական շարժումը (ԺՌԻ. 265), եւ այդ առթիւ ձերբակալուեցաւ ու գլխատուեցաւ Թիյարօղլուն ալ (ԱՍՏ. Ա. 362), Երուսաղէմի բարեկամ

Կուսակալը (1733):

1736. ԵՂԻԱԶԱՐ ԲԱՆՏԱՐԿՈՒԱԾ

Եղիազար Այնթապցին, որ տարիէ ի վեր Թիւրքոյի ձեռքին ներքեւ ապստամբներու բանակին հետ էր, քանիցս մայրաքաղաքի գլխաւորներուն գիրեր եւ գումարներ հասուցած էր Ս. Յակոբի խնդիրին համար, առանց արդիւնք մը տեսնելու: Ապստամբաց հետ գտնուելուն համար կառավարութենէ վախնալով, վարանոտ վիճակ մը ունէր. բայց վերջապէս որոշեց խոյս տալ Թիւրքոյի քովէն, եւ որոշ դեր մըն ալ չստանձնելով եւ հրապարակ չելլելով, անժանոթ բնակիլ Կ. Պոլսոյ մօտերը, իրեն նախածանօթ Մէհմէտ աղայի մը պարտէզին մէջ: Եղիազար այդպէս ապրեցաւ 1658 նոյեմբերէն մինչեւ 1659 փետրուար, եւ միայն Կաֆացին եւ քիչեր գիտէին իրողութիւնը եւ լռելայն կաշխատէին, թէ Ս. Յակոբի վանքին, եւ թէ Եղիազարի ապահովութեան համար: Բայց վերջապէս Թըլթըլեանք լուր առին, եւ Շէկ Գասպար մը կառավարութեան իմացուց, խնդրակներ ելան, եւ Եղիազար ձերբակալուած մեծ եպարքոսին ատեանը հանուեցաւ, որ շատոց ետեւէ էր զայն ձեռք ձգել եւ դատապարտել, Եղիազար ճարտար պատասխաններով ջանաց չիջուցանել Քէօբրիւլիին զայրոյթը, որ թէպէտ զգածուեցաւ, բայր չհանդարտեցաւ, եւ միայն հրամայեց շղթայակապ բանտարկել Ենիչէրիներուն պահականոցին մէջ, Ձիւնապատ եւ ցրտաշունչ գիշեր մըն էր, 1659 փետրուար 18-ին, երբ Եղիազար բանտ առաջնորդուեցաւ Մեծապահոց առաջին ուրբաթին: Ոչ ոք համարձակեցաւ անոր մօտենալ, միայն Երեմիա Քէօմիւրճեան, պահապանները հաճեցնելով մօտը գնաց. ելաց եւ լացոյց, զի մօտալուստ մահապարտութեան նշան էր այդ ընթացքը: Եղիազար անոր յանձնեց իր կնիքները եւ վրան եղող 500 ոսկւոյ ծրարը, որ Ռուհիջանին յանձնէ, իբրեւ Երուսաղէմին գործակալի կամ փոխանորդի: Օրեր անցան եւ մահապարտութեան կասկածը չճշմարտուեցաւ, մանաւանդ զգուշութիւններն ալ թուլացան, եւ Եղիազարի այցելութիւններ ներուեցան: Սա ոգի առած առաջին սարսափէն, սկսաւ յանձնարարել որ բոլոր աշխատանքնին Ս. Յակոբի համար գործածեն. եւ իրեն համար չիոգան. մինչեւ իսկ Կաֆացիին նամակ գրելով յայտարարեց, որ ոք կամիցի հանել զիս աստի, առանց կամելոյ հոգ տանիլ ազատութեան Ս. Յակոբայ, նզովեսցէ յԱստուծոյ: Բայց Եղիազարի համար աշխատողներ չկասեցան, դիմումները շարունակեցին, եւ վերջապէս Քէօբրիւլիին հրամայեց Եղիազարը արձակել, մինչեւ իսկ առանց իրիք տուգանաց, որ առաջին տեսակցութենէ մնացած տպաւորութեան պիտի վերագրուի: Եղիազար Ղալաթիա եկաւ 1659 մարտ 22-ին, Մեծ պահոցի վեցերորդ երեքշաբթին, 32 օրուան շղթայակապ բանտարկութենէ մը ետքը (ՉԱՄ. Գ. 681):

1737. ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՊԱՏՐԻԱՐԷ

Հազիւ թէ Եղիազար բանտէ ազատեցաւ, մտադրութիւն դարձուց Ս. Յակոբի գործին հետեւիլ, եւ Կ. Պոլսոյ մէջ տիրող կացութիւնը բարութել: Տեղակալներու իշխանութիւնը՝ իրեն տեսութեամբ ալ ապօրինի բան մըն էր, մանաւանդ որ Երուսաղէմի համար հոգ տարած չէին, եւ իրենց հովանաւորող Ռուհիջանի հետ, իրենց կամքին ծախսած էին այն գումարները՝ զորս Եղիազար անոր հասուցած էր Երուսաղէմի խնդիրները վարելու համար: Թըլթըլեանք արդէն

ընկճուած էին Թովմասի մահուընէ ետքը, եւ մեծ եպարքոսին առջեւ ալ համարձակութիւննին կորուսած, ուստի կամայ ակամայ մասնակցեցան հասարակաց պարտք կոչուած գումարին մնացորդին վճարման (1733), եւ այսպէս այդ խնդիրը փակուեցաւ շուտով: Բայց նոր խնդիր մը բացուեցաւ զատկին օրը, ապրիլ 3-ին, Տաճիկներէ փոխ առնուած 14,000 դահեկանի վճարման համար, զոր տեղակալներ ծախսած էին Թովմայի սպանութիւնը փութացնելու: Տեղակալներ իշխանաբար կուգէին զայն Երուսաղէմացւոց վճարել տալ, այլ Աստուածատուր պատրիարք եւ Մարտիրոս Կաֆացին վրաներէն նետեցին, վճարելու անկարողութիւննին յայտնելով: Այն ատեն դարձան Եղիազարի վրայ ծանրանալ, բայց նա ընդհակառակն սկսաւ տեղակալները ամբաստանել, Ռուհիջանն ալ միատեղ, թէ Երուսաղէմի գումարները իրենց կամքին ծախսեցին, եւ ինքն սկսաւ իր տուած գումարները պահանջել անոնցմէ: Կառավարութեան առջեւ ալ նոյնը կրկնեց, երբ տեղակալներ գործը դատարանի հանեցին, եւ ժողովուրդին մէջ ալ նոյն խօսքերը տարածեց, մինչեւ որ ամէնքը տեղակալներու իշխանութիւնը վերջացնելու համար, Եղիազարը պատրիարք անուանել ուզեցին, բայց Եղիազար յանձնառու չեղաւ, եւ ընտրելի ներկայացուց Կաֆացին: Ժողովուրդն ալ հաւանեցաւ եւ պաշտօնապէս կառավարութեան ներկայացուց, եւ 1659 մայիս 25-ին, Կարմիր կիրակիի երկուշաբթին, Մարտիրոս վարդապետ Կաֆացի, դեռ եպիսկոպոս չձեռնադրուած, պաշտօնապէս պատրիարք հռչակուեցաւ, եւ տեղակալներու իշխանութիւնը բոլորովին դադրեցաւ, Մուղնեցիին իյնալէն չորս տարի ետքը: Այս առթիւ Եղիազար 10,000 դահեկան վճարեց պատրիարքութեան ծախքերուն համար, բայց տարեկան տուրքը մինչեւ 140 հազար վճարուեցաւ, ինչպէս տեղակալներ յանձնառու եղած էին, եւ ոչ 400 հազար ինչպէս Թովմաս աճեցուցած էր (1731): Միանգամայն պատրիարքին հրովարտակէն վերցուեցաւ Երուսաղէմ ալ անոր ենթարկեալ ըլլալուն յիշատակութիւնը, որ Թովմասի հրովարտակին աւելցուած էր (1733):

1738. ՄՆԱՑՈՐԴ ՊԱՐՏՔԸ

Կը մնար 14,000 դահեկանին խնդիրը, որուն համար Եղիազար, Աստուածատուրի եւ Մարտիրոսի հետ, մինչեւ իսկ մեծ եպարքոսին բողոք մատոյց Ռուհիջանի եւ տեղակալներու դէմ որուն առջեւ ասոնք պարտաւորուեցան խոստովանիլ թէ Երուսաղէմի դրամներ ուրիշ նպատակի գործածուած են: Բայց Քէօրբիլին Եղիազարը համաձայնութեան յորդորեց, նկատելով ու Ռուհիջան վաստակաւոր է յարքունիս (ՉԱՄ. Գ. 683): Այս Կաֆացին ալ իբր պատրիարք, իր ժողովուրդին կողմը սկսաւ խօսիլ, Եղիազարի եւ Աստուածատուրի դէմ: Բայց Եղիազար անողոք մնաց, մինչեւ որ օգոստոսի մէջ իրաւախոհութեան եկան, 14,000 էն 4-ը Երուսաղէմի, 6-ը վեց թաղերու, եւ 4-ը տեղակալներու վրայ բաշխելով: Այս անգամ ալ Հիսարտիպի, Չինիլիհամամ, եւ Պալաթ թաղերու քահանաները սկսան դժուարութիւն յարուցանել, զորս Կաֆացին անգամ մը հնազանդեցուց քահանայագործութենէ դադրեցնելով: Բայց խնդիրը նորոգուեցաւ, եւ դիմադրողներ եպարքոսական հրամանագիր մըն ալ առին եւ եկեղեցւոյ մէջ կարդալ ուզեցին, որուն պատրիարքը ընդդիմացաւ: Այդ պատճառով եպարքոսական տեղակալութեան կողմէն

Մարտիրոս պատրիարք եւ վեց պաշտօնական ազգայիններ բանտարկուեցան ալ: Բայց վերջապէս ազգին մեծամեծները տեսնելով որ չնչին պատճառով խնդիրներ կ'երկարաձգուի, ոչ միայն անմիջապէս փրկանք վճարելով պատրիարքն ու ընկերները բանտէ ազատեցին այլեւ մնացած պարտքն ալ սրբեցին (ՉԱՄ. Գ. 687), եւ այսպէս փակուեցաւ այդ գծուծ եւ անպէտ խնդիրներուն շարքը: Թերեւս արժան ալ չէր, որ այսչափ երկարէինք անոնց մասին, բայց ուզեցինք ճշակ մը տալ այն անկումին, ուր իջած էր ազգային կացութիւնը:

1739. Ս. ՅԱԿՈԲ ԵՏ ԱՌՆՈՒԱԾ

Եղիազար այդ շփոթութեանց մէջ չէր մոռցած Երուսաղէմը, եւ երկու պատրիարքներու անունով ալ խնդրագիր մատուցած էր մեծ եպարքոսին, եւ մանրամասն տեղեկութիւններով եւ հրովարտակներու յիշատակութիւններով ցուցուցած էր Հայոց իրաւունքը Ս. Յակոբայ վանքին վրայ: Մեծ եպարքոսն ալ յատուկ պաշտօնեայ յղած էր Երուսաղէմ, ամենայն ինչ տեղւոյն վրայ ստուգել, եւ պատուաւոր ու տեղեակ անձերու վկայութեամբ հաստատել: Երուսաղէմի այլազգիները առհասարակ եւ համարձակ վկայութիւն տուած էին, թէ ինչպէս ի սկզբանէ անտի Ս. Յակոբի վանքը Հայոց սեփականութիւնն էր, եւ Յոյներ անոր վրայ երբեք իրաւունք ունեցած չէին, եւ վկայութիւններն ալ օրինաւոր վաւերացումներով հաստատուած էին: Յատուկ պաշտօնեան դարձած էր նոյն միջոցներուն, երբ պարտքերու խնդիրներն ալ փակուած էին. եւ Եղիազար երկրորդական հոգերէ ազատուած, պատեհի կը սպասէր Ս. Յակոբի մասին դիմումը կրկնելու: Որչափ ալ Եղիազարին սիրտին մէջ սաստիկ էր ազգային սեփականութեանց իրաւանց պաշտպանութեան հոգին, սակայն անուրանելի է, որ խիղճի խայթ մըն ալ կը կրծէր անոր սիրտը, որովհետեւ ինքն էր եղած որ միամտութեամբ Ս. Յակոբայ բանալիները Թիյարօղլուին յանձնած էր իբր աւանդ (1730): Ճիշդ այդ օրերուն մեծ եպարքոս Քէօբրիլի Մէհմէտ փաշա մեծահանդէս տօնախմբութիւն մը կազմակերպած էր Պրուսայի մէջ, սուլտան Մէհմէտ Դ. կայսեր ներկայութեամբ, իր որդւոյն Քէօբրիլի Ահմէտ փաշային, Կարնոյ կուսակալութեան պաշտօնով ուղեւորուելուն օրը: Առիթէն օգտուեցաւ Եղիազար, փութաց ինքն ալ Պրուսա երթալ, ձեռքը լեցուն առատ եւ ընտիր նուէրներով: Եպարքոսութեան պաշտօնակալներուն ձեռօք մեծ եպարքոսին դիմեց, եւ վասն սիրոյ որդւոյն իւրոյ Հայոց իրաւունքներուն հաստատութիւնը խնդրեց. եւ Քէօբրիլին, որ արդէն համոզուած էր եկած պաշտօնագիրներով, հաճեցաւ խնդիրը թագաւորին ներկայել, եւ ստացաւ Հայոց իրաւունքները վերահաստատող հրովարտակը: Խաչվերացի տօնէն մէկ երկու օր առաջ էր, երբ կայսերական հրամանը արձակուեցաւ Պրուսայի մէջ (ՉԱՄ. Գ. 687), իսկ 1659-ին Խաչվերացը կը հանդիպէր սեպտեմբեր 11-ին: Հրովարտակը մանրամասնօրէն կը յիշատակէ նախընթաց հրամանագիրները, Թիյարօղլուին վրայ կը թողու գործուած զրկանքները, կը հրամայէ Հայերուն եկեղեցւոյն, վանօրէից, ուխտատեղեաց եւ ամենայն ստացուածոց իրաւունքները անխախտ պահել, կ'արգելու Յունաց հակառակութիւնները, որ մինչեւ իսկ եթէ խաբէութեամբ հրովարտակ եւս հանել մատուցեն, մի՛ երբեք յարգ ընծայեսցի այնմ (ԱՍՏ. Ա. 362): Այդ հրովարտակին հիմամբ Աստուածատուր պատրիարք ճանչցուեցաւ տէր Երուսաղէմի

բոլոր ազգային սեփականութեանց: Բայց լաւագոյն սեպուեցաւ, որ ինքն Կոստանդնուպոլիս մնայ տակաւին, եւ գործադրութիւնը Եղիազարի յանձնուի: Ուստի անոր անուան փոխադրութեան եւ գործակալութեան պաշտօնագիր կազմուեցաւ՝ Նազըր անունով, եւ անով Եղիազար ճամբայ ելաւ, եւ Երուսաղէմ հասնելով տիրացաւ Ս. Յակոբի եւ բոլոր ազգապատկան սեփականութեանց 1659-ին վերջերը, տօնախմբութեանց օրերէն քիչ առաջ: Ըստ այսմ Հայոց մայրավանքը Յոյներու ձեռք մնացած կըլլայ երկուքուկէս տարի 1657 մայիս 17 էն սկսելով (1730): Եղիազար ոչ միայն ազգային սեփականութիւններն ազատեց, այլեւ օգտակար ընելով իր դրամական կարողութիւնը եւ պահած գումարները (1729), եւ կանուխէն մտադրած նպատակն ալ իրականացնելով, շքեղացուց եւ ընդարձակեց մայրավանքին շատ մասերը իր պաշտօնավարութեան քանի մը տարիներուն մէջ: Այդ կարգէն կը յիշուին Էջմիածին մատուռը, պատրիարքական աթոռը, Յոպաէի կալուածները, Ռամլէի վանքը ու եկեղեցին, Գաղայի եկեղեցին, եւ Մայրավանքին արեղաթաղը (ԱՍՏ. Ա. 364):

1740. ՂԱԶԱՐ ՊԱՏՐԻԱՐԷ

Մարտիրոս պատրիարք, թէպէտ առաջին անգամ Եղիազարի ձեռքով միայն 140 հազար փող վճարած էր իբր տուրք, սակայն երկրորդ տարին՝ Եղիազարին մեկնելէն ետքը 400 հազար պահանջուեցաւ, Թովմասի հրովարտակին հետեւողութեամբ (1733), եւ Մարտիրոս Ադրիանուպոլիս գնաց, ուր էր արքունիքը, գործը կարգադրելու նպատակով, բայց չյաջողեցաւ, եւ 40 օր արգելական մնաց, մինչեւ իսկ իրեն ըսուեցաւ, թէ կան այլք, որք պատրաստ են տալ, եւ նստիլ պատրիարք: Ազգային եւ պետական գործառնութեանց մասին դիտողութեան արժանի խօսք: Մարտիրոս թերեւս զիջանէր, բայց Քէօմիւրճեան ընդդիմացաւ, եւ յաջողեցաւ յաւելուածական վճարումը իբրեւ կաշառք գործածելով՝ օրինական սակը չաւելցնել: Մարտիրոս Ադրիանուպոլսէ մեկնեցաւ աւագ երկուշաբթի օր, 1660 ապրիլ 16-ին, Չատիկը Ռոտոսթոյ կատարեց ապրիլ 22-ին, եւ անկէ Կ. Պոլիս հասաւ (ՉԱՄ. Գ. 688), ուր քիչ օր առաջ, ապրիլ 7-ին, Ղալաթոյ հրդեհն էր տեղի ունեցած: Շատ չանցաւ, ահագին հրդեհ մըն ալ Կոստանդնուպոլիսը լափեց եւ անապատացուց, որ սկսաւ յամսեանն յուլիսի ի քսաներորդի եւ նախկնորդի, յաւուր շաբաթու, ինչպէս կը գրէ ականատես Մեղրեցին (ՂԱՎ. 433), եւ չենք իմանար թէ ինչու ուրիշներ յուլիս 14-ին կը դնեն (ՉԱՄ. Գ. 691): Հրդեհը երեք օր տեւեց, եւ քաղաքին հիւսիսային ծայրէն սկսելով մինչեւ միջավայրին գագաթը տարածուեցաւ վօռէասական այսինքն հիւսիսային հողմոյն նպաստութեամբ (ՂԱՎ. 434), եւ երկու կողմերէն ծովեզերքները իջնալով, իբր 30,000 տուն ու 3000 անձ այրեց: Հայոց եկեղեցիներէն հրկիզեցան Ս. Նիկողայոս եւ Ս. Սարգիս, եւ հազիւ ազատեցաւ Գումքաբուի եկեղեցին (ՉԱՄ. Գ. 691), զի հրդեհին մէկ ծայրը դադրեցաւ ի դուռն Աւազակոչանին, իմա՝ Գումքաբուի, վախճան առեալ առ տունն վանից, այսինքն պատրիարքարանին (ՂԱՎ. 434): Պատրիարքին համար նոր տազնապի պատճառ մըն էր բազմաթիւ Հայերուն անտուն եւ անինչ մնալը, եւ ահա ուրիշ դժուարութիւն մըն ալ ծագեցաւ գաւառցիներուն երեսէն: Ասոնք իրենց տեղերը պարտաւոր էին պետական տուրքերը

տեղացիներու վրայ բաշխելով վճարել. բայց շատ գաւառացիներ մայրաքաղաք գալով կը հարստանային, եւ այլեւս իրենց հայրենիքին տուրքերուն չէին մասնակցեր, եւ տեղերնին մնացող խեղճերը կը նեղուէին: Այս պատճառով Եւդոկիայէ, Սեբաստիայէ, Կամախէ, Տիվրիկէ եւ ուրիշ քաղաքներէ պատուիրակներ եկան Կ. Պոլիս եւ մեծ եպարքոսին դիմելով արտօնութիւն ստացան իրենց գաւառացիները ցոյց տալ, որ վճարման բռնադատուին: Ղազար Սեբաստացին, որ Տիվրիկի եպիսկոպոս եղած, եւ անկէ Կ. Պոլիս եկած էր (1731), առիթ գտաւ գանգատաւորներու գլուխ անցնիլ, եւ Մարտիրոս պատրիարքը մեղադրելով կուսակիցներ շահիլ, որոնց կ'առաջնորդէր Շրվան Տիվրիկցին: Մարտիրոսը յորդորողներ եղան որ Ղազարը աքսորով հեռացնել տալ, բայց չյաջողեցաւ. եւ Ղազար զօրացաւ, եւ Շրվան օգնութեամբ կաշառք ու նուէր սփռելով, Մարտիրոսի պաշտօնանկութեան եւ իր պատրիարքութեան հրովարտակը հանել տուաւ, եւ պատրիարքարանին տիրացաւ 1660 նոյեմբերին (ՉԱՄ. Գ. 690): Մարտիրոս վերստին պատրիարքութիւնը ձեռք ձգելու համար Եղիազարի օգնութեան դիմեց, բայց սա լաւագոյն սեպեց Ղազարը պահել, եւ Մարտիրոսը Երուսաղէմի նուիրակ նշանակեց Արեւելեան վիճակները: Իսկ Մարտիրոս առիթէն օգտուեցաւ 1661-ին Էջմիածին անցնիլ, ու Յակոբ կաթողիկոսէ Ղրիմի եպիսկոպոս ձեռնադրուիլ: Թէպէտեւ մեծ ընդունելութիւն չգտաւ, բայց կրցաւ քանի մը տարի Ղրիմ մնալ, քանի որ բնիկ Կաֆացի ալ էր (ՉԱՄ. Գ. 691):

1741. ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹԻԹԻԲՆԸԻ

Ղազարի պատրիարքութիւնն ալ, նախորդներուն նման՝ անակնկալներու եւ քնահաճոյքներու ենթարկեալ բան մըն էր, եւ պատրիարքութեան եղողը ամէն տեսակ պարագաներէ օգուտ պէտք էր քաղել աթոռին վրայ մնալու համար: Ղազարին համար յաջողականութիւն համարուեցաւ այրած Ս. Նիկողայոսի վերաշինութիւնը, առանց նոր հրովարտակի, օգտուելով մեծ եպարքոսին բացակայութենէն, եւ Յոյներուն ինը այրած եկեղեցիներու վերաշինութեան նախաձեռնարկ ըլլալէն (ՉԱՄ. Գ. 691): Քէօբրիլի Սէհմէտ մեծ եպարքոսը մեռաւ 1661 հոկտեմբեր 31-ին, 5 տարի պաշտօնավարելէն, եւ իբր 30,000 հոգի զանազան պատճառներով սպաննելէն ետքը, որուն հետեւանքը եղած էր, ահարկու դարձնել պետական իշխանութիւնը (ԺՈՒ. 271): Իր առաջարկութեան վրայ իրեն յաջորդեց որդին Քէօբրիլի Ահմէտ փաշա, որուն երկու տարի առաջ Կարնոյ կուսակալութեան երթալը յիշեցինք (1738), որ տակաւին 26 տարեկան էր (ԺՈՒ. 271), եւ աւելի յաճախ Քէօբրիլիօղլու անունով կը յիշուի հօրմէն գատուելու համար: Որդին ալ հօրը քաղաքականութեան սկսաւ հետեւիլ, եւ հազիւ թէ դարձաւ Մաճառաց դէմ պատերազմէն, առաջին գործերէն մին եղաւ հիմնայատակ ընել տալ առանց հրովարտակի վերաշինուած Յոյներուն եւ Հայերուն եկեղեցիները, նոյն իսկ գատկի օրը, 1662 մարտ 30-ին (ՉԱՄ. Գ. 692): Այսչափ ալ բաւեց որ Ղազար պատրիարքին կացութիւնը սկսի վտանգուիլ, եւ այս անգամ իրեն մրցակից հանդիսացողը եղաւ Յովհաննէս վարդապետ Արեւելցի, մականունեալ Թիւթիւնճի, գուցէ շատ ծխող ըլլալուն համար: Յովհաննէս ծննդեամբ Վասպուրականցի եղած պիտի ըլլայ, զի Հաւաքարանին համեմատ իր առաջին պաշտօնեաները եղած են Հոգեաց Ս. Աստուածածին,

Սալանապատու Ս. Գրիգոր եւ Վարազայ Ս. Նշան վանքերուն մէջ, եւ մանաւանդ այդ վերջինին արդիւնաւոր եղած է նորափոր առուով մը, որուն միայն հետքերը կը նշմարուին այժմ (ՕՕ. ԲԻՋ. 1198): Յովհաննէս Էջմիածինի նուիրակութեան ելած էր, եւ լաւ գումար մը հաւաքած էր Կ. Պոլիս հասած ատեն, եւ Ղազարի մասին սկսած դժգոհութիւնները եւ կուսակցական հակառակութիւնները՝ զինքը քաջալերեցին պաշտօնին հետամուտ ըլլալ: Թըլթըլեանց յարեցաւ, իր դրամական միջոցները անոնց օգնութեան տրամադրեց, եւ Թըլթըլ երէցին հետ Քէօքրիլիօղլուին ետեւէն Սիլիվրի գնաց, երբ սա Մաճառներու դէմ պատերազմին համար նորէն ճամբայ ելած էր, եւ պատշաճ վճարումներով պատրիարքութեան հրովարտակը ստացաւ կամ գնեց (ՉԱՄ. Գ. 692), եւ մայրաքաղաք դառնալով պատրիարքարանին տիրացաւ 1663 փետրուարին (Օ1. ՕՐԱ. 104) կամ 1663 մարտին (ԺՈՒ. 272), եւ աւելի ապահովութեան համար Ղազարն ալ բանտարկեալ տուաւ (ՉԱՄ. Գ. 692): Աղթամարի Հաւաքարանը՝ Թիւթիւնձիին պատրիարքութիւնը կը յետաձգէ 1683-ին (ՕՕ. ԲԻՋ. 1198), սակայն Կ. Պոլսոյ աթոռին յիշատակները, որ աւելի ստուգապատում են, կը հերքեն այդ գրութիւնը:

1742. ՆՈՒԻՐԱԿՆԵՐՈՒ ԸՆԹԱՑՔԸ

Յովհաննէս թէ պատրիարքութեան հասնելու եւ թէ պատրիարքութիւնը պահելու համար իբրեւ մեծ փաստ կը գործածէր կաթողիկոսական իրաւասութեանց տեսակէտը, իբր զի ինքը Էջմիածինի նուիրակ էր, մինչ Ղազար Սիսէ ձեռնադրուած էր (1729): Սակայն ինքը անհաւատարիմ նուիրակ մը եղած էր, Էջմիածինի արդիւնքը իր անձնական հետապնդութեանց ծախսած ըլլալուն համար, եւ որպէսզի հանրութեան մէջ պտտող շշուկը կը լռեցնէ, յայտնապէս կը խոստովանէր եղելութիւնը, բայց եւ կը խոստանար պատրիարքութեան արդիւնքով Էջմիածինի գումարները վճարել, եւ իրեն երաշխաւորներ կը ցուցնէր Խոսրով եւ Միրզա՝ Արեւելցի իշխանաւորները: Նոյն կը հաստատէր եւ Թըլթըլեան խումբը, որպէսզի ձեռքէ չհանէ իրեն կուսակից պատրիարք մը: Այդ դիտմամբ երաշխաւորագիր ալ պատրաստուեցաւ Յակոբ կաթողիկոսի դրկելու, եւ Մինաս Արեւելցի վարդապետի մը եւ աշխարհականի մը ձեռքով ճամբայ հանուեցաւ, խնդրելով որ հայրապետական կոնդակով կը հաստատուի Յովհաննէսի պատրիարքութիւնը: Սակայն գիրը հասցէին չի հասաւ: Ղազարի կողմնակիցները ձերբակալեալ տուին թղթատարները Քարթալի մէջ, թուղթերը գրաւեցին, եւ տանողներ ծանր տուգանքով ազատեցան տասնօրեայ բանտարկութենէ ետքը: Յովհաննէս ակնկալութիւնը չիրականացաւ, մանաւանդ թէ աւելի վատթարացաւ, նոյն օրեր կաթողիկոսէն հասած գրութեամբ մը, որ Յովհաննէսի պատրիարքանալը լսելով, նուիրակութեան արդիւնքները կը պահանջէր, եւ Յովհաննէսը կը մեղադրէր, առանց Ղազարն ալ պաշտպանելու, որ Մայրաթոռոյ յայտնի հակառակորդ մըն էր: Նամակին ետեւէն Կ. Պոլիս հասաւ Էջմիածինինոր նուիրակը, Մինաս Գաղատիոյ առաջնորդը, բայց ժողովուրդը նուիրակներու ընթացքէն զգուած, անոր ալ երես չտուաւ, եւ ապարդիւն մնացին Մինասի ջանքերը (ՉԱՄ. Գ. 694): Արդէն իսկ ընդհանուր տժգոհութեան առիթ տուած էին Էջմիածինի նուիրակները, զորս Մայրաթոռն աւելի թուով եւ աւելի

յաճախակի կը գրկեր իր կարօտութենէն ստիպուած: Նուիրակները իրենց հանգանակութեանց փոխարէն միւռոն բաշխելու պաշտօնն ունէին, որով կը զեղծանէին չափազանց գումարներ պահանջելով, բռնանալով եւ կեղեքելով, հոգեւորական պատիժներ սպառնալով, առաջնորդներ եւ քահանաներ արգելելու կամ փոփոխելու ալ կը միջամտէին, եւ ամէն կողմ խռովութիւն կը սփռէին, կուսակցութիւններ կը կազմէին, եւ ոչ միայն եկեղեցականներ անոնցմէ ծանծրացած էին, այլեւ ժողովրդականք այնչափ ծանրացած էր, որ մինչեւ իսկ Օսմանեան պետութեան դիմումներ եղան, որպէսզի Պարսից տէրութեան սահմաններէն եկող նուիրակները արգելէ, որոնք ոչ միայն ժողովուրդը կը կեղեքէին, այլեւ պետական տուրքերու վճարման արգելք կըլլային: Մեծ եպարքոսութեան կողմանէ ալ այդ իմաստով հրահանգներ զրկուեցան կուսակալներուն (ԱՍՏ. Ա. 354): Նուիրակներու այդ գործերը, արդիւնքներու տարադէպ եւ անհաւատարիմ կիրառութեան պարագային հետ խառնուելով, դուր բացին հակաթոռ կաթողիկոսութեան մը ստեղծուելուն, որուն պատմութիւնը չսկսած, պէտք կը ըզգանք Եւրոպիոյ հայաբնակութեան եղելութիւնները քաղել, ժամանակակից դէպքերը համընթաց քալեցնելու համար:

1743. ՆԻԿՈՒ ԵՒ ԿԱԼԱՆՈՍ

Փիլիպպոս կաթողիկոսի օրով Նիկոլ Եպիսկոպոսի եւ Իվովացոց մէջ 6652-ին կատարուած հաշտութիւնը, ինչպէս այն տեղ ալ ըսինք անկեղծեւ հիմնական բան մը չէր (1703): Ժողովուրդը իր հայադաւանութեան հռոմէական կերպ մը տուած էր, Նիկոլ ալ իր հռոմէադաւանութիւնը հայկական երեւոյթի ներքեւ ծածկած էր, բայց գոնէ դաւանական խնդիրներ դադարած էին, եւ պատիր միութիւն մը կը տիրէր (ԲՈՆ. 160): Սակայն Նիկոլի գործերը, որ անպատշաճ էին բարձր աստիճանի սորա, կը շարունակէին համարձակորէն (ԲՈՆ. 28), եւ նա արքեպիսկոպոսարանին մէջ կապրէր իր սիրուհւոյն հետ, որ կուսաստանէ հանուած միանձնուհի մըն էր, եւ անկէ ունեցած երկու տղաքներն ալ իրենց քովը կը պահէին: Տրտունջները ընդհանուր էին, բայց ամս մետասան բովանդակ յակամայից իմն ժուժէին, եւ 1652-էն մինչեւ 1662 նոյն կացութիւնը կը տիրէր: Յակոբ կաթողիկոս ալ կրցաւ 1662 յունուար 12-ի կոնդակով Յովհաննէս վարդապետ մը նուիրակ գրկել Լեհաստանէ իրաւունք եւ նպաստ եւ միւռոնաբաշխութեան նուէրներ հաւաքելու (ԿԱՄ. 257): Միեւնոյնտարին Իվով կը հանդիպի, Լեհաստանի արքունեաց մոտ պապական նուիրակ մը կամ դեսպան գտնուող Բինիաթելլի (Pignatelli) արքեպիսկոպոսը, եւ Հայեր՝ որ իբր թէ Հռոմի հետ միութեան մէջ էին, նուիրակէն կը խնդրեն որ Նիկոլը ուղղութեան բերէ: Նուիրակը խրատներով եւ յորդորներով կը սկսի, բայց երբ կը տեսնէ թէ արդիւնք չունին, եւ Նիկոլ կամակորեալ ի չարիս, արհամարիէ զամենեսեան եւ ոչ կամի վարել կենցաղ սուրբ, իշխանաբար գործելու կը ձեռնարկէ, եւ Մարիամ Լուդովիկէ թագուհիէն ալ աջակցութիւն գտնելով, կը հրամայէ բռնի որգել Նիկոլէն գտարփածու նորա, զոր կամուսնացնէ զինուրականի մը հետ մեծահարուստ օժիտ տալով, եւ երկուքը մէկտեղ կը գրկէ ի հեռաստան վայրս աշխարհին (ԲՈՆ. 160): Նուիրակը Հայ գաղութին ներքինն ալ զննելով, եւ շատ հեռու գտնելով կարծեցեալ հռոմէականութենէն, իսկոյն ըննդիմութիւն չի ցուցնէր շխրտշեցնելու համար, եւ կառաջարկէ որ իրենց համար Հռոմի ծախքով

դպրանոց մը հաստատել արժանաւոր եկեղեցականներ հասցնելու, որուն Հայերը միամտաբար կը հաւանին, եւ գործը Հռոմ գրուելով նպատակայարմար վարիչի մը առաքումը կը խնդրուի: Հռոմ իսկոյն աչքը դարձուց Կղեմէս Կալանոսի վրայ, որ 1643-ին Կ. Պոլիսէ հեռանալէն ի վեր Հռոմ կը մնար (1696), իբր Թէաթինեան միաբանութեան Կուիրինալի վրայ ունեցած Ս. Սեղբեստոսի վանքին մեծաւորը (San Silvestro al Quirinale), եւ Փորփականտայի Ուրբանեան դպրանոցին ուսուցիչն էր, եւ յատկապէս Հայերու համար կը գրէր եւ կը հրատարակէր: Կալանոս ծերացեալ կ'ըսուի, թէպէտ 63 տարեկան էր տակաւին, բայց տկարացած ալ պաշտօնը ստանձնեց, եւ իրեն ընկերակից ընտրեց հայր Ալոգիոս Փիթու (Louis Pitou) Թէաթինեան միաբանակիցը, եւ Բովնավենտուրա Բօւօնուցցի (Bonaventura Costuzzi) աշխատաւոր եղբայրը, եւ Հռոմէ մեկնեցաւ 1663 սեպտեմբեր 30-ին: Չմեռը վրայ հասնելուն, պարտաւորուեցաւ մնալ Բաւարիոյ Միւնխէն (Munche կամ Munich) քաղաքը, եւ հազիւ 1664 ապրիլ 17-ին հասաւ Լեհաստանի Վարշաւա (Warszawa կամ Varsovie) մայրաքաղաքը, ուր թագաւորական յանձնարարագիրներն եւ նուիրակին հրահանգներն ալ ստանալով Իլվով մտաւ մայիս 1-ին (ԲՌՆ. 30), գոր պէտք է համեմատել հին տոմարի ապրիլ 21-ին: Կ'երեւի թէ Հայեր օր անցնելով զգացին Բինիաթէլլի ներքին միտքը, որովհետեւ Կալանոս եւ ընկերներ անսիրելութեան հանդիպեցան Հայոց կողմէն: Նիկոլ ալ թէպէտ արտաքնապէս սիրալիւր ընդունելութիւն ցուցուց, այլ հարկաւ չսիրեց իր վրայ իբրեւ քննիչ ղրկուած անձերը, եւ երեքին մէկտեղ բնակութեան համար ցուցուց սենեակ մը, ուր չորս ուրիշ անձեր ալ կը բնակէին (ԲՌՆ. 31), եւ շուրջ պատեալ էր շեղջ շեղջ աղբիւսօք եւ քակորաւ ձիոց եւ արջառոց (ԲՌՆ. 33): Դպրոցի համար բնաւ տեղ չցուցուց, եւ միայն Կալանոսի սպառնալիքին վրայ, չորս բնակակիցները սենեակէն հանեց, եւ խոհանոցի համար հեռու տեղ մը ցուցուց, եւ քանի մը երիտասարդներու ներեց աշակերտիլ նոյն սենեակին մէջ, որոնք հազիւ 7 հատ էին, եւ տարի անցնելով 16 եղան (ԲՌՆ. 32): Այդ կրթական հաստատութեան Վարժարան երկոտասանից Նպարունեաց անունը տրուած է (ՏԱՇ. 115):

1744. ԲՌՆԱԴԱՏԻՉ ՁԵՌՆԱՐԿՆԵՐ

Կալանոս եւ ընկերներ տեսան թէ կեղծեօք միայն եւ ի վերին երեսս է միութիւն Հայոց ընդ եկեղեցւոյն Հռոմայ (ԲՌՆ. 31), ուստի իրենց պաշտօնական իսկական նպատակին հետեւելով, ձեռնարկեցին պահանջումներ ընել հայադաւան եւ հայածէս կետերէն այս ու այն զեղչելու, եւ հռոմէադաւան ու լատինածէս կէտերով փոխանակելու: Նիկոլ հաւանութիւն կը ցուցնէր, բայց չէր գործադրէր, ժողովուրդին ատելի չըլլալու համար (ԲՌՆ. 33), որովհետեւ երբ անգամ մը Յակոբ Գրիգորեան քահանային ներեց բաժակին ջուր խառնել, տհաճեալ սարտեաւ ի նմանէ ժողովուրդն (ԲՌՆ. 36): Սակայն կալանոս եւ ընկերներ իրենց նպատակէն չէին շեղիր, եւ իրենց խորհրդակից գտան Լազար Սլոնիովսքի (Lazar Sloniowski) անուն Լեհացի ազնուականմը, որ շատ երկիրներ պատած էր, 78 լեզուներ կը խօսի կըսէին, բայց կոյր էր ի բազում ամաց հետէ (ԲՌՆ. 36): Կալանոս եւ Փիթու այս մարդուն խրատներէն ալ քաջալերուելով, սպառնական գիրք կառնեն Նիկոլի հանդէպ, թէ իրեն դէմ թագաւորին կը բողոքեն, եւ ժողովուրդին հանդէպ ալ, թէ միութեան

անունով ստացած արտոնութիւնները ետ առնել կու տան (ԲՈՆ. 37): Ասոնք են ահա առաքելական գէնքերու, որով հռոմէականութիւնը իր կազմէ, եւ Նիկոլի բարոյականով մէկն է իրենց յաջողութեան միջնորդը: Ասով մէկտեղ Նիկոլ, երկու կողմերն ալ չկորսնցնելու համար, կաշխատէր Կալանոսի համոզել, թէ լաւ եւս էր մնալ առ ժամանակ մի եւ ակնունել բարեպատեհ ժամու, սակայն Կալանոս եւ իրեններ չեն կասիր, եւ ամէնէն առաջ պետական հրամանով 1664 նոյեմբեր 7-ին աքսորել կու տան Յակոբ Բրոսկի, բնիկ արեւելցի քահանայն, ինչպէս կըսեն, զակատեալ խմորեալն ի հերետիկոսութեան տեսնելով թէ նա խոչընդոտ կըլլայ իրենց ամենայն գործոց եւ կամաց: Այդ աքսորը եւ շարունակ կրկնուած զրկումներու սպառնալիքները իրենց արդիւնքը կունենան, որով հայեր իրենց սովորական առերեւոյթ զիջողութեան ձեւին կը դիմեն, եւ 1664 դեկտեմբեր 25-ին համաձայնութեան ձեւակերպութիւն մը կը կատարեն (ԲՈՆ. 38): Այդ զիջողութեան աւելի ազդեցիկ փաստեր կըլլան, Նիկոլի համար՝ տարեկան 200 հռոմէական դահեկանի թոշակը (ԲՈՆ. 163), եւ ժողովուրդին համար ալ թագաւորական արտոնութիւնները դադարեցնելու սպառնալիքը (ԲՈՆ. 164): Կալանոս այսպէս զորացած կը ձեռնարկէ հետզհետէ հայադաւան եւ հայածէս նշաններ զեղչել տալ Հայոց եկեղեցիներէն: Իբր սկզբնաւորութիւն 1665 յունուար 5-ին, որ է հին տոմարով 1664 դեկտեմբեր 26, Ս. Ստեփանոսի տօնին, Նիկոլի կողմէն բանադրանքի սպառնալիքով կը հրամայուի բաժակին ջուր խառնել, թէպէտեւ յուզեցան խռովեցան ժողովուրդն առ հասարակ եւ քահանայք (ԲՈՆ. 38): Քիչ ետքը 1665 փետրուար 24-ին, հին տոմարով 14-ին, Տեառնդառաջի տօնին, նոր ձեռնադրուող երեք դպիրներուն հրապարակաւ արտասանել կու տան զդաւանութիւն կաթոլիկաց: Մարտ 18-ին Ստանիսլասովի եկեղեցին եւ 26-ին Չամսոտիայի եկեղեցին ալ նորութիւնները կը գործադրեն, ինչպէս Չամսոտիացի Սիմէոն քահանան կ'արձանագրէ, թէ մուծաւ այսօր հերետիկոսութիւն յեկեղեցին Հայոց Չամաստիոյ: Մարտ 21-ին, հին տոմարով 11-ին, Մուտն ի վիրապ տօնին, Սուրբ Աստուած փառաբանութենէն կը զեղչեն Որ խաչեցար վասն մեր բառերը (ԲՈՆ. 39), եւ Քրիստոսի ի մէջ մեր յայտնեցաւ, ու Մարմին տէրունական եւ արիւն փրկչական կայ առաջի՝ երգերուն խօսքերը ապառնիի կը փոխեն: Միանգամայն հանգանակին մէջ Հաւատամք ի սոյն կաթողիկէ եկեղեցի մասէն սոյն բառը կը զեղչեն, եկեղեցւոյ միութեան հակառակ կարծելով: Յիշեալ 1665 տարին ապրիլ 2ին, հին տոմարով մարտ 23-ին աւագ հինգշաբթի օրը, տօնական երգերուն եւ շարականներուն մէջ 30 փոփոխութիւններ կը մտցնեն, զոր Փիթու ուղղագրեցան Հայոց մոլորութիւնք կ'անուանէ: Ապրիլ 14-ին, հին տոմարով 4-ին Նոր կիրակէի երեքշաբթին, կ'արգելու վերաբերութեան ատեն ծնրադրել (ԲՈՆ. 40), եւ այսպէս հետզհետէ կամայական փոփոխութեանց կը յաջորդեն հալածանքներ եւ աքսորներ եւ զրկումներ այն Հայ եկեղեցականներուն դէմ, որոնք կամակար չէին հնազանդիր Կալանոսի թելադրած եւ Նիկոլի հրամայած նորաձեւութիւններուն, որոնցմէ մնացածները աւելորդ կը սեպենք անուններով յիշատակել (ԲՈՆ. 41-44): Մեծ հակառակութեան եւ հալածանքի կը հանդիպի Յակոբ կաթողիկոսի նուիրակ Պօղոս Եւդոլիացի վարդապետն ալ, որ 1655 յուլիս 11-ին Իլվով հասնելով կը պնդէր, թէ Հայերուն օրէն չէ որեւէ փոփոխութիւն կատարել,

մինչեւ հաւանեացի ընդ այն կաթողիկոսն Յակոբ (ԲՈՆ. 44): Նուիրակին դէմ հակառակութիւնները ամիսներով կը շարունակեն, մինչեւ որ 1665 հոկտեմբեր 29, կը բռնադատենք Լեհաստանէ ելնել, որով զկնի մեկնելոյ գնալոյ նուիրակին յաջողէր գործն միութեան (ԲՈՆ. 49), կը գրէ Փիթո: Բայց եւ կը խոստովանի, թէ ամենայն ինչ իրենց կը յաջողէր, վասն ամի ամի թոշակին 200 դահեկանաց, զոր Հռոմ Նիկոլին կը դրկէր (ԲՈՆ. 42), այն Նիկոլին, որուն անառակ կեանքը յայտնի էր Հռոմին, եւ դատապարտուած էր պապական նուիրակէն (1742):

1745. ՈՍԿԱՆ ԵՐԵՒԱՆԵՑԻ

Եւրոպակողման մէջ կատարուած գործերէն մէկն ալ տպագրական ձեռնարկին հետապնդումն էր, որ Ծարեցիին մահուրնէ ետքը Ոսկան Երեւանեցիին յանձնուեցաւ, եւ այն ալ իրմէ առաջ ճամբայ հանեց Կարապետ Ադրիանեցիին (1727): Ոսկան վարդապետ Ղլիճենց տոհմէն էր (ՏՊԱ. 100), եւ թէպէտ Երեւանեցի կոչուած էր ծագումին համար, բայց Ասպահան ծնած էր 1614-ին, եւ նախ այն տեղ Խաչատուր Կեսարացիին աշակերտած, անգամ մը Մովսէս կաթողիկոսի օրով էջմիածին եկած, բայց նորէն Ասպահան դարձած, եւ Փիլիպպոս կաթողիկոսէ Մայրաթոռէ ծառայութեան հրաւիրուած, Ուշիի վանքն ալ իրեն յանձնելով (1713): Ոսկան ուշիմ եւ զարգացման ծարաւի՝ մտերմութիւն կապեց Պօղոս Փիրօմալլի լատին կրօնաւորին հետ, որ էջմիածին կը մնար (1676), եւ անկէ ուսաւ լատին լեզուն, երբ Լատինն ալ իրմէ հայերէն կը սորվէր, երկուքն ալ անկատար՝ բայց յաւակնոտ, որով անընտել եւ անսովոր ոճով, եւ աղաւաղ եւ անպէտ շարադրութեամբ թարգմանութիւններու ձեռնարկեցին, մինչեւ իսկ նախնեաց գրուածներուն եւ Աստուածաշունչին թարգմանութեան ձեռք մտցնել յանդգնեցան (ՉԱՄ. Գ. 620): Փիրօմալլի 1638-ին Հռոմ դարձած ատեն, Հայոց կաթողիկոսին փափաքը լրացնելու դիտմամբ հայերէն Աստուածաշունչի տպագրութեան հետամուտ եղաւ, բայց նախնեաց Եօթանասնից թարգմանութիւնը լատինական Կուկաթայի համաձայնեցնելու համար շատ կտորներ եղծեց, այնպէս որ պապական գրաքննութիւն իսկ իրեն չներեց զայն հրատարակել: Փիրօմալլի 1642-ին էջմիածին գալով նորէն Աստուածաշունչի կազմութեան աշխատեցաւ Ոսկանի հետ, բայց միշտ նոյն նախապաշարեալ դիտմամբ, եւ հայերէն օրինակը լատինականին վրայ ձուլելու փափաքով (ՉԱՄ. Գ. 621): Երբոր Յակոբ կաթողիկոս Ոսկանի եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն տալով Արեւմուտք ուղեւորեց, Աստուածաշունչի տպագրութիւնը գլխաւոր նպատակն էր, իսկ Ոսկանի մէկտեղ առած օրինակը, վերը յիշուած բռնագրօսեալ օրինակն էր: Էջմիածինէ մեկնեցաւ 1662-ին, եւ ուղիղ գնաց Ալիգումնա, որ է Լիվօռնօ քաղաք Իտալիոյ, ուր եկած էր իր եղբայրը Աւետիս, որ Ոսկանի անունին փոխանցեց մնացած Ամսդելոտամի տպարանը (1727): Ոսկան Հռոմի ու Ալիգումնայի մէջ երթելէեւ վաճառականներէ պէտք եղած միջոցները հայթայթելու համար, եւ միայն երեք հոգի գտնուեցան օգնող, Ստեփանոս Խանենց, Թէոդորոս Քթրեշենց եւ Պետրոս Տէր-Աւագենց, տպագրութեան արդիւնքէն իրենց տուած գումարը ետ առնելու, եւ շահը էջմիածինի եւ Երուսաղէմի ու Ուշիի վանքերու վրայ բաժնելու պայմանով (ՉԱՄ. Գ. 659): Այդ հիմամբ պայմանագիր ալ կազմելով, Ոսկան անցաւ Ամսդելոտամ, ուր հասած կըլլայ 1663-ին, եւ

անմիջապես ձեռնարկեց նոր տառեր եւ զարդեր եւ պատկերներ պատրաստել Աստուածաշունչի տպագրութեան մեծ գործին, զանց չընելով նոյն միջոցին առձեռն զանազան հրատարակութիւններ ընել: Աստուածաշունչի տպագրութիւնը սկսած է 1666-ին (ՉԱՄ. Գ. 660), բայց անկէ առաջ 1665 յուլիս 23-ին Իլվով կը հասնի Վարդան արեղայ մը, Ոսկան Եպիսկոպոսին կողմէ նամակով, ուր Ամսդելոտամի մէջ կրած դժուարութիւններ յիշելով՝ Նիկոլի կառաջարկէր տպարանը Իլվով փոխադրել: Կալանոս առիթը յաջող կը գտնէ իր ձեռքին ներքեւ նոր միջոց մըն ալ ունենալու, եւ հաւանութեան գիր գրել կու տայ Ոսկանի մանաւանդ որ գիտէր թէ Ոսկանէ կը հրատարակուէին գիրք հերետիկոսանք եւ ոչ ուղղագրեալք, եւ Ոսկան միացած էր ընդ կաթողիկոսին Էջմիածինի (ԲՈՆ. 45), որով Ոսկանը Իլվով բերելով հայադաւանութեան նոր հարուած մըն ալ տրուած կըլլար: Ոսկան այլեւս չի պատասխանէր, եւ իր գործը կը շարունակէ Ամսդելոտամի մէջ: Փիթու կը կասկածի թէ Ոսկան միտքը փոխած է՝ իրենց Իլվով գտնուելուն պատճառով (ԲՈՆ. 40):

1746. ՈՍԿԱՆԵԱՆ ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՈՒՆՉ

Երկու տարի աշխատեցաւ Ոսկան Աստուածաշունչի տպագրութիւնը լրացնելու, զոր 1666-ին սկսելով աւարտեց 1668-ին (ՉԱՄ. Գ. 660), եւ է առաջին տպագրուած հայերէն Աստուածաշունչը, որ նախորդ կաթողիկոսներէն շատերուն, Սալմաստեցիէն սկսելով, մեծ փափաքն էր եղած: Ոսկանին տպագրութիւնը միակ հատոր մըն է, սովորական քառածալ մեծ, գրեթէ խորանորդի մօտեցող գիրք մը, իր արտաքին ձեւերովը իրմէ առաջ կատարուած բոլոր տպագրութիւններէն գերազանց գործ մըն է, տառերը ընտիր ձեւով, այժմ ալ իբր տիպար տեսուելու արժանի պատկերներով եւ զարդերով ճոխացած, որոնք ամէնքը կրնան պատիւ բերել Ոսկանի արուեստագիտական հանճարին: Դժբախտաբար նյոն գովեստը պիտի չկարենանք կրկնել տպագրուած բնագիրին համար, որ աւելի նախնեաց ընտիր թարգմանութեան աղաւաղումը եւ խանգարումը կրնայ ըսուիլ: Չենք գիտեր թէ այն Փիիթոմալլիի հետ Էջմիածինի մէջ կազմուած օրինակն է (1745), թէ ոչ անկէ ետքն ալ Ոսկան իւրովի ուրիշ փոփոխութիւններ ալ մուծած է, աւելցնելով կամ պակսեցնելով: Ամէն առթի մէջ անտեղի ձեռնարկ մը եղած է Ոսկանի ըրածը, թերեւս անգիտակցաբար, մանաւանդ Հին կտակարանին վրայ, այս է Եօթանասնից օրինակը՝ ուսկից եղած է մեր նախնեաց թարգմանութիւնը, համաձայնեցնել եբրայական օրինակին, որ եղած է լատին թարգմանութեան բնագիրը: Ոսկանի տպագրութեան ըլլալիք դիտողութեանց գլխաւորները հետեւեալներն են: Հայերէն Աստուածաշունչը մինչեւ այն ատեն կը պահէր միայն հին Ամոնեան եւ Եւթաղեան բաժանումները, որով իւրաքանչիւր գիրք բազմաթիւ մանր գլուխներու բաժնուած էր: Իսկ Լատիններու գործածական դարձած՝ գիրքերուն գլուխներու եւ գլուխներուն համարներուն բաժանումը, որ Հուգոնեան կը կոչուի, Հայերուն անծանոթ էր: Ոսկան զայն հայերէնին ալ պատշաճեցուց, որ բնաւ անտեղութիւն չէր ունենար, եթէ հայերէն բնագիրը այլայլուած չըլլար, եւ այս կերպով Յակոբ կաթողիկոս ալ կրնար զայն թոյլատրած ըլլայ: Իրօք ալ ըսուած է, թէ տպագիր օրինակը գրչագիրներէն տարբերելով, հրամանաւ վեհափառին տեսառն

Յակոբայ Հայոց կաթողիկոսի զըլխակարգեալ եւ տնացեալ է ըստ դաղմատականացն (ՏՊԱ. 109): Բայց ասկէ դուրս ըրածներուն համար կաթողիկոսական հրաման ստացած չէ, եւ իւրովի գործեր ըրած է, ինչպէս են՝ հայերէն օրինակը լատինականին յարմարցնելու համար յաւելուածներ ընել, խօսքեր այլայլել, հատուածներտեղափոխել, բառեր փոփոխել, տարօրինակ ոճով հայերէն մը ներմուծել, եւ խորթ լեզուով նորէն գիրքեր թարգմանել, ինչպէս Սիրարքը, Չորրորդ Եզրը եւ Երեմիայի թուղթը: Այս փոփոխութեանց համար Ոսկան իր օրով ավմեղադրանքներ լսած է մտացի եւ խղճամիտ բանասերներէ, զորս ինքն սուտակասպաս եւ բարձրայօն իմաստակ կանուանէ, բայց ասելի իր յանդգնութեան կրնային պատկանիլ այդ կոչումները: Այսու հանդերձ տպագրութեան դիւրութիւնը եւ գրչագիրներու նուազութիւնն ու թանկութիւնը պատճառ եղան Ոսկանին օրինակներուն ամէն կողմ տարածուելուն, եւ անոր վրայէն կատարուեցան Պետրոս Լատինացիի 1705-ին Կ. Պոլիս, եւ Մխիթար Սեբաստացիի 1733-ին Վենետիկ հրատարակած նոր տպագրութիւնները, թող Նոր կտակարանի կամ չորս աստարաններու մասնաւոր տպագրութիւնները: Մինչեւ իսկ անոր հետեւողութեամբ կազմուեցաւ Թաղէոս երէցին 1686-ին Վենետիկ հրատարակած Ճաշոցը: Եւ այսպէս շարունակեցին հրատարակութիւնները երկար ատեն, մինչեւ որ 1805-ին Վենետիկի մէջ հրատարակուեցաւ Ջոհրապետն Յովհաննէս վարդապետի նախնեաց թարգմանութեան հետեւողութեամբ կազմած օրինակը:

1747. ՈՍԿԱՆԻ ԶԱՆՔԵՐԸ

Ոսկանի տպագրական գործունէութեան պատմութիւնը լրացնելու համար, համառօտիւ քաղենք Աստուածաշունչի հրատարակութենէն ետքը կատարուած գործերը, կրած ծանր դժուարութիւնները եւ տեսակ տեսակ տագնապներ: Ոսկան Ամսդելոտամ մնաց մինչեւ 1669 տարին, եւ քանի մը ուրիշ գիրքեր ալ հրատարակեց, բայց ստիպուեցաւ քաղաքէն հեռանալ: Թէպէտ այնտեղ յարմարութիւններ ունէր թէ արուեստական միջոցներուն եւ թէ գրաքննական պայմաններուն կողմէ: Հեռանալուն պատճառը պարտապաններուն երեսէն նեղուած ըլլալն էր, զի դրամական միջոցները պակասած ըլլալուն՝ անձնական պատասխանատուութեամբ պարտքերու ներքեւ ինկած էր: Գրուած է թէ Ալիգուռնացի երեք վաճառականները տուած խոսմունքնին չի կատարեցին (ՏՊԱ. 109), բայց ասելի հաւանաբար նախնական պայմանէն ասելին չվճարեցին: Արեւելք զրկուած օրինակներէն մաս մը նաւաբեկութեամբ կորսուեցաւ, մաս մըն ալ յամրաբար վաճառուեցաւ, եւ զինը Ոսկանի շուտով չդարձաւ (ԶԱՄ. Գ. 661): Մինչեւ իսկ ոսկան իր տպարանը գրաւումէ ազատելու համար, Կարապետ Ադրիանեցիի անունին դարձուց (ՏՊԱ. 111), եւ այս կերպով կրցաւ Ամսդելոտամէ խոյս տալ, եւ տպարանը բովանդակ կազմածովը Ալիգուռնա փոխադրել: Սակայն Իտալիոյ մէջ գրաքննութիւնը խիստ էր, եւ հռոմէադաւան սկզբունքներէ դուրս բան մը տպագրել անհնար էր: Ուստի երբ տպարանը Ալիգուռնա կը բերէր, միւս կողմէն 1669 մայիս 26-ին Գաղղիոյ Լուդովիկոս ԺԴ. թագաւորին կը դիմէր, հայերէն Աստուածաշունչէն օրինակ մըն ալ յղելով, որ արտօնուի անոր երկիրներուն մէջ բանալու իր տպարանը, Գաղղիոյ գրաքննութիւնը Իտալիայէն ասելի լայնախոհ ենթադրելով: Ալիգուռնա դիմելովը երեք շահակից

վաճառականներուն հետ ալ կարգադրութիւն մը կրնար յուսալ, բայց անոնք արդէն Ամսդելտամէ Թադէոս երէցի ձեռքով իրենց յղուած գիրքերը գրաւելով, Ոսկանին պարտքերուն դարման մը չէին ըրած (ՏՊԱ. 110): Յակոբ կաթողիկոսէ գալիք դրամական օգնութիւնն ալ պարապի ելած էր (ՏՊԱ. 116), զի կաթողիկոսը հակառակութեան տագնապներով շրջապատուած, ինչպէս պիտի տեսնենք, որեւէ ձեռնտուութիւն ընելու անհնարութեան մատնուած էր: Դրամական նեղութեանց հետ, Հռոմէ հրամայուած գրաքննական դժուարութիւններն ալ աւելցան ոսկանի վրայ, որոնք սաստկացան Փիթումի գրգռութեամբ, որ 1672 յունուար 17-ին Հռոմ հասած էր, Իվվովէ դառնալով (ԲՈՆ. 216), եւ Ոսկանի դէմ շատ գէշ տրամադրուած էր, Դավրիժեցիին պատմութեան 1669-ին կատարուած տպագրութիւնը տեսնելով, որուն մէջ հռոմէականներու ճիգերը, եւ յատկապէս Լեհաստանի եւ Նիկոլի գործերը ուժգին ձաղկուած էին (ԲՈՆ. 215): Ոսկան, որ Ամսդելտամի մէջ 19 կտոր հրատարակութիւններ կատարած էր, հազիւ երկու մանր գիրքեր կրցաւ տպագրել Ալիգուռնա 1670-ին: Իսկ Մարսիլիա հազիւ կրցաւ 1673-ին գործի սկսիլ: Վասնզի այն տեղ ալ հասան Հռոմի հրահանգները, որոնք արքունական հաստատութիւն ալ ստացան եւ կրօնական իշխանութեան յանձնարարուեցան: Ոսկան Մարսիլիա եւ Փարիզ անձամբ երթելու ետքը (ՏՊԱ. 114), իր տպագրական անզուսպ փափաքը լրացնելու համար, յանձնառու եղաւ գրաքննական խստութեանց ենթարկուիլ, եւ մինչեւ իսկ հաւատոյ դաւանութիւն ստորագրել հռոմէական վարդապետութեան համաձայն (ՏՊԱ. 115): Ահա թէ ինչ պայմաններու ներքեւ ստիպուեցաւ Ոսկան հռոմէադաւան միտքով փոփոխութիւններ մտցնել իր տպագրած ծիսական դիրքին մէջ, որոնց համար այնչափ մեծ գոհունակութիւն կը զգան հռոմէականներ (ԶԱՄ. Գ. 661): Անոնք երբեք Ոսկանի միտքին յայտարարութիւնները չեղան, այլ բռնադատեալ համակերպութիւններ:

1748. ՈՍԿԱՆԻ ՄԱՀԸ

Ճիշդ այդ հոգեմաշ տագնապներուն պէտք է վերագրենք Ոսկանի տարածամ մահն ալ, որ տեղի ունեցաւ Մարսիլիոյ մէջ հազիւ 60 տարեկան եղած ատեն, երբ շատ աւելի արդիւնքներ հնար էր սպասել, իրեն տոկուն եւ անխոնջ բնաւորութեան վիճակեալ անձէ մը: Ոսկան իրեն դժբախտութենէն անհաւատափմ եւ նենգաւոր ընկերակից մըն ալ հանդիպացաւ, ինչպէս եղաւ Թադէոս Համազասպեան, ծագմամբ Երեւանեցի, եւ ծննդեամբ Ասպահանեցի երէցը: Ամսդելտամի մէջ եկած յարած էր Ոսկանի, եւ անոր գործակից կը գտնուէր Ալիգուռնայի մէջ, իսկ Մարսիլիոյ տպարանին շահակից ընկեր ալ եղաւ, բայց աւելի տպարանը փճացնելու եւ գիտութեան լոյսը մարելու նպատակով, ինչպէս ըսած են զինքը ճանչցող ժամանակակից Ջմիւռնացիք (ՏՊԱ. 115), որոնք զայն ոչ միայն քահանայ այլ եւ քրիստոնէայ կոչուելու անարժան կը համարին (ՏՊԱ. 117): Ուստի ամենայն իրաւամբ կրնանք կասկածիլ, թէ Թադէոս անմասն չէր Ամսդելտամի եւ Ալիգուռնայի մէջ ալ Ոսկանի կրած նեղութիւններուն պատասխանատուութենէն: Նա իր նենգապատիր գործունէութիւնը պսակեց Ոսկանը ամբաստանելով 1673-ին վերջերը, թէ նոր սկսուած ժամագիրքի տպագրութեան մէջ, հերետիկոսական մասեր կը պարունակուի, եւ խնդիրը հանելով պետական եւ կրօնական ատեաններուն առջեւ: Այդ զրպարտութենէն քիչ օրեր

ետքը, 1674-ին սկիզբը վախճանեցաւ Ոսկան (ՏՊԱ. 117), աւելի սիրտին ցաւէն եւ ներքին մորմոքէն: Այս կերպով տպագրութեան ձեռնարկին կատարելապէս նահատակ մը եղաւ տպարանի փոշիներուն մէջ թաւալող այդ սրբազան արքեպիսկոպոսը, մինչ շատ դիւրին էր իրեն, իր ծագումով եւ աստիճանով՝ փառքերու եւ հեշտութիւններու մէջ անցնել իր կեանքը, իր դասակից եկեղեցականներունման (ԼԷՕ. 182): Ոսկանի անձնաւորութիւնը արժանի է մեր ազգին մտաւոր զարգացման տեսակէտէն՝ մեծ երախտաւորներու կարգը դասուիլ, եւ Հայ տպագրութեան իսկապէս մղում տուողը ճանչցուիլ: Նախընծայ տպագրութիւն ճանչցուած 1512 եւ 1513 տարիներու Յակոբի հրատարակութիւնները, միայն ժամանակագրական փառք մը ունեցան, առանց իրական օգուտի: Աբգար Եւդոկիացիին ձեռնարկն ալ ամփոփուած ու սեղմուած մնաց, ու անհետացաւ, Ոսկանի գործն է, որ իր տարաբախտ մահուանէ ետքն ալ շարունակեց, եւ չորացած բոյսէ մը թափուած սերմերու նման բողբոջները բազմացան: Իր քեռորդին Սողոմոն Լեւոնեան, իր ազգականը Պետրոս Լատինացին, իր գործակատարը Նասիպ Գրիգորեան, իր գրաշարը Մատթէոս Վանանդեցին, եւ նոյնիսկ իր դաւաճանը Թադէոս Երեւանեցին, տպարաններու վարիչներ եղան Մարսիլիա, Կ. Պոլիս, Ամսդելտամ եւ Վենետիկ, եւ հետզհետէ ընդարձակուեցան Հայ տպարաններու թիւն ու արդիւնքը: Դաւանական տեսակէտէն, հռոմէականներ իրենց համախոհ մը եղած կը կարծեն Ոսկանը, սակայն յառաջ բերուած պատմական պարագաներ կը ցուցնեն, թէ համակերպող մը, եղած է նա, եւ ոչ աւելի: Եւ այն ալ տպագրական ձեռնարկը չխափանելու եւ չխանգարելու համար, ինչպէս շատ լաւ զգացին իր հալածող ու քննադատ Փիթոնները, եւ ինչպէս ցուցուցին Դավրիժեցիին պատմութեան եւ նման գիրքերուն հրատարակութիւնները: Նոյն կէտը կը հաստատուի եւս՝ մինչեւ իր մահուան օրը կրօնամուտ հռոմէականներէ եւ նենգամիտ դաւաճաններէ այդ երեսէն ամբաստանուած ըլլալովը: Գերեզմանին ալ անյայտ մնացած ըլլալը, կրնայ իբր նշան նկատուիլ թէ իր յիշատակը պատույ արժանացած չէ տեղւոյն կրօնական շրջանակի մէջ: մենք զինքը մեղադրեցինք Աստուածաշունչի նախնեաց թարգմանութիւնը այլայլելու եւ աղաւաղելու ձեռնարկած ըլլալուն համար (1746), բայց աւելի գործին եւ ոչ գործողին մասին է մեր դատաստանը, զի կընդունինք թէ բարեմիտ կրցած է ըլլալ Ոսկանի նպատակը, հայերէն Աստուածաշունչը թերի կարծելով, քանի որ սուրը գրոց ուսումը Հայերուն անծանոթ էր, Եւրոպայի մէջ ալ մշակուած չէր, եւ Ոսկան կրնար իբր տիպար ենթադրել լատին աշխարհին մէջ գործածական եղած բնագիրը:

1749. ՈՍԿԱՆ ՎԻՃԱԿԱԳԻՐ

Ոսկանի վրայ ըսուելիքը չփակած կուզենք յիշատակել իրեն վերագրուած գործ մըն ալ (ԱՐԱ. 231), այն է Հայ եկեղեցւոյ նուիրապետութեան վիճակագրական ցուցակը: Արեւմտեան եկեղեցւոյ նուիրապետութեան արքեպիսկոպոսարաններու եւ եպիսկոպոսարաններու կանոնաւոր բաժանման գրութիւնը տեսնելով, եւ իր եկեղեցւոյ պատիւը պահպանելու նախանձայուզութեամբ, նմանօրինակ ցուցակ մըն ալ կազմած է Ոսկան Հայ եկեղեցւոյն նուիրապետութեան համար, թէպէտ մենք կը կարծենք թէ իսկականին եւ իրականին ճիշդ պատկերը եղած պիտի չըլլայ իր

ցուցակը: Հայոց նուիրապետութեան արքեպիսկոպոսական նահանգներու կամ մետրապոլիտոսութիւններու, եւ անոնց ենթարկեալ եպիսկոպոսարաններու բաշխուած ըլլալը, ոչ միայն կանոնաւոր ցուցակներով մեզի հասած չէ, այլեւ ոմանց կարծիքով Հայ եկեղեցին այսպիսի գրութիւն ունեցած չէ: Մենք չունենալուն համակարծիք չենք, ապա թէ ոչ դժուար կըլլար բացատրել նահանգներու անունով կոչուած եպիսկոպոսները, զորօրինակ Սիւնեաց, Ծոփաց, Աղձնեաց, Մոկաց, Տայոց, եւ այլն, երբ նոյն նահանգներուն գաւառներն ալ եւ քաղաքներն ալ յատուկ եպիսկոպոսարաններ ունեցած են: Ասով մէկտեղ կանոնաւոր ցուցակներ չունինք նուիրապետութեան կազմութիւնը քաղելու համար, մանաւանդ Ոսկանի ապրած դարուն մէջ, ուր այլեւս նահանգներ եւ գաւառներ ալ քաղաքական նշանակութիւննին կորուսած էին, եւ կաթողիկոսներ ըստ հաճոյս եւ ըստ բերման թեմակալներ կամ առաջնորդներ կը ձեռնադրէին: Մենք կը սիրենք գնահատել Ոսկանի դիտումը որ ուզած է իր եկեղեցին կարգաւորեալ ներկայացնել Լատին աշխարհին առջեւ, եւ իրականը կանոնականի մերձեցնելով ցուցակ մը կազմած է: Ասով մէկտեղ այդ ցուցակը կարելոր կը նկատուի, գոնէ ժամանակին տիրող մեծ բաժանումները, եւ նոյն ատեն գտնուող նուիրապետութեան պատկերը գիտնալու համար: Ցուցակը միայն լատիներէնով պահուած է, եւ հաւանաբար հայերէն բնագիր ալ ունեցած չէ, զի ուղղակի օտարներու համար կազմուած է: Ոսկանին ցուցակը՝ բոլոր վիճակները երկու կաթողիկոսութեանց վրայ կը բաժնէ, այսինքն Էջմիածին եւ Սիս, եւ նշանակուած աթոռները Ալիշան համրած է 138, որոնցմէ 47 արքեպիսկոպոսական եւ 91 եպիսկոպոսական (ԱՐԱ. 231): Սակայն ցուցակին մէջ (ՊԷՆ. Ա. 820), եկեղեցական նահանգ կազմող արքեպիսկոպոսարանները 17 են, եւ անոնց ներքեւ եպիսկոպոսարանէ գատ պատուակալ արքեպիսկոպոսարաններ ալ յիշուած են: Սոյ կաթողիկոսութիւնը իբր միակ նահանգ կը նկատուի, իսկ Աղթամարը պարզ արքեպիսկոպոսարան կը յիշուի, որ կաթողիկոսական անուն կը վերագրէ իրեն: Մենք կուզենք այս ցուցակին քաղուածը տալ, որչափ հնար է հայկական անուններուն մերձեցնելով, զի մեր ձեռքն եղած օտարալեզու ցուցակը գրչագրական եւ տպագրական շատ փոխադրումներ ունեցած է, եւ անբացատրելի անուններ ալ կը պարունակէ: Շատ եպիսկոպոսարաններուն բուն անունէն գատ, եպիսկոպոսին բնակած վանքն ալ ցուցուած է, զոր մենք զանց կընենք համառօտութեան համար, բաւական սեպելով համառօտ քաղուած մը տալ, եւ մերձաւորաբար ներկայել ժէ. դարուն մէջ Հայ նուիրապետութեան կազմութիւնը:

1750. ՎԻՃԱԿՆԵՐՈՒ ՔԱՂՈՒԾԸ

Էջմիածինի կաթողիկոսութեան ներքեւ եղող արքեպիսկոպոսներն են: Ա. Երեւան, որուն եպիսկոպոսներն են, Առինջ, Եղիվարդ, Մուղնի, Սաղմոսավանք, Գօշավանք, Յովհաննավանք, Գեղարդ, Տփղիս, Մաղարդավանք, Վարդիհայր, Խոյ, Կարրի, Աղջոցվանք եւ Գետարգել, իսկ պատուակալ արքեպիսկոպոսարաններն են, Խորվիրապ, Ուշի եւ Բաղէշ, բովանդակ 18 աթոռ: Բ. արքեպիսկոպոսարան Բջնի, եպիսկոպոսարաններ՝ Կեչարիսիվանք, Գեղարքունի, Շողագավանք եւ Սեւան, 5 աթոռ: Գ. արքեպիսկոպոսարան Հաղբատ, եպիսկոպոսարաններ՝ Գորի, Հաղարծին եւ

Մակարավանք, պատուակալ արքեպիսկոպոսարան, Մաքենցացվանք, 5 աթոռ: Դ. արքեպիսկոպոսարան Կարմիրվանք, եպիսկոպոսարաններ՝ Կապոյավանք, Հերմոնիվանք, եւ 3 անբացատրելի անուններ, 6 աթոռ: Ե. արքեպիսկոպոսարան Սուրբ Նախավկայ, եպիսկոպոսարաններ՝ Աստապատ եւ Նախիջեւան, պատուակալ արքեպիսկոպոսարաններ՝ Ագուլիս՝ Սանահին եւ Շամախի, 6 աթոռ: Զ. արքեպիսկոպոսարան Մակու, եպիսկոպոսարաններ՝ Խոյ, Ուրմիա, Մարազա, եւ Սալմաստ, եւ անբացատրելի անուն մը, 6 աթոռ: Է. արքեպիսկոպոսարան Տաթեւ, եպիսկոպոսարաններ՝ Մեղրի, եւ 3 անծանոթ, պատուակալ արքեպիսկոպոսարան Ֆահրապատ, 6 աթոռ: Ը. արքեպիսկոպոսարան Ասպահան, եպիսկոպոսարաններ Փարիա, եւ 3 անծանոթ, պատուակալ արքեպիսկոպոսարան Վան, եպիսկոպոսարաններ՝ Արձէշ, Խլաթ, Կտուց, Լիմ, Ոստան, Խիզան, եւ Աղբակ, 8 աթոռ: Թ. արքեպիսկոպոսարան Աղթամար, որ կաթողիկոսական աստիճանի կը յաւակնի, եպիսկոպոսարաններ 3 անբացատրելի եւ ուրիշ անծանոթներ ըսենք 6 աթոռ: ԺԱ. արքեպիսկոպոսարան Ամիդ, եպիսկոպոսարաններ՝ Ալլ, Արզնի, Բալու, Եդեսիա, Ջերմիկ, Մերտին, Չնքուշ, եւ Թուլկուրան 9 աթոռ, ԺԲ. արքեպիսկոպոսարան Խարբերդ, եպիսկոպոսարան Խարբերդ, եպիսկոպոսարաններ՝ 4 անծանոթ, 5 աթոռ: ԺԳ. արքեպիսկոպոսարան Մուշ, եպիսկոպոսարաններ՝ Մատնավանք եւ Բաղէշ, 3 աթոռ: ԺԴ. արքեպիսկոպոսարան Կարին. եպիսկոպոսարաններ՝ Ս. Աստուածածին որ է Հինձք, Ճինիս եւ Մամըրուան, պատուակալ արքեպիսկոպոսարան Դերֆան, 5 աթոռ: ԺԵ. արքեպիսկոպոսարան Սեբաստիա, եպիսկոպոսարաններ՝ Ածպեր, Անդրէաս, եւ Ս. Հրեշտակապետ, 4 աթոռ: ԺԶ. արքեպիսկոպոսարան Կեսարիա, եպիսկոպոսարաններ՝ Ս. Աստուածածին եւ 1 անբացատրելի, 3 աթոռ: ԺԷ. արքեպիսկոպոսարան Եւդոկիա, եպիսկոպոսարաններ՝ Նազիազ, Մարուսան եւ Նէոկեսարիա, 4 աթոռ: Որով էջմիածինի կաթողիկոսութեան ներքեւ կըլլան 105 աթոռներ: Դիտելի է որ քանի մը անուններ, ինչպէս Խոյ ու Բաղէշ, երկու անգամ յիշուած կը գտնուին, եթէ աղաւաղումները տարբեր կերպով մեկնելու չեն: Սոյ կաթողիկոսութեան ներքեւ նշանակուած աթոռներուն սկզբնաւորութեան ժամանակներն ալ նշանակուած են, եւ ըստ այսմ կաթողիկոսութեան ալ սկիզբը ԺԳ. դար ըսուած է: Արքեպիսկոպոսարաններն են, Կոստանդնուպոլիս, որ պատրիարքական իրաւունքներ կը պահանջէ՝ ԺԳ. դար, Երուսաղէմ ԺԲ. դար պատրիարք չէ ըսուած, Բերիա՝ ԺԴ. դար, Թեսաղոնիկէ՝ ԺԳ. դար, Կիպրոս ԺԲ. դար, եւ Տարսոն՝ ԺԳ. դար, եպիսկոպոսարաններն են, Անարդաբա, Ատանա, Մոպսուեստիա, Թիանա, Նէոկեսարիա, եւ Անկիւրիա, բոլորն ալ ԺԳ. դար, ընդամէնը 12 աթոռ: Այս տեղ ալ դիտելի է որ էջմիածնական աթոռներու կարգին յիշուած էին արդէն Նէոկեսարիա եւ Անկիւրիա: Ցուցակին վերջը նշանակուած են ինչ ինչ եպիսկոպոսարաններ, որ անծանոթ են կամ դադարած են (ՊԷՆ. Ա. 823), եւ յառաջ կը բերուին 25 անուններ մասամբ անբացատրելի, որոնց մէջ ծանօթ կը գտնենք Բարձրբերդ, Կապան, Մաշկեւոր, Բասէն, Կոպիտար, Օծոպ, Մարաշ, Բաբերդ, Նիղրկերտ, Ճապաղջուր, Մեծկերտ, Կարս, Կոկիսոն, Այաս, Ծամնդաւ, եւ Խորձեալ, որ կը ցուցնէ թէ

զանազան կազմերու աթոռներ են: Ըստ այսմ աթոռներուն բովանդակ թիւը կը հասնի 144-ի, երկու կաթողիկոսութիւններն ալ միատեղ: Հարեւանցի դիտողութեամբ ալ կը տեսնուի, որ շատ թեթեւ կերպով կազմուած ցուցակ մըն է, արքեպիսկոպոսարաններուն եւ իրենց եպիսկոպոսարաններուն աշխարհագրական դիրքերը միշտ չեն համապատասխաներ, եւ կրկնուած անուններ կան, ինչպէս դիտել տուինք: Յատուկ նահանգ մըն ալ կազմուած է Լատինացեալ Հայք անունի ներքեւ, եւ հինգ պատուակալ արքեպիսկոպոսարաններու անուններ կը յիշուին, որոնք են Նախիջեւան, Կաֆա, Մարաղա, Տփղիս եւ Սուլթանիէ, բայց առաջինէն զատ միւս չորսերը ջնջուած կըսուին (ՊԷՆ. Ա. 823): Աւելի չենք ուզեր երկարել ցուցակիս ուսումնասիրութեան վրայ, բաւական սեպելով մտադրութիւն հրաւիրել Աղթամարի կաթողիկոսութիւնը չընդունելուն, եւ Կ. Պոլսոյ ու Երուսաղէմի պատրիարքութիւնները Սիսի աթոռին ենթարկելուն վրայ: Այդ տեսութիւնները չենք կրնար իբր հաստատուն կացութիւն ընդունիլ, այլ միայն նոյն ժամանակին տիրող խառնակ դիրքին վերագրել, եւ տեղի ունեցող հակառակութեանց հետեւանք ըսել, ինչպէս մինչեւ հիմա պատմուածներ եւ առաջիկային պատմուելիքներ յայտնի կը ցուցնեն:

1751. ԵՂԻԱԶԱՐԻ ՆՊԱՏԱԿԸ

Ոսկանի անձին պատկանող տեղեկութիւնները լրացնելու համար, պարտաւորուեցանք ժամանակագրական կարգը առջեւ մղել մինչեւ 1674 այժմ պարտաւոր ենք տասը տարիով ետ դառնալ պատմելու համար հակաթոռութեան շփոթութիւնները, որուն հաւասարապէս խառնուեցան Էջմիածինի, Սիսի, Երուսաղէմի, եւ Կ. Պոլսոյ աթոռները: Այդ կացութեան առիթ տուաւ նուիրակներու անտեղի ընթացքը, ինչպէս արդէն ակնարկած ենք (1742), որ եւ զօրաւոր պատճառանք մը դարձաւ Եղիազար Այնթապցիին ձեռքը: Սա վերջին անգամ եկած էր Երուսաղէմ, իբրեւ ընդհանուր վերակացու եւ գործակալ Աստուածատուր պատրիարքի փոխանորդագրով, տիրացած էր Ս. Յակոբայ վանքին, եւ սկսած էր ընդարձակել եւ պայծառացնել Երուսաղէմի աթոռը, նորոգութիւններով եւ նոր շինութիւններով (1639): Նոյն իսկ Աստուածատուրի Կ. Պոլսէ Երուսաղէմ գալէն ետքը, գործառնութեանց տէրը միշտ Եղիազար էր, որուն աչքին պատրիարքական աթոռներն ալ յազդեցուցիչ չէին, հեռուէ հեռու աւելի բարձր ծրագիրներ կորոճար, եւ անոր համար իր անձնականէն ալ կը ծախսէր, Երուսաղէմին աւելի փայլ աւելցնելու համար: Զաքարիայի պատմութեամբ Եղիազար Էջմիածինէ ալ քաջալերութիւններ ստացած էր իր գաղափարին, իբր զի քանի մը միաբաններ զխաւորութեամբ Ոնոփրիոս Երեւանեցի վարդապետին, գրեցին բազում հայիոյանօք սուտս Յակոբ կաթողիկոսի վրայ, եւ Եղիազարը հրաւիրեցին, թէ եկ տ սուրբ աթոռս, եւ մեք տեղ տամք զկաթողիկոսութիւն Էջմիածինի, եւ Ոնոփրիոս ալ հրաւիրակ գնաց, նամակին ետեւէն (ԶԱԲ. Բ. 71): Իսկ Եղիազարի եւ Ոնոփրիոսի մտերմութեան սկիզբը պէտք է տանիլ այն ժամանակին, որ Եղիազար Արզնի կը մնայր, եւ Ոնոփրիոս ալ Ամիդ նուիրակ էր եկած, եւ քաղաքացւոց խնդրանօք Ամիդի եպիսկոպոս ձեռնադրուած: Ոնոփրիոս կանուխէն Ամիդէ ալ Էջմիածին նախապատական գիրեր էր գրած կաթողիկոսին եւ միաբանութեան դէմ, որոնք այն ատեն անհետեւանք մնացին (ԶԱԲ. Բ. 67), բայց

մէջ տեղ ելան երբոր իր գազիր եւ գարշ գործերուն համար Ամդեցիները վիրաւորեալ, տաղտկացոյց, եւ ստիպուեցաւ փախչիլ Էջմիածին յաւուրս Յինանց, որուն տարին ճշդուած չէ ((ԶԱՔ. Բ. 68): Այնտեղ ալ ներկայանալ չհամարձակելով, ուզեց փախչիլ, բայց Կաւակերտի մէջ ձերբակալուելով Էջմիածին բերուեցաւ, զատուեցաւ եւ դատապարտուեցաւ, Յակոբ առեալ մկրատ եւ խուզեաց զգանգուրն, եւ հրամայեց բանտարկել ի մահահոտ եւ խաւարային բուրդ մի: Սակայն Ոնոփրիոս յաջողեցաւ բանտէն փախչիլ, եւ Ասպահան ապակինիլ, եւ նորէն կաթողիկոսին հետ հաշտուիլ, եւ Էջմիածին դառնալ, ուր կը մնար խորհելով չարիս (ԶԱՔ. Բ. 70): Այս անգամ ալ վերոյիշեալ գիրը Եղիազարի դրկելով, ինքն ալ ետեւէն կ'երթայ, սակայն Կարինէ ետ կը դառնայ (ԶԱՔ. Բ. 72): Իսկ Եղիազար Էջմիածինի մէջ կաթողիկոսանալու դժուարութիւնները նախատեսելով, առանձինն կաթողիկոսութեան ձեւը սկսած էր միտքին մէջ որոճալ:

1752. ԵՂԻԱԶԱՐԻ ԾՐԱԳԻՐԸ

Իր այս գաղտնի խորհուրդը առաջին անգամ խոստովանաբար յայտնեց Կիլիկիոյ Խաչատուր կաթողիկոսին, երբ սա 1663-ին Երուսաղէմ ուխտի էր եկած: Գլխադիրի մատուռին մէջ առանձնալալով անոր յայտնեց, Օսմանեան գաւառները Էջմիածինի կաթողիկոսութենէն զատելու խորհուրդը. Կիլիկիոյ աթոռին չդպչելով, եւ անոր թողով որչափ ինչ արդէն անոր կը պատկանէր, եւ մնացածներուն համար նոր կաթողիկոսութիւն մը ստեղծել, եւ զայն իրեն սեփականել, աթոռն Երուսաղէմի մէջ հաստատելով, եւ Երուսաղէմի ու Կ. Պոլսոյ պատրիարքութիւնները իրեն ենթարկելով: Գործին յաջողութեան համար Եղիազար նիւթական միջոցներն ունէր, Երուսաղէմի մէջ գտած թաքուն զանձն ալ մէջն ըլլալով (1730), Երուսաղէմն ալ պատրաստած էր արդէն, Էջմիածինի խորհրդաւոր անունով մատուռը շինած ատեն (1739): Հայ ազգը շուտով կրնար գրաւել նուիրակներու հանգանակութիւնները եւ կեղեքումները պատճառելով (1742), եւ ձրի միւռնն բաշխելով կառավարութեան հովանաւորութիւնն ալ դիրին էր ստանալ՝ Պարսկաստանի հետ յարաբերութիւններ վերջացնելու փաստով: Կը մնար եկեղեցական օրինաւորութեան ձեւակերպութիւնը, այս ալ պիտի լրացուէր ճանչցուած կաթողիկոսէ մը օծում ընդունելով, եւ այդ էր Եղիազարի Խաչատուրէ խնդրած աջակցութիւնը: Խաչատուր համոզուեցաւ, քանի որ իրեն վնաս պիտի չհասնէր, Էջմիածին պիտի տկարանար, եւ անշուշտ ծառայութեանը փոխարէն պատշաճ վարձն ալ սակարկուած էր: Կը մնար օրն ու տեղը որոշել, զոր Եղիազար պիտի պատրաստէր, եւ Խաչատուր խոստացաւ անոր կոչին պատասխանել եւ օծումը կատարել, մինչեւ որ նախապատրաստութիւնները լրանան: Այսպէս 1663 Երուսաղէմի վանքին Գլխագիրի մատուռին մէջ հաստատուեցաւ հակաթոռութեան առաջին խորհուրդը:

1753. ԵՂԻԱԶԱՐԻ ԶԵՌՆԱՐԿԸ

Խաչատուր Երուսաղէմէ իր աթոռը դարձած ատեն հակաթոռներ յարուցանելու միտքին հաշտուած էր, ուստի կամակար գործակցեցաւ Անդրէաս Ասորի վարդապետի մը, որ իր իսկ

կաթողիկոսին դէմ հակաթոռութեան կը հետապնդէր, եւ կառավարութեան հաւանութիւնն ալ ստացած էր: Ուստի Խաչատուր Բերիոյ մէջ պէտք եղած ձեռնադրութիւնն ու օծումը տուաւ Անդրէասի, եւ այս կերպով խռովութիւն եւ երկպառակութիւն թողուց Ասորոց մէջ, Խաչատուրի ըրածը Հայերուն ալ տգեղ երեւցաւ եւ տժգոհութիւններ բարձրացան, գլուխ ունենալով Դաւիթ Բերացի եպիսկոպոսը, զոր յիշեցինք Երուսաղէմի խնդիրներուն ատեն Կ. Պոլիս պատուիրակ յղուելուն առթիւ (1730): Դաւիթ, որ Կարկառեցի ալ կոչուած է, անշուշտ Բերիոյ գաւառին Կարկառ գիւղը՝ իր ծննդավայրն ըլլալէն, Բերիոյ մէջ առաջնորդ կը գտնուէր, ուստի կուսակցութիւն կազմելով ինքն ալ Խաչատուրի հակառակ կաթողիկոսանալու ետեւէ եղաւ: Կ. Պոլիս գնաց, Յովհաննէս պատրիարքը շահեցաւ, եւ անոր տեղեկագիրովը հրովարտակ ալ ձեռք ձգեց, եւ Բերիա դառնալով, ու Ասորոց կաթողիկոսէն ալ պաշտպանութիւն գտնելով, կաթողիկոս օծուեցաւ եւ Բերիոյ մէջ հաստատուեցաւ Խաչատուրի դէմ, եւ կաթողիկոսական իշխանութիւն սկսաւ գործածել: Այս ամէնը տեղի ունեցաւ 1663 տարին չլրացած: Խաչատուր իւրովի չկրնալով Դաւիթը յաղթահարել ու մերժել, կը պատրաստուի Կ. Պոլիս երթալ, որ այս անգամ ինքն շահի պատրիարքն ու մեծամեծները եւ Դաւիթը հեռացնէ, բայց Դաւիթ փութաց ետեւէն հասնիլ, եւ որովհետեւ երկուքն ալ հնչուն փաստերով կը խօսէին, Յովհաննէս Թիւթինճի պատրիարք չկրցաւ երկուքն ալ մերժել, եւ առաջարկեց որ Սոյ կաթողիկոսական վիճակը մէջերնին բաժնեն, եւ իւրաքանչիւրը իր մասին մէջ ազատօրէն կաթողիկոսութիւն վարէ: Դաւիթ միշտ բան մը վաստկած կըլլար, իսկ Խաչատուր պէտք ունէր որեւէ կերպով գործը վերջացնել, վասնզի անդիէն ուրիշ կարելոր գործ մըն ալ կը ստիպէր զինքն Կ. Պոլիսէ մեկնիլ, ուստի համաձայնութիւնը գոյացաւ եւ խնդիրը փակուեցաւ: Եղիազար նոր կազմուելիք կաթողիկոսութեան համար Խաչատուրի հետ համաձայնութենէն ետք անգործ չէր մնացած, այլ պէտք եղած գումարները մէկտեղ առնելով եկած Կ. Պոլիս, եւ Յովսէփ Ամանօղլու Ռոտոսթոցի վարդապետը այնտեղ գործակատար թողլով, անմիջապէս անցած էր Եւրոպակողմ, Քէօբրիւլիօղլու մեծ եպարքոսին ետեւէն, որ 1664 մարտ 20-ին Սէմլին կը գտնուէր՝ Մաճառներու դէմ պատերազմը (ԺՈՒ. 275) պատրաստելու համար: Մեծ եպարքոսին հետ էր իր սեղանաւորը Ապրոյ Զէլէպի, Եղիազար նախ անոր հետ բարեկամացաւ եւ անոր ձեռքով իր միտքը յայտնեց մեծ եպարքոսին, որուն շատ դիւր եկաւ Տաճկահայերը Պարսկաստան գտնուող աթոռէն զատելու գաղափարը: Ընծայ եւ կաշառք փաստին պակասը լրացուցին, եւ Եղիազարը Տաճկահայոց կաթողիկոս ճանչնալու հրովարտակը տրուեցաւ Երուսաղէմի պատրիարքութիւնն ալ իբր նոյն պաշտօնին լրումն եւ նոր կաթողիկոսութեան աթոռ ընդունուեցաւ: Եղիազար եւ Ապրոյ համաձայնեցան գործը գաղտնի պահել, եւ Եղիազար առանց Կ. Պոլիսէ անցնելու շիտակ Բերիա գնաց, պէտք եղած կարգադրութիւններն ընելու: Նամակով ազդարարեց Խաչատուրի փութայ անմիջապէս Բերիա գալ, եւ ատեն չանցնելու համար հետեւորդ եւ կարասի ալ չառնել, եւ սուրհանդակներու հետ արագընթաց ճամբորդներով Բերիա հասնի, ծանոթ նպատակը իրագործելու համար: Այս էր, որ Խաչատուրը կը ստիպէր Կ. Պոլիսէ մեկնումը փութացնել:

1754. ԵՂԻԱԶԱՐ ՀԱԿԱԹՈՐ

Որչափ ալ Խաչատուր արդէն իր գործակցութիւնը խոստացած էր, բայց երբ գործադրութեան վայրկեանը հասաւ, յանկարծ վարանեցաւ, եւ կերպով մը խղճիխայթ ազատուելու համար, ուզեց գաղտնի խորհուրդը քանի մը խելահասներու հաղորդել, որոնց մէջ կար նաեւ Երեմիա Չէլէպի Քէօմիւրճեան: Խորհուրդի հրաւիրուածներ զարգացնամբ լռեցին եղածը, եւ Խաչատուրը յորդորեցին զայն չգործածել, եւ վրանին առին Եղիազարն ալ յետս կասեցնել, նոյնիսկ Քէօմիւրճեանը, որուն Եղիազար վստահութիւն ունէր եւ իր մօտ ունենալ ուզած էր, ճամբայ հանեցին Բերիա երթալ, եւ տարադէպ գործը արգելել: Երեմիա մեկնեցաւ շտապելով, Խաչատուր ալ ետեւէն Երեմիա շատ խօսեցաւ եւ թախանձեց որ եկեղեցւոյն վրայ այդ դժբախտութիւնը չբերէ, բայց Եղիազար անդրդուելի մնաց՝ եկեղեցւոյն եւ ազգին մեծ բարիք մը ըրած ըլլալ կարծեցնելով: Խաչատուրն ալ առիթը կորսնցնելու չուզեց, եւ մեծ եպարքոսին հրամանագիրը իրեն արդարացում առնելով, Երեմիայի խրատներուն ալ չանսաց. եւ ժողովեաց զամենայն եպիսկոպոսունս այնմ նահանգի, այսինքն Կիլիկիոյ (ԶԱՔ. Բ. 72), ու Եղիազարի վրայ կաթողիկոսական օծումը կատարեց Բերիոյ Ս. Քառասունք եկեղեցւոյն մէջ, 1664 տարին, բայց օրը նշանակուած չենք գտներ (ԹՈՐ. Բ. 464): Տեղ մը 1666 գրուած ըլլալը (ԹՈՐ. Բ. 407) գրչագրական սխալանք պէտք է սեպել: Եղիազար հագիւ կաթողիկոս օծուած՝ օրհնութեան անդրանիկ կոնդակ գրեց եւ գրկեց բոլոր Օսմանեան պետութեան մէջ եղող վիճակներուն, Խաչատուրի ենթարկեալ թեմերէն զատ: Նախապէս սովորական ձեւով օրհնութիւններ շքայլելէն ետքը, կը ծանրանար Էջմիածինի նուիրակներուն խստութիւններուն եւ կեղեքումներուն վրայ, եւ ինքն կը խոստանար բոլոր այդ զեղծումները խափանել, ձրի միւռն բաշխել, ժողովուրդին բարօրութեան աշխատիլ: Օսմանեան հովանաւորութեամբ գործել, եւ օտար միջամտութիւնները դադրեցնել: Իր կաթողիկոսանալը եպարքոսին ալ հաղորդելով, խնդրեց որ Օսմանեան գաւառներէ վտարուին Պարսկաստանէ եկող նուիրակները, եւ ըստ այնմ եպարքոսական հրամանագիրներ յղուեցան Սեբաստիա, Կարին, Վան, Ամիդ, եւ ուրիշ գլխաւոր կուսակալութիւններ: Վիճակներէն բաւական թուով Եղիազարի յարողներ եղան, բայց ոչ ամէնքը, վասնզի Էջմիածինի Մայրաթոռէն զատուիլը շատերուն ծանր կու գար. Յակոբ կաթողիկոսի անունն ալ սիրելի եւ պատկառելի մնացած էր, հակառակ իր նուիրակներէն շատերուն անտեղի ընթացքին: Եղիազարի օծումին կատարումը իբրեւ լուաւ Ոնոփրիոս, վաղվաղակի գնաց առ նա խնդութեամբ (ԶԱՔ. Բ. 72), եւ միասին պատրաստեցին գրգռութեան միջոցները (1751): Ասկէ ծագեցան հայրապետական իրաւասութեան պառակտումները, եւ Յակոբեան ու Եղիազարեան կուսակցութեանց կոչումները: Կաթողիկոսի յիշատակութիւններն ալ վիճակէ վիճակ, քաղաքէ քաղաք եւ եկեղեցիէ եկեղեցի տարբերեցան բովանդակ թուրքիոյ մէջ: Արդէն Կիլիկիա ալ բաժնուած էր Խաչատուրի եւ Դաւիթի մէջ, Աղթամարն ալ կանուխէն իրեն սեփական իրաւասութեան վիճակն ունէր: Եթէ մաս մը վիճակներ ըլլալն ալ Եղիազարի համար յաջողութեան սկզբնաւորութիւն մըն էր, սակայն մեծ ճախողուած եղաւ Երուսաղէմ չկարենայ մտնելը, զոր իբր

Կեդրոն քրիստոնեութեան՝ իրեն աթոռանիստ որոշած էր ընել:

1755. ՍԱՐԳԻՍ ԹԷՔԻՐՏԱՂՅԻ

Երբոր Եղիազար 1659-ին Ս. Յակոբայ վանքին տիրացաւ (1735), ամէն կողմ Երուսաղէմի նուիրակներ հանած էր, եւ ասոնցմէ մէկն էր, Սարգիս Եպիսկոպոս Թէքիրտաղցի, Աստուածատուր պատրիարքի աշակերտ, կամ որ նոյն է Երուսաղէմի միաբան, որուն վիճակեցաւ երթալ Կաֆայի շրջանակը, եւ արդիւնաւոր նուիրակութիւն ունեցաւ, բայց Երուսաղէմ դառնալուն քիչ արդիւնք ներկայեց: Եղիազար կասկածեցաւ եւ Սարգիսի պատած քաղաքներէն ճիշդ հաշիւներ բերել տուաւ, եւ Սարգիս ստիպուեցաւ պարտքը ճանչնալ, եւ վճարունը պարտամուրհակներով երաշխաւորել: Եղիազար պարտագիրները կէս գինով այլազգիներու փոխանցեց, որոնք սկսան Սարգիսը նեղել, որ 1663-ին Կ. Պոլիս անցաւ միջոց ճարելու եւ պարտատէրերը գոհացնելու համար. բայց երբ չյաջողեցաւ, պարտատէրերու բողոքին վրայ բանտարկուեցաւ: Հոն իրեն բանտակից գտաւ Ղազար Սեբաստացին, զոր Յովհաննէս Թիւթինճի պատրիարքը բանտարկել տուած էր, պատրիարքութենէ գահընկէց ընելէն ետքը (1741): Մասնաւորապէս տարի մը իրարու հետ ապրեցան, բարեկամացան, եւ խորհրդակցութիւնները կազմեցին իրենց ոսոխներուն դէմ: Առաջ Ղազար ազատեցաւ իր կողմնակիցներուն միջնորդութեամբ, իսկ իր պարտատէրերէ նպաստաւորուեցաւ, որոնք նոր փոխատուութիւններով իր պատրիարքութիւնը յաջողեցուցին, որպէսզի այս կերպով հին ու նոր պարտքերը միանգամայն վճարէ: Սարգիս բանտէ ելլալով Ադրիանապոլիս գնաց Եպարքոսին ետեւէն, եւ պատրիարքութեան հրովարտակն առնելով Կ. Պոլիս դարձաւ, Յովհաննէսը վտարեց, եւ պատրիարքարանին տիրացաւ 1664ին: Ճիշդ այդ միջոցին էր որ Եղիազար կաթողիկոսական օծում ստացած էր Բերիոյ մէջ, եւ Երուսաղէմ կ'ուզէր մտնել յաղթանակով, որուն պատրիարքութեան իրաւունքն ալ ստացած էր հրովարտակով: Աստուածատուր պատրիարք եւ Երուսաղէմի միաբաններն չուզեցին ճանչնալ Եղիազարի պատրիարքութիւնը, իրենց կողմը շահեցան Երուսաղէմի կուսակալ, Էմիրհաճ փաշան, Կ. Պոլսոյ պատրիարքութեան ալ դիմեցին, որ Սարգիս Թէքիրտաղցիին էր անցած, եւ որ Եղիազարի մէջ հակառակորդն էր. սա բոլոր իր իշխանութիւնը գործածեց, որպէսզի Եղիազարի տրուած Երուսաղէմի պատրիարքութիւնը ջնջուի (1754), եւ Աստուածատուրի պատրիարքութիւնը վերահաստատուի: Եղիազար այդ արգելքներուն պատճառով Երուսաղէմ երթալ չհամարձակեցաւ, եւ աթոռանիստ տեղ չունենալուն թափառական կը շրջէր Եգիպտոս, Ղամասկոս, Անտիոք եւ Բերիա, որպէսզի իր կողմը զօրացնէ եւ Երուսաղէմի տիրանայ:

1756. ՀԱԿԱԹՈՌԻՆ ԴԻՄԱԴՐՈՂՆԵՐ

Եղիազարի մէջտեղ նետած հակաթոռ կաթողիկոսութիւնը, բոլոր հայութիւնը տակնուվրայ ըրաւ, եւ ներհակընդդէմ կիրքեր զօրացան, թշնամութիւններ աճեցան, կաշառքներ յորդեցին, գայթակղութիւնն եւ բարեւոնական խռովութեան վիճակը գագաթնակէտը հասան: Եղիազարի դէմ մաքառողներէն աւելի ճիշդ թափողն եղաւ Մարտիրոս Կաֆացի, որ երբեմն Եղիազարի բարեկամն էր, բայց վերջին անգամ իրեն չօգնելէն ցաւած, էջմիածին էր անցած, եւ Ղրիմու

եպիսկոպոս եղած (1740): Անմիջապես Կաֆայէ մեկնեցաւ Եղիազարի դէմ պայքարին գլուխն անցնելու համար, ուր որ հանդիպեցաւ ամէն տեսակ նախատինքներով եւ ամբաստանութիւններով ջանաց զայն անուանարկել: Եւրոկիա հասած ատեն, հոն տեսաւ Եղիազարի անդրանիկ կոնդակը, եւ անկէ առիթ առնելով չարաչար քննադատեց, եւ ըսածները գիրի առնելով՝ նամակի ձեւով Եղիազարի յղեց, երբ տակաւին Բերիա կը գտնուէր, եւ որպէսզի Եղիազար զայն բանայ, պատուաւոր հասցէ դրաւ վրան, Կաթողիկոս Հայաստանեայց վերատառութեամբ: Անկէ շտապով Էջմիածին անցաւ Յակոբ Կաթողիկոսը գրգռելու, եւ բոլոր Եղիազարի հակառակորդներուն կողմէ խօսեցաւ: Մարտիրոս հասած էր յաւուրս պահոց Յայտնութեան (ԶԱԲ. Բ. 73), որ է ըսել 1665 տարեզլխին: Նախապէս հաշտուելով Յովհաննէս Մունեցիի հետ, որուն պատրիարքութենէն հանուելուն գրգռիչն էր եղած (1729), անոր ձայնակցութեամբ Կաթողիկոսը յորդորեց, որ միասին Կոստանդնուպոլիս երթան, եւ հայրապետական ազդեցութեամբ եւ ժողովրդական համերաշխութեամբ Եղիազարը կործանեն, եւ հակաթոռութեան հերձուածը խափանեն: Յակոբ առաջիկային ուղեւորութեան առաջարկը գործադրելու խոստմամբ, Մարտիրոսին յանձնարարեց առաջուղնէ Կ. Պոլիս երթալ, եւ պէտք եղած միջոցները ձեռք առնել, Եղիազարի հակաթոռութիւնը խափանելու համար: Իսկ ինքը ջանաց շրջաբերողական նամակներով ժողովուրդը հակաթոռութեան աղետէն զգուշացնել: Մայրաթոռոյ իրաւունքները պաշտպանել, Հայաստանեայց Կաթողիկոսութեան նուիրակութիւնը բարձրացնել, եւ ամէնքը միութեան եւ սիրոյ յորդորներով զօրացնել: Նոյնինքն Եղիազարի ալ գրեց եւ ձեռնարկին վնասները պարգելով եւ յանուն եկեղեցւոյ երդմնեցուցանելով՝ սիրայորդոր խրատներ ուղղեց: Յովհաննէս Արզնեցի վարդապետն ալ, որ իմաստուն եւ զգօնամիտ մարդու համբաւ կը վայելէր, իբրեւ միջնորդ եւ պատուիրակ ճամբայ հանեց, հանդիպած տեղերը խրատել, եւ Եղիազարին մօտ ալ երթալով՝ պէտք եղածը խոսիլ եւ կարգադրել:

1757. Կ. ՊՈԼՍՈՅ ԿԱՅՈՒԹԻՒՆԸ

Ընդհանուր շփոթութեան կացութիւնը նկարագրելու համար, բաւական ըլլայ մայրաքաղաքին վիճակին վրայ ամփոփ գաղափար մը տալ, ուր հասաւ Կաֆացին 1665ին առաջին ամիսները, եւ Եղիազարի դէմ շարժումին գլուխ կանգնեցաւ: Այդ նպատակով անխտիր ամէն բաժիններու հետ միացաւ, բաւական էր որ Եղիազարի դէմ վարուելիք պայքարին ոյժ տային: Այդ մասին յառաջընթաց կը գտնուէին Պարսկահայ գաւառներէ գաղթողներ, որոնց գլխաւորներն էին Խուսրէվ եւ Միրզա մեծահարուստ իշխանաւորներ (1742), որոնք սովորաբար Ջահուկեան կը կոչուէին, երկու գլխաւորներուն ծննդավայր՝ Նախիջեւան գաւառի Ջահուկ գիւղին անունով (ԶԱԲ. Բ. 72): Կային եւ Պարսկահայ գաւառներու սահմանակցութենէն ու Հայաստանի ներքին կողմերէն վերջին ատեններ գաղթողներ, որոնց համանգամայն Արեւելցի անուն կը տրուէր: Թըլթըլ երէցին կուսակիցներն ալ, որոնք լատինասէր սկզբունքներու հետեւողներ էին, Եղիազարի դէմ միացան, որուն կանուխէն հակառակորդներն էին: Թըլթըլեան խումբը ընդհանրապէս ստորին դասակարգի անձերէ կազմուած էր, ինչպէս հռոմէականութեան պաշտպաններն ալ կ'ընդունին,

խոստովանելով թե Կաֆացին միաբանեաց ընդ իւր աննշանս եւ գխռովարարս եւ զատելիս ամենեցուն, այսինքն զԹըլթըլեանս եւ զնմանիս նոցա (ՉԱՍ. Գ. 702): Սակայն Կաֆացիին նպատակին ասոնք ալ կը ծառայէին, եւ թերեւս աւելի ալ օգտակար էին յուզմունքներ գրգռելու համար: Կաֆացին իրեն կողմ ձգեց Ղազար Սեբաստացին ալ Տիվրիկցիներով, որ բանտէն ազատելէն ետքը նորէն պատրիարքութեան տիրանալու հետամուտ էր, եւ Կաֆացիին կը խոստանար՝ Երուսաղէմի գործակալութիւնը անոր թողուլ: Սարգիս պատրիարք արդէն իսկ Եղիազարի հակառակորդ էր, բայց իր ազդեցութիւնը տակաւ նուազած էր, հին եւ նոր պարտքերը (1755), եւ անոնց դիզուած տոկոսները վճարել՝ այլազգի պարտատէրերուն ձեռքէն ազատիլ չկրնալուն համար: Այս պատճառով ստէպ թաքչելու եւ չերեւնալու կը ստիպուէր՝ պատրիարքարանի գործերը թողլով, կանուխէն իր աշակերտակից եւ հաւանաբար Թ էքիրտաղցի Յովհաննէս վարդապետի մը ձեռքը, գուցէ ինքն Ամանօղլուն (1753), որ կ'երեւի վերջէն Եղիազարի հակառակ դարձած էր: Այդ զանազան բաժինները, Կաֆացիին զխաւորութեան ներքեւ միացած, միայն կերպով Եղիազարի կործանման կ'աշխատէին, էջմիածինի աթոռին եւ Յակոբ կաթողիկոսին իրաւունքը պաշտպանելով: Կաֆացին անձամբ թողէ թաղ եւ եկեղեցի՝ եկեղեցի կը վազէր, ամէն տեղ Եղիազարին գործերը կը պախարակէր, կեանքը կը խայտառակէր, եւ ձեռնարկը դատապարտող քարոյներ կը խօսէր: Սակայն Եղիազարն ալ իր պաշտպաններն ունէր, եւ այս խումբը կը կազմէին ընդհանրապէս Հռոմիներ, անուն մը որ ոչ Հռոմի եւ ոչ Հռոմներու հետ առնչութիւն ունէր, այլ իր ծագումը կ'առնէր առաջակողման Ասիային կամ Անատօլուի՝ Հռոմաստան կոչելէն. եւ այս անունն ալ գործածական եղած էր Սելճուքեան թագաւորութեան՝ Ռումին սուլտանութիւն կոչուած ըլլալէն: Այս խումբը կը կազմուէր ընդհանրապէս հինէն Կ. Պոլիս հաստատուած կամ մերձաւորագոյն գաւառներէն մայրաքաղաք փոխադրուող Հայերէն, որոնք նուազ համակրութիւն կը զգային դէպի հեռաւոր էջմիածինը, եւ սաստիկ զգուած էին էջմիածինի նուիրակներէն: Կաֆացին կը պնդէր անոնց տկար փոքրամասնութիւն մը ըլլալը, եւ անոնք ալ Կաֆացին լռեցնելու համար, մինչեւ իսկ սպառնական գիրեր սփռելու միջոցներուն դիմեցին: Եղիազարեաններուն զխաւորն էր Ապրոյ Չէլէպին, որ անոր կաթողիկոսութիւնն ալ յաջողցուցած էր (1753), եւ Ապրոյի՝ մեծ եպարքոս Քէօբրիլիօղլուին մոտ լաւ ազդեցութիւն վայելելը՝ Եղիազարի եւ Եղիազարեանց վստահութեան հիմնակէտն էր:

1758. ԵՂԻԱԶԱՐ ԹԱՓԱՌԱԿԱՆ

Եղիազար տակաւին Բերիա եղած ատեն ստացած էր Կաֆացիին յանդիմանական եւ նախատական գիրը (1750), եւ զայն հրապարակաւ կարդացած էր՝ հակառակ Քէօմիրճեանի եւ իր աշակերտներէն Սուքիաս վարդապետի դիտողութեանց, մեծանձնութիւն ցոյց տալու կերպով մը: Երուսաղէմ չկրնալով երթալ, թափառայած կը շրջագայէր (1754), եւ զանազան քաղաքներ հանդիպած ատեն (1755), ստէպ կը պարտաւորուէր ծպտիլ իբր վաճառական կամ իբր այլազգի իշխանաւոր կամ ուրիշ տարագով, որովհետեւ հակառակորդները գաւառներու կուսակալներն ալ կը գրգռէին իրեն դէմ զանազան պատրուակներով, եւ ասոնք ալ խնդրակներ կը հանէին զայն

ծերբակալելու համար: Բաւական ամիսներ անցուցած էր Եղիազար այդ կերպով, երբ 1665 ապրիլին Յոպպէէ խառնուեցաւ Եգիպտոսէ եկող կարաւանի մը, բայց Համա հասած ատեննին զինքն ճանչցող գտնուեցաւ, եւ պարտաւորուեցաւ խոյս տալ օթեւանէն, Պէլլանի մէջ հանդիպեցաւ Քէօմիրճեանի եւ Դաւիթի, որոնց դիտողութիւններուն հանդէպ ապագայ ակնկալութիւններ եւ յաջողութիւններ կը յուսադրէր վստահօրէն: Նորէն ծայտեալ տարագով, եւ սրընթափ գնացքով ճամբան շարունակեց, մինչեւ հասաւ Պրուսա, միտք ունենալով Ադրիանուպոլիս անցնիլ եւ Քէօբրիլիօղլուին դիմել եւ այսպէս ալ կանխեց լուր հասցնել Ապրոյի, որպէսզի պէտք եղած կերպով եպարքոսին միտքը պատրաստէ: Այս առթիւ եպարքոսական կարգադրութեամբ Ադրիանուպոլսոյ մէջ ազգային գործոց համար մեծ ատեն մը բացուեցաւ: Յովհաննէս Թիւթունճին, պատրիարքութենէ ելնելէն ետքը (1755), Թըթըլեաններուն զխաւորներէն երկու հոգի առած մեծ եպարքոսին ետեւէն էր գացած մինչեւ Սերպիոյ Պելկրատը եւ Մաճառաց դէմ պատերազմին առթիւ անոր տեղափոխութեանց հետեւած, առանց արդիւնք մը ձեռք ձգելու, մինչեւ որ պատերազմին վերջանալուն եպարքոսին ետեւէն Ադրիանուպոլիս եկած՝ այնտեղ կը դեգերէր: Մարտիրոս Կաֆացին ալ Ադրիանուպոլիս եկած էր Յակոբեան կուսակցութենէ շատերու հետ, որ Եղիազարի կաթողիկոսութիւնը տապալէ եւ Աստուածատուրի պատրիարքութիւնը վերահաստատել տայ արքունի հրովարտակով, որուն հետ կապուած պիտի ըլլար իր փոխանորդութիւնը: Սարգիս Թէքիրտաղցին տեսնելով որ իր պատրիարքութեան վտանգ կը սպառնար Թիւթունճին կողմէ, հարկ սեպած էր ինքն ալ Ադրիանուպոլիս երթալ, որպէսզի իր աթոռը պաշտպանէ: Այդ միջոցին կը հասնէր Եղիազար Այնթապցին ալ, որպէսզի նոր հրովարտակով եւ նոր զօրութիւնով իրականացնէ իր նպատակը, եւ օծումով ու անունով ստացած կաթողիկոսութեան իսկական գիրք մը տայ՝ Երուսաղէմի մէջ տիրաբար հաստատուելով: Այդ խառնակ կացութեան լուծումն էր որ եպարքոսէն կը սպասուէր, եւ որուն վրայ ներհակ խորհուրդներով կը ճնշէին Ապրոն՝ որ Եղիազարի պաշտպանն էր, եւ եպարքոսութեան աւագ պաշտօնեայ՝ որ Կաֆացիէ շահուած էր: Եպարքոսը կանոնաւոր ատեան ալ կազմեց, Կաֆացիին կողմէն Եղիազարի դէմ եղած ամբաստանութիւնները լսելու, ինչպէս են Աստուածատուր պատրիարքէ 200 քսակ արծաթ դրամ առնելով ուրիշ նպատակի գործածելը, ի ծնէ Հայ եղած չըլլալը: Սակայն եպարքոսը Ապրոյէ խրատուած, ճարտար դարձուածներով ամբաստանութիւնները ջրեց, եւ Եղիազարի կաթողիկոսութիւնը հաստատեց, եւ միւս կողմն ալ չկոտրելով՝ Աստուածատուրի պատրիարքութիւնն ու Մարտիրոսի փոխանորդութիւնն ալ հաստատեց Երուսաղէմի վրայ: Արդիւնքը Մարտիրոսը գոհացուց, որ հրամանագիրները առնելով փութաց Երուսաղէմ, իսկ Եղիազարը չկրցաւ գոհ մնալ, զի առանց Երուսաղէմի իր կաթողիկոսութիւնը՝ նշանակութիւն պիտի չունենար: Իսկ Յովհաննէսի եւ Սարգիսի խնդիրին մէջ Եղիազար եւ Ապրոյ ալ Սարգիսի դէմ զինուեցան, պէտք եղած կաշառքներն ալ առատօրէն տրուեցան, եւ պատրիարքութիւնը հաստատուեցաւ Յովհաննէսի վրայ, որ շուտով եկաւ պատրիարքարանի տիրեց, եւ Սարգիս յուսախաբ մնաց բոլորովին: Այդ եղելութեանց ժամանակը

իդէպ է նշանակել 1665 տարւոյ մայիսի վերջերը:

1759. ՅԱԿՈՒԲ ԵՐՈՒՍԱՂԷՍ

Յակոբ կաթողիկոս, որ անմիջապէս Կաֆացին ճամբայ հանած էր ձմեռ օրով (1756), ինքն ալ շատ չուշացուց իր ուղեւորութիւնը, եւ զատիկն ընելով, որ 1665 մարտ 26-ին կը հանդիպէր, որոշեց մտադրութիւնը կատարել: Ջաքարիա կը յիշէ թէ Յակոբ կաթողիկոս կանուխէն ալ Կ. Պոլիս երթալու միտք մը ունեցած էր, եւ Սահակ Մակուեցի եպիսկոպոսը աթոռակալ եւ տեղապահ նշանակելով՝ մինչեւ Եւդոկիա ալ եկած էր, բայց Ոնոփրիոսի կուսակցութեան հանած շփոթերուն պատճառով ստիպուած էր ետ դառնալ Էջմիածին (ՋԱԲ. Բ. 72): Իսկ Կաֆացիին գալէն ետքը հարկ տեսաւ ուղեւորութիւնը փութացնել: Սոյն առիթով ժողովեցան ամենայն առաջնորդք վանօրէից, եպիսկոպոսք եւ վարդապետք, եւ հարք եւ անապատականք, եւ աշխարհական արք երեւելիք, եւ մեծաւ ուղարկեցին զկաթողիկոսն (ՋԱԲ. Բ. 73): Այս անգամ Էջմիածինի մէջ տեղապահ մնացող եպիսկոպոսը Մատթէոս եղած պէտք է ըլլայ, որ աթոռակալ անունով յիշուած է սոյն բացակայութեան միջոցին (ՋԱԲ. Բ. 76): Ճանբորդութեան նպատակակէտը Կոստանդնուպոլիս էր, բայց Յակոբ լաւագոյն սեպեց նախ չեզոք տեղ մը իջնալ, եւ այնտեղէն որոշել ընելիքը, կացութիւնը կշռելէն ետքը: Այդ դիտմամբ շիտակ եկաւ Ջմիւռնիա, եւ հոն հասաւ երբ արդէն տրուած էին Ադրիանուպոլսոյ մէջ եպարքոսական վճիռները, եւ Մարտիրոս գացած էր Երուսաղէմ (1758): Իսկ Եղիազար տակաւին Ադրիանուպոլիս կը դեգերէր, զի առանց Երուսաղէմի վրայ իշխանութեան՝ այնտեղ երթալ չէր կրնար: Յակոբի նպատակը յայտնի ըլլալուն, դժուար է հաւատ ընծայել՝ կամէր երթալ ի Հռոմ, բայց արգելանի երթալ՝ ըսողներուն (ՊԷՃ. 277), մանաւանդ որ Ջմիւռնիա հասնելուն պէս հրաւեր ստացաւ Երուսաղէմէ, որով Աստուածատուր եւ Մարտիրոս կը ծանուցանէին, թէ Երուսաղէմի տիրացած են, եւ այդ կողմէն Եղիազար տկարացած է, եթէ գայ, միասին կը խորհէին Եղիազարի կաթողիկոսութիւնն ալ խափանել տալ, զոր դժուարին չէին կարծեր: Այդ առաջարկին վրայ Յակոբ որոշեց ուղիղ Երուսաղէմ երթալ, եւ ուր տեղէ որ անցաւ, միշտ համակրութեան նշաններ եւ ձեռնտութեան նպաստներ կը ստանար, ինչպէս որ Էջմիածինէ Ջմիւռնիա եկած ատենն ալ ստացած էր: Եղիազար Ադրիանուպոլսոյ մէջ Ապրոյի միջնորդութեամբ կը շարունակէր Երուսաղէմի պատրիարքութեան հրովարտակն ալ ստանալ, սակայն Քէօքրիւլիօղլուն այս անգամ պինդ մնաց Աստուածատուրի անունին տուած հրովարտակն վրայ, որուն պաշտպանն էր իր աւագ պախտօնեայն (1758), այնպէս որ Եղիազարեաններէն շատեր, առանց Երուսաղէմի ալ Օսմանեան երկիրներու կաթողիկոսութեամբ գոհանալու կողմն էին: Սակայն Եղիազար կը պնդէր. Ո՞ւր ապա հաստատեսցի աթոռ կաթողիկոսութեանս: Ապրոն անտանելի կացութենէն ելնելու համար մտածեց պատրիարք կոչումի վրայ չպնդել, որ Աստուածատուրի վրայ հաստատուած էր, եւ եպարքոսը փոխել չէր ուզեր, այլ նազը եւ միւթվէլլի կոչումներով գոհանալ, որոնք բաւական էին Երուսաղէմի ստացութեանց եւ մատակարարութեանց տիրանալու, անգործութեան վերածելով Աստուածատուրիպատրիարք կոչումը: Եղիազար ստիպուեցաւ այդ ձեւին համակերպիլ, ոչ միայն

պատրիարք կոչոււմը ստանալու անհրճարութեան համոզուելով, այլեւ վախճալով որ եթէ ուշանայ, մի գուցէ Երուսաղէմի մէջ իր թաքուցած դրամները հակառակորդներուն ձեռքն իյնան:

1760. ԵՂԻԱԶԱՐ Ի Կ. ՊՈԼԻՍ

Եղիազար Տաճկաստանի կաթողիկոսութեան համար նոր հրովարտակը եւ Երուսաղէմի գործակալութեան համար պաշտօնագիրը ստանալով՝ փութաց Ադրիանուպոլիսէ Ռոտոսթոյ իջնալ եւ անկէ Պրուսա անցնիլ, շիտակ Երուսաղէմ երթալու նպատակով: Բայց Եղիազարի հակառակորդներ եւ գլխաւորապէս Թըլթըլեաններն ու Ջահուկեանները բողոք մատուցանելով թէ Եղիազարի հետ զատ ունին, հրաման հանեցին զայն բանի Կ. Պոլիս բերելու եւ իրենցմէ երկուքը Սիմոն Պօտուր եւ Պօղոս Ասերօղլու ոստիկաններու ընկերակցութեամբ Պրուսա յղեցին, որոնք գիշերայն տանիքը քակելով Եղիազարը ձերբակալեցին: Տեղւոյն կուսակալը դէմ դարձաւ առանց իրեն կատարուած գործին, եւ Եղիազարի հետեւորդներէն Ոնոփրիոս (1754) եւ Սարգիս վարդապետները ձերբակալելով կապանօք Կ. Պոլիս բերին, ուր Եղիազարեանք յաջողեցան վարդապետները ազատել, եւ Եղիազարի դէմ խօսուածները հերքել: Այսուհանդերձ հարկ եղաւ որ Եղիազար Կ. Պոլիս գայ իր գործը վերջնականապէս կարգադրելու համար, ինչպէս որ ալ եկաւ, եւ Ղալաթիոյ Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցին նստաւ, եւ շարունակ քարոզելով աւելի եւս ժողովրդականութիւն ստացաւ եւ կողմնակիցներ շատցուց: Ուրիշ թագերու եկեղեցիներէն ալ հրաւերներ կը ստանար, եւ վերջէն փոխադրուեցաւ Սամաթիոյ եկեղեցին, որ աւելի նշանակութիւն ունէր իբրեւ հայաշատ կեդրոն եւ իբրեւ հին պատրիարքարան: Եղիազար այդ յաջողութենէն քաջալերուած, կը յուսար Երուսաղէմի պատրիարքութեան գործն ալ յաջողցնել ու Կ. Պոլիս մնալը կերկարէր: Բայց միւս կողմէն Յովհաննէս Թիւթիւնճին իր պատրիարքութիւնը կորսնցնելու վախով, կառավարութեան կը դիմէր՝ որ Եղիազարը հեռացնեն, վասնզի բոլոր արդիւնքներէն կը զրկուէր: Եղիազար հրաման ստացաւ հեռանալ, եւ այս անգամ Ապրոյ միջամտեց, զայն իր տունը հիւրընկալեց, եւ միանգամայն կառավարութիւնը համոզեց թէ Եղիազար Կ. Պոլսոյ պատրիարքութեամբ չի զբաղիր, այլ օրինաւորապէս ստացած կաթողիկոսութեան եւ Երուսաղէմի խնամակալութեան շահերուն կը հետեւի: Յովհաննէսի ալ խօսուեցաւ որ Եղիազարն էր՝ որ պատրիարքութիւնը յաջողցուցած էր (1758), եւ անոր հակառակութիւնը կրնար իրեն վնասել: Յովհաննէս զիջաւ, Եղիազարը իրեն մօտ հրաւիրեց Պալաթի եկեղեցին, եւ սկսան բնակակից ըլլալ, բայց Եղիազարեանը յարմար չդատեցին, եւ Եղիազար նորէն Ապրոյի տունը փոխադրուեցաւ: Այդ եղելութիւնները յարմար է նշանակել 1665 տարւոյ վերջին կէսին մէջ:

1761. ԵՂԻԱԶԱՐԻ ՅԱԶՈՂԻԸ

Կացութիւնը քիչ մը հանդարտած կը կարծուէր, եւ ահա Երուսաղէմէ Կ. Պոլիս կը հասնի Մարտիրոս Կաֆացին, ամբաստանագիրներով եւ բողոքագիրներով զօրացած, Եղիազարը իսպառ տապալելու համար: Եղիազարի ստացած Երուսաղէմի գործակալութեան հրամանագիրը՝ կը ջնջէր Մարտիրոսի պաշտօնը, եւ կը քայքայէր Աստուածատուրի դիրքը, ուստի ամէնքը միացան, Յակոբ կաթողիկոսն ալ միասին, Եղիազարի դէմ ամբաստանագիրներով եւ Երուսաղէմի

իրաւունքներուն պաշտպանութեան գիրերով Մարտիրոսը ճամբայ հանած էին՝ մայրաքաղաքին մէջ Եղիազարի դէմ մաքառելու: Մարտիրոս 1666 տարւոյ սկիզբները Կ. Պոլիս հասնելով՝ նորէն իր շուրջը համախմբեց բոլոր Եղիազարի հակառակ խումբերը, Ջահուկեանները, Արեւելցիները, Եւթըլթըլեանները, որոնց գլուխը կը գտնուէր Անդրէաս Երէց մը, Ճէիէննէմ-Մէրտիվէնի մականունեալ, որ կը նշանակէ Դժոխքի սանդուխ, Եւ բաւական է ցոյց տալ քահանային բնաւորութիւնը: Անդրէաս Երէց Թըլթըլեանց պետ եղած ըլլալ կ'երեւի, իբր յաջորդ Աստուածատուր Երէցին (1733), որուն այլեւս անունը չի յիշուիր: Պահ մը Եղիազարեանք ալ վախճալ սկսան Մարտիրոսի կազմակերպած հակառակութենէն, բազմաթիւ ամբաստանութիւններէն Եւ տրամադրելի միջոցներէն, Եւ սկսան խաղաղութեան Եւ հաշտութեան առաջարկներ ընել: Նոյնիւնքն Ապրոյ՝ Մարտիրոսը շահելու կերպեր ձեռք առաւ, Եւ Երեմիա Քէօմիւրճեան անգամ ալ իր բարեմիտ զգացումներով մէջտեղ ինկաւ հաշտութեան Եւ խաղաղութեան բանագնացութիւններ կատարել: Մարտիրոսի երկդիմի Եւ կեղակարծ ձեւերով ուզեց ատեն շահիլ, Եւ հակառակորդ կողմը տկարացած կարծելով, իր ձգտումները աւելի Եւս յառաջ տանիլ, Եւ նոյնիսկ Երուսաղէմի պատրիարքութիւնը իր անունին դարձնել, որուն համախոհ գտնուեցան իր կուսակիցները, զի Աստուածատուր պատրիարք ծերացած Եւ կորովէ ինկած էր: Այդ նպատակով առաջարկներ եղան եպարքոսութեան աւագ պաշտօնեային, որ արդէն Մարտիրոսէ շահուած էր Ադրիանուպոլսոյ մէջ (1758), Եւ անոր հետ սակարկութիւններ սկսան, մինչ պաշտօնեայ ալ իր կողմէն՝ Ապրոյի միջնորդութեամբ միւս կողմին հետ ալ սակարկութեան կը մտնէր, տեսնելու թէ որ կողմէն աւելի շահաւոր վարձք մը կրնար ապահովել: Բայց Ապրոյ՝ Քէօբրիւլիօղլիի հետ մտերմութեանը վստահ՝ պէտք չէր տեսնար վճարումը բարդել, Եւ պաշտօնեայն կը մնար Մարտիրոսի կողմնակից: Այս կերպով կ'անցնէին օրերը, երբ Քէօբրիւլիօղլուն Կրետէի պատերազմին համար Կ. Պոլիսէ կը մեկնէր, Եւ պատեհը չկորսնցնելու համար Մարտիրոս ետեւէն կը հասնէր մայրաքաղաքէն դուրս Տավութփաշայի բանակատեղը, Եւ Եղիազարի դէմ ամբաստանութեանց գիրերը կը մատուցանէր: Եպարքոսը կը հրամայէր Եղիազարը բերել, բայց Ապրոյ եղանակը կը գտնէր եպարքոսը համոզելու, թէ այդ խնդիրները արմատէն վերցնելու եղանակը, Աստուածատուրն ու Մարտիրոսը գործերէ հեռացնելով՝ ամենայն ինչ Եղիազարի յանձնելն է, որ կարող Եւ տէրութեան հաւատարիմ անձն է, Եւ նպատակ ունի օտար միջամտութիւնները ջնջել Օսմանեան երկիրներէն (ՉԱՄ. Գ. 712): Եղիազար իրեն դատը զօրացնելու համար, շատ մըն ալ գիրեր պատրաստել տուեր էր Ասիակողման քաղաքներէն, Կարինէ, Ամիդէ, Սեբաստիայէ, Կուտինայէ, Եւդոկիայէ, Ամասիայէ, Անկիրիայէ, Եւ ուրիշ տեղերէ, որոնք կը գանգատէին Էջմիածինի նուիրակներուն, Եւ նոյնիսկ Յակոբ Կաթողիկոսի ուղեւորութեան առթիւ հաւաքած իրաւունքներուն համար Եւ գոհունակութիւն կը յայտնէին Եղիազարի մասին, որ իրաւունք չէր պահանջէր Եւ ձրի միւռոն պիտի բաշխէր: Նոյնիսկ Կ. Պոլսոյ հայաբնակութեան կողմէ ալ նմանօրինակ գիրեր պատրաստուած էին (ԱՍՍ. Ա. 381-384): Քէօբրիւլիօղլուն այդ տպաւորութեամբ կատարեց հարցաքննութիւնները, Եւ Մարտիրոսի ամբաստանութեանց դէմ

Եղիազարի բացատրութեանց հաւանելով, վճիռն արձակեց Ապրոյի թելադրութեան ձեւով, եւ Եղիազար յաղթանակելով ստացաւ թէ կաթողիկոսութեան եւ թէ Երուսաղէմի պատրիարքութեան համար նոր հրովարտակ մը: Վճիռը տրուեցաւ 1666 մարտ 31-ին Մուսն ի վիրապ յիշատակին շաբաթ օրը (ՉԱՄ. Գ. 712):

1762. ԵՂԻԱԶԱՐԻ ԳՈՐԾԵՐԸ

Հազիւ թէ Եղիազար իր կաթողիկոսութիւնը եւ պատրիարքութիւնը ապահովցուց, հրամաններ դրկեց Երուսաղէմ Յակոբ կաթողիկոսը հեռացնելու եթէ իբր հիւր կը վարուի՝ պատուով ճամբայ դնել Երուսաղէմէ, իսկ եթէ գործերու կը միջամտէ՝ բռնութեամբ վտարել: Յակոբ միաբանութեան ալ նեղութիւն չպատճառելու համար, Ս. Յակոբայ մայրավանքը թողուց եւ Յունաց վանք մը քաշուեցաւ միւս կողմէն Կ. Պոլիս երթալու պատրաստութեանց ալ ձեռնարկեց՝ բաւական դժվարութեամբ, զի դրամական միջոցները սպառած լինելով, պարտք ընելու ստիպուեցաւ: Եղիազար ալ կը պատրաստուէր Երուսաղէմ երթալ, բայց յառաջագոյն ուզեց մայրաքաղաքին մէջ ալ փառաւորուիլ եկեղեցական հանդէսներով, եւ եօթը եպիսկոպոսներ ձեռնադրեց, սուրբ տեղեաց նուէրներ հաւաքեց, եւ 250 ուխտաւորներու կարաւան մը կազմեց: Յակոբ ու Եղիազար միեւնոյն ժամանակ ճամբորդութեան մէջ եղան, բայց իրարու չհանդիպեցան: Յակոբ Կ. Պոլիս մտաւ 1666 սեպտեմբերին, իրեն հետ ունենալով իր պարտատէրներն ալ, որոնց վճարումը մայրաքաղաքէ մեկնած էր (ԱՍՏ. Ա. 387): Եղիազար առանձինն հրովարտակ ալ առած էր Ս. Գերեզմանին վրայ պատարագելու համար, որ Հայոց հին իրաւունքն էր, բայց Լատիններ արգելք կը դնէին, եւ շարունակեցին ընդդիմանալ, եւ նոյն հրովարտակին կրկնուիլն ալ օգուտ չունեցաւ, եւ Եղիազար ոչ կարաց գործադրել այդ իրաւունքը (ԱՍՏ. Ա. 386): Բայց իր կաթողիկոսութիւնը նւիրագործելու համար, 1667 յունուար 6-ին միւռոնի օրհնութիւն կատարեց Երուսաղէմի մէջ, եւ յունուար 27-ին կոնդակովը ձրիաբար յղեց ամէն վիճակներ: Թիրիմացութեան հետեւանք կը կարծենք միւռոնի օրհնութիւնն ու կոնդակը 1666-ին դնելը (ՍՏՈ. 106) զի 1666-ին կը ճշմարտուի Մուսն ի վիրապ յիշատակին մարտ 31-ին հանդիպիլը (ՉԱՄ. Գ. 712) ասկից ետքն է միւռոնի օրհնութիւնը: Իր յաջողութեանը երկնային պաշտպանութեան զայն տալու համար, կոնդակին մէջ կը յիշէր թէ ան ձիթենին, որուն կապուելով ձաղկուեցաւ Յիսուս, Ս. Հրեշտակապետի վանքին մէջ կը պահուի, եւ թէ միեւնոյն այն տարի գրեթէ բնաւ պտուղ չէր տար, Բայց այն տարին այնչափ շատ տուեր է, որ բաւական եղեր է իր ամէն կողմ բաշխած միւռոնին ձէթը մատակարարել, եւ թէ ի խնդրոյ Լատինաց, նոյն ձէթէն նաեւ Հռոմայ պապին շնորհ առաքեցաւ (ՍՏՈ. 106): Եղիազարի գիւտը հանձարեց էր, բայց իրական չէր, զի ոչ միայն միակ անպտուղ ծառէ որ այդչափ պտղաբերութիւն անհնար էր, այլեւ Յիսուս պրետորիոնին մէջ սիւնի կապուած ձաղկուած էր, եւ ոչ պարտէզի մէջ ծառի մը կապուած: Ասկէ ետքը Եղիազար իր գիրքը այլեւս կատարելապէս ապահովուած տեսնելով, շինարար ձեռնարկներու սկսաւ, եւ բաւական շինութիւններու ձեռնարկեց Երուսաղէմի եւ Յոպպէի մէջ: Միաբանութիւնը համակերպելու եւ Աստուածատուր պատրիարք լռելու ստիպուեցան, քանի որ արքունի հրովարտակով եւ կուսակալներու յղուած պետական

հրամանագիրներով զորացած էր Եղիազարի իշխանությունը:

1763. ՅԱԿՈԲԻ ՅԱԶՈՂՈՒԻԼԸ

Յակոբ կաթողիկոս Կ. Պոլիս հասնելով, Իսկիւտարէ սկսաւ բազմաթիւ դիմաւորողներէ պատուասիրուիլ: Արեւելցիք, Ջահուկեանք եւ Թըլթըլեանք ամէն մեծարանք կը ցուցնէին, կ՛ծու ակնարկութիւններով կը խօսէին եւ ծանր ամբաստանութիւններ կը կուտէին Եղիազարի վրայ, որոնք կը լսէր Յակոբ, այլ չէր ձայնակցէր մեղմօրէն կը պատասխանէր, եւ սիրոյ քարոզներ կը խօսէր: Այդ հեզահամբոյր ընթացքը մեծ տպաւորութիւն գործեց ամէնուն վրայ, եւ մինչեւ իսկ Եղիազարեանները յորդորեց անոր մոտենալ: Նոյնինքն Ապրոյ՝ Երեմիայի հետ կաթողիկոսին սկսաւ առաջարկել՝ որ հաւանի կաթողիկոսութեան բաժնուելուն, թող տալով որ Եղիազար Օսմանեան գաւառներու վրայ իշխել, եւ ինքն ալ բաւականանայ Պարսկական երկիրներով: Յակոբ քաղցրութեամբ կը լսէր առաջարկը, ոչ կը բարկանար եւ ոչ կընդդիմանար, այլ մեղմ խօսակցութիւններով Ապրոն կը դներ, բաժանումներու երեսէն ազգին կրած ու կրելիք վնասները բացատրելով, զորս Ապրոյ չէր կրնար չճանչնալ եւ չխոստովանիլ, եւ Երեմիա կը ձայնակցէր անշուշտ: Այս ընթացքով Յակոբ մեծ ընդունելութիւն եւ համակերպութիւն սկսաւ շահիլ, եւ մինչ մայրաքաղաքի մեծամեծներուն եւ իշխանաւորներուն շատերը Եղիազարեան էին, կը սկսէին Յակոբեան դառնալ եւ անոր կողմը բռնել, յորդորել եւ օգնութիւն խոստանալ՝ Օսմանեան կառավարութեան ձեռքով էջմիածինի իրաւունքները վերահաստատելու (ԶԱՄ. Գ. 714): Յակոբի գլխաւոր օգնականները կըլլան Խոսրով եւ Միրզա, Ջահուկեանց գլխաւորներ, եւ վերջապէս կորոշուի որ Յակոբ Ադրիանուպոլիս երթայ եւ թագաւորին ներկայանայ էջմիածինի իրաւունքներուն պաշտպանութեան համար: Խոսրով եւ Միրզա անոր կընկերանան, իսկ Ապրոյ եւ Երեմիա ընդդիմութենէ ձեռնբափ կըլլան: Խոսրով նախապէս կը դիէ, իր բարեկամներէն եւ թագաւորին մտերիմներէն Ղայմազ խան կոչուած պալատականը շահելու, որ բազմէր ընդ թագաւորին ի սեղան (ԶԱՔ. Բ. 73), եւ անոր խորհրդով աղերսագիր մը կը պատրաստուի, եւ կորոշուի որ ուրբաթի աղօթքին առթիւ Յակոբ մէկ ձեռքը աղերսագիրը, եւ միւս ձեռքը Փիլիպպոսի տրուած հրովարտակար (1700) փողոցին անկիւնը Մէհմէտ Դ. սուլտանին դիմէ, իսկ Ղայմազ ըսելիք խօսքերն ալ կը թելադրէ: Այնպէս ալ կընէ Յակոբ, որ լայր կսկծանօք եւ դառն հեծեծանօք, երբ երկու գիրերը կը մատուցանէր (ԶԱՔ. Բ. 74): Թագաւորը թուղթերը կառնէ, մի՛ լար ըհտիար, մի՛ լար բարաբայ ըսելով, կը ճանչնայ իր իսկ տուած հրովարտակը, եւ խնդրուածին վրայ Ղայմազէն բացատրութիւններ կուզէ, որ պատշաճը կը խօսի Յակոբին համար եւ Եղիազարի դէմ, այնպէս որ թագաւորը բացարձակ հրաման կը հանէ, կատարել եւ հոգալ զամենայն գործ դորա, եւ զգլուխ թշնամույ դորա ի մօտոյ իրեն բերել: Ասոր վրայ պէտք եղած հրովարտակը կը ստացուի, Եղիազարի տրուած իշխանութիւնները ետ կառնուին, եւ կաթողիկոսութիւնն ու Երուսաղէմի պատրիարքութիւնը Յակոբ կը տրուին (ԶԱՔ. Բ. 76): Այդ յաջողութիւնը կը ստանար Յակոբ այն միջոցին, որ Երուսաղէմի մէջ Եղիազար ինքզինքը ապահովուած կը կարծէր: Միւս կողմէ պէտք է գիտնալ թէ Ոնոփրիոս (1754), վերջին անգամ Եղիազարի հետ Երուսաղէմ գացած չէր, եւ երբ

Յակոբի յաջողութիւնը տեսաւ, անմիջապէս Եղիազարի դէմ դարձաւ, եւ որպէս զղջացեալ Յակոբին դիմեց, խոստովանելով թէ ահա ծանեայ զանօրէնութիւն իմ: Յակոբ հաւատաց սուտ եւ նանիր բանից նորա, եւ իրմէ առաջ զայն Էջմիածին ղրկեց լինել անդ աթոռակալ (ԶԱԲ. Բ. 85), որ այս անգամ պարզ գործակալի իմաստով առնուելու է:

1764. ՅԱԿՈՐ Կ. ՊՈԼՍՈՅ ՄԷԶ

Յակոբ կաթողիկոս այլեւս Կ. Պոլսոյ մէջ անդիմադրելի ազդեցութեան տէր դարձած, տեղական կարգադրութեանց ալ սկսաւ ձեռնարկել, Երուսաղէմի պատրիարքութիւնը, որ իրեն վերագրուած էր, Մարտիրոս Կաֆացիին կը փոխանցէր, եւ պարտ ու պատշաճ հրովարտակով եւ հրամանագիրներով ճնմբայ կը հանէր, որ երթայ Եղիազարը հեռացնէ: Աստուածատուրի իրաւունքը ոտնակոխ եղած կըլլար այս կերպով, սակայն դիւրին է մտածել, որ Յակոբ Աստուածատուրը անձամբ ալ տեսնալէ ետքը՝ համոզում գոյացուցած պիտի ըլլար, թէ նա Եղիազարը տապալելու չափ կորով չունէր այլեւս եւ Մարտիրոսի պէս բուռն եւ յախուռն անձի մը պէտքը զգալի կըլլար: Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքութեան վրայ գտնուող Յովհաննէս Թիւթունճին, Էջմիածինի իրաւունքը խորելուն համար կանուխէն Յակոբ կաթողիկոսի նչքէն ինկած էր (1742), եւ ժողովուրդին ալ սիրելի չէր՝ պարտքերէ ճնշուած կեղեքումներու դիմելուն համար, ուստի Յակոբ իր ազդեցութեամբ այն ալ պաշտօնանկ ընել տալով, պատրիարքութիւնը նորէն Սարգիս Թէքիրտաղցիին անցուց պետական հրովարտակով: Յակոբ, Երուսաղէմի ուղեւորութեան եւ Ադրինաուպոլսոյ գործառնութեանց պատճառով ըրած պարտքն ալ կրցաւ դիւրաւ մաքրել, ժողովուրդին յօժար եւ առատ նուէրներովը, ամէնուն սէրն ու համակրանքը գրաւած ըլլալով, իր հեզահամբոյր եւ առաքինազարդ ընթացքով, եւ միանգամայն առանց աղմուկի եւ շփոթի կատարած գործերով: Հաւանական է որ Յակոբ կաթողիկոս այդ ամէնը կրցաւ վճարել մինչեւ զատիկը, որ կը հանդիպէր 1667 ապրիլ 7-ին, եւ զարնան բացելուելուն ուղեւորեցաւ Էջմիածին, գործերը կարգադրած, Էջմիածինի իրաւունքները պաշտպանած, եւ Եղիազարի հակաթոռութեան գայթակղութնոսը դարմանած ըլլալու գոհունակութեամբ (ԶԱՄ. Գ.715):

1765. ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՅԵՐՈՒՍԱԿԷՄ

Մինչեւ այն ատեն, արդէն Մարտիրոս հասած էր Երուսաղէմ, եւ Եղիազարը վտարելով պատրիարքութեան տիրացած: Որչափ ալ Եղիազարին փառամոլ ձգտումները, եւ ազգը գայթակղեցնելը ու խռովութեանց պատճառ ըլլալը մեղադրանքէ զերծհամարել հնար չըլլայ, սակայն հնար չէ անոր յաջողակ եւ շինարար գործունէութիւնը ծածկել: Այն համառօտ միջոցին մէջ, որ Երուսաղէմի տիրապետեց, դարձեալ բաւական նշանաւոր երախտիքներ ունեցաւ աթոռին համար: Վրաց վերատեսուչ Մելետինոս վարդապետին՝ Ս. Յակոբայ վանքին տիրանալու յաւակնութիւնները արմատարքի ոչնչացուց Ս. Յարութեան տաճարին մէջ Հայերուն վայելած իրաւունքները տեղերը, կանթեղները, աշակերտները, պատկերները, սովորութիւնները, աւելածութիւնները, թափորները, եւ ուրիշ կէտերը՝ հետական արձանագրութեամբ արձանագրել տուաւ եւ ապահովցուց: Դաւիթ Բերիացին, որ Կիլիկիոյ աթոռէն բաժնուած մաս մը վիճակներու

վրայ կաթողիկոսութիւն կը վարէր (1753), շփոթ կացութենէն օգուտ քաղելով, սկսէր էր միւռնոն գրկելէն նուէր հաւաքել Բերիոյ շրջակայ էջմիածինի պատկանող վիճակներէն: Եղիազար զայն ալ զսպեց, եւ պետական հրամաններով Դաւիթի նուիրակները արտաքսեց (ԱՍՏ. Ա. 390): Եւ երբ ամէն կողմէն իր դիրքը ամրացուցած կը կարծէր, ահա իր դիմացը կը կանգնէր Մարտիրոս նորոգոյն հրովարտակով մը, որով Երուսաղէմի պատրիարքութիւնը Եղիազարէ առնուած էր, կաթողիկոսութիւնն ալ ջնջուած էր, քանի որ Յակոբ արտօնուած էր Օսմանեան պետութեան մէջ եղող գաւառներուն վրայ կաթողիկոսական իրաւունք վարել: Եղիազար անակնկալի հանդիպած անձի մը շուարումը ունեցաւ, զի իր զօրաւոր պաշտպաններն ալ դարձած կամ պարտուած էին Կ. Պոլսոյ մէջ, ուստի ստիպուեցաւ անհակառակ տեղի տալ, եւ քաշուեցաւ Ռամէլի վանքը, զոր ինքն շինել տուած էր (1639), եւ քիչ ետքը անկէ ալ հեռացաւ, եւ գնաց Արզնի (ՉԱՄ. Գ. 715), որ իր անդրանիկ պաշտօնավայրը եւ գործունէութեան առաջին ասպարէզն էր եղած եւ անդ դադարեցաւ բարեպատեհ առիթի սպասելով նորէն մէջտեղ ելնելու համար: Իսկ Երուսաղէմի միաբանութիւնը որ նախապէս լռած եւ ընդունած էր Մարտիրոսի պատրիարքութիւնը, որպէսզի անոր ձեռքով Եղիազարը վտարէ, երբոր նպատակին հասաւ եւ կացութիւնը ապահովեց, սկսաւ նորէն խլրտիլ եւ Աստուածատուրի պատրիարքութիւնը պաշտպանել: Մարտիրոս հարկ չտեսաւ դիմադրել, վասնզի այլեւս Աստուածատուր անուանական եւ պատուակալ պատրիարքութենէ աւելի բանի մը կարող չէր խոր ծերութեան հասած ըլլալով եւ յանձնառու եղաւ, պատրիարքութեան անունը եւ պատիւը անոր թողուլ, իրեն պահելով փոխանորդութեան, կամ ինչպէս կըսէին նազըր անունի կիրառութիւնը (ՉԱՄ. Գ. 715), զոր աւելի ճշդութեամբ կրնայինք աթոռակից պատրիարքութիւն կոչել: Այդ փոփոխութիւնը լկ գրուի 1668-ին, Մարտիրոսին գալէն ոչ շատ ետքը, իսկ տեւողութիւնը դարձեալ յոյժ կարճատեւ:

1706. ԵՂԻԱԶԱՐ ԵՒ ՄԱՐՏԻՐՈՍ

Եղիազար երբոր լսեց Երուսաղէմի մէջ տեղի ունեցած փոփոխութիւնը, եւ Մարտիրոսի պատրիարքութենէ ելնելը, փութաց Կ. Պոլիս գալ, եւ Քէօբրիւօղլուի մոտ Ապրոյի միջնորդութեամբ դիմումները կրկնել, նուէրներն ալ առատացնել, մինչեւ որ յաջողեցաւ իր արդէն ստացած հրովարտակները նորոգել տալ, ու պատրիարք եւ կաթողիկոս անուամբ նորէն Երուսաղէմ երթալ 1668-ին (ԱՍՏ. Ա. 392): Բայց չկրցաւ երկար վայելել, զի Մարտիրոս Կ. Պոլիս դարձաւ, եւ նորէն իր վրայ անցուց Երուսաղէմի պատրիարքութիւնը, Եղիազարը ամբաստանելով թէ անհրաման շինութիւններ կատարած է: Սակայն ընտրած միջոցը ձախող ելք ունեցաւ, եւ հրաման եղաւ ու պաշտօնեաներ յղուեցան անհրաման շինութիւններ քակելու, եւ Մարտիրոս պարտաւորուեցաւ Եղիազարի դիմել, այս բանին առջեւն առնուլ, եւ սա կրցաւ կաշառքներով պաշտօնեաները գոհացնել, եւ միայն փոքրիկ շինուած մի արտաքոյ եկեղեցւոյ եւ վանաց քակելով, հրամանը կատարած ըլլալ: Եղիազար նորէն իր գիրքը վտանգուած տեսնելո, կամովին հեռացաւ Երուսաղէմէ, եւ Պրուսա քաշուեցաւ անգբաղ հանգստանալու համար, եպարքոսական հրամաններով պատուաւոր կացութիւն մը ապահովելով: Այստեղ միջանկեալ պարագայ մը կը

պատմէ Երուսաղէմի պատմիչը (ԱՍՏ. Ա. 393), զի ուրիշներ կը գրեն, թէ Երուսաղէմի մէջ Աստուածատուրի պատրիարքութիւնը եւ Մարտիրոսի փոխանորդութիւնը վերահաստատելուն վրայ (1765), մնաց պատրիարքութիւնն Երուսաղէմի յայսպիսի վիճակի ամս իբր երիս (ՉԱՄ. Գ. 715): Մեր ձեռքը բնագիր յիշատակարաններ կը պակսին իսկութիւնը ճշդելու համար: Եղիազարի միջանկեալ գալուստին վրայ՝ որն եւ ըլլայ ստուգութիւնը, Մարտիրոս էր որ Երուսաղէմի գործոց գլուխը կը գտնուէր, երբ Աստուածատուր Տարոնեցին խոր ծերութեան մէջ կեանքը կնքեց 1671-ին, ինչպէս ունի Երուսաղէմի Ս. Փրկիչին մէջ եղող տապանաքարը (ԱՍՏ. Ա. 393), թէպէտ ոմանք 1670-ին կը դնեն (ՉԱՄ. Գ. 715, ԲԱՌ. 55): Աստուածատուր պատրիարք յաջորդած էր Պարոնտէրին 1645-ին (1688), որով 26 տարի պաշտօն վարած կըլլայ, թէպէտեւ իսկապէս շատ քիչ միջոց գործի գլուխ գտնուեցաւ, երբեմն գահընկեց ըլլալով, երբեմն ալ լիազոր գործակալներ ունենալով իր մոտը, որոնց տիրապէս պատրիարքութիւն կը վարէին: Բնաւորութեամբ հեզահամբոյր եւ ուղղութեամբ առաքինի անձի մը տիպարը կը կերպարանէ Աստուածատուր, որ անտրտունջ ամէն կացութեան հետ համակերպած է, չուզելով երբեք հեռանալ եւ լքանել Երուսաղէմը, որուն օգտուն եղած էր իր գլուխաւոր նպատակակէտը, ինչ ալ ըլլար իրեն թողուած գիրքը բնադատեալ կացութիւնը: Աստուածատուրի մահուամբ Մարտիրոս նովին իսկ պատրիարքութիւնը ստանձնեց, որուն համար նախապէս ստացած հրովարտակներ ունէր, եւ արդէն ալ փոխանորդի անունով պատրիարքութեան վարիչն էր:

1767. ԵՂԻԱԶԱՐԻ ՀԱՍՏԱՏՈՒԻԼԸ

Աստուածատուրի մահը նորէն կը գրգռէ Եղիազարը՝ Պրուսայի հանգիստը թողուլ եւ Կ. Պոլիս գալ եւ իր կաթողիկոսութիւնը վերակենդանացնել, Երուսաղէմի պատրիարքութիւնը ձեռք ձգելով: Նպաստաւոր պարագայ մըն էր Կ. Պոլսոյ պատրիարքին փոխուած ըլլալը: Սարգիս Թէքիրտաղցին, որ սկիզբէն Եղիազարի հակառակորդը եղած էր (1755), վախճանած էր 1670-ին, եւ Էտիրնէքաբուի գերեզմաննոցը թաղուած (90 ԱՄՍ. 202): Ժամանակամիջոցիս համար բաւական նորանշան եղելութիւն մըն էր Կ. Պոլսոյ պատրիարքի մը բնական մահուամբ պաշտօնին մէջ մեռնիլը: Սարգիսի յաջորդած էր Ստեփանոս Մեղրեցի, Էջմիածինի միաբաններէն, նոյն ինքն որ 1660 տարւոյ մեծ հրդեհին պատմութիւնն էր գրած (1740), եւ որ անշուշտ նորէն Կ. Պոլիս կը գտնուէր նուիրակութեան պաշտօնով, հանդարտաբարոյ եւ ըստ կարի գրոց աշակերտ եւ կիրքերու չծառայող անձ մը (ՉԱՄ. Գ. 715): Ուրիշ պարագայ մըն ալ կար՝ որ կրնար Եղիազարը քաջալերել: Երուսաղէմի աթոռին վրայ եղող եւ իջնող պատրիարքներէն՝ թէ ոչ ամէնքը, գոնէ շատերը, դրամական ոյժով նպատակին յառաջ վարելու համար, նոյն իսկ սուրբ սպասները գրաւի դնելով փոխառութեանց կը դիմէին, որով աթոռին կալուածներ կը նուազէին եւ տաճարին գանձարանը կը պարպուէր: Միաբանութիւնը այդ անտեղութեան առջեւն առնելու համար կառավարութենէ հրաման հանել տալ կուզէր, զի պատրիարքունք Երուսաղէմի մի իշխեսցին մխել զձեռս՝ ի կարասիս վանաց (ԱՍՏ. Ա. 391), եւ այդ մասին յատուկ գանգատ ալ կընէին Մարտիրոսի դէմ, թէ զամենայն կալուածս եւ զստացուածս վատանեաց ի կամս իւր կորոյս (ԱՍՏ. Ա. 394):

Եղիազար այդ մասին անբասիր կրնար աթոռէն բան մը չէր հաներ, այլէս իրենէն զայն պայծառեցնէր: Այդ պարագաներ, եւ Քէօբրիւլիօղլուի առջեւ Ապրոյի պաշտպանութիւնը, եւ նոյնինքն մեծ եպարքոսին Եղիազարի վրայ կազմած լաւ գաղափարը (1761) չմոռնանք կաշառքներուն ոյժն ալ, գործը դիւրացուցին, եւ անգամ մըն ալ Եղիազար կրցաւ Երուսաղէմի պատրիարքութեան հրովարտակ ստանալ, եւ կրկին զօրութեամբ Երուսաղէմ դառնալ ու աթոռին տիրանալ, կաթողիկոսակերպճոխանալ, եւ անոնց որ իրեն կը դիմէին կաթողիկոսական շնորհաբաշխութիւններ ընել, առանց պնդելոյ նոյնը տարածել թուրքոյ բովանդակ էջմիածնահըպատակ վիճակներուն վրայ: Իսկ Մարտիրոս Կաֆացին ստիպեալ Երուսաղէմը կը թողու, եւ Կոստանդնուպոլիս կու գայ, բայց Երուսաղէմի պատրիարքի անունը պահելով, իրեն համար առաջնորդարան մը կը բանայ այստեղ, եւ Երուսաղէմի օրհնութեան կոնդակներ գրելով եւ ցրուելով, նըւէրներու կամ աւելի ճիշդ հասոյթի աղբիւր մը կը պատրաստէ իր անուանական պատրիարքութեան: Հրովարտակ ալ կառնէ իր պատրիարքութեան համար, եւ ուրիշ մըն ալ ինքը չմեռած ուրիշը պատրիարք չանուանելու համար, սակայն ասոնցմով մէկտեղ Կ. Պոլսէ չհեռանար, գոհանալով այստեղ հաւաքած գումարներով (ԱՍՏ. Ա. 378): Իսկ Եղիազար 1671-ին վերանորոգած իշխանութիւնը անխափան կը պահէ 10 եւ աւելի տարիներ, Երուսաղէմի վրայ անվրդով իշխանութեամբ եւ կաթողիկոսական անունով, մինչեւ որ էջմիածինի Մայրաթոռի վրայ իբր օրինաւոր կաթողիկոս բազմելու փափաքին կը հասնի:

1768. ՅԱԿՈԲ ՅԷԶՄԻԱԾԻՆ

Յակոբ կաթողիկոսի Կ. Պոլիս եղած միջոցին Երեւանի կուսակալը փոխուած էր, եւ Աբաս խանի տեղ եկած էր Սաֆի խան, ծագմամբ Լէզկի, որ աչք տնկէր էր իւրացնել գծովն եւ զայգին զոր Յակոբ շինել տուած էր էջմիածինի քովը (1728) բայց մատթէոս աթոռակալ կամ տեղակալ դիմադրեց, բուն տիրոջ բացակայութիւնը եւ իր իշխանութիւնը չունենալը պատճառելով: Հազիւ թէ Յակոբ դարձաւ եւ խանին տեսակցութեան գնաց, Սաֆի փոխադարձաբար էջմիածին գալով, նորէն խնդրեաց ըզծովս, այսինքն է ջրամբարները, բայց Յակոբ անհնարութիւնը յայտնեց ըսելով, թէ կեանք մեր եւ կենդանութիւն անոնցմէ է (ԶԱԲ. Բ. 77), որովհետեւ արտեր ու այգիներ անոնցմով կոռոզէին (1728): Ասկէ ետքը Յակոբ կուգէ Ասպահան երթալ եւ շահ Սիւլէյմանին ներկայանալ, որ քիչ առաջ 1666-ին յաջորդած էր հօրը Շահաբաս Բ-ին: Սա նոյնն է որ երբեմն Շահսէֆի Բ. ալ կոչուեցաւ (ԶԱԲ. Բ. 84): Յակոբ պարտք կը զգար արտասահմանէ դարձին իր յարգանքը մատուցանել, միանգամայն տուրքը վճարել եւ ընծաներ ալ տանիլ, իսկ Սաֆի արգելք կը դնէր՝ կասկածելով որ իր վրայ պիտի գանգատի: Ուստի երբ Յակոբ վերջապէս ճամբայ եգաւ, զայն Աստապատէ ետ դարձուց, եւ Երեւանի մէջ Ս. Անանիայի Անապատը ի դիպահօջ արար, եւ ոչ մի կերպով չուզեց ազատ թողուլ: Միանգամայն զանազան անձերէ գումարներ փոխ առաւ էջմիածինի անունով, իբրեւ թէ աթոռին պարտքեր վճարելու համար, սակայն ինքն լափեաց, ոչ Յակոբի յանձնեց չկրնալով խնդրանքով իր ազատութիւնը ստանալ Սաֆիէն, փախուստի միտքը ունեցաւ, օգտուելով պահապաններու թոյլատուութենէն, որոնց հետ ստէպ ելանէր եւ գնայր ուր եւ

կամեր: Գարնանային միջոցին ի Յունաց աշխարհէն (ԶԱՔ. Բ. 78), այսինքն Օսմանեան գաւառներէն ուխտաւորներու գալուստը լաւ առիթ մըն էր, ուստի կանուխէն իր գոյքերը ճամբայ հանեց դէպի Արտաւիլ, եւ Համբարձման օրը 1668 ապրիլ 30-ին հեծաւ զջորի իւր եւ Նորագեղոյ առապար ճանապարհաւ եկաւ Եղիվարդ, եւ շարունակ ձիավարելով եւ քաջասիրտ եւ աներկիւղ ուղեկիցներ առնելով, հետզհետէ հանդիպեցաւ Նիգի Չորոյբերան, Լուռն Դսեղ, եւ Աղուանից Բարկուշատ գիւղերը, մինչեւ հասաւ Պարսկաստանի Արտուիլ քաղաքը, ուսկից հանդարտ գնացքով անցաւ Ասպահան (ԶԱՔ. Բ. 79): Այնտեղ նախապէս փոխարքայ Էտիմալ-Տէլուաթի հետ տեսակցեցաւ, եւ մատոյց թագաւորին համար նուէրները, սաթէ մոմտան մը, բուստէ պատկեր մարդոյ, եւ 10 ոսկի ժամացոյց, եւ այլ ինչ պատշաճաւոր, եւ 50 ոսկի նոր հրովարտակի համար: Միանգամայն բացատրեց իր Թուրքիա երթալուն շարժառիթը, այն է Էջմիածինի տուրքը զլացող Տաճկահայերը նորէն հպատակութեան բերել, որուն հաստատութիւնն էր Օսմանցոց սուլտանէն առած հրովարտակը (1763), զոր ներկայեց, եւ վրայ բերաւ Սաֆի կուսակալէն կրած հակառակութիւնը եւ անիրաւութիւնը (ԶԱՔ. Բ. 81): Սաֆի ալիր կողմէն Յակոբի փախուստը իմանալուն, եւ բոլոր հետազոտութիւններուն պարապի ելլալուն վրայ, ծանր ամբաստանութիւններով տեղեկագիր մը դրկած էր (ԶԱՔ. Բ. 80), բայց փոխարքան կանուխէն ալ Սաֆիին հակառակորդ էր, եւ ըստ այնմ ալ ներկայացուց գործը թագաւորին, որ վճռեց, եթէ խունթկարն զմերն սիրէ, մեք ընդէ՞ր ոչ սիրեմք, եւ հրամայեց կաթողիկոսը պատուել, իսկ Սաֆին պատժել, մերկացնել եւ կապել, կողոպտել այնպէս որ մինչեւ ցկանանց ոտացշորն եւս հանցէն, եւ շղթայակապ բանտարկել Վարդաջուրի բերդը, Գուլապի գաւառը: Այսպէս ալ կատարեց Ատրպատականի կուսակալ Միրզա Իպրահիմ , որուն յանձնուեցաւ վճիռին գործադրութիւնը (ԶԱՔ. Բ. 82), իսկ կուսակալութիւնը տեղապահութեամբ վարեց Սարուխան բէկ իբր ամս երկուս (ԶԱՔ. Բ. 89):

1769. ՈՆՈՓՐԻՈՍ ԵՐԵՒԱՆԵՑԻ

Նկատողութեան արժանի են Ոնոփրիոս Երեւանեցիի վերջին անցքերն ալ: Արդէն ճանչցուցած ենք այդ անհանդարտ եւ անխիղճ եկեղեցականը, որ իր կեանքին ըսկիզբէն ամէն տեսակ ապօրինութեանց մէջ գտնուած էր (1751): Ժողովուրդ Կարկուտ մականունը տուած էր անոր, որ աւերիչ բնաւորութեան նշանակ է: Վերջին անգամ Յակոբ կաթողիկոսի ետքը (1763), նոր նենգութիւններ հնարած էր Յովհաննավանքի առաջնորդ Յովհաննէս եպիսկոպոսի դէմ, սուտ մուրհակներով եւ անտեղի պահանջներով, թէպէտեւ շուտով խայտառակուած էր: Յակոբ կաթողիկոս Էջմիածին դառնալով եւ ըրածը լսելով, բաւական սեպեց յանդիմանել եւ սաստեալ լռեցոյց (ԶԱՔ. Բ. 86), բայց եւ միանգամայն Գեղամեայ գաւառին նուիրակութեան դրկեց: Երբ կաթողիկոսը ի դիպահոջ եղեւ (1768): Ոնոփրիոս Սաֆի խանին կողմը բռնեց կաթողիկոսին դէմ, յուսալով կուսակալին միջնորդութեամբ կաթողիկոսութեան հասնիլ, եւ սուտ լուրեր ալ կը տարածէր, թէ Ոնոփրիոսին կաթողիկոսութեան ռաղամ է գալիս: Բայց երբ իրաց կերպարանը փոխուեցաւ եւ կործանեցաւ խանն, Ոնոփրիոս ուզեց Ասպահան ապաւինիլ, բայց Սաֆին եւ

գործակիցները պատժելու եկող պաշտօնէին մարդիկը: Նիգրա գիւղը ետեւէն հասան, ձերբակալեցին եւ Ջանկեանի մէջ շղթայակապ բանտարկեցին: Այս անգամ ալ Յակոբ զան ազատեց եւ ետ ի նա վերակացութիւն գործոց տանն կաթողիկոսարանին, եւ միամտութեամբ սէր ունէր ընդ նա: Իսկ շարժ այն ոչ դադարէ գաղտնի առնել զլրբութիւնն, եւ առանց գիտելոյ կաթողիկոսին արար պարտս բազում: Յակոբ կաթողիկոս էջմիածին դառնալով, երբոր տեսաւ որ իր հրովարտակը ետեւէն չհասաւ, պարտաւորուեցաւ նորէն Ասպահան դառնալ, եւ աղերսամատոյց ըլլալ, եւ հրովարտակը շնորհուեցաւ: Միանգամայն ստացաւ զարքունական խիլայն ըստ սովորութեանն, գեղեցիկ պատմուճանն ոսկէնկար եւ գօտի պատուական, եւ սամուր վերարկու, եւ զլխոյ քծափ որ է մատնիլ, եւ երիվար զօրեղ (ՋԱՔ. Բ. 87): Այդ առթիւ Ռոստոմի որդի Սաֆիղուլի խան Երեւանի կուսակալ անուանուեցաւ, եւ շահը ի նա յանձնեց ըզկաթողիկոսն: Ոնոփրիոս դիմաւորելու էր գացած, եւ ի դարձին նոր կուսակալին հետ փութաց շուտով Երեւան հասնիլ՝ մերձակայժննդեան տոն ինքը կատարելու դիտմամբ, եւ ճրագալոյցին Երեւան մտաւ, մինչ կաթողիկոս ետեւէն կու գար: Ոնոփրիոսի զգեստաւորուած էր, առնել ջրօրհնէք առաջի խանին, եւ ահա կը հասնի կաթողիկոսը: Նոր կուսակալի հրամանով Ոնոփրիոսէ հանելով զգեստները, զգեցուցին կաթողիկոսին, եւ արարին մեծահանդէս ջրօրհնէք առաջի խանին, որ եւ հրաման ըրաւ կաթողիկոսին, զի արպէս եւ կամի առնել ընդ Կարկուտին, արասցէ: Յակոբ որ այնչափ ներողամիտ եղած էր Ոնոփրիոսի հետ, անոր վերջին նենգութիւնները լսելով եւ յանդգնութիւնը տեսնելով, զայն կարգալոյծ ըրաւ ի մէջ եկեղեցւոյ, եւ առեալ մկրատ խուզեաց զզլուխն եւ ապա զմօրուսն: Ոնոփրիոս կ'աղաչէր, Մօրուս մի խուզէր. որուն կաթողիկոսը կը պատասխաէր. Ով ասելի Աստուծոյ, դու ասացեալ ես, թէ ես հատանեմ զզլուխ կաթողիկոսին եւ հաստատեմ զնա ի վերայ Իջման տեղին, առնել ի վերայ նորա պատարագ, արդ մեծ իցէ՞ մօրուս քո քան զզլուխ իմ: Կարգալոյծ Ոնոփրիոսը շղթայակապ բանտարկուեցաւ յառաջին զնտանն (ՋԱՔ. Բ. 88), որ մահահոտ եւ խաւարային բուրգ մի ըսուած է (ՋԱՔ. Բ. 70): Երբոր սենեակը խուզարկեցին, զտին մի բեռն զգեստ կանանց, եւ երբոր զմլքերոյ կապալայքն, այսինքն կալուածներու վաւերագիրները ուզեցին, նա ուրանայր. բայց երբ բրածեծ արարին ի բանտին, քեռորդոյն ձեռքով Երեւանէ բերել տուաւ, որոնց մէջ գտնուեցան կաթողիկոսութեան հետապնդելուն գիրերն ալ: Բանտին մէջ երկար չապրեցաւ, զի կացեալ անդէն աւուրս ինչ հեծեճանօք մեռաւ (ՋԱՔ. Բ. 80): Թէպէտեւ պատմիչը տարի չի նշանակեր, այլ հաւանական կ'երեւի վերոյիշեալ ջրօրհնէքը դնել 1670 յունուար 6-ին, հինգշաբթի օր, նկատելով որ ամս երկուս կը գրուի Սարուխանի կուսակալութեան տեղապահութիւնը (ՋԱՔ. Բ. 89): Իսկ Ոնոփրիոսի մահը կրնայ գրուիլ նոյն տարւոյ մարտի մէջ, հետեւցնելով միայն աւուրս ինչ բանտին մէջ ապրած ըլլալէն: Աւելորդ չէր այդ մանրամասնութիւնները գրել մարդու մը վրայ, որ թէպէտ անարժան, բայց չարութեանը մէջ ճարտար դէմք մը եղած է:

1770. ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ ԽՍՏՈՒԹԻՒՆՔ

Սաֆիղուլի խան, որուն յանձնած էր շահ Սիւլէյման կաթողիկոսին պաշտպան կանգնիլ, շատ

շուտ սկսաւ նորաբոյս չարիս գործել: Թաւրէզէ բոզ կանայս բերել տալով Երեւանի մէջ հաստատեաց, եւ այս մասին պատմիչը կը յաւելու, ոչ էր բնաւ սովորութիւն մերս աշխարհի պահել բոզս (ԶԱՔ. Բ. 89), ինչ որ եթէ բառացի ուղիղ է, լաւ գաղափար կու տայ Հայաստանի քաղաքներուն վրայ: Իսկ Պարսիկներուն մասին դիտելի է, որ նոյնինքն թագաւորն ալ իր կիրքերը յագեցնելու համար, բռնութեամբ տայր բերել զկանայս մեծամեծ իշխանացն (ԶԱՔ. Բ. 83): Սաֆիզուլիի չարիքը ժողովուրդին վրայ ալ կը տարածուէին, զի կեղեքելով ու բռնանալով դրամ դիզելու կը նայէր: Հրամայեց մեծատուն եւ օտարական մեռելները չթաղել՝ վճարմամբ հրամանագիր չստացած. գողերը չէր պատժեր, այլ միայն տուգանք կամ բաժին առնելով կը թողուր ազատաբար գործել. անձրեւի ատեն քրիստոնէից կ'արգիլէր տուներէ ելլալ, որով առեւտուրը կը վնասուէր իսլամներու չէր ներքե քրիստոնէից եկեղեցիներ մտնել, մինչդեռ ասոնք ստէպ այն տեղեր կ'երթային բժշկութեան համար: Այդ պատճառներով նոյն իսկ Պարսիկներ իրեն դէմ բողոքող եղան, եւ պաշտօնանկութիւնը հետապնդեցին: Հարկահանութեան խստութիւններուն մասին ալ իբրեւ նմոյշ կրնայ ծառայել, նոյն իսկ Զաքարիա Քանաքեռցի պատմիչին հօրը պատահած արկածը: Ասլան տղա անուն դասալիք Օսմանցի, մը, Պարսիկներէ պաշտօնի դրուած, Քանաքեռի վրայ հարկահաւաք կու գայ, որպէս զի գրեցէ զլուխս արանցն եւ ամենայն իրացն, ըստ այնմ զլխահարկ պահանջելու համար: Ամէն տանուտէրներ սկսան ներկայել իրենց արու գաւակները եւ մերձաւորները: Սկրտիչ Քանաքեռցի, Զաքարիայի հայրը, Խաչատուր որդին առջեւ ձգած, եւ Զաքարիան շալակած կը ներկայանայ: Ասլան տեսնելով որ տղաքը փոքր եւ կաղ եւ թիւր ոտամբ են, որով տուրքէ ազատ պիտի մնան, կը բարկանայ եւ կը հրամայէ Սկրտիչը գետինը պարկեցնել, լաւ մը թրջել, եւ մէկ մը զլխուն՝ մէկ մըն ալ ոտքերուն վրայ նստեցնելով չորս հոգիի ծեծել կու տայ այնչափ՝ որ Սկրտիչ անշնչացաւ եւ համարեցին զնա մեռեալ: Պատճառն էր, իբր թէ ողջ տղաքը ծածկելով խեղանդամները ներկայացուած ըլլայ: Նոյն գիւղի մէջ Բարսեղ եւ Ղազար անուն երկու անձերու եղունգները հանել կու տայ, Մարուգէ անուն անձ մըն ալ մէկ ձեռքէն կախել տալով գանակոծել կը հրամայէ: Ծերերը ապահարկ նկատելու համար նշան ըրած էր, որ չկարենան զլուխնին շիտակ եւ ձեռուրնին առջեւնին բռնելով քալել: Իսկ տղայոց համար ալ նշան ըրած էր որ վիզերնուն չափ թելի մը ծայրերը, ակռաներով բռնած ատեննին՝ օղակը կարենայ զլուխնուն վրայէն անցնիլ (ԶԱՔ. Բ. 66): Այսպիսի քնահաճ կարգադրութիւնները կը յիշենք իբրեւ նմոյշ այն բռնութեանց եւ հարստահարութեանց, որոնց ներքեւ կը հեծէին Պարսից հպատակ Հայերը, ոչ ուստեք պաշտպանութեան յոյս մը ունենալով, եւ կատարելապէս մատնուած ըլլալով առանց օրէնքի եւ առանց խիղճի պաշտօնութեան մը ձեռքը:

1771. ԼՍԻՆԱՑԵԼՈՑ ԸՆԹԱՑՔԸ

Պարսկական տիրապետութեան ներքեւ կը գտնուէին տակաւին մաս մը լատինացեալ Հայեր, որոնք թէպէտ շատ նուազած էին Որոտնեցիի եւ Ղրիմեցիի ատենէն (1394) բայց չէին ջնջուած, եւ կը շարունակէին Ունիթորներուն աշխատութիւնները, որչափ ալ Պօղոս Փիրօմալիի ձեռքով ընթացքնին քիչ մը փոխուած էր, եւ փոխանակ կրօնամոլ խստութեանց՝ շահեցողական

գիջողութիւններ կը ցուցնէին (1676): Բայց ասկէ աւելի իրենց նպաստաւոր կը դառնար պապերուն կողմէն Պարսից թագաւորներուն առջեւ եղած միջնորդութիւնը, որպէս զի յատուկ պաշտպանութիւն շնորհուի իրենց հաւատակիցներուն: Պարսից թագաւորներն ալ մտադիր կանսային, որովհետեւ այդ կերպով Եւրոպայի մէջ համակրութիւն շահելու եւ Եւրոպացիներէ ձեռնտուութիւն գտնելու դուռեր կը բացուէին: Ըստ այսմ երբ Պօղոս Ե. պապին կողմէ յատուկ պատուիրակ նշանակուած Պօղոս Չիթթաստինի կրօնաւորը (padre Paolo Cittadini), Դոմինիկեաններէ զատ Կարմեղական եւ Օգոստինեան միաբաններու ընկերակցութեամբ 1615 դեկտեմբեր 13-ին Մեծ Շահաբասին ներկայացաւ Ֆահրապատ քաղաքը, թագաւորը Ունիթորներու կեդրոն եղող կեդրոն եղող Երնջակին Հայ կառավարիչ նշանակեց, մանկաժողովը արգելեց, գրաւուած ինչքեր դարձուց, եւ զանազան դիւրութիւններ շնորհեց (ՍԻՆ. 394): Ունիթորական խումբը ասկէ քաջալերուելով իր քարոզութիւններուն եւ գործունէութեան աւելի զարկ տալու սկսաւ, եւ այդ միջոցին կ'իյնան Օգոստինոս Բաջենց՝ Նախիջեւանի ունիթոր եպիսկոպոսին, եւ իր գործակից Պօղոս Փիրօմալլիի ձիգերն ու Հայերէ տեսած մօտաւորութիւնները, զորս յիշեցինք Փիլիպպոս կաթողիկոսի վրայ գրած ատեննիս (1667): Կրօնաւոր նոր պատուիրակ մըն ալ Ուրբանոս Ը. պապին կողմէ ներկայացաւ շահ Սաֆիի 1637 հոկտեմբեր 13-ին, Թովմաս Վիտալ Իտալացի Դոմինիկեանը (padre Tommaso Vitali), եւ արտօնութիւն ստացաւ վանական վարժարաններ բանալ Ջահուկ եւ Ապարաներ գիւղերը, որ այնտեղ աշակերտներ պատրաստուելով եւ Հռոմի մէջ կատարելագործուելով՝ հռոմէադաւան քարոզիչներ դառնան (ՍԻՆ. 396): Այդ ձեռնարկին աւելի ոյժ տուաւ յիշեալ Պօղոս Փիրօմալին, որ 1654-է 1664 Նախիջեւանի ունիթորական աթոռը կառավարեց, բայց տեղական խնդիրներու պատճառով Իտալիոյ մէջ թեմակալութեան փոխադրուելով, Պիսինիանօ (Bisignano) քաղաքը մեռաւ 1667 դեկտեմբեր 28-ին (ՍԻՆ. 397): Հռոմէադաւաններու պաշտպանութեան համար նոր միջնորդութիւն մըն ալ ըրաւ Աղեքսանդր Է. պապը, 1664 յատուկ դիմում ընելով Շահաբաս Բ-ին (ՍԻՆ. 398), երբ Գաղղիոյ պետութիւնն ալ այդ նպատակին ոյժ տալու ձեռնարկեց: Լուդովիկոս ԺԴ. թագաւոր 1667 յունիս 26-ի պաշտօնագիրով շահ Սիւլէյմանին կը ծանուցանէր, թէ ինքն է կաթոլիկ Հայերու հովանաւորը, եւ փոխադարձ բարեկամութեան եւ օգնութեան առաջարկներ կընէր, կաթոլիկներու պաշտպանութեան պայմանով: Պարսիկ թագաւորին համար անտարբեր չէր Արեւմուտքի բարեկամութիւնը, որ կրնար զինքը ապահովել Օսմանեան պետութեան յարձակումներէն, ուստի ընդարձակ խոստումներ կու տար, եւ բաւական չափով ալ անոնք կիրականացներ հակառակ որ Լուդովիկոս թագաւոր 1674-ին յատուկ նամակով Նախիջեւանի Ունիթոր եպիսկոպոսին կաւետէր իր միջնորդութեան արդիւնաւորումը, եւ աւելի եւս աշխատելու եւ խնամք ցուցնելու խոստումներ կընէր (ԼԷՕ 298): Այդ ընդոստ ակնարկներ բաւական են ցուցնել, որ թէպէտ բաւական ամփոփուած էր Ունիթորներուն գործունէութիւնը, եւ իրենց հինգ եպիսկոպոսարանները մէկի վերածուած էին (1750), սակայն կերպով մը աւելի զօրաւոր եղած էր անոնց դիրքը շնորհիւ Եւրոպական պաշտպանութեան, ինչ որ պէտք էր ազդու տպաւորութիւն

գործեր ընդհանուր Հայութեան վրայ:

1772. ԼՍՏԻՆԱԿԱՆ ԳՐԳԻՌՆԵՐ

Հայերուն կացութեան տկարանալուն պատճառներէն աւելի մեծն ալ, եկեղեցական բարեկարգութեան անկումն եւ եկեղեցականներու անփառունակ ընթացքն էր: Ինչ որ վերեւ պատմեցինք Կ. Պոլսոյ եւ Երուսաղէմի պատրիարքութիւններուն կաշառքի զօրութեամբ ձեռքէ ձեռք յափշտակուելուն մասին, կրնայ իբրեւ նշանակ առնուիլ՝ թէ ինչ հոգւոյ տէր էին բարձրաստիճանները, եւ ինչ ուղղութեան կը հետեւէին ստորին դասակարգերը, եւ թէ ինչ ընթացք կրնար ունենալ ասոնցմէ առաջնորդուած ժողովուրդը: Մենք չենք քաշուիր իրականութիւնը մերկապարանոց ներկայել, ողբալով հանդերձ հայադաւան Ուղղափառ եկեղեցւոյ ցաւալի արկածները. բայց չենք ալ հանդուրժեր, որ եղելութիւնք այլափոխուին եւ այլագունուին, տալով անոնց այնպիսի կերպարան մը որ իսկականը չէ: Երբոր կաշառք է որ կը տիրէ, կեղեքումներ եւ անիրաւ շահագործութիւններ անոր ուղիղ արտադրութիւններն են, եւ այս կարգին կը մտնեն նաեւ դիրաւ տրուած ստորագրութիւններ եւ յայտարարութիւններ, երբոր անոնք հնչուն արդիւնքով կը փոխանակուին: Պապութիւնը ամէն կողմը ցրուած կրօնաւոր քարոզիչներով՝ իր ձեռնարկներուն համար պէտք եղած նիւթական միջոցները չէր խնայեր. քարոզիչներն ալ ճարտար էին անոնք շահագործելու, վճարեալ յայտարարութիւններ կորզելով, եւ զանոնք իբր յաղթական աւար պապերուն մատուցանելով. Իսկ յայտարարութիւն տուողներն ալ ուրախ կ'ըլլային թանկագնոյ վաճառելով իրենց կեղծիքը, եւ առատացնելով աւերելոյթ գրութիւններ, առանց փոխելու իրենց ընթացքն ու գործը, սովորութիւնն ու կիրառութիւնը, եւ կրկին կը դառնային անգամ մը տրուած յայտարարութեանց, կրկնապատկելով անոնցմէ սպասուած շահագործութիւնը: Կը յիշուի թէ Խաչատուր Սեբաստացին 1665-ին 13 եպիսկոպոսներու եւ 9 վարդապետներու հետ՝ Աղեքսանդր Է պապին, եւ 1668ին Ղաւիթ Բերիացին Կղեմէս Թ. պապին՝ հպատակութեան գիրեր յղած ըլլան (ԶԱՄ. Գ. 698): Ասոնք դրամի զօրութեամբ Կիլիկիոյ կաթողիկոսութիւնը իրարու ձեռքէն խլելու ելլողներն են, որոնց համար գիտենք թէ իրենց դաւանութեան եւ ծէսին պատշաճները երբեք չփոփոխեցին, բայց պահանջուած ստորագրութիւնները չզլացան, երբոր անոնք թանկագնոյ վաճառելու համար գնողներ գտան: Այդ բանին Լատիններն ալ տեղեակ էին, զի վերոյիշեալ Խաչատուրի համար կը գրէ Փիթու, թէ էր խաբեալ որպէս եւ այլքն (ԲՌՆ. 35): Նախանձայոյզ հռոմէադաւան կարծուած Նիկոլին համար ալ կը գրէ, թէ համաձայնութիւն կը ցուցնէր՝ զի մի զթոշակսն կորուսցէ (ԲՌՆ. 163): Մենք այնչափ չենք զարմանար շահասիրական ոգով գործող այդ անարժաններուն վրայ, որչափ կը զարմանանք կրօնասիրական սկզբունքով խօսող հռոմէադաւաններուն վրայ, որ այսպիսիներուն ձեռքէն խլուած գիրերը, իբրեւ առաքելական հայրերու վկայութիւններ, եւ իբրեւ ներհուն աստուածաբաններու ուսումնասիրութիւններ կ'ընդունին ու կը ներկայեն: Միանգամայն անոնցմով կը կազմեն հռոմէականութեան ապացոյցները, եւ անոնցմէ կ'ուզեն քաղել Հայոց եկեղեցւոյ դաւանական սկզբունքները:

1773. ՕԳՆՈՒԹԵԱՆ ՅՈՅՍԵՐ

Գիտենք թե այս նենգամիտ եւ շահագէտ անձանց հետ կային բարեմիտներ ալ, որոնք ոչ թէ անձնական շահագիտութեան նպատակով, այլ հանրային օգուտի մը տեսակէտէն դրդեալ, եւ անհրաժեշտ հարկին ներքեւ կքելով, չէին քաշուեր հռոմէականութեան մերձաւորութիւն ցուցնել, եւ մինչեւ աստիճան մըն ալ անոր պահանջած պայմաններուն համակերպիլ: Եւրոպական զարգացման մէջ յառաջադէմ երկիրները, եւ մասնաւորապէս Արեւելքի հետ յարաբերութեան մէջ գտնուող ազգերը, Լատին տարրին կը պատկանէին այն ատեն, եւ անոնց մէջ նախընթաց էին Իտալականները՝ եւ հետեւորդ Գաղղիականները, երկուքն ալ կրօնամոլ հռոմէականութեան մէջ տոգորեալ, եւ պապական հոգեւոր գերիշխանութեան հլու հպատակ, եւ անոր ակնարկութեանց գործադիր: Որպէս զի իրենց ունեցած զարգացումէն ուրիշի մասնակցութիւն կամ հաղորդակցութիւն չնորհեն, հռոմէական դաւանութիւնը իբրեւ անհրաժեշտ պայման կը պահանջուէր, որով բուռն ձգտմամբ զարգացման դիմող Հայեր, նոյն լուծին ներքեւ խոնարհելէն տարբեր եղանակ չունէին՝ իրենց սիրտին փափաքը եւ միտքին ծարաւը յագեցնելու համար: Ուստի եթէ ոչ ներքնապէս եւ պաշտօնական երեւոյթով համակերպելու կը զիջանէին, եւ այսպիսիներու մէջ ընտրելագոյն անձեր ալ կը գտնուէին: Ոսկան ալ տեսանք հաւատոյ), դաւանութիւն ստորագրել, որպէսզի տպարան բանալու արտօնուի (1747), այն Ոսկանը որուն տպարանէն կելլային գիրք հերետիկոսականք եւ ոչ ուղղագրեալք հռոմէական տեսակէտով (ԲՈՆ. 45), եւ որոնց մէջ էին բանք բազումք անպատշանք զԼատինացոց եւ զհռոմէական հաւատոց, այլ եւ գովութիւնք ուռուցիկք վասն այլադաւան Հայոց (ԲՈՆ. 215): Արդէն իրենց ալ տեղեակ պէտք է ըլլային Հայերուն ներքին ուղղութեան, զի դաւանութիւն տուող Ոսկանն ալ՝ կաթուղիկ համարէր կըսէին (ԲՈՆ. 232), եւ իրենցմէ էր չէին ըսեր: Խնդիրի նիւթ չենք ուզեր ընել, թէ մինչեւ ուր հնար է մղել այդ բարեմիտ կեղծիքներուն արդարացումը, Հայ եկեղեցւոյ թոյլատու եւ լայնախոհ սկզբունքներուն հիմնուելով ալ: այլ գիտենք եւ համոզուած ենք, թէ կեղծիքը տկարներու նախադասած գէնքն է, եւ գուցէ այն հարկն է որ զօրէնս լուծանէ, եւ զիրենք ալ կարդարացնէ: Միայն չենք գիտեր թէ զօրաւոր ըսուողին համար արդեօք իրական արդիւնք մըն է՞ բռնութեամբ առնուած խօսքը, կամ թէ երկնային ըսուած ճշմարտութիւններ՝ կրնան քաղուիլ կեղծեալ յայտարարութիւններէ, թէ նոյն իսկ ճշմարտութիւն ցուցուածներն ալ կեղծիքի աստիճանին կիջեցնեն:

1774. ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՏԵՍԱԿԷՏՆԵՐ

Բարեմիտ կեղծիքներու դասակարգին պէտք է զուգակցենք ազգային գործիչներու այն կարծիքին ալ, որով օտար եկեղեցւոյ մը հետ ուզած են փնտռել քաղաքական կամ եկեղեցական օգնութեան հիմերը: Այդ նպատակին հետապնդումը տեսանք հին դարերու մէջ Յոյներու հետ փորձուած, երբոր Հայերը անոնցմէ կը յուսային իրենց քաղաքական կացութեան եւ պետական գրութեան պաշտպանութիւնը: Նոյնը փորձեցին յաջորդ դարերու մէջ Լատիններուն հետ, երբոր տեսան անոնց Արեւելք արշաւանքները, եւ իսլամական տարրերու դէմ պարզած ոյժն ու յաղթանակը: Այն դարուն մէջ որուն վրայ կը գրենք, այլեւս Հայուն համար անյոյս էր պետական

գրութեան եւ ազգային իշխանութեան վերանորոգումը, եւ այս չէր պետական գրութեան եւ ազգային իշխանութեան վերանորոգումը, եւ այս չէր կրնար ըլլալ իրեն նպատակը: Բայց իրեն հարստահարել եւ լքեալ եւ անօգնական գիրքը, եւ իսլամական կրկին պետութեանց քնահաճ կամքին մատնուիլը, անհատական հաճոյից ձեռք խաղալիք դառնալը, եւ անխիղճ եւ անօրէն կուսակալներէն տառապիլը, զիրենք կը յուսադրէր, թէ ոչ կացութեան բարւոքումը, գոնէ մեղմացումը ձեռք ձգել, եթէ Արեւմուտքէ զօրաւոր ձեռք մը իրենց պաշտպան կանգնէր: Այս ակնկալութեան ալ իբր հիմ նշան կրնային առնել հռոմէադաւան օտարազգիներուն եւ համազգիներուն՝ պապերու եւ թագաւորներու եւ հանրապետութիւններու կողմէ հովանաւորուիլը, եւ անկէ յառաջ եկած որեւէ չափով օգուտը: Այս տեսութեան հետեւողներէն ոմանք անհատաբար գործելով, կրնային հիմնապէս եւ անպայման կերպով հռոմէադաւանութեան յարիլ, սակայն անոնք որ հանրային պաշտօնեայ կամ գործիչ լինելու պարտքը կը վայելէին, երբեք անպայման յարակցութեան ձեւին հետեւող չէին, այլ կը փափաքէին փոխադարձ այնպիսի գետին մը գտնալ, որ Հայ եկեղեցւոյ ինքնութիւնը պահելով, եւ հայադաւան եւ հայածէս գրութեան հիմնակէտերը չխախտելով, երկկողմանի համակրութիւն մը կարենար կնքուիլ: Մինչեւ աստիճան մը կրնային զիջողութիւններ եւ զոհողութիւններ ալ յանձն առնել, միայն թէ Հայ եկեղեցւոյն եւ դաւանութեան, աթոռին եւ ծէսին ինքնութիւնը չջնջուէր, եւ պապական ամենակուլ ձգտումներու չափաւորութիւն մը ապահովուէր: Այդ դիտողութիւնները հարկ սեպեցինք այստեղ յառաջ բերել, զի նորանոր երեւոյթներու հանդէպ գտնուինք առաջիկային, եւ հռոմէականութեան Հայոց համար խօսից եւ գործոց առարկայ ըլլալը պիտի տեսնենք, անոր հետեւող կամ զայն փորձող ընտիր անձնաւորութեան ձեռնարկներն ալ պիտի պատմենք, ուստի կարելոր էր ընդհանուր տեսութեամբ մը խնդիրը լուսաբանել: Ամէնէն աւելի պէտք է շեշտենք, թէ հռոմէականութեան մօտաւորութիւն ցուցնելով եւ բանակցութեանց մտնելով, համաձայնութեան մը հասնելու փափաքը կամ ջանքը, երբեք կանխաւ ընդունելութիւն կամ անպայման համակերպութիւն ըսել չէ. եւ ցորչափ վերջնական եւ կանոնական, վաւերական եւ պաշտօնական որոշում մը տեղի ունեցած չէ, բանակցողներ իրենց գիրքը կորուսած կամ միտքը փոխած չեն կրնար ըսուիլ:

1775. ԱՂԹԱՄԱՐԻ ԱԹՈՂԸ

Պատմութեանս շարայարութեան անցնելով, պէտք է քաղենք Յակոբ կաթողիկոսի վերջին տարիներու եղելութիւնները, որոնք համեմատաբար հանդարտ անցան եւ նոր միջադէպներ չեն ներկայեր: Էջմիածինի մէջ Յակոբ կաթողիկոս վերջին անգամ Ասպահանէ դառնալէ, եւ 1670 Ծնունդի ջրօրհնէքը Երեւանի մէջ կատարելէ ետքը (1769), Էջմիածին եկաւ, եւ այնտեղ դադարեցաւ մինչեւ 1678 տարին, մատակարարութեամբ եւ մասնաւոր շինութիւններով զբաղեցաւ, եւ վշտակիր սիրտով դիտեց այն աղետալի անցքերը, որոնք թէ իր շուրջը եւ թէ հեռու տեղերը կը կատարուէին: Տոչորուեցաւ եկեղեցւոյն վնասները եւ ազգին վտանգներովը, եւս առաւել ցաւելով որ չունէր այն միջոցները եւ այն ոյժերը՝ որոնք պէտք էին եկեղեցւոյն բարեկարգութիւնը եւ ազգին բարօրութիւնը պատրաստելու եւ իրականացնելու համար:

Աղթամարի աթոռը կը շարունակէր այն աննշանակ գրութեան մէջ զոր իր կարգին յիշեցինք (1649): Հաւաքարանը իբր կաթողիկոս կը յիշէ Պաղտասարն ու Կարապետ Քռնածը, որոնց կը յաջորդէ Մարտիրոս Մոկացին, Նանենց գիւղէն եւ Գուռճի ազգատոհմէն, Փշրուկ մականունեալ, որուն օրով Մոկացիք ու Շատախցիք իրարմէ կը գժտին. եւ Շատախի իշխան Եզդին Շէր, իր գաւառը Էջմիածինի թեմ հռչակելով, Յակոբ կաթողիկոսէ վարդապետ մը կը խնդրէ իբր կաթողիկոսացու, եւ Յակոբ ալ կը գրկէ 1661-ին մէկ մը՝ որուն անունը յիշուած չէ (ՕՕ. ԲԻՁ. 1197): Գուցէ այս պարագան էր որ Ոսկանի թելադրեց Աղթամարը Էջմիածինի արքեպիսկոպոսարաններուն կարգը դասել (1750): Սակայն Մարտիրոս թող չի տար որ բաժանումը տեղի ունենայ. շուտով Շատախ կ'իջնէ, եւ ազդեցութեամբ կամ բռնութեամբ, այսինքն տեղական կուսակալին ալ միջամտութեամբ, ոչ միայն Շատախը կը հպատակեցնէ (ՕՕ. ԲԻՁ. 1198), այլեւ Վան, Բերկրի, Արճէշ, Խլաթ, Բաղէշ, Մուշ, Խօշապ, եւ մինչեւ Ամիդ, իրեն ներքեւ առնելու հրովարտակ կը ստանայ, սուլտան Մահմուտէ, յայտարարելով թէ այս գաւառներ ընդ տէրութեամբ քով են, սակայն ի յերկիրն Պարսից նստող խալիֆայն, զարդիւնս սոցա ժողովեալ տանի յերկիրն Պարսից (ԶԱՄ. 93): Բայց Յակոբ կաթողիկոս կը յաջողի նոր հրովարտակով վիճակները ետ առնուլ, եւ Վանայ առաջնորդ Պողոս վարդապետի վրայ կը դարձնէ, իբրեւ վիճակ Վարագայ, առանց յիշելու Էջմիածինի անունը, որովհետեւ թշնամութիւն գոյր ի մէջ Պարսից եւ Օսմանցոց: Յակոբ խոհեմութիւն սեպեց Էջմիածինի անունը չտալ, զի հատցին թունալի լեզուք նոցին, որք զմեծ քէն առեալ, արծարծէին ի յականջս Օսմանցոց, թէ զարդիւնս տանին ի յերկիրն Պարսից: Երեւանցին ցաւելով կը յաւելու, թէ մինչեւ ցայժմ ունին զայս սովորութիւն՝ Օսմանցոց կողմանց սեւագլուխքն (ԶԱՄ. 95): Յակոբ գործին վերջնական յաջողութեան համար հաճեցաւ վճարել տալ Մարտիրոսին՝ եւ Աղթամարի իշխող Ապտուլլահ Զէլէպիին, անոնց պահանջած գումարները իբրեւ իրենց առձեռն ծախքերուն եւ վնասներուն փոխարէն (ԶԱՄ. 94): Մարտիրոս այլեւս նոր փորձ չըրաւ, եւ վախճանեցաւ 1663-ին:

1776. ԱՂԹԱՄԱՐԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՆԵՐ

Մարտիրոսէ ետքը Աղթամարի կաթողիկոսներուն կարգին կը յիշուին Պաղտասար մը եւ Ստեփանոս մը, եւ Մարկոս Արճիշեցի Բլուրմակ գիւղէն: Ասոնցմէ ետքը կու գայ Յովհաննէս Թիւթիւնջին, որ Կ. Պոլսոյ պատրիարք եղած էր 1663-ին (1741), եւ 1664-ին պատրիարքութենէ հանուած (1755), 1665-ին կրկին զայն ձեռք ձգած (1758), եւ 1667-ին կրկին վտարուած (1764): Այս անգամ այլեւս Կ. Պոլսոյ մէջ յաջողելէ յոյսը կտրած, դարձած էր իր հայրենական Վասպուրականը, ուր կրցաւ 1667-ին Աղթամարայ կաթողիկոս ըլլալ, եւ 14 տարի աթոռի վրայ մնալ: Պէտք է ընդունիլ թէ Թիւթիւնջիին կաթողիկոսութիւնը իր մահուամբը վերջացած է, զի ժամանակագրութիւնը չ'արդարացներ 1683-է ետքը Կ. Պոլսոյ պատրիարք ըլլալը, եւ իբր անհիմն զրոյց պիտի նկատուի պատրիարքութենէ ետքը կարգաթող ըլլալը, որոնց արծագանք եղած է Աղթամարի Հաւաքարանը (ՕՕ. ԲԻՁ. 1298): Ոչ մի յիշատակ չունինք Թիւթիւնջիին կաթողիկոսական գործունէութենէն, եւ կ'երեւի թէ յիշատակաց արժանի արդիւնք ալ ունեցած չէ: Զենք ալ գիտեր թէ ինչ կերպով կարգադրած է նա Յակոբ կաթողիկոսի հետ, Էջմիածինի

վճարումը (1741):

1777. ԿԻԼԻԿԻԱ ԵՒ ԵՐՈՒՍԱՂԵՍ

Կիլիկիոյ աթոռին վրայ լարաբաժին եղած սահմաններով կը գտնուէին Խաչատուր Սեբաստացին եւ Ղաւիթ Բերիացին կամ Կարկառեցին (1753), եւ ցուցակագիրներուն տարբերութիւնները իրարու քով բերելով կրնանք ըսել, որ թէ Խաչատուր (ՉԱՍ. յաւ. 111) եւ թէ Ղաւիթ (09 ՕՐԱ. 263), միեւնոյն 1679-ին մեռած են: Բայց իրենց մահուամբ ալ բաժանումը վերջացած չէ, զի Խաչատուր Մինտէրճիին տեղ նստած է Սահակ Մէյխանէճին, եւ Ղաւիթին տեղ Ազարիա, Կարկառեցիին տեղ ուրիշ Կարկառեցի մը: Սահակը Մէյխանէճի մականունին բացատրութիւնը չենք գտներ, թէ արդեօք գինեպանի զաւակ եղած էր, թէ ոչ պարզապէս արբշիռ մը: Իսկ Ազարիա Գանըպեանց ազգատոհմին սերած, եւ Ղաթրանի մականուն ստացած է, որ ձիւթի նման սեւաթոյր եղած ըլլալու իմաստը կու տայ: Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան ներքին անցքերուն, եւ կրկնակ աթոռակալներուն գործերուն վրայ աւելի մանրամասնութիւններ չունինք: Իսկ Երուսաղէմի մէջ Եղիազար պատրիարքութիւնը կը վարէր 1671-էն ի վեր, կաթողիկոս անունն ալ պահելով եւ զօրաւոր հակառակորդ մը չունէր՝ որուն դէմ մաքառիլ պարտաւորուէր, զի Մարտիրոս Կաֆացին իրեն համար նորահնար գիրք մը շինած էր: Երուսաղէմի պատրիարքութեան անունով Կ. Պոլիս կը մնար, եւ կը գոհանար յանուն Երուսաղէմի հաւաքուած նւերներով եւ ուխտի դարպասներով (1767): Սուրբ Տեղեաց մէջ Հայերու սեփականութեանց դէմ ոտնձգութիւնները չէին դադարած, եւ Եղիազարի օրով նորանոր դատեր բացուցեան եւ վարուեցան Ս. Հրեշտակապետի պատին, Բեթլեհէմի եկեղեցւոյն, Բեթլեհէմի գերեզմանատան, Ս. Փրկիչի գերեզմանոցին, եւ Ս. Յարութիւնի դռնապաններուն պահանջմանց համար, որոնք միշտ Հայերուն նպաստաւոր վճիռներով վերջացան, շնորհիւ ընդհանուր ազդեցութեան եւ առատածեռն հարստութեան զորս ունէր Եղիազար, եւ յաջող ու ճարպիկ գործակատարութեան Խաչատուր Եպիսկոպոսին, որ Եղիազարի աջակիցն էր եւ դատարաններու առջեւ խօսողն ու փաստաբանողը (ԱՍՏ. Ա. 395-399): Այս առթիւ յիշենք թէ 1676 յունուար 25-ին կայսերական հրովարտակով Ս. Գերեզմանին խնդիրն ալ վերջացաւ, եւ Լատիններուն պահանջները մերժուելով, անոր պահպանութիւնը՝ բանալիներով, գոյքերով ու կանթեղներով մէկտեղ Յոյներուն իրաւունքը ճանչցուեցաւ (ԺՈՒ. 284):

1778. ԼԵՀԱՀԱՅՈՑ ԳՈՐԾԵՐԸ

Լեհահայոց գործերը պատմած ենք մինչեւ Յակոբ կաթողիկոսէ նուիրակ յղուած Պօղոս Եւոկիացի վարդապետին բռնի վտարումը 1655 հոկտեմբեր 29-ին (1744), ուսկից ետքը Կղեմէս Կալանոս եւ Ալսիդիոս Փիթու աւելի համարձակութեամբ հետեւեցան Լեհահայերը լատինացնելու ձեռնարկին, իրենց վարժարանէն ելած նորահաս երիտասարդները քահանայացնելով, իբրեւ կամակատար գործիքներ, զի հին քահանաներ միշտ դժկամակ էին նորամուտ փոփոխութեանց, եւ առիթներէ կ'օգտուէին անոնք թօթափելու համար: Այսպէս էին Ներսէս Եազլովիցի նախանդամ երէցը (ԲՈՆ. 161), եւ Արեւելք ձեռնադրուած երկու Լեհաստանցի քահանաներ, որոնց մէկը

Յովհաննէս Բեռնարդովիչ է կոչուած (ԲՌՆ. 170), իսկ միւսին անունը չէ յիշուած (ԲՌՆ. 169), որոնք վերջէն, գոնէ առերես, ստիպուեցան հպատակիլ, Կալանոսի կողմէն պետական գորութեամբ սպառնացուած վտանգներու հանդէպ: Իսկ Նիկոլ միշտ իր երկդիմի ընթացքը կը շարունակէր, սկիզբները դիմադրութիւն ցուցնելով լատինամիտ փոփոխութեանց ժողովուրդէ չլքուելու համար, եւ վերջէն համակերպութիւն յայտնելով, ինչպէս կը գրէ Փիթու, թէ Նիկոլին հետ յաջողէր մեզ յամենայնի՝ վասն ամի ամի թոշակին երկերիւր դահեկանաց (ԲՌՆ. 42): Հայոց կաթողիկոսին կողմէն նոր նւիրակ մը կը հասնէր Ուլահաց երկիրը, որ գիրերով կը ջանար Լեհահայերը իրենց հայրենաւանդ դաւանութեան եւ ծէսին մէջ պահել, սակայն միշտ միեւնոյն կերպերով ընդունայն եղեն ջանք նուիրակին (ԲՌՆ. 52): Ճիշդ այդ միջոցին կը մեռնի Կղեմէս Կալանոս, Իլվովի մէջ 1666 մայիս 14-ին, եւ Հայոց մայր եկեղեցւոյն մօտը կը թաղուի մայիս 17-ին: Կալանոս 56 տարեկան մեռած կըսուի (ԲՌՆ. 52), որով 26 տարեկան եղած կըլլայ երբ Վրաստան գրկուեցաւ, եւ 30 տարեկան երբ Կ. Պոլսոյ Հայոց մէջ սկսաւ աշխատիլ (1692): Քիչ առաջ մեռած էր եւ Բոնավենդուրա աշխատաւոր եղբայրը (ԲՌՆ. 178), որով միայն մնաց Ալսիզիոս Փիթու, եւ Կալանոսի յաջորդեց փոխանակ տեսչի պաշտօնով, թէպէտ 28 տարեկան էր տակաւին, եւ սիջակ յուսմունս, այլ յաջողակ էր ի լեզուս, եւ լիովին տեղեակ Կալանոսի ուղղութեան (ԲՌՆ. 178): Փիթու ինքզինքը դրաւ Իլվովի լատին արքեպիսկոպոսին եւ Լեհաստանի պապական նուիրակին տրամադրութեան ներքեւ, որով կրցաւ դիմադրել Նիկոլի պահանջներուն դէմ: Իրեն աջակից ունեցաւ Յովհաննէս Կերիմովիչ Հայ եպիսկոպոսը, որ Նիկոլին քեռայրին եղբայրն էր, եւ անոր փոխադրութիւնը կը վարէր: Կերիմովիչ Լեհաստանի մէջ Լատինաց մոտ առնելէ ետքը Էջմիածին գացած էր, եւ մինչեւ Պուլտանի կամ Մոլտավիոյ եպիսկոպոսութեան բարձրացած, ժողովուրդին հետ գժտած եւ Երուսաղէմ քաշուած, իբր 7 տարի հոն մնացած յետոյ Հռոմ երթալով հռոմէադաւանութիւն ընդունած, իբր 5 տարի ալ հոն կեցած, ետքէն Լիվօռնոյ անցած, եւ վերջապէս Իլվով գալով Կալանոսի պաշտպանութեամբ փոխանորդ նշանակուած էր (ԲՌՆ. 50):

1779. ՓԻԹՈՒԻ ՏԵՍՉՈՒԹԻՒՆԸ

Փիթու իր առաջին քաջութիւնը ցուցուց Իլվովի վանական եկեղեցւոյն աւագերէց Սիմէոն քահանային դէմ, որ հաւատարիմ կը մնար Հայ ծէսին ամբողջութեան: Անոր մօտ իրեն աշակերտներէն երիտասարդ քահանայ մը դրաւ, եւ անոր վկայութեամբ Սիմէոնը բանտարկել տուաւ: Հայոց քաղաքապետին սպառնացաւ, թէ Սիմէոնը պաշտպանելով զգլուխ իւր տուժեցի (ԲՌՆ. 58), վերջապէս կերպ կերպ բարուրանլներով քահանան արքորել տուաւ 1666 յուլիս 16ին (ԲՌՆ. 61): Անկէ ետքը Փիթու՝ Նիկոլն ու Կերիմովիչ մէկտեղ առնելով Լեհաստանի հայաքաղաքները այցելութեան կ'ելլայ, ծիսական փոփոխութիւնները հաստատելու: Յուլիս 31-ին Եաղլովից կը հասնին, ուր յաջորդ օրը, հին տոմարով յուլիս 22-ին Վարդավառի տօն կը կատարեն, եւ կանխաւ յիշուած փոփոխութիւններէն զատ (1744), Յայսմաւորքի մէջ ալ 41 կարծեցեալ մոլորութիւններ ուղղագրեցին, զորս միառմի կը յիշէ Փիթու (ԲՌՆ. 64-67): Օգոստոս 12-ին կ'երթան Կամենից, ուր դժուարութեան կը հանդիպին ժողովուրդին կողմէն, եւ մինչեւ

հոկտեմբեր 6 այնտեղ կը մնան, եւ ամէն տեսակ սպառնալիք, պետական միջամտութիւն, արքայական հրաման, եւ ճարտար դարձուածներ կը գործածեն մինչեւ որ կերպով մը Կամենիցացիները նորամուտ փոփոխութեանց յանձնառու ընեն, գոնէ առ երեսս (ԲՌՆ. 93): Իրենց յաջողութեան որոշիչ փաստ կ'ընեն Էջմիածինի նուիրակ Պօղոս Եղոկիացիէ (1744) գրուած երկդիմի նամակ մը (ԲՌՆ. 92): Հռոմէականութեան այդ յաջողութիւնները տեղի կ'ունենային շնորհիւ Նիկոլի, որուն կողմէ կը տրուէին փոփոխութեանց հրամանները, եւ Հռոմի պապութիւնն զայն կը պաշտպանէր եւ կը վարձատրէր, թէպէտեւ շատ լաւ գիտէր թէ որպիսի որ էր իրեն գործիք ըրած անձը: Պապական պաշտօնեաներ իրենց նամակներով կը հաստատէին, թէ գայթակղութիւնք տարօրինակք են զորս առնէ արքեպիսկոպոսն Հայոց Իլվովայ, ունելով կանայս կասկածելիս՝ ընդ որս կեայ եւ հաղորդութիւնս առնէ, թէ յուզեր ելանել ի տղմոյն յոր թաթաւեալն է (ԲՌՆ. 99), եւ թէ ժպրիեցաւ կոչել անդրէն առ ինքն զկինն, զոր արծկեալ էր (1743): Պէտք կը զգային որ Նիկոլ թողցէ զկենցաղ իւր խայտառակ եւ արծակեսցէ զկանայսն (ԲՌՆ. 101), բայց միւս կողմանէ լաւագոյն կը սեպէին, յետս կալ ի կատարելոյ գյանձարարութիւն պատուէրին, զի մի՛ այսու խափանեսցի այն խորհուրդ օգտակար (ԲՌՆ. 102): Անգամ մը Նիկոլ կը պատրաստուի Հռոմ երթալ Փիթուի ընկերակցութեամբ, եւ 1667 սեպտեմբեր 26-ին կու գան Քրաքով (Krakow կամ Cracovie), բայց Թաթարներու եւ Խազախներու ասպատակութեանց պատճառով, միտքերնին փոխելով Իլվով կը դառնան հոկտեմբեր 19-ին, ուր գործը ձեռք կ'առնէ Յովսէփ Կարացիոյ կրօնաւորը (Giuseppe Grazioli), որ Հռոմէ Կալանոսի յաջորդ նշանակուած էր: Սա շահելու կերպերը չգիտնալուն, Նիկոլի կողմէ խստութեանց կը հանդիպի, իր ձեռնարկներուն դիմադրութիւն կը տեսնէ, եւ հիւանդութեան մէջ ալ արգահատանք չի գտնար, եւ կը մեռնի 1667 դեկտեմբեր 30-ին, 39 տարեկան եղած ատեն: Նորէն առժամեայ տեսչութեան անցաւ Փիթու, որ գիտէր երբեմն շողոքորթելով եւ երբեմն պնդելով Նիկոլը գործածել (ԲՌՆ. 109): Հաւանեցաւ իսկ անոր ընկերանալ՝ երբ 1668 յուլիս 31-ին Նիկոլ Կամենիցի եւ Եազլովիցի տօնավաճառներուն կ'երթար՝ իր սովորական ձիերու առետուրին համար (ԲՌՆ. 111), որուն կը ներուէր այս գործը, երբ միւս կողմէն կը բանտարկուէր հայ վարդապետ մը՝ որ նոյն տօնավաճառին մէջ ի վաճառականութիւն էր պարապեալ: Բայց գումար մեծ արծաթոյ գործը կը կարգադրէ, եւ վարդապետը ազատ կը թողուի (ԲՌՆ. 188): Փիթու այս առիթէն օգտուեցաւ նոյն տեղերը հռոմէադաւանութեան տարածման աշխատելու, եւ Նիկոլի հետ Իլվով դարձան սեպտեմբեր 6ին (ԲՌՆ. 112): Այդ մանրամասնութիւնները յառաջ կը բերենք որպէսզի մօտէն տեսնուի, թէ ինչ միջոցներ կը գործածուէին, եւ ինչ անձեր գործիք կ'ըլլային Հայերը հռոմէադաւանութեան բռնադատելու համար:

1780. ՆԻԿՈԼ ՀՈՂՍ ԿՈՉՈՒԱԾ

Պապական նոր նուիրակ Գալիատիոս Մարէսքոթի (Galeazzo Marescotti), տեսնելով թէ ինչպիսի այպանելի վարուք կենցաղավարէր Նիկոլ, եւ ոչ դադարէր ի ձեռնադրելոյ գանձինս անբաժանս, համոզեց զայն Հռոմ երթալ, եւ 1668 հոկտեմբեր 11-ին ուղեւորեցաւ Նիկոլ, իր երկու

որդիներու հետ, եւ Հռոմ հասաւ դեկտեմբեր 31-ին (ԲՌՆ. 113), 20 հետեւորդներով եւ 21 ձիերով (ԲՌՆ. 204): Կրկին էր Հռոմի նպատակը Նիկոլը Հռոմ բերելուն մէջ: Եթէ մէկ կողմէն անոր անառակ կեանքը իրեն գործին պատուաբեր չէր, միւս կողմէն ալ Նիկոլի փոփոխամիտ ընթացքը ոչ միշտ նպաստաւոր կըլլար Հռոմի նպատակին: Անոր հեռացմամբ եւ Կերմովիչի տկարամիտ տեղակալութեամբ, աւելի դիւրին պիտի ըլլար յառաջացնել, Լեհերու պետական ոյժն ալ իրենց կողմը ունենալով: Այդ ոգով աշխատեցաւ Փիթու՝ Նիկոլի հեռանալէն ետքը, եւ Կերմովիչի ձեռքով հետզհետէ հեռացուց հին քահանաները, եւ անոնց տեղ նորահաս երիտասարդներ դրաւ իրենց աշակերտներէն, եւ ծիսական փոփոխութիւնները ընդարձակեց նորանոր հերետիկոսութիւնս գտնալով Հայ եկեղեցւոյն մէջ: Փիթուի յաջողութիւնները զայն արժանի ըրին 1670-ին տեսուչ առաքելութեան անուանուելու պաշտօնապէս (ԲՌՆ. 209): մինչ ցայնվայր փոխանորդութեամբ կը վարէր գործը: Ներքին գժտութիւն մը պիտի կարենար գործին վնասել: Փիթուի ընկեր ղրկուած Յովսէփ Պակաթթա Կերոնացին (Giuseppe Bagatta da Verona), որ 1670 յունիս 22-ին Իլվով կը հասնէր, ատեցող էր Հայոց եւ չէր համաձայնեցնէր Փիթուի ճարտար շահեցողութեանց ուստի խոչընդոտն լինէր յամենայնի, այնպէս որ տեսնալով թէ չէր այլեւս հնար համբերել, անոր ընթացքին, հեռացնելու հարկը կը ծագէր, եւ 1671 յուլիս 15-ին Պակաթթա կը դառնար Իտալիա (ԲՌՆ. 212): Այդ միջոցին կը յիշուի Թադէոս Համագասպեան երէցին Լեհաստան գալը, Ոսկանի տպագրած գիրքերը վաճառելու (1748): Փիթու կը հակառակի, պնդելով մանաւանդ Դավրիժեցիին պատմութեան վրայ, որուն մէջ խստիւ պախարակուած են Նիկոլի գործերը (ԴԱՎ. 279), բայց Կերմովիչի թոյլատուութեամբ, Թադէոս վաճառեաց անդ գիրս ինչ, եւ այլովքն էանց յերկիրն Մոլտավիոյ եւ Վալախիոյ (ԲՌՆ. 216): Փիթու հարկ տեսնալով նորանոր նպաստներ եւ կարգադրութիւններ ստանալ Հռոմէ, 1671 հոկտեմբեր 26-ին Իլվովէ մեկնեցաւ, եւ 1672 յունուար 16-ին Հռոմ հասաւ, իսկ Լեհահայերը լատինացնելու գործը բաժնելով յանձնեց իր ընկերներէն Օգոստինոս Լոպելլի եւ Հերոնիմոս Պոսսի կրօնաւորներուն (Agostino Lobelli եւ Girolamo Bossi), որոնք չորս ամիս առաջ յունիս 23-ին Լեհաստան հասած էին (ԲՌՆ. 213), առաջինին յանձնեց վարչականն ու կրթականը, եւ երկրորդին մատակարարականն ու դրամականը (ԲՌՆ. 217):

1781. ԹԵՌԴՈՐՈՍ ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ

Պատմութիւնը որոշակի չի պատմեր, թէ ինչ կը մտածուէր եւ ինչ կը գործուէր Էջմիածինի մէջ Լեհահայերու կացութեան նկատմամբ: Ընդհանուր յիշատակներ միայն կը ցուցնեն թէ գործը բարձիթողի եղած չէր: Պօղոս Եւդոկիացիին նուիրակութենէն ետքը (1744), Վալաքիոյ նուիրակին Լեհահայերով զբաղիլը յիշեցինք (1778), նոր պարագայ մըն ալ այս անգամ կելնէ առջեւնիս: Նիկոլի Լեհաստանէ հեռացած ըլլալը լսուելով, Յակոբ կաթողիկոս հերձուածող կաթողիկոս Էջմիածնի կոչուած Լատին պատմիչէն (ԲՌՆ. 218), պատեհը յարմար կը տեսնէ եպիսկոպոս մը ղրկել Լեհաստան իբրեւ Նիկոլի յաջորդ, եւ այս պաշտօնին կը կոչէ Թէոդորոս Վարդանովիչ վարդապետը, որդի ականաւոր դատաւորի Հայոց Իլվովի, եւ եղբօրորդի Ստեփանոս Վարդանովիչ վարդապետի, որ կը կոչուի քարտուղար կաթողիկոսին, եւ է նոյնինքն Ստեփանոս

Իլվովցի կամ Լեհացի վարդապետը (1712), յազատ տանձ Վարդանեանց (ԿԱՄ. 140), այլուր յազատ տանձ Պերնադովեանց ըսուած (ԿԱՄ. 144), Վարդան հայկական անունին լատինակերպ ծանածութեամբ: Թէոդորոս Լեհաստանի լատին հաստատութեանց մէջ ուսանելէ, եւ փիլիսոփայական գրութեանց վրայ ի պայքար հակառակութեանալ մտնելէն ետքը, Էջմիածին կոչուած էր հօրեղբօրմէն, եւ քահանայութեան եւ վարդապետութեան բարձրացած: Այս անգամ ալ Կոստանդնուպոլսոյ մէջ 1671 օգոստոս 13-ին Վերափոխման կիրակին (ԿԱՄ. 259), Լեհահայոց եպիսկոպոս ձեռնադրուելովը դեռ եւս կը դրկուէր (ԲՌՆ. 219) 1671 օգոստոս 28 կոնդակով (ԿԱՄ. 265), ժողովորդը հովուելու իբրեւ աթոռակալ եւ տեղապահ եւ Նիկոյի մահուրնէ ետքը իբր առաջնորդ հովիւ եւ տեսուչ (ԿԱՄ. 264): Բայց քանի մը օր ետքը 1671 սեպտեմբեր 1-ին կոնդակով, առաքելական եւ հայրապետական իշխանութեամբ ուղղակի առաջնորդ հովիւ եւ տեսուչ Լեհած երկրին կանուանուի Թէոդորոսը (ԿԱՄ. 260), որպէսզի իշխանութիւնը վարէ՝ Հայոց եկեղեցւոյ կանոնաց համեմատ, զոր Լատինը կը մեկնէ, զի դարձուցէ զժողովուրդն Հայոց, որ միութեամբն խառնեալ էր յեկեղեցին Հռոմայ, անդրէն յիշխանութիւն հերձուածող կաթողիկոսին: Փիթու տակաւին Հռոմ չէր հասած, երբոր Թէոդորոս Լեհաստան հասաւ, բայց չուզեց ետ դառնալ, եւ ուղեւորութիւնը շարունակեց: Լոպէլի եւ Պոսիի դիմեցին Լեհաց Սիքայէլ Վիսնովսքի թագաւորին (Koributh Wisnowiecki), որ 1669-ին յաջորդած էր հրաժարեալ Յովհաննէս Քազիմիրի, պնդելով մանաւանդ թէ Իլվովի Հայ եպիսկոպոսը դեռ կենդանի է եւ յաջորդին ընտրութիւնը պահեալ է արքային Լեհահայոց Իլվով մտաւ, բայց այս անգամ անոր դէմ ելաւ Կերիմովիչ, որովհետեւ ինքն կը տածէր յոյս ընդունելոյ Հռոմէն զյաջորդութիւնն (ԲՌՆ. 220): Գործը պետութեան առջեւը ելաւ, Թէոդորոս ալ Վարչաւա գնաց, Լեհահայոց բռնած ուղղութիւնը ինքն ալ պաշտպանեց, թէ Հայերը իրենց կաթողիկոսով արդէն միացած են Հռոմի եկեղեցիին հետ, եւ ոչ թէ նոր միութիւն մը կը կնքեն, սակայն հակառակ կողմը զօրացաւ: Առաջարկուեցաւ որ Հռոմ երթայ, բայց յանձն չառաւ, եւ ստիպուեցաւ Վենետիկ իջնայ, անկէ Արեւելք երթալու համար, եւ ուղղակի Բերիա գնաց: Կը յիշուի թէ Թէոդորոս վերջէն Սպանիա գացած (ԲՌՆ. 221), եւ այնտեղ Դոմինիկեան վանքը քաշուած ըլլայ հռոմէականութիւն ընդունելով, սակայն Լատին պատմիչն ալ չի հաւատար Թէոդորոսի հռոմէադաւան դառնալուն, եւ կը գրէ թէ մեծի կասկածանաց է գործն, եւ դժուարին է նման հաւատալ (ԲՌՆ. 222): Թէոդորոսի գերեզմանը կը յիշուի Հռոմի մէջ, ուր մեռած է 1700 փետրուար 12-ին (ԿԱՄ. 259): Անգամ մըն ալ դիտել կու տանք թէ հայադաւանութիւնը, իր թոյլատու եւ լայնախոհ սկզբունքներուն զօրութեամբ, երեք առաջին ժողովներու դաւանութեան համաձայնող եկեղեցիները՝ քրիստոնէայ ընդհանրական եկեղեցիէն դուրս չէր սեպեր, որով կրնար անոնց հետ միութեան մէջ հռչակել զինքն: Իսկ Թէոդորոսի Սպանիա անցնելուն պարագաները, եւ անոր վախճանը ուրիշ կողմէ ծանօթ չեն:

1782. ՀՌՈՍԻ ՁԵՌՆԱՐԿՆԵՐԸ

Թէոդորոսի միջադէպը Հռոմը զրգռեց լրջօրէն մտածել Լեհահայերուն եկեղեցական վարչութեան, Նիկոյի անձին եւ անոր յաջորդութեան վրայ: Մէկ կողմէն խորհուեցաւ լատին

գորաւոր միաբանութեան մը յանձնել գործը, բայց Թէաթինեանց կարգապետը յանձն չառաւ այդ ծանրութեան ներքեւ մտնել, թէպէտ Փիթու հետամուտ էր խորհուրդը իրագործել: Մտածեցին Ղոմինիկեանց ալ դիմել, որոնք մեծ հաստատութիւն ունէին Վարշաւայի մէջ, սակայն սոյն խորհուրդն ալ չիրականացաւ: Նիկոլը չէին ուզեր նորէն ետ դրկել, նկատելով անոր անառակ կենցաղը եւ անհաստատ բնաւորութիւնը եւ երկդիմի ընթացքը, մինչ միւս կողմէն Հայեր հետզհետէ աւելի դժուարութեանց եւ վտանգներու ենթարկուած լինելով, մինչեւ իսկ Նիկոլի ներկայութիւնը նուազագոյն չարիք կը սեպէին: Հռոմ մտածեց Նիկոլի քով օգնական մը նշանակել յաջորդութեան իրաւունքով, եւ հետզհետէ միտքը դարձուց Հայազգի եւ Իլվովացի հայր Պատրիալովիչ Ղոմինիկեան կրօնաւորին, Յովհաննէս Քրիստոստուրովիչ Չամոստիայի աւագերէցին, եւ փոխանորդութիւն վարող Յովհաննէս Կերիմովիչ եպիսկոպոսին վրայ, բայց չկրցաւ կատարելալ վստահութիւն կազմել: Ամէնքը աչքերնին դարձուցին Վարդան Յունանեան Եւդոկիացի աշակերտին վրայ (ԲՈՆ. 228), որ առաջ Լեհաստանի մէջ Կալանոսի եւ Փիթուի ձեռքին ներքեւ կրթուած, 1670 օգոստոսին Անգեղոս Փեվերաթի կրօնաւորին հետ (padre Angelo Peverati) Հռոմ էր դրկուած (ԲՈՆ. 209), եւ երկու տարի աք ի քաղաքական դպրանոցին Հռոմայ զարգանալով, կատարելապէս Հռոմի վստահութեան արժանացած էր (ԲՈՆ. 228): Այդ միջոցին տեղի կունենար Օսմանեանց արշաւանքը Լեհաստանի դէմ՝ Քէօբրիլիօղլուի հրամանատարութեամբ, որ 1672 օգոստոս 1672 օգոստոս 26-ին Կամենիցը նուաճեց, եւ սեպտեմբեր 9-ին Իլվովը գրաւեց (ԺՈՒ. 282): Լոպելլի եւ Պոսսի Քրաքովս փախան, դպրոցնին քանդուեցաւ, ախշակերտներ ցրուեցան, եւ պարտաւորեալ Լեհահայերու եւ Իլվովի Հայ աթոռին համար ըլլալիք կարգադրութիւններ յետաձգուեցան (ԲՈՆ. 224): Միջոց ժամանակէն օգտուեցաւ Հռոմ Հայոց պատարագամատոյցը եւ ուրիշ ծիսական գիրքերը ուղղագրել տալու ըստ օրինակի Լատինացւոց, յատուկ յանձնաժողովի մը ձեռքով, որուն կանդամակցէին Ալբիգիոս Փիթու Իլվովի տեսուչը, Սեբաստիանոս Գերմանացի՝ Ղոմինիկեան կրօնաւոր մը, վերոյիշեալ Վարդան Յունանեան, եւ Հռոմի մէջ թարգմանչութիւն ընող Բարսեղ եւ Յովհաննէս քահանաներ (ԲՈՆ. 225): Ասոնց գործը այնչափ աղաւաղ եւ աղճատեալ, եւ լեզուն նորատի իմն լեզու հայկական ըսուելու չափ խճողեալ էր, որ Հռոմ ալ իրեն տրուած տեղեկութեանց հիմնուելով հրատարակութիւնը չարօնեց (ԲՈՆ. 226):

1783. ՆԻԿՈԼԻ ՎԵՐԱԴԱՐՁ

Սակայն միանգամ ընդ միշտ պէտք էր վերջ տալ Լեհահայոց գործին, ստացուած արդիւնքը չկորսնցնելու, եւ զայն հետզհետէ յառաջացնելու համար, մանաւանդ որ յաջորդ 1673 տարւոյ ամարան մէջ Յովհաննէս Սոպիէսքի յաղթութիւն մըն ալ տարած էր Օսմանեանց վրայ (ԺՈՒ. 283): Ըստ այսմ 1673 սեպտեմբեր 5ին Փրոփականտայի ժողովը յատուկ գումարում ունեցաւ, Փիթուի առաջարկած տասը պայմանները քննելու, որոնք Կալանոսեան աւանդութեամբ եւ շահեցողական հոգով կազմուած էին, եւ որոնց առաջինն էր՝ Արգելով Հայոց դառնալ ի միութենէն ի լատինականութիւն (ԲՈՆ. 234): Հայերուն ազգային զգացումները չվիրաւորելու միջոց: Բայց այս

անգամ ալ որոշում չտրուեցաւ: Փիթու հետամուտ էր Իլվով դառնալ, իր առաջին աշխատութեանց վտանգուիլը նախատեսելով, եւ Հռոմը կը համոզէր որ Նիկոլը վերադարձնէ, յարմար օգնականի ընկերակցութեամբ, վստահեցնելով թէ ծերունի ոք ամաց իբրեւ ութսնից, եւ այն ալ հոգս ունելով գորդուոց իւրոց, չի կրնար այլեւս վնասակար դառնալ (ԲՈՆ. 226): Վերջնական որոշումը տրուեցաւ 1673 նոյեմբեր 17-ի ժողովին մէջ, եւ դեկտեմբեր 2-ին Փիթու Հռոմէ մեկնեցաւ, եւ 1674 փետրուար 1-ին Իլվով հասաւ, եւ իսկոյն ձեռնարկեց քանդուած դպրոցը վերաշինել, աշակերտներ հաւաքել, եւ ժողովուրդը հռոմէական պահանջներու համաձայնեցնելու գործը առջեւ վարել, թէպէտեւ մարտ 30-ին Լոպելլիի մեռնելովը՝ Փիթուի օգնական մը պակասած էր (ԲՈՆ. 245): Սոյն միջոցին Իլվով նորէն պաշարուեցաւ Օսմանցիներէն, բայց անվնաս ազատեցաւ Սոպիէսքիի ձեռքով, որ քիչ առաջ Սիքայէլի մահուան վրայ Լեհաց թագաւոր ընտրուած էր (ԺՈՒ. 283): Փիթու կ'աշխատէր Նիկոլի վերադարձն ալ կարգադրել Յունանեանի յաջորդական օգնականութեամբ, ուստի այս մասին Լեհաց արքունիքին հաւանութիւնն ալ ստացաւ, եւ Հռոմի հաղորդեց: Նիկոլ Յունանեանը ձեռնադրեց Եպիփանիոյ անուանական տիտղոսով, եւ անմիջապէս ուղեւորեցաւ, եւ յուլիսին Քրաքով հասաւ մինչ Յունանեան ետելէն կու գար: Օսմանեանց կրկին Իլվովի վրայ յարձակելուն պատճառով, ինչպէս յիշեցինք, ուղեւորութիւնին յապաղեցաւ, եւ հագիւ հոկտեմբեր 2-ին երկուքը միասին Իլվով մտան, եւ մեծ հանդէսով ընդունուեցան, եւ 27-ին արքունիք ներկայացան: Փիթու կը յուսար թէ այլեւս Նիկոլ իրեն հրահանգներուն հլու հպատակ կը մնայ, սակայն շուտով սկսան փոխադարձ տժգոհութիւններ, զի ոչ միայն Նիկոլ շուտով ի նախնի կարգ կենցաղավարութեան դարձաւ, այլեւ ազահութեան կեղեքումներով, Լատիններուն նեղութիւն պատճառելով, Յունանեանը անարգելով, եւ նմանօրինակ միջադէպներով առաջին ժամանակները վերանորոգեց: Իր նախկին սիրուիին ալ նորէն իր խնամոց ներքեւ առաւ, զոր ամուսինը լքած էր, տեսնելով որ Նիկոլ յաճախակի այցելութիւն նորա գնայ: Երբոր կինը հիւանդացաւ, Ս. Խաչի վանքին մէջ բնակեցուց, եւ երբոր մեռաւ մեծաւ շքով եւ հանդիսաւորութեամբ եւ բազմածախս ազապաւ յուղարկաւորութիւն կատարեց, եւ Փրանկիսկեանց եկեղեցւոյն մէջ թաղեց: Նիկոլի այդ կինէն ունեցած զաւակներուն համար գրուած է, թէ առ յոռի դաստիարակութեանց իւրեանց, ոչ լաւագոյն ինչ լիցին՝ քան զհայր իւրեանց (ԲՈՆ. 28):

1784. ՆԻԿՈԼԻ ՄԱՀՐ

Նիկոլ Իլվով դառնալէն ետքը հինգ տարի եւս ապրեցաւ՝ խոր ծերութեան հասնելով, բայց եւ խորապէս սուզուելով այն անտեղի կենցաղին մէջ, որուն հետեւեցաւ բոլոր իր երկարակեաց կեանքին եւ երկարատեւ պաշտօնավարութեան մէջ, որ 1626ին Մելքիսեդեկէ ստացած ձեռնադրութենէն (1638) մինչեւ 1681 իր մահուան թուականը (ՉԱՄ. Գ. 643), 55 տարի տեւած է, եւ 22 տարեկան ձեռնադրուած ըլլալով 77 տարեկան մեռած է: Հռոմէականներու մէջ մեծապէս պատուուած է անոր անունը իբր զլիսաւոր գործիչ այդ ձեռնարկին: Այլ եթէ լաւ քննէին գործին պարագաները, պիտի չհամարձակէին այդչափ գովել բարձրաստիճան եկեղեցական մը, որ

ընդհանուր գայթակղութեան առարկայ էր իր հրապարակային շնութեան կեանքովը. Եւ առաջնորդարանի մէջ կը պահէր ու կը պատուէր կուսաստանէ խլուած կին մը, Եւ անկէ ստացած երկու ապօրէն զաւակները, Եւ մինչեւ Հռոմ ալ միասին կը տանէր՝ աշխարհի ցուցադրելով ամենայն անամօթութեամբ: Եւ երբ բռնադատեալ կը բաժնուի պոռնիկէն, ժամանակ անցնելէն ետքը նորէն զայն մօտը կ'առնէ երիտասարդական օրերը վերանորոգելու: Բայց գոնէ հռոմէականութեան հետեւելուն մէջ ուղղամտութիւն Եւ անկեղծութիւն ունենար, զի առաջին դիմումը՝ իր ապօրէն ձեռնադրութիւնը ժողովուրդին բռնութեամբ ընդունել տալու նպատակով սկսաւ, Եւ մինչեւ վերջն ալ ուրիշ արդիւնք չունեցաւ, բայց եթէ դրամական փոխարինութեան ծառայեցնել Եւ իբրեւ վարձկան ծառայ Հռոմի կամքը կատարել, մինչ ժողովուրդէն ալ շահը չդադրեցնելու համար Հռոմի հրահանգներուն ալ սրտով չէր համակերպեր: Մէկ կողմէ Հռոմէ յղուած Լատին պաշտօնեաները կը նեղէր, ժողովուրդին լաւ երեւնալու համար, Եւ միւս կողմէ ժողովուրդը բռնութեամբ Եւ հարստահարութեամբ Եւ կեղեքումներով կը նեղէր Հռոմի հաճոյական երեւնալու համար: Փիլիպոս կաթողիկոսի առջեւ հայադաւան Եւ հայածէս կանոններու կատարելապէս յանձնառու կ'ըլլար՝ աթոռը ձեռքէ չհանելու համար, իսկ Հռոմի պատուիրակներուն առջեւ ամէն պայմանի հաւանութիւն կը ցուցնէր՝ դիրքը պահպանելու համար: Հռոմայ իշխանութիւնք Եւ պաշտօնէութիւնք, որոնք այդ ամէնը լաւ գիտէին, ինչպէս պատմութեանս ընթացքին մէջ տեսնուեցաւ, չքաշուեցան երբեք այդպիսի մէկու մը ձեռքով նպատակներուն հետեւիլ: յայտնի ցուցնելով որ ոչ կրօնքի սրբութիւնը կամ հաւատքի ուղղութիւնը, ոչ խղճի ճշմարտութիւնը կամ բարոյականի մաքրութիւնն էր դիտուած նպատակը, այլ միայն տիրապետութեան ձգտումը Եւ իշխանութեան տենդը, որուն համար կ'արդարանային ամէն միջոցներ Եւ կը սրբանային ամէն միջնորդներ, բաւական էր որ նպատակին հասցնէին: Բայց եթէ միջոցներ Եւ միջնորդներ իրենց գոյնն ու բնոյթը գործին վրայ ալ կը ցուցնեն, ինչպէս ուղիղ միտքը կը ցուցնէ Եւ ուղիղ խիղճը կը սորվցնէ, հռոմէականք պէտք է այդ հետեւանքը ճանչնալ իրենց գործին Եւ իրենց նպատակին վրայ ալ, որուն համար գործածուած միջոցներէն քանիները յիշեցինք, քանիներ ալ առաջիկային պիտի տեսնանք:

1785. ՄԵՂՐԵՑԻՆ ԵՒ ՅԱԶՈՐԴՆԵՐ

Կ. Պոլսոյ աթոռին վրայ թողուցինք Ստեփանոս Մեղրեցին, որ 1670-ին նստեցաւ (1767), Եւ խոհական ու խաղաղասէր անձի համբաւ կը վայելէր, Եւ կրցաւ իր ժամանակին վրայ քիչ ու շատ ազդել, որով կուսակցական երեւէջներ իր օրով պահ մը լռեցին: Բայց դժբախտաբար հանդարտութիւնը հաստատուն չեղաւ, Եւ ոչ ալ երկար եղաւ իր պաշտօնավարութիւնը, ու 1674-ին վախճանեցաւ: Գերեզմանաքարին վրայ յիշուած 1673 թուականը ետքէն գրուած սխալ մը կը կարծուի (ԶԷԼ. 304): Մահուան պարագաներուն վրայ ընդ աղօտ տեղեկութիւն մը կու տայ Քէօմիրճեան, որ Պալըքը թաղուածներուն կարգը կը յիշէ. Եւ Ստեփանոս Մեղրեցի աստ պատրիկ, կամ պատրիարք, որ լեալ պարտապան՝ Պապաճաֆէրէն հանինք, երկաւորքք էառ զվախճան (ԶԷԼ. 51): Կ'երեւի թէ պատրիարքարանի օտարներուն ունեցած պարքերուն համար

բանտարկուած է, եւ ազատուելէն երկու օր ետքը մեռած է, հարկաւ սիրտի ցաւէն եւ բանտի նեղութենէն: Նոյն իսկ պատրիարքի մը բանտարկուիլը՝ շփոթութեանց եւ յուզմանց նշանակն է, եւ պարտքին պարագան ու անոր չվճարուիլն ալ իսկոյն այդ միտքին կը տանին: Ասկէ կը հետեւեցնենք, թէ Մեղրեցիին վերջին օրերը նորէն ընդդիմազիր կուսակցութիւններ հրապարակ իջած էին, եւ պատրիարքութեան տիրանալու ճիգերը երկկողմանի միտումներ բորբոքած: Մեղրեցիին յաջորդը Յովհաննէս մըն է մականունեալ Թօփալ, որ է Կաղ, զոր ոմանք Ամասիացի վարդապետ եւ ուրիշներ Սամաթիացի երէց կը կոչեն (ԶԱՄ. Գ. 715): Տեղերու անունները հնար է համաձայնեցնել՝ ծննդավայրին ու բնակավայրին տարբերութեան պատշաճեցնելով, իսկ աստիճաններն ալ կը համաձայնին, եթէ ըսենք թէ քահանայութենէ ետքը վեղար առած է պատրիարքանալուն առթիւ, որուն օրինակները պակաս չեն: Այդ ենթադրութեամբ Յովհաննէս առաջին քահանայն կ'ըլլայ պատրիարքութեան բարձրացած, ինչ որ շատ արմանք պէտք չէ պատճառէ, երբ կը տեսնանք, որ ոչ կանոնով եւ ոչ օրինաւոր ընտրութեամբ կ'որոշուէր պատրիարք եղող անձը, այլ բաւական էր քիչ մը կուսակիցներ շահիլ, պէտք եղած գումարը ճարել, եւ պետական հրովարտակը գնելով պատրիարքարանին տիրանալ: Այդ բանին կրնար ձգտիլ քահանայ մըն ալ, ինչպէս կը ձգտէր եպիսկոպոս մը կամ վարդապետ մը, մանաւանդ որ այս միջոցին քահանայութիւնը շատ զօրաւոր էր, եւ վեց գլխաւոր եկեղեցիներու աւագերէցներն էին որոնք իրենց քահանայ ընկերներով ամբոխավարութեան դերը կը վարէին եւ աղմուկներ կը յուզէին, ինչպէս տեսանք Աստուածատուր Թըլթըլը (1761), եւ Անդրէաս Ճէհէննէմ-Մէրտիվէնին (1733): Այդ երէցները, որ այս ու այն եպիսկոպոսին կողմը զօրացնելով իրենց ազդեցութիւնը կը շատցնէին, շատ բնական էր որ քայլ մը եւս յառաջելով ուղղակի իրենց համար աշխատէին: Յովհաննէսի պատրիարքութիւնը յանկարծ կը վերջանայ, ինչպէս յանկարծ սկսած էր, եւ պատմական աղբիւրներ չենք գտներ պարագաները բացատրելու: Ասոր օրուան կը հանդիպի Չինիլիհամամ թաղի հրկիզուած Ս. Սարգիս եկեղեցւոյն (1640) վերաշինութեան ձեռնարկը, եւ չաւարտած քանդուիլը (ԶԱՄ. Գ. 715). այլ թէ որչափ ինչ արժանիք ունէր Յովհաննէս վերաշինութեան մէջ, կամ մեղադրանք փլչուելուն մէջ, մեզի անծանօթ կը մնան, միայն կ'երեւի թէ իրեն համար չարաբաստիկ եղաւ փլուզումը, եւ աթոռէն անկումը յառաջ բերաւ: Ուրիշ պարագայ մըն ալ, որ մտադրութենէ պէտք չէ վրիպի, Մարտիրոս Կաֆացիին անձն է, որ իբր Երուսաղէմի պատրիարք կամ առաջնորդ անունով Կ. Պոլիս կը նստէր, եւ հարկաւ անտարբեր չէր Կ. Պոլսոյ պատրիարքական աթոռին հանդէպ, զայն իրեն սեփականելու, կամ թէ իր կուսակիցը անոր վրայ բազմեցնելու նպատակով: Որչափ ալ կարելոր նկատուի Կաֆացիին ընթացքը այդ շփոթներուն նկատմամբ, սակայն որոշ կերպով ճշդուած չենք գտներ անոր դերը Յովհաննէսի անկումին մէջ:

1786. ԱՆԴՐԷԱՍ ԵՒ ԿՐՊՈՅ

Յովհաննէս տարին չի բոլորեր աթոռին վրայ, եւ իրեն ընդդիմազիր կը տեսնէ ուրիշ երէց մը, որ է ծանօթ Ճէհէննէմ-Մէրտիվէնի Անդրէասը, Թըլթըլեանց ամբոխապետը եւ Կաֆացիին հին բարեկամը (1761), որոնք սակայն այլեւս իրարու բարեկամ չեն մնար, երբ Անդրէաս կը յաջողի

1675-ին Յովհաննէսը տապալել է ինքն բարձրանալ, հոգ ալ չընելով վեղար առնել եւ վարդապետ կոչուիլ, որով առաջին անվեղար պատրիարքն եղած կ'ըլլայ: Հարկաւ Կաֆացիին Կ. Պոլսոյ մէջ իբրեւ պատրիարք ճոխանալն, ու ժողովրդական հասոյթներէն լաւ մաս մը իւրացնելն է, որ Անդրէասը գրգռած է անոր դիրքը խախտելու, եւ Կաֆացին իր ազդեցութիւնը գործածած է զայն տապալելու, որով Անդրէաս ալ Յովհաննէսին նման շուտով կը ստիպուի տեղի տալ ուրիշ երէցի մը: Մարտիրոս իր յաջողութեան համար ունէր անշուշտ կաշառի ոյժը, բայց շուտով ուրիշ պարագայ մըն ալ կը հասնէր անոր ձգտումները քաջալերելու: Քէօբրիւիօղլու Ահմէտ փաշա, որ հիւանդ էր արդէն, ուզեց Սէհէմմէտ Դ. սուլտանին ընկերանալ, երբոր սա Լեհերու պատերազմէն ետքը Ադրիանուպոլիս կը դառնար, բայց ճամբան հիւանդութիւնները սաստկանալով 1675 հոկտ. 30-ին մեռաւ Պուրկազի մօտ Գարապիպէրի ազարակին մէջ, 42 տարեկան, բայց 15 տարի մեծ եպարքոսութիւն վարած (ԺՈՒ. 285), եւ իրեն յաջորդեց Գարա Մուսթաֆա փաշա, բնիկ Մարսուանցի, թագաւորին քեռայրը եւ Քէօբրիւիօղլուին մանկութենէ ընկերակիցը (ԺՈՒ. 286): Մարտիրոս փութաց նոր եպարքոսը իրեն շահիլ, ուստի պէտք եղած միջոցները ձեռք առաւ իր դիրքն ամրացնելու եւ Երուսաղէմի պատրիարքութեան նոր հրովարտակ ստացաւ, բայց Երուսաղէմ երթալ չփորձեց եւ բաւականացաւ Եղիազարի իբր իր փոխանորդի հրահանգներ ղրկել, եւ ինքն Կ. Պոլսոյ մէջ Երուսաղէմ վանքին եւ ուխտին պատկանող հասոյթները հաւաքել: Անդրէաս այդ առթիւ իր ընդդիմութիւնը սաստկացուց, սակայն յաջողութիւն չունեցաւ, զի Մարտիրոս կրցաւ զայն պաշտօնէն վտարել, եւ անոր տեղ իրեն հլու հպատակ, գաւառացի անուս քահանայ մը պատրիարք անուանել տալ, որ էր Կարապետ Կեսարացին, զոր ժողովուրդը հեզնօրէն Տէր Կրպոյ կը կոչէր: Կաֆացին անոր աստիճանը բարձրացուցած ըլլալու համար փութաց վեղար տալ, եւ Տէր Կրպոն Ռաբուն կոչուիլ (ԶԱՄ. Գ. 717): Պատրիարքական փոփոխութիւնը տեղի ունեցաւ 1676-ին վերջին ամիսները, եւ Կարապետ աթոռը պահեց երեք տարիի մոտ մինչեւ 1679, ինչ որ ժամանակին շփոթութիւններուն նայելով երկարատեւ կրնայ ըսուիլ:

1787. ԵՐՈՒՍԱԴԷՄԻ ԱՌԱՋԱՐԿԸ

Կերեւի թէ ընդդիմութեանց գլխաւորներ Կարապետը մէկ կողմ թողած, ուղղակի Կաֆացիին դէմ սկսած էին մաքառիլ, անշուշտ իրենց գրգռութիւնը ու միջոցները ստանալով Եղիազարէն, որուն համար անտարբեր կրնար ըլլալ Կ. Պոլսոյ պատրիարք եղող անձը, բայց կենսական էր Երուսաղէմի պատրիարք անունով գործող Կաֆացին տապալել: Քանի որ Երուսաղէմի առաջնորդ անունով պաշտօն մը բաւական ժամանակէ իվեր ստեղծուած էր զայն ոչնչացնել անհնար էր կառավարութեան առջեւ ալ պաշտօնի փոխանցումն էր՝ ճանչցուած եւ գործածուած եղանակը: Այս պիտի ըլլայ պատճառը որ փոխանակ Մարտիրոսի ստեղծած ինքնահնար պաշտօնին անգոյութեան հետապնդելու, զայն ուրիշի փոխանցելու կերպին են հետեւած Կաֆացիին հակառակորդները, Եղիազարի հովանաւորութեամբ: Առաջին առջեւ նետուողը Ճէհէննէմ-Մերտիվէնի Անդրէասն է, զոր Կաֆացին պատրիարքութենէ հանած էր, բայց 1677-ին

սկիզբները Կաֆացիին պաշտօնը ձեռք կը ձգէ պետական հրովարտակով: Մարտիրոս Եւ Կարապետ միացեալ ոյժերով Անդրէասի դէմ կելլեն, Եւ 1678-ին զայն վար կառնեն, Եւ նորէն Կաֆացին է որ Երուսաղէմի առաջնորդութեան հրովարտակ կը ստանայ: Սակայն Յովհաննէս, նախկին պատրիարք (1785) կը յաջողի զօրանալ Եւ Կաֆացին հալածել, Եւ իրեն սեփականել անոր պաշտօնը, այսինքն Երուսաղէմի առաջնորդի կամ պատրիարքի անունն ու հասոյթը (ՉԱՍ. Գ. 619), որ կրնար Երուսաղէմի փոխանորդութիւն կամ գործակալութիւն ըսուիլ, քանի որ Եղիազար էր որ իսկապէս Երուսաղէմի աթոռին վրայ կը գտնուէր, առանց սակայն որեւէ յարաբերութիւն ունենալու Կ. Պոլիս նստողին հետ: Այս փոփոխութիւնը տեղի ունեցաւ 1679-ին: Սակայն այս անգամ ընդդիմադիրները միայն Կաֆացին հետապնդելով չգոհացան: Կրպոյ Ռաբունն ալ պատրիարքութենէ հանելու ձեռնարկեցին: Պատրիարքութեան հետապնդողը այս անգամ աշխարհական մըն էր, Սարգիս անուն, էքմէքճի մականունեալ, զի բանակին հացի հայթայթիչն էր, Եւ աննշան մէկը չէր, բայց փափաք զգալով ինքն վայելել պատրիարքութեան օգուտները, իսկոյն քահանայ կը ձեռնադրուի, Եւ իբր Սարգիս երէց պատրիարքութեան հրովարտակ կը ստանայ նոյն 1679 տարին, նախընթաց քահանաներուն հետեւողութեամբ, Եւ շնորհիւ այն յարաբերութեանց զոր ունէր պետական շրջանակներու մէջ, գուցէ ալ պատրիարքութեան հետ կը պահէր իր առաջին արհեստը: Չենք ուզեր աւելի դիտողութեանց մտնել ժամանակին կացութեան վրայ, զի պատմուած պարագաներ բաւական են ցուցնել թէ ինչ անկումի հասած էին եկեղեցին ու եկեղեցականութիւնը, պատրիարքութիւնն ու ազգութիւնը, կամ մէկ խօսքով Հայութիւնը:

1788. ԴԺՈՒԱՐԻՆ ԿԱՅՈՒԹԻՒՆ

Այդ ամէն դժպիհ եղելութեանց լուրերը կը հասնէին Յակոբ կաթողիկոսի ականջը, որ արդէն աչքով ալ տեսած էր Երուսաղէմի (1759) Եւ Կոստանդնուպոլսոյ անցուդարձերը (1763) տեղեկութիւն առած էր Լեհաստանի գործողութեանց վրայ, Եւ իրեն շուրջն ալ էջմիածինի մէջ պակաս չէին անտեղութիւններ, Եւ հնար չէր որ չի մորմոքեր եկեղեցասէր հայրապետին սիրտը, Եւ չի մտածէր ազդու դարման հայթայթել այդ անկարգութեանց, Եւ ազգային եկեղեցւոյն հնարաւոր բարեկարգութիւնը պատրաստել: Ամէն միտք շուտով կը յարի այն առարկային՝ որ իր աչքերուն դիմաց կը կանգնի Եւ կաթողիկոսին տեսութեան աւելի մոտ գտնուողները հռոմէական կրօնաւորներն էին, որոնք Հայաստանի մէջ կը տեսնուէին անդասին Ունիթորներու օրերէն, Եւ կը շարունակէին իրենց գործունէութիւնը աւելի կամ նուազ ընդարձակութեամբ, բայց միշտ միակերպ ուղղութեամբ: Ասոնք երբեմն սաստիկ մոլեռանդութեամբ Հայութիւնը ջնջելու Եւ լատինութիւնը տեղը դնելու կը ջանային, բայց բաւական ժամանակէ իվեր աւելի շահեցողական ուղղութիւն մը ընդգրկած էին, Հայոց ազգային զգացումները շոյելով, ընդհանուր գիծերու մէջ հայկական ձեւերը պահելով, Եւ աստ Եւ անդ բառերու կամ նախադասութիւններու կամ շարժումներու փոփոխութեամբ գոհանալով, միայն թէ պապական իշխանութեան հպատակութիւնը կամ համակերպութիւնը բացարձակ կերպով ապահովուէր, ապագային թողլով աստիճանապէս

յառաջացնել փոխակերպութիւնը: Արդէն բացատրեցինք Ղոմինիկեան Փիրոմալլին եւ Թէաթինեան Կալանոսի ու Փիթուի այդ ուղղութեամբ կատարած մերձեցումները: Ասոնց ետեւէն եկած էին աւելի ճարտար եւ աւելի ճկուն գործիչներ, Յիսուսեան միաբաններ Իգնատիոս Լոյոլայի աշակերտութենէն, Եղուիտ կամ Ճիզվիթ (Gesuita) կոչուած: Ասոնք տիրող պետութեան հետ ալ բարեկամութիւն հաստատելու կերպերը գիտէին, բնութեան եւ աստղերու գիտութեանց թեթեւ հմտութեամբ իսկ մարդիկներ կը զարգացնէին, բժշկական եւ առողջաբանական դեղերով եւ հրահանգներով ժողովուրդը կը գրաւէին, եւ այս կերպով ճամբայ կը բանային իրենց նպատակին համաձայն ներշնչումներ թելադրելու: Պէտք չէ եւս մոռնալ, որ ինչ ալ ըլլային հռոմէական քարոզիչներուն ներքին սկզբունքները, նենգամիտ ուղղութիւնները, սուտակասպաս միջոցները, եւ նորահնար վարդապետութիւնները, աչքի զարնող արտաքին բարեկարգութիւն մըն ալ կը պահէին, կանոնական ձեւեր ունէին, անձնուարց կերելէին, եւ մանաւանդ մեծերնուն հրամաններուն անսալու եւ հրահանգներուն հետեւելու ճշդապահութեամբ կը փայլէին, որոնք աւելի կը շեշտուէին Արեւելքի մէջ, ուր կանոնական բարեկարգութիւնը եւ խստապահանջ հրամանակատարութիւնը շատ ետեւ մնացած էին: Եկեղեցական խնդիրներու վրայ մտածողներ պէտք էր խորունկ տպաւորութիւն զգային այդ շօշափելի հակադրութեանց հանդէպ: Արեւմտեան գործիչներ ուրիշ նպաստաւոր գետին մըն ալ ունէին, եւ այս էր Արեւելքի մէջ տեսնուած բանական տիրապետութեան դէմ, զօրաւոր պաշտպանութեան ակնկալութիւնը, եւ նիւթական օգնութեանց առատութիւնը, բան մը ուսկից հնար չէր որ չի շարժուեր ու չի գրաւուեր ամէն վշտացեալ ու հարստահարեալ սիրտ, եւ ամէն արկածեալ ու աղքատացեալ մարդ:

1789. ՅԱԿՈՔԻ ԴԻՄՈՒՄԸ

Այդ գաղափարներ կը գրաւէին Յակոբ կաթողիկոսի միտքն ալ, որ շատ կանուխէն իր եկեղեցւոյն դժբախտ կացութեան գիտակից, եւ անոր լաւագոյն կերպարան մը տալու փափաքող, բայց տեղւոյն եւ պայմաններուն պահանջմամբ անձուկ շրջափակի մէջ մնացած, եւ շուրջը տեսածով տպաւորուելու ստիպուած, սկսած էր մտածել, թէ ինչ կերպով արդօք կրնար օտարին վրայ տեսած առաւելութիւնները ազգային տարրին վրայ փոխանցել, եւ ուրիշ եկեղեցւոյ վրայ իրագործել: Այդ գաղափարը նոր Յակոբին միտքին մէջ: Երբոր առաջին անգամ 1665-ին նա Ջմիւռնիա եկաւ, անկէ Երուսաղէմ, անկէ ալ Կ. Պոլիս ճամբորդեց (1759), այսպիսի նպատակ մը ունեցած էր: Նա կ'ուզէր Օսմանեան մայրաքաղաքի եւ Եւրոպացւոց հետ յարաբերութեան մտնել եւ ուսումնասիրել, թէ ինչպէս հնար է այդ միտքը իրականացնել, եւ ինչ միջոցներով Արեւմտեան առաւելութիւնները Արեւելեաններուն վրայ պատուաստել: Նա պատրաստ էր այդ նպատակին համար, եթէ հարկ ըլլայ, Արեւմուտք ալ երթալ, որուն կեդրոնը այն դարուն մէջ Հռոմն էր: Եւրոպացի ուղեւոր մը, որ 1670-ին Ջմիւռնիայէ Անգղիա երթալու համար Իտալիայէ կ'անցնէր, այնտեղ շշուկ մը լսած է, թէ Հայոց առաջին պատրիարքը, իր մի քանի մետրապոլիտների ուղեկցութեամբ, շուտով գնալու է Հռոմ (ԼԵՕ. Ա. 242), բայց թէ քանի մը ամիս Իտալիա մնալով ալ՝ այդպիսի բան մը չէ տեսած: Եւ ինչպէս պիտի տեսնար 1670-ին, քանի որ արդէն 1667-ին Յակոբ

կաթողիկոս Ետ դարձած Եւ Էջմիածին գացած էր (1764): Մեզի համար շատ դիւրին է այդ կէտը վերլուծել: Յակոբ կ'ուզէր Արեւմուտքէն օգտուիլ, Եւ անոնց ձեռնտութեամբ Հայ եկեղեցին բարեկարգել Եւ Հայ ազգութիւնը բարեզարդել, բայց երբեք չէր ուզեր Հայ եկեղեցին իր ինքնութենէն հանել Եւ ազգը լատինացնել: Իր նպատակին վրայ հաստատուն, իր ծրագիրին վրայ ամուր, կաթողիկոսը հարկաւ մասնաւոր տեսակցութիւններ Եւ խորհրդաբար բանակցութիւններ ունեցած է Կ. Պոլսոյ մէջ, Եւ ասոնց անձագանգն է, որ մինչեւ Իտալիա եկեղեցական պետութեան, այսինքն պապական թագաւորութեան մէջ լսուած է, երբ Յակոբ Լատիններուն իսկական ծրագիրը իմանալով, Ետ կեցած էր իր միտքէն, Եւ դարձած էր Էջմիածին: Իսկ եթէ Էջմիածին դառնալէն երեք տարի ետքն ալ զրոյցը կը լսուէր Իտալիոյ մէջ, նշան է որ ոչ խզելով այլ յուսադրելով բանակցութիւնը փակած էր: Իրականութիւնն այն է, զոր Եւրոպացի ուղեւորն ալ լաւ թափանցած էր, թէ Հայոց պատրիարքը նոյնքան հեռու էր մի որեւէ օտար եկեղեցուն հպատակուելու դիտաւորութեանց, որքան Հայաստանը հեռու է հռոմէական կրօնի աթոռից (ԼԵՕ. Ա. 242):

1790. ԷԶՄԻԱԾՆԻ ԽՈՐՀՈՒՐԴԸ

Եթէ Յակոբ կաթողիկոս հեռու էր եկեղեցին հպատակեցնելու Եւ ծուլելու Եւ ինքնութիւնը կորսնցնել տալու գաղափարէն, բայց լքած չէր համաձայնութեան օրինաւոր գետին մը գտնելու գաղափարը, միշտ ենթադրելով որ դիմացիները նոյնչափ ուղղամիտ ըլլան իրենց պահանջներուն մէջ, որչափ ինքն ալ միամիտ էր իր առաջարկներուն մէջ: Յակոբի Կ. Պոլիսէ մեկնելէն Եւ համաձայնութեան հետապնդութենէն տասը տարիներ անցած էին, Եւ Յակոբի տակաւին իր առաջին միտքին վրայ ըլլալուն նշանները կը տեսնենք: Հարկաւ այդ միջոցին մէջ իրեն մօտեցան Հայաստան գտնուող տարբեր միաբանութիւններէ աբեղաներ, հարկաւ Յակոբ տեսակցեցաւ Եւ խորհրդակցեցաւ բանիմաց Եւ բարեմիտ Հայերու հետ, Եւ այդ ճիգերու հետեւանքը պէտք է ըլլայ այն յատուկ խորհրդակցութիւնը, զոր կազմեց 1678-ին (ԼԵՕ. Ա. 239), Եւ որուն մասնակցեցան վեց եկեղեցական աստիճանաւորներ Եւ վեց աշխարհական անձեր (ԼԵՕ. Ա. 240): Տիրապէս հնար չէ այդ գումարումը ժողով կոչել այն իմաստով, որով կ'իմանանք մենք ազգային ժողովները, զի պաշտօնական ոչ մի հանգամանք չէր ներկայեր, անոր համար մենք ալ խորհրդակցութիւն ըսինք: Այդ խորհրդակցութեան մասին տեղեկութիւնը տուողը, ոչ աղբիւրը կը ցուցնէ Եւ ոչ բնագիրը առջեւ կը բերէ՝ որ կարենայինք աւելի ճշդութեամբ խօսիլ, միայն կանխահաս կը տեսնենք այդ խորհրդակցութեան վերագրուած որոշումը, թէ ժողովի վճռում է հպատակութիւն յայտնել պապին (ԼԵՕ. Ա. 239): Համաձայնութեան նպատակով բանակցութեան մտնելու, Եւ բացարձակապէս հպատակութիւն յայտնելու միջեւ, մեծ տարբերութիւն կայ, Եւ երկուքը իրարու շփոթելու չէ, Յակոբին վերագրելով միտքեր, զորս ունեցած չէ, Եւ որոնցմէ միշտ հեռու մնացած է, թէպէտ ամենայն յօժարութեամբ ուզած է համաձայնութեան կերպ մը գտնել Եւ այդ միտքին բանակցիլ: Էջմիածինի խորհրդակցութեան մտնող աշխարհականներ Արցախեցի կամ Ղարաբաղցի են եղած, լեռնային գաւառներու խրոխտ ժողովուրդին գաւակներ, որոնք աւելի առջեւ ալ յարած ունէին աշուրնին, քաղաքական ազատութեան դիրք մըն ալ ստեղծել, Եւ իրենց

գլխաւորն էր ծերունի Պռօշ իշխանը, որուն կողմէն գումարման ներկայ էր իր որդին, Իսրայէլ Օրի, զի ծերունին ստիպեալ էր տունը մնալ (ԼԷՕ. Ա. 423): Խորհրդակցութենէն պատգամաւորութիւն մը կազմուեցաւ, որ Արեւմուտք երթալով եղած խորհուրդները պիտի մշակէր, տեսակցէր, բանակցէր, եւ պատշաճը պիտի որոշէր: Յակոբ կաթողիկոս, արդէն ութսնամեայ, չվարանեցաւ անձամբ ուղեւորիլ: Նշանակութեան արժանի է, որ պատգամաւորութիւնը նախ Էջմիածինէ Տփղիս գնաց (ԶԱՔ. Բ. 91), պարտքերուն համար հանգանակութիւն բանալու խօսքով, բայց առանց Պարսիկ կուսակալին իմաց տալու: Անշուշտ Վրաց իշխաններուն հետ ալ տեսակցեցաւ, եւ հակառակ Երեւանի կուսակալէ եկած պատուիրակին անսալով ետ դառնալու, ուղեւորութիւնը շարունակեց, Սեբաստիա հանդիպեցաւ, եւ նաւով Կ. Պոլիս անցաւ (ԶԱՔ. Բ. 91): Մենք խորհրդակցութեան ամբողջ գաղտնիքը ձեռուրնիս չունինք, ըստ որում գաղտնի պահուած էր ժամանակին ալ, իսկ մէջտեղ կը խօսուէին Եղիազարի հակաթոռ կաթողիկոսութեան, եւ Կ. Պոլսոյ պատրիարքական աթոռին շփոթութեանց խնդիրները, որոնց կարգադրութեան համար կ'ուղեւորէր ծերունագարդ հայրապետը: Նա իր ուղեկից եւ պաշտօնակից ընկերներով Կ. Պոլիս հասաւ 1679 դեկտեմբերին, որ կը ցուցնէ թէ 1678-ին խորհրդակցութենէն ետքը տակաւին զբաղած են միտքերնին հասունցնելու, ատեն մըն ալ Վրաստան մնացած են՝ Վրացիներու հետ համերաշխ գործակցութիւն մը ծրագրելու համար, եւ անկէ ետքը ուղեւորած են Կ. Պոլիս:

1791. ՅԱԿՈԲ Ի Կ. ՊՈԼԻՍ

Բաւական հետաքրքրական պէտք է ըլլային կաթողիկոսին Կ. Պոլսոյ մէջ անցուցած օրերուն գործերը, եթէ կանոնաւոր տեղեկութիւններ գրուած ըլլային, կամ մեր ձեռքը գտնուէին: Եղելութեանց արդիւնքն ալ լոյս չի սփռեր, վասնզի ոչ մի գործ չէ լրացած դեկտեմբերէ օգոստոս ութը ամիսներուն մէջ, զորս Յակոբ անցուց Կ. Պոլսոյ մէջ, ուր եւ մեռաւ եւ թաղուեցաւ: Կ. Պոլսոյ պատրիարքութեան մասին գիտցուածը՝ Էքմէքճի Սարգիս երէցին 1680ին պաշտօնէ հանուելով՝ Կրպոյ Ռաբունին նորէն պատրիարք ըլլալն է, որ շփոթութեանց վերջանալ, կամ աթոռին կանոնական ձեւ մը տալ ըսել չէ, անուս Կեսարացիին պաշտօնի անցնելովը: Միայն կը ցուցնէ թէ Յակոբ կաթողիկոս լաւ յարաբերութեանց մէջ գտնուած է Մարտիրոս Կաֆացիին հետ, որուն պաշտպանեալն էր Կրպոյ: Մարտիրոս նոյն ատեն ամէնէն կարկառուն դէմքն էր Կ. Պոլսոյ մէջ, որ Թօփալ Յովհաննէսն ալ Երուսաղէմի առաջնորդութենէն մերժած, եւ պաշտօնը նորէն իրեն վերադարձուցած էր Խոսրովեան եւ Զահուկեան եւ Արեւելցի խումբերուն օգնութեամբ: Յակոբի մօտ իբրեւ մտերիմ խորհրդական կը տեսնանք Երեմիա Չէլէպի Քէօմիւրճեանը, որուն անունը ուրիշ անդամներ ալ տուինք, իբրեւ հմուտ եւ ուսումնական, իբրեւ գործիչ եւ խորհրդական անձնաւորութիւն մը: Երեմիա որդի էր Ս. Սարգիս եկեղեցւոյ քահանայ տէր Մարտիրոսին (ԹՈՐ. Բ. 401), եւ իր ուսումնական զարգացմամբ թէ ազգային շրջանկին մէջ եւ թէ կայսերական պաշտօնատանց մէջ դիրք եւ յարգանք կը վայելէր, իբրեւ կարող գրիչ եւ ճարտար թարգմանիչ եւ Չէլէպի պատուանունին արժանացած: Երեմիա ապարան մըն ալ բացած էր Կ. Պոլսոյ մէջ 1667-ին, որ սակայն երկար տեւողութիւն չունեցաւ, զի ընդունելութիւն չգտան իր պատրաստած

անհարթ, աղաւաղ եւ մանրագիր տառերը, բաղդատուելով Ոսկանի պատրաստած ընտիր տառերուն հետ (ՀՆԴ. 209): Պէտք է կարծել թէ Երեմիայի հաղորդուեցան էջմիածինիխորհրդակցութեան մէջ հաստատուած գաղտնի տեսութիւնները, եւ անկէ յարմարագոյն խորհրդական մը չէր կրնար գտնել կաթողիկոսը, թէ օտարաց հետ յարաբերութեան մտնելու թէ պետական զգուշաւորութիւնները կարգադրելու, եւ թէ ազգային կազմակերպութեան կէտերը ճշդելու համար: Երեմիայի կը վերագրուի այն խորհուրդն ալ, որով որոշուեցաւ յատուկ հրաւիրագիր դրկել Եղիազարի որ Կ. Պոլիս գայ, եւ նոյն ինքն Մարտիրոս Կաֆացին, Եղիազարի հնօրեայ մրցակիցը, հրաւիրակ գրկուեցաւ Երուսաղէմ Եղիազարը համոզելու: Յակոբի կողմէ գրուած հրաւիրագիրին մէջ Եղիազարի տրուած՝ Սիրեցեալդ իմ ի Քրիստոս պատուական եղբայր ըռչումը, եւ եկ այսր, եւ խորհուրդ արարեալ գտցուք ելս հնարից յօգուտ ազգին՝ առաջարկը (ՉԱՄ. Գ. 718), բաւական են ցուցնել թէ ընդարձակ եւ կենսական խնդիրի մը մասին խորհրդակցութեան կը կոչուէր Եղիազար, եւ Կաֆացին անձամբ հրաւիրակ երթալը՝ կարելորագոյն կէտ մը հաղորդելիք ըլլալը կը հաստատէ, Երուսաղէմի մէջ ալ ամէն ակնկալութենէ վեր սիրալիր կըլլան երկու անհաշտ մրցակիցներուն յարաբերութիւնները, եւ Կաֆացին մինչեւ իսկ միջնորդ եւ աղաչաւոր կըլլայ, որ Եղիազար իբր օրինաւոր կաթողիկոսեպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն կատարէ (ՉԱՄ. Գ. 719): Քանի որ որոշ տեղեկութիւններ չունինք ձեռուընդիս, կը պարտաւորուինք գիտցուած պարագաներու ներքին նշանակութիւնները գննել:

1792. ՅԱԿՈԲԻ ԴԻՄՈՒՄՆԵՐԸ

Յակոբ դեկտեմբերին հասած էր Կ. Պոլիս, հարկաւ միջոց մը նախապատրաստական խորհրդակցութեանց զբաղեցաւ, եւ մինչեւ որ Կաֆացին երթալը որոշուի, եւ մինչեւ որ նա Երուսաղէմ ուղեւորի, օրեր անցան, եւ Բուն բարեկենդանը հասաւ, որ 1680 փետրուար 21-ին կիյնար: Մեծապահքը եւ Չատիկը ուխտաւորութեան միջոց էր, եւ Եղիազարի յարմար չէր Երուսաղէմէ հեռանալ, ուստի հրաւիրին պատասխանեց ուխտաւորութեան միջոցին լրանալէն ետքը գալու պատրաստակամութեամբ, եւ հաւանական է կարծել, որ նոյն ինքն Կաֆացին բերաւ Եղիազարի պատասխանը: Ինչպէս նաեւ հետեւցնել, թէ տեսութեանց համաձայնութիւն մը կայացաւ Յակոբի ու Եղիազարի, Մարտիրոսի ու Երեմիայի միջեւ: Անշուշտ այդ միջոցին մասնաւոր բանակցութիւններ ալ տեղի ունեցան Յակոբի կողմէն կարելոր անձերու հետ թէ ազգային շրջանակին մէջ, եւ թէ պապական ներկայացուցիչներու հետ, որոնցմէ երկու անուններ յիշուած կը գտնենք, Գասպար Կասպարին (Gaspare Gasparini) անուանական արքեպիսկոպոս Կիւղիկոսի եւ պապական փոխանորդ (ԱԶԱ. 127), եւ Փրանկիսկոս Ճիլի (Francesco Gili), Յիսուսեան միաբանութեան մեծաւոր (ԿԱԹ. 164), որոնց հետ հաւանաբար բանակցութիւն տեղի ունեցած է, բայց արդիւնքը բացասական եղած է, եւ ոչ մի գոհացուցիչ հետեւանք գոյացած չէ: Ոմանք այդ հետեւանքը կը վերագրեն ներքին անհամաձայնութեան, իբր զի Յակոբի քաղաքական ծրագիրը համակրութիւն չէր գտնում Հայ հոգեւորականութեան մէջ (ԼԷՕ. Ա. 243), սակայն մենք բնաւ պէտք չենք տեսներ այդպիսի մեկնութեան, որ կենթադրէ Յակոբի վրայ յամառ հետապնդում

Եւ կուրորեն համակերպութիւն հռոմէական պահանջներու, մինչ ոչ մի նշան կամ փաստ չկայ մէջտեղ կաթողիկոսին այդպիսի դիտում վերագրելու: Յակոբ մեծ եւ ընդարձակ ծրագիր ունէր: Հայութեան երկու մեծ բարիքներ պատրաստել, արտաքին հովանաւորութիւն եւ ներքին բարեկարգութիւն, եւ այս նպատակին օգտակար կը դատէր Հռոմի հետ համաձայնութիւն մը, բայց ոչ երբեք կը մտածէր Հայ եկեղեցւոյ ինքնութիւնը ջնջել, Հայ եկեղեցւոյ ազատութիւնը զոհել, Հայ եկեղեցւոյ լայնախոհ սկզբունքները ուրանալ, եւ Հայ եկեղեցին Հռոմի եկեղեցւոյն ստրկացնել: Նորա տեսութիւնը վեհ եւ բարձր էր, քրիստոնէական ուղղամիտ եւ անխարդախ միութեան գետին մը ստեղծել, եւ անկէ օգտուիլ իր ազգին բարօրութեան եւ իր եկեղեցւոյն բարեկարգութեան համար: Կ'ընդունինք թէ յոյժ բարեմիտ էր Յակոբ՝ Լատին քարոզիչներուն փաղաքշական խօսքերուն հաւատալով, եւ թէ չափազանց միամիտ էր՝ Հռոմն ալ իր տեսութեանց եւ համոզմանց համաձայն ենթադրելով. բայց բնաւ չենք գտներ նշան մը, որ բացարձակապէս Հռոմի հպատակելու նպատակ ունեցած ըլլայ: Նոյն իսկ ութը ամիսներ Կ. Պոլիս մնացած ըլլալով եզրակացութեան մը յանգած չլինելը, եւ Հռոմ երթալու չձեռնարկելը, նշան են իր ուղղամիտ եւ հաստատամիտ ըլլալուն, եւ նպատակին վրայ ամուր կենալուն:

1793. ՅԱԿՈԲԻ ՄԱՀՈՒ

Յակոբ կաթողիկոսի ծրագիրին մէջ կար ուղեւորութիւնը մինչեւ Հռոմ ալ երկարելու միտքը, բայց պայմանական էր, որ յուսալից նշան մը տեսնէր իր ուղղութեան համաձայն: Բայց ըլլայ իր միտքին համապատասխան սկզբնաւորութիւն չգտնելը, ըլլայ մայրաքաղաքին մէջ հոգեւորական եւ ազգային խոհական դասակարգերուն դժկամականութիւնը, ըլլայ Եղիազարի յապաղիլը՝ որուն հետ համամիտ գործելու նպատակ ունեցած էր, անոր կարողութենէն եւ ճարպիկութենէն օգտուելու համար, ըլլայ վերջապէս բանակցութեանց երկարիլը, ասոնցմէ որն եւ ըլլայ բուն պատճառը, կամ թէ բոլորն ալ մասնակի կերպով պատճառ եղած ըլլան, իրականութիւնն այն է, որ Յակոբ Կ. Պոլսէ անդին չկրցաւ անցնիլ, եւ Հոգեգալուստէն ետքը, որ մայիս 30-ին կը հանդիպէր, հիւանդացաւ, եւ որ քան զօր տկարացեալ, ոչ միայն ուղեւորութեան, այլ եւ գործելու անբաւական եղաւ, մինչեւ որ լի աւուրբքը, 82 տարեկան եւ 4 ամսական հասակին մէջ (ԿԱԹ. 163), վախճանեցաւ Կոստանդնուպոլիս 1680 օգոստոս 1-ին, կիրակի օր, Վարդավառէն 15 օր ետքը: Յակոբ կաթողիկոսի օթեւանը պէտք է Ղալաթիոյ Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցին եղած ըլլալ, որ գերեզմանն ալ Բերիայի գերեզմանատան մէջ եղաւ, ի քաղաքն Ղալաթիոյ ի հասարակաց գերեզման, ի տեղի որ կոչի Բէկօղլի, ուր ցարդ կը տեսնուի իր շիրիմը Հոգեւոր Տէր անունով ճանչցուած, եւ բարեպաշտներու ուխտատեղի եղած: Յուդարկաւորութիւնը կատարուած է երկուշաբթի օր օգոստոս 2-ին, եւ գերեզմանին վրայ երեք տակ աթոռ հաստատեցին կըսէ պատմիչը, զոր գերեզմանին ներքեւ քար շարելու մասին կրնայինք իմանալ, սակայն ի վերոյ բառը կը թելադրէ, շիրիմին երեք աստիճանով բարձրացած ըլլալուն վրայ իմանալ, ինչպէս որ աջօք ինովք տեսի կը գրէ Ջաքարիա Քանաքեռցին (ՋԱՔ. Բ. 91), եւ ինչպէս մենք ալ կը տեսնենք տակաւին: Յակոբ կաթողիկոսի մահուան արթիւն մտադրութեան եւ քննութեան արժանի կէտն է

անոր անունով տեսնուած մի գիրք, որուն հիմնուելով հռոմէականք գոհունակութեամբ կը հռչակեն, թէ միով աւուրք քան զմեռանիլ իւր, ետ թղթով գդաւանութիւն ուղիղ հաւատոյ, ընդունելով ի նմին զայն ամենայն զոր ընդունի հռոմէական սուրբ եկեղեցի (ՉԱՍ. Գ. 719): Մեր պատմիչներ այսպիսի բանէ մը տեղեկութիւն չունին, այսու հանդերձ կան ոմանք որ կընդունին, թէ մի այսպիսի դաւանական թուղթ հաւանորէն տուած կը լինի Հայոց Կաթողիկոսը (ՉԱՍ. Բ. 34), բայց մենք այդ կարծիքին պիտի չկարենանք համաձայնիլ:

1794. ՄԱՀՈՒԱՆ ՃԻՇԴ ՕՐԸ

Նախապէս պէտք է դիտել որ Յակոբի մահը օգոստոս 1-ին տեղի ունեցած է, եւ ոչ օգոստոս 2-ին: Իրաւ տապանագիրին մէջ կը կարդանք: Հազար հարիւր քսան եւ ինն Հայոց թվի, երկրորդ աւուր ամսոյն Հռոմայ օգոստոսի, եւ ոչ ամսոյն Հռոմոնց (ԿԱԹ. 165), սակայն այդ արձանագրութիւնը որ անագան գրուած է հիւսնական խալիֆա Ջաքարիայի կողմէ, տապանին բուժիչ ախտից մարմնականի յայտնուելէն ետքը, շփոթած է թարգման օրը մահուան օրին հետ: Անոր համար տագնապին մէկ անկիւնը աւելցուցած կայ, թէ Սուրբ հօրս յանգում յեղեւ թվ. ՌՃԻԹ օգոստոսի Ա.: Պատմիչն ալ կ'ըսէ թէ յաւուր՝ յորում հանգուցեալ են զնա ի տապանի, երկուշաբթի պատահեալ (ՉԱԲ. Բ. 91), եւ 1680-ին երկուշաբթին կ'իյնայ ճշդիւ օգոստոս 2-ին: Արդ Յակոբի բերնով գրուած դաւանագիրը օգոստոս 1 թուական կը կրէ, թէ հայերէն (ԿԱԹ. 164) եւ թէ գաղղիերէն օրինակներու (ԱԶԱ. 128), եւ թէ Յունանեանի մէջ (ՏԱՇ. 112), որով կը հաստատուի, թէ դաւանագիրը ոչ թէ միով աւուրք քան զմեռանել իւր գրուած է (ՉԱՍ. Գ. 719), այլ նոյն իսկ մեռած օրը: Արդ ամէն հետաքնին միտք կրնայ մտածել, թէ ինչ արժէք կրնայ ունենալ 82 տարեկան ծերունիի նոյն իսկ մահուան վայրկեանին տուած յայտարարութիւնը, որ 8 ամիս շարունակ Լատին արեղաներու հետ ալ շփման մէջ գտնուելով, եւ երկու ամիսէ իվեր հիւանդացած ալ ըլլալով, չէ ուզած եւ չէ մտածած այդպիսի յայտարարութիւն մը տալ, թէպէտեւ անշուշտ իրեն մօտեցող հռոմէականներ այդպիսի գրութիւնը ձեռք անցնելու ջանք ունեցած են: Նոյն իսկ գրուածին պարունակութիւնն ու ոճն ալ, որուն մէջ կը յիշուին 82 տարեկան եւ 4 ամսական ըլլալը, 26 տարի հայրապետութիւն վարած ըլլալը, Կասբարինիի եւ Ճիլիի (1792) ներկայ ըլլալը, եւ ուրիշ շատ երկրորդական պարագաներ, յայտնի կը ցուցնին թէ ծերունի հոգեվարքի գրելուն կամ թելադրելուն կամ մտածելուն յարմար գրութիւն չէ, այլ ուրիշներէ պատրաստուած եւ նեղ վայրկեանին մը մէջ իբր թէ ստորագրել տրուած գիր մըն է: Եթէ բնագիրը մէջտեղ ըլլար, կրնար նոյն իսկ ստորագրութիւնը գնուիլ, թէ ութսունամեայ հոգեվարքին դողդոջուն մատերէն ելած կրնա՞ր ըսուիլ: Հետեւաբար երբեք արժէք եւ նշանակութիւն ունեցող գրուած մը չի կրնար ըսուիլ այդչափ ալ հռոմէականք՝ պայծառ ու լուսաւոր հաւատոյ դաւանութիւն (ԿԱԹ. 163), կամ ջերմեռանդութեամբ ճանչցուած ու ընդգրկուած դաւանութիւն (ԱԶԱ. 125) տեսնան այդ կեղակարած գրութեան մէջ:

1795. ՎԵՐԱԳՐՈՒԱԾ ԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

Բայց պէտք է ուրիշ կարեւոր կէտ մըն ալ նկատողութեան առնել: Յակոբի դաւանագիրին թէ

հայերէնը (ԿԱԹ. 163) եւ թէ գաղղիերէնը (ԱԶԱ. 125), Հռոմի դաւաններէն հանուելով իբր թէ բառական եւ տառական ճշդութեամբ հրատարակուած են հռոմէականութեան պաշտպաններէն: Այդ հայերէնը երեսունուեօթը տողի ընդարձակութիւն ունեցած աստեն, գաղղիերէնը իննսունուհինգ տող գրուած մըն է, եւ ըսել թէ այս երկուքը՝ իբր իսկական բնագիր եւ իբր նոյն վաւերագիր առջեւ կը բերուի: Կը սիրեն կարծել թէ ընդարձակ թարգմանութիւն ըսելով (ԿԱԹ. 164) կրնան արդարացնել եւ իբր վաւերական եւ պաշտօնական ներկայացնել այդ տեսակ խարդախ խեղաթիրումները: Ընդհակառակն ամէն խղճամիտ քննադատ կրնայ համարձակ ըսել, թէ երկու կեղակարծ գրուածներ են, ճարտար հռոմէականներէ պատրաստուած, եւ իբրեւ իրենց յաջողակութեան արդիւնք պապութեան ներկայացուած, փոխադարձ վարձքին կամ գովեստին արժանալու համար. քանի որ իրենց երկար բանակցութիւններով արդիւնք մը ձեռք չէին կրցած ձգել, եւ դիւրին միջոց մըն էր՝ այլեւս ձայն հանել չկրցող հանգուցելոյն բերանը ուզած խօսքերնին դնել: Մանաւանդ որ այսպիսի բան մը, եթէ իրօք տեղի ունեցած ըլլար, պէտք չէր անծանօթ մնար կաթողիկոսին շուրջը գտնուողներէն, մանաւանդ թէ պէտք էր որ հանրութեան մէջ ալ լսուէր, եւ իւրաքանչիւրին ձգտումներուն համեմատ գովասանքի կամ մեղադրանքի նիւթ ըլլար, եւ ազգին մէջ շշուկ տարածուէր եւ շփոթութիւն ծագէր, եւ ոչ թէ բոլորովին անծանօթ մնար, եւ հայրապետը իբր հաւատարիմ ուղղափառ հայադաւան պատուուէր եւ գովուէր, օրինաբանուէր ու բարեբանուէր, եւ սրբութեան համբաւով փառաւորուէր: Մինչ ամէն ազգային յիշատակարաններ եւ պատմութիւններ բացարձակապէս կ'անգիտանան այդպիսի եղելութիւն մը, որ շատ կարելոր միջադէպ մը պէտք էր կազմէր, եթէ իրական ըլլար: Հարկ կը զգանք նաեւ մտադրութիւն հրաւիրել գաղղիերէնին մէջ տեսնուած անճշդութեանց վրայ, որ ընդունելով հանդերձ թէ մահուանէ քանի մը վայրկեան առաջ գրած է այդ դաւանագիրը, եւ անոր կաթողիկոսութեան քսանուվեցերորդ տարին է, զայն եօթանասուն տարեկան եւ չորս ամսական կը հաշուէ (ԱԶԱ. 126), եւ 1670 տարին թուական կը դնէ (ԱԶԱ. 128) 1680-ին կատարուած մի բանին, որ տպագրական սխալ ալ չէ, վասնզի յառաջ բերող հեղինակն ալ իբր 1670 տարւոյ վաւերագիր կը ներկայացնէ (ԱԶԱ. 124): Այս այսպէս ըլլալով հանդերձ՝ երեք տարի ետքը 1673-ին իբր Յակոբէ ի կենդանութեան գրուած գիր մըն ալ կը յիշէ, եւ հասցէէն ասելի բան մը յառաջ չի բերեր (ԱԶԱ. 128), որով նամակի հասցէի մըն ալ հաւատոյ դաւանութեան զօրութիւն վերագրած կ'ըլլայ: Ըստ այսմ տրուած բացատրութիւններէն ետքը շատ կը նուագի, լաւ եւս կը ջնջուի, այդ տեսակ գիրերու կարելորութիւնը, որոնք կեղակարծ ձեռքերով Հռոմ կը դրկուէին, իսկ իրենց բուն տեղը ոչ իրականութիւն ունէին եւ ոչ հետք կը թողուին:

1796. ՄԱՀՈՒԱՆԷ ԵՏՔԸ

Յակոբ Դ. Զուղայեցի կաթողիկոսին անձնաւորութեան եւ արժանիքին վրայ շատ եւս խորհրդածել պէտք չենք տեսներ, քանի որ պատմութեանս կարգին քանիցս դիտողութիւններ ու նկատողութիւններ ալ յառաջ բերինք իր գործերուն վրայ: Ութսնամեայ անցուցած եւ ծանրծանր արկածներու մէջ յոգնած ծերունի մը, երբոր առոյգ երիտասարդի պէս ձեռնարկներէ եւ

ուղեւորութիւններէ չի քաշուիր, տարօրինակ հոգւոյ զօրութեամբ ճոխացեալ կերպարան մը կը ներկայացնէ ըստ ինքեան: Յակոբ նախանձայոյզ եկեղեցական եւ նախանձախնդիր հայրապետ մը լինելով հանդերձ, իր մտադրութիւնը կը սեւեռէ ոչ միայն կրօնական եւ կրթական բարեկարգութեանց վրայ, այլեւ ուշադրութիւն կը դարձնէ ազգին ապագային վրայ, եւ անոր կենցաղական ու քաղաքական վիճակն ալ իր ջանքերուն առարկայ կ'ընէ, եւ դուրսէն հովանաւորութիւններով ու նիւթական օգնութիւններով կը խորհի ազգին անկեալ կացութիւնը բարձրացնել, եւ արկածեալ վիճակը երջանկացնել: Յակոբ այդ նպատակով բանակցութիւններու ալ կը մտնէ, համամիտներ կը ձարէ, խորհրդակցութիւններ կը կատարէ, եւ պէտք է որ նշանակելի միտք մը եւ գնահատելի սիրտ մը ճանչցուի: Եթէ իր ծրագիրը չարդիւնաւորուիր, այն ալ դարձեալ իրեն համար արժանաւորութեան փաստ մըն է, զի խոհական չափաւորութեամբ դիտէ զիջողութեանց սահմաններն ալ ճշդել, եւ չ'ուզեր անոնք անցնիլ՝ իր եկեղեցւոյն ինքնութիւնը եւ իր ազգին իսկութիւնը ոտնակոխ ընելով: Ժողովուրդը, որ ստէպ իր յարգանքը կը կշռէ, ոչ այնչափ բարձր միտքերու տեսութիւններով, որչափ զգալի բարութեան ու առաքինութեան, պարկեշտութեան ու բարեպաշտութեան պարագաներով, ամէնէն զօրաւոր վկայութիւնը տուած է իր հայրապետին, անոր գերեզմանը ուխտատեղի ճանչնալով մահուան առջի օրերէն սկսելով, եւ անկէ ակնունելով եւ ընդունելով երկնային շնորհաց պարգեւներ: Քանաքեռցին կը վկայէ, թէ Յակոբի գերեզմանը առնէ սքանչելիս եւ բժշկութիւնս, եւ որովհետեւ երկուշաբթի եղած է թաղման օրը, յամենայն երկուշաբթի առնեն պատարագ քահանայքն Ղալաթու, եւ գնան ի գերեզմանն հայրապետին, զի ժողովուրդք գան յուխտ եւ օրհնեն զգերեզմանն, եւ տան խաչհամբոյր: Եւ կը յաւելու թէ եւ ես գնացի անդ եւ ետու պատարագ առնել (ԶԱՔ. Բ. 91): Այդ առթիւ կը պատմէ թէ նշանաւոր Տաճիկ մը, իշխան մեծ առաջի վագրին, Փիր Եաղուպի այսինքն Յակոբ կաթողիկոսի հրաշքով անդամալուծութենէ բժշկուելով, անոր գերեզմանին ծառայութիւն կ'ընէր (ԶԱՔ. Բ. 92): Յակոբի գերեզմանին ուխտաւորութեան սովորութիւնը մինչեւ այսօր կը շարունակէ Հոգեւոր-Տէրի անունով, բայց շաբաթ օրեր. թէպէտ չենք գիտեր թէ երբ փոփոխուած է սկզբնական երկուշաբթի օրը: Գուցէ ամենօրեայ պատարագի հին սովորութեան դադրելուն, եւ շաբաթ օրեր պատարագ մատուցանելու նոր սովորութեան հետեւողութեամբ: Հոգեւոր-Տէրին գերեզմանը մեծ հռչակ ունեցաւ վերջերս Բերիայի գերեզմանատունին գրաւումը արգելելով, երբ որոշում տրուեցաւ զայն մերձակայ զօրանոցին մարզանքի հարթավայր դարձնել: Եւ այս օրերս ալ (1912 մարտ) նորէն նկատողութեան առարկայ դարձաւ, երբ անոր մօտը ամփոփեցան այն ոսկերոտիքը, որոնք հանուեցան գերեզմաննոցին երկայնքին վրայ ետ քաշուած մասէն, զոր պէտք եղաւ քաղաքապետութեան յանձնել, Բանկալթի կոչուած մեծ փողոցը ընդարձակելու համար:

1797. ՅԱԶՈՐԴՈՒԹԵԱՆ ԽՆԴԻՐԸ

Յակոբի ուղեկից եւ գործակից եղող պատգամաւորութեան երեք եպիսկոպոս եւ երեք աշխարհական անդամները (ԶԱՄ. Բ. 34). իրենց պաշտօնը վերջացած նկատեցին կաթողիկոսին մեռնելովը, եւ որոշեցին ետ դառնալ: Աշխարհականներէն մէկը միայն, Պռօշ իշխանին որդին

Իսրայել Օրի՝ ետ չի դարձաւ, այլ ճանապարհը շարունակելով դարձաւ Վենետիկ, եւ անկէ Գաղղիա, զինուորութիւն սովորելու համար (ԼԷՊ. Ա. 243), առաջինը ըլլալով Հայերու մէջ շատոնց մոռցուած ասպարէզին հետեւիլ: Վերջին ատեններ՝ միայն ապարան բանալու կամ կրօնաւոր ըլլալու կամ առետուր ընելու համար՝ Հայեր Եւրոպա կ'անցնէին: Երբոր Յակոբ կաթողիկոս Կ. Պոլիս կը հիւանդանար եւ կը վախճանէր, Եղիազար արդէն Երուսաղէմէ մեկնած էր, իր խոստման համաձայն, եւ Կ. Պոլիս մօտեցած ատեն լսեց Յակոբի մահը, եւ չուզեց յառաջել, ճամբան փոխեց եւ Երուսաղէմ դարձաւ (ՉԱՄ. Գ. 179): Յակոբի մեռնելովը ոչ միայն կը դադարէր Կ. Պոլիս գալուն նպատակը, այլեւ Եղիազարի դիրքը կրնար անակնկալներու հանդիպիլ, գուցէ եւ վնասուիլ, մինչ Երուսաղէմի մէջ կազմուած դիրք մը ունէր, եւ այնտեղէն տիրաբար կրնար իր գործերը կարգադրել, ունեցածը պահել, գուցէ եւ լաւագոյն դիրք մըն ալ կազմել: Կաթողիկոսը աթոռէն հեռու մեռած ըլլալով, Էջմիածինի միաբանութիւնը առիթ չունեցաւ, կամ թէ չհամարձակեցաւ, քանի մը օրուան մէջ յաջորդն ընտրել եւ նստեցնել, ինչպէս եղած էր Յակոբի ընտրութեան ատեն (1723): Ներքին կառավարութեան գլուխը մնաց Ստեփանոս Իվովցի եպիսկոպոսը, որ Յակոբի մեկնած ատեն իբր փոխանորդ նշանակուած էր, եւ մեռնելէն ետքը տեղապահ նկատուեցաւ (ՀԴՊ. 296): Միաբանութիւնը խոհական ուղղութեամբ սպառեց որ Կ. Պոլսոյ հետ համաձայն կերպով գործէ: Բայց այնտեղ ալ բաժնուած էին կարծիքներ, եւ գլխաւոր խնդրոյ կէտը Եղիազարի անձն եւ անոր հակաթոռ կաթողիկոսութեան դիրքն էր, որուն աւելի գործունէութիւն եւ ընդարձակութիւն տալ սկսած էր Եղիազար Յակոբի մահուանէ ետքը: Մայրաքաղաքին մէջ բազմաթիւ ազդեցիկ կուսակիցներ ունէր, որոնք առիթը նպաստաւոր կը գտնէին անոր ձգտումներու գոհացում տալ, եւ պէտք է ըսել թէ Յակոբ կաթողիկոս իր վերջին անգամ Կ. Պոլիս գտնուած ատեն շատ մեղմ կերպով սկսած էր խօսիլ եւ վարուիլ Եղիազարի նկատմամբ, մինչեւ իսկ շատ հաւանական է, որ ինքն տեղի տալու եւ հրաժարելու մտադիր էր, մանաւանդ եթէ այդ նպաստաւոր ըլլար իր մեծ գաղափարին: Արդէն բացատրեցինք վերջին հրաւիրագիրին ոճը եւ Կաֆացիին հրաւիրակ յղուելուն կէտերը (1791): Կ. Պոլսոյ պատրիարքութեան աթոռին վրայ կը գտնուէր Կրպոյ Ռաբուն (1791), որ թէպէտ 1680 տարւոյն մէջ, Յակոբի մահուանէ քիչ ետքը պատրիարքութենէ հեռացուած էր, եւ Թորոս Կոստանդնուպոլսեցի, Քէօմիւրճեանէ Մորոս կոչուած երէցը (ՄԽԻ. 29) աթոռը գրաւած էր (ՕՕ. ՕՐԱ. 111), սակայն Կրպոյ 40 օրէն կրցած էր զայն տապալել, եւ երկրորդ անգամ պատրիարքութեան բարձրանալ (ՉԱՄ. Գ. 721): Կրպոյ յայտնի համամիտ կը տեսնուէր Եղիազարի կողմին, եւ Էջմիածինի հետ ալ բանակցութիւնք կը շարունակէին 1681 տարւոյն ընթացքը: Անհնար էր որ ինքն Եղիազար ալ իր մասին պէտք եղած ճիգերը թափած եւ միջոցները գործածած չըլլայ: Վերջապէս Մայրաթոռոյ միաբանութիւնն ալ համոզուեցաւ, որ թէ եկեղեցւոյ խաղաղութեան տեսակէտէն, եւ թէ միաբանութեան նիւթական օգտին տեսակէտէն, նպաստաւոր էր ճարտար ու կարող եւ ունեւոր Եղիազարին Էջմիածին գտնուիլը: Ուստի հաւանեցան այդ որոշման, Պարսիկ կուսակալն ալ համոզեցին, եւ Պարսիկ արքունիքին հրովարտակն ալ ստացան, եւ այս կերպով աթոռին յաջորդութեան խնդիրը

լուծուեցաւ 1691 յուլիսին, տարի մը վարանոտ վիճակէ ետքը, բայց դեռ բաւական ատեն անցաւ, մինչեւ որ Մայրաթոռը իր նոր գահակալը տեսնար:

1798. ԿԱՐԾԵՑԵԱԼ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ՄԸ

Այսպէս է սովորական աղբիւրներէն քաղուած պատմութիւնը, սակայն վերջին օրերուն մէջ Երուսաղէմի մատենադարանապետ Մեսրոպ Նշանեան վարդապետ, պարապութեան միջոցին համար Սահակ անունով կաթողիկոսի մը խնդիրը մէջտեղ հանեց (12. ՏԱՃ. 369): Նա գտեր է որ 1680 օգոստոս 10-ին, այսինքն Յակոբի վախճանէն ինն օր ետքը գրուած նամակին մը մէջ, երկու վարդապետներ՝ Գրիգոր Կեսարացի եւ Աստուածատուր՝ Կ. Պոլիսէ Երուսաղէմ գրեր են թէ Յակոբ իրեն յաջորդ ցուցած է զԻսահակ վարդապետն, եւ թէ նոյն ինքն Եղիազարի եւ Մարտիրոսի Կաֆացիին յանձնարարած է հոգալ զայս: Իսկ Քէօմիւրճանն Յակոբի վրայ գրած ողբին մէջ տեղ մը ըսեր է, թէ զկտակ արարեալ, զտէր Սահակն ընտրեալ է: Ուրիշ տեղ մըն ալ գրեր է, թէ Էջմիածինի մէջ զԻսահակ սուրբ հայրապետն մեծարեն յաթոռն սուրբ նախնի, եւ մեզ գիր մխիթարեանց օրհնութեամբ նորոգ ժամանի (12 ՏԱՃ. 370): Բայց խնդիր է գիտնալ թէ այդչափը կը բաւէ՞ արդեօք նոր անուն մը աւելցնելու հայրապետական ցուցակին մէջ: Մեր տեսութեամբ Յակոբի կտակը փափաք մըն է եւ ոչ եղելութիւն, եւ իրականութեան փաստ չէ, քանի որ Յակոբ ինքն ալ գործը նախատեսած է, եւ հաւանած է որ զով ոք կամին ընտրեալ դիցէն յաթոռն (12 ՏԱՃ. 369): Կը մնայ մեկնիլ Էջմիածինի ռաբունեաց խմբին գործը, որ Սահակը մեծարեն յաթոռն, եւ անկէ եկած՝ գիր մխիթարանաց օրհնութեամբ ըսուածը (12 ՏԱՃ. 370): Սակայն պէտք չենք զգար, մեծարեն ըսուածը օծում իմանալ, եւ գիր մխիթարանաց ըսուածը, հայրապետական անդրանիկ կոնդակ իմանալ: Միաբանութիւնը կրնայ պատուոյ ցոյց ըրած ըլլալ, եւ Սահակը իբր հայրապետութեան տեղակալ ճանչնալ, եւ Կ. Պոլիս ալ մխիթարութեան գիր դրկել Յակոբի մահուան վրայ, բայց թէ Սահակ եւ թէ միաբանութիւն իրաւամբ սպասած կըլլան, որ տիրող երկպառակութիւնը եւ հակաթոռութեան կնճիռը փակուի, եւ այնպէս պաշտօնական ծիսակատարութեանց անցնին: Այս բանին ստուգութիւնը կը քաղենք, Կաֆացիին Էջմիածին լուր դրկելէն , որ մի գուցէ թարց հարցանելոյ այսր կողմանց առնէք կաթողիկոս (ՉԱՔ. Բ. 106): Տարի մը ետքն ալ, 1781 յուլիս 21-ին, միաբանութեան Եղիազարի գրած նամակին մէջ Սահակի անուն չկայ, եւ աթոռը բոլորովին դատարկ ցուցուած է (ՄՏՈ. 111): Եթէ Սահակի մը Էջմիածին կաթողիկոս նստած ըլլալը ստոյգ ըլլար, պէտք չէր զայն լրեր Քանաքեռցին, եւ ոչ ալ զայն պիտի զանց ընէին Երեւանեցին եւ Շահխաթունեան, որոնք կաթողիկոսներու յաջորդութիւնը կազմած են Էջմիածինի դիւանին եւ յիշատակներուն հետեւողութեամբ, եւ Սահակի գոհութիւնն իսկ կանգիտանան: Հետեւապէս Քէօմիւրճեանի ողբին անորոշ մէկ բացատրութիւնը բաւական չենք սեպեր նոր կաթողիկոս մը հաստատելու, եւ զայն անմիջապէս թուահամարի ներքեւ ալ առնելու, ինչպէս կաճապարէ ընել Նշանեանը (12 ՏԱՃ. 371): Սահակի անունը ընդունողներ, պէտք էր նախապէս պատմութենէ ստուգէին թէ ով ոք էր այդ Սահակը, որ թերեւս ամէնէն առաջ տեղապահութեան կոչուած Սահակ Մակուեցին ըլլայ (1759), յետոյ Ատրպատականի առաջնորդ, ուսկից ետքը

Մատթեոս եղաւ տեղապահ, եւ վերջին անգամ ալ Ստեփանոս Իլվովացին էր այդ պաշտօնը վարողը (1797): Ասկէ զատ պէտք էր պարզել թէ ինչպէս եղաւ սահակի կարծեցեալ կաթողիկոսութեան վախճանը, թէ ինչպէ՞ս դադարեցաւ, եւ ի՞նչ հանգամանքներով ինքն մերժուեցաւ որ Եղիազարի տեղ բացուի: Առաջաւելն յառաջ բերուած վկայութիւններէ կրնար քաղուիլ, թէ Սահակ՝ որ Յակոբի կողմէն կաթողիկոսացու ցուցուած էր, Մայրաթոռոյ տեղակալութիւնը վարողն էր Յակոբի մեկնելէն ետքը, թէպէտ Իլվովցին յիշուած է իբրեւ տեղապահ, կամ թէ Ատրպատականէ տեղապահութեան կոչուեցաւ Յակոբի մահուանէ ետքը: Մեր պատճառաբանութեան եզրակացութիւնը կը հաստատեն ուրիշներն ալ, թէ Սահակ առաջնորդ Ատրպատականի, Յակոբէ ցուցուեցաւ մահուընէ 10 տարի առաջ, բայց չընտրուեցաւ, եւ թէ ինքն ալ կը սոսկար այս աստիճանէ իբրեւ ծանրակշիռ բեռէ մը: Այս առթիւ նորէն Սահակն ալ եռանդուն կաթուիկ ցուցնելու ջանքեր կը կրկնուին (12. ԱՄՍ. 579), սակայն Սահակ ալ Յակոբի նման, առանց իր հայադաւանութիւնը զոհելու՝ զինքն ընդհանուր եկեղեցւոյն միութեան մէջ ճանչցող մը եղած կ'ըլլայ:

1799. ՄԽԻԹԱՐ ՎԱՆԵՑԻ

Եղիազարի օրինաւոր կաթողիկոսութեան միջոցին չանցած, պէտք է որ մեր սովորութեան համատ քաղենք վերջին ժամանակամիջոցին նահատակուած նոր վկաներուն յիշատակները եւ ուրիշ ազգային եղելութիւններ՝ որոնք ընդհանուր պատմութենէն անջատ կը մնան: Ժամանակագրական կարգով նախ յիշենք Մխիթար Վանեցին, որ խելօք, կորովի, քաջաբան, ձիավար, զինախաղաց, եւ ուժնդակ երիտասարդ մըն էր, եւ այս պատճառով այլազգի իշխաններէն եւ զինուորականներէն ալ սիրուած (ԴԱՎ. 421): Օր մը որ Մխիթար տանը մէջ երգով ու քնարով ուրախական ակումբ մը ունէր, այլազգի տղաներ տունը կը պատեն եւ անհանգիստ կ'ընէն: Մխիթարին հայրը ցրուելու կ'ելլայ, իսկ տղաքներ անոր կը զարնեն: Մխիթար բարկանալով ետեւէն կ'իյնայ, եւ ոչ միայն կը հալածէր, այլ հայիոյութեամբ անարգէր զհաւատս եւ զօրէնս տղայոց, եւ չէր ալ լռեր երբոր Տաճիկներէն ոմանք իրեն կ'ազդարարէին: Կրօնամուլ խումբ մը զինքը ձերբակալելով կը բանտարկէ, Եէնիչէրիները կ'ազատեն, եւ միջոց մը իրենց մօտ պահելէ ետքը կ'արձակեն: Սակայն կրօնամուլներ նորէն կը ձերբակալեն եւ դատաւորին կը տանին, բայց սպանութեան հրաման չելլալուն, կապեալ զծեռն եւ գլուխ ի բաց եւ բոկոտն քաղաքին մէջ կը պտտցնեն՝ ծեծելով, նախատելով, տանջելով, եւ ուրացութեան ստիպելով որ ազատի: Մխիթար արիութեամբ կը մերժէր, մանաւանդ թէ իր քրիստոնէութիւնը կը փառաբանէր առանց միտք դնելու ազգականներու եւ բարեկամներու առերես ուրացութեան յորդորներուն, ոչ ալ կուսակալին խոստումներուն: Մխիթար հանապազօր նորոգուած ձաղանքէն եւ տանջանքէն եւ չարչարանքէն չէր տկարանար, մինչ որ օր մըն ալ ոմն չարագոյն ի սուխտոցն, այսինքն է կարդացողներէն մէկը առաջին սուրով կը զարնէ, ընկերներն ալ կը հետեւին, եւ փողոցին մէջ կը սպաննեն, ոտքը չուան անցնելով քաղաքէն դուրս կը քաշկռտեն, եւ դիակը կը քարկոծեն եւ քարերու ներքեւ կը ծածկեն: Մխիթարի նահատակութիւնը տեղի ունեացաւ 1656 նոյեմբեր 12-ին,

Եւ միւս օր հրաման ստանալով մարմինը հանդիսով թաղեցին ի դիրս Հայոց (ՂԱՎ. 424): Մխիթարի մահուան թուականը, հայկական տարեթիւով 1105 գրուած ըլլալուն, եւ այդ տարւոյ ամանորը 1655 հոկտեմբեր 9-ին իյնալուն, ոմանք Մխիթարի նահատակութիւնը 1655 նոյեմբեր 12-ին կը դնեն (ՆՈՐ. 472). սակայն չենք կարծեր թէ պատմիչը ճշդութեամբ միտք դարձուցած ըլլայ հնաւանդ ամանորին, քանի որ ամսաթիւն ալ հայկականով չէ գրուած:

1800. ԱԵՏԻՍ ՈՍՏԱՆՑԻ

Ուրիշ Վասպուրականցի նահատակ մըն ալ Աւետիս Ոստանցին է, որ աղքատ շինական ըլլալով, ապրուստի կարօտութենէն Աղբակ Բաբլասան գիւղը կը փոխադրուի ընտանեօք, եւ Լօռիքան բերդի տէր Բաքտար քուրդ իշխանին ծառայութեան կը մտնէ (ՂԱՎ. 425): Իր այլազգի ծառայակիցներ, նախանձեալ ընդ նա, սուտ ամբաստանութիւն կ'ընեն իրենց տիրոջ, թէ Աւետիս մահմետական ըլլայ խոստացած է, բայց Բաքտար ականջ չի կախեր: Ասոր վրայ կը դիմեն գլխաւոր իշխան Խուսրէվ փաշային, եւ երբ այն ալ Աւետիսը հարցուփորձելով զրպարտութիւն ըլլալուն կը համոզուի եւ կարեւորութիւն չի տար, այս անգամ իրենց հաւատակիցներու մոլեռանդութիւնը կը գրգռեն, որոնք կ'առնեն բռնի իրենց հետ կը տանին Աւետիսը, եւ առաջ պատիւներով, զգեստներով եւ համադամներով կը փորձեն շահիլ որ ուրանայ. եւ երբ կը մերժէ, սպառնալիքներու կը ձեռնարկեն, եւ սուրերու ծայրերով մարմինը կը ծակեն, այնպէս որ մարմինին վրայ ոչ մնաց ձեռնչափ տեղի մի անծակ, եւ բոլորովին արինւուայ Փիզանի հրապարակը կը տանին ու կը գլխատեն 1656 մարտ 20-ին: Մարմինը իշխանէն յանձնուեցաւ եղբորը Թափառուկ Ոստանցիի, որ եկեղեցական արարողութեամբ թաղել տուաւ Առակ գիւղի գերեզմանոցը (ՂԱՎ. 428):

1801. ԳԱՔՐԻԷԼ ՂԱԼԱԹԻԱՑԻ

Գաբրիէլ Ղալաթիացի էր ծննդեամբ, թէպէտ ծնողքը Տիվրիկի Խուռնավիլ գիւղէն էին: Գաբրիէլին եղբայրը տաճկացած եւ Եէնիչէրի զինուոր էր, Գաբրիէլն ալ անոր կ'այցելէր մերթընդմերթ, եւ այդ կերպով ինքն ալ համակերպեցաւ թլփատուիլ եւ Եէնիչէրի գրուիլ, եւ Կրէտէի պատերազմներուն մէջ ալ գտնուեցաւ: Սակայն սիրտը հանդարտ չէր, քրիստոնէութեան դառնալու համար Եւրոպա կը փախչէր, եւ 12 տարի այն կողմեր կը շրջէր: Ս Յակոբ առաքեալի եւ Ս. Պետրոս ու Ս. Պօղոս առաքեալներուն ալ ուխտի կ'երթար (ՆՈՐ. 484), որ ըսել է Սպանիոյ Քօմփօսթէլլա եւ Իտալիոյ Հռոմ քաղաքները կ'այցելէր: Բայց միշտ խիղճը կը խայթէր, ուստի ուրացութիւնը եւ տուած գայթակղութիւնը քավելու փափաքով Կ.Պոլիս կը դառնայ 1662 օգոստոսին: Քիչ մը ատեն ծնողաց տունը փակուած կը մնայ Ղալաթիա, եւ սեպտեմբեր 14-ին Խաչվերացի օրը կ'երթայ ի գերեզմանս Հայոց (ՆՈՐ. 485), որ Բերայինը եղած կ'ըլլայ, եւ երկուշաբթի եկեղեցի կ'երթայ, անշուշտ Ղալաթիոյ Ս. Լուսաւորիչը, կը խոստովանուի եւ կը հաղորդուի: Երեքշաբթի շուկայ ելլելուն կը ճանջուի, եւ իբր մահմետականութենէ ետ դարձող ատեան կը հանուի, եւ հաւատքին հաստատուն ըլլալուն կը բանտարկուի, եւ միւս օր կրկին հարցափորձէ ետքը կախաղանի կը դատապարտուի, եւ կը կախուի քաղաքի, որուն տեղը ճշդել

դժուար է: Նահատակութիւնը առ փողոցս տեղի ունեցած է 1662 սեպտեմբեր 17 Խաչին չորեքշաբթին, իսկ մարմինը երկու օր կախաղանի վրայ թողուելէ ետքը ուրբաթ առտու ծովը կը նետուի (ՆՈՐ. 489):

1802. ՊԱՏՈՒԱԿԱՆ ԱՐՓԱՅԵՑԻ.

Վայոցձոր գաւառի Արփա գիւղին մէջ Խաչիկի նորահաս Ազիզ, կամ աւելի ուղիղ Ազիզէ, իսկ հայերէն կոչմամբ Պատուական, նշանուած էր Միրման անուն երիտասարդի մը, որ յաւուր միում անկաւ ընդ նմա, եւ ժամանակը լրանալուն Պատուական գաւակ մը ունեցաւ: Չայնը տարածուեցաւ, Մուրատ խան Նախիջեւանի կուսակալը ուզեց երիտասարդը ձերբակալել, բայց նա փախաւ, ուստի աղջիկը բռնել տուաւ: Երբ կը յանդիմանէր զայն իբրեւ բոզ ու պոռնիկ, Պատուական ինքզինքը պաշտպանեց՝ իրարու նշանուած ըլլալնուն պարագայով. բայց Մուրատ զայն իւրացնելու դիմամբ ուրացութիւն առաջարկեց, որ պատիժէ ազատի: Աղջկան հաստատամտութիւնը քանիցս փորձելէ ետքը, վերջապէս կը հրամայէ որ մէջքէն կապելով մզկիթին մինարէյէն կախէն, եւ այնտեղ սպառնալեօք ուրացութիւն առաջարկեն, եւ եթէ նորէն չի հաւանի, չուանը կտրելով վար թողուն. ինչպէս որ ալ ըրին, եւ բարձրէն իյնալով նոյն տեղը նահատակուեցաւ: Պատուական Արփայեցիին նահատակութեան թուական նշանակուած է 1669 (ՋԱՔ. Բ. 128), իսկ օրը ճշդուած չէ:

1803. ԲԱՂՏԱՍԱՐ ԵՒՂՈԿԻԱՑԻ

Բաղդասար Եւղոկիացի նահատակուած է ի Կարին: Պատմական պարագաները շատ քիչ տարբերութեամբ կը գտնենք թէ յատուկ վկայաբանէ (ՆՈՐ. 490) եւ թէ Քանաքեռցիէ գրուած (ՋԱՔ. Բ. 120), բայց աւելի ճիշդ կը կարծենք առաջինը, զի Քանաքեռցին կը խոստովանի թէ հարցի զթուրք ընկեր նահատակին, եւ գրեցի որպէս լուայ (ՋԱՔ. Բ. 124). մինչ առաջինը իբր ականատես իր գիտցածը կը գրէ կատարեալ մանրամասնութիւններով: Բաղդասար պզտիկ տարիքին մէջ հօրմէն որբ կը մնայ, եւ իր մեծ երբօր Անտոնի կողմէ կոշկակարի մը քով կը դրուի, եւ անոր հետ Ջմիւռնիա կ'երթայ: Այնտեղ բռնութեամբ զինքը կ'իսլամացնեն եւ կը թլփատեն 13 տարեկան եղած ատեն (ՆՈՐ. 490), սակայն տղան դժկամակ ըլլալով, քրիստոնէութեամբ ապրելու նպատակով Եւղոկիա կը դառնայ՝ նոյն իսկ կոշկակար վարպետին խորհուրդով (ՋԱՔ. Բ. 121), բայց այնտեղ ալ մայրն ու եղբայրները կը կասկածին, եւ կը յորդորեն որ Օսմանեան սահմաններէն ելնէ, եւ էջմիածինի կողմերը երթայ, ինչպէս որ ալ կը կատարէ: Մայրտաճարը ու զանազան վանքեր ուխտի կը պատի, եւ վերջապէս վանքի մէջ կը հաստատուի, որուն անունը յիշուած չէ, ու 7 տարի կը մնայ (ՆՈՐ. 491) Ջաքարիա վարդապետի մը մօտ (ՋԱՔ. Բ. 122), սաղմոս ու շարական սորվելով եւ վանքին ծառայելով: Վարդապետին մահունէ ետքը, նոյն վանքը կը թողու, եւ 2 տարին եւս շրջեալ աստ եւ անդ, վերջէն Երեւանի մէջ քրիստոնէայ կոշկակարի մը մօտ աշխատելու եւ վաստակելու կը մտնէ (ՆՈՐ. 491): Այնտեղ կը ճանչցուի Եւղոկիացի Հայէ մը, ուսկից կը լսէ Կարնեցի Տաճիկ մը, եւ միտքը կը դնէ խաբկանօք պատանին Կարին տանիլ, եւ այնտեղ իսլամութեան վերադառնալու ստիպել: Այս միտքով, իբրեւ թէ Եւղոկիացի ըլլար, եւ

պատանին իրեններուն դարձնելու յանձնարարութիւն ունենար, կը համոզէ միասին ուղեւորիլ. անոր ունեցած դրամներն ալ ձեռքէն կ'առնէ, եւ Կարին հասնելուն իր միտքը կը գործադրէ, եւ Բաղդասարին իսլամացած ըլլալը Եուսուֆ կուսակալին կը հաղորդէ (ՋԱՔ. Բ. 122): Երբոր լուրը մէջտեղ կ'ելլայ, Բաղդասար հոգեւարապէս զօրանալու համար իսկոյն կը խոստովանուի եւ կը հաղորդուի Մեծահրաշի Կիրակէն, որ է ըսել 1672 մայիս 19-ին: Բաղդասար կը ձերբակալուի, եւ առաջին հարցուփորձէ ետքը կը բանտարկուի, ուր նորէն կը հողորդուի Յակոբ քահանայի մը ձեռքով (ՆՈՐ. 492), որ երբեմն լեալ էր մաքսապետ (ՋԱՔ. Բ. 124): Չորս օր ետքը կրկին կը հարցուփորձուի, եւ արիաբար քրիստոնէութիւնը խոստովանելուն վրայ, գլխատման վճիռ կը տրուի, եւ կը տարուի Կանայ դուռնէն դուրս (ՆՈՐ. 493) ի բլուրն որ ասի Սուրբ Նշան (ՋԱՔ. Բ. 124), եւ կը գլխատուի Գայիանեանց տօնին երեքշաբթի օրը, 1672 յունիս 4, ժամը 6-ին (ՆՈՐ. 494). իսկ Քանաքեռցիի համեմատ, 1664 Հռիփսիմեանց տօնին օրը ժամը 8-ին (ՋԱՔ. Բ. 124), որ կը հանդիպի յունիս 7ին: Այլ ինչպէս ըսինք, կը նախադասենք առաջին վկայաբանին գրածը, թէպէտեւ Քանաքեռցին ալ կ'ըսէ, թէ ի ժամ նահատակութեան սրբոյն ոչ պատահեցայ, այլ ի վաղին հարցի զԹուրք ընկեր նորա (ՋԱՔ. Բ. 124), որով գոնէ իր Կարին գտնուած թուականը ճշդութեամբ նշանակած պէտք կ'ըլլար ենթադրել: Բաղդասարի տարիքը, թէպէտ իբր պատանի կը յիշուի (ՋԱՔ. Բ. 126), այլ 13 տարեկանին փորձանքի հանդիպած, 7 տարի վանք մը մնացած, 2 տարի եւս շրջած, եւ զանազան ուղեւորութիւններ ըրած ըլլալը հաշուելով, իբր 25 տարեկան չափահաս երիտասարդ մը եղած պէտք է ըլլայ: Նահատակին մարմինը թաղուած է Կարին ի հարաւակողմն եկեղեցոյն, ի ներքոյ որմոյն (ՋԱՔ. Բ. 124), ուր ցարդ կը տեսնուի գերեզմանի քարը, առանց արձանագրութեան, բայց միշտ իբրեւ նահատակի գերեզման պատուուած Կարնեցիներէն:

1804. ԿԱՐՆԵՑԻ ՎԿԱՆԵՐ.

Ուրիշ Կարին կատարած նահատակ մըն է Յակոբ Կարնեցի, Ղուլիկեան ազգատոհմէն (ՆՈՐ. 500), թերեւս Ղուլիկենց որդի՝ իբր սպասաւորութեան մէջ գտնուող հօր որդի, զի ինքն ալ զգիր կը կոչուի (ՋԱՔ. Բ. 125), այսինքն է թաղապետութեան սպասաւոր: Սուտ վկաներ կ'ամբաստանեն թէ խոստացաւ տաճկանալ, եւ ամբողջ Յինանց միջոցին բանտարկելէ եւ սովալլուկ չարչարելէ եւ երեք անգամ ատեան հանելէ ետքը, կը քարկոծեն նոյն Ս.Նշանի վրայ, ուր զԲաղդասարն սպանին, 1673 Գայիանեանց տօնին օրը (ՆՈՐ. 500), որ է ըսել մայիս 27-ին: Իսկ Քանաքեռցին Բաղդասարէ 3 տարի ետքը կը դնէ Յակոբի նահատակութիւնը, որ կ'ըլլայ 1667ին, եւ գերեզմանը մերձ ի գերեզման Բաղդասարին (ՋԱՔ. Բ. 125). բայց մենք առաջին հաշիւը կը պահենք, իբրեւ աւելի վաւերական աղբիւրէ քաղուած: Իսկ գերեզմանին մասին մասին յայտնի նշան մը չի տեսնուիր, գուցէ Կարնոյ Տաճարին ետեւի մասին մէջ գտնուի: Ուրիշ կարնեցի մըն ալ նահատակուած է Կ.Պոլսոյ մէջ, բնիկ Կան գիւղէն, զբաղմամբ բեռնակիր, որուկի միայն նահատակութեան օրը նշանակուած է 1682 մայիս 19, իսկ պարագաները չէն պատմուած (ՉԱՍ. Գ. 656): Ասոնցմէ զատ 1673-ին վկայած են երեք անանուն նահատակներ ալ, մին Կարնեցի,

երկրորդը Սեբաստացի, եւ երրորդը Քէօբրիւքէօյցի, որ թէպէտ յոմանց Կամուրջ գիւղ թարգմանուած է (ՉԱՍ. Գ. 656), այլ պէտք է իմանալ Բասէնի Քէօբրիւքէօյ գիւղին վրայ, որ է հին Վաղարշաւանը:

1805. ԳՐԻԳՈՐ ՏԱԹԵԻԱՑԻ

Գրիգոր Տաթեւացի կայտառ եւ գեղեցիկ դիմօք մանուկ մը, բնիկ Տաթեւ գիւղէն, Մշոյ Ս. Կարապետի ուխտի եկած ըլլալով, տեղացի այլազգիներէն կը բռնադատուի ուրանալ, հարկաւ իրենց հաճոյից ծառայեցնելու համար: Երբոր ոչ ողորջանքներով եւ ոչ խոշտանգանքներով չեն կրնար մանուկը հաւանեցնել, սաստիկ կը չարչարեն, եւ գլուխ կարելով կը նահատակեն 1676-ին, իսկ մարմինը վանականներ վերացնելով կը թաղեն յեղը գերեզմանատան վանիցն Ս. Կարապետի (ՉԱՍ. Դ. 655), զոր պէտք չէ իբր գերեզմաննոցէ դուրս իմանալ, այլ մեծ գերեզմաննոցին ծայրը, ուր նշանաւոր անձեր ալ թողուած են:

1806. ԴԱԻԻԹ ՍԵՐԱՍՏԱՑԻ

Դաւիթ Մելքոնեան Սեբաստացի երիտասարդ մըն էր ամաց իբր եօթն երից այսինքն 21 տարեկան (ՆՈՐ. 505), աղքատ եւ անուս, որ Սիահ շէխին բաղնիքը վարսավիր մտեալ էր, միակ քրիստոնէայ բոլոր Տաճիկ սպասաւորներուն մէջ: Անգամ մը շաբաթական հասոյթնին բաշխած ատեննին ընկերները Դաւիթին կը ծայնեն, Մէլուն կեավոր, եկ եւ առ, եւ Դաւիթ զայրանալով կը պատասխանէ, ո՞վ իցէ կեավոր, ես Էրմէնի լեալ (ՆՈՐ. 505): Այս պատասխանին առաջին մասը մեկնելով, եւ իբր թէ կեավոր չեմ ըսել, իսլամ եմ ըսել ըլլայ, բաղնեպանները շէխին կը խօսին թէ Դաւիթ իսլամութիւն ընդունած է, եւ վկայութիւննին երդումով կը հաստատեն: Դաւիթ կուրանայ ասանկ բան մը ըսած ըլլալը, եւ շէխը իբրեւ ազատելու միջոց իսլամութիւն ընդունիլը կառաջարկէ: Ասկէ կը սկսին Դաւիթի հարցուփորձերը շէխին եւ դատաւորին եւ կուսակալին ատենները, եւ իգործ կը գրուին բանտարկութիւններ եւ չարչարանքներ, ինչպէս աքցաններով մարմինը կատել, գլխիվայր կախել, բրածեծ տանջել, անսուաղ պահել, եւ ուրիշ տեսակ տեսակ չարչարանքներ, որոնք իբր 20 օր շարունակեցին, մինչեւ որ վերջապէս փոստի մը մէջ կիսովի թաղելով եւ քարկոծելով նահատակեցին, Վարդանանց տօնին օրը, երից եւ հարիւրից, եւ մին հարիւրի, եւ այլ եւ երեսնից, եւ երկոտասնի, այսինքն է 1677 տարւոյ փետրուար երկ մետասանի, այսինքն 22-ին (ՆՈՐ. 514): Մարմինը յօշոտելով շուներու առջեւ նետելու հրաման կը տրուի, բայց քրիստոնէայք կաշառօք զմարմինն սուրբ թափելու՝ պատուով կը թաղեն Սեբաստիոյ Սուրբ Քառասունք գերեզմաննոցը (ՆՈՐ. 513): Վկայարանը Միքայէլ Բարդամեան, իրաւամբ կը զարմանայ անուս եւ աղէտ բաղնեպանի մը կողմէ յայտնուած անօրինակ արիութեան վրայ (ՆՈՐ. 515): Շատերուն վրայ ալ մեծ տպաւորութիւն գործած է անոր օրինակը, եւ յատկապէս կը յիշուի Գասպար Սեբաստացին: Կռուան մականունով ճանչցուած, ուսեալ եւ տեղեակ քրիստոնէութեան անձ մը, որ 25 տարի առաջ ուրացած էր, եւ արդէն ալեւոր եղած: Դաւիթի նահատակութիւնը դիտելով, եւ ինքն իր վրայ ամչնալով ընկեց ի բաց գլխակեղն սպիտակ, եւ այս պատճառով դատաւորին ատեանը հանուեցաւ, եւ համարձակ քրիստոնէութիւնը դաւանելուն համար, կախաղանի

դատապարտուեցաւ, եւ այնպէս նահատակուեցաւ նոյնիսկ Ղաւիթին նահատակուած տեղը, անկէ երկու ամիս ետքը 1677 ապրիլ 22-ին (ՆՈՐ. 519), որ կը հանդիպի Աշխարհամատարան կիրակէին: Այս տեսակ նահատակութիւններ ուրիշ տեղեր ալ՝ շատ եղած են անշուշտ, այլ մենք միայն յիշատակուածները կրնանք անցընել մեր պատմութեան կարգը:

1807. ՏՊԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԱՇԽԱՏՈՂՆԵՐ

Հայ տպագրութեան պատմութիւնը հասուցինք մինչեւ Ոսկանի մահը (1748), եւ դիտել տուինք որ 1674-էն ետքը չխափանեցաւ տպագրական ձեռնարկը, ինչպէս եղած էին նախընթաց փորձերը: Մարսիլիոյ տպարանը իբր ժառանգութիւն մնաց Սողոմոն Լեւոնեան քեռորդւոյն, բայց Թադէոս Համազասպեան ալ ընկեր էր, գործին մէջ կը գտնուէին նաեւ Նասիպ Գրիգորեան գործակատարը եւ Մատթէոս Յովհաննէսեան Վանանդեցի չարաբարդողը կամ գրաշարը: Ժամագիրքի տպագրութիւնը, որ Թադէոսի քսութեանց պատճառով Ոսկանի մահուան ալ պատճառ եղած էր, Թադէոսի ձեռք նորանոր նենգութեանց առիթ եղաւ, որ կարծես անձնական շահէ աւելի գործին վնասելու կաշխատէր (ՏՊԱ. 119): Հռոմէ գրաքննիչ ղրկուած Յովհաննէս Յակոբեան, Հոլով մականունեալ խառնակիչին ետքն ալ, Թադէոս ժամագիրքին դէմ ամբաստանութիւններ կը տեղացնէր պետական եւ եպիսկոպոսական ատեններուն առջեւ, իրեն գործակից գտնելով Թովմաս Հայրապետեան քահանայ մըն ալ, որ Մարսիլիա հանդիպելուն եպիսկոպոսարանէն քննիչ նշանակուեցաւ: Թովմասի չափազանց լատինամոլութիւնն մինչեւ իսկ Գաղղիական կառավարութեան առջեւ նկատողութեան առնուեցաւ, եւ ատենական հարցաքննութեան ենթարկուեցաւ, իբրեւ Գաղղիական եկեղեցւոյ ազատութեանց դէմ վարուող, եւ Հռոմի հաւատաքննութեան գործակատարութիւն ընող, եւ հագիւ կրցաւ ինքզինքը արդարացներ եւ անդատապարտ մնալ, բայց 1683 փետրուար 25-ին վճիռով Հայ տպագրութեանց այլեւս չխառնուելու հրաման ստացաւ (ՏՊԱ. 127): Այդ եղելութեանց երեսէն շատ նեղութեանց ենթարկուեցան Սողոմոն եւ Նասիպ եւ Մատթէոս, թէպէտ նոյն միջոցին ժամագիրքին, Սաղմոսի, եւ Հոլովին հեղինակած ճարտասանութեան, եւ ուրիշ մանր գիրքերու տպագրութիւնները կրցան աւարտել (ՏՊԱ. 118): Պէտք է յիշատակենք եւս Բարսեղ Կոստանդնուպոլսեցի եւ Յովհաննէս Յակոբեան քահանաներուն Հռոմի մէջ ալ կատարուած մոլեկան շահատակութիւնները, որոնք ոչ միայն Հայ ծիսական գիրքերը իրենց անձկտամիտ ուղղութիւններով խանգարեցին ու աղաւաղեցին, այլեւս Հայ լեզուն ալ ուղղելու յանդգնեցան, նորահնար հոլովումներով եւ խոնարհումներով, որուն համար Հոլով մականուն ստացան: Ասոնց գործը աննշանակ մնացած կ'ըլլար, եթէ Հռոմ տպագրել տուած չըլլար 1674-ին Հոլովներու քերականութիւնը, եւ 1677-ին անոնց աղաւաղած պատարագամատոյցը եւ ուրիշ ծիսական գիրքեր (ԶԱՄ. Գ. 662): Հոլովներու արտառոց քերականութիւնը, ուրիշ տարածեալ դասագիրք չգտնուելուն պատճառով, հրապարակին վրայ ազդեցութիւն գործեց, եւ գրական լեզուին խանգարման մէջ նշանակելի դեր ունեցաւ բաւական երկար ժամանակ: Այսչափ ինչ Յակոբ կաթողիկոսի օրով կատարուած եղելութեանց մասին:

Տ. ԵՂԻԱԶԱՐ Ա. ԱՅՆԹԱՊՑԻ

1808. ՄԱՅՐԱԹՈՌՆ ԸՆՏՐՈՒԻԼԸ

Եղիազարի հակաթոռ կաթողիկոսութիւնը, և Յակոբի մահուանէ ետքը անհակառակ գործունէութիւնը, և իր և իրեն կուսակիցներուն ջանքերը, նախապէս նոր կաթողիկոսի ընտրութիւնը յապաղեցին, որովհետև Սահակ կաթողիկոսի մը գոյութիւնը առեղծուածական ցուցուցինք (1798): Երբոր նոր ընտրութիւն չընելու գաղափարը մէջտեղ ելաւ, հետզհետէ համեմատութիւն գոյացաւ ապօրինի կաթողիկոսութիւնը օրինաւորութեան վերածել, և Եղիազար Այնթապցին էջմիածինի մայրաթոռին վրայ բազմեցնել: Այդ մասին նախաձեռնութիւն մըն ալ կ'ընծայուի Կաֆացիին, որ էջմիածին գրեց, թէ մի գուցէ թարց հարցանելոյ այսր կողմանց առնէք կաթողիկոս: Սակայն Կաֆացին իբր պատրիարք յերուսաղէմ ճանչնալը (ԶԱՔ. Բ. 106), պէտք է իբր երբեմն էր իմանալ, զի նոյն միջոցին, ինչպէս գրեցինք (1792), Կաֆացին պատուիրակ գացած էր Եղիազարին և վերադարձած: Համաձայն այդ առաջարկին վերջնական որոշումը տուաւ Մայրաթոռին միաբանութիւն, որ կաթողիկոսական ընտրութեանց իրաւասուն դարձած էր Փիլիպպոսի (1666) և Յակոբի (1723) ընտրութիւններէն իվեր: Իրեն որոշումը պետական իշխանութեան ալ ընդունել տալէ ետքը (1797), զայն պաշտօնական հրաւիրագիրով մը վաւերացուց, որ 1681 յուլիս 21 թուական կը կրէ (ՄՍՈ. 111), և 1680 օգոստոս 1-ին Յակոբի մահուան տարելիցէն 10 օր կանուխ է: Այդ հրաւիրագիրը մեղադրական ակնարկ մը չունի Եղիազարի կանուխէն գործադրած ապօրէն ձգտումներուն վրայ, և հակաթոռութիւնն իսկ կը նուիրագործէ յերկուս սուրբ աթոռս յեղյեղեալ բաժանում անուանելով (ՄՍՈ. 109), և ոչ ալ նորէնոր պաշտօն յանձնելու ձևը կը գործածէ, այլ կանխագոյն ընտրեալ հոգևոր հովուիդ (ՄՍՈ. 107), և Աստուած զվեհդ յառաջագոյն իսկ ի նոյն ընտրեաց բացատրութիւններով (ՄՍՈ. 108), կարծես թէ նախընթացին ալ օրինաւորութեան ձև մը տալ կը փորձէ: Մինչև իսկ զայն իբր նախախնամական բան մը կը ցուցնէ, յիշելով թէ Ղաւիթ ալ ի Բեթղեհէմ թաքնաբար օծաւ, սակայն Աստուած ի թագաւորութիւն բոլորից ազանց էած զնա. և վրայ կը բերէ թէ՛ նոյնպէս և Աստուած զվեհդ ի սոյն յարդարեալ տնօրինաց այժմ: Նամակը այնչափ խոնարհական և գետնաքարշ ոճով և զգացմամբ գրուած է, որ մինչև իսկ գրողները կը զիջանին խոստովանիլ, որ թէպէտ մեղանս ինչ ի ժամանակի առ քեզ յայտնեալ երևեցան, ըստ անառակին և մեք առ քեզ գոչեմք, մեղաք յերկինս և առաջի քոյ (ՄՍՈ. 109): Այդ ոճը, ոչ թէ եկեղեցւոյ մէջէն հակառակութեան և գայթակղութեան կէտ մը բառնալու նպատակը, այլ աւելի Եղիազարի նիւթական կարողութենէն և շինարարութենէն օգտուելու դիտումը կը ցուցնէ, առաջարկելով որ վերստին նորոգեսցէ և հաստատեսցէ զաթոռս (ՄՍՈ. 110), և յանձնառու ըլլալով որ եկեալ դիցէս զսուրբ գարշապարդ քո ի վերայ մեր գլխոյ (ՄՍՈ. 109): Նամակին ներքև յատուկ անունով անձեր յիշուած չեն, այլ իբրև ստորագրութիւն գրուած է, եպիսկոպոսունք, վարդապետք, քահանայք, սարկաւագունք, դպիրք, իշխանք և առհասարակ ժողովուրդք, վանահարք և անապատաւորք, և այլք (ՄՍՈ. 111):

1809. ՆԱՄԱԿԻՆ ՀԱՂՈՐԴՈՒԻԼԸ

Նամակը Երուսաղէմ տանելու համար պատգամաւորութիւն մը կազմուեցաւ, որուն գլուխը կը յիշուի Պետրոս Գողթան եպիսկոպոսը, իսկ միաբանութեան գլուխը կը գտնուէր Ստեփանոս Իվովցին կամ Լեհացին (1797): Ընդունուած պատմութեան համեմատ էջմիածինի պատուիրակութիւնը Եղիազարի ներկայացաւ Երուսաղէմի մէջ, սակայն Աւետիք Եւդոկիացին այնպէս կը ցուցնէ թէ Պետրոս Ագուլեցին հանդերձ երեք եպիսկոպոսօք, Եղիազարի ներկայացան Ջմիւռնիոյ մէջ, ուր կը գտնուէր նա, և նաւ ալ վարձած էր Հռոմ երթալու համար՝ եօթը վարդապետներու հետ, որոնք էին, Մինաս, Սուքիաս, Նահապետ, Խաչատուր Չորթան, Սիմոն Քուրդ, Յովհաննէս և ուրիշ մը (74. ԱՐՐ. 75): Սակայն կ'ենթադրենք թէ Աւետիք գրած ատենը շատոնք Արևելքէ հեռացած և խիստ բանտարկութենէ նեղուած՝ կրցած է պարագաները և տարիներ շփոթել որովհետև իրեն պատմած պարագաները արդարացնելու համար պէտք էր ընտրութիւնը լրացած ըլլար Յակոբի մահուան և յարաբերութեանց ծրագիրին միաբանութեան նամակին: Եղիազար որչափ և այդ վերջաւորութեան նկատմամբ գոհ և ուրախ, բայց կ'երևի թէ շատ շտապ ցուցնել չուզեց, վասնզի մինչև որ պատուիրակութիւնը Երուսաղէմ երթալ, և Եղիազար պատրաստուէր և ուղևորէր, և Կոստանդնուպոլիս գար, եօթը ամիսներ անցան մինչև 1682 Մեծպահոց սկիզբը, որուն բարեկենդանը փետրուար 26-ին կ'իյնար: Մեծպահք և Յինունք Կոստանդնուպոլսոյ մէջ անցուց, Օսմանեան կառավարութենէ ալ իր կաթողիկոսութեան հաւանութիւն և հաստատութիւն ստացաւ, և ուրիշ կարևոր գործերն ալ կարգադրեց: Այս կարգին չմոռցաւ Կրպոյ Ռաբուն պատրիարքն ալ վարձատրել, իրեն ցուցած պաշտպանութեան համար, և զայն եպիսկոպոսութեան բարձրացուց, և նախկին Տէր Կրպոն (1781) եղաւ Կրպոյ Սրբազան: Վերջապէս Հոգեգալուստէն ետքը, որ յունիս 4-ին կը հանդիպէր, Եղիազար Կ. Պոլսէ կը մեկնի նաւով, և 1682 օգոստոս 22-ին, Աստուածածնայ շաբթուն վրայ եկող երեքշաբթին կը հասնի էջմիածին, ինչպէս սովորաբար կը գրուի, թէպէտ օգոստոս 14-ըսող ալ կայ (ԶԱԲ. Բ. 106), որ Աստուածածնայ մեռելոցին կ'իյնար Եղիազարի իբրև արդէն օծուած կաթողիկոսի վրայ, նորէն օծման արարողութիւնը չի կատարուիր, և հարկաւ կը բաւականանան առաջին մուտքին հանդէսով, որովհետև ուրիշ որևէ արարողութեան յիշատակութիւն չունինք:

1810. ԸՆԹԱՑՔՆ ՈՒ ԳՈՐԾԵՐԸ

Եղիազար անձանօթ անձ մը չէ պատմութեանս համար, որ անոր նախընթացը պարտաւոր ըլլանք բացատրել: Անիկա 1641-ին վարդապետութեան աստիճան առնելէն իվեր՝ հրապարակային գործունէութեան մէջ էր որով 1682-ին 41 տարիներու գործնական կեանք ունէր, և 70-ի մօտ ալ տարիք ունեցած պիտի ըլլայ: Ամէն տեսակ արկածներ անցուցած էր, և ամէն տեսակ պաշտօններու մէջ մտած ու ելած էր քանի մը անգամներ: Կոստանդնուպոլսոյ և Երուսաղէմի պատրիարքութիւններն ալ անոր ձգտումներուն յագուրդ չէին տուած. ինքնահնար և նորօրինակ կաթողիկոսութիւն մըն ալ ստեղծած էր, և հակառակ շատերու հակակրութեան և դիմադրութեան՝ իրեն համար կուսակիցներ շահած էր, և ստեղծած դիրքը կը պահէր: Որչափ ալ այդ անյագուրդ ձգտումները Եղիազարը մինչև ապօրէն և անվաւեր ձեռնարկներու մղեցին,

ասկայն սիրտին խորը հանրութեան օգտակար ըլլալու դիտումը չպակսեցաւ, և ունեցած կարողութեան ծիրքերը և հարստութեան ինչքերը, անձնական վայելքի շատկացուց, այլ ազգօգուտ շինութիւններու և ձեռնարկներու գործածեց: Սիմէոն Երեւանեցին ալ զայն կը նկարագրէ իբրև այր ճարտարաբան և ճոռոմախօս, յաջողակ և ահաւոր (ԶԱՄ. 25), և գովանի ձեռնարկներ կը վերագրէ անոր: Մարթ է ըսել թէ իրաւ չափազանց եռանդը և անկոպար ձգտումը՝ մինչև յախումն ձեռնարկներու մղեցին Եղիազարը, բայց սիրտը չապականեցին, և երբոր բարեդէպ պարագաներով իր իղծերուն յագուրդը գտաւ, Էջմիածինի մէջ Ամենայն Հայոց հայրապետութեան օրինաւոր յաջորդ ճանչցուելով, և իր բորբոքած խազմն և կռիւն վերջացաւ (ԹՈՐ. Բ. 407), հանդարտ գործունէութեան տուաւ ինքզինքը՝ տարիքն իսկ այդ ձևը պահանջելով, և շինարար և արդիւնւոր պաշտօնավարութիւն ունեցաւ յօգուտ Մայրաթոռոյն: Այդ կարգին իբր գլխաւոր պէտք է նկատել, որ զբազում պարտս սրբոյ աթոռոյս, որք մնացեալ էին յառաջնոց, սա զամենայնսն անհետ արար, և ազատեաց զսուրբ աթոռս, ինչ որ մեծ ծառայութիւն մըն էր, քանի որ գիտենք թէ ինչ ծանր նեղութեանց ներքև կ'իյնար Մայրաթոռը պարտքերու և պարտատէրերու երեսէն: Մայրտաճարին վրայ իր յիշատակներն են, Իջման տարւոյն վրայ շինուած սեղանն ու կաթողիկէն՝ որ յառաջագոյն լոկ գետնէն բարձր կլորակ քար մըն էր (ՇԱՀ. Ա. 31), տաճարին հիւսիսային և հարաւային կամարներուն ներքև երկու սեղանները, հիւսիսայինը Ս. Ստեփանոսի անունով և եօթը աստիճանով եպիսկոպոսական ձեռնադրութեանց համար, և հարաւայինը Ս. Կարապետի անունով և երեք աստիճանով վարդապետական ձեռնադրութեանց համար (ՇԱՀ. Ա. 39), և տաճարին մէջ սրբատաշ քարով բաժնուած դասը, զայն ժողովուրդէն զատելու համար, և վերջապէս տաճարին վրայ աւելցուած երեք փոքր կաթողիկէները (ԶԱՄ. 26): Հիմնական նորոգութիւններ կատարեց Ս. Հռիփսիմէի և Ս. Գայիանէի վկայարաններուն և վանքերուն վրայ. ասոնցմէ զատ զբազում եկեղեցիս և արար զնորոգութիւնս բազմաց վանօրէից (ԶԱՄ. 25), և զայլ բազում բարութիւնս արար: Կալուածներուն ապահովութեան ալ նպաստեց՝ զգրեանս արքունական և դատաւորական հոգացեալ: Միշտ ալ խրոխտ կենօք մնացեալ է (ԶԱՄ. 26), այսինքն է երբեք ստորնութեանց չզիջանելով, և ոչ ալ բռնութեանց տեղի տալով, մնացած է միշտ նոյն Եղիազարը զոր տեսանք՝ աննկուն գործող և դժուարութեանց և հակառակութեանց դէմ շարունակ մաքառող, ինչպէս իր առաջին քառասնամեայ ալեկոծեալ գործունէութեան մէջ: Վերոյիշեալ շինութիւնները գրաւեցին Եղիազարի հայրապետութեան բովանդակ տևողութիւնը, և անոնցմէ դուրս շատ քիչ յիշատակներ հասած են ազգային խնդիրներու կամ աստանդական տեղափոխութիւններու վրայ: Միաբանութեան մէջ ալ հանդարտութեան միջոց մը եղած է Եղիազարի տասնամեայ կաթողիկոսութիւնը, յայտնի նշանակ անոր ունեցած ազդեցիկ իշխանութեան և կարող վարչականութեան:

1811. ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ ԳՈՐԾԵՐԸ

Այս պատճառով կը պարտաւորուինք առանձինն մտադրութիւն դարձնել ազգային եկեղեցւոյն զանազան աթոռներուն վրայ, որոնց մէջ բաժնուած էր ժամանակին Հայութիւնը Երբոր

Եղիազարի հեռանալով տրամադրելի կը դառնար Երուսաղէմի աթոռը, անոր բնական յաջորդ կը ներկայանար Մարտիրոս Կաֆացին, որ թէպէտ հինէն Եղիազարի մրցակից և հակառակորդ, այլ յարաբերութիւնները փոխուած էին, յորմէհետէ Յակոբի մեծ խորհուրդը մէջտեղ ելած էր, և Կաֆացին անձամբ Երուսաղէմ գացած էր՝ Եղիազարը Կ. Պոլիս հրաւիրելու, որով նորէն բարեկամութիւն հաստատուած էր իրենց մէջ (1791): Ըստ այսմ բնաւ դժուարութեան չի հանդիպիր ըսել, թէ Եղիազար ինքն ալ երբ Կ. Պոլիս կը գտնուէր, անձամբ օգնած ըլլայ Մարտիրոսի վերջնականապէս Երուսաղէմի պատրիարք ճանչցուելուն, և անբացատրելի կը դառնայ ըսել, թէ զկնի մեկնելոյ Եղիազարու ի Կոստանդնուպոլսոյ, Մարտիրոս Կ. Պոլիս եկած ըլլայ: Մարտիրոս անձնապէս պարտքերու տակ կը գտնուէր, ուստի բազում տառապանս կրեց այս երեսէն, և բանտ ալ դրուեցաւ (ՉԱՄ. Գ. 720), ինչ որ կը համայձայնի Ստեփանոս Մեղրեցիի բանտարկութեան մասին գրածներնուս (1785): Անհաւատալի չէ կարծել որ Եղիազար Մարտիրոսի ազատութեան ալ օգնած ըլլայ, վասնզի Մարտիրոսի Երուսաղէմ դառնալը կը համեմատուի Եղիազարի էջմիածին ուղևորելուն 1682-ին: Շատ չ'անցնիր և Հայերու ու Յոյներու մէջ վէճ մը կը բացուի 1683-ի գատկին, որ ապրիլ 8-ին կը հանդիպէր, հանդիսագիր Գրիգոր Եպիսկոպոսին Ս. Գերեզմանին դուռը աւետարան կարդալէն, զոր Յոյներ բրօք և մահակօք ի բաց վարեալ կ'արգելէն, իրենց սեփական պնդելով այդ իրաւունքը (ԱՍՏ. Ա. 402): Մարտիրոս տեղական դատարանին առջև իրաւունք կը շահի. բայց երբ երկու պատրիարքներ Ադրիանուպոլիս կու գան, մեծ եպարքոսը Յոյներուն իրաւունք կու տայ, և հազիւ թէ Քէօմիւրճեանի միջնորդութեամբ գործը հաշտարար կերպով կը փակուի, և Մարտիրոս Երուսաղէմ կ'ուղևորուի: Բայց ճամբան կը մեռնի Եգիպտոսի մէջ, Կերափոխման շաբաթապահքին, որուն բարեկենդանը կ'իյնար 1683 օգոստոս 5-ին, և կը թաղուի Մար-Մինա կամ Ս. Մինաս եկեղեցւոյն գերեզմաննոցը (ԱՍՏ. Ա. 404): Նոր պատրիարքի ընտրութիւնը դժուարութեանց կը հանդիպի, զի հազիւ յետ անցնելոյ երկուց ամաց Յովհաննէս Եպիսկոպոս Կոստանդնուպոլսեցի, Նօխութճի մականունեալ իբրև սիսեռնակեր պահեցող մը, կայսերական հրովարտակով աթոռ կը բազմի 1685-ին: Խաղաղութիւնը երկարատև չըլլար, զի 1687-ին Սիմէոն Եպիսկոպոս կը յաջողի պատրիարքութեան հրովարտակ ստանալ, և Յովհաննէսը կը հալածէ (ԱՍՏ. Ա. 405): Իսկ ուրիշներ Մինաս Ամղեցի կը կարծեն աթոռը գրաւողը, Յովհաննէսն ալ իրեն հետ աթոռակից պահելով (ԲԱՌ. 56): Այլ հաւանական է կարծել, որ նախ Մինաս աթոռին կանցնի և Սիմոնէ կը վտարուի: Յովհաննէս ալ հանդարտ չի մնար և նորէն պատրիարքութիւնը ձեռք ձգելու կաշխատի, բայց հազիւ չորս տարիէն կը յաջողի Սիմէոնը տապալել, և ինքն ըլլալ բուն պատրիարքը 1691-ին: Այդ միջոցին տեղի կունենային Յոյներու և Լատիններու վէճերը Սուրբ Տեղեաց քանի մը հասին սեփականութեան վրայ, և Լատիններ դեսպանին միջամտութեամբ զօրանալնէն ետքն ալ Հայոց դէմ, պահանջումներ հաներ էին: Բայց Յովհաննէս պատրիարք աթոռին ունեցած հին հրովարտակներուն զօրութեամբ՝ յաջողեցաւ հաստատել և պահպանել հայկական սեփականութիւնները: Սակայն Յոյներ ետ չկասեցան իրենց պահանջումներէն, և շարունակ կը

նեղէին Հայերը մինչև իսկ գատկի ճրագալոյցին Ս. Գերեզման մտնելու իրաւունքն ալ զլանալով բայց Յովհաննէս այդ կէտին մէջ ալ պաշտպանեց Հայոց իրաւունքը 1692-ին (ԱՍՏ. Ա. 412): Այդ վիճակին մէջ էին Երուսաղէմի գործերը, Եղիազարի կաթողիկոսութեան վերջերը: Միայն թէ այդ եղելութիւնները պատճառ եղած էին մեծամեծ ծախքերու և ծանր պարտքերու՝ որոնք 200 քսակի կամ 100,000 դուրուշի հասած էին, և ՊապաՄինաս, որ 40 տարիէ իվեր Երուսաղէմի մատակարարութիւնը կը վարէր, Կ. Պոլիս զրկուեցաւ, ազգայնոց օգնութիւնը խնդրելու (ԱՍՏ. Ա. 409): Այս է այն մեծ պարտքին սկզբնաւորութիւնը, որ Շղթայակիր Գրիգոր պատրիարքին հռչակաւոր գործունէութեան ասպարէզ բացաւ:

1812. Կ. ՊՈԼՍՈՅ ԳՈՐԾԵՐԸ

Կոստանդնուպոլսոյ աթոռին վրայ կը գտնուէր 1680 դեկտեմբերէն իվեր Կարապետ Կեսարացին կամ Կրպոյ Սրբազանը, երբոր Եղիազար մայրաքաղաքէն Էջմիածին ուղևորուեցաւ (1809): Բաւական ալ ազդեցիկ դիրք ստացած էր այդ նախկին անուս երէցը իր երրորդ պատրիարքութեան մէջ որ երեք տարիի մօտ տևեց: Բայց այս անգամ ալ իրեն մրցակից հանդիսացաւ Եփրեմ եպիսկոպոս Ղափանցի, Սիւնեաց Հաբանդ գաւառէն կամ թէ Կապան քաղաքէն (ՍԻՆ. 255), զոր Եղիազար իր հասնելէն քիչ ետքը 1683-ին, նուիրակ յղած էր Կ. Պոլսոյ շրջանակին համար: Տարի մըն էր որ Եփրեմ մայրաքաղաք կը գտնուէր, և հետզհետէ բարեկամներ և կուսակիցներ կը շատցնէր, և իրմէ առաջ նուիրակներուն նման պատրիարքական աթոռը գրաւելու մտիքը կը մշակէր: Վերջապէս իր նպատակին կը հասնէր, և կայսերական հրովարտակը ստանալով 1684 օգոստոս 15-ին (ՉԱՄ. Գ. 721), Աստուածածնայ պահոց ուրբաթ օրը պատրիարքական աթոռը կը գրաւէր: Եփրեմ, ինչպէս յառաջիկային ալ պիտի տեսնենք, բնութեամբ խիստ և ուղղութեամբ անաչառ հայադաւան, պաշտպան եղաւ այն կուսակցութեան, որ կը ջանար Լատիններու կամ կաթողիկներու մերձաւորութեամբ պաշտպանութիւն փնտռելու կարծիքը փարատել: Կարապետ ալ իրեն կողմէն անգործ չէր մնար, Եփրեմի դէմ գրգռութիւնները կը մշակէր, և 20 ամիս ետքը 1686 ապրիլին չորրորդ անգամ ըլլալով պատրիարքութիւնը ձեռք կանցնէր: Այս անգամ նուազ բախտաւոր, տարիէ մը 1687 ապրիլին, տեղի կու տար իրմէ բռնադատուին: Կարապետի սկիզբէն լոկ քահանայ եղած ըլլալը նորէն քահանայական դասակարգին քաջալերութիւն տուաւ՝ պատրիարքական գահուն հետամուտ ըլլալու: Կարապետի նոր մրցակիցն ու յաջորդը Թորոս Կոստանդնուպոլսեցի երէցն եղաւ, որ անգամ մըն ալ Կարապետի չէն ելած, և միայն 40 օր կրցած էր աթոռը պահել (1791): Այս անգամ մոտ տարի մը կը վայելէ, և 1688 մարտին տեղի կու տայ ուրիշ երէցի մը, Խաչատուր Ճլեցիին, Սիւնեաց Սոթք կամ Ջոք գաւառի Ճիլ գիւղէն: Բայց նա ալ 7 ամիսէն, 1688 հոկտեմբերին կը տապալուէր Կարապետ Կեսարացիէն, որ հինգերորդ անգամ ըլլալով պատրիարքական աթոռը կը գրաւէր: Սակայն Կարապետ ալ տակաւ իր ազդեցութիւնը կորսուած էր ժողովուրդին առջև, որ շուտով՝ ամիսէ մը (ՉԱՄ. Գ. 721) կամ լաւ ևս հինգ ամիսէ (09 ՕՐԱ. 112), 1689-ին առաջին ամիսներուն մէջ կը հեռացուէր ազգայինմեծամեծներու կամքով, որոնք պատրիարքներու մրցակցութենէ զգուած,

նոր ընտրութիւնը կը խափանէին, և իրենց ձեռքը կանցնէին պատրիարքարանի գործերը տեղակալութեան անունով, որուն մէկ առաջին օրինակը տեսանք 40 տարի առաջ (1699): Այս անգամ տեղակալութեան գլուխ գտնուողներէն էին Սախասողլու կոչուած դերձակ մը, և Շահին անուն որմնադիր մը որ է համամձի, հարկաւ ազդեցիկ արհեստապետներ և պետական գործապետներ, որոնք իրենց մօտ միշտ եկեղեցական փոխանորդ մը պահեցին: Առաջ Թորոս Կոստանդնուպոլսեցի երէցը, որ պատրիարք էր եղած՝ այդ փոխադրութեան կոչուեցաւ, բայց շուտով մերժուեցաւ պաշտօնէն, թէպէտ վէքիլ երիցօք գործելու սովորութիւնը պահուեցաւ (09 ՕՐԱ. 112), որչափ ալ չենք գտներ փոխադրութեան կոչուածներուն անունները, և ևչ ալ կրնանք պնդել թէ Երեմիայէ յիշուած՝ Խաչատուր և Տիրատուր Մեծատուր և Ասվատուր երիցունք (ՄԽԻ. 29), փոխանորդներուն իսկական անուններն ըլլան, զի նմանահնչիւն անուններ կերևան:

1813. ԿԱԹՈՒԼԻԿՆԵՐՈՒ ԳՈՐԾԵՐԸ

Պատրիարքական աթոռին այդ անկեալ վիճակը տեսնելով իրաւացի է Մարտիրոս Քէօմհրճեան Երէցին հետ արքայական մայրաքաղաքի պատրիչք ըսել, պատրիարքնուն կրողները, որոնք յաճախեալ ի չարս և թողլով զփառս զառ ի միոյն Աստուծոյ, ուսան կաշառօք և տոկոսիւք խլել յիրերաց զպաշտօնն: Ասոր ալ հետևանքն եղած էր օր ըստ օրէ յաւելուլ զդիմոսական հարկն որ կը ցուցնէ թէ պաշտօնը խլելու միջոցը պետական տուրքի յաւելումն խոստումն էր եղած: Այս պատճառով պատրիարքութեան անցնողներ սկսած էին եկեղեցիները կողոպտել ի տանց և ի յիշատակաց, ի զարդուց և այլ զգեստուց, միանգամայն մեծագումար պարտքեր ալ բարդուած էին պատրիարքարանին վրայ, ուստի առանց պատրիարքի մնալը դարման նկատուած եղաւ պարտքը շատցնելու համար, և ազգայիններ որոշուած էին, որ ոչ պատրիկ լիցի, և ոչ ի քաղաքս անգամ մտցէ (ԹՈՐ. Բ. 398): Անկանոն կացութեան մէջ անկարգութեանց անճումը բնական հետևանք էր, և նորեր սկսան աւելնալ հետզհետէ: Յիշած ենք մայրաքաղաքին Հայութեան մէջ լատինասէր և լատինամոլ կուսակցութեան մը գոյութիւնը, որոնք չէին քաշուէր մինչև իսկ Լատինաց դաւանութեան ալ համակերպիլ, ինչպէս որ պատմեցինք (1626), և այս ուղղութեամբ գործող պատրիարքներն ալ յիշեցինք, ինչպէս եղան Յովհաննէս Խուլը (1597), Ջաքարիա Վանեցին, և Թովմաս Բերիացին: Սակայն այն ատեն բռնուած ուղղութիւնը, ներքին կուսակցութեանց պայմաններէն անդին չէր անցած, և փափաքէին կացութեան տիրանալ, պատրիարքութիւնը ձեռք անցնել, և իրենց ուղղութիւնը քալեցնել, սակայն իրարմէ անջատման և իրարու դէմ կրօնական խտրութեան շարժումներ չկային: Միևնոյն եկեղեցիով և միևնոյն եկեղեցականներով կը վարուէին երկու կողմերը, բերանով կամ նամակով Լատիններու համեմատութիւն կը յայտնէին, բայց իրենց ծէսերուն և բարեպաշտութիւններուն մէջ տարբերութիւն չէին մտցնէր: Լպրծուն էր այս բռնած ընթացքին, բայց տակաւին հաստատուն կը մնային կեցած տեղերնին՝ անոնք որ Արևելք կը մնային, իսկ Արևմուտք անցնողներ տեղական համակերպութենէ չէին քաշուէր, իսկ Արևելք դարձած ատեննին նորէն իրենց հնաւանդ ձևերը կը գործածէին: Բայց անգամ մը որ այդ սահուն ուղղութիւնը կը սկսէր, զլորումը հետևանք էր, և այս

բանի գլխաւոր պատճառ պէտք է նկատել Արևմուտքի մէջ կրթուող և դիրք կազմող, և լատինական վանքերու և դպրոցներու, և յատկապէս Ուրբանեան վարժարանի մէջ ուսում առնող Հայերը, որոնք հիմնապէս տոգորեալ կաթոլիկական սկզբունքով և սովորութիւններով, և Արևելեան եկեղեցիներուն տրուած հերձուածողի և հերետիկոսի կոչումներով ականջնին լեցած, միտքերը պղտորող գրոյցներով միամիտները կ'որսային: Արևմուտքի աշակերտող Հայերուն հետ և անոնցմէ առաջ պէտք է յիշել հայերէնագէտ լատին կրօնաւորներ, և առհասարակ իբրև քարոզիչ Հռոմի կողմէ Արևելք դրկուած զանազան լատին միաբանութեանց անդամակիցներ, որոնք յատկապէս Հայերուն մէջ աշխատելու պաշտօն ունէին:

1814. ՀԱՅՈՑ ԶԳԱՅՈՒՄՆԵՐԸ

Եղելութեանց ներքին պայմանները լաւ իմանալու համար, անգամ մըն ալ կրկնենք Հայերուն բնական եղած ներքին միտումները ու դիտումները: Ասոնց առաջինն է իրենց եկեղեցւոյն թոյլատու և լայնախոհ սկզբունքը, որով ուղիղ հաւատքը կամ ուղղափառութիւնը իրենց բացառիկ սեփականութիւն չեն նկատեր, և երեք ժողովները ընդունող եկեղեցիներուն բոլորը՝ Քրիստոսի ճշմարիտ և ընդհանրական եկեղեցիէն դուրս չեն նետեր: Որչափ ալ իրենց սեփական վարդապետութեան յարած կը մնան, սակայն ուրիշներուն ալ՝ սեփական կամ մասնաւոր կամ երկրորդական վարդապետութիւն ունենալը չեն արգելեր: Միւս մէկ տեսութիւնն ալ կրթութեան ուսման և զարգացման անյագ և անկեղծ տենչն է, որով ուր որ նշոյլ մը կը տեսնեն՝ արշաւատոյր կընթանան, և ուսկից որ ակնկալութիւն կրնան տեսնել՝ անհամբեր կը դիմեն: Ինչպէս չեն կասիր նիւթական շրջանակի մէջ զոհողութիւններու և նեղութիւններու յանձնառու ըլլալ, նոյնպէս մտաւորական և հոգևորական շրջանակի մէջ ալ իրենց միտքն ու սիրտը զոհողութեանց ենթարկելէ չեն քաշուիր: Այդ սկզբունքներուն հետևողներուն կողմէն՝ ուրիշ եկեղեցիներու մատուցած յարգանքը, կամ անոնց համակերպելու յանձնառութիւնը, ոչ հայադաւանութեան անցնիլ է, և ոչ ալ ինչպէս կաթոլիկներ կը խոսին, մոլորութենէ ուղղութիւն դառնալ է, այլ փափաքուած նպատակին մը համար անտարբերութեամբ կատարուած զիջողութիւն մըն է: Հայութեան սեփական այդ զգացումին հետևանք պէտք է ճանչնանք, հռոմէադաւան դպրոցներու մէջ ուսում առնող աշակերտներուն համարձակօրէն հայադաւան եկեղեցւոյ պաշտօնէութեան մտնելը, և հայադաւան աթոռներէ ձեռնադրութիւն ընդունիլը, և զայդ պէտք է ճանչնան կաթոլիկութեան պաշտպաններն ալ, եթէ չեն ուզեր իրենց համամիտները, իբր նենգաւոր և իբր կեղծուրաց ամբաստանել: Բայց թէ այնպէս կամ թէ այսպէս, ակներև է որ մեծ եղաւ այսպիսիներուն ազդեցութիւնը ժողովուրդին մէջ գժտութեան որոմը ցանելու, հաւատակիցները իրարմէ բաժնելու, հերձուածողութեան և հերետիկոսութեան մակդիրով զիրար նախատելու, սուրբ խորհուրդներուն վաւերականութեան կամ ապօրինութեան գրոյցներով եկեղեցիներ զատելու, ու Հայերը Լատին եկեղեցիներ հաւաքելու, և վերջապէս Եւրոպական կամ օտար յարաբերութեանց գայթակղեցուցիչ և կասկածաւոր ենթադրութիւնները ստեղծելու, և պետական օրէնքով ճանչցուած պատրիարքութեան կամ ազգապետութեան դէմ ըմբոստութեան դրդելու:

1815. ՆԵՐՔԻՆ ՊԱՌԱԿՏՈՒՄԸ

Այս տեսակ երկպառակութեանց սկզբնաւորութիւնը ճիշդ այդ միջոցին սկսած լինելուն վկայութիւնը ունինք Երեմիա Քէօմիրճեանէ, որ 1960-ին Եղիազար կաթողիկոսի գրած նամակով կը ծանուցանէ, թէ եկեալ հասեալ է հեռ և նախանձ և վրդովումն նոր ի մէջ Հայոց, յորմէ և գայթակղութիւն բազմաց, կաթօլիկ և հերծուածող, Ֆրէնկ և Հայ շշնջելով, հանդերձ այլովք աղճատանօք: (ՉԱՍ. Գ. 722): Մաղաքին Ճէվահիրճեան ալ կը հաստատէ, թէ մեք զայսպիսի ինչ որ գիտէաք, զի զեկեղեցին Քրիստոսի մի ճանաչէաք, և ահա այժմ խստութիւնք բիրտ արանց հաստատեցին ի մէջ եկեղեցւոյ բաժանումն չար (ՉԱՍ. Գ. 723): Չոր Ճէվահիրճեան բիրտ արանց կը վերագրէ, Քէօմիրճեան գլխաւորին անունովը, կը յիշէ թէ այդ բանին եղև առիթ Սարգիս ոմն Թոխաթցի (ՉԱՍ. Գ. 722): Բայց որոշակի չի տար այդ Սարգիս Եւդոկիացիին նախընթացը, սակայն պատմութեան կարգէն յայտնապէս կը քաղուի, թէ մուլի լատինասէրներէն էր, և թէպէտ Հայ եկեղեցւոյ մէջ եպիսկոպոսութեան բարձրացած (ՉԱՍ.Գ. 759), սակայն անշուշտ հռոմէականներու մէջ ուսած մէկ մը պէտք է ըլլայ: Ֆրէնկ կոչումին ծագումը, որ աւելի սովորաբար Ֆրանկ կամ Փռանկ կը հնչուէր, թէպէտ ուղղակի Գաղղիոյ բնակիչներուն յատուկ, սակայն Խաչակիրներու ժամանակէն ընդհանրացած էր բոլոր Լատիններուն կամ լաւ ևս Եւրոպացիներուն վրայ: Այդ կոչումին՝ իբրև Հայ անունին դիմաբաժանեալ, և իբր ՌԶ-Հայ իմաստով գործածուիլը, աւելի քաղաքական քան թէ կրօնական նշանակութիւն տուած է նոյն կոչումին, և այդ պատճառով քաղաքականապէս կասկածելի կոչում նկատուած է, իբրև բարեկամ և մտերիմ, համամիտ և գործակից Եւրոպական ազգութեանց, որոնք Օսմանեան պետութեանը դէմ հակառակութիւններ և թշնամութիւններ և պատերազմներ կը մղէին շարունակ: Իսկ այդ Ֆրէնկ անունը ժամանակին լատինասէրներն ու լատինամուլները սիրով կ'առնէին վրանին, իբրև նշանակ իրենց Եւրոպական գաղափարներու հետևողութեան: Կաթօլիկ կոչումն ալ կը պահէին իբրև տառական կոչումն հռոմէական եկեղեցւոյ իրեն սեփական անունին, որ ճշդիւ կը յայտնէր ծայրայեղ լատինամուլներու վիճակը: Միայն թէ իրաւունք չունէին կաթօլիկ անունը Ուղղափառ թարգմանել, որ ոչ ստուգաբանութեամբ, ոչ կիրառութեամբ, և ոչ պաշտօնական լեզուով Կաթօքիկ կոչման չի համապատասխաներ: Ստուգաբանութեամբ Յոյներուն որթողոքս կոչումին կը համեմատի, իսկ պաշտօնական կիրառութեամբ սկիզբէն իվեր սեփական է Հայ ազգային, կամ հայադաւան կամ հայաստանեայց սուրբ եկեղեցւոյ, և անոնք որ հայադաւանութենէն կը խորշէին՝ իրաւունք չունէին և չունին իրենց վրայ առնուլ ուղղափառ կոչումը: Անունէն գործին անցնելով՝ ազգին մէջ սարդել սկսած խտրութիւնն ու պառակտումը յառաջ կու գար այն թելադրութենէն, զոր Լատիններ և լատինամիտներ իրենց հետևողներուն կ'ընէին, թէ Հայ եկեղեցւոյ մէջ պաշտուած խորհուրդները ապօրէն են, և կատարուած բարեպաշտութիւնները ապարդիւն, ուստի կը յորդորէին լատին եկեղեցիներու մէջ կատարել իրենց հոգևորականութիւնները: Բայց որովհետև չէին կրնար այդ սկզբունքը պատշաճեցնել մկրտութեան, պսակի և թաղումի վրայ, որոնք արտաքին նշանակութիւն և օրինականութիւն ալ ունէին, կը գոհանային գոնէ խոստովանութեան,

հաղորդութեան և պատարագի համար խորշեցնել Հայերը իրենց եկեղեցիներէն, և լատին եկեղեցիներ յաճախելու ստիպել: Իրենց յատուկ Հայ եկեղեցիներ բանալու արտօնութիւնը չունէին, քանի որ պետութենէ ճանչցուած հասարակութիւն կամ ազգութիւն չէին. սակայն այդ նպատակին ձգտումներ ունէին, և պաշտօնական դիրքը չկրնալով ձեռք ձգել, տուներու մէջ գաղտնի կազմակերպելու կը ձեռնարկէին:

1816. ՍՍՈՅ ԱԹՈՂԸ

Սոյ աթոռին վիճակն ալ լաւագոյն չէր, մանաւանդ որ հին աղթարմայութեան խմորը ջնջուած չէր Կիլիկիոյ կողմերէն, և ամէն առտնին յուզմունքներ դիւրաւ այդ կողմը կը միտէին: Աթոռը պառակտման մէջ թողուցինք վերջին անգամ 1679-ին, զի Սիսի մէջ Սահակ Մէլխանէճին և Բերիոյ մէջ Ազարիա Կարկառեցին նստան երկու նախորդ պառակտեալնրու տեղ (1779): Ընդհանրապէս Բերիա նստողներ աւելի մօտ էին հռոմէականութեան, տեղւոյն մէջ գտնուող Լատին կրօնաւորներու հետ շփուելով, և իրեն բաժանեալ և տկարագոյն դիրքը Արևմտեայց նպաստներով և հովանաւորութիւններով զօրացնելու համար: Ազարիա բոլորովին իսկ Լատիններէն գրաւուելով, 1683-ին անձամբ Հռոմ գնաց ծեր տարիքին մէջ (09. ՕՐԱ. 284), թէպէտև ուրիշներ 1683-ին դնեն Ազարիայի ընտրութիւնը և հինգ տարի ալ պաշտօնավարութիւն կու տան (ՉԱՄ. յաւ. 111): Ինչչափ ալ Ազարիա հրաժարեալ ըսուի յոմանց (ՍԻՍ. 539) Հռոմ գացած ատենը, մենք աւելի հաւանական կը տեսնենք որ անոր նպատակը եղած է նոր նպաստներով զօրացած վերադառնալ, սակայն իր յառաջացեալ տարիքը չներեց իրեն այդ նպատակը իրագործել, և Հռոմի մէջ վախճանեցաւ ու թաղուեցաւ 92 տարեկան (ՍԻՍ. 539): Ազարիայէն ետքը ընդհատած կ'երևի Բերիայի հակաթոռ աթոռին յաջորդութիւնը, սակայն անգամ մը սկսած պառակտումը բոլորովին չջնջուեցաւ, և որևէ ներքին տարածայնութեան պահուն, իսկոյն Բերիոյ հակաթոռութիւնը նորոգուած կը գտնենք: Իսկ Սահակ Մէլխանէճին մինչև 1689 շարունակեց իր կաթողիկոսութիւնը, և իրեն յաջորդ ունեցաւ Գրիգոր Ատանացին, Պիժակ մականունեալ, որուն միայն երկու տարի պաշտօնավարութիւն կը տրուի (ՉԱՄ. յաւ. 111), և հրաժարելով ձեռնթափ եղած կ'ըսուի (09. ՕՐԱ. 284) 1691-ին: Սակայն ոչ միայն ժամանակիս պատրիարքներուն և կաթողիկոսներուն հոգիէն շատ հեռու էր՝ ձեռք անցուցած իշխանութիւննին ձեռքէ հանել, այլև անցողական յիշատակ մը, թէ Գրիգոր Կիլիկիոյ կաթողիկոս 1693-ին Հռոմ գացած ըլլայ երկու եպիսկոպոսներու ընկերակցութեամբ (ԿԱԹ. 165), կը հաստատէ թէ Գրիգոր իբր Կիլիկիոյ կաթողիկոս կը շրջէր տակաւին: Ուստի աւելիպատմութեան կարգին համաձայն կը գտնենք ըսել, թէ Աստուածատուր Սասունցի, Նարին մականունեալ, Գրիգորի վրայ զօրանալով զայն աթոռէն մերժած և ինքն տեղը գրաւած է, և Գրիգոր աստանդական Հռոմ ալ դիմած է, որպէսզի որևէ հռոմէական դաւանութեան պատրուակով նիւթական նպաստ ձեռք ձգէ և անով կարենայ նորէնի իր աթոռը դառնալ: Սակայն կերևի թէ այս կերպով ալ յաջողութիւն գտած չէ, զի աւելի ուշ, 1703-ին կը գտնենք զայն Երուսաղէմի մէջ (09 ՕՐԱ. 284), և այս կը բաւէ բացատրել Հռոմ երթալուն իսկական նպատակը: Վասնզի հռոմէականութեան միտումը, որ Կիլիկիոյ և Կոստանդնուպոլսոյ աթոռներուն մէջ կրցաւ

դեր մը խաղալ, Երուսաղէմի աթոռին և Երուսաղէմի միաբանութեան վրայ բնաւ չազդեց, և չեր ալ կրնար ազդել, քանի որ շարունակ Լատիններու դէմ ալ մաքառելու պարտաւոր էին՝ Հայակական սեփականութեանց պաշտպանութեան համար (1811): Չենք կրնար ճշդել թէ Կ. Պոլսոյ աթոռը ինչչափ մասնակցութիւն ունեցած է Պիծակի և Նարինի մրցումներու, զի 1691-ին կը շարունակէր աշխարհական տեղակալներուն վարչութիւնը (1812):

1817. ԱՂԹԱՄԱՐ ԵՒ ԷԶՄԻԱԾԻՆ

Եղիազար կաթողիկոսի կարողութեան համբաւը լաւ տպաւորութիւն ունեցած էր Հայաստանի մէջ, որ եկին յամենայն կողմանց ի հնազանդութիւն սնա, մինչև իսկ Աղթամարի աթոռը յանձն առաւ վերջ տալ ներհակընդդէմ մաքառումներու, և ընդունելով Էջմիածնայ գերիշխանութիւն՝ զգալի և նշանակալից կերպով էառ օրհնութիւն ի ոմանէ (ԶԱԲ. Բ. 106): Երբոր Յովհաննէս Թիւթունճի կաթողիկոսը վախճանեցաւ 1683-ին (1776), իրեն յաջորդ ընտրուած Թովմաս Յիրիճցին՝ փոխանակ իր եպիսկոպոսներէն ընդունելու կաթողիկոսական օծումը, բազում ընծայիւք, եպիսկոպոսօք, քահանայիւք և տանուտէրօք ուղևորեցաւ Էջմիածին, և Եղիազարէ ընդունեցաւ իր ձեռնադրութիւնը Մայրտաճարին մէջ, և մեծաւ պատուով և մեծամեծ պարգևօք փոխարինուեցաւ, միւռոն ալ առաւ Էջմիածինէ իբրև նշանակ հպատակութեան, և այնպէս դարձաւ իր աթոռը Աղթամար, որով վերջացած եղաւ ըմբոստութիւն որ ի նախնեաց առաջնոց հայրապետաց Աղթամարայ սկսած էր, և բոլոր Հայ եկեղեցին եղաւ մի հօտ և մի հովիւ, ընդ գերագահ իշխանութեամբ կաթողիկոսին Ամենայն Հայոց: Այդ եղելութիւնը պատմող Խժիշկի մաշտոցին յիշատակագիրը, Թովմային ըրածը պատմելով կը յարէ՝ թէ պապանձեցոյց զբերան Երկաթնակաց, այսինքն է հռոմէականներու , որով կուզէ իմանալ Հայաստան թափառող Լատին կամ լատինամիտ արեղաները (ՕԳ ԲԻԶ. 1138): Ասոնք ստէպ Հայոց եկեղեցւոյն դէմ կը կրկնէին, և դեռ կը կրկնեն, թէ բազմազլխեան է և յատուկ զլուխ մը չունի, վասնզի մէկէ աւելի կաթողիկոսներ կը ճանչնայ: Սակայն երբեք Հայոց եկեղեցին իր Մայրաթոռին գերագոյն իշխանութիւնը այլայլած չէ: Ամէն եկեղեցիներու նուիրապետութեան մէջ յատուկ աստիճան մըն ալ ընդունուած է ընդհանուր պատրիարքին կամ կաթողիկոսին, և մետրապոլիտ արքեպիսկոպոսին մէջտեղ, որ քաղաքականապէս կամ ազգայնապէս զատուած մասի մը զլուխն է. և որչափ ալ կաթողիկոսի կամ պատրիարքի անուն կը կրէ, սակայն իբրև երկրորդական կամ իրր մասնաւոր կ'իմանայ այդ անունը, մինչև աստիճան մը ինքնազլուխ իրաւասութեամբ, բայց միշտ գերագոյն աթոռին իշխանութիւնը ճանչնալով: Այդ երկրորդական աստիճանի պատրիարքներուն կամ կաթողիկոսներուն, միւռոն օրհնելու և եպիսկոպոս ձեռնադրելու արտօնութիւն ունենալն ալ՝ այդ յարաբերութիւնը չի խանգարեր, զի յիշուած եկեղեցական ծիսակատարութիւնները Հայոց մէջ ալ՝ ընդհանուր հայրապետին վերապահուած չեն եկեղեցական բացարձակ կոնդակով, այլ միայն տիրող սովորութեամբ կամ ներքին կարգադրութեամբ: Կանոնական սկզբունքով ամէն եպիսկոպոս կրնայ միւռոն օրհնել, և ամէն մետրապոլիտ կրնայ եպիսկոպոս ձեռնադրել երկու եպիսկոպոսներու ընկերակցութեամբ: Ամէն առթի մէջ Աղթամարի աթոռին առած քայլը գեղեցիկ

ցուցմունք մըն էր Հայոց եկեղեցւոյ դէմ խօսուած մեղադրանքը հերքելու: Թովմայի նախաձեռնութեամբ սկսած սովորութիւնը շատ գեղեցիկ կարգադրութիւն մը եղած կ'ըլլար, եթէ շարունակէր Աղթամարի և Կիլիկիոյ աթոռներուն կողմէն, հետևելով նախապէս Վրաց և Աղուանից կաթողիկոսներուն կողմանէ պահուած սովորութեան. բայց դժբախտաբար նորէն խանգարեցաւ նոյնիսկ Թովմայի կողմէ 1693ին, Եղիազարի յաջորդին օրով:

1818. ՎԱՐԴԱՆ ՅՈՒՆԱՆԵԱՆ

Լեհաստանիմէջ եղածները պատմեցինք մինչև Նիկոլի մահը 1681-ին (1784), զոր Վարդան Յունանեանի գրուածէն առնելով՝ ոմն կը դնէ հոկտեմբեր 14-ին (ԿԱՄ. 127), և ուրիշ մը հոկտեմբեր 24-ին (ՏԱՇ. 122), որ կը պատասխանէ տոմարներու տարբերութեան: Իսկ Ստեփանոս Ռոշքեան կը դնէ մարտ 21-ին 85 տարեկան (ԿԱՄ. 143), մինչև 1626-ին 22 տարեկան ձեռնադրուած ըլլալով (1638), 77 տարեկան պէտք էր ըլլար, 55 տարի եպիսկոպոսութիւն վարած ըլլալով: Աւելի վաւերական աղբիւրներ չունինք տարիքն ու մահուան օրը ճշդելու: Իսկ Ռոշքեան ուրիշ տեղ Նիկոլի տարիքը 72 և եպիսկոպոսութիւնը 42 դնելով (ԿԱՄ. 142), ոչ 22 այլ 30 տարեկան ձեռնադրուած կենդանի, և իրաւունք կունենաք առաջին մեռնէր, իրեն օգնականն էր Յովհաննէս Կերիմովիչ, որ Քարմատանենց ալ կոչուած է (ԿԱՄ. 143), իսկ Վարդան Յունանեան որ օգնական և յաջորդ նշանակուած էր (1783), Իլվովէ բացակայ էր, զի առեալ գերեզման ի սուրբ ժողովոյն այսինքն փրոփականտայէ, գացած էր ի Հայաստան քարոզելոյ աղագաւ, կամ հռոմէադաւանութիւն տարածելու, որովհետև Նիկոլ դեռևս առոյգ էր և առողջ (ԿԱՄ. 143): Յունանեանի քարոզութենէն միայն Սահակ Մակուեցի եպիսկոպոսին իրեն հաւանիլը յիշուած է (ՊԵՃ. 277), զոր քնածին կերպով կաթողիկոսութեան տեղակալ կընեն ոմանք (ԱԶԱ. 129): Սահակ Մակուեցի անուն եպիսկոպոսը յիշեցինք արդէն տեղապահութեան անուանուած՝ երբ Յակոբ էջմիածինէ հեռացաւ, բայց Եւդոկիայէ դարձաւ (1759), որով երկար պաշտօնավարութիւն չունեցաւ: Իսկ երբ Յակոբ նորէն ուղևորութեան ելաւ Մատթէոս էր տեղապահը, և վերջին մեկնելուն Ստեփանոս, և Սահակի մը կարծեցեալ կաթողիկոսութիւնը անհիմն ցուցուցինք (1798): Վարդան Յունանեանին դառնալով որովհետև անոր քարոզութիւնները ժողովուրդին մէջ շփոթութիւն կը ձգէին, 1682-ին կոչուեցաւ էջմիածին, և հնազանդեցաւ, ուր Խաչատուր Կարնեցին միայն իրեն յարեցաւ (ԼԷՕ. Ա. 305), և ինքը եղանակը գտաւ հեռանալու: Հազիւ թէ Նիկոլի մահուան լուրը առաւ, փութաց Իլվով հասնիլ, և ձեռք առնուլ Լեհաստանի արքեպիսկոպոսութեան աթոռը ուր կը գտնենք 1683-ին (ԿԱՄ. 197), բայց չենք կրնար ճշդել հասնելուն թուականը: Վարդան Յունանեան գործի ձեռնարկեց ոչ ևս Նիկոլի նման յեղեղուկ կերպով հռոմէադաւանութեան ծառայելով, այլ ըստ ամենայնի հաստատամիտ ուղղութեամբ զայն ամրացնել աշխատելով, այնպէս որ Լեհաստանի բռնի միութեան եթէ սկզբնաւորողն Նիկոլ էր, զայն լրացնողը Վարդան եղաւ, որ զամենայն բանն բաղերներուն խրետովն առնելով. շատ անգամ զժողովուրդին սիրտն ազդեց. ուստի Հայերն ալ իրեն պատիւ չէին դնել (ԿԱՄ. 130): Վարդան որդի էր Յունան քահանայի, Թոխաթու Ճռու գիւղէն (ԿԱՄ. 143), կամ Խաղտեաց ստորոտը Գըռզի գիւղէն (ԿԱՄ.

198), որ նոյն անունի տարբեր հնչումներ կ'երևին, իսկ կեանքը Եւրոկիոյ մէջ անցնելուն, սովորաբար Եւրոկիացի կը կոչուի: Վարժեալ գիւղականն ի Վաղարշապատ, և զհռոմէականն ի Լէոնապատ (ԿԱՄ. 198), որ է Լէոպոլիս կամ Իլվով, Փիթուի ձեռքին տակ, անոր կողմէ Հռոմ Փրոփականտայի դպրանոցը դրկուած էր կատարելագործուելու (1782), և վերջէն իբրև Հռոմի կատարեալապէս վստահելի անձ մը՝ Նիկոլի յաջորդ էր նշանակուած (1783): Այդ պաշտօնին հասնելէն ետքն ալ՝ աստենը պարապ չանցնելու համար Իլվովէ Արևելք էր անցած հռոմէադաւանութիւն տարածելու եռանդով: Առանց մանր պարագաներ պատմելու՝ բաւական կը սեպենք ըսել, թէ Վարդան Լեհական իշխանութենէ պաշտպանութիւն գտնելով, և Լատին արքեպիսկոպոսին և կրօնաւորներուն հլու հպատակութիւն ցուցնելով, մէկ կողմէն կ'աշխատէր բոլոր Հայ եկեղեցւոյ դաւանական և ծիսական կէտերը հռոմէականին նմանեցնել, և միւս կողմէ հայադաւանութեան պաշտպանները ընկճել, և վիճակին և շրջակայից գտնուած Հայ եկեղեցականները այս կամ այն կերպով իրեն կողմը ձգել: Ասոնց մէջ կը յիշուին Մինաս վարդապետ Եւրոկիացի՝ Պուղտանի կամ Մոլտաւիոյ եպիսկոպոս, Զիլիֆտարօլլու մականունեալ, 1686-ին (ԿԱՄ. 127), Աստուածատուր վարդապետ Մշեցի Ս. Կարապետի վանքէն, և Քրիստոսատուր քահանայ՝ Սեչովի աւագերէց՝ Մանտրող մականունեալ, 1689-ին. Մովսէս եպիսկոպոս Երեւացի՝ Էջմիածինի նուիրակ 1690-ին (ԿԱՄ. 44), Եղիա քահանայ Սեչովցի, Մանդրուն մականունեալ, Մոլտաւիոյ աւագերէց 1691-ին (ԿԱՄ. 128), և Մխիթար եպիսկոպոս Մոկացի, Լալուակ Մխոյ կոչուած 1693-ին (ԿԱՄ. 145): Ասոնցմէ ոմանք Իլվով հանդիպելով, և տեղական եպիսկոպոսը հաճեցնելով նպաստ մը շորթելու, և ուրիշներն ալ Դրանսիլվանիոյ մէջ պաշտպանութիւն գտնելու դիտումով գործած. յայտնի կերպով չենք իմանար թէ այսպիսիներու վկայութեամբ ինչ փաստ կը կազմուի հռոմէական դաւանութեան համար: Վարդան հեռուէն ալ երբեմն իր ծանօթներուն միջնորդ կը դառնար, ինչպէս Ազարիա Աղուանից կաթողիկոսին համար ըրաւ, իրաց ոմանց հոգալոյ փոյթ տարաւ պապին մօտ 1688-ին (ԿԱՄ. 127), և Ազարիա փոխարէն շնորհակալութեան գիր մը կը գրէ պապին 1695-ին, որ իբր թէ կ'ըլլայ պատուական թուղթ հնազանդութեան և դաւանութեան, և որուն վրայ պապէն շահ Հիւսէյնին յանձնարարական մըն ալ կը գրուի Ազարիայի համար (ԿԱՄ. 145):

1819. ԼԵՀԱՀԱՅՈՑ ԱՆՋԱՏՈՒՄԸ

Յունանեանի գործերուն ամէնէն նշանաւորը եղած է՝ 1689 հոկտեմբեր 10-ին Իլվովի մէջ գումարած գաւառական ժողովը (ԿԱՄ. 129), որ Սիւնհոդոս ալ կոչուած է (ԿԱՄ. 144), ուր Լեհաստանի Հայոց եկեղեցիներու մէջ գործածուելիք ծիսական դիրքերը ծայրէն ծայր աչքէ կ'անցըուին, և Հայաստանեայց եկեղեցւոյ սուրբ հայրերուն կարծեցեալ մոլորութիւնները, Վարդան Յունանեանի և նմանօրինակ կարճամիտներու խելքով կ'ուղղուին, և նոր օրինակներ կը կազմուին, և Հռոմ կը դրկուին ըստ այնմ տպագրուելու և հռոմէադաւան Հայերու կիրառութեան ծառայելու համար: Այդ գործին կ'աշխատակցին Հայերու քարոզիչ և ուսուցիչ Լատին աբեղաներն ալ, և նոյնիսկ Լեհաստանի արքունեաց մօտ պապական նուիրակ գտնուող Կանտէլմի (Gandelmi)

Եպիսկոպոսն ալ ժողովին կը նախագահէ, և Աստուածատուր Ներսէսեան Եպիսկոպոսին կը յանձնուի սրբագրեալ ծիսարանները Հռոմ տանիլ և տպագրութեանը աշխատիլ: Այդ գիրքերն են Պատարագատետր, Տօնացոյց և ուրիշ բաներ (ԿԱՄ. 129), այսինքն ժամագիրք, Շարական և Մաշտոց: Հռոմի մէջ Բարսեղ և Յովհաննէս Հոլովներ ալ (1807) իրենց մասնակցութիւնը պէտք էր նուիրէին, բայց հաւանաբար ասոնց կանխաւ կատարած ուղղութիւնները բաւական սեպուեցան, վասնզի 1689 թուականէն ետքը նոր հրատարակութիւններ չունինք Հռոմի մէջ տպագրուած: Բայց Վարդանի գուարած ժողովը ուրիշ հետևանք ունեցաւ աւելի կարևոր: Քանի որ Հայոց եկեղեցւոյ վերաբերեալ գործառնութեան մը պապական նուիրակը կը նախագահէր իբրև եկեղեցական իշխանութեան ներկայացուցիչ, այլևս Հայոց հայրապետին իրաւասութիւնը ոտնակոխ կ'ըլլար: Այդ պարագային հետ պէտք է կապել Վարդանի այն քայլը, որով վերջնականապէս կտրեց Լեհահայերի կապը Էջմիածինի հետ, մինչև այն ատեն թէ Նիկոլ և թէ ինքն Վարդան ինքզինքնին Էջմիածինի աթոռին հպատակ կը ճանչնային (ԼԵՕ. Ա. 305): Բացարձակապէս չենք կրնար պնդել թէ Հայոց հայրապետին անունին յիշատակութիւնն ալ դադարած ըլլայ, բայց շատ հաւանական կը դատենք, քանի որ զայն իբրև մոլորեալ ու հերձուածող ու հերետիկոս ըսելու յանդգնութեան հասած էին: Այս թուականին, այսինքն 1689 հոկտեմբեր 10-ին պէտք է հաստատել Լեհահայերուն՝ Հայոց Ուղղափառ սուրբ եկեղեցիէն պաշտօնապէս խզուիլը, քանի որ Իլվովի աթոռը ինքզինքնին Էջմիածնի կաթողիկոսէն անկախ և Հռոմայ եկեղեցւոյ հետ միացեալ հրատարակեց: Հռոմէականք այս որոշման վրայ գրած ատեննին, Վարդան միաբանութեան գործը կատարեալ գլուխ տարաւ կ'ըսեն (ԸՍՏ. 382), բայց լաւագոյն էր ազգային եկեղեցւոյ ծոցէն բաժնուեցաւ ըսէին, ոչ ալ ուղղափառ եղաւ, այլ ուղղափառութենէ հեռացաւ գրէին, զի Ուղղափառ՝ Հայ եկեղեցւոյ հայերէն անունն է, և Կաթողիկ բառը ուղղափառ չի կրնար թարգմանուիլ: Մինչև այս ատեն Իլվովի աթոռը, ընդհանուր առաջնորդութիւն էր բոլոր արևմտեան գաղթականներուն, այլ Յունանեանի 1689-ին առած քայլը, իրմէ անջատեց Մոլտաւիայի և Վալաքիայի և Պուքովինայի գաղթականները, որոնք ազգային եկեղեցւոյ հաւատարիմ մնացին, և նոյնիսկ աստուանդ գտնուող հռոմէադաւաններն ալ քաղաքական բաժանմամբ իր հպատակութենէ ելան, և մնաց պարզապէս Կալիցիա գաւառը եղող հռոմէադաւան Հայերուն եպիսկոպոսարանը:

1820. ՀՈՒՆԳԱՐԱՀԱՅ ԳԱՂՈՒԹԸ

Յունանեան ուրիշ գաւառներու Հայերէն ձեռք քաշելու ստիպուած, մտադրութիւն դարձուց Մաճառաց երկրին Դրանսիլվանիա գաւառին մէջ հաստատուող նոր գաղթականներուն վրայ: Ասոնց սկզբնաւորութիւնը կը հանուի մինչև 1654, սակայն բուն գաղթականութիւնը կը դրուի 1672-ին, երբ Մոլտաւիայի յունադաւան իշխանը հայադաւաններու դէմ հալածանք հանեց, և մաս մը Հայեր Մոլտաւիայէ հեռացան: Այս խումբէն էին Մինաս Զիլիֆտարօլլու եպիսկոպոսը և Եղիա Սեչովցի քահանան (ԳԱԼ. Ա. 2), որոնցմէ առաջինը Վարդան յաջողեցաւ իր կողմը շահիլ 1686-ին (1818), և հաւանաբար անոր մահուընէ ետքն է որ 1691 յուլիս 30-ին յատկապէս Դրանսիլվիոյ համար եպիսկոպոս ձեռնադրեց Օքսենտիոս Վերծերեսքօ (ԿԱՄ. 128), կամ Ալքսենտիոս

Վրզարեան (ԳԱԼ. Ա. 19) Պօթուշանցի վարդապետը, վարժեցեալ ի հռոմըն համալսարանում Ուռպանեան, այսինքն է Փրոփականտայի վարժարանին մէջ, որ զՀայս անդէն եղեալս՝ միաբանեցոյց ընդ սրբոյ եկեղեցւոյն Հռոմայ (ԿԱՄ. 128): Արդէն կազմակերպեալ չէին նոր գաղթականները, և Աւստրիոյ կայսերութեան պաշտպանութեան ալ կը կարօտէին, ուստի շատ դիրաւ կատարուեցաւ Հունգարահայերուն դաւանափոխութիւնը: Ըստ այսմ կը յայտնուի, թէ եղիա Սեչովցի քահանային 1691-ին դաւանափոխ ըլլալն ալ (1818) ինչ դրդումէ առաջ եկած է:

1821. ԴԱԻԻԹ ԶՈՒՂԱՅԵՑԻ

Պարսկաստանի Հայերուն վրայ խօսած ատեննիս, գլխաւոր կէտ կը նկատենք շահ Սիւլէյմանի մտադրութիւնը, որ բոլորովին հեռանալով իր նախնեաց սկզբունքէն, կ'աշխատէր անդրափոխել զողորմելի և գտառապեալ ազգս քրիստոնէից, մանաւանդ զազգս Հայոց, և հաւատոց իւրեանց, և դարձուցանել զնոսա իսլամական կրօնքին (ԽԱԶ. 154): Այս պարագան բաւական է հետևցնելու թէ այլ ևս Պարսկաստանի գաղթականները չունէին այն հանգիստ վիճակը, զոր կը վայելէին Մեծ Շահաբասի օրերը: Իրենց հոգևորական վարչութիւնը կեդրոնացած էր Ամենափրկիչի վանքին մէջ, ուր արժանաւոր առաջնորդներ կը գտնուէին ընդհանրապէս: Խաչատուր Կեսարացիին յաջորդ կը դնեն ոմանք Դաւիթ Զուղայեցին եղած էր անոր յաջորդը (1711): Իսկ Յակոբ Զուղայեցին դժուար է այդ կարգին անցնել, որովհետև 1655-ին Դաւիթ պաշտօնի վրայ կը յիշուի (ԽԱԶ. 142), որ կը համապատասխանէ Սիմէոնի Զուղայէ հեռանալուն թուականին (1711): Խաչատուր արեղայ Զուղայեցի չափազանց գովեստներ կը շքայլէ Դաւիթի, կոչելով զայն երիցս երանեալ քահանայապետ սուրբ՝ Դաւիթ հրեշտակային վարդապետ (ԽԱԶ. 141), և Դաւիթի արժեքներուն գլխաւորն է Ամենափրկիչի վանքը վերաշինելը՝ հոյակապ և մեծածախ և յոյժ վայելուչ կերպով, ադինասարաս և երկնանման տաճարով, յոյժ գեղեցիկ և ամենաչքնաղ յօրինուածովք, զոր լրացուց 1664-ին (ԽԱԶ. 142): Դաւիթ նիւթական շինութեանց հետ ներքին զարգացման ալ աշխատեցաւ, և աշակերտներ հասուց մինչև ցքառասուն, ամենեքեան արք ընտիրք և փառազգեացք, զորս գեղեցկապանձ վայելչացոյց փիլիսոփայական գիտութեամբ և բնագանցական աստուածաբանութեամբ (ԽԱԶ. 219), և եղան անվանելի ախոյեանք ընդդէմ Պարսից անաստուածից, և ընդդէմ Երկաբնակ հերետիկոսաց (ԽԱԶ. 148): Ասոնց մէջ երկու նշանաւորագոյններն են Ստեփանոս Զուղայեցի, որ Դաւիթին յաջորդեց (ԽԱԶ. 149), և Յովհաննէս Մրքուզ, որ նշանաւոր եղաւ իսլամ օրէնսգէտներուն հետ, և նոյն իսկ Պարսից շահին հետ քրիստոնէական հաւատալեաց պաշտպանութեան համար կատարած վիճաբանութիւններովը (ԽԱԶ. 153), զորս երկարօրէն կը քաղէ Խաչատուր (ԽԱԶ. 154-218): Ասոնցմէ ետքը կը յիշուին Աղէքսանդր, Խաչատուր, Մինաս, Անդրէաս, Միքայէլ, Մարկոս, Յովսէփ, Սիմէոն և Յովհան վարդապետներ ամէնքն ալ եպիսկոպոսութեան բարձրացած Մրքուզեան գատ, որ իւրով կամօք հրաժարեցաւ (ԽԱԶ. 219):

1822. ՅՈՒՆԱՆ ՇԵՆ. ՄՈՒՄԻՆ

Երբոր 1680-ին Յակոբ կաթողիկոս Կ. պոլիս կը գտնուէր, Յոհան արեղայ մը զայն կը

բռնադատէ, որ Փէրիա գաւառին առաջնորդութիւնը իրեն տրուի Հաղարջրիպի վանքին հետ, և կաթողիկոսին դժուարանալուն վրայ կը սպառնայ ուրանալ զՔրիստոս տէրն մեր: Յակոբ իբր թէ կը գիշանի կոնդակը տալ, բայց միևնոյն ժամանակ կը գրէ Էջմիածին, որ երբոր գայ ըմբռնեալ գիտցեն զնա ի Սևան կղզւոջ, և մի ևս իսպառ ելցէ անտի (ԽԱԶ. 149): Ըստ այսմ ալ կը գործադրուի, և Յոհան քանի մը տարի կը մնայ Սևան, բայց վերջապէս կը յաջողի փախչիլ անտի, և գաղտ Փէրիա գալով կը հաստատուի Հաղարջրիպ վանքը: Հագիւ թէ լուրը կառնուի Նոր-Ջուղայի մէջ, Ստեփանոս վարչապետ որ Դաւիթի յաջորդած էր, և Աղաբիր Շահխաթունեանց գիւղաւագը, և Ջիւղայեցւոց գլխաւորներ, վրայ կը հասնի, ըմբռնեն զՅոհան զաբեղայն, խոշտանգանօք և տանջանօք չարչարեալ տուայտեն, և դնեն ի զնտանս բանտի, բայց Յոհան անկէ ալ կը փախչէ, և Պարսից դիմելով իսլամութիւն կընդունի (ԽԱԶ. 150) Մէհմէտ-Ալի բէկ, Կամ Շելխ-Մումին կոչուելով (ԽԱԶ. 168), և պատեհի կը սպասէ Ստեփանոսէ և խորհրդակիցներէն վրէժը լուծել: Այս տեղ պատմիչին ժամանակագրութիւնը կը կնճռոտի, և հարկ կըլլայ նկատի առնել, որ Յակոբի Կ. Պոլիս գտնուիլը 1689-ին էր (1791), և Դաւիթի մահը 1684-ին (ԽԱԶ. 220), որով բնական էր Ստեփանոսի յաջմղմութիւնը այդ տարեթիւէն հաշուել: Այդ Յոհանը Սևանէ փախչելէն ետքը ձերբակալողը Ստեփանոս եղած ըսուելով (ԽԱԶ. 150), Յոհանի երկրորդ ձերբակալութիւնը և ուրացութիւնը, և զկնի ինչ ամաց կատարած մատնութիւնը, և ըստեփանոսի բովանդակ ամ ամի բանտարկութիւնը- և ծանր տուգանքով ազատուիլը, 1685-ին չեն կրնար իյնալ (ԽԱԶ. 151): Ուստի թուատառերու սխալներ եթադրելով՝ Յոհանի երկրորդ ձերբակալութիւնը 1685-ին, և Ստեփանոսի բանտարկութիւնը աւելի մերձաւորաբար 1687-ին պիտի դնենք, կամ եթէ Ստեփանոսի բանտարկութիւնը 1685 պիտի իմանանք, այն ատեն Ստեփանոս՝ Դաւիթ յանձնարարութեամբ ձերբակալած կ'ըլլայ Յոհանը մերձաւորաբար 1683ին: Ամէն առթի մէջ ճիշդը ստուգելու փաստեր չունենալով նոր հետազօտողներու կը թողունք կնճիռին լուծումը: Մեզի բաւական ըլլայ ըսել թէ Յոհան Շելխ-Մումին, Սիւլէյման շահին մօտ կ'ամբաստանէ զՍտեփանոսը, և բանտարկեալ կու տայ զայն, և զայս բազումս վարդապետս և զքահանայս, և պրկել զոտս նոցա ի կոճեղս ծանրագոյն, ուր կը մնան ամ մի բովանդակ, և հագիւ հագար թուման վճարելով նախարարաց և մեծամեծաց, հագար թուման ալ արքային, և տարեկան երեք հարիւր թուման տուգանք խոստանալով կ'ազատին: Տարեկանը կը վճարուի մինչև 1691, և հագիւ կը ջնջուի 1692-ին Ջուղայի գիւղաւագ Աւետիսին ձեռքով (ԽԱԶ. 151): Այդ եղելութիւնները ամբողջարար Եղիազարի կաթողիկոսութեան միջոցին հանդիպելով, զարմանալի է անոր անունին բնաւ չիշուիլը:

1823. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՄՐՔՈՒԶ

Սոյն այս միջոցին կ'իյնան Յովհաննէս Մրքուզ վարդապետին գիտական և կրօնական վիճաբանութիւններուն մի մասը, զորս ըրած է քրիստոնէական վարդապետութիւնները պաշտպանելու համար: Այս առաջին մասը Սիւլէյման շահին օրով կատարուած է, թէպէտ աւելի նշանաւոր մասը տեղի ունեցած է Հիւսէյին շահին օրով, որ 1694-ին իր հօրը յաջորդեց: Մրքուզի

պատճառաբանութիւնները, ինչպէս կը քաղէ պատմիչը, կը հիմնուին դպրոցական ոճին վրայ, որուն անտեղեակ ըլլալով շահն ու իսլամ կրօնականները, մեծ զարմանք և հիանալով կը խոստովանին, թէ և ի յԵրուսիայ ի Ֆրանկս՝ ոչ գոյ նման սմա (ԽԱԶ. 175), վասնզի զգիրս հաւաքաբանութեան և տրամաբանութեան զամենայն ի միտս իւր ժողովեալ ունի (ԽԱԶ. 174):

1824. ԵՂԻԱԶԱՐԻ ՈՒՂՂՈՒԹԻՒՆԸ

Մինչև հիմա յառաջ բերուած եղելութիւնները առանց Եղիազար կաթողիկոսի միջամտութեան կամ գործակցութեան կատարուած են, ինչ որ մեզի իրաւունք կու տայ եզրակացնել, թէ որչափ Եղիազար կաթողիկոսութենէն առաջ ձեռներէց և ցրուած գործունէութիւն ունէր, այնչափ ալ հանդարտ և ամփոփ պաշտօնավարութիւն ունեցած է օրինաւորապէս կաթողիկոսանալէն ետքը: Տարիքն է՞ր արդեօք պատճառը, թէ չափազանց յոգնածութիւնը, թէ ոչ ամէն տեսակ արկածներէ և յախուռն ձեռնարկներէ ետքը տեսակ մը յուսախաբ հիասթափութիւնն է՞ր որ զինքը քաշուելու և ամփոփելու կը ստիպէր, մենք որոշել չենք կրնար. միայն եղելութիւնը հետաքրքիրներու մտադրութեան կը ներկայենք: Ընդհանրապէս բոլոր յիշատակարաններ և նոր պատմագրողներ Եղիազարի գործունէութիւնը Մայրաթոռոյ նիւթական և բարեկարգական շրջանակին մէջ կը պարփակեն, և նոյն վիճակին մէջ փակուած ու վերջացած կը ցուցնեն: Նորերէն մէկ մը միայն՝ Եղիազարի կը վերագրէ Արևմուտքի հետ յարաբերութեանց ձգտումներ, և Լատին կրօնաւորներու հանդէպ հաշտ ընթացք, մինչև իսկ Հայ եկեղեցիներու մէջ քարոզելու թոյլտուութիւն տալ, և 1686-ին վախճանող Լատին միաբան Ռու արեղան մեծ հանդէսով Հայոց գերեզմանատան մէջ թաղելու արտօնութիւն շնորհել (ԶԱՄ. Բ. 37): Եղիազարի բոլոր կեանքը հռոմէականութեան հակամէտ եղած չէ, և յայտնի գործերու դիմաց շատ նշանակութիւն չեն ունենար Աւետիք Եւդոկիացիին անոր վերագրած լատինամիտ տեսութիւնները: Աւետիք այդ յիշատակները գրած է երբ հաւատաքննական բանտարկութեան մէջ դաւանափոխութեամբ ազատութիւն գտնելու կը միտէր, և զինքն կանուխէն այդ միտքի վրայ եղած ցուցնելու դիտմամբ, նոյնը իր ձեռնադրող կաթողիկոսէն իրեն աւանդուած կ'ուզէր կարծեցնել: Իբր այն թէ Եղիազար զինքն ձեռնադրած ատեն յանձնարարած ըլլայ հնազանդիլ փափաին, ի բաժակն ջուր խառնել ծածուկ, և բղխումն ի Հօրէ և ի յՈրդւոյ ըսել, և թէ Երուսաղէմէ Եղիա վարդապետը երեք եպիսկոպոսօք Հռոմ դրկած ըլլայ, և թէ ինքն ալ եօթն վարդապետօք Հռոմ երթալու վրայ եղած ըլլայ (74. ԱՐՐ. 75), երբոր էջմիածին հրաւիրուեցաւ (1703): Ստոյգ եղելութիւններ բնաւ չեն ներեր այդպիսի ենթադրութիւններ ընել Եղիազարի վրայ, թէպէտ նա կրնար համարձակ բարեկամական յարաբերութիւններ մշակել Արևմտեանները շահելու, և անոնց միջնորդութեամբ Հայութեան լաւագոյն կացութիւն մը հոգալու նպատակով:

1825. ԵՂԻԱԶԱՐԻ ՄԱՀԸ

Այդ տեսութեամբ կրնանք ընդունիլ, թէ Եղիազար ալ իր նախորդին Յակոբի նման կեանքին վերջին միջոցին էջմիածինէ Կ. Պոլիս ուղևորելու դիտաւորութիւն ունեցած է, այնտեղ աւելի դիւրութեամբ Երուսաղոց հետ բանակցութեան մտնելու, և անոնցմէ քաղաքական օգնութիւն

ստանալու յուսով: Էջմիածինէ մեկնիլը կը դրուի 1691-ին, բայց Կարինէ կը պարտաւորուի ետ դառնալ, ճամբորդութիւնը վտանգալից տեսնելով (ԶԱՄ. Բ. 37): Օսմանեան կայսրը Մէհմէտ Դ. գահընկէց եղած էր 1687 նոյեմբեր 8-ին, ներքին խռովութեանց և ապստամբութեանց պատճառով (ԺՈՒ. 296), որ բոլոր ասիական գաւառներուն մէջ ալ տարածուեցան Եկէն Օսման և Կէտուք Մէհմէտ փաշաներու գլխաւորութեամբ, և վեց տարի տևեցին, Սիւլէյման Բ. և Ահմէտ Բ. սուլտաններուն օրով (ԺՈՒ. 299): Ճիշդ 1691 տարւոյն յուլիս 14-ին Սիւլէյման Բ. կը մեռնէր և եղբայրը Ահմէտ Բ. կը յաջորդէր, և երկրին խաղաղութիւնը աւելի վրդովուած էր, և Եղիազար չվստահացաւ այդ շփոթ միջոցին ցամաքային ճամբորդութիւնը շարունակել, և ոչ ալ կրնար յաջողութիւն յուսալ Կ. Պոլսոյ մէջ: Կարինէ ետ դարձաւ Էջմիածին, և ուղևորութեան դժուարութիւններէ ալ տկարացած, քիչ օր ետքը վախճանեցաւ 1691 օգոստոս 8-ին, 9 տարի կաթողիկոսութենէ ետքը, ընդհանրապէս ընդունուած է, թէպէտ Քանաքեռցին կաթողիկոսութիւն հաշուելով և մահուան օրը Էջմիածին մտնելու օրուան հետ նոյն բերելով (ԶԱՔ. Բ. 101): Եղիազար թաղուած է Ս. Գայիանէի իւրաշէն գաւիթին աջակողմը (ՄՈՎ. 278): Եղիազարի Կ. պոլիս երթալ ուզելուն ուրիշ մէկ նպատակն եղած կըլլայ կրօնական վէճերու ու խտրութեանց բորբոքումը, որոնք Կ. Պոլսոյ մէջ զայրացած էին, և որոնց վրայ իր մտադրութիւնը հրաւիրած էր Երեմիա Քէօմիւրճեան 1690-ին գրած նամակովը (1815): Սակայն շատեր զարս իմաստունս (ԶԱՄ. Գ. 722), կամ խելահաս և խոհական անձեր յղելու միտքը կը վերագրեն Եղիազարի (ՄՈՎ. 278), մինչև ուրիշ մը այս խռովութիւնները հանդարտելու համար Կ. Պոլիս երթալու որոշումը կը յիշէ (ԶԱՄ. Բ. 36): Բայց որն և ըլլայ ստոյգը, անձամբ կամ պատուիրակով ազգային ընդհանուր գործերուն միջամտելու գաղափարը շատ ուշ ծագած է Եղիազարի միտքը, և իրագործուած ալ չէ: Իսկ Եղիազարի անձին և ձեռնարկներուն, կարողութեան և ուղղութեան վրայ պատմութեանս ընթացքին մեր տեսութիւնները յայտնած ըլլալով, աւելորդ կը սեպենք մահուրնէ ետքը նոյն դիտողութիւնները ամփոփել, որ անգամ մը գրուածները կրկնել պիտի ըլլար:

Տ. ՆԱՀԱՊԵՏ Ա. ԵՂԵՍԱՑԻ

1826. ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆ ՈՒ ՆԿԱՐԱԳԻՐ

Եղիազարի յաջորդին ընտրութիւնը լրացեալ գործողութեան մը պէս կը ներկայանայ պատմութեան մէջ, զի Եղիազարի մահուանէ միայն երկու օր ետքը, օգոստոս 10-ին կաթողիկոս կը հռչակուի իր ձեռնասուն աշակերտը Նահապետ Եպիսկոպոս Եղեսացի (ԶԱՄ. Գ. 724): Անշուշտ հանգուցեալ կաթողիկոսի կամքը կար այդ մասին, որ Մայրաթոռոյ միաբանութեան կողմէն խղճմտօրէն յարգուեցաւ, մինչև իսկ գրող ալ եղաւ, թէ Նահապետ նորա իսկ ձեռքով կաթողիկոս օծուեցաւ (ԶԱՄ. Բ. 37): Այդ վերջին պարագան բուն յիշատակողը Աւետիք Եւոկիացին է, որ իր վերջին օրերու յիշատակարանին մէջ կը գրէ, թէ հիւանդ Եղիազարը իր մեռնիլը զգալով մահիճէ ելած, եկեղեցի իջած, պատարագ մատուցած, Նահապետը օծած, և նորէն հիւանդութեան մահիճը դառնալով նոյնժամայն հոգին աւանդած ըլլայ (94 ԱՐՐ. 112): Սակայն ընտրելագոյն աղբիւրներ, որ օգոստոս 8-ին Եղիազարի մահը և օգոստոս 10-ին Նահապետի օծումը կը դնեն, այդ

Ենթադրութիւնը կը հերքեն. և միայն կրնանք ընդունիլ Եղիազարի կտակային կամքը Նահապետը կաթողիկոսացնելու, զոր միաբանութիւնն ալ կը յարգէ մեծագործ կաթողիկոսին պատուոյն: Միաբանութիւնը այդ առթիւ ալ բացարձակ իրաւամբ գործած կ'ըլլայ, ոչ մերձաւոր իշխանաւորներու և ոչ ալ հեռաւոր աթոռներու հաւանութեան դիմելով: Բայց և այնպէս ոչ մի կողմէն նկատողութիւն չի յարուցուիր, և ամէն կողմէ առանց դիտողութեան կ'ընդունուի Նահապետի կաթողիկոսութիւնը: Այդպէս ըրած էր միաբանութիւնը Յակոբի ընտրութեան ատեն ալ. իսկ Եղիազարին ընտրութիւնը բացառիկ հանգամանքներու հետևանք եղած էր. և ահա անոր մահուընէ ետքը՝ իր նախընթաց սովորութեան կը դառնայ: Նահապետ Եդեսացին, որ իբր Եղիազարի ձեռնասունն ու աշակերտը, խորհրդակիցն ու գործակիցը կը ներկայացուի, երբեք յիշուած չէ ոչ Եղիազարի ինքնահնար կաթողիկոսութեան, և ոչ ալ օրինական հայրապետութեան միջոցին, որով մութ կը մնայ մեզի թէ որ ժամանակին նա Եղիազարի մօտ աշակերտած մտած է, և որ եղելութեանց մէջ Եղիազարի գործակից եղած է, եթէ այսչափ անոր հաւատարիմն ու մտերիմն էր, որ իրեն յաջորդելու կը նշանակէր, եթէ անձամբ չօժէր ալ: Նահապետ կը նկարագրուի, ճիշդ Եղիազարի համանման տիպարով անձ մը, ճոռոմախօս, փառապերձ, ահարկու իշխեցող (ԶԱՄ. 26), խստապահանջ, և սաստկութեամբ վարող կաթողիկոսութեան գործը (ԽԱԶ. 151), թէպէտ կարդալոյ և յօրինաց թոյլ էր (74. ԱՐՐ. 113): Այդպէս կը նկարագրեն զինքը մօտէն ճանչցողներ, որով չ'արդարանար Չամիչեանի պարզաբար այր բարեսէր և հեռահոգի ըսելը (ԶԱՄ. Գ. 724), զոր իբր գովասանք կու տայ, իբր թէ Նահապետ հռոմէականութեան բարեկամ և դիւրամէտ, և մինչև իսկ զայն ընդունած անձ մը եղած ըլլայ: Սակայն պատմութեան ընթացքը պիտի ցուցնէ թէ Չամիչեանի ենթադրութիւնը այս անգամ ալ հիմնական չէ:

1827. ՇԻՆԱՐԱՐ ԱՐԴԻԻՆՔ

Ազգային կեանքին զանազան պատահարներու պատմութեան շանցած, յիշատակենք Նահապետի շինարար գործերը, որոնց համար հաւանաբար դիւրութիւններ ունեցաւ Եղիազարի թողած անձնական ստացութիւններէն: Դիտելի պարագայ մըն է, որ կաթողիկոսներ կրնան մեծագոյն և մեծածախ շինութեանց ձեռնարկել, երբ ընդհանուր կերպով աթոռոյ խեղճութեան աղքատութեան զանգատներ ամէն կողմէ կը բարձրանան: Այդ անհամաձայն եզրներու մեկնութիւնը պէտք է գտնել այն գրութեան մէջ, որ կաթողիկոսներ, ինչպէս նաև անոնցմէ ետև եկող աստիճանաւորներ, անջրպետ մը գրած էին իրենց անձնական ստացութեանց և աթոռոյ սեփականութեանց մէջ: Ինչ որ իբր իրաւունք և իբր նուէր կը ստանային, կամ թէ կեղեքմամբ ալ կը հաւաքէին, իբրև իրզնց անհատական ստացութիւն կը նկատէին, և իրենց կենցաղին և նպատակին կամ թէ շինարար ձեռնարկներու կը գործածէին: Այս կերպով աթոռին հանրային ստացութեան քիչ բան կը մնար, կալուածական հասոյթներ կամ որոշ տուրքեր միայն, որոնք շատ չէին պտղաբերեր, և միաբանութեան ուտեստին ու զգեստին ու պահեստին գործածուելու գումարը կանօսրանար, աթոռներ ու միաբանութիւններ խեղճ ու կարօտալից վիճակ կ'անցնէին, և աթոռներու վրայ ծանրացող տուրքեր անվճար կը մնային և կը դիզուէին: Այդ կերպով եղած է

անշուշտ Նահապետի վարմունքը, եթե անձուկ և դժուարին օրերու մէջ նշանաւոր շինութիւններ կատարեց, որոնցմէ գլխաւորները Երեւանցին կը յիշէ: Ասոնք են Շողակաթի եկեղեցին և վանատունը բոլոր յարակիցներով՝ Աղամալ Շոռոթեցի իշխանին ծախքով, Հրազդանէ հանուած առուն լեռծակելով և քարաժայռեր պատռտելով՝ վանքին արտերը ոռոգելու համար, Երեւանի Ձորագեղի վանքին եկեղեցին, և խուցերուն նորոգութիւնը՝ բոլոր շրջակայ մասերով, Վաղարշապատ և Քանաքեռ և Կոնտ և ուրիշ շատ գիւղերու եկեղեցիներու շինութիւնները, այնպէս որ կրցաւ ըսուիլ, որ յերկիրն Երեւանու որքան քարաշէն եկեղեցիք կան, ըստ մեծի մասին ի սմանէ են շինեցեալք: Ասոնցմէ զատ Նահապետ արար և զայլ շինութիւնս և զօգտակար գործս յաթոռոյս և յերկիրս, կալուածներ աւելցուց, և եղածները ապահովեցուց արքունական և դատաւորական վաւերագիրներով: Ինքն սկսաւ և յառաջեցուց Քասաղ գետի վրայ Օշականի գեղեցիկ և մեծածախ կամուրջը (ՋԱՄ. 26) որ մահուրնէն ետքը լրացաւ 1706-ին (ՋԱՄ. Բ. 38): Այդ շինութիւններ հետզհետէ կատարուեցան Նահապետի կաթողիկոսութեան միջոցին, բայց որովհետև միւս եղելութեանց հետ կապ չունին, ամէնքը մէկէն այստեղ քաղել յարմարագոյն սեպեցինք: Իրօք ալ այդ շինարար զբաղումները տեղի ունեցան աւելի Նահապետի առաջին տարիները, երբ չէին սկսած ներքին շփոթութիւնները, որոնք տեղի ունեցան ի չորրորդում ամի կաթողիկոսութեան սորին, 1695-ին (ՋԱՄ. 27):

1828. ԱՂԹԱՄԱՐԻ ԽՁՈՒՄԸ

Ասով ըսել չենք ուզեր, թէ առաջին տարիներուն մէջ ալ միջադէպեր տեղի չունեցանի, վասնզի Նահապետ կարի սաստիկ էր, և ահարկութեամբ կմյր ի վերայ ամենայն եկեղեցականաց (ՋԱՔ. Բ. 136), թէպէտ իր անաչառութիւնը ոչ միշտ նպատակին հասնելու կը ծառայէր: Կաթողիկոսութեան առջի ամիսներուն մէջ, վշտանալու առիթ ունեցաւ Աղթամարայ կաթողիկոս Թովմասի վրայ, որ Եղիազարին հպատակութիւն էր յայտնած, և Էջմիածինի տևական հնազանդութիւն խոստացած (1817), բայց ասով իր մեծամտութիւնը չէր մերկացած: Որոշ գրուած չէ, բայց այս միայն յայտնի է, որ Նահապետ Թովմայի վրայ բարկանալով, զայն պաշտօնէն կը զրկէ, և Աւետիս Եպիսկոպոս մը կաթողիկոս ձեռնադրելով Աղթամարի աթոռին տիրանալու կը դրկէ: Սակայն Թովմաս չընկճուիր: Աւետիս Պարսկաստանէ կու գար, մինչ Աղթամար՝ Օսմանեան երկիր էր, և Թովմասի շատ դիւրին եղաւ Աւետիսը վտարել տալ կուսակալին ձեռքով, և իր աթոռը ձեռքէ չհանել: Որպէսզի իր ծերութիւնն ալ պատճառ չըլլայ աթոռին յանկարծ դատարկանալուն և Աւետիսի յաջողելուն, Սահակ Արծկեցի Եպիսկոպոսը աթոռակից կաթողիկոս կ'օծէ, որ յաջողութիւնը ապահովէ Աղթամարի Եպիսկոպոսներուն վրայ՝ Էջմիածինէ անկախաբար: Որչափ Թովմաս Յերիճեցիին առաջին գործը օգտակար էր եկեղեցւոյ խաղաղութեան, այնչափ վնասակար կը դառնայ վերջին ընդդիմութիւնը. սակայն Թովմասի իրաւամբ կրնար ծանր գալ Նահապետի ըրածը, տեսնալով որ իր զիջողութիւնը չարաչար գործածուեցաւ (ՕՕ. ԲԻՁ. 1198): Մենք ալ պէտք է ըսենք թէ անաչառ խստութիւնը վարչական շրջանակի մէջ՝ ոչ միշտ օգտակար արդիւնքներ յառաջ կը բերէ, և Նահապետ աւելի խոհեմութեամբ վարուած, և ապագային համար

աւելի օգտակար ընթացք բռնած կ'ըլլայ, եթէ առիթ չի տար խզելու այն կապը՝ որ երկու աթոռներուն միջև բարեբախտաբար հաստատուած էր: Աւետիս իրեն տրուած աթոռը գրաւել չկրնալով, հետապնդութենէն ձեռնբափ չեղաւ, և զինքն դեռ գործի վրայ կը տեսնենք մինչև 1697, երբ Թովմաս աւելի գրգռումներով և Օսմանեան կուսակալը գրգռելով, Վանայ մէջ նստող Էջմիածինի հպատակ եպիսկոպոսն ալ հեռացնել տուաւ, և Վանայ վիճակին վրայ Աղթամարեան եպիսկոպոս հաստատեց, և Նահապետ իր իշխանութիւնը ընդարձակելու աշխատած ատեն, վիճակ մըն ալ իր ձեռքէն հանուած տեսաւ: Նահապետի առաջին քայլը կրնանք դնել 1693-ին:

1829. ՄԱՏԹԵՆՍ ԵՒ ԵՓՐԵՄ

Երբ Եղիազար վախճանեցաւ 1691-ին (1825), Կ. Պոլսոյ աթոռը 1689-էն սկսելով աշխարհական տեղակալներու ձեռքը կը մնար, քահանայ փոխանորդի մը գործակցութեամբ (1812), և գրկու տարիէ աւելի էր որ այդ գրութիւնը կը տւէր: Բայց այս ձևն ալ ոչ յարատև կրնար ըլլալ, և ոչ ժողովրդական պահանջները կը գոհացնէր, և առիթ կ'ընծայէր ճարպիկ եկեղեցականի մը իր ձգտումները յագեցնելու: Այս անգամ ալ առաջ անցնողը եղաւ Մատթէոս եպիսկոպոս Կեսարացի, մականունեալ Սարի, որ է Շէկ, անշուշտ մազին ու մօրուքին գոյնին պատճառով, որ պատրիարքական աթոռը բարձրացաւ 1692ին, և իբր երկու տարի պաշտօնին վրայ մնաց (ՉԱՄ. Գ. 721): Մատթէոսի օրով շարունակեցին Հայու ու Ֆրէնկի, ուղղափառի ու օտարադաւանի բուռն վէճերը, որոնց վրայ ընդհանուր տեղեկութիւններ տուած ենք (1813), այլ իր օրով մասնաւոր եղելութիւններ կամ յիշատակաց արժանի պարագաներ չեն յիշուիր: Չենք կրնար այդ լռութիւնը համարձակօրէն Մատթէոսի խոհականութեան վերագրել, զի այդպիսի արժանիք մը իրեն պատշաճեցնելու չեն նպաստեր իր ընթացքն ու գործերը: Այսու հանդերձ փառասիրական նպատակներու մէջ բաւական յաջողակ եղած պիտի ըլլայ, զի երբոր Կ. Պոլսոյ աթոռը անբաւական գտաւ իր ձգտումներուն, կամ թէ երբոր գայթակար լռեցաւ իր դիրքը, կրցաւ Կիլիկիոյ աթոռին համար ազգային հաւանութիւն և պետական հրովարտակ ստանալ, և այսպէս զօրացած Սիս երթալ ու Աստուածատուր Նարին կաթողիկոսը մերժելով տեղը անցնիլ, ինչպէս որ սա ալ ըրաց էր Գրիգոր Պիճակին (1816): Երբոր Կ. Պոլսոյ աթոռը կը պարպուէր Սարիի հեռանալով, կամ թէ երբոր Սարիի դիրքը կը խախտուէր, զայն կը գրաւէր Եփրեմ Ղափանցին, որ անգամ մը 20 ամիս սոյն պաշտօնը վարած էր (1812), և 8 տարի ետքը կը յաջողէր զայն վերստին ձեռք ձգել 1694-ին: Ղափանցիին յաղթանակը անաչառ հայադաւանութեան յաղթանակն էր, բայց չենք վարանիր յայտարարել, թէ որչափ գովելի նկատենք Եփրեմի զգացումները ազգային եկեղեցւոյ պաշտպանութեան համար, նոյնը պիտի չկրնանք ըսել իր վարմունքին և գործելու կերպին համար, զի բուռն ընդդիմութիւնը նպատակին հասնելու չի նպաստէր, որչափ կրնայ ընել խոհական հաստատամտութիւնը: Պատմական ճշմարտութենէ հեռացած չենք ըլլար ըսելով, թէ Եփրեմի և նմաններուն խստութիւնները աւելի նպաստեցին հռոմէականներուն զօրանալուն և կազմակերպուելուն, մինչ պիտի չկարենային օգտուիլ՝ պատրիարքներու հաստատամիտ, բայց և խոհական ընդդիմութենէն:

1830. ԵՐԵՄԻԱ ՔԷՕՄԻԻՐՃԵԱՆ

Եփրեմի պատրիարքութենէն ոչ շատ ետքը, 1695-ին, ամսաթիւը անյայտ, կը վախճանէր Երեմիա Չէլէպի Քէօմիւրճեան (ՉԱՄ. Գ. 723), որուն անունը քանիցս տուինք պատմութեանս կարգին, անդստին այն ժամանակէն, որ Եղիազար իր ինքնահնար կաթողիկոսութիւնը ստեղծեց (1754): Երեմիա նշանակելի դէմք մըն է մեր ազգային գործիչներու մէջ՝ իր ինքնատիպ և բազմակողմանի ծիրքերով: Հաւասարապէս ներհուն եւրոպական լեզուներու, և տեղական յունարէնի, և տաճիկ ու արաբացի գրականութեան, փոխադարձաբար մէկէն միւսին թարգմանեց կարևոր գործեր, և շատ ևս ազգայնոց համար՝ հայերէնի, և օտարաց համար հայերէնէ փոխարկեց, հայրենական լեզուին կատարեալ հմտութեամբը: Իր երկասիրութիւնները բազմաթիւ են և զարմանալի պէսպիսութիւն մը կը ներկայեն, որոնց մէջ Աստուածաշունչի տաճկերէնի թարգմանութենէն, մինչև զաւելչտ ոճով և ռամկօրէն բարբառով ոտանաւորներ կը գտնուին: Ասոնց ամբողջական ցուցակը և գնահատութիւնը մատենագրութեանց մասնագէտներուն կը թողունք: Մեր նպատակին ծառայողը իր ժամանակակից պատմութիւնը պիտի ըլլար, եթէ գրչագիրը ունեցողներ զայն հրատարակած ըլլային ցարդ, ինչպէս եղած է Կ. Պոլսոյ տեղագրութիւնը պատմական յիշատակներով խառն, որուն հրատարակութեան աշխատեցաւ բժշկապետ Վահրամ Թորգոմեան (ՉԷԼ. ը.): Երեմիա պաշտօններ վարած է պետական շրջանակներու մէջ, եւրոպական դեսպանատուներուն քով, և ազգային պատրիարքներու մօտ, և անմիջական շփում ունեցած է ամէն կարևոր գործերու հետ, իբրև խորհրդակից և գործակից, և իբրև յանձնարարութեանց կատարող: Ինքն անկեղծ և հաւատարիմ հայադաւան, երբեք բան մը զոհած չէ ազգային եկեղեցւոյ ինքնութենէն և յատկութիւններէն, բայց և եւրոպական զարգացման և առաւելութեանց տեղեակ, հակառակ եղած չէ անոնցմէ օգտուելէ, և միջասահման ընթացք և գործունէութիւն մը ունեցած է, ծայրայեղութիւններէ խորշելով, ոչ հռոմէադաւանութեան յարելով, և ոչ հայադաւանութենէ հեռանալով: Երեմիա որդի էր Քէօմիւրճեան Մարտիրոս քահանային, և Նավրէրցի Ամբակումիքոջոյ դստերն: Ամբակում բարեպաշտ և բարեկեցիկ անձ մը, անգաւակ ըլլալուն իր քոջ թոռը եղող Երեմիան իրեն որդեգիր էր առած, որով Մահտեսի Երեմիա դպիր, Ամբակումի սիրալիր հոգևոր որդի և ժառանգ է կոչուած, և անշուշտ սա ինքն եղած է Երեմիայի ստացած զարգացման և ընդարձակ գործունէութեան պաշտպան ու հովանաւորը (ԹՈՐ. Բ. 402): Երեմիա 1695-ին 60 տարեկան մեռած ըլլալով (ՉԱՄ. Գ. 723), 1635-ին ծնած և 1647-ին 12 տարեկան եղած կըլլայ, երբ հայրը կը գրէ, թէ զանդրանիկ որդեակս իմ, մերս յօժարութեամբ, զԵրեմիա դպիրս, շնորհեալ եմք ինքեան մահտեսի Ամբակումի որդիութեան (ԹՈՐ. Բ. 403): Բազմարդիւն և բազմաշխատ Երեմիայի 60 տարեկան վախճանիլը կը նկատենք, ոչ միայն տարիքին կողմէն վաղահաս, այլ և ազգային շահերուն կողմէն տարածամ, զի անոր մահուանէ ետքը, աւելի սաստկացան բուռն ու խիստ ձեռնարկներ, զորս կրնար խափանել Երեմիա իր խոհական խորհուրդներով, եթէ տակաւին ապրէր: Գուցէ և իր եղբոր Կոմիտաս Քահանային վրայ ալ կազդէր, զգուշացնելով զայն բուռն ընդդիմութիւններէ, որ անուղղակի կերպով պատճառ եղան

աղետաբեր դէպքերու:

1831. ԿԱԹՈՒԽԿԱԿԱՆ ՃԻՉԵՐ

Ամենուրեք կաթոլիկութեան խնդիրն է որ յուզմանց և շփոթութեանց պատճառ կըլլար Հայութեան մէջ, և որուն սկզբնապատճառ պիտի նկատուին եռանդնոտ և գործունեայ, բայց և յախուռն և կրօնամոլ Լատին արեղաներ, որոնք նիւթական միջոցներով հարուստ, քաղաքական պաշտպանութեամբ և զօրաւոր, և ձեռներէց յանդգնութեամբ նշանաւոր, սանձարձակ մտած էին արկածեալ և չարչարեալ ժողովուրդի մը մէջ, որ իր բնական բուռն տենչերուն հակառակ, բռնութեան և տգիտութեան ճիրաններուն ներքև կը ճնշուէր: Այս խեղճերուն աչքին շողացնելով փայլուն ոսկւոյն հրապոյրը, գրաւիչ զարգացման ուսումները, և ազդեցիկ պաշտպանութեան ակնկալութիւնները, դիւրաւ կրնային խլել տկար հոգիներու վրայ, որպէսզի ցուցուած առաւելութեանց հանդէպ, յանձն առնուն զոհել իրենց ուղղափառ եկեղեցին, ուրանան իրենց հայրենաւանդ ինքնութիւնը, և հետևէին օտարադաւան սկզբունքներուն: Ուստի զարմանալի պէտք չէ երևնայ, եթէ կը յաջողէին իրենց հետևող խմբակ մը կազմել: Ասով մէկտեղ մեծ չէր իրենց արդիւնքը: Նոյն ինքն Եւրոպացի ականատեսներ կը վկայէին, թէ շատ էին հնարքներն ու ծախսերը, որ Հռոմը գործ դրեց Հայերին կաթոլիկ դարձնելու համար, բայց ապարդիւն և թէ այս ամէն գործունէութիւնը չեղև կարող մի բան գլուխ բերել (ԼԵՕ. Ա. 246): Թէպէտ Հայութեան մեծամասնութիւնը, և գրեթէ հանրութիւնը, ամուր կը մնար իր նախկին կացութեան մէջ, բայց ամենափոքր հատուած մըն ալ կը բաւէր՝ որ անոր անունով օտար միջամտութիւնը ներս սպրդէր, և ազգին խաղաղութիւնը վրդովէր, ներքին երկպառակութիւններ տարածուէին, և ընդդիմադիր կիրքեր բորբոքուէին: Այսպիսի կացութեան հանդէպ մեղադրելի պէտք չէ սեպել, եթէ տկար զէնքով հզօր բռնադատութեանց դէմ մաքառողներ, անձնապաշտութեան օրինաւոր մրցումով, ամէն հնրաւոր և հաւանական զէնքերու գործածութեան յորդորուէին: Այս պէտք է ըլլայ ուղղադատ կշիռը, աղետալի ժամանակամիջոցիս մանրամասնութիւնները՝ արգելապէս քննադատելու և կշռադատելու համար: Կաթոլիկ քարոզիչներու չափազանցութիւնները կը մեղադրէր նոյն իսկ Եւրոպական դեսպան մը, որ կը զանգատի թէ ասոնք ամէնքն ալ հոս տէրութեան պաշտօնէից տեղ դնել կ'ուզենք զիրենք, ինքզինքնին դեսպաններէն աւելի քաղաքագէտ լուսամիտ կը համարին, և չեն դադարիր քաղաքականութեան մասին ալ ամէնուն իշխելէ (ԹՈՐ. 50): Դժուարութիւնը արտաքուստ եղած կ'ըլլար, եթէ միայն օտարազգի քարոզիչներ եղած ըլլային գործողները, բայց ներքուստ ալ օտար դպրոցներու Հայազգի աշակերտներ, և կերպ կերպ միջոցներով սրսացուած եկեղեցականներ, ընտանիքներու մէջ սողոսկելով և խղճահարներ հրապուրելով, պատճառ կ'ըլլայ առտնին երկպառակութեանց, որոնց առջևն առնել կը պարտաւորուէին անշուշտ ազգին գլուխներն ու գլխաւորները: Ամէնէն աւելի յուզում պատճառող կէտն էր՝ Հայերը Հայ եկեղեցիներէ հեռացնելու սկզբունքը, խիղճեր վրդովելով բարեպաշտութեանց արդիւնաւորութեանց և խորհուրդներու վաւերականութեան վրայ: Այս ձեռնարկներ աւելի Կ. Պոլսոյ մէջ կը գործադրուէին, ուր կրօնաւորներ՝ դեսպաններ ունէին ետևին

իրենց պաշտպանութեան:

1832. ՆԱՀԱՊԵՏ ԵՒ ՊԱՊՈՒԹԻՒՆ

Տարբեր էր քարոզիչներու գործունէութիւնը գաւառներու, և նոյն իսկ Մայրաթոռի մէջ: Մինչ Կ. Պոլսոյ մէջ իրենցմէ հրապուրուածներուն Հայոց եկեղեցիներ մտնելը կ'արգելէին, գաւառներու մէջ իրենք մտնելու չէին խղճեր, և Նահապետ կաթողիկոսէ իբրև շնորհ կը խնդրէին և կը ստանային Հայ եկեղեցիներու մէջ քարոզելու արտօնութիւնը: Նահապետի կը վերագրուին ամենամօտ յարաբերութիւններ Հռոմի և հռոմէականներու հետ, միջնորդութեամբ Յիսուսեան միաբանութեան արքեղաներու, որոնք զլիսաւոր գործիչներ դարձած էին ներքին գաւառներու մէջ, ուր շատ նուազեր էր կանուխէն հաստատուած Դոմինիկեանց ազդեցութիւնը, և որոնց մնացորդներն էին Երնջակի Ունիթորները: Սակայն պէտք է յոյժ վերապահութեամբ ընդունիլ Չամչեան այս մասին տուած տեղեկութիւնները, որ աստանդ տեսած կեղակարծ ակնարկներն ալ իբրև անստելի աղբիւր կ'ընդունի, իսկ ժամանակակից և կենակից անձերու գրուածներէն քաղուելիք տեղեկութիւնները կ'անտեսէ: Ըստ Չամչեանի, Յիսուսեան արքեղաներ ոչ միայն գտին պատիւ և ընդունելութիւն մեծ Նահապետէն և Նահապետի մեծ վիշտ պատճառեցին, իրենց տեղեկութիւններով և ծանուցանելով՝ թէ Արևմուտքի մէջ լուր տարածողներ եղած ըլլան, թէ Հայք ի բաց կացեալ իցէն ի սիրոյ և ի հպատակութենէ առաքելական աթոռոյն Հռոմայ, իբր թէ առաջուց Հայոց հայրապետութիւնը Հռոմի ձեռքին տակ նուաճուած ըլլար: Կը պատմեն ևս թէ այդ մեղադրանքը Հայերէն հեռացնելու համար Նահապետ 1695 սեպտեմբեր 5-ին, թուղթ սիրոյ և յարգութեան յղած ըլլայ Իննովկենտիւս ԺԲ. պապին (ՉԱՍ. Գ. 724), մինչ այս թուականին Նահապետ կաթողիկոսութենէ զրկուած և աթոռէն հեռացած էր: Այս նամակին պատճէնը և թարգմանութիւնը կը գտնենք ուրիշի մօտ (ԱԶԱ. 130), բայց արևելեան չափազանցութեանց և փոխաբերութեանց հեղեղին մէջ, հպատակութեան իմաստ չենք գտնէր, և գործին բուն իսկութիւնը կը տեսնենք այն հատուածին մէջ, ուր պապէն նիւթական նպաստ և քաղաքական օգնութիւն կը սպասէ Նահապետ, ինչպէս հիւանդներ առողջութիւն, գերիներ ազատութիւն, բանտարկեալներ փրկութիւն, և ինչպէս մանկունք մօրերնուն ստինքներէն կաթ կը փնտռեն (ԱԶԱ. 131): Միշտ նոյն յանգերդն ու նոյն նպատակն է, պապութեան ձեռքով Եւրոպայէն քաղաքական հովանաւորութիւն և նիւթական նպաստ ստանալու ակնկալութիւն և այդ յաջողցնելու համար շողոքորթ մարդահաճութիւն: Տեսանք արդէն, թէ այդ գաղափարը սկսած էր զօրանալ Արևելքի մէջ, և օրինաւոր և տանելի համաձայնութեան մըն ալ սկզբունքը ընդունուած էր (1790), և ասկէ անդին չէր անցներ Նահապետի ալ դիտումը: Կաթողիկոս մըն ալ կրնար հրապուիլ լատին եկեղեցականութեան արտաքնայարդար բարեկարգութենէն, կրնար ալ փափաքիլ անոր նմանութիւնը իր եկեղեցւոյն մէջ քաջալերել, բայց ոչ իր ուղղափառութենէն շեղիլ, և ոչ իր եկեղեցւոյն ինքնութիւնը զոհել: Լատին քարոզիչներ նամակի մը գրութիւնը բաւական կը ցուցնէին, և կաթողիկոսը կը յորդորուէր իր անձնական նախաձեռնութեամբ այդպիսի նամակ մը անոնց յանձնել, որով մարդորսակ գործիչներ իրենց պետերուն առջև արդիւնք և արժանիք կը շահէին,

այլ ազգային շրջանակի մէջ անոնց հետքն անգամ չէր երևար: Ջաքարիա Քանաքեռցին որ Նահապետի հետ ապրած է, և զոր՝ որ այժմ է՝ բացատրութեամբը կը հաւաստէ (ՋԱՔ. Բ. 107), որ Նահապետի թերի կողմերն ալ գրելէ չի քաշուիր, երբեք տեղեկութիւն չունի և չի տար Նահապետի հռոմէականութեան միտելուն կամ պապին նամակ գրելուն վրայ, ինչ որ կը ցուցնէ թէ Նահապետի նամակը, զոր Հռոմ կը պահէ եղեր (ԱԶԱ. 129), Նահապետի անպաշտօն և անձնական և գաղտնի մէկ գործն է, զոր իբր փորձ կրցած է յանձնել Լատին արեղաներուն, այլ որ բնաւ նշանակութիւն չկրնար ունենալ Հայոց եկեղեցւոյն և Հայ հայրապետութեան տեսակէտէն:

1833. ՆԱՀԱՊԵՏԷ ԴԺԳՈՂՆԵՐ

Մայրաթոռի մէջ, ստոյգ է, որ Նահապետի դէմ դժգոհութիւններ կը շատնային, և անոր գործերուն դէմ քաղաքներ կը զօրանային, բայց ոչ թէ հռոմէականութեան հետևելէն գրգռուած, իբր թէ Նահապետ կամի ի լատին դարձուցանել զազգն (ՉԱՍ. Գ. 725): Բուն շարժառիթը եղած է, զի կարի սաստիկ էր ի վերայ յանցաւորաց, ինչպէս կը գրէ Քանաքեռցին (ՋԱՔ. Բ. 136), կամ զի սաստկութեամբ վարէր զգործ կաթողիկոսութեանն, ինչպէս կը կրկնէ Ջուղայեցին (ԽԱԶ. 151): Եթէ ոք պակասութիւն ինչ գործէր, սա կալեալ հրապարակաւ կախեց, և գանալից առնէր, և տուգանէր մարմնաւոր իշխանութեամբ, հարէր զմօրուսն և զգանգուրն, և անկանէր ի բանտ և շղթայէր, և այսպէս ահարկութեամբ կայր ի վերայ ամենայն եկեղեցականաց և քահանայից (ՋԱՔ. Բ. 136): Պէտք չէ նաև մտադրութենէ վրիպեցնել, որ երբ այդ խստութիւններ անհատական կամքով կը գործուին, անոնց կը խառուին նաև անիրաւ գործեր, մասնաւորներու նախանձէն և քսութենէն գրգռուելով, և կամ վայրկենական կիրքերէ յուզուելով: Նահապետի այդ ընթացքէն վիրաւորեցան գլխաւորապէս Էջմիածինի միաբանները, նաև ոմանք ի սևագլխոց ի մերումս յաշխարհի, և գրովք միաբանեցան Նահապետի դէմ, որպէսզի զայն գահընկէց ընեն, և այդ խորհուրդին գլուխ կանգնեցան Նախիջևանի և Գողթան եպիսկոպոսները, որոնց անունները չեն յիշուած (ՋԱՔ. Բ. 136): Ուրիշ պարագայ մըն ալ պէտք է դիտել այդ հակառակութեան մէջ: Մայրաթոռը Պարսկաստանի մէջ էր, հետևաբար իշխանութիւնը այն կողմի եկեղեցականութեան ձեռքը կը մնար, որուն գլուխը գտնուէին Էջմիածինի տեղացի և Նոր-Ջուղացի միաբանները, կամ որ նոյն է Ջուղայի երևելիները առհասարակ հանրութիւնը, զի Նոր-Ջուղան էր բոլոր պարսկահպատակ Հայութեան կեդրոնը: Հետևաբար այդ խումբին ակտիւ շերտը տաճկահպատակ Հայութենէն եկած Եղիազարի և Նահապետի իրենց վրայ իշխելը, կամ անոնց տեսութեամբ՝ իրենց վրայ բռնանալը, և պիտի ջանային նորէն իրենց դարձնել Մայրաթոռոյ կառավարութիւնն ու հեղինակութիւնը: Այդ տեսութիւնը կը քաղուի Քանաքեռցիին խօսքերէն ալ, որ ինքն ալ շատ համակիր չ'երկիր Նահապետին, և կը գրէ թէ կաթողիկոսները, իմա Եղիազար և Նահապետ, զոր ինչ յիւրեանց աշխարհին վարեալ էին, զնոյն և աստ առնէին, և թէ կարգ ու կանոն առաջին կաթողիկոսացն՝ քայքայեցաւ ի սուրբ աթոռոյն. որով յայտնապէս Ջուղայեցի Յակոբին, և անոր նախորդներուն կ'ակնարկէ: Կը յիշուի նաև թէ ամենայն առաջնորդք ըստ կամաց իւրեանց առնէին, և կաթողիկոսացն ոչինչ փոյթ լինէր, (ՋԱՔ. Բ. 107), ինչ որ կը ցուցնէ թէ կաթողիկոսին և թեմական

կամ վանական առաջնորդներուն մէջ համաձայնութիւնը վերջացած էր. և այս ալ նշան մըն է, որ տաճկահայ կաթողիկոսներ, պարսկահայ եպիսկոպոսներուն և վարդապետներուն աչքին ախորժելի չէին: Կրնայ ըլլալ որ Նահապետի Լատիններուն հետ կատարած գաղտնի յարաբերութիւններն ու նամակագրութիւններն ալ մէջտեղ ելնելով, բորբոքուած հակառակութեան առթիւ՝ իբրև նոր զէնք մը գործածուած ըլլան, թէպէտ միաբանները այսպիսի կասկած ունեցած չեն երևար: Բայց այս պարագան, եթէ իբր իրական ընդունենք ալ, մեր պնդածը կը հաստատէ, թէ Հայ եկեղեցւոյ գործ չէր Նահապետի նամակը, և այս երեսն իրեն դէմ եղած ամբաստանութիւնները կ'ապացուցանեն, թէ Հայ եկեղեցին և եկեղեցականութիւնը մաս չունէր կաթողիկոսին անհատական և գաղտնի ձեռնարկներուն մէջ:

1834. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՋՈՒՂԱՅԵՑԻ

Հակառակութեան գլուխ կանգնող Նախիջևանի և Գողթան եպիսկոպոսներ (1833), պէտք եղած ամբաստանագիրները կը պատրաստեն Նահապետի դէմ, և իրենց համամիտներուն ստորագրութիւններով կը զօրացնեն, և գիրերը Ջուղայեցւոց կը դրկեն, որպէսզի իրենց հետ միաբանին Նահապետը տապալելու և անոր տեղը նստեցնելու Ստեփանոս Ջուղայեցին, Նոր-Ջուղայի Ամենափրկիչ վանքին առաջնորդը և Պարսկաստանի Հայոց արքեպիսկոպոսը, նոյն ինքն որ ուրացեալ Յոհան աբեղայի ձեռքով բանտարկութեան և չարչարանքի և տուգանքի ենթարկուած էր (1822): Գիրերը Ջուղայ տանելու համար կընտրեն Մատթէոս Կարնեցի վարդապետը, Բատրադեն մականունեալ, որպէս զի բերանացի ալ աշխատի Ստեփանոսը համոզել պաշտօնը ստանձնելու, և Ջուղայեցիները յորդորել պատշաճ դիրութիւններն ու միջոցներն ընծեռելու: Նամակներն ու պատուիրակը իրենց նպատակին կը հասնի, Ստեփանոս ալ կը շարժուի, և բազում գանձս ծախեալ, և բազում միջնորդաւ զօրացեալ, վերջապէս ձեռք կը ձգէ ռազամ կաթողիկոսութեան, որ է արքունական հրովարտակը, և մինչև որ ինքն ուղևորութեան պատրաստութիւնները լրացնէ, և պէտք եղած ոյժերն ու միջոցները կարգադրէ, իր առջևն կը դրկէ Աղէքսանդր Ջուղայեցի վարդապետը (ԶԱՔ. Բ. 136), Դաւիթ Ջուղայեցիի յառաջադէմ աշակերտներէն (1821), որպէսզի իր հասնելէն առաջ Նահապետը վտարէ, և Տաթևի վանքը փակէ, և ինքն ալ իբր տեղակալ Մայրաթոռոյ կառավարութիւնը ստանձնէ: Որչափ ալ Ստեփանոս մեծ յարգ ու վարկ կը վայելէր Պարսկահայ հասարակութեան առջև, և Ճգնաւոր (ԶԱՔ. Բ. 136) և Ճգնակիր (ԽԱԶ. 152) և Երանելի (ԽԱԶ. 153) պատուանուններով կը յիշուի, բայց և հետևցաւ սնափառութեան մեղադրանքն ալ չեն խնայեր իր գովաբաններն իսկ, և միայն ի պատիր բանից խաբեցաւ, արդարացումը կը գրեն իբր պաշտպանութիւն (ԶԱՔ. Բ. 136): Նահապետ զգաց որ տեղւոյն վրայ պիտի չկարենայ դէմ դնել, քանի որ նոյն իսկ Մայրաթոռոյ միաբանութիւնը իրեն հակառակ էր, ուստի փութաց քաշուիլ դէպի Տաթև, բայց ոչ գնաց ի Տաթև, այլ ուղիղ գնաց Թավրէզ՝ ուր էր Հիւսէյին շահը, և շիտակ ապաւինեցաւ Շահօճաղի կոչուած տեղը, որ կը ծառայէր իբրև քաղաք ապաստանի, և ով ոք մատնէ անդ, թեև մահապարտ իցէ, ոչ ոք ասէ նմա ինչ: Նահապետ, որ պաշտօնանկ կըլլար, իրաւամբ կրնար վախճալ որ իբր յանցաւոր

պատժապարտութեան չհանդիպի: Ստեփանոս պետական հրովարտակով, Ֆարգալի խան կուսակալին հետ եկաւ Երևան, և անկէ Էջմիածին և օրհնեցաւ կաթողիկոս, և տիրացաւ աթոռին, այլ շատ չկրցաւ վայելել ձեռք անցուցած իշխանութիւնը (ԶԱԲ. Բ. 137), որուն հազիւ թէ ամիսս տասն տևողութիւն կը տրուի (ԶԱՄ. Գ. 725): Ստեփանոսի կաթողիկոս նստիլը 1695-ին կատարուած եղելութիւն է, վերջն ալ 1696-ին:

1835. ՆԱՀԱՊԵՏԻ ՎԵՐԱԴԱՐՁՈՐ

Նահապետի ալ կուսակիցներ չէին պակսեր, և ինքն ալ անշուշտ պաշտպաններ ճարելու կերպերն ու միջոցները գիտէր, իր բազում բարեկամք ալ գործի ձեռնարկեցին, բայց ամէնէն աւելի իրեն նպաստաւոր և օգտակար եղաւ Աւետիս Զուղայեցի գիւղաւագը, զոր անգամ մը յիշեցինք (1822): Աւետիս ի հարկելոյ և ի թախանձելոյ թագաւորին Հիւսէյինի յակամայս կրօնափոխ էր եղած, և իսլամութիւն ընդունած Մահմատ Հոսէն կամ Մէհէմմէտ Հիսէյին անունով: Եւ ոչ այսչափ միայն այլ և երկրքին դստերքն իւր աղերսեաց նմա, այսինքն է շահ Հիւսէյինի կանանոցին նուիրեց (ԽԱԶ. 152), և այս կերպով եղև ինքնիշխան ի վեր քան գյոգունս, և շահ Հիւսէյին դիւրամատոյց էր անոր ամէն խնդիրներուն: Նախկին գիւղաւագ Աւետիսը, սիրտէն ուրացեալ մը չըլլալով, Հայերու վերաբերեալ խնդիրներով զբաղելէ և պատշաճ օգնութիւններն ալ ընելէ չէր քաշուեր, և այդ պարագային ալ փութաց Նահապետին օգնել, որուն մտերիմ բարեկամ էր: Գուցէ և Ստեփանոսէ ցաւելու առիթ ունեցած էր, անոր առաջնորդութեան ատենէն: Աւետիս պաշտպան հանդիսացաւ Նահապետին, որուն գահընկէցութիւնը խմբակի մը չարակամութեան հետևանք էր, և պարզապէս ծախսեալ զբազում գանձս գլուխ ելած մի գործ էր: Շահ Հիւսէյինի հետ ունեցած համարձակութեամբը հաղորդեց անոր Ստեփանոսի ստացած հրովարտակին ապօրինութիւնը, որ հակառակ էր Հայոց օրէնքին, որ կաթողիկոս մը չմեռած կամ չիրաժարած ուրիշի մը նստիլը չի ներեր, և եղածն ալ ձեռք ձգուած էր առատ կաշառքով պալատականներու մէջ: Անշուշտ շահ Հիւսէյինի վրայ տպաւորութիւն գործող ուրիշ ամբաստանութիւններ ալ աւելցուց Աւետիս-Մէհէմմէտը, որ թագաւորը սաստիկ զայրանալով հրամայեց Ստեփանոսէ հազար թուման տուգանք գանձել, և զինքն ալ իր համախոհներուն հետ բանտարկել, և հրամանին գործադրութիւնը յանձնուեցաւ Երեւանի կուսակալ Ֆարգալիի, որ Ստեփանոսը նստեցուցած էր: Ֆարգալի դժուարութիւն չունեցաւ հրամանը գործադրել, տուգանքը գանձել, և Ստեփանոսը բանտարկել իր երեք գլխաւոր համախոհներով, որոնք էին Պետրոս Վայոցձորցի, Գրիգոր Մուղնու և Յովհաննէս Ծաղկունոց առաջնորդները, մինչ Նահապետ յաղթական յաջողութեամբ իր աթոռը կը դառնար, և միաբանութիւնն ալ կը լռէր (ԶԱԲ. Բ. 137), զի կ'երևի թէ Ստեփանոս ալ զիրենք չգոհացուց, երբոր տեսան որ ոչ խաղաղութեամբ վարէ նա զիշխանութիւն իւր: Միայն թէ չ'արդարանար կարծիքը, թէ միաբաններ մերժեցին զնա յաթոռոյ, որպէս գլխաւորարար ոք (ԶԱՄ. Գ. 725), զի կարի յայտնի են Քանաքեռցիին և Զուղայեցիին ցուցած պատճառները: Եղելութիւնը այս ձևին թափել ուզողներուն դիտումն է, Նահապետը իբրև հռոմէականութեան մօտ և միաբաններուն սիրելի, իսկ Ստեփանոսը իբրև ոչ հռոմէադաւան ու միաբաններէ մերժուած ցուցնելով, Հայ

եկեղեցին իբր կաթոլիկ ներկայել: Սակայն պատմական ստոյգ հանգամանքներ իրենց դիտումին չեն ծառայեր: Ընդհակառակն ժամանակակիցներ Նահապետը կը մեղադրեն իբրև խստաբարոյ, և Ստեփանոսը հակաթոռութենէն ետքն ալ երանելի այր Աստուծոյ կը ճանչնան, և մահուանէ ետքը յիշատակն օրհնութեամբ եղիցի կը գրեն (ԽԱԶ. 153):

1836. ՍՏԵՓԱՆՈՍԻ ՄԱՀԸ

Ստեփանոսի հետ բանտարկուած երեք վարդապետներուն դժուար չեղաւ շուտով ազատիլ, վասնզի ի բանտի ընդարձակ էին (ԶԱՔ. Բ. 137), և ետուն իսկ յոլով տուգանս և արձակեցան (ԽԱԶ. 153): Իսկ Ստեփանոսի հնար չեղաւ ազատիլ, մանաւանդ թէ աւելի ծանրացաւ իր վիճակը, և հանեալ իսկ ի թեթև և յընդարձակ բանտէ, արկին ի մթին և մահահոտ զընտան (ԽԱԶ. 153), ոտուրները ծունկերէն ծանրագոյն կոճղի գարկին, թիկունքին վրայ կարծրնիւթ քարեր կապեցին, և այնպէս անշարժացեալ թողուցին, մինչև որ իր զագրութենէ հոտոյն, յանմանէ հերացն, և ի բազմանալոյ որդանցն վշտացեալ մեռաւ անդէն (ԶԱՔ. Բ. 138): Եղերական և ապաքէն Ստեփանոսի վախճանը, որ ոչ ստորին զգացմանց տէր անձ մըն էր, և ոչ ալ հասարակ եկեղեցական մը, այլ մի յընտրեալ աշակերտաց Դաւիթ Զուղայեցիի, և արժանաւոր յաջորդ Խաչատուր Կեսարացիին և Սիմէոն ու Դաւիթ Զուղայեցիներու, և գլուխ Ամենափրկչի վանքին ընտիր միաբանութեան: Այլ դժբախտաբար յախուռն գործի մը մէջ նետուեցաւ, առանց եկեղեցական և կանոնական օրինաւորութեանց կաթողիկոս մը գահընկեց ընելու և անոր տեղը անցնելու յաւակնութեամբ, լոկ մասնաւոր խումբի մը գրգռութեամբ: Պէտք է ըսել որ երկայնամիտ համբերութեամբ տարած պիտի ըլլայ Ստեփանոս գլուխը եկած բազմաչարչար արկածները, որոնք անհամեմատ ծանրագոյն եղան, քանի իր անխորհուրդ ձեռնարկները: Այդ բանին կը վկայէ պատմիչն ալ, Եւ ահա այսպէս եղև վախճան և մահ երանելոյ առն Աստուծոյ տեսառն Ստեփանեայ վարդապետի և կաթողիկոսի, որոյ յիշատակն օրհնութեամբ եղիցի, և ասով կը կնքէ անոր պատմութիւնը (ԽԱԶ. 153): Չենք գիտեր ում վերագրել Ստեփանոսի վրայ գործածուած խուժուժ խստութեանց պատասխանատուութիւնը, արդեօք թագաւորին բարկութեա՞ն, թէ կաթողիկոսին վրէժխնդրութեա՞ն: Թագաւորին համար շատ նշանակութիւն պիտի չունենար եկեղեցական կանոններու պահանջը, իսկ կաթողիկոսին վրայ չէինք սիրեր ծանրացնել այդպիսի վայրագ վրէժխնդրութիւն մը, որչափ ալ ծանոթ ըլլան Նահապետին ընթացքը, որր ահարկութեամբ կայր (ԶԱՔ. Բ. 136) և բրածեժ առնէր մահու չափ (ԶԱՔ. Բ. 107): Ստեփանոսի հակաթոռութեան եղելութիւնը յառաջ բերինք, առանց ժամանակագրական ճշդութեանց, վասնզի որոշակի գրուած չէր նոյնիսկ բանտարկութեան տևողութիւնը: Մահուն թուականը պէտք է ընդունիլ 1698 յունուար 4-ին (ԶԱՔ. Բ. 138), կամ աւելի ճիշդ 1698 յունուար 5-ին, չորեքշաբթի օր, Աստուածայայտնութեան ճրագալոյցին (ԱՐԱ. 439), թէպէտ ուրիշ տեղ 1696 փետրուար 16 գրուած ըլլայ (ԽԱԶ. 153), զոր շփոթուած կը կարծենք իր գահընկեցութեան թուականին հետ, իբր զի 1695-ին կը տրուի իր գահակալութիւնը (ԶԱՄ. 27) և պաշտօնավարութեան տևողութիւնը տասն ամիս ըսուած ըլլալով (ԶԱՄ. Գ. 725), 1695 ապրիլին տեղի ունեցած կըլլայ Ստեփանոսի

գահակալութիւնը: Ըստ այսմ կը հաստատուի թէ Նահապետ 1605 սեպտեմբեր 5-ին չէր կրնար իբրև աթոռի վրայ կաթողիկոս պապին նամակ գրել (1832): Իսկ Ստեփանոսի գահընկէցութիւնը 1696 փետրուարին տեղի ունենալով երկու տարի տևած կըլլայ անոր խստամբեր բանտարկութիւնը: Մարմինը իր իսկ կամքով տարի Խորվիրապի վանքը (ԶԱԲ. Բ. 138), և անդ հանգուցին փառաւորապէս (ԱՐԱ. 439): Այդ մասին մեծ հոջ ունեցած է Նահապետ, խղճալի կաթողիկոսին յիշատակը պատուելու համար, և մեծամեծ ծախքերու ստիպուած է, բանտարկեալ դատապարտելի մը մարմինը գնտանէն առնելով փառաւոր յուղարկաւորութիւն ընելու համար (ԶԱՍ. Բ. 39), ինչ որ կրնայ նպաստել Նահապետը վայրագ վրէժխնդրութենէ ազատ սեպելու կարծիքին:

1837. ՄԽԻԹԱՐ ՍԵՔԱՍՏԱՑԻ

Այդ միջոցներուն էր որ Հայաստանի խորերը կը թափառէր Մխիթար Սեբաստացի սարկաւազը, որուն ապագայ գործունէութիւնը կը պահանջէ կանուխէն պատմել անոր նախընթացը: Մխիթար Պետրոսեան, և կամ աւագանի նախկին անունովը Մանուկ, 1667 փետրուար 7-ին ծնած Սեբաստիա քաղաքը, տեղական քահանաներու և վարդապետներու մօտ սկսած էր առնել առաջին ուսումները, մինչև որ Ս. Նշանի վանքին միաբան մտնելով, 1685-ին դպիր և 1691-ին սարկաւազ կը ձեռնադրուի՝ առաջնորդ Անանիա եպիսկոպոսէն (ՄԽԻ. 57): Մայրաթոռի մէջ ընդարձակագոյն ասպարէզ գտնելու փափաքը, զինքն կը յորդորէ փոքրաւոր մտնել Էջմիածինի նուիրակ Միքայէլ եպիսկոպոսին մօտ, որուն հետ Սեբաստիայէ կը մեկնի 1691 դեկտեմբերին, և ձմեռնային ուղևորութեամբ ու Կարին հանդիպելով Էջմիածին կը հասնին 1692 փետրուարին, Նահապետի կաթողիկոսութեան սկիզբը: Կարնոյ մէջ է, որ Մխիթար կը գտնէ Խոկունմն քրիստոնէական լատիներէնէն թարգմանուած գիրք մը, 1687ին Վենետիկ ապրուած և բոլորովին հռոմէական ուղղութեամբ գիրք մը, զոր Միքայէլ եպիսկոպոս նախահոգ զգուշութեամբ պատանի սարկաւազին ձեռքէն կ'առնէ: Կարին ալ մուտ գտած էին Լատին քարոզիչներ ու խիղճեր վրդովելու ճիգեր կը թափէին: Ստեփանոս Սեբաստացի ուխտաւոր մը, Մխիթարի ծանօթ, Էջմիածին կը հանդիպի նոյն օրեր, և Մխիթար կը հրապուրուի անոր հետ Հայաստանի սրբավայրերը տեսնել, և իր եպիսկոպոսէն գաղտնի հայրենակիցին հետ Էջմիածինէ կը մեկնի, երկու ամիս միայն այնտեղ մնալէ ետքը, և Խորվիրապի ուխտը կատարելով կ'անցնին Սեւան կղզիին վանքը: Սևանի եկեղեցւոյն մէջ տեղի ունեցած կ'ըսուի Մխիթարի տեսիլքը, որուն վկան հարկաւ ինքն միայն է, և որուն մէջ Աստուածածին Մխիթարի կը խօսի, խնդրէ Մխիթար ինչ որ կ'ուզես, և Մխիթար կը պատասխանէ. Այն կ'ուզեմ, տիրուհի, ինչ որ դու կ'ուզես, և Աստուածածին ալ կը խոստանայ. Թող ըլլայ ուզածդ, եղիցի (ՅՈՐԲ. 6): Մխիթարեանք այս տեսիլքին մէջ կ'ուզեն տեսնել իրենց միաբանութեան հիմնարկութիւնը, և անոր հռոմէական ուղղութիւնը: Բայց պարագաներ շատ հեռու կը ցուցնեն այդ նպատակը 17 տարեկան սարկաւազին միտքէն, որ Էջմիածին եկած էր Մայրաթոռին մէջ բախտը գտնելու: Եւս առաւել չենք կարծեր որ ըսեն, թէ Սևանի Աստուածածինը, որ այսչափ դարերէ իվեր հայադաւան եկեղեցւոյն մէջ էր, և Սևանի

հայադաւան միաբաններուն հովանաւորն էր, նա ալ միտքը փոխած ու հռոմէադաւան դարձած ըլլայ: Մխիթար վերը յիշուած Սեբաստացի ուղևորին հետ նորէն Սեբաստիա երթալու համար Սևանէ Կարին կու գայ, բայց Բասէնի վանքին առաջնորդ Մելքիսեդ եպիսկոպոս, զինքն վար կը դնէ տղայոց ուսուցչութեան համար, մինչ Կարնոյ Աւետիք եպիսկոպոսն ալ ամէն հնարք ի գործ կը դնէր զինքն որսալու, կը գրէ Մխիթարեանց պատմիչը (ՄխԻ. 77), այսինքն Կարինի մէջ պահելու, ինչ որ Աւետիքի անձնաւորութիւնը գիտնալով, Մխիթարի վրայ հաւատարիմ հայադաւանութիւն տտեսնելուն վկայութիւն կրնայ համարուիլ:

1838. ԱԲԵՏԻՔ ԵՒՂՈԿԻԱՑԻ

Կարնոյ առաջնորդ Աւետիք Եւղոկիացին, զոր առաջին անգամ յիշելու առիթ կ'ունենանք, հռչակաւոր է պատմութեան մէջ, և հարկ կը սեպենք այժմէն անոր նախընթացը բացատրել: Բնիկ Եւղոկիացի, 1657 ապրիլ 7-ին ծնած, մինչև 15 տարեկան ըլլալը մեծ հորը՝ հարիւրամեայ Սարգիս քահանայի, և մկրտող Պետրոս քահանայի մօտ քիչ շատ ուսման պարապած ըլլալով մէկտեղ, հորը մօտ ջուլիակ եղած և զղումաշ գործելն սորված, և նշանակուած ալ էր: Յակոբ Պէլէնկցի եպիսկոպոսին նուիրակութիւն առթիւ, կուսակրօն եկեղեցականութեան փափաքը կը զարթնու, և նոյն վարդապետին աշակերտութեան կը մտնէ, և 3 տարի ետքը Փայաս գտնուած ատեննին, սարկաւագ կը ձեռնադրուի 1675-ին: Միշտ Պէլէնկցիին նուիրակական շրջագայութեանց հետևելով, 1689-ին Սեբաստիա կը գտնուի Յակոբ կաթողիկոսի անկէ անցած ատեն (1790): Պէլէնկցիին կաթողիկոսին հետ Կ. Պոլիս կ'երթայ, և Աւետիք իր վարդապետէն բաժնուելով, Երուսաղիմացի Սահակ եպիսկոպոսին հետ Էջմիածին կու գայ, և անոր հետ ետ դառնալով՝ Երզնկայի Կապոսու կամ Կայիփոսի Ս. Յակոբ վանքին մէջ աբեղայ և վարդապետ կը ձեռնադրուի, և նոյն վանքին առաջնորդ կը նշանակուի: Ասկէ կը ծագի Աւետիքի՝ Երզնկացի կոչուիլը (74. ԱՐՐ. 74): Ոչ միայն այս վանքը, այլևս Տիրաշէն Ս. Նշանի, կամ Տիրաշէն Ս. Ներսէսի վանքն ալ կը նորոգէ, և Երզնկայի Մարիամ Աստուածածին յանգեալ եկեղեցին ալ նորոգելու կը ձեռնարկէ (74. ԱՐՐ. 75): Յանկարծ Եէնիչէրիներու ըմբոստութիւնը կը բորբոքի, որոնք յոյժ եարամագ էին, քրիստոնէից գողայքն կու պղծէին, և աւագակութիւն առնէին, և Աւետիքն ալ երկու տեղաց խանչարով խոցոտեցին, որ պարտաւորուեցաւ 40 օր ի մահիճ մնալ: Առողջանալէն ետքը Կ. Պոլիս կու գայ, և պատշաճ հրամանները հանել տալով, և զինուորական գունդ ալ բերել տալով ըմբոստութիւնը զսպել կու տայ: Ասոր վրայ հակառակորդներ կը գրգռուին և զինքը կ'ամբաստանեն իբրև անհրաման եկեղեցի շինող, և Կարնոյ կուսակալին հրամանով կը բանտարկուի և կոճղի կը դրնուի, և երեք օր անսուաղ կը թողուի Կարնոյ մէջ: Անկէ ետքը ատեան հանուելով իր արդարացման պէտք եղած պաշտօնագիրները կը ներկայէ, և Ֆէյդուլլահ դատաւորին վճռով ազատ կ'արձակուի, և Երզնկա կը դառնայ եկեղեցւոյն շինութիւնը շարունակելու: Այս միջոցին Երզնկայի մէջ Սահակ Կիւմիւշխանացի վարդապետէն ծայրագոյն գաւազան կ'ընդունի, և անկէ Էջմիածին անցնելով Եղիազարէ եպիսկոպոս կը ձեռնադրուի 1691-ին 35 տարեկան եղած ատեն: Երբոր Երզնկա կը դառնայ ուղղակի իր կեանքին կը սպառնան,

որով հազիւ տուն մը կը պահուըտի շարունակ վախի մէջ: Յանկարծ դատաւորը՝ որ իր գլխաւոր հակառակորդն էր, ընտանեօք կը հիւանդանայ, և զինքն աստուածային պատուհասի ենթարկուած տեսնելով, բացարձակ հրաման կու տայ եկեղեցին շինել և դրամական և նիւթական նպաստ ալ կը դրկէ: Սակայն Ենիչէրիններու ըմբոստութիւնը կը նորոգուի, և Աւետիք Էջմիածին կ'ապաւինի, ուր 4 ամիս միայն մնալով Նահապետ կաթողիկոսի հրամանով Կարնոյ առաջնորդութեան կը դրկուի 1691-ին վերջերը (74. ԱՐՐ. 115): Այդ միջոցին է ահա որ Մխիթար Բասէնի վանքը կը հաստատուէր, և զոր Աւետիք կ'ուզէ եղեր իրեն որսալ: Եւ որովհաստ Աւետիք Կաթողիկէ Հայոց հալածումին նախաձեռնարկը, և սկիզբէն իվեր նախանձայոյզ հաւադաւան մը ցուցուած է (ՄԽԻ. 61), պէտք է ընդունին իրենները՝ թէ Մխիթարի վրայ կաթողիկոսութեան միտում չէր տեսնուեր տակաւին:

1839. ՄԽԻԹԱՐԻ ՊՏՈՅՏՆԵՐԸ

Մխիթար սարկաւազը տարի մը միայն Բասէնի վանքին մէջ մնալէ յետոյ, 1693-ին Սեբաստիա Ս. Նշանի վանքը կը դառնայ, և կը մնայ իբրև միաբան, մինչև որ իր պաշտպան Անանիա Եպիսկոպոսին տեղ կ'անցնի Սահակ Կեսարացի վարդապետը: Մխիթար անկէ դժգոհելով, նորէն ուրիշ տեղ բախտ փնտռելու կ'ելլայ, և Յովնան Եւդոկիացի վարդապետին հետ 1695 մարտին կը մեկնի Երուսաղէմ Հայոց վանքը երթալու: Բայց Բերիոյ մէջ երկուքն ալ կը սկսին շփուիլ Լատին աբեղաներու հետ, որոնցմէ Անտոն Պովոլիէ Յիսուսեան միաբանութենէն, զիրենք կը գրաւէ, և Հռոմ յղելու և գիտնական դարձնելու խոստումներով երկուքն ալ հռոմէականութեան կը միտեցնէ (ՄԽԻ. 95): Գոնէ այս կը ցուցուի Մխիթարի հռոմէականութեան յարելուն շարժառիթն ու սկզբնաւորութիւնը, թէպէտ տակաւին զայն հայադաւան եկեղեցւոյ ծառայութեան մէջ կը գտնենք, իբրև լատինասէր Հայ մը, և ոչ երբեք իր եկեղեցիէն բաժնուած կաթոլիկ մը: Հռոմին անունէն և Եւրոպայի համբաւէն գրաւուած Մխիթար՝ Երուսաղէմը կը մոռնայ, և Բերիայէն կ'իջնէ Իսքէնտէրուն որ է հին Աղեքսանդրիա Իսուսի կամ Փոքր Աղեքսանդրիան, անկէ ալ Կիպրոս կ'անցնի, և Կիպրոսէ նաւ մտնելէն ետքն ալ՝ նորէն միտքը կը փոխէ, և դուրս կ'ելլէ և Կիպրոս կը դառնայ, և առաջին պատեհով Սելևկիոյ նաւահանգիստը կ'անցնի, և Անտիոքի ու Բերիոյ ու Այնթապի ճամբով Սեբաստիա կը դառնայ 1695 նոյեմբերին, և Ս. Նշանի վանքին միաբանութիւնը կրկին կը շարունակէ: Այտեղ 1696-ին Ջատիկէն ետքը, որ ապրիլ 12-ին հանդիպած էր, քահանայական ձեռնադրութիւն կ'ընդունի Կեսարացի Սահակ Եպիսկոպոսէն: Աստիճանը իրեն համարձակութիւն կու տայ լատինասէր կուսակցութեան կողմը բռնելու, բայց հակառակութիւններ կը գրգռէ իր դէմ, կը պարտաւորուի խոյս տալ, և Եւդոկիա ու Ակն դեգերելէ ետքը, նորէն Սեբաստիա կը դառնայ, լսելով որ մեռած է Ծառուկ վարդապետը, զոր իբր անձնական հակառակորդ նկատած էր: Բայց Սեբաստիան բաւական չէր իր ձգտումներուն գոհացում տալ, և աչքը կը սեւեռէ մայրաքաղաքին և պատրիարքութեան կեդրոնին, հոն ընդարձակելու համար իր ասպարէզը, և 1698ին ապրիլին Կ. Պոլիս կը մտնէ (ՄԽԻ. 117), տակաւին 22 տարեկան նորընծայ վարդապետ մը:

1850. ՇՓՈԹ ԱԿՆԱՐԿ

Այս միջոցին անցողակի յիշատակ մը կը գտնենք Սարգիս դպիրէ նշանակուած (ՍՐԳ.), թէ Ղասիտէճի կաթողիկոսն Սըսայ, որ կախելոց էին, թրքացաւ ՌՃԽԵ=1696 յունիս 5 շաբաթ օր, թէպէտ շաբաթ օրը յունիս 6-ին կ'իյնայ: Այդ տարին Կիլիկիոյ կաթողիկոս գիտենք Մատթէոս Սարին (1849), որուն Ղասիտէճի մականունը տրուած չէ ուրիշ տեղ: Թէպէտ նա իվերջոյ ուրացաւ, բայց 1707-ին, և ոչ 1696-ին: Ըստ այսմ մեզի համար անլուծանելի կը մնայ խնդիրը, թէ արդեօք թուականներու շփոթութիւն մըն է՞, թէ ոչ տարբեր կաթողիկոս մըն է որ նեղը ինկած մէկ պահուն այդ վախճանը ունեցաւ:

1841. ԵՓՐԵՄ ՂԱՓԱՆՑԻ

Կոստանդնուպոլսոյ մէջ պատրիարքական աթոռի վրայ կը գտնուէր Եփրեմ Ղափանցին 1694էն իվեր (1829), հայադաւանութեան համարձակ պաշտպան մը, և լատինամիտներուն յայտնի հակառակորդ, սակայն այդ միջոցին պատմութիւնը անոր չի վերագրեր խստութեան գործեր: Հետևաբար չարդարանար, վասն սաստիկ բարուցն (ԶԱՄ. Գ. 727), կամ իրեն դաժան բնաւորութեան պատճառաւ (ՄԽԻ. 118), պաշտօնանկ եղած ըլլալու բացատրութիւնը, քանի որ շատ յայտնի են պատրիարքութիւնը իրարու ձեռքէ խլելու տիրող մրցակցութիւնը, և պատրիարքներու շարունակ փոփոխութիւնը: Անհիմն ասացուած պիտի նկատուի նաև Ստեփանոս Ջուղայեցիէն իր բանտարկութեան ատեն նամակ գրուիլը Եփրեմին՝ Նահապետի հռոմէադաւանութիւնը մեղադրելով, և այս պատճառով Եփրեմի Նահապետի դէմ գրգռուիլը, բայց գահընկէց ըլլալուն պատճառով բան մը ընել չկրնալը: Վասնզի ոչ միայն շատ դժուար էր Ստեփանոսի իր խիստ բանտարկութեան միջոցին Կ. Պոլիս նամակ հասցնել, այլ և Նահապետ աթոռ վերադարձաւ 1696-ին, Եփրեմի գահընկեցութենէն երկու տարի առաջ (1836): Նահապետի իշխանութիւնն ալ Օսմանեան կառավարութենէ ճանչցուեցաւ հրովարտակով, որ չէր կրնար կատարուիլ առանց Եփրեմի միջնորդութեան: Ստոյգն այն է որ Եփրեմն ալ պիտի չկարենար երկար ատեն դէմ դնել նոր մրցակիցներու և պաշտօնանկ եղաւ Մխիթարի Կ. Պոլիս հասնելէն ամիս մը ետքը, 1698 մայիսի առաջին շաբաթ օրը, որ 6-ին ըսուած է, բայց 7-ին պիտի ուղղուի, և ոչ 8-ին (ԶԱՄ. Գ. 327): Յաջորդը Մելիքսեդէկ եպիսկոպոս, Սուպիի Շայիր մականունեալ, որ կը ցուցնէ թէ շայիր կամ աշուղ մըն էր, և Սուպիի իր կեղծանունն էր, ինչպէս սովորութիւն է ամէն աշուղներու կեղծ անուն մը ունենալ: Պատրիարքութեան բարձրացող եպիսկոպոսի մը՝ երգաբանութեան հետևիլը զարմանալի պէտք չէ երևայ, վասնզի երգի ճիւղը ժամանակին բարձրագոյն գրականութիւնն էր, և կանուխէն ալ այդ ճիւղին մէջ յառաջացած տեսանք Յովհաննէս Թլկուրանցի (1525) և Գրիգոր Աղթամարցի (1556), կաթողիկոսները: Մելիքսեդէկի օրով ալ կը շարունակէին Կ. Պոլսոյ մէջ Հայու ու Ֆրէնկի անվերջ վէճերը, և եկեղեցականներէն ալ այս ու այն կողմի պաշտպաններ կը յայտնուէին համարձակ, բայց տակաւին խտրականութիւններ զօրացած չէին, և նոյն իսկ հռոմէական դպրանոցի մէջ ուսում առնող արեղաներ, իբրև Հայոց եկեղեցւոյ վարդապետներ պաշտօնավարութեան կը մտնէին, ինչպէս Խաչատուր Կարնեցի կամ

Խաչատուր Առաքելեան՝ Փրօփականտայի դպրանոցին աշակերտը, որ Սամաթիոյ Ս. Գէորգ եկեղեցին քարոզչութիւն կընէր, և Մայր եկեղեցւոյ բեմն իսկ կը բարձրանար:

1842. ՄԽԻԹԱՐ Ի Կ. ՊՈԼԻՍ

Մխիթար Սեբաստացին ալ, որ Կ. Պոլիս հասնելուն, յայտնապէս Խաչատուրի կը յարէր և Հռոմ երթալու միտքը կը մշակէր, առանց դժուարութեան Ղալաթիոյ Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցւոյն մէջ քարոզելու կարտօնուէր Մելիքսեդէկ պատրիարքէն, Ղալաթիոյ գիրքէն կօգտուէր Մխիթար դիւրին շփումներ ունենալու Լատիններուն հետ, և իրենց զարգացման դուռ մը բանալ Արևմտեայց մերձաւորութեամբ, ինչպէս զինքը կը քաջալերէին Խաչատուր Կարնեցին և Յովհաննէս Վերգոյ Յիսուսեանց միաբանութենէն՝ Բերիայէ ծանոթ լատին աբեղայ մը: Մխիթարի ներքին ոգին ճշդելու համար աւելորդ չէ դիտել, թէ նա խտրականութիւնը հեռացնելու համար, խաղաղութեան և եղբայրութեան քարոզներ կը խօսէր՝ Հայ ու Ֆրէնկ անուններով մաքառող կուսակցութեանց, որով նոյն իսկ Հայութիւնը պաշտպանողներ՝ մենք քեզի հետ գործ չունինք կըսէին Մխիթարին (ՅՈԲ. 17): Ասիկա Մխիթարին միջասահման անտարբեր մը լինելը կը հաւաստէ, և իրաւունք ունին որոնք իրեն կը պատշաճեցնեն Լամբրոնացիին առածը, թէ է ինձ Հայն որպէս զԼատինացին, և Լատինացին որպէս զՀելլենացին (ՄԽԻ. 119), որ ոչ թէ լատինացի կամ հռոմէադաւան եղած ըլլալը կը նշանակէ, այլ հարազատ հայադաւանութեամբ հռոմէադաւանին և յունադաւանին ալ հանդէպ ազատական և թոյլատու համոզում, և համոզումին համաձայն ընթացք և վերաբերութիւն ունենալը: Մխիթարի Կ. Պոլիս մնալը 5 ամիս միայն կը տևէ (ՄԽԻ. 121) և 1698 սեպտեմբերին, նորէն բախտ փնտռելու փափաքով կը մեւնի Կ. Պոլսէ, ուր մտադրած ասպարէզը չէր գտած, և կը խորհի դառնալ Հայաստանի ներքին գաւառները, ուր կանուխէն տեսած էր շարժումի միտումներ և նոր ձեռնարկներու նշաններ:

1843. ԻՍՐԱՅԷԼ ՕՐԻ

Յակոբ Զուղայեցի կաթողիկոսին հետ, 1679-ին վերջը Կ. Պոլիս եկող պատգամաւորութեան անդամակիցներէն մէկուն փոխանակ Արցախ դառնալու 1680-ին Երոպա անցնելով Գաղղիոյ մէջ զինուորական արուեստին ըլլալը յիշած ենք, և այս մէկն էր Պռօշ իշխանին որդին Իսրայէլ Օրի (1797): Իսրայէլ անսովոր անուն չէ Հայերու մէջ, բայց Օրի մականունը հայերէն չի հնչէր, և հարկաւ Երոպայի մէջ զայն իւրացուցած է իսրայէլ, ով գիտէ ինչ նշանակութեամբ: Մեր կարծիքով դժուարին է ենթադրել թէ Ori, տառաշրջութիւնն ըլլայ Roi գաղղիերէն բառին, որ թագաւոր կը նշանակէ, և թէ ամբողջ Israel Ori անունը, il sera roi, Նա թագաւոր կը լինի իմաստով տարի ծառայեց Գաղղիական բանակին, և մինչև սպայի աստիճան բարձրացաւ, և Գաղղիացի գունդերու հետ պատերազմներու ալ մասնակցեցաւ, և եղաւ կատարելապէս Երոպացի մի անհատ, իր արևելցի ծագումը և նկարագիրը անյայտացնելու չափ: Յիշուած 12 տարիներուն վերջը պատերազմի գերի ինկաւ Անգղիացւոց ձեռքը, և առիթ ունեցաւ Անգղիական ալ ուսումնասիրել և Անգղիացւոց ընտելանալ: Երբոր ազատութիւն ստացաւ, Գաղղիա չվերադարձաւ, այլ այս անգամ Գերմանիա անցաւ՝ Պալանինիոյ կայսերընտիր իշխանութեան, ուր

1688-ին իվեր յաջողութեան պատերազմ կը մղէր Փիլիպպոս- Գուլիէլմոս իշխանը, և վերջապէս ազգատոհմին իրաւունքը կ'ամրապնդէր Յովհան-Գուլիէլմոս իր որդին 1697ին (Johan-Wilhelm): Անոր ծառայութեան մէջ կը գտնուէր Օրի, և զանազան քաղաքներու մէջ կառավարչութեան պաշտօն վարած էր (ԼԷՕ. Ա. 423), երբ օգտուելով Յովհան-Գուլիէլմոսի հետ ստացած մտերմութենէն, Օրի Գուլիէլմոսի ռազմիկ ձգտումները գրգռեց և Արևելքի մէջ ընդարձակ գործի ասպարէզ, և նոր թագաւորութեան ակնկալութիւն փալփելցուց անոր աչքին: Յովհան-Գուլիէլմոս գրաւուեցաւ և գործին ձեռնարկելու ալ որոշում տուաւ, վստահելով Լէոփոլտ Ա. կայսեր օգնութեան, որ իր քենեկալն էր: Օրի արդէն Գաղղիա եղած ատենէն հռոմէականութիւնը ընդունած էր, և լաւ գիտնալով թէ ինչպէս կրօնափոխութիւնը հիմնական պայման մըն էր եւրոպական արքունիքներուն առջև յաջողելու, և կրօնականներու ու պապութեան հովանաւորութիւնն ստանալու, համարձակեցաւ խոստանալ և վստահեցնել՝ Հայ եկեղեցին հռոմէականութեան բերելու: Պարագաներն ալ յաջող կ'երևնային նոր ձեռնարկին, վասնզի 16 տարիներէ իվեր պատերազմներ կը շարունակէին Եւրոպիոյ և Թուրքիոյ միջև, որոնք եթէ 1695 փետրուար 6-ին Մուսթաֆա Բ.-ի՝ իր մօրերբօր Ահմէտ Բ. ի յաջորդելէն ետքը, պահ մը Օսմանեանց յաջող կորմեր ունեցան, բայց վերջապէս 1697-ին Ճէիթայի ճակատամարտը Օսմանեանց աղետաբեր եղաւ, և Եւգինէոս Սավոյայցոյն (Eugenio di Savoia) տարած մեծ յաղթանակը, ստիպեց Օսմանցիները հաշտութեան հաւանիլ: Այս մասին բանակցութիւններ սկսած էին՝ Աւստրիոյ, Թուրքիոյ, Ռուսիոյ, Վենետիկի և Լեհաստանի լիազօրներու մէջ իբրև պատերազմիկներ, որոնց հետ էին Անգլիոյ և Հոլանտիոյ լիազօրներն ալ իբրև միջնորդներ (ԺՈՒ. 312): Այդ պարագաներուն մէջ էր որ Յովհան-Գուլիէլմոս մտածեց Օրին Լէոփոլտ կայսեր մօտ յղել պարտուպատշաճ գիրերով և հրահանգներով: Օրի 1698 օգոստոս 2-ին Տիւսսէլտորֆ (Dusseldorf) քաղաքէն մեկնեցաւ դէպի Վիէննա՝ կայսեր ներկայանալու, որպէսզի հրահանգներ տրուին Քարլովից (Karlowitz) հաւաքուած լիազօրներուն: Քաբրովիցի դաշնագիրը 1699 յունուար 26-ին կնքուեցաւ՝ երկարատև բանակցութիւններէ ետքը, 25 ամեայ խաղաղութեան պայմանաժամով, բայց անոր մէջ Հայոց մասին ակնարկ չկար, վասնզի ծրագրեալ ձեռնարկը Պարսկական Հայաստանին համար էր, և ոչ Օսմանեան Հայաստանին համար: Իսկ Օրի հարկաւ քաջալերական խօսքեր լսեց, որ Յովհան-Գուլիէլմոսէ Հայ ու Վրաց իշխաններուն ուղղուած գիրերով ուղևորեցաւ Հայաստան: Աւելորդ չսեպուի կրկնել, թէ Օրի Եւրոպացի ասպետի անունով կը ճամբորդէր, իր իսկութիւնը ծածկելով:

1844. ՆԱՀԱՊԵՏ ԵՒ ՕՐԻ

Օրի իր ուղագիծը նախ Լեհաստանի և Ռուսաստանի վրայով սկսաւ, բայց ձմեռնային արգելքներու պատճառաւ փոխեց դէպի Մոլտավիա և Սեւ ծով, և հոն ալ դժուարութեանց բաղխելուն, Ադրիանուպոլիսի և Կոստանդնուպոլիսի գիծը ընտրեց: Առաջին քաղաքին մէջ Գաղղիոյ դեսպանին հետ տեսակցեցաւ, իսկ մայրաքաղաքի մէջ մեծ եպարքոսը տեսաւ, արքունիքն ալ պտտեցաւ, միշտ յանձանօթաւ: Մելքիսեդէկ պատրիարքին ալ ներկայացաւ (ԼԷՊ. Ա.

425), որուն պէտք չտեսաւ ծրագիրը յայտնել, յաջողութեան նշոյլ չտեսնելով մայրաքաղաքի յուզուած Հայութեան վրայ, և միայն Ասիական գաւառներով ճամբորդելու դիրութիւններ ստացաւ ու մեկնեցաւ: Ցամաքային ուղևորութեան մէջ ոչ զինքն յայտնեց, և ոչ իր նպատակին մասին խօսեցաւ, և շիտակ Երեւան հասաւ 1699 ապրիլ 4-ին, աւագ Երեքշաբթի օր, իսկ եթէ նոր տոմարով հաշուենք, կը հանդիպի մարտ 25-ին, Սուտն ի վիրապ յիշատակին: Չարքաշ գինուորական ըրած պիտի չըլլայ ձմեռնային եղանակին ճամբորդել ներքին գաւառները: Ամէնէն կարևոր կէտը կար այստեղ իր առաջ: Եւրոպայի օգնութեան դիմելու և Եւրոպայի հաճոյական ձևեր ալ գործածելու միտքը ընդգրկած էին հաւասարապէս Յակոբ և Եղիազար և Նահապետ, և քաղաքավարի և քիչ մըն ալ շողոքորդ գիրեր ստորագրած էին, իսկ այս անգամ Օրի հռոմէադաւանութեան բացարձակ պայմանը կը բերէր, և պէտք էր այդ կէտին վրայ կաթողիկոսին հաւանութիւնը ստանալ: Բայց Հայ քաղաքական գործիչը հեռացաւ էջմիածից բոլորովին հիասթափուած (ԼԵՕ. Ա. 427), չկրցաւ կաթողիկոսը համոզել և դաւանափոխութեան հաճեցնել: Կաթողիկոսը բացէքաց մերժեց կաթոլիկանալու միտքը (ԼԵՕ. Ա. 428): Հարկաւ Նահապետ չէր կրնար չիշել որ Լատին քարոզիչներ Նոր-Ջուղայի Հայ ապարանը փակել տուեր էին, իսլամութեան դէմ հրատարակութիւններ ընելու քսութեամբ, և իրենց աշակերտող Շահիրմանեանց տունը՝ Հայ ազգային շահերուն դէմ շարժեր էին: Այդ պարագան, որ պատմական է, պէտք է դնենք Չամչեանի պատմութեան հանդէպ, որ կը գրէ, թէ Իննովկենտիոս ԺԲ. պապ, Նահապտի 1695 սեպտեմբեր 5-ի նամակը առնելով՝ պատասխանը ուշացուցած էր կաթողիկոսի գահընկէցութեանը պատճառով, և թէ աթոռ դառնալէն ետքը, պատասխանը դրկած էր Խաչատուր Կարնեցիի ձեռքով, և ազնիւ ընծաներ և աթոռ մի փառագարդ ալ միատեղ: Ասոնց հետ Կալանոսի գիրքէն օրինակ մըն ալ, որ Հայերու վերագրուած մոլորութիւնները կը հերքէ, և թէ Նահապետ ալ ամենայն հպատակութեամբ կատարեալ կաթոլիկութեան գիր մը յղած էր 1699-ին, որուն բնագիրը Հռոմի մէջ չգտնուելով, Մխիթարեանց ձեռք ինկած կ'ըլլայ (ՉԱՄ. Գ. 726), ուսկից կազմուած է լատիներէն թարգմանութիւնը (ԱԶԱ. 132): Օրիի և Նահապետի միջև կատարուած եղելութիւնը, զօրաւոր փաստ է հաստատելու մեր կարծիքը, թէ Հայոց կաթողիկոսներ քաղաքական օգնութեան և նիւթական նպաստի յոյսով, դժուարութիւն չէին զգար լոկ խօսքով հաճոյակատար ըլլալ, առանց իրենց դիրքէն շարժուելու. և առ առաւելն այսպէս եղած կրնայ ըսուիլ Նահապետի ընթացքը իր առաջին նամակովը: Իսկ այս վերջին նամակին գոնէ Հռոմի դիւաններուն վկայութիւնն ալ կը պակսի. իսկ ընծաներն ու աթոռը գրոյցէ մը աւելի չեն: Ինչ որ Չամչեանի պատմութեամբ՝ իբրև Իննովկենտիոսէ Նահապետի ընծայուած աթոռ կը ցուցուի, հայրապետական աթոռի կաթողիկէ մըն է, կամ սիւներու վրայ ամպովանի մըն է, կատարելապէս Արևելեան գործուած էջմիածինի կաթողիկէներուն նմանութեամբ, Եւրոպական ոճէն և արիեստէն օտար, և որ աւելին է վրան հայերէն տառերով: Պետրոս եպիսկոպոս անունը կը կարդացուի (ՄՈՎ. 281), որ անշուշտ նուիրողին, կամ նուիրող հասարակութեան առաջնորդին արձանագրութիւնն է: Արդ միևնոյն 1699 տարին տեղի ունեցած է Նահապետի պաշտօնական և բացարձակ մերժումը

հռոմէադաւանութեան հետևելու, նոյնիսկ Հայոց իշխանութեան վերականգնումին և Եւրոպական զինեալ պաշտպանութեան խոստումին հանդէպ (ԼԵՕ. Ա. 428): Աւելի խօսիլ պէտք չենք տեսներ այդ մասին: Կը բաւականանք նկատել տալ, որ Զաքարիա Քանաքեռցի, Խաչատուր Զուղայեցի, և Սիմէոն Երեւանեցի, բնաւ տեղեկութիւն չունին Նահապետի վերագրուած ենթադրական եղելութիւններէն:

1845. ՕՐԻԻ ՁԵՌՆԱՐԿՆԵՐԸ

Հաւանական է որ Օրի՝ Նահապետ կաթողիկոսին ալ ինքզինքը յայտնած չըլլայ, վասնզի Էջմիածինէ իր տունն ալ երթալով, ինքզինքը ծածկեց, նոյն իսկ իր քրոջ ու եղբայրներուն գորովին հանդէպ ամուր մնալով, որոնք Երրոպացի օտարականէն իրենց կորսուած եղբօր վրայ լուր կը փնտռէին (ԼԵՕ.Ա.429): Բայց ինքզինքը յնյտնեց Անգեղակոթի իշխան Մելիք Սաֆրագին, որ Էջմիածինի 1678ի խորհրդակցութեան մասնակցողներէն էր (1790), և ազգային ձեռնարկին սիրոյն՝ զայն հաշտեցուցալխաւոր մելիքներէն Մարտիրոսեան Ամիրի հետ Մելիքներն ալ հաւաքեց Անգեղակոթի մէջ, և տեղական ոյժերուն և գիրքերուն վրայ տեղեկութիւններ քաղեց, և դաւանափոխութեան համոզեց: Սակայն կրօնական պետի մը հովանաւորութիւնը անհրաժեշտ էր, և այս միտքով Գանձասար նստող Աղուանից Սիմէոն կաթողիկոսին դիմեց, բայց նա ալ իր միաբանութիւնով մերժողական պատասխան տուաւ, միայն Մեծիրանից Ս. Յակոբի վանահայր, Մինաս Տիգրանեան վարդապետը գտնուեցաւ Օրիին համաձայնող, և անոր հետ իբր Հայ եկեղեցականութեան ներկայացուցիչ Երրոպա երթալու յանձնառու (ԼԵՕ. Ա. 434): Անցողաբար յիշենք թէ այս միջոցին Աղուանից երկիրը բաժնուած էր Սիմէոն և Երեմիա կաթողիկոսներուն միջև, որոնք անգամ մը հաշտուելէ յետոյ նորէն գժտուած էին, և որչափ ալ Էջմիածին Երեմիայի կողմն էր, սակայն միշտ աւելի ազդեցիկ գիրք կը պահէր Սիմէոն (ԶԱՄ. 81): Ամսուան մը մէջ Օրին ոգևորեց ամբողջ Արցախի լեռնականները, որոնք տեղական շարժումով և Եւրոպական արշաւանքով իրենց փրկութիւնը մօտալուտ կը տեսնէին, և սիրայօժար կը ստորագրէին որչափ թուղթեր՝ որ Օրին կը պատրաստէր, պապին, կայսեր, կայսրընտիրին, և ուրիշ կարևոր անձանց: Եւրոպայէ գալիք արշաւախումբին անհնար լինելով Թուրքիայի վրայէն անցնիլ, Քարլօվիցի հաշտութեան հետևանօք (1843), պէտք էր որ այն Ռուսաստանի ճամբով Կովկաս իջնէր, կայսրընտիր Յոհան-Գուլիէլմոսի հրամանատարութեամբ: Հոգ չէր ալ եթէ շատ մեծ չըլլար գալիք գունդը, զի Օրին կերագէր որ Հայերը պիտի կարենային հայթայթել ամէն տեսակ մթերք և 10,000 հեծեալ (ԼԵՕ. Ա. 441), և 200,000 պատերազմող մարդ (ԼԵՕ. Ա. 443), մէկտեղ հաշուելով Կրացիներն ալ և Օսմանեան գաւառներէ եկողներն ալ մինչև Պարսկական ոյժերը շատ չնչին էր համարում (ԼԵՕ. Ա. 444): Այս նախապատրաստութիւնները լրացնելով և գործը ապահովուած կարծելով, Իսրայէլ Օրի՝ Մինաս վարդապետի հետ 1699 ամառուան մէջ դարձաւ Յովհան-Գուլիէլմոսի մօտ, զոր ոգևորեց իր լաւատես տեղեկութիւններով, և նորա հրահանգով եկաւ Լէոփոլտ կայսեր մօտ 1699 աշնան միջոցին: Կայսրը թէպէտ Սպանիոյ յաջորդութեան խնդիրով զբաղուած, բոլորովին չմերժեց օգնելու առաջարկը, այլ զգացուց Ռուսիան միասին

ունենալու անհրաժեշտութիւնը, և հրահանգեց դիմել Պետրոս կայսեր, և պատշաճ յանձնարարականներով ճամբայ հանեց 1700 գարունին: Օրին պէտք ունեցաւ նորէն իր պաշտպան կայսրընտիրին դառնալ, և անկէ ալ հրահանգուելով և յանձնարարուելով մեկնեցաւ դէպի Ռուսիա: Հայաստանի մելիքներուն ոգին ալ վառ և միտքերնին հաստատ պահելու համար, Օրի պէտք տեսաւ Յովհան-Գուլիէլմոսի կողմէն նամակ հասցնել անոնց, վստահեցնելով թէ Աստուած Օրիին է ընտրել հայրենիքի մեծ և սուրբ գործը գլուխ հանելու համար (ԼԷՕ. Բ. 227):

1846. ՕՐԻ Ի ՌՈՒՍԻԱ

Երբոր Օրի և Մինաս Մոսկուա հասան, 1701 յուլիս 11-ին, Ռուսեր այն տազնապներու մէջ էին, որոնք հետևեցան 1700 նոյեմբեր 19-ին Նարվայի, ճակատամարտին մէջ Շուետացիներու կողմէ կրած պարտութիւններուն: Եկող պատուիրակներ յանձնարարականներ ունէին կայսրէն և կայսրընտիրէն և Լեհաց Օգոստոս Բ. թագաւորէն և Նազար Օրեխովիչ հայազգին Լեհաստանէ միասին առած էին իբրև տեղական լեզուներու թարգման: Հակառակ ներքին տազնապին, Պետրոս կայսր մտադրութիւն դարձուց իր ոտքովը եկող առաջարկին, որ իրեն դուռ կը բանար դէպ հարաւ ալ ընդարձակել իր կայսրութիւնը, երբ մեծամեծ ճիգերով կաշխատէր դէպ հիւսիստարածուիլ, և Պալթիկեան ծովին հաղորդակցութիւններ կազմակերպել: Պետրոս յատուկ պաշտօնէութիւն մը նշանակեց եկող պատգամաւորութենէն, զոր իբրև կայսեր և կայսրընտիրի դեսպան կը նկատէր (ԼԷՕ. Ա. 228), որ պէտք եղած տեղեկութիւնները քաղէ Հայաստանի կացութեան, Պարսից զօրութեան, և Եւրոպիոյ օգնութեանց մասին: Պաշտօնութեան գլուխն էր Գոլով ռուս իշխան, և թարգման էր Նիկողայոս Սբօթարիւս Յոյնը (ԼԷՕ. Բ. 235): Օրի միշտ նպաստաւոր, և չափազանցեալ նպաստաւոր տեղեկութիւններ կը հաղորդէր գրաւոր և բերանացի, այնպէս որ Պետրոս յատուկպաշտօնեայ մը կը յղէր Պարսկաստան, Վասիլ Քուշուկով անուն, որպէսզի տեղւոյն վրայ ստուգէ կացութիւնը (ԼԷՕ. Բ. 240): Այս բանակցութեանց վրայ՝ պաշտօնական պատգամաւորութիւն մըն ալ Պարսկաստան յղելու միտքը ծագեցաւ, մինչև իսկ Պարսկաստանի ամրութեանց յատակագիծները ունենալու պէտքը զգացուեցաւ, բայց այդ գործերուն կատարումը կայսրընտիրին թողուեցաւ: Այս պատճառներով գործը կը ձգձգուէր, մանաւանդ 1701 դեկտեմբերին Շուետական պատերազմին մէջ Ռուսերուն տարած յաղթանակը՝ բոլորովին այն կողմը դարձուց Պետրոսի մտադրութիւնը (ԼԷՕ. Բ. 241): Օրի ձգձգումներէ յօգնած, ռուսական բանակին ծառայութեան մտնելու միտքը յղեցաւ, որուն պատասխան ստացաւ Պետրոսէ 1702 մարտին, թէ Շուետական պատերազմէն ետքը անպատճառ իր ձեռքը կառնէ այն գործը (ԼԷՕ. Բ. 242): Օրի և Մինաս ուրախութենէ արտասուելու հասած, այս աւետիսը ամէն կողմ հաղորդելու համար, Նազար Օրեխովիչ թարգմանը կայսրընտիրին, և Միւռն Վասիլևսքի հայազգի հարիւրապետը՝ իրենց բարեկամ մելիքներուն յղեցին: Համակիր պատասխաններ առին կայսրընտիր Յովհան-Գուլիէլմոսէ 1702 աշունին, իսկ Սաֆրաստի և բարեկամ մելիքներուն մոտէն դարձաւ Վասիլևսքի 1703 գարունին: Սակայն եկած պատասխանները յուսադրութենէ անդին չէին անցներ: Կայսրընտիրը՝ Սպանիոյ և Գաղղիոյ և Գերմանիոյ մէջ սկսած պատերազմին

պատճառով իր անմիջական ձեռնարկը անհնար կը տեսնէր, իսկ Պետրոս Մեծն, որ նոյն օրեր, 1703-ի գարունին, Սանկտ-Պետերբուրգ (Sanct Petersburg) քաղաքին հիմերը կը գնէր, բոլորովին այդ գործով էր գրաւուած: Օրի հասկացաւ թէ իր մտածած ձեռնարկը առ այժմ չի կրնար սկսիլ, նոր գաղափար յղացաւ, Եւրոպա դառնալ, և պապին կողմէն Պարսկաստանի դեսպան նշանակուիլ, և այս կերպով աւելի դիւրաւ նախապատրաստական տեղեկութիւնները քաղել: Ռուսաց կայսրէն գնդապետի աստիճան խնդրեց ու ստացաւ, Մինաս վարդապետը Մոսկուա թողուց, որ գործին ծայրը թողած չերևայ, և 1704 փետրուար 10-ին Մոսկուայէ մեկնեցաւ, և շիտակ Տիւսսելտօրֆ գնաց, ուր կը մնային իր ամուսինը և երկու զաւակները (ԼԷՕ. Բ. 247): Այդ եղելութեանց երբ բացէքաց մերժեց Օրիէ առաջարկուած կաթոլիկներու գաղափարը (1844), սակայն Նահապետ հեռու չէր ազգային ազատագրութեան ծրագիրէն, միայն չէր ուզեր զայն գնել իր եկեղեցւոյն ուրացութեամբ: Ապա թէ ոչ, երբոր պաշտպանութեան խոստումը Ռուսիայէն եկաւ՝ առանց դաւանափոխութեան պայմանի, սիրով ընդունեցաւ Միւռոն Վասիլևսքի պատգամաւորը, և 1702 նոյեմբեր 7-ին Օրիի նամակին ալ պատասխանեց խնդակցութիւն յայտնելով, որ Ռուսաց կայսրը պատրաստ է Հայ ազգի ազատութիւնը հոգալու (ԶԱՄ. Բ. 40):

1847. ԼԱՏԻՆՆԵՐ Ի Կ. ՊՈԼԻՍ

Երբոր Հայութեան բախտը շօշափող, անկարևոր՝ բայց և ոչ հիմնաւոր ձեռնարկներ կը կատարուէին Կ. Պոլիսէ հեռու, այնտեղ բոլորովին տարբեր շարժումներ տեղի կ'ունենային, և փոխանակ ազատութեան, նորանոր աղետալի եղելութեանց դուռ կը բանային: Մէկ կողմէն պատրիարքութեան թեկնածուներու յախուռն մրցումները, և միւս կողմէն քարոզիչներու և իրենց հետևողներուն մոլեռանդութիւնը՝ հետզհետէ կը զայրանային: Մինչև այս ատեններ միևնոյն հասարակութեան մէջ կարծիքներու տարբերութեան կերպարանը կը տիրէր, առանց բաժանումի և անջատումի ձևն առնելու: Ազգային եկեղեցական իշխանութիւնն ալ, որչափ և պահպանողական և պաշտպանողական ընթացքի հետևող, հայադաւանութեան թոյլատու սկզբունքէն չէր հեռանար, և տարբեր կարծիքներու հետևողներն ալ միևնոյն եկեղեցւոյ մէջ կը մնային, և փոփոխակի անոր վարչութեան ալ կը մասնակցէին, թէպէտ իշխանութիւնը ձեռք անցնելու մրցակցութիւնը կը մղէին: Ասիկա ամէն կառավարութեան մէջ ալ կը հանդիպի իբր կուսակցական գրութեան հետևանք: Հռոմի պապութիւնն ու գործիչներն ալ, չէին քաշուէր այդ ընթացքին համակերպիլ, միշտ այն գերագոյն սկզբունքով, որ պէտք չէ առաջ խտրական խնդիրները յուզել, և ոչ ալ շատ փոփոխութիւններ պահանջել, այլ ոտքի կռուան կազմելէն ետքը պահանջները հետզհետէ շատցնել: Մենք տեսանք Կալանոսի Հայ վարդապետի տարագ իսկ հազնիլը (1694), և Յիսուսեան արքեպիսկոպոս Հայոց եկեղեցիներուն մէջ քարոզելը (1832), բայց այն ժամանակները անցած էին, և այս միջոցին սկսած էին տարբեր մտածել ու գործել, ուստի ամենախիստ պատիժներով արգելեցին կաթոլիկներուն Հայոց եկեղեցին մտնելը (ԹՕԲ. 45): Ասկէ ծագելիք անտեղութիւնները դիտել տուողին՝ Պրաքօնիէ՝ Յիսուսեանց վանահայրը կը պատասխանէր, թէ չէր կրնար ընդունիլ որ կաթոլիկներն ամենափոքր հաղորդակցութիւն մը ունենային իրենց հերձուածող եղբարց հետ, և

թէ ամէնէն դառն չարչարանքները աչուընին պէտք էր առնէին (ԹՕԲ. 47): Հռոմէականը ծանր խօսքերով կը պախարակեն և կը նախատեն ժամանակիս մէջ ազգային իշխանութիւն և պատրիարքութիւն վարողները, իբր բռնաւոր հալածիչներ և անգութ դահիճներ, իբր թէ անոնց պարտքը չըլլար՝ իրենց հօտին մէջ մտնող օտարներուն զոհողութիւնը արգելել, իրենց եկեղեցին անարգողներուն դէմ դնել, և Հայ եկեղեցիներէ հեռացնելով Լատին եկեղեցիներ տանելու անխոհեմ և վտանգաւոր ձեռնարկին առջևն առնել: Այո՛, մենք պիտի յիշենք կաթոլիկութեան առջևն առնելու համար գործածուած ուժգին և բուռն միջոցներն ալ, բայց պէտք է ճանչնալ, որ անոնց առաջին պատասխանատուութիւնը Լատիններուն վրայ կը ծանրանայ, իրենց նխոհեմ և մոլեռանդ պահանջումներուն, և իրենց հետևողներուն խիղճերը չարչըրկելով, մինչ այսպիսի բաներ չէին ունեցած, ցորչափ գործը ներքին զգացմանց շրջանակի մէջ կը մնար, և իրենք ալ կը զգուշանային նորանոր պահանջներէ: Հայոց եկեղեցին քրիստոնէայ էր այդչափ դարերէ ի վեր, ուղղափառ եկեղեցի էր ի սկզբանէ անտի, միշտ կը մնար ինչ որ էր, միայն Արևմուտքի դիզաբարդած նորութիւններէ կը խորշէր, և Լատիններուն պէտք չէր՝ որ Արևելքի առաքելական և հնաւանդ քրիստոնէաները ստիպէին, իրենց դպրոցական և նորահնար վարդապետութեանց համակերպիլ: Այդ ընդհանուր տեսութիւնը պարզելէ ետքը պատմական եղելութեան անցնինք:

1848. ՍՈՒՊԿԻ ԵՒ ՅԱԶՈՐԴ

Պատրիարքութեան աթոռը գրաւած էր Մելքիսեդէկ Սուպիի 1698 մայիսին (1838), և Եփրեմ Ղափանցին աքսորով հեռացուցած, իսկ Կիլիկիոյ աթոռին վրայ կը մնար Մատթէոս Սարի (1829): Բարեկամական զգացմամբ թէ պատշաճ փոխանակութեամբ, Մելքիսեդէկ հաճեցաւ Եփրեմը աքսորաքնէն դարձնել 1699-ին սկիզբը, և Ադրիանուպոլսոյ առաջնորդութիւնն ալ անոր յանձնել: Մրցակիցներու սովորական ճիգերու շնորհիւ, Մելքիսեդէկ հազիւ թէ տարին բոլորեց, հակառակութիւնները զօրացած տեսաւ, և գահընկէց եղաւ Եփրեմի դառնալէն ետքը 1699 յուլիսին, բայց ոչ 23-ին (ՉԱՄ. Գ. 727), այլ 25-ին երեքշաբթի օր, ինչպէս ճշդուած կը գտնենք Սարգիս դպիրին ձեռագիրին մէջ (ՍՐԳ.): Նոր անձ մըն էր որ այս անգամ պատրիարքութեան կը բարձրանար, Մխիթար վարդապետ Քիւրտիստանցի կոչուած, որ Սղերդի գաւառին պաշտօնական անունն էր, և պէտք է այնպէս իմանալ, և ոչ թէ յաշխարհէն Կարդուաց (ՉԱՄ. Գ. 727): Իսկ Սղերդցի վարդապետ մը հաւանական է Բաղէշի Ամլորդոյ վանքին միաբաններէն եղած կարծել, քանի որ անոր նախընթացին վրայ աւելի տեղեկութիւն չունինք: Մխիթարի պաշտօնավարութիւնն ալ երկար չեղաւ, զի միւս տարին 1700 դեկտեմբեր 4-ին նորէն աթոռ կը բարձրանար Մելքիսեդէկ Սուպիին: Այդ տարիներու մէջ ալ կը շարունակէին Հայու և Ֆրէնկի վէճերը, որոնց հետզհետէ զայրանալուն առիթ կու տար Լատին քարոյիչներու և լատինացեալ Հայերու կողմէ՝ Ֆրէնկ կոչուածներուն վրայ գրուած արգելքը, որով մեղաւոր կը նկատուէին եթէ Հայոց եկեղեցիներ յաճախէին իրենց բարեպաշտութեանց համար, և կը բռնադատուէին օտարազգի եկեղեցիներ յաճախել, և օտարազգիներու ազդեցութեան ներքև մտնել, ինչպէս արդէն բացատրեցինք (1847): Բայց տակաւին բուռն գործողութիւններ չեն յիշուիր մինչև 1700

թուականը, ոչ այնչափ Մելքիսեդեկի կամ Մխիթարի հռոմեականութեան հակամէտ կամ թոյլատու ըլլալէն, որպէս ոմանք կը սիրեն կարծել, այլ զի աստիճանով է՝ որ այդ տեսակ գործեր կը սաստկանան: Հռոմեականութեան հետևողներն ալ գրուած արգելքներուն տակաւին խստիւ համակերպելու չէին յորդորուեր, մանաւանդ որ կամայ կամ ակամայ ստիպեալ էին պաշտօնական խորհրդակատարութեան համար Հայ եկեղեցիներու դիմել, զի յատուկ Հայ կաթօլիկ եկեղեցիներ չկային, Հայ կաթօլիկ հասարակութիւն սը կամ պաշտօնական կացութիւն մըն ալ չի կար, և եթէ Լատին եկեղեցիներու մէջ լրացնէին այդ խորհրդակատարութիւնները, օտարահպատակ և տէրութեան հակառակորդ և ապստամբ պիտի նկատուէին:

1849. ԳԱԼՈՒՄՍ ԵՒ ՄԻՆԱՍ

Երուսաղէմի աթոռին վրայ թողուցինք Յովհաննէս պատրիարքը՝ Նօհուտճի մականունեալ, որ արդիւնաւոր եղած էր Հայոց ստացութիւնները պաշտպանելուն մէջ, բայց ստիպեալ շատ աճեցուցած էր աթոռին վրայ ծանրացող պարտքերը (1811): Հրովարտակներ ալ հանել տուած էր, որ Երուսաղէմի գահակալները անվրդով մնան աթոռին վրայ մինչև իրենց մահը, սակայն հրովարտակներ միայն իրեն ծառայեցին, որովհետև աթոռին վրայ վախճանեցաւ 1697-ին (ԱՍՏ. Ա. 414), իսկ իրմէ ետքը՝ ալ աւելի խառնակ եղաւ պատրիարքական յաջողութիւնը: Մահուան թուականը գրինք Երուսաղէմի պատմագիրին հետևողութեամբ, վասնզի թէպէտ ուրիշ մը տապանագիրին մէջ 1694 գրուած ըլլալը յիշած է (ԲԱՌ. 57), սակայն յետին գրողը հարկաւ ստուգելով նշանակած է ճիշդ թուականը: Երբոր մահուան լուրը Կ. Պոլիս հասաւ, իշխանաւորք ազգին պատրիարք ընտրեցին Գալուստ Զէյթունցի եպիսկոպոսը, Կայծակ մականունեալ, և հրովարտակն ալ հանել տուին, բայց Գալուստ իսկոյն Երուսաղէմ չուղևորուեցաւ, այլ աթոռին վրայ ծանրացած պարտքը պատճառելով, ուզեց ազգին մէջ հանգանակութեան ելլել, և Կ. Պոլիսէ սկսելով մեծ շրջագայութիւն մը սկսաւ Եւրոպիա, Սեբաստիա, Բերիա, Ամիդ և Կարին, և տարին լրացուց, բայց ոչ գործը աւարտեց, ոչ հանգնակածէն լուր տուաւ, և ոչ Երուսաղէմ գումար մը հասուց, որ պարտապաններուն բռնադատութիւններէն կը ճնշուէր (ԱՍՏ. Ա. 415): Ասոր հետ բոլոր այն քաղաքներէն ուսկից կ'անցնէր Գալուստ, շարունակ իրեն վրայ գանգատներ կը հասնէին պատրիարքարան: Ուստի հարկ եղաւ վերջ տալ այդ անվայել ընթացքին, Գալուստ պաշտօնանկ հռչակուեցաւ, և Երուսաղէմի պատրիարքութեան կոչուեցաւ Մինաս վարդապետ Համդեցի, և հրովարտակը առնուեցաւ 1698-ին: Պէտք է ընդունիլ, որ նոյն ինքն Մինասն էր որ Յովհաննէսի մահուանէ ետքը աթոռին վարչութեան գլուխ կը գտնուէր, Գալուստի թափառայած շրջագայութեանց միջոցին: Միննոյն 1698 տարւոյ թուականը կը կրէ Մինասի աշխատասիրած Ազգաբանութիւն գրքոյկը, որուն մէջ շատ համառօտ կերպով քաղած է Հայոց և Հռոմայեցւոց վեհապետներուն պատմութիւնը (ԱՄԴ. 144), համաձայն իր գտած տեղեկութեանց, որոնց մէջ աւելորդ է ճշդութիւն և քննադատութիւն փնտռել: Կ'երկի թէ Մինաս օգտուեցաւ Երուսաղէմի մէջ անցուցած ժամանակէն, և փափաքեցաւ բան մը արտադրել, որուն մէջ միայն բարի կամք է գնահատելի: Երբոր Մինասի հրովարտակը ստացուեցաւ, միանգամայն պետական հրաման

հանուեցաւ, որ ուր և գտնուի Գալուստ, ձերբակալուի և Կ. Պոլիս բերուի, այլ նա փութաց գաղտագողի գալ, և ազգին մէջ շփոթութիւններ ձգել, Մինասը ամբաստանելով և զանազան յերիւրանքներ բարդելով, մինչև որ հարկ եղաւ Մինասի անձամբ Կ. Պոլիս գալ, և Գալուստի զրպարտութիւնները ցրել, և իր պատրիարքութիւնը վերահաստատել տալով Երուսաղէմ դառնալ 1699ին (ԱՍՏ. Ա. 417): Երուսաղէմ դառնալէն ետքը պարտաւորուեցաւ տեղացի Իսլամներու հետ դատի մտնել և պայքարիլ, որոնք զանազան կարևոր սեփականութիւններ յափշտակելու պահանջներ կը յարուցանէին: Մինաս հին հրովարտակներու զօրութեամբ ազգային իրաւունքները պաշտպանեց (ԱՍՏ. Ա. 418): Այդ եղելութիւնները տեղի կ'ունենային մասամբ Մելքիսեդեկի և մասամբ Մխիթարի պատրիարքութեան միջոցին:

1850. ՄԽԻԹԱՐ Ի ԿԱՐԻՆ

Մխիթար Սեբաստացի վարդապետին մասին վերջին անգամ յիշեցինք Կ. Պոլսէ մեկնիլը 1698 սեպտեմբերին, Հայաստանի ներքին գաւառներուն մէջ իրեն ասպարէզ փնտռելու համար (1838), և յատկապէս նպատակ ունենալով Օլթի և Նարման գաւառները, Կարին և Կարսի սահմանակցութեան մէջ: Նաւարկութեամբ Տրապիզոն պիտի ելլար, բայց ակեղծութենէն հետզհետէ երէյլի և Մինոպ ցամաք ելլելով, վերջապէս Սամսոն ճամբան կը փոխէ, ամիս մը կը մնայ Մարսուան, քիչ մըն ալ Ամասիա, և 1699 զարունին կը հասնի Կարին: Օլթիի վրայ դրած ակնկալութիւնները չճշմարտուելուն, Հինծք գիւղի Կարմիր վանքը կը հաստատուի առաջնորդ Մարգար Եպիսկոպոսի մօտ, ուր 3 արեղաներու հետ 15 ալ աշակերտ գտնուելուն՝ անոնց ուսուցիչ կ'անուանուի (ՄԽԻ. 132): Այստեղ կը մնայ իբր տարի մը, բայց վերջապէս այդ ալ չի բաւականանար իր ձգտումները գոհացնելու: Մարգար Եպիսկոպոսէ գաւազանի իշխանութիւն ընդունելէ ետքը, կը մտադրէ նորէն մայրաքաղաք դառնալ, ուր աւելի յաջողութիւն կրնար յուսալ այս անգամ: Անոնք որ Մխիթարի ամէն մի շարժումին մէջ կաթոլիկական միաբանութեան մը հիմնարկութեան գաղափարը կը թափանցեն, այստեղ ալ նոյն բանը առաջարկած կ'ըսեն Մարգարի, անոր ընծայելով իսկ միաբանութեան առաջնորդութիւնը (ՄԽԻ. 136). սակայն կը կարծենք թէ այս և ասոր նման պարագաներ, գործի մը լրանալէն ետքը մտածուած գաղափարներ են: Մեղադրելի չեն Մխիթարի երախտաւորեալ աշակերտները, երբ անոր կեանքին ամէն քայլերուն մէջ՝ հրաշալիք և սքանչելիք և երկնային նշաններ կը տեսնեն: Կարմիր վանքէն հեռանալէն ետքը, քիչ մըն ալ Կարին քաղաքին մէջ կը մնայ, ուր էր Աւետիք Եպիսկոպոս (1837), և որուն համար ըսուած էր, թէ ամէն հնարք ի գործ դրած էր զինքն որսալու և իրեն մօտ պահելու (ՄԽԻ. 77), բայց այս անգամ իբրև Մխիթարի հալածիչ կը ներկայացուի, վասնզի ազդարարած է անոր, ազգին մեծամասնութեան դաւանանքին հակառակ վարդապետութեամբ չխօսիլ (ՄԽԻ. 138): Սակայն Մխիթար Հայ եկեղեցւոյ պաշտօնեայ էր, և Հայ եկեղեցւոյ դաւանութեամբ օծում և գաւազան ստացած էր. և միթէ կաթոլիկ եկեղեցւոյ Եպիսկոպոսներն ալ չէի՞ն պահանջեր, որ նորահաս վարդապետ մը, ինչպէս էր Մխիթար, իր եկեղեցիէն աւանդուած և հանրութենէն ընդունուած դաւանութեանց դէմ համարձակ չխօսէր: Արդէն Կարին հաստատուելու միտք չունէր

Մխիթար, ուստի կը փութայ Տրապիզոն իջնել, և 1700 յունիսին անկէ մեկնելով, այս անգամ յաջող նուիրակութեամբ յուլիսին Կ. Պոլիս կը հասնի (ՄԽԻ. 142), Մխիթար պատրիարքի վերջին օրերը (ՄԽԻ. 144), որ դեկտեմբեր 4ին գահընկէց եղաւ, և Մելքիսեդեկ նորէն աթոռը գրաւեց (1864): Մխիթար Քիւրտիստանցին եղաւ որ Մխիթար Սեբաստացին արտօնեց նորէն Ղալաթիոյ Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ մէջ քարոզել (ՄԽԻ. 145), իբր Հայոց եկեղեցւոյ վարդապետ:

1851. ԵՓՐԵՍԻ ՃԻԳԵՐԸ

Մխիթար պատրիարքի յաջորդող Մելքիսեդեկ Սուլայիկն (1838), որ ամէն ջանք ու զոհողութիւն թափած էր նորէն պատրիարքական աթոռը գրաւելու, այս անգամ ալ բախտաւոր չեղաւ, և կաթողիկոսական խնդիրին առաջին բուռն միջադէպը իրեն ալ աղիտալի դարձաւ: Ադրիանուպոլսոյ քահանաներէն երեքը, Կ. Պոլսոյ մէջ Խաչատուր Կարնեցիին յարած, և անկէ ինչ ինչ հռոմէական բացատրութիւններուսած, իրենց տեղը դառնալէն ետքը, սկսած էին կրկնել, և ժողովուրդին մէջ յուզում պատճառել: Եփրեմ Ղափանցին, որ առաջնորդն էր (1847), փափաքով իր վիճակին ներքին յուզմանց պատճառները սկիզբէն խափանել: Նախապէս սաստեց, վերջէն արգիլեց նորըստացիկ ֆռանկացեալ վարդապետութիւնները խօսիլ, և երբ անոնք յամառեցան իրենց ընթացքին մէջ, պարտաւորուեցաւ քահանայագործութենէ արգիլել, և քաղաքէն ալ հեռացնելով Կ. Պոլիս յղել Մելիքսեդեկ պատրիարքին, յանձնարարելով զանոնք զսպել կամ ուղղութեան բերել: Ասոնք յաջողեցան Մելիքսեդեկի պաշտպանութիւնն ձեռք ձգել, արդէն դիւրին բան մըն էր՝ մրցակիցներու մէկէն հալածուողին միւսէն պաշտպանուիլը: Պատրիարքը յանձնարարեց անոնց՝ իրենց տեղը դառնալ՝ ուր ինքն ալ պիտի երթար պետական յարաբերութեանց համար, և դիւրին կը կարծէր Եփրեմը ամոքել: Դժբախտաբար շատ շուտ դարձան քահանաները, և իբրև յաղթութիւն տարած, իրենց առաջին միտքերը աւելի համարձակ կրկնել, ինչ որ պիտի զայրացնէր Եփրեմ առաջնորդը, որ այս անգամ եպարքոսական հրամանով քաղաքէն վտարել տուաւ նոյն երեքը, իբր օտարուսում անձեր և ժողովուրդը յուզելու և պառակտելու պատճառ եղողներ: Այս իսկ էր այն ատեն Ֆրէնկ և Ֆրանկացեալ բառերուն բուն իմաստը: Ինչպիսի ալ Քարլովիցի դաշնագիրէն և 25 ամեայ խաղաղութենէն ետքը դադարած էին Թուրքիոյ և Եւրոպիոյ թշնամութիւնները, բայց Օսմանեանց միտքէն ջնջուած չէին երկարատև պատերազմները, և թշնամական հոգին մարած չէր երկու կողմերուն մէջ ալ: Հետևաբար պետական շրջանակներու մէջ շատ նշանակալից կը դառնար՝ միաբանեալ են ընդ Ֆրանկս բացատրութիւնը (ՉԱՄ. Գ. 729), զոր եթէ Հայեր դաւանական իմաստով կը խօսէին, Տաճիկներ քաղաքական իմաստով կիմանային: Երեք Ադրիանուպոլսեցի քահանաներ Կ. Պոլիս բերուեցան 1701 յուլիս 5-ին, Գիւտի Նշխարաց շաբաթ օրը, և միւս օր իբր քաղաքական կասկածաւորներ Թիարանի բանտը շղթայակապ արգիլուեցան: Այս երեքը պատմութեան մէջ կը յիշուին՝ իբր հռոմէական սկզբունքներու առաջին զոհերը, թէպէտև անուննին յիշուած չէ: Բայց յայտնի կը տեսնուի, թէ ոչ երբեք իրենց միտքին կամ համոզման պատճառաւ կրած են զլուխներուն եկած արկածը, այլ պարզապէս լատինական բարեկամութեան և Արևմտեան թեկնածութեան համար

կասկածաւոր նկատուած, և բացարձակապէս պետական հարուածի մը ենթարկուած են: Ամէն առիթի մէջ Եփրեմ Ղափանցիին անունը գործին յարակցած ըլլալուն, հռոմէականց կողմէ իբրև կաթոլիկութեան առաջին հալածիչ նկատուած է:

1852. ԵՓՐԵՄ ՊԱՏՌԻԱՐՔ

Մելիքսեդեկ պատրիարք որ երկար պտոյտներով Ադիանուպոլիս կուղևորէր, հոն հասաւ երբոր ամէն բան աւարտած էր: Գործին առանց իրեն լրանալէն, և իր նպատակին հակառակ վերջաւորութիւն ունենալէն ցաւած, եպարքոսին հետ ալ խիստ յղելու գործածած պիտի ըլլայ, որ անոր ալ զայրոյթը գրգռած է: Ոչ միայն իր առաջարկութեանց գոհացում չէ ստացած, և պատրիարքութենէ գահընկէց ըլլալու վտանգին է հասած, այլև ինքն ալ իբր թշնամի տէրութեանց նպաստաւոր, կասկածելի դարձած և իբրև պատժապարտ Թիարանի բանտարկութեան դատապարտուած է, երկու ամիսէ աւելի Ադիանուպոլիս ատեն անցնելէ ետքը: Որչափ ալ մեծ ըլլար Ղափանցիի ազդեցութիւնը եպարքոսին առջև, սակայն Քէօբրիւլի Հիւսէյին փաշա, այն խոհական և շրջահայեաց քաղաքագէտն էր, որ Իմաստուն մականունով ճանչցուած է պատմութեան մէջ, և օտարներու կողմէ ալ հռչակուած է իր խոհեմ և չափաւոր վարչութեան համար (ԺՈՒ. 316), որով չէր կրնար պարզապէս ուրիշին խօսքին վրայ այսպիսի անօրինակ խստութեան ձեռնարկել: Ադիանուպոլսոյ ժողովուրդն ալ պատրիարքին դէմ ելաւ, և Մելիքսեդեկի դէմ դատախազ կանգնեցաւ, և այս ալ պատճառ եղաւ որ գահընկէց հռչակուելէ ետքը՝ Կ. Պոլիս ղրկուելով Թիարանի բանտը արգիլուեցան: Իսկ պատրիարքութեան կոչուեցաւ Եփրեմ Ղափանցին 1701 սեպտեմբեր 1-ին, որ անգամ մը (1812) և երկու (1829) պատրիարքութիւն վարած էր արդէն: Եփրեմ չուզեց Ադիանուպոլսէ հեռանալ, այլ թագաւորի և եպարքոսի և դենպետին մօտ մնալ, և այն տեղէն պէտք եղած արտօնութիւնները ստանալ և հրամաններ արձակել: Եփրեմ այս անգամ աւելի ազդեցիկ կերպով աշխատեցաւ, կաթոլիկացեալ խմբակին կողմէ՝ Լատիններուն գրգռութեամբ սերմանուած պառակտումներուն առջևն առնելն, անոնց ազդեցութիւնը կտրտելով և անոնց գլխաւորները հեռացնելով: Կ. Պոլսոյ մէջ պատրիարքական փոխանորդ մը նշանակեց, տեղւոյն վրայ վարչական և մատակարարական գործերը հոգալու, սակայն ժամանակակիցներէ երեք յիշուած չենք գտներ փոխանորդին անունը:

1853. ՖԵՐԻՕԼ ԴԵՍՊՈՒՆ

Նոր դէմք մը կը սկսի երևիլ ժամանակակից պատմութեան մէջ, թէպէտ օտարազգէ, բայց Հայ ազգութեան գործերովը զբաղող, և ամէն մի եղելութեան մասնակից: Սա Գաղղիոյ դեսպան է, Կարոլոս Ֆէրիօլ, Արժանթալի մարքիզը (Charles Ferriol marquis, d'argental). որ բաւական ճիգեր և ամենակերպ միջոցներ գործածելով յաջողած էր Գաղղիոյ թագաւորութեան կողմէն Կ. Պոլսոյ դեսպան անուանուիլը 1699ին (ԺՈՒ. 460): Իր առաջին ջանքն եղաւ Լատին կրօնաւորներու ազդեցութիւնը նուազեցնել ի նպաստ դեսպանութեան, բայց երբ այս յաջողեցաւ, ուղղութիւնը փոխեց, և սկսաւ աշխատիլ դեսպանութեան ազդեցութիւնը բարձրացնել գործակցութեամբ Լատին կրօնաւորաց և պաշտպանութեամբ կաթոլիկութեան: Իր դեսպանութեան սկիզբները, մինչև իսկ

ժողով մը գումարել տուաւ, հայադաւանութեան պաշտպան և հռոմէադաւանութեան կողմնակից Հայ եկեղեցականները իրարու մօտ բերելով, և երկու կողմերուն պահանջներն ալ չափաւորելով Միաբանութեան դաշնագիր մըն ալ պատրաստել տուաւ 1701ին, որ Հայոց պատրիարքին և Լատին եպիսկոպոսին հաւանութիւնները ստանալէ ետքը, պապին հաւանութեան պիտի ներկայացուէր Գաղղիոյ դեսպանատուն և թագաւորութեան միջնորդութեամբ: Բայց գործը իր ընթացքը չկրցաւ լրացնել, և արդիւնքը կորսուեցաւ Ճիզվիթաց մեծաւոր հայր Պրաքօնիէի ընդդիմութեամբ (ԹՕԲ. 479): Այդ բանը տեղի կ'ունենար ճիշդ Եփրեմի նոր պատրիարքութեան սկիզբը, և Հայ եկեղեցականութեան կողմէ ցոյց տրուած խաղաղասիրութեան շնորհիւ: Մուշեանդ և նախատական գրգիռ մըն էր Ֆէրիօլի ձեռնարկը, զոր չէր կրնար յանձն առնել, ոչ թէ Եփրեմի սկզբունքներով տոգորեալ հաստատմիտ մը, այլև ոչ որևէ հեգահոգի և խաղաղասէր զգացումներով ունեցող՝ եկեղեցւոյ պետ մը, երբոր կը տեսնէր իր հնաւանդ և ուղղափառ եկեղեցւոյն դէմ արծակուած անարգանքը: Հետևապէս որևէ անկողմնակալ դիտողի համար յայտնի ճշմարտութիւն մըն է, որ եթէ Եփրեմի կողմէ բռնի միջոցներ ընդարձակուեցան, անոնց պատասխանատուութիւնը իրմէ աւելի՝ զինքն գրգռողներուն վրայ կ'իյնայ, և հայադաւանութեան պաշտպաններէն աւելի՝ հռոմէադաւանութիւն մուծանելու հետամուտներուն վրայ կը ծանրանայ: Լատիններ որչափ ալ ուզեն հոգւոյն փրկութեան նախանձայուզութեամբ՝ իրենց ընթացքը վարագորել, սակայն ստուգութիւնը ինքնին կը ցայտէ, որ պապական ազդեցութիւնը տարածելու և քաղաքական միջամտութիւն ընդարձակելու ձեռնարկ մըն էր: Եթէ Հայեր ալ գտնուեցան, որ այդ օտարուսում և օտարամուտ միջամտութիւնները քաջալերեցին, երկու բան զիրենք կ'արդարացնեն. Հայադաւանին եկեղեցականապէս թոյլատու և լայնախոհ զգացումը, և Հայազգւոյն կրթականապէս զարգացման անյագուրդ ձգտումը: Այս դիտողութիւններն ընելով՝ կ'ուզենք միայն պատմական ստուգութիւնը իր ճիշդ կէտին բերել, թէ ոչ պիտի չզովաբանենք ոչ Ղափանցիին և ոչ իրեն յաջորդներուն բուռն ձեռնարկները, քանի որ համոզուած ենք, որ բուռն միջոցներ ուղիղ և ապահով կերպով նպատակին չեն տանիր, և ստէպ հակառակ արդիւնք ալ յառաջ կը բերեն, և հալածուած զգացումը տարածուած կը դարձնեն և յաջողելուն կը նպաստեն:

1854. ՄԻՒԹԱՐ Ի Կ. ՊՈԼԻՍ

Գրգռութեան առիթը կ'աւելցնէին լատինամուկներ՝ երբ Լատին եկեղեցիներու մէջ կը հաւաքուէին, թէպէտ Հայ եկեղեցւոյ պաշտօնութեան շարքէն չէին ելլեր. Լատին վանքերու մէջ գումարումներ կը կազմէին, և մասնաւոր տեղեր ալ կը ստեղծէին իրենց գաղտնի համախմբութեանց համար: Ասոր հետ մէկտեղ արտաքին պաշտպանութիւններով ներքին իշխանութեանց դէմ կը մաքառէին, և դեսպաններուն հովանաւորութեամբ պատրիարքական աթոռին և պատրիարքներու անձին դէմ բռնանալ կը փորձէին, և իրենց գրգռութիւններով միւս կողմին ցասումը կը զայրացնէին, և պաշտպանողական ձեռնարկներու կը մղէին: Ժամանակին լատինամիտ խումբին մէջ աւելի կը խօսուէին Խաչատուր Կարնեցի և Մխիթար Սեբաստացի վարդապետները, բայց առաջինը արդէն իր Հռոմի մէջ ստացած դաստիարակութեամբը ծանօթ

ըլլալով, այնչափ գրգռութիւն չէր յուզեր, որչափ երկրորդը, որ Հայ վանքերու աշակերտ մըն էր: Մանաւանդ երբոր երևան եկաւ, որ երբ մէկ կողմէն Ղալաթիոյ Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ քարոզչութիւնը կը վարէր իբր Հայ վարդապետ, միւս կողմէն Կ. Պոլսոյ Բերա օտարաբնակ արուարձանին մէջ տուն մը վարձած էր (ՄԽԻ. 150), որուն արտաքուստ գրակազմութեան գործարանի ձև տուած, ներքուստ լատինական սկզբունքներ տարածելու կ'աշխատէր (ՄԽԻ. 151): Արդէն ամէն Հայ վարդապետի սովորութիւն էր, իր շուրջը աշակերտութիւն մը կազմել, Մխիթար ալ այդ սովորութենէն կ'օգտուէր: Սեբաստացիին աշակերտողներուն մէջ յանուանէ կը յիշուին, Սարգիս Այնթապցի դպիր, Ղազարոս Ակնեցի այրի, Յովհաննէս Սեբաստացի պատանի, Ազարիա Բերացի դպիր, և Եղիա Կոստանդնուպոլսեցի վարդապետ՝ Երուսաղէմի միաբաններէն (ՄԽԻ.146): Մխիթար եղանակը գտաւ Սարգիս եւ Ազարիա դպիրները աբեղայ ձեռնադրել տալ Գէորգ և Մանուէլ անուններով, որով վանական խումբի մը երևոյթը տուած եղաւ իր հետևողներուն (ՄԽԻ. 149): Գրակազմութեան արհեստարանի ձևը յիշեցինք, բայց բոլորովին կեղծ չէր այդ նպատակը, որովհետև, Մխիթար մէկ զբաղումն ալ գիրք տպել տալն էր Կ. Պոլիս բացուած տպարաններուն մէջ: Այդ միջոցին օր մը, 1701, սեպտեմբեր 8ին, Մխիթար իր գործարան-տունին մէջ, իրեն հետ եղողները կը համոզէ միասին ապրիլ, և Տաճկաստանէ հեռանալով իրենց բնակութիւնը հաստատել այնպիսի տեղ մը, ուր կարենան իրենց ուզած կերպով գործել, ինչպէս էին Արևելքի մէջ Լիբանանը, իսկ Արևմուտքի կողմը՝ Պիղոպոնէսը: Մխիթարեանները այդ միջադէպը պատմելով՝ կը պարծենան, թէ Մխիթարեան միաբանութեան կենաց առաջին օրն եղաւ այն (ՄԽԻ. 160), բայց տակաւին կանոնական և իրաւական սկզբնաւորութեան նշան մը չի տեսնուիր, և եթէ ըլլար ալ, Հայոց պատրիարքութեան և հայադաւան շրջանակին մէջ գործ մը պէտք էր եղած ըլլար: Վասնզի Մխիթար այդ թուականէն ետքն ալ Գաղղիոյ դեսպանատան կից Վեղարաւոր Փրանկիսկեան (Cappuccini) վանքը կը բնակէր, և կը գործակցէր հայր Յակինթոս վանահօր՝ պառակտեալ Հայերը միացնելու համար: Իսկ 1701 նոյեմբեր 26 թուականով համաձայնութեան պայմանագիր մըն ալ կը պատրաստուէր (ՄԽԻ. 165), որով Ֆէրիօլ դեսպան կը յայտարարէ թէ իւր դատողութեանց վրայ, մեղմացած էր փրանկացեալներուն հանդէպ բռնուած ընթացքը (ՄԽԻ. 162): Հետևաբար անջատական մտադրութիւնը դեռ Մխիթարի միտքին մէջ տեղ ըրած չէր:

1855. ԱԻԵՏԻՔ ՊԱՏՐԻԱՐՔ

Եփրեմ Ղափանցիին օրով փրանկացեալներու վրայ ծանրացած հետապնդութիւնը, սովորութիւն է անոր վերագրել իբր հեղինակի և սկզբնապատճառի, սակայն դեսպանը կը գրէ, թէ սոյն հալածանքը Թուրք դենպետին գործն է, որ երդուեալ թշնամին է Փրանկաց, և իւր ազդեցութիւնը ամենակարող է թագաւորին միտքին վրայ (ՄԽԻ. 162): Ուստի պէտք է մեղմել Եփրեմի վրայ եղած դատաստանը, և ոչ ալ անոր վերագրել, եթէ արքունի հրովարտակ մը հրամայեց, բովանդակ կայսրութեան սահմանին մէջ բոլոր Ֆրանկ եղողները ձերբակալել և ցրուել (ԶԱՄ. Գ. 732): Այսպիսի հրովարտակ մը բնական կերպով դուռ կը բանար բազմադիմի

անհրաւոթեանց և բռնադատութեանց, որոնք առաջ կու գային անձնական թշնամութիւններէ, անհատական վրէժխնդրութիւններէ, և եթէ 1701-ին վերջերը, շատերու վրայ բռնադատութիւններ գործուեցան, տուներ խուզարկուեցան, բանտարկութիւններ եղան, աքսորներ և վտարումներ գործադրուեցան, անոնց իսկական պատճառը Ֆէյդուլլահ դենպետն էր: Այս պատճառով Մխիթար Սեբաստացին և Խաչատուր Կարնեցին ալ Լատին վանքերու մէջ կը պահուէին, երբ միւս կողմէն 1701 հոկտեմբեր 26-ի պայմանագիրը կը պատրաստուէր, և Փրանկիսկեան Վեղարաւորաց մեծաւորը Յակինթոս՝ անձամբ Ադրիանուպոլիս կերծար Եփրեմի ալ հաւանութիւնը ստանալու (ՄԽԻ. 165), ուսկից ետքը պայմանագիրը Հռոմ՝ պապին և Էջմիածին՝ կաթողիկոսին պիտի դրկուէր հաստատութեան համար (ՄԽԻ. 164): Կերևի թէ Եփրեմի վրայ զիջողութեան գաղափար տեսնելուն համար է, որ Ֆէյդուլլահ անոր վրայէ վստահութիւնը կը վերցնէ, և լուր կը հասցնէ Կարին՝ Աւետիք գալիսկոպոսին շուտով Կ. Պոլիս գալ, որ զինքն պատրիարքութեան բարձրացնէ: Աւետիք և Ֆէյզուլլահ նախածանոթ էին Կարինէ (ԹՕԲ. 54), առաջ պաշտպանութեան օրէն (1831), և յետոյ առաջնորդութեան ժամանակէն, ուստի երբոր Ֆէյդուլլայ Կ. Պոլիս դենպետութեան բարձրացաւ, ուզեց իր բարեկամն ալ բախտաւորել, մանաւանդ որ Աւետիք ծանօթ էր իր խստութեամբ նորամուտ վարդապետութեանց դէմ, և Կարնոյ մէջ Լատին կրօնաւորաց վարժարանն ալ փակել տուած էր: Աւետիք այդ լուրը առած կըլլայ 1701 սեպտեմբերի սկիզբները, վասնզի երկու ամիս պայմանաժամ ուզեց ճամբայ ելնելու (74 ԱՐՐ. 115), և անկէ ետքը Կարինէ մեկնելով Կ. Պոլիս կը հասնէր 1701 դեկտեմբերին (ՄԽԻ. 165), և Ս. Յակոբի տօնին՝ ամսոյն 13-ին (ՉԱՍ. Գ. 732), Սամաթիոյ եկեղեցւոյն մէջ խաղաղասիրական քարոզ մը կը խօսէր, և կը փութար Ադրիանուպոլիս երթալ պատշաճը կարգադրելու, ուր Ֆէյզուլլահի միջնորդութեամբ պատրիարքական փոխանորդ անուանուեցաւ, կացութիւնը բարւոքելու յանձնարարութեամբ: Սակայն իսկապէս Եփրեմը տապալել էր Ֆէյդուլլահի միտքը: Հազիւ ամիսուկէս էր, որ Աւետիք Ադրիանուպոլիս կը գտնուէր իր նոր պաշտօնով, երբ 1702 փետրուար 1-ին, նոր տոմարով 12-ին, Ս. Սարգիսի կիրակէին, ժողովրդական մեծ ցոյց մը կազմուեցաւ Եփրեմի դէմ, և հինգ օր տևեց գրգռութիւնը: Աւետիքի ստիպուեցաւ ծածկուիլ, և Եփրեմ տակաւին պատրիարքութիւնը պահեց, բայց քիչ օրուան համար, որովհետև փետրուար 24-ին, նոր տոմարով մարտ 7-ին, Մեծպահոց երկրորդ երեքշաբթին, Աւետիք Եդոկիացին պատրիարք հռչակուեցաւ Ֆէյդուլլահի պաշտպանութեամբ, և հազարէ աւելի անձանց ընկերակցութեամբ, եպարքոսին ատեանը տարուեցաւ Ադրիանուպոլսոյ մէջ: Եփրեմը Էջմիածին աքսորելու համար տրուած որոշումը՝ իբր Աւետիքի դաժանութեան նշան ցոյց կը տրուի (ՄԽԻ. 166), բայց յարմարագոյն է լաւ կողմը մեկնիլ, Մելիքսեդեկի վրայ փորձուած պետական խստութենէն (1850) ազատելու և հեռու ու ազատ տեղ մը գայն ապահովի հանելու միտքով: Արդէն այն կողմերու բնիկն էր Ղափանցին, խոր ծերութեան ալ հասած: Այս միտքը կը քաղուի նոյնիսկ Աւետիքի գրածէն, թէ Եփրեմ յոյժ աղմուկ էր ձգեր ի մէջ ժողովրդեան, և թէ Եփրեմի համար հրաման հանեց գնալ ի սուրբ Էջմիածին, մօտ ի Նահապետ կաթողիկոսին, անդ մեռանել (74. ԱՐՐ. 115):

1856. ԱԵՏԻՔԻ ԸՆԹԱՑՔԸ

Աւետիքի պատրիարքութեան սկզբնաւորութիւնը խաղաղասէր բանակցութեանց ակնկալութիւնները աւելցուց: Աւետիքի և Յակինթոսի յարաբերութիւնները աւելի մտերմական եղան Անդրիանուպոլսոյ մէջ, և Աւետիք կրցաւ իր մտադրութեան վրայ Լատիններ վստահեցնել, առանց Ֆէյդուլլահի ալ կասկածները արթնցնելու: Ղեսպանն ալ միամտեցաւ Աւետիքի մասին, զոր առաջ իբր դաժան հալածիչ մը նկատած էր, բայց 1702 մարտ 11-ին կը վկայէր, թէ Աւետիք Հայերը խաղաղութեան կը յորդորէ, և յունիս 8-ին կը հաստատէր, թէ կաթողիկոս հալածումը բոլորովին վերջացած է (ԹՕԲ. 56): Աւետիք այդ միջոցին կը շարունակէր մնալ Ադրիանուպոլիս, որ իսկական մայրաքաղաք դարձած էր թագաւորին և եպարքոսին և դենպետին ներկայութեամբ, իսկ Կոստանդնուպոլսոյ մէջ իրեն ներկայացուցիչ և փոխանորդ նշանակուած էր Յովհաննէս Ամասիացի վարդապետը (ՉԱՄ. Դ. 733): Սոյն օրեր Կ. Պոլիս եկած էր Մատթէոս Կեսարացի՝ Սոյ կաթողիկոսը, մականուանեալն Սարի, որ Կ. Պոլսոյ պատրիարքութենէ Սոյ կաթողիկոսութեան անցած էր 1694-ին (1829), և եօթը տարիէ հետէ աթոռին վրայ կը մնար: Սակայն հիմէն կազմուած Բերիացւոց պառակտումը, որ պահ մը դադարած էր Ազարիա Կարկառեցիի ետքը (1816) անգամ մըն ալ արծարծեցաւ Պետրոս Բերիացիին ձեռքով, որ հաւանաբար Դաւիթ և Ազարիա Կարկառեցիներուն ազգականութենէն եղած կըլլայ, և հնօրեայ իրաւունք մը վերանորոգելու ձգտումով մէջտեղ ելաւ: Պետրոսի ձեռնարկը 1701-ին կը գրուի, վերիվերոյ Աւետիքի հրապարակ ելած օրերը: Պետրոս նստաւ Բերիոյ մէջ իբրև Սոյ հակաթոռ, բայց Մատթէոս յանձն չառաւ կաթողիկոսական իրաւասութիւնը բաժնել, ինչպէս ժամանակով հաստատուած էր Խաչատուրի և Դաւիթի միջև (1753): Մրցակիցը ընկճելու նպատակով Կ. Պոլիս եկաւ, բայց պատրիարքական աթոռին շփոթութեանց պատճառով չկրցաւ արդիւնաւոր ձեռնարկ մը կատարել, և պատեհի ակնկալութեամբ մայրաքաղաքի մէջ կը դեգերէր: Եւ ահա Կ. Պոլիս կը հասնին չորս Երուսաղէմի միաբան վարդապետներ (ՉԱՄ. Գ. 733), իսկ Աւետիք երկոտասան սևագըլուխք միաբանք Ս. Յակոբայ կը գրէ (74 ԱՐՐ. 150), որոնց համար ըսուած է, թէ անկարգութիւն ինչ գործեալ յեկեղեցւոջ, ժողովով արտաքսեցան Մինաս Համդեցի պատրիարքին կողմէն, թէպէտ ճշդուած չէ՝ թէ ինչ էր գործածա անկարգութիւնին: Մինաս յատկապէս ալ գրած էր Աւետիքի այդ վարդապետներուն մասին, որպէսզի ականջ չկախէ անոնց չարախօսութիւններուն, և զգուշանայ անոնցմէ. սակայն այդ բանը հրապարակի վրայ չլսուեցաւ, և եկող վարդապետներ համարձակ կը խօսէին Մինասի դէմ, տեսակ տեսակ զեղծումներ վերագրելով անոր պաշտօնավարութեան, թէ միաբանութիւնը ցրուեր է, թէ մեծագումար պարտքի ներքև ձգած է, թէ կալուածները ծախած է, և թէ բոլոր սպասները Կ. Պոլիս յղած և դրած է Ինկլէզ պագիրկեանին մօտ (74. ԱՐՐ. 150): Առաջ Մատթէոս եղաւ, որ իրեն գրաւեց արտաքսել վարդապետները, և ժողովական հաւաքումի մէջ ալ անոնք խօսեցուց, որպէսզի Մինասի տեղ Երուսաղէմի պատրիարքութեան անցնի (ՉԱՄ. Գ. 733), և արդէն կաթողիկոս ալ գտնուելով, Եղիազարի նման գիրք մը կազմէ Արևելքի մէջ:

1857. ԵՐՈՒՍԱՂԵՄԻ ՄԻԱՑՈՒՄԸ

Բայց Մատթեոս իրմէ ճարպիկ մրցակիցի մը բաղխեցաւ: Աւետիք որ ամէն կողմ սիրոյ և խաղաղութեան օրհնագիրներ ղրկած էր, ժամանակին Մինաս պատրիարքին ալ պարտուպատշաճէ յարգանօք գրած էր, ուսկից քաջալերեալ Մինաս, արտաքսեալ վարդապետներուն տնտեսուիլը խնդրած էր: Աւետիք ընդհակառակն զանոնք մօտէն բռնեց, Ադրիանուպոլիս կանչեց, և Մինասի դէմ խօսուածնին հաւաքեց: Արդէն Կ. Պոլսոյ մէջ ալ՝ Մատթեոս բաւական յուզում յարուցած էր Մինասի դէմ, կարծելով իրեն օգտին ծառայեցնել, մինչ Աւետիք մէկ կողմէն Մատթեոսի կը սաստէր, որ տեղը դառնայ՝ եթէ չուզեր տուգանքի և գտանգի ներքև իյնալ, և միւս կողմէն կառավարութեան կը դիմէր Մինասի գահընկէցութիւնը պահանջելով, և Ֆէյզուլլահի դէնպետին պաշտպանութեամբ իրեն վրայ դարձնելով անոր յաջողութիւնը՝ առանց Կ. Պոլսոյ պատրիարքութիւնն ալ թողլու: Այս և երկու աթոռներու միաւորութեան սկիզբը, որուն ոմանք թուական կը նշանակեն 1701 տարին (ՉԱՍ. Գ. 734), սակայն Աւետիքի պատրիարքութիւնն ալ 1702-ին սկսած ըլլալուն (1853), աւելի ճիշդ է 1702 յուլիս 13-ին հրովարտակով որոշուած ըսել այդ միացումը (ԱՍՏ. Ա. 421): Յովհաննէս Հաննա, Երուսաղէմի ողբերգու պատմիչը, այդ միացման վրայ խօսելով, կը գրէ, թէ չարաճճիկ և անխիղճ ոմանք անուամբ և եթ քրիստոնեայք, թելադրեալք ի հօրէն իւրեանց սատանայէն և ի կամարարաց նորին, զերկու աթոռոց սրբոց առաջնորդութիւնն, այսինքն Երուսաղէմի և Կոստանդնուպոլսոյ, մի առաջնորդութիւն արարին (ՀՆՆ. 119): Աւետիքի անունը չի տար, թէպէտ գործը պատմելով գործիչը մատնանիշ կընէ, բայց որովհետև մէկէ աւելի անձերու կակնարկէ Հաննա, իդէպ է զայդ մեկնել Երուսաղէմի միաբան վարդապետներուն վրայ, որոնք Մինասէ վրէժ լուծելու համար, իրենց միաբանութեան դէմ դաւաճանեցին, և զայն կորստեան բերանը հասուին, քաջալերելով Աւետիքի փառասիրական և շահագիտական ձգտումները: Մենք ալ համամիտ ենք համարձակ կերպով մեղադրել Աւետիքի այդ ձեռնարկը, և զայն իբրև մեղադրելի կէտ մը նկատել: Աւետիք կուզէ ինքզինքը արդարացնել, և կը գրէ թէ ինքը բնաւ հետամուտ չէր, այլ առաւօտեանժամուն և միամիտ կայի յեկեղեցին, չուխատար եկաւ՝ տարաւ զմեզ սարայըն (74. ԱՐՐ. 151): Այլ պատմութիւնը զինքը չի կրնար արդարացնել, և կը պարտաւորուի ճանչնալ Աւետիքը իբր պատճառ այն աղետալի պատահարներուն, որոնց մանրամասնութիւնները պիտի տեսնենք հետզհետէ: Անցողակի գիտենք, որ թէպէտ պատմութիւնը որոշակի չի յիշէր, սակայն եղելութեանց կազմակերպութիւնը յայտնապէս կը ցուցնէ, թէ ասկէ ծագում առած է՝ Կոստանդնուպոլսոյ և անոր պատրիարքութեան հոգևորապէս ենթարկեալ վիճակներուն մէջ, Կ. Պոլսոյ աթոռակալներուն իբր Երուսաղէմի և Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարք միանգամայն յիշատակուիլը, որ յետոյ երկուքին զատ զատ յիշատակուելուն առաջին քայլն եղած է:

1858. ԵՐՈՒՍԱՂԵՄԻ ԿԱՅՈՒԹԻՒՆԸ

Աթոռներու միաւորութեան պատճառով բոլորովին եղծաւ ու խանգարեցաւ Երուսաղէմի աթոռին կարգն ու սարքը, քանի որ չկար այլևս պատրիարք մը՝ որ միաբանութեան գլուխ, սեփականութեանց տէր և մատակարարութեան իշխող ըլլար: Պատրիարքէ զատ ընդհանուր

մատակարարի մը պաշտօնը բաւական ժամանակէ իվեր մտած էր, որուն հնագոյն օրինակներէն մէկն է Պարոնտէր Գրիգորի յանձնուած պաշտօնը (1603), և որ նորոգուեցաւ Եղիազար Այնթապցիի վրայ ալ, Աստուածատուրի պատրիարքութիւնը յարգելով մէկտեղ (1759): Ժամանակ անցնելով գործը սովորականի դարձաւ, և աշխարհականներու անցաւ ընդհանուր մատակարարի պաշտօնը, որ Նազըր և Միւթվէլի կը կոչուէր երբեմն, և վերջէն Պապա կոչմամբ սկսաւ յիշուիլ տեղւոյն վրայ, և սոյն միջոցին պաշտօնը վարողը հռչակաւոր Պապա Մինասն էր: Աւետիք Երուսաղէմի պատրիարքութիւնը ստանձնելով Պապա Մինասին պաշտօնին չդպաւ, այլ Կարապետ անունով մէկ մը իր կողմէն փոխանորդ նշանակեց՝ Նազըր անունով՝ և արքունի հրովարտակով Երուսաղէմ ղրկեց, յանձնարարելով որ Պապային հետ գործակցութեամբ, անմիջապէս կալեալ զՄինաս վարդապետ, միայն հանդերձին զոր զգեցեալն էր, դիցեն շղթայիւք ի բանտի (ԱՍՏ. Ա. 420): Այսպէս կըսէ Երուսաղէմի յիշատակագիրը բայց Աւետիք կը գրէ, որ թէպէտ այսպէս հրաման եղած էր, սակայն ինքն խնդրած և ընդունած է, որ Մինաս պատրիարք ինք իւր հալովն թող նստի ի վանքն (74 ԱՐՐ. 151): Կարապետ Երուսաղէմ հասնելով գործի ձեռնարկեց 1702 օգոստոս 18-ին (ԱՍՏ. Ա. 421): Մինաս պատրիարքին գահընկէցութեան և Կարապետ Նազըրին պաշտօնին հրովարտակներ հանդիսապէս հրապարակուեցան, և խիստ քննութիւններ բացուեցան պատրիարքին հաշիւներուն վրայ, որուն մեծամեծ զեղծումներ վերագրուած էին աքսորեալ միաբաններու խօսքերով: Մինաս Համդեցին կրցաւ պատշաճ բացատրութիւնները տալ, ուստի կրկին Կ. Պոլսոյ հետ բանակցութիւններ եղան ֆրանկութեան կամ կաթոլիկութեան կամ աղթարմայութեան զրոյցներ ալ խառնուեցան Մինասը պարտաւոր թողլու համար: Աւետիք պատրիարք Յովհաննէս Ամասիացի փոխանորդն ալ Երուսաղէմ յղեց (ԶԱՍ. Գ. 737), և նոր հրաման ղրկել տուաւ Երուսաղէմի դատաւորին՝ խիստ քննութիւններ կատարելու: Այս առթիւ մեծ ատեան մը կազմուեցաւ, ուր դատաւորը կոչեաց զմեծամեծս այլազգեաց, զփոխանորս Լատինաց և Յունաց և Ասորոց, զհամայն միաբանս Ս. Յակոբայ, և զժողովուրդս Հայոց, որոնք միաբերան Մինասի նպաստաւոր վկայութիւն տուին, թէ զոր ժողովեաց ի ժամանակս իշխանութեան իւրոյ, ծախեաց ի կարևոր պէտս շինութեանց ազգին, հաւատարմութեամբ կատարեաց զամենայն գործս վանաց, և ոչ երբեք հակամիտեալ է ի լատին կրօնս (ԱՍՏ Ա. 424): Դատաւորն ալ այդ վկայութեանց համաձայն կազմեց իր վճիռը և Կ. Պոլիս հաղորդեց: Ասով թեթևցաւ Մինասի կացութիւնը, սակայն պաշտօնէն զրկուած մնաց, և Երուսաղէմի մատակարարական գործել Նազըր Կարապետին, և վանական գործեր վէքիլ Յովհաննէսին ձեռքն անցան, որոնք ուրիշ նպատակ չունէին, բայց եթէ որևէ կերպով և միջոցով դրամ և ինչ ձեռք անցնել, և իրենց գլխաւորին հասցնել, հարկաւ իրենց անձնական բաժինն ալ չմոռնալով: Իսկ միաբաններուն նկատմամբ կարի զգայուն և Հաննայի խօսքերը, թէ վէքիլն ու Նազըրը սկսանէին նուաճել զբնաւ միաբանս ի ներքոյ կամաց իւրեանց չարաց (ՀՆՆ. 122): Համդեցին միջոց մըն ալ Երուսաղէմ մնաց (ԶԱՍ. Գ. 734), և վերջապէս միւս տարին, 1703-ի ամառուան մէջ, Կ. Պոլիս գնաց, տեսնել թէ ինչ կրնայ յաջողցնել իրեն և Երուսաղէմի համար (ԱՍՏ. Ա. 428):

Աւետիք պատրիարքին դառնալով պիտի դիտենք թէ երբոր նա երկու պատրիարքութիւնները իր ձեռքն անցուց, և արքունական պաշտպանութիւնը ապահովցուց Ֆէյզուլլահի դենպետին ամենակարող միջնորդութեամբը, համարձակ նետուեցաւ Ֆրանկացեալներու ձեռնարկը ջնջելու, բայց միշտ առանց ձեռքէ թողլու օտարներու հետ հաշտարար և խաղաղասէր կերպերը: Ինքն փրանկացեալներու խօսք չ'ընէր իր յիշատակարանին մէջ, այլ կը յիշէ, թէ բազումք էին ի մէջ ժողովրդեան յօրինազանցք, որոնք յօրինօք կնոջ վրայ մէկ այլ կին կ'առնէին (74. ԱՐՐ. 115): Այս բանէն ցաւելով չորս մարդիկ, Երեմիա Սահապալեան, Յովհաննէս ու Յարութիւն Թիւթէլօղլիք և Նիկողոս Էսքէրօղլի, զինքն պաշտօնէ ձգելու դիմում են ըրեր, բայց Ֆէյզուլլահ նոյն իսկ դիմողները թիարանի է դատապարտել տուեր: Այս առթիւ ալ Աւետիք կը գրէ, թէ՛ ես դեռ ոչ էի լուեալ գորպիսութիւն իրեն (74. ԱՐՐ. 116): Աւետիք Երուսաղէմի պատրիարքութիւնը ստանալէ, այսինքն 1702 յուլիսէ ոչ շատ ետքը, Ադրիանուպոլիսէ Կոստանդնուպոլիս եկաւ: Մաքրիհօրիա կամ Մաքրիքէօյ գիւղէն մեծ բազմութիւն մը զինքն դիմաւորեց Մատթէոս Սարի կաթողիկոսի գլխաւորութեամբ, մեծայարդար պատասխանատութիւններ եղան, և քաղաք մտաւ այնպիսի իմն հանդիսի՝ որ չէր բնաւ լեալ ումեք ի պատրիարքաց (ԶԱՄ. Գ. 735): Իրեն բացակայութեան միջոցին ազատուած էին երեք Ադրիանուպոլսեցի քահանաները, որոնք գրեթէ տարիէ իվեր Թիարանի մէջ կըսած էին ազատ շրջիլ: Ուրիշներ կը գրեն թէ փոխանորդ Ամասիացին ազատած էր անոնք (ԶԱՄ. Գ. 737), մինչ Աւետիք իրեն կը վերագրէ անոնց ազատութիւնը (74 ԱՐՐ. 151) միայն թէ Աւետիքի դառնալէն վախցան, և Փրանկիսկեան Վեղարաւորաց վանքը ապաստանեցան, ուր էր Մխիթար Սեբաստացին ալ (1852): Աւետիք Կ. Պոլսոյ մէջ ալ խնամով մշակեց Վեղարաւոր Փրանկիսկեանց մեծաւոր Յակինթոսի յարաբերութիւնները, խնջոյքներ ալ պատրաստելով անոր պատուոյն (ԶԱՄ. Գ. 737), և անոր ձեռքով Ֆէրիոյ դեսպանին ալ վստահութիւնը գրաւելով, որ 1702 հոկտեմբեր 2-ին, որ է սեպտեմբեր 2-ին, կը գրէր թէ հալածանքը բոլորովին վերջացած կ'երևի (ԹՕԲ. 56): Աւետիք միւս կողմէն փրանկութեան պատրուակով շատերու վրայ կը ծանրանար, ինչպէս Պրուսայի առաջնորդ Սուքիաս Եպիսկոպոսին, անունը անծանօթ մնացած նշանաւոր աւագերէցի մը, յերևելի երիցանց և իշխանաւորաց շատերուն, որոնց բանտարկութիւն և գանակոծութիւն սպառնալէ ետքը, ծանր տուգանքներով կը ներէր (ԶԱՄ. Գ. 735): Այս պարագան լիովին կը ցուցնէ, թէ ինչ էր Աւետիք բուն նպատակը, զոր գիտէր պատշաճ կերպով գեգերեսել՝ իբրև գործ վրէժխնդիր լինելոյ աստուածային օրինաց, և ոչ միայն ուղիղ դաւանութեան, այլև բարեկարգական նախանձայուզութեան կերպարանով, որով ժողովրդական համակրութիւն ալ կը շահէր, մինչ իրմէ նեղուածներ, դժգոհներու խումբ մը կը սկսէին կազմել, և բողոքնին Եպարքոսութեան տեղակալին կը հասցնէին (ԶԱՄ. Գ. 736), իսկ սա Ֆէյզուլլահէ ստացած հրահանգին համեմատ գանգատողները կը բանտարկէր և կը տուգանէր (ԶԱՄ. Գ. 735): Այդ միջոցներունէր որ Յովհաննէս Ամասիացին Երուսաղէմ կը դրկուէր (1856), և անոր տեղ պատրիարքական

փոխանորդութեան կը կոչէր Յովհաննէս Ջմիւռնիացի վարդապետը (ՉԱՄ. Գ. 737): Աւետիք օգտուելով Յակիմթոսի վրայ ազդած վստահութենէն, առաջարկեց փոխադարձ հաշտաբար յարաբերութեանց պայմանագիր ալ կազմել, և խնդրեց որ Լատիններն ալ մասնակցին ըլլալիք ծախքերուն, և միանգամայն իրենց մոտ ապաւինած Մխիթար վարդապետին և Ադրիանուպոլսեցի քահանաներուն պաշտպանութիւն չընեն, որպէսզի թշնամութեան նշանը վերցուի, և խոստացաւ լաւ ընդունելութիւն ընել անոնց՝ երբոր իրեն դիմեն: Մինչև իսկ Մխիթարին ուղղուած սիրալիր գիր մըն ալ յանձնեց Յակիմթոսի՝ խոստանալով զայն ի գերագոյն պատիւ բարձրացնել, և ի վերայ մեծամեծ գործոց պատրիարքութեան կացուցանել (ՉԱՄ. Գ. 738):

1860. ՄԽԻԹԱՐԻ ՓԱԽՈՒՄՏԸ

Յակիմթոս կատարեալ գոհունակութեամբ փութաց Աւետիքի պայմանները, գործադրել, որպէսզի հաշտութեան պայմանները իրականացնէ, և իր հիւրերուն առաջարկեց վստահորէն երթալ պատրիարքին մոտ, բացարձակ յայտարարելով թէ այլևս չի կրնար անոնք իր վանքին մէջ պահել: Ֆէրիօլի ալ Յակիմթոսի համամիտ ըլլալուն նշան պիտի ընդունինք, վերև յիշուած սեպտեմբեր 21-ին նամակով տուած վկայութիւնը (1835): Յակիմթոսի վերջնական յայտարարութեան վրայ երեք Ադրիանուպոլսեցի քահանաներ գացին Աւետիքի մօտ, որ բանիւք խաղաղութեան ընկալաւ զնոսա, իսկ Մխիթար չուզեց համոզուիլ, և ստիպելով Լատին վանքէն ելլալ, մասնաւոր տուն մը քաշուեցաւ յանձանօթս, և հոն ալ ինքզինքը ապահով չկարծելով ընդ առաստաղի պահուըտեր է եղեր, ինչպէս անշուշտ իրմէ լսելով, կը պատմեն իրենները (ՉԱՄ. Գ. 738): Մխիթարի կեանքին ամէնէն նշանաւոր վայրկեաններէն մին է այս, որ իրեններէն կը ներկայացուի իբր ահարկու հալածանքէ մը մազապուր գերծանելու պարագայ, սակայն պատմական հանգամանքներ չեն արդարացներ ենթադրեալ ստիպողականութիւնը: Աւետիք հալածանքի գործեր չէր կատարեր այդ միջոցին, և ոմանք դէմ եղած խստութիւններ, պատահական էին, և առատ տուգանքներ շորթելու, որ Մխիթարի մասին չէր կրնար ճշմարտուիլ: Իսկ կացութեան մասին պէտք է իբրև ապացուցական ընդունիլ Յակիմթոսի զգացած վստահութիւնը, և Ֆէրիօլի տուած վկայութիւնը, թէ հալածանքը բոլորովին վերջացած կերևի (ԹՕՐ. 56): Եթէ Մխիթարի պահուըտելուն վրայ Աւետիք խուզարկութիւններ հրամայեց, շատ բնական էր անարգել իշխանաւորին կողմէ կատարուած հետազոտութիւնը, և չի կրնար արդարացնել Մխիթարի բորբոքեալ երևակայութիւնը, որինքզինք դահիճի սուրին ներքև կարծելով, եկեղեցական սքեմը կը ծայլէ, գուցէ և դեմին վրայ ալ փոփոխութիւններ կը կատարէ, վաճառական մարդու տարագ կը հագնի, և օտարագզիներու բարեկամութենէն օգտուելով ինքզինքը Ջմիւռնիա գացող նաւ մը կը նետէ: Հոն նախ՝ վաճառականներու պանդոկ մը, և յետոյ Յիսուսեան միաբանութեան Լատին արեղաներու մօտ կ'իջևանի, բայց տակաւին ինքզինքը ապահով չի զգար, և միշտ Աւետիք խնդրակները իրեն ետևէն հետապնդած կ'երևակայէ, հապճեպ կերպով Վենետիկցի նաւ մը կը մտնէ, որ զայն կը հանէ Ջակիմթիա կամ Ջանթա կղզին, բաւական հեռու և Մխիթարի նպատակէն դուրս տեղ մը: Մխիթարի Կ. Պոլիսէ մեկնիլը կը գրուի 1702

սեպտեմբերին (ՄԽԻ. 173), և Ջմիւռնիայէ մեկնիլը հոկտեմբերին (ՄԽԻ. 174), իսկ Ջանթա մնալը կը տևէ մինչև 1703 փետրուար (ՄԽԻ. 176): Մխիթարի նախ Ջմիւռնիա, և անկէ դէպի Յունաստան երթալը, պիտի վերագրենք իր շփոթութեան և առջևը ելած առիթն օգտուելու դիտումին, զի շատ յառաջ միտքը դրած էր Արևելքէն և հայաբնակ կեդրոնէ չհեռանալ:

1861. ՄԱՐՈՆԻՆԵՐՈՒ ՄՕՏ

Լիբանանի բնակիչ Մարոնիներու մօտ երթալ էր Մխիթարի միտքը (ՄԽԻ. 156), որոնք ազատ վարչութիւն կը վայելէին և յատուկ պատրիարքութիւն ալ ունէին, և հռոմէականութեան ալ յարած էին ժամանակէս դար մը առաջ, Գրիգոր ԺԳ. պապին օրով: Մխիթարի նախնական այդ մտադրութիւնը, կարի յարմար կու գայ, նոյն միջոցին Մարոնիներու մէջ զարգացած կրօնաւորական ձեռնարկներուն հետ, որոնց հոգի ներշնչող եղած էր Ապտալլահ Ղարալի, Բերիացի նշանաւոր վաճառականը, իրեն ընկերակից ունենալով Ճիպրաիլ Հավա և Եուսուֆ Պէթըն վաճառականները: Երեքն ալ ինքզինքնին հոգևորականութեան տուած, 1694-ին, անծամբ ալ կրօնաւորած էին, և 1701-ին Ապտալլահ առաջնորդ ընտրուած էր Ս. Եղիսէի հռչակաւոր մայրավանքին Լիբանանի մայրիներուն Սուրբ Ձորին մէջ: Մարոնի վաճառականներուն ձեռնարկը նմանօրինակ ազդեցութիւն գործած էր իրենց արհեստակից և մտերիմ հայազգիներէն չորս եղբայրներու վրայ, որպէսզի իրենք ալ Հայերու յատուկ կրօնաւորական հաստատութիւն մը կազմեն Մարոնիներու մօտ և անոնց հովանաւորութեան ներքև: Այս չորս եղբայրներ՝ որդիներ էին Մուրատի և թոռներ Յովսէփի, որ Պարսկաստանի կողմերէն Բերիա գաղթած էր ժամանակէս իբր կէս դառ առաջ, և անհաւանական չէ Ունիթոր Ջահկեցիներէն եղած կարծել Յովսէփը: Չորս եղբայրներուն երիցագոյնն էր Աբրահամ, կարևոր առևտրական տան մը գլուխ, ժամանակի գործածական տաճկերէն բառով՝ փերզակ մը, որուն վրայ ազդած էր Մարոնի բարեկամներուն օրինակը, և Բերիայէ Լիբանան էր եկած, կրօնաւորական ձեռնարկին համար տեղեկութիւններ առնելու և Ապտալլահի հետ խորհրդակցելու համար (ԱՆՏ.): Անշուշտ այդ ամէն պարագաներ Մխիթարի ականջը հասած էին, որ Բերիա եղած էր ժամանակին, և այնտեղի հռոմէականներուն հետ յարաբերութեան մէջ գտնուած էր (1837), գուցէ և Մուրատեան եղբայրներուն հետ ծանօթացած էր: Հաւանաբար Ջմիւռնիա եկած ատենն ալ, Լիբանան անցնելու միտքը իրմէ օտար չէր, երբ հապճէպ փախուստի վայրկեանին շփոթութեան մէջ՝ Ջանթա գացող նաւ մը նետուեցաւ, և ուղեգիծը փոխուեցաւ:

1862. ՆԵՐՔԻՆ ՇՓՈԹՆԵՐ

Աւետիք պատրիարք որ 1702 յուլիսին Կ. Պոլիս էր եկած (1857), քանի մը ամիս ետքը նորէն Ադրիանուպոլիս էր դարձած (ՉԱՄ. Գ. 738), ուր հասած էին երեք Ադրիանուպոլսեցի քահանաներն ալ, զորս խաղաղութեամբ իրենց տուներն էր դրկած ազատօրէն քահանայագործելու համար: Հարկաւ նոր միջադէպ մը տեղի ունեցաւ, թէրևս երեք քահանաներ՝ կամ անխոհեմ վարմունք մը ունեցան, կամ թէ քսութեան հանդիպեցան, որ Աւետիք կրկին զայրացաւ անոնց վրայ, և առաջնորդարանին մէջ բանտարկեց, եպարքոսական վճիռով պատուհասել տալու: Միջնորդներ

և խոստումներ չկրցան Աւետիքի զայրոյթը իջեցնել, և քահանաները արծակել տալ, ուստի ոմանք բռնութեան դիմելով յարծակեցան առաջնորդարանին վրայ, և քահանաները ազատեցին, և պատրիարքին մարդիկը և նոյն ինքն պատրիարքն ալ գանակոծեցին: Աւետիք ևս քանզև զայրացած եպարքոսին առջև ամբաստանեց բռնացող ամբոխավարները, սակայն եպարքոսը Տալտապան Մուսթաֆա փաշա, անուս զինուորական մը, պատրիարքին վրայ դարձուց իր ցասումը, թէ ինչ իշխանութեամբ բանտեր և շղթաներ կրնայ ունենալ, և նոյն ինքն Աւետիքը բանտարկել հրամայեց (ՉԱՄ. Գ. 739), ուր և մնաց 27 օր (74. ԱՐՐ. 151), մինչև որ հասաւ Ֆէյզուլլահի պաշտպանութիւնը. որ ոչ միայն Աւետիքը ազատեց, այլ և անոր հակառակորդներէն հինգ հոգի Կոստանդնուպոլսոյ Թիարանը ղրկել տուաւ: Երբոր Ադրիանուպոլիս անհանդարտ էր, Կ. Պոլիս ալ հանդարտ չէր, զի Յովհաննէս Ջմիւռնիացի փոխանորդ՝ համարձակ կը դիմէր զրպարտութեանց և բռնութեանց՝ մեծամեծ տուգանքներ գանձելու նպատակով: Գանգատներուն ծայրը մինչև Ադրիանուպոլիս արծագանգեց, և եպարքոսական հրամանով Աւետիք Կ. Պոլիս դարձաւ ժողովուրդը խաղաղացնելու համար: Բայց արդիւնքը հակառակ եղաւ, զի այս անգամ Աւետիքի դէմ ամբաստանութիւններ գրուեցան եպարքոսին, որ կրկին Աւետիքը ետ կանչեց քննութեան համար: Աւետիքի գրածին համեմատ իրեն դէմ ելած ամբաստանութիւնը, փրանկացեալներուն պաշտպանութիւն ընելն էր, որոնցմէ 125 հոգիի ցուցակ մը կազմուած էր, և իրեն եղած հարցումն էր, որ եթէ այսպէս բան կայ, դու է՞ր չես ասեր (74. ԱՐՐ. 152): Աւետիք չուզեց մեկնիլ բարի վկայութեան գիր մը տանելու, և Յիսնակաց բարեկենդանին, նոյեմբեր 15-ին, մայր եկեղեցւոյ բեմէն ժողովուրդը հրաւիրեց իրեն համար վկայութիւն տալ: Ամբոխը բազմութեամբ դիմեց եպարքոսական տեղակալին ատեանը, Աւետիքէ դժգոհներուն ամբաստանութիւնները ցրելու: Տեղակալը բազմութենէն և աղաղակէն խրտչած, զայն ցրուելու համար առջև անցնողներէն երեսուն հոգի ձերբակալել տալով Ֆալախայի գանակոծութեան կ'ենթարկէ, զոր մերոնք կախաղան կամ աղխաղան կը թարգմանեն. Երեսուններուն մէջն էր Մատթէոս Սարի կաթողիկոսն ալ, և ամէնքն ալ տուգանքներով ինքզինքնին գոնէ բանտարկութենէ կ'ազատեն: Սակայն Աւետիքի նպատակը չի յաջողիր, և առանց վկայագրիի Ադրիանուպոլիս կը մեկնի դեկտեմբեր 3-ին, ինչպէս պէտք կը զգանք ուղղել նոյեմբեր 3 գրաւածը (ՉԱՄ. Գ. 742), զի վերագոյնդ Աւետիքը Կ. Պոլիս եղած ըսուած է Յիսնակաց բարեկենդանին (ՉԱՄ. Գ. 741), որ է ըսել նոյեմբեր 15-ին: Աւետիքի համար միշտ պատրաստ էր Ֆէյզուլլահ դենպետին պաշտպանութիւնը, և այս անգամ ալ անով կը յաջողէր Տալտապանը շահիլ և իր հակառակորդները բանտարկել տալ, և միջոց մը նորէն Ադրիանուպոլիս մնալ կառավարութենէ պաշտպանուած և պետական հովանաւորութեամբ զօրացած:

1863. ԽԱՌՆԱԿ ԳՈՐԾԵՐ

Երբ Աւետիք Ադրիանուպոլսոյ մէջ հանդարտած կը նստէր, Յովհաննէս Ջմիւռնիացի փոխանորդ՝ առիթէն կ'օգտուէր Կ. Պոլսոյ մէջ իր ուզած կերպով շահադիտական հրամաններ և հրահանգներ առձակել, միշտ իբր պատճառանք գործածելով լատինականութեան ձգտումները և

կաթոլիկական զեղծումները: Խստութեամբ կ'արգելէր և կը հաւաքէր ու կ'այրէր ալ լատիններէնէ թարգմանուած գիրքերը, որոնք Հայ ծէսի հակառակ թուլութիւններ կը ներէին: Լատիններու մօտ ուսած և անոնց կողմը բռնող եկեղեցականներուն խորհրդակատարութիւնները կ'արգելէր, կնունքի և թաղումի համար ալ պատրիարքներէ արտօնութիւն ստանալ կը պահանջէր՝ դաւանութիւննին ստուգելու պատրուակով, բայց իրօք յատուկ տուրք մը գանձելու նպատակով: Անոնք որ այդ ամէն պարագաներու մէջ ուղղակի հռոմէադաւանութեան դէմ հալածանք մը կը տեսնեն իրօք իրենց կը հակասեն՝ երբ կը յայտարարեն, թէ շատեր գաղտ տարեալ գերախայս իւրեանց յեկեղեցիս Յունած անդ մկրտէին (ՉԱՄ. Գ. 742), զի եթէ այդպիսիներ իրօք ֆրանացեալներն էին, պիտի խղճէին, պաշտօնապէս հերետիկոս նկատուած Յոյներուն դիմել մկրտութեան կենսատու խորհուրդին համար: Աւետիքի և Յովհաննէսի բուռն և ընդհանուր հալածանքի գործեր և հրամաններ կը վերագրուին այդ միջոցին, միշտ նոյն հռոմէադաւան պատմողներու կողմէ (ՉԱՄ. Գ. 743), սակայն պատմածներնուն ստուգութիւնը կեակարծ կը դառնայ Ֆէրիօլ դեսպանին վկայութեամբ, որ ճիշդ այս օրերուն 1903 մայիս 3-14-ին գրած նամակով կը վկայէ, թէ ամէն առևտրական և կրօնական գործերը խիստ լաւ կերթան, և բաւական մեծ անդորրութիւն կը վայելենք (ԹՕՐ. 57): Գիտենք թէ Ֆէրիօլ համակիր մը չէր Աւետիք պատրիարքին, և ոչ ալ անոր վրայ վստահութիւն կը տածէր, և աւելի իր ճարտարութեան կը վերագրէր ստացուած յաջորդ արդիւնքը: Սակայն ինչ ալ ըլլայ Ֆէրիօլ և Աւետիքի դէմուդէմ կեղծեալ ընթացքը, մեզի կը բաւէ որ եղելութիւններ և պատահարներ գոհացուցիչ կերպարան ունէին, և կը ստեն այն ահարկու հալածանքներու տեսարանները, զորս հռոմէադաւան պատմողներ կը պատկերացնեն (ՉԱՄ. Գ. 743): Աւետիք կը պատմէ, թէ անգամ մըն ալ ինքն Կ. Պոլիս եկած է այդ միջոցին 125 անձերու դէմ եղած գրգռութիւնը ցածուցանելու, թէ Չմիւռնացին փախեալ գնաց ի Աճէմիստան, որ վասն ազահութեան դրամ կաշառք առնելու պատճառաւ գրգռութիւններ էր յուզած, թէ ամբաստանութեանց գլխաւորը զպաքերնին կուտին խօսքն էր, որուն ինքն յայտարարած է թէ իւրեանք գիտեն, զօռով պաք չիլինիր (74 ԱՐՐ. 152), թէ վերջապէս 125 անձերը կրցած է արդարացնել, և թէ ի մէջ նոցա միայն երկոտասան մարդ կային չարք և ազահք կողոպտողք եկեղեցեաց: Ասոնցմէ երեքը Առաքել Շահամիր օղլու և Սրապիոն և Աբրահամ Չալուխ, իրեն դէմ ալ ամբաստանութիւն են ըրած, իբրև Երուսաղէմի դրամներուն վատնող, այլ Աւետիք պաշտպանուած է, և Առաքել ու Աբրահամ Թիարան նետուած, թէպէտև Տուլտապան եպարքոս միշտ իրեն հետ հակառակութեամբ է վարուած, սպառնալով թէ զքո գլուխդ կտրեն, զի այնպէս ըմբռնած էր թէ ինքն օտարացեալներու պաշտպանութիւն կ'ընէ (74. ԱՐՐ. 153):

1864. ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿ

Եթէ ազգային ներքին ձեռնարկներ դժուարին կացութիւն ունէին ընդհանուր վիճակը աւելի անհանդարտ էր, և սկզբնապատճառն էր Ֆէյզուլլահ դենպետը, որ անհաւատալի ըլլալու չափ գերիշխանութիւն կազմած էր Մուսթաֆա Բ. սուլտանին անձին վրայ, ամէն ուզածը ընել տալու չափ, և ընդարձակ յագուրդ տալով իր հակերոպական ձգտումներուն, ցրելով և ցրուելով,

քանդելով և ջարդելով ամենայն ինչ և ամենայն անձ, որ եւրոպական յարաբերութեանց և մերձաւորութեանց մէջ կը գտնուէր: Պէտք չէ մոռնալ որ Աւետիք Ֆէյզուլլահի հնօրեայ բարեկամն ու մտերիմը, պաշտպանեալն ու պաշտպանողն էր. սակայն ինչպէս պատմուած պարագաները ցուցուցին, Աւետիք բաւական ճարպիկ էր, նոյն իսկ Ֆէյզուլլահի աչքին ներքև, Յակիմթոսներու և Ֆէրիօլներու հետ յարաբերութիւններ մշակելու, և իր հաշտարար տեսութեանց վրայ անոնց վստահութիւնը գրաւելու: Սակայն ամէն զօրութիւն, որ բռնական է, իր տարաբախտին վերջը կ'ունենայ, Ֆէյզուլլահի դէմ ընդհանուր դժգոհութիւնը օրէցօր կը սաստկանար ժողովրդական խաւերուն և զինուորական դասակարգերուն մէջ, և աւելի բորբոքեցաւ, երբ եպարքոս Տուլտապան Մուսթաֆա փաշան ալ Ֆէյզուլլահի գրգռութեամբ և ամբաստանութեամբ, և թագաւորական հրամանով խեղդամահ սպանուեցաւ, և տեղը անցաւ Ֆէյզուլլահի մտերիմն ու դաւակիցը Ռամի Մէհմէտ փաշա, որ զինուորական ալ չէր (ԺՈՒ. 116): Թագաւորին մայրաքաղաքէ հեռու Ադրիանուպոլսոյ զեղխ կեանքն ալ գանգատի նիւթ դարձաւ, և վերջապէս Կ. Պոլսոյ մէջ խռովութեան և ապստամբութեան դրոշմը համարձակ պարզուեցաւ, և Եէնիչէրիներու հռչակաւոր կաթսայն էթմէյտանի հրապարակին վրայ հաստատուեցաւ, պահանջելով սուլտանին մայրաքաղաք դառնալը, և Ֆէյզուլլահի ու շատ մը արբանեակներու պաշտօնանկութիւնը: Խռովարարներ շատ պաշտօնակալներու ապարանքներուն ալ կողոպտեցին, և օրէնսզէտներու պատգամախօսական ատենէն իրենց գործին արդարացումը հռչակել տուին: Նոր 1703 տարւոյ յուլիս 11-12-ին յատուկ պատգամաւորութիւն մըն ալ մայրաքաղաքէ Ադրիանուպոլիս մեկնեցաւ, և անոր բռնադատութեան վրայ Ֆէյզուլլահ պաշտօնանկ եղաւ իր որդիներով և արբանեակներով, և Մուսթաֆա սուլտան խոստացաւ Կ. Պոլիս դառնալ: Ճիշդ այդ օրերուն և պատգամաւորութեան մեկնելէն առաջ, յուլիս 8-ին, Աւետիք Ադրիանուպոլսէ մեկնած էր Կ. Պոլիս գալու, զոր հնար չէ իբր պատահական դիպուած նկատել, քանի որ մայրաքաղաքի անցուդարձը անժամոթ չէր կրնար ըլլալ Ադրիանուպոլսոյ մէջ, և անշուշտ Ֆէյզուլլահի խորհուրդով ծրագրուած ուղևորութիւն մըն էր, կերպով մը շփոթութիւնը ցածուցանելու և դենպետին դիրքը պաշտպանելու նպատակով: Չորրու հասած ատեն Ռոտոսթոյի առաջնորդ Յովսէփ վարդապետ Կեսարացին, և Չէքմէճէ հասած ատեն այլազգի իշխանաւոր մը, Աւետիքը զգուշացուցին Կ. Պոլիս երթալէ, ուր ապստամբութիւնը արդէն համակերպեցաւ միայն՝ փոխանակ ուղղակի մայրաքաղաք մտնելու, ծովով անցնիլ Իսկիւտար, որ է նախնի Խրիւսպոլիսը: Աւետիք Իսկիւտար հասաւ յուլիս 14-ին (ՉԱՄ. Գ. 744), պատգամաւորութեան մեկնելէն երեք օր ետքը Աւետիքի այդ ընթացքը յայտնի կը ցուցնէ, թէ նա գաղտնի նպատակի մը կը ծառայէր և որոշ հրահանգի կը հետևէր:

1865. ԱՒԵՏԻՔ ՊԱՇՏՕՆԱՆԿ

Մինչ այս մինչ այն ապստամբներուն խրոխտութիւնը կը բարձրանար Ֆէյզուլլահի պաշտօնանկութեամբը և Մուսթաֆայի դառնալու զիջանելովը, և կը վտանգուէր Ֆէյզուլլահեանց կացութիւնը: Հազիւ թէ կը լսուի որ Աւետիք Իսկիւտար կը գտնուի, վասնզի իր հետևորդները ուղղակի ցամաքի ճամբով պատրիարքարան եկած էին, ապստամբ խումբը անոր վրայ կը

դարձնել իր գայրոյթը, վասնզի ամէնուն յայտնի էր երկուքին միջև տիրող մտերմութիւնն ու համամիտ գործակցութիւնը: Պէտք չէ մոռնալ որ Աւետիքի դէմ եղող ազգային դասակարգ մըն ալ կար, և անոնցմէ աւելի՝ Ֆէրիօլ դեսպանը, որ յայտնի ու գաղտնի ամէն միջոցներ գործածած էր և կը գործածէր Աւետիքը տապալելու: Մինչև հիմա իր հնարքները ձախողութեան մատնուած էին Ֆէյզուլլահի զօրաւոր պաշտպանութեան առջև, բայց այլևս այն վերջացած էր: Ուստի Տաճիկ խուժանին, Հայ լատինամիտներուն և Գաղղիացի դեսպանին միաբան միասիրտ դաշնակցութեամբ՝ Աւետիք կործանուըն պատրաստուեցաւ: Առաջ անոր բնական տունը պաշարեցաւ, և կ'ըսեն թէ Աւետիք փախուստի առաջարկներն ալ մերժեց, ինչ որ յայտնի կը ցուցնէ իր գալուն գաղտնի նպատակը, և թերևս ալ Ֆէյզուլլահի վերջնականապէս ինկած ըլլալուն չհաւատալը, արտաքնայարդար ձևակերպութիւն մը սեպելով Պաշմաքճըզատէ Ալի էֆէնտի նոր դէմպետին անուանումը: Սակայն ամբոխավարներ կը փութան Աւետիքի անձին տիրանալ, և երկու օր արգելական պահելէ ետքը, յուլիս 22-ին կը փակեն զայն Ետիքուլէի աշտարակը, պետական անձերու բանտը, մերիններէն Եօթնաբուրգն թարգմանուած (ԶԱՄ. Գ. 744): Աւետիքի փոխանորդ Յովհաննէս Զմիւռնիացի ալ կը փնտռուի (ԶԱՄ. Գ. 745), ինչ որ կաթուղիներու գրգռութեան նոր փաստ մըն է, զի անոր անձնաւորութիւնը բնաւ նշանակութիւն չէր կրնար ունենալ ապստամբ ամբոխավարներուն համար (1863): Բայց Զմիւռնիացին արդէն ժամանակին փախած և հեռացած էր: Աւետիքի բանտարկութիւնը, իրեն պաշտօնանկութիւնն ալ չ'ենթադրեր, զի ամէն իշխանութեանց տակնուվրայ եղած ատեն, նոր ընտրութեան միջոց կը պակսէր. ուստի իբր երկամսեայ միջոց մը բացարձակ անիշխանութիւն կը տիրէր ազգային շրջանակին մէջ ալ: Իսկ քաղաքական շրջանակը բնաւ բարեփոխութիւնը չի կրեր, մանաւանդ երբոր Մուսթաֆա սուլտան իր մայրաքաղաք գալը կը յետաձգէ, որուն վրայ մայրաքաղաքի մէջ 200.000-ի մօտ զինեալ խռովարարներէն (ԹՕԲ. 58) մաս մը՝ յուլիս 29-ին ճամբայ կ'ելլէ Ադրիանուպոլիս երթալ: Իրենց հետ կը միանան այնտեղ գտնուող Ենիչէրի գունդերն ալ, և Մուսթաֆայի գահընկէցութիւնը կը վճռուի 1703 օգոստոս 11-22-ին, եղբայրը Ահմէտ Գ. սուլտան կը հռչակուի, և գահընկէցը կը փակուի զաֆէս, որ է արքայզուններուն վանդակապատ արգելաբանը, ուր 4 ամիս միայն կ'ապրի և դեկտեմբեր 20-31-ին կը մեռնի (ԺՈՒ. 319): Նոր կայսրն Ահմէտ Գ. ամէն զիջողութիւններու պարտաւորուեցաւ խռովարարները հանդարտեցնելու և շահելու համար, մինչև իսկ սեպտեմբեր 6-ին Կոստանդնուպոլիս գալուն առթիւ, նախկին դէմպետ Ֆէյզուլլահը անոնց ձեռքը յանձնեց, որ զայն սպաննելէ և մարմինը յօշոտելէ ետքը, փոխանակ թաղելու ծովը նետեցին: Աւետիք տակաւին կը մնար Ետիքուլէի աշտարակը, և պատրիարք չկար մէջտեղ, ուստի մեծամեծներ նոր եպարքոս Տամատ Հասան փաշայի դիմեցին, և պետական հրամանով նորէն երկու պատրիարքութիւնները բաժնեցին: Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարք անուանուեցաւ Գալուստ եպիսկոպոս Զէյթունցի, Ամասիացի ալ կոչուած և Կայծակ մականունեալ, որ երբեմն Երուսաղէմի անուանական պատրիարք էր եղած (1847): Իսկ Երուսաղէմի պատրիարքութեան մէջ վերահաստատուեցաւ Մինաս Համադէնցին, որ Կ. Պոլիս կը գտնուէր, և իսկոյն ուղևորուեցաւ:

Կիլիկիոյ նախկին կաթողիկոս Գրիգոր Պիծակի հետ (1816): Սա Հռոմ դիմած էր մեծամեծ ակնկալութեամբ, բայց կ'երևի թէ յուսախաբ եղած Կ. Պոլիս էր դարձած, և այս անգամ յանձնառու կ'ըլլայ Երուսաղէմ երթալ իբրև Մինասի օգնական: Աւետիքի պաշտօնագրկութիւնն ու Մինասի ու Գալուստի անուանումները նշանակուած են 1703 սեպտեմբեր 8ին (ՍՐԳ.), որ է Աստուածածնայ Ծննդեան տօնին օրը, այն տարի Խաչի պահոց չորեքշաբթին հանդիպած: Մինաս Համադեցիին Երուսաղէմէ դառնալէն ետքը (1856) Կ. Պոլիս մնացած գիտէինք մինչև նորէն պատրիարքութիւնը ձեռք անցնելը, որ միևնոյն տարին տեղի ունեցաւ: Բայց միւս կողմէն կը գտնենք, թէ այդ միջոցին տեղի ունեցած է Յարութիւն Էքսէրճեան սարկաւագին գրածը, որ ընդ վեհին իւրոյ. մեծի տեսն Մինասայ հայրապետին սրբոյ Երուսաղէմի՝ եղեալք ի սուրբ Էջմիածին, ողբածայնգունով ի կարօս սուրբ Երուսաղէմի, հառաչանաց տաղ մը կերգէ (ԷՔՍ.):

1866. ԱԷԵՏԻՔ ԱՔՍՈՐԵԱԼ

Որչափ և բանտարկուած և պաշտօնանկ եղած, մեծ էր տակաւին Աւետիքի համակիր շարժումը ժողովուրդին մէջ, ուստի հակառակութեան ցոյցերով ընդունուեցաւ Մայր-Եկեղեցւոյ մէջ Գալուստի պատրիարքութեան համար աւագերէցին ծանուցումը, որ այդ պատճառով խոշտանգանքի ալ ենթարկուեցաւ, և ամէն կողմ թնդացին՝ մեք զԱւետիք վարդապետն խնդրեմք աղաղակները (ԶԱՄ. Գ. 745): Ֆէրիօլ դեսպան և հռոմէականներ հագիւ ձեռք անցուցեր էին Աւետիքի անպաշտպան մնալուն պատեհը, ուստի դեսպանին անդուլ թախանձանօքը (ԹՕՐ. 59) եպարքօսը հաւանեցաւ, ոչ միայն Աւետիքի կուսակիցներէն 15 հոգի անմիջապէս ի ծառայութիւն թիոյ բանտարկել, այլև Աւետիքը հեռացնել ու աքսորել: Ուստի ձեռուրները ետևը կապուած, և վիզը չուան ձգուած, Եւտիքուլէէ հանեցին և նաև դրին Ավրատ կղզին տանելու համար (ԶԱՄ. Գ. 745): Յիշուած աքսորավայրը փոքրիկ և գրեթէ ամայի կղզի մըն է Ասորիքի եզերքը, Լաւողիկիոյ և Տրիպոլիսի մէջտեղը, Եւրոպացիներէ Ապրադատաս գրուած աղաւաղութեամբ (ԹՕՐ. 59), և է հին Արատոս կղզեակը, որ Ռուատ ալ կը կոչուի: Բայց Ֆէրիօլ այսչափով չգոհացաւ, և չդադարեցաւ Աւետիքը հալածելէ, և իր ազդեցութիւնը մեծ ըլլալով, ամենամանր և խիստ զգուշութեանց միջոցներ ի գործ կը դնէ Աւետիքի դէմ: Անոր աքսորն ու բանտարկութիւնը հնար եղածին չափ դժնդակ ընելու կաշխատի, և ժանտ բարբարոսութեամբ մը, որուն ապացոյցները մարդ կը վարանի ստոյգ համարելու, եթէ ինքն տուած չըլլար իր նամակներով, և հարկ կը համարի իր զոհը ջրով լեցուն մութ բանտի մը մէջ փակել տալ: Այս անգթութեան նրբութիւնը Ֆէրիօլ իր նամակներուն մէջ կը հասկցնէ, առանց ամենևին ցաւելու, որով ամէն ոք ի զուր կը փնտռէ զայն արդարացնելու փորձ մը (ԹՕՐ. 60): Աւետիքի Եւտիքուլէէ հանուիլը պէտք է նշանակել սեպտեմբեր 11-ին Խաչի նաւակատիքին, զի յուլիս 22-էն հաշուելով 51 օր մնացած է ահարկու աշտարակին մէջ (ԶԱՄ. Գ. 745): Իսկ թէ երբ հասաւ աքսորավայրը, որոշ նշանակուած չենք գտնէր, այլ ամիսի մօտ տևած կըլլայ Կ. պոլիսէ մինչև Ավրատ ծովագնացութիւնը: Աքսորավայրին մէջ մնացի մի տարի, կը գրէ ինքն (74. ԱՐՐ. 153), և անշուշտ շատ խստաբեր և տագնապալից եղած է աքսորավայրին մէջ անցուցած տարին, թէպէտ յիշատակներ և մանրամասնութիւններ կը

պակսին: Սակայն վերև յիշուած պարագաներ, և մութ ու ճախճախուտ նկուղի մէջ փակելու համար՝ Ֆէրիօլի կողմէ եղած թելադրութիւնը, բաւական են իբր նմոյշ ծառայել Աւետիքի կրած ծանր նեղութեանց: Հռոմէականներ իրենցմէ ոմանց՝ դաւանութեան առիթով կրած նեղութիւններէն խոստովանողական և մարտիրոսական արժանիքներ կը կազմեն: Աւետիքին ալ՝ կաթոլիկ Ֆէրիօլի թելադրութեամբ և իր դաւանութեան պատճառով կրած տառապանքը՝ նոյն չարիքին անցընելու իրաւունք չունի՞նք արդեօք:

1867. ՉԱԼՈՒՍՏ ԵՒ ՆԵՐՍԷՍ

Գալուստ Կայծակ թէպէտ պաշտօնապէս և պետական հրամանով պատրիարք անուանուեցաւ, սակայն խաղաղ պաշտօնավարութիւն չունեցաւ, վասնզի Աւետիքի հիացողներ չդադրեցան երբեք անոր անունը տալէ և զայն աթոռ վերադարձնելու ջանքերէ, երբեմն ողոքական աղերսագիրներով, երբեմն դրամական խոստումներով, և երբեմն ալ Կայծակին դէմ ամբաստանութիւններով. Սակայն մէկ կողմէն նախկին Ֆէյզուլլահեանի մը դէմ նախապաշարեալ հակակրօնութիւնը, և միւս կողմէն Ֆէրիօլ դեսպանին և Լատին կրօնաւորներուն և կաթոլիկացեալ խմբակին ճիգերը՝ ապարդիւն կը թողուին Աւետիքեանց աշխատութիւնները, իրենցմէ շատերուն ալ նեղութեանց և գանակոծութեանց և բանտարկութեանց պատճառ ըլլալով: Յատկապէս կը յիշուին Աբրահամ վարդապետ Արզումանեան, Մուրթ կամ Ճանպապ մականունեալ, որ 210 հարուածներով գանակոծեցաւ Ֆալախայի մէջ, և Պետրոս վարդապետ, և Աւետիքի քարտուղարն էր, և երեք Երզնկացի քահանաներ, որ նոյնպէս սաստիկ գանակոծութեան ենթարկուեցան, և ուրիշ բազմաթիւ անձեր, որոնք Աւետիքի պաշտպանութիւն ընելուն թիապարտութեամբ պատժուեցան (ԶԱՄ. Գ. 746): Որչափ Աւետիքի համար համակրութիւն կը յայտնուէր, նոյնչափ հակակրօնութիւն կար Գալուստի դէմ, և այս պարագայէն ջանաց օգուտ քաղել Աւետիքեանց խումբէն և Մատթէոս Սարիի աշակերտ Ներսէս վարդապետ Պալաթի, որ զօրութեամբ դրամոց գործը յաջողեցնելու առաջարկը տարածեց: Եւ իրօք ալ ժողովեաց յոլով դրամս, և անոր զօրացուց Գալուստի դէմ ամբաստանութիւնները: Այս կերպով եպարքոսական վճիռով Գալուստ պաշտօնանկ եղաւ և թիարանի բանտարկութեան դատապարտուեցաւ, (ԶԱՄ. Գ. 747). բայց կ'երևի թէ չգորադրուեցաւ, զի Աւետիք կը գրէ, թէ փախեալ էր ի յԱմասիա (74. ԱՐՐ. 153): Թէպէտ Գալուստ տապալեցաւ, բայց Աւետիքի ազատութիւնն ու պաշտօնի դառնալը չիրականացան, զի Ներսէս աւելի օգտակար տեսաւ իր անունով հանել Կ. Պոլսոյ պատրիարքութեան հրովարտակը: Գալուստի պաշտօնը 10 ամիս իսկ չտևեց, զի 1704 ապրիլ 25ին, Նոր կիրակիի երկուշաբթին տեղի ունեցաւ պատրիարքի փոփոխութիւնը (ՍՐԳ.): Աւետիքեանք աւելի զայրացան Ներսէսի ըրածին վրայ, և անոր դէմ բողոքելու և զայն ամբաստանելու չարժանացաւ, և որչափ ալ Տամատ Հասան փաշա եպարքոսին օրով ջաջողեցան, և մինչև իսկ մատնեցան ի գանս և ի բանտս և ի ծառայութիւն թիոյ (ԶԱՄ. Գ. 747), սակայն եպարքոսական փոփոխութիւնը կացութիւնն ալ փոփոխեց. Գալայլը Ահմէտ փաշա, որ եպարքոսութեան կոչուեցաւ 1704 սեպտեմբեր 17-ին՝ Խաչվերացի օրը (ՍՐԳ.), թէպէտ փոքրոգի և ունայնասէր անձ մը կը նկարագրուի (ԺՈՒ. 320), բայց

գոնէ բռնական գործերէ հեռու էր, և խնդիրներ վերջացած տեսնալու հետամուտ. ուստի շուտով կրցան զինքն համոզել, թէ Աւետիք օտարագոյններու դաւաճանութեանց գոհ մըն է, և անոր ներկայութեամբ միայն կրնայ հանդարտիլ Հայերու մէջ տիրող պառակտումն ու խռովութիւնը:

1868. ԴԱՐՉԵԱԼ ԱԻՏԻՔ

Այս համոզմամբ Աւետիքի ազատութիւնը հրամայուեցաւ Գալայլըն, բայց Աւետիք իր իսկ աղաչանքին և աղերսագիրին կը վերագրէ զայն (74. ԱՐՐ. 153), և կը կարծենք թէ անտեղի չէ բոլոր միջոցները իրարու յարակցել, նոյն իսկ դրամին ոյժը: Ներսէսի պաշտօնանկութիւնն ալ վճռուեցաւ, սակայն Սարգիս դպիր՝ Ներսէս Պալաթացի 1704 ապրիլ 22ին պատրիարք ըլլալը նշանակելէ ետքը կը գրէ, թէ Ներսէս այս կրկին եղև 1704 հոկտեմբեր 6 (ՍՐԳ.): Այս ակնարկը մեզ կ'առաջնորդէ հետևցնել, թէ Ներսէսի պատրիարքութիւնը, թէպէտ կարծատև, սակայն նոյն իսկ շարունակեալ չեղաւ և ընդհատում ունեցաւ, և թէ մինչև որ Աւետիք աքսորէն դառնար, Ներսէս նորէն պատրիարքութեան մէջ հաստատուեցաւ 1704 հոկտեմբեր 6-ին: Աւետիքի յիշատակներէն ալ կը քաղենք, թէ Ավրատի աքսորավայրէն ելնելէն ետքը շիտակ Բերիա է եկած, ուր Հայոց ժողովուրդն զամենայն մարմնոյ պակասութիւնս լցնի և պատուօք ճանապարհեցին դէպի Երզնկա, ուր կ'ուզէր երթալ Աւետիք՝ իր վանքը, որ է Կայիփոսի վանքը քաշուելու: Բայց Երզնկա հասնելու երկու օր մնացած, յատուկ սուրհանդակով հրաման ստացաւ Կ. Պոլիս դառնալ (74. ԱՐՐ. 153): Ներսէս երկրորդ անգամ պատրիարքութենէն հանուեցաւ, Աւետիք յանձնառու եղաւ ազգին մէջ հաշտութիւնը վերահաստատել, և այնպէս կրկին բարձրացաւ պատրիարքական աթոռը 1704 դեկտեմբերին (ՉԱՍ. Գ. 747): Ոմանք ըսին թէ Աւետիք Մինասը Երուսաղէմի պատրիարքութենէն անգամ մըն ալ վտարելով Կիպրոս աքսորել տուած և Մինաս ալ Կիպրոսի մէջ մեռած ըլլայ (ՉԱՍ. Գ. 748), սակայն Երուսաղէմի մէջ եղող Մինասի գերեզմանը կը ցուցնէ թէ նա արդէն վախճանած էր 1704 նոյեմբերին, Աւետիքի պատրիարք հաստատուելէն առաջ, ինչ որ Աւետիք ինքն ալ կը յիշէ, թէ ահա նա վախճանեալ է (74. ԱՐՐ. 154): Իսկ մահուան ամսաթիւը թէպէտ ի 14 նոյեմբեր ամսոյ գրուած է, սակայն պէտք է իբր տպագրական սխալ նկատել, և նոյեմբեր 24 կարդալ, որպէսզի արդարանայ յաւուր ուրբաթու մեռած ըլլալը (ԱՍՏ. Ա. 429): Աւետիք Երուսաղէմի աթոռին պարապութենէն օգտուեցաւ, նորէն Երուսաղէմի պատրիարքութիւնը Կ. Պոլսոյ պատրիարքութեան կցելու համար, և պէտք չունեցաւ ուրիշ մը աթոռէն տապալել և աքսորել: Հռոմէականք կը սիրեն Աւետիքը ամբաստանել, թէ չև ևս զբան դաշինն զամիսս երեք (ՉԱՍ. Գ. 747), այսինքն 1705 փետրուար չլրացած, բռնութեանց և հալածանաց ծեռնարկած ըլլայ: Սակայն Ֆէրիօլ միևնոյն օրերը, այսինքն 1705 մարտ 11-ին կը գրէ, թէ Աւետիք պատրիարք մեծ ակնածութեամբ կը վարուի, և կրօնի գործերը շատ խաղաղ են, և օգոստոս 13-ին ալ կը կրկնէ, թէ Աւետիք բնաւ նեղութիւն չտար կաթոլիկաց (ԹՕԲ. 63): Ասով չենք ուզեր հաստատել թէ Ֆէրիօլ հաշտ և վստահ եղած ըլլայ Աւետիքի մասին, զի միանգամայն Աւետիքի համար կը գրէ, թէ շատ չար և շատ խորամանկ մարդ է, թէ բնաւ հանգիստ չպիտի թողում զինքը, և թէ զինքը բոլորովին ընկճելու առիթը չեմ փախցնէր ԹՕԲ. 64): Բայց մեզի բաւական է նըատել տալ, որ Աւետիք

խոհական ընթացքով հակառակորդին գանգատանաց առիթ չէր տար, և նոյն իսկ Ֆէրիօլը իրեն համար նպաստաւոր վկայութիւն տալու կը բռնադատէր: Նշանակութեան արժանի է որ Աւետիք մինչև իսկ յանձնառու կ'ըլլայ 1705 սեպտեմբեր 15-26ին, Խաչի նաւակատիքի օրը, անձամբ Գաղղիոյ դեսպանատունը երթալ կաթոլիկեաց հետ խաղաղութիւնն ամրապնդելու համար (ԹՕԲ. 64): Աւետիք կը պահանջէ որ Լատիններ Հայերու դէմ գրգռութեան առիթները խափանեն, իրենց եկեղեցիներու մէջ Հայերու դէմ իզուրները դադարեցնեն, և Հայոց եկեղեցիներու մէջ քարոզելու թոյլտուութիւնը չարաչար չգործածեն և լեզունին չափաւորեն (ԹՕՐ. 65): Պէտք կը զգանք մտադրութիւն հրաւիրել այդ առաջարկներուն վրայ, որոնք երբ մէկ կողմէն Հայերուն ծայրայեղ ներողամտութիւնը կապացուցանեն, միւս կողմէն Լատիններուն վրայ պատասխանատուութիւնը կը ծանրացնեն, և գրգռութիւններուն անոնց կողմէ ըլլալը կը հաստատեն: Եւ տակաւին Ֆէրիօլ կը յայտարարէ, թէ այս խոսքերուն համար՝ պատրիարքը կը բռնէր բանտարկել կու տար, եթէ կանխաւ ազատ երթնելութեան համար գիր տուած չըլլար (ԹՕԲ. 65): Իբրև հետաքրքրական պարագայ յիշենք այդ այցելութեան առթիւ նոյն ինքն Աւետիքի գրածը, թէ Ֆռանցայու թագաւորաց թագաւորին ըզպատկերն սուրբ նկարեալ էին ի օտան էլչի պէկին, տեսի և համբուրեցի փափաքմամբ սրտիւ, և ցանկայի թէ երբ լինիցի որ զգալի աչօք ճշմարիտ զիր օրհնեալ տեսոյն արժանանամ և համբուրեցից զպատուանդան յոտից նորա (74 ԱՐՐ. 154): Թէ Աւետիք այն օրը այդ զգացումն ու փափաքը ունեցած է, չենք պնդեր միայն գիտենք որ այդ խոսքերը գրած է Գաղղիոյ խստամբեր բանտին մէջ, երբ ի ազատութիւնը կը սպասէր նոյն թագաւորէն, որ էր Լուդովիկոս ԺԴ:

1869. ՊԱՐՏՔԻ ԽՆԴԻՐԸ

Աւետիք խոհական ջանքերով կաշխատէր հաշտաբար կացութիւն մը ապահովել, առանց հայադաւան եկեղեցւոյ ինքնութիւնը զոհելու և առանց օտարամուտ կաթոլիկացման ճիգերը քաջալերելու, սակայն արդիւնքները իր ակնկալութիւնները չպակսեցին, և ազգին ներքին վիճակը հետզհետէ աւելի աղմկալից դարձաւ, զի ամէնէն մանր միջադէպներ ալ զայն կը ծանրացնէին: Մէկ կողմէն Լատիններուն և լատինամիտներուն գրգռութիւնները Ֆէրիօլ դեսպանին պաշտպանութեամբ, և Յակինթոս մեծաւորին թելադրութեամբ (ԹՕԲ. 69), միւս կողմէն պատրիարքութեան թեկնածու եկեղեցականներուն խորամանկ հնազանդութիւնները, և ժողովուրդին մէջ ալ արմատացած կուսակցութիւնները, աղետալի եղելութեանց դուռ կը բանային հետզհետէ: Պարտքի սովորական գործ մըն ալ ահագին խռովութեան պատճառ եղաւ նոյն միջոցին: Մինաս Ամդեցիին օրէն Երուսաղէմի գործակալ Երեմիա հաւանաբար Սահապայեանը (1856), 22 000 դահեկանի փոխառութիւն մը առած էր Անգղիացի վաճառականէ մը (1856), անունը Լօթրան, և որուն երաշխաւոր գրուած էին Սրապիոն (1863), Նլէքսան Քէօմիւրճեան, և Յովհաննէս Ճինեան, որոնք երկուտասան մարդով միաբանեալկըսուին (74. ԱՐՐ. 154), և հաւանաբար կանուխ յիշուած հակառակորդներով կը լրանան, որոնք են, Յովհաննէս և Յարութիւն Թիւթէլօղլիք, Նիկողոս Էսքէրօղլի (1859), Առաքել Շահամիրօղլու, և Աբրահամ Չալուխ (1863): Ասոնք Աւետիքի

դէմ գատ կը բանան, որ իբր Երուսաղէմի պատրիարք աթոռին անունով եղած փոխառութիւնը վճարէ, իսկ Աւետիք կը դիմադրէ թող տեղն ցոյց տան թէ սա շինեցանք, թող լինի՝ տամ. Եթէ վանից վրայ խարճած չունին, զիա՞րդ տացից սոցա դրամ: Անոնք Երուսաղէմի կնիքով գիր մը կը ցուցնեն, Աւետիք վաւերականութիւնը կուրանայ, և վերջապէս Երեմիայի մեռնելէն ետքն ալ, միւսները մինչ մէզ տարի զայս տավան քշեցին, և ոչ կարացին առնուլ անոր համար քէն պահեն, սպառնալով թէ ի ցամաք, կամայ յակամայ զայս դրամս կառնումք (74. ԱՐՐ. 154): Այդ պարտքին խնդիրը կորիզ մը դարձաւ, որուն շուրջը սկսան հաւաքուիլ ամէն անոնք, որոնք որևէ կերպով Աւետիքէ ցաւած էին, և որոնց մէջ ինքն կը յիշէ այնպիսիներ, որ գերկու կանայք ունէին, և զէտի կին թողուլ տուի: Այդ խումբին խառնուցեան նաև Մարտիրոս Երզնկացի վարդապետը, մականունեալ Քիւլիանճի, որ իր ձեռնասունն էր, և այս երկրորդ պատրիարքութեան ատեն փոխանորդ անուանուած էր, և Հայրապետ Պալիքէսիցի՝ զոր Դրսի քէիեա, այսինքն գործակատար նշանակած էր. որովհետև երկուքն ալ մի կամք մի խորհուրդ լինելով, և հասոյթներն ալ իրենց ձեռքը ըլլալ ով, պատրիարքի անունով դրամ կը հաւաքէին, և 8 ամիս էր որ գործի վրայ էին, բայց ինչպէս կը գրէ Աւետիք, մէկ ստակ ցոյց ոչ ետուն, զորամն դիզեցին, և ինձ պարտք կուտեցին ծանեայ զնոցա խարդախութիւն, կոչեցին հիսապատն տեսայ (74 ԱՐՐ. 155): Ահա այս երկուքին ալ Աւետիքի դէմ ելլալուն պատճառը:

1870. ԱԲԵՏԻՔԻ ԳՈՐԾԵՐ

Ազգին մէջ արծարծուած հակառակութիւնները գեղեցիկ առիթ էին Գաղղիացի դեսպանին՝ անոնք ևսքանզևս բորբոքելու, և ամէն հնարաւոր Հայոց մէջէն հակառակորդներ յարուցանելու Աւետիքի դէմ: Այդ խումբին կը խառնուի նաև Մատթէոս Սարի, Կիլիկիոյ գահագուրկ կաթողիկոսը, որ այլևս Կիլիկիա դառնալէն յոյսը կտրած, ուր Պետրոս Բերիացին զօրաւոր կերպով հաստատուած էր, աչքը դարձուցած էր Կ. Պոլսոյ աթոռին, և լատինամիտներու օգնութեամբ կը յուսար նպատակին հասնիլ: Մինչև իսկ Ֆէիօլ՝ դեսպանատունը կը հրաւիրէ զայն, իր ազդեցութեամբը և խորհուրդներովը կօզնէ անոր (ԹՕԲ. 66): Ասկէ կը սկսի Մատթէոսի ալ լատինամիտ կողմը հսկիլը, մինչ անկէ առաջ Աւետիքի պաշտպաններէն էր, ինչպէս տեսանք Մաքրիհօրիայի դիմաւորութեան (1859), և տեղակալին ատեանը վկայութեան երթալուն առթիւ (1862): Աւետիք ինքն ալ իր յիշատակարանին մէջ իրեզն դէմ յարուած մեքենայութեանց մասին տեղեկութիւններ կու տայ, բայց Ինկիլիզի էլչին կը յիշէ, որ իրեն դէմ հակառակութիւններ կը գրգռէր, որ Յուրէք էր ուղարկէր Թուրք պաշտօնեաներուն անոնք շահելու համար (74. ԱՐՐ. 156), և բնաւ Ֆրանցու էլչի պէկին մասին գանգատի խօսք չ'ըներ, զի Գաղղիացոց ձեռքն էր ինկած, և անոնցմէ բարիք կը սպասէր: Միայն անցողակի կը յիշէ Գաղղիացի դեսպանին ուխտի երթալուն առթիւ անոր ձեռքով յարմար նաւ մը ճարել (74. ԱՐՐ. 155): Սակայն Ֆէիօլի թշնամութիւնները շատ յայտնի են, ամէնէն պատմուած, և իր իսկ նամակներով հաստատուած են, այնպէս որ Աւետիք լռութիւնը, կամ լաւ ևս անուններու փոխանակութիւնը, բռնադատեալ զգուշաւորութիւն մը կը յայտնուի: Պէտք չէ աչքէ վրիպեցնել որ յիշատակարանը գրուած է Գաղղիոյ Բանտին մէջ, երբ

այլևս Աւետիք միտքին մէջ որոշած էր Գաղղիացոց դաւանական պահանջներուն հաճոյակատարութեամբ իր ազատութիւնը ձեռք անցնել: Աւետիք իրաւ իրեն թշնամի դեսպանատուն մը ցոյց կու տայ, բայց իզուր Անգղիականը կամբաստանէ, որ այդ տեսակ խնդիրներու երեք միջամտած չէր, և իբր բողոքակա, միտք ալ չէր կրնար ունենալ Լատին աբեղաները և պապական կրօնքը պաշտպանել: Նոյն իսկ պարտատէր Եւրոպացին Լօթրան, Գաղղիացի մըն է հաւանաբար և ոչ Անգղիացի, ինչպէս անունին հնչումն ալ կը թելադրէ, և անոր ալ ազգութիւնը փոխանակուած է Աւետիքին գրիչին ներքև, դեսպանատունին փոխանակուելուն նման: Աւետիքի երկրորդ պատրիարքութեան տարին լրանալու վրայ էր 1705 տարւոյն հետ, բայց ներքին աղմուկը, և Աւետիքի դէմ հակառակութիւնը հետզհետէ կը զօրանար ազդեցիկ և դրամատէր դասակարգին մէջ, որուն ոյժ կու տային լատինամիտները թելադրութիւններ կընէին Լատինները, և հովանաւորն էր Գաղղիական դեսպանը: Աւետիքի համակիր և իրաւ Հայոց հասարակ ժողովուրդը, որ գոհունակութեամբ կը տեսնէր անոր անխոնջ և անվեհեր պաշտպանութիւնը Հայ եկեղեցւոյն համար, սակայն այդ համակրութիւնը չէր բաւէր Աւետիքի պէտք եղած պաշտպանութիւնը պատրաստել, և առաջն առնուլ այն ստորին և վատ դաւաճանութեանց, որոնք գաղտնաբար, բայց և խրոխտ պատրիարքին դէմ:

1871. ՆԱՀԱՊԵՏԻ ՄԱՀԸ

Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքութեան շուրջը կատարուած կարևոր եղելութիւնները, պահ մը մեր աչքէն հեռացուցին Մայրաթոռոյ գործերը որոնց վրայ վերջին անգամ խոսեցանք՝ Նահապետ կաթողիկոսի Հռոմի հետ կարծեցեալ յարաբերութեանց առթիւ, և յատկապէս յիշեցինք նաև Իսրայէլ Օրիի առաջարկութեանց հանդէպ ցուցած ընդդիմութիւնը կաթողիկանալու պայմանի մասին (1844): Նահապետ սիրով կը հաւանէր ազգային ազատութեան համար ըլլալիք ջանքերուն, միայն թէ անոնք առանց դաւանափոխական պայմանի ներկայանային (1846): Պատմութիւնը մեզի չէ հասուացած Նահապետի վերջին տարիէն դէպքերու կամ գործերու յիշատակներ, ուսկից կը հետևցնենք թէ ամփոփուածն քաշուած կեանք մը ունեցած է Նահապետ իր վերջին տարիներուն մէջ, և հանդարտութեամբ վախճանած է 1705 յունիս 13 չորեքշաբթի օր (ԶԱՄ. Գ. 749), ինչպէս կը կրկնուի ուրիշներէն ալ (ՄՈՎ. 286), և կը հաստատուի Երևանեցիին վկայութեամբ, որ 1705 տարեթիւը կը դնէ առանց ամսաթիւի (ԶԱՄ. 27): Ըստ այսմ իբր թիրիմացութիւն կը նկատենք ուրիշ տեղ 1706 յունիս 13 գրուած ըլլալը (ՄՐԳ.) մանաւանդ որ այսպէս գրողը Էջմիածինի մէջէն չէ: Նահապետի անձնաւորութեան մասին սկիզբէն փոքրիշատէ տեղեկութիւն տուած ըլլալով (1826), կրկին գրելու պէտք չենք տեսներ, բաւական ըլլալ նկատել տալ որ Ստեփանոս Զուղայեցիի հակաթոռութենէն ետքը (1834), Նահապետ շատ թուլցուցած պիտի ըլլայ իր առաջին խստութիւններ, միաբաններն ալ քիչցուցած պիտի ըլլան իրենց գանգատներն ու պահանջները, տեսնելով Նահապետի յաղթական վերադարձը (1835), քանի որ վերջին տարիները շատ հանդարտ ապրեցան Էջմիածինի մէջ: Իսկ Նահապետի վերագրեալ լատինամիտ կամ կաթողիկական միտումը չի կրնար բնաւ հաստատուիլ, քանի որ շատ յայտնի է

այդ մասին Օրիին առաջարկին չհաւանիլը և կաթողիկանալու մասին ցուցած ընդդիմութիւնը (1844): Մահուան պարագաներն ալ յիշատակուած չենք գտներ, միայն գերեզմանը յայտնի է իւրաշէն վանքին, Շողակաթի բակին մէջ:

1872. ԸՆՏՐՈՒԹԵԱՆ ՅԱՊԱՂՈՒՄԸ

Աւելի կարևոր կը նկատենք հատազննել յաջորդի ընտրութեան յապաղումը, որ 1705 յունիսէն մինչև 1706-ի վերջերը երկարած է, և այսպիսի նշանաւոր միջադէպ մըն ալ ցարդ առանց բացատրութեան մնացած է, այնպէս որ հետազօտողներն ալ ստիպուած են գրել, թէ յապաղման էութիւնը մեզ յայտնի չէ (ԶԱՄ. Բ. 40): Մեր տեսութեամբ պէտք է յապաղումը վերագրել այն դժուարութեան՝ որ յառաջ եկած էր Ստեփանոս Զուղայեցիի հակաթոռութենէն, և երկուքի բաժնած էր Արևելեան վարդապետներուն խումբը, խոր անջրպետ մը ստեղծելով Մայրաթոռի և Նոր-Զուղայի բաժիններուն մէջ, և որ բոլորովին դարմանուած չէր Նահապետի կենդանութեան: Զուղայեցի բաժինին գլուխը կը գտնուէր Աղեքսանդր Զուղայեցին, նոյն ինքն որ Ստեփանոսէ առաջ էջմիածին էր եկած անոր կողմէն Նահապետը վտարելու (1834), և որ հարկաւ չէր կրցած ներել Նահապետի պաշտպան Մայրաթոռցիներուն՝ Ստեփանոսի աղետալի վախճանը (1836): Զուղայեցիք անշուշտ հետամուտ էին իրենց անցնել Մայրաթոռի տիրապետութիւնը, որ պահ մը իրենցմէ ելած էր Այնթապցիին և Եղեսիացիին կաթողիկոսանալովը: Զուղայի կարող և ազդեցիկ իշխանաւորներն ալ հարկաւ ամէն միջոց գործածեցին, որ իրենցմէ դուրս մէկ մը չկարենայ արքունական հաստատութիւն ստանալ: Կ. Պոլսոյ հայութիւնն ալ, որ կարևոր դեր ունէր այդ պարագաներուն մէջ, Աւետիքի վերջին օրերուն շփոթութեանց երեսէն՝ չէր կրնար Մայրաթոռի կացութեան մտադրութիւն դարձնել, և քիչ ետքը վրայ եկող Աւետիքի արկածը բոլորովին անհնար կը դարձնէր կաթողիկոսական աթոռին և ընտրութեան մասին հոգածութիւն ունենալ: Այդ ամէն տատամտութիւնները իրարու խառնուելով, և փոխադրաձաբար իրարու ճիգեր չեզոքացնելով, պատճառ եղած են ընտրութիւնը օրէցօր յետաձգելու, և արգելած են ընտրելիի մը վրայ համաձայնութիւն գոյացնելու: Նոր կաթողիկոսի աթոռ բարձրանալու տարին՝ Երեւանցիէն Հայոց 1156 թուականը գրուած ըլլալուն, ոմանք 1707-ին կարծեցին յետաձգել եղելութիւնը, սակայն պէտք է դիտել որ 1156-ի ամանորը 1706 սեպտեմբեր 26-ին հանդիպելուն, յաջորդ ամիսները միևնոյն 1706 տարւոյն մէջ կը մնան: Մեզի մութ է նաև Մայրաթոռոյ վիճակը՝ տարիէ աւելի տևող աթոռոյ պարապութեան միջոցին, և ոչ ալ կը գտնենք իբր տեղակալ գործերը վարող եպիսկոպոսին անունը, որ հարկաւ Նահապետի հինաւուրց ընկերներէն կամ երիցագոյն ձեռնասուններէն մէկն էր: Չենք գիտեր թէ էջմիածինի դիւաններուն մէջ անժանօթ մնացած յիշատակներ կը գտնուին արդեօք. միայն թէ մինչև այս օր այնտեղի գրողներն ալ այդ եղելութիւններն լուսաբանած չեն, և նոյն իսկ Երեւեցիին ալ բացատրութիւն կը տուած չէ (ԶԱՄ. 27), թէպէտ և վեշտասան ամսոց չափ աթոռին անկաթողիկոս մնացած ըլլալը կը հաստատէ (ԶԱՄ. 81): Բայց եթէ պարապութեան միջոցին Մայրաթոռի յիշատակներ կը պակսին, Կ. Պոլսոյ աթոռին մէջ կարևոր և անօրինակ եղելութիւններ տեղի ունեցած են, և կ'անցնինք անոնք պատմել:

1873. ԱԲԵՏԻՔԻ ԹՇՆԱՄԻՆԵՐ

Աւետիքի դէմ միաբնած հակաթոռները (1870) վերջապէս անոր կորուստը պատրաստելու ձեռնարկած էին, և յայտնի կամ գաղտնի ամէն միջոցներ կը գործածէին որպէսզի իրենց նպատակին հասնին: Աւետիք լուր կ'առնէ թէ Լօթրանի պարտքին երաշխաւորները, յաջողած են և զպարտքն ձգեալ են ի վանից վրայ, որ է ըսել զինքն նեղի պիտի դնեն, և անով գահընկէցութեան առիթ պիտի պատրաստեն: Կառավարութեան կողմէն ալ իրմէն կանխիկ կը պահանջէին զգալոյ տարուան զմիրի դրամն, պատճառելով թէ քո տեղւոյդ և մանսուպիդ ցանկացող կայ, և Աւետիք վտանգը անցընելու համար կը պարտաւորուէր պարտ ընել և վճարել (74. ԱՐՐ. 155): Սակայն տագնապը ասով ալ չ'անցնիր, և Աւետիքի կացութիւնը հետզհետէ կը վտանգուի: Օսմանեան կառավարութեան ընթացքն ալ ևսքանզևս խիստ կը դառնայ Երոպացւոց և երոպականութեան բարեկամներուն դէմ, մանաւանդ երբ Գալլը Ահմէտ և Պալթաճը Մէհմէտ եպարքոսներուն կարճատև պաշտօնավարութենէն ետքը, պաշտօնի կ'անցնի Չօրլուլու Ալի փաշա, ուղղութեամբ խիստ և բնութեամբը խստասիրտ անձ մը (ԺՌԷ. 321): Քանի որ ժամանակին անցնող բարուրանքը փրանկացեալ ըլլալն էր, Աւետիքի հակառակորդներն ալ նոյնը կը գործածեն Աւետիքի դէմ, և կառավարութեան բողոք կու տան, թէ երմէնի միլլէթն իխլայ կ'անէ, իբր թէ Ֆրէնկ կ'անէ, չենք ուզեր գնա (74. ԱՐՐ. 155): Այդ բանը կը հաստատեն նոյն իսկ Աւետիքը կաթօլիկներու հալածիչ, ներկայացնել ուլողներուն ալ, և կը պատմեն թէ եպարքոսը Աւետիքը յանդիմանած ըլլայ, թէ Արդ այժմ զլուխ կամիս լինել Ֆրանկաց (ՉԱՄ. Գ. 748): Պատմութեան կարգին առջև չանցած, պէտք է մտադրութիւն դարձնենք Չամչեանի յառաջ բերած մէկ պարագային վրայ ալ. թէ Աւետիքէ ետքը Մատթէոս Սարի, Սոյ գահագուրկ կաթողիկոսը պատրիարքութիւն վարած ըլլայ երկու ամիս, և իրմէ ետքը այդ պաշտօնին անցած ըլլայ Մարտիրոս Քիլիհանձին 1706 փետրուար 11-ին (ՉԱՄ. Գ. 750): Սակայն Աւետիք իր յիշատակարաններուն մէջ կը յիշէ, թէ անոնք որ իր պաշտօնանկութիւնը կը պահանջէին, Քիլիհանձին կ'առաջարկէին, թէ ահա այս Մարտիրոս վարդապետն բուն երմէնի է, մեզ լաւ է, զսա կու խնդրենք (74. ԱՐՐ. 155): Աւետիք լսելով թէ բողոքը ընդունելութիւն կը գտնէ, եպարքոսութեան արկղակալին էր դիմէր, կանխիկ վճարումը ետ ուզելու: Եւ ահա միւսում օրն, երկու բարապաններ ներկայացուեր էին իրեն հրաման, թէ Աւետիք մանգուլ փաթրիկ՝ Պօհճա ատասընա քալէպէնտ (74. ԱՐՐ. 156), որ է, Աւետիք պաշտօնանկ պատրիարքը թենետոս կղզին բերդարգել ընելու հրաման: Իսկ այս աւուր թուականը կը գտնենք նոյն Աւետիքի ուրիշ յիշատակարանին մէջ, թէ 1706 փետրուար 2-ին էր (ՕՕ ԲՆՍ. 143): Այդ ճաշուով փետրուար 2-է 11 Մատթէոս Սարիի երկամսեայ պատրիարքութեան միջոց չի մնար, և հարկ կը լինի անոր անունը ջնջել Կ. Պոլսոյ պատրիարքներուն ցանկէն, ինչպէս ուրիշ դիտողներն ալ ըրած են (Օ1. ՕՐԱ. 122):

1874. ԱԲԵՏԻՔ Ի ԹԵՆԵՏՈՍ

Աւետիքի պաշտօնանկութեան և պատժապարտ աքսորման շարժառիթը միայն ազգային գլխաւորներուն և Լօթրանի պարտքէն զչարացեալներունբողոքը չէր, այլ անկէ աւելի ուժգին և ազդեցիկ էին Գաղղիոյ դեսպանին բողոքները, որ Աւետիքը կը ներկայացնէր իբրև Լատիններուն

ազգութեան և կրօնքին անարգող, Լատին և լատինամիտ անհատներու դէմ անիրաւող, և բարեկամ տէրութեանց յարաբերութիւնները խանգարող, ուստի պաշտօնապէս կը պահանջէր անոր պաշտօնէ հանուիլը և խստիւ պատժուիլը: Այս դիմումներէ և ժողովրդական բողոքներէ գրգռուած, Չօրլուլուն պէտք կը զգար Աւետիքի վրայ ծանրանալ, և զայն գործէն և Կ. Պոլիսէ հեռացնել: Չամշեան կաւելցնէ նաև թէ ետ գան հարկանել զնա, և արգելեալ ի բանտ մահապարտուց, ի Խանլըխույուն, որ է մահապարտուց, ի Խանլըխույուն, որ է Արեան գուբը, հրամայեց աքսորել ի Թենետոս (ՉԱՍ. Գ. 748): Ուրիշ տեղ մըն ալ գրուած է թէ 1706 փետրուար 14-25-ին պատրիարքութենէ հանուելով, երկու ամիս ետքը աքսոր դրկուած ըլլայ ապրիլ 9-20-ին (ԹՕՐ. 67): Սակայն Աւետիք իր յիշատակարաններուն մէջ յայտնապէս 1706 փետրուար 2-ին կը դնէ Թենետոս աքսորուիլը (ՕՕ. ԲՆՍ. 143), և 8 օրէն հոն հասնիլն ալ կը գրէ, թէ երկու փոքրաւորովս ութն օր զնացաք ի Պօհճա աստին լալագին (74. ԱՐՐ. 155), որ է ըսել փետրուար 10-ին հասած է իր աքսորավայրը: Թենետոս զրկուիլը նշան մըն է, թէ մեղմօրէն վարուած է Չորլուլուն Աւետիքի հետ, ինչ որ անգամ մըն ալ անհաւանական կը ցուցնէ զանակոծութիւնն ու Գանլըգույուի բանտարկութիւնը: Թենտետոսի մէջ մնալը տևած է երկու ամիս ի բերդն (ՕՕ ԲՆՍ. 143), որ է ըսել մերձաւորաբար մինչև ապրիլի կէսը: Աւետիքը բերդարգելութեան մէջ թողլով, դառնանք մայրաքաղաքին եղելութեանց:

1875. ՔԻԻԼՀԱՆՃԻՆ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

Աւետիքի պաշտօնանկութենէ քանի մը օր ետքը, փետրուար 11-ին, պաշտօնապէս պատրիարք հռչակուեցաւ Մարտիրոս Երզնկացին մականունեալն Քիլիհանճի, որ Աւետիքի բարերարեալ ձեռնասունն և անոր փոխանորդն ըլլալէն ետքը, իր բարերարինդէմ էր դարձած, երբ Աւետիք անոր խարդախութիւններն ու գողութիւնները երևան հանելով, պաշտօնէն հեռացուցած էր (1869): Մարտիրոս մէկ աղքատ քրիստոնէի որդի էր (74 ԱՐՐ. 155) եղած Երզնկայի մէջ, զոր Աւետիք քովը առած և կրթած էր: Մարտիրոս ամուսնացած և քահանայ էր ձեռնադրուած Աւետիքէ, և այրիանալէ ետքը աբեղայ և վարդապետ և Ջմիւռնիոյ նուիրակ էր եղած Աւետիքի առաջին պատրիարքութեան ատեն, և երկրորդ պատրիարքութեան ատեն ալ պատրիարքական փոխանորդ էր անուանուած: Բայց Մարտիրոս փոխանորդութիւնը Աւետիքի պատրիարքութեան հետ անմիջական եղած պիտի չըլլայ, զի 1705 յունուար 3ին կը յիշուի, թէ Տէր Եսայի, հայր Փափագօղլու մահտեսի Պօղոսին, վէքիլ եղաւ Աւետիք պատրիարքին (ՍՐԳ.): Իսկ Մարտիրոս Եսայիի յաջորդած կ'ըլլայ, և ամենայն ինչ Աւետիքէ ստանալէ ետքն ալ այդպէս խայինութիւն ըրած անոր դէմ (74. ԱՐՐ. 155): Հնար չէր Մատթէոս Սարին ալ անվարձ թողուլ, որ ձեռնտու եղած էր Աւետիքը տապալելու. ուստի անոր ալ յատկացուեցաւ Երուսաղէմի պատրիարքութիւնը, ոչ իբրև կատարեալ Երուսաղէմի պատրիարք, այլ իբր պարզ Երուսաղէմի առաջնորդ, ձև մը զոր կանուխէն ստեղծած էր Կաֆացին (1787), Կ. Պոլիս մնալու և Երուսաղէմի դարպասները իւրացնելու իրաւունքով: Քիլիհանճին և Սարին իրարու հետ միաբանած, և Աւետիքի հակառակորդներուն ձեռքով յաջողութիւն գտած, պարտաւոր էին իրենց բարեկամները

բախտաւորել, և հալածել անոնք իր իրենց նպաստաւոր չէին, այսինքն, Աւետիքի կուսակիցներ էին: Այդ կարգին կը յիշուին Մանուէլ ու Յովհաննէս քահանաներ, հաւանաբար ուրիշ առթիւ յիշուած Երզնկացիները (1867), և Մարգար Պարթևազն ու խօճա Սահակ իշխանաւորներ, թէպէտ որոշակի ճշդուած չենք գտներ անոնց դէմ եղած գործերը (Օ1. ՕՐԱ. 122): Մարտիրոս, որ պատրիարքութեան անցաւ, տակաւին եպիսկոպոս ձեռնադրուած չէր, և ձեռնադրուելու համար ալ դիւրութիւն չկար, զի Էջմիածինի աթոռը պարապ էր տակաւին Նահապետի մահուընէ ետքը (1872): Ատեն չանցընելու համար անոր ալ դարմանը մտածեց Մարտիրոս, և որոշուեցաւ որ Մատթէոս Սարի՝ Սոյ զահագուրկ կաթողիկոսին ձեռքէն ձեռնադրութիւն ընդունի: Աշխարհամատրան կիրակիէն, որ ապրիլ 7-ին կ'իյնար և միանգամայն Աւետման տօն էր, Մայրեկեղեցւոյ դրսի բակն աստիճաններ շինեցին, այսինքն է ձեռնադրութեան կոչումին պէտք եղող եօթն աստիճանները, և այն տեղ Սարի կաթողիկոս Սոյ՝ երեք եպիսկոպոս ձեռնադրեաց, Քիւլիանձիին ուրիշ երկու ընկերներ ալ տալով, որոնք յանուանէ յիշուած չեն: Եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն մը նորութիւն էր Կ. Պոլսոյ համար, ուստի զարմանալի բան մի եղեալ է նոյն տեսարանն, որ տեսնողք ապուշ մնացեալ հիացեալ էին (ՍՐԳ.): Բայց եթէ նորութիւնը հետաքրքրական էր, նշանակութիւնը հաճելի չեղաւ, որովհետև կաթողիկոսական իրաւասութեանց չփոթութիւն յառաջ կը բերէր: Ուստի դժգոհութիւն պատճառեց շատերու, (Օ1. ՕՐԱ. 123), և փոխանակ Մարտիրոսի դիրքը ամրացնելու, զայն աւելի տկարացուց, որովհետև փաստ ընծեռեց Աւետիքի կուսակիցներուն Մարտիրոսը իբր կանոնազանց և իբր ապօրինի ձեռնադրուած նկատելու:

1876. ԱԻԵՏԻՔ Ի ՄԵՍԻՆԱ

Ուրիշ նոր պարագայ մըն ալ եկաւ ևսքանզևս վտանգել Քիւլիանձիի դիրքը: Թենետոսի բերդը բանտարկեալ Աւետիք՝ և Կ. Պոլսոյ մէջ Աւետիքի բարեկամները, շարունակ հետամուտ էին ազատութեան շնորհը ձեռք բերել, և այդ նպատակով, կ'ըսէ ինքն, արգուհալ ուղարկեցի ի Կոստանդնուպոլիս Թուրքին մեծին, թէ հրաման շնորհեա ինձ, ազատութիւն աստի, և և գնալ ի սուրբ յԵրուսաղէմ: Իրեն բարեկամներն ալ հարկաւ նիւթական միջոցներով աշխատեցան զօրացնել աղերսագիրին ազդեցութիւնը, և հակառակ դեսպանին ու լատինամիտներուն ընդդիմադիր ջանքերուն, ազատութեան հրամանը ստացուեցաւ (74. ԱՐՐ. 192), ինչ որ նորէն Չորլուլու եպարքոսին Աւետիքի հանդէպ բարեացակամ տրամադրութեան նշանն էր: Բայց երբ Ֆէրիօլի ուղղակի թշնամութեան ճիգերը ապարդիւն դարձան, վատ նենգութեան միջոցները ձեռք առնուեցան, զոր Երոպացի գրիչն ալ՝ ազգաց իրաւանց ամէնէն յանդուգն բռնաբարութիւն կանուանէ (ԹՕՐ. 66): Աւետիք Թենետոսէ Երուսաղէմ ծովագնացութեամբ պիտի երթար, և հետզհետէ պիտի հանդիպէր Քիսս, Հռոդոս ու Կիպրոս: Ֆէրիօլ մտածեց այդ ճամբորդութեան միջոցին նենգութեամբ հափափել տալ Աւետիքը, անոր անձին տիրանալ, և զայն Լատին հաւատաքնութեան ատեանին մատնելով անյայտացնել: Իր խորհուրդին գործադիր ընտրեց, Քիոս կղզոյ գաղղիական փոխհիւպատոս Պօնալը (Bonald), իսկ հրահանգը անոր հասցնելու

համար ճամբայ հանեց Յիսուսեան միաբաններէն Թարիյօն արեղան (ԹՕԲ. 68): Ապրիլի մէջ կիրակի օր մը, թերևս նոյնիսկ ապրիլ 7 Մարտիրոսի եպիսկոպոսացած օրը, եպարքոսութեան բարապան մը Աւետիքի յանձնեց հրաման ազատութեան պաշտօն ունենալով անոր ընկերանալ և ճանապարհել մինչ Ռոտոս, իսկ անկէ Երուսաղէմ երթալու համար կերևի թէ բարապանը պիտի փոխուէր: Քիոսի համար նաև մը գտնելով, Աւետիք և բարապանը և մէկ փոքրաւոր չորս օրէն հոն հասան, և ցամաք ելան նոր նաև գտնելու: Աւետիք միամտօրէն կը գրէ թէ պատրաստ նաև չկար Հռոդոսի համար և երեք օր սպասեցին (74 ԱՐՐ. 192): Սակայն հոն կատարուեցան ամէնէն տգեղ մատնութեան պատրաստութիւնները: Եւրոպա գացող գաղղիական նաւը փոխիւպատոսը ճարեց, նաւապետին հաղորդեց դեսպանի հրահանգները, Թուրք բարապանն ալ կաշառեց, և խեղճ Աւետիք, որ լեզունին չէր գիտեր և ըսածնին չէր իմանար, միամիտ վստահութեամբ ինքզինքը անոնց յանձնեց, երեք ոսկի ալ նաւողչէք վճարելով մինչև Հռոդոս: Քիոսէ մեկնելու օրը ճշդուած չէ բայց մերձաւորաբար ապրիլին միջին օրերը պիտի ըլլայ: Գիշերուան ժամը 5-ին, այսինքն կէս գիշերին նաւը ճամբայ կելլայ գաղտագողի, առաւօտուն կը հանդիպի կղզի մը, չեմ գիտեր ինչ կառնէն կը գրէ Աւետիք ուսկից պարէն կը հայթայթեն, և միւս օր կը հասնին Տէկիրմէնլիք, որ է Սանթօրինօ կղզին: Հոն Թուրք բարապանը դուրս կելլայ և այլ չի դառնար: Երկու օր ևս նաւագնացութենէ ետքը, բռնի դուրս կը հանեն Աւետիքի փոքրաւորը, և կղզի կը թողուն, և խեղճ Աւետիք անձար մնացած, կը սկսի մտածել թէ նաւապետը զիս ի՞նչ պիտի առնէ, ծովն մի կու ձգէ՞, կու սպաննէ՞ մի, գերեցնէ՞ մի: Այլևս առանց օգնականի, գերի կիյնայ նաւապետին ձեռքը, որ կը խլէ կառնէ անոր ունեցածներն ալ, որոնց մէջ նաև զսուրբ խաչն, և կաշիէ կղպակած պարկ մը, որուն մէջ ունէր 188 ոսկի, մէկ ադամանդ և մէկ զմրուխտ մատանի ծոցի ժամացոյց 17 ոսկեթել դաստանակ և 7 ձեռք ձերմակեղէն: Աւետիք կուգէ բողոքել, աղաչել, սակայն լեզունին չի հասկնար, նոքա խօսէին հետս, ես չէի գիտեր թէ զինչ կասէին, կայի պշուցեալ անասնման, խեղճ պանդուխտ ի մէջ ծովու մտատանջ լինելով (74. ԱՐՐ. 193): Այլևս ուրիշ տեղ չեն հանդիպիր մինչև որ կը հասնին Մէսինա քաղաքը (Messina) որ է Ըսպանեօլ, կը գրէ Աւետիք (ՕՕ ԲՆՍ. 143), զի Սիկիլիա՝ Սպանիացոց տիրապետութեան ներքև կը գտնուէր Փիլպպոս Ե. Պուրպօնի թագաւորութեան օրով: Մէսինա հասնելէն մերձաւորաբար պէտք է դնել 1706 մայիսին սկիզբները:

1877. Կ. ՊՈԼՍՈՅ ՅՈՒԶՈՒՄՆԵՐԸ

Մէսինայի մէջ ալ Աւետիքի անձին տէր կանգնողը միշտ Գաղղիական հիւպատոս մը եղաւ, Բոլ Սուլիէ (Paul Soulier) անուն, որ զայն փակել տուաւ հաւատաքնութեան բանտը (74. ԱՐՐ. 72), զոր ինքն Աւետիքը Նազարէթ կամ Լազարէթ (Lazzaretto) կը կարծէ (74 ԱՐՐ. 193), որ է վարակելոց զգուշարան, և մատոյց զայն այն ահաւոր ատեանին խստութեան (74. ԱՐՐ. 72): Հինգ ամիս մնաց Աւետիք Մէսինայի հաւատաքնական բանտին մէջ (ՕՕ ԲՆՍ. 143), բայց գործածուած խստութեանց մանրամասնութիւններ պատմուած չեն: Մէսիա հասնելուն կրցած էր Աւետիք իր վիճակին վրայ լուր հասցնել Կ. Պոլիս, 1706 մայիս 7-ին Մէսինայէ գրուած նամակով մը (ՄԽԻ. 180), և ոչ Ճէնովայէ (Genova ԹՕԲ. 69), ուր բնաւ չեն հանդիպած: Լուրը տանելու միջնորդն եղած

է Սբարթալի անուն Յոյն վճռական մը, զոր ի դէպ է նոյնացնել Աւետիքի յիշատակարանին մէջ յիշուած Սախըզու պագիրկեանին հետ (74 ԱՐՐ. 193), որ է Քիոսցի վաճառական: Ժամանակն ալ կը յարմարի, զի յունիսի սկիզբները լուր կառնեն Կ. Պոլսեցիք Աւետիքի օտարներէն հափափուած ըլլալուն վրայ (ԹՕԲ. 135): Այս է նոր պարագայն որ Լսքանգես կը վտանգէ Քիւլիանճիին դիրքը (1876), որ լատինամիտներուն կողմը կը բռնէր, իսկ Լատիններն էին անլուր բռնութեան հեղինակները, և շատ ճշմարտանման էր Մարտիրոսի կամակցութիւնը ենթադրել: Յանկարածական շարժում մը Աւետիքեանց կողմէն Մարտիրոսը կը տապալէ պատրիարքական աթոռէն, և 1706 յունիս 9-ին: Լուսաւորչի կիրակէին, պատրիարքարանը կը յանձնուի Միքայէլ Խարբերոցի քահանային, աւելի իբր տեղապահ Աւետիքի (01 ՕՐԱ. 123), զոր ժողովուրդը միշտ իբր պատրիարք կը ճանչնար, քան թէ իբր բուն պատրիարք: Անշուշտ Քիւլիանճիին հետ Սարին ալ խախտուած է իր դիրքէն, այլ Երուսաղէմի համար նոր պատրիարքի ընտրութիւն կատարուած չէ, Մինաս Համդեցիին 1704 նոյեմբերին վախճանելէն ետքը (1808), մինչև 1718 այլևս Երուսաղէմ յատուկ պատրիարքներ չունեցաւ, այլ Կ. Պոլսոյ պատրիարքութեան հետ միացուած նկատուեցաւ, և Կ. Պոլսոյ գահակալները Երուսաղէմն ալ կառավարէին աշխարհական տեղակալօք և նազըրօք որոնք տիրաբար բռնանային ի վերայ միաբանաց և ժողովէին զարդինս (ԱՍՏ. Ա. 429): Աւետիքի նենգութեամբ բռնուած և բանտարկուած ըլլալուն լուրը ոչ միայն Հայերը գրգռեց, և նոյնիսկ Աւետիքի հակառակ եղողներուն ալ ցնցեց, այլ Օսմանեան կառավարութիւնն ալ զայրացուց, և Չօրլուլուն մէկ կողմէն խնդրակներ հանեց զայն գտնելու, և միւս կողմէն սաստիկ պնդումներով և սպառնալիքներով Ֆէրիօլ դեսպանէն պահանջեց Աւետիքը ետ դարձնել, որ միշտ չգիտնալ ձևացուց, և ամէն բան ուրացաւ, և միշտ ծովահէններու ձեռքն ինկած ըլլալուն մեկնութիւնը կրկնեց, ինչ որ կոշառուած բարապանն ալ ըսած էր առաջ, բայց վերջէն տանջանաց ներքև ճշմարտութիւնը խոստովանած (ԹՕԲ. 100): Սակայն ինքն Ֆէրիօլն է որ իր նամակներուն մէջ կը յայտնէ, թէ վերջապէս ձեռքս ինկաւ, ես զինքը Գաղղիա տանել տուի, և հրահանգներս տուի Քիոսի փոխհիւպատոսին (ՄԽԻ. 213): Բայց իբրև իրեն չքմեղանք կաւելցնէ, թէ Յիսուսեանց մեծաւոր հայր Յակինթոսն է, որ զիս ստիպեց այդ բռնութեան գործը Աւետիքի դէմ ընելու (ԹՕԲ. 67): Կը յիշուի ևս թէ դէմ ընելու (ԹՕԲ. 67): Կը յիշուի ևս թէ Հայոց երկու պատրիարքները՝ Քիւլիանճին և Սարին, արքունի թիարանը նետուելով շղթայի զարնուեցան (ԹՕԲ. 104): Ֆէրիօլ ինքն ալ զգացած էր, թէ այս դէպքը շատ գէշ է կաթոլիկաց համար, և անոնց դէմ զէնք տուած կերևի մեծ եպարքոսութիւն (ԹՕԲ. 103), ինչպէս որ ալ սպառնալիքը կատարուեցաւ և կաթոլիկները սարսափելի վրէժխնդրութեան ենթարկուեցան, խաթթիչէրիֆ մը ելաւ, և լատինաձէս Հայոց գլխաւորները բռնուելով բանտարկուեցան (ԹՕԲ. 101): Հռոմէականներ բողոքներ կը բարձրացնեն իրենցներուն դէմ ելած հրամաններուն վրայ, սակայն եղելութիւնները կը խօսին, թէ որ կողմէն է բուն բռնութեան և անգութ անիրաւութեան մեղապարտութիւնը, և թէ պետական վրէժխնդրութենէ տարբեր բան մը չէին եպարքոսութեան կողմէն հրամայուած կարգադրութիւններ:

Կոստանդնուպոլսոյ մէջ զայրացած յուզումները, պիտի յորդորէին Աւետիքի դահիճները՝ զգուշաւորութեան միջոցներ ձեռք առնել, և Մեսինայի մէջ մնալը ապահով չտեսնելով, անծանոթ տեղ մը փոխադրել: Աւետիք ինքն ալ լսել է որ Կոստանդնուպոլսոյ Ֆռանցու Էլչի պէկն այլ՝ գիր է գրէր թէ ուղարկեցէք ի Ֆռանցա: Միտք յղացուել է Սիկիլիոյ Բալէրմո (Palermo) գլխաւոր քաղաքը փոխադրել, բայց Ըսպանիու թագաւորն Փիլիպպոս Ե. չէ հաւանել դահիճի տխուր դերը ստանձնել (74. ԱՐՐ. 194), զոր յօժարական ընդունած էր Գաղղիոյ մեծանուն Լուտովիկոս ԺԴ թագաւորը: Այսպէս 1706 սեպտեմբերին, ժուֆրօա Սուլիէ (Jouffroy Soulier) նաւապետին հսկողութեամբ, Աւետիք կը փոխադրուի Մարսիլիա (Marseille) ուր հասածին պէս իսկոյն արքունի թիաբանը կը բանտարկուի զընտան անողորմ գերեաց նման (74 ԱՐՐ. 72): Ինքն Աւետիք ցաւագին շեշտերով կը պատմէ, ոտս իմ զարկին փռանկա երկաթ շղթայիւք, և կռանաւ փեռչինեցին, զմորուք և զգլուխս ածիլեցին, մերկացուցին, և զմնացեալ ուռուպաս և զգիրքերս և թղթերս նոքա առին: Յատկապէս մօրուքին ածիլուելուն կը ծանրանալ, զոր Հայոց ազգն չեն ածիլեր, և իբր կարգադրութիւն մեկնելով, յոյժ յոյժ դժուարս եկաւ կըսէ: Նոյն երեկոյ կը փոխադրեն ներքին բանան խոր, ուր մնացի կըսէ քառասուն օր լալագին (74. ԱՐՐ. 194): Մօնմօր է եղեր բանտին վերակացուին անունը (74. ԱՐՐ. 72), զոր հարկ կը սեպենք յիշել, որ չմոռցուի անլուր բռնութեան գործադրիչը: Կ. Պոլսոյ մէջ կը շարունակէին թէ պետութեան և թէ ազգին յուզումները Աւետիքը գտնելու, և անոր հակառակորդներուն վրայ ծանրանալու: Թէպէտ Ֆէրիօլ իր բոլոր զօրութեամբ անգիտութիւն կը յայտարարէր, և ինքն ալ գտնելու համար աշխատութիւններ կը խոստանար, սակայն ձեռքի տակէն 1706 սեպտեմբեր 16-ին կ'աղաչեմ կը գրէր, որ մութ սենեակի մը մէջ փակել տաք, որպէսզի բնաւ լոյս չտեսնէ, և բնաւ ազատութիւն չտրուի իրեն (ԹՕԲ. 111): Այս լուրերն էին հարկաւ որ Լուդովիկոսի կառավարութիւնը կը յորդորէին Մարսիլիոյ նաւարանին նկուղն ալ բաւական ծածուկ չսեպել, և կ'որոշուէր զայն փոխադրել Գաղղիոյ հիւսիսկողմը Նորմանտիա և Բրիտանիա գաւառներուն սահմանակցութեան վրայ, Ատլանտեանի ծովեզերքը՝ Ժայռի մը վրայ բարձրացող Ս. Միքայէլի վանքը, Մօն-Սէն-Միշէլ (Mont-Saint-Michel) անունով ծանօթ Բենեդիկտեանց հռչակաւոր մայրավանքը, որ յետոյ եկեղեցականներու և պետական անձերու բանտարկութեան յատկացուեցաւ: Աւետիքը կը խաբեն թէ Փարիզ կը տանին անկէ ազատ թողլու համար, և հասարակ աշխարհականի պէս կը հագուեցնեն, ճիւստիքէօր, շապիկ, տիպա սօլ, շաբօ, եաղմուրլուխ, և Նէպի անուն անձի մը և երկու կարիճներու հետ առանց Փարիզ հանդիպելու կը բերեն վերոյիշեալ Ս. Միքայէլի վանքը, և առանձին սենեակի մը մէջ կը փակեն փէոփրիէօռին (pe`re prieur), այսինքն է վանքին մեծաւորին հսկողութեան յանձնելով (74. ԱՐՐ. 194): Մարսիլիոյ թիարանին քառասնօրեայ բանտարկութիւնն, և Մարսիլիայէ Մօնսէնմիշէլ Գաղղիոյ ամբողջ երկայնքին ուղևորութիւնը հաշուի առնելով, իդէպ է 1706 դեկտեմբերին սկիզբները դնել այնտեղ հասնիլ: Ինքն ալ երեք տարի կը հաշուէ միշտ անդ մնալը (ՕՕ. ԲՆՍ. 143), մինչև 1710 յունուար 8 (74. ԱՐՐ. 194), ինչպէս ինքը կը գրէ, և ըստ այսմ ամբողջաբար հոն

անցուցած կ'ըլլայ 1707, 1708 և 1709 տարիները, անժանօթ բոլոր աշխարհէ: Կ'երևի թէ Ֆէրիօլի իսկ չէր ծանուցած Աւետիքի եղած տեղը (ԹՕԲ. 111): Այս տեղ ընդհատելով Աւետիքի վրայ գրելիքնիս պիտի անցնինք ուրիշ տեղեր կատարուած իրողութեանց, և յատկապէս հայրապետական աթոռին յաջորդութեան, սակայն անկէ ալ առաջ, մեր սովորութեան համեմատ կ'ուզենք քաղել քանի մը ժամանակակից վկաներուն յիշատակները:

1879. ԿԱՏԱՐԵԱԼ ԳՈՂԹՆԱՅԻ

Գողթն գաւառաւի Շաղկերտ գիւղի տանուտէր Մալխաս, երբոր պարտական կը մնայ գիւղին հաշուէն, գիւղացոց ճնշումէն ազատելու համար Նախիջևանի իշխան Մէհէմէտ Ռիզա խանին կը դիմը, որ իր կողմնու գեղանի աղջիկը անոր որդւոյն Մուրթեղաղուլին տայ, եթէ զինքն գիւղացւոց դէմ պաշտպանէ: Պայմանագրութիւնը կ'ընդունուի, և այր ու կին Տաճիկ հասնելորներ կու գան աղջիկը Երեւան տանիլ: Կատարեալ, կամ տաճկական կոչմամբ Թամամ, կ'ընդդիմանայ, սակայն օգուտ չ'ունենար, մերթ ի քարշ, մերթ ի յոտին, աղջիկը կը տանին Երեւան, ուր Մուրթեղաղուլին, զարդարեաց զնա ոսկւով և արծաթով և դիպակով, բայց աղջիկը միտքը կը դնէ մինչև վերջ դէմ դնել, Քրիստոսի հաւատովն մեռանել, քան ուրացութեամբ մնալ կենդանի: Տունը Հրազդանի ձորին վրայ ըլլալուն, պատուհանէն վար կը նետուի, և ուշաթափութենէն զինքն ժողվելով՝ կամուրջը կ'անցնի, Կարբիի ճամբան կը բռնէ, և հարցնելով և ուղևորներու հետեւելով Նորագեղի և Կարբիի վրայէն Եղվարդ կը հասնի. հոն կը խոստովանի ու կը հաղորդուի կեանքին վտանգը կռահելով, և ճամբան կը շարունակէ, ուրիշ տեղ երթալու: Ով ըլլալը յայտնուելով, Եղվարդի տանուտէրը Սահակ, իբր թէ Նախիջևանի իշխանին վրէժխնդրութենէն վախնալով գիւղին իշխանին խորհուրդով, երկու Տաճիկներու հետ ետևէն կը հասնի, զարդերէն կը մերկացնէ, կը կապէ և Տաճիկներէն մէկուն խանջանովը աղջիկը կը խեղդէ: Մալխաս ետևէն կը հասնի, մարմինը գտնել կու տայ որուն փառաւոր յուղարկաւորութիւն կը կատարեն իբր վկայուիւոյ, և Եղվարդի եկեղեցւոյն բակը կը թաղեն՝ Կատարեալ Գողթնացի կոյսը: Կատարման թուականն է 1691: Քանաքեռցին յատկապէս Եղվարդ երթալով պարագաները ստուգած ու գիրի առած է (ԶԱԲ. Բ. 128-131):

1880. ՊՕՂՈՍ ՍՂԵՐՂՅԻ

Միևնոյն 1691 տարին տեղի ունեցած է Պօղոս Սղերղցի սարկաւագին նահատակութիւնը: Նեստորական Ասորի մը տաճկացած ըլլալով՝ հանդիսապէս կը բերեն զայն Հայոց եկեղեցին, ուր ուրացական քար արկցէ ընդդէմ եկեղեցւոյն, որուն կը հետևի ամբոխն ալ, և կը սկսին եկեղեցին քարկոծել: Մուտն ի վիրապ տօնն էր, և եկեղեցին լեցուն էր, ժողովուրդը կը յուզուի և կը շփոթի: Այս միջոցիս Պօղոս, նորապսակ սարկաւագ, երիտասարդական աշխոյժով դուրս նետուեցաւ, ամբոխը ցրուելու, բայց խռնումի մէջ պատահաբար քարամբք խորտակեաց զթուղն և զդրօշ նոցա: Ասոր վրայ զինքն կը ձերբակալեն և դատաւորին ատեանը կը հանեն, որ ուրացութիւն կ'առաջարկէ մահապարտութենէ ազատելու համար: Պօղոս դիմադրեց, ուստի պահեցին աւուրս բազումն ի բանտի, և վերջապէս ոտուրներէն ցցի մը կապելով և շուրջը փայտ կուտելով այրեցին

արիասիրտ սարկաւագը: Մուտն ի վրապը մարտի 28ին իյնալով, և աւուրս բազումս ըսուածը երկու շաբաթի չափ համրելով, զատկի մօտ կրնանք դնել նահատակութեան օրը, որ այն տարի կը հանդիպէր ապրիլ 12ին: Ոսկրները հաւաքելով կը թաղեն Սղերդի եկեղեցւոյն բակը (ՆՈՐ. 525):

1881. ՍԱՐԳԻՍ ԿԱՐՍԵՑԻ

Ուրիշ նահատակ սարկաւագ մըն է Սարգիս Կարսեցին, աւագանի անունով Սաֆար, 18 տարեկան, որ միանգամայն մուշտակի առևտուրը կը շարունակէր: Օր մը Տաճիկ կարդացողի մը առջև դիտողութիւն ըրած ըլլալով իսլամական կրօնքի մասին, անիկա պատեհ առիթ կը կարծէ սպառնալեօք ձրի ապրանք չորթելու, և Սարգիսի ընդդիմանալուն վրայ կը սկսի աղմուկ հանել թէ մեր կրօնքին հայիոյեց: Ամբոխը իսկոյն Սարգիսը դատաւորին առջև կը հանէ, որ ուրացութիւնը կ'առաջարկէ իբր ազատութեան պայման: Գործը կուսակալին ատեանն ալ կ'ելլայ, և հնար չըլլալով սարկաւագին հաստատամտութիւնը խախտել, քարկոծմամբ կը նահատակեն Հայոց 1141 թուին, և որովհետև հոկտեմբեր 15-ին կը դրուի յիշատակը (ՆՈՐ. 530), պէտք է 1691 հոկտեմբեր 15-ին դնել նահատակութեան օրը, զի Հայոց թուականին ամանորը սեպտեմբեր 27-ին կ'իյնար:

1882. ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ ՊՐՈՒՍԱՅԻ

Նիկողայոս Պրուսացի երիտասարդ մըն էր, Այվազեան տունէն, Աթաճանի և Շուշանի որդի, դարբնութեան արհեստով զբաղած Պրուսայի մէջ, Թահթաքալէ Պօղազը շուկան, և 16 ամիս առաջ ամուսնացած, և Աննա անունով աղջիկ մը ունեցած: Ութը տարեկան եղած ատեն հօրմէ որբ մնացած, մօրը Շուշանին խնամքով արհեստ սորված և գործի տէր եղած էր: Բաբետեսիլ պատանի մը ըլլալով, հինգ տարի առաջ՝ այսինքն 1689-ին, դրացի Տաճիկ արհեստաւորներէն ուրացութեան ստիպումներ կրած էր, որոնք սպառնալիքներ սկսած էին ընել, և գործը փակուած էր՝ զպատիւ կերակրոց ընծայելով նոցա զանազան խորտկօք (ՆՈՐ. 532): Նոյնը փորձը սկսան կրկնել 1694-ին, որոնց այս անգամ խստիւ պատասխանեց Նիկողայոս, և խանութպանները սկսան աղաղակել և վկայել թէ մեր առջև ուրացած է: Հակառակ վկայութիւն տուողներ ալ եղան, բայց սուտ վկաներ յարգուեցան, և Նիկողայոս բանտարկուեցաւ, ուր մնաց 10 օր, և այդ միջոցին քաղաքն առաջնորդ Սուքիաս եպիսկոպոսէ դրկուած քահանայի մը ձեռօք խոստովանեցաւ և հաղորդուեցաւ, և քրիստոնէութեան վրայ անսասան մնալուն՝ գլխատման դատապարտուեցաւ: Իսկոյն մերկացնելով, և ձեռուրները ետև կապուած՝ քաղաքին մէջ պտտցնելով, ձաղանօք գլխատման տեղը տարին: Ճամբան բարեկամներ և խղճացողներ առ երեսս ուրացութեան կը յորդորէին, մայրն ու մօրաքոյրն ու զոքանչն ալ նոյն առաջարկը կ'ընէին (ՆՈՐ. 535), այլ արի երիտասարդը անդրդուելի մնաց, և վիզը ներկայեց դահիճին, որ չորս հարուածներէ ետքն ալ չկարենալով կտրել, առեալ զդանակն որպէս զգառն եզեն (ՆՈՐ. 536): Սուքիաս եպիսկոպոս մարմինը թաղելու հրամանը ըստացաւ և Հայերու ու Յոյներու անհամար բազմութեամբ թաղեց ի նշանաւոր տեղուջ (ՅԱՍ. Ա. 218): Նահատակութեան օրն եղած է 1694 մարտ 14- մեծ պահոց չորրորդ չորեքշաբթին (ՆՈՐ. 537):

1883. ԳՐԻԳՈՐ ԶՈՒՂԱՅԵՑԻ

Ուրիշ երիտասարդ նահատակ մըն ալ է Գրիգոր Զուղայեցի, Լոյս Գրիգոր մականունեալ, Լոյսի պէս բարեսէսիլ կերպարանին համար, և տակաին 18 տարեկան: Գրիգոր Ասպահանի մէջ Անգղիացի վաճառականի մը մօտ կը ծառայէր: Օր մը հանդիպմամբ հօրը հագուստին քղանցքը՝ Պարսիկ խանութպանի մը ջուրըմպու անօթոյ կը դպչի, որ իր ջուրը պղծեց ըսելով զայն ուժգնապէս գանակոծեալ վիրաւորէ: Գրիգոր զայրանալով երկու այլազգի ծառայակիցներու հետ կերթայ Պարսիկը ծեծել, և միասին հարեալ զնա վիրաւորեն, և ընդ քարշ տանին ի դուռն Անգղիացւոյն (ՏՅՈ. Ա. 210): Այսպէս կը սկսի Գրիգորի դէմ անհաշտ թշնամութիւնը, և իսլամական կրօնքի դէմ հայիոյած ըլլալու պատրուակը, զոր դատաւորի վճիռով հաստատել կու տան, և ըստ այնմ Գրիգորը Անգղիացիներէն կը պահանջեն, որ տեղական դատարանին յանձնեն: Անգղիացիք երկու ծեծող այլազգիները կը յանձնեն, իսկ Գրիգորը կը պահեն: Երբ որ գործը մինչև եպարքոսին կելլայ, Գրիգորը կը հեռացնեն, որ Զուղային մէջ հօրենական տունը կը պահուըտի: Այն ատեն հայրը յայտնէ, և երբ սպառնալիքով չեն կրնար իմանալ, երդմամբ կը վստահեցնեն, թէ բան մը հարցնելէ ետքը պիտի թողուն, և հայրը հաւանելով մօրը կը գրէ որ յանձնուի, և այսպէս Գրիգոր Պարսիկներուն ձեռքը կանցնի (ՏՅՈ. Ա. 213): Այն ատեն կը սկսին մահուան սպառնալիքներ և ուրացութեան առաջարկներ՝ ազատելու համար: Ամբոխը եպարքոսին վրայ ալ կը ծանրանայ՝ Գրիգորի մահապարտութիւնը վճռելու, սակայն նա միայն ծաղանքի հրաման կու տայ, և շապիկ վարտիքով պնդութեամբ կապուած, քարկոծելով, գանակոծելով և կռուիներ հանելով և այլ բազմապիսի չարչարանօք բոլոր շուկաները կը պտտցնեն: Կը տանին նաև ի խան վաճառակացն Հայոց, ուր Գրիգոր ամէնքը կը քաջալերէր, վստահեցնելով իր ի վերոյ ճշմարտութեան հաւատոյ մերոյ մնալուն (ՏՅՈ. Ա. 216), և այսպէս կը տանեն մինչև ի պանդոկն շահի: Հոն պարսիկ վաճառականներուն աւագը ողոքանաց միջոցներ կը գործածէ, ուրացեալ հայերէ՛ ոմանք ալ հայերէն լեզուով կը խրատեն առ երեսս դաւանեա, և զայն յայլ քաղաքս, բայց նա կը մնայ անդրդուելի: Ամբոխէն մէկը գաւազանով, և ուրիշ մը սուրով կը զարնեն, և բարձրաւանդակէ կը գլորեն, բայց ուրիշներ ազատելով սենեակ մը կը փակեն: Մուլեգնեալ ժողովուրդը սենեակին դուռը կոտրելով ներս կը խուժէ, և հոն սուրերով և դաշոյններով և բիրերով, վրան կը յարձակին բիասիրտ նահատակը (ՏՅՈ. Ա. 218): Մարմինը Զուղա տարուելով պատուով կը թաղուին Երևանի թաղին ամարան եկեղեցւոյն մէջ (ՆՈՐ. 549): Նահատակութեան օրը տապանագիրին մէջ նշանակուած 1704 յուլիս 3-ին, Նեսրէսի և Խաթայ տօնին օրը (ՏՅՈ. Ա. 220), որ ճշդիւ կը պատասխանէ հին տոմարին, երբ սոյն տօնը կը կատարուէր Հոգեգալստեան չորրորդ երկուշաբթին, մինչև այժմ Սիմէոնեան տօնացոյցով փոխադրուած է Հոգեգալստեան երկրորդ շաբաթ օրը, և անիմանալի կը մնայ թէ ինչու հրատարակողներ 1703 յուլիս 20 գրած են (ՏՅՈ. Ա. 219):

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Մաղաքիա Արքեպս. Օրմանեան իր ԱԶԳԱՊԱՏՈՒՄԻ Բ. հատորը փակած է 1914 թուին. անկէ ետք գրուած են հետեւեալ գիրքերը, որոնք կը բերեն նորութիւններ, զորս առաջ կը բերենք ըստ Կաթողիկոսներու յաջորդականութեան, գլխաւորաբար օգտուելով Հ. Աճառեանի «ՀԱՅՈՑ ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ԲԱՌԱՐԱՆ»էն.-

1. Տ. ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ Ա. ԲԱՐՁՐԲԵՐՂՑԻ

Կոստանդին Ա. Բարձրբերդցի եղած է մեծ հովանաւոր մը հայ գրիչներու, որոնց գրել տուած է բազմաթիւ ձեռագիրներ, գեղարվեստական բարձր արժէքով եւ մեծածախս: Ըստ Գարեգին Կաթողիկոսի, անոր գրել տուած ձեռագիրներէն հասած են 14 հատ: Գլխաւորներն են. ա) 1244 թուին Հռոմկլայի մէջ Կիրակոս գրիչին գրել տուաւ գեղեցիկ Աւետարան մը, զոր 1264 թուին նուիրեց Անդրիասեանց վանքին (Հ. Բ. Սարգիսեան, Ձեռ. Վեներ. Ա. էջ 651). բ) 1249 թուին Հռոմկլայի մէջ կիրեղ գրիչին գրել տուաւ Աւետարան մը (Երուանդ Շահագիզ, Պատմական Պատկերներ, էջ 119), գ) 1253 թուին, Հռոմկլայի մէջ Յովհաննէս գրիչին գրել տուաւ Աւետարան մը, ուր կայ իր ձեռքով գրուած յիշատակութիւն մը (Շողակաթ, էջ 200 եւ Սրուանձտեանց, Թորոս Աղբար, Բ. էջ 360) դ) 1256 թուին, իր անձնական գործածութեան համար, Հռոմկլայի մէջ, մեր մեծագոյն գրիչներէն եւ մանրանկարիչներէն Թորոս Ռոսլինին գրել տուաւ չքնաղ Աւետարան մը (Արտաւազդ Արքեպս. Սիրմէեան, Ձեռ. Հալէպի, Բ. էջ 138-140) ե) 1260 թուին նոյն Թորոս Ռոսլինին Հռոմկլայի մէջ գրել տուաւ սքանչելի Աւետարան մը, որ այժմ կը գտնուի Երուսաղէմի Հայոց Ս. Յակոբայ վանքը (Շողակաթ, էջ 200) գ) 1268 թուին (կերելի իրագործուած յետ մահու քանի որ Կոստանդին Կաթողիկոս մեռած է 1267 թուին) նոյնպէս Թորոս Ռոսլինի գրել տուած է գեղեցիկ Աւետարան մը (Սրուանձտեանց, Թորոս Աղբար, Ա. էջ 324-7) : Իր մասին կարելորդ մենագրութիւն մը գրած է Գարեգին Կաթողիկոս Յովսէփեան իր ՆԻԻԹԵՐ ԵՒ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՀԱՅ ԱՐՈՒԵՍՏԻ ԵՒ ՄՇԱԿՈՅԹԻ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ շարքի Բ. գրքի մէջ, որուն առաջին մասը նուիրած է Կոստանդին Ա Կաթողիկոսի (Նիւ. Եորք, 1943):

Ասկէ գատ, իբրեւ նորութիւն, յիշուած է թէ նուիրատու եղած է Խորանաշատի վանքին, ինչպէս գրուած է իր արձանագրութեան մէջ՝ 1246 թուին, տես Տեղեկագիր Արմֆանի, 1940, No 4, էջ 177: Իր գործերն են. Թուղթ առ Հեթում ընդդէմ Լատինաց, Թուղթ առ Գրիգոր Թ. Պապ, Թուղթ շրջաբերական, Սահմանք կանոնականք, Յաղագս պէսպէս կրից բնութեանց (Հ. Բ. Սարգիսեան, Ձեռ. Վեներ. Բ., էջ 840 եւ 864): Իր մէկ յիշատակութիւնը տեսնել Հանդէս Ամսօրեայ, 1924, էջ 332-3: Կոստանդին Կաթողիկոսի դարաշրջանին համար կարելորագոյն դէպք էին Մոնղոլական արշաւանքները, որոնց վրայ գրուած են, Օրմանեանէն ետք, հետեւեալ երեք կարելորդ մենագրութիւնները. ա- Գէորգ Ալթունեան՝ «Մոնղոլական արշաւանքներ», Վաղարշապատ, 1913: բ- Աշոտ Գալստեան, «Մոնղոլական շրջանի հայ դիւանագիտութեան պատմութիւնից», Լենինական, 1945: գ- Լեւոն Բաբայեան, «Մոնղոլների վարչա-տնտեսական սիստեմը եւ հարկային քաղաքականութիւնը Հայաստանում», Երեւան, 1953:

2. Տ. ՅԱԿՈԲ Ա. ԿԼԱՅԵՑԻ (1268-1286)

Ըստ Հ. Աճառեանի (Հայոց Անձնանունների Բառարան, Հտ. Գ, էջ 488), ուղեկից եղած է Հեթում Ա. թագաւորի, երբ ասիկա գնաց Մանգու դանին այցելութեան, 1254 թուին, մինչդեռ Օրմանեան տարբեր Յակոբ կընդունի ուղեկցողը: Յակոբ Կլայեցի մէկ շրջաբերական թուղթը տեսնել Հ. Բ. Սարգիսեանի Ձեռ. Վենետ., Բ., էջ 851:

3. Տ. ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ Բ. ԿԱՏՈՒԿԵՑԻ (1286-1289)

Ալիշան կը նոյնացնէ Կոստանդին Բ. Կատուկեցին՝ Կոստանդին Գ. Կեսարացիի հետ (Սիսուան, էջ 106բ), զայն երկրորդ անգամ գահ բարձրացած նկատելով (1307-1323): Որքան կը յիշենք, Գարեգին կաթողիկոս եւս նոյն կարծիքը ունէր հակառակ Օրմանեանի, որ երկուքը տարբեր անձեր կընդունի: Գարեգին կաթողիկոս ձեռնագիրներու յիշատակարաններու հիմամբ ծրագրած էր գրել ուսումնասիրութիւն մը՝ երկուքին նոյնութիւնը հաստատող, բայց ժամանակ չունեցաւ գրելու այդ շահեկան գրութիւնը:

4. Տ. ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ Գ. ԿԵՍԱՐԱՑԻ (1307-1322)

Տես քիչ վերը, թիւ 3 ծանօթագրութիւնը: Գրել տուած է նախ քան 1311 թուականը շատ գեղեցիկ Մայր Մաշտոց մը, որուն նկարագրութիւնը ըրած է Արտաւազդ Արք. (Ձեռ. Հալէպի, Բ., էջ 10-33): Իր մասին իբրեւ նորութիւն տեսնել, անդ, էջ 146-7 եւ Revue des Etudes Armeniennes, 10, էջ 55: Արշակ Ալպոյաճեանի «Պատմութիւն Հայ Կեսարիոյ մէջ» կը գտնուի իր փակագիրը ստորագրութիւնը (Բ., էջ 1843) եւ Եսայի վարդապետին իր ուղղած մէկ նամակը (էջ 1845):

5. Տ. ՄԽԻԹԱՐ Ա. ԳՈՆԵՐՑԻ (1341-1355)

Օրմանեան իր մահը կը դնէ 1355 թուին, բայց Սուրխաթի մէջ 1357 թուին գրուած ձեռագրի մը մէջ դեռ կենդանի կը յիշուի (Գիտական Նիւթերի ժողովածու, No 1, Երեւան, 1941, էջ 46բ, նոյնը տես Սմբատեանցի Երնջակ, էջ 202):

6. Տ. ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ Զ. ՎԱՀԿԱՑԻ (1430-1439)

Օրմանեան թէպէտ անոր գահակալութիւնը կը դնէ 1430 թւին, բայց Կաթողիկոս կը յիշուի 1428-ին՝ Խրիմի մէջ գրուած ձեռագրի մը մէջ (Manuscrits de la Bibliotheque Nationale, Paris, էջ 38), ինչպէս նաեւ 1429-ին (Նոտարք, էջ 92): Ազգապատումի այս հատորին համար, որուն նիւթերը կընդգրկեն ԺԳ-ԺԵ. դարերը, կարելոր չափով նորութիւններ ու լրացումներ են հետեւեալ ուսումնասիրութիւնները, զորս Օրմանեան Սրբազան առիթ չունեցաւ օգտագործելու, իր գործը հրատարակուած ըլլալով 1914 թուին.- Ա) ԳԱՐԵԳԻՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԳՈՐԾԵՐԸ 1- «Ազիբէկենք եւ նրանց շինարարական գործը», Էջմիածին, 1921: 2- «Խաղբակեանք կամ Պռոշեանք Հայոց Պատմութեան մէջ», Ա. Հտ., Վաղարշապատ, 1928, Բ. Հտ. Երուսաղէմ, 1944, Գ. Հտ. Նիւ Եորք, 1942-3: 3- «Մխիթար Այրիվանցի», Երուսաղէմ, 1931, (նաեւ «Էջմիածին» ամսագիր, 1945, Մայիս եւ «Ակօս», 1946, ԺԵ.): 4- Նիւթեր եւ ուսումնասիրութիւններ հայ արուեստի եւ մշակոյթի պատմութեան, Պրակ Ա., Երուսաղէմ, 1925, Պրակ Բ., Նիւ Եորք, 1943: 5- «Հաւուց Թառի Ամենափրկիչը», Երուսաղէմ, 1937: 6- «Տարսայիճ Օրբէլեանի եւ Մինա Խաթունի սերունդը», Անթիլիաս, 1947: 7- «Յիշատակարանք Ձեռագրաց», Ա. Հտ. Անթիլիաս, 1951: 8- «ԺԳ. դարու

քաղաքական եւ հոգեւոր վերածնութիւնը Արեւելեան Հայաստանում», «Պայքար» բացառիկ, 1944: Բ) Հ. Աճառեանի «Հայոց Անձնանունների Բառարան»ի չորս հատորները: Գ) Լ. Ս. Խաչիկեանի ԺԴ. եւ ԺԵ. դարերու հայերէն ձեռնագրելու յիշատակարանները (երեք հատոր): Դ) Կարոյ Ղաֆագարեանի «Յովհաննավանքը եւ «Հաղբատ»: Ե) Լ. Մելիքսեթ-Քեկի «Վրաց Աղբիւրները Հայաստանի եւ Հայերի մասին (երկու հատոր, յատկապէս երկրորդը, որ կընդգրկէ ԺԳ-ԺԸ. դարերը): Զ) Յովհ. Յակոբեանի «Ուղեգրութիւններ», Ա. հտ. ԺԳ-ԺԶ. դար, Երեւան, 1934: Է) Fr. Tournebize, «Histoire politique et religieuse de l' Armenie»: Ը) Պրոֆ. Յակոբ Մանդանեան, «Քննական Տեսութիւն Հայ Ժողովրդի Պատմութեան», Հատոր III, դարից մինչեւ դարի սկիզբը, Երեւան, 1952: Կարեւոր յօդուածներ.- ա) Հ. Ժամկոչեան, «Պատմութիւն վասն ազգին Նետողաց երկի հեղինակը» Գիտական աշխատութիւններ Երեւանի Պետ. Համալսարանի, հատոր Երեւան, 1946: Բ) Լ. Խաչիկեան «Գլաձորեան համալսարանը եւ նրա սաների աւարտական աստեղախօսութիւնները», անդ, հատոր, Երեւան, 1946: Գ) Լ. Մելիքսեթ-Քեկ, «Մի վկայութիւն գերագոյն դատակազմութեան եւ դատավարութեան մասին Ջաքարեան Հայաստանում», Հայկ. ՍՍՌ ԳԱ. Տեղեկագիր, հասարակական գիտութիւններ, Երեւան 1945, No 3-4: Դ) Ս. Երեմեան, «Լիպարիտ զօրավարի յաջորդները եւ Դանիշմանեան տոհմի ծագման խնդիրը», անդ, 1947, No 8: Ե) Լ. Մելիքսեթ-Քեկ, « դարերու Ասլանի որդի Սարգսի քառալեզուեան հազուագիւտ արձանագրութեան մասին», անդ, 1946, No 7: Զ) Հ. Ջանփոլադեան, «Մխիթար Գոշը եւ Նոր-Գետիկի վանքը», Աշխատութիւններ Հայաստանի Պետ. Պատմական Թանգարանի, հատոր Ա., Երեւան, 1958: Է) Ս. Երեմեան, «Լիպարիտ զօրավարը եւ նրա նախորդները», Երեւանի Պետ. Համալսարանի լեզուի կաբինետ աշխատութիւններ, No 2, Երեւան, 1947: Ը) Լ. Խաչիկեան, «Աղանդաւորական գաղափարախօսութիւն Հայաստանում 12-14րդ դարերում», անդ: Թ) Հ. Ն. Ակինեան, «Գրիգոր քահանայ Ակնեցի, պատմագիր Թաթարաց Պատմութեան», Հանդէս Ամսօրեայ, 1948, Յուլիս-Օգոստոս, էջ 387-403: «Ազգապատում»ի համար երկրորդական աղբիւրներ կրնային ըլլալ հայերէն ձեռնագիրներու ցուցակը եւ գաւառական վայրերու պատմութիւնները, որոնցմէ մեծ թիւ մը լոյս տեսաւ վերջին քառասուն տարիներու ընթացքին եւ զորս զանց կարեննք յիշատակել:

**«ԱԶԳԱՊԱՏՈՒՄԻ»Ի ԵՐԿՐՈՐԴ ՀԱՏՈՐԻ ԵՐԵՔ ԳԻՐՔԵՐՈՒՆ ՄԷՋ ՅԻՇՈՒԱԾ
ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԸ**

ԱԲԼ. Պատմութիւն ժողովոց Հայաստանեայց եկեղեցւոյ հանդերձ կանոնագրութեամբք. աշխ. Աբէլ արքեպ. Մխիթարեանց. Վաղարշապատ. տպ. Էջմիածնի. 1874. 8 եր. 150:

ԱԳԹ. Ազաթանգեղայ պատմութիւն Հայոց. հրտ. Գալուստ Տէր-Մկրտչեան եւ Ստեփան Կանայեանց. Տփղիս. տպ. Մ. Մարտրոսեանց. 1909. 4. 2+474:

ԱԶԱ. Ecclesiae Armenae traditio de Romani pontificis primatu jurisdictionis et inerrabili magisterio աշխ. Stephanus Azarian (Ստեփաննոս վարդ. Ազարեան). Romae. տպ. De Propaganda

vide. 1870. 8 եր. 175:

ԱՂԹ. Գրիգորիս Աղթամարցին եւ իր տաղերը հրտ. Կարապետ Կոստանեանց. Թիֆլիս. տպ. Շարաձեւի. 1898. 16. եր. 126:

ԱՂՔ. Անդրէաս գերապայծառ Աղեքսանդրեանի 3 պրակ. 16: Ա. Համառօտ պատմութիւն երկոտասան կաթողիկոսաց Կիլիկիոյ. Վենետիկ, տպ. Ս. Ղազար, 1906. եր. 70- Բ. Համառօտ պատմութիւն եպիսկոպոսական աթոռոց ի պատրիարքութեան Կիլիկիոյ. Վենետիկ, տպ. Ս. Ղազար, 1906. եր. 49.- Գ. Histoire abrege des sieges archiepiscopaux et episcopaux du patriarcat de Cilicie. Beyrouth տպ. Catholique. 1908. եր. 92:

ԱՄԴ. Մինաս վարդապետի Ամդեցոյ, Ազգաբանութիւն Հայոց. Վաղարշատապ. տպ. Էջմիածնի. 1970. 24. եր. 144:

ԱՄՍ. Հանդէս Ամսօրեայ, հայագիտական եւ արուեստագիտական ուսումնաթերթ. Վիէննա. տպ. Մխիթարեան. սկսեալ 1890. չափ 4. եր. 384 տարեկան:

ԱՆԱ. Վասն վանօրէից որ ի սուրբ քաղաքն Երուսաղէմ. աշխ. Անաստաս վարդապետ Հայոց. Վենետիկ. տպ. Ս. Ղազար. 1896. 16 եր. 42:

ԱՆՏ. Պատմութիւն Անտոնեան միաբանութեան. աշխ. Ռափայէլ աբբահայր Միասէրեան. Կ. Պոլիս. ձեռագիր. 1904. 4. եր. 195: Սեփականութիւն Անտոնեան մատենադարանի:

ԱԶԱ. Եփրեմայ Աջապահեան կաթողիկոսի Կիլիկիոյ, ազգաբնակութիւն Աջապահեանց, եւ թուղթ Սիմէոնի Սեբաստացոյ. նօտրգիր. Կիպրոս. 1783. 24 եր. 78, սեփականութիւն Ներսէս եպիս. Դանիէլեանի:

ԱՌԿ. Գիրք Առակաց Սողոմոնի:

ԱՍՏ. Ժամանակագրական պատմութիւն Ս. Երուսաղէմի. աշխ. Աստուածատուր եպիս. Տէր-Յովհաննէսեան. Երուսաղէմ. տպ. Ս. Յակոբեանց. 1890. 8. հատ, 2. եր. 464+560:

ԱՐԱ. Արարատ, բնաշխարհի Հայաստանեայց. տեղեկագրութիւն. աշխ. Հ. Ղեւոնդ վարդ. Ալիշան Վենետիկ. տպ Ս. Ղազար 1890. 4. եր. 590:

ԱՐԵ. Արեւելեան Մամուլ, շաբաթաթերթ. սկսեալ 1870. աշխ. Մատթէոս Մամուրեան. Զմիւռնիա. տպ. Մամուրեան. 8. եր. 1278 իւրաքանչիւրը:

ԱՐԼ. Արեւելք լրագիր ազգային եւ քաղաքական, սկսած 1884 յունուար. Կոստանդնուպոլիս. տպ. սեփական անձալ:

ԱՐՂ. Յովսէփ կաթողիկոս Արղութեան. աշխ Լէօ (Առաքել Բաբախանեան). Թիֆլիս տպ. Ս. Ռօտինեանց. 1902. 16. եր. 228:

ԱՐՐ. Արարատ, պաշտօնական ամսագիր հայրապետական աթոռոյ Ս. Էջմիածնի սկսեալ 1876. Վաղարշապատ. տպ. Մայրաթոռոյ. 8. եւ 4. եր. տարբեր:

ԲԱՌ. Յաջորդութիւն պատրիարքացն Երուսաղէմի, մինչեւ ցմեր ժամանակ. աշխ. Բառնաբաս վարդ. Յովսէփեան. Կ. Պոլիս. տպ. Յ. Գավաֆեան 1872. 8. եր. 106:

ԲԱՍ. Լեւոն Ե. Լուսինեան, վերջին թագաւոր Հայոց. աշխ. Կարապետ Յ. Բասմաջեան.

Պարիս. տպ. Տողրամձեան. 1908. 4. եր. 167:

ԲԶՆ. Փաւտոս Բիւզանդացոյ, Պատմութիւն Հայոց ի չորս դարութիւնս. Վենետիկ. տպ. Ս. Ղազար 1889. 8. եր. 289:

ԲԺՇ. Ճանապարհորդութիւն ի Լեհաստան աշխ. Հ. Մինաս վարդ. Բժշկեանց. Վենետիկ. տպ. Ս. Ղազար. 1830. 8. եր. 424:

ԲԻԶ. Բիւզանդիոն, ամենօրեայ հայաթերթ սկսեալ 1896 նոյեմբեր. աշխ. Բիւզանդ Քէշեան. Կոստանդնուպոլիս. տպ. սեփական անձալ:

ԲՆՍ. հանդէս հնախոսական, պատմական, լեզուաբանական եւ քննական աշխ. Կարապետ Բասմաջեան Փարիզ սկսեալ 1899 8. եր. 200-400 տարեկան: Բռնի միութիւն Հայոց Լեհաստանի ընդ եկեղեցոյն Հռոմայ. թրգ. եւ հրտ. Կարապետ Եզեանց Պետրբուրգ. տպ. Կրաեվսկայ. 1884. 8. եր. կը+279:

ԲՐԳ. Վարք եւ մարտիրոսաբանութիւն տեառն տէր Միքայէլ գերահռչակ քահանային ձեռագիր. 24. եր. 24: Սեփականութիւն Անտոնեան մատենադարանի: ԳԱԼ. Կենսագրութիւն Սարգիս արքեպիսկոպոսի Սաֆարեան, եւ ժամանակին Հայ կաթողիկէայք. աշխ. Հ. Գրիգորիս վարդ. Գալէմքեարեան. Վիէննա. տպ. Մխիթարեան. 1909. 12. եր. 433:

ԳՈՎ. Հայք յեղիսաբերուպոլիս Դրանսիլուանիոյ. աշխ. Հ. Գրիգոր վարդ. Գովրիկեան. Վիէննա. տպ. Մխիթարեան. 1893-1908. 12. հատ. 3. եր. 533+544+658:

ԴԱՇ. Դաշանց թղթոյ քննութիւնն ու հերքումը. աշխ. Կարապետ վարդ. Շահնագարեանց. Պարիս. Կ. Վ. Շահնագարեանց. 1862. 24. եր. 144:

ԴԱՎ. Պատմութիւն Առաքել վարդապետի Դավրիժեցոյ. Վաղարշապատ. տպ. Ս. Էջմիածնի. 1884. 4. եր. 524:

ԴԱՐ. Յովհաննու Դարդէլի ժամանակագրութիւն Հայոց. թրգ. եւ հրտ. Կարապետ Եզեանց. Պետրբուրգ. տպ. Սկօրօխօտովի. 1391. 8. եր. 2Ա+249:

ԴԻԷ. Դիւան Հայոց պատմութեան հրտ. Գիւտ Ա. քահ. Աղանեանց. Տփղիս. 4. հատորք 10.- Ա. Պատմութիւն. 1780-1802. տպ. Շարածէ. 1893 էջ 190:- Բ. Սիւնհոդոս 1706-1834 տպ. Շարածէ. 1893 էջ 136:- Գ. Սիմէոն. տպ. Շարածէ. 1874. էջ ճղէ+892:- Դ. Ղուկաս. տպ. Շարածէ, 1899 էջ կ+804:- Ե. Դանիէլ տպ. Ռոտինեանց 1902 էջ իզ+684:- Զ. Դաւիթ տպ. Ռոտինեանց 1909 էջ 752 - Է. Դաւիթ. տպ. Ռոտինեանց 1909 էջ խզ+562- Ը. Սիմէոն. տպ. Աղանեանց 1908 էջ 664: - Թ. Յովսէփ տպ. Աղանեանց. 1911 էջ 556: - Ժ. Մանր մատենագիրք տպ. Աղանեանց 1912 էջ ծե+664:

ԴՐՆ. Գրիգոր Դարանագեցի վարդապետին իրեն համար գրած Աստուածաշունչին յիշատակարանները. Գրչագիր իմ սեփականութիւն: ԴԻԹ. Biogratia di sua beatitudine Abramo Pietro i patriarca di Cilicia e catolicos degil Armeni. աշխ. Serafino Davidian (Սերովբէ վարդ. Դաւիթեան), Cairo. տպ. Cambio 1861. 16. եր. 192:

ԵԶՆ. Հաւաքածոյ վաւերագրոց յարաբերութեանց Հայոց ընդ Մեծին Պետրոսի աշխ. Կարապետ Եղեանց. Պետրբուրգ, տպ. Ակադեմիոյ 1898. 4. եր. CXLIX+512:

ԵՍԱ. Մարգարէութիւն Եսայեայ:

ԵՐԶ. Յովհաննու Երզնկացոյ, Մեկնութիւն քերականի գրչագիր վանաց Չարխաւիան Ս. Աստուածածնի յԱնկիւրիա Գաղատիոյ:

ԵՐՐ. Ամենասուրբ Երրորդութիւն եկեղեցոյս Պերայու սեպհականեալ սպասուց գումարն ի սմա յայտնի լինի յիշատակաւ. 1807-1814. Կ. Պոլիս 4. նօտրգիր. երես. 19:

ԵՐՑ. Ամենայն Հայոց կաթողիկոսութիւնը եւ Կովկասի Հայք. աշխ. Աղեքսանդր Երիցեանց. Թիֆլիս. տպ. Շարածէ եւ Մարտիրոսեան 1804-1895 4. հատ 2 եր. 658-592:

ԵՓՐ. Պատկարազարդ բնաշխարհիկ բառարան աշխ. Հ. Սուքիաս վարդ. Եփրիկեան. Վենետիկ. տպ. Ս. Ղազար 1898. 4. հատոր Ա. երես 806:

ԶԱՍ. Հայոց եկեղեցու պատմութիւն. աշխ. Աբրահամ Զամինեան. Նոր-Նախիջեւան տպ. Ս. Աւագեան. 1808. 8. հատ 2. եր. 294+239:

ԶԱԲ. Զաքարիա սարկաւազի պատմագրութիւն Վաղարշապատ. տպ. Էջմիածին 1870. 8. հատոր 3. երես 87+143+46:

ԷԶՍ. Պատկերացոյն հաւաքածոյ մասնաւոր հնութեանց Մայրաթոռոյ Ս. Էջմիածնի եւ շրջակայից աշխ. Սահակ վարդ. Աստուածատուրեան. 4. Պրակ Ա. Վաղարշապատ տպ. Ս. Էջմիածնի. 1910. եր. 53: Պրակ Բ. Երուսաղէմ. տպ. Ս. Յակոբեանց 1913 երես 59:

ԷՔՍ. Խրախճանական գովասանութիւն եւ շնորհակալութիւն սուրբ Աստուածածնի. աշխ. Յարութիւն Էքսէրճեան Բիւզանդացի սարկաւազ. բնագիր ձեռագիր. 24. երես 257: Սեփականութիւն իմ:

ԸՍՏ. Եկեղեցական պատմութիւն, հանդերձ ազգային եկեղեցական պատմութեամբ. աշխ. Հ. Վարդան վարդ. Ըստկարեան. Վիէննա. տպ. Մխիթարեան. 1872. 8. եր. Ժդ+483:

ԹԵՆ. Ամենուն Տարեցոյցը, սկսեալ 1907. աշխ. Թէոդիկ (Լաբճինճեան). Կ. Պոլիս տպ. Տէր-Ներսէսեան. 16 երես իբր 400 իւրաքանչիւրը:

ԹԼԿ. Յովհաննէս Թլկուրանցին եւ իր տաղերը. հրտ. Կարապետ Կոստանեանց Թիֆլիս տպ. Մարտիրոսեանց. 1892. 16 եր. 59:

ԹՂԹ. Գիրք թղթոց. մատենագրութիւն նախնեաց Թիֆլիս. տպ. Ռոստինեանց. 1901 8 երես 584:

ԹՈՐ. Թորոս Աղբար կամ Հայաստանի ճամբորդ աշխ. Գարեգին վարդ. Սրուանձտեանց Կ. Պոլիս. տպ. Տնտեսեան 1879. 12. հատոր 2. երես 341+488:

ԹՕԲ. Երկաթէ դիմակով մարդը, Հայոց Աւետիք պատրիարքը աշխ. Մարիուս Թօբէն թրգ. Կարապետ Իւթիւճեան Կ. Պոլիս տպ. Մասիս. 1870. 24. երես 143:

ԺԱՍ. Ժամագիրք Հայաստանեայց սուրբ եկեղեցոյ. Կոստանդնուպոլիս. տպ. Յ. Գավաֆեան. 1874. 12. երես 650:

ԺՄԱ. Կարգաւորութիւն հասարակաց աղօթից Հայաստանեայց եկեղեցոյ. Վենետիկ. տպ. Ս. Ղազար 1860. 24. երես 449:

ԺՄԳ. Ատեան ժամագիրք, սաղմոս եւ տօնացոյց. Նոր-Ջուղայ. տպ. Ամենափրկիչ. 1642. 4. էրես 649: ԺՈՂ. Բանք ժողովին կամ Էկլիսիաստէս գիրք:

ԺՈՒ. Turquie, par J. M. Jouannia et par Jules Van-Gauer. Paris տպ. Firmin-Didot. 1850 8. էր. 464:

ԼԷՕ. Հայկական տպագրութիւն, աշխ. Լէօ (Առաքել Բաբախանեանց), Թիֆլիս, տպ. Կրաց հրատ. ընկերութեան, 1901, 12. հատ. 2, էր. 451+610:

ԼՈՅ. Լոյս, շաբաթաթերթ եկեղեցագիտական. աշխ. Բարգէն վարդ. Կիւլէսէրեան. Կ. Պոլիս. տպ. Վ. Մինասեան, 1905-1906 4. էրես 1200 տարեկան:

ԼՈՒ. Լուայ, գրական հանդէս, անխ. Գիւտ աւագ քահ. Աղանեանց սկսեալ 1896. Տփղիս. 8. տպ. եւ էրես տարբեր:

ԼՊԱ. Asie Mineure depuis les temps les plus anciens par Ph. Le Bas. terminee par M. Cheron Paris տպ. Firmin-Dedot. 1863. 8. էրես 530:

ԽԱԶ. Խաչատուր աբեղայի Ջուղայեցոց, Պատմութիւն Պարսից. հրտ. Բաբգէն վարդ. Աղաւելեանց. Վաղարշապատ. տպ. Էջմիածին. 1905. 8. էր. 372:

ԽԶԿ. Գաւազանագիրք նախապատիւ եւ վերջադաս եպիսկոպոսաց, որք առաջնորդական պատուով նստեալ յաթոռ Ամենափրկչեան վանաց Նոր-Ջուղայ. աշխ. Յովհաննէս Ա. քահ. Խաչիկեան. Կալկաթա. տպ. Խաչիկեան 1876 8. էրես 136:

ԿԱԹ. Պատմութիւն կաթողիկէ վարդապետութեան ի Հայս, եւ միութիւն նոցա ընդ Հռոմէական եկեղեցոյ. աշխ. Աղեքսանդր արքեպ. Պալճեան. Վիէննա. տպ. Մխիթարեան 1878. 8. էրես 334:

ԿԱԼ. Միաբանութիւն Հայոց սուրբ եկեղեցոյն ընդ մեծի սուրբ եկեղեցոյն Հռոմայ. աշխ. Կղեմէս վարդ. Կալանոս ի կարգէ Թէադինոսաց, հատոր Ա պատմական Romae տպ. De Propaganda fide 1690. 2. էրես 531:

ԿԱՄ. Կամենից տարեգիրք Հայոց Լեհաստանի եւ Ռումենիոյ՝ հաւատչեայ յաւելուածովք. աշխ. Հ. Ղեւոնդ վարդ. Ալիշան. Վենետիկ տպ. Ս. Ղազար 1896 4. էրես 276:

ԿԱՆ. Գիրք կանոնաց եւ դատաստանի, վերստին գաղափարեալ զգուշաւոր բաղդատութեամբ. գրչագիր թղթայ. Կ. Պոլիս 1831 2. էրես 373: Սեփականութիւն Ս. Խաչ եկեղեցոյ Իսկիւտարի: ԿՂԹ. Կանոն ձեռնադրութեան եւ օծման կաթողիկոսի. Վաղարշապատ. տպ. Ս. Էջմիածնի 1870 4. էր 21:

ԿԻՐ. Կիրակոսի վարդապետի Գանձակեցոյ, համառօտ պատմութիւն. Վենետիկ. տպ. Մխիթարեան 1865. 4. էրես 265:

ԿՈԼ. Կոլոտ Յովհաննէս պատրիարք. պատմական եւ բանասիրական ուսումնասիրութիւ. աշխ. Բաբգէն վարդ. Կիւլէսէրեան: Վիէննա տպ. Մխիթարեան 1904 12. էրես 226:

ԿՈՍ. Թովմաս Մեծփեցու յիշատակարանը. հրտ. Կարապետ Կոստանեանց Թիֆլիս տպագ. Մարտիրոսեանց 1892 16 էրես 88:

ԿՈՆ. Կռունկ Հայոց աշխարհի, հանդէս ամսորեայ ազգային եւ բարոյական լուսաւորութեան,

սկսեալ 1860 աշխ. Մարկոս Աղաբէգեան Տփղիս տպ. Էնֆիաճեանց. 8 երես իբր 900 տարեկան:

ԿՐԵ. Աբրահամ կաթողիկոսի Կրետացոյ, պատմագրութիւն անձին իւրոյ եւ Նատր շահին Պարսից. Վաղարշապատ տպ. Էջմիածնի 1870. 8. երես 129:

ԿՐԿ. Պատմութիւն Հայոց, արարեալ Կիրակոսի վարդապետի Գանձակեցոյ. Թիֆլիս. տպ. Ն. Աղանեանց. 1909 12. երես 420:

ՀԱՅ. Հայապատում, պատմիչք եւ պատմութիւնք Հայոց. աշխ. Հ. Ղեւոնդ վարդ. Ալիշան Վենետիկ տպ. Ս. Ղազարու 1901. 4. մասն 2. երես 142+652:

ՀԱՍ. Հասունեան քաղաքականութիւն, երեսունհինգամեայ պատմութիւն (աշխ. Հ. Պօղոս վարդ. Պոյնուէրեան), հրտ. Յ. Ասկէրեան Տփղիս տպ. Հ. Էնֆիաճեանց. 1868. 16. երես 528:

ՀՂՊ. Պատմութիւն հայերէն դպրութեան. նոր մատենագրութիւն աշխ. Հ. Գարեգին վարդ. Ջարբհանալեան. Վենետիկ. տպ. Մխիթարեանց. 1905 12. երես 412:

ՀԵԹ. Հեթում պատմիչ Թաթարաց, եւ ժամանակագրութիւնք պարոն Հեթմոյ. Վենետիկ տպ. Ս. Ղազար 1842 8. երես 91:

ՀԻՆ. Հայկական հին դպրութեան պատմութիւն. ԴժԳ դար. աշխ. Հ. Գարեգին վարդ. Ջարբհանալեան Վենետիկ. տպ. Մխիթարեան 1897 12. երես ԿԱ+822:

ՀՆՆ. Գիրք պատմութեան սրբոյ եւ մեծի քաղաքին Աստուծոյ՝ Երուսաղէմի, եւ սրբոց տնօրինականաց տեղեաց. աշխ. Յովհաննէս Հաննա վարդ. Գործակալ վերածայնեալ. Կոստանդնուպոլիս. տպ. Աստուածատրոյ 1731. 8. երես 376:

ՀՈՄ. Թուղթ Պօղոսի առ Հռոմայեցիս:

ՂԱԶ. Հայկական նոր մատենագրութիւն եւ հանրագիտարան Հայ կեանքի. աշխ. Հ. Արսէն վարդ. Ղազիկեան. Վենետիկ տպ. Ս. Ղազար. 1909-1912 հատոր Ա. 4. էջ 2080:

ՂԿՍ. Աւետարան ըստ Ղուկաս:

ՂՐՄ. Ոտանաւոր Մարտիրոս Ղրիմեցիի գրչագիր 1652-1656 սեփականութիւն Անկիւրիոյ Կարմիր վանքին Բաբգէն եպիս. Կիւլէսէրեանէ հաղորդուած: ՃԱՀ. Գիրք աստուածաբանական, որ կոչի Դրախտ Ցանկալի աշխ. Ղազար վարդ. Ճահկեցի (Ջահկեցի) Կոստանդնուպոլիս տպ. Մհ. Աստուածատրոյ. 1734. 4 երես 304:

ՃԱՇ. Ճաշոց գիրք Հայաստանեայց նռնքելական Ս. Եկեղեցոյ Երուսաղէմ. տպ. Ս. Յակոբեանց 1873 անձալ. հատոր 2. երես 418+398:

ՃՆՏ. Առձեռն ընդհանուր ժամանակագրութիւն հին ու նոր տէրութեանց աշխ. Հ. Ներսէս վարդ. Ճնտոյեան. Վենետիկ. տպ. Մխիթարեան 1889 16. երես 116:

ՄԱՂ. Մաղաքեայ աբեղայի, Պատմութիւն վասն ազգին Նետողաց. Պետրբուրգ տպ. Կայսերական Ճեմարանի 1870 8. երես 64:

ՄԱՇ. Գիրք՝ Մեծ Մաշտոց կոչեցեալ Կոստանդնուպոլիս Քիւրքճիխան տպ. Պ. Յովհաննիսեան. 1807 4. երես 426:

ՄԱՏ. Աւետարան ըստ Մատթէոսի:

ՄԱՐ. Աւետարան ըստ Մարկոսի:

ՄԵԼ. Պատմութիւն Հայաստանեայց առաքելական սուրբ եկեղեցւոյ աշխ. Մելիքսեդէկ վարդ. Մուրատեան. Երուսաղէմ տպ. Ս. Յակոբեանց 1872. 12. եր. 640:

ՄԵԾ. Պատմութիւն Լանկթամուրայ եւ յաջորդաց իւրոց. արարեալ Թովմաս վարդապետի Մեծօրհնոյ հրտ. Կարապետ վարդ. Շահնազարեան. Փարիզ. տպ. Կ. Վ. Շահնազարեան. 1860. 16. երես 134:

ՄԻԽ. Ժամանակագրութիւն Միխայէլի Ասորւոց Պատրիարքի Երուսաղէմ. տպ. Ս. Յակոբեանց 1871 16. երես 526:

ՄԽԻ. Վարք Մխիթարայ արքայի Սեբաստացւոյ աշխ. տպ. Ս. Ղազարու 1901 8. եր. 489:

ՄԿՐ. Պարութայք հին եւ նոր գրուածոց Հայոց հաւաքեաց Յովհաննէս Ա. քահ Սկրեան. Ջեռագիր 4. եր. 200 սեփականութիւն Սկրեան մատենադարանին:

ՄՆՍ. Sacrorum couciliorum nova et amplissima collectio վերջին հրտ. Joannes Dominicus Mansi Venetiis A. Zatta 1770-85 անծալ. հատոր 30 էջ իբր 1300 իւրաքանչիւր:

ՄՈՎ. Հայաստանեայց առաքելական սուրբ եկեղեցւոյ պատմութիւն աշխ. Յուսիկ վարդ. Մովսիսեան Վաղարշապատ տպ. Էջմիածինի 1884. 8. եր. իդ+381:

ՄԱՐ. Պատմութիւն կաթողիկոսաց Էջմիածնի ի Սիմէոնէ մինչեւ գՅովհաննէս Ը. աշխ. Մսեր. մագիստրոս Մսերեանց. Մոսկուա տպ. Հ. Մսերեանց. 1876 8. եր. 306:

ՄՏՆ. Հայկական մատենագրութիւն աշխ. Հ. Գարեգին վարդ. Զարբհանէլեան Վենետիկ տպ. Մխիթարեան 1883 12. երես 754:

ՅԱԿ. Յակոբոս առաքելոյ Թուղթ Կաթողիկեայց:

ՅԱԸ. Սրբոյ հօրն մերոյ Գրիգորի Լուսաւորչի, Յաճախապատում ճառք եւ աղօթք Վենետիկ. տպ. Ս. Ղազար 1838 8. երես 723:

ՅԱՅ. Գիրք որ կոչի Յայսմաւուրք. Կոստանդնուպոլիս. տպ. Մկ. 1730. անծեալ. երես 723:

ՅԱՍ. Յայսմաւուրք ըստ օրինակի Տէր Իսրայէլի Կոստանդնուպոլիս տպ. Պ. Արապեան. 1834 անծեալ. հատոր 2. երես 291+332:

ՅԻՇ. Յիշատակարան, Հայ երեւելիներու կենսագրութիւնները, լուսանկարները եւ այլն. 1512-1912. աշխ. Վահան Զարդարեան Կ. Պոլիս տպ. Պապիկեան. 1910-11. հատոր 2. երես 376:

ՅՅՏ. Գիրք Յայտնութեան Յովհաննու:

ՅՅԿ. Յուշիկ Հայրենեաց Հայոց աշխ. Հ. Ղեւոնդ վարդ. Ալիշան. Վենետիկ. տպ. Ս. Ղազար 1869-70. 16. հատ 2. երես 537+573:

ՅՅՏ. Յիշատակարան ճաշոցին. գրեալ յԱրապկիր ի Մինաս սարկաւազէ ի 1446. բոլորգիր եւ մեծագիր, եւ նուիրեալ տէր Կարապետ կաթողիկոսին Սոյ: Սեփականութիւն Անտոնեան մատենադարանին: ՅՇՐ. Յուշարձան, գրական ժողովածոյ առթիւ հարիւրամեայ յոբելեանի Մխիթարեան միաբանութեան ի Վիէննա, եւ քսանեւիհնգամեայ շրջանի Հանդէս Ամսօրեայ ուսումնաթերթի. Վիէննա. տպ. Մխիթարեան. 1911. 4. եր. 435:

ՅՈԲ. Մխիթարեան յոբելեան. Վենետիկ տպ. Ս. Ղազար 1901. 8. եր. 232:

ՅՈՀ. Աւետարան ըստ Յովհաննու:

ՆԱԴ. Մկրտիչ Նաղաշ եւ իր տաղերը, հրտ. Կարապետ Կոստանեանց. Վաղարշապատ. տպ. Էջմիածնի. 1878. 12. երես Ժ+57:

ՆՈՐ. Հայոց նոր վկաներ. 1155-1843. գիտական հրատարակութիւն աշխ. Յ. Մանանդեան եւ Հ. Աճառեան. Վաղարշապատ. տպ. Ս. Էջմիածնի. 1903. 8 իդ+800:

ՆՐՏ. Rescueil dactes internationaux de l'empire Ottoman աշխ. Gabriel effendi Normadounghian Paris տպ. Cotillon 1897-1903 հատ. 4. եր. 413+513+577+659:

ՇԱԿ. Շիրակ, տեղադրութիւն պատկերացոյց աշխ. Հ. Ղեւոնդ վարդ. Ալիշան. Վենետիկ տպ. Ս. Ղազար. 1881 4. երես 192:

ՇԱՀ. Ստորագրութիւն կաթողիկէ Էջմիածնի եւ հինգ գաւառաց Այրարատոյ. աշխ. Յովհանէս եպիսկոպոս Շահխաթունեանց. Էջմիածնի. տպ. Ս. Կաթողիկէ. 1842 8. հատ. 2. երես 293+410:

ՇԱՐ. Շարակնոց. Ամսդելուտամ տպ. Ս. Վանանդեցի 1685. 17. երես 778:

ՇՊՀ. Գրաւոր վկայութիւն Տ. Յովհաննէս Շահպազեան ծերունի աւագերիցուն Սամաթիոյ. 1909 հոկտեմբեր 31: Սեփականութիւն իմ:

ՇՐԿ. Շարական հոգեւոր երգոց սուրբ եւ ուղղափառ եկեղեցւոյն Հայաստանեայց. Կոստանդնուպոլիս տպ. Յ. Միւհէնտիսեան. 1853 16. երես 879:

ՇՕԲ. Russie par M. Chopin Paris տպ. Firmin Didot. 1841. 8. երես 673:

ՈԻՄ. Ուխտանէս եպիսկոպոսի, պատմութիւն հայրապետաց եւ թագաւորացն Հայոց եւ բաժանման Վրաց. Վաղարշապատ տպ. Էջմիածնի. 1871 8. հատ. 2. եր. 257 բովանդակ:

ՈԻՐ. Պատմութիւն Մատթէոսի Ուռնայեցւոյ, եւ շարունակութիւն Գրիգորի երիցու Երուսաղէմ. տպ. Ս. Յակոբեանց 1869. 16. երես 597:

ՉԱՄ. Պատմութիւն Հայոց ի սկզբանէ աշխարհի մինչեւ ցամն 1784 աշխ. Հ. Միքայէլ վարդապետ Չամչեանց. Վենետիկ. տպ. Վ. Վաղվաղեանց 1784-86. 4. հատոր 3. երես 2975 բովանդակ:

ՉԷԼ. Երեմիա Չէլէպի Քէօմիւրճեան, Ստամպուլայ պատմութիւն. հրտ. տօքթ. Վահրամ Յ. Թորգոմեան. Վիէննա. տպ. Մխիթարեան 1913. 12. 412:

ՉՄԶ. Վահան Հաւատոյ, յորում հաստատի ուղղափառութիւն Հայաստանեայց եկեղեցւոյ, սկսեալ ի սրբոյն Գրիգորէ Հայաստանեայց Լուսաւորչէ մինչեւ ցայսօր. աշխ. Հ. Միքայէլ վարդ. Չամչեան. յամին 1776 գրչագիր նօտրգիր. Կ. Պոլիս. 1816 4. եր. 924: Սեփականութիւն մատենադարանի Անտոնեանց:

ՉՕՊ. Նաղաշ Յովնաթան աշուղը, եւ Յովնաթան Յովնաթանեան նկարիչը. աշխ. Արշակ Չօպանեան. Փարիզ տպ. Ներսէսեան. 1910 8. եր. 128:

ՊԱՍ. Յիշատակարան Պասմաճեան Գրիգոր պատրիարքի հրտ. Բաբգէն ծ. վարդ. Կիւլէսէրեան Պարիս տպ. Բանասէրի 1908. 8. եր. 149:

ՊԷԼ. Dictionnaire universel et complet des coneiles generaux et particuliers par labbe Ad Ch Paris տպ. Migne. 1847 4. հատոր 2. էջ 2755 բովանդակ:

ՊԷՆ. Dictionnaire de geographie sacree et ecclesiastique par M. Benoist Paris տպ. Migne. 185-1862. 4. հատոր 3. երես 3772 բովանդակ:

ՊԷՐ. Պատմութիւն Հայոց աշխ. Աւետիս վարժապետ Պէրպէրեան, Կոստանդնուպոլիս տպ. Պ. Քիրիշճեան 1871 4. եր. 611:

ՊԼՃ. Աթոռ սրբոյն Պետրոսի առաքելապետք աշխ. Թովմաս Գուլիէլմաս Ալայս թրգ. Հ. Աղեքսանդր վարդ. Պալճեան, Վիէննա. տպ. Պաշտպան Ս. Աստուածածնի 1853. 8. երես 288:

ՊՏՄ. Յաղագս ի Կոստանդնուպոլիս եղեալ շփոթի եւ խռովութեան ի թուին Հայոց ՌՄԽԹ. պատմութիւն նօտրդիր. Կոստանդնուպոլիս 1800. 16. եր. 64: Նուէր Գրիգոր քահանայի ճէպէճեան:

ՊՐԹ. Dictionnaire universel historique et comparatif de toutes les religions du monde par labbe Bertrand Paris տպ. Migne 1848. 4. հատոր 4. էջ 5176 բովանդակ:

ԶԱԼ. Պատմութիւն համառոտ Աղուանից երկրի. աշխ. Եսայի Աղուանից կաթողիկոս Հասան-Ջալալեանց. Երուսաղէմ տպ. Ս Յակոբեանց. 1867. 24. երես ԺԴ+58:

ԶԱՍ. Ջամբռ գիրք, որ կոչի Յիշատակարան արձանացուցիչ. աշխ. Սիմէոն կաթողիկոս Երեւանցի Վաղարշապատ տպ. Ս. Էջմիածին 1873 8. երես 304:

ՌԱՄ. Հետազօտութիւնք նախնեաց ռամկօրէնի վրայ աշխ. Հ. Ղեւոնդ վարդ. Յովհաննեան, Վիէննա, տպ. Մխիթարեան, 1897 12. երես 522:

ՌԻՄ. Egypte moderne perode de la domination francaise par Amedee Ryme. Paris տպ. Firmin-Didot 1872 8. երես 215:

ՍԱՂ. Գիրք Սաղմոսաց Դաւիթ:

ՍԱՄ. Սամուէլի քահանայի Անեցւոյ, հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց. հրտ. Արշակ Տէր-Միքէլեան, Վաղարշապատ տպ. Էջմիածնի, 1893 8. երես L+301:

ՍԵՂ. Compeudio storico di memorie cronologiche, concerneuti lareligion e la moral della nazon Armena, Suddita dell impero Ottomano, աշխ. marchese Giovanni di Serpos. Venezia տպ Palase, 1766-1780 8. հատ 3. եր. 509+494+629:

ՍԵՎ. Dictionnaire de patpiologie, ou repertoire des ecrivains des douze premiers siecles de l Eglise par l Abbe A. Sevestre Paris տպ. Migne 1855 4. հատ. էջ 6216:

ՍԻՄ. Տօնացոյց նախապէս կարգեալ սրբոյն Սահակայ, արդէն վերստին նորոգմամբ յերկուս հատորս բաժանեցեալ. աշխ. Սիմէոն կաթողիկոս Երեւանցի. Էջմիածին Ս. Գ. Լուսաւորչի 1774. 16. եր. 564:

ՍԻՆ. Սիսական, տեղեկագրութիւն Սիւնեաց աշխարհի. աշխ. Ղեւոնդ վարդ. Ալիշան Վենետիկ, տպ. Ս. Ղազար, 1893. 4. եր. 362:

ՍԻՍ. Սիսուան, համագրութիւն Հայկական Կիլիկիոյ, աշխ. Ղեւոնդ վարդ. Ալիշան, Վենետիկ.

տպ. Ս. Ղազար, 1855. 4. եր. 592:

ՍԿԵ. Պատասխանիք Մխիթարայ քահանայի Սկեռացոյ, յաղագս համապատուութեան երկրտասան առաքելոց. Երուսաղէմ, տպ. Ս. Յակոբեանց, 1865, 16. երես 88:

ՍՄԲ. Տարեգիր արարեալ Սմբատայ սպարապետի Հայոց, որդւոյ Կոստանդինի կոմսին Կոռնիկոսեայ. հրտ. Կարապետ վարդ. Շահնազանրեանց, Փարիզ, տպ. Կ. Վ. Շահնազարեան, 1859, 16. երես 180:

ՍՈՓ. Սոփերք Հայկականք, հաւաքածոյ մանր մատենագրութեանց նախնեաց. Վենետիկ տպ. Ս. Ղազար, 1858-62. 32. հատ. 22:

ՍՏՈ. Համառօտ պատմութիւն Երուսաղէմի եւ ստորագրութիւն սրբազան տեղեաց աշխ. Խորէն վարդ. Մխիթարեան. Երուսաղէմ, տպ. Ս. Յակոբեանց, 1867. 16. երես 245:

ՍՐԳ. Սարգիս դպրի Սարաֆ-Յովհաննէսեան. Հաւաքածոյ գրութիւնք. բնագիր ձեռնագիր. 16. հատ. 4. իբր 350 իւրաքանչիւրը: Սեփականութիւն Վահրամ Յ. Թորգոմեան բժշկապետի:

ՎԱՀ. Վահրամայ ըստնուոյ ոտանաւոր պատմութիւն Ռուբինեանց Փարիզ, տպ. Կ. Վ. Շահնազարեան, 1859, 16. երես 68:

ՎԱՂ. Կաթողիկէ մայր եկեղեցի Վաղարշապատայ, ընդ չորից վանօրէից նորին: Վաղարշապատ, տպ. Էջմիածնի, 1875, 8. երես 56:

ՎԱՐ. Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի, լուսաբանեալ, Վենետիկ, տպ. Ս. Ղազար. 1862, 8. երես 184:

ՎԵՆ. Հայ-Վենետ, կամ յարընչութիւնք Հայոց եւ Վենետաց, աշխ. Հ. Ղեւոնդ վարդ. Ալիշան, Վենետիկ, տպ. Ս. Ղազար, 1896, 16. երես 555:

ՎԵՐ. Arabie par Noel des Vergers. Paris տպ. Firmin-Didot 1847. 8. երես 624:

ՎՐՔ. Լիակատար վարք եւ վկայութիւնք սրբոց աշխ. Հ. Մկրտիչ վարդ. Աւգերեան, Վենետիկ. տպ. Ս. Ղազար 1810-1815, 16 հատոր 12, երես 6102 բովանդակ:

ՏԱԹ. Գիրք հարցմանց սրբոյ հօրն մերոյ Գրիգորի Տաթեւացոյն Կոստանդնուպոլիս, տպ. Մհ. Աստուածատրոյ, 1729. 4. երես 806:

ՏԱԾ. Տաճար, ժողովրդային շաբաթաթերթ, կրօնական, ազգային եւ գրական աշխ. Ջարմայր քահ. Կէզիւրեան, սկսեալ 1910 Կ. Պոլիս երես իբր 500 տարեկան:

ՏԱՇ Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիէննա. աշխ. Հ. Յակոբոս վարդ. Տաշեան, Վիէննա, տպ. Մխիթարեան. 1895, 4 երես 1163:

ՏԵՂ. Տեղեկագիր Հայոց Մեծաց, աշխ. Հ. Ղեւոնդ վարդ. Ալիշանեան, Վենետիկ, տպ. Ս. Ղազար 1855, 4. երես 105:

ՏԻՊ. Տիպ ու տառ, աշխ. Թէոդիկ (Լարճինճեան), Կ. Պոլիս, տպ. Վ. եւ Հ. Տէր-Ներսէսեան, 1912, 8 երես 193:

ՏՅՈ. Պատմութիւն Նոր-Ջուղայու որ յԱսպահան. աշխ. Յարութիւն Թ. Տէր-Յովհաննեանց Նոր-Ջուղա տպ. Ամենափրկչեան: 1880-1881. 8 հատ 2. եր. 497+317:

ՏՆԱ. Գիրք որ կոչուի տօնացոյց Կոստանդնուպոլիս տպ. Յովհաննէսի եւ Պօղոսի 1785 16. էրես 389:

ՏՊԱ. Պատմութիւն հայկական տպագրութեան, սկզբնաւորութենէն մինչեւ առ մեզ. Վենետիկ տպ. Մխիթարեան 1895 12 էր. 284:

ՏՕՆ. Տօնացոյց ըստ կարգադրութեան Սիմէոնի կաթողիկոսի Երուսաղէմ, տպ. Ս. Յակոբեանց, 1868, 16 հատոր 2. էրես 534:

ՓԱՓ. Պատմութիւն եկեղեցական հաւաքեալ յարժանահաւատ մատենագրաց աշխ. Հ. Իգնատիոս արքեպ. Փափագեան. Վենետիկ տպ. Ս. Ղազար. 1848 8. էր. 1015:

ՓԵԹ. Dictionnaire hagiographique par l' abbe Petin. Paris տպ. Migne. 1850. 4. հատոր 2. էջ 3160 բովանդակ:

ՓԻՐ. Նօտարք Հայոց, հրտ. Ղեւոնդ վարդ. Փիրղալէմեան, Կ. Պոլիս, տպ. Ն. Պէրպէրեան, 1888, 8., էրես 232:

ՔԱՀ. Միխայէլ Ասորոց պատրիարքի, Յաղագս քահանայութեան. Երուսաղէմ, տպ. Ս. Յակոբեանց, 1871, 16. էրես 45:

ՔՕՍ. Հայք ի Զմիւռնիա եւ ի շրջակայս. աշխ. Հ. Յակոբ վարդ. Քօսեան, Վիէննա, տպ. Մխիթարեան. 1891, 12. հատոր 2, էրես 372+165:

ՕԶՆ. Յովհաննէս Իմաստասիրի Օձնեցոյ, մատենագրութիւնք. Վենետիկ, տպ. Ս. Ղազար, 1833, 8. էրես 194:

ՕՐԱ. Ընդարձակ Օրացոյց ազգային Հիւանդանոցի, սկսեալ 1900, Կ. Պոլիս, տպ. Մաթթնոսեան, 16, էրես իբր 450 իւրաքանչիւրը:

ՕՐԲ. Պատմութիւն նահանգին Սիսական, արարեալ Ստեփանոսի Օրբէլեան արքեպիսկոպոսի Սիւնեաց. Փարիզ, տպ. Կ. Վ. Շահնագարեանց, 1859, 16. հատ. 2. էրես 346+371:

ՖԱՄ. Region Caucasiennne par Cesar Famin Paris տպ. Firmin-Didot. 1862. 8. էր. 48,

ԱԶԳԱՊԱՏՈՒՄ

Բ. ՀԱՏՈՐ ՄԱՍՆ Գ.

Տ. ԱՂԵՔՍԱՆԴՐ Ա. ԶՈՒՂԱՅԵՑԻ

1884. ԸՆՏՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՐԱԳԱՆԵՐԸ

Էջմիածինի մէջ 1705 յունիս 13-էն ի վեր դատարկ էր հայրապետական աթոռը (1872): Անշուշտ հետամուտ էին ամէնքն ալ նոր կաթողիկոսի ընտրութեան, թէպէտ չենք կրնար վճռաբար ճշդել դէմերնին ելած դժուարութիւնները, և անոնք հարթելու համար կատարուած բանակցութիւնները: Գրեթէ յանկարծ աթոռ բարձրացած կը տեսնենք Աղեքսանդր Զուղայեցին, Ս. Ամենափրկիչի առաջնորդը և Պարսկաստանի մետրապոլիտը, նոյն ինքն որ Ստեփանոս Զուղայեցիի կողմէ իբրև յառաջընթաց էջմիածին եկած էր Նահապետ կաթողիկոսը վտարելու (1834): Աղեքսանդրի կաթողիկոսական օծումը 1706 դեկտեմբեր և-ին կը գրուի (ՇԱՀ. Ա. 224), բայց

կանուխեն որոշուած և լսուած և ընդունուած պիտի ըլլայ ընտրութիւնը, զի 1706 դեկտեմբեր 20-ին Կ. Պոլսոյ Հայոց գլխաւորները Աղէքսանդրի ուղղուած նամակ մը կը գրեն, և միայն 13 օրերու միջոցը բաւական չէր, որ եղելութեան լուրը Կ. Պոլիս հասնէր, և Կ. Պոլսեցիք կարենային այնպիսի ընդարձակ գրուած մը պատրաստել, որուն ներքև 448 անձերու կնիքներն են գրուած (01 ՕՐԱ. 123): Թէ ժամանակին շփոթութիւնները, և թէ Հայութեան զանազան մասերուն մէջ տիրող երկպառակութիւնները, յորդորած են անշուշտ Ջուղայեցւոց խումբը, որ որչափ ալ յաջողած են իրենց ընտրելին յաղթանակել տալ և Էջմիածինի վարչութիւնն իրենց ձեռքը անցնել, բայց չեն ուզած օծման նուիրագործութիւնը փութացնել, այլ ամէն բաժիններու, և գլխաւորապէս Կ. Պոլսոյ պատրիարքարանի ալ հաւանութիւնը ընդունիլ: Հետևաբար մենք կը ռիտենք դեկտեմբերէ երեք ամիսի չափ առաջ 1706 սեպտեմբերին ընտրական տագնապը լրացած և կաթողիկոսը որոշուած ընդունիլ, և միայն օծումը մինչև դեկտեմբեր 7-ը յապաղած: Այս մեր տեսութիւնը կը հաստատուի ուրիշ մասնաւոր գրութենէ մը, ուր 1706 սեպտեմբեր 18-ին կը գրուի Աղէքսանդրի ի սուրբ աթոռն Էջմիածին ի կաթողիկոսութիւն գնալու թուականը (ՏՅՈ. Բ. 48): Աղէքսանդրի անձը թէպէտ և ոչ բոլորովին անծանօթ, սակայն և ոչ բոլոր մանրամասնութիւններով ծանօթ է: Նա զինքն Կոտանդինի որդի կը կոչէ, և յաջորդն է այն նշանաւոր և բանիբուն վարդապետներու, որոնք Խաչատուր Կեսարացիէ սկսելով պայծառացան իրենց արժանիքով և պայծառացուցին Ջուղայի աթոռը: Սիմէոն, Դաւիթ և Ստեփանոս Ջուղայեցիներէ ետքը, 1699 յունուար 20-ին յաջորդած է Աղէքսանդր (ՏՅՈ. Բ. 48), Ստեփանոսի դառնագէտ մահուան տարելիցէն ետքը՝ պաշտօնապէս անունը ստանձնելով, իսկ անկէ առաջ իբր տեղապահ վարած է պաշտօնը այն օրէն, որ Ստեփանոս իբր կաթողիկոս Էջմիածին գնաց (1834): Աղէքսանդր թէ հնուտ անձ մը եղած է, և թէ բուն պաշտպան հայադաւան ուղղափառութեան, ինչպէս կը վկայէ իր գրած երկասիրութիւնը, Գիրք ատենական, որ ասի վիճաբնական, զոր պատրաստած է 1682ին (ՂԱԶ. 108), և տպագրուած է Նոր-Ջուղա 1687-ին, իր վարդապետութեան ատեն (ՂԱԶ. 107), և որուն երկրորդ տպագրութիւնն ալ կատարուած է Կ. Պոլիս, դար մը ետքը 1783-ին (ՂԱԶ. 109): Այդ գիրքին մէջ Աղէքսանդր նախ հինգ գլուխներով հերքած է բնութեանց խնդիրին մասին քաղկեդոնական գրութիւնը, և միւս հինգ գլուխներով աք պաշտպանած է Հայ եկեղեցւոյ վարդապետութիւնը, բաժակի ջուրին, յՈրդւոյ յաւելուածին, քաւարանին, անձնական դատաստանին, և պապութեան մասին՝ լատինական վարդապետութեանց դէմ (ՂԱԶ. 108): Աղօթամատոյց գրքոյկ մըն ալ պատրաստ է 1687-ին, բայց միայն 1790ին հրատարակուած է (ՂԱԶ. 110): Այդ գրուածները, աւելի քան որևէ ուրիշ ենթադրութիւն, բաւական են ճշդութեամբ ցուցնել հաստատուն և աներկդիմի հայադաւան ուղղութիւնը:

1885. Կ. ՊՈԼՍՈՅ ԴԻՄՈՒՄԸ

Առաջին գործը որով ստիպուեցաւ զբաղիլ Աղէքսանդր, Կ. Պոլսոյ պատրիարքութեան խառնակ և կնճռոտած կացութիւնն էր, Աւետիքի հափափումէն ետքը, երբ Քիւլիանձին ալ տապալեցաւ, և Միքայէլ երէց պատրիարքարանի վարիչ նշանակուեցաւ (1877), սակայն ոչ ազգը

խաղաղեցաւ, և ոչ գործերը կարգադրուեցան: Կ. Պոլսեցիք շատոնց դադարած էին Էջմիածինէ սպասել իրենց գործերուն կարգադրութիւնը, վասնզի ոչ միայն հեռաւոր էին, այլ տարբեր պետութեան ներքև գտնուելով չէին կրնար Օսմանեան կառավարութեան գործերուն միջամտել: Բայց այս անգամ ստիպեցան Աղեքսանդրի դիմել, գլխաւոր առիթ առնելով Յովհաննէս Չմիւռնիացիին Էջմիածին գտնուելէն, որ Աւետիքի առաջին գահընկէցութեան առթիւ փախած (1865), և շունչը Էջմիածին էր առած: Կ. Պոլսեցիք զայն կ'ուզէին, իբրև Աւետիքի հոգւոյն և ուղղութեան հետևող, և անոր բացակայութեան ատեն՝ անոր անունով պատրիարքութիւնը վարելու յարմարագոյն անձ մը: Միւս կողմէն կրօնական խնդիրը տակաւ կը զայրանայ, և Հայեր կ'ուզէին իրենց նպաստաւոր վճիռ մը ունենալ Մայրաթոռի հեղինակութեամբ տրուած, որպէսզի անով զօրացած կարենան մաքառիլ, լատինամիտներուն դէմ, որ Ֆէրիօլի ազդեցութեամբ ամէն տեսակ բռնութիւններ և անիրաւութիւններ կ'ընէին և ընել կու տային, և որոնց պսակն էր եղած Աւետիքի անձին դէմ գործածուած հաւատաքննական անգթութիւնը: Այդ գրութեան պատճէնը հրատարակուած ունինք (63. ԿՌՆ. 663-683), որ կը սկսի երկար և ամենափառաւոր գովեստներով Աղեքսանդր կաթողիկոսին անձին և Հայաստանեայց եկեղեցւոյն, և գրողներ ինքզինքնին կը դաւանին լուսաւորչածին և քրիստոսադաւան ուղղափառ հաւատացեալներ: Գրութեան թուականն է 1706 դեկտեմբեր 20 (63. ԿՌՆ. 682), և կաթողիկոսութեան մուտ գտնուելուն սկիզբը 17 տարի առաջ կը դնեն, Խաչատուր Կիւմիւշխանցի վարդապետին ձեռքով, զոր Խաչուրաց կը կոչեն (63. ԿՌՆ. 668): Աղթամարներուն կը վերագրեն տասնէ աւելի մոլար և անտեղի գործեր, և կը պատմեն Եփրեմի պատրիարքութեան օրէն, երկարելով Աւետիքի վրայ, և մանրամասնօրէն պատմելով յափշտակութեան պարագաները, և անկէ ետքի դէպքերը: Կը գանգատին Էջմիածինի նուիրակներուն թոյլ ընթացքին վրայ, և կը խնդրեն որ խորհմաց աստուածաբան վարդապետացոյ երկուս և կամ երիս զրկէ իբր քննիչ, և Իզմիրցի Յովհաննէս վարդապետն ալ անոնց հետ, որ եկեալ մխիթարեսցէ՝ մնալով աստէն (63 ԿՌՆ. 677): Կը խնդրեն նաև որ պապին գրելով պահանջէ Աւետիքի ազատութիւնը, և տպագրութեանց վրայ խօսելով՝ Գրիգոր դպրիրին վրայ պաշտպանութիւնը հրաւիրեն Տուգախեցի Ղազար քահանային դէմ, զոր ստաբան և խաբեբայ կը կոչեն, որ և բազում վնաս հասոյց այս Գրիգոր դպրիս և կը փակեն խնդրելով որ կապէ և անիծէ յանուանէ զամենայն հերձուածողն: Այդ նպատակով անուանական ցուցակ մը կը կցեն ծանոթ աղթարմաներու, թաղերու վրայ բաժնելով, և գատելով բուն աղթարմաները, և աղթարմա չըլլալով Աւետիքի կորստեան համար անոնց հետ միացողները, որոնց գլուխը կը դնեն Մատթէոս Սարին և Մարտիրոս Քիւլիանձեան, որ բանտի են ի քիւրէկն (63 ԿՌՆ. 681): Ցուցակները քիչ մը շփոթ են, բայց առաջին թուականութեամբ, 175 անուններ կը գտնենք: Գումքաբուն 6 քահանայ, 27 աշխարահական, 3 կին, և 5 միացող: Սամաթիայէ 7 քահանայ, որոնց առաջինը՝ Քէօմիւրճի որդի Կոմիտաս երէցն (63 ԿՌՆ. 680), 23 աշխարահական, 14 կին, և 12 միացող. Պալաթէն 10 վարդապետ, 8 քահանայ, 3 աշխարահական, և 7 կին: Ստորագրութեանց մէջ առաջինն է Միքայէլ Խարբերոցի երէցը վեքիլ վեհին, այսինքն

պատրիարքական տեղակալ Աւետիքի, երկու վարդապետներ՝ Յովհաննէս և Խաչատուր՝ և 448 կնիքներ, որոց մի քանիսի տակին ստորագրութիւններ կան (63 ԿՌՆ. 683): Աղէքսանդր նամակը առածին պէս Յովհաննէս Ջմիւռնիացին փութացուց Կ. Պոլիս երթայ (01 ՕՐԱ. 124), և միանգամայն գրեց ի Կոստանդնուպոլիս մեծ վէզիրին Օսմանցոց, թէ ես Հայոց ազգին Ֆէթվա տուողն եմ, և դոքա իմ ժողովուրդք հնազանդիլ ոչ կամին ինձ, և ելեալ են կրօնից մերոց, ահա ետու Ֆերվայ, զի պատժիցէք այս անուն և այս անուն, թուով իբրև 175 կամ 200 անծինս, որք Ֆրանկ են եղեալ Հայքդ (ՏՅՈ. Բ.47):

1886. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՋՄԻՒՐՆԻԱՑԻ

Մինչև որ Աղէքսանդրէ սպասուած պատասխանը գար, կամ մինչև որ Ջմիւռնացի հասնէր, Միքայէլ երէցին վարչականութիւն չբաւեց պահանջուած գործունէութիւնը ունենալ, և Սահակ Ապուշեխցի վարդապետ յաջողեցաւ իրեն գրաւել ազգին մէջ ազդեցիկ խումբի մը վստահութիւնը, և Միքայէլը հեռացնել տալով, ինքն նստաւ պատրիարքական աթոռը 1707 յունուար 22-ին (ՍՐԳ.), որով 7 ամիս տևած եղաւ Միքայէլի պատրիարքութիւնը կամ տեղապահութիւնը: Սահակ բնաւորութեամբ հանդատաբարոյ և ուղղութեամբը խաղաղասէր անձ մը նկատուած է, բայց ոչ բնաւ իր եկեղեցւոյն համար տկար և իր դաւանութեան համար վարանոտ, այլ աշխատած է հնարաւոր միջոցներով փոթորկեալ կացութիւնը մեղմացնել: Իրեն ձեռնտու ունեցած է Աստուածատուր Ջուղայեցի վարդապետը, մականունեալ Աղաւնի, որ նուիրակ եկած էր Աղէքսանդր կաթողիկոսի հրամանով, և յատուկ հրահանգներ ստացած տպագրական ձեռնարկները քաջալերել, ինչպէս կը հաստատեն զանազան գիրքերը այս միջոցին Կ. Պոլսոյ տպարաններէն ելած (01. ՕՐԱ. 124), որոնցմէ չորս հատ կը յիշուին (01. ՕՐԱ. 125): Սակայն Սահակ ընթացքը չարաչար մեկնուելով, սկսած էր քաջալերել կաթողիկացեալները, և իրենց առաջնորդող Լատինները, և իրենց հովանաւոր դեսպանը, ինչ որ չէր կրնար դիւր գալ ազգին ընդհանրութեան, և իրենց եկեղեցւոյն հաւատարիմ դասակարգին, որոնք չէին կրնար տոկալ իրենց վարդապետութեան և ծէսին և սովորութեանց դէմ արծակուած անհիմն նախատինքներուն, և ազգին մէջ ցանուած անջատական սերմերուն, մանաւանդ երբ հայրապետական վճռով ալ հաստատուեցան իրենց զգացումները: Ասոնք եղան շարժառիթները՝ որ Սահակի պատրիարքական պաշտօնն ալ երկարատև չկրցաւ ըլլալ, և պարտաւորուեցաւ տեղի տալ յայտնուած բուռն զգացումներուն ութն ամիս պաշտօնավարելէ ետքը, և 1707 սեպտեմբեր 26-ին պատրիարք հաստատուեցաւ Յովհաննէս Ջմիւռնիացին (ՍՐԳ.), զոր այնչափ փափաքով փնտռած էր ազգը՝ կաթողիկոսին ուղղած խնդրագրովը (1885), և որուն ընթացքին և ուղղութեանը քաջածանոթ էր (1863), ու միակ յարմարագոյնը կը նկատէր՝ Աւետիքի անծին վրայ կատարուած անիրաւութեան և բռնութեան վրէժը լուծելու: Յովհաննէսի պատրիարքութեան անցնիլը ձախողուած մըն էր կաթողիկամիտ Հայերուն համար բայց աւելի Ֆէրիօլի և իրեն գործակից ու գործիք եղող Լատին արեղաներուն, որոնց մէջ կը գերազանցէին Յիսուսեան միաբանները: Ասոնք իրենց ձեռնարկը վտանգուած տեսնելով՝ սկսան պահանջները սաստկացնել իրենց

համամիտներուն վրայ, ստիպելով որ ոչ ևս գային Հայոց, այլ յեկեղեցիս Լատինաց: Հռոմէականք այդ եղբայրատեաց կռիւը և նախնեաց դէմ հաւատուրաց անարգանքը արդարացնելու համար կը գրեն, թէ տաղտկացեալ բաժանեցան իսպառ ի ժողովրդենէ Հայոց սակայն ասով ալ խոստովանական կըլլան թէ իրենք են իրենց դարաւոր և հայրենաւանդ եկեղեցիէ բաժնուողները, ընդունած կըլլան ևս թէ այս պատճառով անկաւ ատելութիւն մեծ ազգին մէջ, և ծագեցան կազ և կռիւ, նախատինք և թշնամանք անհնարին Հայութեան մէջ` (ՉԱՄ. Գ. 750): Մէկ խոսքով ստիպեալ կը խոստովանին թէ իրենք և իրենց հրապուրիչներն եղած են` ազգին մէջ տեղի ունեցած աղէտներու և արկածներու բուն պատճառներն ու պատասխանատուները:

1887. ՏԱՍՆԵՐՈՒՆ ԴԱՏԱՍՏԱՆԸ

Այդ պարագաներուն մէջ պաշտօնի անցած Ջմիւռնիացին, թէ իր բնական միտումին ուժգնութեամբ, թէ կաթողիկոսէն ստացած հրահանգին քաջալերութեամբ, և թէ ժողովրդական յուզման և զայրացմանստիպմամբ, անմիջապէս ձեռնարկեց շփոթութիւնները լռեցնել և առիթ տուողները զսպել: Բայց ոչ ևս հետապնդեցայն 200 կամ 175 անծերը, որոնք յիշուած էին Աղէքսանդրի ուղղուած նամակին մէջ (1885), այլ միայն 40 հոգիներու ցուցակ մը կազմեց, և անոնց մէջէն ալ 9 հոգիներու վրայ աւելի ծանրացաւ, որոնք զլխաւոր գրգռիչներ կը նկատուէին, և ձերբակալուեցան հոկտեմբեր 21-ին, Խաչի վեցերորդ երեքշաբթին, և բանտարկուեցան Չօրլուլու եպարքոսին հրամանով, որ չէր կրնար ներել Լատիններուն և լատինամիտներուն Աւետիքի անձին վրայ կատարուած բռնութիւնը, և կառավարչութեան պատուոյն եղած նախատինքը: Եպարքոսը բացորոշ և սպառնալից կերպիւ Աւետիքը կը պահանջէր, իսկ Ֆէրիօլ ճարը հատնելով շարունակ նորանոր խաբէութիւններ կը մտածէր մեծ եպարքոսին ցասումը իջեցնելու համար (ԹՕԲ. 108): Յիշեալ ինը զլխաւորներն էին Մանուկ Տուրսունեան, Աբրահամ Քարաօղլանեան, Սուրատ Թէրճիման, Առաքել Շահամիրեան, Յարութիւն Պէնկլեան, Յարութիւն Թիւթերեան, Չաքար Նորատունկեան, Մխլայիմեան և տիրացաւ Դաւիթ (ՉԱՄ. Գ. 751): Այս իննէն զատ ուրիշներ ալ ձերբակալուեցան վերոյիշեալ քառասուններէն, որոնց մէջ կը յիշուին Գէորգ Պօղասիճի, Գրիգոր Սահաթճի, Յարութիւն Օրթագեղցի, Ղազար Պէնկլեան, և տիրացու Գէորգ: Նոյն գիշեր ձերբակալուեցան նաև Կոմիտաս Քէօմիւրճեան և Կարապետ Ճամճեան քահանաները, և մասնաւոր տուներ դրուեցան: Չորեքշաբթի օր, հոկտեմբեր 22-ին, ինը զլխաւորներու դատաստանը տեսնուեցաւ Չօրլուլու Ալի եպարքոսին ատեանը, և զլխաւոր խնդիրը կը դառնար, Ո՞ր աքսորեցիք զԱւետիք վարդապետ հարցումին շուրջը: Մատթէոս Սարին ալ քննութեան բերուեցաւ. Չքեզ ո՞եղ ի տեղի նորա, և նա նոյն իսկ ձերբակալեալները ամբաստանեց, թէ նոքա աքսորեցին զԱւետիք, և նոքա եղին պատրիարք: Հարցումները կրկնուեցան ամբաստանեալներուն, թէ զԱւետիք ի՞նչ արարիք. որուն բացատրութիւն մը չկարենալով տալ, անիրաւ նենգութեան և Լատին նենգաւորներու գործակցութեան յանցապարտ համարուեցան. Մատթէոս ալ իրենց կամակից և մեղսակից նկատուեցաւ, և տասներուն վրայ զլխապարտութեան վճիռ տրուեցաւ, և նոյն գիշեր բանտ տարուեցան: Հինգշաբթի, հոկտեմբեր 23, տասն ալ միասին,

գլխատման տեղը տարուեցան, և ընդհանուր յուզում մը կը տիրէր: Տասներունալ սովորական առաջարկը եղաւ, կրօնափոխութեամբ կեանքերնին ազատելու պահ մը ընդդիմացան, բայց երբ սուրին շողալը տեսան, առաջին Մատթէոս Սարի, Կիլիկիոյ գահագուրկ կաթողիկոսը, հաւանութեան յայտարարութիւնն ըրաւ, որուն հետևեցաւ Թիւթերեան, և հետզհետէ մնացեալներն ալ, և ամէնէն վերջը Նորատունկեանը, և այսպէս տասն ալ հաւատքի գնով կեանքերնին ազատեցին: Բայց որովհետև առերես ուրացութիւն մըն էր, շատ քիչեր իսլամութեան մէջ մնացին: Մատթէոս փութաց Հռոմ ապաւինիլ, և հռոմէականութիւնը պաշտօնապէս ընդունելով պաշտպանութիւն գտաւ, ուրիշներն ալ զանազան տեղեր ցրուելով մտադրութենէ վրիպեցան: Կիլիկիոյ կաթողիկոսներէն ուրիշի մըն ալ ուրացութիւնը յիշեցինք (1840), և Մատթէոսի հետ շփոթուած ենթադրեցինք, թէպէտև ամէն պարագաներ, Ղասիտէճին անունը, 1696 տարեթիւը, յունիս 5 ամսաթիւը, և եօթնեկի շաբաթ օրը (ՄՐԳ.) բնաւ չեն յարմարիր Սարիի ուրացութեան:

1888. ԿՈՄԻՏԱՍ ՔԷՕՄԻԻՐՃԵԱՆ

Կոմիտաս Քէօմիւրճեան քահանայի դատը առանձինն պահուած էր, զի իբրև շարժումի գլուխ ամբաստանուեցաւ եպարքոսին ատեանը: Կոմիտաս որդի էր Մարտիրոս քահանային և եղբայր Երեմիա Չէլէպիին (1830), և ինքն ալ կրթութիւն և ուսում ստացած էր Նավրէրցի Ամբակունի խնամքով, որ իբր իր սեփական զաւակներ խնամած էր իր քրոջ թոռները: Ջարգացման փափաքով իրենց դաւանութեան մասին քիչ շատ թոյլ եղողներուն խումբին խառնուած էր Կոմիտասն ալ, սակայն եղբօրը Երեմիայի խոհական և ճարտար զգուշաւորութիւնը չունէր: Եկեղացականութեան հետևած և Սամաթիոյ Ս. Գէորգ եկեղեցւոյ աւագերէցութեան բարձրացած էր, և քարոզութեան ալ վարժ ըլլալով, ժողովուրդին կը խօսէր՝ օտար սկզբունքներու համաձայն բացատրութիւններ խառնելով, որով իր վրայ դիտողութեան առիթ ընծայած էր քահանայակից ընկերներուն, որոնցմէ յանուանէ կը յիշուին Յաւոբ Աստուածատուրեան, Սահակ Յովհաննէսեան և Եսայի Շէօհրթեան քահանաներ (ՉԱՄ. Գ. 751): Կոմիտաս Գործոց Առաքելոց գիրքը ոտանաւորի վերածած և տպագրութեամբ ալ հրատարակած էր 1704-ին, զոր չենք կրցած տեսնել, որ գնահատել կարենայինք Երուսաղէմ ալ գացած էր Եփրեմ պատրիարքի օրով, որ անձնական թշնամութենէ խուսափելէ աւելի, հայադաւանութեան մօտիկ եղած ըլլալու նշան պէտք է սեպուի, քանի որ Երուսաղէմի միաբանութիւնը միշտ հռոմէադաւանութենէ հեռու ճանչցուած էր: Կոմիտասի ձերբակալութիւնը հռոմէականք պարզապէս Սամաթիոյ քահանաներուն նախանձին կը վերագրեն (ՉԱՄ. Գ. 751), սակայն աւելի ճիշդ կ'ըլլայ իր անզգոյշ համարձակութեան վերագրել, զի քաջալերած կը սեպուէր Աւետիքի դէմ ելլող նենգաւոր հալածիչները. և եթէ ոչ ուղղակի, գոնէ անուղղակի անոնց գործակից կը նկատուէր: Ըստ այսմ եղելութեանց կապակցութիւնը և Օսմանեան կառավարութեան ընթացքը ուսումնասիրելով, եղածը ոչ այնչափ դաւանական խնդիր մը, այլ աւելի Լատիններուն Աւետիքի վրայ գործած անիրաւութեան, և լատինամիտներուն անոնց համամիտ գտնուելուն վրէժխնդրութիւնը պէտք է ճանչնալ: Միևնոյն խնդիրին պատճառով Կոմիտասի վրայ ալ յանցապարտութեան վճիռը տրուեցաւ դատաւորէն, 1707 հոկտեմբեր 23-

հինգշաբթի օր, երկու ընկերներու՝ Յարութին Խաչատուրեանի և Գրիգոր Եղիայեանի հետ, իսկ 1707 հոկտեմբեր 25-ին շաբաթ օր, Գիւտ Խաչին նախընթաց օրը, վերջին հարցուփորձէ մը ետքը, գլխապարտութեան վճիռ տրուեցաւ եպարքոսէն, և գլխատման տեղը տարուեցան: Կոմիտասի առաջարկուեցաւ կրօնափոխութեամբ կեանքը ազատել սակայն նա իր հայրենական հաւատքին վրայ հաստատուն, և արիասիրտ անձի մը զգացմամբ տողորեալ, յանձն չառաւ քրիստոնէական հաւատոյ ուրացութեամբ ապրիլ, և յօժարական դրաւ գլուխը դահիճին սուրին ներքև: Միւս երկու ընկերները շուարած և սահմռկած կեանքերնին ազատեցին ուրացութեան պայմանին ենթարկուելով (ԶԱՄ. Գ. 755) առաջին տասներուն նման:

1889. ԿՈՄԻՏԱՍ ՆԱՀԱՏԱԿ

Կոմիտաս քահանայի նահատակութիւնը, հռոմէականք կը սիրեն ուղղակի կաթոլիկ դաւանութեան համար մարտիրոսութիւն նկատել, մինչ պարզապէս իսլամութիւնը մերժելուն համար տեղի ունեցած է, նման այն ամէն նահատակութիւններուն, զորս պատմութեանս կարգին յիշատակեցինք շարունակաբար: Իրեն դէմ յարուցուած հակառակութիւնն ալ, թէ ազգային շրջանակին և թէ պետական պարունակին մէջ, իբր սկզբնապատճառ և իբր շարժառիթ ունեցած է Աւետիքի անձին վրայ կատարուած կաթոլիկական նենգաւոր բռնութիւնը, որուն մէջ կը սիրենք Կոմիտասը գործակից եղած չճանչնալ, և կը ցաւինք ինքզինքը իբր համամիտ ցուցած ըլլալուն: Յովհաննէս պատրիարքի համար ալ՝ պէտք չէ մոռցուի անոր անպայման սէրը Աւետիքին վրայ: Կոմիտաս ինքն ալ, բանտէն իր քահանայակից ընկերներուն գրած նամակովը, որ Սամաթիոյ 1865 տարւոյ հրդեհին այրած է, այլ զոր կարդացողներ դեռ կենդանի են (ՇՀՊ.), որոշակի յայտարարած է, թէ ինքն փրանկացեալ մը չէ, և իր վրայ վստահութիւն ներշնչելու համար, խոստացած է աւագերիցութենէ հռաժարիլ և քարոզ չխօսիլ: Իրեն վրայ գործադրուած գլխատման ալ՝ ուղղակի պատճառը, ոչ թէ կաթոլիկութիւնը, այլ քրիստոնէութիւնը ուրանալու և իսլամութիւն ընդունելու առաջարկին խստիւ պատասխանելն է եղած, թէ չեմ կրնար ոսկին տալ և փոխարէն պղինձ ընդունիլ (ՇՀՊ.): Իր վերջին օրերը շարադրած ողբին մէջ ալ ազգին աղիտալի վիճակը կ'աւաղէ, բայց ոչ Հռոմի և ոչ կաթոլիկութեան յիշատակութիւն կ'ընէ, այլ Լուսաւորչի աշխատանաց և Լուսաւորիչ ուխտին միայն կ'ակնարկէ, որ ամէն կեղծ հայադաւանին գործածած բացատրութիւնն է: Նահատակ քահանային թաղումը կատարած կ'ըսուին Յոյն քահանաներ (ԶԱՄ. Գ. 755), սակայն Հայոց բաժնին մէջ թողուած ըլլալը կը ստէ ենթադրութիւնը, զի առանց Հայոց պատրիարքին հաւանութեան չէր կրնար հոն թաղուիլ: Նոյնպէս կը նկատենք մարմինը անգլուխ թաղած ըլլալուն պարագան, ինչ որ կանոնական թերութիւն մը եղած կ'ըլլայ: Իսկ գլուխն ու մարմինը Գաղղիական դեսպանին ձեռքով Գաղղիա յղուած ըլլալն (ԶԱՄ. Գ. 755) հաստատուն վկայութիւն մը չունի, և Գաղղիոյ մէջ բնաւ տեղ մը պահուած չի ցուցուիր: Կոմիտասի գերեզմանը եղած է Պալըքըլի Հայ գերեզմանատան մէջ, պատուոյ տեղը, Կիլիկիոյ Թորոս կաթողիկոսին շիրիմին մօտ, և յարգանօք կը պահուի մինչև ցայսօր, և երբեք խախտուած չէ ոսկրներու ներկայութիւնը ստուգելու համար:

1890. ՄԻՔԱՅԷԼ ԲՐԳՆԻԿՑԻ

Կոմիտասի նահատակութենէ քիչ օր առաջ լուր հասած էր Կ. Պոլիս թէ Միքայէլ Բրգնիկցի քահանան կախաղանի վրայ նահատակուած էր Սեբաստիոյ մէջ: Այդ եղելութեան ալ առիթ տուած էին տեղական երկպառակութիւնները, որոնց Միքայէլ իբր գրգռիչ ամբաստանուած, և կրօնափոխութեամբ ազատիլ յանձնառու չէր եղած: Ինքն ծննդեամբ Խարբերոցի էր, բայց Բրգնիկ գիւղի մէջ մեծցած և քահանայացած: Նոր կիրակիին նախընթաց օրը, 1707 ապրիլ 19-ին երեք չայեր ձերբակալուած էին Սեբաստիա՝ ֆրանկութեան ամբաստանութեամբ, որոնց երեք ևս աւելցան հարցաքննութեան ատեն, Միքայէլ քահանան ալ յիշուեցաւ իբրև խառնակութիւն տարածող: Ապրիլ 20-ին ան ալ ձերբակալուեցաւ և 21 օր բանտարկութենէ ետքը մահուան տրուեցաւ, ուրացութեան հրաւիրուեցաւ, և չհաւանելուն վճիռը գործադրուեցաւ: Թուականը 1707 մայիս 11 շաբաթ օր գրուած է (ԲՐԳ.), բայց շաբաթ օր մայիս 10-ին կը հանդիպի: Միքայէլ քահանան Բրգնիկ գիւղին կաթոլիկութեան իբր սկզբնապատճառը նկատուած է: Ինչպէս Կոմիտասի համար ըսինք, Միքայէլին ալ արկածները և ոմանց ալ ուրացութիւնը՝ Լատիններուն յարուցած անխոհեմ գրգռմանց հետևանքներն են, որոնց մէջ իրենց իբր օտարազգի և օտարահպատակ ձախող հետևանքներէ զերծ կը մնային, և իրենց հետևողները փորձանքներու մատնել չէին խղճեր, որ չենք կարծեր թէ ուղղամիտ ընթացք մը ըլլայ:

1891. ՀԱՆԴԱՐՏ ՄԻՋՈՑ

Ինչպէս բնական փոթորիկներ, նոյնպէս և քաղաքական և հանրային յուզումներ՝ տևական վիճակ չեն ունենար, և ինչպէս յանկարծ կը բորբոքին, այնպէս ալ շուտով կը հանդարտին: Մատթէոս Սարիի և ինն իշխաններուն և վերջին երկուքներուն ուրացութիւնը, և Կոմիտաս ու Միքայէլ քահանաներու գլխապարտութիւնը, ազդեցութիւն ունեցան ժողովուրդին վրայ, որ պահ մը կանգ առաւ իր գայրոյթին մէջ: Կառավարութիւնն ալ յարմար չտեսաւ աւելի յառաջ վարել բռնութեամբ զսպելու ոճը: Չօրլուլուն ինքն ալ պահ մը դադար տուաւ իր օտարատեսաց զգացումներուն, և համոզուիլ ցուցուց այն պատասխաններուն, զորս Լուտովիկոս ԺԳ. թագաւորը Օսմանեան կառավարութեան կը չղէր խաբէութիւնը ձեռք առնելով, և խոստանալով Սպանիոյ և Իտալիոյ մէջ փնտռել տալ Աւետիքը, որ իրեն ձեռքին տակ և իր հրամանով Ս. Միքայէլի վանքին մէջ բանտարկուած կը հեծէր (ԹՕԲ. 114): Անոնք որ զանազան պատճառներով բանտարկուած և աքսորուած կամ թիարան փակուած էին, կրցան դրամի և տուգանքի զօրութեամբ ազատութիւննին գտնել, ասոնց մէջ Կարապետ Ճամճեան քահանան ալ, որ առաջին անգամ Կոմիտասի հետ ձերբակալուած էր (1887): Կարծես թէ հանրութիւնն այսօգնած էր տևական յուզումներէն, և Ջմիւռնացիէն տարբեր խաղաղասէր և հեզաբար գործող պատրիարքի մը պէտքը կը զգար: Ըստ այսմ ան ալ ստիպուեցաւ տեղի տալ, և 1708 դեկտեմբեր 30-ին, նորէն Սահակ Ապուշեխցին պատրիարքութեան բարձրացաւ (ՍՐԳ.), իր վկայեալ հանդարտաբարոյութեան համար: Յովհաննէս Ջմիւռնացիին պատրիարքութիւնը, պատահարներով նշանաւոր, բայց լոկ 15 ամիս տևողութիւն կրցած է ունենալ: Ինքն արդէն տարեց էր, որով շատևս ապրած պիտի

չըլլայ՝ պատրիարքութենէ իջնելէն ետքը, թէպէտ որոշ յիշատակ չենք գտներ իր վախճանին վրայ: Ժամանակին տիրող զգացումներուն նշանն է նոյնիսկ Սահակ Ապուշեխցիին երկրորդ պատրիարքութեան 5 տարիէ աւելի տևելը, որ նկատի առնելով տիրող յուզումները և պատրիարքական արագ արագ փոփոխութիւնները, շատ նշանաւոր եղելութիւն մը պէտք է նկատուի: Այդ հանդարտութեան միջոցին կուզենք օգտուիլ մենք ալ, և Կոստանդնուպոլիսէ դուրս կատարուած իրողութիւնները քաղել, պատմական անցքերուն համընթացութիւնը պահելու համար:

1892. ՄԽԻԹԱՐ ՄԵԹՈՆ

Մխիթար Սեբաստացին թողուցինք Ջանթա կղզւոյն մէջ (1860), ուր հանդիպմամբ ինկած էր 1702 հոկտեմբերին աճապարանօք Ջմիւռնիայէ հեռանալուն առթիւ, և ստիպուած մնաց այնտեղ մինչև 1703 փետրուար (ՄԽԻ. 176), մինչև որ ինչ ընելիքը որոշէր: Իրեն հետևողներէն ոմանք ինկած էին Նուպլիա, որ է Նէապոլիս Հռոմոնց, Պեղոպոնէսի արևելակողմը համանուն ծոցին, մէջ, և հոն հրաւիրեցին Մխիթարը, որ գալէն ետքը նախադասեց Մեթոն կամ Սօտօն հաստատուիլ, Պեղոպոնէսի արևմտակողմը, Մեսէնիա գաւառին ծայրը, ծովեզերեայ բերդաքաղաքը, ուր հանդիպած ալ էր Ջանթայէ եկած ատենը: Վենետիկի հանրապետութեան պաշտօնեաները հաւանեցան իրեն բնակավայր տալ, և կալուածական հողեր ալ շնորհել, եթէ մինչև երեք տարի կարենայ կանոնաւոր վանք մը կազմակերպել: Այս պայմաններով Մխիթար Մեթոն փոխադրուեցաւ 1703 տարւոյ ամառուան մէջ, իրեն հետևող 15 անձերով, 4 աբեղայ և 11 դպիր, և հաստատուեցաւ ընդարձակ տան մը մէջ զոր Վենետկեցիք շնորհեցին: Մխիթարի այս տեղ կազմած վանական ձևը, տակաւին հայկական կերպարանին ներքև էր, ինչպէս ինքն ալ կը յայտարարէր թէ պահենք զձեռն Հայոց (ՄԽԻ. 190), զի սովորական էր Հայոց մէջ՝ իւրաքանչիւր վարդապետի աշակերտութիւն մը կազմել և վանք մը շէնցնել: Բայց որովհետև Լատին պետութեան մը հովանաւորութեան ներքև մտած էր, պարտաւոր էր քիչուշատ անոնց սովորական ձևերուն մօտենալ, որոնց առաջինն էր միաբանական կանոնի մը հիմը: Ըստ այսմ առաջին անգամ իտալերէն լեզուով պատրաստուած գրութեան մը մէջ, որ յայտնապէս Լատին եկեղեցական իշխանութեանց համար գրուած ըլլալը կը ցուցնէ: Կանոնաց Սուրբ Անտոն Աբբայի յիշատակութիւնը կը տեսնուի (ՄԽԻ. 182): Այդ Ս. Անտոնի անունով կանոնները Հայոց մէջ ծանոթ չէին, որչափ ալ Մխիթար այսպէս հաւատացնել ուզած ըլլայ Լատիններուն (ՄԽԻ. 190), ուստի Կանոնաց Ս. Անտոն Աբբայի յիշատակութիւնը պէտք է միացնել՝ Լիբանան քաշուելու իր նախնական գաղափարին հետ (1860), ուր իրօք Ս. Անտոնի անունով և Ս. Անտոնի կանոնով կազմակերպուած էր Մարոնի վանականութիւնը, և տակաւին այս ձևն էր որ Մխիթարի միտքը գրաւած էր: Բայց Մեթոնի բնակութիւնը, Վենետիկեան հովանաւորութիւնը, և Լատիններու շփումը տակաւ հեռացուցին զինքն Արևելքի մէջ մնալու և գործելու դիտաւորութենէն, և լատինական պաշտպանութիւնը ապահովելու հետևեցաւ: Այդ միտքով երկու տարի անցնելէն ետքը, 1705-ին Հռոմ Կղեմէս ԺԱ. պապին երկու աբեղաներ ղրկեց պաշտօնական յայտարարութեամբ մը՝ իր

դաւանութեան և վանականութեան վրայ: Պատուիրակները տարւոյն վերջերը՝ հոկտեմբերին մէջ Հռոմ հասան, և որչափ ալ Վենետիկի դեսպանէն պաշտպանուեցան, սակայն Մեթոնի մէջ հաւաքուած խումբին՝ դաւանութեան և կազմակերպութեան տեղեկութիւնները կասկածներու և քննութիւններու տեղի տուին (ՄԽԻ. 193), և 1706-ին պատուիրակներէն մին՝ Եղիա վարդապետ ձեռնունայն Մեթոն դարձաւ, իսկ միւսը՝ Յովհաննէս վարդապետ Հռոմ մնաց իտալերէն և լատիներէն ուսանելու (ՄԽԻ. 194), և դիմումները շարունակելու համար: Ճիշդ այդ միջոցին էր որ 1706 ապրիլին Աւետիք հափափուած և գերուած այդ ծովեզերքէն կանցնէր (1876): Աւետիքը տանող նաւին Մեթոն հանդիպած ըլլալն ալ կը յիշուի (ՄԽԻ. 180), բայց ոչ Աւետիք գիտցած է թէ Մխիթար հոն է, և ոչ Մխիթար իմացած է թէ Աւետիք անցորդ նաւին մէջն է: Հռոմէադաւան գրիչ մըն ալ կը դիտէ այդ զուգահիսութիւնը, և անորակելի զգացմամբ մը կը ներբողէ Ֆերիօլի անարդարանալի գործը (ՄԽԻ. 214), և կը յանդգնի զԱստուած նենգութեանց գործակից և անիրաւութեանց հովանաւոր ցուցնել:

1893. ՄԽԻԹԱՐԻ ԳՈՐԾԵՐ

Մխիթարի տրուած եռամեայ պայմանաժամը լրանալու մոտ էր, և վանք շինելու պայմանը պէտք էր գործադրել, ուստի ստիպողաբար 1706 մարտին շինութեան ձեռնարկեց (ՄԽԻ. 199), և հոկտեմբերին աւարտեց և նոյեմբերին բնակելու գործածեց, թէպէտ շինութեան ծախքը պարտք կը մնար, զի ակնկալուած նպաստները գտնուած չէին կամ կորած էին: Մխիթար անծուկ վիճակի մէջ անցուց հետևեալ տարիները Մեթոնի մէջ, և հազիւ պզտիկ յաջողութիւններէ քաջալերուած 1708 մարտին Հայ եկեղեցիի մը հիմնարկութիւնն ըրաւ (ՄԽԻ. 206), որպէսզի լատին եկեղեցին յաճախելէ ազատին, կամ աղօթարանի փոխուած սենեակով չմնան: Եկեղեցին եօթը ամիսէ, այսինքն հոկտեմբերին մէջ կրցաւ կիսովի ծածկել և առժամեայ կերպով գործածել, բայց անոր վերջապէս աւարտիլը մինչև 1711 ուշացաւ, երբ վանքին պակասներն ալ լրացան (ՄԽԻ. 209), և վանական միաբանութեան ձև առաւ Մխիթարի շուրջը հաւաքուած աշակերտութիւնը: Մինչև այն ատեններ Մխիթար իր հայկական և արևելեան ձևերը պահելու փափաքը կը տածէր, սակայն վերջապէս համոզուեցաւ թէ Արևելքէն հեռացած և Հայութենէ բաժնուած էր, և այլևս այն կողմէն նպաստ և օգնութիւն չէր կրնար յուսալ: Քանի տարի էր որ Լատին հովանաւորութեան ներքև կապրէր քաղաքականապէս, ուստի ուզեց եկեղեցական պաշտպանութիւնն ալ յարակցել, այլ դիւրաւ չի յաջողեցաւ, զի Հռոմ միշտ կասկածանօք կը նայէր տակաւին հայեցի ինքնութեան նշանները պահելու աշխատող Մխիթարին վրայ: Պէտք էր որ նա անպայման Լատին ձևերուն համակերպէր, զի նոյն իսկ Ս. Անտոնի կանոններուն անունն ալ խնդիրի նիւթ էր դարձած, և լատինական կանոններու յանձնառութիւնը կը պահանջուէր: Հռոմ գտնուող Յովհաննէս վարդապետ, որ տարիներէ ի վեր հոն կը սպասէր, անհրաժեշտ պայմանը զգացուց, և Մխիթար վերջապէս հաւանեցաւ Ս. Բենեդիկտոսի կանոններուն ընդունելութեան, և Հռոմի կամքին բացարձակ հպատակութեան: Այս կերպով միայն կրցաւ ստանալ Հռոմի օրհնութիւնը որուն լուրը 1712-ին Մեթոն բերաւ Յովհաննէս վարդապետը: Յանձնառութեան պաշտօնական ձև տալու

համար, նոյն 1712 սեպտեմբերին, Մխիթար և իրեն հետ եղողներ, Կորնթոսի Լատին արքեպիսկոպոսին առջև հաւատոյ դաւանութիւն և վանական ուխտագրութիւն ըրին (ՄխԻ. 240), և այն ատեն Մխիթարի աշակերտութիւնը՝ իբրև վանական միաբանութիւն ճանչցուեցաւ, լատինական կանոնով և կաթոլիկ դաւանութեամբ: Մխիթարի աշակերտութեան ասկէ առաջ ունեցած վիճակը անպաշտոն բան մըն էր, իրենց կամքով իրարու հետ ապրող խումբ մըն էր, որ ոչ Հայ եկեղեցւոյ իշխանութեան կը հպատակէր, և ոչ Լատին աւելի ճիշդ պիտի ըլլար 1712 սեպտեմբերէ հաշուել Մխիթարեան վանականութեան կամ միաբանութեան պաշտօնական սկզբնաւորութիւնը: Բենեդիկտեանց կանոնագրութեանց հիմամբ, Մխիթարի պաշտօնական կոչումն ալ Հայկական ձևերը մերկանալով, լատինական աբբահայր տիտղոսին փոխուեցաւ, որ շարունակ գործածութեամբ մակդիր անուն դարձաւ: Այս կէտէն ուրեմն պէտք է հաշուել Մխիթարի հայադաւան ուղղափառ եկեղեցիէն պաշտօնապէս և վերջնապէս խզուիլը, թէպէտ կարծես թէ սիրտին խորէն չկրցաւ քանդել ու քանցնել հայրենաւանդ եկեղեցւոյն իղծերը, և իր հայկական ձևերը: Այս պատճառով ալ մինչև կեանքին վերջը անպակաս եղան իր գլխէն՝ կեղծ հռոմէական և նեքնապէս հայադաւան մնացած ըլլալու ամբաստանութիւնները, որոնք ստէպ և շատ յօգնութիւն պատճառեցին կաթոլիկ ըլլալը հաւատացնելու համար:

1894. ԱՆՏՈՆԵԱՆՑ ՍԿԻՉԲԸ

Մխիթար Սեբաստացիի Կ. Պոլիսէ փախուստը պատմած ատեննիս յիշեցինք Բերիացի Մուրատեան եղբայրներու կողմէն յղացուած՝ Լիբանանիմէջ Հայ-կաթոլիկ միաբանութիւնը մը կազմելու մտադրութիւնը (1860): Աբրահամ, չորս եղբայրներուն երիցագոյնը, Լիբանտի մէջ 1702-ին շրջագայութիւնը մը կատարելով՝ Բերիա դարձած էր, և չորսերն ալ միևնոյն խորհուրդը որոճալով, վերջնական որոշումնին տուած էին 1707-ին Աւետման օրը, որ ապրիլ 7-ին կը տօնուէր: Անկէ ետքը ձեռնարկած էին իրենց առևտրական գործը վերջացնել, որ քաղուելիք գումարներով կրօնաւորական հաստատութիւնը հիմնեն, բայց չէին կրցած այդ նպատակը իրականացնել: Զի նոյն տարին Բերիոյ մէջ ալ հռոմէականաց վրայ խստութիւններ կը գործածուէին Պետրոս Բերիացիի ձեռքով (ԱՆՏ), որ Սոյ հակաթոռ կաթողիկոսն էր (1856), և Յովհաննէս Զմիւռնիացիի Կոստանդնուպոլսոյ մէջ բռնած ընթացքին կը հետևէր (1873): Չորս եղբայրներէն երկու միջիները, Յովհաննէս և Յակոբ, Ս. Եղիսէի վանքը կը մտնէին Ապտիլլահի ձեռքին տակ վանականութեան աշակերտելու, կրտսեր Մինաս առևտրական կարգադրութեան համար Սիւրիոյ Տրիպոլիսը կերթար, իսկ Աբրահամ Լիբանան կը դառնար՝ ապահով տեղ մը ճարելու, ուր կարենային վանք հաստատել: Օտարագգի և օտարալեզու ըլլալնին, և Հայերուն ընդհանրապէս կաթոլիկ չըլլալը, և ուրիշ նմանօրինակ պարագաներ՝ իբր դժուարութիւն արաւկուեցան Մարոնիներու կողմէ, և նոյն իսկ Յակոբ Ավուատ՝ Մարոնի պատրիարքը չզիջաւ խնդրուած արտօնութիւնը տալ, մինչև որ Ապտիլլահ Ղարտալի վանահօր և Սախռ Խազինեան իշխանին վկայութիւնները յաջողեցան կասկածները փարատել: Խաղինեան իշխանը՝ իր սեփականութիւնն եղող, Քեսրովան գաւառի մէջ, Ընդիլիաս գետին ծորամէջը, Աֆքար կոչուած

առանձնացեալ բլուրին վրայ շինուած տնակը, անոնց իբրև վանք յատկացուց 1709-ին, տեղական և եկեղեցական իշխանութեանց հաւանութեամբ: Այդ տարիներուն էր որ Մխիթար ալ Մեթոնի մէջ յատուկ վանքի շինութեամբ կը զբաղէր (1893): Մուրատեան եղբայրներ, հազիւ քանի մը տարի մնացին այս տեղ, զի ասպատակներու երեսէն պարտաւորուեցանխոյս տալ և ապաւինիլՔիւրքի գիւղը: Առաջին տեղերնին այլևս անապահով կը նկատուէր, ուստի Խազինեան Սախռ իշխանաւորը, իր սեփականութիւններէն Ղոստա գիւղի մօտերը Քրէյմ կոչուած պզտիկ ագարակը՝ մէջի տունովը նուիրեց անոնց (ԱՆՏ), որուն հաստատուն վանքի ձև տուին 1716-ին, և տէր դարձան մարտ 3-ին իրենց յանձնուած վաւերագիրին զօրութեամբ: Եւ որովհետև Մարոնիներու մէջ և անոնց հետևողութեամբ միաբանութիւն մը կը կազմէին, Անտոնեան կոչումն ալ վրանին առին: Իրենց սկզբնական նպատակը պարզ վանականութեան եղած կ'երևի, վասնզի այսպէս ալ կը բացատրեն իրենց միտքը, թէ ուզած են շինել մին փոքր անապատ (ԱՆՏ.), որ է առանձնացեալ վանք: Արդէն Լիբանանի լեռներուն առանձնութիւնն ալ տարբեր նպատակի չէր կրնար ծառայել: Նոյն էր Մխիթար Սեբաստացիի Մեթոնի մէջ սկսած ձեռնարկն ալ, զի Մեթոն ալ Լիբանանի նման ուսումնական զարգացման դիրութիւն ընծայող տեղ մը չէր:

1895. ՄԵԼՔՈՆ ԹԱՍՊԱՍԵԱՆ

Այդ երկու կրօնաւորական միաբանութեանց սկզբնաւորութիւնները, Մխիթարեանը Արևմուտքի և Անտոնեանը Արևելքի մէջ, նախաքայլեր էին Լատին քարոզիչներու ձեռքով և Գաղղիացի դեսպաններու պաշտպանութեամբ մուտ գտնող լատինամիտները՝ կազմակերպեալ կաթոլիկութեան վերածելու, հռոմէադաւան սկզբանց և տեսութեանց կատարելապէս համակերպելու, և պապական իշխանութեան հպատակելու, բայց տակաւին ներքին կերպով միայն, զի պաշտօնապէս Հայ պատրիարքարանի իշխանութեան ներքև կը մնային Օսմանեան սահմաններուն մէջ: Այս երկու ազդակներու հետ երրորդ մըն ալ հետզհետէ կը զօրանար և գործունեայ կը դառնար, և այս նպատակին կը ծառայէին Հռոմի եկեղեցական վարժարաններուն մէջ դաստիարակուած Հայ երիտասարդներ, որոնք հռոմէականութեան սկզբունքով տոգորուած և եկեղեցական կոչում ստացած, Հայ ժողովուրդին մէջ կը մտնէին իբր ազգային եկեղեցւոյ պաշտօնեաներ, և ճարտար կերպով կը սողոսկէին հաւատացելոց միտքերը պղտորել: Այդ խումբէն յառաջընթաց մը յիշեցինք՝ Խաչատուր Առաքելեան Կարնեցի վարդապետը, որ տակաւին իր գործունէութիւնը կը շարունակէր մայրաքաղաքի մէջ, և ահա ուրիշ մըն ալ կը հետևէր անոր, Մելքոն Թասպասեան Մամպուտցի վարդապետը, նա ալ Հռոմի Փրոփականտայի մէջ կրթուած և ուսած էր, և իր հայրենիքը դառնալէն ետքը՝ Հայ վարդապետներու նման աշակերտներ կը հաւաքէր իր շուրջը, իր առած ուղղութեամբ ուսուցանելու, որոնց մէջ նշանաւոր եղաւ Աբրահամ Արծիւեան Այնթապցին (ԱՂՔ. Գ. 9): Ասոնք չէին խորչիր իբր Հայ եկեղեցւոյ պաշտօնեաներ նկատուիլ, որպէսզի յաջողին ժողովուրդին մէջ սողոսկիլ, և Թասպասեան 1908-ին Բերիոյ մէջ (ԱՂՔ. Գ. 11) եպիսկոպոսական աստիճան ստացած էր՝ Պետրոս Բերիացիէ՝ Պիժակ մականունեալ արդէն յիշուած Կիլիկիոյ հակաթոռ կաթողիկոսէն, որ հռոմէականներէ իբր կաթոլիկներու հալածիչ

նկատուած է (1894): Կան որ Պիծակը իբր լատինասէր միտում ունեցող կը ներկայեն (ԱՂՔ. Գ. 11), սակայն ամէն առթի մէջ պաշտօնապէս հայադաւան եկեղեցւոյ պաշտօնեայ էր, և անոր ուղղութիւնը կը պահէր, զի և ոչ իսկ յանձն կառնէր Քաղկեդոնի և Լևոնի նգովքը զեղչել ձեռնադրութեան ատեն, թէպէտ ոմանք տարբեր դարձուածներ գործածուած կըսեն (ԴԻԹ. 24): Պետրոսի համար գիտենք, թէ հայադաւան եկեղեցւոյ ծոցը մեռած է Երուսաղէմի մէջ (09. ՕՐԱ. 284), և անհիմն է ոմանց կարծելը թէ Պարսկաստան աքսորուած և հոն մեռած ըլլայ (ԴԻԹ. 33), քանի որ Պարսկաստան Օսմանեան իշխանութեան ներքև երկիր չէր: Մելքոն հայադաւան գրութեամբ Մամպուտի վիճակին եպիսկոպոս ձեռնադրուած էր, բայց եպիսկոպոսութիւնը ձեռք անցընելէն ետքը, սկսաւ ամէնուրեք համարձակ լատինամոլ գործունէութեան հետևիլ, և մենք զինքը պիտի տեսնենք Կ. Պոլիս եկած, և այնտեղ լատինամիտ կուսակցութեան գլուխ կանգնած, մինչև իսկ շարժումներ ստեղծելու ձեռնարկած, զի ինքն լիցի առաջնորդ և պատրիարք գոնէ ի վերայ իւրոց առանձինն (ՉԱՄ. Գ. 758): Արդէն քանիցս դիտել տուած ենք, թէ լատինամիտութիւնն ալ կուսակցական մրցումները և փառատենչ ձգտումները ծածկելու ծառայող պատրուակ մըն էր:

1896. ԱԲՐԱՀԱՄ ԱՐԾԻԻԵԱՆ

Թասպասեանի հետևողութեամբ գործունէայ դեր ունենալ ձեռնարկած էր անոր ձեռնասուններէն Աբրահամ Արծիւեան վարդապետը, 1679-ին ծնած Այնթապ (ԴԻԹ. 9), և 1700-ին արեղայ ձեռնադրուած (ԴԻԹ. 17), և Թասպասեան նման Պետրոս Բերիացիէ եպիսկոպոսական աստիճան ստացած 1710-ին Բերիոյ մէջ (ԴԻԹ. 25): Աբրահամի Պետրոսէ ձեռնադրութիւն ընդունելուն իբր պատճառ ցուցնել, իբր թէ Պետրոս ի ծածուկ ուղղափառ իցէ (ԱՂՔ. Ա. 10), Հռոմի համար կարկտուած բարուրանք մըն է, զի այդ վարդապետները անխտիր որևէ աթոռէ եպիսկոպոսութիւն կ'ընդունէին: Իսկ Աբրահամի Պետրոսէ ձեռնադրուիլը շատ բնական էր, զի բնիկ Այնթապցի էր, և Մամպուտցի վարդապետին աշակերտ, և իբր Բերիոյ առաջնորդ կ'ընդունէր ձեռնադրութիւնը (ԱՆՏ.), նոյն իսկ Բերիոյ մէջ (ԱՂՔ. Ա. 10), ուր կը մնար հակաթոռ Պետրոս Պիծակը: Ժամանակակից եղելութեանց յարակցութիւնը չկորսնցնելու համար պարտաւորուած ենք տեղէ տեղ ուսումներով յառաջ բերել մտադրութեան արժանի դէպքերը:

1897. ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԻ ՆԱՄԱԿԸ

Լատին քարոզիչներու Թուրքիոյ զանազան կողմերը յառաջ բերած յուզումները, և անոնցմէ յառաջ եկած երկպառակութիւններն ու թշնամութիւններն, և այս պատճառով տեղի ունեցած աղետալի դէպքերը, Աղեքսանդր կաթողիկոսի մտադրութիւնը հրաւիրեցին: Գործնականապէս միջամտելու և զսպելու միջոցներ ու դիւրութիւններ չունենալով, մտածեց նոյնիսկ անոնց սկզբնապատճառն եղող պապական աթոռին դիմել, և անկէ պահանջել յիշեալ գայթակղութեանց դադարումը: Այդ նպատակով 1709 փետրուար 25 թուականով գիր մը ուղղեց (ՏՅՈ. Բ. 16) յոգնապատիւ և գերաւորակ պատուով մեծարեալ պետականին ժամանեցելոյ գահին Հռոմոյ, տեառնդ Գլէմէնտոսի երիցս երջանիկ պապի (ՏՅՈ. Բ. 38), որ է Կղեմէս ԺԱ. պապը, ժամանակին աղետալից գործերուն դրդիչը: Աղեքսանդր այս նամակով կը խոստովանի թէ մեք վերջացեալ

գտանհիմք այսմ ներամանակի ի մարմնաւոր իշխանութենէ, և աննախանձաբար կը յաւելու թէ զձերն տեսանելով զուարճացեալ բերկրիմք ի սիրտ և ի հոգի, և կ'ընդունի ալ թէ աւետարանին օ որ հոգևոր իշխանութիւններ կարենան քարոզս առաքել ի չորեքծագեան տեղերս (ՏՅՈ. 39): Սակայն պապէն ղրկուած քարոզիչներուն գալով կը դիտէ, թէ քարոզքն այնոքիկ ոչ պարտին աշխատ լինել առ մեզ, այլ առաւել առ այնոսիկ՝ որք ոչ կարդան զանուն տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի (ՏՅՈ. Բ. 43), և կ'արգեն քրիստոնէական վարդապետութիւնները, և նախատինքներ կը կուտեն քրիստոնէութեան վրայ: Մինչ պապին ղրկած քարոզները զայս ամենայն տեսնելով և լսելով՝ ոչինչ համարին, և ոչ ցաւ է նոցա, այլ անփոյթ առնելով զնոցանէ, զմեօք շրջապատեալ պաշարեն, արկանելով ի մէջ քրիստոնէիցս աղմուկ խռովութեան, և փոխանակ շինութեան և հաստատութեան արկանեն յոլով գայթակղութիւնս (ՏՅՈ. Բ. 44): Այդ ընթացքին հանդէպ կը յիշէ, թէ երկրին պետութիւնը, որ այլազգ է և ոչ պաշտօնեայ քրիստոնէութեան, գթով գթայ և նախախնամեալ պահպանէ զմեզ թարց զգուանաց, իսկ առ մեզ եկեալ պատրիիքն ոչ այսպէս, այլ ներհական վարին ընդ մեզ: Ուստի կ'առաջարկէ որ նոցա թուղթ առաքես ի ձեռս մեր, և մեք ցուցցուք պատրոցն, թերևս կասեսցին յատելութենէ քրիստոնէից: Իսկ եթէ, կ'ըսէ, մեծապատուութիւն քո զՀայս հերետիկոս դատապարտես, եղիցի կամք վեհափառութեանդ, սակայն սրբազան անուան տեառնդ ոչ է վայելուչ այնպիսի իրականութիւն (ՏՅՈ. Բ. 45): Այս այն նամակն է, որ հռոմէականներուն գրիչին տակ գիր սիրոյ և յարգանաց եղած է, ընդունելով զՀռոմայ հայրապետն լինել փոխանորդ Քրիստոսի և յաջորդ Պետրոսի Վիմի, և թէ Աղեքսանդր, որ կանուխ պապութեան դէմ գրած էր (1884), կաթողիկոսութենէ ետքը ի բաց եթող զառաջին ընդդիմութիւն իւր (ՉԱՄ. Գ. 749): Սակայն այսպիսի բացատրութիւն մը չի գտնուիր Աղեքսանդրի թուղթին մէջ: Հայ եկեղեցւոյ ճշմարիտ քրիստոնէութիւնը հաստատելու համար դաւանութեան ամփոփում մը գրած է, բայց ոչ պապութեան, և ոչ երկու բնութեան յիշատակութիւն կայ անոր մէջ, և Հոգւոյն սրբոյ համար, շեշտելով կը կրկնէ. Բղխում ի Հօրէ անքննելի և անիմանալի (ՏՅՈ. Բ. 40), և Բղխումն մշտնջենաւոր առ ի Հօրէ (ՏՅՈ. Բ. 41): Սակայն հռոմէականներուն համար բաւական է որ մէկ քանի քաղաքավարութեան նպատակով գրուած պատուագիր բառեր տեսնան, որ անմիջապէս գրողը հռոմէադաւան հռչակեն, չկարենալով թերևս ըմբռնել, թէ հնար է հակառակորդի հետ ալ վայելուչ լեզու գործածել առանց նզովից և անիծից, ինչ որ արժանիք մըն է Հայ եկեղեցւոյ ներոյամիտ ուղղութեան:

1898. ԱՂԷՔՍԱՆԴՐԻ ՈՒՂՂՈՒԹԻՒՆԸ

Աղեքսանդրի նամակին հատկանքն ինչ եղած է գրուած չէ, բայց եղելութիւններ կը ցուցնեն թէ արդիւնք ունեցած չէ: Հայերէն նամակը թարգմանած է հայրենագէտ Յակոբ Վիլլօթ՝ Յուսուսեան կրօնաւորը, և անոր վկայութեան վրայ կը պնդեն հռոմէականք, թէ աղեքսանդրի նամակը սիրալրական ու ուղղափառական էր իրենց միտքով, այսինքն կաթոլիկական, և ոչ դիմադրական սակայն իրենք ալ կը խոստովանին թէ Վիլլօթ թարգմանեաց ոչ հարազատ իմացուածով (ՉԱՄ. Գ. 7509), որով խարդախողը իբր վկայ ընդունած կըլլան, հակառակ նամակին բնագիր պատճէին՝ որ

մէջտեղն է: Վիլլօթ, որ ծանոթ է հայերէն բառարանովն և ուրիշ գրուածներով, 1688-ին շփոթութեանց առթիւ շահ Սիւլէյմանի հրամանով Պարկաստանէ վտարուած Լատիններէն էր, որ չկարենալով ուրիշ կերպով Հայոց դէմ հակառակութիւնը յագեցնել, փոքրիկ տետրակ մը հրատարակեց Ստեփանոսի և Աղեքսանդրի դէմ, որուն մէջ Աղեքսանդրի՝ կաթողիկոսութեան ատեն հռոմէականներու դէմ ըրածները կը թուէ: Ինչ ինչ պարագաներ ալ կը յիշէ, թէ Աղեքսանդր ետուր քակել վանքն Քաբուշինաց, այսինքն Վեղարակիր Փրանկիսկեանց, որ ի Թարվէզ, թէ Լատիններուն մոտ ուսման գացող տղոց ակնարկներով ըսած է Թարջէզի Հայերուն, թէ անմեղ գառինս ձեր տանիք է տայք ի ծծել զստինս շանց, թէ Օսմանցոց եպարքոսին գրած է կաթոլիկները պատժել (1825), թէ այս պատճառաւ շատեր թիապարտութեան մատնուած են, կամ ի սովու և տանջանաց մեռած են, և հազարաց անծինս փախստական ցրուած է, թէ Թարվէզ և Շամախի և Գանջայ և Թիֆլիզ քաղաքները տակնուվրայ ըրած է, և թէ ինը Վիլլօթ ալ անոր պատճառով տակաւին պանդուխտ կը շրջի Պարսկաստանէ դուրս (ՏՅՈ. Բ. 47): Այդ մեղադրանքներ, և Վիլլօթի կողմանէ եղած ամբաստանութիւններ, ինչ որ ըլլայ անոնց իսկութիւնը, գոնէ պիտի հաստատէին՝ թէ Աղեքսանդր շատ հեռու էր կաթոլիկներու համամիտ և անոնց կողմը ըլլալէ: Յիշուած պարագաներ յայտնի կը ցուցնեն, թէ ինչ վերապահութեամբ ընդունելու է հռոմէական պատմիչներուն գնահատումները:

1899. ՕՐԻ ՂԵՍՊԱՆ

Ջանազան դէպքեր մեր աչքէն հեռացուցին Իսրայէլ Օրիի մեծ ձեռնարկը, որ էր Հայոց ազատագրութիւնը Եւրոպիոյ միջամտութեան շնորհիւ: Իր մտածած կերպերուն ապարդիւն մնալովը, և Ռուսաց Պետրոս Մեծ կայսեր օգուտ չունենալը, զինքը ստիպած էին 1704 փետրուար 10-ին Մոսկուայէ մեկնիլ դէպի Տիւսսէլտորֆ, թէ իր ընտանիքին տեսութեան և թէ Յովհան-Գուլիէլմոս կայսրընտիրին խորհուրդները լսելու, որ Օրիի պաշտպան էր կանգնած (1846): Օրին թէպէտ Ռուսական երկարաձգումներէ ծանծրացած, սակայն քաջալերիչ նշաններ ունէր Հայաստանի կողմէն: Աղուանից Սիմէոն կաթողիկոսը 1701-ին, և անկէ առաջ Երեմիա կաթողիկոս 1700-ին մեռած էին, և 1702ին Եսայի Հասան Ջալալեանց Աղուանից կաթողիկոսական աթոռը գրաւած էր բաժանուող վերջացնելով, թէպէտ առանց էջմիածինի գիտութեան: Բայց վերջէն հաշտուած և Նահապետի կաթողիկոսէ հաստատութիւն առած էր (ՋԱՄ. 81): Եսայի համարձակօրէն Օրիի ծրագիրին կանգնեցաւ և մելիքներուն ալ քաջալերութիւն տուող եղաւ, Անգեղակոթի մէջ հաւաքուած մելիքները (1835) իր գլուխը ժողվեց Գանձասարի մէջ, ուր Օրիի հրահանգ տրուեցաւ իրենց հաշուոյն ծախքերը ընել (ԼԷՕ. Բ. 259): Հետևաբար Օրի գոնէ այդ կողմէն վստահութեամբ մը Եւրոպա կը մեկնէր (1846): Ջարմնալի է որ Եսայի կաթողիկոս, որ Պատմութիւն համառօտ Աղուանից երկրի մը թողած է, բնաւ Օրիի և անոր ձեռնարկին ակնարկ մը չունի իր գրուածին մէջ: Օրի Մոսկուայէ մեկնելով Վիէնայի մէջ կայսրընտիրին հետ տեսակցեցաւ, Լէոփոլտ կայսեր ալ տեղեկութիւն տուաւ, բայց Եւրոպական պատերազմներուն վիճակը չէր ներեր կայսեր՝ ուրիշ գործով զբաղիլ, և կայսերընտիրն ու Օրի՝ Տիւսսէլտորֆ անցան, և

այնտեղէն յատուկ դիմումներով Կղեմէս ԺԱ. պապը համոզեցին, որ Պարսից շահին նամակ մը ուղղէ քրիստոնէից պաշտպանութեան համար, և նամակը Օրիին յանձնուի տանիլ (ԼԷՕ. Բ. 260), որ այս կերպով պաշտօնական հանգամանքով Պարսկաստան պիտի մտնար, և կարևոր հետազօտութիւններ պիտի կատարէր: Օրի հոգաց նոր գէնքեր գնել Հոլանտիոյ մէջ 400 Հայեր զինելու չափ, որոնք Ռուսական արշաւանքին յառաջընթաց պիտի երթային, իբրև երկրին հմուտներ, և ինքն ալ կը պատրաստուէր Վիէնայէ մեկնիլ 1705-ին: Մայիս 7-ին Լէոփոլտ Ա. մեռաւ, և Յովսէփ Ա. յաջորդեց, և պէտք եղաւ զայն տրամադրել Հայերուն հովանաւորելու (ԼԷՕ. Բ. 261): Օրին 1706 հոկտեմբերին, այսինքն է իբր տարիուկէս ետքը նորէն Մոսկուա կը գտնենք, ուր յիսունէ աւելի հետևորդներէ շքախումբ մը կը կազմէ, ամենայն ճոխութեամբ պատրաստուած, և Պետրոս Մեծէ ալ յանձնարարական առնելով, պապական դեսպանէ աւելի Ռուսական դեսպանի կերպարանը կու տայ իր ձեռնարկին: Ամէն ազգէ և ամէն աստիճանէ անձեր կառնէր նա իրեն հետ, և մինչև իսկ Վրաց արքայորդին մէկտեղ առնել մտածեց, բայց Ռուսաց կայսեր հաւանութիւնը չստացաւ: Մոսկուայէ մեկնեցաւ 1707 յունիսին, հոն թողլով Մինաս վարդապետը թղթակցութեանց և յարաբերութեանց համար: Բայց Շամախի քաղաքը ստիպուեցաւ կանգ առնել: Պարսից կառավարութիւնը կասկածներու մատուցեցաւ անսովոր և անակնկալ դեսպանութեան մասին: Շամախիի կուսակալը շարունակ արգելքներ կը հանէր՝ Ասպահանէ հրահանգի սպասելով, բայց հրահանգը չէր գար, զի Շահ Հիւսէյինի տկարամիտ կառավարութիւնը՝ ընդունելու կը վարանէր, դիմադրելու կը վախնար: Անվերջանալի ձգձգումներէ ետքը, և մօտաւորաբար Մոսկուայէ մեկնելէն երկու տարի ետքը, Օրի Շամախիիէ կը մեկնէր, Էջմիածին կը հանդիպէր: Աղեքսանդր կաթողիկոսի օրհնութիւնը կ'առնէր, և այնպէս կը շարունակէր ճամբան: Աղեքսանդրի մէկ նամակը կայ Պետրոս Մեծ կայսեր ուղղուած 1709 յուլիս 7-ին գրուած, որուն մէջ Օրիի Պարսկաստան մեկնիլը կը ծանուցանէ, պաշտօնին պատիւը լաւ պահելը կը վկայէ, և կայսեր շնորհակալաւ օրհնութիւններ կը մատուցանէ (ԼԷՕ. Բ. 276) Հայոց ազգին վրայ ցուցած հագածութեան համար: Այդ նամակը 4 ամիս միայն ետքն է պապին ուղղուած նամակէն (1897), որուն մէջ կը գովէր և կը բարձրացներ Պարսիկ վեհապետին քրիստոնէից մասին ցուցած խնամքը (ՏՅՈ. Բ. 45), սակայն պէտք չէ որ ոմանց պէս հետևցնենք թէ կաթողիկոսը հակառակ էր Օրիի ծրագրին (ԼԷՕ. Ա. 446), զի անոր բուն միտքը պապին ընթացքը հակապատկերով մը յանդիմանել էր: Ապա թէ ոչ նոյնիսկ Պետրոսի օրհնագիր յղելը իր զգացումները կը յայտնէ, որ այսպիսի խորհուրդներու չէր հակառակեր, բաւական էր որ դաւանափոխութեան պայմանի կապուած չըլլային, ինչպէս Նահապետ ալ կը մտածէր (1846):

1900. ՕՐԻԻ ՄԱՀԸ

Օրիի դեսպանութեան արդիւնքը և Պարսկաստանի մէջ տեղի ունեցած պաշտօնական եղելութիւնները պարզաբանուած չեն մեզի հասած գրութեանց մէջ: Շուրջ 1709 յունիսին Շամախիէ մեկնող Օրին, նոյն տարւոյ սեպտեմբեր 20-ին Շամախի դարձած կը գտնենք (ԼԷՕ. Բ. 269), միայն երեք ամսոյ միջոց մը, ճանապարհորդութիւններն ալ մէջը ըլլալով, որ կը ցուցնէ թէ Պարսիկները

շտապած են օր մը առաջ դեսպանը ետ դարձնել: Արդէն Օրին ալ կատարելու յատուկ գործ մը չունէր, մէկ մը իրեն կարևորութիւնը պիտի աճեցնէր, մէկ մըն ալ տեղւոյն վրայ Պարսկաստանի նկատմամբ ճիշդ տեղեկութիւններ պիտի հաւաքէր, ինչ որ կրցած էր Շամախի մնացած ատենն ալ ընել: Իբր դեսպանութեան նպատակ ցուցուած էր քրիստոնէից պաշտպանութիւնը, և Շահ Հիւսէյին յատուկ գրով մը կը պատասխանէ Ձար Պետրոսի, որ թէպէտ քրիստոնէից մէջ կան այնպիսիներ, որ արժանի պատիժը պիտի կրէին իւրեանց վատ արարքների կամ վատ ուղղութեան համար, սակայն կ'ըսէ, ձեր բարեկամութեան համար, վեհանձնաբար ներում ենք յիշեալ ժողովուրդների բոլոր արարքներն ու մեղքերը, այն պայմանով՝ որ նրանք այսուհետև այլ ևս այդպիսի սխալների մէջ չընկնեն (ԼԵՕ. Բ. 268): Յայտնի չէ թէ որոնց կ'ուզէ ակնարկել այդ խրոխտ բացատրութիւններով. մեզի բաւական է տեսնել, որ իրօք քրիստոնէից պաշտպանութեան շուրջը դարձած է Օրիի դեսպանութեան պաշտօնական նիւթը, և թէ իբր Ռուսական դեսպան նկատուած է, և պապին կողմէն ունեցած դեսպանութիւնը նկատի առնուած չէ: Օրիի կը վերագրուի այդ առթիւ յարաբերութեան մտած ըլլալ ուրացեալ Վրացի Գորգին խանի հետ, որ Աֆղաններուն երկրին մէջ բռնաւոր կուսակալ մըն էր (ԼԵՕ. Բ. 279): Բայց Գորգինէ աւելի՝ Օրիի ներկայութենէն օգուտ քաղելով Աֆղաններ, որոնց պէտք Միրվէյս՝ Աֆղաններուն ապստամբութիւնը կազմակերպեց և անոր որդին Մահմուտ՝ Պարսից շահ եղաւ Հիւսէյինը տապալելով: Օրի, Պարսկաստանէ դառնալուն, Շամախիէ լուր տուած էր Պետրոսի՝ Աֆղաններուն շարժումին մասին, իսկ ինքն Շամախի մնալ ստիպուած էր, սպասելով որ Ռուսաց կողմէ նաւեր հասնին, որոնցմով Կասպից ծովէն փոխադրէ մետաքսագործ 20 հայ ընտանիքներ, և Պետրոսի ընծայ 25 ձիերը, իր հետևորդները, և Աղուանից Եսայի պատրիարքը, որ յանձնառու եղած էր անձամբ Ռուսաց կայսեր ներկայանալով ազատագրութեան գործին աշխատակցիլ: Նաւեր բաւական չհասան, և հարկ եղաւ մի մասը ցամաքով ճամբայ հանել: Օրիի գտնուած նաւն ալ փոթորիկէ ցամաք ինկաւ և քայքայուեցաւ, և Օրի Նիզովօ ձմերելու պարտաւորուեցաւ, և հազիւ թէ 1711 ամառուան սկիզբը զայն Աստրախան հասած կը գտնենք: Օրի ժամանակը անգործ չանցուց, և շարունակ Ռուսներուն տեղեկութիւններ հասուց Օսմանցոց շարժումներուն վրայ, որոնք Ռուսաց դէմ պատերազմի կը պատրաստուէին Պալթաճը Մէհէմմէտ եպարքոսին հրամանատարութեամբ: Պատերազմը Բրուքի դաշնագրութեամբ փակուեցաւ, և Պետրոս անձամբ մեծ վտանգէ մը ազատեցաւ (ԺՈՒ. 324): Օրի երբ այս ծառայութիւնները կը մատուցանէր, պարտաւորուած էր իրեն դէմ կայսեր մօտ եղած ամբաստանութիւնները գրել, և իր գործին արգելք հանողներուն դէմ մաքառիլ: Այդ պարագաներուն մէջ, իր կեանքը կը կնքէ Աստրախանի մէջ 1711 օգոստոսին, դեռ մերձաւորաբար յիսնամեայ ժիրաժիր տարիքին մէջ, անշուշտ ծանր հիւանդութեան մը հետևանք: Յուղարկաւորութեան կը նախագահէ Եսայի Աղուանից կաթողիկոսը, ամփոփելով մարմինը Հայոց եկեղեցւոյն բակին մէջ, թէպէտ այժմ այլևս հետքը չի տեսնուիր: Եսայի առանց Օրիի՝ բան մը ընելու անբաւական գտնուելով, կը պարտաւորուի Գանձասար դառնալ (ԼԵՕ. Բ. 274):

1901. ԳՈՐԾԻՆ ԳՆԱՀԱՏՈՒՄԸ

Իսրայել Օրի, ինքնատիպ և շահագրգիռ դեմք մըն է դարուս պատմութեան մէջ, որուն մասին սակայն ժամանակակից ազգային յիշատակարաններ բնաւ բան չեն պատմեր, և վերջին ժամանակներու պատմութեան գիրքեր և ձեռնարկներ պատրաստողներն ալ լռած են անոր մասին: Եթէ առաջինները քաղաքական կասկածներով չեն խօսած, վերջիններն ալ տեղեկութիւն չունենալուն խօսելու առիթ չեն ունեցած: Օտար դիւաններու մէջ գտնուած թղթակցութիւններ առիթ ընծայեցին մոռացութեան գերեզմանէն յարուցանել մոռցուած Օրին, և գլխաւորապէս Կարապետ Եզեանց՝ բանասէր պաշտօնակալին կը պարտինք, որ 1898-ին ստուար հատորով մը հրատարակեց պետական դիւաններէ քաղուած 300 կտորէ աւելի նամակներ և գրուածներ իրենց բնագրական լեզուներով: Իսրայել Օրիի վաղահաս վախճանը իրեն չներեց արդիւնաւոր հետևանքի մը հասցնել իր ձեռնարկը, որուն վրայ 1680-էն 1711 երեսուն տարիներ անխոնջ աշխատեցաւ, միշտ իրեն դիմաց ունենալով այնպիսի դժուարութիւններ, որոնք ամենէն հաստատամիտ գործիչներն ալ կրնային ձեռընթափ ընել: Սակայն Օրի հեղինակն ու ստեղծիչը եղաւ Հայութիւնը իբր ազգային մարմին նկատելու գաղափարին, և զայն իբր ընկերական մարմին մը վերակենդանացնելու ծրագիրին: Ռուբինեանց հարստութեան՝ Լուսինեաններու օրով և ձեռքով իյնալէն ի վեր, Հայութեան գաղափարն ալ կ'իյնար իբր ուղղութիւն նկատուելէ, և անյոյս տեսութիւններ էին որ կը զօրանային: Արցախի ծոցը յղուած գաղափարը, որ Էջմիածինի խորհրդակցութեան մէջ խօսուեցաւ (1790), և որուն հետևանօք Յակոբ կաթողիկոս Վրաստանի վրայէն Կ. Պոլիս եկաւ, ծերունի Պռօշի երիտասարդ որդւոյն միտքին մէջ սևեռեցաւ, որ եթէ տարիքովը գործին գլուխ չէր կրնար սեպուիլ, սիրտին եռանդով գործը հրահրողն եղաւ: Այս բանին նշանակն էր Օրիի Կ. Պոլիսէ Եւրոպա անցնիլը, զինուորականութեան հետևիլը, ազդեցիկ դուռեր բաղխելը, իշխաններ և թագաւորներ իր միտքին համոզելը, և գործի ալ ձեռնարկելով երկրէ երկիր և քաղաքէ քաղաք թափառիլը (1843): Հասարակ բախտախնդիրի կերպարան պիտի տրուէր իրեն, եթէ գաղափարին բարձրութիւնը, նպատակին ուղղութիւնը, աշխատութեան յարատևութիւն չարդարացնէին իր ընթացքը: Թէպէտ Օրի առանց արդիւնաւորութեան կնքեց իր կեանքը, այլ անոր մշակած խորհուրդն ու ցանած սերմերը չոչնչացան. և եթէ այսօր, իր մահուանէն 200 տարի ետքը, Հայ ազգութիւնը ընկերական շրջանակի մէջ լաւագոյն դիրք մը ունի, և ապագայ բարօրութեան իղծերով կ'օրօրուի, պէտք է խոստովանիլ թէ շարժումին սկզբնաւորութիւնը Օրիի կը պարտի: Աշխարհի ընթացքին և դարերու պատմութեան մէջ շատ ու շատ են գաղափարի մը հիմնադիրներ, որ իրենց միտքին արդիւնաւորութիւնը չեն տեսած: Ազգային զգացմանց տեսակէտէն՝ Օրիի գործին մէջ դիտողութեան կէտ մը կրնայ կազմել դաւանափոխութեան պայմանին համակերպիլը (1843), սակայն բուռն զգացումներով տոգորուած, և նպատակին նորութեամբ ոգևորուած, և կրօնական շեղող անձի մը համար՝ թերևս մեղադրելի չըլլան այդ մտածումները: Միւս կողմէն իրապէս գործադրելի հանգամանք չունեցաւ այդ պայմանը, զոր ստիպողական կերպով կառաջարկէր Լատին աշխարհը, և անոնք

ներկայացուցիչներուն, կայսրընտիրին և կայսեր և պապին բռնադատիչ կամքը: Բարեբախտաբար երկրորդական մնացին այդ գործիչներն ալ, իրենց պայմաններն ալ: Օրի շուտով ետ թողութիւն իր առաջին համոզումը, երբոր աւելի զօրաւոր և աւելի խոհական և աւելի լայնամիտ հովանաւոր մը գտաւ իր զգացումներուն, Ռուսիոյ մեծ կայսր Պետրոս Մեծը, որ Հայերը պաշտպանելու համար չպահանջեց անոնցմէ իրենց դաւանութեան զոհողութիւնը: Ռուսիոյ կայսեր անունն ու գործը առջև անցան, և անոր անունով կատարեց ՕրիՊարսկաստանի դեսպանութիւնը (1900): Այս թուականէն Հայեր Ռուսիոյ դարձուցին իրենց աչուրները:

1902. ՄԻՆԱՍ ՏԻԳՐԱՆԵԱՆ

Օրիի ձեռնարկին տրուած Ռուսական գոյնը աւելի ևս շեշտուեցաւ անոր մահուրնէ ետքը: Մինաս վարդապետ Տիգրանեան, որ շարժումին առաջին օրէն Օրիի գործակից էր եղած (1845), և որ իբր Օրիի ներկայացուցիչը Ռուսաստան էր մնացած անոր Տիւսելտօրֆ (1846) և Պարսկաստան (1899) մեկնած միջոցներուն, իբր Օրիի յաջորդ՝ իր վրայ առաւ գործին շարունակութիւնը, ամփոփուելով պարզապէս Ռուսական յարաբերութեանց շրջանակին մէջ: Իրաւ անգամ մը Երոպա անցած էր Օրիի հետ և կայսրընտիրին ծնօթացած (1845), սակայն այնչափը չէր բաւէր, որ երոպական լեզուաց և գործոց անտեղեակ Հայաստանցի վարդապետը՝ կարենար յարաբերութիւններ մշակել Արևմուտքի հետ, և Երոպական արքունիքներ շահագրգռել Հայերու մասին: Հետևաբար այդ կողմէն նոր ըսելիքներ չունինք այլևս, և Լատինական մօտաւորութիւնը խափանուած կը մնայ: Մինաս վարդապետ բոլոր ուշադրութիւնը դարձուց Ռուսաց կառավարութիւնը շահագրգռել Հայաստանի խնդիրներով, և երեք տարիներ, 1711-էն 1714 որ Աստրախան մնաց, անձանձրոյթ տեղեկաբեր մը եղաւ Աֆղաններուն շարժումին, որ կը սպառնար այլայլել Պարսկահայ երկիրներուն վիճակը, և Սէֆիներու տկարացած և մեղկացած հարստութիւնը տապալել: Գործը Ռուսներուն համար անտարբեր չէր, և Պետրոս ալ, 1715-ին Պարսկաստան դեսպան գացող Արտէմ Վոլինսքիի հրահանգ կու տար յատկապէս տեղեկութիւններ հաւաքել Հայ ժողովուրդի մասին (ԼԵՕ. Բ. 284): Իսկ այդ հետաքրքրութիւնը թելադրողը նոյն ինքն Մինաս վարդապետն էր, Օրիի հոգուով ներշնչեալ մը, և Հայոց ազգութեան վերակենդանացման անձնուէր աշխատող մը: Օրիի ձեռնարկին մերձաւոր շարունակութիւնը տալէ ետքը, այժմ դառնանք նոյն միջոցին կատարուած ուրիշ եղելութիւնները պատմել:

1903. ԱԷՏԻՔԻ ՎԻՇՏԵՐԸ

Թուականներու մերձաւորութիւնը մեր առջևը կը դնէ Աւետիք պատրիարքը, որ 1706 դեկտեմբերին Ս. Միքայէլի վանքը փակուած կը մնար Գաղղիոյ թագաւոր Լուդովիկոս ԺԴ. ի հրամանով (1878): Ստոյգ է որ Հռոմէն, Կղեմէս ԺԱ. պապին կողմէն, թախանձագին և ստիպողական յանձնարարութիւններ կու գային Լուդովիկոսի, որպէսզի բանտարկեալն աւելի սեղմէ (ԹՕԲ. 112), սակայն անհնար է Գաղղիացւոց Մեծ մականուանաց և իրենց վեհապետներուն երևելագոյնը ճանչցած թագաւորին ճակատէն սրբել՝ Աւետիքի պարագայովը դրոշմուած բիծը, քանի որ Իր դեսպանին ձեռօք անոր վերցուելուն գլխաւոր հեղինակն եղած, և իր նամակներովն

այ յայտնապէս հաւանութիւն տուած, և նենգութեամբ գերեալ ու բանտարկեալ Աւետիքի անձին արթուն հսկողն էր (ԹՕԲ. 114): Աւետիք շղթայակապ փակուած էր Ս. Միքայէլի բանտ վանքին խուցերէն միոյն մէջ, ուրիշ մէկու մը հետ յարաբերութիւն չունենալով, բայց եթէ աշխատաւոր միաբան Մոֆռէռ Ճուլէն (mon frere Julien), Եղբայր Յուլիանոսի հետ: Աւետիք կը գրէ, թէ նա յոյժ անողորմ էր, զոր մարդ խապար չունէր կու բերէր կերակուր, և միշտ նախատէր հրետիկ ճիզմաթիկ (heretique schismatique), այսինքն հերետիկոս և հերձուածող կոչելով, գիշերն լոյս չէր տար, և միշտ խաւար կը թողուր: Միայն մեծաւորին այեցուլեանց ատեններ շոտով դուռն կը բանար և փէնձէրէն: Աւետիք կը կարծէ թէ Ճուլէն մեծաւորին կամքին հակառակ զինքը կը նեղէ, սակայն մենք լաւ գիտենք, որ Լատին կրօնաւորը իր մեծաւորին հրահանգին հակառակ չէր կրնար գործել, և եղածը հարկաւ խաղ մըն էր խեղճ Աւետիքը խաբելու: Բոլորովին տարօրինակ պարագայ մըն ալ կը յիշէ Աւետիք, թէ իր խուցին վրայ գտնուող մը, զշէրն ի գլխոյս կու լնուլ, և բանտաբան կրօնաւորներ արգելել չէին մտածեր: Աւետիքի սիրտին վիշտ տուող պարագաներուն աւելի մեծն էր, իբր հերետիկոս և հերձուածող նախատուիլը, այդ խօսից յոյժ վիրաւորէի, կը գրէ, բայց լեզու չեմ գիտեր որ պատասխանէի. ուստի կու լայի գիշեր ցերեկ և վիրաւորելուս, երկու օր երեք օր քաղցած կու մնայի: Նախատինքներուն զոյգ կ'ընթանային դաւանափոխութեան ստիպումներ, և կը հալածուէր նոյն իսկ անոր համար, որ մինչև տարիուկէս զպահքս և զծոմս լաւ կը պահէր, որպէս ի մանկութենէ ի վեր պահեալ էր ի Հայոց կրօնիւքն: Աւետիք ծանձրացած բանտապան կրօնաւորին լուտանքներէն, անոր նշանացի կ'իմացնէ, որ պահոց օրն ուտեմ խմեմ նէ՛ կաթուիկ Ֆռանցէ կու լինիմ հա լաւ. և անկէ ետքը կ'ըսէ. մեղք վիզդ ասացի, և կերայ զինչ որ բերին (74. ԱՐՐ. 194): Այդ մանրամասնութիւնները յառաջ բերինք իմացնելու համար թէ Աւետիքի հաւատաքննական բանտապանները մինչև ուր կը մղէին զայն նեղելու նրբութիւնները: Միջոց մը ետքը սկսեր են կիրակի և տօն օրեր վանքին մատուռը տանիլ պատարագ լսելու. սակայն հոն ալ զատ տեղ կը դնեն եղեր (ԹՕԲ. 113), իբրև խորշելի անձնաւորութիւն մը: Ս. Միքայէլի վանքը եղած միջոցին վերջերը Ճուլէն ուրիշ տեղ կ'երթայ, և տեղը Սաքմօ աշխատաւոր միաբան մը կ'անցնի, և Աւետիք գոհունակութեամբ մը՝ հանգստացայ կ'ըսէ, միայն անոր համար որ չէր խօսեր (74. ԱՐՐ. 194), այսինքն է, գոնէ չէր նախատեր:

1904. ՊԱՍԹԻՅԻ ՄԷՋ

Տարիներ անցեր էին Աւետիքի անյայտանալէն, սակայն Կ. Պոլսոյ մէջ անոր անունը մոռցուած չէր, և զայն գտնելու ջանքերը կը շարունակէին, նոյնիսկ անհիմն գրոյցներ ժողովուրդը կը դրդէին, և եկեղեցեաց մէջ իրիկունները աղօթքներ կը կարդացուէին, այսինքն հսկումներ կը կատարուէին, անոր շուտով վերադարձին համար (ԹՕԲ. 105): Կը լսուի, իբր թէ Ռոտոսթոյ եկած ըլլայ, և իսկոյն շատեր հոն կը վազեն: Մէկ մը Հոլանտիոյ մէջ տեսայ կ'ըսէ, և պարզներ կը ստանայ. երկու Թուրք գերիներ Մալթա կղզին բանտարկուած կ'ըսեն, և իրենց փրկանքը կը շահին. և հարուստ Հայեր յատուկ նաւով Մալթա կ'ուղևորին (ԹՕԲ. 106): Ֆէրիօլ այդ պարագաները կը հաղորդէ իրեն թագաւորին, որունականջը կը հասնի թէ Աւետիքը փնտռելու

մարդեր եկած են Լիվոռնո, և անկէ Գաղղիա պիտի անցնին (ԹՕԲ. 113), և այդ ամէն պարագաները կասկածներ աւելցնելով, նոյն իսկ Սէն Միշէլի լեռը շրջապատող ծովն ու աւազուտն ալ, Աւետիքի համար՝ ըստ բաւականին մեկուսացած չհամարուելով, հռչակաւոր Պասթիլի (Bastille) խրամները, ծանր դռներն ու աշտարակները հարկաւոր դատուեցան հափափեալ գերին ձեռքէ չհանելու համար (ԹՕԲ. 115): Աւետիք կը գրէ, թէ յետ երեք ամաց, այսինքն 1710-ին, յունուար ամսոյ 8, օրն չորեքշաբթի, որ հին տոմարով կը պատասխանէ 1709 դեկտեմբեր 28-ին, հրաման եհաս յարքայէն, և երեք մարդ գմեզ բերին ի յարքայանիստ մայրաքաղաքն Փարիզ (74. ԱՐՐ. 194): Թերևս ամսաթիւին մասին շփոթութիւն ունեցած ըլլայ Աւետիք, զի բանտի արձանագրութեանց մէջ 1709 դեկտեմբեր 18-ին գրուած է, թէ ամենակարևոր բանտարկեալ մը բերուեցաւ, որուն անունը ծածուկ կը պահուի (ԹՕԲ. 115): Սակայն մեր տեսութեամբ այդ անանուն բանտարկեալը Աւետիք եղած պիտի չըլլայ, քանի որ Աւետիք ամսաթուով և եօթնեկի օրով կը նշանակէ Պասթիլ փոխադրուիլը, թէպէտ յստակ չէ թէ յունուար 8 չորեքշաբթի օրը հրամանին հասնելուն, թէ Սօնսէնմիշէլէ մեկնելուն, կամ թէ Փարիզ հասնելուն թուականն է: Պասթիլ բերուելուն պէս Աւետիք շղթայակապ կը նետուի ի բանտն ներքին, գետնափոր նկուղներէն մէկը, ուր կը մնայ քառասուն օր: Այնտեղ յոյժ տկարութիւն ունէի, կ'ըսէ ի ստամոքսէ և ի հագէ, գիշերն յոյժ նեղէր հագն, զոր յուշաթափէի նորա (74. ԱՐՐ. 194): Բանտին վերատեսուչը, զոր մուսյու Պէռնավիլ կը կոչէ (ՕՕ. ԲՆՍ. 142), հոգ կը տանի բժիշկ բերել և խնամել տալ, և անշուշտ բժիշկի խորհրդովն է, որ գետնափոր նկուղին մէջ Աւետիքի կեանքը վտանգուած տեսնելուն, իբրև մեծ շնորհ մը քառասնօրեայ առաջին բանտարկութենէ ետքը, նկուղէն կը տեղափոխուի, և կը դրուի միջի քաւարանի բանտն (74. ԱՐՐ. 195): Այս բացատրութիւնն ալ կը բաւէ ցուցնել, թէ դարձեալ հանգիստ դիրք մը ունեցած չէ, այլ միայն առաջինին բաղդատութեամբ տանելի նկատուած է: Պասթիլի բանտին մէջ կատարուած տեղափոխութիւնը մերձաւորաբար կը դնենք փետրուարին վերջերը:

1905. ԱՎԵՏԻՔԻ ԳՐՈՒԱԾՆԵՐԸ

Նոր գիրքին հետ նոր կացութիւն մըն ալ կը ստեղծուի Աւետիքի համար, մարմնական և արտաքին նեղութիւններուն հետ նորէն ձեռք կ'առնուին հոգեկան և ներքին նեղութիւններ, և ստիպումներ կ'ըլլան իր դաւանութիւնը փոխելու և կաթոլիկ դառնալու, որպէսզի հնար ըլլայ զինքն բանտէն արձակել: Յատուկ Գաղղիացի եկեղեցական մը կ'որոշուի այդ նպատակին, մուսյու Լապէ Ռընօտօթ անուն (monsieur l'abbé Reynaud) որպէսզի Աւետիքը թելաչրէ և յորդորէ: Ռընօտօթի մօտ թարգման կը նշանակուի մուսյու Լաքրօ մը, որ լեզուագէտ Հայ մը եղած պիտի ըլլայ, զի գրուած է թէ անունը թարգմանի Հայոց՝ Խաչատուր. Հայ մը որ անունն ալ թարգմաններ է՝ գաղղիական Լաքրօա (La Croix) կոչման փոխելով, և վստահելի անձ մը դարձեր է, զի զուխ թարգմանչաց ալ կոչուած է: Աւետիքի հետ յարաբերութիւն ունեցողներու շարքին, վերոյիշեալներէն զատ կը յիշուին նաև Միքայէլ մը պահապան, Անտոն մը կերակուր բերող, և բժիշկ մը, որուն անունը չէ գրուած (ՕՕ. ԲՆՍ. 143): Չորս տարիներ կը լրանային որ Աւետիք

անտանելի նեղութեանց ներքև կը հալէր, սակայն օրինակելի տոկունութեամբ իր միտքն ու ընթացքը չէր փոխեր, կը յուսար որ օր մը իրեններ իրեն ազատութեան կերպը կը գտնեն, և զինքն այդ գերութենէն կը փրկեն: Սակայն տարիներ կ'անցնէին, և Աւետիք զինքն յաւիտենական մոռացութեան ինկած կը կարծէր, վասնզի ոչ մի կերպով աշխարհէ լուր չէր ստանար: Հիւանդութիւնն ալ, անհրաժեշտ հետևանք բազմաչարչար կեանքին՝ զոր կաթոլիկութեան պաշտպանները իրեն պատրաստած էին, օրէ օր կը ծանրանար իր վրայ, այնպէս որ մարմնոյ զօրութեան հետ հոգեկան զօրութիւնն ալ տակաւ կը նուազէր Աւետիքին վրայ, և դաւանափոխութեամբ իր տառապագին կեանքին նշխարեալ օրերը մխիթարելու գաղափարը՝ տակաւ կը զօրանար իր վրայ: Բայց իսկոյն որոշման չէր հասներ. եօթն ամիսներու միջոց մը կ'անցնի տակաւին, մինչև որ Աւետիքի տրամադրութիւնը վճռական որոշման յանգի: Ռընօտօթ քահանայն ճարտարութեամբ վարած կ'երևի իրեն յանձնուած պաշտօնը, առաջ Աւետիքի ընթերցանութեան տալով հռոմէական հովուով գրուած հայերէն գիրերը, զորս հարկաւ ինքն ալ կ'ընդլայնէր թարգմանին միջնորդութեամբ: Անկէ ետքը Աւետիքի իբրև ժամանց կը ներուի գրիչով ալ զբաղիլ, նոյնիսկ տպագրեալ գիրքեր արտագրելով, որոնք դեռ պահուած են Փարիզի Գաղղիական մեծ մատենադարանին մէջ աւելցուցած յիշատակարանները, պա(ՕՕ. ԲՆՍ. 114): Այս գրութեանց մէջ Աւետիքի տմական աղբիւրներն են իր կրած արկածներուն: Ընդօրինակած գիրքերէն գտնուածներն են, Հռոբերդոս Բելարմինոս Պարզաբանութիւն քրիստոնէական վարդապետութեան, թարգմանութիւն Պետրոս Պօղոս քահանայի. և Կղեմէս Կալանոսի Քրեական և տրամաբանական ներածութիւն, և Նոր Կտակարանի Ամսօրնոտամի 1668-ի տպագրութեան վրայէն (ՕՕ. ԲՆՍ. 141): Առաջինին վրայ կը գտնուին 1710 յունիս 9-20 թուականը, իսկ վերջինին վրայ օգոստոս 3-14 և օգոստոս 27 թուականները, որոնք կը ցուցնեն թէ որ միջոցին ներուած է իրեն գրութեամբ զբաղիլ: Իսկ գրութեան յաջողակութիւնը կը քաղուի Աւետարանը 20 օրէն և Նոր կտակարանը 39 օրէն աւարտած ըլլալէն: Ընդօրինակութեանց վրայ աւելցուցած յիշատակարաններէն կը քաղուին շատ մը կենսագրական տեղեկութիւններ և իր արկածներուն մասին ծանօթութիւններ, որոնցմէ արդէն օգտուեցանք պատմութեանս կարգին: Վերջնագոյն թուական, 1720 օգոստոս 23-ին, կը գրէ, ահա չորս տարի և ութն ամիս եղև որ բանտի կամք, ի մէջ Փարիզու բերդին զընտանին, որով 1706 տարւոյ սկիզբէն հաշուած կ'ըլլայ իր բանտարկութիւնը (1874), այսինքն Կ. Պոլիսէ սկսելով: Այդ յիշատակարաններուն մէջ Աւետիք զգուշաւոր է Գաղղիոյ տէրութեան և պաշտօնակալներուն դէմ բան չգրել, հարկաւ վախնալով որ գրածները, թարգմանին ձեռքով կրնան բարձր տեղեր հաղորդուիլ և իրեն վնասել: Ուստի միշտ չի մոռնար աղոթել և զովութեամբ յիշատակել Լուդովիկոս թագաւորը, զոր Լոյս կամ Լոյսք (Louis) կը կոչէ, և մինոթոս վէզիր մօնսէնյէօր Պոնշարթը (Bonchartre), և Փարիզու առաջնորդ կարդինալ Նօայլը (Noailles), յուսալով որ փափկացեալ սենետօր մինիստր քաղցրասցի: Այս և նման բացատրութիւններ Աւետիքի միտքին հետզհետէ մեղմանալը կը ցուցնեն, բայց տակաւին մինչև օգոստոս վճռական որոշում մը տուած չերևի, և զինքն կը կոչէ Աւետիք վարդապետ Հայոց Լուսաւորչեան, կամ

վարդապետ Հայոց Լուսաւորչի, կամ կալանաւոր Հայոց վարդապետ (00 ԲՆՍ. 142-143):

1906. ԱԲԵՏԻՔԻ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆԸ

Ուր որ Աւետիքի միտքը աւելի ևս մեղմացած կը տեսնուի ընդարձակ յիշատակարանն է, որ կատարեալ ինքնակենսագրութիւն մըն է: Գրութեան օրը չէ յիշուած, բայց ոճէն վերջին օրերուն գրուած ըլլալը կը հասկացուի, թէպէտև տեղ մը չորս տարի և հինգ ամիսուկէս նշանակուած է (74 ԱՐՐ. 195) իր բանտարկութիւնը, բայց Ե և Է թուատառերու շփոթութիւն մը կեթադրուի, և եօթն ու կէս ընթերցուածը 1710 օգոստոսին կը համապատասխանէ: Աւետիք Բելարմինոսի գրութեան վերջը ըսած էր յունիս 9-20-ին, թէ զայս պարզաբանութիւն, մինչև ի քսան անգամ սկիզբէն մինչև ի վերջն կատարեցի այլև երկու անգամ զօրինակն ևս գրեցի, և տեսի որ ճշմարիտ են բանք սորին, և մատանեաւ իմով կնքեցի վասն միաբանութեան և հաստատութեան բանիս (00 ԲՆՍ. 144): Սակայն տակաւին այդչափը չէ բաւած իր միտքին հաստատութեան վստահանալու և անշուշտ այս եղած է պատճառը, որ մեծ յիշատակարանին մէջ ջանացած է հաստատել թէ ինքն սկիզբէն հռոմէական դաւանութեան համամիտ գտնուած է, և մինչև իսկ իբր կաթոլիկ հալածուած է: Այդ նպատակով կը յայտարարէ թէ Եղիազար կաթողիկոս եպիսկոպոսական ձեռնադրութեան առթիւ իրեն յանձնարարած ըլլայ, հնազանդել փափին, ի բաժակն ջուր խառնել, և Սուրբ Հոգին բղխումն ի Հօրէ և յՈրդոյ ըսել (74 ԱՐՐ. 75), թէ ինքն Ֆրէնկ եղած ըլլալու ամբաստանութեամբ պատժուածները ազատած ըլլայ (74 ԱՐՐ. 115), թէ կաթոլիկներ պաշտպանելուն համար ամբաստանուած ըլլայ (74 ԱՐՐ. 153), թէ իրեն համար ըսուած ըլլայ Ֆրէնկ կանէ (74 ԱՐՐ. 153), և թէ Մարտիրոս Քիլիհանձին տեսած ըլլայ իրեն բաժակի ջուր խառնելը (74 ԱՐՐ. 156): Այդ պարագաները կամաւոր և դիտումնաւոր յօրինուածներ են անշուշտ, որպէսզի կարենայ վերջնական համոզում գոյացնել տալ իր կաթոլիկանալուն վրայ, և անով յաջողի ազատութիւնը ձեռք ձգել: Մենք պէտք չենք զգար ըսել, թէ այս կտորներ զինքը չարչարող Ճիզվիթաց ներշնչութեամբ գրուած ըլլան նիւթական բռնութեան ներքև, զի երկամեայ կրած բռնութիւնները, և անոնցմէ ազատելու համար պահանջուած դարմանը, ներքնապէս ստիպած էին Աւետիքը, իր ուղղութիւնը փոխել, և անգամ մը այդ միտումը շեշտելէն ետքը, դիւրին էր այլևս եղելութեան վրայ յաւելուածներ և մեկնութիւններ կցել: Ապաթեոչ բուռն հայադաւանութեան տէր և բռնաւոր հալածիչ կարծուած, և այս պատճառով նենգութեանց մատնուած և նեղութեանց ենթարկուած Աւետիքը՝ իբր կանուխէն կաթոլիկ ցուցնել, հակասութիւնները իբրև ճշմարտութիւն ընդունիլ կ'ըլլար: Յիշատակարանին վերջը Աւետիք ներումն կը շնորհէ ամէն անոնց՝ որոնք մատնելով, չարչարելով, նախատելով, կողոպտելով, տնազ առնելով և արհամարելով իրեն դէմ մեղանչեցին, կը հրաժարի Կ. Պոլսոյ և Երուսաղէմի պատրիարքութենէն, և ի Թուրքէն տուեալ փառացն և մանսուպէն, կ'ուզէ այսուհետև գտանել զուղիղ ճանապարհն կենաց, և հետևիլ զհոգիս փրկութեան, և վասն հաստատութեան բանիցս այս, կ'ըսէ ձեռամբ իմով գրեալ գիրս ձեռագրչեցի (74. ԱՐՐ. 195): Այդ վերջաբանը պահանջուած յայտարարութեան մը կատարեալ ձևը կու տայ ծանօթ յիշատակարանին, և այս նպատակը կը բացատրէ անոր մէջ տիրող կաթոլիկական միտքը,

որ չի կրնար երբեք Աւետիքի նախնական և իրական միտքը եղած ըլլայ, և պարզապէս ազատութիւն ստանալու համար պահանջուած պայմանին նիւթական գործադրութիւնն է:

1907. ԱԲԵՏԻՔԻ ՄԱՀՈ

Յառաջ բերուած վերլուծութիւնները կը ցուցնեն թէ մինչև 1710 օգոստոսի վերջերը չէր վերջացած Աւետիքի վշտակութիւնը Լատին հաւատաքննութեան ձեռքէն, երբ կը գրէր թէ միջի քաւարանի բանտն են այժմ, և չենմ գիտեր թէ այլ ի՞նչ գալոց է այս սևագիր գլխոյս (74 ԱՐՐ 195): Բայց վերջապէս ազատութեան հրամանը եկեղեցական և թագաւորական իշխանութիւններէն շնորհուեցաւ, և 1710 սեպտեմբեր 22-ին Փարիզի արքեպիսկոպոս Լուդովիկոս- Անտոն Նօայլ կարդինալին առջև հաւատոյ դաւանութիւնը տուաւ, հայադաւանութիւն ընդունելով (ԹՕԲ. 116): Պասքիլի բանտէն ազատելով հսկողութենէն չազատեցաւ, վասնզի իրեն բնակութեան տեղ ցուցուեցաւ, Բըթի-տըլա-Քրօա անձին տունը, Ֆէրու (Ferou) փողոցին մէջ (74 ԱՐՐ. 73), որ թագման կոչուած է (ԹՕԲ. 117), և պէտք է ըլլայ բանտին մէջ ալ թարգմանութեան պաշտօն վարողը և հռովմէականութեան դարձնելու միջնորդ Խաչատուրը (1905): Գրուած կը գտնենք թէ, քանի մը օր ետքը քահանայ օրհնուեցաւ Նօթրտամի (Notre Dame) մայր եկեղեցւոյն մէջ (ԹՕԲ. 117), բայց չենք ուզեր կարծել թէ Հայ եկեղեցւոյ ձեռնադրութիւնը ոչինչ համարելով կրկին ձեռնադրութիւն տրուած ըլլայ Աւետիքի, այլ տեսակ մը նզովք արձակման արարողութիւն մը կատարուած պիտի ըլլայ: Միայն թէ եպիսկոպոսական աստիճանը զլացուելով, իբր պարզ քահանայ լակ պատարագելու արտօնուեր է, որով Աւետիք իբր հոգևորական մխիթարութիւն, ամէն օր (ԹՕԲ. 118), կամ ըստ այլոց ամէն կիրակի, Բոպիկ Կարմեղեանց (Carmes Dechausses) մատուռին մէջ կը պատարագէր, և յաճախ բուսաբանական պարտէզին մէջ կը շրջագայէր (74ԱՐՐ. 73): Գրեթէ վեց տարի էր որ անտանելի չարչարանքներով հիւծած էր Աւետիք, որ կը նկարագրուի, իբր աւելի վշտով և ձախորդութեամբ, քանթէ տարիքով կորացած ծերունի մը, դէմքը խորունկ խորշոմներով կնճռոտած, աչքը գրեթէ մարած, հայկական զգեստներու մնացորդ մը վրան պահած, և տկար մարմինը գաւազանի մը օգնութեամբ կանգուն բռնած (ԹՕԲ. 117): Կերևի թէ Աւետիքը վերջին օրերուն մոտեցած և գրեթէ մահամերձ տեսնելով տուած են անոր ազատութեան շնորհքը, զի միայն իննուկէս ամիս և ապրած է, և այն ալ անշուշտ աշխատաւոր և հիւանդկոտ վիճակի մէջ, 1711 յուլիս 11-ին, հին տոմարով յունիս 30-ին կնքած է իր կեանքը, անյիշատակ առանձնութեան մէջ, և մարմինը թաղած են Ս. Սուլպիկիոսի (Saint Sulpice) եկեղեցւոյն դամբարանը: Տապանաքար ալ ունեցեր է, կըսեն, այլ 1793-ի յեղափոխութեանց մէջ անյայտացեր է: Կը յիշուի թէ Հռոմ երթալ ալ փափաքած ըլլայ, աւելի հանգիստ ապաստան մը յուսալով, բայց փափաքին չէ հասած (74 ԱՐՐ. 73):

1908. ԱԲԵՏԻՔԻ ՆԿԱՐԱԳԻՐՈ

Անհնար է որ պահ մը կանգ չառնենք յետահայեաց ակնարկ մը նետելու համար Աւետիքի գործունեայ և տառապագին անձնաւորութեան վրայ, որ միջոց մը Երկաթեայ Դիմակով (Masque de fer) մարդուն հետ շփոթուեցաւ, և որ 54 տարեկան մեռնելով երկարակեաց անձի մը

գործունեության հռչակը, և զառամեալ ծերունոյ մը տկարութեան կերպարանը կը ներկայէ պատմութեան մէջ: Աւետիք բացարձակապէս զոհ մը եղաւ մոլեռանդ լատինականութեան, որ Լատին կրօնաւորներէն արծարծուելով բոցավառ բորբոքուեցաւ: Գաղղիական դեսպան Ֆէրիօլի սիրտին մէջ, որ իր իշխանաւոր դիրքին և նենգաւոր միտքին ոյժերը այդ նպատակին ծառայեցուց (1853): Աւետիք հայադաւան եկեղեցւոյն հաւատարիմ պաշտպան, կատաղի հալածիչ մը չեղաւ, մանաւանդ թէ ճարտար դարձուածներով յաջողեցաւ: Նոյն իսկ Լատիններու հետ լաւ յարաբերութիւններ մշակել, և Ֆէրիօլը ստիպել իրեն ընթացքին վրայ նպաստաւոր վկայութիւններ տալու (1856): Այդ կողմէն շատ աւելի բուռն գործիչներ եղան Եփրեմ Ղափանցին և Յովհաննէս Զմիւռնիացին, որոնք սակայն Ֆէրիօլի անգութ դավաճանութիւններուն չենթարկուեցան, և հնար չէ Աւետիքը կաթոլիկութեան ամենամեծ հալածիչը նկատել, և ըրած չարիքին փոխարէնը վրան հրաւիրած ըսել, ինչպէս հռոմէականք կ'ուզեն ցուցնել: Նոյն այն տարին որ Աւետիք կը վախճանէր, Ֆէրիօլ խնդութեան պատճառով հսկողութեան ներքև առնուած էր, պաշտօնը ուրիշի յանձնուած էր, և վերջապէս իբրև խելագար Փարիզ կը բերուէր, իր արծաթագին գեղուիւոյն՝ Եգերացի Այչէ աղջկան հետ (ԹՕԲ. 121), և այս բաւական է հաստատել թէ մոլեգնեալ միտքի մը գործ էր՝ Աւետիքի դէմ վարած անձնական թշնամութիւնը և վատ դաւաճանութիւնը, և թէ Աւետիք անպարտ զոհ մըն է կրօնական մոլեգնութեան: Երբեք չենք ուզեր ըսել թէ Աւետիք ամէն մեղադրանքէ զերծ պաշտօնավարութիւն ունեցած ըլլալ, և համարձակ գրեցինք Երուսաղէմի պատրիարքութիւնը իր վրայ դարձնելուն անտեղութիւնը (1857): Հնար է փառասիրութեան և շահասիրութեան ստգտանքներ ալ ընել իր գործունեութեան ինչ ինչ կէտերուն վրայ, սակայն Աւետիքի դէմ ըլլալիք մեղադրանքներ շատ կը նուազին, թերևս կանայտանան, իր հակառակորդ Լատիններուն և լատինամիտներուն՝ նենգաւոր և դաւաճան արարքներուն բաղդատութեամբ: Աւետիքի զօրաւոր հոգի մը ըլլալուն փաստերը, իր պաշտօնական գործունեութենէն աւելի, կրնանք քաղել իր տառապագին կեանքին մէջ թողած յիշատակարաններէն, որոնց մէջ ակներև են հանդարտ միտքի և կշռադատ խելքի և աննկուն սիրտի արտայայտութիւնները, որով չորս տարիէ աւելի անտանելի խոշտանգանքներու ներքև իր ուղղութեան մէջ կրցաւ տոկալ: Նկատի առնելով իրեն շուրջը կազմուած աշխարհէ անհաղորդ և անծանոթ վիճակը, իրեն վրայ ճնշող ճարտար բռնադատութիւնները, իրեն կրած անտանելի տուայտանքները, և վերջապէս խօթագին և անբժշկելի ախտաւոր վիճակը՝ որ բազմաչարչար կացութեան հետևանքն էր, մենք պիտի չկարենանք ծանրանալվերջին պահուն հռոմէադաւանութեան զիջանելուն վրայ ալ: Իրմէ մնացած յիշատակարանները որ հրատարակուած են, շատ ևս իրմէ գրաւեալ անտիպ թուղթեր, բանաստեղծութիւններ, աղօթքներ, աղերսագիրեր, կոնդակներ, որոնք ժամանակին լոյս կը սփռեն, և երկու հատոր գիրքի նիւթ կը մատակարարեն (74 ԱՐՐ. 36), և ցուցնեն թէ ուշիմութեան և արիութեան հետ բաւական մշակելու միտքի ալ տէր անձ մըն էր Աւետիք Եւոկիացի պատրիարքը, լաւագոյն բախտի և փառաւոր վախճանի արժանաւոր անձ մը, որուն սակայն չժպտեցյաջողութեան բախտը, և չկրցաւ ազատաբար արդիւնաւորել իր կարող ձիրքերը:

Անցողակի յիշենք, որ Աւետիքը Վեդարակիր Փրանկիսկեանց իրեն վրայ խնամ և սէր ցուցնելէն, և անոնց խստակրօն վարքէն շինուելով, ի յուշ իւր դարձած և ապաշխարեալ այնոցիկ կրօնաւորաց միաբանութեան մտած ըսելը (ԶԱՄ. Գ. 748), պարզապէս հռոմէականութեան յերկրուած մըն է, որով զբաղիլ իսկ չարժեր:

1909. ԵՐՈՒՍԱՂԵՄԻ ԿԱՑՈՒԹԻՒՆԸ

Երուսաղէմի և Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքութեանց միևնոյն անձի վրայ միանալը, կամ լաւ ևս Կ. Պոլսոյ պատրիարքին Երուսաղէմի պատրիարքութիւնը իւրացնելը, 1702 յուլիս 13-ի հրովարտակով առաջին անգամ հաստատուած էր Աւետիքի վրայ (1857), և համառօտ ընդհատումէ ետքը նորոգուած 1704 դեկտեմբերի Աւետիքի պատրիարքութեան վերադառնալուն ատեն (1868): Այդ միաւորութիւնը մեծապէս աղիտալի եղած էր Երուսաղէմի աթոռին, որովհետև աթոռը տէր մը չունէր զինքն խնամող, և վարձական մատակարարներ, որոնք պապա և նազր անուններու ներքև Կ. Պոլսէ կը դրկուէին, յաճախ աշխարհական դասակարգէ, շահուելէ ու շահեցնելէ տարբեր նպատակ չունէին, իսկ Երուսաղմապատկան հասոյթներ Կ. Պոլիս կը գանձուէին, և Կ. Պոլսոյ մէջ կը ծախսուէին առանց Երուսաղէմի աթոռին օգուտ մը ունենալու: Այդ անտեղի կացութեան տխուր հետևանքները ողբագին շեշտերով կը նկարագրէ ականատեսն Հաննա: Կ. Պոլիսէ մեկնող ուխտաւորներուն գիր կը տրուէր թէ առեալ ենք լիապէս զդարպասն զքառասնիցն և զայլս, և ուխտաւորքն իբրև զթալանեցեալ ոք գնային: Բայց աստի զպարտս փօլիցայից առնուին Կ. Պոլսոյ մէջ, և Երուսաղէմ կը դրկէին որ տայցէին այլուստեք եկեալ դրամովն, և այս պատճառով պարտքն լեռնացեալ բարդակուտիւր Երուսաղէմի վրայ (ՀՆՆ. 120): Պատրիարքունքն և այլ անաստուածքն ոմանք իրենց ազգականները կը դրկէին, գացող փոխանորդներ տանէին ընդ ինքեանս զկանայս և զորդիս, և ասոնք ուտէին զգանձս աթոռին: Երուսաղէմը խեղճութեան մէջ կը հեծէր, իսկ Կ. Պոլսոյ մէջ սուտ լուրերով ժողովուրդը կը խաբէին: Եթէ միաբաններէն ձայն հանող ըլլար, զծերսն ի բանտ մաշեցուցանէին և զերիտասարդսն յաքսորս և ի կալանս կեղեքէին, այնպէս որ ոչ ևս համարձակիւր ոք ի սրտացաւ միաբանից ջատագով լինել աթոռին իրաւունքներուն (ՀՆՆ. 122): Երբոր առձեռն միջոցներ սպառեցան, սկսան կարասին ալ ծախել, և Պարոնտէրէ մնացած զպղնձեղէնսն զաղտաբար ի Յոպպէ իջուցեալ յղեցին ԵՅգիպտոս, զտունս և զպարտէզս և զայլ միւլքերս գրաւ կը դնէին, զխաչս, սկիհս, բուրվառս, տապանակս, քշոցս և զկանթեղս, կոտրատեալ և հալեալ վաճառէին այլազգեաց (ՀՆՆ. 123), այն ալ զհազար դուռուշի զիրն հազիւ թէ երկու հարիւր դուռուշ վաճառէին, զհոգեպահ կերակրիկն խեղճ միաբանից համարեա թէ իսպառ հատանէին, և եթէ խեղճերուն ձեռքը ուխտաւորներէն ողորմութիւն մը իյնար, տուգանքի պատրուակով կը կողոպտէին: Որովհետև այդ շռայլութեանց համար շարունակ պարտքեր կ'առնէին, այնչափ շատցած էին պարտատէրները, մինչ զի գրեթէ ի մէջ սրբոյ Երուսաղէմի գտանիւր ոք, որ չիցէր փոխատու և թարց առնելեաց աթոռին վրայ: Եւ որովհետև վճարում չէր ըլլար, պարտատէրներ ամէն բռնութեանց կը ձեռնարկէին, զգրաւունս ի հրապարակս կը հանէին, զպախուրծ ծիոց իւրեանց ի յօղս դրան սրբոյ

եկեղեցւոյն կապէին, և արարողութիւնները կը խափանէին, և բռնութեանց կը դիմէին: Պատմիչը կը յիշէ զմտանելն զինուորաց ի խցերն կարգաւորաց և զխլելն զինչս նոցա, զապտակն և զթութն, զծեծն և զյիշուցն, զմօրուս տփետելն և զհայիոյանս, զխորտակումն դրանցն խցից և զջարդումն լուսամտից, և զգիշերն ի բուն խցէ ի խուց շրջագայելն պատատիրաց, ի մէջ եկեղեցւոյ կօշկօք մտանելն, և ի բեմն մերձ ի ժամարարն ելանելն, ձեռքի սկիհը խլելու համար (ՀՆՆ. 126): Այս ամենուն հետևանք եղաւ կարգի և կանոնի, վանականութեան և արարողութեանց խափանիլը, և այնպիսի ընդհանուր անկման վիճակ մը տիրեց, որ ամաչէր ոք ասել զինքն գոյ յազգէն Հայոց (ՀՆՆ. 127): Արդարև արտասուելի նկարագիր, որուն յիշատակութիւնն իսկ սիրտերը կը քսամնեցնէ: Այս էր Երուսաղէմի վիճակը մինչև 1713 տարին, Սահակ Ապուշեֆցի պատրիարքին օրերը, որ թէպէտ Երուսաղէմի մասին գէշ տրամադրուած չի կարծուիր, այլ սովորական դարձած ընթացքը տիրացած էր և կը շարունակէր:

1910. ԱՄՐՏՈՒԻ ՈՒՄՈՒՄՆԱՐԱՆ

Այդ միջոցին յանկարծ Կ. Պոլիս կու գայ նոր անձնաւորութիւն մը, որ սահմանուած էր մեծ և օգտակար դեր մը ունենալ Կ. Պոլսոյ պատրիարքութեան պառակտեալ և խանգարեալ կացութեան վրայ: Յովհաննէս Բաղիշեցի վարդապետն էր, աւելի ծանօթ Կոլոտ մականունովը: Յիշած ենք իր կարգին Բաղէշի քաղաքին ծայրը, Խոցելով գետակի եզերքը գտնուող՝ Ս. Կարապետ Ամլորդի, և կամ ժողովրդական հնչումով Ամրտոլի վանքը, որ Գրիգոր Տաթևացիի ժամանակէն սկսաւ ուսումնական փայլ մը ստանալ Դանիէլ ճգնաւոր վարդապետէ սկսելով, և որուն յաջորդութիւնը հասաւ մինչև Բարսեղ Գաւառացի (1710) կամ Աղբակեցի (ԿՈԼ. 147), որ նոր գարկ մը տուաւ Բաղէշի ուսումնարանին, զոր դասատուն (ԿՈԼ. 2) կամ համալսարան (ԿՈԼ. 142) կը կոչեն իւրայինք, հարկաւ արտաքին ուսմանց պարապելնուն պատճառով: Բարսեղ Գաւառացիին 1615-ին յաջորդեց Ներսէս Մոկացի, որ ետքէն Մեծ-Անապատը փոխադրուեցաւ (1711), և որոշակի չենք գտներ անոր յաջորդը կամ յաջորդները, միայն գիտենք որ իբր երեսուն տարի ետքը, այսինքն Ժ. դարուն երկրորդ կէսին կը փայլէր Վարդան Բաղիշեցի վարդապետը, որ նշանաւոր էր իր ժամանակին և ընտիր աշակերտներ հասուցեր էր, որոնց մէջ աւելի նշանաւոր հանդիսացան Գրիգոր Շիրուանցի և Յովհաննէս Բաղիշեցի: Վարդանի հռչակը մեծ էր, և Ամրտոլ շինութիւններով և մատենադարանով ճոխացաւ (ԿՈԼ. 3), բայց դժբախտաբար մանրամասն տեղեկութիւններ չունինք իր գործին սկսելուն, և արտադրած արդիւնքներուն վրայ, իր աշակերտներն ալ երախտապարտ գովեստներ ունին, առանց կենսագրական տեղեկութիւններու: Որչափ ալ երկար ենթադրենք Վարդանի գործունէութիւնը, հնար չէ Ներսէս Մոկացիի յաջորդած յաջորդած ըսել, և ոչ ալ գիտենք, թէ քանիներ և որոնք եղած են երկուքին մէջտեղ: Վարդան վախճանեցաւ 1705-ին յիջման աւուր Լուսաւորչին ի Վիրապն Խոր (ԿՈԼ. 147), այսինքն է մարտ 24-ին, և Բարսեղի մօտը թաղուեցաւ Ամրտոլու եկեղեցւոյն աստեանին վրայ (ԿՈԼ. 3), բայց յաջորդութիւնը խնդիրներու տեղի տուաւ, և ներքին գծութեանց պատճառ եղաւ, որով երկու ընտրելագոյն աշակերտներ, Գրիգոր և Յովհաննէս, ստիպուեցան իրենց սիրեցեալ համալսարանը թողուլ, և զանազան վանքեր

տեսնալու համար Ապահունիք, Վաղարշակերտ, Վիշապաձոր և Հռոռնոսի վանք հանդիպել է տքը, Գլակայ Ս. Կարապետի վանքը հաստատուեցան, առաջնորդ Կարապետ եպիսկոպոսի խնդրանք և պաշտպանութեամբ: Այս թուականէն սկսաւ Գլակայ մայրավանքին վերաշինութեան և վերակենդանութեան նոր շրջան մը, սակայն քանի մը տարուան շինութիւնները մէկէն հիմնայատակ քանդուեցան 1709-ին ի Մեծահրաշի կիրակէոջն (ԿՈԼ. 158), այսինքն յունիս 5-ին տեղի ունեցած երկրաշարժէն: Պէտք եղաւ նորէն վերսկսիլ վերաշինութիւնը, և յաջողեցան կանգնել զկաթողիկէն գեղեցկաքանդակ յօրինմամբ, և գաւիթ կամարակապ, զանգակատուն կաթողիկէայ, և բնակութեան սենեակներ (ԿՈԼ. 162): Նոյն միջոցին Կարապետ եպիսկոպոսի վախճանելուն, Գրիգոր Շիրուանցի վանահայրը ընտրուեցաւ, և Յովհաննէսին հետ գործին հետևեցաւ, միայն թէ մեծագումար պարտքի տակ ինկան: Այս պատճառով Յովհաննէս 1712-ին հանգանակութեան ելաւ և շրջաշուրջն ճամբորդութեամբ, գոհացուցիչ արդիւնք ունեցաւ հանդիպած քաղաքները, մինչև որ Կ. Պոլիս 1712-ին վերջերը: Սահակ պատրիարքի պաշտպանութեամբ, այնտեղէն ալ շուտով և լիալիր արդիւնքներ ունեցաւ, որովք և ազատեցաւ սուրբ վանքն Գլակայ ի բազմատոկոս պարտուցն (ԿՈԼ. 163): Կոլոտի դէպի Կ. Պոլիս եկած պահուն, ուրիշ վարդապետներ ալ ուրիշ կողմեր հանգանակութեան ելած են, որոնց մէջ կը յիշուին Աբրահամ Խոշաբեցի Ներսէս Ծերունի, և ուրիշ Յովհաննէս մը (ԿՈԼ. 164):

1911. ԿՈԼՈՏ ՅԵՐՈՒՍԱԴԷՍ

Երուսաղէմի պարտքին և կացութեան մասին հետզհետէ հասնող ծախող լուրերը և Կոլստի Գլակայ պարտքին մասին յաջող գործունէութիւնը, իրարու հետ համեմատուելով, նոյնինքն Կոլոտը Երուսաղէմ յղելու խորհուրդը, կազմեցին Սահակ պատրիարքի միտքին մէջ, որուն համաձայնեցան Յարութիւն Մուրատեան, Յարութիւն Թէվէքէլեան, և Սարգիս ու Իսրայէլ ու Լոթվին զլխաւորներ (ԿՈԼ. 12), և բնաւ իշխանք և ժողովուրդ Հայոց (ՀՆՆ. 129), և բազում անգամ հրաւիրմամբ և սաստիկ ստիպմամբ համոզեցին Կոլոտը Երուսաղէմ երթալ (ԿՈԼ. 164), աթոռակալ և վէքիլ անուամբ և զայն ճամբայ հանեցին ընդ տէրունական ուխտաւորսն և չափաւոր արդեամբք, այսինքն մաս մը գումարելով (ՀՆՆ. 129), ինչպէս և ինքն ալ կըսէ, թէ պարտաւորուեցաւ տանիլ զողորմութիւն հաւատացելոցն ի սուրբ Երուսաղէմ, և ծառայել աստուածակոխ տեղեացն (ԿՈԼ. 164): Կոլոտ Երուսաղէմ հասաւ մեծպահքի երկրորդ կէսին մէջ, զատիկէն առաջ, որ 1713-ին կը հանդիպէր ապրիլ 5-ին: Իր հասնիլը սակաւ ինչ շնչառութիւն եղաւ սրբոյ տանն այնորիկ (ԿՈԼ. 169), վասնզի տեսնելով և ցաւօք լցեալ, որ ի ձեռաց կողոպտիչ և արծաթասէր մերայնոց և սուտանուն քրիստոնէից՝ մեռեալ հաւատս ունողաց, տարապայման անշքացեալ էր Երուսաղէմի աթոռը, իր բերած դրամով և ուխտաւորներու նուէրներով սկսաւ ինչ ինչ սեփականութիւններ գրաւէ ազատել (ԿՈԼ. 168), և յատկապէս մի փոքրիկ վանք (ՀՆՆ. 129), որ պիտի ըլլայ եկեղեցին Ասորոց, և ի սուրբ Յարութիւն միջի կանթեղքն (ԿՈԼ. 169), և պարտէզն վանուց Հրեշտակապետու (ՀՆՆ. 129), որ առ Ֆռանկսն եղեալ կային ի գրաւ՝ ազատեցան շնորհօք Տեառն (ԿՈԼ. 169): Ապրիլ 5-ին զատիկը կատարելէն և ուխտաւորները յուղարկելէն

ետքը, Կոլոտ շարունակեց իր պաշտօնը աթոռին ներքին բարեկարգութեան, և արտաքին պարտքերու կարգադրութեան աշխատելով, թէպէտև կրելով գրպարտութիւնս բազումս ի բարբարոս պարտատէրացն, և ի մերայնոց լափլիզողաց, զանազան և յօգնակուտակ նեղութիւնս, որոնք այս կերպով հնարէին մեկնել զնա ի սիրոյ և ի կարեկցութենէ սրբոյ տանս: Սակայն կոլոտ հաստատուն էր իր ուղղամիտ գործունէութեան մէջ, և մէկու մը չէր ներեր աթոռին մատակարարութեան մէջ նենգութեամբ և չարաշահութեամբ օգտուիլ (ՀՆՆ. 130), և ակնկառոյց կը սպասէր գալստեան միւս ամի ուխտաւորացն կրկին օրհնութիւն ի Բիւզանդիոյ (ԿՈԼ. 169): Իսկ 1714-ի զատիկը պիտի հանդիպէր մարտ 28-ին, դեռ եղանակները չպարզուած:

1912. ՍԱՀԱԿ ՊԱՇՏՕՆԱՆ

Կոլոտի այս ակնկալութիւնները չիրականացան: Սահակ Ապուշեխցիին պատրիարքութեան առաջին տարիները համեմատաբար հանդարտ անցած էին, բայց ջնջուած չէր ազգին մէջ տիրող երկպառակութիւնը, միշտ կաթոլիկական ձգտումներու պատրուակին ներքև: Եթէ մէկ կողմէն լատինամիտներ, Լատին և Լատինաց մոտ կրթած եկեղեցականներու զրգռութեամբ, և Արևմուտքէ հասնող նպաստներով, և Գաղղիական դեսպանատան կողմէ ցուցուած պաշտպանութեամբ զօրացած, իրենց նպատակը յառաջացնելու կաշխատէին, պատրիարքարանն և ազգն ալ կը պարտաւորուէին հնարաւոր միջոցներով անոնց խրախտանքը զսպել, և ազգային կացութեան և եկեղեցական ինքնութեան համար աշխատիլ: Որովհետև օտար դաւանութեան սիրայօժարները օտար պետութեան միջամտութեամբ կուզէին օգտուիլ, իրենց ազգութեան և դաւանութեան սերտ փարած Հայերն ալ իրենց տէրութեան պաշտպանութիւնը պիտի դիմադրէին անոնց: Այն ժամանակին Եւրոպական տէրութեանց և Օսմանեան պետութեան մէջ տիրող թշնամութիւնները և սպառնացող պատերազմները, բնական իմն հետևութեամբ Օսմանեան կառավարութեան աչքին կասակածաւոր պիտի կացուցանէին Արևմտեայց հետևողութեան դիմող և բարեկամութեան վստահացող խումբերը: Ճիշդ այդ միջոցներուն մեծ եպարքոս Տամատ Ալի փաշա Վենետիկացիներուն և Աւստրիացիներուն դէմ պատերազմի նախատեսութիւններով կը զբաղէր, անոնցմէ խլելու համար Պէդրպոնէսի և Հուգարիոյ տիրապետութիւնը (ԺՈՒ. 325): Ահա կաթոլիկական միտողներու դէմ կարծեցեալ կրօնական հալածանքին տիրապէս քաղաքականբացատրութիւնը: Այդպիսիներու դէմ ձեռք առնուած միջոցներուն չօջափելի չարածառիթը, Լատիններուն կողմէն բռնուած ընթացքն էր, որք բազմադիմի խրատուք զգուշացուցանէին, ոչ ամենի հաղորդութիւն ինչ ընդ Հայս ի հոգեւորս (ՋԱՄ. Գ. 758), այսինքն է, Հայոց եկեղեցիները չերթալ, և Լատին եկեղեցիներ յաճախել, որ զգալի կերպով պետութիւնը իրենց դէմ զրգռել ըսել կ'ըլլար: Ահա պատճառը որով Սահակ պատրիարքի օրերն ալ ազատ չմնացին ներքին աղմուկներէ, և քանի որ խնդիր մը կար մէջտեղ, ամէն անձնական վէճեր կամ կիրքի յուզումներ՝ շուտով այդ կերպարանին կը վերածուէին: Այս ձևը առաւ նաև Սահակ պատրիարքի և Ռոտոսթոյի առաջնորդին միջև ծագած վէճը. պատրիարքն՝ առաջնորդը պաշտօնէ հանած էր, և առաջնորդն ալ համարձակեցաւ Սահակ պատրիարքը

ամբաստանել կառավարութեան առջև: Անոր կողմը զօրացուցին իշխանաւորէն դժգոհ եղող զանազան խումբերը, և կառավարութիւնը վճռեց պատրիարքի փոփոխութիւնը (ՉԱՄ. Գ. 757), և Սահակ պաշտօնէ դադրեցաւ 1714 մարտին, որով 1708 դեկտեմբերէն սկսելով 5 տարի և 7 ամիս պատրիարքական աթոռի վրայ մնացած կ'ըլլայ: Ահա Կոքոտի ակնկալութիւններուն պարապի ելլալուն մէկ պատճառը, զի ոչ միայն պատրիարքական տազնապը արգելքներ կը յարուցանէր, այլ և Սահակի հեռանալով իր պաշտպանը կը կորսնցնէր:

1913. ՈՒՒՏԱԻՈՐԱՑ ՎՏԱՆԳԸ

Ձախորդութիւններ կարծես թէ իրար կը հալածեն, և երբ Կոլոտ պատրիարքական տազնապին շշուկներով կը վարանէր, լուր կառնէ թէ նաւն ուխտաւորաց, դեռ Միջերկրական մեծ ծովը չելած, Մարմարայի մէջ, Արակլիոյ կամ Հերակլիոյ, այսինքն Էրէյլիի առջև խորտակեցաւ: Ուխտաւորներ փորձանքէ ազատելով Կ. Պոլիս կը դառնան, և զայլ նաւ կը վարձեն, բայց այն ալ յետ քանի մի աւուր, տակաւին ճամբայ չելած, մինչ ի տեղի իւրում էր, որ քաղաքին Մարմարայի ծովափը Եէնիքաբուի կողմերը պէտք է ըլլայ, ի սաստիկ հողմոյ, անշուշտ հարաւային փոթորիկէ. կը վնասուի, և ոգնափայտը կը խորտակուի, և չի կրնար ճամբորդել: Այդ գոյժերը վրայէ վրայ ստանալով, ապուշ մնացաք կը գրէ Կոլոտ, և կը յաւելու յիշեցաք ըզբանս տեսւեանցն, և կը պատմէ Ս. Յարութեան տաճարին լուսաբանին և ուրիշ քրիստոնէի մը տեսած ձախող երազները (ԿՈՒ. 170): Ջարմանալի չէ Կոլոտի ալ երազներու տուած կարևորութիւնը, որ ժամանակին տիրող նախապաշարում մըն էր, ամէն դասակարգերու վրայ հաւասարապէս տարածուած, որ հիմա իսկ դեռ ջնջուած չէ մեր ժամանակակիցներուն միտքէն: Ինչ ալ ըլլայ երազներուն տրուելիք կարևորութիւնը, իրականը այն էր, որ 1714 տարւոյ զատիկը, որ մարտ 28-ին հանդիպէր յաջող չանցաւ, և Կոլոտ չկրցաւ Կ. Պոլիսէ և ուխտաւորներէ նորանոր միջոցներ ստանալով, յաջող կարգադրութիւններ ընել Երուսաղէմի աթոռին համար, և գլխաւորապէս գրաւի գրուած կալուածներէն և սպասներէն մաս մըն ալ ազատել, և նոր բեռներու տակ չմտնել:

1914. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԳԱՆՁԱԿԵՑԻ

Երբ Սահակ Ապուշեխցիի պաշտօնանկութեամբ և աքսորմամբ պատրիարքական աթոռը պարապ մնաց, հասարակութեան մէջ անմիջական փութաջանութիւն չտեսնուեցաւ նոր մը ընտրելու, զի մեծամեծներէն ոմանք ձանձրացեալ էին, իսկ այլք ոչ գիտէին թէ զո՞ք ընտրեսցեն (ՉԱՄ. Գ. 757), որ է ըսելթէ հրապարակի վրայ աչքի զարնող չկար: Առիթէն օգտուողը կըլլայ, Յովհաննէս Գանձակեցի, պարսկահայ սահմաններէն եկած վարդապետ մը, կամ լաւ ևս եպիսկոպոս մը, որ տակաւին իբր պանդուխտ ու գիրք չկազմած, հացագործներու մօտ կը բնակէր, որ անշուշտ իր հայրենակիցներ էին: Նա ճանչցուած էր իբր խստակեաց և օրինաց նախանձախնդիր եկեղեցական մը, և միանգամայն իբրև ճարտարախօս, քաջաքարոզ և ժիր անձ մը կը յայտնուէր: Իր ծանօթ հացագործները զայն մեծամեծներուն մտադրութեան ներկայացուցին, որոնք հաւանեցան և հաւանեցան, և կառավարութեան ներկայացուցին, և 1714 մարտ 21-ին Ծաղկազարդի օրը, Յովհաննէս պաշտօնապէս աթոռ բարձրացաւ (Օ1. ՕՐԱ. 136): Յովհաննէսի

անծանօթ մը ըլլալը ոմանց անհաճոյ երևցուց անոր պատրիարքութիւնը, և զօրաւոր հետամուտ մը չգտնուիլը կը քաջալերէր Սահակի կողմնակիցները զայն նորէն դարձնելու: Յովհաննէս իր ճարտարութեան առաջին փորձը տուաւ, մայրեկեղեցւոյ մէջ ժողովուրդը հաւաքելով, արդէն աւագ շաբաթու օրեր էին, և համարձակ յայտարարելով, թէ ինքն գօտութեան պատճառ չ'ուզեր ըլլայ, և յօժարակամ կը քաշուի, եթէ այնպէս կ'ուզեն, բաւական է որ լիցի խաղաղութիւն և սէր: Այդ յայտարարութիւնը ամէնուն համակրութիւնը գրաւեց և միաձայնութեամբ Յովհաննէսի պատրիարքութիւնը ընդունեցաւ: Հաւանաբար այդ եղելութեան թուականն է մարտ 26 օրը, որ ուրիշներէ իբր պատրիարքութեան թուական կը նշանակուի (ՉԱՄ. Գ. 757), և որ աւագ ուրբաթ օրուան կը համապատասխանէ, որով կրցած է Յովհաննէս Գանձակեցին հանդիսապէս Չատիկը տօնախմբել, մինչ տօնը անպտուղ կ'անցնէր Յովհաննէս Կոլոտին համար Երուսաղէմի մէջ (1913): Յովհաննէս Գանձակեցին Արևելեան գաւառներէն եկած, աւելի նախանձայոյզ էր հայրենաւանդ եկեղեցւոյ պահպանութեան և պաշտպանութեան, իր պատրիարքութեան սկսած օրերն ալ աւելի զայրացած էին երոպական յարաբերութեանց կամ փրանկանալու դէմ Օսմանեան պետութեան համակրութիւնները, նոյն միջոցին Վենետկեցւոց դէմ մղուած պատերազմին պատճառով: Այս առիթ տուաւ Յովհաննէսի բուռն գործունէութեան ձեռնարկելու, որուն պատմութիւնը կը յետաձգենք Աղեքսանդր կաթողիկոսի օրերուն:

1915. ԿՈՒՆՏ ԵՐԱՇԵՆԱԻՈՐ

Նոր պատրիարքին առաջին ձեռնարկներէն մին ձախող որոշում մը եղաւ, այն է իբր վէթիլ կամ փոխանորդ, և իբր պապա կամ մատակարար Երուսաղէմ դարձնել Յովհաննէս Պալըքէսիրցին, որ քանի մը տարի առաջ Սահակ պատրիարքէն այդ պաշտօնին կոչուած էր, սակայն դատաստանի վճիռով պաշտօնէն հանուած էր 1711ին, որովհետև թէ՛ վանական հասոյթները, զիրաւունս և զողորմութիւնս նուիրեալս յուխտաւորաց, վատնած և ոչնչացուած էր ի կամս իւր, և թէ՛ պարտքեր աւելցուած էր ու հաշիւ տեսնուած ատեն պարտաւոր մնացած էր (ԱՍՍ. Ա. 439): Կոլոտ իբր Պալըքէսիրցիին անունը կու տայ իր գրութեանց մէջ, կը կոչէ զայն անյագն ի չարիս, Բէլն երկրորդ, մերկացեալ ի շնորհեաց, նոր հրէայ և հին հեթանոս (ԿՈՒ. 170), որ իրեն հետ ուրիշ երեք արբանեակք իւրապիսիք ալ ունենալով, նորէն սկսաւ զօջաքաղութեանց հետևիլ, ընդհանուր թալան մը կազմակերպել կալուածներու և սպասներու վրայ, վաճառելով կամ գրաւի դնելով, որով մերկացոյց զիսկուհի հարսն սուրբ, այսինքն Երուսաղէմի եկեղեցին, յամենից զարդուց (ԿՈՒ. 171): Երբոր պարտատէրեր տեսան, որ իրենց պահանջը գանձելու միջոցները օրըստօրէ կը նուազին, Կ. Պոլիս դիմեցին և հրովարտակ հանել տուին, թէ Հայոց ամենայն միւլքերն ծախուիցի և իւրեանց պարտքն տրիցի: Պալըքէսիրցին և ընկերները, առանց ընդդիմանալու այս կործանիչ հրամանին, խորհեցան նախ վաճառել զգեղեցիկ վանքն սուրբ Փրկչի (ՀՆՆ. 131): Հազիւ թէ այդ գործը լսուեցաւ, միաբանք և ժողովուրդք այլայլմէ եղած շփոթման, և նեղ ժամանակին մէջ Կոլոտին դիմեցին իր հեղինակութեամբ և ստացած յարգանքով ընդդիմանալ այդ ձեռնարկին և տէր կանգնիլ ազգային սեփականութեանց: Պարտատէրերուն ալ

դիմեցին կողկողագին, որոնք տեսնելով ընդհանուր յուզումը և արցունքը՝ հաւանեցան սպասել, միայն թէ կ'ըսեն մեզ մին հաւատարիմ երաշխաւոր տուէք, որ և մեք նորա հաւատալով տացուք ձեզ սակաւ ինչ ժամանակ (ՀՆՆ. 132): Այն ատեն ամէնքը կը բռնադատեն Կոլոտը երաշխաւորութիւնը յանձն առնուլ, պարտատէրերն ալ կը հաւանին, տեսած ըլլալով անոր ուղղամտութիւնը և աթոռին համար անկեղծ աշխատութիւնները: Կոլտ զիջաւ, և չորս տարւոյ պայմանաժամով մասառմաս վճարելու պայմանով, հիւճէթ արարին առաջի դատաւորին, և կուսակալն ալ գոհ մնալով վարդապետը պատուասիրեց և խիլայեալ յուղաւորեաց (ՀՆՆ. 133): Կոլտի առաջին գործը եղաւ Ս. Յարութիւն տաճարին մէջ գոհաբանական աղօթխներ ընել՝ ձեռք ձգուած յաջողութեան համար, և անկէ վանք դառնալով միաբանները հաւաքել, և նորանոր փոխառութեանց դուռը փակելու համար կտրատել և ջնջել պաշտօնական կնիքը՝ յորոյ վերայ գրեալ էր անուն սրբոյ աթոռոյն, և որով զմուրհակս պարտուցն կնքէին, և որ հասարակ կնիք կամ օրթայի կնիք կ'անուանէր (ՀՆՆ. 135), այլ Կոլտ կնիք պարտուց կ'անուանէ զայն, (ԿՈԼ. 172): Անհատական անուն չկար կնիքին վրայ, որով ոչ ոք անձնապէս պարտական կը սեպուէր, և ի կնքողաց փող մի չէր գնայր, անոր համար ամէն փոխանորդներ և մատակարարներ անխտրապէս զբազում թէմէսիւքս մօտրէին (ՀՆՆ. 135): Այդ ամէնը կը պատմէ Հաննա, որ գործին մասնակից է: Եղելութիւնները տեղի ունեցան 1714-ի վերջերը, ուսկից ետքը 1715ի սկզբները Կոլտ Երուսաղէմէ մեկնեցաւ Կ. Պոլիս գալ, և ազգային մեծամեծներուն եղածը իմացնել և ընելիքնին ցուցնել:

1916. ԱՂԵՔՍԱՆՂՐԻ ՄԱՀՐ

Երբոր Երուսաղէմի մէջ այս անցուդարծերը տեղի կ'ունենային, Էջմիածինի մէջ աթոռը կը դատարկանար Աղեքսանդրի մահուամբ: Իրեն գործերէն շատ մանրամասնութիւններ չունինք, և այս պատճառով ժամանակակից եղելութեանց վրայ ընդարձակուած ատեննիս, իրեն գործունէութենէն շատ բան չկրցանք յառաջ բերել: Գիտենք որ զհայրենիս և զբարեկամս իւր մխիթարելու նպատակով 1711 հոկտեմբեր 12-ին Նոր Ջուղա է եկած, և ութն ամիս այն տեղ ատեն անցնելէ ետքը 1712 յունիս 17ին Էջմիածին դարձած: Գրուած է թէ կաթողիկոսութիւն սորա եղև կարի օգտակար, ոչ միայն սակս ազգին, այլ և վասն սրբոյ Էջմիածնի (ՏՅՈ. Ա. 35): Երեւանեցին ալ կը վկայէ թէ եղև հանճարեղ և շինարար, զբազում հնացեալ շինուածս նորոգեաց զծմրան սեղանատունն վերանորոգեաց, զայգին Սրբոյն Հռիփսիմեայ մեծացոյց և պարսպեաց, հարստացոյց զսուրբ աթոռս եկեղեցական զարդուք և արտաքին կահիւք և անասնօք, և յաւել մուլքս և զարդինս՝ արքունական և դատաւորական գրովք (ԶԱՄ. 27): Ինքն ալ 1713 յունիս 4ին Մովսէս Ջուղայեցիին կը գրէր, թէ տասն տեղ քարխանայք ունիմ, երեք հարիւր աւելի ուստա և մշակ կու բանի. և տասը տեղ բացուած շինութիւններուն կարգին կը յիշէ ևս Երեւանի այգին, Օշական մուլքը, և մեծ առուն (ՏՅՈ. Բ. 85): Բայց տակաւ կը տկարանար Աղեքսանդր, և 1714-ին իր վախճանը մօտալուտ տեսնելով գրաւոր կտակ մըն ալ կը պատրաստէ, որով կը յայտնէ, թէ Նահապետի օրէն մնացած պարտքերն ալ վճարած է, մէկ դէկան պարտք չկայ սուրբ աթոռոյս, այլ

և դրամ ևս կայ: Իրեն յաջորդ կը ցուցնէ Ջուղայի առաջնորդութեան մէջ իր յաջորդ Մովսէս Ջուղայեցին, վստահացնելով թէ կրկին, երեքին և բազմակրկին ճոխացուցնէ զաթոռս և զազգս. թէպէտև կը յաւելու թէ կամք ձեր է, զո քո կամիք կաթողիկոս ընտրէք, և կը վերջացնէ օրհնութեամբ, կացէք բարեալ և մնացէք խաղաղութեամբ, և վասն մեր աղօթս արարէք և յիշեցէք ի Քրիստոս (ՏՅՈ. Բ. 36): Կտակին ամսաթիւը չկայ, բայց մահուանէ շատ առաջ պիտի չըլլայ, զի 1714 հոկտեմբեր 19ին Մովսէս Էջմիածին կը հրաւիրուի կաթողիկոսանալու նպատակով (ՏՅՈ. Բ. 50): Իսկ Աղեքսանդր կը վախճանի նոյեմբեր 22ին (ՏՅՈ. Բ. 37), և կը թաղուի ի ներքոյ մեծի զանգակատան, յաջակողմն դրան (ՋԱՄ. 27): Աղեքսանդր Ջուղայեցի ուսումնական և գործունեայ և խոհական և շինարար, պատկառելի դէմք մըն է կաթողիկոսներու շարքին մէջ, թէպէտև կենսագրական մանրամասնութիւններով հարուստ չըլլան իր եղող յիշատակարանները: Ազգային եկեղեցւոյն մասին իր հաստատամիտ և անխարդախ ուղղութեան համար բաւական ըլլայ պապին գրած նամակին մասին տուած վերլուծութիւննիս (1897):

Տ. ԱՍՏՈՒԱԾԱՏՈՒՐ Ա. ՀԱՄԱՏԱՆԱՑԻ

1917. ՄՈՎՍԷՍ ՋՈՒԴԱՅԵՑԻ

Վերջին ատեններ Մայրաթոռոյ միաբանութիւնը ընտրութեան տէր էր դարձած, ազգային իշխանութեան և ներկայացուցչութեան դերը ջնջուած լինելով, և նա ալ դիւրաւ կը հետևէր նախորդ կաթողիկոսէն յայտնուած միտքին: Այս անգամ ալ նոյն ճամբան բռնուեցաւ, և Մովսէս Ջուղայեցին, որուն արդէն Աղեքսանդր չմեռած հրաւեր ուղղուած էր, կրկին կոչուեցաւ զալ Էջմիածին և կաթողիկոսական աթոռը գրաւել: Ջուղայի առաջնորդներուն կաթողիկոսութիւնը՝ Ջուղայեցւոց ալ հաճոյանալու հետևանքը կ'ունենար, որոնք կարող և ունևոր դիրք ունէին, և հարկաւ անոնց օժանդակութեամբն էր որ կաթողիկոսներ շինարար կը դառնային, թէ ոչ ուրիշ կողմեր աղքատութիւնն ու կարօտութիւնն էր որ կը տիրէր: Կը կարծենք թէ Մովսէս միակ օրինակն է պատմութեանս մէջ, որ պաշտօնապէս կաթողիկոսութեան կոչուելով, հրաժարի և յանձն չառնէ զայն ստանձնել: Եղան կաթողիկոսութենէ հրաժարողներ, բայց զայն վարելէ և տկարութեան կամ դժուարութեան հանդիպելէ ետքը: Մովսէս յայտնած դժկամութեան շուտով չեն համակերպած Մայրաթոռոյ միաբանները, վասն զի ոչ միանգամ, այլ և երկիցս և երիցս գրեալ են, և պահանջած յանձնառութիւնը, այլ Մովսէս անփոփոխ մնացած է իր միտքին վրայ, և շնորհակալ ըլլալով իրեն հանդէպ յայտնուած սիրելութեան, վճռապէս պատասխանած է. Օ ն անդր ի բաց տարէք ի մտաց ձերոց, զի այդ ոչ է մեր գործ (ՏՅՈ. Բ. 50): Ինչ էր Մովսէսի դժկամութեան ներքին պատճառը դժուար է ճշդել, զի ապիկար և գործէ փախչող մէկը չէր, և բազմաշխատ և բազմարդին անձ մը եղած էր Պարսկաստանի աթոռին վրայ: Աղեքսանդրի իր կտակով յայտնած վկայութիւնն ալ (1916) մեծ երաշխաւորութիւն մըն է, համբաւն ալ ամէն կողմ տարածուած էր, որ Յովհաննէս Կոլոտ ալ պատուագիր և գովասանական բացատրութիւններով անոր կը դիմէր Երուսաղէմի գործին համար (ՏՅՈ. Բ. 51): Տկարացած և անկարող դարձած ալ պիտի չըսենք, զի թուականէս ետքը տասը տարի ևս վաստակաւոր պաշտօնավարութիւն ունեցաւ Ջուղայի աթոռին

վրայ մինչև 1725 մարտ 1ը, որ է իր մահուան թուականը: Պէտք է ըսել թէ Մովսէս իր գտնուած վիճակէն գոհ, և Ջուղայի վանքին վրայ թափած աշխատութիւնը և ստացած արդիւնքները կիսատ թողուլ չ'ուզելով, և բարձրագոյն աթոռի ծանրագոյն տաղտապանքներէ խորշելով, չէ ուզած իր խաղաղ դիրքը էջմիածինի խռովեալ դիրքին հետ փոխանակել: Իր ժամանակին երկու եպիսկոպոսներու և 17 նշանաւոր վարդապետներու անուններ կը տրուին Ամենափրկիչի վանքին մէջ, և 62 քահանաներու ներկայութիւնը կը վկայուի Ջուղայի 14 եկեղեցիներու համար (ՏՅՈՒ. Բ. 51): Սակայն կարծես թէ բարեբաստիկ չեղաւ Մովսէսի ծանրագոյն տաղտապանքէ խուսափիլը, զի ոչ նուազ տագնապներ կրեց Ջուղայի մէջ Աֆղաններուն ապստամբելուն և Ասպահանի տիրապետելուն պատճառով:

1918. ԱՍՏՈՒԱԾԱՏՈՒՐ ԸՆՏՐՈՒԱԾ

Երբոր Մովսէս վճռական կերպով ընտրութենէն հրաժարեցաւ, Մայրաթոռոյ միաբաններ պարտաւորուեցան ուրիշի վրայ դարձնել աշուղնին, բայց նորէն Ջուղայի միաբաններէն չհեռացան, և վերև յիշուած Ս. Ամենափրկիչի միաբան երկու եպիսկոպոսներէն Աստուածատուրը (ՏՅՈՒ. Բ. 51) յառաջ կոչեցին, հարկաւ նոյն իսկ Մովսէսի յանձնարարութեամբ, և ըստ այսմ անոր վրայ կատարուեցան պաշտօնական գործողութիւնները, և նա պետական հաստատութիւնն ալ ընդունելով էջմիածին եկաւ 1715 մայիս 7-ին (ՉԱՄ. Գ. 768), որ է Յինաց երրորդ շաբաթ օրը՝ և գուցէ յետագայ օրն ալ Կարմիր կիրակէին օծուըն ստացաւ (ՇԱՀ. Ա. 225): Աստուածատուր Համատանացիի նախընթացին վրայ բնաւ տեղեկութիւն չունինք, և պիտի չկարենանք արժանապէս ներկայել: Իր պաշտօնավարութեան ընթացքին մէջ՝ գրաւած աթոռին անարժան չգտնուեցաւ: Երեւանեցին կը յիշէ զայն իբր այր հեզաբարոյ և հոգելի, շնորհաշատ և գեղեցկատես, ջերմեռանդ և արտասուիչ, որ արար զբաղում բարերարութիւնս և զտառապանս (ՉԱՄ. 27): Իր ծեռամբ կատարուած մայրտաճարի նորոգութիւններէն կը յիշուին, Իջման տեղւոյն մարմարեայ շինուիլը, որ կը ցուցնէ թէ այնպէս չէր Եղիազարի նախնական շինութիւնը (1810), աւագ խորանի նորոգութիւնը, եկեղեցւոյ սիւներուն վերաշինութիւնը, և գետնին սալայատակուիլը, տնտեստունի շինուիլը, և անոր մէջ ջրհոր բացուիլը, ինչպէս նաև կալուածներէն մի մասին պետական վաւերագիրերով ապահովուիլը (ՉԱՄ. 28): Աստուածատուրի այդ շինարար գործերը կը գրաւեն անոր հայրապետութեան առաջին հինգ տարիները մինչև 1720, զի այնուհետև պատերազմական շեփոքները հնչեցին, և դրացի բանակներ իրարու դէմ ելան, և էջմիածին ալ նեղուեցաւ ու տառապեցաւ, ինչպէս հետզհետէ պիտի պատմենք: Աստուածատուրի դաւանական ուղղութեան մասին ալ սովորական յանգերզը կը կրկնուի, թէ 1717-ին պապին գրեաց զթուղթ հնազանդութեան իւրոյ և զմեծ զովասանս սուրբ եկեղեցւոյն Հռոմայ, սակայն միայն մէկ մը այս յիշատակութիւնը կընէ (ՊԷՃ. 263), և ուրիշ հռոմէական գրիչներն ալ չեն համարձակիր կրկնել, որով կասկածելի կը դառնայ սոյն մէկին գրածը: Պատճէնն ալ մէջտեղ չկայ՝ որ բուն պարունակութիւնը գիտնայինք, և եթէ գրած է, հաւանաբար Աղեքսանդրի գանգատին (1897) կրկնութիւնն է Լատին քարոզիչներու դէմ, և եթէ մէջը զովասանքի խօսքեր կան՝ դաւանական

նշանակություն չեն ունենար: Իսկ հնագանդություն ըստածն ալ՝ իր անձը նուաստացնող և դիմացինը բարձրացնող խօսքեր կըլլան, ինչպէս նման պատճէններու մէջ կը տեսնենք: Կը գտնուի նաև 1718 յունիս 19-ին Աստուածատուրէ գրուած կոնդակ մը Վենետիկ գտնուող Ջուդայեցի և ուրիշ վաճառականներուն, որ էջմիածինի համար, քանի մի բեռ կանթեղ, ջամ և այլ շուշեղէն հոգան (ՏԱՇ. 1030), որուն մէջ բնաւ Հռոմի կամ հռոմէականութեան պատկանող խօսք չկայ: Ղառնանք նորէն Կոստանդնուպոլիս:

1919. ԱՍԻՆԱՄԻՏ ԶԱՆՔԵՐԸ

Յովհաննէս Գանձակեցի պատրիարք ըիտրուած էր 1714 մարտ 21-ին, Աղեքսանդրի մահուանէն 8 ամիս իսկ Աստուածատուրի կաթողիկոսութենէն 14 ամիս առաջ, սակայն կամաւ անոր գործերուն մասին խօսիլը յետաձգեցինք (1914), չարայարեալ գործողութիւնները չընդհատելու համար: Հազիւ թէ Գանձակեցին գործի ձեռնարկեց, երկու պարագաներ եկան կացութիւնը զայրացնել, մէկը Լատիններուն կողմէ իրենց հետևողներու վրայ բռնադատութիւնը՝ Լատին եկեղեցի երթալու և Հայոց եկեղեցիներ չերթալու, և միւսը Օսմանեան կառավարութեան ցուցած Լատինաց հետ բարեկամութեանց և մտերմութեանց դէմ խստութիւնը, Վենետկեցոց հետ յարաբերութեանց խառնակելուն և մօտալուտ պատերազմի հաւանականութեան պատճառով: Գանձակեցին խոհական կերպով նախապէս ազդ արար նոցա և յորդորեց գնոսա գալ յեկեղեցի իւր (ՉԱՍ. Գ. 757), որպէսզի կառավարութեան կասկածներուն տեղի չտան, քանի որ իրեն վրայ ալ ստիպում կըլլար իր ժողովուրդին ընթացքին վրայ հսկել: Անսացողներ եղան, բայց Լատին քարոզիչներ սկսան աւելի ևս սաստկացնել իրենց արգելքը, խիղճերը պղտորել և ընտանիքները խռովել: Կը կարծէին թէ Հայոց պատրիարքարանին վրայ կրնան յաղթութիւնը տանիլ դեսպանական հովանաւորութեամբ, զի Ֆէրիօլի յաջորդը Պետրոս Տէգալլէօր կոմսը (Pierre Puchot comte Desalleurs), իր նախորդէն նուազ չէր կրօնամոլ ընթացքին մէջ, թէպէտ անոր պէս մոլեգնութեան չէր հասներ: Գանձակեցին Լատին եպիսկոպոսին ալ դրկեց իր փոխանորդը, որպէսզի իր եկեղեցականները չափաւորութեան խրատէ, և կառավարութեան տրամադրութիւնները յիշեցնելով զգուշացուց տհաճոյ հետևանքներէ: Ընդհակառակն Լատին եպիսկոպոսը իր գլուխը կը ժողովէ Հայերուն մէջ հռոմէականութեամբ կրթուած կամ հռոմէականութեան շահուած եկեղեցականները, և անոնցմով որոշում կու տայ ի գլուխ տանել գիրսն, պատրիարքը պաշտօնէ ձգել իրենցմէ մէկը պատրիարքութեան բարձրացնել, և այս նպատակով գաղտնի կերպով և խոստովանահայրերու միջոցով իրենց հետևողներէն դրամ հաւաքել, պաշտօնական և անպաշտօն ծախքերու համար: Լատին եպիսկոպոսին հրամանատարութեան ներքև՝ Հայոց պատրիարքարանին դէմ մաքառելու պատրաստուող խումբին կառաջնորդէր Մելքոն Թասպասեան եպիսկոպոսը (1895), որ կամէր զի ինքն լիցի առաջնորդ և պատրիարք (ՉԱՍ. Գ. 758): Իրեն կը հետևէին Յովհան Նիկոմիդացի, և Սարգիս ու Երեմիա եպիսկոպոսներ, Յովսէփ Պէշիքթաշցի վարդապետ և Աստուածատուր Պարսկաստանցի քահանայ՝ իբրև շարժումին գլխաւորներ: Կառավարութիւնը տեղեկութիւն ստացաւ այդ

եղելութեանց մասին, որոնց հանդէպ անտարբեր չէր կրնար ըլլայ, և թողուլ որ հպատակներէն ոմանք օտարի թելադրութեամբ և գլխաւորութեամբ իրեն հպատակ հասարակութեան դէմ գործեն: Եպարքոսը պատրիարքին պատուիրեաց մի ումեք ասել ինչ, և վերև յիշուած երեք եպիսկոպոսները ձերբակալել տալով, եղ յանձանօթ տեղուջ ուրեք, իբր ի բանտի: Լատիններու հետ միաբանեալները՝ կարծելով թէ պատրիարքին գործն է երեք եպիսկոպոսներուն անյայտանալը, հարիւր հոգիի խումբ մը կազմեցին և եպարքոսին վրայ բողոքի ղրկեցին՝ պատրիարքը ամբաստանելու, չգիտնալով թէ եպարքոսն ինքն է խաղին հեղինակը (ՉԱՄ. Գ. 759):

1920. ՊԵՏԱԿԱՆ ԴԱՏԱՍՏԱՆ

Տամատ Ալի եպարքոս բողոքողները կընդունի, կը լսէ բողոքը, և կըսէ թէ գործը իմացած է, և թէ այն Երուսաղէմի հաշիւներու խնդիր մըն է՝ պատրիարքի և յիշեալ եպիսկոպոսներու հետ, որոնք երեք ընկեր ևս ունին եղեր, թող անոնք ալ բերեն որ դատը տեսնէ, և երաշխաւորութիւն առնելով բողոքողները կարծակէ: Ամբոխը կը հաւանի, բայց միւս երեքը զորս Լատին եպիսկոպոսը պահած էր, մէջտեղ չեն ելլար: Այն ատեն ամբոխը Լատին եպիսկոպոսին կը դիմէ, կը սպառնայ որ զիրենք մէջտեղ նետեց, և այժմ վտանգի կենթարկէ, որով նա կը պարտաւորուի մէջտեղ հանել երեք պահուրտածները զորս երաշխաւոր ամբոխը եպարքոսին կը ներկայացնէ, և անոնց հետ Յովհան Նիկոմիդացի եպիսկոպոսն ալ, զի Սարգիս և Երեմիա լատինամիտ եպիսկոպոսներ բանտին մէջ իսլամութիւն ընդունելով գործէն հրաժարած էին: Պատրիարքն ալ ատեն կը կանչուի, ուր իր գանգատը կը յայտնէ: Բայց անիկա եպարքոսին յերիւրած պատճառանքին մասնակից չէր, ուստի պարզապէս կը յայտարարէ թէ Լատիններ մէջտեղ ելած են ի ժողովուրդը օտարացնել, կարգելեն Հայ եկեղեցին գալ, կը յորդորեն պատրիարքարանի տուրքերը չտալ, և կը ստիպեն իրենց եկեղեցիները երթալ և տուրքերը իրենց վճարել: Կաւելցնէ թէ այս չորսերն ալ անոնց գործակատարներն են: Եպարքոսը միւսներուն դառնալով բացատրութիւն կը պահանջէ, և Թասպասեան ամէնուն կողմէ պատասխանելով կը սկսի ըսել, Պատճառն որոյ վասն մեք ոչ թողումք...: Եպարքոսը խօսքը կընդհատէ, և չի ներեր շարունակել, որովհետև ոչ թողումք յայտարարութիւնը՝ կատարեալ խոստովանութիւնկը նկատէ, և իբր օտարներու և կառավարութեան թշնամիներու ձեռնտուներու՝ քրէական յանցապարտութեան և թիապարտութեան վճիռ կարծակէ վրանին: Այսպէս Մելքոն և Յովհան եպիսկոպոսներ, Յովսէփ վարդապետ և Աստուածատուր քահանայ, թիապարտներու բանտը կը փակուին 1714-ին վերջերը, գոնէ յայտնի ամբաստանութեամբ և դատական վճիռով, և ոչ Աւետիքի պէս նենգաւոր յափշտակութեամբ և գողունի գործողութեամբ: Թիապարտներէն վերջին վերջին երեքը՝ իբր հետևողներ՝ դրամական միջոցներով ազատութիւն կը գտնեն, միայն Մելքոն եպիսկոպոս, իբր շարժումին գլուխը՝ երկու տարիի չափ բանտը կը մնայ և հոն կը վախճանի: Այդ միջոցին իբր գործակից դատապարտուած են նաև Մելտոն Պալաթցի և Չախմախօղլու անոն անձեր, որոնց առաջինը ուրացութեամբ և երկրորդը դրամով ազատութիւն են ստացած (ՉԱՄ. Գ. 761):

1921. ԳԱԼԱՌՆԵՐՈՒ ՄԷՋ

Այդ դատաստանն ալ անոր ելքը, և Լատիններուն բռնած երկդիմի ընթացքը, նոյն իսկ իրենց հետևողներէն շատերը իրենցմէ պաղեցուց եպարքոսական հրամաններն ալ կրկնուեցան օտարասիրութեան առաջն առնելու համար, գաւառներն ալ հրամաններ տրուեցան այդ մասին հսկելու, և գլխաւորները զսպելու: Այդ առթիւ շատեր ձերբակալուեցան, որոնցմէ Աբրահամ Արծիւեան եպիսկոպոսը (1896) Բերիայէ Կ. Պոլսոյ թիարանը բերուեցաւ, իսկ Գրիգոր Եւոքիացի վարդապետը, և քանի մը Կարնեցի քահանաներ, տեղւոյն վրայ բանտարկուեցան, բայց տուգանքով ազատեցան (ՉԱՄ. Գ. 761): Արծիւեանի համար ալ կը պատմուի, թէ Հրեայ բանտակիցներու միջնորդութեամբ ազատութեան ճամբայ գտած ըլլայ (ԴԻԹ. 44): Միայն հաւատալի չէ, որ Արծիւեանի 1717-ին պատրիարքական կոնդակով և պետական հրովարտակով Եղեսիոյ առաջնորդ անուանուելուն առթիւ, կաթողիկոսին քարոզելու ազատութիւն տրուած ըլլայ (ԿԱԹ. 45), ինչ որ իր 1714-ին Տրապիզոնի առաջնորդութեան առթիւ ալ եղած կըսեն (ԴԻԹ. 38): Վասն զի Գանձակեցի պատրիարքին կաթողիկոսին զօրացնելու յանձնառութիւնը ենթադրելի իսկ չէ, և գործոց ընթացքը աւելի հաւանական կը ցուցնէ, Արծիւեան եպիսկոպոսին՝ պատրիարքարանի ընթացքին՝ գոնէ երեսանց համակրիլը, ինչ որ անսովոր չէր որևէ միջոցներով սողոսկելու և հրապուրելու սահմանուած հռոմէական պաշտօնէից վրայ: Գաւառներու վրայ տարածուած գործողութիւնները 1714 տարւոյն մէջ սկսած, և յաջորդ տարի շարունակած էին:

1922. ՊԵՂՈՊՈՆԵՍԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

Թուականներու բաղդատութիւնը շատ մեծ նշանակութիւն ունի եղելութեանց կապակցութիւնը և ներքին շարժառիթը բացատրելու: Արդ 1714-ին վերջերը Վենետիկցիներու դէմ պատերազմը ծրագրուած և պատրաստուած էր 1715 յունուարին պատերազմական նշանները կայսերական պալատին դուռը դրուեցան ապրիլին սուլտալ Ահմէտ Գ. և Տամատ Ալի եպարքոս՝ մայրաքաղաքէն մեկնեցան, և նաւատորմիլը Թինոս կղզին գրաւեց. յունիսին Օսմանեան քանակը Պեղոպոնէս մտաւ յուլիսին Կորնթոսի տիրացաւ, և հետզհետէ Նաուպլիա, Քօթօն, Նավարին, և Մեթոն բերդաքաղաքները ցամաքի վրայ, Չերիկո և Կրետէ կղզիներ ծովու վրայ՝ Օսմանցիներէ գրաւուեցան, և 1715 նոյեմբերին Վենետիկոյ հանրապետութեան տիրապետութիւնը վերջացած էր Պեղոպոնէսի կամ Մօռայի թերակղզւոյն և Արշիպեղագոսի կամ Պահիրը-Սէֆտի կղզիներուն վրայէն: Ճիշդ այդ միջոցներուն էր որ Լատիններ իրենց հետևողներուն խիղճին վրայ բռնանալով, և անոնց միտքը պղտորելով, կառավարութեան զայրոյթը կը հրաւիրէին, և այս կերպով իրենք իրենց պաշտպանեալներուն հալածիչը կը դառնային:

1923. ԿՈՒՆՏ ՊԱՏՐԻԱՐՔ

Միևնոյն միջոցներուն, այսինքն 1715-ին, զատիկը ընելէն ետքը, որ կը հանդիպէր ապրիլ 17-ին, Եպրուսաղէմէ Կ. Պոլիս կու գայ Յովհաննէս Կոլոտ վարդապետ, և բոլորանուէր զինքն կու տար Երուսաղէմի կացութիւնը բարուրելու: Շարունակ ամէն տեղ և ամէն ատեն, հրապարակաւ կամ առանձինն, բեմէն կամ բազմոցէն, Երուսաղէմի նեղութիւնները կը պատմէր, վերջին կործանման հասած ըլլալը կը բացատրէր, իր յանձնառու եղած երաշխաւորութիւնը կը յայտարարէր, և

անմիջական զարմանալի և զուարթառատ պէտքը կը զգացնէր: Ասոնցմէ աւելի արմատական կարգադրութեան մը անհրաժեշտութիւնը կը ցուցնէր, Երուսաղէմը ազատել տիրող դիրքէն, անոր սեփական տէրն ու գլուխը տալ ըստ առաջնոյն, Կ. Պոլսոյ պատրիարքարանին ուղղակի միջամտութիւնը խափանել, մէկ խօսքով պատրիարքութեանց միաւորութիւնը ջնջել, և Կ. Պոլսոյ դերը վերին հսկողութեան մէջ սահմանափակել: Այդ քարոզութիւնները և յորդորները կը խօսուէին Յովհաննէս Գանձակեցի պատրիարքին ներքև, որ բնաւ արգելք և դիտողութիւն չէր դիմադրեր: Որչափ ալ նա Յովհաննէս Պալըքէսիրցին Երուսաղէմ ղրկելու սխալը գործած էր (1914), սակայն կ'երևի թէ միամտաբար սխալած էր, վասնզի այլևս ոչ ըրածը կը պաշտպանէ և ոչ ալ Կոլոտին ձեռնարկին արգելք կը դնէր: Կոլոտի յորդորները սկսան ժողովուրդին համակրութիւնը գրաւել, և մեծամեծներուն մտադրութիւնը հրաւիրել, որոնք հետզհետէ իրեն ձեռնտու ըլլալու հաճութիւնը տուին, և որոնց մէջ յանուանէ կը յիշուին Յարութիւն Մուրատեան Ապուշխեցի, Յարութիւն Թէվէքէլեան Ապուշխեցի, Սարգիս Խալֆա Կեսարացի, Իսրայէլ Կոստանդնուպոլսեցի, և Լուրվի, որոնք յաջողեցան իրենց կողմ ձգել նաև Սեղբեստրոս Երեւանեցի Ակնեցի (ՀՆՆ. 138), աւելի ծանօթ Սեղբոս Ամիրա անունով, ամէնքն ալ մահտեսի կոչումով պատուած անձեր, որ է ըսել Երուսաղէմի ուխտը կատարած, և սիրտով Երուսաղէմի սիրով տոգորուած: Ասոնք հաւանեցան Կոլոտի յայտնած պայմաններուն համակերպիլ. բայց ինչպէ՞ս ընել, որ Կ. Պոլսոյ պատրիարք գտնուող անձը անկեղծօրէն ձեռք քաշէ Երուսաղէմի պատրիարքութենէն. ինչպէ՞ս ապահովել, որ Կ. Պոլսոյ պատրիարքը յարգէ Կոլոտի անձնական երաշխաւորութիւնը (1915). զո՞վ Երուսաղէմի պատրիարքութեան կոչել որ Կ. Պոլսոյ պատրիարքին հետ համերաշխ գործէ. և ի՞նչպէս վստահիլ որ հաւաքելի նպաստներ ամենայն ճշդութեամբ Երուսաղէմի պարտքերուն պիտի յատկացուին: Այդ դժուարութեանց լուծումը պատրաստելու համար՝ խորհեցան նոյն ինքն Կոլոտը Կ. Պոլսոյ պատրիարք անուանել, և Երուսաղէմի պատրիարքի ընտրութիւնըն ալ անոր առաջարկութեան թողուլ: Եկ, կ'ըսեն, դու լեր մեզ պատրիարք և առաջնորդ Կոստանդնուպոլսոյ, և յետոյ զորն և կամիս՝ զայն արապատրիարք Երուսաղէմի, բայց միշտ գիտութեամբ բոլոր իշխանացս: Կոլոտ տեսնելով որ իր կապած բեռը իր ուսը կ'ուզեն բեռցնել, սկսաւ խուսփիլ և պատճառեաց զբազումս. բայց գլխաւոր խնդիրը գործին տևողութիւնն էր, որովհետև մինչև պարտքերուն ջնջուելուն պայմանաժամ նշանակուած չորս տարիներու լրանալը, շատ փոփոխութիւններ կրնային տեղի ունենալ և գործը խանգարել: Ասոր ալ իշխանները պատասխանեցին, թէ մեք բնաւքս Աստուծով կամք ի յոտին առ ի օգնել քեզ վասն այսր իրի (ՀՆՆ. 138), որ է ըսել, խոստացան բոլոր ուժովնին Կոլոտի պատրիարքութեան տևողութիւնը երաշխաւորել: Կոլոտը պատրիարք ընելու միտքը՝ Գանձակեցիին պաշտօնէ դադարումը կը պահանջէր: Գանձակեցիին իբր գովեստ, պէտք է դիտել տանք, որ ան չուզեց սովորական եղած կերպերով, դրամով կամ ամբաստանութեամբ զինքն պաշտօնանկ ընեն, այլ նախկին վեհանձն ճարտարութիւնը կրկնեց, զոր ցուցած էր ընտրութեան առթիւ (1914), և խոստացաւ կամովին հրաժարիլ ի պատրիարքութենէ (ԶԱՄ. Գ. 772):

1924. ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ ԱԹՈՌԸ

Այսպէս որոշուեցաւ Յովհաննէս Կոլոտի պատրիարքութիւնը՝ միայն Կ. Պոլսոյ աթոռին անունով, երբ տակաւին լոկ վարդապետ և 37 տարեկան էր (ԿՈԼ. 15): Ինքն՝ Կոլոտ ալ Երուսաղէմի՝ պատրիարքութեան համար առաջարկեց Գրիգոր Եպիսկոպոս Շիրուանցին, իր հոգեհարազատ և հայրապատիւ ընկերակիցը, որ Մշոյ Ս. Կարապետի առաջնորդն էր (1910), և բնաւ անցուդարձէն տեղեկութիւն չունէր: Ըստ այսմ ամենայն ինչ սիրով և համերաշխութեամբ հաստատուելէ ետքը, Խաչվերացի շաբաթապահքին ուրբաթ օրը Կոլոտի պատրիարքութիւնը հռչակեցին և առժամոյն նստուցին յաթոռն Կոստանդնուպոլսոյ, և յաջորդ շաբաթ օրը, որ էր տօն սրբոյ Յարութեան և Գողգոթային, այսինքն Խաչին նախընթաց նաւակատեաց օրը, տօնական պատարագին յիշատակութեան ատեն, Կոլոտի տուած հրահանգին համեմատ, ժամարարը բաժանաբար յիշեց Երուսաղէմի պատրիարք Գրիգորը և Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարք Յովհաննէսը, մինչ այն ատեն սովորութիւն եղած էր Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքը երկու աթոռներով միանգամայն յիշել: Այդ օրէն կը սկսի Երուսաղէմի պատրիարքներուն զատաբար Կ. Պոլսոյ պատրիարքութեան վիճակներուն մէջ յիշատակուիլը, որ ոչ իրաւունքի կամ իշխանութեան ունի, այլ միայն պատմական եղելութեան մը հետևանքն է. Երուսաղէմի աթոռին ալ Կոստանդնուպոլսոյ աթոռէն առաջ յիշուիլը՝ պարզապէս Կոլոտի կողմէն իր հայրապատիւ ընկերակցին հանդէպ մեծարանքի ցոյց մըն էր, ապա թէ ոչ իրաւասութեան կանոնով, տեղական իշխանութիւններ և ուղիղ գերիշխանութիւններ նախապատուութիւն կը վայելեն: Բայց սկսուած սովորութիւն մը կը շարունակէ, և շարունակելով օրէնք կը դառնայ: Այդ նշանաւոր եղելութեանց թուականը 1715 յիշուած է (ՍՐԳ.), իսկ ամսաթիւը Հաննա պատմագիր սեպտեմբեր 12, և սեպտեմբեր 13 կը դնէ (ՀՆՆ. 139), սակայն եօթնեկի և տօնի օրերը 1715-ին սեպտեմբեր 9-ին և 10-ին կը պատասխանեն, և պատմագիրը կամ ընդօրինակիչը թիրիմացութեան ինկած պիտի ըսենք: Ուրիշի կողմէն ալ սեպտեմբեր 16-ին և 17-ին տանելու ուղղութիւնն ալ (ԶԱՄ. Գ. 772), տօնական յիշատակին չի յարմարիր: Պատրիարքութեանց բաժանումը խնդութեամբ ընդունուեցաւ ժողովուրդէն, որ երկու նորընտիրներուն ստանձնած ծանր բեռը նկատի տօնելով կը մաղթէր. Տէր օգնեսցէ նոցա (ՀՆՆ. 139): Գանձակեցիի ընթացքին մասին հետևանք Չամշեանի և ուրիշներու գրածին (Օ1 ՕՐԱ. 128), և կամաւ հրաժարիլը գրեցինք (1923): Սակայն Երուսաղէմի նոր պատմագիրը, չենք գիտեր ուստի քաղելով կը գրէ, թէ Գանձակեցին Պարսկաստան փախած ատեն ձերբակալուեցաւ և բանտարկուեցաւ, և Կ. Պոլսոյ պատրիարքութենէն զրկուեցաւ բայց Երուսաղէմի պատրիարքութիւնը վրան մնաց, որով չարչարեաց զաղքատս, եկեր և վատնեաց զինչս և զըստացուածս եկեղեցեաց և վանօրէից, մինչև որ դատապարտեցաւ ի պատիժ պատուհասի (ԱՍՏ. Ա. 440): Մեր տեսութեամբ թիրիմացութեան հետևանք պէտք է ըսել այս դարձուածը, որովհետև Հաննա որ ականատես և գործակից էր, այդպիսի պարագաներէ տեղեկութիւն չունի, Երուսաղէմի ինչքերուն նոր վատնող մը չի ճանչնար, թող որ անիմանալի է Կ. Պոլսոյ աթոռէն գահընկեց եղած և բանտարկուած պատրիարքին Երուսաղէմի աթոռը կարենալ

պահելը և անով զեղծանիլը: Ուստի անհնար կը տեսնենք կարևորութիւն ընծայել այդ վերջին պատմութեան:

1925. ՊԵՏԱԿԱՆ ՎԱԷՐԱՑՈՒՄ

Սակայն կատարուած գործողութիւնը և նոր պատրիարքներու հռչակուիլը ազգային շրջանակի մէջ եղած գործ էր, և դեռ իր պաշտօնական և իրական լրումը չունէր. ուստի պետական հաստատութիւն ստանալ պէտք էր, և Երուսաղէմի պատրիարք ընտրուած անձը գործին զուխ անցնել: Մինչև որ այս գործողութիւնները լրացան, մի տարի և ուրիշ ամիս ատեն անցած է Հաննայի հաշուով (ՀՆՆ. 140): Գրիգոր Շիրուանցի հաճեցնելու համար ալ նամակներ գրուեցան, և անոր դժկամականութիւնը յաղթելու համար հրովարտակին առնուելէն ետքն իսկ հարկ եղաւ Աստուածատուր կաթողիկոսին գրել, և ի ձեռն վարդապետի միոյ գիրերը յէլ, և հազիւ թէ երբ կաթողիկոսը իւրով հարկեցուցիչ հրամանաւն հարկադրեաց, խոնարհեցաւ Գրիգոր, մինչև ետես զաննահանջելի հարկադրութիւնն ծայրագոյն քահանայապետին իւրոյ: Սակայն այդ կերպով Գրիգորի յանձնառութիւնը երկու տարի ուշացաւ (ՀՆՆ. 143): Պաշտօնական գործողութեանց, և երկու պատրիարքութիւնները իրարմէ բաժնելու, և անոր ձեռով հրովարտակներ պատրաստել տալու համար բաւական դժուարութիւններ ելան. բայց Հաննա իսկ չի մանրամասներ, թէ զորպիսի նեղութիւնս և անձկութիւնս կրեցին, և զորքան դրամս յինքեանց ցրուեցին՝ գործին վրայ կեցող իշխանաւորները: Պէտք եղաւ որ Կոլոտ անձամբ Ադրիանուպոլիս երթայ, ուր էր սուլտան Ահմէտ Գ, և իրեն հետ գացին մեծամեծներէն Մելիտոն Արապօղլու Կեսարացի, Յարութիւն Հովուեանց, և միւս Յարութիւն Սեղբեստրոսի ընկերը, և ուրիշներ, որոնց գործակից եղաւ Ադրիանուպոլսոյ առաջնորդ ծերունի Աբրահամ վարդապետ (ՀՆՆ. 140): Եթէ հրովարտակներուն ստացութեան ժամանակը Կոլոտի Երուսաղէմէ մեկնելէն 20 ամիս պիտի հաշուենք Հաննայի ցուցածին համեմատ (ՀՆՆ. 140), 1716 նոյեմբերին պիտի դնենք անոնց ստացութիւնը, և 1717 տարւոյ Ծնունդի օրերուն կը մնայ մեծահանդէս սինեհոդոսն Մայր եկեղեցւոյն մէջ, զոր Կոլոտ հաւաքեց Ադրիանուպոլսէ դառնալէն ետքը: Անկէց ետքն է Աստուածատուր կաթողիկոսին եղած դիմումը, և Գրիգորի վերջնապէս համակերպիլը, և Մուշէ մեկնելով Կ. Պոլիս հասնիլը 1717-ին ի յաւուր տօնի Վերափոխման (ՀՆՆ. 143), օգոստոս 18-ին: Ինչպէս կը տեսնուի, շատ երկարատև եղաւ Կոլոտի յղացած խորհուրդին գործադրութիւնն ու աւարտը, և պարտքերուն վճարման համար պայմանաւորուած չորս տարիներէն երկուքուկէսը ապարդիւն անցան:

1926. ԳՐԻԳՈՐ ՇՂԹԱՅԱԿԻՐ

Այդ յապաղումը ստիպեց երկու պատրիարքակից հին ընկերները ամենայն փութաջանութեամբ գործի ձեռնարկել, իրարու հետ մրցելով՝ սիրով և համերաշխութեամբ: Սրտաշարժ են Կոլոտի՝ Գրիգորը դիմաւորելու ատեն խօսած ողջունի խօսքերը. Ով սուրբ տեղեաց պսակադիր, խոնարհեցար և եկիր, երեսս ի հող և մոխիր, ճանապարհիդ որ եկիր, և այս խօսքերով ու արտասուելով զմեծ ժամս անոր կը փարի ու կը համբուրէ (ՀՆՆ. 143): Գրիգոր որչափ առաջուց դժկամակ, նոյնչափ և աւելի բոլորանուէր եղաւ ստանձնած պաշտօնին, և յանձն

առած գործին, որ է Երուսաղէմը փրկանաւորել իր պարքերէն և զայն պայծառացնել նորանոր կարգադրութեամբ: Իբրև նշանակ իր անկեղծաւոր անձնուիրութեան, եդ ի պարանոցս իւր զանուրս երկաթիս գերեսարաս, և փակեաց զայն ազխիւք ամրագունիւք, ուխտելով ընդ Աստուած, ոչ հանել զայն ի պարանոցէ իւրմէ, մինչև այց արասցէ նոյն ինքն տառապեցելոյ ազգս Հայոց, և սրբեսցէ զարտօսը զամենայն աչաց, և բարձցէ զնախատինս յազգէս մերմէ, թեթևացուցանելով զլեռնակուտակ բարդումն ծովասարաս պարտուց (ՀՆՆ. 146): Գրիգորի իր վիզը անցուցած երկաթեայ շղթայի անուրն է, որ անոր տուաւ Շղթայակիր և այլազգօրէն Ջինճիրլի, մականունը, որով սկսաւ կաշուիլ ամենէն, և որ իրեն վրայ իբրև հաստատուն մականուն մնացած է պատմութեան մէջ: Գրիգորի պատրիարքութիւնը ստանձնելուն թուականը, իր կնիքէն քաղելով պէտք է դնել 1717-ին (ԿՈԼ. 61), թէպէտ շատեր կը գրեն 1718-ին, որ թերևս անուրը վիզն անցընելուն թուականն է, թէպէտ օրը չկարենանք ճշդել: Գրիգոր անուրը վիզը անցընելով իր վրայ կ'ուզէր անձնաւորել Երուսաղէմը, այսինքն Երուսաղէմի Հայ աթոռը, որ լեռնակուտակ պարտուց ներքև ինկած (ՀՆՆ. 145), և բոլոր իր ստացուածներովը պարտատէրերու երաշխաւորութեան մատնուած, տիրապէս վաճառեալ գերի մըն էր անոնց ձեռքը, և բոլոր իր ազատութիւնը կորուսած: Երուսաղէմի աթոռին այս գերութիւնը կը պատկերացնէր Շղթայակիրը իր գերեսարաս անուրովը: Գրուած չենք գտներ թէ ինչ ծանրութեամբ և ինչ չափով օղակ մըն էր Գրիգորի իր վիզին վրայ ազխիւք ամրագանիւք պնդած անուրը, զոր երկար տարիներ վիզէն չհանեց: Ինչպէս օրինակով Երուսաղէմի աթոռին գերութիւնը անձնաւորած էր Գրիգոր, նոյն ոճով ալ կը խօսէր միշտ, և տօն օրեր եկեղեցւոյ դրան առջև կանգնած, Երուսաղէմի բերնէն ողբագին կը կրկնէր: Ողորմեցարուք, ողորմեցարուք ինձ, հաւատացեալքդ Քրիստոսի, զի տունն իս ի գրաւի է, որդիք իմ հեռացեալ են յինէն, և ես մատնեալ եմ ի գերութիւն, ողորմեցարուք ինձ (ԱՍՍ. Ա. 441): Երկու պատրիարքներուն ձեռք ձեռքի տուած քրտնաջան ճիգերը իրենց արդիւնքն ունեցան, զի երկուքին քարոզութիւնները, Գրիգորի անձնուիրութիւնը, Յովհաննէսի հովանաւորութիւնը, և մանաւանդ անոնց առաքինի և անձնուրաց օրինակը՝ ամէնքը վառեց Սուրբ տեղեաց բարեպաշտութեան և նպաստներ ու նուէրներ սկսան առատապէս տեղալ յօգուտ սրբոյ աթոռոյն:

1927. ԵՐՈՒՍԱՂԵՄԻ ՀԱՄԱՐ

Գրիգոր պէտք չտեսաւ պատրիարքութիւնը ստանձնելուն պէս իր աթոռը երթալ, և հոն բարեկարգութիւն հաստատել, վասնզի ամէնէն առաջ պէտք էր պարտքերը թեթևցնել, կալուածներու և սպասներու և ինչքերու տէր դառնալ, և այդ նպատակին համար Երուսաղէմ գտնուիլը բնաւ օգուտ չունէր նպաստներ ու նուէրներ ազգին հանրութենէն, և զլխաւորապէս մայրաքաղաքէն պիտի ելնէին, ուստի անհրաժեշտ էր ազգային կեդրոնին մէջ մնալը: Իսկ Երուսաղէմի մէջ կարող և հաւատարիմ փոխանորդի և մատակարարի մը պէտքը կար, ոչ ևս պապայի մը կամ նազըրի մը, այլ տիրապէս պատրիարքին փոխանորդին կամ աթոռակալին, և այդ պաշտօնին կոչուեցաւ երկու պատրիարքներուն կոնդակով Յովհաննէս վարդապետ Երուսաղիմացի, կամ արաբացւոց լեզուաւ՝ Հէննէ վարդապետ կոչուած (ՀՆՆ. 145), և աւելի

սովորաբար Հաննա հնչուած (ՀՆՆ. 2): Նա Կոլոտի փոխանորդութեան օրէն անոր հաւատարիմ և անխոնջ գործակիցն էր եղած, և ստուգիւ այդ պաշտօնին արժանաւոր անձն էր, և ինքն է այդ եղելութեանց մանրամասնութիւնները մեզի հասցնող պատմաբանը: Նպաստները առատացնելու համար շրջաբերականներ և յորդորագիրներ ուղղուեցան ամէն կողմ, Յովհաննէս պատրիարքի անունով և մեծամեծներու ծայնակցութեամբ, ոչ միայն Տաճկաստանի այլ և Պարսկաստանի վիճակները: Անշուշտ Աստուածատուր կաթողիկոսի ալ դիմում եղաւ նպաստի համար, ինչպէս Գրիգորը համոզելու նպատակով եղած էր (1825), և այս յայտնապէս կը քաղուի 1721 հոկտեմբեր 18-ին Աստուածատուրի գրած նամակէն, որով կը հաւանի Կարինէ ետ քաշել Էջմիածնի նուիրակ Մխիթար Գողթնացի վարդապետը, զի գործ սուրբ տանդ յառաջեսցէ, և մերն յետոյ լինիցի (ԱՍՏ. Բ. 8): Իսկ Պարսկաստանի առաջնորդ Մովսէս Ջուղայեցիի ուղղուած գիրին մէջ, որ Յովհաննէս պատրիարքի և 250 ականաւոր հոգևորականներու և ժողովրդականներու կնիքները կը կրէր, կը յայտարարուի, թէ յետ սրբազան կաթողիկոսին մերոյ հօրն հասարակաց, զքոյդ վեհանձնութիւն ունիմք մեզ հայր և խնամածու և հեղինակ առ բարեացն շաիւղ (ԱՅՍ. Բ. 52): Կաթողիկոսին անունը յիշելին ալ, նախապէս անոր ալ դիմելին կը ցուցնէ: Ջուղայի և բոլոր Պարսկահայ քաղաքներու հաւատացեալները, որոնք ոչ նուազ ջերմեռանդ էին Սուրբ Տեղեաց, և կարողութեան տէր ալ էին, հարկաւ առատապէս մասնակցած են Երուսաղէմի պարտքերուն վճարման: Երբոր այսպէս յաջող պարագաներու ներքև կը սկսէր Երուսաղէմի համար հանգանակութեան գործը, յանկարծահաս աղէտ մը վերիվայր շրջեց ամէնուն բարենպատակ ջանքերը: Միևնոյն 1718 տարին յուլիս 5-ի շաբաթ կէսգիշերին, լոյս Հոգեգալստեան հինգերորդ կիրակիին, ահագին հրդեհ մը, որ 34 ժամ տևեց, Կ. Պոլսոյ մեծ մասը մաքրեաց (ՍՐԳ.), և մայրեկեղեցին և պատրիարքարանն ալ այրեցան, իրենց շրջանակներով, ուր բազումք իշխանք Հայոց բնակէին, որով գրեթէ իսպառ յուսակտուր եղեալ լքան երկոքին պետքն սրբազանք (ՀՆՆ. 146), զի մայրաքաղաքը կը պարտաւորէր նախապէս իր աղէտը դարմանել: Սակայն մեծամեծներուն գլխաւորները չյուսահատեցան, և գլխաւորապէս Սեղբեստրոս, Մելտոն, Սարգիս և Յարութիւն իշխանաւորներ, որոնք արդէն յիշուեցան: Նախապէս մայրեկեղեցւոյ և յարակից պատրիարքարանին շինութեան հետևեցան, որ 1719-ին սկսաւ, և 70 օրուան մէջ աւարտեցաւ (Օ1. ՕՐԱ. 129), որուն ինքեանք իսկ պետք սրբազանք, որպէս գլխտին մշակս ի մէջ փայտի և քարի աշխատէին: Նոր շէնքին պայծառութիւնը եղև տասնապատիկ քան զառաջինն, և լրանալն արարին զտօն նաւակատեաց տեառնագրական (ՀՆՆ. 147), Շղթայակիրին նախագահութեամբ (Օ1. ՕՐԱ. 129), որ եպիսկոպոսական աստիճան ունէր: Այսպէս մայրաքաղաքին աղէտը դարմանելէն ետքը կրկին ոյժով սկսան Երուսաղէմի համար աշխատութիւնները, զորս առաջ ալ բարձի թողի ըրած չէին: Ջանացին որ հետզհետէ պարտքերը վճարուին, գրաւի կալուածներ և ինչքեր և սուրբ անօթներ փրկանաւորուին, և միանգամայն մեծամեծ նորոգութեանց և ապագային ծախքերուն համար ալ նոր գումարներ հայթայթուին: Ուստի հանգանակութիւնները շարունակեցին, և հետզհետէ Երուսաղէմ փոխադրեցին, որ Հաննա վարդապետի ձեռօք կարգադրուին՝ Շղթայակիրին

իրահանվում են և Կոլոտի խորհուրդներուն համաձայն: Այս է պատճառը որ Շղթայակիրին իր աթոռը երթալը յապաղեցաւ մինչև 1721 (ՀՆՆ. 148):

1928. ՆԵՂՈՒԹԵԱՆՑ ԴԷՍ ՃԻԳԵՐ

Արևելեան գաւառներու մէջ տեղի ունեցող շարժումներուն մասին խօսեցանք մինչև Օրիի մահը, 1711-ին (1900), և ըսինք ալ թէ անոր գործին շարունակութեան կը հետևէր Մինաս Տիգրանեան վարդապետը, և թէ երեք տարիէ աւելի Աստրախանի կողմերը դեգերեցաւ, Ռուսները Պարսիկներուն դէմ գրգռելու աշխատեցաւ՝ Հայաստանի ապահովութիւնը պատրաստելու նպատակով (1902): Պետրոս Ռուսաց կայսերը, ոչ գործը լքանել ուզելով և ոչ անմիջական ձեռնարկի դիւրութիւն ունենալով, խնդիրը կը ձգձգէր, և չէր ալ կրնար հետևիլ Մինասի առաջարկներուն, որոնք հաւանականութեան նշաններ իսկ չէին ներկայեր (ԼԷՕ. Բ. 285): Պետրոս երբոր 1715-ին Արտէմ Վոլինսկին Պարսկաստանի դեսպանութեան կը դրկէր (1902), Մինասի ալ յանձնարարեց, որ գնայ Հայաստան տեղեկութիւններ հաւաքէ, և այս պաշտօնով Մինաս 1716 յուլիսին Աստուածատուր կաթողիկոսին ներկայացաւ Էջմիածին: Եթէ Մինասի ներեալ էր իր անհատական ձգտումներով յախուռն և վտանգաւոր ձեռնարկներէ չքաշուիլ, կաթողիկոսի մը ներեալ չէր նոյն յանդգնութեամբ գործել, և անկայուն ձեռնարկներով կացութիւնը վտանգել: Թէպէտ Մինասը չվիատեցուց և բերանացի քաջալերեր ալչլացաւ, բայց գործունեայ շարժումի չհամակերպեցաւ, որ կրնար Պարսիկներու վրէժխնդրութիւնը գրգռէ, առանց ապահովուած օժանդակութիւն տեսնելու, չքաշուեցաւ ալ պարզ նամակ մը գրել թէ վարդապետը ներկայացել է իրան, պատմել է ամէն ինչ, և ընդունուել է սիրով (ԼԷՕ. Բ. 286): Մինաս Էջմիածին Գանձասար անցաւ ներկայանալ Եսայի կաթողիկոսին, որ Օրիի հետևած էր մինչև Աստրախան անձամբ ձարին ներկայանալու համար (1900): Եսայի լաւ ընդունելութիւն ըրաւ Մինասի, ինչ որ նախատեսելի էր արքեպիսկոպոսութեան ալ բարձրացուց, և Պետրոսի ալ գրեց 1716 օգոստոս 10-ին թէ մեք պատրաստ ենք ընդ առաջ քո ըստ իմում կարողութեանս, և մեր նահանգիս մելիքովք, մեծամեծովք և փոքումբք, և և ցորժամ կամեսցի հզօր և մեծ թագաւորութիւնդ աճապարել այսր կամօքն Աստուծոյ (ԵՁՆ. 316): Եսայիի և Աստուածատուրի տարբեր ընթացքին պատճառը, ոչ միայն երկուքին տարբեր տեսութիւններն էին, այլ և երկուքին մէջ յարաբերութեանց պաղութիւնը: Աղեքսանդր կաթողիկոս Եսային պաշտպանած էր Աղուանից հակաթոռ կաթողիկոս Ներսէսի դէմ, այլ և յատուկ կոնդակով Շամախին ու Շիրվանը շրջանակներով Եսայիի թեմ տուած էր մինչև Աստուածատուր թէպէտ Ներսէսի մերժումը պահած էր, բայց Եսայիի իրեն դէմ բռնած արհամարհական ձևերէն ցաւած, նոր կոնդակով մը Շամախին ու Շիրվանն ու Շաքին տէրունի հռչակելով հանած էր Աղուանից աթոռին իրաւասութենէն (ԶԱՄ. 83): Ճիշդ 1716-ին այդ կացութիւնը կը տիրէր: Մինաս Հայաստանէ դառնալուն զանազան նեղութեանց, մինչև իսկ բանտարկութեան հանդիպեցաւ, և հազիւ 1717 մարտ 14-ին զինքը կը գտնենք Մոսկուա, ուր իր ուղևորութեան մասին տեղեկութիւններ կը հաղորդէ Պետրոս կայսեր: Վոլինսկի ալ կը դառնար նոյն ատեն, բայց չենք գիտեր ինչու թէ Մինասին և թէ ընդհանրապէս Հայերու և Արևելցի

քրիստոնեաներու մասին նպաստաւոր չէին անոր տեսութիւնները, երբ Պարսից տէրութիւնը անկեալ և գրեթէ ոչնչացեալ կը ցուցնէր, և կը հաղորդէր Վրացիներուն շարժումի պատրաստ ըլլալը: Ինչ ալ ըլլան իւրաքանչիւրին դիտումները, ստոյգ է որ բոլոր այդ տեղեկութիւնները նպատաւը ունէին Պետրոսը գրգռել Պարսից դէմ ելլելու և քրիստոնէից ապահովութիւնը իրագործելու:

1929. ԱՂՈՒԱՆԻՑ ԳՈՐԾԵՐԸ

Պարագաները կարծես թէ իրար կը մղէին: Ճիշդ 1717-ին էր որ Աֆղաններու շարժումը բուռն յարձակողականի ձև կառնէր, և Միր-Վէյս որդւոյն Միր-Սահմուտի հետ, սահմանակից իշխաններն ալ համախմբած, Պարսից վրայ կը քալէր, մինչ շահ Հիւսէյինին մեղկացած և ապիկար կառավարութիւնը, ի զուր կը ջանար արշաւանքին առջևն առնուլ: Թէպէտ և մասնաւոր յաջողութիւններ կունենար, այլ իսլամական երկու երկու աղանդներու մրցումը հետզհետէ կընդարձակուէր: Երբ Սիւննիներու մէկ ճիւղը՝ այսինքն աֆղանիստանի և Պելուճիստանի բնակիչները՝ Արևելքէն կու գային Շիի Պարսիկներու դէմ, հարաւէն ալ Քուրդեր, և հիւսիսէն Լէզգիներ 1718-ին կարշաւէին Պարսկական գաւառները, և կողողէին Սալմաստն ու Համատանը, ու բովանդակ Արարատը և կը դիմէին դէպի Ասպահան: Տագնապալից կը դառնար Հայերուն կացութիւնն ալ Էջմիածինի և Աղուանից կաթողիկոսական վիճակներուն մէջ հաւասարապէս: Եսայի, որ շարժումի գաղափարներով վառուած էր, ինքն ալ զգաց որ արկածախնդիր կերպեր կրնան վնասակար ըլլալ, ուստի մէկ կողմէն յատուկ պատուիրակով Մինասին կը յանձնարարէր մեծ զգուշաւորութիւն (ԼԷՕ. Բ. 293), և միւս կողմէն 1719-ին անձամբ Էջմիածին գալով և խոստովանելով գյանցանս իր՝ Աստուածատուրի հետ կը հաշտուէր, և նորէն Շիրուանի նահանգին իրաւասութեան և իրաւունքներուն համար կաթողիկոսական կոնդակ կ'ընդունէր Աստուածատուրէ: Բայց այս անգամ Շիրուանցիները կը դժկամակէին յայտարարելով, թէ մեք Էջմիածնի ենք վիճակ, Գանձասարու ոչ ունիմք զպարտս (ԶԱՄ. 84): Եսայի 1720-ին կրկին Էջմիածին կը դառնայ այդ դժուարութիւնը վերցնելու, և Աստուածատուր երկրորդ կոնդակով առաջին որոշումը կը հաստատէ, և ժողովուրդին միտքը բուժելու համար կը հաւաստէ, թէ Եսայի վերադարձաւ առ մեզ ի հնազանդութիւն, վասն որոյ և մեք վերանորոգուեցաք զվաղեմի հայրական սէրն մեր: Մանաւանդ թէ նկատի առնելով Գանձասարի աթոռին կարօտութիւնը, և ուզելով զայն զօրացնել Խաչէնի հակաթոռ Ներսէսի դէմ, Կենջայու այսինքն Գանձակի վիճակն ալ Եսայիի կը թողուր, և Նախիջևանի, Ագուլիսի, Ղափանի և Տփղիսի վիճակներուն վրայ ալ ժողովարարութեան կոնդակ կու տար (ԶԱՄ. 84): Սակայն այս միջոցին բաւական չէին կացութիւնը բարուքել: Աղուանք ոտնակոխ եղած էին Լեզգիներու անգութ արշաւանքին և անողորմ յուղկահարութեան երեսէն: Խաչէն աւերակ կը դառնար, Եսայի Գանձասարը կը թողուր և լեռ կը քաշուէր, Գանձակ ոտնակոխ կ'ըլլայ, որչափ ալ Վախտանգ Վրաց իշխանը իր մասին, և Արցախի իշխաններ իրենց կողմերուն պաշտպանութեան միջոցներու ալ կը դիմէին: Ասոնք գիրի մը մէջ կը պատմեն, թէ անձար մնալով ձեռս տուաք միմեանց, 10 և 12 հազար մարդ ժողովեցանք,

պատերազմ մտանք, և իբր հրամանատարներ կը յիշուին Եսայի կաթողիկոսը, Շիրուան Պարտնայու կամ Պարտաւցին, Սարգիս Չարայպետրթու կամ Ջլաբերդցին, և Յովսէփ ի Գանձայու կամ Գանձակեցին (ԵԶՆ. 341): Սակայն իրական արդիւնք մը յառաջ չի գար, և երկրին աւերումը չի դադարիր, զի զանազան կողմերէ Պարսիկներուն վրայ յարձակողներ, թէև իրարու ոյժ կու տային իրենց համամիտ ուղղութեամբ, բայց իւրաքանչիւր ճիւղ առանձին առանձին կը գործէր:

1930. ԱՖՂԱՆՆԵՐՈՒ ԶՕՐԱՆԱԼԸ

Զօրաւորագոյն կողմը Աֆղաններն էին: Երբ Միր-Վէյս իշխաննին մեռաւ, Միր-Ապտուլլահ եղբորը կիյնար իշխանութիւնը, սակայն Միր-Մահմուտ հորեղբայրը սպաննելով իր յաջողութիւնը ապահովեց, և իսկոյն իրենները նոր պատերազմի քալցուց, և Կըրման նահանգը գրաւեց 1721-ին: Շիտակ Ասպահանի վրայ քալեց, և Կուլնապատի դաշտը բնակեցաւ, իսկ Հիւսէյին թագաւոր Ասպահանի միջնաբերդը ապաւինեցաւ: Այդ եղելութեան ամսաթիւ կը ցուցուի Սուրբ Խաչն անցեալ՝ միւս շաբաթն (ՏՅՈ. Ա. 226), զոր Խաչի երկրորդ շաբաթ օրուան վրայ մեկնելով կը դնենք 1721 սեպտեմբեր 30-ին: Հայաբնակ Նոր-Ջուղան Ասպահանի պարսպապատ և ամրացած քաղաքէն դուրս կը մնար, և առաջին անգամ Աֆղաններէն ոտնակոխ ըլլալու սահմանուած էր: Ջուղայեցիք կառավարութեան դիմեցին, որ զիրենք ալ Ասպահանի մէջ ընդունի, բայց մերժուեցան, զի պաշարեալ քաղաքին մէջ աւելորդ նախարարներ մտածեցին, թէ Աֆղաններ աւազակք են և անարգ և վայրենի, որ աւելի աւարի հետամուտ են, և կրնան զփարթամութիւնս Ջուղայեցւոց կողոպտելով յագենալ և ետ դառնալ (ԶԱՄ. Գ. 780): Այն օրերը մղուած Ֆահրապատի ճակատամարտը ձախող եղաւ Պարսիկներուն, և Մահմուտ սկսաւ Ջուղայեցւոց սպառնալ: Ջուղայի Պարսիկ կառավարիչն ալ փախաւ, և Հայեր յատուկ պատգամաւորութեամբ Մահմուտի գթութեան դիմեցին առատ ընծաներով, և պատգամաւորութեան գլուխ էր Մարգար Բաղտասարեան Լզվորենց, հմուտ քաղաքական և մինչև Հնդկաստան ուղևորած վաճառական: Մահմուտ հաճեցաւ 70,000 թուման հարկի վճարման պայմանով, որուն կամայ ակամայ ենթարկուեցան Ջուղայեցիք (ՏՅՈ. Ա. 234): Ոմանք պատգամաւորութեան բանտարկուելուն և 40 աղջիկ ալ տալուն պարագաները կաւելցնեն (ԶԱՄ. Գ. 781-782), սակայն սկզբնական պատմագիրներ այսպիսի պայմաններ չեն յիշեր: Ջուղայեցիք թէպէտ ծանր բեռնաներքն մտած, բայց գոնէ ազատ մնացին այն սաստիկ սովէն որ Ասպահանի մէջ տիրեց, և 20,000 անձինք սովամահ մեռան, և Շահ Հիւսէյին ալ վերջին նեղութեան մէջ ստիպուեցաւ անձնատուր ըլլայ, և իր ձեռքով արքունական նշանները իր գլուխէն հանելով Մահմուտին գլուխը դնել (ՏՅՈ. Ա. 232): Ասպահանի առումը նշանակուած է ժամանակակից Ստեփանոսէ յաւուր Պենտեկոստէի կիրակին (ՏՅՈ. Ա. 234), որ կը հանդիպի 1722 մայիս 13-ին, և այդ ամսաթիւը կը նախադասենք օտարագրիներէ նշանակուած հոկտեմբեր 12 ամսաթիւին, որոնք 600,000 անձանց կոտորած ալ կը յիշեն (ՏՅՈ. Ա. 235): Ստոյգ է որ քանի մը ուրբաթներ մասնաւոր տաճկազէն ընել տուած է Մահմուտ Պարսիկներու վրայ, բայց ընդհանուր ջարդ եղած չէ: Իսկ Ջուղայեցիք թէպէտ կոտորածէ զերծ մնացին, սակայն Աֆղաններուն հարստահարութիւններէն չազատեցան, որոնք

շարունակ գործան, գկերակուրս, զգինի և զօղի և զայլ բազում ինչս պահանջէին: Պարսիկներուն թշնամութիւնն ալ գրգռուած էր վրանին, իբր թէ Հայք համախոհք ընդ Աֆղանից լինելով՝ հասուցին զմեծամեծ վնասս երկրին Պարսից, և նոյն իսկ Լիվորեանցի ձեռօք պայմանաւորեալ տուգանքին վճարումն ալ նորանոր նեղութեանց առիթ ընծայեց, և հնգեսին անմեղացն Հայոց նահատակութեան պատճառ եղաւ (ՏՅՈ. Ա. 240): Յիշեալ հինգերը Ջուղայի գլխաւորներէն էին, և կը կոչուին Գալստեան որդի Խաչիկի երեսնամեայ, Մանուկ որդի Խօճա Մելքումի՝ որ 9 ամիս ալ չարչարանք կրեց, Սարհաթ Խալդարեան որդի Գրիգորի՝ որ նոյնպէս առաջ ի ձեռն դահճի չարչարի, Փանոս կրտսեր որդի Խօջամալի, և Յարութիւն որդի բժիշկ Մինասի: Հինգին ալ գերեզմանները կը տեսնուէին Ջուղայի եկեղեցիներուն մէջ (ՏՅՈ. Ա. 229-231), և թուականը ամէնուն ալ 1722 տարին է, իսկ ամսաթիւերը Ջուղայեցոց տոմարով ցուցուած են. Փանոս՝ նախա 1-ին = յունիս 19-ին, Յարութիւն՝ նախա 24-ին = յուլիս 12-ին, Մանուկ և Սահաթ դամա 18-ին = հոկտեմբեր 17-ին, իսկ Գալստանին ամսաթիւը յիշուած չէ: Ասոնց տագնապներու վրայ իբրև նահատակ յիշատակուիլը կը ցուցնէ, թէ կրօնափոխութեան պայման ալ առաջարկուած է կեանքերնին ազատելու համար:

1931. ՀԱՅԵՐՈՒՆ ԻՂՁԵՐԸ

Մահմուտի յաղթութեամբ և Պարսից թագաւոր հռչակուելով խաղաղութիւն չհաստատուեցաւ: Թահմասպ կամ Թահմագ, Հիւսէլիմին որդին, իորը գերութիւնն ու հրաժարիլը լսելուն, զինքն թագաւոր հռչակեց Մազանդարանի մէջ՝ ուր կը գտնուէր, և Ատրպատական անցաւ, Թավրիզի մէջ կեդրոնանալով Մահմուտի վրայ քալելու համար: Այն տեղ անգամ մըն ալ Պարսիկներ Հայերու դէմ գրգռուելով Թահմագը համոզած էին Հայերը կոտորել, իբրև Աֆղաններու օգնողներ, եթէ իր մտերիմն եղող Յովհաննէս ժամակագմ կամ ժամագործ, Թահմագին դիմելով կոտորածին առջևը չ'առնէր: Միայն թէ Թահմագ արբեցութեան տուեալ էր զանձն, և լուրջ ձեռնարկ մը չկրցաւ կարգադրել: Ինքն աստեանդ կը դեգերեր աւելի իրեններուն ծանրանալով, ինչպէս Աստապատի մէջ հայազգի իշխանաւոր Աստուածատուրին, և Նախիջևանի մէջ Հայոց կաթողիկոս Աստուածատուրին վրայ (ՉԱՄ. Գ. 782), իսկ երկիրը անտէրունջ խռովութեանց մատնուած էր: Պատեհը շատ յաջող երևցաւ Օսմանցոց՝ Պարսիկներուն վրայ զօրանալու և անոնցմէ մաս մը գաւառներ գրաւելու: Շիրվանի Սիւննի մահմետականներն ալ Լեզգիներուն արշաւաքներէն նեղուած (1929), Շիի Պարսիկներուն անհամակիր, Օսմանցոց դիմեր և զանոնք հրաւիրեր էին: Սուլտան Ահմէտ Գ.ի հրամանով և եպարքոս Տամատ Իպրահիմ փաշայի նախաձեռնութեամբ, Տավուր խան այն կողմերու զօրավար և կուսակալ նշանակուեցաւ, և Պարսից տէրութեան յապաւումները սկսան (ԺՈՒ. 330): Երբ Սիւննի մահմետականներ Օսմանցոց կը դիմէին, Հայեր ալ Ռուսներուն դիմելու սկսած էին: Ասպահանի Աֆղաններէ գրաւուելէն քիչ ետքը, 1722 դեկտեմբեր 20ին, Մինաս Փէրվազեան, Հաղբատու առաջնորդ և Վրաստանի արքեպիսկոպոս, ընդարձակ գրութեամբ մը Մինաս Տիգրանեան արքեպիսկոպոսին կը դիմէր, որ Պետրոս ձարը համոզէ Հայաստան արշաւել: Շուտով և փութով զթագաւորն Շամախի հասուր, կը գրէր, միայն նորա

անունն լինի, և ոտին տեղն հասնի, հարիւր հազար Հայ ազգ զինուորք առ ոտս նորա կու գամք: Կը յաւելուր ևս, որ եթէ մինչ ի մարտի ամիսն եկիք ոչ, զմեր ազգն բնաջինջ կ'անեն, Խզըլպաշն կու զօրանայ, զմեզ ազգն կու փչացնէ, և անհրաժեշտ կը նկատէ որ Երեւան ձեռք բերենք: Արցախեցոց նախապատրաստութեանց և ձեռնարկութեանց ալ ակնարկելով յոյս կու տար, և կըսէր, Ղարապաղումն և Խախանու յերկիրն միաբանեալ Հայքն քաջութեամբ կը կռուին, բայց զլուխ և տէր չունին, Աստուած առաջնորդէ որ թագաւորն Շամախի հասնի (ԵՁՆ. 337): Տիգրանեան անհետևանք չթողուց Փէրվազեանի նամակը, ինչպէս իր գրութիւնները կը վկայեն, և ահա Եսայի կաթողիկոսն ալ 1723-ին սկիզբները ուղղակի Պետրոսի կը գրէր, որ փութայ գալ իր բանակով, և մինչև որ ինքն հասնի, այն չորս մարդկանց, զորս յիշեցինք (1929), յատուկ յատուկ իռազամ գրեալ և կնքեալ շնորհէ, որով կըսէ, մեք ի զօրութենէդ քունմէ առնունք զօրութիւն, կապենք զրահ և մենամարտենք թշնամւոյն (ԵՁՆ. 341): Խաչէնի հակաթոռ Ներսէսն ալ նմանօրինակ գիր կը գրէր 1723 մարտի առաջին օրը (ԵՁՆ. 344): Պետրոս ձար արդէն հանդարտած էր ուրիշ պատերազմներէն, առիթը յարմար էր, հրաւերներն ալ նպաստաւոր էին, պէտք չէր ալ ասպարէզը Օսմանցոց թողուլ, ուստի 1723 մայիս 3-ին, Հայոց բարեկամական յայտարարութիւն մը ուղղելով (ԵՁՆ. 353), Ռուս բանակովը կը յառաջանար, հետզհետէ կը գրաւէր Թէրէք և Տէրպէնտ և Բաքու բայց իրեն ետ դառնալէն ետքը Ռուսներ չտարածուեցան դէպի Կիլան և Մազանդարան, Այսպէտով Պարսկաստանի ներքին խռովութեանց վրայ արտաքին արշաւանքներն ալ աւելցան, մինչ ինքզինքնին Պարսից շահ անուանողներ, Մահմուտ և Թահմազ, աւելի իրարու` քան թէ օտարին դէմ կռուելու կը նայէին:

1932. ՕՍՄԱՆՑԻՆԵՐ ԵՒ ՌՈՒՄՆԵՐ

Երկու տերութեանց միանգամայն Պարսկաստանի վրայ յարձակիլը, երկուքին մէջ մրցումի և թշնամութեան վտանգ կը սպառնար, սակայն գործը դիւանագիտական բանակցութեանց ենթարկուեցաւ, և Տամատ Իպրահիմ եպարքոս ու Նէբլույէֆ ռուսական դեսպան կրցան համաձայնութեան հասնիլ, Գաղղիական դեսպան Պօննաք մարքիզին (Jean-Louis d'Usson, marquis de Bonnac) միջամտութեամբ: Որոշուեցաւ որ երկու տէրութիւններ, որոշեալ չափով և սահմանով գաւառներ իւրացնեն, և Թահմազի ալ` իբր օրինաւոր ժառանգի թագաւորութեան սահման մը թողուի, պայմանով որ մնացածէն հրաժարի, իսկ եթէ դժկամակի այդ պայմանը ընդունիլ, պայմանին հաւանող իշխան մը` թագաւոր անուանուի: Այդ պայմանագիրը կնքուեցաւ 1724 յունիս 13-24ին, և Պետրոս ձար զայն վաւերացուց 1725 յունուարին, և Կ. Պոլիս բերուեցաւ յատուկ պատգամաւորի միջոցաւ (ԺՌԲ. 330): Սակայն 1725 յունուար 18-28-ին Պետրոս կը մեռնէր 53 տարեկան, չարաչար աշխատանքներու և անողոք հիւանդութեանց երեսէն, և կայսրութեան կը յաջորդէր Կատարինէ Ա. իր այրին (ՇՕԲ. 243), որ պայմանագիրը կը հաստատէր: Այդ դաշնագրով Տէրպէնտ, Բեքու, Կիլան, Մազանդարան և Աստարապանտ Ռուսիոյ, իսկ Երեւան և Թավրիզ իրենց նահանգներով կը մնային Օսմանցոց (ՇՕԲ. 289), որոնք իրենց թողուած մասերուն տիրապետութեան հետևելով, Երեւան քաղաքը գրաւած էին 1714ին, և հետզհետէ գրաւեցին

Քարապաղ, Մարագա, Ուրմիա, Մուզան, և վերջապես 1725 յուլիս 21-ին Թավրեզ ալ իրենց անձնատուր կըլլար (ԺՈՒ. 331): Իրարու խնդրոյն լուծում կը տրուէր, բայց ոչ Հայոց բաղձացած և գիտցած կերպով, անոնք քրիստոնէայ տիրապետի իշխանութեան ներքև մանել կուզէին, մինչ այժմ մահմետականէն միւս մահմետականին իշխանութեան ներքև կանցնէին, զի Արցախ և Երևան և Ատրպատական, որ աւելի հայաշատ նահանգներն էին, Օսմանեան տիրապետութեան կը տրուէին: Այդ միտքով մէլիքներէն ինը գլխաւորներ 1724 հոկտեմբեր 18-ին տակաւին դաշնագիրը չվաւերացուած, Պետրոսի կը դիմէին, թէ Թուրքաց թագաւորի զօրքն եկն էառ Թարվեզ, Նախջուան, Երևան, Թիֆլիզ, Պօրչալու, Ղազախ, ուստի կաղաչեն որ վասն Քրիստոսի սիրոյն, և սուրբ Խաչը խաթարեն մեզ օգնութեան հասանիս, և զմեզ քո խնամաց ներքև պահես (ԵՁՆ. 381): Սակայն Պետրոս նոյեմբեր 10-ին դաշնագիրը վաւերացնելուն առթիւ պատասխան կու տայ, որ եթէ Օսմանցոց իշխանութեան ներքև չեն ուզեր մնալ, Ռուսական բաժին գաղթեն, և Կիլան, Մազանդարան, Բաքու, և այլ ինչ տեղ որ իրենց ընդունելի լինի, իրենք բնակութեան տեղ պիտի տրուի (ԵՁՆ. 393), և ըստ այսմ ալ կը հրամայէր այն կողմերու կուսակալին նոյն նոյեմբեր 10-ին պաշտօնագիրով (ԵՁՆ. 395): Արևելեան գաւառներու մէջ և էջմիածինի շուրջը կատարուած եղելութիւնները, մեզ հասուցին մինչև 1725 տարին, որ Աստուածատուր կաթողիկոսի մահուան թուականն է, և այս շրջանը չփակած, պէտք է որ վերջին տարիներուն մէջ ուրիշ կողմեր կատարուած գործերն ու դիպումները քաղենք, պատմական ժամանակագրութիւնը պահելու համար:

1933. ՇՂԹԱՅԱԿԻՐ ՅԵՐՈՒՍԱԴԷՄ

Ցորչափ Գրիգոր Շղթայակիր Կ. Պոլիս կը մնար, Յովհաննէս Կոլոտի գործունէութիւնն ալ գլխաւորապէս Երուսաղէմի պարտքերուն և պէտքերուն շուրջը կը դառնար (1927): Արդէն գրեցինք, թէ Կ. Պոլսոյ և գաւառներու մէջ բացուած հանգանակութիւնները այնչափ ինչ արտադրած էին, որ թէ պարտքերը վճարելու կը բաւէին, և թէ նորոգութիւններ ընելու ու նոր կալուածներ դնելու կը նպաստէին, ուստի այլևս Շղթայակիրին Կ. Պոլիս մնալը անհրաժեշտ չէր, և պէտք էր որ աթոռին ներքին և արտաքին բարեկարգութեան ձեռնարկէր տեղւոյն վրայ աշխատելով: Շղթայակիրին Կ. Պոլսէ մեկնելու ամսաթիւը ճշդուած չէ, բայց մերձաւորաբար պէտք է դնել 1720 ամառուան մէջ, զի յանկարծ կը տեսնենք զայն Բերիա հասած, ուր հոգետունը կրկին շքեղազարդեաց և բազում միւլքեր էառ վասն սրբոյն Սաղիմայ: Իսկ 1721 փետրուար 12-ին Երուսաղէմ կը մտնէ, մեծաւ փառօք և շքեղութեամբ, իրեն հետ ունենալով բազում տէրունական ուխտաւորք (ՀՆՆ. 148): Հնար չէ ըսել որ Կ. Պոլիսէ Բերիա անգործ և ապարդիւն անցած ըլլայ Շղթայակիրը՝ սուրհանդակի ոճով, և պէտք է ընդունիլ թէ հետզհետէ ճամբուն վրայ եղող քաղաքները հանդիպելով, նպաստներ արդիւնաւորած է յօգուտ Երուսաղէմի: Գրիգոր Շղթայակիրի իր աթոռը հասնելէն ետքը առաջին հինգ տարիներու մէջ ցուցուցած գործունէութիւնը կրնանք նկատել իբր Երուսաղէմի կատարեալ վերակենդանութիւն, որուն մանրամասնութիւնները մեր պատմութեան շրջանէն դուրս կը մնան: Նա բոլոր պարտքերը

վճարելով, ձեռագիր մուրհակս պատահեալ դնէր ի գանձարան, և այս կերպով բոլոր գրաւ եղեալ իրացն ազատութիւնը կը հոգար, ոչ միայն շարժական կարասիները և սուրբ սպասները այլ և անշարժ կալուածներ ալ, ինչպէս Յոպպէու, Ռէմլէու տունս, և զպարտէզս և զտներս ի մէջ սրբոյ քաղաքի (ՀՆՆ. 151): Այդ բոլոր գործողութեանց մէջ Շղթայակիրի օգնականներուն կարգին առաջին տեղը կը գրաւէ Յովհաննէս Երուսաղիմացի կամ Հաննա վարդապետ փոխանորդը. բայց յիշատակութեան արժանի են նաև Դաւիթ Սպարկերտցի լուսարար և Յակոբ Ուռնայեցի վերակացու վարդապետները (ԱՍՏ. Բ. 7), Նշանաւոր նորոգութիւններ ալ կատարուեցան Ս. Յակոբայ մայրավանքին տաճարին մէջ՝ զորս մանրամասնօրէն կը յիշէ Հաննա (ՀՆՆ. 153), և վերջապէս 1725-ին կ'աւարտին Յոպպէի վանքին ու եկեղեցւոյն շինութիւնները, որպիսիներ Շղթայակիրին ամբողջ կեանքին մէջ շարունակեցին: Իսկ ներքին բարեկարգութեանց մասին բաւական ըլլայ յիշատակել Շղթայակիրի յատուկ ջանքերը ի կարգաւորել զամենայն միաբան եղբարս, զստահակս ի նոցանէ սիրով խրատելով, և զկատարեալսն ըստ արժանւոյն պատուելով (ՀՆՆ. 151):

1934. ԿՈԼՈՏԻ ՁԵՌՆԱՐԿՆԵՐԸ

Մինչև 1725 հասնող հնգամեայ մէջ Յովհաննէս Կոլոտ պատրիարքին գործունէութեան ալ մէկ մասը նորէն Երուսաղէմի նուիրուած էր, շարունակելով անոր օգտին բացուած հանգանակութիւնները, և մանաւանդ քաջալերելով կարող և բարեպաշտ դասակարգին ուխտագնացութիւնը: Կոլոտի այդ մասին ստացած յաջողութեան կարգին պիտի յիշենք Երուսաղէմի Ս. Յարութիւն տաճարին նորոգութեանց համար պետական արտօնութիւնը: Առաջին քայլը Գաղղիական Պօննաք դեսպանն էր առած, արտօնութիւնը ստանալով Լատինացւոց մասին համար (ԺՈՒ. 329), որուն հետևեցան Յոյներ և ել հրաման յարքունուստ այլոց ազգաց քրիստոնէից, այսինքն Յունաց և Լատինացւոց, իսկ Հայոց մասին համար բան մը ըսուած չէր: Կոլոտ յաջողեցաւ յատուկ հրամանագիր ստանալ, որով կարենար կատարուիլ նորոգութիւնն բաժնի ազգիս մերոյ (ՀՆՆ. 146), և գործին ձեռնարկեց Հաննա՝ դեռ Շղթայակիրը չհասած: Կոլոտ մայրաքաղաքի եկեղեցիներուն վրայ ալ յատուկ մտադրութիւն դարձուց, և հրկիզեալ մայրեկեղեցւոյն շինութենէն ետքը (1929), ձեռք զարկաւ Սամաթիոյ Ս. Գէորգ, և Օրթաքէոյի Ս. Աստուածածին եկեղեցիներուն: Բայց Կ. Պոլսոյ պատրիարք եղողին ժառանգական աշխատութիւնը՝ կաթոլիկական կուսակցութեան խնդիրն էր, որ գայթակղութիւն եղած էր և էր և պիտի ըլլար տակաւին Հայութեան ծոցը: Կոլոտ ոչ բուռն ընդդիմացող մըն էր Եփրեմի և Աւետիքի տեսակէն, և ոչ անձնական շահու տեսակէտէն զիջանող մը Գալուստի և Մարտիրոսի նման: Նա կ'ընդունէր թէ լաւ բաներ կը գտնուին օտար եկեղեցեաց մօտ, մանաւանդ բարեկարգութեան և կարգապահութեան տեսակէտէն, զորս իւրացնել չէր խղճեր (ԿՈԼ. 58): Բայց այս պատճառով չէր զիջաներ երբեք հայադաւանութեան սկզբունքէն շեղիլ, և կը յուսար որ քաղցր կերպեր և համոզիչ միջոցներ պիտի կարենան համաձայնութիւն գոյացնել: Ուստի սկսաւ կաթոլիկական կուսակցութեան գլխաւորները իրեն մօտ հրաւիրել, անոնց ցուցնել իրենց օտարասիրութեան

վտանգները, պետական շրջանակներուն կասկածները, յառաջ եկած և տակաւին հաւանական երևցող հետևանքները, որոնք ամէնքը հետևանք էին իրենց ազգային ուղղափառ եկեղեցին անարգելուն, և օտարադաւան եկեղեցիներ յաճախելուն: Իբրև առաջին գործնական քայլ կ'առաջարկէր, զի գոնէ յաւուրս տօնից և կիրակէից մի՝ անց արասցեն գալ յեկեղեցիս Հայոց: Խոհական պատրիարքին իմաստուն խորհուրդները իրենց արդիւնքն ունեցան, զի հռոմէականներ ալ կը պատմեն թէ ազգայինք խոստացան յանձն առնուլ զխնդիր պատրիարքին, ինչ որ խափանած կ'ըլլայ դժպիտի պատահարները: Սակայն կաթօլիկացեալներուն իսկապէս թշնամիները, զորս քահանայք իւրեանց կը կոչէ հռոմէական պատմագրողը, այսինքն են Լատին եպիսկոպոսը, Լատին արեղաներ, Լատինաց մօտ կրթուած Հայագգիներ, և Լատինէ շահուած եկեղեցականներ չէին համակերպիր, և ազգայիններ արգելեալ լինէին կատարել զխոստումն (ՉԱՄ. Գ. 776): Կ'արժէ անգամ մըն ալ դիտել տալ, թէ որո՞նք էին թշնամութեանց և հակառակութեանց և հալածանաց բուն սկզբնապատճառները: Կոլոտ իր խոհականութեամբ տակաւին սպասէր տեսանել զկատարածն անհամաձայնութեանց, որոնք նոյնիսկ կաթօլիկամիտ կուսակցութեան ծոցը կը յուզուէին: Երբ իր խոհականութիւնը տկարութիւն կարծուելով, իրեն դէմ կը գրգռուէր նախանձայոյզ կողմը, նա նորէն կը յորդորէր ըսպասել՝ մինչև գտցուք ասէ՛ ելս իրացդ առանց վրդովման ազգիս: Յատուկ պատուիրակ մըն ալ կը յղէր Լատին եպիսկոպոսին որ զսպէ իրեններուն կրօնամուլ ընթացքը, բայց այդ միջոցին ալ անօգուտ կը դառնար (ՉԱՄ. Գ. 776):

1935. ԿՈԼՈՏԻ ԳՈՐԾԵՐԸ

Սակայ երկայամտութիւնն ալ իրեն չափն ունի, և Կոլոտ ալ ստիպուեցաւ յայտարարել, թէ լցաւ արդ չափ ժամանակի: Երբ տեսաւ որ իր խոհականութիւնը գայթակղութեան առիթ պիտի ըլլար, և ինքն ալ պարտաւոր պիտի սեպուէր կառավարութեան աչքին, իբր օտարներու ձեռնտու և օտարասիրութեան հովանաւոր. երբ տեսաւ, կ'ըսենք, որ օտարամիտներ ոչ ոք է որ լսէ նմա, և իրենները խմբովին բռնադատէին զնա յոյժ, հարկադրուեցաւ պէտք եղած բացատրութիւնը տալ կառավարութեան, թէ կաթօլիկութեան հետամուտ եղողներ ունին իւրեանց ի ծածուկ առաջնորդ յազգէ Ֆրանկաց, և մերժեն զհրամանս իմ, և նմա հնազանդին: Այդ հիմամբ կառավարութիւնը հրամայեց այդ կուսակցութիւնը զսպել և ջնջել, զխաւորները ստիպել և պատմել, մինչև իսկ ոստիկանական հսկողութիւն հրամայեց Լատին եկեղեցիներուն դուռները, հոն մտնողները քննելու, և գաւառներն ալ շրջաբերականով հրաման տուաւ կուսակալներուն՝ միևնոյն զգուշաւորութիւնը ձեռք առնելու (ՉԱՄ. Գ. 776): Այդ եղելութեանց թուական կը ցուցուի 1720 տարին, որ է ըսել Շղթայակիրին Կ. Պոլիսէ մեկնելու միջոցին, երբ ազգը Երուսաղէմի տազնապալից խնդիրէն շունչ առնելով, կրցաւ իր ներքին գործերուն մտադրութիւն դարձնել: Ժամանակակից յիշատակներ Կ. Պոլսոյ մէջէն հալածուածներու կամ բանտարկուածներու կամ պատժուածներու անուններ յառաջ չեն բերեր, և մեր կարծիքով ասիկա կը ցուցնէ թէ Կոլոտ խստութեամբ չմղեց պետական հրամաններուն գործադրութիւնը մայրաքաղաքին մէջ, և այդ պարագային ալ գործնական կերպով փայլեցուց իր ամօքիչ և խոհական ընթացքը: Հռոմէականք

քանի մը եկեղեցականներու անուններ յառաջ կը բերեն, իբր այդ առթիւ բանտարկուած (ՉԱՄ. Գ. 777), բայց ամէնքն ալ գաւառներու կը պատկանին, և անոնց մէջ ալ տանջուածի կամ պատժապարտի յիշատակ չկայ, և բոլորն ալ աւելի կամ նուազ տուգանքով ազատուած են: Վեց նշանաւոր Բերիացիք իբր թիապարտ Կ. Պոլիս բերուելով, 4 օրէն տուգանքով մը թողուած են: Քսանըվեց Կարնեցիք 2000 դահեկանով, և իբր հարիւր Կարնեցիք ալ 2500 դահեկանով ազատած կ'ըսուին: Երեք Կարնեցի քահանաներու վրայ աւելի խստութիւն ցուցուեր է, բայց վերջապէս անոնք ալ դրամով թողուեր են: Երկու հարիւր իննսունուվեց Բասենցիներու նեղութիւն տրուեր է, մինչև որ 1200 դահեկան վճարեն: Երկու Եւֆրոկիացի քահանաներու համար 1500 դահեկան վճարել հարկ եղեր է: Նմանօրինակ եղելութիւններ կրկնուեր են Անկիւրիա, Ամիդ, Երզնկա, Բաբերդ և ուրիշ քաղաքներ, որոնք կը ցուցնեն թէ եպարքոսական հրամանը առիթ ընծայեր է կուսակալներուն քիչ մը դրամ շորթելու, որովհետև տուգանքի ենթարկուողներուն մէջ, ինչպէս ի Կարին, կաթոլիկութեան միտեալ չեղողներ ալ եղեր են: Պահ մը ձերբակալութիւններ և տուգանքներ թուլցեր են, երբ կաթոլիկոսութեան միտեալներուն գլխաւորներ, այլևս լատինական թելադրութիւններուն չ'անսալու և օտարներու չհպատակելու համար կառավարութեան առջև յանձնառու եղեր են: Բայց Լատին եկեղեցականներուն սադրանքները նորէն միտքերը կը պղտորեն, և պատրիարքարանի դէմ գրգռուելու առիթներ կը ստեղծեն, որով 1723-ին սկիզբները նորէն մասնաւոր խստութիւններ տեղի կունենան (ՉԱՄ. Գ. 779): Ինչ ալ ըլլայ յառաջ բերուած պարագաներուն իսկութիւնը, յայտնի կերպով կը տեսնուին, մէկ կողմէն Կոլօտ պատրիարքին խոհական չափաւորութիւնը, և միւս կողմէն Լատին և լատինամիտ եկեղեցականներուն մոլեռանդ ջանքը, և նոյն իսկ իրենց հետևողներուն վնասելու չափ առաջ նետուիլը:

1936. ՄՆԻԹԱՐ Ի ՎԵՆԵՏԻԿ

Մխիթար Սեբաստացի վարդապետը, արդէն հռոմէականութեան հպատակած և աբբահայր կոչուած, Մեթոնի մէջ կը գտնուէր համեմատաբար խաղաղիկ վանականութեան մը գլուխը (1893), որ տակաւին ուսումնականութեան հետևող մարմին մը չէր կրնար ըսուիլ, քանի որ այդ նպատակին չէին նպաստէր ոչ Պեղոպոնէսի միջավայրը, և ոչ ալ իր հետևողներուն յառաջացեալ տարիքը (ՄՆԻ. 250): Բայց այդ պիտի չըլլար Մխիթարի վերջնական դադարը, և անգամ մը դէպի Արևմուտք քայլերը ուղղած, պիտի մղուէր մինչև անոնց կեդրոնը: Օսմանեան բանակին արշաւանքին առաջին շրինգը շարժման մէջ դրաւ Մխիթարը, որ Օսմանեան երկրէն փախստական չէր կրնար Օսմանցոց պաշտպանութեան վստահիլ: Առաջին գործէն եղաւ իրեն հետ եղող ինը դպիրները քահանայ օծել տալ Լատին եպիսկոպոսի ձեռնադրութեամբ 1714 դեկտեմբերին (ՄՆԻ. 256), և ետքէն Վենետիկեան կուսակալին հետ բանակցիլ Վենետիկ փոխադրուելու միջոցներուն վրայ: Իրեններէն վեցը՝ Ղազար Ակնեցի փոխարքայի գլխաւորութեամբ Մեթոն թողլով ինքն տասնունէկ ընկերներով 1715 մարտ 1-ին Մեթոնէ կը մեկնի՝ տակաւին Օսմանեան արշաւանքը չսկսած (1922), և ծովազանց ճանապարհորդութեամբ ապրիլի սկիզբը Վենետիկ կը հասնի, և արգելարանի քառասնօրեան լրացնելով մայիսի կէսին քաղաք կը

մտնէ, և յատուկ վարձուած տուն մը կը հաստատուի (ՄԽԻ. 272): Վենետիկ շատոնց Հայ գաղթականութիւն մը ունէր՝ որուն գլուխը կը գտնուէր այն ատեն Խաչատուր Կարնեցի վարդապետը, նա ալ Կ. Պոլիսէ փախստական: Վենետիկ 1512-է սկսելով հայերէն տպագրութեանց տեղը եղած էր ընդհատ շարունակութեամբ ուսումնական զարգացման միջոցները ունէր առատապէս՝ դարուն պահանջին համեմատ, Արևելքի հետ յարաբերութեանց գլխաւոր կեդրոնն էր, և օտարներն ընդունելու և պաշտպանելու աւանդական զգացում մը կը տիրէր: Վենետիկ ուրեմն լաւագոյն միջավայրն էր, ուր ուսումնական զարգացման հետամուտ Արևելքի մը, և իր ազգին համար աշխատելու մտադիր Հայազգի մը, կրնար ամէն դիրութիւններ գտնել իր նպատակին հետևելու համար: Եթէ Մխիթարի ձեռնարկը այդ ճիւղին վրայ ամփոփենք, պէտք է ըսել, թէ այդ տեղափոխութեամբ իսկապէս նա իր նպատակին ծառայած կըլլար, և այդ վայրկեանէն Մխիթարի ուսումնական ձեռնարկը տիրապէս իր հիման վրայ կը հաստատուէր: Կ. Պոլիսէ և Ջմիւռնիայէ փախուստներու ատեն, Մխիթար վարանոտ և անորոշ էր տակաւին, իսկ Մեթոնի մէջ հաստատուիլը կարծես թէ իր նպատակին ուրացումն էր: Միւս կողմէն Արևմտեան գետնին վրայ, և Լատին կրօնամոլութեան շրջանակին մէջ, հնար չէր անկախ դիրքով մը տեղական յարաբերութեանց հետ շփուիլ և անոնցմէ օգտուիլ, և պէտք էր ըստ ամենայնի անոնց համակերպիլ, և Մխիթար՝ որ Մեթոնի մէկ լոկ անձնական պաշտպանութեան համար հռոմէականութեան հպատակած էր, այստեղ տեղական եկեղեցականութեան տարազն ալ ստանձնելով, և զգեստներու, կօշիկներու և գլխարկներու նիւթն ու ձևը անոնց նմանեցնելով (ՄԽԻ. 275), ստիպողական պայման մը կը կատարէր, որուն արդարացումը միայն ուսումնական զարգացման փաստին վրայ կը կայանայ: Մեթոն մնացած եօթներէն մին հոն վախճանած էր, երկուքը պաշարումէն առաջ հեռացած, և չորսը Տաճկաց ձեռքը գերի իյնալով, Հայերու կողմէն փրկանքով ազատուած էին, և իրենցներուն միացած: Մխիթարի և ընկերներուն վիճակը Վենետիկի մէջ լաւ էր շնորհիւ այն արգահատանքին, զոր Պեղոպոնէսի արկածեալ Հայազգիները կը ներշնչէին, ոչ միայն իրենց համազգիներուն, այլ աւելի օտարազգիներուն, որոնք ամէն կերպով կը փութային անոնց պէտքերը հայթայթել:

1937. ՍՈՒՐԲ ԴԱԶԱՐ ՎԱՆՔԸ

Բայց գլխաւոր պէտքը հաստատուն բնակավայր մըն էր, վանական միաբանութեան և ուսումնական աշխատութեան յարմար տեղ մը, ուր կարենային ամփոփուիլ Մեթոնի փախստականները, և կարենային աշակերտութիւն և յաջորդութիւն կազմել, և տևողական հաստատութեան ձևն առնել: Այդ բանը մասնաւորներու ձեռքով ըլլալու գործ չէր, Վենետիկեան հանրապետութեան իշխանութիւնը պէտք էր՝ որ թէ տեղը տար և թէ պետական հաստատութիւնը շնորհէր: Երկու տարիէ աւելի պէտք եղաւ որ այդ կնճիռը լուծուէր, ոչ միայն յարմար տեղ մը գտնուէր, այլև պետական օրէնքը յարգուէր, որ կարգելէր քաղաքին մէջ նոր վանական հաստատութիւն մը աւելցնել: Վենետիկէ չհեռանալու նպատակով, ստիպողական համակերպութիւն գոյացուեցաւ քաղաքին շրջափակէն դուրս գտնուող կղզիներուն մէջ քաշուիլ, և

անոնց մէջ տրամադրելի և յարմարագոյն երևցաւ Սուրբ Ղազար (San Lazzaro) անունը կրող փոքրկազոյն կղզեակ մը, քաղաքէն նուազ հեռի քան ուրիշ կղզեակներ: Այդ կղզեակը 810-էն առաջ անբնակ նկատուած, այն տարին տրուած էր Բենեդիկտեան կրօնաւորներու, որոնք վերջապէս զայն լքած էին շատ մը անյարմարութեանց համար, և 1182-ին նուիրած էին Լևոն Բաօլինի (Leone Paolini) ազնուականի մը, որ մէջը եկեղեցի մը և ուրկանոց մը կը հաստատէր բորոտներու համար: Այդ առթիւ է որ կղզեակը Սուրբ Ղազար անունը կը ստանայ, աղքատ և բորոտ Ղազարոսին աւետարանական առակէն (ՂԿՍ. ԺԶ. 19), որ Լատիններէն գոյութիւն ունեցող անձ մը և սուրբ մը նկատուած է, և Պաղեստինի Հիւրընկալ ասպետներուն ալ իր անունը տուած է: Չորս դար ետքը, երբոր բորոտներ նուազեցան, մուրացիկներու բնակութեան յատկացուեցաւ, և 1660-ին Կրետէէ փախչող Ղոմինիկեաններուն տրուեցաւ, որոնք այլուր փոխադրուելէ ետքն ալ իրենց ձեռքը պահած էին զայն, գրեթէ ամայի վիճակի մէջ: Այդ կղզին է որ շատ մը օրինական քննութեանց և պայմանագրութեանց ենթարկուելէ ետքը 1717 օգոստոս 26-ի վճռով Վենետկոյ ծերակոյտէն շնորհուեցաւ Մխիթարի մշտնջենաւոր բնակութեան, օրական պատարագի մը մատուցման, և տարեկան ութը լիտր մոմի նուիրման պայմանով յօգուտ Ղոմինիկեանց (ՄխԻ. 298): Մխիթար իրեններով ստացութեան կը մտնէր 1717 սեպտեմբեր 8-ին (ՄխԻ. 301), և պէտք եղած նորոգութիւնները կատարելով բնակութիւնն ալ հոն կը փոխադրէր 1718 ապրիլին վերջը (ՄխԻ. 303): Այս է Սուրբ Ղազարի վանքին համեստ սկզբնաւորութիւնը, որ հետզհետէ նորոգութիւններով և շինութիւններով վայելչացաւ, և ծանծաղուտները լեցնելով ընդարձակուեցաւ, բայց աւելի պայծառացաւ գրական արդիւնքներով:

1938. ՄԽԻԹԱՐԻ ՈՒՂՂՈՒԹԻՒՆԸ

Մենք առիթ ունեցանք Մխիթար Սեբաստացին ցուցնել իբրև իր հայրենաւանդ եկեղեցւոյն սիրայար, բայց և ուսումնական զարգացման բուռն հետապնդող մը. որ եթէ առաջին կէտը երկրորդին կը զոհէր, բայց և ստէպստէպ դժուարին կացութեան մէջ կը գտնուէր, զի չէր կրնար առաջինին խիղճը արմատաքի սիրտէն քանցել: Այդ է պատճառը, որ Մխիթար յաճախ կը տեսնուի ինքն իրեն հակասող դիրքերու մէջ մերթ իբր անկեղծ հռոմէադաւան գովուած, և մերթ իբր հայադաւան ամբաստանուած պապութեան առջև: Անդստին սկիզբէն՝ երբ 1717 սեպտեմբեր 20-ին Վենետիկ հաստատուելուն համար Հռոմի շնորհաւորութիւնները կ'ընդունէր (ՄխԻ. 305), միւս կողմէն կ'ամբաստանուէր թէ իրեններ ուղիղ հռոմէականութիւն չեն քարոզէր (ՄխԻ. 304). ուստի կը պարտաւորուէր քարոզութենէ ձեռք քաշել, և ինքն անձամբ Հռոմ երթալ իր անձը և իր միաբանները արդարացնելու համար: Սուրբ Ղազարի մէջ հաստատուելէն քիչ օր ետքը 1718 մայիս 7-ին Վենետիկէ կը մեկնէր, և յունիս 2-ին Հռոմ կը մտնէր: Դժուար չէր Հռոմի մէջ ուզուած արդարացումը պատրաստել բացարձակ համակերպութեամբ առաջարկուած պայմաններուն, և յօժարափոյթ արտայայտութիւններով յարգանաց և մեծարանաց, և Մխիթար զանց չըրաւ այդ միջոցները գործածել: Խնդրոյ գլխաւոր նիւթ մըն էր այն ատեն կաթոլիկութեան յարողներուն Հայոց եկեղեցին դիմելու կամ երթալու խնդիրը, որ մինչև հիմա տեղի ունեցած բոլոր եղելութեանց

ալ սկզբնապատճառն էր: Հայ կաթոլիկներ յատուկ եկեղեցի չունէին, և Լատիններուն երթալը կառավարութեան կասկածներուն տեղի կու տար: Հայ կաթոլիկներ պատրիարքարան չունէին, և օրինական խորհրդակատարութիւններ՝ որոնք քաղաքական կամ կենցաղական նշանակութիւն ունէին ազգահամարի տեսակէտէն, ինչպէս են մկրտութիւն ու պսակ ու թաղում, իրենց կողմէ չէին կրնար կատարուիլ և Լատինաց դիմելով օտար հպատակութեան ձև կը ստանային: Ըստ այսմ անհրաժեշտ պահանջ մը կը դառնար, որ գոնէ այդ առիթներուն Հայոց եկեղեցին դիմեն անկաշկանդ: Լատիններ կ'ընդդիմանային բացարձակապէս, իսկ կաթոլիկ Հայեր հարկին հպատակելու պատրաստ էին, եթէ խիղճերնին պղտորող չըլլար: Մխիթար և Խաչատուր պաշտպան կանգնեցան այդ միտքին, ինչպէս Մխիթարի վերագրեալ գրուածէն ալ կը տեսնուի (ՄԽԻ. 320): Խնդիրը Հռոմի ատեանն ալ ելած էր, ուր զիջողութեան գաղափարը յաղթեց, անշուշտ կաթոլիկութեան հրապոյրը ընդարձակելու համար: Մխիթար յաջողութեամբ իր գործը վերջացնելով 1718 դեկտեմբեր 6-ին Հռոմէ մեկնեցաւ և 20-ին Վենետիկ հասաւ (ՄԽԻ. 323): Իսկ խնդիրին պաշտօնական որոշումը 1719 յունուար 12-ին տրուեցաւ Հռոմի հաւատաքննութեան ատեանէն, թէ Հայոց եկեղեցիները երթալը կը ներուի, զգուշանալով սուտ աղանդի, իրեն միտքով՝ հայադաւան եկեղեցւոյն, յայտարար գործերէ, և գայթակղութեան և հաւատքէ խոտորելով առիթներէ (ՄԽԻ. 321): Հռոմէական դարձուածներու պաշտօնական արտայայտութիւն մը, որ եթէ մէկ կողմէ գործնական լուծում մը կու տայ, միւս կողմէ կը դատապարտէ նախընթացաբար իր Լատին քարոզիչներէն ցուցուած աններողութիւնը, և անոնք պատասխանատու կը կացուցանէ կաթոլիկութեան պատճառով կատարուած արկածներուն: Մխիթարի վանական հաստատութեան մասին այլևս շատ ըսելիք չունինք, զի ըսուելիքները անոր շարունակական ընդարձակման և զարգացման կը պատկանին, և նոր եղելութիւններ չեն ներկայեր:

1939. ԱՆՏՈՆԵԱՆ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ

Հռոմէական կուսակցութեան ոյժ տուող ուրիշ ձեռնարկի մը վրայ ալ խօսեցանք իր կարգին (1894), որուն կեդրոնը գրուեցաւ Լիբանան լեռներու վրայ Մարոնիներու մէջ: Անոր հիմնարկուներն եղած էին չորս աշխարհիկ հոգսէր անձեր, որ երբ ունևորութիւննին իրենց նպատակին ծառայեցնել կը փափաքէին, ստիպուեցան հապճեպ փախուստով գործերնին լքանել: Այդ պարագան կը պատասխանէ Գանձակեցի պատրիարքին օրով տեղի ունեցած շարժումին, և Բերիոյ առաջնորդ Աբրահամ Արծիւեանի բանտարկութեան (1920): Երբ պարագաները քիչ մը խաղաղացան, Մուրատեաի եղբայրներ բարեդէպ առիթ սեպեցին Բերիոյ վաճառատան գործը վերջացնել, և իրենց ձեռնարկին նիւթական միջոցները հայթայթել: Այդ նպատակով Աբրահամ և Յովհաննէս Բերիա եկան որ կարգադրեն: Այնտեղ Ջահկեցի Ունիթորներէն Գրիգոր Կիլլէրեան աբեղային հանդիպելով, անոր կը յանձնեն Կղեմէս ԺԱ. պապին ուղղուած աղերսագիր մը 1718 թուականով, և Մուրատի որդիք Աբրահամ, Յովհաննէս, Մինաս և Յակոբ ստորագրութեամբ, որով պապական օրհնութիւն, և իրենց ձեռնարկին հաստատութիւն, և Մարոնցոց ուղղուած յանձնարարագիր կը խնդրեն, որպէս զի անոնցմէ պարտուպատշաճ օժանդակութիւն գտնեն:

Իրենց ձեռնարկը կը բացատրեն, ինչպէս ուրիշ տեղ ալ յիշեցինք (1894), ըսելով թէ կուզեն շինել մին փոքրին անապատ, զի անդ բնակեցնին անապատաւորք քահանայք ի Հայոց ազգէն (ԱՆՏ.), ինչ որ մինչև այն վայրկեան պարզ վանականութեան նպատակի վրայ մնային կը ցուցնէ: Մուրատեան եղբարց ուղղակի իրենց անունով դիմելը և ուրիշ որևէ անձի անուն չտալը կը ցուցնէ, թէ ձեռնարկին բուն հեղինակները իրենք են եղած, և ոչ Բերիոյ առաջնորդը, որ այդ միջոցներուն բանտէ ազատած բայց Բերիա դառնալ չհամարձակելով, Տրապիզոն և Եդեսիա կը թափառէր, իսկ Մուրատեան եղբայրներ, արդէն միաբանական կենաց սկզբնաւորութիւն ըրեր էին Աֆքարի մէջ (1894): Եթէ վերջէն Արծիւեան ինքզինքը իբր Անտոնեանց հիմնադիր ուզեց ցուցնել, պարզապէս վերջին պարագաներէ օգտուելով էր, որ համարձակեցաւ իւրացնել ուրիշներու ձեռնարկը (ԴԻԹ. 101): Հռոմ դրկուած նամակը Փրոփականտայի ժողովէն նկատողութեան կառնուի 1719 յունիս 19-ին, և վերոյիշեալ Կիլիկեանէ և Հռոմ գտնուող Յովսէփ Ասսեմանի և Գաբրիէլ հավա Մարոնի վարդապետներէ ստացուած տեղեկութեանց վրայ Փրոփականտան իր հաւանութիւնը կու տայ Մուրատեան եղբարց ձեռնարկին, աւելցնելով դպրոցի և ուսումնական նպատակի պայմանը: Որոշումին թուականն է 1720 մարտ 8, որ փութով կը հաղորդուի Մարոնի պատրիարքին Այդ միջոցին Բերիա դարձած էր Աբրահամ Արծիւեանը, Եւդոկիոյ կուսակալին Բերիա փոխադրուելէն օգտուելով (ԴԻԹ. 49), և առիթն օգտուեցան Մուրատեանք ալ եկեղեցական աստիճան ստանալու: Յակոբ քահանայութեան և Աբրահամ սարկաւազութեան, իսկ Յովհաննէս վախճանած էր Բերիա, և Մինաս լոկ կրօնաւորութեամբը կը շատանար: Երեք մնացող եղբայրներուն վրայ չորրորդ ընկեր մը աւելցած էր՝ Անտոն Աստուածատուրեան Բերիացին: Պապին կողմէն Մարոնի պատրիարքին յղուած գիրը իրեն արդիւնքը ունեցաւ, զի 1721 յուլիսին Մարոնի պատրիարքին կոնդակով՝ պանդուխտ Հայեր արտօնուեցան կանոնաւոր վանք հիմնել Մարոնցիներէ շրջափակուած գաւառին մէջ, ուր Խազնեան իշխանական տոհմն ալ մարտ ամիսէն անդառնալի շնորհած էր վանաշինութեան գետինը (ԱՆՏ.):

1940. ԱՆՏՈՆԵԱՆՔ ԵՒ ԱՐԾԻՒԵԱՆ

Մուրատեան եղբարք, որ այլևս պաշտօնապէս Անտոնեան միաբաններ եղած էին, նոյն 1721-ին հիմնարկեցին իրենց վանքը Քրէյմ կոչուած տեղը, Ղոստա գիւղին մօտ, և Հայ եկեղեցի մը յանուն Ս. Փրկչի, և սկսան հետզհետէ բազմանալ թէ աշակերտութեան և թէ ապաստանի դիմող նոր հետևորդներով: Արծիւեան առաջնորդին Բերիա մնալը երկար չեղաւ, զի Կոլոտի օրով տրուած նոր հրամանին հետևանօք, նա ալ 1720-ին աքսորուեցաւ Ավրատի կղզին (ԴԻԹ. 54.), զոր յիշեցինք Աւետիքի աքսորին առթիւ (1866): Բայց այդ աքսորն ալ երկար չեղաւ, զի Սիրիկեան Տրիպոլիս Գաղղիական փոխ հիւպատոսն Ղարպէ, եղանակը գտաւ իր երաշխաւորութեամբ Արծիւեանը իր մօտ պահելու, որ այդ առթիւ քաղաքին Մարոնի եկեղեցւոյն մէջ ձեռնադրութիւններ ալ կատարեց 1721 մայիսին, և քահանայութեան բարձրացուց Աբրահամ սարկաւազը, և Գէորգ Տէր-Բարսեղեան դպիրը որ Իսահակ կոչուեցաւ (ԱՆՏ.): Թէ Բերիացի Անտոնեան միաբանները իրենց առաջնորդին համար, և թէ Ղարպէ փոխհիւպատոսը իր պաշտպանեալին համար,

դիմումներ կը տեղեկացնէին Կ. Պոլիս անոր բացարձակ ազատութիւնը ստանալու: Գաղղիական դեսպանատունն ալ իր միջնորդութիւնը կը սաստկացնէր, սակայն Կոլոտ պատրիարք հաւանութիւն կու տար միայն Երուսաղէմի վանքը փոխադրուելուն: Ասոր վրայ Արծիւեան պաշտպանները՝ տեղական միջոցներով և ճարտար դարձուածներով կրցան զայն Երուսաղէմի վանքին տեղ Լիբանանի նորաշէն վանքը փոխադրել 1722 ապրիլին, ուր և մնաց այնուհետև երկար տարիներ: Այդ պարագան է որուն վերագոյնդ կ'ակնարկէինք (1939), թէ Արծիւեան վերջին և պատահական պարագաներէն օգտուելով կրցաւ ինքզինքը իբր Անտոնեանց միաբանութեան հիմնադիր կարծեցնել: Եպիսկոպոսի մը և նոյն իսկ թեմակալ եպիսկոպոսի մը ներկայութիւնը՝ պիտի յորդորէր բարեմիտ կրօնաւորները զայն պատուել և յարգել, և անոր հանդէպ համակրութիւն և հնազանդութիւն ցուցնել, ինչ որ կը քաջալերէր Արծիւեանի ձեռնարկու և մեծամիտ ընթացքը: Արծիւեան իբրև Բերիոյ եպիսկոպոս, բայց Բերիայէ փախստական, հեռուէն կը կատարէր լատինամիտներու վրայ իր հովուական հսկողութիւնը՝ նոյն իսկ Անտոնեան միաբաններու միջնորդութեամբ, և զլիսաւորապէս Յակոբ Մուրատեան, կամ պապենական կոչմամբ Յակոբ Յովսէփեան, և Իսահակ Տէր-Բարսեղեան կամ Բարսեղեան աբեղաներուն ձեռքով: Իսկ վանքին մէջ՝ եկեղեցական հպատակութեան պահանջները՝ հետզհետէ գերագոյն դիրք մը տուին Աբրահամ Արծիւեանի, թէպէտև իւրացուցած կանոնադրութեան համեմատ, Հայ Անտոնեան միաբանութեան աբբահայրը՝ Աբրահամ Մուրատեան կամ Աթթարեանն էր, և Արծիւեան իսկ ճանչցած էր անոր պաշտօնը, և իբր թեմակալ հաստատած անոր իշխանութիւնը (ԱՆՏ.): Այս եղաւ պատճառը, որ ապագային խնդիրներու բացաւ Արծիւեանի յաջորդներուն և Անտոնեան միաբանութեան միջև (ԴԻԹ. 73): Լիբանանի մէջ հաստատուած Հայ վանք մը՝ ապաստանարան դարձաւ ամէն անոնց, մանաւանդ եկեղեցականներու, որոնք իրենց կաթոլիկութեան հակամիտութեամբը, կամ ուրիշ անձնական պատճառներով, Հայոց պատրիարքարանին առջև կասկածաւոր դառնալուն համար՝ խոյս տալու և ապահով տեղ մը մնալու պէտքը կը զգային: Կը յիշուի թէ Շղթայակիրը այդ պարագային մտադրութիւն դարձնելով, արգելած ըլլայ Քրէյմի վանքը նոյն իսկ ուխտագնացութեան անունով երթալը (ԱՆՏ.), ուզելով առաջն առնուլ կաթոլիկական հրապուրանաց, որոնք Հայ եկեղեցական կարգաց հանդէպ թուլութեան, և օրինաւոր Հայ իշխանութեանց դէմ ըմբոստութեան քաջալերութիւն կ'ընծայէին:

1941. ԴԱԻԹ ԲԷԳԻ ՇԱՐԺՈՒՄԸ

Ժամանակակից ցրուելուն եղելութիւնները քաղելէ ետքը, դառնանք նորէն Մայրաթոռոյ անցքերը պատմել, որոնք կապուած են Հայաստան հողի վրայ երեք տէրութեանց պատերազմներուն հետ (1922): Հայեր՝ որ ամէն կողմէ յարձակումներու ենթարկուած էին, շփոթ և վարանոտ գիրք մը ունէին, չկարենալով երկու մահմետական տէրութեանց ալ գործակցիլ, և չստանալով երրորդ քրիստոնեայ տէրութեան ազդու ձեռնտութիւնը: Օրիի ձեռքով ցանուած ազգային ապահովութեան հետապնդութիւնը անպտուղ չէր մնացած, և անոր սերմերը բողբոջած էին, և Հայ խումբեր կազմուած էին զէնքի դիմելու և պատերազմներ մղելու հրոսակներու դէմ:

Արդեն յիշեցինք Աղուանից կաթողիկոս Եսայիի և Տփղիսի առաջնորդ Մինաս ռազմաշունչ դիմումները, որոնք հարիւր հազարով զինեալ Հայեր կը խոստանային Ռուսական բանակին նիզակակից (1931): Լեզգիներուն 1722-ին Գանձակի վրայ արշաւանքը, աւերածն ու կոտորածը, Հայոց շարժումին առաջին գրգիռը տուին, և Յովհաննէս Գուգարացին գլուխ կանգնեցաւ Ուտեացի և Գուգարացի խումբերուն, և Թարթար գետին մօտ Լեզգիներու դէմ ճակատելով, անոնք ետ դառնալու ստիպեց (ԶԱՄ. Գ. 784): Բայց այս չէր բաւեր երկրին խաղաղութեան, բոլոր յոյսը Պետրոս Մեծի հետ գալիք Ռուսական բանակին վրայ էր: Վրացիք և Հայք շարժման մէջ էին, Վրացւոց կ'առաջնորդէր Վախտանգ, Հայերուն կ'առաջնորդէր Եսայի կաթողիկոս, որ 10,000 բանակի մը գլուխ կանգնած կը հրճուէր, համարելով նոր նորոգեալ զիշխանութիւն Հայոց (ԶԱԼ. 48). և Վախտանգը կը քաջալերէր թէ ահա հասեալ է ժամանակ փրկութեան քրիստոնէից (ԶԱԼ. 49): Բայց Զօլաքի դաշտին ցնծութիւնը շուտով կը ճնշուէր, երբոր կը լսէին թէ Պետրոս Կասպից կողմերը նուաճելէ ետքը ետ կը դառնար (ԼԵՕ. 311), Օսմանցոց հետ համաձայնութեան (1932) հեռաւոր տեսակէտէտ յորդորուած: Բայց անգամ մը որ ռազմիկ հոգին շարժուէր էր, Հայեր չկրցան շուտով հանդարտիլ: Հին Սիւնիքի և Արցախի բնակիչներ ալ ոտին կանգնած, հրամանատարի մը պէտքը կը զգային, և Ստեփանոս Շահումեան Վրաց իշխանին դիմելով, անոր զօրագրութեան հայազգի Ղաւիթը կը բերէր Ղափան 1722-ին, որ է նոյն ինքն հռչակաւոր դարձած Ղաւիթ Բէգը, կամ Ղաւիթ Սիւնին, կամ Ղաւիթ Հալիձորեցին, որ բաւական տարիներ շարժման մէջ պահեց իսլամական գունդերը: Ղաւիթ գլուխ կանգնելով ըմբոստացած Հայերուն, և չ'ունենալով մեծ ձեռնարկի միջոցներ, պարտաւորուած փոքր խումբերով պիտի նեղէր թշնամին, և այդ ձևին մէջ ցուցուց իր յաջողակութիւնը: Իր առաջին ձեռնարկը կը սկսի 400 հոգով, և այնչափով կ'ընկճէ 16,000 հոգւոյ բազմութիւն մը տեղացի այլազգիներէն կազմուած, Պարսիկ հովանաւորութեան ներքև: Ղաւիթի աջակից և օգնական և Մխիթար Ղափանցին, որուն միացան և Փարսադան Հալիձորեցի մելիքը, և փեսան Աւետիք Հալիձորեցի քահանան, պահ մը դժկամակ ըլլալէն ետք, ինչպէս նաև Թորոս Զավընդուրեցին, Բայինտուր Ղափանցին, Ստեփանոս Շահումեանը, Պապն ու Պալին: Ասոնցմէ իւրաքանչիւրը իր սեփական գուդով կիրճերու մէջ և սարերու վրայ յաջողութիւններ կը տանէին բազմաթիւ թշնամիներու վրայ իսկ ամէնուն հոգին ու հրամանատարը և ձեռնարկները կարգադրողը Ղաւիթն էր, իր հեռատեսութեամբը, արթնութեամբը ու ժրութեամբը, և մանաւանդ հեղինակութեամբը ու կարգապահութեամբը նշանաւոր գլուխ մը: Շատ նկարագրական է Տաթևի մելիք ուրացեալ և մատնիչ Ղաւիթը ձերբակալելէ ետքը, 12 օր եկեղեցւոյ դուռը շարունակ կրկնել տալը. Լոյսն Լուսաւորչի հաւատուն, վրայ ուրացող մարդուն, և անկէ ետքը գլխատել տալը (ԼԵՕ. Բ. 366): Մենք մտադիր չենք այդ իրողութեանց բոլոր մանրամասնութիւնները պատմել, նպատակնիս է միայն ժամանակին կացութիւնը պատկերացնել:

1942. ՄԱՅՐԱԹՈՌԻ ԿԱՅՈՒԹԻՒՆ

Երբոր Հայաստանի հիւսիսկողմը կատարեալ ապստամբութեան ձև էր առած՝ Պարսկական

թագաւորութեան տագնապին և դուրսէն խուժող հրոսակներուն պատճառով, և Վրաստան ու Աղուանք ու Սիւնիք, իրարու համամիտ, բայց ոչ իրարու ձեռնտու՝ գործեր կը կատարէին Պարսիկներու ձեռքը մնացած գաւառներու մէջ, Երեւան և Էջմիածին արդէն Օսմանեան արշաւանքին ենթարկուած էին: Պարսիկները կը կասկածէին Աստուածատուր կաթողիկոսի վրայ թէ Ռուսներու հետ յարաբերութեան մէջ է. նամակ մըն ալ ձեռք անցուցած էին, Սիւնիքի և Աղուանքի Հայ գունդերուն ուղղուած, որուն համար զայն բանտարկեցին ալ, և հազիւ 4000 ոսկւոյ տուգանքով արձակեցին: Աստուածատուր չնայելով այդ տառապանքներուն՝ չդադրեցաւ Հայոց շարժումը քաջալերել, և Ռուսական պաշտպանութիւնը հրաւիրելու հետամուտ ըլլալ: Պարսիկներ Աստուածատուրը ստիպեցին յորդորել, որ դուրսի հրոսակները վանէ, իսկ տեղացիներու և Պարսիկներու չվնասէ. պարտաւորեցին նաև որ սոյն նպատակով Աղուանք և Վրաստան ալ երթայ: Աստուածատուր գրեց ու գնաց, բայց իսկապէս Հայերը իրենց շարժումէն ետ կենալու չխրատեց: Եթէ Աստուածատուր Պարսիկներուն կասկածեքի էր, Օսմանցիներուն ալ վստահելի չէր, որոնք այս պատճառով արգելեցին Հայերուն միւռնօրհնէքի առթիւ Էջմիածին երթալ: Յատուկ պաշտօնեայ մըն ալ 1723-ին Էջմիածին գալով յանդիմանած էր Աստուածատուրը, թէ Ռուսաց օգնելու բանակ կը պատրաստէ, և սպառնալիքներ ըրած: Նոյն թուականէն սկսած էին Երեւանի նահանգին մէջ մղուած պատերազմները (1941), և այն օրէն Աստուածատուր իր հանգիստը կորսնցուցած էր, և թափառական կը շրջէր նուազ վտանգաւոր կողմերը երթալով, կամ քաջալերութեան պէտք եղած տեղեր երևնալով: Նա այլևս խոհականութեան հետևողը չէր (1928), զի ոչևս խորհուրդներու շրջանն էր, և պարագաներ գործերը գահավիժած էին: Երեւանի և Էջմիածինի Օսմանցիներէ գրաւումը տեղի ունեցաւ 1724 տարւոյն երկրորդ կէսին սկիզբները, և մեծ ցոյցերով տօնուեցաւ Կ. Պոլսոյ մէջ (ԺՈՒ. 331): Ասով աւելի ևս վտանգուեցաւ Աստուածատուրի դիրքը, որ հազիւ տարի մը ևս ապրեցաւ, միշտ երերեալ և տատանեալ կացութեան մէջ, ստէպ խուսափելով Մայրաթոռէն, տիրապետողներու կեղեքումներէն ազատելու համար, և մերթ հոն հանդիպելով անհրաժեշտ կարգադրութիւնները ընելու համար (ԶԱՄ. Բ. 43): Կը յիշուի թէ Սիմէոն վարդապետ Երևանեցի, Կ. Պոլսոյ նուիրակ (ԶԱՄ. 29), կաթողիկոսին անունով յաջողեցաւ Էջմիածինի աթոռին և չորս վանքերուն համարնուգաֆութեան, այսինքն ապահարկութեան հրովարտակ ստանալ սուլտան Ահմէտէան (ԶԱՄ. 241), բայց այսչափը չէր բաւեր հարստահարութիւնները խափանելու, և պատերազմի աղէտները արգելելու: Աստուածատուր կաթողիկոսի մահը տեղի ունեցաւ Օշականի մէջ, պատահական արկածներով մը. զի 1725 հոկտեմբեր 10-ին, տանիքի մը վրայէն լուսինի խաւարումը դիտելու առթիւ յանկարծ գլխիվայր կը գլորի, և գլուխէն ծանրապէս վիրաւորուելով չորս ժամէն կը վախճանի: Թշնամաբար տանիքէն վար մղուած ըլլալու կասկածը հիմնաւոր նկատուած չէ (ԶԱՄ. Գ. 801): Միայն քանի մը ամիս առաջ, մարտ 1-ին, վախճանած էր Մովսէս Զուղայեցին ալ (ՏՅՈ. Բ. 50), որուն կաթողիկոսանալէ հրաժարելուն վրայ Աստուածատուր Համատանացին աթոռ էր բարձրացած (1917): Մովսէս ալ բաւական նեղութիւն քաշուած էր Զուղայի մէջ Աֆղաններու արշաւանքին

պատճառով (1930): Աստուածատուր թաղուեցաւ Ս. Հռիփսիմէի վկայարանին գաւիթը (ՋԱՄ. 28), իսկ Մովսէս իրեն վանքին եկեղեցւոյն հիւսիսային դրան սեմը (ՏՅՈ. Բ. 50):

1943. ԱԹՈՌՈՅ ՊԱՐԱՊՈՒԹԻՒՆ

Անօրինակ և անկերպարան վիճակի մէջ կը թողուր Աստուածատուր Մայրաթոռը իր մահուան պահուն, զի կատարեալ անիշխանութիւն կրնայ ըսուիլ տիրող կացութիւնը: Որչափ ալ Օսմանցիք տիրած էին Երևան քաղաքին և շրջակայից, և Ռուսներ հաճած էին որ այն կողմերուն վրայ իրենց տիրապետութիւնը հաստատեն (1932), սակայն տակաւին պատերազմի վիճակն էր որ կը շարունակէր, և Օսմանցիք հետամուտ էին անդրագոյն ևս ընդարձակել իրենց տէրութիւնը, մինչև Սիւնիք և Աղուանք: Պարսիկներ թէպէտ յաղթուած, և Մահմուտի ու Թահմազի մէջ երկփեղկած, սակայն բոլորովին ձեռք քաշած չէին իրենց սեփական գաւառներէն: Հայերն ալ՝ որ զէնքի դիմած էին, և ոչ միայն հրոսակներուն և Պարսիկներուն, այլ Օսմանցիներուն դիմադրելու ձեռնարկած էին, անխտիր միատեսակ նկատելով բոլոր իսլամական գունդերը: Մայրաթոռոյ միաբանութիւնը ցրուած էր փոխած, օրինական ընտրութիւն մը ընելու վիճակի մէջ ալ չէր գտնուէր: Ջուղայեցիք ալ Աֆղաններուն բռնակալութեան ներքև հազիւ թէ իրենց կենսական խնդիրներուն կը բաւէին, և Մայրաթոռի հոգը ստանձնելու և աթոռի պարապութեան դարման նայելու միջոցներն իսկ չունէին: Հարկաւ Աստուածատուր, իբրև խոհական և հոգածու անձ, նախատեսած պիտի ըլլար այդ վիճակը, սակայն ուզելով ալ չէր կրնար ազդու դարման մը գտնել, և իրմէ ետքը կաթողիկոսական ընտրութեան մասին միտք յայտնել և հրահանգ տալ: Գուցէ Մովսէս Ջուղայեցին բերելու խորհուրդ տուած ըլլար, եթէ նա կանխաւ մեռած չըլլար, իսկ Ղաւիթ Ջուղայեցին, որ Մովսէսի յաջորդած էր, իբր Ջուղայի վանքին առաջնորդ և վիճակին արքեպիսկոպոս, որչափ ալ ճգնազգեաց և բարեկարգութեան նախանձախնդիր կը կոչուի (ՏՅՈ. Բ. 53), և իբր իմաստուն կը գովուի, սակայն իրեն վերագրուած բարեկարգութիւններն ալ, զորս պիտի յիշենք, կը ցուցնեն, թէ իսկապէս զատեալ մեկնեալ էր յամենայնէ աշխարհային խլրտմանց (ԽՉԿ. 9), և կնճռոտ ժամանակին պահանջած գործի մարդը չէր, որ Աստուածատուր անոր վրայ կարենար մտադրութիւն դարձնել: Կ'երևի թէ իր շուրջն ալ ուշադրութիւն գրաւող մէկ մը չտեսաւ. և նոյն իսկ պատահական արկածով մը մեռնելը՝ առիթ չներկայեց Մայրաթոռին յաջորդութեան վրայ մտածելու: Այսպէս թէ այնպէս պարագաները դժուար կացութիւն մը կազմած էին, և հայրապետական աթոռին երկար ատեն պարապ մնալը կը սպառնային:

Տ. ԿԱՐԱՊԵՏ Բ. ՈՒՆԵՑԻ

1944. ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՆԱԽԸՆԹԱՑ

Մայրաթոռին տարօրինակ պարապութեան ատեն Յովհաննէս Կոլոտ Կ. Պոլսոյ պատրիարքը պէտք կը զգայ բացառիկ կացութեան բացառիկ դարման հոգալ, և Մայրաթոռի միաբանութեան և Ջուղայի ժողովուրդին մինչև այն ատեն վարած ընտրողական գործունէութիւնը՝ Կ. Պոլսոյ պատրիարքարանին և Թուրքիոյ հայաբնակութեան վրայ դարձնելով՝ նախաձեռնարկ ըլլալ կաթողիկոսական ընտրութեան, և Կ. Պոլսոյ մէջ ընտրել և օծել տալ նոր հայրապետը: Այդ

գործողութեան համար պէտք եղած համառօտ ժամանակը կը ցուցնէ թէ Կոլոտ ընդհանուր համամտութիւն գտաւ իրեն առաջարկին համար, և զօրաւոր դիտողութեան կամ ընդդիմութեան չհանդիպեցաւ: Նախորդ կաթողիկոսին 1725 հոկտեմբեր 10-ին մահուան թուականէն՝ մինչև յաջորդին օծումը 1726 փետրուար 27-ին, միայն չորս ու կէս ամսոյ միջոց մըն է, որուն մէջ պիտի հաշուենք մահուան գոյժին էջմիածինէ Կ. Պոլիս հասնիլը՝ ժամանակին տրամադրելի միջոցներով, և նորընտիրին իր գաւառէն Կ. Պոլիս գալը, և անօրինակ արարողութեան համար պէտք եղած պատրաստութիւնները, որոնք հարկաւ վերոյիշեալ չորսուկէս ամիսներուն մեծագոյն մասը գրաւած են: Կոլոտի նոր առաջարկին փաստերն եղած են, էջմիածինի և Երեւանի՝ Օսմանցոց իշխանութեան անցած ըլլալը, ընտրուելիք կաթողիկոսին համար ոչ ևս Պարսից՝ այլ Օսմանցոց վեհապետէն հաստատութիւն ընդունելու պէտքը, Պարսից թագաւորութեան Մահմուտի և Թահմազի մրցակցութեամբ իբր անգլուխ նկատուիլը, և ամէնէն աւելի՝ Երեւանի գաւառին շփոթը, Մայրաթոռի միաբանութեան տարտղնած ըլլալը, և այն կողմի Հայութեան կեդրոնը սեպուող Զուղային՝ բռնապետութեան ներքև գտնուիլը: Կ. Պոլսոյ բարձրաստիճան եկեղեցականութիւնը, քահանայական դասը, իշխանական դասակարգը և բոլոր ժողովուրդը, համակամ հաճութեամբ ընտրութիւնը կատարելու հաւանեցան, և ուզելով ամէնուն կողմէ պառակտելի ճանչցուած մէկ մը առջև անցընել, առանց դժուարութեան և երկպառակութեան համաձայնեցան Գաղատիոյ առաջնորդ Կարապետ Ուլնեցի եպիսկոպոսին վրայ: Երեւանեցին Կարապետը կը ներկայացնէ իբր այր ծեր և անձնեալ, մեծաշուք և առատածեռն (ԶԱՄ. 28), որ գոնէ արտաքին ձիրքերուն համար վկայութիւն մըն է. իսկ Չամչեան՝ որ ժամանակով հեռու չէ, և այս միջոցին սկսելով կրնայ իբր բնագիր հեղինակ նկատուիլ, կը կոչէ զայն՝ այր զգօն և իմաստուն, փառացի անձամբ և գովելի վարուք, և սիրելի յաչս ամենեցուն (ԶԱՄ. Դ. 801): Կարապետ՝ Ծծկեր մականունով յիշուած է ստէպ, առանց իմաստը կամ շարժառիթը բացատրելու, և կերևի թէ մանկութեան ատենէն մնացած յորջորջում մըն է: Արդէն մակդիր անուններու սովորութիւնը շատ ընդարձակուած կը տեսնենք այդ միջոցին: Յատուկ հրաւիրակներ կը գրկուին Անկիրիա՝ Կարապետը մայրաքաղաք առաջնորդելու, և պէտք եղած նախապատրաստութիւնները կը կատարուին Ս. Աստուածածնի մայր եկեղեցւոյ մէջ երբեք չտեսնուած, և նորէն տեսնելու ալ հաւանականութիւն չունեցող արարողութեան համար: Պէտք եղած 12 եպիսկոպոսներու ներկայութիւնն ալ կը հոգացուի, և 1726 փետրուար 27-ին Մեծ պահոց երկրորդ կիրակէին՝ Կարապետի կաթողիկոսական օծումը տեղի կունենայ, նախընթաց կիրակնամուտէն սկսելով ծիսական կարգին կատարումը: Չէ յիշուած թէ ով էր 12 օծող եպիսկոպոսներուն առաջինը, որ հանդիսագիրն եղած է այդ նշանակելի օրուան: Կոլոտ դեռ եպիսկոպոս չէր և չէր կրնար մասնակցիլ. Շղթայակիրն ալ եկած չէր, թէպէտ յարմարագոյնն եղած կըլլար: Կերևի թէ հրաւեր ստանալով ալ չէ կրցած գալ, որ իր կողմէն Կ. Պոլիս դրկած է Հաննա վարդապետը, որ Կ. Պոլիս եկած կը գտնենք այդ օրերը: Կարապետ Ուլնեցին, զոր մենք Կարապետ Բ ըսինք, ուրիշներէ Կարապետ Գ. ըսուած է, Կարապետ Կեղեցին երկուքի բաժնելուն համար (1375):

1945. ՍԻՄԷՈՆԻ ԿԱՐԾԻՔԸ

Այդ ընդհանուր համաձայնության և համերաշխ գործակցության հանդեպ, մէկ մը միայն կը գտնենք դժգոհ և տհաճ, և եղած գործողութիւնը մեղադրող ու դատապարտող, և այն է Սիմէոն Երևանցին, էջմիածինի կաթողիկոսը, որ պատշաճից կանոնները ոտնակոխ ընելու չափ առջև կը քալէ իր յիշատակներուն մէջ: Նա կը խղճէ ուղղակի ընտրեալին դէմ յարձակիլ, զոր կը կոչէ ծեր և պարզամիտ, և ամենկին անտեղեակ որպիսութեան պատուոյն և իշխանութեան աթոռոյ կաթողիկոսութեան (ԶԱՄ. 235), բայց բուռն կերպով կը յարձակի Կոլոտի դէմ, կոչելով զայն խորամանկ, շոգմոգ, կեղծաւոր և խաբող, որպէս բերքն է Բաղիշու և այնց կողմանց (ԶԱՄ. 235) ձեռնարկը չար դիտաւորութեամբ եղած կըսէ, և Կոլոտը չարութիւնս գործած կը դատէ (ԶԱՄ. 29): Բայց Երևանցին անագան դատող մըն է, և գործին պարագաներուն ինքն մասնակից եղած չէ, գուցէ տեղեկութիւններ քաղած ըլլայ նախկին Սիմէոն Երևանցիէն, որ այդ միջոցին Ջմիւռնիոյ նուիրակ կը գտնուէր (ԴԻԲ. Ա. հգ): Երևանցի կաթողիկոսին բոլոր մեղադրանքը կը հիմնուի սա պարագային վրայ, որ Կոլոտ իր տեղեկագիրով հաղորդած է Օսմանեան կառավարութեան Կարապետի ընտրութիւնը, և սոյն տեղեկագիրին զօրութեամբ ստացուած է Կարապետի հաստատութեան հրովարտակը: Զարգայս, կըսէ, և զայլս խնդրանաց գրեանսն Կարապետ կաթողիկոսին՝ ինքն Յովհաննէս վարդապետն գրէ ի յիւր բերանոյն առ թագաւորն գրելով, թէ ըստ խնդրոյ ազգիս մերոյ զԿարապետ վարդապետն կաթողիկոս արարք, և թագաւորն ևս գրէ, թէ ըստ արգայի Յովհաննէս փաթրիքին ետուք զիրաման (ԶԱՄ. 235): Երևանցիին ցան այն է, թէ անկէ առաջ էջմիածնանիստ կաթողիկոսքն, ինքեանք և կամ իւրեանց նուիրակօքն,, և կամ ի ձեռն ոմանց իշխանաց, անխտիր գրէին զարգայ առ թագաւորն Օսմանցուցև միայն ի նոր հրաւիրիլն կաթողիկոսացուին՝ արգայն ի բերանոյ ժողովրդոցն գրիւր: Իսկ Կոլոտին կողմէն Կարապետի համար գրուած տեղեկագիրին վրայ կը գրէ, թէ այս հնարիւք, այդ Յովհաննէս նենգաւորդ հատանէ զգիրս և զարգայս կաթողիկոսացն սրբոյ աթոռոյս ի դրանէ թագաւորին, և յիւր կողմն արկանէ, որ և մնայ այս սովորութիւն (ԶԱՄ. 235): Գործը կանխամտածութեամբ եղած ցուցնել ուզելով, կըսէ ևս, թէ Կոլոտ ի վաղուց հետէ ցանկալը այդ բանին, և միտքերը Կոլոտի վրայ պղտորելու համար կակնարկէ, թէ Կարապետ էր յայնկուսացի, և մանաւանդ ի վիճակէն Սըսայ (ԶԱՄ. 235):

1946. ԿԱՐԾԻՔԻՆ ՀԵՐՔՈՒՄԸ

Երեւանցիին խորհրդածութիւնները քաղեցինք, անոր միտքը որոշակի բացատրած ըլլալու համար: Նա կ'ուզէ Մայրաթոռի գերիշխանութեան և գերագահութեան նախանձախնդիր երևեալ, և Կոլոտը իբր անոր դաւաճանած ցուցնել, Կ. Պոլսոյ աթոռին վրայ դարձնելով գերիշխանութեան ձևը, և կառավարութեան հետ ուղղակի յարաբերութեան մէջ գտնուելուն արտօնութիւնը: Սակայն Երեւանցին ինքն է, որ յարաբերութեանց կանոններուն թափանցած չէ, և շատ թեթևակի կերպով կը ճգնի Կոլոտի ձեռնարկը դատապարտել: Նախընթաց ժամանակներու մէջ էջմիածնայ աթոռը, օտար տիրապետութեան մը մէջ կը գտնուէր, և Օսմանեան հպատակ չէր, և իբրև օտար մը պատահական յարաբերութիւններ կրնար ունենալ Օսմանեան կառավարութեան հետ,

Պարսկական տէրութենէն հաստատութիւն ստանալէ ետքը: Սակայն Աստուածատուրի մահուան ատեն քաղաքական կացութիւնը տարբերած էր, Էջմիածին Օսմանեանց ձեռքըն անցեր էր, և Էջմիածինի գահակալը Օսմանեան հպատակ մը եղած էր, և այլևս Տաճկահպատակ Հայութեան մաս կը կազմէր: Արդ նախապէս և սկիզբէն այս Հայութեան միակ և օրինաւոր գլուխ ճանչցուած էր Կ. Պոլսոյ պատրիարքը, և ինչ որ այդ Հայութեան կը պատկանէր, պէտք էր նոյն գլուխին միջնորդութեամբ հաղորդուէր կառավարութեան, և Էջմիածինի կաթողիկոսն ալ պէտք էր նոյն ձևին ենթարկուէր, ինչ ալ ըլլային ազգային ներքին շրջանակին մէջ կրօնական և եկեղեցական փոխադարձ յարաբերութիւնները: Հակառակ ձև մը անհնար էր գործածել, բայց եթէ Տաճկահպատակ Հայութիւնը երկուքի բաժնելով, կամ Տաճկահպատակ Հայութեան պաշտօնական գլուխը ոչ ևս Կ. Պոլիսը՝ այլ Էջմիածինը ճանչնալով: Կոլոտի բռնած ընթացքը բացարձակապէս պետական յարաբերութեանց պահանջն էր: Երեւանեցին է, որ ամենևին անտեղեակ կը գտնուի որպիսութիւն պատուոյն և իշխանութեան, և ոչ թէ Կարապետը անգիտակ է, կամ Կոլոտը դաւաճան է: Եթէ Երեւանեցին այդ բաներու անտեղեակ ըսելով՝ եղելութեան կողմէն արդարացնենք, սակայն կը դժուարանանք զայն արդարացնել, երբ քսութեան ձևերու ալ կը դիմէ, և Կարապետին ի վիճակէն Սըսայ, այսինքն պարզ ծննդեամբ Զէյթունցի ըլլալը կը յիշէ, զի այն նշանակութենէ զուրկ պարագայ մըն է, և ոչ երբեք Կարապետի Սոյ միաբան կամ Սոյ աթոռէն եպիսկոպոսացած ըլլալը կը ցուցնէ. ապա թէ ոչ յայտնապէս գրած կ'ըլլայ զայդ, եթէ այնպէս եղած ըլլար: Իբր քսութիւն կը նկատենք նաև Կարապետը յայնկուսացի կոչելը, լատինամիտ և կաթողիկոսեան հակամէտ ըսել ուզելով: Կարապետի լատինամիտ ըլլալուն ոչ մի փաստ չկայ մէջտեղ, որչափ ալ հռոմէականք ըսեն, թէ գրեաց նամակ յարգութեան և հպատակութեան առ սրբազան պապն (ՓԱՓ. 934): Գրուած նամակը, նոյն իսկ հռոմէականներու ըսելովը, առաջարկ մըն էր միայն, որպէսզի պապը իրենները խրատէ, և բարձր ի միջոյ կրճիմն երկպառակութեան ազգին, և մի՛ ևս ծփեսցին ի հանապազօրեայ աղմուկս (ԶԱՄ. Գ. 803): Այս դիմումը հպատակութենէ աւելի յանդիմանութիւն պէտք է ըսուի, ինչպէս եղած էր Աղեքսանդր Զուղայեցիի նամակը (1897): Իսկ յարգութիւն՝ ազնիւ զգացման նշանակ է միայն, որ հակառակորդի հետ ալ կրնայ գործածուիլ: Այսու հանդերձ գրուած նամակին պատճէնը հրատարակուած չէ, տեղ մը գտնուիլն ալ յիշուած չէ, և անհիմն չենք սեպեր այն կարծիքը, որ կը պնդէ թէ թէպէտ առաջարկուեցաւ գրել, սակայն կաթողիկոսը չհամակերպելով իրեն եղած թելադրութիւններուն, զանց ըրաւ (Օ1. ՕՐԱ. 131):

1947. ԿԱՐԾԻՔԻՆ ՇԱՐԺԱՌԻԹԸ

Եղելութեան վրայ պէտք եղած տեսութիւններ պարզելէն ետքը, չէինք ուզեր հետազօտել, թէ ինչ պարագայ կրնար Երեւանեցին յորդորել այդպէս զինուելու Կոլոտին դէմ, որ թէպէտ նոր և բացառիկ քայլով մը, բայց բացառիկ պարագայէ ստիպուած, կը յաջողէր բացառիկ կերպով հայրապետական աթոռին յաջողութիւնը ապահովել, և Հայ եկեղեցին երկարատև անգլուխ մնալու վտանգէն ազատել: Մեր տեսութեամբ կրնայ ենթադրուիլ, թէ Երեւանեցի կաթողիկոսը

նախանձայրյոզ զգացումէ մղուած ըլլայ Մայրաթոռոյ բարձրութիւնն ու իրաւասութիւնը պաշտպանելու. սակայն այս տեսութիւնն ալ իրական և իսկական հիմ մը չունի, և յուզուելու առիթ չ'ընծայեր, զի Կոլոտ ոչ մի կերպով Մայրաթոռի իրաւունքներուն վնասել ուզած չէր, և իր գործն ալ միջնորդի դերէն անդին չէր անցնէր: Աւելի հաւանական կը կարծենք ըսել, թէ Երեւանեցիները կաթողիկոսական աթոռին վրայ գտնուելով, կը փափաքէր ամէն գործ իր հրամանին ներքև առնուլ, ինչպէս իրեն տարապայման տարածեալ գործունէութենէն ալ կը գուշակուի: Արդ՝ տեսնելով որ Տաճկաստանի գործերուն նկատմամբ իր ձգտումները արգելք կը գտնէին Կ. Պոլսոյ պատրիարքներուն իրաւասութենէն, և կարծելով որ այդ գրութիւնը Կոլոտի օրէն և Կարապետի ընտրութենէն սկիզբն առած է, իր բոլոր զայրոյթը թափած է արդէն վախճանած Կոլոտի գլուխն, որով ընդդիմախօսի հանդիպելու վտանգէն ալ զերծ կը մնար: Այդ տեսութեան կը նպաստէ դիտել, որ Սիմէոն շատ երկարօրէն կը խօսի նախորդ կաթողիկոսներու Օսմանեան վեհապետներու հետ ուղղակի յարաբերութիւն պահելուն վրայ (ԶԱՄ. 234-238), ինչ որ իրեն հնար չեղաւ, թէպէտ շատ ձգտեցաւ այդ նպատակին, և մինչև իսկ ուզեց Կ. Պոլսոյ մէջ կաթողիկոսական փոխանորդութիւն հաստատել պատրիարքական իշխանութեան վրայ ուղղակի ազդեցութիւն բանեցնելու համար: Սակայն պատրիարք և ժողովուրդ դէմ դրին, և Սիմէոնի խորհուրդը խափանեցաւ (ԶԱՄ. Բ. 49) և երբ պատրիարքական իշխանութիւնը իրեն դէմ գտաւ, ներկաները մոռնալով՝ Կոլոտի վրայ միտքը սևեռեց, և Կոլոտի վրայ թափեց իր ցասումը: Այդ մեր խորհրդածութիւնները կը հաստատուին նոյն իսկ Կ. Պոլսոյ աթոռին դէմ խիստ ակնարկներովը: Տաճկաստանի վիճակներուն ուղղակի պատրիարքութեան ներքև անցնելու կէտն ալ շոշափելով: Սիմէոն կը գրէ, թէ սկսան ընդվզիլ և ամբարտաւանիլ յանդըր նստող առաջնորդքն, թողուլ զհոգևորն կանոն, և առ յոտն արկանել զպատիւն հայրապետին, և թէ ի Պոլիս նստող փաթրիկ կոչեցեալքն, գնալով և յամբարտաւանութենէ ի յամբարտաւանութիւն, և զիշխանութիւնն նորին, այսինքն Մայր աթոռին, ի յինքեանս գրաւելով, հեստեցան ի ճանապարհէն ճշմարտութեան (ԶԱՄ. 56): Մենք ուզեցինք Սիմէոն Երևանեցիի տարօրինակ տեսութեան, և Կոլոտի պէս կարող և արդիւնաւոր և արժանաւոր անձի մը վրայ յայտնած ձախող գաղափարին ուստը բացատրել, ապաթեոչ ոչ մի հիմնական պէտք չունէինք Կարապետի ընտրութեան վրայ ծանրանալու, կամ Կոլոտի նախաձեռնութիւնը ջատագովելու, զի համարձակապէս օրինաւոր և օգտակար եղած կը գտնենք բացառիկ պարագաներու ներքև կատարուած բացառիկ կարգադրութիւնը:

1948. ԿԱՐԱՊԵՏԻ ԳՈՐԾԵՐԸ

Կարապետի կաթողիկոսութեան հանդէսը կերևի թէ այն տարին բոլորովին տարբեր կերպարան մը տուաւ Մեծպահքի օրերուն: Մեծպահքի կիրակի մըն էր երբ օծումը կատարուեցաւ 1726 փետրուար 27-ին, և զկնի երից աւուրց, որ ըսել կըլլայ, մարտ 2 չորեքշաբթի օր, եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն տեղի ունեցաւ, և Յովհաննէս Կոլոտ պատրիարք, տակաւին վարչապետ, եպիսկոպոսութեան բարձրացաւ Կարապետ կաթողիկոսի ձեռնադրութեամբ, Գուքարուի մայր եկեղեցւոյն մէջ: Իսկ յետ սակաւուց (ԶԱՄ. Գ. 802) երկրորդ ձեռնադրութիւն մըն

ալ տեղի ունեցաւ, և եպիսկոպոսութեան բարձրացան Յովհաննէս կամ Հաննա Երուսաղէմացին՝ Շղթայակիրին փոխանորդը, Մարտիրոս Կուտինայի առաջնորդը, և Թովմաս՝ Կոլոտի աշակերտներուն երիցագոյնը (ԿՈԼ. 27): Մենք հաւանական կը կարծենք այդ երեքներուն ձեռնադրութիւնը դնել անագան 1726 ամառուան մէջ, վասն զի Հաննա վարդապետը Երուսաղէմէ եկած էր Կարապետի կաթողիկոսութիւնը շնորհաւորելու Շղթայակիրին կողմէն, և անոր նամակին փոխադարձ պատասխանը բերելու (ԱՍՏ. Բ. 10), ինչ որ քանի մը ամիսներու կը կարօտէր: Այդ ձեռնադրութիւնը առիթ ընծայած է մեծահանդէս տօնախմբութեան մը. իսկ Կոլոտի ձեռնադրութեան առանձինն և լուր օր մը կատարուած ըլլալը կը մեկնենք, իբր առանց հանդիսական ձևակերպութեանց եղած գործ մը, պատրիարքի եպիսկոպոսանալը՝ իրեն համար որ այնչափ փառաւորութեան պայման, որչափ ետ մնացած պայմանի մը լրացումն նկատելով: Ուրիշ հանդիսական տօնախմբութեան մըն ալ առիթ ընծայեց Վոսփորի վրայ գտնուող Օրթաքէոյ գիւղի Խնդրակատար Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյն օծումը, որուն վերաշինութեան ձեռնարկած էր Կոլոտ՝ Շղթայակիրին մեկնելէն ետքը (1934), Օծման կատարողը եղած է նոյնինքն Յովհաննէս եպիսկոպոս Կոլոտ, ինչպէս Հաննա կը գրէ, թէ նա ինքն սրբագործեաց եկեղեցին, սրբալոյս միւռոնաւ: Իսկ կաթողիկոսին համար կը գրէ, թէ կայր նստել յաջակողմն սրբոյ բեմին հանդերձ իւր քահանայապետական զարդուքն (ՀՆՆ. 156): Անշուշտ յարմարագոյն դատուած է, որ եպիսկոպոս պատրիարքն ինքն հանդիսագիր կանգնի իւրաշէն եկեղեցւոյն օծման, և առիթ ունենալ եպիսկոպոսական մեծ հանդէս մը կատարելու: Օրթաքէոյի եկեղեցւոյն օծման թուականը միևնոյն 1726 տարին է, իսկ ամսաթիւը յիշուած չէ: Բայց հաւանական կը մեպենք զայն դնելօգոստոս 21-ին: Վերափոխման ութերորդ օրը, նկատելով որ մինչև ցարդ Վերափոխման ութօրէքը յատկապէս կը տօնուի Օրթաքէոյի մէջ իբրև օր տարեկանաց և տարեդարձ նաւակատեաց: Նկատողութեան արժանի է ևս, որ հանդէսին օրը Հաննա իբր ձեռնադրեալ եպիսկոպոս կը մասնակցէր արարողութեանց:

1949. ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ ԿԱՆՈՆՆԵՐԸ

Օրթաքէոյի եկեղեցւոյն օծման հանդէսը մեծ հռչակ ունեցած է, նոյն օր հրատարակուած Երուսաղէմի պատրիարքութեան պատկանող երեք կանոնադրութեանց համար, որոնք ժողովրդական խօսից մէջ Հաննայի նզովքներ անունով կը յիշուին, բայց ոչ թէ Հաննա եպիսկոպոսը, այլ Կարապետ կաթողիկոսն է անոնք արտասանողը, և Հաննա իբր պատմաբան հասուցած է մեզի անոնց յիշատակութիւնը: Որչափ ալ Կարապետ Գաղատիոյ առաջնորդութեան ատենէն, զամենայն վնասակար գործս Երուսաղէմի տեսանելով տեսանէր, և ըստ ասացելոյն Ղաւթի, հայէր յանագորունս և մաշէր (ՀՆՆ. 159), սակայն պէտք չենք զգար անոր նախաձեռնութեան վերագրել Երուսաղէմի աթոռին ապագային համար գրուած կանոնները, քանի որ Կոլոտը կար մէջտեղ, Երուսաղէմի առաջին սրտացաւը և ամէն գործողութեանց հոգին, և քանի որ դեռ Կ. Պոլիս էր Հաննա, Կոլոտի և Շղթայակիրի միտքերուն արժանաւոր գործադիրը: Հարկաւ Շղթայակիրին յատուկ հրահանգներով եկած էր Հաննա Երուսաղէմէ, և Երուսաղէմի

բարեկարգուելէն ետքը՝ անգամ մըն ալ չխանգարուելուն համար հայրապետական իշխանութեամբ հաստատուած կանոններու պէտքը ամէնուն ալ միտքին մօտ պիտի ըլլար: Այդ կանոնադրութեան գլուխները և բացատրութիւնները անշուշտ ուշի ուշով ուսումնասիրուեցան՝ հանդիսական հրատարակութենէն առաջ, և ոչ միայն Երուսաղէմի պաշտպանները՝ Կոլոտ և Հաննա պէտք եղած գործեցին, այլ և եկեղեցականութեան և աւագանիին համաձայնութիւններն ալ առնուեցան, որպէսզի տրուելիք վճիռը ազգային օրէնք և աննահանջելի կանոնադրութիւն համարուի (ՀՆՆ. 159): Երեք կանոնները պաշտօնական ոճով յառաջ կը բերէ Հաննա, և որովհետև կ'ըսէ թէ կաթողիկոսը անոնք գրով և իւր կնիքով սահմանադրեաց, ուստի ամենայն իրաւամբ յառաջ բերուած պատճէնը իբրև բնագիրին իսկականը ընդունիլ: Այս նախապատրաստութեանց վրայ, Օրթաքէօյի եկեղեցւոյն օծման օրը, երբ նաւակատեաց կարգը բացաւ և հանդիսադիր պատրիարքը կարդաց Սողոմոնի աղօթքը (ՄԱՇ. 185), և ուր մաշտոցի խորագիրը կ'ըսէ, թէ արհիական եպիսկոպոսն ելեալ յատեան օրհնեսցէ զժողովուրդսն (ՄԱՇ. 187), կաթողիկոսն ինքն կանգնեցաւ բեմին վրայ, և պատշաճ ատենաբանութեամբ խօսեցաւ յականջս ամենայն ժողովրդոց և քահանայից և վարդապետաց զերիս սահմանադրութիւնս (ՀՆՆ. 157): Այլ թէ ինչու, Օրթաքէօյի եկեղեցւոյն, և ոչ աթորանիստ մայր եկեղեցւոյ մէջ տեղի ունեցաւ այսպիսի հանդիսաւոր և պաշտօնական գործողութիւն մը, որոշակի ճշդուած չէ: Գուցէ վերաշինեալ եկեղեցւոյն հանդէսին առաւելագոյն բազմութիւն մը ունենալ կը յուսացուէր, բայց ատելի հաւանաբար՝ գուցէ վերջնական որոշումը լրացած չէր նախընթաց կիրակէին, որ մայր եկեղեցւոյն ալ տարեկանաց օրն էր:

1950. ԿԱՆՈՆՆԵՐՈՒՄՆ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒՄԸ

Այդ երեք կանոնները կ'արժէր թերևս Հաննայի տուած բնագրական ձևովը յառաջ բերել (ՀՆՆ. 157), բայց մենք նախընտրած ենք բացատրական ոճով վեր լուծել այդ տեսակ գրուածները: Առաջին կանոնը կարգիլէ որ պատրիարք կամ վէքիլ չկարենայ ըլլալ եկամուտ ոք, և այդ կոչումին պարագաները մեկնելով, եկամուտ կը սեպէ այն որ, 1. ի սուրբ Երուսաղէմ չիցէ սնեալ և 2. կատարելապէս Հին և Նոր կտակարանաց աշակերտեալ և 3. զամենայն զելս և զմուտս սրբոյն Երուսաղէմայ աթորոյն չիցէ իմացեալ, և 4. բազմաւ ժամանակաւ չիցէ վարժեալ յամենայն գործս սրբոյ Երուսաղէմի: Այդ չորս պարագաներ վանքին միաբան չեղողը պատրիարք չի կրնար ընտրուիլ (ԱՍՏ. Բ. 11): Սակայն ի սուրբ Երուսաղէմ սնեալ ըսելը Երուսաղէմի միաբան ըսել չէ, մանաւանդ որ միւս երեքը պարզապէս Երուսաղէմի գործերուն հմտութիւն կենթադրեն, որ առանց միաբան ըլլալու ալ կը ստացուի: Բացասական կողմէն կարգելուին մարդահաճութեան և սնափառութեան աղագաւ եղած ընտրութիւնները, թէ արտաքուստ և կամ թէ ի ներքուստ, որով ներքուստ միաբան եղողներուն հետ հաւասար գիծի վրայ կը գրուին և ընտրելի կը նկատուին արտաքուստ եղողները, կամ միաբան չեղողներն ալ, ինչպէս էին Գրիգոր Շղթայակիրն ալ և իրեն յաջորդ ընտրուած Նալեանն ալ, որ Երուսաղէմի միաբան չէին, և հնար չէր բացարձակապէս այնպիսի կանոն մը հաստատել, որով Շղթայակիրի իսկ հրաժարիլ պէտք կըլլար: Երկրորդ

կանոնը կարգել է Երուսաղէմի համար աշխարհական կամ կարգաւոր վերակացու և գլխաւոր գործակալ առնել, պապա և նազր անուամբ, և կամ այլ ինչ անուանակոչութեամբ: Այս կանոնը եթէ շատ խստիւ իմացուէր, պիտի արգելէր Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքարանէն քննիչ կամ այցելու կամ բարեկարգիչ ալ յղել, սակայն Կ. Պոլսոյ աթոռը այդ իրաւունքը միշտ գործածեց, մինչև իսկ Ծայրագոյն Կառավարիչ ալ ղրկեց, իբրև առժամեայ պատրիարք և լիազոր իշխանութեամբ: Որովհետև ուրիշ է բացառիկ պարագաներու ատեն ժամանակաւոր կարգադրութիւն մը, և ուրիշ է հաստատուն կերպով Երուսաղէմի մատակարարութիւնը Կ. Պոլսոյ պատրիարքութեան փոխանցելը, որ մինչև այսօր եղած չէ, և վերջին օրերը յղացուած միտքերը կանոնիս անհամաձայն կը ցուցնեն: Ըստ այսմ երկրորդ կանոնին պարզապէս նպատակն է, Երուսաղէմի պատրիարքութիւնը Կ. Պոլսոյ պատրիարքութեան պաշտօնեաներու ձեռքով մատակարարելու դրութիւնը արգելել: Այդ միտքն էր որ բացարձակապէս կը յայտնուի երրորդ կանոնին մէջ, որ կարգելու կցել և միացուցանել զպատրիարքութիւնն սրբոյն Սաղիմայ ընդ առաջնորդութեանն Կոստանդնուպոլսոյ, կամ այլ ինչ տեղւոյ, որպէսզի վնաս չհասնի Երուսաղէմի դիրքին, և չարգելէ անոր բացարձակ լինել ինքնին իշխանութեան (ՀՆՆ. 158): Ճիշդ այս երրորդն է երեք կանոններուն հիմնականը, և կարժէր զայն առաջին ընել, մինչև իսկ եթէ միակ ըլլար բաւական էր իսկական նպատակը յայտնել:

1951. ԲՈՒՆ ՆՊԱՏԱԿԸ

Երեք գլուխները ամփոփելով բուն հիմնական և հաստատուն կանոն կը նկատենք, Երուսաղէմի պատրիարքութիւնը չը խափանել Կ. Պոլսոյ կամ ուրիշ մէկ, զոր օրինակ Սոյ, աթոռին հետ կցելով, և Երուսաղէմը փոխանորդներու կամ մատակարարներու ջանձնել: Ըստ այսմ ըսուած է, որ ոչ միայն Կոստանդնուպոլսոյ, այլև որևէ այլ ինչ տեղւոյ առաջնորդութեան հետ պիտի չկցուի Երուսաղէմի աթոռը: Եւ այս ընդարձակ առումին պատճառով Կ. Պոլսոյ պատրիարքութիւնն ալ առաջնորդութեան անունով յիշուած է, և ոչ թէ Երևանեցիէն գործածուած նախատական ձևով (1947): իսկ ընտրելի պատրիարքին վրայ աւելի կարևոր պայման մը կը տեսնենք, Երուսաղէմի ընթացքին զիտակ և գործերուն վարժ եղած ըլլայ, և մարդահանութեանն սնափառութեան աղագաւ ընտրուած ըլլայ, քան թէ պարզապէս ի սուրբ Երուսաղէմ սնեալ, կամ թէ Երուսաղէմի միաբան եղած ըլլալ, զի գլխաւոր պայմաններուն յարմար չեղողը կը մերժուի հաւասարապէս, եթէ ի ներքուստ այսինքն եթէ միաբան ալ եղած ըլլայ: Երկու կանոններուն վերջը նգովեալ լիցի յանգերզը կը կրկնուի իսկ երրորդին ծայրը աւելի սաստկութեամբ կը գրուի, որոշեալ լիցի ի քրիստոնէական սուրբ հաւատոյս (ՀՆՆ. 158): Այս ալ կը հաստատէ, թէ այս կէտն է, որ կանոններուն բուն նպատակը կը կազմէ: Հաննա պատմագիր, այդ ամէնը յառաջ բերելէ ետքը փափկանկատութեամբ մը կաւելցնէ, թէ այս կանոններուն շարժառիթն էր, որ պատիւ ներկայ եղելոցն, և ոչ պարսաւանք ապագայ եկելոցն, այլ միայն օգտակար խրատ չարաբաստիցն: Իսկ եթէ այդ կանոնները կազմելու արժանիքը կաթողիկոսին կը վերագրէ, պարզապէս պատշաճից օրէնքի համակերպութիւն է ըրածը, թէ ոչ անհնար է որ անոնց նախաձեռնութիւնը

Կոլոտե և Հաննայե սկսած ջըլլայ (1949): Թէպէտ Հաննա որոշակի չի գրեր, սակայն յայտնի է թէ եպիսկոպոսութեամբ փառաւորուած է, և այդ կանոններու հռչակուելովը ուրախացած, նա ինքն Հաննա փութաց շուտով Երուսաղէմ տանել հաստատուած կանոնները, և Շղթայակիրն ալ ուրախացնել եղելութիւնները հաղորդելով:

1952. ԿԱՐԱՊԵՏ ԵՒ ԼՍԻՆՆԵՐ

Կարապետ կաթողիկոս, Կոստանդնուպոլսոյ մէջ ընտրուած և օծուած, անհակառակ կերպով ընդունուեցաւ թէ Մայրաթոռոյ և թէ Պարսկահպատակ Հայութեան կողմէն, և հրաւիրուեցաւ իսկ փութալ իր աթոռը հասնիլ: Ինքն ալ համամիտ էր որ յառաջ աթոռանիստին մէջ գտնուիլ, սակայն պարագաներ շատ աննպաստ էին, զի Օսմանցիք Երևանի գաւառը գրաւելէն ետքը, դէպի Ղափան յարձակումներու սկսած էին, ուր ոչ միայն Պարսիկները, այլև Ղափթ բէգի հայագունդերը իրենց դէմ կը պատերազմէին (1943), ուստի դիւրին չէր և ոչ ալ խոհականութիւն էր էջմիածին երթալ: Այս պատճառով պարտաւորուեցաւ միջոց մը Կ. Պոլիս մնալ, բայց իր օրերը անգործ անցնել չուզեց, և աշխատեցաւ համերաշխութեան կերպերով բառնալ կաթոլիկամիտ կուսակցութեան գայթակղութիւնը, խափանել Հայոց եկեղեցիներէն խորշելու վտանգաւոր գրութիւնը, և հաշտաբար խաղաղութիւն հաստատել Հայութեան մէջ: Բանակցութիւններ եղան երկու կողմերու մէջ, և կարապետ կաթողիկոսի և իրեն գործակցող, թերևս և առաջնորդող, Կոլոտ պատրիարքի կերպերը շինարար ազդեցութիւն գործեցին, և շատ աւելի մերձաւորութիւն յայտնուեցաւ լատինամիտ կուսակցութեան կողմէն: Անոնք ուզելով որ իրենք ալ պահանջի մը գոհացու ստացած երևան, առաջարկեցին որ խափանուին երեք սուրբ ժողովներուն տօներուն առթիւ երգուած, Ով հրաշալի մանկունք շարականին ծայրի երեք Տեսի ես, և Աստանօր, և Գեղեցիկ տուները, որոնց մէջ նզովք կարծակուի Քաղկեդոնի ժողովին և Լևոնի տոմարին դէմ: Կաթողիկոս և պատրիարք հաւանեցան այդ զեղչին, եթէ անով հնար պիտի ըլլար ցանկացեալ խաղաղութիւնը հաստատել մանաւանդ որ այդ երեք տուները շարականին նախնական խմբագրութեան մաս չեն կազմեր, և յետոյ մուծուած կցկտուր յաւելուածներ են, ինչպէս որ պարունակութիւնն ալ կը ցուցնէ: Շարականը Նիկիոյ և Կոստանդնուպոլսոյ և Եփեսոսի սուրբ ժողովուրդներուն համար շինուած է, և անոնց որոշումները կը յիշատակուին, և բնաւ անոնց հետ կապ չունին ոչ Ղէոսկորոսի գումարած Եփեսոսի ժողովը, և ոչ Մարկիանոսի գումարած Քաղկեդոնի ժողովը, որոնք ժամանակով յետնագոյն են: Լեզուն իսկ անկեալ ոճ մը ունի՝ առջի հինգ տուններուն հետ բախտատուած ատեն, և բնաւ Հայ եկեղեցւոյ կարգաց ու կանոնաց հակառակ չէր, երեք յաւելուածական տուները զեղչել, և ըստ այսմ ալ հրամայեցին կաթողիկոսն ու պատրիարքը:

1953. ԼՍԻՆԱԿԱՆ ԱՌԱՋԱՐԿՆԵՐ

Այս բաւական եղաւ որ զատինամիտ իշխանաւորք և ժողովուրդք սկսան երթնելել յեկեղեցիս Հայոց, և կաթողիկոսին և պատրիարքին տային յարգութիւն մեծ, և կը յայտնէին բազում ընծայիւք (ԶԱՍ. Գ. 803): Նոյնինքն Լատին եպիսկոպոսն ալ 1727 ապրիլ 2-ին Կարապետ կաթողիկոսին այցելութեան եկաւ, և Հայոց մայրեկեղեցին աղօթեց, և կաթողիկոսին ու պատրիարքին հետ

մտերեմական տեսակցութիւն ունեցաւ թարգմանի միջոցաւ, ուսկից ետոյ կաթողիկոսն ալ այցելութիւնը փոխանակեց փոխանորդ Մանուէլ վարդապետը ղրկելով: Լատինական հնարագիտութիւն մըն է, որ երբ դժուարութեան հանդիպին՝ քիչով գոհանան, և մնացեալին վրայ լռեն, նորէն անոնց վրայ անդրադառնալու համար, երբ առաջին դժպիտ տպաւորութիւնը անցնի: Նոյնը գործադրուած է այս անգամ ալ: Հռոմէականք կ'ըսեն թէ Լատին եպիսկոպոսին առաջարկութեան վրայ Կարապետն յանձն առաւ պապին նամակ մը գրել, և այս է թերևս հպատակութեան նամակ կոչուածը, որ պատշաճ ոճով կը խնդրէր, որ կրճիմն երկպառակութեան վերցուի, և պապին կ'առաջարկէր որ իրեններուն կրօնամով ձգտումները սանձէ, որ ազգը մի՛ ևս ծփեսցի ի հանապազօրեայ աղմուկս: Լատիններ իրենց սովորական ոճով պատեհ հասած կը կարծեն, որով անմիջապէս առջև կը նետուին այլ և այլ պայմանք վասն միութեան: Բայց որովհետև անոնք կաթողիկոսէն և պատրիարքէն և հաւատարիմ հայադաւան ժողովուրդէն չէին կրնար ընդունուիլ, ուստի նամակը անպատասխանի կը թողուի: Հռոմէականք ալ կը գրեն, թէ Կարապետ այլևս լուռ եղև (ԶԱՄ. Գ. 803), և այսչափը կը բաւէ հաւաստելու որ Կարապետ, որչափ ալ խաղաղութեան հետամուտ, երբեք իր եկեղեցւոյն հիմնական սկզբունքներէն հեռացող չէր, և ոչ ալ յայնկուսացի մըն էր (1946):

1954. ԿԱՐԱՊԵՏ ՅԷԶՄԻԱԾԻՆ

Ապրիլ 2-էն ետքը, որ Լատին եպիսկոպոսին այցելութեան օրն էր, երկու ամիս ևս Կարապետ Կ. Պոլիս մնաց, և տեսնելով որ իրեն համար հոն ընելիք մնացած չէ, յունիս 7-ին կը մեկնի, հանդարտ ուղևորութեամբ դէպ էջմիածին երթալու համար: Նախ ամիս մը կը մնայ Պրուսա, անկէ կ'անցնի Անկիւրիա, ուր պէտք է աւելի ալ մնացած ըլլայ՝ իբր իւր նախկին աթոռը, և ուր կրնար անձնական գործեր ալ ունեցած ըլլալ: Անկիւրիայէ կ'ուղևորի Եդոկիա, իսկ անկէ անդին իր հանդիպած տեղերը յիշուած չեն. բայց անշուշտ չէ կրցած գանց ընել Սեբաստիան, Երզնկան ու Կարինը, մինչև հասնէր էջմիածին, ուր կը գտնուի 1728-ին սկիզբները, թէպէտ ամսաթիւը յիշուած չենք գտներ: Ըստ այսմ ընտրութենէն երկու տարի ետքը Կարապետ կաթողիկոս իր աթոռը հասած կ'ըլլայ, իբր տարիուկէս Կ. Պոլսոյ մէջ, և եօթը ութը ամիս աստ և անդ ատեն անցընելէ ետքը: Հարկաւ այդ միջոցին Մայրաթոռին մէջ եպիսկոպոս մը կար, որ իբր տեղակալ կամ փոխանորդ գործերու վարիչն էր. իսկ թէ ով էր, յիշատակներուն մէջ չենք գտներ: Կանխաւ տրուած տեղեկութեանց համեմատ Կարապետ արդէն ծեր էր ընտրուած ատեն, թէպէտ ճիշդ տարիքը յիշուած չէ, բայց բաւական յառաջացեալ տարիք մը կ'ենթադրուի, որովհետև էջմիածին հասնելէն ետքն ալ շատ չապրեցաւ, և յաջորդ տարւոյն վերջերը 1729 հոկտեմբեր 2-ին, Կարապայ խաչին հինգշաբթի օրը, վախճանեցաւ էջմիածինի մէջ (ԶԱՄ. Գ. 805), և թաղուեցաւ Ս. Հռիփսիմէի վկայարանին գաւիթին ձախակողմը (ԶԱՄ. 29): Էջմիածինի մէջ անցուցած ժամանակին կարճութիւնն ալ, և իր ծերացեալ տարիքն ալ չէին ներեր Կարապետի մեծ արդիւնքներ ունենալ, այսուհանդերձ գեղեցիկ յիշատակ մը թողած է Մայրտաճարի խորանին կամարին մէջ նկարել տալով երկոտասան առաքելոց պատկերները, համաձայն հին եկեղեցիներու աւանդական ձևին,

ևս և հոգալով զգրեանս օգտակարս՝ Երեւանեցիին բացատրութեամբ (ԶԱՍ. 28), որով կ'իմանայ վաւերական կալուածագիրեր հին և նոր ստացութեանց համար: Կարապետ չեկած շատ խառնակ և շփոթ էր Երեւանի գաւառին կացութիւնը, և թէպէտ յետոյ քիչուշատ կանոնաւոր ձևի մտնելու կը սկսէր, սակայն Ղափանի կողմերը յուզմունքներ և պատերազմական չրինդներ նորէն արծարծուեցան Կարապետի գալէն ետքը:

1955. ԴԱԻԻԹ ԲԷԳԻ ԳՈՐԾԵՐԸ

Դաւիթ Սիւնին, ժողովուրդին Դաւիթ բէգը (1941), վերջին պատերազմ մը մղած էր 1725-ին Ղափան արշաւող Թիւրքմէն բազմութեան դէմ, անստոյգ ելքով, զի թէպէտ մասնաւոր յաջողութիւններ ստացած էին ինքն և իրենները, սակայն արդէն մեռած էին Թորոս Զավընդուրցին և Փարսատան Հալիծորեցին, գժտած էր Մխիթար Ղափանցին, գերի ինկած էր Ստեփանոս Շահումեանը, վիռաւորուած էր Պալի Փարսատանեան. բայց գժտեալը բարեկամացաւ, գերեալը ազատեցաւ, և վիրաւորեալը բժշկուեցաւ (ԶԱՍ. Գ. 791), և Դաւիթ իր կեդրոնը Շիներէ Հալիծոր փոխադրելով, պատեհ յարմար կը կարծէր հանդարտ կերպով կարգադրել գործերը իր երկրում (ԼԷՕ. Բ. 372): Չմեռը խաղաղ անցաւ, բայց ահա 1726-ի սկիզբը նոր ասպարէզ բացուեցաւ Դաւիթի առջևը: Օսմանեան բանակը արշաւեց Ղափանի գաւառը գրաւելու, և Հայեր մեծամասնութեամբ անձնատուր ըլլալու փութացին, Օսմանցիներու ահեղ անունին տպաւորութեան ներքև: Օր մը Դաւիթ ինքզինքը միայն 17 հոգիով մնացած գտաւ, բայց շուտով 453 զինեալներ տեսաւ նա իր շուրջը Հալիծորի մէջ, ուր ապաւինեցան ևս երեք եպիսկոպոսներ, 13 քահանաներ, և 40 հաւատաւոր կուսաններ: Դաւիթ մտացե՞ծ մի՛ գուցէ Աստուծոյ դէմ գործ մը և ամբարտաւանութեան ձեռնարկ մը նկատուի իր դիմադրութիւնը, ուստի աղօթքով և հաղորդութեամբ ուզեց սիրտը հանդարտել: Նոյնը ընել տուաւ իրեն հետ եղողներուն ալ, և ահա 1726 մարտ 5-ին, Մեծպահքի 13-րդ օրը, Հալիծորի առջև հասաւ 70,000-ի այլազգի բանակ մը, որուն մէջ կը գտնուէին նաև Նախիջևանի, Ագուլիսի, Ջահուկի, Ջավնդուրի և Բարկուշատի անձնատուր Հայ գունդերը, չհաշուելով ծառայութեանց և բեռնակրութեանց ստիպեալ գիւղացիներու բազմութիւնը (ԶԱՍ. Գ. 793): Յիշենք որ ճիշդ այդ շփոթ միջոցին կը կատարուէր Կ. Պոլսոյ մէջ Կարապետի ընտրութիւնն ու օծումը (1944): Դաւիթի իր սակաւաթիւ գունդով՝ Օսմանցիներու բանակին վրայ տարած Հալիծորի յաղթութիւնը, Մեղրիի գրաւումը, և Հալիծորի երկրորդ պատերազմը, առասպելական վէպերու կարգը պիտի անցնէին, եթէ ականատես Շահումեան չլինէր պատմողը: Դաւիթ յարաբերութեան մտած էր Պարսից օրինաւոր թագաւոր կարծուած Թահմազի հետ, որ Դաւիթի քաջութիւնը տեսնելով, զայն ընդհանուր հրամանատար նշանակեց իր գունդերուն, և այս անգամ Դաւիթ նոր դիրքով և նոր աշխոյժով կրկին գործի ձեռնարկեց 1727-ին, իբր ինքնագլուխ իշխան: Կարծես թէ Օրիի եղած Հայոց ազատագրութեան արշալոյսը կը ծագէր: Դաւիթ յաջողութիւն ունեցաւ Մեղրիի և Օրտուպատի վրայ, Ագուլիս ալ մտաւ, բայց Հայոց դաւաճանութեամբ թողուլ պարտաւորուեցաւ, թէպէտ յաղթական նահանջով մը: Բայց Դաւիթի նոր դիրքը ճշմարիտ յաջողութեան առհաւատչեայ չեղաւ. Պարսիկ գունդեր օգնութենէ աւելի շփոթութիւն կը բերէին:

Հայերու մէջ զօրացաւ նախանձ ու հակառակութիւնը, և շատերը գոհացուցիչ գտան Օսմանեան տիրապետութեան ներքև մտնելը: Դաւիթ ալ հիւանդացաւ անտանելի աշխատութեանց երեսէն, Հալիժոր դարձաւ, և 1728-ին սկիզբը մեռաւ այն տեղ, նոր տարւոյն նոր գործունէութեան ձեռնարկելէ առաջ: Այդ առ երեսս հանդարտութեան միջոցն է, ուսկից քաջալերուած Կարապետ կաթողիկոս Էջմիածին կը դառնար (1954):

1956. ՇԱՐԺՈՒՄԻՆ ՎԵՐՋՈՐ

Դաւիթի յաջորդ նշանակուեցաւ Մխիթար, որ առաջ անոր տեղակալն ու սպարապետն էր, բայց Աւետիք Հալիժորեցի քահանային՝ պարզապէս Տէր-Աւետիք կոչուած զօրավարին նախանձը շարժուեցաւ, և ներքին գժտութեանց սերմեր բողբոջեցան Հալիժորի մէջ, որ տակաւին Օսմանեան բանակին դէմ կը դնէր: Միւս տարին 1729-ին Օսմանեանք Հալիժորը պաշարեցին, և բերդապահներէն մաս մը Տէր-Աւետիքի գլխաւորութեամբ անձնատուր ըլլալու կողմն եղան, հակառակ Մխիթարի կարծիքին: Երբոր Տէր-Աւետիք երկու ընկերով բանակցութեան գնաց: Մխիթար փախաւ. և Հալիժոր դուռները բացաւ, բայց հակառակ եղած խոստումներու՝ կոտորածի և գերութեան մատնուեցաւ, իսկ Տէր-Աւետիք ազատ թողուեցաւ: Մխիթար կրցաւ նորէն գունդ մը կազմել և բաւական նեղութիւն և վնաս հասցնել Օսմանեան բանակին 1729 տարւոյն մէջ, բայց երբ Խնձորեսքի բերդին մէջ ամրացած ձմեռային հանդարտութիւնը կ'անցնէր, իրեն դէմ ռխացած Հայեր, հրազէնով սպաննեցին զինքը, և գլուխը կտրելով Օսմանեանց հրամանատարին ընծայ տարին մինչև Թավրէզ: Այս վատ սպանութիւնը տեղի ունեցաւ 1730 տարւոյ սկիզբները: Այդպէս վերջացաւ Օրիին մտածած և Դաւթին կազմակերպած Հայկական շարումը, զի Մխիթարի յաջորդ չգտնուեցաւ, և Տէր-Աւետիք ալ արդէն Անկիւրիա քաջուած էր, անկէ ալ Հռոմ գացած կ'ըսուի (ԶԱՄ. Գ. 800), ինչպէս ամէն փորձնաւոր եկեղեցականներ, իբրև ապաստանի քաղաք հոն կը դիմէին: Հռոմ ալ դաւանափոխութեան անհրաժեշտ պայմանով դիւրին պաշտպանութիւն մը կը շնորհէր հեռաւոր Արևմուտքին մէջ: Իսկ Մխիթարէ մնացած զինեալներ և անոնց գլխաւորներ քակտեցան ու ցրուեցան, ոմանք միւս Հայերու պէս կացութիւն համակերպեցան, ուրիշներ Պարսիկ ծառայութեան մտան, ոմանք ալ Յովհաննէս Գուգարացիին մօտ գացին, զոր շարժումին սկիզբը յիշեցինք (1941), և որ տակաւին ամփոփ և խոհական կերպով իր դիրքը կը պահէր, առանց արկածալից գործերու ձեռնարկելու: Դափանի շարժումին ջնջուելուն հետ Շիրվանի շարժումն ալ կը վերջանար: Շիրվանի հայ գունդն ալ 1726-ին յաջողեր էր նահանջի ստիպել Դարաբաղ արշաւող Օսմանեան գունդը, բայց ասիկա Եսայի կաթողիկոս զօրավարին վերջին գործը կ'ըլլար: Օսմանցիներուն հետ համաձայնելով՝ Ռուսներուն ետ քաշուիլը, և վրայ հասնող Պետրոս Մեծին մահը, յուսաբեկ ըրին Շիրվանի շարժումին գլուխները (1932), որոնք 1725 մարտ 10-ին տակաւին Պետրոս ծարին կը դիմէին, անոր մահը լսած չըլլալով (ԵՋՆ. 118): Եսայի հիասթափուած և յուսախաբուած ասպարեզէ քաշուեցաւ, և այլևս իր անունը գործի վրայ չլսուիր՝ թէպէտև կը յիշուին Ռուս պաշտօնատարներու ըրած դիմումները (ԵՋՆ. 432), որոնք շարունակեցին մինչև իր մահը 1728-ին, նոյն այն տարին որ Դաւիթ ալ մեռաւ: Աւան

Կարապետեան Ղարաբաղի մելիքը գլուխ կեցաւ՝ տակաւին շարժումի հետևող գլխաւորներուն, որոնք խղբաշիները կը կոչուէին բայց բոլոր իր գործունէութիւնը Ռուսներէն օգնութիւն ստանալու ջանքին մէջ ամփոփուեցաւ, որուն բանագնացն էր իր եղբայր Թարխան մելիքը: Սակայն Պետրոս Մեծի յաջորդները, Կատարինէ Ա. կայսրուին 1725-ին և Պետրոս Բ. մանկահասակ կայսրը 1727-ին, անոր որ հոգին ունէին և ոչ ձիրքերը, որով անլսելի մնացին Հայերուն փափաքները ու առաջարկները, որոնք երկու տարի ետքն ալ 1730 մարտ 30-ին կը յայտարարէին, թէ 30,000 զինեալ Հայեր ցրուելու պարտաւորուած են, բայց պատրաստ են նորէն զինուիլ՝ եթէ Ռուսական բանակ մը առջևնին անցնի (ԵՁՆ. 447): Ղարաբաղի այդ կորովի Հայերուն առաջարկուած ամենամեծ օգնութիւնը, իրենց բնագաւառէն գաղթելն էր, որուն սակայն քիչեր համաձայնեցան: Գլխաւորներէն քանիններ, ինչպէս Պետրոս Սարգիսեան և Եղիազար Խաչատուրեան Ռուսական բանակին ծառայութեան մտան, Հայ հեծեալներու յատուկ վաշտին մէջ, և վերջինս զօրավարի աստիճանի ալ բարձրացաւ: Լազար Խրիստոֆորով անունով, Ռուսահայ զօրապետներու անդրանիկը (ԼԷՕ. 397): Աւան մելիքն ալ նոյն ճամբուն հետևեցաւ հինգ ընկերներով, և Իվան Կարապետով գնդապետ եղաւ, որով 1730 թուականը Ղարաբաղի մէջ ալ հայկական շարժումին վերջանալը տեսաւ (ԼԷՕ. 399), ինչպէս եղած էր Ղափանի մէջ Մխիթարի սպանութեամբը: Այդ ամփոփ տեղեկութիւնները հարկ սեպեցինք քաղել, քանի որ ազգային եկեղեցւոյ պատմութեան տեսակէտէն միշտ անհրաժեշտ է աչքի առջև ունենալ Հայութեան ազգային կացութիւնը: Վերջին դէպքերը տեղի ունեցաւ Կարապետ կաթողիկոսի մահուանէն ետքը Մայրաթոռոյ պապութեան միջոցին:

1957. Կ. ՊՈԼՍՈՅ ԳՈՐԾԵՐ

Կարապետի յաջորդին չանցած, պէտք կը սեպենք միւս աթոռներու մէջ կատարուած եղելութիւնները քաղել՝ ժամանակակից յարաբերութիւնները զուգընթաց յառաջացնելու համար: Կոստանդնուպոլսոյ աթոռին գործերուն մէկ մասը Կոլոտի շինարար ձեռնարկներուն կը պատկանին, մնացածները կաթողիկամիտ ձգտումներէ յառաջ եկած շփոթներու շարունակութիւններն են: Իբրև շինարար ձեռնարկներ ունինք Իսկիտարի Ս. Կարապետ եկեղեցւոյն վերաշինութիւնը 1726-ին, անոր մերձաւոր Երուսաղէմի հոգետունին նորոգութեան հետ: Խասքէօյի Ս. Ստեփանոս եկեղեցւոյն շինութիւնը 1729-ին, և վերջապէս Պալաթի Ս. Հրեշտակապետ եկեղեցւոյն ձեռնարկը, որ 1729 յուլիս 16-ի մեծ հրդեհին այրած էր, Յոյներու 13 եկեղեցիներուն հետ (ԿՈԼ. 30): Իսկ կաթողիկական խնդիրը, որ պահ մը թուլցած էր, Լատին եպիսկոպոսին հետ կազմուած համերաշխութեան վրայ, կրկին արժարծեցաւ, երբոր կաթողիկոս և պատրիարք յանձն չ'առին այն նոր պայմանները, որոնք Հռոմէ առաջարկուեցան վասն միութեան (1933): Լատին եպիսկոպոսը, որ նախապէս հաւանած էր իրեն հետևողներուն Հայոց եկեղեցին երթալուն, և ինքն ալ անձամբ գացած և աղօթած էր, կրկին սկսաւ միտքերը պղտորել և նոր հրամաններ արձակել, որով որք գային յեկեղեցիս Հայոց, արգելեալ եղեն ի հրամանէ Լատին եպիսկոպոսին (ԶԱՄ. Գ. 804): Ասով անգամ մըն ալ կը հաստատուի, նոյնիսկ հռոմէականներու

վկայութեամբ, թէ Լատիններու անձնահաճ կարգադրութիւնը, և առջի օրինաւոր սեպուածը երկրորդ օրը ապօրէն հռչակելը, պատճառ է միամիտ ժողովուրդին մէջ սերմանուած գժտութիւններուն և մշակուած հակառակութիւններուն: Հռոմէականաց վկայութեամբ կը հաստատուի նաև, թէ ձեռն արկին երկոքին կողմանք մատնել զմիմեանս յատեան այլազգեաց, և արկանել զիրեարս և մեծամեծ տուգանս (ՉԱՄ. Գ. 804): Այս ալ կը ստուգէ թէ կաթոլիկամիտներուն կողմէ հայադաւաններու դէմ քսութիւններ ու զրպարտութիւններ եղած են, որոնց համար չեն կրնար պետական հրամանի արդարացունը յառաջ բերել: Մինչ միւս կողմէն Հայոց պատրիարքին վրայ կը ծանրանար պետական ստիպումը, թէ նայեաց ի ժողովուրդ քո, զի ամենեքին հպատակ լիցին քեզ, և զոչ հնազանդեալս յղեա առ իս (ՉԱՄ. Գ. 807): Այս ալ վկայողը նոյն իսկ իրենցմէ է:

1958. ՇՂԹԱՅԱԿԻՐԻՆ ԱՆՈՒՐԸ

Երուսաղէմի աթոռին վրայ Շղթայակիր իր գործունէութիւնը առջև կը տանէր, երբոր Կ. Պոլսոյ մէջ եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւններ կը կատարուէին (1948), և Երուսաղէմի կանոնադրութիւնները կը հաստատուէին (1950): Շղթայակիրը տակաւին վիզին վրայ կը կրէր այն երկաթեայ անուրը, զոր 1718-ին անցուցած էր Երուսաղէմի գերեսարաս կացութիւնը շօշափելի կերպով պատկերացնելու համար (1926): Ութն տարիներ անցեր էին այն օրէն, և Կոստանդնուպոլսոյ մէջ Երուսաղէմի ազատութիւնը կը հռչակուէր Հաննայի բերած նպաստաւոր տեղեկութիւններով, և Երուսաղէմի ապագան ապահովող կանոններով: Այլևս անուրը իր նշանակութիւնը չունէր, և իզուր Շղթայակիրը տապիր և տագնապիր վասն երկաթոյն զոր ի պարանոցի իւրում կրէր (ՀՆՆ. 154), և այս մասին հարկաւ Հաննա ալ սրտաճմլիկ տեղեկութիւններ տուած էր: Ասոր վրայ սրբազան կաթողիկոսն և մեծապատիւ պատրիարքն որոշեցին Գրիգորը ստիպել երկաթը վիզէն հանելու, վասն որոյ զնամակ իմն սիրոյ գրեցին նմա, հանդերձ ամենայն ժողովրդովք, և բազմազան աղերսանօք աղաչեցին, զի հանցէ զերկաթն ի պարանոցէն իւրմէ: Չմոռցան այդ առթիւ յատուկ նուիրատուութիւն մըն ալ յղել Երուսաղէմ, և նամակին հետ եղին արդիւնաւոր զիմտատիէս, և յայտարարեցին թէ քանի որ պարտքերը կը ջնջուին և աթոռը կը շքեղազարդուի, այլևս ոչ է նաև զի սրբազանն այն՝ ի մէջ սոյն երկաթեայ անրոյն չարչարիցի (ՀՆՆ. 155): Նամակին ու նպաստը սովորաբար Հաննայի գրութեամբ Երուսաղէմ ղրկուած կըսուի (ԱՍՍ. Բ. 10), սակայն մեր տեսութեամբ յարմարագոյն է Հաննայի ձեռօք տարուած ըսել, երբ Երուսաղէմ կը դառնար (1951), և կարծես թէ ինքն Հաննա ալ իբր եղելութեան ներկայ և ականատես մը կը գրէ թէ Շղթայակիրը մինչ ետես զգիրն ողջունի, բազում արտասուօք եհան զերկաթն ի պարանոցէն իւրմէ (ՀՆՆ. 155): Հարկաւ հանելու գործողութիւնն ալ նոր նեղութեան մը պատճառ եղած պիտի ըլլայ, աղխիւք անրագունիւք փակուած, և ութը տարիէ իվեր քրտինքով ժանգոտած օղակը բանալու և վերցնելու համար, զոր ուխտելով ընդ Աստուած անցուցած էր ոչ հանել ի պարանոցէն իւրմէ (ՀՆՆ. 145), և անշուշտ կատարեալ խղճմտութեամբ անշարժ պահած էր մինչև վերջին օրը: Գրիգոր Շղթայակիր երբ կաթողիկոսին և պատրիարքին և ժողովուրդին նամակին կը

համակերպեր գիր մըն ալ կը գրէր զի շնորհակալ լինիցի, իսկ անցելոյն յիշատակն ալ յաւերժացնելու համար, Սուրբ Սինա անունով սեղան մը կը կանգնէր Սուրբ Էջմիածին փոքրիկ եկեղեցւոյն մէջ, ի յիշատակ ազգիս Հայոց (ՀՆՆ. 156), և վիզին կրած անուրը կը զետեղէր ի սինս նորա (ԱՍՏ. Բ. 10): Շղթայակիրին անուրը օղակաւոր շղթայ մըն է եղած, բաւական ծանր, զոր ամրացուցած է վիզին շուրջը, և ետքէն գրած Սուրբ Սինա սեղանին ներքև եղած սինակին: Այնտեղ մնացած է մինչև վերջին դարուն կէսերը, և այժմ իբր թանկարժէք առարկայ մը կը պահուի Ս. Յակոբեանց տաճարին գանձարանը:

1959. ԾՈԱԶԱՏԻԿԻ ԽՆԴԻՐ

Շղթայակիրին նորանոր ձեռնարկներէն յիշատակութեան արժանի են Ս. Յակոբայ եկեղեցւոյն նորոգութիւնը, որուն հրամանագիրը Կոլոտ պատրիարք 1727-ին ստացած, և Շղթայակիրին ղրկեց Սեղբեստրոս Երեւանեց Ակնեցի իշխանին հետ, որ հրովարտակին ստացութեան ալ աշխատած էր (ՀՆՆ. 161), իբր թարգաման Անգղիոյ դեսպանատան և իբր պաշպագիրկեան եպարքոսութեան (ԱՍՏ. Բ. 13): Սեղբեստրոս, որ և Սեղբոս ամիրա, նոյնչափ բարեպաշտ որչափ մեծահարուստ, մեծամեծ բարերարութիւններ կատարեց Երուսաղէմի մէջ, ուր իբրև երկու տարի մնաց և միշտ յօգուտ աթոռին աշխատեցաւ: Ս. Փրկիչ վանքին ջուրի խնդիրն ալ մեծամեծ նեղութեանց պատճառ կ'ըլլար Հայերուն, որուն համար Գրիգոր պատրիարք շատ աշխատեցաւ, և արքունական հրաման ալ հանել տուաւ Կոլոտի ձեռքով, որով պահ մը կացութիւնը մեղմացաւ (ԱՍՏ. Բ. 15): Ծռագատիկի տարբերութիւնը 1729-ին ալ տեղի պիտի ունենար, և կանուխէն սկսան Հայերուն և Յոյներուն բանակցութիւնը, որոնք նորէն ձախող արկածներ գուշակել կու տային: Շղթայակիրը ժամանակին բանակցութեան մտաւ Յոյներուն փոխանորդ Սելետիոսի հետ, զի Քրիստոս պատրիարք Ուլահաց երկիրը կը գտնուէր: Գրիգոր առաջարկեց կանուխէն կերպ մը մտածել որ Հայերուն և Յոյներուն շփումները արգելուին զատկին առթիւ, և այս նպատակով յարմար դատեց, որ Յոյներուն զատկին Հայեր, և Հայերուն զատկին Յոյներ Ս. Յարութեան տաճարը մտնելէ արգելուին: Առաջարկը ընդունելի զատուեցաւ, Քրիստոս պատրիարք ալ 1728 նոյեմբեր 8-ին Պուքրէջէ գրած նամակով հաւանութիւն յայտնեց Կոլոտին (ԱՍՏ. Բ. 18), որուն դիմում եղած էր բանակցութիւնները լրացնելու Յոյներուն հետ, և Կ. Պոլսոյ պատրիարք Պայիսիոսի հետ ալ համաձայնութիւն հաստատել: Ասոնց ալ հաւանութեամբ առաջարկը պետական հաստատութեան ենթարկուեցաւ, և Կ. Պոլիսէ յատուկ պետական պաշտօնեայ ալ ղրկուեցաւ Երուսաղէմ, գործադրութեան հսկելու համար: Այս նախահոգ զգուշութեանց շնորհիւ 1729 ապրիլ 6-ին Յունաց, և ապրիլ 13-ին Հայոց զատիկները, նախընթաց Չարչարանաց օրերն ու Ճրագալոյցի լուսահանութիւնը խաղաղ կատարուեցան և չերևին վէճ կամ խռովութիւն (ԱՍՏ. 24): Ուստի անհիմն գրոյցի արծագանգ է ոմանց գրելը, թէ եղեն մեծամեծ աղմուկք, և սպանան երկուք ի Հայոց, և երկու ևս ի Յունաց (ՉԱՍ. Գ. 804): Ամէն բան աւարտելէն ետքը, ուխտաւորութենէ դարձող Յոյներու թելադրութեամբ վէճեր տեղի ունեցած են Կ. Պոլսոյ մէջ, և Հայերու դէմ ամբաստանութիւններ եղած, և կառավարութեան միջամտութիւնը հրաւիրուած, և Կեսարիոյ մէջ

գրգռութիւններ յուզուած, և շրջակայ քաղաքները տարածուած: Բայց Կոլոտի միջամտութեամբ և կառավարութենէ ստացած հրովարտակով խնդիրները փակուեցան, և Հայեր ու Յոյներ սկսան նորէն վարիլ սիրով և խաղաղութեամբ ընդ միմեանս (ԱՍՏ. Բ. 28): Շղթայակիրը իր գիրերով և յորդորներով նպաստած է միջադէպին լուծուելուն, որ Երուսաղէմի մէջ մեծ ազդեցութիւն չունեցաւ, զի եղելութիւններ հոն յայտնի էին: Շղթայակիր Լատիներու հետ ալ վէճեր ունեցաւ Պատանտելոյն և Իւղաբերից սեղանին կիրառութեան և դարերուն պատճառով, բայց յաջողեցաւ դատաստանով հաստատել տալ Հայոց իրաւունքները, և նորոգել սեփականութեանց և ստացութեանց վաւերագիրները (ԱՍՏ. Բ. 29): Այս խնդիրին ալ տեղի ունեցան 1730-ին:

1960. ԿԻԼԻԿԻՈՅ ԱԹՈՌ

Կիլիկիոյ աթոռը մտադրութեան արժանի եղելութիւններ չներկայելուն, բաւական ատեն է, որ մեր տեսութենէն վրիպեցաւ: Վերջին անգամ յիշեցինք Մատթէոս Սարիի կաթողիկոսանալը (1829), որ եօթը տարի աթոռը գրաւելէ ետքը լքած և Կ. Պոլիս եկած էր 1701-ին, զի Պետրոս Բերիացի կրցեր էր Բերիոյ մէջ Ղաւիթ և Ազարիա Կարկառեցիներուն կազմած հակաթոռութիւնը վերանորոգել, և Մատթէոս Սոյ մէջ մասնակի կաթողիկոսութիւն վարելէ աւելի, հակաթոռը ընկճելու համար Կ. Պոլիս էր եկած (1856): Հոն նորանոր ձգտումներ յղացաւ և Կիլիկեան մոռացաւ, թէպէտև յաջողութիւն չգտաւ, և մինչև ուրացութեան ստիպուեցաւ (1887): Պետրոս Բերիացին, որ Պիծակ ալ կոչուած է, պահ մը ինքզինքը Կիլիկիոյ կաթողիկոս կարծեց Մատթէոսի հեռանալովը և Սոյ աթոռին անտէրունջ մնալովը, սակայն երբոր Մատթէոսի բացակայութիւնը երկարեցաւ և դառնալուն յոյսը կտրուեցաւ, Սոյ միաբանը և ժողովուրդք նոր կաթողիկոսի ընտրութեան ձեռնարկեցին, և 1705-ին Կիլիկիոյ օրինաւոր կաթողիկոս հռչակուեցաւ Յովհաննէս Հաճընցի, և Պետրոսի հակաթոռութիւնը աւելի շեշտուեցաւ, միայն թէ նա շարունակեց Բերիոյ մէջ պաշտօնավարել: Յովհաննէս զայն չկրցաւ ընկճել և անուղղակի կերպով վերանորոգուեցաւ Խաչատուր Սեբաստացիի և Ղաւիթ Կարկառեցիի ժամանակ տեղի ունեցած բաշխումը (1753): Որոշ չէ թէ որչափ ատեն ևս շարունակեց Պետրոս Բերիոյ աթոռին վրայ. մենք յիշեցինք որ 1708-ին Մելքոն Թասպասեանին (ԱՂՔ. Գ. 11), և 1710-ին Աբրահամ Արծիւեանին (ԱՂՔ. Գ. 57) եպիսկոպոսական աստիճան տուաւ, և ոմանք մինչև 1712 կը յերկարաձգեն անոր ատենը, Բերիոյ հակաթոռ կաթողիկոսութեան մէջ (ԱՂՔ. Գ. 11): Իսկ ուրիշներ կը բաւականանան անոր մահը յիշելով 1728-ին Երուսաղէմի մէջ (09. ՕՐԱ. 234), որ կը ցուցնէ թէ Յովհաննէս յաջողեցաւ զայն Բերիայէ հեռացնել: Եւ եթէ կաթոլիկ, կամ լաւ ևս կաթոլիկամիտ մըն ալ եղաւ երբեմն, ինչպէս հռոմէականք կը սիրեն պնդել, վերջէն իր հայադաւանութեան մէջ հաստատուած, և այնպէս մեռած կ'ըլլայ Երուսաղէմի վանքը, ուր հռոմէականութիւն չկրցաւ մուտ գտնել, և ուր միշտ վառ էին Լատիներու հետ մրցումն ու հակառակութիւնը: Յովհաննէս Հաճընցին իր աթոռը պահեց մինչև իր մահը 1721 դեկտեմբեր (ՍԻՍ. 217), և կեղակարծ կը դառնայ ոմանց՝ Հաճընցին գահընկէց եղած կարծելը (ԴԻԹ. 54): Անոր անմիջապէս յաջորդեց Սոյ մէջ Գրիգոր Կեսարացին, մականունեալ Ուղուրլու, որուն 1727-ին կը յաջորդէ Յովհաննէս դարձեալ Հաճընցի, Տէր-Ադամ մականունեալ, որ

մինչև 1731 առանձին կը պահէ աթոռը, և անկէ ետքը իրեն աթոռակից մը կ'առնէ: Այս վերջին կաթողիկոսներու թուականները տարբեր կերպով նշանակողներ ալ կան, և Յովհաննէս Հաճընցի 1719-ին, Գրիգոր Կեսարացի 1727-ին և Յովհաննէս Տէր-Ադամը 1730-ին պաշտօնի անցած կը ցուցնեն (ՍԻՍ. 219), բայց նախադասելի պիտի համարուի Կիլիկեան աղբիւրներու վրայ վերջին ատեններ կազմուած ցուցակը (09. ՕՐԱ. 234): Մանաւանդ որ Կեսարացի 1727ին աթոռ բարձրացած ըսողն ալ, նախապէս յառաջ բերած է Հաճընցիին տապանագիրը, որուն մէջ 1721 դեկտեմբերին կը դրուի անոր մահը (ՍԻՍ. 217): Սոյ մասին ուրիշ պատմական տեղեկութեանց պակասած ատեն, պիտի գոհանանք լոկ յաջորդութեանց կարգը յառաջ բերելով:

1961. ԱՂԹԱՄԱՐԻ ԱԹՈՂ

Աւելի նուազ են Աղթամարի կաթողիկոսութեան պատկանող լուրերը, և նոյնիսկ Հաւաքարանն ալ, որ անստոյգ բաներ ալ արձանագրելէ չի քաշուիր, անուններէ աւելի բան մը յառաջ չի բերեր: Վերջին անգամ յիշեցինք Թովմասի Հերիճցի, որ Եղիազարի հպատակելէն ետքը՝ Նահապետին դէմ էր ելած, և անկէ ձեռնադրուած Աւետիսը մերժած, և իր կենդանութեան Սահակ Արծկեցի յաջորդ օծած, որ Պարոնտէր ալ կոչուած է (1828): Իրօք ալ Սահակ յաջորդութեան անցաւ երբ Թովմաս վախճանեցաւ 1698-ին, և Աւետիսի ճիգերը օգուտ չունեցան: Սահակ հագիւ թէ տարին բոլորեց, զի 1699-էն իբրև կաթողիկոս կը յիշատակուի Յովհաննէս Կայծակ, կամ տեղական հնչմամբ Կէծուկ, և անոր ալ 1705-ին կը յաջորդէ Հայրապետ Փայխեցի, Թովմասի քեռորդին, այրի երիցութենէ չուշտակ վարդապետութեան անցած: Հայրապետէ ետքը թուականներու յիշատակներն ալ կը պակսին, և Հաւաքարանը կը շատանայ լոկ անուններու ցանկ մը տալով, որք են Յովհաննէս Հայոցծորեցի, Գրիգոր Գաւաշեցի, Ղազար Մոկացի՝ Առաքինի կոչուած, Գրիգոր Խիզանցի՝ Ազնուազարմ ըսուած, և Պաղտասար Բաղիշեցի, որուն մահն ալ կը դնէ 1730ին (00. ԲԻՁ. 1198), սակայն ուրիշներ կեանքը մինչև 1736 կ'երկարեն, և մինչև 1743 յիշատակութիւններ տեսած են (09. ՕՐԱ. 287), որոնք մեզի ծանօթ չլինելուն բաղդատելու և ստուգելու միջոցը չունինք: Աղթամարի կաթողիկոսներուն տաճկահպատակ սահմանին մէջ գտնուիլը, և Թովմասի օրէն արժարժուած էջմիածինի դէմ հակառակութեան հոգին, դիւրութիւն կու տային անոնց, իրենց ազդեցութիւնը տարածել Վասպուրականի և Աղծինքի մէջ գտնուող վիճակներու վրայ, միշտ շարժուն և ծփուն կացութեան մէջ, որով շարունակ փոփոխական կը դառնար Աղթամարի աթոռին իրաւասութեան սահմանը: Օսմանեան մայրաքաղաքի հեռաւորութիւնն ու յարաբերութեանց դժուարութիւնը՝ Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքութեան հետ ալ առնչութեան արգելք կ'ըլլային, այնպէս որ ոչ մի յիշատակ և ոչ մի դիպուած չենք գտներ, որ Կ. Պոլսոյ պատրիարքները Աղթամարով զբաղած ըլլան, մինչ շարունակ շփման մէջ էին Կիլիկիոյ հետ: Այսպէս Աղթամարի կղզիացեալ և մոռացեալ կացութիւն մը ունէր, և իր իրաւասութեան գաւառներն ալ ոչ մի նպաստաւոր հանգամանք չներկայելուն, աթոռն ալ շարունակեալ անկման ճանքուն մէջ կը յառաջէր:

1962. ՍԱՀԱԿ ԲՐՈՒՏԵՑԻ

Այստեղ ալ, ինչպէս նախընթաց անդամներ, յիշենք այդ միջոցներուն կատարուած նահատակները, որոնք եկեղեցւոյ և հաւատոյ ոչ միայն պարծանք են, այլև անոր սրբութեան և ուղղութեան վկաներ: Վերջին տարիներուն մէջ նուազ են մեզի հասած յիշատակները, այլ նուազ չեն կարծեր նահատակներուն թիւը, և ո գիտէ որչափներ այդ գովելի վկայութիւնը տուին՝ Հայաստանի՝ վայրագ հրոսակներէ և անզուսպ բանակներէ ոտնակոխ եղած ժամանակները: Սահակ, 17 տարեկան պատանի մը, բնիկ Գողթն գաւառի Բրուտ գիւղէն, որ Բեհրուտ կամ Բեխրուտ ալ կը գրուի (ՍԻՍ. 345), առևտուրի նպատակով կու գայ Ազախ քաղաքը, որ է Ազովը, Տօնի կամ նախնեաց Տանայիսի գետաբերանը, ոչ շատ հեռի այժմեան Նոր-Նախիջևանէն: Պատանիին գեղեցկութիւնը Թուրքերու կիրքը կը գրգռէ, և երբ չեն կրնար հրապուրել, բռնութեամբ կը մտածեն յաղթել, և սուտ վկաներով դատաւորին կ'ամբաստանեն, թէ խոստացաւ իսլամանալ, և այժմ կը դիմադրէ: Այդ գրպարտութեամբ Սահակ 1715 հոկտեմբերի սկիզբները դատաւորին աստեանը կը հանուի, և գրպարտութիւնը մեռծելուն և քրիստոնէութիւնը դաւանելուն համար կը բանտարկուի: Երեք օր ետքը իշխանին աստեանը կը հանուի, ուր միևնոյն հաստատամտութիւնը ցուցնելուն, նորէն կը բանտարկուի և եօթն օր անսուաղ կը թողուի, ամէն օր ահացնելու նոր միջոցներ գործածելով: Վերջէն կը չարչարուի ալ (ՆՈՐ. 555), և առաւօտուն մեծ աստեան կը կազմուի զօրավարին առջև, հրապոյրներ ու ողոքանքներ ու սպառնալիքներ առատապէս կը գործածուին, և վերջապէս գլխատման վճիռը կը տրուի, և դահիճը կը տիրանայ Սահակի: Կը մերկացնէ, և ձեռուրները ետև կապած գլխատման տեղը կը տանի. բայց զգածուելով և յուզուելով անգամ մը Սահակի թիկունքին, անգամ մը ալ ուսին կը զարնէ, և վերջապէս զօրավարին հրամանով ոչխարի պէս գայն կը զենու: Նահատակութեան օրն է 1715 հոկտեմբեր 17, Խաչի վեցերորդ երկուշաբթին: Մարմինը կը հրամայուի Տօն գետին մէջ նետել, բայց քրիստոնէայք կը յաջողին դրամս բազումս տալով թաղման արտօնութիւն ստանալ (ՆՈՐ. 557):

1963. ՍԱՄՈՒԷԼ ՄԱՆԻՍԱՑԻ

Սահակ Բրուտեցի նահատակէն զատ պիտի յիշենք նաև Սամուէլ Մանիսացին, Եղիա քահանայի որդին, որին տապանագիրը կ'ըսէ թէ շերմեռանդ հաւատով գլխատեցաւ Զմիւռիոյ մէջ (ՔՕՍ. Ա. 89), և ուրիշ պարագայ չի յիշեր: Տապանագիրը նահատակութեան օրը կը դնէ 1723 յուլիս 15 երեքշաբթի, որ տոմարով չ'արդարանար, և հարկաւ կամ փորագրողին կողմէ շփոթութիւն և կամ արտատպողին կողմէ հայկական թուատառերու մասին թիրիմացութիւն մը մտած է, զոր դիրութեամբ ալ ուղղել չենք կրնար, զի նմանաձև տառերու դիմաց ալ չենք գտնուիր: Ուստի կը բաւականանանք 1723 յուլիս 15-ը պահելով, երկուշաբթի ըսել նահատակութեան օրը, զուցէ երեքշաբթին թաղման օրը ըլլալով շփոթութեան պատճառ տուաւ: Սոյն միջոցին, 1730 և 1735 տարիներու մէջերը, գրած էին ոմանք Խանում Վաղարշակերտացիին վկայութիւնը (ՆՈՐ. 566), այլ ստուագոյն աղբիւրներ 1755-ին դնելուն (ՆՈՐ. 562), ուրիշ առթի կը թողունք անոր յիշատակութիւնը:

Տ. ԱՐՐԱՀԱՍ Բ. ԽՈՇԱՐԵՑԻ

1964. ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻ ՎԻՃԱԿԸ

Կարապետ կաթողիկոսի մահուան միջոցին Երևանի նահանգին քաղաքական կացութիւնը բոլորովին հանդարտ չէր: Իրաւ երկիրը Օսմանեան տիրապետութեան ներքև էր, բայց Պարսկական մրցումը դադարե՞ծ չէր: Մահմուտ, Աֆղանի յաղթականը (1930), իր անգութ և բռնակալ իշխանութիւնը եղերական կերպով վերջացուցած էր: Չորս տարի արիւնռուշտ թագաւորութենէ ետքը, 1725ին յանկարծ խղճահարելով, խիստ ապաշխարութեան ենթարկուած էր զինքը, մութ քարայրի մը մէջ անսուաղ խոշտանգանքներով, ուսկից 15 օր ետքը խելայեղեալ դուրս ելած էր կատաղի մոլեգնութեամբ, իր միսերը ուտելու աստիճան: Այնպէս որ իր մայրն (ՏՊԷ. 360) և իր եղբօրորդին Էշրէֆ (ԺՌԷ. 331), զայն խեղդել տուած էին այդ կացութեան վերջ տալու համար: Այսպէս 1725 ապրիլին Էշրէֆ թագաւորութեան տիրացած էր Ասպահանի մէջ, մինչ Թահմազ գաւառներու մէջ կը դեգերէր իսկ Ռուսեր ու Օսմանցիներ Պարսիկ գաւառները իրենց մէջ բաժնելու կաշխատէին (1932): Թահմազ և Էշրէֆ հաւասարապէս հետամուտ էին Օսմանցոց պաշտպանութիւնը ապահովել իրենց գաւառներուն գնովը, երբոր հրապարակի վրայ երևցաւ նոր անձնաւորութիւն մը, Նատիր՝ Թիւրքմէններու Աֆշար ցեղէն, ստորին դասակարգի գաւակ, որ բախտին բերմամբ ալեկոծ կեանք մը, և բարձրացումներ ու անկումներունենալէ ետք, աւագակապետ մը եղած և ամէնուն վրայ ահուսարսափ թողած և անպարտելի մարդ մը ճանչցուած էր (ՏՊԷ. 361): Նատիր Թահմազի կողմը անցած էր 1726-ին, երբոր սա Խորասան գաւառը կը դեգերէր: Աֆղաններուն դէմ ելլելով, ընկճած էր անոնց ոյժը: Էշրէֆնալ Ասպահանէ փախուցած և Թահմազը յաղթանակով իր հօրը մայրաքաղաքը դարձուցած, և անոր իշխանութիւնը ապահովուցած էր Էշրէֆը սպաննելով, և Աֆղանները կոտորելով և ցրուելով (ԺՌԷ. 332): Այդ պատերազմները բաւական երկար տևեցին, և երբ Նատիր Աֆղանները կը հալածէր, Թահմազ ուրախ օրեր կանցնէր Ասպահանի մէջ: Իսկ սահմանագլուխները կը մնային միևնոյն դիրքի մէջ, թեև երկու կողմէն ալ խլրտումներ անպակաս էին: Ճիշդ այդ միջոցին կիյնար Կարապետի մահը (1954), երբ կը շարունակէր Օսմանեան տիրապետութիւնը Երևանի և Էջմիածինի վրայ:

1965. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆ

Այս պատճառով նոր կաթողիկոսի ընտրութիւնը Օսմանեան հովանաւորութեան ներքև կատարուեցաւ, բայց ոչևս Կ. Պոլսոյ մէջ, ինչպէս եղած էր Կարապետի ընտրութիւնը (1944), այլ նոյնինքն Մայրաթոռի մէջ, ուր տարիներէ ի վեր Օսմանեան կառավարութիւնը մնալուն վիճակ ստացած էր: Չէ ըսուած թէ ինչ ազդեցութիւններ և ինչ թելադրութիւններ առաջնորդեցին ընտրութեան, բայց ընտրեալին վրայ դարձնելով դիտողութիւննիս, դիւրաւ կը կարծենք պարզել այդ կէտը: Ընտրեալն է Աբրահամ եպիսկոպոս, Մշոյ Ս. Կարապետ վանքին առաջնորդը, որուն այդ պաշտօնը յանձնած էր Գրիգոր Շղթայակիրը՝ անկէ հեռանալուն ատեն (1924): Աբրահամ Գրիգորի Եղբօրորդին և աշակերտն էր (ԱՍՏ. Բ. 104), կամ աւելի ճշդութեամբ՝ աշակերտակիցն էր, ուստի կամ Կոլոտ և Շղթայակիր թելադրեցին անոր անունը, և կամ Մայրաթոռի ընտրողները

մտածեցին Կոլոտի և Շղթայակիրի համակիր և սիրելի անձ մը յառաջ կոչել, բայց միշտ յայտնի կերևի թէ Կ. Պոլսոյ Երուսաղէմի պատրիարքներուն համամիտ ազդեցութիւնը տիրեց Աբրահամի ընտրութեան մէջ: Աբրահամ բնիկ Խոշարեցի ըսուած է, Վանայ հարաւակողմը Հայոցձորի սահմանակից գաւառին աւանէն, և գիտենք թէ Շղթայակիրն ալ Շիրուանցի էր: Աբրահամ ալ կը պատկանէր Վարդանի մահուանէ ետքը Ամրտոլէ Գլակ փոխադրուող միաբաններուն, ինքն ալ աշխատած էր Ս. Կարապետի համար, նուիրակութեան ելած էր (1910), և Շղթայակիրէ ու Կոլոտէ ետքը՝ Վարդանի ընտրելագոյն հետևողներէն նկատուած էր, և Գլակայ առաջնորդութեան կոչուած էր: Նա կը նկարագրուի իբր այր առաքինի և ճգնագգեաց, հեզ և բարեբարոյ աղօթասէր և տօնակատար (ԶԱՄ. 29): Իբրև գործունէութիւն ալ օգտակար եղած էր Գլակի, օգտակար ալ եղաւ Էջմիածինի: Միայն թէ տարիքը առած էր, և երկար պաշտօնավարութիւն չունեցաւ պարագաներն ալ չէին ներեր մեծամեծ ձեռնարկներու սկսիլ բաւական էր որ խաղաղ վիճակ մը կարենար պահել, և չեն պահպանել Մայրաթոռը, ինչ որ իրօք ըրած և Երևանեցիին վկայութեամբ (ԶԱՄ. 30): Աբրահամի կաթողիկոսութիւն կը գրուի 1730-ին, Կարապետի մահուանէ քանի մը ամիս ետքը, սակայն թէ ընտրութեան և թէ Էջմիածին հասնելու և օծուելուն ամասաթիւերը գրուած չեն: Նկատելով որ խոր ծմեռուան մէջ դիրին չէր Մուշէ Էջմիածին ուղևորիլ, հաւանական կը դատենք օծումը դնել 1730 մարտին, գատկին մօտերը, որ այն տարի մարտ 29-ին կիյնար: Այս հաշիւը կարդարանայ Աբրահամու կաթողիկոսութեան 4 տարի և իբր 9 ամիս տևողութիւն նշանակուելէն մինչև իր մահը 1734 նոյեմբեր 11-ին (ՇԱՀ. Ա. 226): Աբրահամ անխտիր կը կոչուի Խոշարեցի՝ ծննդավայր գիւղէն Քիրտիստանցի՝ գաւառին կոչումէն (ԶԱՄ. Դ. 805), և Մշեցի՝ իր առաջնորդական վիճակէն (ԶԱՄ. 29), բայց նախադասելի է ծննդավայրէն մականունել: Շատ քիչ տեղեկութիւն ունինք իր գործունէութեան վրայ, հետևաբար պիտի գոհանանք ժամանակակից դէպքերը յառաջ բերելով:

1966. ՆԱՏԻՐԻ ԵՐԵՒՆԱԼԸ

Այն միջոցին երբ տակաւին Նատիր Պարսկաստանի արևելակողմը Աֆղաններու և ուրիշ ապստամբ ցեղերու դէմ պատերազմելու զբաղած էր (1964), Թահմազ պատգամ ղրկեց Օսմանցոց, որ Պարսկաստանէ գրաւած գաւառները ետ դարձնեն: Սուլտան Ահմէտ Գ. և եպարքոս Տամատ Իպրահիմ փաշա բանակցութեանց մտնելու կը միտէին, երբ ժողովրդական յուզումը պատերազմ կը պահանջէր անպատճառ: Եպարքոսը ճամբայ ելաւ, այսինքն Իսկիւտար անցաւ 1730 օգոստոս 3-ին, և կը սպասէր որ սուլտանն ալ հետևէր, բայց նա կը դանդաղէր, և այս պատճառով սեպտեմբեր 28-ին, Եէնիչէրիներու ապստամբութիւնը սկսաւ՝ Բաթրօնա Խալիլ պարզ սպայի մը գլխաւորութեամբ (ԺՈՒ. 332), և գործը մինչև եպարքոսին սպանութիւնը և կայսեր գահընկէցութիւնը յառաջարացաւ. Ահմէտ Գ. բանտարկուեցաւ, և եղբօրորդին Մահմուտ Ա. գահ բարձրացաւ: Անմիջապէս Պարսից դէմ պատերազմը հռչակուեցաւ, չորս սպարապետներ չորս կողմէն յարձակեցան: Թահմազ որ անձապէս գրգռած էր այդ պատերազմը, չարաչար յաղթուեցաւ, և 1732 յունուար 10-ին, հաշտութիւն ստորագրեց, որով Օսմանցիներ աւելի ևս կ'ընդարձակէին

իրենց պետութիւնը (ԺՈՒ. 336): Նատիր՝ Աֆղաններու դէմ յաղթութենէն դառնալով, և Թահմազի ինքնագլուխ պատերազմի ելլելուն և յաղթուելուն զայրացած, Ասպահանի մէջ Թահմազը գահընկէց հռչակեց, և Խորասան աքսորեց իբր բանտարկեալ, և Թահմազի ութն ամսու որդին կայսր հռչակեց Աբաս Գ. անունով, և իր խնամակալութեան ներքև (ՏՊԷ. 362), և կամ աւելի ճիշդ իշխանութիւնը ձեռք առաւ: Նատիր, որչափ ալ Թահմազը մերժեց, բայց պահեց Թահմազ-Ղուլի անունը, որ է Թահմազի ծառայ, զոր իբր պատիւ իր վրան առած էր՝ Թահմազի պաշտպանութեան եղած ատենը: Նատիր պատերազմ հռչակեց Օսմանցիներու դէմ, և առաջ դէպի Պաղտատի կողմերը արշաւեց, 1733 յուլիս 19-ին Տուլճէլիքի ճակատամարտը կորսնցուց (ԺՈՒ. 338), բայց երեք ամիսէն վրէժը լուծեց: Պաղտատի կողմէն Օսմանցոց արշաւանքը կասեցուց, և Երասխի կողմերը դառնալով հետզհետէ հին Պարսկական գաւառներու սկսաւ տիրանալ: Բնական էր որ այդ պատահարները պիտի դառնացնէին Աբրահամ կաթողիկոսի վերջին օրերը, զի 1734-ին Հայաստանի մէջ տեղի կ'ունենային պատերազմի արհաւիրքները, որոնք մինչև յաջորդ 1735 տարին շարունակեցին: Իսկ Աբրահամ, ինչպէս յիշեցինք (1965), 1734 նոյեմբեր 11-ին կնքեց իր կեանքը:

1967. ՂԱԼԱԹԻՈՅ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Կոստանդնուպոլսոյ աթոռին գործերը իրենց սովորական ընթացքը կը պահէին Յովհաննէս Կոլոտի բարեջան աշխատութեանց շնորհիւ, որ տարօրինակ յաջողութեամբ, կամ լաւ ևս յաջողակութեամբ, բաւական տարիներէ իվեր անփոփոխ կը մնար պատրիարքական աթոռին վրայ: Մայրաքաղաքին մէջ սովորական հրդեհներէն մէկն ալ Ղալաթիոյ թաղը աւերեց 1731-ին, և Յոյներու չորս եկեղեցիներու հետ Հայոց Ս. Լուսաւորիչն ալ այրեցաւ, և պարագայից բերմամբ, ներքին և արտաքին շփոթութեանց պատճառով, դժուար եղաւ վերաշինութեան հրամանը ստանալ: Այս երեսէն Կոլոտ պէսպէս նեղութիւնս և չարչարանս կրեաց, և ոչ եղև հնար յումեքէ (ՀՆՆ. 168): Բարեբախտութիւն մը եղաւ Հէքիմզատէ Ալի փաշային եպարքոսութեան բարձրանալը, որ իր ծանօթ Սեղբեստրոս Երեւանեացը անուանեց ծայրագոյն վաճառապետ դրանն արքունական, և սա իր ազդեցութիւնը գործածեց (ՀՆՆ. 169), որով 1732 դեկտեմբեր 15-ին հրովարտակը ստացուեցաւ (ԿՈԼ. 32): Շինութիւնը ամենայն փութաջանութեամբ առաջ տարուեցաւ, այնպէս որ 1733 մարտ 10-ին, Գրիգոր Լուսաւորչին Մուտն ի վիրապին օրը, Կոլոտ սրբագործեալ Էօժ նորաշէն եկեղեցին, որ է ըսել, երեք ամիսէ պակաս միջոցի մէջ. սակայն չենք կարծեր թէ բոլոր զարդերով լրացած ըլլայ այդ կարճ ատենի մէջ, զի գլխաւոր ճարտարապետն Սարգիս խալֆան, հրաշագան յօրինուածքով գեղեցկացուցեալ է զսրբագան եկեղեցին այն (ՀՆՆ. 170), և հարկաւ զարդի աշխատութիւնները եկեղեցիին գործածելի ըլլալէն ետքն ալ: Շինութեան գլխաւոր բարերարն եղաւ Սեղբեստրոս Երեւանեանցը, ազգայիններն ալ նպաստեցին միապէս ի յերկուց կողմանց (ԶԱՄ. Գ. 805), իմա՛ լատինամիտներն ալ մասնակցեցան: Բայց այս մօտաւորութիւնը նորէն Լատիններուն աչքին զարկաւ, և նոր հրամաններ ու մտաց պղտորումներ ցանուեցան Լատին եպիսկոպոսին և քարոզիչներուն կողմէն, իրենց հետևողները Հայոց

Եկեղեցիներին հեռացնելու համար: Ասոնց ստիպեալ համակերպութիւնը անգամ մըն ալ կառավարութեան մտադրութիւնը հրաւիրեց, որ չէր կրնար ներել օտարներու հետ մտերմութիւնը և անոնց հպատակութիւնը, ուստի փոխադարձաբար նոր զգուշութիւններ և նոր արգելքներ հրամայեց, որով օտար եկեղեցի յաճախողներ ձերբակալուեցան, բայց տուգանքով թողուեցան: Լատիններ ալ Գաղղիական դեսպանին միջամտութիւնը գրգռեցին, որ էր Լուիդփիկոս Վիլնէօվ մարքիզը (Louis-Sauveur marquis de Villeneuve). սա ալ Գերմանական դեսպանը ընկերակից առնելով, իբր թէ իրենց տէրութիւնները անարգել ցուցուցին, Լատին եկեղեցիներուն դէմ գրուած արգելքով: Կառավարութիւնը ստիպեալ հրամանները մեղացուցին, և Կոլոտ առիթ գտաւ նորէն հաշտաբար միջոցները ձեռք առնելու, և Լատին եպիսկոպոսին և Գաղղիական դեսպանին դիմեց, որ իրենց կողմէ ալ Հայ եկեղեցիներու դէմ գրած արգելքնին վերցնեն: Անոնք չկրնալով բացէբաց մերժել, երկդիմի յայտարարութիւններ ու պահանջներ հանեցին, նզովքի շարականին ծանօթ տուններուն խնդիրը բացին, որոնք արդէն պաշտօնապէս դադարած էին (1952), և միայն իբր փոխադարձ հակառակութիւնոմանց կողմէն կերգուէին: Այդ բանակցութիւնները թէպէտ վերջնական արդիւնք չունեցան, բայց անգամ մըն ալ մեղմացուցին մրցակից հակառակութիւնները: Վերոյիշեալ ծանոթ տուններուն դադարումը Կարապետ Ուլնեցիի կաթողիկոսական իշխանութեամբը հրամայուած էր, և Կոլոտ Աբրահամ կաթողիկոսի ալ դիմած կըսուի այդ մասին (ՉԱՄ. Գ. 806), թէպէտ որոշ յիշատակութիւն չենք գտներ:

1968. ԵՐՈՒՍԱՂԵՄԻ ԳՈՐԾԵՐ

Երուսաղէմի գործերը թողուցինք 1729-ի ծռագատկին, որ Շղթայակիրի հոգածութեամբ հանդարտ անցած էր: Ուրիշ տեղեր ծագած շփոթներուն արձագանքըն ալ թեթև անցեր էր Երուսաղէմի մէջ (1959), բայց Յոյներ սկսած էին նորանոր խնդիրներ յուզել երբոր պատրիարքութեան անցաւ Մելետիոս, և փոխանորդ եղաւ Կեսարիոս, և կուզէին Հայերը բոլոր իւրաքանչիւրէ կապտել, և նոյնիսկ Ս. Յակոբեանց վանքը գրաւել: Գրիգոր Շղթայակիր, որ պաշտաբար միջոցներով ծռագատկի խնդիրը փակեր էր, աշխատելու նոյն ձևը գործածել: Իրեն աջակիցն էր Հաննա վարդապետ, սակայն 1730-ին նա խօթացաւ (ԱՍՍ. Բ. 31), և Շղթայակիրն ալ ծերացած, գրեց Կ. Պոլիս, որ Կոլոտ գայ և տէր լինի աթոռին, և կամ դրկէ իր աշակերտներէն Յակոբ վարդապետը, որ է Յակոբ Ջմիւռացին, ազգատոհմին անունով Նալօղլու կամ Նալեան կոչուածը: Այսու հանդերձ Շղթայակիր իր աշխատութիւնը շարունակեց, և Յոյներու հետ երդմամբ և ուխտով հաշտութիւն կնքուեցաւ, սակայն այդ հաշտութիւն և երդումն Յունաց, թովիչ իմն էր լսելեացն Հայոց, արկանել ըզնոսա ի քուն թմրութեան և անհոգութեան: Վասնզի միւս կողմէն Յունաց պատրիարքը կը պատրաստուէր Կ. Պոլիս երթալ և խնդիրներն յուզել, թէպէտ կը վստահացնէր Շղթայակիրը, թէ մի՛ անկցի ի սերտ քո թէ գնամ ես կռուոյ, այլ վասն գործոց իմոց (ԱՍՍ. Բ. 34): Այդ միջոցին, 1732-ին, Նալեան Երուսաղէմ կու գար, և Շղթայակիրը զայն իրեն փոխանորդ նշանակելով Կ. Պոլիս կը դարձնէր, որ Երուսաղէմի շահերուն հսկէ (ԱՍՍ. Բ. 31), զի միշտ կասկածով էր Յոյներուն վրայ: Շղթայակիրին դժբախտութենէն քիչ ետքը 1733 յունիս 11-ին

կը վախճանէր Հաննա, անոր աջբազուկը, որ շատոց խօթացեալ և տկարացեալ էր, և կը թողուէր Ս. Փրկիչ վանքը (ԱՍՏ. Բ. 30): Շղթայակիր այլայլած և շփոթած կը մտածէ պատրիարքութենէ քաշուիլ, և այդ միտքով Կ. Պոլիս ալ կը գրէ, որ իրեն յաջորդ մը հոգան: Արդէն ես, կըսէ ի գագաշեալ ծերութիւն հասած եմ (ԱՍՏ. Բ. 31), և սխալներ ալ կը գործեմ, ինչպէս որ ընդ իս ցասուցեալ էք վասն հաշտութեանս զոր արարի ընդ Յոյնս (ԱՍՏ. Բ. 32), իբր զի Յոյն պատրիարքը արդէն Կ. Պոլիս հասած, և Հայերու դէմ խնդիրներ յուզել սկսած էր: Բայց Կոլոտ ուժգնակի դիմադրեց Յոյներու նենգութիւններուն, և օգտուելով Հէքիմզատէ Ալի փաշայի ուղղութենէն և խոհականութենէն (ԺՌԷ. 339), յաջողութիւն ունեցաւ, և կրկին նորոգեաց զեղծեալ և զպատառոտեալ հին արքունական հրամանսն, զթերին լրացուցանելով, և զնոսա հատտիհումայուն ընել տալով (ՀՆՆ. 166): Այդ հրովարտակը և շատ ծանրագին ընծաներ և սպասներ Երուսաղէմ դրկուեցան Նալեանի ձեռքով, որուն վրայ Շղթայակիրը բերկրեցաւ յոյժ: Այդ եղելութիւնները տեղի կ'ունենային 1734 սեպտեմբերին, որ կը համեմատի Աբրահամ կաթողիկոսի վերջին օրերուն: Ուրախալի և յաջող կացութիւնը երկարատև չեղաւ, Հէքիմզատէ Եպարքոսը ուզեց անձամբ Պարսից խնամակալ Նատիրին կողմէ բացուած պատերազմին երթալ (1966), ինչ որ պալատական բանսարկութեանց դուռ բացաւ: Եպարքոսը պաշտօնանկ եղաւ, Կիւրճի Իսմայիլ փաշա տեղն անցաւ, որ թէպէտ վեց շաբաթ միայն պաշտօնի վրայ մնաց (ԺՌԷ. 339), սակայն բաւական եղաւ Հայոց դիրքը խախտելու: Մանրամասնութիւնները իրենց հետևանքներով կը պատկանին յաջորդ կաթողիկոսին օրերուն:

1969. ԱԲՐԱՀԱՄ ԿՐԵՏԱՑԻ

Աբրահամ Խոչաբեցի կաթողիկոսին գործունէութեան մասին ընդարձակ յիշատակութիւններ չեն հասած, ինչպէս ըսինք. միայն իր վերջին օրերուն մանրամասնութիւնները կը գտնենք Աբրահամ Կրետացիի պատմագրութեան մէջ, և կ'ուզենք գոնէ անոնք քաղել իբր հետաքրքրական տեղեկութիւններ: Աբրահամ Կրետացին, որ ասոնք կ'աւանդէ, ծննդեամբ Կրետացի էր, Գանտիա քաղաքէն, և ի յոյն մօրէ (ԶԱՄ. Գ. 806): Անշուշտ Կրետէ չէր կրնար անոր Հայ եկեղեցական դաստիարակութիւն տալ, ուստի կանուխէն հայաշատ կեդրոն մը փոխադրուած և հայկական ուսում առած պիտի ըլլայ. բայց ինքն ալ չի յիշեր իր աշակերտութիւնը, և ոչ իրեն վարդապետը եղած մէկու մը անունը կու տայ: Իր հաշուով 1709-ին Թրակիոյ քաղաքին, որ է Ռոտոսթոյ կամ Թէքիրտաղ, առաջնորդ եղած է (ԿՐԵ. 1), և ըստ այսմ Աղէքսանդր Ջուղայեցիէ եպիսկոպոս ձեռնադրուած պիտի ըսուի: Ջարմանալի ըթ թուի որ ոչ ժամանակակից յիշատակներ, և ոչ ինքն ակնարկ մը չունին թէ ինչ դեր ունեցած է այն անվերջ խնդիրներու մէջ, որոնք մայրաքաղաքի և շրջակայից մէջ կը յուզուէին կաթողիկոսութեան երեսէն, և պէտք կըլլայ որ իրեն իբր արժանիք վերագրենք, եթէ իրոք կրցաւ իր վիճակը զերծ պահել այդ տեսակ շփոթութիւններէն: Իր առաջնորդութեան տասներորդ տարին, 1719-ին Երուսաղէմ ուխտի կերթայ, և երկու տարի կը մնայ այնտեղ, ճիշդ այն միջոցին որ զանազան ազգեր կաշխատէին նորոգութեանաշխարհագումար տաճարին Սրբոյ Յարութեան և ամենայն սրբոց անօրինականաց

(ԿՐԵ.) : Ուխտատեղիներ պատելու մեծ փափախով մտադիր էր Հայաստանի վանքերը ու սրբավայրերը շրջիլ, էջմիածինէ սկսելով, բայց առաջին ուխտագնացութենէն հազիւ 15 տարի ետքը կը յաջողի գործադրել, և 1734 ապրիլ 27-ին Ռոտոսթոյէ մեկնելով, 100 օրուան ուղևորութեամբ նոյն տարւոյ օգոստոս 3-ին, շաբաթ օր ժամ առաւօտեան երեքին էջմիածին կը մտնէ (ԿՐԵ. 2): Անշուշտ ցամաքի ճամբորդութեամբ ուղևորած է, և ճամբուն վրայ եղող քաղաքներ և վանքեր և վանքեր ատեն անցուցած է: Կրետացիին միտքն էր էջմիածինի ուխտը ընելով, անցնիլ Տարոն, Գլակայ Ս. Կարապետի վանքը բայց Աբրահամ կաթողիկոս որ քսան ամէ ի վեր ունեցած փափաքին լրուը կը տեսնէր (ԿՐԵ. 2), չթողուց որ մեկնի, և միւս տարին միասին երթալու խոստումով մոտը պահեց, և Կրետացիին ուղեկից Ռոտոսթոցի և Կոստանդնուպոլսեցի աւելի քան զքսան ուխտաւորներ՝ առանց անոր մեկնեցան օգոստոս 24-ին, շաբաթ օր, Կաղզուանի առաջնորդ Յովհաննէս վարդապետի գլխաւորութեամբ (ԿՐԵ. 3):

1970. ԿՐԵՏԱՑԻՆ ՅԷԶՄԻԱԾԻՆ

Օգոստոս 24-էն մինչև նոյեմբեր 11 անցնող երկուքուկէս ամիսներուն մէջ երկու անուանակիցներ գրեթէ իրարմէ անբաժան կեանք ող անցուցին: Երեքշաբթի օր, օգոստոս 27, միասին կը մեկնին շրջակայ վանքերը պտոյտ մը ընելու՝ տասնէ աւելի միաբան եպիսկոպոսներու և վարդապետներու ուղեկցութեամբ: Առաջ կերթան Յովհաննավանք, ուր կաթողիկոսը նոր խորանի ու սեղանի մը օծումը կը կատարէ, հոնկէ կանցնին Սաղմոսավանք, ուր Լուսաւորչի անապատը կայցելեն, և հետզհետէ Ուշի, Փարպի, Կարբի, Մուղնի և Օշական հանդիպելով էջմիածին կը դառնան (ԿՐԵ. 4): Կրետացիին դիտել կու տայ, թէ կաթողիկոսն աճապարէր դառնալ ի սուրբ գահն, զի էր ժամանակն խառնակ, և ազգի գրոյցք գային ի լսելիս վեհին, վասն գալստեան Թահմազ խանին, այսինքն է Թահմազղուլի Նատիրին, և շարժիլ զօրացնել Պարսկային (ԿՐԵ. 4), ինչպէս մենք ալ արդէն յիշեցինք (1966): Կրետացիին սակայն, էջմիածինի մէջ հիւր ըլլալով, ազատութիւն կ'ունենայ պատիլ. նորէն շաբաթ մը կ'անցնէ Լուսաւորչի անապատը Սաղմոսավանքի մօտ, և հոկտեմբեր 16-ին նոր պտոյտ մըն ալ կը սկսի, Երեւան, Խորվիրապ, Ակոռի, Հաւուցթառ, Այրիվանք, Գառնի, Նորք, և Ձագավանք, ուր կ'ընդունի կաթողիկոսէն շուտով ետ դառնալու հրամանը, վասն խօթութեան պատահելոյ նմա, և զի համայնք խօթացեալ էին միաբանքն ի սուրբ աթոռն: Կրետացիին կը հասնի նոյեմբեր 4-ին երեքշաբթի օր (ԿՐԵ. 6), և հոն հասած կը գտնէ Եւդոկիոյ նուիրակ Աղեքսանդր վարդապետը, և Կոլոտի աշակերտ Սարգիս վարդապետը (ԿՐԵ. 6), որ է Սարգիս Սաֆարեան, Կոլոտի յառաջադէմ աշակերտներէն, և Կեսարիոյ առաջնորդ, որ էջմիածին կու գար եպիսկոպոս ձեռնադրուելու (ԳԱԼ. 157):

1971. ԽՈՇԱԲԵՑԻԻ ՄԱՀՈ

Կրետացիին էջմիածին հասնելով կաթողիկոսը անկողին ինկած կը գտնէ երկու աւուրբք յառաջ, այսինքն նոյեմբեր 2ին, շաբաթ օր: Կ'ուզէ հիւանդութեան ինչ ըլլալը հասկնալ, սակայն ուրիշ պատասխան չի կրնար առնել, բայց եթէ բոլոր անձն իմ ցաւի, և ոչ գիտեմ զպատճառն և գուստն (ԿՐԵ. 7): Սակայն դիտելով թէ համայնք խօթացեալ էին միաբանքն ի սուրբ աթոռն, ևս և ի

գիւղն, և թէ բազումք մեռան, ինչպէս Սարգիս Թէքիրտաղցի և Ջաքարիա Բաղիշեցի վարդապետները, ու կաթողիկոսի փոքարւոր Աւետիսը, և այլք ի մահտեսեաց, և ի գիւղէն յուլովք (ԿՐԵ. 6), պէտք է հետևցնել թէ վարակիչ համաճարակի մը դիմաց կը գտնուինք, թէպէտև ինչ ախտ ըլլալը որոշելու չափ նշաններ տրուած չեն: Կրետացին իբրև կաթողիկոսին մտերիմը, գիշերներ կը լուսացնէ անոր անկողինին մօտ, հիւանդին և մօտը եղողներուն բռնադատութեամբ միայն հանգստանալու կ'երթար: Կիրակի, նոյեմբեր 10-ին հիւանդին վիճակը կը ծանրանայ. շուրջ գմահճովն նստելով վարանէաք, կը գրէ Կրետացին, գիշերուան մինչև ժամը 5 նորէն կը հսկէ, մինչև որ ուրիշներ զինքը կը յորդորեն, թէ զնա դու ի քո տեղն, բայց հագիւ երկու ժամ անցած, յետ հասարակելոյ գիշերոյն, կու գան զինքն արթնցնել, թէ հիւանդը այլիմնապէս երևի, և երբ կու գայ, կը տեսնէ որ ի առ և ի տուր շնչոյն էր ի հոգեվարութեան: Իրօք ալ առաւօտեան դէմ յինն կամ տասն ժամու գիշերոյ, լոյս երկուշաբթի, հոգին կ'աւանդէ, 1734 նոյեմբեր 11 երկուշաբթի չլուսցած: Կրետացին մահուան հեշտ և հանգիստ եղած ըլլալը բացատրելու համար կը գրէ, թէ աւանդեաց գմաքուր հոգին ի ձեռն հրեշտակի բարւոյ այնպէս, թէ ոք հանցէ խնձոր մի ի ծոցոյ և տասցէ բարեկամին: Թաղման կարգը չեն կրնար երկուշաբթի կատարել, զի նոյն օր Երեսան կուսակալ Ալի փաշա ալ կը մեռնի յառաւօտեան ճաշու ժամու, և թաղման հրամանագիրը կ'ուշանայ, մինչև որ կուսակալութեան գործերը կը ստանձնէ զինուորական հրամանատար Տէրէնտէցի Հիւսէյին փաշա: Երեքշաբթի ինքն Կրետացին կը պատարագէ և կ'օծէ, բայց Ս. Գայիանէ չի կրնար երթալ թաղելու, վասն սաստիկ ջերման, որ տենդէր օր ընդ մէջ, և պատարագէն վերջ տենդը բռնելուն, կը պարտաւորուի անմիջապէս մահիճ մտնել. բայց չորեքշաբթի այգը կը կատարէ գերեզմանին վրայ գբոլոր ուխտ սուրբ աթոռոյն միասին տանելով (ԿՐԵ. 7): Այսպէս կը վերջանայ Աբրահամ Խոշարեցիի կաթողիկոսութիւնը, երեք ընկերակից եկեղեցական պետերէն առաջին ինքն բաժնուելով աշխարհէս, և քակտելով այն գեղեցիկ զուգադիպութիւնը, որով Վարդան Բաղիշեցիի երեք աշակերտները, Խոշարեցին ու Շղթայակիրն ու Կոլոտը միևնոյն ատեն երեք մեծ աթոռներուն վրայ կը գտնուէին: Խոշարեցին երեքներուն մէջ երիցագոյնն ու նխապատիւը եղած չ'երևնար, զի մէջերէն Շղթայակիրը եղած էր առաջին անգամ Գլակայ առաջնորդ ընտրուողը (1910), հետևապէս չենք համարձակիր տարիքով ալ խոր ծերութեան հասած ըսել Խոշարեցին: Մահուան ալ համաճարակի մը առթիւ տեղի ունեցած ըլլալը, չստիպեր այդ ենթադրութեան դիմել, և զարմանալի է որ Կրետացին ալ, որ այնչափ մանրամասնութիւններ կը գրէ, հանգուցեալ կաթողիկոսին տարիքը չի նշանակեր:

Տ. ԱԲՐԱՀԱՄ Գ. ԿՐԵՏԱՑԻ

1972. ԸՆՏՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՐԱԳԱՆԵՐ

Քանիցս յիշեցինք թէ շփոթ ժամանակի մէջ կը պատահէր Խոշարեցիին մահը, և արդէն չորեքշաբթի, 1734 նոյեմբեր 13-ին, Ս. Գայիանէ դարձող միաբաններ տեսան զբազմութիւն արանց և կանանց, որ փախստեայ գային, վասնզի Պարսիկ բանակին մօտենալուն լուրը ամէնուն վրայ ահուսարսափ էր թողած: Միաբաններուն խումբն ալ՝ Կրետացիին հետ մինչև Փարաքար

յառաջացած էին Երեւանէ եկած բարապանին ստիպմամբ, և հազիւ բազում աղաչանօք, և ի ձեռս նորա հինգ ոսկի դնելով, կրցան վանք դառնալ, զի մի գուցէ ի գալ զօրացն Պարսից, գտանիցին ի մէջ բերդին Երեւանայ: Տագնապալից ժամանակը կը ստիպէր անմիջապէս աթոռին գահակալ մը և միաբանութեան գլուխ մը տալ. և ամէնքը համամիտ գտնուեցան կաթողիկոս ընտրել նոյնինքն Աբրահամ Կրետացին, որ իրաւ հազիւ երեք ամիսէ ի վեր էջմիածին կը գտնուէր, բայց ժիր ու գործունեայ, պետական գործերու հմուտ, և տաճկական յարաբերութեանց փորձառու անձ մը կը տեսնուէր, և միակ կարողն էր՝ ներկայ պարագայից պահանջած խոհական և աջալուրջ հայրապետն ըլլալ: Այդ համամտութեան մէջ Կրետացին միայն էր որ անհաճայն կը գտնուէր, և ոչ մի կերպով չէր ուզեր կաթողիկոսութեան լուծին ներքև մտնել: Բայց միաբաններ իրենց որոշումը տուած էին, և մինչև իսկ Երեւանի կուսակալութեան հաղորդած էին, և չորեքշաբթի երեկոյէն յատուկ բարապան մը եկած էր՝ զինքն կուսակալութեան մօտ առաջնորդել, որ պաշտօնական գործողութիւնները կատարուին: Անհնար էր պետական հրամանին անսաստել. հինգշաբթի առտու կանուխ, յակամայ կամօք քարքաշ տարան յԵրեւան Կրետացին հինգ վեց վարդապետօք. թէպէտև տենդին օրն էր, բայց սաստիկ յուզումներ տենդի դարման են, և ինքն ալ կը գրէ, թէ յորում զերծայ ի նոյն օրն (ԿՐԵ. 8): Երեւանի մէջ առաջ կուսակալութեան դիւանապետին առջև կ'ելլէ, և կը սկսի պատճառանքներ յառաջ բերել, թէ ոչ ունիմ կարողութիւն, թէ ղարիպ և օտար եմ, և թէ հրաման ունիմ որ զիս անդրէն ի վիճակն իմ դարցուցանէք: Դիւանապետը դժկամութեան յաղթելու համար, զողոքական ի խրոխտական և սպառնական կը դարձնէ, և փաշային առջև հանել կու տայ, որուն Կրետացին կ'առաջարկէ, եթէ մեր նախնի սովորութիւնն այն է, որ մահսար առնեն Սպահան և Ստամպոլ: Սակայն փաշան անողոք կը մնայ, և ամէն պատասխանատուութիւն իր վրան կ'առնէ, զի ահա, կ'ըսէ, երկուց կողմանց զօրք և պատերազմունք երեւին, և էջմիածին ի վերայ ճանապարհին է, ուստի պէտք է անմիջապէս գլուխ մը ուենայ: Ասոր վրայ, կ'ըսէ Կրետացին, քարշեցին զիս արտաքս և գրեցին զպոյրուլթի մի էջմիածնայ միաբանութեան ուղղուած, թէ որովհետև ընտրեցիք և կամեցաք զդա լինել ձեզ գլուխ, ահա հրամեցի, զոր օրէնք և արարողութիւն ունիք, կատարեցէք (ԿՐԵ. 9): Այսպէս կը լրանայ Կրետացիին ընտրութեան գործը, նախորդին մահուան չորրորդ օրը, 1734 նոյեմբեր 14-ին:

1973. ՍԱՐԳԻՍ ՍԱՐԱՖԵԱՆ

Սարգիս Սարաֆեանի ներբողաբանը կը գրէ, թէ նա ինքն եղաւ Աբրահամ Կրետացին ընտրելի ցուցնողը, և թէ սիւնհոդոսականներէն որոնք հակառակ էին անոր ընտրութեան. բայց Սարգիս անոնց ընդդիմութիւնը յաղթեց, թէ ընտրութեան փութացուցման պէտքը ցուցուց, և թէ իր վրան առաւ Կոլոտի հաւանութիւնը առնել, և թէ ասոր վրայ կատարուեցաւ Կրետացին կաթողիկոսական օծումը (ԳԱԼ. 22-23): Սակայն Կրետացիին ինքնագիր պատմութիւնը ոչ Սարգիսի անունը կու տայ, ոչ միաբաններու ընդդիմութիւնը կը յիշէ, և ոչ Սարգիսի երաշխաւորութեան խօսք կ'ընէ, որով ներբողաբանը՝ Սաֆարեանի ինքնագով տեղեկութիւններով կազմած պիտի ըլլայ իր պատմութիւնը: Եթէ միաբանութեան մէջ անհամաձայնութիւն գտնուէր

հնար չէր նորեկ Սարգիսին խօսքով՝ մէկ օրուան մէջ համաձայնութիւնը գոյացնել, զի Խոշարեցին երկուշաբթիին մեռած էր, և չորեքշաբթիին Կրետացիին ընտրութեան պետական գործողութիւնները կատարուած էին, և բարապանը ղրկուած էր Էջմիածին: Արդէն յուղարկաւորութեան նախագահութիւնն ալ Կրետացիին թողուիլը, նախորդը չմեռած միտքերուն պատրաստուած ըլլալը կը ցուցնէ, մինչ Սաֆարեան՝ Խոշարեցիին անկողին իյնալէն ետքը հասած էր, ինչպէս իր ներբողաբանն ալ կ'ընդունի (ԳԱԼ. 21): Պարսակատանի և Տաճկաստանի հաւանութեան չսպասելու որոշումը տուողը՝ առժամեայ կուսակալն էր, ուստի մեր կարծիքով հիմնական չեն երևիր Սարաֆեան Սարգիսի փառաբանութեան համար ցուցուցած պարագաները, և Կրետացիին ընտրութիւնը Մայրաթոռի միաբանութեան միաձայն որոշման պէտք է վերագրել: Երեւանէ դառնալէն ետքը տասն օր կ'անցնի մինչև որ օծման պատրաստութիւններ կը կատարուին, եպիսկոպոսներ և վարդապետներ կը հաւաքուին, իշխաններ և գիւղաւագներ կը հրաւիրուին, և օծումը հանդիսապէս կը կատարուի 1734 նոյեմբեր 24-ին, ի Յիսնակաց կիրակին, այսինքն Յիսնակաց բարեկենդանէ ետքը եկող առաջին կիրակին (ԿՐԵ. 10): Անմիջապէս յաջորդ օրը, երկուշաբթի 25 նոյեմբեր, եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն տեղի կ'ունենայ, և Սարգիսի հետ (ԳԱԼ. 24) անշուշտ ուրիշ ձեռնադրուողներ ալ կ'ըլլան: Սակայն Սարգիս չի մեկնիր, և մինչև 1735 գարուն Էջմիածին կը մնայ (ԳԱԼ. 25), ինչ որ պիտի չկարենար ընել, եթէ իրօք ինքն յանձնառու եղած էր Կ. Պոլսոյ Պատրիարքին և Ժողովուրդին հաւանութիւնը փութացնել: Նորընտիր կաթողիկոսը նեղութեամբ կ'անցնէ ձմեռը, վասնզի ներսէն կը նեղուէր վասն պակասութեան փողից, որ ոչ գոյր ամենակին. իսկ դուրսէն վստահ չէր կացութեան վրայ: Նատիր Գանձակը պաշարած էր, իսկ Օսմանցոց կողմէ սպարապետ Քէօբրիւլի Ապտուլլահ փաշա, հզօր բանակով Ամիդէ ելած կը յառաջէր Պայագիտի և Կարսի ճամբով, և Երեւանի և Տփղիսի զօրավարներուն պաշարի ու պարէնի հրամաններ էր յղած (ԿՐԵ. 10): Նատիր գորերը, որչափ ալ ուղղակի եկեղեցական կերպարան չունենան, բայց որովհետև կաթողիկոսը անձամբ մասնակից եղած է, և ինքն մանրամասնօրէն գրեծ է, պատշաճ կը համարինք մենք ալ կարևոր կէտերը համառօտիւ քաղել:

1974. ԿՐԵՏԱՑԻՆ ԵՒ ՆԱՏԻՐ

Նատիրի արշաւանքին վերջնական արդիւնքը լրացաւ 1735 տարին: Ապրիլի մէջ Նատիր սկսաւ Գանձակի կողմերէն Կարսի վրայ երթալ՝ Լօռիի և Ղազախի վրայէն, բայց պարէնի և դարմանի պէտքը ստիպեց Ապարանի կողմը դառնալ և Արարատի դաշտն իջնել: Այս առթիւ առաջին անգամ կաթողիկոսը պէտք զգաց Նատիրին դէմ գնալ: Որչափ ալ Նատիր իբր թշնամի կու գար, սակայն դժուար չէր պատերազմին ելքը գուշակել, և Կրետացին նախատեսութեամբ կը պատրաստէր իր ապագայ յաջողութիւնը: Մայիս 27-ին Հոգեգալստեան երեքշաբթիին, Էջմիածինէ կը մեկնի ընծայիւք և պատրաստութեամբ, վարդապետօք և նուիրօք, Յովհաննավանք կը գիշերէ, չորեքշաբթի Նատիրին բանակետողը կը հասնի Ապարանի մօտ՝ Շիրաղալա կոչուած գիւղը, և միւս առտուն մայիս 29 հինգշաբթի, անոր կը ներկայանայ և սիրով կ'ընդունուի: Բայց որովհետև

Նատիր ալ պիտի մեկնէր, կաթողիկոսն ալ մէկտեղ կը տանի զինուորական պատիւներով, մինչև երրորդ օր քովը կը պահէ, սեղանակից կ'ընէ, և ուրբաթին կ'արձակէ, երբ ինքն ալ ետևէն գալով մայիս 31-ին շաբաթ օր էջմիածինի մօտ կը բանակի (ԿՐԵ. 12): Կաթողիկոսը անմիջապէս դիմաւորելու միտք չ'ընէր, և երկուշաբթի յունիս 2ին կը դրկէ Աղեքսանդր վարդապետ աթոռակալը, որ Նատիրը բարկացած կը գտնէ կաթողիկոսին անմիջապէս չգալուն համար, և շփոթած կը դառնայ: Կաթողիկոս ալ կ'այլալլի, ահիւ պակեայ, կը գրէ, և ի կենցաղս յուսահատեցայ, և սկսայ գլետին ողջոյնն տալ. ասով մէկտեղ կ'որոշէ երթալ, առաջուրնէ անկեալ առաջի սուրբ Իջման տեղոյն և հոգին Աստուծոյ յանձնելէ ետքը: Լքեալ սըտիւ և կիսամեռ Նատիրին առջև, կ'երլլայ, և ինքզինքը կ'արդարացնէ թէ տեղական սովորութեանց անգիտակ էր, ուրիշը յանցանք չունի, եթէ պատիժ կայ, իրեն տրուի: Նատիրը կը հանդարտի, անկեղծ յայտարարութեամբ կը մեղմանայ, հարկաւ առաջին տեսութեան ատեն ալ զննած ու կշռած էր կաթողիկոսին զգացումները, որովհետև հաստատած էր անոր կաթողիկոսութիւնը, և խնդիրներն ալ շնորհած: Մինչ մահու սպասէի, խիլայեաց ինձ, կը գրէ Կրետացին: Նատիր կ'առաջարկէ որ երթայ միաբանութեամբ և հանդէտով դիմաւորէ, և ըստ այսմ վանք գալով և եկեղեցական թափօր կազմելով Նատիրը վանք կ'առաջարկէ, որ Մայրտաճար ալ կը մտնէ, բացատրութիւններ կ'ուզէ, և կը հրամայէ ժամ ասել: Հանդիսապէս Հռոփսիմեանց երեկոյեանը կը կատարուի. կաթողիկոսը այլազգեաց լեզուով բանախօսութիւն ալ կ'ընէ, և նոյն հանդէտով մինչև վանքին դուռը կ'առաջնորդէ Նատիրը, որ նուէր ալ կը թողու, և մեծ գոհունակութեամբ կը մեկնի (ԿՐԵ. 13), յիշելով միանգամայն թէ բանակին կողմէ վանքին արտերուն հասուցած վնասներն ալ պիտի հատուցանէ: Միւս առտուն Նատիր աւագանին կը դրկէ վանքը տեսնալու, ինքն ալ նորէն կը դառնայ և կը մեծարուի, և կաթողիկոսը կը քաջալերէ, որ մօտալուտ պատերազմներէն չվախնայ, այս օճաղս մեր է, կ'ըսէ, և դու մէկ եախշի ծեր մարդ ես, տունդ չէն լինի, կեցիր բարով: Այս անգամ իր վրանը փոխադրած էր Փարաքարի վրայ, և կաթողիկոսը զանց չըրաւ նոյն երեքշաբթի օր, յունիս 3ին երեկոյին, շնորհակալութեան երթալ սկսաւ ընծայիւք (ԿՐԵ. 15):

1975. ՆԱՏԻՐ ՅԱՂԹԱԿԱՆ

Ասոր վրայ դէպքերը իրար կը հալածեն: Հինգշաբթի յունիս 5-ին Նատիր լուր կ'առնէ, թէ Ապտուլլահ Քէօբրիլին Երեւանի պաշտպանութեան հասած է, անմիջապէս զամենայն ծանրագոյն կարասին, որոնց հետ և զուհիսն, այսինքն կանանոցը կը հեռացնէ դէպի Թավրէզ, և իր բանակը կը դնէ Ախիթէփէ: Իրօք ալ Քէօբրիլի շաբաթ օր, յունիս 7-ին կ'իջնէ Եղվարդի դաշտը, ուր յաջորդ կիրակի առտու, ժամ երկուքին պատերազմը կը խառնուի, և Նատիր՝ դիրքերէն օգտուելով, և թշնամին դժուարին տեղեր մղելով մեծ յաղթութիւն կը տանի, և 18,000 հոգիով 40,000 հոգի կը կոտորէ, որոնց մէջ նաև Քէօբրիլի սպարապետը, Սարը Մուսթաֆա զօրավարը, և այլ երկու փաշաներ (ԿՐԵ. 18): Այս յաղթութեան օրը ուրիշներ յունիս 14 կը դնեն, և պատերազմին տեղը՝ Պաղավերտ և Ախիթէնտի կ'անուանեն (ԺՈՒ. 340): Անունները յայտնապէս աղաւաղուած են, իսկ օրը եթէ նոր տոմարով ալ հաշուենք, 8-19 յունիս պէտք էր ըսուեր:

Կրետացիին օրագրութիւնը ականատեսի մանրամասնեալ վկայութիւն ըլլալուն, իբր ստոյգ պէտք է ընդունուի: Կաթողիկոսը, որ ինքզինքը՝ ես տրուպ Աբրահամ հոգևոր տէրս կ'անուանէ, երեքշաբթի յունիս 10-ին յաղթականը շնորհաւորելու կ'երթալը Եղվարդ, դաշտին երեսը սփռուած դիակներուն մէջէն անցնելով: Կիսամեռ Հայու մը հանդիպելով, գրաստի վրայ բեռցնել տալով Աշտարակ կը տանի և խնամել կու տայ, և երբ միւս օր Էջմիածին կը դառնայ, շատ մը վիրաւորներ հոն եկած կը գտնէ, Թուրք, Հայ, Հռոմ, և ամէնուն ալ դեղ ու խնամք կը հրամայէ անխտիր (ԿՐԵ. 19): Նատիր յաղթութենէն ետքը Երեւանը պաշարման ներքև առնելով, ինքն Գեղարդի և Ծաղկուածորի բարձունքները կ'երթայ հանգստանալ, և Եղվարդի կողմերը կը դառնայ Աստուածածնայ բարեկենդանին, որ կը հանդիպէր օգոստոս 10-ին: Անմիջապէս մօտը կը կանչէ կաթողիկոսը, և իրեն մօտ կը պահէ ու սեղանակից կ'ընէ, բայց պահքին պատճառով կաթողիկոսը կը բաւականայ ուտել միայն ի մեղրէն և յայլոց քաղցրեղինաց: Այդ պատճառով Նատիր իւր առաջի եղեալ փլաւէն աման մի լցնել տալով, անոր կու տայ տանելու (Կրե. 21), երբ նաւակատեսաց շաբաթ օրն, այսինքն Շողակաթի տօնին, օգոստոս 16-ին, վանք կը դառնար: Վերափոխման առտուն յետ պատարագի ի սեղանն վայելեցինք զկերակուրն Նատիրի, կը գրէ Կրետացին, ըմպելով զբաժակն յանուն նորա (ԿՐԵ. 22): Երբոր Նատիր Կարսի պաշարման կերթայ, Աբրահամ կը զբաղի Նատիրի յանձնարարութեամբ յիշատակի գմբէթ մը շինել տալ Եղվարդի բլուրին վրայ ուր Նատիրի վրանը զարնուած էր յաղթութեան օրը շինութեան հսկող նշանակելով Ստեփանոս Կարնեցի Ղալայջիօղլու մականունեալ վարդապետը (ԿՐԵ. 22): Կարսի պաշարման սաստկութիւնը, և մանաւանդ Պարսիկ ասպատակները, որոնք մինչև Կարին և Պայազիտ քանդեցիկ զերկիրն, այրեցին զշինուածսն և գերեցին զմարդիկն ու զանասունս (ԿՐԵ. 22): Օսմանցիները հաշտութիւն խնդրելու ստիպեցին, Երևանը յանձնելու պայմանով, և իրօք ալ 1735 սեպտեմբեր 22-ին, Վարագայ պահոց երկուշաբթին, Պարսիկներ Երևան կը մտնեն, և այսպէս Էջմիածին իր նահանգով նորէն Պարսիկ տիրապետութեան կանցնի, թէպէտ ամիսներ առաջ առանց քաղաքի ալ՝ վանքը Օսմանեան իշխանութեան ներքևէն էր: Պատմուած պարագաները կը ցուցնեն թէ այդ մասին Աբրահամ Կրետացին համակիր և պատրաստակամ գործակցութիւն ընծայած է Պարսիկներուն, հակառակ որ ինքն Պարսիկներու հետ բնաւ յարաբերութիւն ունեցած չէր, բայց կերկի թէ Օսմանեանց զօրութեան և տիրապետութեան մասին ալ նպաստաւոր ըմբռնում չունէր:

1976. ԷԶՄԻԱԾԻՆԻ ՀԱՄԱՐ

Ջարմանալի ըլլալու չափ անցաւ Նատիրի և Աբրահամի մտերմութիւնը, ինչպէս Երևանցին ալ կը գրէ, թէ կարի սիրեաց և միշտ առ յինքն պահէր, զոր և հայր կոչէր, և շատ խորհուրդ և առնելիս իւր ընդ սմա տնօրինէր, և սմա հարցանէր (ԶԱՄ. 30): Կարսի պաշարումը վերցնելէն և Երևանը գրաւելէն ետքը, Նատիր դէպի Տփղիս ուղևորեցաւ, և նորէն կաթողիկոսը իրեն մօտ ուզեց, որ հոկտեմբեր 1ին Էջմիածինէ մեկնելով, 27ին Տփղիս կը հասնի, Նատիրէ օր մը ետքը (ԿՐԵ. 23): Այստեղ եղած գործերէն նշանակելի է Նատիրի Հայոց համար վկայելը, թէ ինձ լաւ

ծառայութիւն արարին մտերմաբար, և միամիտ սպասաւորեցին յամենայն զօրութենէ և յամենայն յանձնէ և ամենայն դիմօք, և կաթողիկոսին հրամայելը որ իրեններուն համար ինչ խնդիր որ ունի՝ գիրով առաջարկէ, և բերեք, կ'ըսէ, որ հրամայեմ: Նա ալ այդ առթիւ հնգետասան ռախամ, այսինքն հրովարտակներ կ'ընդունի (ԿՐԵ. 24), և յաջորդ օրերուն մէջ ուրիշ նորեր ալ կը ստանայ, որով այն օրերու մէջ աւելի քան զերեսուն և հինգ ռախամ առած եղաւ: Ասոնց կարգին յիշատակութեան արժանի է, աթոռապատկան եօթը գիւղերու սեփականութեան հաստատութիւնը, որոնք են, Էջմիածին, Մաստարա, Ֆռանկանոց, Օշական, Քիրաղլու, Տիպաքլու և Չէլէպիղըջլա (ԿՐԵ. 26), վերջինս Չէլէպիքեանտ և Քէշիշքեանա ալ կոչուած է (ԶԱՄ. 120): Նշանաւոր են ևս Խորասան փոխադրուելիք 300 Տփղիսեցի տուներուն տեղերնին մնալը՝ դրամի և ցորենի վճարմամբ, և Խորասան փոխադրուելիք 300 Արարատցի տուներուն գոմէշներ և գումարներ շնորհուիլը (ԿՐԵ. 25), ու Տաճկաստանէ ուխտի և առևտուրի եկող Հայերուն անկասկած և աներկիւղ երթևեկը, զոր յատուկ կոնդակներով հաղորդեց կաթողիկոսը՝ Կարսի, Կարինի, Եդոկիոյ, Պայագիտի, Վանի և Բաղէշի առաջնորդներուն (ԿՐԵ. 27): Ընդհանրութեան դիրութիւններուն ալ մտադրութիւն դարձուցած է Կրետացին, և Երևանի փողերանոցի բացուիլը ընդունած, զի փողն կարի յոյժ նուազեցաւ և քարշեցաւ: Մինչև իսկ հրաման ստացաւ որ կառավարիչներ առանց կաթողիկոսին գիտութեան, շրջակայից ժողովուրդէն նոր տուրքեր չհաւաքեն, և ի վերայ աղքատաց ծանրութիւններ չբարդեն (ԿՐԵ. 26): Կրետացին այդ ուղևորութիւնն ալ յաջողութեամբ աւարտելով, Սանահին, Հաղբատ, և Հաղարծին հանդիպելով Երևան և Էջմիածին կը դառնայ, և հագիւ թէ հանգստանալու չափ ատեն կունենայ, զի Նատիրէն նոր հրաման կը հասնի, որ իրեն մոտ գայ Մուղանու դաշտը, ուր ամէն կողմէն պետութեանն ազդեցութեանց աւագանին հրաւիրած էր Նատիր՝ կարևոր խորհրդակցութեան համար, առանց հոգալու որ ժամանակը ծմեռային էր, և Մուղանի դաշտին մէջ վրաններու և եղեգէ տաղաւարներուն ներքև պիտի ապրէին հրաւիրեալները, պարտաւորեալ ալ ըլլալով մարդկան և անասնոց պէտքերը մէկտեղ տանիլ, զի այն տեղն ոչ գտնի (ԿՐԵ. 28):

1977. ԿՐԵՏԱՑԻՆ Ի ՄՈՒՂԱՆ

Այդ մեծ համախմբութեան ներքին շարժառիթը Պարսից կայսրութեան գահակալը որոշելն էր, Թահմազ իր արքորին մէջ մեռած կամ սպանուած էր, նմանապէս Ապպաս մանուկն ալ մեռած (ՏՊԷ. 362) կամ սպանուած էր (ԶԱՄ. 30), և Նատիր միայն խնամակալի անուն կը կրէր, և գահը պարապ կը նկատուէր: Հրաւիրեալներ ամէն կողմէ ճամբայ կելլէին, և Մուղանու դաշտը հաւաքուած մեծամեծներուն և հետևորդներուն, զինուորներուն և սպասաւորներուն թիւը հարիւր հազարէ աւելի կըսուի (ՏՊԷ. 362): Աբրահամ Կրետացին ալ դէկտեմբեր 3-ին չորեքշաբթի օր Էջմիածինէ մեկնեցաւ 25 հետևորդներով վեց վարդապետ, որոնք են Ստեփանոս Ղալայջիօղլու՝ ճանապարհի աթոռակալ՝ Բարսեղ՝ գաւազանակիր, Եղիա Քրդաստանցին՝ ավտոռապետ, Մկրտիչ Տաթևացի՝ կարաւանապետ, Խաչատուր Ասպահանցի՝ օգնական, Սարգիս Կեսարացի՝ ժամասաց, 1 քահանայ՝ Թովմաս Ագուլեցի, 2 սարկաւազ, 1 գրագիր, 3 շաթիր, 3 սպասաւոր, 3 ուղտապան, 3

ծիապան, 3 ջորեպան, և փոխադրութեանց 10 ուղտ, 10 ջորի և 16 ձի (ԿՐԵ. 28): Խորվիրապի, Աստապատի, Երնջակի, Ագուլիսի և Ղազարապատի ճամբով, և տեղտեղ հանգիստ ընելով 1736 յունուար 3-ին, Ծննդեան պահոց շաբաթ օրը կը հասնի Մողան, և իրեն ալ եղեգեայ տաղաւարի մէջ օթեան կը տրուի: Երեքշաբթի յունուար 6, իր մեծ և փառաւոր վրանը զարնել տալով, և բոլոր լուսաւորչածին ազգն կանչել տալով, կը կատարէ գտօն ծննդեան առանց ժամատեղի և պատարագի, և Երասխի վրայ ջրօրինէք ալ կը կատարէ: Եւ այս էր զարմանք, կը յարէ Կրետացին, զի Պարսիկքն առնէին ի միւռոնախառն ջրոյն և օծանէին զերեսս (ԿՐԵ. 31): Չիւնէն նեղուելով յունուար 7-ին կուզէ Տուղախ փոխադրուիլ, բայց Նատիրի հասնելուն լուրը առնելով Մողան կը դառնայ երեքշաբթի, յունուար 13-ին, և չորեքշաբթի կը ներկայանայ Նատիրին Երևանի Հայ ու Պարսիկ մեծամեծներով, և յատուկ պատիւներ կը տեսնէ, և երեկոյին նորէն առանձինն խորհրդակցութեան կը հրաւիրուի: Այդ միջոցին կը հասնի օտարազգի պատգամաւորներ ալ, և Օսմանցոց կողմէն Նիմէտ փաշա՝ սպարապետ, և Կէնճ Ալի փաշա՝ դեսպան, Կարսի կուսակալը և ուրիշներ, և յունուար 22-ին հինգշաբթի օր հասաւ Նատիրին եղբայրը՝ Իպրահիմ խան, բարձրահասակ և յաղթանդամ, նման եղբօրն: Նոյն օր կաթողիկոսը նուէր կը ստանայ զերկուս պատուական էմփփորոնս և մի կոնքեռ (ԿՐԵ. 28), հաւանաբար Վրաստանէ ձեռք ձգուած, որոնց մէկուն մանրամասն նկարագրութիւնը կը գրէ (ԿՐԵ. 36): Ասոր վրայ ամէնքը կաթողիկոսին մօտ կու գան աչքիլուսել և շնորհաւորել, զարմանալով ընդ սիրոյ նշանն մեծին (ԿՐԵ. 37): Կրետացին շատ մանրամասնութեամբ կը պատմէ պայրամին հանդէսները, որ տեղի ունեցան փետրուար 3-ին, երեքշաբթի օր, բացատրելով բոլոր արարողական և պատուասիրական ձևերը, զգեստները ու զարդերը: Իսկ երկրորդ օրը, փետրուար 4 չորեքշաբթի, երբ բոլոր բազմութիւնը ըստ սովորութեան գացած էին ի սէլամ, Նատիրի կողմէն եօթը պատգամաւորներ կու գան ըսել, որ գնացեալ ի միջի ձերում խորհեսջիք ընդ միմեանս, թէ զով խնդրէք ձեզ և երկրին կառավարող, աւելցնելով, որ Նատիր ծերացեալ և վաստակեալ, կամի գնալ ի Խորասան, և աղօթել (ԿՐԵ. 51): Յայտնի էր թէ ամէնքը համական և նախախորհուրդ Նատիրը պիտի ուզէին, և ըստ այսմ ալ որոշեցին, և գաւառներու համեմատ խումբերու բաժնուելով, մէջերնին պատասխանատու ալ անծեր նշանակեցին՝ իբրև տեղեկաբերներ: Հայերուն կողմէն որոշուեցան կաթողիկոսը, և Երեւանի քալանթար Մելիքջանը, և մելիք Յակոբջանը: Այսպէս ալ պատասխանեցին երեկոյեան դէմ, նոյն եօթը պատգամաւորներուն: Հարկ եղաւ որ միւս օր փետրուար 5 հինգշաբթի, աւելի հանդիսապէս կրկնուի այդ հաւանութիւնը (ԿՐԵ. 52), որուն հանդէպ Նատիրի կողմէն երեք պայմաններ առաջարկուեցան, որ ամէնքը երդմամբ և անիծիւք խոստանան, որ եթէ հին Շահերու ցեղէն որդի կամ ազգական յայտնի, անոր կողմը չ'անցնին, որ իր մահուանէ ետքը իւր օճախին և գաւակին խիանաթութիւն չանեն, որ Սիւնիներու հետ կրօնական հակառակութիւն չընեն, զի մարգարէն միևնոյն է, նոյնպէս և Ղուրանն, մի է և նամազն (ԿՐԵ. 53): Ամէնքը կը խոստանան և կ'երդնուն: Միևնոյն բանը կրկնուեցաւ ուրբաթ 6 փետրուարին, Նատիրի ներկայութեան, ուր ինքն նորէն չընդունել ցուցուց, իրեն դէմ թշնամութիւն գրգռել կրցող պատճառները յիշեց, բայց

վերջապէս բազմութեան պնդելուն վրայ հաւանեալ յանձն առաւ թագաւորել: Ասոր վրայ կրկին կարդացին զՖաթէն, և ես, կը գրէ Կրետացին, զհայր մեղայն ի լռելեայն (ԿՐԵ. 55): Գրաւոր արձանագրութիւն ալ պատրաստեցին և ամէնուն կնքել տուին, և գերիս աւուրս հազիւ թէ կարացին աւարտել այդ գործը (ԿՐԵ. 55):

1978. ԿՐԵՏԱՑԻԻՆ ՊԱՏԻՒՆԵՐ

Ամէն առտու բոլոր բազմութիւնը պէտք էր նոր թագաւորին ներկայանար իր յարգանքը ընծայել, և հանդիսական բարեմաղթանքներ կրկնուէին: Այդ առիթներուն մասնաւոր դիպուածներ ալ տեղի կ'ունենային, ինչպէս փետրուար 10-ին յատուկ բարեացակամութեան առարկայ եղաւ կաթողիկոսը, երբոր Նատիր յայտնեց թէ իր եղբայրը Իպրահիմը՝ ընդհանուր կողմնակալ նշանակած է Ատրպատականի ու Հայաստանի ու Կրաստանի, և Հերաթի Մէհմէտ խանը Երեւանի կուսակալ, և անոնց հրաման տուած է անոր ամէն առաջարկները անխափան կատարել: Այդ հանդիսութեանց օրերը ոմանք Նէվրուզի տօնին անունով կը յորջորջեն (ՏՊԷ. 362), մինչ Կրետացին յայտնապէս Ռամազան Պայրամին անունը կու տայ, անոր արիֆէն ալ յիշելով (ԿՐԵ. 45), և պէտք ալ է այսպէս իմանալ, զի Նէվրուզը զիշերահաւասարին օրն է, որ փետրուար 3-ին չէր կրնար հանդիպիլ: Փետրուար 26-ին ալ, իբր լուսնոյ 25 հաշուելը (ԿՐԵ. 68), փետրուար 3-էն սկսելով Ռամազան Պայրամին հաշիւը կ'արդարացնէ: Փետրուար 10-էն սկսան նուէրներ և գումարներ բաշխուիլ գաւառներու կարգով: Նուէրներու հետ կը տրուէին և գերիներ, որոնցմէ 7000 բերած էին, Կրացի և Հայ խառն, և ոմանց կին, ոմանց աղջիկ, ոմանց տղայ կու տային: Փետրուար 14-ին, օրն շաբաթ սուրբ Սարգսի տօնին, կը գրէ Կրետացին, Երեւանցւոց և Նախիջևանցւոց կարգը եկաւ. բայց տօնի շփոթ մը կայ, զի փետրուար 14-ին Տեառնդառաջին տօն կ'իյնայ, ինչպէս ինքն ալ կ'ուղղէ ուրիշ տեղ (ԿՐԵ. 99): Իսկ Սուրբ Սարգիսը այն տարի փետրուար 21-ին կը հանդիպէր: Կաթողիկոսին նուիրուեցան զգեստներու և գօտիի հետ, նաև մանտիլ ազնիւ, որ փաթաթեցին ի վերայ վեղարին, որպէս զփակեղ, ըստ ծիսի Պարսից: Միւս Հայերուն ալ նուէրներ տրուեցան, բաց ի գերեացն, զոր ոչ ետուր քրիստոնէաներուն (ԿՐԵ. 58): Ընծայ ընդունողներ փետրուար 15-ին Նատիրի ներկայանալովմաղթանքներ խօսեցան, և Ճիհանշահի պաշտօնակայ մը բանաստեղծութիւն մը արտասանեց (ԿՐԵ. 59), որուն վերջը ամէնքը անմռունչ զՖաթէն են կարդացած, և ես կըսէ, տարածմամբ ձեռացս ասացի զՀայր մեր որ յերկինս ես (ԿՐԵ. 60): Նոյն օր կաթողիկոսը նորէն Նատիր շահէ կը պատուասիրուի, և նոր շնորհներ կը ստանայ, որոնց զբաղամներն, որ էր եօթն ռազամ, Ստեփան վարդապետ կերթայ կը բերէ երկուշաբթի առտու փետրուար 16-ին, և նոյն երեկոյին կրկին Նատիրէ կը հրաւիրուի ողջերթի հրամանին և ողջոյնին համար, նորանոր խոստումներով, թէ վանքդ ալ իմս է, թէ դուն ալ իմս ես, բնաւ հոգ մի ըներ միայն աղօթք ըրէ (ԿՐԵ. 63):

1979. ՄՈՒՂԱՆԷ Մ. ԿՆԻԼԸ

Այլևս ընդհատուած էին Նատիրին և կաթողիկոսին յարաբերութիւնները և հրաւիրեալներէն շատեր ալ սկսան իսկոյն մեկնիլ, թէպէտ փետրուար 26-ը, լուսնոյ 25-ը թագադրութեան օր

նշանակուած էր, իբրև աստեղահմաներէն նշանակուած շնորհաւոր և բարեբաստիկ օր: Այսպէս կը գրէ Կրետացին ճշդելով (ԿՐԵ. 67), թէպէտ թագադրութեան օրը մարտ 10-ին գնողներ ալ կան, իբրև տարեգլուխ ազգին Պարսից (ԽԱԶ. 260), որ է Նէվրուզը: Բայց Կրետացին ականատես է և օրերու հաշիւը ճիշդ կը բռնէ: Նատիր չուգեց բոլոր բազմութիւնը պահել, և մասնաւորապէս օտարազգիներ ճամբեց, ընտանեկան ձև մը տալով թագադրութեան հանդէսին, կամ նկատելով որ ոչ եթէ միայն ի Մուղան էր նուազութիւն հացի, այլ յամենայն տեղիս Թարվիզու և այսր ուստի և երթալիքներուն կարեցին գթայինն (ԿՐԵ. 65): Կաթողիկոսն ալ պէտք է մեկներ անմիջապէս փետրուար 16-էն ետքը, բայց չկրցաւ, զի շատ օգտակար ձեռնարկի մը կը հետևէր: Վերագոյնդ յիշեցինք թէ 7000 գերիներ ընտրուած էին Հայ և Վրացի, Պարսիկ մեծամեծներուն ընծայ (1976): Կաթողիկոսին աչքին տակ կատարուած այդ բաշխումը անոր զգացումները գրգռեց, և բոլոր տրամադրելի միջոցներով այդ գերիներու ազատութեան հետամուտ եղաւ: Գերիք բազմութիւնը թափեցի, կը գրէ ինքը, զոմանս թանկագին, և զոմանս տաժանագին, և զոմանս ձրի, կային աղջկունք և մանկունք և տղայք, վեց ութն և տասն տարեկան, և այլք մեծագոյն աղայքն հնգետասն և քսան տարեկան: Վերջինէ շատերուն փախուստին ալ օգնեց: Նոածիներ ալ կային յի կիներէն, յղացեալք ի տանց և յարանց իւրեանց, քանզի եօթն ամիս էր գերութիւն նոցա, զորս մկրտել տուաւ Ագուլիսի աւագերէց Թովմաս քահանային, որ իր հետևորդներէն էր: Փրկանաւորած և ազատած գերիները խումբ խումբ ճամբայ հանած էր, մաս մը Էջմիածին դարձող ուղտապաններուն հետ, մաս մը իր ջորիներով յղած էր Ագուլիս և Աստապատ՝ Աղուանից Ներսէս կաթողիկոսին խնամքին յանձնարարելով մաս մը ճամբայ հանած էր շաթիր Մաղաքիայի վերակացութեամբ, ուրիշ մաս մըն ալ ղրկած էր Սարգիս Աստապատցի և Եղիա Քրդստանցի վարդապետներուն հետ մինչև Տուղախ, Մուղանէ հինգ աւուր ճանապարհի հեռու, որ անկէ անգին Սարգիս տանի Ներսէս կաթողիկոսի ձեռնտուութեամբ, և իրեն ջորիները խարակ բարձեալ դարձուցէ Եղիա: Երբոր մեկնելու հրամանը ելաւ բոլոր ջորիներ գացած էին, և ես մնացի, կըսէ, միայն, խեղճ և ողորմելի, միայնակ ի մէջ դաշտին, և պախարնին ալ հատած ըլլալուն, շաբաթ մի և այլ աւելի, խարշեալ և խանձեալ ցորեան կերան, սպասելով որ ջորիները դառնան և ուտելիք բերեն: Փետրուար 21-ին կը դառնայ Մկրտիչ Տաթևացին և 22-ին Եղիա Քրդստանցին, և կաթողիկոսը նորէն ճիգ կընէ գերիներու մասին: Կրկին թափեցի, կ'ըսէ, որքան որ կարողացայ փոխ ստակ առի և տուի գին գերեացն (ԿՐԵ. 64-66): Փետրուար 23-ին, երկուշաբթի ինքն ալ Մուղանէ կը մեկնի՝ Էջմիածին դառնալու համար: Զարմանալի պէտք չէ երևի վերջին օրեր կրած նեղութիւնը, զի Նատիր շահ զայն մեկնած կ'ենթադրէր, և ինքն ալ անձանօթ պէտք էր մնար ողջերթի հրամանէն ետքը: Կաթողիկոսին մեկնելէն ետքը, փետրուար 26-ին հինգշաբթի, տեղի ունեցած է Նատիր շահի թագադրութիւնը, որ Թովմաս քահանայէ լսելով նկարագրած է Կրետացին (ԿՐԵ. 68): Հետևապէս ուղիղ չէ կարծել՝ որ մարտ 1-ին հանդիսապէս Նատիրին սուրը օրհնած և մէջքը կապած ըլլայ (ԶԱՄ. Գ. 815):

1980. ՎԱՆՔԵՐՈՒ ՊՏՈՅՏՈ

Աբրահամ Կրետացիի համար հնացեալ փափաք մըն էր վանքեր և ուխտատեղիներ այցելել (1969), և մենք տեսանք զինքն որ միշտ պտոյտներով և դադարներով կատարած է իր ուղևորութիւնները, որ իր կաթողիկոսական գործունէութեան լրումը կը կազմեն: Այս անգամ ալ փետրուար 23ին Մուղանէ մեկնելով յունիս 12-ին Էջմիածին կը մտնէ, մօտաւորապէս չորս ամիս շրջագայելով Հայաստանի հիւսիսակողմը, որ օրով և տեղերու անուններով նշանակած է իր պատմութեան մէջ (ԿՐԵ. 73-79), բայց մենք պէտք չենք զգար ամէնն ալ յիշել: Տուգախի Հատրութ գիւղը կ'անցընէ Բուն բարեկենդանը, մարտ 7-ին, Աղուանից Ներսէս կաթողիկոսի հետ, որուն հետ թէպէտ սէր արարեալ էաք, կ'ըսէ, բայց դեռ ևս ընդ միմեանս ոչ էինք տեսեալ (ԿՐԵ. 73): Տաթևի մէջ Քարահանջ գիւղը բանադրանքէ կ'արձակէ, և մարտ 16-ին, երկուշաբթի օր լուսնի խաւարումը կը տեսնէ (ԿՐԵ. 75): Սարգիս Պարոնտէրի Մեծ-Անապատը (1619) քանի մը օր կը մնայ. շատ մը գիւղեր և վանքեր այցելելէ ետքը ապրիլ 7-ին, Աւետման տօնին, Ղաշտ գիւղը կը պատարագէ: Զատիկը՝ ապրիլ 25-ին Ագուլիս կ'անցընէ, ուր և Նոր կիրակին, մայիս 2-ին, Եպիսկոպոս կը ձեռնադրէ, զաւագերէցն Ագուլեաց գտէր Թումայն, իր ուղեկիցը, ամիրան սուրբ Էջմիածնայ, որով նախապէս յանուն Էջմիածինի վեղար տուած ըլլալը կը հասկննէ: Նախավկայի վանքը կը մնայ 9 օր (ԿՐԵ. 77), անկէ կ'անցնի Երնջակ, և շրջանակները պատելէն ետքը նորէն Երնջակէ կը մեկնի Նախիջևան և Աստապատ, ուր Մեծահրաշի կիրակէին, յունիս 6-ին Եպիսկոպոս կը ձեռնադրէ Նոր-Ջուղայի միաբան Գէորգ Ասպահանցի, և Էջմիածինի միաբան Մելքոն Կաֆայեցի վարդապետները, և երբոր մըն ալ Աղբակու Ս. Բարթողիմեոսի առաջնորդ, ըստ խնդրոյ երկրին և վիճակին այնմիկ: Վերջապէս շրջանը լրացնելով յունիս 12-ին Հոգեգալստեան կիրակնամուտին Էջմիածին կը մտնէ, և Իջման տեղւոյն առջև կ'աղօթէ հատուցանելով գոհութիւն գերծուցանողի պատահարաց (ԿՐԵ. 79):

1981. ԿՐԵՏԱՑԻՆ Ի ԹԱՎՐԷԶ

Աբրահամ Կրետացի, իր պատմութեան մէջ շարունակ յոյժ ծերացեալ և տկարացեալ կը ներկայացուի (ԿՐԵ. 81), բայց հակառակ այդ ենթադրութեան միշտ շարժման, և ձմեռնային դժուարին և չարքաշ ուղևորութեանց մէջ կը տեսնենք զինքը: Մուղանի ուղևորութիւնն ալ վերջինը չեղաւ. զի 1736 տարին չվերջացած ճամբորդութիւն մըն ալ ըրաւ Թավրէզ, շահին եղբօր և երկրին կողմնապետ Իպրահիմի մօտ: Հրաւեր մը ստացած էր Մուղանէ դառնալէն քիչ ետքը, բայց տկար և աշխատեալ ի ճանապարհէ ըլլալուն համար չքմեղանք էր ներկայացուած, և իր կողմանէ պատուիրակ դրկած Թովմաս Ագուլեցի նոր ձեռնադրուած Եպիսկոպոսը, որ պէտք եղածը կարգադրեր և կաթողիկոսին նոր ընծաներ ալ բերեր էր: Այդ միջոցին էր որ Երեւանի մէջ կնքուած հաշտութիւնը, Օսմանեան և Պարսիկ տէրութեանց մէջ պաշտօնական դաշնագիրով մը վաւերացաւ 1736 սեպտեմբերին, և երկուց տէրութեանց սահմանագլուխները ճշդուեցան (ԺՌԷ. 340), ճիշդ ինչպէս էին Աֆղաններուն արշաւանքէն առաջ (ՏՊԷ. 362): Նոյն ատեններ 1736 սեպտեմբերին Իպրահիմի հրաւերը կրկնուեցաւ արքունական հրամանով, զոր Աբրահամ ստացաւ երբ չինուիոն խօթացեալ էր չարաչար տենդիւ (ԿՐԵ. թեանց համար Յովհաննավանք

զացած, և 80): Գործին իսկութիւնը իմանալու համար Երևան կիջնէ պատրաստութեան համար էջմիածին կու գայ, շաբաթէ մթ Երևան կը դառնայ, և անկէ հանդարտ ուղևորութեամբ, Աստապատ և Մարանդ հանդիպելով Թավրէզ կը հասնի հոկտեմբերի կէսին: Իպրահիմ խանէ մեծ պատիւներ կը տեսնէ, 20 օր կը մնայ, և 15 կտոր նոր հրամանագիրներ կը ստանայ վասն վանօրէից և կարգաւորաց և վասն երկրի, և այնպէս կը մեկնի էջմիածին դառնայ, Հին-Ջուղա, և Նախիջևան հանդիպելով նոյեմբեր 20-ին Յիսնակաց բարեկենդանի կիրեկեմուտին կը մտնէ Աստապատ, և անկէ ալ Խորվիրապ ուխտ ընելով միւս կիրակնամուտին, նոյեմբեր 27-ին կը հասնի Մայրաթոռ: Այս անգամ ալ կաթողիկոսական ճանապարհի խումբը 30 մարդ, և 22 ծի ու ջորի կը պարունակէ եղեր (ԿՐԵ. 89): Նկատողութեան արժանի է որ նորէն ձմեռուան սկիզբը և եղանակին խանգարուելուն միջոցին կատարուած է՝ ծեր և խօթագին կաթողիկոսին ուղևորութիւնը: Թավրէզի մէջ Իպրահիմ խան ալ դիտեր է որ ի հիւանդութենէն դեղնացեալ և թառամեալ է եղեր դէմքը (ԿՐԵ. 85), և թէ զգոյն երեսացն որպէս մեռելոյ տեսեր է ի բազմօրեայ տենդէն, և մինչև իսկ հրաւիրակը յանդիմաներ է, թէ վասն է՞ր բերեր զխալիֆայն, որովհետև հիւանդ էր (ԿՐԵ. 81): Այսու հանդերձ ծեր ու հիւանդ հանդարտ չնստիր կաթողիկոսը, շարունակ շարժումի վրայ է, այնպէս որ Երեւանեցին ալ իրաւունք կ'ունենայ գրելու, թէ միշտ ընդ շահին լինէր (ՋԱՍ. 30): Վերջին անգամ Մայրաթոռ դառնալէն ետքը, հագիւ հինգ ամիս ևս ապրած է Աբրահամ Կրետացի կաթողիկոսը. բայց մենք անոր մահուան վրայ չխօսած, իր օրով կատարուած միւս աթոռներուն դէպքերը պիտի պատմենք: Կրետացիին վրայ ըսուելիքները այնպէս իրարու կապակցեալ էին, որ հնար չէր անոնք ընդհատել ուրիշ եղելութիւններ պատմելու համար:

1982. Կ. ՊՈԼՍՈՅ ԳՈՐԾԵՐ

Կոստանդնուպոլսոյ աթոռին գործերը Կրետացիին կաթողիկոսութեան միջոցին, նորէն մեզի կաթողիկոսութեան երեսէն ծագած գծտութիւնները կը ներկայեն, հակառակ Կոլոտ պատրիարքի խոհական ջանքերուն: Քսան տարի կ'ըլլար յորմէհետէ Կոլոտ անօրինակ շարունակութեամբ պատրիարքական աթոռին վրայ կը մնար, ինչ որ իր իմաստուն կառավարութեան արդիւնք պէտք է ըսենք, զի երբ մէկ կողմէն հայադաւան եկեղեցւոյ իսկութիւնը կը պաշտպանէր, միւս կողմէն կ'աշխատէր բուռն միջոցներէ զգուշանալ, և միտքերը լուսաւորելով համերաշխութիւն գոյացնել: Սակայն նա երբ իր բարեմտութեան սկզբունքին կը հետևէր, կ'երևի թէ Լատին քարոզիչներու շահագէտ ուղղութեան չէր թափանցէր: Կնճիռին ամենէն մեծը Հայոց եկեղեցիներուն վրայ էր, ուր լատինամիտներ պաշտօնական պահանջներով պէտք էր դիմէին, և պետական տեսակէտով պէտք չէր խորշէին: Այդ պատճառներով Հռոմն ալ չէր կրցած բացարձակ արգելք հռչակել, և երկդիմի պատգամով մէջէն ելլալ մտածած էր (1938): Բայց Լատին աբեղաներու և իրենց եպիսկոպոսին շահը աւելին կը պահանջէր, իրենց հետևորդներէն իրենք պէտք էր շահէին: Եթէ Կոլոտ բուռն միջոցներէ կը խորշէր, բոլոր ազգայիններ նոյն միտքէ չէին, և լատինամիտներու յոխորտանքէն կը գրգռուէին: Անոնց գլխաւորներէն էր Շիրին Գալֆա, արքունի շինուածապետ, որ իր դիրքէն օգտուելով եպարքոս Էսսէիտ Մէիէմմէտ փաշան գրգռեց, և սա նոր հրաման ղրկեց

Կոլոտ պատրիարքին, իր ժողովուրդին վրայ զգուշանալ, և իրեն անսաստողներ ծանուցանել. բայց Կոլոտ բաւականացաւ լատինամիտներու գլխաւորները կոչել ու խրատել, որոնք շինեալ զմիտս պատրիարքին դարձան խաղաղութեամբ (ՉԱՄ. Գ. 807): Սակայն Լատին եպիսկոպոսն ու աբեղաները չէին ներեր իրենցմէ հրապուրուածներուն՝ պատրիարքին մօտենալը: Գաղղիական դեսպանը Վիլնէօվ՝ միտք կը յղանայ Հայ կաթողիկական եկեղեցի մը կառուցանել տալ, որ մէկ կողմէն կաթողիկ և միւս կողմէն Օսմանեան հպատակ նկատուի, և կաթողիկութեան հրապուրուած Հայեր իրենց եկեղեցականներով ուզած հոգևորական պաշտօննին կատարեն անոր մէջ: Ասոնք կը հրաւիրուին ծախքերուն համար հանգանակութիւն բանալ, և դրամական գումարներ և կանացի զարդեր բաւականաչափ կը յանձնուին դեսպանատան՝ լատինամիտ Հայերու կողմէ, ոմանք յօժարութեամբ և ոմանք ստիպմամբ, մինչև իսկ ընդդիմացողներունմէջէն ոմանք ընդ բանիւ եղեն, և ոմանք զրկեցան յարձակմանէ: Հռոմէական պատմիչն է որ կը վկայէ սոյն լատինական ծայրայեղութեանց (ՉԱՄ. Գ. 807): Այդ բաները գաղտնի կը կատարուէին 1735 մայիսին մէջ: Ծրագրած խորհուրդը յաջողցնելու համար Վիլնէով մտածած էր, որ լատինամիտներ, որչափ ալ առանձին եկեղեցւոյ մէջ հոգևորական պաշտօնական կատարեն, պատրիարքին Հայոց տացեն զեկեղեցական հասս, այսինքն իրաւունքները վճարեն, ինչ որ նուազներ լատինամիտ եկեղեցականներուն օգուտը, և կը դադրեցներ բուն Լատիններուն հասոյթը: Լատին աբեղաներ հազիւ թէ կը տեղեկանան- ծայն կը բարձրացնեն, որ եթէ ստասցին առանձինն եկեղեցին, և ոչ եկեցեն ի մերս, մեք դատարկ մնամք: <նորէն հռոմէական պատմիչէն կը քաղենք այդ պարագաները, և աւելորդ կը դառնայ խորհրդածութիւն աւելցնել, թէ ինչ էր Լատին քարոզիչներու նախանձայուզութեան մեծ շարժառիթը: Ազգայիններն ալ կը գրգռուին, ևս առաւել պետութիւնը կը յուզուի իրեններուն օտար պետութեան հովանաւորութեան ներքև անցնելու վրայ հետազոտութիւններ կը կատարուին, քանի մը գլխաւորներ կը ձեռքակալուին, և կը բանտարկուին, և կը տուգանուին: Դեսպանը իր ծրագիրէն ետ կը քաշուի: Պարսից հետ պատերազմը իբր արգելք կը ցուցնէ և գործը խաղաղութեան միջոցին կը թողու (ՉԱՄ. Գ. 808), բայց չէ ըսուած թէ հաւաքուած գումարները տէրերուն դարձուած ըլլան:

1983. ԵՐՈՒՄԱՂԵՄԻ ԳՈՐԾԵՐ

Հայերուն ճակատագիրն էր կարծես, նոյն իսկ քրիստոնէայ ազգերէ խանգարուած տեսնել իր ներքին խաղաղութիւնը, և անդադար մրցիլ ու ճգնիլ անոնց քսութեանց և գրգռութեանց դէմ: Երբ Լատիններ մէկ կերպ զինքը կը յօգնեցնէին, ուրիշ կերպով մըն ալ Յոյներ ասպարէզ իջած էին: Ասոնց ճիգերը Երուսաղէմի Հայոց սեփականութեանց և իրաւանց դէմ էր կուգէին Հայերը ամէն ստացութիւններէ զրկել, ոչ միայն արարողական այլև կալուածական իրաւունքներէ կապտել, և նոյն իսկ Ս. Յակոբեանց մայրավանքն ալ իրենց ձեռքը անցընել: Հէքիմզատէ Ալի եպարքոսին որով յաջողութիւն չէին գտած, բայց կրցան շահեցնելով շահիլ Կիւրճի Իսմայիլ եպարքոսը (1968): Յոյներուն աչքին փուչ եղած էր Հէքիմզատէի որով Կոլոտի առած նոր հրովարտակը, որով կը հաստատուէին Հայոց բոլոր իրաւունքները, սեփական սրբավայրերը, լուսաբանութեան

արարողութիւնը, և Ասորոց ու Եգիպտացոց ու Եթովպացոց՝ Հայերուն հետևակ ըլլալը: Երբ հաշտութեան խօսքեր կ'ըլլային, Յոյներ համարձակ կ'առաջարկէին, զայն հրովարտակ, զոր առիթ ի վերջին աւուրս, այրեցէք ի հուր առաջի աչաց մերոց (ԱՍՏ. Բ. 40): Կիւրճի Իսմայիլի եպարքոսութիւնը իրենց քաջալերութիւն տուաւ, զի զայն շատ դիւրամէտ գտան անձնական շահերու փաստին: Երկու Յոյն պատրիարքներ, 18 մետրապոլիտներ, բազմաթիւ իշխանաւորներ, գրով դիմեցին, թէ ժառանգութիւն սուրբ տեղեաց աւանդեալ է Յունաց, թէ Հայերը եկամուտ են, Ս. Յակոբեանց վանքը Յոյներուն է, և Հայեր խաբէութեամբ իւրացուցած են, և թէ ամենայն ազգք քրիստոնէից յԵրուսաղէմ, պարտին հնազանդիլ պատրիարքին Յունաց: Այս գիրը շուտով ընդունելութեան արժանացաւ, և իբրև Հայոց խաբէութեան հեղինակ Սեղբոս և Մելիտոն ամիրաներ բանտարկուեցան, Հայեր բողոքեցին, բայց Յոյներ աւելի բազմութեամբ և աղմուկով եպարքոսին դիմեցին: Հայեր Մահմուտ սուլտանին դիմեցին, բայց գործը եպարքոսին թողուեցաւ և թագաւորական հրաման ելաւ, Հայոց տրուած հրովարտակը ետ առնել յատուկ զինակիր ալ ճամբայ հանուեցաւ Երուսաղէմ որ հրովարտակը ետ առնէ և բերէ, և Յոյներուն պահանջները գործադրուին: Մինչև իսկ Սեղբոսի և Մելիտոնի գլխապարտութեան լուրեր լսուեցան: Հայեր դժուարին ձգնաժամին մէջ, ամէն տեսակ զոհողութեանց ենթարկուեցան. իրենք ալ կողմնակիցներ շահելու համար բանի մը չի խնայեցին բայց թերևս արդիւնք չունենային, եթէ ներքնապետին և եպարքոսին մէջ ծագած գժտութեան հետևանօք, Կիւրճի Իսմայիլ, վեց շաբաթէն պաշտօնանկ չըլլար և չաքսորուէր, և անոր հեռանալէն 16 օր ետքը Էսսէիտ Մէիէմմէտ փաշա եպարքոսութեան չի կոչուէր: Ասոր առաջին գործերէն մին եղաւ նոր զինակիր մը ճամբայ հանել, առաջինը ետ կոչելու, և Հայոց հռովարտակը իրենց ձեռքը թողլու (ԱՍՏ. Բ. 41-43), մինչև որ կատարեալ քնութեամբ պատշաճը անօրինուի: Այդ առթիւ բանտարկեալ ամիրաներն ալ արձակուեցան: Թէպէտ առժամեայ հանդարտութիւն մը տիրեց բայց հիմնական կարգադրութիւն չէր եղածը: Յոյներ չէին կասած իրենց յաւակնութիւններէն, Հայեր չէին ազատած պաշտօնական ճիգերէն:

1984. ՀԱՅԵՐ ԵՒ ԼՍԻՆՆԵՐ

Առանց ուզելու այդ նշանաւոր վէճին մանրամասնութեանց մտնել, բաւական կը սեպենք գործին հոգին և գլխաւոր կէտերը բացատրել: Կոլոտ Կ. Պոլսոյ և Շղթայակիր Երուսաղէմի մէջ ամէն ճիգ կը թափէին Հայոց իրաւունքներուն ջատագովութեան: Կ. Պոլսոյ մէջ պէտք էր կառավարութիւնը նպաստաւոր դարձնել, Երուսաղէմի մէջ էր զօրաւոր փաստեր կազմել հին հրովարտակներէ քաղելով: Շղթայակիր իրեն մասը լիովին պատրաստեց, տեղական իշխանութիւններուն հաստատել տուաւ, բնիկներուն վկայութիւնները վաւերական գիրերու վերածեց ուզեց ալ անձամբ Կ. Պոլիս երթալ, բայց միաբանութիւնը չուզեց որ հեռանալ, ուստի շատացաւ Կոլոտին յանձնարարութիւններ ընել, որ ինչչափ որ պէտք է պարտք ընէ և ծախսէ, վստահեցնելով թէ վճարման համար պատրաստ է վերստին արկանել զշղթայն ի պարանոց իւր: Այդ առթիւ Յակոբ Նալեան նորէն Կ. Պոլիս դարձած պիտի ըլլար, Շղթայակիրին

յանձնարարությունները Կոլոտի հաղորդելու և գործակցելու: Բայց ասելի նշանակելի օգնություն մը եկաւ Հայոց կողմը զօրացնել: Յոյներուն յաւակնութիւնն էր Երուսաղէմի սրբավայրերուն և պաշտամանց միակ տէրը դառնալ, ինչ որ Լատիններուն ալ դիրքը կը վտանգէր, թէպէտ անոնց անունը տրուած չըլլար: Լատինները զգացին իրողութիւնը, և կանխահոգ զգուշութեամբ պէտք տեսան Հայերուն միանալ և Հայերուն օգնել, որպէսզի անոնց ճգնուելէն ետքը կարգը իրենց չգայ: Ասկէ յառաջ եկաւ պատրիարքին և դեսպանին միջև մերձաւորութիւն մը պէտք եղաւ որ Լատիններ իրենց շահասէր մենամոլութեան ալ չափ դնեն, և իրենց հետևողներուն ալ արգիլեն, զի մի ևս խմբովին և համարձակ երթիցեն եկեղեցիս Լատինացոց, և երբեմն գնասցեն յեկեղեցիս Հայոց: Այդ մերձեցումները տեղի ունեցան 1736 տարւոյ սկիզբները (ՉԱՄ. Գ. 811), և կրօնապէս անհնար սեպուած բաներ, հնարաւոր դարձան, երբոր անձնական շահը խօսեցաւ: Ինչչափ ալ այդ նպաստաւոր պարտաւորութիւնները կրնային Հայոց կողմին վստահութիւն ներշնչել, սակայն Կ. Պոլսոյ մէջ մտածեցին, որ անհրաժեշտ է Շղթայակիրին ներկայութիւնը, թէ երբ գործին տէրը և թէ հեղինակութեամբը և արժանիքովը զօրաւոր ազդակ մը գործին վճռական յաջողութիւնը ձեռք բերելու: Այդ նպատակով պատրիարք ազգայիններու հետ գիր մը ուղղեց Շղթայակիրին ամենայն յարգանօք, որ թէպէտ ծերացած, բայց աթոռին սիրոյն յանձն առնու Կ. Պոլիս գալ: Նամակը 36 ստորագրութիւն կը կրէ, և պատրիարքին հետ ստորագրած են, 6 աւագերէցներ, 4 տիրացուներ, 2 եկեղեցականներ, 3 շէլէպիներ, և 20 ազգային գլխաւորներ: Նամակը գրողներ կը նախատեսէն թէ Շղթայակիր պիտի կարենայ առարկել, որպէ՞ս ի ծերութիւն իմ չխնայելով հարկեցինք զիս գալ այսր, և կը պատասխանէ թէ չեմք այնչափ անգութք և քարասիրտք, և եթէ հարկն չպահանջէր, մեք ևս ոչ հարկէաք զհայրդ (ՄԿՐ): Նամակը 1736 տարեթիւ ունի, բայց ամսաթիւ չունի, միայն զատկին երկրորդ օրը, ապրիլ 26-ին Երուսաղէմի եկեղեցւոյն մէջ կարդացուած ըլլալէն (ԱՍՍ. Բ. 48) կը հետևի, թէ տարւոյն սկիզբները գրուած է:

1985. ՇՂԹԱՅԱԿԻՐ Ի Կ ՊՈԼԻՍ

Այս նամակին վրայ Շղթայակիր որոշեց Կ. պոլիս երթալ, ինչպէս արդէն ալ յօժարած էր, իր բացակայութեան միջոցին գործերուն հսկելու համար տեղապահ փոխանորդ, գանձապետ և թարգման նշանակեց՝ կարողագոյն միաբաններէն (ԱՍՍ. Բ. 48) Գաբրիէլ, Յովհաննէս և Պողոս վարդապետները (ԱՍՍ. Բ. 60-61): 1736 մայիս 6-ին, նոր կիրակէի հինգշաբթին Երուսաղէմէ մեկնեցաւ ուխտաւորներու բազմութեան հետ, և 15-ին Յոպպէ նաւ մտաւ: Կիպրոս հանդիպեցաւ, բայց անկէ անդին տագնապեալ ի մրրկէ ծովու և ի պակասութենէ ջրոյ, պարտաւորուեցաւ ուղեկիցներուն հետ ցամաք ելլալ յունիս 5-ին, Ֆինիքէ (Phineka) նաւահանգիստը: Ատալիայի արևմտակողմը, և ցամաքէն յառաջել դէպի Կ. Պոլիս: Բունգարպաշի կոչուած տեղը տենդով հիւանդացաւ, և շատ նեղութեամբ Կուտինա հասաւ, ուր 21 որ մնաց, և ուր եկած զինքն դիմաւորել և հոգալ Կոլոտէ յղուած իր չորս յառաջադէմ աշակերտներէն՝ Յարութիւն Հեզահոգի, Յակոբ Նալեան, Սահակ Ահագին և Յակոբ Պալաթցի վարդապետները: Կուտինայի մէջ քիչ մը կարգադրուելով, և Պրուսայի մէջ առաջնորդ Ներսէս Պալաթցի եպիսկոպոսէն հիւրասիրուելով,

այն որ պատրիարք եղած էր ժամանակին (1867), ողջամբ կը հասնի Կ. Պոլիս 1736 յուլիս 23-ին, Վարդավառի բարեկենդանին նախընթաց ուրբաթ օրը: Անգամ մըն ալ կը նորոգուէր այն յուզումնալից տեսարանը, որ տեղի ունեցած էր Շղթայակիրին առաջին անգամ Կ. Պոլիմ եկած ատենը, երբ երկու սրտակից և սիրակցորդ եղբայրներ իրարու կը փարէին: Կոլոտ, 21 տարիէ ի վեր պատրիարք, խոնարհամիտ կը մեծարէր իր հայապատիւ ընկերակիցը (1926): Շղթայակիրին գալուստը Լատիններու կողմէ ալ գնահատուեցաւ, իբրև իրենց ալ նպաստաւոր պարագայ մը, և Վիլնէով դեսպան երկու լատին կրօնաւոր յղեց յատկապէս անոր բարիգալուտ մաղթելու, որուն շնորհակալութիւն մատոյց Շղթայակիրը՝ յայտարարելով, թէ իբր հիւանդ՝ առողջութիւն, և իբր նեղեալ՝ մխիթարութիւն գտնելու եկած է, դեսպանին ալ աջակցութիւնը կը խնդրէ (ՉԱՄ. Գ. 811): Արդէն Հայերու և Լատիններու յարաբերութիւնները քաղցրանալու երես կառնէին, և Կոլոտ յատուկ նամակներ ալ գրած կըսուի Գաղղիոյ Լուդովիկոս ԺԵ. թագաւորին և Հռոմի Կղեմէմ ԺԲ. պապին (ՉԱՄ. Գ. 811), թէպէտ պատճէնները տեսնուած չեն: Գրիգոր իջևանած էր Իսկիւտար Երուսաղէմապատկան վանատունը, բայց անշուշտ յաճախ էին երկու պատրիարքներուն տեսակցութիւնները, առջևնին ունեցած մեծ գործը աւարտելու համար: Իրաւ՝ տազնապալից վայրկեանները անցած էին, և Յոյներ ալ՝ կարծես թէ հանդարտած, գոնէ անգործ էին, Էսսիէտ Մէհէմմէտ եպարքոսին բռնած ուղղութենէն ցնցուած բայց խնդիրը կը մնար, և միայն քննութենէն ետքը վճռաբար պիտի վերջացուէր, և մինչև որ գործը չի լրանար, վստահիլ անհնար էր, սակայն առժամեայն ալ իբր վերջնական կը նկատուէր հասարակ ժողովուրդէն, այնպէս որ նորէն Հայի ու կաթոլիկի բանավէճերը կը սկսէին մէջտեղ գալ, և մանաւանդ ամենավերջի հանդիսական օրերը առիթ կընծայէին տարբեր տօնակատարութեանց և փոխադարձ մեղադրանաց: Մինչև իսկ Լատիններէ ոմանք դեսպանին ականջը հասուցին՝ թէ Շղթայակիրը Սամաթիոյ Ս. Գէորգ եկեղեցւոյն մէջ, ուր Աստուածայայտնութեան տօնին նախագահած էր, իբր թէ ի քարոզի իւրում հայիոյեաց զպատարագն Լատինաց (ԱՍՏ. Բ. 49): Բայց Վիլնէօվ, այր խոհեմ, և մանաւանդ Լատին կրօնաւորներուն քսութեանց վարժ, և ծանրագոյն խնդիրներու կարգադրութեան հետամուտ, ոչ միայն այդ խօսքերուն կարևորութիւն չտուաւ, այլև հանրութեան միտքը շինելու համար հացկերոյթ մը տուաւ դեսպանատան մէջ կիրակի օր, 1737 փետրուար 3-ին (ՉԱՄ. Գ. 811), և հրաւիրեց Շղթայակիր և Կոլոտ պատրիարքները, էջմիածինի նուիրակ Պետրոս Հռոմլայեցի վարդապետը, Քիւթիւր մականունեալ, և Հայոց մեծամեծներէն քանիներ: Փոխադարձ հաշտութեան խօսքեր եղան, պատրիարքներ առաջարկեցին Հայոց եկեղեցին երթալու արգելքը վերցնել տալ, դեսպանը խնդրեց նզովքի շարականին երեք տունները չ'երգել, և փոխադարձ հաւանութեամբ մեկնեցան (ՉԱՄ. Գ. 811): Արդէն շարականի խնդիրը Կարապետ կաթողիկոսի օրէն պաշտօնապէս կարգադրուած էր (1953):

1986. ՔԻԹԻԻՐԻ ՄԻՋԱԴԷՊԸ

Պզտիկ պարագաներ երբեմն մեծ խնդիրներու դուռ կը բանան, և ջնջին դէպքերը կարևոր տազնապ մը կը ստեղծեն. բայց պէտք չէ կարծել թէ յանկարծ կը ծնին: Քիւթիւր նուիրակը,

բնութեամբ անհանգիստ և ձգտումներով անյագ, անարբերաչքով չէր կրնար տեսնել Կոլոտի այդչափ ատեն պատրիարքական աթոռին վրայ մնալը, որ ուրիշներուն փափաքները կը խափանէր: Առիթ մը, պատճառաւոր մը կը փնտռէր, և կարծեց զայն գտնել զինքն անիրաւուած ցուցնելով Կոլոտի երեսէն, որովհետև Վիլնէով վերոյիշեալ հացկերոյթէն ետքը մէկ ծոցի ժամացոյց նուիրած էր երկու պատրիարքներուն, իսկ իրեն չէր տուած: Այնպէս ուզեց մեկնել, իբր թէ Մայրաթոռը արհամարհուած էր Կոլոտի սաղրանօք, զի թէպէտ դեսպանին և Շղթայակիրին ալ մեղադրանքներ կը խօսէր, սակայն գլխաւոր յարձակումը Կոլոտի դէմ էր, որուն իյնալէն կրնար օգտուիլ: Քիւրթիւր, Էջմիածնի նուիրակ, կերևի իր նախորդէն՝ Սիմէոն Երևանեցիէն ժառանգութիւն ստացած էր Կոլոտի դէմ այդ ամբաստանութիւնն ընելու (1945): Ինչպէս ալ ըլլայ, Մայրաթոռի անունով ոտք հանեց Արևելցի կոչուած մեծամեծները (ՉԱՄ. Գ. 812), որով կիմացուին ներքին գաւառներու բնիկները, որոնք նորէն առանձնայատուկ գիրք մը կազմած էին, զի իրենց նահանգը Երևանով և Էջմիածինով Պարսիկ տիրապետութեան անցած էր (1975): Դեսպանն ալ Քիւրթիւրի լեզուականութիւնները լսելով Կոլոտէ կը պահանջէր, զայն զսպել և Կ. Պոլիսէ հեռացնել: Ժողովուրդին մէջ ալ, ինչպէս բնական է երկպառակութիւններ կաճէին, և Կոլոտը պատրիարքութենէ վառ առնելու կողմնակցութիւն մը կը կազմուէր: Շղթայակիրը տեսնելով որ գժտութիւնները կրնան ամէն գործերու համար ձախողութիւն յառաջ բերել, չնայելով որ տկար ու հիւանդ էր Իսկիւտարի վանատան մէջ, պէտք տեսաւ պատգարակով Մայրեկեղեցի իջնել: Ժողովուրդն ու մեծամեծները հաւաքեց, քարոզեց, յորդորեց, խրատեց, և երկուքնուն միատեղ քաշուելու ենթադրութիւնը զգացուց, և վերջապէս յաջողեցաւ խաղաղութիւնը հաստատել, Արևելցիներուն ալ սխալ քայլերնին զգացնել, և այդպէս փակուեցաւ այդ ներքին միջադէպը, որ աննշան պարագայէ մը սկսելով կրնար մեծամեծ հետևանքներ ունենալ: Քիւրթիւր ալ իր ձախողիլը տեսնելով, ստրջացեալ մեղայ ասաց, և Կոլոտ կրցաւ դեսպանը հաճեցնել, որ միջադէպին կարևորութիւն չտալ, և հաճի Քիւրթիւրին ըրածը անտես առնել (ՉԱՄ. Գ. 812): Վիլնէով դեսպան գոհ մնաց միջադէպին փակուելուն, որով Կոլոտի դիրքը կամրանար, և Երուսաղէմի խնդիրին մէջ Լատիններուն կողմն ալ կապահովուէր Յոյներու յաւակնութեանց դէմ: Դեսպանը 1737 մարտի սկիզբները հանդիսաւոր կերպով Ղալաթիոյ Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցին կայցելէր ընտանիքով, դեսպանատան պաշտօնեաներով և Լատին մեծամեծներով մէկտեղ, որպէսզի լատինամիտներ ալ Հայոց եկեղեցիներէն չխորշին: Այն տարի Բուն բարեկենդանը փետրուար 20-ին էր հանդիպած: Աւագ ուրբաթի թափորին, ապրիլ 8-ին, դեսպանը Ղալաթիա կիջնէր՝ Լատինաց Ս. Բենեդիկտոս (Saint Benoit) եկեղեցին, և փափաքով Հայոց Ս. Լուսաւորչի թափորը տեսնել, խնդրեց որ մինչև հոն գայ, և Լատին եկեղեցականութեան կողմէն զարդուք և սպասուք և գալարափողովք ընել կու տար: Թէպէտ երկու կողմերուն նախանձայոյզները, դեսպանը Հայ և պատրիարքը Լատին եղած կ'ըսէին (ՉԱՄ. Գ. 813), սակայն ընդհանուր տպաւորութիւնը նպաստաւոր էր: Լատիններ՝ և գլխաւորապէս դեսպանը, Հայոց գործակցութեամբ, Երուսաղէմի մէջ իրենց դիրքը ապահովելու կ'աշխատէին, իսկ Հայեր, և գլխաւորապէս պատրիարքը, ներքին կուսակցութեանց ջնջումը կը

նախատեսվին:

1987. ՄԽԻԹԱՐԵԱՆՑ ԸՆԹԱՑՔԸ

Այդ միջոցին տիրող հաշտ ընթացքը, եթե Կոլոտի տեսութեամբ ներքին խաղաղութեան և հանդարտութեան պիտի ծառայէր, սակայն միւս կողմէն դիրութիւն և քաջալերութիւն կ'ընծայէր լատինականութեան հետևող Հայ եկեղեցականներուն՝ իրենց գործունէութիւնը տարածելու Հայոց մէջ, և օգտուելով Հայոց պատրիարքարանի մեղմ ընթացքէն, և ազգայնոց Լատիններու շփուելէն, և ուսման ու զարգացման հետևելու փափաքէն, հետզհետէ կ'ընդարձակէին իրենց գործունէութիւնը: Այդ նպատակին աւելի կը ծառայէին Մխիթարեան և Անտոնեան նորակազմ միաբանութեանց անդամակիցները, որոնք անդստին այդ ժամանակէն մոլեռանդ լատինականութենէ տարբեր ուղղութիւն մը ընդգրկած էին, քարոզելով և բացատրելով թէ Հայոց եկեղեցին և հայադաւանութիւնը, Հռոմի եկեղեցիէն ու հռոմէականութենէ օտար չեն, և հիմնապէս միևնոյն են, միայն ինչինչ թիրիմացութիւններ կան, որոնք Հռոմի դիտողութեան առիթ կու տան, և անոնք ուղղել և փոխել ալ ոչ միայն հայադաւանութեան իսկութիւնը չի խախտեր, այլև մեծապէս օգտակար կ'ըլլայ, պապութեան հզօր պաշտպանութիւնը և եւրոպական տէրութեանց հովանաւորութիւնը ապահովելով: Կ'աւելցնէին ևս թէ Հայութեան անկեալ և տառապեալ վիճակն ալ վերակենդանութիւն կը ստանայ, մտաւորական զարգացմամբ և նիւթական բարօրութեամբ: Մխիթար կրկնակի միջոցներով այդ ուղղութեան կը ծառայէր: Վենետիկի դիրքէն և դիրութիւններէ օգտուելով հետզհետէ կաթոլիկամիտ հրատարակութիւններ կ'առատացնէր և ազգին մէջ կը ցրուէր, Մայրաթոռի հայրապետին անունն ալ անոնց ճակատը դրոշմելով, աւելի ընդունելի ցուցնելու համար: Գիրքի կարօտ և ուսման ծարաւի Հայեր՝ մեծաւ փափաքանօք կը ստանային այդ հրատարակութիւնները, և անուղղակի կը հրապուրուէին: Միւս կողմէն Մխիթար իր աշակերտներէն քանիները Արևելք կը դրկէր, որ այդ միտքով քարոզութիւններ ընեն, ինչպէս եղան Եղիա Մարտիրոսեան, Յովհաննէս Սիմոնեան, Մանուէլ Խուպիարեան, և Ստեփանոս Պետրոսեան միաբանները կամ հայրերը, որոնք Կ. Պոլիս և գաւառներ շրջեցան: Մինչև իսկ կը պատմուի թէ Գաբրիէլ Կարնեցիին՝ Ջահկեցի Ունիթորներու դէմ վիճած ըլլայ, Հայ եկեղեցւոյ մէջ պաշտուած խորհուրդներուն վաւերականութիւնը պաշտպանելու (ՄԽԻ. 337): Այդ շրջանակէն դուրս կը թողունք Լեհական և Մաճառական շրջագայութիւնները, զի այն գաղութներ Յովնանեանէ ետքը պաշտօնապէս անջատուած, և Արևելքի հետ յարաբերութիւններնին կտրած էին (1819): Մխիթարեան միաբանութիւնը այս կերպով իր նախաքայլերը կը հաստատէր ուսումնական և կրօնական ասպարէզներու մէջ: Բայց տակաւին ուսումնականը՝ զուտ գրական և հայաբանական շրջանակին մէջ չէր, այլ իբրև կրօնականին ձեռնտու միջոց մը կը գործածուէր: Եթէ Վենետիկի մէջ Մխիթարի հոգածութեամբ մինչև 1737 հրատարակուած գիրքերուն ցուցակը զննենք, անոր մէջ աւելի կրօնական և հոգևորական նիւթերու կը հանդիպինք (ՏՊԱ. 264-268), քան թէ այն ընտիր երկասիրութեանց, որոնք Հայ լեզուին և մատենագրութեան կեանք տուին ապագայ ժամանակներու մէջ: Բացառիկ յիշատակութեան արժանի է Աստուածաշունչի պատկերագարդ և

չքեղ տպագրութիւնը 1733-ին, բայց այն ալ Ոսկանեան օրինակն էր լատինականով աղաւաղուած (1746), և ոչ նախնեաց ընտիր թարգմանութիւնը:

1988. ԱՆՏՈՆԵԱՆՑ ԳՈՐԾԵՐԸ

Անտոնեանք Արևելքի մէջ մնացած ըլլալով աւելի մօտէն կը շփուէին ժողովուրդին հետ, և առաւելապէս Ասորիքի, Միջագետքի և Կիլիկիոյ թեմերուն հետ, ուսկից էին իրենք ալ, և ուր լատինասիրութիւնը հին յիշատակներ կը պահէր Ռուբինեանց կամ Լուսինեանց օրերէն: Այդ նպատակին կը նպաստէր Աբրահամ Արծիւեան եպիսկոպոսին ներկայութիւնն ալ, զոր իրենց վանքը փոխադրած էին իբրև հիւր (1940), բայց միանգամայն իրենց թեմակալ առաջնորդը կը ճանչնային, զի իրենք Բերիոյ վիճակէն էին, և նա Բերիոյ առաջնորդը կը սեպուէր: Արծիւեան առաջնորդական իշխանութեամբ՝ Անտոնեաններէն քանիները կը ղրկէր ի ծածուկ այց առնել և մխիթար լինել Բերիոյ լատինամիտներուն, ինչպէս ինքն կը գրէ 1727 սեպտեմբերին գրած նամակովը (ԱՆՏ.): Այդ ղրկուածներուն մէջ առաջնակարգ գործունէութիւն ունէին Յակոբ Յովսէփեան և Իսահակ Բարսեղեան հայրերը (1940), որոնք իրենց կոչման մէջ կատարելագործուելու համար, 1730-ին նախ Հռոմ կ'երթային պապին բացատրելու՝ ժամանակին նամակով հաղորդած ձեռնարկնին (1939), և անկէ Վենետիկ կ'անցնէին, Խաչատուր Կարնեցի վարդապետին մօտ ուսանելու, և պէտք ունեցածնին համբարելէ ետքը 1732-ին հրաման կը ստանային Կ. Պոլիս անցնիլ, և անկէ ալ Անկիւրիա կը ղրկուէին, իբր հռոմէադաւանութեան քարոզիչներ: Անկիւրիա ալ հասած էին կաթոլիկութեան ձայները, և հրապուրեալներ ալ կային, որոնք երեք չորս հարիւր անձինք կը կարծուին, բայց չունէին իրենց ուղղութենէն քահանայ, և եթէ երբեք պատահմամբ հանդիպէին ալ, գոնէ հինգ տարիէ իվեր հռոմէադաւան քահանայի երես տեսած չէին (ՄԽԻ. 327): Այդ պէտքը լրացնելու նպատակով հայր Յակոբ և հայր Իսահակ՝ Լատին եպիսկոպոսին կարգադրութեամբ Կ. Պոլիսէ կ'երթային Անկիւրիա, 1733-ին ատենները, ուր կը մնային երեք տարի, Անկիւրիոյ կաթոլիկութեան թէ ոչ հիմնադիրները, գոնէ կազմակերպիչները ըլլալու (ԱՆՏ.): Ասոնց յաջողութեան պատճառները պիտի տեսնենք նախ այն հաշտարար ընթացքին մէջ որուն կը հետևէր Կոլոտ, անուղղակի ասպարէզ թողլով սպրդող քարոզիչներուն, և երկրորդ այն ձևին մէջ, զոր որդեգրած էին Մխիթարեան և Անտոնեան միաբանները, դիւրամատոյց ընծայելով հռոմէականութեան ընդունելութիւնը, և բաւականանանլով թեթևացած յայտարարութիւններով (1987): Այդ երևոյթներուն առջև Հայ եկեղեցականներ չէին դժուարիր իրենք ալ նոյն կերպով մտածելնին յայտարարել, մանաւանդ եթէ դիւրահաւան և շատ խորունկը չթափանցող անձերու վրայ փորձուէր յիշեալ կերպը: Այս տեսակէն եղած կ'երևի Մովսէս Շիրինեան եպիսկոպոս, Գաղատիոյ առաջնորդը, որ սիրով կ'ընդունէր Հռոմէ եկող և լատինական ուսման ձևերով կերպաւորուած երկու եկեղեցականները, և ազատ կը թողուր անոնց գործունէութիւնը, և մինչև իսկ համամտութեան յայտարարութիւն կու տար (ՉԱՄ. Գ. 813): Անտոնեան երկու միաբաններուն տեսութեամբ՝ Մովսէս առաջնորդը և իրեն հետևող եպիսկոպոս մը և չորս վարդապետներ, զհաւատոյ դաւանութիւն լիակատարապէս տուած են (ԱՆՏ.), սակայն

պատճենը չունինք, և Մովսէս իր համոզումէն տարբեր բան մը յայտարարած չի կրնար ըլլալ: Նա ոչ Հայ եկեղեցիէ զատուեցաւ, և ոչ իր դիրքը կորսնցուց, և ոչ իր վրայ դիտողութիւն հրաւիրեց, և իր աթոռին վրայ խաղախութեամբ վախճանեցաւ և Հայոց կողմէն պատուով թաղուեցաւ 1735-ին (ԶԱՄ. Գ. 813): Անոր յաջորդ ուզուեցաւ Յակոբ Նալեան, բայց Կոլոտ չ'ուզելով զայն իրմէ հեռացնել, փոխանորդ նշանակուեցաւ Պետրոս Պահատուրեան վարդապետը, բնիկ Անկիւրիացի, բայց ուղղութիւնը միևնոյն չմնաց: Եղիա Կիւլապեան Գաղատացի Ունիթորին հանած խնդիրները, խռովութեանց պատճառներ տուին, և Յակոբ ու Իսահակ Անկիւրիան թողուցին ու հեռացան 1736-ին: Բայց որովհետև հռոմէադաւանութեան հետևողներ բաւական բազմացած էին Անկիւրիոյ մէջ, ներքին կռիւներ ծագեցան, և ժողովուրդը բաժնելու ձեռնարկներ եղան, և Անկիւրիոյ եօթն եկեղեցիներէն չորսը հռոմէականներու ձեռքը անցան (ԶԱՄ. Գ. 814): Կոլոտ պատրիարք՝ նկատելով Երուսաղէմի խնդիրով կազմուած համերաշխական ձգտումները (1986), եկեղեցիները ետ առնելու բուռն ձեռնարկներ չըրաւ, այլ Պահատուրեանի տկարութիւնը տեսնելով, և Նալեանի հեռացումն ալ չ'ուզելով, Սարգիս Սարաֆեան եպիսկոպոսըյղեց (1973), որ Կեսարիոյ առաջնորդութիւնը թողած Կ. Պոլիս կը դեգերէր: Սաֆարեան, զոր այդ ժամանակէն իբր յայտնի հռոմէադաւան եղած հռչակել կուզուի, հարկաւ հռոմէականներ զսպելու չէր զրկուէր, եթէ այնպէս ճանչցուած ըլլար: Իզուր է իր Ներթողարանին ըսելը թէ եկեղեցիներուն հռոմէականաց անցնիլը տհաճ չէր Սարգիսի, քանի որ եկեղեցիները ետ առնելու պաշտօնը յընդունել նա զիջանի (ԳԱԼ. 39):

1989. ՀԱՅՈՑ ԿԱՑՈՒԹԻՒՆ

Երբ այդ եղելութիւններ Տաճկաստանի մէջ կը կատարուէի, անդին Պարսկաստանի տիրապետութեան ներքև կը շարունակէին Աբրահամ կաթողիկոսին և Նատիր շահին յարաբերութիւնները, որոնց վերջին արտայայտութիւն եղաւ Աբրահամի Թավրէզ երթալը (1981): Կրետացիին կաթողիկոսութեան ժամանակին դէպքերը քաղեցինք իր իսկ թողած պատմագրութիւններէն, և նկատողութեան արժանի կը գտնենք, որ ինքն ալ, որ Տաճկահայ ծնած ու ապրած էր, և հանդիպմամբ միայն Պարսկահայ դարձած, բնաւ Տաճկահայերուն գործերով չէ զբաղած: Կոնդակ մը միայն ունինք իրմէ: Մուղանի դառտէն գրուած 1736 փետրուար 20-ին, և Յարութիւն ու Սեղբոս, Աստուածատուր ու Պաղտասար ամիրաներուն ուղղուած (ԿՐԵ. 93), ուր Նատիրի մեծութեանց ու հարստութեանց և իր առած նուէրներուն պատմութիւնով կը զբաղի, առանց ժողովուրդին վիճակովը հետաքրքրելու: Իր գրելու սկսած պատմութեան տետրակն ալ Նիկողայոս Արմաշցի քահանային հետ կը դրկէ Կոլոտին, որդւոյս իմոյ հասցէով, և կանխապէս կրկին և երեքկին նամակներ ալ գրած ըլլալը կը յիշէ, որոնց պարունակութիւնը կերևի թէ տարբեր չէր: Կրետացիին այնպէս գրաւուած էր իր Նատիրով, որ անկէ դուրս բան չէր տեսներ աշխարհի վրայ, և ինչ աղէկութիւն ալ որ կը բաղձար իր ազգին, և ինչ պաշպանութիւն որ կը փնտռէր իր եկեղեցւոյն, Նատիրին շնորհքներէն դուրս չէր յուսար և չէր որոնէր: Իրաւ իր ժամանակը արդէն ջնջուած էր հայկական շարժումը (1956), բայց կերևի թէ յիշատակն ալ վտանգաւոր էր, որ

Կրետացին Մուղանի ուղևորութեան մէջ հայկական պատերազմներուն ասպարէզ եղող ձորերէն ու դաշտերէն ալ անցնելով, բնաւ անոնց մասին միտք չի դարձներ: Հայ գունդերուն վերջին բեկորներ Ռուսական ծառայութեան զինուոր դարձած էին: Լոկ Լազար Խրիստոֆորով զօրավարին մասին յիշատակ մը կը գտնենք 1734 յունիս 26-ին (ԵՁՆ. 451): Նոյն թուականին Իվան Կարապետով գնդապետն ալ՝ Հայերուն Ռուսաստանի մէջ հաստատուելուն և բազմանալուն հետամուտ, այդ միտքով խնդրանքներ կը ներկայէ Աննա կայսրուհւոյն իրեն համար ալ զօրավարութեան աստիճան կը հայցէ, և այդ կերպով միւս տարին, 1735-ին Ղըզլար քաղաքը կը հիմնուի գաղթականներու ձեռքով (ԼԵՕ. Բ. 414): Մինաս Տիգրանեան եպիսկոպոսը, Օրիի գործակիցը, մոռցուած էր այլ ևս, զի նա Հայաստանի վերակենդանութեան հին գաղափարներով կը մնար տակաւին: Իզուր 1730 մարտին ընդարձակ տեղեկագիր մը կը մատուցանէր հին գործերը և հին խոստումները յիշեցնելով (ԵՁՆ. 455), բայց ոչ Ռուսական կայսրութիւնը, և ոչ Ռուսական ծառայութեանը մտած Հայերը՝ իրմով չեն հետաքրքրուիր: Գոնէ Ռուսաստանի Հայոց առաջնորդ ճանչցուիլ կը փափաքի (ԼԵՕ. Բ. 415), և չենք գիտեր թէ ինչու Կրետացին այդչափին համար ալ չի միջնորդէր, և ծերացեալ աշխատաւորը, մինչև իսկ յուսալուան եկեղեցին անցնելու միտքեր կը յղանայ (ԼԵՕ. Բ. 415), և յուսաբէկ կը կնքէ իր վաստակաբէկ կեանքը: Անդին Ռուսական զօրավար դարձած Խրիստոֆորովն ու Կարապետովը՝ աւելի երջանիկ կեանք կը վարեն օտարի ծառայութեան մէջ: Կարապետով դեռ կենդանի է Եղիսաբէթ կայսրուհւոյն որով, 1744-ին ատենները, որուն պատուոյ օրհորդ կանուանի իր թոռը (ԼԵՕ. Բ. 414):

1990. ԿՐԵՏԱՑԻԻՆ ՄԱՀԸ

Ըսինք արդէն թէ Կրետացին Աբրահամ՝ Թավրեզի ուղևորութենէն դառնալէն ետքը հազիւ հինգ ամիս ևս ապրեցաւ (1981): Այդ հինգ ամիսներուն մասին ոչ մի յիշատակ չունինք, և ինքն ալ բան մը չի գրեր, և կերևի թէ մօտալուտ վախճանը նախատեսելով, աւարտ պատմութեանս խօսքով զայն կը փակէ (ԿՐԵ. 90): Երևանցին կը գրէ թէ իր ծեր և լցեալ աւուրբք և ցաւագար իսկ (ԶԱՄ. 30), և վերջին ուղևորութիւնը հիւանդութեան մէջ ըրած ըլլալը յիշեցինք (1981), և պէտք կըլլայ ըսել թէ ձմեռային ուղևորութեամբ Թավրեզէ դառնալովը՝ բոլորովին տկարացաւ՝ և խօթագին անցուց ձմեռը, և գարնան բացուելուն, 1737 ապրիլ 18-ին (ՇԱՀ. Ա. 227), նոր կիրակիի երկուշաբթին, վախճանեցաւ, ու թաղուեցաւ Ս. Շողակաթի գաւիթին ծախակողմը: Տարիքին վրայ ոչ իրմէ և ոչ ուրիշէ որոշ տեղեկութիւն չունինք, այլ բացատրութիւնները կշռելով կրնանք իբր ութսունամեայ մեռած ենթադրել: Քջինքն միշտ Կրետացի կոչեցինք, իր ծննդավայրին առնելով, բայց շատերէ թրակացի կամ Թէքիրտաղցի կամ Ռոտոսթոցի ալ կոչուած է, նր առաջնորդական վիճակէն առնելով, զոր 1709-էն մինչև 1734, 25 տարի կառավարեց, գովանի յիշատակ թողլով ետևէն: Իր կաթողիկոսական գործունէութեան նկարագիրը տուած եղանք, Նատիրի մօտ անցուցած օրերուն պարագաները պատմելով, որոնք իր 29 ամսական պաշտօնավարութեան մեծագոյն մասը գրուեցին: Ատենին կարճութիւնն ալ արգելք եղաւ ուրիշ գործի ձեռնարկել, և եթէ

շիուածս ինչ որ կարաց առնել յաթոռոջս պատճառը այն եղաւ, որ ժամանակ ևս ոչ ունեցաւ, զի միշտ ընդ շահին լինէր: Այսու հանդերձ Երևանեցին ալ կը խոստովանի, թէ քան զամենեստան առաւել արար զբարութիւնս և զօգուտս սրբոյ աթոռոյս և ազգիս, և բոլոր երկրիս մերոյ (ԶԱՄ. 30): Աթոռին համար ըրածը, անոր պաշտպանութիւնն էր, որ այնպիսի շփոթ և խռոված ժամանակներու մէջ, ամէն ստացութիւնները և իրաւունքները և վայելքները անխափան պահպանուեցան, ոչ միայն չի վնասուեցան, այլ և նպաստներով և շնորհքներով բարդուեցան: Իսկ ազգին համար ըրածները քաղելով պէտք է յիշել, թէ զբազումս ազատեաց ի մահուանէ զշատս իջոյց ի կախաղանէ, զբազմաց զաչսն և զականջսն ազատեաց ի բերելոյ և ի հատանելոյ, զանհամար գերիս ազատեաց, զբազումս տաճկացեալս յետս դարձոյց, զի անոր բան և խնդիր մի ոչ անկանէր յերկիր առաջի այնպիսոյ բռնաւորին Նատիրի, և նոյն իսկ Պարսիկ աւագանին և պալատականներ անոր միջնորդութեան կը դիմէին, զի զհոգալիս իւրեանց հոգացէ Նատիրին մոտ: Ուստի Երևանցիին հետ մենք ալ կրնանք կրկնել, թէ անոր յիշատական օրհնութեամբ եղիցի (ԶԱՄ. 31): Չենք վարանիր արժանաւորագոյն հայրապետներուն հետ յիշել անոր անունը, իբրև էջմիածինի պայծառութեան համար գլխաւոր վաստակաւորներէն մին:

Տ. ՂԱԶԱՐ Ա. ԶԱՀԿԵՑԻ

1991. ԸՆՏՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՐԱԳԱՆԵՐԸ

Մայրաթոռի միաբանութիւնը, հազիւ հանգուցեալ կաթողիկոսին թաղումը կատարծ, յաջորդին ընտրութեան մասին հաւաքուեցաւ, բայց ընդհանուր համաձայնութիւն չկար: Մեծամասնութեան միտքը Շղթայակիրին վրայ էր, որ Երուսաղէմը վերակենդանացուցած էր, և թէպէտ ծերացած էր, այլ տակաւին ժիր ու գործոն ու փորձառու ըլլալով՝ էջմիածինն ալ կրնար վերակենդանացնել: Այդ ատեններ ընտրական իրաւունքը գլխաւորապէս Մայրաթոռոյ միաբանութեան ձեռքն էր, այն պայմանով որ Պարսկահայ և Տաճկահայ կեդրոններն ալ, այսինքն Ասպահան և Կոստանդնուպոլիս ալ՝ հաւանութիւն տային, և երկու պետութեանց ալ հրովարտակները ստանային: Շղթայակիրէն զատ կաթողիկոսական ընտրելի կը ցուցուէին երկու մեծ կեդրոնները գտնուող Մայրաթոռի նուիրակները, Պետրոս Հռոմկլայեցին Կ. Պոլսոյ և Ղազար Զահկեցին Զմիւռնիոյ: Տեղապահին ով ըլլալը յիշուած չէ, բայց ամենայն հաւանականութեամբ, հանգուցելոյն աթոռակալ Աղեքսանդր Եպիսկոպոսն էր (1947), երբեմն Եւդոկիոյ նուիրակը (1970): Մայրաթոռի կողմէն պատուիրակ նշանակուեցաւ Թովմաս ու Մկրտիչ վարդապետները (ԱՍՏ. Բ. 50), և Կ. Պոլիս եկան, նախապէս Գրիգոր Շղթայակիրը կաթողիկոսութեան կոչելու հրահանգով, և եթէ այն չհաւանի, Պետրոս և Ղազար նուիրակներէն մէկը որոշելու՝ Կ. Պոլսեցոց հետ համաձայնութեամբ: Մասնաւոր նամակներ ալ կային՝ էջմիածինէ Կ. Պոլիս գրուած, այս վերջիններուն՝ և գլխաւորապէս Զայարին պաշտպանութեան: Պատուիրակները Կ. Պոլիս բերին նախորդին մահուան գոյժը ու յաջորդի ընտրութեան առաջարկները, երբ Կ. Պոլսոյ մէջ տաք կերպով համերաշխութեան ճիգեր կը թափուէին (1985): Շղթայակիրին անձին վրայ՝ Մայրաթոռի միաբանութեան ցուցած նախադասութիւնը, ազգին մէջ զգացուած ընդհանուր յարգանքը, և

Կոլոտի իր հայրապատիւ ընկերակցին հետ ունեցած ներքին կապը, կասկածի տեղի թող չէին տար Կ. Պոլսոյ եկեղեցական և աշխարհական մեծամեծներուն միտքին վրայ, և առաջին գումարումով, Գրիգոր Շիրուանցի պատրիարքը, Երուսաղէմի Շղթայակիրը, կաթողիկոս հռչակուեցաւ, բայց միայն ինքն դժկամակ գտնուեցաւ: Ըլլայ իր յառաջացեալ տարիքը, ըլլայ Երուսաղէմէ չբաժնուելու զգացումը՝ կենսական խնդիրներուն չլուծուած միջոցին (1985), ըլլայ միաբանութեան մէջ կատարեալ համաձայնութիւն չտիրելը, և ուրիշ ընտրելիներ առջև անցընելու համարոմանց ջանքերը (ԶԱՄ. Գ. 819), Շղթայակիրը հեռացուցին կաթողիկոսական ընտրութենէն, և բացարձակապէս մերժեց զայն ընդունիլ. Կոլոտի և ուրիշներու թախանձանքներն ալ չզօրեցին անոր հաստատամտութիւնը դրդուել: Ինքն իր յայտարարութեանց մէջ կը յիշէ՝ թէ թէ այս երիցս անգամ եղև, որ զինքն կաթողիկոս ընտրել կ'ուզեն, որով կը տեսնուի թէ Ռուլնեցիին և Խոշաբեցիին ընտրութեանց ատեն ալ իրեն առաջարկներ եղած են, զի Կրետացիին հապճեալ ընտրութեան առթիւ առաջարկի ատեն չէ կրցած ըլլալ: Իսկ իր հրաժարելուն համար, պարզապէս անհնարին վարկուցեալ զիրսն՝ հրաժարեցայ, կ'ըսէ, և այնպէս ալ Մայր եկեղեցւոյ մէջ յայտարարած է (ԱՍՏ. Բ. 50): Պետրոս Քիւթիւր, մայրաքաղաքին մէջ ներկայ, ամէն ջանք թափեց իրեն համար, կողմնակից խումբ մըն ալ ճարեց, բայց անցեալին մէջ բռնած ստոր ընթացքը և անտեղի ձեռնարկները (1986) մոռցուած չէին, և Կոլոտի անհնար էր անոր ընտրելիութեան կողմն ըլլալ, և յաղթեց Ղազար Զահկեցիին ընտրութեան կողմը, և կաթողիկոս հռչակուեցաւ 1737 յուլիսին (ԶԱՄ. Բ. 45), և օգոստոս 7-ին իրեն գրուեցաւ (ԱՍՏ. Բ. 51): Նկատողութեան արժանի է որ Կոլոտը կաթողիկոսացնելու խօսք չէ եղած, ինչ որ կրնանք վերագրել Երեւանեցիին դրդումներուն, և Կոլոտը Մայրաթոռին անհամակիր ցուցած ըլլալուն (1945):

1992. ԶԱՀԿԵՑԻՆ Ի ԿԱՐԻՆ

Ղազար, բնիկ Զահուկ գաւառէն, Ունիթորներու կեդրոնէն, բայց ոչ Ունիթորներու խումբէն, ընդհակառակն բուռն ընդդիմութիւն տածող մըն էր անոնց դէմ, և Դրախտ Յանկալի գիրքը գոր 1735-ին հրատարակած էր Կ. Պոլսոյ մէջ, հերքմնագիր մըն էր հռոմէական վարդապետութեանց, և բացատրութիւն Հայ եկեղեցւոյ դաւանութեան, պատմութեան հետ խառն: Նոյն միջոցներուն երգաբան մըն ալ մամուլին յանձնած էր, որ 1737 օգոստոս 1-ին լոյս եկաւ: Ղազար թէպէտ ուսումնականի և աստուածաբանի համբաւ ունէր, բայց վարքով և բարքով նոյն հռչակը չէր վայելեր, և իբրև փառասէր և մեծամիտ ճանչցուած էր, ու շքեղ և իշխանավայել կենցաղ կը վարէր, վասնզի հարուստ ալ էր (ԶԱՄ. Բ. 46): Այսու հանդերձ նախադասուեցաւ թէ Կոլոտէ և թէ Կ. Պոլսոյ մեծամեծներէն, իբր շատ մասերով Պետրոսի վրայ գերազանց, և զի գիտնական և ճարտարալեզու, հանճարեղ և փառապերճ ըլլալով (ԶԱՄ. 31), կրնար զօրաւոր նեցուկ և զարգացուցիչ ըլլալ հայրապետական աթոռին: Ղազար այդ բնաւորութեան նշանը տուաւ՝ իր ընտրութեան լուրը առնելուն պէս: Չսպասեց որ պետական հաստատութիւնները ստացուին, այլ վստահանալով թէ պատրիարքը զայն կը ճարէ և ետևէն կը հասցնէ, փութաց իր ուղևորութեան պատրաստութիւնները տեսնել, հետևորդներու և սպասաւորներու և սպասներու այնպիսի

ճոխութեամբ, որուն նմանը չէր տեսեալ և ոչ իսկ լուեալ ի կաթողիկոսունս Հայոց (ՉԱՄ. Գ. 819), և այս տեսակ հանդերձանքով Չմիւռնիայէ մեկնեցաւ, և ցամաքային ճամբով, և անշուշտ հանդիպած քաղաքներն ալ ցուցադրութիւններ ընելով Կարին հասաւ 1737-ին վերջերը: Կարին վերջին քաղաքն էր Օսմանեան տէրութեան, և անկէ Պարսկական հողը պիտի մտնէր. ուստի Կարնոյ կուսակալը առիթ ունէր Ղազարի մասին տեղեկութիւններ առնել և պարտուպատշաճը կարգադրել: Դժբախտաբար անհամաձայնութիւն ինկաւ Ղազարի և կուսակալին միջև, և ասոր սկզբնապատճառ եղաւ Ղազարի ձին, խայտ և ազնիւ յոյժ, զոր կուսակալը ընծայ ուզեց, և Ղազար ընդդիմացաւ և կուսակալը զինքն անարգուած կարծելով ուզեց վրէժ լուծել: Իմանալով որ նա դեռ հրովարտակ չունի, զայն իբրև խաբեբայ մը նկատել ուզեց, և հրամայեց պահել զնա յարգելանս, իբրև պատուաւոր բանտարկութիւն, և միանգամայն Կ. Պոլիս գրեց ու ամբաստանեց: Ղազար նեղի մտած, և ազատութիւնը ձեռք բերելու և վտանգի չհանդիպելու ստիպուած, ձին տուաւ, ադամանդեայ մատանի մըն ալ վրան աւելցուց (ՉԱՄ. Գ. 819): Ղազար իմացաւ միանգամայն, որ լատինամիտներու սադրանքով կուսակալը հրովարտակ չ'ունենալուն լուրը առած էր, ուստի անոնց քսութենէն նեղուած ըլլալուն, ինքն ալ ձեռնարկեց անոնցմէ իր վրէժը լուծել: Անոնց ընթացքը և պետական հրամանները և գլխաւորներուն անունները կուսակալին ներկայեց, որով շատեր ձերբակալուեցան և տուգանքներու դատապարտուեցան: Այդ ձեռնարկներուն ատեն Ղազարի հետ էին նաև Սահակ վարդապետ՝ Ահագին մականունեալ, Կարնոյ առաջնորդը, և Անանիա վարդապետ՝ Քէլլէճի մականունեալ (ՉԱՄ. Գ. 820):

1993. ԿԱՐՆՈՅ ԴԵՊԵՐՈԸ

Այդ միջոցին յանկարծ կը մեռնի Կարնոյ կուսակալը, զոր տեղացի Տաճիկներ չարագուշակ կը մեկնեն: Իբր զի քաղաքին մէջ երդում ըրած են եղեր այլ ևս կաթողիկոսեան խնդիր չյուզել, որով կուսակալին յանկարծական մահը երդմնազանցութեան պատիժ կը նկատեն, և այդ պատճառով նոյն ինքն Ղազարի դէմ կելլեն, իբր թէ պատճառ տուած ըլլայ: Ղազար գիտցաւ զինքն արդարացնել, թէ ինքն տեղական գործերուն անտեղեակ էր, և թէ առաջնորդը հաղորդած էր այդ տեղեկութիւնները: Նիւթական հնչուն փաստերն ալ աւելցուց, և ինքզինքը գերծուցանելով փութաց փետրուարի սկիզբը սահմանագլուխը անցնիլ (ԱՍՏ. Բ. 51), և Կարսի ճամբով Պարսկական հողը մտնել: Բարեբախտաբար կրցած էր հեռանալ, զի քիչ օր ետքը յատուկ սուրհանդակ կը հասնէր Կարին՝ եպարքոսական հրամանով՝ որ մեռած կուսակալին ամբաստանութեանց վրայ կը պատուիրէր Ղազարը անմիջապէս Կ. Պոլիս դրկել հսկողութեան ներքև: Կարնոյ Տաճիկներ իրենց ցասումը Սահակի վրայ դարձուցին, զոր Չիլ դարապաշ կը կոչէին, և խնդրակներ յղելով Բասենի մէջ ձերբակալել տուին առժամեայ կուսակցութեան ձեռքով, և Կարին բերելով շղթայակապ բանտարկեցին: Սակայն կրցաւ զանազան փաստերով և մանաւանդ նիւթականներով՝ զինքն արդարացնել, և բանակէն ազատիլ: Բայց հազիւ թէ ազատած, իր արկածին պատճառ՝ եկեղեցւոյ բեմէն անոր դէմ խօսեցաւ բազում ինչ, և բոլոր ի վիճակին մէջ արգել նգովիւք, մի յիշել զանուն նորա: Սակայն Ղազար արդէն էջմիածին հասած էր,

և օծումն ալ ընդունելով հայրապետական աթոռին տիրացած (ՉԱՄ. Գ. 821): Ամսաթիւը ոչ Երևանեցին (ԶԱՄ. 31) և ոչ Շահխաթունեան (ՇԱՀ. Ա. 227) կու տան, բաւականանալով 1738 տարեթիւը նշանակել, այլ փետրուար 2-ին Կարինէ Մեկնիլը հաշուելով (ԱՍՏ. Բ. 51), ի դէպ է օծումը դնել զատկին մոտ օրերը, որ այն տարի ապրիլ 2-ին կը հանդիպէր: Ղազարի առաջին գործերէն մին եղաւ եպիսկոպոս ձեռնադրել իր եղբայրը Սկրտիչ այրի քահանան, և շահաբեր գործեր յանձնել միւս երկու եղբայրներուն, Անդրէաս և Յովսէփ Զահկեցի քահանաներուն: Ամիսս քանի մը աշխատեցաւ առատ ընծաներ պատրաստել, և շուտով Ասպահան գնաց, և Նատիր շահէն իրեն կաթողիկոսութեան հաստատութիւնը ընդունեցաւ և պատուասիրուեցաւ, ու էջմիածին դարձաւ 1738 ամառուան վերջերը: Հոն եկած էր նաև Պետրոս Քիւթիւնը նուիրակը, որ Կարինէ անցնելով այնտեղի գործերուն մասին տեղեկութիւններ քաղած էր, և Աղեքսանդր Բիւզանդացի վարդապետն ալ իրեն օգնական առնելով, ջանաց Ղազարին սիրտը ցածուցանել Սահակի մասին, և երկուքին մէջ հաշտութիւն գոյացնել: Ղազարի կողմէն վճարում մըն ալ կարգադրելով ի նպաստ Սահակի, բանտարկութեան և ազատութեան առթիւ ըրած ծախքերուն փոխարէն (ՉԱՄ. Գ. 821): Հաւանական կը կարծենք, բայց բացարձակ չենք կրնար պնդել, թէ Աղեքսանդր Բիւզանդացին, միևնոյն Եւդոկիոյ նուիրակ (1970), և Կրետացիին աթոռակալ (1974) Աղեքսանդր վարդապետն է, որ Քարաքաշ ալ կոչուած է:

1994. Կ. ՊՈԼՍՈՅ ՇՓՈԹՆԵՐԸ

Կ. Պոլսոյ մէջ 1737-ին եռանդուն էին համերաշխութեան ճիգերը (1986), բայց ծայրայեղ շարժումներ դիւրաւ իրարու կը յաջորդէն: Նոյն տարին յուլիսի մէջ տեղի ունեցած էր կաթողիկոսական ընտրութիւնը, և Քիւթիւր նորէն Կոլոտի դէմ գրգռուած էր, զի անոր երեսէն զինքն զրկուած էր կարծէր կաթողիկոսական ընտրութենէն: Ուստի կը սկսի նորէն յուզումներ շարժել անոր դէմ, և գրգռութեան առիթ կընէր երեք նզովքի տուններուն երգեցողութիւնը, որուն մասին Կոլոտ կրկին խոստում ըրած էր դեսպանին (1995). սակայն Քիւթիւր զայն իբր կաթողիկոսութեան հանդէպ զիջում կը ներկայէր, և նախանձայոյզները կը գրգռէր, և կը յաջողէր մանաւանդ Կաեսարացիներուն մէջ: Մօտալուտ էր Եփեսոսի ժողովին տօնը օգոստոս 6-ին, և ոչ 8-ին (ԱՍՏ. Բ. 52), և պէտք է այն օր հանդիպած ըսել Մայրեկեղեցւոյ մէջ պատահած շփոթութիւնը, երբ Կեսարացիներ Քիւթիւրէ գրգռուած պատրիարքի վրայ յարձակեցան ծեծելու միտքով (ԶԱՄ. Բ. 46), և Կոլոտ փախչելով ազատեցաւ կատաղած ամբոխին ձեռքէն: Օգոստոս 12-ը իբր շփոթի օր նշանակելը թիրիմացութիւն մըն է (ԶԱՄ. Բ. 87), զի պահոց ուրբաթին կ'իյնայ, և շփոթի պատճառ մը չի կրնար ընծայել, մինչ շատ յարմար կու գայ ժողովի տօնին օրը: Քիւթիւրին պատրաստած աղմուկը հանդարտեցնելու աշխատեցան Յակոբ Նալեան և Սարգիս Սարաֆեան իր աշակերտները, որոնք Կոլոտի համակիրները յորդորեցին եկեղեցւոյ մէջ գոռալ մեծ աղաղակաւ, ասելով՝ ո՞ւր է պատրիարք մեր լաւ, և սպառնալով՝ պատրաստ ենք ահա՛ հալածել զՔիւթիւր, որով Կոլոտ դառնայր ի յարկ իւր փառօք, և էր գոհ (ԳԱԼ. 36): Հանդիպած շփոթը և նզովքի շարականին համար ժողովրդական ցոյցը՝ առիթ տուաւ Վիլնէօվ դեսպանին

կառավարութեան բողոքել, թէ նզովս կարդան ի վերայ մեծիս մերոյ, և եպարքոսութիւնն ալ հարկադրուած՝ զլխաւոր պաշտօնեաներէն մէկը 40 բարապաններով պատրիարքին յղեց, որ Գաղղիոյ տէրութեան մեծին դէմ նզովք կարդալը արգելէ, որուն Կոլոտ կը պատասխանէ, թէ ի վաղուց հետէ դադարեցուցաք մեք զայդ: Այդ պատգամաւորութիւնը կը գրուի երկաւորք յառաջ քան զտօն Վերափոխման (ՉԱՄ. Գ. 822), և կը հանդիպի օգոստոս 12-ին, պահոց ուրբաթին, և պէտք է ըսել այնմ եղելութեանց ամսաթիւերը ճշդել, ինչպէս որ մենք ալ ցուցուցինք: Միտքերը տակաւին չէին հանդարտած, և յուզումները կը սպառնային կրկնուիլ Նիկիոյ ժողովին տօնին օրը, սեպտեմբեր 3ին, և ոչ 5-ին (ԶԱՄ. Բ. 87), և իրօք ալ այն օր Իւսկիւտար (ԱՍՏ. Բ. 51) և ի տեղիս տեղիս (ՉԱՄ. Գ. 823), շարականին երեք տուները երգել տուողներ եղան, բայց մէջերնին վեց հոգի ձերբակալուեցան և թիապարտութեամբ բանտարկուեցան (ԱՍՏ. Բ. 51), թէպէտ քանի մը ամիսէ միջնորդութեամբ ազատեցան (ՉԱՄ. Գ. 823): Այս եղելութեանց վրայ Քիւթիւր Կ. Պոլիսէ խոյս կու տայ, իրեն համար ալ վախնալով, և էջմիածին կը դառնայ, ուր հասած լինելը պատմեցինք արդէն (1993): Սոյն միջոցին տեղի ունեցած էր Ղազարի նկատմամբ Կարնոյ կուսակալին ամբաստանութիւնը (1992), որուն մասին Կոլոտ ու Շղթայակիր բազումս աշխատ եղեն. սակայն եպարքոսական հրամանը ետ չ'առնուեցաւ, և միայն հանդարտեցան, երբ լսեցին թէ Ղազար արդէն զերծեալ է ի սուրբ էջմիածին (ԱՍՏ. Բ. 51): Այդ միջոցին եպարքոսական իշխանութիւնը կը վարէր Եէկէն Մէհմէտ փաշա, իբրև տեղակալ, զի եպարքոս Մուսիինզատէ Ապտուլլահ փաշա, Աւստրիացոց դէմ պատերազմի կը գտնուէր, և թէպէտ յաղթութեամբ դարձաւ, սակայն պալատական բանսարկութեամբ պաշտօնանկ եղաւ (ԺՈՒ. 341), և Թեսաղոնիկէ արքայութեան, և 1738 յունուար 20-ին իրեն յաջորդեց տեղակալ Եէկէն Մէհմէտ փաշա, որ կը ներկայացուի իբր հակառակ քրիստոնէից (ԱՍՏ. Բ. 51):

1995. ԼԱՏԻՆԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐ

Գրիգոր պատրիարք Կ. Պոլիս եկած էր Երուսաղէմի գործերուն վճռական լուծում մը տալու համար, և գրեթէ երկու տարի էր, որ Կ. Պոլիս կը դեգերէր, և գործը չէր վերջանար վերահաս եղելութեանց պատճառով: Երկու պատրիարքներուն մեծ յոյսը Գաղղիոյ դեսպանին վրայ էր, որ թէ իր սեփական լատինական տեսակէտէն ալ Հայերուն դատին նպաստաւոր էր, և թէ կառավարութեան առջև, ալ ազդեցիկ դիրք կը վայելէր: Յերկրորդ կիրակէի աղուհացից, 1738 փետրուար 19-ին, նոր դիմում մը ըրին դեսպանին՝ միջնորդ և ձեռնտու ըլլալ խնդիրին կարգադրութեան, բայց ահա մարտ 13-ին պատերազմի դրօշը մէջտեղ ելաւ, և եպարքոս Եէկէն Մէհմէմէտ փաշա Աւստրիոյ դէմ պատերազմի մեկնեցաւ (ԱՍՏ. Բ. 51), և նորէն գործեր կաղալու սկսան: Ժողովուրդին մէջ լատինական մերձեցումներ խնդիր չէին յուզեր Երուսաղէմի գործին սիրոյն, բայց երբոր այն ալ կը դանդաղէր, դժգոհները լեզու հանելու առիթ կու տար, և զատկին մօտենալուն, ապրիլ 2-ին, նորէն շշուկներ բարձրացան, երբոր տեսան, թէ ժողովուրդք միւսոյ կողման, իմա կաթոլիկութեան համամիտները, երթան ամբոխի յեկեղեցիս Լատինացոց: Սկսան Կոլոտը ստիպել, նա ալ Լատին եպիսկոպոսին մարդ ղրկեց, Գաղղիական դեսպանին անձամբ

գնաց, որ եղած պայմանները յարգուին, և ժողովուրդին գանգատի առիթներ չտուին (ՉԱՍ. Գ. 823): Այստեղ հռոմէական պատմագիրը կ'ըսէ թէ դեսպանը պատրիարքէն պահանջեց թուղթ դաւանութեան առ ի յայտարարութիւն աղջամտութեան հաւատոյն, և թէ պատրիարքն ալ ուզուած հռոմէական դաւանութիւնը տուաւ (ՉԱՍ. Գ. 823): Սակայն աղբիւրներու հետևողութեամբ կը տեսնուի, թէ դեսպանը ուզեց միայն տեսնալ զամենայն վաւերական գրեանս Հայոց իրենց իրաւունքներուն նկատմամբ, որ ըստ այնմ նոր հրովարտակ կազմել տալու աշխատի (ԱՍՏ. Բ. 53): Իրօք ալ ենթադրելի իսկ չէ, որ դեսպանը, կանուխէն Հայոց հետ համաձայնութիւն գոյացնելէ ետքը, նորէն դաւանութիւն ուզէ: Բայց սկեռեալ գաղափարով գրողներուն վրայ՝ այս տեսակ այլայլութիւններ շատ տեսնուելու չեն: Ինչ ալ ըլլան այդ պարագաները, դեսպանին միջամտութիւնը հանդարտեցուց շշուկները, և լատինամիտներ սկսան Հայ եկեղեցիներու մէջ երևալ: Յատուկ եկեղեցի մը ունենալու գաղափարը նորէն մէջտեղ հանեցին, սակայն Կոլոտ խոհական կերպերով արգելեց, և ոչ եթող ումեք նոր ինչ առնել (ՉԱՍ. Գ. 823): Այսու հանդերձ գործերը երկարեցին, և ամ մի ողջոյն նորէն պարապի անցաւ, զի նոյն ինքն Վիլնէօվ դեսպանը, որ իր տէրութեան կողմէն Տաճկաց, և Աւստրիացուց մէջ հաշտութիւն գոյցնելու պաշտօն ստացաւ, պարտաւորեցաւ պատերազմին տեղը երթալ, Սերպիոյ Պելկրատ քաղաքին առջևը (ԺՈՒ. 342): Շղթայակիրը այդ պարապէն օգտուեցաւ Իսկիւտարի մէջ Երուսաղէմի վանքին այգին ընդարձակելու՝ երեք նոյնչափ մասեր աւելցնելով, մէջը վանատուն և մատուռ շինելու, և Մայր եկեղեցւոյ շրջանակին մէջ ալ Երուսաղէմի հոգետուն մը հաստատելու (ԱՍՏ. Բ. 52):

1996. ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ ԽՆԴԻՐԸ

Տաճկաց և Աւստրիացուց պատերազմին վերջը Տաճկաց նպաստաւոր դարձաւ, հաշտութեան փափաքներ տիրեցին, և որովհետև Եէկէն Մէհմէտ հակառակ կը կենար, եպարքոսութենէ ինկաւ, և Ռոտոս աքսորուեցաւ, և իրեն յաջորդեց Հաճի Մէհմէտ փաշա, Այվազ (ԱՍՏ. Բ. 52), կամ Էլիաս (ԺՈՒ. 342), կամ Էլվիաս (ՆՐՏ. Ա. 244) մականուննեալ: Խաղաղութեան սկզբունքները հաստատուեցան 1739 սեպտեմբեր 1-ին, և սեպտեմբեր 18-ին Պելկրատի դաշնագիրները կնքուեցան Աւստրիոյ և Ռուսիոյ հետ (ՆՐՏ. Ա. 67): Օսմանցոց նպաստաւոր պայմաններով, որով տանք Պելկրատի և Օրշովայի կը տիրէին, Ուլահ և Պուլտան իրենց կանցներ: Ազախի դղեակը պիտի քանդուէր, Սև Ծովի Ռուսական տորմիղը պիտի ջնջուէր, և Ռուսներէ գրաւուած տեղեր ետ պիտի տրուէին (ԺՈՒ. 342): Վիլնէով դեսպան, որ յանուն Լուդովիկոս ԺԵ թագաւորի, խաղաղութեան միջնորդն էր եղած, մեծապէս կը բարձրանար Օսմանցոց աչքին, ըստ այնմ ալ կը զորանար իր ազդեցութիւնը: Շղթայակիր ու Կոլոտ իրաւունք ունէին Գաղղիական պաշտպանութեան վրայ դնել յոյսերնին, և հնարաւոր պայմաններով անոր բարեացակամութիւնը մշակել, քանի որ գիտէին թէ Երուսաղէմի խնդիրներուն մէջ Հայոց ու Լատինաց շահերը համերաշխ կընթանային Յունական ոտնձգութեանց դէմ: Յոյներն ալ զգացին իրենց իսկութիւնը, և տեսնելով որ իրենց պահանջները բուռն ընդդիմութեան կը հանդիպին և յաջողելու հաւակնութիւն չունին, սկսան հետզհետէ իրենց լեզուն փոխել, և Հայերուն մոտենալ

թերևս վախճան ալ որ մի գուցէ Գաղղիական զօրաւոր և կրկին զօրացած ազդեցութիւնը իրենց դէմ գործէ, և շահելու տեղ կորուստ ալ ընեն: Անշուշտ այդ տեսութիւնները պատճառ եղան, որով 1739 ապրիլ 7-ին, նոյն իսկ ի դեսպանատան, փոխադարձ դաշնագրութիւն մը գրուեցաւ, ստորագրութեամբ և կնքով պատրիարքաց և գլխաւորաց երկուց ազգաց, և ի բարբառ Իտալացւոց (ԱՍՏ. Բ. 54), որ այն դարուն միջազգային լեզու էր: Այդ դաշնագիրով երկու կողմերն ալ բացարձակ տէր կը մնային այն իրաւունքներուն և ստացութիւններուն զորս կը վայելէին, Ասորիք և Եթովպացիք Հայերուն հետևակ կը ձանջցուէին, և Հայեր ու Յոյներ ընդհանուր իրաւունքներու մէջ հաւասար կընդունուէին, Յոյներու նախապատուութեամբ (ԱՍՏ. Բ. 55), Կոլոտ 1739 տարւոյն յունուար 1-ին յատուկ նամակ ալ գրած էր, Գաղղիոյ վարչապետ Անդրէաս Ֆլէորի կարդինալին (Andre Flaury) հարկաւ Վիլնէովի խորհրդով, որուն պատասխանը ստացաւ օգոստոս 31 թուականով (ԱՍՏ. Բ. 56), որ Հայոց համար մեծ համակրութիւնը կը խոստանար Վիլնէովի ձեռօք, իսկ դաւանական խնդիր չէր յուզեր բնաւ: Պատասխանին ուշանալուն պատճառը անշուշտ Վիլնէովի բացակայութիւնն էր, որ պէտք էր Կ. Պոլիս դառնար, որպէսզի պէտք եղածը գործէր: Ըստ այսմ ալ կարգադրուեցաւ և Հայեր նոր Հաթընզէրիֆ կամ նուիրական հրովարտակ ստացան Մահմուտ Ա. սուլտանին կողմէն, որով վճռապէս կորոշուէր, որ զոր ինչ ունէին բաժին ժառանգութիւն, և որպիսի եղանակաւ վարէին գալաշտամունս և գտվորութիւնս իւրեանց, անխափան պահեն այժմ և առյապայն, և այլևս փոխադարձ վէճս և խռովութիւնս չհանեն: Հայերուն հետ Լատիններուն համար ալ նմանօրինակ հրովարտակ առնուած պիտի ըլլայ, որ Յոյներ իրենք ալ ստանալու համար Գաղղիոյ դեսպանին դիմեցին, և խնդրանքին կատարուեցաւ (ԱՍՏ. Բ. 53), որով վասն երից ազգաց համահաւասար հրովարտակներ՝ ապագային երաշխաւորութիւն և հաստատուն օրինագիրք նկատուեցան: Այս կերպով Ս. Յակոբեանց մայրավանքին դէմ Յոյներուն յարուցած պահանջները հերքուեցան, միայն Յոյներէ յափշտակուած վիճակն Հապէշից կամ Եթովպացւոց՝ անոնց ձեռքը մնաց (ՉԱՍ. Գ. 824) Երուսաղէմի նոր պատմագիրը այդ նշանաւոր հրովարտակին թուականը նշանակել կը մոռնայ, որ 1740-ի հրովարտակի անունով ձանջցուած է:

1997. ՇՂԹԱՅԱԿԻՐ ՅԵՐՈՒՍԱԴԷՄ

Ահա այսպէս վախճան եղև այս ահագին յուզմանց և խռովութեանց (ԱՍՏ. Բ. 54), և Կ. Պոլսոյ մէջ փակուեցան խնդիրները, բայց անդին Երուսաղէմի մէջ նոր վէճ մը բացուած էր Հայոց և Լատինաց մէջ, Իւղաբերից սեղանի և Բեթղեհէմի եկեղեցւոյն պատճառաւ, հարկաւ վերջնական լուրը առած չըլլալուն համար: Որովհետև երբոր լուրը Կ. Պոլիս եկաւ, անմիջապէս դեսպանին դիմում եղաւ, որ խստիւ գրեց իրեններուն հրովարտակներուն հիմամբ ընթանալ և վէճ չյարուցանել, և իր նամակը Շղթայակիրին յանձնեց, որ 1940 մայիս 6-ի նամակով զայն իր տեղապահ Գաբրիէլ վարդապետին ղրկեց, որ Լատիններուն յանձնէ և յուզմունքներ դադրեցան: Շղթայակիր այդ նամակով բազում գովութիւնս գրեաց զդեսպանէն, և իրեններուն ալ խրատ և յորդորական բանս աւելցուց, որ սիրով հաշտեցին և ջանան չտալ տեղի ատելութեան (ԱՍՏ. Բ. 60): Շղթայակիրի մեծ հոգածութեան նիւթ եղաւ նաև մաքրել այն պարտքերը, որոնց ներքև ինկաւ

չորս տարի տևող խնդիրին պատճառաւ: Ինքն արդէն այդ գործին վարժ, կրցաւ բարերարներու և բարեսէրներու զգացումները շարժել և պէտք եղած գումարը ձարել, որով կրցաւ համարձակ գրել, թէ զոր ինչ պարտք արարի ի Կոստանդնուպոլիս զբովանդակն հատուցի հանդերձ շահովն, և չմնաց պարտք ի վերայ աթոռոյն: Սակայն ստիպուեցաւ այդ պատճառով Կ. Պոլիս մնալ Ջատիկէն ետքն ալ, որ ապրիլ 6-ին կը հանդիպէր, և հազիւ օգոստոս 25-ին մեկնեցաւ ծովագնաց ճանապարհով: Ռոտտոսթոյի մէջ առաջնորդ Յովհաննէս վարդապետէ հիւրասիրուեցաւ և նուէրներ ալ հաւաքեց: Տարտանէլի բերանը Պողադիսարին առջև նաւերնին խրեցաւ և հազիւ ազատեցան: Հռոդոս հանդիպելէ ետքը նաւերնին ջուր առնել սկսան, և չորս օր գիշեր ու ցերեկ պարպելու աշխատեցան: Վերջապէս Խաչի բարեկենդանին կիրակամուտին սեպտեմբեր 6-ին, և ոչ 9-ին, Յոպպէ հասան, և Խաչվերացին օրը սեպտեմբեր 14-ին, և ոչ 15-ին, Երուսաղէմ մտաւ Շղթայակիրը ուղեկից ուխտաւորներով մէկտեղ, 4 տարի ու 4 ամիսէ աւելի բացակայութենէ ետքը (ԱՍՏ. Բ. 61), սակայն յաջող վերջաւորութեամբ: Շղթայակիրի բացակայութեան միջոցին խնդիրներ պակաս եղած չէին Երուսաղէմի մէջ, սակայն Գաբրիէլ տեղապահ կրցած էր անվտանգ անցընել միջադէպները, և ամենայն ինչ կանոնաւոր յանձնեց պատրիարքին: Շղթայակիր թէպէտ ծերացեալ, սակայն ձեռքէն չհանեց աթոռին գործերը, միայն իրեն օգնական և իբր ապագայ յաջորդ նշանակեց Թէոդորոս եպիսկոպոս Խորենացին, Տարոնի գաւառէն, ինչպէս կը գրէ Երուսաղէմի պատմագիրը ստոյգ աղբիւրներու հետևողութեամբ (ԱՍՏ. Բ. 75). և չ'արդարանար ուրիշներուն գրածը, թէ պատրիարքութեան գործերը փոխանցեց ի ձեռս Յարութին վարդապետի, և վարէր կեանս իբր մենացեալ յաշխարհի (ՉԱՄ. Գ. 824):

1998. ԿՈԼՈՏԻ ՄԱՀՐ

Երբոր Շղթայակիր մեկնեցաւ, Կոլոտ արդէն պարտասած և տկարացած, և երկարատև և տագնապալից պատրիարքութենէն յոգնած, պէտք տեսաւ քիչ մը հանգիստ տալ իրեն, և ազգայիններու հաւանութեամբ իրեն փոխանորդ կարգեց՝ իր ընտրելագոյն աշակերտներէն Յակոբ Նալեան եպիսկոպոսը, որ արդէն Կ. Պոլիս կը մնար իբր Կոլոտին օգնական: Իսկ այս անգամ լինզօր իշխանութեամբ տեսակ մը տեղակալութեան դիրք կը ստանայ: Այդ առթիւ նոր պատմագիրը կ'աւելցնէ, թէ Կոլոտ ետ ի մտի, երթալ յուխտ յայլ և այլ տեղիս և ի Հռոմ (ՉԱՄ. Գ. 824): Բայց նկատելով որ Կոլոտ յոյժ տկարութեան համար գործէ քաշուիլ որոշած էր, հաւանական չ'երկիր հեռաւոր ուխտագնացութեանց միտք ունենալը: Անոր տկարութիւնը՝ խօթագին վշտակրութիւն եղած պիտի ըլլայ, զի Շղթայակիրին մեկնելէն հազիւ վեց ամիս ետքը կեանքը կը կնքէր, տակաւին խորին ծերութեան տարիք չունենալով: Կոլոտ 37 տարեկան պատրիարք ընտրուած էր 1705-ին (1923), և 26 տարիէ իվեր պաշտօնը կը վարէր, և 63 տարեկան էր տակաւին, որ ընդհանուր տեսակէտով գործէ քաշուելու տարիք չէ: Այս ալ ծանր խօթութեան մը գոյութիւնը կը հաստատէ, թէպէտ յանուանէ յիշուած չէ: Իրօք ալ գրուած կը գտնենք թէ պատրիարքն խօթ էր, և ուխտն մահառիթ էր (ԳԱԼ. 42): Իր վերջին օրերը ուր անցուցած ըլլալը չենք գիտեր, բայց հաւանաբար իրեն հանգստարան ընտրած էր Իւսկիւտարի

հովուասուն բարձանց վրայ Շղթայակիրի շինուած Երուսաղէմական վանատունը, որուն իրաւունք ալ կրնար ունենալ, իբրև Երուսաղէմի վերակենդանութեան սկզբնապատճառը: Ջի եթէ անուրանալի են Շղթայակիրին Երուսաղէմի համար ունեցած երախտիքը, պէտք չէ մոռնալ թէ առաջին անգամ Երուսաղէմի համար աշխատողն ու ծայնը բարձրացնողը (1911), անոր պարտքերուն երաշխաւորութիւնն ստանձնողը (1915), պատրիարքութեանց միացումը ջնջողն ու Շղթայակիրը հրաւիրողը (1924), և բոլոր իր պատրիարքութեանը միջոցին Երուսաղէմի համար աշխատողը՝ Կոլոտն էր եղած: Կոլոտի մահը տեղի ունեցաւ 1741 փետրուար 13-ին, մեծպահոց առաջին ուրբաթ օրը. իսկ յուղարկաւորութիւնը յաջորդ շաբաթ օրը, Տեառնդնդառաջի տօնին, անշուշտ Ղալաթիոյ Ս. Լուսաւորիչին մէջ, վասն զի եկեղեցւոյն գաւիթին մէջ ալ պատրաստուեցաւ իր գերեզմանը: Յետ ժամանակաց 1888-ին, Ղալաթիոյ բակին մէջ եղած փոփոխութեանց առթիւ, գաւիթին քանդուելովը, գերեզմանը այժմ բացօթեայ մնացած է, եկեղեցւոյ աւագ դրան մօտ, մտնողին աջակողմը, և տապանագիրն ալ ազուցուած է եկեղեցւոյ պատին (ԿՈԼ. 77): Թաղման հանդիսագիրն եղաւ ինքն Նալեան, որ արդէն գործնական կերպով պատրիարքութիւնը վարողն էր, և միաձայն հաւանութեամբ, և հանգուցելոյն ալ թելադրութեամբ, իսկոյն պաշտօնապէս պատրիարք հռչակուեցաւ: Թէև ի նմին իսկ աւուր թաղման՝ զգեցաւ կ'ըսուի յարքունի դրան զգեստ իշխանութեան (ՉԱՄ. Գ. 824), կամ օրն իսկ հագաւ պատրիարքական խիլան (ԿՈԼ. 76), սակայն ձեռնագիր յիշատակարանը կը գրէ թէ փետրուար 15-ին նստաւ պատրիարք (ՍՐԳ.), որով արքունական հաստատութիւնը կիրակի օր տեղի ունեցած կ'ըլլայ: Իրօք ալ անպատեհ էր միևնոյն թաղման օրը այնպիսի հանդէս կատարել:

1999. ԿՈԼՈՏԻ ՈՒՂՂՈՒԹԻԻՆԸ

Յովհաննէս պատրիարք Բաղիշեցի, մականունեալ Կոլոտ, ոչ միայն իր դարուն, այլև շատ դարերուն համար կարկառուն դէմք մըն է. կարողութեամբ և արդեամբ մեծ, որ Սահակներու և Շնորհալիներու պէս հռչակ և պաշտամունք իսկ ունեցած կ'ըլլայ, եթէ աւելի հին դարերու մէջ ապրած ըլլար: Իր գործունէութիւնը մենք նկարագրեցինք իրողութիւնները պատմելով, և ոչ խորհրդածութիւններ ընելով, վասնզի գործները ինքնին պերճախօս են ի նպաստ իրենց գործողին: Շատերուն կողմէ անոր մասին գովութիւններ գրուած են, և վերջերս գայն յատուկ հատորի նիւթ ըրաւ Կիւլէսէրեան Բաբգէն վարդապետ, այժմ եպիսկոպոս (ԿՈԼ.), ուր իվեր կը հանէ Կոլոտի ձիրքերը իբր վարդապետ և պատրիարք, իբր շինող և գործիչ, իբր գրասէր և բեմբասաց, սակայն մենք չենք կարող այդչափ մանրամասնութեանց հետևիլ: Ինչ որ մեր նպատակին համար պէտք կը զգանք բացատրել, Կոլոտի տեսութիւններն ու գործողութիւններն են կաթոլիկ գրութեան հանդէպ, որուն ոմանք զինքն նպաստաւոր, և մինչև իսկ հետևող կ'ուզեն ցուցնել. և այդ իմաստով ալ կը գրեն, թէ մեռաւ զգաստութեամբ և բարի մահուամբ (ՉԱՄ. Գ. 824). մինչ անդին գայն կաթոլիկներու հալածիչ ցուցնել ուզողներ ալ պակաս չեն (ՄԽԻ. 334-335), և անշուշտ երկու ծայրերն ալ միանգամայն ստոյգ չեն կրնար ըլլալ: Բայց առեղծուածը կը պարզուի, եթէ մեզի իբր կանոն առնենք հայադաւան ուղղափառութեան ներողամիտ սկզբունքը, որուն

ուղղամիտ գործադիրն եղաւ Կոլոտ: Հայր իր դաւանութեան ուղղութիւնը գիտնալով ու պաշտպանելով և ուրիշ դաւանութիւնները հերքելով հանդերձ, ընդհանուր քրիստոնէական սկզբունքը գերիվերոյ կը դասէ, և յաւիտենական փրկութեան պայմաններու հետ չի խառներ, և փրկութիւնը իրեն միայն սեփական իրաւունք չի կարծեր, երբ ուրիշներու մօտ ալ տեսնէ քրիստոնէութեան սկզբնական և էական ճշմարտութեանց ներկայութիւնը: Եղան ժամանակներ՝ յորս նախանձայուզութիւնը մենամոլութեան և հակառակութիւններ ընդդիմութեան առիթներ ընծայեցին, ինչպէս ամէն արարք՝ հակարարք կը գրգռեն. սակայն այն ոչ օրէնք էր և ոչ սկզբունք, և հանդարտ մրցում մը կրնար իրաց վիճակը ճշդել: Ահա այս գրութեան հաւատարիմ հետևող մը եղաւ Կոլոտը, հայադաւանութեան պաշտպան, հռոմէադաւանութեան ընդդիմաբան, բայց ոչ ամէն ինչ որ հայկական է, այդ պատճառով միայն՝ ընդունող և գովող, և ոչ ամէն ինչ որ հռոմէական է, այդ տեսութեամբ միայն՝ մերժող և անարգող: Կոլոտ իր օրով հրատարակուած Մխիթարի և անոր նմաններու գիրքերը պատուով ընդունած էր, բայց ոչ ամէն պարունակութիւնը հաւասարապէս ընդգրկած: Աւելին ալ ըրած է: Խարբերոցի Ղուկաս Աբրահամեան Գասպարեանց վարդապետին լատիներէնի և իտալերէնի հմտութենէն օգտուելով, տասը կտոր մեծահատոր, նոյնչափ ալ մանր գիրքեր հայերէնի թարգմանել տալով, կը յաւելուր ի գանձս գիտութեան սրբոյ եկեղեցւոյ. ինչպէս Հաննա կը գրէ (ՀՆՆ. 176): Բայց ոչ թէ այդ բոլոր գիրքերուն կատարելապէս համամիտ էր, զի ինքն իսկ կը յայտարարէ, թէ անոնց պարունակութիւնը ի մէջ ծաղկանց զեղիճն ունի բուսուցեալ, և ի մէջ մրգաց՝ զոմանս նեխեալ և զոմանս ի մոլաթգենւոյ պտուղ բողբոջեալ (ԿՈԼ. 48), և թէ այդ ծաղիկներուն վրայ իջած ցօղը թիւնացեալ օծաբարոյից հանդիպելուն փոխուած է, պէտք չէ զարմանալ թէ ցօղն ի թոյն փոխեսցի (ԿՈԼ. 49): Այդ յայտարարութենէ ետքը անհնար է այլևս կասկածով վերաբերուիլ Կոլոտի ներքին համոզումներուն վրայ, և պէտք չէ ալ զարմանալ, եթէ Երուսաղէմի խնդիրին սիրոյն հռոմէականներուն կը մոտենայ, և դեսպանին պատուով կը վերաբերուի, կամ եթէ Հայ եկեղեցիները անարգողներուն հետ խստիւ կը վարուի, պետական իշխանութեան ստիպողական պահանջումները յարգելով: Հաննա ալ գործին իսկութեան գիտակից, նոյն այս սկզբունքով կը պաշտպանէ Կոլոտի ընթացքը, երբոր իբր առարկութիւն կը գրէ, թէ կրնան ոմանք ի մերայնոց դիտել տալ, թէ այս թարգմանուած լատինական գիրքերու մէջ գտնին բանք ոմանք զորս ոչ ընդունիմք մեք Հայքս: Խոստովանելէն ետքը թէ այդպիսի խօսքերը յիրաւի գտանին, անոնց թիւը մի ինչ ի հարիւրից կը հաշուէ, և կը պատասխանէ թէ չորցած ճիւղի մը համար ծառը արմատախիլ չեն ըներ, և մարգարիտի շարքէն մէկ հատ փտած ըլլալուն համար շարանը ամբողջ աղբիւս չեն նետեր նոյնպէս գիրքի մը մէջէն սխալ մը գտնուելուն համարբոլոր գիրքը մերժել պէտք չէ: Օրինակ կը բերէ Ղաւիթ Անյաղթը, որ Արիստոտէլի պէս հեթանոսի և Պորփիրի պէս ուրացեալի գիրքերն ալ թարգմանեց՝ նայելով մանաւանդ ի մեծամեծ օգտութիւնս նոցին, քան ի վնասս (ՀՆՆ. 177):

2000. ԿՈԼՈՏԻ ԱՐԴԻԻՆՔՆԵՐԸ

Կոլոտ, ուսմանց և գիտութեանց այդչափը հետապնդող, յատուկ երկասիրութիւն մը թողած

չէ: Ասիկա ոչ անկարողութեան, այլ պաշտօնական զբաղմանցը պիտի վերագրուի, զի իր կեանքին ընտրելագոյն և արդիւնաւոր մասը պատրիարքական պաշտօնին նուիրեց, շարունակ տազնապներէ շրջապատուած և կնճիռներէ նեղուած: Այդ մասին իրեն փոխանորդած պէտք է նկատենք իր ընտրելագոյն աշակերտը, Յակոբ Նալեանը, որ բազմաթիւ երկասիրութիւններ թողած է՝ իր վարդապետին յորդորանքով, Կոլոտի արդիւնաւոր գործունէութեան պիտի վերագրենք իր ժամանակին Կ. Պոլսոյ մէջ տպագրուած գիրքերուն շատութիւնն ալ, որ մօտ երեսուն տարիներումէջ 90-ի կը հասնի (ՏՊԱ. 263-270), և անկէ ետքիններն ալ Կոլոտէ ներշնչուած եռանդին ու ջանքին պիտի վերագրուին: Կոլոտ արդիւնաւոր եղած է նաև յատուկ դասատուն կամ դպրատուն հաստատելով, անդստին իր վարդապետութեան սկիզբէն, թէ Գլակի և թէ Կ. Պոլսոյ մէջ, ինքն իսկ իբր ուսուցիչ աշխատելով աշակերտաց կրթութեան որոնցմէ 27 եկեղեցականներու ցուցակը աւանդած է Սարգիս չպիր Սարաֆ-Յովհաննէսեան իր ձեռագիր յիշատակարաններու մէջ (ԿՈԼ. 70), բայց անոնցմէ դուրս ալ անուններու կը հանդիպինք (ԿՈԼ. 71), թող եկեղեցական աստիճանի չբարձրացող աշակերտները: Վերջապէս պէտք չէ անյիշատակ թողունք ուսմանց և ուսումնականաց ինպաստ Կոլոտով սկսած մատենադարանը գումքաբուի մայրեկեղեցոյն կից սենեակներունմէջ, ուր սկսաւ հաւաքել իր սեփականութիւնն եղող տպագիրները, իրեն թարգմանել տուած գիրքերը, և ձեռք ձգել կրցած գրչագիրները: Որոշ չենք կրնար ճշդել թէ քանի հատորի կրնային հասնիլ իր ատենը, զի իր յաջորդներուն նուէրներով ու ջանքերով ալ մատենադարանը ճոխացաւ (ԿՈԼ. 103), և մեր ժամանկներու մէջ հաստատուած Ազգային մատենադարանին գլխաւոր և առաջին տարրերը կազմեցին (ԿՈԼ. 105): Կոլոտի կերպարանին վրայ գլխաւոր աւանդութիւն մը չգտանք, բայց Նշանեան Մեսրոպ վարդապետի հետազօտութեամբ Երուսաղէմի գրչագիրներէն 1717 թուականով քաղուած պատկեր մը, կը ցուցնէ զայն հասակով միջակ, դէմքով բոլորակ, մօրուքով թեթև ու կարճ և աչքով վառվառուն, եկեղեցական զգեստով, և գլխաբաց նստած: Անձնահաճութիւն չկարծուի աւելցնել, թէ շատեր նմանութիւն մը տեսան իմ իսկ կերպարանին հետ, միւս կողմէն կատարեալ հարիւրամեակ մը անցած է անոր մահուան 1741 փետրուար 13 թուականէն մինչ 1841 փետրուար 11, իմ ծննդեան օրը: Այստեղ կը փակենք Կոլոտի վրայ ըսելիքնիս:

2001. ԱՆԿԻՐԻՈՅ ՇՓՈԹՆԵՐԸ

Յիշեցինք Անկիրիոյ մէջ տեղի ունեցած շփոթը, և չորս եկեղեցիներուն հռոմէականներու ձեռք անցնիլը, և գործին կարգադրութեան համար Սարաֆեանին ղրկուիլը (1988): Երբոր Սարաֆեան մեղմ միջոցներով չկրցաւ գործը գլուխ հանել, պատրիարքարան պարտաւորուեցաւ կառավարական հրաման ղրկել տալ, որ չորս եկեղեցիներու բանալիները յանձնուին Սարաֆօղլու Սարգիս սևագլուխին (ԳԱԼ. 182): Այդ հրամանին տրուիլը Յակոբ Նալեանի կը վերագրուի (ԳԱԼ. 181), բայց պէտք է համեմատել Նալեանի տեղակալութեան միջոցին (1998) զի 1740-ին դեռ Կոլոտ կենդանի էր, բայց խօթացին գործէ քաշուած: Պետական հրամանին զօրութեամբ կուսակալը 25 հոգի կաթոլիկներէն շղթայակապ բանտարկեց, և նոյն իսկ Ջատկի օրը, 1740

ապրիլ 6-ին, ոստիկաններով եկեղեցիները գրաւեց և բանալիները յանձնեց հրովարտական համեմատ (ՉԱՄ. Գ. 825): Սարաֆեան առաջնորդ կը գտնուէր այդ գործին վրայ, բայց նկատելով որ մէկէն պիտի բանբասուի, ուրիշէն պիտի խաճատի, գործը լրանալէն ետքը կամացուկ մը Անկիւրիայէ մեկնեցաւ, և Կ. Պոլիս հասաւ 1741 տարւոյ սկիզբները ուսկից ամի, մը ետքը Կոլոտ պատրիարք վախճանեցաւ (ԳԱԼ. 42): Սարաֆեանի այդ մեղմիւ ընթացքն ալ կը հաստատէ, թէ յայտնի կերպով հռոմէականութեան յարող մը չէր, այլ պարզապէս բախտին հետևող մը, և իր հանգստութեան և օգուտին յարմար գետին մը փնտռող: Զուարճալի պարագայ մը կը պատմուի Անկիւրիոյ կաթողիկներուն մտաւորական աստիճանը արտայայտող, որոնք սկսեր են եղոր Արևագալի երգին, Երեք անձինք և մի բնութիւն խօսքերը (ԺԱՄ. 311) սրբագրելով երգել, Երեք անձինք, երկու բնութիւն (ԳԱԼ. 40): Բայց պէտք չէ շատ զարմանալ, քանի որ հռոմէականք պաշտօնապէս ալ, Բղխումն ի Հօրէ ի դէմս Որդւոյ բացատրութիւնը, Բղխումն ի Հօրէ և յՈրդւոյ փոխած (ԺՄԱ. 24): Սարգիս չուզեց Անկիւրիա դառնալ, հակառակ Նալեանպատրիարքին ստիպումներուն, և միայն յանձն առաւ Զմիւռնիոյ շրջանակին մէջ Երուսաղէմի նուիրակութիւն կատարել՝ Շղթայակիրին կոնդակով: Իբրև զամս երիս այդ պաշտօնը վարեց, Փոքր-Ասիոյ զանազան կողմերը շրջագայելով, և 744-ին Կ. Պոլիս դառնալով արդիւնքը Նալեան պատրիարքին յանձնեց, որուն ձեռքով Շղթայակիրէն մուրհակ գայր վճարման: Բայց ամէն կողմ ձայն էր ելած, թէ փոր Սարգսի բաշխիւք սուրբ քաղաքի, զոր Սարգիսի ներբողականը կ'ուզէ ցրել Շղթայակիրէ ստացած վճարման մուրհակին փաստով (ԳԱԼ. 45): Սակայն այդ մուրհակը ստացուած գումարը կը ցուցնէր, մինչ ժողովրդական ձայնը հաւաքուած գումարին մասին ելած պիտի ըլլայ: Գաղատիոյ գործերուն դառնալով, Սարգիսի հրաժարելէն ետքը, առաջնորդ կը դրկուի Թովմաս վարդապետ Թամզարալեանը, և անկէ ետքը, երբեմն իբր տեղակալ պաշտօնավարող Պետրոս վարդապետ Պահատուրեանը (1788), պայմանով որ հաւատարիմ կերպով հետևի Հայ ուղղափառ եկեղեցւոյ կանոններուն, առանց օտարամուտ ձևեր խառնելու (ԳԱԼ. 171): Նոյն միջոցին անդ կը գտնուին Սիմոն եպիսկոպոս Տամատեան և Սուքիաս քահանայ մը լատին եպիսկոպոսի գործակատար, որոնք մասնաւոր պաշտպանութիւններ կը ճարեն պետական շրջանակներու մէջ, և արտաքին պաշտպանութեամբ պատրիարքարանի կը դիմադրեն մինչև 1744 (ԳԱԼ. 191): Ըսող մըն ալ կայ թէ հռոմէականք յաջողած ըլլան չորս եկեղեցիները նորէն գրաւել, Պահատուրեանի տկարութեամբ կամ կամակցութեամբ (ՉԱՄ. Գ. 825), սակայն այդ բանին ուրիշ կողմէն հաստատութիւն չենք գտներ:

2002. ԿԱԹՈՒԻԿ ԶԱՆՔԵՐ

Նալեանի պատրիարքութեան սկիզբը, Կ. Պոլսոյ մէջ ալ նորէն սկսան կաթողիկական շարժումներ և եկեղեցիներ գրաւելու գրգռութիւններ: Կաթողիկներէն ոմանց պետական շրջանակներու մէջ ստացած դիրքէն և ճարած բարեկամութիւններէն օգտուելով, ձայներ հանեցին թէ կառավարութիւնը երկու եկեղեցիներ պիտի շնորհէ իրենց, Սամաթիոյ Ս. Գէորգը և Ղալաթիոյ Ս. Լուսաւորիչը, և այդ պատրուակով ձեռնարկեցին հաւաքել բազում դրամս ի ժողովրդենէ:

Գործին գլուխ կանգնողները՝ հռոմեական պատմագիրն ալ անգոյշ և ընչաքաղց անձեր վկայուելէ ետքը (ՉԱՄ. Գ. 825), մեզի աւելորդ կը դառնայ այդ ձգտումներուն ներքին շարժառիթը բացատրել: Կաթոլիկներ մինչև իսկ յիշեալ եկեղեցիներուն համար իրենց կողմէն մեծաւորներ կ'որոշեն, և 1742 յուլիս 25-ին, Վարդավառի տօնին կը սպասեն մտանել և ժառանգել զեկեղեցիս: Անշուշտ Հայոց պատրիարքարանը հաճութեամբ պիտի չըսէր այդ գրոյցները, և ոչ ալ անոնց իրականանալը պիտի թոյլատրէր: Դիտողութեան արժանի է, որ նոյն այն ընչաքաղց կոչուած դրամ հաւաքողներ, և ի դրունս մեծամեծաց ծախեցաք ըսելով դրամները իւրացնողներ, կը յանդգնին լուր տալ Նալեանի, թէ ահա կաթոլիկներ պատրաստուած են առնուլ զեկեղեցիս ձեր: Պատրիարք և մեծամեծներ գործին էութիւնը կը հետազօտեն ու պետական շրջանակներէ ստուգել կ'աշխատին, և այս կերպով խնդիրը մէջտեղ կ'ելնէ: Կառավարութիւնը կը զայրանայ, գրոյց հանողները և կառավարութեան կողմէն սուտ լուր տարածողներ փնտռել կու տայ. շատեր կը ձերբակալուին, կը տուգանուին, կը պատժուին: Միւս կողմէն փոխադարձ թշնամութիւններ ալ ասպարէզ կը գտնեն, և մատնութիւնք, նեղութիւնք և տառապանք ազգին մէջ կը յաճախեն: Այս ալ անշուշտ իբր իրենց դէմ հալածանք ցուցնել կ'ուզեն հռոմեականներ, սակայն շարժառիթը մէջտեղ ըլլալուն, անաչառ դատողութիւնը կը յայտնէ գործին իսկութիւնը, թէ Հայոց կողմէն կարգադրուած դաւանական հալածանք մը չէ: Հռոմեական պատմագիրն ալ կը վկայէ, թէ յերկուց կողմանց էին մատնութիւն ընողներն ու տառապանք պատճառողները (ՉԱՄ. Գ. 825): Եթէ յարակից պարագաներն ալ քննենք և եղելութեանց առիթները ճշդենք, պէտք է նկատել որ արդէն 1741 տարիէն Վիլնէօս մարքիզը, որ Վիլլանալօ ալ կոչուած է իտալական հնչմամբ (ԱՍՏ. Բ. 69), դեսպանութենէ ելած էր, և իրեն յաջորդած էր Միքայէլ Անգեղոս Քասթէլլան կոմսը (Michel-Ange comte de Castellane), որ կ'երևի թէ նոր ըլլալով չէր կրցած տարապարտ ձգտումներուն առջևն առնել:

2003. ԿԱԹՈՒԼԻԿ ԾԷՍԵՐ

Պահ մը նորէն ձայները կտրուեցան, և կարծես թէ խաղաղութիւնը տիրած էր, և ահա նորէն կաթոլիկներու կողմէ պահանջ կը յարուցուի, իրենց յատուկ եկեղեցիներ ուզելու, այս անգամ ուղղակի Նալեան պատրիարքին դիմելով: Կ'երևի թէ պետական պաշտպանութենէն յոյսերնին կտրած էին: Շատ դիւրաւ հասկնալի էր որ պատրիարք պիտի չկարենար իրենց պահանջին գոհացում տալ, ուստի կը սպառնան որ Լատին եկեղեցիներու մէջ պիտի կատարեն հայկական ծէսերը: Անշուշտ այդ խորհուրդը ծագում առած էր Լատիններուն գրգռութենէն, որոնք տեսնալով թէ իրենց Հայ հետևորդները փափաք կը յայտնեն հայածէս արարողութիւններ ունենալ, և լատինածէս պաշտամունքներով չեն յագենար, անձերնին առած են իրենց եկեղեցիներուն մէջ հայածէս հանդէսներ կատարել տալ ամենայն զարդիւք, երգովք և սպասուք, քշոցօք և ծննդայիւք, մինչև յառաջագոյն լատին զգեստով պարզ կամ թիւ պատարագներ միայն կը կատարէին: Այդ Լատին զգեստին կիրառութենէն ծագում առած է՝ պոչը կտրած յորջորջումը, իբր զի լատին պատարագիչներուն շուրջառը կարճ է, և հագիւ մինչև ծունկերը կը հասնի: Ուրիշ լատին

սովորութիւն մըն ալ է, առտնին մատուռները բանալ ընտանեկան բնակութեանց մէջ, և նոյն իսկ հասարակ սենեակներու մէջ ու որևէ սեղանի վրայ պզտիկ օծեալ վէմ մը դնելով և երկու մոմեղէն վառելով, վայրկենական և պատահական մատուռներ կազմել: Լատիններ այդ միջոցները ձեռք առած են իրենց օգտին համար, և Հայ կաթոլիկներ միամտութեամբ հետևած են անոնց առաջարկներուն, և այս կերպով ոչ միայն Ղալաթիոյ Գէորգ և Ս. Պետրոս և Բերայի Ս. Անտոն լատին եկեղեցիներուն մէջ, այլ և նշանաւոր անձնանց տուներուն, և Անկիւրացւոց կեդրոն եղող Սովճու խան շուկային մէջ եկեղեցական հանդիսաւոր պաշտամունք սկսած են կատարուիլ հալածէս պայմաններով: Լատիններուն մտածած երկու կերպերն ալ պետական օրէնքներուն կերպերն ալ պետական օրէնքներուն կընհարէին, զի հաւասարապէս արգելեալ էր օտարազգիներու հովանաւորութեան ներքև մտնել, և անհրաման հոգևորական պաշտամանց տեղեր բանար: Հազի թէ եղելութիւններ լսուեցան, թագաւորական և եպարքոսական հրամաններ արձակուեցան օրինազանցութիւնները արգիլելու և օրինազանցները պատժելու, և ահա նորէն առիթ տրուեցաւ ձերբակալութեանց և բանտարկութեանց, տուգանաց և աքսորանաց, որոնք ուրիշ պատճառ չունէին, բայց եթէ Հայ կաթոլիկներուն ըմբոստութիւնը՝ Լատիններէ հրապուրելով, որոնք իրենց օտարահպատակութեան արտօնութիւններէն օգտուելով անփորձ և անպատիժ կը մնային, և չէին խղճեր իրենց հետևողները պետական օրէնքներու ցասումին մատնել: Եւ որովհետև գործը պարզապէս օրինական էր, Նալեան պատրիարք անձամբ Քասթէլլան դեսպանին դիմեց, և գործը հասկցուց, և դեսպանը համոզեց ձեռք քաշել ի ձեռնտու լինելոյ նոցա: Ասոր վրայ Լատին եկեղեցականներ լուր հանեցին, թէ դեսպանը պատրիարքէն կաշառուած է, բայց Գաղղիոյ դեսպան մը կաշառելու պէտք եղած միջոցները՝ Հայոց պատրիարքին ձեռնհասութենէ վեր էին, և օրէնքին հասկացողութիւնն էր որ ազդեցին դեսպանին միտքին վրայ:

2004. ԱՆԿԻՐԻՈՅ ԴԵՊՔԵՐԸ

Անկիւրիոյ մէջ ալ նմանօրինակ ձեռնարկներ սկսած էին ուստի պէտք եղաւ այնտեղ ալ կարևոր հրամանները հասցնել, և զօրաւոր ու վստահելի առաջնորդ մըն ալ դրկել. ուստի Նալեան պատրիարք Նիկոմիդայէ Անկիւրիա փոխադրեց Աթանաս Կոստանդնուպոլսեցի եպիսկոպոսը, որ իր աշակերտներէն էր: Չամչեան, որ Անկիւրիոյ չորս եկեղեցիները նորէն գրաւուած կ'ենթադրէ հռոմէականներէն, Աթանասի ձեռքով նորէն ետ առնուած կ'ըսէ (ՉԱՄ. Գ. 826): Բայց ուրիշներ այդ պարագան կ'անգիտանան (ԳԱԼ. 191), և միայն Պահատուրեանի և Տամատեանի ձեռօք եղած օրինազանց գործողութիւնները կը յիշեն: Աթանաս տեսնելով որ զինք մտիկ չեն ըներ, պարտաւորուեցաւ խստութեան դիմել, և հրովարտակին զօրութեամբ Անկիւրիայէ հեռացնել և Սամսոն աքսորել տուաւ Ումուտեան Սիմոն եպիսկոպոսը, Պահատուրեան Պետրոս և Մէխտէրեան Գէորգ վարդապետները, և Մուրատ Մելքոնեան, խուպիար Մելքոնեան, Արթին Իփրիմեան, Սահակ Վարդերեսեան, Սահակ Թասվիրճեան, ու Հաճի Ֆէրաշաթ գլխաւորները (ԳԱԼ. 191): Ասոնք երեք ամիս Սամսոն մնալէ ետքը Կոնստանդնուպոլսոյ թիարանը փոխադրուեցան, և երեք ամիսէ ալ անկէ ազատեցան կաշառքով ու տուգանքով: Սիմոն եպիսկոպոսը փութաց Հռոմ

ապաւինիլ, Պահատուրեան և Մէհտէրեան վարդապետներ քիչ ետքը Կ. Պոլսոյ մէջ մեռան, իսկ աշխարհականներ իրենց քաղաքը դարձան (ՉԱՄ. Գ. 326): Չատըրճեան Կարապետ վարդապետն ալ, թէպէտ ձերբակալուեցաւ, բայց խոյս տալով Վենետիկ ապաւինեցաւ (ԳԱԼ. 192): Ինչպէս ամէն շարժումէ ետքը, այս անգամ ալ միջոց մը խեղդուեցան կաթոլիկական վէճերը, մինչև անոնց արժարժուիլը:

2005. ԵՐՈՒՍԱՂԵՄԻ ԳՈՐԾԵՐ

Երուսաղէմի մէջ Շղթայակիրին համար սոսկալի հարուած մը եղաւ Կոլոտի մահուան գոյժը: Վաստակաբեկ ծերունին անոր խօսքովը և անոր վստահանալովը յանձն առած էր դժուարին պատրիարքութիւնը, և մինչև այն օրն ալ անկէ ստացած էր պէտք եղած օգնութիւնները, և իր ծանրացեալ և ծերացեալ տարիքին մէջ այդ նեցուկն զրկուիլը՝ իրեն համար անփոխարինելի կորուստ մըն էր: Եթէ պարագայ մը կրցաւ զինքն սփոփել, Կոլոտի մահուան գոյժին հետ Նալեանի պատրիարքութեան աւետիսին միասին հասնիլն էր: Նալեան կատարելապէս Կոլոտի հոգւոյն ժառանգն էր, և կարողութեամբ յայտնուած ու հռչակուած էր, Երուսաղէմ եղած և Երուսաղէմի գործերով զբաղած ըլլալով՝ կացութեան մօտէն տեղեակ էր, և պէտք եղածը հաղորդելու և իմացնելու համար Շղթայակիր յոգնելու պէտք չունէր: Շնորհապէս Նալեանի պաշտօնը, խնդրեց որ Երուսաղէմ դրկէ Կ. Պոլսոյ մնացած հրովարտակներուն բնագիրները, և Նալեանի շնորհեց Կոլոտէ Երուսաղէմի կտակուած հարուստ զգեստներն ու սպասները: Սակայն Նալեան չընդունեցաւ, և անմիջապէս Երուսաղէմ դրկեց Սեղբոս ամիրային հետ, որ կրկին անգամ ուխտի կ'երթար որդուվք և ընտանեօք, և աւանդները տարաւ Շղթայակիրին յանձնեց 1741 յուլիս 18-ին (ԱՍՏ. Բ. 66): Նոյն միջոցին Ս. Փրկչի վանքը յարձակում կրեց Արաբացի յելուզակներէն, որոնք պատերն ալ քանդած էին, սակայն ամենայն ինչ վերաշինուեցաւ դատաւորական քննութեամբ և վճիռով, որոնք կատարուեցան աթոռակալ Գաբրիէլ և թարգման Պօղոս վարդապետներու ջանքերով: Բայց աւելի մեծ խնդիրը յուզուեցաւ Լատիններուն կողմէն, որոնք Պատանատեղւոյն շուրջը աւլող Աբրահամ Ապտուլլահեան վարդապետին վրայ յարձակուած և գլուխը ձեղքած էին: Գործը դատաւորական ատեանը ելաւ, երկար դատավարութիւն եղաւ, և Լատիններ պարտաւորուեցան, և Հայոց իրաւունքը գիրի առնուեցաւ: Շղթայակիր պատրիարք Լատիններուն հետ Կոլոտի և Վիլնէօվի սրով եղած յարաբերութիւնները յիշելով, և հին համերաշխութիւնը պնդել ուզելով՝ յատուկ գիրեր գրեց Գաղղիոյ թագաւորին, և վարդապետին, որ էր տակաւին նոյն Ֆլէօրի կարդինալը (1996), Հռոմի կարդինալաց ժողովին, և Կ. Պոլսոյ Գաղղիական դեսպանին, որոնցմէ այս վերջերսին միայն պատճէնը կը գտնուի 1742 հոկտեմբեր 26 թուականով (ԱՍՏ. Բ. 69-72): Կ'երևի թէ օգտակար եղան այդ գիրերը, վասնզի չնորոգուեցան Լատիններու ոտնձգութիւնները, և Շղթայակիրը իր վերջին տարիները օգտակար ըրաւ՝ Ս. Յակոբեանց մայրավանքին և տաճարին շինութիւնները ընդարձակելով և բարեզարդելով և երեք ազգերու համաձայն գործակցութեամբ զսպելով Բեթլէհէմի շուրջը եղող Արաբացներու վայրագ և հարստահարիչ բռնութիւնները (ԱՍՏ. Բ. 76): Զանց կ'ընենք այդ գործերուն մանրամասնութիւնները, որ Երուսաղէմի յատուկ

պատմութեան կը պատկանին: Շղթայակիրը, որ իր երկու Ամրտուլցի աշակերտակիցներէն երիցագոյն եղած կ'երևի, աւելի երկարակեացն եղաւ, զի Աբրահամ Խոշաբեցի կաթողիկոսը և Յովհաննէս Բաղիշեցի պատրիարքը իրմէ շատ յառաջ կնքեցին իրենց կեանքը: Թէպէտև խոր ծերութեան հասած, բայց գործունէութենէն դադարած չէր Շղթայակիրը, ինչչափ ալ զօրաւոր օգնականներ էին Թէոդորոս փոխանորդ, Գաբրիէլ աթոռակալ, Պօղոս թարգման և Յովհաննէս գործակատար վարդապետներ, որոնք արժանապէս փոխանակած էին Հաննայի կորուստը:

2006. ԱԶԱՊԱՀԵԱՆ ՏՈՒՆ

Կիլիկիոյ աթոռին վրայ թողուցինք Յովհաննէս Հաճընցին, Տէր-Ադամ կամ Տէր-Ադամեան (ԴԻԲ. Դ. 720) մականուանեալը, որ 1727-ին աթոռ բարձրացած էր Գրիգոր Կեսարացի, Ուղուրլու մականունեալին յաջորդ (1960): Յովհաննէս մինչև 1734 ապրած կը գրուի (ԴԻԲ. Դ. 721), սակայն 1731-էն իբր կաթողիկոս կը յիշատակուի Ղուկաս Աջապահեան (09. ՕՐԱ. 284), որ Աջապահեան և Աջպանեան ալ կը գրուի (ՍԻՍ. 219), ոչ իբրև հակաթոռ մը, այլ իբրև օրինաւոր կաթողիկոս Սոյ մէջ, երբ Յովհաննէս կամովին քաշուած ու առանձնացած էր իր հայրենիքը, Հաճընի Ս. Յակոբ վանքը: Այդ կէտը շուտով կրնանք մեկնել աթոռակցութեան ձևով, որ նորութիւն չէր մեր կաթողիկոսական աթոռներուն համար, և որևէ պատահական պատճառով մը կրնար գործադրուիլ: Չենք կրնար ստուգել թէ ի՞նչ մտածմունքով կամ թէ ի՞նչ ստիպումով Յովհաննէս իրեն աթոռակից մը օժեց: Բայց յիշատակարան մը պատմէ, թէ Կիլիկիոյ վերջին կաթողիկոսներ երերեալ տատանեալ շրջէին տեղեաց ի տեղ, և ոչ կարէին երկար մնալ աթոռին մէջ ի սակս տառապանացն զոր կրէին յապստամբ բռնակալացն, որով պահպանութիւն գոյից աթոռոյն ի ձեռս ամուսնաւոր քահանայից կը մնար (ԴԻԲ. Դ. 720), և աւելի հաւանաբար քահանայական սերունդի մը (ՍԻՍ. 219), որոնց վերջինն էր Յուսիկ քահանայ Սսեցի, որ կոչեցաւ Աջապահ տէր Յուսիկ, և վախճանեցաւ 1748 յունուարին (ԴԻԲ. Դ. 720): Այս տէր Յուսիկի որդին էր Ղուկաս, և Յովհաննէս անկէ յորդորուելով և ծերացած ալ ըլլալով, դիւրաւ համոզուած է Ղուկասը առջև քաշել, ինքը հանգիստ վայելել, և հոգերը ուրիշի յանձնել: Այս բանը ըրած է մանաւանդ՝ երբ կացութիւնը դժուարին էր, և գործերը խառնակ: Ղուկասի անձն ալ հետաքրքրական դարձած է իր ազգատոհմին պատճառով, զի Աջապահեանց տուն մը իրականութիւն է Սոյ մէջ, և հռչակաւոր եղած է Սոյ աթոռը դար մը և աւելի իր սերունդին մէջ պահած ըլլալուն համար, այլ ծագումը առեղծուածական եղած է: Եփրեմ կաթողիկոս Աջապահեանց տոհմէն՝ կ'ուզէր իբր նախահայր ցուցնել Հեթում Բ. ի եղբայր և Լեւոն Բ. ի որդի Յովհաննէս եպիսկոպոս մը (ԱԶԱ. 54), և անկէ սկսելով կը կազմէ Աջապահեան սերունդ մը, տէր Եղիազար, մահտեսի Մինաս, տէր Սահակ, տէր Եղիազար, տէր Յուսիկ, տէր Մարկոս, և վերջապէս տասներորդ Աջապահ, ինքն Եփրեմ կաթողիկոս (ԱԶԱ. 64-77): Բայց արքայազարմ Յովհաննէս եպիսկոպոս մը, միայն Հեթում Ա. ի եղբայրը կայ, նա ալ կուսակրօն մնացած է (ՍԻՍ. 219), որով հիմէն կը խախտուի Աջապահեան Եփրեմի կարծիքը, և չի կրնար ալ ընդունուիլ ենթադրեալ Յովհաննէսին թոռան թոռը կոչուած Մինասին գոյութիւնը (ՍԻՍ. 211): Ուրիշ գրութեամբ Աջապահեաններու սկզբնաւորութիւնը կը

հասնի Մուսաբեգեանցի ժամանակին, երբ Լուսաւորչի աջին անյայտանալէն ետքը, առձեռն մնացած երեք աջերը, զՍեղբեստրոսին, զՆիկողոսին և զՊարսամեան, և Վահկայ Ս. Նշանը, կաթողիկոսին ձեռքէն կ'առնեն (ՍԻՍ. 539), և կը յանձնեն Հեթում Խազենց անձի մը պահպանութեան, մականունեալ Սպիտակ, որ յետոյ քահանայացած, և Սպիտակ Երէց անունով ճանչցուած է (ՍԻՍ. 540): Նոյնին կը յանձնուի Կարապետ Եղոկիացիին մէջտեղ հանած Լուսաւորչի աջն ալ (1478): Շահսուվարի արշաւանքին առթիւ Աջապահը այդ աջերը կոպիտառ կը փախցնէ 1468-ին, և միւս տարին Սիս կը դարձնէ (ՍԻՍ. 540), բայց տարիէ մը կը վախճանի 1470-ի ժանտամահէն (1489): Դար մը և աւելի ետքը 1598-ին Սատուրճիի արշաւանքին առթիւ (ՍԻՍ. 228), կը յիշուին Ղազար Քահանայ լուսարար սուրբ Աջերոյն և բարեպաշտ Մինաս մը, որ աջերը Ատանա կը փախցնեն, ուսկից ետ կը բերուին 1601-ին Յովհաննէս Այնթապցի կաթողիկոսին ձեռքով (ՍԻՍ. 540): Շատ հաւանական կ'երևի որ այս վերջիններ վերոյիշեալ Սպիտակ Երէցին սերունդէն ըլլան, և Աջապահեան տոհմին շարունակութիւնը նկատուին, որուն յաջորդութիւնը գծուած չէ: Միայն թէ Ղուկաս կաթողիկոս, որուն վրայ կը խօսինք, որդի է Յուսիկ քահանայի (ՍԻՍ. 216), զոր յիշեցինք արդէն, և կը կարծուի թոռն Եղիազարի, որ թոռան թոռ կը սեպուի դարձեալ Եղիազար քահանայի մը, ուսկից վեցերորդ ծնունդ կ'ըլլայ Ղուկաս (ՍԻՍ. 219), որ է շուրջ 120-130 տարւոյ միջոց մը, այնպէս որ անհիմն չէր ըլլար Աջապահեանց ծանօթ նախահայր՝ Եղիազար քահանան նոյնացնել վերը յիշուած Աջերոյն լուսարար Ղազար քահանային հետ, և այսպէս Աջապահեանց տոհմին նախահայր ճանչնալ Սպիտակ Երէց կոչուած Խազենց Հեթումը: Եփրեմի ազգաբանութեան մէջ ալ կը յիշուին Եղիազար և Յուսիկ քահանաներ, որով այդ անուններուն շուրջը աւանդական յիշատակ մը եղած ըլլալը կը հետևի, միայն խնդիրը անորոշ կը մնայ Աջապահեան տան նախահօր ինքնութեան վրայ: Այսչափ ինչ միջանկեալ կերպով Աջապահեանց ծագումին վրայ:

2007. ՂՈՒԿԱՍ ԱԶԱՊԱՀԵԱՆ

Ազգատոհմին հնութիւնը, անոր պաշտօնին նուիրակութիւնը, և մէջէն քահանաներ և եպիսկոպոսներ եղած ըլլալը զօրաւոր ազդեցութիւն կու տային Աջապահեաններուն, այնպէս որ զարմանալի պէտք է երևի, որ 1441-էն 1731, երեք դար ժամանակի մէջ, որոշ դեր մը խաղացած ըլլալնին պատմուած չէ, երբ Կիլիկիոյ աթոռն ալ շարունակ շփոթութեանց և անկարգութեանց մատնուած էր: Բայց վերջապէս առիթը կը ներկայանայ, թէպէտ չենք գիտեր թէ ինչ և ինչպէս, և Յուսիկ Աջապահեանի որդին Ղուկաս եպիսկոպոս՝ Յովհաննէս կաթողիկոսէ յառաջ կը կոչուի, կամ թէ Ղուկաս ինքն կաթողիկոսը կը պարտաւորեցնէ, և աթոռակից կաթողիկոս կ'օծուի: Կաթողիկոսը կը պարտաւորեցնէ ըսինք, զի Յուսիկի ութը զաւակներէն երեքը եկեղեցականութեան մէջ յառաջացած էին, և միւսներն ալ դիրքի տէր էին, և ազգատոհմը քաղաքին և վիճակին մէջ՝ թիւով և գործով ազդեցութիւն կը վայելէր: Ղուկաս 1731-է 1734 իբր աթոռակից նկատուէր, թէպէտ Յովհաննէս Տէր-Աղամի գործէ քաշուած ըլլալովը, իբր բուն աթոռակալ կը գործէր, և անոր համար անխտիր թէ 1731 (ՕԲԱ. 274), և թէ 1734 տարին (ՍԻՍ. 219), իբրև Ղուկասի գահակալութեան

թուական կը նշանակուին: Իր գործունէութենէն պատմելիք չունինք, տեղեկութեանց պակասութեան պատճառով: Աջապահեանք անգամ մը որ կաթողիկոսութիւնը ձեռք անցուցին, զայն այլևս իրենց տոհմէն դուրս չհանելու համար մտածեցին կանուխէն յաջորդին օծել: Այսպէս Ղուկաս իր եղբայր Միքայէլը աթորակից օծեց իր կենդանութեան, որուն թուականը որոշ յիշուած չէ, այլ 1737-ին սկիզբները կամ քիչ առաջ կը կարծուի, զի նոյն տարին հոկտեմբեր 18-ին Միքայէլ իբր կաթողիկոս Կ. Պոլիս հասած կը գտնենք, և Իւսկիւտարի Երուսաղէմատան մէջ իջևանած Շղթայակիրի մօտ (ԱՍՏ. Բ. 53): Մեր տեսութեամբ պարզապէս Կիլիկիոյ աթորին գործերուն համար եկած կ'ըլլայ Միքայէլ, զի չենք կարծեր թէ էջմիածնական վիճակներէ մաս մը իւրացնելու միտքեր ունեցած ըլլան Սսեցիները, քանի որ ասիկա իրենց հնար պիտի չըլլար Կոլոտի պատրիարքութեան օրով: Ղուկասի մահը հանդիպած է միևնոյն 1737 տարին, այլ տապանագիրին պատճէնին մէջ ամսոյն անունը անընթեռնելի մնացած է, միայն օր շաբաթու երեքն (ՄԻՍ. 216) կրնայ մեզ մեկնութեան մը առաջնորդել: Հարկաւ մահը տարւոյն առաջին ամիսները չէր, թէ ոչ Միքայէլ չէր կրնար մեկնիլ, իսկ վերջին ամիսներուն մէջ ամսոյն երեքն, շաբաթ կը հանդիպի սեպտեմբերին և դեկտեմբերին, և սեպտեմբերն ալ դուրս կը թողունք, խորհելով որ հոկտեմբեր 18-ին Կ. Պոլսոյ մէջ լսուած պէտք էր ըլլար, և ամենայն հաւանականութեամբ 1737 դեկտեմբեր 3ին շաբաթ օր կը դնենք Ղուկասի մահը, երբ եղբայրն ու կաթողիկոսակից յաջորդը Կ. Պոլիս կը գտնուէր: Անշուշտ Միքայէլ փութացած է մեկնիլ և 1738-ին սկիզբները իր աթորը, դառնալ, կաթողիկոսութեան տէր կանգնելու համար:

2008. ԱՆՏՈՆԵԱՆՔ ԵՒ ԲԵՐԻԱ

Պատմութեանս կարգին յիշեցինք, թէ ինչպէս Երուսաղէմի խնդիրին առթիւ՝ Հայոց պատրիարքարանին և Գաղղիոյ դեսպանատան մէջ ստեղծուած մօտաւորութիւնը, երկկողմանի զիջողութեամբ մեղմացուցած էր կաթոլիկական վէճերը, որով եթէ մէկ կողմէն մեծ խնդիրը յաջողապէս վերջացաւ (1996), միւս կողմէն ալ կաթոլիկներու դէմ հրամաններ և խստութիւններ չկրկնուեցան, և կուսակալներ ալ ազատութիւն ունեցան հաշտաբար և խաղաղարար ձևերու հետևիլ: Ճիշդ այդ պարագաներէն օգտուելով Բերիոյ մէջ կաթոլիկներ կուսակալի հրամանով եկեղեցի մը ձեռք ձգեցին (ԴԻԹ. 83) 1738 դեկտեմբեր 30-ին (ՄԻՍ. 463), և ազատարար պաշտօն վարելու արտօնուեցան, և մինչև իսկ Աբրահամ Արծիւեան եպիսկոպոսը, որ մինչև այն ատեն Անտոնեանց մօտ Քրէյմի Ս. Փրկիչ վանքը կ'ապրէր, Բերիա հրաւիրելու համար ձակեցան: Այդ շարժումներուն ատեն Բերիոյ կաթոլիկներուն գլուխը կը գտնուէր հայր Յակոբ Յովսէփեան, Մուրատեան եղբայրներէն մին, որ Անկիւրիայէ դառնալէն ետքը (1988) Բերիա եկած էր իր անբաժան ընկերին հայր Իսահակ Բարսեղեանի հետ: Անդին Լիբանանի վանքին մէջ՝ հիմնադիր և աբբահայր Աբրահամ Մուրատեան, իր վաստակաբէկ կեանքը կը կնքէր 1738 յուլիս 15-ին 75 տարեկան (ԱՆՏ.): Թէպէտ յաջորդութիւնը ամենայն պատշաճողութեամբ իր եղբօր՝ հայր Յակոբի կ'իյնար, սակայն նա շատոնց վանական կեանքէ հեռու մնացած, ժողովուրդին մէջ կը դեգերէր, և յարմար չսեպեցին զայն վանք դարձնելով կաթոլիկական գործունէութիւնը տկարացնել: Վանքին

մէջ յառաջարդէմ դիրք ստացած էին Արծիւեանի երկու քեռորդիներ՝ հայր Պետրոս և հայր Գրիգոր Ներսէսեաններ, որոնք Նիփօթ ալ կոչուած են, իբրև Արծիւեան քեռորդիներ: Ասոնց երիցագոյնը հայր Պետրոս՝ միաբանական ընտրութեամբ աբբահայր Աբրահամի յաջորդ նշանակուեցաւ, անոր մահուանէ տարի մը ետքը, և Արծիւեան իբր թեմակալ առաջնորդ ընտրութիւնը հաստատեց 1739 նոյեմբեր 1 պաշտօնագրով (ԴԻԹ. 85): Անցողակի յիշենք, թէ այդ միջոցին Անտոնեանք որոշեցին ժամանակաւոր աբբահայրեր ունենալ, իրենց որդեգրած Մարոնի Անտոնեաններու կանոնին համարձայն: Աբրահամ հիմնադիրին յաջորդը Պետրոս՝ եռամեայ պայմանաժամով ընտրուեցաւ: Արծիւեանի դառնալով, նա խնդութեամբ ստացաւ Բերիացոց հրաւերը և ցուցած վստահութիւնը, և փութաց Բերիա հասնիլ 1739 դեկտեմբեր 4-ին (ԴԻԹ. 85), բայց միշտ գաղտնի՝ և երեք ամիս թաքցած ապրելով, մինչև որ ամէն կողմէն ապահով ըլլար նորէն արկածի մը չհանդիպելու համար (ԴԻԹ. 86):

2009. ԱՐԾԻՒԵԱՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ

Արծիւեանի պաշտօնապէս կաթողիկոսեան յարիլը մինչև 1720 թուական կրնանք բարձրացնել, համաձայն նախատական երգի մը թուականին, որ գրուած է Սիմէոն վարդապետէ մը՝ հրամանաւ և հաւանութեամբ Հաճընցի Յովհաննէս կաթողիկոսին, ինչ որ կը ցուցնէ, թէ անհիմն են Հաճընցին կաթողիկ կարծեցնելու համար հռոմէականաց ջանքերը (ԴԻԹ. 33): Աբրահամ կանուխէն սկսած էր գործնական գաղափարներ մշակել, Հայ կաթողիկոսեան ինքնուրոյն դիրք մը ստեղծելու, և սեփական կացութիւն հաստատելու համար: Այդ մասին նախնական ներշնչումները ստացած էր իր իսկ վարդապետէն: Թասպասեան Մելքոն եպիսկոպոսէն, որ առաջին անգամ այդ միտքը յղացած էր, զի ինքն լիցի առաջնորդ և պատրիարք ի վերայ իւրոց առանձինն (ԶԱՍ. Գ. 758): Հետևաբար թէպէտ այդ միտքին համար իրական ձեռնարկը Բերիա գալէն քիչ ետքը փորձեց, սակայն միտքը պէտք է կանուխէն պատրաստած ըսել: Կ. Պոլիս անցնիլ, և այնտեղ պատրիարքութիւն մը կազմել հնար չէր, մանաւանդ Կոլոտի մը պատրիարքութեան և Նալեանի մը փոխանորդութեան օրով: Ինքն Կիլիկիոյ կաթողիկոսական սահմանին մէջ կապրէր, և մտածեց Կիլիկիոյ կաթողիկոսութիւն մը կազմակերպել իր կամքով: Բերիացիք արդէն վարժ էին հակաթոռներ տեսնել իրենց մէջ: Դաւիթի և Ագարիայի ձեռնարկը նորոգած էր Պետրոս, և անոր հեռանալէ կամ մեռնելէ ետքը Բերիական հակաթոռութիւնը ընդհատուած էր, և Աբրահամ մտածեց այդ պարագայէն օգուտ քաղել, պատմական եղելութեանց մասին այլայլութիւններ խառնելով և կանոններու հակառակ կերպեր այդ գործածելով: Առաջին յարմարցուցածը Կիլիկիոյ աթոռին ենթադրեալ պարագայութիւնն է, իբր թէ Ղուկաս Աջապահեան 1740 նոյեմբեր 26-էն հինգ ամսօք վախճանեալ, և աթոռն թափուր մնացեալ ըլլար վասն չմիաբանութեան առաջնորդաց (ԱՂՔ. Ա. 15), ինչ որ իր ձեռնարկին ձև մը տալու պիտի ծառայէր (ԴԻԹ. 102): Մենք արդէն տապանագիրէ քաղելով ցուցուցինք Ղուկասի մահը 1737 դեկտեմբեր 3-ին, և անկէ առաջ իր յաջորդին Սիքայէլի օծումը, և ասոր ալ 1740 նոյեմբերէ շատ կանուխ Կ. Պոլիսէ իր աթոռը եկած ըլլալը (2008): Եթէ վասն չմիաբանութեան առաջնորդաց աթոռը թափուր մնացած էր, Աբրահամի

հնար պիտի չըլլար իրեն կաթողիկոսութիւնը պատրաստել, քանի որ իրեն կամակից և գործակից ոչ մի առաջնորդ և ոչ մի եպիսկոպոս չունէր և չունեցաւ, ոչ Բերիոյ թեմերէն և ոչ Կիլիկիոյ վիճակներէն: Ինքն միայն էր Հայ կաթողիկոսէ ձեռնադրուած եպիսկոպոս մը, այն ալ հակաթոռ կաթողիկոսէ մը: Անօրինակ յանդգնութեամբ և Հայ եկեղեցւոյ մէջ չլսուած ժպրհութեամբ, առանց ժողովի և առանց օրինական ընտրուեան, և լոկ քանի մը արեղաներ և քահանաներու համաձայնութեամբ կաթողիկոսութիւն կը հռչակէ, և երկու օտարածէս ընթերականներով և լատին եկեղեցւոյ մը մէջ 1740 մայիս 3-ին, շաբաթ օր, եպիսկոպոս կը ձեռնադրէ հայր Յակոբ Յովսէփեանը, իբր իրեն յաջորդ Բերիոյ վրայ: Անկէ ետքը իր ձեռնադրածին և օտարածէսի մը ընկերակցութեամբ յունիս 11-ին, չորեքշաբթի օր, կը ձեռնադրէ հայր Իսահակ Բարսեղեանը, իբր Քիլիսի եպիսկոպոս, և վերջէն նոյեմբեր 23-ին, կիրակի օր, իր երկու ձեռնադրածներով, կը ձեռնադրէ Սելքոն Թուխմանեան վարդապետը, իբր Մամպտոյ եպիսկոպոս: Այսպէս կաթողիկոսանալու պէտք տեսած եպիսկոպոսները ինքն իրեն պատրաստելով, 1740 նոյեմբեր 26-ին, չորեքշաբթի օր, երեք եպիսկոպոսներով իր օժման և կաթողիկոսացման ծիսակատարութիւնները կը լրացնէ (ԱՂՔ. Ա. 15, ԴԻԹ. 87), ինչպէս կը յայտնուի ձեռնադրեցին զիս կաթողիկոս գրելէն (ՄԽԻ. 463): Ասոնք են պատմական, և բաւական են գործին ապօրինութիւնը հաստատել:

2010. ԱՐԾԻԻԵԱՆ Ի ՀՈՈՍ

Ուզեցինք մանրամասնեալ կերպով եղելութիւնները պատմել, որպէսզի տեսնուի, թէ ինչ կերպով պատրաստուած է հռոմէականներուն կարծեօք կազմուած Լուսաւորչին հարազատ յաջորդութիւնը, և Հայաստանեայց եկեղեցւոյ օրինաւոր հայրապետութիւնը, և Ամենայն Հայոց ճշմարիտ կաթողիկոսութիւնը: Հայաստանեայց հայրապետութեան հարազատ յաջորդութեան՝ այլևս Կիլիկիոյ աթոռին մէջ չըլլալը ազգովին ընդունուած ճշմարտութիւն էր և է: Եթէ այնպէս ըլլար ալ, Աբրահամ Կիլիկիոյ կաթողիկոս ալ չէ, այլ հակաթոռ կաթողիկոսէ մը ձեռնադրութիւն ստացած, ընտրողական պայմաններուն բոլորը ոտքի տակ առած, առանց կաթողիկոսութեան կաթողիկոսական գործեր կատարելու անկանոնութեան ներքև ինկած, և մանկական խաղ խաղալու պէս՝ ինքն իրեն երեք եպիսկոպոս շինած, և իր շինած եպիսկոպոսներէն կաթողիկոսութեան օժուճ և աստիճան ստացած, և պարզ անձնախաբութեամբ գոհունակութիւն զգացած մէկն է: Խաղը ամբողջացնելու համար ալ՝ ինքն Կիլիկիոյ աթոռին պարապութիւնը կեղծած է, իսկ հռոմէականներէն շատեր իրենց խիղճը հանդարտելու համար՝ պապէն ստացուած հաստատութեան փաստին կը դիմեն: Այդ մասին իրենց ուրիշ բան չենք կրնար ըսել, բայց եթէ պապն ալ, իբր հայրապետ մը, կրնայ իր շրջանակին մէջ աթոռներ հաստատել կամ ջնջել, և իրեն հպատակութեան ներքև հայածէս աթոռ մըն ալ ստեղծել որ՛է անունով կամ աստիճանով: Միայն թէ այն ինքնաստեղծ աթոռը՝ ոչ հայկական աթոռի մը յաջորդութիւն է, ինչպէս կը կարծեն (ԴԻԹ. 89), և ոչ ալ հայկական օրինաւորութեամբ կազմուած աթոռ մըն է, ինչպէս կը պատմեն (ԴԻԹ. 90), այլ Հռոմի պապին ազատ կամքէն բղխած հռոմէական ստեղծագործութիւն մըն է: Աբրահամ ինքն

ալ յառաջ բերուած ճշմարտութեամբ գիտակ եղած պիտի ըլլայ, որ կարծուած կաթողիկոսութենէն անմիջապէս վերջ 1740 դեկտեմբերին Բերիայէ կը մեկնի Հռոմ թալու միտքով (ԱՂՔ. Ա. 16), բայց դիւրութիւններ չի գտներ մտադրութիւնը անմիջապէս գործադրելու: Միւս կողմէն իր ձեռնարկին լուրն ալ տարածուելուն վրայ՝ դժպիի հետևութենէ և նորանոր արկածէ վախնալով, կը փութայ նորէն Անտոնեանց Քրէյմի վանքին առանձնարարնը ապաւինիլ՝ Մարոնիներու պաշտպանութեան ներքև: Այնտեղ կը մնայ Աբրահամ մինչև 1741 սեպտեմբեր 30 ուղղութեան կերպերը ու պէտքերը մտածելով: Յիշեալ օր կիջնէ Սիրիական Տրիպոլիս, ուր հիւրընկալութիւն գտած էր Ավրատ կղզիէ ազատելէն ետքը (1940): Նոյեմբեր 3-ին նաւ կը մտնէ, և 30-ին Կիպրոս կը հասնի, ուր կը մնայ մինչև 1742 յունուար 7, և նորէն նաւագնացութեամբ ու ալեկոծ ծովով, և Սարտենիա կղզին հանդիպելով Մարսիլիա կը հասնի մարտ 10-ին: Քառասնորեայ մաքրարանը սպասելով ապրիլ 19-ին դուրս կելլէ և երկուքուկէս ամիսի չափ ևս այնտեղ անցնելով յուլիս 2-ին կը մեկնի նաւով, և Լիվօռնօ հանդիպելով, ու Անքօնա անցնելով (ԴԻԹ. 9496), Հռովմ կը մանէ 1742 օգոստոս 11-ին (ԴԻԹ. 97), կամ լաւ ևս 13-ին (ԱՂՔ. Ա.16):

2011. ԱՆՏՈՆԵԱՆՔ ԵՒ ՄԽԻԹԱՐԵԱՆՔ

Հռոմի մէջ կատարուած ձևակերպութիւններուն չանցած, յառաջ բերենք Անտոնեանց և Մխիթարեանց միջև տեղի ունեցած յարաբերութիւնները: Երկու միաբանութիւններ իրարու անձանոթ չէին, թէպէտ ծովով ու ցամաքով բաժնուած: Մխիթար Բերիա եղած էր (1830), այնտեղ կաթոլիկութեան և կաթոլիկ վանականութեան հետ շփուած էր, Մուրատեան եղբայրներու հետ ծանոթութիւն և յարաբերութիւն ալ անշուշտ ունեցած էր, և միաբանութիւն մը կազմելու նպատակին հետ Լիբանան քաշուելու խորհուրդն իսկ ունեցած էր կանուխէն (ՄԽԻ. 156), և պարզապէս հանդիպմամբ Արևմուտք ինկած էր (1860): Վերջին ատեններ երկու Անտոնեաններ ալ Յակոբ և Իսահակ հայեր՝ երկու տարիէ աւելի Վենետիկ մնացած էին (1988), և այս ամէնը Անտոնեանց և Մխիթարեանց մէջ փոխադարձ յարաբերութիւններու առիթներ կը կազմէին: Յակոբ և Իսահակ վարդապետներու Անկիւրիայէ Լիբանան գալերնուն առթիւ բերած գրաւիչ տեղեկութիւնները, Արևմուտքի հրապուրիչ անունը, և անմէն Հայ եղողի սիրտին մէջ բորբոքող զարգացման զգացումը, Անտոնեանց մէջ ալ փափաք ծնուցած էին, որ իրենք ալ այդ ուղղութեան դիմեն: Ամէնէն գործնական ձևը գտնուեցաւ երկու միաբանութիւնները ձուլել, նոյնիսկ Մխիթարի ձեռքին տակ, իբրև արևմտեան գործերու փորձառու մեծաւոր մը: Այդ միտքը իրականացնելու համար մտածեցին, և փոխանակ Մարոնի Անտոնեաններու կանոնին՝ Մխիթարի կազմած կանոնագիրը ընդունիլ: Վենետիկէ մէկ երկու միաբաններ Լիբանան բերել՝ նոյն կանոնին գործադրութեան հսկելու համար, և Քրէյմի վանքն ալ Մխիթարի բարձր իշխանութեան ենթարկել: Այդ նպատակով երեք նամակներ կը գտնուին Մխիթարի դրկուած: Արծիւեան կը գրէ 1741 յուլիս 18-ին, ուր առաջ իր կրծաները կը պահմէ ընդարձակօրէն, Անտոնեանց հաստատութիւնը իր գործը կը ցուցնէ, և վրայ կը բերէ վերոյիշեալ առաջարկները (ՄԽԻ. 462): Յակոբ Յովսէփեան, Բերիոյ եպիսկոպոս եղած (2010), կը գրէ յուլիս 22-ին իբր Մխիթարի անձնապէս ծանօթ մը (1988),

և իբր հիմնադիրներուն վերջին մնացորդը, զի Մինաս ալ վախճանած էր այն օրերը հաւանութիւն կը յայտնէ միևնոյն առաջարկներուն, և անոնց ընդունելութիւնը կը յանձնարարէ (ՄխԻ. 465): Աբբահայր Պետրոս Ներսէսեան, նորընտիր մեծաւորն ալ (2009), կը գրէ սեպտեմբեր 3-ին, և միևնոյն կէտերը առջև կը դնէ, և թէպէտ Արծիւեանի ալ գրած ըլլալը կը յիշէ, բայց գործին իբր տէր կը ցուցնէ ինքզինքը, զայս մենք հաճեցանք և գրեցանք ըսելով (ՄխԻ. 466): Արծիւեանի նամակէն կը քաղուի թէ վանքին մէջ 16 կարգաւորք կան, թէ 3 կարգաւորներ եպիսկոպոս եղած և հեռացած են, եպիսկոպոս մը ու քահանայ մը ու եղբայր մը վախճանած են, և միայն երկու եպիսկոպոս կը մնան դուրսը (ՄխԻ. 463), որ են Յակոբ Յովսէփեան և Իսահակ Բարսեղեանը (2010), իսկ երրորդ մեռնող եպիսկոպոսի անունը անծանօթ կը մնայ: Ներսէսեանի նամակին մէջ կը յիշուին 11 հայր քահանայ, 3 եղբայր կրօնաւոր և 4 նորընծայ (ՄխԻ. 466), ոչ նոր ընծայեալի, այլ ընծայացուի իմաստով:

2012. ՄՆԻԹԱՐԻ ՄԵՐԺՈՒՄԸ

Այդ նամակները յայտնի չէ թէ ով տարաւ Եւրոպա, զի Մխիթար 1742 փետրուար 9-ին միայն կը պատասխանէ Յովսէփեանի, և միանգամայն Արծիւեանի իսկ գրած ըլլալը կը յիշէ, բայց այս գիրը տեսնուած չէ: Մխիթար Անտոնեանց առաջարկը կը մերժէ պատճառելով, թէ իրենց կանոնը կը պահանջէ պատշաճաւոր հասակի մէջ եղող աշակերտներ առնել, կրթել և փորձել, և յետոյ միաբան ընդունիլ, և ոչ զբոլոր վանք մի կրօնաւորաց: Կաւելցնէ թէ իրենց միաբանները պէտք է կատարեալ գիտութիւն ունենան, և ուսանելով հասնին առ կատարելութիւն գիտութեան, իսկ կրօնաւորք վանիցն Լիբանանու տարիքնին առած են, և որպէ՞ս մարթ է հասու առնել զնոսա կատարեալ գիտութեան (ՄխԻ. 470): Մխիթարեանց ժառանգական մեծամտութեան արմատը կը տեսնուի Մխիթարի այս պատասխանին մէջ, ինքզինքնին կատարեալ գիտութեան տիրապետած և ուրիշները ուսումէ զուրկ մնացած կարծելով: Անտոնեանց առաջարկը ձուլումն էր երկու միաբանութեանց, և ոչ նորէն աշակերտութեան մտնել, և Մխիթար ինքն ալ, ոչ պզտիկ պատանիներով, այլ հասունացած անձերով, նոյն իսկ ձեռնադրուած վարդապետներով կազմած էր իր նախնական խումբը: Հետևապէս արուեստակեալ ձև ունէր Մխիթարի պատասխանը, և խնդիրին հիմը այլայլելով, մերժումը կերպաւորել կ'ուզէր: Արծիւեանի ուղղուած նամակն ալ անոր ձեռքը հասած է Հռոմ եղած ատենը (ՄխԻ. 468), իսկ Ներսէսեանի նամակին պատասխանը մէջտեղ չէ երևցած, ուրիշ տեղ մըն ալ յիշուած չէ. և կը սիրենք ենթադրել թէ Անտոնեանց աբբահօր նամակը անպատասխանի թողլու չափ առջև գացած չէ Մխիթար:

2013. ԱՐԾԻՒԵԱՆԻ ՀԱՍՏԱՏՈՒԻԼԸ

Արծիւեան 1742 օգոստոս 13-ին Հռոմ հասնելուն (ԴԻԹ. 170), մեծ հոգածութեամբ և պատուասիրութեամբ ընդունուեցաւ պապէն, որ էր Բենեդիկտոս ԺԴ. Լամպերթինի (Lambertini), գիտնական և գործունեայ ճանչցուած անձ մը: Արդեօք Արծիւեան կրցա՞ւ իրօք Բենեդիկտոսը խաբել իր ընտրութեան և աստիճանին օրինաւորութեան համար, կամ թէ Բենեդիկտոս կրցա՞ւ ներքնապէս համոզուիլ իրեն ներկայացուած պարագաներուն վրայ, չենք ուզեր խնդիրի նիւթ ընել.

միայն յայտնի է թէ պապը ուզեց առիթն օգուտ քաղել և պապութեան նոր յաղթանակ մը կազմել, Հայոց եկեղեցւոյն կաթողիկոսին իրեն ոտքը գալէն և իր ոտքը համբուրելէն (ԴԻԹ. 175): Խաբուիլ ուզելուն կամ իրաց իսկութիւնը մէջտեղ չհանելուն ամէնէն մեծ նշանն է, որ Հռոմի սովորական եղող երկար քննութիւնները զանց եղած, և արագօրէն ընդունելութեան ձևակերպութիւնները հրամայուեցան: Դժբախտաբար Աբրահամ հիւանդացաւ, հիւանդութիւնը ծանրացաւ և երկարեցաւ, և հարկաւ գեղեցիկ առիթին կորուստէն վախճալով՝ պապը ամէն խնամք հրամայեց, անձամբ ալ Ս. Մարիամ Եգիպտացի եկեղեցւոյն կից Հայոց հիւրանոցը այցելեց: Հազիւ թէ Աբրահամ հիւանդութենէն կարգադրուեցաւ, իր պաշտօնական խնդրագիրը մատոյց (ԴԻԹ. 100), և Փիլիպպոս Մօնթի (Filippo Monti) Փրովականտայի քարտուղարը իր ամփոփումը պատրաստեց, որ սեպտեմբեր 9-ի գումարման մէջ Փրովականտայի ժողովէն ընդունուեցաւ, 11-ին պապէն հաստատուեցաւ (ԴԻԹ. և անոր վրայ Փրովականտայի նախագահը իր տեղեկագիրը կազմեց (ԴԻԹ. 172): Կարդինալական մասնաւոր ժողովին գումարման որ որոշուեցաւ նոյեմբեր 26, հին տոմարով 15, երկուշաբթի օր, որուն մէջ նախ Յովհաննէս Քարբա (Giovanni Cappa) պապական բարձր ատեանի փաստաբաններէն, պաշտօնական խնդրագիրը կարդաց, և Աբրահամ ծնկաջօք պապին ոտքը համբուրելով իր բերնով ու արարքէն լեզուով անոր եզրակացութիւնը արտասանեց, զոր Յովսէփ Ասսեմանի Մարոնի վարդապետը թարգմանեց (ԴԻԹ. 177): Ասոր վրայ Աբրահամ նորէն արաբերէն լեզուով հաւատոյ դաւանութիւնը կարդաց, միշտ Ասսեմանի թարգմանութեամբ (ԴԻԹ. 150): Պապը Աբրահամի պատրիարքական պաշտօնին վրայ ատենագրութիւն մը ըրաւ, կարդինալներ հաւանութիւն յայտնեցին, և պապն ալ որոշեց պալլիումի տուուշութիւնը կատարել մոտ օրէն: Այդ ձևերը պապական դիւանի սովորականներն են, և միայն դիտողութեան տեղի կրնայ տալ, Աբրահամի կողմէն փոխանակ հայերէնի արարէն լեզու գործածուիլը, որ հաւանաբար հետևանք է Հայերուն մէջ Ասսեմանի վստահելի թարգման չգտնուելուն: Այդ արարողութեան համար որոշուած էր Աստուածածնայ Յղութեան տօնը, դեկտեմբեր 8-ին, շաբաթ օր և հանդէսը տեղի պիտի ունենար Ս. Աստուածածնայ Լիբերեան աւագ եկեղեցին (Santa Maria Maggiore) բայց տեղատարափ անձրևներուն պատճառով Կուիրինալեան պալատին մատրան մէջ կատարուեցաւ և Բենեդիկտոս անձամբ կատարեց պալլիումի զգեստաւորութիւնը (ԴԻԹ. 184), ուրիշ ընծաներ ալ տալով այս առթիւ (ԴԻԹ. 185): Պապական կոնդակն ալ տրուեցաւ 1742 նոյեմբեր 26 թուականով (ԴԻԹ. 190): Իսկ Աբրահամ ամէն գործ վերջացնելէ ետքն ալ Հռոմի մէջ մնաց, նպաստներ և շնորհներ ձարելու նպատակով և Հռոմ գտնուող Հայազգիներու նկատմամբ քննութիւններ կատարելու յատուկ յանձնարարութեամբ (ԴԻԹ. 122):

2014. ԻՆՉ ԻՆՉ ԴԻՏՈՂՈՒԹԻՒՆ

Հռոմի մէջ կատարուած գործերը, քանի որ Հայոց եկեղեցւոյն հետ կապ մը չունի կրնանք ձգել իրենց հաճութեան: Միայն պիտի դիտել տանք թէ Բենեդիկտոսի յայտարարութիւնները չեն կրնար պատմական ճշմարտութիւններ այլայլել, ոչ ալ կը բաւեն Բերիոյ մէջ առանց

օրինաւորութեան կաթողիկոս հռչակուողը ինքզինքը Կիլիկիոյ դէմ հակաթոռ Պետրոս Պիժակին ժառանգ ճանչցողը: Կիլիկիոյ կաթողիկոս Միքայէլին աթոռի վրայ գտնուած ատեն աթոռը դատարակ ցուցնողը, և աթոռին Սիսէ Էջմիածին փոխադրութեան պատմական ստուգութիւնը ուրացողը, Լուսաւորչի ուղիղ և օրինաւոր աթոռաժառանգ դարձնել: Ուրիշ մըն ալ՝ որ հռոմէականաց մէջ իսկ կը յուզուի, Աբրահամի իրաւասութեան սահմանն է: Պապական պաշտօնգիրերուն մէջ Արծիւեան լոկ պատրիարք Կիլիկիոյ բառով կը կոչուի, և կաթողիկոս բառն իսկ չգործածուիր, մինչ Աբրահամ ինքզինքը Ամենայն Հայոց կաթողիկոս ցուցնել կը ճգնէր, իսկ Մխիթար ալ այդ կարծիքին անհիմն լինելը և Կիլիկիոյ սահմանէն դուրս իրաւասութիւն չունենալը իրեն կը զգացնէր (ՄԽԻ. 469): Պզտիկ ծանօթութիւն մըն ալ Պետրոս կոչումին մասին, զոր Աբրահամ առաւ իր վրան և անկէ ետքն իրեն յաջորդներն ալ սովորութիւն ըրին իրենց անունին աւելցնել: Սովորութիւն է կարծել թէ այդ անունը իբր համակրութեան և պատուոյ նշան Բենեդիկտոս շնորհած ըլլայ Աբրահամին, կամ թէ Աբրահամ պապին հաւանութեամբ ստանձնած ըլլայ Հռոմ եղած ատենէն: Սակայն Աբրահամի ներբողաբանը կը գրէ յայտնապէս, թէ նա Պետրոս անունը առաւ ի յիշատակ Պետրոս Պիժակ պատրիարքին (ԴԻԹ. 92): Ասիկա կու գայ հաստատել անգամ մը ևս, թէ Աբրահամ ամենևին յարաբերութիւն չի կրնար ունենալ Սոյ կաթողիկոսներուն հետ, և ոչ ալ անոնց յաջորդութիւնը յաւակնիլ, այլ պարզապէս հակաթոռի մը յաջորդ հռչակած կ'ըլլայ ինքզինքը: Թերևս այդ անունի փոփոխութիւնը պէտք եղած է՝ պատրաստ կնիք ունեցած ըլլալու համար, և ձեռքի տակ գտնուող Պետրոս Պիժակի կնիքը գործածելէն, զի Մխիթարի ուղղած նամակին մէջ ալ, պարզապէս Պետրոս կաթողիկոս վերտառութեամբ կնիք մը գործածուած է (ՄԽԻ. 464), և Ներսէսեան ալ Աբրահամի անունը տալու համար, հոգևոր տէրն մեր Պետրոս կաթողիկոսն կը գրէ պարզապէս (ՄԽԻ. 466), Աբրահամ անունն ալ զեղչելով: Այս տեսութիւններով անգամ մըն ալ կը հաստատուի թէ Աբրահամու կաթողիկոսութիւնը, ոչ միայն Ամենայն Հայոց կաթողիկոսութիւնն չէ, այլ և ոչ Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան հետ օրինաւոր կապ մը կրնայ ունենալ:

2015. ԱՐԾԻԻԵԱՆ Ի ԼԻԲԱՆԱՆ

Աբրահամ վերջապէս Հռոմէ մեկնեցաւ 1743 յուլիս 11-ին, և 18-ին Լիվօռնօ հասաւ (ՄԽԻ. 467), և միջոց մըն ալ այն տեղ մնաց, զի ինչպէս օգոստոս 7-ին Մխիթարին կը գրէ, նաւ չէր գտներ գնով յուրեք, և ինչ ընելիքին վրայ ալ վարանօտ էր, Լիբանա՞ն թէ Կոստանդնուպոլի՞ս կամ թէ Գաղղիա՞ երթալ (ՄԽԻ. 467): Մխիթար օգոստոս 17-ին կը պատասխանէ, հեռացնելով Կ. Պոլիս երթալու գաղափարէն, և աւելի յորդորելով Գաղղիա երթալը, կթագաւորէն նպաստ և պաշտպանութիւն ճարել Կիլիկիոյ համար (ՄԽԻ. 469): Բայց Աբրահամ միշտ մտադիր էր Կ. Պոլիս անցնիլ, և հոն յատուկ պատրիարքութիւն մը կազմակերպել, Թասպասեանի հին խորհուրդին համաձայն (2010): Սակայն Կ. Պոլիսէ ալ վստահելի լուրեր չէր առներ, զի իր ձեռնարկը յուզում յառաջ բերած էր, և իր հակաթոռ և հակադաւան ձգտումները պատրիարքարանը պաշտպանողական միջոցներու պարտաւորած էին: Նալեան պատրիարքի միջնորդութեամբ նոր

հրովարտականներ ստացուած էին, օտարներու ապաւինելով ազգային իշխանութեանց անսաստողներուն դէմ, և Միքայէլ Աջապահեան կաթողիկոսը երիցս Բերիա ինչած էր պարտուպատշաճը գործադրելու, և խռովութեանց պարագլուխները զսպելու: Ասանկներու համար պետական հրաման կար Ատանայի բերդը բանտարկելու, և Յակոբ Եպիսկոպոսն ալ նախ պահուըտելու և յետոյ Քրէյմ քաշուելու ստիպուած էր (ԱՆՏ.), և կաթողիկներու ձեռք ձգած եկեղեցին ալ իրենցմէ ետ առնուած էր (ԴԻԹ. 119): Աբրահամ նոր դիմում ըրած էր Բենեդիկտոսի որ իրեն տուած յանձնարարականներէն զատ, նոր հրահանգներ տայ Կ. Պոլսոյ Եւրոպական դեսպաններուն՝ զինքն պաշտպանել և իրեն պաշտօնական դնրքը ստեղծել տալ. սակայն պապը 1743 օգոստոս 10 թուակիր նամակով, խոստումներ միայն կ'ընէր և նախախնամութեան վրայ յոյսը դնելու կը յորդորէր (ԴԻԹ. 135): Կարդինալներէ առած նամակներն ալ զգուշաւորութիւն կը յանձնարարէին, միանգամայն հայը Գրիգոր Ներսէսեանի նամակէն կը տեղեկանար թէ կառավարութիւնը ամէն կողմ հրամաններ տուած է, որ ուր և հանդիպի ձերբակալուին, և Ատանայի բերդը տարուի (ԴԻԹ. 134): Այդ տպաւորութեանց ներքև օգոստոս 10-ին Լիվօռնոյէ մեկնեցաւ, սեպտեմբեր 15-ին Աղեքսանդրիա հասաւ, և հազիւ ցամաք ելած, ձեռք իյնալէ վախեցաւ, և զհշերախառն նաւ դառնալով, Պէյրութ եկաւ, և հոն ալ զգուշաւորութեամբ ցամաք ելլալով շուտով Լիբանանի սահմանը մտաւ, և եկաւ իր հնօրեայ ապաստանարանը, Անտոնեանց Քրէյմի վանքը, ուր մտաւ 1743 հոկտեմբեր 6-ին (ԴԻԹ. 139), ուսկից վերջին անգամ մեկնած էր երկու տարի առաջ 1741 սեպտեմբեր 30-ին (2011): Այդ ուղևորութեան մէջ ալ Աբրահամ Անտոնեաններէ օժանդակուած էր, իրեն ուղեկից առնելով Իսահակ Եպիսկոպոսը և հայր Նիկողայոս Միրոյեանը, որոնցմէ երկրորդը Լիվօռնո մնաց, իսկ Եպիսկոպոսը մէկտեղ դարձաւ, և Եգիպտոսէ ալ իրեն ընկերացաւ հայր Յովսէփ Ստեփանեան կամ Այվազեան, ամէնքն ալ Անտոնեան միաբաններ:

2016. ԱՐԾԻԻԵԱՆԻ ՉԳՏՈՒՄՆԵՐԸ

Որչափ ալ ահուդողով Լիբանան փախած, Աբրահամ հրաժարած չէր Կ. Պոլսոյ մէջ Հայ-կաթողիկ պատրիարքարան մը հիմնելու գաղափարէն, և Թուրքիոյ ամէն կողմ գտնուող կաթողիկներու վրայ իշխանութիւն բանեցնելու ձգտումէն, թէպէտև պապական կոնդակով ալ լոկ Կիլիկիոյ սահմանները նշանակած էին իրեն իրաւասութեան: Իր Լիբանան քաշուելովը իրեն մասին հրամայուած զգուշաւորութիւնները լռեցին, և հազիւ թէ այդ բանը իմացաւ հայր Գրիգոր Ներսէսեանի և հայր Պօղոս Սամանձանի նամակներէն, Կ. Պոլիս երթալու փափաքը նորոգուեցաւ: Ըստ այսմ 1744 նոյեմբերին Պէյրութ կ'իջնէ նաւ փնտռել, և առաջին առիթով Աղեքսանդրիա կ'անցնի: Հարկաւ շատ կանուխէն Կ. Պոլիս ալ լուր տուած պիտի ըլլայ, որ Գաղղիական դեսպանը և Լատին Եպիսկոպոսը կը փութան անգեղել անոր ուղևորութիւնը, և լուր կը հասցնեն Աղեքսանդրիա որ Կ. Պոլիս չգայ: Հարկաւ անոնք ալ կը նախատեսեն յանդուգն ձեռնարկին դժբախտ ելքը, և իրենց ալ պետական օրէնքներու հակառակ յաջողելուն անհնարութիւնը (ԴԻԹ. 141): Սակայն ուրիշներ Լատին քարոզիչներու ազահութեան, և Լատին Եպիսկոպոսին

շահախնդրության կը վերագրեն այդ քայլը, որոնց նիւթական օգուտները պիտի վտանգուէին, եթէ Հայ-կաթոլիկներ Լատին եկեղեցիներէ հեռանալով իրենց յատուկ եկեղեցիներն ու նուիրապետութիւնը ունենային (ԴԻԹ. 126): Լատին եպիսկոպոսին նամկը 1744 ապրիլ 30-ին գրուած էր (ԴԻԹ. 143), բայց Աբրահամ զայն Աղեքսանդրիոյ մէջ առաւ, և ստիպուեցաւ համակերպիլ ու ետ դառնալ: Նաւով Աքիա ելաւ, և Ղամասկոսէ անցնելով նորէն Քրէյմի վանքը ապաւինեցաւ 1745-ին սկիզբները, ուսկից այլ ևս չհեռացաւ, ինքն ալ հարկաւ համոզուելով իր ձգտումներուն անգործադրելիութեան վրայ: Երբոր Աբրահամ այլ ևս հանդարտօրէն տեղաւորուեցաւ Քրէյմի վանքը, Անտոնեանք չիրաժարեցան Արևմուտք անցնելու գաղափարէն, որուն հետևանքն եղած էր Մխիթարեանց հետ ձուլուելու խորհուրդը (2011): Մխիթարի մերժումի վրայ իրենք իւրովի փոխադրուելու ծրագիրը կազմեցին, և 1746-ի ժողովին, որուն մէջ հայր Յովսէփ Այվազեան աբբահայր ընտրուեցաւ, որոշեցին նաև Հռոմի մէջ վանք մը ունենալու, և առ այս պէտք եղած նախապատրաստութեանց համար հայր Գրիգոր Ներսէսեանի և հայր Պօղոս Սամանճեանի պաշտօնը տրուեցաւ Հռոմ ուղևորիլ: Ասոնք նորէն Կ. Պոլիս մեկնեցան, բայց այս անգամ Հռոմ անցնելու միջոցներ և դիւրութիւններ չգտան (ԱՆՏ.): Քիչ մը աւելի երկարեցինք կաթոլիկական գործունէութեան վրայ, ուզելով անոր մասին որոշ գաղափար մը տալ:

2017. ՆԱԼԵԱՆԻ ԸՆԹԱՑՔԸ

Կ. Պոլիս և Երուսաղէմ նորութիւններ չեն ներկայեր մեզ այդ միջոցին, Նալեանի առաջին և Շղթայակիրի վերջին տարիները սովորական գործունէութեամբ անցան: Նալեանի ձեռնարկներէն յիշեցինք Արծիւեանի ոտնձգութիւններուն առջևն առնելու համար ըրածները (2015), առանց մեծամեծ խնդիրներ յուզելու: Կաթոլիկութեան դէմ ձեռք առնուած միջոցները աւելի Բերիոյ կողմերուն վրայ գործածուեցան, և թէպէտ Արծիւեանի ձեռնարկը բոլորովին չխափանուեցաւ, բայց զոնէ պարտաւորուեցաւ Լիբանանի մէջ փակուիլ, և անկէ դուրս ալ՝ գողունի և ընդհատ կերպով կրնային գործել, իր հրամանով աստևանդ ղրկուած Անտոնեան միաբանները:

2018. ԱՂԹԱՄԱՐԻ ԳՈՐԾԵՐ

Աղթամարի աթոռին վրայ ալ Պաղտասար Բաղիշեցիէ ետքը (1963) կը յիշուին Սահակ Աղբակեցի, և Յակոբ Ամդեցի, և Նիկողայոս Սպարկերտցի, որ 1740-ին գրուած յիշատակարանի մէջ յիշուած է (ՕՕ. ԲԻԶ. 1119), թէպէտ ուրիշ տեղ 1743-ին կաթողիկոս եղած Կ'ըսուի, իր նախորդին գահընկէցութեամբ վասն անյարմար կացութեանն, և զի զաթոռն ի սպառ անշքացոյց, զեկեղեցական միաբանսն ցրուեաց, և զկնաւոր աշխարհականս բնակեցոյց ի վանաքն (ԶԱՄ. 95): Նիկողայոս ալ նորոգեց վիճակներ գրաւելու փորձը, և Աղեքսանդր արեղայի մը ձեռքով Օսմանեան կառավարութենէ հրովարտակ կը հանէ, Վան, Բաղէշ, Մուշ և շրջակայ վիճակներ իւրացնելու, և անոր զօրութեամբ էջմիածինի նուիրակ Յովհաննէս վարդապետն ալ կը վտարէ, հաւաքած արդիւնքն ալ ձեռքէն առնելով: Զահկեցիին բողոքելուն վրայ՝ հակառակ հրովարտակ մը կը ստանայ Նալեան 1746-ին, և ոչ միայն վիճակները այլև արդիւնքները ետ կառնեն Նիկողայոսէ, և Զահկեցին զՆիկողայոսն ևս բանադրէ: Ասոր վրայ Աղթամարի վիճակայինք կը

յուզուին, և բոլոր վիճակօք, վանակնօք և աշխարհականօք, Նիկողայոսը Էջմիածին կը դրկեն արձակում ստանալու, խոստանալով այնուհետև կաթողիկոսօք և վիճակօք ի հնազանդութեան սրբոյ Էջմիածնի մնալ: Ջահկեցին կը զիջանի, Նիկողայոսը կարծակէ և աթոռին կը դարձնէ, հրամայելով ու անկէ ետքը իրենք զայլ ոք մի դնիցեն, այլ ընտրեալը ի սուրբ աթոռն առաքեսցեն զի օճցի: Նիկողայոս յետ ամաց ինչ կը մեռնի, և Աղթամարցիք նորէն ինքնագլուխ կընտրեն յաջորդը, Գրիգոր մը, բայց Ջահկեցիին յաջորդներ, պաշարեցեալք ի խառնակմանց ժամանակին մտադրութիւն չեն դարձներ, մինչև Գրիգորի մահը 1761-ին (ՋԱՄ. 96):

2019. ԱՂՈՒԱՆԻՑ ԱԹՈՂԸ

Աղուանից աթոռին վրայ Եսայիի մահուանէ ետքը (1956), ազատ մնաց հակաթոռ Ներսէսը (1929), թէպէտ երբեմն Էվմիածինէ բանադրուած, բայց կացութեան տէր կը դառնար: Կարապետ Ուլնեցի մտադրութիւն չէր դարձուցած, իսկ Խոշաբեցին ներեց անոր և թողուց որ պաշտօնը վարէ (ՋԱՄ. 85): Կրետացին սէր ալ ցուցուց (1900), և Ղազար գործը քննելով, թէպէտ Ներսէսին ետ խոստովանիլ զյանցանս իւր, բայց յետոյ արձակէ զնա ի կապիցն, և խոստմնագիր առնելէ ետքը թէ մի ևս ապստամբիցի, կոնդակով հաստատեց Ներսէսը իր աթոռին վրայ, որ մինչև 1763 ապրեցաւ (ՋԱՄ. 86):

2020. ԱՍՊԱՀԱՆԻ ԱԹՈՂԸ

Պարսկաստանի աթոռին, կամ Ասպահանի մետրոպոլտութեան և Ամենափրկչի առաջնորդութեան վրայ՝ վերջին անգամ յիշեցինք Ղաւիթ Ջուղայեցին (1943), ճգնագգեաց անձ մը, որ բոլոր իր մտադրութիւնը դարձուցած էր Եկեղեցական պաշտամանց մասին: Իրմէ գրուած կանոններուն մէջ կը յիշուին, 1. Պատարագի օրեր երեք Ողորմեա ըսել, և մէկ հատով չչատնալ: 2. Գիշերային ժամին անխափան ներկայ գտնուիլ: 3. Քահանաներ միշտ ընկեր քահանայով ժողովուրդի տուները երթալ: 4. Քահանաներ շուկայ չելլայ և խանութները չնստիլ: 5. Եկեղեցականներ ջաշխուր չհագնիլ: 6. Հրաժարիմք, Խոստովանիմ և Մեղայ աղօթքները զանց չընել: 7. Պահք թէ ուտիք ամէն լուր օրեր անպակաս Արևագալի ըսել: 8. Եկեղեցականներ քթախոտ չգործածել (ՏՅՈՒ. Բ. 53-55): Այդ կանոնները բաւական են Ղաւիթին անձնաւորութիւնը նկարագրել: Իրեն պաշտօնը տևած է 3 տարի, և 1728 դեկտեմբեր 18-ին վախճանելով իրեն յաջորդած է Աստուածատուր Ֆահրապատցի Եպիսկոպոսը, մականունեալ Աղաւնի, հեզամիտ և խաղաղասէր անձ մը, որ մինչև 1745 յունուար 17 ապրած է (ՏՅՈՒ. Բ. 58), և բարի անուն թողած է ետևէն: Անոր յաջորդն է Պօղոս Ջուղայեցին: Այսչափս համառօտիւ զանազան աթոռներու վրայ խօսելէ ետքը, անցնինք Մայրաթոռին, զոր պահ մը աչքէ հեռացուցինք:

2021. ՆԱՏԻՐԻ ԸՆԹԱՑՔԸ

Աբրահամ Կրետացի կաթողիկոսը, 1736 փետրուար 15-ին, երբոր իր բարեմաղթութիւնները Նատիրի կ'ուղղէր (1978), ըսած էր նաև, որ ինչպէս զայն Պարսկաստանի յաղթական կը տեսնէր, Աստուծով Ղանտահարի և Հնդկաստանի յաղթական ալ պիտի տեսնէր (ԿՐԵ. 60): Նատիրին վրայ հիացողին գուշակութիւնները պարապի չելան, սակայն ինքը չտեսաւ, զի 1737-ին ամառուան

վերջերը սկսաւ Նատիր շահ իր արշաւանքը, երբ Կրետացին մեռած էր արդէն (1990): Առաջին յարձակումը Ղանտահարի Աֆղաններուն վրայ ըրաւ, զի Հիւսէյին խան, շահ Մահմուտին (1964) եղբայրը, չէր խոնարհեր Նատիրի ձեռաց ներքև, որ Աֆղանները Պարսկաստանէ հեռացուցած էր (ԽԱԶ. 261): Նատիր զօրացաւ, և Ղանտահարը ու Քապուլը նուաճելէն ետքը: Ինդոս գետը անցաւ և Հնդկաստան մտաւ, Մողոլեան կայսրութեան մայրաքաղաքը Տէլիին գրաւեց 1739-ին (ՏՊԷ. 363): Սինան ալ նուաճեց Հերաթի մէջ յաղթութիւնը տօնախմբեց, Պուխարա մտաւ, Խարիզմը ընկճեց, Խորասանի Մէշէթ քաղաքը միջոց մը մնաց, և վերջապէս երբ հինգ տարի ետքը, 1742-ին Ասպահան դարձաւ, ընդարձակ Պարսկաստան կայսրութիւն մը կազմած էր, որուն սահմաններն էին Տիգրիս, Ինդոս, Ոքսոս և Կասպիականը (ՏՊԷ. 364): Բայց Կրետացին գոված օրինակելի վեհապետը այլափոխուած էր այլևս ու սոսկայի բռնաւոր մըն էր դարձած: Հնդկաստանի աւարը անոր ախորժակի գրգռեց, և ամէն կերպով հարստութիւն դիզելու հետամուտ եղաւ բռնութենէ ու անիրաւութենէն չկասեցաւ, և ամէնուն ատելի դառնալ սկսաւ: Մեր նպատակէն դուրս կը նկատենք ասոնց մանրամասնութեանը մտնել: Նատիրին վրայ ազդեցութիւն գործած պարագաներուն կարգին կը պատմուի, իր դէմ եղած դաւաճանութիւնը, իր իսկ որդւոյն Ռիզաղուլիի գրգռութեամբ, ուսկից ազատեցաւ, բայց որդւոյն զերկոսին աչս բրէ ձեռամբ իւրով (ԽԱԶ. 262): Կրօնական զգացումներու կողմէ ալ անտարբեր և թոյլ կը նկարագրուի Նատիր, որ իբր հետաքրքրութիւն կը հրամայէ պարսկերէնի թարգմանել հռէութեան, քրիստոնէութեան և իսլամութեան սուրբ գիրքերը: Քրիստոնէութեան գիրքերուն համար Հայ վարդապետներու կը դիմէ, որոնք կը կատարեն հրամանը՝ Գէորգ Ջուղայեցի աստուածաբան և հանձարապերճ րաբունապետին գլխաւորութեամբ, որ թէև առաջնորդի սրբոյ վանացս Ջուղայի յորջորջմամբ սրբոյ նշանակուած է (ԽԱԶ. 263), սակայն նա անագան 1754-ին այդ պաշտօնին բարձրացաւ (ՏՅՈ. Բ. 61), իսկ Նատիր շահ 1747-ին սպանուեցաւ, որով տրուած յորջորջումը ապագային պիտի յատկացուի: Գէորգ և քահանայք և եկեղեցականք, որ անոր հետ էին, ոսկեճամուկ խիլայիւք և իբր հարիւր թուման ընծայիւք վարձատրուեցան (ԽԱԶ. 264):

2022. ԶԱՀԿԵՑԻՆ ԵՒ ԱԳՈՒԼԵՑԻՆ

Նատիրէ ոչ տարբեր բռնաւոր մըն ալ դարձած էր Ղազար Մայրաթոռի մէջ, ուսկից թէպէտ շինարար ձեռնարկներ ունինք, սակայն անոնցմով չեն արդարանար իր բռնական գործերը: Ղազարի յիշատակը շատ փառաւոր եղած կըլլար իր յիշած վեհարանով, և իր անունէն կոչուած Ղազարապատ հիւրանոցով (ԶԱՍ. 31), եթէ միւս կողմէն միաբանութեան վրայ գործած հարստահարութիւններով զայն աղտեղած չըլլար, մինչ ինքն ալ ազատած չէր Նատիրի հարստահարութիւններէն: Իր արկածները զանազաններէ տարբեր պարագաներով պատմուելուն, պէտք է ըսենք թէ տարբեր գործեր են, և ոչ թէ տարբեր պարագաներով պատմուած են: Նախ կը յիշուի թէ 1742-ին Նատիր 24,000 դահեկան պահանջեց Ղազարէն, պարզապէս այն պատճառով թէ չէ պարտ քահանապետից ստանալ զգանձս (ԽԱԶ. 265): Նատիր հարկաւ պահանջն ալ զանձած է, իսկ պահանջելուն առիթ փնտռել պէտք չէ, զի ունեցողէն

ունեցածը առնել իրեն իրաւունք սեպած էր: Հարկաւ շահելու և շահուելու նպատակով էր, որ Ղազար 1745-ին Նատիրի տեսութեան գացած էր Խորասանի Սէշէթ մայրաքաղաքը (ՉԱՍ. Գ. 827), որ կը յարմարի Հնդկաստանի յաղթութենէ դառնալու միջոցին՝ հոն ժամանակ մը հանգստանալուն (2021): Իրեն հետ կը գտնուէին Պետրոս Այնթապցի և Աղեքսանդր Բիւզանդացի վարդապետները, աւելի ծանօթ իրենց Քիւթիր և Քարաքաշ մականուններով: Այդ պարագային պէտք է կապել ուրիշ արկած մը, թէ Ղազար վասն յանցման իւրոյ՝ գանիւք և տուգանօք ընկեցաւ յաթռոյն (ՇԱՀ. Ա. 227), և թէ Միքայէլ՝ տեղապահ ու Յովհաննէս Շիրաճի՝ գործակալ վարդապետները, առիթ գտան Քիւթիրն ու Քարաքաշը ամբաստանել, թէ երկոքին ևս գրեցին զքէն չարախօսութիւն առ Նատըր շահ (ՉԱՍ. Գ. 828): Ինչ էր Ղազարի վրայ գրուած յանցանքը և ինչպէս գործադրուեցաւ գանակոծութիւնը՝ որոշակի գրուած չենք գտներ. բայց քանի որ տուգանք ալ կը յիշուի, գոնէ ինչպէս ազատած ըլլալուն կերպը կը բացատրուի: Իսկ աթռազրկութիւնը լոկ թագաւորական հրաման մը ըլլալուն, ներքնապէս գործադրուած չէ, այլ արտաքին ձևը յարգելով Ղազար գործէ քաշուած է, և Յովհաննէս Ագուլեցի՝ առաջնորդ Գողթան, իբրև փոխանորդ կամ տեղակալ գործերը վարելու սկսած է: Այդ կացութիւնը հազիւ վեց ամիս կը տևէ, զի նոյն ինքն Յովհաննէս տեղակալ և միաբաններ՝ օգուտ քաղելով Նատիրի թոռ Շահռուհի Երեւան և Էջմիածին այցելելէն, անոր միջնորդութեամբ կ'ընդունին Ղազարի նորէն աթոռ դառնալուն շնորհը, ծանր տուգանքի պայմանով, և Յովհաննէս նորէն իր առաջնորդական վիճակը կը դառնայ (ՇԱՀ. Ա. 228): Ըստ այսմ կրնանք Յովհաննէս Ագուլեցիէն հեռացնել՝ հակաթոռ մը եղած ըլլալու ենթադրութիւնը: Իսկ եղելութեան թուական կրնանք նշանակել 1745 տարին:

2023. ՔԻԻԹԻԻՐ ԵՒ ՔԱՐԱՔԱՇ

Ղազար հազիւ իր դիրքը գտած, կը սկսի Քիւթիրին և Քարաքաշին վրայ բռնանալ, հիմնուելով այն քութեան վրայ, զոր տեղակալ Միքայէլ և գործակալ Յովհաննէս հնարած էին (2022): Զահկեցին կը խորհէր ընկճել և ստորնացնել այդ երկու վարդապետները, որոնց դիրքն ու արժանիքը իրեն փուչ եղած էին, և կերպով մը սանձ կը դնէին իր յախումն բերմունքներուն: Ոչ միայն իրեն դէմ գրած ըլլալուն բարուրանքը, այլ և իրեն նկատմամբ տարիներ առաջ ամէն մը ըսածնին կամ ըրածնին՝ ամբաստանութեան նիւթ կազմելով, հարցուփորձերու սկսաւ, հարուածներով խառն, և մինչև իսկ իբրև քաղաքական յանցաւորներ Թավրէզի իշխանապետութեան մատնել սպառնացաւ: Երկու վարդապետներուն համարձակ պատասխանները և իրեն ստութիւնները մէջտեղ դնելը՝ Ղազարը աւելի զայրացուցին, որ երկուքն ալ ֆալախայի հարուածներուն ենթարկեց, ուշաթափ ընել տալու չափ, և շղթայակապ բանտարկել տուաւ: Երեսուն օր մնացին այնտեղ անխնամ, հազիւ ոգեպահիկով, և տանջանքներու սպառնալիքով, և չկրցան ելլել, բայց եթէ բռնի պարտամուրհակներ ստորագրելով: Բայց այն ատեն ալ իրենց կնքուած սենեակները կողոպտուեցան, և իրենք ալ արգելական պահուեցան յիսուն օր ևս (ՉԱՍ. Գ. 830): Ղազարի ատելութիւնը աւելի սաստիկ էր Քիւթիրին վրայ, անդստին ընտրութեան միջոցին իրեն հակառակ եղած ըլլալէն (1991), ուստի Քիւթիր փութաց Կարս

փախչիլ, իսկ Ղազար անոր փոքրաւորներունն արեղաներուն վրայ թափեց իր զայրոյթը: Բայց երբ օգուտ մը չքաղեց, նենգութեան դիմեց, և ամէն բան ետ դարձնելու և աւելի ալ բարձրացնելու հրապուրիչ խոստումներով Քիւթիւրը համոզեց ետ գալ: Բայց իսկոյն արգելական պահեց զայն սենեակի մը մէջ բանտարկուած, և զայն ու փոքրաւորն ալ նեղեց ու տանջեց, որ պահծու եղածները յայտնեն, և ոչ իսկ ներեց սենեակէն ելնել զատկին օրը, 1746 մարտ 30-ին: Ջատկին չորրորդ օրը, ապրիլ 2-ին, կաթողիկոսարանի բարապանները, Քիւթիւրը շափկով մը կը մերկացնեն, և գետին տարածելով զլուխն ու մորուքը կը գերծեն, և մաշկեայ հանդերձ մի գարշահոտ վրան նետելով Սևան կը տանին, և ապրիլ 6-ին մութ նկուղ մը կը բանտարկեն, օրական չորցած հաց մը միայն տալու պայմանով, և բանտը երկու պահապաններու կը յանձնեն (ՉԱՄ. Գ. 832): Վեց ամիս մնաց Քիւթիւր այդ վիճակին մէջ, և հազիւ 1746 սեպտեմբերին ատենները Սևանի միաբաններու միջնորդութեամբ շղթաները քակելու, և վանքին մէջ ազատ շրջելու հրամանը առնուեցաւ Ղազարէ: Քիւթիւր վերջին յուսահատութեան մատնուած, ալեկոծութեան պահուն և առանց թիակի լքուած նաւակով մը յաջողեցաւ ցամաք ելնել, և յանձանօթս ու տեսակ տեսակ դժուարութիւններով կրցաւ Կարս հասնիլ և անկէ ալ առանց ճանչցուելու Կարին երթալ: Ղազար զայն իմանալով փորձեց Երևանի Պարսիկ կուսակալին ձեռքով և առատ կաշառքներով Քիւթիւրը ձերբակալել ու բերել տալ, սակայն Կարնոյ կուսակալը պինդ կեցաւ, և չյանձնեց անձ մը որ ապաւինեալ էր յերկիր իշխանութեան Օսմանցւոց և Քիւթիւրը յորդորեց Կ. Պոլիս երթալ, և հոն իր գործերը կարգադրել (ՉԱՄ. Գ. 834):

2024. ՋԱՀԿԵՑԻՆ ՓԱԽՍՏԱԿԱՆ

Քիւթիւրին Կ. Պոլիս հասնիլը կիյնայ 1747-ին սկիզբները և յայտնի է թէ ինչ պիտի ըլլային անոր պատմածները մայրաքաղաքին եկեղեցականներուն և մեծամեծներուն առջև: Քիւթիւրին հեռանալովն ալ էջմիածին հանդարտութիւն չի գտաւ, զի Ղազար շարունակ նորանոր գրգռութիւններ կը յուզէր իր վարմունքովը: Քարաքաշ յիշուիր այդ միջոցին, և կերևի թէ կողմ մը քաշուած էր, իսկ Ղազար իր ատելութիւնը դարձուցած էր Յակոբ Շամախեցի և Յովհաննէս Շիրաճի վարդապետներուն վրայ (ՉԱՄ. Գ. 839), թէպէտ վերջինը Քիւթիւրի և Քարաքաշի դէմ քսութիւններ յորինողն էր (2023): Ղազար վանքէ դուրս ալ ազգային մեծամեծներուն վրայ կը բռնանար, և զլիսաւորապէս իրեն դէմ գրգռուած էին Յարովէն և Խաչիպապ, Երևանի հասարակութեան զլիսաւորները, առաջինը քալանդար՝ որ է ազգապետ, և երկրորդը մելիք՝ որ է գործակալ: Սոյն միջոցին Պարսից տէրութիւնն ալ անիշխանութեան մատնուած էր: Նատիր շահ իմանալով Պարսիկ մեծամեծներուն իրեն դէմ ըլլալը, կը պատրաստուէր Աֆղաններու ձեռքով անոնք կոտորել, երբ ասոնք կանխեցին և զինքն սպաննեցին 1747-ին: Ասոր վրայ իրեններ ժառանգութիւնը իրարմէ յափշտակելու կը մրցէին, Ալի-Ատիլ երբորորդին Թավրէզի, և Շահռուհ թոռը Մէշէթի մէջ թագաւորեցին, և իրենց ազգականները սպաննել տալով, և զհարար տապալելով կուզէին զօրանալ: Լոռիստանի իշխան Ալի-Մէրտան ալ՝ Սօֆիներու ցեղէն Իսմայիլ անունով ութը տարեկան տղայ մը շահ հռչակել տալով, անոր անունով կը տիրապետէ Արևմտեան գաւառները:

Ուրիշ նահանգներու մէջ ալ կողմնակալներ մէկ մէկ փոքրիկ վեհապետներու ձև առած էին (ՏՊԷ. 366): Ղազար կարծելով պարագայէն օգտուիլ, Յարովէնին և Խաչիպապին սպառնացաւ տէրութեան մատնել, որուն վրայ ասոնք կանխեցին զինքն մատնել Ալի-Ատիլ, որ Հայկական գաւառներու վրայ կիշխէր, թէ Կարին փախած Մանուչար Հայ իշխանին 4000 թուման դրամները Ղազարի մօտ աւանդ են: Ղազար թագաւորէն կանչուեցաւ, և աւանդը իրմէ պահանջուեցաւ, 1500 թուման ալ տուգանքի յաւելուածով: Ղազար անձար մնալով զայն վճարել, աթոռին թանկագին իրերէն մաս մը վաճառելով և հարկապահանջները կաշառելով, հնարեցաւ Կարին Փախչիլ, մտածելով այնտեղ հայրապետանոց հաստատել, որուն չհաւանեցան Կարնեցիները: Ղազար բռնի կերպով իր նկատմամբ գոհականութեան գիրեր ստորագրել տալով Կ. Պոլիս և Տաճկաստանի ուրիշ կողմեր ղրկած էր, սակայն միաբաններ ճշմարտութիւնը յայտնող գիրեր հասուցած էին, և Կ. Պոլսոյ ամբողջ Հայութիւնը, Նալեան պատրիարքին առաջնորդութեամբ, էջմիածինի մէջ կարգ ու սարք հաստատելու և անտեղութեանց հնմնական դարման տանելու պէտքը զգացեր էին: Անշուշտ Ղազարի բռնագբօսիկ ազդեցութիւն պիտի չկարենային գործել, քանի որ Քիւթիւր ականատես վկայ և անձամբ փորձառու՝ Կ. Պոլիս կը գտնուէր: Ղազարի էջմիածինը թողլով Կարին փախչիլը և այնտեղ հաստատուիլ ուզելը, արմատական միջոցներու պէտքը զգացուցին, և պատրիարքարանով ու ժողովուրդով որոշում տրուեցաւ, որ Պետրոս Քիւթիւս ու Սահակ Ահագին վարդապետներ էջմիածին դառնան, և միաբանութեան հետ պատշաճը մտածեն, և մինչև իսկ Ղազարը փախած նկատելով, նոր կաթողիկոս մը ընտրեն և նստեցնեն (ՉԱՄ. Գ. 839):

2025. ՔԻԻԹԻԻՐ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ

Երբոր Ղազար էջմիածինէ խոյս տուաւ, պետական հարկահանները Մայրաթոռ եկան և միաբանները նեղեցին ու տանջեցին Ղազարին պարտքին համար, և երբոր ուրիշ կերպով արդիւնք չունեցան, եկեղեցական ինչքերը և զարդերը գրաւեցին (ՉԱՄ. Գ. 838), և վեց ձիաբեռ ապրանք թագաւորին տարին: Սակայն միաբաններ աղաչաւորներ և հիրեր հասուցին, թէ պարտքը վանքին և աթոռին չէ, այլ Ղազարին անձնապէս ստացած աւանդի մը երեսէն: Թագաւորը իրաւունք տուաւ միաբաններուն, հարկահան ալ պատժեց ըսելով թէ զդրամս Ղազարու պահանջեմ և ոչ զանօթս վանացն, ու ապրանքներ ետ դարձուց, և Ղազարին մասին կարգադրութիւնը միաբանութեան թողուց (ՇԱՀ. Ա. 228): Երբոր հարկահանները ապրանքներով մեկնեցան, Ղազար այդ լուրին վրայ պարտքը վճարուած սեպելով, էջմիածին դարձած էր, որ ատեն Կ. Պոլիսէ ղրկուած վարդապետներն ալ հասան: Որպէսզի իր տապալման առջևն առնէ, անոնց վրայ ամբաստանագիրներ մատոյց, թէ Կ. Պոլիսէ եկած լրտեսք են և թէ ինքն Պարսից պետութեան հաւատարիմ է: Սակայն Ղազարի անձը կասկածաւոր եղած և անունը կոտրած էր Պարսից կառավարութեան առջև, և ամբաստանութեան ականջ չկախուեցաւ, այլ Թավրէզէ հրահանգ տրուեցաւ Երևանի կուսակալութեան, որ միաբանութիւնը հարցաքննէ, և զօր ընտրեսցին նոքա, նա լիցի նոցա կաթողիկոս (ՉԱՄ. Գ. 838): Կուսակալը Երևանի մէջ ատեն

կազմեց, Ղազար ալ հոն կոչուեցաւ, միաբանութեան գլխաւորներն ալ ներկայացան: Քիւթիւր և Ահագին Տաճկաստանցոց կողմէ խօսեցան, և Ղազար պարտաւորուեցաւ, և պետական հրամանով պաշտօնանկ հռչակուեցաւ, և Սևան կղզին աքսորուեցաւ, ուր ինքն Քիւթիւր բանտարկած էր (2023) և միաբանութեան հրաման տրուեցաւ էջմիածին դառնալ և ընտրութիւն կատարել (ՉԱՄ. Գ. 840): Պահ մը ուզուեցաւ Սահակ Ահագին, Կոլոտի աշակերտութենէն, կաթողիկոսութեան բարձրացնել իբրև էջմիածինի խռովութիւններէն անմասն մէկ մը, բայց նա յանձնառու չեղաւ, և Քիւթիւր յառաջ կոչեցին անոր ալ դժկամութեան յաղթելու համար խոստացան պաշտպան լինել նմա յամենայն ի վտանգս և այսպէս Պետրոս Այնթափցի, Մականունեալ Քիւթիւր, կաթողիկոս օծուեցաւ մայրտաճարին մէջ 1748-ին ամսաթիւը անորոշ: Միաբանութիւնը իր գործին արդարացունը ապացուցանելու համար, ընդարձակ գրութիւն մը պատրաստեց, որուն մէջ բացատրեց զամենայն յանցանս Ղազարու, և զայն ի բազում պատճէնս ցրուեց ամէն գլխաւոր վիճակներ: Այդ գիրին ստորագրած էին 21 եպիսկոպոսներ և 19 վարդապետներ, և 1748 մայիս 20 թուական կը կրէր: Նկատելով որ այդ գիրը ամէն գործ վերջացնելէն ետքը գրուեցաւ, Կարնոյ և Ջմիւռնիոյ մէջ Ղազարու համակիրներուն ալ միտքը հանդարտեցնելու համար, և օծումը անկէ առաջ տեղի ունեցած էր (ՉԱՄ. Գ. 841), իդէպ է գատիկին մոտիկ կիրակիներէն մէկուն դնել օծման ամսաթիւը: Ջատիկը այն տարին ապրիլ 10-ին հանդիպած էր:

2026. ԿԱՆՈՆԱԿԱՆ ԴԻՏՈՂՈՒԹԻՒՆ

Եղելութեան պատմական մասը ներկայանալէն ետքը պէտք է նկատողութեան առնել թէ ինչ տեսութիւն պէտք է ունենալ Ղազարու գահընկեցութեան, և Պետրոսի կաթողիկոսութեանը վրայ: Հնար է՝ արդէօք Ղազարը պաշտօնապէս և օրինաւորապէս դադարած ըսել, թէ ոչ Պետրոսը հակաթոռ մը նկատել: Գործին օրինաւորութեան մասին չի բաւեր որ Ղազար իրօք անարժան և յանցապարտ մէկը ըլլայ, այլ պէտք է որ անոր պաշտօնանկութիւնն ալ օրինաւոր ձևակերպութեամբ վճռուած ըլլայ: Իրաւ է որ միաբանութիւնը իր 40 անդամակիցներու միաձայնութեամբ անոր դատապարտութիւնը ստորագրեց, և Տաճկահայեր իրենց կողմէ լինագոր իշխանութեամբ պատգամաւորներ ղրկեցին, և Պայսկահայեր ալ ձայնակից և կամակից գտնուեցան տրուած որոշումին, սակայն այդ պարագաներ բաւական չեն նկատուիր եկեղեցական ժողովի մը գումարունը կայացնելու, որ միայն ձեռընհասն է կաթողիկոսի գահընկեցութեան վճիռը արձակելու: Ամէն պարագայի մէջ իրական կը մնայ, թէ Ղազարի վտարումը Երևանի կուսակալին ատենանը վճռուեցաւ, ուր եկեղեցականներ աւելի վկայի քան դատաւորի դերը կը վարէին: Ըստ այսմ պէտք կըլլար ըսել թէ Ղազար եկեղեցական քննութեամբ և վճռով պաշտօնանկ եղած չէ: Միւս կողմէն Պետրոս իւրովի և կամ քանի մի կամակիցներու ձեռքով աթոռը յափշտակող կամ գրաւելու յաւակնող մը չէ աթոռը դատարակ նկատուած ատեն միաբանութեան ընտրութեամբ յառաջ կոչուած է, ինչպէս եղած էին ուրիշ օրինաւոր կաթողիկոսներն ալ, և ամէնուն հաւանութեամբ պաշտօնը ստանձնած է, և հեռաւորներն ալ անհակառակ ընդունած և օրինաւոր

ճանչցած են, ° Յակոբ Նալեան պատրիարքին ալ ըստ այնմ պաշտօնապէս հռչակած է, եկեղեցւոյ բեմէն յայտարարելով և բացատրելով զամենայն վնասս Ղազարու, պատշաճաւոր վկայութեամբ և բանիւք արժանահաւատս անձանց (ՉԱՄ. Գ. 840): Բայց եթէ Քիւթիւրը հայրապետական աթոռին տէրը ճանչնանք, պէտք կըլլայ վերջէն Ղազարը հակաթոռ ըսել, երբոր արքունի պաշտպանութեամբ և դրամի զօրութեամբ կրկին աթոռը ձեռք անցուց: Խնդիրին մէջէն ելլալու համար, և միանգամայն գործին դժպիհի ձև մը չտալու համար, մենք կը հաւանինք ըսել թէ Ղազար չկորսնցուց իր կաթողիկոսական իրաւունքը, երբոր Պարսիկ կուսակալին վճիռով, իսկ ազգին և եկեղեցականութեան լոկ վկայութեամբ՝ պաշտօնանկ հռչակուեցաւ, և թէ միայն պատահական պարագաներով պաշտօնը վարելէ արգելուեցաւ: Իսկ Պետրոս որ կանոնական ձևակերպութեանց հետևողութեամբ ընտրուեցաւ, հակաթոռի կերպարանը չունեցաւ, այլ օրինաւոր ձևով պաշտօնը վարելու կոչուեցաւ, Այդ կերպով կաթողիկոսական պաշտօն վարողները մենք աթոռակից անուանուեցինք, քանի անգամ որ պարզ բռնութեամբ աթոռին տիրացած չէին, և նոյն ձևով կը նկատենք Պետրոս Բ. Այնթապցի, Քիւթիւր մականունեալ կաթողիկոսը: Բայց ինչպէս ուրիշ աթոռակիցները, այն ալ կաթողիկոսներու չարայարութեան չենք անցներ, թէպէտ սովորական ցուցակներ անցուցած ըլլան (ԺԱՄ. 640), Երևանցին և Շահխաթունեան ազ Պետրոսի անունը շարքէն դուրս թողած են (ՇԱՀ. Ա. 228):

2027. ԱՆՁԵՐՈՒ ԲԱՂԴԱՏՈՒԹԻՒՆ

Խնդիրը նկատեցինք պարզապէս կանոնական ձևակերպութեան տեսակէտէն, ապա թէ ոչ անհատական արժանաւորութեան տեսակէտէն, երկուքն ալ հաւասարապէս անձնահաճ և շահագէտ անձեր կը ներկայանան, վրէժխնդիր և անիրաւ, որոնք ոչ մի կերպով յանձնարարելի չէին կրնար ըլլալ: Արդիւնաւորութեան տեսակէտէն, Ղազար, որչափ ալ բռնաւոր և քինախնդիր, իր մրցակցին վրայ ուսումնական առաւելութիւնն ունի, գլխաւորապէս իր երկասիրած Դրախտ Ցանկալի գիրքով, ամբողջապէս հայադաւանութեան պաշտպանութեան նուիրուած, իրեն տրամադրելի և ժամանակին ծանոթ հմտութեանց փաստերով: Հրովարտակած է նաև Երզաբան մը, և Աստուածագերս աղօթագիր մը: Իսկ շինարարութեանն ալ ընտիր մնոյշներ են Մայրաթոռոյ վեհարանը և Ղազարապատը, որ մինչև մեր օրերը կաթողիկոսարանի պէտքը լրացուցին, թէպէտ երկրորդը քանդուեցաւ արդէն, և առաջին ալ նոյն բախտը պիտի ունենայ, երբ նորաշէնը աւարտի: Պետրոս ընդհակառակն իր ետևէն բան մը թողած չէ, և պէտք չէ միտքէ հաւանել այն տգեղ դերը զոր խաղաց Կոլոտի դէմ (1986): Ուրիշ պարագաներու մէջ ալ բարձր և վեհ զգացումներու նշան մը չէ տուած, և բոլոր ըրածն ու Ղազարի դէմ վարած դերը անհատական թշնամութեան կամ անձնական շահագիտութեան նկարագիրը կը կրեն (1991): Պետրոս տեղ մը իբր Կարնոյ առաջնորդ կը յիշուի (Շահ. Ա. 228) սակայն ժամանակագրական հաշուով չենք գտներ ատեն մը, որ այդ պաշտօնը վարած ըլլայ:

2028. ՔԻԹԻԻՐ ՏԱՊԱԼՈՒԱԾ

Պետրոս կաթողիկոսականաթոռը գրաւելով, որևէ արդիւնաւորութիւն ցոյց տուած չէ, և

Երևանեցին ու Շահխաթունեան բառ մըն ալ չունին անոր գործունէութեան վրայ: Միաբաններն ալ չահիլ գիտցած պիտի չըլլար, որ անոր պաշտպանութեան համար շարժում մը չըրին, և Ղազարի վերադարձին համակերպեցան, գուցէ և նպաստեցին իսկ: Այդ միջոցին Իպրահիմ Թավրէզի նոր կուսակալը, Նատիրի եղբօրորդին, և ոչ Նատիրի եղբայր Իպրահիմը (1978), իր եղբօր Ալի-Ատիլին դէմ ելաւ, զայն ձերբակալեց ու կուրացուց և անոր տեղը անցաւ (ՏՊԷ. 365): Թագաւորի փոփոխութեամբ՝ հրամաններուն ալ փոփոխութիւնը դիւրացաւ, և Ղազարի եղբայր Յովսէփ քահանան (1993) փութաց անոր մոտ երթալ, և պատշաճ ընծաներով ու միջնորդութիւններով յաջողեցաւ Ղազարի ազատութեան և կաթողիկոսութեան վերադառնալուն հրովարտակը ստանալ: Ղազար հրովարտակին զօրութեամբ Սևակի բանտարկութենէն ազատեցաւ, և յանկարծ էջմիածին հասնելով Պետրոսը ձերբակալեց, առանց անոր փախուստի միջոց թողլու: Այս երկրորդ անգամ աւելի սաստակացած էր Ղազարի քինախնդիր գրութիւնը Պետրոսի դէմ, զայն շղթայի զարնել տուաւ, և դրկեց ոչ ևս Սևան, կասկածելով անապատին միաբաններուն բարեկամութենէ (2023), այլ աքսորեց Ջահուկ իր բնիկ գաւառը, անշուշտ իրեն եղբայրներուն ու մերձաւորներուն պահպանութեան վստահանալով, և հոն խիստ բանտարկութեան ենթարկեց: Պետրոսի կաթողիկոսութիւն վարելու տևողութիւնը ամիսս տասն ըսուած է հաւասարապէս ամէնէն (ԶԱՄ. 31), և 1748 ապրիլէն հաշուելով տապալումն ու բանտարկութիւնը կը հանդիպին 1749 փետրուարին: Պատմիչներ չեն նշանակած թէ ինչչափ ատեն մնաց Քիւթիւր Ջահուկի արգելանին մէջ, միայն յայտնի է թէ այլևս չազատեցաւ և բանտին մէջ մեռաւ: Ամէն պարագայի մէջ Ղազարէ առաջ մեռած կըլլայ 1750-ին, թէ ոչ ազատութիւն ձեռք ձգած կըլլար: Մահուան կերպին վրայ ոմանք կը գրեն թէ Ղազարի եղբոր Յովսէփի երէցկինը՝ Խանում խաթուն զայն կը խնամէր, և երէցկինին մեռնելուն վրայ անխնամ մնացեալ վտանգեցաւ ի սովէ և մեռաւ (ԶԱՄ. Գ. 841): Բայց աւելի հաւանական է Յովսէփ Ջուղայեցի քահանային պատմածը: թէ Քիւթիւր վանքի մը մէջ փակուած էր, և գանքը կողոպտելու եկող աւազակներէն խոցեալ և վախճանեցաւ (ՇԱՀ. Ա. 229):

2029. ՊՐՈԽՈՐԱՆԻ ՇՓՈԹԸ

Պետրոսի տապալուելուն 1749 տարին, Կ. Պոլսոյ մէջ ալ իր արձագանքն ունեցաւ: Պատրիարքութեան աթոռին շուրջը դադարած էին մրցակիցներու պայքարները, և Կոլոտի 25 տարի անընդհատ պաշտօնավարութենէն յետոյ 8 տարի էր, որ Նալեան ալ պատրիարքութիւնը կը վարէր, երբ յանկարծ պարզ երկինքի վրայ գոռացող որոտումի պէս պատրիարքական աթոռը յափշտակող մը երևցաւ: Խնդիր և վէճ չկար հրապարակի վրայ, պատրիարքի դէմ դժգոհութիւններ բարձրացած չէին, միայն Յակոբ պատրիարքէն վասն եղեռնագործութեանց իւրեանց յանդիմանեցեալ քանի մը ազդեցիկ չար իշխանք կային, որոնք ուզեցին պատրիարքէն վրէժ լուծել: Իրենց կամակից դատն Երուսաղէմի միաբան, և քիչ առաջ անկէ եկած, Պրոխորոն վարդապետ մը Սիլիստրեցի, կամ ըստ այլոց Ռուսճուքցի, թագնաբար և կապալաւ անոր անունին հրովարտակ հանեցին, և 1749 մարտ 26, զատկի օրը (ՍՐԳ), բազմութեամբ արքունի սպասաւորաց Մայր եկեղեցին բերին, երբ տակաւին եկեղեցին լեցուն էր, և Նալեան պատրիարք

ալ այնտեղ: Ժողովուրդը և մեծամեծներու մեծամասնութիւնը, անցուդարձէն անգիտակ, գայրացմամբ դիմադրեցին, և Պրոխորոնը ներս առնել չուզեցին, սակայն արքունի բարապաններ և զինուորականներ բռնութեամբ ներս տարին, իսկ Նալեան խոհեմութիւն սեպեց խոյս տալ, և ապաւինիլ Սահաթի Եուսուֆ ծանօթի մը տունը (ՉԱՄ. Գ. 862), որ նախահայրն է այժմեան Եուսուֆանց բազմաձիւղ գերդաստանին: Միւս օր մարտ 27, զատկի մեռելոցին առտուն, ժամերգութեան միջոցին Պրոխորոն եկեղեցի կիջնէ, և իբր ասացին զԿեցո տէրըն, ժողովուրդին կը դառնայ խոսելու և ծանուցում ընելու միտքով: Բայց դեռ բերանը չբացած, ժողովուրդէն մէկ մը, ուրուն համար վկայեցին զալ Պողաշանի մը, պոռաց չենք ուզեր զՅակոբ պատրիարքն կուզենք, և ժողովուրդը բոլոր մէկ բերան, նոյն աղաղակը կը կրկնէ, և Պրոխորոնին վրան կը խուժէ: Յանկարծ բացեալ եղև դուռնն պահարանին, և ելնին անտի եէնիչէրիք և չուխատարք բաւական թուող, որոնցմէ ոմանք Պրոխորոնը ի պատրիարքարանն տարին, և ուրիշներ բիբերով և մահակներով ժողովուրդին վրայ յարձակեցան, և անխնայ կերպով հարուածեցին մինչև իսկ ոմանց գլուխքն պատառեալ էր, և ոմանց թւքն խախտեալ, և խուճապին մէջ սկսան թօթափել ի վերայ միմեանց, այնպիսի ողորմելի վիճակ մը, որ ականատեսը կը գոչէ, թէ բազմագութն Տէր այլ մի ևս ցոյց տացէ (ՍՐԳ.): Այդ խառնաշփոթութեան վրայ գործը կառավարութեան և մինչև իսկ սուլտան Մահմուտին ելաւ, ազգին կամքին հակառակ ոմանց բանսարկութեան արդիւնք ըլլալն իմացուեցաւ պատճառ եղողներ պատժուեցան (ՉԱՄ. Գ. 863), և Պրոխորոնն ալ ապրիլ 2-ին նոր կիարկի օր, իջուեցան ի Կէօմրիւկի առջևէն ի նաւ իմն, և Սամսոն ղրկեցին բերդագրել բանտարկութեան (ՍՐԳ.): Երբոր նոր պատրիարք ընտրելու հրամանը եկաւ, Նալեան այլևս յանձնառու չեղաւ, և միաձայն հաւանութեամբ պատրիարք ընտրուեցաւ, Մինաս Կարդապետ Ակնեցի, Գլակայ Ս. Կարապետի առաջնորդ, որ այդ օրեր Կարին կը գտնուէր, և մինչև որ Կ. Պոլիս հասնի, տեղակալ նշանակուեցաւ Յարութիւն վարդապետ Պալաթցի, Կոլոտի աշակերտներէն (ՉԱՄ. Գ. 863), որ պէտք է ըլլայ աշակերտաց ցուցակին սկիզբը Հեգահոգի մականուամբ նշանակուածը (ԿՈԼ. 70), զոր և խիլայեցին ի փաշայի դուռնն, ի նոյնում շաբաթի օրն (ՍՐԳ.), այսինքն 1749 ապրիլ 8-ին: Իսկ Նալեան Կ. Պոլիս չմնաց, և Պրուսայի առաջնորդութիւնը ստանձնելով, փութաց երթալ իր պաշտոնատեղին: Որոշակի չունինք թէ որ օր Մինաս եկաւ և աթոռը նստաւ, բայց մերձաւոր հաշուով հազիւ մայիսի վերջերը Կ. Պոլիս հասած կըլլայ:

2030. ՄԽԻԹԱՐԻ ՄԱՀԸ

Միևնոյն օրերը կը հանդիպի մխիթարեան միաբանութեան հիմնադիր Մխիթար աբբաօր մահը Վենետիկի մէջ, 1749 ապրիլ 27-ին, կամ հին տոմարով 16-ին, կիրակի օր: Մխիթար երկար տարիներէ ի վեր գալուկով կը տառապէր, որ է դեղնացաւ (ՄԽԻ. 409) 1739-ին տազնապ մը անցուցած էր, որ կրկնուեցաւ 1746-ին, և անկէ ետքը միշտ մերթ հիւանդ և մերթ առողջ ապրեցաւ, իսկ 1749-ին Մեծպահքի մէջ հիւանդութիւնը ու տկարութիւնը սաստկացան, և ինքն ալ զգաց իր կենսական ոյժերուն սպառիլը: Ապրիլ 4-ին, հին տոմարով մարտ 24-ին, աւագ ուրբաթ երկու տոմարներուն ալ, ցաւերը կը սաստկանան, զատկին երկրորդ օրը թոշակ կընդունի, և ցաւերով

կանցնէ այլևս երեք շաբաթներ, մինչև որ հոգին կաւանդէ Յինանց չորրորդ կիրակէին առտուն, 1740 ապրիլ 16 27-ին, 74 տարեկան, և միւս որ յուղարկաւորութիւնը կատարուելով կը թաղուի Ս. Ղազարի եկեղեցւոյն դասին մէջտեղը (ՄԽԻ. 415): Միւս տարին վերստին կը փոխադրուի բեմին վրայ, յատուկ տապանագիրով մը, որ իմաստից բարձրութենէն աւելի՝ խրթին բառերու կուտակումով կազմուած է (ՄԽԻ. 417): Մխիթարի անձին վրայ գիահատումներ, այնչափ և այնպիսի ընդարձակութեամբ, և մինչև իսկ չափազանցութեամբ գրուած են իրեններէն, որ նոր տեսութիւն մը ընելու տեղ չէ մնացած: Մենք իբրև պարզ պատմաբան, և ոչ իբրև ոգևորեալ ներբողաբան, եղելութիւնները յառաջ բերինք իրենց իսկութեան մէջ, որպէսզի ընթերցողը կարենայ իր զատողութիւնն ընել խոհական չափաւորութեամբ: Մխիթարի գործերը երկու ճիւղի կրնանք բաժնել, հռոմէադաւանութեան տուած օգնութիւնը, և հայ գրականութեան տուած մղումը: Անտարակոյս է որ հռոմէադաւանութիւնը շատ բան կը պարտի Մխիթարին, որ իր անձնական աշխատութեամբ, և հիմնած միաբանութեամբ, և կատարած հրատարակութեամբ, ոչ միայն հռոմէադաւանութեան տարածուելուն և կազմակերպուելուն նպաստեց, այլ և նոյն իսկ հայադաւանութեան մէջ շատ մը հռովմէական միտքեր ներմուծելու առիթ տուաւ իր հրատարակած գիրքերով, զորս Մայրաթռոյ կաթողիկոսին անունին մակագրութեամբ՝ յանգագաստս ընդունելի կ'ընէր Հայերուն, իբրև անխառն Հայ ուղղափառութիւն: Բայց մենք նորէն պիտի կրկնենք, թէ Մխիթար մոլեռանդ հռոմէադաւան աւելի, նախանձայոյզ հաշտարարի զգացումը ունեցող մըն էր: Արևմտեան կամ Եւրոպական կամ աւելի ճիշդ՝ Լատինական ուսմանց և զարգացմանց փայլէն չլրացած, և անզուսպ ձգտումով անոնց հետևելու ձեռնարկած, պատրաստ էր հայադաւանութենէ և նոյն իսկ Հայ ինքնութենէ բան մը զոհել, որպէսզի Լատինական ուսումէ բան մը առնելով Հայութեան կարենայ բերել: Մեր այս տեսութեան ակներև փաստն է, այն ըմբռնումը, որով Լատիններուն և մոլի լատինամիտներուն մօտ Մխիթար անկեղծ և կատարեալ հռոմէադաւան չկարծուեցաւ, և այդ ըմբռնումը իր մաբանութեան վրայ ալ տևողապէս պահուեցաւ: Իսկ Հայ գրականութեան համար ունեցած երախտիքը, աւելի պայծառ է: Հայութիւնը փայլեցնելու համար, դաւանականը զոհած ատեն գրականին դարձուց իր ոյժը, երբ պարագաներն ալ զինքը Արևմուտքի կողմը նետեցին, երբ անձնական հալածանքի միտքէն շուարած՝ Ջմիրնիոյ նաւահանգիստին մէջ առաջին գտած կը նետուէր: Արևմուտք իրեն առջև դիրութեան արահետ մը բացաւ, որուն վրայ սկսաւ քալել: Սակայն ինքն անձամբ չեղաւ հին գրականութեան երախտաւորը և նախնեաց մատենագրական գանձերը մէջտեղ հանողը: Իր հայկաբանութիւնը՝ ժամանակակից և Արևելքի մէջ մնացող ու այնտեղ գիրքեր գրող ու հրատարակողներէն բարձր չէ: Իր մեծ արժանիքը եղաւ նպաստառուի պարագաներու ներքև հիմնարկութիւն մը ընել, զոր իրմէ ետքը եկողները յաջողապէս արդիւնաւորեցին:

2031. ՄԽԻԱԹԱՐԻ ՅԱԶՈՐԴ

Տարի մը կը յապաղի Մխիթարի յաջորդին կամ Մխիթարեան միաբանութեան աբբաօր ընտրութիւնը, ինչ որ կը ցուցնէ, թէ գաղափարներու և տեսութիւններու անհամաձայնութիւններ

տեղի ունեցած են: Վերջիվերջոյ ընտրութիւնը կը կեդրոնանայ ոչ թէ Մխիթարի հին գործակիցներէն և արդիւնաւոր աշխատակիցներէն մէկուն վրայ, այլ վերջիններէն և միայն 1739 ապրիլին քահանայացած միաբանի մը վրայ, ինչպէս էր հայր Ստեփանոս Մելքոնեան, բնիկ Կ. Պոլսեցի, տակաւին 33 տարեկան (ՅՈՐ. 217): Մելքոնեան ընտրուեցաւ 1750 ապրիլ 6-ին, և պաշտօնի մտնելուն հետ մուտ գործեցին Ս. Ղազարի վանքը՝ Հինի և նորի վէճերը, այսինքն է հին ուղղութեան պաշտպաններուն՝ և նոր ուղղութեան մը հետևողներուն պայքարները: Մելքոնեան, ինչպէս տարիքն ալ ու իր ընտրութիւնն ալ կը ցուցնէին, անմիջապէս ձեռնամուխ կըլլայ Մխիթարի կարգերը փոփոխել, և նորաձևութիւններով նոր կանոնագրութիւն մը կազմելու կը ձեռնարկէ, և դժգոհութիւնները այնչափ կը զօրանան, որ գործը մինչև միաբանութեան պառակտելուն, և մի մասին բաժնուելով նոր ճիւղ մը կազմելուն պատճառ կըլլայ (ՅՇՐ. 4), որուն վրայ իր կարգին:

2032. ԱՐԾԻԻԵԱՆԻ ՄԱՀԸ

Միևնոյն 1749 տարւոյն մէջ մեռաւ հայ-կաթոլիկ պատրիարքութեան կամ կաթողիկոսութեան հիմնադիր Աբրահամ Արծիւեանն ալ: Վերջին անգամ Լիբանան դառնալէն ետքը 1745-ին (2016), կաշխատէր այդ առանձնութեան մէջ իրեն յատուկ հայրապետանոց կազմել, զի անհնար էր Անտոնեանց վանքին մէջ մինչև վերջ հիւրընկալուիլ միաբաններուն վրայ ծանրանալ, թէպէտև առանց անոնց՝ բան մըն ալ գործելու եղանակ չունէր, վասնզի անոնցմէ դուրս ալ պաշտօնեայ չունէր: Իր իրաւասութեան սահմանները ընդարձակելու փափաքն ալ Աբրահամի զօրաւոր ձգտումներէն մէկն էր, բացատրութիւնը, միւս կողմէն Լատին եպիսկոպոսին արգելքը (2016), և նոյնիսկ Կ. Պոլիս երթալու համարձակութիւն չունենալը, զինքն հիմնապէս կասեցուցին, և այլևս այդ խնդիրը չուզուեցաւ, և վերիվերջոյ Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան սահմանները: Նորաստեղծ հռոմէադաւան կաթողիկոսութեան սահման ճանչցուեցան: Այդ տեսութեամբ, Մելքոն Թուխմանեան Մամպտոյ հռոմէական եպիսկոպոսը, թէպէտ Աբրահամէ առած էր իր ձեռնադրութիւնը և անոր ընտրութեան մասնակցած (2009), բայց Աբրահամի հպատակութիւնը չուզեց ընդունիլ, հարկաւ հիմնուելով այն պարագային, որ Տիարապէթի Մամպուտով մէկտեղ էջմիածնի՝ և ոչ Սոյ աթոռին ենթարկեալ վիճակ էր բայի Հռոմ Աբրահամի իրաւունք տուաւ (ԱՂՔ. Ա. 18): Երբոր Աբրահամ ծերութեան և հիւանդութեան պատճառով հետզհետէ կը տկարանար, յաջորդութեան խնդիրը Յակոբ և Իսահակ եպիսկոպոսներուն հոգածութեան նիւթ եղաւ, և անսոնց առաջարկութեամբ երեք Անտոնեան միաբաններ ևս, Պետրոս Ներսէսեան՝ նախորդ արքայն, Յովսէփ Այվազեան՝ ներկայ արքայն, և Պօղոս Սանաճեան վաստակաւոր վարդապետը, եպիսկոպոս ձեռնադրուեցան Քրէյմի Ս. Փրկիչ եկեղեցւոյն մէջ, 1749 յունիս 22-ին (ԱՆՏ), Այնթապցի և Եդեսիոյ և Ղամասկոսի թեմերուն անուններով (ԱՂՔ. Ա. 18): Միևնոյն ատեն բանակցութիւններ կը կատարուէին, Անտոնեանց վանքէն դուրս հայրապետանոցի համար տեղ մը ստանալու, և երբ գործը լուծման մոտ էր, Աբրահամ Պետրոս Արծիւեան հռոմէականաց կաթողիկոսը վախճանեցաւ 70 տարեկան, Քրէյմի վանքին մէջ, 1749 հոկտեմբեր 1-ին: Վարագայ խաչի կիրակին, և միւս օր թաղուեցաւ Ս. Փրկիչ եկեղեցւոյն մէջ: Քիչ օր ետքը հոկտեմբեր 13-ին

կնքուեցաւ հայրապետանոց ըլլալու սահմանուած տեղւոյն: Պղոնմառի կամ Ջմմառի բլուրին նուիրապետութեան մուրհակը, եպիսկոպոսներուն և հոգատէր Խազեան իշխաններուն միջև (ԱՂԲ. Ա. 19): Յաջորդին ընտրութեան համար հոկտեմբեր 14-ին գումարուեցաւ հինգ եպիսկոպոս եղող Անտոնեան միաբանները, և ուրիշ վանքին մէջ գտնուողները, և կաթողիկոս հռչակեցին Յակոբ Յովսէփեան Բերիոյ եպիսկոպոսը, Անտոնեանց հիմնադիր Սուրատեան եղբարց վերջին մնացորդը, և եկեղեցական աշխատութեանց մէջ Արծիւեանի աջակիցը, որ կոչուեցաւ Յակոբ Պետրոս Բ. (ԱՂԲ. Ա. 20): Դեկտեմբեր 22-ին կաթողիկոսօրհնէքի հանդէսը կատարուեցաւ, և ըստ այսմ Բենեդիկտոս ԺԳ. պապին ալ հաղորդուեցաւ, որ 1750 սեպտեմբեր 23-ին կարդինալական ժողովին մէջ նորընտիրին պաշտօնը հաստատեց: Յովսէփ Այվազեան աբբահօր եպիսկոպոս ձեռնադրուելովը, Անտոնեանք ալ նոր ընտրութիւն կատարած էին Արծիւեանի մահէն առաջ, և հայր Գրիգոր Ներսէսեանը աբբահայր հռչակուած էր (ԱՆՏ.): Յիշուած ըլլալով թէ հայր Գրիգոր և հայր Պօղոս Հռոմի մէջ վանք մը հաստատելու պաշտօնով Կ. Պոլիս ուղևորած էին 1746-ին (2016), աւելցնենք թէ պէտք եղած դիրութիւնները չկրնալով ձեռք ձգել, 1748 յունիս 26-ին իրենց գրուած հրահանգին համեմատ, անմիջապէս Լիբանան դարձած էին (ԱՆՏ):

2033. ՇՂԹԱՅԱԿԻՐԻ ՄԱՀՈ

Երուսաղէմ ալ ունեցաւ միևնոյն 1749 տարւոյ մէջ, զինքն ցնցող պատահարը, նոյն տարին հոգին յանձնեց իր բազմաժամանակեայ և բազմեբախտ հայրապետը, որ 32 տարիէ ի վեր անոր պետն ու հայրն էր եղած, Սաղիմական աթոռը իր կործանումէն վերականգնած, և անոր փայլն ու պայծառութիւնը ստացութիւնները և արտօնութիւնները պաշտպանած և ընդարձակած: Դժբախտաբար մահուան ամսաթիւը տեղ մը նշանակուած չենք գտներ, բայց յիշատակը անմոռաց է Երուսաղէմի մէջ, ինչպէս և վայել էր ընել, և հանապազօրեայ պատարագին մէջ երբ յիշատակութիւն կըլլայ հանգուցեալ ըրաբունապետացն մերոց (ԺԱՄ. 593), յանուանէ կը յիշուին Երուսաղէմը փրկանաւորող և փառաւորող Պարոնտէր և Շղթայակիր զոյգ Գրիգորները: Յաջորդութեան մասին Շղթայակիրի կամքն էր եղած իրմէ ետքը աթոռը յանձնել Թէոդորոս Խորենացի եպիսկոպոսին (1997), զոր փոխանորդ ալ ըրած էր կանուխէն, և Կ. Պոլսոյ պատրիարքութեան ալ ծանուցած, և Նալեան պատրիարք ալ հաստատած էր մակագրելով, թէ ինձ Յակոբ պատրիարքիս ընդունելի է (ԱՄՏ. Բ. 77): Այսպէս համոզուած էր ամբողջ միաբանութիւն ալ, և ըստ այսմ հաստատութեան կը սպասէր: Բայց խնդիրը հիմնովին այլափոխուեցան Կ. Պոլսոյ պատրիարքարանին մէջ: Մինաս պատրիարք և մեծամեծներ Շղթայակիրին յաջորդելու արժանաւոր, կարող էր զօրաւոր անձի մը անհրաժեշտութիւնը տեսնելով, մտածեցին այդ պաշտօնին կոչել Յակոբ Նալեան պատրիարքը, որ քիչ առաջ Կ. Պոլիսը թողած և Պրուսա էր գացած (2029): Թէոդորոս ըստ բաւականին ծանօթ չէր, ուստի համաձայնեցան Նալեանը Երուսաղէմի պատրիարք ընտրել իրեն հաւանութիւն ալ առին, և ըստ այսմ հրովարտակը հանել տուին, և Երուսաղէմ ուղևորեցին ամենայն փառաւորութեամբ, և միաբաններն ալ ընդունեցան ամենայն յօժարութեամբ, զի բախտ մըն էր իրենց՝ Նալեանի

կարողութեամբ անձ մը իրենց գլուխ ունենալ: Նալեանի Պրուսայի առաջնորդութիւն վարելը, հազիւ թէ քանի մը ամիս տևողութիւն ունեցած կրնայ ըլլայ: Այստեղ պէտք է դիտել տանք թէ Նալեան Երուսաղէմի միաբան չէր, այլ իբր Կոլոտի աշակերտ Ամրտոլու կամ Գլակայ միաբան կրնար սեպուիլ, և ոչ երբեք Երուսաղէմի, թեև զամենայն զելս և զմուտս սրբոյն Երուսաղէմայ իմացեալ, և յամենայն գործս սրբոյ Երուսաղէմի վարժեալ էր: Արդ եթէ ի սուրբ Երուսաղէմ սնեալ չեղող, և եկամուտ սեպուող անձը (ՀՆՆ. 157), պարզապէս իբր միաբան չեղող պիտի իմանայինք, պէտք, իբր զի ամէնէն առակաթողիկոսէ արտասանուած նզովքն զօրութեամբ, Մինաս պատրիարք և Կ. Պոլսոյ մեծամեծներ, և Երուսաղէմի միաբանութիւնը՝ նզովքի ներքև ինկած պիտի ըսուէին, և գլխաւորապէս ինքն Նալեան ալ, որ Երուսաղէմի կանոններուն կազմուելուն և հռչակուելուն գործակից էր: Այս պարագան ալ մեզի իբր փաստ կը ծառայէ, թէ Հաննայի կոչուած նզովքները չեն արգելեր միաբան չեղողի մը Երուսաղէմի պատրիարք ընտրուիլը, բաւական է որ արժանաւորութեան պայմաններուն համապատասխանէ (1950), իբր զի ամէնէն առաջ Նալեան լաւ տեղեակ պէտք էր ըլլար կանոններուն հարազատ իմաստին:

2034. ՋԱՀԿԵՑԻ ՄԱՀԸ

Ջանազան կողմեր կատարուած իրողութիւնները քաղելէ ետքը, նորէն դառնանք Մայրաթոռ, ուր 1747 փետրուարին վերահաստատուած տեսանք Ղազար Ջահկեցին (2028): Ղազար վերջնական յաղթութիւնը տանելէն ետքը, իր բոլոր քինախնդրութիւնը Քիւթիւրի վրայ ամփոփելով, ուրիշները հանդարտ թողած կերևի, զի նոր հալածանքներ և հարստահարութիւններ չեն յիշուիր այլևս: Իբր գործունէութեան արդիւնք ունինք Ղազարապատը, որ այդ վերջին միջոցին մէջ շինուած և լրացած է 1750-ին (ՇԱՀ. Ա. 91), մինչ Վեհարանը այն ատեն Պատրիարքարան կոչուած, 1741-ին, իր կաթողիկոսութեան առաջին մասին մէջ լրացած էր (ՇԱՀ. Ա. 92), Կիրքն ալ, զայրոյթն ալ, որչափ սաստիկ և բուռն ըլլան, հետզհետէ կը մեղմանան տարիքի բերմամբ: Ըստ այսմ Ջահկեցին ալ հանդարտութեամբ անցուց իր վերջին օրերը, և խաղաղութեամբ կնքեց իր ալեկոծ և տազնապալից կեանքը 1751-ին, ամսաթիւր անորոշ, բայց մերձաւոր հաշուով տարւոյն սկիզբները, վասնզի յաջորդը՝ ընտրական գործողութիւններ աւարտելէն և Կ. Պոլսէ եջմիածին գալէն ետքը, նոյն 1751 տարւոյ սեպտեմբերին մայրտաճարին մէջ օծումը կընդունէր: Ղազարի գերեզմանը կը տեսնուի Ս. Գայիանէի վկայականին բակին աջակողմը: Բաւական խօսած կը գտնուինք Ջահկեցին անձնաւորութեան նկատմամբ և իրեն գործողութեանց վրայ գնահատումներ ալ ըրած, այնպէս որ պէտք չենք զգար նոյն կէտերու վրայ անդրադառնալ: Բոլոր կեանքին ընթացքին մէջ յայտնի կը տեսնուին անոր վրայ կարողութեան գովելի ձիրքեր, յաջողակութեան համար արթուն միտք, և ձեռնարկներու մէջ տոկուն ջանք սակայն դժբախտաբար ամենայն ինչ չափազանց էր անոր վրայ, և բուռն կիրքերով շաղախեալ էին անոր լաւ յատկութիւններն ալ: Արժանապատուութեան զգացումը մինչև սնափառութիւն մղուած, անձնապաշտպանութիւնը մինչև անգթութիւն հասած, ջանքը մինչև բռնութիւն, և համարձակութիւնը մինչև ապօրինութիւն յառաջացած: Եթէ գիտցած ըլլար իր ձիրքերը՝ կիրքերէ գերծ պահելով արդիւնաւորել, անշուշտ

աւելի հանդարտ ու երջանիկ, և տազնապներդ տառապանքներդ զերծ կեանք վարած կըլլար, և իր անունը լաւագոյն կաթողիկոսներուն հետ կը դասուէր. մինչ այժմ իր անտեղի գործերն են որ լաւ և ընտիր կողմերն ալ կը քողարկեն և կաղաւաղեն, և իր անունը փառաւոր յիշատակէ կը դրկեն:

Տ. ՄԻՆԱՍ Ա. ԱԿՆԵՑԻ

2035. ԸՆՏՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՐԱԳԱՆԵՐ

Մինասը յիշեցինք երբ Նալեանի տեղ Կ. Պոլսոյ պատրիարքութեան կրչուեցաւ (2029), և անկէ առաջ Մշոյ Ս. Կարապետի առաջնորդ եղած ըլլալը գիտենք, բայց աւելի կանուխ նախընթացին ինչ ըլլալը չենք գիտեր: Նկատելով որ բաւական ծեր կը ներկայացուի բարձր աթոռներ ելած ատենը, անհաւանական չէր ըլլար նոյնիսկ Աբրահամ Խոշաբեցիի յաջորդ եղած կարծել Գլակի մէջ, երբոր նա 1730-ին կաթողիկոս կըտրուէր (1965), որով սա ալ Ամտոլցի Վարդանի կրտսերագոյն աշակերտներէն եղած կըլլայ: Մինաս 1749 գարունէն մինչև 1751 գարուն երկու տարի պատրիարքութիւն վարած էր, առանց շփոթի մը տեղի տալու, թէպէտև առանց յատուկ և նշանաւոր արդիւնաւորութիւն մըն ալ ցուցնելու, որ եթէ մեծ գործունէութեան նշան չէ, խոհական և կանոնաւոր անձնաւորութեան նկարագիրը կը ցուցնէ: Այդ համբաւը հարկաւ յորդորեց Էջմիածնի միաբանները որ Կ. Պոլսոյ պատրիարքը իրենց կաթողիկոս ուզեն, և Տաճկահայեր ալ շուտով համաձայն են իրենց ճանչցած խոհական անձ մը Մայրաթոռի վրայ տեսնել, որ կարող էր դարմանել և բուժել այն պառակտումները ու թշնամութիւնները, զորս ցանած և աճեցուցած էր Ջահկեցիին բուռն և կրքոտ վարչութիւնը: Նկատելի է որ վերջին կաթողիկոսներ, Էջմիածնի Օսմանեանց տէրութեան ներքև ինչպէն ի վեր, Տաճկահայութեան կողմէ կառնուին, թէպէտև Էջմիածին և Երևանի նահանգը Պարսից իշխանութեան ներքև անցած էին: Ասոր ներքին պատճառը պէտք է տեսնել Պարսկահայոց ինկած և նուազած վիճակին մէջ, որ եթէ առաջ իբրև ազդեցիկ տարր իրենց հաճութեամբ կը տնօրինէին Մայրաթոռի բախտը և Ջուղայեցիինք կը բարձրացնէին հայրապետական աթոռին վրայ, այլևս ոչ իրենց ազդեցութիւնն էր մնացած, և ոչ արժանաւոր եկեղեցականներ կը հասնէին Նոր-Ջուղայի վանքէն, կամ Էջմիածնի Ջուղայեցի միաբաններէն: Եւ ոչ միայն Տաճկահայեր էին որ Մայրաթոռին ընտրելիներ կու տային, այլև Պարսիկ կառավարութենէ աւելի Օսմանեան կառավարութեան պաշտպանութիւնը կը յարգուէր, և անոր հրովարտակն էր որ Էջմիածնի գահակալին զօրութիւն և ազդեցութիւն կը պատրաստէր: Մանաւանդ Ջահկեցիին մահուան թուականին՝ Պարսկաստան կատարեան անիշխանութեան մէջ էր: Բարձաւ իսպառ կը գրէ Երևանցին, թագաւորութիւն Պարսից, և երկիրս մատնեցաւ ի ձեռս ինքնագլուխ և աներկիւղ բռնաւորաց (ԶԱՄ. 32): Մինաս պատրիարք՝ համաձայնութեամբ միաբանից Էջմիածնի և Կոստանդնուպոլսեցւոց ընտրեալ կաթողիկոս, Օսմանեան կառավարութենէ ալ հրովարտակը ստանալով փութաց Էջմիածին երթալ (ՇԱՀ. Ա. 229), և կաթողիկոսական օծումը ստացաւ 1751 սեպտեմբեր 15-ին, Խաչվերացի օրը (ԶԱՄ. Գ. 864):

2036. Կ. ՊՈԼՍՈՅ ԱԹՈՂԸ

Երբոր Մինաս կաթողիկոսութիւնը հաստատուելով պատրիարքութենէ ձեռք քաշեց, ջանաց առջև անցնել իր իսկ փոխանորդը, Գէորգ Ղափանցի վարդապետը, և դժուարութիւն չունեցաւ մեծամեծները հաւանեցնել, վասնզի ընդհանուր համակրութիւն վաստակած էր Ղափանցին, իբր քաղաքավար ոմն և մարդասէր, ողորմած և շահեցող ամենայնի (ՉԱՍ. Գ. 864): Ղափանցիին Կապայ հագած, այսինքն պաշտօնապէս պատրիարք նստած օրը նշանակուծ է 1751 յունիս 15 (ՍՐԳ) շաբաթ օր: Ինքն բնիկ Սիւնեաց նահանգէն և Պարսկահայ երկիրներէն ըլլալով, Էջմիածինի միաբան պէտք է ըլլայ, և Էջմիածինի շատ միաբաններու նման նուիրակութեամբ եկած: Յատկապէս Գաղատիոյ շրջանակին մէջ աշխատած էր, և Կ. Պոլիս անցնելով իր համեստ ընթացքովը պատրիարքին և ժողովրդեան համակրութիւնը գրաւած էր: Եթէ Ղափանցին այս կողմէ հաճելի եղաւ, բայց իբր գործունէութիւն մեծ արդիւնք ունեցած պիտի չըլլայ, որ մեծամեծներ աւելի կարող և աւելի յաջողակ անձի մը պէտքը զգացին, և Կոլոտի ու Նալեանի յիշատակները ամէնուն բերանը կը կրկնուէին: Կարող պատրիարք մը ունենալու պատճառներուն կարգին կը յիշուի ևս, թէ տարածիլ սկսաւ աղանդ ինչ անաստուածական (ՍՐԳ), առանց աւելի բացատրութեան, և թերևս բողոքականութեան ակնարկուի այս խոսքով: Ժամանակին մեծամեծներուն աւելի ազդեցիկ էր Եաղուպ ամիրա, արքունի վաճառապետ, որ է պազիրկեանապաշը, իր հայկական անունով Յակոբ Յովհաննէսեան Ակնեցի, որ 1751-ին Երուսաղէմ ուխտի կերթայ իր կնոջ Սողոմէի հետ, թանկագին ընծաներ կը տանի և Ս. Յարութեան տաճարին վերնատունը նորոգել կու տայ, Նալեանի նախածանոթ ըլլալով արտասովոր կերպով կը պատուասիրի Եաղուպ, և այնտեղ կը համաձայնին որ Նալեան նորէն Կ. Պոլսոյ պատրիարքութեան դառնայ: Եաղուպ իր վրան կառնէ զայն իրականացնելու հոգը, և Երուսաղէմէ դառնալուն Նալեանը իրեն հետ միատեղ Կ. Պոլիս կը բերէ: Եաղուպ ուխտաւորութեան համար Երուսաղէմ գացած ըլլալով, ժամանակին սովորութեան համաձայն 1751-ին վերջերը աւագ տօներէն առաջ գացած կըլլայ, և դարձած՝ զատիկը ընելէն ետքը, որ այն տարի 1752 մարտ 29-ին կը հանդիպէր: Եաղուպ Կ. Պոլիս հասնելուն կը հաղորդէ իր որոշումը և Ղափանցիին հրաման կընէ աթոռէն հրաժարիլ, որ անհակառակ կը համակերպի, փոխարէն Պրուսայի առաջնորդութիւնը ընդունելով (ՉԱՍ. Գ. 864): Ըստ այսմ 1752 մայիս 16-ին տեղի կունենայ Նալեանի երկրորդ անգամ պատրիարքական աթոռ ելլելը (01 ՕՐԱ. 141): Իսկ Եաղուպ ամիրա այս եղելութեան վրայ շատ չապրիր, զի քիչ ետքը 1752 յուլիս 9-ին (ՍՐԳ.), Վարդավառի հինգշաբթին: արքունական հրամանով կը գլխատուի: Ոմանք նահատակութեան գոյն տուած են Եաղուպի գլխաւորութեան, այլ մեզ հաւանականագոյն կերևի արկածին մեկնութիւնը տեսնել ներքինապետ Պէքիրի անկումին մէջ, որ իբր հեղինակ բազմաթիւ զեղծումներու և ոճիրներու ամբաստանուեցաւ դենպետէն ժողովրդական գանգատներու հետևանօք, և գլխաւորուեցաւ: Նոյն պատիժին ենթարկուած կըսուին իր երկու մեղսակիցները, որոնք Սիւլէյման ներքինի և Հայ Յակոբ անունով կը յիշուին: Անոնց կողոպուտը 45 միլիոն հնչուն դահեկան եղած կըլլայ, առանց հաշուելու ոսկեղէն և գոհարեղէն զարդերը (ԺՈՒ. 343):

2037. ԵՐՈՒՍԱՂԵՄԻ ԱԹՈՂ

Նալեան երբ երկու տարի ու կէս մնացած էր Երուսաղէմի պատրիարքութեան վրայ: Այդ միջոցին հոգ տարաւ Երուսաղէմի, Բեթլեհեմի, Ռէմլէի, Յոպպէի, Դամասկոսի, Եգիպտոսի և Բերիայի կալուածներուն նորոգութեան, պէտք եղած հրովարտակաները ստանալով (ԱՍՏ. Բ. 78): Ահմէտ Տէճէնէ անուն շէյխի մը դէմ գերեզմանատան ստացութեան դատը և ազգային իրաւունքը պաշտպանեց, միւս քրիստոնէաներու ալ օգնեց, և վանքը հարստացուց Եաղուպի բազմաթիւ և թանկագին ընծաներով, որոնց ցուցակը տուած է Երուսաղէմի նոր պատմագիր (ԱՍՏ. Բ. 79): Երբ Նալեան կը հեռանար, այլևս արգելք մը չկար, որ Թէոդորոս Խորենացին պատրիարքական աթոռ բարձրանար, Շղթայակիրի կամքին համեմատ: Ուստի Նալեան, իր պատրիարքութեան հաստատուելէն ետքը, կառավարութեան առաջարկեց կամովին հրաժարիլը և Թէոդորոսի իրեն յաջորդելը, և այսպէս Թէոդորոս Խորենացի 1752-ին պետական հաստատութեամբ Երուսաղէմի պատրիարք հռչակուեցաւ: Թէոդորոսի գործունէութեան նախընծայ արդիւնք եղաւ կանոնական բանք մակագրութեամբ կարգադրութեան մը յօրինումը՝ ի բարուք կառավարութիւն աթոռոյն, որուն առաջին ծրագիրը իշխանաւորք ազգին կազմեցին Նալեանի գլխաւորութեամբ, և Թէոդորոսի առաքեցին, որուն վրայ նորընտիր պատրիարքն ալ ասոր վրայ Յակոբ պատրիարք և գլխաւորք ազգային ուրախացան յոյժ, և հաւանութիւննին տուին (ԱՍՏ. Բ. 81): Այս առաջին յիշատակութիւնն է Երուսաղէմի համար Կ. Պոլիսէ տրուած կանոնագրի մը, և շատ հետաքրքրական գրուած պիտի ըլլար, եթէ պատճէնը պահուած և մելի ծանօթացած ըլլար:

2038. ԱՍՊԱՀԱՆԻ ԱԹՈՂ

Թէպէտ մթին, բայց դիտողութեան արժանի պարագայ մը կը գտնենք պատմուած Նոր-Ջուղայի առաջնորդութեան վրայ, որուն կոչուած էր Պողոս Ջուղայեցի, Աստուածատուր Ֆահրապատցիի յաջորդելով (2019): Պողոսի մասին կը գրուի, թէ սկիզբները առանց խռովութեան պաշտօն վարեց, բայց 1752-ին, յամին չորրորդի իր պաշտօնին՝ պարտաւորուեցաւ հրաժարիլ, յաղագս անձնական դատապարտելի գործոց իմիք (ՏՅՈ. Ա. 59), որ ճշդուած չէ: Իսկ ուրիշ տեղ ալ գրուած է, թէ ընկեցիկ լինի ի պատճառս անագորոյն գնացիցն (ԽՉԿ. 10): Նախ տարեթիւն մասին դիտելի է որ եթէ 1752-ին չորրորդ տարին էր, անոր ընտրութիւնը 1748-ին եղած կըլլայ, և նախորդը 1745-ին վախճանած լինելով (2020), երեք տարի աթոռը տեղակալով կառավարուած պիտի ըսենք: Իսկ դատապարտելի գործ կամ անագորոյն գնացք, մտածել կու տայ որևէ անառակութեան կամ շնութեան մէջ բռնուած ըլլալուն: Վանքին եպիսկոպոսները, Պետրոս, Խաչատուր, Մովսէս և Ջաքարիա, քննութեան և դատաստանի կը նստի, և Ջուղայեցոց թուականին 137 նախտ 12-ին, կամ 1752 յունիս 30-ին, վճիռ կարծակեն առաջնորդին վրայ կարգեն զապաշխարանս, արտաքին ատեանն ալ գործին կը միջամտէ և հազար թուման տուգանքի կենթարկէ: Պողոս վանքէն կելլէ և բնակի ի տան իւրում: Այստեղ կատարեալ զղջմամբ և խոստովանութեամբ ապաշխարէ մինչև իր կենաց վերջը, և մերժ ի վախնան կենաց արձակում կը ստանայ, և նորէն շնորհի նմա պատիւ եպիսկոպոսական աստիճանին (ՏՅՈ. Ա. 57): Պատահարը

թէպէտ մասնաւոր և մարդկային, սակայն մեզի համար կարևորութիւն ունի նկատել, որ վանական միաբանութիւնը, որուն 5 եպիսկոպոս, 5 վարդապետ, և 10 այրի քահանայ ունենալը ըսուած է (ՏՅՈ. Ա. 60), իր առաջնորդը կը դատէ ու կը դատապարտէ, աստիճանէն կը գրկէ և ապաշխարութեան կենթարկէ, և առաջնորդը ամենայն հլութեամբ կը հնազանդի: Կաթողիկոսի անունը չի տրուիր, և այս լռութիւնը հնար է վերագրել ժամանակին Պարսկաստանի մէջ տիրող շփոթութեանց: Բայց անհաւանական չէ ըսել, թէ կաթողիկոսական միջամտութեան պէտքն ալ զգացուած չէ, և միաբանութիւնը իր իրաւասութեամբ գործած է: Պօղոսի պաշտօնանկութենէ ետքը վանքին և վիճակին կառավարութիւնը կը ստանձնէ Ջաքարիա եպիսկոպոս Տփղիսեցի, իբրև առաջնորդ (ԽԱԶ. 285), թէպէտ ոմանք տեղ մը յաջող կոչուելէն, լոկ տեղակալ, և ոչ առաջնորդ ըլլալը կը հետևցնեն (ՏՅՈ Ա. 60), այլ ուրիշներ ուղղակի առաջնորդաց շարքին կանցնեն Ջաքարիայի անունը (ԽԶԿ. 10): Երկու տարի ետքը 1754-ին առաջնորդ ընտրուած է Գէորգ Ջուղայեցի (ՏՅՈ. Ա. 61), զի Ջաքարիա ալ իր նախորդին համահանգէտ ըլլալուն պատճառով ընպէ գրաժակ անկման (ԽԶԿ. 10), և նոյն պատժոյն կենթարկուի, որուն ինքն իր նախորդը ենթարկած էր:

2039. ՄԻՆԱՍԻ ՄԱՀԸ

Մինաս կաթողիկոսի մահը վաղահաս եղաւ, զի և ոչ իսկ երկու տարին կրցաւ լրացնել աթոռին վրայ օծուած էր 1751 սեպտեմբեր 15-ին, և վախճանեցաւ 1753 մայիս 12-ին (ՇԱՀ. Ա. 229): Պատճառը անշուշտ ծերութեան տարիքն է: Միևնոյն ծերութիւնը պատճառ եղած պիտի ըլլայ, որ իր գործունէութենէն բնաւ յիշատակութիւն չունինք, և ունի զգրեանս դատաւորականս հոգացեալ՝ բացատրութեամբ կը լրացնէ Երևանեցին անոր կենսագրականը (ՋԱՄ. 32): Բայց ասկէ զատ իրեն արդիւնք և գովութիւն պէտք է սեպուի Էջմիածինի մէջ հաշտութիւն և հանդարտութիւն մտցնելը, և հակառակութեանց ու թշնամութեանց վերջ տալը: Մարմինը թաղուած է Ս. Գայանէի վկայարանին բակին ձախակողմը (ՇԱՀ. Ա. 229):

Տ. ԱՂԵՔՍԱՆԴՐ Բ. ԲԻԷԱՆԴԱՑԻ

2040. ԸՆՏՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՐԱԳԱՆԵՐԸ

Էջմիածինի միաբանութիւնը Մինասի յաջորդին ընտրութեան համար հաւաքուելով, միևնոյն ոճին հետևեցաւ, զոր նախընթաց պարագաներու մէջ ալ պահած էր, այսինքն է, Տաճկահայոց մէջ ամէնէն աչքառու դէմքը Մայրաթոռին վրայ բազմեցնել, և անոր փորձառութեամբ ու ազդեցութեամբ հայրապետութիւնը բարձրացնել: Այդ տեսութեամբ ընտրութիւնը շատ դիրին էր, և Յակոբ Նալեան պատրիարք անհակառակ կաթողիկոսութեան ընտրելին ընդունուեցաւ, և Տաճկահայոց համաձայնութիւնն ալ ստանալու, և պաշտօնական գործողութիւնները լրացնելու, և ի հարկին պատշաճը կարգադրելու համար՝ պատգամաւորութիւն մը կազմուեցաւ, որ 1753 զարնան մէջ հասժա կըլլայ Կ.ոլիս: Նալեան ոչ մէկ կերպով յանձնառու եղաւ Կ. պոլսոյ աթոռը թողուլ, որ իրեն իբրև ժառանգութիւն մնացած էր Կոլոտէն, և ուսկից միջոց մը հեռու մնալէ ետև, նորէն ձեռք անցուցած էր: Մայրաթոռի հայրապետութիւնն ալ զինքն չիրապուրեց և ստուգիւ ալ

յաջորդ և փառաւոր կացութիւն մը չունէր Էջմիածին, երբ խռովութիւններ կը տիրէին Պարսկաստան, և ճիշդ այդ միջոցին էր որ Ալիմէրտան Լոռիստանի իշխան՝ Ասպահանը կը գրաւէր, երբ Շահռուհ ալ կը շարունակէր թագաւորեալ Մէշէթի մէջ (ԽԱԶ. 282): Երբոր Նալեան քաշուեցաւ, յառաջ եկող անուններն էին Աղեքսանդր Քարաքաշը և Սահակ Ահագինը, պահ մը Գէորգ Ղափանցիի վրայ ալ խօսուեցաւ, բայց Կոստանդնուպոլսոյ մեծամեծներուն և ժողովներուն առջև աւելի ահագինը եղաւ որ խօսուեցաւ և յորդորեց, և 1753 յունիս 22-ի ժողովին մէջ բռնադատեց Քարաքաշը յանձնառու ըլլայ կաթողիկոսութեան և բոլոր ժողովականք միաձայն և միակնիք գայն կաթողիկոս ընդունեցան (ԴԻԲ. Գ. Է): Աղեքսանդր Քարաքաշը առիթ ունեցանք յիշել անդատին Կրետացիին օրէն իբրև անոր փոխանորդը (1973), և յետոյ Ջահկեցին որով իբրև Քիւթիւրի ընկերակիցը նեղութեանց և խոշտանգանաց մէջ (2023) որ վերջէն այլևս չյիշուելուն մէկ կողմ քաշուած պիտի ըլլայ՝ ըսինք (2024), և այս անգամ զինքը կը գտնենք Կ. Պոլսոյ մէջ առանձնական կեանք վարող: Չենք գիտեր թէ Ջահկեցիին ձեռքէն խոյս տալով անմիջապէս Կ. Պոլիս եկած էր, թէ ոչ ուրիշ տեղեր ալ եղած է, բայց ինչ ալ ըլլայ, վերջապէս Կ. Պոլիս իր ծննդավայրը քաշուած է ծերութեան օրերը հանդարտ անցնելու համար: Շատ տեղ Կոստանդնուպոլսեցի մակագիր անունով յիշուած է (ԶԱՄ. 32), բայց մենք նախադասեցինք Բիւզանդացի կոչել, հետևելով իր գերեզմանին մակագրութեան մէջ գործածուած յորջորջումին (ՇԱՀ. Ա. 230): Իսկ Քարաքաշ մականունը որով յիշուած է ստէպ, հաւանականորէն իրեն տրուած է սև և թաւ յօնքեր ունենալուն համար, թէպէտև կարծողներ ալ կան թէ գերդաստանի արգանուն է, և Կ. Պոլսոյ մէջ բանասէր Կարապետ Քարաքաշեանի ընտանիքն ալ, այժմ հռոմէադաւան, իր ցեղէն կարծած է Աղեքսանդր Կաթողիկոսը:

2041. ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԻ ՄԱՀԸ

Ինչպէս նախընթացներն ալ կը ցուցնեն, ծերութեան տարիքն ունէր Աղեքսանդր, երբ հակառակ իր մերժելուն և դիմադրելուն ստիպուեցաւ կաթողիկոսական պաշտօնը ստանձնել, և Մայրաթոռին համար աշխատիլ, որուն ի մանկութենէ զբարերաութիւնս բազումս ըրած էր, գալով որդի և բնիկ միաբան սրբոյ աթոռոյն: Ինքն կը ներկայացուի իբր այր հեզաբարոյ և պարզամիտ և բազմաշխատ (ԶԱՄ. 32) և եթէ տարիքին պատճառաւ հնար չէր իրմէ երկարատև և բազմարդին պաշտօնավարութիւն սպասել, գոնէ կաթողիկոսական աստիճանը արդար վարձատրութիւնն էր իր նախկին արդիւնաւորութեանց, և կրած տառապանաց ու տանջանաց, և համեստ երկայնամտութեան՝ հակառակ Քիւթիւրի արկածախնդիր գործունէութեան: Աղեքսանդր ընտրութեան համակերպելէ ետքը անմիջապէս Կ. Պոլսէն մեկնած չէ, թերևս անձնական մի արգելքով, վասն զի առանց ձմեռուան խստութեան նայելու 1753 հոկտեմբեր 14-ին մեկնած է Կ. Պոլիսէ, և բազում տառապանօք ճանապարհի, և ցամաքի ճամբով հասած է Էջմիածին 1754 մարտ 2-ին (ԴԻԲ. Գ. Է): Եւրոկիա հանդիպած ատեն հաստատած է Յարութիւն Բասենցի եպիսկոպոսին առաջնորդութիւնը, Էջմիածին հասնելէն քիչ օր ետքը օծուած է 1754 մարտ 6-ին (ԶԱՄ. Գ. 865), ինչպէս կը գրեն ամէնքը (ՇԱՀ. Ա. 229), որ կը հանդիպի Տնտեսի կիրակիին: Ըստ

այսմ իր յիշատակարանին մէջ մարտի ամսեանն եօթն աուրն գրուած ըլլալը, շփոթութիւն սեպելու է, զի ինքն ալ կը յիշէ, թէ յաւուր Տնտեսի կիւրակէին օծեցին, որով եղաւ անտես ազգիս Արամեան (ԴԻԷ. Գ. Է): Տարիուկէս ապրեցաւ Աղեքսանդր աթոռին վրայ, և կեանքը կնքեց միւս տարին, 1755-ին Հրեշտակապետաց շաբաթ օրը, որ կիյնար նոյեմբեր 11-ին (ՇԱՀ. Ա. 230), և թաղուեցաւ Մայրտաճարին դրան մօտ, զանգակատան ներքև, հարաւկողմը, որուն հանդիպակաց հիւսիսակողմը թաղուած էր Աղեքսանդր Ա. Ջուղայեցի, որ 41 տարի առաջ նոյն ամսուան մէջ վախճանած էր նոյեմբեր 22-ին (ՇԱՀ Ա. 224): Անցողակի յիշեմ, թէ 1888 մայիսին, երբոր Էջմիածինի ներքին բակին յատակը ցածցընելու պեղումներ կը կատարուէին, Աղեքսանդրներու գերեզմաններն ալ աւելի խոր իջեցնելու պէտք տեսնուեցաւ, և Մակար կաթողիկոսի հրամանով, և Ներսէս Խուդավերդեան ու Մամբրէ Սանասարեան եպիսկոպոսներու հետ՝ ևս ալ անձամբ աշխատեցայ անոնց ոսկեբերան օրինաւոր զետեղման և շիրիմներուն կանոնաւորապէս փակուելուն: Աղեքսանդր Բիւզանդացիին գործունէութեան գալով՝ գլխաւոր դիպուած կամ նշանաւոր շինուած մը չունինք յիշատակուած, և Երևանեցին ալ կը բաւականանայ ըսելով, թէ ունի և զգերանս հոգացեալ ի յօգուտ սրբոյ աթոռոյս (ԶԱՄ. 32): Միջադէպ մը չպատմուիլը, իր օրերուն Մայրաթոռի մէջ խաղաղութիւն տիրելուն նշան պիտի ընդունուի, և իրեն համար ալ, խոհական վարչութեան փաստ պիտի նկատենք այդ պարագան, ինչպէս իր նախորդ Մինասին համար ալ ըսինք (2039): Դժբախտաբար տարիքնին առած ծերունիներ սկսած էին գրաւել Մայրաթոռը, որոնք ոչ երկարատև պաշտօնավարութիւն կ'ունենային, և ոչ ժիր գործունէութիւն կը խոստանային Աղեքսանդրի կանոնաւոր վարչութեան նրան պէտք է սեպել, օծուելէն ետքը, 1754 ապրիլ 5-ին, որ զատկին երրորդ օրուան կը հանդիպի, յատուկ տոմար մը հաստատելը՝ հասոյթներն ու ծախքերը գրելու, որ և ցարդ կը պահուի՝ իբրև առաջին նմոյշ Մայրաթոռի կանոնաւոր հաշուակալութեան (ԴԻԷ. Գ. Է.):

2042. ՆՈՐ ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆ

Աղեքսանդրի մահուանէ ետքն ալ Մայրաթոռի միաբանութիւնը կրկնեց իր առաջին փափաքը, հայրապետական աթոռի վրայ տեսնել Յակոբ Նալեան պատրիարքը, թէ՛ կարողութեամբը և թէ՛ արդիւնաւորութեամբը յայտնի, և միանգամայն տակաւին, ժիր գործունէութեան տարիքին մէջ: Այդ փափաքին իրականացման համար Կ. Պոլիս յղուած պատգամաւորութեան գլխաւորն էր Սիմէոն եպիսկոպոս Երեւանեցին: Միաբանութիւնն աչքը Նալեանի վրայ էր դրած, բայց եթէ նա նորէն մերժէր, երկրորդ ընտրելի ցուցուած էին Սահակ Ահագինը, միշտ նոյն տեսութեամբ, Տաճկահայերէն աւելի աչքառու անձը բերելու համար: Սիմէոն Կ. Պոլիս հասաւ 1756ին սկիզբները, և Նալեան միևնոյն վերջնական և վճռական մերժումը դիմադրեց, և ոչ մի կերպով յանձն չառաւ Կ. Պոլսոյ պատրիարքութիւնը Մայրաթոռոյ կաթողիկոսութեան հետ փոխանակել: Կ. Պոլսեցիք ալ շատ վրայ տուած չէն երևնար, Նալեանի պէս պատրիարք մը ձեռքէ չըլլալու համար: Պատրիարքը մեծամեծներու ժողովը հաւաքեց, որոնք կաթողիկոսութեան արժանաւոր նկատեցին Սահակ Ահագինը, համաձայն Մայրաթոռոյ

միաբանութեան որոշման, և 1756 փետրուարին կաթողիկոս հռչակուեցաւ (ՇԱՀ. Ա. 229), թէպէտ Սահակ, որ ուրիշ անդամներ ալ հրաժարած էր, այս անգամ ալ ոչ մի յօժարութիւն չէր ցուցնէր, և ականայ կամօք հաւանութեան բռնադատուեցաւ: Թերևս Սահակը համոզելու ստիպողական պատճառներուն կարգին, նկատի առնուեցան Սիմէոն Երեւանեցիին և Ջմիրնիոյ առաջնորդ Աբրահամ Աստապատեցիին ձեռքի տակէ հանած դժուարութիւնները, որոնք մեծ համակրութիւն չէին գտած մայրաքաղաքին Հայութեան մէջ: Այսպէս թէ այնպէս Սահակ վերջապէս կաթողիկոս ճանչցուեցաւ, ըստ այսմ ալ էջմիածին ծանուցուեցաւ, ուր իբր տեղակալ գործի գլուխ կը մնար Շամախեցի Յակոբ եպիսկոպոսը, զոր յիշեցինք իբրև Ջահկեցիէն հալածուած անձերէն մին (2024):

2043. ԱՀԱԳԻՆԻ ԸՆԹԱՑՔԸ

Սահակ, բնիկ Խորձենացի կամ Կեղեցի, Կոլոտի յառաջադէմ աշակերտներէն էր, ցուցակին մէջ հինգերորդ նշանակուած, Նալեանէն անմիջապէս ետքը և Ահագին մականուն ստացած ուժեղ ձայնին համար, սակս ահագնապէս և փոխաբարբառ քարոզելոյն զբանն կենաց (ՍՐԳ.): Բայց տեսլեամբ և կազմով ալ ահագին եղած պիտի ըլլայ, զի Պետրոս Տէր-Յովհաննէսեան Կարնեցի քահանան, որ Կարնոյ Ս. Լուսաւորիչ վանքին նորոգութեան առթիւ, Սահակի գերեզմանը բանալու առիթ ունեցած էր, ինձ բերանացի վկայած է թէ սովորականէն մեծ են եղած անոր ոսկրները: Սահակի գործունէութենէն ինչ ինչ յիշուեցաւ պատմութեանս կարգին, և գլխաւորապէս Ջահկեցիին տապալելու համար Կ. Պոլսէ պատուիրակ ղրկուիլը (2024): Էջմիածինէ երբ դառնալը յայտնի չէ, բայց 1754-ին զինքն Ջմիրնիոյ առաջնորդ կը տեսնենք (ԳԱԼ. 260), ուսկից 1755-ին Կ. Պոլիս կու գայ (ԳԱԼ. 276): Սահակ որ թէ Ջահկեցիին պարագային (2025) և թէ Բիւզանդացիին ընտրութեան ատեն (2040) խոյս էր կաթողիկոսական աթոռէն, այս անգամ ալ կարծես թէ միևնոյն միտքին վրայ կը մնար, թէպէտ պաշտօնապէս յանձնառու կ'ըլլար կաթողիկոս ճանչցուիլ: Ճանչցուիլ կ'ըսենք, զի արդեամբ և իրօք կաթողիկոս չեղաւ Սահակ, և ոչ ալ կաթողիկոսութիւն վարեց, զի օծումն չընդունեցաւ: Այս ու այն պատճառաքներով ուղևորութիւնը ուշացուց, և տակաւին ամ մի և ամիսս ինն Կ. Պոլիս մնաց (ԶԱՄ. Գ. 865), որ է ըսել թէ այնտեղ կը գտնուէր մինչև 1757 տարւոյ վերջերը, իբր ընտրեալ կաթողիկոս, և ոչ տիրապէս կաթողիկոս, ոչ ալ պաշտօնական գործունէութիւն կատարելով: Վերջապէս ամէն կողմէ եղած դիտողութեանց վրայ, և հարկեալ ի բազում անձանց Կ. Պոլիսէ մեկնեցաւ, և անշուշտ չշտապեց, այլ քաղաքէ հանդարտօրէն հանգիստ առնելով հասաւ Կարին, և սահմանագլուխը անձնելու դադարելով տեղաւորուեցաւ Կարնոյ Ս. Լուսաւորիչ վանքը՝ Մուտուրկա գիւղի բարձունքին վրայ: Սահակի հոն հասնիլը իդէպ է դնել 1758 տարւոյ գարնան միջոցին, ուսկից այլևս չհեռացաւ ատենը անցուց Կարնոյ Ս. Լուսաւորիչ և Հինձքի Կարմիր վանքերու մէջ տարուբերելով իր բնակութիւնը: Այսպէս տարիուկէս ևս այնտեղ մնաց, մինչև որ թէ էջմիածինի և թէ Կ. Պոլիս անոր յամառ դանդաղկոտութիւնը տեսնելով, որ ոչ Մայրաթոռ երթալ յանձն կառնէր, և ոչ պաշտօնապէս ստանձնած աստիճանէն կը հրաժարէր, ստիպուեցաւ երկու կեդրոններ իրարու հետ բանակցութեան մտնել, և համաձայնութիւն գոյացուցին Ահագինէ ձեռք քաշել, ըրած ընտրութիւննին չեղեալ համարել, և նոր կաթողիկոսի

ընտրութիւն կատարել: Սահակի ընտրութիւնը կատարուած էր 1756 փետրուարին, իսկ նոր ընտրութիւնը տեղի ունեցաւ 1759 օգոստոսին, որով երեքուկէս տարի աթոռոյ պարապութիւն մը տևեց, պարզապէս Սահակի անօրինակ ընթացքին համար:

2044. ԵՆԹԱԴՐԵԱԼ ՇԱՐԺԱՌԻԹՆԵՐ

Իրաւ ալ պատմութեան մէջ անօրինակ է, որ բարձր պաշտօնի ընտրուած անձ մը, թէպէտ դժկամութեամբ, բայց վերջապէս պաշտօնապէս իրեն տրուած աստիճանն ու պաշտօնը յանձն առնելէն ետքը, տարիներով վրան պահէ այդ անունը, առանց անոր պայմանները լրացնելու, և առանց իսկ զայն պաշտօնապէս և վճռապէս վրայէն նետելու. այլ անունը պահէ, գործն ալ կէսկատար կերպով կատարէ, և մանաւանդ անոր պատկանեալ հասոյթներն ալ զանձէ, առանց պաշտօնավայրերը երթալու, և առանց պաշտօնին տէրը դառնալու: Անմեկնելի հոգեբանական վիճակ մը կը տեսնուի Սահակի վրայ, և այնչափ աւելի մթին, որչափ իրեն վրայ խօսող ժամանակակիցներ որոշակի չեն բացատրեր, թէ ինչ էր Սահակի գաղտնի մտածմունքը կամ ծածուկ շարժառիթը, որով այսպիսի տարօրինակ ընթացքի մը կը հետևէր: Եթէ պաշտօնին պատասխանատուութեան երկիւղածութիւնն էր, վերջին անգամ ալ կրնար բացարձակապէս հրաժարիլ, ինչպէս երկու անգամ ըրած էր: Եթէ Պարսկաստանի խռովեալ վիճակն էր, ինքն ալ կրնար պարագայէ օգտուելով Էջմիածինի մէջ քաշուած դիրք մը ստեղծել, ինչպէս ըրած էին Մինաս և Աղեքսանդր: Եթէ միաբաններուն հակառակութենէն կը խիթար, և գլխաւորապէս Սիմէոնի և Աբրահամի և անոնց հետևողներուն ազդեցութենէն, կամ պէտք էր իսպառ հրաժարիլ, և կամ տեղւոյն վրայ անոնք ընկճել լիակատար իշխանութեամբ, և ոչ ինքզինքը անոնցմէ մերժուելու վտանգին ենթարկել, ինչ որ իրօք տեղի ունեցաւ: Եթէ Սահակին նամակները գտնուէին կամ հրատարակուած ըլլային, հնար էր անոնց վրայ ուսումնասիրութիւն կատարել, բայց այդ աղբիւրն ալ չունինք ձեռուընդ: Չամչեան, որ ժամանակակից մըն է, տեղ մը կը յիշէ, որպէս յայտ է ի թղթոց նորա, Յակոբ Շամախեցիի նամակներուն ակնարկելով (ՉԱՄ. Գ. 865), բայց ասոնք ալ մենք չենք տեսած, և միայն Չամչեանի վստահանալով չենք կրնար հաստատել, թէ Շամախեցին Ահագինի գրած ըլլայ. Մի՛ եկեսցես այսր, իբր զի տեղական իշխանաւորներ վանքը կը նեղեն, և եթէ եկեսցես այժմ, առաւել ևս նեղեսցեն զմեզ և զքեզ (ՉԱՄ. Գ. 865): Ասիկա միտքերը գոհացնող մեկնութիւն մը չէ, մանաւանդ թէ պէտք էր որ Սահակ յորդորուէր, տեղւոյն վրայ հնարաւոր դարմանները հոգալու, քանի որ ինքն էր գործերուն պատասխանատուն: Անձնական տկարութիւն ալ ենթադրելու տեղի չկայ, զի ընտրութենէն ետքը, եօթը տարի ևս ապրեցաւ, որ գոնէ ընտրութեան ատեն տկարութիւն ունեցած չըլլալը կը ցուցնէ: Ինչպէս կը տեսնուի, ենթադրելի պատճառներէն և ոչ մէկը հաւանական չըլլալով, ստուգապէս անբացատրելի կը մնայ Սահակի հոգեբանական վիճակը, և սևեռեալ գաղափարէ կամ մելամաղծոտ վիճակէ տարբեր շարժառիթ մը դժուար է գտնել իր տարօրինակ ընթացքին:

2045. ԿԱՆՈՆԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Գալով Սահակ Ահագինի հայրապետական աթոռին հանդէպ ունեցած դիրքին, սովորական

ցուցակին մէջ անոր անունը կը տեսնենք կաթողիկոսներուն շարքին անցած, Սահակ Ե. Կեղեցի կոչմամբ, իբրև օրինաւոր և իսկական կաթողիկոս (ԺԱՄ. 640): Սակայն մեր տեսութեամբ հնար չէ իբրև օրինաւոր կաթողիկոս ընդունիլ մէկ մը, որ ոչ օծում է ստացած և ոչ հայրապետական աթոռի վրայ բազմած, և ոչ ալ տիրապէս կաթողիկոսութիւն ըրած: Այս մասին մեզի ծայնակից կը գտնենք Երեւանեցին ալ, որ անոր անունով գլխակարգութիւն չի կազմեր (ԶԱՄ. 32), և Շահխաթունեանը, որ անոր անունն իսկ ծանօթութեանց մէջ կը թողու (ՇԱՀ. Ա. 230): Սահակ ինքն ալ հայրապետական ոչ մի գործի ձեռնամուխ եղած չէ, եպիսկոպոս ձեռնադրած չէ. կ'երևի թէ կոնդակ իսկ տուած չէ. միայն գոհացած է աստ անդ յանուն կաթողիկոսութեան եղած իրաւութիւնները և հասոյթները դարձնել, թէպէտ էջմիածին անոր բան մը ղրկած չ'երևիր: Երբոր իր վրայէն ձեռք քաշելու և կաթողիկոս մը ընտրելու միտքը հաստատուեցաւ, Աստապատեցին Կարին ղրկուեցաւ որպէս զի արցէ ի Սահակայ զհաշիւ հասից կաթողիկոսութեանն (ՉԱՄ. Գ. 686). այլ կ'երևի միայն հաշիւը արձնելու, և ոչ թէ գտնուած գումարները ետ պահանջելու համար, որպէս զի գիտնան թէ ինչ գանձուած է, և ինչ գանձելի կը մնայ, որպէս զի ըստ այնմ կանոնաւորութիւնն ապագային մէջ: Սահակի վրայ հինգերորդ թուահամարին կիրառութիւնն ալ արեւորդ կը սեպենք, զի այդ թուարկութիւնը օրինաւոր կը գտնենք միայն գահակալներու և աթոռակիցներու վրայ, իսկ Ահագին ոչ մէկն եղաւ և ոչ միւսը: Սովորութիւն է թուարկեալ համարը պահել ևս երբոր իսկապէս մէկէ մը գործածուած է, ըլլայ օրինաւոր ըլլայ ապօրինի կերպով. իսկ Սահակ Ահագինի ատեն թուարկութեան սովորութիւնը չկար, և կիրառութիւնն ալ չեղաւ, ուստի պէտք ալ չէ հինգերորդ թուահամարը լրացած և փակուած կարծել և եթէ ապագային Սահակ մը ընտրուի, անոր կը մնայ Սահակ Ե. կոչումը գործածել: Այս սկզբունքով Աղեքսանդրի մահէն 1755 նոյեմբեր 11-էն (2041), մինչև նոր կաթողիկոսին օծումը 1759 նոյեմբերին, աթոռոյ պարապութեան միջոց կը հաշուի՝ չորս տարի կատարեալ, որ միջոցին տեղապահութիւնը վարեց Յակոբ Շամախեցի եպիսկոպոսը (2042): Իսկ մենք նոր կաթողիկոսին ընտրութեան չանցած, պէտք է յառաջ բերենք միւս աթոռներուն անցքերը Աղեքսանդրի ընտրութեան ժամանակէն սկսելով:

2046. ՍԱՖԱՐԵԱՆԻ ԹԱՓԱՌՈՒՄՆԵՐԸ

Յիշեցինք իր կարգին Սարաֆեան Սարգիս եպիսկոպոսը, Կոլոտի աշակերտներէն (ՍՐԳ) որ Գաղատիոյ արաջնորդութենէ ետքը, Երուսաղէմի նուիրակութիւն էր ըրած, և թէպէտ ամբաստանուած իբր արդիւնքին անհաւատարիմ, սակայն Նալեանի շնորհիւ վճարած գումարին համար Շղթայակիրէ մուրհակ մը ստանալով (2001), շիտակ Զմիւռնիա էր դարձած, և արեւի ապահով սեպած Արևմուտք երթալ Լատիններէն օգտուելու համար: Սարգիս 1744-ին շիտակ Վենետիկ կու գար (ԳԱԼ. 48), միւս տարին 1745-ին Հռոմ կանցնէր, և երկու տարի այնտեղ մնալէ ետքը, 1747 կրկին Վենետիկ կը դառնար, և տպագրութեան ու հրատարակութեան ձեռնարկին կը հետևէր, իրեն համար յատուկ տառեր ալ պատրաստել տալով (ԳԱԼ. 50): Սարաֆեան այդ ձեռնարկին մէջ անշուշտ նիւթական շահուն մտադրութենէն ալ հեռու չէր, և զի յայն գործ ինչք իր բաւական չէին նպաստներ գտնելու հետամուտ էր, բայց սոյն կամք նորա ոչ յաջողէին (ԳԱԼ. 51):

Արևմուտք իր կարծած բախտը իրեն չէր տուած, անոր համար նորէն Հռոմ ու Լիվօռնօ հանդիպելով, 1754 զատիկէն ետքը կը դառնար Ջմիւռնիա, Սահակ Ահագինի առաջնորդութեան միջոցին (ԳԱԼ. 55): Սարաֆեանի ներբողարանը հռոմէադաւանութեան միսիոնար, այսինքն քարոզիչ ըլլալու նպատակը կու տայ անոր Արևելք դառնալուն (ԳԱԼ. 258), սակայն Սարաֆեանի ձեռնասունը, աւելի անկեղծ կը խոստովանի, թէ պաշարեալ ուրեմն արծաթոյ սովու, զոչ ոք տեսեալ անդ ինքեան ձեռնտու, որոշէր թողուլ իսպառ զՎենետիկ, չոքալ գտանել զհայրենեան բնիկ (ԳԱԼ. 53), այսինքն դրամի բախտը փնտռելու համար կը դառնար, և ոչ թէ ուրիշ նպատակով: Սարգիս Ջմիւռնիայէ Պրուսա և անկէ Կ. Պոլիս եկաւ, մայրաքաղաքը աւելի յարմար գտնելով իր շահագէտ նպատակին. և նախ Նալեան պատրիարքը, իր հին ընկերակիցը շահիլ ջանաց, որպէսզի իրեն կռուան մը կազմէ: Բայց կարծել թէ Սարգիս՝ Յակոբ պատրիարքի թոյլտուութեամբ իւր հռոմէական քարոզութիւնները սկսաւ (ԳԱԼ. 275), բոլորովին չճանչնալ է Նալեանի անձը, բանիւ և գրով հռոմէադաւանութեան դէմ մաքառողը, և հայադաւանութեան եռանդուն պաշտպանը, թէպէտ խոհական միջոցներով: Նմանապէս Սարգիսի վրայ ծանր կասկածներ յուզուելէ, և նորա ֆռանկութեան և պատրիարքական աթոռի թեկնածութեան մասին զրոյցներ շրջելէ, և այդ մասին քննութիւններ կատարուելէ ետքը Սարգիսի պաշտօնի անցնիլը, և պատրիարքական հաստատութեամբ Ռոտոսթոյի առաջնորդ երթալը Վենետիկ և Հռոմ երթալով հռոմէադաւանութեան յարմարէն ետքը, ետ դառնալով Նալեանի ձեռքին ներքև նորէն պատրիարքարանէ առաջնորդութիւն ընդունիլը, կրկին հայադաւանութեան համակերպելուն և հպատակելուն արդիւնքն է: Ասիկա ուրիշ բան չի ցուցներ, բայց եթէ Սարաֆեանի յեղեղուկ ընթացքը, զի որ կողմէ բախտ մը կամ դիւրութիւն մը կը յուսար՝ այն կողմ կ'անցնէր: Այդ բանը իրմէ զատ ուրիշ Հայ եկեղեցականներու վրայ ալ կը նշմարուէր այն ատեն, երբոր իրենց ձգտումներուն կամ ակնկալութիւններուն յագուրդ չէին գտներ: Սամուէլ Երզնկացի վարդապետ, Նալեանի փոխանորդը, միջնորդի դերը վարած է Սարաֆեանը Նալեանի հաճելի ընելու (ԳԱԼ. 59): Իսկ Ահագինի Սարգիսի դէմ թշնամական ընթացք կը վերագրուի, և չենք վարանիր վեղարակիցներու իրարու դէմ նախանձաբեկ քայլեր վարելնին ընդունիլ, բայց այս պարագայով ևս քանզև կը շեշտուի, թէ Նալեան հռոմէադաւանութեան մօտեցած չէ, այլ Սարգիս հայադաւանութեան դառնալը օգտակարագոյն գտած է:

2047. ՍԱՐԱՖԵԱՆԻ ԸՆԹԱՑՔԸ

Սարգիս Սարաֆեան Ռոտոսթոյի առաջնորդութեան անցնելով, ինքզինքը ապահով սեպեց նորէն գոյն փոխել, և համարձակեցաւ իսկ խիստ ոճով նամակ մը գրել Յակոբ Նալեան պատրիարքին, որ այնպիսի պարունակութիւն ունէր, լոյտ և նախատ էր, և որ փոքր ինչ ծանր էր (ԳԱԼ. 68), ինչպէս իր ձեռնասունն ալ կը խոստովանի: Ասոր հետևանքը կ'ըլլայ Սարգիսի համար աքսորի հրամանը, և կը ձերբակալուի Կ. Պոլիս գալուն, ուր կ'ուզէր իր ըրած սխալները դարմանել՝ սակայն չի հասնիր մտադրութիւնը իրականացնել: Կ. Պոլսոյ մէջ Սիմէոն Երեւանեցի վարդապետէ հիւրընկալութիւն գտնելն ալ (ԳԱԼ. 279), մեզի համար նշան է Սարգիսի անգամ մըն ալ

հայադաւանութեան ծոցը ապաւինելուն, զի ուրիշ կերպով հնար չէր Սիմէոնի միտքն ու համոզումներն ունեցողի մը՝ հռոմէադաւանութիւն քարոզողին պաշտպան կանգնիլ: Միշտ Սարգիսի յեղեղուկ ընթացքին նշաններն են, որ դիմացնիս կ'ելլան: Սարգիս ձերբակալուած և ծիու վրայ ոտքերէն շղթայուած Ռոտոսթոյ, անկէ ալ նաւով Տարտանէլի նեղուցին վրայ Պօղազիսար կը տարուի, սպասելով որ Կիպրոսի Մավսա ամրոցը տանող նաւ գտնուի: Այդ միջոցին բարեկամներու և նիւթական նուէրներու և Սարգիսի մօրը թախանձանքներուն շնորհիւ, հրաման կը տրուի այսորավայրը Քիոս կղզին փոխել, և առանց բերդարգելութեան հոն ազատ թողուլ, ինչպէս ալ կը գործադրուի (ԳԱԼ. 283): Այդ եղելութիւնները պէտք է դնել 1756-ին, որ է Սիմէոն Երեւանեցիին Կ. Պոլիս գալուն թուականը (2042): Սարգիսի Քիոսի մէջ մնացած ժամանակը ճշդուած չէ, բայց երկար եղած պիտի չըլլայ, զի իրեն պաշտպաններ գտնուած են Կ. Պոլսոյ մէջ, որ պատրիարքն ալ հաճեցուցած են զայն Եւդոկիոյ առաջնորդ անուանելով աքսորավայրէն ազատել, և այնպէս ալ եղած է: Բայց Սարգիս նախ Կ. Պոլիս գալով, հոն մնացած է (ԳԱԼ. 284): Այստեղ ալ աւելորդ չըլլայ դիտել տալ, թէ անշուշտ Սարգիս իր հայադաւանութեան համար յայտարարութիւններ ըրած և վստահութիւն ներշնչած է, որ իրեն պաշտպան ամիրաներ գտնուած են, և Նալեան ալ նորէն զայն առաջնորդութեան կոչելու հաճած է: Սարգիս տկարութիւն պատճառելով Կ. Պոլիսէ մեկնած չէ, և Եւդոկիոյ առաջնորդութիւնը տարի մը փոխանորդով իր վրան պահած է, մինչև որ վերջնապէս հրաժարելով Կ. Պոլսոյ մէջ հաստատուած է՝ եկեղեցիէ եկեղեցի փոխադրուելով քարոզչական պաշտօնով, ինչպէս Սամաթիոյ Ս. Գէորգը, Ղալաթիոյ Ս. Լուսաւորիչը (ԳԱԼ. 301), Պալաթու Ս. Հրեշտակապետը (ԳԱԼ. 305), դարձեալ Ղալաթիա (ԳԱԼ. 306), և նոյն իսկ Կոստիորի եկեղեցիները (ԳԱԼ. 301): Սարգիս յաջողած է շատերուն համակրութիւնը գրաւել, որով իրեն նուիրուեցան Յակոբ պատրիարքէ և Սիմէոն եպիսկոպոսը ըրած փոխառութիւնները, մինչև իսկ աքսորի առթիւ ըրած ծախքերուն փոխարինութիւն ստացաւ (ԳԱԼ. 300): Ասոնք ուրիշ կերպով չէին կրնար իրականանալ, եթէ ոչ ջերմ հայադաւան լինելը երաշխաւորելով, և ոչ թէ ինքզինքը հռոմէադաւան ցուցնելով, ինչպէս իր ներբողաբանները կ'ուզեն ենթադրել: Մանաւանդ չէին ալ պակսիր Սարգիսի վրայ կասկածելով նայողներ, և անոր քարոզներուն հետևողներ՝ հայադաւանութենէ օտար բառ մը կամ խօսք որսալու համար, որ կարենան զինքը բամբասել (ԳԱԼ. 304): Եւ եթէ Սարգիս գիտէր ինքզինքը տարիներով վտանգէ ազատ պահել, ուրեմն հռոմէականութենէ ալ հեռու կը մնար այլևս, ցորչափ հայադաւանութիւնը իր շահագէտ ձգտումները կը գոհացնէր:

2048. ԱՄԻՐԱՆԵՐՈՒ ԳՈՐԾԵՐԸ

Կոստանդնուպոլսոյ վրայ խօսուած ատեն, անհնար է լռութեամբ անցնիլ մայրաքաղաքին մեծամեծները, որոնք մեծ ազդեցութիւն և գրեթէ տիրապետութիւն կը վայելէին ազգային կեանքին և ազգային գործերու վրայ: Արդէն առիթ ունեցանք յիշատակել Սեղբեստրոս Երեւանեանը (1947), Յակոբ Յովհաննէսեանը (2036), կամ սովորական կոչմամբ Սեղբոս և Եաղուպ ամիրաները, որոնց երկրորդը աղետալի մահ ունեցաւ, իսկ Սեղբոս խաղաղութեամբ

վախճանեցաւ 1754 փետրուար 5-ին, Ս.Սահակ Պարթեւի շաբաթ օրուան երեկոյին (ԱՍՏ.82): Այդ մեծամեծներ, ոչ յատուկ ընտրութեամբ եւ ոչ պաշտօնական անուանումամբ կը վայելէին այդ իրաւունքը, այլ իրենց դիրքով եւ իրենց դրամական կարողութեամբ՝ ազդեցութեան տէր կը դառնային: Տաճիկ պաշտօնեաներ, մեծեպարքութեան սկսելով, իւրաքանչիւրը իր ելեւմտական գործակատարը կունենար, որ իրեն վաճառապետ կամ սեղանաւոր էր, պէտք եղած ատեն պահանջուած գումարները հայթայթելու կամ հրամայուած ծախքերը ընելու պաշտօնով, եւ փոխադարձաբար ամէն կերպերով իրենց գլխաւորին համար դրամ ձարելու իրաւունքներով: Այդ իրաւունքները կարգ ու կանոն, չափ ու կոպար չունէին: Արդարութիւնը ծամածռել, պաշտօնեաները վաճառել, պաշտպանութիւնը սակարկել, եւ նմանօրինակ գործեր՝ այդվաճառապետներուն ձեռքով կը կատարուէին, որոնք ոչ միայն իրենց պաշտպանը կը հաստացնէին, այլեւ իրենք կօգտուէին, եւ երբ իրենց պաշտպանը բարձր դիրքի հասներ, իրենք ալ ըստ այնմ ազդեցութեան եւ իշխանութեան տէր կը դառնային, եւ ազգային շրջանակի մէջ ալ իրենց կամքը կը քայլեցնէին: Բայց որովհետեւ անհաստատ է» պետական պաշտօնեաներուն դիրքը, եւ անակնկալ տապալումներ եւ ոչնչացումներ սովորական էին, ազգային մեծամեծներն ալ նոյն բախտին ներքեւ կիյնային, եւ ցանցառ չէին իրենց գլխով եւ գոյքով՝ իրենց գլխաւորին անիրաւութիւնները քաւող, եւ անոնց հետ տապալուող եւ ոչնչացող Հայերուն օրինակները, ինչպէս Եազուլի համար պատմեցինք (2036): Ժամանակիս գլխաւորներուն մէջ կը յիշուին Ղազար Ակնեցի, եւ Պետրոս Ալեքսանեան՝ Կամարակապցի ընկերներ եւ եպարքոսական վաճառապետներ(ՊԱՍ.10), Մաթոս վերակացու սարաֆաց, այսինքն մեզանաւորներու արհեստապետ(ԳԱԼ.278),որ Նալեանի թիկունք էին. Աբրահամ Քուլէլեան, Սիմէոն Աստուրեան, Մարտիրոս Զօպանեան կամ Հովուեան, Գասպար Մուրատեան եւ Պաղտասար Մուրատեան(ԳԱԼ.70),որոնք իբրեւ մեղմ ընթացքի պաշտպաններ կը յիշուին.Պետրոս Պուռունսուզեան, Մուրատ Մուրատօղլու եւ Փիլիպպոս Մուրատեան,որ էջմիածինի հետ յարաբերութեան մէջ էին(01 ՕՐԱ.143). Պաղտասար Սրմաքէշ եւ Սիքայէլ Տիւզեան Հռոմեականութեան հակամէտներ ըլլալով մէկտեղ, խօսքով կը մերժէին իբր զրպարտութիւն ամբաստանողաց(ԶԱՄ.Գ.868): Մենք հետամուտ չենք ասոնց իւրաքանչիւրին գործունէութիւնը առանձինն պատմել, միայն անունները քաղեցինք ի յիշատակ:

2049. ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ ԱԹՈՂ

Երուսաղէմի պատրիարքութեան բարձրացան տեսանք Թէոդորոս Խորենացին 1752-ին (2073): Իրեն օրով կատարուած իրողութեանց գլխաւորն է զանազան ազգերու մէջ յուզուած սեփականութեանց նոր վէճը: Լատիններ 1756-ին Գաղղիոյ դեսպանատան ձեռքով հրամանագիր մը ձեռքով հրամանագիր մը ձեռք ձգեցին Աստուածածնայ եկեղեցին նորոգելու և սեփականելու համար: Յոյներ իսկոյն բողոքեցին, իրենց հին հռովարտակները ներկայացուցին, և Լատինները ձեռք անցուցած տեղերէն արտաքսելու նոր հրովարտակ առին 1757-ին յատուկ պաշտօնեայ մըն ալ դրկել տուին Կ. Պոլիսէ, որ Երուսաղէմ երթալով 1758-ին Լատինները հանեց Ս. Աստուածածնայ

և Ս. Յարութեան եկեղեցիներէն, և հոկտեմբեր 7-ին Բեթլեհէմի Ս. Ծննդեան եկեղեցիէն (ԱՍՏ. Բ. 84): Յոյներ ստացած հրովարտականուն սահմանն անցնելով յատուկ պաշտօնէին ձեռքով Հայերն ալ վտարեցին յիշեալ սրբավայրերէն, և պէտք եղաւ որ Թէոդորոս պաշտպանութեան ձեռնարկէ: Կարևոր փաստերը հաւաքելով և տեղական դատաւորէն տեղեկագիր առնելով, Կ. պոլիս հաղորդեց: Նալեան պատրիարք գործը ստանձնեց, և 1759-ին Սուլթաֆա Գ. սուլտանէն նոր հրովարտակ ստացաւ: Հայերու սեփականութեանց համար, և ըստ այնմ Հայերուն վերադարձուեցան իրենց մէ յափշտակուած տեղերը (ԱՍՏ. Ա. 87): Այդ յաջողութեան աշխատողներ եղան Ղազար Ակնեցի և Պետրոս Կամարակապցի ամիրաներ, և Գրիգոր վարդապետ Պասմաճեան Թէոդորոսի փոխանորդը Կ. Պոլսոյ մէջ (ՊԱՍ. 11): Իսկ վէճերը և շփոթները հիմնովին չվերջացան: Դամասկոսի ըուսակալները փոփոխակի Լատիններէ և Յոյներէ կաշառելով խնդիրները չվերջացուցին: Երուսաղէմացի Տաճիկներուն անհիմն պահանջներու կարևորութիւն տւին քրիստոնէաները նեղեցին: Հայերն ալ այդ երեսէն տագնապներ կրեցին, ծախքերու պարտաւորուեցան, պարտքերու ներքև ինկան, և կուսակալներու կողմէն բարդուած պարտքերուն հանդէպ անբաւական գտնուեցան: Թէոդորոս պատրիարք երկարորէն կը գրէ այդ ամէնը 1769 մայիս 13-ին ընդարձակ նամակով (աստ. Բ. 91-96), և Կ. Պոլսոյ պատրիարքարանէն օգնութիւն և պաշտպանութիւն կը խնդրէ: Կը յիշէ ևս Երուսաղէմի գանձանակին Էջմիածինի գանձանակէն ետքը դատուած ըլլալը, որ վնաս կը բերէր Սուրբ Տեղեաց նպաստներուն, և կազդարարէ ևս որ Երուսաղէմի մասին պատրիարքէ և խորհրդականէ չկնքուած գրութեանց կարևորութիւն չտան (ԱՍՏ. Բ. 96): Այդ պարագաներ գոնէ մեզի ցոյց կու տան ժամանակին տեղի ունեցող գեղծումները:

2050. ԿԻԼԻԿԻՈՅ ԱԹՈՌ

Մեր ձեռքը գտնուած աղբիւրներ և յիշատակներ շատ աղքատ են միւս աթոռներու պատկանեալ տեղեկութեանց վրայ: Պատմեցինք արդէն, թէ Միքայէլ Աջապահեան Կ. Պոլիս կը գտնուէր երբ իր եղբայրները կը մեռնէր (2008), և իբր արդէն օծեալ կաթողիկոսակից՝ կը փութար աթոռը գրաւել: Միքայէլի կեանքէն կը յիշուի ուրիշ երկու անդամներ ալ 1749-ին և 1751-ին Կ. Պոլիս եկած ըլլալը (ԶԱՄ. 99), առիթ առնելով Էջմիածինի սեփական և իրեն սահմանակից վիճակներուն խնդիրները, և ջանալով իր իրաւասութիւնը ընդարձակել: Այդ փորձերը կը պատասխանեն Պրոխորոնի յափշտակութեան (2029), և Ղափանցիին պատրիարքութեան (2036) թուականներուն, ինչ որ կը ցուցնէ թէ խորհած է առիթներէն օգտուիլ, և զգուշացած է Նալեանի պատրիարքութեան միջոցին այսպիսի խորհուրդներ մշակելէ: Իբր 20 տարի պաշտօնի վրայ գտնուած է Միքայէլ և բաւական արդիւնաւոր եղած պիտի ըլլայ որ տապանագիրին մէջ մեծն ընտրեալ և վսեմագոյն վերաբերեալ գրուատիքներ արձանագրուած են (ՍԻՍ. 217): Որոշակի գրուած չենք գտներ, բայց իբր ստոյգ կը կարծենք ընդունիլ, որ ինչպէս Միքայէլ իր երիցագոյն եղբորմէն կաթողիկոսակից օծուած էր (2008), անանկ ալ ինքն իր կրտսերագոյն եղբայր Գաբրիէլը, կաթողիկոսակից և յաջորդ օծած ըլլայ, աթոռը Աջապահեան ազգատոհմին ձեռքէն

չհանելու համար: Մահը եղած է հանգստի, Ռ. և երկու Ճ և Է թուականին, այսինքն է 1758-ին (ՍԻՍ. 217), իսկ ամսաթիւը յիշուած չէ: Յաջորդութիւնը առանց միջադէպի կատարուած կը կարծենք նախորդին կենդանութեան ատեն կարգադրուած ըլլալով: Այսպէս երեք եղբայրներ, Ղուկաս ու Միքայէլ ու Գաբրիէլ իրարու յաջորդած են Կիլիկիոյ աթոռին վրայ, հազուադէպ պարագայ մը որևէ աթոռի մէջ: Չմոռնանք յիշել, որ այդ միջոցներուն Գօզանօղլու տոհմը սկսած էր բռնապետել Կիլիկիոյ մէջ, և կաթողիկոսներն ալ մերթ անոնց պաշտպանութեանց և մերթ հարստահարութեանց կը հանդիպէին, ինչպէս որ բռնաւոր իշխաններուն շահը կամ հաճոյքը իրենց կը թելադրէր: Կիլիկիոյ կողմերը բազմաթիւ էին կէս ինքնագլուխ ցեղապետներ, անուանական հպատակներ Կեսարիոյ Օսմանեան կուսակալին: Ասոնց մէջէն Սիսի վրայ բռնացողը Լիւանօղլուն էր, որ ասէր զինքենէ լինել յազգէ Լեւոն թագաւորին Հայոց: Ասոր դէմ ելաւ Եուսուֆ Գօզանօղլու, անտոհմիկ մարդ մը, որ Տէվէլու գաւառին ցեղապետին այրիին հետ ամուսնանալով, նախ այնտեղ կը զօրանայ, և վերջէն Լիւանօղլուն ալ հալածելով իշխէ քաղաքին և սահմանացն Սսոյ, և մինչև իսկ Տորոսի լեռնաշղթային այդ մասը յանուն իր անուանէ Գօզանտաղի (ԴԻԷ. Դ. 730):

2051. ՈՒՐԻՇ ՅԱԹՈՂՆԵՐ

Նուագագոյն ևս են միւս աթոռներուն մասին գիտցածնիս: Աղթամարոյ կաթողիկոսութեան մէջ, Նիկողայոս Սպարկերացիէ ետքը (2018) կը յիշուի Գրիգոր կաթողիկոս մը, որ 1758-ին աթոռին վրայ կը գտնուի, բայց անկէ աւելի տեղեկութիւն չունինք (ՕՕ ԲԻՉ. 1199): Աղուանից աթոռին վրայ կը շարունակէ Ներսէս Գանձակեցին (2009), որ մինչև 1763 ապրած է (ԶԱՄ. 66): Իսկ Պարսկաստանի աթոռին վրայ, Զաքարիա երկամեայ առաջնորդութենէ կամ ըստ այլոց տեղեկութենէ ետքը (2038) պաշտօնէ կը հանուի (ԽԱՉ. 285), և 1754 կընտրուի Գէորգ Զուղայեցի, այն որ յիշուեցաւ սուրբ գիրքերու պարսկերէնի թարգմանուելուն առթիւ (2021), և էր այր աստուածաշնորհ և մեծիմաստ (ԽԱՉ. 285): Բայց չկարենալով առկայ Պարսկաստանի անիշխանութեան երեսէն տեղի ունեցած բազմապատիկ նեղութեանց և հարստահարութեանց բռնաւորաց, Ս. Ամենափրկիչի վանքին թանկագին սպասները հաւաքելով, հանդերձ երևելի միաբանիւքն կը քաշուի Պասրա քաղաքը, որ Պարսկաստանի թեմ էր, և այն տեղէն վարէ զպաշտօն առաջնորդութեան: Վանքին մէջ մնացող Պետրոս և բարագամ վարդապետներ 1760 սեպտեմբեր 20-ին կը թախանձեն որ դառնայ, յայտնելով թէ յուսահատած մնացեալք, տանս տէր չկայ, բայց Գէորգ չի վստահիր դառնալ, և Պարսա կը մնայ տակաւին մինչև 1763 (ՏՅՈ. Բ. 61), մինչև որ Քէրիմ խան զօրանալով երկիրը քիչ մը կը խաղաղի:

2052. ԽԱՆՈՒՄ ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏՅԻ

Ժամանակակից նահատակներուն յիշատակներէն գլխաւորն է Խանում Վաղարշակերտացի կոյսը, բնիկ Բագրեւանդ կամ Ալաշկերտ գաւառի Թօփրաքքայէ աւանէն, տեսքով փայլուն և ձայնովը լսողները զմայլեցնող աղջիկ մը (ՆՈՐ. 565): Ինչպէս և ինչու չենք գիտեր, մայրը մահմետականութիւնը կընդուի, և աղջիկն ալ կուզէ ընկերացնել բայց Խանում խոյս կու տայ,

Արծանի մէջ կը նետուի հետապնդողներ կիսախեղդ դուրս կը հանեն, Անթափ գիւղի մէջ կազդուրելով մօրը կը յանձնեն, որ շէյխերու կը դիմէ: Անոնք ալ խոստումներով չկրնալով շահիլ, ատեան կը հանեն, կը բռնանան, գիշեր մի կը չարչարեն, և չկրնալով անոր միտքը փոխել տալ, մահուան կը դատապարտեն, իբրև իսլամութիւնը անարգող իր խիստ պատասխաններով, ու դահիճներուն կը յանձնեն (ՆՈՐ. 566): Նախ կողէն կը խոցեն, և վերջէն անգամ անգամ կը յոշոտեն իբրև կեր դաղանաց (ՆՈՐ. 564) բայց քրիստոնէայք հաւաքելով կը թաղեն գերեզմանատան մէջ, եկեղեցւոյն և աղբիւրին միջավայրը, ուր քարակոյտ մը միայն կը ցուցնէ նահատակ կոյսին գերեզմանը (ՆՈՐ. 566): Նահատակութեան թուականն է 1755 մայիս 3, Նոր կիրակիին չորեքշաբթին (ՆՈՐ. 562):

2053. ՓՈԱՆԿՈՒԼ ՇՐՋՆՎԱՆՑՑԻ

Ուրիշ նահատակի մըն ալ գերեզմանը կը տեսնուի Տաւրիկեան նահանգի կամ Խրիմի Ղարասուբազար քաղաքի Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ գաւթին մէջ: Անունը Փռանկուլ, Ազիզ պէկի որդի բնիկ ի յերկրէն Արևելից ի գիւղէն Շրջըվանց, որ պէտք է Արարատի գիւղերէն ըլլայ, թէպէտ չենք կրցած ստուգել: Քսանամեայ երիտասարդ, որ վասն հաւատոյ կախիւ մահուամբ կատարի, այսինքն կախաղան հանուի, սակայն տապանագիրը ուրիշ պարագայ չի տար, և ուրիշ կողմէ տեղեկութիւն դէ հասած: Նահատակութեան թուականն է 1757 յունիս 1 (ՆՈՐ. 567), որ կը հանդիպի Էջմիածինի տօնի կիրակէին: Շատ հաւանական է որ Փռանկուլ Շրջըվանցցիին նահատակութեան պարագաները յար և նման ըլլան Սահակ Բրուտեցիին պարագաներուն որ նոյնպէս Արևելքէն գալով Խրիմի մէջ նահատակուեցաւ, նորահաս երիտասարդութեան տարիքին (1962):

2054. ՈՒՐԻՇ ՆԱՀԱՏԱԿՆԵՐ

Այստեղ աւելցնենք քանի մը նահատակներու անուններն ալ, որոնց կը հանդիպենք աստ և անդ առանց պատմական պարագաները գիտնալու, Սարգիս դպիր կը յիշէ Աստուածատուր Մալղարացին, նահատակուած 1710 յունուար 10-ին, երեքշաբթի օր (ՍՐԳ.), որ կը համեմատի Աստուածայայտնութեան հինգերորդ օրուան: Նահատակութեան տեղը Կ. Պոլիս եղած կերևի և տիրացու Պաղտասարն զպատմութիւնն գրեալ է կըսէ, բայց մենք չենք տեսած: Բանկալթիի գերեզմանոցի մէջ բաւական թուով նահատակներու գերեզմաններ կը գտնուին, որոնց տապանագիրներէն միայն պէտք է քաղենք հակիրճ տեղեկութիւններ: Հազար հարիւր և չորս քսան, ընդ որս և չորս յարազուգեալ, այսինքն 1735 թուականին նահատակուած է Յակոբ յաղթողս այս քաջաջան, որ տիօք մանուակ էր և առոյգ, բայց չերկուցեալ ի սուսերաց, եհեղ զարինս վկայական: Կոմիտաս Պիլէճիկցին ալ որդի Պէկոլլիցի Սատէթի, 1742-ին փոխեցաւ կըսուի պարզապէս, սակայն տապանաքարին վրայ կախուած մարմին մը քանդակուած է, որ նահատակութեան նշանակ է:

2055. ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԹՕՓՃԻՕՂԼՈՒ

Ընդարձակ տապանագիր մը ունի Յարութիւն նահատակ, որդի Թոփիճիօլլու Սահակի,

որուն հայենիքը և ծննդավայրը չէ յիշուած, այլ Կ. Պոլսոյ մէջ կատարուած է: Տապանագիրը նահատակին բերնէն գրուած է, որով կը խոստովանի, թէ երեսներեք ամացս շաւղէս հեստեցի, այսինքն է 33 տարեկան իսլամութիւն ընդունած է, և տասն և մէկ ամիս ետքը ազդեցայ, այսինքն է զղջացած է: Այդ զգացմամբ համարձակ իշխանութեան կը ներկայանայ գնացի, կըսէ ասի հաւատն իմ ինձ, ձեր մեզ լիցի, և դատաւորի առջև ելլալով չհաւատս խնդրեցի: Այդ պատճառով իբր իսլամութենէ ետ դարձող, վճիռ կը տրուի որ գլխատեսցի, սակայն ի կախաղանի կը նահատակուի, ինչպէս տապանաքարին քանդակն ալ կը ցուցնէ: Թուականը ԶԸՂ-ԶԱՄ բառի ցուցուած է, որ է 1748 հոկտեմբեր 27, և ըստ այսմ ուրացութիւնը հանդիպած կըլլայ 1747 նոյեմբերին: Միևնոյն 1748 թուականին ուրիշ նահատակ մըն ալ կայ, միևնոյն պարագաներու մէջ վկայուած, որուն տապանաքարը գլխատման քանդակ ունի, և նահատակի բերնէն գրուած է, թէ առաջ զհոգիս մատնեցի դժոխի, բայց վերջէն Տեառն զարիւն իմ հեզի: Սակայն տապանագիրին մէջ նահատակին անունն իսկ յիշուած չէ, գուցէ վերոյիշեալ Յարութիւնին ընկերակից մըն է:

Տ. ՅԱԿՈԲ Ե. ՇԱՄԱԽԵՑԻ

2056. ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆԸ ԱՆՀՐԱԺԵՇՏ

Սահակ Ահագինի տարօրինակ ընթացքը (2043), ամէնուն վրայ տխուր տպաւորութիւն մը թողած էր, և եկեղեցին անգլուխ կացութեան ենթարկած էր: Եթէ ամէն Հայ պէտք էր զգածուէր այդ պարագայէն, աւելի խորապէս զգածուելու իրաւունք ունէին Մայրաթոռի միաբանները, որոնք իրենց կարգն ու սարքը կորսուած, յայտնի չէր թէ կաթողիկոս ունէին կամ թէ ոչ, և չէին գիտեր թէ ինչ ուղղութեան պէտք էր հետևէին: Միաբաններուն մէջ ալ աւելի սրտացաւ ունէին երկուքը, որ գլխաւորներն էին, և Ահագինի ընտրութեան ատեն գործի վրայ գտնուած էին, և բնաւ կողմնակից ու համակիր չէին եղած այդ ընտրութեան, գուցէ Ահագինի տարտամ բնաւորութեան գիտակ ըլլալով: Բայց իրենց ձայնը ոյժ չէր ունեցած, և Ահագինի ընտրութիւնը մայրաքաղքի մեծամեծներուն կամքով, անշուշտ Նալեանի ալ ազդեցութեամբ, կատարուած էր: Այդ երկուքըն էին Սիմէոն Երևանեցիին և Աբրահամ Աստապատցիին (2042): Ասոնք կանուխէն սկսան խօսիլ ու պնդել, համոզել ու տարածել, թէ պէտք է Սահակէն ձեռք քաշել, նա կաթողիկոսութիւն ընելիք չունի, Մայրաթոռը առանց կաթողիկոսի թողուլ հնար չէ, նոր կաթողիկոսի ընտրութիւն կատարել անհրաժեշտ է: Երևանեցիին և Աստապատցիին խօսքերը առջի բերան մեծ ազդեցութիւն չըրին, իրենց աշխատելուն կասկածը կը տիրէր, բայց հետզհետէ պարագաները սկսան անոնց իրաւունքը տալ, զի տարիներ կը լրանային և Ահագին տակաւին էջմիածին գացող, օծում ընդունող, և գործի տիրութիւն ընող չէր: Անշուշտ իրենց համախոհ էր Շամախեցիին ալ, բայց նա մէջտեղ չերևնալու խոհեմութիւնը կը պահէր, ինչ որ տեղակալի պաշտօնն ալ կը պահանջէր: Նալեան պատրիարքն ալ, որ իր ընկերակցին Սահակի պաշտպանն էր եղած, և կը շարունակէր ըլլալ, կամաց կամաց կը տեսնար Ահագինի պահանջից ու պատշաճից չափն անցնելը, և հարկաւ կը զգար անոր պատճառաւ տիրող անկերպարան վիճակը, և դարման մը հոգալու ստիպողականութիւնը: Գրուած չենք գտներ, բայց անհնար է որ մտերմական նամակներ ալ

փոխանակուած չըլլան Նալեանի և Ահագինի միջև, և գուցէ իր յորդորներուն յարգուած չըլլալ էր, որ Նալեանի ալ միտքը փոխեց, և Երևանեցիին ու Աստապատցիին կողմէն անցնելով հաւանեցաւ կաթողիկոսական խնդիրին համար մեծամեծներու գումարել: Արդէն ասոնց մեծագոյն մասը Ահագինէ իրաւամբ պաղած, և նոր կաթողիկոս ընտրելու կողմը դարձած էր: Ընտրելիի անձին վրայ ալ մեծ խնդիրներ ու դժուարութիւններ չծագեցան: Նալեան երկու անգամ, Աղեքսանդրի (2046) և Սահակի (2042) ընտրութեանց ատեն հրաժարած էր այդ պաշտօնէն, և երրորդ անգամ ընտրելի ըլլալու կամք չունէր, և իրմէ զատ ալ Տաճկահայերու մէջ կարկառուն դէմք մը մնացած չէր: Երևանեցիին և Աստապատցիին՝ Ահագինի դէմ այնչափ մաքառելէ ետքը չէին կրնար անոր տեղը անցնիլ՝ առանց ինքզինքնին մեղադրանքի ենթարկելու: Կը մնար Շամախեցիին որ չորս տարիներէ ի վեր աթոռը կը կառավարէր առանց կաթողիկոսական աստիճանի և անունի, և իրեն վրայ դիտողութեան առիթ չէր տուած:

2057. ՆՈՐ ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆ

Կոստանդնուպոլսոյ մէջ կաթողիկոսութեան ընտրական ժողովը գումարուեցաւ 1759 օգոստոսին, հաւանաբար Աստուածածնայ տօնին, որ օգոստոս 15-ին կը հանդիպէր, կամ մոտ օր մը: Սահակ Կեղեցիի ընտրութիւնը շեղեալ նկատեցին քան թէ ընկեցին զնա յիշխանութենէն, զոր կանոնաւորապէս և արարողապէս ստածնած չէր, և կաթողիկոս հռչակեցին Յակոբ Շամախեցիին, չորս տարիէ ի վեր տեղակալութիւն վարող և արդիւնաւոր եղող եպիսկոպոսը: Ընտրութիւնը հաւանութեամբ յերկուց կողմանց եղած կըսուի (ՇԱՀ. Ա. 230), որ է ըսել է թէ Մայրաթոռոյ հաւանութիւնը կանուխէն ապահովուած էր և Երևանեցիին ու Աստապատցիին գործին ներկայ և երաշխաւորներն էին: Անմիջապէս երկուքն ալ ճամբայ ելան որոշումին գործադրութեան համար, Երևանեցիին դէպի Էջմիածին և Աստապատցիին դէպի Կարին: Հագիւ թէ Կ. Պոլսոյ մէջ ընտրութիւնը լրացաւ, մէջտեղ ելաւ Սահակէ գրուած նամակ մը, որուն մէջ կըսէր, թէ որովհետև կամք ձեռ է զի գնացից յէջմիածին ահա ըստ կամաց ձերոց գնամ անդր: Այդ նամակին առիթ տուած էր՝ Գասպար Մուրատեան ամիրային կողմէ Սահակի իմաց տրուած ըլլալը, թէ իր ընտրութեան ջնջուիլը մօտալուտ է, և Սահակ ուզած էր այդ կերպով վտանգի առջևն առնուլ և ազգը խաբել, զի իրօք տեղէն շարժուած չէր: Երբ ամիսներ ետքը Աստապատցիին Կարին հասաւ, Սահակը իր տեղը գտաւ, որ բնաւ երթալու շարժում ըրած չէր: Չենք կրնար հաւաստել թէ Սահակին նամակը օրը օրին Շամախեցիի ընտրութենէն ետքը հասաւ. բայց եթէ օր առաջ ալ հասած էր, և Նալեան կամաւ զայն ընտրութենէն առաջ մէջտեղ չէր հանած, դարձեալ մենք գովելի պիտի ըսենք Նալեանի ըրածը, որ ուզած է վերջնականապէս փակել Սահակի ստեղծած տարօրինակ վիճակը, և թոյլ չէ տուած որ այն տակաւին անպայման կերպով շարունակէ: Նալեան նախապէս մեծամեծներէն մէկ քանի գլխաւորներուն հաղորդեց նամակը, և երբ անոնք համաձայնութեամբ պատասխանեցին զոր ընտրեցաք ընտրեալ է, այլևս հարկ ալ չեղաւ նորէն ժողով գումարել, և նամակին վրայ խորհիլ (ԶԱՄ. Գ. 866): Նամակը գրողին գալով, անհնար է զայն արդարացնել և կեղծիքի ու խաբկանքի մեղադրութենէ ազատել, որ չորս տարի ազգն ու եկեղեցին խաղցնելէ ետքը, տակաւին սիրտ

կունենայ բռնագրքսիկ կամ կեղծեալ յայտարարութիւններով այդ տխուր ընթացքը երկարել:

2058. ՅԱԿՈԲԻ ՆԱԽԸՆԹԱՑԸ

Երբոր Աստապատոցին Կարին հասաւ, այնտեղ գտաւ Շամախեցին ալ Սահակի այցելութեան եկած, ինչ որ կը ցուցնէ թէ արտաքին գրոյցք չեն, որ Շամախեցին Սահակը յորդորէր՝ փութալ գալ Եջմիածին (ՉԱՄ. Գ. 865): Սահակը Էջմիածին գալէ ետ ընելու համար, պէտք չէր զգացուէր անձամբ այցելութեան գալ չորս տարի ետքը: Աստապատոցին փութաց Կարնոյ եկեղեցւոյ մէջ հանդիսաւոր կերպով ծանուցանել և հրապարակել Կ. Պոլիս կատարուած ընտրութիւնը, Սահակի ընտրութեան ջնջումը, և Շամախեցիին կաթողիկոսութիւնը: Սահակէ հաշիւ ալ պահանջեց, որովհետև շատ բան գանձած էր Էջմիածինի հասոյթներէն, և գործաւարտ նուիրակունքն նմա տային զարդիւնսն և զհաշիւսն նուիրական (ԴԻԲ. Գ. 30): Հաշիւը ստացաւ ձեռամբ բղեշխին, այսինքն կուսակալին, որ կը ցուցնէ թէ արքունական հրովարտակ ալ բերած էր, Սահակի դադարումը և Շամախեցիին ընտրութիւնը հաստատող: Կուսակալին միջամտութեան դիմուիլը կը ցուցնէ, թէ Սահակ դժկամութիւն ցուցած է իւրացուցած գումարներն ու հաշիւը տալու: Վերջապէս գէշ աղէկ հաշուական գործն ալ կարգադրելէ ետքը և գումարներն ալ վճարելու խոստումին վրայ, Աստապատոցին առջև կանցնի և Շամախեցին Էջմիածին կառաջնորդէ, և 1759 նոյեմբեր 24-ին օծման հանդէսը կը կատարուի, ինչպէս Չամչեան կը գրէ (ՉԱՄ. Գ. 866), և Շահխաթունեան կը կրկնէ (ՇԱՀ. Ա. 230): Յիշուած թուականը Յիսնակաց պահոց չորեքշաբթին կիյնայ և հաւանական է որ գրչութեան սխալ մը սպրդած ըլլայ ամսաթիւին մէջ, քանի որ հաւանական չէ լուր որ և պահոց որ այսպիսի հանդէս մը կատարելին, և յարմարագոյն կը թուի նոյեմբեր 28 կիրակիին յետածգել: Երևանեցին որ գործունեայ դեր մը ունեցաւ Յակոբ Ե. Շամախեցին կաթողիկոսութեան բարձրացնելու մէջ, կը ներկայէ զայն իբր այր պիտանի և խորհրդական խելօք և հանձարեղ յամենայն գործս, զիտուն և շնորհաշատ: Մանկութենէն Մայրաթոռի մէջ սնած և ապրած, և բազմակողմանի ուսմամբ զարգացած էր, այնպէս որ ասէր դաս միաբանից զինչ և խնդրէին, ինչ տեսակ գրութիւն ալ որ պէտք ըլլար, ինքն կը խմբագրէր և տայր գրագրացն որ ընդօրինակեն, և այս ոչ միայն հայերէն, այլև պարսկերէն լեզուով, զի նա ինքն էր որ գրէր և հազայր զգրաց արքունականաց և դատաւորականաց: Երեւանեցին կ'աւելցնէ թէ նաև զարդեանս, այսինքն իր աստենն ալ Շամախեցիին թողած պատճէնները կը պահուէին և կը գործածուէին իբրև պաշտօնական գրութեանց պատրաստ ձևեր, յորոց գրագիրքն առնուն զօրինակս գրեանց իւրեանց (ԶԱՆ. 32): Ինչպէս կը տեսնուի Շամախեցին Մայրաթոռին ներքին գործերուն նուիրեալ անձ մը եղած է, և շատ շրջագայած չ'երևիր: Նա ալ ազատ չէր մնացած Զահկեցիին բռնութիւններէն (2034), իսկ Մինասի և Աղեքսանդրի օրով լաւ գիրք վայելած պիտի ըլլայ, իբր փոխանորդ և ընդհանուր գործակատար, որով վերջնոյս մահուընէ ետքը երկարատև տեղակալութիւն վարելու կոչուեցաւ: Աւելի ժամանակին պէտք է վերագրել Երեւանեցիին ըսելը, թէ ունի զանհարմար բարերարութիւնս ի սուրբ աթոռոյն, վասն զի կաթողիկոսանալէ ետքը ծերացած էր, և աստեն ալ չունեցաւ անհարմար գործեր կատարելու: Կը յիշուի միայն

կալուածական պաշտօնագիրներու ստացութիւնը, և Երեւանի մէջ Ձորագիւղի անապատին նորոգութիւնը, զոր կազմակերպեց իբրև գտունս հայապետանիստ (ԶԱՄ. 33):

2059. ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆ ԽՄԲԱԿԸ

Կոստանդնուպոլսոյ կացութիւնը բաւական հանդարտ կ'անցնէր Նալեանի պատրիարքութեան ներքև, որ իր վարդապետին Կոլոտի ընթացքին հաւատարիմ հետևող, միջասահման իմն ձև կը գործածէր համերաշխ հաշտութիւն պահելու համար բուն հայադաւան և մեղմ հռոմէադաւան տարրերուն մէջ: Կոլոտ իր անձնական հեղինակութեամբ կրցած էր զսպուած պահել երկողմանի ծայրայեղները, և այս կերպով առաջն էր բուռն վէճերու և ներհակընդդէմ պայքարներու: Նալեան թէպէտ հմտութեամբ և կարողութեամբ Կոլոտէ ստորին չէր, և իր երկասիրութիւններով առաւելութիւն ալ ունէր, սակայն Պրոխորոնի շփոթը, և Պրուսա քաշուիլը և Երուսաղէմ երթալը խախտած էին իր դիրքը, և Եաղուպ պաշտպանութեամբ դառնալէն ետքը, իր պաշտօնին եղերական վախճանը (2036), պակսեցուցած էր իրեն ներքին ոյժը, և առիթ կ'ընծայէր ժողովրդական շշուկներուն, և կաթոլիկութեան հանդէպ թոյլ և զիջողական վարուող մը կը կարծուէր: Սակայն Նալեանի բռնած թոյլատու և ներողամիտ ընթացքը՝ չէր այլայլած երբեք անոր ներքին հաղորդումները, և եթէ իրեն շուրջը գտնուողներ, և առաջին գիծին մէջ Սարգիս Սարաֆեան եպիսկոպոսը, կաթողիկոսութեան միտումներ կը ցուցնէին, սակայն չէին կրնար իրենց հայադաւան ուղղութիւնը փոխած ըլլալ, քանի որ Նալեանի գործակից էին: Հակառակ Նալեանի զգուշաւորութեանց շփոթ մը յուզուեցաւ 1761 ամառուան վերջերը: Գլխաւորն էր Մանուէլ Բալուեցի քահանան, կորաքամակ (ԳԱԼ. 97) և սապատող (ԳԱԼ. 102) կոչուած, կերևի աձև կողմին համար, իրեն ընկեր ունենալով ուրիշ քահանայ մըն ալ՝ Սարգիս Տիպաճեան (ԶԱՄ. Գ. 867), և աշխարհականներէն Յովհաննէս Սափրիչ, Մովսէս Տիվրիկեցի, և Մեծմատեան կոչուած մէկ մը, և այլք ամբոխէն (ԳԱԼ. 97): Յովհաննէսի համար ըսուած է թէ բնիկ Ագուլեցի է եղեր, մանկութեան ատեն լատինամիտ կրթութիւն ըստացած, քսանամեայ ըլլալէն ետքը սկսեր տացած, քսանամեայ ըլլալէն ետքը սկսեր է զրպարտել զՀայաստանեայցս սուրբ եկեղեցի, ասոր համար երեք անգամ պատժեր է ի քիւրէկն, բայց վերջապէս միտքը լուսաւորուէր, և վերահասու եղեր է որ Հայոց եկեղեցին է ճշմարտապէս ուղղափառ և անբիծ: Ասոր վրայ Լուծիչ տարակուսանաց անունով գիրք մըն ալ շարադրել և տպագրել տուեր է (ԳԱԼ. 303), և Մանուէլ քահանայի միանալով՝ նախանձայոյժ քարոզ ալ դարձեր է: Այս խումբը նախապէս Սարգիս Սարաֆեանի դէմ կելլէ, առիթ առնելով անոր ինչինչ անզգոյշ խօսքերը թէ Գունտ սիսռան որ բանայր դուռն արքայութեան, կամ թէ՛ Լաւ է ուտել ըզմիս՝ յաւուրս պահոց յամէն տարիս, քան բամբասել զընկեր մարդիս, և տեսնելով ալ թէ յաւուրս աղուհացից ձէթ ի վերայ հեզոյր խահից (ԳԱԼ. 98), ինչ որ կը ցուցնէ թէ աւելի կոկորդի դիւրութիւններն են եղեր կաթոլիկներու հրապուրիչ գրգիռները: Մէջտեղ կը դնեն նաև Երուսաղէմի նուիրակութեան ժամանակէն դրամ իւրուցած ըլլալուն մասին տարածուած խօսքերը (2001): Բայց Նալեան նորէն Սարաֆեանը կը պաշտպանէ Շղթայակիրին տուած ընկալագիրին փաստովը, թէպէտև ինչպէս դամանակին դիտեցինք, գումարի մը ընկալագիրը հանգանակութեան

քանակին փաստը չէ: Իսկ մնացեալ ամբաստանութիւնները Սարաֆեան ինքը կը ցրէ, որ է ըսել բացարձակ հայադաւանութեան յայտարարութիւն կու տայ: Արդ եթէ սիրտով ալ տուած չէ, գոնէ պաշտօնական ձևակերպութիւնը պահած է, զի առանց այդ զգուշաւորութեան հնար չէր որ նորէն Պալաթի (ԳԱԼ. 103) և Ղալաթիոյ (ԳԱԼ. 104) մէջ քարոզչութիւն ընէր, Մանուէլեան խմբակին հսկողութեան և գրգռման ներքև:

2060. ԿԱԹՈՒԻԿԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐ

Մանուէլեան խմբակը իր գործունէութիւնը ալ աւելի առաջ մղելով, Ֆրանկացեալներունդէմ ամբաստանագիր տուաւ նոյնիսկ առ արքայ, թէ օտար եկեղեցիներ կը յաճախեն, և դեսպաններու պաշտպանութեամբ կը ճոխանան, և տեղական իշխանութիւնները կանարգեն: Տրուած յայտարարութիւնը ստուգելու համար, կառավարութեան յատուկ պաշտօնեաներ ղրկուեցան կիրակի օր մը, 1761 նոյեմբեր 11-ին, ղալաթիոյ Ս. Պետրոս, Ս. Գէորգ, և Ս. Բենեդիկտոս լատին եկեղեցիները, որոնք հոն դիմող Հայերէն 52 հոգի ձերբակալելով նաւատեղեաց բանտը տարին: Բռնի միջոցը Նալեան պատրիարքի հաճութեամբ չէր, ուստի դժուար չեղաւ բանտարկելոց ազատութիւն ստանալ: Մանուէլի խմբակը նոր ամբաստանագիր մատոյց կառավարութեան 1762-ին սկիզբները, և այս անգամ յանուանէ 24 հոգիներու անուններ տալով, Նալեան եղելութիւնը իմանալով ինքն հոգ տարաւ որ ամբաստանեալներ մէջտեղ չերևան, և մէկ մը՝ գոհարավաճառ Յովհաննէս Թումաճանեան ձեռք ինկաւ, և հարցուփորձի ենթարկուեցաւ: Պէտք եղաւ պատրիարքի վկայութիւնը լսել, որ հաստատեց թէ ձերբակալեալը իր ժողովուրդէն Հայ մըն է և այնպէս արձակուեցաւ. նոյնպէս միւս 23-ներուն ձերբակալութեան հրամանն ալ ետ առնուեցաւ: Երբոր եպարքոսը պատրիարքէն բացատրութիւն կը խնդրէր, թէ ինչո՞ւ կռիւք և կագք յուզին վասն օրինաց ձերոց, և թէ զի՞արդ ոչ տանիս փոյթ անոնց առջևն առնել, Նալեան պարտաւորուեցաւ յայտնել, թէ Մանուէլ քահանայ մը և Յովհաննէս սափրիչ մը առանց իր հրահանգին գործերու կը ձեռնարկեն: Ասիկա բաւական եղաւ որ ձերբակալութեան հրաման ելլէ Մանուէլի խմբակին համար, որոնցմէ շատեր, ինչպէս և Սարգիս Տիպաճեան քահանան պատրիարքին գթութեան դիմեցին, իսկ Մանուէլ և Յովհաննէս խնդրակներու ձեռք իյնալով բանտարկուեցան և վերջէն աքսորուեցան (ՉԱՄ. Գ. 807-871):

2071. ԱՅԴ ՄԱՍԻՆ ԴԻՏՈՂՈՒԹԻՒՆ

Նալեանի այդ ընթացքը կը հաստատէ, թէ Հայոց պատրիարքարանը ներողամիտ և թոյլատու ընթացք ունէր լատինամիտներու հանդէպ, քանի որ անոնք իրենց խրոխտ և նենգամիտ ընթացքով չէին զայրացներ ուղղամիտ ժողովուրդը, չէին անարգեր ազգային եկեղեցին, և չէին զեղծանիր օտարատեսուչ ձգտումներով: Չենք կարծեր որ կաթոլիկութեան պաշտպաններ, Նալեանի այս ընթացքը տեսնելով յանդգնին զայն ալ կաթոլիկացած ըսել, քանի որ անոր գիրքերը մշտաբարբառ կը քարոզեն իր հաստատուն համոզումները: Այս կըսենք որովհետև ստէպ կը տեսնենք որ առաջնորդի մը մեղմ ընթացքը, և վարդապետի մը չափաւոր խօսքը, կաթոլիկ գրողներու ձեռք իբր հիմ կը ծառայեն զանոնք հռոմէադաւան հռչակելու: Նոյնպէս եպիսկոպոսի

կամ վարդապետին մը նեղութենէ խուսափելու կամ շահ ու նպաստ մը ձեռք ձգելու համար Արևմուտք դիմելը, և հոն տեղական պահանջից համակերպիլը, անոնց գրիչին տակ հռոմէադաւանութիւն ճշմարտութիւնը հաստատող փաստեր կը դառնան: Բայց ուղիղ տեսութեամբ իրենց դատը աւելի կը տկարացնեն, երբ այդպիսի փօսուն և անարժէք փաստերով՝ զայն արդարացնելու կ'աշխատին: Կաթոլիկ դիրքերու մէջ ստէպ կը տեսնուին, ասկէ ու անկէ քաղուած փաստին նպատակով՝ արկածախնդիր վարդապետներու և եպիսկոպոսներու անուններով կազմուած ցուցակներ, բայց ասոնք ալ հայադաւանութեան վնաս, և ոչ հռոմէադաւանութեան օգուտ մը կրնան պատճառել: Այդ պատճառով հետամուտ չենք այդպիսիներու անունները քաղել, քանի որ կարևորութիւն չունին: Ամէնուն տեղ բաւական ըլլայ Սարգիս Սարաֆեանի կեանքին և գործունէութեան վրայ տուած տեղեկութիւննիս, որ երբ Արևմուտքի հեռապատկերը իր շահագիտութիւնը կը գրգռէ, Իտալիա կ'անցնի և հռոմէադաւան կ'ըլլայ իսկ երբ պաշարեալ արծաթոյ սովու, գոյ ոք կը տեսնէ անդ ինքեան ձեռնտու (ԳԱԼ. 53), նորէն Արևելք կը դառնայ և հայադաւան կ'ըլլայ, մինչև որ այստեղ ալ ակնկալութիւնները նուազելուն՝ նորէն Արևմուտքի ճանքան կը բռնէ:

2062. ԵՐՈՒՍԱՂԵՄԻ ԱԹՈՂ

Թէոդորոս Երուսաղէմի պատրիարքը, որ 1752-էն աթոռի վրայ կը գտնուէր (2049), հասեալ էր ի խոր ծերութիւն տկարացեալ, և ստիպուած ի մահին, մինչև չկրնայ վարել զպաշտօն իշխանութեան իւրոյ: Ուստի պարտաւորուեցաւ Յովհաննէս եպիսկոպոսի յանձնել լիազոր փոխանորդութիւնը, մինչև նոր ընտրութիւն (ԱՍՏ. Բ. 97), իսկ իբր յաջորդ յանձնարարեց իր ձեռնասուն Կարապետ Գանձակեցի եպիսկոպոսը, որ նուիրակութեամբ Ատանա կը գտնուէր (ԱՍՏ. Բ. 99): Թէոդորոս հոգ տարաւ կոնդակով յայտարարել և վաւերական կոնդակով հաստատել, թէ բոլոր իր ունեցածները, մինչև ցլետին պատմուճան և վերարկու աթոռին սեփականութիւն են, և ինքն անձնական ոչինչ չունի, որով իր մերձաւորներէն ոչ ոք կրնայ իբր ժառանգորդ բան մը պահանջել (ԱՍՏ. Բ. 97): Թէոդորոսի այդ զգուշաւորութիւնը օգտակար եղաւ՝ իր ազգականներէն ոմանց պահանջումները ցրելու, որոնք անոր մահուընէն ետքը վանքէն ժառանգութիւն կը պահանջէին, և այդ առիթով հոգ տարուեցաւ արքունի հրովարտակով ալ հաստատել, թէ Երուսաղէմի միաբաններուն ժառանգորդը միաբանութիւնն է, և ոչ իրենց ազգականները (ԱՍՏ. Բ. 100): Թէոդորոս ամենայն ինչ կարգադրելէն ետքը խաղաղութեամբ վախճանեցաւ 1761 դեկտեմբերի վերջի օրերը, և թագուեցաւ Ս. Փրկիչ վանքը, որուն համար կանուխէն պետական հրամանն ալ արձուած էր, Տաճիկներու կամայական արգելքներուն տեղի չտալու համար (ԱՍՏ. Բ. 98): Երուսաղէմի միաբանութիւնը Թէոդորոսի մահուան գոյժին հետ, Կարապետի հաստատութիւնն ալ խնդրեց Կ. Պոլսոյ պատրիարքարանէն: Սակայն ազգային մեծամեծներ որ արդէն 1762 յունուարին գոյժն ու արաջարկը ստացած էին (ՊԱՍ. 11), շուտով չհամարձակեցան, և կուզէին պատրիարքութեան կոչել Գրիգոր Պասմաճեան վարդապետը, որ Կ. Պոլիս կը գտնուէր իբր Երուսաղէմի կերպով յանձնառու չեղաւ: Ինքն իբր հրաժեշտի պատճառներ

ցոյց կու տայ, իր անհրաժեշտութենէն զատ, հանգուցելոյն կտակը, միաբանութեան կամքը, և Կարապետին քան զինքն երիցագոյն ըլլալը, թէպէտև երկուքն ալ համշիրակ եղբայր, և միոյ հօր հոգևորի Թէոդորոսի սննդակից զաւակունք էին (ՊԱՍ. 12): Չմոռնանք որ Գրիգոր դեռ եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն չունէր, և Պարսկաստանի ներքին յուզումները կը դժուարացնէին անմիջապէս էջմիածին երթալը: Վերջապէս ժողովն ու պատրիարքը հաստատեցին Կարապետի ընտրութիւնը և հրովարտակն ալ ստացան, և Կարապետ ալ Կիլիկիոյ նուիրակութիւնը փակելով Երուսաղէմ հասաւ զատկէն ետքը, որ կիյնար 1762 ապրիլ 7-ին, և պաշտօնը ստանձնեց: Կարապետ գործունեայ նախընթաց մը ունեցած էր: Բնիկ Գանձակեցի արևելեան զաւառներէն, 18 տարեկան եղած ատեն Թէոդորոսի կը յարի Եւդոկիոյ մէջ, անոր նուիրակութեան միջոցին, և միասին Երուսաղէմ կու գայ 1734-ին, և ուսմանց ու աստիճաններու մէջ յառաջանալէն եիքը, նուիրակ կը դրկուի Ակն ու Ռումէլի ու Քրի՝ Շղթայակիրի հրամանով: Նալեան զայն Կ. Պոլսոյ փոխանորդ կը նշանակէ 1750-ին, վեց տարի ետքը Երուսաղէմ կը դրկուի Թէոդորոսի և միաբաններուն մէջ յուզուած վէճը հանդարտելու: Նորէն նուիրակութեան կելլէ 1760-ին նա Եւդոկիա, և անկէ Ատանա, ուր կը գտնուէր 1761-ին Թէոդորոսի մահուան միջոցին (ԱՍՏ. Բ. 98): Այս հաշուով շուրջ 50 տարեկան եղած կըլլայ պատրիարքութեան աթոռ բարձրացած թուականին: Իբրև Երուսաղէմի աթոռին պատկանել կարևոր տեղեկութիւն աւելցնենք, որ 1762 մայիս 11-ին Կ. Պոլսոյ մեծ հրդեհին: Մայր եկեղեցւոյ շուրջի շէնքերը, և անոնց հետ Շղթայակիրին շինած հոգետունն ալ (1996) այրերուն վրայ, որոշուեցաւ որ եկեղեցիին շուրջը մնասցէ բացօթեայս և պարտէզս, ուստի Պասմաճեան փոխանորդն ալ՝ հանդէպ դրանն Սուրբ Աստուածածնի Մայր եկեղեցւոյն, նոր բնակարան մը շինեց Երուսաղէմի միաբաններուն համար 1763-ին (ՊԱՍ. 13), որ է այժմեան Երուսաղէմատունին տեղը:

2063. ՊԵՅԹԻՆԱՇՊՕ ԵՒ ՋԸՄՄԱՌ

Լիբանանի մէջ հաստատուած հռոմէականներուն, այսինքն Անտոնեան միաբանութեան և նորահաստատ կաթողիկոսութեան մասին չխոսեցանք Արծիւեանի մեռնելէն և Յովսէփեանի յաջորդելէն ետքը (2032): Այնտեղ յիշեցինք կաթողիկոսարանի համար Ջըմմառի բլուրին ստացութիւնը, որուն վրայ Յակոբ Պետրոս Բ. կաթողիկոսը փոյթ տարաւ, շինութիւն մը հիմնարկել իբր կաթողիկոսարան: Բայց վրան արձանագրուած 1749 տարին (ԱՂՔ. Ա. 21) պէտք է իբր շինուածին սկզբնաւորութիւն նկատել և ոչ իբր աւարտման թական, զի շէնքը անագան վերջացաւ 1771-ին (ԱՂՔ. Ա. 26): Յակոբ շինուածին բաւարար ձև մը տալէն ետքը, թողուց Քրէյմի վանքը, և Ջըմմառ հաստատուեցաւ 1750-ին, Անտոնեաններէն ալ քանի մը հոգի մէկտեղ առնելով: Իսկ 1752 յունիս 30-ին սինհոդոսական ժողով գումարելով, հաստատեց Մարոնի Անտոնեանց կանոնագիրին Հայազգի Անտոնեանց պատշաճեցուցած ձևը, ըստ այնմ ալ պապական վաւերացման ենթարկելու համար: Նկատելի է որ այդ կանոնագիրին կցուած էր Անտոնեան կուսանաց կանոնագրութիւնն ալ, թէպէտ այդ մտադրութիւնը գործադրութեան չանցաւ (ԱՄՏ.): Կաթողիկոսին Քրէյմի վանքէն հեռանալուն ժամանակակից է, Լիբանանի մէջ երկրորդ վանքի մը

համար Անտոնեանց նոր տեղ ստանալը 1750-ին, որ է Պեյթսաշաօ կոչուած բարձունքը, Ղազիր և Շնանէյիր գիւղերու մէջտեղ, գեղեցիկ և ծովահայեաց դիրքի մը վրայ: Հայր Գրիգոր Ներսէսեան աբբահայր՝ Քրէյմի և Պեյթսաշաօյի մէջ ալ կարևոր շինութիւններու ձեռնարկելէ ետքը, 1752-ին, իր եռամեային լրանալուն, գործը կը թողուր նորընտիր աբբահօր՝ Ղուկաս Աբրահամեանին, որ քիչ ետքը եպիսկոպոս կը ձեռնադրուէր Հայր Բարսեղ Գէորգեանի հետ, և աբբայական պաշտօնը փոխանորդաբար կը վարէր հայր Յովհաննէս Կարապետեան: Կանոնագիրը պապական հաստատութեան ենթարկելու համար Հռոմ կը դրկուէր հայր Գաբրիէլ Մատթէոսեան, իսկ հայր Գրիգոր Ներսէսեանի պաշտօն կը յանձնուէր Հռոմի մէջ սեփական վանքի մը ստաճութեան և կազմակերպութեան գործը ի գլուխ տանիլ:

2064. ՀՈՒՄԷԱԿԱՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՆԵՐ

Ճիշդ այդ միջոցներուն կը վախճանի Յակոբ կաթողիկոսը, ըստ ոմանց մայիս 15-ին (ԱՂՔ. Ա. 23), ըստ այլոց յունիս 10-ին (ԱՆՏ.), իսկ յիշատակուած Հոգեգալստեան օրը այն տարի կ'իյնար մայիս 30-ին, որ կը համեմատի նոր տոմարի յունիս 10-ին: Յակոբ, հօրենական անունով՝ Մուրատեան, պապենական անունով Յովսէփեան, իսկ կաթողիկոսական կոչմամբ Պետրոս Բ., շարունակ յիշատակուեցաւ սկսելով Անտոնեանց սկզբնաւորութեան օրէն (1894), և իբրև ամենանշանաւոր դէմք մը պէտք է նկատուի հայ հռոմէական տարեգրութեանց մէջ, իր համարձակ նախաձեռնութեամբ, անխոնջ գործունէութեամբ, և խոհական չափաւորութեամբ: Զի եթէ երկու Աբրահամներ իբր հիմնարկուներ կը նկատուին միաբանութեան և կաթողիկոսութեան, պէտք է բացարձակապէս յայտարարել, թէ երկուքն ալ իրենց ձեռնարկին մէջ պիտի չյաջողէին առանց Յակոբի աջակցութեան, որ արգելքներու դիմաց խիզախ և դժուարութեանց մէջ արթուն, կրկին նպատակներուն իրականացման գործադիրն եղաւ: Ասոր հետ մէկտեղ պէտք է իբր գովեստ յիշել, թէ իր հռոմէականութեան մէջ ալ զգուշացաւ կծու պայքարէ և անտեղի նախանձախնդրութիւններէ, որով իր վրայ ալ խիստ մտադրութիւններ չհրաւիրեց: Յակոբ թէպէտ Զըմմառի մէջ կը բնակէր իր կեանքին վերջին միջոցին, բայց գերեզմանը Քրէյմի վանքին մէջ եղաւ (ԱՂՔ. Ա. 23) որ է իր գործունէութեան առաջին օրրանը: Երբոր Յակոբ, վերոյիշեալ Ղուկաս և Բարսեղ եպիսկոպոսները կը ձեռնադրէր (2063), անոնց ընկերացնել ուզած էր ուրիշ Անտոնեան միաբան մըն ալ, հայր Միքայէլ Գասպարեանը, և զայն Կ. Պոլիսէ Լիբանան կոչուած էր, այլ նա կը հասնէր Յակոբի մեռնելէն ետքը: Եպիսկոպոսներ ընտրութիւնը լրացած տեսնելով, իրենք իր կատարեն ձեռնադրութիւնը, և իրենց ձեռնադրածը անմիջապէս կաթողիկոսական յաջորդութեան կը կոչեն 1753 յունիս 23-ին, և ընտրութիւնը պապական հաստատութեամբ կը վաւերացուի 1754 մայիս 6-ին: Միքայէլ Պետրոս Գ. թէպէտ Անտոնեան միաբանութենէ, այլ նուազ նպաստաւոր գտնուեցաւ հանդէպ միաբանութեան- նպատակ ունենալով իր կաթողիկոսական աթոռը զօրացնել, նոյնիսկ միաբանութեան յաւազոյն ոյժերը իրեն քաշելով (ԱՆՏ): Միանգամայն ձեռք առաւ Արծիւեանի մշակած գաղափարը, իր իրաւասութիւնը բոլոր Հայ կաթողիկներուն վրայ տարածել՝ ուր ուրեք որ գտնուին, զոնէ Օսմանեան կայսրութեան մէջ, այլ ընդունելութիւն չգտաւ:

Հռոմի պապութեան կողմէն: Այդ նպատակով 1758 ամառուան մէջ յատուկ ուղևորութիւն մըն ալ ըրաւ ի Հռոմ, բայց 1759 ապրիլ 30-ի պապական վճռով, իրեն իրաւասութիւնը Կիլիկիոյ դրական վիճակներուն մէջ պարփակուեցաւ, այսինքն է Կիլիկիա և Ասորիք, Միջագետքի յաւելուածով (ԱՂՔ. Ա. 25):

2065. ՀՌՈՍԻ ՎԱՆՔԸ

Իսկ Անտոնեանք կաշխատէին ինքզինքնին զօրացնել, թէ Պէյթխաշպօն վրջնական և հաստատուն սեփականութիւն դարձնելով 1760 ապրիլ 12-ի վաւերագրով, և Ս. Անտոն անունով վանք մըն ալ կազմակերպելով, թէ Հռոմի կղերանոցներուն մէջ նորահաս միաբաններ գետեղելով ուսմանց մէջ զարգանալու համար, և թէ Հռոմի մէջ վանք մը ստանալու համար աշխատութիւնները շարունակելով: Այդ մասին աւելի աշխատողներն եղան՝ հայր Ռափայէլ Թումայեան երկու եռամեայ, շրջան աբբայութեան վրայ գտնուելով, և հայր Գրիգոր Ներսէսեան Հռոմի մէջ անխոնջ և անդուլ հետապնդութեամբ: Ներսէսեան ոչ միայն Հռոմ այլև Նաբօլի և Անքոնա ալ շրջեցաւ յարմար տեղ մը գտնելու յոյսով, պահ մը Լէոպոլտոյ կամ Իլվովի մէջ հաստատուելու գաղափարն ալ նկատի առնուեցաւ, միանգամայն ստիպուեցաւ Հայ հռոմէականներու կողմէն յարուցուած արգելքներու դէմ ալ մաքառիլ: Միքայէլ ալ Հռոմ եղած միջոցին երբեք չօժանդակեց իրեն միաբանութեան ձեռնարկին, և այնպէս 1760-ին սկսելով տասը տարիի մօտ այդ նպատակին աշխատեցաւ, և Հայ հռոմէականներէ հեռու մնալու համար Ս. Մարիամ Եգիպտացի (Santa Maria Egiziaca) եկեղեցւոյն յարակից հայ հիւրանոցին բնակութիւնն ալ թողլով Ս. Պանտալէոն (San Pantaleo) լատին վանքը քաշուեցաւ: Պէտք եղաւ որ պապական արտօնութիւնը ձեռք ձգելու համար՝ շատ մը ձևակերպութիւններու ենթարկուի, բայց վերջապէս նպատակին հասնելու գոհունակութիւնն ունեցաւ, և 1762 յուլիս 15-ին նօտարական վաւերագրով գնեց Վատիկանի հրապարակին վրայ Չէզի (Cesi) դուքսերուն ժառանգական ապարանքը, յարակից այգիով ու պարտեզով, զոր Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ անունով վանքի փոխարկեց (ԱՆՏ.): Այդ գործին մէջ յիշուելու արժանի է նաև հայր Թադէոս Գօլօտեան վարդապետը, որ քաղաքէ քաղաք նուիրակութեան պատելով հայթայթեց այդ ստացութեան համար պէտք եղած գումարը: Միաբանութիւնն ալ գործին աւելի փայլ տալու համար, վերջին 1761-ի եռամեայ ժողովին մէջ հայր Գրիգոր Ներսէսեանը բացակայ մնալով ալ, նորէն աբբայական պաշտօնին բարձրացուցած էր, որով ոչ իբրև լոկ ներկայացուցիչ, այլև իբր գլուխ միաբանութեան ստացութիւնը կնքեր: Անկէ ետքը Ներսէսեան պարտուպատշաճ փոփոխութեանց ձեռնարկեց, և 1766 օգոստոս 17-ին, նոյն ապարանքին մէկ թևին մէջ ձևակերպած եկեղեցիին նաւակատիքը կատարեց (ԱՆՏ.):

2066. ՅԱԿՈԲԻ ՄԱՀԸ

Մայրաթոռի կացութիւնը ներկայելու դարձած ատեննիս, հնար էր քիչ մը աւելի տեղեկութիւն տալ Պարսկաստանի ներքին պատերազմներուն վրայ, և ներհակընդդէմ մաքառողները յիշել, բայց այդ մանրամասնութիւնները մեր նպատակէն դուրս կը նկատենք: Բաւական ըլլայ ըսել, թէ անհնար էր Էջմիածինի հանդարտ վիճակ ունենալ և բազմաթիւ տուայտանքներէ ազատ մնալ,

երբոր երկիրը անիշխանութեան մատնուած էր, և երբոր ամէն իշխան Հայոց կաթողիկոսարանին վրայ յառած էր իր աչքը՝ անոր ենթադրեալ գանձերէն օգտուելու համար: Այդ շփոթութեանց և նեղութեանց գլխաւոր ենթարկուողը Շամախեցին էր, նախ իր տեղակալութեան և յետոյ գահակալութեան օրով: Պարսիկ մրցակիցներուն մէջ ամէնէն կարկառուն դէմքն էր Քէրիմ խան, Ջենտերնու ցեղապետը: Ալիմէրտան զայն իրեն օգնական և աջակից ըրած էր, և իր սպանուելէն ետքը Քէրիմ տեղը անցաւ, և Իսմայիլ արքայազուն տղուն վրայ թագաւորի անունը պահելով (2024), բացարձակապէս կ'իշխէր վէքիլ կամ խնամակալ անունով (ՏՊԷ. 366), և անոր անունով կը պատերազմէր ուրիշ մրցակիցներու դէմ, մինչև որ 1761-ին Ասպահան քաղաքի և Պարսկաստանի արևմտեան գաւառներուն բացարձակ տէրը դարձաւ: Բայց պատերազմները չվերջացան, զի պարտաւորուեցաւ թէ արևելեան գաւառներու մէջ բռնացողներուն, և թէ նուաճեալ գաւառներու մէջ նորէն ապստամբողներուն դէմ ելլար: Այդ պատճառներով արշաւանքներ անպակաս եղան նաև ի սահմանս Հայաստան աշխարհի (ԽԱԶ. 318), որոնց մանրամասնութեանց չենք մտներ: Բայց անյիշատակ չենք ուզեր թողուլ Ֆաթալի խանին անունը, զոր Քէրիմ սպաննել տուաւ սակս ոճրագործութեանց, զորս արար մանաւանդ ի միաբանս Տաթևու սուրբ վանաց (ԽԱԶ. 324): Քէրիմ կը ներկայուի իբր ուղղութիւն սիրող, արդարութեան հետևող, ժողովուրդին խնայող (ՏՊԷ. 366), սակայն այդ չի խափանեց ներքին պատերազմները ու տառապանքները՝ գրեթէ բոլոր իր երկարամեայ թագաւորութեան միջոցին մինչև 1779, այնպէս որ Շամախեցին չկրցաւ խաղաղ և հանդարտ և վիշտերէ ազատ օր մը տեսնել: Արդէն տարիքն առած ու աշխատութիւններէ և տագնապներէ յոգնած էր, և հազիւ երեքուկէս տարի մնաց կաթողիկոսական աթոռին վրայ, և վախճանեցաւ 1763 մարտ 21-ին, նոյնիսկ աւագ ուրբաթ օր, յիններորդ ժամու գիշերին, զոր ի դէպ է իմանալ լոյս ուրբաթին: Իսկ ի յաջորդ աւուրն, այսինքն աւագ շաբաթ օրը թաղումը կատարեցին և ամփոփեցին Ս. Գայիանէի բակին աջակողմը (ՇԱՀ. Ա. 231): Էջմիածինի մէջ աւանդաբար կը պատմուի, թէ ծաղրածու հռչակուած Ահարոն վարդապետ, աւագ ուրբաթ օր մը, երեկոյեան ժամերգութեան վերջ Քրիստոսի թաղման նախատօնակը կատարուելէն ետքը, կաթողիկոսին նոյն օր մեռած ըլլալուն առթիւ, օղի և գինի տանելով վանքին աղբիւրին գլուխը՝ կը սկսի միաբանները խմելու և զուարճանալու հրաւիրել, գոչելով թէ Քրիստոս մեռած է և կաթողիկոս ալ մեռած է, և թէ այսպիսի առիթ մը մէյ մըն ալ ձեռք չեն կրնար անցնել: Անշուշտ Շամախեցիի մահուան պէտք կըլլայ պատշաճեցնել այդ աւանդական պատմուածքը:

2067. ՅԱԿՈԲԻ ԱՐԺԱՆԻՔ

Առանց փառաւոր գործունէութիւն մը պատմած ըլլալու, և առանց փայլուն արդիւնաւորութիւն մը ցոյց տալու ալ, չենք վարանիր Յակոբ Ե. Շամախեցի կաթողիկոսին անունը արժանաւոր հայրապետներուն հետ դասել: Մանկութենէ սկսելով վանքին ծառայելը, համեստ բայց և օգտակար պաշտօններու մէջ աշխատիլ, երկարատև տեղակալութեամբ աթոռը պաշտպանելը, և ամենադժուարին պարագաներու ներքև աննկուն յարատևելը, իսկական արդիւնաւորութեան փաստեր են, և բաւական են իր անունին փառք ու փայլ աւելցնել: Իբրև վարչական

կանոնաւորութեան փաստ յիշենք Գաւազանագիրքը, զոր 1743-էն, Ջահկեցիի օրէն սկսելով կազմելու ձեռնարկած էր, Մայրաթոռի անցքերը արձանագրելու համար (ԴԻԲ. Գ. Ե): Շամախեցին հեռանկատ քաղաքականութենէ ալ հեռու մնացած չէ: Այն ձեռնարկը զոր Օրի գինուորականը և Մինաս վարդապետը այնչափ խնամով մշակած էին, Ռուսական պետութեան պաշտպանութեամբ Մայրաթոռը Պարսկական անտանելի դարձած լուծէն ազատելու, բաւական ժամանակէ ի վեր մոռցուած էր, և կարապետ Ուլնեցիէ ասդին, ամէնքն ալ Տաճկաստանէ գացող կաթողիկոսներ, այլևս դէպ հիւսիս աչք դարձուցած չէին (1956): Շամախեցին է որ նորէն այդ գաղափարը կը նորոգէ, 1760 յուլիս 20-ին Ռուսիոյ Եղիսաբեթ կայսրուհւոյն գրած նամակովը, որով կը խնդրէ Հայ ողորմելի ժողովուրդին ու Վրաց մասին հոգացողութիւն ունենալ (ԶԱՄ. Բ. 48): Շամախեցիին դիմումին ատեն Ռուսիոյ մէջ տեղի կունենային այլակրօններու դէմ մղուած հալածանքները, այլ երբ ուրիշ եկեղեցիներ կը փակուէին, բաց մնաց միայն Հայոց Աստրախանի եկեղեցին (ԶԱՄ. Բ. 51): Շամախեցիով նորոգուած այդ սկզբնաւորութիւնն է, որ յաջորդներուն օրով հետզհետէ մշակուեցաւ ու աճեցաւ, և վերջապէս արդիւնաւորուեցաւ, թէպէտ 70 տարի հեռաւորութեամբ:

2068. ՍԱՀԱԿԻ ՍԱՀՐ

Շամախեցիին մահուանէ ճիշդ ամիս մը առաջ, 1763 փետրուար 22-ին: Մեծ պահոց երրորդ շաբաթ օրը վախճանած էր Կարնոյ մէջ, Սահակ Ահագին (ԱՍՏ. Բ. 99), տարօրինակ անձնաւորութիւնը, ընտրուած ու չիրաժարած, բայց խուսափած ու մերժուած կաթողիկոսը: Սահակ վախճանեցաւ իջուածովք (ԶԱՄ. Գ. 866), իբր զի յգրսնուլն ի տանիս ի Կարին, ի Կարմիրվանքն, պատահի նմա ցաւ սաստիկ, և առնէ զնա ուշաթափ, և կը վախճանի ի նոյն գիշերի (ԴԻԲ. Գ. 31), և կը թաղուի Կարնոյ Ս. Լուսաւորիչ վանքին եկեղեցւոյն քովը: Հանդիսագիրը կըլլայ Սիմէոն Երևանեցին (ՍՐԳ.) որ Կ. Պոլսոյ նուիրակութենէն էջմիածին կը դառնար, և քիչ օր ետքն ալ Շամախեցիին թաղման պիտի գտնուէր: Սահակի վրայ նորէն չենք խօսիր, բաւական գրեցինք իր ընթացքին նկատմամբ (2043), և նոր աւելցնելիք չունինք: Ցաւալի է ապաքէն որ աչքառու դէմք մը, ինչպէս էր Սահակ, որ իր վրայ մեծամեծ յուսադրութիւններ կը հրաւիրէր, և քանիցս հայրապետական բարձր աստիճանին արժանաւոր նկատուած էր, բոլորովին մոռցուած և ստորացած վիճակին մէջ կը մեռնէր, որուն իսկական պատճառը, ոմանց հակառակութենէն աւելի, իր տատամոստ և վարանոտ ընթացքն էր եղած: Միւս և վարանոտ ընթացքին էր եղած: Միւս կողմէն պէտք չէ ևս մոռնանք, որ դրամական գործին կարգադրութիւնն ալ զանց ըրաւ, և խոստումը հակառակ (2058) վճարումները չկատարեց: Թէպէտ այս պատճառով Շամախեցիին և Ահագինի միջև անկաւ խռովութիւն մեծ և վեհ, այլ Կ. Պոլսոյ մեծամեծներուն միջնորդութեամբ Շամախեցին ի բաց եկաց ի պահանջելոյ և հազիւ ուրեմն հնար եղև խնդիրը փակել և ի մէջ երկոցունցն գիշտութիւն հաստատել (ԴԻԲ. Գ. 31):

Տ. ՍԻՄԷՈՆ Ա. ԵՐԵՒԱՆԵՑԻ

2069. ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՕԾՈՒՄ

Յակոբի թաղումը և զատկի տօնը անցնելէն ետքը Մայրաթոռի միաբանութիւնը ըստ

սովորութեան ձեռնարկեց նոր կաթողիկոսի ընտրութեան, բայց այս անգամ համաձայնութիւնը դժուար եղաւ, որովհետև չկար այնպիսի մէկ մը՝ որ իր ազդեցութեամբ և իր արդիւնաւորութեամբ կանուխէն ամէնուն միտքերը գրաւած ըլլար: Նալեան ալ, ոչ միայն քանիցս հրաժարած էր, այլևս վերջին եկողները անոր ախտակիր և անկարացած ըլլալուն լուրը բերած էին: Աւելի խօսուած անուններն էին, Յովհան Ամղեցի՝ Գլակայ առաջնորդ, Աբրահամ Աստապատեցի՝ Չմիւռնիոյ նուիրակ, Սամուէլ Երզնկացի՝ Պրուսայի առաջնորդ, և Յարութիւն Բասենցի՝ նուիրակութենէն դարձած (ՉԱՄ. Գ. 869), բայց ոչ մէկուն վրայ որոշ մեծամասնութիւն մը չէր համաձայներ, և չորս գումարումներ առանց հետևանքի մնացած էին, իսկ Սիմէոն Երեւանեցիին վրայ խօսող չկար: Անոր գործունէութիւնը ծանօթ էր, բայց բուռն բնաւորութեամբը սիրելի եղած պիտի չըլլար. Տաճկահայերուն ալ հաճելի չըլլալուն կասկածը կը տիրէր, բայց վերջապէս հինգերորդ գումարումին մէջ՝ անկէ զատ յարմարագոյն մը չկարենալով գտնել, միաբանութիւնը անոր անունին վրայ կը համաձայնի, և կ'ըսուի թէ Յարութիւն Բասենցին աւելի մաս ունեցած է այդ ընտրութիւնը յաջողցնելու մէջ (ՉԱՄ. Գ. 870): Հազիւ այդ համաձայնութիւնը գոյացուցած, իսկոյն օծումը կատարելու կը ձեռնարկեն որ և տեղի կ'ունենայ 1763 ապրիլ 20-ին Երեւան խաչի կիրակէին, առանց սպասելու Կ. Պոլսէ և ուրիշ կողմէ հաւանութիւն ստանալու: Գուցէ կը խիթային որ նոր արգելքի չհանդիպեցին, և Տաճկահայերն ալ լրացեալ գործողութեան մը դիմաց դնել կը մտածէին: Սիմէոն պատմութեանս համար անծանօթ դէմք մը չէ, շատ եղելութեանց մէջ անոր անունը յիշած ենք, և զանազան պարագաներու մէջ վարած դերը բացատրած: Այսու հանդերձ, նկատելով անոր կաթողիկոսական ընդարձակ գործունէութիւնը, կ'արժէ որ նախընթացին վրայ աւելի լիազոյն տեղեկութիւններ տանք:

2070. ԱՌԱՋԻՆ ԿԵԱՆՔԸ

Ոմանց կարծիքով, Սիմէոնի ծագումը ազնուական եղած է, թէպէտև Պոռօշեան իշխանագուններէն եղած ըլլալը, կամ Խուբեանց տոհմին իշխանագուն ըլլալը պատմական ստուգութեանց կը կարօտին (ԴԻԲ. Գ. կա): Սիմէոն ծնած է Երեւանի քաղաքամիջում, ծնողքն են Կարապետ և Գայիանէ, և եղբայրները Մելքիսեդէկ ու Յարութիւն ու Ղազար, իսկ ծննդեան թուականը, զոր ինքն ալ երբեք չէ յիշած, մերձաւորաբար 1710-ին կը հաշուուի (ԴԻԲ. Գ. կա.): Առաջին տարիքէն ուշիմութեան և յաջողակութեան համբաւ հանած է Մայրաթոռոյ դպրոցին մէջ, մինչև Կոլոտի փափաքը շարժել զայն իր կողմը ձգելու համար, և պաշտօն յանձնել Ահագինի, որ էջմիածին գտնուած միջոցին՝ պատանի Սիմէոնը հրապուրէ (ԴԻԲ. Գ. կե.): Սիմէոն էջմիածինի դպրոցին ընթացքը կ'աւարտէ, օգտուելով մանաւանդ Շամախեցիին ուսուցչութենէն, և անմիջապէս նոյն դպրոցին մէջ ուսուցչութեան կը կոչուի, և առաջիկային նշանաւոր հանդիսացող Մայրաթոռոյ միաբաններ, բոլորն ալ Սիմէոնի աշակերտած և Սիմէոնով զարգացած ըլլալնին պարծանօք կը յիշեն: Սիմէոն տակաւին դպիր էր, երբ Յարութիւն Զուղայեցի եպիսկոպոսին մօտ՝ Պայագիտի նուիրակութեան օգնական նշանակուեցաւ, և սարկաւազ եղած ատեն նոյնէն իբր ընկեր պահանջուեցաւ Հնդկաստանի նուիրակ նշանակուելուն առթիւ. թէպէտև Զահկեցի

կաթողիկոս կը յորդորէր՝ մի բարեսէս և գեղեցիկ մարդ տանիլ հետը, որպիսի չէր Սիմէոն, կերպարանքով ոչ գեղատեսիլ, և մորուքով յոյժ աղքատ, որուն համար Քօշ մակդիր անուն ստացած էր, հայերէն՝ արու այծ, կամ տաճկերէն՝ քէօսէ բառին իմաստով: Յարութիւն Ջուղայեցիին Հնդկահայերու փափաքը լրացնելու համար պատրաստուած էր Սիմէոնի վրայ քահանայական ձեռնադրութեան և օծման հանդէս կատարել 1743 Խաչվերացին, որ կը հանդիպէր սեպտեմբեր 11-ին, երբ տօնին նախընթացը ուրբաթ օրը, սեպտեմբեր 9-ին, յանկարծամահ կը վախճանի, և տեղական քահանաներ կ'ամբաստանուին թէ թունաւորեցին, վախնալով որ ձեռնադրութեան պատճառով զրկուած կը լինին սեպիական օգտից (ՂԻԻ. Գ. կէ.): Սիմէոն սարկաւագ մնալով ալ՝ Հնդկաստանի նուիրակութիւնը շարունակեց եպիսկոպոսին փոխանորդելով, և երեքուկէս տարի Հնդկաստանի մէջ շրջեցաւ: Ջուղայի կողմերն ալ պտտելով էջմիածին կը դառնայ 1747-ին, երբ Ղազար Ջահկեցիի դէմ հակառակութիւններ զօրացած էին (2024): Հնդկաստանցիք խնդրած էին կաթողիկոսէն որ Սիմէոն վարդապետութեան բարձրացնելով նորէն իրենց դարձնէ. կաթողիկոսը ընդունեց առաջարկը, նկատի առնելով Սիմէոնի առատ և կամակատար արդիւնաւորութիւնը, ինքն անձամբ ձեռնադրութիւնը կատարեց, բայց Հնդկաստան դարձնելու պայմանը չգործադրուեցաւ: Սիմէոն յարեցաւ Ջահկեցիի դէմ ելլող միաբանութեան, և ինքն էր որ պէտք եղած գիրերն ու տեղեկագիրերը կը պատրաստէր: Քիւթիւրի կաթողիկոսանալուն ալ օգնեց 1748-ին (2025): Հետևաբար երբոր Ղազար վերադարձաւ 1749-ին (2028) Սիմէոն Կարին ապաւինեցաւ, որովհետև Ղազար կաշխատէր կուսակալին ձեռքով Սիմէոնը իր ձեռք անցնել, և իրեն դէմ գրիչ շարժող երկու մատները կտրել, Սիմէոն Կ. Պոլիս անցաւ, ուր լաւ ընդունելութիւն ալ գտաւ, իր ուսումնական համբաւին համար (ՂԻԻ. Գ. հա):

2071. Կ. ՊՈԼՍՈՅ ՄԷՋ

Սիմէոն Կ. Պոլսոյ մէջ մնաց բաւական ժամանակ, և կը յիշուի թէ Պալաթի Ս. Հրեշտակապետ եկեղեցիի քարեայ խցում, այսինքն է կամարակապ սենեակին մէջ, հասակաւոր աշակերտներու Պորփիրի և Անյաղթի իմաստասիրական գիրքերէն կը դասախոսէր, Թէպէտ Ղազար Ջահկեցի 1751-ին մեռած էր (2034), և Սիմէոնը հալածող այլևս չկար, և Սինաս կաթողիկոսէ կասկածելու տեղի չունէր, բայց Սիմէոն Կ. Պոլիսը չէր թողուր, թերևս յուսալով յաջող յառաջադիմութիւն գտնել այստեղ ուր իրեն հովանաւոր ունէր հռչակաւոր և ազդեցիկ Եաղուպ ամիրան (2036): Անոր ընկերացաւ ալ Երուսաղէմի ուխտաւորութեան ատեն 1751-ին, և իր քաջաքարող ատենաբանութեամբ Նալեան պատրիարքը զարմացուց, որ մինչև իսկ իր փիլոնը, մատանին ու գաւազանը նուիրեց Սիմէոնի (ՂԻԻ. Գ. հր): Այդ առթիւ կը պատմուի Նալեանի հռչակաւոր խօսքը, որուն երբ ուխտաւորները կը դիմէին, որ յաղթանդամ և մեծ մորուք Մովսէս վարդապետը իրենց քարոզելու արտօնէ, Նալեան ընդհակառակն Սիմէոնը ցոյց կու տայ ըսելով Քարոզ կուզէք Քէօսէս, մօրուք կուզէք Մօսէս (ՂԻԻ. Գ. հղ): Սիմէոն Եաղուպի և Նալեանի հետ Երուսաղէմէ դարձաւ 1752-ին, բայց Նալեանի Կ. Պոլսոյ պատրիարքութեան մէջ վերահաստատուելուն և Եաղուպի զլխատուելուն վրայ, Սիմէոն Կ. Պոլիսը կը թողու և էջմիածին կը հասնի, ամենայն

հաւանականութեամբ, Աղեքսանդր Բիւզանդացիի ընկերանալով 1754-ին սկիզբները (2041) և անկէջ ընդունած կըլլայ եպիսկոպոսական աստիճանն ալ, և միջոց մը Մայրաթոռոյ մէջ մնալէն ետքը, 1755-ին վերջերը Կ. Պոլիս կը դառնայ, թէ նուիրակութեան պաշտօնով (ԴԻԲ. Գ. հե), և թէ կաթողիկոսական ընտրութեան պատգամաւորութեամբ: Սակայն Սիմէոնի և Աբրահամի ջանքերուն հակառակ, 1756 փետրուարին կաթողիկոս հռչակուեցաւ Սահակ Ահագինը (2042): Այնուհետև Կ. Պոլիս մնացած կը գտնենք Սիմէոնը, Սահակ Ահագինի անուանական կաթողիկոսութեան և Յակոբ Շամախեցիի բուն կաթողիկոսութեան միջոցին, որ է ըսել 1755-է մինչև 1763, իբր ութամեայ միջոց մը փոքրիկ ընդհատումներով: Պահ մը Չմիւռնիա ալ գտնուած է Սահակ Ահագինի կաթողիկոս հռչակուելէն ետքը (ԴԻԲ. Գ. հը) բայց չենք կարող ճշդել, թէ Չմիւռնիոյ շրջանակին նուիրակութեան անցնելով, թէ ոչ Չմիւռնիոյ փոխանորդութիւնը իբր յաւելուածական պաշտօն վարելով: Այդ միջոցը մեծապէս նպաստած է Սիմէոնի Տաճկահայոց գործերն ու ընթացքը ուսումնասիրելու և կատարելապէս անոնց մանրամասնութեանց հմտանալու, ինչպէս իր նամակներուն և Ջամբռին մէջ կը տեսնուի: Թերևս այդ ներհուն հմտութիւնն ու ամէն մանրամասնութեանց գիտակցութիւնը ներշնչած է Սիմէոնի՝ Կ. Պոլսոյ պատրիարքութեան հանդէպ բժախնդիր և հակակիր հոգի մը, զոր կը յայտնէ բուռն բացատրութիւններով, և որուն մասին առանձինն պէտք է անդրադառնանք յառաջիկային:

2072. ԷԶՄԻԱԾԻՆ ԴԱՌՆԱԼԸ

Սիմէոնի կեանքին նուիրակական շրջանը ապարդիւն եղած չէ, և Մայրաթոռին համար օգտակար արդիւնք տուած է, որ միաբանութիւնը շատ մը վարանումներէ ետքը համաձայնած է զայն կաթողիկոսական աթոռ բարձրացնել: Բայց մենք, այդ միջոցին վրայ ընդարձակ տեղեկութիւններ չունինք, և ինքն ալ՝ թէպէտ մտադիր իր կաթողիկոսական գործունէութեան մասին Յիշատակարան կազմել, բայց նախընթաց ժամանակներուն վրայ ակնարկներն աագահած է: Նոյն իսկ Ահագինի կաթողիկոսութիւնը շեղեալ նկատելը, և Շամախեցին կաթողիկոսացնելու համար ճիգերը՝ իրմէ պատմուած չեն, և քանի մի բառով իբրև օտարի մի գործ նշանակած է զայն կաթողիկոսներու համառոտ պատմութեան կարգին (ԶԱՄ. 32): Յիշեցինք արդէն թէ Սիմէոն իբրև իր ուսուցիչը կը ճանչնար Շամախեցին (2070), որուն կաթողիկոսական օծման ներկայ ըլլալու համար յատկապէս Կ. Պոլիսէ Էջմիածին եկաւ 1759-ին (2057), բայց նորէն Կ. Պոլսոյ նուիրակութեան դարձաւ Շամախեցիին հրամանով, և իրաւ ալ անկէ յարմարագոյնը չէր կրնար գտնուիլ՝ մայրաքաղաքին ամենակարևոր նուիրակութիւնը վարելու և արդիւնաւորելու: Վերջապէս 1763-ին Սիմէոն նուիրակութիւնը վերջացուցած կամ ընդհատած Էջմիածին կը դառնար, երբ Կարնոյ մէջ Սահակ Շամախեցիի յուղարկաւորութեանց հանդիպեցաւ, և քիչ օր ետքը կաթողիկոս ընտրուեցաւ, ուր ապրիլ 20-ին կաթողիկոսական օծում ստացաւ (2069):

2073. ՏԱՃԿԱՀԱՅՈՑ ՀԱԲԱՆԻԼԸ

Սիմէոն լաւ գիտէր Կ. Պոլսոյ աւագանիին տրամադրութիւնը, որ կուզէր վերջնական և վճռական ձայնն ունենալ կաթողիկոսական ընտրութեան մէջ, մինչ իր ընտրութիւնը առանց անոնց

ձայնին եղած էր, և օծումն ալ շատով կատարուած էր, անշուշտ իր ալ կամակցութեամբ: Պէտք էր ուրեմն գործին յարմար ձև մը տալ, ոչ իր դիրքը խանգարել, և ոչ Տաճկահայոց միտքը գրգռել: Նախապէս Երևանի խանէն իր հաստատութիւնը ապահովեց (ԴԻԲ. Գ. ձա), և պէտք է գիտնալ, որ այդ միջոցին Պարսկաստանի արքունի իշխանութիւնը տկարացած էր, և նահանգապետ խաներ՝ իբրև բացարձակ իշխաններ կը գործէին: Այնուհետև Կ. Պոլսոյ հետ յարաբերութեանց ձեռնարկեց: Մայիս 19-ին օծումէն ամիս մը ետքը, մեծ նուիրակներ ճամբայ հանուեցան: Յարութիւն Բասենցի Կ. Պոլսոյ, Մատթէոս Բիւզանդացի՝ Գաղատիոյ Գէորգ Ղափանցի՝ Խրիմի, և Պետրոս Գեանձեցի՝ Կարնոյ շրջանակներուն վրայ (ԴԻԲ. Գ. 6), և միւս կողմէն պաշտօնագիրներ պատրաստուեցան Մայրաթոռոյ միաբանութեան, և Երևանէ ու Թիֆլիզի ու Նախիջևանի քաղաքներուն կողմէն (ԴԻԲ. Գ. 6), և կաթողիկոսին կողմէն ալ բազմաթիւ յանձնարարագիրներ գրուեցան Կ. Պոլսոյ գլխաւորներուն (ԴԻԲ. Գ. 12), և Ջմիւռնիոյ նշանաւորներուն (ԴԻԲ. Գ. 13), որպէսզի Տաճկահայոց հաւանութիւնը դժուարութեան չբաղխի: Այդ գիրերն ալ Գրիգոր Սանահնեցի վարդապետին ձեռքով նուիրակներուն հետ ճամբայ հանուեցան (ԴԻԲ. Գ. 7): Սիմէոնի յիշատակարանը այդ գիրերուն ամփոփումը չի տար, վասնզի դեռ Սիմէոն Յիշատակարանը կազմել սկսած չէր: Բայց ուրիշ տեղէ կը ծանուցուի, իբր թէ Սիմէոն սիրտերը շինելու համար դրած ըլլալը, թէ ես ոչ իմովս ինչ կամօք օծայ կաթողիկոս, այլ յընտրութենէ միաբանիցս (ԶԱՄ. Գ. 872), որ եթէ ուղիղ է՝ շատ տկար չըքմեղանք մըն է, մինչև իսկ դժուար է Սիմէոնի բնաւորութեան պատշաճեցնել: Ուղևորներուն Կարինէ հեռանալէն ետքը Սանահնեցի վարդապետ, պահ մը ետև մնալով և աւագակներու հանդիպելով կը թալանուի, որոնք համայն նուիրական և վասն սրբազան վեհին թուղթքն կաթողիկոսութեան՝ զամենեսեան պատառեն, և զսուրբ միւռոնն ի տեղի ձիթոյ վաճառեն, և հազիւ Սանահնեցին պատռուածներէն քիչ մը բան հաւաքելով, Յարութիւն Բասենցի նուիրակին կը յղէ, որ յառաջացած էր դէպի Եւդոկիա, և ինքն ետ կը դառնայ (ԴԻԲ. Գ. 7): Բայց Շամախեցին մահուան գոյժը և Երեւանեցիին ընտրութեան լուրը պաշտօնագիրներէն առաջ Կ. Պոլիս կը հասնին, և աւագանիէն մաս մը դիմադրութեան կը գրգռեն, Սիմէոնի անձնական հանգամանքներուն, և առանց իրենց հաւանութեան օծուած ըլլալուն պատրուակներով: Սակայն մեծագոյն և խոհականագոյն մասը հաւանելու և ընդունելու կողմը կ'ըլլայ. Նալեան պատրիարք ալ իր հեղինակաւոր ձայնը կը բարձրացնէ, և Վարագայ խաչի կիրակէին 1763 սեպտեմբեր 28-ին, ինքն Նալեան պատրիարքն կայսերապերճի քաղաքին, մատուցալ զպատարագ, յիշեցոյց զտիրապսակ անուն Սիմէոն կաթողիկոսին, զոր ամէնքը տէր և հայր և վեհ միաբերան գոչեցին: Իսկոյն շնորհաւորական պաշտօնագիրներ ալ պատրաստեցին և ճամբայ հանեցին, որոնք ի դեկտեմբերի ամսեանն հասին Էջմիածին (ԴԻԲ. Գ. 12): Այսպէս Սիմէոն ընտրութենէն հազիւ ութն ամիս յետոյ կրցաւ հանդարտ սրտով իր կաթողիկոսութեան վրայ վստահիլ, և Տաճկահայոց հաստատութիւնը ընդունելով, ձեռնարկել իր համարձակ գործունէութեան:

2074. ԲԱԳՐԵԻԱՆԴ ՔԱՇՈՒԻԼԸ

Բայց այդ միայն չէր Սիմէոնի կաթողիկոսութեան առջի օրերուն տագնապը: Ընտրութեան

վրայ երկու ամիս անցած չէր տակաւին, որ Հիւսէյին Ալի Երեւանի խանը լուր կ'առնէ թէ Քէրիմ խան (2066) իր վրայ կու գայ, ամէն կողմ աներելով և անարելով: Ուստի պատգամ կը դրկէ Սիմէոնի, որ թշնամոյն ձեռքը չիյնալու համար, բոլոր թանկագին ստացուածներով և բաւականաչափ պաշարով Երեւան գայ, ու բերդին մէջ ապահով մնալ: Սակայն Հիւսէյին-Ալիի ներքին միտքը կասկածոտ էր կաթողիկոսին վրայ, թէ մի գուցէ Քէրիմին օգնէ. և Սիմէոն ալ բնաւ չէր ուզեր անոր ձեռքը յանձնուիլ, ուստի ամսաչափ ժամանակ այդ անորոշութեանց մէջ վրդով կենօք կը մնար: Բարեբախտաբար Վրաց Հերակլ թագաւորին միջամտութեամբ, Հիւսէյին-Ալի իր առաջարկէն ետ կեցաւ, և հաւանեցաւ որ միաբանները էջմիածին մնան, և կաթողիկոսն ալ իր ապահովութեան համար քանտօք գլխաւորօք Օսմանեան հողը անցնի, երթալ նստիլ ի իւլքիլիսայն, որ է Բագրեւանդ Ս. Յովհաննու վանքը, ինչ որ մեծ ուրախութիւն պատճառեց. իբր զի յիշատակագիրին խօսքով, զերծան իբրև ի մահուանէ, յոչ մտանելն ի բերդն: Ըստ այսմ Սիմէոն գլխաւոր միաբաններով Պայագիտի կողմը անցաւ 1763 յուլիսի մէջ, և հոն լռեց Սանահնեցի Գրիգորի կողոպտուելուն և պաշտօնագիրներուն կորսուելուն գործը, և իսկոյն սկսաւ նորեր պատրաստելու հոգալ, և Կարնոյ նուիրակ Պետրոս Գեանջեցիի ալ հրահանգներ տալ, թալանը ձեռք ձգելու համար: Բայց աթոռէն դուրս դիւրութիւններ կը պակսէին, և ահա այս միջոցին լուր կը հասնի Հիւսէյին-Ալի խանէն, թէ ահա խաղաղացաք, և թէ դարձիւր յաթոռն քո: Ասոր վրայ Սիմէոն և ընկերները Իւլքիլիսայի վանքէն Պայագիտ կու գան, կուսակալ Մահմուտ փաշայէ քանի մը օր կը պատուասիրուին, և սեպտեմբեր 20-ին Պայագիտէ մեկնելով, Ս. Գէորգայ կամ Վարագայ շաբաթապահքին բարեկենդանին, սեպտեմբեր 21-ին, էջմիածին կը մտնեն: Սիմէոն իսկոյն կորսուած թուղթերուն պակասութիւնը լրացնելով, սեպտեմբեր 28-ին փայեկը ճամբայ կը հանէ՝ Յարութիւն Բասենցի նուիրակին հասցնելու Եւդոկիա: Սիմէոն կը փութար որպէսզի օր առաջ Կ. Պոլիս և Տաճկահայոց հաւանութեան գործը վերջանար, բայց բարեբախտաբար միևնոյն սեպտեմբեր 28-ին օրը ամենայն ինչ վերջացած էր Կ. Պոլսոյ մէջ, ինչպէս տեսանք (2073), բայց այն ատեն օրը օրինլուր ստանալու միջոցները կը պակսէին: Նոյնիսկ Երևանի խանին պաշտօնական այցելութիւնը յետաձգած էր Սիմէոն Կ. Պոլսոյ թուղթերուն հոգածութենէն, և փայեկը ճամբայ հանելէն ետքը, սեպտեմբեր 29-ին երկուշաբթի օր կերթար ի բերդն Երևանի իտես խանին (ԴԻԻ. Գ. 20):

2075. ԴԻԻԱՆԱԿԱՆ ԿԱՐԳԵՐ

Սիմէոն կաթողիկոս հազիւ Պայագիտի պանդխտութենէն դարձած, հիմնական կերպով կը ձեռնարկէ Մայրաթոռոյ մէջ կարգ ու սարք հաստատել, և իբր առաջին քայլ ոյժ կու տայ արձանագրութեանց և յիշատակագրութեանց, որոնք կը ծառայեն թէ գործունէութեանց կանոնաւորութիւն տալու, և թէ եղելութեանց նպատակն ու յիշատակը պահպանելու: Գրութեանց պակասութեան ձախորդ հետևանքը մենք իսկ տեսանք, ամենակարևոր խնդիրներու մասին ստուգապատում յիշատակներ չգտնելով, Այս պարագան նոյն միջոցին ալ զգալի եղած էր, վասնզի ոչ միայն իրենցմէ առաջ յղուած թուղթերուն մասին ո՞ր և ե՞րբ և ի՞նչ գրուած ըլլալը չէին

գիտեր, այլև ոչինչ գիտեին զորքանութենէ զորպիսութենէ և զառ որս գրելոյ կորուսելոց թղթոց, որոնք Մանահնեցիին վրայէն կողոպտուեցան, որպէսզի ըստ այնմ նորեր գրէին (ԴԻԻ. Գ. 10): Սիմէոնի այս առթիւ հաստատած արձանագրութիւնները եղան հետևեալները: Նախ Գաւազանագիրք մը, զոր կանուխէն հաստատած էր Շամախեցին (2067), բայց ընդհատուած ըլլալուն համար Ղուկիանոս Աշտարակեցի դպիրին պաշտօն տրուեցաւ զայն շարունակել: Առանձինն նուիրակութեանց մասին տեղեկութիւններ հաւաքելու գործը յանձնեց Երեմիա նոտարին, որ նշանակէ իւրաքանչիւր թեմին նուիրակը, անոր արդիւնաւորութիւնը և զանազան խնդիրները: Յայտնի չենք գտներ թէ նուիրակութեանց կանոնագիր մըն ալ կազմած ըլլայ Սիմէոն, որ այդպիսի կարգապահութեանց նախանձայոյզ էր, գուցէ Եփրեմ Ձորագեղցիի օրով կազմուած Շարակարգեալ ցուցակ պաշտօնի և պատուիրանաց անունով նուիրակաց կանոնագրութիւնը (ԴԻԻ. Գ. 808-824), Երևանեցիէ մնացած սկզբնագիրի մը հետևողութեամբ պատրաստուած ըլլայ: Ասոնցմէ աւելի կարևոր կրնայ նկատուիլ Յովհաննէս Գեղամացի դպիրին ձեռքով պատրաստուած Յիշատակարանը, որուն մէջ ժամանակի կարգով նշանակուած են ստացուած և գրուած թուղթերը, պատշաճ տեղեկութեանց և բացատրութեանց յաւելուածներով՝ որ և վերջերս լոյս տեսաւ Գիւտ Աղանեան աւագ քահանայի հրատարակուած՝ Դիւան Հայոց պատմութեան հաւաքածոյին կարգին: Այս յիշատակարանին յարակից է Մեծ տետր կոչուածը, որ յաւուր Յակոբայ Շամախեցւոյ կաթողիկոսին սկսաւ, և որուն մէջ ամբողջապէս կ'ընդօրինակուէին կարևորագոյն գիրերը: Առաջին տոմարին աւարտելէն ետքը սկսուած պիտի ըլլայ միւս տետրն (ԴԻԻ. Գ. 36), որ Բոլորագրահամար տետր ալ կոչուած է (ԴԻԻ. Գ. 64): Այս վերջիններուն մասին տեղեկութիւն և ծանօթութիւն չունինք: Յիշուած արձանագրութիւնները սկսած են 1763 սեպտեմբեր վերջերը, Իւչքիլիսէ դառնալէն ետքը, և շարունակած են մինչև 1776 (ԴԻԻ. Գ. և ԴԻԻ. Ը.) և մենք ալ պիտի օգտուինք անոնցմէ:

2076. ՋԱՄԲՈՒ ԿԱԶՄՈՒԹԻՒՆ

Երբոր Սիմէոն նոր և առօրեայ գործերուն արձանագրութիւնը իր պաշտօնեաներուն կը յանձնէր, կարևորագոյն աշխատութիւնը իրեն կը պահէր, այն է հին պաշտօնագիրները հաւաքել և պրպտել, և Մայր աթոռին ստացութեանց և իրաւանց, կալուածոց և ընչից վիճակը ճշդել, անոնց վաւերական ցուցակը կազմել, և իւրաքանչիւրին վրայ կարևոր տեղեկութիւններ ու բացատրութիւններ տալ: Այդ պրպտումները անմիջապէս սկսաւ Պայագիտէ դառնալէն ետքը, ծակուծուկէ դուրս հանեց փոշիներու ներքև մոռցուած կոնդակներ և հրովարտակներ, մուրհակներ և կալուածագիրեր, զանոնք դասաւորեց և յատուկ տոմարի անցընել տուաւ. և երբոր ատաղձը պատրաստեց, սկսաւ գրել անոնց մասին բացատրական հատորը: Այդ է Սիմէոն Երեւանեցիի Ջամբո կոչուած գիրքը, որ է Յիշատակարան արձանացուցիչ, հաճելի և պարունակող բնաւից որպիսութեանց սրբոյ աթոռոյս և իւրոյ շրջակայից վանօրէիցն, համաժողովեցեալ և շարադրեցեալ ի Սիմէոնէ ցաւահար և վշտակոծ կաթողիկոսէ: Այդ աշխատութեանց վրայ 1765 թուականն է դրուած, առանց ճշդելու թէ սկզբնաւորութեան, թէ ոչ

աւարտման թուականն է. ամէն առթի մէջ շատ ուշացած չ'ըսուիր, եթէ ամբողջ 1764 տարին պրպտումներու հետևեցաւ: Ջամբո անունը, նոյնիսկ գաղղիէրէն *Chambre* բառն է, որ կը նշանակէ սենեակ իր սովորական իմաստով, սակայն նախընթաց դարերու մէջ սենեակ կը կոչուէին Երոպայոյ պաշտօնական դիւանները, և դեռ այսօր ալ *Camera apostolica*, Առաքելական սենեակ կը կոչուի Հռոմի պապական դիւանը: Սիմէոն հարկաւ այդ անունը լռած է Կ. Պոլիս գտնուած և Երոպացւոց հետ շփում ունեցած միջոցին, և իբրև Երոպական կատարելագործեալ ձեռնարկ մը՝ այդ անունը տուած է իր աշխատութեան, որ պարզապէս Դիւանագիրք կամ Դիւանական արձանագիրք մըն է: Ջամբըն երկար տարիներ անյայտ մնացած ըլլալէ ետքը, 1873-ին հրատարակուեցաւ Էջմիածինի ապարանէն: Սիմէոն իր գործին շարունակութիւնը կը յանձնարարէ իրեն յաջորդներուն, զի և դուք զառ ձեռք եղեալսն ի սմա գրեալ ի յիւրաքանչիւր տեղուոջն արձանացուսջիք (ՋԱՄ. 4): Բայց Էջմիածինի դիւանը կը վկայէ, թէ ոչ ոք հոգացեալ է արձանագրել գիր ինչ (ՋԱՄ. ա.), ինչ որ Սիմէոնի գովեստը կը բարձրացնէ: Միայն ցրիւ պատճէններ կը գտնուէին, մինչև որ Էջմիածինի մէջ մնայուն Սինոդի հաստատուելովը, կանոնաւոր ատենագրութիւններ ալ սկսան, և կաթողիկոսական դիւան կազմուեցաւ:

2077. ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՄԱՍԸ

Սիմէոնի Ջամբին առաջին երեք գլուխները շատ համառօտ ամփոփում մը կը պարունակեն Հայոց եկեղեցւոյ պատմութեան՝ մինչև Մովսէս Տաթևացին (ՋԱՄ. 6-20). իսկ չորրորդ գլուխին մէջ զատ զատ կը խօսի յաջորդներուն վրայ՝ Մովսէս Տաթևացիէ մինչև Յակոբ Շամախեցի (ՋԱՄ. 21-33), որուն վերջը համառօտութիւն մը կը դնէ կաթողիկոսներու թիւերուն և տարիներու տևողութեան: Կաթողիկոսներուն թիւը Լուսաւորիչէ մինչև Բարսեղ Անեցի, կը դնէ 61, Գրիգոր Պահլաւունիէ մինչև Յովսէփ Սսեցի 27, և Կիրակոս Վիրապեցիէ մինչև Յակոբ Շամախեցի 39, որ է բովանդակ 127: Իսկ մեր դասակարգութեամբ Շամախեցին 114րդն է շարքին մէջ, որովհետև քանիները ցուցակէ հանած ենք՝ իբր անստոյգ կամ աթոռակից կամ հակաթոռ: Տարիներու տևողութիւնն ալ Լուսաւորիչէ Բարսեղ Անեցի կը հաշուէ 812, Գրիգոր Պահլաւունիէ մինչև Յովսէփ Սսեցի՝ 325, և Կիրակոս Վիրապեցիէ մինչև Յակոբ Շամախեցի՝ 322, բովանդակ 1459 տարի տարի (ՋԱՄ. 33): Լուսաւորիչի կաթողիկոսութիւնը և Մայրաթոռի հիմնարկութիւնը կը դնէ 305-ին (ՋԱՄ. 6), մինչ մենք ձեռնադրութիւնը 302ին (63), և հիմնարկութիւնը 303ին ցուցուցինք (66): Յատուկ հատուած մը բացուած է՝ Վասն Սիմէոն կաթողիկոսի (ՋԱՄ. 33-44), բայց այն պէտք չէ իր գրիչէն ելած ըլլայ: Վասնզի նա որ յառաջաբանին մէջ կը խոստովանի թէ լոկ և եթ անուամբ կաթողիկոս մըն է, յամենայնի անարդիւն է այնպէս, որ չէ կրցած ինքն իրմէ զարդիւնաւոր գործ ինչ յառաջացուցանել (ՋԱՄ. 2), չէր կրնար իրեն համար գրել, թէ էր այր շնորհընկալ, առատամիտ, գիտնաշատ, լի իմաստութեամբ, լաւապէս տեղեակ հին և նոր կտակարանաց, վարժ նրբից և արտաքին գրոց (ՋԱՄ. 33), բարուքն հեզ, պարզամիտ և համբերող, ներող և անյիշաչար, կակղասիրտ և գթաշատ, ողորմած և առատածեռն, անընչասէր և ազատաբարոյ (ՋԱՄ. 34), արիասիրտ (ՋԱՄ. 35), բարեմիտ, ահարկու, անուանի (ՋԱՄ. 36), բազմահաճար (ՋԱՄ. 28), և

բարենախանձ (ԶԱՄ. 39), և դեռ ուրիշ շատ ձիրքերով ճոխացած: Իրաւ ուրիշ տեղ մըն ալ յիշատակութիւն մը կայ՝ առն գովելոյ, շնորհալից և պերճիմաստի, տեսառն Սիմէոն աստուածաբան վարդապետին Երեւանցոյ (ԶԱՄ. 28), սակայն սա ուրիշ Սիմէոն Երեւանեցի մըն է (1942), զոր պէտք չէ կաթողիկոսին հետ շփոթել (ԴԻԲ. Գ. հը.): Հետևապէս պէտք է ըսել թէ Սիմէոնի մասին հատուածը ուրիշ գրիչէ Զամբռին մէջ մուծուած է:

2078. ՎԻՃԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ՄԱՍԸ

Պատմական մասը փակելով, Զամբռ կը սկսի վիճակագրական ծանօթութիւններ տալ: Հայաբնակ տեղերը կամ առաջնորդական վիճակները նուիրակական շրջանակներու բաժանուած են, որոնց քաղուածը օգտակար կը սեպենք ժամանակին կացութեան վրայ գաղափար կազմելու համար: Տաճկահայ վիճակներ 10 նուիրակութեանց բաժանուած են, և են. 1. Կ. Պոլիս, մայրաքաղաքը իր շրջանակներով: 2. Ադրիանուպոլիս, որուն մէջ են Ադրանապոլսոյ Ռոտոսթոյի, Պրուսայի, Պանտրմայի, Քէօթահեայի, Պիլէճիկի, Եալովայի և Նիկոմիդիոյ վիճակները: 3. Խռիմ, որուն հետ են Բեսարաբաիա, Վալաքիա, Մոլտաւիա և Պուլկարիա: 4. Եւդոկիա, որուն մէջ կը մտնեն Արաբկիրի, Ակնայ, Սեբաստիոյ, Կեսարիոյ, Եօզղատի, Ամասիոյ և Ճանիկի վիճակները: 5. Անկիւրիա, որ կը պարունակէ, Աֆիոնգարահիսարի, Գոնիայի, Գարամանի և Պուրտուրի գաւառները: 6. Կարին, և 7. Կարս, որոնց սահմանները որոշուած չեն Զամբռի մէջ, այլ յիշատակարանին մէջ կը գտնենք, թէ Կարին կը պարունակէ, Բասենի, Դերջանի, Երզնկայի, Կամախի, Ղուզիջանի, Շապինգարահիսարի, Թամգարայի, Տրապիզոնի, Սիւրմէնէի, Կիւմիշխանէի, Սպերի, Քղիի, Խոտորջուրի, Օլթիի, Նարմանի և Ալաշկերտի վիճակները: Իսկ Կարսին ներքև են, Կաղզուան, Ախլցխա, Ախալքալաք, Արտանուձ, Արտահան, Արդուին, և Չըլտըր (ԴԻԲ. Գ. 800): 8. Պայագիտ, որուն սահմանները վերիվերոյ կը համեմատին այժմեան համանուն նահանգին: 9. Վան, և 10. Տիարպէքիր, ասոնց ալ սահմանները ցուցած չեն Զամբռի մէջ, բայց Յիշատակարանը Տիարպէքիրի ներքև կը դնէ, Բալու, Խարբերդ, Արզնի, Չարսանձաք, Չմշկածագ, Չնքուշ, Սևերեկ, Ուռհա, Կարմունջ, Մէրտին, Մուսուլ, Հզու և Էկիլ: Իսկ Վանին ներքև կը գրուին Բաղէշ, Մուշ, Խօշապ, Բերկրի, Արճէշ, Արծկէ Խլաթ, Կարճկան, Նօրտուզ և Ապաղա (ԴԻԲ. Գ. 80): Զամբռի մէջ պարունակուած տեղագրութիւն՝ որոնց որ շրջանակը ցուցած է, գիւղերու անուններն ալ կ'աւելցնէ, որոնք օգտակար կ'ըլլան հայաբնակ տեղերը ուսումնասիրողին. զոր օրինակ միայն Պայագիտի ներքև 140 անուններ կը գտնենք նշանակուած: Պարսկահայք 4 նուիրակութիւն կը կազմեն, Ասպահան, Ղավրէժ, Նախիջևան և Երեւան, բայց սահմանները գծուած չեն Զամբռի մէջ, այլ Յիշատակարանը կը մանրամասնէ, և կը յիշուի իւրաքանչիւր նահանգի ծանօթ շրջանակները (ԴԻԲ. Դ. 803): Նուիրակական շրջանակներէն ետքը առաջ բերուած են տէրունի վիճակներ, որոնց մէջ նուիրակութեան արդիւնքներու հետ առաջնորդութեան արդիւնքներն ալ Մայրաթոռի կը պատկանին, և են. 1. Զմիւռիոյ վիճակը Արշիպեղագոսի կղզիներով: 2. Պաղտատի և Պասրայի վիճակը, Հնդկաստան ու Չինու երկիր, և Պաթաւիա ու Մանիլա միասին: 3. Գիլանի երկիրը: 4. Տփղիս, և բոլոր Վրաստան: 5. Հաշտաշխան,

որուն մէջ կը պարունակուին Պետրբուրգ, Մոսկուա, Մոզդոկ, Նոր-Նախիջևան և Օսմանցիներէ առնուած Խրիմի մասը: 6. Էջմիածինի յատուկ տէրունի գիւղեր, որոնք են, Վաղարշապատ, Եղուարդ, Օշական, Ալիբէկլու, Դողս, Փարաքար, Գէօկղումպէթ, Կաւակերտ, Արպաս, Քելարայ, Սուրմարի, Կողբ և Ալէթլու: Նուիրակութեան արդիւնքները երեք տարին անգամ կը գանձուէին, բայց քանի մը տեղեր, դրամէ գատ իւրաքանչիւր տարի իւղ և պանիր և մատաղացու և ուրիշ պտղիներ կու տան եղեր, և ասոնք ալ են, 1. Պայազիտ, 2. Վան, 3. Կարս, 4. Գեղարքունի, 5. Լօռի, 6. Տփղիս, 7. Նախիջևան, 8. Դավրէժ, և 9. Գեանջայ իրենց շրջանակներով: Այս վիճակագրական տեղեկութիւնք կը կազմեն երեք գլուխներ հինգերորդէ սկսելով: Յաջորդ երկու գլուխներն ալ նուիրուած են կաթողիկոսական իրաւունքներն և արտօնութիւնները բացատրելու, թէ մինչև ո՞ր ձգի և որպէ՞ս. և այս առթիւ խիստ ակնարկներ կան Երուսաղէմի և Կ. Պոլսոյ աթոռներուն պատրիարք անուն գործածելնուն դէմ: Բացատրուած են ևս այցելութեանց և թղթակցութեանց մէջ կաթողիկոսին գործածելիք կամ անոր ուղղուելիք պատուագիր ձևերը: Վերջապէս տասներորդ գլուխէն սկսելով գատ գատ և պատմականօրէն խօսուած է Աղուանից, Աղթամարի և Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեանց վրայ, միշտ անոնց սահմանափակ իրաւասութիւնը և Մայրաթոռոյ բարձր իշխանութիւնը ցուցնելու դիտմամբ: Մենք առայժմ ասոնց մանրամասնութեանց չենք մտներ, պատմական ոճերնէս չհեռանալու համար:

2079. ՀԱՍՈՅԹՆԵՐՈՒ ՄԱՍԸ

Ջմբռի մեծագոյն մասը կը պարունակէ Մայրաթոռի հասոյթներու, կալուածներու, ինչքերու և ապահարկութեանց մասին ընդարձակ տեղեկութիւններ, որոնք և գործին բուն նպատակը կը կազմեն: Երեք տասներորդ գլուխին մէջ յառաջ կը բերուին մլքատու գիւղօրայք, որոնցմէ Մայրաթոռը առնու գնուլքըս, այսինքն գտասանորդս, և կը բացատրուին թէ որպէս ստացաւ գնոսա: Այդ գիւղերն են, 1. Վաղարշապատ, 2. Օշական, 3. Ֆռանկանոց, 4. Մաստարա, 5. Քիրազլու, 6. Սուղնի, 7. Տիպակլու, 8. Քէշիշքեանտ, 9. Նորգեղ, 10. Նորք, 11. Եղուարդ, 12. Եայճի և Ամիրին, 13. Մելիք, 14. Բաթռինջ, 15. Բոխենիս, 16. Էսպանիս, 17. Ղարաղօյունլու, 18. Աշտարակ, 19. Աղաւնատուն, 20. Նորագաւիթ, 21. Բիրական և 22. Հաճիլար: Չորեքտասներորդ գլուխը կը բացատրէ մուզաֆութեան, այսինքն ազատութեան, կամ լաւ ևս ապահարկութեան արտօնութիւնները Յաջորդ գլուխնին մէջ մի առ մի կը ցուցուին անտառք և հողք վարելիք և արօտք անասնոց. ուրիշ գլուխ մըն ալ կը բացատրէ զայգիս, զպարտէզս, զայգետեղս և զայլս այսպիսիս: Յատուկ գլուխի մը մէջ ալ ամփոփուած են ջուրքն, առուքն և ծովակն: Նոր գլուխ մըն ալ կը բացատրէ թէ ո՞ր և ո՞ր են տունքն, խանութքն և ճորտքն և այլ այսպիսիք: Այդ ամէն տեղեկութիւնները ճոխացած են կարևոր տեղեկութիւններով, և իւրաքանչիւր կէտի վրայ վաւերագիրներն ալ ցուցուած են, մեծ հաւաքածոյին մէջէն էջերը նշանակելով: Քսաներորդ գլուխէն սկսելով կը ցուցակագրուին պետական իշխանութենէ առնուած ռազամք, կամ պաշտօնագիրներ և հրովարտակներ և հրամանագիրներ, որոնց մասին կը ծանուցանէ թէ յոգւոց հանելով գրեցի, վասնզի այն գիրերէն, զորս կը յուսայի, կ'ըսէ, գտնել, զբազումս և զբոլորն

ոչ գտի: Այս գրութիւնները կը դասակարգէ, 1. Թագաւորաց Պարսից և բուռն իշխողաց շահապիսեաց, 2. Պարսկական խանից, չիւլամացած, և այլոց այսպիսեաց գործակալաց, 3. Օսմանցւոց թագաւորաց, 4. Օսմանցւոց փաշայից և այլոց իշխողաց, և 5. Ղապալայ և վախուպնամա կոչուած գրութիւններ, որոնք են նուիրատուութեանց պաշտօնագիրներ զանազան լեզուներով: Վերջին գլուխը նուիրուած է վանօրէից որ յերկրոջս Երեւանու, և այս կարգին կը յիշուին, 1. Գեղարդայ վանք, 2. Հաւուցթառ, 3. Խորվիրապ, 4. Աղջոց վանք, 5. Գետարգել, 6. Կարենու վանք, 7. Մաքենեաց, 8. Խութավանք, 9. Կեչառիս, 10. Հայրեվանք, 11. Շղուանք, 12. Սեւան, 13. Բջնի, 14. Ղրչաղ, 15. Գօշ, 16. Տեղեր, 17. Սաղմոսավանք, 18. Յոհաննավանք, 19. Նիգ, 20. Մողնու, և 21. Անանիա առաքեալ: Այսչափը բաւական ըլլայ փոքրիշատէ գաղափար մը տուած ըլլալու համար Սիմէոնի նշանաւոր աշխատութեան, որով եթէ մէկ կողմէն իր գործունէութիւնն ու արդիւնաւորութիւնը կը յայտնուի, միւս կողմէն ալ ժամանակին պարագաներուն և Մայրաթոռին կացութեան վրայ գաղափար մը կը կազմուի:

2080. ՆԱԼԵԱՆԻ ՎԵՐՋԻՆ ՕՐԵՐԸ

Երբոր Էջմիածինի մէջ Սիմէոնի հայրապետական գործունէութիւնը կը սկսէր, անդին Կ. Պոլսոյ մէջ Նալեանի պատրիարքական գործունէութիւնը կը փակուէր, թէպէտ տարածամ, զի դեռ 62 տարեկան էր, և տակաւին արդիւնոր գործունէութեան տարիք ունէր: Բայց ախտ մը չարաչար, մաշարայական կոչուած ընդհանուր բառով (ԳԱԼ. 307), զայն կը հիւծէր, որ ժամանակակիցներէն արտաքին երևոյթովը միայն բացատրուած է, թէ օր ի վերայ աւուր սաստկանայր ցաւն և նիհարանայր մաշելովն (ՊԱՍ. 12), որով յայտնի չէ թէ թոքախտ էր կամ սիրտի ախտ, և կամ ստիպակախտի հետևանք: Նալեան օրօրի ոյժերը կը կորսնցնէր, և ի զուր օդափոխութեամբ և զգուշաւորութեամբ կ'աշխատէր կազդուրուիլ, գործը չէր լքաներ, և Իսկիւտարի Երուսաղէմատունը փոխադրուելով, երբեմն երբեմն ձիով իւրով զգնայր և ընթանայր, վասն առողջութեան անձին իւրոյ: Վերջին գատկի պատարագին, 1764 ապրիլ 11-ին, տեսնուեցաւ որ հագիւ հագ կրցաւ զայն աւատրել ոչ կանգնելով երբեք ի յոտին, և Գրիգոր վարդապետ Պասմաճեան կը վկայէ, թէ գրեթէ զարարողութիւնս զոմանս մեք առնէաք, զի ըստ որում ու մերձ իւր էաք վասն սպասարկութեան: Անկէ ետքն ալ՝ նորէն ձիավարելու դարմանին կը դիմէր, չենք իմանար ի՞նչ և որո՞ւ խորհրդով, մինչև որ օր մը՝ ալ ձիու վրան կենալ չկրնալուն, ի վերայ թէճկէրի բերին ի վանքն և հանգուցին ի մէջ մահճի (ՊԱՍ. 14): Ասոր վրայ աւագանին ալ յուսահատեցաւ անոր կեանքին վրայ, և նոր պատրիարքի ընտրութեան պէտքը զգաց: Նալեանի առաջարկեց, և նոյն ինքն ևս հաճեցաւ ի խորհուրդս և զիջաւ ի կամս նոցին, և իբր իր յաջորդ ցուցուց Սամուէլ Երզնկացի եպիսկոպոսը, որ Պրուսայի առաջնորդն էր: Բայց Սամուէլ թօթափեաց զօձիս իւր, և ոչ մի կերպով չուզեց Պրուսայէ հեռանալ և պատրիարքական տագնապին մատնուիլ (ՊԱՍ. 14): Սարգիս Սարաֆեանի ներբողաբանը կը յիշէ թէ Նալեան Սամուէլէ առաջ Սարգիսի առաջարկած ըլլայ պատրիարքական յաջորդութիւնը, և Սարգիս զայն մերժած ըլլայ (ԳԱԼ. 106): Սակայն ներբողաբանը կրնար միայն Սարգիսի բերնէն լսած անձնագով յոխորտաբանութիւնները կրկնել,

և ոչ իսկութիւնը պատմել: Սարգիսի ալ Գաղղիոյ և Նէապոլսոյ դեսպանները վկայութեան կոչելը (ԳԱԼ. 307), առ առաւելն հռոմէականաց ծածուկ դարձուածները կրնայ ցուցնել, և ոչ ազգին կամքը, որ կասկածաւոր նկատուած Սարգիսի վրայ երբեք չմտածեց, ինչպէս յայտնի կը տեսնուի Պասմաճեանի մանրամասն և ոչ կասկածելի յիշատակարանէն, ուր Սարգիսի անունն իսկ յիշուած չէ: Սամուէլի մերժումէն ետքը, ապա յետ այնորիկ դարձուցին զմիտս և զխորհուրդս իւրեանց առ ի առնել ի վերայ մերոյս տկարութեանս, կը գրէ Պասմաճեան (ՊԱՍ. 15), իր Երուսաղէմի փոխանորդն էր, և թէպէտ նա ալ կամեցաւ խոյս տալ, գլխաւորապէս դեռ եպիսկոպոս չըլլալուն, և Կ. Պոլսոյ մէջ ալ 12 եպիսկոպոսներ գտնուելուն պատճառով (ՊԱՍ. 105), սակայն վերջիվերջոյ հարկեցուցին ընդունել, յիշելով թէ Յովհաննէս պատրիարքն Ամրտուցին ալ, որ է Կոլոտը, ի բազում ժամանակս առանց եպիսկոպոսութեան արար զպատրիարքութիւնս (ՊԱՍ. 15):

2081. ԳՐԻԳՈՐ ՊԱՍՄԱՃԵԱՆ

Նոր ընտրութեան հանդիսական և վճռական ձև տալու համար, աւագանւոյն խորհրդով մեծ ժողով մը հրաւիրուեցաւ պատրիարքական Մայր եկեղեցին, որ և գումարուեցաւ 1764 մայիս 13-ին, Երեւման խաչի հինգշաբթին, որուն ներկայ եղողներ գրեթէ աւելի էին քան զհազար անձինք (ՊԱՍ. 16): Ինքն Նալեան ալ Իւսկիւտարէ իջաւ և եկն պատարակօք (ՉԱՄ. Գ. 873), պերճախօս ատենաբանութեամբ յայտնեց իր հիւանդութիւնը, և յօժարակամ հրաժարականը, և Գրիգոր վարդապետին ընտրութիւնը, և բազմութիւնը տուաւ իր հաճութեան և ընդունելութեան յայտարարութիւնը: Պասմաճեան բեմ առաջնորդուեցաւ, Նալեան ծերունին յարեաւ ի յաթոռոյն, ընդ նմին և հասարակութիւնք, գիրկս արկեալ համբուրեաց, խրատական մըն ալ խօսուեցաւ, իր իսկ մատանին և գաւազանը յանձնեց, և մէկ ազնուագոյն փիլոն ձգեաց ի վերայ, և նոյն տեղ իր հրաժարման և Գրիգորի ընտրութեան պաշտօնագիրը գրեցեալ և կնքեցեալ՝ նորընտիրին յանձնեց, և պատրիարքարանէ ելնելով Գումքաբուի Երուսաղէմատունը բնակեցաւ: Մայիս 14-ին պետական պաշտօնեաներ եկան Նալեանի հրաժարականը իր բերնէն հաստատել, զի Մուսթաֆա Գ. սուլթան, զարմացեալ կամաւոր հրաժարականին վրայ, կասկածած էր թէ մի՞ գուցէ խաբէութեան բանս ինչ լինիցի ի մէջ յայսմ գործողութեանս: Մայիս 15-ին շաբաթ օր, Գրիգոր վարդապետ Պասմաճեան արքունի դուռը գնաց, զգեցուցին զխիլայն արքունական, և մայիս 16-ին կիրակի առտու, Մայր եկեղեցի իջնելով իր առաջին քարոզը խօսեցաւ, յայտնելով զշնորհակալութիւնս ի ծերունի հայր պատրիարքէն, և օրհնելով բոլոր ազգը, և տէրութիւն և զթագաւորութիւն: Երկուշաբթի մայիս 17-ին Նալեան ժողովեալ զկահս և զկարասիս, իւրայնովն հանդերձ գնաց ի յիւսկիւտարու վանքն, և մենք, կը գրէ Պասմաճեան, ապա զկնի յայնմ սկսաք պարապիլ գործով մերով (ՊԱՍ. 16-18):

2082. ՆԱԼԵԱՆԻ ԱՐԴԻՒՆՔՆԵՐԸ

Երկու ամիս ևս ապրեցաւ Նալեան հրաժարականէն ետքը, և այդ օրերուն մէջ, հոգաց իր ժառանգութիւնը բաժնել, և զոր ինչ եկեղեցական զսպասս ունէր, բոլորն ալ ձեռամբ իւրով բաշխեաց, աթոռոց վանօրէից, եկեղեցեայց և աղքատաց: Իր դրամական կարողութիւնը

հրամայեց որ շահեցնեն, և վերայ եկեալ շահուցն մի մասը յատկացնեն որք աղջկանց որ են աղքատք, առ ի հոգալ և զպակասութիւնս սակս ամուսնութեան նոցին: Շահերուն երկրորդ մասը յատկացուց աղքատ և որք մանկանց տղայոց, զի ծրիաբար ընթերցուցանիցին, և երրորդ մասը վասն աղբեր ջուր բերելոյ Իսկիւտարի Նոր թաղ կամ Եէնիմահալլէ կոչուած մասին համար, ինչ որ շինուեցաւ յաջորդին հոգածութեամբ: Բոլոր դիրքերը ետ և պարզեաց Գումքաբուի պատրիարքականի եկեղեցւոյն (ՊԱՍ. 18), որ կազմած է անշուշտ Մայրեկեղեցւոյ գրադարանին գլխաւոր հարստութիւնը, վասնզի գիտենք որ հետամուտ էր գիրքեր հաւաքել, կարդալ, ուսումնասիրել, գրել ու հրատարակել: Առանց վարանման կրնանք յայտարարել, թէ Նալեան Կ. Պոլսոյ պատրիարքական աթոռին վրայ դրական արդիւնաւորութեամբ և ուսումնական արժանիքով ամենէն բարձր անձնաւորութիւնն եղած է, ոչ միայն իր հմտութեամբ և աշխատութեամբ, այլև ուսումը տարածելու համար թափած ջանքովը: Ջի ինքն էր որ հաստատեց Գումքաբուի Մայր-Դպրատունը, որուն նախաշաւիղ եղաւ նախ՝ սա ինքն մեծ ընթացակարգ և աստուածաբան պատրիարքն Բիւզանդիոյ Յակոբ (ՏԱՇ. 118), որ և անձամբ նոյնին մէջ կը դասախօսէր: Դպրոցին գլխաւոր վարիչն էր Պաղտասար դպիր, որ Նալեանի համահաւասար արդիւնք ունեցած է, կարող աշակերտներ հասցնելով, որոնց կարգէն է Սիմէոն Երեւանեցի կաթողիկոսն ալ (ԵՐՑ. Ա. 77): Նալեանի թողած երկասիրութեանց մէջ յիշենք քանիները իրենց հրատարակութեան թուականներով: Վէմ հաւատոյ 1733, Քրիստոնէական 1737, Մեկնութիւն Նարեկի 1745, Հոգեհաշ 1746, Ճըրագճշմարտութեան 1756, Ջէն հոգևոր 1757, Գանձարան ծանուցմանց 1758, Գիրք աղօթից 1760, Յառաջաբան Եղնիկի 1762, և տեսրակ մը Զունայնութենէ կենցաղոյս, մահուանէ ետքը հրատարակուած (Օ1 ՕՐԱ. 145): Նալեանի ձեռնասուն աշակերտներուն կարգին յիշուած են՝ վարդապետներէն, Աթանաս, Յովսէփ, Սահակ որ և Ղևոնդ, Կարապետ Պէպիրօղլու, Ստեփան Պէյօղլուցի, Յովհաննէս Խոյեցի, Բարսեղ, Գրիգոր Տիվրիկցի, Սարգիս Կեսարացի, և Միքայէլ իսկ սարկաւագներէն Գաբրիէլ՝ առաջ Պաղտասար, Մխիթար որ և Գէորգ, Մաղաք Պալաթցի՝ վերջէն բաժակարբու եղած, Մելիքսեդ Պալաթցի՝ վերջէն ըստ աշխարհի եղած, Արսէն Լանկացի, և Գրիգոր Պալաթցի՝ Եւդոկիա վախճանած (ՍՐԳ.):

2083. ՆԱԼԵԱՆԻ ՈՒՂՈՒԹԻՒՆԸ

Նկատողութեան արժանի կէտ մըն է Նալեանի ուղղութիւնը ժամանակին տիրող խնդիրներուն հանդէպ: Իսկ օրով մեծ յուզումներ տեղի չունեցան, և կաթոլիկամիտներուն դէմ կարծեցեալ հալածանքներ չեն յիշուիր: Կոլոտէ ժառանգած խոհական ընթացքը Նալեան չփոխեց, և վայրապար խստութիւններով կացութիւնը չզայրացուց: Ասոր հետ մէկտեղ թոյլ և զիջողական ուղղութիւն ալ չունեցաւ, այլ մանաւանդ ջանաց անոնց ազդեցութիւնը կոտորել, և անոնց ծաւալողական քարոզութեանց արգասաւորութիւնը խափանել: Նկատելով որ աւելի ուսումնական ձևով է որ լատինամիտներ կը յաջողին, և դպրոցական նրբութիւններով միտքեր կը պղտորեն, և լատինական գիրքերու հետևողութեամբ կամ թարգմանութեամբ հրատարակութիւններ կը տարածեն, ինքն ալ ջանաց նմանօրինակ գէնքերու ոյժով անոնց դէմ մաքառիլ, և գրեթէ բոլոր իր

երկասիրութիւնները հայադաւան վարդապետութիւնը պաշտպանելու կը ձգտին, սուրբ Գիրքէն և սուրբ Հայրերէն վկայութիւններ լուսաբանելով, և լատինական պատճառաբանութեանց անհիմն կամ սխալ ըլլալը մէջտեղ դնելով: Այս միջոցը շատ աւելի ազդեցութիւն ունեցաւ Լատինամիտ ճիգերը ամլութեան դատապարտելու, զի ազգային ուղղափառ եկեղեցւոյն հաւատարիմ հաւատարցեալներ ձեռուընին փաստեր ունեցան, իրենց եկեղեցին մեղադրողներուն ու պախարակողներուն դիմադրել, և չպարեալ պատճառաբանութիւններէ չզայթակղիլ: Այդ երեսէն շատ մեծ եղաւ Նալեանի արդիւնքը Հայ եկեղեցւոյ համար, և իրաւամբ արժանի է որ Որոտնեցիէ և Տաթևացիէ ետքը՝ մեր ուղղափառ սուրբ եկեղեցւոյն բազմերախտ վարդապետներուն հետ յիշուի իր անունը: Նալեան իր այդ ուղղութեամբը զօրացած չքաշուեցաւ մինչև իսկ շուրջը պահել Սարգիս Սարաֆեանի նման երկերես եկեղեցականներ, որոնք երբ արտաքնապէս և կատարելապէս հայադաւան պաշտօնէի գործերը կը կատարէին, ներքնապէս և ծածկապէս մերձաւորութեամբ շահիլ և շահեցնել կը ձգնէին: Նալեան վախ չունէր այսպիսիներուն մերձաւորութենէն, ընդհակառակն զանոնք իրեն մօտ պահելով, անոնց գործունէութիւնը կը նուազեցնէր, և արտաքինով իրենց ներքինը ստել կու տար, և ժողովուրդին աչքի անազդեցիկ կը դարձնէր: Սարգիս Սարաֆեան, որ վերջէն ինքզինքը կատարեալ հռոմէադաւան եղած ցուցնելու պէտքը զգաց, մտերմութեամբ կը յաճախէր Նալեանի մօտ, իբր զի պատրիարքարանի իշխանութեան ներքև Ղալաթիոյ քարոզչութիւն կը վարէր: Իր գովաբանը կը սիրէ պատմել թէ Նալեանի հիւանդութեանց միջոցին Սարաֆեան զայն հռոմէադաւանութեան յորդորած ըլլայ, որով նա հեռացնէ զանձին վտանգ ի միւս կենի (ԳԱԼ. 106): Սակայն այդ պատմութիւնը միայն յետ ժամանակաց Սարաֆեանի ըրած խօսակցութեանց վրայ կը հիմնուի. իսկ ժամանակին անցելը գրող Պասմաճեան այսպիսի բաներէ տեղեկութիւն չունի, և Պասմաճեանի վկայութիւնն ալ հռոմէադաւաններու համար պէտք չէ կասկածելի ըլլայ: Մեզի բաւական է որ գովաբանն ալ կը խոստովանի, թէ Նալեան ունչս անելով պատասխանէր պատճառելով (ԳԱԼ. 106), զոր երկրորդ գովաբանն ալ կ'երկրորդէ, թէ Սարգիս տեսաւ, որ Յակոբ չուզէր որ այլևս վրան խօսուի, ու լռեց (ԳԱԼ. 306):

2084. ՆԱԼԵԱՆԻ ՄԱՀՈՒ

Նալեան անգամ մը Իւսկիւտարէ Կ. Պոլիս իջած էր, թերևս մօտալուտ Վարդավառին ամթիւ, որ յուլիս 18-ին կը հանդիպէր, սակայն այլ ոչ կարաց վերադառնալ ի սաստկութենէ տկարութեան, և Վարդավառի երկրորդ օրն, յուլիս 19-ին, երեկոյեան դէմ ժամը 11-ին, աւանդեաց զհոգի իւր, Գումքաբուի Երուսաղէմատունին մէջ: Գերեզմանին վրայ գրուած տապանագիրը, որ կը գտնուի Բանկալթիի գերեզմանոցին մէջ, յուլիս 20 թուական կը դնէ, թաղման օրը նշանակելով, կամ թէ 19-ին արևու մտնելէն՝ յաջորդ օրը սկսելով: Գոյժը անմիջապէս տարածուեցաւ, և պատրաստութիւններ եղան մեծահանդէս յուղարկաւորութեան համար, որ կատարուեցաւ Մայրեկեղեցւոյ մէջ երեքշաբթի յուլիս 20-ին, իսկ մարմինը մեծաւ հանդիսիւ և խումռն ամբոխիւ (ՊԱՍ. 18) փոխադրեցին Պէկօղլու թաղին գերեզմանատունը, և հանգուցին Յակոբ Դ. Զուղայեցի

կաթողիկոսի գերեզմանին քովը (1793), ուր կը գտնուի ցարդ, վրան մեծ և փառաւոր գերեզմանաքար մըն ալ դրուած: Գրիգոր պատրիարք պաշտօնին բերմամբ գլուխ կանգնած էր յուղարկաւորութեան հանդէսին, որուն մասնակցած են Կ. Պոլիս գտնուող 12 եպիսկոպոսները, և վարդապետ պատրիարքը անոնց թողած է եկեղեցական ծիսակատարութիւնները: Յարութիւն Բասենցի նուիրակ եպիսկոպոսը կատարած է օծումը, և Սարգիս Սարաֆեան եպիսկոպոսն ալ դամբանականը խօսած է Բերայի գերեզմանատան մէջ, ելեալ ի վերայ միոյ բարձրագոյն գերեզմանաքարի: Այդ դամբանականի պէտքը զգացած է Պասմաճեան, տեսնելով որ բազմութիւն անձանց էր խստագոյն կարի բազում յոյժ, անոր համար հրաւիրած է Սարաֆեանը քարոզ մը խօսիլ, ի նոյն պահին մինդէռ կատարիւր կարգ թաղմանն, գերեզմանին շուրջը համակուտակեալ և համախմբեալ բազմութիւնը անօսրացուցանելոյ և ցրուելոյ և հեռացուցանելոյ աղագաւ (ՍՐԳ.): Այդ պարագային մէջ մենք գլխաւորապէս կը դիտենք, ոչ Պասմաճեանի յարմար մտածումները, և ոչ ալ Սարաֆեանի քարոզին մէջ յաջողակութիւնը. այլ այն ներբողականները, զորս Սարաֆեան խօսեցաւ: Նալեանը գովելու համար յառաջ բերաւ անոր մեծամեծ ծիրքերը, բացառիկ արժանիքը, գովանի արդիւնաւորութիւնը, և ողբաց այն կորուստը՝ զոր ժողովուրդը կը կրէր զրկուելով յայնպիսի հոգևոր հօրէ և քաջ հովուէ, յուղղախօս վարդապետէ և նրբամիտ քարոզչէ (ՍՐԳ.): Եթէ իր հռոմէադաւան համոզմանց վրայ անկեղծ և հաստատուն մէկ մը եղած ըլլար Սարաֆեան, պիտի չկարենար գովաբան կանգնիլ Նալեանի մը, որ շարունակ հռոմէադաւանութեան դէմ մաքառող և հայադաւանութեան պաշտպան էր կանգնած: Որ երբեք իր ուղղութիւնը չէր ստած, և որուն հիւանդութեան անկողնին մէջ ալ՝ նոյն Սարաֆեանի, իր խօսքով, ըրած յորդորներն արդիւնք չէին ունեցած, և զորս ունչս առնելով մերժած էր Նալեան: Հետևաբար եթէ առնէր Սարգիս ի նոյն վայրին՝ ողբերգաբար զգովեստ նորին, ապա իրաւունք չունէր վերջէն Նալեանը մեղադրել, իր կենսագիրին թելադրելով անոր մասին, թէ եղուկ մարդահաճի, որ զսին փառս այս աշխարհի, ի վեր դասէ քան զփառս երկնի, զայն հռչակեալ որպէս բարի (ԳԱԼ. 107): Բայց Սարաֆեանի յեղեղուկ և երկերես և շահագէտ ընթացքը այլևս նոր բացատրութեանց չի կարօտիր: Սարաֆեանէ ներշնչուած Նուրտինեանի գրիչին տակ՝ Նալեան կը մեղադրուի իբր արձառն գերի հաւան (ԳԱԼ. 107), և կ'երևի թէ Սարաֆեանի սիրտին ցաւ եղած էր Նալեանի պատրիարքութեան մէջ 23 տարի մնալը, որով իր ակնկալութիւնները չէին իրագործուած, և ի յաւելածոյ սրտի կազմած է՝ Նալեանի իրեն առաջարկելուն և իր մերժելուն մուրացածոյ դարձուածքները (2080):

2085. ՍԻՄԷՈՆԻ ՉԳՏՈՒՄՆԵՐԸ

Գրիգոր պատրիարք իր պաշտօնավարութեան սկիզբը՝ Սիմէոն կաթողիկոսի հետ ընդհարման մէջ գտնուելու պարտաւորուեցաւ: Սիմէոն կաթողիկոսի համոզումն էր, թէ բոլոր առաջնորդներ պէտք է Մայրաթոռէն անուանուին, և ուղղակի անոր անսան, և թէ Կ. Պոլիս ալ առաջնորդութենէ մը աւելի չէ: Սիմէոնի կարծիքով, անոր նստող առաջնորդքն միշտ գնալով ի յամբարտաւանութենէ, հեստեցան ի ճանապարհէն ճշմարտութեան, սկսան պետական հրամանով

պաշտօն ստանձնել, և առանց Մայրաթոռի անուանման սպասելու պաշտօն վարել, և որովհետև կառավարութիւնը սովոր էր անոնք փաթրիկ անուանել, ուստի ի հասարակութենէ գռեհկաց սովորութիւն եղև պատրիարք կոչել: Թէ այդ գրութիւնը յառաջելով, Կ. Պոլսոյ պատրիարքները ոչ միայն իրենք ընդվզեցին, այլև ուրիշ վիճակներն ալ, որոնց առաջնորդքն ըստ օրինի ի սրբոյ էջմիածինէ և ի սմա նստող կաթողիկոսէն կարգէին, հետզհետէ իրենց իշխանութեան ներքև անցուցին, և սկսան իրենք առաջնորդներ անուանել, այնպէս որ վերջիվերջոյ գրեթէ զբոլոր առաջնորդական վիճակսն, որք ընդ տէրութեամբն Օսմանցւոց, արկին ի ներքոյ հրամանագրի Օսմանցւոց, բայց ի յոմանս տեղեաց (ԶԱՄ. 56), որոնք այն ատեն երկուք միայն մնացած էին, Զմիւռնիա և Պաղտատ (ԶԱՄ. 48): Սիմէոնի այդ համոզումը, եթէ բացարձակ կերպով և հնաւանդ սովորութեամբ կրնար արդարացի սեպուիլ, սակայն չէր արդարանար պարագաներու փոփոխութեան և Օսմանեան օրէնագրութեան հոգին ըմբռնելով: Մահմետական պետութիւնը Կ. Պոլսոյ տիրանալով պարտաւորուած էր քրիստոնէից կացութիւնը ճշդել օրէնքի առջև, և անոնք օրինական կացութիւնը կանոնագրել իսլամական գրութեան հանդէպ: Այս բանին լուծումը գտած էր, ազգապետական գրութիւնը ստեղծելով, որով իւրաքանչիւր քրիստոնեայ ազգութեան հոգևոր պետը զլուխ և պատասխանատու և կարգադրող կը ճանչցուէր՝ նոյն ազգութեան ներքին և կենցաղական և կրօնական կեանքին, և հնար չէր դուրսէն օտար պետի մը ձեռնհասութիւնը ճանչնալ Օսմանեան հպատակ ազգութեան մը վրայ (1486): Կ. Պոլսոյ Հայ պատրիարքութիւնը անհրաժեշտ հետևանք էր այդ օրէնագրութեան, որ եթէ սկզբէն աւելի ամփոփ էր, Օսմանեան պետութեան ընդարձակութիւնն ալ նուազ ըլլալուն, սակայն գրութիւնը պիտի ընդարձակուէր Օսմանեան տիրապետութեան տարածուելովը (1487): Սիմէոն որ երկար ատեն Կ. Պոլիս կեցած էր, պէտք էր այդ անհրաժեշտ կացութիւնը լաւ ուսումնասիրուած ըլլար, և պէտք չէր որ հին ժամանակներու սովորութեան կառչելով՝ ներկային պահանջը անգիտանար. և երբ կը պնդէր թէ Կ. Պոլսոյ առաջնորդը ոչ է պատրիարք, պիտի ջայտարարէր թէ որպէս պատրիարք էին Արտաղու և Տաթևի և Բջնիի և Հաղբատի առաջնորդները (ԶԱՄ. 55): Սիմէոնի այդ կարծիքներուն մասին անգամ մըն ալ խօսած ենք Կարապետ Ուլնեցի ընտրութեան առթիւ (1947):

2086. ՓՈԽԱՆՈՐԴԻ ԽՆԴԻՐ

Սիմէոն միայն ներքին համոզմամբ չգոհացաւ, այլ կաթողիկոսական աթոռ բարձրանալէն, Տաճկահայոց հաւանութիւնը առնելէն (2073), և 1764 փետրուար 12-ին, Օսմանեան կառավարութենէն իրեն համար Նալեանի ստացած հրովարտակն ալ ձեռք անցնելէ ետքը (ԴԻԲ. Գ. 55), ուզեց Կ. Պոլսոյ Պատրիարքութիւնը պարզ առաջնորդութեան վերածել, և կաթողիկոսութիւնը Կ. Պոլսոյ մէջ ուղղակի գործող և ազգութիւնը վարող իշխանութիւն դարձնել: Այդ նպատակով մտածեց Կ. Պոլսոյ մէջ կաթողիկոսական փոխանորդ մը դնել, նուիրակէն տարբեր, որ երբ նուիրակը լոկ հասոյթներով և նուէրներով զբաղի, փոխանորդը վարչութեան զլուխ կանգնի և պատրիարքին վրայ ալ իշխանութիւն գործածէ: Այդ մասին իրեն համամիտ և գործադիր գտնուեցաւ Աբրահամ Աստապատեցի եպիսկոպոսը, որ Զմիւռնիոյ առաջնորդական

պաշտօնին շրջանը լրացնելով էջմիածին դառնալու համար Կ. Պոլիս եկած էր, բայց հեռանալ չէր սիրեր, և էջմիածին փակուիլ չէր յօժարեր: Պատմիչ մը Աստապատեցիին կը վերագրէ Կ. Պոլսոյ մէջ կաթողիկոսական փոխանորդ հաստատելու գաղափարը (ՉԱՄ. Գ. 872), սակայն մենք գիտնալով Սիմէոնի միտքը, աւելորդ կը տեսնենք դուրսէ թելադրութիւն ենթադրելը, մանաւանդ որ Աստապատեցիին խորհուրդը աւելի ելնտական գործակալութիւն էր, Երուսաղէմի փոխանորդներուն նման, քան թէ Սիմէոնի խորհած իշխանական ներկայացուցչութիւնը: Վերջապէս երկութիւն միտքերը զիրար կը լրացնէին: Սիմէոն իր միտքին գործադրութիւնը յապաղեց, նախ որ հազիւ 1764 փետրուարին ստացաւ սուլտանին հրովարտակը, և երկրորդ որ Նալեանի անձը պատկառանք կ'ազդէր իր վրայ ալ: Բայց հազիւ թէ իմացաւ անոր մահացու հիւանդութիւնը և գործէ քաշուիլը, պէտք եղած պաշտօնագիրները պատրաստեց և Աբրահամին ղրկեց, և զիրերը հասցէին հասան Նալեանի թաղումէն ետքը (ՉԱՄ. Գ. 874). միայնթէ այդ գիրերուն մասին ակնարկ չենք գտներ Սիմէոնի յիշատակարանին մէջ: Գրիգոր պատրիարք պէտք զգաց ժողով գումարել, և Աստապատեցիին հետամուտ եղաւ համամիտներ պատրաստել, և յաջողեցաւ Արևելցիներ կոչուած մեծամեծներուն, այսինքն Պարսկահայ գաւառներէ գաղթած վաճառականներուն մէջ: Սակայն բնիկ Կ. Պոլսեցիներ և Տաճկահայ ամիրաներ հակառակեցան, պատճառելով թէ այնուհետև երկու զլուխք լինին ի Կոստանդնուպոլիս, և յայտարարելով թէ պատրիարքը բաւական է Մայրաթոռոյ իշխանութիւնը ներկայացնել: Թէպէտ ժողովը լուծուեցաւ առանց որոշման, բայց փոխանորդութիւնը չընդունողներ, միանգամ և երկիցս և երիցս ստիպեցին Աստապատեցիին, որ յօժարակամ մեկնի, և թէ իրենք կաթողիկոսին պէտք եղածը կը գրեն: Երբոր Աստապատեցիին կընդդիմանար, և Արևելցիներու խումբը շփոթութիւններ կը գրգռէր, միւս խմբակը պատրիարքը ստիպեց Աստապատեցիին հեռացնել, որ արքունի հրովարտակով էջմիածին ղրկուեցաւ (ՉԱՄ. Գ. 875): Հեռացման թուականը նշանակուած է 1764 սեպտեմբեր 29-ին (ՊԱՍ. 19):

2087. ՍԻՄԵՈՆԻ ՑԱԻԻԼԸ

Աստապատեցիին հեռացուիլը մեծ նշանակութիւն ունեցաւ Պասմաճեանի անձին և գործունէութեան վրայ. ինքն իսկ զայն բոլոր իր ձախորդութեանց սկզբնապատճառ կը նկատէ, և աւելորդ չսեպուի, եթէ քիչ մը մանրամասնութեանց մտնանք եղելութեանց ներքինը բացատրելու համար: Պասմաճեան իր յիշատակարանին մէջ Աստապատեցիին համար՝ միայն անցողակի կը գրէ, թէ վասն պատճառաց յաքսորս առաքեցաւ ի յաթոռն էջմիածին իսկ պատճառին բացատրութիւնը կը թողու պատմողօրէն գրեցեալ ողջունագրոյն, միանգամայն յարելով թէ այս պատճառով եղաք ատելի ազգին, կաթողիկոսին և աթոռոյն (ՊԱՍ. 19): Իրօք ալ մեծապէս սրտմտեցաւ Սիմէոն, ոչ միայն իր նպատակը մերժած, այլև իր փոխանորդ նշանակած անձը անարգուած, և պատրիարքական առաջարկով և պետական հրամանով Կ. Պոլսէն հեռացուած տեսնելով: Ինչչափ ալ մինչև աստիճան մը իր զայրոյթը զսպեց, և ծայրայեղ որոշումներու չձեռնարկեց, բայց երբեք չկրցաւ մոռնալ կրած ձախողուածը ու անարգանքը, ինչ որ Չամբռի մէջ

գործածուած բուռն լեզուէն ալ կը յայտնուի (ԶԱՍ. 56): Աստապատցիին հեռանալէն ետքը, Կ. Պոլսոյ մեծամեծներ առաջարկեցին որ ոչ թէ կաթողիկոսական փոխանորդ մը, այլ պարզ կալուածոց հսկող կամ միութեւիի մը գտնուի էջմիածինի կողմէ, և Սիմէոն զիջաւ այդ պաշտօնին մէջ հաստատել Բարսեղ ծերունի վարդապետը (01 ՕՐԱ. 150), սակայն կացութիւնը հիմնապէս չբարուքեցաւ: Պասմաճեան վերը ակնարկուած պատմողօրէն ողջանագիր գրութեան մէջ, զոր ուղղած է առ վսեմամիտ ընթերցողս (ՊԱՍ. 98), իրեն անկման հեղինակ կը ցուցնէ ազդեցիկ ամիրա մը, զոր պերճաշուք և բարեբաստիկ իշխանապետ իշխանաց և առաջնորդ ազգին կանուանէ (ՊԱՍ. 103), և անունը չտար: Բայց յիշատակարանին ուսումնասիրողը կը հաստատէ, թէ մահտեսի Գասպար ամիրա Մուրատեանն է ակնարկուած անձը (ՊԱՍ. 136): Պասմաճեան բողոքելով կը յայտարարէ զինչ կայր ի մէջ իմ և ի մէջ Աբրահամ վարդապետին. և կը յաւելու թէ ամիրան զինք առնելով գործիք յագուրդ տուաւ իւրոյ քինախնդիր լինելոյն, որով կիմանայ Աստապատցիին գործունէութիւնը Ահագինը տապալելու մասին (2056): Վասնզի Սահակ Կ. Պոլսոյ ամիրներուն պաշտպանածն էր եղած (2042), որոնք կարծես թէ տակաւին չէին ներած Երևանեցիին և Աստապատցիին՝ Ահագինը հրաժարեցնելու համար ըրած ջանքերնին (ՊԱՍ. 108) և Աստապատցին մերժելով երկուքէն միանգամայն վրէժ լուծել կը խորհէին: Պասմաճեան մանրամասնելով ամիրային աքսորի գործին մէջ ունեցած դերը պատմէ, թէ զիշեր մը ժամը 3-ին իրեն մօտ եկած է առ ի սրբագրել աքսորման համար զգրեցեալ զարգն. թէ նա ինքն խորհուրդ տուած է հրովարտակը ըստանալէն ետքը Աստապատցին ճաշի հրաւիրել Իւսկիւտար, և աքսորին վերակացու չափուշն ալ հոն բերելով, ձեռքը յանձնել (ՊԱՍ. 107): Կերցուր և խմցուր ըսած է ամիրան, և զկնի տուր ի ձեռն տանողին, (ՊԱՍ. 108): Պասմաճեան ալ միամտաբար գործադրած է իրեն տրուած հրահանգը, և կաշխատի այս կերպով պատասխանատուութիւնը իրմէ հեռացնել:

2088. ՄԻՄԷՈՆ ԵՒ ԳՐԻԳՈՐ

Պասմաճեանի վրայ հնար չէ չարգահատել, տեսնելով՝ որ խարդախ հակառակորդներու ձեռք խաղալիք դարձած բարեմտաբար և միամտաբար կը գործէ, և անոնց ձախող հրահանգները կը գործադրէ, և ինքն ալ իր անկման և անարգման գործակից կը դառնայ: Սակայն միւս կողմէն պէտք է ևս դիտել, թէ ով որ բարձր և պատասխանատու պաշտօնի մը վրայ կը գտնուի, պէտք է իր անձին և իր գործին իսկապէս տէրն ըլլայ, որպէսզի ոչ զինքն անարգէ և ոչ գործը անարգէ. և չի կրնար իր պատասխանատուութիւնը վարկապարագի պատճառանքներով թոթափել: Բարեմտութեան գովեստը չենք ուրանար, բայց պէտք չէ զայն մղել մինչև այն կէտը, որ ինքզինքը ցուցնէ ի յամենայն կողմանց թափուր և զուրկ դատարկ և խեղճ ինչպէս Պասմաճեան կը խոստովանի եղած ըլլալ: Կը յարէ իսկ, թէ ի յամենայն գործողութիւնս իմ ունիմ զկախումն զնմանէ, վերոյիշեալ ամիրայէն, որ ըստ իւրոյ դիտման կամէր զմեզ գործիք ունել ի ձեռին իւրում (ՊԱՍ. 101): Առեղծուածային ըլլալու չափ անբացատրելի կը դառնայ Պասմաճեանի պաշտօնավարութիւնը, երբոր կը տեսնենք, որ այսչափ տկար և երերուն ըլլալով մէկտեղ, գրեթէ

10 տարի աթոռին վրայ կը մնայ մինչև 1773 ոչ մեծամեծներ և ոչ ազգը կուզեն զայն տապալել, և ոչ ինքը հաստատամիտ զգուանքով մը կը խորհի դժուարին կացութենէն դուրս ելլել: Պասմաճեան չուզելով ալ ցուցուած էր Սիմէոն կաթողիկոսը, սակայն բարեբախտաբար Սիմէոն շուտով իմացաւ թէ Պասմաճեան իր գործերուն նախապատճառը և անկախ հեղինակը չէր, և չուզեց իր հակառակութիւնը յառաջ վարել մինչև վերջին ծայրը: Պասմաճեանի կացութիւնը տկարացնող պատճառներուն գլխաւորներէն մէկն ալ եպիսկոպոսական աստիճանն էր, որով ստորնագոյն գիրք մը ունենալ կը նկատէր բազմաթիւ եպիսկոպոսներու հանդէպ, որոնք մայրաքաղաքին մէջ կը գտնուէին: Նոյնիսկ ընտրութեան ատեն այդ պարագան նկատի առնելով, Պասմաճեանի խոստացուած էր, զայդ հոգո մեք կու հոգամք, դու ամենևին հոգ մի աներ, միայն թէ դու այժմս ի յանձոյ առ զայս գործ և զպաշտօնս (ՊԱՍ. 117), բայց երբոր Պասմաճեան էջմիածին երթալ ուզեց, ամիրան ընդդիմացաւ յայնմ խորհրդոյ, անպատշաճ ցուցնելով Օսմանեան պետութեան պատրիարքի մը օտար տէրութեան երկրին երթալ (ՊԱՍ. 117) բայց երբոր Պասմաճեան էջմիածին երթալ ուզեց, ամիրան ընդդիմացաւ յայնմ խորհրդոյ, անպատշաճ ցուցնելով օսմանեան պետութեան պատրիարքի մը օտար տէրութեան երկրին երթալ (ՊԱՍ. 117): Այս պատճառով մեծամեծներու բերնէն գրուեցաւ կաթողիկոսին աղերսանօք, չխնդրել և չհարկել այն ի սուրբ աթոռն էջմիածինի գալ, ցուցնելով իսպառ անկարելի, վասն լինելոյ հրամանաւ և ֆէրմանաւ թագաւորին: Սիմէոն նկատելով որ պատճառը յիրաւի էր իսկ (ԴԻԻ. Գ. 404): 1765 սեպտեմբեր 10-ին, խաղաղութեան և պաշտութեան հրաւեր կարդալէ և սիրոյ հրամաններ տալէ ետքը, որովհետև, կ'ըսէ, պատրիարքը մեր եղբայր է և սերելի այսուհետև, տուաք հրաման թագ դնել ի գլուխն, զթագ դնել ի ժամ սրբազնագործութեան պատարագի, յաւելլով թէ բաց ի պատրիարք վարդապետէ յեղբորի մերմէ, այլք վարդապետք որք չեն եպիսկոպոսք՝ չունին հրաման դնելոյ և ի կիր արկանելոյ (ՊԱՍ. 45):

2089. ՁԵՌՆԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ԽՆԴԻՐ

Պասմաճեան Սիմէոնի այդ բարեացակամութենէն քաջալերուած, առաջարկեց որ արտօնութիւն տայ Կ. Պոլիս գտնուող եպիսկոպոսներուն ձեռքէն ձեռնադրութիւն ստանալ (ԴԻԻ. Գ. 699), իբրև բացառիկ պարագայ մը, քանի որ Նիկիական կանոնով ալ վաւերական կը սեպուէր երեք եպիսկոպոսներու ձեռքով կատարուած ձեռնադրութիւնը: Սակայն Սիմէոն բացէբաց մերժեց այդ առաջարկը, և իրաւամբ. վասնզի օրինակ տուած և դուռ բացած պիտի ըլլար ապագային ալ, որևէ պատճառնքով կամ պատրուակով առանց կաթողիկոսի ձեռնադրութիւն կատարելու: Մենք ալ կ'ընդունինք թէ վաւերականութեան կողմէն կրնայ հիմնուիլ Նիկիական կանոնին վրայ, և թէ ձեռնադրութիւն կատարելը մետրապոլիտական է, և ոչ տիրապէս պատրիարքական իրաւունք մըն է: Սակայն մեր եկեղեցւոյն մէջ հնաւանդ, և գրեթէ նախնական սովորութեան և հաստատուն օրէնքի ոյժ ստացած է եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւնը կաթողիկոսին վերապահելու կանոնը, և չէինք ուզեր որ այն որևէ կերպով խախտուէր կամ վտանգուէր: Մանաւանդ մեր ազգին ներկայ վայրավատին և ցրուած վիճակին մէջ, միւռնի օրհնութեան և եպիսկոպոսի ձեռնադրութեան

կաթողիկոսին յատկացուած ըլլալը, զօրաւոր ազդակ մը կը կազմէ պարտաւորեալ յարաբերութեան և անբաժին միութեան, և պէտք է որ Հայերս գուրգուրանքով պահենք զայն ինչ ալ ըլլայ այդ մասին ուրիշ եկեղեցիներու տարբեր սովորութիւնը: Սիմէոն այնչափ առջև գնաց իր պնդումին վրայ, որ Պասմաճեանի էջմիածին երթալուն անհրաժեշտութիւնը համակերպելով, յանձնառու եղաւ թէ գրով և թէ բանի իւրով (ՊԱՍ. 117), և յատկապէս ալ գրեց (ԴԻԻ. Գ. 702), որ ինքն Օսմանեան կայսրութեան մէկ քաղաքը կամ նոյնիսկ Կ. Պոլիս փոխադրուելով Պասմաճեանի ձեռնադրութիւնը կատարէ: Սիմէոն երկարօրէն բացատրած էր իր զգացումը, և միանգամայն հրամայած իր գիրը ընթեռնուլ և ներկայութեան իշխանացն, զի և նոքա գիտասցեն (ԴԻԻ. Գ. 703), բայց ստէպ յիշուած ամիրան, ուրիշներ ալ իրեն համաձայնեցնելով, այս անգամ ալ Սիմէոնի գալուստը արգելելու աշխատեցաւ, բերելով ի մէջ զբազում ընդդիմութեանս և զգանազան պատճառս: Այլ թէ այս դժուարութիւնները ինչ էին, բացատրուած չեն, միայն թէ Պասմաճեան Կարապետ Ունեցիի (1944), և Թորոս Սսեցիի օրինակները կը յիշեցնէ (ՊԱՍ. 117), ուստի կը հետևցնենք, թէ Մայր աթոռէ դուրս ձեռնադրութեան պատճառանքը խօսուած պիտի ըլլայ: Այլ թէ ինչ կերպով գրեցին և Սիմէոնի գալուստը արգելեցին, չենք գիտեր, միայն թէ անհնար եղաւ Պասմաճեանի զիր թերութիւնն դարմանել և եպիսկոպոսանալ, թէպէտ Կ'ըսէ, ևս առաւել մեք կարէաք լինել, ըստ որում որ հարկաւոր ևս էր լինելն մեր, որովհետև բոլոր ազգին և Ստամպուլու քաղաքին ոչ-բարով-պատրիարք անուանեալ էաք (ՊԱՍ. 117): Այնուամենայնիւ Պասմաճեան, լոկ վարդապետութեամբ, ինը տարի պատրիարքութիւն վարեց, և պէտք է իբրև կոյր և փոքրոգի նկատենք իրեն դէմ եղած հակառակութիւնը, որ երբ զխաւոր կէտին այսինքն պատրիարք մնալուն յանձնառու կ'ըլլար, եպիսկոպոսանալուն դէմ ահագին դիմադրութիւններ կը մղէր: Եթէ Պասմաճեանի օրինակը կ'արդարացնէ եպիսկոպոս չըլլալով պատրիարք ըլլալու ենթադրութիւնը, սակայն անկէ ծագած անտեղութիւնները, միևնոյն ատեն իբր ձախող և անյարմար կը ցուցնեն անոր կրկնումը. և իրաւամբ օրէնք եղած է այժմ՝ հարկաւ եպիսկոպոսական դասակարգէն առնել Կ. Պոլսոյ պատրիարքը:

2090. ՍԻՄԷՈՆԻ ՇԻՆՈՒԹԻԻՆՆԵՐԸ

Պահ մը Պասմաճեան պատրիարքը իրեն ալեկոծեալ և դժուարին կացութեան մէջ թողլով անցնինք Սիմէոնի գործունէութիւնն ու արդիւնաւորութիւնը բացատրել: Այն որ նոյն իսկ Ջամբռին մէջ աւելցուցած է Սիմէոնի գովեստը՝ համարձակ կը վկայէ և կը հաստատէ, թէ անոր օրով Մայրաթոռն էր լի ամենայնիւք հոգևորօք և մարմնաւորօք, ներքսականօք և արտաքսականօք, բեռնակրօք և լծկանօք, և կթելի անասնօք, բազմապատիկ քան զառաջինն, և միաբանքն հանգիստ և ապահով յամենայնի (ՋԱՍ. 34), և ոչ ոք ի Տաճկաց կը յանդգնէր միաբանները հայիոյել և գանել, և տանել յԵրեւան, բանտել և տուգանել (ՋԱՍ. 36): Այս ըսելէն կ'անցնի անոր կաթողիկոսութեան օրով կատարուած շինութիւնները թուել, որոնց մէջէն զխաւորները հարկ կը համարինք մենք ալ յիշել: Էջմիածինի վանքը և իրեն յարակից շէնքերը պարսպապատ չըլլալուն համար, շատ գողութիւններ կը հանդիպին եղեր, և մանաւանդ ամառները, երբ կաթողիկոսը

Երեւան կը պատսպարուի եղեր: Սիմէոն թէ վանքը և թէ զամենայն անասնատունս՝ պարսպով կը շրջապատէ ամուր և հաստատուն բրգօք և դիտանոցօք: Վանքին վրայ կ'աւելցնէ ամրան սեղանատունը տաշեալ քարիւ, մոմատունը, դպրատուները ծմռան և ամռան յատուկ, վեհարանի հարաւակողմը զգեղեցիկ դարպաս մի երկատակօք, որ Ղազարապատէ վեհարանը զննելու անպատեհութիւնն ալ խափանեց: Քանքանի ջուրին ճամբաները աւելցնելով ջուրը կը շատցնէ, և եկեղեցին ու խուցերը խոնաւութենէ կ'ազատէ: Մայր տաճարին տանիքն ալ կը նորոգէ տաշեալ քարիւք, Քերվանսարայ կոչուած շէնքը կանոնաւոր շուկայի կը վերածէ, և վանքէն կը հեռացնէ: Նոյնիսկ Էջմիածին կամ Վաղարշապատ գիւղն ալ, որ կից և անմիջոց վայրօք և խառնիխուռն շինուածով շրջափակեալ էր վանքը, տուները քակելով հեռացոյց ի պարսպէն, և նոր տուներ և գիւղի եկեղեցին շինեց իւրով արդեամբն (ԶԱՄ. 34-36): Աթոռին կալուած գիւղերուն պաշտպանութեան և հասութեան և հասութեան ալ մտադրութիւն դարձուց: Օշականը ազատեց Մուղանլու կոչուած Տաճիկներէն որ 20 տարիէ ի վեր բռնի հոն նստած էին. Աշտարակն ու Եղուարդը ու Աղանատունն ալ ազատեց, որոնք Զալալբէգեանի օրէն Տաճիկներու ձեռք անցած էին. նոյնպէս Մուղնին ու Ֆրանկանոցը Քիւլթէփէի հետ փոխանակեց: Խորվիրապի հողերն ալ ազատեց Բայատ կոչուած Տաճիկներու ոտնձգութենէն: Քիւլթէփէի մօտ Այրըմլու բլուրին, և Ղօռուզ գիւղի մօտ Իճխըլի կոչուած տեղւոյն վրայ նոր Տաճիկ գիւղեր հաստատուիլը արգելեց (ԶԱՄ. 37-38): Այս յաջողութիւնները կը կատարէր Սիմէոն զօրութեամբ հին կալուածագիրերու, զորս իր պրպտումներուն առթիւ կը գտնէր (2076), և որոնց ոյժ կու տար Հիւսէյին-Ալի խան իր իշխանութեամբ, որ քանիցս կաթողիկոսին միջնորդութեամբ դժուարին կացութենէ ազատուած էր:

2091. ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԱԶԴԵՑՈՒԹԻՒՆ

Պարսկաստանի շփոթ կացութիւնը քանիցս յիշեցինք, որով իւրաքանչիւր նահանգի կուսակալութիւն կամ խանութիւն՝ անունով միայն Պարսիկ թագաւորութեան կը պատկանէր, իսկ իրօք աղիկամի պետութիւն մըն էր, իւրաքանչիւր իրեն յատուկ յարաբերութիւններով: Երեւանի խան Հիւսէյին-Ալին ալ անոնցմէ մէկն էր, որ իրեն դրացի ունէր Վրաց թագաւորութիւնը, և չկրնալով անոր դիմադրել, որոշ ընծայի կամ լաւ ևս հարկի վճարման պայմանով, անոր թշնամութենէն զերծ կը մնար: Բայց իսլամ իշխանին ծանր կու գար քրիստոնէին ձեռքին տակ նկուն մնալ, և ստէպ վտարանջելու փորձեր կ'ընէր: Յարմար առիթ կարծելով 1764-ին շփոթութիւնները, Ղազախ գաւառի վրայ յարձակեր և շատ վնասներ հասուցեր էր բնակիչներուն: Իսկոյն Հերակլ թագաւոր Վրաց բանակը քալեցուց, Էջմիածինի մօտեցաւ, Սամաղար գիւղը կանգ առաւ, և անկէ Էջմիածին այցելեց, և Սիմէոնէ պատուասիրուեցաւ: Հիւսէյին-Ալի նեղը մտած, դեսպաններ և ընծաներ փութացուց Էջմիածին, Սիմէոնի միջնորդութիւնը հայցելով: Հերակլ այնտեղ յուզեց ընդունիլ դեսպանները. բայց տեղի տուաւ միջնորդին, և յայտարարեց՝ Երեւանեցիք թող նուէր լինին Էջմիածինին (ԴԻԲ. Գ. Ճձա.), և Սիմէոն հանդիսապէս իր շնորհակալութիւնը վկայեց: Բայց դարձեալ ստիպուեցաւ Հերակլի և Երեւանի մէջ բանագնաց պարտիլ, որպէսզի խանը համոզէ Հերակլի պայմանները ընդունելու, և Հերակլը համոզէ որ դրամական պահանջը շնորհէ, և այսպէս երկիրը

աւերածէ և խանը տագնապէ ազատեց: Սիմէոն առանձին միջնորդութիւն ալ ըրաւ, Հիւսէյին-Ալիի աները՝ Սիւլէյման Քիւրդ պէյն ալ Հերակլի հետ հաշտեցնելու: Սիւլէյման ալ իր կողմէն օգտակար եղաւ Սիմէոնի, երբոր Հիւսէյին-Ալի էջմիածինի հարկահանութիւնը Սիմէոնի վրայ դարձնելէն ետքը, վանքի մը տարեկանը կանխիկ կը պահանջէր, և այս պատճառով Սիմէոնի հետ խռովեր էր, զայն տեսնել չուզելու չափ: Սիւլէյման իր փեսային ընթացքը պախարակեց, և Հիւսէյին- Ալի Սիմէոնի երախտիքը յիշելով, իր պաշտպանութիւնը ընդարձակեց (ԴԻԲ. Գ. 88-89): Բայց այս ընելով ինքն աւելի օգտուեցաւ, զի 1769-ին նորէն Հերակլի և Հիւսէյին-Ալիի միջև գրգռութիւններ նորոգուեցան, և կրկին այդ վերջինը Սիմէոնի միջնորդութենէն օգտուեցաւ, և խաղաղ ժամանակամիջոց մը անցուց մինչև 1779, երբ երրորդ անգամ մըն ալ Հերակլ գինու զօրութեամբ Հիւսէյին-Ալին ընկճելու ստիպուեցաւ: Սիմէոն այդ յաջողութիւններովը քաղաքական աշխարհի մէջ ալ համբաւ և գիրք էր կազմած, և ուրիշ կողմերէ ալ իր միջնորդութիւնը փնտռուած էր՝ դժուարին կացութենէ դուրս ելլելու համար: Իմէրէթի Սողոմոն թագաւորը, որ Բաչաչխեսաց կամ Բացգըլուխներու թագաւոր ալ կը կոչուի, Իմէրէթցիներուն գլխանոց չգործածելուն պատճառով, հրաման էր հանած, որ այլևս իր հպատակները իրենց տղաքներն ու աղջիկները Օսմանցոց չվաճառեն, հինաւուրց չար սովորութեան համեմատ: Ասկից գրգռուած Կարնոյ Ապտիւրահման փաշան Պատերազմի ելաւ Իմէրէթոց դէմ, որոնք Օսմանցի բանակը քիչ քիչ նեղելով թողուցին որ մինչև իրենց երկրին խորը մանէ, և Ռիօնի կամուրջն ալ անցնի, ուսկից ետքը կամուրջը փլցնելով օսմանցիները կոտորեցին, և հազիւ հրամանատարը ժամանակին լուր առնելով կրցաւ ինքզինքը ազատել: Օսմանցոց բանակէն անյայտացած էին նաև Պայագիտի փաշային որդին Ապտի պէյը և եղբորորդին Մուսթաֆա պէյը, և կուսակալը իբր Սիմէոնի նախածանօթ (2074), անոր միջնորդութեանը դիմեց կոսուածները գտնելու և ազատելու համար: Սիմէոն յաջողութեամբ կատարեց անոր խնդրանքը, Վրաց Հերակլ և Իմէրէթի Սողոմոն թագաւորներուն առջև ունեցած ազդեցութեամբը (ԴԻԲ. Գ. 76-82): Բագրևանդի առաջնորդ Ջաքարիա վարդապետն էր կուսակալին և կաթողիկոսին մէջտեղ երթեկողը, որ և աւելի զօրացաւ իր դիրքին մէջ, և Սիմէոնի 1764 մարտ 29-ին պաշտօնագրով իր պաշտօնին գլուխը վերադարձաւ (ԴԻԲ. Գ. 82):

2092. ԱՂՈՒԱՆԻՑ ԱԹՈՂԸ

Սիմէոնի շինարար և քաղաքական յաջողութիւններէն աւելի ազ բարձր եղան իր եկեղեցական ձեռնարկները, որոնք գլխաւորապէս Մայրաթոռոյ հայրապետական իրաւունքներուն պաշտպանութեան շուրջը կը դառնան: Ներսէս Գանձակեցին, որ բաւական ալեկոծ և շատ երկարատեն Աղուանից կաթողիկոսութիւնը վարեց մինչև 1763 (2019) մեռաւ երբ տակաւին կենդանի էր Շամախեցին: Անոր մահուընէ ետքը եղբորորդին Իսրայէլ, ի տղայութեան եպիսկոպոս արարեալ, կաթողիկոս կօծուի Աղուանից Պարսիկ խանին Շահվերտիի կամքով, առանց Հայոց կաթողիկոսին հաւանութեան և առանց բոլոր Աղուանից համակամութեան: Իսրայէլ օծումէն ետքը Շամախեցիին կը դիմէ հաստատութիւն խնդրել, որ իբր պատասխան գրէ զթուղթս մեղադրականս և յանդիմանականս: Բայց Շամախեցին նոյն օրեր կը վախճանի, և Իսրայէլ իր համախոհներով

Սիմէոնին կը դիմէ, որ նոյնպէս հաւանութիւնը կը զլանայ, պահանջելով որ Իսրայէլ անձամբ ներկայանայ և դիմադրող կողմերը հաճեցնելով գործը վերջացնէ: Իսրայէլ չի գար և Աղուաններու այն կողմը, որուն Իսրայէլ հաճելի չէր, 50 հոգիէ բաղկացեալ պատգամաւորութիւն մը կը կազմէ, և խաներէ ոմանց ալ հաւանութեամբ, Էջմիածին կը բերէ գոմն վարդապետ Յովհաննէս, որ կաթողիկոս ձեռնադրուի: Սիմէոն ասոր ալ չի հաւնիր, թախանձանաց և սպառնալեաց կը դիմադրէ, իսկ պատգամաւորները Քանձասար կը դառնան, և հոն Յովհաննէսը կաթողիկոս կը ձեռնադրեն: Այդ բաժանումէ յառաջ եկած կենսամաշ խռովութիւն տևեց, մինչև որ 1765-ին Սիմէոն Յովհաննէսը քաշելու համոզեց, եթէ Իսրայէլ հանդգնի և Մայրաթոռ ներկայանայ: Բայց Իսրայէլ, Շահվերտիին ապաւինելով, միշտ ընդդիմացաւ, անարգելով հերկլի ալ յորդորները և Տփղիսի առաջնորդ Ջաքարիայի պատուիրակութիւնը: Երբ Իսրայէլ վերջնապէս հետտեց, Սիմէոն եպիսկոպոսական ժողովով զայն աթոռէն դրկեց, կամ ինչպէս ինքը կըսէ, լուծաք ի կարգէն և խստեցաք ըստ արժանւոյն: Յովհաննէսի ալ օրհնութեամբ և աղօթիք կաթողիկոսական աստիճանը վաւերացնելէ ետքը, պատշաճ պատուով և կոնդակներով և հրահանգներով յղեց Քանձասար, Տփղիսի Ջաքարիա վարդապետն ալ ընկեր տաքով, որ յանուն Մայրաթոռոյ պէտք եղածը գործէ: Պաշտօնական գործողութեան թուական ցուցուցած է 1765 դեկտեմբեր 25 (ՋԱՄ. 91), իսկ Էջմիածինէ մեկնած են դեկտեմբեր 28-ին (ՂԻԲ. Գ. 370), հարկաւ Ծննդեան տօնը Քանձասարի աթոռին մէջ կատարելու շտապով: Իսրայէլէ փորձեց Հերակլի պաշտպանութեան դիմել, բայց ընդունելութիւն չգտնելով, ձեռնունայն Տփղիսէ Քանձակ դարձաւ, ուր քաշուած մնաց 11 տարի բանադրանաց ներքոյ (ՂԻԲ. Գ. ճժը), և Յովհաննէս շարունակեց կաթողիկոսութիւնը վարել:

2093. ՌՈՒՍԻՈՅ ՎԻՃԱԿ

Էջմիածինի ուղղակի հպատակող և տէրունի կոչուած վիճակներուն կարգին յիշուեցաւ Հաշտարխան ալ (2078), որ և Աժտէրխան կամ Աստրախան, որուն սահմանն էր բովանդակ Ռուսական կայսրութիւնը: Վիճակին կազմութեան թուակնը յայտնի յիշուած չէ, բայց վստահօրէն կրնանք հանել մինչև Մինաս Տիգրանեան եպիսկոպոսը, որ յառաջ Իսրայէլ Օրիի ընկերացաւ (1845), և վերջէն Աստրախանի մէջ հաստատուեցաւ (1902), ուր Հայերուն գործերով զբաղեցաւ (1931), և հոն վախճանեցաւ: Այսպէս գործնական կերպով հաստատուած կ'ըլլայ Ռուսիոյ առաջնորդութիւնը, թէպէտ Մինասի յաջորդներուն անունները չենք գտներ: Ղազար Ջահկեցիի օրով այդ պաշտօնին վրայ կը գտնենք Բարսեղ Փառակեցի եպիսկոպոսը, որուն դժնեայբարոյութեան գործերը վիճակայինները զգուցցուցին, և Ջահկեցիէ իրենց գանգատներուն ունկնդրութիւն չգտնելով, Փառակեցին հեռացուցին, և Աղուանից աթոռէն Ստեփանոս Անանեան եպիսկոպոսը իրենց առաջնորդ ընտրեցին, և Եղիսաբէթ կայսրուհւոյն օրով պետական հաստատութիւն ալ ընդունեցան: Պէտք չէ մոռնալ որ նոյնիսկ առաջին եպիսկոպոսը Մինաս Տիգրանեան ալ, Աղուանից աթոռէն էր: Իսկ այս անգամ Ռուսիոյ Հայեր պաշտօնապէս գատուած դիրք մը կազմեցին: Այս եղելութիւնը տեղի ունեցաւ 1749-ին (ՋԱՄ. 39): Ջահկեցիին յաջորդները

պատեհ չունեցան և կարևորութիւն չտուին, և Գանձասարցի եպիսկոպոսին իրաւասութիւնը և Գանձասարի կաթողիկոսին յիշատակութիւնը տիրեց Ռուսիոյ մէջ, այնպէս որ Էջմիածնեցի վարդապետ կամ եպիսկոպոս չէր կրնար այն կողմ երթալ, բայց եթէ մասնաւոր վարդապետ մի գնայր երբեմն, այն ալ ընդ բռամբ Գանձասարցի առաջնորդին լինելով, և կամաւորապէս տրուած նպաստ միայն ժողովէր, և ոչ թէ նուիրակութեան իրաւունք (ԶԱՍ. 39): Սիմէոն իր օրով ձեռնարկեց այդ գործն ալ կարգադրել, և նուիրակութեան պաշտօնով Ռուսիա դրկեց Յովհաննէս Քանաքեռցի վարդապետը, բայց Գանձասարցոց ոյժը կատարել էր, և ժողովուրդին Էջմիածինէ պաղութիւնը կը շարունակէր, և Աղուանից երկու կաթողիկոսներն ալ, Իսրայէլ և Յովհաննէս չէին ուզեր ձեռքէ հանել իրենց աթոռին ստացած ընդարձակութիւնը: Քանաքեռցին ընդունելութիւն չգտաւ, և մնաց անստոյգ և անպատիւ անկեալ ի միում անկեան, և չկրցաւ նուիրակութիւնը բանալ (ԴԻԲ. Գ. 497): Ասիկա մեծ ցաւ էր եղած Սիմէոնի, բայց չէր կրցած նոր ձեռնարկ մը ընել, մինչև որ Աղուանից աթոռին ըմբոստութիւնը չճնշէր: Յովհաննէսը հնազանդութեան բերելով, և Իսրայէլը աթոռազրկութեամբ և բանադրանօք տկարացնելով, ինչ որ իրականացաւ 1766 տարւոյ առաջին ամիսներուն մէջ (2092): Այն ատեն միայն կրցաւ Սիմէոն հաստատուն գետնի վրայ քայլ մը առնել, և ուղղակի Ռուսաց կայսրութեան դիմեց Մայրաթոռոյ իրաւունքները վերահաստատելու Ռուսիոյ Հայերուն վրայ, և Եկատերինէ Բ. Կայսրուհիի իշխանութեամբ օրինական կացութիւն մը ըստեղծել: Պետերբուրգ երթալու նշանակեց Դաւիթ Տփղիսեցի վարդապետը (ԶԱՍ. 40), այր գեղեցկադէմ, լայնագիր և կարմրաւիայլ երեսօք, և թաւարծի խիտ աճեալ մօրուօք և զարմնանկար պատկերաւ, յարմարադէպ և բարեբարոյ բարուք (ԴԻԲ. Գ. ճիգ): Սիմէոն այս արտաքին առաւելութիւնները չունէր (2070), բայց անոնց օգտակարութեան մասին համոզում գոյացուցած կերևի Դաւիթի ընտրութեան մէջ:

2094. ՌՈՒՍԻՈՅ ՀԵՏ

Բայց այդչափով չգոհացաւ Սիմէոն, լաւ և պատճառաբանուած գիր մը պատրաստեց կայսրուհւոյն և գահաժառանգ Պօղոսի ուղղուած 1766 օգոստոս 1 թուականով (ԴԻԲ. Գ. ճիե) և հոգևորական ընծաներ ալ պատրաստեց, զմասն ինչ ի նշխարաց սրբոյ Կարապետին, սրբոյն Հռիփսիմեայ, սրբոյն Գէորգայ, և ի Նոյեան սրբոյ տապանէն, զորս գետեղեց ի քառանկիւնի արկեղ իրիք արծաթեայ: Բազմաթիւ յանձնարարականներ ալ գրեց ռուսաստան գտնուող ազգայիններուն, որպէսզի կաթողիկոսական նուիրակին պատշաճ պատիւներ ընծայեն, և կառավարութեան մօտ անոր մուտքն ու յաջողութիւնը դիւրացնեն: Այդ գիրերուն առաջինները ուղղուած էին Աստրախանի գլխաւորներուն, որոնք արդէն դէպ Էջմիածին մերձաւորութիւն սկսած էին ցուցնել. Աղուանից աթոռին ազդեցութեան կոտորուելուն վրայ: Յիշատակութեան արժանի է Մովսէս Աստապատեցիին եղած յանձնարարութիւնը, որ առաջին անգամ թթենիի սերմը և շերամի որդը Ռուսաստան տարած, կայսերական գնահատման արժանացած, նախարարներին համապատիւ փառք ստացած էր (ԴԻԲ. Գ. ճիգ.), և իր խօսքը ընդունելի էր Ռուսաց արքունիքին մէջ: Յատուկ կոնդակով իրմէ խնդրեց Սիմէոն, օժանդակ լինել իւր ուղարկած պատգամաւոր Դաւիթ

վարդապետին: Արդէն Աստրախանի աթոռին կացութիւնը Մովսէսի ալ հաճելի չէր (ԴԻԲ. Գ. ճիէ): Ռուսաց արքունիքին առջև մեծ յարգ ունէր, Յարութիւն, կամ աւելի ուղիղ Յովհաննէս Զուղայեցի քահանան ալ (ԴԻԲ. Գ. 499), թէպէտ չենք գիտեր թէ ինչ էր իր արժանիքը: Առևտրական ազդեցիկ դնրք ունէին Պետրբուրգի և Մոսկուայի մէջ՝ Եղիազար, Ղուկաս, Ներսէս և Յովհաննէս աղաներ, ինչպէս նաև Բարթողիմէոս և Շամախեցի Սարգիս առևտրականները. Սիմէոն ասոնց իւրաքանչիւրին զատ զատ յանձնարարականներ կը գրէր: Չէր մոռնար նոյն իսկ Աստրախանի Ռուս մետրապոլիտ՝ Մէֆողի կամ Մէթոտիոսի ալ գրել (ԴԻԲ. Գ. 499), մէկ խօսքով ամէն հնարաւոր միջոց կը գործածէր, որպէսզի Ռուսիոյ վիճակը, որ 17 (ԴԻԲ. Գ. 498) և ոչ 20 (ԶԱՄ. 39) տարիներէ ի վեր ելած էր Մայրաթոռի իրաւասութենէն, նորէն իր նախկին դիրքին վերածուի: Սիմէոնի ջանքերը յաջողութեամբ պսակուեցան, և Ռուսիոյ Եկատերինէ Բ. կայսերուհւոյն առջև ընդունելութիւն գտաւ կաթողիկոսին առաջարկը: Պատմական պարագաներուն մտադրութիւն դարձնելով՝ պէտք է համոզուինք, թէ արդէն Սիմէոնի առաջարկը Ռուսական քաղաքականութեան առջև ընդունելի ըլլալու սահմանուած էր: Վասնզի Հայաստանի կեդրոնը գտնուող, և ընդհանուր Հայութեան գլուխ ճանչցուած Էջմիածինի աթոռին բարեկամութիւնը՝ շատ աւելի օգտակար պիտի ըլլար Ռուսական ազդեցութեան և տիրապետութեան ընդարձակուելուն, քան թէ անվոփ երկրի մը մէջ գտնուող, անձուկ վիճակի վրայ իշխող, և Հայութեան վրայ ազդեցութիւն չունեցող Աղուանից աթոռը: Սիմէոնի թուղթին պատճէնը չունինք առջևնիս, որ տեսնենք թէ Սիմէոն ալ շօշափած է՝ արդեօք այդ կէտերը: Եկատերինէ կայսերուհին ինչինչ թանկագին ընծաներէ զատ, 1768 յուլիս 30 թուականով (ԴԻԲ. Գ. ճլ) հրովարտակ մըն ալ տուաւ, որուն մէջ մեծ կարևորութիւն կու տայ Հայոց կաթողիկոսին: Անոր մէջ կը հրամայուի, որ բոլոր Ռուսիոյ մէջ գտնուող Հայ ժողովուրդը ամենապատուելի Սիմէոն պատրիարքին և նորա պատրիարքական աթոռին յաջորդներին՝ իրաւասութեան ներքոյ ճանչցուի, նա կարենայ պաշտել իւր դաւանութիւնը իւր հոգևորական կանոններով և եկեղեցական կարգերով, և առանց Էջմիածինի պատրիարքական աթոռին գրաւորվկայութեան, որևէ Հայ հոգևորական պաշտօնեայ չընդունուի Ռուսական տէրութեան մէջ:

2095. ՌՈՒՍԻԱ ՊԱՇՏՊԱՆ

Ռուսիայէ դուրս եղող Հայերու համար ալ կը խոսի կայսրուհիին հրովարտակը, և կը յայտարարէ, որ հետևելով մեր բարձրագոյն նախնիքներին բարեհաճում ենք, Սիմէոն պատրիարքին և յաջորդներին, նոյնպէս և իւզբաշիններին և կառավարիչներին և բոլոր հաւատարիմ Հայոց ազգին պահեալ, մեր կայսերական ողորմութեան և շնորհաց ներքոյ (ԴԻԲ. Գ. ճիթ): Այս թուականը կրնանք նկատել իբր հիմն և արմատ այն սերտ յարաբերութեան, որ հաստատուեցաւ Հայոց կաթողիկոսութեան և Ռուսաց կայսրութեան մէջ, և որ յառաջանալով և աճելով յանգեցաւ Ռուսական տիրապետութեան Հայաստանի մի լաւ մասին և Հայութեան մի լաւ կէսին վրայ, ինչպէս է այսօրուան կացութիւնը: Գաղափարը Սիմէոնին գիւտըչէր այն Օրիի և Մինասի օրէն օրօրուած գաղափարը մըն էր (1846), շատ ճիգեր ալ թափուած էին այդ մասին: Պետրոս Մեծէ սկսելով Ռուս վեհապետներն ալ զանազան ձեռնարկներ ըրած էին,

կաթողիկոսներին քանիններն ալ գործին մղում տուած էին, Պարսկական լուծին աղետալի հետևանքներին մղուած բայց բաւական ժամանակ էր որ գրեթէ լքուած էր գաղափարը և թուլացած էին ձգտումները: Սիմէոնի արդիւնքն եղաւ՝ գրեթէ մոռցուած ու դադարած ծրագիր մը վերակենդանացնել, և անոր հաստատուն և պաշտօնական կերպարան մը տալ, և տակաւ զարգանալիք և յառաջանալիք ճամբու վրայ դնել: Սիմէոն փութաց ստացած արտօնութիւնը գործադրել, Մինաս եպիսկոպոս մը առաջնորդ և նուիրակ նշանակելով (ԶԱՄ. 50), նոյնինքն Պայագիտի նախկին նուիրակը (ԴԻԻ. Գ. 324), որ եպիսկոպոս ձեռնադրուած էր, 1767 յուլիս 8-ին (ԴԻԻ. Գ. 732): Յաջողութենէն ուրախացած գործին նուիրակին ձև մըն ալ տուաւ Սիմէոն, եկեղեցական արարողութիւն ալ կազմելով 1771 յուլիս 10-ին պիրովարտակէն երեք տարի ետքը, զոր մակագրած է Գիրք հանդիսագրութեանց տանից կայսերականաց և յառաջարանին մէջ կը յիշէ, թէ Եկատերինէ կայսրուհին, իւրով գերագօր հրամանագրովն և անպարտելի կնքովն, զաթոռս ամենայն Հայոց զսուրբ Էջմիածին պսակեալ փառաւորեաց, զազգս Հայոց իւրոյ ամենապայծառ թագաւորութեան սիրելի և իւրային արձանագրեաց, և զանարժանութիւնս մեր յատուկ սիրոյ և ողորմութեան նշանաւ խիլայագարդեաց և մխիթարեաց: Այս շնորհներուն իբր երախտագիտական փոխարէն, մաղթողական կարգ մը շարադրեց, վասն մեծապայծառ տօնախմբութեան նորին, և կը հրամայէ որ ցորչափ Հայերը գոն ընդ օրինեալ տէրութեամբ նորին, կայսերական տօներուն օրերը եկեղեցականօք և աշխարհականօք մեծահանդիսութեամբ կատարեսցին զայս կարգ: Նկատելով որ 1771-ին քանի մը հայաբնակ գիւղեր միայն էին ընդ տէրութեամբ Ռուսաց, կերևի թէ Սիմէոն ուզած է ընդ հովանաւորութեամբ ըսել, և ոչ ընդ տիրապետութեամբ, որով Ռուսական պաշտպանութիւնը բոլոր Հայաստանի և Հայութեան վրայ տարածել:

2096. ԿԱՅՍԵՐԱԿԱՆ ՄԱՂԹԱՆՔ

Սիմէոնի հաստատած այդ կարգը, մինչև այսօր պահուած և գործածուած ըլլալով Մայրաթոռին մէջ, աւելորդ չենք սեպեր, վերլուծութիւնը տալ նոյն կարգին՝ որ Ռուսական բառով Մոլէպին կը կոչուի: Կարգը բաղկացած է ոչ թէ արդէն ծանօթ և գործածական հայկական աղօթքներով և երգերով, այլ Սիմէոն ինքնին Ամենահօգօր Աստուած սկսուածով երեք տուն շարական մը շինած է, և Օրինեալ ես Հայր ամենակալ աղօթք մըն ալ յօրինած, Եւ արդ մեք հանգիստով: Անոնց վրայ աւելցուցած է Ի Սողոմոնէ 7 տուն, Առակէ, Եսայիէ, Պետրոսէ և Պօղոսէ, և Մատթէոսի աւետարանէն ընթերցուածներ, և անդաստանի ձևով տեսառնագրութեան ու Պահպանեա ու Հայր մեր: Առաջին տպագրութիւնը 1771-ին կատարուած է իր օրով, չորրորդը 1859-ին Մատթէոս Ա. ի օրով, և վերջին մըն ալ տեսած ենք 1877-ին Գէորգ Դ. ի օրով: Առաջինները ամենայն ճշդութեամբ իրարու նման են եղած, սակայն վերջինին խորագիրները յապաւուած են, և գլխաւորապէս գեղջուած են աղօթքին աստեն գլխաբաց և ի վերայ ծնգաց, և ոչ նստեալ ի վերայ ոտից բառերը: Սակայն յապաւումը կառավարական դիտողութեան առարկայ եղած ըլլալով, նորէն հին ձևը գործադրութեան մտած է, ինչպէս մինչև այսօր ալ կը պահուի:

Թագաւորաց համար աղօթքը Հայ պաշտամանց մէջ ընդունուած էր, և շատ կտորներ ունինք այդ իմաստով, որոնցմէ կրնար օգտուիլ Սիմէոն, առանց իրմէ յօրինուած կտորներ մուծանելու, որոնց մէջ կը պակսին Հայ եկեղեցւոյ ծիսական աղօթքներուն և երգերուն յատուկ եղող լեզուի օծութիւնը և ոճի վեհութիւնը: Հնար էր չափազանցուած ըսել Սիմէոնի կազմած ձևերը, և Հայոց եկեղեցւոյն ծէսին հակառակ լսել՝ եկեղեցւոյ մէջ վեղարը վար առնելու, կամ ծնրագիր աղօթելու կերպերը, և նոր յօրինուած աղօթքներուն և երգերուն մէջ ալ՝ արտաքին գովաբանութեանց նմանող բացատրութիւնները: Բայց պէտք է դիտել Սիմէոնի և ժամանակակիցներուն հոգեբանական բորբոքումը, և գաղափարներու յանկարծական յուզումը, երբ շնորհիւ Ռուսական հովանաւորութեան զսպուած տեսան Պարսկական տիրապետութեան հարստահարութիւնները, և ինքզինքնին ապահովութեան ներքև առնուած դռան քմահաճ բռնութեանց դէմ: Գալով Ռուսական յարաբերութեանց և հովանաւորութեանց խնդիրներուն, ստոյգ է որ նոյնիսկ Հայերու կամակցութեամբ և գործակցութեամբ, պաշտպանութիւնը հետզհետէ տիրապետութեան փոխուեցաւ, և տիրապետութիւնն ալ աստիճանաբար սեղմումներու առաջնորդեց: Սակայն եղելութիւնը իր ամբողջութեան մէջ նկատի առնելով, պէտք է ընդունիլ, թէ լարաբաժին Հայաստանին զանազան մասերուն մէջ, լեռեգոյն կացութիւնը ռուսական տիրապետութիւնը իրականացուց, և դիտողութեան ենթակայ եղող կէտերն ալ՝ աստիճանաբար դարմանուելու ակնկալութիւնը կ'աճեցնեն, քանի որ ազատութեան և հաւասարութեան հիմնական սկզբունքները՝ պաշտօնական և գործնական շրջանակին մէջ մտած են: Այնպէս որ այսօր ոչ մի փաստ կամ առիթ չենք գտներ Սիմէոնի առած նշանաւոր քայլը մեղադրելու կամ քննադատելու:

2097. ԱԽԼՑԽԱՅԻ ԽՆԴԻՐԸ

Սիմէոնի ձեռնարկներուն կարգին զլխաւոր տեղ կը բռնեն Հայաստանեայց եկեղեցւոյ պաշտպանութեան համար թափած ջանքերը, և հռոմէադաւանութեան յառաջացման դէմ գործածած միջոցները: Այդ ձեռնարկին իբր շարժառիթ կը ցուցուի Կարնոյ Կարմիրվանքին միաբաններէն Գէորգ Եղոկիացի վարդապետը՝ 1760-ին Շամախեցիէն Եպիսկոպոս ձեռնադրուած, և 1764-ին Ախլցխայի նուիրակութեան դրկուած, ուր սկսանի յայտնել զաղանդն աղթարմայութեան, ինչպէս կը կոչուի հռոմէադաւանութեան հակամիտութիւնը: Չէ ճշդուած թէ ե՞րբ Գէորգ այդ ուղղութիւնը ընդգրկեց, բայց յիշելը թէ Ախլցխա քաղաքն յիսուն ամաւ յառաջ ապականեցեալ էր նոյն աղանդովն, Գէորգի այնտեղ խմորուած ըլլալուն կ'ակնարկէ: Գէորգ իր յանդգնութիւնը հետզհետէ առջև կը տանի, և մինչև իսկ եկեղեցւոյ բեմէն, զՀայոց ազգն և զեկեղեցին վատաբանէ, և զանուն փափին յիշէ, և զայլս սոյնպիսի կը գործէ: Ասոր վրայ նոյնիսկ Կարնեցիք բազմակնիք թղթով, կաթողիկոսին կը բողոքեն, և որովհետև Ախլցխա Օսմանեան երկիր էր, Սիմէոն Կ. Պոլիս կը գրէ, և Պասմաճեան պատրիարքին ձեռքով երեք հրովարտակներ հանել կու տայ, երկուքն յատուկ ի վերայ Ախլցխայու, և մինն ի վերայ ամենայն տեղեաց, որ ուր ուրեք Հայ ֆրանկացեալ իցէ՝ հնազանդեսցին իւրեանց օրինաց, և մի՛ ևս արասցեն զֆրանկութիւն, և ուր ուրեք Ֆրանկ փաթիիք իցեն՝ վարեսցին յերկիրն իւրեանց: Սիմէոն հրովարտակները

ստանալով Տփղիսի առաջնորդ, Անկոթ մականունեալ Մարտիրոս եպիսկոպոսը յատուկ պաշտօնով Ախլցխա կը դրկէ 1769-ին, բայց Գէորգ Եւդոկիացին, որոնց վրայ յանուանէ բանադրանք ալ հրատարակուած էր կաթողիկոսէն, կը շտապէ Կ. Պոլիս փախչիլ և Բեկօղլի թաղի Լատին վանքերէն միոյն կ'ապաւինի, ուր և յետոյ կը մեռնի, Մարտիրոս եպիսկոպոս հրովարտակին զօրութեամբ, Պօղոս, Ստեփան և Յովհաննէս սևազուխքն և Յակոբ չերէցն էջմիածին կ'աքորէ, և հռոմէականաց ձեռք անցած երեք եկեղեցիները ետ կը դարձնէ, նոյնպէս զեօթն փաթրիք Ֆրանկաց կուսակալին ձեռքով ձերբակալել կու տայ, և աքորել յերկիրն իւրեանց (ԶԱՄ. 41): Յիշեալ անձերուն ինքնութիւնը աւելի յստակօրէն ցուցնելու համար, աւելցնենք թէ էին Պօղոս Լեւոնեան և Յովհաննէս Ճիկոնեան և Ստեփան Աւթանտիլեան վարդապետները, Հռոմի Ծաւալոցի կամ Փրոփականտայի վարժարանին աշակերտները, իսկ Յակոբ Ախլցխայի ամուսնաւոր երէց մըն էր (ԳԱԼ. 293): Աքորուած Լատին կրօնաւորներէն ալ յանուանէ կը յիշուին Ալոիզիոս, Հերոնիմաս, Վիչէնցիոս, Ֆէտէրիկոս և Ֆօռթունատս (ԴԻԲ. Ը. 121): Ախլցխայի կուսակալը ասոնք իսկոյն աքորելու տեղ, ի կալանս էր արարեալ յափն ծովուն ի տեղուջ իմիք (ԴԻԲ. Ը. 110), իբրև երկրին խռովարարներ: Ասոր վրայ Գաղղիոյ դեսպանը, որ էր Կինեսար Սէնրիսթ կոմսը (Guignard comte de Saint-Priest) շրջաբերական գիր մը ուղղեց լատին կրօնաւորներուն զի մի ևս մտցեն ի մէջ Հայոց ժողովրդին ուրև լինիցին, և կամ յեղաշրջիցեն զնոսա ի հաւատոց իւրեանց: Այդ գիրը պատրիարքին միջնորդութեամբ, հաղորդուեցաւ Սիմէոնի, որ զդեսպանէն շնորհակալ եղև, և Լատին կրօնաւորները արձակել տուաւ: Միանգամայն աւելցուց, որ յայնժամ լինիմք կատարելապէս շնորհակալ, երբ սաստի գիր ևս ի փափէն հանցէ, որ իր կրօնաւորները մի՛ այլայլիցեն զխղճալի ազգս Հայոց, և մի՛ հանցեն ի բնական աւանդութեանց իւրեանց (ԴԻԲ. Ը. 111): Երանի թէ այդ խոհական թելադրութիւնները և դեսպանին առած խոհեմ քայլը՝ հռոմէադաւանութեան պետին և պաշտօնէից կողմանէ ընդունելութիւն գտնային: Այս կերպով շահագիտական ուղղութեամբ գրգռուած անտեղութիւններ՝ պակաս եղած պիտի ըլլային ազգիս վրայէն:

2098. ԽՆԴԻՐԻՆ ՓԱԿՈՒՄԸ

Իսկ այն չորս եկեղեցականները որ էջմիածին տարուեցան, իրաւամբ կը նկատուէին իբր ըմբոստներ, զի Հայոց եկեղեցւոյ պաշտօնէութեան կերպարանին ներքև Հայոց եկեղեցւոյ դէմ դաւաճանել կը յանդգնէին, և այս պատճառով կրեցին զշատ նեղութիւնս Մայրաթոռին մէջ, մինչև որ կը փութան և երկիցս անգամ հայերէն գիր կու տան դաւանութեան՝ վճռապէս և նզովիւք, զի մի ևս դարձցին ի նոյն աղանդն (ԶԱՄ. 42): Այլ և երբ Ախլցխացի հռոմէադաւաններուն կողմէ կարի լրբութեամբ և ընդդիմութեամբ լի գիր մը հասաւ կաթողիկոսին, որով հռոմէադաւաններուն յատուկ քաշքշուկ բացատրութիւնները կը կրկնէին իրենց ջատագովութեան համար, վերոյիշեալ չորսերը դարձեալքն ի նոցանէ, գրեցին նոցա առ այս գլանդիմանութիւնս (ԴԻԲ. Ը. 96): Իսկ Սիմէոն բաւականացաւ պատասխանել, թէ ծանեաք, զի գոյ ի ձեզ տեսութիւն և անկատարութիւն, անոր համար վերակրկնեմ ձեզ դարձեալ զնոյն յորդորմունս, զի բաւական համարեսջիք, որքան մինչև

ցայժմ ընթացայք ընդ անկոխ անպէտս, թողլով զուղիղ և զհայրենաւանդ պողոտայն (ԴԻԲ. Ը. 77): Էջմիածին աքսորուածներ տուած յայտարարութիւններուն կրթնելով, շարունակ իրենց արձակման հրամանը կը խնդրէին, բայց Սիմէոն կամաւ կը յապաղէր անոնց ներքին հաստատամտութեան վրայ վստահութիւն կազմելու համար, և այսպէս երկարեցաւ մինչև յամս երիս, մինչև որ Ռուսաց պատերազմին առթիւ, հրամանատար Մուսթաֆա փաշայի միջնորդութեան դիմեցին Ախլցխացիները. փաշան ալ նախապէս էառ գիր ի բերանոյ հետտելոցն տաճկեվար, զի մի ևս երևեցուցեն ի յինքեանս զնշան աղթարմայութեան, և զայն կաթողիկոսին դրկեց, և սա ալ Կ. Պոլիս գրելով ետ բերել զարձակման Ֆէրմանն, և չորսերը Ախլցխա դարձուց 1771-ին (ԶԱՄ. 42): Անոնցմէ երկուքը, Լեւոնեան և Աւթանտիլեան անմիջապէս հեռացան և Հռոմ գացին, և հոն եպիսկոպոսութեան պաշտօնի հասան (ԳԱԼ. 293), իսկ միւս երկուքը կ'երևի թէ Ախլցխա մնացին, ուր հռոմէադաւանութեան սերմերը բոլորովին չսպառեցան: Իբր զի ամէն տեղ՝ ուր կրօնական անջատման մը սկզբնաւորութիւն կըլլար անհնար կը դառնար զայն արմատաքի քանդել, և այսօր ալ Կովկասեան գաւառներուն մէջ Հայ հռոմէականութեան գլխաւոր տեղերէն մէկը՝ Ախլցխա է:

2099. ՊԱՅԱԶԻՏԻ ՄԻԶԱԴԷՊԸ

Յիշեցինք վերև թէ Օսմանեան կառավարութենէ ստացուծ հռովարտակներէն երրորդը ընդհանուր էր (2097): Սիմէոն զայն գործածեց Բագրևանդի վիճակին մէջ սկսած հռոմէադաւանութեան դէմ, և ուղղակի դիմեց Պայագիտի կուսակալ Ապտի փաշային, որ է նոյն ինքն Սիմէոնի միջնորդութեամբ ազատութիւն ստացող Ապտի պէյը (2091): Կուսակալը պետական հրամանին հպատակելով, նախապէս ձերբակալեց գլխաւորներէն եօթը հոգի, որոնք են, Պօղոս՝ Ղարասու, Գրիգոր՝ Նաւիկ, Խաչատուր՝ Սօլլասիւլէյման, Յարութիւն՝ Միրանկ և Ղազար՝ Գարսան գիւղերու քահանաներ, Բրնձիք՝ Գարսանցի սարկաւազ, և Մաթոյ՝ աշխարհական (ԶԱՄ. 42): Ասոնք յանձնուեցան Բագրևանդի կամ Իւչքիլիսէյի առաջնորդ Զաքարիա վարդապետին Էջմիածին տարուելու համար, բայց որովհետև վարդապետը կը յապաղէր Լէզգիներու արշաւանքներէն վախնալով, Սիմէոն 1769 օգոստոս 16-ին կը գրէր միամտեցուցանելով թէ վտանգ չկայ, ուստի անկարծիք լեալ բերցէ զնոսա: Ըստ այնմ ալ անմիջապէս բերաւ Զաքարիա, և օգոստոս 18-ին շնորհակալութեան գիր գրուեցաւ Ապտի կուսակալին (ԴԻԲ. Ը. 69): Եկողներ շատ յամառ չեղան իրենց միտքին վրայ և յետ խրատուց բազմաց դարձան ի յուղղութիւն, և գիր ևս ետուն, ուստի Զաքարիա վարդապետ, սեպտեմբեր 14-ին, Խաչվերացի երկրորդ օրը, Գրիգոր և Խաչատուր քահանաները միասին տանելով Էջմիածինէ մեկնեցաւ (ԴԻԲ. Ը. 86): Մնացեալներ քիչ մը ևս մնացին Էջմիածին, բայց վերջապէս անոնք ալ առաքեաց Սիմէոն ի տեղիս իւրեանց (ԶԱՄ. 42), զի ինչպէս ինքն ալ կը գրէր, ոչ վրէժխնդիր և ոչ հալածող հոգով կը գործէր, այլ ի գութ հոգևոր որդուց շարժել կաշխատեր (ԴԻԲ. Ը. 77), որ իրեն յանձնուած քրիստոնէական փարախին հետևողներ զգաստանան, Հայաստանեայց եկեղեցւոյ ուղղափառ և ուղղադաւան հաւատքը անտխեղձ պահուի, և արտաքին գրգռումներով ի զուր բաժանումներ և հակառակութիւններ չտարածուին Հայութեան մէջ: Այդ

մասին ոչ ոք կրնայ մեղադրել եկեղեցւոյ մը պետին ունեցած նախանձայուզութիւնը, զոր ամէն պետերու վրայ ալ յարգելէ չէինք քաշոիր, եթէ իրենցներուն պահպանութեան նուիրէին բոլոր ջանքերնին, և ոչ թէ ուրիշ եկեղեցիներու գործերուն խառնուէին, և արտաքին հրապոյրներով տիրապետութեան դիտումներ մշակէին:

2100. ՅՈՎՆԱՆ ԱՄԴԵՑԻ

Սիմէոն միևնոյն ուղղութեամբ վարուեցաւ եպիսկոպոսներէն և վարդապետներէ ոմանց հետ ալ, որոնք զանազան դիտումներէ մղուած հռոմէականութեան մէջ իրենց դիրութիւններ գտնել կարծեցին: Այդպէս եղաւ Յովնան Ամդեցին՝ Գլակայ առաջնորդ, որուն անունը իբր կաթողիկոսական ընտրելի յիշուեցաւ Շամախեցիի մահուրնէ ետքը (2069): Բայց աւելի քան ընտրելի, ինքընծայ յափշտակիչ մը երևցած էր, և մինչև իսկ Հոգևոր տէր կոչում առնելու, ու հայրապետական ձևեր գործածելու յանդգնած էր (ԴԻ. Գ. 271): Անշուշտ այդ նպատակին մէջ յուսախաբ մնալը զինքն դրդեց օտար ճամբայ երթալ և սկսաւ հռոմէական ուղղութեան շնորհիւ՝ Մայրաթոռէ և Սիմէոնէ անկախութեան ճամբայ փնտռել, առաջնորդներ կը փոփոխէր, ուխտաւորներ կը կողոպտէր, հայրապետական կոնդակներ կը գրէր, և շնորհներ բաշխելու կը յանդգնէր, եկեղեցական գանձեր և հարստութիւններ կը գրաւէր (ԴԻ. Գ. ճխգ), նուիրակներ կը դրկէր ամէն կողմ, Ս. կարապետի անունը կը շահագործէր, և Ալայէտտիմայէյգատէ Մաքսուտ պէյ տէրէպէյին կամ տեղական բռնապետը իրեն շահերուն մասնակից ընելով՝ աղիկամի կը գործէր (ԴԻ. Գ. 543): Սիմէոն ուժգին զինեցաւ անոր դէմ, և ըրած անկարգութիւնները տասը որոշ գլուխներու վերածելով, գրեաց զբանադրանաց թուղթ չարաչար նզովից և անլոյծ կապանաց, և մերկացոյց զնա ի շնորհէ և ի կարգէ (ԴԻ. Գ. 226): Հայրապետական սաստը իրեն արդիւնքն ունեցաւ, զի Յովնան շատ մը Կարնեցի գլխաւորներ միջնորդ ձգելով, Էջմիածին դիմեց, Ակոռի գիւղը կաթողիկոսին հանդիպելով, մեծաւ զոջմամբ և կատարեալ մեղայիւ և յորդառատ արտասուօք ներում խնդրեց (ԴԻ. Գ. 286), և յետոյ Մայր տաճարին մէջ հանդիսաւոր խոստովանութեամբ և օրհնութեամբ ընկալաւ զթողութիւն և զարծակումն (ԴԻ. Գ. 290), և Կ. Պոլիս գնաց անկէ ալ նորէն իր առաջի առաջնորդութեան դարձաւ (ԴԻ. Գ. 754): Նմանօրինակ զգուշաւորութեան գործեր առիթ ունեցաւ կատարել Սիմէոն ուրիշ տեղերու, և գլխաւորապէս Կարսի, Արաբկիրի, Տիարպէքիրի, Արդուինի վիճակներուն վրայ ալ (ԴԻ. Գ. ճխէ.). բայց մենք զանց կ'ընենք, մասնաւոր պարագաներով պատմութիւննիս չծանրաբեռնելու համար:

2101. ԼՈՒՍԱԻՈՐՉԱՑ ՏՕՆԵՐ

Սիմէոն միևնոյն նախանձայուզութենէ ազդուած, և միանգամայն ծխական սովորութեանց մէջ ալ պէտք կարծած բարեկարգութիւնները մուծանելու փափաքով, տօնական կարգադրութեանց ալ ձեռնարկեց, մէկ կողմէն հաստատուն կանոնները, և միւս կողմէն պատշաճ փոփոխութիւնները մտցնելու միտքով: Թէպէտ կանուխէն ալ ինքը այդպիսի դիտումներ ունէր, սակայն գործադրութեան շարժառիթը և քաջալեր տուաւ Կ. Պոլսոյ պատրիարք Պասմաճեանը, ժողովուրդի անունով գրուած մէկ գիրով, որուն մէջ խնդիր և աղերս կը մատուցանէր, կարգել

գտօն Գիւտի նշխարաց սրբոյն Գրիգորի մերոյ Լուսաւորչին՝ կիրակէ: Կ. Պոլսոյ մէջ այդ փափաքին շարժուելուն ուրիշ առիթ չենք գտներ, բայց եթէ այսպիսի սովորութեան հռոմէադաւաններուն կողմէ սկսուած լինելը, ինչպէս կրնայ քաղուիլ Վենետիկ օրացոյցներէն: Հայոց եկեղեցիին ծիսական կարգերը գննելով կը տեսնուի, որ անոր հնաւանդ կանոնները կիրակէներէն դուրս հրամայեալ տօն կամ կիրակէ պահելու օրէնք ունեցած չեն, մանաւանդ սրբոց տօներու համար: Նոյնիսկ Աստուածայայտնութեան և Համբարձման տօներուն ալ Կիրակէին փոխադրուիլը, հեշտ կերպով կը քաղուի կրօնական և ծիսական պատճէներէն, ինչպէս ցարդ կ'ընենք Պայածառակերպութեան ու Վերափոխման ու Խաչվերացի տօներուն համար: Այդ կէտին պարզաբանութիւնը մեզ զարտուղութեանց կրնայ տանիլ, ուստի բաւական ըլլայ գիտնալ, որ Լուսաւորչի շաբաթ օրը կիրակէ պահելու սովորութիւնը մինչև 1766 չկայ եղեր: Շաբթուան մէջ կիրակէներ յունական և լատինական սովորութիւն են, և լատինամիտ Հայեր ալ՝ լատինական նմանողութեամբ և Հայ եկեղեցին իբր հռոմէադաւան ցուցնելու կանխամտածութեամբ, Գիւտնշխարացի օրը կիրակէ պահելու սովորութիւնը մտածած կըլլան: Կ. Պոլսոյ Հայ ժողովուրդն ալ անոնցմէ վար չմնալու դիտմամբ նոյնն ընելու համար կաթողիկոսին դիմելու որոշումը կու տայ: Սիմէոնի միտքն ալ այդ մասին նախապատրաստուած պէտք է ընդունինք, որ ոչ միայն արդարև յոյժ օրինաւոր խնդիր կը գտնէ առաջարկը, այլև արժանի առաւել քան զխնդրեցեալն կատարել (ԴԻԲ. Գ. 426): Ուստի իսկոյն ի յոյս ցնծացեալ, զթուղթ գրեաց ընդհանրապէս առ ամենայն ազգս Հայոց, ոչ միայն Լուսաւորչին տօնը մէկ օրով, այլ Հայոց լուսաւորութեան յիշատակը փառաւորել ի տարւոյն հինգ աւուրք, որոնք են Լուսաւորչի Մուան ի վիրապը՝ մեծ պահոց հինգերորդ շաբաթ օրը, Ելն ի վիրապէն՝ Հոգեգալստեան առաջին շաբաթ երրորդ շաբաթ օրը, Թաղէոսի և Սանդխտոյ տօնը Վարդավառի առաջին շաբաթ օրը, և Առաջին լուսաւորչաց Թաղէոսի և Բարթողիմէոսի տօնը (ԴԻԲ. Գ. 427): Այդ ընդհանրականը գրուած պիտի ըլլայ 1766 ապրիլէ առաջ, վասնզի անկէ ետքը կը յիշուին Կոստանդնուպոլիս հասած թուղթերը յաւուր հրաշափառ Յարութեան Տեռան ի սուրբ գատկին (ԴԻԲ. Գ. 428), որ այն տարին ապրիլ 23-ին կը հանդիպէր:

2102. ԱՌԱՋԻՆ ԼՈՒՍԱՒՈՐԻՉՔ

Վերոյիշեալ հինգ տօներէն վերջինը, հիմակուան պէս՝ Առաջին լուսաւորչացն մերոց Թաղէոսի և Բարթողիմէոսի բացատրութեամբ հին տօնացոյցին մէջ չէր գտնուեր (ՏՕՆ. 266). այլ միայն՝ Առաքելոցն Բարթողիմէոսի և Յուդայի տօն մը կար Յիսնակաց երրորդ երեքշաբթի օրը՝ Ս. Յակոբայ շաբաթապահքին մէջ: Սիմէոն առաջնորդուելով այն միտքէն, թէ Հայոց լուսաւորիչ Թաղէոսը՝ Յուդա-Թաղէոս առաքեալն է (7), Յուդա անունը Թաղէոսի կը փոխէ: Միանգամայն կը մտածէ թէ վայել չէ նշանաւոր տօն մը պահոց օրը թողուլ, և թէ յարմարագոյն է մեծ սուրբերուն նման ի շաբաթու տօնել նոցին, ուստի կը հրամայէ որ Բարթողիմէոսի և Թաղէոսի տօնը փոխադրուի՝ Յիսնակաց երկրորդում շաբաթու շաբաթի աւուրն (ԴԻԲ. Գ. 427), զոր այժմ Յիսնակի առաջին շաբաթ կը հաշուենք (ՏՕՆ. 266), և այն օր տօնուող Անդրէաս առաքեալը միացուի Փիլիպպոս առաքեալին հետ Խաչի իններորդ շաբաթ օրը (ՏՕՆ. 257): Իսկ բաց մնացած՝

Յիսնակաց երրորդ երեքշաբթի օրուան բերուի, Կուռնելիոս ու Շմաւոնի ու Պօղիկարպոսի տօնը (ՏՕՆ. 271) որ առաջ Աստուածայայտունթենէ ետքը Ապայից կարգը կը մնար: Այս առթիւ հարկաւ մտածած կ'ըլլայ, որ Մուտն ի վիրապի տօնն ալ յարմար չէր Մեծպահքին մէջ թողուլ, բայց շատ ծանօթ և ընդհանրացեալ ալ ըլլալուն չի համարձակիր տեղափոխել, այլ կը գոհանայ հրամայելով, որ միայն բացցեն զայն սեղանն՝ յորում յայնմ աւուր զպատարագ իցեն մատուցանելոց, և յերեկոյի ուրբաթին մեծահանդիսիւ զնախատօնակ արարեալ, յառաւօտու շաբաթուն ի տես ժողովրեան մատուցեն զպատարագն (ԴԻԲ. Գ. 427): Այդ կարգադրութիւնները Սիմէոնի նախափորձերը եղան տօնացոյցի մէջ փոփոխութիւններ մուծանելու, որոնք քիչ ետքը պաշտօնական և վերջնական կերպարան ստացան տօնացոյցի ամբողջական տպագրութենէն ետքը: Չենք կրնար որոշակի ցուցնել թէ ինչչա՞նք և ո՞ր տեղեր գործադրութեան մտաւ Սիմէոնի օրինադրած նորութիւնը, այն է տարեկան հինգ օր կիրակէանալ Հայոց լուսաւորութեան պատուոյն: Ինչ որ մենք գիտենք այն է, թէ Կ. Պոլսոյ մայրաքաղաքը որ նախածեռնութիւնն առած էր տարեկան օր մը միայն կիրակէանալու, իր առաջարկին վրայ մնաց, Գիւտնշխարացը պահեց, իսկ միւս չորս օրերը չպահեց: Այս կէտը կը հաստատուի Կ. Պոլիս հրատարակուած օրացոյցներով, որոնց մէջ առաջին անգամ 1870-ին երևցան տօնական խաչանիշները Եւն-ի-վիրապէն և Առաջին-Լուսաւորչաց օրերը, որոնցմէ առաջինը խափանուեցաւ 1787-էն ետքը, և Գիւտնշխարացին վրայ միայն Առաջին-Լուսաւորչաց տօնը աւելցած մնաց: Իսկ օրերու փոփոխութիւնները կրցան գործադրուիլ նոր տօնացոյցի տպագրութենէն ետքը, այն ալ ոչ առանց խնդիրներու, ինչպէս պիտի տեսնանք: Սիմէոնի սոյն ձեռնարկին վրայ դիտողութիւննիս կը պահենք ամբողջարար ընել՝ տօնացոյցի տպագրութիւնը պատմելնէս ետքը:

2103. ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԱՅ ԿԱՆՈՆՆԵՐ

Սիմէոնի բարեկարգական ձեռնարկներուն կարգին պիտի յիշենք նաև առաջնորդութեանց մասին դարձուցած մտադրութիւնը: Ցաւով նկատած էր աչալուրջ հայրապետը որ առաջնորդներէն քանիներ, ոչխարազգեստ կեղծաւորական ձևով էջմիածինէ աստիճան և պաշտօն ստանալէն ետքը, դարձուցեալ զերեսս տարամեկնեցան և օտարացան անկէ, ոմանք յայտնի ըմբոստութեան սկսան՝ ինչպէս Կարսի Աբրահամ եպիսկոպոսը, ուրիշներ դաւանութենէ հեռացան, ինչպէս Ախլցխայի Գէորգը (2097), ուստի պէտք տեսաւ իբր նախազգուշական միջոց, եպիսկոպոսական ձեռնադրութեան եկողներէ յատուկ ուխտագիր առնել ապագայ ընթացքներուն համար: Առաջին գործադրութիւնն ըրաւ 1765 ապրիլ 3 զատկին օրը՝ եպիսկոպոս ձեռնադրուող Կարնոյ առաջնորդ Պաղտասարի և Բասենի առաջնորդ Աւետիքի վրայ (ԴԻԲ. Գ. 154), որոնց ձեռնադրութեան մէջ ընկերացաւ Մայրաթռոյ միաբաններէն Գրիգոր Սանահնեցին, որ յիշուեցաւ Սիմէոնի ընտրութեան առթիւ (2073): Նոր ձեռնադրուող առաջնորդներէն ուխտագիր առաւ հետևեալ չորս պայմաններու վրայ: 1. Մնալ ցօր մահուան ի վանքն որոյ վերայ ձեռնադրի: 2. Անխտոր կալ ի հաւատ և յուղիղ դաւանութեանս Հայաստանեայց սուրբ եկեղեցոյ: 3. Վարիլ հարազատութեամբ ընդ սրբոյ աթոռոյն և գործակալաց նորին: 4. Մի՛ զոք ի վիճակի իւրում առանց

ընտրութեան և հաւանութեան և կամաց գլխաւոր իշխանաց և քահանայից և ժողովրդոց ձեռնադրել: Իսկ իր վիճակէն դուրս եղած աստեն, կամ թէ ուրիշ վիճակէ մը իրեն եկած աիեն, մի ումեք տալ զկարգ ի միոյ աստիճանէն մինչև ցեօթն աստիճանն: Նոյնպէս վանականութեան համար ալ, առանց դիտելոյ զվարս և զբարս, մի՛ ումեք զկարգ ինչ կամ զվեղար, մինչև որ նա ոչ առնուցու յանձն մնալ ի վանս ի միաբանութիւն և ի հնազանդութիւն: Այդ պայմաններուն դէմ անսաստած աստեն, ուխտագիրներ յանձն կառնէին, ենթարկուիլ հոգևոր պատժոյն զոր սրբազան վեհն տայցէ, և տալ զերկու հազար դրուշ դրամ տուգանս մարմնաւոր բռնաւորի տեղւոյն, ուր որ գտնուին: Այդ ուխտագիրի ձևը արձանագրուեցաւ ալ յօրինակ ապա եկելոց (ԴԻԻ. Գ. 166): Այստեղ յիշենք թէ սովորութիւն էր եղած առաջնորդաց զալ անյամէ յոտս հայրապետին, մանաւանդ յորժամ հայրապետն նոր յաթոռ նստցի (ԴԻԻ. Գ. 22), և մինչև իսկ Կարսի Աբրահամ եպիսկոպոսին զալ չուզելուն համար, Սիմէոն կամէր ընդ բանիւ առնել զայն, որով նա ալ ապա զղջացեալ եկն (ԴԻԻ. Գ. 36): Վերոյիշեայ կարգադրութիւններէն Մայրաթոռ այցելելու պարտքը այժմ իսպառ մոռացութեան ինկած է, դաւանութեան և հաւատարմութեան ուխտերը, և ձեռնադրութեանց մասին կանոնները կը մնան, միայն աթոռը թողլու և հրաժարելու խնդիրը իր նշանակութիւնը կորուսած է, քանի որ Ռուսահայոց համար աթոռի անունով ձեռնադրութիւնն ալ ջնջուած է: Իսկ Տաճկահայոց մէջ քաղաքական և ազգային պատահարներ, եկեղեցական պահանջներէ անկախաբար, ստէպ հրաժարելու կամ հրաժարեցնելու կը ստիպեն: Եպիսկոպոսական ձեռնադրութեանց հաստատուն կերպով աթոռի մը հետ կապուելուն հնօրեայ կանոնը իրեն ծագումն ունէր, եպիսկոպոսացուներուն անհրաժեշտաբար նոյն վիճակին քահանայական դասէն առնուելէն, ինչ որ այժմ խափանուած է, և եպիսկոպոսներ կամ առաջնորդներ շատ անգամ հեռաւոր վանքերու միաբաններէն կ'առնուին: Միւս կողմէն վիճակներու կարևորութեան և վիճակներու փորձառութեան պատճառներն ալ կը պահենջեն, որ առաջնորդներ նոյն համամտութեամբ զարգանան: Ո՛չ անփորձներ կարևոր վիճակներու նշանակուին և ո՛չ փորձառուներ երկրորդական վիճակներու մէջ փակուին: Այդ տեսութիւններ ուրիշ եկեղեցիներու մէջ ալ ոյժ ստացած են, և Յոյն ու Լատին եկեղեցիներն ալ ընդունած են վիճակաւորները աստիճանաբար բարձրացնել դրութիւնը: Սիմէոնի ձեռնարկներէն իր վերջին տարիներուն մէջ տեղի ունեցածները՝ վերջէն գրելու պայմանով, քիչ մըն ալ ուրիշ աթոռներու մէջ այդ միջոցին տեղի ունեցած անցքերը քաղենք:

2104. ԿԻԼԻԿԻՈՅ ԱԹՈՌ

Կիլիկիոյ աթոռին մասին վերջին անգամ յիշեցինք Միքայէլ Աջապահեանի մահը, և իր եղբօր Գաբրիէլի յաջորդելը 1758-ին (2050), երբ Մայրաթոռ դատարկ էր, որով թէ Շամախեցիին աստեն և թէ Երեսնեցիին առջի տարիները Գաբրիէլն էր Սոյո գահակալը: Գաբրիէլ հեռու մնաց այն ձգտումներէն զորս ունեցած էր Միքայէլ, իր իրաւասութեան սահմանները ընդարձակելու, էջմիածինի հպատակ վիճակներէն մաս մը իրեն վրայ դարձնելով մանաւանդ թէ բոլոր Տաճկահայոց կաթողիկոս ճանչցուիլ կ'ուզէր, պնդելով թէ ինձ վայել է ունել զայս երկիր՝ որ ընդ

իշխանութեամբ Օսմանցւոց է, առ որով և ես և աթոռս իմ կամք (ԶԱՄ. 99): Սակայն Կ. Պոլսոյ մեծամեծներ իրեն քաջալերութիւն չտուին, և մինչև իսկ արքունական հրովարտակաւ հանին Միքայէլ ի քաղաքէն և ի վիճակէն Էջմիածնի, և այս պատճառով Երեւանցիի գրիչին ներքև օրհնեալ իշխանքն մեր կը կոչուին այս անգամ, մինչև ուրիշ պարագայի մէջ (2085) համակիր եղած չէր Կ. Պոլսոյ ազայնոց մասին: Սիմէոնի հակակիր զգացումին հետևանք կը սեպենք մայրաքաղաքի եկեղեցականներուն և Նալեան պատրիարքին վրայ զցած մեղադրանքը, թէ Միքայէլի ձգտումներուն օգնեցին Յունաստանաբնակ սևազուխքն, և մանաւանդ Յակոբ վարդապետն որ յայնմ ժամանակի պատրիարքն էր ի Կոստանդնուպոլիս, որովհետև եթէ Միքայէլ արքունական հրովարտակաւ հեռացուեցաւ, անշուշտ պատրիարքն էր եղած հրովարտակը հանել տուողը: Իրաւ Կ. Պոլսոյ պատրիարքն ու եկեղեցականները մասնակցեցան Զահկեցիին դէմ եղած հակառակութեանց, այլ ոչ երբեք Մայրաթոռին դէմ մրցեցան, ինչպէս և միաբանիցն սրբոյ Էջմիածնի՝ Զահկեցիին դէմ խռովութիւն հանելը, երբեք իբր Սոյ աթոռին նպաստաւոր շարժում մը չի կրնար մեկնուիլ: Անգամ մը որ Միքայէլին ձիգերը անյաջող մնացին, Գաբրիէլ անոնք վերանորոգել չուզեց, և այս կողմէն հաշտ յարաբերութիւններ շարունակեցին, և է այսպէս մինչև ցայսօր, կը գրէ Սիմէոն իր ժամանակին համար (ԶԱՄ. 99): Գաբրիէլի գործունէութենէն բան մը պիտի չկարենանք գրել առձեռն տեղեկութիւններ պակսելուն համար, բայց նշանաւոր արդիւնք մըն ալ ունեցած չ'երկիր, զի ունենալու ալ դիրութիւն չունէր՝ ընկճուած ըլլալով Գօզանօղլուներուն տեղական բռնապետութեան ներքև: Նոյնիսկ Գաբրիէլի կեանքը զոհուեցաւ այդ բռնութեանց, վասնզի Սոյ վանքին վրայ խուժող լեռնականները, զորս արիւնըռուշտ գազանք կը կոչէ յիշատակագիրը, կաթողիկոսին ալ չխնայեցին, և զարկին սպաննեցին 1770 սեպտեմբեր 10-ին, Խաչի շաբաթապահքին ուրբաթ օրը: Միւս օրը, շաբաթ առտուն, հազիւ թէ վանքին մէջ եղողներ՝ սպանեալ կաթողիկոսը թաղեցին ի դիրս հանգստեան, ահա նոր յարձակում մը կրեց Սոյ վանքը Գօզանօղլու անսանձ վոհմակներէն, որոնք զայս ինչ պահանջելով կամ զայն, միաբանները կը խոշտանգէին և կը կոշկոճէին, այնպէս որ ոչ պակաս քան զաւուրս տասն, խեղճ միաբաններ շուարած էին մահու ակնկալեան քան կենաց: Տասն օրերէն վերջ յարձակում կը նորոգուի, և Գօզանօղլուն աւելի քան զքառերիւր արս սրիկայս և արիւնածարաւս կը դրկէ վանքին վրայ կողոպտելու և կոտորելու, բայց երբ միաբաններ ինքզինքնին արդէն գերեզմանի մոտ կը կարծէին, յարձակողներէն երևելի ոմանք դադար կու տան տագնապին, և վանքին մէջ եղողներէն ոմանք առիթ կը գտնեն, դուրս ելլելու և Ատանա ապաստանիլ: Փախչողներուն գլուխն էին Մարկոս քահանայ Աջապահ՝ վերջին երեք կաթողիկոսներու եղբայրը, անոր որդին Եփրեմ եպիսկոպոս, այն որ շփոթը անցնելէն ետքը կաթողիկոս ընտրուեցաւ, և 1771 տարւոյն սկիզբները Սիս դառնալով օծում ստացաւ (ՄԻՍ. 219), թէպէտ այլուր 1772 նշանակուած կը գտնենք (ՊԱՍ. 22), իսկ ինքն Եփրեմ իր ազգաբանութիւնը կը կազմէ առանց թուականներու:

2105. ԱՂԹԱՄԱՐԻ ԱԹՈՌ

Աղթամարի աթոռին վրայ թողուցինք Գրիգորը իւրայիններէն ընտրուած, որուն մասին

դիտողութիւն չըրին կամ չկրցան ընել Մայրաթոռոյ գահակալները, և այսպէս խաղաղութեամբ վախճանեցաւ նա 1761-ին (2018): Գրիգորի կը յաջորդէ Թովմաս, միշտ իւրայիններուն ընտրութեամբ և Զահկեցիի օրով գրուած պայմանին հակառակ, սակայն Թովմաս պէտք կը զգայ Մայրաթոռոյ պաշտպանութեան, և հաստատամիտ որոշմամբ մը, չենք գիտեր թէ ի խղճէ հարեցեալ, եթէ ի բազմութենէ պարտուց բռնադատեցեալ, կելլայ անձամբ Էջմիածին կու գայ, և ինքնայոժար պատրաստակամութեամբ խոստովանի զգոլն իւրեանց ընդ նզովիւք Ղազարու կաթողիկոսին: Մինչև իսկ կիրակի օր մը ի մէջ եկեղեցւոյ ի ժամ սուրբ պատարագի անկեալ ի ծունկս, և բացաւ գլխով, և ընդ անառակին որդւոյ գոչեմ շարականը աւելով, խնդրէ զարձակումն: Յակոբ Շամախեցի կաթողիկոս ընդունի սիրով Թովմասն ու իր խոստովանութիւնը, և տայ զարձակումն ի մէջ հանդէսին, հայրապետական կոնդակով կը հաստատէ Թովմասը իր աթոռին վրայ, և կը վերանորոգէ զկանոնս ուխտադրութեանցն և նզովափակ կանոնացն, որոնք Ղազարի և Նիկողայոսի օրով հաստատուած էին (2018), և այլ ուրիշ պատուէրս և կանոնս կը հրամայէ, զի Աղթամարցիք մի ևս դիցեն ինքնագլուխ զկաթողիկոս ինքեանց, և այսպէս պատուով և խիլայիւք կը դարձնէ Թովմասը իր աթոռը: Երևանեցին կը վկայէ թէ ցորչափ Թովմաս Աղթամարի կաթողիկոս մնացած է, տուած ուխտը յարգած է, և թէ ինչպէս նախորդին՝ նոյնպէս իր օրով ալ զսուրբ միւռոնն ի սրբոյ աթոռոյն առեալ բաշխէ վիճակին իւրոյ: Թէպէտ Թովմաս պէտք ունեցած ատեն նիւթերը կը խնդրէր, զի ինքն օրհնիցէ, սակայն Էջմիածին օրհնեալ սուրբ միւռոն կը ղրկէր, և խնդիր չէր յուզուեր (ԶԱմ. 97): Թովմաս 176 դեկտեմբերին նոր դիմում կը կընէ Սիմէոնի, գանգատելով Աբրահամ Մոկացի վարդապետին դէմ, որ իրեն համամիտ գտնելով մարգարէ վարդապետ մըն ալ, և իրեն հովանաւոր և պաշտպան ընելով Մոկաց Քուրդ բռնապետ Աւդուլա խանը, հետամուտ էր զի լինիցի ինքն այնմ կողմանց ինքնագլուխ կաթողիկոս: Թովմաս կը խնդրէր որ Սիմէոն Աբրահամը բանադրէ, մինչև միւս կողմէն Աւդուլա և Աբրահամ ալ յատուկ գիրերով դիմում կ'ընէին, որ Մոկաց գաւառը զատէ և ուրիշ կաթողիկոսութիւն ընէ, իբր զի երկիրս այս տարակաց է ի յԱղթամարու: Սակայն Սիմէոն ամուր մնաց օրինակութիւնը պաշտպանելու, գրեց առ Աբրահամ և Մարգարէ նանրախորհուրդսն, զի կասիցեն յունայնամտութենէ անտի: Աւդուլայի ալ գրեց իր առաջարկին եկեղեցւոյ օրինաց հակառակ ըլլալը, և Վանի առաջնորդին և նուիրակին ալ պաշտօն յանձնեց թուղթերը հասցնել և գործին հսկել (ԴԻԲ. Գ. 116-119): Առաջին գիրերուն՝ որ 1765 յունուար 10-ին գրուած էին, ժամանակին տեղը հասած չըլլալուն, նորեր ղրկեց մարտ 140-ին (ԴԻԲ. Գ. 152): Հրամաններն ու սաստերը իրենց ազդեցութիւնն ունեցած պիտի ըլլան, որ այլևս Աղթամարի խնդիր յուզուած չէ և Աբրահամը բանադրելու պէտք մնացած չէ: Թովմայի վախճանը կը գրուի 1783-ին (09. ՕՐԱ. 288):

2106. ԵՐՈՒՍԱՂԵՄԻ ԱԹՈՌ

Երուսաղէմի աթոռին պատմութիւնը տուած ենք մինչև Կարապետ Գանձակեցիի պատրիարքութիւնը 1762-ին (2062): Կարապետի օրերը վէճերով անցան Սուրբ Տեղեաց խնդիրներով՝ Յոյներու և Լատիններու և Երուսաղիմացիներու անհիմն պահանջմանց և

ոտնձգութեանց պատճառով, որոնց ելքը միշտ յաջող եղաւ, Կարապետի աչալուրջ գործունէութեան և Կ. Պոլսոյ աթոռէն ընծեռուած օգնութեանց շնորհիւ, որոնց մանրամասնութեանց մտնել զանց կ'ընենք: Կարապետ իր պաշտօնավարութիւնը արդիւնաւորեց նաև կարևոր նորոգութիւններով, թէ Ս. Յակոբեան մայրավանքին և ազգային փոքր վանքերուն վրայ, և թէ Ս. Յարութեան տաճարին վրայ: Սակայն ոտնձգութեանց դէմ մաքառումները և նորոգութեանց ծախքերը ստիպեցին զինքը անկանել ընդ պարտիւք, ուստի 1765 տարւոյ զատիկէն ետքը, որ ապրիլ 3-ին կը հանդիպէր, Յովակիմ Քանաքեռցի վարդապետը Կ. Պոլիս ղրկեց իբրև փոխանորդ, որ զինքն ու աթոռը պարտքերուն տազնապէն ազատելու աշխատի: Սակայն Գրիգոր Պասմաճեան պատրիարք ցաւած էր Կարապետի դէմ, սակս չկատարելոյ զխնդիր իւր զոր գրեալ էր, ուստի մեծամեծաց ժողով ալ գումարեց, որուն մէջ պաշտօնապէս մեղադրեցին զպատրիարքն Երուսաղէմի վասն ինչ ինչ խնդրոց, և որոշեցին փոխառութեանց կնիքն ալ անոր ձեռքէն առնել: Այդ ժողովին և որոշումին թուականը ցուցուած է 1765 օգոստոս 28 օրը: Այսուհանդերձ Կարապետ շարունակեց իր պաշտօնը վարել, մինչև իր մահը 1768 յունուար 24-ին, երբ նախընթացաբար ցուցուած հաշուով (2069) դեռ 60 տարեկան իսկ եղած չ'ըլլար, և իբրև սովորական բացատրութիւն մը միայն ըսուած կ'ըլլայ իրեն համար, թէ հասեալ յալիս ծերութեան հանգեաւ, հագիւ 6 տարի պատրիարքութենէ ետքը (ԱՍՏ. Բ. 103):

2107. ՊՕՂՈՍ ՎԱՆԵՑԻ

Կարապետի յաջորդեց Պօղոս Վանեցի, միաբանութեան ընտրութեամբ և Կ. Պոլսոյ աթոռին և մեծամեծաց հաւանութեամբ, և հաստատուեցաւ 1768 ապրիլ 12-ի հրովարտակով: Պօղոսի նախընթացին մասին իր ինքնագիր յիշատակարանէն քաղելով կը պատմուի, թէ տակաւին մանկահասակ Երուսաղէմ եկած է Շղթայակիրին օրով, Արևելցի ուխտաւորներու մեծ կարաւանի մը հետ, որուն մէջ կային իբրև 700 անձինք, Մշոյ առաջնորդ Աբրահամ Խոշաբեցին, Յակոբ Պալաթցի, Գաբրիէլ Պրուսացի և ուրիշ վարդապետներ, և Դամասկոսէ կարաւանին ուզած էր ընկերանալ կուսակալ Իսմայիլ փաշան ալ (ԱՍՏ. Բ. 104): Պօղոսի հայրը Մարգարա՝ Աբրահամի և ուրիշներուն միջնորդութիւնը կը գործածէ, որ իր մանկահասակ որդին միաբանութեան մէջ ընդունել տալ, ինքն ալ վանքին պարտիզպանութեան կը մանէ: Բայց երբ Մարգարա կը մեռնի, Պօղոսի հօրեղբայրը կու գայ ու տղան Վան կը դարձնէ, բայց Պօղոս եղանակը կը գտնէ նորէն Երուսաղէմի միաբանութեան դառնալու 1734-ին, որ ատեն կրնանք զինքը մերձաւորաբար 20 տարեկան ըսել: Քիչ ետքը, սարկաւագ, չորս տարիէ վարդապետ կը ձեռնադրուի: Առաջին անգամ նւիրակութեան կելլէ 1744-ին, առաջ Վան, վերջէն Եւդոկիա և այլուր, մինչև եպիսկոպոս ձեռնադրուիլը 1752-ին Մինաս կաթողիկոսէ, Թէոդորոս պատրիարքի օրով ալ նուիրակութեանց կը պատի Խրիմ, Ռումէլի, Ջմիւռնիա և Նիկոսիդիա, իսկ Կարապետի օրով վանքին մէջ դարպասընկալի պաշտօնը կը վարէ, մինչև անոր տեղը պատրիարք ընտրուիլը, իրեն առաջին պաշտօնը փոխանցելով Սարգիս Ֆէրմանեան վարդապետին (ԱՍՏ. Բ. 105): Պօղոսի պատրիարքութիւնը տազնապներու և տառապանքներու հիւսուած մը եղաւ, իր բովանդակ

Եօթնամեայ տևողութեան մէջ: Մէկ կողմէն Եգիպտոսի բռնապետներէն Ալի պէկ Պաղեստինի վրայ յարձակեցաւ 1770-ին, Գազա և Ռամլէ գրաւեց ու ւաւրեց, Երուսաղէմը նեղեց, Յոպպէ ալ իրեն անձնատուր եղաւ 7 ամիս պաշարման դիմանալէ ետքը, և 1772 փետրուար 6-ին Ալի պէկ յաղթական քաղաք մտաւ և կողոպտեաց զվանօրայս: Ալի պէկի օգնական էր Աքիայի բռնապետ, Օմար-Ղահա շէյխը, որ Պաղեստինն զանազան կողմերը կասպատակէր, և Յոպպէի պաշարման ալ օժանդակեց (ԱՍՏ. Բ. 106): Միւս կողմէն Օսմանցոց և Ռուսաց պատերազմները կը շարունակէին Տնիէսթերի և Ղանուբի ափերուն վրայ, Երբ մի ճիւղն ալ Միջերկրականի մէջ փոխադրուեցաւ, ուր եկաւ սարսափ ազդել 1769 սեպտեմբերին՝ Նէվայի գետաբերանէն մեկնող Ռուսական տորիզմը: Պեղոպոննէս և Ատտիկէ, Թեսաղիա և Եպիրոս ալ Օսմանցոց դէմ ելան Ռուսական առաջին տորմիղին երևնալու, որուն երկրորդ մըն ալ աւելցաւ քիչ ետքը Էլֆինսթօն (Elphinston) ծովակալին հրամանատարութեամբ: Տարիներ տևեցին Արշիպեղագոսի կղզիներուն և ցամաքի նաւահանգիստներուն վրայ եղող պատերազմները, որոնց մանրամասնութեանց չենք մտներ, և թերևս բնաւ ալ չիշէինք եթէ այդ պատերազմներուն երեսէն ծովագնացութիւնը արգելուած և Երուսաղէմի ծովաշու ուխտաւորութիւնները խափանուած չըլլային: Երբոր մէկ կողմէ Երուսաղէմ հրոսակէ կը նեղուէր, միւս կողմէն իրեն պէտքերուն զլխաւոր դարման եղող ուխտաւորներու արդիւնքէն ալ կը դրկուէր: Սուլտան Մուսթաֆա Գ. այդ շփոթութեանց մէջ մեռաւ 1774 յունուար 21-ին, և իր եղբայրը սուլտան Ապտիլ- Համիտ Ա. հազիւ կրցաւ տագնապներուն վերջ տալ՝ 1774 յուլիս 21-ին Քիւչիւք-Գայնարճըի դաշնագիրով, որով Օսմանեանք Ռուսներու հովանաւորութեան կը թողուին Խրիմը ու Պուճաքը ու Քուպանը, անոնց կը յանձնէին Աղախու և Գլպուրնուի ամրոցները, և կը հաւանէին Ռուսներու ազատ ծովագնացութեան բոլոր օսմանեան ջուրերու մէջ, բաւականանալով ետ առնուլ Պեսարապիան, Մոլտավիան, Վալաքիան և Արշիպեղագոսի Ռուսներէն գրաւուած կղզիները (ԺՈՒ. 352-358): Պաղեստին որ պահ մը հանդարտած կը կարծուէր, կրկին վրդովուեցաւ Եգիպտացի Ապու Տահապի արշաւանքով, որ 1775-ին Երևման խաչին օրը, մայիս 10-ին, և ոչ 7-ին (ԱՍՏ. Բ. 106), Յոպպէ ալ մտաւ և ի սուր մաշեաց զբնակիչս նորա, և բոլոր վանքերը աւերեց ու ւաւրեց: Մինաս վարդապետ պատարագ ըրած ատեն զլխատուեցաւ, տեսուչ վարդապետը ջրհորի մէջ պահուըտած տեղը սպաննուեցաւ, ուրիշ 6 միաբաններ և 6 ուխտաւորներ Յոպպէի մէջ նահատակուեցան: Գոյժը Պօղոս պատրիարքը ցնցնեց, և յանկարծ խուն ինչ ցաւօք խիթացեալ, ինչպէս տապանագիրին մէջ գրուած է, քանի մը օր ետքը մայիս 18-ին վախճանեցաւ: Տրուած համառօտ տեղեկութիւնները բաւական են ցուցնել, թէ դառնութեանց ժամանակին ցաւելովը շարունակ տանջուած, և բոլոր իր պատրիարքութեան միջոցը տառապած, դժբախտ պատրիարքը չհանդուրժեալ վշտաց, անակնկալ մահուամբ կեանքն ալ կնքեց (ԱՍՏ. Բ. 107): Յաջորդին ընտրութեան վրայ առաջիկային պիտի խօսինք:

2108. ՄՆԻԹԱՐԵԱՆՑ ԲԱԺԱՆՈՒՄԸ

Կոստանդնուպոլսոյ աթոռին վրայ երկար խօսելու ըլլալով, կը կանխենք մի ցրիւ

տեղեկությունները քաղել: Կարևոր եղելություն կը նկատենք Մխիթարի հիմնած միաբանության մէջ տեղի ունեցած պառակտումը, որ մինչև միաբանության երկուքի բաժնուելուն առաջնորդեց: Վենետիկի միաբաններուն կողմէն հրատարակուած տեղեկությունները կը սիրեն լռութեամբ կամ քողարկմամբ անցնիլ այդ պարագաներուն վրայէն, և մինչև իսկ նորագոյն հրատարակութեանց մէջ կը բաւականանան ըսել, թէ Ս. Ղազարու կամարին վրայէն սևաթոյր ամպեր անցան, և ներքին տարածայնութիւնք առ ժամանակ մի խաւարեցուցին անոր պայծառ հորիզոնը, բայց թէ այդ տարածայնութիւնը Մխիթարայ աստուածանուէր կաճառը միշտ աւելի ամրապնդեցին (ՅՈԲ. 51), այլ թէ ինչ էին այդ տարածայնութիւնները, բացատրել չեն սիրեր, անշուշտ տեսակ մը զգուշաւորութեամբ: Գրեցինք արդէն թէ Ստեփանոս Մելքոնեան արբաւոր ընտրութեան օրէն գլուխ տուած էին ներքին անհամաձայնութիւնք (2031), որոնք փոխանակ մեղմանալու՝ շարունակ աճած և ընդարձակած էին, 1750 ապրիլ 6-էն սկսելով, որ է Մելքոնեանի ընտրութեան օրը: Խնդրոյ նիւթ եղող կէտը վանական կանոնադրութիւնն է եղած, և Մելքոնեան կը մեղադրուի, իբր թէ Մխիթարի սահմանած կարգերը փոփոխել կ'ուզէր, և իւր նորաձևութիւններով երիցագոյն միանձանց մէջ տժգոհութիւն յառաջ կը բերէր (ՅՇՐ. 4): Այլ թէ ինչ էին Մխիթարի կարգերը և ի՞նչ Մելքոնեանի նորաձևութիւնները, պիտի չկարենանք ճշդել, որոշ տեղեկություններ չգտնելով. միայն յայտնի կը տեսնուի թէ Մխիթարի կարգերը հաստատուն և որոշ հիմերու վրայ գրուած չեն եղեր, և միայն իր անձնական հեղինակութեամբ յառաջացեր է իր ձեռնարկը: Մելքոնեան 1765-ին ատենները Սահմանադրութիւն մը կը կազմէ, և կ'աշխատի իր պաշտօնին հետ այն ալ պապական իշխանութեամբ հաստատել տալ, առանց միաբանութեան հաւանութիւնն ունենալու: Եօթը տարի շարունակ այդ դիտումին կը հետապնդէր իւրովի, և միաբանները անոր ընթացքէն ձանձրացած, 1772 մայիս 25-ին ժողովի կը գումարուին, և կը պահանջեն Մելքոնեանէ իր ձեռնարկէն ետ կենալ, և հին Սահմանադրութեան պահպանութիւնը շարունակել. և երբ չեն յաջողիր անոր հաւանութիւնը ստանալ, կ'որոշեն Մելքոնեանը վար առնել և նոր արբայի ընտրութեան ձեռնարկել: Բայց Մելքոնեան, երբոր ներքին զօրութիւնը կը կորսնցնէ, արտաքինին պէտքը կը զգայ, տեղական Լատին արքեպիսկոպոսին պաշտպանութեան կը դիմէ, և անոր միջնորդութեամբ Վենետկոյ հանրապետութեան զինուորական ոյժը Ս. Ղազար կը հրաւիրէ, և իբրև ըմբոստներու գլուխներ հայր Աստուածատուր Պապիկեան և հայր Մինաս Գասպարեան միաբանները բռնի վանքէն կը հանուին, և զինուորական հսկողութեամբ Վենետիկի հանրապետութեան սահմաններէն կ'արտաքսուին: Ասով պառակտման նշանը կը տրուի, և վանքին մէջ եղող կամ վանքէ դուրս գտնուող միաբաններ այս ու այն կողմը կը սկսին յարիլ: Այն օր Մխիթարի աշակերտութիւնը կազմող միաբաններէն 13-ը միայն կը մնան Մելքոնեանի կողմը, իսկ 19-ը Պապիկեանի կողմը կը յարին, սակայն վանքը Մելքոնեանի ձեռք կը մնայ և բազմաթիւ հեռացողներն են որ օտարացած կը սեպուին (ՅՇՐ. 4):

2109. ԲԱԺԱՆՄԱՆ ՊԱՏՃԱՌԸ

Եղելութեան հոգին բացատրել և արժէքը գնահատել պէտք էր ստուգիւ, բայց հարկ եղած

ներքին տեղեկութիւնները չունինք, թէպէտ երևոյթներն ալ կրնան նոյն նպատակին նպաստել: Մխիթարի սահմանած կանոններուն մէջ փոփոխութիւններ մուծանելու խնդիրին հետ (ՅՇՐ. 4): Հնդկահայոց մէջ հաւաքուած գումարի մը կիրառութեան խնդիրը կամ կերպն ալ խօսուած է (ՏԻՊ. 147), բայց անշուշտ, այս տեսակ ներքին ու մասնաւոր ու պատահական պարագաներէն աւելի, կշիռ ունեցած և ուղղութեան խնդիրը, որ կրցած է այդչափ ծանր հետևանքի պատճառ ըլլայ: Ապա թէ ոչ հարկ կըլլար երկու կողմերուն վրայ ալ փոքրոգութեան և անլրջութեան արատը քել: Իսկ ուղղութեան խնդիրն ալ անշուշտ մէկ կողմէն հռոմէականութեան և միւս կողմէն Հայութեան հանդէպ պահուելիք կերպերն էին, որ խնդրոյ նիւթ կը կազմէին այն ատեն: Մխիթարի անձնական ուղղութիւնը՝ հայասէր կողմ մը ունէր, բայց հռոմէականութեան մէջ փայլուն Հայութիւն մը կազմելու առեղծուածային գաղափարով կօրօրուէր (2030): Եթէ այս էր Մելքոնեանի ալ դիտումը, հարկաւ որոշումը՝ անոր նպաստաւոր կողմը պէտք է հակի: Բաժանումէ ետքն ալ Մխիթարի այդ ծածուկ ոգին շարունակեց Վենետիկի մէջ, և հայկական ուսումներ նոր զարկ մը առին: Նշանակութեան արժանի է, որ երեք գլխաւոր և արդիւնաւոր անուններ, ինչպէս են՝ Վրթանէս Ասկերեան, Ստեփանոս Ագոնց և Միքայէլ Չամչեան վարդապետները, Մելքոնեան բաժնին մէջ մնացին: Ընդհակառակն Պապիկեանի հետ եղող բաժինը որ աւուր իրեն հռոմէականութիւնը դէպի լատինամոլութիւն տարաւ, և ոչ միայն հայականութիւնը չբարձրացուց, այլև վարդապետութեամբ և ուսուցմամբ, ընթացքով և ուղղութեամբ, և նոյնիսկ ծիսական կերպերով և զգեստներով՝ կատարեալլատինութեան կողմը քաջալերեց և անոր հետևեցաւ: Իրաւ է որ վերջին ժամանակներու մէջ՝ Կղեմէս Սիպիեանի, Ղուկաս Տէրտէրեանի և Արսէն Այտընեանի ընդգրկած ուղղութիւնը, քիչ մը փոփոխեց Պապիկեանով սկսած ճիւղին ընթացքը, սակայն մինչև ասոնց ատենը, որ է ըսել դար մը ամբողջ, բոլորովին նախանձայոյզ հռամէադաւանութիւնն էր այդ ճիւղին մէջ տիրողը, մինչև Մելքոնեանի հետ եղած ճիւղը հայասիրութեան իղծերուն և հայամօտութեան կերպերուն համար, նախանձայոյզներու հալածանքներուն և պապութեան խստութիւններուն ենթարկուեցաւ: Վենետիկի մէջ Մելքոնեանով մնացած բաժինը, նր աշխատութիւնները կրկնապատկեց, և ուսումնական արդիւնաւորութիւնը շատցուց: Ս. Ղազար կղզեակին մէջ տպարան ալ հաստատուեցաւ 1789-ին, մինչ անկէ առաջ միաբաններուն աշխատութիւնները Վենետիկի Իտալացի տպագրիչներուն ձեռքով կը հրատարակուէին: Բաժանման թուականէն ետքը ազգային երկասիրութիւններով ծանօթ միաբաններ ալ աւելցան Վենետիկի մէջ, և 1772-էն ետքը երևցածներուն մէջէն, ազգովին գովութեամբ յիշատակուած անուններ են, Գաբրիէլ Աւետիքեան, Խաչատուր Սիրմէլեան, Յովհաննէս Ջոհրապեան, Ղուկաս Ինճիճեան, Մկրտիչ Աւգերեան, Իգնատիոս Փափագեան, և Մանուէլ Ջախջախեան (ՅՈՒԲ. 219), որոնց ձեռնադրութիւնները առաջ են քան 1799 հոկտեմբեր 4 թուականը (ՅՈՒԲ. 220), այսինքն Մելքոնեանի մահուան թուականը (ՅՈՒԲ. 52):

2110. ՎԵՆԵՏԻԿԻ ԲԱԺԻՆԸ

Վենետիկ մնացող ճիւղին ուղղութիւնը յատկանշող, և կերպով մը բաժանման շարժառիթը

մատնանշող պարագաներուն կարգին, կակոր կը սեպենք յիշել նաև այն մեծ խնդիրը, որ այդ միջոցին հռոմէադաւան Հայերուն մէջ կը յուզուէր, ու պապական ատեանին ալ ուշադրութիւնը գրաւած էր, և որուն մէջ Ս. Ղազարի միաբանութիւնը գլխաւոր դերն ունէր: Անգամ մըն ալ կրկնենք, թէ այն ատեն Հայ հռոմէականներ տակաւին ինքնուրոյն կացութիւն չունէին, Հայ պատրիարքարանի մաս էին և անոր կը հպատակէին, և այդ պատճառով այն կրօնական գործողութիւնները և խորհուրդները, որ այդ կացութեան յատկանիշներն էին և վիճակագրական հետևանք ունէին, պարտաւոր էին պատրիարքարանի պաշտօնեաներու ձեռքէն և պաշտօնական եկեղեցիներու մէջ ընդունիլ: Այսպէս էին գլխաւորաբար մկրտութիւնը, ամուսնութիւնն ու թաղումը: Լատին եկեղեցականներ և քարոզիչներ այդ ընթացքը իբր հերետիկոսներու հետ հոգևոր հաղորդակցութիւն կ'անուանէին և կ'արգելէին, մինչև իսկ ընդունուած խորհուրդները անվաւեր և ապօրէն կը հռչակէին: Իսկ Հայ հռոմէական ազգայիններ՝ ինքզինքնին նոյնիսկ քաղաքականապէս՝ ստիպուած կը զգային, բայց Լատիններու և լատինամուլներու թելադրանքներու հանդէպ ալ խղճի խայթով կը տանջուէին: Ուստի գաղտնի գործողութեանց ստիպուելով, կամ Լատին եկեղեցիներ կը դիմէին, կամ տուներու մէջ գողունի խորհուրդներ կատարել կու տային հայ-հռոմէական եկեղեցականներու ձեռքով: Այդ գողունի գործերն էին, որ պետական տեսութեամբ ալ ապօրինի կը նկատուէին, և անոնց դէմ եղած արգելքները՝ կամ անոնցմով զերծանողներու դէմ ձեռք առնուած միջոցներն էի, որ կաթոլիկներու դէմ հալածանք անունով կը յիշուէին հռոմէականներու կողմէն, մինչ պարզապէս օրինականութեան բնական հետևանքն էին: Վենետիկի միաբաններ յատկապէս այդ կէտին մտադրութիւն դարձուցած էին, հետևելով իրենց առաջնորդին Մխիթարի կանուխէն ընդգրկած ուղղութեանը (1938), և կը ջանային ապացուցանել, թէ պէտք է ազատ թողուլ Հայ հռոմէականները, որ կարենան Հայ եկեղեցիներու մէջ հայադաւան քահանաներու ձեռքէն այդ խորհուրդները ընդունիլ: Իբր այդ նպատակին ծառայող փաստ, արուեստակետալ ձևեր ալ կը գործածէին, և քաշքշուկ վկայութիւններով ցուցնել կ'աշխատէին, թէ Հայոց եկեղեցոյ դաւանութիւնը հռովմէական եկեղեցիէն տարբերութիւն չունի, թէ հռոմէականութեան անյարմար բացատրութիւններ ոմանց անհատական կարծիքներ են և նշանակութենէ զուրկ են, և թէ Հայոց եկեղեցին իր ամբողջութեամբը և պաշտօնական կերպով Հռոմէ գատուած կամ Հռոմէ դատապարտուած չէ: Այդ դրութեան գլխաւոր դիտումն էր Լատին քարոզիչներուն միջամտութիւնը հեռացնելով, բնիկ Հայ կաթոլիկութիւն մը ստեցծել: Այդ նպատակով պաշտօնական գիրեր ալ պատրաստուեցան, որոնց վրայ պիտի խօսինք:

2111. ԹՐԻԵՍՏԻ ԲԱԺԻՆԸ

Դառնալով այն երկու միաբաններուն որոնք զինուորական ոյժով Ս. Ղազարէ արտաքսուեցան (2108), ասոնք ուղղակի Թրիէստ (Trieste) ապաւինեցան, որ է հին Տերգեստիա քաղաքը, որ երկար ատեն Վենետիկի հանրապետութեան ներքև գտնուելէ ետքը, 1382-ին անցած էր Աւստրիոյ կայսերութեան: Այն ատենուան գահակալն էր Մարիա-Թերեզիա կայսերուհին, որ

1742-ին իր հորը Կարոլուս Զ. ի ժառանգ ճանչցուած էր, և գործերու բուն վարիչն էր, թէպէտև միևնոյն ժամանակ կայսր կը նկատուէր Կարոլուս Է. 1742-էն 1745, անկէ ետքը Թերեզիայի ամուսինը Փրանկիսկոս Ա. մինչև 1765, և անկէ ետքն ալ Թերեզիայի որդին Յովսէփ Բ.: Պապիկեանի յարող միաբաններ Թրիէստի մէջ հաւաքուեցան առաջին անգամ 1773 մայիս 19-ին, և Թրիէստի մէջ առանձինն մարմին կազմելու որոշումը տուին, և այդ նպատակով կայսերուհիին ալ դիմեցին, որ ամենայն եռանդով փարեցաւ իր սահմաններուն մէջ Արևելեան համայնք մը և Հայկական միաբանութիւն մը կազմելու առաջարկին: Իսկ 1775 մայիս 30-ին կայսերական արտօնագիր մըն ալ տուաւ զանազան առանձնաշնորհումներով, և գլխաւորապէս Աւստրիական պաշտպանեալ նկատելու հանգամանքով, և վանաշինութեան գետին ալ պարգևելով: Այսպէս Թրիէստեան Հայ կրօնաւորներու միաբանութիւն մը կը ըստեղծուի, Վենետիկեան Հայ կրօնաւորներուն միաբանութենէն անջատ: Իբրև պաշտօնական կոչում Վենետիկի մէջ անտօնեան կամ Բենեդիկտեան, կամ Անտոնեան Բենեդիկտեան անունները խառն գործածուած էին: Թրիէստի ճիւղը կը պարծենայ առաջին եղած ըլլալ Մխիթարեան միաբանութիւն անունը պաշտօնապէս գործածելու մէջ, թէպէտև յաշակերտութենէ Մխիթարայ Աբբայի կոչումը կանուխէն ալ Վենետիկի մէջ կը գործածուէր: Որչափ ալ Թրիէստեան ճիւղը իբր առանձինն կը կառավարուէր, բայց տակաւին վերջապէս Վենետիկէ անջատելու գաղափարը զօրացած չէր. այլ աւելի Մելքոնեանի անձին դէմ եղած գրգռութիւնը կը տիրէր, և անոր մահուընէ ետքը նորէն միաւորելու ակնկալութիւնը կորսուած չէր: Ուստի մէկ կողմէն Թրիէստեան ճիւղն ալ ուսման և տպագրութեան դաստիարակութեան և քարոզութեան գործողութիւններուն հետամուտ էր, Մխիթարի ձեռնարկին հետևողութեամբ իսկ միւս կողմէն առժամեայ վարչական կերպ մը կը պահէր՝ եռամեայ պայմանաժամով ընտրուած վանահայրերով, մինչ Վենետիկի մէջ կը տիրէր ցկեանս աբբահայրութեան գրութիւնը: Թըրիէստեաններու նիւթական միջոցները, թէ հռոմէական ազգայիններու և թէ Աւստրիական պետութեան կողմէն տակաւ նւագեցան, 1773-ին լուծուած Յիսուսեանց միաբանութեան ինչքերէն դիւրագոյն ստացութեանց փափաքը, պարտքերու ալ դուռ բացաւ, և պահ մը իրենց մէջ ալ վիատութիւն տիրելով՝ հեռացողներ և Վենետիկ դարձողներ ալ գտնուեցան, բայց Թրիէստեան ճիւղը չլուծուեցաւ, և կրցաւ իր շարունակութիւնը պահել: Այդ մասին մեծ աշխատութիւն և արդիւնաւորութիւն ունեցաւ Աստուածատուր Պապիկեան վարդապետը, որ գիտցաւ պետական և արքունական յարաբերութիւններն ալ մշակել:

2112. ԱՆՏՈՆԵԱՆՔ ԵՒ ԶԸՄՄԱՌ

Երբոր Մխիթարեան միաբանութիւնը շփոթ միջոց մը կ'անցնէր Վենետիկի մէջ, Անտոնեան միաբանութիւնն ալ ազատ չէր նմանօրինակ շփոթներէ, բայց ոչ բուն միաբանութեան մէջ, այլ աւելի բնիկ Անտոնեան միաբան՝ Միքայէլ Գասպարեան կաթողիկոսին երեսէն (2065): Սա իր Զըմմաթի հայրապետանոցը և անոր մէջ բացուած դպրանոցը ծաղկեցնելու փափաքով, Անտոնեանց զարգացման արգելքներ հանելու ալ չէր վարանուէր, և միաբանութեան տէր դառնալու անտեղի պահանջումներու ալ կը ձեռնարկէր: Գասպարեանն ալ Լիբանանի մէջ

նմանօրինակ դեր մը կը վարէր, ինչ որ Մելքոնեան ունեցած էր Վենետիկի մէջ (2108): Անտոնեանք Հռոմի մէջ վանք մը կազմակերպելէ ետքը (2065), աշակերտներու պատիկ խումբ մը ուզեցին փոխադրել հոն՝ ուսումնական զարգացման համար, բայց Գասպարեանի դժուարութիւն հանելուն վրայ, պարտաւորուեցան գաղտագողի և փախստեան ճամպով Լիբանանէ հանել աշակերտները հայր Կարապետ Հալաճեան միաբանի առաջնորդութեամբ: Մեկնողներ դժուարին ուղևորութեամբ, և Մարսիլիա ու Լիվօռնօ երկարատև դադարներով, հազիւ եօթն ամիսէ Հռոմ կը հասնին: Նոյն միջոցին Անտոնեանք Մարոնիներու միաբանական կանոնին փոփոխութիւններով իրենց համար վաւերացուելուն հետամուտ էին պապութեան առջև: Փրոփականտայի ժողովը ինչ ինչ բացատրութեանց համար Գասպարեանին կը գրէ, որ այդ առիթէն օգտուի, իր գաղափարը առաջ քշելու, որ էր Անտոնեան յատուկ միաբանութիւնը խափանելով միակ Ջմմառեան աշակերտութիւն մը հաստատել, զոր միաբանութիւն կ'անուանէր, և ըստ այսմ իր միտքին համեմատ բացատրութիւններ և տեղեկութիւններ կը հաղորդէր Հռոմ: Բայց անոնք ընթացք չէին ունենար, և Անտոնեան միաբանութիւնը իր դիրքը կը պահէր, թէպէտ առկախ ու առժամեայ ձևով մը, համաձայն Հռոմի որոշման, որ Անտոնեանք ազատ ըլլան ցարդ գործածած կանոններուն համեմատ գործել մինչև որ Փրոփականտայի սուրբ ժողովը վերջնականապէս որոշէ այդ խնդիրը (ԱՆՏ.): Գասպարեան շարունակ իր նպատակին ծառայելով, 1776-ին գումարուած Անտոնեանց միաբանական ժողովին կ'ուզէր մասնակցիլ իբր բնիկ միաբան մը, բայց միաբաններուն կողմէ ընդդիմութեան հանդիպելուն, ժողովը, անվաւեր հռչակելու, և իբրև թէ միաբանութիւնը օրինական գրութիւնը կորսուած ըլլար, իր կողմէն այցելու գլուխ մըն ալ նշանակելու կը ձեռնարկէր: Բայց Յովհաննէս Պէտրիկեան աբբաօր խոհական կերպերը, և տեղացի իշխաններուն միջամտութիւնը զինքը կասեցուցին: Գասպարեան, որչափ դիւրաբորբօք իր ձեռնարկներուն մէջ, նոյնչափ ալ դիւրափոփոխ էր պարագայից հանդէպ, ուստի իր կեանքին վերջին օրերը 1779-ին, հաշտութիւն և խաղաղութիւն կը հաստատէր միաբաններուն հետ, սակայն երկկողմանի հիմնական որոշման մը յանգելու ատեն չէր մնար, զի քիչ ետքը կը վախճանէր 1780 նոյեմբեր 5-ին, և կը թաղուէր Ջրմմառի կաթողիկոսարանը: Իրեն յաջորդեց Բարսեղ Ավքարեան, Բերիացի, սա ալ Անտոնեան միաբան, Յակոբ կաթողիկոսէ Ամասիոյ անունով եպիսկոպոս ձեռնադրուած: Ընտրութիւնը կատարուեցաւ 1780 դեկտեմբեր 1-ին, երեք եպիսկոպոսներու ժողովով՝ ընտրեալն ալ մէկտեղ համրելով, և երկու եպիսկոպոսներ ալ բացակայ գտնուելով (ԱՂՔ. Ա. 31), իսկ պապական հաստատութիւնը ստացաւ 1781 յունիս 21-ին:

2113. Կ. ՊՈԼՍՈՅ ԱԹՈՌ

Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքութեան վրայ խօսելով նորէն պիտի յիշենք թէ ալեկոծեալ և դժուարին կացութեան մէջ կը գտնուէր Գրիգոր Պասմաճեան վարդապետ պատրիարքը (2089): Առեղծուածային կերպարան մը ունի այդ կացութիւնը, որուն մէջ Պասմաճեան ծանր հակառակութիւններու և աւելի ծանր ամբաստանութիւններու ներքև գտնուելով ալ՝ իր պաշտօնին վրայ կը մնայ, թէպէտ յակամայից պաշտօնի կոչուած կը ցուցնէ ինքզինքը: Ինքն չի թողուր ու չի

թթափեր պաշտօնը, և ոչ ալ իր հակառակորդները վերջնական կերպով զայն հեռացնելու չեն ձեռնարկեր, և ինը տարիներ կը շարունակէ այդ աներանելի կացութիւնը, մինչ շատ դիւրին էին թէ Պասմաճեանի իւրովի հեռանալը և թէ Պասմաճեանի բռնի հեռացուիլը: Հակառակորդներու գլուխը կը գտնուէր Գասպար Մուրատեան ամիրան (2087), թէպէտ չենք գիտեր թէ ինչ անձնական հակառակութեան պատճառ կը գտնուէր մէջերնին, քանի որ Ահագինի խնդիրը այնչափ զօրաւոր գրգիռ մը պէտք չէր ըլլար այլևս, Ահագինին և Շամախեցիին մեռներէն և գործին փակուելէն ետքը: Պասմաճեան աւելի գործունեայ հակառակորդ մը աւելցաւ, Մանուէլ Բալուեցի քահանան, այն որ Նալեանի օրով ալ շփոթներու գլուխ էր կանգնած և պետական հրամանով աքսորուած (2060): Մանուէլ զկնի սակաւ ժամանակի Կիպրոսի աքսորավայրէն փախչելու հնարքը գտած էր, մօրուքը գերծելով և տարազը ծպտելով (ՊԱՍ. 113), և Կ. Պոլիս գալուն Սիմէոն ամիրայի միջնորդութեամբ աքսորի հրամանն ալ ջնջել տալ յաջողած էր, և պահ մը առանց քահանայագործելու մնալէն ետքը՝ այդ արտօնութիւնն ալ ձեռք ձգել էր պատրիարքէն՝ Գասպար Մուրատեանին պահանջմամբ (ՊԱՍ. 114), և մինչև իսկ պատրիարքարանէն շաբաթական ռոճիկ ստանալու սկսած էր (ԶԱՍ. Գ. 875), հարկաւ հանդարտ մնալու պայմանով: Սակայն Մանուէլ այդչափով վաստակուելու մարդը չէր: Նա յարմար և ինքնընծայ գործիք դարձաւ Գասպարին ձեռքը, և Պասմաճեանը հալածելու ամենայարմար գործիչ մը: Իր կողմը շահեցաւ և գործակից կազմեց Աբրահամ Ակնեցին, որ էր յառաջագոյն ի գործ և ի ծառայութիւն պատրիարքին, իբր դրան գործակատար (ՊԱՍ. 114), և Սարգիս Տիպաճեան քահանան, Սամաթիոյ Ս. Գէորգի ծխատէրերէն (ՊԱՍ. 21), այն որ հնուց ալ Մանուէլի ընկերակից էր եղած (2060): Նորէն կազմուեցաւ Մանուէլեանց անհանդարտ խմբակը, հովանաւոր ունենալով Գասպար Մուրատեանը, այն որ պետն ազգիս կը կոչուի Պասմաճեանէ (ՊԱՍ. 114): Մանուէլ սկսաւ ամէն կերպերով վատաբանել և զրպարտել, և պատրիարքը վարկաբեկել ընելով տապալելու աշխատիլ: Մանուէլի վերադարձին, և Մանուէլեանց կազմակերպուելուն թուական ցուցուցած է 1766 տարին (ԶԱՍ. Գ. 875), որ է ըսել Պասմաճեանի պատրիարքութենէ ելնելէն եօթը տարի առաջ:

2114. ՊԱՍՄԱՃԵԱՆԻ ԴԷՄ

Անհաւատալի ըլլալու չափ անճոռնի են Պասմաճեանի դէմ յարուցուած ամբաստանութիւնները, և բոլորովին իսկ յիշատակելու համարձակութիւն չէինք ունենար, եթէ նոյն իսկ իր գրչով նշանակուած չտեսնէինք: 1. Թէ տղայութեան ատեն ի կրօնս Հազարացուց միտեալ է, և իսլամութենէ քրիստոնէութեան դառնալով Երուսաղէմ և ուրիշ տեղեր թափառած, և անցեալը մոռցնել տալով եկեղեցականութեան մտած և մինչև պատրիարքութիւն բարձրացած, կամ իբր պատրիարք նկատեալ իմն եղեալ է: 2. Թէ թլփատեալ է, և թէ զայս վկայած էր մին ի յայն երկուց, այսինքն կամ Մանուէլը կամ Աբրահամը, որ յայտնած կ'ըլլայ թէ իր կինն ըսած է իրեն, թէ ես ինքնին ականատես եմ ի բազում անգամ և ի բազում ժամանակս (ՊԱՍ. 53), առանց ճշդելու թէ երբ և ինչպէս: 3. Թէ 800 քսակ գումար տալով Սարգիս Սարաֆեան և Սամուէլ Երզնկացի եպիսկոպոսները Արևմուտք է դրկած, որ դպրատուն բանան և տղաքներ ալ դրկած է վասն

ուսանելոյ զլատինականս: 4. Թէ երկու երկաթեայ արկղ Նալեանէ մնացած, և ոսկօք վնիժականօք լեցուն, որոնք յարքունիս պիտի տրուէին, հարկաւ իբրև տուրքերու վճարում, ինքն բացուցեալ է, և ոչ հասուցեալ ի յարքունիս: 5. Թէ զբոլոր զազգն և զժողովուրդս հնազանդեցուցեալ է փափին Հռոմայ, և քաջալերած երթալ ի յեկեղեցիս Լատիացոց: 6. Թէ հրամայած է աղօթել վասն յաղթութեանց քրիստոնէից և վասն պայծառութեան հաւատոյ Լատինացոց: 7. Թէ Հայերուն մէջէն զթուրքացեալս փախուցած է Արևմուտք, և ներած որ հոն պահեն զհաւատս և զքրիստոնէութիւնս տեղւոյն (ՊԱՍ. 54): 8. Թէ կը թողու զեկեղեցիքն առնել մզկիթս (ՊԱՍ. 55): Պասմաճեան ինքն այդ կէտերը ճամբելով կը բաւականանայ, և ամէնն ալ առհասարակ բանս զրպարտականս անմբերելիս և անլուրս կը յայտարարէ (ՊԱՍ. 53), որով միևնոյն ուժգնութեամբ հեռացուցած կ'ըլլայ իրմէ, թէ յառաջագոյն թուրք և թէ ֆրանկացեալ ըլլալու կէտերը (ՊԱՍ. 55): Այդ ամէնը կառավարութեան դուռն ալ կը խօսէին հակառակորդները, մինչև լոկ տային զգիրս ամբաստանութեան արքային (ՊԱՍ. 54), և կ'աշխատէին մինչև զմահացուցանել: Ասկէ զատ զգեստս թուրքականս, և չուան մըն ալ առձեռն պատրաստ պտտցնելով կ'ըսէին, թէ երբ պատրիարքը տաճկացուցանենք, այսու զգեստիւ պարտիմք զգեցուցանել և թէ այսու պարանաւ պարտի կախիլ. և վրայ կը բերէին, թէ յետ կախեցմանն նորին՝ ի ստուերի իւրոյ նստելոց և ընպելոց ենք բաժակ ուրախութեան (ՊԱՍ. 55): Որչափ ալ չափազանցուած երգիծանքներ ըլլան այդ խօսքերը, սակայն կը ցուցնեն հակառակորդներու լրբութեան աստիճանը, և անբացատրելի կը դարձնեն թէ ինչպէս տակաւին պատրիարքութեան աթոռին վրայ կը մնար, կամ թէ կը թողուին մնալ:

2115. ՀՐԱԺԱՐԵԼՈՒ ՓՈՐՁ

Իբրև հաւանական մեկնութիւն այս միայն կրնանք ըսել, որ հակառակորդ խմբակին համակրած չէր հանրութիւնը՝ գոնէ ժողովուրդին մեծամասնութիւնը, և ասոնց համակրութեան և համաձայնութեան վրայ յենլով Պասմաճեան՝ իր պաշտօնը յառաջ կը վարէր, նեղուելով մէկտեղ լրբենի զրպարտութեանց երեսէն: Այդ կարծիքներուս իբրև փաստ կը նկատենք որ երբ Պասմաճեան ընտրութենէն ութը տարի ետքը կը փորձէ գործէ քաջուիլ, ժողովրդական բուռն հոսանք մը կը գտնէ իրեն նպաստաւոր: Ժողովուրդը ժողովի կը հրաւիրէ ի պատրիարքական յեկեղեցուջն 1772 փետրուար 22-ին, ի յաւուր չորեքշաբթու, Ղեւոնդեանց և Վարդանանց տօներուն միջանկեալ օրը, և կը հաւաքուին վեց ճէօմահաթք, այսինքն Կ. Պոլսոյ վեց թաղերու ժողովուրդը, քահանայք ու իշխանք, և ի բոլոր էսնաֆից ծերունիք և ի խօսից տեարք, աւելի քան զհազար, որև կը յայտնէ զկամս և զխորհուրդս իւր, այսինքն է զհրաժարումն ի գործոյն: Ժողովն ու ժողովուրդը երբոր լուան զայս բանս, ոչ լուան ձայնի աղաչանաց պատրիարքին, և պնդեցին ու խստեցին որ մնալ ի վերայ իւրեանց, և ի վերայ բոլոր ազգին տէր և պատրիարք, խոստանալով վրէժխնդիրս ըլլալ այնոցիկ՝ որք առնեն զներհակութիւնս և զհակառակութիւնս իրեն դէմ, և մինչև առ արքունիս բողոքել անոնց դէմ: Այդ խոստումը գիրի կ'առնեն, և ներկաներէն աւելի քան զերկու հարիւր անձինս կնիք զարնեն, և թուղթը Պասմաճեանին կը յանձնեն: Ասոր վրայ Պասմաճեան կը

քաջալերուի, և նոյնով բանիւ և գրուածովք համոզեցեալ կը զիջանի, և յայտնուած կամքին կը հնազանդի՝ մնալ ի վերայ գործոյն և ի վերայ պաշտօնին (ՊԱՍ. 95): Դժբախտաբար իրեն տրուած վստահութիւնը գործնական չըլլար, վասնզի զկնի սակաւ ժամանակի մոռացան զամենայն զբանս և զխոստմունս իւրեանց, և նորէն Պասմաճեան իր հակառակորդներուն ձեռքէն նեղութեանց մատնուեցաւ (ՊԱՍ. 96), որոնք մինչև կայսեր բողոք տուին, թէպէտ չլսուեցան, և եկեղեցիներու մէջ թուղթ ըսպառնալեաց ձգեցին: Պատրիարքը ոգևորութիւն առած, Մանուէլի համախոհներէն մէկը բանտարկել տուաւ, նոյնիսկ Մանուէլն ալ Աբրահամ ընկերին հետ Ամասիա աքսորել կու տայ (ՉԱՍ. Գ. 876), և դարձնելու համար միջնորդութիւններն ալ կը մերժէ (ՍՐԳ.): Բայց հակառակորդութիւնը չի վերջանար, վասնզի միշտ գործի վրայ էր Գասպար, զոր խորհրդապետ կ'անուանէ Պասմաճեան, և կը յաւելու թէ կախումն միւսից ամիրայից ի նմանէ էր (ՊԱՍ. 23):

2116. ՊԱՐՏՔԻ ԽՆԴԻՐ

Գասպար նոր առիթ մըն ալ կը ստեղծէ՝ պատրիարքը ձանձրացնելու, Երուսաղէմի հաշիւները մէջտեղ հանելով, որով զայն ութն հազար պարտական եհան, որ էր Երուսաղէմի հաշուէն՝ իր պատրիարքական ընտրութեան առթիւ ծախսուած գումարը, որ ընդհանուր և պաշտօնական ծախք մըն էր, և ոչ թէ իր անձնական պարտքը: Այսու հանդերձ Գասպարի բռնադատութեան վրայ, Պասմաճեան կը զիջանի, և Երուսաղէմի պատրիարք Կարապետի անուան պարտագիր կը ստորագրէ, թէպէտ Կարապետ մեռած էր արդէն, անոր համար զթուականն նոյնոյ մուրհակին յառաջ և անցեալ ժամանակաւ կը դնէին: Այս կերպով պարտապան ըլլալէ ետքը, պարտքը վճարելու համար կը պարտաւորուէր վաճառեալ զոմանս զսպասս եկեղեցականս, ակնեղէնս և ոսկեղէնս և կերպասեղէնս, զորս պատրաստած էր ի յիշատակ Սրբոյ Յակոբայ աթոռին, և ի վերայ իւրաքանչիւրոց գրեցուցեալ ալ էր: Մուրհակը ստորագրելուն մէջ՝ պէտք է խոստովանիլ Պասմաճեանի տկարամտութիւնը, սակայն նա ինքզինքը կ'արդարացնէ, և ակնարկելով Գասպարին, գազանէ, կ'ըսէ, որ գոչէ և խրոխտայ կրճտելով զատամունս, ո՞վ է որ ոչ սարսիցի: Ուստի կը յաւելու, ըստ ամենայնի հնազանդեցաք վասն ահի նորա, որ ոչ երբեք կարացաք ասել բանս ինչ ընդդէմ կամաց նորին (ՊԱՍ. 24): Սակայն եղելութեանց կարգը կը ցուցնէ, թէ պատրիարքութիւնը պահելու միտումն է, որ զինքը զիջողութեան յորդորած է: Եղելութեան պարագաները բացատրելու համար կ'աւելցնէ, թէ ինքն ատենին յայտնած էր, որ ծախքերու կարողութիւն չունի, բայց Գասպար և միւս ամիրաները ըսած էին, Աստուած ողորմած է, միայն թէ դու այժմս ի յանձնդ առ: Ուստի կը սպասէր որ այն պարտքը իր վրայ պիտի չժանրաբեռնեն, սակայն հակառակը ձեռնարկեցին ընել 1773-ին (ՊԱՍ. 23), ընտրութենէն ինը տարի ետքը: Միւս կողմէն ալ կը յիշէ, թէ այս տեսակ ծախքեր միշտ աթոռին հաշույն եղած են, և ոչ ընտրեալներուն անձնականին: Յանուանէ կը յիշէ Յովհաննէս Կոլոտ պատրիարքը, որուն զամենայն պէտս և զպակասութիւնս հոգայր Շղթայակիրը, առաքելով լիապէս և ոչ ճշդմամբ: Յակոբ Նալեան պատրիարքին ծախքերն ալ 20,000 դուրուշ, Երուսաղէմէ դրկած են՝ Սեղբոս ամիրային և Ղալաթիոյ աւագերէց Չափիսուն մականուանեալ Սահակ քահանային ձեռամբ: Մինաս

Ակնեցիի Կ. Պոլսոյ պատրիարքութեան և Յակոբ Նալեանի Երուսաղէմի պատրիարքութեան ծախքն ալ 40,000 դուրուշ, ի յարդեանցն Երուսաղէմի տրեցեալ եղև: Յակոբ Նալեան երկրորդ անգամ պատրիարք եղած ատեն 4000 վնէժականս տուած է հրաժարելու հաւանաող Գէորգ Ղափանցիին ի փողիցն Երուսաղէմի: Բերած օրինակները կը հաստատէ յաւելլով, թէ ականատես և տեղեակ ենք, և թէ դրամը բարձեալ տարաք ձեռամբ մերով, և կը կնքէ գոչելով. Միթէ՞ նոքա որդիք ազատի էին, և մեք միայն որիք օտարաց և ծառայք էաք (ՊԱՍ. 25): Սակայն այդ գանգատները անագան կը գրէ, մինչ գործին ատեն ձայն իսկ հանած չէ, կամ սաստիկ տկարամտութեան՝ և կամ աթոռը ձեռքէ հանելու վախէն ստիպուած:

2117. ՊԱՍՄԱՃԵԱՆԻ ՀՐԱԺԱՐԻԼԸ

Ժողովրդական ցոյցը և Պասմաճեանի հրաժարականին մերժումը, փոխանակ Պասմաճեանը աւելի զօրացնելու, ընդհակառակն գայն տկարացուցած էր, զի ցոյցը արդիւնք հետևանք չէր ունեցած: Պասմաճեան այս տեսնելով, վերջնական կերպով քաշուելու մտադրութիւնը ունեցաւ, առաջին ցոյցէն տարի մը ետքը, որովհետև կը տեսնէր զգուելն Պոլսեցւոցն, և զարգայ տալն թագաւորին քանիցս անգամ, մինչև թագաւորի ձանձրանալն ընդ բազմութիւն արգայիցն, և հրամայելն գայլ ոք պատշաճաւոր ընտրել (ՂԻԲ. Ը. 269): Բայց յառաջ քան զիջանելն ի պաշտօնէ, բանակցութեան մտաւ մեծամեծներուն հետ, առաջարկելով միով բաւական ապրուստի ի մօտակայ տեղուջ ուրեք առնել զբնակութիւն. և մեծամեծներ առ այս խորհուրդս հաճեցան և դաշնագիրս եղեն (ՊԱՍ. 111): Այդ պայմանագրութենէ ետքը, խորհրդակցութիւններ սկսան պատրիարքութեան ընտրելիներու վրայ, և այսպէս էանց ամիս մի (ՉԱՍ. Գ. 876), մինչև որ վերջապէս հաւանեցան և համաձայնեցան Էջմիածինի նուիրակ Զաքարիա Եպիսկոպոսի վրայ, և Գրիգորի հրաժարականին և Զաքարիայի ընտրութեան պաշտօնագիրները միանգամայն ներկայացուցան կառավարութեան, և Պասմաճեան 1773-ին ի վերջն նոյեմբեր ամսոյ գործէ քաշուեցաւ (ՊԱՍ. 34), կամ աւելի ճշդութեամբ, նոյեմբեր 28-ին պատրիարքութիւնը թողուց և բնակեցաւ Իսկիւտար (ՉԱՍ. Գ. 877), ուր էր Երուսաղէմի հին հոգետունը: Նոր պատրիարքին անձին և գործին վրայ չխօսած, Պասմաճեանի մասին յիշենք, թէ Իսկիւտար առանձնացեալ ապրեցաւ իբրև ամիսս տասն: Սակայն այդ վիճակը հաստատուն չեղաւ, զի խորհրդական արդարամիտ իշխանաց խումբը, ինչպէս ինքն հեզնաբար կը գրէ, ոչ մնացին ի վերայ խոստմանց և խօսից իւրեանց, այլ սկսան կուտել զանագան խուժանս (ՊԱՍ. 34): Ինքն չի բացատրեր թէ ըրածնին ինչ էր, իսկ ուրիշ տեղէ կ'իմանանք թէ ձայներ սկսան հանել, թէ հանդերձեալ է յափշտակել զպատրիարքութիւնս: Գուցէ իր կողմնակիցներուն, և զլիաւորապէս կաթոլիկամիտներու մէջ խլրտումներ ալ սկսան Զաքարիայի դէմ: Ուստի մեծամեծներ ուզելով խափանել զառիթ շփոթութեանն, յորդորեցին Պասմաճեանը հեռանալ (ՉԱՍ. Գ. 877), թէպէտ ինքն իրեն կը վերագրէ, զելանելոյն ի քաղաքէն և հառանալոյն զկերպն և զեղանակն մտածած ըլլալու նախաձեռնութիւնը (ԳԱՍ. 34): Կ'երևի թէ հեռանալու խրատը տուողներ՝ գործադրութեան կերպը իրեն են թողած. ինքն ալ մտածած է Կիպրոսի առաջնորդութիւնը ստանձնել, ինչ որ իրեն կը

տրուի, և մայրաքաղաքէ մեկնելով Կիպրոս կը հասնի 1774 հոկտեմբեր 26-ին (ՉԱՄ. Գ. 877): Այնտեղ ալ մնացած է դարձեալ իբրև ամիսս տասն, իբր թէ առաջնորդ տեղւոյն (ՊԱՍ. 34), բայց որչափ ալ յօժարական ընտրած էր, սակայն Կիպրոս բաւական չէր Պասմաճեանի ձգտումները գոհացնելու, որ աւելի տկարամիտ քան համեստ, ընդարձակագոյն ասպարէզի և լաւագոյն բախտի ձգտումներով կ'օրօրուէր: Միւս կողմանէ պատրիարքութեամբ ալ ջաջողերէ ետքը, ազգային շրջանակի մէջ նոր յաջողութեան յոյս չէր կրնար տածել, ուստի տարբեր շրջանակի մէջ նետուելու որոշումը կու տայ: Արդէն այն ատեններ բոլոր ազգային շրջանակին մէջ ձեխողողներուն համար վերջին ապաւէնը այս եղած էր, ուստի ինքն ալ ուղղեցաք, կ'ըսէ և հաստատեցաք զմիտս մեր առ ի դիմել դէպ յԱրևմուտս (ՊԱՍ. 34), թէպէտև ոչ մի նոր գանգատի նիւթ կամ նոր հակառակութեան նշան չէ ունեցած Կիպրոսի առաջնորդութեան միջոցին, զոր ինքն էր ուզած և ընդունած: Ազգային շրջանակէն բոլորովին յուսահատած պէտք է ըլլայ, որ և ոչ իսկ համարձակած է Էջմիածին դիմել, և գոնէ այնչափ փափաքած և հետամուտ եղած եպիսկոպոսութիւնը ստանալ: Կիպրոսէ մեկնիլը նշանակուած է 1775 սեպտեմբերին (ՉԱՄ. Գ. 877), նաւագնացութիւնը եղած է սակաւ յերկար միջոցիք, ըստ որուն ձմեռնային էր եղանակն, և ուղիղ եկած է ի Վնէժ կամ Վենետիկ, մերձաւորաբար դեկտեմբերին մէջ: Այստեղ կը մնայ իբրև ամիսս հինգ, ուսկից կը փոխադրուի Հռոմ 1776 ամառուան, և հոն կը մնայ իբրև ամիսս ինն, և վերջապէս 1777 ապրիլին կը փոխադրուի Անքոնա (Ancona), փափաքելով առնել զբնակութիւնս առ ծովեզերեայ տեղի (ՊԱՍ. 35), չենք գիտեր թէ օդին յարմարութեան համար, թէ ոչ Արևելքի հետ ազատ յարաբերութիւն պահելու դիտմամբ:

2118. ԶԱՔԱՐԻԱ ԿԱՂՋՈՒԱՆՑԻ

Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքութեան համար Պասմաճեանի յաջորդ ընտրուած Զաքարիա եպիսկոպոսը, հռչակաւոր Կաղզուանցին էր, բնիկ Կարսայ վիճակի կամ հին Գաբեղեան գաւառի Կաղզուան աւանէն, որդի մեծատուն Բարիլոյս Փօքուզեանի և Նազէի, որ էր դուստր գլխաւորի գաւառի: Ծնած է շուրջ 1720-ին, եկեղեցականութեան փափաքով մայրաթոռի ժառանգաւորաց դպրոցին աշակերտած, 1755-ին վարդապետ ձեռնադրուած լուսարարապետ Եղիազար եպիսկոպոսէ, և եպիսկոպոսութեան բարձրացած Շամախեցիին ձեռնադրութեամբ: Զաքարիայի արտաքին նկարագիրը կը տրուի, հասակաւն երկայն, դիմօքն գեղեցիկ և ահեղակերպ, լայներես և լայնաճակատ, և հերալի յոյժ (ԴԻԲ. Ժ. 215), և այս վերջին պարագան առիթ տուած է զայն մակդիր անուամբ Գըլլը բաթիք կոչելու (ՕԻ. ՕՐԱ. 151): Իսկ ներքին նկարագրով կը ցուցուի իբրև կամքի և գործի տէր անձ, ազգին պատւոյն և եկեղեցւոյ պայծառութեան նախանձախնդիր, ուսման նուիրեալ և դաստիարակութեան հետապնդող, և իր նպատակին աշխատելու մէջ դժուարութենէ չընկճող և ուժգին միջոցներէ չխուսափող: Մայր աթոռէն հեռանալուն առաջին պաշտօնը եղաւ Եւդոկիոյ շրջանակին նուիրակութիւնը Շամախեցիին հրամանով, զոր կը վարէր երբ Սիմէոն աթոռ բարձրացաւ, և նուիրակութեան տարիները լրացնելով Էջմիածին դարձաւ 1764 մարտ 4-ին (ԴԻԲ. Գ. 67): Հոն մնաց մինչև 1767,

մինչև որ Յարութին Բասենցի եպիսկոպոսը՝ Կ. Պոլսոյ նուիրակը, մայրաքաղաքին նուիրակութիւնը աւարտելով նոյն շրջանակի յարտաքին վիճակն էր ելած: Այդ միջոցին նուիրակէն զատ մայրաքաղաքի մէջ կը մնար ուրիշ վարդապետ մըն ալ Մութավէլու, այսինքն Միւթէվլի անունով, իբր կառավարիչ մայր աթոռի ինչքերուն և կալուածներուն, և այս պաշտօնին կոչուած էր ծերունի Բարսեղ վարդապետը (2087): Երբոր Բասենցին մայրաքաղաքէն հեռացաւ, Սիմէոն մտածեց նոր կարգադրութիւն մը ընել, որ կերպով մը փոխարինէր Կ. Պոլսոյ մէջ կաթողիկոսական փոխանորդ հաստատելու ձախողած խորհուրդը (2086), և որուն տեղը չէր կրցած բռնել միւթէվէլլիի պաշտօնը: Այդ նպատակով Կ. Պոլսոյ շրջանին նուիրակութիւնը երկուքի բաժնեց, և մայրաքաղաքը յարակից վիճակներէն զատեց, միւթէվէլլիի պաշտօնը ջնջեց, Բարսեղ վարդապետը արտօնեց որ ուր ուզէ բնակի, և դարմանեցէ զծերութիւն իւր, և Կ. Պոլսոյ լոկ քաղաքին համար նւիրակ նշանակեց Ջաքարիա Կաղզուանցին, որ ընդ նուիրակութեանն՝ որքան և դիպեցին անդ հոգալիք, հոգացէ (ԴԻԲ. Գ. 749): Այդ նոր պաշտօնին մասին պէտք եղած պաշտօնագիրները 1767 սեպտեմբերին գրուած կը տեսնուին (ԴԻԲ. Գ. 761), որով հազիւ 1768-ին սկիզբները Ջաքարիա Կ. Պոլիսի մէջ պաշտօնին ձեռնարկած կըլլայ: Ջաքարիայի յանձնուած պաշտօնը՝ լոկ նւիրակութենէ աւելի ընդարձակ էր, և անուղակի կերպով կանուխէն մտածուած կաթողիկոսական փոխանորդութիւնն էր: Ջաքարիա իր պաշտօնին պայմանաժամը լրացնելով, իբրև կամէր դառնալ ի սուրբ աթոռն տիրակերտ վերստին եղև կարգեալ ի նոյն գործ (ԴԻԲ. Ժ. 215) կամ որ նոյն է, երկրորդաբար եկն իշխանութիւնն նուիրակութեան ի կաթողիկոսէն (ՍՐԳ), այսինքն Ջաքարիայի պաշտօնը կրկնուեցաւ, ինքն Կ. Պոլիսէ չհեռացած: Ըստ այսմ չարդարանար ոմանց կարծիքը թէ Ջաքարիա Էջմիածին վերադարձած էր, և երկրորդ անգամ ալ 1772-ին իբր նուիրակ եկած էր Պոլիս (01 ՕՐԱ. 152): Նոյնիսկ Սիմէոնի թղթակցութեանց հաւաքածոյն ալ, Կ. Պոլսոյ հետ յարաբերութիւնները անընդհատ կերպով Ջաքարիայի հետ կը պահէ, և Կ. Պոլսոյ համար ուրիշ նուիրակի անուն չի յիշեր:

2119. ԶԱՔԱՐԻԱ ՊԱՏՐԻԱՐԺ

Հազիւ թէ Ջաքարիա սկսած էր նորէն նուիրակական նուէրներուն հանգանակութեան, Սամաթիոյ Ս. Գէորգ թաղէն սկսելով, Կ. Պոլսոյ մէջ Պասմաճեանի դէմ հակառակութիւնները զօրացան, նոր պատրիարքի ընտրութեան բանակցութիւններ սկսան. ուստի ինքն ալ կաթողիկոսին կը գրէր, թէ յայս քանի օրս բանն ի մի կողմն է եղերելոց, և յայնժամ գրելոց եմ զլիովինն (ԴԻԲ. Ը. 269): Հարկաւ անտեղեակ չէր իրեն անունին շուրջը դարձած խօսքերուն, բայց բան մը չէ ուզած գրել նոյնիսկ, ընտրութիւնը ըլլալէն ետքն ալ, թէպէտ Սիմէոնի ցնծութիւն մեծ եղաւ պատրիարքանալն Ջաքարիա վարդապետին, բայց ինքն Ջաքարիա վարդապետն զայնմանէ բան ինչ ոչ գրեր, և 1774 յունուարին դեռ իրմէ այդ մասին գիր հասած չէր Էջմիածին (ԴԻԲ. Ը. 269), թէպէտ 1773 նոյեմբերին վերջին օրէն Ջաքարիա պաշտօնին զլուխն անցած էր: Ըստ այսմ ճիշդ չ'ըլլար ըսել, թէ պաշտօնին համար դիմում եղաւ կաթողիկոսին, և միայն իբրև եկն հրամանն հաճոյական վեհապետին, ապա Ջաքարիա հաճեալ ընկալաւ և եղև պատրիարք (ԴԻԲ.

ժ. 216): Ջաքարիա Կաղզուանցի պատրիարքութեան մտնելու օրը 1773 նոյեմբեր 28 ուրբաթ օր չի կրնար ըսուիլ (Օ1. ՕՐԱ. 151), զի 28-ը հինգշաբթի է. ուստի աւելի ճիշդ է նոյեմբեր 29 յաւուրն ուրբաթու գրուածը (ՍՐԳ.): Միայն թէ Կաղզուանցիին եղբօրորդին ու կենսագիրը, ի յելն նոյեմբերի ի տօնի Առաջին Լուսաւորչացն կը դնէ (ԴԻԲ. ժ. 216), որ է ըսել նոյեմբեր 30, շաբաթ օր: Իրարու մօտ, բայց տարբեր թուականները կրնանք համաձայնեցնել, 28-ին դնելով վերջնական համաձայնութիւնը և Պասնաճեանի մեկնիլը, 29-ին մեծաւ ժողովիւք սրբոյ Աստուածածնին հռչակուիլը (ՍՐԳ.), և 30-ին Բարձրագոյն Դուռ ներկայանալով հաստատուիլը: Իսկ Սիմէոն միայն 1774 փետրուար 5-ի ստացած է Կ. Պոլսոյ մեծամեծաց յունուար 4-ին գրած գիրը (ԴԻԲ. Դ. 754), և ինքն ալ ապրիլ 5-ին կոնդակ մը կը գրէ Ջաքարիայի պատրիարքութեան մասին (ԴԻԲ. Դ. 758): Սակայն այդ պարզ օրհնութեան կոնդակ մը կը սեպուի, քանի որ կոնդակին հասնելուն արդէն վեց ամիսէ աւելի եղած կ'ըլլայ Ջաքարիայի պաշտօնավարելը: Հետաքրքրական են պատրիարքական պաշտօնավարութեան համար կոնդակին մէջ նշանակուած վեց կանոնները: 1. Հայաստանեայց եկեղեցւոյ աւանդութեանց համեմատ հովուէ: 2. Յոջխարամորթ գայլոց և ի մէնջ հեռացեալ ապականչածն կրօնի՝ ժողովուրդը զգուշացնէ: 3. Խորհրդակցութեամբ հաւատարիմ և խորհրդական իշխանաց գործէ: 4. Ջպատիւ արժանաւորացն տայ, իսկ զբանսարկուսն և զխռովարարսն խստէ, և դատէ եթէ խրատով չուղղուին: 5. Առաջնորդ կարգէ այնպիսիներ՝ որք փորձեալք իցեն ի հաւատս և ի կրօնս: 6. Մայր աթոռին ստորագրեցեալ և հրամանակատար և հնագանդ մնայ (ԴԻԲ. Դ. 753):

2120. ՀՈՒՍԷԱԿԱՆ ԿՂԵՐ

Ջաքարիայի պատրիարքութեան առաջին տարիներէն նշանաւոր եղելութիւններ չեն պատմեր յիշատակագիրներ, և նոյնիսկ իր գովաբան եղբօրորդին՝ Կաղզուանցի Պօղոս քահանան, իր պատմագրութեան մէջ մեզի այդ մասին նիւթեր չի մատակարարէր, և բոլոր գրածները աւելի ետքը կաթոլիկամիտներու դէմ մղուած պայքարին վրայ կը կեդրոնացնէ: Սակայն մենք կը դիտենք, որ այդ միջոցին սկսան Ջաքարիայի անունին ամենէն աւելի պատիւ բերող ձեռնարկները, նպատակ ունենալով ազգին մէջ զարթուցանել ուսումնական զարգացումը, և հայ դաստիարակութիւն մը կազմել, անկախաբար հռոմէադաւանութեան ազդեցութենէն: Հռոմէական շարժումը ուսումնական զարգացման քօղին ներքև հետզհետէ իր գետինը կընդարձակէր, և այդ հրապուրիչ առաւելութեան շնորհիւ ազգին մէջ համակրութեան առարկայ կը դառնար: Ստոյգ է որ հռոմէական երկիրներու շփումը, Արևելքին մէջ պատրաստուող եկեղեցականներէն աւելի բանգէտ խումբ մը կարտադրէր, որուն կարողութիւնը՝ եթէ չափազանց բարձրացնել ալ չուզենք, տակաւին համեմատաբար շատ առաւելութիւններ ունէր, մանաւանդ օտար լեզուներու հմտութեամբ, օտար դիրքերու ծանօթութեամբ, և դասական նիւթերու ձևաբանութեամբ: Այս խումբը կազմող եկեղեցականներէն լաւ թիւ մը Հռոմի մէջ հիմնուած Ծաւալոցի կամ Վասն-Տարածման-Հաւատոյ (De Propaganda Fide) դպրոցէն կելլէր, և դպրոցի իտալերէն անունէն (Collegio) Գօլէճցիք կամ Գօլէճեանք, և Փրօփականտայի կամ Ծաւալոցի

աշակերտներ կը կոչէին: Խումբ մըն ալ Վենետիկ կարտագրէր իր միաբաններով, որոնք հայագիտութեան մէջ աւելի զօրաւոր էին, մինչ Գօլէճեանք շատ տկար էին այդ մասին, և միայն օտարագիտութեամբ կը ճոխանային: Լիբանան հաստատող Անտօնեան միաբանութիւնն ալ և անունեալ կաթողիկոսարանն ալ աշակերտներ կը հասցնէին, և Թրիէստի ճիւղն ալ իր առաջին կազմակերպութեան արդիւնքները կընծայէր: Ասոնց գործակից էին Արևելք հաստատուած բուն Լատին քարոզիչներ, որոնց մէջ քիչ ու շատ տեղական լեզուներու հմուտներ կը գտնուէին: Հայ ի բնէ զարգացման անյագ տենչացող, ուսման և գիտութեան հրապոյրին առջև դիւրաւ կը տկարանար, և ինչով որ օտարադաւանութեան աշակերտող Հայ եկեղեցականներ շահուած էին, նոյնով իրենց համազգիներն ալ շահելու դիւրութիւնը կը գտնէին:

2121. ԶԱՔԱՐԻԱՅԻ ԶԱՆՔԵՐ

Հաւասար գէնքերով պայքարելու համար, պէտք էր որ նոյնչափ և աւելի ալ ուսումնական դիւրութիւններ ունենալ և արդիւնքներ արտադրել, բայց այդ մասին երկու դժուարութիւններ կային, որոնց դէմ պէտք էր մեծ ճիգեր թափէին ուղղափառ հայադաւաններ: Մէկ մը որ Արևելք ինքնիրմէ միջոցներ չէր ընծեռեր, միւսը որ Արևմուտք առանց կրօնական զոհողութեան իր ունեցածը չէր հաղորդէր: Մեծ բարոյական կորովի, տոկուն ուղղամիտ կամքի, և զորաւոր ու սրտոտ հոգիի պէտք կար՝ այդ պարագաներուն ներքև գործելու: Ճշմարիտ ազգասիրութեամբ տոգորեալ անձեր պէտք էին, որպիսի եղած էր արդէն Վարդան Բաղիշեցին, ներքին գաւառներու խորերուն մէջ: Անոր գործին արդիւնաւոր զարկ տուեր էին Կոլոտն ու Նալեանը մայրաքաղաքին մէջ, բայց պահ մը թուլցեր էին այդ աշխատաքները՝ Նալեանի հիւանդութեան և տկարութեան պատճառով, որուն վրայ եկեր էր Պասմաճեանի յուզուած միջոցը: Զաքարիա եղաւ, որ գործին նոր շարժում մը ազդեց: Նա հոգին իր եկեղեցւոյն յարած, և անոր նախանձայոյզ պաշտպանն եղած, զգաց թէ Հայ եկեղեցւոյ հակառակորդներուն դէմ մրցելու զօրաւորագոյն միջոցը դաստիարակութեան և զարգացման ջանքն է, ուստի անձամբ նուիրուեցաւ այդ աշխատութեան, և հագիւ Կ. Պոլիս մտաւ 1768-ին, իր պաշտօնը մայրաքաղաքին մէջ ամփոփուած ըլլալով, կատարեալ դաստիարակի և ուսուցչի դերը ստանձնեց, և Նալեանի օրէն զկնի անցելոց ամաց բազմաց՝ նորոգեցին Մայր եկեղեցւոյ կից եղող հին դպրանոցը, և ինքն ալ անոր մէջ ուսուցչի դերն ստանձնեց, և Նալեանի անձն ու գործը վերակենդանացուց: Ժամանակակից այդ երկուքին նայած և իբր յերկուս հոգելից վարդապետս մայր-դպրատան, ինչպէս կոչուած և ընդունուած են Յակոբ արհիապանձ եպիսկոպոսն և Զաքարիա արհիապսակ արքեպիսկոպոսն (ՏԱՇ. 118): Զաքարիա աւելի ձեռնհասութեամբ և աւելի հեղինակութեամբ ընդարձակեց և զարգացուց իր ձեռնարկը՝ երբ պատրիարքական իշխանութեան բարձրացաւ, այնպէս որ իր տազնապագիրին մէջ ալ արձանագրուած է՝ թէ ջանայր զուսումն ճոխել ազգիս, և թէ եղև ուղիղ մտօք դաստիարակ: Զաքարիայի այդ աշխատութեանց արդիւնք են իր նշանաւոր աշակերտները՝ զորս հասոյց, զեօթնեակ եպիսկոպոս և չորեսին վարդապետ, որոնք են Յակոբոս, Բարթողիմէոս, Յովհաննէս, Յակոբ, Անդրէաս, Պօղոս ու Պետրոս եպիսկոպոսները, և Թովմաս, Թադէոս, Կարապետ և

Աստուածատուր վարդապետները: Բաց աստի ճոխացոյց շատ դպրատունս, յորս հաստատեաց վարժապետս, և իսկապէս թաղային վարժարաններու հիմնադիրն եղաւ, զի անկէ առաջ ուսուցչութիւնն ալ իբրև խանութպանութիւն կը կատարուէր: Պատուելիներ կամ վարժապետներ շուկային կամ խանի մը մէջ սենեակ վարձելով յաջորդներու կարգալ ու գրել, լեզու ու հմտութիւն կը սորվեցնէին: Ջաքարիայի հիմնած թաղական վարժարաններուն անդրանիկը կը նկատուի Գումքաբու թաղի Ֆրչըճը փողոցին մէջ բացուածը՝ Շնորիք ամիրայի առատածեռնութեամբ, անկէ ետքը կը յիշուին Պալաթ, Բերա, Սամաթիա, Օրթաքէօյ, Գուրուչէշմէ և Իւսկիւտար թաղերու մէջ հետզհետէ բացուածները, որոնց մէջ պաշտօնավարողներ մանկավարժ անունով կը սիրէին կոչուիլ: Այդ դասակարգին արաջիններէն յիշենք՝ Սարգիս Յովհաննէսեան, Մատթէոս Պալաթցի, Թագուր Ասլանեան, Խաչատուր Պատուելի, Մարտիրոս Սարկաւազ վարժապետները (Օ1. ՕՐԱ. 159), գոնէ անուննին ապագայի յարգանաց պահելու համար: Վասնզի Ջաքարիայով սկսած շարժումն է, որ այլևս չկասեցաւ, և օրէօր յառաջանալով մեր ներկայ յառաջադիմութեան սկզբնաւորութիւնն եղաւ: Ջաքարիա Կաղզուանցի իրաւամբ պիտի հռչակուի, իբր ժԹ. դարուն ազգային զարգացման մէջ առաջին վաստակաւորն ու երախտաւորը: Այս տեսութեամբ էր որ Ջաքարիայի պատրիարքութեան առաջին տարիները իրեն անունին ամենէն աւելի պատիւ բերող միջոցն ըսինք (2120):

2122. ԷԶՄԻԱԾՆԻ ՏՊԱՐԱՆ

Մայրաթոռէ դուրս կատարուած ազգային անցքերը որչափ հնար է ամփոփ կերպով քաղելէ ետքը, պէտք է նորէն Մայրաթոռ դառնանք, ուր Սիմէոն կաթողիկոս կը շարունակէր իր տենդոտ գործունէութիւնը, ամէն բանի համար կարգուսարք հաստատելու, և նորանոր բարեկարգութիւններ աւելցնելու համար: Այս նիւթերուն պարտ ու պատշաճ բացատրութիւնը կը ստիպէ մեզ ամենայն խստութեամբ ժամանակագրութեան չհետևիլ, այլ նիւթերը իրենց նախընթաց և հետևորդ պարագաներով դիւրըմբռնելի դարձնել: Այս պատճառով տակաւին չխօսեցանք Մայրաթոռի մէջ բացուած տպարանի մասին: Էջմիածինի գահակալներ քանի քանի անդամներ թէ նախածեռնարկ և թէ օժանդակ եղան տպարանական հաստատութեանց, իբրև ազգային բարեկարգական և բարեգործական ձեռնարկ մը, ինչպէս ընդհանրապէս նկատուած էին տպարանները անցեալին մէջ. մինչ այժմ գրեթէ հասարակ խանութի կարգ անցած են: Էջմիածինի դիրքը չէր ընծայեր այն դիւրութիւնները որոնք տպարանի մը համար անհրաժեշտ էին, ուստի կաթողիկոսներ ստիպուած էին տպարանները Արևմուտքի քաղաքներու՝ Ամսդելոտամի, Մարսիլիայի, Վենետիկի, Լիվօռնոյի, և նոյնիսկ Արևելքի քաղաքներէն՝ Կ. Պոլիսի և Ասպահանի մէջ բանալ տալ, և ոչ Վաղարշապատի: Եթէ բացուած տպարանները Ս. Էջմիածնի տպարան ալ անուանեցին, սակայն Էջմիածնի Մայրաթոռին մէջ տպարան գոյութիւն չունեցաւ մինչև Սիմէոնի ժամանակը: Այդ փափաքը Սիմէոնի միտը կաթողիկոսանալէն ետքը չծագեցաւ, և ոչ ալ իբր հայապետական մեծագործութեան նշանակ եղաւ. որովհետև նա այդ միտքը յղացած էր, երբ կաթողիկոսանալէն 20 տարի առաջ, տակաւին սարկաւազ Հնդկաստանի նուիրակութիւնը կը

կատարէր (2070): Այդ միտքը յաջողեր էր ներշնչել՝ Մատրաս բնակող Զուղայեցի մեծահարուստ վաճառականներէն Գրիգոր Միքայէլեան Խօջաջան Չաքիկեանցի՝ աւելի ծանօթ Չաքիկեանց մականուամբ (ԴԻԲ. Գ. ձկ.), որ յանձն առեր էր պէտք եղած ծախքերը հոգալ, իբր իր անձին և իր գերդաստանին յիշատակ. բայց չենք գիտեր թէ ինչու Սիմէոնի վարդապետութեան և եպիսկոպոսութեան ատեն նպատակը իրականացնելու ձեռնարկներ չեղան: Հաւանաբար Չաքիկեան իր վստահութիւնը անձնապէս Սիմէոնի վրայ դրած էր, իսկ Սիմէոն գրեթէ շարունակաբար Մայրաթոռէ դուրս կը գտնուէր: Թէ արտաքին պարագաներ Սիմէոնը արգելեցին իր հնօրեայ փափաքը կատարել, սակայն միտքը չփոխուեցաւ, և կաթողիկոսական աթոռ բարձրանալէն ետքը առաջին գործէն մին եղաւ տպարանի պէտք եղող տառեր ու գործիքներ ձարել, սակայն պատեհ առիթներ պէտք էին փնտռածը գտնելու:

2123. ՍԻՄԷՈՆԻ ԶԱՆՔԵՐ

Սիմէոն լուր առաւ թէ Առաել Պողոսեան Զուղայեցի մը Ամսդերտամի մէջ Յովհաննէս-Միքայէլ Ֆլայշման (Fleischmann) փորագրիչին ձեռքով (ՏՊԱ. 178), հայերէն տառեր պատրաստել տուած է, բայց զտպագրատուն հաստատել ոչ կարէր վասն գործաւորաց պակասութեան: Ուստի 1765-մարտ 4-ին կը գրէր Զմիւռիոյ նուիրակ և առաջնորդ Ղուկաս Կեղեցի կամ Կարնեցի վարդապետին, որ անոնք գնով առեալ յղեսցէ ի սուրբ Աթոռս (ԴԻԲ. Գ. 149): Քիչ ետքը լսուեցաւ որ Մարկոս տպագրիչ մը Զմիւռնիոյ մէջ տպարան է բացած, ուստի Ամսդերտամէ լուր չհասնելուն վրայ, Սիմէոն 1765 դեկտեմբեր 6-ին գրեց նոյն Ղուկաս վարդապետի՝ որ կամ Մարկոսի տառերը դնէ, և կամ տպագրիչն ալ միասին էջմիածին փոխադրէ (ԴԻԲ. Գ. 431): Սարգիս Սարաֆեան եպիսկոպոս ալ Կենետիկի մէջ պատրաստել տուած տառերը Կ. Պոլիս փոխադրած էր, Սիմէոն անոր ալ գրեց 1766-ին, և խնդրեաց տալ զտպագրական գիրն սրբոյ Աթոռոյն, կամ գնով, կամ ի յիշատակ հոգւոյն իւրոյ (ԴԻԲ. Գ. 551): Միևնոյն ատեն չէր խզած թէ Առաքելի և թէ Մարկոսի հետ սկսուած բանակցութիւնները (ԴԻԲ. Գ. 552): Սակայն ասոնցմէ և ոչ մէկը յաջողեցաւ: Առաքելի գիրերուն վաճառման Ամսդերտամցի Հայեր արգելք դրին, կասկածելով թէ մի գուցէ Սիմէոն եկեղեցին և կալուածներն ալ վաճառով բոլորովին իրենց գաղութը խափանէ (ՏՊԱ. 185): Մարկոս տպագրիչ չուզեց իր սկսած և յառաջացուցած գործը խախտել: Իսկ Սարգիս Սիմէոնի հետ բանակցութիւնները չվերջացած՝ տառերը վաճառեց Գէորգ Կեսարացի դպիրին, որ Կ. Պոլսոյ Վէզիրխանի մէջ տպարան բացաւ, և քիչ օր ետքը 1766 մայիս 11-ի երկրաշարժին օրը՝ խանի փլատակին ներքև մեռաւ (ԳԱԼ. 250): Բայց Սիմէոն իր նպատակէն ետ չկեցաւ. չենք կարող ըսել թէ տեղէ մը կրցած ըլլայ պատրաստել տառեր ձարել, զի նորաքանդակ գիրերու խօսք կ'ընէ (ԴԻԲ. Գ. ձկգ.), ուսկից կը հետևի թէ նորէն փորագրել և ծուլել տալ յաջողած է: Տօնացոյցի յիշատակարանին մէջ ալ կը յիշուի Յարութիւն էջմիածնեցի փորագրող և քանդակող, և Մկրտիչ Շոռօթեցի եպիսկոպոս, որ նախկին հեղինակ եղև առ փորագրութիւնն ի պողովատեսայս (ՍԻՄ. 562): Ըստ այսմ տպարանը կը բացուի 1771-ին, ինչպէս կը վկայէ Չաքիկեանց Գրիգորի և ընտանիքին յիշատակին ձօնուած արձանագիրերը, թէ անոր արդեամբ՝ հաստատեցաւ:

տպագրատունս ամենայն պարագայիւք (ԴԻԲ. Գ. ՃԿ.): Բայց 1771 թուականը տպաբանական արտադրութեանց ալ բուն թուականը չ'երկիր: Գիրքի մը պէտք եղած առարկաներուն էջմիածին բերուիլը ամենադժուարին գործերէն մէկն էր, նկատի առնելով երթեկի արգելքները, քաղաքական շփոթները և տեղւոյն հեռաւորութիւնը, և 1772-ին կրնայ նշանակուիլ Ջբօսարան հոգևոր գրքուկին հրատարակութիւնը, և 1773-ին Տաղարան տետրին տպագրութիւնը, որոնք էջմիածինի տպարանին նախընծայ արդիւնքներ կը նկատուին: Իսկ ինքն Սիմէոն կը յիշէ նախապէս զքանի հատ Սաղմոս, և երկրորդապէս զփոքրիկ գիրքն աղօթից, որոց երրորդապէս կը յաջորդէ Տօնացոյցը (ՍԻՄ. 554)): Գործին արգելքներէն մին ալ թուղթ ճարելն էր, և Սիմէոն 1771-էն Չաքիկեան բարերարին հետ կը թղթակցէր, տպարանին մօտ թղթգործարան մըն ալ հաստատելու համար: Արհեստին հմուտ գործապետներ գտնելու ջանքն ալ բաւական ատեն խլեց: Պարսկաստանէ եկողներ գոհացուցիչ եղան, Չաքիկեան Փարիզէ եկած թղթաշէն վարպետ՝ Բէյսօն և Տէսիօռ Գաղղիացիներու հետ պայմանաւորուեցաւ, որոնք Կ. Պոլիսէ էջմիածին եկան, բայց կարծես թէ միտք ունէին որ փողերը ստանան ու փախչին, մինչև որ Սիմէոն պատրաստուեցաւ փախախայի և սառնատունի սպառնալեօք զանոնք գործի ստիպել (ԴԻԲ. Գ. ՃԿ.), և թղթագործութիւնը արդիւնաւորեցաւ 1776-ին՝ հսկողութեամբ Իսահակ Գեղամացի եպիսկոպոսին, որ է նոյնինքն Գեղամացի դպիրը (2075), և երախայրիքը նուէր չլուեցաւ բարերարին (ԴԻԲ. Գ. ՃԿ.): Շինուած թուղթին վրայ ջրանկար փակագիրներ կային, Ս. Կ., և Գ. Մ. որոնք Սիմէոն կաթողիկոսի և Գրիգոր Միքայէլեան Չաքիկեանի անունները կ'արտայայտէին (ԴԻԲ. Գ. ՃԿ.):

2124. ՏՕՆԱՑՈՅՑԻ ԽՆԴԻՐ

էջմիածինի տպարանէն ելած, Ջբօսարան և Տաղարան մանր արտադրութիւնները, շատ ընտիր գործ մը եղած պիտի չըլլան, որ դիտմամբ մէջտեղէն վերցուած, և 1777-ին նորէն տպուած են (ՏՊԱ. 119): Իսկ իբր առաջնապտուղ կարևոր գործ նկատուած է Տօնացոյցը, որ 1774-ին սկսած ի տպագրուիլ (ՍԻՄ. 1), և աւարտած 1775 ապրիլ 7-ին (ՍԻՄ. 561): Վերջաբանին մէջ ըսուած է թէ, ահա հինգ ամ է յորս աշխատիմք և տքնիմք, զի զարհեստս այս ի ձեռն բերցուք, և Տօնացոյցին տպագրութիւնը նախընթացներէն հասուն և կատարեալ կը կոչուի (ՍԻՄ. 554): Սակայն Սիմէոնի տօնացոյցը տպագրութենէն աւելի, իր կազմութեամբը յատուկ մտադրութեան առարկայ մըն է: Յայտնի է թէ Հայ եկեղեցւոյ տօնակատարութեանց կարգը եօթնեկական գրութեան վրայ հիմնուած է, որով ամէն տարի միևնոյն ամսաթիւին նոյն տօնը չի հանդիպիր, ինչպէս ուրիշ եկեղեցիներու սովորութիւնն է: Ջատկի տօնին և անոր յարակից Մեծապահոց և Յինանց միջոցներուն շարժականութիւնն ալ յատուկ պահանջներ կը ստեղծէ: Այդ ընդհանուր շարժականութիւնը անհրաժեշտ կընէր, որ իւրաքանչիւր տարւոյ համար տօներու մասնաւոր դասաւորութիւն մը կազմուէր, սակայն այս ընելու համար հաստատուն ձևը կը պակսէր, և վիճակներ կրնային իրարմէ տարբեր դասաւորութիւններ կազմել, գուցէ քաղաք քաղաքէ ալ կը տարբերէր նոյն վիճակին մէջ, մասնաւոր որ դասաւորելու պէտք եղած հմտութիւնն ալ ամէնքը հաւասարապէս չունէին: Սիմէոն ինքն ալ կը դիտէ, թէ ոմանք զայս տօն յայս ինչ օր տօնեն, և

ոմանք յայլ օր, ոմանք զայս ինչ տօն՝ միայն առնեն և կամ ընդ այլում, և ոմանք զնոյնս ընդ այլում և կամ միայն (ՍԻՄ. 7): Ասիկա շփոթութեանց մեծ պատճառ մըն էր, և անոր դարման եղող որևէ ձեռնարկ հարկաւ լաւ ընդունելութիւն պիտի գտնէր: Ըստ այսմ երբոր Վենետիկի Մքիթարեաններէն հայր Յակոբոս Չամչեան 1757-ին Լուսնացոյց, իսկ 1758-էն ըսկսելով Օրացոյց անունով տարեկան տետրիկներ սկսաւ հրատարակել, իւրաքանչիւր տարւոյ ամսաթիւերը, լուսնի օրերը և տօներու դասաւորութիւնը պարունակող, ազգին մէջ մեծ ընդունելութիւն գտաւ, և նոյնիսկ եկեղեցական տօնակատարութեանց ալ առաջնորդ դարձաւ: Բայց քանի որ հռոմէադաւաններու հրատարակութիւն մըն էր, անոր մէջ կը պարունակէին ոչ միայն Լատին եկեղեցւոյ պատկանող տօները, այլ և Հայ տօնակատարութեանց մէջ մուծուած լատինամիտ փոփոխութիւններ, որոնցմէ յանգագաստս կը գայթակղէին հայադաւան հաւատացեալներ և պաշտօնեաներ ալ, և տեղի կը տրուէր անտեղութեանց՝ և Հայ ծիսակատարութեան հակառակ պատահարներու: Առ այս կակնարկէ Սիմէոն իր տօնացոյցին յառաջարանին մէջ, Վենետիկի օրացոյցը՝ Թունացոյց կամ Թունարան կոչելով (ՍԻՄ. 15): Սիմէոն կանուխէն ալ մտադրութիւն դարձուցած էր այդ եղելութեան, և անոր դարմանը հոգալու համար, 1761-ին Կ. Պոլիս նուիրակ գտնուած ատեն՝ Տարեկան օրացոյց մը տպագրել տուած էր, որուն մէջ կըսէր թէ պատրաստ ունի և զմայր տօնացոյց մի յօրինեցեալ ի վերայ երեսուն և վեց գրոց, այսինքն տարեգրոց (ՄՆ. 722), սակայն ոչ այս մայր տօնացոյցը և ոչ յաջորդ տարիներու համար օրացոյցներ չերևցան: Քիչ ետքը 1763-ին Սիմէոն կաթողիկոսացաւ միշտ միտքին մէջ ունենալով տօնացոյցի և տօնակատարութեանց գործը, որուն յաջողութեան անհրաժեշտ էր տպագրական հրատարակութիւնը, իսկ էջմիածինի մէջ տպարան ունենալու ձեռնարկն ալ հազիւ կաթողիկոսութենէն տասը տարի ետքը կրցաւ ամբողջանայ և կատարելագործուիլ 1774-ին:

2125. ՍԻՄԵՈՆԵԱՆ ՏՕՆԱՑՈՅՑ

Այդ տասը տարիներու մէջ աշխատեցաւ անշուշտ Սիմէոն՝ տօնացոյցի մասին յղացած միտքերը գործադրել, և հետզհետէ իր աշխատութիւնը լրացնել և յղել, և հասցնել այն վիճակին՝ որուն մէջ մամուլի յանձնուեցաւ 1774-ին: Այդ աշխատութիւնը երկու մասի կամ երկու հատորներու կը բաժնուի, որոնց երկրորդը տարեկան դասաւորութեանց ամէն պատահականութիւնները կու տայ, այսինքն 36 տարեգիրներու վրայ՝ նոյնչափ տեսակ փոփոխութիւնները կը ցուցնէ, որոնք ծագում կ'առնեն զատկի տօնին մարտ 22-էն մինչև ապրիլ 25 տարբերելէն: Իսկ նահանջ տարիները կը դասաւորուին փետրուարի 28-էն ետքը նախընթաց տարեգիրին անցնելով, որով փետրուար 28-ի կրկնութիւնը փետրուար 29 կը դառնայ, և անոր վրայ կը քալեն տարւոյն մնացած տասը ամիսները: Սիմէոնի աշխատութեան այս մասը յոյժ գնահատելի և օգտակար գործ մըն է, որով կանուխէն ապահովուած է իւրաքանչիւր տարւոյ դասաւորութիւնը, և բոլոր Հայ եկեղեցիներ ուր ուրեք գտնուին աշխարհի որևէ կողմը, կրնան միևնոյն կերպով իրենց տօնակատարութիւնները ընել: Ուր որ Սիմէոնի տօնացոյցը տարբեր կերպարան կը զգենու առաջին մասն է, այինքն բուն տօնացոյցն է, որուն մէջ ուած է նորութիւններ մուծանել, թէ ինչ ինչ

տօներ տեղափոխելով, և թէ ծիսական կամ տօնական պատշաճները այլայլելով: Տօներու տեղափոխութենէն արդէն քանի մը հատը յիշեցինք, զորս յատուկ կոնդակով հրամայուած էր, Բարթողիմէոսի և Յուդայի տօնը՝ Թադէոսի և Բարթողիմէոսի տօնի վերածելով, և տօնը Յիսնակաց առջի շաբաթ օրուան տանելով, պահանջուած տեղափոխութիւններով մէկտեղ (2120): Բայց այդչափով չաւարտեցան Սիմէոնի փոփոխութիւնները: Ազգասիրական նախանձայուզութեամբ՝ ուզեց ազգային տօները նախապատուել շաբաթ օրերու փոխադրելով, որոնք ի լուր աւուրս և ի պահս եղեալ էին, և առանց հանդիսաւորութեան կը տօնուէին, զոր Սիմէոն յառաջ եկած կը կարծէ յանփորձութենէ ու կամ ի թուլութենէ և ի զանցառութենէ մերայնոց (ՍԻՄ. 9): Ըստ այսմ Ներսէսի և Խադայ տօնը Հոգեգալստեան չորրորդ երկուշաբթիէն երկրորդ շաբաթին բերաւ: Տրդատայ և Աշխէնի և Խոսրովիդիստոյ տօնը՝ Հոգեգալստեան հինգերորդ երկուշաբթիէն չորրորդ շաբաթին փոխադրեց, Որդւոց և Թոռացն տօնը՝ Հոգեգալստեան հինգերորդ երեքշաբթիէն Վարդավառի երկրորդ շաբաթին տարաւ, Մեսրոպի և Թարգմանչաց տօնը՝ Վերափոխման չորրորդ երկուշաբթիէն Խաչին չորրորդ շաբաթին փոխադրեց: Եւ Աբգարի տօնը Ադդէն գատեց, և Յիսնակաց չորրորդ հինգշաբթիէն հանելով շաբաթին դրաւ: Այդ փոխադրութիւնները ստիպեցին ուրիշներ ալ ընել պարպուած օրերը լեցնելու, և տարուած օրերուն մէջ եղողները տեղաւորելու համար: Աստուածածնայ Տուփին և Գօտիին յիշատակները, որոնք կամաւոր էին և չէին տօնուեր, հաստատուն կերպով զետեղեց Հոգեգալստեան հինգերորդ և Վերափոխման երրորդ կիրակիներուն: Յովհաննէս Օձնեցի, Յովհաննէս Որոտնեցի, և Գրիգոր Տաթևացի վարդապետները Մեծպահոց երրորդ շաբաթ օրը առնել հրամայեց, մինչ Աղեքսանդր Աղեքսանդրացին և Գրիգոր Ակրականդացին տօնացոյցէն հանեց: Ըսողներ կան՝ թէ Յովհաննէս Օձնեցին կանուխէն ալ տօնուած էր, և թէ Սիմէոն այդ առթիւ Մովսէս Տաթևացին ալ տօնացոյցին անցուց (ՊԷՐ. 1), սակայն մենք այդ կէտերը ստուգող փաստ չենք գտած:

2126. ԾԻՍԱԿԱՆ ՊԱՏՇԱԾՆԵՐ

Ծիսական և տօնական պատշաճներու գալով, Սիմէոնի գլխաւոր կարգադրութիւնը՝ կիրակէ պահելու աւուրց ցուցակ մը կազմելն է (ՍԻՄ. 321): Կանխեցինք ըսել (2101) և կը կրկնենք, թէ մանրագնին հետազօտութիւնք կը ցուցեն թէ Հայոց եկեղեցին խորշած է բնական կիրակիներէ դուրս շաբթուան օրերուն մէջ կիրակէ կամ հրամայեալ տօն հաստատել: Ասոր հետևանքներն են տէրունի տօները, կիրակիի փոխադրելը, և մեծ սրբոց յիշատակները շաբաթ կատարելով կիրակիին տօնախմբելը, ինչպէս որ ցարդ ևս, օրինակ իմն, Ս. Լուսաւորչի կամ Ս. Գէորգի կամ Ս. Յակոբի անունին նուիրուած եկեղեցիներ՝ կիրակի կը կատարեն իրենց տօնախմբութիւնները: Աստուածայայտնութեան տօնին իսկ որոշ ամսաթուով կատարուիլը՝ հնաւանդ չ'երկիր, և տօնական պատշաճները կը ցուցնեն, թէ կիրակիի յարմարութեամբ կազմուած են: Հին տօնացոյցներ Տեռանընդառաջին, Աւետումին և Աստուածածնայ ծննդեան տօներուն կիրակիի փոխադրուելուն յիշատակներ կը պարունակեն: Համբարձումին ալ հինգշաբթիի հին պատշաճը շատ թեթև է, նախատօնակ չունի, և անդաստանը վերջամուտ է, և երկրորդ Ծաղկազարդի

կիրակին, իսկապէս Համբարձման տօնախմբութիւն է: Ծէսերու վրայ խօսած ատեննիս, մեր պատմական շրջանակին մէջ այսչափ բաւական կը սեպենք: Կ'երևի թէ Սիմէոն՝ հայկական հին սովորոյթը միւս եկեղեցեաց առջև ստորնութիւն կարծելով, Հայոց համար ալ շաբթուան մէջ կիրակէանալու օրեր կազմեց, ինչ որ իրմէ առաջ բնաւ տեղ մը հրամայուած չենք տեսներ: Արդէն տօնացոյցի հրատարակութենէն առաջ՝ Լուսաւորիչներու պատուոյն տարեկան հինգ օրեր կիրակէանալու կոնդակ յղած էր ընդհանուր Հայութեան (2101): Նոր Տօնացոյցին մէջ աւելցուց հինգ տաղաւարներուն, Ծնունդի, Ջատկի, Վարդավառի, Աստուածածնի և Խաչի երկրորդ օրերը, և Ջատկի նաև երրորդ օրը, և Ծնունդի ութերորդ օրը, Տեառնընդառաջի և Համբարձումի և Աւագ հինգշաբթիի, և Աստուածածնայ Աւետումի, Ծնունդի, Ընծայման և Յղութեան օրերը, և Հրեշտակապետաց և Ամենայն-Սրբոց տօները (ՍԻՄ. 321): Աւելորդ չըլլայ դիտել, թէ Աւագ հինգշաբթին ու Ջատկի երրորդ օրը ու Աստուածածնայ ընծայումը ուրիշ եկեղեցիներէ ալ իբր կիրակէանալու տօն ընդունուած չէ: Այսպէս Սիմէոնին կարգադրութեամբ տարին 21 կիրակէանալու օրեր մուծուեցան Հայ տօնակատարութեանց մէջ: Տօնական պատշաճներու մէջ ալ Սիմէոն ինչ ինչ փոփոխութիւններ ներմուծեց, որոնց մէջ իբր կարևորագոյն պիտի յիշենք Մեծպահոց կիրակիներուն մէջ Յարութեան յիշատակութիւնը ջնջել, և իբր Յարութեան ակնկալութիւն ձև մը տալը, Իղաբերից աւետարանէն զեղչելով Յարութեան կտորը և միայն Թաղման կտորը թողլով, Ջուարճացեալքս քարոզը վերցնելով կամ կիսելով, Նորաստեղծեալ երգը միայն առջի երկու տուններու վերածելով՝ որոնց մէջ Յարութիւն չի յիշուիր, և Սուրբ Աստուած սրբաբանութենէն ալ Որ յարեար մասը արգիլելով, և Որ խաչեցար ըսել հրամայելով: Յիշենք ևս Ստեփանոսի տօնին յատուկ Այսօր դասք երգը, չորս Աւագ տօներուն և Լուսաւորիչներու հինգ տօներուն տարածելը:

2127. ԱՅԴ ՄԱՍԻՆ ԴԻՏՈՂՈՒԹԻՒՆ

Սիմէոնի կարգադրութեանց մասին խիստ դիտողութիւններ եղան ժամանակին, մինչև իսկ յայտարարուեցաւ թէ Գրիգոր Վկայասէր բանադրանս յաւելեալ ի վերայ՝ հրամայած ըլլայ, որ մի՛ իշխեսցէ այլ ոք օտար ինչ մուծանել իրմէ հաստատուած տօնացոյցին վրայ, որով իբր թէ Սիմէոն այդ վճիռին անսաստած ըլլայ (ՊԷՐ. 1): Մեր տեսութեամբ և իրաւական տեսակէտէն, ոչ մի՛ արգելք չկար որ Սիմէոն կաթողիկոս ալ ծիսական կանոն մը կարենար սահմանել, ինչպէս ըրած էին Վկայասէրէ առաջ և Վկայասէրէ ետքը եղող ուրիշ կաթողիկոսներ ալ: Սիմէոն իր մէջ զգացած է այդ իրաւասութիւնը, և առանց վարանման ուզած է զայն գործածել: Միայն խնդիր է, թէ՛ պատե՞հ էր արդեօք այդ իրաւասութիւնը գործածել, կամ թէ՛ եղած կարգադրութիւնները պահանջուած կամ զնահատելի էի՞ն տիրապէս: Մենք այնպէս կը կարծենք թէ Սիմէոնի ներքին նպատակին մէջ կար, կերպով մը Հայ կաթողիկները Հայ շրջանակէն դուրս թողուլ ծիսական տարբերութիւններով, և անոնց ազդեցութիւնը արգելել՝ անգործածական դարձնելով անոնց օրացոյցը: Վասնզի կաթողիկներ, և յատկապէս Մխիթարեան և Անասնեան վանքեր և Լիբանանի կաթողիկոսարանը, հին տօնացոյցը պահեցին և Սիմէոնեան փոփոխութեանց չհետևեցան: Այդ

մասին մեր տեսութեամբ՝ օգտակարագոյն էր թերևս կաթոլիկները նմանութեան մէջ պահել քան թէ հեռացնել, որպէսզի տարբեր ինքնութեամբ յատուկ գոյութեան իրաւունք չստանային, ինչ որ անոնց գլխաւոր դիտումն էր: Սրբոց տօներու տեղափոխութիւնն ալ զգալի նշանակութիւն մը չէր բերեր, և ազգային շաբաթին բերելով իսկական առաւելութիւն մը չէր գոյացներ, քանի որ տօնախմբութիւններ կիրակիին կը կատարուէին, որ անմիջապէս կապուած էր երկուշաբթիին հետ: Հին տօնացոյցը նոյն օր զետեղած էր յիշեալ տօներէն շատերը: Բոլոր փոփոխութեանց մէջէն տիրապէս գնահատելի կը գտնենք Առաջին Լուսաւորչաց տօնին կերպաւորութիւնը, իբրև շոշափելի նշանակ մը Հայ եկեղեցւոյ առաքելականութեան: Իսկ Աբգարի տրուած պատիւը՝ պատմական տեսակէտէն խնդիրի նիւթ է. Մուան է վիրապը Մեծպահքի օրով փառաւորելու յարմարութենէ զուրկ է, և երեք ազգային վարդապետները Մեծպահքի մէջ զետեղելը՝ առաւելութիւն մը չէ: Մեծ պահոց կիրակիներուն մէջ մուծուած փոփոխութիւնն ալ նշանակալից չենք գտներ, զի եկեղեցին որևէ առիթով կիրակիներու Յարութեան յիշատակը նուազել չէ ուզած, բաւականանալով զարդերու հանդերձանքը նուազել: Չէ՞ որ այսօր ալ կը շարունակենք Մեծպահքի առաջին կիրակիին գոչել: Փառք յարութեան քո Տէր (ՇԱՐ. 134), և վեցերորդ կիրակէին կերգենք, Նորահրաշ տեսլեամբ յարութեան քո Տէր՝ զարհուրեցան դժոխք (ՇԱՐ. 230): Այդ տեսութիւնները կը յայտնենք մասնաւոր պարագայից նկատմամբ, թէ ոչ ընդհանուր կերպով չենք մեղադրեր Սիմէոնի համարձակ ձեռնարկը: Մանաւանդ թէ կը փափաքինք որ նոյն հոգով զօրացած կաթողիկոս մըն աք ազգային տեսակէտէն զօրացնէր մեր տօնացոյցը, անոր մէջ ընդունելով նախալուսաւորչեան շրջանի առաքելաշաւիղ հայրապետները, յատուկ տօներ սահմանելով Որդւոց և Թոռանց և Թարգմանչաց իւրաքանչիւրին, և նոր յիշատակներ հաստատելով այն քաջարի նահատակներուն և նոր գկաներուն համար, զօրս պատմութեանս կարգին յիշեցինք, և մեր իղծերն ալ համարձակորէն յայտարարեցինք:

2128. ՏՕՆԱՑՈՅՑԻ ԿԻՐԱՌՈՒԹԻՒՆ

Երբոր Սիմէոն իր տօնացոյցին տպագրութիւնը 1775-ին աւարտեց, սկսաւ զայն ամէն կողմ ցրուել 1776 տարւոյ մէջ, և բարձու իշխանութեամբ սրբոյ աստուածաիջի աթոռոյս, և հօրն մերոյ սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչի աստուածահրաշ Աջոյն, և հրամանաւ հայրապետութեանս (ՍԻՄ. 17), պատուիրեց բոլոր Հայ ազգին որ ի հասնեն ի սկիզբն տարւոյ, որ ի Ծնունդն (ՍԻՄ. 21), այսինքն 1777 տարւոյ սկիզբէն, նախապէս զթունացոյցն զայն անհետ առնել և խստել իսպառ, և երկրորդապէս զնոր տօնացոյցս զայս առձեռն բերել, և սովաւ վարել այսուհետև (ՍԻՄ. 19): Էջմիածինի շուրջը և Պարսկահպատակ վիճակներու մէջ շատ դժուարութեանց չհանդիպեցաւ նոր տօնացոյցը, բայց ոչ նոյնպէս Տաճկահպատակ վիճակներու, և մանաւանդ մայրաքաղաքին մէջ: Ասոր գլխաւոր պատճեռներէն մէկն էր կաթոլիկամիտ շարժումը որուն հետևողներուն ծանր եկաւ Որոտնեցին և Տաթևացին տօնելի սրբոց կարգը դասուած տեսնել, որ ուղղակի իրենց ընթացքին դատապարտութիւնն էր: Զաքարիա պատրիարքն ալ համակիր չէր այդ փոփոխութեանց, բայց չէ թէ կաթոլիկամիտներու տեսակէտէն, քանի որ ամէն կասկածէ վեր էր իր նախանձայոյզ

հայադաւանութիւնը, այլ պարզապէս իր անձնահաճ արժանապատուութեան տեսակէտէն, քանի որ Ջաքարիա կը զգար իր ուսումնական և անձնական առաւելութիւնները և Կ. Պոլսոյ պատրիարքութեան ազդեցիկ և տիրական դիրքը: Ուստի իրեն ծանր եկաւ որ Սիմէոն առանց իրեն հետ խորհրդակցելու և իր կարծիքն ալ առնելու, իւրովի ամէն բան լրացնելով, և կաթողիկոսական ճոխութեամբ հրամաններ կ'արձակէր: Միանգամայն կրնար Ջաքարիա եղած կարգադրութեանց մասին ինչ ինչ դիտողութիւններ ալ ընել, ինչպէս մենք ալ յայտնեցինք: Ջաքարիա պահ մը ընդդիմանալու գաղափարն ալ ունեցած է, սակայն իր սիրտին մէջ յատուկ պատկառանք մը կը զգար Սիմէոնի հանդէպ, զոր իւր ուսուցիչ և իբր անվիճելի պետ մը ճանչցած էր իր առաջին տարիներէն, ուստի ակնածեալ յայնժամ ի Սիմէոնէ, չեղև կարող առնել զոր կամէրն (ՊԵՐ. 2), և 1777 տարեգլուխէն սկսելով Սիմէոնեան տօնացոյցը Կ. Պոլսոյ մէջ ալ կիրառութեան մտաւ:

2129. ԱԶԳԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎ

Պասնաճեանի օրերուն ներքին յուզումները ու պատրիարքարանի մեղմ ընթացքը, և Ջաքարիայի պատրիարքութեան սկիզբները իր նախայուզութեան ասպարէզ չարուիլը, մեծապէս քաջալերած էին կաթողիկամիտները, որք այնմ ժամանակի կարի համարձակ ընդդէմ պատրիարքական իշխանութեանն զործէին (ԴԻԲ. Ժ. 217), և մինչև իսկ սուլտանին կը դիմէին գրով, թէ պատրիարքն առանց իրաւանց պահանջէ ի մէնջ տուրս անվաւերս, և յոչ տալն մեր զայն՝ ներհակ վարի ընդ մեզ և նեղէ (ԴԻԲ. Ժ. 218): Իրենց բողոքին մատնութիւն ալ խառնելով կաթողիկամիտները կը գրէին, թէ պատրիարքն մեր Աճեմ է, և զժողովուրդն կողոպտեալ զգանձս կուտէ, և յղէ առ Աճեմիստան՝ ի գարթուցումն և ի յօգնութիւն, առ ի յարուցեալ նոյն թագաւորութիւնն ի վերայ քոյին տէրութեանդ (ՍՐԳ.), ուստի կը խնդրէին որ պատրիարքին հրամայէ, զի մի՛ իսպառ նեղեսցէ զմեզ ի նոցանէ, և կարգեա մեզ յատուկ գլուխ ի մերոց կարգաւորաց, վասն զի կամիմք ելանել յիշխանութենէ նոցա (ԴԻԲ. Ժ. 218): Այդ ընթացքը ամէնուն մտադրութիւնը արթնցուցած և զայրոյթի պատճառ եղած էր, և անոր առջևը առնելու փափաքը ընդհանուր էր: Ջաքարիա ինքն ալ անտարբեր չէր կրնար մնալ, բայց իւրովի ալ նախաձեռնութիւն առնել չուզելով, ազգային մեծ ժողով մը հրաւիրեց 1778 փետրուար 21-ին Մեծպահոց առաջին չորեքշաբթի օրը, և գումարումը տեղի ունեցաւ Մայրեկեղեցին՝ հանդերձ գլխաւոր եպիսկոպոսօք և վարդապետօք, և այլ մեծամեծ իշխանօք, և յամենայնի էսնաֆից գլխաւորօք, Ալթը Ճէմայէթ կոչեցելովք, և այլ բազմութեամբ հասարակ ժողովրդականօք, էլէկէլիորօք և բանագէտ մարդկան գումարօք (ՍՐԳ.), որ է այն ժամանակին սովորական ազգային ժողովի ձևը, ուր իբր հազար հոգի մը ներկայ կը գտնուէր (2115): Ջաքարիա ժողովը բանալով կացութիւնը բացատրեց, զգացուց թէ պէտք է զտարածայնութիւնս ազգիս մերոյ բառնալ ի միջոյ, զի եղբարք ենք ամենեքին, և այս ոճով շարունակեց իր ատենաբանութիւնը, որ էր բովանդակ վարդապետական բանք և խօսք բարոյականք և մխիթարականք, արծարծիչք հոգևոր սիրոյ (ՍՐԳ.): Ժողովը կատարեալ համաձայնութեամբ ընդունեց պատրիարքին տեսութիւնները, անոր յանձնեց ներքին միջոցներ

գործածել կաթոլիկութեան յառաջացումը արգելելու, և բոլորովին իսկ ջնջելու համար, և որոշեց արքունական իշխանութեան հաղորդել իրաց վիճակը և անոր ձեռնտուութիւնն ալ հրաւիրել օտարամոլութեան առջևն առնելու համար: Այդ նպատակով կառավարութեան մատուցանելիք խնդրագիր կամ բողոքագիր մըն ալ պատրաստեցաւ, և առաջաւորներուն կնիքներովը ստորագրեցաւ: Կաթոլիկամիտներ՝ ազգն ու անոր պատրիարքը ամբաստանած էին իբրև Պարսիկները Օսմանցիներու դէմ գրգռող. ազգայինք գոհացան կաթոլիկամիտներու Եւրոպացւոց հետ յարաբերութիւնները առջև դնել, առանց չարամիտ թելադրութիւններ աւելցնելու, և միայն գրեցին, թէ գաղտնաբար և ծածուկ ելումուտ առնեն յեկեղեցիս Ֆրանկաց, և զփաթերայս տարեալ ի տունս իւրեանց՝ զկարգս Ֆրանկաց համարձակ կատարեն, և զտունս եկեղեցի արարեալ՝ այլ իմն հաւատ ծածկաբար է մէջ իւրեանց արծարծեն (ՂԻԷ. Ժ. 218):

2130. ՄԵՂՄ ԸՆԹԱՑՔ

Այդ բողոքագիրը իսկոյն չմատուցուեցաւ, և Ջաքարիա պատրիարք ձեռնարկեց միայն ներքին միջոցներով կաթոլիկութեան հետևողներու դէմ պայքարիլ: Նախ ուզեց իմանալ թէ ոյք և որքան են հետտեալ ժողովուրդն, և քահանաներու հրամայեց անոնց ցուցակը յանուանէ գրել և բերել, և յետոյ յանձնարարեց որ անոնց տուները երթալով խրատեսցեն համոզկեր բանիւք, և այսպէս անցան Մեծպահոց օրերը: Ջատիկէն ետքը, և ապրիլ 8-ին հանդիպած էր, հրամայեց որ քահանաներ անուղղաներուն զլանան խորհրդակցութիւնները, չմկրտեն, չպսակեն և չթաղեն: Բայց ամէնէ աւելի զգայի դարձաւ այդ վերջին պարագան, զի որք մեռանէին ի յետամուտներ կրօնին այնմիկ՝ անթաղ մնային՝ ի տան անդր մնալով երեք օր, չորս օր, և մինչև վեց յաւուրս: Բայց որովհետև նոյն 1778 տարին ժանտախտը սկսած էր երևնալ Կ. Պոլսոյ, և անթաղ դիակներ վտանգաւոր կրնային ըլլալ, ուստի Ջաքարիա կրկին հրամայեց անշուք թաղել այնպիսիները, յառաջոյ երթալով ղարիպ քահանայ մի և եթ: Մահտարածամը հետզհետէ այնչափ զայրացաւ, որ փոխադրելու իսկ չէին հասներ մեռելաթաղները: Իսկ մեռնողներու շատութիւնը հաշտելու համար բաւական ըլլայ յիշել, թէ միմայն Պալաթու Ս. Հրեշտակապետ թաղէն, և այն ի Պալաթու կողմն և եթ, մէջը չառնելով թաղին ուրիշ մասերը, երեք ամիսներու մէջ, Հայ ըլլալով հազար մեռեալ թուեցեալ են, և նոյն թաղին մէջ մէկ օրը մինչև քսան և ինն մեռեալ թաղուած են: Ժանտախտը Վերափոխման տօնէն՝ այսինքն օգոստոս 12-էն սկսած է շիջանիլ և նուազիլ, իսկ սրբոց Հրեշտակապետաց տօնին, նոյեմբեր 10-ին, ընկղմեցաւ անունն ախտիս, ինչպէս կը վկայէ ականատեսը (ՍՐԳ.): Այդ միջոցներուն Ջաքարիա պատրիարք շատ չէր ստիպէր պայքարը, ինչ որ համարձակութիւն տուաւ կաթոլիկամիտներուն իրենք դիմել կառավարութեան, պատրիարքարանին դէմ ամբաստանութիւնները կրկնելով և պնդելով, որով Ջաքարիա ալ գրեթէ ստիպուեցաւ ժողովով ու ժողովուրդով պատրաստուած բողոքագիրը մատուցանել կայսեր յուլիս 13-ին, ուրբաթ օր մը, երբոր Ապտիլիհամիտ կայսրը թագաւորական նաւան՝ ի դառնալն յաղօթարանէն, կանցնէր մօտ յեզրն Պէշիկթաշու պալատին: Խնդրագիրը ներկայացնողներն էին, Սարգիս Հաճընցի վարդապետ, այլ ոմամբք վարդապետօք վեղարագլխարկօք, և փոխանորդ

տէր Վարդան Պապայն այլ փառաւոր քահանայիք, և քանի մի իշխանօք Ալթը Ճէմայէթ կոչեցելովք, իբրև անձամբք ի ութսուն մերձ թուովք (ՍՐԳ) պատկառելի պատգամաւորութիւն մը:

2131. ՀՌՈՍԷԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐ

Կաթոլիկամիտներուն դիմումները միշտ անհետևանք մնացած էին, զի թէ Ապտիւլ-Համիտ կայսրն անձամբ, և թէ պետութեան աւագանին սկզբամբ հակառակ էին օտար միջամտութեան, և կասկածաւոր աչքով կը նկատէին Եւրոպական ազդեցութեան իրենց հպատակներուն վրայ զօրանալը: Ուստի Պատրիարքին հնազանդեցէք հրամանը շարունակ կը կրկնուէր օտարամոլներուն: Պատրիարքի դիմումն ալ շուրջ նկատողութեան առնուեցաւ, և դարձեալ միևնոյն հրամանը տրուեցաւ, որպէսզի օտար միջամտութիւններ խստիւ արգելուէին: Արդէն սուլտան Ապտիւլ- Համիտէ 1774-ին տրուած՝ Ջաքարիայի պաշտօնը հաստատող հրովարտակին մէջ ալ նշանակուած էր, որ բնաւ եկեղեցի մը կաթոլիկ անուանեալ չարագործաց (միֆսիտլերէ) շարուի, և պատրիարքին կողմէ կաթոլիկութեամբ նախատեցեալ չարագործաց (քաթոլիկ թէօմէթ իլէ միոթահիմ միֆսիտլերին) վրայ գրուած տուգանքներուն՝ ուրիշի կողմէ արգելք չգրուի (ԴԻԲ. Ժ. 225): Ջաքարիա ամէն միջոցները գործածած ըլլալու համար յուլիս 26-ին, հինգշաբթի օր ժողովեց բաժանեցելոց գլխաւորները, և յորդորեց ջամառիլ, որպէս զի ինքն ալ ստիպուած չըլլայ ձեռք քաշել և թողուլ որ ենթարկուին ի մարմնական բռնութիւնս այլազգեաց, որոնք կառավարութեան կողմանէ իրենց վրայ պիտի հրամայուէին: Անոնք պատճառելով թէ եղանակն ժանտոտ է, և չեն կրնար ժողովուիլ և խորհիլ, պայմանաժամ խնդրեցին, և պատրիարքն ներեաց նոցա մինչև ի տօնն սրբուհոյ Աստուածածնին: Վերափոխումէն քանի մը օր ետքը ներկայացան օգոստոս 17-ին, և մեղայ ասացին, բայց ըզթուղթս ոչ կնքեցին, և օգոստոս 20-ին երկուշաբթի օր, կրկին եկեալ՝ հատին ըզխօսս իւրեանց, թէ ըստ ամենայնի հնազանդ ենք եկեղեցւոյն Հայոց, բայց հէօճէթ ոչ կարենք տալ (ՍՐԳ): Անշուշտ Լատիններէ հրահանգուած էին՝ բերանացի խոստումով վտանգն անցնել, բայց խղճով և օրէնքով յանձնառութիւն չկնքել: Իսկ պատրիարքը արիւն ձեր ի գլուխ ձեռ ասացեալ արձակեց զժողովն զայն (ՍՐԳ): Բայց հետևանքը յաջող չեղաւ, զի պետական որոշումը, զոր կերպով մը արգելել ջանացած էր Ջաքարիա, գործադրութեան դնել հրամայուեցաւ, խոստանալով Արևմուտի յարաբերութիւնները մշակող և օտարին հետևող դասակարգին դէմ: Այդ մասին յատուկ հրովարտակներով խիստ հրահանգներ տրուեցան Ղալաթիոյ Վոյվոտային, որ Ոսկեղջիւրի միւս կողմին, և օտարագոյններու կեդրոն եղող Ղալաթիոյ և Բերիայի կառավարիչն էր (ԴԻԲ. Ժ. 229), և Եէնիչներիններու Աղային կամ ընդհանուր զօրագլուխնին, որ գործադիր իշխանութեան գլխաւորն էր (ԴԻԲ. Ժ. 239): Այս հրովարտակներուն թուականը իդէպ է դնել 1778 հոկտեմբերին սկիզբները, զի նոյն ամսոյ 79-ին, չորեքշաբթի օր, ձերբակալուեցաւ Բեթօ Ջաքարիա, կամ Պետրոս Ջաքարեան, Հայ մի մեծ պագիրկեան յոյժ հարուստ (ՍՐԳ.) և Եւրոպական դեսպանատանց թարգման (ԴԻԲ. 263): Ասոնցմէ ետքը 1778 դեկտեմբեր 21 թուականով նոր հրովարտակ մըն ալ յղուեցաւ Ղալաթիոյ դատաւորին, որուն մէջ ընդարձակօրէն կը բացատրուէին կաթոլիկ կալուածներուն անտեղի և ապօրինի ընթացքները, և կը հրամայուէր

անոնց հետամուտ լինել և պատժել, աքսորել և բանտարկել, և ինչքերնին գրաւել, և այդ մասին մտիկ չընել դեսպաններու միջամտութեան, օրինագրելով որ արգ և խնդիր էլչոցն՝ որ վասն րայայի է՝ ոչ կատարեսցի, և մի՛ լիցին ընդունելի խնդրանք նոցին, միայն թէ ամբաստանութիւնները օրէնքով քննուին դատարանին առջև, և մինչև ոչ ուղղապէս քննեսցի, մի՛ ոք իշխեսցէ գրայայն աքսորել և կամ ի Թերսխանէն յղել (ԴԻԻ. Ժ. 238):

2132. ՋԱՔԱՐԻԱՅԻ ԸՆԹԱՑՔԸ

Այլևս յայտնի գործունէութեան ասպարէզը բացուած էր, և Ջաքարիա պատրիարքը որոշ և կորովի ընթացքի մէջ կը գտնենք: Ջաքարիայի դէմ քննադատութիւններ շատ են, մանաւանդ այժմեան հռոմէադաւան գրողներու կողմէն, որոնք անգութ հալածիչի մը տիպարը կը ջանան ցուցնել անոր մէջ: Սակայն պատմական տեղեկութեանց վրայ հիմնուելով պէտք է ընդունիլ, թէ Ջաքարիա ժողովուրդին և պետութեան միջև միջնորդական դեր մը կը վարէր, մէկ կողմէն ժողովրդականյուզման և նախանձայուզութեան ճնշումը կը կրէր, և միւս կողմէն գործը պետութեան ներկայուելէ ետքը, կառավարական խստութեանց կերպին և աստիճանին պատասխանատուութիւնը չէր կրեր: Իրաւ ինքն իր մէջ նկատուած ատեն իր եկեղեցւոյն և դաւանութեան նախանձայուզութիւն ունէր, մանաւանդ թէ իր եկեղեցւոյն պաշտպանութեան պարտաւորութիւնն ալ կը զգար, բայց ամէն մանրամասնութեանց հեղինակն ինքը չէր: Անցողակի յիշատակենք, որ Ջաքարիայի և ուրիշ պատրիարքներու ընթացքը դատափետող հռոմէադաւանները, պէտք չէ մոռնան Հռոմի պապերուն հաւատաքննական հալածանքները: Հայոց կողմէ եղածները ծանոթ քաղաքներ աքսորէ, և ժամանակաւոր բանտարկութենէ, և գաւազանի քանի մը հարուածներէ անդին անցած չեն: Անոնք պապերուն պէս բոցակէզ խարոյկներ չեն բորբոքած, քսամնելի խոշտանգանքներ չեն գործածած, և նորանոր տանջարաններ չեն հնարած: Եթէ կընդունին թէ եկեղեցական պետերու ներեալ է իրենց հաւատքը պաշտպանել, պէտք է խոստովանին որ Հայերէն մեղմ և չափաւոր պաշտպանողներ ալ չեն եքած:

2133. ԳՈՐԾԱԾՈՒԱԾ ՄԻՋՈՑՆԵՐ

Այդ միջոցին տեղի ունեցած պատահարները միտք չունինք շատ մանրամասնութեամբ յառաջ բերել, թէպէտև բաւական նիւթ կրնային մեզ մատակարարել Պօղոս քահանային և Սարգիս դպիրին յիշատակագրութիւնները, այլ պիտի ստիպուէինք շատ աւելի երկարել մեր պատմութիւնը: Մելի մօտիկ ժամանակներ շատ մանրամասնութիւններ պահած են, և թերևս հետաքրքրական ալ են, բայց մենք որոշ գիծէ մը անդին անցնիլ չենք ուզեր: Պետական հրամանները կը տրամադրէին հետտեալները բանիւք և գանիւք խրատել, և անաստներ թիապարտութեան ենթարկել կամ գաւառնէ աքսորել, և միանգամայն ինչքերնին յարքունիս գրաւել: Վերջին պայմանը պետական պաշտօնեաները աչալուրջ գործունէութեան կը յորդորէր: Այսպիսի ատեններ անձնական կիրքեր և մասնաւոր վրէժխնդրութիւններ ալ ասպարէզ կը գտնեն իրենց ձգտումները յազեցնելու, ուստի ամենայն օրինաւորութեամբ սկսուած գործ մըն ալ կրնայ զեղծումներու առիթ ընծայել, որոնց համար օրէն չէ պատասխանատուութեան ենթարկել

օրինաւորութեան սահմանին մէջ գործի ձեռնարկողը: Երբոր տեսաւ Ջաքարիա, որ ի ձեռաց անզգամ ճահիլից, կերպ կերպ խայտառական արարքներ կը ւատարուին կաթուիկ մեռելներուն վրայ, և թշնամութիւններ կը գործուին հետտեալներուն դէմ, պարտք սեպեց աւագերէցներու ձեռքով խստիւ արգելքներ հրատարակել եկեղեցիներու մէջ, թէ գործը ինձ յանձնեալ է, վասնորոյ ես պատժելոց եմ զնոսա և ես պսակելոց, և ձեզ միայն հպատակիլ և սիրով ընդ նոսա վարիլ պէտք է (ՍՐԳ): Ձեռք առնուած խստութեանց երեսէն, եթէ ոչ ի նոցունց գլխաւորաց, գոնէ շատեր ի միջակաց և ի ստոր անձանց հնազանդութիւն ցուցանէին (ՍՐԳ): Սակայն անոնք ալ, որ խոնարհ եղեն յոյժ, հաստատամիտ չեղան, միայն տ'եսց ժամանակ ինչ այսպէս, և ապա դարձան անդրէն յառաջին (ԴԻԲ. Ժ. 258): Ըմբոստութիւնը կամ դարձը, Հայոց եկեղեցիներ չգալու կամ գալու, և անոնց պաշտօնեաներէն խորհրդակատարութիւն չընդունելու կամ ընդունելու մասին ըլլալով, յայտնի է թէ ետ դառնալին լատին կամ յատինացեալ պաշտօնեաներու միամիտ ժողովուրդին խիղճին վրայ բռնանալուն հետևանքն էր, Եէնիչէրիներու տղային ուղղուած հրովարտակին մէջ իբր էլպաշի կը յիշուին 35 անձեր, ոմանք վարդապետ և ոմանք քահանայ (ԴԻԲ. Ժ. 243), սակայն յանուանէ չենք գիտեր թէ որոնք են այս թիւին մէջ մտնողները: Հաւանաբար պատրիարքարանէ հաղորդուած հռոմէադաւան կարգաւորներու ցուցակի մը կակնարկուի:

2134. ԵՊԱՐՔՈՍՆԵՐՈՒ ՓՈՓՈԽՈՒՄ

Սուլտան Ապտիւլ-Համիտ ներքին համոզմամբ և հաստատուն որոշմամբ կը պայքարէր օտարամոլութեան դէմ, և ժամանակին եպարքոսն ալ համամտութեամբ արձակած էր վերոյիշեալ հրովարտակները: Կաթուիկամիտներ՝ հոսանքը իրենց նպաստաւոր դարձած կարծեցին, երբ եպարքոսութեան հասաւ Տէրէնտէլի Մէհմէտ փաշա, որուն պագիրկեանպաշի կամ սեղանաւորն էր Ստեփան Նալպանտօղլու, իրենց խմբակէն: Տէրէնտէլին Նալպանտօղլուի թախանձանաց վրայ ալ՝ համարձակեցաւ թագաւորէն հրովարտակներու ետ կոչոյիլը խնդրել, այլ միայն Արաբկիրցի Նազարէթ Մուրակեանց տղայի ձեռօք լուր դրկեց Ջաքարիայի, թէ զիւր գայն փոքրիկ նստեալ սենեակն ակամբք պատուականօք և մարգարտօք լճում, միայն թէ յետս կացցէ ի նեղելոյ զնոսա, այսինքն զկաթողիկոսն (ԴԻԲ. Ժ. 261): Առաջարկին հանդէպ Ջաքարիա յայտնած բացարձակ մերժումին վրայ, Տէրէնտէլին կայսեր կը դիմէ թէ կամ զՀայոց պատրիարքն փոխել պիտիս և կամ զիս: Որուն Ապտիւլ-Համիտ կը ռատասխանէ, ոչ զքեզ փոխեցից և ոչ զնա, երբ դու զքո վէզիրութիւնն արա, և նա զիւր պատրիարքութիւնն արասցէ (ԴԻԲ. Ժ. 263): Տէրէնտէլիի եպարքոսութիւնը շատ չտևեց, և յաջորդեց Մէհմէտ Իւմմի փաշա՝ Աղափաշա մականունեալ, որ գործին մտադրութիւն դարձնելու չափ ալ ատեն չունեցաւ, և պաշտօնի անցաւ արքունի զինակիրներէն Մէհմէտ Ջիլիֆտար փաշա, Գարա-Վէզիր կոչուած, ոչ այնչափ խնդիրին կամ քաղաքականութեան, որչափ իր շահուն և հաշուին հետամուտ անձ մը: Անոր մոտ բաւական ընդունելութիւն գտան կաթուիկամիտները, հինգ հարիւր քսակ գումարի համար մուրհակ յանձնելով, երբ իրենց նպատակը յաջողցնէ, և 300 քսակը հետզհետէ վճարելով: Բայր Տէրէնտէլիի և Իւմմիի եպարքոսութեան օրերուն ալ կաթուիկամիտներու դէմ հրովարտակները իրենց

կատարեալ ոյժը պահեցին: Նալպանտօղլուն ալ չյաջողեցաւ իր նպատակին մէջ, և բոլորովին տկարացաւ Տէրէնտօղլիին փոխուելուն վրայ: Աքսորեալներ և բանտարկեալներ աւելի գլխաւոր նկատուած անձերէ եղան, իբր ցոյց և իբր տպաւորութիւն սփռելու միջոց, որովհետև որևէ միջնորդութեան կամ համակերպութեան նշանի վրայ՝ իսկոյն ետ կը կոչուէին կամ բանտարկութենէ կազատէին:

2135. ՀՈՈՄԷԱԿԱՆԱՑ ԳՈՐԾԵՐ

Պետրոս Ջաքարեան մեծանուն թարգմանին՝ առաջ հրաման եղած էր որ Տարտանէլ մեկնի, իր բուն պաշտօնատեղին, և միայն չերթալուն վրայ, նոյն տեղ բերդարգել դրկուեցաւ (2131), բայց նոյն ինքն Տէրէնտօղլիին՝ Ջաքարիայի մօտ ըրած միջնորդութեան վրայ, թէ նա յօժար է ասել զմեղայն և հնազանդիլ քեզ, Ջաքարիա դիւրաւ զիջաւ, որ պետրոս ազատուելով ի կապանացն աքսորման՝ արտօնուի դառնալ անդրէն մէկն էր նաև Պէնկլի Ռափայէլ, որ սակայն պահեաց զերեսն իւր, և հօրը տեղ որդին ձերբակալեցին և 1778 նոյեմբեր 5-ին աքսորեցին, բայց յետ քանի մի աւուր ազատեցաւ վասն հրաժարելոյն իր ուղղութենէն (ՍՐԳ.): Գաղղիոյ դեսպանին միջնորդութեամբ ալ՝ քանի մի աշխարհական ընդ երեք կրօնաւորիւք թիապարտութենէ արձակուեցան (ՍՐԳ.): Այսպէս շարունակաբար խստութիւն և թուլութիւն իրարու խառնուած էին, զի Ջաքարիայի նպատակը, ոչ այլ ինչ էր առնել, եթէ ոչ ձևեր գործածել սակս դառնալոյ նոցա ի թիւր ճանապարհէ իւրեանց, և ոչ թէ վրէժխնդրական բռնութիւն վարել: Կրնանք իսկ աւելցնել, որ եթէ շատ յոյս ալ չունէր, որ հետտեալները բերցէ ի փարախ իւր, գոնէ կը հոգար որ զիւրսն պահել մարթասցի՝ անխոտոր ի յուղիղ պողոտայէ (ԴԻԲ. Ժ. 265): Այդ միջոցին տեղի ունեցան Կուտինա կամ Քէօթահիա քաղաքի պատահարներն ալ, ուր կաթօղիկամիտներ տեղական իշխանութիւնը շահելով, յանկարծական յաջողութիւն ունեցան Ս. Սարգիս եկեղեցին գրաւել հանդերձ ուսումնարանան, և կատարեալ զպաշտամունս օտարս: Հազիւ թէ լսեց Ջաքարիա, յատուկ պետական հրամանագրով հոն դրկեց Յարութիւն Կեսարացի վարդապետը: Կաթօղիկամիտներու գլխաւորներէն երկուքը միայն՝ Եսայի Տէր-Գալուստեան և Սարգիս Դաւիթեան ազսորուեցան իբրև օրինակ, եկեղեցին և ուսումնարանը ետ առնուեցան, և մնացեալներն իսկոյն հպատակեցան, վարդապետին ձեռք երդմնագիր տալով, որ եթէ երբեք նորէն ոչ հնազանդիմք պատրիարքարանին, եղեցին ինչքն մեր յարքունիս, և անծինք մեր յաքսոր և ի ծառայութիւն թիոյ (ԴԻՓ. Ժ. 255): Այս քանի մը մասնաւոր դիպուածները յիշեցինք, որպէս զի ընդհանուր կերպով եղելութեանց ձևն ու կերպը ցուցուցած ըլլանք: Պատրիարքին և ազգին կողմէն եղածը, պաշտպանողական պայքար մըն էր՝ դուրսէն եկող Լատիններուն դէմ, որոնք կ'ուզէին հնաւանդ քրիստոնէաները իրենց նորակազմ քրիստոնէութեան դարձնել, ուրիշ նպատակ չունենալով, բայց եթէ իրենց ազդեցութիւնն ու իշխանութիւնը ընդարձակել միամիտ և խեղճ Արևելիցիներու վրայ: Հարկաւ նոր ընդարձակութեան պէտք կը զգային, քանի իրենց իշխանութիւնն ու ազդեցութիւնը կը նուազէր Արևմտեան ազգերու, մանաւանդ Գերմանական և Անգլիական տաբրներու վրայ: Իսկ Հայերուն մէջէն իրենց հրապոյրներուն հետևողներէն մէկ մասը՝ ուսման և զարգացման փափաքէն

մղուած՝ լատինական դաւանութեան համամտութիւնը իբրև անհրաժեշտ միջոց կը նկատէին, իսկ ուրիշ մաս մըն ալ արտաքին դիրութեանց և նպաստից և պաշտպանութեան բարիքը կը տեսնէին Լատիններու մօտաւորութեան մէջ: Սակայն ասոնցմէ աւելի բարձր պէտք էր ըմբռնել ճշմարիտ ազգասէր և ճշմարիտ կրօնասէր հոգին, որով կը գործէին պատրիարքն ու ազգը՝ հայրենաւանդ ուղղութենէ և հնաւանդ ուղղափառութենէ չբաժնուելու համար:

2136. ԴԱԴԱՐԻ ՄԻՋՈՑ

Ջիլիֆտարին կաշառակուրծ միտումէն օգտուելով և 500 քսակի խոստումով անոր մօտենալնին, յայտնի կերպով կը յատկանշէ լատինամիտներու ոյժն ալ դիտումն ալ: Շատ գանձուց խոստմամբ Մէհմէտ Ջիլիֆտար եպարքոսէն սպառնածնին էր, զի զատեալ ազգ ինչ արասցէ յատուկ պատրիարքի և եկեղեցեօք, որ եթէ յաջողէր, յանձն կ'առնէին ևս քառասուն քսակ ամյամէ առ խազայն արքունական տալ (ՍՐԳ.): Այդ խորհուրդին, զոր ուրիշ տեղ ալ յիշեցինք, ձեռնտու էին լատին դեսպաններն ալ և գլխաւորապէս Գաղղիականը, որ իրեն ազդեցութեան համար յատուկ շրջանակ մը ունեցած պիտի ըլլար: Ջիլիֆտար դիւանագիտական տեսութիւնները Ապիւլ-Համիտ կայսեր միտքը շփոթելու գործածեց, և մինչև իսկ մէն առնել ետ պատրիարքին ընդ հետտելոցն անկանելն, ըսելով՝ իմ ժամանակս մի՛ առնել զայս կռիւս որովհետև չհամարձակեցաւ պաշտօնապէս ետ առնել տալ այն հրովարտակները, որ կանուխէն արձակուած էին օտարասէրներուն դէմ (2131): Ջաքարիա խոհեմութիւն սեպեց իր ձեռնարկը թուլցնել, այլ ոչ դադարեցնել, նախադասելով մեղմօրէն գործել, ուստի մերթ քարշեալ և մերթ թողեալ ընթանայր, մինչև ցմեռանել սոյն Ջիլիֆտար վէզիրին, որ 1779 առաջին ամիսներուն մէջ պաշտօնի անցած ըլլալով, 1781 փետրուար 8-ին մեռաւ ի սըսխայ ախտէ (ՍՐԳ) որ է փայծագնացաւը:

2137. ՍԻՄԷՈՆԻ ԱՐԴԻԻՆՔՆԵՐ

Եղելութիւնք այդ վիճակին մէջ էին Կ. Պոլսոյ մէջ 1780 տարւոյն կէսերը, երբ յանկարծ անակնկալ գործ մը, և անհաճոյ գործ մը, բոլորովին ուրիշ կողմ դարձուց Ջաքարիայի գործունեայ աշխոյժը: Մայրաթոռոյ գահակալ Սիմէոն կաթողիկոս կը վախճանէր, և միաբանութիւնը կը շտապէր յաջորդն ալ ընտրել և օծել: Սիմէոն կաթողիկոսի արդիւնաւոր գործունէութենէն վերջին անգամ պատմեցինք տպարանի հիմնարկութիւնը 1771 (2122), թղթագործարանի հաստատութիւնը 1776-ին (2123), և նոր տօնացոյցի հրատարակութիւնը 1775-ին (2128), որուն կիրառութիւնն ալ սկսած էր՝ 1777 տարւոյ կաղանդէն: Սիմէոնի կեանքէն և արդիւնքէն շատացանք գլխաւոր կէտերը յառաջ բերել, քանի որ մերմէ չէր կրնար սպասուիլ՝ որ կատարեալ կենսագրութիւն մը տանք, որուն համար նիւթեր ալ չէին պակսիր, մանաւանդ իր յիշատակարանին երկու հատորներով հրատարակուելէն ետքը Գիւտ Ազանեան աւագերէցին հոգածութեամբ (ԴԻԲ. Գ և ԴԻԲ. Ը): Սիմէոնի արդիւնքներուն գլուխը կրնայ գրուիլ կրթութեան համար հոգածութիւնը, որով էջմիածին հաւաքեց Նալեանի և Պաղտասարի աշակերտութենէն առջև եկողները ինչպէս էին Յարութիւն Բասենցի, Պետրոս Բերդումեան, Սահակ Ահագին կրտսերը, Պետրոս Ղափանցին, Ներսէս Աշտարակեցին, որոնց հետ կրնան յիշուիլ, նաև Յովսէփ

Արդութեան և Եփրեմ Չորագեղցին (ԵՐՑ. Ա. 77): Բայց ոչ միայն իբրև ուսուցիչ, այլ և իբրև շինարար, տնտեսագետ, վարիչ, քաղաքագետ, տպագրիչ, մատենագիր, շատ ընդարձակ և շատ բեղմնաւոր արդիւնաւորութիւն ունեցաւ իր կաթողիկոսութեան մէջ: Նշանակելի է անոր ամէն կողմէ տարածած հոգածութիւնը, և Յիշատակարանին մէջ տեսնուած թղթակցութեանց ցանկը՝ լուսաւոր կերպով կը հաւաստէ թէ Հայ մտադրութենէն վրիպած չեն, և ամէն տեղ հասած են իր գիրերը՝ ուղղելու, խրատելու, յորդորելու և մխիթարելու համար: Տպարանը զինքն երկասիրութեանց ալ հրապուրած էր, Տօնացոյցէն ետքը հրատարակեց Ջբօսարան-Տաղարանի երկրորդ տպագրութիւնն ու Պարտավճարը: Բայց չհասաւ տպագրել երկհատոր Քարոզագիրքը, և Պորփիրի ու Արիստոտելի, Անյաղթի ու Պրոկղի եռահատոր լուծմունքը: Իր գործերէն միայն Ջամբըը հրատարակուեցաւ 1873-ին: Բազմաթիւ են նաև եկեղեցական գործերու համար անոր կազմած կանոնները, որոնք եթէ Յիշատակարանէն քաղուէին՝ կրնային կանոնագիրք մը կազմել: Սիմէոնի գործունէութիւնը այչափ աւելի զարմանալի կը դառնայ, որ ուժեղ ու տոկուն կազմութիւն ալ չունէր, նիհար էր մարմնով, ցաւագար և հիւանդկոտ, այնպէս որ 1778 զարուսին դեռ 68 տարեկան եղած ատեն, բժիշկներ տեսնալով անոր անկեալ և հիւծեալ վիճակը, անհրաժեշտ դատեցին, որ Էջմիածինի աննպաստ օդէն հեռանալ, և Արագածի ստորոտ), հովասուն քարծունքներու վրայ հաստատէ իր բնակութիւնը (ԴԻԷ. Գ. ճղբ.):

2138. ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՏԱԳՆԱՊ

Բիւրական երթալէն հազիւ թէ ամիս մը անցած էր, որ Հերակլ Կրաց թագաւոր մեծ զօրքով Երեւանի կուսակալ Հիւսէյին խանին վրայ պատերազմի կու գար, վասնզի խոստացուած հարկը քանի տարիներէ իվեր անվճար մնացած էր: Հիւսէյին սարսեցաւ երբոր Կրաց բանակը եկաւ հաստատուիլ Համզաչիման գիւղը, և դեսպաններ հասուց Սիմէոնի, որ նորէն միջնորդութիւն ընէ Հերակլի առջև: Սիմէոն մինչև իսկ մահճից վեր կենալ կարող չէր, ուստի իր կողմէն երկու արքեպիսկոպոսներ յղեց Հերակլի, Մկրտիչ Շոռոթեցի տեղապահը և Գալուստ Աշտարակեցի աթոռակալը (Օ1. ՕՐԱ. 185), և Հիւսէյինի վճարելու պատրաստականութիւնը երաշխաւորելով, հազիւ կրցաւ Հերակլը իր բանակով ետ դարձնել, և վտանգը հեռացնել: Այդ պարագային կը կապուի տպագրական մամուլի մը նուէրը Սիմէոնի կողմէ Հերակլի տրուած, որ վրացերէն տպագրութեան սկզբնաւորութիւնն եղած կը նկատուի (ԴԻԷ. Գ. ճղգ): Տարին բոլորեցաւ, Հիւսէյինի խոստումը չկատարեց, և Հերակլ սաստիկ զայրացած, 1779 զարուսին, նորէն իր բանակին գլուխն անցած Երևանի վրայ կը քալէր: Սիմէոն դարձեալ օղափոխութեան համար Օշական էր ելած: Հոն հասան Հիւսէյինի դեսպանները, թախանձելով և ստիպելով Երևան երթալ, որ միասին հոգան՝ կուսակալը տագնապէն և երկիրը աւերածէ ազատել: Սիմէոն հակառակ սաստիկ տկարութեան ստիպուեցաւ շարժուիլ, Երևան գալ, և նորէն միջնորդութիւն ընելու յանձնառու ըլլալ: Կաթողիկոսն ու միաբանները զգեստաւորուած և թափօր կազմած դիմաւորեցին Հերակլը, Աշտարակ գիւղի մօտերը, Սիմէոն խաչին վրայ երգուրնցնելով ջանաց Հերակլը կասեցնել, որ դրամական գումարի մը համար մարդական արիւն չթափէ և հայաբնակ երկիրն խեղճութիւն չպատճառէ: Անհնար եղաւ

Հերակլին գայրոյթը զիջուցանել, Հիւսէյինի խոստումները խաբէական նկատուեցան, և Սիմէոնի երաշխաւորութիւնը անբաւական, Երևան Վրացիներէ գրաւուեցաւ, աւարառութիւնը բոլոր Երևանի դաշտին մէջ տարածուեցաւ, ուր բոլոր Հայ գիւղեր էին որ կողոպտուեցան ու կոտորուեցան, և երեսունէ աւելի եկեղեցիներ քանդուեցան, բաւական թուով Հայ գերիներ տարուեցան, Էջմիածինի աթոռին վնասն ալ հարիւր հազարներու բարձրացաւ: Սիմէոն արտասովոր զոհողութեանց ալ ենթարկուեցաւ, ահագին բազմութիւն մը վանքի պարիսպին մէջ պատսպարելով և սնուցանելով, և խոշոր գումարներ փրկանք վճարելով (ՂԻԻ. Գ. ճղղ): Խեղճ կաթողիկոսը խորապէս յուզուեցաւ և անմխիթար վշտացաւ, այնչափ տարիներու ճիգերն ու արդիւնքները յանկարծ եղծուած տեսնելով, աւերն ու աւարը և կործանած գիւղերը նշմարելով, և անոնց խեղճութեանց լուրերը առնելով: Չմեռուան վերահաս ցուրտը և Իմէրէթի Սողոմոն թագաւորին զուխը քաշելը ստիպեցին Հերակլը ետ դառնալ, և Վրացի բանակը երկու ամիս մնալէ ետքը պարպեց Երևանն ու գաւառը, երբ երկիրը անյոյս կործանման վիճակ էր առած: Փախուստն ու խուճապը, և բռնադատեալ գաղթականութիւնն ալ ամէն յոյս փճացուցուած էին:

2139. ՄԻՄԵՈՆԻ ՄԱՀՈ

Հոգուով ընկճուած, մարմնով հիւծուած, ցաւերով սուզուած, վշտագին օրեր անցուց Սիմէոն 1779-1780 ձմեռուան մէջ: Սրտակէզ եռանդով կը ջանար բան մը ընել, աթոռին վնասները և ժողովուրդին թշուառութիւնները դարմանել, այլ կը պակսէին իրեն անձնական ոյժն ալ, պահանջուած միջոցներն ալ: Ներքին և արտաքին ցաւերով շրջապատուած տակաւին կը տոկար անտանելի վիճակի մէջ ձմեռն ու գարունը բոլորեց, և վերջապէս 70 տարեկան, բայց բոլորովին հիւծած հոգին աւանդեց, 1780 յուլիս 26, Վարդավառի կիրակի օրը ժամը 4-ին կէսօրուան մօտ (ՇԱՀ. Ա. 231): Յուլարկաւորութիւնը կատարուեցաւ մեռելոցի երկուշաբթին, և մարմինը թաղուեցաւ Ս. Գայիանէի գաւիթին հարաւկողմը: Տապանագիրը իբր իր բերնէն գրուած է (ՂԻԻ. Գ. ճղղ), և անհաւանական չէ որ կանխաւ իրմէ յօրինուած ըլլայ: Սիմէոնի գործերուն և դիտումներուն մասին ինչինչ դիտողութիւններ ըրած էինք, զլխաւորապէս Կոլոտի նկատմամբ գրածներուն (1946), և Կ. Պոլսոյ պատրիարքութեան շուրջը ունեցած կարծիքին (2085), և տօնացուցական կարգադրութեանց վրայ (2127): Սակայն այդ չարգելեր որ չճանչնանք անոր վրայ այն վեհ և ընտիր հոգիներէն մին, որ իրենց արթուն միտքով, լուրջ ջանքերով և անխոնջ աշխատութեամբ՝ տիպար գործիչը կը կազմեն, և իրենց ժամանակին տիրապետող դէմքը կը դառնան: Իր վրայ խօսած ատեննիս ջանացինք զանազան ճիւղերու մէջէն յիշել կարևոր գիտելիքները, որպէսզի ըզգալի կերպով ցուցուի անոր բազմապիսի գործունէութիւնը, և այստեղ կրկին ամփոփելու պէտք չենք տեսներ: Իրմէ մնացած յիշատակներէն ամենէն զլխաւորն է Մայր աթոռոյ վարչութեան և մատակարարութեան մէջ կարգ ու կանոն և գիր ու արձանագիր մտցնելը, որ նոր ժամանակներու նկարագիրը կը կազմէ, և Սիմէոն գրեթէ անոր հիմնադիրը եղած կըլլայ: Յիշատակելի է նաև վանական կամ միաբանական կառավարութեան մէջ իմաստութիւնը բռնութեան տեղ փոխանակելը: Իր օրով դադարեցաւ խարազանին և գաւազանին իբրև խրատի և ուղղութեան

միջոց գործածուիլը, որով իրմէ առաջ կը խոշտանգուէին ամէնէն բարձրաստիճան և ամէնէն պատկառելի եկեղեցականներն ալ (ԴԻԻ. Գ. ճղբ): Տէր ողորմեա սրտառուչ աղօթքները, Արի Աստուած զգայուն երգը, և Ամենասուրբ Երրորդութիւն սովորական դարձած մաղթանքը, Սիմէոնի հեղինակութիւն են, որ իր ատեն իբրև կամաւոր աղօթք պատեհ առիթներու մէջ կը գործածուէին, բայց այնչափ մեծ ընդունելութիւն գտան, որ այսօր պատարագներու և Եկեցեցներու և հսկումներու իբրև պարտաւորիչ մաս նկատուած են ու կը գործածուին այնպիսի մտադրութեամբ մը, որ կարծես թէ Լուսաւորիչէ մնացած և անյիշատակ ժամանակներէն արմատացած ըլլային: Երբ կը դիտենք որ այս մաղթանքները անարուեստ յօրինուած մը ունին, կը ստիպուինք վերագրել այդպէս սրտագրաւ եղած ըլլալը, և անոնց մէջ տեսնել Սիմէոնի եռանդուն և ազգասէր զգացումները:

2140. ԴԱԲԱՆԱԿԱՆ ԶԳԱՑՈՒՄ

Սիմէոնի զգացումներուն մէջ նշանակելի կը գտնենք Հայ եկեղեցւոյ պահպանութեան մասին ունեցած նախանձայուզութիւնը, և անոր վարդապետութեան մասին զգացած խորին համոզումը: Եթէ նա իր գործունէութեան մէջ բուռն չեղաւ, և որչափ կրնար բուռն միջոցներէ խորշեցաւ, և կաթոլիկութեան միտեալ եկեղեցականներու՝ Սարաֆեան Սարգիսի և Բասենեան Յարութիւնի և նմաններու հետ հաշտ և բարեկամական յարաբերութիւններ պահեց, արտաքին նպաստներ ալ ընծեռեց, այդ միմիայն շահեցողական ընթացքի հետևանքն էր, և ոչ իրեն անոնց համախոտ կամ հակամէտ ըլլալուն նշան, ինչպէս հռոմէադաւան գրիչներ կուզեն մեկնել: Կարծես թէ չեն կրնար ըմբռնել, թէ հնար ըլլայ տարբեր կարծիքի տէր եղողներու հետ ալ մարդասիրական և բարեկամական յարաբերութիւններ պահել, Սիմէոնի ներքինին զեղուածը պէտք է տեսնել, իր տպարգած տօնացոյցին յառաջաբանին մէջ (ՍԻՄ. 2), որուն միասին թէպէտ ինքն պատուէր տուած էր, թէ տօնացոյցին բոլոր նոր տպագրութեանց մէջ թարց աւելացուցման և պակսեցուցման և առանց զանցառման տպեսչիք ընդ գրքոյս (ՍԻՄ. 556), սակայն սովորաբար զանց եղած է: Սիմէոն, որ այնչափ սիրով տպագրական հրատարակութեանց նուիրեալ էր, զայրացմամբ կը բողոքէ այն հրատարակութեանց դէմ, որոնք Հռոմէ, Վենետիկէ և Թրիէստէ կը սփռուէին այն ատեն, իբր զի կըսէր, գողանան զգրեանս հնագունից սրբոց վարդապետաց, և ապականեալ այլայլեն զմիտս հեղինակացն, և ըստ ախորժակաց իւրեանց զինչ և որպէս կամին, գրեն, տպեն և սփռեն յազգս մեր (ՍԻՄ. 547): Ասով կակնարկէ Հռոմի կողմանէ իբր թէ սրբագրութեամբ, այլ իսկապէս աղաւաղմամբ հրատարակուած ծիսական գիրքերուն, որոնց Վենետիկ հպատակիլ: Խստիւ կը զգուշացնէ ազգայինները հեռու մնալ այդպիսի հրատարակութեանց կիրառութենէ, որոնք գործ են կըսէ նորաբոյս Լօթերականց (ՍԻՄ. 16): Այս անունով կաթոլիկներուն կակնարկէ, չուզելով թերևս ուղղակի իրենց կոչումը տալ, և իրարու խառնելով հռոմէադաւանները և բողոքականները, այսինքն առհասարակ Հայ եկեղեցւոյն դէմ մաքառող Արևմտեան քրիստոնեաները: Սակայն առաջիններ Հայերուն դաւանութիւնը պակասաւոր կը գտնեն, մինչ երկրորդներ աւելորդով բեռնաւորուած կը կարծեն, և իրարու համամիտ չեն: Անյարմար չէր ըլլար

աւելցնել, թէ երկու ծայրերուն բաղդատմամբ՝ միջինը ապահով և ուղիղ պէտք է ընդունիլ, ծանոթ առծին համաձայն: Սիմէոնի ներքին համոզման իբր կնիք յառաջ կը բերենք իր հայրապետական վեհ յայտարարութիւնը, Հաւատն մեր ոչ է հնացեալ զի նորոգեսցի, ոչ է թերի՝ զի լրացի այլ շնորհօքն Քրիստոսի ունիմք ի սրբոյ Լուսաւորչէն մերմէ և ի նորին Շառաւիղացն զկատարեալ հաւատ, զուղիղ դաւանութիւն, և զգեղեցիկ աւանդութիւնս սրբոյ եկեղեցւոյ, որ բաւական է մեզ ի փրկութիւն և ի կեանս յաւիտանականս ածել: Որ և վկայ և երաշխաւոր իսկ դնեմ զիս առաջի Քրիստոսի և սրբոյ Լուսաւորչին մերոյ ի հանդերձելումն, զի եթէ ոք ընդ այս հաւատոյս և դաւանութեանս, զորս ունի եկեղեցիս Հայաստանեայց, ունիցի նաև զգործս բարիս ընդ պատուիրանին Քրիստոսի, անկարծիք ժառանգելոց է զկեանս յաւիտենականս (ՍԻՄ. 551):

2141. ՍԱՐԳԻՍ ՍԱՐԱՖԵԱՆ

Այդ վսեմ և ուղղամիտ զգացմանց հանդէպ, կարի կը նսեմանան այնպիսիներ, որոնք միայն վասն մարմնականի հեշտութեան և անսանձ որկրամոլութեան իւրեանց, ինչպէս կը գրէ Սիմէոն, յարին յայլ ազգս քրիստոնէից՝ որք պերճ են թագաւորութեամբ և հարստութեամբ, և ազատք և մարմնական պակասութեանց յայլազգական բռնութեանց, սակայն գացած տեղերնին իբրև զԳաբաւոնացիս են համարեցեալք (ՍԻՄ. 545): Այդ տարադէպ ուղղութեան հետևողներուն առաջին կարգին մէջ ցուցուցինք Սարգիս Սարաֆեան եպիսկոպոսը, զոր վերջին անգամ տեսանք Նալեանի, բանիւ և գրով հռոմէականութեան դէմ մաքառողի մը, լիաբերան գովեստները հիւսել (2084), և մաղթողական հայցուածներով իր խօսքը կնքեց, որ Աստուած զհոգի երանելոյ պատրիարքնս այսորիկ ի լուսեղեն խորանսն ընդ սրբոցն իւրոց գմայլեսցուցէ տեսութեամբ իւրով (ԳԱԼ. 309): Սարաֆեան շարունակեց Ղալաթիոյ քարոզչութիւնը վարել Պասմաճեանի օրով ալ, ուր իր կասկածաւոր ընթացքը քահանայից մէջ դիտողութեան առիթ կու տայ 1766-ին, բայց իր ճարտար դարձուածով և Պասմաճեանի հաշտաբար միջամտութեամբ միջադէպը կը փակուի (ԳԱԼ. 110): Սակայն Սարաֆեան Յարութիւն Բասենեան նուիրակին Ղալաթիոյ նուիրահաւաքութեան ձեռնարկելէն օգտուելով, տեղը անոր կը թողու և ինքն Օրթաքէօյի եկեղեցին կը փոխադրուի, ուր կը մնայ մինչև 1772: Սարաֆեանի աշակերտը, իր վարդապետէն առնելով կը պատմէ, թէ Սիմէոն ուզած ըլլայ 1771-ին, կարգել զայն մեծ նուիրակ ի շէն Պոլսի, բայց լաւ խորհած է աւելցնել, թէ Սիմէոն գրեթէ ի խօսիլ թաքուն (ԳԱԼ. 115), որովհետև Սիմէոնի յիշատակարաններուն մէջ այսպիսի ակնարկ մը չկայ: Ընդհակառակն 1767-էն ի վեր Ջաքարիա Կաղզուանցին կը վարէր Կ. Պոլսոյ նուիրակութիւնը (2118), և երբեք Սիմէոնի միտքէն անցած չէր զայն փոփոխել: Պասմաճեանի ալեկոծ պատրիարքութեան ատեն, թերևս լուսացած է Սարաֆեան անոր անկումէն օգտուիլ, բայց հետզհետէ Ջաքարիայի զօրանալը տեսնելով, և Օրթաքէօյի մէջ ալ իր ընթացքը քահանայական դասին նոր դիտողութեան առիթ տալէն ազդուելով, Կ. Պոլիսէ հեռանալու որոշման կը դառնայ, և Յարութիւն Պետանեանի օգնութեամբ (ԳԱԼ. 321), գաղտ բայց զգաստ (ԳԱԼ. 117) մայրաքաղաքը կը թողու 1772 սեպտեմբեր 29-ին, և 24 օրուան նաւագնացութեամբ Մարսիլիա կը հասնի հոկտեմբեր 23-ին (ԳԱԼ. 118): Իբր 40 օր հոն մնալէ

ետքը Անթիպ, Գենուա և Բիզա (Antibes, Genova, Pisa) հանդիպելով դեկտեմբեր 18-ին կը հասնի Լիվորնո, ուր ծանր ու վտանգաւոր հիւանդութեամբ կը տառապի մինչև 1773 փետրուար: Ամիսէ մը հիւանդութիւնը կը նորոգուի, բայց դարձեալ վտանգը կ'անցնէ, և թէպէտ Հռոմ երթալ կը փափաքի, և Վենետիկէ Յովհաննէս Սեղբոսեանէ կը հրաւիրուի, սակայն ունեցած ախտին ջրգողութեան որտի յոյժ հին յայտնուելուն վրայ (ԳԱԼ. 124), կեանքէն լոյսը կը կտրէ, կտակը կը պատրաստէ, և սեփական գերեզման ալ կը շինէ, և 1773 հոկտեմբեր 2, առաւօտեան ժամը մէկին կը վախճանի և կը թաղուի հանդիսադրութեամբ Անտոնեան միաբան հայր Կարապետ Հալաճեանի, որ Հայոց տեղւոյս ժողովրդապետ էր (ԳԱԼ. 130): Սարաֆեանի յեղեղուկ կեանքը բաւական է իր նկարագիրը ցուցնել, ուստի աւելորդ կը սեպենք այդ կէտին վրայ անդրադառնալ:

2142. ԿԱԹՈՒԻԿ ԵՂՈՂՆԵՐ

Կոստանդնուպոլսոյ մէջ տիրող շփոթ կացութեան միջոցին, մէկ կողմէն Արևմուտքի հանգստութիւնը, և Արևմուտք դիմողներուն նպաստաւորուելուն հրապոյրը, միւս կողմէն պաշտօնի մրցակիցներէն ոմանց անյաջողութեան մատնուիլը, աւելցնելէնք լաւագոյն բախտի մը հանդիպելու ակնկալութիւնները, կողմնակիցներ շահելու համար պապական քարոզիչներու և երոպական դեսպաններու թափած ճիգերը, եկեղեցականներէն ոմանց առիթ ընծայեցին Արևելքէ հեռանալ և շունչերնին Արևմուտք առնել, ուր հաստատուած կամ ապաւինած ազգայիններ դիւրակեաց վիճակ մը ունենալ կը կարծուէին: Այդ շարժումին մէջ պէտք է գատել զարգացման նպատակով և դաստիարակութեան փափաքով գացող դեռահասները, որոնք հռոմէադաւան միաբանութեանց կամ վարժարանաց աշակերտութիւնը կը կազմէին, և մինչև մէկ աստիճան իրենց գործը գեղերեսելու պատրուակ կրնային գտնալ: Հռոմէադաւան գրիչներ ասոնցմէ շատ աւելի կարևորութիւն կ'ընծայեն՝ Հայ եկեղեցւոյ մէջ յառաջացող եպիսկոպոսներէ ոմանց, որոնք իրենց ընթացքին վերջերը Արևմուտք անցնելու և այնտեղ ստիպեալ հռոմէադաւանութեան հետևելու հարկին ներքև գտնուած են: Ասոնց գործը իբր հռոմէադաւան դատին ուղղութեան և ճշմարտութեանը փաստ կը ներկայացուի, սակայն մեր կարծեօք շատ տկարացած կը մնայ հռոմէադաւանութեան դատը, եթէ իր ոյժը այսպիսիներու հեղինակութենէն պիտի ստանայ: Ընդդէմագոյն օրինակն է Սարաֆեանը, մերթ այս և մերթ այն եկեղեցւոյն ծառայող, մերթ այս և մերթ այն վարդապետութիւնը քարոզող: Ուստի եթէ քանի մը տասնեակներ ալ կարենան համրել այսպիսի անուններէն, չենք կարծեր թէ զօրաւոր փաստ մը կազմած ըլլան իրենց ընդգրկած հռոմէադաւան դատին պաշտպանութեան: Մենք անկախաբար գործին տրուած նշանակութենէն, չենք ուզեր զանց ընել գոնէ գլխաւորներուն անունները, քանի որ պատմական եղելութեանց կարգը կը մտնեն:

2143. ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԲԱՍԵՆՑԻ

Նախ յիշենք Յարութիւն եպիսկոպոս Բասենցին, կամ Բասենեան՝ ինչպէս ինքն կը ստորագրէ (ԳԱԼ. 323), որ 1767-ին Կ. Պոլսոյ մայրաքաղաքին նուիրակութիւնը փակելով, յարտաքին վիճակսն ելած (2118), և աւելի Պրուսայի կողմերը զբաղած կ'երևի: Բասենցին համար գրուած է թէ 1771

օգոստոս 14-ին փախեալ ի Թրեստ (ՊԷՐ. 435): Սակայն սա ալ միւսներու նման նորէն ետ եկած կ'երևի, վասնզի 1775 յունուար 15-ին կը գտնենք, որ Բասենցին նորէն Պրուսա է, և Պրուսացիքն, քան զայս յառաջ, երկիցս ևս էին գրեալ գանգատ կաթողիկոսին անոր դէմ, և թէ նա կարի անպատիւ է ի քաղաքիս (ԴԻԲ. Ը. 315), և թէ որքան մնայ անդ միշտ յանարգութենէ ընթանայ (ԴԻԲ. Ը. 316): Կաթողիկոսը կը հրահանգէ որ թարց կարծեաց եկեալ եկեսցէ ի սուրբ աթոռս, բայց Բասենցին երկնչի երթալ (ԴԻԲ. Ը. 315): Ասկէ ետքն է որ կը լսուի, թէ ի տուն Տաճկի է անկեալ, սակայն կը ստուգուի, թէ ի տուն Լամսայի էլչուն, այսինքն Նէմցէի կամ Աւստրիոյ դեսպանին էր անկեալ. հարկաւ Կ. Պոլիս գալէն ետքը, և յայտնապէս ցուցեալ զհերձուածն և զուրացութիւնն իւր (ԴԻԲ. Ը. 511): Այդ լուրը 1776 հոկտեմբեր 11 թուականով է արձանագրուած սակայն եղելութեան թուականը ճշդուած չէ: Շփոթ են այդ թուականէն ետև Բասենցիին համար գրուած տեղեկութիւնները. 1773-ին փախչելու մտադիր կը ցուցուի (ԳԱԼ. 362), մինչ 1775-ին պաշտօնի վրայ է. 1776-ին օտար պաշտպանութեան կ'ապաւինի, մինչ կրկին փախուստի առթիւ բաւական ատեն Հռոմ և Վենետիկ մնալէ ետքը, 1781 օգոստոսին Թրիեստ հասած կ'ըսուի (ԳԱԼ. 362), ուսկից բնաւ չի հետևիր որ 1781-ին Կ. Պոլիս գտնուած ըլլայ, ինչպէս Բասենցիի պաշտպաններ կ'ուզեն ըսել (ԳԱԼ. 363), որպէսզի զայն արդարացնեն նուիրակութեան արդիւնքները և աթոռապատկան գումարները իւրացուցած և միատեղ տարած ըլլալու մեղադրանքէն (ԴԻԲ. Դ. 852): Բասենցին 1776-ին օտար պաշտպանութեան ապաւինած էր, և այն ատեն կենդանի էր Սիմէոն, և իրաւամբ կրնար դիմել Բասենցիին անձը հովանաւորող դեսպանին, որ գողօնի վրայ ալ չտարածէ իր պաշտպանութիւնը: Դեսպանը, աւելի ուղղամիտ քան Բասենցիին գովաբանը, ընթացք կու տայ կաթողիկոսին իրաւացի դիմումին: Բասենցիին մնացած կեանքը անցած է Թրիէստի մէջ, ուր մնացած է երկեակ ութ ամեօք՝ Վենետիկէ անջատուած Մխիթարեաններու մօտ, 1781-է մինչև 1796, և հարիւրամենի վախճանած է 1796 մարտ 17-ին ըստ տապանագիրին (ԳԱԼ. 365), կամ մարտ 14-ին ժողովրդապետական արձանագրութեան համեմատ (ԳԱԼ. 366): Հայերէն տապանագիրին մէջ արքեպիսկոպոս Էջմիածնիձիր գրուածը (ԳԱԼ. 365), որ պարզապէս Էջմիածինէ եպիսկոպոսութիւն առած ըլլալը կը ցուցնէ, չենք գիտեր ինչ հիմամբ արհիեպիսկոպոս Էջմիածինի կոչում, և իբր տիտղոս մեկնուած է (ԳԱԼ. 306), մինչ Էջմիածին երբեք վիճակի կամ եպիսկոպոսական աթոռի տիտղոս եղած չէ, և տապանագիրին լատիներէնին մէջ ալ միայն Հայ արքեպիսկոպոս (archepiscopo Armenio) ըսուած է, և յատուկ տիտղոս տրուած չէ: Մեր պատմական նպատակին համար բաւական ըլլայ գիտնալ, թէ նուիրակութեան արդիւնքը սեփականելու պատճառով տեղի ունեցած է Բասենցիին կաթողիկանալը:

2144. ՍԱՄՈՒԷԼ ԵՐՁՆԿԱՑԻ

Աւելի գրուածներէն մէկն ալ Սամուէլ Երզնկացի, Պրուսայի եպիսկոպոսն է: Սամուէլ Կոլոտի կրտսերագոյն աշակերտներէն էր, 1706-ին ծնած (ԳԱԼ. 262): Նալեանի փոխանորդութիւնը վարելէն ետքը (ԳԱԼ. 59), գլխաւոր պաշտօնը եղաւ Պրուսայի առաջնորդութիւնը, ուր արդիւնաւոր գործունէութիւն ունեցաւ, այնպէս որ Նալեան

վատառողջութեան համար քաշուելու ստիպուած, Սամուէլը իր յաջորդ առաջարկեց, բայց Սամուէլ յանձնառու չեղաւ պատրիարքական տագնապին մատնիլ (2080): Շամախեցիի մահուանէ ետքն ալ՝ կաթողիկոսութեան ընտրելիներուն կարգին Սամուէլ ալ նկատի առնուած էր (2069) Աստապատցիին առաջարկութեամբ (ՂԻԷ. Գ. ծ): Սակայն ասոնք պարզ առաջարկներ էին և բուն ընտրութիւն չեն կրնար ըսուիլ: Սամուէլ ոչ ևս երիտասարդ 66 տարեկան էր, երբ ինք ալ փորձուեցաւ Արևմուտք անցնիլ հանգստութեան և բարօրութեան ակնկալութեամբ, և Սարաֆեանի հետևողութեամբ, որ իր աշխատակիցն էր, և կերևի թէ սա մեծամեծ բախտաւորութիւններ ցոլացուցած էր անոր աչքին եւրոպական կենցաղին մէջ: Սամուէլ Կիպրոս քաշուելու պատրուակով Պրուսայէ կը մեկնի 1772 նոյեմբեր 3-ին, Կ. Պոլսոյ մէջ իր գործերը կը կարգադրէ և Յարութիւն Պետանեանի ձեռքով նաւագնացութեան պէտքերը կը հոգայ, և դեկտեմբեր 4-ին Քուրուշէշմէէ Քըղքուլէ կանցնի և անկէ նաւ մտնելով 18 օրէն Մալթա (Malta) կը հասնի, որ է ըսել դեկտեմբեր 22-ին ձմեռային եղանակին մէջ (ԳԱԼ. 267): Անկէ անդին նաւագնացութիւնը կը դժուարանայ, երկու անգամ Մարսիլիա երթալու, և երկու անգամ ալ Իտալիա անցնելու համար նաւ կը մտնէ, բայց քիչ յառաջանալէ ետքը՝ չորս անգամ ալ ետ կը դառնայ, և այս կերպով բաւական ատեն կանցնէ Մալթայի մէջ, մինչև որ վերջին անգամ 12 օրուան նաւագնացութեամբ Մալթայէ Զիվիթապէքքիա (Civitavecchia) կու գայ, և Հռոմ կը հասնի մայիս 12-ին (ԳԱԼ. 270) կամ 3-ին (ԳԱԼ. 272), որ տոմարներու տարբերութեամբ 2-12 կամ 3-13 պէտք է ըլլայ: Սարգիսի և Սամուէլի իրարու ետևէն և գաղտնի կերպով Կ. Պոլիսէ հեռանալն էր, որ Պասմաճեանի կամակցութեան վերագրուելով, անոր դէմ ամբաստանութեան կէտ մը կազմեց (2114): Հռոմ հասնելուն յուսախաբ մնացած կը յայտարարէ, Զինչ առնելս ոչ գիտեմ ամենից կողմանց շուարեալ կեամ, Աստուած ամենակալ ի թիկունս հասեալ օգնեսցէ մեզ. Աստուած ազատ պահէ զմեզ ի գայթակղութենէ(ԳԱԼ. 268): Վերջին խօսքը կը ցուցնէ թէ Սամուէլ հռոմէադաւանութիւնը ընդունած չէր յառաջագոյն, փորձի համար եկած էր, և փորձին սկզբնաւորութիւնը յաջող չտեսնելով, դաւանութեան մէջ գթելէ կը զգուշանար: Այս է Սամուէլի միտքին ուղիղ մեկնութիւնը և ոչ թէ հայր Ներսէսեանի գրելուն յենելով, թէ ի բազմաց հետէ լուեալ էի զլուր նորին, գրեթէ 30 ամէ ի վեր, հետևցնել թէ Սամուէլ 1743-ին իվեր հռոմէադաւան եղած ըլլայ (ԳԱԼ. 270): Ներսէսեանը Սամուէլի անունն է լսած իբրև նշանաւոր եպիսկոպոսի մը, դաւանութեան մասին ակնարկ չունի բնաւ: Բայց անգամ մկըղ որ Հռոմ ինկած էր, անոր շուրջը պատեցին, որ գոհացնեն և վար դնեն: Հասնելէն 40 օր ետքը 1773 յունիս 26-ին վիճակը տակաւին անորոշ է, և Փրոփականտա կը յուսայ կարգի դնել Պրուսայի եպիսկոպոսին գործը: Իսկ 1773 հոկտեմբեր 18-ին Վենետիկ կը գտնուի, ուր փոքր աստիճաններու ձեռնադրութիւն կը կատարէ, վերջապէս 1774-ին Ումուտեան Սիմոն եպիսկոպոսի մահուանէ ետքը անոր կը յանձնեն Հռոմի մէջ ձեռնագրիչ եպիսկոպոսի պաշտօնը (ԳԱԼ. 271): Սամուէլ առաջին անգամ Հռոմ հասնելուն գրած էր, թէ ի յԱրևելս դառնալն ինձ անկարելի է (ԳԱԼ. 268), զի հարկաւ թեթևամտութիւն պիտի սեպուէր իր արարքը: Բայց տարի անցնելով, և յուսախաբութիւնը աճելով, և խիղճն ալ պարտուելով, անկարելին իրական ըրած է, զի 1778

հոկտեմբեր 6-ին, զինքն արդեն Կ. պոլիս դարձած կը գտնենք (ԳԱԼ. 273): Ջախարիա պատրիարքի հռոմէադաւաններուն դէմ 1778 փետրուար 21 ժողովով սկսած շարժումին ակնարկելով (2129) ըսուած է, թէ եղև դրդեալ և յորդորեալ ի յետս դարձմանէ Սամուէլի (ԳԱԼ. 273), ինչ որ կը ցուցնէ թէ 1778 տարւոյ սկիզբներէն Սամուէլ արդէն Կ. Պոլիս կը գտնուէր, և միանգամայն հռոմէադաւանութեան դէմ ազդու գործիչ մը եղած էր, հարկաւ Հռոմը տեսնելէն և ուսումնասիրելէն ետքը՝ իսկութեան վերահասու ըլլալուն պատճառով: Սամուէլ կեանքին մնացորդը անցուցած է Խասքէոյ թաղին մէջ, իբրև եկեղեցւոյն քարոզիչ, ուր և վախճանած է 1786-ին 80 տարեկան և գերեզմանը կը գտնուի Խասքէոյի գերեզմանատան մէջ: Այս է Սամուէլ Երզնկացիի ընթացքը, որ աւելի աննպաստ փաստ մը կը դառնայ հռոմէադաւանութեան դատին:

2145. ՊԱՍՄԱՃԵԱՆԻ ՄԱՀՈ

Քաղենք ևս Գրիգոր Պասմաճէանի կեանքին վերջին մասը, որուն նկատմամբ խօսած ենք մինչև 1777 ապրիլին Անքօնա բնակութիւն հաստատելը (2117): Այդ թուականէն մինչև 1782 Պասմաճէան Անքօնա կը մնայ, բայց վերջէնվերջ կը ձանձրանայ, վասն զի Լատին լեզուի հմուտ չըլլալով եկեղեցական պաշտամանց չի կրնար հետևիլ, իսկ Հայոց եկեղեցին և քահանան ալ շատ անշուք ըլլալով զինքն չեն գոհացներ (ՊԱՍ. 35): Պասմաճէան Վենետիկ կը հասնի 1782 ապրիլին, միջոց մը ասպընջականութիւն կը վայելէ ի վանքեցւոց Հայոց (ՊԱՍ. 36), այսինքն Ս. Ղազարու Մխիթարեան միաբաններէն, և յետոյ կը հիւրասիրուի Ովանէս աղայի Սեղբոսեան կոչեցելոյն կողմէ (ՊԱՍ. 36), որ է նոյնինքն Սեղբոս մարքիզը: Վենետիկ մնալուն տևողութիւնը, ցուցուած է վեց եօթն ամիս ըստ հրամանի սուրբ ժողովոյն Փրօփականտայի (ՊԱՍ. 132): Չի կրնար հաստատուիլ որ յետոյ նոր արտօնութեամբ կրցած ըլլայ այդ պայմանաժամը երկարել: Թէպէտ կը գրէ, թէ յետ երկուց ամաց ժամանելոյն մերոյ որ էր թուականն 1784 ի մէջ մարտի ամսոյ, սիպեցաւ առ մեզ անբժշկելի և անյեղելի ցաւ իջուծոյ, որով երկու տարին Վենետիկ հասիելէն հաշուիլ կերևի, մանաւանդ որ ի ժամանակի և ի յաւուր տկարութեան ընդունած գութն ու խնամքը Ս. Ղազարու միաբաններուն կը վերագրէ, որոնց մոտ եղաւ Վենետիկ հասնելուն առջի օրերը, և սակայն տկարութիւն ըսածը, ոչ իջուածքին, այլ մասնաւոր տկարութեան մը վրայ պէտք կըլլայ մեկնիլ: Իսկ մեծ տկարութիւնը խնամուած է ոչ Վենետիկի տոպնջականներէն, այլ օգնականութեամբ և նպաստաւորութեամբ սրբոյ ժողովոյն Փրօփականտայի կոչեցելոյ (ՊԱՍ. 36): Ըստ այսմ հաւանական չէ մինչև 1789 Վենետիկ մնացած ըլլալը (ԳԱԼ. 349), և հաւանակագոյն է 6-7 ամիսէն Անքօնա դարձած և հոն 1784-ին կաթուածահար ըլլալը (ՊԱՍ. 132): Անքօնայէ 1789-ին գրած նամակներէն մէկուն մէջ ալ կըսէ, թէ ահա մերձեալ ի լնանիլ հնգից ամաց, որ որպէս միակողմանի տառապիմք և չարչարիմք, որով ամբողջ հինգ տարիներ շարունակ միևնոյն տեղ մնացած ըլլալ կը ցուցնէ: Յիշեալ 1789 տարւոյն մէջ է, որ հարկաւ ինքզինքը քիչ մը կազդուրուած զգալով յիշատակութիւններ կը գրէ, և ամէն կողմ գիրեր կը տեղացնէ, վերջինը 1789 սեպտեմբեր 4-ին (ՊԱՍ. 129) իր անցեալը պատմելով, իր ընթացքը պաշտպանելով, և ուրիշներունհետ բաղդատութիւններ հաստատելով: Այդ թուականէն ետքը տակաւին իբր տարիուկէս ևս կապրի

Պասմաճեան, և կը վախճանի 1791 յունիս 22-ին, բայց ոչ Անքօնայի, այլ Թրիէստի մէջ, ինչպէս կը քաղուի նոյն քաղաքին Հայագգի մկրտելոց և պսակելոց և ննջեցելոց տոմարէն (ՏԱՇ. 924), որուն մէջ յայտնապէս գրուած է վերոյիշեալ թուականով, թէ վախճանեցաւ գերապատիւ Գրիգոր վարդապետն Աստուածատուրեանց, որ էր պատրիարք ամենայն Հայոց Կոստանդնուպոլիս, իբր 78 ամաց, և թէ Թաղուեցաւ Ս. Յուստոսի (San Guisto) մայր եկեղեցւոյն դրան առջև (ԳԱԼ. 357): Այլ թէ ե՞րբ և ինչպէ՞ս և ինչո՞ւ Անքօնայէ Թրիէստ փոխադրուեցաւ, բնաւ տեղ մը բացատրութիւն չենք գտներ: Եւս առաւել առանց բացատրութեան կը մնայ, թէ ինչպէս Պասմաճեանի ինքնագիր գրուածները, և անոր սեփականութեան գիրքերը Անտոնեանց Հռոմի՝ և անկէ Օրթաքէօյի վանքը կը գտնուին, մինչ յարմարագոյն էր Մխիթարեանց Վիէնայի վանքը գտնուիլը, քանի որ Թրիէստ մեռած ու թաղած է: Տապանագիրի մըն ալ պատճէնը, որ նոյնպէս Անտոնեանց դիւանին մէջ կը գտնուի, առանց մահուան թուականի, կ'երևի նոյն իսկ Պասմաճեանէ կանուխէն պատրաստուած էր, բայց գործածուած չէ. գայ պանդխտի յայսմ քաղաքի բացատրութիւնը՝ Անքօնայի համար ըսուած է (ՊԱՍ. 129), ուր գրած ատեն կը գտնուէր, և անկէ տեղափոխուելու միտքը չունէր:

2146. ՊԱՍՄԱՃԵԱՆԻ ԳՐՈՒԴՇՆԵՐ

Հետաքրքրական էր յատուկ և ընդարձակ ուսումնասիրութիւն մը ընել Պասմաճեանի ինքնագիր յիշատակարանին և նամակներուն վրայ, և գրողին ներքին զգացմանց թափանցել, սակայն մեր մեզի սահմանած գիծերէն դուրս կը մնայ: Բաբգէն վարդապետ՝ այժմ եպիսկոպոս Կիլիկիայի, համառօտակի շօշափած է այդ կէտը, բնագիրները հրատարակած ատեն, և այն եզրակացութեան կը յանգի, թէ Պասմաճեան կաթոլիկ չէր (ՊԱՍ. 135), և այդ կարծիքը կը քաղէ մանաւանդ այն բացատրութիւններէն, զորս նա գրած է Ստեփանոս Աւթանտիլեան վարդապետի հարցումներուն (ՊԱՍ. 123) Հայ եկեղեցւոյ մասին (ՊԱՍ. 126), և չէ համարձակած Հայ եկեղեցին դատապարտել (ՊԱՍ. 129): Իսկ Պասմաճեանի ծախողուածը կը վերագրէ չափազանց բարութեան համարժէք՝ թոյլ և կատարելապէս դիւրահաւան բնաւորութեանը, որով դժուարին կացութեան և կնճռոտ խնդիրներու դիմաց գտնուելով, չէ կրցած ոչ որոշ ուղղութիւն մը պահել, և ոչ Կոլոտի ու Նալեանի ճարտարութիւնը ցուցնել, մէկ կողմէն հաշտարար և միւս կողմէն հաստատամիտ ընթացք մը պահելով, կաթոլիկութեան անունով և Լատիններու ու լատինամիտներու կողմէ յուզուած խնդիրներու մէջ (ՊԱՍ. 134): Պասմաճեանի գլխաւոր գրուածներն են մեծ Յիշատակարանը (ՊԱՍ. 9-56), որուն մէջ յառաջ կը բերէ իրեն նպաստաւոր քանի մը հին վկայագիրներ և Ողջունագիր իբր պատմօղէն գրուածը (ՊԱՍ. 98-121), որուն լրացուցիչ կրնանք սեպուիլ Ազդեցութիւն պատմողօրէն (ՊԱՍ. 95-97), և Աթոռայնոց բոլորից մակագրուածները (ՊԱՍ. 93-94), որոնք 1789 մարտ 30 թուականը կը կրեն, իսկ առաջ յիշուած յիշատակարանն ու ողջունագիրը ասոնցմէ առաջ գրուած կ'երևի: Պասմաճեան ինքն ալ չ'ուրանար, որ յամենայնի ամիրաներուն և գլխաւորապէս Գասպար Մուրատեանին կամակատար հպատակութիւն է ցոյց տուած, սակայն այսու ոչ թէ բան մը շահած է, այլ տր տկար կողմերը ցուցադրած, և ի զուր հեզնական յանդիմանութիւններ կ'ուղղէ յառաջադէմ ամիրայից և իշխանաց

ազգին մերոյ (ՊԱՍ. 67-68), և դրան լեզուով կը վատաբանէ անոնց գործերուն դէմ: Փոքրոգի զգացմանց արդիւնք են ամիրաներուն և ընդհանրապէս Հայերուն դէմ կազմած ամբաստանութիւնները, թէ Պողիկեան աղանդաւորներ են, թէ Խաչի և պատկերի դէմ կը խօսին, թէ մատաղի ոսկրներու վրայ թաղման կարգ կը կատարեն, թէ եկեղեցականները կը կողոպտեն, թէ աղքատաց դրամները կ'իւրացնեն, թէ պատրիարքները կ'անարգեն, թէ եկեղեցականութեամբ ամիրայ կը դառնան (ՊԱՍ. 136): Եթէ ըսածներէն ոմանց մասին իրականութիւնն ալ ընդունինք, ամէն ժամանակի սովորական անտեղութիւններ են, և անոնք ըլլալով հանդերձ պայծառացան և փայլեցան իր անմիջական նախորդները, և օրհնութեամբ կնքեցին կեանքերնին: Աւելորդ կը սեպենք քաղել ուրիշներու դէմ ալ եղած հալածանքները, զորս իբր իրեն արդարացում յառաջ կը բերէ, կամ ուրիշ պատրիարքներու ամիրայից հանդէպ ցուցած զիջողութիւնները յիշել, որոնցմով իբր թէ ինքնինքը կը ջատագովէ. զի ասոնք իր նպատակին չեն ծառայեր, և զինքն չեն արդարացներ, քանի որ հալածանք և պահանջմունք՝ ամէն բարձր աստիճանաւորներուն բաժին են, իսկ արժանիքը՝ չընկճուելու մէջն է: Այսու հանդերձ խստիւ պիտի չմեղադրենք Պասմաճեանի բնաւորութեան տէր մէկու մը գործածած լեզուն, որ երկարամեայ ակամայ վտարանդութեան մէջ ճանճարացած, միտքին և խիղճին հակառակ օտարադաւանութիւն կեղծելու ստիպուած, և տարիներով կաթուածահար վիճակէ նեղուած, մասնաւոր գրութիւններով սրտին գեղծումը դուրս կու տայ, և անով ինքն իրեն մխիթարութիւն պատրաստել կը կարծէ:

2147. ԶԱՆԱԶԱՆ ՀՌՈՄԷԱԿԱՆՔ

Պասմաճեանի և Սարաֆեանի, Բասենցիի և Երզնկացիի, գլխաւոր դէմքերուն իսկութիւնը փոքրիշատէ պարզելէն ետքը, աւելորդ կը դատենք յառաջ բերել ուրիշ կաթոլիկութեան յարող Հայ եկեղեցականներու անունները: Ապա թէ ոչ պէտք էր այդ միտքին ծառայող բոլոր Մխիթարեան և Անտոնեան միաբանները, և Փրօփականտայի աշակերտներն ալ յիշել, և կենսագրութեանց երկար շարք մը կազմել, զոր և ոչ Հայ եկեղեցւոյ աստիճանաւորներուն համար ըրած ենք: Ինչ որ պատմութեանս ընթացքին համար պէտք է գիտնալ, այդ միջոցին կաթոլիկութեան առաւել ընդարձակութիւն ստանալն է, օգտուելով Մխիթարեան կրկին և Անտոնեան միաբանութեանց գործունէութենէն, լատինամիտ հրատարակութեանց յաճախելէն, Երոպական ազդեցութեանց Օսմանեան քաղաքական շրջանակին մէջ տարածուելէն, և պապական նպաստներու ու արտաքին ակնկալութիւններու առատանալէն: Այդ կացութենէն յառաջ եկող միջադէպներ հետզհետէ պատմութեան կարգին դիմացնիս պիտի ելլեն, և մենք ալ պէտք ատեն պարտուպատշաճ բացատրութիւնները պիտի տանք, շարունակելով մեր սովորական ոճը:

Տ. ԴՌԷԿԱՍ Ա. ԿԱՐՆԵՑԻ

2148. ԺԱՄԱՆԱԿԻՆ ՊԱՐԱԳԱՆԵՐ

Սիմէոն Երեւանցի կաթողիկոսը 1780 յուլիս 26-ին կիրակի օր վախճանած, և յուլիս 27-ին երկուշաբթի թաղուած էր (2139): Երեքշաբթի յուլիս 28-ին (ՂԻԲ. Դ. 1բ), որ ըսել է յետ երից աւուրց (ՄԱՐ. 5), կամ մահուան երրորդ օրը, Մայրաթոռի մէջ ժողով գումարուեցաւ միաբանութեան

անդամներով և յուզարկաւորութեան եկող Երեւանի և շրջակայից երևելիներով (ՂԻԲ. Դ. 1բ), նոր կաթողիկոսի ընտրութեան խնդիրը յուզելու: Վերջին ատեններու ընկալեալ սովորութիւն էր, որ միաբանութիւնը երկու կամ երեք ընտրելիներ կը ցուցնէր, և յետոյ ազգին կարծիքը առնելու հետամուտ կ'ըլլար, գլխաւորապէս Երեւանի, Ջուղայի և Տփղիսի, և մանաւանդ Կ. Պոլսոյ ազգայիններուն, և այնպէս ընտրուածը կ'օծուէր և աթոռ կը բարձրանար (ՂԻԲ. Դ. 1գ.): Բայց մենք տեսանք որ պարագայից ստիպմամբ միաբանութենէ և մօտաւորներէ կատարուած հապճեալ ընտրութիւններ և օծումներ ալ տեղի ունեցած են, զորս ազգը համակերպութեամբ ընդունուած էր: Ըստ այսմ այս անգամ ալ խնդիրի նիւթ եղաւ, թէ պէտք է արդեօք ընտրութիւնը շտապել և աւարտել: Ընդհանուր կարծիքը այն եղաւ թէ ժամանակը վրդովեալ լինելով, ինչպէս որ Սիմէոնի վերջին օրերուն դէպքերն ալ կը ցուցնեն (2138), և աթոռին անգլուխ մնալը վտանգաւոր նկատուելով՝ անհրաժեշտ է ընտրութիւնը փութացնել: Այդ անհրաժեշտութիւնը ծանրացող պարագաներուն կարգին նկատողութեան տօնուեցաւ, որ Իսրայէլ Աղուանից վտարելու կաթողիկոսը (2092), Տփղիսի մէջ Կրաց արքունիքը շահած էր, և Երևանի յաղթութեամբ (2138) անոր ստացած գիրքէն օգտուելով, արդէն Սիմէոնի հիւանդութեան օրերէն սկսած էր խլրտիլ: Մահուանէ երկու շաբաթ ալ առաջ, Տփղիսի մէջ սուտ լուր տարածելով, թէ հոգևոր տէրն վախճանեցաւ կոշառքներով և խարականքներով շարժում գոյացուցած էր, որ Հերակլի ազդեցութեամբ Էջմիածինի աթոռը գրաւէ (ՂԻԲ. Դ. 32): Ուրիշ բռնի և ինքնընծայ թեկնածու մըն ալ կը ներկանար Գալուստ Ներսէսեան եպիսկոպոս, որուն համար կըսուէր թէ 300 Պորշալուցի Թաթարներ վարձած է, եթէ պէտք ըլլայ, բռնութեամբ ալ աթոռին տիրանալու և այս կասկածով տեղապահ և գանձապետ Մկրտիչ եպիսկոպոսի կարգադրութեամբ իբր 200 երիտասարդներ հաւաքուած էին վանքին մէջ, Գեղարքունի գաւառի գանազան գիւղերէն, հարկ եղած ատեն բռնութիւնը զօրութեամբ վանելու համար (ՂԻԲ. Դ. 1դ): Սիմէոնի հիւանդութեան օրեր, շրջակայ Թուրքեր ալ սկսած էին Էջմիածինի կալուածները իւրացնել, զգիւղ մի նշանաւոր յափշտակեցին, զերկուս մեծամեծ այգիս իւրացուցին, սկսան և ի մերձակայ գիւղիս ձեռնամուխ լինել, և շատ աւելի վնասներու սպառնալիքներ կընէին (ՂԻԲ. Դ. 27), աթոռը անգլուխ տեսնելով: Այս կասկածներէն աւելի միաբանութեան միտքին վրայ կազդէր վախճանած և յարգւած կաթողիկոսին վերջին կամքը կամ կատակը, զոր քանիցս իր կենդանութեան յայտնած էր, և վերջին անգամ ալ իր խոստովանահօր՝ ծերունագարդ Մարկոս լուսարարապետ եպիսկոպոսին յանձնարարած էր, որ աթոռը անայցելու չմնայ այս վնասաշատ ժամանակիս՝ և շուտով կաթողիկոս ընտրեն Ղուկաս Կարնեցի եպիսկոպոսը (ՂԻԲ. Դ. 1բ): Ժողովին մեծամասնութեան միտքը հակած էր Ղուկասին, զոր Մայրաթոռի մէջ գործի վրայ ալ գնահատած էին քանի տարիներէ ի վեր: Բայց հակառակ կարծիք ունեցողներ ալ կային, որոնք կուսակից էին Կ. պոլսոյ պատրիարք Ջաքարիային, որ աւելի կարող և գործունեայ և երիցագոյն նկատուած էր, բայց աւելի շատեր կը խրտշէին անոր խիստ և բուռն բնաւորութենէն: Ջաքարիայի կողմը եղողներուն գլխաւորն է Սահակ եպիսկոպոս Գեղամացի կոչուած հայրենական գաւառէն (ՄՍՐ. 5), և Փառակեցի՝ ծննդավայրը եղող Փառականք գիւղին

անունով (ԴԻԲ. Դ. 16): Սա իր միտքը յառաջ մղելու համար կը պնդէր, թէ անհրաժեշտ է Կ. Պոլսոյ ազգայիններու հաւանութեան դիմել, և առանց անոնց հաճութիւնը ստանալու ընտրութիւն չվերջացնել (ԴԻԲ. Ա. 3):

2149. ԸՆՏՐՈՒԹԵԱՆ ԼՐՈՒՄԸ

Խնդիրը այդ կէտին վրայ եղած ատեն, վիճաբանութիւնը սաստկացաւ մանաւանդ Մկրտիչ և Սահակ եպիսկոպոսներու միջև, և Սահակ սկսաւ Մկրտիչը նախատել թէ, Դու նախ եկ տուր զհաշիւ քո ուղղապէս: Ժողովականներ Մկրտիչի կողմը ելան, որ յինքն յանկուցեալ ունէր զհամարումն իւրաքանչիւրոց, և Սահակի դէմ ելլալով սկսան հարկանել զնա, զոր հազիւ Յովհաննէս Քէալ մելիքը ձեռուրներէն ազատելով՝ դուրս հանեց, և տարաւ իր սենեակը հանդարտեցնել և նստեցնել: Հազիւ թէ միջադէպը փակուեցաւ, նոյնինքն Գալուստ եպիսկոպոս, որուն վրայ կասկածոտ էին, երկուցեալ որ մի գուցէ իրեն դէմ ալ նմանօրինակ բան մը փորձուի, տեղէն կ'ելլէ, և ի բաց առեալ զվեղար իւր, կ'երթայ Ղուկասի աջը համբուրել ասելով, Կէցցէ տէր մեր սրբազան: Ներկաներ համամիտ կերպով կը ձայնակցին, և համաձայն հաւանութեան ձևով կը հռչակուի Ղուկասի ընտրութիւնը: Ղազար Աստապատեցի եպիսկոպոսը, անմիջապէս Սուրբ Խաչիւս կ'ըսէ, և ժողովին նախագահող Մկրտիչ եպիսկոպոսն ալ Պահպանեա աղօթքը կ'արտասանէ, և ժողովը կը փակուի (01. ԱՐՐ. 183): Գալուստ եպիսկոպոսի նախաձեռնութիւնը կը քաղենք ժամանակակից յիշատակարանէն (ԴԻԲ. Ա. 3), և չեն արդարանար Մսերեանցի գրածները, թէպէտ ինքն կը պնդէ թէ գրեցի՝ զորս հարցի և լուայ և. ստուգեցի ի հինաւուրց միաբանից (ՄՍՐ. 12), իբր թէ Սահակ եղած ըլլայ առաջին անգամ Ղուկասի համար մտածողը (ՄՍՐ. 5), և ժողովին մէջ Ղուկասին անունը հռչակողը (ՄՍՐ. 6): Կ'երևի թէ Մսերեանց մոռացկոտ կամ կողմնակցական աղբիւրներու հանդիպած է, զի տեսանք Սահակ ինքն ալ խոստովանած է Ղուկասի դէմ ելած ըլլալը (ԴԻԲ. Դ. 193): Նոյնժողովին մէջ որոշում տրուեցաւ ընտրութիւնը անմիջապէս լրացնել և Ղուկասը աթոռ բարձրացնել ուստի հապճեպով պատրաստութիւններ կը տեսնուին օծումն ալ կատարելու: Ղուկաս բաւական կընդդիմանայ թէ վրդովեալ ժամանակին դժուարութիւններէն խոյս տալով, և թէ ներքին տարածայնութիւններէն խիթալով, բայց ամէնքը միաբերան անհրաժեշտ պարագաներուն պահանջը առջև կը դնեն և զիջողութեան կը ստիպեն (ԴԻԲ. Դ. 28): Վարդավառի դիմացի կիրակէն, 1780 օգոստոս 2-ին, օծման կարգը կը կատարուի, և Ղուկաս կաթողիկոսական աթոռ կը բազմի, Սիմէոնի մահուան ութերորդ օրը, և անմիջապէս կը սկսի աթոռին պաշտպանութիւնը հոգալ, զանազան կողմեր գրուելիք շրջաբերականները պատրաստել, և զանոնք տանող պատուիրակները, կամ ժամանակին բառով՝ մահսերատար վարդապետները ճամբայ հանել:

2150. ԴՈՒԿԱՍԻ ՆԱԽԸՆԹԱՑԸ

Գործողութեանց մէջ ջրառաջացած պէտք է ակնարկ մը նետենք Ղուկասի նախընթացին վրայ: Ղուկաս ծնած կըլլայ 1722-ին, եթէ 77 տարեկան վախճանեցաւ 1799-ին (ԴԻԲ. Ա. 45): Ըստ այսմ երբ 1783 ապրիլ 4-ին կը գրէ, թէ 36 տարի առաջ Քիւթիւրի ժամանակ դեռ ևս տղայ էր, պէտք

չէ տղայական տարիքի վրայ առնել, զի արդէն 26 տարեկան եղած կըլլայ, այլ պաշտօնական շրջանակէ դուրս և գործերու անհաղորդ ըլլալուն վրայ, ինչպէս ինքն ալ կակնարկէ ըսելով, թէ այն ատեն միթէ՞ ես խորհրդակից էի այդպիսեաց իրաց (ԴԻԲ. Դ. 507): Ղուկաս Կարնեցի կոչուած է սովորաբար, ոչ քաղաքու, այլ գաւառաւ (ԴԻԲ. Դ. Կ), զի ծննդավայրն եղած է Կեղի կամ Քլի աւանը է հին Խորձեանը: Մանկութենէ աշակերտած է Մայրաթոռին, և Սիմէոնէ առած է ուսմանց դասեր, իսկ քահանայական ձեռնադրութիւնը ընդունած է 1751 լուսարարապետ Եղիազար եպիսկոպոսէն, օժակից ունենալով Ջաքարիա Կաղզուանցին: Կարդապետութեան ատեն նուիրակ գացած է Ռումէլի և Խրիմ: Սիմէոն կաթողիկոս իր օծուելէն միայն 58 օր ետքը, 1763 յունիս 17-ին երեքշաբթի, Որդւոց և Թոռանց տօնին օրը (ԴԻԲ. Դ. իէ), հին տօնացոյցի կարգով (ՏՆԱ. 228), եպիսկոպոսութեան օծում տւած է Ղուկասի և Եսայի Նախիջևանցի և Պետրոս Բերթումեան վարդապետներու, բայց Ղուկաս նկատուած է անդրանիկ և շնորհածին գաւակ Սիմէոնի, որ քիչ ետքը զայն վանքէ դուրս պաշտօնի կոչեց, և 1764 մարտ 11-ին յլեց Ջմիւռնիոյ առաջնորդութեան և նուիրակութեան (ԴԻԲ. Գ. 101): Ղուկաս այնտեղ մնաց մինչև 1775 զի մէկկողմանէ շատ օգտակար կըլլար զանազան յանձնակատարութեանց և մանաւանդ տպարանի ձեռնարկին համար, և միւս կողմէն Ջմիւռնացիք կը թախանձէին որ չփոխէ, և նոյն իսկ 1775-ին երբոր զայն Մայր աթոռ կը կոչէր՝ նոյն իսկ Ղուկասի խնդրանաց համեմատ, Ջմիւռնացիք, խնդրագիրներ կը տեղացնէին, որ որպէս զՋաքարիա վարդապետն Պոլսեցւոցն բաշխեցէր, զՂուկաս վարդապետն ևս մեզ բաշխեա (ԴԻԲ. Ը. 426), բայց Սիմէոն վեհն բացասեաց զխնդիրս նոցին (ԴԻԲ. Ը. 440), զի թէ ինքն կուզէր զայն իրեն մօտ ունենալ, և թէ Ղուկաս կրկին անգամ աղաչանօք գրեալ էր սրբազան վեհին խնդրել զինքն (ԴԻԲ. Ը. 452): Այս պատճառով վերջապէս Եսայի վարդապետ յաջորդ նշանակուեցաւ, և 1775 յունիս 23-ին ճամբայ ելաւ (ԴԻԲ. Ը. 456), իսկ Ղուկաս հագիւ տարւոյն վերջերը կրնայ Մայրաթոռոյ դարձած ըլլալ: Անկէ ետքը շարունակ էջմիածին մնաց, իբրև գլխաւոր գործակից և խորհրդական Սիմէոնի, որուն հիւանդագին վիճակը օրէ օր կը ծանրանար, և հաւատարիմ և կարող գործակցի մը պէտք ունէր, որպիսի ոք ճանչցած և ընդունած էր նա իր անդարնիկ և շնորհածին Ղուկասը: Սիմէոնի այդ մեծ գնահատումը հիմնական երաշխաւորութիւն մըն է Ղուկասի արժանիքին, հակառակ իր մասին ոմանց կողմէ կուտակուած ձախող դիտողութեանց (ՄՍՐ. 10): Նախընթաց գործունէութիւնը վկայուած է այս կերպով. իսկ կաթողիկոսական գործունէութեան մասին կը թողունք որ եղելութիւնները խօսին, Ղուկաս կը ներկայացուի իբրև այր անձեայ, փառացի, վայելչադէմ, ծանրագոյն, քաղցր ի կենակցութեան, և վարժ ի գրաւել զսիրտս այլոց, որ համակիր չեղողի մը գրիչին ներքև աւելի մեծ նշանակութիւն կը ստանայ: Ուսումնական զարգացման կողմէն ալ յետամնաց պէտք չէ կարծուի, քանի որ Սիմէոնի յառաջադէմ աշակերտներէն էր, և հնար չէ զինքն անուսումն կամ ուսումնատեաց ըսել, պարզապէս ըսած ըլլալուն համար, Մեծ է տունս, ինձ մարդիկ հարկաւորք են ի կառավարել, իմ միաբանքն եթէ զՍուրբ ես տէր և զՀայր գթած գիտենան ինձ բաւական է, ես փիլիսոփայ միաբան ուզում չեմ (ՄՍՐ. 12): Այդ խօսքերը պարզապէս աթոռին շինութեան և պահպանութեան

նախանձաւոր ըլլալուն վկայութիւնն են, և գրեթէ կրկնութիւն են Սիմէոնի խօսքերուն թէ, Լաւ է տոգէտն՝ որ ըստ հաւատոյն ուղիղ իցէ և ըստ վարուցն պարկեշտ, քան զիմաստունն սնապարծ՝ որ ըստ հաւատոյն թերի իցէ և ըստ վարուցն անպարկեշտ (ԴԻԲ. Դ. 754): Սիմէոնի մասին կասկածող չկայ, Ղուկասի ալ միտքը, և երկուքն ալ կ'ակնարկեն լատինամոլ ուսումներով ազգային եկեղեցին անարգող թեթևամիտներուն:

2151. ԶԱՔԱՐԻԱ ԸՆԴԴԻՄԱԴԻՐ

Ղուկասի ընտրութիւնը ծանուցանող պաշտօնագիրներուն կարգին, յատուկ մտադրութիւն դարձուցած Կ. Պոլիս ղրկուելիքին, վասն զի որչափ ալ Մայրաթոռը Պարսից իշխանութեան ներքև էր, բայց սովորութեամբ պահանջ դարձած էր որ Օսմանեան կառավարութեան կողմանէ ալ հրովարտակ ստացուի, որպէս զի անով կաթողիկոսը կարենայ իշխանութիւն վարել Տաճկահպատակ վիճակներուն վրայ: Օծումէն յետ իբրև աւուրց քսանից (ԴԻԲ. Ա. 3), որ է ըսել Վերափոխման տօնը նելէն ետքը, որ այն տարի օգոստոս 17-ին կը հանդիպէր, ճամբայ ելաւ Կ. Պոլսոյ պաշտօնագիրը տանելու սահմանուած Պետրոս Եպիսկոպոս Խօզարածեան, որ Սէթ ալ կոչուած է, գուցէ աւագանի անունը ըլլալուն. սակայն նա Կ. Պոլիս չհասած, լուրը եկած էր, որ իբր անակնկալ գոյժ և անհաճոյ գործ ամէնուն ուշադրութիւնն իրեն գրաւեց (2137): Կ. Պոլսեցիք վշտացան որ կաթողիկոսական ընտրութեան մէջ իրենց ձայնը կ'անարգուէր, և ճանչցուած իրաւունքնին ոտնակոխ կ'ըլլար, ուստի խռովեցան յանձինս իւրեանց, և խորհեցան եղելութեան ընդդիմանալ: Բայց ազգայիններէն աւելի էր Զաքարիայի գայրոյթը, ոչ թէ լոկ իր աթոռին պատիւը պաշտպանելու տեսակէտէն, այլ աւելի իր անձնական զգացումին վիրաւորուելուն համար, որովհետև իրեն իրաւունքը կը կարծէր կաթողիկոսական աթոռին յաջորդութիւնը, և զինքն Ղուկասէ և բոլոր Մայրաթոռոյ Եպիսկոպոսներէն վեր կը դասէր արդիւնաւորութեամբ և արժանաւորութեամբ: Զաքարիայի գայրոյթը ևս առաւել սաստկացաւ, երբ ձեռքն հասան Սահակ փառակեցիի գիրերը, որ ընտրական ժողովին միջադէպէն (2149) վիրաւոր և սրտնեղեալ, Զաքարիայի գրգռիչ տեղեկութիւններ էր հաղորդած, անոր ընտրութեան հաւանականութիւնը ցուցնելով և դիմադիրներ մատնանիշ ընելով, ինչպէս ինքն ալ վերէն կը խոստովանէր, թէ գրեցի յիրաւի զբանս վրդովականս ի մեծն Պոլիս, և թէ գրեցի զոր ինչ և կամեցայ (ԴԻԲ. Դ. 193): Զաքարիա մեծամեծաց ժողով գումարեց, եղելութեան մասին խօսեցաւ ինչպէս որ իր վիրաւորեալ անձնասիրութիւնը կը թելադրէր, և ամէնքը գրգռեց: Խօզարածեանի տուած բացատրութիւնները նկատի չ'առնուեցան, և որոշում տրուեցաւ կաթողիկոսին յիշատակութիւնը չընել, և կառավարութենէ հաստատութեան հրովարտակ չ'առնել: Միանգամայն կաթողիկոսական ընտրութեան և ազդեցութեան խնդիրները հաստատուն ձևի մը վերածելու համար, չորս կէտեր սահմանեցին և միաբանութեան կողմէն ընդունուիլը պահանջեցին, և յատուկ պատուիրակ մըն ալ որոշեցին Կարապետ Ամդեցի՝ Տիգրանակերտի Եպիսկոպոսը, որ էջմիածին երթալով առաջարկները ընդունիլ և Ղուկասի ընտրութիւնը ջնջել տայ: Չորս առաջարկներու պաշտօնագիրը չունինք, որ աւելի մանրամասնօրէն ունումնասիրենք: Անոնք համառօտակի

միայն նշանակուած կը գտնենք. 1. Լուսահոգւոյն փոքրաւորները ելանիցեն ի Ներսէս, 2. Վասն ընտրութեան, 3. վասն կացուցանելոյ զխորհրդականս, 4. վասն հասաւ լինելոյ հաշուոյն սրբոյ աթոռոյն և պատուէր տալոյ նուիրակաց (ՂԻԻ. Դ. 194): Այդ չորս առաջադրեալ պայմաններէն առաջին կէտը պարզ անձնական վրէժխնդրութեան հետևանքն էր, զի Ջաքարիայի գրուած էր, թէ ներսնայիններ ընտրեցին զՂուկասն և քեզ մերժեցին (ՂԻԻ. Դ. 1է.): Միւս երեք գլուխներով կը պահանջուէր որ առանց Կ. Պոլսոյ ազգայնոց հաւանութեան կաթողիկոս չնստի, կաթողիկոսին շուրջը որոշուած խորհրդականներ ըլլան և անոնց հաւանութեամբ գործէ, Մայրաթոռոյ հաշիւները Կ. Պոլսեցւոց հաւանութեան ենթարկուին, և Մայրաթոռոյ նուիրակները պատրիարքէ ստանան հրամաններն ու հրահանգները: Մինչև որ պատգամաւորութեան արդիւնքը իմացուէր, որոշուեցաւ այդ ընդդիմադիր կացութիւնը շարունակել:

2152. ՂՈՒԿԱՍԻ ՔԱՇՈՒԻԼԸ

Կարապետ Եպիսկոպոսին Էջմիածին հասնելուն ճիշդ օրը չունինք, միայն կը գտնենք թէ պատուիրակին հասնելէն ու երկիցս անգամ ժողով գումարուելէն, և բանակցութիւններ լրանալէն ետքը, 1781 տարւոյ ի մարտի ելն Մայրաթոռոյ միաբանից պատասխանը գրուած և ղրկուած է Կ. Պոլիս (ՂԻԻ. Դ. 196): Ղուկաս հազիւ թէ պաշտօնապէս ստացաւ Կ. Պոլսեցւոց տժգոհութիւնը և դիմադրութեան գիրը, ու լսեց Կարապետ Ամդեցիի բերանացի տեղեկութիւնները, իսկոյն որոշեց իր անձը չեզոքացնել, և կաթողիկոսական արտաքին ձևակերպութիւններէ ձեռք քաշել: Եթէ վճռապէս հրաժարելով կաթողիկոսի անունն ու գործունէութիւնն ալ չմերկացաւ, պարզապէս աթոռը անիշխանութեան և կացութիւնը անտէրնջութեան չմտնալու համար էր, այն ալ թախանձանոք միաբանութեան, ապա թէ ոչ նա կաթողիկոսարանէ ալ ելլելու և միաբանութեան կարգը իր սենեակը դառնալու կամք յայտնուած էր: Նա համարձակ յայտարարեց թէ. Ես ոչ եմ կաթողիկոս, այլ նոյն Ղուկաս Եպիսկոպոսն եմ որպէս էի յառաջ: Երթայք ուրեմն միաբանութեամբ խորհեցարուք զօգուտն սրբոյ աթոռոյս, և որ ինչ դուք ամենեքեան պատշաճ տեսանիցէք, ինձ ևս հաճելի ու ընդունելի է: Եթէ կամիցիք խնդրել զայլ ոք յաղագս այսր աստիճանի, գրեցէք միաբանութեամբ և խնդրեցէք, ես ևս կնքեցից գթուղթն (ՂԻԻ. Գ. 192): Այլևս հայրապետական աթոռի չնստեցաւ, և պաշտօնական գահին յահեակ կողման (ՂԻԻ. Ա. 4), ըստ այլոց յաջմէ կողմանէ (ՄՍՐ. 8), փոքր աթոռ մը դնել տալով, հոն կը կենար, ուր հասարակօրէն կանգնի տեղապահ աթոռոյն (ՂԻԻ. 4): Որովհետև մեղադրած էին, թէ ընդէր է եղեալ զկարմիր կնիքն ի ճակատն թղթոյն (ՂԻԻ. Գ. 194), զանց ըրաւ կարմիր կնիք գործածել ըսելով թէ որքան պղտորեալ կայ յայդր բանն մեր և ի ձախն ընթանայ, անպատեհ է մեզ և պակսութիւն մեծ՝ այլևս կարմիր կնիքով գիր գրել (ՂԻԻ. Գ. 196): Եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն դեռ չէր ըրած, այնուհետև ալ զգուշացաւ ընել, և մինչև իսկ կարգադրեց ամէն վիճակներում յիշել Սիմէոնի հանգուցեալ կաթողիկոսի անունը (ՂԻԻ. Դ. 1ը): Ղուկասի կողմէ առնուած այդ քայլերը՝ հեզահոգի առաքինութեան և խաղաղասէր խոնարհամտութեան արդիւնք էին, որոնք ստուգիւ գովութեամբ պէտք է յիշատակուին: Մինչև իսկ, եթէ հակակիրներու խօսքին համեմատ: այսպիսի իմն ի վար արկ հնարս, որպէսզի կարենայ

շահիլ զսիրտ Ջաքարեայ կամ զիջուցանել զցասումն նորա (ՄՍՐ. 8), դարձեալ բարեմիտ հոգւոյ և ընտիր բնաւորութեան հետևանք էր, եթէ ուզեց բարեաւն յաղթել չարին (ՀՌՄ. ԺԲ. 21), և չուզեց ձեռք անցուցած հայրապետական իշխանութեամբը ճոխանալ և բռնազատիչ միջոցներու դիմել:

2153. ՄԻԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ ԴԷՄ

Երբոր Ղուկաս անձնապէս ձեռնթափ եղաւ՝ Կ. Պոլսեցւոց կամ լաւ ևս Ջաքարիայի յուզած խնդիրներուն համար, միաբանութիւնը յառաջ անցաւ խնդիրներն ստանձնել, և աթոռին իրաւունքները պաշտպանել, և վնասաշատ պարագաներու հանդէպ կատարած գործողութիւնը ջատագովել: Պատուիրակ Կարապետ Ամդեցիին ներկայութեան համաբերան պատասխանեցին, թէ այնպէս միանգամ ընտրեալ և կացուցեալ ենք Ղուկասը, նոյնպէս և այժմ ընդունիմք, և ոչ է ի մեզ այլ և այլ՝ բան կամ պատասխանի (ԴԻԲ. Դ. 193): Ընտրութեան մասին այսպէս կտրուկ կերպով պատասխանելէ ետքը, կանցնին Կ. Պոլսեցւոց առաջարկած չորս կանոններուն: Առաջինին դիմաց տեղի կու տան, և Սիմէոնի ժամանակէն կաթողիկոսական յարկաբաժինի կամ վեհարանի մէջ եղող և ներսնայիններ կոչուածներ, յօժարակամ դուրս կելլեն, անձնական խնդիր մղած չըլլալու համար: Իբր թէ այս կերպով Ղուկասին մոտէն հակադաքարեաններ հեռացած պիտի ըլլան, զի Քաքարիայի միտքին մէջ Սիմէոնի դէմ ալ բուռն հակառակութիւն մը գոյացած էր, Ղուկասի ընտրութեան անոր կամքին և կտակին այրոյիւնքը եղած ըլլալուն: Իսկ միւս երեք կէտերուն միաբանութիւնը կընդդիմանայ, խնդիրը օրինական ձևի վերածելով: Իբրև սկզբունք հռչակեն, թէ Կանոնագիրք սրբոյ աթոռոյս հայրապետք լինին և ոչ միաբանք ամէն կանոն հայրապետս մեր պարտի վերահաստատել իւրով կոնդակաւ և կարմիր կնքով, անկէ ետքը, կըսեն և մեծ զլուսանցսն կնքեսցուք, որով եթէ այս կանոնք առանց հայրապետական կնքոյ լինիցին, ի հարկէ անվաւեր լինին: Այս սկզբունքի հիմնուելով կը հետևցնեն, որ եթէ Կ. Պոլսեցիք Ղուկասի ընտրութիւնը չեն ընդունիր, անոր զօրհնութեան թուղթն չընթեռնուն, զանունն չյիշեն, և կաթողիկոս անուան ևս արժանի չառնելով՝ ընտրեալդ ձեր գրեն, և զկարմիր կնիքն մեղադրեն, ինչպէ՞ս կը պահանջեն որ կաթողիկոսական աթոռէն կանոններ հաստատուին: Եւ կեզրակացնեն թէ այս անհեթեթ իմն է: Թող միաբանեսցին ընդ ինքեանց, և կացութիւնը պարզեն յիշելով զանուն կաթողիկոսին և զՖէրմանսն և զմահսարն մեր հոգացեալ աստ յղեսցին, ապա և ասացեալ կանոնքն հանդերձ այլ ևս կանոնօք գրեսցին կոնդակաւ և կնքով (ԴԻԲ. Դ. 194): Այդ տեսութիւնները միաբանութիւնը յատուկ պաշտօնագիրի վերածելով՝ Կ. Պոլիս ղրկուելու համար ճամբայ կը հանեն 1781 ի մարտի ելն, և հաւանաբար Կարապետ Ամդեցին ալ կը մեկնի Կ. պոլիս դառնալու, և բերանացի բացատրութիւններ տալու: Միաբանական գիրը կը ղրկուի Կ. Պոլիս գտնուող պետրոս եպիսկոպոսին, և Կ. Պոլսոյ քաղաքին նոր նուիրակ Մինաս եպիսկոպոսին, և Կ. Պոլսոյ վիճակաց նուիրակ Գալուստ եպիսկոպոսին, որպէսզի ըստ այնմ աշխատին Կ. Պոլսոյ պատրիարքին և մեծամեծաց հետ գործերը կարգադրել: Սակայն դժբախտաբար վերոգրեալ ի ճանապարհին յայնկոյս Կարնոյ, և մայիս 2-ին դեռ Կ. Պոլիս բան մը ստացուած չէր, և հարցում ուղղած էին Էջմիածին , և անկէ ետքը նոյն գիրերը նորապէս գրեալ զրկուեցան (ԴԻԲ. Գ. 197),

որով շատ ուշ ստացուեցաւ Կ. Պոլսոյ մէջ մայրաթոռոյ միաբանութեան պատասխանը: Այդ առթիւ շատ մը մասնաւոր գիրեր ալ գրկուեցան Կ. Պոլիս միտքերը շինելու, որոնց մէջ նշանաւոր է նոյնիսկ Ղուկասու կողմէ 1780 սեպտեմբեր 7 թուականով (ՂԻԲ. Գ. 30) սեղանաւորներու պետ Պալքափանցի Յարութիւն ամիրայի ուղղուած գիրը (ՂԻԲ. Գ. 24), որ շատ ուշ և միաբանական գործողութենէն ետքը ճամբայ հանուած է, ինչպէս յաւելուած ծանօթութենէն կը քաղուի (ՂԻԲ. Գ. 30): Կը յիշուի ևս թէ Ղուկաս՝ Ջաքարիայի ալ գրած ըլլայ, թէ ի հարկէ ժամանակիս վիճակեցայ ևս յայն պաշտօն, այլ գիտեմ արժանագունիդ քան զիս տեղի տալ, միայն թէ հաճեսցիս գալ այսր և զծանրագոյնս զայս յանձն առնուլ զլուծ (ՄՍՐ. 8): Ամէն առթի մէջ Ջաքարիա պատրիարքութեանը ատեն այդ գիրը առած չէ:

2154. ՏԱՃԿԱՀԱՅՈՑ ԿԱՐԾԻՔՆԵՐԸ

Երբոր Ջաքարիայի ազդեցութեամբ Կ. Պոլսոյ մէջ Ղուկասի ընտրութեան դէմ որոշումներ կը տրուէին (2151), արդէն մեծամեծներէն մաս մը կար, որ սրտով կամակից չէր, և այդ խումբին ոյժ կու տային կաթողիկամիտներն ալ, որոնք Ջաքարիայի համար չէին կրնար ըլլայ, անոր վերջին ձեռնարկներուն պատճառով (2130): Էջմիածինէ եկող նուիրակ և պատգամաւոր եպիսկոպոսներն ալ հանոզիչ բացատարութիւններով, զիջողութեան կողմ եղողներուն թիւը օրըստօրէ կը շատցնէին, բայց շատ աւելի մեծ ազդեցութիւն գործեց Ղուկասի բռնած խոհեմ և հինգ ընթացքին լուրը, և Կ. Պոլսեցոց դիմադրութեան առջև խոնարհելով, կաթողիկոսական ձևերէն հրաժարիլը: Ըստ այսմ թէպէտ կազմուած էր մեծամեծներու նշանաւոր թիւ մը, որ զիջանէին առնել զխաղաղութիւն, սակայն Ջաքարիա անողոքելի էր, և կամք պատրիարքի և վրդովումն սրտի նորա՝ մնայր անխոնարհելի, մանաւանդ որ նա զօրաւոր էր իր դիրքին մէջ, և մեծամեծներն ալ չվստահանային ասել ինչ և կամ առնել ընդէմ նորին կամաց (ՂԻԲ. Ա. 5): Այսպէս տարտամ վիճակ մը կը տիրէր Կ. Պոլսոյ մէջ, և Ղուկասի կաթողիկոսութիւնն ալ առկախ ձև մը ունէր, ոչ ընդունուած էր, և ոչ ալ բացարձակ մերժումով նոր ընտրութեան ձեռնարկութիւն կար: Միևնոյն առկախ վիճակը էջմիածնի ալ կը տիրէր: Ղուկաս կաթողիկոս էր, Մայաթոռոյ վարչութիւնը ձեռք առած էր, պէտք եղած գործերը պաշտօնապէս կը կատարէր, բայց կաթողիկոսութեան արտքին ձևերը չէր գործածեր, ինչպէս բացատրեցինք (2152). աւելի տեղապահի, քան թէ բուն կաթողիկոսի դիրքը կը պահէր: Այդ կացութիւնը երկկողմանի կը շարունակէր 1781 գարնան միջոցին, երբ անակնկալ միջադէպ մը, այսինքն Ջաքարիայի պատրիարքութենէն ելլելը, կացութիւնը այլափոխեց:

2155. ԱՆԿԻԻՐԻՈՅ ԿԱԹՈՒԿՆԵՐ

Պատմեցինք իր կարգին թէ Զիլիֆտար Մէհմէտ եպարքոսին օրով, Ջաքարիա ստիպուած էր կաթողիկներու հանդէպ ունեցած ընթացքը մեղմացնել (2136): Արդէն կաթողիկոսական խնդիրն ալ ամբողջովին գրաւած էր անոր մտադրութիւնը: Այդ պատճառով կաթողիկոսական խնդիրը թուլցեր էր, և սկսան յանդգնիլ հերձեալքն, ո՛չ միայն Կ. Պոլսոյ մէջ խրոխտալ՝ այլ մանաւանդ Անկիւրիոյ մէջ տեղական իշխանութիւնները շահելով չորս եկեղեցիներ գրաւել, և ըստ ակորժակաց իւրեանց կատարել զկարգ և պաշտօն (ՂԻԲ. Ժ. 266): Գործը ակնյայտնի կերպով պատրիարքական

իշխանութեան հակառակ ըլլալով, ժողով մը գումարեց Ջաքարիա, և ժողովրդական որոշմամբ կառավարութեան դիմեց, և Ջիլֆիտար եպարքոսն ալ ստիպուեցաւ հրովարտակ մը հանել տալ չորս եկեղեցիները ետ դարձնելու, հետտեալներն ալ պատժելու հրամանով: Ջաքարիա հրովարտակը ստանալով անմիջապէս բուռն գործադրութիւն չ'ուզեց ընել, այլ առաջնորդ Ստեփանոս վարդապետին գրեց, որ ծանուցանէ հրամանը և հպատակելու հրաւիրէ հետտեալները: Անոնք չհամակերպեցան, զի տեղական իշխանութիւնները շահած էին: Նոյն օրեր Ստեփանոս վարդապետի մահուան վրայ, Աբրահամ վարդապետ ղրկուեցաւ նման հրահանգով, բայց անոր ալ չանսալնուն, հարկ եղաւ հրովարտակի գործադրութիւնը պահանջել պետական զօրութեամբ, և այս նպատակով Անկիւրիա ղրկուեցաւ Պօղոս վարդապետ Պանտրմայի առաջնորդը, իբրև կարողագոյն անձ մը: Այդ միջոցին Ջիլֆիտար կը մեռնէր 1791 փետրուար 7-ին, և իշխանութիւնը տեղակալութեամբ կ'անցնէր Քաբուտան Հասան փաշային, զի եպարքոս անուանուող Իզզէթ Մէհմէտ փաշա Կարին կը գտնուէր, և մինչև անոր հասնիլը տեղակալութեան պէտքը զգացուած էր: Պօղոս վարդապետ զլիսաւոր հետտեալներէն չորս հոգի աքսորել կու տայ Սամսոն, որոնք են Եսայի Փէշտիմալճի օղլու, Պետրոս Ջըպճըօղլու, Յովհաննէս Եուսուֆօղլու, և բժիշկ Պետրոս Քէօթահեացի. բայց եկեղեցիներու խնդիրը տակաւին առկախ կը մնար, և որ ևս է, Պօղոսի դէմ դաւաճանութեան լուրեր ալ կը լսուէին: Պօղոս լուր կու տայ պատրիարքին, սա ալ կրկին ազգային ժողով կը գումարէ, և կ'որոշուի նոր դիմում ընել փոխեպարքոսին Անկիւրիոյ եկեղեցիներու մասին հրովարտակը գործադրելու, և միանգամայն տասուերկու հոգիներու անունները կու տան Անկիւրիայէ հեռացուելու համար: Ասոնք են Մաղաքիա Էմիրգէօղլու, Անտոն Ուզունօղլու, Հայրապետ Տիրկէրօղլու, Յովհաննէս Ինճէօղլու, Միքայէլ Ջուռնաճիօղլու, Մաղաքիա Սամուէլօղլու, Հերոնիմոս Ճգնաւորօղլու, Յակոբ Սվաճիօղլու, Յովհաննէս Գըլըճօղլու, և Յովհաննէս Եուսուֆ օղլու, վերոյիշեալ համանունէն տարբեր՝ անոր մէկ ազգականը: Միևնոյն առթիւ մայրաքաղաք գտնուողներէն ալ հեռացուելու համար քանի մը անուններ կը տրուին, որոնք են. Յարութիւն Ճանպագօղլու, Յովսէփ Թիւլպէնաճի, Քերոբէ Գուզումճու, Յովհաննէս Սահաթճի, Սերոբէ Օթուրաքճի, Վարդան Մանկավարժ, Լօրենցիոս Գափամաճի, և Մինաս Կոյր մականունեալ: Ասոնց գործադրութիւնը կ'ըլլայ 1781 մարտի, վերջինները թիարան կը բանտարկուին, առաջինները Ամասիա կ'ատրուին, իսկ եկեղեցիներու խնդիրը փոխ-եպարքոս եպարքոսին կը թողու, որուն գալը մօտալուտ էր (ԴԻԷ. Ժ. 267-278), ինչպէս որ ալ կը հասնի ապրիլ 5-ին (ՍՐԳ.):

2156. ՆԱՄԱԿԻ ԽՆԴԻՐԸ

Եպարքոս Իզզէթ Մէհմէտ փաշա իր պաշտօնավարութեանը ձեռնարկեց պատրիարքարանին պաշտպանութեամբ: Անտեղի վարմունքի մէջ գտնուողներէն 3 հոգի ևս բանտարկեց, որոնք են Գէորգ և Արիկ Սանտալճի եղբարք և Յովհաննէս Մինթաճի: Բանտարկեալներուն ազատութեանը համար իրեն դիմող կիներուն լեզուազարութեանը համար, անոնցմէ ալ չորս հատը բանտարկեց, թէպէտ յետոյ տուգանքով արձակեց: Իսկ Անկիւրիոյ

Եկեղեցիներու գործն ալ նկատի առնելով որոշեց յատուկ պաշտօնեայ ղրկել հրովարտակին գործադրութեան համար, և այդ պաշտօնին որոշուեցաւ Քարուճուպաշը Ուզուն Մէհմէտ, որ ունէր ընդ իւր վաթսուն սպասաւոր (ԴԻԲ. Ժ. 281-283): Այդ որոշումները ևսքանզևս գրգռեցին կաթոլիկութեան յարողները, որոնք Երոպական դեսպաններու դիմելով Ջաքարիայի տապալումը իբրև միակ միջոց ցուցուցին, և իրենք ալ այդ նպատակով ճիգերու ձեռք զարկին: Քարուճուպաշը Մէհմէտ դեռ ճամբայ չելած կը լսէ, որ աքսորածներէն Յովհաննէս Գըլըճօղլու գազանաբար եկած է, ուստի իր պաշտօնէից ձեռքով բռնել ու բանտարկել կու տայ: Ասոր վրայ կաթոլիկներուն մէջէն Էսմա սուլտանուհւոյն ապարնքին հետ յարաբերութիւն ունեցողներ, անոր պաշտօնեաներէն գիր մը կ'առնեն, իբր թէ Էսմա սուլտանուհիէն գրուած, և վերոյիշեալ Մէհմէտի ուղղուած, որ Գըլըճօղլուն թողու, զի իր մարդն է, բայց Մէհմէտ կասկածելուն, ճարտար կերպով կը ստուգէ թէ սուլտանուհին անգիտակ է, ուստի գործը եպարքոսին կը հաղորդէ, և ոչ միայն Գըլըճօղլուն չթողուիր, այլ և եպարքոսը խարդաւանանքին վրայ զայրանալով աւելի խիստ հրահանգներ կու տայ Մէհմէտի: Ասոր վրայ Մէհմէտ ճամբայ ելլալու համար 1781 մայիս 7 ուրբաթ օր Իսկիւտար կ'անցնի: Հոն իրեն կարաւանին հետ ճամբորդելու եկած կասկածաւոր մէկը կը տեսնէ, և կը հարցաքննէ և անոր շփոթ պատասխաններուն վրայ խուզարկել կու տայ, և վրան շատ մը նամակներ կը գտնուին, մինչ սուրհանդակ ըլլալը ուրացած էր: Նամակները կրոպական լեզուով հասցէ ունէին, և մարդը կը խոստովանի թէ Անկիւրացի կաթոլիկներու կեդրոնն եղող Սոֆճի խան շուկային դռնապանն ու բեռնակիրը այդ գիրերը իրեն յանձնեցին Անկիւրիա տանելու համար: Այդ խօսքերը Մէհմէտի կասկածը կը շատցնեն, Երոպական լեզուի հմուտ մէկը գտնել տալով մէկ հատը միայն բանալ և կարդալ կու տայ, և վերջէն բոլոր նամակները ու կասկածոտ մարդը, սեղանաւոր Միքայէլ ամիրային ձեռքով Ջաքարիա պատրիարքին կը ղրկէ, որ նայի և գիտցածին պէս տնօրինէ: Միքայէլ Կ. Պոլիս անցնելով իր սպասաւորին հետ թղթատարն ու թուղթերը պատրիարքին կը յղէ: Իսկ նա ոչ կը բանայ և ոչ կը ընդունի, այլ ետ կը ղրկէ Միքայէլին, թէ մեզի վերաբերեալ գիրեր չեն, առած տեղք դարձնէ: Այսպէս կը գրէ Ջաքարիայի յիշատակագիրը, վկայելով թէ ականատես, և ականջալուր եմ այսմ (ԴԻԲ. Ժ. 286-289): Երկու օր ետքը Աւստրիոյ դեսպանատան թարգման մը կու գայ գանգատիլ, թէ զփայեկն մեր ըմբռնեալ էք, և ի ձեռաց նորա առեալ զթուղթսն բացեալ ընթերցեալ: Ջաքարիա կը հերքէ զրպարտութիւնը, և Միքայէլն ալ կանչել տալով եղելութիւնը պատմել կու տայ: Սակայն թակարդը կանուխէն պատրաստուած էր Ջաքարիան տապալելու: Դեսպանը բողոքագիր կու տայ եպարքոսին, և իրը հատուցում պատրիարքին պաշտօնանկութիւնը կը պահանջէ: Իզգէթ եպարքոս իր փոխանորդին կը յանձնէ գործը ստուգել, պաշտօնեայ մը կը զրկուի պատրիարքին որ ճշմարտութիւնը կը բացատրէ: Միքայէլ սեղանաւորէն տեղեկութիւն կ'առնուի, թղթատարն ալ հարցուփորձի կենթարկուի, և ամէնուն խօսքերը իրար կը հաստատեն (ԴԻԲ. Ժ. 290-294):

2157. ՋԱՔԱՐԻԱ ՊԱՇՏՕՆԱՆԿ

Իզգէթ Եպարքոս այս տեղեկութեանց հիմնուելով, դեսպանին դիմումին ոյժ չի տար, և դիտել

կու տայ որ եթէ դեսպանատան գիրեր էին, այսպիսի աննշան մէկու մը չէին յանձնուեր: Կասկածաւոր թղթատարն ալ արգելական կը պահէ խնդիրը աւելի պարզելու համար: Ասոր վրայ Աւստրիոյ և Գաղղիոյ դեսպանները միացած ուղղակի սուլտանին կը բողոքեն, պատրիարքին պաշտօնանկութիւնը պահանջելով, որով, կ'ըսեն, վերականգնի անդրէն մեր պատիւ, և կանոն մեր առնու զհաստատութիւն: Ապտիւլ Համիտ կայսր ոչ կարացեալ գերծանել ի խնդրանաց նոցա, պատրիարքի փոփոխութիւնը կը հրամայէ: Թէպէտ եպարքոս յոյժ ջանացաւ զոչ փոխումն նորա հնարել, սակայն անդառնալի եղաւ թագաւորական հրամանը: Ժողովուրդին դիմումներն ալ օգուտ չունեցան, զի խնդիրը քաղաքական գոյն էր առած, և դիւանագիտական կնճռոտութեանց դուռ կրնար բացուիլ: Տուաճի Իսմայիլ էֆէնտիի պաշտօն տրուեցաւ կայսերական հրամանը գործադրել, որ զինուորներու ջոկատով մը պատրիարքարան ներկայացաւ, 1781 մայիս 29 շաբաթ օր կայերական հրամանագիրը կարդաց, որ կը հրամայէր Պրուսա երթալ, և հրաւիրեց անմիջապէս ճամբայ ելլել Քումգաբուի առջև պատրաստ նաւով: Ժողովուրդը լուրը առած և խուռն լեցուած էր յարգանքի ցոյց մը ընելու, Ջաքարիա ալ պատրաստութիւնները ըրած էր, ուստի իսկոյն խոնարհեալ յանձն էառ խնդութեամբ, և Իսմայիլի հետ ուղևորեցաւ դէպի ծովեզերքը՝ հեզիւ կրնալով ճեղքել խուռն բազմութիւնը ժամը երեկոյեան դէմ 10 էր, երբ նաւ մտան, և մինչև 12 սպասեցին առ ի տանիլ զինչս նորա ի նաւն: Ջաքարիա նաւին մէջը ոտքի վրայ կանգնելով սկսաւ օրհնել զազգն ամենայն, զՔաղաքն և զթագաւորն, և այնպէս արծակեց ժողովուրդը մխիթարական խօսքերով: Նա ոչ միայն իր վեհանձն բնաւորութեամբը գիտէր ինքզինքը հանդարտ պահել ձախող պարագաներու մէջ ալ, այլ և նոյն պահուն յաղթուածէ աւելի յաղթանակի զգացումն ունէր, զի նոյն մայիս 29-ի առտուն Իսմայիլի գալէն իբր երեք ժամ յառաջ, գիր հասած էր Անկիւրիայէ յաղագս առման եկեղեցեացն չորեցունց: Ուզուն Մէհմէտ սոխպողական հրամանով փութացուցեր էր իր ուղևորութիւնը, և անմիջական գործադրութեամբ, հաներ էր եկեղեցիները կաթոլիկներուն ձեռքէն, և առաջնորդ Պօղոս վարդապետին յանձնած: Նոյն նաւին մէջ Ջաքարիայի կ'ընկերանային Տուաճի Իսմայիլ էֆէնտիէ զատ, իր աշակերտներէն Թովմաս և Պօղոս վարդապետներ, Յակոբոս սարկաւազ, Մեսրոպ և Պօղոս դպիրներ, վերջինը իր եղբօրորդին, և երեք ծառաներ: Պաշտօնեան պատուով և խնամով տարաւ աքսորական Ջաքարիայն, և բազում մխիթարական բանիք սփոփէր զայն, յայտարարելով ևս թէ իրեն հրահանգ տրուած էր քաղցրութեամբ տարցես և մի՛ նեղեսցես զնա, զի այս նմա ի զուր պատահումն եղև: Կ. Պոլսէ 15 ժամ նաւագնացութեամբ կը հասնին Մուտանիա, և 2 ժամ ետքը անկէ մեկնելով, կիրակի 30 մայիս երեկոյեան ժամ 11-ին Պրուսա կը մտնեն, ժողովրդական և պետական փառաւոր ընդունելութեամբ (ՂԻԻ. Ժ. 295-301): Միւս օր Իսմայիլ էֆէնտի ետ կը դառնայ իրեն հետ բերելով Պրուսայի առաջնորդ Յովհաննէս Համատանացի եպիսկոպոսը, որ Ջաքարայի յաջորդելու նշանակուած էր, և յունիս 2-ին չորեքշաբթի օր հանդիսապէս պաշտօնին ձեռնարկեց (ՍՐԳ.):

2158. ՂՈՒԿԱՍ ԸՆԴՈՒՆՈՒԱԾ

Պատրիարքի փոփոխութիւնը կաթոլիկոսական խնդիրին կերպարանը փոխեց: Յիշուեցաւ

(2153) թէ մայիս 2-ին դեռ Կ. Պոլիս չէր հասած միաբանական ժողովին պաշտօնագիրը (ԴԻԲ. Դ. 196), և թէ անկէ ետքը նորապէս գրեալ դրկուեցաւ նոյն գիրը (ԴԻԲ. Դ. 197), որով մայիս 29-ին, Ջաքարիայի պաշտօնանկութեան օրը Կ. Պոլսոյ մէջ պաշտօնական գիրեր հասած չէին կրնար ըլլալ: Անոնք Համատանցիին ձեռքը յանձնուեցան, որ կաթողիկոսական խնդիրին մասին Ջաքարիայի զգացումները չունէր, և ժողովուրդին մէջ ալ Ղուկասի հանդէպ համակրութիւնը երթալով տարածուած էր (2154): Ջաքարիայի արկածն ալ իր նշանակութիւնն ունեցաւ, և տարադէպ զգացումներուն իբր ձախող հետևանք մեկնուեցաւ, ուստի նոր պատրիարք և մեծամեծներ որոշեցին դիմադրութեան վերջ դնել: Օսմանեան կառավարութեան դիմելով հաստատութեան հրովարտակը ստացան և փութացին հասցէին դրկել, օրհնութեան կոնդակները հրատարակուեցան, անունը եկեղեցական պաշտամանց մէջ սկսաւ յիշատակուիլ, և Ղուկասի կաթողիկոսութիւնը պաշտօնապէս և գործնականապէս ճանչուեցաւ Տաճկահայոց կողմէն: Անկէ ետքը միայն Ղուկաս վերջ տուաւ իր քաշուած վիճակին, և երբ ընդհանուր ազգին կողմէ իր իշխանութիւնը ճանչցուեցաւ, նորէն սկսաւ Մայր տաճարին մէջ հայրապետական գահը բազմիլ, կարմիր կնիք գործածել, և ամէն կողմ օրհնութեան կոնդակներ դրկել, առանց երեք անցելոյն վրայ վիշտ յայտնելու: Ղուկասի քաշուած և կաթողիկոսական ձևակերպութիւններէ հրաժարած միջոցը եղած է ութն (ԴԻԲ. Գ. 1թ), կամ տասն ամիս (ԴԻԲ. Ա. 5), և ոչ երբեք զամս երկու (ՄՍՐ. 8), զի 1780 յուլիսին վախճանած էր Սիմէոն, իսկ 1781 յուլիսին հարկաւ հասած էր Էջմիածին Կ. Պոլսոյ մէջ տեղի ունեցած փոփոխութեանց արդիւնքը: Ղուկաս երեք ձեռքէ հանած չէր աթոռին վարչութիւնը և վանքին մատակարարութիւնը, և միաբանութիւնը շրջապատած էր զայն համակրութեամբ և օժանդակութեամբ, բայց հարկաւ մեծ գոհունակութեամբ ընդունուեցաւ Համատանցիի ձեռնադրութեամբ ստացուած ելքը, և աւելի ազատօրէն սկսան կարգադրուիլ պաշտօնական գործերը:

2159. ՀԱՄԱՏԱՆՑԻԻ ԸՆԹԱՑՔԸ

Եթէ Համատանցիին պատրիարքութիւնը դիւրացուց կաթողիկոսական խնդիրին լուծումը, բնաւ չնպաստեց կաթոլիկական խնդիրին, որ կարծես շատ աւելի սաստիկ և բուռն վիճակ մը ստացաւ: Համատանցին աւելի նախանձայոյ՞ գրեցաւ քան Կաղզուանցին, և ոչ ալ գիտցաւ անոր ճարտար և մտացի կերպերը գործածել, այլ կատարելապէս աններող վարմունք մը ձեռք առաւ: Հրամայեց զպսակն նոցա ամենևին չառնել, և զմկրտութիւն արգելեաց, զլխաւորներէն շատերը ի թիաքարշ բանտն յղեց (ՍՐԳ.), որոնց մէջ կը յիշուին Հանմեան, Նալպանտեան, Հիւրմիւղեան, Թընկըրեան ընտանիքներու անունները (Օ1. ՕՐԱ. 155), և Ղազարտօղլու այր ոմն, Տիւզօղլուի փեսայ, հարուստ անուանի (ՍՐԳ.): Ուրիշ խստութեանց վրայ նորօրինակ բան մըն ալ հնարեց, զի հետտելոց մեռելոցն մէրտիպանի կամ սանդուխի նման ճաղ կամ դագաղ շինել ետ, և պարանիւ կապեալ զմեռելն ի վրայն տանիլ պատուիրեաց (ՍՐԳ.): Կաթոլիկները որ այնչափ ուրախութեամբ ողջունած էին իրենց նենգամիտ դաւաճանութեան ելքը և Ջաքարիայի պաշտօնանկութիւնը, սկսան իրենց ըրածին վրայ զղջալ, կարծես թէ փնտռելով Ջաքարիայի օրերը (ԴԻԲ. Ժ. 303):

Համատանցին իրեններն ալ զգուեցուց, և սկսաւ ազգին ատելի և խոտելի երևնալ վասն գոռոզ բարուցն, և յորի և անպիտան նկատուիլ յաղագս մեծաբանութեան իւրում, մանաւանդ երբ զնախորդ պատրիարքն ածելով ի մէջ՝ բասրական բանիւ հանրացուցանէր զվաստակ նորա (ՂԻԻ. Ժ. 303): Սակայն աքսորականի և բռնի հեռացումը՝ աւելի ևս շատցուցած էր Ջաքարիայի հանդէպ ընդհանուր համակրութիւնը, անմեղ զոհ մը նկատուելով գաղտնի և չարամիտ նենգութեանց: Համատանացին շատ երկար չկրցաւ վայելել բախտովին ձեռք անցուցած պատրիարքութիւնը, վասնզի վեց ամիս ետքը, նոյն 1781 տարւոյ վերջերը, յայտնի ընդդիմութիւնները սկսան, և ընկենուլ յիշխանութենէն ևս ճզնեցան: Համատանացին այդ ընդդիմութեան դէմ դնելու համար, հրամանագիր հանել տուաւ թէ ով որ իր պատրիարքութիւնը չընդունի վնաս կրելոց է առանց կարծեաց, և այս պատրուակով քանի մը անձինս առաքեաց ի թի: Ժողովուրդին մէջ զայրոյթը աւելցաւ, մինչև ցտենեակ նորա ընթացան ցասուցեալքն ի նա, և եթէ նա չէր փախուցեալ և ծածկեալ ի մառանի եկեղեցւոյն, թերևս վտանգի մըն ալ հանդիպէր: Ասոր վրայ բերեալ պահապանս ի զինուորաց, նստոյց ի մէջ եկեղեցւոյն, սակայն աւելի ևս գռգեց կացութիւնը, և չհանդուրժեալ այնմ ազգին, խնդրեցին ի նմանէ տալ զերաժարականն: Խռովութիւնը օրէ օր ևս քանզև սաստկացաւ, և հանրութեամբ դիմումներ եղան սուլտանին և եպարքոսին, պատրիարքը հեռացնել և Ջաքարիան բերել: Ժողովուրդի մեծ գրգռութեան պատճառներէն մէկն ալ այն եղաւ, որ լուր առնուեցաւ, թէ Համատանցին դիմում ըրած է կառավարութեան՝ Ջաքարիան Պրուսայէ հեռացնել և ի հեռաւոր ուրեք առաքել: Այսպէս տևեց այս խռովութիւն մինչև երեք ամիս (ՂԻԻ. Ժ. 304), և Համատանցին չկրցաւ խաղաղ պաշտօնավարութիւն ունենալ:

2160. ՆՈՐԷՆ ԶԱՔԱՐԻԱ

Այս միջոցին Ջաքարիա հեռուէն հանդիսատես՝ անցած դարձած շփոթութիւնները կը դիտէր, և կը զբաղէր Պրուսայի առաջնորդութեան գործերով, ըստ կարի կարգադրելով տեղւոյն կացութիւնը, յանձանձելով ժողովուրդին պէտքերը, և համակցութիւն աճեցնելով իրեն շուրջը: Միննոյն միջոցին մանրամասնեալ տեղեկութիւններ կը ստանար Ուզուն Սէհմէտի Անկիւրիոյ մէջ ունեցած գործունէութեան, և չորս եկեղեցիներուն կաթոլիկներէն առնուելուն վրայ, որուն առաջին լուրը լսած էր պատրիարքարանէ մեկնած Ժամուն (2157): Չորս եկեղեցիներ խաղաղութեամբ ազգային առաջնորդարանին ձեռք կը մնային, 12 աքսորեալներէն Մաղաքիա Էմիրօղլու և Յովհաննէս Գըլըճօղլու, որ վերջի անգամ կրկին ձեռքակալուած էր (2156) մեղայի գալով և ստորագրութիւն տալով ազատած էին, ընդ նոսա իննհարիւր քսան և չորք տունք ևս, կաթոլիկութենէ ետ դարձած և տուգանքի յանձնառութեամբ ստորագրութիւն տուած էին: Ջաքարիա ասոնք լսելով յոյժ ուրախացաւ և ցնծացեալ բերկրեցաւ, զի զոնէ այն արկածին՝ որուն ենթարկուեցաւ, զարդիւնսն ետես անյապաղ: Անդին Կ. Պոլսոյ մէջ Համատանցին դէմ հակառակութիւնը օրէօր սաստկացաւ, կառավարութիւնն ալ տեսաւ, որ այլևս անհնար է անոր պաշտօնի վրայ մնալը, և մերձակայ զատկի տօնին առթիւ անտեղութեանց առիթներ պիտի տրուին, ուստի 1782 մարտի կէսին ատենները, հրաման ըրաւ որ Համատանցին

պատրիարքարանը թողու, և երթայ Գարթալ գիւղը նստի, Մարմարայի հանդիպակաց եզերքը, և ժողովուրդն ալ ազատօրէն իր կամքը յայտնէ պատրիարքական խնդիրին մասին: Համատանցին հեռացաւ, և ժողովեալ բազմաց ի մի ըստ հրամանի տէրութեան, բացարձակ միաձայնութեամբ Ջաքարիայի աքսորէ բերուիլը և նորէն պատրիարք ըլլալը խնդրեցին, և յայտարարեցին, որ ուրիշ մը, եթէ հրեշտակ ևս իցէ, չէ մեզ ընդունելի, և ոչ խռովութիւնս այս առնու դադարունմ: Եպարքոս Իզգէթ Մէհմէտ, արդէն յակամայից Ջաքարիայի պաշտօնանկութեան համակերպած էր (2157), ուստի հաճութեամբ հաւանեցաւ, և կայսերական հրամանն ալ ստանալով, իսկոյն պաշտօնագիրը գրեց Կ Պրուսա յղեց, արքունական պաշտօնէի ձեռօք Ջաքարիան մայրաքաղաք առաջնորդելու համար: Գիրը Պրուսա հասաւ Ջատկի կիրակի օրը արև մտնալէն ժամ մը ետքը, 1782 մարտ 27-ին, որ կը հանդիպէր գատիկը, և ոչ 25-ին, ինչպէս գրուած կը գտնենք Ե. և Է. թուատառերու շփոթութեամբ: Պաշտօնեան կը ստիպէր միւս առտու ճամբայ ելլել, բայց Պրուսայի խարաճճիխաշը մեծ աղայն ընդդիմացաւ ըսելով, թէ պատիւ մը չըրած չի թողուր, քանի որ Ջաքարիա ցարդ յիւր նստեալ սենեակէն արտաքս ոչ է ելեալ, բաց ի յեկեղեցի գնալոյն: Անկէ ետքը զինուորական հետևորդներով և ժողովրդական ուղեկիցներով Պրուսայէ մեկնեցան գատկի երեքշաբթի առտուն մարտի 29-ին, և այն գիշեր Ղարսախ գիւղը օթևանեցան, և չորեքշաբթի 30 մարտ` Զէնկիլէր հանդիպելով իջան Եալովա, և յատուկ բերուած նաւով ճամբայ ելան, բայց ալեկոծութեան հանդիպելով անմարդաբնակ կղզի մը ապաւինեցան, և հոն գիշերեցին: Կանուխ այն տեղէն մեկնելով Հարէմիսկէլէսի նաւահանգիստը ելան հանդէպ քաղաքին մեծի, ուսկից եպարքոսական հրաւիրակ մը զիրենք պետական դուռը առաջնորդեց (ԴԻԲ. Ժ. 305-307):

2161. ԳՈՐԾԻ ԿԸ ՍԿՍԻ

Ջաքարիա մայրաքաղաք ոտք կախելուն ահագին բազմութիւն խռնուած կը գտնէ դիմացը, ոչ միայն Հայ ազգայիններէն, և ժողովուրդինամէն դասակարգերէն, այլև յայլ ամենայն ազգաց, և շիտակ եպարքոսին կելլէ, որ պարտուպատշաճ մեծարանօք և պատուասիրութեամբ կընդունի, և յորդորական մըն ալ կը խօսի թէ դու մի փքանար ի միտս քո, այլ որքան յառաջն էիր, քան զայն լեր խոնարհ և հեզ, և բարուք կառավարեսցիր զազգն քո, որպէս մինչև ցայժմ կառավարեցիր (ԴԻԲ. Ժ. 307), և չլինի թէ գլուխ ցաւեցուցանելոյ առիթ լինինցիս արքայն (ՍՐԳ) : Տեսակցութեան վերջը, զգեցոյց նմա զիշխանութեան կապայն, և պատրիարքական զրկեց պատիւներով, ուր խնդակցութեան ցոյցերը նորոգուեցան, և այսպէս 1782 մարտ 31 հինգշաբթի օր` հանդիսապէս մտաւ այն պատրիարքարանը, ուսկից մեկնած էր 10 ամիս առաջ 1781 մայիս 21-ին (2157): Ջաքարիա իրօք ալ մեղէ և խոհեմ ընթացք մը բռնեց, և ամէն կողմէն եղած համակրական ցոյցերու մէջ նկատելի էր, որ նաև բազումք ի հեստելոց կու գային իրենց յարգանքը մատուցանել, և միանգամայն յայտարարել, թէ ոչ մեղար դու ինչ ումեք, այլ մեք մեղաք (ԴԻԲ. Ժ. 309-310), որով ոչ միայն կրօնական զգացումնին կը վկայէին, այլև վերջին նենգամիտ դաւաճանութեան վրայ զղջումնին կը յայտնէին: Ջաքարիա այսպէս վարուելով, երեք իր առաջին ուղղութենէն չեղած չէր, և կաթոլիկական շարժումը զսպելու միտքէն ետ կեցած չէր, միայն թէ կը փորձէր քաղցրութեամբ

շահիլ, յօգուտ գործածելով ընդհանուր ժողովրդէն ցուցուած խանդավառութիւնը, և Համատանցիին թողած տխուր տպաւորութիւնը հեռացնելով: Իբրև նոր ուղղութեան հաւաստիք, թիապարտութեան մէջ գտնուողներէն արս չորս անձակել տուաւ, հաւանաբար Համատանցիին բանտարկել տուածներէն: Սակայն դիտողութիւններ եղան, թէ տեղի տալ սկսած է, և առանց հաւանութեան մեծամեծաց գործել կը փորձէ: Ջաքարիա գանգատներու աճելուն և զօրանալուն առիթ չտալու, և գործին խոհական ուղղութիւն և օգտակար արդիւնաւորութիւն և կանոնաւոր ընթացք տալու համար, արար իսկոյն ժողով մեծ ի սուրբ Աստուածածնի եկեղեցին Քումգաբուի, ներկայութեամբ գլխաւոր եկեղեցականաց, բոլոր քահանայից, բարեպաշտօն իշխանաց, և ի մէջ բոլոր էսնաֆից ընտրեալ վարդապետաց, և հետտելոց հանդէպ բռնուելիք ընթացքին մասին, հետևեալ կանոնները հաստատուեցան: 1. Եթէ մէկը հարկ ըլլայ պատժել, յիւր էսնաֆէն եկեալ վկայեցեն վասն նորա, իսկ պատիժն կամ արձակելն ի պատժոյն ի պատրիարքէն ըլլայ: 2. Եթէ մէկուն արձակման համար իւր էսնաֆէն խնդրանք ըլլայ, պատրիարքը նախապէս քննութիւն ընէ ի ձեռն քահանայից կամ ի ձեռն արանց հաւատարմաց: 3. Պսակի համար պէտք է որ ամուսնացողները հաղորդեցին յեկեղեցուջ Հայաստանեայց, և խաչ բռնող կնքահայրն ալ հերձուածող չըլլայ: 4. Հետտեալներու զաւակները անարգել մկրտուին, միայն թէ կնքահայրն ալ հաղորդեցի ընդ երեխային: 5. Որ հետտեալներուն մեռելներուն առջև միմիայն քահանայ գնասցէ, առանց կատարման կարգի: Արգելուեցաւ միանգամայն որ ազգայիններ փաթերայ կամ կարգաւեր, իմա Հայ կաթօլիկ կարգաւոր, ի տունս իւրեանց մի՛ տարցեն (ԴԻԷ. Ժ. 313): Բայց այդ կարգադրութիւններուն օրինական ձևով սահմանուիլը աւելի ծանր եկաւ կաթօլիկութեան հետևողներուն, և անոնց մէջ ալ լուրջ խնդրոյ առակայ դարձաւ գործը, թէ հնար չէ՞ արդեօք այդ կարգադրութեանց համակերպիլ, առանց հռոմէադաւան ուղղութեան դէմ մեղանչած ըլլալու:

2162. ԱՀԱԳԻՆ ՀՐԴԵՀՆԵՐ

Յիշեալ խնդիրը բացատրութեան չանցած, հարևանցի յիշենք Ջաքարիայի դառնալուն, 1782 տարին պատահած աղետալի հրդեհները: Առաջինը հանդիպեցաւ Սամաթիա, յունիս 28-ին, Վարդավառի պահոց երեքշաբթի օրը, և գիշերուան ժամ 5-ին սկսելով 15 ժամ տևեց: Քիչ ետքը պատահեցաւ Պալաթի հրդեհը յուլիս 12-ին, Վարդավառի երկրորդ երեքշաբթի օրը, և ցերեկուան ժամը 10-ին սկսելով 25 ժամ տևեց: Բայց աւելի ահռելի եղաւ երրորդը, որ օգոստոս 10-ին, Աստուածածնայ պահոց չորեքշաբթի օրը, երեկոյեան ժամը 2-ին սկսելով, շարունակեց 66 ժամ մինչև շաբաթ ցերեկ ժամ 8: Հրդեհը Ճիպալի թաղէն սկսելով, տարածուեցաւ Այագաբու Քօսթբա, Վլանկա, Եէնիքաբու, Սամաթիա, Սիլիվրիքաբու ու Եէտիքուլէ թաղերը, և 30,000-է աւելի տունս և շինուածս պատուականս յոչինչ դարձոյց, այնպէս որ Կ. պոլսոյ մայրաքաղաքին մեծ կէսը անապատ արար: Այդ աղէտները, որոնց մէջ ընդարձակ Հայ թագաբաժիններ ալ կային, առիթ ընծայեցին Ջաքարիայի նպաստամատոյց գործունէութեան ձեռնարկել: Արար խորհուրդ ընդ իշխանաց և իշխանապետաց, և սկսաւ նշանաւոր գումարներ հաւաքելով ամէնուն պարէն և սնունդ բաշխել տալ, վրաններ պատրաստել տալով բացօթեաները պատրաստել, և ամէն

արհեստաւոր խումբերու շրջաբերականներ գրել, և սրտաձմիկ խօսքերով ամենքը նուիրատուութեան և ողորմութեան յորդորել: Արհեստաւորներու 72 խումբերէն կամ էսնաֆներէն 16 հոգիէ բաղկացեալ յանձնաժողով մըն ալ կազմեց, որ հաւաքուած նպաստերը խղճի մտօք բաշխէն, որով փոքր մի թեթևացոյց գտառապանս հրկիզուած խեղճերուն (ԴԻԲ. Ժ. 315-321): Էսնաֆներու կամ արհեստաւորներու 72 խումբերէն 65-ին անունները կը յիշէ Պօղոս Կաղզուանցի յիշատակագիրը (ԴԻԲ. Ժ. 338), որ հետաքրքրական է այդ տեղեկութիւններով զբաղողներուն, բայց մեր նպատակէն դուրս է:

2163. ԿԱԹՈՒԽԿՆԵՐՈՒ ԴԻՐՔԸ

Այդ միջանկեալ յիշատակութենէ ետքը, դառնանք կաթոլիկ կուսակցութեան մէջ յուզուած ներքին խնդիրին, որուն մասին ինչ ինչ ակնարկներ ըրած ենք արդէն (2110): Խնդիրը կաթոլիկութեան հետևողներուն տանելի կացութիւն մը պատրաստելու վրայ էր, իրարու յարմարցնելով Հռոմի կրօնական պահանջները և Օսմանեան պետութեան տիրող օրէնքները: Քանի որ Տաճկահպատակ քրիստոնէից դիրքը պատրիարքարաններով էր ճշդուած, և կենցաղական ամէն պարագաներ ու գործեր անոնց ձեռքով պիտի կատարուէին, պէտք էր որ կաթոլիկութեան հակամէտներն ալ իրենց կենցաղական գործերը Հայոց պատրիարքարանին իշխանութեամբ կատարուէին: Միջանկեալ կերպով յիշենք, թէ այն ատեն երկու պատրիարքարան միայն կը ճանչնար Օսմանեան կառավարութիւնը, Յոյնն ու Հայը: Ինչչափ յունադաւան ազդեցութիւններ կային, Յոյն, Պուլկար, Սըրպ, Առնաւուա, Վալաք, Մոլտաւ, Ռութէն, Խռուադ, Գարամանցի, Ասորի, Մելիք կամ Արար, բոլոր Որդոգոքները՝ որոնք Երկաբնակ դաւանութիւն ունէին՝ Յոյն պատրիարքարանին կը հնազանդէին: Իսկ մնացեալ արևելեան քրիստոնէաներ, Հայ, Վրացի, Աղուան, Ասորի, Ղիտի, Հապէշ, Քաղղէացի, որոնք ընդհանրապէս Միաբնակ դաւանութիւն ունին, Հայ պատրիարքարանին ներքև էին: Լատին կաթոլիկներ իբրև օտարներ նկատուած էին, իսկ Արևելցիներէն կաթոլիկութեան հետևողներ իրենց ազգէն դուրս յատուկ համայնք չէին կազմեր, և պարտաւորեալ իրենց կենցաղական գործերը Հայ պատրիարքարանի իշխանութեամբ պիտի կատարէին: Այստեղ կը ծագէր տիրող կնճիռը: Կաթոլիկութիւն տարածող Լատին քարոզիչներ և գայն պաշտպանող եւրոպական դեսպանատուններ, կը ջանային իրենց դաւանութեան յարող Հայերը, բոլորովին իրենց ազդեցութեան ներքև բերել և Հայ պատրիարքարանէ հեռացնել, և այս նպատակով կրօնքի և խիղճի կնճիռներ կը յարուցանէին, թէ այդ դիմումները հերձուածողներու կամ հերետիկոսներու հետ իհոզկորս հաղորդակցութիւն եղած կըլլան, և ներեալ չեն: Բուն Լատիններուն ձայնակից էին Փրոփականտայի Հայ աշակերտներ, և միևնոյն սկզբունքը կը պնդէին, և ասոնք կը կազմէին Գօլէճեան կամ Գօլէճցի կոչուած խումբը: Ասոնց հակառակ էին Մխիթարի աշակերտութենէ Վենետիկ մնացողները, որոնք մէկ կողմէն զուտ հայկական կաթոլիկութիւն մը կազմել կուզէին, և միւս կողմէն կաթոլիկութեան հետևողներուն հանդարտ կացութիւն մը գտնել կը փզնէին, Օսմանեան տիրող օրէնքներու համակերպութեամբ և ազգային կաթողիկոսութեան և պատրիարքութեան հովանաւորութեամբ: Արդէն Էջմիածինի

կաթողիկոսներուն անուններն ալ իրենց գիրքերուն ճակատը կը մակագրէին, որով անոնց իշխանութիւնը ճանչցած կըլլային: Ասոնք ալ Աբբայական կամ Աբբացի անունով կը յիշուէին: Երկու կողմերն ալ իրենց համակիրներն ունէին կաթողիկոսեան հետևողներուն մէջ, բայց բնիկ Կ. Պոլսեցիներ կամ քաղաքացիներ՝ առաւելութեամբ Աբբացոց հետ էին, իսկ Անկիւրացիք կամ Գաղտացիք՝ Գօլէճոց կը հետևէին: Հայ հռոմէական եկեղեցականութեան մէջ կային ևս Լիբանանի Անտոնեան միաբաններ, որոնք շատ որոշ և վերջնականապէս շեշտուած ուղղութիւն չէին յայտներ Աբբացոց կը համակրէին, բայց բացարձակ գործակցիլ կը խիթային: Իսկ Թրիէստի Մխիթարեաններ յայտնի կերպով Գօլէճոց կը գործակցէին, զի Վենետիկի ճիւղին հետ համընթանալ չէին սիրեր: Ահա կաթողիկ խումբերին մէջ յուզուող ներքին խնդիրին բուն որդին ու ծագումը:

2164. ՉԱՄՇԵԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

Վենետիկի Մխիթարեանց մէջ տիրող ուղղութիւնը իրենց մէջ ժառանգական կրնանք ըսել, անդստին իրենց հիմնադիրէն Մխիթարէ մնացած (1987): Իրենց մէջ կանուխէն՝ այդ ուղղութեան մեծ ջատագով մը եղած էր հայր Գէորգ Այնթապցին, իսկ անկէ ետքը աւելի գործունեայ պաշտպան երևցած էր հայր Միքայէլ Չամշեան: Սա պաշտպանողական գրուածներով ուզեց հաստատել, ինչ որ իր միաբանութեան տեսութեանց հիմնաքարն էր, թէ հռոմէականութեան հետևողներուն արգելել չի կրնար ըլլալ Հայ եկեղեցիէ խորհուրդներ ընդունիլ, և մկրտութեան ու ամուսնութեան ու թաղման համար օրինաւորապէս նոյն եկեղեցիին դիմել, որովհետև Հայ եկեղեցին իր վարդապետութեամբ հռոմէադաւանութենէ օտար եղած չէ, և երբեք իբրև հերձուածող կամ հերետիկոս Հռոմի պապութենէն դատապարտուած չէ: Այդ նպատակին ծառայող Չամշեանի մեծ գործն է, Պատմութիւն Հայոց ըստ աւանդելոյ այլևայլ մատենագրաց, եռահատոր ստուար հրատարակութիւնը, բովանդակ 2975 էրես, և որ իր ժամանակին դարագլուխ կազմած է, Հայոց ազգային պատմութեան ամբողջութիւն մը ներկայելով ի սկզբանէ աշխարհի մինչև ցամ տեառն 1784: Առաջին հատորին տպագրութիւնը 1784 յունիս 15 թուական կը կրէ (ՉԱՄ. Ա. 1), իսկ երրորդը լրացած է 1786 ապրիլ 16-ին (ՉՆՄ. Գ. 1) սակայն շատ կանուխէն պէտք է դնել աշխատասիրութեան թուականը, ինչ որ նշան մըն է, թէ գաղափարին պաշտպանութիւնը կանուխէն յղացուած գաղափար մըն էր: Չամշեանի պատմութիւնը, անկախաբար պատմական տեսակէտով ունեցած իր արժանիքէն, կանխամտածուած և սևեռեալ որոշ գաղափարի ծառայող գործ մըն է, ամէն առիթի մէջ Հայերը Հռոմի մոտ, Հռոմի հետևող, Հռոմի հպատակող ցուցնելու համար, անխտիր ընդունելով կեղակարծ յիշատակներ, քմահաճ մեկնութիւններ, և թիրիմաց տեսութիւններ: Շամշեանի գրիչին տակ, հին դարերուն գործերը՝ երբ եկեղեցիներ իրարու հետ հաշտ էին, Հռոմի հանդգնութիւն կը դառնան: Միջին դարերու մէջ քաղաքական նպատակով յայտնուած զիջողութիւններ, կատարեալ հռոմէադաւանութեան կերպարան՝ կառնեն: Իսկ Հայոց եկեղեցւոյն ներողամիտ հոգին և ուրիշ եկեղեցիներու հետ յարաբերութիւններ պահելու պատրաստականութիւնը, հայադաւանութեան ուրացութիւն կը մեկնուին: Նոյն իսկ

մասնաւորներու պատահական կամ քաղաքավարի խօսքերը, մինչև անգամ նամակի հասցէները, պաշտօնական դաւանութեան կը փոխարկուին: Մեր միւթին հետ կապ ունեցող տեսակէտն է միայն, զոր այստեղ ուզեցինք մատնանիշ ընել, թէ ոչ հնար էր Չամշեանի ժամանակագրական և քննադատական տեսութիւններուն վրայ ալ դնտողութիւններ ընել, սակայն կընդունինք թէ իր ժամանակին պատմական ուսումն ալ մեծ քայլեր առած չէր, որ ինքն ալ կարենար անոնց հետևիլ և անոնցմէ օգտուիլ:

2165. ՎԱՀԱՆ ՀԱԻԱՏՈՅ

Չամշեանի Հայոց պատմութիւնը անուղղակի պաշտպանութիւն էր Վենետիկի ընդգրկած մեծ սկզբունքին, բայց ուղղակի ալ նոյն նպատակին ծառայող աշխատութեան մը պէտքը զգացուելով, միևնոյն ժամանակ երկրորդ երկասիրութեան մը ձեռնարկած էր Չամշեան, Վահան Հայւատոյ անունին ներքև, յորում հաստատի ուղղափառութիւն Հայաստանեայց եկեղեցւոյ, սկսեալ ի սրբոյն Գրիգորէ Հայաստանեայց Լուսաւորչէ մինչև ցայսօր: Յիշենք անգամ մըն ալ անցողակի կերպով, թէ Չամշեանի միտքով ուղղափառութիւնբառը հռոմէադաւանութեան տեղ գործածուած է: Այդ գործը սկսած է պատրաստել 1776-ին, որ է ըսել, միևնոյն միջոցին որ պատմութիւնն ալ կը գրէր: այդ աշխատութիւնը ոչ միայն տպագրուած չէ, այլ և բոլորովին անծանոթ մնացած, և իբրև հետաքրքրական գործ մը կարծէ որ քիչ մը աւելի տեղեկութիւն տանք անոր մասին, աչքի առջև ունենալով այն հազուագիւտ գրչագիր օրինակը, որ Անտոնեանց մատենադարանին մէջ կը գտնուի: Քառածալ մեծութեամբ և իւրաքանչիւր երեսը 40 տողով, 924 երես ստուար հատոր մըն է գործը: Համառոտ յառաջաբանէ մը ետքը (ՉՄՁ. 1-5), տեղեկութեանց առաջին մասին մէջ կը բացատրուի, Վիճակ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ յիւրաքանչիւր դարս (ՉՄՁ. 7-52), և երկրորդ մասով կը ներկայացուի, Բովանդակութիւն մոլորութեանց բարդելոց ի չարախօսաց ի վերայ ազգին Հայոց (ՉՄՇ. 52-80): Կարծեցեալ մոլորութիւններուն մէջէն տասը հատը կընտրէ, և իւրաքանչիւրը ընդարձակորէն կը բացատրէ և կը հերքէ, որոնք են. 1. Քաղկեդոնի ժողովին մերժումը (ՉՄՁ. 81-115): . Մի բնութիւն բացատրութիւն (ՉՄՇ. 115-179): 3. Հոգւոյն սրբոյ ի Հօրէ բղխումը (ՉՄՇ. 179-194): 4. Հանդերձեալ կեանքի վարդապետութիւնը (ՉՄՇ. 195-270): . Սուրբ աստուած ի խաչեցար (ՉՄՇ. 270-352): 6. Ծննդեան տօնին օրը. (ՉՄՇ. 353-373): 7. Անապակ բաժակը (ՉՄՇ.374-709): 8. Վերջին օծումը (ՉՄՇ. 709-737): 9. Խարական օրէնքները (ՉՄՇ. 738-768), և 10. Հռոմի նախագահութիւնը (ՉՄՇ. 769-799): Յաւելուածական գլուխ մը ունի 11. Յաղաքս ազատ գոլոյն եկեղեցւոյն Հայոց ի հերետիկոսութենէ և ի հերձուածողութենէ (ՉՄՇ. 800-855), որուն կը կցէ մաս մըն ալ, Յաղագս քանի մի անձանց յորոց չարախօսեն (ՉՄՇ. 856-886), և յատկապէս կը յիշէ Պարսամը, Օձնեցին, Որոտնեցին, Գրիգոր Տաթևացին և Մովսէս Տաթևացին: Այդ աշխատութիւնը որուն ճակատը գրուած գտնենք, թէ պատրաստուած է ինքնակամ յօժարութեամբ և ստորագրութեամբ միաբանութեան իւրոյ, իբր գաղտնիք պահուած էր, և հանրութենէն ծածուկ մնար, զի ոչ Չամշեան ինքն, և ոչ իր միաբանութիւնը, չէին համարձակիր պաշտօնապէս ստանձնել խնդիր մը, որ ուրիշներէն կասկածաւոր կը դատուէր, այլ կը ջանային

անպաշօն կերպերով գաղափարը տարածել: Պատրաստուած Վահան-ը պատշաճ պարագային պաշտպանութեան ասպար պիտի ըլլար, կամ լաւ ևս՝ իբրև պատրաստ զէնքերու մթերանոց պիտի ծառայէր:

2166. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՍԵՂԲՈՍԵԱՆ

Միւս կողմէն խնդիրը բախտին բերմանց թողուն ալ մտացի կերպ մը չէր, և չէր կրնար ապահովապէս դիտուած նպատակին հասցնել: Այս երկճղի կացութեան մէջ ճարտար մտածմունք մը եղաւ՝ պատասխանատու անուն մը գտնել, և այդ մասին մեծ եղաւ Վենետիկ բնակող հայազգի Յովհաննէս Սեղբոսեանի օժանդակութիւնը, որ է Վենետկեան ազնուականութեան մէջ ընդունուած Հայազգին Յովհաննէս Սեղբոս մարքիզ (Marchese Giovanni di Serpos) տիտղոսով: Սա յանձնառու եղաւ իր անունով դիմումներ ընել Հռոմի պապութեան, և յայտնապէս անոր հաւանութեան ենթարկել խնդրի նիւթ եղող գրութիւն, Փրոփականտայի ատենին առջև զայն պաշտպանել, և յաջողցնելու համար պէտք եղած միջոցները գործածել: Մէկ խօսքով ծախք ու աշխատանք չխնայել լատինական ազդեցութենէն անկախ Հայ կաթոլիկութիւն մը կազմելու, որ հռոմէադաւան ըլլայ իր ներքին համոզումներով և կարծիքներով և հայադաւան եկեղեցիէ չի զատուի իր հանրական և եկեղեցական յարաբերութիւններով: Այս դրութեան արդիւնքը պիտի ըլլար Օսմանեան պետութեան կասկածները չզարթուցանել, և անոր կողմէն խիստ բռնագատիչ միջոցներու առիթ չըծայել: Ըստ այսմ Յովհաննէս Սեղբոսեան կամ Սեղբոս մարքիզը, նախապէս մասնաւոր նամակներով Փրոփականտայի իմացուց հռոմէադաւան Հայերուն թուրքիոյ մէջ ունեցած տառապագին վիճակը, տեղական օրէնքներով քրիստոնէից ունեցած կացութիւնը, Լատին քարոզիչներու մոլեռանդ պահանջկոտութենէն յառաջ եկած անտեղութիւնները, և հրաման խնդրեց գործը պաշտօնապէս իրենց քննութեան ենթարկել (ՍԵՐ. 6): Առաջարկը ընդունուեցաւ և արտօնուեցաւ գրուածը պատրաստելու, և 1783 հոկտեմբեր 9-ին տպագրութեան հրամանն ալ ստացաւ (ՍԵՐ. 12), և հաւանաբար տպագրեալ օրինակով խնդիրը Հռոմին ներկայացուց: Սեղբոսեան կը խոստովանի թէ ինքն օտար է դաւանական և աստուածաբանական ուսումներէն, և թէ ուրիշներ իւր ձեռքէն բռնելով, իրեն առաջնորդեցին խնդրոյ և եղելութեանց լաբիրինթոսին մէջ (ՍԵՐ. 7): Ասով յայտնի կը ցուցնէ թէ Վենետիկի միաբանութիւնն էր գործին հեղինակը և գրուածը պատրաստողը, հետեւելով այն ուսումնասիրութեանց, որոնց վրայ Չամշեան անխոնջ աշխատութիւն էր թափած: Յառաջաբանին մէջ լռեյլայն Լատին քարոզիչներուն կակնարկուի, երբոր կը յիշուին անոնք, որ կամ չափազանց պահանջկոտութիւններէ, և կամ մարդկային նպատակներէ և տեսութիւններէ մղուած, աշխատած են մինչև հիմակ Հռոմէն ծածկել հալածանքներուն ճշմարիտ պատճառները, որոնց մերթ ընդ մերթ դժպիտի տազնապներով ենթարկուած և Արևելցի Հայերուն կաթոլիկ հատուածը (ՍԵՐ. 4): Կը խնդրուի միանգամայն, որ այդ մասին պատշաճ հրահանգները տուին Կ. Պոլսոյ պապական փոխանորդին և Լատին քարոզիչներուն (ՍԵՐ. 10): Այդ յայտարարութիւնները ո՛չ միայն կը բացատրեն Աբբայեանց ընդգրկած գրութեան հոգին, այլև կ'արդարացնեն մեր քանիցս յայտնած ու կրկնած տեսութիւնը,

թէ Լատին քարոզիչներու մոլեռանդ եռականութիւնն էր, որ իրենց հետևողները խստութեանց ենթակայ կ'ընէր, ստիպելով զանոնք այնպիսի վարմունքներու՝ որոք ոչ միայն ազգային կացութիւնը կը խանգարէին, այլև տէրութեան կասկածները կը զարթուցանէին:

2167. ԵՐԿՈՒ ԽՆԴԻՐՆԵՐ

Սեղբոսեանի անունով Հռոմի Փրոփականտայի քննութեան և որոշման ենթարկուած երկու խնդիրները բացատրուած են հետևեալ կերպով: 1. Թէ նկատելով Թուրքիոյ կացութիւնը և եղելութիւնները, կրնա՞յ արդեօք ներուիլ Հայ կաթողիկներուն, որ կարենան երբեմն մտնել Հայ ազդին հերձուածող ըսուած եկեղեցիները, և հոն ինչ ինչ կրօնական գործողութեանց մասնակցին, և ողորմութիւն մըն ալ թողուն, գոնէ այս կերպով շատ մը նեղութիւններէ ազատելու, և իրենց կաթողիկութիւնը խաղաղօրէն պահելու համար (ՍԵՐ. 2): 2. Թէ նոյներունկրնայ արդեօք ներուիլ ինչ ինչ տօնակատարութեանց համար համակերպիլ Հայ եկեղեցւոյ գործածած տօնացոյցին, նկատելով որ այդ տօնացոյցը նոյնիսկ նախկին Հայ սուրբ Հայերուն ընդունած տօնացոյցն է (ՍԵՐ. 2): Երկու խնդիրներուն լուծումը տրուած է ստորասական կերպով՝ թէ կրնան՝ և ընդարձակ պատճառաբանութիւններով և ուսումնասիրութիւններով պաշտպանուած է ստորասական պատասխանը, զորս մենք պիտի չվերլուծենք, այլ միայն ըսենք թէ ամփոփումն է վերոյիշեալ Վահան Հաւատոյ երկասիրութեան, և այն ալ ոչ շատ համառոտ, զի առաջինին լուծումը 182 երես (ՍԵՐ. 3-185), և երկրորդինը 70 երես (ՍԵՐ. 185-256) կը պարունակէ Սեղբոսեանի կողմէ ներկայուած գրուածին մէջ, Սեղբոսեան նոյն գրուածին մէջ խոստացեր էր, Հայ պատմութիւն մըն ալ պատրաստել և ներկայել Փրոփականտային (ՍԵՐ. 6), և երեք տարի ետքը 1786-ին, նոյն Սեղբոսեանի անունով Վենետիկի մէջ հրատարակուեցաւ եռահատոր իտալերէն Հայոց պատմութիւն մը, որուն համար կրնանք ըսել թէ Չամչեանի պատմութեան (2164) ուղղութեամբ և պարունակութեամբ կազմուած է: Միայն թէ ձևն ու ոճը բոլորովին տարբեր է, և պարզ պատմականէ աւելի ջատագովական ընթացք մը ունի, միշտ միևնոյն նպատակին ծառայելով թէ Հայոց եկեղեցին Հռոմէականէն հեռացած չէ, և անկէ դատապարտուած չէ, և թէ Հայոց եկեղեցւոյն դէմ չարախօսներ ստուգութենէ հեռացած և ճշմարտութիւնը աղաւաղած են: Այդ աշխատութիւնը վեց մասերու կամ գիրքերու բաժնուած է, որոնք են 1. Հայաստանի աշխարհագրութիւնը (ՍԵՐ. Ա. 1-105), 2. Հայաստանի հին և նոր քաղաքական վիճակը (ՍԵՐ. Ա. 106-273): 3. Քրիստոնէութեան Հայաստանի մէջ սկսիլն ու զարգանալը (ՍԵՐ. Ա. 274-500): 4. Հայ կաթողիկոսներու շարքը (ՍԵՐ. Բ. 3-315): 5. Հայ եկեղեցւոյ ժողովները (ՍԵՐ. Բ. 316-486): 6. Հայ եկեղեցւոյ ծէսն ու սովորութիւնները (ՍԵՐ. Գ. 3-622): Գործին մէջ ընդարձակ տեղի տրուած է Կալանոսի տեսութիւնները և մեղադրութիւնները հերքելու: Ինչպէս կը տեսնուի, այդ աշխատութեան մէջ պատմական մասէն զատ վիճաբանական մաս մըն ալ կայ, ուր Չամչեանի պատմութենէն զատ Վահան հաւատոյ գիրքն ալ քաղուած է. իսկ անոնցմէ դուրս աւելցուած են պապական կոնդակներէ և Փրօփականտայի որոշումներէ զանազան կտորներ:

2168. ԱՆԼՈՅԾ ԿԸ ՄՆԱՆ

Պէտք է ընդունիլ թէ մեծ աշխատութիւն թափած են Վենետիկի Մխիթարեանները, իրենց ընդգրկած ուղղութիւնը պաշտպանելու, և եթէ հնար ըլլար տիրապետել տալու: Իսկ Սեդբուսեան նոյն նպատակով մեծ ծախքերու ենթարկուած է, քան թէ գրական աշխատութիւն ունեցած, զի կրկին կը խոստովանի, թէ ինքն պէտք ունեցած է նշանաւոր բարեկամի մը հմուտ գրիչին (ՍԵՂ. Ա. 16), և թէ ինքն է խմբագրութեան և տպագրութեան ծախքերն ընողը, և թէ որչափ ալ գրութիւնը իրեն եղած չըլլայ, ինքը կը ստանձնէ անոնց հեղինակութեան պատասխանատուութիւնը (ՍԵՂ. Ա. 17): Այլ թէ ինչ եղաւ այդչափ աշխատութեան արդիւնքը, խորունկ լռութիւն մը կը գտնենք իբր հետևանք: Իրաւ գրուածները Հռոմէ չդատապարտուեցան և չմերժուեցան, որովհետև Հայութիւնը դէպի հռոմէականութիւն տանելու կը ծառայէին, բայց ընդունելութիւն ալ չգտան, զի Հայութիւն մը պահելու և պաշտպանելու կը միտէին: Միւս կողմէն Լատիններ և լատինամուլներ չդադրեցան իրենց պահանջկոտ և մոլեռանդ ուղղութիւնը շարունակել, իրենց հետևողներուն խիղճերը յուզել և միտքերը խանգարել, զանոնք հակազգային գործերու և հակապետական արարքներու մղել, և ազգային պատրիարքարանի պաշտպանողական ջանքերուն և Օսմանեան պետութեան կասկածոտ որոշումներուն հետևանքներուն ենթարկել: Հայոց պատրիարքարանին և կաթողիկամիտ հատուածին մէջ խնդիրներ և միտումներ, դժուարութիւններ և հակառակութիւններ դադար չառին: Իսկ կաթողիկամիտ հատուածին մէջ Արքայեանի և Գօլէճեանի տարբերութիւնը երթալով սաստկացաւ, և թող չի տուաւ որ գոնէ հատուածը ինքն իր մէջ խաղաղ վիճակ մը ունենար: Այսպէս տևեց և կը տևէ տակաւին, և նոյնիսկ այս օրեր նոյն խնդիրները կը յուզուին: Զաքարիա պատրիարքի հետևած ուղղութեան դառնալով, նա երկրորդ անգամ աթոռ բարձրանալէն ետքը՝ միտքը չփոխեց, բայց ոճը մեղմացուց կաթողիկութեան դէմ մրցումը՝ պարզապէս պաշտպանողականի վերածեց, աշխատելով Հայ եկեղեցին և Հայ ազգութիւնը ներքնապէս զօրացնել, կաթողիկութենէ անկախաբար ուսում ու զարգացում քաջալերելոյժով և միջոցներով զարգանալու հրապոյրը:

2169. ՀԻՆ ԵՒ ՆՈՐ ՏՕՆԱՑՈՅՑՆԵՐ

Զաքարիայի պատրիարքութեան առաջին շրջանին մէջ զինքն յուզող խնդիրներէն մէկն ալ Ղուկասի կաթողիկոսութիւնն էր, որով մինչև Էջմիածինի դէմ յայտնի մրցման և դիմադրութեան մղուած էր: Երբոր աթոռ վերադարձաւ՝ Ղուկասը ճանչնալու կամ չճանչնալու խնդիրը փակուած էր, և այլևս ետ դառնալ անհնար էր, ուստի կամայ ակամայ անոր համակերպիլ ստիպուած էր, բայց Էջմիածինի անհամակիր զգացումը իր սիրտին մէջ մարած չէր: Ակնարկեցինք արդէն թէ իր հակակրօնութիւնը տարածած էր նաև հանգուցեալ Սիմէոն կաթողիկոսի վրայ, իմացած ըլլալով որ Սիմէոն էր որ Ղուկասը իրեն նախադասած և անոր կաթողիկոսանալը յանձնարարած էր (2153): Ուստի աւելի բան մը չկարենալով ընել, և Սիմէոնի կարգադրած տօնացոյցին դէմ սկիզբէն յուզուած դնտողութիւնները պատճառանք ընելով (2127) ազգային ժողով մը գումարեց 1784 յունուար 26-ին (ԴԻԷ. Ա. 8) Ս. Սարգիսի շաբաթ օրը, և պատրիարքանիստ Սուրբ Աստուածածնի մայր եկեղեցւոյ, ուր ըստ սովորութեան հաւաքուեցան և բոլորից եկեղեցեաց աւագերիցունք և

առհասարակ քահանայք սրբոց եկեղեցեաց, մութվելիք, եկեղեցպանք, իշխանապետք և իշխանք և բոլոր էսնաֆք (ՏՆԱ. 2), և որոշեցին հին տօնացոյցի կիրառութիւնը հաստատել՝ երկու պատճառներով: 1. Վասն սրբոյ եկեղեցւոյս Հայաստանեայց անփոփոխ մնալոյ, և 2. Վասն սքանչելագործ սրբազան հայրապետաց մերոց կարգադրել տօնացոյցն անայլայելի պահելոյ, ուր հայրապետաց կարգը կը յիշեն Սարգիս Շնորհալին ալ, որ երեք տօնացոյցի հետ գործ ունեցած չէ, և հայրապետ ալ եղած չէ: Սակայն կարծես թէ որոշման բուն հեղինակին խիղճն ալ հանդարտ չէր, թէ որոշման իսկական շարժառիթները ասոնք չեն. վասնզի անմիջապէս կաւելցնէ. Եթէ ոք ի մեծամեծաց մինչև ցփոքունսն յայլևայլ միտս ընթանայցէ, կամ բանիւ արտաբերիցէ, յիրառի մեծամեծս մեղանչելով մեղանչէ (ՏՆԱ. 389): Ըստ մեզ տեղն և առածը յիշելու, թէ ամբաստանութիւնը կանխող չքմեղանք, անձամբ անծին է մեղադրանք: Համաձայն տրուած որոշման, հին տօնացոյցը նորէն տպել տրուեցաւ, արդեամբ և ծախիւք բնակելոց ի մեծս Պոլիս (ՏՆԱ. 4), և աւարտեցաւ 1785 օգոստոս 11-ին (ՏՆԱ. 1), և ըստ այնմ սկսան վարուիլ, Սիմէոնեան տօնացոյցը 1777-ին տարեմուտէն գործածութեան մտած դր, նոյն իսկ Ջաքարիայի հաւանութեամբ (2128), և եօթը տարիէ ի վեր ամէն կողմ տարածուած էր ուստի չենք կարծենք թէ նոր որոշմամբ անոր կի՞ւրութիւնը ամէն տեղ և իսպառ խափանուած ըլլայ, և պէտք է ընդունիլ թէ տօնացոյցի մասին խառնակ և տարբեր գործածութիւններ տիրեցին Ջաքարիայի պատրիարքութեան ատեն, որչափ ալ ժողովական հրամանով, ուր ուրեք գտած էին զտօնացոյց Սիմէոնի բերէին առ Ջաքարիա պատրիարք, որ գաղտ թաքուցանէր զնոսա ի հուր (ՊԷՐ. 5): այս կացութիւնը տևեց եօթը տարի, մինչև որ Ջաքարիայի մահուրնէ ետքը, յաջորդին հրամանով Սիմէոնեան տօնացոյցի կիրառութիւնը հաստատուեցաւ մինչև ցայսօր:

2170. ԱՐՄԱՇԻ ՎԱՆՔԸ

Ակնարկեցինք Ջաքարիայի ուսումնական զարգացման մտադրութիւն դարձուցած ըլլալուն (2168), ինչ որ զլխաւորապէս եկեղեցական դասակարգին համար անհրաժեշտ հակակշռելու համար: Արդէն կանուխէն Յակոբ Նալեան և վերջէն Ջաքարիա Փօքուզեան պատրիարքներ՝ անձամբ այդ նպատակին ծառայած էին (2121), բայց վերջին անցուդարձեր այդ ձեռնարկն ալ խանգարեցին, ուստի հարկ եղաւ նորէն նոյն նպատակին ոյժ տալ: Բայց այս անգամ մայրաքաղաքին մէջ պարզ դպրոցական ձեռնարկի մը տեղ, Ջաքարիա մտածեց հնաւանդ ոճով վանական և ուսումնական հաստատութիւն մը, կամ հինէն նուիրագործեալ անունով Դպրեվանք մը կազմակերպել, և այդ նպատակին միակ յարմար տեղը Արմաշի Չարխափան սուրբ Աստուածածնի վանքն էր, մայրաքաղաքէ ոչ շատ հեռու, Նիկոմիդիա քաղաքին շրջանակին մէջ: Արմաշի վանքին հիմնարկութիւնը պատմելնէս ետքը (1639), նոր առիթ չունեցանք անոր վրայ խոսելու, զի վանքն ալ յիշատակաց արժանի կացութիւն մը չունեցաւ, և պարզապէս իբրև Նիկոմիդիոյ առաջնորդարան նկատուեցաւ, ուր հարկաւ անընդհատ շարունակութեամբ առաջնորդներ գտնուեցան, թէպէտ ամբողջական շարքը յայտնի չըլլայ: Արմաշ՝ առաջնորդարանէ գատ հռչակաւոր ուխտատեղի ալ դարձաւ, իբր ազգային բարեպաշտութեան կեդրոն, որ միշտ

իրեն համար սրբավայր մը կը փնտռէ իսկ Ասիոյ առաջակողման և Եւրոպիոյ սահմանակցութեան վիճակները՝ ուրիշ տեղ մը չունէին իրենց ջերմեռանդութեան յագուրդ տալու: Աւելորդ կը սեպենք Արմաշու առաջնորդներուն մասին մեր կատարած հետազոտութեանց արդիւնքը այստեղ յառաջ բերել, որ աւելի մենագրութեան մը նիւթ պէտք է ըլլայ: Միայն յիշենք թէ անոր պահպանութեան և իբր ուխտատեղի պայծառութեան նպաստողներուն մէջ, Նալեան պատրիարքի անունին ալ կը հանդիպինք, և Ջաքարիա Վանեցի, Յարութիւն Կրետացի, Աթանաս Կ. Պոլսեցի, և Պետրոս Ղափանցի եպիսկոպոսներու նման ծանոթ անուններ ալ կը գտնենք առաջնորդաց շարքին մէջ: Պետրոս Ղափանցին վախճանեցաւ 1784 մարտ 20-ին: Նիկոմիդիա քաղաքը, յառաջացած և գրեթէ զառամած ծերութեան մէջ, իրեն աշակերտ և օգնական ունենալով Յովակիմ եպիսկոպոս մը, բուռն բնաւորութեան բայց և յամառ գործունէութեան տէր անձ մը: Նիկոմիդացիք Պետրոսի զառամութենէն և Յովակիմի բռնութենէն ծանծրացած նոր առաջնորդ ուզած էին Ջաքարիայէ՝ երբ տակաւին կենդանի էր Ղափանցին, և Ջաքարիա 1781 փետրուար 17 թուակիր, հրովարտակով մը կարգադրած էր Պետրոսի Պանտրմա փոխադրուիլը Յովակիմի հետ, և իր ձեռնասուններէն Բարթողիմէոս եպիսկոպոսը նշանակած էր Արմաշի և Նիկոմիդիոյ համար: Բայց Պետրոս չէր մեկնած օգուտ քաղելով անշուշտ մայրաքաղաքին շփոթներէն, և պատրիարքին փոխուելէն: Ջաքարիա պատրիարքութեան վերադառնալէն ետքը չէր ուզած իսկոյն բռնանալ, հաւանաբար տաղասաց Ղափանցիին ծերութիւնը յարգելով: Մինչև որ Պետրոս կը վախճանէր, իսկ Յովակիմ իբր ժառանգական իրաւունք Պետրոսի յաջորդութիւնը իւրացնել կաշխատէր, կրթնելով խուժանական խումբին աղմուկներու և շահուած պաշտօնեաներու պաշտպանութեան: Բայց պէտք էր անգամ մը վերջ տալ այդպիսի անտեղի կացութեան, ուստի 1786 յունուար 8 թուակիր նոր և ազդու հրովարտակով զօրացած, Բարթողիմէոսի Նիկոմիդիա եկաւ, Յովակիմը վտարեց, անոր կողմնակիցներն ալ շահեցաւ կամ զսպեց և վերջապէս Արմաշ ու Նիկոմիդիա հանդարտութիւն գտան, հնգամեայ շփոթութիւններէ ետքը:

2171. ԲԱՐԹՈՂԻՄԷՈՍ ԿԱՊՈՒՏԻԿԵԱՆ

Բարթողիմէոս՝ Կապուտիկ կամ Կապուտիկեան մականունեալ կապոյտ աչքերուն համար, Կ. Պոլսեցի էր բնիկ, 1749,ին ծնած, Ջաքարիայի աշակերտած, և աստիճանները անկէ ստացած, և 1775-ին եպիսկոպոսացած Սիմէոնի ձեռնադրութեամբ, Ջաքարիայի ընտրելագոյն աշակերտներէն մին եղած, և գրեթէ միշտ անոր հետ մնացած և գործակից եղած: Ջաքարիա իր սիրելի Բարթողիմէոսը կը դրկէր Արմաշ, յանձնարարելով զայն կատարեալ վանական միաբանութեան և ուսումնական հաստատութեան վերածել: Բայց Արմաշ աւեր ու խանգար էր վերջին պատահարներու պատճառով, որով Բարթողիմէոս, աւելի քան նորոգող, և հիմանէ շինող տաճարի կըլլար, և միանգամայն ձեռնամուխ կը լինէր կազմակերպելու վանս կրօնաւորաց յոյժ պայծառաշէն կարի անուանի, ինչպէս կը խոսի տապանագիրը: Սակայն դիւրին չեղաւ այդ արդիւնքները իսկոյն իրականացնել: Նախանձոտ քսուներ զրոյց հանեցին թէ Բարթողիմէոսի շինածը 366 սենեակներով, ամուր պարիսպներով և զէնքերով լեցուն դղեակ մըն է: Քսութիւնն ալ

շուտով ընդունուեցաւ, զի Ռուսաց հետ պատերազմի միջոցին էր, և որչափ ալ կուսակալական քննութեամբ ստուծինը յայտնուեցաւ, բայց խափանուած շինուածը շարունակելու համար նոր հրամանագիրի պէտք եղաւ, որուն ստացութիւնը ուշացաւ, և հազիւ 1797 սեպտեմբեր 13-ին Խաչվերացի կիրակիին կրցաւ կատարուիլ նորաշէն տաճարին նաւակատիքը: Բարթողիմէոս երբ նիւթական շէնքին հետամուտ էր, բարոյական շինութեան գործը զանց չէր ըրած, որ իր վարդապետին մեծ յանձնարարութիւնն էր, և աշակերտաց խումբ մը կազմած էր Արմաշի մէջ, և անոնց դաստիարակութեամբ կը զբաղէր: Արմաշեան աշակերտութեան այս նախընծայ դասակարգէն տասնի չափ անուններ ունինք մեզի հասած, որ օգտակար եղած են աւելի Նիկոմիդիոյ և Պրուսայի և շրջակայ վիճակներուն մէջ:

2172. ԵՓՐԵՄ ԱԶԱՊԱՀԵԱՆ

Երկու օծակից ընկերներուն՝ Ղուկաս կաթողիկոսի և Զաքարիա պատրիարքի՝ (2150) պաշտօնավարութիւնները բաւական երկար եղան և գերթ գոյգ վերջացան, զի իրարմէ իբր ինն ամիս տարբերութեամբ վախճանեցան 1799-ին: Իրենց գործունէութեան մասին՝ ընդհանուր ակնարկներ են աւելի մեր գրելիքները, քան նշանաւոր եղելութիւններ ուստի անոնց չմտած կուգենք քաղել զանազան աթոռներու և հաստատութիւններու նկատմամբ ժամանակակից տեղեկութիւնները, պատմական զուգընթացութիւնը պահած ըլլալու համար: Կիլիկիոյ աթոռին պատահարները պատմեցինք մինչև Գաբրիէլ Աջապահեանի եղերական մահը (2104): Սպանութիւնը տեղի ունեցած էր 1770 սեպտեմբեր 10-ին, և շփոթութեանց պատճառով միջոց մը աթոռը պարապ մնացած, մինչև որ Աջապահեան Մարկոս քահանայի որդին, և վերջին երեք կաթողիկոսներուն եղբօրորդին՝ Եփրեմ եպիսկոպոս կրցաւ Ատանայի ապստանարանէն գալ և Սիսի մէջ աթոռը գրաւել 1771-ին, զի Ատանայէն դարձը՝ Գաբրիէլի սպանութենէն յետ սակաւուց տեղի ունեցած է (ՍԻՍ. 219): Պասմաճեանէ նշանակուած 1772 թուականը (ՊԱՍ. 22), աւելի քան Եփրեմի կաթողիկոսութեան պէտք է պատշաճեցնել Եղիազարի և յանկեան ուրեք իւրովի կաթողիկոս հռչակուելուն: Եղիազար ալ Աջապահեան ըսուած է (ՊԱՍ. 22), բայց Ալիշան իր ճիւղահամարինչէ անցուցած (ՍԻՍ. 219), որով չենք կրնար ճշդել թէ ինչ ազգակցութիւն ունէր Եփրեմի հետ, բայց հաւանաբար Մարկոս քահանայի միւս չորս եղբայրներէն մէկուն որդին էր, և նախորդ երեք կաթողիկոսներուն ուրիշ եղբօրորդի մը, Եփրեմ կաթողիկոս՝ Սոյ Աջապահեան տոհմին և նոյն տոհմէն եղող կաթողիկոսներուն պատմութիւնը գրած է, այլ հրատարակուած չէ, բացի ոտանաւոր քաղուածի մը կտորէն (ՍԻՍ. 220-221), իսկ Ներսէս Դանիէլեան եպիսկոպոսին կողմէն ստացած ձեռագիրնիս (ԱԶԱ.) անուններ միայն ունի, և գործերէն ոչինչ կը պարունակէ: Պասմաճեանէ կը տեղեկանանք թէ Եղիազար Կ. Պոլիս եկած է վասն հաստատելոյ զկաթողիկոսութիւն իւր, թէ Կիլիկիոյ մէջ երկպառակութիւնք տեղի ունեցած են, և Պոլոսեանք և Ապողոսեանք գտնուած են յայնմիկ թեմի, իմա Եփրեմեանք և Եղիազարեանք, և թէ Պասմաճեան պատրիարքին ալ բազում նեղութիւնք պատճառած են, որովհետև ինքն ալ դիմադրած է Եղիազարի ձգտումներուն, գիտնալով թէ օրինաւոր կաթողիկոսն Եփրեմն էր (ՊԱՍ. 22): Պիտի

չկարենանք նաև ճշդել թե ինչպես վերջացաւ Եղիազարի գրգռած հակաթուրքութիւնը, միայն գիտենք թէ Եփրեմի կաթողիկոսութիւնը տևեց մինչև 1784, և ինքն ալ եղերական վախճան ունեցաւ սպանեալ ի բռնակալէն Սոյ (ՍԻՍ. 219): Իսկ սպանութեան կերպը եղած է դեղ մահու արբուցեալ յայլազգի իշխանէն տեղւոյն (ՊԷՐ. 5), այսինքն Գօզանօղլուներու ցեղապետէն: Սպանութեան ժամանակը յարմար է դնել 1784 տարւոյ յուլիսի վերջերը կամ օգոստոսի սկիզբները, զի սեպտեմբերին սկիզբը մեծ շտապով նոր ընտրութիւն կը կատարուի, որպէսզի չմնայ աթոռն այն առանց վերակացուի և առանց հովուի (ԴԻԲ. Ժ. 327):

2173. ԹԵՌՈՂՈՐՈՍ ԱԶԱՊԱՀԵԱՆ

Եփրեմի յաջորդն ալ ի զարմէ Աջապահի էր, ինչպէս կ'ըսէ տապանագիրը (ՍԻՍ. 217), նոյն ազգատոհմէն հինգերորդ մը՝ Ղուկասէ, Միքայէլէ, Գաբրիէլէ և Եփրեմէ ետքը: Ընտրեալն էր Թէոդորոս, որ Կ. Պոլիս կը գտնուէր, չենք գիտեր ինչ ճիւղահամարով կապուած նախորդին հետ, բայց հաւանաբար Եփրեմի հօրեղբորորդի մը: Հարկաւ Եղիազար հակաթուրք այլևս կենդանի չէր, որ աթոռին թեկնածու չէր: Ընտրութիւնը կատարուեցաւ Կ. Պոլսոյ մէջ, զի հոն կը գտնուէր Թէոդորոս, բայց միշտ համաձայնութեամբ բոլոր Կիլիկիոյ թեմի համայն քահանայից և ժողովրդոց (ԴԻԲ. Ժ. 325): Նշանակելի պարագայ մըն է կաթողիկոսական սնումին Կ. Պոլսոյ մէջ կատարուիլը: Այդ բացառութեան պատճառ պէտք է նկատուին՝ Եփրեմի եղերական մահը, Կիլիկիոյ աթոռին մէջ տիրող շփոթութիւնը, և աթոռին տիրանալու համար՝ ամէն պարագաներով զօրացած և եկեղեցական ու պետական պայմանները լրացուցած կաթողիկոս մը ղրկելու անհրաժեշտութիւնը, և ոչ թէ կաթողիկոսութեան տիրանալու համար անգէր ընտրելի մը: Նշանակութեան արժանի է ևս որ յատուկ մտադրութիւն կը դարձուի օծումն ալ զանխուլ կատարել, լուր օր մը, Խաչի բարեկենդանին նախընթաց ուրբաթը, 1784 սեպտեմբեր 6-ին, վասն ալ իմանալոյ ամենեցուն և լսելի լինելոյ, մի՛ գուցէ վնաս ինչ ծնանիցի ի եկեղեցւոյ և յազգի մերում (ԴԻԲ. Ժ. 327): Կաղզուանցի յիշատակագիրին նշանակած՝ բազմութեան գրոհ տալէն զգուշանալու պատճառը՝ շատ թեթև կ'երևի մեզի, աւելի ծանր կասկածներ ծանրացած պիտի ըլլան պատրիարքին և ժողովրդականաց միտքին վրայ: Որչափ ալ լուր որ մը և զաղտնի կերպով, սակայն մաշտոցի ծիսական պահանջներուն յարմարիլ աշխատած են, և կաթողիկոսական օծման համար պահանջուած 12 եպիսկոպոսները պատրաստ չգտնելով, եօթը վարդապետներ զգեստաւորած են՝ հինգ եպիսկոպոսներուն հետ թիւը լրացնելու համար: Հինգ ներկայ եպիսկոպոսներն եղած են, Սահակ Փառակեցին՝ Էջմիածնի նուիրակ, Աւետիս՝ Երուսաղէմի փոխանորդ, Գէորգ Սոյ միաբաններէն, Յովհաննէս Սեբաստացի և Յովհաննէս Տրապիզոնցի, Ջաքարիա պատրիարք օծումին նախագահած է, բայց ինքզինքը երկոտասաններուն թիւէն դուրս է համրած: Արարողութիւնը տեղի ունեցած է Քումգաբուի Մայրեկեղեցւոյն մէջ: Թէոդորոս, որ կը նկարագրուի իբրև այր համեստակենցաղ, սրբազնասուրբ, բարեբարոյ և ցանկալի, երբեք ոչ առնոյր յանձն պարագաներուն դժուարութեան պատճառով, սակայն Ջաքարիա և ամենայն իշխանքն ազգին ստիպած են պնդելով, թէ մի՛ զանձն քո խնայէր, և նա հնազանդեալ յանձն էառ (ԴԻԲ. Ժ. 326):

Շտապով օծումին պէս շտապով ալ Թէոդորոս ճամբայ կը դրուի 12 օր ետքը (ՊԷՌ. 5), այսինքն 1784 սեպտեմբեր 18-ին: Իր պաշտօնավարութեան մասին մանրամասն տեղեկութիւն պիտի չկարենանք տալ, գոհանալով միայն պատմագիրին վկայութեամբ, թէ բազում ջանս անծին կալեալ նորոգութեան սրբոյ գահիս, և բարի վարութեամբ փայլելով վախճանեցաւ 1791-ին (ՍԻՍ. 217): Թէոդորոսի մահը ուրիշ պատմութեանց մէջ կը յետաձգուի մինչև 1801, և սպանուած կ'ըսուի Խօզանօղլու բռնապետէն, յոշոտեալ անդամ անդամ, Սիսի պարիսպէն դուրս գետին կամուրջին վրայ (ՊԷՌ. 38): Տարբեր պատմութիւններու մէջէն աւելի ստոյգ կը նկատենք տազնապագիրին վկայութիւնը թուականին համար, և 1791-ին և ոչ 1801-ին կը դնենք Թէոդորոսի կաթողիկոսութեան վերջը: Իսկ մահուան կերպին համար, կրնանք ընդունիլ բռնական սպանութիւնը, իբր զի տազնապագիրին մէջ ալ չեն կրցած բացէն գրել տեղւոյն բռնապետին ոճրագործ արարքը: Թէոդորոսի յաջորդը եղած է իր երբօրորդին, Կիրակոս Աջապահեան, որուն գահակալութիւնն ալ պէտք կը զգանք դնել 1791-ին: Բռնապետներ երբոր կաթողիկոսի մը կեանքին կը դաւաճանէին, արգելք չէին դնէր ուրիշի մը յաջորդելուն, նոր որս մը պատրաստ ունենալու դիտմամբ:

2174. ԱՂԹԱՄԱՐԱՅ ԱԹՈՌ

Աղթամարի աթոռին յաջորդութիւնը շփոթ կը ներկայանայ այդ միջոցին, և դժբախտաբար հեղինակաւոր աղբիւրներ չենք գտներ, խնդիրը լուծելու համար: Թովմայի մահէն ետքը, որ 1783-ին կը դրուի (2105), ոմանք կը յիշեն Կարապետ Վանեցի 1783-ին, Մարկոս Շատախցի 1788ին, Յովհաննէս Սպարկերտցի, անկէ ետքը Թէոդորոս 1792-ին, Միքայէլ Վանեցի 1796ին, և Կարապետ Շատախցի, զոր կը հասցնեն մինչև 1803-ին (ՕԳ. ՕՐԱ. 288): Հաւաքարանը այդ անունները կ'անգիտանայ, և 1783-էն 1804 միջոցին համար ունի միայն Միքայէլ Վանեցի՝ յոյժ հրաժեշտ, և Կարապետ Վանեցի Ղրըմքէսեանց, որ Ղանիէլի օծման կը գտնուի (ՕՕ. ԲԻՁ. 1200): Մեր ձեռքը գտնուող վաւերագիրներէն ստուգապէս գիտենք, Կարապետ կաթողիկոսի մը Ղանիէլի օծման նախագահելը (ԴԻԻ. Ե. 236), սակայն որևէ մակդիր անուն յիշուած չէ, որ ստուգէինք թէ նոյն ինքն Վանեցի է, թէ ոչ միւս ցուցակին մէջ տեսնուած Շատախցին, զի անոր համեմատ 1788-էն ետքը Վանեցին այլևս չկայ, և 1802-ին Շատախցին կը գտնուի աթոռի վրայ: Առ այժմ մեզի նախադասելի կերևի Հաւաքարանի գրութիւնը, քանի որ չենք տեսած միւս գրութեան նախնական աղբիւրները: Դիտողութեան արժանի կը սեպենք, որ 1783-էն սկսելով Աղթամարի կաթողիկոսներ տեղական ընտրութեամբ և օծմամբ աթոռ բարձրացած են, և Ղուկաս չէ կրցած Աղթամարի գործերով զբաղիլ, և Ջահկեցիի ու Երևանեցիի ատեն հաստատուած յարաբերութեանց պաշտպան կոնդակիլ, և առանց էջմիածինի հաւանութեան Աղթամարի կաթողիկոս չնստեցնելու պայմանը գործադրել տալ: Ասոր պատճառ եղած են քաղաքական խառնակութիւնը և սահմանակից գաւառներու խռովութիւնը, որով խափանուած է երկու աթոռներուն հետ պայմանադրուած յարաբերութիւնը, որ հազիւ թէ էջմիածինի կամատէր և Աղթամարի կամակատար կաթողիկոսներու ատեն կրցած էր գայթակաջ սկզբնաւորութիւն մը ունենալ:

2175. ԵՐՈՒՄԱՂԵՄԻ ԱԹՈՌ

Երուսաղէմի մէջ 1775-ին յանկարծամահ եղած է Պօղոս Վանեցի պատրիարքը՝ խռովութեանց միջոցի մը մէջ (2107), այնպէս որ միաբանութիւնը կանոնաւորապէս հաւաքելու և ընտրութիւն ընելու պատեհութիւնն ալ չգտաւ, և Կ. Պոլսոյ պատրիարքին և մեծամեծներուն յանձնեց արժանաւորն ընտրել և պետական հաստատութիւնն ալ հոգալ: Այդ կերպով Երուսաղէմի պատրիարք ընտրուեցաւ Յովակիմ Քանաքեռցի եպիսկոպոսը, որ Կ. Պոլսոյ մէջ Երուսաղէմի փոխանորդ կը գտնուէր: Եթէ ինքն Յովակիմ աշխատած չէ իր վրայ հրաւիրել ընտրողներուն մտադրութիւնը, գոնէ ասոնք յորդորուած են իրենց մտադրութիւնը դարձնել աշուրներուն ներքև գտնուող և իրենց ճանչցած մէկու մը վրայ: Որն որ ըլլայ Յովակիմի ընտրուելուն շարժառիթը, նորընտիրը պետական հաստատութիւն ստացաւ 1775 օգոստոսին, Երուսաղէմ հասաւ հոկտեմբեր 5-ին, և միաբանութիւնը իր գոհուանկութիւնը յայտնեց նոյեմբեր 24-ին գրութեամբ (ԱՍՏ. Բ. 107): Յովակիմ 18 տարի պաշտօն վարեց մինչև 1793 սակայն խաղաղութիւն չվայելեց: Առաջին օրեր նեղուեցաւ Լատիններուն ոտնձգութիւններէն, որոնք կը հետապնդէին յափշտակել զմի մասն գերեզմանատան Հայոց 65 կանգուն երկայն և 37 կանգուն լայն, կամ 2400 քառակուսի կանգուն գետին մը (ԱՍՏ. Բ. 108): Լատիններու պահանջկոտութեան փաստ կը կազմէր այնտեղ Լատիններէն ոմանց թաղուած ըլլալը, այն ժամանակէն որ Լատինաց գերեզմանատունը Ահմէտ Տէճէնի շէյխէն գրաւուած էր իբր իր սեփական ազարակը, և Հայեր հիւրասիրութեամբ իրենց գերեզմաննոցը ընդունած էին Լատին մեռեալները: Երկրորդ փաստ մըն ալ կը քաղէին բնիկ Հայ ընտանիքներէն ոմանց լատինացած ըլլալէն, որոնց մեռեալները նոյն մասին մէջն էին (ԱՍՏ. Բ. 110): Հայերը քիչ շատ պաշտպանութիւն կը գտնուէին Երուսաղէմի դատաւորէն, տեղացի իսքամ ծերերու վկայութեամբ, բայց Լատիններ իրենց կողմը կը շահէին Դամասկոսի կուսակալները, և կը զօրանային Գաղղիական դեսպանատան ազդու միջամտութեամբ, զոր չէր հասներ չեզոքացնել Չաքարիայի պատրիարքական ազդեցութիւնը: Երկու կողմերէն փոխադարձաբար ելևէջներ տեղի ունեցան, բայց վերջին որոշումը Լատիններուն նպաստաւոր եղաւ, և խնդիրի պատճառ տուող գերեզմաննոցի մասը՝ վերջնականապէս Լատիններուն անցաւ 1777-ին, և այսօր ալ անոնց սեփականութիւնը կը մնայ (ԱՍՏ. Բ. 114): Լատիններ հետամուտ եղան նաև իրենց սեփականել Բեթղեհէմի գիւղէն դուրս քառասնից այր կամ Կաթին այր կոչուած մատուռը, որ երեք ազգերու հասարակ էր: Այս կէտը դատաւորին ատեանին առջև տրուած ծերերու վկայութեամբ վաւերացաւ, և Լատիններուն ոտնձգութիւնը խափանուեցաւ 1776-ին (ԱՍՏ. Բ. 115):

2176. ԵՐՈՒՄԱՂԵՄԻ ԿԱՆՈՆՆԵՐ

Յովակիմ ներքին խնդիրներ ալ ունեցաւ աթոռին վարչութեան և ընչից մատակարարութեան և սեփականութեանց պաշտպանութեան մասին, որոնց արձագանգը մինչև Կ. Պոլիս հասաւ, և պատրիարքն ու պատրիարքարանը ալ զբաղեցուց: Չաքարիա ուզելով հիմնական դարման մը հաստատել, կարևոր նախապատրաստութիւններէ ետքը, հանդերձ իշխանօք և գրեթէ համայն ազգով ժողով մը գումարեց 1791 յունիս 23-ին, Լուսաւորչի պահոց երկուշաբթի օրը, և եօթը

յօդուածներով կանոնագիր մը հաստատել տուաւ՝ վասն բարեպէս կառավարութեան սուրբ Երուսաղէմի, առ ի գերծուցանելոյ զայն սուրբ աթոռն ի բամբասանաց (ԱՍՏ. Բ. 115): Ասկէց կը տեսնուի, թէ շատ հին է Երուսաղէմի աթոռին մատակարարութեան մասին գանգատը, և թէ նոյնպէս հին է Կ. Պոլսոյ աթոռին անոր առջևն առնելու համար ջանքեր ընելն ու կանոններ հաստատելը: Անկէ ասդին 120 տարիներ անցած են, և դժբախտաբար ոչ գանգատները վերջացած են, և ոչ նոր կանոններ հաստատելու պէտքը դադարած: Ջաքարիայի ձեռքով կազմուած անդրանիկ կանոնագիրին տրամադրութիւններն են՝ 1. Պատրիարքն զվեց նաքըրս ունիցի ինքեան օգնական, ամէն ելևնուտք անոնց գիտակցութեամբ կատարուի, հասոյթները երկաթ սնտուկի մէջ պահուին, բանալին նազըրներէն մէկու մօտ կը մնայ, պատրիարք և նազըրներէն մէկը զատ զատ հաշուատետր բռնեն, ծախքերու համար պէտք եղած գումարները գործակալներուն յանձնուին, նազըրներ և գործակալներ միաբաններէն ըլլան, շինութիւններն ալ նազըրներու որոշմամբ կատարուին: Ասիկա յայտնապէս տնօրէն ժողովոյ նախատիպ կազմութիւնն է: 2. Ջուխաճի կոչուած գործակալը տետրակ ունենայ, առածն ու տուածը գրէ, և առանց իւրաքանչիւր ճիւղի գործակալին գիտութեան մէկու մը բան չտայ: Այս անունով նշանակուած գործակալը իբր ընդհանուր ծախսարար կը ներկայացուի: 3. Առանց նազըրներու հաւանութեան միաբան չընդունուի և միաբան չարտաքսուի: 4. Ամէն գործակալներ և նուիրակներ նազըրներու հաւանութեամբ անուանուին: 5. Պատրիարքն զիրսն և զհասարակսն մի՛ որոշեսցէ, այսինքն առանձնաշնորհեալ միաբաններ չըլլան: 6. Վախճանեալ միաբաններուն ունեցածները երբոր Ջուխաճիին կը դառնան, ոչ ըստ հաճոյից իւրոց, այլ կամօք խորհրդականաց տնօրինէ: Խորհրդական կոչուածները վերը նազըր ըսուածներն են: 7. Պատրիարքը իր կողմէն ըրած ծախքերը, տուած պարգևները, գանձած կոնդակադրամները և ուրիշ նուէրները, անունով և տեղով նշանակէ, և նազըրներու կողմէ քննութիւն լիցի տոմարաց և այնպէս կարգադրուի: Պատրիարքը նոյնը պահանջէ գործակալներէն, և մի ոք ընդդիմացի պատրիարքին եկեղեցական և աշխարհական մեծամեծներէն կնքուեցան, Երուսաղէմի պատրիարքին և միաբանութեան յորդորականներ ալ գրուեցան, խոտսանալով կանոններուն պահպանութեան առթին, յամենայնի ձեռնտու և օգնական լինել գործոց աթոռոյն: Երկու ալ պատգամաւորներ ընտրեցին Երուսաղէմ երթալու և կանոններուն գործադրութեան հսկելու: Առաջին կանոնով յիշուած վեց նազըրները, կամ մեր բառով՝ տնօրէն ժողովոյ անդամները, այս անգամ ուղղակի Կ. Պոլիսէ նշանակուեցան, Սարգիս, Աւետիք, Ջաքարիա, Կարապետ, Պետրոս Եպիսկոպոսներ և Մարտիրոս վարդապետ (ԱՍՏ. Բ. 115-117), որ ըսել է՝ թէ միաբանութեան երիցագոյները առնուեցան:

2177. ՅՈՎԱԿԻՄ ՔԱՆԱՔԵՌՅԻ

Ընտրուած պատգամաւորները նշանակուած չեն, բայց հաւանաբար եկեղեցականներ են: Ասոնք Երուսաղէմ հասնելով ամէն բան պարզեցին, միաբանութեան ժողով հաւաքեցին, և կանոններու ընդունելութեան և հպատակութեան գիր առին: Վեց նշանակուած տնօրէններուն գործի ձեռնարկել տուին, երկաթի սնտուկը հաստատեցին, և բանալին Մարտիրոս վարդապետի

տուին իբրև գանձապետի. Պետրոս եպիսկոպոսը հաշուակալ նշանակեցին, գործակալները որոշեցին, և Ջուխաճիին հաշիւը տեսան ու տոմարները կարգադրեցին: Բայց այսչափով խնդիրը չփակուեցաւ, զի տազնապ մեծ էր դրամի պակասութեան կողմէն, և կանոնները դրամ չէին պատրաստեր: Աթոռը պարտքեր ունէր, զսահմանեալ տարեկան տուրս այլազգեաց վճարելու միջոցներ չունէր, և յերեսաց դառնութեան ժամանակին ուխտաւորութիւններ և ուրիշ հասոյթի աղբիւրներ նուազած էին: Տաճկահայերն ալ որչափ և խոստումներ ըրած, սակայն իրենք ալ երկրին տազնապներէն կը նեղուէին. ուստի հեռաւոր կողմեր, Ռուսաստանի և Վրաստանի բարեկեցիկ ազգայիններուն դարձուցին աշուղնին, և Ռուսիոյ Կատարինէ կայսրուհւոյն և Վրաց Հերակլ թագաւորին յատուկ գիրերը գրուեցան Յովակիմ պատրիարքի կողմէն հոգևորական ընծաներ ալ պատրաստուեցան, և այնպէս յատուկ նուիրակներ ճամբայ հանուեցան այն կողմերուն համար (ԱՍՏ. Բ. 118): Այս գործերը կատարուած ատեն արդէն Յովակիմ պատրիարք ծերացած էր, և ըստ աւանդութեան նաև աչքն ի տեսանելոյն դրկուած էին, և քիչ ետքը 1793 սեպտեմբեր 25-ին, Վարագայ խաչին կիրակի օրը կեանքը կնքեց: Վշտալի և տազնապալի եղած էր Յովակիմի բոլոր կեանքը, մահուանէ ետքն ալ տազնապները չդադրեցան, զի թէպէտ երկուշաբթի յուղարկաւորութեան կարգը կատարուեցաւ, բայց ըստ սովորութեան Ս. Փրկչի վանքը թաղելու համար դժուարութիւններ հանուեցան, և արգելքներ գրուեցան դատաւորին կողմէն, և հազիւ կարացին հաճել զմիտս նորա, ինն քսակ դրամ վճարելով, և այնպէս թաղուող կատարեցին (ԱՍՏ. Բ. 119-120):

2178. ՊԵՏՐՈՍ ԵՒ ԴՈԿԻԱՅԻ

Յովակիմի մահուանէ ետքը միաբանութիւնը ինքն ձեռնարկեց յաջորդի ընտրութեան, իբրզի աչքին առջևն ունէր յարմար ընտրելի մը, Պետրոս Եւդոկիացի եպիսկոպոսը, զոր իբր հաշուակալ յիշեցինք վերև (2177), որ միագամայն Ս. Յակոբայ փակակալ կամ լուսարարապետն էր Միաբանութիւնը՝ Սարգիս Կուզիկեան եպիսկոպոսի գլխաւորութեամբ, և ծերունագարդ Մարտիրոս վարդապետին ազդեցութեամբ, որ բանգէտ և տաճկագէտ, և աթոռին գործերուն հմուտ և տեղեակ, և քանի պատրիարքներ տեսած, և ամէնուն յարգը գրաւած միաբանն էր, Պետրոսը բռնադատեց ընտրութեան հաւանիլ, և պաշտօնական գիրերը պատրաստելով Մելքոն վարդապետի ձեռքով Կ. պոլիս դրկեց: Ջաքարիա և մեծամեծներ շուտով հաւանեցան, պետական հաստատութիւնը ստացան, և հրովարտակը յղեցին պատուիրակին ձեռքով, և 1794 փետրուար 14-ին, Տեռաընդառաջի տօնին կատարուեցաւ Պետրոսի աթոռ նստելուն հանդէսը: Առաջին գործերէն մին եղաւ կանուխ գրուած կանոնագիրին (2176) վերստին հաստատութիւնը, և Պետրոս ինքն կանխեց և Կ. Պոլսոյ պատրիարքարանէն խնդրեց վեց խորհրդականները որոշել և լրացնել, զի ինքն պատրիարք եղած էր, ոմանք վախճանած էին, Մարտիրոս վարդապետ ալ անկարացած էր, բայց յիշուած չենք գտներ թէ որոնք եղան նոր կազմութեան մէջ մտնողները: Պետրոս ալ զանազան նեղութիւններ կրեց դրամական վճարմանց պատճառով, Ս. Յարութեան Տաճիկ դռնապաններուն, Դամասկոսի կուսակալին, Յոպպէի մաքսապետին, և Երուսաղէմացի

այլազգիներուն՝ կերպկերպ քմահաճոյ պահանջմանց երեսն: Ինչչափ ալ Պետրոս թախանձանօք Ջաքարիայի դիմեց, որ յատուկ հրամանագիր հանել տալ առ ի զսպել զապիրատութիւնս նոցա (ԱՍՏ. Բ. 123), սակայն տուգանքներէ բոլորովին զերծ մնալ անհնար եղաւ: Յատուկ ծախքի և մտահոգութեան պատճառ տուաւ Ջմիւռնիացի ուխտաւորներու նաւի մը՝ Սիրիական Տրիպոլիսի առջև խորտակուիլը, որուն մէջ մէջ 8 հոգի խեղդուեցան, իսկ 52 ազատուածները Երուսաղէմ հասցնելու համար Պետրոս յատուկ մարդ ղրկեց, ժողվել ու բերել տուաւ, և մինչև իսկ տեղերնին դարձնելու համար ամէն պէտքերնին հոգաց: Ս. Յարութեան տաճարը այրելու համար իսքամներու թշնամութեամբ կրակ ձգուիլն ալ նոր ծախքի դուռ բացաւ, զի թէպէտ հրդեհը շուտով մարեցաւ, բայց հինցած փայտէ դուռներուն տեղ, երկաթէ նոր դուռեր դնել հարկ եղաւ երեք ազգերու համերաշխ ծախքով:

2179. ԳԱՂԴԻԱՑԻՈՑ ԱՐՇԱԿԵԼԸ

Աւելի տագնապալի եղաւ՝ Գաղղիացւոց Եգիպտական արշաւանքին հետևանքը: Եգիպտոս Օսմանեան նահանգ եղած էր 1517-ին, և սուլտան Սէլիմ խալիֆայութեան բարձրացած էր, այսինքն է իսլամութեան կրօնապետ ճանչցուած, իբր յաջորդ իրենց մարգարէին: Եգիպտոս անկէ ետքն ալ կէս առանձնաշնորհեալ գիրք մը պահեց, և իր կուսակալները աւելի ազատ վարչութիւն և աւելի ընդարձակ նախաձեռնութիւն պահեցին, տեղացւոց և օտարաց հարստահարութիւններ ընելով: Վերջին ատեններ Ապտիւլ-Համիտի սուլտանութեան օրով, Եգիպտոսի Շէյխէլպէլէտը կամ մեծ կուսակալը՝ Իսմայիլ պէյ մըն էր, որուն 1790-ին յաջորդեց Օսման պէյ Թապէլ, ապիկար մէկ մը, որ բոլոր գործերը յանձնեց Իպրահիմ պէյ և Մուրատ պէյ երկու բռնապետներու, որոնք բնիկները կեղեքելէ և կողոպտելէ ետքը՝ օտարականներու վրայ սկսան բռնանալ: Այս պարագաներու պայի մտադրութիւնը հրաւիրեց Եգիպտոսի վրայ: Եւրոպայի գիրիշխանը Նաբօլէոն Պօնաբարթն էր (Napoleon Bonaparte), որ 1797 հոկտեմբեր 17-ին Քամբօֆորմիոյ (Campofornio) դաշնագիրով՝ Գաղղիոյ աշխարհակալութիւնը ընդարձակած՝ և Աւետիս կայսրութիւնը ընկճած՝ և դէպ Արևելք տարածելով Յունական կղզիներն ալ իւրացուցած էր: Ասկէ ծագեցաւ իր մէջ Եգիպտոսի աշխարհակալութեան միտքը, և նպատակը ծածկելով մեծ պատրաստութիւններ կատարել սկսաւ Թուլոնի (Toulon) նաւահանգիստը ուսկից 1798 մայիս 19-ին հարիւր առազաստանաւերու տորմիդ մը կը մեկնէր 10,000 նաւագներով և 40,000 զինուորներով, զիտնականներու զունդով մը և 400 բեռնարձ նաւերու հետևորդով (ՌԻՄ. 1): Ճամբուն վրայ յունիս 12-ին Մալթա կղզին գրաւեց Ասպետներուն ձեռքէն, և 19-ին նորէն ճամբայ ելլելով, յուլիս 1-ին Եգիպտոս հեասաւ, 2-ին բանակը ցամաք հանեց, և 3-ին Աղեքսանդրիա մտաւ (ՌԻՄ. 32): Ասորիք և Պաղեստին ցնցեցան ու դղրդեցան, Խաչակիրներու յիշատակները միտքերու մէջ արթնացան: Այլազգիներու միտքերը գրգռուեցան, և քրիստոնէից դէմ ատելութիւնը զայրացաւ, և կեղեքումներու նոր դուռ բացուեցաւ: Երուսաղէմի մէջ ալ պաշտօնական անձեր և տեղացի մեծամեծներ խորհուրդներ կազմեցին, երեք ազգերու վրայ բռնանալ սկսան, նախ պատահամբ գտնուող զէնքերը փնտռեցին և առին, վանքերու բանալիները ձեռք անցուցին, պահպանութեան խումբեր դրին, և զինեալ խաժամուժ

ամբոխն անդադար և անարգել մտանէին և ելանէին և ամէն տեսակ կեղեքում և յափշտակութիւն համարձակ կը գործէին, յաճախակի կոտորածներ ալ սպառնալով (ԱՍՏ. Բ. 127): Երեք ազգերուն փոխանորդ ու թարգման վարդապետները ձերբակալելով բանտարկեցին՝ իբրև պատանդներ, բայց Եգիպտոսի արշաւանքին ստոյգ չլինելուն գրոյցը, միտքերը պահ մը հանդարտեցուց և կարծես խաղաղութիւն վերահաստատուեցաւ: Երուսաղէմի մէջ գործուածներուն նմանները միւս քաղաքներուն մէջ ալ կը կրկնուէին, առաւելապէս Յոպպէի մէջ: Շուտով վերջացաւ անհիմն գրոյցներէն յառաջ եկած հանդարտութիւնը, և նորէն սկսան հարստահարական բռնութիւնները, բարդուեցան ստիպաւ պահանջուած գումարները, և երեք ազգերու եկեղեցականներէն 170 հոգի Ս. Յարութեան տաճարին մէջ բանտարկեցին, ուր շատեր հիւանդացան: Ուրիշ եկեղեցիներն ալ փակուեցան, և ամէն տեսակ բռնութիւններ շատցան, մեռելները թաղելու իսկ արգելքներ դնելու չափ (ԱՍՏ. Բ. 128):

2180. ՊԱՂԵՍՏԻՆ ՀԱՍՆԻԼԸ

Նաբօլէոն Աղեքսանդրիայէն Գահիրէի վրայ ուղղեց իր արշաւանքը, ուր մտաւ յուլիս 24-ին: Թէպէտ օգոստոս 1-ին իր նաւատորմը կորսնցուց Ապուրիքի առջև, Անգղիացի ծովակալ Նելսընի հնարագիտութեամբ, բայց Եգիպտոսի տիրապետութիւնը ընդարձակեց և կարգաւորեց: Մենք պիտի չհետևինք Գաղիական տիրապետութեան և Նաբօլէոնի Եգիպտոսի մէջ ըրած կարգադրութեան, և հիմնած գիտական հաստատութեանց. բաւական ըլլայ աւելցնել, թէ անոր յաջողութեանց հակահարուածը կը զգացուէր Պաղեստինի և Ասորիքի քրիստոնէաներուն վրայ, և յատկապէս Հայոց պատրիարքին և միաբանութեան վրայ, մինչև իսկ ասոնք յորդորելու որ Երուսաղէմը թողուն և բոլորովին հեռանան: Սակայն Կ. Պոլսոյ կողմէ միշտ յորդորներ կը հասնէին չթողուլ և չլքանել զժառանգութիւն ազգին (ԱՍՏ. Բ. 130): Եգիպտոսի արշաւանքը Օսմանեան տէրութեանն ալ կը ստիպէր Գաղղիացիներու դէմ, որոնք կը կանխէին նոր արշաւանք մը կազմակերպել Ասորիքի կողմը, զի տակաւին 30,000 զինուորի բանակ մը կը գտնուէր Նաբօլէոնի ձեռքը, և կը յուսար անով Եգիպտոսն ալ պահել, և Ասորիքն ալ գրաւել: Սոյն արշաւանքը սկսաւ 1799 փետրուար 1-ին, 9-ին մտան Արիշ աւանը, և Նաբօլէոնի ալ անձամբ հասնելէն ետքը՝ գրաւուեցաւ Արիշ բերդը 19ին, ուսկից յաղթականներ անցան Գազա, և մարտ 1-ին բանակեցան Էգտոտի հանդէպ, որ է հին Ազովտոսը: Ռամլէ և Լիտտա դիմադրութիւն չըրին, Եաֆա կամ Յոպպէ պատերազմով առնուեցաւ 7-ին, և աւարի և կոտորածի մատնուեցաւ: Երբ Պաղեստինի ամէն կողմէն՝ դիմադրութեան պատրաստութիւններ սկսան, Նաբօլէոն ժողովուրդը հանդարտեցնելու համար յայտարարութիւններ ղրկեց Նապլուս, Երուսաղէմ և ուրիշ քաղաքներ, թէ ինքն միտք չունի անոնց դէմ գործել, միայն Մէմլուքներուն դէմ է կռիւր, և ոչ տեղացիներուն (ՌԻՄ. 108): Բայց այս կոչը Երուսաղէմացիները չհանդարտեցուց, որոնք միշտ քրիստոնէից դէմ կասկածոտ, արդէն փետրուար 14-25-էն, 2000 հոգիէ աւելի բազմութիւն մը հաւաքած և բանտարկած էին Ս. Յարութեան տաճարին մէջ, և հոն ալ հանդարտ չթողլով կը նեղէին և կը նախատէին, և մինչև իսկ պատուհաններէն ներս գէնք կը պարպէին (ԱՍՏ. Բ. 130): Նաբօլէոնի դիտումն էր Աքիան գրաւել,

հիներուն Պտղոմայիսը, Երոպացիներէն Ակրայ Ս. Յովհաննէս կոչուած բերդաքաղաքը, ուր ամրացած էր Ճեղար փաշա կուսակալը՝ Հայֆայէ ալ ետ քաշուելով: Ժանտամահը բաւական կորուստ պատճառած էր Գաղղիացւոց, Ապտուլլահ փաշա ալ Օսմանեան գունդերով անոնց դէմ կու գար, Նաբօլէոն փութաց Աքիան պաշարել մարտ 7-18-ին (ՌԻՍ. 111): Այստեղ զինուց բախտը դարձաւ. Աքիան զօրաւոր ընդդիմութիւնը ըրաւ. Ճէզար փաշա արդէն իր բոլոր ոյժը կեդրոնացուցած էր հոն: Անգղիացիք ծովէն իրեն օգնութիւններ կը հասցնէին, Ֆիլիբթօ (Philippeaux) անուն Գաղղիացի մը քաղաքին ամրութեան գործերուն կը հսկէր, Նաբօլէոնի պզտիկ տորմիղն բերած գէնքերը Անգղիական տորմիղէն կը գրաւուէին, և Ճէզարի կը յանձնուէին: Նաբօլէոնի ոյժերը սպառեցան, թէ ամուր քաղաքին դէմ յարձակումներով, և թէ ետևէն եկող Տաճկական գունդերուն դէմ պատերազմներով, և երկու ամիսէ աւելի Աքիայի դիմաց ատեն անցընելէն ետքը, մայիս 10-21-ին, ուրիշ կարևորագոյն գործի պատրուակով, պաշարումը վերցուց, և եկած ճամբէն ետ դառնալու սկսաւ, առանց նշանաւոր դժուարութեան հանդիպելու (ՌԻՍ. 127): Բայց Յոպպէի վրայ նորէն զայրոյթի բռնութիւնները թափեց (ԱՍՏ. Բ. 131), անկէ Եգիպտոս դարձաւ, և յունիս 14-ին Գահիրէ մտաւ, յաղթական փառաւորութեամբ՝ Ասորիքի մէջ ունեցած յաջողութեանց յիշատաներով: Մենք պէտք չունինք այլևս Նաբօլէոնի գործերուն հետևիլ, որ Օսմանեան գունդերուն վրայ յուլիս 25-ին Ապուքիի մէջ նոր յաղթութիւն մըն ալ տանելէն ետքը, 1799 օգոստոս 24ին Եգիպտոսէ մեկնեցաւ, նորէն Երոպիոյ պատերազմներուն դառնալու համար:

2181. ԵՐՈՒՄԱՂԷՄԻ ԿԱՑՈՒԹԻՒՆԸ

Մենք այս պատմական յիշատակները օգտակար սեպեցինք յառաջ բերել, որպէսզի յստակ և կատարեալ գաղափար մը տանք այն նեղութեանց, զորս այդ առթիւ կրեց Երուսաղէմի աթոռը, պատերազմի արհաւիրքներու մէջ պաշարուած, և տեղացոց մոլեգնութեան մատնուած: Ասոնք՝ քրիստոնէայ գունդերու յարձակումներուն ներքև, ամէն քրիստոնէայ անխտիր անոնց բարեկամ և օգնական, և լրտես և բանագնաց առ հաւատակիցս իւրեանց սեպելով (ԱՍՏ. Բ. 130), ամէն միջոց օրինաւոր կը կարծէին քրիստոնէաները՝ և մանաւանդ վանքերը նեղելու և կողոպտելու, կեղեքելու և տանջելու: Ոչ միայն այլազգիներէ, այլև արաւող քրիստոնէաներէ ալ նեղուեցաւ Երուսաղէմի աթոռը, զի Յոպպէի վրայ երկու անգամ կատարուած բռնութեանց կարգին, Հայերուն ալ տուններուն ու մթերանոցները այրուեցան, վանք ու վանատուն վնասուեցան, և յափշտակութիւններէ զատ 100 քսակի ալ տուգանք առնուեցաւ (ԱՍՏ. Բ. 131): Ռէմէլի մէջ եղող միաբաններուն Յոպպէ փախչելուն վրայ, լեռնական տեղացիներ՝ վանքին վրայ յարձակելով, կողոպտեցին և աւերեցին, և մինչև իսկ շինուածին երկաթները քակելով տարին: Նոյն աւարառութ Երուսաղէմի վանքին վրայ ալ յարձակեցան, Ս. Փրկիչ եկեղեցին քարութանդ ըրին, ձիթաստանն ու պարտէզները կտրտեցին, մայր վանքին բակերը իբրև բանակտեղ գործածեցին, և ամէն տեսակ վնասներ հասուցին (ԱՍՏ. Բ. 132): Օսմանեան գովաբաններ ալ, իբրև պատերազմի ծախք՝ բռնի գումարներ կորզեցին, և բոլոր վանականք և քաղաքին Հայազգիք նուազեցան ի

գօրութենէ և անկան ի կարողութենէ, և Պետրոս պատրիարք յոգոց հանելով կը հառաչէր, և մահուան կը փափաքէր, բիրիցս երանի հանելով մեռելոց որք ի Տէր ննջեցին (ԱՍՏ. Բ. 133): Այնչափ յուսաբէկ էր Պետրոսի կացութիւնը այդ տագնապներու մէջ, որ աթոռին մէջ ալ չկրնալով մնալ, Յոպպէ իջաւ Օսմանեան գօրավար Քէօր մականունեալ միականի Եուսուֆ փաշայի մօտ, որպէսզի թեթևութիւն ստանայ վանքէն պահանջուած պատերազմի ծախուց գումարին վրայ: Պետրոս Յոպպէ հասաւ 1800 մայիս 11-ին, այլ տագնապէս և նեղութիւններէն հոն հիւանդացաւ, և քիչ օր ետքը յունիս 18-ին վախճանեցաւ, և Յոպպէի հասարակաց գերեզմանոցը թաղուեցաւ, ուսկից 1837-ին ոսկրները Յոպպէի եկեղեցին գաւիթը փոխադրուած են (ԱՍՏ. Բ. 134): Այս կերպով ուրիշ տագնապներուն վրայ աւելցաւ աթոռի պարապութիւնն ալ, որ միջոց մըն ալ երկարեցաւ: մինչև որ ընտրութիւն կատարուէր և յանձնառու մէկ մը գտնուէր: Պետրոս Եւոկկիացի պատրիարքին իբրև մեծ արժանիք պէտք է արձանագրենք, եթէ այդչափ տառապանքներու և արկածներու մէջ կրցաւ գոնէ աթոռի կացութիւնը անվտանգ պահպանել:

2182. ԿԱԹՈՒԻԿՆԵՐՈՒ ԳՈՐԾԵՐԸ

Պատմական յիշատակները լրացնելու համար համառօտիւ քաղենք ԺԸ. դարու վերջին քառորդին մէջ Հայ հռոմէական հաստատութեանց կացութիւնն ալ, որոնք թէև մտադրութեան արժանի պարագաներ չեն ներկայեր, այլ կարևոր են ապագայ եղելութեանց կապակցութիւնը պահելու համար: Լիբանանի մէջ Կիլիկիոյ անունով կազմուած կաթողիկոսութիւնը հանդարտ օրեր անցուց Բարսեղ Պետրոս Դ. Ավգատեանի օրով, որուն 1780-ին ընտրուած ըլլալը յիշեցինք (2112), և ապրեցաւ մինչև 1788 փետրուար 5: Անտոնեան միաբանութեան անդամակից էր, և կաթողիկոսութեան և միաբանութեան հաշտ յարաբերութիւններ պահեց (ԱՆՏ): Իրեն հետևող եղաւ իր յաջորդը Գրիգոր Պետրոս Ե. Քիրէլեանը, բնիկ Քիլիսցի, Ատանայի անունով եպիսկոպոս ձեռնադրուած Միքայելէ, որ 1788 մայիս 11-ին ընտրուեցաւ՝ իրմով մէկտեղ երեք եպիսկոպոսներու ժողովէն, և պապական հաստատութիւն ըստացաւ 1788 դեկտեմբեր 15-ին (ԱՂՔ. Ա. 34): Սա ևս ժամանակ մը Անտոնեանց աշակերտութեան մէջ գտնուած կըսուի, և իր ընթացքն ալ Անտոնեանց հանդէպ հաշտ եղաւ իր բովանդակ պաշտօնավարութեան ժամանակ, որ երկարեցաւ մինչև 1812 յունիս 17 (ԱՂՔ. Ա. 37): Բայց իր մեծ ջանքն եղաւ Ջըմմառի աթոռին և անոր ժառանգաւորաց վարժարանին ընդարձակուելուն և զարգանալուն աշխատիլ, նորանոր շինութիւններով և ներքին բարեկարգութիւններով զարգացնել, այնպէս որ Ջըմմառեան աշակերտութիւնը զայն իբր իրեն հիմնադիրը կը պատուէ (ԱՂՔ. Ա. 36): Յիշած ենք թէ Լիբանանի աթոռը շատ կաշխատէր իր իրաւասութիւնը ընդարձակել բոլոր հռոմէադաւան Հայոց վրայ, բայց վերջին ատեններ այլևս ետ կեցաւ այդ ճիգերէ, Հռոմի կողմէ գտած յամառ ընդդիմութեան առջև, որ կը նախընտրէր հետևիլ Կ. պոլիս նստող Լատին եպիսկոպոսներուն կամքին, որոնք օգտակար և շահաբեր կը գտնէին իրենց իրաւասութեան ներքև ունենալ Հայ կաթողիկ տարրը: Միւս կողմէն Հայութեան կերպարանին պահպանութիւնն ալ՝ հրապուրիչ ըլլալով հռոմէականութեան տարածուելուն, վերջին ատեններ Հռոմ սկսած էր Կ. Պոլսոյ Լատին եպիսկոպոսին մօտ հայածէս եպիսկոպոս մը աւելցնել իբր

փոխանորդ, կամ իտալերեն կոչմամբ՝ Վիքար (Vicario): Սոյն միջոցին այդ պաշտօնին վրայ կը գտնուէր Սահակ Սօֆեալեան, 1784-ին յաջորդած Անտոն Մըսրիլեան եպիսկոպոսին (ՀԱՍ. 523): Այսպէս թուրքիոյ Հայ կաթողիկներ, երկու իրաւասութեանց վրայ բաշխուած կը գտնուէին, Կիլիկիա, Կապադովկիա, Ասորիք և Միջագետք Լիբանանի կաթողիկոսին կը հպատակէին, իսկ Փոքր-Ասիա և Մեծ-Հայք Կ. Պոլսոյ Լատին եպիսկոպոսին: Ըստ այսմ Փոքր-Հայք երկուքին վրայ բաժնուած կ'ըլլար, և երկու իրաւասութեանց մէջ սահմաններու վէճեր կը գրգռէր: Պէտք չէ մտադրութենէ վրիպեցնել, թէ այդ իրաւասութիւններ և բաժանումներ, միայն իրենց մէջ և կամ Հռոմի առջև ոյժ ունէին, իսկ պետական տեսակէտէն գոյութեան իրաւունք իսկ չունէին, քանի որ հռոմէադաւան կաթողիկոսն ու եպարքոսները ճանչցուած և հաստատուած չէին, և պետական օրէնքին առջև կաթողիկներ՝ բացարձակապէս Հայ պատրիարքարանի հպատակ և Հայոց պատրիարքին ենթարկեալ հատներ կը նկատուէին, ինչ որ առիթ կու տար այն խնդիրներու, որոնց վրայ ընդարձակօրէն խօսեցանք (2163):

2183. ԱՆՏՈՆԵԱՆՑ ԳՈՐԾԵՐ

Անտոնեանք սոյն միջոցին մէջ զանազան ձեռնարկներու կը հետևէին, նպատակ ունենալով ընդարձակել իրենց անշշուկ գործունէութիւնը ինպաստ հռոմէականութեան: Պետրոս Եղիազարեան Մամպոյ եպիսկոպոս և Անտոնեան միաբան, նախաձեռնութիւն առաւ Լիբանանի Անտոնեանց վանքին մէջ իր թեմականներուն համար յատուկ վարժարանական ճիւղ մը հաստատել: Ուրիշ Անտոնեան միաբան մը, Պետրոս Փիրիմեան, Կ. Պոլսոյ Լատին եպիսկոպոսին հետ բանակցութեամբ, նմանօրինակ ձեռնարկի մը ոյժ կու տար յօգուտ Կարնեցի տղայոց: Հռոմի վանքին մէջ ալ (2065), ձեռնարկած էր Անտոնեան միաբաններէն ուսումնական անդամներ հասցնել, սակայն բոլոր այդ ճիգեր տևական արդիւնքներ չունեցան: Եղիազարեանի փափաքը անձնական ձեռնարկ մնաց, և իր մահով վերջացաւ 1787-ին: Լատին եպիսկոպոսի հետ եղած կարգադրութիւնը, սկզբնաւորութիւն մնաց՝ առանց շարունակութեան: Հռոմի վանքին ուսումնական ձեռնարկն ալ ընդմիջեցաւ Գաղղիական արշաւանքներուն պատճառով, որոնք Իտալիան տակնուվրայ ըրին, և 1798-ին Հռոմն ալ ազատ հանրապետութեան վերածեցին, և եկեղեցական ինչքերու գրաւման և եկեղեցականներու զինուորագրութեան օրէնքները հաստատեցին: Թէպէտև Օսմանեան հպատակներ, և անոնց ստացութիւններ գրաւումէ ազատ մնացին սուլտան Սէլիմ Գ. կայսեր հովանաւորութեամբ, այլ դրամական տուրքերէ չկրցան ազատուիլ, որով ուրիշ ծախքերու չկրցան բաւական ըլլալ: Այդ ամէն անցքերուն մէջ Հռոմի վանքին և ստացութեանց և անձանց պաշտպանութեան մէջ մեծապէս արդիւնաւոր եղաւ Աթանաս վարդապետ Սարաֆեան, 1795-ին եպիսկոպոս ձեռնադրուած, որ 1782-էն մինչև 1815 Հռոմի վանահայրութիւնը վարեց, և ամէն տեսակ արկածներու դէմ տոկաց, և ճարտար կերպերով վտանգներու դէմ մաքառեցաւ (ԱՆՏ.): Մխիթարեանց երկու ճիւղերուն, թէ Վենետիկի (2109), և թէ Թրիէսի (2111) միաբաններուն գործունէութիւնը՝ հասուցած կը գտնուինք մինչև ԺԸ. դարուն վերջերը, որով այստեղ նոր աւելցնելիք կէտ մը չենք ունենար: Այսպէս մասնաւոր ճիւղաւորմանց

մասին ամփոփ տեղեկություններ տալ է ետքը, դառնանք երկու մեծ կեդրոններու՝ Կ. Պոլսոյ և Էջմիածինի անցքերը պատմել:

2184. ԶԻՆՈՒՈՐ ԵՒ ՏՈՒՐՔ

Զաքարիայի պատրիարքութեան գործերէն վերջին անգամ յիշեցինք Սիմէոնեան տօնացոյցի մասին ըրածները (2040), և Արմաշի վանքին համար ունեցած հոգածութիւնը (2169): Բաւական աշխատութեան առիթ տուաւ նաև Աւստրիոյ և Ռուսիոյ դէմ միանգամայն՝ 1787-ին Օսմանեանց բացած պատերազմը, Շուետաց և Լեհաց և Անգղիացոց օգնութեան վստահանալով, որոնք սակայն չիրականացան (ԺՈՒ. 360): Երբոր Օսմանեանց վիճակը ծանրացաւ, եպարքոս Եուսուֆ փաշա մտածեց՝ քրիստոնեայ տարրէն օգտուիլ պատերազմական ոյժերու համար, բան մը, որ ի յաւիտենից ոչ էր եղեալ և ոչ տեսեալ (ՂԻԲ. Ժ. 334): Յունաց և Հայոց պատրիարքարանէն պահանջեց, որ առաջինը 2000 և երկրորդը 1000 այր պատերազմական տան տարուէ տարի, Հայերը ցամաքի վրայ, և Յոյները նաւերու մէջ ծառայեցնելու համար: Պատրիարքներ և մեծամեծներ վրոդովուեցան, աղաչանքի և պաղատանքի դիմեցին, բայց ուրիշ յաջողութիւն չունեցան, բայց եթէ թիւերը նուազեցնել, Յոյները՝ 1800-ի և Հայերը 500-ի, և նոյնչափ այր հզօր տուին տէրութեան չորս տարի շարունակ, պատերազմին տևողութեան միջոցին: Իսկ չորս տարիներէ ետքը անձերու տեղ հասուցանէին զվարձս հինգհարիւրոց, դրամս հինգ հազար Հայք, նմանապէս և Յոյնք ըստ այնմ հաշուի (ՂԻԲ. Ժ. 3345): Թէպէտ որոշակի նշանակուած չենք գտներ, բայց այդ պարագայէն սկսած կը կարծենք, քրիստոնէից վրայ ծանրացող պէտէլը առթերիէ կոչուած զինուորական տուրքին սկզբնաւորութիւնը: Եուսուֆ եպարքոսը այսչափով ալ չգոհացաւ, այլ ոչ-իսլամները ուրիշ ծանրութեան մըն ալ ենթարկեց, որ տարուէ տարի Յոյները 5000, Հայերը 4000 և Հրէեաները 3000 օքքա կամ քաշ անծաթ մատակարարեն կառավարութեան ի տպարանս դրամոյ, փոխարէն փողերանոցէն զինը ստանալու պայմանով, դրամն տասն փարա հաշուով: Արծաթի հանքեր չունէին քրիստոնեաները, որ պահանջուած սակը վճարեն, և պէտք եղաւ որ տուներէն ու եկեղեցիներէն բոլոր արծաթեղէնները հաւաքեն, նաև բռնադատութեան միջոցով, այնպէս որ ոչ կարենք, կը գրէ յիշատակագիրը, իշխել կանթեղ մի արծաթի կախել յեկեղեցիս (ՂԻԲ. Ժ. 336-337): Զաքարիա յատուկ գործակալաց ժողով մը կարգեց, Ոսկերիչ Գրիգորի զխաւորութեամբ, թէ արծաթը հաւաքելու, և թէ անոնց տեսակն ու աստիճանը ճշդելու պաշտօնով: Ինքն պատրիարքն ալ ամենայն աւուր երթայր ի Վեզիր խան, և անդ նստեալ յորդորէր, և ստիպանօք բերել կու տար տուներէն, և ևս որքան արծաթ գտաւ յեկեղեցիս (ՂԻԲ. Ժ. 336): Ո՛վ գիտէ որչափ թանկագին յիշատակներ ոչնչացան այդ առթիւ, որ բարեբախտաբար չորս տարիէ աւելի չտևեց, և դադարեցաւ հաշտութեան դաշինքներով, որ կնքուեցաւ Աւստրիոյ հետ, 1791 օգոստոս 4-ին, և 1792 յունուար 9-ին Ռուսիոյ հետ (ԺՈՒ. 364): Այդ չորեքամեայ միջոցին կէսերուն, 1789 ապրիլ 7-ին, սուլտան Ապտիւլ Համիտ մեռաւ, և եղբօրորդին Սէլիմ Գ. գահ բարձրացաւ, բայց իրողութիւնները միևնոյն կերպով շարունակեցին մինչև հաշտութեանց կնքուիլը (ԺՈՒ. 361):

2185. ԶԱՔԱՐԻԱ ՇԻՆԱՐԱՐ

Մեծ տազնապը անցնելն ետքը, հազիւ կրցաւ Ջաքարիա ընթացք տալ իր ուրիշ մի ձգտումին, որ էր յատուկ շինութիւններով իր անունը փառաւորել: Իրեն անունն ու յիշատակը յաւելրժացնող գլխաւոր շինութիւնը Վոսփորի վրայ Քուուշէշմէ գիւղի եկեղեցին է, ուր ինքը ամառնային բնակութիւն ալ ունէր: Եկեղեցին Ս. Նշան կոչուած էր, բայց յետոյ սովորաբար Ս. Խաչ անունով յիշուեցաւ, որուն շինութեան Ջաքարիա իր իսկ քսակէն 18,000 մարշիլ նուիրեց, և խաչափայտի նշանաւոր մասունքով մըն ալ օժտեց (ՂԻԲ. Ժ. 341), և շինութիւնը փութացուց, և օծումը կատարեց 1798 փետրուար 28-ին (. ՕՐԱ. 157), մեծպահոց Տնտեսի կիրակիին: Քումգաբուի Մնյեկեղեցւոյ շրջափակն ալ պարիսպով պատեց, և հրդեհներէ պահպանելու համար մնալուն ջրհան հաստատեց, ջրհանկիրներու խումբով մը, և պատրաստ ջուրի ընդարձակ աւազանով մը, իր քսակէն ալ 20,000 դահեկան սահմանելով ծախքին համար: Մայրաքաղաքին մէջ հիւանդաց երկու յարկ հաստատեց կըսէ տապանագիրը (ՂԻԲ. Թ. 347), կամ թէ երկու հիւանդանոցք շինուեցան և յարգուեցան իր նախածեռնութեամբ, ուր են այժմ Նառլըքաբուի Ս. Յովհաննէս և Բերայի Ս. Յարութիւն եկեղեցիները: Այդ բարեգործական հաստատութեանց համար Ջաքարիայի ձեռնտուն էր Մկրտիչ Միրիճանեան, Շնորհք ամիրայ կոչուած, որ Բերայիին հիմնադիրն եղաւ, իսկ Նառլըքաբուիին նորոգեց, զի մինչև 1751 կը հասնին անոր գոյութեան յիշատակները (ԱՐԼ. 6514): Ջաքարիա բարեգործականներէն ետքը մտադրութիւն դարձուց դպրոցական հաստատութեանց, ինչպէս արդէն պատմեցինք (2121), և իր պատրիարքութեան առջի տարիներուն մէջ սկսած ջանքերը, որոնք պահ մը թուլցած էին իր պաշտօնանկութեամբ (2157) և վրայ եկող պատերազմական տազնապներով (2184), կրկին ձեռք առաւ իր վերջին տարիներուն մէջ, և անոնց աւելի տևական ձև մը տուաւ, այնպէս որ իրաւամբ կրնանք Ջաքարիայի վերագրել, վերջին դարերու ազգային կրթական կամ բարոյական զարգացման մէջ կարևոր դեր ունեցած ըլլալու պարծանքը (01 ՕՐԱ. 158): Մայրաքաղաքէն դուրս ալ Ջաքարիայի շինարար ջանքերուն արդիւնքներն եղան գլխաւոր քաղաքներու մէջ եկեղեցիներու և վանքերու և վարժարաններու նորոգութիւնները կամ վերաշինութիւնները, որոնց արտօնութիւնները ինքն կը ստանար կառավարութենէն, ծախուցը կօզնէր քաջալերելով և մասնակցելով, և գործադրութիւնները գլուխ կը հանէր իր աշակերտներով: Այսպէս վերաշինուեցան Եւդոկիոյ երեք եկեղեցիները Յակոբոս Եպիսկոպոսի հսկողութեամբ, Պրուսայի եկեղեցին ու առաջնորդարանը Պօղոս Եպիսկոպոսի ջանքով, նոյնպէս Ակն քաղաքի և թեմերուն զանազան եկեղեցիները, Ադրիանուպոլսոյ եկեղեցին, Մարսուանի վանքը, և ուրիշներ: Ջաքարիայի շինարար արդիւնքները պսակելու համար պակսեցաւ միայն Ղալաթիոյ Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ վերաշինութիւնը: Կոլոտի 1733-ին շինած տաճարը (1967), միայն 38 տարի կեանք ունեցաւ և հրոյ ճարակ եղաւ 1771 փետրուար 7-ին, Պասմաճեանի պատրիարքութեան օրով և միայն միջի քարաշէնն մնաց, և դժբախտաբար այլ այնուհետև ոչ եղև հնարս շինելոյ (ՊԱՍ. 22): Մեզի ալ անբացատրելի կը մնայ, թէ ինչու Ջաքարիա իր մեծ հեղինակութեամբ չկրցաւ վերաշինել այդ կարևոր եկեղեցին,

մայրաքաղաքի Հայ եկեղեցիներուն անդրանիկը, որոյ տեսութիւնն արտասուալից հառաչանօք լինէր յամարան արևկէզ և ի ձմերան ցըտասառոյց եղելութիւնն՝ ի բացօթեայ յաւերական որ կը ցուցնէ թէ քարուկիր մնացորդը կը շարունակէր ժողովրդական բարեպաշտութեան ծառայել: Յիշատակագիրը կը գրէ, թէ այս ամենայն լինէր յաղագս անմիաբանութեան և երկապառակութեան ժողովրդոց և մանաւանդ իշխանաց տեղւոյն իսկ իբր երկապառակութեան պատճառ կը ցուցնէ, թէ զգանձս տաճարին յափշտակեալ իւրացուցանէին (ՍՐԳ.) զոր մենք անբաւական բացատրութիւն կը նկատենք, վասնզի վերաշինութիւնը հասոյթը կաւելցնէր: Աւելի հաւանական կը կարծենք, թէ Ղալաթիոյ և Բերայի կոմերը ազդեցութիւն ունէին կաթողիկոսական յարողները, և անոնք աշխատած են շինութիւնը յետաձգել տալ, յուսալով թերևս իրենք առջև անցնիլ և իրենց սեփականել զայն դեսպանատանց միջամտութեամբ: Այդ դարձուածներու հանդէպ Ջաքարիա ալ կրնար գործը չմղել, անակնկալ միջադէպերու առիթ տուած չըլլալուն համար, թէ ոչ իրեն համար շատ դիւրին պիտի ըլլար եկեղեցական իշխաններու հանած դժուարութիւնները լուծել և հարթել:

2186. ՋԱԲԱՐԻԱՅԻ ԲՆՈՅԹԸ

Ջաքարիայի գովանելի արդիւնքները իրաւամբ կը բարձրացնեն իր կարողութիւնները և ձիրքերը, մինչ իր բնաւորութեան մասին պակաս չեն մեղադրողներ, վերագրելով խրոխտ ամբարտաւանութեան ոգի մը, խառն արտաքնայարդար ունայնասիրութեան հետ: Մենք ալ չենք արդարացներ կաթողիկոսական խնդիրին մէջ բռնած ուղղութիւնը, թէպէտ խառն էին իր աթոռին արժանապատուութեան պահանջներն ալ, բայց չենք կրնար համաձայնիլ ինչինչ աւելորդ դիտողութիւններու: Գրուած է, թէ էր խիստ հանրակաց և դժնահայեաց և յոյժ պատուասէր, թէ չէր մօտենար հասարակաց և գռեհկաց և համայն ժողովրդականաց, թէ միայն ազնուաց և հարստաց էր տեսութիւնն, թէ ի քայլելն և ի ձի հեծեալ երթալն՝ զլուխն ի յետս թեքեալ ընթանայր, և կուրծքն դուրս ունելով, այնպէս որ իբրև անձանեայ շինեալ իր մի էր (ՍՐԳ.): Անոնց մէջ եթէ ձևակերպութեանց սէր մըն ալ ենթադրենք, բարոյական մեղադրանքի կէտ մը չենք նշմարեր, քանի որ գիտենք թէ բուռն կերպով ժողովուրդը պաշտպանելու և կարօտելոց օգնելու հետամուտ էր: Իւր կերպարանն ալ կը մեղադրեն, թէ այլանդակ իմն ցոյց ունելով, յերեսն մագաշատ և բրդոտ և երկայնահասակ էր (ՍՐԳ.): Բայց ընդհակառակն կը պատմուի, թէ այնչափ վեհ և փառաւոր կերպարան մը ունէր, որ Էսմա սուլտանուհին, զոր անգամ մը առիթ ունեցանք յիշել (2156), անոր համբաւը լսելով, ուզած է անձամբ ստուգել, և Քուրուչէշմէէ դառնալուն օրն ու ժամը իմանալով, ի կողմն ծովու նստեալ սենեակի միում նաւակով անցնիլը դիտած, և հիացեալ ընդ ահեղակերպ տեսիլ նորա, գոված է ասելով, մաշալլահ, Ալլահա էմանէթ. և մինչև իսկ ետևէն առաքեաց զընծայն իւր՝ առ նա ի Պատրիարքարանն (ԴԻԻ. Ժ. 285): Հետևաբար այլանդակ իմն եղած ըսելու տեղի չմնար: Իսկ խրոխտ վարմունքին մասին ալ հակառակ վկայութիւն կու տալ Պասմաճեանը, թէ Ջաքարիա, իւրով պատրիարքական և եպիսկոպոսական կարգովն, յառնէր ի վերայ ոտից և առնէր սպասարկութիւնս և զմատռուակութիւնս (ՊԱՍ. 33), որ բնաւ խրոխտ ամբարտաւանութեան փաստ մը չէ, և չ'արդարացներ ուրիշներուն ըսածը, թէ յինքննէ ոչ շարժէր,

այլ յայլոց ձեռքն շարժեալ լիներ (ՍՐԳ.): Աւելի արդարացի չ'երևիր միւս մեղադրանքն ալ, թէ տարագիր արար զբազում գիտուն անձինս, և աստ ի Պոլիս ոչ թողոյր զբանագէտ վարդապետս (ՍՐԳ.), զի եղելութիւն մըն է՝ գիտուն և բանագէտ վարդապետներ հասցնելու համար անձնապէս աշխատած, և իրապէս հասուցած ըլլալը (2121): Եթէ խնդիրը ծայրագոյն նուիրակին Սահակայ՝ բազմիմաստ առն հեռացուելուն համար է (ՍՐԳ.), այս այն Սահակ Փառակեցին է, որ Էջմիածինի ընտրողական ժողովէն դուրս հանուած էր իր ըմբոստ վարմունքին համար (2149), և Ջաքարիայի հետ ալ ունեցած վիճաբանութեան միջոցին համարձակած էր պատրիարքը ապտակել (01. ՕՐԱ. 156): Հեռացուելուն հրամանն ալ Ղուկաս կաթողիկոսէ բղխած է, որ եղածը լսելով փութացած է Սահակը զմիւռնիա փոխադրել, և տեղը Մինաս եպիսկոպոսը Կ. Պոլսոյ նուիրակութեան դրկել: Իսկ միւս հեռացուածին՝ թրակացի Յարութիւն աստուածիմաստ և Երուսաղէմի նուիրակին համար (ՍՐԳ) որոշ տեղեկութիւն չունինք, այլ հաւանական է անտեղի գործ մըն ալ անոր կողմէ կատարուած ըլլալը: Ջաքարիայի ըրածը՝ առաջաւելն պատրիարքութեան թեկնածու և կուսակցութիւններ կազմող եպիսկոպոսներու ասպարէզ տուած չըլլալն է:

2187. ԶԱՔԱՐԻԱՅԻ ՄԱՀԸ

Կերևի շատ հին եղած է Կ. Պոլիս գտնուող եպիսկոպոսներու մէջ՝ երկարատև պատրիարքութիւն ընողներու դէմ զգացուած հակակրօնութիւնը: Ջաքարիա ալ նոյն կացութեան մէջ գտնուած դ, զի քսանհինգ ամ, երեք ամիս և տասնամէկ օր պատրիարքութիւն ըրած կըսուի (ՍՐԳ), իր նախորդներուն բոլորէն աւելի, և գրեթէ Կոլոտի հաւասար: Սակայն տրուած չափը առաջին պատրիարքութենէն, 1773 նոյեմբեր 29-էն սկսելով հաշուած է (2119), և միջանկեալ պաշտօնակութեան տասն ամիսները զեղչուած չեն (2160), թէ ոչ բուն պաշտօնավարութիւնը, 24 տարի և հինգուկէս ամիս եղած կըլլայ: Ջաքարիայի ազդեցիկ և ձեռներէց ձիրքերուն պիտի վերագրենք անշուշտ եթէ կրցաւ այնչափ ատեն աթոռի վրայ մնալ խառնակ և շփոթ պարագաներու մէջ: Տարիքն ալ արդէն լրացած էր, զի շուրջ 1720-ին ծնած ըլլալով (2118), գրեթէ ութսունամեայ մը եղած էր, երբ դժկամակ հիւանդութիւն մըն ալ ունեցաւ, որ ի ներհուն բժշկաց էլաւուս ասի (ԴԻԲ. Ժ. 342), և ուրիշներէ լուծմամբ որովայնին կը բացատրուի (ՍՐԳ): Հիւանդութիւնը սկսաւ 1799 փետրուարի մէջ, այնպիսի սաստիկ կերպով, մինչ զի յաւուրս տասնևինն ոչ եկեր ինչ և ոչ էարբ. և բազմատարագ դեղօրէիւք ալ քաջահմուտ բժիշկներէն օգուտ մը չտեսնելով, հոգին աւանդեց 1799 մարտ 11-ին, մեծպահոց երկրորդ ուրբաթ օրը, առաւօտեան ժամ 3-ին, և յաջորդ շաբաթ օրը մեծահանդէս թաղում կատարուեցաւ Մայրեկեղեցոյ մէջ: Նախագահ հանդիսագիրն եղաւ Ղանիէլ Մումառեցի եպիսկոպոս, Էջմիածինի նուիրակ, հանգուցելոյն աշակերտներէն Յովհաննէս և Պետրոս եպիսկոպոսներու ընկերակցութեամբ, և բազմաթիւ վարդապետներու մասնակցութեամբ (ԴԻԲ. Ժ. 343): Մարմինկ Մայրեկեղեցիէն կիջեցնեն, և նաւով Քուրուշէշմէ կը հանեն և նաւամատոյցէն նորէն թափոր կազմելով կը տանին իւրաշէն եկեղեցին, զոր տարի մը առաջ օծած էր (2185), և նորէն կարգ կատարելով, եկեղեցոյ հարաւկողմը կը թաղեն, ուր տակաւին կը մնայ գերեզմանը փառաւոր տապանագիրով (ԴԻԲ. Ժ.

347): Ջաքարիայի վախճանը մեծպահքի մէջ տեղի ունեցած ըլլալով, երբ խորանները փակ են, բացառիկ կարգադրութեամբ բոլոր մայրաքաղաքի եկեղեցիները երեք որ բաց պատարագ մատուցին, այսինքն կիրակի, երկուշաբթի և երեքշաբթի օրերը, իսկ Մայրեկեղեցին բաց պատարագը շարունակեց 40 օր (ԴԻԷ. Ժ. 343) որ է ըսել ամբողջ Մեծպահքը մինչև Նոր կիրակի: Այդպիսի պատուաւոր յիշատակութիւն մը անօրինակ կը կարծենք եկեղեցական տարեգրութեանց մէջ և զայն իբր փաստ կը նկատենք Ջաքարիայի վայելած յարգանքին և գնահատման: Արդէն Ազգասէր կոչումը իբր մակդիր անուն սեփականուած էր Ջաքարիայի, և այդ մասին յիշատակագիրին ըսելը, թէ կոչեցաք ազգասէր վասն այն, չէ թէ ինքն ցազգն սիրէր, այլ ազգն զինքն սիրէր (ՍՐԳ) մեր կարծիքով գրողին միտքին հակառակը կը հաստատէ, և Ջաքարիայի զազգն սիրելը կը հաւաստէ: Վասնզի անհնար է որ ազգը կամ ժողովուրդը մէկը սիրէ, եթէ նա առաջուրնէ զինքն սիրած, իրեն համար աշխատած և իրեն երախտաւոր եղած չըլլայ: Անոնք որ Ջաքարիայի յիշատակին աննպաստ ակնարկներ ունին, անձնապէս անկէ օգուտ չստացած անձեր եղած պիտի ըլլան, և այս կարգին մէջ կը դասենք Սարաֆ-Յովհաննէսեան Սարգիս դպիրին ալ՝ որ սիրած է արձանագրած ըլլալ Ջաքարիայի հակակիրներուն:

2188. ԶԱՔԱՐԻԱՅԻ ԿՏԱԿԸ

Ջաքարիայի անունին արատ չենք սեպեր իր թողած մեծահարուստ կարողութիւնն ալ, զի այն ժամանակներ նաև առանց զօշաքաղութեան հնար էր եկեղեցականաց, մանաւանդ բարձրաստիճան եկեղեցականաց, դրամի տէր դառնալ, ինչպէս որ պատմութեան կարգին ալ տեսնուեցաւ անոնց բազմաթիւ օրինակները: Ընդհակառակն Ջաքարիայի գովեստի գլուխ մը պէտք է նկատուի որ իր կարողութիւնը բոլոր բարեգործական նպատակներու սահմանեց, և անտեղի կիրառութեանց դուռ չբացաւ: Իրեն ժառանգութենէն 30,000 մարշիլ կամ դահեկան տէրութիւնն էառ, 20,000 ալ իրեն յաջորդող պատրիարքն էառ, և մնացած 92,000 դահեկանը զանազան նպաստներու յատկացուցած էր, կտակակատար նշանակելով Սիմէոն Տէր-Մովսէսեան, Չօպան Հովուեան, Յովհաննէս Տաղէսեան, Յովհաննէս Լիմոնձեան և Յակոբ Կիւլապեան ամիրաները: Այս գումարին մէջ համրուեցան Քուրուչէշմէի եկեղեցւոյ 18,000 և Մայրեկեղեցւոյ 20,000 նպաստներ, որոնք իրմէ ետքը վերջնապէս կարգադրուեցան, իսկ մնացեալ գումարը պիտի բաշխուէր հետևեալ կերպով, Տուրքի և պարտքի համար բանտարկուածներուն ազատման 5000, անտէր մեռելներու թաղումի ծախքերուն 5000, տնանկ աղքատներու 1500, մօրը հոգւոյն տարեկան երկու հոգեհանգիստ ընելու համար Էջմիածինի միաբանութեան 5000, այրի երէցկիներու աղջիկները ամուսնացնելու 2500, դպրատուններուն 1500, Հիւանդանոցին 3500, իսկ մնացեալ 10,000-ին տեղերը չեն նշանակուած: Այս գումարէն զատ Մայրեկեղեցւոյ կտակած է ամբողջ ծանրագին զգեստ մը 35,000 դահեկանի արժողութեամբ:

2189. ԴԱՆԻԷԼ ՊԱՏՐԻԱՐԷ

Թաղումին երրորդ օրը երեքշաբթի մարտ 15-ին յաջորդի ընտրութեան համար, եպիսկոպոսներու և քահանաներու, իշխաններու և էսնաֆներու ժողովը Մայրեկեղեցին

գումարուեցաւ: Ընտրելի առաջարկուեցան, Ղանիէլ եպիսկոպոս՝ Էջմիածինի նուիրակը, և Յովհաննէս ու Պետրոս եպիսկոպոսներ Ջաքարիայի աշակերտներէն: Ընտրութիւնը կայացաւ Ղանիէլի վրայ, հանրագիրը պատրաստուեցաւ (ԴԻԲ. Ժ. 346) և պետական հաստատութեամբ Ղանիէլ պատրիարք աթոռ բարձրացաւ մարտ 17-ին (ՇԱՀ. Ա. 233): Ղանիէլ Սումառեցի էր բնիկ, համանուն գաւառին մէջ Սուրմառի կամ Սումալու կամ Սիւմէլի աւանէն, որ սակմանակից է Պայազիտ, և թերևս ասկէ կամ Պայազիտ վերաբնակեալ ըլլալէն Պայազիտցի ալ կոչուած է (ԶԱՄ. Բ. 141): Իր նախընթացը պատմուած չենք գտներ, և բնական կերպով կ'ենթադրենք Մայրաթոռի աշակերտած, և այնտեղ մինչև եպիսկոպոսութիւն բարձրացած ըլլալը Ղուկասի օրով: Ինքն առաջին անգամ գործի վրայ կը տեսնուի, երբ 1796-ին Ղուկասէ կը ղրկուի Չմիւռնիոյ առաջնորդութեան և նուիրակութեան, սակայն այնտեղ հակառակութեանց կը հանդիպի, այնպէս որ կաթողիկոսը կը պարտաւորուի չպնդել, երբոր Ջաքարիայի ալ ջանքերը անօգուտ կը դառնան: Մարտիրոս Կեսարացի եպիսկոպոս Չմիւռնիա կ'երթայ, և Ղանիէլ Կ. Պոլիս կը դառնայ 1797 փետրուար 1-ին: Ջաքարիա պատրիարք նախատեսաց զնա բազմադիմի բանիւք (ՊԷՐ. 6), ժողովուրդը շահիլ չկրնալուն համար, և Ղանիէլ փութաց մեկնիլ Ռումէլի, իր նոր նուիրակական վիճակը, առանց գարունի բացուելուն սպասելու: Այնտեղի պաշտօնավարութիւնը յաջող եղաւ, և 1799-ին սկիզբները Կ. Պոլիս եկաւ (ՕՒԱ. ՕՐԱ. 165), Մայրաթոռ դառնալու դիտաւորութեամբ: Ջաքարիա տկարացած էր արդէն, և Ղանիէլ՝ այր խոհեմազարդ և գովելի վարուք, միանգամայն և շքեղ կերպարանօք (ՊԷՐ. 5), Կ. Պոլսեցւոց համակրութիւնը գրաւեց, որոնք կամաւ անոր մեկնիլը ուշացուցին, մինչև որ քիչ ետքը Ջաքարիա վախճանեցաւ, և քանի մը օրէն Ղանիէլ յաճորդելու կոչուեցաւ: Ղանիէլ Էջմիածինի ջերմեռանդ և Ջաքարիայի հակաղուկասեան և հակասիմէնեան զգացումներէն ազատ, իր առաջին գործն ըրաւ տօնացոյցի տարբերութեամբ կաթողիկոսութեան և պատրիարքութեան մէջ հաստատուած խտիրը վերցնել (2169) և ամէն կողմ հրամաններ ղրկեց, որ հին տօնացոյցի կիրառութիւնը դադարեցնեն, և Սիմէնեան տօնացոյցին միայն հետևին, որ ընդհանրացած էր արևելեան գաւառներու կողմը, և շփոթ գործածութեանց պատճառ էր արևմտեան կամ Տաճկահպատակ վիճակներու մէջ: Այսպէս միանգամ ընդմիջտ փակուեցաւ տօնացոյցի խնդիրը, և այլևս այդ մասին գրոյց կամ դիտողութիւն տեղի չունեցաւ:

2190. ՂԱԼԱԹԻՈՅ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Բարեպատեհ յաջողութիւն մը փառաւորեց Ղանիէլի պատրիարքութեան սկզբնաւորութիւնը: Յիշեցինք արդէն թէ ինչպէս տարիներէ իվեր աւերակ կը մնար Ղալաթիոյ Ս. Լուսաւորիչ հրկիզեալ եկեղեցին, և նոյն ինքն Ջաքարիա՝ ձեռներէց և ազդեցիկ պատրիարքը չէր յաջողած անոր վերաշինութեան արտօնութիւնն ստանալ և գործին ձեռնարկել (2185): Ղանիէլ ալ կ'երևի թէ դիմում ըրած էր իր պատրիարքութեան սկիզբը, բայց տակաւին սպասած արտօնութիւնը կը յապաղէր, և յատուկ արգելք մը և ձեռքի տակէն խարդաւանանք մը զայն կը խափանէր, ինչ որ ժողովուրդին մէջ մեծ գրգռութեան առիթ կըլլար: Բայց վերջապէս ի յօգիս ապաստան եղեալ՝ յարեան ի վերայ խումբք ռամկաց սրիկայից և ոլոքամերկից (ՍՐԳ. և ԿՈԼ. 114), և հրապարակային

ցոյցի դիմեցին: Անոնց հետ միացան արք և կանայք, և դիմեցին Քուքաբուլի պատրիարքարանը, անմիջական շինութիւնը պահանջելով, և սպառնալով՝ ապաթոչ վախճան իրին դառնութեամբ վճարի: Պատրիարքը հազիւ կրցաւ ամբոխը հանդարտեցնել, յանձն առնելով իրենց հետ Ղալաթիա գալ և ընդ բարեխորի արանց գելս իրացն խորհիլ: Իրոք ալ նոյնժամայն անցաւ Ղալաթիա, և օրն էր շաբաթ, 1799 սեպտեմբեր 17: Բայց պատրիարքին պետ Ղալաթիա հասաւ հրամանն արքայի, աւետաւոր յաղագս շինման տաճարին: Անշուշտ պատրիարքական դիմումներուն յապաղեալ պատասխանն էր, որ հապճեպ կերպով կը տրուէր՝ երբոր ժողովրդական յուզման և սպառնական շփոթի լուրը կառնուէր: Շիշենք թէ Նարուէնի Եգիպտական արշաւանքին օրերն էին (2180), և Օսմանեան բանակին Գաղղիական գունդերէն Ապուքիրի մէջ կրած պարտութեան գոյժն ալ նոյն օրերուն Կ. Պոլիս կը հասնէր (ԺՈՒ. 366): Հրամանին հասնելուն յաջորդ օրը, սեպտեմբեր 18 Կարագայ խաչի բարեկենդանի կիրակին, Ղալաթիա կու գային պետական իշխան ճարտարաց Արիֆ Աղա, և Հայագգի ճարտարապետ Մինաս Գալֆա, տեղւոյն վրայ շինութեան չափերը կը հաստատէին, և երկուշաբթի սեպտեմբեր 19-ին, նախ ինքն Ղանիէլ պատրիարք առեալ ի ձեռս օրհնութեամբ զբրիչ գործի, հիմերուն պեղումը կը սկսէր, և ժողովուրդը ետևէն գործին վրայ կը թափուէր, և յետ ութն շաբաթուց, այսինքն 56 օրէն, նոյն 1799 տարւոյ նոյեմբեր 13-ին, Յիսնակաց բարեկենդանի նախընթաց կիրակին, Պատրիարքը եկեղեցւոյն օծման տօնախմբութիւնը կը կատարէր (ՍՐԳ. և ԿՈԼ. 115), Զաքարիայի աշակերտներէն Յովհաննէս և Պետրոս և Յակոբոս եպիսկոպոսներու ընկերակցութեամբ (ՊԷՐ. 8): Այս շինուածն է, որ դեռ այսօր կանգուն կը մնայ: Շինուածը կը նկարագրուի, շքեղ և փառաւոր, հոյակապ և զարմանալի, կամարձև յօրինեալ, կրամած սպիտակ և պայծառ, ըստ ամենայնի գեղեցիկ. (ՍՐԳ. և ԿՈԼ. 115): Որչափ ալ շինուածին նիւթերը պատրաստ եղած, և ժողովուրդը խմբովին ցերեկ ու գիշեր շինութեան աշխատած ենթադրենք, տակաւին մեզի անհնարին կ'երևի 56 օրուան մէջ Ղալաթիոյ երեքխորանեան եռամասնեայ եկեղեցւոյն շինութեան վերջանալը. և պէտք է ենթադրել, թէ շինութեան վերիվերոյ աւարտումը բաւական սեպուած է օծման համար, և հետզհետէ շարունակուած են ներքին յարդարումները և զարդերը:

2191. ԷԶՄԻԱԾԻՆԻ ՏԱԳՆԱՊՆԵՐԸ

Այստեղ կ'ընդհատենք Կ. Պոլսոյ պատրիարքութեան գործերը, վասնզի եկեղեցւոյն օծումէն հազիւ ամիսուկէս ետքը տեղի կ'ունենար Ղուկաս կաթողիկոսի վախճանը, և մենք տակաւին չենք խօսած անոր գործունէութեան և արդիւնաւորութեան վրայ: Վերջին անգամ պատմեցինք Ղուկասի կաթողիկոսութեան Տաճկահայոց կողմէն ընդունուիլը, և անոր պաշտօնական և արտաքին ձևակերպութիւններով գործը ստանձնելը (2158): Իսկ անկէ ետքը Էջմիածինէ դուրս տեղի ունեցած անցուդարձերով զբաղեցանք, որովհետև գրեթէ ընդհատուած էին մասնաւոր աթոռներուն Մայրաթոռոյ հետ յարաբերութիւնները, և մենք ալ կապակցութիւններ չունէինք պատմութիւնը զուգընթաց քալցնելու: Ուստի պարտաւորեալ ետ պիտի դառնանք, և յատուկ

կերպով Մայրաթոռոյ անցքերով պիտի զբաղինք: Այդ ընդհատման կամ կղզիացման պատճառ եղած է երկրին, այսինքն է Պարսկական Հայաստանին մէջ տիրապետող քաղաքական խռովութիւնը, զոր աւելի յարմար է բոլորովին անիշխանութիւն և տիրող պետութեան մը գործնականապէս անգոյութիւն անուանել, զի Պարսկաստան դադրած էր կանոնաւոր տէրութիւն մը ըլլալէ: Ամէն գաւառ ու նահանգ իրեն յատուկ աւատապետ խանը ունէր, որ բացարձակտէրն էր, և սեփական յարաբերութիւններ կը պահէր և աղիմակի բռնութիւններ կը գործէր: Անոնք իրարու հետ ալ կը պատերազմէին և իրարու ձեռքէ գաւառներ կը գրաւէին, և տիրապետութիւննին յաղթութեամբ կընդարձակէին, կամ պարտութեամբ կամփոփէին: Ասոնցմէ մէկն ալ Երևանի խանութիւնն էր, որուն ձեռքին ներքև կը հեծէր Էջմիածինի Մայրաթոռը: Հիւսէյին-Ալի, Երևանը նշանաւոր խանը մեռած էր Սիմէոնի վերջին օրերը տեղի ունեցած տագնապներու վրայ (2138), և իրեն յաջորդած էր որդին Ղուլամ-Ալի խան, բայց 1785 զարուհին Երևանի մեծամեծները զայն սպաննեցին, և յաջորդ հռչակեցին անոր եղբայրը Սահմատ խանը՝ 12 տարեկան աղան, իրեն կին տալով զխելացի այրի կինն խանին Որմոյ և զայն խնամակալուհի ճանչնալով, միատեղ բերած ներքինի մը հետ, այր բանաւոր և գործունեայ (ԴԻԲ. Ա. 9): Շամտին տղա, Քուրդ ցեղապետը և Ղուլամի ու Սահմատի քեռին, ուզեց ինքն ձեռք անցընել խնամակալութիւնը, բայց Ղուկաս կաթողիկոս եմուտ ի մէջ նոցին, և համոզեալ հանդարտեցոյց, և պատրաստուած պատերազմը խափանեց: Հիւսէյինի ժամանակ զօրաւոր՝ իսկ յետոյ դրկուած պաշտօնեաներէն՝ Այվազ և Սուղանլը Քասըմ պէկեր ալ զինու զօրութեամբ դիմադրութիւն կազմեցին և երկիրը շփոթութեան մատնեցին, գիւղեր աւերեցին և Մայրաթոռոյ կալուածներուն ալ վնասեցին: Թէպէտ Հերակլ թագաւոր պատգամաւորով և Ղուկաս կաթողիկոս անձամբ միջամտեցին, բայց արդիւնք չունեցան, մինչև որ Որմիէ եկող ներքինին չսպանուեցաւ, և Այվազ ու Քասըմ մտին անդրէն ի գործ իւրեանց (ԴԻԲ. Ա. 10): Եթէ ներքինը հանդարտեցաւ, արտաքինը շփոթութիւններէ ազատ չմնաց վասնզի Հերակլ Վրաց թագաւորը և Ումման խան Լէզգիներա կամ Խազտեաց գաւառին պետը, և Մովպետն Տայոց Հագարացի, որ է Օսմանեան սահմանակից կուսակալը, իրարու հետ շարունակ պատերազմի մէջ էին 1785 և 1786 տարիներու մէջ, և Հայաստան էր որ ոտնակոխ կըլլար անոնց արշաւանքներուն պատճառով: Մայրաթոռն ալ ծանր վնասներ էր կրէր, որչափ ալ Ղուկաս՝ Վրաց թագաւորին ազդարարութեանց վրայ, ջանար հոգ ունել պատրաստութեանց՝ ամրացուցանելոյ զինքեանս և զբնակիչս երկրին (ԴԻԲ. Ա. 11):

2192. ԱՐՑԱԽԵՑԻՔ ԵՒ ՅՈՎՍԷՓ

Ժամանակին ամէնէն աւելի խոսուած անձերէն, կամ լաւ ևս բռնակալ խաներէն մէկն ալ Իբրահիմ խանն էր, որ կիշխէր Շաշիի նահանգը, հիներուն Արցախը, Ղարաբաղ կամ Խամսա անուններով ալ յիշուած զանազան գրութեանց մէջ: Երբոր ուրիշ կողմեր փոխադարձ կռիւներ տեղի կունենային, Իբրահիմ անտանելի բռնութեամբ կը նեղէր իր հպատակ քրիստոնէաները, Հայերն ու Աղուանները, որոնց տարբերութիւնն ալ կորած էր գերթէ, և Աղուանից կաթողիկոսութիւնն ալ, Ամենայն Հայոց հայրապետութեան թեմ մը կամ վիճակ մը կը նկատուէր:

Գանձասարի աթոռին վրայ կը գտնուէր տակաւին Յովհաննէս Հասան-Ջալալեան (2092), և հակաթոռ Իսրայէլ Գանձակ քաշուած, Վրաց թագաւորութեան պաշտպանութեամբ կը յուսար նորէն աթոռ գրաւել: Իբրահիմի բռնութիւնները այն աստիճան ծանրացան, որ քրիստոնէաներ ստիպուեցան աչուրնին դուրս դարձնել, մանաւանդ որ իրենց քաջալերութեան կը հասնէր Յովսէփ Արղութեան, Ռուսաստանի առաջնորդը, որ սերտ յարաբերութիւններ կրցած էր կազմել Ռուսիոյ Կատարինէ կայսրուհոյն արքունիքին հետ (ՄՈՎ. 317): Առաջին անգամ Յովսէփ անունը կը յիշենք հանրային եղելութեանց մէջ, և տեղն է որ անոր նախընթացն ալ ցուցնենք: Յովսէփ ծնած էր Սանահին 1743 ոայիս 23-ին Շիրշ բէկի և Քէթեվան տիկնոջ որդի: Հայրը Սանահինի կալուածատեր և Վրաց արքունիքին պաշտօնեայ, տեսակ մը տոմային ազնուականութեան հովեր ունէր, զոր յետոյ որդին Յովսէփ պաշտօնապէս իշխանութեան աստիճանին բարձրացուց, սերունդին Ջաքարէ և Իւանէ սպասաւարներուն, անկէ ալ Արշակունիներուն, անկէ Պարսից Արտաշէս Երկնաբազուկ տագաւորին բարձրացնելով, Քրիստոսէ հինգ դար առաջ (ԱՐՂ. 15): Յովսէփ պատանին էջմիածինի դպրանոցը մտաւ, Սիմէոն Երևանեցիին առակերտեցաւ, եկեղեցական աստիճաններ ստացաւ, 1769-ին 26 տարեկան եպիսկոպոս ձեռնադրուեցաւ, Տաճկահայոց մէջ էջմիածինի իշխանութեանց համար ժողովրդավարութիւն կատարեց, և 1773-ին միշտ Սիմէոն կաթողիկոսէ՝ Ռուսաստանի առաջնորդ նշանակուեցաւ: Յովսէփ առաջնորդ՝ Մինաս Տիգրանեանի յաջորդութեան հետ անոր գաղափարներն ալ ժառանգեց, Հայկական վերակենդանութեան գաղափարը սկսաւ մշակել, իրեն ծրագիրը հիմնելով Ռուսական կայսրութեան վրայ, որ ամէն միջոցներով կը ջանար դէպ հարաւ ընդարձակել իր տիրապետութիւնը: Այդ նպատակով Պարսական և Օսմանեան իշխանութեանց ներքև գտնուող քրիստոնէաներուն աչքին ազատութեան յոյսերը կը ցոլացնէր ամենադրական խոստումներով, եթէ գէնք բարձրացնեն իրենց տիրապետներուն դէմ (ԱՐՂ. 37): Ռուսերուք պատերազմ մը սկսած էր 1768-ին, և 1769-ին սկիզբը Կատարինէ կայսրուհին նոյն միջոցով կոչեր կ'ուղղէր՝ Յունաստան, Սիպերիա, Չրնակորա, Վրաստան և Հայաստան: Այդ նպատակով էր 1768 յուլիս 30-ին կայսրուհոյն կողմէն Սիմէոնի յղուած հրովարտակն ալ (2094): Ահա թէ ինչ պարագաներու ներքև կատարուած էր Յովսէփի առաջնորդական անուանումն ալ, իբրև առիթներէն օգտուելու և առիթները օգտակար ընելու կարող անձնաւորութիւն մը:

2193. ՌՈՒՍԱՀԱՅ ԳԱՂՈՒԹՆԵՐ

Ժամանակին նշանաւոր անձնաւորութիւն մըն էր նաև Ջուղայեցի Աղազարը, 1747-ին Աստրախան և 1749 Մոսկուա եկած, և Ռուսաստանի մէջ ընտիր դիպակի և կերպասի գործարաններու սկզբնաւորողն եղած, որով մինչև կայսերական արքունիքին պաշտպանութիւնն ու համակրանքը գրաւեց, և ազնուականութեան պատւոյն բարձրացաւ: Սա ինքն է հռչակաւոր Լազարեան գերդաստանին նահապետը, որ անունով ճանչցուած Աղազարի զաւակները, ուղիղ անուամբ Եղիազարի, և Ռուսական հնչմամբ Լազար կոչուած: Աղազարի զաւակներն էին, Յովհաննէս, Մինաս Խաչատուր և Յովակիմ, որ հօրենական ձեռնարկները ծաղկեցուցին, և

զգացումները ընդարձակեցին, և ռուսաբնակ Հայութեան գլուխները ճանչուեցան, իրենց կարողութեամբ և հարստութեամբ, նախածեռնութեամբ և բարերարութեամբ: Լազարեան գաւակներուն յաջողութիւնները քաջալերեցին Հայերուն դէպի Ռուսաստան գաղթականութիւնը, և Կովկաս լեռներու հիւսիսակողմը հետզհետէ շէնցաւ հայաբնակ քաղաքներով, մանաւանդ երբ Սիմէոն յաջողեցաւ այն կողմերը Աղուանից աթոռին ոտնձգութիւններէն ազատել, և ուղղակի Մայրաթոռոյ իրաւասութեան ներքև մտցնել կայսերական հաստատութեամբ (2094): Ռուսական կառավարութիւնն ալ ամէն կերպով կը քաջալերէր այդ գաղթականութիւնները, մանաւանդ թէ զայն իբրև զէնք գործածեց Խրիմի խանութեան տիրելու, և իր տիրապետութիւնը Սեւ Ծովի վրայ տարածելու համար: Առաջ 1774 յուլիս 21-ին Քիւչիւք-Քայնարձըքի դաշնագրով Խրիմի խանութեան անկախութիւն տրուեցաւ, և Օսմանեան գերիշխանութիւնէն հանուեցաւ (ԺՌԲ. 358), Շահին Կէրայ՝ Ռուսիոյ համակիրը Օսմանեան համակիր եղող Տէվլաթ Կերայի տեղ խան կամ իշխանապետ եղաւ (ԺՌԲ. 359), հնարիմացն կոմս Գրիգոր Պօտեմկին (Potemkin) հարաւային Ռուսիոյ կուսակալ անուանուեցաւ, և ամէն միջոց գործածեց Խրիմի քրիստոնեաները գաղթել տալու՝ որ խանութիւնը տկարացնէ: Գաղթականութիւնը սկսաւ 1778 օգոստոսին (63. ԿՌՆ. 321), և 12,000-է աւելի Հայեր փոխադրուեցան Տօնի գետաբերանը (ԱՐՂ. 54), ուր տարիէ աւելի վերաբնակ անցընելէ ետքը, 1779 նոյեմբեր 4-ի հրովարտակով Նոր-Նախիջևանի տեղը ստացան, և 1780 յունուար 14-ին սկսան զշինուածս շինել (63. ԿՌՆ. 323) նորոգ քաղաքիս և հնգեսին սորին գիւղօրէիցն մէջ (63. ԿՌՆ. 324): Նոյն միջոցին Խրիմի մէջ ներքին խռովութիւններ գրգռուեցան, Ռուսական բանակը Խրիմ մտաւ, Շահին Կէրայ հրաժարիլ ստիպուեցաւ, և 1783-ի ապրիլին Խրիմի թերակղզին և Քուպանի նահանգը Ռուսական գաւառ հռչակուեցան (ԺՌԲ. 359):

2194. ՅՈՎԱՏԷՓԻ ԶԵՆՆԱՐԿՆԵՐԸ

Այս եղելութեանց մէջ գլխաւոր դերակատար կը գտնուէր Արդութեան՝ Ռուսաստանի երիտասարդ առաջնորդը, որ գիտցած էր Հայ գաղթականութեան գլխաւորները շուրջը բոլորել, կոմս Պօտեմկինին անձնական բարեկամութիւնը շահիլ (ԱՐՂ. 44), անոր միջնորդութեամբ արքունեաց հետ յարաբերութիւն ունենալ, և Ռուսական քաղաքականութեան ճարտար օգնականը ըլլալ: Հարաւային գաւառներու մէջ հաաբնակութեանց փոփոխութիւններ՝ Սիմէոնը յորդորեցին այն կողմերն ալ Յովսէփի յանձնել, Խրիմու առաջնորդ Պետրոս վարդապետին 1779 յունուարին վախճանելուն վրայ: Անկէ ետքն է որ Նախիջևանի հիմնարկութեան հրովարտակը ստացուեցաւ, երբ Յովսէփ Աստրախանէ Պետրբուրգ անցաւ, եկեղեցւոյ օծման պատճառով, և մեծամեծներու հետ միտնալով զաղերս մատոյց ի ձեռն ազնիւ աղա Յովհաննէսին Եղիազարեանց որ հօրը տեղը անցած էր, և ընդունուեցաւ զկատարումն խնդրանաց զյատուկ տեղ և անուանեցաք, կ'ըսէ, զքաղաքն մեր Նախիջևան (63. ԿՌՆ. 322): Ասոր վրայ 1780 փետրուար 18, երեքշաբթի, Սուքիասեանց տօնին օրը, կ'օծէ Պետրբուրգի Ս. Կատարինէ եկեղեցին, և կայսրուհիէն կը պատուուի ընդունելով զպնակէ և զխաչ պարանոցի յոյժ թանկագին: Մարտ 10-ին կը ստանայ Խրիմու առաջնորդութեան պաշտօնագիրը (63. ԿՌՆ. 323), և մայիս 9-ին կայսրուհւոյն կը

ներկայանայ: Սիմեոնի մահուան վրայ, Ղուկասէ նոր կոնդակ կը ստանայ, և 1780 նոյեմբեր 4-ին կու գայ ի նորաշէն քաղաքս Նախիջևան 1781 ապրիլ 4-ին, Ջատկի օրը կ'օծէ զփայտեայ եկեղեցին Նախիջևանու յանուն Խնդրակատար սուրբ Աստուածածնի ապրիլ 21-ին թափորով և անդաստանով կը դնէ զհիմնաքարինսն ի չորս կողմանս քաղաքիս, մայիս 9-ին Նախիջևանի մէջ զհոգևոր դատարանս և զբազում կանոնս կը հաստատէ. և յունիս 6-ին Կատարինեսլավ նոր քաղաքին մէջ Ս. Աստուածածին եկեղեցին կը հիմնարկէ, և սեպտեմբեր 9-ին Մոսկուայի Ս. Խաչ եկեղեցին կ'օծէ (63. ԿՌՆ. 322-328): Այսպէս կը շարունակէ Յովսէփ զանազան քաղաքներու մէջ եկեղեցիներ հիմնարկելով և նուիրագործելով, որոնց ցուցակը կազմած է ինքը, և որուն մէջ յատուկ յիշատակութեան արժանի կը սեպենք հիմնարկէքի օրհնութիւնը (63. ԿՌՆ. 598):

2195. ՌՈՒՍԻՈՅ ՄԵՐՉԵՑՈՒՄ

Երբոր Ռուսաստանի մէջ Հայեր հանգիստ և բարեկեցիկ կեանք կը սկսէին տիրանալ, և պետական հովանաւորութիւններ կը վայելէին, բնական էր որ Հայաստանի մէջ եղողներուն տառապագին վիճակը, զիրենք ստիպէր աշուղնին դէպ հիւսիս դարձնել, ուստից կը սպասէին ամենատեսակ բարութիւններ: Միւս կողմէն ոչ նուազ մտադրութեամբ Ռուսներն ալ Հայերուն գործերով կը զբաղէին, և տեղեկութիւններ կը քաղէին անոնց կացութեան և ոյժերուն և տրամադրութեան վրայ, թէ պիտի կարենա՞ն արդեօք օգտուիլ, կամ հիմնական օժանդակութիւն գտնել այդ կողմէն: Լուրջ բանակցութիւններու յիշատակներ կը գտնենք 1780 տարույ սկիզբները: Ռուսական կողմէն միջնորդը հռչակաւոր Աղեքսանդր Սուվորօֆ (Suvorof) էր, իսկ Հայոց դատը ներկայացնողներ Արդութեան եպիսկոպոսը և Յովհաննէս Եղիազարեան: Յովսէփ Աստրախանէ և Յովհաննէս Մոսկուայէ 1779 օգոստոս 5-ին Պետրբուրգ հասած էին, եկեղեցւոյն օծման պատճառով (2194), և նոյն օր հրաւէր ստանալով Պօտեմկինի կը ներկայանան, միւս օր օգոստոս 6-ին Ռուսաց եկեղեցւոյն մէջ Այլակերպութեան տօնին արարողութեանց կը գտնուին, կայսրուհիէն կը ճանչցուին, և հետզհետէ յարաբերութիւնները կ'ընդարձակէն (63. ԿՌՆ. 509): Ռուսեր Կասպից ծովեզերայ կողմերը և Կովկասեան գաւառները գրաւելու համար Պարսից դէմ պատերազմ էին բացած, և 1780 յունուար 1-ին Իւան Գօրիչ կու գար այն կողմերուն վրայ ծանօթութիւններ ստանալ: Միւս օր Սուվորօֆ ինքն էր որ ոչ միայն անձամբ բազում հարցմունս արար, և զկացութենէ սրբոյ աթոռոյն մերոյ տեղեկութիւններ խնդրեց, այլև յուսադրութիւն արար յոյժ, որպէս թէ նորոգելոց իցեն ի մեզ իշխանութիւն ինչ: Յունուար 3-ին Յովսէփ և Յովհաննէս Պօտեմկինի կը ներկայանան, և տեղեկութիւն տալու կարգին կը համարձակին թախանձել, նորոգել ի մեզ զմասնաւոր տէրութիւն ի մեծն Հայաստան ի քաղաքն Երեւան, որուն Պօտեմկին պայման կը դնէ, որ պատրիարքն, այսինքն Էջմիածինի կաթողիկոսը, քանիօք իշխանօք ի գործ ածիցեն (63. ԿՌՆ. 511): Յովհաննէս ժամանակ անցընել չուզելով, յունուար 10-ին տեղեկագիր մը կը ներկայէ, ուր Ռուսական հովանաւորութիւնը կը խնդրէ, որ Հայերը համարձակին իրենցմէ պետ մը որոշել, որուն շուրջը կրնան 20,000, և մինչև իսկ 60000 պատերազմիկներ հաւաքել (ԱՐՂ. 111-114): Յունուար 13-ին նոր տեսակցութիւն, ուր Արցախի ցեղապետներու կամ մելիքներու անուններն ալ կը

ներկայե՛ն Սուվորոֆի, իրե՛նց զինեալ մարդերու թուերով, որոնք են, Յովսէփ Գիլստանի, Ադամ Ջրաբերդի, Եսայի Դիզակի և Շահնազար Վարանդայի, իւրաքանչիւրին հազարական, Միրզա ու Ալլահվերտի Խաչէնի՝ միասին հազար: Կը յիշեն ևս Իբրահիմ խանի բռնութեան ներքև ընկճուած Աղուանից ու Սիսուանի ու Ղափանի քաջերը, որոնք կրնան պատերազմիկներ հանել եթէ շարժումը սկսի (63. ԿՌՆ. 512): Այդ բանակցութիւններէ անմիջական և գործնական արդիւնք մը յառաջ եկած ըլլալը չենք գտներ՝ իրաւ, բայց զրոյցներն ու շշուկները ալ բաւական էին գրգռել Հայաստանի նեղեալները, որոնք արդէն ակնարկեցինք (2192):

2196. ԱՐՑԱԽԻ ՇԱՐԺՈՒՄԸ

Արդութեան իր ձեռնարկներուն մասին փութաց տեղեկութիւններ հասցնել Ղարաբաղի իշխաններուն, և յատկապէս Աղուանից կաթողիկոս Յովհաննէսին, որ իր դիրքովը և իր նախորդներէն՝ Սիմէոնէ (1845) և Եսայի (1899) մնացած աւանդութեամբը, և շուրջ գտնուող Արցախեցի լեռնականներուն ազդեցութեամբը՝ միշտ շարժումի պատրաստական զգացումները կը տածէր: Գանձասարի աթոռանիստ վանքին մէջ մելիքներու ժողով կազմուեցաւ, և որոշում տրուեցաւ Շուշու խան Իբրահիմի ձեռքէն ազատելու համար ոտք ելնել, շարժումին սկզբնաւորութիւնը տալ, և Ռուսական բանակին առիթ ընծայել՝ արևմտեան Կասպիական գաւառներէն դէպ յառաջ քալել, ինչպէս որ յուսադրութիւն յայտնած էին Արդութեան և Լազարեան: Այդ որոշման վրայ փութացին Ռուսաստան, որպէսզի անոնք ալ գործը կայսրուհւոյն և իր նախարարներուն և զօրավարներուն հաղորդեն (ԶԱՄ. Բ. 74): Բայց նորէն ներսէն սկսաւ Հայոց ձախողուածը: Նոյնինքն Յովհաննէս կաթողիկոսի եղբայրը Ալլահղուլի կամ Աստուածատուր բէկն էր, որ իր եղբօր և իշխաններուն խորհուրդը Իբրահիմ խանին կ'իմացնէր, և դեռ անոնք գործի ձեռնարկած չէին: Ռուսաստան ղրկուելիք գրութիւնները տանող՝ Գրիգոր Ժիր սուրհանդակն ալ, Իսրայէլ հակաթոռին միջոցով կը ձերբակալուէր Գանձակի մէջ և Իբրահիմ իր սովորական բռնութեանց վրայ վրէժխնդրութիւնն ալ կը բարդէր: Ուստի գլխաւոր մելիքներ կը փութան Իբրահիմի սահմաններէն խոյս տալ, և Գանձակ ապաստանիլ (ԶԱՄ. Բ. 74), և միայն երեքը հրապուրուելով Իբրահիմի մօտ կու գան. Մէջլում և Աբով կը բանտարկուին, և Բուխտամ կ'աքսորուի (ԱՐՂ. 135): Աւելի դժբախտ եղաւ Յովհաննէս կաթողիկոսի վիճակը, որ բռնաւորին ձեռքը ինկաւ, և անխնայ գանակոծութեան ենթարկուեցաւ, մինչև որ նոյն իսկ մտրակի հարուածներուն ներքև հոգին աւանդեց (ՄՈՎ. 318, ԶԱՄ. Բ. 74), թէպէտ ուրիշներ բանտի մէջ թունաւորուած կը կարծեն (ԱՐՂ. 135): Իսրայէլ փութացած էր Գանձակ գալ, իր դաւաճանութեան վարձքը ստանալ, և Գանձասարի աթոռին տիրանալ, բայց նպատակին չհասաւ, զի ոչ ժողովուրդը և ոչ Էջմիածինի աթոռը հանդուրժեցին անոր կաթողիկոսանալուն: Ղուկաս գիտէր՝ որ իր ընտրութենէն առաջ. Իսրայէլ հետամուտ եղած էր Էջմիածինի տիրանալ (ԴԻԲ. Դ. 32 և 124), բայց այսուհանդերձ չէր քաշուած անոր սիրալիր գիրեր ալ ուղղել, հանդարտ պահելու համար (ԴԻԲ. Դ. 17 և 39): Ասով մէկտեղ Ղուկաս չէր վարանած յայտարարել, թէ հաստատուն և անդառնալի վճռափակ թղթով հրամայեալ է, առ ի բառնալ զկաթողիկոսական անուն Իսրայէլին

յեկեղեցեաց մերոց (ՂԻԻ. Դ. 504): Գանձասարի վանքը, Յովհաննէսի պահուն աւարի և կողոպուտի մատնուած էր, և հազիւ թէ քիչ մը բան կրցած էր ազատել, և ամուր տեղեր պահած (ՄՈՎ. 318): Իսկ Աղուանից աթոռը անկերպարան վիճակ ունէր, ոչ Իսրայէլ օրինաւորապէս ճանչցուած էր, և ոչ ուրիշ օրինաւոր կաթողիկոս անուանուած էր: Այսպէս շարժումի գործը դեռ հրապարակ չնետուած խանձարուրին մէջ խեղդուեցաւ, թէպէտ Արղութեան չլուսահատեցաւ և նորէն շարժումը կ'ուզէր վերանորոգել, մինչև իսկ անձամբ տեղւոյն վրայ գործերը կարգադրելու յանձնառութեամբ (ԱՐՂ. 136): Հազիւ թէ 1787-ին Ռուսական գունդ մը Վրացւոց օգնութեան եկաւ. մելիքներն ալ միացան, և Իբրահիմի զօրքերուն լաւ ջարդ տուին. բայց յանկարծ Ռուս գունդերը ետ դարձան, զի Օսմանեանց հետ պատերազմը կը պարտաւորէր այն կողմը զօրացնել (ԺՌԻ. 360): Մելիքներն ալ ստիպուեցան խոյս տալ Վրաց և Ռուսաց կողմերը: Իբրահիմ անոնց կալուածները գրաւեց, Արցախը իր կիսովի անկախութենէն զրկուեցաւ, մնացած ժողովուրդը ընկճուեցաւ, և անգամ մըն ալ ակնկալութիւններ յուսախաբութեան փոխուեցաւ (ԱՐՂ. 138):

2197. ՂՈՒԿԱՍԻ ԸՆԹԱՑՔԸ

Ղուկաս կաթողիկոսի անունը չի տուինք այդ եղելութեանց մէջ, այլ պէտք չէ հետևցնել թէ նա կրցած ըլլայ անտարբեր մնալ կենսական խնդիրներու հանդէպ: Երբոր Պօտեմկին՝ Արղութեանի և Լազարեանի առաջարկութեանց կը պատասխանէր, թէ պէտք է որ կաթողիկոսին կողմէն ալ Ռուսական պետութեան դիմում մը ըլլայ (2195), Ղուկաս դիմումը գրեց, և աղաչեց որ ազատուին Պարսկական լուծէն (ԱՐՂ. 132), բայց չհամակերպեցաւ արկածախնդիր ձեռնարկներու մասնակցիլ: Մասնաւորներու, այսինքն ընդհանուր պատասխանատուութեան ենթարկուած չեղողներու համար, կրնան նեղուիլ երբեմն յախուռն ձգտումներ և յանդուգն ձեռնարկներ. բայց ոչ անոնց, որոնք իրենց անձէն աւելի իրենց դիրքէն պէտք է ազդուին, և չեն կրնար իրենց անձնական գաղափարով պաշտօնական դիրքը վտանգել, որ հանրային շահ մըն է, և պաշտօնատարներ անոր սպասաւորներն են, և ոչ անոր տէրը: Ղուկաս ալ այդ սկզբունքին կը հետևէր, և իր տեսութեանց յայտնի լուսաբանութիւնն ունինք Մատրասի Հայազգիներէն Սուլթանուեան Շամիրի գրած նամակին մէջ: Շամիր Ղուկասի մտադրութիւնը հրաւիրած էր վասն ազատութեան աշխարհիս մերոյ և ազգիս հոգ տանիլ. միանգամայն Ղուկաս գրեթէ մեղադրած էր գրելով, կ'երևի թէ հանիւք ընդ ծառայութիւն այլազգեաց և ոչ սիրէք զազատութիւն: Ղուկաս կը պատասխանէ, թէ ձուկերն իսկ ցանցէն և թռչուններն ալ վարմէն ազատիլ կ'աշխատին, միթէ յիմար իցե՞մք, որ ի տառապանաց գերծանիլ չկամիցիմք: Միայն թէ, կը յաւելու, այժմոյս կարի դժուարին է և վտանգաւոր յոյժ, վասն որոյ երկուց չարեաց զփոքրն ընտրել պիտոյ է: Չկայ, կ'ըսէ, Մովսէսը՝ որ Փարաւորէն ազատէ, ուստի հաւաստապէս իմա՛, որ ոչ ի հիւսիսական տէրութենէն և ոչ յոյլոց՝ մեզ այցելութիւն կարէ լինել այժմ: Արղութեանի և համախոհներուն ակնարկելով կը գրէ, թէ ոմանք ըստ հաճոյից խօսելով, թէ յայս ինչ և յայն ինչ կողմանց ձեռնտուութիւն և օգնականութիւն լինիցի մեզ, գողացեալ են զմիտող, և այդպիսի յուսադրութեանց ապարդիւնլինելուն փաստն): Ղուկասի խոհական ընթացքին նոր նշաններ ալ պիտի ալ կը յիշէ, որ է վերջին ձախող շարժումը, երբ

Արցախեցիք ձգտեցան առ ապաւինութիւն նոցա ի բռնաւորէն իւրեանց, զի՞նչ անցք անցին ընդ նոսա զիա՞րդ մահացաւ խղճալի Յովհաննէս կաթողիկոսն, և որպէ՞ս աղաւաղեցաւ սուրբ աթոռն Գանձասարու, և այժմ ո՞ւր են մելիքազունքն, և զի՞նչ կրեցին: Ղուկաս գիտակցօրէն կը ջատագովէ իր ընթացքը, և կը հաւաստէ թէ շատեր իրեն գոհութեան և գովութեան գիրեր են յղած, թէ յոյժ բարուք էր, որ դուք ոչ ցուցիք առ նոսա զնշան համակամութեան, և անվնաս պահեցինք զսուրբ գահդ (ԴԻԻ. Ա. 17-19): Ղուկասի խոհական ընթացքին նոր նշաններ ալ պիտի ունենաք, երբոր ապագային կրկին յիշենք անոր զգուշաւոր ջանքերը:

2198. ԶԱՆԱԶԱՆ ՇՓՈԹՆԵՐ

Ղուկաս չէր կրնար չտեսնել այն ահեղ տագնապները՝ որոնք Մայրաթոռին շուրջը բոլորած էին, և աւելի մեծեր ալ կը սպառնային: Հերակլ Վրաց թագաւոր 1787-ին Իբրահիմ խանին վրայ ելաւ, որովհետև իր կողմէն Ղաղախու և Շամշուլտէի իսլամ բնակիչներէն մաս մը Իբրահիմի կողմը գաղթած էր ընդհակառակն Իբրահիմի կողմի Հայերն ալ Վրաց կողմը անցնելու համար պաշտպանութիւն կուգէին: Հազիւ պատերազմը կը սկսի, Վրացիք կը պարտաւորուին ետ դառնալ, զի Ուման խան իրենց երկիրը մտած էր: Ուման կը պարտաւորուի տեղի տալ (ԴԻԻ. Ա. 12), և Վրացիք Իբրահիմի դէմ պատերազմը կը նորոգեն 1788 զարունին, և իբրև ամիսս երիս, զգերի՝ զաւար կողոպտեալ ետ կը դառնան, առանց Գանձակ քաղաքը կարենալ նուաճելու: Վրացւոց հետ կը գտնենք Հայագունդ մըն ալ Մէջլում և Աբով մելիքներու հրամանատարութեամբ (ԴԻԻ. Ա. 13), որոնք յաջողած էին Իբրահիմի բանտէն ազատիլ (2196): Բայց Իբրահիմ առով չ'ազատիր, նոր ոսոխ մը կ'ելլէ իրեն դէմ, Ֆաթալի խան՝ ներքինի Շահ անուանեալն, որ Վրացիներուն հետ դաշնակցելով կ'ուզէ Իբրահիմը ընկճել, և 1789-ին պատերազմը կը նորոգէ: Գանձակի կառավարիչ խանը՝ Իբրահիմէ ապստամբելով դաշնակիցներուն կը հնազանդի, բայց Իբրահիմի բախտէն Ֆաթալի կը մեռնի, և Իբրահիմ արծարծէ զիւրն չարութիւն (ԴԻԻ. Ա. 14), և երկկողմանի աւերումներ կ'ընդարձակուին: Ասոնց կը բարդուին Բագրևանդի մեծ երկրաշարժն ալ, որ մինչև իսկ Ս. Յովհաննու հոյակապ եկեղեցւոյն պատն ալ կը վնասէ (ԴԻԻ. Ա. 15): Նոյն միջոցին Երեւանի Մահմատ խանն ալ (2191) հրապարակ կը նետուի: Հին Նախիջևանը Իբրահիմի ձեռքէն կ'առնէ, և հոն իր կողմէն նոր կառավարիչ կը հաստատէ: Նա Պայագիտի կուսկալին բանակն ալ ետ կը վանէ, որ մինչև Երասխի եղերքը հասած էր, այլ Պայագիտի բերդին տիրել չկրնալով, Արծախն ու Քօրունը ու Մուսունը այրելով և կողոպտելով ետ կը դառնայ: Այդ կռիւներուն հետևանքն եղող վնասք և աւերութիւն՝ գրեթէ ըստ մեծի մասին եղեն ի տառապեալ ազգս Հայոց (ԴԻԻ. Ա. 17): Բայց կացութիւնը ալ աւելի աղետալի դարձաւ 1790 տարին:

2199. ՀԱՅՈՑ ԱՐԿԱԾՆԵՐ

Երեւանի խանը վերահաս վտանգէն վախնալով, զծանրագին զարդս և զինչս իւր, խոյ քաղաքը յղած էր Հիւսէին խանի հոգածութեան յանձնելով բայց երբ ետ ուզեց՝ աւանդը զլացուեցաւ, և Մահմատ պարտաւորուեցաւ պատերազմով ստանալ իր ինչքը, և Հիւսէիինի եղբայրը Զաֆարղուլի խանը պատանդ առնելով տեղը դառնալ, կարծելով թէ հին

բարեկամութիւնը վերահաստատուած է, պատանդը կարծակէ, բայց նա Երևանի գորութեան վրայ քաղած տեղեկութիւններուն յենելով, պատերազմը կը նորոգէ 1790 գարունին, և մինչև Երևան կը յառաջէ, Մահմատ նեղի մտած, Երևանի բերդին մէջ կամրանայ, իրեններն ալ շրջակայ մասնաւոր բերդերուն կապաւինին, Էջմիածինի Մայրաթոռն ալ իր պարիսպներով և աշտարակներով, իբրև ամրոց կը գործածուի և պատերազմի ամբոխով կը լեցուի: Ղուկաս կաթողիկոս տագնապալից վիճակի կենթարկուի, ոչ միայն նիւթական նեղութիւններով, այլև բռնելու ընթացքին կողմէն: Մայրաթոռը Երևանի խանին հպատակն էր, և Մահմատ ազդարարութիւն կը յղէր կաթողիկոսին, որ թշնամիին դէմ դնէ, մի՛ գուցէ հաղորդութիւն արասջիք ընդ նոսա, և կամ տաջիք նոցա զկերլիս ինչ, այլ հարջիք և ի բաց վանեսջիք: Միւս կողմէն Ջաֆարղուլի կաշխատէր կաթողիկոսը իր կողմը շահիլ, վստահեցնելով թէ առ ձեզ հաստատուն է մերս բարեկամութիւն (ՂԻԲ. Ա. 21): Հիւսէյին խան ալ խոյէ կը հասներ, և եղբօրը հետ պատերազմը կը սաստկացներ, ու Նորագաւիթ գիւղէ մեկնելով, ուր իրենց բանակտեղն էր, Փարաքար կու գար՝ հուրք ծախելով հանդիպած գիւղերը: Այս կերպով Հիւսէյին և Ջաֆարղուլի եղբայրներ Էջմիածինի մօտեցան, և յաւարի առին զբազմութիւն արօտականացն աթոռոյն, Կուսանաց երեք վկայարաններէն ալ առին յաւարի զոր ինչ գտինն, և Ս. Գայիանէի վանքին ետևէն անցնելով Քասաղի եզերքը բանակեցան, և կաթողիկոսը տեսութեան հրաւիրեցին: Ղուկաս վկայելով Մէկտեղ, թէ սէր մեր ընդ ձեզ հաստատուն է, հրաւիրէին չգնաց, պատճառելով թէ իշխանութիւն ամրոցիս չէ ի ձեռս մեր (ՂԻԲ. Ա. 22): Երբոր Էջմիածինի մէջ մեծագոյն վտանգի վախով կը տագնապէին, խօյեցիք յանկարծ պաշարումը վերացուցին, և հետզհետէ Երասխի մօտ Զէյվէ գիւղը, Բլուր բերդը, և Օրթալուի անցքը դադարներ ընելով, դարձան իրենց երկիրը՝ Մակու գաւառը: Արշաւանքին արդիւնքը Երեւանի գաւառին Հայերուն ընդհանրապէս, և Մայր աթոռին մասնաւորապէս կրած վնասներն եղան, ոչ միայն ի թշնամեաց անտի, այլև յերկրացի աւազաւասարաս սրիկայիցն: Անոնց մեկնելէն ետքը, Երեւանի Մահմատ խանը առիթ գտաւ Հին Նախիջևանի կողմը յարձակիլ, և ինքն ալ իր մասին նոր աւերածներով, կարծել իրեն սահմանին մէջ եղածներուն լուծել, այլ մանաւանդ Հայք էին, որ կրէին այդ նեղութիւնները: Զի ինչպէս նոյնինքն Ղուկաս կը գրէ, բազում վանօրայք և եկեղեցիք կողոպեցան և աւերեցան, և մանկունք նոցին գերեցեալ ցիրեցան եղեն, և որք մնացեալք են, այնոքիկ ևս որ աւուր կողոպտին և ոտնակոխ լինին (ՂԻԲ. Ա. 24): Այսուհանդերձ պահ մը Մայրաթոռին շուրջը պատերազմական արկածները դադարեցան, զի Պարսկաստանի մէջ գահակալութեան ներքին մրցումները գրաւած էին բռնապետ խաներուն գործունէութիւնը:

2200. ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԴԱՇՆԱԳԻՐ

Յիշեցինք թէ Արդութեան և Լազարեան ձեռնթափ եղած չէին Հայկական խնդիրը զրգռելէ (2196), և այդ մասին հետաքրքրական գրուածներ կը հաստատեն մեր ըսածը: Կրկին ծրագիրներ, փոխանակուած կը գտնենք 1780-ին վերոյիշեալներուն՝ և Ռուսական կառավարութեան կողմէն իրենց հատ բանակցող Պօտեմկինի միջև (ՂԻԲ. Դ. 831): Հայոց ծրագիրը 18 յօդուածներ ունի, որով ապագայ Հայոց թագաւորութեան և Ռուսաց կայսրութեան միջև յարաբերութիւնները կը

գծուին, և կը վճռուի կապակցութիւն երկուց թագաւորութեանց մեծ դաշամբ յաւիտենականաւ: Առջի յօդուածներով կրօնական յարաբերութիւններ կը հաստատուին երկու եկեղեցիներու մէջ. 5-րդ յօդուածով կ'ընդունուի Ռուսական բանակի մը Հայոց թագաւորութեան մէջ մնալը, և 6-րդ յօդուածով ալ Հայոց կողմէ հարկ վճարուիլը ի հանքաց ոսկոյ և արծաթոյ, և կ'ընդունուի պատերազմի ատեն իրարու զինու զօրութեամբ օգնելու պարտաւորութիւն: Հայոց թագաւորը կայսրուհւոյն կամքով պիտի ընտրուի, էջմիածինի մէջ պիտի օծուի, և Վաղարշապատ կամ Անի, կամ Արարատ ուրիշ պատճառաւոր քաղաք մը պիտի նստի: Նալեան Տապանի և Լուսաւորջի և Ղաստառակի ասպետական շքանշաններ պիտի հաստատուի ազգային գոյները պիտի ըլլան կարմիր և կանաչ և կապույտ. զինանշանը արծիւ միագլխի և երկու առիւծ. հին նախարարութեանց սերունդները իբր իշխանական տուներ պիտի ճանչցուին. գիւղեր կալուած պիտի ըլլան՝ բայց ոչ երբեք մարդիկը ստրուկ կաթողիկոսն ալ Հայոց թագաւորին առաջարկութեամբ, պիտի ընտրուի: Վերջնապէս երկու թագաւորութեանց մէջ առևտրական պայմանագիր, և փախստականներու դաշնագիրներ պիտի հաստատուին: Իսկ Ռուսաց կողմէն մատուցուած ծրագիրը, Հայոց իշխանութիւնը նախարարութիւն կ'անուանէ, թէպէտ կը յաւելու թէ Ռուսիա զայն իբրև զթագաւոր պիտի ճանչնայ: Ռուսական 6000 մարդու բանակ մը Հայաստան պիտի մնայ մինչև տասը տարի, որ անկէ ետքը 4000-ի, և 15 տարիէն 2000-ի պիտի իջնայ, և 20 տարիէ բոլորովին պիտի քաշուի: Այս բանակին համար Հայեր 60,000 թուման պիտի վճարեն. կէսը դրամ և կէսը պարէն, որ համեմատաբար պիտի նուազի՝ գունդերուն քաշուելովը: Իսկ Հայաստանի զինուորութիւնը և ամրոցները Ռուսաց սպարապետին հրամանին ներքև պիտի ըլլան: Հայեր իբր հարկ պիտի վճարեն 20 մսղալ զուտ ոսկի, 3 ձի և 6 խոյ: Ռուսաց բարեկամին և թշնամիին թշնամի պիտի ըլլան, և պատերազմի առթիւ 6000 զօրք պիտի տան օգնութեան: Եկեղեցական և առևտրական և քաղաքական յարաբերութիւնները փոխադարձաբար ազատ պիտի ըլլան: Երկրին հասոյթներէն պիտի հոգացուին թէ Ռուսական բանակին ծախքերը և թէ եկեղեցական և բարեգործական հաստատութեանց պէտքերը, և վերջապէս Գերմաիոյ կայսրը իրաւարար պիտի ճանչցուի երկու կողմերու միջև տեղի ունենալիք խնդիրներուն ատեն: Այս ծրագիրը 20 յօդուած ունի, և 1779-ին պատրաստուած և 1786-ին թարգմանուած կ'ըսուի (ԴԻԲ. Դ. 737), միայն թէ փոխանակութիւնը 1789-ին եղած է (ԴԻԲ. Դ. 731): Ուզեցինք ծրագիրները քաղել իբրև հետաքրքրական տեղեկութիւն, թէ ոչ գործնական արդիւնք մը ունեցած ըլլալնին տեսնուած չէ:

2201. ՄԱՀՄԱՏ ԽԱՃԱՐ

Պարսկաստանի գործերուն դառնալով, պիտի կրկնենք թէ Ջէնա տոհմին իշխանութիւնը աննշանակ դարձած էր, և կուսակալներ կամ ցեղապետներ անկախ իշխաններու պէս կը գործէին: Միւս կողմէն հետզհետէ կը զօրանար Խաճարներու ղեցապետ Աղա Մահմատ խանը, ինչպէս կը գրեն մերոնք (ԴԻԲ. Ա. 25), կամ Աղա Մուհամմետ խան, ինչպէս կը կոչեն օտարագրիք (ՏՊԷ. 368): Որդի էր նա ցեղապետ Մուհամմէտ-Հիւսէյինի, և Ալի-Ատիլ թագաւորին (2024) հրամանով ներքինացած էր հազիւ 6 տարեկան եղած ատեն, իսկ հայրը Քէրիմի հրամանով սպանուած էր:

Այս երկու արկածները, վրէժխնդրութեան գրգռեցին Մահմատը, երբոր չափահաս եղաւ, և անկէ ետքը ամէն միջոց, ճարտարութիւն և նենգութիւն, գթութիւն և անգթութիւն, խոհականութիւն և բռնութիւն անխտիր գործածեց, մինչև որ նախ իր հայրենական Մաղանդարանի, և յետոյ բոլոր պարսկաստանի կրցաւ տիրապետել, և 1794-ին Պարսից վեհապետ հռչակուեցաւ, թէպէտ շահ կամ շահնշահ անունը չառաւ, և թագաւորութիւնն ալ տարի մը յապաղեց: Իրեն մայրաքաղաք ըրաւ և ամրացուց Թէիրանը, իր հայրենական երկրին մերձաւորութեան մէջ, իսը Սպահանի և Շիրազի ամրութիւնները քանդել տուաւ (ՏՊԷ. 369): Այդ միջոցին կատարուած զանազան եղելութիւններ մեր նպատակէն դուրս կը մնան, և կը բաւականանանք յիշել թէ Մահմատ իր արշաւանքները դէպի Հայաստան ալ ուղղեց, և ահուսարսափը Հայերուն վրայ տիրեց: Վրաստան տակաւին թագաւորով կը կառավարուէր, բայց Պարսից գերիշխանութեան ենթարկուած էր: Հերակլ, զոր քանիցս յիշեցինք, օգտուելով Պարսկաստանի անիշխանութենէն, Պարսից հետ յարաբերութիւնները խզած էր և Ռուսիոյ հովանաւորութիւնը ընդունած էր 1783 յուլիս 24-ի դաշնագիրով (ՖԱՄ. 30): Մահմատ երբոր իր իշխանութիւնը ներսէն ամրացուց, բոլոր մրցակիցները՝ նոյնիսկ իր եղբայրներն ալ սպաննելով մտադրութիւնը դարձուց Պարսկական գահուն նախկին զօրութիւնն ու ընդարձակութիւնը վերանորոգել, և այս ձեռնարկներէն մէկն ալ Վրաց թագաւորութիւնը իր հպատակութեան դարձնել: Ծանր բանակով մեկնեցաւ Մահմատ 1795 գարունին ահուսարսափ տարածելով ամէն կողմ, և ուղիղ քալեց դէպի Արցախ, Շուշին պաշարեց, գունդ մըն ալ Երևանի վրայ դրկեց (ՂԻԲ. Դ. ԺԷ): Երևանի Մահմատ խանը բերդին մէջ ամրացաւ (ՂԻԲ. 27), իսկ Ղուկաս Մայրաթոռոյ գանձը 21 սայլով ճամբայ հանեց դէպի Տփղիս, այնտեղը ապահով կարծելով: Գանձէն մաս մը, 6 սայլաբեռ գանձին ընկերացող Տփղիսի առաջնորդ Անկոթ մականուն Մարտիրոս եպիսկոպոսին հետ, Մահմատի ձեռք ինկաւ, թէպէտև Ղուկաս մեծագին ընծաներով և դրամական փրկանք վճարելով յաջողած էր Մայրաթոռը ազատ պահել Մահմատի աւարառութենէն (ՂԻԲ. Ա. ԺԷ): Տփղիսի վրայ արշաւանքը Մահմատի յաղթութեամբ փակուեցաւ, և յերրորդ աւուր Վերացման սուրբ Խաչի, այսինքն է 1795 սեպտեմբեր 18-ին, յետ կէս աւուրն, Պարսից բանակը Տփղիսը գրաւեց: Անօրինակ կոտորածով մը գրեթէ ամէն այր չափահաս սրոյ ճարակ եղաւ, եկեղեցիներ կործանուեցան, ամէն բան կողոպտուեցաւ, եկեղեցականներ բոլոր սպանուեցան, և 16,000 աղջիկներ և մանչեր գերի տարուեցան (ՏՊԷ. 372), իսկ Հերակլ հազիւ թէ ազատեցաւ Թելաւի լեռնակողմը ապաւինելով: Յիշատակագիր մը կը յաւելու, թէ մելիք Մէջլում Հայագն իշխան, որ ամենայն որպիսութեանց մտից և ելից քաղաքին հմուտ էր, իր տեղեկութիւններով դիւրացուցած է Մահմատի յաջողութիւնը (ՂԻԲ. Ա. 28): Ղուկաս ընդհակառակն ձեռքը մնացած միջոցներ գործածեց Հայ և Վրացի գերիներ գնելու և ազատելու (ՂԻԲ. Դ. Ժը): Գերի տարուած Մարտիրոս եպիսկոպոսն ալ փրկանաւորուեցաւ Երեւանցի Ջաֆար Խուրեանց իշխանին կողմէն (ՂԻԲ. Ա. ԺԷ), և գոյաթափեալ և մերկ աթոռ դարձաւ, բայց առ վշտակրութեանցն յեղակարծ մեռաւ (ՂԻԲ. Դ. 669): Կ'ըսուի թէ Մարտիրոսի մահը յառաջ եկած է Ղուկասի դիտողութեանց վրայ զգացած յուզումէն (ՂԻԲ. Դ. ԺԷ): Ղուկաս լսելով որ Էջմիածինի

յափշտակուած գոյքերը, և գլխաւորապէս Ղազար կաթողիկոսի թագն ու վակասն ու շուրջառն ասոր անոր ձեռք անցած են, յանձնարարութիւններ գրեց զանազան կողմեր, որ դնեն և ազատեն և աթոռ դարձնեն: Այդ կարգին դրած է ևս առ ազնիւ սիրելին մեր պարոն մելիք Մէջլուն (ԴԻԲ. Դ. 649), բայց կ'երևի թէ Տփղիսի առման մէջ անոր խաղացած դերէն տեղեկութիւն չունէր, կամ թէ Մահմատի մօտ անոր գտած ընդունելութենէն օգտուիլ կ'ուզէր:

2202. ՄԱՀՄԱՏԻ ԱՐՇԱԲԱՆՔԸ

Մահմատ Տփղիսի աւարառութենէն և կոտորածէն ետքը ետ դարձած էր աւարով, իսկ Ղուկաս կը շարունակէր միշտ աւելի ծանր տազնապներու ներքև տառապիլ: Եւ ահա միւս տարին յանկարծ լուր կ'առնուի, թէ Ռուսական բանակ մը Ջապով (Zapow) զօրավարի հրամանատարութեամբ կը յառաջանայ, և իրեն հետ է նաև Յովսէփ Արղութեան եպիսկոպոս, որ յաղթական բանակին հետ Գանձակ կը մտնէ 1796 սեպտեմբերին: Քրիստոնէայք կարծես թէ կը սկսին ոգևորուիլ, և այլազգիք՝ և նոյն իսկ Մահմատ թագաւոր՝ շփոթութեան կը մատնուին, բայց այս անգամ ալ ակնկալութիւնք պարապի կ'ելլան: Կատարինէ Բ. կայսրուհին, այդ ձեռնարկներու հեղինակը, 1796 նոյեմբեր 16-ին կաթուածահար կըլլար, և 37 ժամուան տազնապալից հոգեվարքէ ետքը կը մեռնէր միւս օրը (ՇՕԲ. 382): Քիչ օր ետքը Ռուսաց բանակը Գանձակ կը մտնէր, բայց կայսրուհւոյն մահուան լուրին հետ, որդւոյն Պօղոս Ա. կայսեր հրամանն ալ կը հասնէր, որ ամէն կողմերէ արշաւանքները կը կասեցնէր, և Գանձակի բանակն ալ ետ կը քաշուէր, երկիրը թողլով ի ձեռս նոյն առաջին աներչացն (ԴԻԲ. Ա. 30): Ղուկաս ալ պահ մը ուրախացած ու ոգևորուած էր, բայց խոհական զգուշաւորութեամբ ձեռնարկին աւարտման կը սպասէր, երբ տարաբախտ լուրը կառնէ, և միաժամանակ կը լսէ, որ Մահմատ նորէն Հայաստան կարշաւէ, ամէն կողմ կը նուաճէ և կը քանդէ, եղբայրը Ալիզուլին ալ Երևանի վրայ կը դրկէ, որ Երևանի կուսակալ Մահմատ խանը կը ձերբակալէ և կաքսորէ, և բռնութիւնները կընդարձակէ: Ղուկաս, այր խորախորհուրդ և զգոյշ պարագաները կշռելով և մանաւանդ Արղութեանի Ռուսական բանակին մէջ գտնուած ըլլալը նկատի առնելով կը փութայ Դաւիթ և Յովհաննէս վարդապետները ընծայիւք հանդերձ յղել ալ բռնաւորն քաջաբախտ, ուսկից ապահոգութեան խոստումներ կընդունի հրովարտակաւ միամտութեան (ԴԻԲ. Ա. 31): Մահմատ հետզհետէ կ'ընդարձակէ իր բռնական արշաւանքները, և 1797 մայիսի վերջին օրերը կը մտնէ Շուշի, ուսկից փախած էր Իբրահիմ դէպի Կովկասի լեռները: Ութն օր միայն կ'անցնի Մահմատի Շուշի հասնելուն վրայ (ԴԻԲ. Ա. 33), և սպանուելուն լուրը կը լսուի: Օտարազգի պատմիչը կը գրէ թէ սպանողներն էին իր երկու սպասաւորները, զորս նա մահուան դատապարտած էր աննշան դիպուածի մը պատճառով (ՏՊԷ. 373). Արղութեան ալ հեռուէն գրելով յիրոց ծառայիցն խողխողեցաւ կ'ըսէ, և յունիս 6-ը սպանման թուական կը նշանակէ (ԴԻԲ. Թ. 243): Բայց Հայ յիշատակագիրը գործը կը վերագրէ մելիք Ջումշուտ Հայազգի իշխանին, որոյ ի տան իսկ իջևանած էր Մահմատ, բայց նոյն իսկ իր վանատուրը կողոպտելու էր ձեռնարկած: Ջումշուտի խորհրդակից և գործակից էր Սատըզ խան՝ մտերիմ հարազատ անձնապահ Մահմատի, որով կրցած էր Ջումշուտ սրախողխող ընել ի մահճի զմարդախոշտոյ

բռնաւորն (ՂԻԻ. Ա. 32), որուն մասին օտարազգի պատմիչն ալ կը վկայէ, թէ անկէ անգութ բռնաւոր մը և անկէ ճարտար թագաւոր մը չէր նստած Պարսկաստանի գահին վրայ (ՏՊԷ. 373): Մահմատի յաջողութիւնը նորէն մրցակիցներ ստեղծեց, որոնց մէկն էր նաև վերը յիշուած Սատըզ խան, սակայն Հաճի Իբրահիմ խան, որ Մահմատի կողմէ թէհրանի մէջ կառավարութեան գլուխն էր, հաւատարիմ մնաց անոր յիշատակին, և նախընթացաբար անկէ յայտնուած կամքին համաձայն՝ եղբորորդին Պապա խանը բերել տուաւ Շիրազն, և շահ հռչակեց Ֆէթհալի անունով Մահմատի օրէն թէհրանի մէջ հաւաքուած պատանդներու ներկայութիւնը, դիւրացուց Ֆէթհալիի անհակառակ գահակալութիւնը (ՏՊԷ. 376):

2203. ԷԶՍԻԱԾԻՆԻ ՇՈՒՐՁԸ

Ֆէթհալի հակառակ իր հօրեղբոր ընթացքին, խաղաղ կառավարութիւն սիրող յայտնուեցաւ, թող տալով որ իւրաքանչիւր նահանգի մէջ՝ բռնապետներ իբր կուսակալներ ըստ հաճոյս կառավարեն, միայն թէ ինքն ալ իր կեդրոնին մէջ հանդարտ ապրի: Երևանի մէջ նստող Ալիղուլին, Մահմատի եղբայրը, քաղաքացիներու հակառակութենէն ստիպուեցաւ մեկնիլ, թերևս եղբօրը յաջորդելու ալ ձգտումներ ունէր, բայց չյաջողեցաւ: Մահմատ խան Երևանի նախկին բռնապետը, որ աքսորուած էր (2202), արտօնութիւն ստացաւ տեղը դառնալ: Իբրահիմ խան որ Կովկասի լեռները փախած էր, համարձակութիւն առաւ Շուշի վերադառնալ և վշտաւոր և լի ամենայն արհաւիրք օրեր նորոգուեցան, ինչպէս կը գրէ Ղուկաս և ցաւագին շեշտով կը հառաչէ, դուռն այցելութեան դարձեալ փակեցաւ, ակնարկելով Ռուսական բանակին քաշուելուն, անօգնականքն ի՞նչ գօրասցին առնել զինն (ՂԻԻ. Ա. 35): Յիշատակագիրը 1797 հոկտեմբեր 29-ին գիշերը՝ Օշականի մէջ Խամսեցի Յակոբ Եպիսկոպոսի աւագակներէն սպանուիլը պատմելէն ետքը կը յարէ, թէ անօրէնքն մնացին անպատիժ, ըստ որում և ժամանակաւորքն իսկ էին անօրէնք (ՂԻԻ. Ա. 37): Իսկ ընդհանուր կացութեան մասին Ղուկաս կը գրէ, թէ ի պէսպէս ծանր գործառնութեանց և ի սաստիկ սղութենէ ի յետին դառնութիւն չքաւորութեան ժամանեայ ենք, և կասկածանօք ապառնի վտանգից թախծիմք առ հասարակ (ՂԻԻ. Ա. 38): Բռնապետներու իրարու հետ պատերազմները շարունակեցին 1798 տարւոյ ընթացքին մէջ, և Ղափրէժի և Խոյի և Երևանի խաներուն միջև մղուած թշնամութեանց մէջ Մայրաթոռն ալ կրկին ոտնակոխ եղաւ, մինչև իսկ Խոյի Ջաֆարղուլին 14 օր վանքին մէջ մնաց իր մարդիկներով հանդերձ բազում վնասուք և որովհետև տարագրեալ էր ի սահմանաց անտի Խոյու, իր սեփական գաւառէն, տատաեալ տարութերէր էջմիածինի շրջանակները, Բարդղղ լեռան Երասխածորի կողմերը, մինչև որ հաստատուեցաւ Թալին, և իրենները սփռեց զստորոտովք Արագած լեռին (ՂԻԻ. Ա. 40), հայաբնակութեան գլխուն նոր պատուհաս դառնալով: Այսպէս 1798 տարին ալ ոչ Հայերուն դիւրութիւն և ոչ Ղուկասի հանդարտութիւն բերին, և միշտ միևնոյն տառապագին վիճակն էր, որ երկրին վրայ կը ծանրանար: Ամէն դժբախտութեանց վրայ ժանտախտն ալ սկսաւ Արցախի և Գանձակի կողմերը, և աւելի Վրաց երկիրը, մինչև մեծ թախանձանօք քանիցս խնդրեաց Ղուկասէ նոր արքայն Գէորգի՝ զսուրբ Գեղարդն, և կաթողիկոսն զիջաւ յղել այն 1798 նոյեմբեր 3-ին Յովհաննէս վարդապետի

ձեռք, և ի ժամանելնինչպէս կը կարդանք: Աստուծոյ ողորմութեամբն փարատեալ է ախտն (ՂԻԻ. Ա. 41): Վրաց նոր թագաւորը յիշեցինք, և եւզլցնենք թէ Հերակլ, որուն 1795-ին Թելաւի կողմերը փախուստը ատմած ենք (2201), նոյնտեղ հիւանդացաւ և մնաց վասն զառամութեանն մինչև որ մեռաւ 1797 փետրուարին, և կը աւագ որդին իրեն յաջորդեց և Ֆէթալիէ հաստատութիւն ստացաւ հպատակութիւն խոստանալով բայց Տփղիսի աւերածը և ժանտախտի վախը զինքն ստիպեցին Կախեթի կողմերը մնալ (ՂԻԻ. Ա. 34-35):

2204. ՂՈՒԿԱՍԻ ՄԱՀՈ

Մայրաթոռոյ արտաքին վիճակի ցաւալի պատմութիւնը, մեզ կը հասցնէ Ղուկասի կեանքին վերջին օրերուն: Կացութիւնը բնաւ լաւանալու ակնկալութիւններ չէր ներշնչէր, մանաւանդ թէ կը վատթարանար, այնպէս որ Ղուկաս մահուանէ քիչ առաջ 1799 ապրիլ 19-ին կը յայտարարէր, թէ երկիրն յաւեր դիմէ, և թէ երկիրս բնակիչքն ի նեղութեանց բնաւ պակսութիւն չունին (ՂԻԻ. Ա. 42): Ղուկաս նաքա ալ իր անձին վրայ կը կրէր տառապագին կեանքին հետևանքները, և գրեթէ շարունակ հիւանդ էր, առանց սակայն լքանելու և գործերէ ձեռնթափ ըլլալու: Այդ կացութիւնը պատճառ եղած էր անշուշտ որ Ղուկաս ալ իր վերջին օրերուն մէջ տակաւ իր ուղղութիւնը կը բարեփոխէր, և ինքն ալ իր աչքը, դէպի հիւսիս կը դարձներ: Յիշեցինք թէ՛ ինչպէս վարանոտ վիճակ մը առած էր Ռուսաց վերջին արշաւանքէն ետ քաշուելովը, և պարտաւորուած Պարսիկները շահելու կը հետևէր (2202), սակայն անցաւոր էր այդ ըրածը: Նա ամէն բան կշռելով կը զգար, թէ այլ ևս ոչ Պարսիկներէն լաւութիւն մը կրնար սպասել, և ոչ Վրացիներէն օգնութիւն: Այդ համոզմամբ 1797 յուլիսին, Պօղոս կամ Պաւել կայսեր գահակալութենէն իբր 8 ամիս ետքը, կ'որոշէ անոր գահակալութիւնը շնորհաւորել, անոր պաշտպանութիւնը հայցել, և յատուկ հրովարտակ ալ խնդրել, ինչպէս կանուխ տրուած էր Սիմէոն կաթողիկոսին (2094): Կայսեր ուղղուած գիրը չենք տեսած, բայց կան այդ առթիւ նախարարապետ իշխան Աղեքսանդր Բէոպորոսկինի, Յովսէփ Արղութեան Եպիսկոպոսի, աղա Յովհաննէս Եղիազարեանի, և պարոն Մարգար Մանուչարեանցի ուղղած գիրերը (ՉԻԻ. Թ. 218-232), որոնք բաւական են անոր տեսութիւնները և դիտումները պարզել: Պօղոս կայսր, որչափ և արշաւանքէն ձեռնթափ- բայց հարաւային երկիրներու վրայ ազդեցութիւն պահելու մտադիր, Ղուկասի առաջարկներուն լաւ ընդունելութիւն ըրաւ, և խնդրուած պաշտպանութեան հրովարտակը գրուեցաւ 1798 փետրուարին (ՂԻԻ. Դ. ծթ), և յանձնուեցաւ Արղութեանին, բայց Ղուկասի չզրկուեցաւ, զի հոկտեմբեր 18-ին միայն լուրը առնելով շնորհակալութիւն կը գրէ Արղութեանին և միւսներուն (ՂԻԻ. Թ. 249), և 1799 փետրուար 12-ին տակաւին հրովարտակին և նախարարապետին նամակին պարզ պատճէնները կը խնդրէ, յետաձգել տալով յղել զիսկ հրովարտակն կայսեր, և զթուղթն վէգիրին, և զպնակէն և զկտորսն ինչպէս նաև Ղազար կաթողիկոսի թագն և ուրիշ զգեստները, զորս Արղութեան աւարէն ազատած էր (ՂԻԻ. Թ. 262): Ասոր վրայ պատճէնները ստանալով, և մտածելով որ իսկը ընդունելու սպասելով անհամեստ լինէր յետաձգումն (ՂԻԻ. Թ. 289), 1799 հոկտեմբեր 15-ին ուղղակի կայսեր ուղղած կոնդակով մը իր շնորհակալութիւնը կը

յայտնէ (ՂԻԻ. Թ. 283): Բայց միւս կողմէն Ղուկասի վիճակը օրըստօրէ կը ծանրանար, և մահուան վտանգը կը մօտենար: Արդէն տարի առաջ 1798 դեկտեմբերին յայտնած էր, թէ հիւանդութիւն ի շողահարութենէ ամարայնոյ դիպեալ՝ սաստակացաւ իր վրայ և տագնապեցոյց մինչ ի նոյեմբերի վերջին աւուրսն: Թէպէտ այս անգամ առողջացաւ (ՂԻԻ. Թ. 250), բայց միւս տարին աւելի ծանրացաւ հիւանդութիւնը, ուսկից չկրցաւ ազատիլ, և 1799 դեկտեմբեր 28 չորեքշաբթի վրայ եկող գիշերը ժամը 8-ին որ է ըսել կէս գիշերէն ետքը հոգին աւանդեց և հինգշաբթի առաւօտուն, դեկտեմբեր 29, Որդւոց Որոտման տօնին օրը յուղարկաւորութեան կարգը կատարուելով, մարմինը հանգուցին Ս. Գայիանէի գաւիթին հարակողմը (ՇԱՀ. Ա. 232): Յիշատակագիրներէն ոմանք դեկտեմբեր 27 կը գրեն Ղուկասի մահուան օրը, չենք գիտեր ինչ պարագայէ շփոթուելով, զի Որդւոց Որոտման տօնը զոր ամէնքն ալ կը յիշեն հինգշաբթի դեկտեմբեր 29-ին հանդիպած է, և Ղուկաս նախընթաց գիշերը վախճանած է: Ղուկաս ընտրուած և օծուած էր 1780 օգոստոս 2-ին (2149) որով 19 տարի և 5 ամիս պարշտօն վարած կըլլայ (ՇԱՀ. Ա. 231), կամ աւելի ճշդելով 19 տարի 4 ամիս և 26 օր:

2205. ՂՈՒԿԱՍ ՇԻՆԱՐԱՐ

Պատահարներու շարքը չընդհատելու և ժամանակին կացութեան նկարագիրը ամբողջապէս տուած ըլլալու համար, զանց ըրինք Ղուկասու գործունէութեան յատուկ կէտերը լուսաբանել, որոնց վրայ կը պարտաւորուինք անդրադառնալ մահը պատմելէ ետքը, բայց այդ ձևն ալ կրնայ իբր գնահատում ծառայել անոր արդիւնաւորութեան և արժանաւորութեան: Մայրաթոռին կրած աղէտներուն և անընդհատ տևող արկածներուն պատմութիւնը, անհաւատալի կը դարձնեն թէ Ղուկաս կրցած ըլլայ շինարար ձեռնարկներ կատարել, թէպէտև անոնց մեծագոյն մասը իր առաջին տարիներուն մէջկատարուած են, որոնք համեմատաբար հանդարտ անցան: Բայց կողմէնմիւսմէն կողմէն ալ աւերածները նորոգութեանց ստիպողականութիւն կը ստեղծէին, և իո ազդեցութիւնն ու հեղինակութիւնը զօրաւոր փաստ կըլլար կարող ազգայինները յատուկ նուիրատուութեանց յորդորելու: Այդ մասին բաւական ըլլայ կատարուած նորոգութիւններէն քանիները յիշել: Մայր տաճարին դուրսէն ներքնաշարեալ չորս կարգ քարինք, որոնք այժմ այլևս չկան, նորոգուեցան Կ. Պոլսոյ ամիրաներէն Ապուշեխցի Յարութիւն Աստուածատուրեանի ծախքով (ՇԱՀ. Ա. 35): Իսկ տաճարին շուրջը պատող սալայատակը շինուեցաւ Սուրաթի բնակիչ Գերաքեաց Յովհաննէսի ծախքով (ՇԱՀ. Ա. 36): Ամարան սեղանատունը, համակ կափածոյ սեղաններով և նստարաններով, և հայրապետական աթոռով կառուցուեցաւ Ջուլայեցի Խալդարենց Մարգարի ծախքով (ՇԱՀ. Ա. 102): Չմրան սեղանատունը ընդարձակուեցաւ Պաշպագիրկեան Յովհաննէս ամիրայի ծախքով: Սեղանատունին վրայի համբարանոցը շինուեցաւ Թոքաթցի Նիկողայոսի ծախքով (ՇԱՀ. Ա. 103): Սանահնի վանը որ ի բազում ամաց հետէ ամայացեալ կայր, նորոգեալ պայծառացաւ, հաւանաբար Արդութեանց ծախքով, Ասոնցմէ զատ Ղուկաս վանքին քանակը կամ աղբիւրն ալ նորոգեց, վանքին զանազան մասերուն վերնայարկեր աւելցուց, սենեակներ ընդարձակեց և շատցուց, և ուրիշ մասեր ալ նորոգեց և

ամրացուց: Շինութեանց մի մասը 1784 և 1785 տարիներուն կատարած է իր կաթողիկոսութեան սկիզբը, բայց մինչև վերջն այն նոյն հոգուով շարունակած է, ինչպէս կը գրէ 1797-ին, թէ երբ իրենց կեանքին համար անյոյս են, ուր կը մնայ որ կարենան շինութիւններ ալ կատարել (ԴԻԲ. Դ. ծք-ծդ): Պէտք է դիտել տանք ևս, որ բարերարները հեռու տեղերէ յաջողած է ճարել, զի Մայրաթոռի շրջակայից մէջ հնար չէր նուիրատուներ հայթայթել:

2206. ՄԱՅՐ ՏԱՃԱՐԻ ՆՈՐՈԳՈՂ

Բայց Ղուկասի շինարարութեան ամենամեծ արդիւնքը կաթողիկէի ներքինն է: Մայր տաճարը վերջին անգամ նորոգութիւններ ստացած էր Աստուածատուր կաթողիկոսի օրով, երբ պատերն ալ պատկերազրեցան ի տեղիս և անհեթեթ ծաղկեցան (01. ԱՐՐ. 327), բայց անկէ ետքը ամէն մասեր հետզհետէ խանգարուած և խաթարուած էին, մինչև իսկ կամարները վնասուած էին և անծրկը ներս կանցնէր: Սիմէոն կաթողիկոս անհրաժեշտ դարմաններու ձեռնարկած էր Սահակ ճարտարապետի ձեռքով, բայց անյաջողութիւնք և պէսպէս նեղութիւնք, և մանաւանդ ծանրագոյն վիշտք և հիւանդութիւնք արգելք եղած էին ձեռնարկը լրացնել (01 ԱՐՐ. 328): Հետևաբար շարունակութիւնը պարտք մնաց Ղուկասի վրայ, որ ընտրութենէն անմիջապէս ետքը գործի ձեռնարկեց Գասպար քաջահետ ճարտարապետին ձեռքով, զի գրեթէ տաճարին կործանման վտանգ կը զգացուէր: Յիշատակագիր մը այդ մասին մանրամասն տեղեկութիւններ տուած ատեն կը գրէ, թէ աջակողմեան տասներկու մեծ սիւները խախտեցեալ և բեկբեկեալ էին (01. ԱՐՐ. 328) և հարկ էր անոնցմէ սկսելով տաճարին շինուածը ապահովել, ինչպէս որ ալ կատարուեցաւ, Ազուլեցի Կարապետ Պապայեանի և Կեսարացի Խըտըր Աբրահամեանի ծախքով (ՇԱՀ. Ա. 37): Երբոր ձեռք կը զարնեն եկեղեցւոյն կամարներն ու որմերը յարդարել, երևան կու գան ի վաղնջուց ժամանակաց քակեցեալ տեղիքն, և հնագոյն բեկբեկեալ և ջախջախեալ քարինքն, ու երկիւղի փտութիւնքն, այնպէս որ ճարտարապետն ալ զարհուրեալ կը շփոթի վասն երկիւղի մահուան, զի մեծ կաթողիկէի գմբէթն ի վերայ չորից կամարացն էր շինեցեալ, իսկ կամարները գմբէթին ծանրութենէն էին բեկոտեալք, և կրնային վար գալով ներքևը եղողները վտանգել: Երբոր Ղուկասի լուր կը տրուի լուսարար Մարկոս եպիսկոպոսի ձեռքով, անձամբ կու գայ վնասները տեսնել, և մինչև իսկ ելեալ ի գլուխ սանդխոյն և լաստակներուն վրայ պտտելով, ճարտարապետին պէտք եղած կերպերն ալ կը ցուցնէ իւրով աստուածազդեցիկ հանձարովն, առաջ կամարները մեքենայիւք նախապնդել, և յետոյ միակ զփշրեալ քարինսն հանել, (01 ԱՐՐ. 328): Եթէ ճարտարապետն ալ Ղուկասի կը դիմէր, պէտք է հետևցնել թէ Ղուկաս արուեստական տեսակէտէն ալ հմտութիւն ունէր, և իր ձեռնարկներուն իսկապէս տէրն էր: Այդպէս հետզհետէ տաճարին շինուածը ապահովելէն, և տանիքն և պատերուն և գմբէթին վրայ պահանջուած նորոգութիւնները աւարտելէն ետքը, ներքինը պարզ ծեփով կը մնայ, զոր ձիւնափայլ և արծաթանիշ սպիտակեցեալ կանուանէ յիշատակագիրը (01 ԱՐՐ 329): Սիւներու նորոգութեան թուական պիտի ընդունինք 1786 տարին, համաձայն տեղւոյն վրայ գրուած յիշատակարաններուն (ՇԱՀ. Ա. 37): Մնացած նորոգութիւններն ալ միևնոյն տարին կատարուած պէտք է ըսուին:

2107. ՆԵՐՔԻՆ ՆԿԱՐՆԵՐԸ

Սակայն հնար չէր տաճարին ներքինը բռածեփ վիճակին մէջ անշուք պահել: Ոչ միայն Ղուկասի արուեստական ճաշակը կը պահանջէր, զայն զարդարել, այլև պարտք մըն էր վերանորոգել ինչ որ Աստուածատուրի ժամանակէն կար, և նոր շինութիւնք ստիպել էին ոչ թողեալ նշմարանք ինչ հնագոյն գահից և անհեթեթ ծաղկանշնց, զի և զքանի մի հնագոյն պատկերս տեղերնէն վերցուած էին (01. ԱՐՐ. 328): Ղուկասի ճաշակն և արուեստական հմտութիւնը չէր ներեր նորէն անհեթեթ ծաղկանիշեր և նկարներ դնել, ուստի որոշեց ժամանակին նշանաւորագոյն նկարիչին յանձնել գործը, որ էր Յովնաթան Յովնաթանեան, Տփղիսի արքունիքին արուեստագէտը, որդի Յակոբայ և թոռն Շոռոթեցի Յովնաթանի, աւելի ծանոթ Նաղաշ մականունովը իբրև նկարիչ, և ընտիր քերթուածներովը իբր առուղ կամ երգիչ, և որ վախճանած էր 1722 հոկտեմբեր 28-ին (ԶՕՊ. 113): Հերակլ թագաւոր հաճեցաւ Յովնաթանը դրկել էջմիածին, ուր եկաւ աշակերտօքն հանդերձ: Պետրոս և Գաբրիէլ հնարագէտ հիսանց ձեռքով, մեքենայապատ և տախտակաշար ընել տուաւ տաճարին ներքինը, և ըլլալիք գծագրութեանց ծրագիրները Ղուկասի գնահատման ենթարկեց, և ըստ հաճութեան և հաւանութեան նորին գործի ձեռնարկեց: Ինքն Ղուկաս ալ սիրատարփ սրբազանն, ոչ դադարէր յերթեկս առնելոյ, և զչափ և զձև ոսկեփայլ ծաղկանց, որ խորհրդաւոր պատկերաց գաղափարները ինքն յօրինէի, և ի ձեռն հանձարեղ խրատուց և պատուիրանաց իւրոց շարունակ գործին կառաջնորդէր (01. ԱՐՐ. 239): Երկարապատում եղած ըլլալ կը նկատէինք եթէ մայրտաճարի նկարներուն բացատրութիւնը տալ ուզէինք: Բաւական ըլլայ ըսել, որ բոլոր տաճարը, իր ամէն մասերով ծաղկած և նկարուած էր, և պատշաճ դասաւորութեամբ հին և նոր կտակարանէ և ազգային յիշատակներէ պատկերներ կային ամէն կողմ, որոնք էին թուով հարիւրքսան և այլ աւելիք (01. ԱՐՐ. 330): Հետագնիներ դիատծ են որ ծաղկանկարներուն մէջ աւելի Պարսկական ոճը կը տիրէր, իսկ կենսագիրներուն մէջ աւելի Իտալականը բայց օտար ազդեցութիւնը ստրկօրէն կրուած չէր, և ամենայն ինչ պատշաճեցուած էր Հայ միջավայրին և զգայնութեան (ԶՕՊ. 28): Այնպէս որ հնար էր համարձակօրէն Հայութեան համար գեղարուեստական գանձեր անուանել Յովնաթանի և իր աշակերտներուն արտագրութիւնները (ԶՕՊ. 26): Մենք ալ ժամանակին տեսած ենք Մայրտաճարը իր Ղուկասեան և Յովնաթանեան շքեղութեան մէջ, և անկեղծորէն զմայլած, Իտալական ոստաններուն արուեստագիտական գանձերը տեսնելնէս ետքը:

2208. ԴԱՐՁԵԱԼ ՆԿԱՐՆԵՐԸ

Գործին մանրամասնութեանց մտնելով պիտի աւելցնենք, թէ ծաղկանկարներ և զարդեր ընդհանրապէս որմնանկարներ էին ծեփերուն վրայ գծուծ, և երբեմն ալ մարմարի վրայ, իսկ կենսագիրները ի վերայ կտաւոց նկարագրուած ու շքեղազարդուած էին (01. ԱՐՐ. 330), և յարմար տեղեր գետեղուած: Նկարներուն մասին խօսած ատեն Շահխաթունեան կը գրէ, թէ անոնց մէջ քաջապէս փայլին շնորհեք ձեռաց մեծանուն վարդապետին Ստեփանոսի Լեհացոց, և քաջ նկարչին հօր՝ Յովնաթանու (ՇԱՀ. Ա. 45): Արդ գիտենք թէ Ղուկասի ատեն չէին ապրել այլևս ոչ

Ստեփանոս Լեհացին և ոչ Յովնաթան՝ նկարիչին մեծ հայրը: Ուստի պէտք է հետևցնել, թե անոնք մասնակցութիւն ունեցած էին Աստուածատուրի ժամանակ կատարուած նկարներուն, և թէ վերջին Յովնաթանն ալ ազդուած է անոնցմէ, գուցէ և ինչինչ ալ կտաւեայ կենդանիներէն, այն ժամանակէ մնացածներ են, զի յիշուած ալ կը գտնենք թէ պատկերներէն զոմանս՝ որք հնացեալք և անգեղացեալք էին, վերջին Յովնաթան նորոգեալ պայծառացոյց (01. ԱՐՌ. 330): Աւերցնենք թէ նկարիչ Յովնաթան նկարներէն զատ, աշխատած է խաչվառներուն նորոգութեան ալ, զորս Ղուկաս ետ շքեղազարդել գունագոյն կերպասեօք (01. ԱՐՌ. 330): Ծախքին հայթայթման համար Ղուկաս կը յայտնէ, թէ իմս գոյիւք ստացելովք ի յօրինեալ ժողովրդոց մերոց՝ ծաղկեցուցի հանդերձ պատկերօք, որ ըսել է թէ յատուկ բարերար նուիրատու մը չեղաւ, այլ ամէն կողմերէ նուիրահաւաքութեամբ զլուխ հանուեցաւ բազմածախս ձերնարկը: Իսկ ժամանակին համար յատուկ արձանագիրը 1786 թուականը կը ցուցնէ (ՇԱՀ. Ա. 37). բայց յիշելով սիւներուն և կամարներուն նորոգութիւններուն ալ նոյն 1786 տարին կատարուած ըլլալը (2206), և նկատելով նկարներուն թիւն ու տարածութիւնը, անհնար կը գտնենք նոյն տարւոյն մէջ գործին աւարտումը, և ստիպուած ենք լոկ սկզբնաւորութիւնը դնել 1786-ին, իսկ աւարտիլը յետածգել, զի յիշատակագիրն ալ գործը երկարած կ'ըսէ ցհինգ և վեց ամս (01. ԱՐՌ. 330), որ է ըսել մինչև 1791 կամ 1792: Ըստ այսմ աշխատութիւնները շարունակած են տեղական բռնապետներու փոխադարձ կռիւներուն միջոցին (2198), որոնք Էջմիածինի վրայ շատ չծանրացան, իսկ աւարտած էին երբոր Մահմատ Խաճար Հայաստանի արշաւանքներուն ձեռնարկեց (2162), և Ղուկասի վրայ բաւական ծանրացան շինուածն ու նկարուածն անեղծ պահելու տագնապները: Սակայն ինչ որ այն ատեն աւերիչ ասպատակին ձեռքէն ազատեցաւ, դար մը միայն ապահով կեանք ունեցաւ, իսկ այժմ դժբախտաբար կորած ու ջնջուած է բոլորովին: Կաթողիկոսի մը անհասկանալի քմայքը եղծած է բոլոր այդ շքեղ զարդերը (ԶՕՊ. 26), այնպէս որ նոյն կաթողիկոսի, Մկրտիչ Խրիմեանի, հիացողներն ալ համարձակած են գրել, թէ նա ամէն բան քանդած փճացուցած է անհաւատալի վանտալարութեամբ (ԶՕՊ. 8): Որմանկարներէն ազատած է միայն գմբէթը, Պետրբուրգի Հնագիտական Ընկերութեան գայթակղած միջամտութեան շնորհիւ (ԶՕՊ. 26): Իսկ Կտաւեալ պատկերներէն մի մասը, ջնջուած է բոլորովին, մի մասն ալ աննշան գիւղերու եկեղեցիներ ուղարկուած (ԶՕՊ. 19), և 120 պատկերներէն հազիւ 20 հատ անխնամ կերպով մնացեր են թանգարանին մէջ նետուած, բայց կը լսուի, թէ միտք կայ նորէն զետեղելու:

2209. ԴԻԲԱՆԱԿԱՆ ՈՒՂՂՈՒԹԻՒՆ

Ղուկասի շինարարութեան մասին խօսելէն ետքը պէտք է անցնինք անոր ուղղամիտ դաւանութեան կէտը լուսաբանել: Այդ բացատրութեան կը ստիպուինք, Մուրատեան Մելքիսեդէկ եպիսկոպոսի մէկ անգագոյշ ակնարկէն, չ'ուզելով ուրիշներուն հետ զայն անհեթեթ սխալանք անուանել (ՄՈՎ. 312): Մուրատեան կը գրէ թէ Սարգիս Թէքիրտաղցի վարդապետին Էջմիածին գալուն վրայ՝ Ղուկաս կամք ունեցած ըլլայ Հայաստանեայց եկեղեցին միացնել Հռոմայ եկեղեցւոյն հետ, և թէ իր վրայ կասկածը երթալով ստոյգ կերպարանք կ'առնու, ուստի և Ղուկաս սաստիկ կը

խոշտանգուի էջմիածնի միաբաններին և կ'աքսորուի, սակայն ձեռնտուութեամբ Վրաց Հերակլ կայսեր կ'ազատի, և գաղտագնաց կը փախչի ի Տփղիս, և անտի յԵւրոպա (ՄԵԼ. 592): Ղուկասի ամբողջ կեանքը և գործունէութիւն տուինք, և անոր ոչ մի մասին մէջ հնար չէ տղմեցնել այդպիսի տարօրինակ պատահար մը: Ղուկասի թղթակցութեանց շարքը (ԴԻԲ. Դ.), և Արղութեանի հետ ունեցած յարաբերութիւնները (ԴԻԲ. Թ.), և կարևոր յիշատակագրութիւններ (01. ԱՐՐ.183), և իր գերեզմանը (ՇԱՀ. Ա. 232) այսօր յայտնի են, և քայլ առ քայլ կը պատմեն Ղուկասի կեանքն ու վախճանը, և այս տեսակ՝ իրաւ անհեթեթ ենթադրութիւնն իսկ կը մերժեն, որով մեզի հարկ չմնար պատճառաբանութեամբ անոր անհիմն ըլլալը ցուցնել, զոր ուրիշներ ալ կանխած են հերքել (ՄՈՎ. 313): Մուրատեանէ առաջ Փափագեան՝ լոկ կասկած մը քսած էր Ղուկասի հայադաւան ուղղափառութեան վրայ, գրելով թէ էր սա յաշակերտութենէ Յարութիւն արքեպիսկոպոսի Բասենցոյ, և զի հմուտ էր ուղղափառ ճշմարտութեան, գրողին միտքովը՝ հռոմէադաւանութեան աշակերտակից նորին Սարգիս վարդապետ Թէքիրտաղցի՝ գնաց առ նա ի գտանել հնարս միաբանութեան ազգին Հայոց ընդ եկեղեցոյն Հռոմայ: Իսկ ինչ որ անկէ ետքը կը դրուի, թէ չկարաց ի լրումն ածել զիղծս սրտին, թէ խոշտանգուեցաւ զամս իբր հինգ, և թէ Տփղիս և անկէ Եւրոպա փախաւ (ՓԱՓ. 936), ոչ Ղուկասի այլ Սարգիսի համար ըսուած է Փափագեանէն, մինչ Մուրատեան պարզապէս անգոյշ անմտադրութեամբ Ղուկաս կաթողիկոսին վրայ իմացած է: Այդ պարագաներն ալ յապաւելով, երբեք չի ճշմարտուիր Ղուկասի հռոմէադաւանութեան միտած ըլլալը, վասնզի եթէ պահ մը Բասենցիին գործակից եղած էր, այն ատեն Բասենցին ալ հռոմէադաւանութենէ հեռու էր: Ղուկաս Սիմէոնի հարազատ աշակերտ էր, և միշտ Մայրաթոռի մէջ ուղղամիտ հայադաւանութեան պաշտպան եղած էր, իբր շնորհասուն և բազմաշխատ գաւակ մօրս լուսոյ սրբոյ աթոռոյս էջմիածնի (01. ԱՐՐ. 183):

2210. ՍԱՐԳԻՍ ԹԵՔԻՐՏԱՂՑԻ

Նկատառութեան արժանի կէտ մըն է, որ Ղուկաս երբ հռոմէադաւանի մը կողմէ իբր իրենց հակամէտ կը ցուցուի, ուրիշ հռոմէադաւանի կողմէ իբր անգութ հալածիչ կը մեղադրուի: Սարգիս Թէքիրտաղցին Բասենցիէ ձեռնարդութիւն է առած անոր Թրիէստ գտնուած ատեն, 1782-էն ետքը. և տեսակ մը նախանձայուզութեամբ մտադրած է էջմիածնի վրայ ազդեցութիւն գործելով, հռոմէադաւանութեան ընդարձակուելուն աշխատիլ, և աշխարհականի և հայհոռոմ եկեղեցականի կերպարաններու ներքև էջմիածին հասնելով կաթողիկոսին ալ ներկայացած է, յորդորելով որ կաթողիկոսին ընդունի և տարածէ: Հռոմէադաւան պատմողն ալ կը վկայէ, թէ կաթողիկոսն ընդդիմացաւ և այս գաղափարը անգործադրելի հռչակեց, միայն Սարգիսի անձին խնայելով խրատեց շուտ մեկնիլ և երթալ: Այսչափն ալ բաւական էր հաւաստելու թէ Ղուկաս ոչ մի միտում ունեցած չէ հռոմէական կողմը: Ուրիշ պատմական աղաւաղում ալ գործուած է գրելով, թէ Ղուկասի վրայ եղած հռոմէականութեան կասկածը պատճառ եղած էր, որ կաթողիկոս ընտրուելուն առաջին տարիները զինք չէին ուզեր ճանչնալ (ԳԱԼ. 290): Վասնզի մենք արդէն տեսանք, թէ էջմիածնի մէջ երբեք չընդունելու նշան չտրուեցաւ (2153), և թէ բոլոր

հակառակութիւնը Ջաքարիայի անձնական վիրաւորանքէն յառաջ եկած էր (2151): Սարգիսին հետ ունեցած վարմունքին դառնալով: Ղուկաս զայն եպիսկոպոսաց ատեանին առջև կը հանէ: Սարգիս կը ծեծուի, կը խոշտանգուի և կը փակուի, և վերջէն շղթայակապ մութ բանտ կը նետուի: Թէպէտ 20 օր ետքը կը փախչի, բայց նորէն կը ձերբակալուի, և շղթայակապ կը բանտարկուի, իսկ հիւանդանալուն պատճառով առանձին խուց կը փոխադրուի: Այդ բաները կը կատարուին 1788է տարիներու միջոցին (ԳԱԼ. 291), որով Սարգիսի էջմիածին գալը 1787-ին վերջերը յարմար կըլլայ նշանակել, երբ Արցախի շարժումին և Իբրահիմի հարստահարութիւններուն պատճառով (2196), վտանգաւոր կը նկատուէին արտաքին յարաբերութեանց կասկածները: Իսկ Սարգիս էջմիածինէն Սևան կը փոխադրուի, և այդ աքսորին մէջ 3 տարի և 3 ամիս կը մնայ, և արտաքին միջնորդութեանց շնորհիւ նորէն էջմիածին կը բերուի, և թեթև բանտարկութեամբ տարի մը ևս կը մնայ, մինչև որ կը յաջողի փախչիլ, և տարի մը աստանդական թափառումներէ ետքը Կ. Պոլիս կը գտնուի, 1796 մայիս 13-ին (ԳԱԼ. 293): Փախուստը 1795-ին գնելով, Սարգիսի էջմիածինի կողմերը մնալը պէտք կըլլայ իբր 7 տարի ըսել, և ոչ զամս իբր հինգ (ՓԱՓ. 936): Թէքիրտաղցի Սարգիսին քաշած նեղութիւնները, որոնք Ղուկասը հալածիչ ցուցնելու համար կը պատմուին, գոնէ հռոմէադաւանութեան հակամէտ չըլլալուն հաւաստիք մը կը դառնան: Պատմութիւնը ներքին աղբիւրներէ քաղուած չըլլալուն, չենք կրնար Սարգիսի ընթացքին վրայ աւելի մանրամասնութիւններ տալ, և թէ ինչ անտեղի արարքներ իր վրայ հրաւիրեցին կաթողիկոսական և եպիսկոպոսական ատեանին խստութիւնները: Ամէն առթի մէջ հռոմէականները, որոնք Լատինական հաւատաքնութեան փառաբանողներն են, չպիտի կարենան մեղադրել Հայ եկեղեցւոյ դաւանութեան և իշխանութեան դէմ ելլողներուն մասին գործածուած խստութիւնները:

2211. ՍԱՀԱԿ ԱԽԼՑԽԱՑԻ

Ղուկասի դաւանական հաստատութիւնը իբր անգութ հալածողութիւն ցուցնելու համար յառաջ կը բերուի, Ախլցխացի Սահակ քահանայի դէպքն ալ, Սահակ իր հայրենական հայադաւան եկեղեցւոյն հաւատարիմ անձ մը եղած է սկիզբէն, Անկոթ Մարտիրոս եպիսկոպոսի աշակերտած, և անոր Ախլցխայի մէջ վարած պաշտօնին գործակցած (2097), 1776-ին Ախլցխայի քահանայ ձեռնադրուած, միշտ կաթոլիկներուն դիմադրած, կաթողիկոսէ նուիրակ դրկուած, և իր ուղղութեան համար Ջաքարիա պատրիարքէ ալ սիրով ընդունուած: Սահակ 1785-ին ատենները առաջին անգամ Կ. Պոլսոյ մէջ կաթոլիկներու հետ շփում կունենայ, և իբր թէ ի ներքուստ կաթոլիկ կըլլայ բայց 1791-ին զատկէն ետքը, որ ապրիլ 13-ին կը հանդիպէր, Ախլցխայի մէջ որ մը պատարագի մէջ կաթողիկոսէ առաջ Հռոմի պապին անունը կը յիշէ (ԳԱԼ. 295), և անկէ կը ծագի Ախլցխայի մէջ կրօնական յուզում մը, ուր կանուխէն ալ կաթոլիկութեան սերմեր կը մնային (2097): Կաթողիկոսը անյապաղ փութով կը գրէ Խրիստոսասէր Հանի Բաբա վաճառականին (ԴԻԷ. Գ. 554), և նա ալ կուսակալին ձեռքով շղթայակապ էջմիածին կը դրկէ ըմբոստ քահանան (ԳԱԼ. 295): Թերևս Սահակի բան մը չըսուէր, եթէ զատուէր և կաթոլիկ եկեղեցի երթար, բայց Հայ եկեղեցւոյն մէջ իր կաթողիկոսը նախատել, և օտար հայրապետի անունը տալ, կանոնազանց ըմբոստութիւն

էր: Արդ որովհետև ապստամբ չերէցն այն՝ անհաւատարիմ գտնուած էր սրբոյ եկեղեցւոյս մերոյ ուղղափառ դաւանութեան և կրօնիցն, մատնեցաւ դատաստանի և պատժոց լուծաւ և կարգէն, և խայտառակեալ եղաւ (ԴԻԻ. Դ. 555): Ուրիշներ կաւելցնեն, թէ թռնամաքներով ոքեմը հանեցին, մորուքը ածիլեցին, երեսը սևցուցին, և իշու վրայ նստեցնելով ձաղանքի ենթարկեցին (ԳԱԼ. 295), որոնք ժամանակին սովորաբար գործածուած պատիժներն էին, և կրնան խայտառակել բացատրութեան իբր մանրամասնութիւններ առնուիլ: Անոր վրայ խիստ բանտի ալ կենթարկուի, բայց միւս տարին, 1792-ին Ախլցխայի կուսակալին զայն խնդրելու պատճառով, կաթողիկոսը զայն գանակոծել և գլուխը զերծել տալէ ետք, տաճկական զգեստ հագցնելով յանձնել կու տայ (ԳԱԼ. 296), Տաճիկներէ գտած պաշտպանութեան ակարկելով: Սահակ՝ Ախլցխա գրեթէ մոտեցած ատեն կը մեռնի, թունաւորուածի նշաններով (ԳԱԼ. 296): Արդ եթէ այս պարագան ստոյգ է, քանի որ Սահակ արդէն իրեններուն յանձնուած էր, և շատ օրերէ իվեր էջմիածինէ հեռացած էր, զինքը տանողներ կամ Ախլցխայէ զինքը դիմաւորողներ պէտք է պատասխանատու սեպուին: Սահակ քահանային դիպուածը յայտնապէս Հայ եկեղեցւոյ նախատանաց և Հայոց հայրապետին դէմ ըմբոստութեան խնդիր է, և ըստ այնմ ալ պատժուած է: Նա ոչ թէ զբարին ընտրելով՝ հեստեցաւ ի սուրբ եկեղեցւոյ մերմէ, այլ ցանկանալով հեշտութեան լոյծ կենաց՝ ախտաւորուեցաւ, թէպէտ գիտէր զուղղութիւն դաւանութեան և կրօնից սրբոյ եկեղեցւոյն մերոյ, կը գրէ Ղուկաս կաթողիկոս (ԴԻԻ. Դ. 555), ակնարկելով Սահակի առաջին գործունէութեան և ուղղութեան:

2212. ՂՈՒԿԱՍԻ ԸՄԲՈՆՈՒՄԸ

Ղուկաս կաթողիկոսի մասին Փափագեանի կեղծմտօրէն և Մուրատեանի միամտօրէն յարուցած կասկածը իսպառ փարատելու համար, աւելորդ չենք սեպեր, անոր յայտարարութիւններէն քանի մը տողեր յառաջ բերել, քաղելով իր գրած նամակներէն: Ըստ այսմ 1780 նոյեմբեր 1-ին Ափխազաց Մաքսիմոս կաթողիկոսին գրելով շնորհակալութիւն կը յայտնէ, որ հատիք այտի զոտս մոլար աղթարմայից սուտ կարգաւորաց, և եղիք զկանոնս դատավճռականս այլ ոչ թողուլ նոցա մտնել ի կալուածս ձեր (ԴԻԻ. Դ. 55): Ռուսիա գաղթած Հայերուն ուղղած և 1781 դեկտեմբերին գրած շրջաբերականով, երբ կը հրամայէ առանց հայրապետական կոնդակի ներկայացող եպիսկոպոսներէն և եկեղեցականներէն զգուշանալ, չատկապէս կը յիշէ անոնք, զորս ձեռնադրած են՝ ի դիւաբնակ անտառն Լիբանանու աղթարմայ սուտ կաթողիկոս կոչուածները, որոնք խոտորեալ են ի յաղանդն աղթարմայութեան, և զմոլար աղանդն իւրեանց սերմանն (ԴԻԻ. Դ. 296): Նոյնպէս 1782-ին Բերիացիներու ուղղած օրհնութեան կոնդակով կը պատուիրէ կալ արի ընդդէմ աղթարմայից, և զգուշանալ ի նոցին խմորոյ, և կալ ուղիղ ի հաւատս (ԴԻԻ. Դ. 329): Նոյն միտքով գոհունակութիւն կը յայտնէ 1782 մայիս 20-ին, Կրաց Հերակլ թագաւորին, որ վրէժխնդիր լինելով ճշմարտութեան, և ջանալով հերքել զաղանդն աղթարմայութեան, հրամայած է ի յեկեղեցւոյն մերծել փեռեկտեալքն, որպէս զի խոտորեալքն ի մոլեկան աղանդն այն ուղղութեան բերուին (ԴԻԻ. Դ. 383): Այդ քանի մը տողեր բաւական ըլլան հաստատել Ղուկասի ըմբռնումները հռոմէադաւանութեան մասին, և թէ որչափ հեռի էր նա հռոմէադաւանութեան հակամէտ ըլլալէ:

2213. ԱՊԱՇՆՈՐՀ ՄԸ ՁԷՐ

Ղուկասի վրայ աննպաստ խոսողներ կան նաև անկախաբար հռոմեականության տեսակետին, և այսպեսներուն արծագանգ եղած է Մսեր Մսերեան, գիրի առնելով ինչ որ լսած է, կըսէ ի հինաւորց միաբանից աթոռոյն և յարժանահաւատ ծերութեանց (ՄՍՐ. 12): Բայց քանի մեր օրերուն կը մոտենանք, այդ տեսակ գրոյցներ կամ գնահատումներ երթալով կը բազմապատկուին, և կը տեսնուի թէ անձնական տեսակետներ տակաւին ջնջուած չեն: Հետևաբար դժուար և դժպիհ կըլլար ժամանակակից անձերու վրայ համարձակօրէն խօսիլ: Ասով մէկտեղ մենք պարտաւորութիւն կը սեպգնք դժուարութենէ չխուսափիլ, և մեր ստանձնած պատմագիրի պարտքը անաչառութեամբ կատարել: Այդ նպատակով հարկ կըլլայ որ այնչափ խօսողներուն կամ գրբողներուն հինաւորց կամ արժանահաւատ լինելուն վրայ հիմնուիլ, որչափ իրողութիւնները կշռել իրենց իսկութեան մէջ, և կշռադատութեան դնել զուզընթաց պարագայից հետ: Մսերեանի յառաջ բերած մեղադրանքներուն առաջինն է ապաշնորհութիւն առ երախտաւորս, և իբր հաստատութիւն կը յիշուի թէ Սահակ և Մկրտիչ եպիսկոպոսներուն հետ հովութեամբ է վարուեր, որով ասոնք պարտաւորուեր են փոփոխել զբնակութիւն իւրեանց ի վեհարանէ ի միջնապարիսպ անդր, ուր հասարակաց միաբանիծն էին բնակարանք (ՄՍՐ. 10): Բայց եթէ այս միայն է Ղուկասի ապաշնորհութեան փաստը, մենք համարձակօրէն պիտի եզրակացնենք, թէ յիշեալ երկու եպիսկոպոսներ, Մկրտիչ և Սահակ, որոնք Մսերեանի պատմութեամբ գլխաւոր դերը վարած էին Ղուկասի ընտրութիւնը յաջողցնելու մէջ (2149) յաւակնութիւն ունեցած են առանձնաշնորհեալ գիրը մը վայելել ուրիշ միաբաններուն վրայ, նոյն իսկ հայրապետական վեհարանի մէջ բնակութիւն հաստատելով, ինչ որ Ղուկաս ուզած չէ ներել և անոնց պահանջը զոհացնել: Այս տեսութեամբ Ղուկաս աւելի յարգելի պէտք է նկատուի, եթէ առանձնաշնորհութիւն պահանջողներուն դիմադրելու ողջամտութիւնը ունեցաւ: Թող որ մենք արդէն տեսանք թէ Սահակ Փառակեցին երբեք Ղուկասի պաշտպան եղած չէ (2149), և միայն գործին վերջանալէն ետքը իրեն արժանիք սեփականելու ձգտումներ ունեցած է: Սա նոյն այն Սահակն է, որ Ջաքարիան ալ ապտակելու յանդգնեցաւ (2186):

2214. ԱՐԾԱԹԱՍԷՐ ՄԸ ՁԷՐ

Աւելի ծանր մեղադրանք մըն ալ կը յիշէ Մսերեան, որ է ազահական արծաթասիրութիւն հանդերձ ժլատութեամբ: Ասոր ալ իբր հաստատութիւն յառաջ կը բերէ, թէ զհետ եղև միշտ գումարելոյ զանհամար գանձս ոսկւոյ և արծաթոյ, և մթերս ընչից և ականց պատուականաց (ՄՍՐ. 10), թէ կարողագոյն միաբանները առաքէր նուիրակս, առաջնորդս և ժողովարարս, որպէսզի լիուլի քաղեսցեն գտուրս: Ասոնք թէպէտ հարստացուցին զաթոռն, բայց և զանձինս իւրեանց մարթացան ճոխացուցանել, և թէ ուրիշ միաբաններ ալ ճիգն եղին ի շահասիրութիւն, փոխանակ ի փոյթ ուսումնական ջանից և հոգևոր վաստակոց վառելոյ: Վերջապէս ամբաստանութեան նիւթ կ'ընէ ետև, թէ աաթոռը մեծագումար գանձուց լիութեամբ թողուց (ՄՍՐ. 11), զոր ուրիշներ հարիւր հազար թուման կը հաշուեն պատրաստ դրամ (75. ԱՐՐ. 93): Այդ կէտին մէջ ալ, պէտք է դիտել

տանք, որ արժաթասիրության և շահասիրության մեղադրանքը կ'արդարանար, եթե Ղուկաս հաւաքածները ապարդիւն պահէր, կամ թէ անոնցմով յղփանալ և կիրքերու կամ հաճոյքներու ծառայեցնէր: Արդ այդպիսի ակնարկ մը չենք գտներ նոյնիսկ ամբաստանողներու մօտ. այլ ընդհակառակն կը տեսնենք որ բոլոր գումարները օգտակար շինութեանց և նորոգութեանց գործածուած են (2205), և գլխաւորապէս Մայրտաճարին պահպանութեան և շքեղութեան (2207): Կ'երևի թէ Ղուկասի դէմ դժգոհութեան պատճառը՝ աթորին հասոյթները անաշխատ վայելելու գակատուած միաբանները յուսախաբ թողուլ եղած է: Մենք կը պնդենք ևս թէ կարողագոյն միաբանները նուիրակութեան յղելը՝ իմաստուն կարգադրութիւն եղած է, որ գացած տեղերնին ժողովուրդին հովուութեան ալ հոգ տանին, և ոչ թէ ապիկար հարկահաններ ըլլան, և ոչ ալ ժողովուրդէն մարմնաւորը կթեն՝ առանց հոգևորը ընծեռելու: Այդ կարգին յիշենք թէ իրօք արդիւնաւոր նուիրակներ եղան Սահակ Փառակեցի և Մինաս Եպիսկոպոսները ի Կ. Պոլիս, Գրիգոր Օջականցին ի Կարին, Պետրոս Փերթումեան կամ Աղամալեան յԵդոկիա, Եփրեմ Ջորագեղցին ի Հնդկաստան և Ռուսաստան (ՄՍՐ. 9), Դանիէլ Սուրմառեցին ի Ռումէլի (2189), Գալուստ Զուղայեցին ի Նիկոմիդիա (ՄՍՐ. 19) և ուրիշներ ալ ուրիշ շրջանակներու մէջ: Իսկ պատրաստ թողած գումարին՝ ապագային մէջ աղետալի աղմկաց ծառայած ըլլալը (ՄՍՐ. 13) չի կրնար Ղուկասի վրայ մեղադրանք բերել, որ չէր կրնար նախատեսել՝ իր մահուանէ ետքը յաջորդութեան պատճառով յուզուած անտեղի և վնասարար վէճերը: Ընդհանրապէս Ղուկասի վրայ կը փայլի տնտեսագէտ անձի մը նկարագիրը, գանձելու մէջ յաջողակ և ծախսելու մէջ խոհական, որ եթէ մէկ կողմէն իր բնական ձգտումներուն և ձիրքերուն հետևանքն էր, միւս կողմէն ժամանակին անհրաժեշտ պահանջն ալ էր. զի եթէ այն աղետալի արկածներուն և տագնապներուն մէջ, զորս պատմեցինք, տնտեսագէտ և լոկ գիրի ու գիրքի հետամուտ կաթողիկոս մը գտնուէր, գուցէ Մայրաթոռն ալ քանդուած և հայրապետութիւնն ալ վտանգուած ըլլար:

2215. ՌԻՍՈՒՄՆԱՏԵԱՑ ՄԸ ՉԷՐ

Ղուկաս կը մեղադրուի նաև, որ իր օրով դադարեցան Սիմէոնի հիմնած տպարանը և թուղթի գործարանը (ՄՍՐ. 11), Բայց մեղադրանքը կ'արդարանար եթէ Ղուկաս ինքն վնասած կամ ինքն քանդած ըլլար այդ հաստատութիւնը: Ընդհակառակն կը տեսնենք որ մինչև 1791, Ղուկասի խնամքով զանազան հրատարակութիւններ լոյս տեսած են Էջմիածինի տպարանէն (ԴԻԻ. Տ. ծե), և միայն նոյն թուականէ ետքը դադարած են, երբոր Խոյի և Երեւանի բռնապետներուն միջև տեղի ունեցան պատերազմներուն պատճառով, Էջմիածին իբրև բերդ գործածուեցաւ, և զանազան մասեր այրուեցան և քանդուեցան (2199): Իսկ հետզհետէ տեղի ունեցած պայքարներ անհնար դարձուցին վերականգնել և արդիւնաւորել նոյն հաստատութիւնները, որոնք տեղական միջոցներով չէին կրնար կենդանանալ, և պէտք էր ամենայն ինչ դուրսէն հոգալ, իսկ դուրսի յարաբերութիւններ խափանուած էին իսպառ: Բայց ինչ որ Էջմիածինի մէջ անհնար էր ընել, ուրիշ տեղ կազմակերպելու ջանքը չպակսեցաւ Ղուկասի վրայ, և իր քաջալերութիւնները իրենց

արդիւնքն ունեցան Արդութեանի տպարանական հաստատութիւններով Նոր Նախիջևանի և Աստրախանի մէջ, և Շիրազեցիին կամ Շամուռեանին տպարանով Մատրասի մէջ: Մինչև իսկ Ղուկասի կը վերագրուի Շամուռեան Յարութին քահանան յորդորած ըլլալը՝ Մատրասի մէջ հրատարակելու Ազդարար ամսագիրը (ԴԻԲ. Դ. ծգ), որ 1794 յուլիսին սկսած են Հայ պարբերականներու անդարանիկն է: Աւելի չենք ուզեր երկարել այդ կէտերու վրայ, զի նպատակնիս Ղուկասի ջատագովականը գրել չէ, այլ իբրև անաչառ պատմագիր, եղելութիւնները իրենց իսկական նկարագիրին ներքև ներկայել: Այստեղ յիշատակենք մասնաւոր դէպք մըն ալ, որ իր պարզութեան և առերևոյթ փոքրկութեան մէջ ալ՝ լայնախոհ միտքի նշան կը դառնայ: Երբոր Մահմատ թագաւորեց, և եղբայրը Ալիղուլի Երեւանի մէջ բռնուեցաւ (2202), այս վերջինը ուզեց իր հաճոյքին համար Հայ աղջիկներ ժողվել տալ Երեւանի իշխանութեան սահմաններէն, բացառութիւն ընելով արդէն ամուսնացեալներուն: Հազիւ թէ այդ բանը լսուեցաւ, Ղուկաս հրաման ըրաւ որ Երեւանի և շրջակայից մէջ գտնուող, և յութեմենից և ի վեր եղող աղջիկները իսկոյն ամուսնացնեն, չխնայելով որ կը գտնուէին յաւուրս աղուհացից, յորս արգելեալ են հարսանիք ըստ եկեղեցական կանոնաց (ՄՍՐ. 9): Ժամանակագրական հաշուով եղելութիւնը պէտք է դնել 1797 Մեծպահքին, որ տարին Բուն բարեկենդանը կ'իյնար փետրուար 15-ին:

2216. ԽՈՐՀՐԴԱԿԱՆԱՑ ԺՈՂՈՎ

Երբոր Ղուկասի ընտրութիւնը ընդունելու խնդիրը Կ. Պոլսոյ մէջ կը յուզուէր, Տաճկահայոց կողմէ Մայրաթոռին առաջարկուած պայմաններէն մէկն էր, աթոռին մատակարարութեան համար կացուցանել գխորհրդականս (2151): Իսկ Մայրաթոռոյ միաբանութիւնը դիտել տուած էր, թէ նոր օրէնք չէր կրնար գրուիլ առանց կաթողիկոսի, և թէ այդ կէտն ալ կրնար կարգադրուիլ Ղուկասի կաթողիկոսութիւնը ընդունելէն և հաստատուելէն ետքը (2153): Այսչափն ալ լռելեայն յանձնառութիւն մըն էր առաջարկուած պայմանը ժամանակին գործադրելու: Ղուկասի մասին գտնուած յիշատակարաններ և իր պաշտօնագիրներ՝ յայտնի չեն խօսիր, թէ ինչ որոշում տրուեցաւ այդ մասին Ղուկասի կաթողիկոսութեան ընդունուելէն և հաստատուելէն ետքը, որ տեղի ունեցաւ 1781-ին, Զաքարիայի պատրիարքութենէ դադարած միջոցին (2158): Բայց գործին մոռցուած և բացիթողի եղած չըլլալուն վկայութիւնը կ'ունենանք Ներսէս Ե. Աշտարակեցի կաթողիկոսին գրուածներուն մէջ, որ կը հաստատէ թէ 1783-ին, կաթողիկոսն և ամենայն արքեպիսկոպոսք Էջմիածնի, պատրիարքն և ամենայն հոգևորականք և ժողովրդականք Կոստանդնուպոլսոյ, հաստատեալ ստորագրեցին միաբանութեամբ, զի անդամք սինհոդին Էջմիածնի, արքեպիսկոպոսք կամ եպիսկոպոսք, չիցեն պակաս քան զվեց (ՄՍՐ. 10): Աղանեան Գիւտ քահանան, Դիւան հաւաքածոյին հրատարակիչը, թերահաւատութեամբ կը վերաբերուի այդ վկայութեան վրայ, իր հաւաքածոյին մէջ այդ մասին ոչինչ յիշատակութիւն չգտնելով (ԴԻԲ. Բ. 201), սակայն մենք այլապէս պիտի վերաբերուինք: Եթէ կանոնական ծրագիրով և գլխաւոր հրահանգով կազմուած սինհոդական մարմինի մը վրայ խօսուէր, կրնար իրաւունք տրուիլ Աղանեանի: Բայց խնդիրը պարզապէս կաթողիկոսին միահեծան և աղիկամի

մատակարարությունը դադարեցնելու և խորհրդակցութեամբ գործելու վրայ ամփոփուած ատեն, շատ լաւ կ'արդարանայ Աշտարակեցիին վկայութիւնը: Այդ պայմանը կանուխէն Ջաքարիայի կողմէն առաջարկուած էր: Բայց Ղուկասի ընդունելութիւնը կատարուեցաւ Համատանացիին օրով, երբ այն ատեն նախկին պայմաններուն վրայ որոշակի միտք չէր դարձուած: Բայց երբ Ջաքարիա պատրիարքութեան դառնալով լրացեալ գործի մը դիմաց գտնուեցաւ, անհնար էր որ գոնէ իր նախապէս առաջարկած պայմաններուն վրայ չպնդէր, և Ղուկաս ալ անոնց չհամաձայնէր: Ուստի անշուշտ վեց խորհրդականներու անուանումը կատարուած է Ղուկասի կողմէ, և այս ալ յստակ կերպով կը ճշդուի 1783 թուականով և գործադրութեան ձևով: Ջի ոչ միայն կաթողիկոսն և արքեպիսկոպոսք Էջմիածնի եղան, որ հաստատեալ ստորագրեցին, այլև պատրիարքն և հոգևորականք Կոստանդնուպոլսոյ ուր յայտնապէս կը տեսնուի Ջաքարիայի պնդելը և Ղուկասի համակերպիլը: Հետևապէս պէտք է Ղուկասի օրով դնել Մայրաթոռի խորհրդակցական կառավարութեան սկիզբը, բայց դեռ խորհրդականութեան նախնական և գրեթէ անկերպարան ձևին մէջ, որ Կառավարիչ ժողով եղաւ Ղանիէլ Սուրմառեցիի օրով 1808-ին, և օրինական Սիւնհող հռչակուեցաւ Յովհաննէս Կարբեցիի օրով 1836-ին:

2217. ԱՂՈՒԱՆԻՅ ԱԹՈՐ

Աղուանից կաթողիկոսական Աթոռը շփոթ և անիշխանական կացութեան մէջ թողուցինք Յովհաննէս Հասան-Ջալալեանի սպանութենէն ետքը (2196): Իսրայէլ օրինաւոր կաթողիկոս չէր ճանչցուած, բայց Յովհաննէսի օրինաւոր յաջորդ մըն ալ չէր օծուած. Սարգիս ալ ազատած գոյքերով աստեանդ ամուր տեղեր թափառական կը շրջէր 1786-է մինչև 1792: Վրաց թագաւորներ կ'ուզէին պաշտպան կանգնիլ Աղուանից աթոռին, բայց Հայոց աթոռին դէմ ըմբոստութիւնն ալ չէին համարձակեր պաշտպանել: Ուստի աւելի անձնական հովանաւորութիւն մը կը կատարէին ինքնակոչներու վրայ: Այս կերպով Իսրայէլի՝ զայլ անկարգութիւնս և զամբարտաւանական չափազանցութիւնսն սանձահարեալ, Գէորգի արքայորդին նստեցուցած էր զնա, իբր արքեպիսկոպոս և առաջնորդ Հաղբատու վանիցն, և Ղուկաս ալ հաւանութիւն յայտնած էր 1783-ին նամակովը (ՂԻԷ. Դ. 504), թէպէտ Իսրայէլ՝ կաթողիկոս կոչումը կը պահէր: Իսկ Սարգիս, եղբօրը յաջորդելու թեկնածու, Գանձակի Ջաւատ խանի պաշտպանութիւնը շահելով, 1792 դեկտեմբեր 8-ին Գանձասարի մէջ կաթողիկոս հռչակուեցաւ և օծուեցաւ, Իսրայէլի հակառակ: Սարգիս Ղուկասի ալ դիմեց, 1795 հոկտեմբեր 22-ին աղերսարկու նամակով մը (ՂԻԷ. Դ. 648), բայց Ղուկաս չուզեց ճանչնալ ինքնընծայ կաթողիկոսն, և դեկտեմբեր 15-ին պատասխանեց, թէ այնպիսի նորածն իմն բան արարեր, որ չմնաց մեզ տեղի խօսել (ՂԻԷ. Դ. 649): Այսուհանդերձ երկու ինքնակոչներն ալ կը կարծէին իրենց միտքը յաջողցնել, բայց Սարգիս տեսնելով որ ոչ Ջաւատ խանէ և ոչ ալ մելիքներէ սպասած օգնութիւնը չի գտներ, իր Ղանիէլ եղբօրը որդւոյն՝ Բաղդասար արեղային հետ Տփղիս անցաւ 1796-ին, Հերակլի պաշտպանութեամբ զօրանալու յոյսով: Բայց Հերակլ մեռաւ այն օրեր, և Գէորգի միջամտեց Ղուկասի մօտ, բայց ընդդիմութեան հանդիպեցաւ՝ Սարգիսի ինքնազուխ կաթողիկոսացած ըլլալուն պատճառով: Գէորգի այն ատեն,

մէկ կողմէ խստանալու ձևեր առաւ Էջմիածինի նուիրակները իր սահմաններուն մէջ արգելել սպառնալով (ՄՈՎ. 319), միւս կողմէն Սարգիսը խոնարհեցուց զանուն կաթողիկոսութեան և զկարմիր կնիքն խափանել, և Ղուկաս հաւանեցաւ, որ Սարգիս եպիսկոպոսական պատուով լինի առաջնորդ Հաղբատայ սրբոյ վանիցն իբրև արքեպիսկոպոս Աղուանից երկրին, և այս պայմանով ճամբայ դրաւ Սարգիսը, որ մինչև Էջմիածին եկած էր. և ըստ այնմ ալ գրեց Գէորգիի 1797 օգոստոսին (ՂԻԲ. Դ. 678): Նոյն թղթով կը խնդրէր, որ այլևս Էջմիածին դարձնէ Ս. Գեղարդը, որ Տփղիս ղրկուած էր ժանտամահի առթիւ, Ակնեցի Յովհաննէս վարդապետին հետ (2203), և զոր Վրաց արքունիքը մօտը կը պահէր իբր պատանդ կամ գրաւական, Էջմիածինի վրայ ազդելու համար: Գէորգի այս անգամ ալ Ս. Գեղարդը չդարձուց, և Ղուկաս ալ նորէն պնդելու և պահանջելու ատեն ալ չուներցաւ, զի շատ չուշացաւ իր մահը, որ ինչպէս գրեցինք տեղի ունեցաւ 1799 դեկտեմբեր 28-ին (2204): Հոս կը փակենք Ղուկասի կաթողիկոսութեան շրջանը, որ իրաւամբ մեծավաստակ հայրապետ կոչմամբ կը պատուուի կաթողիկոսաց շարքին մէջ (ՂԻԲ. Դ. 684):

2218. ԷԶՄԻԱԾԻՆԻ ԸՆՏՐԵԼԻՆԵՐ

Մայրաթոռոյ միաբանութիւնը շտապեց յաջորդի ընտրութեան զբաղիլ, և նոյնիսկ Ղուկասի թաղման օրը, 1799 դեկտեմբեր 29-ին, ժողովի գումարուեցաւ, որ զանազան կողմերէ յաջորդութեան ցուցուածներէն յարմարագոյնը նշանակէ: Մէկէ աւելի էին աչքի ինկողները, ըլլան միաբանութեան գնահատումով, ըլլան իրենց հետամուտ թեկնածութեամբ: Նախևառաջ Մինաս եպիսկոպոսի խօսքը կ'ըլլար, բայց պարզապէս քաղաքավարական ձևակերպութեամբ մը, իբր զի տեղապահ կը գտնուէր. բայց կաթողիկոս ըլլալն ալ անհնարին էր, աչքի տեսութիւնը կորուսած էր (ՄՍՐ. 14): Իբր ամենէն աւելի արժանաւոր և յարմարաւոր կը ներկայանար Դանիէլ Սուրմառեցին, որ վերջերը Կ. Պոլսոյ պատրիարք ընտրուած էր (2189), և ամէնուն կողմէ յարգանք կը վայելէր: Բայց անոր համար ալ կը կասկածէին թէ Կ. Պոլսոյ մեծամեծներ արգելք դնեն, չուզելով նորէն պատրիարքական տազնապի մատնուիլ, նոր պատրիարքացու գտնելու դժուարութեամբ (63. ԿՈՆ. 744): Այդ մտածումով իբրև աւելի յարմարաւոր Եփրեմ Չորագեղցիին անունը կը տրուի, որ երբեմն Հնդկաստանի մէջ արդիւնաւոր նուիրակութիւն կատարած, և վերջերս 1799 փետրուար 12-ին Ռուսաստանի նուիրակութեան ղրկուած էր (ՂԻԲ. Թ. 265), և կարող էր կաթողիկոսական աթոռին մատակարարութիւնը վարել (63. ԿՈՆ. 744): Եփրեմի համար ալ դիտողութիւն ընող եղաւ, թէ զԵփրեմն դժուարին է հանել ի ձեռաց առիծուն (ՄՍՐ. 15), որով կ'իմանային Ռուսաստանի մէջ տիրապետող Արդութեանը, որ հարկաւ արգելք պիտի հանէր, իրեն ուզելով պահել աթոռը, և թերևս աւելի յարմար կ'ըլլար, զայն առաջ անցընել: Բայց անոր մասին ալ դիտողութիւն կ'ընէ Մինաս եպիսկոպոս, բերեալ ի մէջ զզանազան բանաւոր պատճառս (ՂԻԲ. Բ. 46): Իսկ այս պատճառներն էին Յովսէփի Ռուսի մարդ (ԵՐՑ. Ա. 2), կամ Ռուսաց կառավարութեան գործիք նկատուիլը, և Ռուսաց բանակին հետ Պարսից և Օսմանցուց դէմ պատերազմի մէջ գտնուած ըլլալը (ՂԻԲ. Դ. 687), մինչ ընտրութիւնը հաստատողներ Պարսիկ և Օսմանեան կառավարութիւնները պիտի ըլլային: Այդ մտածումներով ընտրելի առաջարկուեցաւ Կեսարիոյ

առաջնորդ Ստեփանոս Սեբաստացի եպիսկոպոսը, բայց անոր ալ հեռաւոր և Մայրաթոռէ դուրս ըլլալը դիտողութեան տեղի տուաւ: Իբր ոչ մի բանով պակաս քան գլխատակեալ եպիսկոպոսունսդ յիշուեցան նաև Ղաւիթ Էնէգէթցի եպիսկոպոսը, Ղորղանեան ազգատոհմէն, որ աթոռակալ ալ էր (ՄՍՐ. 15), այսինքն է աթոռին տնտեսական կամ ելեմտական վարիչը (ՄՈՎ. 325): Ղաւիթի անունին դէմ ալ դիտողութիւն ընողներ եղան, որոնց դէմ սկսաւ գրգռուիլ Ղաւիթ՝ որ ներկայ էր, և այդ առաջին ժողովը ցրուեցաւ աղմկաւ և տարածայնութեամբ (ՄՍՐ. 15), շատ մը անուններ տալով, բայց որոշման չկրնալով յանգիլ:

2219. ՂԱՆԻԷԼ ԵՒ ԵՓՐԵՄ

Միւս օրը դեկտեմբեր 30, և ոչ դեկտեմբեր 28 (ՄՍՐ. 15), նորէն կը գումարուին ի տաճարն, և վերջապէս համաձայնութիւն կը գոյացնեն Ղանիէլի և Եփրեմի անուններուն վրայ, առաջնութիւնը Ղանիէլի տալով, և Եփրեմն ալ աւելցնելով՝ Կ. Պոլսոյ մեծամեծներուն Ղանիէլէ բաժնուիլ չուզելը ենթադրելով: Ըստ այսմ պաշտօնական գիրը կը պատրաստեն միաբանութեան անունով, որուն մէջ երկու ընտրելիներու անունները ոսկեգօծ ծաղկօք և գեղեցիկ նկարիւք գրուած էին: Գիրը կը ստորագրեն նաև Երևանն քաղաքի մելիքք և իւզբաշիւք: Երևանի իշխող Մահմատ խանէն ալ յատուկ գիրեր կարճէն առ սրբազան Ղանիէլ, և առ տէրութիւն Օսմանցւոց (63. ԿՌՆ. 744): Միաբանութեան պաշտօնագիրը կը կազմուի 1800 յունուար 2 թուականով, և պէտք եղած պատրաստութիւններով կանցնեն Ծնունդին տօնական օրերը: Գիրերը Կ. Պոլիս տանելու պատգամաւորի ընտրութիւնը մտածած ատեննին, Ղաւիթ ամէն միջոցներով կաշխատի որ ինքն ըլլայ պատգամաւորը, և կը յաջողի ալ միջնորդութեամբ իր Բարսեղ եղբօր, և ազդեցութեամբ անոր աներոջ մելիք Աբրահամ Ազամալեանի, և Էջմիածինէ կը մեկնի 1800 յունուար 16-ին (ՂԻԲ. Գ. 687), երկուշաբթի օր: Միաբանութիւնը կը կարծէր դժուարին կացութեան մէջէն ելած և մանաւանդ Յովսէփ Արղութեանի անունէն ծագելիք վտանգէն ազատուած ըլլալ, համոզուած ըլլալով թէ անոր պատճառով Հայ ժողովուրդը տիրող պետութեանցվրիժառութեան զօհ պիտի լինէր (ՄՈՎ. 324): Բայց ուրախութիւննին կարճ եղաւ: Աղանեան իր ամփոփումին մէջ կը յիշէ, թէ Ղաւիթ Ղանիէլի և Եփրեմի համար պաշտօնական գիրէն զատ (ՂԻԲ. Ե. 3), վկայական գիր մըն ալ ունէր ծոցում, որով միաբանութիւնը յարմարագոյն ընտրելի կը ցուցնէր Ղաւիթը (ՂԻԲ. Ե. Ժբ): Բայց ոչ միայն վաւերական աղբիւրը ցուցուած չէ, այլև միաբանութեան համար նախատակական պիտի սեպուէր այսպիսի խարդախ ընթացք մը: Առաւելն կրնար քանի մը կուսակիցներու կողմէ մասնաւոր գրութիւն մը եղած ըլլայ: Յետ մետասան աւուր յուլարկման պատգամաւորին և պաշտօնագիրներուն (ՂԻԲ. Թ. 310), որ է ըսել յունուար 27-ին (ՄՍՐ. 17) ստիպողական գիրեր և լուրեր կը հասնէին Տփղիսէ, երբ Ղաւիթ հազիւ Կարին հասած կըլլար (63 ԿՌՆ. 745): Նա կը փութար շուտով հասնիլ Կ. Պոլիս, և Կ. Պոլսեցւոց կատարելիք ընտրութեան մասնակցիլ՝ երկճիւղի նպատակով, կամ ընտրութիւնը իր վրայ դարձնել տալ, և կամ եթէ Ղանիէլի վրայ կայանար, անոր պատրիարքութիւնը ձեռք ձգել:

2220. ՅՈՎՍԵՓԻ ՀԱՄԱՐ

Էջմիածինէ՛ Տփղիս շուտով հասած էր Ղուկասի մահուան գոյժը, և տեղւոյն հայաբնակութիւնն ալ և պետական շրջանակներն ալ սկսած էին յաջորդի անձնաւորութեամբ զբաղիլ, և համեմատութիւն յայտնուած էր Յովսէփ Արղութեանի անունին վրայ: Յովսէփ ծանօթ էր իբրև կարողագոյն անձնաւորութիւն մը, որ 1773-էն սկսելով (2192), 27 տարիէ ի վեր Ռուսաստանի առաջնորդ էր, ազդեցիկ դիրք կազմած էր, և Ռուսիոյ արքունեաց հետ մտերմական յարաբերութիւններ հաստատած էր, Ոչ միայն կրնար Մայրաթոռի մէջ արդիւնաւոր պաշտօնավարութիւն ունենալ, այլև յարմարագոյն և գուցէ միակ միջնորդն էր, որ կրնար ռուսական պաշտպանութեամբ Հայաստանի Հայութիւնը իր տագնապալից վիճակէն ազատել: Այդ գաղափարը պարզապէս ժողովուրդին կամ բարձր շրջանակներու մէջ կազմուած միտք չէր, այլ համարձակ կրնանք ըսել, թէ Յովսէփ ինքն էր այդ նպատակը կազմողն ու մշակողը: Ղուկասի կենդանութեան ատենէն՝ Էջմիածինի կաթողիկոսական տեղակալ տիտղոսը գործածել սկսած էր (ՄՈՎ. 324), կաթողիկոսական աթոռին յաջորդելու միտքը բացարձակ յայտարարած էր, իր ապագայ գործունէութեան արդիւնքներն ալ մատնանշելով, և նոյնիսկ Կ. Պոլսոյ մեծամեծներուն՝ այդ միտքը գրաւորապէս յայտնել էր մի քանի անգամ (ԶԱՄ. Բ. 142): Այնպէս որ Ղուկասի ականջն ալ հասած էր այդ ամէնը, և քանիցս կրկնած էր այն նշանաւոր խօսքը. Ինձ ի՞նչ մնաց այս աշրահից, որ քեզ ինչ մնայ, Յովսէփ վարդապետ (ՄՈՎ. 324): Հետևաբար Յովսէփի յաջողութեան գաղափարը՝ ծանօթ մի բան էր, և նոյն կէտը որ միաբանութիւնը զգուշաւորութեանկը յորդորէր, ուրիշները գործունէութեան կը մղէր: Տփղիսի մէջ եղող Յովսէփի ազգակիցներ և բարեկամներ անմիջապէս գործի սկսան, և ձեռք առին Վրաց Գէորգի թագաւորն ալ (ՄՍՐ. 16), որ իրեն ալ նպաստաւոր արդիւնքներ կրնար ակնարկել Յովսէփի դիրքէն և յարաբերութիւններէն: Իրենց կողմը շահեցան նաև Տփղիսի մէջ Ռուսական զօրավար Լազարեվը (63. ԿՌՆ. 745), և դեսպան Պետր Իւանիչ կամ Պետրոս Յովհաննէսեան Կաւալիցկին (ՂԻԲ. Թ. 295): Գէորգի թագաւոր իրեն մօտ կանչեց Յովհաննէս Ակնեցի եպիսկոպոսը, Գեղարդին պահապանը, որ Գեղարդակիր և Կենդանի-Նահատակ մականուններով ալ յիշուած է, և որ Տփղիսի մէջ իբրև Մայրաթոռոյ ներկայացուցիչ կը նկատուէր: Բացարձակապէս հրամայեց, գրեա՛ առ միաբանակիցս քո և ծանո՛ գի չէ՛ հնար այլում ունեք լինել ձեզ հայրապետ, բայց միայն Յովսէփայ. սպառնալիքն ալ աւելցնելով վրան, ապա թէ ոչ չթողում դարձուցանել զԳեղարդն յաթոռ ձեր (ՄՍՐ. 16): Գէորգի այս նպատակով գիր մըն ալ ուղղեց միաբանութեան, գիր մըն ալ իր որդւոյն Ղաւիթի անունով (ՂԻԲ. Թ. 297): Յովհաննէս եպիսկոպոսն ալ գրեց, Տփղիսի Հայ մեծամեծներն ալ նոյն միտքով զատ գիր մը ուղղեցին Մայրաթոռոյ միաբանութեան 1800 յունուար 11 թուականով (ՂԻԲ. Թ. 293), և Յովսէփ Միրիշքարբաշի իշխանագունը, և Տփղիսի աւագերէցներէն Ստեփան (ՂԻԲ. Թ. 294) կամ Առաքել (ՂԻԲ. Թ. 310) քահանան՝ իբր պատգամաւոր ճամբայ հանեցին, գիրերը Էջմիածին տանիլ և միաբանութիւնը համոզել: Կ'երևի թէ եղած ընտրութեան (2219) լուրը չէր հասած Տփղիսի, վասնզի այդ մասին բնաւ ակնարկ չենք տեսներ վերոյիշեալ գրութեանց մէջ:

2221. ԴԱՆԻԷԼ ԵՒ ՅՈՎՍԷՓ

Պատգամաւորները էջմիածին հասան յունուար 27-ին, և վերիվայր եղաւ միաբանութեան մտադրութիւնը: Տփղիսի Հայութեան թախանձանքը, Վրաց թագաւորին կամքը, Ռուսական ներկայացուցիչին առաջարկը, Չեղարդը կորսնցնելու սպառնալիքը իրարու վրայ բարդուելով, միաբանութիւնը զիջողութեան ստիպեցին, որչափ ալ ակամայ, և բռնադատեալ ըլլար իրենց հաւանութիւնը: Հարկաւ ժողով մըն ալ տեղի ունեցաւ, և որոշուեցաւ որ ընտրելիներու անուններուն մէջ Յովսէփի անունն ալ գրուի իբր երկրորդ, առանց բոլորովին ջնջելու Եփրեմի անունը, և Կ. Պոլսոյ մեծամեծաց հաղորդուի նոր թուղթով մը, անոնց թողլով, եր եթէ ազգս մեր գայլ ոք առաքեսցէ, մեք ոչ կարենք ընդդիմանալ, զի շինութիւն սրբոյ աթոռոյս և ապրուստս մեր ի նոցանէ է, և մինչ ազգն մեր կամակցեալ մեզ՝ զՅովսէփ արքեպիսկոպոսն հրաւիրեալ առաքեսցեն, մեզ ընդունելի և յարգելի է (ՂԻԲ. Թ. 297): Միաբանութիւնը այս կերպով կը մտածէր դժուարութեան մէջէն ելած ըլլալ, գործը բոլորովին Տաճկահայոց վրայ թողլով. գուցէ ալ կը յուսար թէ Տաճկահայք չեն հաւանիր կամ չեն համարձակիր Ռուսի մարդ եղողը կաթողիկոսութեան բարձրացնել: Մայրաթոռոյ միաբանութիւնը ստիպողական պարագային առջև՝ երկարօրէն վարանած չէ, զի յունուար 27-ին հասած էին Տփղիսի պատգամաւորները, և 28-ին իրենց որոշումը կը գրէին Ղաւիթ եպիսկոպոսին: Գիրին մէջ կը պատմեն թէ ստիպումներ ստացած են Տփղիսէ, և որչափ ալ առաջ վասն կասկածելի պատճառաց ոմանց չէին համարձակած Յովսէփը իբր ընտրելի ցուցնել, բայց այժմ կ'ըսեն, պատշաճ տեսաք այն ալ ներկայել նոր գրութեամբ մը, և անոր մէջ ընդ յարգելի պատրիարք Ղանիէլ արքեպիսկոպոսին՝ ճոխապատիւ Յովսէփ արքեպիսկոպոսն դասելով: Սակայն առջի գրութիւննին չեղեալ չեն համարիր, այլ կը յանձնարարեն, որ թէ առաջին մահասէրն և թէ զերկրորդ մահասէրն ի միասին մատուցես օրհնեալ ազգին մերոյ: Այս երկրորդ հանրագիրին չէին կրցածամէնքը ստորագրել՝ վասն սղութեան ժամանակի (ՂԻԲ. Թ. 306), միանգամայն այն ի վերայ հասարակ թղթոյ և անպաճոյն շարադրութեամբ գրուած էր, որ նշան էր անհաճութեան մտաց գրողացն զանուն Յովսէփ արիւոյն (63 ԿՈՆ. 746): Այդ գիրերը ստիպաւ Կարս յըզուեղան, որ անկէ ալ թաթարաւ հասցնեն Ղաւիթին ուրկիցէ (ՂԻԲ. Թ. 306): Միւս օր, յունուար 29-ին, միաբանութիւնը փութաց իր որոշումը հաղորդել թէ արքայագուն Ղաւիթ իշխանին (ՂԻԲ. Թ. 299), և թէ Ռուսիոյ դեսպան Կաւալիցկինին (ՂԻԲ. Թ. 295), երկարօրէն բացատրելով իրենց առաջին որոշման պատճառները, և չմոռնալով ալ կրկնել Ս. Չեղարդը դարձնելու խնդրանքը, քանի որ իրենք համակերպելով հպատակած էին իրենց եղած պահանջումին: Հարկ կը սեպեն յատուկ և բացատրական նամակով մը եղելութիւնները և փոփոխութիւնները Եփրեմի ալ հաղորդել (ՂԻԲ. Դ. 685): Այս նամակը գրուած է 1800 փետրուարին (ՂԻԲ. Դ. 689), հարկաւ առջի օրերը, զի պէտք չէր յապաղել պարտուպատշաճ բացատրութիւնը: Բայց Եփրեմ բոլորովին հեռու կաթողիկոսանալու փափաքէն կամ յաւակնութենէն, բնաւ դժգոհութիւն չզգաց եղած փոփոխութեան վրայ, արդէն ինքը կանխած էր կաթողիկոսութիւնը Յովսէփի առաջարկել (ՂԻԲ. Թ. 303), և իր ընթացքն ալ նոյնը հաստատեց, ինչպէս պիտի տեսնուի պատմութեան ընթացքին մէջ, և Եփրեմի կատարած ջանքերով:

2222. ՅՈՎԱՍԷՓԻ ՃԻԳԵՐ

Պէտք էր որ այդ անցուդարձերուն վրայ Յովսէփի ալ բան մը գրուէր միաբանութեան կողմէն, և իրօք ալ կը գտնենք այս նպատակով անոր ուղղուած երկար նամակ մը (ԴԻԲ. Թ. 307): Միայն թէ գրչագիրի կամ տպագիրի սխալմունք մը սպրդած է նամակին ներքև գրուած 1800 յունուար 20 թուականին մէջ (ԴԻԲ. Թ. 311), որովհետև նոյն նամակին մէջ յիշուած են, առաջին ընտրութեան և վերջին փոփոխութեան պարագաները, որոնք յունուար 27-էն ետքը տեղի ունեցան: Հետևապէս Յովսէփի ուղղուած նամակը՝ հազիւ յունուար 30-ին գրուած կրնայ ըլլալ: Միւս նամակներուն մէջ պատմուած մանրամասնութիւններէն զատ՝ նկատողութեան արժանի են Յովսէփի անձին վրայ նկատուած արգելքին մասին ընդարձակ բացատրութիւնները, այնպէս որ աւելի Յովսէփը ընտրութենէն հրաժարելու, քան թէ կաթողիկոսութիւնը ընդունելու կը յորդորեն, և ուղիղ մտօք և ստուգութեամբ իրենց տեսութիւնները կը պարզեն: Կը յիշեն թէ ինչպէս ինքն Յովսէփի Պօտէմկինի բանակին հետ Օսմանեանց դէմ գտնուեցաւ՝ Բանտէր, Իսմայիլ, Եաշ և Սիչով, թէ նոյնպէս Ջարովի բանակին հետ Պարսից դէմ եկաւ Դարբանդ, Շամախի և Գեանջա. թէ ինչպէս ինքն Յովսէփ ալ այն ատեն չհամարձակեցաւ էջմիածին գալ, և թէ երկու անգամ Ղուկասէ հրաւիրուելով՝ չախորժեցաւ ճաշակել զդառնութիւն խստութեան այլազգական իշխանութեանցն: Ասոր վրայ դիտել կու տան, թէ ազգն մեր ըստ մեծի մասին է այժմ ընդ գաւազանաւ տէրութեան Օսմանցոց, և տարաբախտ մասն Հայաստան աշխարհի ընդ խիստ իշխանութեամբ Պարսից (ԴԻԲ. Թ. 309): Ուստի կ'ըսեն, եթէ չունիս կասկած վտանգի առ ամենաազնիւ անձն քո, և առ սուրբ տունս, և առ ազգ մեր, հրամայեսցես եկեսցես ի սուրբ աթոռս ի կաթողիկոսութիւն, բայց կեզրակացնեն, որ եթէ երկիցս ի պատճառացն յիշատակելոց, թէ վտանգ լինիցի շքեղափառ անձինդ, և սրբոյ աթոռոյս, և ազգի մերում, և չկամիցս գալ առ այն ոչ կամենք ձեզ լինել մեղադրիս (ԴԻԲ. Թ. 311): Բայց Յովսէփ հեռու էր այս տեսակ կատարածներէ և զգուշութիւններէ: Նա տակաւին միաբանութեան գիրը չառած, և թերևս ալ բոլոր անցուդարձերուն կատարելապէս չտեղեկացած, փութացած էր կանխել և ամէն միջոցները գործածել, որ կանուխէն երազած և հեռուէ նախապատրաստած նպատակը իրագործուի, և առիթը ձեռքէ չփախցուի: Անշուշտ Ռուսական արքունիքին հետ ալ՝ պէտք եղած միջնորդութիւնները ձեռք առած էր: Արդէն փետրուար 1-ին, միաբանութեան նամակին հասնելէն առաջ, յատուկ գրութեամբ կը դիմէր ամիրայից, իշխանաց և իշխանապետաց և բոլոր Հայկազուն ժողովրդականաց Կ. Պոլսոյ (ԴԻԲ. Թ. 301), և անոնց հաւանութիւնը կը խնդրէր իրեն կաթողիկոսութեան համար: Այդ գրութեամբ կը պատմէ, թէ Վրաց նորապսակ թագաւորը՝ Գէորգի, որ 1797-ին հօրը յաջորդեց (2203), Ղուկասի ծերութեան և տկարութեան պատճառով, զինքն հրաւիրած էր գտանիլ ի մերձակայ սահմանս, որպէսզի կարենայ ի դիպուկ ժամու բառնալ զլուծ հոգաբարձութեան Մայրաթոռոյ: Բայց ինքն այն ատեն Ջաքարիա պատրիարքին գրեր է, թէ չ'ուզեր ի թագաւորաց և ի կայսերաց կոչուիլ, և ոչ ալ բռնաբարիչ սրբացեալ աստիճանին երևալ (ԴԻԲ. Թ. 302): Բայց որովհետև այժմ աթոռը պարապ է, հարկադրեցեալ ի նոցունց ժողից, կը դիմէ բնակչաց մեծի մայրաքաղաքիդ Կոստանդնուպոլսոյ և Ղանիէլ պատրիարքի, որ եթէ կոչուես այս

իցէ ի Տեառնէ, և եթէ լիցի հաւանութիւն և համական հաճութիւն աստ և անդ եղեալ միաբանից և երևելի անձանց, ինքն կը հնազանդի ծայնից բազմութեան, և կը փութայ էջմիածին երթալ (ՂԻԻ. Թ. 304): Ասկէ աւելի յայտնի կերպով քուէ մուրալու աղաչանք չէր կրնար ըլլալ: Աղանեանի Ղիւանին մէջ նոյն նամակը կրկին անգամ հրատարակուած կը գտնենք (ՂԻԻ. Թ. 311), որ կը ցուցնէ թէ Յովսէփ իր նամակը կրկին պատճէններով և տարբեր միջոցներով յղած է, որ անկորուստ հասնի և նպատակը ապահովուի: Նոյն միտքով գրած է ևս էջմիածին՝ տեղապահ Մինաս եպիսկոպոսին (ՂԻԻ. Թ. 315), Աստրախան՝ նուիրակ Եփրեմ եպիսկոպոսին (ՂԻԻ. Թ. 319), Տփղիս՝ Գեղարդակիր Յովհաննէս եպիսկոպոսին (ՂԻԻ. Թ. 322), և նոյնիսկ յատկապէս Ղանիէլ պատրիարքին (ՂԻԻ. Թ. 327), ամէնուն ալ իրեն ընտրութիւնը յանձնարարելով:

2223. ՏԱՃԿԱՀԱՅՈՑ ՄԻՏՔԸ

Կոստանդնուպոլսոյ մէջ Ղուկասի մահուան առաջին գոյժը առնուեցաւ 1800 փետրուար 7-ին, Ղանիէլ պատրիարք իր աշակերտ Ներսէս վարդապետը, որ է Աշտարակեցի ապագայ կաթողիկոսը, ճամբայհանած էր էջմիածին՝ իր նուիրակութեան հաշիւն ու արդիւնքը և ընծաները տանելու: Ներսէս Կարին հասած էր Ղուկասի մահուընէ 7 օր ետքը, այսինքն 1800 յունուար 4-ին, ուր արդէն գոյժը լսուած էր, ուստի յատուկ սուրհանդակ կը հանէ պատրիարքը տեղեակ ընելու: Այսպէս կը գրէ ժամանակակից մը Կոստանդնուպոլսոյ մէջ, տեղական լուրերը և օրերը ճշդելով, մինչ այլուր կը տեսնենք թէ ներսէս Ղուկասի մեռնելէն չորս օր առաջ էջմիածին հասած ըլլայ (ՂԻԻ. Ե. 9): Թերևս Կարինէ դրկուած սուրհանդակը Ղուկասի վտանգաւոր վիճակին համար եղած էր, և թերևս ալ անստուգութեան պատճառով Ղանիէլ անմիջապէս չէ հռչակած՝ վերջնական և պաշտօնական լուրին սպասելով: Միայն փետրուար 17-ին կը հաղորդէ Ջուղայեցի Գալուստ եպիսկոպոսին, որ Նիկոմիդիա կը գտնուէր նուիրակութեամբ, և Գալուստ փետրուար 22-ին Կ. Պոլիս կը հասնի, որ յաջորդին մասին խորհրդակցին (ՊՏՄ.): Իսկ լուրը բերնէբերան ժողովուրդին մէջ տարածուած էր, և թէպէտ պաշտօնական պատգամաւոր չէր հասած, բայց մասնաւոր նամակներ եկած էին Մայրաթոռէն, որոնք ընտրական գործողութիւնները կ'իմացնէին, և Ղանիէլի կաթողիկոսանալը կը թելադրէին: Այդ պարագայից վրայ կը հասնի պատգամաւոր Ղաւիթ եպիսկոպոս, որ ձմեռուան պատճառով աստևանդ դադարած էր, և պատրիարքարան կը մտնէ մարտ 18-ին, Մեծ պահոց Ղատաւորի կիրակին, կէսօրին մօտ, երբ Մայրեկեղեցւոյ երեք եկեղեցիներու մէջ, Ղանիէլ պատրիարք, Գալուստ նուիրակ և Յակոբ Երուսաղէմի փոխանորդ՝ եօթնական քահանայ կը ձեռնադրէին: Նոյն օր կը սկսին Ղուկասը իբր հանգուցեալ կաթողիկոս յիշատակել: Ղաւիթի ներկայութեամբ և բերած գիրերով՝ կաթողիկոսական ընտրութիւնը օրուան խնդիր դարձաւ մեծամեծներուն մէջ, մանաւանդ որ Ղուկասի ընտրութեան միջադէպին վրայ (2151), և Յովսէփի խնդիրէն ազատելու համար (2221), այս անգամ միաբանութիւնը՝ բոլորովին Կ. Պոլսեցոց կամքին էր թողած ընտրութիւնը: Ղաւիթի հասնելէն իբր տասն օր ետքը, այսինքն է մարտ 28-ին, ամիրաներու ժողով կը գումարուէր Եէնիխանի մէջ պատրիարքի գլխաւորութեամբ (ՊՏՄ.), զանազան կարծիքները ամփոփելու համար: Ղաւիթ և Գալուստ հաւասարապէս Ղանիէլի

ընտրութիւնը կը պնդէին, իբրև միաբանութեան փափաք ու կամք, և միտքերը Յովսէփէ կը հեռացնէին. բայց երկուքն ալ թաքուն միտք ունէին՝ իրարմէ անկախաբար, որ Ղանիէլի տեղ պատրիարք ընտրուին, կամ եթէ Կ. Պոլսեցիք Ղանիէլը պահել ուզեն, կաթողիկոսութիւնը իրենց մնայ: Սակայն Էջմիածինի եպիսկոպոսներէն մասնաւոր նամակներ եկած էին, երկուքին ալ ընտրութիւնը արգելելու նպատակով (63. ԿՌՆ. 752): Իսկ Ստեփանոս Սեբաստացւոյն ընտրութեան դէմ ելան Կեսարացիները (63. ԿՌՆ. 753): Յովսէփի և Եփրեմի մասին Կ. Պոլսեցիք նպաստաւոր չեղան, օտար երկիրէ, որ է ըսել օտարի նպաստաւոր մարդ ընտրելով՝ կասկածի ներքև չիյնալու համար (63. ԿՌՆ. 750): Կը մնար Ղանիէլ, բայց անոր մասին ալ մէկէ աւելի պատճառներ առջև կը բերէին պատրիարքական տազնապ ջարուցանելու համար, մինչև որ զինքն ալ համոզեցին ընտրելիութենէ հրաժարիլ (63. ԿՌՆ. 749): Եւ այսպէս բոլոր խօսուածները մէկդի թողլով, նոր անձ մը գտնելու հարկին մէջ մնացին, և պատրիարքէ խնդրեցին որ յարմարագոյն մէկ մը ներկայացնէ (ՊՏՄ.): Բայց այս կերպով ժողովուրդին մէջ տարածայնութիւններ կը շատնային, վէճեր և յուզումներ կը տարածուէին, մանաւանդ որ Աւագ շաբաթու տօնական օրեր ալ էին: Այնպէս որ կառավարութեան ալ մտադրութիւնը հրաւիրեցին, և ապրիլ 9-ին եպարքոսական հրաման մը պատրիարքին կ'ազդարարէր որ չորս օրէն ընտրութիւնը վերջացնեն, այսինքն մինչև ապրիլ 13: Ապրիլ 9 այն տարին Ջատկի մեռելոցն էր, և պէտք է հետևցնել թէ նախընթաց Ջատկի օրը ժողովրդական յուզումներ տեղի ունեցած են:

2224. ԲԱՐԹՈՂԻՍԷՆՈՍԻ ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆԸ

Ընտրելիին վրայ վերջնական որոշումը տալու համար Ջատկի չորեքշաբթին ապրիլ 11-ին, մեծամեծներ ստուար թուով նախապատրաստական նիստ մը կազմակերպեցին, ուր Ղաւիթի և Գալուստի հարցուցին, թէ Մայրաթոռի մէջ Ղանիէլէ և Յովսէփէ և Եփրեմէ զատ ուրիշ արժանաւոր մէկ մը կ'այ արդեօք. անոնք յայտնեցին թէ չկան, և թէ Յովակիմ և Գրիգոր եպիսկոպոսներն ալ շատ ծեր են (ԴԻԲ. Ա. 51): Անոնք թերևս անուղղակի ինքզինքնին կը ներկայէին, բայց Կ. Պոլսեցիք անոնց մասին աննպաստ գիրեր առած և ազդուած էին: Այն ատեն իշխաններ որոշեցին իրենց ծանոթներէն և մերձաւորներէն մէկը ընտրել: Յիշուեցաւ Պրուսայի առաջնորդ Պօղոս Գարագոչեան եպիսկոպոսը (ՊՏՄ), բայց համաձայնութիւն գոյացաւ Նիկոմիդիոյ և Արմաշու առաջնորդ Բարթողիմէոս Կապուտիկեան եպիսկոպոսի վրայ (2171), որուն համար Ղանիէլ վկայեց, թէ է այր քաղցրաբարոյ և գիտնական և ուղղափառ վարդապետ սուրբ եկեղեցւոյ (63 ԿՌՆ. 753): Ասոր վրայ պատրիարքէ խնդրեցին, որ յաջորդ օրուան համար ընդհանուր ժողով հրաւիրէ Մայրեկեղեցին, և օրինական ձևակերպութիւնները կատարուին և միւս կողմէ ալ գիր և հրաւիրակ դրկէ Նիկոմիդիա՝ Բարթողիմէոսը Կ. Պոլիս բերելու: Համաձայն այդ որոշման հինգշաբթի ապրիլ 12 ազգային ժողովը գումարուեցաւ Մայրեկեղեցին, նախագահութեամբ Ղանիէլ պատրիարքի և ներկայութեամբ վերոյիշեալ Գալուստ և Ղաւիթ և Յակոբ և Շուլաւերցի Թադէոս, և Ջաքարիայի աշակերտ՝ փոխանորդ Պետրոս և Յովհաննէս եպիսկոպոսներու, վարդապետներու և աւագերէցներու բազմաթիւ իշխանաւորներու, եկեղեցականներու,

արհեստաւորաց պետերու և խօստացէր վարպետներու աւելի քան զերկու հարիւր անձինս (63. ԿՌՆ. 755): Առաջ վարագոյրը բանալով, կանգնեցան յաղօթս առ Հոգին Սուրբ և յօգնութիւն կոչեցին (ՊՏՄ.) և նորէն փակելով կարդացին Էջմիածինէ բերուած գիրերը, և Սիմէոն Փափազեան ամիրան բացատրեց անոնց առաջարկած անձերը ընտրելու անյարմարութիւնը, խօսեցաւ ուրիշ հնարաւոր ընտրելիներու վրայ, և յանգեցաւ Բարթողիմէոսի նկատմամբ, որուն համար գրեթէ միածայնութիւն գոյացաւ: Միայն Դաւիթ և Գալուստ եպիսկոպոսներ դժգոհ մնացին, զի իրենց թաքուն նպատակներէն և ոչ մէկը յաջողեցաւ: Իրենց հետևողներէն ըՍտեփան Պասմաճի ծերունի մը, և Միքայէլ Քէվրանպաշի խոհարար մը, ձայն բարձրացուցին, որ թէ ի յաթոռս ոչ լինի ոք, ոչ կարէ հանդարտ նստիլ (ՊՏՄ.): Բայց բաւական ձայնակիցներ չունեցան, և պատրիարքը ասած վասն Բարթողիմէոս արքեպիսկոպոսի գՊահպանիչն, և այնպէս ժողովը արձակուեցաւ, թէպէտ եղեն ձայն հանողներ, թէ մի կարծէք թէ կատարեցաւ այդ ընտրութիւնը (63 ԿՌՆ. 758): Այսուհանդերձ տրուած որոշման համեմատ տեղեկութիւն հաղորդուեցաւ կառավարութեան, ապրիլ 13-ին, որ էր պայմանագրեալ օրը:

2225. ԸՆՏՐՈՒԹԵԱՆ ԴԻՍԱԴԻՐՆԵՐ

Դաւիթ և Գալուստ, որ յուսախաբ մնացած էին, ձեռնարկեցին եղած որոշումը խափանել աւաղելով թէ սուրբ աթոռն ի ձեռաց ելանել երկի, և թէ սոքա զաթոռն տապալել և վերիվայր շրջել կամին (ՊՏՄ.): Բայց տարբեր էին երկուքին բնաւորութիւնները: Դաւիթ՝ արտաքինովը՝ բարձրահասակ և մեծակն, երկայնամօրուս և թխադէմ իսկ ներքինովը խորագէտ և դարանագործ (ՊԷՐ. 8), կարող էր գաղտնի հնարքներ լարել մինչ Գալուստ՝ այր պարզամիտ և անխոհեմ (ՊԷՐ. 11) ընդունակ էր գործիք դառնալ ուրիշի ձեռք: Ապրիլ 12-ին գիշերը Դաւիթ գնացեալ ի սենեակ նուիրակ Գալուստ եպիսկոպոսի կը սկսի զայն գրգռել թէ արժանաւորը դուն էր, թէ օտարական մտցնել պէտք չէր Մայրաթոռը, թէ պէտք է առջևն առնել զայթակղութեան, թէ ընտրեալն ալ արժանաւոր մէկը չէ (63 ԿՌՆ. 759), և այս առթիւ կը յիշուի ևս, թէ նա իբրև զաշխարհականս ծխախոտի և նագիլակաւ շատանայ (ՊԷՐ. 11): Դաւիթ այնչափ կը խօսի, որ պատրեալ ողորմելի Գալուստ արհոյն՝ ի նենգապատիր բանից Դաւիթ եպիսկոպոսի (63. ԿՌՆ. 759), միւս առտուն, ապրիլ 13 ուրբաթ օր, կանուխ Մայրեկեղեցին կ'իջնէ, և ի ժամու Կեցոյին, բնաբան առնելով Պօղոսի խօսքերը. Ջաւակք Աբրահամու ից՞են, առաւել ևս ես և այլն (Բ. ԿՌՆ. ԺԱ. 22-23), բերանը եկածը կը խօսի, զինքն գովելով և ուրիշները պարսաւելով, և իբր թէ հայրապետական աթոռին պատիւը պաշտպանելով (63. ԿՌՆ. 761): Առիթ առնելով ևս Ջատկին օրը հռոմէադաւան Քէօջօյոյլի կամ Կէօչէեան ընտանիքէն մէկուն հանդիսով թողուիլը, և ետքէն՝ անոր հրաման տուած ըլլալուն պատասխանատուութիւնը պատրիարքարանի պաշտօնեաներուն իրարու վրայ նետելը, կը հետևցնէ, թէ որ սուտ խօսի՝ հայրն նորա սատանայ է: Ասոր վրայ, ինքնիրեն սեփականած հրամանաւն Յիսուսի Քրիստոսի և Հոգւով Սրբով, նզովեալ, կապեալ և բանադրեալ կը հռչակէ կաթողիկոս ընտրուած Բարթողիմէոս եպիսկոպոսը, պատրիարք Դանիէլ եպիսկոպոսը, փոխանորդ Կարապետ վարդապետը և իշխանապետներէն չորս, որ պէտք է ըլլան այլուր յիշուած

Սիմոն Փափագեան, Գասպար Ազնաւորեան, Սուրատ Սուրէնեան, և Մարտիրոս Սարաֆլարքէիեասի (ՊՏՄ.): Այս կ'ըսէ ու եկեղեցիէն կ'ելլէ: Որչափ ալ Գալուստի նզովքը նշանակութիւն չունէր, և ամէնքը կ'ըսէին թէ զանէծս սորին և զբանադրանս՝ առ նախանձու ելով՝ չընդունիմք, սակայն ժողովրդական գայթաղութիւնը արգելել, և Գալուստի յանդգնութիւնը ճնշել ալ պէտք ըլլալով, ամէնքը պատրիարքին կը դիմեն, որ անմիջապէս հրաման հանէ զայն Արմաշու վանքն քշել, և նուիրակութեան հաշիւները առնելով՝ ի Վան դալէն աքսորել տալ: Դանիէլ պատրիարք կը ստիպուի ընդհանուր գայրոյթին համակերպիլ, և ուզուած հրամանը կառավարութենէ խնդրել (ՊՏՄ.): Այդ շփոթներուն գրգռիչը Դաւիթն էր եղած ինչպէս գրեցինք, թէպէտ ինքն մէջտեղ չէր երևար, զի այր խորամանկ էր, և առ երեսս զհաճութիւն ցուցանէր (63. ԿՌՆ. 763): Պէրպէրեան պատմագիրն, թիրիմացութեան զոհ երթալով, գրգռութեան հեղինակ կը կարծէ Յովհաննէս Չամաչըրճեան եպիսկոպոսը, Ջաքարիայի աշակերտներէն, Բարթողիմէոսի ընկերակից, և Պալաթու քարոզիչ (ՊԷՐ. 11): Սակայն Պէրպէրեան անձնապէս գիտցածը չի պատմեր, մինչ ժամանակակիցներ և ուրիշներ (63. ԿՌՆ. 759, ԴԻԷ. Ա. 57, ՄՍՐ. 20): Դաւիթին անունը կու տան իբրև Գալուստի գրգռիչ: Նոյն ինքն Գալուստ ալ 1802 սեպտեմբեր 30-ին Դաւիթի գրած նամակին մէջ վկայութիւն տուած է վասն փասքսութեան և որոմնացանութեան Դաւիթին, և պատրելոյն իւր (63. ԿՌՆ. 760): Ուստի համարձակ կրնանք Յովհաննէսի վրայէն հեռացնել Պէրպէրեանի յանգգաստս քսած այդ կեղտը:

2226. ԸՆՏՐԵԱԼԻՆ ՀՐԱԺԱՐԱԿԱՆԸ

Դանիէլ Բարթողիմէոսը Կ. Պոլիս հրաւիրած ատեն, պատճառն ու նպատակը չէր յայտնած, ուստի երբ շաբաթ օր, ապրիլ 14-ին Քուքարու կը հասնի, և պատրիարքարան կը մտնէ, կը շփոթի զոչինչ դիտելով զանցից և զգալստենէ իւր, և Դանիէլի խորհրդով և Կիւմիշխանցի Մանուէլ Ալթուեան վարդապետին առաջնորդութեամբ Իսկիւտարի Ս. Խաչ եկեղեցին կերթայ մինչև դադարեսցին խռովութիւնք: Բարթողիմէոս յորմէհետէ Արմաշու և Նիկոմիդիոյ առաջնորդութիւնը կը վարէր (2171), յաջողած էր մէկ կողմէն վիճակին ժողովուրդը հայրաքար հովուել, և միւս կողմէն վանքը տեղական արգելքներու դէմ պաշտպանել, ամէն պարագաներով զօրացնել, նուիրատուութիւններով ճոխացնել, շինութիւններով բարեգարդել, և ուսմամբ ու բարեկարգութեամբ ծաղկեցնել, անոր վրայ հիմնելով իր աշխատութիւնն ու մխիթարութիւնը: Նա այր շնորհագարդ և գովելի վարուք, իմաստուն և խորախորհուրդ (ՊԷՐ. 10), բայց և համեստ իր ձգտումներուն մէջ շատ հեռու էր բարձրագահ աթոռներու փափաքէն, մանաւանդ երբ տեսաւ, թէ ահագին խռովութեանց կռուածադիկ դարձած է իր ընտրութիւնը: Ուստի անմիջապէս զգօնութեամբ իւր, անձամբ անձին հրաժարիլ սկսաւ, իր անկարութիւնն ու տկարութիւնը առջև դնելով: Մինչև իսկ կը յայտարարէր, որ եթէ իր ընդդիմութիւնը, ազգին կամքին անհնազանդութիւն սեպուելով՝ կամեսցին աքսորել, կամ թէ զայլ պատիժս պատրաստեն, կը նախընտրէ անոնց համակերպիլ, քան կաթողիկոսութիւնը ընդունիլ: Իսկ եթէ հաւանին իր վիճակը դարձնել, մեծապէս շնորհակալ կըլլայ ամէնուն: Բարթողիմէոսի այդ որոշակի և հաստատուն յայտարարութիւնը

համոզիչ կը դառնայ ամէնուն, և հակառակը պնդել չեն համարձակիր, բայց ընտրութեան գործը, և տէրութեան տուած հրամանն ալ անկատար կը մնան, Ղաւիթի որոմնացանութեան և Գալուստի խռովայուզութեան պատճառով (63. ԿՌՆ. 763): Բարթողիմէոսի հասնելուն հետ, Գալուստի աքսորին հրամանն ալ նոյն շաբաթ օր, ապրիլ 14-ին ստացուած էր, բայց ինքն տեղեկութիւն չունէր, ուստի Նոր կիրակի առտուն, ապրիլ 15-ին, կը պատրաստուէր եկեղեցի իջնալ, երբ իրեն զգացուցին իրողութիւնը: Ուստի զգուշացաւ և եկեղեցի չ'իջաւ, թէպէտ եկեղեցական Յովհաննէս Լիմոնճեան ամիրային և ուրիշներուն չքաշուեցաւ ազդարարել, որ չըլլայ թէ իրեն բռնադատած Բարթողիմէոսին այցելեն, որպէսզի իրենց ալ ընդ նմին բանադրեալ չըլլան: Բայց ուզեց անմիջապէս հեռանալ և շիտակ իջաւ Պալաթ, Յովհաննէս Եպիսկոպոսին հանդիպեցաւ (ՊՏՄ.), և իսկոյն անցաւ Խասքէօյ Մինաս Տարապխանեան ամիրային տունը: Հոն ալ ինքզինքը ապահով չզգալով, դիմեց Ղալաթիա Գէորգ Աղայէկեանի տունը, որ Աղայէկով կը կոչուէր Ռուսաց դեսպանատան գործակատար ըլլալուն համար: Ասոր խորհրդով գնաց պահուըտիլ Յակոբ Գալֆայի կամ արքունի ճարտարապետի տունը, Պէլլէրպէյի գիւղը (63. ԿՌՆ. 814), վստահանալով թագաւորական առն տունին անբռնաբարելիութիւնը (ԴԻԻ. Ա. 59): Այսպէս Գալուստ ամէն ճիգ կը թափէր առ ի պաշտպանել զանձն, թէպէտ Ղանիէլ զայն հալածելու հետամուտ չէր, և գործակատարին ալ ապսպրեալ էր, թէ չտես լեր (ՊՏՄ.):

2227. ԴԱՆԻԷԼԻ ԸՆՏՐՈՒԹԻԻՆԸ

Երբոր Բարթողիմէոս և Գալուստ գործէ կը հեռանային, Ղաւիթի ասպարէզը կ'ընդարձակուէր, եղած ընտրութիւնն ալ արդէն ոչնչացած կ'ըլլար, և նորէն պէտք էր կատարել: Կառավարութեան կողմանէ ալ զգացուած էր այդ պէտքը, և կրկին հրահանգ կը տրուէր պատրիարքին, փութալ և գործը վերջացնել, որ գրգռութեանց ալ առջևն առնուի, որոնք աւելի աճած էին, և ամէն ոք իր բերման համեմատ՝ մէկը կամ միւսը կը մեղադրէր: Ղաւիթ նորէն գործի վրայ էր, Ղանիէլը կաթողիկոսացնելէն զատ ելք չկար, որով իրեն ալ պատրիարքութիւնը կ'ապահովուէր, զի ուրիշ մրցակից մնացած չէր: Կ. Պոլսոյ մեծամեծներն ալ համոզուեցան, թէ ուրիշ ելք չունին. նոյնը սկսան Ղանիէլի ալ թելադրել, հակառակ իրենց առաջին թելադրութեանց (2223): Իսկ պատրիարքութեան համար ամէնուն առջև սկսաւ բարձրանալ Ղաւիթը, իշխաններու աչքին՝ իբրև դժուարութեանց լուծող և կարող անձ մը, և Ղանիէլի աչքին՝ իբրև իրեն բարձրացման երախտաւոր մը: Այդ գաղափարը հետզհետէ զօրացաւ, Ղանիէլ ալ իր յանձնառութիւնը ստորագրեց Մայրաթոռի առաջին պաշտօնագիրին ներքև, ուր իր և Եփրեմի անուններն էին գրուած, թէ խոնարհեցայ ի համակամ խնդիրս հաճութեան միաբանիցն սրբոյ աթոռոյն, և օրհնեալ իշխանապետաց, իշխանաց և ժողովրդոց մայրաքաղաքիս Կոստանդնուպոլսոյ (63 ԿՌՆ. 806): Ասոր վրայ ապրիլ 26-ին, Աշխարհամատրան հինգշաբթին, պատրաստական գումարումը տեղի ունեցաւ, Վէզիրխանը, Չօպան ամիրայի սենեակը, ուր Ղանիէլի կաթողիկոսութիւնը որոշուեցաւ, և պատրիարքութեան համար երեք ընտրելիներ առաջարկուեցան, պատվամաւոր Ղաւիթ, Կեսարիոյ Ստեփան և Պրուսայի Պօղոս Եպիսկոպոսները, և շուտով նախադասուեցաւ Ղաւիթը:

Երկու օր ետքը, ապրիլ 28 շաբաթ օր, ազգային ժողով գումարուեցաւ Մայրեկեղեցին առաջինէն աւելի մեծ բազմութեամբ, զի աւելի քան զչորս հարիւր անձինս էին հաւաքուած: Բարթողիմէնոս ալ ներկաներու հետ էր ամենայն գոհունակութեամբ, իսկ Գալուստ իր թաքստոցէն չէր համարձակած ելլել (63. ԿՌՆ. 808): Ժողովին մէջ գլխաւոր բանախօսը եղաւ Դաւիթ, Դանիէլի կաթողիկոսութիւնը առաջարկեց և փաստաբանեց, և ամէնքը հաւանութիւն յայտնեցին: Այս առթիւ Դաւիթի պատրիարքութեան համար ալ համամտութիւնը երաշխաւորուեցաւ: Առաջին շնորհաւորութիւններէն ետքը, եկեղեցականներ պատրիարքարան ելան, և հանդիսաւոր թափօր կազմեցին շուրջառներով և ամենայն զարդուք: Դանիէլն ալ զգեստաւորեալ վիշապագլուխ գաւազանն ձեռքը և ամպիովանի ներքև, առաջնորդուեցաւ լուսազարդուած եկեղեցին շաականներով և սաղմոսներով. բեմ ելլալով օրհնութիւն տուաւ Կեցս տէր զժողովուրդս քո աղօթքով, և աթոռ բազմելով քարոզեց, Դաւիթի պատրիարքութիւնն ալ հռչակեց խորհրդակցութեամբ պատուելի իշխանաց և գլխաւոր վարդապետաց (63. ԿՌՆ. 809), և ամէնուն համահաւանութեամբ և համահաճութեամբ: Հանդէսը փակուեցաւ Քրիստոս Աստուած մեր մաղթանքով, և Որ ընտրեցեր աղօթքով (ԺԱՄ. 275-277), մէջը Դանիէլի անունը տալով (63. ԿՌՆ. 810): Միւս առտուն, ապրիլ 29, Յինանց չորրորդ կիրակին, Մայրեկեղեցւոյն մէջ հանդէսները կրկնուեցան, իսկ երկուշաբթի, ապրիլ 30, կը սպասուէր որ նորընտիրները պաշտօնապէս Բարձարգոյն Դուռ երթան և հաստատութիւն ընդունին, և բազմութիւնն ալ այս յուսով խմնուած էր: Բայց տեղի չունեցաւ:

2228. ԸՆՏՐՈՒԹԵԱՆ ԴԻՄԱԴԻՐՆԵՐ

Յապաղումը լաւ նշանակ մը չէր, և իրօք ալ նոր դարձուածքներ սկսած էին կացութիւնը խառնակելու: Երկու տարբեր կողմերէ էին անոնք, բայց համաձայն գտնուեցան եղածը եղծանելու մէջ: Գլխաւոր ներշնչութիւնը դուրսէն կու գար, Յովսէփի կողմէն: Նա իր կաթողիկոսութիւնը յաջողցնելու համար Կ. Պոլսոյ մեծամեծաց ընտրութեան կամ հաւանութեան անհրաժեշտ ըլլալը գիտէր, և ըստ այնմ դիմումներ ալ ըրած էր (2222). բայց հարկաւ ականջը հասած էր որ իրեն համար նպաստաւոր նշաններ չկային: Ուստի աւելի կտրուկ միջոցի պէտք տեսաւ: Պօղոս կայսեր համաձայնութիւնը վաստկած ըլլալով, Ռուսական կառավարութեան կողմէն գրել տուաւ Կ. Պոլսոյ դեսպանին, այդ նպատակին հոգ տանիլ, և ամէն կերպով աշխատիլ որ Յովսէփի ընտրութիւնը իրականանայ: Վասիլ Թամարով դեսպան՝ հրամանը ընդունելով, ամենայն մտադրութեամբ սկսած էր գործին հետևիլ, և օգտուիլ այն երկպառակութիւններէն, որոնք Հայոց մէջ կը տիրէին: Բարթողիմէնոսի ընտրութիւնը ապարդիւն եղած էր, ընտրեալին հրաժարելովը, պէտք էր Դանիէլին ընտրութիւնն ալ անհետևանք դարձնել: Ռուսաց դեսպանին ձեռքն ալ լաւ գործիք մըն էր Գէորգ Աղայէկեան գործակատարը, որ ինքն ալ կատարուած ընտրութեանց հակառակորդներէն էր, և արդէն Գալուստի ալ պաշտպանութիւն ըրած էր (2226): Թամարով ձեռնարկած միջամտութիւնը յառաջացնելով, սկսած էր Օսմանեան կառավարութեան մօտ պաշտպանել իր կառավարութեան ընտրելին: Իսկ Ռուսիոյ նպատակը ուրիշ բան չէր, բայց եթէ իրեն հաւատարիմ գործակից մը

ունենալ էջմիածինի աթոռին վրայ, այն կողմերուն մասին իր ապագայ դիտումները դիրացնելու համար: Կատարուած գործողութեանց հակառակորդներէն մէկն ալ Բարթողիմէոս Եուսուֆեան էր, արքունի ժամագործ, որ փոխանակ դուրսէ նոր եկած եպիսկոպոսի մը, իր ծանօթն ու համակիրը կ'ուզէր տեսնել պատրիարքական աթոռին վրայ, ինչպէս էր Պալաթի քարոզիչ Յովհաննէս Չամաշըրճեան եպիսկոպոսը, բնիկ Բաբերդցի, Ջաքարիայի ընտրելագոյն աշակերտներէն, որ անոր մօտ փոխանորդութիւն ալ վարած էր: Աւելորդ է ըսել, թէ Յովհաննէսի ալ անհաճոյ չէր այդ գաղափարը: Եուսուֆեան կրցած էր թէ կառավարութեան շրջանակին մէջ պէտք եղած թելադրութիւններն ընել, և թէ ամիրայակից ընկերներու մէջ համամիտներ պատրաստել: Յայտնի կը տեսնուի թէ Դաւիթի պատրիարքութիւնը, որչափ ալ պաշտօնապէս հռչակուած, իրեն դէմ բաւականաչափ և ազդեցիկ հակառակորդներ ունէր: Ահա այն ազդակները, որոնք կառավարութիւնը վարանման մատնեցին, երբոր Դանիէլի և Դաւիթի ընտրութիւնները հաղորդուեցան, և չուզեց իսկոյն հաստատութիւնը տալ, այլ պատրուակներու դիմեց յապաղելու համար: Նախ պատճառեց թէ ընտրողական հանրագիրներուն ներքև կնքողներուն թիւը քիչ է, և յետոյ ալ պահանջեց որ Դանիէլի ընտրութեան մասին էջմիածինէ եկած առաջարկներուն պաշտօնագիրները իսկութեամբ հաղորդուին: Յովսէփի ինքն ալ Թամարովի գրած էր (ԴԻԲ. Ե. 38), իսկ Թամարով՝ Աղայէկեանի խորհրդով Գալուստի աքսորին յետս կոչումին կ'աշխատէր, իբր զի կրնար գործերը խառնակելու յարմար գործիք ըլլալ: Դանիէլի մօտ ալ նոյն նպատակով դիմումներ եղան, որուն նա շուտով համակերպեցաւ, զի աքսորի հրամանն ալ ստիպմամբ հանել տուած էր (63. ԿՈՆ. 762), և վերջին ժողովէն ալ առաջ, ջանայր ընդարձակել նմա շրջիլ յայտնապէս (63 ԿՈՆ. 808), և գործակատարն ալ հրահանգած էր Գալուստին չհետապնդել (2226):

2229. ԳԱԼՈՒՍՏԻ ԽՈՒՎՈՒԹԻՒՆԸ

Դանիէլ ընտրեալ կաթողիկոս և Դաւիթ ընտրեալ պատրիարք, այդ առթիւ իրարու մտերիմ գործակիցներ, պատրիարքարանի մէջ կը սպասէին իրենց պաշտօնապէս ճանչցուելուն, իսկ պատրիարքարանի գործերը տակաւին Դանիէլի անունով կը շարունակէին: Միւս կողմէն Դանիէլ կուզէր իր կարսին ամփոփել և Իւսկիւտար անցնիլ, որպէս զի անկէ դէպ էջմիածին կարենայ ուղևորիլ, սակայն Գասպար Ազնաւորեան և Յովհաննէս Լիմոնճեան ամիրաներ թելադրեցին քիչ մըն ալ սպասել մինչև խնդրոյն վերջանալը (ՊՏՄ.): Այսպէս անցաւ ապրիլ 28-ին ժողովին յաջորդող եօթնեակը, երբ մայիս 4-ին ուրբաթ օր, յանկարծ Գալուստ Քումքաբու կու գայ, իր աքսորին յետս կոչուելուն հրամանը ստացած ըլլալով Ռուսիոյ դեսպանին միջամտութեամբ: Նա իր ազատութեան հետ պատրիարքութեան յուսադրութիւնն ալ ստացած էր Աղայէկեանէ, Դաւիթին ընտրութիւնը ջնջել տալով, եթէ Դանիէլի ընտրութիւնն ալ ջնջելով Յովսէփի կաթողիկոսութիւնը յաջողէր: Դանիէլ և Դաւիթ, ինքզինքնին ուրախ կը ցուցնեն Գալուստի ազատութեան հանդէպ, և իբրև պատուելու ցոյց զինքն առաջիկայ կիրակի, Երևման Խաչի տօնին առթիւ, Իւսկիւտարի Ս. Խաչ եկեղեցին պատարագելու կը հրաւիրեն: Իսկ Գալուստ ազատութեամբը և յուսադրութեամբը խորխտացած, պատասխան կը դրկէ, ճանաչել զչափ անձանց իւրեանց և լռել, աւելցնելով թէ ոչ

ևս ունին իշխանութիւն հրամայել յիմ վերայ, զի արքունի հրովարտակաւ եկեալ կամ աստ: Գալուստ, որ իր ասպնջական (2226) Յակոբ ճարտարապետին ալ բաց պարտամուրհակ տուած էր, վճարել զոր ինչ դրամ իցէ գնալոց յաղագս պատրիարքութեան (ԴԻԲ. Ա. 68), արդէն ինքզինքը պատրիարք եղած կը կարծէր: Գալուստի այս խրոխտանքը յառաջ կու գար Աղայէկեանի և Տարապխանեանի թելադրութիւններէն, որոնք գիտակցութեամբ զայն ձեռք առած էին շփոթ ծագեցնելու համար, որով եղածը եղծանել, զի առանց յայտնի և գլխաւոր պատճառի՝ տէրութեան հրամանով եղածը յետոս ընկրկելն էր ըստ ամենայնի աննպատակ (63 ԿՈՆ. 813): Կարծէս թէ ճիշդ այդ նպատակով, Գալուստ մայիս 5 շաբաթ առտու կանուխ Մայրեկեղեցի կիջնէ, և կերթայ գրաւել նորընտիր Դաւիթի յատկացեալ աթոռը: Քիչ ետքը Դաւիթ կու գայ, Գալուստ չի շարժուիր, և Յակոբ Գանձակեցի վարդապետ, Դաւիթի հետևորդներէն կալեալ ի բազկէն իջոյց յաթոռոյս զԳալուստ արհիւն: Սա ալ այն ատեն վեղարով փիլոնով կերթայ կանգնիլ ի շարս ժողովրդեան, յուզում գրգռելու միտքով (ՊՏՄ.) և մինչև իսկ կըսուի, թէ եկեղեցւոյ միջին դրան առջև, գաւազանը ձեռքը գրգռիչ ատենաբանութիւն ալ ըրած է (ՊԷՐ. 16): Բայց այն ոչ շփոթը չի սկսիր, թէպէտև ժողովրդական խաւերու մէջ կը տարածուի, անշուշտ գրգռողներ ալ պակաս չեն եղած: Մանուկ Գանթարեան մուշտակագործ մը, գլուխ կը նշանակուի (ՊՏՄ.), և շաբաթ օրուընէ 200 հոգիի խումբ մը կը պատրաստէ, որոնք կիրակի առտու, մայիս 6. Ջարթիք փառք իմ երգին ատեն, Գալուստը տունէն կառնեն ու եկեղեցի կը տանին, Դաւիթը աթոռէն կը քաշեն, Գալուստը տեղը կը նստեցնեն, բեմ կը հանեն, քարոզ խօսեցնել կու տան, պատրիարքական գահը կը բարձրացնեն, պատարագին մէջ Գալուստ պատրիարքի անունը յիշել կու տան, Աստուած շնորհաւոր արասցէ կաղաղակեն, և վերջէն ալ կը պատրաստուին բազմութեամբ կառավարական դուռը տանիլ, և պատրիարք հաստատել տալ: Դաւիթ ալ ունէր իր կողմնակիցները, որոնք ընդդիմանալ կաշխատէին: Արդէն երկու կողմէն եկեղեցւոյ մէջ և դուրս սկսած էին կռիւհարել զմիմեանս և քարշել զիրեարս, խրոխտային առիծաբար և գոռային վարագօրէն: Բայց Դաւիթ խոյս տուած էր պատրիարքարան, իսկ Գալուստ բերկրութեամբ կը դիտեր իրեններուն յաղթանակը, և բաղձացեալ պատրիարքութիւնը լրացած կը կարծէր (63. ԿՈՆ. 817): Իրաւ Գալուստ յուսախաբ պիտի մնար իր յաջողութեան մէջ, սակայն զինքը իբր գործիք գործածողներուն նպատակը իրականացած էր, զի այդպիսի շփոթի մը վրայ՝ նախընթաց ընտրութիւնը ջնջուած կ'ըլլար:

2230. ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆԸ ՋՆՋՈՒԱԾ

Մայրեկեղեցւոյ շփոթը զինուորական միջամտութիւն հրաւիրեց, և շուտով Եէնիչերիներու ջոկատ մը հասաւ, որուն առջև բազմութիւնը ցրուեցաւ, բայց գլխաւորներէն 64 (ՊՏՄ.) կամ 70 հոգի (63. ԿՈՆ. 819), որոնք Գալուստի սենեակը խմբուած էին, ձերբակալուեցան, Գալուստն ալ միասին, և տարուեցան Եէնիչերիներու հրամանատարին, անկէց ալ եպարքոսին տեղակալին, քննուելու և դատուելու համար: Ոմանք Մանուէլ և Աստուածատուր վարդապետները կ'ամբաստանեն, իբրև թէ Գալուստի կողմնակիցները Եէնիչերիներու ցուցուցած ըլլան (ՊՏՄ.), և մինչև իսկ ըսող կայ, թէ Աստուածատուր՝ Գալուստը հարուածելով վեղարը գլուխէն քաշած ըլլայ

(ՊԵՐ. 17), սակայն ժամանակակիցը վերջին ծայրայեղությունը չի յիշեր: Հարցուփորձ է մը ետքը, նախ ամենքը կը բանտարկուին, բայց ոչ ի կոճեղս (ՊԵՐ. 17), և վերջէն քանի մը հատը թիարան կը դրկուին (63. ԿՈՆ. 819), մնացածներ գահիւ խրատեալ կ'արձակուին, իսկ Գալուստ Իսկիւտար՝ Աղասի ամիրայի տունը պահպանութեան կը յանձնուի (ԴԻՒ. Ա. 71): Մայիս 10-ին, Երևման Խաչին հինգշաբթին նոր խլրտում մը տեղի կ'ունենայ շուկային մէջ Գալուստի կողմնակիցներուն կողմէն, և կառավարութեան կը դիմեն զայն պատրիարք ուզելու, բայց եպարքոսին հրամանով չորս գլխաւորներ, Կարապետ հնավաճառ, և Սարգիս ու Իգնատիոս բեռնագործներ, և Գէորգ հիւսն կը բանտարկուին, և մնացածները զանակոծ կը հալածուին (ԴԻՒ. Ա. 71): Իսկ Գալուստ Աղասիին տունէն փախչելով, նորէն Պէյլերպէյի Յակոբ ճարտարապետին մոտ կապաւինին: Կառավարութիւնը տեսնելով որ շփոթութեանց առիթ տուողները հեռացնելէ զատ ուրիշ միջոց չկայ, և անսալով թամարով դեսպանին թելադրութեանց, որ այստեղի մրցակիցներէն դուրս իր պաշտպանեալին կաթողիկոսացունը իբրև արմատական դարման կը ցուցնէր, կորոշէ Ղանիէլն ու Գալուստը այսօր գրկել: Այս նպատակով մայիս 13-ին, կիրակի օր, Գալուստ խաբէական պատրուակով, իբրև թէ պատրիարք ըլլալու համար, Պէյլերպէյիէն եպարքոսարան կը տարուի, և անկէ ուղիղ կաքսորուի Լեմնոս կամ Իլիմիա կղզին: Միևնոյն ատեն Սէհմէտ էֆէնտի, եպարքոսարանի աղօթասացը, պատրիարքարան կու գայ և Ղանիէլի ներկայանալով կը յայտնէ թէ հրաման ստացած է, զինքն թենետոս կամ Պօխճա կղզին տանիլ: Ղանիէլ կը զգայ ու կը յայտարարէ թէ պարտի հնազանդիլ տէրութեան, և առանց յանցանաց և պատճառի պատիժին համակերպելով, իսկոյն պատուիրակին հետ կը մեկնի նշանակուած տեղը, մինչ շուրջը կը տեսնէ զաղէկիզութիւն և զարտասուսբարեպաշտ ժողովրդոց (63. ԿՈՆ. 822), որոնք սիրելի պատրիարքէն կը բաժնուէին: Կ. Պոլիսէ մեկնելէն երեք օր ետքը, մայիս 16-ին կը հասնէր թենետոս: Գալուստի աքսորը գիւղին էր, զի անպաշտօն անձ էր, բայց նոյն կերպարանը Ղանիէլի վրայ ալ նկատուեցաւ, զի ապրիլ 30-ին հրաժարանաց գիր էր մատուցած կառավարութեան, իսկ կաթողիկոսութիւնն ալ պաշտօնական հաստատութիւն չէր ստացած (63 ԿՈՆ. 820): Միևնոյն ատեն կառավարութեան կողմէն հրաման եղաւ ազգին մեծամեծներուն, որ խնդիրի առարկայ դարձած երեք անձերէ, այսինքն Ղանիէլէ և Գալուստէ ու Գաւիթէ դուրս պատրիարք մը ընտրեն և ներկայացնեն: Այս կերպով կը լրանար թամարովի հովանաւորութեամբ Աղայէկեանի կազմակերպած ծրագիրը, որով ջնջեալ և շքեղեալ կը դառնար ապրիլ 28-ին ընտրութիւնը, և նոր ընտրութեան դուռ կը բացուէր: Ինքն թամարով ալ լաւ գիտէր եղելութեանց նշանակութիւնը, և ըստ այնմ կը բացատրէր իր բարեկամ Սարգիս Լաշկարովին ու մայիս 16-ին Պէյլերպէյի ամառանոցէն կը գրէր, թէ մեր հասարակաց բարեկամ ընտրեալ լինելոց է, և լինելոց է պատրիարք էջմիածնի (ԴԻՒ. Թ. 334): Այդ պարագային մէջ ալ պէտք չէ մտադրութենէ վրիպեցնել Ղաւիթի շահագէտ հնարիմացութիւնը, որ կացութիւնը շփոթած տեսնելուն, ուղղութիւն և կարծիք փոխելով, Յովսէփի պաշտպաններուն կողմը կանցնէր, և Ռուսական քաղաքականութեան պաշտպան ձևանալով թէ ինքզինքը վտանգէն կազատէր, և Ղանիէլի ու Գալուստի արկածէն զերծ կը մնար, և

թէ իր ապագայ յաջողութեան բաց դուռ կը թողուր: Թիրիմացութեան հետևանք է կարծել թէ այս առթիւ Ղաւիթի ալ աքսորուած ըլլայ, ինչպէս նաև Յովհաննէսն ալ աքսորուած ըսելը (ՂԻԻ. Է Ժէ), որ թուականներու շփոթութեան հետևանքներ են:

2231. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՊԱՏՌԻԱՐՔ

Հրամայած ընտրութեան համար ազգային ժողովը գումարուեցաւ մայիս 18-ին, Համբարձումին յաջորդող ուրբաթ օրը (ՊՏՄ.), և ընտրեալը եղաւ Յովհաննէս Չամչըրճեան, զոր արդէն յիշեցինք թէ Բարթողիմէոսի (2225), և թէ Ղանիէլի (2228) ընտրութիւններուն առթիւ: Բարթողիմէոսի դէմ պատրաստուած գրգռութեան հեղինակը՝ Յովհաննէսին չըլլալը բացատրեցինք արդէն (2225): Թէպէտ վերջին անգամ ալ՝ Ղանիէլի և Ղաւիթի ընտրութեանց եղծուելուն առթիւ՝ նորէն Յովհաննէս գրգռիչ ըլլալ կը կարծուի, սակայն պատմական եղելութիւններ Յովհաննէսի յատուկ դեր մը վարած ըլլալը չեն ցուցներ: Կասկածին գլխաւոր պատճառներն են Եուսուֆեանի հետ մտերմութիւնը (63 ԿՈՆ), և վերջէն ինքն ընտրուած ըլլալը: Չուզելով ալ ուրանալ, թէ զոնէ կամակցութիւն մը ունեցած ըլլայ, շատ կշիռ ունի իրեն մասին դրական գործ մը պատմուած չըլլալը, մանաւանդ որ իբր պատրիարքական ընտրելի, իրեն նախադասելի մէկը չկար մէջտեղ, որ բուռն մրցակցութիւն մղէր: Միայն թէ իրեն համար յաջողութեան միջոց եղաւ՝ Աղայէկեան և Եուսուֆեան խմբակներուն իրարու մերձեցումը, անկա Յովհաննէսի պատրիարքութեանը և ասիկա Յովսէփի կաթողիկոսութեանը հաւանելով, և այսպէս միացեալ զօրութեամբ կացութիւնը փոփոխելու կերպը գտնելով: Հետևապէս Մանուէլ վարդապետ, Ղանիէլի եռանդուն անձնուէրը, միայն իր սիրտին գեղուածը յայտնած կըլլար, երբոր Յովհաննէսը՝ պատճառ և հիմն և արմատ խարդաւանաց և դաւից և յարատևական խռովութեանց կը կարծէ (63. ԿՈՆ. 812): Իսկ Պէրպէրեան բոլորովին եղելութիւնները կայլայլէ, Յովհաննէսի պատրիարքութիւնը Ղանիէլի աքսորէն առաջ դնելով, և Յովհաննէսը Ղանիէլի աքսորին հեղինակ ցուցնելով (ՊԵՐ. 18): Մենք սկզբնական և ժամանակակից աղբիւրներէ քաղելով, գրեթէ օրագրական ձևով պատմեցինք ամէն պարագաները: Եւ եթէ քիչ մըն ալ մեր սովորական ոճին աւելի երկարեցինք կուզէինք որ այդ հռչակուած ու հետաքրքրութիւն շարժած, և միանգամայն տգեղ կերպարան ստացած, Ղաւիթ-Ղանիէլեան կոչուած, բայց սկզբնապէս Յովսէփեան եղած խնդիրը, նր իսկական ճշդութեան մէջ ներկայացուէր: Նոյն ձևով պիտի շարունակենք պատմել այդ խնդիրին հետագայ մասերն ալ:

2232. ՅՈՎՍԷՓԻ ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆԸ

Յովհաննէս մայիս 18-ին ընտրուելով, միւս օր շաբաթ, մայիս 19-ին, պետական հաստատութիւնը ստացաւ, և փառաւոր հանդիսիւ եպարքոսին մօտէն Մայրեկեղեցի բերուելով, ու պատրիարքարան ելնելով, պաշտօնին ձեռնարկեց, երբ Ղանիէլ և Գալուստ իրենց աքսորավայրերը հասած էին: Իրեն առջև ծանր աշխատութիւն մը ունէր նա, պառակտել և խռովեալ ժողովուրդը հանդարտութեան առաջնորդել: Այդ նպատակին համար պէտք էր միանգամ ընդմիջտ վերջացնել կաթողիկոսական խնդիրը, որ կռուախնձոր էր դարձած: Արդէն

կնճիռը տակաւ լուծման կը յանգէր, քանի որ գլխաւոր ընտրելին Ղանիէլ ասպարէզէ դուրս էր հանուած, և դուրսէն ընտրելին Բարթողիմէոս ինքն ասպարէզէ քաշուած էր: Մնացած երկու աւելի խոսուածներուն, Յովսէփի և Եփրեմի մասին եղած դժուարութիւնը հաւասարապէս օտար հողի վրայ և օտար հովանաւորութեան ներքև գտնուելին էր, և եթէ այդ պարագան նկատողութեան պիտի չառնուէր, հարկաւ նախադասելի էր Յովսէփ, որ իրեն հետ աւելի կարողութիւն և գործունէութիւն կը բերեր, և Հայոց համար զօրաւոր պաշտպանութեան միջնորդ կրնար ըլլալ: Գալով արգելք կազմող պետական պարագային, ազգը որևէ պատասխանատուութենէ զերծ կը մնար, քանի որ Ռուսական դեսպանին միջամտութիւնը՝ Օսմանեան կառավարութեան վրայ ճնշում կը գործածէր: Այդ մտածումները կ'արդարացնէին Յովհաննէսին մտադրութիւնը, երբոր Յովսէփի կաթողիկոսութիւնը յաջողցնելու յանձնառու կ'ըլլար, ինչպէս նաև ազգին մեծամեծները և ազգային ժողովը, երբոր իրենք ալ այդ եզրակացութեան կու գային: Յովհաննէս իրեն առաջին գործերէն մին ըրաւ խնդիրը վերջացնել, և Յովսէփի վրայ կաթողիկոսական ընտրութիւն կատարել տալ, առանց ազգն ու պատրիարքարանն ալ պատասխանատուութեան ներքև թողլու: Երբ Թամարով կառավարութեան վրայ ճնշում կը բանեցնէր, կառավարութիւնը պաշտօնապէս անոր առաջարկը կը հաղորդէր պատրիարքին, իսկ գաղտնապէս հակառակը կը թելադրէր: Յովհաննէս այնպէս իմն դարձուց գործերը, որ վերջապէս կառավարութիւնը բացարձակապէս իր հաւանութիւնը յայտնեց, և ասոր վրայ 1800 մայիս 31-ին, Հոգեգալստեան հինգշաբթի օրը, ազգային ժողով գումարուեցաւ, և թէպէտ մեծամեծներէն ոմանք զգուշացան ներկայանալ, բայց ժողովը օրինաւորապէս տեղի ունեցաւ. Յովհաննէս իբրև գործողութեան հիմն մէջտեղ դրաւ Մայրաթոռոյ միաբանութեան երկրորդ հանրագրութիւնը, Ղանիէլի և Յովսէփի անուններով (2221), և Ղանիէլը ընտրելու անհնարութեան առջև, ամէնքը Յովսէփի անունին վրայ միացան, մանաւանդ որ անոր հակառակորդներուն գլխաւորին՝ Սիմէոնի Փափագեանին ալ սպառնալիք եղած էր կառավարութեան կողմէ, և անոր ալ խոստացեալ էր այլ կայան, որ է աքսորավայր եթէ ևս աղմկեսցէ (ԴԻԲ. Թ. 334): Այսպէս ապրիլ 12-էն հաշուելով (2224) 50 օրուան մէջ, երեք կաթողիկոսական ընտրութիւններ կատարուած եղան: Մանուէլ, և Ղանիէլեան անկոպար եռանդին մէջ, կը գրէ թէ Յովհաննէս առանց աջ և ահեակ նկատելոյ, միայն զփառաց և զանձնէ իւր խորհելով (63. ԿՌՆ. 824) վարուած ըլլայ այդ պարագային մէջ, սակայն անաչառ պատմութիւնը պէտք է ընդունի, թէ նա այլապէս գործել չէր կրնար, Ղանիէլի աքսորէն, ժողովրդական յուզումէն, Ռուսական ճնշումէն, և Տաճկական համակերպութենէն ետքը: Թէ ոչ անպայման ժամանակաւ աթոռը անտէրունջ և ազգը վրդովուած պիտի պահէր, որ հանրութեան տեսակէտէն ալ նախընտրելի կացութիւն մը չէր, որչափ ալ Ղանիէլի անձնական օգուտին համաձայն ըլլար: Պարագայից համեմատ գործող, և առաւելագոյն վնասին առջև մասնաւոր պարագաներ անտեսող իշխանաւորներ, աւելի գնահատման արժանի պէտք է սեպուի, քան թէ մեղադրանաց ենթարկուին:

2233. ՅՈՎՍԷՓԻ ՆՈՐ ԺԻԳԵՐԸ

Կատարուած ընտրութիւնը պետութեան հաղորդել, պաշտօնական ձևակերպութիւնները

լրացնել, և հաստատութեան հրովարտակը ընդունիլ, ինչչափ ատեն տևեցին, կամ ինչ գործողութեանց տեղի տուին, ճշդուած չունինք, միայն գիտենք թէ օգոստոս 2-ին Կ. Պոլիսէ կը մեկնէր Ղաւիթ՝ ստացուած հրովարտակը Յովսէփին հասցնելու համար (63. ԿՈՆ. 911, ՂԻԲ. Ա. 77), ուսկից կը հետևի թէ ամբողջ յունիս ամիսները այդ ստացութեան նուիրուեցան: Իսկ կացութիւնը հանդարտեցաւ, և նորմիջադէպներու առիթ չընծայեց: Քանի որ Ղաւիթ՝ Յովսէփի կաթողիկոսութեան հրովարտակը տանողն էր, և ընտրութեան գործը լրացած էր, անհիմն կը դառնայ Պէրպէրեանին գրելը, թէ Յովհաննէս իշխանաւորները հաճեցոյց յընտրել ըզՂաւիթ ի կաթողիկոսութիւն էջմիածնի, և թէ այդ նպատակով Ղաւիթը էջմիածին առաքեցին, զի անդ գտցէ զեղանակ և զճանապարհ կաթողիկոսանալու (ՊԵՐ. 18): Յովսէփին դառնալով, նա ամենայն պնդութեամբ և ամէն միջոցներով կաթողիկոսանալու ետևէն էր: Արդէն 1800 ապրիլ 12-ին, որ է Բարթողիմէոսի Կ. Պոլսոյ մէջ ընտրուելուն օրը (2224), երբ Յովհաննէս հազիւ թէ Մայրաթոռի միաբանութեան գիրը առած կրնար ըլլալ (2222), նա արդէն Սրբոյ աթոռոյն անուանեալ կաթողիկոս կը ստորագրէ (ՂԻԲ. Ե. 39, ՂԻԲ. Թ. 333): Անհաճոյ զգացում մը ազդելու չափ խրոխտ և յանձնապաստան է Յովսէփի լեզուն, երբոր Ղանիէլի և ամիրայից գրելով, կ'ազդարարէ որպէսզի իմացեալ զօրինաւոր ժառանգութիւն մեր և զընտրութիւնն (ՂԻԲ. Ե. 33), և զվաստակս իմ ի վերայ հանուրց ազգին, հաւատոյն և եկեղեցւոյն (ՂԻԲ. Ե. 34), համակերպին իրեն ընտրութեան, պատիւ համարելով աթոռ բարձրացնել ի ցեղէ Լուսաւորչին սրբոյ Գրիգորի, յորմէ եմք մեք, կ'ըսէ վստահօրէն: Միանգամայն կը սպառնայ, թէ իրմէ զատ ում և ընտրէք՝ կաթողիկոս լինել ոչ կարէ, և ոչ իշխել ի վերայ կողմանցս, և այս պատճառաւ կը յաւելու, որ եթէ ընտրեալ ևս իցէք և առաքեալ, դադարեցուցանել ուրևիցէ ընտրեալն այն (ՂԻԲ. Ե. 35): Ղանիէլի ալ ակնարկելով, որ միաբանութեան առաջին ընտրելին էր, կը գրէ թէ պատիւ և փառք համարեսցի ի ժամանակս իմ պատրիարք գոլն իւր (ՂԻԲ. Ե. 38): Իր միտքը յաջողցնելու համար մինչև իսկ իղձ կը յայտնէ ի վերայ Պոլսոյ անցանել, այլ մտածելով, թէ յոյժ յամէ գնալն ի սուրբ աթոռն (ՂԻԲ. Ե. 39), իր աշակերտ Նոր-Նախիջևանցի Կարապետ վարդապետը Կ. Պոլիս կը դրկէ, բոլոր ամիրաներուն զատ զատ յանձնարարականներով, որոնցմէ 12 հոգի յանուանէ յիշուած են (ՂԻԲ. Ե. 38): Որչափ ալ յոխորտաբանութիւն ըլլան Յովսէփի գրածները, սակայն անշուշտ Կ. Պոլսեցոց վրայ իրենց ազդեցութիւնը կ'ունենային, նկատելով անոր Ռուսաց մայրաքաղաքին մէջ ստացած դիրքը, և Ռուսական դեսպանատան ամէն կերպով անոր օգտին ծառայելը: Այս պարագաներն ալ կը ցուցնեն թէ ինչ զգացումով Յովհաննէս և Կ. Պոլսեցիք կը զիջանէին Յովսէփի ընտրութեան, և հրովարտակը ստանալով կը յղէին անոր: Յովսէփի հազիւ թէ այդ եղելութեանց լուրը կ'առնէր արքունիք հասած տեղեկութիւններէն, և կ'ապահովուէր իր կաթողիկոսութեան վրայ, օգոստոս 4-ին Պետրբուրգէ կը մեկնէր (ԵՐՅ. Ա. 6): Նախ կու գար Մոսկուա, և Մոսկուայէ Նոր-Նախիջևան, և անկէ Աստրախան (ՂԻԲ. Թ. 342), ուր կը մտնէր սեպտեմբեր 12-ին, սպասելով հրովարտակին, զոր Ղաւիթ Կոստանդնուպոլիսէ կը բերէր, իրեն ձեռքը հասցնելու համար:

2234. ՅՈՎՍԵՓԻ ԶԵՌՆԱՐԿՆԵՐԸ

Յովսէփ տակաւին Նոր-Նախիջևան եղած ատեն, օգոստոսի մէջ, Յովսէփ կաթողիկոս վերտառութեամբ և ստորագրութեամբ կոնդակ կը գրէ (ԴԻԻ. Թ. 334), իսկ սեպտեմբեր 12-ին Աստրախան հասած օրը կը ստանայ Դաւիթի Կ. Պոլիսէ գրած նամակները: Քանի մը օր ետքը Դաւիթի ուղղած նամակով լուր կու տայ, թէ ձեռքը հասած են հրովարտակին պատճէնն ու թարգմանութիւնը, դեսպանէն Պետրբուրգ դրկուած և անկէ իրեն հաղորդուած: Ուրախութիւն կը զգայ, որ իր անունին յիշատակութիւնը սկսած է Կ. Պոլիս, Մոսկուա, Նոր-Նախիջևան, Գրիգորուպոլիս, և յայլ քաղաքս: Բայց կը սպասէ Ռուսաց կայսեր բարեհաճական հրովարտակին վասն ընդհանուր Հայոց ազգիս կաթողիկոսութեան, զոր լսած է թէ պատրաստեալ են, և յայս քանի օրս կը յուսայ ստանալ: Ռուսաստանի առաջնորդութիւնը փոխանցած է Եփրեմի, Էջմիածինի տեղապահութիւնը կը հաստատէ Մինասի վրայ, բայց և Դաւիթի իրաւունքն կու տայ զամենեսեան ի կարգի պահել ընդ տեղապահին, և կը խոստանայ Յովհաննէսի օրհնութեան կոնդակ դրկել յետ ընկալման օծմամբ զշնորհս սուրբ Հոգւոյն ի գլուխն: Դաւիթի ուղղուած այդ գրութեան (ԴԻԻ. Թ. 342-356) թուականը գրուած չէ, բայց սեպտեմբեր 12-էն շատ ետքը գրուած պիտի չըլլայ, վասնզի իբր կենդանի յիշուած Մինաս տեղապահը վախճանած է հոկտեմբեր 22-ին, ի չորրորդ ժամու ցերեկին (ԴԻԻ. Թ. 339), որով Դաւիթ զօրութեամբ վերոյիշեալ գրութեան ստացած կ'ըլլայ բուն տեղապահութիւնը: Յովսէփ տակաւին Աստրախան կը մնայ, մինչև որ սպասածը կը ստանայ հոկտեմբեր 30-ին, նաև հրաման զինուորական ուղեկցութեամբ մինչև Էջմիածին երթալու, և ցմահ վայելելու կանուխ ունեցած 2000 ռուբլիի ռոճիկը (ԵՐՅ. Ա. 10): Ինքն ալ միևնոյն ատեն Էջմիածինի մէջ ըլլալիք պատրաստութիւնները կը հրահանգէ, և հազիւ դեկտեմբեր 12-ին Աստրախանէ կը մեկնի և 17-ին կը հասնի Ղըզլար: Հոն կը սպասէ մինչև որ ներքին գորավար, Կովկասեան գաւառներու կողմնակալը, ճամբուն ապահովութեան պատրաստութիւնները լրացնէ: Անկէ կը մեկնի Մոզդոկ, հոն ալ կը մնայ քանի մը օր, և ապա կուղևորի Կովկասի լեռնաշղթան անցնելու, գնդապետի մը և հարիւր խազախ հեծեալներու ընկերակցութեամբ: Հազիւ 1801 տարույ փետրուար 6-ին, կը հասնի Դուշէթ, ուսկից փետրուար 11-ին, Մեծպահոց երկրորդ երկուշաբթին, մուտ կը գործէ Տփղիս, արտակարգ փառաւորութեամբ և հանդիսական ցոյցերով: Նկատելի է որ բաւական դանդաղաքայլ եղած է Պետրբուրգէ Տփղիս հասնիլը, վեց ամիս ամբողջ օգոստոս 4-էն փետրուար 11: Ասոր պատճառներուն մէջ եթէ պիտի հաշուենք պաշտօնագիրներու սպասելը և եղանակին խստութիւնը, պէտք չէ զանց ընենք նաև Յովսէփի՝ փառքերու և ցոյցերու փափաքը, որպէսզի ամէն տեղ պատրաստութիւններ կատարուին ընդունելութիւնը շքեղ ընելու համար:

2235. ՄԻԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ ԴԻՄՈՒՄԸ

Յովսէփի այդ երկարատև ուղևորութեան միջոցին Էջմիածինի կացութիւնը, անհամբեր ակնկալութիւն էր: Երբ վարանումները փարատեցան, և կամայ կամ ակամայ բայց հարկաւորը կամաւոր ընելու խոհականութեամբ, միաբանութիւնը համակերպեցաւ Յովսէփի կաթողիկոսութեան այժմ կը սպասէր քաղել՝ իրմէ խոստացուած, Ռուսական կառավարութենէ յուսադրուած և երևակայութեամբ աճեցուցած բարիքները: Հոկտեմբեր 31-ին գրութեամբ

միաբանութիւնը Յովսէփին կը խնդրէր մի ևս ամենակին յետաձգել, այլ փութացուցանել զբարիոք գալուստն շքեղաշուք փեսայիդ, որովհետև տասն ամիս է, կըսեն որ աթոռը անտերունջ է, ի մէջ օձից և կարճաց բնակեալ՝ ամէն կողմէն կը նեղուինք, յարտաքուստ յումեքէ դանկ մի չէ մտեալ ի սուրբ տունս, Կ. Պոլսոյ նւիրակը Գալուստ աքսորուած է Տաճկահայոց չորս շրջանակներ առանց նուիրակի մնացած են, և միւռոնը մերձ է ի սպառումն: Միաբանութիւնը կը սպասէ որ դեկտեմբերի մէջ հարկաւ էջմիածին հասած ըլլայ (ԴԻԲ. Թ. 340), բայց մենք տեսանք որ հազիւ թէ դեկտեմբերին Աստրախանէ կը մեկնէր: Կարծես թէ այնչափ ճիգերով ու հնարքներով ու ստիպումներով ձեռք ձգուած կաթողիկոսութեան գործունէութենէն աւելի երևոյթն էր Յովսէփը շահագրգռողը:

2236. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԻ ԸՆԹԱՅՔԸ

Իսկ Կոստանդնուպոլսոյ մէջ Յովհաննէս պատրիարք ազգին մեծամեծներուն գործակցութեամբ, կաշխատէր հին գժտութեանց բոլոր պատճառներն ու հետևութիւնները ջնջել վերջացնել: Կաթողիկոսական ընտրութիւնը մայիս 31-ին լրացած էր (2232), բայց նուիրագործութիւն չէր առած ընտրեալին օժմամբ, և առկախ վիճակը կը շարունակէր: Միտքեր տակաւին վրդովեալ էին, և եղածը եղծանելու ձգտումներ արմատախիլ չէին և երրորդէն ետքը չորրորդ ընտրութիւն մըն ալ պատրաստողներ կային, գլխաւորապէս Ղանիէլեան խմբակէն, քան թէ Ղանիէլին: Մեր տեսութեամբ ալ Ղանիէլին անիրաւիլ կըլլար փառասէր թեկնածութիւն վերագրելով իրեն, սակայն լիովին համակերպող մըն էր իրեն համակիրներուն ձեռքը: Բացառիկ պէտքերու բացառիկ դարմաններ կրնան արդարանալ, և Յովհաննէս այդ սկզբունքին հետևած պիտի ըլլայ Յովսէփին կաթողիկոսութեան՝ ծիսական նուիրագործում տալով: Պատմած մահը 1800 յունիս 18-ին (2181), կաթողիկոսական պայքարին ամէնէն տաք միջոցին, Ղանիէլի աքսորուելէն քիչ օր ետքը (2230): Այնչափ խառնակ ու շփոթ խեղճ ու անկերպարան էր Պաղեստինի վիճակը՝ Գաղղիացոց արշաւանքին և Օսմանեանց պատերազմներուն պատճառով, որ Երուսաղէմի միաբանութիւնը՝ Կ. Պոլսոյ պատրիարքին, զոր Ղանիէլը կենթադրէր տակաւին, կը յանձնարարէր իր ժողովով յարմար մէկը ընտրել և հաստատել տալ, իրեն կողմէ ալ փոխանորդ Յակոբ եպիսկոպոսին կը յանձնարարէ պատրիարքարանի գործակցիլ (ԱՍՏ. Բ. 135): Պարտուպատշաճ խորհրդակցութիւններէն ետքը, պատրիարք կ'ընտրուէր Թէոփորոս Վանեցի եպիսկոպոս, Երուսաղէմի դարպասընկալը, և գործը լրացեալ ճանչնալով անունին յիշատակութիւնն ալ պիտի սկսէր յուլիս 14-ին, Վարդավառի նաւակատիքին կամ Տապանակի տօնին օրը: Այդ նոր յիշատակութենէն կ'օգտուէր Յովհաննէս էջմիածինի աթոռին համար ալ, փոխանակ հանգուցելոյն՝ նոր գահակալը յիշատակել տալ, և նոյն օր Յովսէփ ալ կը յիշուէր իբրև կաթողիկոս: Այդ է ահա այն բացառիկ դարմանը, զոր վերև յիշեցինք, որպէսզի միանգամընդմիշտ կաթողիկոսական ընտրութիւնը լրացեալ և վաւերացեալ գործի կարգ անցնի, և ոտնձգութիւնը վերջանան: Բացառիկ անուանեցինք եղած գործողութիւնը, զի հնաւանդ և հաստատուն կանոնին, և նոյնիսկ կաթողիկոսական մաշտոցին խորագիրին համեմատ, ընտրեալը կօծուի, և յետ այնորիկ կոչի Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց (ԿԹՂ. 19): Յովհաննէսի բացառիկ կարգադրութիւնը

Դանիելեանց առջև դուռը գոցել մըն էր, և անոնց եռանդուն պետը, Մանուէլ Կիւմիշխանացին, Յովհաննէսը կամբաստանէ, թէ հրամայեց զՅովսէփ արհին առանց օծութեան կաթողիկոս յիշատակել (63. ԿՈՆ. 909): Մենք ալ պաշտպան կանգնելով հանդերձ հնաւանդ և կանոնական սովորութեան, խիստ դատաստան պիտի չընենք: Յովհաննէսի դէմ, որ այդ բացառիկ միջոցին կը դիմէր երկարատեւութիւնը իվեր ազգը պառակտող և կիրքերու ասպարէզ տուող կաթողիկոսական խնդիրը վերջացնելու: Միայն թէ ինչ որ իբրև բացառիկ կրնար արդարանալ, այժմ սովորական դարձած է, մանաւանդ Ներսէս Ե. Աշտարակեցիէ ասդին, որ իբրև եռանդուն Դանիելեան և Մանուէլի գործակից, Յովհաննէսը սաստիկ մեղադրելէն ետքը, ինքն նոյնը գործադրեց և այն ալ իրեն համար և իր հրամանով: Ինչ որ Յովհաննէս յուլիս 14-ին Կ. Պոլսոյ մէջ կը կատարէր, Մոսկուայի մէջ կատարուէր յաջորդ յուլիս 15 օրը, Վարդավառի կիրակիին, Յովսէփի ներկայութեան (ԴԻԲ. Թ. 343): Ըստ այսմ Յովսէփը կրկին Պետրբուրգ դարձած պիտի ըսենք, քանի որ վերջին անգամ անտի մեկնեցաւ օգոստոս 4-ին, հրաժեշտի ողջոյնը տալով անձամբ Պօղոս կայսեր (ԵՐՑ. Ա. 6):

2237. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԵՒ ԱՔՍՈՐՆԵՐ

Յովհաննէսի վրայ իբրև մեղադրանք կը յիշուի նաև, որ պատրիարք ըլլալէն ետքը, չփութաց անմիջապէս Դանիելը ու Գալուստը աքսորէն դարձնել տալ, և մինչև իսկ այդ միտքով իրեն եղած դիմումներուն ականջ չկախեց (63. ԿՈՆ. 912): Թերևս խնդիրը իր բացարձակ և պարագաներէ անկախ տեսակետէն առնելով, մենք ալ ձայնակցեցինք մեղադրողներուն սակայն պէտք չէ դիտողութենէ վրիպեցնել, թէ մեղադրողները բոլոր իրենց միտքը Դանիելի վրայ ամփոփողներն են, որոնք Դանիելը մէջտեղ հանելով կուզէին Յովսէփի վրայ եղած ընտրութիւնը եղծանել, և նորէն Դանիելի վրայ չորրորդ ընտրութիւն մը կատարել, որչափ ալ պիտի չկարենար խաղաղ և վճռական իրականութիւն ունենալ: Յովսէփի ունեցած դիրքը և գործածելիք ազդեցութիւնները գիտնալով, յայտնի էր թէ հետևանքը պիտի ըլլար, պահ մը ևս երկարել նզգին ասպարդին և աննպատակ վրդովմանց և երկպառակութեանց տևողութիւնը: Յովհաննէս եթէ իր ընտրութենէն անմիջապէս ետքը աքսորեալներուն վրայ մտադրութիւն չդարձուց, սակայն այդ բանն ըրաւ անմիջապէս որ յուլիս 14-ի յիշատակութիւնը հրամայեց (2236), և Յովսէփի Ռուսաց կառավարութեան կողմէ հաստատուած ու պատուուած, և դէպ էջմիածին ճամբայ ելած ըլլալուն լուրը առաւ (2234): Նա այլևս վստահութիւն գոյացուցած էր, թէ ամայ պիտի մնային տարածամ ճիգերը: Կիւմիշխանացին կը գրէ, թէ Յովհաննէս մեծ գումար պահանջած ըլլայ, և Մուրատ Սուրէնեան ամիրան՝ պատրիարքէն անկախաբար և ձրի հանել տուած ըլլայ Դանիելի ազատութեան հրովարտակը (ԴԻԲ. Ա. 77): Բայց անոնք որ պետական գործոց ձևերուն տեղեակ են, լաւ կը հասկնան, թէ ամիրաներ կրնային ազդեցիկ միջնորդութիւն գործածել իրենց մտերիմ պաշտօնէից ձեռքով, բայց հնար չէր գործ վճարել, առանց պատրիարքի պաշտօնական խնդրագիրին և կնիքին: Ուստի հնար չէ գործին իրականացումը Յովհաննէսէ բաժնել, զի Յովհաննէս հաւանած է գործել, երբ այլևս գործին անվնաս լինելուն համոզում գոյացուցած է

Դանիելի ազատութեան հրովարտակը կառնուի սեպտեմբեր 17-ին և Գալուստիոնը սեպտեմբեր 22-ին (ԴԻԷ. Ա. 78): Դանիել 26-ին Թենեստոսէ մեկնելով, շիտակ կու գայ Ռոտոսթոյ, ուր կը գտնուի սեպտեմբեր 29-ին Վարագայ խաչին օրը: Սուրբ Բեռնին ուխտը կատարելով նորէն կը նաւարկէ Պանտըրմա անցնելու համար բայց սաստիկ ալեկոծութեամբ կիյնան Հէրէկ (63 ԿՌՆ. 914), որ պէտք է ըլլայ էրտէք և անկէ ցամաքի ճամբով կը հասնի Պանտըրմա հոկտեմբեր 5-ին, ուսկից Պաղտասար փոքրաւորը Կ. Պոլիս կը յղէ, իր իրեղէնները հաւաքելու: Այս առթիւ Յովհաննէս անոր համար Եւդոկիոյ առաջնորդութեան կոնդակ կը հանէ, և փոքրաւորին կը յանձնէ, որ Պանտըրմա կը դառնայ նոյեմբեր 4-ին, և 13-ին Դանիել ճամբայ կելլէ Եւդոկիոյ երթալու, բայց Մահալըճ հասնելով կը դադարի: Իսկ Գալուստ Լեմնոսէ դառնալով ազատութիւն կը ստանայ Նիկոմիդիա երթալ, և ընդհատուած նուիրակութեան շրջանը լրացնել (63. ԿՌՆ. 915):

2238. ՅՈՎՍԷՓ Ի ՏՓՂԻՍ

Կաթողիկոսական խնդիրին ընթացքը շարունակելով, պէտք է նորէն Տփղիս դառնանք, ուր Յովսէփ հասած էր 1801 փետրուար 11-ին (2234), շքեղ հանդիսավեհութեամբ (ՄՍՐ. 32): Բոլոր քաղաք դուրս էր թափուած, եկեղեցականութիւնը երկար թափոր էր կազմած, թնդանոթներ գալուստը կողջունէին, ինքն ալ շուրջառով լկ գաւազանով, և ամպիովանիի ներքև թափորին հետևելով, կը մտնար Վանքի եկեղեցի կոչուած Հայոց մայրեկեղեցին: Այնտեղ կը քարոզէ, մաղթանքներ կընէ Ռուսաց կայսեր համար, և ժողովուրդը կօրհնէ, ու կանցնի Վրաց Ս. Սիօն մայրեկեղեցին, ուր տակաւին անթաղ կը մնար իր մտերիմն ու պաշտպանին Գէորգի թագաւորին մարմինը: Այնտեղ ալ կաղօթէ դագաղին փաթթուած, վրացերէն կը քարոզէ, Ռուսաց կայսեր կողմէ վախճանեալ թագաւորին ուղղուած գիրը կը կարդայ, հոգեհանգիստ կը կատարէ, և անկէ ետքը կերթայ Մոզնու թաղը իջևանիլ իր եղբօրորդւոյն՝ հազարապետ Սողոմոն Արղութեան իշխանին տունը: Էջմիածինէ հրաւիրակ եկող չորս գլխաւոր եպիսկոպոսները, ծիւնապատ ճամբաներէն արգելուելով, յաջորդ օրը՝ 12-ին հասան, և էին Սիմէոն աթոռակալ, Թադէոս ատենդայիր: Անդրէաս գրագիր, և Բարսէղ Աշտարակեցի եպիսկոպոսները: Դաւիթ Էջմիածին էր մնացեր իբր տեղապահ: Յովսէփ քանի մը օր այցելութիւններով զբաղեցաւ, մինչև որ Էջմիածին ուղևորի, ուր մտադիր էր մեկնիլ մարտ 1-ին, Մեծպահոց չորրորդ ուրբած օրը, պատշաճ ատեն օծումը լրացնելու, և մարտ 24-ին զատիկը փառաւորապէս տօնախմբելու համար: Այդ օրերուն մէջ կը կատարուէր՝ Վրաց համար նշանակալից դիպուած մը, այն է իրենց թագաւորութեան վերջանալը: Իրաւ այլևս անուանական դարձած էր Վրաց թագաւորութիւնը, Պարսիկ կուսակալներու հարկատու ըլլալու չափ ստորնացած, և անոնց բռնութենէն ազատելու համար անպայման Ռուսաց գիրկը ինկած, բայց վերջապէս ազգային քաղաքական իշխանութեան ձևը կը մնար: Գէորգի և իր որդին Դաւիթ, իրենց կացութեան վրայ յուսահատ, Ռուսական միջամտութիւնը ընդունած է Ռուսական պաշտպանութիւնը խնդրած և հաստատած էին իրենց երկրին ու մայրաքաղաքին մէջ, և անպայման յանձնուած էին Ռուսաց ձեռքը: Գէորգիի վերջին հիւանդութեան օրերը, 1800 դեկտեմբեր 22-ին, ստորագրուած էր Վրաստանը Ռուսական մարզ դարձնելու հրովարտակը, և

դեկտեմբեր 28ին կը մեռնէր Գէորգի (ԱՐՂ. 184), և որոշումը գործադրելու պատեհը կը ներկայանար (ՖԱՄ. 30): Փետրուար 16-ին, երբ տակաւին Գէորգի չէր թողած, Ս. Սիոն մայրեկեղեցւոյն մէջ հրատարակուեցաւ Պօղոս կայսեր յիշեալ հրովարտակը, և Վրաստան պաշտօնապէս կայսրութեան միացուեցաւ, և Ռուսական նահանգ դարձաւ: Նոյն հրովարտակը յաջորդ փետրուար 17 կիրակի օրը Հայոց մայրեկեղեցւոյն մէջ ալ կարդացուեցաւ, և Յովսէփ նախագահեց այդ հանդիսութեան (ԵՐՑ. Ա. 14), գրիունակ զգացումով և արտակարգ ցոյցերով, վասնզի ինքն եղած էր բանակցութեանց միջնորդը, և Ռուսական ձգտումներուն ալ օգնականը: Վրացիները համոզած էր համակերպիլ Ռուսական հպատակութեան (ԱՐՂ. 185), և կայսեր գրելով վստահօրէն յայտարարած էր, թէ իմ խորհուրդներով քանդուեցան Ռուսաց հանդէպ անհամակիր կռիւները և խռովութիւնները (ԱՐՂ. 186): Ասկէ ետքը կատարուեցաւ Գէորգիի յուղարկաւորութիւնը Տփղիսէ Մծխիթա, մահուանէն 55 օր ետքը, փետրուար 20-ին, որուն Յովսէփ ալ հանդիսապէս մասնակցեցաւ: Տփղիսի մէջ: Վրաց թագաւորութեան ջնջուելովը, ջնջուած կ'ըլլար նաև Հայոց թագաւորութեան մը գաղափարը, որուն համար ծրագիր ըլլալը յիշեցինք (2200): Որչափ ալ պարզ փափաք մը եղած ըլլար այդ ծրագիրը, սակայն նկատողութեան արժանի է, որ նոյն Յովսէփ, որ անոր հետամուտ եղած էր, ինքն էր որ զայն կ'եղծանէր Վրաց թագաւորութեան ջնջուելուն գործակցելովը: Ռուսական քաղաքականութեան առաջին մտադրութիւնն էր Կովկասի վրայ գերիշխանութեան ձևով տիրել, ուստի Վրաց նման դիրք մըն ալ Հայոց տալու միտքը յղացուցած էր: Բայց Վրաց դիրքին ջնջուելովը, Հայոց համար եղած միտքն ալ նովին իսկ կը ջնջուէր:

2239. ՅՈՎՍԷՓԻ ՄԱՀԸ

Յովսէփ Տփղիսէ չմեկնած ուզած էր անգամ մըն ալ քաղաքին հռչակաւոր ջերմուկներուն մէջ լոզանալ, ուստի Գէորգիի այրին Մարիամ թագուհին հրաւիրեց զայն արքունական բաղնիքը, և Յովսէփ հաճութեամբ գնաց փետրուար 27-ին, Մեծպահոց չորրորդ չորեքշաբթին, և ջուրը դիրական գալուն շատ երկար մնաց ջերմուկի աւազանին մէջ: Բաղանիքէն տուն եկաւ, բայց տունէն անմիջապէս թագուհիին գնաց շնորհակալութիւն յայտնելու և հրաժեշտի որջոյն տալու: այնտեղ թէյ առնելու ալ մնաց, և ուշ ատեն նորէն տուն եկաւ: Նոյն գիշեր յանկարծ արուեցաւ, սաստիկ այլայլութիւն և տկարութիւն զգաց, անկողին ինկաւ, ուսկից այլևս չկրցաւ ելլալ: Բաւական տարածուած և մինչև աստիճան մը հաւանութիւն գտած կարծիք է, թէ Յովսէփ թագուհիին մօտ թէյ առնելու առթիւ թունաւորուած ըլլայ (ՄՍՐ. 33): Այդ կարծիքին շարժառիթը պէտք է փնտռել այն զգացումին մէջ, զոր ունէր Մարիամ թագուհին, ազգային իշխանութեան ջնջուելուն վրայ ամէնէն աւելի զայրոյթ ու ցասում զգացող կինը, որ մինչև իսկ զինքն Պետրբուրգ տանելու ներկայացնող սպան դաշունահար սպաննելու համարձակեցաւ (ՖԱՄ. 30): Նէ կրնար միևնոյն զգացումով դեղակուր ընել՝ նոյն ջնջումին միջնորդ եղող անձը: Սակայն հաւանակագոյն է անհիմն նկատել այդ կասկածը, որովհետև Յովսէփ տասն օր ևս ապրեցաւ, և բժշկական զննութիւնը թոքատապ ըսին վերահաս հիւանդութիւնը, և հետևանք բաղանիքի մէջ չափազանց

տաքանալուն, և ցուրտ ատեն կրկնուած երթևեկներով տարածամ մսելուն: Տկարութիւնը օրէօր ծանրացաւ, բժշկական ջանքեր ապարդիւն մնացին, ինքն ալ զգաց իր վտանգաւոր և յուսահատ կացութիւնը: Մարտ 9-ին Մուտնիվիրապի շաբաթ օրը, վերջին վայրկեան հասած զգալով, առաւօտուն իրեն մօտ կանչեց աթոռակալ կամ գործակալ Սիմէոն եպիսկոպոսը, խոստովանեցաւ ու հաղորդուեցաւ, և էջմիածին դրկուելիք ու իր ազգականներուն յանձնուելիք իրերուն մասին հրահանգներ տուաւ: Ժամը 8-ին նորէն կոչեց Սիմէոնը, լեզուն ծանրացեալ էր, ասաց ես կը մեռանիմ, իմ մարմին տարէք ի սուրբ էջմիածին, Սիմէոն կաթողիկոսի գերեզմանին մօտ թաղէք (63. ԿՌՆ. 920): Քիչ ետքը մահը հասաւ, և հոգին աւանդեց մարտ 9-ին գիշերուայ մօտ, 10 ժամին (ԵՐՑ. Ա. 16), նոյն գիշերուան մէջ (ԱՐԴ. 225) յորում լուսանայր տասներորդն մարտի (63. ԿՌՆ. 921), որով պէտք կ'ըլլայ մահը նշանակել մարտ 9-էն 10 գիշերը, կէս գիշերին մօտ, մարտ 10-ին չմտած:

2240. ՅՈՎԱԷՓԻ ԱՐԺԱՆԻՔԸ

Այսպէս վերջացաւ Յովսէփ Արդութեանի կեանքը, իր բաղձանաց և ձգտմանց և փառաց լրանալուն վայրկեանին, առանց կարենալու անոր յագուրդը զգալ, և լիակատար ստացութիւնը վայելել: Մենք չենք ուզեր Կիւմիւշխանացիին գրգռեալ զգացումներով ըսել, թէ նա մեռաւ ոչ ժամանեալ ի բազում ամաց հետէ բաղձացելոյն, և բռնութեամբ յափշտակեալ պատուոյն (63. ԿՌՆ. 921), բայց չենք ալ կրնար աննշանակ պատահար մը նկատել, այդ անակնկալ և անսովոր վայրկեաններու մէջ տեղի ունեցած մահը, նա տակաւին 58 տարեկան էր, տկարացած և վատացած կազմ չունէր, տարիքով ստոյգ և մարմանով առողջ կրնար իրեն երկարատև պաշտօնավարութիւն ալ խոստանալ, և հաւանաբար նշանաւոր և արդիւնաւոր գործունէութիւն ալ ունենալ, որուն երաշխաւորութիւն կըրնար ընծայել՝ Ռուսաստանի առաջնորդութեան 29 տարիներու մէջ ցուցուցած արդիւնաւորութիւնը: Նա իրեն համար ազդեցիկ գիրք մը կազմած էր, պաշտօնական և արքունական շրջանակներու մէջ բարձր տեղ մը գրաւած, անձամբ և ընտանեօք յառաջագահ ազնուականութեան բարձրացած, Հայութեան և հայաբնակութեան համար երախտիքներ ընծայած, եկեղեցիներ և վանքեր, և նոյն իսկ նոր Հայաքաղաքներ հաստատած, մեծ բախտի և մեծ հարստութեան տիրացած, և անոնցմով օգտակար և բարեգործ ձեռնարկներ կատարած մէկ խոսքով հասարակ դասակարգէ վեր անձնաւորութիւն մը դարձած էր, թէ ձիրքերու և թէ արդիւնքներու տեսակէտէն: Ինչ որ Արդութեանի այդչափ փայլին վրայ ստուերած կրնայ ձգտել, իր անյագ փառասիրութիւնն է, ոչ այն՝ որ լոկ արդիւնաւորութեան վրայ կը հիմնուի, այլ այն՝ որ արտաքին երևոյթներու և պերճանքներու կը հետապնդէ: Պատմուած պարագաները կը հաստատեն, որ իր կաթողիկոսանալուն գաղափարը յղացողը, առաջարկը կազմողը, միջոցները պատրաստողը, արգելքներու դէմ մրցողը, ամէնը հպատակեցնողը, մրցակիցները ճնշողը գործը յաջողութեան հասցնողը, ինքն եղած է ինքը գրեթէ միայնակ թէ Մայրաթոռոյ միաբանութեան, և թէ Տաճկահայ տարրին անհամակրութեան հակառակ: Եթէ Ռուսահայ տարրը համակիր եղած է, ան ալ իր ազդեցութեան ոյժովը կազմուած է: Իր յաղթանակինմէջ՝ ուղղակի իր անձնական

գործունեութիւնն է որ կը տեսնուի, և ինչ որ ուղղակի իրմէ չէ, անուղղակի իր գիրքին և ազդեցութեան և ճնշող ստիպման հետևանքն է եղած, որովհետև իրեն ընդդիմանալու և յաջողելու անյուսութեան հանդէպ, նպաստաւոր դառնայր անելի գործնական տեսնուած է:

2241. ՅՈՎՍԷՓԻ ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ

Թերևս իբրև արդարացում կարենայ յառաջ բերուիլ, թէ Յովսէփի իր կարողութեան և արդիւնաւորութեան գիտակցութեամբ, ինքզինքը առջև կը նետէր, որպէսզի իշխանութիւնը ձեռք անցընելով ազգին անելի օգտակար ըլլար: Բայց այդ պարագային մէջ ալ, մեր կարծիքով, ներեալ չէ գրեթէ բռնի ինքզինքը առջև մղել, այլ պէտք է թողուլ, որ ուրիշները իրեն արդիւնքը տեսնելով զինքը փնտռեն: Թող որ իր ազգին և իր տարրին օգտակար ըլլալու համար, իշխանութիւն և աստիճան էական պայմաններ չեն: Ամէն ոք որևէ կացութեան և դիրքի մէջ իրեններուն օգտակար ըլլալու բաց ասպարէզ ունի, և Յովսէփ ինքն ալ՝ պարզ առաջնորդի աստիճանին մէջ կրցաւ այնպիսի արդիւնքներ ցուցնել, զորս թերևս պիտի չկարենար արդարացնել կաթողիկոսական աթոռին վրայ: Միւս կողմանէ յայտնի կը նշմարուի Յովսէփի վրայ, ուղիղ փառասիրութեան խառնուած՝ ունայնասիրութեան ձգտում մը: Կեղծ ազգաբանութեամբ ազնուականութեան ձգտումները, արտաքին պերճանքը, արտաքնայարդար շքեղութեանց տենչանքը, ցուցամոլութեան անյազ ծարաւը, յայտնի եղած են իր կեանքին ամէն պարագաներու մէջ: Նոյնիսկ կաթողիկոսութիւնը ապահովելէն ետքը, երկար ամիսներով աթոռ երթալու և գործի ձեռնարկելու յապաղիլը, արտաքին շքեղութեանց հետապնդութենէն տարբեր պատճառ չէ ունեցած, ինչպէս արդէն ալ դիտեցինք (2235): Կարծես թէ աներևոյթ ձեռք մը եկաւ իր կեանքին թելը խզել, երբ տակաւին Տփղիսի մէջ յագենար, կաթողիկոսական օժմամբ բաղձացեալ գիրքին գագաթնակէտը հասնելու նախօրեակին: Կը յիշուի որ էջմիածին դրկած հրահանգներն ու հրամայած կարգադրութիւններն ալ՝ պերճանաց և շքեղութեանց, հանգստութեանց և վայելմանց պայմաններուն շուրջը կը դառնային, մինչ աթոռը իրմէ կենսական դարմաններ կակնկալէր, (2235): Այսչափ ճիգերէ ետք ձգտումներուն լրումը իրեն պակսեցաւ, զի իր անունը չենք կրնար անցնել կաթողիկոսաց շարքին մէջ, և լոկ ընտրուածները, առանց միւռնի նուիրագործման և առանց օծումի, կաթողիկոս չենք կրնար հռչակել: Ինքն այդ պայմանին ալ ականջ չկախելով, կանխեց կաթողիկոս հռչակուիլ, կաթողիկոս ստորագրել, կաթողիկոսական կոնդակներ արձակել, կաթողիկոսական գործունեութիւն յայտարարել, բայց այնչափը ձեզի չի բաւեր իր անունը կաթողիկոսաց գաւազանին մէջ արձանագրելու: Ընտրեալը օծեալ մը չէ, և օծեալ չեղողը կաթողիկոս չէ, այս է մեր եկեղեցւոյն կանոնը, և Մաշտոցին կանոնական կարգադրութիւնը (ԿԹՂ. 19): Ոմանք սովոր են Յովսէփի կաթողիկոս տիտղոսով անուանել (ԴԻԲ. Թ. և ԱՐՂ.): Կան ևս Յովսէփ Դ. անունով ցուցակի անցընողներ, Յովսէփ Սսեցի երէցն ալ շարքի անցընելով (1442), սակայն մենք չենք ուզեր հաստատուն կաններէն շեղիլ, և ընտրեալ Յովսէփը՝ Յովսէփ կաթողիկոս ճանչնալ, ինչպէս որ նշանուածները՝ պսակուած չենք ընդունիր:

2242. ԿԵՐԱՀԱՍ ՎՏԱՆԳՆԵՐ

Բայց կ'ընդունինք թէ Յովսէփի մահը նոր աղէտ մը եղաւ ազգին և նոր դժբախտութիւն մը եկեղեցւոյն: Այսպէս թէ անպէս, Յովսէփ կաթողիկոսական աթոռի վրայ անարժան կաթողիկոս մը պիտի չըլլար, և որն գլխաւորն է, ազգին մէջ պառակտումները վերջացած, և նոր գրգռութեանց առջև առիթները փակուած պիտի ըլլային: Հազիւ թէ Յովսէփի աչքերը փակուեցան, շփոթութեանց դուռները բացուեցան: Կաթողիկոսական աթոռը դատարկ կը մնար, և մրցակիցներ և կողմնակիցներ նորէն ասպարէզ կը գտնէին հանդէս գալ, և ըսենք համարձակ, իրենց ամէն տեսակ՝ մաքուր թէ աղտոտ հնարքները գործածել անխտիր: Դանիէլեաններ կային արդէն, և ինչպէս յիշեցինք, Յովսէփի ընտրութենէն ետքն ալ յուսահատած չէին, և միայն ընտրութեան Ռուսական պաշտպանութեամբ լրացեալ գործ դառնալը, և լրացեալ գործին հանդէպ խնդիրները դադարեցնելու համար Յովհաննէսի հնարքը, անոնք լռութեան ստիպած էին: Կացութիւնը պարզուած կ'ըլլար թերևս եթէ Յովսէփի մեռնելովը, անոր կողմնակիցներն ալ Դանիէլի կողմը անցնէին, բայց անոնց մէջ կային հակադանիէլեան հոգուով տոգորեալներ, և անձնական նպատակի ծառայողներ: Յովսէփի անձնանուէր հետևորդներէն էր Գրիգոր Զաքարեան Աքքիրմանցի վարդապետը, անոր աշակերտն ու հաւատարիմ գործիքը, և ամէն գործերուն տեղեակը, այնպէս որ Սիմէոն եպիսկոպոսի յայտնած վերջին կամքին մէջ Յովսէփ ըսած էր. Իմ կայից դաւթարովն Գրիգոր վարդապետն գիտակ է, ի նմանէ տեղեկացէք (63. ԿՌՆ. 920): Բայց Գրիգոր իրեն համար աշխատելու հանգամանք չունէր, և այդ դերը վիճակեցաւ Դաւիթին, որ այլևս Դանիէլի բարեկամութեամբ իրեն պատրիարքութիւնը պատրաստողը չէր (2227): Երբոր Դանիէլ վտանգուեցաւ՝ Դաւիթ անկէ բաժնուած էր. երբոր Դանիէլ աքսորուեցաւ՝ Դաւիթ անոր հակառակ դարձած էր (2230). երբոր Յովսէփ Տաճկահայերէ ընտրուեցաւ՝ Դաւիթ թղթատար ըլլալու ալ զիջած էր, անոր պաշտպանութիւնը վայելելու համար: Իբր ստոյգ չենք ընդունիր Պէրպէրեանի գրածը, թէ Դաւիթ Յովհաննէսի թելադրութեամբ կաթողիկոսութիւն կ'երազէր (2233). չենք ալ կարծեր որ նորէն Կ. Պոլսոյ պատրիարքութեան սպասէր, որուն անգամ մը ընտրուած էր (2227). զի սկսած էր գոհանալ Կ. Պոլսոյ կամ Զմիւռնիոյ նուիրակութեամբ, որուն համար Յովհաննէս իրեն միջնորդութիւն կը խոստանար (63. ԿՌՆ. 911): Բայց Դաւիթ իր ակնկալածէն լաւագոյն բախտի հանդիպած էր, զի Էջմիածինի մէջ պաշտօն ստացած էր, և Մինաս տեղապահի մահուամբ՝ Էջմիածինի վարիչը դարձած էր (2234): Այս կերպով աւելի մօտեցած էր Յովսէփի, անոր մարդը եղած էր, անոր մտերիմներուն սիրելին եղած էր, և Գրիգորի հետ սերտ յարաբերութեան մտած էր: Մէկ խօսքով Դաւիթ, սկիզբէն ի վեր միտքէն անցուցած, բայց ջայտնած ձգտումներուն այս անգամ բնական կերպով մը կը մօտենար, և Յովսէփի պարապ թողած, կամ թէ լեցնել չկրցած աթոռին ժառանգ կը նկատէր ինքզինքը, մանաւանդ որ Մայրաթոռին մէջ ալ առաջնակարգ դիրք կը վայելէր: Ահա բուն Դաւիթ-Դանիէլեան խնդիրին սկզբնաւորութիւնը, Յովսէփեան հանգամաքէն անկախաբար:

2243. ՅՈՎՍԷՓԻ ԿՏԱԿԸ

Դաւիթի համակիր միտք յայտնողներ, նախևառաջ Էջմիածինի միաբանները եղան, որոնք

կանուխեն ալ Տաճկահայերուն ազդարարեր էին Ղաւիթն ու Գալուստը չընտրել (2223): Չորս եպիսկոպոսներ որոնք հրաւիրակ եկած էին էջմիածինէ, ուզեցին գլուխ կանգնիլ և թաղման պարագաները իրենք կարգադրել և կատարել մարտ 10-ին, Գալստեան կիրակիէն, Մուղնու եկեղեցւոյն մէջ, և Յովսէփի մարմինն ալ պատեալ ու պատրաստեալ միասին էջմիածին տանիլ, իր վերջին կամքին համեմատ Ս. Գայիանէի բակը թաղելու համար (2339): Բայց Գրիգոր կանխեց Ռուսական պաշտօնեաներու մօտ եպիսկոպոսները կասկածելի ընել, տիրացաւ մարմնոյն, կարգադրիչ եղաւ յուղարկաւորութեան, և Ռուսական պաշտօնէից բերնով արգիլեց փոխադրութիւնն ընել, առանց Մոզդոկ նստող կուսակալին արտօնութեան. և եպիսկոպոսներուն երթալուն արգելք դնել տուաւ, որպէսզի էջմիածին դառնալով միաբանութիւնը չզօրացնեն (ԵՐՑ. Ա. 17): Սակայն եպիսկոպոսներ նոյն օր նամակ գրեցին էջմիածինի միաբանութեան, որ ժողով ընեն, և նորէն ընտրութիւն կատարեն Ղանիէլի վրայ: Ղեռ Յովսէփի մահուան վրայ արև չէր մտած, և ընտրական խլրտումներ զայրացած էին: Գրիգոր Աքքիրմանցին, արդէն մտերմացած էր Ղաւիթի հետ, Ղաւիթ ալ համակերպած էր Յովսէփի տեսութեանց հետ, և այս կերպով Ղաւիթի ընտրելիութեան ծրագիրը կազմուեցաւ երկուքին միջև: Մէկը Տփղիսի մէջ և միւսը Երեւանի մէջ գործելու սկսան, աւելի արտաքին և բռնական ոյժերուն վրայ կռթնելով, քան թէ ներքին ընտրութիւնը շահելու միտքով: Գրիգոր Տփղիսի մէջ տարածեց թէ Յովսէփ կտակ ըրած է էջմիածինի Ղաւիթը կամ Կ. Պոլսոյ Յովհաննէսը կաթողիկոս նստեցնել, ինչ որ հիմնովին սուտ էր: Անմիջապէս Սիմէոն եպիսկոպոս, որ Յովսէփի վերջին կամքերը լսող և ընդունող միակ անձն էր, այդ մասին գրաւոր յայտարարութիւն հրատարակեց, մարտ 12 թուականով, որուն մէջ այս տեսակ ակնարկ բնաւ չկար (63. ԿՈՆ. 920): Բայց Գրիգոր տիրացած էր Յովսէփի բոլոր ինչքերուն և դրամներուն, որոնք նշանաւոր գումար կը կազմէին, և զորս նա միատեղ առած էր էջմիածնայ մէջ դիրակեաց կեանք պատրաստելու և մեծագործութիւն արդիւնք ալ ցուցնելու համար: Գրիգոր այդ գումարներով յաջողեցաւ համամիտներ շահիլ, բայց աւելի զօրաւոր փաստ եղաւ քաղաքական տեսակէտը: Յովսէփի ռուսասիրութիւնը յայտնի, և Գրիգոր ալ անոր սրտակիցն ըլլալով, վերջինիս վկայութիւնները անպայման կերպով ընդունելի էին Ռուսական պաշտօնութեան առջև: Արդ Գրիգոր կը վկայէր, թէ Ղաւիթ միակն էր որ Յովսէփի ուղղութիւնը կրնար շարունակել, և Ռուսական ազդեցութիւնը տարածել Հայկական գաւառներուն մէջ, և թէ Ղանիէլ Ռուսական ազդեցութեան յայտնի հակառակորդ մըն էր, և Պարսկական ու Տաճկական ազդեցութեանց ներքև կը գործէր: Ռուսերուն դիրին էր հետևցնել թէ պէտք էր ամէն միջոցներով պաշտպանել Ղաւիթը: Յիշենք անցողաբար թէ Ռուսաց Պօղոս կայսրը, Յովսէփի պաշտպանը, դաւաճանութեամբ կը սպանուէր 1801 մարտ 11-էն 12 գիշերը (ՇՕԲ. 400), Յովսէփէ 3 օր ետքը, և կը յաջորդէր որդին Աղէքսանդր Ա., բայց հաւանաբար Տփղիսի մէջ լուրը չէր հասած, և Պօղոսի ազդեցութիւնն էր որ կը տիրէր:

2244. ՂԱՆԻԷԼԻ ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆԸ

Գրիգոր օգուտ կը քաղէր նաև միաբանութեան ըրածէն, որ Յովսէփի մահուան լուրը և չորս

Եպիսկոպոսներուն նամակը առնելով, ժողովի գումարուեցաւ մարտ 16-ին (ԴԻԲ. Ա. 86), Ղազարու յարութեան շաբաթ օրը, և համամիտ համաձայնութեամբ կրկին անգամ Ղանիէլի ընտրութիւնը հռչակեց, որ նախապէս ալ՝ միաբանութեան առաջին ընտրելին եղած էր (2219): Ժողովին համաձայնութեան դէմ դիտողութիւն ընողը միայն Ղաւիթ եղաւ, պատճառ դնելով թէ առանց Երեւանի մեծամեծներուն օրէն չէ ընտրութիւն կատարել: Բայց իրեն պատասխանուեցաւ թէ եղածը նոր ընտրութիւն չէ, այլ առաջին ընտրութեան կրկնումը կամ վերանորոգումն է, որուն այն ատեն աշխարհական տարրը համաձայնեցաւ, ինքն Ղաւիթ ալ ամէնուն կողմէն պատգամաւոր գնաց, և նոյն միտքով աշխատեցաւ, Տաճկահայերն ալ Ղանիէլի ընտրութիւնը հռչակեցին, որով նոր դիմումի հարկ չի մնար: Ասով մէկտեղ խնդիրի տեղի չթողլու համար, ութը եպիսկոպոսներ, Ղաւիթն ալ միատեղ, Երեւան կու գան, մեծամեծները կը հաւաքուին ի ներկայութեան խանին իսկ, որ էր միշտ Ղուկասի օրէն յիշուած մահմատը, ամէնքն ալ համամիտ կը գտնուին Ղանիէլի ընտրութեան, և պաշտօնական հանրագրութիւնը կը պատրաստուի, և մարտ 20, աւագ չորեքշաբթի օրուան թուականով կը կնքուի 78 միաբաններէն և 41 իշխաններէ (ՄՍՐ. 37), և շուտով Ղանիէլի հասցնելու համար պատգամաւորներ կը նշանակուին Յովհաննէս Պառաւեան և Ներսէս Աշտարակեցի վարդապետները, պայմանաւ վաթսուն աւուր միջոցի՝ ընտրեալը Էջմիածին բերելու: Ղաւիթ՝ որ ներքին ընտրութեամբ օգտուելէ յոյս կտրած էր, անհակառակ հանրագրութիւնը կը ստորագրէ, և յատուկ նամակ ալ կը գրէ Աստուծոյ ընտրեցելոյն և կոչեցելոյն, յորդորիչ ըլլալով որ հրամայէ և Էջմիածին գայ՝ ի միամտութիւն և հանգստութիւն միաբանիցս, և յուրախութիւն Ղաւիթ նուաստ եպիսկոպոսիս: Ղաւիթ Յովսէփի մահն ալ իբրև նախախնամական պատահար մը ընդունիլ կը ցուցնէ, երբոր կը գրէ, Աստուած է որ յաջողէ զամենայն, և ո՞վ է որ Աստուծոյ կամացն կայցէ հակառակ (ԴԻԲ. Ա. 86-88):

2245. ՂԱԻԹԻ ՃԻԳԵՐԸ

Բայց Ղաւիթ անկեղծ չէր այդ յայտարարութեանց մէջ. նա արտաքնապէս համակերպելով կ'ուզէր միաբանները քնացնել, որպէսզի ուրիշ ձեռնարկներու պէտք չզգան. զի ինչպէս գրեցինք, Գրիգոր-Ղաւիթեան ծրագիրը, ուղղակի արտաքին ճնշումի և բռնութեան վրայ հիմնուած էր: Այդ միտքով կ'աշխատէր Գրիգոր Տփղիսի մէջ, իրեն կողմը ունենալով Ռուսական տիրապետութեան ներկայացուցիչները, զորավար Լազարեվը, դեսպան Կաւալիցկին, և կուսակալ Կնօրինը, որոնք այլևս համոզուած էին թէ իրենց պետական շահը բացարձակապէս կը պահանջէ Ղաւիթի կաթողիկոսութիւնը, որպէսզի Էջմիածինի միաբանութեան հակառուս կարծուած ուղղութիւնը փոխուի: Նյդ միտքով Տփղիսէն պատգամաւորութիւն մը ղրկուեցաւ Երևան, զորավար Լազարեվի, և Կրաց անժառանգեալ թագաժառանգ Ղաւիթի անունով, և Յովսէփեան կողմնակից Տփղիսեցի մեծամեծներու յանձնարարութեամբ, որպէսզի մէկ կողմէն միաբանութիւնը հաճեցնէ Ղաւիթի կաթողիկոսանալուն, իսկ միւս կողմէն Մահմատ խանը բռնադատէ, և Յովսէփէ մնացած գանձերուն փաստով համոզէ, որպէսզի բոլոր իր իշխանութեամբ միջամտէ և Ղաւիթը կաթողիկոսութեան աթոռին վրայ հաստատէ: Մահմատ նախապէս իր ներկայութեամբ Ղանիէլի

ընտրութիւնը հաստատած էր, և յատուկ գրութեամբ ալ զայն հրաւիրած էր, որովհետև զայն իրեն կողմնակից կը ճանչնար, բայց Տփղիսէ եկողներ, և Ռուսական քաղաքականութեան գործիք եկողներ, Մահմատի միտքը կը պղտորեն, թէ Ներսէս վարդապետ Ռուս կառավարութեան գործիք է, և խոստացեալ է Ռուսաց, թէ Դանիէլը կաթողիկոսանալով, նոցա մուտքը պէտք է դիւրացնէ դէպի Երևան (ԴԻԲ. Է. Ժգ): Այսպէս ռուսասէրներ հակառուսականութիւն կը կեղծեն, խարդաւանքի գազաթնակէտը հասնելով: Այսպէս թէ այնպէս Տփղիսէ եկող պատգամաւորութեան թելադրութիւնները կամ յանձնարարութիւնները, և մանականո՞ւ առատածեռն կաշառքը, Մահմատի միտքէն կը ջնջէին նախընթացաբար ըրածը և զինքը Դաւիթի համար բուռն գործիչ մը կը դարձնէին: Մահմատ իր կողմէն ալ յանձնարարութիւններ կը սկսէր ընել միաբաններուն որուն սոքա կը պատասխանեն, թէ իրենք ուխտ ըրած են, Ս. Գեղարդի վրայ երդումով Դանիէլի ընտրութիւնը հաստատած են, և չեն կրնար անկէ ետ դառնալ (ԴԻԲ. Ա. 89), և թէ ընտրեալը գալու վրայ է, և մոտ օրէն կը հասնի, պայմանագրեալ 60 օրերուն մէջ: Յիշենք անցողակի որ դեռ Յովսէփ Տփղիս չհասած, Յովհաննէս Գեղարդակիր եպիսկոպոսը կրցած էր Ս. Գեղարդը գաղտնի կերպով Տփղիսէ հանել, և անձայն անշուշտ էջմիածինէ հասցնել: Միաբանութիւնն ալ Մայրտաճարի մէջ հաւաքուելով և Ս. Գեղարդը մէջտեղ դնելով կատարած էր Դանիէլի ընտրութիւնը (ԴԻԲ. Ա. 88):

2246. ԴԱՆԻԷԼ ՅԵՒԴՈՎԻԱ

Դանիէլի մասին չխօսեցանք 1800 նոյեմբեր 13-ին Պանտրմայէ մեկնելէն ետքը (2237): Նա Պանտրմայէ ետքը Մահալըճի մէջ դադարած էր տեղացւոց հիւրասիրութիւնը վայելելով, և այնտեղէն իր յարաբերութիւնները ընդարձակելով, որ կրնար կասկած տալ նոր խլրտումներու, թէ ոչ իրմէ գոնէ իր շուրջը գտնուողներէն, որոնց յախուռն գործունէութիւնը յայտնի էր: Այս պատճառով Յովհաննէս իրեն լուր կը հասցնէ, որ շատ չերկնցնէ ուղևորութիւնը, և օր առաջ Եւդոկիա հասնի, վասնզի տէրութիւնն բարձր հրամանաւ առաքել կամեցեալ էր, այսինքն է բռնադատեալ կերպով. բայց մեք աղերսանօք արգելեցաք այսինքն կերպով մը երաշխաւոր կանգնեցանք. ուստի լաւ կը լինի աստուանո՞ւ չդեգերիլ, զի մի՛ կրկին անպատուութիւն բերցի, որ տեղի կ'ունենար եթէ զինուորական հրամանով տարուէր (63. ԿՈՆ. 916): Կիւմիշխանացին, իր բորբոքեալ երևակայութեամբ, Յովհաննէսի կողմէ դաւաճանութեան գործ մը կը կարծէ տեսնել այդ ազդեցութեան մէջ, Յովհաննէսի և Աղայէկեանի և Թամարովի ձեռքով լարուած, որուն առջև կ'առնուի Մուրատ Սուրէնեանի ձեռքով, որ կառավարութենէն արտօնութիւն կը ստանայ, որպէսզի Դանիէլ ըստ հաճութեան իւրոյ հանդարտ ընթացիւք երթայ Եւդոկիա: Մենք կը կարծենք որ եթէ իրօք պատրիարք և Թամարով գործին մէջէն էին, Մուրատ Սուրէնեան մը չէր կրնար անոնց հետ կշռուիլ: Ուստի Յովհաննէսի ազդարարութիւնը, որով ոչ նոր հրամանի մը, այլ կանխորոշ հրահանգի կ'ակնարկուի, պարզ զգուշաւորութիւն մըն էր, Դանիէլեանց նոր խլրտումին առիթ չտալու համար: Այդ անցուդարձերու միջոցին Դանիէլ Մահալըճ կը մնայ նոյեմբեր 13-էն մինչև դեկտեմբերի վերջերը, և 1801 յունուար 5-ին կը հասնի Պօլու: Կիւմիշխանացին բաւարար

բացատրութիւն մը չի տար մեզի, Ղանիէլի 50 օր Մահալըճ մնալուն վրայ, ինչ որ մեր կարծեօք աւելի Յովհաննէսը կարդարացնէ, և ոչ թէ անոր վրայ գդառնութիւն մաղծի կը հաստատէ, Յովհաննէսի համար կաթողիկոսութեան խնդիրը փակուած էր Յովսէփի հաստատութեամբ, և այլևս Ղանիէլեան համակրութիւնը անօգուտ և վնասակար էր: Ղանիէլ Ծնունդի տօնը Պօլու կատարելով, Առաջաւորաց բարեկենդանին, այսինքն 1801 յունուար 13-ին կը գտնուի Թօսիա 19-ին Ս. Յովհաննու Կարապետի տօնը կը կատարէ Ամասիա, և 22-ին երեքշաբթի: Սուքիասեանց տօնին մտնէ Եւդոկիա՝ իրեն նպատակակէտը (63. ԿՌՆ. 916), երբ տակաւին Յովսէփ Մոզոկէ Տփղիս ուղևորութեանմէջ կը գտնուէր (2237): Եւդոկիա հասնելով փառաւոր ընդունելութիւն ունեցաւ: Ղանիէլ քաղաքացւոց կողմէն, բայց ինքն չուզեց պաշտօնապէս առաջնորդական դեր ստանձնել, իբրզի կը դժուարանար և կը խրտչէր, կամ աւելի ճիշդ իրենները զինքը կը խրտչեցնէին, իբրև առաջնորդ տեղւոյն՝ Յովհաննէս պատրիարքին որպէս սպասաւոր լինել (63. ԿՌՆ. 915): Ղանիէլ ըստ բնածին բաղձանաց իւրոց, ինչ որ անպայման մենք ալ կընդունինք Ղանիէլի վրայ, կը սպասէր որ Յովսէփ օծութեամբ լրացուցանէ զպատիւ կաթողիկոսութեան իւրոյ, որպէսզի ինքն ալ էջմիածին քաշուի, կալ և մնալ հասարակ միաբանական պաշտօնի (63. ԿՌՆ. 916):

2247. ՂԱԻԻԹԻ ԸՆԹԱՑՔԸ

Բայց գործերը այլապէս կերպարանեցան, և երբ Ղանիէլ հանդարտ կը մնար Եւդոկիա, անդին Տփղիսի մէջ կը վերջանար Յովսէփի կեանքը, և Ղանիէլի միտքին գործադրութիւնը իր հիմնական պայմանը կը կորսնցնէր: Մայրաթոռոյ միաբանութիւնը մարտ 16-ին ընտրութիւնը կատարած, և մարտ 20-ին պարտուպատշաճ պաշտօնագիրը պատրաստած, իսկոյն ճամբայ հանած էր Յովհաննէս Պառաւեան և Ներսէս Աշտարակեցի վարդապետները, որպէսզի 60 օրերու միջոցը չանցած, այսինքն մայիս 10-էն առաջ, Ղանիէլը Եւդոկիայէ էջմիածին հասցնեն (ՂԻԷ. Ա. 88): Երբոր Մահմատ Ղաւիթի համար ստիպումները կը խստացնէ, միաբաններ իրենց ընտրութիւնը փոխելու անհնարութիւնը կը զգացնեն (2245). իսկ միւս կողմէն ալ միջոցներ կը խորհին որ օր առաջ գործը լրացեալ վիճակի մէջ դնեն, և հետապնդումներուն առջևն առնեն: Կը սկսին վանքին մէջ մասնաւոր խորհրդակցութիւններ կատարել, Ղաւիթէ գաղտնի, յարմար միջոցներ կարգադրելու համար: Մահմատ կը նայի կերպով մը երկու կողմերն ալ շահիլ՝ որ երկու կողմերէ ալ շահուի, և միաբանները կը յորդորէ, որպէսզի ջանան պայմանադրեալ 60 օրերը չանցած իրենց ընտրեալը հասցնել: Այդ խորհուրդներու ատեն, օր մը միաբաններուն Աստուածատուր եպիսկոպոսի սենեակը հաւաքուած ատենին, Ղաւիթ ինքնահրաւէր վրայ կը հասնի, և կը սկսի գանգատիլ, ընդէ՞ր և ոչ ինձ առնէք իմաց յայսպիսիս որուն խստիւ կը պատասխանէ Յովհաննէս Գեղարդակիրը. ո՞վ ոք ես դու, որ հարկաւ լուր տալու պարտաւորուինք: Ղաւիթ մինչև այն ատեն երկերես ընթացք կը պահէր, արտաքուստ միաբանութեան համակարծիք երևնալով, և ձեռքի տակէն իրեն նպատակին հետևելով: Բայց Մահմատէ եկած ազդարարութիւնը, ամէն բան պարզած էր միաբաններուն առջև, և անոր հետևանքն էր Յովհաննէսի պատասխանը: Ղաւիթ ալ

զգալով, որ իր գաղտնիքը յայտնուած է, բուռն զայրացմամբ կը պատասխանէ. Տեսէք զինչ ունիմ առնել, և գիտաջիք եթէ որպիսի ոք իցեմ: Միաբաններ գործը շտապեցնելու պէտքը տեսնելով, անմիջապէս նոր պատուիրակներ կ'որոշեն, Ղազար խոստովանահայր և Ստեփանոս Քուչուրեան եպիսկոպոսները, և անմիջապէս ճամբայ կը հանեն ապրիլ 10-ին: Առաջին հրաւիրակները ապրիլ 7-ին կը հասնէին Եւդոկիա, և Էջմիածինի նուիրակ Գրիգոր Խամսեցի եպիսկոպոսէն ալ օգնութիւն գտնելով, հապճեպ պատրաստութեամբ ճամբայ կը հանէին Ղանիէլը ապրիլ 11-ին, Աշխարհամատրան հինգշաբթին, և Կ. Պոլիս ալ բոլոր եղելութիւնները հաղորդելով, կը յանձնարարէին փութալ հանել զիրովարտակ հայրապետութեան նորին (ՂԻԻ. Ա. 90): Բայց միաբանութեան ըրած կարգադրութիւնները, և անոնց վրայ դրած յոյսերը պարապի ելան, երբ աւելի ջանքերնին կը շտապեցնէին, որպէսզի յաջողին արգիլել Ղաւիթի ոտնձգութիւնները, և աթոռը վտանգէ ազատել:

Տ. ՂԱԻԹ Ե. ԷՆԷԳԷԹՅԻ

2248. ՂԱԻԹԻ ՕԾՈՒԻԼԸ

Ղաւիթ՝ միաբանութեան իրեն համամիտ չլինելուն զայրացած, ինքզինքը անոնց հասկցնելու սպառնալիքը ընելէն ետքը (2247), միտքին մէջ հաստատեց որևէ կերպով կաթողիկոսութեան տիրանալ, օգտուելով Մահմատի իրեն կողմը դարձած ըլլալուն պարագայէն, և գործածելով անոր բռնական իշխանութիւնը: Արդէն այս միտքը հաղորդած էր Տփղիս՝ Գրիգոր Աքքիրմանցիին, որպէսզի պէտք եղածը ընէ, և գլխաւորապէս Մահմատը հաճեցնելու նիւթական և հնչուն փաստերը հասցնէ: Ինքն ալ Էջմիածինէ Երեւան եկաւ՝ անձամբ բանակցելու համար Մահմատի հետ, և անոր մօտ ամէն տեսակ միջոցներ գործածելու համար: Ինչպէս կը տեսնուի, կանոնական միջոցներուն չէր վստահեր այլևս, միաբանութիւնը շահիլ չէր յուսար, ոչ ալ վստահ էր որևէ ընտրական ձև մը կատարել, կամ թէ ճնշողական միջոցներով կանոնական պահանջը առերեսս լրացնել. այլ միտքը դրաւ բացարձակապէս Մահմատի բռնական իշխանութեամբ զօրանալ: Մահմատ, որչափ ալ հնչուն փաստերով համոզուելու պատրաստ, տակաւին կ'ուզէր յարգել միաբաններուն հետ հաստատած համաձայնութիւնը, և պահել Ղանիէլի հասնելուն համար տրուած 60 օրերու պայմանաժամը, որ կը լրանար մայիսի կէսին, և որուն գրեթէ ամիս մը ատեն կար տակաւին: Ղաւիթ կը զգայ, որ պէտք է բոլոր ճարտարութիւնը ձեռք առնել, այդ դժուարութեան ալ յաղթելու, և Մահմատը հաճեցնելու, որ իրեն զինուորական ոյժ տայ, ինքն ստանձնելով մնացածը լրացնել և միաբանութիւնը բռնադատել: Տեղ մը յիշուած կը գտնենք թէ Ղաւիթ օգտուեցաւ նաև միջնորդութեամբ նաև կնոջ Մահմատի (ՄՍՐ. 39), որ եթէ ստոյգ է, կը ցուցնէ թէ մինչև ուր հասած են Ղաւիթի հնարիմացութիւնները: Նոյն օրեր Երեւան հասաւ Աքքիրմանցին ալ՝ Յովսէփի մարմինը Տփղիսէ բերելով, Ս. Գայիանէի մէջ թաղելու համար (ՄՍՐ. 39): Ինչ որ տեղի ունեցաւ յետոյ յունիս 8-ին (63. ԿՈՆ. 924): Երկուքին ջանքերը Մահմատի վրայ կը զօրանան, և Ղաւիթ Երեւանէ Էջմիածին կը դառնայ, Պարսիկ պաշտօնեաներու և զօրականներու հետ: Անոնց ձեռքով ամէն տեսակ բռնութիւն կը գործածուի միաբաններու վրայ,

մինչև որ եպիսկոպոսները գանիւ և խոշտանգանօք կը բռնադատուին (ԴԻԲ. Ե. 117), 60 օրերու պայմանաժամին լրանալէն 20 օր առաջ, ապրիլ 28-ին, Յինանց վեցերորդ կիրակիին, օծման կարգը կատարել Դաւիթի վրայ, որ այս կերպով կաթողիկոս կը հռչակուի և Մայրաթոռին տիրանայ: Նոյն օր սկիզբ կը տրուի այն տխուր երկպառակութեանց և ներհակընդդէմ հակառակութեանց, որոնք այնչափ տարիներ տևեցին, կիրքերու ասպարէզ բացին, անտեղի գործեր գրգռեցին, և կ'արժէ որ մտադրութեամբ զննենք այդ եղելութեանց իսկութիւնը, և Դաւիթ-Դանիէլեան խնդիրը իր իսկութեան մէջ ներկայացնենք:

2249. ԿԱՆՈՆԱԿԱՆ ՏԵՍԱԿԷՏԸ

Ամէն անոնք որոնք այդ մասին կը գրեն, համամիտ են յայտարարել, թէ Դաւիթի կաթողիկոսութիւնը կանոնական ընտրութեամբ չեղաւ: Միաբանութիւնը՝ Երեւանի մեծամեծներու ձայնակցութեամբ, Դանիէլը ընտրած էր, և իր ընտրութեան վրայ կը պնդէր. Կ. Պոլսոյ պատրիարքարանը և ժողովը՝ ընտրութիւն կատարելու առիթ չէր ունեցած, իսկ Տփղիսի մէջ Դաւիթին համար աշխատողներ, միայն փափաքներ յայտնած էին և հնարքներ գործածեցին, իսկ կանոնական ընտրութիւն չըրին, զի ընելու իրաւունք ալ չունէին: Իսկ Ռուսական պաշտօնէութիւնը և Երևանի խանութիւնը Հայոց կաթողիկոսութեան օրինական ընտրողները չէին: Յայտնի է ուրեմն որ Դաւիթի կաթողիկոսութիւնը ապրիլ 28-ի օծումէն առաջ, բնաւ կանոնական պայմաններ չունեցաւ, ըլլայ իսկ առերես կամ բռնադատեալ ձևի տակ: Իսկ օծումը՝ արտաքին բռնութեան ներքև կատարուած գործողութիւն մը եղաւ, ամէն գրողներու համաձայնութեամբ: Ասոնց վկայութեան համեմատ, Դաւիթ օծուած է՝ զօրացեալ բուռն զօրութեամբ խանին Երևանայ, և ահացուցեալ զմիաբանս այլազգի զինուորօք (ԴԻԲ. Ա. 93), կամ բռնացեալ ի վերայ միաբանից ձեռնտուութեամբ խանին Երևանայ (ՇԱՀ. Ա. 232): Դաւիթ կաթողիկոսացած է գտնելով պատեհ և առիթ յաջողակ յորսայ արծաթով զկամս Պարսիկ իշխանին Երևանայ (ՄՍՐ. 39), և կաշառուած խանին զօրքերը և զօրապետները էջմիածին բերել տալով (ԵՐՑ. Ա. 19) մէկ խօսքով ոչ օրինոք, այլ խանի զօրքերի պաշտպանութեամբ (ԶԱՄ. Բ. 146), Այս պարագաները հետագօտելով և քննելով վերջէն վերջ Աղեքսանդր կայսրն ալ համոզուած է, թէ Դաւիթի կաթողիկոս օծուիլը, իրաւ որ կատարուել և բռնութեամբ և Երևանի խանի ջանքերով (ԵՐՑ. Ա. 20):

2250. ԶՔՍԵՂԱՆՔԻ ԿԷՏԵՐ

Դաւիթի ըրածին պաշտպան մը գտնուած է վերջին ատեններ (ԴԻԲ. Ե. Ժէ), որ ինչ ինչ պարագաներ ալ յառաջ կը բերէ անոր անկանոն օծումը արդարացնելու, գոնէ դեգերելու համար: Կըսուի թէ էջմիածին Պարսիկ հրոսկաներով շրջապատուած էր, թէ վանքը Պարսիկ զինուորներով լեցուն էր, թէ վանքը կողոպտուած և քանի մը հազար դահեկանի կարօտը կը քաշէր, որոնք իբր թէ հապճէպ օծումը կարդարացնէին: Սակայն այդ իրողութիւնը 1801 ապրիլին չեն պատկանիր, ինչպէս պատմական պարագաներն ալ ցուցուցին, և ինքն Դաւիթ ալ կըսէ թէ էջմիածինի վնասները եղած են ի խաղալ զօրացն Պարսից յերկիրս յանցելումն (ԴԻԲ. Զ. 37), և ատելի որոշակի ալ կը գրէ, թէ տեղի ունեցած են ի հերունհետէ ի յարուցումն զօրացն Պարսից, և յաւէտ ևս ի Շահ

կոչեցելոյն յայսկոյս գալոյն (ԴԻԲ. Զ. 33), որով կակնարկէ Խաճար Մահմատի արշաւանքներուն, զորս պատմած ենք իր կարգին (2202), և որ 15 տարի առաջ տեղի ունեցան: Կը յիշուի ևս Ղանիէլի պայմանեալ ատենին չգալը, սակայն պայմանաժամը 60 օր էր, իսկ ապրիլ 10-ին Երևանի խանին նոր անդումէն հաշուելով՝ ամիս մըն էր, հետևաբար ապրիլ 28-ին պայմանաժամը լրացած չէր, և մինչև մայիսի կէսը Ղանիէլ կրնար հասնիլ Էջմիածին, ինչպէս մայիս 14-ին հասաւ Պալազիա, ուղևորութիւնը դանդաղելէն ետքը (ԴԻԲ. Ա. 91): Ըսուած է ևս թէ Ղանիէլէ բնաւ լուր չկար, իսկ այդ ծանոթութիւնը գրողը Հաճի Բաբա է, որուն նամակը գրուած է Կարինէ մայիս 1-ին (ԴԻԲ. Ե. 99), մինչ օծումը կատարուած էր ապրիլ 28-ին, և նամակը հագիւ մայիս 10-ին կրնար Էջմիածին հասնիլ: Կը կրկնուի ու կը կրկնուի Յովսէփի կտակը, որ ստուգութիւն չունի, և Գրիգորի մէկ կեղծիքն է, ինչպէս յիշեցինք (2243), և նոյնիսկ Աղէքսանդր կայսեր ալ վերջէն համոզուեցաւ, որ Յովսէփի կտակըս որի վրայ սկզբում հիմնուած էր Ղաւթի ընտրութիւնը, ի մոտոյ քննելով դուրս է գալիս, որ ամենևին չէ եղած (ԵՐՑ. Ա. 20): Բայց եթէ եղած ալ ըլլար, կաթողիկոսի մը կտակը, առանց կանոնական ընտրութեան իրաւունք մը չի ստեղծեր: Իսկ այն թէ միաբանութիւնը տալիս էր իւր հաւանութիւնը Ղաւթին կաթողիկոս ճանչեալ (ԴԻԲ. Է. Ժը), նախընթացաբար տրուած ընտրողական հաւանութիւն չէ: Ղաւթ ալ իր օծումէն ետքը մայիսի մէջ ամէն կողմ գրած քսանի չափ նամակներուն մէջ (ԴԻԲ. Զ. 1-36), որ միևնոյն ոճով գրուած են, միշտ առաջ յիշուած է օծումը, և անկէ ետքը՝ միաբանք սրբոյ գահիս և ժողովուրդք երկրիս զբազմակնիք թուղթ գրեցին (ԴԻԲ. Զ. 2), միշտ նախ ապրիլ 28-ի գործողութիւնը, և յետոյ ինքեանք իսկ մահսերիւ ծանուցին՝ տեղեկութիւնը (ԴԻԲ. Զ. 10): Յիշատակագիրը յայտնապէս ալ կը գրէ, թէ զկնի օծութեամբ Ղաւթ պատրաստել կու տայ հանրագրութիւնները, և յակամայս կնքեցուցանէ միաբանիցն (ԴԻԲ. Ա. 95), և թէ ետ գրել բռնութեամբ՝ միաբանից (ՄՍՐ. 42): Հետևաբար օրինաւորութեան և կանոնականութեան, ոչ իսկ արտաքնայարդար ձևը պահուած է Ղաւթի կաթողիկոսանալուն գործողութեան մէջ, և յայտնի բռնութեան և յափշտակութեան հետևանք եղած է անոր օծումն ու գահակալութիւնը:

2251. ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ՏԷՍԱԿԵՏԸ

Այդ ըլլալով հանդերձ պատմական պարագաներէն մեր քաղած եզրակացութիւնը, զարմանք պէտք չէ շարժէ, եթէ մենք անոր անունը օրինաւոր կաթողիկոսաց շարքը կը դասենք, և անոր անունով կը մակագրենք այդ տարիներուն պատմութիւնը: Նախապէս դիտել կու տանք, թէ Ղաւթի օծուած օրը ուրիշ օրինաւոր կաթողիկոս չկար, որուն հակառակաթոռ նկատուէր Ղաւթ, զի Ղանիէլի ընտրութիւնն ալ լրացած և վաւերացում ստացած չէր: Առաջին ընտրութիւնը արդէն ոչնչացած էր Յովսէփի ընտրուելովը և ընդունուելովը, իսկ երկրորդը՝ միաբանութեան կողմէն կատարուած, պէտք էր Կ. Պոլսոյ պատրիարքութեան և ժողովուրդին կողմանէ ալ հաստատուէր, և այս կամ այն կառավարութեան կողմէն վաւերացուէր, և ըստ այնմ ալ ծիսական օծումը կատարուէր: Արդ այս պայմանները կատարուած չէին, որով Ղանիէլ լոկ ներկայուած էր, բայց հաստատուած, օծուած և աթոռ նստած կաթողիկոս չէր: Այս պարագաներ իրաւունք կու տան

ըսելու, թէ դեռ տրամադրելի էր կաթողիկոսական աթոռը: Դաւիթ յաջողեցաւ զայն ձեռք անցնել, և անոր վրայ հաստատուիլ իրապէս, թէ ոչ իրաւապէս, և իր իրական կաթողիկոսութիւնը, որ արդէն իրեն համակիր հատուած մը ունէր Երեւանի և Տփղիսի մէջ, վերջապէս միաբանութենէն ալ գործնականապէս ընդունուեցաւ, և հարկ չենք սեպեր այլևս ընդունուելուն ինչպէսը պրպտել, բաւական սեպելով որ իրապէս ընդունուեցաւ: Կ. Պոլսոյ պատրիարքութիւնն ալ եկաւ յարեցաւ այդ ընդունելութեան, և Դաւիթը կաթողիկոս ճանչցաւ, յիշատակութիւնը սկսաւ, և Օսմանեան կառավարութենէ հրովարտակն ալ խնդրեց և առաւ: Արդէն տեղական Պարսիկ կառավարութիւնը կամակից գտնուած էր, բռնութեան գործակից ըլլալով իսկ: Ըստ այսմ կրնանք ըսել, թէ այս ալ այն բացառիկ պատահարներէն մէկն է, երբ որևէ գործողութիւն մը, որ ապօրինի կերպով կը սկսի, հանգամանքներուն փոփոխուելովը ու ատեն անցնելով, կը հաստատուի, կ'ընդունուի, և կերպով մը կ'օրինաւորանայ: Եթէ չուզէին այդ եզրակացութիւնը ընդունիլ, պարտաւորեալ պիտի ըլլայինք, Հայոց եկեղեցին վեց տարի, անգլխութեան և անհաստատութեան վիճակի մէջ դնել, եղած գործողութիւնները և ձեռնադրութիւնները ապօրինի ըսել, և խառնակ ու շփոթ կացութիւն մը կազմել: Ասով չենք ուզեր ոչ Դաւիթը արդարացնել, և ոչ եղելութիւնը կանոնական կարծել տալ, միայն իրական կացութիւն մը կազմել իրականութիւնը դարմանելով:

2252. ԴԱԻԹԻ ԱՆՁԸ

Դաւիթի անձին վրայ խօսելով, պէտք է ճանչնանք անոր վրայ կարողութեան և գործունէութեան և ճարտարութեան արժանիքը, որ եթէ նենգութեան և բռնութեան խառնուրդով խանգարուած չըլլար, պատմութեան մէջ նշանաւոր անձնաւորութիւն մը պատկերացնելու հանգամանքները վայելած կ'ըլլար: Մենք զինքը գործի վրայ տեսանք Ղուկասի մահուան վայրկեանէն սկսելով, դժուարին պարագաներէն ճարտարութեամբ դուրս ելլալն ալ յիշեցինք, միայն թէ շարունակ գոյն ու կերպ փոխելով, մէկէն միւս ուղղութիւնը կ'անցնէր վայրկեանական ուսումներով, միակ նպատակ ունենալով իր անձը և իր բարձրացումը: Այդ մասին Յովսէփի զգացումներուն հետ համաձայն էր, բայց չունեցաւ Յովսէփի հնարիմաց հանդարտութիւնը, և փոխանակ անոր պէս տարիները իրեն նպաստաւոր ընելով բարձրանալու, և ամէնուն կամքով յառաջ անցնելու, պարտաւորուեցաւ յափշտակութեան դիմելու, և զէնքով ու բռնութեամբ աթոռին տիրանալու, և ահով ու սարսափով զայն պահպանելու, մինչև որ ստիպուեցաւ ունեցածը ձեռքէ հանել՝ նոյն կերպով որ ձեռք ձգած էր: Եթէ ձեռք ձգելուն և պահելուն կերպերը նկատի առնենք, բոլորովին ապիկար և ապարդիւն չեղան իր օրերը, թէպէտև միշտ ստիպեալ էր աւելի դիրքը պահելու պաքարով զբաղիլ, քան թէ պաշտօնը արդիւնաւորել: Մենք անաչառ պատմագիրի պարտքը ճանչնալով, ոչ Դաւիթի ջատագովութիւնը պիտի ընենք, և ոչ ալ Դանիէլի այլ եղելութիւնները իրենց պարզ իսկութեան մէջ ներկայացնելով, անոնց հանգամանքներուն վրայ անկաշկանդ գնահատումնիս պիտի յայտնենք: Ուստի պէտք չէ մեզ ինքնիր հակասող կարծել, եթէ երկուքին մասին ալ լաւն ու վատը, օրինաւորն ու ապօրինին գրենք անխտիր:

2253. ՄԻԱԲԱՆԻՑ ԸՆԹԱՑՔԸ

Մայրաթոռոյ միաբանները, եթէ պահ մը բռնադատեալ օծումը կատարեցին, սակայն սիրտով Ղաւիթի կողմը չդարձան, և միտքերուն մէջ հաստատուն մնաց թէ կանուխէն Ղաւիթի դէմ զգացած հակակրօնականներն են, և թէ վերջին անգամ կրած բռնադատութիւններուն դժկամութիւնը: Երբոր միաբաններու վրայ կը խօսինք, անոնց մեծամասնութեան և աւելի յարգելի անդամներուն կակնարկենք, որովհետև Ղաւիթի ալ անհնար չէր ողոքով կամ հրապոյրով, շահելով կամ բռնանալով իրեն կողմնակիցներ ստանալ, թէպէտ և այս կերպերով ալ միայն չորս անձ շահած լինելը կը հաւաստուի (ՂԻԹ. Ե. 218): Նշանակալից է 5 եպիսկոպոսներու և 11 վարդապետներու ստորագրութեամբ 1802 մայիս 20-ին գրուած և Կ. Պոլսեցւոց ուղղուած նամակը, ուր Ղաւիթի մէկ տարուան իշխանութեան նկարագիրը կու տան, և իրենց կացութիւնը կը նկարագրեն: Ղաւիթի համար կըսեն, թէ յաւուրս բռնաւորութեան իւրոյ բարբարոսս այս զեղծեաց և աղաւաղեաց զամենայն բարեկարգութիւն, և թէ ապաւինեալ ի խանն և ի հնարս չարութեան առնէ լրբաբար զոր ինչ և առնէ, և թէ գիրեր կը պատրաստէ և բռնութեամբ կնքելու կու գայ, սպառնալով, որ եթէ ոք ի մէնջ խալիֆայի՝ ինչպէս Պարսիկներ կանուանեն կաթողիկոսը, հրամանն չառնու յանձն կատարել, զմօրուս նորա գերծեցին և խանին հարիւր թուման տուծեսցի, և եթէ ոք փախիցէ, նորա ի սենեակին եղեալ ինչքն՝ խանին եղիցի բոլորովին (ՂԻԲ. Ե. 210): Ուրիշ գիր մըն ալ կը գտնենք Աստուածատուր և Բարսեղ եպիսկոպոսներէ ստորագրուած, որով կը յայտնեն, թէ Ղանիէլի և Եփրեմի ոչ թուղթ գրեմք առ նոսա, և ի նոցանէ թուղթ ոչ առնումք և հակառակ պարագային հինգ հարիւր թուման տալոց լինիմք խանին (ՂԻԲ. Ե. 202), և այս գիրին ալ բռնի առնուած ըլլալը վկայուած է (ՂԻԲ. Ե. 216): Վերոյիշեալ նամակագիրները կը յայտնեն ևս, թէ միաբանք ամենեքեան, բաց ի չորից անձանց, իրենց համախոհ են, այլ առ երկիւղի չկարացին դնել կնիք (ՂԻԲ. Ե. 218): Իրենց համար ալ կ'ըսեն, թէ Ղաւիթ իրեն դէմ եղողներուն մասին բանադրանքի նոր գիր մը առաջարկած է ստորագրել, զոր չեն ուզեր կնքել, բայց եթէ ստիպեալ կնքենք, կ'ըսեն, ակամայ և բռնութեամբ կնքեալ համարեսջիք (ՂԻԲ. Ե. 216), և ըստ կամս սորա կնքեալ թուղթսն մեր՝ սուտ և ունայնութիւն սեպէք (ՂԻԲ. Ե. 217): Այս բացատրութիւնները շատ իսկ են յայտնել, թէ ինչ էր Ղաւիթի գործածած կերպը, ձեռք անցուցած իշխանութիւնը պահել կարենալու համար: Նկատողութեան արժանի է տուգանքները խանին վճարուելու պայմանը, որ ակններև կը ցուցնէ, թէ ուր հաստատած էր Ղաւիթ իր ոյժը, այսինքն խանին արատքին բռնութեան վրայ: Այս տեսութիւններով է որ Ղաւիթ միաբանութեան կողմէ նկատուած էր: 1. Իբր մերժեալ յազգէն, և ընկեցեալ յիշխանութենէն: 2. Իբր սրբապիղծ և սիմոնական: 3. Իբր երկիցս նզովեալ ի միաբանութենէ՝ միջնորդութեամբ սրբոց մասանց: 4. Իբր առ նախանձու և վասն ախտին իւրոյ գործող: 5. Իբր բարբարոս մը, որոյ ըլածները պարտ է համարիլ ախտաւոր մտաց աղճատեալ ծնունդ, և իբրև զբաջաղմունս մոլեգնելոց (ՂԻԲ. Ե. 217):

2254. ՂԱԻԹԻ ՃԱՆՉՅՈՒԻԼԸ

Հակառակ այդ ձգտեալ կացութեան, որ կը տիրէր Ղաւիթի և միաբանութեան միջև, Ղաւիթ ամէն միջոց կը գործածէ իր իշխանութիւնը օրինաւոր և կանոնաւոր վիճակի մէջ ցուցնել, և

մտադրութիւն դարձնել աթոռին մատակարարութեան առօրեայ պէտքերուն և ընթացիկ գործերուն: Իր առաջին գործերէն մին եղաւ եպիսկոպոս ձեռնադրել Գրիգոր Աքքիրմանցին և Կարապետ Նորնախիջևանցին, Յովսէփի ձեռնասունները, որոնք անոր մահուանէ ետքը Ղաւիթը ըրած էին իրենց պաշտպանեալը, որպէսզի փոխադարձաբար նա ալ իրենց պաշտպանն ըլլար: Գրիգորը Ռուսիոյ առաջնորդ նշանակեց, որպէսզի Ռուսական կառավարութեան առջև պէտք եղածը գործադրէ իրեն համար, ինչպէս որ արդէն յաջողուցած էր իր կաթողիկոսանալը: Իսկ Կարապետն ալ Կ. Պոլիս ղրկեց, միաբանութեան բռնի ստորագրել տրուած հանրագրութեամբ, որպէսզի Յովհաննէս պատրիարքի միջնորդութեամբ արքունի հրովարտակը ստացուի: Կ. Պոլսոյ մէջ ալ՝ Ղաւիթ իր յոյսը Ռուսական պաշտպանութեան վրայ դրած էր, որով զօրացած էր իր առաջին քայլին մէջ, և ստուգիւ ալ Թամարով դեսպան, Գէորգ Աղայէկեանի միջնորդութեամբ, իր անպայման պաշտպանութիւնը նուիրեց Ղաւիթի: Յովհաննէս պատրիարք ալ շուտով այն կողմը հակեցաւ, և պատրիարքական ազդեցութեամբ Ղաւիթի պաշտպան կանգնեցաւ: Դանիէլեան կաղմնակիցներ շատ խիստ են Յովհաննէսը դատապարտելու, իբր անձնասէր և շահասէր դիտումներէ մղուելով Ղաւիթը պաշտպանող մը: Այլ մեր տեսութեամբ Յովհաննէս ատելի գործնական միտքի հետևող մը կ'երևի, հեռու շատ մը վերացական կամ ձևակերպական տեսութիւններէ, կատարեալ իրողութեանց համակերպող մը, և գաղափարական նպատակներու համար վրդովումներ չյարուցանող մը: Յովհաննէս կը տեսնէր Ղաւիթը օժուած, Պարսիկ և Ռուս կառավարութիւններէ պաշտպանուած, նոյնիսկ Կ. Պոլսոյ մէջ ալ Ռուսական դեսպանատունէն հովանաւորուած: Կը մտածէր որ Ղաւիթ կերպով մըն ալ շարունակութիւն կը սեպուէր արդէն ընդունուած Յովսէփի կաթողիկոսութեան (2232): Յովհաննէս այդ պարագաները նկատի առնելով չէր ուզեր կատարուած իրողութեան դէմ զինուիլ, նորէն վրդովումներ ստեղծել, պարզապէս Դանիէլի պաշտպանութիւն ըրած ըլլալու համար: Դանիէլեանք Յովհաննէսը կը մեղադրեն, թէ ցաւած էր Դանիէլի դէմ, իրեն կաթողիկոս ընտրուած ատենը՝ Ղաւիթը և ոչ զինքը պատրիարքութեան անցընելուն համար (2227), և թէ այդ բանին վրէժը լուծելու համար Ղաւիթի կողմը կը բռնէր (ԴԻԲ. Ա. 95): Բայց այս կէտեր ատելի յարմարութեամբ մտածուած բաներ են, քան թէ իսկական իրողութիւն, ապա թէ ոչ միևնոյն գրգռութեամբ պէտք չէր որ Ղաւիթ ալ նպաստաւոր ըլլար: Հետևաբար ատելի պատմական կը կարծենք Յովհաննէսի գործնական ուղղութեան վերագրել Ղաւիթի յաջողիլը, որով Օսմանեան կայսրութեան հրովարտակը ստացուեցաւ 1801 յունիս 14-ին (ԴԻԲ. Ա. 98), Կարապետ Նոր-Նախիջևանցի ալ զայն առնելով օգոստոս 19-ին Կ. Պոլիսէ մեկնեցաւ, և Կարնոյ ճամբով նոյեմբեր 10-ին, կիրակի օր, Էջմիածին հասաւ, կամ թէ նոյեմբեր 9-ին, եթէ պինդ բռնենք շաբաթ օր հասած ըլլալը (ԴԻԲ. Ա. 96), Հրեշտակապետաց տօնին օրը:

2255. ԴԱՆԻԷԼ Ի ՊԱՅԱԶԻՏ

Դանիէլը ձգեցինք Եւդոկիոյ մէջ ուր հասաւ 1801 յունուար 22-ին (2246), և ուր մնաց 80 օր, իբրև հիւր և ոչ իբրև առաջնորդ, և ապրիլ 11ին մեկնեցաւ իր հետևորդներով և Էջմիածինէ եկող

առաջին երկու հրաւիրականերով, որոնք էին Յովհաննէս Պառաւեան և Ներսէս Աշտարակեցի վարդապետները (2247): Դանիէլ, ինչպէս ուրիշ անդամներ, այս անգամ ալ հանդարտաքայլ կը յառաջէր: Սեբաստիոյ և Ակնայ մէջ քանի մը օրեր կանցնէ, և Կապանմատենի մէջ հիւր կը մնայ Փիլիպպոս Ափիարեան ամիրային, և հոն եղած ատեն կը ստանայ, Էջմիածինի երկրորդ հրակիրականերուն՝ Ղազար և Ստեփանոս եպիսկոպոսներու Կարինէ գրած նամակը, որով կառաջարկէին ուղևորութիւնը փութացնել (ՄՍՐ. 39): Իսկոյն յաջորդ առտուն ճամբայ կելլէ (ՄՍՐ. 40), և մայիս 7-ին Շոռվերէն անունով գիւղը հասած օրը, լուր կառնէ ապրիլ 28-ին կատարուած օծումին մասին (2248), և ամէնքն ալ ապշած կը մնան, զի և ոչ իսկ ընդ միտ բերէին թէ հնարեսցի Դաւիթ զայնպիսի ինչ խարդախել (ՄՍՐ. 40): Դանիէլի Մշոյ Ս. Կարապետ հանդիպած ըլլան ալ գիտենք (ՄՍՐ. 40), բայց միջոցը ճշդելու համար հարկ կըլլար նշանաւոր դարձած Շոռվերէն գիւղի գիրքը գիտնալ: Այստեղի հասնելէն եօթն օր ետքը, մայիս 14-ին, Հոգեգալստեան երեքշաբթին, կը հասնի Պայազիտ, հրաժարելով Կարինի վրայէն Էջմիածին երթալէ, քանի որ Դաւիթ օծուած և աթոռին տիրապետած էր: Շատ անգամ ամենամանր պարագաներ են՝ որ ամենածանր հետևանքներ կունենան, այդ պարագային այլ հնար չէ չդիտել, որ եթէ Դանիէլ ապրիլ 11-ին Եւդոկիոյ մեկնելէ ետքը՝ այստեղ այնտեղ չմնար, և ուղևակի Կարնոյ վրայէն Էջմիածին գրթար, ապրիլ 28-էն առաջ հասած կըլլար, և ազգն ու եկեղեցին ահեղ տագնապի մը չէր ենթարկուէր: Երանի էր եթէ Դանիէլ, իր ուղիղ և ընտիր բնաւորութեան չափ գործունեայ և ճարտար ծիրքերով ալ փայլէր, կամ եթէ Դաւիթ իր գործունեայ և ճարտար ծիրքերուն չափ՝ ուղիղ և ընտիր ընթացք ալ ունենար: Բայց մենք եղելութեանց հետևինք:

2256. ՄԱՆՈՒԷԼ ՊԱՏՈՒԻՐԱԿ

Վերջին դրկուած հրաւիրականեր, Ղազար և Ստեփան եպիսկոպոսներ ալ Կատարինէ Պայազիտ եկան, և Դանիէլ առաջին հրաւիրականերուն հետ միանալով սկսան ինչ ընելիքներ կարգադրել: Որովհետև Էջմիածին տիրապետեալ էր և միաբանութիւնը բռնադատեալ, և Պարսիկ և Ռուս կառավարութիւններն ալ շահուած էին, Դանիէլեանք աշուրնին Տաճկահայոց վրայ դարձուցին, և այնտեղէ օգնութիւն և պաշտպանութիւն գտնելու ճամբայ հանեցին Դանիէլ հետևորդներէն Մանուէլ Կիւմիշխանացի վարդապետը, որ Ալթուեան (ԿՌՆ. 741), և Շահինեան (ՄՍՐ. 41) կը կոչուի անխտիր, որ և մայիս 21-ին ճամբայ ելլելով յունիս 2-ին Կ. Պոլիս կը մտնէր հապճէպ ուղևորութեամբ (ՄՍՐ. 43): Բայց չէր կրնար արգելել դեսպանատունին և պատրիարքարանին համամտութեամբ կազմուած՝ Դաւիթի նպաստաւոր հոսանքը, որ արդէն յառաջացած էր, և քիչ օր ետքը յունիս 14-ին կը ստացուէր Դաւիթի կաթողիկոսութիւնը հաստատող արքունի հրովարտակը (2254): Այսուհանդերձ Մանուէլ անգործ չէր, եղածը եղծանելու և Դանիէլի նպաստաւոր շարժում մը գոյացնելու ջանքեր չխնայեց բայց չկրցաւ Յովհաննէս պատրիարքի վրայ ազդել, որ Դաւիթի կաթողիկոսութիւնը լրացեալ գործ կը նկատէր, և Դանիէլի համար ըլլալիք ճիգերը իբրև նոր շփոթութեանց աղբիւր կը դատէր: Յովհաննէս

միանգամընդմիջտ խնդիրը փակելու համար, յուլիս 20-ին, շաբաթ օր, աւագանւոյ ժողով մըն ալ գումարեց, և Ղաւիթի նպաստաւոր որոշում մը կայացուց, և միաբանութենէ կորզուած հանրագիրին ներքև իրն ու մեծամեծներուն կնիքներն ալ աւելցուց և Կարապետ Նորնախիջևանցիին յանձնեց, որ հրովարտակին հետ Ղաւիթին հասցնէ (ՄՍՐ. 44), և օգոստոս 19-ին զայն ճամբայ հանեց (2254): Ժողովէն օր մը առաջ, յուլիս 19-ին, Կ. Պոլիս կը հասնէր Ներսէս Աշտարակեցիին վարդապետն ալ (ՄՍՐ. 44), Մանուէլի հետ աշխատկցելու. բայց շատ ուշ էր և Յովհաննէսի կարգադրութիւնները եղած էին: Ներսէս յոյսը չկտրեց, այլ աւելի մեծ ճիգերու ձեռնարկեց, որպէսզի ընդգրկած դատը պաշտպանէ, և Ղանիէլի կաթողիկոսութիւնը հաստատել տալ, Ղաւիթը տապալելով, եթէ հարկ ըլլար՝ Յովհաննէսն ալ միասին, եթէ մինչև վերջ իրենց կողմը դառնալու ընդդիմանար:

2257. ՆԵՐՍԷՍ ԱՇՏԱՐԱԿԵՑԻ

Առաջին անգամ չէ որ Ներսէս Աշտարակեցի վարդապետի անունը կու տանք, և զոր օր մը կաթողիկոսական աթոռին վրայ պիտի տեսնանք, ուստի պէտք է կանխենք, և անոր նախընթացին վրայ կարևոր բացատրութիւնները տանք: Ներսէս Արգածոտն գաւառի Աշտարակ գիւղէն էր, 1770-ին ծնած, որով 1801-ին իր ընդարձակ գործունէութեան սկիզբը, 31 տարեկան ժիրաժիր գործիչ մըն էր: Հայրը գիւղին տէր Յարութիւն քահանան էր, ջրաղացպանութենէ եկած, աղքատ դասակարգի կը պատկանէր, և իր երկու զաւակները, Ներսէսն ու Կարապետը, Գալուստ եպիսկոպոսին մօտ դրած էր իբրև սպասաւոր կամ փոքրաւոր (ԴԻԲ. Է. լգ): Ներսէսի ընտանիքը Շահագիգեան մականունով ճանչցուած է, Կամսարական տոհմին ազգական վկայուած է, թէպէտ ըսողներ կան, թէ վկայականը սպառնալիքով էր վերցրել Ղանիէլի ձեռքէն (ԴԻԲ. Է. լե): Բայց եթէ այդպէս ալ ըլլար, Ներսէս աւելի յանցաւոր չէր ըլլար իր տոհմիկ ազնուականութեան փափաքովը, քան Յովսէփ իր Արդութեան Երկայնաբագուկ իշխանագուն և լուսաւորչեան և արքայական ցեղէ ըլլալուն կեղակարծ ազգաբանութեամբը: Ներսէս իր պատանեկութենէն Էջմիածինի դպրանոցին կ'աշակերտի, և իբր ուշիմ աշակերտ Ղանիէլ Սումառեցի եպիսկոպոսին պաշտպանութեանը կ'արժանանայ, անոր ձեռքին ներքև կը կազմուի և կը յառաջէ, և Ղանիէլի հետ միասին Էջմիածինէ Ջմիւռնիա կու հայ անոր նուիրակ դրկուած ատեն 1796-ին (2182): Ներսէս մեղադրուած է, թէ իրեն պատճառով խիղճ ծերունի Ղանիէլը Ջմիւռնիայից անպատուած (ԴԻԲ. Է. լգ), սակայն չենք գիտեր թէ ինչ պարագայով, և ինչչափ ստուգութեամբ, քանի որ պատմուած յիշատակ չենք գտներ: Անկէ սկսելով Ներսէս անբաժան մնաց Ղանիէլէ՝ Ռումելիի նուիրակութեան և անկէ Կ. Պոլիս դառնալուն ատեն, մինչև որ Ղանիէլ՝ 1799-ին պատրիարք ընտրուելէն ետքը, զայն Էջմիածին ճամբայ հանեց, իր հաշիւներն ու ընծաները Ղուկաս կաթողիկոսին տանելու համար (2223): Անկէ ետքը Ներսէս Էջմիածին մնաց՝ իբր երկու տարի, և Ղուկասի մահուանէ ետքը տեղի ունեցած անցուդարձերուն մասնակցեցաւ, մինչև որ 1801 մարտ 20-ին Յովհաննէս Պառաւեան վարդապետի հետ հրաւիրակ նշանակուեցաւ Ղանիէլը Եւդոկիայէ Էջմիածին բերելու (2244): Արդէն յիշեցինք, միասին Եւդոկիայէ Պայագիտ ուղևորիլը (2255), և Պայագիտէ Կ. Պոլիս պատգամաւոր գալը (2256):

Ներսէս հասակով և կազմով մանր մարդ մը եղած է, թէպէտ հոգւով և սիրտով՝ մեծամեծներու ձգտող, և գործուէութեամբ՝ չափ ու կոպար չգիտցող: Բայց մենք չենք ուզեր այդ մասին գնահատումը կանխել, թողլով որ եղելութիւնք անոր նկարագիրը լուսաբանեն:

2258. ԵՓՐԵՄ ՉՈՐԱԳԵՂՑԻ

Երբոր Ներսէս Կ. Պոլսոյ մէջ բուռն ճիգեր կ'ընէր Ղանիէլի կաթողիկոսութիւնը իրականացնելու, գործը աւելի յաջող պաշտպան մը կ'ունենար՝ Ռուսիոյ առաջնորդ Եփրեմ եպիսկոպոսով: Եփրեմ ալ ժամանակին նշանաւոր դէմքերէն է, և նա ալ կաթողիկոսական աթոռ բարձրացած է: Հայրը բնիկ էր Ջմիւռնիոյ նահանգին Մաղանիսա քաղաքէն, բայց ինքն ծնած էր 1748-ին Չորագեղ գիւղը, որ այժմ Երեւան քաղաքի թաղ կը սեպուի. և Մայրաթոռոյ աշակերտութեան մէջ յառաջացած էր հետզհետէ մինչև եպիսկոպոսական աստիճան: Իր կեանքին զլխաւոր գործն եղած էր Հնդկաստանի արդիւնաշատ նուիրակութիւնը, ուսկից ետքը 1799-ին փոխադրուած էր Ռուսաստանի նուիրակութեան Ղուկասի կարգադրութեամբ (2218), որ կ'ուզէր կերպով մը Արդութեանի բացարձակ տիրապետութեան չափ մը դնել: Միաբանութիւնը առաջին անգամէն զինքն կաթողիկոսութեան արժանի դատած էր (2219), թէպէտ Եփրեմ հեռու էր այդ ձգտումներէն և յօժարական մէջտեղ դրած էր Յովսէփի ընտրելիութիւնը (2221), և ըստ ամենայնի ձեռնտու եղած էր անոր յաջողելուն: Միայն թէ հաշտ չէր Ղաւիթի անձին հետ, որուն ներքին բնաւորութիւնն ու կիրքերը իրեն լաւ ծանօթ էին, և չկրցաւ համապատկանիլ անոր կաթողիկոսութեան, բայց ոչ երբեք իր անձին վրայ դարձնելու դիտմամբ, այլ միաբանութեան ընտրած և իր ընտիր բնաւորութեամբ նախադասուած Ղանիէլը պաշտպանելով: Ղաւիթ գիտնալով Եփրեմի հեղինակութիւնը, կը ջանար զայն իր կողմն ունենալ կէս ողորջական և կէս սպառնական խօսքերով: Սիրելիդ, կը գրէր, խղճմտանաւոր ես և բարեհամբոյր, և եթէ շփոթութիւն ինչ և բան աւերողական ի քէն ելանիցէ, և օգուտ մի ոչ երևեցի, յետոյ ստորջանալոյ ես և խղճահարելոյ (ՂԻԲ. Զ. 8), և կը խրատէր, զի զգլուխ քո մի տայցես ի զբաղմունս և ի վէճ, այլ հանդարտութեամբ վարեցես զյանձնեալդ քեզ գործ (ՂԻԲ. Զ. 9): Ղաւիթ երկրորդական նպատակ ալ ունէր Եփրեմը շահելու, վասնզի Յովսէփ Ռուսաստանէ չմեկնած Ռուսիոյ առաջնորդութիւնը փոխանցած էր Եփրեմի (2234), իսկ Ղաւիթ Գրիգորի հետ պայմանաւորեալ էր Ռուսաստանի առաջնորդութիւնը անոր տալ իբրև վարձ (2254): Ղաւիթ կուզէր Եփրեմը հեռացնել, բայց Ռուսիոյ Հայերը երբեք յանձն չառին Գրիգորը առաջնորդ ունենալ, սպառնալով իսկ որ եթէ գալ՝ խայտառակի և Եփրեմի յայտարարելով, թէ դու ես մեր առաջնորդ (ՂԻԲ. Ա. 93): Այս պատճառով Գրիգոր չկրցաւ Ռուսաստանի մէջ առաջնորդ ճանչցուիլ, այլ քաշուեցաւ Քիշնև քաղաքը, իբր յաջորդ ընդհանուր պատրիարքի, կամ մեր բացատրութեամբ իբր կաթողիկոսական փոխանորդ, և ոչինչ կարաց առնել, և կաց մնաց անդէն մինչև ցմահ իւր (ՂԻԲ. Ա. 93):

2259. ԵՓՐԵՄ Ի ՄՈՍԿՈՒԱ

Եփրեմ չգոհացաւ վերապահել դիմադրութեամբ, այլ յայտնապէս գործի ձեռնարկեց, Ղաւիթը տկարացնելով ճիշդ այն կողմէն, որով նա զօրացեր էր, այսինքն Ռուսական պաշտպանութիւնը

իրմէ խլելով: Լռելեայն պատրաստեց իր հակառակութեան ծրագիրը, յարաբերութիւն պահեց Ղաւիթի հակառակորդ միաբանութեան գլխաւորներուն հետ, և անոնց թելադրեց պէտք եղած ամբաստանութիւնները հաւաքել Ղաւիթի վրայ, և հաղորդել ուղղակի Լազարեանց տոհմին պէտ Յովհաննէսի, և անոր Մինաս և Յովսէփ եղբայրներուն, որոնցմէ առաջինը Պետրբուրգ կը մնար, իսկ վերջինները Մոսկուա էին: Դանիէլի ալ ազդարարեց որ ուղղակի Ռուսաց կայսեր դիմում ընէ իր իրաւունքը հաստատելով, և իրեն դէմ եղած անիրաւութիւնները բացատրելով: Ինքն ալ Ռուսաստանի Հայերէն, և գլխաւորաբար Աստրախանի ու Մոզդոկի ու Ղըզլարի հասարակութիւններէն իրեն նպաստաւոր, և Ղաւիթէն նշանակուած Գրիգորի դէմ գրութիւններ պատրաստել տուաւ (ՄՍՐ. 45), միանգամայն Կ. Պոլսոյ հետ ալ յարաբերութիւնները մշակեց, և պէտք եղած հրահանգները Ներսէսի կու տար, և անկէ լուրեր կը ստանար (ՄՍՐ. 46): Եփրեմի նպատակն էր Աղեքսանդր Ա. ի օծման հանդէսին ներկայ գտնուիլ որ պիտի կատարուէր Մոսկուայի մէջ 1801 սեպտեմբեր 15-ին կիրակի օր, հետևաբար նախապէս պէտք էր Մոզդոկի Ռուս կուսակալին հաւանութիւնն ու պաշտպանութիւնն ապահովել և այս նպատակով ի վեր հանել Ղաւիթի գործերուն ապօրինութիւնները, Յովսէփի կտակին ստութիւնը, Ղաւիթի զինուորներուն բռնութեամբ օծուիլը, Էջմիածինի մէջ տիրող հակառակութիւնը, Կոստանդնուպոլսոյ մէջ տեղի ունեցած անհամաձայնութիւնները, Ղաւիթի կեղծուպատիւ ուղղութիւնը, Ռուսական շահերէն աւելի Երեւանի խանութեան նպաստաւոր ըլլալը, և այլ սոյնպիսի պարագաները, որոնք ազդեցին կուսակալին վրայ, և Եփրեմը արտօնեց Մոսկուա երթալ, յանդիման լինել կայսեր, մերկել զպատրուակ ճշմարտութեանն, և խնդրել իրաւունս: Այդ առաջին յաջողութեամբ ոգևորուած, Եփրեմ մայիս 15-ին Կ. Պոլսեցոց կը գրէր, թէ Մոսկուա կ'երթայ ծանուցանել զխորամանկութիւն Գրիգորի և Ղաւիթի, և կը սրտապնդէր ըսելով, դուք ի վերայ ճշմարտութեան հաստատուն կացէք (ՄՍՐ. 47): Ղաւիթի անկարգ ընթացքն ալ կրնար իբր փաստ ծառայել, և անշուշտ Եփրեմ զանց չըրաւ Մայրաթոռին մէջ Ղաւիթի գործած բռնութիւններն ալ պատմել կուսակալին և որոնց որ պէտք էր, իբր իր ստանձնած դատին նպաստաւոր փաստեր:

2260. ԱՂԵՔՍԱՆԴՐ ԿԱՅՍՐ

Եփրեմ իր նախապատրաստութիւնները աւարտելով 1801 օգոստոս 27-ին, երեքշաբթի օր կը հասնէր Մոսկուա, կը հասնէին նաև իր թելադրած գրութիւնները (2259), և Յովհաննէս Լազարեան կատարեալ եռանդով գործին կը վարէր: Ինքն Պետրբուրգի կառավարական շրջանակներու մէջ կը յաջողէր Եփրեմի առաջնորդութիւնը հաստատել տալ, և Ղաւիթի մասին աննպաստ հոսանքը կը զօրացնէր, եղբայրներուն ալ կը յանձնարարէր, որ Մոսկուայի մէջ պէտք եղածը հոգան: Եփրեմ պաշտօնապէս ներկայ կը գտնուէր սեպտեմբեր 15-ին, Աղեքսանդրի թագադրութեան և օծման հանդէսին, կայսեր մօտ ալ ընդունելութիւն գտնելով, Դանիէլի իրաւունքը կը բացատրէր, և կայսրը կը համոզէր, ոչ միայն իր առաջնորդութիւնը կը ճանչցուէր և պանակէ կրելու արտօնութեամբ կը պատուուէր (ՄՍՐ. 47), այլ և կը ստանար սեպտեմբեր 26-ին նշանաւոր հրովարտակը, որով կայսրը դեսպան Թամարովի կը հրամայէ ուղղութիւնը փոխել,

Դաւիթի համար եղած պաշտպանութիւնը դադարեցնել, Դանիէլի կաթողիկոսութիւնը պաշտպանել, յիշելով Դաւիթի նենգութիւնները ինչպէս իր կարգին ակնարկեցինք (2250) և կեզրակացնէր այդ գերազանց յայտարարութեամբ, թէ որչափ ալ առաջ գործուածը Ռուսիոյ համար օգտաւէտ համարուի, ես աւելի լաւ եմ համարում այս անգամ զոհել այդ օգուտները, քան թէ արհամարհել դողովրդական ծայնը, և ձեռնամուխ լինել ճշմարտութիւնը խանգարելու (ԵՐՅ. Ա. 20): Մինևոյն հրահանգը կը տրուէր Կովկասի կողմանց կուսակալ Կնօրինի, և յանկարծ հիմնապէս կը փոխուէր Ռուս պաշտօնութեան ուղղութիւնը: Ասոր պատճառն էր Աղեքսանդր Ա. կայսեր լուսամիտ որոշումը, որ չէր վարաներ թիրիմացութեամբ սկսած գործէն ետ դառնալ, երբոր ճշմարտութեան կը համոզուէր (ԵՐՅ. Ա. 21): Իրաւամբ արտաքիններն ալ՝ իշխան արդար և խաղաղասէր հռչակուած են Աղեքսանդրը (ՇՕԲ. 413): Անոնք որ Դաւիթին ընթացքը չքմեղելու նպատակն ունին, Դանիէլը և Դանիէլեանները կը մեղադրեն, և Ռուսական պաշտպանութեան գիրկը ինկան, և Ռուսներուն դէպ Հայաստան ընդարձակուելուն օգնեցին, իբր թէ ուզէին ըսել, թէ ապօրինի և անտեղի միջոցով զօրացան: Սակայն կը մոռնան յիշել, որ Յովսէփի յաջողութեան հիմը Ռուսական պաշտպանութիւնն էր եղած, և իրենք Յովսէփը օգտակար ուղղութեան հեղինակ կ'ընդունին: Չեն յիշեր թէ Դաւիթ ինքզինքը իբրև Յովսէփի ուղղութեան շարունակող ներկայեց Աքքիրմանցիին հովանաւորութեամբ, և անով իր նախաքայլը առաւ: Միտքերնին չեն ուրեմբ միտում և ընթացք փոխեց, և Դանիէլի պաշտպանութեան միտեալ էր, և միայն Ռուսական հրահանգներու ազդեցութեամբ միտում և ընթացք փոխեր, և Դաւիթի պաշտպան դարձաւ: Հետևաբար երկուքին ընթացքները իրարու մօտեցնելով, կամ պէտք է Դանիէլը արդարացնեն Դաւիթի հետ բաղդատութեամբ, իսկ եթէ Դանիէլը պիտի մեղադրեն, անկէ առաջ Դաւիթի մեղադրանքի պէտք է ենթարկեն, և դատապարտեն անոր կաթողիկոսանալը: Մեր տեսութեամբ Ռուսական պաշտպանութիւնը՝ Պարսկական տիրապետութեան նախադասողները կարդարանան, և առանց երկար պատճառաբանութեանց մտնելու, բաւական սեպուի 1801-ի Պարսկական Հայաստանը բաղդատել այժմեան Ռուսական Հայաստանի հետ: Եթէ չի մեղադրուիր Դաւիթը Ռուսական հովանաւորութեան դիմելուն համար, պէտք չէ որ Դանիէլը կամ Եփրեմը մեղադրուին, նոյն զէնքը Դաւիթի դէմ գործածած ըլլալնուն համար:

2261. Կ. ՊՈԼՍՈՅ ՄԷՋ

Երբոր Եփրեմ Ռուսիոյ կողմէն Դանիէլի պաշտպանութիւնը կը պատրաստէր, Դաւիթ այն կողմէ հովանաւորութիւն գտնելէ յոյսը կտրելով, Տաճկական պաշտպանութեան ետևէ կըլլար, ուր Յովհաննէս պատրիարքի ազդեցութիւնը՝ և իր անուան ստացուած հրովարտակը իրեն համար կարևոր ոյժեր էին: Միւս կողմանէ Դաւիթ, որ պաշտօնեաներ շահելով ձեռքի տակէն գործեր կատարել տալու հմուտ էր, կաշխատէր Պայագիտի Օսմանեան կուսակալին օգնութեամբ Դանիէլը թակարդի մէջ թողուլ, և իրեն ձեռքին ներքև առնելով, զայն ընկճել, և այսպէս հակառակութիւնը, հիմէն քանդել և կործանել: Բայց գաղտնիքը երևան ելաւ, և Դանիէլ զայն հաղորդեց Կ. Պոլիս, ուր էին իր հաւատարիմները՝ Մանուէլ և Ներսէս անոնք ալ շարժումի դրին

իրենց համախոհ ամիրաները, որոնք բարեկամ աւագանին միջնորդութեամբ յաջողեցան հարը եղած հրահանգները ղրկել տալ Պայագիտ և Կարին, որով Ղանիէլ կրցաւ Պայագիտէ Կարին փոխադրուիլ, և տեղական կուսակալին հովանաւորութեան ներքև, Ղաւիթի լարած ծուղակին մէջ իյնալէ զերծ մնալ: Կ. Պոլիս ղրկուած հրամանին թուական կը ցուցուի 1801 հոկտեմբեր 8 (ՄՍՐ. 48), Մոսկուայի մէջ ստացուցած յաջողութենէն քիչ օր ետքը: Թերևս արձագանգը և եթէ եղելութիւնը ոչ՝ գոնէ Եփրեմի վստահացուցիչ նամակին ազդեցութիւնը (2259), ոգևորած էր Կ. Պոլսոյ Ղանիէլեանները, ժրութեամբ գործել իրենց նպատակին իրականացման համար: Առաջին յաջող քայլին վրայ քիչ որ անցաւ, և նոր ոյժ ստացած Ղանիէլեանք Եփրեմ եպիսկոպոսի սեպտեմբեր 19-ին գրած նամակով (ՊԵՐ. 30-37), որ Կ. Պոլիս հասաւ հոկտեմբեր 17-ին (ՄՍՐ. 48): Նամակը ուղղուած էր Յովհաննէս պատրիարքին, և մայրաքաղաքի իշխանաց, ամիրայից, էսնաֆից, արհեստաւորաց և ժողովրդականաց (ՊԵՐ. 30), որով պատրիարքին հնար չեղաւ զայն ծածուկ պահել: Եփրեմ ազդու և սթափեցուցիչ ոճով գրած էր իր նամակը: Ջարթիր Պոլսիդ (ՊԵՐ. 30), և Աւագ կարդամ ի վերայ անձինդ, ով Պօլիսդ լռեալ (ՊԵՐ. 31) բարառնութիւններով, և մեղադրելով որ Ղանիէլը՝ Կ. Պոլսեցուց ընտրեալը լինելով՝ չեն պաշտպաներ Յովսէփի կաթողիկոսութիւնը յիշելով, կը դիտէր, որ նա ոչ միայն հնագոյն արքեպիսկոպոս էր, և հաճոյ գտեալ էր յայս կայսերն Պօղոսի, այլև չյանդգնեցաւ կաթողիկոս հռչակուիլ և էջմիածինի երթալ, այլ սպասէր շնորհաւորութեան Կ. Պոլսոյ (ՊԵՐ. 31): Ասոր կը հակադրէ Ղաւիթը, որ առանց Կ. Պոլսոյ հաւանութեան, արտաքին բռնութեամբ օծուեցաւ, զի ի ժամ չօծմանն, Մահմետական զինուորք սրովք և մրճովք և այլ ահացուցչական գործեօք սաստ տալով՝ օծել տուած են (ՊԵՐ. 35): Կը յիշէ Ղաւիթի բռնութիւններն ալ, զոր չկաթողիկոս կանուանէ, կը հրաւիրէ որ Ղանիէլը հռչակէն, և կը թելադրէ որ գրեն Ղանիէլին գնալ յիւզքիլիսա, որ է Բագրևանդայ Ս. Յովհաննէսը և անդ օծանիլ (ՊԵՐ. 35): Կը պատմէ Ռուսաց կայսեր խոստացած պաշտպանութիւնը, Թամարովի տրուած հրահանգը, և ժողովրդական ընտրութեան պաշտօնագիրին սպասուիլը, որ Ռուսաց կայսրէն Ղանիէլի անունին հրովարտակ ալ տրուի (ՊԵՐ. 36):

2262. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՊԱՇՏՕՆԱՆԿ

Եփրեմի նամակին ազդած ոգևորութենէն անմասն մնաց միայն Յովհաննէս պատրիարք, զոր աւելի քան Ղաւիթի անձին, ընդհանուր հանդարտութեան կուսակից, և աւելորդ խնդիրներէ զգուշացող ցուցուցինք (2256): Սակայն գոնէ այս անգամ պէտք էր որ իր նախընտրած ուղղութենէն հեռանար, քանի որ մեծ էր Ղանիէլեան համակրութիւնը, և զօրաւոր զայն կաթողիկոսացնելու եռանդը, ու աւելի զորաւոր Ղաւիթի բռնական ընթացքին զգուանքը: Չենք գիտեր, թէ Ղանիէլեան ոգևորութեան վրայ մեծ վստահութիւն չունենալէն, թէ ոչ մտած ճամբէն ետ չդառնալու յամառութենէն, կամ թէ որևէ անձնական օգուտի մը տեսակէտէն, Յովհաննէս ձեռքէ չթողուց Ղաւիթի պաշտպանութիւնը, և իրեն վրայ հրաւիրեց հանրային համակրութիւնը, որով Ղանիէլեանց Ղաւիթէն առաջ Յովհաննէսը տապալել որոշեցին: Այդպիսի առիթներու մէջ Տաճկական պաշտօնեաները համոզելու համար գործածուած ազդեցիկ և հնչուն փաստերը ձեռք

առնուեցան, և քիչ օրուան մէջ Յովհաննէսի պաշտօնանկութեան արքունի հրամանը ստացուեցաւ, և նամակին հասնելէն 12 օր ետքը, 1801 հոկտեմբեր 29-ին (ՊԷՐ. 39), Յովհաննէս Կ. Պոլիսէ կը հեռացուէր, Եւդոկիա քաղաք աքսոր տարուելու համար, ուր ղրկուած էր Դանիէլ 1800-ին առաջնորդի անունով, և հոն հասած էր 1801 յունուար 22-ին (2246): Հաւանական է որ առաջնորդի անունը տրուած ըլլայ Յովհաննէսի ալ, թէպէտ յայտնի գրուած չէ: Յաջորդի ընտրութեան համար պայման էր այնպիսի մէկը ընտրել, որ զկողմն Դանիէլի զօրացուցէ, և զհակառակորդս նորին նուաճեցէ, և Դանիէլեանց ռահվիրանները Մանուէլ և Ներսէս վարդապետներ, իրենց ձայնակից ունենալով Կաղզուանցի Պօղոս քահանան, Ջաքարիա պատրիարքի եղբօրորդին (ՊԷՐ. 37), թելադրեցին Գրիգոր Խամեցի եպիսկոպոսի անունը, որ իրենց ուսուցիչն էր եղած (ՋԱՍ. Բ. 147), Եւդոկիոյ մէջ իրենց օգնած էր Դանիէլը ճամբայ հանած ատեննին (2247), և որ տակաւին Եւդոկիոյ շրջանակին նուիրակութիւնը կը կատարէր (ՊԷՐ. 37): Մինչև Խամեցին հասնիլը տեղապահ նշանակուեցաւ Յակոբ եպիսկոպոս (ՄՍՐ. 48), Երուսաղէմի փոխանորդ (ԴԻԲ. Ա. 112), և Աստուածատուր Կ. Պոլսեցի վարդապետ հրաւիրակ յղուեցաւ, թերևս Յովհաննէսի ալ ընկերացաւ Եւդոկիա, և այնտեղէն Խամեցիին առաջնորդեց, որ մայրաքաղաք հասնելով, կառավարութեան ներկայացաւ 1801 դեկտեմբեր 19-ին, հինգշաբթի օր, և զխիլայն յարտաքուստ զգեցաւ (ԴԻԲ. Ա. 115), և պաշտօնին ձեռնարկեց, իրեն փոխանորդ առնելով Ռումէլիի նուիրակ Գէորգ եպիսկոպոսը

2263. ԴԱԻԻԹ ԵՒ ՄԻԱԲԱՆՔ

Դանիէլեանց այդ առաջին յաղթանակը, ճամբայ կը բանար իրենց բուն նպատակին հասնելու, որ էր Դաւիթը տապալել, և Դանիէլը կաթողիկոսական աթոռ բարձրացնել, սակայն քաղաքական հանգամանքեր՝ դժուարութիւններ կը ներկայացէին: Դանիէլեանց մեծ զօրութիւնը Տաճկական շրջանակին մէջն էր, հովանաւորութիւնն ալ Ռուսական շրջանակէն կու գար, մինչ Մայրաթոռոյն և անոր տիրապետող Դաւիթը՝ Պարսկական շրջանակին մէջ էին, որով դժուար կ'ըլլար ուղղակի Դաւիթին վրայ ազդեցութիւն կամ ստիպում կամ բռնադատութիւն բանեցնել: Միւս կողմէն Երեւանի Մահմատ խանը ամուր կը պահէր այն պաշտպանութիւնը, զոր վերջին անգամ սկսած էր ցուցնել Դաւիթին (2245), մանաւանդ որ Դաւիթ գիտէր պատշաճ կերպերով, և պահանջուած միջոցներով մշակել Մահմատի բարեացակամութիւնը, և ոչ մի զոհողութեան առջև կանգ չառնել՝ Մահմատը իրեն պաշտպան պահելու համար, որ իր միակ հովանաւորը կը մնար: Բայց Ռուսական քաղաքականութեան փոփոխութիւնը, և Յովհաննէսի պատրիարքութենէ հանուիլը՝ Էջմիածինի մէջ իրենց արծագանգը ունեցած էին. միաբանութիւնը համարձակութիւն առած էր Դաւիթի հանդէպ դիմադրութիւն և դժգոհութիւն յայտնելու: Իսկ Դաւիթ պէտք տեսած էր միաբանութիւնը բռնութեամբ ճնշել, և միւս կողմէն իր նիւթական ստացութեանց ապահովութիւնը հոգալ: Այդ միջոցին 1801 տարւոյ վերջին օրերը, սնտուկ մը Էջմիածինէ Երեւան կը ղրկուէր Դաւիթի կողմէն, իր թանկագին իրերը պարունակող, որպէս զի վտանգէ ազատ մնան իր եղբօր և անոր աներոջ պահպանութեան ներքև: Միաբանութեան մէջ զրոյց կը շրջի, թէ Գեղարդն ալ

փոխադրուած է այն սնտուկով: Երեւանի մէջ սնտուկը կը գրաւուի, և կնիքի ներքև Էջմիածին կը դարձուի: Ղաւիթ սնտուկը միաբանութեան առջև կը բանայ Ծնունդի գիշերը, 1802 յունուար 5-ին, որպէսզի միաբանութիւնը վստահեցնէ թէ ինքն Քեղարդը փոխուած չէ (ՂԻԲ. Է. իգ): Բայց որպէսզի ցուցնունքը կատարեալ ըլլար, պէտք էր սնտուկը չեկած և չբացուած Քեղարդը իր տեղը Մայրտաճարին մէջ մնացած ցուցնել, և ոչ թէ սնտուկին գալէն և բացուելէն ետքը մէջը չգտնուիլը ցուցնունք համարիլ: Ղաւիթ ինքն կը գանգատէր, թէ զսնտուկ իմ յափշտակեալ ի ճանապարհին, և բացեալ զկնիք իմ հանեալ են զամենայն եղելսն ի նմա, որով սնտուկին Էջմիածինի մէջ կրկին բացուիլը՝ ոչ մի նշանակութիւն չէր ունենար: Ղաւիթ գրած էր ևս, որ Մահմատ խանին վրայ գրած է իր վստահութիւնը, և թէ յուսացեալ ի բերդ և յիշխանութիւն ձեր, ցանկամ այդր լնուլ զամենայն գոյս աթոռոյս: Ասով աթոռապատկան ստացութիւնները զանձարանէն հանած ըլլալը կը հաստատէր, և անոնք կաշառակերին ձեռքը իբր աւանդ յանձնելը՝ իր գաղտնի միտքը կը մատնանշէր: Ղաւիթ կը խոստովանէր ևս՝ թէ Ռուսն և Ռուսմն, իմա Տաճիկն, թշնամիք են իրեն, և միայն Մահմատի պաշտպանութիւնն է որուն կը վստահի (ՂԻԲ. Է. իգ), որ ըսել կըլլար թէ պարտաւոր էր զայն գոհացնել:

2264. ՂԱԻԹԻ ԲՈՆՈՒԹԻԲՆՔ

Ղաւիթ իրաւունք ունէր Ռուսական և Օսմանեան կայսերութեանց պաշտպանութենէն յոյսը կտրել, քանի որ երկուքն ալ փոխած էին իրենց առաջին ուղղութիւնը, Ռուսական պաշտպանութիւնը վերջնականապէս իրեն զլացուցած էր (2260), իսկ Օսմանեան կառավարութիւնը, նոր պատրիարքի պաշտօնական դիմումին վրայ, դադարեցուցած էր կանուխէն տուած հրովարտակը (2254), և նոր հրովարտակ տուած էր Ղանիէլի անունով: Նոր հրովարտակին իբր թուական ցուցուած է 1861 նոյեմբեր 23 տարեթիւը (ՄՍՐ. 48), և ըսուած է ևս, թէ նոյեմբեր 10-ին, խնդրուեցաւ տեղապահ Յակոբ եպիսկոպոսէն (ՂԻԲ. Ա. 111), որով տեղի չի մնար թուականի սխալմունք ենթադրել, հիմնուելով ուրիշ կողմէ տրուած տեղեկութեան, թէ Խամսեցին առաւ հրովարտակը (ՊԷՐ. 39): Մանաւանդ որ այդ մասին Էջմիածինի միաբաններուն գրուած նամակն ալ 1802 յունուար 8-ին յղուած (ՄՍՐ. 48), և չենք իմանար թէ ինչու 45 օր յապաղած են յաջողութեան լուրը բարեկամներուն հաղորդելու: Ինչ ալ ըլլայ թուականի խնդիրը, հասած տեղեկութիւնները հարկաւ պիտի ոգևորէին միաբանութիւնը, յայտնապէս Ղաւիթին դէմ ելնելու, սակայն պատեհ մը պէտք էր զայն յայտնելու և ահա թէ ինչպէս ստեղծուեցաւ: Քեղարդակիր կոչուած Յովհաննէս Ակնեցի եպիսկոպոս, ըսած կըլլայ երբեմն, թէ ինքը երկու մատերով օժած է Ղաւիթի գագաթը, ետքէն անոնցմով անոր աչքերը հանելու համար: Խօսքը Ղաւիթին ականջը կը հասնի, Յովհաննէս կը սկսի վախնալ, կը փորձէ փախչիլ, չարաբախտութեամբ ձեռք կ'իյնայ, և ոտնակապօք երկաթօք կը բանտարկուի: Այն ատեն Յովհաննէս ոչ ուստեք օգնութիւն գտնելով, կը պարտաւորուի խոնարհիլ, զղջում յայտնել հնազանդութիւն խոստանալ և բանտարկութենէն ազատուիլ (ՄՍՐ. 41): Ղաւիթ Յովհաննէսի վրայ հետզհետէ վստահութիւն զգալով, 1802 աւագ շաբթուն մէջ զինքն Երևան կը դրկէ առ գործոյ իրիք

(ՊԷՐ. 25), որ ուրիշ տեղ ցուցուած է՝ Դաւիթի եղբօրորդւոյն կնքահայրութիւնն ընել (ՄՍՐ. 42): Գեղարդակիրը, որ մինչև այն ատեն կրցեր էր կեղծել, առիթն կօգտուի Էջմիածին չդառնալ, և Տփղիս անցնելով հակադաւիթեան կուսակցութեան գլուխն անցնիլ: Դաւիթ փութաց 1802 ապրիլ 12-ին աւագ շաբաթ օր դէպի Կ. Պոլիս ճամբայ հանել Ստեփանոս Քուշուրեան եպիսկոպոսը, և Ղազար Վեցիկեան վարդապետը, Կ. Պոլսեցիները շահելու համար, մինչ միւս կողմէ իր գայրոյթը կը թափէր Գեղարդակիրին մտերիմներուն վրայ: Զատկի մեռելոցի օրը, ապրիլ 14-ին, ծերունի Ղազար խոստովանահայր եպիսկոպոսը կը դնէ ի բանտ խաւարային, Կարապետ նորընծայ աբեղան յայլում բանտի, Յակոբ Պոլսեցի վարդապետը ևս յայլում բանտի, երեքն ալ շղթայի զարնուած, և ուրիշներուն վրայ ալ սպառնալիքներ կը տեղայ ի գիշերի գանակոծ ընելու համար: Միաբանները բոլոր ոտք կելլեն, քարիւ և փայտիւ կը դիմեն ի վեհարանն, բանտարկեալները կազատեն, անկէ բազմութեամբ տաճար կը հաւաքուին, և կը վճռեն թէ Դաւիթ ի խանգարիչ բարեկարգութեան ազգին և աւերիչ աթոռոյս, և իրեն ալ գիր կը գրեն: Վասն զանազան անկարգութեանց և բարբարոսական գործոց քոց՝ ոչ ընդունիմք զքեզ, և ուխտիւք և նզովիւք որոշումնին կը հաստատեն (ՊԷՐ. 26):

2265. ԴԱՐՉԵԱԼ ԲՈՆՈՒԹԻՒՆՔ

Միաբաններ կը մտածեն միանգամընդմիշտ Դաւիթի բռնութենէն ազատիլ, և կ'որոշեն խանին դիմել, ուստի Զատկի երեքշաբթի առտուն, 1802 ապրիլ 15-ին վանքին դուռը փակեալ գտնելնուն, հիւսիսային պատէն ծակ մը կը բանան, և բազմութեամբ Երեւան խանին կը դիմեն գոչելով. Բարձ ի միջոց զԳողիաթն զայն, և բեր գօրինաւոր հայրապետն մեր, և կամ սպան զմեզ զամենեսին (ՊԷՐ. 26): Մահմատ կը շուարի, բայց վրան կը հասնի Աղամալեան մելիք, Դաւիթի եղբօր աներն ու անոր հզօր պաշտպանը, և տրամադրելի գումարներով և ընծաներով խանին միտքը կը շահի: Երեւան դիմողներէն Աստուածատուր և Բարսեղ և Աւետիս եպիսկոպոսները կը բանտարկուին և կը տուգանուին, մնացեալներն ալ հեծեալներուն առջև ձգտուելով, գանելով և հարկանելով, գլխիբաց և բոկոտն մինչև Էջմիածին կը քշուին, և Դաւիթի կը յանձնուին, որ ամէնքն ալ սենեակներու մէջ խիստ բանտարկութեան կ'ենթարկէ, չներելով ոչ մի պէտքի կամ կարիքի համար դուրս ելնել: Յայտարարութիւն մըն ալ կը պատրաստէ, որով ստորագրողները պիտի խոստանան Դաւիթի հնազանդիլ, և եթէ հեստեն 100 թուման տուծել խանին: Արժան է դիտել հին երևոյթին կրկնումը, որ կը հաստատէ Դաւիթի և Մահմատի շահկցութեան և գործակցութեան գաղտնիքը: Շատեր կը ստորագրեն և արգելարանէ կ'ազատին, բայց գլխաւորներուն դէմ կը խոստանայ Դաւիթ, և աւելի երկար ատեն բանտարկեալ կը թողու, Աբրահամ Աժտարխանցի վարդապետը ի բանտ խաւարային, Փիլիպպոսի Եւդոկիացի վարդապետը յամբարն գարւոյ, Յակոբ Պոլսեցի վարդապետը ի Ղազարապատի, Ղազար խոստովանահայր եպիսկոպոսը յիւրում սենեակի, Ստեփանոս և Ռեթնոս վարդապետները, Կարապետ աբեղան, Եփրեմ սարկաւազը և Իզնատիոս տիրացուն զանազան արգելարաններ, իսկ Աստուածատուր ու Բարսեղ ու Յովհաննէս ու Աւետիս եպիսկոպոսները Երեւանի բանտը (ՊԷՐ. 28), մինչև իսկ զԳէորդ եպիսկոպոս սովամահ

արար անդ ի բանտին (ՊԷՐ. 50): Միաբանութեան վրայ ճնշումը կատարեալ ընելու համար, Երեւանէ գերեւելի Տաճիկս բերել կու տայ, որպէսզի յանուն Մահմատի բռնութիւնները խոստացնեն: Միաբաններէն ոմանք այդ եղելութեանց մասին գիրեր կը գրեն մայիս 20-ին, և գաղտնի միջոցներով Կ. Պոլիս և Մոսկուա կը հասցնեն (ՄՍՐ. 51), խնդրելով որ ջանան ազատել գաթռն և զմեզ ի ձեռանէ բարբարոսիս այսմիկ (ՊԷՐ. 29):

2266. ԴԱՆԻԷԼԻ ՕԾՈՒԻԼԸ

Բայց Կ. Պոլսոյ պատրիարք և Դանիէլեանք ալ անգործ չէին: Դանիէլի անունին ստացուած կաթողիկոսութեան հրովարտակը, և երեք բազմակնիք գրութիւններ, Դանիէլին, Միաբանութեան և Մահմատ խանին ուղղուած, ճամբայ կը հանեն 1802 յունուար 8-ին Ներսէս Աշտարակեցի վարդապետին ձեռքով, Կարին տանելու համար, ուր կը հասնի նա փետրուար 21-ին, և կուսակալին ձեռքով Միաբանութեան և Մահմատի ուղղուած գիրերը կը դրկէ Երեւան, և Դանիէլն ալ մարտ 9-ին ճամբայ կը հանէ դառնալ Պայագիտ (ԴԻԲ. Ա. 112-124), զի հրահանգ տրուած էր իրեն, որևէ միջոցով Դանիէլի կաթողիկոսութիւնը հռչակել և ծիսական կարգադրութիւնները լրացնել, որպէսզի Դաւիթի դիրքն ալ խախտի, և իրեն դիմադրող կաթողիկոս մը գտնուի, և ազգային կացութիւնը անզուխ չներկայացուի: Արդէն Եփրեմ թելադրած էր, որ եթէ անհնար ըլլայ Դաւիթը Էջմիածինէ հեռացնել և Դանիէլը այնտեղ բազմեցնել, Պարսկական պաշտպանութեան պատճառով, Բագրևանդայ տաճարին մէջ կաթողիկոսական օծում կատարուի (2261), և այս առաջարկը հաւանութիւն գտած էր Կ. Պոլսոյ մէջ, և ըստ այնմ հրահանգ կը տրուէր Ներսէսի, Կարին ուղևորած ատեն (ՊԷՐ. 39): Նոյնիսկ Էջմիածինի միաբաններն ալ մայիս 20-ի նամակով, որուն ստորագրած էին 5 եպիսկոպոսներ և 12 վարդապետներ, կը հաւանէին որ Դանիէլ, Էջմիածինէ դուրս իտէրութեան Օսմանցւոց կաթողիկոսական աթոռ հաստատէ, օժցի և նստցի անդ, և զգործ հայրապետութեան իւրոյ կատարեսցէ սրբագործելով զմիւռն կայլն (ԴԻԲ. Ե. 218): Այս նպատակով պէտք էր ծիսական պահանջից համեմատ եպիսկոպոսներ ունենալ, և գործին կարևորութիւն տալու չափ եկեղեցականներ և իշխանաւորներ հաւաքել, ուստի պէտք եղած հրաւիրակներ ցրուեցան, և պատուիրակներ հանուեցան: Այդ պարագաներուն մէջ նշանակելի է Աշտարակեցի Ներսէսի գործունէութիւնը, զի գաղափարը իրենը չէր, և գործին գլխաւորութիւնն ալ Դանիէլի կը պատկանէր, բայց գործադրութիւնը Ներսէսի ջանքերուն արդիւնք եղաւ, Պայագիտ գալերնին ալ: Բագրևանդի վանքին մոտ գտնուելու, և պատրաստութեանց հսկելու համար էր: Հանդէսին առաւելագոյն փայլ, և այգային համերաշխութեան հաւաստիք ակելցնելու համար, յատկապէս հրաւիրուեցաւ Աղթամարայ Կարապետ կաթողիկոսն ալ (2174), օժող եպիսկոպոսներու նախագահելու: Եպիսկոպոսներու կանոնական 12 թիւն ալ աւելիով լրացաւ զի տասնևվեց եպիսկոպոս հաւաքուեցան Կարապետ կաթողիկոսով մէկտեղ (ԴԻԲ. Ե. 236), և են, Գէորգ Արտաղու, Խաչատուր Աղբակի, Գրիգոր Սեբաստիոյ, Գրիգոր Բալուայ, Յովհաննէս Մշոյ Ս. Առաքելոց, Յովհաննէս Մշոյ Ս. Կարապետի՝ Փիլիպպոս՝ Խարբերդի, Անտոն Մանազկերտի, Գրիգոր Բաղէշի, Աբրահամ Դերջանի, Կարապետ՝ Կեսարիոյ, Մանուէլ՝ Վարդիհոր վանաց,

Աբրահամ Լուսապտուղ վանաց, Մարտիրոս Էջմիածինի միաբան (ՂԻԲ. Ե. 234), և մեկը միայն անծանոթ կը մնայ: Ներկայ վարդապետներուն թիւը նշանակուած է երեսունկինն, որոնցմէ 22 հատի ստորագրութիւններ կը կարդացուին: Անապատաւորք և աբեղայք և քահանայք եղած են 102, որոնցմէ 35 ստորագրած են յայտնելով, թէ մեք այսչափ հոգևորականաց կնքելով բաւականացաք (ՂԻԲ. Ե. 236): Աշխարհական իշխանք, և ժողովուրդք եղած են աւելի քան երեք հազար, սակայն անոնց մէջէն անունով յիշատակուածներ չունինք: Այդ միջոցին Եփրեմ Եպիսկոպոս կաշխատէր Ղանիէլին անունին հրովարտակ հանել տալ Ռուսաց կայսրէն ալ, որուն Թամարով դեսպան հասուցած էր Օսմանեան հրովարտակին պատճէնը: Իրօք ալ կը յաջողէր զայն ստանալ մայիս 19 թուականով (ՂԻԲ. Ե. 213), ուր յայտնապէս կարտօնուի Ղանիէլ իր կարգադրութեան ի ներքոյ ունել բոլոր Ռուսաստանի Հայերը: Հրովարտակին հետ հարուստ շուրջառցու մըն ալ ընծայ յուզուէր կայսերէն, պէտք եղած երիզներով և ծոպերով (ՂԻԲ. Ա. 134): Ամէն պատրաստութիւնները լրացնելով կաթողիկոսական օծման հանդէսը կը կատարուի 1802 մայիս 25, Երկրորդ Ծաղկազարդի կիրակէին (ՂԻԲ. Ա. 153): Ասկից ետքը միւռնօրինեք ալ կատարուեցաւ վիճակներու ցրուելու համար, և չորս վարդապետներու ալ Եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւնտրուեցաւ (ՄՍՐ. 52): Այս կերպով կը կարծէին ամէնքը թէ խնդիրը լուծուած և հակառակութիւնները ջնած եղան, մինչ հետևանքը հակառակն եղաւ, և երկառակութիւններ և գայթակղութիւններ աւելի սաստկացան:

2267. ՎՃԻՌ ՄԻԻՆՀՈՂՈՍԻ

Ղանիէլի օծումը կատարողներ, իրենց գործին ջատագովութիւնը ըրած են, քննութիւն սրբազան սինհոդոսիս մակագրութեամբ ընդարծակ գրուածով մը (ՂԻԲ. Ե. 219-236), որ կանուխ պատրաստուած էր անշուշտ, թէպէտ մայիս 27 թուական կը կրէ (ՂԻԲ. Ե. 234), օծումէն երկու օր ետքը լրացած և ստորագրուած ըլլալուն համար, ուսկից ամփոփումներ ալ կազմուած են (ՊԷՐ. 39-44), Քաղուած սինհոդոսական վճռոյն մակագրութեամբ (ՄՍՐ. 53): Ամենայն հաւանականութեամբ նոյնինքն Ներսէս Աշտարակեցին եղած կըլլայ այդ վճիռը խմբագրողը, որ ինքն ալ ստորագրած է, վարդապետաց կարգին 11-րդ տեղը, իբր Ներսէսվարդապետ, միաբան սուրբ Էջմիածինի (ՂԻԲ. Ե. 235): Այդ գրուածը հինգ հատուածներու բաժնուած է, որ Բան կը կոչուին: Առաջին բանը, կը յայտնէ թէ ժողովի գումարուած են Տրդատի մկրտութեան տեղը (68), և քննութեան ենթարկած են Ղաւիթի խնդիրը, և վճռած են զայն՝ իսկապէս ընդ դատապարտութեամբ եկեղեցւոյ, և անվաւեր օծութիւն նորա (ՂԻԲ. Ե. 220): Վճիռին փաստերուն անցնելով երկրորդ բանին մէջ, առջև կը բերեն կաթողիկոսական օծման կանոնէ հատուած մը, ուր ըսուած է թէ մանաւանդ ևս կաթողիկոսը մի լիցի անձնընծայ, և ընտրեալ արծաթով ի ձեռն կաշառաց այլազգի իշխանաց, զի պիղծ է այնպիսի առաջի Աստուծոյ և բանադրեալ իսկ է: Նմանապէս Շնորհալիի Ընդհանրականէն առջև կը բերեն Ղաւիթ Թորնիկեանի հակաթոռ կաթողիկոսութեան մասին ըսուածները, և անոր դատապարտութիւնը և մերժումը Սեաւերան ժողովին կողմէ (929): Բաղդատութեան համար շատ յարմար եկած է Թորնիկեանին և Էնէգէթցիին

ալ համանուն կերպով Ղաւիթ կոչուիլը: Երրորդ բանին մէջ յառաջ կը բերուին Էջմիածինի միաբանութեան Ղաւիթի կաթողիկոսութիւնը մերժելուն մասին յայտարարութիւնները, երկուքը 1801 ապրիլ 8-ին Երեւանի Մահմատ խանին և Կրաց Ղաւիթ խանին ուղղուած, և չորսը 1802 մայիս 20ին գրուած, համիմաստ կերպով, որոնցմէ Կ. Պոլիս ղրկուածը իր ամբողջութեամբ կ'արտադրեն (ՂԻԲ. Ե. 221-227): Զորրորդ բանին մէջ, կը յիշեն թէ ուրիշ թուղթեր ալ տեսած են, և Ղաւիթի ընթացքն ալ քննած, և կը յաւելուն, դատապարտեցաք զնա ինքն Ղաւիթ և զամենայն համախոհ իր դատապարտութեամբ եկեղեցւոյ, մինչև զղջացեալ ապաշխարեսցեն, և դնմեալ յոտս օրինաւոր սրբազանին գտցեն ազատութիւն իւրեանց (ՂԻԲ. Ե. 228): Հինգերորդ բանը կը բացատրէ Ղանիէլի կոչումն ի զանազան ժամանակս, և արժանապէս օծումն, ուր պատմական ոճով քաղուած են Ղուկասի մահուանէ ետքը տեղի ունեցած գործերը կաթողիկոսական ընտրութեան մասին, որոնցմէ կը հետևի թէ Ղանիէլ օրինաւորապէս ընտրեալ մըն է, և Ղաւիթ աթոռի յափշտակիչ մը, ուստի Ղանիէլը օրինաւորապէս օծած են այս անգամ, և Ղաւիթն ու իրենները դատապարտած: Անոր ձեռնադրած եպիսկոպոսները կը հռչակեն անընդունակք եկեղեցւոյ սրբոյ և բոլոր ազգի մերում, որով առանց անուննին յիշուելու կը մատնանշուին Գրիգոր Աքքիրմանցին և Կարապետ Նոր-Նախիջևանցին: Ղանիէլ կոչուած է հոգէընտիր, կայսերակոչ և ազգահրաւէր սրբազան կաթողիկոս Ամենայն Հայոց, և Ղաւիթ ու Ղաւիթեանք կը հրաւիրուին անոր դիմել որ նզովքէ արձակուին (ՂԻԲ. Ե. 228-234): Ինչպէս յիշեցինք 72 եկեղեցականներ ստորագրած են այդ վճիռին, թէպէտ ներկաներ եղած են 157 ընդամենն: Բագրևանդի տաճարին տրուած կարևորութիւնը բացատրելու համար, Տրդատի մկրտութենէն, ինչպէս նաև Սահակի այնտեղ մնալէն (228), և հնօրեայ նշանաւոր տաճար մը ըլլալէն զատ, կրնանք դիտել համանունութեան պարագայ մը, զի Թուրք և Պարսիկ տիրապետողներու սովորութեամբ, Էջմիածինի ու Բագրևանդի տաճարները հաւասարապէս Իւչքիլիսէ, կամ Երեք-Եկեղեցի կը կոչուէին, զոր ժողովական վճռագիրը (ՂԻԲ. Ե. 234) և Ղանիէլի անդրանիկ կոնդակը (ՂԻԲ. Ա. 154) Երեք-Վանք կը թարգմանեն, և ուրիշներ՝ Երեք-Խորան կը վերածեն (ՇԱՀ. Ա. 234):

2268. ԿԱՆՈՆԱԿԱՆ ՏԵՍԱԿԷՏԸ

Այս է Բագրևանդի մէջ կատարուած օծութեան մասին, օծողներուն և օծելոյն տեսութիւնը, որոնք ամենայն օրինաւորութեամբ և ամենայն իմաստութեամբ գործ մը կատարած ըլլալու համոզումը կ'արտայայտեն: Քիչ մը վերը ակնարկեցինք թէ կատարուած եղելութիւնը իր նպատակին չհասաւ, զի երկպառակութիւնը չվերջացուց, մանաւանդ թէ նորանոր արկածներու առիթ տուաւ: Իսկ օրինաւորութեան մասին կարծիք մը յայտնելու համար, պէտք է շատ կէտեր միանգամայն նկատի առնել: Ստոյգ է թէ Ղանիէլ իրաւապէս ընտրեալ մըն էր, ամէն կողմէ պէտք եղած պայմանները լրացած էին, Մայրաթոռոյ միաբանութեան կամքը, Տաճկահայոց հաւանութիւնը, Օսմանեան և Ռուսական կայսերութեանց հաստատութիւնները կատարուած էին, բայց իրապէս իր իրաւունքին վայելման մտած չէր: Ստոյգ է նոյնպէս Ղաւիթ իրաւապէս ընտրութեան պայմանները չէր վայելեր, առանց կանոնական ընտրութեան իւրովի բարձրացած

էր, արտաքին բռնութեան շնորհիւ աթոռին տիրացած էր, տիրանալէն ետքը բռնի կերպով հաւանութեան յայտարարութիւններ ձեռք ձգած էր, իր դիրքը պահելու համար ալ՝ միայն բռնութեան և կաշառքի արժեքով կը զօրանար: Բայց իրապէս աթոռի տէր դարձած էր, երբ տակաւին ուրիշ մը անոր տիրացած չէր: Մենք արդէն յայտնած ենք մեր կարծիքը, թէ ինչպէս լոկ իրապէս կատարուած մի բան՝ իրաւապէս եղած ըլլալու կերպարանը կը զգենու (2250). և փոխադարձաբար իրաւապէս իր զօրութենէն կ'իյնայ: Մենք կրնանք ընդունիլ, թէ Ղաւիթը բռնի ստացուած դիրքէն հալածելու համար եղած ձեռնարկները՝ մեղադրելի չէին կրնար սեպուիլ, զի անիրաւ ստացութեան դէմ ճիգեր չեն կրնար երբեք արգելուիլ: Բայց այդ պէտք էր ընել նոյնիսկ Ղաւիթի դիրքը խախտելով, և զինքը էջմիածինէ հալածելով: Հետևապէս ոչ ճարտար և ոչ արդիւնաւոր ձեռնարկ կը դատենք իր տեղը թողուլ մէկ մը, որ դիրքին տիրացած է, և անոր իր դիրքին մէջ կեցած ատեն, նոր դիրք մը ստեղծել՝ օրինական պաշտօնատեղիէն դուրս, իբրև թէ նոր աթոռ մը և նոր իշխանութիւն մը կազմուէր ազգին մէջ: Արդէն իսկ աթոռէն դուրս, և անպատրաստ գետնի վրայ կազմուած կաթողիկոսութիւնը, շատ պակասներ ունէր իր գոյութիւնը հաստատելու, մինչ հակառակորդը կը պահէր բուն աթոռին տիրապետութիւնը: Ազգն ալ միայն հատուածով մը կը մասնակցէր ձեռնարկին, մինչ անդին հակառակորդն ալ, այսպէս թէ այնպէս, ոչ արհամարելի հատուած մը ունէր իրեն հետ. հետևապէս Բագրեւանդի գործիչները անհաւասար մրցման մը դուռ կը բանային իրենք իրենց: Մեր տեսութեամբ շատ ատելի ճարտար, և թերևս ատելի յաջող եղած կ'ըլլար Ղանիէլեանց ձեռնարկը, եթէ Օսմանեան և Ռուսական պետութեանց հովանաւորութեամբ, տժգոհ և ընդդիմադիր միաբանութեան ձեռնտութեամբ, Կ. Պոլսոյ պատրիարքարանի պաշտպանութեամբ, և խումբ մը ազդեցիկ առաջնորդներու և վիճակներու ձայնակցութեամբ, ուղղակի էջմիածինի մէջ Ղաւիթի դէմ բանային պայքարը, և այն հալածէ ետքը բերէին Ղանիէլը, և Մայր տաճարին մէջ տային անոր կաթողիկոսական օծումը: Ղաւիթը իսկապէս տապալած կ'ըլլային այն ատեն, և նպատակնին իրագործած, ազգին և եկեղեցւոյն մէջէն ալ գայթակղութիւնը հեռացուցած ու խաղաղութիւնը հաստատած, մինչ իրենց գործով խռովութիւնը և պառակտումը շատցուցած եղան:

2269. ԳՈՐԾԻՆ ՀԵՏԵԻԱՆՔԸ

Կը մնայ ձեռնարկին պատասխանատուութիւնը ճշդել, եղելութեանց մասին տեսութիւնները ամբողջացնելու համար: Ինչ որ խնդրէ դուրս պէտք է նկատել, Ղանիէլի անձն է, որ զխաւոր դերը և ձեռնարկին վայելումը ունենալով մէկտեղ, կրնանք ըսել թէ ամէնէն անմեղն էր այդ ձեռնարկին մէջ: Ղանիէլ բնութեամբ հեզ, ուղղութեամբ բարեմիտ, և ձգտումներով համեստ անձ մը վկայուած է ամէնէն, և թունդ Ղաւիթեաններն ալ անոր անձը դատաւիտելու չեն յանդգնած: Եթէ մեղադրելի բան մը պիտի դիտուի Ղանիէլի վրայ, վերջին աստիճանի կրաւորական դիրք մը պահելն է, զինքն բոլորովին յանձնած ուրիշներու ձիրքերուն և ուրիշներու կիրքերուն միանգամայն: Ինքն իր գործին վրայ իշխելու կարողութիւնը չունեցաւ, և ներեց որ իրեն անունով գործուին այնպիսի բաներ, որոնց վատ հետևանքները իրեն վրայ պիտի ծանրանային: Սովորութիւն է իբրև գործին

վարիչն ու տէրը, և հետևաբար իբր տիրապէս պատասխանատուն նկատել Ներսէս վարդապետ Աշտարակեցին, տակաւին 32 տարեկան երիտասարդ եկեղեցականը (2257), որ ոչ յատուկ պաշտօն ունէր, և ոչ առանձին դիրք մը կը վայելէր, և բոլոր իր արժանիքը՝ իր ժիր գործունէութիւնն էր, և զխաւոր պաշտօնը՝ ասոնց կամ անոնց կողմէն պատուիրակ նշանակուիլն էր: Հետևապէս Ներսէս գործի զուխ ըլլալու բնաւ կերպարան չունէր: Իրեն արդիւնքը չէր, եթէ առաջին անգամ Մայրաթոռի մէջ Ղանիէլ կաթողիկոսութեան կ'ընտրուէր, և ոչ ալ գործին տէրն էր, երբոր Տաճկահայք Ղանիէլի ընտրութիւնը կը վաւերացնէին: Եթէ վերջին անգամ Կ. Պոլսոյ մէջ կրնար ազդեցութիւն բանեցնել Յովհաննէսի պաշտօնանկութեան և Գրիգորի ընտրութեան մէջ, սակայն հակադաւիթեան մեծ շարժումը Էջմիածինի մէջ արդէն արծարծուած էր, ուր Ներսէս ներկայ չէր: Հետևապէս աւելի ընդարձակ շրջանակի մէջ պէտք է փնտռել վերջին ձեռնարկներուն պատասխանատուն, ոչ այս կամ այն անձը անհատաբար մեղադրելով, այլ գործին բնութեան մէջ տեսնալով եղելութեան սկզբնապատճառը: Էջմիածին և Կոստանդնուպոլիս հաւասարապէս իրենց ընտրողական իրաւունքը, և իրենց կատարած ընտրութեան պաշտպանութեան համար կը պայքարէին, և մանաւանդ կը գրգռուէին Ղաւիթին անհամբոյր բնաւորութենէն, և բռնական գործունէութենէն: Այդ շարժումները ինքնաբերաբար կազմուած էին, առանց Ներսէսի թելադրութեան, Ներսէս միայն ճարտար և յաջող յանձնակատարի դերը կը վարէր, և անգամ մը որ պայքարը սկսած էր, չէր թողուր որ այն մարեր ու դադարեր, իրեն յորդորող և գրգռող ունենալով ամբողջ կուսակցութիւն մը, կազմ և պատրաստ կուսակցութիւն մը, որուն ինքն կը ծառայէր, և ոչ թէ զայն իրեն կը ծառայեցնէր: Ասոր համար մենք չենք կրնար Ներսէսի վրայ բեռցնել գործին պատասխանատուութիւնը, այլ կրնանք իրեն պատշաճեցնել կանուխէն և ուրիշներէն սկսուած գործի մը ժիր գործադիր, անխոնջ աշխատող, և աննկուն հետևող եղած ըլլալու դերը, մինչև իսկ գործին տէրն ու ենթական եղող՝ Ղանիէլի ցուցած տկարութեանց դէմ մաքառելով: Բագրեւանդի մէջ կատարուած իրողութեան մասին պէտք եղած տեսութիւնները փակելով, եղելութեանց շարունակութեան դառնանք:

2270. ՂԱՒԻԹԻ ԱՐԱՐՔԸ

Ղաւիթի ընթացքն ու գործունէութիւնը Էջմիածինի մէջ բաւական կնճռոտ երևոյթներ կը ներկայացնէ, երբոր նկատի առնենք իրեն ճոխ թղթակցութիւնը, և բաղդատենք իր մասին պատմուածներուն հետ, որոնցմէ ինչինչ յիշեցինք արդէն (2263-2265): Ղաւիթ երբ մէկ կողմէն սաստիկ բռնութեան գործերէն չէր կասեր՝ Մայրաթոռին ներքին վարչութեան մէջ և միաբանութեան հանդէպ, արտաքիններուն աչքին անշահասէր և խաղաղասէր անձի երևոյթները կ'ուզէր ցուցնել անհատնում թղթակցութիւններով, համակիրները քաջալերելու և հակակիրները շահելու նպատակէն մղուած: Չնայելով որ Ռուսական պաշտպանութիւնը իրմէ վերցրած էր, ինքն չէր դադարեր Կովկասի կողմերը գտնուող Ռուս պաշտօնակալներուն հետ թղթակցիլ, և զանոք իրեն կողմը անցընելու միջոցները գործածել. ասով դուրսիներուն ալ Ռուսաց հետ սերտ յարաբերութեանց մէջ ըլլալը կ'ուզէր ցուցադրել: Այս մասին յոյժ շահագրգիռ և կատարելապէս

հոգեբանական ուսումնասիրություն մը եղած կ'ըլլար, եթէ իր գրուածներուն մասին (ԴԻԲ. Զ.) կատարեալ աշխատութիւն մը կատարուէր, բայց մենք չենք կրնար այդչափ երկարել: Միայն պիտի դիտենք որ հրատարակուած հաւաքածոյին մէջ երկցող, և միաբանութեան կողմէն գրուած Ղաւիթի նպաստաւոր նամակները, բնաւ չեն յարմարիր Ղաւիթի դէմ յայտնուած շարժումներուն հետ. որով յայտնապէս կը հետևի, թէ անոնք Ղաւիթի պատրաստուած, և հրապուրանօք կամ բռնութեամբ քանիներու ստորագրել տուած գրութիւններ են: Մինչև իսկ այդ գիրերէն շատերուն առանց ձիշդ թուականի գտնուիլը, անոնց պատրաստուած, բայց չստորագրուած ու չըրկուած ըլլալուն նշան կրնայ նկատուիլ: Ամէնէն աւելի Ղաւիթի մտահոգութիւն պատճառող պարագան Խամսեցիին պատրիարքութիւնն էր, ուստի իրեն մտերիմներուն գրած ատեն ամէն անարգանք և նախատինք կը թափէր անոր վրայ, և Առ ընդհանուր ազգն ուղղուած յատուկ շրջաբերականով ալ՝ տմարդի և կոպիտ և ոսպո համսեցիդ կը կոչէ զայն (ԴԻԲ. Զ. 268), և կը յայտնէ, թէ ինչ պատրիարք, այլ պետ և գլուխ չարեաց. կը հրամայէ, ոչ պատրիարք ճանչնալ զդա իբրև զկարգաւոր ազգիս, այլ հրաժարելով ի նմանէ իբրև ի կատաղի գազանէ և գիշատիչ, զայլոց, և համաթուել ընդ գլխաւոր հերետիկոսաց և ընդհանուր հերձուածողաց, ընդ Նեստորի, ընդ Մակեդոնի և ընդ Արիոսի (ԴԻԲ. Զ. 567), և կը վերջացնէ, թէ հայրապետական իշխանութեամբ մերով, կապեցաք անլոյծ կապանօք և բանադրեցաք զանիժեալդ յԱստուծոյ զչիք և զպիղծ Գրիգոր չպատրիարքն Պոլսոյ՝ ի յերկինս և յերկրի (ԴԻԲ. Զ. 569): Այդ լեզուն և այդ ընթացքը չ'արդարացներ հեզութեան և անձնուիրութեան կերպարանը, զոր յաճախ կը յեղյեղէ իր գրութեանց մէջ, և մանաւանդ եթէ յիշենք Մայրաթոռոյ միաբաններուն վրայ գործածած բռնութիւնները (2265):

2271. ԴԵՍԸՆԴԴԵՍ ՃԻԳԵՐ

Բանադրանքի և անէծքի գէնքը, Ղանիէլի դէմ ալ գործածեց Ղաւիթ, ինչպէս կը յիշէ 1802 մայիս 24-ին գրած մէկ թուղթին մէջ (ԴԻԲ. Զ. 397). թէ հայրապետական բարձու իշխանութեամբ բանադրեցաք զնա և կապեցաք հոգևոր կապանօք յերկինս և յերկրի, զինքն և զհամախոսիս իւր (ԴԻԲ. Զ. 396): Նկատողութեան արժանի է այդ գրութեան մայիս 24 թուականը, որ մէկ օրով առաջ է մայիս 25-ին Բագրեւանդի մէջ կատարուած օծումէն (2266), և չորս օր յետոյ է մայիս 20-ի միաբանութեան բողոքագիրէն (2265), որուն մէջ յիշուած է, թէ Ղաւիթ ետ գրել ի դիմաց միաբանից զբանադրանս վասն Ղանիէլի, բայց դեռ հրաւիրելոց է զմեզ ի կնքել, ոչ գիտենք զինչ արասցուք (ՄՍՐ. 51): Այդ մերձեցումները կը յայտնեն, թէ Ղաւիթ Բագրեւանդի վանքին մէջ կատարուելիք օծումին լուրը առնելով, ուզած է ինքն կանխել, և ըստ այնմ ձայն հանած է, բայց գործադրութիւնը չէ կանխած. վասնզի գրուած է, թէ բանադրանքը արձակած է, իմանալով իւր դէմ սահմանած բանադրանքը (ԵՐՑ. Ա. 25): Անկէ ետքն է միաբանները ժողովելով (ՄՍՐ. 55) անէծք կարդացած է Ղանիէլի դէմ: Մենք չենք ուզեր կարևորութիւն տալ այդ բանադրանքներուն, որ երկու կողմերէն ալ կիրքի արդիւնք էին, և ոչ օրէնքի, և կ'երևի թէ ժամանակակիցներն ալ նոյնպէս կը մտածէին, որ ոչ մի կողմը բանադրանքի երկիւղածութեամբ իր միտքէն ետ չէր մնար: Գրիգոր պատրիարք Կ. Պոլսոյ մէջ եպիսկոպոսներով և վարդապետներով և իշխաններով ժողով կը գումարէր, և

Սեբաստիոյ Գրիգոր եպիսկոպոսի ձեռքով բերուած Դանիէլի անդրանիկ կոնդակը (ԴԻԲ. Ա. 151) հանդիսապէս կը հրատարակէր (ՊԷՐ. 46): Տփղիսի մէջ ալ արտասովոր հանդիսաւորութեամբ, յուլիս 13-ին, Վարդավառի բարեկենդանի կիրակիին, կը կարդացուէր Ռուսաց կայսերական հրովարտակը երեք լեզուով, և Դանիէլի հայրապետական գիրը (ԵՐՅ. Ա. 27): Ներհակընդդէմ պայքարին մէջ՝ երկու կողմերն ալ միայն դրամի և ազդեցութեան զօրութեամբ գործը առջև կը մղէին: Դաւիթ կ'ամբաստանէր Դանիէլը թէ Պայագիտի մէջ մնացած Մայրաթոռոյ սպասներն ու ապրանքները՝ կաշառքի գործածած է (ԴԻԲ. Զ. 393), բայց միևնոյն բանը իրեն համար ալ զգացուած է. և իր մտերիմը, Գէորգ Աղայէկեան, յայտնապէս կը խրատէր, թէ որքան փող ունիս՝ չխնայես, ձեռդ բաց լեր (ԴԻԲ. Ե. 789): Դաւիթ այդ միջոցները թէ Ռուսական և թէ Տաճկական արքունիքներուն մօտ ալ կը գործածէր, բայց իր գլխաւոր ոյժը Երեւանի խանն էր, որևոչ Պարսկական արքունիքին կ'անսար, և ազատօրէն Դաւիթէ կը շահուէր և Դաւիթը կը շահեցնէր: Նա համարձակութիւն ունեցաւ Ռուսական կառավարութեան Դանիէլի համար միջնորդութիւնն ալ մերժել, զի երբ Ռուսաց մէկ էլչի եկն յԵրևանու խանն, բացասական ջուղապ ետ խանն (ԴԻԲ. Զ. 396): Միւս կողմէն Դաւիթ կաշխատէր Կ. Պոլսոյ կառավարութեան մոտ ալ զօրանալ, քանի որ Դանիէլ անոր հողին վրայ էր և անոր հովանաւորութեամբ կը գործէր, և պէտք էր նախապէս այդ պաշտպանութենէն ղրկուլ Դանիէլը: Ուստի այս նպատակին գործածեց, բոլոր տրամադրելի նիւթական և բարոյական իր միջոցները, և իրօք՝ անով կրցաւ ապահովել իր երկրորդ յաջողութիւնը:

2272. ԽԱՄՍԵՑԻՆ ՊԱՇՏՕՆԱՆԿ

Դանիէլեանք իրենց նպատակին հասնելու համար աշխատած էին Յովհաննէս պատրիարքը տապալել, որ Դանիէլը զօրացնեն. նոյն կերպով Դաւիթեանք ալ ձեռնարկեցին Գրիգորը տապալել, որ Դաւիթը զօրացնեն: Կարծես թէ Գրիգոր ինքն ալ առիթ տուաւ իրեն տապալման, իր տարապայման խստութիւններով: Նոյնիսկ Դանիէլի կուսակիցներ կը խոստովանին, թէ ըստ անխոհեմ բարուց իւրոց, նաւթ և ձէթ արկանէր ի հուրն բորբոքեալ, և թէ սկսաւ բռնաբար խոշտանգել զԴաւիթեանս, և զկծեցուցիչ բանիւք նախատել ի քարոզս: Մինչև իսկ Դաւիթ անուսին թաւ իթ, հայատաճիկ խառնակ ստուգութիւն մը յարմարցնելով, մազոտ շուն կանուանէր Էնէգէթցին ի քարոզի իւրում, ի մէջ եկեղեցւոյ պատրիարքարանին (ՊԷՐ. 49): Էնէգէթցին անուսին բառախաղ կազմելու մէջ աւելի յաջողակ էր թերևս Գեղարդակիրը, երբ կը գրէր, թէ զԴաւիչն անարգել են ամենայն նախատանօք անդ ի սուրբ աթոռն (ԴԻԲ. Ե. 416): Խամսեցիին դառնալով անոր խօսուածէն Դանիէլեաններէն ալ շատեր գայթակղեցան իր վրայ, խնդիրի նիւթ ըրին նաև Բագրևանդի գումարման մէջ կազմուած Վճիռ սիւնհողոսի յայտարարութիւնը (2267) տպագրութեամբ ցրուելը, իբր անարգանք պաշտօնին և աթոռին տէր եղող անձին դէմ: Իդէպ հասան Դաւիթէ ղրկուած նշանաւոր գումարներ, Օսմանեան աւագանին շահելու և համոզելու, որ Գրիգոր պատրիարքութենէ հանուի, Դանիէլի համար տրուած արտօնագիրը ետ առնուի, Գրիգոր ու Դանիէլ Էջմիածին աքսորուին, և Յովհաննէս նորէն պատրիարքութեան բարձրացուի:

Ղանիէլեան ժիր գործիչներէն Մանուէլ վարդապետ միայն կը գտնուէր Կ. Պոլիս, և կարող չեղաւ վտանգին առջևն առնուլ: Խուճբ մը գլխաւորներու կողմէ տրուած բողոքագիրին հիմնուելով, եպարքոսը հրամայած է Գրիգորի պաշտօնանկութիւնն ու աքսորը՝ և Յովհաննէսի պատրիարքութիւնը՝ երբ տակաւին սա Եդոկիա կը մնար: Գործադրութիւնը եղած է 1802 հոկտեմբեր 21-ին, Խաչի վեցերորդ երեքշաբթին, և երեկոյեան դէմ առնու մտնալէն ժամ մը առաջ (ՂԻԲ. Ա. 155), Գրիգոր փոխադրուած է Քաղկեդոն կամ Քատըքոյ (ՊԷՐ. 50), և մինչև որ Յովհաննէս Եդոկիայէ բերուի, փոխանորդ նշանակուած է Անդրէաս Գաղատիոյ եպիսկոպոս (ՂԻԲ. Է. 81): Ջաքարիա Կաղզուանցիի աշակերտներէն և Յովհաննէսի աշակերտակից: Անդրէաս անմիջապէս կը հրամայէ եկեղեցիներու մէջ Ղաւիթի անունը յիշատակել նոր պատրիարքին անունին հետ, մինչ Գրիգոր Խամսեցիի պատրիարքութեան ատեն Ղանիէլի անունը կը յիշատակուէր իբր կաթողիկոս: Անդրէաս բուռն միջոցներ ալ ձեռք կառնէ Ղանիէլեանները հալածելու, այնպէս որ նոյնինքն Մանուէլ վարդապետ, որ յանկած լսած էր Խամսեցիին պաշտօնանկութիւնը, պէտք զգաց քանի մը օր պահուըտիլ, և առաջին առիթով նոյեմբեր 2-ին Կ. Պոլիսէ հեռանալ, և ապաւինիլ Ղրիմի կողմերը (ՂԻԲ. Ա. 156), նպատակ ունենալով այնտեղ գործել Եփրեմի օգնականութեամբ, և Կ. Պոլսոյ դեսպանական անձերէ ստացած յանձնարարականներու զօրութեամբ (ՂԻԲ. Ե. 293): Նոր պատրիարքը բերելու գացող հրաւիրակներ, փութացին իրենց պաշտօնը կատարել, և Յովհաննէս ընտրութենէն 40 օր ետքը դեկտեմբեր 1-ին, Կ. Պոլիս հասաւ (ՂԻԲ. Ե. 294), և 3-ին չորեքշաբթի օր, զգեցաւ զկապայն և պաշտօնի ձեռնարկեց (ՊԷՐ. 49):

2273. ՆՈՐ ՀԱՆՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Նկատողութեան արժանի կը դատենք քաղել այստեղ, Ղաւիթի ուղղուած Կ. Պոլսեցոց նոր հանրագրութիւնը, զոր Յովհաննէս փութացած է կազմել տալ մայրքաղաք հասնելէն քիչ օր ետքը, վասնզի 1802 տարւոյ դեկտեմբերի թուականը կը կրէ (ԷԶՄ. Բ. 53): Մեծ ժողով մը կը գումարուի առ դրան սրբուհւոյն Աստուածածնին մայր եկեղեցւոյ, որուն ներկաներուն թիւը յիշուած չէ, բայց հազարի մոտ պէտք է ըսել, եթէ 588 ստորագրութիւններ գրուած են հանրագրութեան ներքև, ընդարձակ թուղթի մը վրայ, երկու ու քառորդ մէթր երկայնութեամբ (ԷԶՄ. Բ. 50): Եկեղեցական և աշխարհական ամէն դասակարգերէ անձեր կը գտնուին ստորագրութեանց կարգին, որ կը ցուցնէ թէ Յովհաննէս կրցած է ընդհանուր համակրութեան շարժել Ղաւիթի համար: Սուրբ Գիրքէ վկայութիւններով զարդարուած և շողոքորթ ըսելու չափ շքեղ նախաբանէ մը ետքը, Ղաւիթ կը հռչակուի հոգևոր տէր մեր ազգաընտիր սրբազան աստուածարեալ կաթողիկոս, որ Գրիգորի օրով իրեն դէմ եղած ցոյցերուն ըստ Յոբայ համբերութեամբ տարաւ այսմ վշտաց և փորձառութեանց, բայց որպէս ոսկի՝ մաքուր և ընտիր գտաւ: Կը յաւելուն, թէ զհոգևոր տէրոյ աստուածարեալ Ղաւիթ սրբազան կաթողիկոս ընդհանուր եկեղեցւոյն մերոյ գիտեմք և ճանչեմք, և համահաճ հաւանութեամբ ընդունիմք մըշտնջենաւորապէս: Իսկ ինչ որ յայս մէկ տարունս միջոցին յաւուրս Գրիգոր պատրիարքին երևցան, սուտ գրութիւնք և գրգռեցուցիչ թուղթք՝ իբր անընդունակ կը մերժեն. միանգամայն յանուն Ղանիէլ եպիսկոպոսի ուրեք գրուածք թուղթք

գտանին կաթողիկոս անուամբ, կ'որոշեն ի հուր արկանել և այրել: Հանրագրութեան ներքև առաջին ստորագրողն է Յովհաննէս արքեպիսկոպոս և շնորհիւ տեառն պատրիարք Կոստանդունուլոյ, որուն կը հետևին 10 եպիսկոպոսներ, Գալուստ նուիրակ և Անդրէաս տեղապահ, Պետրոս ու Յակոբ Երուսաղէմի, և Գէորգ ու Ստեփանոս Էջմիածինի միաբաններ, և առաջնորդներէն Յակոբ Թէքիրտաղի, Կարապետ Կեսարիոյ, Գրիգոր Սեբաստիոյ և Բարսեղ Նարեկայ: Ստորագրող վարդապետներ 14 են, որոնք կը հետևին կարգաւ մայրաքաղաքի քահանաներ. Մայրեկեղեցւոյ 37, Սամաթիոյ 30, Պալաթի 22, Խասքէօյի 8, Ղալաթիոյ 26, Օրթաքէօյի 6, Իսկիւտարի 13: Աշխարհականներուն առաջին կարգին կը ստորագրեն տիրացուներ, դպրապետներ և վարժապետներ 25. անոնցմէ ետքը կու գան ամիրաներ 36, և եկեղեցիներու իշխաններ 48: Վերջէն կը ստորագրեն արհեստաւոր դասակարգեր. Գուլումճու 16, Գաբամճի 11, Ալաճաճի 14, Ճէվահիրճի 19, Սերմաքէշ 10, Տողրամաճի 8, Քիւրքճի 11, Սօֆճի 3, Ճիզմէճի 4, Օթուրաքճի 6, Թիւլպէնտճի 47, Պասմաճի 13, Քէրէստէճի 16, Քալբաքճի 9, Չիլինկիր 10, Բաղարճի 10, Սահաթճի 10, Սէտէֆճի 3, Քավուքճի 2, Սինթաճի 4, Պարխանաճի 3, Գազէզ 7, Թէրզի 15, Պէրպէր 11, Էնքսէրճի 15, Էսկիճի 3, Սէստճի 9, Ֆինճանճի 5, Քէսէճի 5, Գազանճի 9: Ամէնուն ալ անունները կը յիշուին, ոմանց ազգանուններն ալ, գլխաւորապէս տիրացուներու և ամիրաներու և իշխաններու (ԷԶՄ. Բ. 54-59), որ կրնայ հետաքրքրական ըլլալ նոյն ընտանիքներէ եղողներուն:

2274. ԴԱՆԻԷԼ ԷԶՄԻԱԾԻՆ

Դանիէլ այդ միջոցին կը մնար Բագրեւանդ կամ Ալաշկերտ գաւառը, Իւչքիլիսէ կամ Ս. Յովհաննէս վանքը, ուր հաստատած էր իր հայրապետանոցը, միասին ունենալով եպիսկոպոսներ և վարդապետներ, և գլխաւորապէս Ներսէս Աշտարակեցի վարդապետ՝ անխոնջ գործիչը: Իւչքիլիսէի դիրքը տեղական գործունէութեան դիրութիւն չէր ընծայեր, գլխաւոր գործերնին էր թղթակցութիւններով ամէն կողմերու հետ յարաբերութիւններ կազմել, ոչ միայն ազգային, այլև պետական շրջանակներու հետ: Կ'աշխատէին վառ պահել Ռուսական արքունիքին համակիր պաշտպանութիւնը, շահիլ՝ եթէ հնար ըլլար՝ Երեւանի խանը, քաջալերել Կ. Պոլսոյ պատրիարքութիւնը և Տաճկահայոց վիճակները, սրտապնդել Մայրաթոռոյ միաբանութեան Դաւիթի դէմ հատուածը, լուրեր տալ և լուրեր առնել Ռուսիոյ և Թուրքիոյ մէջ կատարուած նպաստաւոր ճիգերուն վրայ: Բազմաթիւ թղթակցութիւններ լոյս տեսան վերջին ատեններ (ԴԻԷ. Ե. 240-289), որ այդ յարաբերութեանց մանրամասնութիւնները կու տան: Յիշեցինք արդէն թէ Դաւիթեանց գործունէութեան նպատակն էր Դանիէլն ու Գրիգորը Էջմիածին փոխադրել և Դաւիթին իշխանութեան ներքև դնել, գուցէ և ճարտարութեամբ մը մէջտեղէն վերցնել: Առ այս պէտք եղածը սկսած էր գործադրել Անդրէաս՝ դեռ Յովհաննէսը չէկած, և պէտք եղած հրամանները հաղորդուած էր և Խամսեցին, Դանիէլի հետ աքսորուելու համար: Դաւիթ որ եղածներէն լուր առած էր նոյեմբեր 10-ին (ԴԻԷ. Է. 6), Գրիգորի տապալուելուն և Դանիէլի մերժուելուն լուրը ստացած, փութաց Պայագիտ ղրկել Շիրայի պէկ անուն իշխանը՝ Երևանայ

Մահմադի, և Քօլեան արքահամ Տաթևացի եպիսկոպոսը՝ իր կողմէն, որ Ղանիէլը բերեն, Օսմանեան կառավարութենէ տրուած հրամանին համեմատ (ՂԻԲ. Ա. 156): Ասոնք նախ պայագիտ կը հանդիպին, և փաշան հաճեցուցեալ՝ առնուն հրաման, և Իւչքիլիսէի վանքը գալով, չանցուցեալ գէթ ժամ մի, Ղանիէլը ճամբայ կը հանեն իւրայնովքն հանդերձ (ՂԻԲ. Ա. 157): Հազիւ Ղանիէլ խնդրագիր մը կը պատրաստէ Աղեքսանդր կայսեր ուղղուած 1802 նոյեմբեր 23թուականով, ուր կըսէ թէ նոյն օր Պայագիտի բղէշխին՝ գնոց գնով վաճառեալ զմեզ՝ մատնեաց կապանօք եկողներուն ձեռքը, հանդերձ ընդ իս եղեալ հոգևորականօք և մարմնաւորականօք (ՂԻԲ. Ե. 293), ուր թէպէտ յիշուած է Գրիգոր պատրիարքն ալ (ՂԻԲ. Ե. 292), սակայն այլուր գրուած է, թէ նա այն օրերը հիւանդացաւ Կարս կը մնար, և ի յառոջանալն գալոց է (ՂԻԲ. Ե. 7): Այստեղ կապանօք բառը, բռնութեամբ պիտի իմանանք, զի շղթայի յիշատակութիւն չենք գտներ, մանաւանդ թէ Քօլեանի հրահանգ տրուած էր սիրով և պատուով վարուիլ Ղանիէլի հետ, մինչև իսկ խոստանալով յանձնել նմա զաթոռն հայրապետական, եթէ ինքն յօժարեսցի (ՄՍՐ. 56): Վանքէն ելած օրերնին զիշեր կօթևանին Արծափ, միւս զիշերը Հազուէիս, ուր դիմաւորելու կու գայ Սիմէոն եպիսկոպոս արքեպիսկոպոս քազում զինակրաւ ի զգուշութիւն: Երրորդ օր Էջմիածինի մոտ Քիւլթափէ կոչուած տեղը կը դիմաւորեն Անդրէաս և Յովհաննէս եպիսկոպոսներ և Սահակ Ղարբինեան վարդապետ, և լռելյայն բերեալ մուծանեն ի Ղազարապատ, և Ղանիէլը իր հետևորդներէն զատելով՝ մուծեալ ի ներսի Ղազարապատ վրան ունեցածները կը գրաւեն, և ամէն հաղորդակցութենէ արգելուն, կացուցեալ պահապան զՄկրտիչ շաթիրն Պուլուզեան և այսպէս կը մնայ յաւուրս երեսուներկու այսինքն նոյեմբեր 25-էն, որ Էջմիածին մտնելու օրը (ՂԻԲ. Ա. 157), մինչև դեկտեմբեր 26: Էջմիածին հասնելու օրը ուրիշ տեղ նոյեմբեր 27 գրուած ըլլալը (ՂԻԲ. Զ. 680), Ե. և Է. թուատառերու շփոթութեան պիտի վերագրենք:

2275. ՂԱՆԻԷԼ ԲՈՆԱԴԱՏԵԱԼ

Երբ Ղաւիթ խիստ պահպանութեան ներքև կը պահէր Ղանիէլը, միւս կողմէն անձամբ ներսի Ղազարապատ երթալով և անոյշ խօսքերով կ'ուզէր զայն իրեն հնազանդեցնել, որպէսզի նա ձեռնթափ լինի, և ինքն ապահովուի: Իրաւ ալ կրնար այդ միտքին յաջողիլը յուսալ, զի Ղանիէլ ինքնիրեն մնացած ատեն զոհողութեանց յանձնառու ըլլալու չափ զիջոց էր, հանդարտագգեաց և երկիւղած վիճակեալ էր բարոյից (ՄՍՐ. 57), և բոլորովին հեռու էր ամէն ձգտումներէ: Նոյնիսկ իր արգիլական կացութեան վրայ ձայն հանող չէր, և ուրիշներն էին որ բողոքի կը համարձակէին: Քօլեան գլխաւորապէս՝ որ Ղաւիթի կողմանէ սէր և պատիւ էր խոստացած, կը բողոքէր թէ սուտ գտանիմ ի բանս իմ և ամօթազգաց (ՄՍՐ. 56): Երեւանի մեծամեծներ նոյնիսկ խանին դիմելով, անոր կողմէ Ղաւիթի գրել տուին, որ Ղանիէլը հանեալ յարգելարանէ պատուով պահէ ի կարգս միաբանից: Ղաւիթ երկիցս և երիցս ընդդէմ եկաց այս միջամտութեանց և վերջապէս պայման դրաւ, որ Ղանիէլ գրաւոր կերպով հրաժարի կաթողիկոսութեան անունէ, դատապարտէ իր ընթացքը, անվաւեր և ապօրինաւոր խոստովանի իր օժումը, զոչում յայտնէ իր ըրածին վրայ (ՂԻԲ. Ա. 158): Ղանիէլ այդ ալ յանձնառու եղաւ կատարել, և 1802 դեկտեմբեր 31 թուականով

հրաժարագիր մը ստորագրեց, որ աւելի մեղայագիր կրնայ ըսուիլ, վասնզի եղելութիւնները յիշելէ ետքը կը յաւելու թէ զղջացեալ ընդ հակառակ արարսն մեր, կատարեալ զղջմամբ դիմեցաք ի սուրբ Էջմիածին համբոյր Քրիստոսաէջ սրբոյ տեղւոյն և մաքուր աջոյ տեառն Ղաւիթ եռերանեալ սրբազան կաթողիկոսին՝ հանդերձ մեղայիւ (ԴԻԲ. Ե. 298) մինչ յայտնի է որ կամովին եկած չէր, այլ բռնի բերուած էր (2273): Սոյն ոճով կրկին և կրկին կը հերքէ, կը դատապարտէ, կը նզովէ իր ըրածները, և կը փակէ յայտարարելով, թէ կատարեալ զղջմամբ ասեմ մեղայ Աստուծոյ և սրբոյ Էջմիածնի և գերագահ երջանկափառ աստուածարեալ սրբազան կաթողիկոսի Ամենայն Հայոց, և խնդրեմ ինձ զներումն առ ի նոցունց քաւչարար զօրութենէ, վկայութեամբ ստորակնքող եպիսկոպոսաց: Եւ իրօք 12 եպիսկոպոսներու ստորագրութիւններ գրուած են նոյն գիրին ներքև, որոնք են աթոռակալ Սիմէոն, Ժամօրհնող Ալեքսիանոս, գրագիր Անդրէաս, Յովակիմ, Ստեփանոս, Աստուածատուր, Բարսեղ, միւս Ստեփանոս, Յովհաննէս, Աբրահամ, միւս Աբրահամ և Գէորգ եպիսկոպոսներ (ԴԻԲ. Ե. 299): Այդ գրութեան վրայ 1813 տարւոյ ընծայուիլ Ղանիէլի, դասին մէջ՝ տեղ, ոմանց երթևեկի արտօնութիւն, երբեմն Ղաւիթի սեղանակից, բայց ազատ բնակութիւն չտրուեցաւ, և Մեծ Ղազարապետին մէջ փակուած մնաց (ԴԻԲ. Ա. 161): Ասոր ալ պատճառ կրնանք ընդունիլ, Ղաւիթի ինքզինքը ապահով չզգալը, զի եթէ Ղանիէլ համակերպեցաւ, այլ Ղանիէլեանք ոչ, որոնք բնաւ կարևորութիւն չըտուին Ղանիէլի հրաժարագիրին, որ պարզապէս բանտարկեալ անձէ մը բռնադատութեամբ առնուած ստորագրութիւն էր, և այնպէս ալ նկատուեցաւ: Իրօք ալ յայտարարութեան մէջ գործածուած տարապայման և տարօրինակ ոճը: Ղաւիթի կողմանէ պատրաստուած գրութիւն մը ըլլալը կը մատնէ:

2276. ՌՈՒՍԻԱ ՄԻՋՆՈՐԴ

Ղանիէլի պաշտպաններուն և անոր անունով գործողներուն գլուխը կը գտնուէին Եփրեմ եպիսկոպոս Ռուսիոյ առաջնորդ, և Յովհաննէս Գեղարդակիր Տփղիսի առաջնորդ: Մանուէլ Կիւմիւշխանացին ալ (2272) Եփրեմի մօտ կը գտնուէր Նոր-Նախիջևանի մէջ, ուր եկած էր Կ. Պոլիսէ՝ մէկտեղ բերելով կարևոր վառերագիրներն ալ: Ասոնց հովանաւոր և օգնական էին Լազարեան եղբայրներ, Մինաս և Յովակիմ, Ռուսաց արքունիքին առջև ազդեցութիւն վայելող իշխանաւորներ: Ամէնքն ալ իրենց ջանքերը դադարեցուցած չէին երբոր Էջմիածինի մէջ հրաժարագրի անցքերը կը կատարուէին: Աղեքսանդր կայսերէ ալ հրահանգ տրուած էր Կովկասեան գաւառաց կուսակալութեան, պէտք եղած դիմումներն ընելու Երեւանի խանին մօտ, որպէսզի Ղաւիթ հեռացուի և Ղանիէլ կաթողիկոս հաստատուի: Ղաւիթ ալ անգործ չէր, և Ղանիէլի վրայ նոր բռնութեան առիթ ստեղծելու համար՝ տեղեկութիւն տուած էր խանին, թէ պարտաւորուած է Ղանիէլէ հաշիւ պահանջել այն գումարներու և գոյքերու համար՝ զորս գանձած և իւրացուցած և ծախսած էր իբր կաթողիկոս, մինչ անոնք Էջմիածինի իրաւունքն էին: Ղաւիթի հետ խառնուած էր Ներսէսի ալ անունը, իբր գրգռիչ այս ամենայն տարածայնութեանց և պատճառս աւերութեան աթոռոյն: Ղաւիթի այդ ջանքերը իմացան Երեւանի Հայ իշխանաւորներ, և նազիրին կամ կառավարական գործակատարին միջնորդութեամբ աղաչանքներ ու ընծաներ ու

գումարներ մատուցանելով խանին, յաջողեցան հաճեցնել, որ Ղաւիթին գրէ թէ բաւականացիր այնուհետև ի վրէժխնդրութեանցդ: Ճիշդ այս օրերուն 1803 յունուար 5-ին, Ճրագալոյցի օրը, Երեւան կը հասնի (ՂԻԻ. Ա. 163) Թէմուրազ Վրացի իշխան, Օրբելեանց Վրացի ճիւղէն, Թէմրիզ Էշկկաղասի իշխանին որդին, որ Ռուս կուսակալին և Վրացի իշխանաւորներուն անունով Մահմատի առաջարկեց, զի ընկեցեալ զՂաւիթ յաթռոյն՝ նստուցէ զՂանիէլ (ՄՍՐ. 57): Մահմատ չկրցաւ նոյնընդնոյն առաջարկը մերժել, որ Ռուսական կառավարութեան ազդեցութեամբ կը ներկայացուէր, և չկրնալով Ղաւիթէ և անկէ ստացած և ստանալիք շահերէն ալ հրաժմրիլ, իբր ելից միջոց փոխադարձ առաջարկեց, որ Ռուսները հաւանին և օգնեն որպէսզի նորէն իրեն պաշտօնին մէջ հաստատուի Կարսի բոլեշխ Շէրիֆ փաշա (ՂԻԻ. Ա. 164), որ դատակնքեալ ի մահ յՕսմանեան Ղրանէ, և Ախլցխայէ փախստեայ ապաւինած էր Մահմատի մօտ: Շէրիֆ նկատուած էր իբր Ռուսաց ռխերիմ թշնամի (ԵՐՑ. Ա. 31), ասով մէկտեղ դեսպանը յուսադրութիւն յայտնեց, գործը Ռուս կառավարիչին հաւանութեան ենթարկելու, և մինչ ցաւուրս հնգետասան պատասխանը տալու ալ խոստում տուաւ: Մահմատ այդ միջոցին Ղաւիթն ու Ղանիէլը Երեւան բերել տուաւ, և Էջմիածինի մէջ Ղաւիթի սենեակները կնքել տուաւ, որպէսզի փոխանցումը դիւրացնէ: Պայմանեալ օրերը լեցուեցան, բայց Ռուս կառավարիչէն ոչ պատասխան հասաւ, և ոչ զհնուորական օգնութիւն: Մահմատ ալ մտածեց, թէ արք նենգամիտք են նոքա և խաբէբայք, ուստի մերժեց դեսպանին առաջարկը, և Ղաւիթը արտօնեց վարել ըստ առաջնոյն զիր իշխանութիւն: Դեսպանն ալ ստիպուեցաւ Տճղիս դառնալ, որ գործին ընթացքը բացատրէ, և պէտք եղած կարգադրութիւնները փութացնէ (ՄՍՐ. 58):

2277. ԱՊԱՐՂԻԻՆ ԵԼՔ

Ղանիէլի հետ Երեւան եկած էին Խամեցին Գրիգոր և Աշտարակեցին Ներսէս, որոնք Ղաւիթէ՝ փչնալի Խամսեցի Գրիգորն և լկտի Ներսէսն կոչուած են (ՂԻԻ. Է. 47): Ասոնք մտածեցին, դեսպանին հետ Տփղիս դառնալ, և Ռուսական կառավարիչին հետ գործին յաջողութեան աշխատիլ, Ղանիէլին ալ նոյնը թելադրեցին, որով թէ գործը պիտի դիւրանար և թէ Ղաւիթի ձեռքէն ազատած պիտի ըլլար: Երկուքն ալ յորդորէին և ստիպէին զՂանիէլ, բայց ի չառնուլ նորա յանձն՝ որոշեցին իրենք գնան ընդ դեսպանին: Ոմանք այնպէս դատած են, թէ Խամսեցին և Աշտարակեցին ոչինչ խղճեցին մեկնիլ և հեռանալ Ղանիէլի մօտէն, հոգալով ի ճողոպրումն անձանց փութալ (ՄՍՐ. 59): Սակայն պարագաները լաւ զննելով անհիմն կը նկատենք այդ մեղադրանքը, և յարմարոյն կը սեպենք ըսել նախնական յիշատակագիրին հետ, թէ որոշեցին երթալ դիմաց Ղանիէլի, իբրև յորդորիչ առ կուսակալն՝ կատարման խնդրոյ խանին Երեւանայ, որով պիտի ապահովուէր Ղանիէլի կաթողիկոսութիւնը (ՂԻԻ. Ա. 165): Ղաւիթ ալ կը գրէ, թէ Ղանիէլ զԳրիգորն և զՆերսէսն յուղարկեաց ի Թիֆլիզ, առ ի լցուցանել զփառամուլ թիւը կամս իւր (ՂԻԻ. Է. 47), իբր թէ ինքն փառամուլ չըլլար, մանաւանդ թէ փառամուլութիւնը բռնաւորութեան հասուցած չըլլար: Ղանիէլի երթալ չուզելուն պատճառ կրնանք նկատել քիչ մը առաջ տուած հրաժարագիրին հաւատարիմ մնալու խիղճը բայց կրնայ ալ ըլլար որ Մահմատ Ղաւիթէ

գրգռուելով ներած չըլլայ որսը ձեռքէն փախցնել: Արդէն Ղաւիթի պայքարող ուղղութիւնը՝ իր իսկ գիրերէն կը յայտնուի: Որն և ըլլայ բուն պատճառը, 1803 յունուարի վերջին օրերը Խամսեցին և Աշտարակեցին դեսպանին հետ Երեւանէ մեկնեցան, 31-ին Տփղիս մտան, և փետրուար 1-ին ներկայ գտնուեցան իշխան Պօղոս Դեմետրեան կամ Պաւել Դիմիտրիչ Ցիցիանով մեծ կուսակալին հանդիսական մուտքին: Գեղարդակիրի գլխաւորութեամբ անոր ներկայացան, եղելութիւնները բացատրեցին, և պատասխան ստացան, թէ շնորհիւ մեծագոր կայսեր փութով ունիմ կատարել գլխնդի ձեր, յաջորդեցուցանելոյ գՂանիէն յաթոռ կաթողիկոսութեան (ԴԻԲ. Ա. 165): Գործին աւելի ոյժ տալու համար Աշտարակեցին անցաւ Նոր-Նախիջևան՝ Եփրեմի և Մանուէլի գործակցելու, մինչ Խամսեցին Տփղիս մնաց Գեղարդակիրին մօտ (ՄՍՐ. 59): Ղաւիթ քիչ մը ևս Երեւանի մէջ ուշացաւ, Մահմատի հետ իր դիրքը ապահովելու համար: Իր գրգռութեամբ խանն բարկացեալ ի վերայ, Դանիէլի, կալեալ եղ զայն ի մէջ բերդին ի դիպահոջ (ԴԻԲ. Է. 76), վասնզի Թիմուրագ երկրորդ անգամ եկած էր Դանիէլին կաթողիկոսութիւնը պահանջել, զլանալով մէկտեղ Շէրիֆին օգնելու պայմանը: Իսկ խանը կրկին մերժեց պատճառելով, թէ դուք որովհետև չկամեցաք ի գլուխ բերել զառաջարկութիւնն մեր, մեք ևս չենք հաճելոց կատարել զկամս ձեր, աւելցնելով ալ՝ թէ Ղաւիթի պաշտօնանկութիւնը հակառակ կ'ըլլայ Պարսից շահին և Օսմանցոց սուլտանին հրովարտակներուն (ԴԻԲ. Ե. 84): Այսպէս Ղաւիթ Մահմատի պաշտպանութեամբ զօրացած, պարսական Նէվրուզն ալ Երեւանի մէջ կատարելէն ետքը, 1803 մարտի վերջերը էջմիածին դարձաւ, ապրիլ 5-ին զատիկը տօնելու: Իսկ Դանիէլը, կը գրէ ինքն, խանն տուեալ ի ձեռս մեր, պատուիրեաց ըստ կամս առնել ընդ նմա, և պատժել՝ զհարդ և զհտեմք: Ասոր վրայ Ղաւիթ զփիլոնն և զմատանին առեալ Դանիէլէն, և կարգընկէց արարեալ, կը փակէ ի միում սենեկի իբր ի դիպահոջ, և զայս կը կոչէ բնական գութ (ԴԻԲ. Է. 104), երբ կը սպառնայ ալ, որ եթէ ոչ հանդարտեցուցէ զ'ի Թիֆլիզ եղեալ սևագլուխսն իւր մինչև ի տասն և հինգ օր, ունի զրկիլ ի մօրուացն և տուժել զտոյժս (ԴԻԲ. Է. 114):

2278. ԴԱՆԻԷԼ ՆԱԽԱՏԵԱԼ

Որչափ և Ղաւիթ կաթողիկոսութեան տիրացած էր, սակայն հանդարտութիւն չունէր, զի Դանիէլեան գործիչներ, Եփրեմ և Յովհաննէս և Գրիգոր և Մանուէլ և Ներսէս՝ չէին դադարեր Ռուսական կառավարութեան մօտ աշխատիլ, որպէսզի Աղեքսանդր կայսերէ կաթողիկոս ճանչցուած Դանիէլը, իրօք աթոռին տիրանայ: Ղաւիթ այնպէս կը կարծէր, կամ գոնէ կարծել կը ցուցնէր, թէ անոնք Դանիէլի հրահանգով կը շարժին, թէպէտ լաւ պէտք էր զիտնար թէ Դանիէլ, եթէ իրեն մնար, շատ հեռու էր այդ գործունէութենէ. և եթէ ուզեր ալ բան մը ընել, անհնարութեան մէջ էր, ամրապէս փակուած և խիստ հսկողութեան ներքև ամէն յարաբերութենէ ղրկուած ըլլալով: Ուստի միայն ձևակերպութիւն էր 15 օրուան պայմանաժամով պահանջել, որ վերոյիշեալ գործիչները արգելէ, և բուն նպատակն էր Դանիէլի անձին վրայ բռնանալու առթիւ ստեղծել, ինչպէս որ ալ կատարեց: Վասնզի մայիս 25-ին, Հոգեգալստեան երկուշաբթի օրը, խստիւ անարգէ և նախատելէ, և ձայն տուր զօրաց Ռուսաց փութաց յօգնութիւն քեզ՝ խօսքերով հեզնելէ ետքը,

հրապարակաւ նախ խուզել, յետոյ գերծել կու տայ Ղանիէլի մօրուքը, և աւելի խիստ բանտարկութեան կ'ենթարկէ (ՄՍՐ. 59), զոր ինքն ի պահեստի հանգիստ կացութեամբ ապրիլ կը կոչէ, և մեծանձնութիւն կուզէ ցուցնել 15 օրուան պայմանաժամը մինչև 60 և 70 օր յապաղած ըլլալը (ՂԻԲ. Է. 200): Ղաւիթ այդ առթիւ ոտնակապ ֆալախա և գաւազան ալ պատրաստել տուած էր Ղանիէլը տանջելու, այլ չհամարձակեցաւ գործադրել, տեսնելով որ ամենեցուն խոժոռեցան դէմք ի տխրալից տեսարանէն (ՄՍՐ. 60): Հետևապէս լոկ կեղծիք պէտք է ըսուին կարծեցեալ զղջումի ձևերը և քաղցրութեան վարմունքները զորս ոմանք կուզեն բարձրացնել (ՂԻԲ. Ա. 173): Որովհետև այդ միտքը ոչ մի կերպով չարդարանար Ղաւիթի գրութիւններէն, որոնց մէջ երբեք առանց նախատալից մի բառի չի տրուիր Ղանիէլի անունը զորօրինակ ժանտաժուտ (ՂԻԲ. Է. 87) ախտամոլ (ՂԻԲ. Է. 88), նենգաւոր, խարդախիչ (ՂԻԲ. Է. 104) ամբարտաւան (ՂԻԲ. Է. 113) և նմաններ: Անխտիր կը բռնանայ Ղանիէլի համակիր կարծուածներու վրայ, հեռաւորներու ալ բանադրանքներ կը տեղացնէ չափազանց մոլեգնեալ ոճով մը ինչպէս Աղբակի (ՂԻԲ. Է. 114), և Ս. Կարապետի (ՂԻԲ. Է. 148), և Բալուայ (ՂԻԲ. Է. 170), և Սշոյ (ՂԻԲ. Է. 174), և ուրիշ վիճակներու առաջնորդներուն: Ղաւիթ միևնոյն ատեն շարունակ Ռուսաց կայսեր և կուսակալին և պաշտօնէից կը դիմէր իր կարծեցեալ իրաւունքը պաշտպանելու, և իր միաբանութեան անունով գրուած նամակները կը տեղացնէր, Մինչև իսկ պահ մը Աղեքսանդր կայսրն ալ Ցիցիանովէ լիուլի տեղեկութիւններ կուզէր, թէ արդէօք Ղանիէլ Պատրիարքը իրաւ Հայոց ազգին անհաճելի է, կամ թէ զայն հայրապետական գահին վրայ պահելը՝ երկրի համար նշանաւոր անյարմարութիւններ պիտի ծագեցնէ (ԵՐՑ. Ա. 29):

2279. ՌՈՒՍՔ ԵՒ ՊԱՐՍԻԿՔ

Ռուսական կառավարութիւնը երբոր Հայոց կաթողիկոսութեան խնդիրով կը զբաղէր, աւելի ընդարձակ նպատակ ունէր, Հայաստանի գաւառներուն մէջ իր տիրապետութիւնը ընդարձակել, ինչպէս արդէն Վրաստանի գաւառները իւրացուցած էր: Բայց պէտք է ընդունիլ, թէ այնպիսի անկարգ և անտանելի վիճակի հասած էր Պարսկական իշխանութիւնը, կամ լաւ ևս խաներու անիշխանութիւնը, որ մեծ բախտ պիտի ըլլար կանոնաւոր տիրապետութեան փոխանցուիլը, և երկրին բնակչութիւնն ալ իբր նախախնամութիւն կը նկատէր անոր իրագործումը: Ղաւիթ Պարսիկ խանէն պաշտպանուած, և Ղանիէլ Ռուսական կայսրէն հովանաւորուած, այդ զգացումներուն անձնաւորութիւններն էին դարձած: Օրիի ջանքերը (1846) և Սիմէոնի ձգտումները (2096), շատոնց արմատ ձգած էին Հայ սիրտերու մէջ: Ռուսական ծրագիրը ընդարձակ էր, և իր նախապատրաստութիւնները կը պահանջէր, ուստի Ցիցիանով, որ անոր գործադրութեան համար ղրկուած էր, հանդարտորէն կը գործէր: 1803 տարին ուրիշ միջադէպներ տեղի չունեցան, և միայն 1804 տարեմուտին սկսան զինուորական շարժումները: Յունուար 3-ին Ցիցիանով գրաւեց Գանձակ կամ Կենջէ քաղաքը (ՂԻԲ. Ա. 174), և հոն թողուց Գեղարդակիրը, որ իրեն կընկերանար: Անկէ մեծ պատրաստութեամբ գնաց լեռնաբնակ Լեզգիներու վրայ, սասանեցոյց զամենայն սահմանակից իշխանաւորսն անցաւ Գօրու և Իմէրէթու կողմերը, Ղատիանու երկրին մէջ Ռուս

գունդեր թողուց, և մայիս 5-ին Տփղիս դարձաւ Երևանի կողմը արշաւելու համար (ԴԻԲ. Ա. 175): Մահմատ ահաբեկած դեսպաններ յղած էր, և Ռուսաց հովանաւորութեան ներքև անցնիլ յանձնառու եղած, եթէ զինքն պաշտպանէ Պարսից Ֆէթհալի շահին դէմ, որ Երևանի վրայ կը քալէր, ըմբոստ խանը նուաճելու և Թշնամի Ռուսները վանելու կրկին նպատակով: Ցիցիանով Մահմատէ իբր նշան անկեղծութեան պահանջած էր, որ Երևանի բերդը իրեն յանձնուի, և ինքն քաղաքէն ելնէ, ինչ որ Մահմատ չէր կատարած: Ռուսի Ցիցիանով լեռնականներու պատերազմներէ ետքը մայիս 5-ին Տփղիս դառնալով 28-ին բանակը Երևանի կողմը ճամբայ հանեց, և ինքն ալ ետևէն ուղևորեցաւ դէպի Արարատեան դաշտը: Մահմատ ամրացած էր արդէն Երևանի մէջ ռազմամթերքով և առատ պաշարով, դաշտը պարպած էր բնակչութենէ, Ղաւիթն ալ էջմիածինի միաբաններով հարստութիւններով Երևանի բերդը փոխադրած, Ղանիէլն ալ միասին առնելով, Պարսիկ յառաջապահ գունդը Աբաս Միրզա արքայորդւոյն հրամանատարութեամբ Թաւրիզէ մեկնելով՝ յունիս 1-ին Չարբաղի այգեստանը բանակեցաւ, Երևանի բերդին վրայ յարձակեցաւ առանց յաջողութեան, երբ գումարտակ մըն ալ էջմիածինի վրայ կը քալէր: Վանքին պահպանութեան մնացած սակաւաւոր միաբաններ աթոռին պաշտպանութեան համար կանուխէն ստացուած արքունի հրովարտակը արքայորդւոյն կը ներկայացնեն Չաքարիա վարդապետին ձեռքով, և 600 հոգւոյ Պարսիկ գունդ մը պահապան կը հաստատուի էջմիածինի մէջ: Նոյն միջոցին Ցիցիանով Ապարանի կողմէն կ'իջնէ: Մահմատ իբրև նշան բարեկամութեան Ղասիմ պէկը կը դրկէ, որ Ռուսներուն առաջնորդէ, որոնք Եղիվարդ և Օշական գիւղերու ճամբով կու գան բանակիլ Շրէշ կամ Շռէժ բլուրին վրայ, յունիս 20-ին Հռիփսիմեանց տօնին օրը (ԴԻԲ. Ա. 177):

2280. ԷԶՄԻԱԾԻՆԻ ԿԱՅՈՒԹԻԻՆԸ

Ռուսաց և Պարսից պատերազմը կը սկսի նոյն օրը Ղարիբանոցի կոչուած տեղը, էջմիածինի և Հռիփսիմեանց տաճարներուն միջև տարածուող դաշտին վրայ, և կը շարունակէ երկրորդ ու երրորդ, յունիս 21 և 22 օրերն ալ, մինչև որ արքայորդին կը պարտաւորուի ետ քաշուիլ մինչև Երասխի գետեզերքը, և Ռուսներ կը տիրանան էջմիածինի: Ռուսական բանակին հետ էին Ղանիէլեան գործիչներ, Գեղարդակիրը և Խամեցին և Աշտարակեցին՝ հետևորդ եկեղեցականներով, որոնցմէ Յակոբ Մաշկերցի վարդապետ և Տրդատ Աստրախանցի սարկաւազ պատերազմի մէջ սպանուեցան (ԴԻԲ. Ա. 178): Ղանիէլեաններ և Ցիցիանով անշուշտ մտադրած էին աթոռին տիրանալ և Ղանիէլը նստեցնել, բայց Ղանիէլ կալանաւոր փակուած էր Երեւանի բերդը (ԴԻԲ. Ա. 179): Ռուսաց կողմէ, Ղաւիթին հրաւեր կը կարդացուի Երեւանէ դուրս գալ և իրենց հպատակիլ, Ղաւիթ մերժել կը ցուցնէ, թէպէտև ձեռուընիս ունինք Ռուսաց համակիր նամակի մը պատճէնը (ԴԻԲ. Է. 426): Պաշտօնական մերժումին վրայ Ռուսներ էջմիածինի մէջ գտնուած մթերքին կը տիրանան, և սպաներն ալ հաւաքելով միասին կը փոխադրեն, որ կայսրը ինչ ուզում է թող անի (ԴԻԲ. Է. 1բ): Այդ գործին մէջ Ռուսներուն կը գործակցին Աշտարակեցին և ընկերները: Կողոպուտին մասին շատ խիստ գոյներով խօսած են Ղաւիթ և Ղաւիթեանք, իբր այն թէ ահագին հարստութիւններէ մերկացած ըլլայ էջմիածինը Ղանիէլեանց ձեռքով (ԴԻԲ. Է. 1գ): Սակայն իրենք

իրենց կը հակասեն, քանի որ յառաջագոյն ըսած էին, թէ աթոռի մեծագին անօթները Ղաւիթ ժողովեց և տարաւ Երեւանի բերդը, որ Էջմիածինը գրաւուած դէպքում՝ Ռուսների չմնաց Էջմիածնի գոյքը (ՂԻԲ. Է. լա): Հետևապէս Էջմիածնի ստացութեանց լաւագոյն մասը Ղաւիթեաններէ և ոչ Ղանիէլեաններէ հարկ կ'ըլլայ փնտռել, և իրենց տարածած ողբերը, ըրածնին ծածկելու աղաղակներ եղած կ'ըլլան:

2281. ՌՈՒՍՆԵՐ ԿՐ ՔԱՇՈՒԻՆ

Շռէշի ճակատամարտին ելքը Պարսիկները սթափեցուց, և արքայորդին ու խանը տեսան, որ իրենց հակառակութենէն շահողը Ռուսը պիտի ըլլայ, և իրենք միշտ պիտի վնասուին, ուստի գաղտնի կերպով սկսան իրարու մօտենալ և իրաւախոհութեամբ բարեկամանալ: Խաբէական դերը կատարողը եղաւ Մահմատ, որ երբ մէկ կողմէն արքայորոյն հետ կը բանակցէր, միւս կողմէն Ցիցիանովը կը յորդորէր, նախապէս արքայորդիին բանակը հեռացնել, որ ինքն ալ իրենց հետ ըլլայ: Ռուսները յունիս 25-ին Էջմիածինէ կ'ելլեն, Փարաքարի մոտ Պարսիկները կը վանեն, և Կաւակերտ կիջնեն: Աբաս Սիրգա 27-ին Քանաքեռ կու գայ, Ցիցիանով վրան կը յարձակի, և Պարսիկներ կը փախչին դէպի Խորվիրապ և Ռուսներ բանակատեղը կը գրաւեն, յուլիս 2-ին Երևանի քաղաքն ալ կը մտնեն, ու բերդը կը պաշարեն, և կը պահանջեն որ Ղաւիթ և Ղանիէլ Էջմիածնի գոյքեր իրենց յանձնուին: Ղաւիթ իր կողմէն նենգամիտ յարաբերութեան կուզէ մտնել, բայց չընդունուիր իր առաջարկը: Յուլիս 16-ին նոր ընդհարում Պարսիկներու հետ Ազատ գետի եզերքը 25-ին կրկին պատերազմ մը Պարսկաստանէ Ֆէթհալի շահին հրամանատարութեամբ նոր հասնող մեծ բանակին հետ, Հրազդանի հովիտին մէջ: Պատերազմներուն ելքը թէպէտ Ռուսաց նպաստաւոր, բայց չընկճեր Պարսից դիմադրութիւնը: Ցիցիանով մէկ կողմէն կը սպասէ որ Մահմատ բերդը պիտի յանձնէ, իսկ միւս կողմէն Մահմատ իբրև պայման կը պահանջէ Պարսիկ բանակին իսպառ հեռացումը, որուն գաղտ կօզնէր ալ, և որ միշտ կը զօրանար նոր ոյժերով, և մեծ ճակատամարտէ խուսափելով Ռուս բանակը կը նեղէր և անոր պարենաւորումը կը դժուարացնէր: Ամառը կանցնի շարունակ փոքրիկ ընդհատումներով: Մինչև որ սեպտեմբեր 4-ին Ցիցիանով ընդհանուր յարձակում մը կընէ Երևանի բերդին վրայ, և կը յաջողի պատահուծս բանալ ի պարիսպըն այնպէս որ բերդակալներ կը խորհէին յառաւօտուն լինել անձնատուր (ՂԻԲ. Ա. 185): Այլ յանկարծական իմն որոշմամբ՝ գիշերայն Ռուս զօրքը ետ կը քաշուի, և միւս օր 5-ին դէպ Էջմիածին կը մեկնի, և 6-ին Էջմիածինն ալ կը թողու և կը հեռանայ: Մէկտեղ կերթան Ղանիէլեան գործիչներն ալ, նաև վանքի մէջ եղողներէն անոնք որ Ղաւիթի վրէժխնդրութենէն կը վախնային, և այս առթիւ միասին կը տանին արդէն հաւաքուած իրեղենները, թերևս մաս մըն ալ նորէն վրան աւելցնելով: Ռուսներուն յանկարծ հեռանալը գաղտնիք մը մնացած է պատմութեան մէջ, ոմանք կայսեր կողմէ եկած խորհրդաւոր հրահանգի մը, ուրիշներ Ռուսաց բանակին պաշարը պակսելուն, ոմանք բանակին մէջ վարակիչ հիւանդութեան ճարակելուն, և ուրիշներ Ռուս բանակին ետևի կողմէ պաշարուելու վախին կը վերագրեն: Ամէն առթի մէջ ժամանակակիցներու գնահատումով, Ցիցիանով այդ յանկարծական որոշմամբ՝ ստոյգ յաջողութիւնը ձեռքէն հանած է

(ՄՍՐ. 61):

2282. ԴԱՆԻԷԼ ԱՔՍՈՐՈՒԱԾ

Հազիւ թէ Ռուսները կը մեկնին որ Պարսիկներ էջմիածինը կը գրաւեն, և թալանի կու տան ինչ որ կը գտնեն, նոյնիսկ մատենադարանի դիրքերն ալ կը ցրուեն, կամ իբր կողոպուտ կը վերցնեն: Այստեղ ալ դարձեալ էջմիածինի կորուստներուն պատասխանատուութիւնը Դանիէլեանց և Ռուսաց վրայ կը նետուի Դաւիթ և Դաւիթեաններէ: Սակայն շատ աւելի հաւանական է Պարսիկ հրոսակին վայրագութիւնը, քան Ռուս զօրականին կատաղութիւնը, և իբր փաստ կրնար յիշատակել, թէ էջմիածինի պղնձեղէնները և գիրքերը բեռներով և հազարներով վաճառուելուհանած են Թավրէզի հրապարակին վրայ (ԴԻԲ. Ա. 186 և ԴԻԲ. Ե. 424), ուր ընդհակառակն Ռուսներու հետ տարուածները Տփղիսի մէջ ի պահեստի էին ընդ գանձուցն կայսերական, տաւթար արարեալ նշան առ նշան (ԴԻԲ. Ե. 451): Ստոյգ է որ երբ Դաւիթ իրեններով կալանաւոր Դանիէլն ալ մէկտեղ, Երևանէ էջմիածին եկած է, շատ տխուր վիճակի մէջ գտած է վանքն ու տաճարը, սակայն վնասուց պատասխանատուութեան մեծագոյն մասը իրեն վրայ կը ծանրանայ, որ լոկ կամահաճ բռնութեամբ աթոռին տիրանալով, իրեն յոյսը հաստատուած է անհշխանական կառավարութեան մը վրայ, և իր զօրութիւնը փնտռած է վայրագ հրոսակին և անյագ կաշառակերներուն պաշտպանութեան մէջ: Դաւիթին ետևէն Ֆէթհալի շահն ալ էջմիածին եկաւ, տաճարին յարգանք ու նուէր ընծայեց Դաւիթին օգնութիւն և պաշտպանութիւն խոստացաւ, և իր յաջողութեամբը ճոխանալով անոր հակառակորդները ընկճելու ամէն պատրաստակամութիւն յայտնեց: Դաւիթ պարագայէն օգտուեցաւ Դանիէլի վրայ ամբաստանութիւններ կուտել, իբրև Ռուսաց պաշտպանեալ, Ռուսները գրգռող, Ռուսները Պարսից դէմ հանող, և ամէն վնասուց պարտական: Շահը գրգռուած Դանիէլը կշտամբեց, իսկ սա ամենայն հանդարտութեամբ և հեզութեամբ կը պատասխանէ, թէ մտածելու իսկ բան չէ, որ թագաւորներ երկու սևագլուխների խորհրդով և հրամանով կառավարեն, զի եթէ ձարը իր խորհրդով կը գործէ, ապա շահն ալ Դաւիթի խորհրդով գործած կըլլայ: Ֆէթհալի կը տպաւորուի այդ պատասխանէն (ԴԻԲ. Ե. 17): Բայց Դաւիթ վրայ կը հասնի նորէն գրգռել, և Դանիէլը աքսորելու առաջարկ կընէ, որուն Ֆէթհալի կը համակերպի, թերևս չուզեր ալ զայն Դաւիթին ձեռքին և կիրքին ներքև թողուլ: Այսպէս սեպտեմբեր 12-ին Դանիէլ ձամբայ կը հանուի դէպի Թավրիզ, ուր կը հասնի 19-ին, և Մահտեսի Յովհաննէս անուն Հայի մը տունը հիւր կը տրուի (ԴԻԲ. Ա. 188 և Ե. 423): Դանիէլի հասնելէն երկու օր ետքը շահն ալ կը հասնի Թավրիզ, և իրեն հետևորդներէն ուրացեալ Վրացի Գէորգի պէյ, Դաւիթի մտերիմ և գործիք, կը սկսի դարձեալ շահին միտքը պղտորել Դանիէլի վրայ, և չի հանդարտիր, մինչև որ հրաման հանել կու տայ Թավրիզէն հանել և Մարագա աքսորել, յանձնելով տեղւոյն Ահմէտ, ըստ այլոց Մէհմէտ խանին, պատուիրելով իրեն հետ տանիլ և զգուշութեամբ պահել: Ըստ այսմ միևնոյն 1804. սեպտեմբերին վերջերը յարմար կըլլայ դնել Դանիէլի աքսորը: Մարաղացի իշխանը սկիզբները խստագոյնս վարէր իր կալանաւորին հետ, բայց հետզհետէ տեսնելով թէ ձգնազգեաց ոք է նա և աղօթասէր բանտարկութեան խստութիւնը

դադարեցուց, և թոյլ ետ կալ յընդարձակի ի տան իւրում (ՄՍՐ. 62):

2283. ԴԱՆԻԷԼԻ ՀԱՄԱՐ

Դանիելի աքսորական կեանքը Մարագայի մէջ երկարեցաւ մինչև 1807 մայիս, որ է ըսել երկուքուկէս տարիէ աւելի, և Դաւիթ կարծեց, որ կրնայ այլևս թէ ոչ կատարեալ հանդարտութեամբ, գոնէ բաւական ապահովութեամբ իր աթոռը պահել մինչև վերջ: Դաւիթեանց և Դանիելեանց ներհակընդդէմ պայքարները չմարեցան, բայց իրենց սուր վիճակը չունեցան, և արկածալից ելևէջները դադարեցան, և կացութիւնը գործնականապէս կայուն կերպարան ստացաւ: Դանիելը իբրև կաթողիկոսաճանչցողներ և անոր անունով գործողներ պակաս չեղան, Դանիել ալ կաթողիկոս կոչոււմը չէր թողած (ԴԻԲ. Ե. 487) թէպէտ երբեմն պարզ արքեպիսկոպոս անունով ալ կը գրէր (ԴԻԲ. Ե. 477), բայց աւելի կապեալ կաթողիկոս կոչոււմը կը գործածէր (ԴԻԲ. Ե. 474), աւելցնելով թէ կապեալս եմ գերի ի ձեռս հեթանոսաց (ԴԻԲ. Ե. 492): Միևնոյն ատեն պաշտօնական հրամաններ տալէ և կարգադրութիւններ ընելէ չէր քաշուէր, սակայն միշտ ամփոփ շրջանակի մէջ, զի ընդհանուր գործեր Դաւիթի անունով իր իշխանութեամբ կը կատարուէին: Այդ կացութեան կը նպաստէր Յովհաննէս Բաբերդցիի Կ. Պոլսոյ պատրիարքական աթոռին վրայ մնալը, ուր վերադարձած էր նա 1802 հոկտեմբերին, և իշխանութիւնը պահեց մինչև 1813 սեպտեմբեր, և զիտենք թէ զօրաւոր պաշտպան մըն էր Դաւիթի կաթողիկոսութեան: Դաւիթի վրայ խօսելով, երբեք չծածկեցինք մենք անոր անխոնջ և ժիր աշխատութիւնը, ցաւելով միայն որ մինչև բռնութիւն և բռնական տիրապետութիւնը մղեց իր ձգտումները: Ներկայ պարագային մէջ ալ, Մայրաթոռին ահագին տագնապէն և չարաչար աւերումէն ետքը, Դաւիթ անօգուտ չեղաւ Էջմիածինի վերանորոգման համար, և իր բոլոր կարողութիւնը գործածեց աւերեալ վիճակը դարմանելու, թէպէտև մեծ բան չկրցաւ իրականացնել: Ինքն կ'ուզէր արդիւնքներ ցուցնելով համակրութիւն շահիլ, լաւ գիտնալով թէ ազգին ընդհանրութեան մէջ չէր վայելէր պէտք եղած սէրը ու յարգանքը. և միայն իր տիրապետութեան ոյժն և շատերուն տագնապներէ խոյս տալու փոյթին էր, որ տանելի ըրած էր իր կաթողիկոսական իշխանութիւնը: Նոյնինքն Մայրաթոռոյ միաբանութիւնը, որ աւելի ընկճած՝ քան հանդարտած կը մնար Դաւիթի ձեռքին տակ, չէր քաշուէր միևնոյն ատեն պաշտօնապէս դիմել Ռուսաց Աղեքսանդր կայսեր, զի ազատեսցէ ի գերութենէ զաստուածընտիր սրբազան պատրիարքն Դանիել (ԴԻԲ. Ե. 481), և նոյն նպատակով Ցիցիանովի միջնորդութիւնը կը խնդրէր, որպէսզի ազատուին ի նեղութեանցն, զորս անողորմաբար յաւելոյր Դաւիթ անձնասէր և անձնընծայ կրօնաւոր (ԴԻԲ. Ե. 483):

2284. ԴԱԻԹԻ ԸՆԹԱՑՔԸ

Միաբաններ այդ համարձակութիւնը կը ստանային անշուշտ Ռուսաց կողմէ Էջմիածինի մասին ցուցուած մտադրութենէն, զի Ցիցիանով անգամ մը հեռանալէն ետքը, միւս տարին 1805-ին նոր գունդ կը դրկէր Էջմիածինի կողմերը՝ Նիսիտայէվ զօրավարի գլխաւորութեամբ, որ Շաքիի և Ղարաբաղի խանութիւնները նուաճելէ կը դառնար (ԵՐՑ. Ա. 34), ուր քաջասիրտ և առիւծասարաս ամենայ Հայքն Արցախեցիք, մասնակցած էին այլազգիներու դէմ յաղթանակին

(ԴԻԲ. Ե. 457): Ռուս զորավարը ուղղակի Դաւիթին առաջարկեց մայիս 5-ին՝ Պարսիկ իշխանութենէն ձեռք քաշել, և իր կաթողիկոսութիւնը փոխանակել Ռուսաց պաշտպանութեան ներքև հանգիստ ու ապահով վիճակի հետ. սակայն Դաւիթ բացէբաց մերժեց առաջարկը, և վտանգի չենթարկելու համար, նորէն Երեւան գնաց Մահմատ խանի պաշտպանութեան ներքև, և ամրացեալ բերդին մէջ փակուեցաւ, մինչև որ Նիսվիտայէվ՝ առանց նոր պատերազմի մտնելու, ետ դարձաւ (ԴԻԲ. Ե. 445), և նորէն Էջմիածինի գոյքերէն մաս մը հետը Տփղիսի փոխադրեց, Պարսիկների կամայականութեան զոհ չթողնելու համար (ՄՈՎ. 333): Կը հաւաստուի թէ այս առթիւ միասին տարուած են Դաւիթին սեփական գոյքերն ալ, զորս նա վերջին հապճեպ փախուստին՝ չէր կրցած միասին Երեւան փոխադրել: Այդ գոյքեր, որոնց մասին Գեղարդակիր վկայած է թէ զգուշութեամբ կը պահուէին, յետոյ մասամբ միայն ետ բերուած են Էջմիածին: Իսկ Էջմիածինի նիւթական կորուստը երկու կողմերու ալ հաւասարապէս պէտք է վերագրենք, որոնք չքաշուեցան անոնցմէ օգտուիլ, քանի որ առանց դրամական զոհողութեանց չէին կրնար իշխանութիւնները իրենց կողմը շահիլ: Նիսվիտայէվի ետ դառնալէն ետքը, նորէն Դաւիթ եկաւ Էջմիածին, և միշտ աւելի տխուր և աւելի աւեր գտաւ վանքին կացութիւնը, որուն վրայ ինքն ալ յուսահատած կ'երևի, զի իր գործունէութիւնը նուազեցուցած է, մինչև իսկ իր տիրապետական ձգտումներուն մէջ յոգնած ու տկարացած, և բռնագրօսիկ կաթողիկոսութենէն ձանձրացած ըլլալու երևոյթն ունեցած է: Մեզի հասած յիշատակներ, 1805 մայիսէն մինչև 1807 մայիսը, երկու տարուան միջոցին մէջ, գրեթէ անգործ կեանք մը կը ներկայեն Դաւիթի մասին: Նա ստէպ Երեւանի մէջ ալ ապրած է, Անապատ անունով ծանօթ վանքին մէջ, որ կաթողիկոսներու քաղաքամիջի օթարանն էր, և քանիներու ձեռօք նորոգութիւններ և յարդարումներ տեսած էր: Դաւիթ փոփոխակի կը գտնուէր Էջմիածնի և Երեւան, իր վստահութիւնը ամուր հաստատած Պարսկական պաշտպանութեան վրայ, զոր միայն կաշառքի և վաճառքի ոյժերով կրնար իրեն նպաստաւոր պահել, զի քաղաքական ուղղութեան փաստը նշանակութիւն չունէր Պարսկական իշխանութեանց աչքին: Այդ մասին զուշակական եղաւ Դանիէլեաններուն ակնկալութիւնը, որոնք Դաւիթի Պարսիկներուն վստահացուցած ըլլալը յիշելով կը գրէին, Յուսամք թէ որով իւրք մեղանչէ ոք, նովիմր և տանվեսցի (ԴԻԲ. Ե. 455), զի վերջէն վերջ Պարսիկներն եղան Դաւիթը տապալողներն ալ: Անոր ձախողութիւնը սկսաւ երբոր Ֆէթիալի շահ, որ Մահմատի ինքնիշխանութեան ձգտումները չէր կրնար մոռնալ, զայն Երևանէ հեռացուց, և տեղը նշանակեց Մէհտիղուլի անուն իշխան մը (ԴԻԲ. Ե. 436), և միւս տարին 1806-ին այն ալ փոխեց, և Երևանը յանձնեց Մարաղայի իշխան Ահմէտ խանին (ՄՍՐ. 66), նոյն այն Ահմէտը՝ որուն պահպանութեան յանձնուած էր Դանիէլ, և որ երթալով աւելի համակրանք և յարգանք տածած էր անոր վրայ, մանաւանդ իր որդւոյն՝ Դանիէլի աղօթելէն ետքը հիւանդութենէ բժշկուելուն վրայ:

2285. ԴԱՆԻԷԼԵԱՆՑ ԶԱՆՔԵՐԸ

Ահմէտ խանի այդ ընթացքն էր անշուշտ, որ դիրութիւն կընծայէր Դանիէլեանց՝ Դանիէլի հետ յարաբերութեան մէջ մնալ, և հեռուէ հեռու կարևոր գործառնութեանց ալ ձեռք զարնել: Որոշ չենք

գիտեր թէ Դանիէլ զով ունէր իրեն հետ, ամէն առթի մէջ նշանաւոր օգնական մը ունեցած պիտի չըլլայ իր մօտը, զի գլխաւորներ, հեռու էին, և Ռուսաստանի կողմերը՝ Տփղիսի և Նախիջևանի մէջ կը գործէին. իսկ Մոսկուա և Պետրբուրգ՝ Լազարեաններն էին Դանիէլի պաշտպանները, որոնց գերդաստանին գլուխը կը գտնուէր Մինաս իշխան: Այդ յարաբերութեանց մէջ աւելի կասկած ունեցած կ'երևին ազգայիններէն քան Պարսիկներէն, գլխաւորապէս Դաւիթի արքանեակներէն, վասնզի պէտք զգացած էին թղթակցիլ գաղտնածածուկ և նորահնար նշանգրովք (ՄՍՐ. 65), որոնք ուրիշ բան չէին, բայց եթէ կամայական նոր ձևեր հայկական այբուբենի տառերը փոխանակող, որպէսզի թուղթերը ձեռք ինկած ատեն ալ պարունակութիւնը չհասկցուի: Անշուշտ այդ թղթակցութեանց մէջ գլխաւոր նպատակնին էր իրարու վրայ ծանօթութիւն ստանալ, և միանգամայն ազատութեան ձեռնարկներ և հնարքներ մտածել. սակայն մենք այդ կէտերով պիտի չզբաղինք, որ մեզ շատ մանրամասնութեանց կրնան տանիլ, և մասամբ ալ գաղտնի կը մնան գաղտնածածուկ նշանագիրներու ներքև, թէպէտև անոնց ընթերցումը լուծելու հետամուտներ, և փոքրիշատէ յաջողութիւն ունեցողներ ալ եղան: Մենք զբաղինք հանրութեան պատկանող խնդիրներով, որոնց գլխաւորն էր Էջմիածինի մէջ Սինոդի կը կազմութեան գաղափարը:

2286. ՍԻՆՈԴԻ ԳԱՂԱՓԱՐ

Էջմիածինի մէջ Սինոդ ունենալու առաջին գաղափարը ծագած էր Կ. Պոլսոյ աւագանոյն կողմէն Ջաքարիա Կաղզուանցիի թելադրութեամբ, երբոր Ղուկաս Կաթողիկոսի ընտրութեան խնդիրին մէջ զխորհրդականս կացուցանելոյ միտքը յայտնեցին (2151): Մենք իր կարգին բացատրեցինք թէ այդ առաջարկը չմոռցուեցաւ երբոր Ղուկասի ընտրութիւնը Ջաքարիայի կողմէն ալ ընդունուեցաւ, և ընդդիմութեան խնդիր ըլլալէ դադարեցաւ, ինչպէս Աշտարակեցիին վկայութիւնն ալ հաստատած է (2216). թէպէտև այն ատեն ոչ սինոդի անունն էր խօսուած, և ոչ խորհրդականներուն պաշտօնը ճշդուած: Կ'ընդունինք ևս, որ եթէ Ղուկասի օրով խորհրդականներու կիսակատար ժողով մըն ալ կազմուեցաւ, յետոյ անոր գոյութիւնը խափանուեցաւ, երբոր Մայրաթոռ երկարատև անտէրնջութեան մատնուեցաւ, ընտրողական պայքարներու ներքև, որոնց վերջ չկրցաւ դնել Յովսէփի ընտրութիւնը, և զոր բոլորովին խանգարեց Դաւիթի բռնի տիրապետութիւնը, և կամահաճ կամակոր կառավարութիւնը: Դանիէլի և Դանիէլեանց կողմին նպաստաւոր միտք մըն էր, Կ. Պոլսեցիներէ ծագում առած այդ գաղափարը արծարծել, և իրենց ունենալիք կառավարութեան մասին կանխիկ և հաստատուն երաշխաւորութիւն ընծայել, կաթողիկոսին վարելիք մատակարարութիւնը խորհրդականներու գործակցութեան ենթարկելով: Այդ կէտը անշուշտ խօսուած էր կանուխէն ալ, թէպէտ Դանիէլի օծման առթիւ պատրաստուած գրութեանց մէջ յիշատակուած չենք տեսներ: Խնդիրը ձեռք առնուած կը գտնենք Մարաղայի աքսորանքի միջոցին, իբրև նախապատրաստական ոյժ մը կամ իբրև ապագային երաշխաւորութիւն մը: Առաջին յիշատակութիւնը կը գտնենք 1805 օգոստոս 16-ին Յովհաննէս և Գրիգոր և Բարսեղ եպիսկոպոսներէ և Ներսէս վարդապետէ՝ իշխան Մինաս Եղիազարեանին կամ Լազարեանին ուղղուած գիրին մէջ, ուր այդպիսի հաստատութեան համար

անոր աջակցութիւնը կը խնդրեն, և հարկաւ կանուխէն Ղանիէլի միտքն ալ շօշափած էին: Իրենց նպատակն է, որ քահանայապետ առանց բազմութեան եպիսկոպոսաց, և եպիսկոպոսք առանց միմեանց և առանց քահանայապետի՝ մի՛ ինչ իշխեսցեն միայնակ և առանձինն կամօք գործել յեկեղեցւոջ (ՂԻԲ. Ե. 460): Այդ կանոնին իբրև փաստ կը յիշեն Թադէոս առաքեալը, Նիկիոյ ժողովը, Անտիոքայ ժողովը և Գրիգոր Աստուածաբանը առանց վկայութիւնները առջև բերելու, և քիչ ետքը կ'աւելցնեն ևս զխնդիրս Կոստանդնուպոլսոյ իշխանացն Հայոց (ՂԻԲ. Ե. 461), որով յայտնապէս կակնարկէ Ղուկասի ընտրութեան առթիւ առաջարկուած կէտերուն (2151): Սուրբ Գիրքին ալ դիմելով առջև կը բերեն ժողովին գրածը, Զի եթէ զլորիցի մին՝ կանգնեսցէ զնա ընկեր իւր, և վայ միումն եթէ զլորիցի, և ոչ գուցէ միւս՝ որ յարուցանիէ զնա (ԺՈՂ. Ղ. 10): Նամակը գրողներ կը յայտարարեն իշխան Մինասի, թէ խորհուրդ տուեալ մեզ՝ զխորհուրդ սրտից մեր շարժեցիք (ՂԻԲ. Ե. 462), որով կակնարկեն անոր յուլիս 20-ին գրած նամակին (ՂԻԲ. Ե. 459), և կը յանձնարարեն որ նոյն խորհուրդը յիշեցնէ առաքելապատիւ հօր մերում Եփրեմ արքեպիսկոպոսի (ՂԻԲ. Ե. 463): Այսպէս կը սկսի էջմիածինի Սինոդին ծագումը, թէպէտ տակաին այդ անունը չունի:

2287. ՂԱՆԻԷԼԻ ԿՈՆՂԱԿԸ

Էջմիածնայ մէջ սինոդ մը կազմելու մտածմունքին հետզհետէ առած ձևերուն, ոչ մանրամասնութիւնները ունինք և ոչ ալ կը սիրենք հետազոտութիւններով գրութիւննիս հապաղել, ուստի մէկէն կանգնինք 1806 յուլիս 10-ին Ղանիէլի Մարագայէ արձակած հայրապետական կոնդակին, որ խորհրդաբանական ձևին հիմնագիրն ու հիմնագիծը կրնայ նկատուիլ, Կոնդակին առաջին մասը ընդարձակ քարոզութիւն մըն է Սուրբ Գրոց օծութեամբ և հոգեշունչ յայտարարութիւններով ճոխացած, որուն մէջ ինքնիշխան և աղիկամի վարչութեան հետևանքները կը նշանակուին, և եկեղեցական մարմնոյն միաբան խորհրդակցութեամբ գործելու ձևը իբրև սկզբունք կընդունուի, համաձայն Կղեմայ հայրապետին 32-րդ կանոնին Եպիսկոպոսապետն ընդ եպիսկոպոսաց և եպիսկոպոսք ընդ եպիսկոպոսապետի զամենայն ինչ խորհրդով և միաձայնութեամբ արասցեն (ՂԻԲ. Բ. 210), որ է Երկրորդ Առաքելականաց 32-րդ կանոնը: Եպիսկոպոսք իւրաքանչիւր ազգի գիտել պարտին զիւրեանց առաջինսն և համարիլ պարտին իբրև զխաւոր, և մի ինչ աւելորդ առնել առանց նորա կամաց, այլ և ոչ նմա առանց նոցա կամաց առնել ինչ (ԿՈՆ. 13): Ղանիէլ կը խոստովանի կաթողիկոսութիւն վարողներուն անտեղի ընթացքը, որոնք յանդգնեցան ընդդէմ սեպուհ և վայելուչ կարդաց՝ գեղեցիկ և աստուածահաճոյ անզգամութեամբ մուծանել զօրէնս ի Սինոն (ՂԻԲ. Բ. 206), ուստի ինքն ալ, որ կոչուած է որպէս տէր հոգևոր և ծայրագոյն արքեպիսկոպոսապետ և ընդհանրական կառավար և կաթողիկոս, ես կըսէ սկիզբն յինէն արարեալ, առաջի առնեմ ձեզ, զի ես բոլորեալ կամօք իմովք յօժարեալ եմ և ախորժիմ, զի խորտակեալ եղիցի կարողութիւնն բռնաւորական յամենայն իշխանութենէն իմմէ, և պակսեսցին ինձ հեթանոսացն պատշաճեալ յանդուգն ուժգնութիւնք (ՂԻԲ. Բ. 208): Այդ նպատակով խորհրդակից մամին մը կը հաստատէ, որուն անդամները կը կոչուին՝ Ղատաւորք սրբազան սինհոդոսի (ՂԻԲ. Բ. 212), որոնք պիտի ժողովին յամենայն աւուր, մէջտեղը պիտի

գրուին սուրբ Խաչն և Աւետարանն Քրիստոսի, և գիրք օրինաց և կանոնաց սրբոց Հարցն, և անոնցմէ ներշնչուելով պիտի քննեն, որոշեն և դատեն ամէն խնդիր, զանգատ և բողոք, և երբ չգուցէ որոշեալ խնդիր ինչ, պիտի ըզբաղին այն կէտերով, որք պայծառուսցեն զանչքացեալ Մայր սուրբ աթոռն մեր Էջմիածին, և զազգս և զեկեղեցի Հայաստանեայց: Նոյն անձեր պիտի ըլլան ամենազգաստ վերակացուք պաշտպանելոյ զամենայն բարութիւնս գտանեցեալս յաթոռ սուրբ Էջմիածնի, և յամենայն ազգս և յեկեղեցիս Լուսաւորչեբամ հաւատելոց, և բառնալոյ զչարս ներսպրդեալս ի նոսին յառաջնմէ (ՂԻԻ. Բ. 213): Հետևապէս կազմուելիք սինոդին իշխանութիւնը պիտի տարածուի, կանոնական և դատական բարեկարգական և մատակարարական ճիւղերու վրայ հաւասարապէս:

2288. ԿԱԶՄՈՒԹԵԱՆ ՁԵԻԵՐ

Դանիէլ Մարաղայի մէջ, ի բանտէ աստի գերութեան, կրնար խոսիլ զօգուտն ազգի և եկեղեցւոյ Հայաստանեայց (ՂԻԻ. Բ. 206), այլ միջոց չունէր իր խորհուրդը գործադրել, ուստի իր կողմանէ լիազորներ կը նշանակէ խորհուրդը իրականացնելու, և են Ռուսաստանի առաջնորդ Եփրեմ արքեպիսկոպոսը՝ որ է Չորագեղցին, նախորդ պատրիարք Գրիգոր արքեպիսկոպոսը՝ որ է Խամեսցին, Դաւիթի դէմ մաքառումովը բարեհամբաւեալ (2265) Բարսեղ արքեպիսկոպոսը՝ որ է Աշտարակեցին, և Վրաստանի առաջնորդ Յովհաննէս Արքեպիսկոպոսը՝ որ է Գեղարդակիրը: Ասոնք վերոյիշեալ ձևով, խաչ և աւետարան և կանոնագիրք մէջտեղ դնելով, պիտի ընտրեն յեպիսկոպոսաց և ի վարդապետաց արժանաւորները, որ եղիցին դատաւորք սրբազան սինոդոսիս (ՂԻԻ. Բ. 211): Ասկէ կը հետևի թէ յիշեալ չորսերը տարբեր տեղեր ըլլալնուն՝ Էջմիածին նստող մնայուն ժողովին անգամ չէին կրնար ըլլայ. ուստի միայն ընտրելու պաշտօնը կը ստանային: Իրեն համար ալ խօսելով կը յայտնէր Դանիէլ, որ եթէ Յիսուս ընդարձակեցէ ինձ ի կապանս իմ, պիտի ըլլամ և այլովք նպաստամատոյց. և եթէ սպառնացէ իսպառ՝ պիտի աշխատիմ մինչև ի մահ իսկ ճգնիլ. իսկ եթէ ոչ, այսինքն եթէ մինչև ցմահ աքսորեալ մնայ, միայն ընդ օրհնութեանց և աղօթից իմոց, կ'ըսէ, զայս թողում առ ձեզ ինձ արձան յաւիտենական (ՂԻԻ. Բ. 213): Նշանակուած չորս ընտրողները տարբեր տեղեր գտնուելնուն, ամէնքը մէկտեղ բերելու և գործադրութեան սկսելու պաշտօնը կը յանձնէ Եփրեմի, միևնոյն յուլիս 10-ին գրուած թղթով մը, ուր յիշելով թէ ընդ իս և զձեզ էին ընտրեալ ի կաթողիկոսութիւն Հայոց, կը վկայէ անոր կրկին գերարժանաւորութեան, և անոր կը յանձնարարէ, ոչ որպէս փոխանորդի և պատկերի, այլ որպէս նոյն իսկ իսկական անձին իւրոյ, սինոդոսը կազմել տալ, իր կոնդակը հրատարակել և տարածել, և Մինաս իշխանին հետ խորհրդակցելով հաղորդել զայն ուր և որոց արժան իցէ. որով կիմանայ Ռուսական կայսեր գիտակցութեան և հաւանութեան ենթարկել, որպէսզի գործը աւելի հաստատութիւն ստանայ: Մինաս Լազարեանը պաշտօնապէս կ'անունէ փոխանորդ մեր ի դրան ողորմութեան (ՂԻԻ. Ե. 493), որ Ռուսական արքունիքին մօտ մնայուն գործակատարութեան մը գոյութիւնը կը ցուցնէ: Համաձայն այդ հրահանգի Մինաս պիտի ջանար կայսերական հաւանութեամբ զօրացնել նոր հաստատուելիք մարմինը, ուստի Եփրեմ խորհրդով նախապէս այդ

բանին հետամուտ եղաւ: Օրեր կը սահէին ակնկալելով բարձրագոյն հաւանութիւն ստանալ՝ այդպիսի մի կարգ և կանոն մտցնելու սուրբ աթոռում (ՂԻԷ. Բ. 217), բայց պետական գրութեամբ հնար չէր. զի Երեւան և Էջմիածին Ռուսական մարդ չէին: Նոյն իսկ Ղանիէլ և իրեններն ալ, երբ այդ տեսակ կարևոր ձեռնարկներու կը հետևէին, պէտք էր նկատի առնէին թէ Էջմիածին իրենց իշխանութեան ներքև չէր, և Ղաւիթ էր որ հոն կ'իշխէր, և միտքի մօտ չէր որ Ղանիէլեան ծրագիր մը Ղաւիթեան վարչութեան ատեն իրականանար: Միայն թէ, ինչպէս ակնարկեցինք, Ղաւիթին ազդեցութիւնը շատ կոտորած էր, մանաւանդ Մարաղացի Ահմէտին, Ղանիէլի բարեկամին, Երեւանի իշխան կամ կուսակալ անուանելէն ետքը. և միաբանութիւնը համարձակ իր տժգոհութիւնը և դիմադրութիւնը կը յայտնէր Ղաւիթի դէմ, և ասիկա Ղանիէլի և Ղանիէլեանց համարձակութիւն կու տար Էջմիածինի մասին կարգադրութիւններ մտածել և գործադրութիւններ փորձել, թէպէտ Էջմիածին իրենց ձեռքը չէր: Սակայն Էջմիածինէ դուրս ալ միաբանական մարմին մը կար, զի մօտ 65 հոգի էին Էջմիածինէ Փախստական միաբանները (ՂԻԷ. Է. 16), որոնք Տփղիսի մէջ ազատօրէն յանուն ընդհանուր միաբանութեան Ղաւիթի դէմ կը մաքառէին, և Ղանիէլը կաթողիկոս կը ճանչնային:

2289. ՊԱՐՍԻԿ ԱՐՔՈՒՆԻՔԸ

Ռուսական պաշտպանութիւնն ալ հետզհետէ կը զօրանար, քանի Ռուսները կընդարձակէին իրենց աշխարհակալութիւնը Կովկասեան գաւառներու վրայ: Կուսակալ իշխան Պօղոս Ցիցիանով, դաւաճանութեամբ սպանուած էր 1806 փետրուարին, Բաքու քաղաքը գրաւած միջոցին, բայց ոչ նուազ բարեկամ մըն էր իր յաջորդը Յովհաննէս Վասիլեան, կամ Իվան Վասիլիչ Գուտովիչ, որ Ղանիէլի նպաստաւոր տեղեկութիւն կու տար Պետրբուրգ, երբ այնտեղէն հարցում կուղղուէր իրեն, թէ երկու կաթողիկոսներից՝ աւելի որի՞ կողմն է հակուած Հայոց ազգը, և թէ ի՞նչ տեսակ աւելի յարմար է վերջ տալ դժուարութեանցը (ԵՐՅ. Ա. 34): Գուտովիչ երբ պէտք ըզգաց Պարսիկ արքունիքին հետ ալ խաղաղութիւն հաստատել, պայմաններու կարգը կը մտցնէր Ղանիէլի վերահաստատուիլը: Գուտովիչէ ոչ նուազ Ղանիէլի պաշտպան մըն էր Ահմէտ խան, որ շահին առջև իբր Պարսկական պետութեան նպաստաւոր գործ կը իերկայացնէր Ղանիէլի վերահաստատուիլը, քանի որ Ղաւիթ զգուելի եղած էր, և անկէ փախչելու համար եկեղեցականներ և իշխանաւորներ Ռուսական տիրապետութեան սահմանները կանցնէին, ժողովուրդն ալ անոնց կը հետևէր, և ամայի կը դառնային պարսկահպատակ գաւառները: Ահմէտի կը վերագրուի ուրիշ ճարտարապետութիւն մըն ալ, Ղաւիթը անգործութեան մատնելով իր նպատակը առջև տանելու: Ահմէտ լուր կը հանէ և Ղաւիթի ալ կը հաղորդէ, թէ ծերն այն վարդապետ, որ իրեն յանձնուած էր, վախճանեցաւ ողորմելին Մարաղայի մէջ (ՄՍՐ. 66): Ասով Ղաւիթ, արդէն յօգնած էր ճիգերը կը թուլցնէ: Բայց անկախաբար այդ գրոյցէն ալ, երկկողմանի պաշտպանութիւնները Ֆէթհալի վրայ ազդեցին, որուն համար անտարբեր էր այս կամ այն հայ եկեղեցականին անձը, և սկսաւ համակերպիլ կուսակալին առաջարկին և Ռուսական պահանջին: Անշուշտ այդ կացութեան հատկանքն էր, որ այն ատեններ Ղանիէլ Մարաղայէ Մարանդ

բերուեցաւ, Էջմիածին տարուելու նպատակաւ, բայց կրկին Մարաղա դարձուեցաւ, Էջմիածին տարուելու նպատակաւ, բայց կրկին Մարաղա դարձուեցաւ, զի նոյն օրեր Ահմատ խանն ազլ եղև յԵրևանու, և չկրցաւ Դանիէլը Էջմիածին տանիլ, ինչպէս կը դրկէ նոյնինքն Դանիէլ 1806 դեկտեմբեր 17-ին: Դանիէլ միջոց մը ևս շարունակեց մնալ յառաջին բնակութիւնն ի տան Ահմատ խանին, վայելելով Օրտու խանի հոգածութիւնը, որ Ահմէտ կողմէն իրեն խնամածուն էր եղած կիրակիները եկեղեցին կերթար, և նորէն իր տեղը կը դառնար (ԴԻԲ. Է. 502): Ահմէտ ազլ ըլլալէն կամ պաշտօնէ ելլալէն ետքն ալ, որ իր կամքով տեղի ունեցաւ Երևանի օդին դիմանալ չկրնալուն համար, շարունակեց Դանիէլի համար միջորդել, իրեն ձայնակից ունենալով Երևանի նոր կուսակալ Հիւսէյին Սարտարը, և այս միջնորդութիւններով 1867 ապրիլին ստացուցեալ թալլա, որ է արքունական հրովարտակը, Դանիէլը իբր կաթողիկոս Էջմիածին նստեցնելու: Ըստ սովորութեան պաշտօնանկ խիլա և ուրիշ ընծաներ ալ տրուեցան անոր, և հրաման եղաւ զայն պատուով և հանդէսով Երևան առաջնորդել: Այսպէս Դաւիթի տապալումը պատրաստուեցաւ նոյն իսկ Պարսիկներուն կողմէն, որոնց վրայ գրած էր նա իր բոլոր յոյսը, և անոնք շահելու համար ծախսած էր՝ իր և եղբօրը անձնական և Էջմիածինի աթոռական ստացութիւններէն ու հարստութիւններէն մեծամեծ գումարներ:

Տ. ԴԱՆԻԷԼ Ա. ՍՈՒՐՄԱՌԵՑԻ

2290. ԴԱՆԻԷԼԻ ԳԱՀԱԿԱԼԵԼԸ

Արքունի հրամանին գործադրութիւնը յատուկ պաշտօնէի մը յանձնարարուեցաւ, որ 500 հեծեալներու գլուխ անցած, Դանիէլը Մարաղայէ Թավրէզ և Թավրէզէ Երևան առաջնորդեց հանդիսաւոր կերպով: Ապրիլին մէջ ստացուած էր հրովարտակը, և մայիս 14-ին (ՄՍՐ. 68): Երևան խաչին երեքշաբթին, Դանիէլ հասած էր Երևանի մոտ Նորագաւիթ գիւղը, և Հիւսէյին Սարտար նոր կուսակալը՝ պատրաստութիւններ կը կարգադրէր՝ պաշտօնապէս իշխանութիւնը Դաւիթէ Դանիէլի փոխանցելու: Պաշտօնական գործողութիւնը կատարուեցաւ կուսակալին ապարանքին մէջ: Դանիէլ ամէն հանդերձանօք Նորագաւիթէ եկաւ, Հիւսէյինէ ընդունուեցաւ, և անոր աջ կողմը նստեցաւ, գլխուն վրայ կրելով արքունական հրովարտակը (ՄՍՐ. 70), որ է թագաւորին հրամանը գլխուս վրայ բացատրութեան՝ նիւթական և շօշափելի պատկերացումը: Էջմիածինէ միաբաններու բազմութիւն մը, Նորագաւիթ եկած և անկէ Երեւան ընկերացած էր Դանիէլի, գլուխնին ունենալով Ղազար Վեցիկեան, Սահակ Դարբինեան, Յովհաննէս Գայլակերեան, և գրագիր Անդրէաս Եպիսկոպոսները: Դաւիթ իր վերջին ատեններուն սովորութեան համեմատ կը գտնուէր Երեւանի Անապատը, և բաւական վրդովում զգացած էր, քաղաքին մէջ տեղի ունեցող շարժումներէն: Անհնար էր որ արքունի հրամանը անգիտանար, բայց կ'երևի թէ իր սովորական միջոցներէն վստահութիւնը վերուցած չէր, զի իր ձեռքին տակ պատրաստ կը պահէր պարկը չորք ոսկելիցք, որոց միոյ միոյ աւելի քան զթագաւոր երկայութիւն էր (ՄՍՐ. 71): Նոյն միջոցին իրեն ալ հրաւեր կու գայ Սարտարէն՝ Թաղէոս Մելիք-Մինասեանի ձեռքով, և կաթողիկոսական ամենայն հանդերձանօք կուսակալին կը ներկայանայ, բայց

կաթողիկոսի յատուկ բարձին վրայ Ղանիէլը նստած տեսնալով, ետ կը դառնայ ու դուրս կ'ելլայ: Կառավարական պաշտօնեաներ ետևէն հասնելով կը գրաւեն զամենայն սպասս և զգարոս կաթողիկոսական եկաւորութեան, երիվարը, խաչալէմը, գաւազանը, ու շաթըները (ՄՍՐ. 71): Ղաւիթ կը պարտաւորուի Անապատ դառնալ իբրև սոսկական մը: Ղանիէլ ետևէն կու գայ նոյն Անապատը, իբրև կաթողիկոսներու յատուկ իջեւան, կաթողիկոսական շքախումբի ամէն պարագաներով, և բազմաթիւ հետևորդներով միաբանութենէն և կառավարական պաշտօնեաներէն: Հիւսէյին Սարտար պաշտօնապէս հռչակած էր արքունի հրամանը, Ղաւիթի իշխանութենէ դադարիլը, և Ղանիէլի իշխանութեան տիրանալը, և ամէնուն հրամայած այսուհետև Ղանիէլի հնազանդելու պարտաւորութիւննին:

2291. ԱՅԴ ՄԱՍԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Այսպէս վերջացաւ Ղաւիթ Ե. Էնէգէթցիի կաթողիկոսութիւնը, որ 1801 ապրիլ 28-ին պարսիկ խանի ձեռքով աթոռին տիրացած էր (2118), և 6 տարի ու 16 օր ետքը, 1807 մայիս 14-ին, աթոռէն կը զրկուէր նոյնպէս Պարսիկ խանի ձեռքով, և կ'արդարանար բան գրոյն, թէ որով իւիք մեղանչէ ոք, նովիմբ և տանջեսցի (ՂԻԲ. Ե. 455): Պարսիկ կառավարութեան պաշտպանութեամբ ստացած կաթողիկոսութիւնը, Պարսիկ կառավարութեան հրամանով կը կորսնցնէր: Այսպէս Ղաւիթ իր միակ ոյժը կը կորսնցնէր, զի իր իշխանութիւնը ոչ կանոնական ընտրութեան վրայ հիմնուած էր, ոչ ընդհանուր համակրութեամբ զօրացած էր, ոչ ալ քրիստոնէայ պետութեան հովանաւորութեան ներքև կը գտնուէր. այլ միմիայն Պարսիկ կառավարութեան արտաքին բազուկն էր իր ոյժը, և անոր պաշտօնէից անյագ ընչաքաղցութեան պարարումն ալ իր միակ միջոցն էր: Երբոր այս ալ իրմէ կապտուեցաւ, և քաղաքական տեսակէտներ Պարսիկ կառավարութեան վրայ ազդեցին, զգաց թէ իրեն այլևս յոյսի նշոյլ չէ մնացած, և ամէն ձգտումներէ մերկանալով, ու նենգամիտ հնարագիտութեան կերպ մը չգտնելով, այն քանի մը օրերուն մէջ, որ Ղանիէլի հետ միասին մնաց Երեւանի Անապատը անձամբ եկաւ և անոր յանձնեց Էջմիածինի կաթողիկոսարանին բանալիները, ըսելով. Առ զայսոսիկ, կաթողիկոս եղբայր, յորոց թէ ես շահեցայ ինչ, շահեսցիս և դու (ՄՍՐ. 71): Այսպէս ինքնաբերաբար կը խոստովանէր Ղաւիթ թէ երբեք վայելք մը կամ օգուտ մը չշահեցաւ իր բռնագբօսիկ կաթողիկոսութենէն: Գործին իսկութեան գալով, հարկ կը զգանք դիտել որ երբ Ղաւիթի աթոռազրկութիւնը Պարսիկ կառավարութեան կը վերագրենք, Ղանիէլի աթոռակալութիւնն ալ նոյնին վերագրելով, կրնար ըսուիլ, թէ ուրեմն Ղանիէլի կաթողիկոսութիւնն ալ կանոնական և եկեղեցական պայմաններէն զուրկ կը մնայ, ինչպէս որ Ղաւիթին համար գրեցինք (2249), և պարզապէս գործնական տեսակէտով արդարացներ կաթողիկոսութիւն մը կը դառնայ, ինչպէս Ղաւիթինը որակեցինք (2251): Մեր տեսութիւնը բացայայտ կերպով ճշդելու համար, պէտք է յիշել տանք, թէ Ղանիէլ կանուխէն օրինապէս ընտրեալ մըն էր, թէ Մայրաթոռոյ միաբանութենէն (2219), և թէ Տաճկահայոց պատրիարքութենէն (2227), երբ վրայ հասաւ Յովսէփի կաթողիկոսութիւնը (2232): Եթէ այս կերպով առաջին ընտրութիւնը իր ոյժը կորուսած ըսենք, երկրորդ ընտրութիւն մըն ալ ունինք (2244), կանոնական կերպով կատարուած, որ միևնոյն

կացութիւնը կը վերանորոգէր, և որ իր ոյժը կորուսած չէր կրնար ըսուիլ՝ Ղաւիթի առանց նախընթաց և կանոնական պայմանի, լոկ արտաքին և կառավարական բռնի ոյժով օծուելովը (2249): Մենք գովաբան չեղանք Ղանիէլի տարածած օծուելուն (2268), և պիտի ուզէինք, որ Ղանիէլի իրաւունքը պաշտպանելով մէկտեղ, անոր օծումը Մայր տաճարին մէջ կատարուէր, երբ կառավարական ոյժով կանոնական իրաւունքը կը պաշտպանուէր: Այդ արարողութիւնը այս անգամ տեղի չունեցաւ, և 1802 մայիս 25-ին կատարուած Բագրեւանդի օծումը վաւերական սեպուեցաւ, և Ղանիէլ իբրև հինգ տարիէ իվեր ստացուած իրաւունքի տէր, կաթողիկոսական աթոռը բազմեցաւ Էջմիածինի մէջ, ուր բաւական ատեն մնացած էր իբրև կալանաւոր և կարգալոյծ, և ուր մօրուքը զերծուելուն նախատանաց ալ ենթարկուած էր:

2292. ԷԶՄԻԱԾԻՆԻ ՄԷՋ

Ղանիէլ և Ղաւիթ քանի մը օր միասին բնակեցան Անապատը: Հիւսէին խան պարտուպատշաճ հրամանները տուաւ երկուքին ալ, Ղաւիթին որ միամտօրէն հնազանդի, և Ղանիէլի որ վեհանձնօրէն սիրաշահի, և միաբանութեան ալ՝ որ հակառակութիւնները վերջացնէ. և այսպէս մայիս 20-ին, Յինանց վեցերորդ երկուշաբթի օրը, ամէնքը միասին Երեւանէ Էջմիածին եկան շքեղ հանդիսութեամբ: Ղըռի այգիի, կամ Ս. Հռիփսիմէի վանքին մէտ. Էջմիածինի միաբաններ և Վաղարշապատի բնակիչներ ուրախութեամբ դիմաւորեցին եկաւորները, յարգանաց նշաններ ցուցնելով Ղաւիթի ալ, որ կը մերժէր անոնց ցոյցերը, թէ ահա, ըստ սրտից ձեռոց արդ յաջողեցան իրքդ (ՄՍՐ. 72), որ լռելեան խոստովանութիւն էր թէ ինքն հանրութեան համակրութիւնը չէր վայելած: Հաւանական է որ մայիս 23-ին Համբարձման օրը՝ իր առաջին հայրապետական հանդիսադրութիւնը կատարած ըլլայ Ղանիէլ Մայրտաճարին մէջ, թէպէտ որոշակի նշանակուած չենք գտներ: Ղանիէլ շատ աւեր ու քանդուած գտաւ Մայրաթոռը, որուն մասին Ղաւիթ վերջին երկու տարիներու մէջ անփոյթ և անհոգ էր դարձած, և կարծես նախատեսելով, որ այլևս պիտի չկարենայ վայելել, բոլորովին ձեռքէ թողած էր իր առաջին գործունէութիւնը, և Մայրաթոռին ու Մայրտաճարին համար անտարբեր դիրք մը առած, աւելի Երեւանի մէջ կ'անցնէր իր օրերը: Ղանիէլ իր գործունէութեան մէջ իրեն հետ չունէր իրեն հօր պաշտպանները, Եփրեմ ու Յովհաննէս, Գրիգոր ու Բարսեղ եպիսկոպոսները, և Մանուէլ ու Ներսէս վարդապետները, որոնք գործոն դեր մը չունեցան վերջին եղելութեանց մէջ, և ոչ ալ տեղերնէն շարժեցան երբոր Ղանիէլի Էջմիածին մտնելը իմացան, այլ իրենց պաշտօններուն կամ զբաղումներուն վրայ մնացին: Նոյն ինքն Ներսէս Աշտարակեցիին ալ հազիւ 1808 մարտ 8-ին Գրիգորուպոլիսէ Էջմիածին եկաւ (ԶԱՄ. Բ. 150), Ղանիէլի նստելէն 10 ամիս ետքը, որով չ'արդարանար ոմանց խորհրդածութիւնը, թէ Եփրեմ Ներսէսի ներկայութենէն ազատելու համար, Ղանիէլի գահակալելը պատճառանք ընելով, փութացուցած ըլլայ զայն իրեն քովէն հեռացնել (ԴԻԲ. Է. լթ): Ընդհակառակն Եփրեմ ու Ներսէս, Լազարեան Մինաս իշխանի միջնորդութեամբ, ջանացած են Ռուսական կայսրութեան մօտ Ղանիէլի դիրքը ուժովցնել և նպաստաւոր օգնութիւններ ձեռք ձգել. ինչպէս եղած են, Սուրբ Աննայի ասպետութեան առաջին կարգի

շքանշանը (ՂԻԻ. Ե. 547), և թանկագին ընծաներ: Ներսէս այդ միջոցին զանազան խնդիրներ կարգադրելու համար՝ պատած է Եաշ (ՂԻԻ. Ե. 525) և Սոգոյկ և ուրիշ քաղաքներ, որով կը տեսնուի թէ հապճեպ վազք ալ ունեցած չէ դէպ էջմիածին՝ եպիսկոպոսանալու տենչանօք (ՂԻԻ. Ե. 1թ), որ իրեն համար արդարացի վարձատրութիւն էր Ղանիէլին կողմէն. այլ կատարուեցաւ իր էջմիածին դառնալէն ետքը, այսինքն Ղանիէլի աթոռ բազմելէն տարի մը ետքը: Այդ տարւոյն մէջ Ղանիէլ աշխատեցաւ ցրուեալ միաբանները հաւաքել, տարուած գոյքերը դերձնել, վանական բարեկարգութիւն հաստատել, միջոցներուն ներելուն չափ նորոգութիւններ ընել, միշտ իրեն գործակից ունենալով ներկայ միաբանները, որոնց գլուխը կը յիշուի Բարսեղ եպիսկոպոս Աշտարակեցին, որ Ղանիէլեան գործիչներէն մին էր Տփղիսի մէջ, և առաջին դարձողներէն մին եղած է: Խամսեցի Գրիգորին գործունէութիւնը այլևս յիշուած չենք գտներ, բայց և ոչ մահուան տեղւոյն և ժամանակին վրայ ճիշդ տեղեկութիւն ունինք: Ընդհանրապէս Տփղիսի մէջ մեռած կըսուի (01 ՕՐԱ. 172), բայց 1808 օգոստոս 23-ին տակաւին իբրև կենդանի կը յիշուի Ղանիէլի նամակներուն մէջ (ՂԻԻ. Ե. 584):

2293. Կ. ՊՈԼՍՈՅ ՄԷԶ

Երբոր էջմիածինի մէջ այդ մեծ փոփոխութիւնը տեղի կունենար, Կ. Պոլսոյ պատրիարքական աթոռին վրայ կը գտնուէր Յովհաննէս Բաբերոցին, զոր զանազան առիթներու մէջ Ղաւիթի իբր յայտնի պաշտպան ճանչցանք (2262, 2272): Մայրաթոռոյ միաբանութիւնը Ղանիէլի գահակալութիւնը աւետող պաշտօնագիրը յղած էր Կ. Պոլիս, Յովհաննէս վարդապետի մը ձեռօք, որ Գայլակերեանն եղած կըսուի (ՊԷՐ. 54), որ փութացած էր շուտով հասնիլ մայրաքաղաքը, ուստից յուլիս 27-ին կը գրէ թէ շնորհիւ Կարապետ Ազնաւորեան և այլ ամիրաներու սիրով ընդունուեցաւ, և առաջադրեալ բանն մի ի բարին կատարեցաւ, առանց այլևայլ ներհակական ընթացից և թէ Ղանիէլ կաթողիկոսի անունը սկսաւ յիշուիլ յուլիս 13-ին Վարդավառի բարեկենդանին նախընթաց Առաքելոց տօնին օրը և թէ զինքն ալ մայրեկեղեցին պատարագելու հրաւիրեցին Վարդավառին օրը, յուլիս 21-ին Մահսերաբեր այսինքն միաբանութեան հանրագիրը բերող Յովհաննէս վարդապետը, կը գրէ ևս, թէ շնորհիւ ունիմք ի պատրիարք հօրէն, զոր բազմահանճար արհի ալ կը կոչէ (ՂԻԻ. Ե. 529), և այսու կը վկայէ, թէ Յովհաննէս Ղանիէլի աննպաստ կամ Ղաւիթի նպաստաւոր ոչ մի նշան տուաթ չէ, և լրացած եղելութեան անհակառակ համակերպած է, և գրած ալ է ի բոլոր քաղաքս ևս յիշատակել Ղանիէլի անունը: Այդ առթիւ կը յիշուի Յովհաննէսի հրաւերով ազգային ժողով ալ գումարուած ըլլալը, Ղանիէլի համար Օսմանեան կառավարութենէ հրովարտակ ստացուիլը, Աստուածատուր Կոստանդնուպոլսեցի վարդապետին ձեռօք էջմիածին ղրկուիլը, պատուիրակին և անոր ընկերակցին Երեմիա Կոստանդնուպոլսեցի վարդապետին եպիսկոպոս ձեռնադրուիլը, և ի դարձին Ղանիէլէ օրհնութեան կոնդակ բերելնին (ՊԷՐ. 55): Յովհաննէսի ընթացքը լիովին կ'արդարացնէ՝ կանուխէն անոր մասին մեր յայտնած կարծիքը, թէ նա Ղաւիթի մոլեռանդ հետևող կամ շահագէտ կողմնակից մը չէր, այլ պարզապէս լրացուցած եղելութեանց համակերպող, և անձերու կամ

ձևակերպություններու բժախնդրութեամբ խնդիրներ յուզելէ խուսափող մըն էր (2236): Ասով Դաւիթ-Դանիէլեան վէճերը միանգամ ընդմիշտ կը փակուէին, երկու կաթողիկոսներու վրայ պառակտումները կը դադարէին, և 1801 ապրիլ 28-ին սկսած, և վեց տարիէ աւելի տևող, կիրքերու ճարակ տուող, և ազգին վնասներ հասցնող վէճերն ու կռիւները վճռապէս կը վերջանային 1807 յուլիս 13-ին. այլևս Դաւիթեաններ չէին մնար, և Դանիէլ հաւասարապէս ամենէն օրինաւոր կաթողիկոս կը ճանչցուէր:

2294. ՍԻՆՈՂԻ ԿԱԶՄՈՒԻԼԸ

Դանիէլի Մարաղայէ գրած կոնդակովը ծրագրուած էր Մայրաթոռոյ կառավարութիւնը և որոշուած էր, կաթողիկոսի անձնական իշխանութիւնը խորհրդակցական ձևի փոխել, Մնայուն Սինոդի մը կազմութեամբ (2286), զոր մենք մեր այժմեան ճշդաբանութեամբ Կրօնական ժողով կամ Կաթողիկոսական Խորհուրդ կրնայինք կոչել: Դանիէլ խոտսացած էր որ իր ազատութիւնը ստացած վայրկեանէն ըստ այնմ պիտի վարուէր, սակայն իր Էջմիածին դառնալէն տարի մը անցած էր, և դեռ օրինական գործադրութիւն չէր եղած, թէպէտ ինքն առանց խորհրդակցութեան ձեռնարկներ ընել չէր սիրեր: Անշուշտ կը սպասէր, որ Ռուսիոյ մէջ այդ նպատակին աշխատողներ Եփրեմ եպիսկոպոս, Ներսէս վարդապետ և Մինաս իշխան յաջողին Ռուսական կառավարութեան որոշումը ստանալ, որուն համար 1806 դեկտեմբեր 17-ին պաշտօնական դիմում ալ ըրած էր Եփրեմ եպիսկոպոս: Բայց Ռուս կառավարութիւնը քաղաքական տեսակէտով չէր կրնար գործին պաշտօնական ընթացք տալ, քանի որ Երեւան ու Էջմիածին իր իշխանութեան ներքև չէին (ԶԱՄ. Բ. 149): Այդ վերջնական որոշումին լուրը Ներսէս բերաւ, երբոր Էջմիածին եկաւ 1808 մարտին, և ուղղակի իրենց կողմէ գործադրելու ստիպողականութիւնը զգացուց, և եպիսկոպոս ձեռնադրուելով, և իբրև գրագիր կամ ատենադպիր՝ հայրապետական գործունէութեան գլուխ կանգնելով, ձեռնարկեց պէտք եղածը նախապատրաստել: Խնդիրը միաբանութեան հաղորդուեցաւ պաշտօնապէս, և միաբանութիւնը 1808 ապրիլ 25-ին յատուկ հանրագրութեամբ, ոչ պարզ հաւանութեան այլ շնորհակալութեան ուղերձ մը մատոյց կաթողիկոսին, հաստատուելիք կարգադրութեան մասին: Ամիս մը ևս անցաւ անոր վրայ, մինչև որ պարտուպատշաճ գրութիւններ ու ծրագիրներ և ուրիշ պատրաստութիւններ լրանան, և մայիս 25-ին Հոգեգալստեան երկուշաբթի օրը հրատարակութիւնը կատարուեցաւ Մայրտաճարի մէջ հանդիսաւոր արարողութեամբ: Խորհրդաւոր էր նշանակուած օրը, զի ճիշդ հինգ տարի առաջ 1803-ին, օրը օրին և տօնը տօնին, մայիս 25-ին և Հոգեգալստեան երկուշաբթիին էր, որ Դաւիթ Դանիէլին մօրուքը գերծելու նախատական բռնութիւնը կատարած էր (2277): Մայիս 25-ին էր կատարած Բագրեւանդի օծումն ալ վեց տարի առաջ, բայց եօթնեկի օրն ու տօնը տարբեր (2266): Նախ կոնդակածև գրութիւն մը կարդացուեցաւ, որուն մակագիրն էր. Բան յաղագս վերահաստատութեան բարեկարգութեան կառավարիչ սուրբ ժողովոյ յԱրարատեան գերագահ աթոռն Ամենայն Հայոց, ի Կաթողիկէ եկեղեցի սուրբ Էջմիածին (ԴԻԷ. Բ. 222): Անոր մէջ կը կրկնուէին Մարաղայէ տրուած, 1806 յուլիս 10-ի կոնդակին միտքերը, և Դանիէլ յանդիման սրբութեան սեղանոնյն կը յայտարարէր, ենթադրել

օրինաց և պատուիրանաց սրբոց՝ զազատութիւն կամաց և գործոց իւրոց, և կամակար մտօք կը շնորհէր ժողովոյն՝ ազատօրէն և անբռնադատ խորհիլ վասն ամենայն հարկաւորութեանցն բարեկարգութեանց (ՂԻԻ. Բ. 223): Գործին աւելի նշանակութիւն աւելցնելու համար՝ Մայրտաճարին մէջ իսկական ստորագրութեամբ երդմագիր մըն ալ կ'արտասարէր և կը յանձնէր ժողովին, որուն մէջ ընդարձակ կերպով բացատրուած էր իր բռնելիք ընթացքը, վարելիք իշխանութիւնը և ժողովին որոշումներուն համակերպութիւնը (ՂԻԻ. Բ. 223): Կաթողիկոսէ ետքը երդուընցան բարձրաձայն խորհրդարանի վեց նորահաստատ անդամները (ՂԻԻ. Բ. 226) հաւատարմութեամբ և արդարութեամբ պաշտօննին վարելու համար. և ամենէն վերջը երդուընցան միաբանութեան անդամները, 7 եպիսկոպոս և 15 վարդապետ, խղճի մտօք յարգելու և հպատակելու կաթողիկոսին և ժողովին, հաստատուած կանոններուն և տրուելիք որոշումներուն (ՂԻԻ. Բ. 228): Քանի մը քահանաներ ալ մասնակցեցան երդումին, իբր ներկայացուցիչք քահանայական դասուն:

2295. ԳՈՐԾԵԼՈՒ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐ

Ժողովականներուն թիւին համար նախատեսուած էր որ չիցեն պակաս քան զվեց (ՂԻԻ. Բ. 201), և այս առաջին անգամ ալ մայիս 25-ին վեց անդամներ յիշուած կը գտնենք (ՂԻԻ. Բ. 226), առանց անունները տալու: Սակայն քիչ ետքը սեպտեմբեր 5-ին ի բարձրագոյն խորհրդարանագրուած պաշտօնագրի մը ներքև 7 անուններ կը կարդանք, և են Բարսեղ, Յովակիմ, Յովհաննէս, Ստեփանոս, Ալեքսան, Ներսէս և Ռեթէոս եպիսկոպոսներ (ՂԻԻ. Ե. 618), որոնցմէ մէկը, հաւանաբար վերջինը, մայիս 25-էն ետքը աւելցուած պիտի ըլլայ: Սուրբ ժողովին, կամ Կառավարիչ ժողովին, կամ Բարձրագոյն Խորհրդարանին, կամ Սրբազան Սինհոդոսին, և աւելի ճշդութեամբ՝ Կաթողիկոսական Խորհուրդին անդամներուն թիւը կանոնագիրին մէջ որոշուած չէր, ուստի պարագաներու համեմատ աւելցաւ կամ նուազեցաւ, և մինչև 11 ալ եղաւ երբեմն: Առձեռն ներքին կանոնագիր մը կազմուեցաւ 22 յօդուածներով, որուն մէջ պաշտօնական կոչում կորոշուի, Սուրբ ժողով և Սուրբ ժողովի անդամներ, և կը հրամայուի միշտ Խաչն և Աւետարանը ու Կանոնագիրքը մէջտեղ ունենալ: Նիստերը ամէնօրեայ պիտի ըլլան, բացի կիրակիներէ: մեծահանդէս տէրունիներէ, սրբոց մեծ տօներէ, նաւակատիքներէ, մեծ բարեկենդանէ ու այլ այսպիսի օրերէ: Անդամներուն կարգը պիտի ըլլայ ինչպէս եկեղեցին կը կանգնին: Իսկ կանոններուն մեծագոյն մասը, 6-րդ մինչև վերջինը խօսելու և վիճելու ձևերով կը զբաղի, որպէսզի սուրբ ժողովը արբեցողների ժողովի նման չդառնայ (ՂԻԻ. Բ. 228-232): Ժողովին գործողութենէն յիշատակներ չունինք ձեռուընիս, և կանգիտանանք ալ, թէ Մայրաթոռի դիւանը այդ առաջին սկզբնաւորութեան ժամանակէն ատենագրութիւններ պահուած ունի արդեօք: Ամէն առթի մէջ ժողովը Ղանիէլի օրով երկար պաշտօնավարութիւն չկրցաւ, զի կազմութենէն քանի մը ամիս ետքը Ռուսաց և Պարսից պատերազմները վերսկսան, էջմիածին շփոթութեանց մատնուեցաւ, և Ղանիէլ ալ բռնադատեալ Երեւան փոխադարձուեցաւ, ուր և վախճանեցաւ նոյն 1808 տարին, հոկտեմբեր 9-ին (ՇԱՀ. Ա. 234):

Երբոր Մայրաթռչի մէջ խորհրդարանի մը հաստատութեամբ՝ վերջ կը տրուէր կաթողիկոսին անձնական և անձնահաճ իշխանութեան, բնական էր որ պիտի ընդարձակուէր խորհուրդի անդամներուն գործունէութիւնը: Միւս կողմէն հնար չէր, և երբեք ալ եղած չէ, որ համահաւասար գործունէութիւն յայտնուի իւրաքանչիւր անդամի կողմէն, և բնական էր որ աշխոյժով ու կարողութեամբ առաւելութիւն ունեցողներ, առաւելագոյն դեր կը վարէին, և աւելի աչքի զարնէին: Նորահաստատ անդամներէն աւելի զրուցուածներն են երկու Աշտարակեցիները, Բարսեղ և Ներսէս, առաջինը իբր երիցագոյն և նախանդամ, և երկրորդը իբր երիտասարդագոյն և արտասովոր թափով գործունէայ: Դաւիթի ջատագովներ կը մեղադրէին և կը մեղադրեն այդ երկուքը՝ և կը պնդեն, թէ Ներսէսը էջմիածնում կատարեալ բռնապետ դառաւ, թէ Դանիէլ անունով էր միայն կաթողիկոս, թէ եղած էր որպէս խրտուիլակ՝ Ներսէսի և Բարսեղի ձեռքին խաղալիք, զի Ներսէսին ոյժ էր տալիս և Բարսեղ (ԴԻԲ. Է. լթ): Բայց այդ խիստ դատաստանը ինքնին կը ցնդի, երբոր դիտենք, թէ Դանիէլի պաշտօնավարութեան առաջին ամիսներուն Ներսէս էջմիածինէ բացակայ էր, թէ գալէն երկու ամիս ետքը ժողովը կազմուեցաւ, և թէ կազմուելէն ետքը հազիւ չորս ամիս կրցաւ գործել ժողովը Դանիէլի ատեն, պատերազմի շփոթ օրերն ալ մէջը ըլլալով: Հետևաբար շատ պիտակ բռնաւորութեան մը եղած կ'ըլլար Ներսէսի վարած բռնապետութիւնը: Բարսեղի անունն ալ կցելը, արդարացում կը դառնայ Ներսէսի, զի Բարսեղ նախանդամ էր, և կաթողիկոսի տկարութեան և հիւանդութեան պատճառով օրինաւորապէս իբր գործադիր իշխանութեան աւանդապահ կը ներկայանար, և Ներսէս օրինաւորութեան սահմանին մէջ կը մնար Բարսեղի հետ գործելով: Գալով կացութեան, անկարգ և խառնակ և շփոթ վիճակի մէջ էր էջմիածին, երբոր գործի տէր կը դառնար Դանիէլ. բացառիկ պարագաներ բացառիկ միջոցներ կը պահանջէին, և նոր բան մը չէր ըլլար, եթէ կաթողիկոս և ժողով բացառիկ և ուժգին միջոցներու դիմէին կարգուսարք, ձևուկանոն վերահաստատելու համար: Եթէ այդ պարագաներու մէջ Ներսէս աւելի գործունէութիւն ցուցուց, պարզապէս իր անձնական կարողութեան և անխոնջ աշխատասիրութեան հետևանքն էր: Ձրի կը նկատենք նաև միւս մեղադրանքը, թէ այդ քանի մը ամիսներու միջոցին, և ոչ իսկ արժին անբարեգարդութիւնն ու անկարգութիւնները անհետացան (ԴԻԲ. Է. լթ), զի ոչ միայն դիւրին չէր քանի մը ամիսներու շփոթ կացութեան միջոցին՝ մեծ արդիւնաւորութիւն ունենալ, այլ այս լսողները խոստովանած կ'ըլլան, թէ Դաւիթ իր վեցամեայ պաշտօնավարութեամբ, միայն անբարեգարդութիւն և անկարգութիւններ թողած է իր ետէն: Թող որ անարգելի բաներ չեղան, միաբանութիւնն ու գոյքերը հաւաքել և ամփոփելը, միաբանական կեանքը վերանորոգելը, և որ աւելին է՝ խորհրդակցական կամ ժողովական կառավարութիւն հաստատելը, որուն համար օրէն չէ ըսել, թէ եկեղեցու շահերին վտանգաւոր եղաւ, վասն զի եկեղեցւոյ հնաւանդ կանոններուն համաձայն էր. և ոչ ալ հայրապետական իրաւունքների սահմանափակումը նախագծեց (ԴԻԲ. Է. լթ), զի Հայոց եկեղեցին չ'ընդունիր հայրապետներու անկոպար և անկանոն, բացարձակ և անձնական պաշտօնավարութիւնները: Եթէ

սահմանափակում նախագծել ըսելով՝ 1836-ի պետական կանոնադրության կ'ակնարկեն, տրամաբանական չէ երեսուն տարիներ ետքը եղած իրողութիւն մը, երեսուն տարի առաջուան գործիչներուն վրայ բեռցնել: Այդ կէտը կը թողունք իր կարգին լուսաբանել:

2297. ԴԱԻԹԻ ՀԱՆԴԵՊ

Միակ պատմական պարագայ մը, որ ծանրածանր մեղադրանքներու իբր փաստ յառաջ կը բերուի, Դաւիթի օր մը կատարուած բռնական գործն է: Բայց նախապէս պէտք է յիշենք, թէ Դանիէլ և Դանիէլեանք մինչև այն օրը, ոչ մի կերպով Դաւիթի անձին դէմ հակառակութեան կամ նեղութեան գործ մը ըրած չէին, եթէ բռնի ձեռք ձգուած և բռնութեամբ պահուած կաթողիկոսութեան՝ բռնի ձեռքէն առնուիլը, անիրաւութիւն ըսող կամ կարծող չգտնուի: Կը պատմուի, թէ երբոր Դանիէլ փառաւորութեամբ Երեւանէ Էջմիածին պիտի գար, Հիւսին Սարտար՝ պաշտօնի փոխանցումին օրը Դաւիթէն կրած անարգանքին վրայ բարկացած (2290), հրամայած ըլլայ զայն բոկոտն և բացաւ գլխով ընթացուցանել յառաջոյ երիվարին մինչև ցէջմիածին (ՊԷՌ. 54): Պատմուածին ստուգութիւնը չենք երաշխաւորէր, զի ականատես մը չէ պատմողը, բայց այս ինչ ստոյգ է, թէ Դանիէլ ուզեց և կարգարդեց որ Դաւիթ համապատիւ շքեղութեամբ իրեն ուղեկից, և ուրիշներէ ալ յարգուի, ինչպէս յիշեցինք (2292): Էջմիածինի մէջ ալ թողուց միւս եպիսկոպոսներու կարգին համարձակ և ազատ կեանք վայելել, և ապրիլ ինչպէս որ ուզէ, ոչ ներսի Ղազարապետը փակեց, ոչ յարաբերութիւններէ զրկեց, և ոչ շաթըրներու պահպանութեան ենթարկեց, որ կերպով Դաւիթ իրեն հետ վարուած էր (2273): Դանիէլ այդչափ ազատութիւն ներելուն համար՝ պարտաւոր եղած էր միաբաններուն զայրոյթին ալ զսպել, և քինախնդրութիւննին ստանձնել, զի անոնցմէ ամէն մէկը դեռ չէր մոռցած Դաւիթէ կրած խոշտանգանքները և հալածանքները, բանտարկութիւնները և զանարբութիւնները: Եթէ մէկն ալ կար որ նուազ զանգատելու ու զայրանալու պատճառ ունէր, Ներսէսն էր, որ Դաւիթի բռնութիւններէ ազատ մնացած էր, բայց ան իր ընկերներուն զգացումներուն մասնակից էր, և անոնց փափաքները տեղը տանելու ճարպիկութիւնն ունէր: Դաւիթին գլուխը փորձանք մը բերելու, և իրենց կրել տուածները՝ անոր ալ կրել տալու ձգտումը ընդհանուր էր միաբաններուն մէջ միայն Դանիէլի անյիշաչար բարեսրտութիւնը և իրեն հանդէպ տիրող պատկառանքն էր, որ ամէնքը կը կասեցնէր, և 1807 մայիսէն մինչև 1808 սեպտեմբեր, Դաւիթ բանէ մը ցաւելու կամ զրկումի մը համար զանգատելու առիթ չէր ունեցած, մինչև իսկ իր սենեակին, հանդերձանքին, կերակուրին և սպասարկութեան յատուկ մտադրութիւն կը դարձուէր: Բայր կերևի թէ որչափ ալ Դաւիթ հանդարտ կերևէր, ներքին զգացումները բոլորովին հանդարտած չէին, և Դանիէլի դէմ դժկամակ մտայնութիւնը իր սիրտին մէջ կը տիրէր տակաւին: Պատահական առիթ մը մէջտեղ հանեց այդ տրամադրութիւնը:

2298. ԲԺՇԿԱՐԱՆԻ ՄԻՋԱԴԵՊ

Դանիէլ շարունակ հիւանդկոտ և տկար էր, և ամէնն ալ այն միտքը ունէին, թէ՛ Աստուած գիտէ ողջանալն (ԴԻԲ. Ե. 621): Առաւելագոյն տագնապ մը ունեցաւ 1808 օգոստոսին վերջերը, որ իբր կաթուած մը կամ կաթուածի հետևանք կը յիշուի (ԴԻԲ. Ե. լթ): Կաթողիկոսը խնամող բժիշկը

Նահապետ է կոչուած (ՄՍՐ. 73), բայց անոր հետ ուրիշ մըն ալ կը բերուի, Թօփալ Յովհան Նորգեղցի, որ խնդրեաց զԲժշկարան, և խոստացաւ ցուցանել անդ զցաւն սրբազանին և զդեղն նորա (ԴԻԲ. Ե. 621): Ուզած գիրքը Ամիրտովլաթի բժշկարանն էր, որ Ղաւիթի քով գտնուելուն (ՄՍՐ. 73), Գրիգոր վարդապետը կը դրկեն ուզել (ԴԻԲ. Ե. 621): Ղաւիթ կը զլանայ գիրքը յանձնել: Պէտքին ստիպողականութիւնը և Ղաւիթին տմարդի զլացումը, կիրքերը կը գրգռեն, և սանձուած զայրոյթին պորթկալու առիթ կու տան: Երկրորդ անգամ գիրքը կ'ուզեն վէքիլ կամ գործակալ Գրիգոր եպիսկոպոսի ձեռքով, և երբ անոր ալ կը զլանայ, գործին օրինական ձև տալու համար, ժողովը եօթը ստորագրութիւններով (2295) հրամանագիր մը կ'ուղղէ Ղաւիթին. Սուրբ ժողովն բարձրագոյն խորհրդարանի յայտնէ ձերում սրբութեան, զի Բժշկարանն սրբոյ աթոռոյն որ առ մեզ է, առաքեսչիք ընդ այն գրաբերիս, քանզի վասն առողջութեան մեր սրբազնակատար տեառն հարկաւոր է այժմիկ (ԴԻԲ. Ե. 618): Գիրը 1808 սեպտեմբեր 5 թուական կը կրէ (ԴԻԲ. Ե. 61), որ կը ճշդէ պատահարին օրը, և կը պատասխանէ Խաչի բարեկենդանին նախընթաց շաբաթ օրուան: Գրութեան մէջ սպառնալիք չկար, և դարձեալ եթէ գիրքը Ղաւիթի և ոչ Մայրաթոռի սեփականութիւն ալ ըլլար, ինչպէս Ղաւիթի ջատագովներ կը թելադրեն, մարդկային ամենատարրական զգացումը պիտի չներէր, ուրիշի մը առողջութեան պարագային՝ այսպիսի բժախնդրութեանց դիմել, որոնք իսկապէս տեղի ալ չունէին: Նորէն Ղաւիթին գացողը Գրիգոր եպիսկոպոսն է, բայց Ղաւիթ նորէն կը զլանայ, ժողովին հրամանագիրը կը պատռէ, Ներսէսի դէմ ալ կը զայրանայ՝ Անիծուած լինիս հայիոյութեամբ, ժողովն ալ կանարգէ ըսելով: Մի քանի կով բազմացրել ես այնտեղ, և ինչ որ մրում ես, նոքա ստորագրում են (ԴԻԲ. Ե. խ): Կաթողիկոսի հիւանդութեան հանդէպ թշնամական ընթացքը, հայիոյալից խոսքերը, ժողովին նախատուիլը, և հազիւ զսպուած հին ցասումը, կը բորբոքին և միաբանները կը զայրացնեն, եպիսկոպոս և վարդապետ, հրացանակիր և սպասաւոր, Ղաւիթին սենեակը կը խուժեն, Ներսէսին տուած հարուածը՝ Ղաւիթը կը զլորէ (ԴԻԲ. Ե. խ), Ստեփանոս Ենոքեան եպիսկոպոս, ժողովականներէն մին, անոր առատ մորուքը կը խուզէ, մինչև ձմեռային թանապա կոչուած սենեակը բռնի կը տանին, մորուքը սափրիչին զերծել կու տան, և տպագրական խուցն կը փակեն, Մելքոն Ղարաբաղցի հրացանակիրին պահպանութեան ներքև, որ յատուկ կիրք ալ ունէր Ղաւիթի դէմ, զի ժամանակին իր կինը լլկել տուած էր Ենոքեանը Էջմիածինէ փախուցած ըլլալուն համար (ՄՍՐ. 74): Ղաւիթի սենեկը խուզարկելով Բժշկաբանը կը գտնուի և բժիշկին կը յանձնուի (ՊԷՐ. 65): Ղանիէլ եղածը լսելով կը ցաւի, և միաբանները կը յանդիմանէ, անկողինինմէջէն Ղաւիթը ազատելու հրամաններ կու տայ, բայց կերևի թէ չեն գործադրուած, զի ութ օր մնացած է Ղաւիթ արգելարանին մէջ, զրկումներ ալ կրելով, որոնց մէջ շղթաներ և զգուելի կերակուրներ ալ կը յիշուին (ԴԻԲ. Ե. խա): Մենք ոչ մի կերպով պիտի արդարացնենք Ղաւիթի վրայ գործածուած բռնական արարքը, որչափ ալ դատապարտելի ըլլայ անոր ամարդի և անխիղճ զլացումը: Սակայն այն մեղադրանքը զոր կը յայտնենք Ղանիէլեանց վրայ, կրկին և երեքկին սաստկութեամբ կը դառնայ Ղաւիթին վրայ, գործուածը՝ մէկ տասներորդն իսկ չէր, այն ամէն խոշտանգանքներուն՝

գորս Դանիէլի (2274, 2277) և միաբաններուն (2264, 2265) վրայ կատարուած էր ինքն երկար տարիներով:

2299. ԴԱԻԻԹԻ ԸՆԹԱՅՔԸ

Երբոր Դաւիթի արկածին լուրը Երևան հասաւ, Բարսեղ եղբայրը և անոր Աբրահամ աները՝ եղելութիւնը Հիւսէյիմի ներկայացուցին, իբրև անսաստութիւն, անոր հրամաններուն դէմ (2292): Սարտարն փութաց անձամբ էջմիածին գալ սեպտեմբեր 6-ին, իբր ի տես սրբազանին Դանիէլի (ԴԻԷ. Ե. 621): Հոն հասնելով, ութը օրէն (ԴԻԷ. Է խա) Դաւիթը արգելարանէն հանել կու տայ, նախապէս ապահովելով Դաւիթի խոստացած փէշկեան (ԴԻԷ. Ե. 621), մորուքը ածիլողները պատժելու համար քննութիւն ալ կուզէ բանալ, բայց կը հանդարտի երբոր եղելութեան կաթողիկոսին հրամանով եղած ըլլալը իրեն կը հաւաստեն, և Դանիէլն ալ զայն կը հաստատէ: Այսուհանդերձ Դանիէլեանք ալ կը ստիպուին տալ Սարտարի զբազում ընծայս և զգումար դրամոց, և այնպէս դարձուցանել զնա յետս: Հիւսէյիմ մէտկեղ Երեւան կը տանի Դաւիթը, որ անշուշտ ամէն միջոց գործածած էր Հիւսէյիմը այդ բանին համոզելու համար: Այսպէս Դաւիթ սեպտեմբեր 5-էն սկսած ութօրեայ բանտարկութենէն ետքը, Երեւան կու գայ և Բարսեղ եղբորը տունը կը տեղաւորուի: Այս միջոցին նորէն սկսած էին Ռուսներու և Պարսիկներու պատերազմները: Աղեքսանդր Ա. Ռուսիոյ կայսրը, 1807 յուլիս 8-ին Գաղղիոյ Նաբօլէոն կայսեր հետ հաշտութիւն կնքելուն վրայ, պատեհ գտած էր իր տիրապետութիւնը ընդարձակել հիւսիսէն Շուեսներու և հարաւէն Պարսիկներու դէմ, և 1808 սեպտեմբեր 15-27ին ալ Էրֆուրթ (Erfurt) կը հասնէր Նաբօլէոնի հետ անձամբ տեսակցելով երկկողմանի ձեռնարկներու ծրագիրը ընդարձակելու: Թուականը ճշդիւ կը համապատասխանէ էջմիածինի մէջ տեղի ունեցած Դաւիթի արկածին, և Երեւան փոխադրուելուն: Ապպաս Միրզա արքայորդին, Ատրպատականի և Հայաստանի գաւառներուն կողմնակալ և բանակին հրամանատար, նոյն օրեր կը հասնէր Երեւանը պաշտպանելու Ռուսներու դէմ, որոնք Գուտովիչի զօրապետութեամբ քաղաքին դէմ կը յառաջէին: Դաւիթ հազիւ Երեւան եկած, կը փութայ երթալ Խորվիրապի դաշտը, ուր հասած էր Պարսից բանակը, և Ապպաս Միրզայի առջև Դանիէլն ու Ներսէսը կ'ամբաստանէ, իբրև թէ անոնք են գրգռիչն Ռուսաց և ածողն ի վերայ Պարսից: Հետևանքը կ'ըլլայ որ Ապպասի հրամանով և Հիւսէյիմի ձեռքով, Դանիէլ իբրև կասկածաւոր կը փոխադրուի ի բերդն Երեւանայ՝ հիւանդագին անձամբ, իսկ Ներսէս Պարսից բանակը կը տարուի, ուր Ապպաս զայն հարցուփորձի կ'ենթարկէ զպատճառաց զալստեան Ռուսաց, և կը յայտնէ զբողոքանսն Դաւիթ (ՄՍՐ. 75):

2300. ՅԱԶՈՐԴԻ ՈՐՈՇՈՒՄ

Այդ ամէն շփոթութեանց մէջ միաբանութիւնը սկսած էր մտահոգ ըլլալ, թէ որչափ ալ Դանիէլ աթոռին տիրացած էր, սակայն անոր տկար և հիւանդագին վիճակը նախատեսել կու տար, թէ երկար պիտի չկարենայ ապրիլ, և աթոռի մօտալուտ պարապութեան պարագային, կրնար ըլլալ որ Դաւիթ, իբրև արդէն օծեալ կաթողիկոս, նորէն աթոռին տիրանալ. մանաւանդ եթէ անգամ մըն ալ իր քաղաքական վարմունքին փոփոխելով, Ռուսական հովանաւորութեան ապաւինէր, ինչպէս

առաջին անգամ օգտուած էր (2245): Միաբանութեան մէջ այդ մտածումները հետզհետէ կը զօրանային Ղանիէլի վերջին հիւանդութեան վրայ: Այդ տեսութեամբ 1808 սեպտեմբեր 5 օրը, միաբանք ժողովեալ էին և գիր արգալի կը պատրաստէին կաթողիկոսին ուղղուած, որ Եփրեմն լինի կաթողիկոս յետ ձեր: Ճիշդ այդ միջոցին էր, որ խապարն լսեցին, որ երեք անգամ մարդ գնաց, և Ղաւիթն Բժշկարանն չտուաւ (ՂԻԲ. Է. 621): Ասոր վրայ հանդիպածը արդէն պատմեցինք (2298). և զուգադիպութիւնը լաւ կը բացատրէ միաբանական զայրոյթին բողոքումն ու սաստկութիւնը: Գիրին պատճէնը ունինք (ՂԻԲ. Է. 61), որուն ներքև ստորագրած են 5 եպիսկոպոսներ, Ստեփանոս, Մարտիրոս, Յովհաննէս, Գրիգոր և Յակոբ, և 17 վարդապետներ, իսկ եօթը ժողովական եպիսկոպոսները՝ իբրև գործադիր իշխանութիւն դուրս մնացած են: Միաբաններ ընդարձակօրէն շնորհակալութիւն կը յայտնեն արքայորդի Ապպասի և կուսակալ Հիւսէյինի, որ Ղաւիթը հեռացուցին և Ղանիէլը նստեցուցին, բայց տեսնելով որ սրբազնակատար տէրոջ մեր ի հիւանդութեան կայ, որչափ ալ կը յաւելուն թէ տացէ Տէր զի երկարեցին աւուրք ձեր, այլ ըստ որում ի մահկանացու վիճակի կամք ամենեքեանս, կ'առաջարկեն որ յետ ձեր մեր կաթողիկոսն՝ Եփրեմ սրբազանն լինիցի, ինչպէս որ կանուխէն ալ ընտրուած ու ծանուցուած էր: Եւ կը խնդրեն որ հաստատուն գրով Շահգատային և Հիւսէյին խան Սարտարին միամտութիւն տրուի իրենց, որպէսզի Ղաւիթն միւս անգամ ամենևին չլինիցի իշխանութիւն կաթողիկոսական (ՂԻԲ. Է. 620): Յայտնի է թէ Ղանիէլի համար ասկէ ընդունելի առաջարկ չէր կրնար ըլլալ, մինչև անգամ կ'երագէր իւր ձեռքով օծել Եփրեմին, ու գահը նրան յանձնելով, ապա հանգիստ խփել աչքերը (ԵՌՅ. Ա. 41): Սակայն նոյն օրը տեղի ունեցաւ Ղաւիթի պատահարը, որուն յաջորդեցին Ղաւիթի հեռանալը, ու Պարսից արքայորդւոյն դիմելը, և Ղանիէլի Երեւանի բերդը փակուիլը (2298), զոր պէտք է դնել շուրջ սեպտեմբեր 20-ին: Սոյն օրերն էր որ Ներսէս ալ հարցուփորձի կ'ենթարկուէր Ապպաս Միրզա արքայորդւոյն վրանին մէջ, Խորվիրապի մօտերը:

2301. ՆԵՐՍԷՍ ԱՐԴԱՐԱՑԵԱԼ

Ներսէս հանդարտութեամբ լսեց Ղաւիթի կողմէն իրենց դէմ եղած ամբաստանութիւնը, իբր թէ Ռուսերը Պարսից դէմ գրգռող ըլլային, հերքեց եղած զրպարտութիւնը, և երկու ժամի պայմանաժամ խնդրեց ու ստացաւ՝ իրենց արդարացման փաստը ներկայելու: Իսկոյն դարձաւ էջմիածին, գտաւ 1804-ին Ղաւիթէ Ցիցհանովի գրուած նամակը, և փութաց դառնալ և Ապպասի ներկայացնել եզրակացնելով, թէ Տեսէք ո՞ր է իրաւիրիչն Ռուսաց, ե՞ս, թէ դա ինք: Ղաւիթ (ՄՍՐ. 75): Հաւանաբար այդ միևնոյն 1804 յունիսին Ցիցհանովի գրուած նամակն է (2280), որուն թէպէտ ամսաթիւը չկայ (ՂԻԲ. Է. 428), սակայն յունիսի վերջերը պիտի հաշուուի, զի 20-ին էր Ցիցհանովի Շրէչ հասնիլը (2278): Այդ գիրով Ղաւիթ կը յայտարարէր, թէ Ռուսիս ենք յոյժ և ցնծուն և զուարթամիտ ըստ ներքին ախորժութեան հոգւոյ և աներևոյթ ըղձութեան կամաց, ընդ ցանկալի և փրկութենագործ եկաւորութիւն ձեր, և ընդ տիրապարզև յաղթութիւն, և կը յաւելուր, Աչք մեր և ամենեցուն հաւատացելոց եղիցի ի լոյս, և օրհնեալ և խնկաւորեալ է բարեմարդութեամբ մուտ ձեր յերկիրս (ՂԻԲ. Է. 427): Այդ յայտնութիւնը զայրացուց արքայորդին, վասնզի կը մերկացնէր թէ

Դաւիթ զիրենք կը խաբէր նոյն իսկ այն միջոցին, երբ զինքն իրենց անձնուէր, և Ռուսաց ռխերիմ կը ցուցնէր: Ներսէս այդ յայտնութեամբ Դաւիթի կործանման վճռական հարուածը տուած եղաւ, զի այլևս Դաւիթ չկրցաւ Պարսից պաշտպանութենէն օգտուիլը: Ապպաս այնչափ զայրացաւ Դաւիթի դէմ, որ Ներսէս արտօնեց զի վարեսցի ընդ նմա որպէս և կամեսցի, բայց Ներսէս չուզեց առիթն օգտուելով նոր նեղութիւն տալ Դաւիթի, որ կերևի թէ Ապպասի ներկայութեան ալ ելած էր, և չէր կրցած իր գրածը ուրանալ, զի կըսուի, թէ Ներսէս թոյլ ետ Դաւիթի գնալ նստիլ ի տան եղբօրն յԵրևան: Ներսէս յօգուտ գործածելով Ապպասի առջև վաստկած վստահութիւնը, անոր ներկայեց Եփրեմի յաջորդութեան խնդիրը (ՄՍՐ. 75) միաբանութեան կամքին համեմատ (2300), և հաւանութիւնը ստացաւ, հրաւիրանաց գիր ալ ձեռք ձգեց յանուն Եփրեմայ, և Էջմիածին դառնալով Ռեթնոս եպիսկոպոսը՝ ժողովականներէն մին, հարկաւ ժողովական որոշմամբ, ճամբայ հանեց դէպի Ռուսաստան, որ Ապպասի պաշտօնագիրին զօրութեամբ օր առաջ Եփրեմը Էջմիածին առաջնորդէ (ՄՍՐ. 75), և յաջողութեան խնդիրը լրացեալ գործողութեան կարգ անցնի:

2302. ԴԱՆԻԷԼԻ ՄԱՀԸ

Պէտք է ենթադրել, թէ Ներսէս արտօնութիւն ալ ստացած ըլլայ Դանիէլը Երեւանի բերդին արգելարանէն ազատելու, Բայց Դանիէլ հիւանդագին վիճակի մէջ Մայրաթոռէն բերդ տարուած ու փակուած ըլլալով, դժբախտաբար վիճակը հետզհետէ աւելի ծանրացած էր արգելարանին մէջ, և հոն մտնելէն ետքը հազիւ երկու շաբաթ ևս կրցաւ ապրիլ անյոյս վիճակի մէջ, և կեանքը կնքեց 1808 հոկտեմբեր 9-ին (ՇԱՀ. Ա. 234), որ կ'իյնար Խաչի չորրորդ եօթնեկի ուրբաթին: Երեւանի մէջ գտնուող միաբաններ և եկեղեցականներ յուղարկաւորութեան կարգը կատարեցին, բայց թաղել չուզեցին, այլ զմռսելով պահեցին ի տապանկի, պատեալ բեհեզօք և շուրջառովք (ՊԷՐ. 65), որպէսզի կարենան առաջին առթիւ Էջմիածին տանիլ և Մայրտաճարին հովանւոյն ներքև հանգուցանել: Դանիէլի մահուան օրերը դերևս Երեւան պաշարուած էր Ռուսներէն, և հնար չէր հանգուցելոյն մարմինին փոխադրութիւն կատարել: Դանիէլի կաթողիկոսութիւնը 1807 մայիս 14-էն համրելով, միայն 17 ամիս տևած կ'ըլլայ. իսկ 1802 մայիս 25-ին Բագրեւանդի օծումէն համրելով վեց ուկէս տարի, թէպէտ մենք առաջին հաշուով միայն անցուցինք զայն կաթողիկոսաց գաւազանին, իրաւական տեսակէտէն, աւելի, իրականին և գործնականին հետևելով:

2303. ԴԱՆԻԷԼԻ ԱՆՉԸ

Դանիէլի անձին վրայ մեր դիտողութիւնը յայտնել ուզելով, նախևառաջ պիտի յիշենք, թէ բոլոր իր վրայ գրողներ, համակիրներ և հակակիրներ, համամիտ կերպով կը հաւաստեն անոր բարեսէր և բարեսիրտ բնաւորութիւնը: Եթէ իր անունով և իրեն համար եղած ձախող գործեր ու պարագաներն ալ պատմեն, համաձայն են զինքն արդարացնելու և հաւաստելու, թէ առանց իր կամաց գործուեցան, և իրեն վրայ մեղադրանք կամ պատասխանատուութիւն չեն բերեր: Այդ համամիտ վկայութիւնը մեծագոյն զովեստն է Դանիէլին համար, անհատապէս նկատուած ատեն, և շատ նշանակելի կէտ մըն է այնպիսի մէկու մը համար, որուն անձն ու անունը ճշմարիտ կռուախնձոր դարձած էր ընդհանուր Հայութեան մէջ: Անոնք որ կերպով մը նուազել կ'ուզեն

Դանիելի անունին վայելած համակրանքը, բոլոր անցուդարձերը Ներսէսի վրայ կը բեռցնեն, և Դանիէլն ալ անոր ձեռքը ապիկար և գրեթէ անզգայ գործիք մը կը դարձնեն, զուրկ ամէն արժանիքէ: Սակայն պատմական պարագաներ, զորս մանրամասնորէն յառաջ բերինք, Ներսէսը կը ներկայեն, որ իբրև գործին տէր, այլ իբրև գործին միջնորդ, զի Դանիէլեան կուսակցութեան գլուխը գտնուողները: Եփրեմ Ձորագեղցին, Գրիգոր Խամսեցին, Յովհաննէս Գեղարդակիրը, Բարսեղ Աշտարակեցին, Յովհաննէս և Մինաս Լազարեաններ, և ուրիշներ, Ներսէսը վարելու կարող, և ոչ Ներսէսէ վարուելու զիջող անձեր էին: Նոյնիսկ այն մանրավէպերը զորս խնամով հաւաքուած են, իբրև Ներսէսի ու Յովհաննէսի (ԴԻԲ. Է. 17), և Ներսէսի ու Եփրեմի (ՄՍՐ. 79) միջև անհամաձայնութեան նշաններ, մեր ըսածը կը հաստատեն, թէ անոնք Ներսէսի ձեռքը խաղալիք դարձած խրտուիլակներ չէին: Հետևապէս պէտք է ընդունիլ, թէ վերոյիշեալ գլխաւորներ ուղղակի Դանիելի անձին յարած էին, և եթէ Դանիելի անձին այնչափ ուժգնութեամբ համակրութիւն կը տածէին, ապա ուրեմն անոր վրայ արժանիք մը տեսած էին: Իսկ եթէ այդ արժանիքը՝ բարձր կարողութիւն չէր, ուրեմն գերազանց բարութիւնն էր որ ամէնքը իրեն գրաւած էր, և իրեն մէջ ուղղամիտ և ճշմարիտ հայրապետի տիպարը կը կազմէր:

2304. ԴԱՆԻԷԼԻ ԱՐԺԱՆԻՔԸ

Ասոր հետ մէկտեղ Դանիելի ընթացքին վրայ կատարուած մանրագննին դիտողութիւններով կը տեսնուի, թէ իրաւացի ալ չէ իբր կատարեալ ապիկար մը ներկայել Դանիէլը: Ռուսական կառավարութիւնը՝ որ անպայման վստահութիւն գրած էր Դանիելի վրայ, հնար չէր որ Ներսէսի մը կամ Եփրեմի մը վկայութեամբ կազմէր իր համոզումը, քանի որ ունէր իր Կնօրինները, Յիցիանովները, Գուտովիչները, որոնք իսկութիւնը իրեն կիմացնէին, և անմիջական շփմամբ կազմած գաղափարնին կը հաղորդէին: Վերջին պարագային ալ Պարսից արքունիքը՝ իր ուղղութիւնը փոփոխելով և Դանիէլը պաշտպանելով (2290), Դանիելի անձին համար նպաստաւոր վկայութիւն տուած կըլլար, հաստատուած լինելով, որ նորա միջնորդութիւնը սիրով կընդունին Ռուսերը, և Պարսիկ կառավարութիւնը անով կը նպաստաւորուի որով Դանիէլ քաղաքական միջնորդի նշանակութիւն կը ստանար երկու տէրութեանց աչքում (ԵՐՑ. Ա. 37): Դանիելի նամակագրութիւնները, և յատկապէս անոնք զորս գրած է Ներսէսին նրեն մոտ չեղած ատենները, հանդարտ և կշռադատ միտքի արտայայտութիւններ են: Դանիելի վարչագէտ տեսութեանց իբր փաստ կը նկատենք այն շրջահայեաց արթնութիւնը, որով Պարսից և Ռուսաց կառավարութիւններուն հետ ալ յարաբերութիւններ կը մշակէր Հայ ազգին և Հայ եկեղեցւոյն պաշտպանութեան համար: Յատուկ գիրեր է ուղղած Գաղղիոյ կայր Նարովէնի (ԴԻԲ. Ե. 522), և նախարար Փորթալիսի (Joseph Portalis) զոր մինիստր հաւատոյ և օրինաց կը կոչէ (ԴԻԲ. Ե. 554), նոյնպէս Գերմանիոյ կայսեր հետ (ԴԻԲ. Ե. 556), որ էր Փրանկիսկոս Բ. (Franz 2) Նաբովէնի գրելով շնորհակալութիւն կը յայտնէ ժամպաթիստ Բուասո (Jean Baptiste Boisseau) դեսպանը էջմիածին յղած ըլլալուն, և կը խնդրէ, զի ուր և տարածեցի ողորմութիւն աթոռոյ ձերոյ կայսերական մեծութեան եղիցի հովանի ազգի և եկեղեցւոյ Հայաստանեայց (ԴԻԲ. Է. 553): Իսկ Ֆրանցի կը

յանձնարարէ Սչով (Suczava) քաղաքը բնակող զազգն Հայոց, որ կը գտնուի ներքոյ Արարատեան աթոռոյ կաթողիկոսին Ամենայն Հայոց՝ Հոգևորական կանոնք և եկեղեցական կարգօք: Կը յիշէ ևս, թէ Գրիգոր անուն սուտ եպիսկոպոս մի 1807 օգոստոստին այնտեղ անհամաձայնութիւն սերմանած է, որով կակնարկէ Գրիգոր Աքքիմացիին, և կը խնդրէ որ այլևս առանց վկայական գրոյ կաթողիկոսին Արարատեան աթոռոյ, հոգևորականներ չընդունուին կայսերական սահմաններուն մէջ (ԴԻԲ. Է. 559): Այդ նամակները գրուած են 1808 յունիսին մէջ: Դանիէլի համար ուրեմն կրնանք համարձակ ըսել, թէ ամէն հնարաւոր միջոցներով ջանաց հոգ տանիլ քանդուած աթոռի շուքը վերականգնեցնելու (ԵՐՑ. Ա. 36), և պէտք է բարեյիշատակ հայրապետներու շարքին մէջ արձանագրել իր անունը:

2305. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՊԱՏՐԻԱՐՔ

Կաթողիկոսական աթոռին յաջորդութեանց գործերը, մեզ ստիպեցին պահ մը աչքէ վրիպեցնել Տաճկահայ հանրութեան գործերը, գոհանալով պարագաներու յարմարութեամբ յիշել միայն կաթողիկոսական ընտրութեանց մէջ ունեցած մասնակցութիւննին (2223-2232), և պատրիարքներ փոփոխելնին, Յովհաննէս Բաբերդցիի պաշտօնէ դադարիլը (2262), և վերստին պաշտօնի դառնալը (2272): Բայց ասոնցմէ դուրս ալ բաւական պատահարներ ունինք, որոնք Տաճկահայ կեանքին համար հետաքրքրական և մեզի համար գիտցուելու արժանի դէպքեր են: Յովհաննէսի երկրորդ պատրիարքութիւնը տասնամեայ աւելի տևողութիւն ունեցաւ, որ եթէ մէկ կողմէն ժողովուրդին յարափոփոխ յուզումներէն յոգնած ըլլալուն հետևանքն էր, սակայն հնար չէ Յովհաննէսի խոհական և շրջահայեաց վարչականութեան արժանիքն ալ չիշել: Հակառակ որ բոլոր աշխարհ ամէն կողմէն խռովութեանց և պատերազմաց մէջ էր ժԹ. գարուն սկիզբները, և նոյն իսկ Տաճկաստան անկայուն վիճակ մը ունէր՝ Ռուսաց հետ պատերազմներուն, և Ռուսաց հակառակորդ Նաբօլէոնի հետ բարեկամութիւն հաստատելուն պատճառով, ասով մէկտեղ Յովհաննէսի շրջանը, մայրաքաղաքի Հայութեան համար օգտակար ձեռնարկներու ժամանակամիջոց մը եղած է: Այդ միջոցէն յանուանէ կը յիշուի Սամաթիոյ Ս. Գէորգ եկեղեցւոյն վերաշինութիւնը և Գասըմփաշայի Ս. Յակոբ եկեղեցւոյն առաջին շինութիւնը, Նարլըքաբուի Ս. Յովհաննէս և Բերայի Ս. Յարութիւն հիւանդանոցներուն վերանորոգութիւնները, իրենց յարակից փոքրիկ եկեղեցիներով (Օ1. ՕԱ. 175), և շատ մըն ալ թաղական վարժարաններու սկզբնաւորութիւններ կամ բարեկարգութիւններ. գործինակ Գումքաբու, Սամաթիա, Ղալաթիա, Բերա, Գարթալ, Պէլքօզ, այնպէս որ այդ միջոցին գրեթէ ամէն թաղ իր վարժարանն ունեցաւ (Օ1. ՕՐԱ. 176): Ասոնց մէջ պաշտօնավարող ուսուցիչներն ալ՝ անուն և հռչակ և գրական արդիւնքներ թողուցող անձեր եղած են, ինչպէս Մեսրոպ Կարնեցի աւագերէց, Թագուր Ասլանեան և Խաչատուր Սամաթիացի վարժապետներ, Մատթէոս դպիր և Պօղոս Յովհաննէսեան տպարանատէրներ, որոնց հետ պէտք է յիշուի և Մարգար առաջին գրավաճառ՝ Քիթապճի մականուն ստացած (Օ1. ՕՐԱ. 177): Այդ ընդհանուր շարժումը, աշխատաւորներու ձեռնարկութեան և նուիրատուներու քաջալերութեան հետ, պատրիարքին ընծայած հովանաւորութեան ալ պիտի վերագրուի,

Յովհաննէս և աւանդապահ հետևող մըն էր իր վարդապետին, Կաղզուանցի Ջաքարիա պատրիարքին (2185):

2306. ԲԵՐԱՅԻ ԹԱՂԸ

Այստեղ ներուի քանի մը տող աւելցնել յատկապէս Բերայի թաղին վրայ, որուն կազմակերպութիւնն ալ Յովհաննէսի ժամանակ տեղի ունեցած է: Կոստանդնուպոլսոյ պարսպապատ քաղաքին հանդէպ, պարսպապատ Ղալաթիա մը կար, Յունական տիրապետութեան ժամանակէն, Գենուայի Իտալական հանրապետութեան հովանաւորութեան ներքև: Ըստ այսմ Իտալացիներէն մնացած կերևի տեղւոյն անունն ալ, զի մինչև այսօր Քալաթա (Calata) կը կոչուին Լիդուրիոյ նաւահանգիստներուն ծովափնեայ մասերը կամ քարափները: Հայոց յատուկ եկեղեցի ալ կար սոյն մասին մէջ Օսմանեան տիրապետութենէն առաջ (1484): Մայրաքաղաքին մէջ հետզհետէ շատցող Հայութիւնը՝ իրեն գլխաւոր կեդրոններէն մին ըրած էր Ղալաթիան, որ նախկին Երոպան կազմակերպութենէն մնացորդ նշաններ կը պահէր, և առևտրական ձեռնարկներու աւելի յարմարութիւններ ունէր: Մենք տեսանք որ ժէ դարու վերջերը և ժԸ դարու սկիզբները տեղի ունեցած ազգային շփոթներու մէջ՝ Ղալաթիա մեծ նշանակութիւն ունէր, և Ղալաթիոյ եկեղեցին ալ կերպով մը Մայր եկեղեցւոյ մրցակից գիրք կը պահէր: Քանի շատցաւ Ղալաթիոյ բնակչութիւնը, պարսպապատէն դուրս ելլելով տարածուեցաւ: Բերայի կամ Պերայի, այսինքն է Կոստանդնուպոլսոյ հանդիպակաց բարձրունքներուն վրայ, և տեղացի Յոյներէն և Հայերէն աւելի՝ այդ կողմերուն կարևորութիւն տուին Երոպական դեսպանութիւններ, իբրև Տաճկական կերպաւորութիւններէ ազատ արուարձան մը: Այդ պարագան Բերան նախադասելի երևցուց՝ կաթոլիկութեան միտող կամ յարող Հայերուն, և անոնցմէ մաս մը սիրեց այդ կողմերը անցնիլ, բայց անհիմն կ'ըլլար հետևցնել թէ Բերայաբնակ Հայութիւնը կաթոլիկ եղած ըլլայ, կամ թէ բոլոր կաթոլիկամիտներ՝ Բերայաբնակ եղած ըլլան: Ղալաթիան հայադաւան կեդրոն էր, և Ս. Յարութիւն հիւանդանոցը և Թաքսիմէ անդին եղող գերեզմանոցը սկիզբէն իրենն էին, թող որ կաթոլիկամիտ Հայութիւնը որոշ մարմին չէր և որոյ կացութիւն չունէր, այլ Հայ պատրիարքութեան հպատակ և Հայ ժողովուրդի կամ հասարակութեան մասն էր, իբր հայադաւան տարրին անդամ, ինչ ալ ըլլար իր հեռացեալ միտքը կամ հետտեալ ընթացքը: Հայերուն հետզհետէ այդ արուարձանին մէջ շատնալը, և պարսպապատ քաղաքներուն գիշերները դռնփակ մնալուն սովորութիւնը, և դուրսի եղողներուն հոգևորական պէտքերուն պահանջը, այդ արուարձանի մէջ ալ եկեղեցի մը ունենալու պէտքը շեշտեցին: Առաջին անգամ Յոյներ 1804 օգոստոս 15-ին, Կալինիկոս Ե. պատրիարքին ջանքով եկեղեցի մը հիմնարկեցին, որ է իրենց Ս. Աստուածածնայ նուիրեալ եկեղեցին Բերայի հին Պալըքբագարի շուկային մօտ: Ասոր վրայ Հայերն ալ քաջալերուեցան նոյնն ընել, և 1805-ին, Գրիգոր Մահտեսի-Գէորգեան կամ Չարաղլեան ամիրա, Ղալաթիոյ Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցւոյն միութեւէլի, որ է վարիչ իշխանապետ, 6000 կանգուն տարածութեամբ բանջարանոց մը գնեց Յոյներուն եկեղեցիէն ոչ շատ հեռու, և ետքը յամենայն անձնէ գուն գործեալ մահուչափ ձգնեցաւ, և քրտնաշխատ գտեալ՝ զամենայն

վտանգ ի բաց արհամարհեաց, մինչև որ յաջողեցաւ փայտաշէն եկեղեցի մը կառուցանել գնուած գետնին մէջտեղը, որ 1807 մայիս 31-ին Հոգեգալստեան նախընթաց ուրբաթ օրը օծուեցաւ Ռումէլիի նուիրակ Ալեքսան արհիեպիսկոպոսի ձեռքով: Իսկ յօծմանէ յետ ինն աւուր յայսկոյս, այսինքն Հոգեգալստեան դիմացի կիրակիին, յունիս 9-ին, Ռէն աստ զենանի գառն Յիսուս, այսինքն առաջին պատարագը կը մատուցուի: Քանի որ յիշատակարանին մէջ այլևս Ալեքսան եպիսկոպոս չի յիշուիր, իդէպ է հետևցնել, թէ քաջաքարոզ կարդացեալ աստուածաբան պատրիարքն Յովհաննէս եղած կ'ըլլայ առաջին պատարագը մատուցանողը (ԵՐՐ. 1): Կ'երևի թէ պատրաստութիւնները չեն կրցած լրացնել, որ օծումէ երկու օր ետքը Հոգեգալստեան տօնին առաջին պատարագ չէ մատուցուեր բայց Հոգեգալուստը եղած է միշտ եկեղեցւոյն տարեդարձի օրը, ինչպէս նոյն տօնին ալ՝ 1907 յունիս 10-ին կատարուեցաւ եկեղեցւոյն հարիւրամեակին տօնախմբութիւնը: Փայտաշէն եկեղեցին հազիւ երեք տարի կեանք ունեցաւ և Բերայի մեծ հրդեհին հրով եղև ստոյգ: Պէրպէրեան զայն կը դնէ ապրիլ 7-ին (ՊԵՐ. 448), յիշատակարանը կը դնէ շաբթուան յորում Ղազար զարթեաւ, որ կ'իյնայ ապրիլ 9-ին, և կ'երևի թէ երկու երեք օր տևած է հրդեհը: Բայց քանի մը օրուան մէջ հապճէպ կարգի դնելով ազատած քարուկիր մասը, Մեծի ուրբաթուն օրը, այսինքն ապրիլ 15-ին, էացեալ տեսաք, կը գրեն, գաւազ սեղան յոյս (ԵՐԲ. 2), զի կրցած են այնտեղ տօները կատարել: Այս վիճակը տևած է, մինչև վերաշինութիւնը 1836-ին հակառակ վերիշխանութեան համար թափուած ջանքերուն: Այդ միջոցին Բերայի խարխուլ եկեղեցին, Ղալաթիոյ եկեղեցւոյն յարակից նկատուած էր և նոյն եկեղեցականութեան ձեռքը կը մնար:

2307. ԹԵՌՈՂՈՐՈՍ ՊԱՏՐԻԱՐԷ

Յովհաննէսի պատրիարքութեան գլխաւոր հոգածութիւններէն մին ալ Երուսաղէմն եղաւ, որ կարծես թէ երբեք չէ դադարած Կ. Պոլսոյ աթոռը զբաղեցնէք, երբեմն արտաքին հակառակութեանց և երբեմն ներքին երկպառակութեանց երեսէն: Երուսաղէմի գործերը թողած ենք Պետրոս Եւդոկիացի պատրիարքին մահուան, և յաջորդի ընտրութեան երկարելուն պարագային (2181), որ է ըսել 1800 տարւոյ կիսուն Յովհաննէսի առաջին անգամ պատրիարքութեան բարձրացած օրերը (2231): Պետրոս կարօտութեան և դրամական նեղութեան պատճառով Յոպպէ եկած էր, և հազիւ քանի մը հազար դահեկան կը մնար աթոռին արկը, ծանրածանր պարտքերու դիմաց, մինչ եպարքոսը ուժգին կը պնդէր, հազար քսակ դրամ տալ և անմիջապէս սատար լինել բանակին (ԱՍՏ. Բ. 134): Անհնարին տագնապին մէջ միաբանութիւնը պարտաւորուեցաւ ունեցածէն մերկանալ և ժողովուրդին վրայ ծանրանալ և հազիւ պահանջուած գումարին կէսը հայթայթել: Այսպիսի կացութեան մէջ, միաբաններու մէջ պատրիարքութեան բարձրանալու փափաքն իսկ մարած էր, և Կ. Պոլսոյ պատրիարքին դիմեցին, որ ազգովին որևէ մէկը իրենք նշանակեն միաբաններուն մէջէն, և պաշտօնական պահանջները լրացնելով հաղորդեն, և այս միտքերնին Երուսաղէմայ փոխանորդ եպիսկոպոսին ալ իմացուցին: Այնչափ էր միաբանութեան յուսահատութիւնը, որ մինչև իսկ կը մտածէին թողուլ լքանել զվանօրայս և ցրուիլ

(ԱՍՏ. Բ. 136), Կ. Պոլսոյ մէջ պատրիարքութեան յարմար դատուեցաւ Թէոդորոս Վանեցի եպիսկոպոս, և իրեն ծանուցուեցաւ Երուսաղէմ, բայց նա յանձն չառաւ: Միաբանութիւնն ալ չկրցաւ պնդել, և Պետրոս ու Կարապետ եպիսկոպոսներն ու Ստեփանոս վարդապետը ճամբայ հանեց Կ. Պոլսեցոց իմացնելու իր ցրուելու խորհուրդը, եթէ երևելիք ազգին ձեռնտու չըլլան, որ ազատեսցեն զսուրբ աթոռն ի պարտուց (ԱՍՏ. Բ. 137): Երուսաղէմի մէջ կը շարունակէին դրամ կորզելու համար սպառնալիքներն ու բռնութիւնները. Կ. Պոլսոյ մէջ չէին վերջանար ընտրողական վարանումները, մինչև որ 1802 փետրուարին, ազգային ժողովը կրկին կը պնդէ Թէոդորոսի ընտրութիւնը, և այս միտքով ետ կը դարձնէ Երուսաղէմէ եկող պատուիրակները: Վերջապէս 1802 ապրիլ 10-ին, Աւագ հինգշաբթի օրը, Թէոդորոս կը զիջանի առժամեայ կերպով գործերը հոգալ. իսկ յուլիս 11-ին, Վարդավառի նախատօնակին, կրնան զինքը աթոռ ալ նստեցնել (ԱՍՏ. Բ. 141), Պետրոսի մահուընէ երկու տարի և ամիս մը ետքը (2181): Այսպէս աթոռն իր գահակալն ունեցաւ, բայց տագնապներ չթեթեցան: Յոպպէի մէջ ապստամբ Մէհմէտ փաշա չարաչար տանջանքներով քրիստոնէաները կը կողոպտէր, և Հայոց տեսուչ Ղազար վարդապետը կը չարչարէր: Ճէզար փաշա և օգնականները Իսմայիլ և Սիւլէյման՝ ապստամբը ընկճելու նպատակով ժողովուրդը կը կողոպտէին: Ապտուլլահ փաշա նոր կուսակալ, նորանոր պահանջներ կը շատցնէր, իսկ Թէոդորոսի Կ. Պոլիս դիմելէ զատ միջոց չէր մնար, բայց հոն ալ Ղաւիթ Ղանիէլեան խնդիրներու կը բաղխէր, զի Խամսեցին՝ Ղանիէլէն յատուկ զիր չառնող նուիրակներ կը հալածէր: Կիլիկիոյ կաթողիկոս Կիրակոսին ալ (2133), 1803 տարւոյ Տեառննդառաջէն Չատիկ՝ Երուսաղէմի մէջ մնալը նորանոր ծախքերու ենթարկեց պատրիարքարանը (ԱՍՏ. Բ. 143), այնպէս որ ամէն կողմէն տկարացած և նեղուած կը մնար Երուսաղէմի աթոռը, և մօտալուտ յոյսեր չէին տեսնուեր:

2308. ԵՐՈՒՍԱՂԵՄԻ ԽՆԴԻՐ

Վերահաս տագնապներէն մի մասը հասարակ էր միւս քրիստոնէայ ազգերուն ալ, բայց անոնք իրենց ազգայիններուն՝ Յոյներուն և Լատիններուն օժանդակութեամբ դիրքերնին կրնային պահպանել, մինչ Հայերը արտաքնապէս տագնապի և տուգանքի մատնուած, Ներքնապէս ալ Ղաւիթի և Ղանիէլի խնդիրներով պառակտած, դիրքերնին խախտած և ամէն միջոցէ զրկուած ու յուսահատ վիճակ մը ունէին: Այդ կացութիւնը համարձակութիւն կու տար Յոյներուն ու Լատիններուն, և մանաւանդ առաջիններուն, համարձակ Հայոց իրաւունքները անարգել, մինչև իսկ անոնց պատրիարքարանին տիրանալու ձգտիլ, և Հայերը իսպառ վտարել Սուրբ Տեղեաց մասնակցութենէն: Մայրաքաղաքին մէջ մեծ էր Յունական ազդեցութիւնը այդ ժամանակին, և իրենց իշխանաւորները կրնային կամակատար գործիքներ դարձնել պետական պաշտօնեաները, քանի որ հնչուն փաստերու տէր էին: Մեր նպատակը չէ մանրամասնութեանց մտնելով պատմութիւննիս ճապաղել, միայն եղելութեանց ընթացքը կ'ուզենք անցողակի ակնարկել առայժմ: Այն ատեններ բաւական էր որևէ փասքուս ամբաստանութեամբ առիթ մը ստեղծել, և դրամական ազդեցութեամբ մեծամեծները շահիլ, որ նորանոր հրամանագիրներ ստացուէին շարունակաբար: Ըստ այսմ կը յիշուի 1802-ին Յոյներէ առնուած հրովարտակ մը, իբր թէ Հայեր ոտնձգութիւններ

ըրած ըլլան Յոյներու իրաւունքներուն (ԱՍՏ. Բ. 149). հրովարտակ մըն ալ 1804-ին առնուած, որով սուլտան Յունաց սեփականէ՝ զբովանդակ սուրբ տեղիս (ԱՍՏ. Բ. 14)), Հայերուն թողլով միայն ուխտի երթալու ազատութիւն: Բայց այս հրովարտակներ ծածուկ կը պահուէին, և հազիւ 1806-ին, անոնց մասին զրոյցներ սկսան պատիլ (ԱՍՏ. Բ. 159): Այդ գաղտնապահ յապաղման պատճառ կրնանք նկատել՝ այն բուռն խռովութիւնները, որոնք Օսմանեան մայրաքաղաքին մէջ կը տիրէին, ապստամբ փաշաներու և ըմբոստ Ենիչէրիներու երեսէն, և գործադրութեանց արգելք կ'ըլլային: Սէլիմ Գ. գահընկէց կ'ըլլար 1807 մայիսին (ԺՈՒ. 373), և կը սպաննուէր 1808 յուլիս 28-ին, և սոյն օր գահընկէց կ'ըլլար իրեն յաջորդող Մուստաֆա Գ., և գահ կը բարձրանար Մահմուտ Բ., Մուստաֆա ալ կը սպաննուէր նոյեմբեր 15-ին (ՊԷՐ. 447): Բայց Յոյներու ձեռք ձգած հրովարտակներուն զրոյցն ալ չլսուած, Հայեր կրցած էին տեղեկութիւններ քաղել, և փոխանորդ Յակոբ Եպիսկոպոս ազդարարած էր Երուսաղէմ՝ ունել ի պատրաստի զհին և զհաստատուն հրովարտակս (ԱՍՏ. Բ. 149): Բայց որովհետև երկու կողմեր իրարու դէմ երեսած չէին, արտաքին ձևով գործակցութիւններ ալ կրնային կազմակերպել: Այսպէս եղաւ երբ 1806-ին երեք ազգեր համաձայնեցան Երուսաղէմը Ղամասկոսի կուսակալութենէն զատելու աշխատիլ, և մի մի վարդապետներ որոշելով՝ Կ. Պոլիս պատուիրակ յղեցին (ԱՍՏ. Բ. 158): Բայց այսպիսի պարագաներ ներքին հակառակութիւնները չէին ջնջեր, և ոչ ալ Յոյները իրենց վերջնական դիտումէն ետ կը կասեցնէին, որոնք քիչ ետքը բուռն կերպով մէջտեղ ելան, ինչպէս իրենց կարգին պիտի պատմենք: